

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Ο επισιτισμός στην Ελλάδα: Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση,
1941-1945**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Χρήστος Στέρπης

Αθήνα, 2023

«Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» 2ος Κύκλος (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ)»

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Επταμελής εξεταστική επιτροπή
Νίκος Θεοτοκάς, Καθηγητής (επιβλέπων)
Ειρήνη Λαγάνη, Καθηγήτρια
Νίκος Κοταρίδης, Καθηγητής
Δέσποινα Παπαδημητρίου, Καθηγήτρια
Πολυμέρης Βόγλης, Καθηγητής
Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αν. Καθηγητής
Μανόλης Χουμεριανός, Επ. Καθηγητής

Copyright © Χρήστος Κ. Στέρπης, 2023.

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς το συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέως.

Στους γονείς μου
Κωνσταντίνο (1935-2010) και Αρετή

Περιεχόμενα

Πρόλογος -ευχαριστίες.....	11
Εισαγωγή- Θεωρητικό πλαίσιο	15
Κεφάλαιο 1ο.....	47
Λεία πολέμου	47
1.1 Λεία Πολέμου	48
1.2 Αρμέγοντας την αγελάδα.....	52
1.3 Σφάζοντας την αγελάδα.....	67
1.4 Οι κατακτητές απέναντι στο ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα	100
1.5 Η πρόνοια των κατακτητών	115
Α) Το Κεντρικό Γραφείο Ανεφοδιασμού των Ιονίων Νήσων	116
Β) Η Assistenza Civile	118
Γ) Η Γενική Διεύθυνση Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών	123
Δ) Η Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας.....	126
Ε) Η Βουλγάρικη Λέσχη	131
1.6 Το εμπόριο τροφίμων με το εξωτερικό	134
Συμπεράσματα.....	139
Κεφάλαιο 2ο.....	142
Η κρατική πολιτική αντιμετώπισης του επισιτιστικού προβλήματος, 1941-1942	142
2.1 Το σύστημα του δελτίου στα τρόφιμα, 1940-41.....	143
2.2 Η αγροτική παραγωγή του 1941 και το πρόβλημα της επάρκειας τροφίμων.....	159
2.3 Η συγκέντρωση της σοδειάς του 1941 από την κατοχική κυβέρνηση	179
2.4 Το νέο δελτίο	200
2.5 Η Κρατική Πρόνοια. Η Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων και τα «Λαϊκά Συσσίτια»	215
2.6 Η αποσυμφόρηση της πρωτεύουσας και η εφαρμογή της εργατικής θητείας	226
2.7 Η φορολόγηση και η συγκέντρωση της σοδειάς του 1942.....	230
Συμπεράσματα.....	241
Κεφάλαιο 3ο.....	245
Συνθήκες και μηχανισμοί επιβίωσης, 1941-1942	245
3.1 Μαύρη αγορά και επιβίωση	246
3.2 Η ανταλλακτική αγορά. Τα ταξίδια στην επαρχία.....	262
3.3 Προμηθευτικοί – καταναλωτικοί συνεταιρισμοί	269
3.4 Τα εργοστασιακά και υπαλληλικά συσσίτια	275
3.5 Δουλεύοντας για τον εχθρό	279

3.6. Ο Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης	284
3.7 Τα ιδιωτικά συσσίτια	291
3.8 Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός	293
3.9 Η αποστολή του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού	294
3.10 Τρώγοντας το μη βρώσιμο.....	295
Συμπεράσματα.....	301
Κεφάλαιο 4ο.....	304
Η διπλωματία της αρωγής 1941-1942	304
4.1 Το ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα και ο αγγλικός αποκλεισμός	305
4.2 Οι ελληνοβρετανικές διαπραγματεύσεις	313
4.3 Το τούρκικο σχέδιο	320
4.4 Τα άλλα σχέδια αρωγής.....	333
α) Η πρωτοβουλία του Αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού	333
β) Η μεσολάβηση του Βατικανού.....	338
γ) Το σχέδιο της Αβησσυνίας	342
δ) Το σχέδιο μετανάστευσης των παιδιών.....	343
ε) Η Greek War Relief Association.....	347
4.5 Η παρέμβαση των ΗΠΑ.....	351
4.6 Η αγγλική αντίδραση	354
4.7 Προς την άρση του αποκλεισμού	360
4.8 Η αναθεώρηση της αγγλικής πολιτικής	364
4.9 Οι διαπραγματεύσεις με τον εχθρό	371
4.10 Το σουηδικό σχέδιο	376
Συμπεράσματα.....	381
Κεφάλαιο 5ο.....	386
Η «Επιτροπή Διαχείρισεως Αποστολών Τροφίμων εν Ελλάδι» και η διαχείριση της διεθνούς βοήθειας, 1941-42.....	386
5.1. Η «Επιτροπή Διαχείρισεως Αποστολών Τροφίμων εν Ελλάδι» του ΔΚΕΣ. Η πρώτη επιτροπή	387
5.2 Η επανάληψη των εισαγωγών. Τα πρώτα φορτία σταριού.....	395
5.3 Η αρωγή στην επαρχία	399
5.4 Ο απολογισμός.....	402
Κεφάλαιο 6ο.....	411
Το σουηδικό σχέδιο.....	411
Μέρος 1 ^ο Το σουηδικό σχέδιο	412
6.1 Η Επιτροπή Διαχείρισεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι. Η σουηδοελβετική επιτροπή	412
6.2 Η ΕΔΒΕ και η σχέση με τους κατακτητές.....	421

6.3 Η οργάνωση του μηχανισμού της αρωγής και η δράση στην πρωτεύουσα	426
6.4 Η βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης στην πρωτεύουσα στα 1942-1943.....	442
Μέρος 2ο	446
Το σουηδικό σχέδιο στην επαρχία.....	446
6.5 Η επέκταση του σουηδικού σχεδίου στην Επαρχία	447
6.6 Η γεωγραφική κατανομή του σουηδικού σχεδίου.....	456
Α) Η Θεσσαλονίκη, Κεντρική και Δυτική Μακεδονία	456
Β) Η Κρήτη.....	470
Γ) Κυκλάδες.....	479
Δ) Ήπειρος.....	481
Ε) Τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, Λέσβος, Χίος, Σάμος, Ικαρία	486
Στ) Θεσσαλία.....	494
Ζ) Ιόνια Νησιά	497
Η) Στερεά Ελλάδα.....	499
Θ) Πελοπόννησος	502
Μέρος 3 ^ο	511
Οικονομικός πόλεμος και αρωγή.....	511
6.7. Το ζήτημα της αναπλήρωσης της εγχώριας αγροτικής παραγωγής	512
6.8. Εισαγωγές και επιτάξεις τροφίμων των κατακτητών στην Ελλάδα, 1942 -1943.....	520
6.9. Η συμφωνία για τη νέα περίοδο, 1943-1944.....	528
6.10. Διεκδικώντας την ελαιοπαραγωγή από τον Άξονα, 1943-1945.....	535
6.11. Συλλέγοντας την ελαιοπαραγωγή στα 1943	537
6.12 Η συμφωνία του Βουκουρεστίου	545
6.13 Η νέα περίοδος ανταλλαγής 1943-1945.....	549
6.14 Τα άλλα είδη.....	557
6.15 Ο τελικός απολογισμός.....	563
Μέρος 4ο	572
Αλλαγές, τροποποιήσεις και ανατροπές	572
6.16 Η επιδείνωση του επισιτιστικού προβλήματος	573
6.17 Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση και το σουηδικό σχέδιο	581
6.18 Η ένταξη στο πρόγραμμα Lend- Lease.....	591
6.19 Η αναπροσαρμογή των στόχων του σουηδικού σχεδίου από την αγγλική κυβέρνηση	595
6.20 Αλλαγές τροποποιήσεις και επέκταση του προγράμματος.....	607
6.21 Η συμβολή του σουηδικού σχεδίου στην αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος ..	609
Κεφάλαιο 7ο.....	613
Η Αντίσταση.....	614

7.1 Η Αντίσταση.....	615
7.2 Η μάχη για την επιβίωση. Από την ατομική πρωτοβουλία στην οργανωμένη αντίσταση	624
7.3 Ούτε σπυρί στάρι στον κατακτητή	654
7.4 Τροφοδοτώντας το αντάρτικο.....	660
7.5 Η αρωγή της Αντίστασης.....	690
7.6 Η κυβερνητική ανασύνταξη και αντεπίθεση.....	703
7.7 Η κλιμάκωση των κινητοποιήσεων στην επαρχία.....	720
Συμπεράσματα.....	726
Κεφάλαιο 8ο.....	730
Από την Απελευθέρωση στη Βάρκιζα.....	730
8.1 Σχεδιασμοί και στόχοι για την ώρα της Απελευθέρωσης.....	731
8.2 Ο Military Liaison.....	758
8.3 Η διαχείριση της βοήθειας στην Απελευθέρωση	779
8.4 Η νομισματική μεταρρύθμιση.....	803
8.5 Ο Επισιτισμός κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών	810
Συμπεράσματα.....	833
Επίλογος	835
Πηγές.....	844

Αρκτικόλεξα

AA-PA Auswärtigen Amt-Politisches Archiv

ACdII Affari Civili delle Isole Ionie

ACI Anonima Commerciale Italiano

AFMQ Allied Force Military Headquarters

AML Allied Military Liaison

AOK Armeeoberkommando

ATB Administration of Territories Balkans

CCAC Combined Civil Affairs Committee

CC. RR. Carabinieri Reali

CCOS Combined Chiefs of Staffs

CdA Corpo d'Armata

DEGRIGES Deutsch-Griechische Warenausgleichsgesellschaft

DGFP Documents on German Foreign Policy

FO Foreign Office

GWRA Greek War Relief Association

IACPWR Inter Allied Committee on Post – War Requirements

MERRA Middle East Relief and Refugee Administration

MESC Middle East Supply Center

MEW Ministry of Economic Warfare

MWT Ministry of War Transport
NARA National Archives Record Administration
OSS Office of Strategic Services
SOE Special Operations Executive
Superegeo Comando Superiore delle Forze Armate Italiane dell'Egeo
TNA The National Archives, Kew, London
UNA Unites Nation Archive
UNRRA United Nations Relief and Rehabilitation Administration
ΑΣΚΙ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
ΑΤΕ Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος
ΑΥΕΜ Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας
ΓΑΚ Γενικά Αρχεία του Κράτους (Κεντρική Υπηρεσία, Αθήνα)
ΓΔΕΟΑ Γενική Διεύθυνση Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών
ΓΕΣ/ΔΙΣ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
ΔΚΕΣ Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού
ΕΑ Εθνική Αλληλεγγύη
ΕΑΜ Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΑΣΑΔ Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσης
ΕΔΑΤ Επιτροπή Διαχείρισεως Αποστολών Τροφίμων
ΕΔΒΕ Επιτροπή Διαχείρισεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι
ΕΔΕΣ Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος
ΕΕΑΜ Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΚΚΑ Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση
ΕΛΑΝ Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό
ΕΛΑΣ Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΛΙΑ Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΟΧΑ Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης
ΕΠ Εθνική Πολιτοφυλακή
ΕΠΑ Επιτροπή Προστασίας Ανταρτών
ΕΠΟΝ Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων

ΕΣΠΟ Εθνικο-Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωσις
ΕΣΣΔ Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
ΕΤΑ Επιμελητεία του Αντάρτη
ΕΤΕ Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ΗΕΑΠ Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών - Πειραιώς
ΗΠΑ Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΙΑΕΤΕ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης
ΙΑΔΕΗ Ιστορικό Αρχείο Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού
ΙΑΤΕ Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας της Ελλάδος
ΚΓΣΑ Κοινό Γενικό Στρατηγείο Ανταρτών
ΚΕΠΕΣ Κεντρική Επιτροπή Προστασίας Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής
ΚΕΣ Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων
ΚΚΕ Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΟΣΚΕ Κεντρικός Οργανισμός Συγκεντρώσεως και Κυκλοφορίας Ελαιόλαδων και Σπορέλαιων
ΚΣΟΣ Κοινοπραξία Συνεταιρικών Οργανώσεων Σουλτανίνας
ΠΕΑΝ Πανελλήνια οργάνωση Αγωνιζομένων Νέων
ΠΕΕΑ Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης
ΝΕΣ Νομαρχιακή Επιτροπή Συσσιτίων
ΣΕΚ Σιδηρόδρομοι Ελληνικού Κράτους
ΣΠΑΠ Σιδηρόδρομοι Πειραιά – Αθηνών – Πελοποννήσου
ΣΣΑ Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή
ΤΤΕ Τράπεζα της Ελλάδος

Πρόλογος -ευχαριστίες

Ένας Ολλανδός που γεννήθηκε μεταπολεμικά και ζούσε μέσα στην ευμάρεια της Χρυσής Εποχής, ανατράφηκε με τις αφηγήσεις των γονιών και των παππούδων του για τον κατοχικό λιμό του 1944-45 και τις στερήσεις που υπέστησαν. Όμως πιθανότατα θα αγνοούσε τον αντίστοιχο λιμό της κατοχικής Ελλάδας στα 1941-1942. Οι αναφορές στην κατοχική πείνα του 1941-1942, τους θανάτους και τις στερήσεις ήταν συχνές στις ελληνικές οικογένειες μεταπολεμικά και πάντοτε οι παππούδες και οι γονείς σε περιπτώσεις που τα παιδιά είχαν υπερβολικές αξιώσεις τους έλεγαν: «δεν έχετε ζήσει στην Κατοχή να δείτε». Όμως ο Έλληνας αγνοούσε ότι εκατομμύρια σοβιετικών αιχμαλώτων πέθαναν από αστία στα γερμανικά στρατόπεδα ή για τους εκατοντάδες χιλιάδες νεκρούς της πολιορκίας του Leningrad, για το Hunger Plan που εφαρμόστηκε στις σοβιετικές κατεχόμενες επαρχίες και τους εκατοντάδες χιλιάδες Εβραίους της Ευρώπης που έχασαν τη ζωή τους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης αλλά και εξαιτίας των σκόπιμων στερήσεων, του υποσιτισμού, της εξουθενωτικής εργασίας και των ασθενειών. Παρομοίως ο μέσος Ευρωπαίος θα αγνοούσε ότι ο λιμός της Βομβάης, τμήμα της βρετανικής αυτοκρατορίας, στα 1943 στέρησε τη ζωή σε 3 εκατομμύρια Ινδούς ούτε τις αντίστοιχες πολιτικές πείνας που εφάρμοσε η Ιαπωνία στα εδάφη της Εθνικιστικής Κίνας και στη χερσόνησο της Ινδοκίνας. Η εκδίωξη των κινέζων αγροτών από τη Μαντζουρία και η εγκατάσταση Ιαπώνων εποίκων στη θέση τους καθώς και οι συστηματικές επιτάξεις τροφίμων στην ηπειρωτική Κίνα είχαν ως αποτέλεσμα τον διαρκή υποσιτισμό του κινεζικού λαού τις δεκαετίες που ακολούθησαν. Σήμερα μαθαίνουμε ότι οι αντίστοιχες πολιτικές που εφάρμοσε στην Ινδοκίνα η Ιαπωνία προκάλεσαν έναν τεράστιο λιμό στη επαρχία Tonkin του Βιετνάμ το 1944-1945 με τα θύματα να προσεγγίζουν τα 2.000.000. Όταν έληξε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 20 εκατομμύρια άνθρωποι είχαν χάσει τη ζωή τους από την πείνα, τον υποσιτισμό και τις σχετιζόμενες ασθένειες. Όπως έχει παρατηρήσει ο Alan Milward: «τα τρόφιμα είναι ένα εμπόρευμα μοναδικής στρατηγικής σημασίας».¹

¹ Lizzie Collingham, *The Taste of War. World War II and the battle of food*, Νέα Υόρκη, The Penguin Press, 2012, σσ. 14-26· Gerhard, Gesine, *Food and Genocide: Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union*, στο *Contemporary European History*. 18, 2009, σσ. 45-65 Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Λονδίνο, Penguin, 2007, σσ. 476-485, 538-549· Nguyen The Ahn, *Japanese Food Policies and the 1945. Great Famine in*

Η έρευνα που ξεκίνησαν οι καθηγητές John Hondros, Hagen Fleischer και Προκόπης Παπαστράτης για την Ελλάδα της Κατοχής στη δεκαετία του 1960 στο εξωτερικό, μια περίοδο κατά την οποία μέσα στην Ελλάδα για την ιστορική έρευνα πάνω στην ελληνική Εθνική Αντίσταση και την Κατοχή «ήταν όλα σιωπηλά, γιατί τα σκίαζε η φοβέρα και τα πλάκωνε η σκλαβιά», έχει προχωρήσει πάρα πολύ, επεκτεινόμενη σε νέες πλευρές της ιστορίας της Κατοχής, όπως εκείνες της οικονομίας και της κοινωνίας. Όσον αφορά την πείνα και τον επισιτισμό στην κατοχική Ελλάδα, η μονογραφία των ψυχιάτρων Χατζηδήμου, Καλούτση, Σκούρα και Παπαδημητρίου αποτέλεσε μια πρωτοποριακή μελέτη για την εποχή της. Ο τόμος που επιμελήθηκε ο Bengt Helger για τη σουηδοελβετική επιτροπή αποτελούσε για δεκαετίες τη μοναδική μελέτη για το σουηδικό σχέδιο που είχε εκδοθεί στην Ελλάδα, όμως στη γαλλική γλώσσα. Ομοίως οι μονογραφίες του Ευάγγελου Παπαστράτου για τη δράση του ΔΚΕΣ στα 1941-1942 και για την παρουσία του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού. Η διατριβή του καθηγητή Γιώργου Καζαμία έριξε φως πάνω στη στάση του Foreign Office και του Ministry of Economic Warfare απέναντι στην ένταξη της Ελλάδας στον βρετανικό αποκλεισμό. Ο τόμος που επιμελήθηκε ο Κωστής Παπακόγκος με έγγραφα από το αρχείο Person έφεραν στο φως σημαντικά έγγραφα για τη διανομή της επισιτιστικής βοήθειας στην επαρχία από τη σουηδική πλευρά για την περίοδο αυτή. Η μονογραφία του Γιώργου Μαργαρίτη στις αρχές της δεκαετίας του 1990 έθεσε τις βάσεις για τη μελέτη των συνθηκών διαβίωσης στα μεγάλα αστικά κέντρα και την ύπαιθρο αλλά κυρίως για τη μάχη που έδωσε η Αντίσταση για την επιβίωση του άμαχου πληθυσμού. Οι διατριβές της Γαβριέλλας Ετμεκτσόγλου και του Βασίλη Μανουσάκη ανέδειξαν το μέγεθος της οικονομικής εκμετάλλευσης που υπέστη η κατοχική Ελλάδα την περίοδο 1941-1944 και ερεύνησαν θέματα ταμπού μέχρι τώρα για την ελληνική ιστοριογραφία όπως αυτό της οικονομικής συνεργασίας με τους κατακτητές και της μαύρης αγοράς. Η διατριβή του Στέλιου Περικλή-Καράβη για την ιταλική κατοχική διοίκηση ανέδειξε έναν τεράστιο αρχειακό πλούτο που ευτυχώς διασώθηκε στη γειτονική Ιταλία. Οι μελέτες της Sheila Lecoeur και της Βιολέτας Χιονίδου επικεντρώθηκαν στις επισιτιστικές πολιτικές των Ιταλών σε περιφέρειες που προορίζονταν για προσάρτηση και μελέτησαν τις συνέπειες της πείνας σε τοπικό επίπεδο. Η διπλωματική της Κατερίνας Παπαδοπούλου για την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας ερεύνησε τις αντίστοιχες επισιτιστικές πολιτικές της γερμανικής κατοχικής διοίκησης στη Μακεδονία. Η μονογραφία του Γιάννη Σκαλιδάκη για την Ελεύθερη Ελλάδα ερεύνησε και ανέδειξε την επισιτιστική πολιτική του ΕΑΜ στις ελεύθερες περιοχές καθώς και τους μηχανισμούς τροφοδοσίας, εφοδιασμού και επιμελητείας του ΕΛΑΣ αλλά και τον αποκλεισμό της Ελεύθερης Ελλάδας από τη διεθνή βοήθεια. Η Γεωργία Τζαβάρα με τη διατριβή της για την κατοχική πείνα επιχείρησε για πρώτη φορά να καταγράψει τον ακριβή αριθμό των θανάτων σε όλη την ελληνική επικράτεια αλλά και χωριστά σε κάθε νομό. Η μονογραφία του Μενέλαου Χαραλαμπίδη και οι διατριβές της Μαρίας Καβάλα και της Αγγελικής Τζαφέρα ανάμεσα στα άλλα ασχολήθηκαν με τις συνθήκες επιβίωσης στα μεγάλα ελληνικά αστικά κέντρα την περίοδο της Κατοχής. Το 2017 κυκλοφόρησε ο τόμος που επιμελήθηκε ο Άξελ Σωτήρης Βαλντέν με έγγραφα από το σουηδικό υπουργείο των εξωτερικών. Η μονογραφία της Αναστασίας Κούκουνα για την αποστολή του Ερυθρού Σταυρού στην

Indochina στο: Paul H. Kratoska, *Food Supplies and the Japanese Occupation in South- East Asia*, Λονδίνο, Palgrave McMillan, 1998, σσ. 208-226.

Ελλάδα το 1942-1945 ασχολήθηκε με το έργο της ελβετικής αποστολής στην Ελλάδα. Η μονογραφία του Παναγιώτη Σάμιου για τις αγοροπωλησίες ακινήτων στην κατοχή αποκαλύπτει το μέγεθος της φτωχοποίησης μεγάλου μέρους μεσοαστικών στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας και την αναδιανομή πλούτου με σκοπό την επιβίωση. Η μονογραφία του Άγγελου Αυγουστίδη για το Εργατικό ΕΑΜ και οι μονογραφίες της Ζήσης Σαλίμπα και του Ακρίτα Καλούση για την αντίσταση στον χώρο των τραπεζοϋπαλλήλων αποτελούν πολύτιμα έργα για τους αγώνες που έδωσε το ΕΑΜ για την επιβίωση των εργαζομένων.

Όταν ξεκινούσα την αρχειακή έρευνα στα 2014 για τη διπλωματική μου με τίτλο «Διεθνής βοήθεια και επισιτισμός στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944», η οποία περατώθηκε στα 2016, δεν περίμενα ότι θα βρεθώ μπροστά σε τόσα πολλά ερωτήματα. Έννοιες όπως το «δελτίο τροφίμων» ήταν παντελώς αδιευκρίνιστες ενώ το πότε και πώς εφαρμόστηκε δεν αναφέρονταν στη βιβλιογραφία. Ακόμα και τα ονόματα των φορέων που διαχειρίστηκαν τα εισαγόμενα τρόφιμα από το εξωτερικό ήταν άγνωστα. Συνήθως αναφέρονταν το όνομα «Ερυθρός Σταυρός» είτε η «σουηδική επιτροπή» ή οι Σουηδοί. Σε αυτήν την περίπτωση είναι επιτακτική ανάγκη ο ιστορικός να προσφύγει στις πρωτογενείς αρχειακές πηγές για να διεξάγει σωστή έρευνα και να αποφύγει μια στεία παράθεση όρων και την αναπαραγωγή συμπερασμάτων. Όμως ποτέ δεν περίμενα ότι θα βρεθώ μπροστά σε έναν τόσο μεγάλο αρχειακό πλούτο. Η υποτροφία που μου χορηγήθηκε από το ΙΚΥ μου επέτρεψε να επισκεφτώ και να ερευνήσω αρχειακές συλλογές στην επαρχία. Τη διαφορά όμως δεν την κάνουν τα έγγραφα αλλά οι άνθρωποι. Σε όλες τις αρχειακές συλλογές που επισκέφτηκα για τις ανάγκες της έρευνάς μου συνάντησα την ειλικρινή προθυμία απ' όλους να με βοηθήσουν. Εν ολίγοις όλοι βοήθησαν ώστε να περατωθεί η παρούσα διατριβή! Δυστυχώς οι επανειλημμένες προσπάθειές μου να μελετήσω το μικρό τμήμα του αρχείου ΕΔΒΕ που βρίσκεται στο Σουηδικό Ινστιτούτο Αθηνών συνάντησαν την αδικαιολόγητη άρνηση των αρμοδίων του. Σε αυτό το σημείο έχω το ηθικό χρέος να ευχαριστήσω όλους αυτούς που με βοήθησαν και να τους αναφέρω ονομαστικά.

Καταρχάς θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους της Κεντρικής Υπηρεσίας των Γενικών Αρχείων του Κράτους, την αναπληρώτρια γενική διευθύντρια κυρία Αμαλία Παππά καθώς και τους αρχειονόμους, τις κυρίες Άννα Κουλικούρδη, Κατερίνα Ζωγράφου, Ελένη Μάμμα, Μίνα Σταθοπούλου, Ελένη Θεοδωροπούλου, Γεωργία Τσούρη και τον κύριο Γεώργιο Λιάσκο. Υπήρξαν οι κύριοι συμπαραστάτες μου στο δύσκολο έργο της αρχειακής έρευνάς μου στις αρχειακές συλλογές της Κεντρικής Υπηρεσίας των ΓΑΚ προσφέροντάς μου κάθε διευκόλυνση, ήδη από την περίοδο που διεξήγαγα έρευνα για τη διπλωματική μου, έτς,ι ώστε το τελικό αποτέλεσμα να ξεπεράσει τις αρχικές προσδοκίες μου κατά πολύ. Επίσης, ευχαριστώ τον προϊστάμενο του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας κύριο Νέστορα Μπαμίδα και την κυρία Κατερίνα Γιαννουκάκου, καθώς και την κυρία Λινού από το παράρτημα των ΓΑΚ Λέσβου.

Στη συνέχεια θα ήθελα να ευχαριστήσω τον διευθυντή του Κέντρου Έρευνας και Ιστορίας Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών κύριο Σωτήρη Ριζά καθώς και τους κυρίους Δημήτριο Αποστολόπουλο και Γεώργιο Καλπαδάκη και τις κυρίες Ελισάβετ Κοντογιώργη, Μαρία Σπυλιωτοπούλου και Κατερίνα Μπρέγιαννη. Οι συλλογές των ξένων αρχείων που διατηρεί το ΚΕΙΝΕ αποτελούν ένα πολύτιμο εργαλείο για τον Έλληνα ιστορικό. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου εκεί μου παρείχαν τις γνώσεις τους, τις παρατηρήσεις τους, την ενθάρρυνσή τους, την υπομονή τους,

πολύτιμό χρόνο και κάθε δυνατότητα ώστε να εντρυφήσω όσον το δυνατό περισσότερο στην έρευνά μου. Μου πρόσφεραν απλόχερα την αγάπη τους!

Στο Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος συνάντησα ένα πραγματικό κέντρο αναφοράς του αρχαιικού πολιτισμού στην Ελλάδα, κυριολεκτικά φιλόξενο για την έρευνά μου. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Παναγιώτη Παναγάκη, διευθυντή του Κέντρου Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος, την κυρία Αντιγόνη Βασιλοπούλου, προϊσταμένη του Ιστορικού Αρχείου της Τράπεζας της Ελλάδος, τις κυρίες Μαρία Γενιτσαρίου και Βίκυ Ασκιτή και τον κύριο Σπύρο Τακτικό. Τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας αποτελούν μια από τις σημαντικότερες συλλογές για τον ερευνητή που θα ασχοληθεί με την ελληνική εθνική αντίσταση της δεκαετίας του 1940. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Κωστή Καρπόζηλο καθώς και τις κυρίες Άντα Κάπολα, Πωλίνα Ιορδανίδου, Αγγελική Χριστοδούλου και Ιωάννα Βόγλη. Επίσης τον κύριο Γεώργιο Πολυδωράκη, προϊστάμενο στην Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών, τον κύριο Τάσο Σακελλαρόπουλο από το Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη, τον κύριο Δημήτρη Μπαχάρα από το ΕΛΙΑ, τις κυρίες Ελένη Μπενέκη, Κωνσταντίνα Κωνσταντοπούλου και Σοφία Καρδαμύλα από το Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ομίλου Πειραιώς, τη Μαρία Μαυροειδή από το Ιστορικό Αρχείο της ΔΕΗ, την κυρία Μαρία Καραμικέ και τον Δημήτρη Κουτραφούρη από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας καθώς και τον Γιάννη Φίλανδρο από την Εταιρία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου καθώς και την κυρία Ελευθερία Δαλέζιου από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

Η βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου υπήρξε ένας από τους πλέον φιλόξενους χώρους για τη διεξαγωγή της έρευνάς μου γι' αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω την προϊσταμένη κυρία Ντίνα Κάκκαλη καθώς και την Κατερίνα Καντιώτου, τη Ντέμη Σαρρή, τον Λάμπρο Καμπά, τη Δήμητρα Συρίγου, την Αγγελική Ρέππου και τη Δήμητρα Λέγγα. Επιπλέον ευχαριστώ τις κυρίες Κυριακή Αδάμ από τη βιβλιοθήκη Ιω. Συκουτρή, και Ηρώ Κομποθανάση και Αφροδίτη Οικονόμου από τη βιβλιοθήκη «Δοξιάδη» της Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή κύριο Προκόπη Παπαστράτη, με τις αστείρευτες γνώσεις του για τη δεκαετία του 1940, καθώς και την καθηγήτρια κυρία Δέσποινα Παπαδημητρίου και την κυρία Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, διευθύντρια στο NYU Berlin. Επιπλέον τη Βασιλική Λάζου και την Άρτεμη Κλιάφα, τον Βασίλη Μανουσάκη που πρόθυμα έλυσε τις απορίες που του έθεσα, τους φίλους και συναδέλφους Ανδρέα Ζανιά, Χριστίνα Καραβασίλη, Ελένη Χατζοπούλου και Κατερίνα Μπαλκούρα καθώς και τον παλιόφιλο Γιάννη Κιούση. Τα μέλη της συμβουλευτικής μου επιτροπής κύριο Νίκο Θεοτοκά για την επιστημονική επίβλεψη, την κυρία Ειρήνη Λαγάνη και τον κύριο Νίκο Κοταρίδη για την ορθή καθοδήγησή τους κατά τη διάρκεια των σπουδών μου. Την αδερφή μου Σοφία και προπάντων τη μητέρα μου Αρετή για την ακλόνητη πίστη της σε εμένα

Εισαγωγή- Θεωρητικό πλαίσιο

Μέχρι τον 19ο αιώνα το ψωμί και τα όσπρια αποτελούσαν την κύρια τροφή του αγροτικού πληθυσμού της Ευρώπης. Ένα αγροτικό νοικοκυριό διέθετε σχεδόν το μισό ετήσιο εισόδημά του μόνο για να αγοράσει το ψωμί του. Το κρέας, τα ψάρια και τα ζωικά λίπη σπάνια είχαν θέση στο οικογενειακό τραπέζι -αυτό συνέβαινε κυρίως κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών γιορτών. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα η βιομηχανική επανάσταση ανέτρεψε τα παραπάνω δεδομένα. Ο αγροτικός τομέας σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα θα συρρικνώνονταν προς όφελος της βιομηχανίας και οι αγρότες θα εγκατέλειπαν μαζικά την ύπαιθρο. Η αύξηση του αστικού πληθυσμού, η μαζική απασχόληση στη βιομηχανία, η μετεξέλιξη των πόλεων σε αστικά βιομηχανικά κέντρα και η δημιουργία εργατικής τάξης άλλαξαν την παράδοση αιώνων όσον αφορά τις διατροφικές συνήθειες. Αν και το ψωμί και τα όσπρια εξακολουθούσαν να αποτελούν τα κύρια τρόφιμα στο τραπέζι της εργατικής οικογένειας, η δίαιτά της περιλάμβανε πλέον πρωινό γεύμα, χοιρινό, πατάτες και ζωικά λίπη. Η σκληρή δουλειά

στις φάμπρικες και στα ορυχεία απαιτούσαν και την αύξηση της κατανάλωσης θερμίδων. Πώς όμως έγινε εφικτό αυτό όταν το αγροτικό δυναμικό μειώνονταν στην Ευρώπη; Η βιομηχανική επανάσταση επέφερε σημαντικές αλλαγές στην εντατικοποίηση των αγροτικών καλλιεργειών καθώς και σημαντική ανάπτυξη στους τομείς της μεταποίησης και της βιομηχανίας τροφίμων. Η βιομηχανική επανάσταση επέφερε σημαντική αύξηση στην παραγωγή ενώ οι μεγάλες τεχνικές καινοτομίες στις μεταφορές, όπως ήταν ο σιδηρόδρομος και η υπερπόντια ατμοκίνητη ναυτιλία, προκάλεσαν τη μείωση της διάρκειας των ταξιδιών, την πτώση των ναύλων και του κόστους στις μεταφορές. Αυτό διευκόλυνε την ανάπτυξη μιας παγκοσμιοποιημένης βιομηχανίας τροφίμων. Οι συνέπειες ήταν άμεσες. Η παραγωγή σταριού στις ΗΠΑ διπλασιάστηκε ενώ στη Ρωσία τετραπλασιάστηκε. Οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Ρωσία, η Νέα Ζηλανδία και η Αυστραλία παρείχαν το αναγκαίο στάρι για να τραφεί η εργατική τάξη της Ευρώπης. Φτηνές ζωτροφές, αναγκαίες για την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής κτηνοτροφίας, εξάγονταν από αυτές τις χώρες. Τα φαγητά πλέον ήταν φτηνότερα και με μεγαλύτερη ποικιλία για την εργατική τάξη της Ευρώπης.²

Η Μ. Βρετανία ήταν η πρώτη χώρα που επωφελήθηκε από αυτές τις αλλαγές. Η βρετανική βιομηχανία εισαγωγής πολυτελών αποικιακών τροφίμων είχε κάνει την εμφάνισή της ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα παρέχοντας στο τραπέζι των πλουσίων, ζάχαρη, κακάο, καφέ, τσάι. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ζάχαρη από τις αποικίες της Καραϊβικής, στάρι και κρέας από άλλες περιοχές της βρετανικής αυτοκρατορίας βρήκαν θέση στο τραπέζι των εργατικών μαζών. Η βελτίωση στην ποικιλία του διαιτολογίου της αγγλικής εργατικής τάξης όμως έγινε εις βάρος της διατροφικής ποιότητας. Το πλούσιο σε γλουτένη στάρι από τη Μινεάπολη ήταν χαμηλότερης θρεπτικής αξίας απ' ό,τι το ευρωπαϊκό. Το φρέσκο γάλα ήταν πολύ δύσκολο να συντηρηθεί από τα αστικά νοικοκυριά, τα οποία κατανάλωναν συμπυκνωμένο ή εβαπορέ. Η κατανάλωση ζάχαρης έφτασε τα 36 κιλά ανά άτομο αντικαθιστώντας τους υδατάνθρακες. Παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου η Μ. Βρετανία εισήγαγε πάνω από το 50% των αναγκών της σε τρόφιμα γεγονός που την καθιστούσε τον μεγαλύτερο εισαγωγέα δημητριακών στην Ευρώπη. Ήταν η πατρίδα της βιομηχανικής επανάστασης, ήταν η αυτοκρατορία με τις περισσότερες αποικίες απ' όλες τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, ήταν ναυτική υπερδύναμη και η εξασφάλιση του ελεύθερου εμπορίου αποτελούσε βασική επιδίωξη της εξωτερικής και της οικονομικής πολιτικής της. Το υπερπόντιο εμπόριο από τις αγροτικές αποικίες κάλυπτε τις ανάγκες σε εισαγωγές σε τρόφιμα με αρκετά συμφέροντες όρους. Τα αγγλικά πλοία αναχωρούσαν από τα βρετανικά λιμάνια φορτωμένα με βιομηχανικά προϊόντα και επέστρεφαν πίσω γεμάτα τρόφιμα από τις αποικίες.³

Στον αντίποδα βρισκόταν η Γερμανία, χώρα που εισήλθε καθυστερημένα στη βιομηχανική επανάσταση. Ο Bismarck εφάρμοσε μια πολιτική προστατευτισμού, επιβάλλοντας δασμούς στις εισαγωγές φτηνών δημητριακών και ευνοώντας τα

² John Belchem, *Industrialization and the Working Class: The English Experience*, Λονδίνο, Scolar Press, 1991, σσ. 207-209 Lizzie Collingham, *The Taste of War: World War II and the Battle of Food*, Νέα Υόρκη, Penguin, 2012, σσ. 35-44 Jakob Tanner, The Rationing System. Food Policy and nutritional science during the second world war: a comparative view of Switzerland στο Lentz Carola (ed.), *Changing eating habits. Case studies from Africa, South America and Europe*, Amsterdam, 1999, σσ. 211- 242.

³ Ο. π.

συμφέροντα των Γερμανών γαιοκτημόνων των ανατολικών επαρχιών. Όμως όσο προχωρούσε η εκβιομηχάνιση της Γερμανίας τόσο πλήθαιναν στο εσωτερικό της οι υποστηρικτές μιας οικονομικής πολιτικής στα τρόφιμα ανάλογης με εκείνης της Μ. Βρετανίας. Η Γερμανία έπρεπε να εξαγάγει βιομηχανικά προϊόντα για να εξασφαλίσει εισαγωγές φτηνών τροφίμων. Στα 1890 οι διάδοχοι του Bismarck εγκατέλειψαν την πολιτική των δασμών. Παράλληλα όμως εκφράζονταν και η αντίθετη άποψη που υποστήριζε ότι η Γερμανία στο τέλος θα ήταν απόλυτα εξαρτημένη από τις εισαγωγές τροφίμων από τις ΗΠΑ και την Κίνα. Οι αγροτικές κοινότητες που αποτελούσαν τον πυρήνα της κοινωνικής σταθερότητας θα διαλύονταν και θα έδιναν τη θέση τους σε αστικά κέντρα που θα μόλυναν και θα υπονόμευαν τον κοινωνικό ιστό του γερμανικού έθνους. Στα 1902 συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις επανάφεραν την πολιτική του προστατευτισμού.⁴

Τα αποτελέσματα ήταν σημαντικά. Στα 1916 η γερμανική γεωργία έτρεφε 70 ανθρώπους για κάθε 100 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης, όταν το αντίστοιχο ποσοστό στην Μ. Βρετανία έφτανε τους 40-45 ανθρώπους. Όμως αυτή η πρόοδος είχε και το κόστος της. Μέχρι το 1914 η Γερμανία μαζί με τις Κάτω Χώρες ήταν οι πλέον ελλειμματικές σε στάρι χώρες στον κόσμο. Το κράτος είχε επιβαρυνθεί με ένα μεγάλο αγροτικό τομέα, ο οποίος τεχνολογικά ήταν καθυστερημένος. Επιπλέον οι τιμές των τροφίμων ήταν ακριβές για το εργατικό εισόδημα, με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν μια σειρά από διαδηλώσεις μεταξύ την περίοδο 1906-1912. Οι Γερμανοί πολιτικοί είχαν απογοητευτεί από την αδυναμία της Γερμανίας να ανταγωνιστεί τις ΗΠΑ και τη Μ. Βρετανία εξαιτίας της έλλειψης μιας εκτεταμένης γεωργικής ενδοχώρας και αποικιακών αγορών που θα προμήθευαν τη γερμανική οικονομία φτηνές πρώτες ύλες και τρόφιμα και θα επέτρεπαν τη ραγδαία ανάπτυξή της. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα σε αρκετούς συντηρητικούς πολιτικούς κύκλους είχε αρχίσει να ωριμάζει η ιδέα ότι ο καλύτερος τρόπος για να αποκτήσει η Γερμανία τη θέση που της άξιζε στην παγκόσμια οικονομία ήταν μέσω του πολέμου. Η γερμανική κυβέρνηση πίστευε ότι δεν θα αντιμετώπιζε επισιτιστικό πρόβλημα κατά τη διάρκεια ενός σύντομου πολέμου, όπως προσδοκούσε αρχικά να είναι ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Μια νίκη θα τη μετέτρεπε σε κυρίαρχη δύναμη στην ευρωπαϊκή ήπειρο και θα της επέτρεπε να επεκταθεί ανατολικά σε μια περιοχή που εκτείνονταν από τη Φινλανδία μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα.⁵

Όταν ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στα 1914 τόσο η Αγγλία όσο και η Γερμανία εξαρτιόνταν από τις υπερπόντιες εισαγωγές. Και οι δύο χώρες βασίζονταν στις εισαγωγές πρώτων υλών, τροφίμων και ζωοτροφών απαραίτητων για τη λειτουργία της πολεμικής οικονομίας τους. Η μείωση των εισαγωγών θα μπορούσε να προκαλέσει εκτίναξη στις τιμές των τροφίμων καθώς και την κατάρρευση της βιομηχανίας. Οι άνεργοι και οι πεινασμένοι εργάτες θα πίεζαν τις κυβερνήσεις να ξεκινήσουν διαπραγματεύσεις για ειρήνη πριν τη στρατιωτική νίκη. Το Βρετανικό Ναυαρχείο ήδη πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε σχεδιάσει την επιβολή οικονομικού αποκλεισμού στη Γερμανία αναθεωρώντας τον ναυτικό κώδικα στα 1907 και 1908 και

⁴ Anver Offer, *The First World War: An Agrarian Interpretation*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1991, σσ. 74-78, 86, 230· Frank Trentmann, *Coping with Shortage: The Problem of Food Security and Global Visions of Coordination, c.1890s–1950*, στο: Frank Trentmann, Flemming Just (eds.), *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2006, σσ. 13-48· Lizzie Collingham, *ό. π.*

⁵ *Ο. π.*

ενέταξε στα είδη λαθρεμπορίου και τα τρόφιμα, επιτρέποντας τις επιθέσεις και σε ουδέτερα πλοία σε περίπτωση που μετέφεραν προμήθειες στον εχθρό. Με το ξέσπασμα του πολέμου η Αγγλία δεν απέκλεισε μόνο τα γερμανικά λιμάνια, αλλά εφάρμοσε τον αποκλεισμό και για χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, μειώνοντας τις εισαγωγές τους, προσπαθώντας να τις εμποδίσει να επανεισαγάγουν στη Γερμανία το πλεόνασμά τους σε τρόφιμα.⁶

Ούτε όμως και η Γερμανία είχε μείνει πίσω στον οικονομικό πόλεμο. Το Γερμανικό Ναυαρχείο είχε επινοήσει τον δικό του ναυτικό αποκλεισμό, ο οποίος προέβλεπε τη μαζική χρήση υποβρυχίων ενάντια στον βρετανικό εμπορικό στόλο. Αρχικά προβλέπονταν επιθέσεις από γερμανικά υποβρύχια σε πλοία που θα μετέφεραν σάρι στη Μ. Βρετανία. Ο φόβος όμως μήπως χτυπήσουν κάποιο αμερικανικό πλοίο και προκαλέσουν την αντίδραση και μια πιθανή είσοδο των ΗΠΑ στον πόλεμο έκανε τη Γερμανία διστακτική να εφαρμόσει μαζικά αυτή τη στρατηγική. Όταν την εφάρμοσε, οι ΗΠΑ είχαν εισέλθει στον πόλεμο και οι Σύμμαχοι ήδη είχαν αναπροσαρμόσει την τακτική τους. Τα πλοία τους ταξίδευαν με τη συνοδεία πολεμικών πλοίων, όπως τα αντιτορπιλικά, μειώνοντας τον αριθμό των πλοίων που βυθίζονταν από τα γερμανικά υποβρύχια. Η ζημιά που προκάλεσε το γερμανικό ναυτικό στον εμπορικό στόλο των Συμμάχων δεν ήταν αμελητέα και η Μ. Βρετανία στα 1917 βρέθηκε πολύ κοντά στο να εξαντλήσει όλα τα αποθέματα τροφίμων της. Όμως τελικά μπόρεσε να καλύψει τις ανάγκες της μέσω των αποθεμάτων των αποικιών της. Αντίθετα το βρετανικό ναυτικό μέσω του παραδοσιακού ναυτικού αποκλεισμού κατόρθωσε να αποκόψει τη Γερμανία από το 46% των προπολεμικών εισαγωγών της. Η είσοδος των ΗΠΑ στον πόλεμο συνοδεύτηκε από την επιβολή εμπάργκο όχι μόνο προς τη Γερμανία αλλά και προς τις ουδέτερες ευρωπαϊκές χώρες. Αυτό έθεσε τέλος στο πλάγιο εμπόριο της Γερμανίας με τις ΗΠΑ ενώ την ίδια στιγμή η Μ. Βρετανία απέκτησε μεγαλύτερη πρόσβαση στους τεράστιους πόρους των ΗΠΑ.⁷

Παρά την εφαρμογή του «αποκλεισμού πείνας» από τη Μ. Βρετανία, όπως ονομάστηκε στη Γερμανία, τον Αύγουστο του 1914 επικρατούσε αισιοδοξία λόγω της καλής σοδειάς δημητριακών και της προσδοκίας ότι ο πόλεμος θα ήταν σύντομος. Το γερμανικό κράτος δεν υιοθέτησε μια συνολική πολιτική για το επισιτιστικό. Αρχικά έλαβε μια σειρά μέτρων όπως ήταν η απαγόρευση των εξαγωγών ζώων εργασίας και ζωικών προϊόντων. Η έλλειψη σε εργατικά χέρια καλύφθηκε από φυλακισμένους. Στη συνέχεια προχώρησε στην καθιέρωση τιμάριθμου επιτρέποντας σε πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων να εφαρμόσουν ανώτερες τιμές για όλα τα τρόφιμα. Το αποτέλεσμα ήταν το αντίθετο. Το πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής δεν πήγαινε στα αστικά κέντρα, αλλά εκεί όπου δεν είχε θεσμοθετηθεί το παραπάνω μέτρο και σε αυτόν που πλήρωνε τα περισσότερα. Σε αρκετές περιπτώσεις τα δημητριακά αγοράστηκαν ως ζωοτροφές από τους κτηνοτρόφους. Το κρέας μπορούσε να αποκτηθεί μόνο από τη μαύρη αγορά.

⁶ Nicholas A. Lambert, *Planning Armageddon: British Economic Warfare and the First World War*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2012, σσ. 61-90· Anver Offer, *ό. π.*, σσ. 270-71.

⁷ Lance E. Davis, Stanley Engerman, *Naval Blockades in Peace and War: An Economic History since 1750*, Cambridge, Cambridge University Press, σσ.159-175· Lizzie Collingham, *ό. π.*

Η παράταση του πολέμου ανάγκασε το γερμανικό κράτος να επιβάλει έναν κεντρικό σχεδιασμό για την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος. Στα 1915 ιδρύθηκε το Reichsgetreidestelle (National Grain Office) ενώ ακολούθησε η ίδρυση άλλων είκοσι υπηρεσιών έως το 1917, όπως ήταν το Kriegsernährungsamt (War nutrition department) και Reichsverkaufsgesellschaft (national purchasing department), τα οποία είχαν το μονοπώλιο στις εισαγωγές δημητριακών, ρυζιού και αποικιακών ειδών από ουδέτερες χώρες και από τα κατεχόμενα εδάφη. Το δύσκολο έργο που έπρεπε να επιτελεσθεί ήταν η δημιουργία μιας πολεμικής διατροφικής οικονομίας, η οποία αφενός θα πετύχαινε να τραφεί ικανοποιητικά ο στρατός εις βάρος του άμαχου πληθυσμού αφετέρου θα εξασφάλιζε τη δίκαιη διανομή των αποθεμάτων τροφίμων σε διαφορετικές κατηγορίες καταναλωτών και ομάδων του πληθυσμού, όπως ήταν οι εργάτες στη βαριά βιομηχανία, τα παιδιά, οι έγκυες, οι άρρωστοι και οι ηλικιωμένοι, στους οποίους θα χορηγούνταν πρόσθετες μερίδες. Οι αγρότες στην ύπαιθρο θα εξαιρούνταν. Με την παραπάνω πολιτική εισάγονταν το δελτίο και ο έλεγχος στις τιμές των τροφίμων. Οι τοπικές αρχές διένειμαν δελτία σε αυτούς που τα δικαιούνταν και ένας καινούργιος κρατικός μηχανισμός από υπηρεσίες τροφίμων για το ψωμί, το κρέας, το γάλα ιδρύθηκαν προκειμένου να διανείμουν τα δελτία, να επιθεωρήσουν τις τιμές και να καταπολεμήσουν τη μαύρη αγορά. Θεωρητικά το σύστημα του δελτίου παρείχε την ίδια ποσότητα τροφίμων στον κάθε δικαιούχο χωρίς να λαμβάνει υπόψη κριτήρια όπως το φύλο, η ηλικία ή η κοινωνική τάξη.⁸

Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ελλείψεις σε τρόφιμα και να εξασφαλιστεί η ελάχιστη ποσότητα για την επιβίωση του άμαχου πληθυσμού, ιδίως αυτού των αστικών κέντρων, οι κυβερνήσεις των υπόλοιπων εμπόλεμων κρατών καθώς και εκείνων που οι οικονομίες τους επηρεάζονταν άμεσα από τον πόλεμο εφάρμοσαν με τη σειρά τους το σύστημα του δελτίου στα τρόφιμα. Δύο ήταν τα κύρια συστήματα δελτίου: το αγγλοαμερικανικό και το γερμανικό. Το πρώτο εφαρμόστηκε σε χώρες τις οποίες ο πόλεμος δεν απέκοψε από τις παγκόσμιες αγορές γι' αυτό γνώρισαν συγκριτικά μικρότερες ελλείψεις. Σε αυτό το μοντέλο το κράτος περιορίζεται να επιβάλει δελτίο μόνο σε είδη στα οποία δεν υπάρχει αυτάρκεια και οι τιμές τους αυξάνουν λόγω της πτώσης της παραγωγής ή της μείωσης των εισαγωγών, όπως το κρέας, τα λίπη, η ζάχαρη, με σκοπό να επιτύχει την ίση διανομή σε όλους τους πολίτες. Σε βασικά διατροφικά είδη, όπως το ψωμί, τα δημητριακά και το γάλα, δεν επιβλήθηκε δελτίο. Ως «ρυθμιστές προϋπολογισμού» αυτά τα είδη αφέθηκαν ελεύθερα να καταναλωθούν από ευρύτατα τμήματα της κοινωνίας, τα οποία δεν μπορούσαν να αποκτήσουν ακριβά τρόφιμα ή είδη πολυτελείας. Η δίαιτα δεν άλλαξε με δραστικά μέτρα, αλλά επιχειρήθηκε από το κράτος τα διαθέσιμα τρόφιμα να είναι τα ίδια με αυτά που υπήρχαν προπολεμικά και η μαύρη αγορά να έχει όσον το δυνατό πιο περιορισμένο ρόλο ως προμηθευτής. Πρόσθετες μερίδες καθιερώθηκαν για τα παιδιά και τις έγκυους γυναίκες ενώ οργανώθηκαν και βιομηχανικά συσσίτια.⁹

Στον αντίποδα βρισκόταν το γερμανικό σύστημα, το οποίο εφαρμόστηκε σχεδόν σε όλη την ηπειρωτική Ευρώπη. Το σύστημα αυτό εφαρμόστηκε σε οικονομίες στις οποίες οι ελλείψεις ήταν πολύ μεγαλύτερες και η πρόσβαση σε τρόφιμα μέσω του

⁸ Gesine Gerhard, *Nazi Hunger Politics. A History of Food in the Third Reich*, Lahman, Rowman & Littlefield, 2015, σσ. 35-44.

⁹ League of Nations, *Food, Famine and Relief, 1940-46*, Γενεύη, League of Nations, 1946, σσ. 3-4· Lizzie Collingham, *The Taste of War, ό. π.*,· Zweiniger Bargielowska Ina, *Austerity in Britain: Rationing, Controls and Consumption, 1939–1955*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2000, ό. π., σσ 12-45.

διεθνούς εμπορίου ήταν δυσκολότερη σε σύγκριση με τις αγγλοσαξωνικές χώρες. Ο βρετανικός αποκλεισμός και η αποκοπή από τις διεθνείς αγορές επιδείνωσαν το πρόβλημα της τροφοδοσίας. Το πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπισθεί στην ευρωπαϊκή ήπειρο ήταν η διατήρηση της ανθρώπινης κατανάλωσης με τρόπο που θα ικανοποιούσε τις διατροφικές απαιτήσεις όσον το δυνατό περισσότερο παρά τις δραστικές μειώσεις στη συνολική προσφορά τροφίμων. Με το γερμανικό σύστημα, σε όλα τα είδη τροφίμων, σε όποια κατηγορία και αν ανήκουν, επιβάλλεται δελτίο κατά κεφαλή ανά εβδομάδα και μήνα. Το δελτίο καθορίζει τόσο την ποσότητα όσο και την ποιότητα της δίαιτας, είτε τα τρόφιμα αυτά είναι ακριβά ή χαμηλής περιεκτικότητας σε θερμίδες. Σε κάποιες χώρες το ποσοστό των ειδών τροφίμων στα οποία εφαρμόστηκε το δελτίο έφτασε το 95%. Για να αποφευχθούν οι ανισότητες, οι καταναλωτές χωρίζονταν σε διαφορετικές κατηγορίες βάσει του φύλου, της ηλικίας και της εργασίας. Οι μεγαλύτερες μερίδες χορηγούνταν σε εργάτες και ειδικότερα σε εκείνους που απασχολούνταν στη βαριά βιομηχανία, δηλαδή σε τομείς της οικονομίας που εξυπηρετούσαν τη γερμανική πολεμική μηχανή.¹⁰

Το σύστημα του δελτίου δεν παρείχε καμία εγγύηση ότι ο καταναλωτής θα λάμβανε όλα τα τρόφιμα που δικαιούνταν. Στην πράξη ήταν πάρα πολύ δύσκολο να ελεγχθούν τα δίκτυα της μαύρης αγοράς. Ήδη από το 1916 εμφανίστηκαν οι πρώτες ελλείψεις στο ψωμί και στη συνέχεια επεκτάθηκαν στις πατάτες, το βούτυρο, το κρέας και τα ζωικά λίπη. Οι Γερμανοί άρχισαν να τρώνε λαχανικά, όπως το παστινάκι και το γογγύλι, σε τέτοιο βαθμό ώστε ο χειμώνας του 1916-17 να ονομαστεί ο «χειμώνας του γογγυλιού» (Turnip Winter). Οι στερήσεις σε τρόφιμα συνοδεύονταν και από ελλείψεις σε κάρβουνο και διακοπές ηλεκτρικού. Οι γεννήσεις μειώνονταν ενώ αυξάνονταν τα ποσοστά θνησιμότητας. Ειδικότερα αυξήθηκαν οι θάνατοι από πνευμονία και φυματίωση. Έως το τέλος του πολέμου 750.000 Γερμανοί είχαν πεθάνει από υποσιτισμό. Όμως δεν ήταν ένας λιμός από τον οποίο υπέφερε όλος ο γερμανικός λαός. Οι αγρότες δεν υπέφεραν, ούτε οι πλούσιοι, οι οποίοι μπορούσαν να αγοράσουν τα τρόφιμά τους από τη μαύρη αγορά. Δεν υπέφεραν επίσης εκείνοι που ζούσαν σε κωμοπόλεις και διατηρούσαν κήπους τους οποίους μπορούσαν να καλλιεργήσουν αλλά και όσοι βρίσκονταν στις αγροτικές περιφέρειες και μπορούσαν να ανταλλάξουν βιοτεχνικά προϊόντα με τρόφιμα. Από τους εργάτες σε καλύτερη μοίρα βρίσκονταν αυτοί που απασχολούνταν στην πολεμική βιομηχανία και αμείβονταν με υψηλότερους μισθούς ενώ λάμβαναν επιπλέον παροχές σε τρόφιμα. Στον αντίποδα βρίσκονταν οι μισθοσυντήρητοι, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι τεχνίτες, οι μη οργανωμένοι σε συνδικάτο εργάτες, οι οικογένειες των οποίων ο προστάτης είχε στρατευθεί, οι ηλικιωμένοι και οι έγκλειστοι σε γηροκομεία.¹¹

Η ήττα της Γερμανίας στα 1918 όμως δεν προήλθε εξαιτίας των μαζικών θανάτων από την πείνα και των ελλείψεων. Οι ελλείψεις σε τρόφιμα είχαν κατορθώσει να κλονίσουν το ηθικό του γερμανικού λαού. Από άκρη σε άκρη κυριαρχούσε η ψυχική κούραση. Οι στρατιώτες που γυρνούσαν αδειούχοι σπίτι τους μετέφεραν τα νέα από

¹⁰ Bernhard R. Kroener, Rolf-Dieter Müller, Hans Umbreit (eds.), *Organization and Mobilization of the German Sphere of Power: Wartime Administration, Economy, and Manpower Resources 1939–1941*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2000, σ.230· League of Nations, *Food, Famine and Relief, 1940-46*, League of Nations, Geneva, 1946, σσ. 4-6.

¹¹ Hans- Jürgen Tutenberg, *Food Provisioning on the German Home Front, 1914-1918*, στο: I. Zweiniger-Bargielowska R. Duffett and A. Drouard (ed.), *Food and War in Twentieth Century Europe*, Λονδίνο, Ashgate, 2011, σσ. 59-72.

το μέτωπο. Παντού κυριαρχούσαν η πείνα και οι αρρώστιες. Οι ίδιοι έκλεβαν το κριθάρι που προορίζονταν για τροφή για τα άλογα και το άλεθαν για να φτιάξουν ψωμί και τα άλογα πέθαιναν στο τέλος. Η πρόταση για συνθηκολόγηση τον Οκτώβρη του 1918 δεν ήταν απόρροια μόνο της στρατιωτικής αδυναμίας της Γερμανίας να νικήσει τις δυνάμεις της Entente στο πεδίο της μάχης και της παράδοσης των συμμάχων της, της Αυστροουγγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και του κλονισμένου ηθικού του γερμανικού λαού εξαιτίας των στερήσεων του ύστερα από τέσσερα συνεχή χρόνια. Ο χειμώνας του 1918-1919 θα ήταν ακόμη πιο δύσκολος.¹²

Οι Γερμανοί ναύτες στο Κίελο, τον Νοέμβριο του 1918, αρνήθηκαν να υπακούσουν τις διαταγές του ναυάρχου Hipper για την τελική ναυμαχία τιμής ενάντια στον βρετανικό στόλο και τραγουδώντας τη Διεθνή συγκρότησαν επαναστατικό συμβούλιο. Τη σκυτάλη πήραν οι συνάδερφοί τους στο πεζικό, αυτοί που θεωρητικά έπρεπε να καταστείλουν την εξέγερση, συγκροτώντας τα Rätebewegungen, τα αντίστοιχα γερμανικά σοβιέτ. Η επανάσταση απλώθηκε σε όλη τη Γερμανία. Από το Στρασβούργο μέχρι το Μόναχο και τη Λειψία συγκροτούνταν επαναστατικά συμβούλια. Τμήμα της εργατικής τάξης υπό τους Karl Liebknecht και Rosa Luxemburg, οι Σπαρτακιστές, προσχώρησαν στην επανάσταση. Στις 9 Νοέμβρη ο Γερμανός αυτοκράτορας Wilhelm II παραιτήθηκε. Η Μ. Βρετανία συνέχισε την επιβολή του αποκλεισμού ακόμη και μετά την υπογραφή της ανακωχής αφενός μεν για να επιβάλει τους όρους της ειρήνης που ήθελε αφετέρου δε για να βοηθήσει τις γερμανικές αρχές στην καταστολή της επανάστασης. Η γερμανική επανάσταση βρέθηκε στη μέγγενη των Freie Korps και του αγγλικού αποκλεισμού και συντρίφτηκε. Ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος είχε αποδείξει ότι ο οικονομικός πόλεμος ήταν εξίσου σημαντικός με τις παραδοσιακές ναυμαχίες για την επιτυχή έκβαση του πολέμου. Ήταν μια από τις κληρονομίες του. Παράλληλα όμως απέδειξε τις αρνητικές συνέπειες των στερήσεων και της πείνας στο ηθικό του λαού και στη θέλησή του να συνεχίσει τον πόλεμο αλλά και το πόσο ευάλωτες μπορεί να γίνουν πανίσχυρες αυτοκρατορίες, όπως η γερμανική και η ρωσική, απέναντι στο ενδεχόμενο έκρηξης κοινωνικής επανάστασης και επικράτησής της.¹³

Η Ρωσική Επανάσταση το 1917 και η Γερμανική το 1918 είχαν αποδείξει πως η πείνα μπορούσε να αποβεί βασικός παράγοντας στη διαμόρφωση των πολιτικών εξελίξεων. Ήδη πριν την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι περισσότερες κυβερνήσεις και οι οικονομικές ελίτ θεωρούσαν ότι η πτώση της κατανάλωσης κάτω από ένα συγκεκριμένο όριο θα έθετε σε κίνδυνο τη λειτουργία της οικονομίας, την εθνική ενότητα και την πολιτική σταθερότητα. Γι' αυτό έπρεπε να εφαρμοσθεί μια κεντρικά σχεδιασμένη κρατική διατροφική πολιτική, η οποία θα απέτρεπε την κοινωνική αστάθεια ή τουλάχιστον θα την καθυστέρουσε όσον το δυνατό περισσότερο, εφαρμόζοντας δελτίο και έλεγχο στις τιμές βασικών αγαθών. Η πολιτική χρησιμοποίησε την επιστήμη της διαιτολογίας βάσει της οποίας καθορίστηκε με βιολογικά κριτήρια η ελάχιστη κατανάλωση κατά άτομο που θα παρείχε το κράτος στην περίπτωση ελλείψεων. Το έργο των ειδικών ήταν να καθορίσουν την απαραίτητη

¹² N. P. Howard, *The Social and Political Consequences of the Allied Food Blockade of Germany, 1918-19*, στο: *German History*, Volume 11, Issue 2, April 1993, σσ. 163-172.

¹³ Mark Ferro, *Ο πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918*, γ' έκδοση, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997, σσ. 430-431· Anver Offer, *The First World War: An Agrarian Interpretation*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1991, σσ. 74-78.

ποσότητα τροφίμων, ενσωματώνοντας τις δίαιτες διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, που διανεμόνταν με το δελτίο, για να εξυπηρετηθούν στρατιωτικοί, οικονομικοί, κοινωνικοί και ιδεολογικοί στόχοι.¹⁴

Αρκετές κυβερνήσεις, ήδη από τον Μεσοπόλεμο, τις απασχολούσε πως θα διατηρούνταν σε ικανοποιητικά επίπεδα η κατανάλωση τροφίμων σε περίπτωση ελλείψεων και μείωσης της παραγωγής. Απώτερος σκοπός ήταν να προληφθούν οι κοινωνικές αναταραχές. Με την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στόχος των κυβερνήσεων ήταν να ρυθμίσουν και να ελέγξουν την εσωτερική κατανάλωση ώστε να μεταφέρουν πόρους στην πολεμική προσπάθεια. Τα περισσότερα κράτη επιχείρησαν να ρυθμίσουν την προσφορά και τη ζήτηση των τροφίμων ξανά μέσω της εφαρμογής του δελτίου στην προμήθεια των τροφίμων από τους καταναλωτές. Θεωρητικά ήταν ένα μέτρο κοινωνικής πρόνοιας, με το οποίο οι κυβερνήσεις υπόσχονταν ότι θα εξάλειφαν τις ανισότητες και εγγυούνταν τη διαβίωσή του άμαχου πληθυσμού. Στον καταναλωτή χορηγούνταν κουπόνια με τα οποία αγόραζε τις μερίδες των τροφίμων που του αναλογούσαν σε φιξαρισμένες τιμές. Όμως με το δελτίο η κατανάλωση έφευγε από τον ατομικό έλεγχο και γινόταν αντικείμενο κρατικού σχεδιασμού.¹⁵

Το δελτίο που επιβλήθηκε από τις κυβερνήσεις της Ηπειρωτικής Ευρώπης βασιζόταν κυρίως στην υπάρχουσα εθνική γεωργική παραγωγή και κατά δεύτερο λόγο στις εισαγωγές, κάτι που σε περίοδο αυξανόμενων ελλείψεων σήμαινε συνεχείς μειώσεις στις μερίδες, σε ζωικές πρωτεΐνες και λίπη. Όμως η ατομική κατανάλωση κατά τη διάρκεια του πολέμου επηρεαζόταν και από άλλους παράγοντες όπως ήταν η διαθεσιμότητα τροφίμων στα καταστήματα, το εισόδημα και η πρόσβαση σε πηγές τροφίμων που δεν ελέγχονταν από τις κρατικές αρχές. Εκτός από το πρόβλημα του ορισμού της επίσημης μερίδας και της εξασφάλισης επαρκών ποσοτήτων υπήρχε και αυτό της διανομής των διαθέσιμων τροφίμων. Η χρήση των κουπονιών έπρεπε να αντιμετωπιστεί με προσοχή, αφού οι νόμιμες μερίδες υπήρχε περίπτωση να μην είναι διαθέσιμες στα καταστήματα. Το σύστημα του δελτίου δεν υποκαθιστούσε το χρήμα και τις αγορές. Το κράτος με τις κάρτες και τα κουπόνια δεν χορηγούσε εντάλματα, απλώς δικαιώματα με τη μορφή καρτών ανταλλάξιμων με τρόφιμα στις τρέχουσες επίσημες τιμές. Συνεπώς ο καταναλωτής έπρεπε να διαθέτει και χρήματα και κουπόνια. Αυτό όμως σήμαινε ότι κάποιος που δεν είχε την αγοραστική δύναμη δεν μπορούσε να αποκτήσει τα τρόφιμα. Την εν λόγω κατάσταση δυσχέραίνει ο πληθωρισμός του πολέμου, ο οποίος έπληξε τα πολύ χαμηλά εισοδήματα σε τέτοιο βαθμό, ώστε ακόμη και η πολιτική του δελτίου να μην μπορεί να τους εξασφαλίζει το ελάχιστο κόστος ζωής. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που τα κουπόνια έγιναν αντικείμενο αγοροπωλησίας στη μαύρη αγορά και οι άνθρωποι που ανήκαν στα εργατικά στρώματα ή ήταν άνεργοι πωλούσαν τις κάρτες σε πιο ευκατάστατους με σκοπό να εξασφαλίσουν τα χρήματα για να αγοράσουν τις εναπομείναντες μερίδες. Η μαύρη αγορά ήταν μια συμπληρωματική πηγή προμήθειας όμως με τους δικούς της οικονομικούς όρους. Από αυτήν μπορούσαν να προμηθευτούν τρόφιμα μόνο εκείνοι

¹⁴ Jakob Tanner, The Rationing System. Food Policy and nutritional science during the second world war: a comparative view of Switzerland στο Lentz Carola (ed.), *Changing eating habits. Case studies from Africa, South America and Europe*, Amsterdam, 1999, σσ. 211- 242.

¹⁵ Iselin Theien, Food rationing during World War two: a special case of sustainable consumption?, στο *Anthropology of food*, September, 2009, σσ. 1-5.

που είχαν τη δυνατότητα να πληρώσουν τις μεγάλες τιμές της, δηλαδή τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα ή εκείνοι που θα εκποιούσαν περιουσιακά τους στοιχεία.¹⁶

Οι ΗΠΑ ήταν η μόνη χώρα στον κόσμο που διέθετε αυτάρκεια σε τρόφιμα τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Παρά τα προβλήματα που είχε κληροδοτήσει η Ύφεση στους αγρότες, όπως οι χαμηλές τιμές των προϊόντων και τα μεγάλα αδιάθετα αποθέματα τροφίμων, στη δεκαετία του 1930 είχε συντελεστεί μια τεχνολογική επανάσταση στην αμερικανική γεωργία μετατρέποντάς την στη βιομηχανία που είναι σήμερα. Τους Αμερικανούς αγρότες απασχολούσαν πιο πολύ η έλλειψη εργατικών χεριών και η απορρόφηση σημαντικών πόρων από τη χημική και την πολεμική βιομηχανία παρά μια πιθανή εχθρική εισβολή. Ο πόλεμος ήταν μια ευκαιρία για τον αμερικανικό αγροτικό τομέα να θρέψει όχι μόνο τους Αμερικανούς στρατιώτες και τον άμαχο πληθυσμό αλλά και τον στρατό και τον άμαχο πληθυσμό της Σοβιετικής Ένωσης, της Εθνικιστικής Κίνας και της Μ. Βρετανίας. Ο πρόεδρος Roosevelt τον Μάρτιο του 1941 εγκαινίασε την πολιτική του «ενοικιοδανεισμού και μίσθωσης», την Lend-Lease. Οι ακόμα ουδέτερες ΗΠΑ θα παραχωρούσαν στρατιωτικό υλικό και τρόφιμα στη Μ. Βρετανία υπό τη μορφή του ενοικιοδανεισμού. Στο πρόγραμμα προστέθηκαν η Εθνικιστική Κίνα τον Απρίλιο του 1941 και η Σοβιετική Ένωση τον Νοέμβριο του 1941.¹⁷

Η Γερμανία μετά τον πόλεμο είχε χάσει τις αποικίες της και τις ανατολικές επαρχίες της. Ήδη από τον Μεσοπόλεμο άρχισε να γίνεται αποδεκτή σε έναν ευρύ κύκλο Γερμανών οικονομολόγων και κυβερνητικών αξιωματούχων η ανάγκη μιας ευρωπαϊκής ηπειρωτικής οικονομικής στρατηγικής ως εναλλακτικής λύσης για την εξασφάλιση πρώτων υλών. Το εμπόριο έπρεπε να χρησιμοποιείται ως εργαλείο εθνικής δύναμης. Τα Βαλκάνια, με τις μεγάλες γερμανικές μειονότητες στη Ρουμανία και στη Γιουγκοσλαβία, δεν μπορούσαν να απέχουν από αυτόν τον σχεδιασμό. Δεδομένης της έλλειψης συναλλάγματος και του μεγάλου ελλείματος στο εμπορικό ισοζύγιο πληρωμών, το Βερολίνο σύναψε μια σειρά διακρατικών συμφωνιών (clearing) που του προσέφεραν μεγάλα οφέλη. Για παράδειγμα γερμανικές εταιρίες που εισήγαγαν από τη Γιουγκοσλαβία πλήρωναν με μάρκα στη Reichsbank και οι αντίστοιχες γιουγκοσλαβικές με δηνάρια στη δική τους εθνική τράπεζα. Μια κεντρική υπηρεσία στη Reichsbank παρακολουθούσε το ισοζύγιο εισαγωγών -εξαγωγών με τις χώρες που είχαν συναφθεί τέτοιες συμφωνίες. Σε περίπτωση υπέρβασης του ισοζυγίου η διαφορά κατατίθετο στο Βερολίνο ως πίστωση για το μέλλον. Αν και ακολουθούνταν οι διεθνείς ισοτιμίες μεταξύ των νομισμάτων, η τελική ισοτιμία μεταξύ του Reichsmark και των εθνικών νομισμάτων, μπορούσε να είναι αποτέλεσμα διακρατικής συμφωνίας. Με αυτόν τον τρόπο η βιομηχανική Γερμανία σταδιακά αποδέσμευε το εισαγωγικό της εμπόριο με χώρες που το ισοζύγιο ήταν ελλειμματικό και σύναπτε μια σειρά συμφωνιών με κράτη στα οποία κυριαρχούσε ο αγροτικός τομέας και το εμπορικό ισοζύγιο ήταν πλεονασματικό υπέρ της. Έτσι εξοικονομούσε

¹⁶ Mark Roodhouse, *Black Market Britain, 1939-1955*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2013, σσ. 77-115· Zweiniger Bargielowska Ina, *Austerity in Britain. Rationing, Controls and Consumption 1939-1955*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2000, σσ. 160-176· Hionidou Violetta, *Black market, Hyperinflation, and Hunger: Greece 1941-1944 στο Food & Foodways*, 12:81-106, 2004, σσ. 81-106· Tanner Jakob, *ό. π.*

¹⁷ Lizzie Collingham, *Taste of War: World War II and the Battle for Food*, *ό. π.*,· Barry Riley, *The political history of American food aid. An uneasy benevolence*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2017, σσ. 84-88.

πολύτιμο συνάλλαγμα χρησιμοποιώντας ως μέσο πληρωμής τις ανταλλαγές. Τα αποτελέσματα ήταν άμεσα. Οι εισαγωγές από τις ΗΠΑ έπεσαν από τα 592 εκατομμύρια RM στα 1932 στα 228 εκατομμύρια RM στα 1937. Αντίθετα οι εισαγωγές από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη αυξήθηκαν.¹⁸

Με την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στη Γερμανία εγκαινιάσθηκε η πολιτική του «Τετραετούς Σχεδίου» με απώτερο σκοπό τον επανεξοπλισμό της Γερμανίας, την ανάληψη μεγάλων δημόσιων έργων, την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής, την ανάπτυξη της βιομηχανίας συνθετικής χημείας και την αυτάρκεια σε τρόφιμα για την περίοδο 1936-1940. Με τις αποικίες της χαμένες μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επιτακτική ήταν η ανάγκη εξεύρεσης ζωτικού χώρου (Lebensraum) που θα προμήθευε τις αναγκαίες πρώτες ύλες αλλά και τον τόπο εγκατάστασης εκατομμυρίων Γερμανών αποίκων. Η Ανατολική Ευρώπη και η Σοβιετική Ένωση ήταν κατάλληλες, για να δώσουν στη Γερμανία τον ζωτικό χώρο και μαζί την πολυπόθητη αυτάρκεια σε τρόφιμα.

Ύστερα από τις επιτυχημένες εκστρατείες στην ευρωπαϊκή ήπειρο την περίοδο 1939-1941, η ναζιστική Γερμανία και οι σύμμαχοί της έλεγχαν πλέον το μεγαλύτερο τμήμα της ευρωπαϊκής ηπείρου. Ο αγώνας για την καθημερινή επιβίωση και οι στερήσεις σε τρόφιμα ήταν από τα σημαντικότερα προβλήματα που γνώρισε και είχε να αντιμετωπίσει ο άμαχος πληθυσμός σε όλη την κατοχική Ευρώπη την περίοδο 1939-1945. Ο αγώνας αυτός διέφερε όμως από χώρα σε χώρα. Εξαρτιόταν από τον βαθμό οικονομικής ανάπτυξης και αγροτικής αυτάρκειας, από τους πολεμικούς στόχους των Δυνάμεων του Άξονα, το πόσο σημαντική ήταν η οικονομία της κατακτημένης χώρας για την πολεμική οικονομία του, τις εξελίξεις στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, τον βρετανικό ναυτικό αποκλεισμό. Επιπλέον η επιβίωση εξαρτιόταν από κριτήρια καθαρά φυλετικά, δηλαδή αν κάποιος ήταν Σλάβος ή Εβραίος, την αποτελεσματικότητα του συστήματος παροχής τροφίμων στον άμαχο πληθυσμό μέσω δελτίου, το αν εργαζόταν σε μια βιομηχανία ή τομέα σημαντικό για τους Ναζί, τη συμμετοχή του στα δίκτυα μαύρης αγοράς, τη συνεργασία του με τους κατακτητές, την αποδοχή της «Νέας Τάξης» στην κατοχική Ευρώπη αλλά και την απόφασή του να αρνηθεί να συνεργαστεί με τον κατακτητή και να ενταχθεί στην Αντίσταση.¹⁹

Η κατοχή είναι πάνω απ' όλα σχέση εξουσίας. Ο κατακτητής διαμορφώνει τους κανόνες και οι πολιτικές που σχετίζονται με πλευρές της κοινωνικής ζωής πρέπει να έχουν την έγκριση και τη συναίνεσή του. Στόχος του είναι να εκμεταλλευθεί τις πλουτοπαραγωγικές πηγές, όπως τις πρώτες ύλες, τα αγροτικά προϊόντα, το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό, τη βιομηχανία δηλαδή την οικονομία της κατακτημένης χώρας προς όφελός του. Τα σχέδια της Γερμανίας για την εκμετάλλευση των οικονομιών των κατακτημένων χωρών επηρεάζονταν από τρεις παράγοντες: τη μορφή της οικονομίας της κάθε κατακτημένης χώρας χωριστά, την εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία και την πορεία των στρατιωτικών εξελίξεων του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.²⁰

¹⁸ Stephen G. Gross, *Export Empire. German soft Power Empire in Southeastern Europe, 1890-1945*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016, σσ.184-192.

¹⁹ Polymenis Voglis, *Surviving Hunger. Life in the Cities and the Countryside during the Occupation*, στο Gilda Robert, Wieworka Olivier, Warling Annette, *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, Οξφόρδη, Berg, 2007, σσ. 16-17.

²⁰ Σταύρος Θωμαδάκης, *Μαύρη αγορά και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας*, στο Ιωάννης Ιατρίδης, (επ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, τ. Α΄, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981, σσ. 117-144.

Η οικονομική εκμετάλλευση των κατεχόμενων χωρών από τη Γερμανία εξαρτιόταν από τον βαθμό οικονομικής ανάπτυξης της κάθε χώρας ξεχωριστά. Υπάρχουν πάρα πολύ μεγάλες διαφορές μεταξύ της αναπτυγμένης βιομηχανικά Δ. Ευρώπης και των αγροτικών οικονομιών της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων. Στην πρώτη η υψηλή παραγωγικότητα του πρωτογενούς τομέα, η συγκέντρωση των βιομηχανιών σε μεγάλα αστικά κέντρα, η εξειδικευμένη εργασία, καθώς και το αποτελεσματικό κράτος, έκαναν ευκολότερο τον έλεγχο και την προσαρμογή της κατακτημένης οικονομίας στις ανάγκες της γερμανικής πολεμικής οικονομίας. Αντίθετα στην Α. Ευρώπη και τα Βαλκάνια ο αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας, ο χαμηλός βαθμός εκβιομηχάνισης της γεωργίας, ο κατακερματισμός της καλλιεργούμενης γης σε μικρές ιδιοκτησίες καθώς και η γραφειοκρατία του κρατικού τομέα καθιστούσαν πιο δύσκολο τον έλεγχο και την εκμετάλλευση της οικονομίας από τους κατακτητές. Για αυτόν τον λόγο στη Δ. Ευρώπη η γερμανική πολιτική στόχευε στη διατήρηση και την προσαρμογή της προπολεμικής οικονομίας στις ανάγκες της πολεμικής οικονομίας με την «ορθολογική» εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών, ενώ στην Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια κυριάρχησαν οι επιτάξεις αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών.²¹

Επιπλέον η εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία υπήρξε καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής. Ο πόλεμος στην Ανατολική Ευρώπη θα παρείχε στη ναζιστική Γερμανία τον ζωτικό χώρο, *Lebensraum*, στον οποίο θα εφαρμόζονταν οι βασικοί στόχοι της εθνικοσοσιαλιστικής πολιτικής. Οι ανατολικές περιοχές θα εποικίζονταν από Γερμανούς και οι Πολωνοί και Εβραίοι κάτοικοι θα συγκεντρώνονταν ανατολικά στη Γενική Διοίκηση. Η Σοβιετική Ένωση, η «σοσιαλιστική πατρίδα» που ενέπνεε σε εκατομμύρια ανθρώπους έναν πιο δίκαιο κόσμο, θα καταστρέφονταν και οι σλάβικοι πληθυσμοί θα διώχονταν πέρα από τα Ουράλια. Στη συνέχεια θα εποικίζονταν από Γερμανούς και θα παρήγαγε τρόφιμα για το Ράιχ. Μια γερμανική φεουδαλική Ανατολή θα έπαιρνε τη θέση της. Ο αντισημιτισμός, ο αντισλαβισμός και αντικομμουνισμός υπαγόρευαν μια οικονομική πολιτική μαζικών επιτάξεων, δηλώσεων και εξαντλητικής εκμετάλλευσης των ανθρώπων και των πλουτοπαραγωγικών πηγών, η οποία έφτανε στα όρια της εθνοκάθαρσης, ενώ στη Δυτική Ευρώπη οι Ναζί επιδίωξαν τη συνεργασία των οικονομικών ελίτ και μέρους του πληθυσμού.²²

Το *Stabsamt des Reichsbauernfuhrers*, μια υπηρεσία που υπάγονταν στον Walter Darre, Υπουργό Γεωργίας και Τροφίμων, ετοίμασε μια ολοκληρωμένη μελέτη για την παραγωγή και την κατανάλωση τροφίμων στη Σοβιετική Ένωση. Ο άνθρωπος όμως πίσω από την έρευνα ήταν ο υφυπουργός Herbert Backe. Ο ίδιος είχε προσωπική γνώση για αυτό το θέμα. Η διατριβή του με τίτλο «Η ρωσική οικονομία σταριού ως βάση για τον λαό και την οικονομία της Ρωσίας» είχε απορριφθεί στα 1926 από το πανεπιστήμιο του Göttingen. Ο τίτλος ήταν παραπλανητικός και η διατριβή δεν ασχολούνταν με τη γεωργία της Ρωσίας, αλλά επρόκειτο για ένα ρατσιστικό μανιφέστο σύμφωνα με το οποίο η ανάπτυξη της ρωσικής γεωργίας θα προέρχονταν από την εισβολή ξένων πληθυσμών, φυλετικά ανώτερων, οι οποίοι θα αποτελούσαν μια ανώτερη τάξη, δηλαδή τους Γερμανούς. Οι συντάκτες της έκθεσης υποστήριζαν ότι μια

²¹ Allan Milward, *ό. π.*, σσ. 135-6.

²² Gordon Wright, *The Ordeal of Total War, 1939–1945*, Νέα Υόρκη, Harper Torchbooks, 1968, σσ. 111–116.

μείωση στην κατανάλωση τροφίμων της τάξης του 12% θα μπορούσε να εξοικονομήσει πλεόνασμα στο στάρι 8,7 εκατομμυρίων τόνων. Στον Backe χορηγήθηκαν πλήρεις εξουσίες σχετικά με τον σχεδιασμό για την αγροτική εκμετάλλευση των σοβιετικών επαρχιών από τον Paul Korner, Staatssekretär στο Τετραετές Σχέδιο εξ' ονόματος του Goring στις 12 Απριλίου 1941. Στα τέλη του ίδιου μήνα ο Eric Neumann, ο άλλος Staatssekretär, στην ομιλία του στην Ακαδημία Διοίκησης του Βερολίνου (Verwaltungsakademie) ανέφερε ότι η επέκταση της Γερμανίας και η κλιμάκωση του πολέμου θα αντιμετώπιζαν πρόβλημα όσον αφορά τον εφοδιασμό των εδαφών που είχαν κατακτηθεί με τρόφιμα και πρώτες ύλες, ειδικότερα σε είδη στα οποία δεν υπήρχε αυτάρκεια. Οι χώρες που είχαν κατακτηθεί έως το 1940 από τη Γερμανία εξαρτιόνταν σε μεγάλο βαθμό από τις εισαγωγές τροφίμων από το εξωτερικό. Εξαιτίας του αγγλικού αποκλεισμού δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν εισαγωγές από το εξωτερικό, συνεπώς η άντληση περισσότερων ειδών διατροφής από αυτές τις χώρες, με εξαίρεση τη Δανία, ήταν αδύνατη.²³

Πριν την έναρξη της επιχείρησης Barbarossa, δηλαδή της επίθεσης της Γερμανίας στη Σοβιετική Ένωση, πραγματοποιήθηκε σύσκεψη στο Βερολίνο στις 2 Μαΐου 1941 από εκπροσώπους της ναζιστικής ηγεσίας καθώς και αξιωματούχους της Γερμανίας, που προέρχονταν από τη Wehrmacht και τα αρμόδια Υπουργεία, οι οποίοι θα ήταν υπεύθυνοι για την εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής της Γερμανίας στα κατεχόμενα ανατολικά εδάφη. Στο Υπόμνημα της σύσκεψης καταγράφονταν τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν. Ο πόλεμος θα μπορούσε να διεξαχθεί μόνο αν ολόκληρη η Wehrmacht τροφοδοτούνταν από τη Ρωσία κατά τη διάρκεια του τρίτου έτους από την έναρξη του πολέμου. Ως αποτέλεσμα x εκατομμύρια ανθρώπων θα λιμοκτονούσαν. Τα πιο σημαντικά αγροτικά προϊόντα που θα αποσπώνταν από τη σοβιετική οικονομία ήταν το σάρι, η ελαιόπιτα, οι ελαιόσποροι ενώ τα λίπη και το κρέας θα καταναλώνονταν από τους Γερμανούς στρατιώτες. Η Γερμανία θα οδηγούσε στον θάνατο από πείνα δεκάδες εκατομμύρια σοβιετικών πολιτών για να δημιουργήσει ένα σημαντικό πλεόνασμα τροφίμων στην Ανατολή, το οποίο θα χρησιμοποιούνταν πρωτίστως για τις ανάγκες των στρατευμάτων της που πολεμούσαν στο ανατολικό μέτωπο. Ο Backe υπολόγιζε ότι ο «πλεονάζων πληθυσμός» της Σοβιετικής Ένωσης, ο οποίος θα έβρισκε το θάνατο με αυτόν τον τρόπο, ανέρχονταν στα 20-30 εκατομμύρια. Με αυτόν τον τρόπο η Γερμανία θα εξασφάλιζε εκατομμύρια τόνους τροφίμων, δεν θα μείωνε τις μερίδες του άμαχου πληθυσμού και θα είχε στην κατοχή της τα απαραίτητα τρόφιμα για να διεξαγάγει νικηφόρα τον πόλεμο εναντίον της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ. Το σχέδιο αυτό προϋπέθετε τη διαίρεση των επαρχιών που θα καταλαμβάνονταν σε πλεονασματικές σε τρόφιμα και σε ελλειμματικές. Η πρώτη κατηγορία, εκείνη των πλεονασματικών, θα περιλάμβανε την Ουκρανία, τη Νότια Ρωσία και τον Καύκασο, ενώ η δεύτερη την Κεντρική και τη Βόρεια Ρωσία και τη Λευκορωσία. Οι κάτοικοι της δεύτερης ομάδας δεν θα είχαν πρόσβαση στα πλούσια διατροφικά πλεονάσματα της πρώτης. Στη σύσκεψη, στην οποία παραβρέθηκαν ο στρατηγός Jodl, ως εκπρόσωπος του Hitler, ο Korner, ως αντιπρόσωπος του Goring, ο Backe καθώς και εκπρόσωποι άλλων υπηρεσιών που θα ήταν αρμόδιοι για την

²³ Alex J. Kay, *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940-1941*, Οξφόρδη, Berghahn books, 2011, σσ. 202-203.

οικονομική εκμετάλλευση των σοβιετικών επαρχιών, δόθηκε η συγκατάθεση στους σχεδιασμούς της πολιτικής πείνας για τα ανατολικά εδάφη.²⁴

Μετά από τη γερμανική επίθεση το καλοκαίρι του 1941 και έως το φθινόπωρο η Wehrmacht κατείχε μια περιοχή που προπολεμικά κατοικούνταν από 88 εκατομμύρια ανθρώπους, δηλαδή από το 45% του πληθυσμού της Σοβιετικής Ένωσης. Η γερμανική κατοχή προκάλεσε ένα τεράστιο κύμα προσφύγων και 45 έως 50 εκατομμύρια άνθρωποι εγκατέλειψαν τις εστίες τους. Τα κατεχόμενα εδάφη προπολεμικά παρήγαγαν το 38% της παραγωγής σταριού, το 84% της ζάχαρης και το 38% του ζωικού κεφαλαίου της Σοβιετικής Ένωσης. Η Γερμανία προχώρησε στη διοικητική αναδιοργάνωση των εδαφών που κατέλαβε. Τμήμα της Δ. Λευκορωσίας ενσωματώθηκε στην Αν. Πρωσία, ενώ η επαρχία της Γαλικίας της Α. Ουκρανίας ενσωματώθηκε στη Γενική Κυβέρνηση. Όσον αφορά τα εδάφη που υπάγονταν στην πολιτική διοίκηση, δημιουργήθηκε η Ostland, η οποία συμπεριλάμβανε τις χώρες της Βαλτικής, Εσθονία, Λιθουανία και Λετονία μαζί με την περιφέρεια της Λευκής Ρουθηνίας ενώ ενσωμάτωνε και πολωνικά εδάφη και μέρος της σοβιετικής Λευκορωσίας. Η Ουκρανία ήταν από τις χώρες που έμειναν υπό πολιτική διοίκηση και συμπεριλάμβανε πολωνικά εδάφη καθώς και τις περιοχές του Κιέβου, του Nikolajew και του Shitomir. Η αγροτική οικονομία της Ουκρανίας βασιζόταν στο σύστημα της κολεκτίβας. Οι εντολές για την απογραφή, τον θερισμό και το αλώνισμα δίνονταν από την πολιτική ηγεσία. Η σοδειά του 1941 ήταν εξαιρετική, αν και μέρος της ανατολικά του Δνεπίερου καταστράφηκε ως συνέπεια των εχθροπραξιών με τον Κόκκινο Στρατό. Η πρώτη λύση ήταν να διατηρηθούν τα kolhoz. Αρκετοί μαζί μεταξύ, αυτών και ο Backe, πίστευαν ότι το υπάρχον σύστημα ήταν το καλύτερο για να αντλήσουν όσον το δυνατό μεγαλύτερες ποσότητες τροφίμων από τη γεωργική παραγωγή της Ουκρανίας. Η φιλελευθεροποίηση και ο αναδασμός της γης σε μικρούς κλήρους θα δημιουργούσαν το χάος και θα καθιστούσαν δύσκολη την οικονομική εκμετάλλευση. Η λύση αυτή έρχονταν σε αντίθεση με τη πολιτική εποικισμού της Ουκρανίας. Ο Himmler επιθυμούσε τη δημιουργία μιας νέας Ουκρανίας, χωρίς κομμουνιστές και Εβραίους, η οποία θα εποικίζονταν από Γερμανούς που θα αποτελούσαν την αριστοκρατία της χώρας. Τα μεγάλα κρατικά αγροκτήματα θα διατηρούνταν και θα αναμορφώνονταν κατά τα πρότυπα της πρωσικής φεουδαρχίας. Η άλλη λύση ήταν αυτή της αποκολεκτιβοποίησης και του αναδασμού της γης στους Ουκρανούς αγρότες. Με αυτόν τον τρόπο η Γερμανία θα κέρδιζε την υποστήριξη των Ουκρανών. Με αυτήν τη λύση συμπαρατάσσονταν το Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών.²⁵

Παράλληλα οι στρατιωτικές εξελίξεις επηρέασαν και αυτές τη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής της Γερμανίας. Η αδυναμία αρχικά της Γερμανίας να κατισχύσει στη μάχη της Αγγλίας, αλλά κυρίως η αποτυχία της Wehrmacht να νικήσει τον Κόκκινο

²⁴ Alex J. Kay, Germany's Staatssekretäre, Mass Starvation and the Meeting of 2 May 1941 στο: *Journal of Contemporary History*, Vol. 41, No. 4 (Oct., 2006), σσ. 685-700· Adam Tooze, ό. π., σσ. 476- 485.

²⁵ Sergei Kudryashov, Living Conditions in the Occupied Territories of the USSR, 1941–1944, στο: Christoph Buchheim, Marcel Boldorf (eds.), *Europäische Volkswirtschaften unter deutscher Hegemonie 1938-1945*, Βερολίνο, De Gruyter Oldenbourg, 2012, σσ. 53-65· Margot Lyautey, Marc Elie (eds.), German Agricultural Occupation of France and Ukraine, 1940-1944 στο: *Comparativ*, Vol. 29 No. 3 (2019): Empires reconfigured, σσ. 86-117.

Στρατό και να καταλάβει τη Μόσχα, τον Δεκέμβριο του 1941, καθώς και η είσοδος των ΗΠΑ στον πόλεμο έδειχναν ότι ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος δεν θα ήταν σύντομος. Οι αρχικές σαρωτικές νίκες του γερμανικού στρατού είχαν δημιουργήσει την προσδοκία ότι ο πόλεμος θα ήταν σύντομος. Οι επιτάξεις βιομηχανικών και αγροτικών προϊόντων, με κύριο σκοπό την υποστήριξη του πολέμου, έπρεπε να δώσουν τη θέση τους στην οργάνωση των κατακτημένων οικονομιών σε μια πιο μακροπρόθεσμη βάση για να υποστηριχθεί η πολεμική προσπάθεια εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, της Αγγλίας και των ΗΠΑ. Η αναπτυσσόμενη βιομηχανική Δυτική Ευρώπη, με τη σταθερότητα που επικρατούσε, προσφέρονταν για αυτό σε αντίθεση με τα Βαλκάνια στα οποία αναπτύχθηκαν μαζικά αντιστασιακά κινήματα στη συνέχεια.²⁶

Τους πρώτους μήνες της κατοχής ο γερμανικός στρατός επέτασσε παντού τα αγροτικά προϊόντα που έβρισκε και απαιτούσε αυξημένα ποσά από τον κρατικό προϋπολογισμό ως δαπάνες κατοχής. Με αυτά αγόραζε την αγροτική παραγωγή με σκοπό τη συντήρηση των στρατευμάτων και των εξαγωγών. Σε χώρες όπως η Ολλανδία με υψηλή παραγωγικότητα ο κρατικός μηχανισμός παρέμεινε άθικτος ενώ σε χώρες όπως η Δανία, με την οποία η Γερμανία διατηρούσε πολύ καλές σχέσεις προπολεμικά, η προμήθεια τροφίμων ήταν αποτέλεσμα διακρατικών συμφωνιών. Η πολιτική των επιτάξεων είχε αρνητικό αντίκτυπο στην οικονομία των κατακτημένων χωρών. Σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη υπήρξε πτώση της αγροτικής παραγωγής. Ενδεικτικά στη Γαλλία η παραγωγή δημητριακών μειώθηκε από τους 7.3 στους 5.1 εκατομμύρια τόνους, η παραγωγή πατάτας από τους 14.4 στους 10.3 εκατομμύρια τόνους. Ύστερα από την πτώση του πρώτου χρόνου η γεωργική παραγωγή άρχισε να ανακάμπτει και να σταθεροποιείται δίχως όμως να φτάσει τα προπολεμικά επίπεδα, με εξαίρεση τη Δανία και την Ολλανδία.²⁷

Οι κατοχικές κυβερνήσεις επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της πτώσης της αγροτικής παραγωγής, της έλλειψης τροφίμων και της αποκοπής από τις διεθνείς αγορές εξαιτίας του αγγλικού αποκλεισμού με μια σειρά μέτρων. Το πρώτο ήταν να συγκεντρώσουν στα χέρια τους τον έλεγχο της γεωργίας ούτως ώστε να αυξήσουν στον μέγιστο βαθμό τη συγκέντρωση της παραγωγής και να ρυθμίσουν την κατανάλωση. Το δεύτερο μέτρο ήταν η μείωση του ζωικού κεφαλαίου, ώστε δημητριακά όπως το κριθάρι θα προορίζονταν για την ανθρώπινη κατανάλωση. Πρακτικά το μέτρο αυτό σήμαινε την επέκταση της σιτοκαλλιέργειας και της πατάτας σε βάρος της καλλιέργειας ζωοτροφών, την καλλιέργεια γης που βρισκόταν σε χρόνια αγρανάπαυση καθώς και αυστηρούς ελέγχους στο εμπόριο βοοειδών. Το τρίτο μέτρο ήταν η εισαγωγή ενός συστήματος πριμοδότησης προς τους αγρότες που θα αύξαναν την παραγωγικότητα ή θα παρέδιδαν αυξημένες ποσότητες παρακρατήματος στις κρατικές υπηρεσίες. Στον αγρότη που παρέδιδε μέρος της σοδειάς του μεγαλύτερο από αυτό του υποχρεωτικού παρακρατήματος χορηγούνταν είδη κρατικού μονοπωλίου και αποικιακά προϊόντα όπως ήταν το αλάτι, καπνός και ζάχαρη. Αν και αρχικά το μέτρο είχε κάποια περιορισμένη επιτυχία, ειδικά σε περιοχές όπου κυριαρχούσε η μονοκαλλιέργεια, στην πορεία, όσο οι απαιτήσεις προς τους αγρότες

²⁶ Karl Brandt, *Management of Agriculture and Food in the German-Occupied and Other Areas of Fortress Europe. A Study in Military Government*, Stanford, Stanford University Press, 1953, σσ. 89–93, 111.

²⁷ Hein Klemman, Sergei Kudryashov, *Occupied Economies. An economic history of nazi-occupied Europe, 1939-1945*, Λονδίνο, Berg, 2012, σσ. 312-350.

γίνονταν μεγαλύτερες, οι αγρότες αντιλήφθηκαν ότι οι κατακτητές διαμέσου των κατοχικών κυβερνήσεων προσπαθούσαν να αποσπάσουν όσον το δυνατό μεγαλύτερο τμήμα της παραγωγής για την ενίσχυση των στρατιωτικών επιχειρήσεων στα ανατολικά και όχι για την κάλυψη εσωτερικών αναγκών.²⁸

Το σύστημα του δελτίου για να είναι επιτυχές απαιτεί ένα αποτελεσματικό διοικητικό μηχανισμό και την υποστήριξη της κοινής γνώμης. Από τη στιγμή που θα εκλείψουν οι δύο αυτοί παράγοντες, όλο και μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής παραγωγής θα διοχετεύεται στη μαύρη αγορά. Ειδικά για τις κατακτημένες χώρες, οι αγρότες δεν ήταν διατεθειμένοι να παραδώσουν το σύνολο ή το τμήμα της σοδειάς τους που απαιτούσαν οι δωσιλογικές κυβερνήσεις σε τιμές που κάθε μέρα έχαναν την αξία τους λόγω του πληθωρισμού, ενώ υπήρχε η υποψία ότι τα τρόφιμα δεν θα κάλυπταν εσωτερικές ανάγκες αλλά αυτές των κατοχικών στρατευμάτων ή θα προορίζονταν για εξαγωγές ή θα γίνονταν αντικείμενο κερδοσκοπίας και κακοδιαχείρισης από κρατικούς αξιωματούχους. Ως αποτέλεσμα οι επίσημες κρατικές μερίδες γίνονται ολοένα και λιγότερες και το σύστημα αδυνατεί να εξασφαλίσει το ελάχιστο ποσοστό που είναι αναγκαίο για την επιβίωση. Από τη στιγμή που οι επίσημες μερίδες μειώνονται η μαύρη αγορά κάνει την εμφάνισή της.²⁹

Επιπλέον το σύστημα του δελτίου στόχευε στο να παρέχει στον άμαχο πληθυσμό την απαραίτητη ποσότητα τροφής για να ζήσει. Αυτό δεν σήμαινε ότι θα του εξασφάλιζε και την απαραίτητη ποιότητα. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που η ποσότητα εξασφαλίστηκε εις βάρος της ποιότητας ή πραγματοποιήθηκε εκτεταμένη νοθεία με σκοπό τον πλουτισμό. Η ποιότητα του ψωμιού έπεσε, επειδή οι ιδιοκτήτες φούρνων έβαζαν περισσότερο νερό για να εξοικονομήσουν αλεύρι, το οποίο πουλούσαν στη μαύρη αγορά. Στη Γαλλία παρατηρήθηκε εκτεταμένη νοθεία στον καφέ και στο τσάι. Οι κατοχικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να λύσουν το πρόβλημα με διατάγματα που όριζαν την ακριβή αναλογία ή τα υποκατάστατα που έπρεπε να περιέχουν. Οι καταναλωτές, και οι παραγωγοί με την ενθάρρυνση των δωσιλογικών κυβερνήσεων αναγκάστηκαν να ανακαλύψουν τη διατροφική αξία υποκατάστατων όπως της ζαχαρίνης, των αποξηραμένων λαχανικών, των ραδικιών και του ψωμιού φτιαγμένου από παντζάρι.³⁰

Η άλλη λύση για να καλύψει κάποιος τις διατροφικές ανάγκες του ήταν η μαύρη αγορά. Αν το δελτίο ήταν ένα μέτρο κοινωνικής πρόνοιας, η μαύρη αγορά ήταν κοινωνικά άδικη γιατί βασιζόταν στον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης σε περιόδους ελλείψεων τροφίμων, καθώς και στη δυνατότητα κάποιου να πληρώσει στην υψηλότερη τιμή. Ουσιαστικά οι ίδιοι οι κατακτητές είχαν δημιουργήσει τις οικονομικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξή της. Αυτό συνέβη εξαιτίας της υποτίμησης των εθνικών νομισμάτων, της καταβολής υπερβολικών ποσών ως δαπανών κατοχής από τους εθνικούς προϋπολογισμούς, της σύναψης διακρατικών συμφωνιών clearing και της χρήσης των μέσων μεταφοράς για στρατιωτικούς λόγους. Τα μεγάλα ποσά που είχαν οι γερμανικές κατοχικές αρχές στα χέρια τους προορίζονταν

²⁸ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων. Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σσ. 218-220.

²⁹ Kenneth Moore, *Food Rationing and the Black Market in France (1940–1944)*, στο *French History*, Vol. 24, No. 2, 2010, σσ. 261-282.

³⁰ Ελένη Νικολαΐδου, *Η συνταγές της... πείνας. Η ζωή στην Αθήνα την περίοδο της Κατοχής*, Αθήνα, εκδόσεις, ΚΨΜ, 2018, σσ. 112-117.

να καλύψουν τα έξοδα των στρατευμάτων τους και να χρηματοδοτήσουν τις εξαγωγές τους δίχως να λαμβάνουν υπόψη τις ελλείψεις που θα δημιουργούσαν σε βασικά προϊόντα για τις τοπικές κοινωνίες. Αν και επιβλήθηκε πάγωμα τιμών και μισθών αυτά τα μέτρα αποδείχθηκαν αναποτελεσματικά να τιθασεύσουν τον πληθωρισμό από τη στιγμή που δεν έθιγαν την κύρια αιτία του, δηλαδή την υπερβολική αγοραστική δύναμη που συγκεντρώνονταν στα χέρια των κατακτητών και των οικονομικών συνεργατών τους.³¹

Στον αντίποδά της βρισκόταν η άλλη μαύρη αγορά, η γκρι ή η λαϊκή μαύρη αγορά. Αυτή αποτέλεσε μια εκτεταμένη οικονομική δραστηριότητα στην οποία συμμετείχαν χιλιάδες κάτοικοι των πόλεων και των χωριών. Όταν εμφανίστηκαν οι πρώτες ελλείψεις σε τρόφιμα, οι κάτοικοι των πόλεων άρχισαν να ταξιδεύουν στην επαρχία με σκοπό την αγορά τροφίμων τόσο για την αυτοκατανάλωση όσο και την εμπορία τους για την επαγγελματική τους επιβίωση. Όσοι μετέβαιναν στην ύπαιθρο εκμεταλλεύονταν τον χαμηλότερο πληθωρισμό της επαρχίας, τα οικογενειακά δίκτυα και την άρνηση των αγροτών είτε να παραδώσουν τη σοδειά τους στις χαμηλές επίσημες κρατικές τιμές ή να πληρώσουν τον κρατικό φόρο σε είδος. Τις περισσότερες φορές η αγοροπωλησία γινόταν με βάση τον αντιπραγματισμό. Ο κάτοικος της πόλης πλήρωνε τον γεωργό είτε με χρήματα είτε με βιομηχανικά ή βιοτεχνικά προϊόντα, δηλαδή ένα ράδιο, ραπτομηχανές, κλινοσκεπάσματα, και αγόραζε στάρι, πατάτες και λάδι. Στη συνέχεια μεταπωλούσε τα τρόφιμα στις πόλεις σε υψηλότερες τιμές από τις επίσημες αλλά χαμηλότερες από εκείνες της μεγάλης μαύρης αγοράς. Σύμφωνα με εκτιμήσεις περίπου 350 τόνοι τροφίμων εισάγονταν στην Αθήνα κάθε μέρα. Αυτός το είδος της λαϊκής μαύρης αγοράς έσωσε πάρα πολύ κόσμο από βέβαιο θάνατο και μπόρεσε να αναπληρώσει μεγάλο κενό των ελλείψεων. Το ίδιο ίσχυε και στην επαρχία όπου οι κάτοικοι των ελληνικών ορεινών χωριών ή οι κάτοικοι διαφορετικών περιφερειών της Γαλλίας αντάλλασαν κτηνοτροφικά με γεωργικά και βιοτεχνικά προϊόντα. Σταδιακά βιομηχανικές καλλιέργειες όπως ο καπνός και τα αμπέλια έδωσαν τη θέση τους στην καλλιέργεια σταριού. Γη που βρισκόταν σε χρόνια αγρανάπαυση άρχισε να καλλιεργείται ξανά από τους αγρότες. Παράλληλα όμως άρχισε να αλλάζει και το ισοζύγιο των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων μεταξύ επαρχίας και πόλης υπέρ της πρώτης. Ο γεωργός που για δεκαετίες πωλούσε σε χαμηλές τιμές τα προϊόντα του πλέον αποτελούσε ρυθμιστικό παράγοντα για την επιβίωση του κατοίκου της πόλης.³²

Το γεγονός όμως ότι κάποιος ήταν γεωργός δεν σήμαινε ότι ήταν και διατροφικά αυτάρκης κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Εν ολίγοις η ρήση «στα χωριά δεν πείνασαν» εξαρτιόνταν από το μέγεθος της ιδιοκτησίας, τον αριθμό των μελών της οικογένειας, το είδος των φυτών που καλλιεργούσε κάποιος, τον αριθμό των ζώων εργασίας που είχε στην κατοχή, το αν ζούσε σε περιοχή όπου κυριαρχούσε η μονοκαλλιέργεια, καθώς και από το μέγεθος των επίσημων και ανεπίσημων επιτάξεων από τα κατοχικά στρατεύματα αλλά και, στην πορεία, από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των κατοχικών στρατευμάτων κατά των ανταρτών. Στη Γαλλία σε περιοχές που επικρατούσε η καλλιέργεια του αμπελιού άρχισαν να καλλιεργούνται δημητριακά. Στην

³¹ Paul Sanders, *German Black Market operation in occupied France and Belgium, 1940-1944*, αδημοσίευτη διατριβή, Faculty of History, University of Cambridge, 1999, σσ. 22-32.

³² Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα Φθινόπωρο 1941- Άνοιξη 1942*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1993, σσ. 77-80.

Ελλάδα συνέβη το ίδιο σε περιοχές όπου καλλιεργούνταν καπνός και βαμβάκι. Προκειμένου να καλύψουν το επιπλέον έλλειμμα τους αντάλλασαν κρασί και σαμπάνια με κρέας στη Γαλλία και σάρι με λάδι στην Ελλάδα.³³

Εκτός από τη σπανιότητα των τροφίμων ο κάτοικος της πόλης είχε να αντιμετωπίσει και το πρόβλημα του πληθωρισμού, ο οποίος αυξανόταν ταχύτερα από τους μισθούς. Σε χώρες όπως το Βέλγιο μια οικογένεια έπρεπε να δαπανήσει το 70% το εισοδήματός της, εν αντιθέσει με το 58% προπολεμικά, για να αγοράσει τα τρόφιμα του μήνα ενώ στη Γαλλία μια οικογένεια με δύο παιδιά, στην οποία η γυναίκα δεν εργαζόταν, μετά βίας μπορούσε να τα εξασφαλίσει. Στην Ελλάδα η κατάσταση ήταν πολύ χειρότερη καθώς ο πληθωρισμός έλαβε ανεξέλεγκτες διαστάσεις εξαιτίας των υπέρογκων δαπανών κατοχής. Κάθε αύξηση στα ημερομίσθια ήταν ανούσια, επειδή την αγοραστική δύναμη την εξαφάνιζε η αύξηση του πληθωρισμού. Η φτώχεια και οι στερήσεις δεν έπληξαν μόνο την εργατική τάξη και τους χαμηλόμισθους δημόσιους υπαλλήλους αλλά και αστικά και μεσοαστικά στρώματα, όπως επαγγελματίες, βιοτέχνες ακόμα και τους εισοδηματίες του μεσοπολέμου. Αυτό που είχε σημασία στην Ελλάδα δεν ήταν η μόρφωση και η κοινωνική προέλευση αλλά η πρόσβαση σε τρόφιμα και η κατοχή χρυσών λιρών. Δεν ήταν λίγες οι ελληνικές αστικές οικογένειες που για να αποκτήσουν τρόφιμα εκποίησαν όχι μόνο τα έπιπλα και τα τιμαλφή τους αλλά και μέρος της ακίνητης περιουσίας τους.³⁴

Η εργατική τάξη ήταν αυτή που χτυπήθηκε πιο πολύ απ' όλους εξαιτίας της αύξησης του τιμάρθρου και των χαμηλών μισθών. Με τα σοσιαλιστικά και τα κομμουνιστικά κόμματα σε παρανομία και την ηγεσία των συνδικάτων υπό διωγμό ήταν πολύ δύσκολη η οργάνωση πανεθνικών απεργιών. Επιπλέον στα διάφορα εργατικά κέντρα και σωματεία διορίστηκαν ως επικεφαλής σοσιαλφασίστες του Μεσοπολέμου. Όπου ήταν δυνατό οι εργάτες εντάχθηκαν σε σωματεία και οργάνωσαν απεργίες στον χώρο εργασίας τους με κύρια αιτήματα την αύξηση των μισθών και την αυξημένη χορήγηση τροφίμων. Η αποτελεσματικότητα αυτών των απεργιών εξαρτιόταν από τη δύναμη του συνδικάτου και τη στάση των κατακτητών. Οι κατακτητές αν και διώξαν αλύπητα τους κομμουνιστές και αυτούς που συμμετείχαν σε απεργίες, από τη στιγμή που η βιομηχανική παραγωγή προοριζόταν να καλύψει τις πολεμικές ανάγκες της Γερμανίας, σε τομείς όπως τα ναυπηγεία, η αυτοκινητοβιομηχανία, οι σιδηρόδρομοι και ο αεροναυπηγικός τομέας μαζί με τους εργοδότες ικανοποίησαν κάποια από τα αιτήματα των εργατών. Αν και υπήρξε έντονο κύμα απεργιών στη Γαλλία το 1941, από το 1942, όταν η Γερμανία άρχισε να εκμεταλλεύεται συστηματικά τους ανθρώπινους και τους οικονομικούς πόρους των κατακτημένων χωρών στο πλαίσιο του ολοκληρωτικού πολέμου, οι εργασιακές σχέσεις οργανώθηκαν σε διαφορετική βάση. Η στρατολόγηση, η εισαγωγή της αναγκαστικής εργασίας και η προσαρμογή των βιομηχανιών στις πολεμικές ανάγκες της Γερμανίας, καθώς και η

³³ Smalianchuk Aliaksandar, Kasataya Tatsiana, *Economies of Scarcity in Belarusian Villages During World War II: How new findings from Oral History Projects Put a Perpetrator – Centred Historiography in Perspective*, στο: Tonsmeyer Tatianna, Haslinger Peter, Laba Agnes, (eds.), *Coping with Hunger under German Occupation in World War II*, Palgrave McMillan, 2018, σσ. 49- 57.

³⁴ Παναγιώτης Σάμιος, *Αγοραπωλησίες Ακινήτων 1941-1944. Οι «χρυσές» ευκαιρίες της Κατοχής*, Αθήνα, Εταιρία Σύγχρονης Ιστορίας, 2017, σσ. 131-142. Kenneth Moore, *Food Rationing and the Black Market in France (1940–1944)*, στο *French History*, Vol. 24, No. 2, 2010, σσ. 261-282.

καταστολή, δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη ενός μαζικού εργατικού κινήματος που θα αμφισβητούσε την ίδια την κατοχική διοίκηση ως εξουσία.³⁵

Ο Άξονας, ειδικότερα η Γερμανία, απαγόρευε στις κατοχικές κυβερνήσεις να προβούν σε αγορές τροφίμων από το εξωτερικό ή να ανταλλάξουν μεταξύ τους τα είδη στα οποία οι χώρες τους διέθεταν πλεόνασμα. Αυτό ίσχυσε και για τις οικονομικές σχέσεις των κατεχόμενων χωρών με τις χώρες συμμάχους του Ράιχ ή τις ουδέτερες ευρωπαϊκές χώρες. Ο Walter Funk, υπουργός των Οικονομικών της Γερμανίας, δήλωσε ότι η εποχή των διμερών διακρατικών συμφωνιών είχε τελειώσει και πρότεινε την αντικατάστασή τους από ένα κεντρικό σύστημα clearing το οποίο αφενός μεν θα επέλυε το πρόβλημα του ελλείμματος συναλλάγματος της Γερμανίας και των απωλειών των εισαγωγών εξαιτίας του αγγλικού αποκλεισμού, αφετέρου θα εξασφάλιζε την πρωτοκαθεδρία της Γερμανίας στην εξασφάλιση πρώτων υλών από την ευρωπαϊκή ήπειρο. Όλες οι συναλλαγές με συνάλλαγμα θα απαγορεύονταν και οι πληρωμές θα γίνονταν διαμέσου ενός κεντρικού συστήματος clearing με έδρα το Βερολίνο. Όταν ξεκίνησε το γαλλογερμανικό clearing τον Νοέμβριο του 1940 όλες οι ευρωπαϊκές εξαγωγές προς τη Γερμανία πληρώνονταν διαμέσου αυτού του συστήματος. Το σύστημα αυτό δημιούργησε τεράστιο πρόβλημα ρευστότητας στις επιχειρήσεις δεδομένου ότι οι εξαγωγές της Γερμανίας προς τις ευρωπαϊκές χώρες είχαν μειωθεί δραστικά. Η επιχείρηση μιας κατεχόμενης χώρας που εξήγαγε σε μια άλλη κατεχόμενη χώρα πληρώνονταν από λογαριασμό clearing της χώρας στην οποία άνηκε. Υπό τις νέες συνθήκες όμως έπρεπε να περιμένει τη λήξη του πολέμου για να αποζημιωθεί και αναγκαστικά τα χρήματα καταβάλλονταν από τον κρατικό προϋπολογισμό.³⁶

Η Αγγλία, ύστερα από την άνοδο του ναζιστικού κόμματος στην εξουσία, άρχισε να επεξεργάζεται σχέδια για το πώς θα πίεζε οικονομικά τη Γερμανία. Ειδικές επιτροπές συστήθηκαν επιφορτισμένες με τον στρατηγικό σχεδιασμό. Τα οικονομικά μέτρα θα λαμβάνονταν εναντίον της Γερμανίας από την Κοινωνία των Εθνών σε συνθήκες ειρήνης. Το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα το αγγλικό ενδιαφέρον στράφηκε στην Ιταλία εξαιτίας του πολέμου της Αβησσυνίας. Το 1936 όμως, ύστερα από τις δηλώσεις της γαλλικής κυβέρνησης ότι θα ζητούσε από την Κοινωνία των Εθνών την επιβολή κυρώσεων κατά της Γερμανίας εξαιτίας της κατάληψης της αποστρατικοποιημένης ζώνης, το αγγλικό Υπουργικό Συμβούλιο ζήτησε από την ΑΤΒ την υποβολή έκθεσης σχετικά με την επιβολή οικονομικών κυρώσεων στη Γερμανία. Από το 1936 οι αγγλικές επιτροπές εντατικοποίησαν τον σχεδιασμό τους όσον αφορά τον οικονομικό πόλεμο. Με την έναρξη του πολέμου ήταν απαραίτητη η δημιουργία ενός κρατικού φορέα που θα εφάρμοζε αυτήν την πολιτική. Αυτό θα ήταν το Ministry of Economic Warfare, ο απόγονος του Ministry of Blockade. Ο όρος «αποκλεισμός» απορρίφθηκε και υιοθετήθηκε ο όρος «οικονομικός πόλεμος», επειδή ήταν πιο συμβατός με τη σημασία που θα είχε ο ρόλος της οικονομίας στον ολοκληρωτικό

³⁵ Robert Gildea, Dirk Luyten and Julian Furst, To Work or not Work, στο Robert, Wieworka Olivier, Warling Aniette, *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, ό. π., σσ. 42-87 · Dirk Luyten, Between Employer and Self Organization: Belgian Workers and Miners Coping with Food Shortages Under German Occupation (1940-1944), · Jaromir Balcar, Dem tschechischen Arbeiter das Fressen geben!: Factory Canteens in the Protectorate of Bohemia and Moravia, στο Tonsmeyer Tatianna, Haslinger Peter, Laba Agnes, (eds.), *Coping with Hunger under German Occupation in World War II*, ό. π., σσ. 143-165, 167-181.

³⁶ Hein Klemman, Sergei Kudryashov (eds.), ό. π., σσ. 254-260.

πόλεμο. Στον προπολεμικό σχεδιασμό είχαν διαμορφωθεί τρεις κατηγορίες όπλων του οικονομικού πολέμου: α) η νομοθετική, β) η διπλωματική και γ) η στρατιωτική ενέργεια.³⁷

Στην πρώτη κατηγορία βρετανικές εταιρίες και ιδιώτες θα απαγορεύονταν με νόμο να συναλλαχθούν με τον εχθρό αλλά και οι ουδέτεροι θα αποτρέπονταν να τον βοηθήσουν. Ο όρος «εχθρός» θα συμπεριλάμβανε κυβερνητικούς αντιπροσώπους σε εχθρικές χώρες, οποιοδήποτε ιδιώτη κατοικούσε σε εχθρική χώρα, παραρτήματα εταιριών που βρίσκονταν σε εχθρικό έδαφος καθώς και επιχειρήσεις. Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονταν τα μέτρα που στόχευαν να πείσουν ουδέτερες κυβερνήσεις, επιχειρήσεις και ιδιώτες να απέχουν από συναλλαγές επωφελείς προς τον εχθρό. Ο προπολεμικός σχεδιασμός έκανε μια διάκριση ανάμεσα στους «υπερπόντιους ουδέτερους» και στους «γειτονικούς ουδέτερους». Η διάκριση αυτή έγινε για μην έρθει σε ρήξη η Αγγλία με τις ΗΠΑ, το εμπόριο με τις οποίες είχε ανάγκη. Η αποτελεσματικότητα των ενεργειών που είχαν σχεδιαστεί για να αποτρέψουν αυτές τις χώρες από το να εφοδιάσουν τον εχθρό τόσο επίσημα όσο και ανεπίσημα θα εξαρτιόνταν από τη δύναμη της Αγγλίας να παρέμβει στο εισαγωγικό εμπόριο και στη ναυτιλία. Οι μέθοδοι που θα χρησιμοποιούσε η Μ. Βρετανία για να το πετύχει ήταν να θεωρηθεί το υπερπόντιο εμπόριο είδος λαθρεμπορίου, να παρακρατήσει τα αγαθά που παράγονταν ή ελέγχονταν από την ίδια και τις κτήσεις της σε έδαφος των συμμάχων της, να αγοράσει με συμφωνίες σημαντικές ποσότητες προϊόντων από αυτούς, να ελέγξει τη ναυτιλία και να δημιουργήσει λίστα με επιχειρήσεις τόσο του εχθρού όσο και ουδέτερων κρατών οι οποίες συνεργάζονταν με αυτόν. Το τελευταίο μέτρο θα εφαρμόζονταν τόσο για τους «υπερπόντιους» όσο και για τους «γειτονικούς» ουδέτερους. Η κατηγορία της στρατιωτικής δράση προέβλεπε τη χρήση των ένοπλων δυνάμεων ώστε να μην μπορέσει ο εχθρός να αποκτήσει τα απαραίτητα εμπορεύματα για τη συνέχιση του πολέμου. Αυτή περιλάμβανε την αιχμαλώτιση εχθρικών πλοίων και φορτίων, τον έλεγχο των εχθρικών πλοίων ή των μισθωμένων από τους Γερμανούς με ουδέτερη σημαία για τη μεταφορά ειδών λαθρεμπορίου, τον αποκλεισμό των εχθρικών ακτών, τη δήμευση των εχθρικών εξαγωγών που γίνονταν με ουδέτερη σημαία, επίθεση στα εχθρικά λιμάνια, την εισβολή σε περιοχές υψηλής οικονομικής σημασίας, επίθεση στα πλοία του εχθρού καθώς και σε χώρους στάθμευσής τους και επίθεση στα κέντρα παραγωγής, κατασκευής, διανομών και αποθήκευσης.³⁸

Ύστερα και από την κατάκτηση της Γαλλίας ο αγγλικός αποκλεισμός θα εντατικοποιούνταν. Οι αγγλικές ναυτικές αρχές θα εξέδιδαν ειδικά πιστοποιητικά ασφαλούς διέλευσης για τα πλοία που κατευθύνονταν προς τις ουδέτερες ευρωπαϊκές χώρες, Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα και Τουρκία καθιστώντας πολύ δύσκολες τις εισαγωγές από το εξωτερικό για την ηπειρωτική Ευρώπη. Οι κατεχόμενες χώρες θα αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα με τις εισαγωγές τροφίμων και φαρμάκων, δεδομένου ότι τα πρώτα είχαν ενταχθεί στη λίστα με τα είδη που απαγορεύονταν να εισαχθούν. Χώρες όπως το Βέλγιο δεν ήταν αυτόνομες στη γεωργική τους παραγωγή τους και ενδεχόταν να αντιμετωπίσουν σοβαρό πρόβλημα ελλείψεων ανάλογο με εκείνο που είχαν αντιμετωπίσει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μια λύση ήταν η Αγγλία να επιτρέψει τη διανομή περιορισμένης βοήθειας από ένα ανεξάρτητο διεθνή φορέα.

³⁷ William N. Meddlcott, *The Economic Blockade*, Vol. 1, Λονδίνο, HMSO, 1952, σσ. 12-42.

³⁸ Ο. π., σσ. 43-132.

Αυτή η λύση όμως προϋπέθετε και τη σύμφωνη γνώμη των κατακτητών αλλά και την ανεξαρτησία του φορέα από πιθανές παρεμβάσεις στο έργο του.³⁹

Τον Σεπτέμβριο του 1939, αμέσως μετά την κατάληψη της Πολωνίας από τη Γερμανία, ένας αντιπρόσωπος του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού στάλθηκε στο Βερολίνο για να συζητήσει με το Γερμανικό Ερυθρό Σταυρό την πιθανότητα το ΔΚΕΣ να αναλάβει σε συνεργασία με τους υπόλοιπους Εθνικούς Ερυθρούς Σταυρούς την ευθύνη ενός προγράμματος αρωγής για τον άμαχο πληθυσμό. Οι γερμανικές αρχές καταρχήν ήταν θετικές να γίνει μια έκκληση προς τους Εθνικούς Ερυθρούς Σταυρούς. Επειδή όμως οι ποσότητες των αγαθών που θα συνεισέφερε το ΔΚΕΣ θα ήταν λίγες συγκριτικά με αυτές που θα εισήγαγαν για τον επισιτισμό της Πολωνίας οι γερμανικοί οργανισμοί, η Γερμανία επιθυμούσε η έκκληση να γίνει με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην εξυτηρητήσει την εχθρική προπαγάνδα. Η απάντηση αυτή από τη γερμανική πλευρά προς το ΔΚΕΣ έδειχνε ότι σκόπευε να δώσει τη συναίνεσή της για ένα πολύ περιορισμένο πρόγραμμα αρωγής, τόσο ποσοτικά όσο και γεωγραφικά.⁴⁰

Ο Γερμανικός Ερυθρός Σταυρός ήταν υπέρ αυτού του προγράμματος αρωγής. Σε μια νέα σύσκεψη ενημέρωσε τους αντιπροσώπους του ΔΚΕΣ ότι η Βαρσοβία αντιμετώπιζε σημαντικές ελλείψεις σε φάρμακα. Αυτό διαπίστωσε και ο αντιπρόσωπος του ΔΚΕΣ που ταξίδεψε στην Πολωνία, ενώ ο Πολωνικός Ερυθρός Σταυρός του υπέβαλε μια έκθεση με το υγειονομικό υλικό που ήταν επείγουσα ανάγκη να αποσταλεί. Οι γερμανικές κατοχικές αρχές την Πολωνία διαβεβαίωσαν τον αντιπρόσωπο του ΔΚΕΣ ότι η βοήθεια θα χορηγούνταν δωρεάν σε αυτούς που είχαν τη μεγαλύτερη ανάγκη και ότι δέματα που προορίζονταν για τον εβραϊκό πληθυσμό θα παραδίδονταν ανέπαφα. Στις μόνες περιοχές που ήταν πρόθυμες να δώσουν άδεια να αποσταλεί η βοήθεια ήταν εκείνες, της Βαρσοβίας, του Random, της Cracow, της Lublin και τμήματα του Lodz. Αντίθετα στα τμήματα της Πολωνίας που είχαν προσαρτηθεί στη Γερμανία και οι κάτοικοί τους θεωρούνταν Γερμανοί πολίτες, καθώς και στα εδάφη που η Σοβιετική Ένωση είχε προσαρτήσει δεν θα δίνονταν άδεια στο ΔΚΕΣ να δραστηριοποιηθεί. Ο Γερμανικός Ερυθρός Σταυρός εξασφάλισε από το γερμανικό Υπουργείο Μεταφορών διευκολύνσεις για τη μεταφορά των αγαθών στη Γενική Κυβέρνηση (Πολωνία) καθώς και την απαλλαγή τους από τη φορολογία. Οι αντιπρόσωποι του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού θα τα παρέδιδαν σε πολωνικούς οργανισμούς. Όμως οι γερμανικές κατοχικές αρχές απαγόρευαν τη συμμετοχή του Πολωνικού Ερυθρού Σταυρού. Ο τελευταίος θα περιόριζε το έργο του στην παροχή βοήθειας προς τους τραυματίες στρατιώτες και στην ανεύρεση αγνοούμενων πολιτών. Τη διανομή της βοήθειας θα την αναλάμβανε ένας νέος οργανισμός, η Rada Glowna Opiekuncza (Central Polish Committee for Mutual Assistance). Οι αποδείξεις παραλαβής θα υπογράφονταν από τα πολωνικά ευαγή ιδρύματα στα οποία θα παραδίδονταν η βοήθεια και στη συνέχεια θα παραδίδονταν αντίγραφα στο ΔΚΕΣ.

³⁹ Ο. π., σσ. 415-430.

⁴⁰ ICRC, *Report of the Joint Relief Commission of the International Red Cross 1941-1946*, Γενεύη, International Red Cross Committee -League of the Red Cross Societies, 1948, σσ. 288-292· ICRC, *Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War (September 1, 1939 – June 30, 1947). Relief Activities*, Vol. 3, Γενεύη, ICRC, 1948, σσ. 505-508· Meredith Hindley, *Blockade before bread: Allied Relief for Nazi Europe, 1939-1945*, Washington DC, American University, Faculty of the College for Arts and Sciences, 2007, σσ. 61-97

Παράλληλα στην Πολωνία οι μειονότητες όπως οι Εβραίοι, οι Ρουθήνοι και οι Ουκρανοί δημιούργησαν τις δικές τους επιτροπές αρωγής.⁴¹

Από τον Φεβρουάριο του 1940 έως τον Ιούλιο του 1941 το ΔΚΕΣ συνέλεξε και παρέδωσε στον Γερμανικό Ερυθρό Σταυρό 71 τόνους τροφίμων, ρούχων και φαρμάκων. Τα περισσότερα αποτελούσαν δωρεές από τους Εθνικούς Ερυθρούς Σταυρούς. Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός υποστήριξε οικονομικά το πρόγραμμα μέσω των κονδυλίων που είχε συλλέξει Επιτροπή στις ΗΠΑ υπό την προεδρία του πρώην προέδρου Hoover, στην οποία συμμετείχαν αντιπρόσωποι πολλών φιλανθρωπικών οργανώσεων των ΗΠΑ. Η Joint Relief Commission, η οποία ιδρύθηκε από το ΔΚΕΣ το φθινόπωρο του 1940, ανέλαβε την εποπτεία του προγράμματος αρωγής για την Πολωνία. Παράλληλα το ΔΚΕΣ σε συνεργασία με το Γερμανικό Ερυθρό Σταυρό ανέλαβε να αποστείλει ιδιωτικά πακέτα στην Πολωνία. Ο Γερμανικός Ερυθρός Σταυρός δέχθηκε να τα παραλάβει ο ίδιος και να τα παραδώσει στους παραλήπτες υπό τον όρο ότι το βάρος τους δεν θα ξεπερνούσε τα 5 κιλά. Η JRC έστειλε το πρώτο φορτίο, το οποίο ήταν δωρεά της τουρκικής Ερυθράς Ημισελήνου, στην Πολωνία τον Απρίλιο του 1941 μαζί με συμπυκνωμένο γάλα.⁴²

Η Νορβηγία ήταν άλλη μια χώρα που βίωσε τις ελλείψεις σε είδη πρώτης ανάγκης ύστερα από την κατάληψή της από τα γερμανικά στρατεύματα και τις επιτάξεις που ακολούθησαν. Το ΔΚΕΣ απεύθυνε έκκληση τον Νοέμβριο του 1940 για τη συλλογή χρημάτων για τις γυναίκες και τα παιδιά της Νορβηγίας. Το ΔΚΕΣ προχώρησε σε συμφωνία με την Ένωση των Ερυθρών Σταυρών για την αγορά, με τα κονδύλια που συγκεντρώθηκαν, 15 τόνων ζάχαρης από την Τσεχοσλοβακία και 15 τόνων κεχριού από την Ουγγαρία. Μαζί με τρεις τόνους ξηρής σταφίδας, δωρεά της τουρκικής Ερυθράς Ημισελήνου προς τον Νορβηγικό Ερυθρό Σταυρό, στάλθηκαν στο Όσλο με τον Γερμανικό Ερυθρό Σταυρό και παραδόθηκαν στη «Νορβηγική Ένωση για τη Διανομή στα Παιδιά της Νορβηγίας». Ύστερα από τη σύσταση της JRC, οι αποστολές φορτίων με βοήθεια έγιναν πιο συχνές. Η αποστολή τους επιβλέπονταν από αντιπρόσωπο του ΔΚΕΣ στη Στοκχόλμη της Σουηδίας, όταν η Γερμανία του έδινε άδεια να επισκεφθεί τη Νορβηγία.⁴³

Στο Βέλγιο το ΔΚΕΣ διατηρούσε στενές επαφές με τον Βελγικό Ερυθρό Σταυρό, ειδικότερα με τα τμήματά του που ασχολούνταν με την περίθαλψη των Βέλγων προσφύγων στη Γαλλία και είχε πιο άμεση αντίληψη του επισιτιστικού προβλήματος του Βελγίου συγκριτικά με τις υπόλοιπες κατεχόμενες χώρες. Το Βέλγιο ήταν από τις πλέον πυκνοκατοικημένες χώρες και προπολεμικά εισήγαγε από το εξωτερικό πολύ μεγάλες ποσότητες τροφίμων. Οι μεγαλύτερες ελλείψεις σημειώνονταν στο κρέας, στα λίπη και στη βιταμίνη C για τα παιδιά. Συλλογές εράνων πραγματοποιήθηκαν από τις βελγικές κοινότητες της Ελβετίας και του Κονγκό. Η εισαγόμενη βοήθεια παραδόθηκε στον αντιπρόσωπο του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού στις Βρυξέλες και στη συνέχεια την παρέδωσε στον Βελγικό Ερυθρό Σταυρό ο οποίος την προώθησε σε κέντρα για τα παιδιά και ευαγή ιδρύματα. Η εισαγόμενη βοήθεια ήταν ανεπαρκής για τις ανάγκες του Βελγίου. Η εξόριστη βελγική κυβέρνηση, από το Λονδίνο στα τέλη του 1940,

⁴¹ Ο. π.

⁴² Ο. π.

⁴³ ICRC, *Report of the Joint Relief Commission of the International Red Cross 1941-1946*, ό.π., σσ. 360-362· ICRC, *Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War*, ό. π., σσ. 503-505·

δημιούργησε έναν οργανισμό στην Πορτογαλία για την αποστολή τροφίμων στο Βέλγιο, την Aide médicale belge. Στη συνέχεια ανέθεσε στον κόμη de Kerchone, αντιπρόσωπο βελγικών ανθρωπιστικών οργανώσεων στο εξωτερικό, να οργανώσει αποστολές τροφίμων από χώρες του εξωτερικού που βρίσκονταν εντός της ζώνης του αγγλικού αποκλεισμού. Στα τέλη του 1940 επισκέφθηκε την έδρα του ΔΚΕΣ και πρότεινε την αγορά και αποστολή τροφίμων από χώρες που βρίσκονταν εντός της ζώνης του αγγλικού αποκλεισμού, όπως ήταν η Πορτογαλία. Η «Επιτροπή Συντονισμού για τον Εφοδιασμό του Βελγίου από την Ευρώπη», που αντικατέστησε την Aide médicale belge και στην οποία προέδρευε ο κόμης de Kerchone, θα προχωρούσε σε αγορές τροφίμων στην Πορτογαλία και την Ισπανία ενώ η JRC θα προέβαινε σε αγορές από ουδέτερες χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, όπως ήταν η Ελβετία, η Σουηδία και η Τουρκία. Οι αγορές θα πραγματοποιούνταν με τα χρήματα που είχε συλλέξει η βελγική ομογένεια. Παράλληλα τον Ιανουάριο του 1941 έφτασαν στις Βρυξέλες συνεργάτες του πρώην προέδρου των ΗΠΑ Herbert Hoover για να εξετάσουν την επισιτιστική κατάσταση στο Βέλγιο και την πιθανότητα να εφαρμοσθεί ενός ανάλογου προγράμματος επισιτισμού όπως αυτό κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁴⁴

Με την ανοχή της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης ο πρόεδρος του Βελγικού Ερυθρού Σταυρού μετέβη στη Λισαβόνα για να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις ενώ σε ένα άλλο μέλος δόθηκε άδεια να μεταβεί στις ΗΠΑ. Παράλληλα στις Βρυξέλες ιδρύθηκε η «Μικτή Επιτροπή για τη Διανομή της Βοήθειας στο Βέλγιο», που απαρτιζόνταν από μέλη φιλανθρωπικών οργανισμών, όπως ο Βελγικός Ερυθρός Σταυρός, η Winter Relief και το National Child Welfare Office. Πρόεδρος της Επιτροπής ήταν ο M. Paul Heymans, πρόεδρος επίσης της Winter Relief. Ο γενικός διευθυντής του Βελγικού Ερυθρού Σταυρού μετέβη στη Γενεύη τον Ιανουάριο του 1941 προσκομίζοντας μαζί του σημαντικές πληροφορίες που αποδείκνυαν την επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης του άμαχου πληθυσμού. Την αποστολή του την ακολούθησε αντιπροσωπεία αποτελούμενη από τον πρόεδρο του Βελγικού Ερυθρού Σταυρού, τον πρόεδρο της Winter Relief καθώς και από αντιπρόσωπο του οικονομικού παραρτήματός της στην Ελβετία. Η αντιπροσωπεία αυτή ζήτησε από την JRC να πραγματοποιήσει αγορές τροφίμων από την Ουγγαρία και τη Ρουμανία. Οι βελγικές φιλανθρωπικές οργανώσεις του εξωτερικού είχαν συλλέξει 1.700.000 ελβετικά φράγκα με τα οποία θα μπορούσαν να γίνουν μεγάλες αγορές τροφίμων. Στις αρχές του 1942 οι βελγικές οργανώσεις διέθεταν άλλα 1.750.000 ελβετικά φράγκα, από τα οποία τα 750.000 θα προορίζονταν για την αγορά βιταμινών στην Ελβετία από την JRC. Τον Ιανουάριο του 1942 ένας απεσταλμένος των βελγικών οργανώσεων μαζί με έναν αντιπρόσωπο της JRC μετέβησαν στην Ουγγαρία και τη Ρουμανία για να διαπραγματευτούν με τις τοπικές αρχές την απελευθέρωση των βελγικών καταθέσεων μεγάλων επιχειρήσεων για την αγορά τροφίμων και φαρμάκων για τους άπορους του Βελγίου. Η ουγγρική κυβέρνηση έδωσε την άδεια δηλώνοντας ότι η κίνηση αυτή ήταν απόρροια αλληλεγγύης ανάμεσα στα μικρά ευρωπαϊκά κράτη και έκφραση

⁴⁴ IRC, *Report of the Joint Relief Commission of the International Red Cross 1941-1946*, Γενεύη, International Red Cross Committee -League of the Red Cross Societies, 1948, σσ. 76-77, 300-311· John R. Gillingham, *How Belgium Survived - The Food Supply Problems on an Occupied Nation*, St. Louis : Center for International Studies, University of Missouri-St. Louis, 1982,

ευγνωμοσύνης της Ουγγαρίας προς το Βέλγιο, επειδή είχε φιλοξενήσει στο έδαφός του χιλιάδες παιδιά κατά τη διάρκεια του Α΄ ΠΠ.⁴⁵

Όσον αφορά τα εφόδια από τις χώρες της Ιβηρικής, οι γερμανικές αρχές ανακοίνωσαν στη βελγική πλευρά, τον Νοέμβριο του 1942, ότι δεν θα έδιναν άδεια πλέον στην «Επιτροπή Συντονισμού για τον Εφοδιασμό του Βελγίου από την Ευρώπη» να στέλνει τρόφιμα από την Πορτογαλία. Ο λόγος ήταν ότι οι γερμανικές αρχές δεν μπορούσαν να δεχθούν ένας φορέας που ελέγχονταν από την εξόριστη βελγική κυβέρνηση να διαχειρίζεται τις εισαγωγές τροφίμων. Όμως δεν είχαν καμία αντίρρηση η βοήθεια να διανέμεται από έναν ουδέτερο, ανθρωπιστικό και απολιτικό οργανισμό όπως το ΔΚΕΣ. Το τελευταίο δήλωσε έτοιμο να αναλάβει αυτό το καθήκον. Η βελγική Επιτροπή θεωρούσε σκόπιμο, προκειμένου να μη δυσανεστηθούν οι δωρητές, να έχει κάποια συμμετοχή στη διανομή των αγαθών που προέρχονταν από την Πορτογαλία. Η JRC θα αναλάμβανε το τεχνικό μέρος της οργάνωσης της μεταφοράς. Σε αυτό ήταν σύμφωνη και η βελγική κυβέρνηση. Το ΔΚΕΣ έστειλε μια αντιπροσωπεία στις Βρυξέλες, αύξησε τα μέλη που ήδη βρίσκονταν στην Πορτογαλία και έστειλε έναν αντιπρόσωπό του στην Ισπανία ο οποίος θα παρέδιδε τα τρόφιμα, που θα έφθαναν στην Ισπανία από τη θάλασσα, στον εκπρόσωπο του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού στην ισπανογαλλική μεθόριο και ο τελευταίος θα τα παρέδιδε στον αντιπρόσωπο του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού στις Βρυξέλλες.⁴⁶

Τα διαθέσιμα κονδύλια για αγορές τροφίμων από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης σύντομα εξαντλήθηκαν. Το Βέλγιο δεν συμπεριλαμβάνονταν στις χώρες που θα λάμβαναν τρόφιμα από το Reich, σύμφωνα με το «Τετραετές Σχέδιο». Διαπραγματεύσεις είχαν διεξαχθεί στη Μόσχα και είχαν καταλήξει σε συμφωνία για την εισαγωγή 120.000 τόνων σταριού και 55.000 τόνων σίκαλης καθώς και άλλων προϊόντων αξίας 40 εκατομμυρίων RM. Η γερμανική εισβολή στη Σοβιετική Ένωση όμως έδωσε τέλος σε αυτό το ενδεχόμενο. Για να αντιμετωπιστεί η έλλειψη κεφαλαίων για την αγορά τροφίμων από το εξωτερικό ως λύση προτάθηκε να δοθούν εγγυήσεις από τις οκτώ μεγαλύτερες τράπεζες του Βελγίου και μεγάλες εταιρίες και τράπεζες της Σουηδίας, της Ελβετίας, της Ρουμανίας και της Ουγγαρίας να χρηματοδοτήσουν την αγορά τροφίμων. Οι βελγικές τράπεζες θα αποπλήρωναν τα τρόφιμα μετά τον πόλεμο. Τελικά υπογράφηκε συμφωνία με την ουγγρική κυβέρνηση με την οποία θα εισάγονταν στο Βέλγιο προϊόντα αξίας 27 εκατομμυρίων RM, ανάμεσά τους 15.000 τόνους σάρι, για τα έτη 1943 και 1944 με αντάλλαγμα χρέη της Ουγγαρίας προς τις βελγικές τράπεζες.⁴⁷

Η εισβολή της Γερμανίας στις Κάτω Χώρες (Βέλγιο, Ολλανδία) προκάλεσε την έξοδο εκατομμυρίων πολιτών οι οποίοι κατέφυγαν στη Γαλλία ως πρόσφυγες. Ο Γαλλικός Ερυθρός Σταυρός αδυνατούσε να παράσχει βοήθεια σε όλους. Το ΔΚΕΣ και η Ένωση Ερυθρών Σταυρών έστειλε έκκληση για βοήθεια στους Ερυθρούς Σταυρούς των ουδέτερων χωρών τον Μάιο του 1940. Ο Ερυθρός Σταυρός της Αργεντινής απέστειλε 50 τόνους ρούχων, η τούρκικη Ερυθρά Ημισέληνος υποσχέθηκε να αποστείλει 500 τόνους σάρι και ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός έστειλε 125.000 ελβετικά φράγκα. Το πρόβλημα όμως ήταν ότι οι περιοχές στις οποίες είχαν καταφύγει οι πρόσφυγες είχαν ενταχθεί στον αγγλικό αποκλεισμό. Το ΔΚΕΣ ξεκίνησε συνομιλίες

⁴⁵ Ο. π.

⁴⁶ Ο. π.

⁴⁷ Ο. π.

με τις γερμανικές κατοχικές αρχές στη Γαλλία για την εξεύρεση λύσης. Η γερμανική κυβέρνηση έστειλε έναν εκπρόσωπο του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού στη Γενεύη ο οποίος ζήτησε επίσημα τη βοήθεια του ΔΚΕΣ για το πρόβλημα των προσφύγων. Το ΔΚΕΣ έστειλε κάποια εφόδια, δωρεά του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού, τα οποία διανεμήθηκαν λόγω της κρισιμότητας της κατάστασης από τις τοπικές φιλανθρωπικές οργανώσεις. Ύστερα από διαπραγματεύσεις με τη γερμανική πλευρά έλαβε την άδεια να αποστείλει αντιπροσώπους του στο κατεχόμενο Παρίσι, εξασφαλίζοντας συμμετοχή στη διανομή της βοήθειας. Το καλοκαίρι του 1940 το ΔΚΕΣ έστειλε αρκετά φορτία για τα στρατόπεδα των προσφύγων. Τα φορτία αυτά παραδίδονταν πρώτα στον αντιπρόσωπο του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού και στη συνέχεια στον Γαλλικό Ερυθρό Σταυρό. Από το καλοκαίρι του 1940 έως τις αρχές του 1941 το ΔΚΕΣ έστειλε 1.100 τόνους τροφίμων και άλλων εφοδίων στη Γαλλία.

Στις ΗΠΑ ιδρύθηκε από την κοινότητα των Πολωνών η Commission for Polish Relief στα 1939. Σκοπός της δεν ήταν μόνο η συλλογή χρημάτων από τα μέλη της πολωνικής ομογένειας αλλά και η στράτευση και άλλων φιλανθρωπικών οργανώσεων των ΗΠΑ καθώς και της αμερικανικής κοινής γνώμης για την αποστολή βοήθειας στον άμαχο πληθυσμό της Πολωνίας ύστερα από την κατάκτησή της το 1939. Οργανώσεις όπως η American Relief Committee, η American Friends of France αλλά και οργανισμοί όπως ο Amcross και η Community Chest ξεκίνησαν εράνους για τη συλλογή χρημάτων. Έως τον Οκτώβριο του 1939 εκατό φιλανθρωπικές οργανώσεις συνέλεξαν χρήματα για την Πολωνία. Σύμφωνα με τον Neutrality Act η συλλογή χρημάτων από φιλανθρωπικές οργανώσεις θα περιοριζόταν μόνο για την ιατρική βοήθεια, τα τρόφιμα και τα ρούχα. Το State Department αύξησε τους ελέγχους και απαγόρευσε τη συμμετοχή επαγγελματιών οίκων που εξειδικεύονταν στη συλλογή εράνων. Ο λόγος ήταν ότι η μαζική ανταπόκριση στον έρανο ήγειρε το ζήτημα της συμμετοχής της κυβέρνησης των ΗΠΑ στο πρόβλημα της πολωνικής αρωγής. Ο πρώην πρόεδρος Herbert Hoover, ο οποίος είχε τεθεί επικεφαλής του προγράμματος αρωγής για το Βέλγιο κατά τη διάρκεια του Α΄ ΠΠ, το καλοκαίρι του 1939 μιλούσε για ένα νέο πρόγραμμα αρωγής για τις κατεχόμενες χώρες, το οποίο θα βασίζονταν σε αυτό του Βελγίου, του οποίου υπεύθυνος θα ήταν ένας μη κυβερνητικός οργανισμός χρηματοδοτούμενος από τις κυβερνήσεις των κατεχόμενων χωρών. Ο πρόεδρος Roosevelt έστειλε στον Hoover τους Norman Davis, επικεφαλής του Amcross, μαζί με τον Myron Taylor, βοηθό του προέδρου, για να διερευνήσουν τις προθέσεις του. Ο Hoover απέρριψε την πρότασή τους να ιδρυθεί ένα κυβερνητικός οργανισμός και επέμεινε ότι κατάλληλος ήταν μόνο ένας ιδιωτικός φορέας με την υποστήριξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Ο ίδιος ξεκίνησε συνεργασία με τον Comporel για την παροχή βοήθειας στους Πολωνούς πρόσφυγες.⁴⁸

Ο Roosevelt προτιμούσε ο φορέας αυτός να είναι ο Amcross, ο οποίος είχε το πλεονέκτημα να είναι μέλος της Ένωσης Ερυθρών Σταυρών και συνεργαζόταν με το ΔΚΕΣ, και προέτρεψε τους φιλανθρωπικούς οργανισμούς να συνεργαστούν μαζί του για το πολωνικό πρόβλημα. Οι στόχοι του Amcross ήταν περιορισμένοι και σκόπευαν να παρέχουν βοήθεια μόνο στους πρόσφυγες, ενώ η Comporel επιδίωκε ένα πρόγραμμα εισαγωγών τροφίμων που θα αφορούσε όλο τον άμαχο πληθυσμό της Γενικής Κυβέρνησης. Τον Νοέμβριο του 1939 ο Amcross ξεκίνησε συνομιλίες με το

⁴⁸ Meredith Hindley, , σσ. 68-89.

Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών. Η Γερμανία κάλεσε αρχικά μια ομάδα εκπροσώπων του Amcros να κάνει μια περιοδεία στα εδάφη της Γενικής Κυβέρνησης. Οι εκπρόσωποι του Amcros διαπίστωσαν τις τραγικές συνθήκες που επικρατούσαν. Ο Amcros έμαθε ότι η γερμανική κυβέρνηση θα δεχόταν τελικά την αποστολή βοήθειας υπό τον όρο ότι θα παραδίδονταν στο ΔΚΕΣ και θα διανέμονταν από τον Γερμανικό Ερυθρό Σταυρό. Ο τελευταίος με την υποστήριξη του ΔΚΕΣ είχε απορρίψει πρόταση της Ένωση Ερυθρών Σταυρών για τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης Επιτροπής που θα διένειμε τη βοήθεια. Ο Amcros είχε υποβάλει ένα σχέδιο στο Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών που προέβλεπε τη διανομή από αυτόν της εισαγόμενης βοήθειας. Ο Davis πίστευε ότι εξαιτίας των οικονομικών προβλημάτων που θα αντιμετώπιζε ο Γερμανικός Ερυθρός Σταυρός τελικά η γερμανική κυβέρνηση θα υποχωρούσε και δεν θα επέτρεπε τη συμμετοχή του ΔΚΕΣ. Ο Davis όμως θεωρούσε ότι για την επιτυχία αυτού του σχεδίου ήταν απαραίτητη η συνεργασία και των Εθνικών Ερυθρών Σταυρών. Το σχέδιο προέβλεπε την ίδρυση γραφείων στο Βερολίνο, την Κρακοβία και τη Βαρσοβία απ' όπου οι αντιπρόσωποι του Amcros με την υποστήριξη κληρικών και τη συνεργασία του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού θα εφοδίαζαν πολωνικούς φιλανθρωπικούς οργανισμούς, συμπεριλαμβανομένων του Πολωνικού Ερυθρού Σταυρού και εβραϊκών ενώσεων. Ο Davis εκμυστηρεύτηκε στον Αμερικανό επιτετραμμένο στο Βερολίνο Alexander Kirk ότι έπρεπε να εξασφαλιστεί πως η βοήθεια θα κατέληγε σε όσους την είχαν πραγματικά ανάγκη χωρίς διακρίσεις. Οι πληροφορίες που είχε η αμερικανική κυβέρνηση ήταν ότι οι Γερμανοί εξαιρούσαν συστηματικά τον εβραϊκό πληθυσμό από τα ήδη υπάρχοντα προγράμματα αρωγής. Το γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών αντιπρότεινε ένα σχέδιο στο οποίο ο Γερμανικός Ερυθρός Σταυρός θα είχε κυρίαρχο ρόλο. Ο Amcros θα μετέφερε όλα τα εφόδια στο Βερολίνο και στη συνέχεια ο Γερμανικός Ερυθρός Σταυρός θα τα διοχέτευε στη Γενική Κυβέρνηση ενώ στους αντιπροσώπους του Amcros θα επιτρέπονταν περιστασιακά να επισκεφθεί τα εδάφη της Γενικής Κυβέρνησης για να διαπιστώσει τις ανάγκες της. Ο Davis αποδέχθηκε με δυσφορία τους όρους και απείλησε ότι σε περίπτωση που δεν δίνονταν άδεια στον Amcros να επιθεωρήσει τις διανομές θα τερμάτιζε το πρόγραμμα. Στα τέλη του Νοέμβρη η γερμανική κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι οι όροι του προγράμματος του Amcros θα ίσχυαν για όλα τα ξένα προγράμματα αρωγής.⁴⁹

Τον Δεκέμβριο του 1939 δόθηκε άδεια από τη γερμανική κυβέρνηση στον Amcros να ξεκινήσει το πρόγραμμα αρωγής στη Γενική Κυβέρνηση. Όμως απαραίτητη ήταν και η άδεια της αγγλικής κυβέρνησης γι' αυτό. Ειδικότερα έπρεπε να συναινέσουν το Ministry of Economic Warfare και το Foreign Office. Αναγκαστικά, λόγω της σπανιότητας των ειδών διατροφής στην Πολωνία, τα τρόφιμα έπρεπε να αγοραστούν και να εισαχθούν από το εξωτερικό. Από τον Δεκέμβριο του 1939 το MEW είχε εφαρμόσει το σύστημα έκδοσης πιστοποιητικών ασφαλούς διέλευσης. Το Foreign Office διέκειτο πιο θετικά στο ζήτημα της αρωγής. Το MEW δεχόταν να δώσει άδεια αρχικά μόνο για φάρμακα και για τρόφιμα καθώς και ρουχισμό υπό τον όρο ότι η Γερμανία θα εγγυόταν πως δεν θα επέτασσε και ο Amcros θα ήταν υπεύθυνος για τη διανομή τους ενώ τα φορτία θα παραδίδονταν στον Αμερικανό πρέσβη στο Βερολίνο. Προτού απαντήσει το MEW, ένα φορτίο με εφόδια είχε κατορθώσει να περάσει τον

⁴⁹ Ο. π., σσ. 99-102.

αποκλεισμό και στάλθηκε από την Τεργέστη στην Κρακοβία. Εκεί ο Nickolson, αντιπρόσωπος του Amcross, επέβλεψε τη διανομή του. Όμως η Γερμανία δεν του έδωσε άδεια να επισκεφτεί το έδαφος της Γενικής Κυβέρνησης, γεγονός που σήμαινε ότι τη διανομή θα την αναλάμβανε ο Γερμανικός Ερυθρός Σταυρός. Η Γερμανία στις διαμαρτυρίες του Nickolson επικαλέστηκε νέους κανονισμούς που απαγόρευαν την είσοδο ξένων επισκεπτών στη Γενική Κυβέρνηση. Υπό τις νέες συνθήκες ο Nickolson θεωρούσε ότι δεν μπορούσε να συνεχιστεί το πρόγραμμα. Αντίθετα ο Davis αρνήθηκε να ενδώσει. Το State Department δεν πήρε θέση άλλα άφησε τον Kirk να κάνει διάβημα στη γερμανική κυβέρνηση εξ' ονόματος του Amcross. Η Γερμανία είχε μετατρέψει τον Amcross σε έναν εισαγωγέα της ξένης βοήθειας την οποία διένεμε ο Γερμανικός Ερυθρός Σταυρός.⁵⁰

Την ίδια ώρα ο πρώην πρόεδρος Hoover σε συνεργασία με την Comptrel εργάζονταν για να εξασφαλίσουν χρηματοδότηση για ένα εκτεταμένο επισιτιστικό πρόγραμμα για την Πολωνία. Οι κυβερνήσεις της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας ήταν αρνητικές στο να υποστηρίξουν το εγχείρημα του Hoover. Ο ίδιος ο Hoover, ύστερα από την επίθεση της Σοβιετικής Ένωσης στη Φινλανδία, έστρεψε την προσοχή του στη φινλανδική υπόθεση. Η Finish Relief Fund συγκέντρωσε μέσα σε δύο μήνες 2 εκατομμύρια δολάρια. Ο Hoover έπεισε μεγαλοεκδότες να υποστηρίξουν τη φινλανδική υπόθεση. Έως τον Μάρτιο του 1940 οι εφημερίδες είχαν συλλέξει 560.000 χιλιάδες δολάρια. Τα χρήματα θα χρησιμοποιούνταν από τη General Relief Committee of Finland για την αγορά τροφίμων και φαρμάκων. Ο Hoover σε δηλώσεις του στον Τύπο έβαλε κατά του αγγλικού αποκλεισμού και ζήτησε να παρασχεθούν στην Πολωνία και τη Φινλανδία τρόφιμα αξίας 30 εκατομμυρίων δολαρίων για να αποτραπεί η εκδήλωση λιμού. Με αυτό τον τρόπο οι ΗΠΑ δεν θα βοηθούσαν μόνο τους λαούς αυτών των χωρών που δοκιμάζονταν από τις στερήσεις, αλλά θα είχαν ένα πολιτικό πλεονέκτημα στη διάσκεψη της Ειρήνης και θα είχαν αποτρέψει την εξάπλωση του κομμουνισμού.⁵¹

Οι κυβερνήσεις της Γαλλίας, του Βελγίου και της Ολλανδίας, ξεχωριστά η καθεμιά, είχαν ζητήσει τη βοήθεια της αμερικανικής κυβέρνησης για την αποστολή τροφίμων, ρούχων και φαρμάκων για τον άμαχο πληθυσμό και τους πρόσφυγες. Ο Roosevelt στον λόγο του πρότεινε ο Amcross να είναι ο φορέας που θα διαχειριζόταν τη βοήθεια προς του ευρωπαϊούς αμάχους και τους πρόσφυγες. Μερικές βδομάδες πριν ο Amcross είχε ξεκινήσει έρανο, με την υποστήριξη του Roosevelt, με στόχο τη συλλογή 10 εκατομμυρίων δολαρίων για την ευρωπαϊκή αρωγή. Μέσα σε μερικές ημέρες ο Amcross συνέλλεξε 4.700.000 εκατομμύρια δολάρια. Οι εξόριστες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, αν και εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους στον Amcross, δεν ήταν απόλυτα ικανοποιημένες και πίστευαν πως μόνο η αμερικανική κυβέρνηση μπορούσε να δώσει βιώσιμη λύση ανάλογη των τεράστιων ελλείψεων που αντιμετώπιζαν οι χώρες τους. Το State Department αρνήθηκε να δεσμευθεί και χρησιμοποίησε ως δικαιολογία ότι έπρεπε το αμερικανικό Κογκρέσο να δώσει και αυτό τη συγκατάθεσή του. Τόσο ο Amcross όσο και αρκετοί διπλωμάτες προσυπέγραφαν μια πιο ενεργή συμμετοχή της αμερικανικής κυβέρνησης στην αποστολή τροφίμων στις κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης. Ο Roosevelt πρότεινε στο Κογκρέσο να

⁵⁰ Ο. π.

⁵¹ Ο. π.

εγκριθεί το κονδύλιο των 50 εκατομμυρίων δολαρίων γι' αυτόν τον λόγο. Με τα χρήματα αυτά θα αγοράζονταν αμερικανικά τρόφιμα, που δεν είχαν εξαχθεί λόγω του πολέμου, ενώ ο Amcross θα επικεντρωνόταν στην αγορά φαρμάκων και ιματισμού. Στις 26 Ιουνίου 1940 το Κογκρέσο ενέκρινε το κονδύλιο υπό τον όρο ότι ο Roosevelt θα διόριζε τους φορείς που θα πραγματοποιούσαν τις αγορές και τα εφόδια θα διανέμονταν στον άμαχο πληθυσμό που είχε υποστεί τις καταστροφικές συνέπειες του πολέμου.⁵²

Οι Wayne Taylor και Richard Allen από τον Amcross, οι οποίοι είχαν εργαστεί στη Γενική Κυβέρνηση, πίστευαν ότι ο Amcross δεν έπρεπε να μείνει αμέτοχος, αλλά να λάβει πρωτοβουλίες για την αρωγή των προσφύγων. Ο Taylor θεωρούσε ότι ο καλύτερος τρόπος παρέμβασης ήταν να χρηματοδοτήσει τις γαλλικές ανθρωπιστικές οργανώσεις, οι οποίες δραστηριοποιούνταν ήδη από το 1939 παρέχοντας βοήθεια στους Πολωνούς πρόσφυγες, επειδή ο Amcross διέθετε μόνο μια μικρή αντιπροσωπεία στο Παρίσι και είχε στην κατοχή του χρήματα και όχι τρόφιμα και φάρμακα. Το προσφυγικό πρόβλημα όμως επιδεινώθηκε τις αμέσως επόμενες ημέρες ξεπερνώντας τις πιο δυσοίωνες προβλέψεις αλλά και τις δυνατότητες των ήδη υπάρχοντων οργανισμών που ασχολούνταν με την περίθαλψη των προσφύγων. Προκειμένου να δώσουν λύση στο πρόβλημα οι Taylor και Allen θεώρησαν ότι ήταν αναγκαία μια πιο ενεργή συμμετοχή του Amcross. Ο Taylor μαζί με τον Bullit, τον Αμερικανό πρέσβη στη Γαλλία, σε συνεργασία με Γάλλους επιχειρηματίες δημιούργησαν τη Secours American aux Victimes de la Guerre -SAVG (American Aid for Victims of War). Ο Amcross θα έστελνε τις προμήθειες στο λιμάνι του Bordeaux και από εκεί θα μεταφέρονταν σε κέντρα διανομής όπου τοπικοί οργανισμοί θα τους διένειμαν. Σε κάθε κέντρο διανομής θα υπήρχε αντιπρόσωπος του Amcross ο οποίος θα επέβλεπε τη διανομή, θα καθόριζε του όρους της και θα συνεργαζόταν με τον εκπρόσωπο του SAVG. Στις 3 Ιουνίου ανακοινώθηκε η ίδρυση του SAVG. Το σχέδιο αντιμετώπιζε όμως πολλά προβλήματα. Ένα από αυτά ήταν η εξεύρεση μεταφορικών μέσων. Τελικά παραχωρήθηκε από την αμερικανική κυβέρνηση ένα πλοίο, το οποίο απέπλευσε από τις ΗΠΑ, μεταφέροντας για τη Γαλλία τρόφιμα, φάρμακα και ρούχα. Το πλοίο έφερε την αμερικανική σημαία και το έμβλημα του Ερυθρού Σταυρού. Η Γερμανία έδωσε άδεια ασφαλούς διέλευσης.⁵³

Το μεγαλύτερο πρόβλημα, όμως, ήταν η συνθηκολόγηση της Γαλλίας και η διαίρεση της χώρας. Πλέον ο Amcross δεν μπορούσε να αναπτύξει το πρόγραμμα σύμφωνα με το αρχικό σχέδιο και για τη Βόρεια Γαλλία έπρεπε να διαπραγματευθεί με τη Γερμανία, για τη Γαλλία του Vichy με την κυβέρνηση Petain ενώ το αμέσως επόμενο διάστημα η Αλσατία θα προσαρτιόταν στη Γερμανία και η Ιταλία θα εισέβαλλε στη Γαλλία. Παράλληλα υπήρχε η Waffenstillstandskommission (German Armistice Commission) καθώς και η Commissione Italiana d'Armistizio con la Francia, οι οποίες επέβλεπαν την τήρηση των όρων της ανακωχής και διέθεταν διευρυμένες πολιτικές, οικονομικές και στρατιωτικές εξουσίες. Το λιμάνι του Bordeaux άνηκε στη γερμανική ζώνη κατοχής και το μόνο διαθέσιμο λιμάνι ήταν αυτό του Bilbao στην Ισπανία. Ο Amcross ζήτησε αρχικά από τη Waffenstillstandskommission την άδεια να διανείμει τη βοήθεια σε συνεργασία με τη SAVG, εγγύηση ασφαλούς διέλευσης καθώς και το προσωπικό του να επιβλέπει και να διανέμει την αρωγή. Το πλοίο McKeesport τελικά

⁵² Meredith Hindley, *ό. π.*, σσ. 123-142.

⁵³ *Ο. π.*, σσ. 162-221.

έδωσε στη Μασσαλία και ο Amcoss διένειμε τα εφόδια μαζί με τη SAVG. Σε κάθε κέντρο διανομής δημιουργήθηκε μια επιτροπή με πρόεδρο τον αντιπρόσωπο της SAVG αποτελούμενη από τον δήμαρχο, εκπροσώπους επαγγελματιών, μέλη φιλανθρωπικών οργανώσεων και πρόσφυγες. Στη συνέχεια ο Amcoss έστρεψε την προσοχή του στην κατεχόμενη από τους Γερμανούς Γαλλία. Ο Davies εξουσιοδότησε τον Taylor να αγοράσει γάλα και τρόφιμα για τα παιδιά. Ο Taylor αγόρασε τις προμήθειες από την Ελβετία, αφού έλαβε εγγυήσεις από τις γερμανικές αρχές ότι δεν θα επιτάσσονταν. Παράλληλα ζητήθηκε η άδεια να διανείμει τη βοήθεια η SAVG. Το προσωπικό της θα αποτελούνταν κυρίως από Αμερικανούς και Γάλλους και δεν θα προέρχονταν από χώρες που βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση. Το Βερολίνο προτιμούσε αυτό το έργο να το αναλάβει ένας ουδέτερος οργανισμός όπως το ΔΚΕΣ και ο Taylor κλήθηκε για συνομιλίες στο Βερολίνο. Η Γερμανία καταρχάς έδειξε προθυμία να επιτρέψει τη δραστηριοποίηση του Amcoss στην κατεχόμενη από αυτήν ζώνη όμως δεν υπογράφηκε μια οριστική συμφωνία. Τόσο ο Allen όσο και ο Davies βιάζονταν να εκμεταλλευτούν την ευκαιρία και να εισαγάγουν στο λιμάνι της Μασσαλίας όσον το δυνατόν περισσότερα εφόδια, έως ότου εξαντλούνταν τα κονδύλια τους. Τον Αύγουστο του 1940 ο Amcoss στην κατεχόμενη από τους Γερμανούς ζώνη διεξήγαγε το έργο του δίχως να αντιμετωπίσει πρόβλημα από τη γερμανική διοίκηση. Όμως η έλλειψη καυσίμων καθώς και το διοικητικό χάος περιόριζαν τη δραστηριότητά του. Ο Davies παραδέχθηκε ότι εξαιτίας του αποκλεισμού και της έλλειψης μεταφορικών μέσων και καυσίμων το πρόγραμμα του Amcoss σύντομα θα τερματιζόταν. Παράλληλα το έργο του Amcoss αντιμετώπισε τη συκοφάντηση. Φήμες κυκλοφορούσαν ότι οι Ιταλοί και οι Γερμανοί είχαν κατασχέσει τη βοήθεια και στο Παρίσι αρκετοί ζητούσαν να σταματήσει η διανομή γάλατος από τον Amcoss και να την αναλάβει η Γερμανία. Ο Davies δε σκόπευε να αφήσει τη Γαλλία έτσι εύκολα και ζήτησε την άδεια από την Αγγλία να διανείμει γάλα στα παιδιά καθώς και ρούχα και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στους πρόσφυγες.⁵⁴

Ύστερα από τη συνθηκολόγηση της Γαλλίας η Αγγλία αποφάσισε να σκληρύνει την εφαρμογή του αποκλεισμού. Το αγγλικό Υπουργικό Συμβούλιο στις 25 Ιουνίου 1940 εξουσιοδότησε τον Hugh Dalton, υπουργό του MEW, ώστε ο αποκλεισμός να συμπεριλάβει ολόκληρη τη Γαλλία, τόσο την κατεχόμενη όσο και αυτήν του Vichy. Στις 13 Ιουλίου αποφασίστηκε ότι θα συμπεριλάμβανε και τα πλοία που κινούνταν από και προς τις γαλλικές αποικίες στη Βόρεια Αφρική, το Μαρόκο, την Τυνησία και την Αλγερία. Η επιθυμία να υποστηριχθούν τα τελευταία υπολείμματα της γαλλικής ανεξαρτησίας προκάλεσε διχογνωμίες ανάμεσα στη Βρετανία και στις ΗΠΑ όσον αφορά τη σκοπιμότητα του αυστηρού αποκλεισμού. Είχε εγερθεί ένα πολύ σοβαρό ζήτημα για την αγγλική κυβέρνηση, αυτό της σχέσης του αποκλεισμού και της αρωγής, θέμα που αναγκαστικά θα οδηγούσε στη μερική αναθεώρηση της εφαρμογής του. Οι έως τότε εισαγωγές τροφίμων σε κατακτημένες χώρες είχαν γίνει από ανθρωπιστικούς οργανισμούς, οι ποσότητες των τροφίμων ήταν πολύ μικρές και τα προγράμματα αρωγής είχαν μικρή διάρκεια.⁵⁵

Ο Winston Churchill στην ομιλία του στη Βουλή των Κοινοτήτων διατύπωσε τη στάση και τις προθέσεις της αγγλικής κυβέρνησης σχετικά με το ζήτημα. Η αγγλική

⁵⁴ Ο. π.

⁵⁵ Ο. π.

κυβέρνηση σκόπευε να διατηρήσει αυστηρό αποκλεισμό όχι μόνο για τη Γερμανία αλλά και για όσες χώρες είχαν κατακτηθεί από αυτήν. Αν σημειώνονταν ελλείψεις στην κατεχόμενη Ευρώπη, θα οφείλονταν στις γερμανικές επιτάξεις και στην άρνηση της Γερμανίας να διανείμει ακριβοδίκαια τα αποθέματα της επικράτειας που ήλεγχε. Την ευθύνη για τον επισιτισμό της Ευρώπης την είχε η Γερμανία, ενώ η Αγγλία θα ήταν υπεύθυνη για την άμεση τροφοδοσία κάθε χώρας, όταν θα ανακτούσε την ελευθερία της. Στη δήλωση δόθηκε ευρεία δημοσιότητα και οι εξόριστες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις αναγκάστηκαν να συμβιβαστούν. Κανείς δεν γνώριζε πόσο θα διαρκούσε ο πόλεμος και ποια θα ήταν η τροπή του. Επιπλέον αρκετοί πίστευαν ότι η σοδειά του 1941 θα ήταν καλή και δεν θα υπήρχαν ελλείψεις. Η αμερικανική κυβέρνηση επίσημα συμπαράτάχθηκε με την Αγγλία και ο ίδιος ο Sumner Welles, αναπληρωτής υπουργός των εξωτερικών των ΗΠΑ, δήλωσε στον λόρδο Lothian, πρέσβη της Αγγλίας στις ΗΠΑ, ότι τόσο αυτός και οι διπλωμάτες του State Department όσο και ο πρόεδρος των ΗΠΑ Roosevelt μαζί με μεγάλο τμήμα της κοινής γνώμης ήταν ενάντια στη χαλάρωση του αποκλεισμού.⁵⁶

Ο πρώην πρόεδρος Hoover δήλωσε ενάντιος σε αυτή την πολιτική και υποστήριξε τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου – μη κυβερνητικού φορέα, όπως είχε γίνει και στο Βέλγιο κατά των Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Όμως αυτό το σχέδιο αρωγής θα διεξάγονταν τώρα υπό συγκεκριμένους όρους: α) η Γερμανία θα σταματούσε τις επιτάξεις τροφίμων από τις κατεχόμενες χώρες, β) θα αναπλήρωνε τις ποσότητες τροφίμων που είχε αποσπάσει, γ) θα έδινε την άδεια για εισαγωγές τροφίμων από τη Ρωσία και τις Βαλκανικές χώρες, δ) θα επέτρεπε τον ελεύθερο διάπλου των πλοίων χωρίς να επιτεθεί, ε) θα έδινε την άδεια για τον έλεγχο της διανομής στον οργανισμό, που θα αναλάμβανε το πρόγραμμα της αρωγής, ώστε να μπορεί να επιβεβαιώσει ότι οι εγγυήσεις τηρούνταν. Η Αγγλία θα έδινε την άδεια ασφαλούς διέλευσης για τα πλοία που θα μετέφεραν μόνο τρόφιμα για του λαούς της Ευρώπης διαμέσου της ζώνης του αποκλεισμού και οι εξόριστες κυβερνήσεις της Πολωνίας, του Βελγίου, της Νορβηγίας και της Ολλανδίας θα χρηματοδοτούσαν αυτό το πρόγραμμα αρωγής με τα συναλλαγματικά τους διαθέσιμα στις ΗΠΑ και σε άλλες χώρες. Το σχέδιο του Hoover δεν έγινε ευνοϊκά αποδεκτό από την κυβέρνηση των ΗΠΑ ούτε από τον Amcross. Ο Roosevelt, όμως, συνομιλώντας με τον Lothian είπε ότι αν και ήταν ενάντια σε ένα γενικό πρόγραμμα αρωγής δεν διέκριντο αρνητικά σε ένα περιορισμένο πρόγραμμα υπό την επίβλεψη των ΗΠΑ που θα παρείχε γάλα στα παιδιά και φάρμακα στη Γαλλία του Vichy. Από αυτό το πρόγραμμα όχι μόνο δεν θα είχαν κάποιο όφελος οι Γερμανοί, αλλά οι ΗΠΑ θα κρατούσαν τη Γαλλία του Vichy και θα εξασφάλιζαν τη μελλοντική αγγλική νίκη. Αυτό που ανησυχούσε τον Roosevelt ήταν μήπως η Γερμανία χρησιμοποιούσε το Vichy για να επεκταθεί στη Β. Αφρική και οι γαλλικές αποικιακές αρχές έδειχναν παθητικότητα.⁵⁷

Η Αγγλία ακολουθούσε πολιτική παρελκυστική. Ο Roosevelt, ύστερα από τη σύσταση του Υπουργού των Εξωτερικών Cordell Hull και των Welles και Davies, ζήτησε από τον Churchill σε τηλεγράφημα στις 31 Δεκεμβρίου να αναθεωρήσει την πολιτική απέναντι στη Γαλλία του Vichy ως κατεχόμενης χώρας. Η αποστολή περιορισμένων ποσοτήτων γάλατος και βιταμινών για τα παιδιά στη Γαλλία του Vichy

⁵⁶ Ο. π.

⁵⁷ Ο. π.

υπό τον αυστηρό έλεγχο του Amcoss θα μηδένιζε τον κίνδυνο να ωφεληθεί η Γερμανία και να τεθεί σε κίνδυνο η πολεμική προσπάθεια της Αγγλίας. Επιπλέον θα έστελνε ένα μήνυμα στο καθεστώς του Vichy ότι από τη στιγμή που θα ήταν φιλικό στις ΗΠΑ και δεν θα συνεργαζόταν με τη ναζιστική Γερμανία θα λάμβανε βοήθεια. Ένα φορτίο θα αναχωρούσε δοκιμαστικά για τη Μασσαλία από την Ισπανία, με σάρι, γάλα και φάρμακα, για να διανεμηθεί από τον Amcoss. Εάν πετύχαινε, τότε θα ακολουθούσαν και άλλα. Η στιγμή που έστειλε ο Roosevelt στον Churchill το τηλεγράφημα δεν ήταν τυχαία και έγινε, όταν η Βρετανία βρίσκονταν σε δεινή οικονομική θέση και οι ΗΠΑ είχαν ξεκινήσει το πρόγραμμα Ενοικιοδανεισμού και Μίσθωσης. Ο Churchill δέχθηκε υπό τέσσερις όρους: α) οι εισαγωγές θα περιορίζονταν σε φάρμακα, βιταμίνες, γάλα και ρούχα για τα παιδιά, β) ο Amcoss θα επέβλεπε τη διανομή τους, γ) το καθεστώς του Vichy θα δημοσιοποιούσε τις αποστολές τροφίμων και τη συνεργασία της Αγγλίας, δ) πρόσθετες αποστολές δεν θα γίνονταν εάν δεν υλοποιούνταν οι παραπάνω όροι. Τελικά το πρώτο πλοίο έφτασε το Μάρτιο του 1941 στη Μασσαλία ενώ το δεύτερο τον Απρίλιο. Ο Amcoss τον Ιούνιο του 1941 ξεκίνησε ένα πρόγραμμα παροχής γάλατος στα παιδιά καθώς και στις έγκυες και τις θηλάζουσες μητέρες. Την ίδια ώρα το καθεστώς του Vichy πίεζε για την αύξηση των εισαγωγών τροφίμων από τις ΗΠΑ.⁵⁸

Η φασιστική Ιταλία ήταν μια χώρα που βρισκόταν ακόμα, με εξαίρεση το βόρειο τμήμα της, στο στάδιο της εκβιομηχάνισης. Κύριοι στόχοι της εξωτερικής πολιτικής του Μουσολίνι ήταν ο έλεγχος της Μεσογείου και της Βορείου Αφρικής ούτως. ώστε να εξασφαλίσει αναγκαίες πλουτοπαραγωγικές πηγές για την ανάπτυξη της ιταλικής βιομηχανίας, την εξασφάλιση της αυτάρκειας και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου. Η φασιστική Ιταλία επιδίωκε να δημιουργήσει τον δικό της ζωτικό χώρο, τον *Spatio Vitale*, όπως και η ναζιστική Γερμανία τον *Lebensraum*. Παραμονές της κήρυξης του πολέμου με την Πολωνία, το ιταλικό ενδιαφέρον άρχισε να μετατοπίζεται στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Στις ιταλικές προτάσεις για καθορισμό ζωνών επιρροής στα Βαλκάνια η Γερμανία αρνήθηκε να δεσμευτεί. Απρόθυμα και ρηματικά πληροφόρησε την Ιταλία ότι η Ελλάδα, η Αλβανία και η Κροατία μπορούσαν να αποτελούν μέρος του ιταλικού ζωτικού χώρου. Η Ιταλία θεωρούσε ότι τα Βαλκάνια δεν μπορούσαν να ανήκουν στη σφαίρα επιρροής μιας μόνο δύναμης και επιδίωκε το διαμοιρασμό τους σε ζώνες οικονομικής επιρροής. Η πρώτη θα περιλάμβανε την Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία και η δεύτερη την Ουγγαρία, τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία. Οι δύο σύμμαχοι από κοινού θα αποφάσιζαν και για τις δύο ζώνες όσον αφορά θέματα όπως η ρύθμιση των τιμών, οι αγορές και η εκμετάλλευση πρώτων υλών, οι επενδύσεις για τη βιομηχανική ανάπτυξη και οι συναλλαγές. Οι προτάσεις αυτές δεν επρόκειτο να γίνουν αποδεκτές από τη γερμανική πλευρά. Στη συνέχεια η κακή έκβαση της βαλκανικής εκστρατείας της Ιταλίας, η επιδείνωση της στρατιωτικής και οικονομικής της θέσης ως επακόλουθο και η σωτηρία της από τη σύμμαχό της τη Γερμανία την εμπόδισαν να αναλάβει τον ρόλο που επιδίωκε ως μεγάλη δύναμη.⁵⁹

Όσον αφορά τη Βουλγαρία, οι εδαφικές διεκδικήσεις της εναντίον των γειτόνων της Γιουγκοσλαβίας και Ελλάδας υπήρξαν ο καθοριστικός παράγοντας για την

⁵⁸ Ο. π.

⁵⁹ Davide Rodogno, *Fascism's European Empire: Italian Occupation During the Second World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, σσ. 54-69· James J. Sadkovich, *The Italo-Greek War in Context: Italian Priorities and Axis Diplomacy*, στο: *Journal of Contemporary History*, Vol. 28, No. 3 (Jul., 1993), σσ. 439-464.

προσέγγισή της με τη Γερμανία. Οι εδαφικές διεκδικήσεις της Βουλγαρίας για τη Δ. Θράκη τέθηκαν ανοιχτά από τον Υπουργό Γεωργίας Ιβάν Μπαγκριάνωφ στη Γερμανία και την Ιταλία σε περιοδεία του από τις 5 έως τις 25 Οκτωβρίου 1940, ως αντάλλαγμα για τη συμμετοχή της Βουλγαρίας στον Άξονα. Αν και από τη Γερμανία δεν εισέπραξε κάποια δέσμευση, βρήκε την αμέριστη συμπαράσταση της Ιταλίας με τον Μουσολίνι σε επιστολή του προς τον Τσάρο Μπόρις Γ΄ να μιλά για την ιστορική ευκαιρία των δίκαιων επιδιώξεών της στο Αιγαίο. Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1940 είχε αποκομίσει εδαφικά οφέλη στη νότια Ρουμανία. Ο βουλγαρικός εθνικισμός συμμαχούσε με τον γερμανικό ναζισμό και τον ιταλικό φασισμό προκειμένου να υλοποιήσει τα μεγαλοϊδεατικά σχέδιά του.

Τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Ελλάδα ήταν ένα νέο κράτος. Η Μικρασιατική Καταστροφή, η αγροτική μεταρρύθμιση, η διάλυση της μεγάλης αγροτικής ιδιοκτησίας και η αποκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο σε πρώην μουσουλμανικές γαίες είχαν οδηγήσει στην αύξηση της έκτασης της καλλιεργούμενης γης από 12.452.980 το 1922 σε 24.095.527 στα 1938. Η οικονομική κρίση του 1929 και η στάση πληρωμών του ελληνικού κράτους το 1932 το ανάγκασε να υιοθετήσει πολιτικές αυτάρκειας μέσω της αύξησης της εγχώριας παραγωγής σε βάρος των εισαγωγών. Οι νέες χώρες, δηλαδή η Μακεδονία και η Δυτική Θράκη, ευνοούσαν την επέκταση της καλλιέργειας σταριού. Το κράτος ακολούθησε μια πολιτική φορολόγησης των εισαγωγών και στήριξης των τιμών της εγχώριας παραγωγής μέσω της Κεντρικής Επιτροπής Προστασίας Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής. Η συγκέντρωση της παραγωγής σταριού γινόταν σε εθελοντική βάση. Τα μεγαλύτερα ποσοστά συλλογής παρατηρούνταν στην Αν. Μακεδονία και Δ. Θράκη, τη Θεσσαλία και σε μικρότερο βαθμό στη Φθιώτιδα και τη Βοιωτία. Αποτέλεσμα ήταν στα 2/3 των εκτάσεων να καλλιεργούνται σιτηρά. Εξίσου σημαντική αύξηση γνώρισε και η καλλιέργεια οσπρίων, της δεύτερης σημαντικότερης κατηγορίας τροφίμων για τη διατροφή του πληθυσμού. Από τα 473.693 στρέμματα στα 1922 θα φτάσει τα 1.889.793 στρέμματα το 1939. Ανάλογη αύξηση γνώρισε και η κατηγορία των γεώμηλων και των κηπευτικών. Ομοίως και στην καλλιέργεια ελιών συντελέστηκε ανάλογη αύξηση, με τα καρποφορούντα δέντρα να φτάνουν 42.494.803 στα 1939 από 32.103.630 στα 1929. Αντίθετα η καλλιέργεια ρυζιού θα έμενε στάσιμη, με τις εισαγωγές να καλύπτουν το σύνολο σχεδόν των εγχώριων αναγκών.⁶⁰

Παρά τη σημαντική αύξηση της αγροτικής παραγωγής μέσω της στήριξης των τιμών παραγωγού, η Ελλάδα εξακολουθούσε να καλύπτει τις ανάγκες της σε τρόφιμα με εισαγωγές. Το αγροτικό εισόδημα έμεινε στάσιμο στις 25.000 δραχμές, όταν οι ανάγκες διαβίωσης του αγροτικού νοικοκυριού προσέγγιζαν τις 30.000. Σημαντικό μέρος της αγροτικής παραγωγής τις περισσότερες φορές προσανατολιζόταν στην κάλυψη των διατροφικών αναγκών της οικογένειας. Η συλλογή της ΚΕΠΕΣ απέδιδε μόλις το 30% της εγχώριας σιτοπαραγωγής. Κάθε χρόνο η χώρα αναγκαζόταν να εισαγάγει περισσότερους από 400.000 τόνους σάρι και μέρος των αναγκών της σε τρόφιμα όπως τα όσπρια.⁶¹

⁶⁰ Χρήστος Ευελπίδης, *Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις*, Αθήνα, Ο Λόγος, 1944, σσ. 42-48, 62, 151-153.

⁶¹ Σωκράτης Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012, σσ. 208 -210.

Η βιομηχανία, αν και απέδιδε το 25% του εθνικού προϊόντος, απασχολούσε μόνο το 4% του πληθυσμού. Ο κλάδος της μεταποίησης των τροφίμων γνώρισε μια αλματώδη ανάπτυξη από το 1920 και μετά και νέες ανώνυμες εταιρίες άρχισαν να ιδρύονται. Ο μεγάλος όγκος του αστικού πληθυσμού, ειδικότερα στο πολεοδομικό συγκρότημα Αθήνα-Πειραιά όπου συγκεντρώνονταν το 1/7 των κατοίκων της χώρας απασχολούνταν στον τριτογενή τομέα της οικονομίας. Τα ημερομίσθια ήταν πάρα πολύ μικρά. Τον Φεβρουάριο του 1941, παραμονές της γερμανικής επίθεσης στην Ελλάδα, μια οκά ψωμί κόστιζε 12,5 δραχμές, τα φασόλια 20, και το λάδι 50. Την ίδια ώρα μια εργάτρια στην κλωστοϋφαντουργία έπαιρνε ημερομίσθιο 22 δραχμές, οι ράφτρες 25-30 δραχμές, οι εργάτες που απασχολούνταν σε χωματοουργικές εργασίες 60 δραχμές, οι τεχνίτες 80-90 δραχμές, οι εργοδηγοί 120. Το ημερομίσθιο μιας εργάτριας στην κλωστοϋφαντουργία μόλις επαρκούσε για 2 οκάδες ψωμί, ενώ το υψηλότερο, του εργοδηγού, μόλις για 2,5 οκάδες λάδι. Επιπλέον το 1/4 του πληθυσμού των αστικών περιοχών ήταν άπορο: άνεργοι, ηλικιωμένοι χωρίς σύνταξη, πολύτεκνες οικογένειες, οικογένειες δίχως ενήλικο προσάτη, ανάπηροι. Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν ο χρόνιος υποσιτισμός του ελληνικού λαού. Ενδεικτικά ο μέσος Έλληνας κατανάλωνε μόλις τα 2/3 των θερμίδων σε σύγκριση με τον μέσο Άγγλο. Οι ζωικές πρωτεΐνες σχεδόν απουσίαζαν από το ελληνικό τραπέζι και είχαν θέση μόνο στις γιορτές. Ο Έλληνας έτρωγε προπολεμικά μόνο 18 κιλά κρέατος τον χρόνο, ενώ ο Βρετανός κατανάλωνε 64 κιλά. Η κατανάλωση φρέσκου ψαριού έφτανε μόλις τα 3 κιλά όταν η αντίστοιχη βρετανική ήταν 15. Ομοίως ένας Έλληνας έπινε μόλις 40 κιλά γάλα όταν στην Τουρκία η κατανάλωση έφτανε τα 136 κιλά, στην Ιταλία τα 117 και στην Δυτική Ευρώπη, Γερμανία και Γαλλία, τα 370 κιλά. Ο χρόνιος υποσιτισμός ήταν φανερός στην κακή υγεία και την υψηλή θνητότητα. Η νόθευση των τροφίμων με σκοπό την κερδοσκοπία ήταν γεγονός σύνηθες. Η Ελλάδα απορροφούσε το 1/4 της παγκόσμιας παραγωγής κινίνης. Η φυματίωση και η ελονοσία έκαναν θραύση στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Το μέσο προσδόκιμο ζωής για την Ελλάδα έφτανε τα 50 έτη όταν το αντίστοιχο στη Μ. Βρετανία ήταν 62, στην Ολλανδία 63, στη Σουηδία 64 έτη.⁶²

Η Ελλάδα μπόρεσε να αποκρούσει επιτυχώς τα ιταλικά στρατεύματα απωθώντας τα στο αλβανικό έδαφος. Ο ελληνικός στρατός δημιούργησε ένα μαξιλάρι στην Αλβανία και διεξήγαγε εκεί το μεγαλύτερο μέρος του πολέμου. Όμως η ελληνική οικονομία έδειχνε σημάδια υπερθέρμανσης. Το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο της Τράπεζας της Ελλάδος προειδοποιούσε για τις μεγάλες οικονομικές δαπάνες που συνεπάγονταν ο πόλεμος και την ανάγκη να εξασφαλισθούν πιστώσεις από την Αγγλία και τις ΗΠΑ για την αγορά των εισαγωγών. Η γερμανική εκστρατεία στα Βαλκάνια ανέτρεψε τα κέρδη και τις στρατιωτικές ισορροπίες που είχαν δημιουργήσει οι νίκες του ελληνικού στρατού έναντι των Ιταλών. Σύντομα θα ακολουθούσε η συνθηκολόγηση από τον στρατηγό Τσολάκογλου και η κατάκτηση της χώρας.⁶³

⁶² Ευάγγελος Χεκίμογλου, Από τη φτώχεια στην πείνα. Η πολιτική οικονομία του λιμού, στο: *Τα Ιστορικά*, τ. 80, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 26/4/2001, σσ.14-21. Ευάγγελος Χεκίμογλου, Ευφροσύνη Ρούπα, *Η ιστορία της βιομηχανίας τροφίμων*, Αθήνα, Κέρκυρα, 2006, σσ. 66-71.

⁶³ Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, ΕΛΙΑ, Αρχείο Αλέξανδρου Διομήδη, φάκ. 41, Σκέψεις περί των γενικών κατευθύνσεων της πολεμικής οικονομικής πολιτικής, (Υπόμνημα υποβληθέν την 4^η Ιανουαρίου 1941).

Κεφάλαιο 1ο

Λεία πολέμου

1.1 Λεία Πολέμου

Η συνθήκης της Χάγης του 1907 παρείχε ένα νομικό πλαίσιο που προσδιόριζε όρια και έθετε περιορισμούς στην υπερεκμετάλλευση της οικονομίας της κατεχόμενης χώρας από τους κατακτητές. Σύμφωνα με όσα προέβλεπαν τα άρθρα της, όταν η εξουσία του κατεχόμενου κράτους περιερχόταν στα χέρια του κατακτητή, ο τελευταίος ήταν υποχρεωμένος να εξασφαλίσει την τάξη και την ασφάλεια και να σεβαστεί τους νόμους της κατεχόμενης χώρας που ήταν σε ισχύ. Η κατάσχεση της ιδιωτικής περιουσίας και η λεηλασία απαγορευόταν. Ο κατακτητής είχε το δικαίωμα να συλλέγει φόρους. Οι επιτάξεις σε είδος και σε υπηρεσίες δεν έπρεπε να ζητούνται από τους δήμους και τις κοινότητες, αλλά να είναι σε αναλογία με τους πόρους της χώρας και τέτοιας φύσης, ώστε να μην αναγκάζει τους κατοίκους της χώρας να παίρνουν το μέρος εναντίον της χώρας τους. Τέτοιες επιτάξεις και υπηρεσίες θα είχε δικαίωμα να απαιτήσει μόνο ο στρατιωτικός διοικητής ενώ οι συνεισφορές σε είδος έπρεπε να πληρώνονται με μετρητά και, αν αυτό δεν ήταν δυνατόν, τότε θα χορηγούνταν μια απόδειξη και τα κατασχεμένα είδη θα αποπληρώνονταν το συντομότερο. Πάρα ταύτα, τα άρθρα της είχαν χαρακτήρα γενικό και διαπνέονταν από τις αρχές του φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα ενώ περιλάμβαναν πάρα πολλές ασάφειες, ειδικότερα όσον αφορά εκείνα που αναφέρονταν στην τροφοδοσία των κατοχικών στρατών καθώς και στην καταβολή των δαπανών κατοχής.⁶⁴

⁶⁴ https://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp, Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907, The Convention, Annex to the Convention, αρθ. 43, αρθ. 46, αρθ. 47, αρθ. 48, αρθ. 49, αρθ. 51, αρθ. 52. Gabriella Etmektsoglou, *The Axis Exploitation of wartime*

Αν και η συνθήκη είχε υπογραφεί τόσο από την Ελλάδα, την Ιταλία και τη Βουλγαρία, οι τρεις χώρες δεν την είχαν επικυρώσει, ενώ η Γερμανία, η πρώτη από τις δυνάμεις του Άξονα που εισήλθε στο ελληνικό έδαφος, την είχε υπογράψει και επικυρώσει το 1909. Με βάση τα άρθρα της Συνθήκης της Χάγης η Γερμανία, η Ιταλία και η Βουλγαρία είχαν δικαίωμα να απαιτήσουν τρόφιμα μόνο για τις ανάγκες των στρατιωτών τους που βρίσκονταν στο ελληνικό έδαφος. Η Γερμανία, η Βουλγαρία και η Ιταλία μπορούσαν να αποκτήσουν εγχώρια αγαθά για την τροφοδοσία των στρατών τους στον βαθμό που δεν θα δημιουργούσαν ελλείψεις, θα κατέβαλαν δίκαιες τιμές σε δραχμές ως αντίτιμο ενώ παράλληλα απαγορευόταν να εξάγουν στη Γερμανία, την Ιταλία και τη Βουλγαρία αγαθά που είχαν αποκτηθεί με το καθεστώς των επιτάξεων. Η τελευταία διάταξη ήταν η πιο σημαντική γιατί έθετε ασφαλιστικές δικλείδες για την εκμετάλλευση της ελληνικής οικονομίας από τους κατακτητές.⁶⁵

Ενώ το σχέδιο Marita βρισκόταν ακόμη στο στάδιο της εκπόνησης, το γερμανικό Υπουργείο Πολεμικής Οικονομίας και Εξοπλισμών (OKW) ξεκίνησε τον σχεδιασμό για την απόσπαση πόρων από την ελληνική οικονομία. Το Τεχνικό Τάγμα (TB 13) της στρατιάς 12 (ΑΟΚ 12) άρχισε να προετοιμάζει τα πρώτα σχέδια για να εξασφαλίσει την τροφοδοσία των Γερμανών στρατιωτών και πρώτες ύλες, οι οποίες ήταν αναγκαίες για την οικονομία του Ράιχ. Η εντολή που έλαβε ήταν να καταγράψει όλες τις διαθέσιμες πρώτες ύλες και τα προϊόντα, τα οποία αμέσως μετά την ελληνική παράδοση θα δημεύονταν με σκοπό να αποσταλούν στη Γερμανία καθώς και τις βιομηχανίες που ήταν χρήσιμες για τη γερμανική πολεμική οικονομία. Ένα τμήμα από το TB 13, το οποίο ήταν στελεχωμένο με ανθρώπους που γνώριζαν την ελληνική οικονομία και είχαν υπηρετήσει σε διάφορες γερμανικές υπηρεσίες και επιχειρήσεις προπολεμικά, ακολούθησε τα γερμανικά στρατεύματα που επιτέθηκαν. Ήδη από τις 9 Απριλίου 1941, πριν την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην ελληνική επικράτεια και τη συνθηκολόγηση που ακολούθησε, ο ανώτατος διοικητής της γερμανικής στρατιάς στο υπηρεσιακό φύλλο διατάξεων «δια το καταληφθέν ελληνικό έδαφος» είχε εκδώσει τη διάταξη αρ. 6 βάσει της οποίας θεωρούνταν κατασχεμένα όλα τα αποθέματα σίτου, αλεύρου, γεώμηλων, οσπρίων, ρυζιού, κρέατος (βόειο, χοιρινό, μόσχου, κατσικίσιο, πρόβειο), προϊόντα γάλατος και κάθε είδους λίπη, ζάχαρης, μαρμελάδας, ξηρά λαχανικά, κρεμμύδια, ξηροί καρποί, κονσέρβες, κακάο, καφές και τσάι. Η διάταξη μπήκε σε ισχύ την ημέρα της δημοσίευσής της.⁶⁶

Για τις αγορές του γερμανικού στρατού εφαρμόστηκε η ίδια πολιτική που είχε ακολουθηθεί και στη Δυτική Ευρώπη, τη Γαλλία, το Λουξεμβούργο, το Βέλγιο, την Ολλανδία. Οι στρατιωτικές μονάδες εκτύπωναν ένα στρατιωτικό χαρτονόμισμα το Reichskreditkassenscheine (RKKS), το οποίο θα χρησιμοποιούνταν για τη χρηματοδότηση των αναγκών του γερμανικού στρατού και ως μέσο για τις αγορές του παράλληλα με το εγχώριο νόμισμα. Οι κεντρικές Τράπεζες ήταν υποχρεωμένες να ανταλλάζουν με το εγχώριο νόμισμα σε μια ισοτιμία κατώτερη από την προπολεμική.

Greece, 1941-1943, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τζώρτζια, Emory University, Department of History, 1995, σσ. 464-466.

⁶⁵ Gabriella Etmektsoglou, ό. π., σσ. 272-273· Βασίλης Μανουσάκης, *Οικονομία και Πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, 1940-1944*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, 2014, σσ. 68-80.

⁶⁶ BA-MA, RW 40/222, «Υπηρεσιακόν φύλλον διατάξεων δια τον καταληφθέν ελληνικόν έδαφος», αρ. 2, 9/4/1941· Gabriella Etmektsoglou, ό. π.,· Βασίλης Μανουσάκης, ό. π.

Με τη διάταξη αρ. 5 της 9/4/1941 απαγορευόταν η αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων. Οι τιμές τους θα παρέμεναν οι ίδιες με αυτές που ίσχυαν κατά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην περιοχή που θα καταλάμβαναν. Αυτή η ρύθμιση επέτρεπε στη γερμανική πλευρά να αποκτήσει τα προϊόντα που επιθυμούσε σε χαμηλές τιμές. Αμέσως μετά τη συνθηκολόγηση επιτάχθηκαν όλα τα αποθέματα τροφίμων που βρέθηκαν στις αποθήκες της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας, του Βόλου και στις άλλες πόλεις της Ελλάδας. Τα εμπορεύματα που επιτάσσονταν και αποστέλλονταν στη Γερμανία χαρακτηρίζονταν λεία πολέμου, κατασχεμένα, αγορασμένα ή εγκαταλειμμένα. Αρχικά από τη διάταξη είχαν εξαιρεθεί οι προμήθειες των νοικοκυριών. Όμως με τη διαταγή αρ. 11 και ύστερα από συμφωνία με τη δωσιλογική κυβέρνηση από τις 15/11/1941 θεωρούνταν ως λεία πολέμου και τα αποθέματα τροφίμων που ανήκαν σε ιδιώτες. Η διάταξη αυτή αφορούσε και τα αποθέματα που βρίσκονταν σε αποθήκες τραπεζών και σε ψυγεία. Από τη Χίο μεταφέρθηκαν 25.000 οκάδες πορτοκάλια και 4.000 οκάδες λεμόνια τον πρώτο μήνα της Κατοχής. Μέχρι το τέλος του 1941, 4.000 τόνοι σύκων αγοράσθηκαν στην τιμή των 40 δρχ. για κάθε οκά, 10.000 τόνοι ελαιόλαδο από τα αποθέματα των Ιονίων Νήσων, της Κρήτης και των νησιών του Αρχιπελάγους, αγοράσθηκαν με 54 δρχ. για κάθε οκά, επίσης παρελήφθησαν 15.000 τόνοι σταφίδας σουλτανίνας ενώ δεσμεύθηκε όλη η νέα σοδειά, 20.000 τόνοι περίπου, στην τιμή των 57 δρχ. για κάθε οκά. Ο πίνακας που παρατίθεται στη συνέχεια περιλαμβάνει ένα μικρό μέρος των αγαθών που οικειοποιήθηκαν οι κατακτητές, Γερμανία και Ιταλία, κατά το 1941. Οι ποσότητες και τα είδη είναι πολύ λίγα σε σύγκριση με αυτά που αποκτήθηκαν.⁶⁷

Πίνακας εμπορευμάτων και προϊόντων και εγχώριων δεσμευμένων ή επιταχθέντων από τις κατοχικές αρχές 1941			
Α) Εγχώρια προϊόντα			
Σύκα	4.000		40 δρχ
Σταφίδα Σουλτανίνα	15.000		57 »
Σταφίδα Κορινθιακή	26.000		-
Βαμβάκι	5.000		120 »
Πυρηνέλαιον	8.000		-
Ελαιόλαδο	10.000		54 »
Β) Αποικιακά ελεύθερης ζώνης Πειραιά			
Καφές	1.435		κατασχέθηκαν
Ζάχαρη	1.143		»
Ρύζι	2.520		»
Όσπρια	200		»
Γ) Εμπορεύματα που ανήκαν στο Ελληνικό Γραφείο Ανεφοδιασμού			
Τσάι	498 κιβώτια		7.000.000 δρχ
Κουκιά	350 τόνοι		3.500.000 δρχ
Χοιρινό λίπος	1.000 τόνοι		101.500.000 δρχ
Ζάχαρη	15.000 σάκοι		17.000.000 δρχ

Τα στοιχεία παρατίθενται με κάποιες επιφυλάξεις, Πίνακας 1.1, Πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, φάκ. A4S1Y1F38/4/11-12, «Πίναξ εμπορευμάτων και εγχωρίων προϊόντων»

⁶⁷ BA-MA, RW 40/222, ό. π., ' Ιστορικό Αρχείο Τράπεζα της Ελλάδος, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, φάκ. A4S1Y1F38/4/11-12' Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας, φάκ. 69.4, «Διαταγή», Θεσσαλονίκη 30/9/1943' Ακρόπολις, «Απαγορεύεται η ύψωση των τιμών αι οποία ίσχυον κατά την είσοδον των γερμανικών στρατευμάτων. Όστις αποπειράται λεηλασίαν τιμωρείται με θάνατον», 7/5/1941' Gabriella Etmektsoglou, ό. π., ' Δημήτριου Ι. Μαγκριώτη, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα κατοχής, 1941-1944*, Αθήνα, Φόρμιγς, 1949, σσ. 44-45.

παρεληφθέντων ή δεσμευθέντων υπό των Στρατιωτικών Αρχών Κατοχής κατά το έτος 1941 (Πληροφορίες του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας)»,

Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξάγονταν για την κατάληψη του ελληνικού χώρου ακολουθούνταν από λεηλασίες των κατοχικών στρατευμάτων. Μετά την κατάκτηση της Κρήτης, τα γερμανικά στρατεύματα προχώρησαν σε ένα όργιο λεηλασιών. Τον Σεπτέμβριο του 1941 5.000 Γερμανοί στρατιώτες επέδραμαν στην επαρχία Σέλλινου αποκομίζοντας 50.000 οκάδες ελαιόλαδο, 2.000 οκάδες μέλι, 3.000 ζώα και πολλές χιλιάδες οκάδες τυριού. Οι Γερμανοί διοικητές γνώριζαν από τα στρατιωτικά εγχειρίδια ότι η Ελλάδα ήταν μια χώρα που δεν ήταν αυτόνη στα τρόφιμα, αλλά δεν έκαναν τίποτα για να αποτρέψουν τις λεηλασίες. Στην Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη ο γερμανικός στρατός επέταξε το 60% των αποθεμάτων σιτηρών προτού εισέλθουν οι Βούλγαροι. Τα αποθέματα ντομάτας που επιτάχθηκαν από τον γερμανικό στρατό κονσερβοποιήθηκαν και στάλθηκαν στη Γερμανία. Αλλά και οι Γερμανοί στρατιώτες δεν επέδειξαν το ελάχιστο δείγμα πειθαρχίας, όπως ανέφερε ο Αμερικανός πρέσβης Mc Veigh. Αν και επίσημα, με εντολή του γερμανικού Φρουραρχείου, οι ατομικές επιτάξεις από τους Γερμανούς στρατιώτες καθώς και η πώληση τροφίμων απαγορεύονταν και μπορούσαν να φάνε μόνο σε συγκεκριμένα εστιατόρια, οι ληστείες, οι αρπαγές τροφίμων, εμπορικών και οικιακών αποθεμάτων, από απλούς οπλίτες ήταν καθημερινό φαινόμενο. Οι στρατιώτες έστελναν πίσω στη Γερμανία στις οικογένειές τους τα τρόφιμα που είχαν αγοράσει ή κλέψει αδιαφορώντας για τις τοπικές ελλείψεις. Η βουλιμία τους ήταν τόσο μεγάλη, ώστε σε κάποια μέρη τοιχοκολλήθηκε διαταγή, η οποία απαγόρευε την πώληση πορτοκαλιών σε Γερμανούς στρατιώτες, επειδή έτρωγαν νεράντζια νομίζοντάς τα για πορτοκάλια. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που αρνήθηκαν να πληρώσουν στο εστιατόριο που είχαν φάει. Αλλά και οι αξιωματικοί δεν έμειναν πίσω. Με τα RKSS αποκτούσαν τρόφιμα που στη συνέχεια τα μεταπλούσαν σε Έλληνες εμπόρους με αντάλλαγμα δραχμές σε υπερβολικές τιμές.⁶⁸

«Πληρώνουν την αξία χωρίς να παζαρεύουν. Παίρνουν τα ψώνια του και φεύγουν με το χαμόγελο...Οι έμποροι στην αρχή ξαφνιάστηκαν. Για μια στιγμή είδαν την καλή όψη του «τζίρου». Μα γρήγορα συνήλθαν. Ήξεραν προπολεμικά πως το μάρκο της Reichs – Bank (ένα ισχυρό νόμισμα) είχε αξία 60 δρχ. και αυξάνοντας λίγο την αξία του εμπορεύματος, πίστεψαν πως του παρουσιάζονταν ...ευκαιρία... για υπερκέρδη!...Στο μεταξύ, μέσα σε λίγες μέρες τα συρτάρια γέμισαν από Μάρκα κατοχής. Χωρίς...αντίκρισμα. Και, βιτρίνες-ράφια, όλα άδεια. Τα εμπορεύματα ταξίδευαν...για τη Γερμανία!». ⁶⁹

⁶⁸ Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου των Εξωτερικών, ΚΥ, 1945, φάκ. 46.5, Διεύθυνση Μελετών, αρ.16/16/4α, Υποδιοικήσεις Χωρ/κης Σλινου Παλαιχώρα, «Προς την Νομαρχία Χανίων εις Καστέλλι», 13 Απριλίου 1945· Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Αρχείο ΚΚΕ, κυτ. 429, αρ. φάκ. 26/4/18, «Για τη Λευτερία» Δ. Τάσου (Μπουκουβάλα)· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29840, R 7349, Conditions in Greece after German Occupation, R 7472/96/19, R 7641/96/19, "Situation in Occupied Greece", 6/8/1941, R 7595/96/19, "Conditions in Greece", 9/8/1941 "Situation in Greece", 4/8/1941, R 7975/96/19, "Conditions in Greece", 25/8/1941· Οικονομολόγος Αθηνών, «Εσωτερικά οικονομικές ειδήσεις», 3/5/1941· Χρήστος Χατζηιωσήφ, Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης, (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή – Αντίσταση*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 197.

⁶⁹ Π. Κ. Κεμερλής- Α. Σ. Πολυχρονιάδης, *Η αντίσταση στη Λέσβο (Πηγές και Πτυχές της)*, Αθήνα, 1988, σ. 64.

Τα ιταλικά στρατεύματα εισέβαλαν σταδιακά στον ελλαδικό χώρο αντικαθιστώντας τα γερμανικά, τα οποία αναχωρούσαν για το ανατολικό μέτωπο. Ο Ιταλός στρατιωτικός διοικητής εξέδωσε διαταγή με την οποία οι κάτοικοι της κατεχόμενης περιοχής που είχαν στην κατοχή τους αλεύρι, ζυμαρικά, όσπρια, κριθάρι, στάρι, σανό, βοδινό κρέας, πουλερικά, κατσίκες και χοίρους έπρεπε να τα δηλώσουν στους Ιταλούς Καραμπινιέρους ή στη Finanza, την οικονομική αστυνομία. Σε περίπτωση που αρνούνταν να τα δηλώσουν ή δήλωναν ψευδή στοιχεία, τότε θα συλλαμβάνονταν και θα τους επιβάλλονταν ποινές, οι οποίες κυμαίνονταν από 6 μήνες έως 2 χρόνια και τα τρόφιμα θα κατάσχονταν. Επίσης προβλέπονταν ποινές φυλάκισης έως 15 έτη για όσους κατέστρεφαν τρόφιμα ή ζωοτροφές που ήταν απαραίτητα για τον άμαχο πληθυσμό ή τα στρατεύματα κατοχής. Οι Ιταλοί ανακάλυψαν ότι οι Γερμανοί σύμμαχοί τους είχαν επιτάξει τα περισσότερα τρόφιμα που είχαν βρει και για αυτούς απέμενε ένα πολύ μικρότερο τμήμα από τη λεία. Πάρα ταύτα, δεν επέδειξαν κανένα σημάδι αυτοσυγκράτησης ενώ προχώρησαν και αυτοί σε ανάλογες επιτάξεις εφαρμόζοντας ανάλογες πρακτικές. Τα αποθέματα ελαιόλαδου των Ιονίων Νήσων αγοράστηκαν προς 170 δραχμές η κάθε οκά. Οι Ιταλοί από τον Ιούλιο του 1941 έως τον Νοέμβριο του 1941 δέσμευσαν 40.000 τόνους κορινθιακή σταφίδα, 1.153 τόνους κρασί, 87 τόνους τυρί καθώς και άλλα τυροκομικά προϊόντα που βρήκαν σε αποθήκες και ψυγεία. Στη Σάμο όλες οι ποσότητες ελαιόλαδου καθώς και του οίνου που βρέθηκαν στις δεξαμενές της Ενώσεως Οινοποιητικών Συνεταιρισμών Σάμου επιτάχθηκαν με ένα ευτελές αντίτιμο.⁷⁰

Ύστερα και από την είσοδο των βουλγαρικών στρατευμάτων η Ελλάδα κατέχονταν από τρεις στρατούς. Τα ιταλικά στρατεύματα αριθμούσαν 200.000 ενώ τα γερμανικά τρεις μεραρχίες και αρκετές μονάδες αεροπορίας και ναυτικού, συνολικά 66.000 άνδρες. Συνολικά οι τρεις στρατοί ξεπερνούσαν τις 300.000 άνδρες. Η κατανάλωση εγχώριων αγροτικών προϊόντων από τους τρεις στρατούς ήταν δυσανάλογα μεγάλη για τις δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας. Οι επιτάξεις δεν προορίζονταν μόνο για την τροφοδοσία των στρατευμάτων που βρίσκονταν στην Ελλάδα, αλλά μεγάλες ποσότητες τροφίμων που δημεύθηκαν στάλθηκαν στη Β. Αφρική για τις ανάγκες των εκεί στρατευμάτων. Το πρόβλημα διογκωνόταν, επειδή στην Ελλάδα στάθμευαν στρατεύματα που κατευθύνονταν στη συνέχεια στο μέτωπο της Β. Αφρικής. Επίσης οι εξαγωγές ελληνικών ειδών διατροφής στη Γερμανία, στην Ιταλία και στη Β. Αφρική και σε μικρότερο βαθμό στο Ανατολικό Μέτωπο στη συνέχεια αποτελούσαν άλλη μια σημαντική αιμορραγία. Στη συνέχεια θα ερευνήσουμε τον τρόπο απόσπασης από τους κατακτητές προϊόντων της ελληνικής γεωργίας.⁷¹

1.2 Αρμέγοντας την αγελάδα

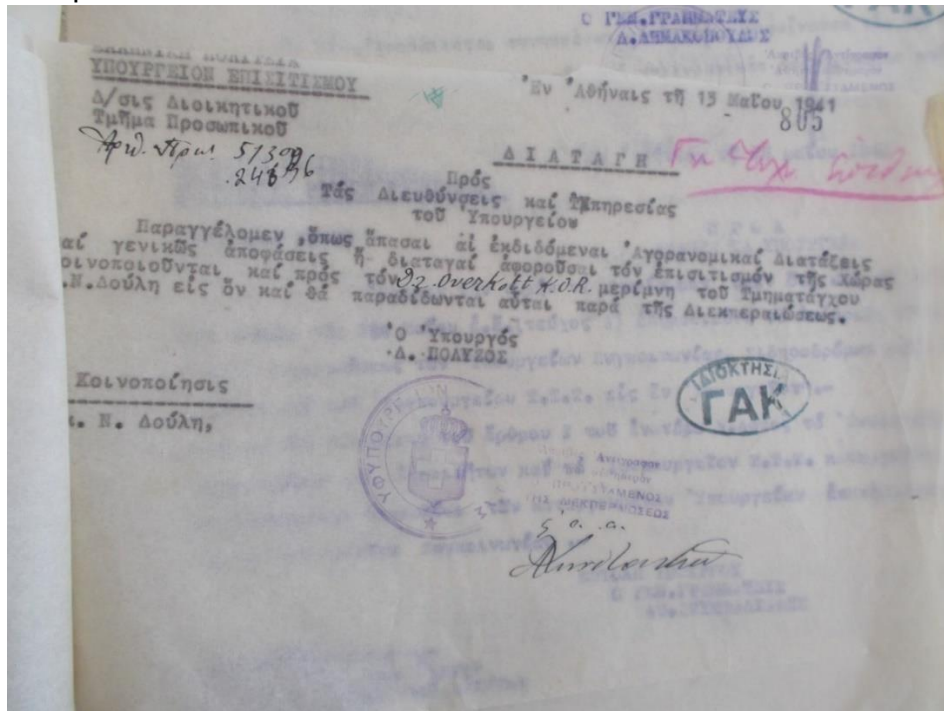
⁷⁰ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1945, 46.5, Αριθ Πρώτ. 327, Βαθύ 7/4/1945·ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29841, R 7994/16/19, "Conditions in Greece", 22/8/1941·Gabriella Etmektsoglou, *ό. π.*,· Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation-Analysis of Government-Proposals for Redress*, Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 1944, σ. 186.

⁷¹ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29840, R 7641/96/19, "Situation in Occupied Greece", 6/8/1941, R 7595/96/19, "Conditions in Greece", 9/8/1941·BA-MA, RW 40/125, Wehrmachtintendat beim Befehlshaber Sudgriechenland, "Lagebericht für die Zeit vom 1 April mit 30 April 1942 », 21/5/1942.

Ύστερα από το αρχικό κύμα λεηλασίας είχε έρθει η ώρα της πιο συστηματικής και λελογισμένης εκμετάλλευσης. Η Ελλάδα δεν είχε βαριά βιομηχανία ανάλογη αυτής των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Εξαιτίας του μεγάλου αγροτικού και μεταποιητικού τομέα ανήκε στην κατηγορία των κρατών που θα τροφοδοτούσαν με πρώτες ύλες την οικονομία του Άξονα. Παρά τη σημαντική τεχνολογική υστέρηση που παρουσίαζε η γεωργία της σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης, η Ελλάδα είχε το πλεόν σύγχρονο τραπεζικό σύστημα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, είχε λύσει το ζήτημα της αγροτικής ιδιοκτησίας και είχε έναν οργανωμένο αγροτικό τομέα με έντονη κρατική παρέμβαση και προστατευτισμό. Το κράτος είχε εφαρμόσει μια παρεμβατική οικονομική πολιτική για τη γεωργία, με την οποία στήριζε τις τιμές του παραγωγού, καθόριζε τα περιθώρια κέρδους των εμπόρων και των εισαγωγέων και ρύθμιζε τη διακίνηση των αγαθών στην ελληνική επικράτεια. Με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο το καθεστώς του Μεταξά μετατράπηκε στον αποκλειστικό αγοραστή των εγχώριων αγροτικών προϊόντων που διανέμονταν με το δελτίο. Αυτή την πολιτική την εφάρμοσε χρησιμοποιώντας την Αγροτική Τράπεζα, τους χιλιάδες αγροτικούς συνεταιρισμούς, τους κρατικούς οργανισμούς όπως ήταν η ΚΕΠΕΣ, η ΚΥΔΕΠ ή ημικρατικούς όπως ήταν ο ΑΣΟ. Όσον αφορά τον ιδιωτικό τομέα και εκεί η κυβέρνηση παρέμβηκε και δημιούργησε ιδιωτικά μονοπώλια από ενώσεις εμπόρων υπό την επίβλεψή της, τα οποία εξουσιοδοτούνταν από το κράτος να συλλέξουν και να εμπορευθούν την παραγωγή ορισμένων προϊόντων μέσα στην ελληνική επικράτεια σε μια τιμή και ένα περιθώριο κέρδους που καθορίζονταν από το ίδιο. Παράλληλα η δικτατορία του Μεταξά είχε θέσει σε ισχύ ένα νομικό πλαίσιο με το οποίο απαγορεύονταν η εμπορία και η μεταφορά τροφίμων από τον έναν νομό στον άλλο χωρίς την έκδοση ειδικής διατακτικής από το Υφυπουργείο Αγορανομίας. Εκτενής αναφορά θα γίνει σε κεφάλαιο που θα ακολουθήσει. Οι κατακτητές είχαν υπό την επιρροή τους μια δωσιλογική κυβέρνηση, η οποία νομοθετούσε στην ελληνική γλώσσα.

Αυτή η παρεμβατική οικονομική πολιτική από το κράτος στην αγροτική οικονομία εξυπηρετούσε σε μεγάλο βαθμό τους οικονομικούς στόχους των κατακτητών γιατί έκανε ευκολότερη τη διαχείριση και την απόσπαση αγροτικών προϊόντων. Για αυτό παρά τις σημαντικές διαφορές που είχε ο κρατικός μηχανισμός από τις άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, όπως η Γαλλία, διατηρήθηκε ως έναν βαθμό ακέραιος από τους κατακτητές. Το Υπουργείο Γεωργίας καθώς και οι γεωργικοί συνεταιρισμοί διατηρήθηκαν ενώ το Υφυπουργείο Αγορανομίας, το οποίο ήταν υπεύθυνο για τη διακίνηση των αγαθών μέσα στην ελληνική επικράτεια, αναβαθμίστηκε και μετονομάστηκε Υπουργείο Επισιτισμού. Τα περιθώρια αυτόνομης πολιτικής του τελευταίου ήταν πολύ περιορισμένα. Τον Μάιο του 1941 έφτασε στην Ελλάδα ο Franz Overcott από τη Γερμανία ως ανώτατος σύμβουλος σε θέματα αγροτικής πολιτικής. Όλοι οι νόμοι και οι αγορανομικές διατάξεις του Υπουργείου Επισιτισμού έπρεπε να υποβάλλονται σε αυτόν και να έχουν την έγκρισή του. Αν και οι επιτάξεις τροφίμων δεν σταμάτησαν, οι κατακτητές, Γερμανία και Ιταλία, χρησιμοποίησαν και άλλες μεθόδους για την προμήθεια ειδών διατροφής, όπως clearing, την απευθείας απόκτησή τους από τη μαύρη αγορά, τη συγκέντρωση από την Ελληνική Πολιτεία για λογαριασμό τους και την παράδοση σε αυτούς τμήματος της παραγωγής διατροφικών ειδών που τους ενδιέφεραν καθώς και τη δημιουργία επιχειρήσεων, οι οποίες ειδικεύονταν στην αγορά και εξαγωγή αγροτικών προϊόντων.

Η χρηματοδότηση των αγορών θα γινόταν από τον ελληνικό κρατικό προϋπολογισμό μέσω των δαπανών κατοχής, τις οποίες η κατοχική κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη να καταβάλλει.⁷²

Πηγή ΓΑΚ, Υπουργείο Επιστισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 100, αρ. εγγρ. 805. «Διαταγή. Προς τας Διευθύνσεις και τας Υπηρεσίας του Υπουργείου», Αθήνα 13/5/1941.

Οι κυβερνήσεις της Γερμανίας και της Ιταλίας προχώρησαν από κοινού στον καθορισμό νέας ισοτιμίας του μάρκου και της λιρέτας με τη δραχμή, υποτιμώντας την τελευταία. Η νέα ισοτιμία ορίστηκε 1 μάρκο προς 60 δραχμές και 1 λιρέτα προς 8 δραχμές. Στις 18 Ιουλίου 1941 αποφασίστηκε ύστερα από διαπραγματεύσεις της κατοχικής κυβέρνησης και των κατοχικών δυνάμεων, Γερμανίας και Ιταλίας, η απόσυρση και η αντικατάσταση των κατοχικών νομισμάτων με μηνιαίες προκαταβολές σε δραχμές από την Τράπεζα της Ελλάδος, 3 δισεκατομμύρια δραχμές, 1,5 δις για τον καθένα. Οι Έλληνες οικονομολόγοι εισηγήθηκαν στην κατοχική κυβέρνηση να αιτηθεί την απόσυρση των κατοχικών νομισμάτων. Η απόσυρση δεν ήταν αυτόματη όμως. Τα χαρτονομίσματα που ήταν ήδη σε κυκλοφορία αγοράσθηκαν από την Τράπεζα της Ελλάδος. Η Γερμανία και η Ιταλία επισημοποίησαν τη χρηματοδότηση με δραχμές με κοινή συμφωνία στις 5 Αυγούστου 1941. Η Γερμανία και η Ιταλία είχαν στη διάθεσή τους έναν μηχανισμό παραγωγής αγοραστικής δύναμης με τον οποίο μπορούσαν να πραγματοποιήσουν όλες τις αγορές τους για τις ανάγκες των επιμελητειών τους, τρόφιμα, υπηρεσίες, αμοιβές, προμήθειες μεσαζόντων, κατασκευές οδικών και αμυντικών έργων με το τοπικό νόμισμα.⁷³

⁷² ΓΑΚ, Αρχείο Επιστισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 100, αρ. εγγρ. 805, «Διαταγή. Προς τας Διευθύνσεις και τας Υπηρεσίας του Υπουργείου», Αθήνα 13/5/1941.

⁷³ Gabriella Etmektsoglou, ό. π., σσ. 474- 496 · Παναγιώτης Δερτιλής, Αριθμοί και κείμενα των εξόδων κατοχής και η αξίωσις της Ελλάδος, στο Εμμανουήλ Καλλιτσουνάκης(επ.), Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών, Ιούλιος- Σεπτέμβριος τεύχος Γ, τομ. 44, Αθήνα, Εμμανουήλ Καλλιτσουνάκης, 1964, σσ. 493-494.

Οι κατακτητές δέσμευαν το είδος που τους ενδιέφερε. Αυτό σήμαινε ότι αυτοί θα ήταν οι αγοραστές στις τιμές διατίμησης που είχε καθορίσει το Υπουργείο Επισιτισμού. Τον Ιούλιο του 1941 οι ιταλικές κατοχικές αρχές δέσμευσαν όλα τα αποθέματα κορινθιακής σταφίδας που βρίσκονταν στις αποθήκες του ΑΣΟ, περίπου 45.000 τόνους, ενώ 6.000 τόνοι από τις αποθήκες του ΑΣΟ στα Ιόνια Νησιά είχαν ήδη δεσμευθεί ύστερα την άφιξη των ιταλικών στρατευμάτων. Οι παραπάνω ποσότητες προέρχονταν από τα αποθέματα της παραγωγής του 1939 καθώς και από τις ποσότητες που είχαν συγκεντρωθεί από την παραγωγή του 1940. Η γερμανική πλευρά αγόρασε 26.000 τόνους συσκευασμένη βρώσιμη σταφίδα στην τιμή των 3.100-3.259 δραχμές για κάθε 100 κιλά. Από την παραπάνω ποσότητα οι 16.000 τόνοι εξήχθησαν στη Γερμανία και άλλοι 4.000 διατέθηκαν στις επιμελητείες του γερμανικού και του ιταλικού στρατού. Η τιμή απόκτησης θεωρήθηκε συμφέρουσα για την περίοδο Ιουλίου-Αυγούστου 1941. Η εκτέλεση της αγοραπωλησίας γινόταν τμηματικά εξαιτίας καθυστερήσεων στη μεταφορά καθώς και στην επεξεργασία και την τυποποίηση της σταφίδας. Τον Αύγουστο του 1942 παραδόθηκε το τελευταίο φορτίο. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι η αρχική τιμή είχε χάσει την αξία της εξαιτίας της ανόδου του πληθωρισμού και δεν κάλυπτε ούτε τα έξοδα μεταφοράς και συσκευασίας. Τα διαβήματα που έγιναν δεν έφεραν κάποιο αποτέλεσμα και το μόνο που δέχτηκαν οι κατακτητές ήταν να δοθεί μια αύξηση 25 % στην τιμή της σταφίδας που δεν είχε φορτωθεί έως τον Φεβρουάριο του 1942. Οι Ιταλοί αγόρασαν άλλους 12.000 τόνους βιομηχανικής σταφίδας από την παραγωγή του 1940 τον Νοέμβριο του 1941. Από αυτούς μπόρεσαν να παραλάβουν μόλις 3.428 τόνους. Ο λόγος ήταν ότι είχαν δοθεί εξευτελιστικές τιμές στους παραγωγούς, μόλις 9.500 δραχμές ανά τόνο ανεπεξέργαστης σταφίδας. Το ίδιο συνέβη και στη σουλτανίνα. Τα γερμανικά στρατεύματα αγόρασαν όλα τα αποθέματα της σοδειάς 1939-1940 που βρήκαν στις αποθήκες της Κοινοπραξίας Συνεταιρικών Οργανώσεων Σουλτανίνας, δηλαδή 11.000.000 οκάδες στην τιμή 3.930-5.730 δραχμών η επεξεργασμένη και συσκευασμένη σταφίδα. Το μεγαλύτερο μέρος εξάχθηκε στη Γερμανία και ένα μικρό διατέθηκε για την τροφοδοσία των στρατευμάτων και του άμαχου πληθυσμού ενώ 1.400 τόνους από την παραγωγή του Λασιθίου παρέλαβαν οι Ιταλοί και τους εξήγαγαν στα Δωδεκάνησα. Όπως και στην περίπτωση της κορινθιακής σταφίδας, η αγορά έγινε μέσω ελληνογερμανικού clearing. Αν και οι τιμές που δόθηκαν αρχικά θεωρήθηκαν συμφέρουσες, στο τέλος εξαιτίας του πληθωρισμού οι γεωργοί ζημιώθηκαν. Μόνο η Ιταλία δέχθηκε να αναπροσαρμόσει τις τιμές. Η σοδειά του 1941 και του 1942 που είχε συλλεχθεί από τον ΚΣΟΣ δεσμεύτηκε υποχρεωτικά από τους Ιταλούς. Για τη σοδειά του 1941 δόθηκαν 58-68 δραχμές αρχικά και 240 -250 δραχμές στη συνέχεια ενώ για αυτήν του 1942 1.400-1.500 δραχμές για κάθε οκά. Η απόκτηση της σουλτανίνας ήταν επιτυχημένη κυρίως στην Κρήτη, επειδή η τελευταία ήταν αποκομμένη από την ηπειρωτική Ελλάδα. Το 1941 αποκτήθηκαν στην Κρήτη 13.430 τόνοι ενώ το 1942 13.130. Μικρότερες ποσότητες αποκτήθηκαν στην Πελοπόννησο. Οι παραπάνω αγορές πιστώθηκαν στο ήδη υπάρχον ελληνογερμανικό και ιταλογερμανικό clearing.

74

⁷⁴ Αναστάσιος Μπακάλμπασης, *Η οικονομία της Ελλάδος και η οργανωμένη ιδιωτική πρωτοβουλία κατά την περίοδο της κατοχής, 1941-1944*, Αθήνα, ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ, 1944, σσ. 45-52.

Όπως είδαμε η απόκτηση των αγαθών που δεσμεύονταν γινόταν τμηματικά. Το Υπουργείο Επισιτισμού εξέδιδε μια άδεια ή διατακτική στην οποία καθοριζόταν ο παραλήπτης και ο λόγος αποδέσμευσης, η ποσότητα που είχαν ανάγκη οι κατοχικοί στρατοί, οι αρμόδιες υπηρεσίες των στρατών κατοχής που θα την παραλάμβαναν, όπως οι επιμελητείες ή οι μονάδες τους. Οι τιμές των προϊόντων ορίζονταν από το Υπουργείο Επισιτισμού και ήταν πολύ χαμηλότερες από αυτές που ίσχυαν στην ελεύθερη αγορά. Το Υπουργείο Επισιτισμού υπεραμύνθηκε αυτής της πολιτικής του, επειδή οι καταναλωτές θα ανακουφίζονταν και θα προστατεύονταν από την άνοδο του τιμάριθμου. Δεν ήταν η καλύτερη δικαιολογία που πρόβαλε. Το αποτέλεσμα ήταν να ζημιώνεται ο παραγωγός και να ωφελείτε ο κατακτητής, ο οποίος αποκτούσε τα είδη διατροφής που ήθελε σε χαμηλές τιμές. Οι κατακτητές δεν θα αρκούσαν μόνο στην αγορά τροφίμων από τις άδειες που εξέδιδε το κράτος για λογαριασμό τους.⁷⁵

Αρχές Σεπτεμβρίου 1941 δημιουργήθηκε η μικτή Ιταλογερμανική Επιτροπή Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων. Σκοπός της ήταν να εξασφαλίσει την τροφοδοσία των ιταλικών και των γερμανικών στρατευμάτων με ελληνικά αγροτικά προϊόντα. Κάθε επίταξη ελληνικών ειδών διατροφής από τις ένοπλες δυνάμεις τους θα υπόκειντο πλέον στην προηγούμενη έγκρισή της. Οι αγορές σιτηρών απαγορεύονταν. Οι αγορές πατάτας, οσπρίων, ελαιόλαδου, σταφίδας, σύκων, τυριού, ζώων, ζωοτροφών, οίνου, αυγών και σαπουνιού μπορούσαν να πραγματοποιηθούν μόνο ύστερα από την έγκριση της Επιτροπής αυτής. Οι κεντρικές στρατιωτικές επιμελητείες είχαν δικαίωμα να προβούν σε παραγγελίες, όμως ύστερα από την έγκρισή της. Μόνο τοπικές στρατιωτικές μονάδες είχαν δικαίωμα να αγοράζουν φρέσκα λαχανικά και φρούτα χωρίς την άδειά της από την ελεύθερη αγορά καθώς και τα στρατιωτικά νοσοκομεία για τους ασθενείς στις επίσημες τιμές όμως, που είχαν οριστεί από το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού. Όσον αφορά τις αγορές του γερμανικού στρατού, αποφασίστηκε ότι αυτές θα πραγματοποιούνταν πλέον από Γερμανούς αξιωματικούς και υπαλλήλους που θα φορούσαν στολή και απαγορεύονταν η αγορά από μεσάζοντες. Οι ιδιώτες που θα προσέρχονταν ως μεσάζοντες ύστερα από διαταγή του γερμανικού στρατού και θα ζητούσαν από τους εμπόρους καλύτερες τιμές σε είδη διατροφής έπρεπε να καταγγελλθούν ως απατεώνες στην Αστυνομία. Στον Τύπο η ίδρυση της παρουσιάστηκε ως ένα μέτρο που είχε σκοπό να επιβάλει αυστηρό έλεγχο και να μετριάσει τις υπερβάσεις στις επιτάξεις τροφίμων και τις παρατυπίες στις αγορές ελληνικών αγροτικών προϊόντων. Σκοπός της ίδρυσής της όμως δεν ήταν ο περιορισμός της απόκτησης ελληνικών αγαθών όπως διατείνονταν αλλά ο δίκαιος καταμερισμός της ελληνικής παραγωγής, που αγοράζονταν πλέον με ελληνικές δραχμές από τον ελληνικό προϋπολογισμό⁷⁶, μεταξύ Ιταλίας και Γερμανίας Επιπλέον, με αυτό τον τρόπο, η γερμανική πλευρά προσπαθούσε να κατοχυρώσει είδη γι' αυτήν που βρίσκονταν στην ιταλική ζώνη κατοχής.⁷⁷

⁷⁵ Ο. π.

⁷⁶ Παρά τη συμφωνία του Αυγούστου 1941, εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο του 1941 τόσο τα κατοχικά μάρκα όσο και η Μεσογειακή Δραχμή για την αγορά προμηθειών για τα στρατεύματα. Βλ. Β. Μανουσάκης, *ό.π.*, σσ. 137-138.

⁷⁷ BA-MA, RW 40/125, Wehrmachtintendat beim Befehlshaber Sudgriehenland, "Lagebericht fur die Zeit vom 1 -30/11/1941", 30/1/1942' Ιστορικό Αρχείο ΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ), Α1Σ3Υ7Φ9, «Ιταλογερμανική επιτροπή δια τον επισιτισμόν των ενόπλων δυνάμεων. Εξουσιοδότησις αγοράς»' *Ακρόπολις*, «Γερμανοϊταλική Επιτροπή δια τον έλεγχον των γενομένων υπό των δυνάμεων κατοχής αγορών», 10/9/1941' *Βραδυνή*, «Αι αγοραί τροφίμων υπό των

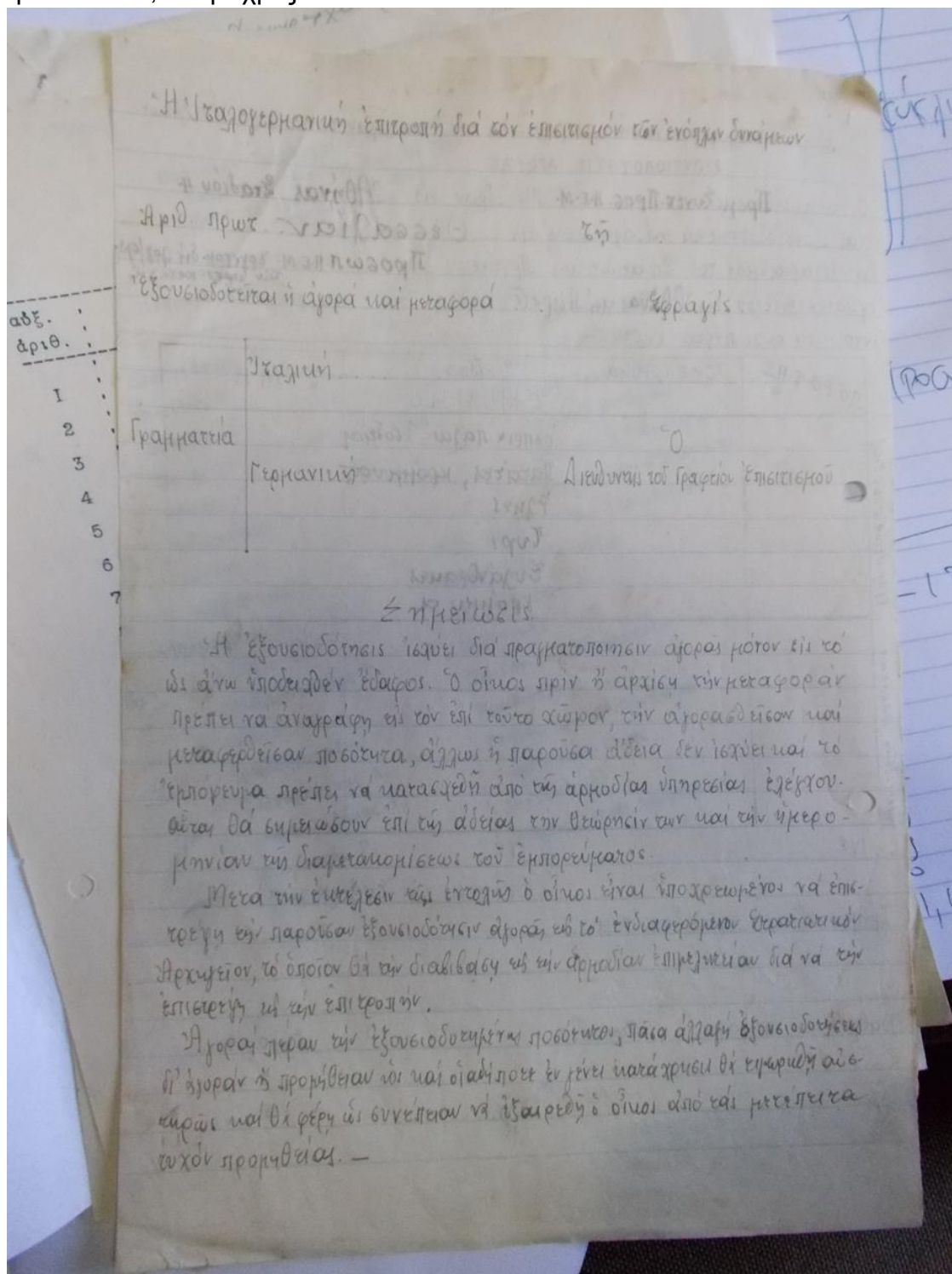
Η Ιταλογερμανική Επιτροπή Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων είχε το δικαίωμα να αναθέτει η ίδια σε εμπόρους την αγορά τροφίμων και να εκδίδει η ίδια δικές της διατακτικές για τη μεταφορά τροφίμων από τη μια περιφέρεια στην άλλη παράλληλα με αυτές του κατοχικού Υπουργείου Επισιτισμού της Ελληνικής Πολιτείας. Χρησιμοποιώντας την ελληνική νομοθεσία που είχε εφαρμόσει η δικτατορία του Μεταξά, η οποία απαγόρευε τη μεταφορά και την εμπορία τροφίμων από τον ένα νομό στον άλλο, οι κατακτητές δημιουργούσαν ένα αδιάθετο απόθεμα αγαθών, το οποίο το στερούσαν από τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Οι στρατιωτικές διοικήσεις τους χαρακτήριζαν την παραγωγή των προϊόντων που τους ενδιέφερε ή είχαν ανάγκη ως δεσμευμένη. Γερμανική έκθεση ανέφερε ότι οι άδειες της Ιταλογερμανικής Επιτροπής αναγνωρίζονταν παντού και παρείχαν ασφάλεια για την παραλαβή των εμπορευμάτων. Στη Βοιωτία όλα τα αποθέματα τυριού τον χειμώνα του 1941 δεσμεύθηκαν και απαγορευόταν από τις ιταλικές δυνάμεις να μεταφερθούν ή να πωληθούν σε άλλον. Κατόπιν ανέθετε την αγορά των προϊόντων, που ήταν απαραίτητα για την τροφοδοσία των κατοχικών στρατών, για λογαριασμό της σε Έλληνες εμπόρους. Για παράδειγμα στη Χίο όλη η συγκέντρωση της παραγωγής εσπεριδοειδών ανατέθηκε από τη γερμανική στρατιωτική διοίκηση σε εμπόρους. Οι έμποροι με τη συνοδεία Γερμανών και Ιταλών στρατιωτικών αποσπασμάτων κατευθύνονταν στις αποθήκες της Αγροτικής Τράπεζας στην επαρχία, όπου είχε συγκεντρωθεί η παραγωγή, για να την αγοράσουν για λογαριασμό των κατακτητών.⁷⁸

Η διάταξη που προέβλεπε ότι οι στρατιωτικές μονάδες έπρεπε να έχουν την έγκρισή της για να προβούν σε αγορές δεν ήταν πάντα ο κανόνας και στην πράξη αποδείχθηκε ότι δεν στόχευε στον περιορισμό της τροφοδοσίας τους από τα εγχώρια είδη αλλά στον έλεγχο των ανεξάρτητων ή ανταγωνιστικών προς αυτές δικτύων της μαύρης αγοράς που αποκτούσαν τρόφιμα που είχαν οι ίδιες ανάγκη. Όλες οι στρατιωτικές μονάδες εξέδιδαν παράλληλες άδειες και πλήρωναν απευθείας εμπόρους για να αγοράσουν τρόφιμα. Τον Δεκέμβριο του 1941 ο Ι. Θ., έμπορος από την Αθήνα, συνελήφθη στη Μακεδονία, επειδή είχε αγοράσει τρόφιμα αξίας 33.164,38 μάρκων δίχως να έχει την έγκριση της Ιταλογερμανικής Επιτροπής. Τα αγαθά στη συνέχεια κατασχέθηκαν από τις γερμανικές αρχές και ως δείγμα καλής θέλησης δωρίστηκαν στα «Λαϊκά Συσσίτια» της Θεσσαλονίκης. Όμως, όταν ανακαλύφθηκε τον Απρίλιο του 1943 ότι είχαν αγορασθεί για λογαριασμό της Διοίκησης Αεροπορίας που έδρευε στο Καλαμάκι, η Στρατιωτική Διοίκησης Θεσσαλονίκης – Αιγαίου, απαίτησε από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και τη Νομαρχιακή Επιτροπή Συσσιτίων την

δυνάμεων κατοχής σύστασις κοινής επιτροπής», 10/9/1941' B. Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération: rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Athens, la Société Hellénique d'Éditions, 1949, σσ. 92 -94' Davide Rodogno, *ό. π.*, σσ. 208-209

⁷⁸ BA-MA, RW 40/125, Wehrmachtintendant beim Befehlshaber Sudgriechenland, "Lagebericht für die Zeit vom 1 bis 31 Dezember 1941, 23/1/1942" IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F38/4/11, «Προς το Υφυπουργείον Πληροφοριών εν Λονδίνω», Βισύ 6/8/1942' ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 30, αρ. πρώτ. 1380, Θήβα 29/12/1941' Όδυσσέας Παπαδημητρίου, *Από τας λαμπράς σελίδας της Αγροτικής Τραπεζής. Το υποκατάστημα Καρδίτσας κατά τα ταραχώδη έτη, 1941-1948*, Αθήνα, 1954, σ.13.

άμεση καταβολή της αξίας των τροφίμων στο λογιστήριό της, δηλαδή 33.164,38 μάρκα ή 1.989.874,80 δραχμές.⁷⁹

Πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ), Α1Σ3Υ7Φ9, «Ιταλογερμανική επιτροπή δια τον επισιτισμόν των ενόπλων δυνάμεων. Εξουσιοδότησις αγοράς».

⁷⁹ Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας, φάκ. 53.1, «Πληρωμή δαπανών επιταχθέντων τροφίμων», 15/4/1943.

Η κατοχική κυβέρνηση είχε ορίσει συγκεκριμένες τιμές στα αγροτικά προϊόντα και στα είδη διατροφής που έπρεπε να πουλήσει ο γεωργός υποχρεωτικά στο κράτος. Οι τιμές διατίμησης δεν ακολουθούσαν την αύξηση του πληθωρισμού με αποτέλεσμα τόσο οι γεωργοί να αρνούνται να παραδώσουν την παραγωγή τους σε τιμές που θεωρούσαν χαμηλές αλλά και οι έμποροι απέκρυπταν τα αποθέματά τους για να τα πουλήσουν σε υψηλότερες τιμές στη μαύρη αγορά. Αν και η διάταξη, η οποία είχε εκδώσει η γερμανική στρατιωτική διοίκηση στις 4/9/1941, επέβαλε πάγωμα των τιμών των αγροτικών προϊόντων και των αμοιβών έδινε παράλληλα το δικαίωμα στον Γερμανό στρατιωτικό τοπικό διοικητή ή τον ανώτατο στρατιωτικό διοικητή εφόσον «διά τα οικονομικές αιτίας ή δια την αποφυγήν αδίκων σκληροτήτων απαιτείται ύψωσις των τιμών και αμοιβών» να επιτρέπει εξαιρέσεις. Χρησιμοποιώντας τις καταβολές σε δραχμές που χορηγούνταν από τον ελληνικό προϋπολογισμό πλειοδοτούσε στην αγορά τροφίμων που χρειαζόταν πληρώνοντας πολύ υψηλότερες τιμές από τις επίσημες κρατικές τιμές συγκέντρωσης και αυτές που ίσχυαν στην ελεύθερη αγορά, απορροφώντας όλα τα αποθέματα. Οι πράκτορες της Αγροτικής Τράπεζας το καλοκαίρι του 1941, οι οποίοι πραγματοποιούσαν την επίσημη για λογαριασμό του κράτους συγκέντρωση, πληροφορούσαν τις κεντρικές υπηρεσίες της ότι τους είχαν προλάβει έμποροι, οι οποίοι είχαν πληρώσει μεγαλύτερες τιμές στους γεωργούς από τις επίσημες.⁸⁰

Όσον αφορά το εμπόριο τροφίμων στην ελεύθερη αγορά, είχαν επιβληθεί πολλοί περιορισμοί από το ελληνικό κράτος πριν από τον πόλεμο όπως θα δούμε στη συνέχεια. Το εμπόριο τροφίμων με τους κατακτητές δημιουργούσε πολλές ευκαιρίες πλουτισμού όχι μόνο σε αγρότες, εμπόρους, ιδιοκτήτες ελαιοτριβείων και βιομήχανους που δραστηριοποιούνταν στο χώρο των τροφίμων αλλά και σε ανθρώπους που μέχρι τότε δεν είχαν καμία σχέση με το συγκεκριμένο κλάδο. Καταστηματάρχες, εισοδηματίες, μηχανικοί, κατασκευαστές, εργολάβοι, έμποροι, κτηματίες, βιομήχανοι, βιοτέχνες, στελέχη και υπάλληλοι του κρατικού μηχανισμού, υπεύθυνοι συνεταιρισμών, ανώνυμες εταιρίες, ιδιοκτήτες αποθηκευτικών χώρων ακόμη και Μητροπολίτες έσπευσαν να επωφεληθούν από τις νέες συνθήκες. Από τον Ασπρόπυργο, προάστιο της Αθήνας, καθημερινά έφευγαν πολλά αυτοκίνητα φορτωμένα με λαχανικά. Αρκετοί εργολάβοι και προμηθευτές των κατοχικών αρχών διείδαν την ευκαιρία και διέδιναν τις επιχειρηματικές δραστηριότητές τους και στη μαύρη αγορά τροφίμων. Οι Ιωάννης Ξανθόπουλος και Λεωνίδας Κατσουρόπουλος, ιδιοκτήτες ναυπηγείου και εταιρίας ανέλκυσης πλοίων έλαβαν την άδεια από τις γερμανικές αρχές να αποκτήσουν ελαιολάδο για τις ανάγκες των κατοχικών δυνάμεων το 1942 στην Πελοπόννησο. Ανάλογη δραστηριότητα ανέπτυξε και ο Αντώνιος Βασιλάκος, κατασκευαστής γερμανικών οχυρώσεων. Η αμοιβή δεν περιοριζόταν μόνο σε χρήμα αλλά επιτρεπόταν στους μεσάζοντες να κρατήσουν τμήμα των εμπορευμάτων τους ως προμήθεια και να το πουλήσουν στη μαύρη αγορά. Κάποιοι εκμεταλλεύτηκαν την ασυλία που τους παρείχε η παραγγελία από τις δυνάμεις κατοχής και, αφού εξασφάλισαν τα προϊόντα που ήθελαν, τα διέθεσαν αλλού. Οι Θωμάς Λαναράς, Βασίλειος Μαραγκόπουλος, Σταύρος Κωστόπουλος, Σπυρίδων Κωστόπουλος, Στέργιος Τεγόπουλος και Επαμεινώνδας Φακόπουλος,

⁸⁰ BA-MA, RW 40/222, ό. π. · Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Πειραιώς, Ιστορικό Αρχείο Αγροτικής Τράπεζας, Γενικά Διαταγιά 1939-41, «Διαταγή προς τους Γ. Διοικητές, Νομάρχες, Επάρχους και διοικήσει Χωροφυλακής Κράτους, Αθήνα 13 Αυγούστου 1941.

συνεργάστηκαν μεταξύ τους και απέκτησαν 250 τόνους ακατέργαστο βαμβάκι από τις αποθήκες της ΚΥΔΕΠ για την παραγωγή βαμβακερών ειδών για λογαριασμό του ιταλικού στρατού. Στο τέλος όμως πούλησαν το μεγαλύτερο μέρος για δικό τους λογαριασμό. Το βαμβάκι όμως άνηκε στους γεωργούς οι οποίοι ζημιώθηκαν.⁸¹

Οι σχέσεις τους με τους κατακτητές τους εξασφάλιζε σίγουρους αγοραστές, ελευθερία κινήσεων, ασυλία και παρέμβαση σε περίπτωση που αντιμετώπιζαν πρόβλημα με τις ελληνικές κατοχικές αρχές. Ο Ι. Π., έμπορος χαρτιού από την Αθήνα υπέγραψε δύο συμβάσεις ανταλλαγής προϊόντων, τη μια με τη ΓΔΕΟΑ στη Μακεδονία δια μέσου του αντιπροσώπου του στη Θεσσαλονίκη Κ. Μ. Οι συμβάσεις, που έφεραν την υπογραφή και του στρατιωτικού διοικητή Θεσσαλονίκης- Αιγαίου, προέβλεπαν την παράδοση από τον Ι. Π. 200 τόνων ελιών με αντάλλαγμα 65 τόνους φασόλια και 35 τόνους στάρι καθώς και 400.000 οκάδων χαρουπιών με αντάλλαγμα την άδεια εξαγωγής από τη Μακεδονία 47.000 οκάδων ψαριών που θα του παραδίδονταν από την Κοινοπραξία Βιομηχανών Αλίπαστων. Όταν τον Ιωάννη Καραμάνο, Υπουργό Επισιτισμού, τον διαδέχθηκε ο Σωτήριος Γκοτζαμάνης, ο Ι. Π. αντιμετώπισε πρόβλημα στην εκτέλεση της σύμβασης και στράφηκε στον Γερμανό στρατιωτικό διοικητή για να παρέμβει στον Σιμωνίδη, τον Έλληνα διοικητή της ΓΔΜ, για να του δώσει λύση.⁸²

Στην ελληνική βιομηχανία προπολεμικά ο κλάδος των τροφίμων κατείχε το μεγαλύτερο μερίδιο. Παρά τις ελλείψεις σε πρώτες ύλες, την αποκοπή από τις εισαγωγές και τα προβλήματα στις μεταφορές, ο κλάδος κατά τη διάρκεια της Κατοχής γνώρισε μια αξιοθαύμαστη ανάπτυξη. Την περίοδο 1941-1945 δημιουργήθηκαν 1.217 καινούργιες επιχειρήσεις στον κλάδο των τροφίμων και άλλες 129 στον κλάδο των ποτών. Αρκετές επιχειρήσεις παρήγαγαν για να καλύψουν τις ανάγκες των κατακτητών. Και σε αυτή την περίπτωση δόθηκαν ως αμοιβή, παράλληλα με το χρήμα, πρώτες ύλες, καύσιμα και επιτράπηκε στις επιχειρήσεις να κρατήσουν ένα μέρος από την παραγωγή και να το εμπορευθούν όπως ήθελαν αυτές. Ο κλάδος της κονσερβοποιίας την πρώτη περίοδο της κατοχής αντιμετώπισε οξύ πρόβλημα εξαιτίας της έλλειψης λευκοσιδήρου για τη συσκευασία. Οι κατακτητές παραχώρησαν τον λευκοσίδηρο για να τυποποιούν και να συσκευάζουν οι κονσερβοποιίες παραγγελίες για αυτούς. Η παραγωγή μπίρας αντιμετώπιζε πρόβλημα εξαιτίας της έλλειψης πρώτων υλών. Η ζυθοποιεία Φιξ μπόρεσε να πραγματοποιήσει τις παραγγελίες του γερμανικού στρατού, αφού της παραδόθηκαν τα απαιτούμενα δημητριακά.⁸³

Ο κλάδος της βιομηχανίας οίνου και οινοπνεύματος είχε γνωρίσει σημαντικά οικονομικά προβλήματα πριν τον πόλεμο με αποτέλεσμα αρκετοί από τους ιδρυτές και τους μετόχους εταιριών να πουλήσουν τα μερίδια των επιχειρήσεών τους. Η μεγαλύτερη απ' όλες τις εταιρίες, η «Α.Ε Οίνων και Οινοπνευμάτων» είχε περιέλθει στην ιδιοκτησία του ομίλου Μποδοσάκη ενώ η «Α.Ε Οινοπνευμάτων Κρόνος» άνηκε

⁸¹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Γ, φακ. 7, «Περί των συγκεντρωθέντων στοιχείων και του εν γένει έργου Εφορίας», Κεντρική Οικονομική Εφορία Ελέγχου, Αθήνα 13/10/1944' NARA, RG 226, WASH-SPDF-INT-1: Documents 5201-5241, box 24, folder 7, «Greece- Reports on Economic Collaborators», 24/4/1946' Βασίλης Μανουσάκης, ό. π., σ. 788-798' Αριστείδης Κλήμης, ό. π., σ. 433.

⁸² ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ. 89.3 αρ.2, «Στρατιωτικός Διοικητής Θεσσαλονίκης Αιγαίου. Προς τον Γενικών Διοικητή Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη 11/8/1942, αρ. εγγρ. 11, «Προς τον Αρχηγόν Στρατευμάτων Κατοχής Θεσσαλονίκης-Αιγαίου Οικονομικών και Διοικητικών Τμήμα, Θεσσαλονίκη».

⁸³ ΒΑ-ΜΑ, RW 40/126, "Wehrmachtintendant beim Befehlshaber Sudrieichenland", "Lagebericht fur die Zeit vom 1 Mai-31 Mai 1942", 22/6/1942' Συνοπτική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1954, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1955, σ.77' Αναστάσιος Μπακάλμπασης, ό. π., σσ. 83-84.

πλέον στην Εθνική Τράπεζα. Στην Κατοχή, όμως, οι νέες συνθήκες ευνόησαν την οικονομική ανάκαμψη του κλάδου χάρη στις παραγγελίες των κατοχικών αρχών και την παροχή ασυλίας σε αυτές. Η ζήτηση από τους κατοχικούς στρατούς ήταν τόσο μεγάλη, ώστε έκαναν την εμφάνισή τους και νέες επιχειρήσεις, οι οποίες πραγματοποίησαν πολύ σημαντικά κέρδη. Όμως προοδευτικά οι παλιές μεγάλες εταιρίες, που μεσουρανούσαν στον Μεσοπόλεμο, τις εκτόπισαν, επειδή οι νέες δεν είχαν τα απαραίτητα κεφάλαια και τις υποδομές να ανταποκριθούν στις μεγάλες παραγγελίες και συγκέντρωσαν στα χέρια τους όλο τον τζίρο. Στις βιομηχανίες παραχωρούνταν η δεσμευμένη παραγωγή σταφυλιών και σταφίδας απευθείας από τις κρατικές αποθήκες ή από εμπόρους εξουσιοδοτημένους από τους κατακτητές και στη συνέχεια γινόταν παρασκευή των οινοπνευματωχών. Τα κέρδη που αποκόμισαν ήταν τόσο μεγάλα, ώστε αποπλήρωσαν τα προπολεμικά τους δάνεια.⁸⁴

Το κρέας ήταν ένα είδος που σχεδόν είχε εξαφανισθεί από τα ράφια των κρεοπωλείων την περίοδο 1941-1942. Ο λόγος ήταν ότι το εμπόριο κρέατος, στη λιανική και στη χονδρική αγορά, διεξάγονταν στο μεγαλύτερο μέρος του σχεδόν αποκλειστικά από λίγους προμηθευτές των στρατών κατοχής. Η μεταφορά των σφαχτών από την επαρχία επιτρεπόταν μόνο κατόπιν έκδοσης άδειας από το Υπουργείο Επισιτισμού και οι λίγες άδειες που εκδίδονταν χορηγούνταν προνομιακά στους εμπόρους που συνεργάζονταν με τους κατοχικούς στρατούς. Με αυτό τον τρόπο αποκλείστηκαν οι υπόλοιποι ζωέμποροι και κρεοπώλες και η αγορά κρέατος συγκεντρώθηκε σε λίγα χέρια. Οι προμηθευτές αυτοί, εκτός από τις άδειες, είχαν στα χέρια τους άδειες επίταξης ζώων και είχαν τεθεί στη διάθεσή τους και μεταφορικά μέσα από τους κατοχικούς στρατούς. Με τις άδειες επίταξης μπορούσαν να αγοράζουν από τους κτηνοτρόφους σφαχτά σε εξευτελιστικές τιμές και παράλληλα μετέφεραν και άλλα είδη τροφίμων που τα μεταπωλούσαν στη μαύρη αγορά σε υψηλές τιμές. Οι έμποροι πουλούσαν και σημαντικές ποσότητες από το μεταφερόμενο κρέας και στη μαύρη αγορά σε πολύ ανώτερες τιμές από τις επίσημες. Από τον Οκτώβριο του 1942, αν και η έκδοση αδειών έγινε πιο εύκολη, αυτοί οι προμηθευτές εξακολουθούσαν να ελέγχουν την αγορά. Εκείνη την περίοδο, τον Οκτώβριο του 1942, στο εμπόριο κρέατος εισήλθαν και οι παλιοί μεγαλοζωέμποροι, οι οποίοι διέθεταν κεφάλαια, αποκομίζοντας σημαντικά κέρδη και εκείνοι.⁸⁵

Ο κλάδος του ιχθυεμπορίου έδωσε και αυτός υψηλότατα κέρδη. Εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης από τους κατοχικούς στρατούς και της δέσμευσης των προϊόντων της αλιείας, από τους πρώτους μήνες της Κατοχής τα ψάρια εξαφανίστηκαν από τις προθήκες των ιχθυοπωλείων. Το εμπόριο ψαριών απασχολούσε μια αλυσίδα από αλιείς, τράτες, εμπόρους και εργαστήρια. Οι Γερμανοί και οι Ιταλοί παρέδιδαν καύσιμα στις μηχανότρατες και ως αντάλλαγμα αυτές τους παρέδιδαν μέρος των ψαριών που αλίευαν ενώ στα εργαστήρια παρείχαν αλάτι για το πάστωμα των ψαριών. Οι περισσότερες εμπορικές και αλιευτικές επιχειρήσεις προμήθευαν αποκλειστικά τους κατοχικούς στρατούς. Και σε αυτόν τον τομέα τα κέρδη ήταν υψηλότατα με αποτέλεσμα την ενασχόληση με το ιχθυεμπόριο ακόμη και ανώνυμων εταιριών ή ιδιωτών που δεν είχαν προπολεμικά καμία σχέση με τον κλάδο. Μια από αυτές ήταν η «Άτλας Α.Ε».⁸⁶

⁸⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π.

⁸⁵ Ο. π.

⁸⁶ Ο.π.

Τον Απρίλιο του 1942 η κατανάλωση ψωμιού για όλες τις γερμανικές δυνάμεις, στρατός, ναυτικό και την αεροπορία, σε όλη την ελληνική επικράτεια μαζί με τα μέλη της γερμανικής παροικίας καθώς και για 100.000 Έλληνες εργάτες έφτανε τις 906.721 φραντζόλες της 1 οκάς. Το ψωμί αυτό κατά το 85% ήταν παρασκευασμένο από σίκαλη και το υπόλοιπο 15% από σάρι. Δεν έχουμε ασφαλή στοιχεία, αν η σίκαλη προέρχονταν από δικές τους εισαγωγές και αν η ελληνική συνεισφορά περιορίζονταν στην παράδοση μέρους του σταριού για την παρασκευή του ψωμιού. Η κατοχική κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη, όμως, να τροφοδοτεί με άρτο τα εστιατόρια, τα ξενοδοχεία που χρησιμοποιούσαν ως φρουραρχεία ή έδρες μονάδων τα κατοχικά στρατεύματα της Ιταλίας και της Γερμανίας, τα εστιατόρια, τα μαγειρεία, τα μπαρ και τα γαλακτοπωλεία που είχαν επιλεγεί για να τρώει το στρατιωτικό προσωπικό, τα κέντρα διασκέδασης που σύχναζαν οι αξιωματικοί στην Αθήνα και τον Πειραιά, κατευθείαν από τα ισχνά αποθέματα αλευριού που βρίσκονταν στις αποθήκες της ΚΕΠΕΣ. Το αστυνομικού τμήμα κάθε συνοικίας ήταν αρμόδιο να επιβλέπει τις χορηγήσεις προς τα παραπάνω κέντρα, τα οποία υπέβαλαν τον κατάλογο της πελατείας τους. Στη Θεσσαλονίκη κάθε Δευτέρα, Τετάρτη και Σάββατο έπρεπε υποχρεωτικά να παραδίδονται στην Feltkommandatur 110 κεσέδες γιαούρτι στην τιμή των 30 δραχμών έκαστος για τους άνδρες της. Το γιαούρτι παρασκευάζονταν σε συγκεκριμένο γαλακτοπωλείο και η πραγματική τιμή του κόστους παρασκευής όμως ήταν 70 δραχμές. Τα υπόλοιπα ήταν υποχρεωμένο να τα καταβάλει το ελληνικό δημόσιο. Δεν ήταν οι μοναδικές ποσότητες τροφίμων που ήταν υποχρεωμένη να παραδώσει η Ελληνική Πολιτεία.⁸⁷

Η κατοχική κυβέρνηση χρησιμοποιώντας την ήδη υπάρχουσα νομοθεσία με την οποία δημιουργούσε ιδιωτικά μονοπώλια υπό την επίβλεψη του κράτους ανέθεσε τη συγκέντρωση συγκεκριμένων ειδών που ενδιέφεραν τους κατακτητές και στη συνέχεια θα τους παρέδιδε το μερίδιο που ήθελαν. Με εντολή του Υπουργού Επισιτισμού Ιωάννη Καραμάνου η συγκέντρωση της σοδειά των ξηρών σύκων στην Πελοπόννησο γινόταν υποχρεωτική και θα την αναλάμβανε για λογαριασμό του κράτους η Ένωση Εξαγωγέων Σύκων και η πληρωμή θα γίνονταν από την Αγροτική τράπεζα προς 100 δραχμές η οκά. Όμως προτεραιότητα θα είχαν οι Αρχές Κατοχής στις οποίες θα παραδίδονταν 4.000 τόνοι ενώ οι υπόλοιποι θα διατίθεντο στον άμαχο πληθυσμό. Η σοδειά θα παραδιδόταν στα αποστειρωτήρια που ήταν υπό κρατικό έλεγχο. Η εμπορία τους έξω από τα όρια της κοινότητας απαγορευόταν και προβλεπόταν η ποινή της κατάσχεσης με αντίτιμο 40 δραχμές η οκά.⁸⁸

Για να συμπληρωθούν οι μερίδες των κατοχικών στρατευμάτων οι Ιταλοί και οι Γερμανοί καλλιέργησαν λαχανόκηπους. Κάθε ιταλικό τάγμα διατάχθηκε να καλλιεργήσει 1.000 στρέμματα με δημητριακά. Αυτή η απόπειρα των Ιταλών να μην εξαρτιούνται πλέον από την εγχώρια παραγωγή και να πετύχουν την αυτάρκεια των στρατιωτικών μονάδων τους κατέληξε σε αποτυχία. Μόνο η μεραρχία Cagliari

⁸⁷ BA-MA, RW 40/125, "Lagebericht für die Zeit vom 1 April mit 31 April 1942", 21/5/1942' ΓΑΚ, Αρχείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 45, αρ. εγγρ. 151, «Προς τα Αστυνομικά Τμήματα Αθηνών, Πειραιώς και Υποδιοικήσεις Χωροφυλακής», Αθήνα 27/6/1941, αρ. εγγρ. 74, «Υποβολή καταστάσεως χορηγουμένης ποσότητας άρτου παρ' αρτοποιών εις εστιατόρια εις α γευματίζουν Γερμανοί και Ιταλοί», Κηφισιά 27/11/1941' ΙΑΜ, Αρχείο Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού, φάκ. 116.3, αρ. εγγρ. 65, Θεσσαλονίκη 23/6/1942.

⁸⁸ Αριστείδης Κλήμης, ό. π., σ. 437.

κατόρθωσε να καλλιεργήσει 150 εκτάρια με σάρι και 22 εκτάρια με όσπρια. Σκοπός του σχεδίου τους δεν ήταν μόνο η επίτευξη αυτάρκειας, αλλά η προβολή των επιτευγμάτων της φασιστικής Ιταλίας στον τομέα της γεωργίας καθώς και της ανωτερότητας της αγροτικής πολιτικής της σε σύγκριση με αυτή των καθυστερημένων τεχνικά κατεχόμενων χωρών όπως η Ελλάδα. Οι Γερμανοί καλλιεργήσαν αντίστοιχα εκτάσεις στην Κωπαΐδα, τη Θεσσαλονίκη και την Κηφισιά με σιτηρά, όσπρια και φρούτα ενώ αρκετές μονάδες καλλιεργούσαν λαχανόκηπους. Όπως είδαμε οι παραπάνω καλλιέργειες δεν κατάφεραν να υποκαταστήσουν την εξάρτηση των ενόπλων δυνάμεών τους από την εγχώρια παραγωγή. Επιπλέον στέρησαν εκτάσεις που θα μπορούσαν να είχαν καλλιεργηθεί προς όφελος του άμαχου πληθυσμού.⁸⁹

Το ελαιόλαδο ήταν ένα είδος που ενδιέφερε πάρα πολύ τόσο τους Ιταλούς αλλά ιδίως τους Γερμανούς. Η κυβέρνηση του Γεωργίου Τσολάκογλου ήδη από τον Μάιο του 1941, με την Αγορανομική Διάταξη 117 «Περί δεσμεύσεως ελαιόλαδου» δέσμευε όλα τα υπάρχοντα αποθέματα ελαιόλαδου και οι κάτοχοί τους, είτε ήταν χονδρέμποροι, βιομήχανοι και εξαγωγείς, ήταν υποχρεωμένοι να δηλώσουν τις ποσότητες που βρίσκονταν στις αποθήκες τους στη Διεύθυνση Αγορανομίας και απαγορεύονταν να το διακινήσουν και να το εμπορευθούν δίχως την έκδοση διατακτικής από το κατοχικό κράτος. Με νέα αγορανομική διάταξη, την αρ. 196, «Περί τρόπου εμπορίας του ελαιόλαδου» τον Αύγουστο του 1941 η εμπορία του ελαιόλαδου επιτρεπόταν μόνο σε όσους ήδη ασκούσαν το επάγγελμα του εμπόρου ελαιόλαδου και στους τόπους παραγωγής του ενώ απαγορευόταν σε οποιονδήποτε άλλον η εμπορία. Η διακίνηση από τον ένα νομό στον άλλο απαγορεύονταν χωρίς άδεια του Υπουργείου Επισιτισμού και οι έμποροι που αγόραζαν ελαιόλαδο έπρεπε υποχρεωτικά να προσκομίσουν τα τιμολόγια στα κατά τόπους Αστυνομικά τμήματα για τη θεώρησή τους και την εξακρίβωση της τιμής αγοράς. Αυτοί που θα μετέφεραν ελαιόλαδο στην Αθήνα από τους τόπους παραγωγής έπρεπε υποχρεωτικά να το δηλώσουν στο Υπουργείο Επισιτισμού. Παράλληλα καταργούνταν τα δελτία πώλησης ελαιόλαδου.⁹⁰

Στη συνέχεια δημιουργήθηκε από την Ελληνική Πολιτεία ένα ιδιωτικό μονοπώλιο για την εμπορία του ελαιόλαδου στην Κατοχική Ελλάδα ο Κεντρικός Οργανισμός Συγκεντρώσεως και Κυκλοφορίας Ελαιόλαδων και Σπορέλαιων (ΚΟΣΚΕ) με τη συμμετοχή εμπόρων που ασκούσαν το επάγγελμα έως και το 1940, της Αγροτικής Τράπεζας καθώς και από τοπικές ενώσεις εμπόρων που είχαν ιδρυθεί στα κέντρα παραγωγής. Ο νέος οργανισμός θα είχε εκ μέρους του ελληνικού κράτους το αποκλειστικό δικαίωμα συγκέντρωσης ελαιόλαδου σε όλη την ελληνική επικράτεια. Ο ΚΟΣΚΕ είχε δικαίωμα να συλλέξει 10.000 τόνους ελαιόλαδο από την παραγωγή της Κρήτης και της Λέσβου. Από αυτούς έπρεπε να παραδοθούν στη γερμανική πλευρά 6.500 τόνοι παλαιάς σοδειάς με νόμο που ψήφισε η κυβέρνηση Τσολάκογλου, βάσει των συμβολαίων που είχαν συνάψει οι τελευταίες έως την 1^η Οκτωβρίου 1941.⁹¹

Η γερμανική πλευρά δεν περίμενε να αποκτήσει το μερίδιο της παραγωγής ελαιόλαδου που επιθυμούσε αποκλειστικά από τις ποσότητες που θα τις παραχωρούσε η ελληνική κυβέρνηση. Ούτε ήταν πεπεισμένη ότι η κρατική συλλογή

⁸⁹ Davide Rodogno, *ό. π.*, σσ. 208-209· Βασίλης Μανουσάκης, *ό. π.*, σ. 268.

⁹⁰ Α.Δ, αρ. 117, «Περί δεσμεύσεως ελαιόλαδου», ΦΕΚ 76Β 8/5/1941, Α.Δ, 196, «Περί τρόπου εμπορίας του ελαιόλαδου», ΦΕΚ 137Β 4/8/1941.

⁹¹ Ν.Δ.758, «Περί αγοράς ελαίου παλαιάς σοδειάς εκ Κρήτης και Μυτιλήνης», ΦΕΚ, 411Α 27/11/1941.

θα στεφόταν από επιτυχία. Το ελληνικό ελαιόλαδο άνηκε στην αρμοδιότητα όχι των γερμανικών πολιτικών αρχών αλλά των στρατιωτικών. Οι πληροφορίες της γερμανικής πλευράς ανέφεραν ότι στο νησί της Λέσβου υπήρχαν 2.000 τόνοι ελαιόλαδο αδιάθετοι από την προηγούμενη σοδειά. Η Luftwaffe εξασφάλισε 12.000 τόνους ελαιόλαδο από την παραγωγή της Μυτιλήνης κατά προτεραιότητα από τους άλλους κλάδους των γερμανικών όπλων. Από τη Γερμανία έφθασε στην Ελλάδα ο ειδικός για το ελαιόλαδο υπολοχαγός Ziegert. Από την πρώτη στιγμή οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές που εγκαταστάθηκαν στη Λέσβο προχώρησαν στην καταγραφή των αγροτικών προϊόντων που παρήγαγε το νησί και έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παραγωγή ελαιόλαδου του νησιού. Οι τιμές που πρόσφεραν όμως ήταν εξευτελιστικές. Η προσπάθειά τους να αποκτήσουν το ελαιόλαδο ανταλλάσσοντας στάρι και άλλα είδη δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα.⁹²

Οι γερμανικές αρχές είχαν ήδη στραφεί σε Έλληνες εμπόρους και είχαν συνάψει συμβόλαια μαζί τους για την προμήθεια ελαιόλαδου. Οι δύο μεγαλύτεροι έμποροι ελαιόλαδου ήταν οι Νικόλαος Τερζόγλου και ο Κ. Κυριακόπουλος. Ο Νικόλαος Τερζόγλου ίδρυσε την εταιρία «Αίγαιον» και σύντομα μετεξελίχθηκε στον μεγαλύτερο ιδιώτη έμπορο κατά την περίοδο της κατοχής και στον σημαντικότερο προμηθευτή των γερμανικών αρχών εκτελώντας συμβόλαια που είχε υπογράψει μαζί τους. Ένα από αυτά αφορούσε την εξαγωγή 10.660 τόνων προς τη Γερμανία. Ο Τερζόγλου δραστηριοποιήθηκε κυρίως στην Κρήτη και στη Λέσβο. Η «Αίγαιον» ανέλαβε τη συγκέντρωση ελαιόλαδου στη Λέσβο από την 1^η Ιανουαρίου 1942 έως τον Δεκέμβριο του 1942. Με τους συνεργάτες του Σόλωνα Ραπτάκη και Γεώργιο Πάγκαλο πραγματοποιούσε αγορές ελαιόλαδου στην Κρήτη, τις οποίες ανέθεσε στην εταιρία «Τάλως». Και στις νησιωτικές περιφέρειες υπήρξαν καταγγελίες για εκβιαστικές πρακτικές που εφαρμόστηκαν απέναντι στους παραγωγούς για να παραδώσουν το ελαιόλαδο. Οι ίδιοι οι κατακτητές ήταν πρόθυμοι να προσφέρουν στα δίκτυα της μαύρης αγοράς τα μεταφορικά μέσα και την κάλυψη για να μεταφερθεί το λάδι από την περιφέρεια στην Αθήνα με συμμετοχή στα κέρδη. Όπως χαρακτηριστικά θα παρατηρούσε ο κατοχικός πρωθυπουργός Τσολάκογλου: «Αρκούσαι ποσότητες ελαίου μεταφέρθησαν εκ Κρήτης παρ' ιδιωτών... επιχειρηματιών, οίτινες επέτυχον την άδειαν του αρχηγού του Στρατού εν Κρήτη, εξαγοράζοντες ταύτην αντί μεγάλων ποσών. Ωσαύτως, στρατιωτικοί (Γερμανοί ή Ιταλοί) μετέφερον έλαιον εκ Κρήτης δια βενζινοπλοίων, δια πολεμικών σκαφών επιφανείας και ακόμη δια υποβρυχίων. Το ούτω μεταφερόμενον έλαιον επωλείτο εις τον Πειραιάν». Η παραγωγή ελαιόλαδου της Μυτιλήνης προοριζόταν να καλύψει αποκλειστικά τις γερμανικές ανάγκες.⁹³

Ούτε όμως οι Γερμανοί έμειναν αργοί και ίδρυσαν στις 2 Σεπτεμβρίου 1942 την «Ανώνυμο Εμπορική Εταιρία Έλαιον» (Handels – Aktiengesellschaft Elaion) με έδρα

⁹² BA-MA, RW 40/160, Anlage 3, "Befehlshaber Saloniki – Agais", Σεπτέμβριος 1941· ΙΑΥΕ, ' Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 186· Βασίλη Μανουσάκης, *ό. π.*, σ. 76.

⁹³ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1945, 46.5, αρ. πρ. 12, «Προς Την Γενικήν Διοίκησιν Νήσων Αιγαίου Χίον», Μυτιλήνη 19/2/1945· ΓΑΚ Λέσβου, Αρχείο Έλαιον ΑΕ, φάκ. 1, "betr. Zucker-Konto-Terzoglu", 26/10/1942· Βασίλης Μανουσάκης, Το εμπόριο ελαιόλαδου στην κατεχόμενη Ελλάδα, 1941-1944 στο Δημήτρης Μπαχάρας (επ.), *Πτυχές της ιστορίας της ΓΣΕΒΕΕ. Ταυτότητες, αιτήματα, αναπαραστάσεις, στην τέχνη και τον πολιτισμό*, Αθήνα, ΙΜΕ/ΓΣΕΒΕΕ, 2020, σσ. 167-168· Γεώργιος Τσολάκογλου, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι, εκδ. «Ακροπόλεως», 1959, σ. 205.

τη Μυτιλήνη, η οποία είχε το δικαίωμα να ιδρύει υποκαταστήματα και παραρτήματα σε οποιοδήποτε μέρος της Ελλάδας ή του εξωτερικού αποφάσιζε το διοικητικό της συμβούλιο. Σκοπός της εταιρίας ήταν η εμπορία και η εξαγωγή ζωικών και φυτικών ελαίων και λίπους καθώς και οποιουδήποτε άλλου εγχώριου προϊόντος προέρχονταν από αυτά αλλά και η εισαγωγή ειδών βιοτικής ανάγκης και τεχνικών προϊόντων. Πίσω από αυτή τη διακήρυξη ήταν πασιφανές ότι ο πραγματικός στόχος ήταν η απόκτηση όσον το δυνατόν μεγαλύτερου μέρους της εγχώριας παραγωγής ελαιόλαδου και η εξαγωγή του στη Γερμανία και η τροφοδοσία των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων που βρίσκονταν στην Ελλάδα. Η εταιρία είχε αρχικό μετοχικό κεφάλαιο 5.000.000 δραχμές και 5.000 ιδρυτικές μετοχές και είχε πενταμελές διοικητικό συμβούλιο. Κύριοι μέτοχοι ήταν ο Ερρίκος Γουλιέλμος Ερρίκος Γενζεν, πληρεξούσιος της εμπορικής εταιρίας Huble – Handelsqesellschaft με έδρα το Μανδεμβούργω και του Έρβιν Φόλκμερ, διευθυντή της Γερμανοελληνικής Οικονομικής Εταιρίας και της Dresner Bank.⁹⁴

Η «Έλαιον» εξασφάλισε χρηματοδότηση από την Τράπεζα Αθηνών σε συνεργασία με την Dresner Bank για την αγορά προϊόντων όπως η ζάχαρη ποσότητας έως 5.000 τόνους στη Γερμανία και την εισαγωγή τους στην Ελλάδα από τη Γευγελή ή την Τεργέστη το 1943. Η «Έλαιον» θα επεδίωκε να αποκτήσει το ελαιόλαδο πληρώνοντας τους παραγωγούς όχι μόνο χρήμα αλλά χορηγώντας τους ως αντάλλαγμα είδη πρώτης ανάγκης, τρόφιμα στη δεδομένη περίπτωση, όπως σάρι, όσπρια, ζάχαρη. Τη συλλογή θα την πραγματοποιούσε σε συνεργασία με μεσάζοντες και ιδιοκτήτες ελαιοτριβείων στους οποίους θα χορηγούσε τα αγαθά για ανταλλαγή, ενώ στους ιδιοκτήτες ελαιοτριβείων θα άφηνε μια προμήθεια από λάδι που είχε εκθλιφτεί, δηλαδή ένα ποσοστό έως 25%. Ουσιαστικά εκμεταλλευόταν τις παραγωγικές ιδιαιτερότητες απομονωμένων από την ενδοχώρα περιοχών όπως τα νησιά, οι κάτοικοι των οποίων αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο του θανάτου από την πείνα. Οι άμυνες τους απέναντι στην παράδοση στους κατακτητές του ελαιόλαδου, που είχαν κρύψει, θα ήταν μικρότερες, όταν τους πρόσφεραν ως αμοιβή αντί για χρήματα τα αναγκαία προς το ζην. Οι γερμανικές στρατιωτικές υπηρεσίες παρείχαν τον εξοπλισμό, όπως βαρέλια και καυστική σόδα για τον καθαρισμό των φορτίων που προορίζονταν για τον γερμανικό στρατό. Μια σειρά από καΐκια μισθώθηκαν για την εισαγωγή του σταριού για την ανταλλαγή με ελαιόλαδο και αντίστοιχα για την εξαγωγή του ελαιόλαδου. Η Έλαιον δεν ανέλαβε να πληρώσει μόνο τον ναύλο αλλά και τους φόρους του Δημοσίου και τις εισφορές στο NAT. Η εταιρία προσδοκούσε να συλλέξει από τη Μυτιλήνη 4.000 τόνους ελαιόλαδο για τις ανάγκες της Wehrmacht πρωτίστως και κατά δεύτερο λόγο για τον άμαχο πληθυσμό το 1943. Οι εξαγωγές για τη Γερμανία έπρεπε να περιμένουν λόγω της προτεραιότητας της Wehrmacht.⁹⁵

Οι αγρότες αρνούσαν να παραδώσουν τη σοδειά τους και συστηματικά την απέκρυπταν. Οι ιταλικές αρχές είχαν θεσπίσει έκτακτο παρακράτημα στην παραγωγή

⁹⁴ ΙΑΕΤΕ, Δελτίον Ανωνύμων Εταιριών, «Περί παροχής αδείας συστάσεως του καταστατικού της Ανωνύμου Εταιρίας υπό την επωνυμian Ανώνυμος Εμπορικήν Εταιρίαν Έλαιον», ΦΕΚ 291Α 22/9/1942.

⁹⁵ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Α36Σ3Υ1Φ3, «Μετάφρασις της επιστολής της Α.Ε Έλαιον την Ελληνογερμανικήν Εταιρίαν», 18/3/1943, «1^η Έκτακτος Γενική Συνέλευσις των μετόχων της εν Μυτιλήνη εδρευούσης εταιρίας υπό την επωνυμian εμπορική εταιρία «Έλαιον» της 20^{ης} Μαρτίου 1943 ΓΑΚ Λέσβου, Αρχείο «Έλαιον Α.Ε», φάκ.2, «Επιστολή 124, 14/12/1943, «Ναυλοσύμφωνον», Πειραιάς 30/3/1943, 9/3/1943.

προκειμένου να συμπληρωθεί η τροφοδοσία του ιταλικού στρατού. Στη διοίκηση των συνεταιρισμών τοποθετήθηκαν έμπιστοι ως επικεφαλής. Τα ιταλικά κατοχικά στρατεύματα παράλληλα εξαπέλυσαν ένα κύμα τρομοκρατίας στην ελληνική ύπαιθρο. Τα ιταλικά στρατιωτικά αποσπάσματα υπό το πρόσχημα της έρευνας για την ανεύρεση κρυμμένων όπλων λήστευαν τα ελληνικά νοικοκυριά καθημερινά. Συνήθως ο πρόεδρος του χωριού θα «φίλευε» το απόσπασμα των караμπινιέρων με μερικά τρόφιμα ή σφαχτά για να αποφύγει την έρευνα ή πιθανές βιαιοπραγίες σε βάρος των κατοίκων. Όμως αυτή η ενέργεια είχε διαφορετικό αποτέλεσμα και τα περισσότερα αποσπάσματα караμπινιέρων ζητούσαν ολοένα και περισσότερα τρόφιμα. Οι κατά τόπους στρατιωτικές διοικήσεις απαιτούσαν από τις κοινότητες να τους παραδίδουν σε σταθερή βάση τρόφιμα, όπως αρνιά, δίχως να πληρώνουν το αντίτιμο. Αρκετά ιταλικά αποσπάσματα είχαν μαζί τους Έλληνες καταδότες, τους «ιταλορουφιάνους», οι οποίοι γνώριζαν τους τόπους και τους ανθρώπους, στους οποίους παρέδιδαν μερίδιο ως ανταμοιβή. Τα κλοπιμαία δεν περιορίζονταν μόνο σε τρόφιμα που είχαν κρύψει οι γεωργοί αλλά και σε οικιακά αποθέματα τροφίμων, πουλερικά, αρνιά, οικιακά είδη, κλινοσκεπάσματα και τιμαλφή.⁹⁶

Ύστερα από την αποτυχία της συγκέντρωσης της σοδειάς του 1940-1941 από την ελληνική κατοχική κυβέρνηση και την άρνηση των κρατικών υπαλλήλων να συνεργαστούν, οι ιταλικές στρατιωτικές αρχές επέβαλαν στην κατοχική κυβέρνηση ριζικές αλλαγές στη νομοθεσία όσον αφορά τις ποσότητες που έπρεπε να παραδώσουν οι γεωργοί, για τις οποίες θα γίνει αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο, καθώς και στον κρατικό μηχανισμό που σχετίζονταν με τη συγκέντρωση. Με την έλευση του 1942 οι Ιταλοί διόρισαν υπουργό στα κρίσιμα υπουργεία, Εθνικής Οικονομίας, Γεωργίας, Επισιτισμού, Εργασίας τον ευνοούμενο τους Σωτήριο Γκοτζαμάνη. Νέες επιτροπές δημιουργήθηκαν σε κάθε νομό με επικεφαλής τον Νομάρχη, τους διευθυντές των γεωργικών υπηρεσιών και επιθεωρητές με σκοπό να καταγράψουν τη διαθέσιμη σοδειά και να οργανώσουν τη μεταφορά της από νομό σε νομό. Οι Νομαρχιακές αυτές επιτροπές πλαισιώνονταν από αξιωματικούς του στρατού, οι οποίοι υπεδείκνυαν τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν και έστελναν τις εκθέσεις τους στις τοπικές διοικήσεις της CdA (Corpo di Armata) στην ιταλική πρεσβεία Γι' αυτόν τον λόγο εξοπλίστηκε το σώμα της αγροφυλακής, η οποία δρούσε υπό την επίβλεψη και τις διαταγές της CC.RR (Carabinieri Riali).⁹⁷

Αν και το οικονομικό προβάδισμα στην Ελλάδα άνηκε στη Γερμανία, η Ιταλία κινήθηκε και αυτή για να αποσπάσει όσον το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής παραγωγής. Όσον αφορά το ελαιόλαδο, η Γερμανία συμφώνησε τον Απρίλιο του 1942 η Ιταλία να αποκτήσει 10.580 τόνους ελαιόλαδο από την Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά αλλά και να μοιραστεί μαζί της 3.000 τόνους ελαιόλαδο από τα αποθέματα της Μυτιλήνης εξίσου για τις ανάγκες των στρατευμάτων τους. Όμως οι ποσότητες ελαιόλαδου από την παραγωγή της Μυτιλήνης που παραχωρήθηκαν στην ιταλική πλευρά από τη γερμανική ήταν πολύ λίγες και η παράδοσή τους τερματίστηκε ύστερα από γερμανική διαταγή. Παρά τις διαμαρτυρίες των Ιταλών, η γερμανική στρατιωτική διοίκηση Αιγαίου αρνήθηκε να στείλει έστω μια μικρή ποσότητα στην Ιταλία. Η πράξη

⁹⁶ Παντελή Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-45. Η περιπέτεια της επιβίωσης του διχασμού και της απελευθέρωσης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σσ. 233-235· Γιάννης Ζαφειρης, *Η Κατοχή και η Εθνική Αντίσταση στη Σάμο*, 1962, Αθήνα, σσ. 50-54.

⁹⁷ Davide Rodogno, *ό. π.*, σσ. 207-208.

αυτή προκάλεσε την οργή των Ιταλών, οποίοι ως αντίποινα αρνήθηκαν να μοιραστούν την παραγωγή του κρασιού της Σάμου με τους Γερμανούς. Στη συνέχεια ζήτησαν να μοιραστούν μέρος της πολύ μεγαλύτερης παραγωγής ελαιόλαδου της Κρήτης.⁹⁸

Στην Κρήτη διατηρούσαν και αυτοί στρατιωτικές δυνάμεις και δεν σκόπευαν να αφήσουν την αποκλειστικότητα της συγκέντρωσής του στους Γερμανούς. Στις 7 Ιουλίου του 1941 δημιουργήθηκε η Societa Anonima Commerciale Italo Greca, (SACIG). Ήταν μια εμπορική εταιρία με σκοπό την προαγωγή του διμερούς εμπορίου της Ιταλίας με την κατοχική Ελλάδα και την απόκτηση ελληνικών αγαθών και τη χρηματοδότηση ιταλικών εταιριών. Μια από αυτές ήταν και η Baluri μια εταιρία που ειδικεύονταν στην αγορά του ελληνικού ελαιόλαδου. Η Baluri δραστηριοποιήθηκε στην Κρήτη με σκοπό την απόκτηση του ελαιόλαδου για λογαριασμό των ιταλικών και των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων. Η μέθοδος απόκτησης του ελαιόλαδου που εφάρμοσε ήταν αυτό της ανταλλαγής του με στάρι που εισήγαγε. Η Ιταλοί εκμεταλλεύθηκαν, όπως και οι Γερμανοί στη Μυτιλήνη, το γεγονός ότι η Κρήτη είχε έλλειμα στην παραγωγή σταριού. Ο γεωργός ήταν ευκολότερο να παραδώσει το ελαιόλαδο λαμβάνοντας ως αντίτιμο ένα είδος απαραίτητο για την επιβίωσή του όπως το στάρι αντί να πληρωθεί με δραχμές.⁹⁹

1.3 Σφάζοντας την αγελάδα

Η διαμόρφωση ζωνών κατοχής από τη Γερμανία, την Ιταλία και τη Βουλγαρία δεν επέφερε μόνο τον διοικητικό και πολιτικό κατακερματισμό της ελληνικής επικράτειας αλλά διέρρηξε και την οικονομική ενότητα της χώρας. Η ελληνική κατοχική κυβέρνηση όχι μόνο δεν μπορούσε να εφαρμόσει μια ενιαία οικονομική πολιτική για ολόκληρη τη χώρα αλλά και η άσκηση εξουσίας και η εφαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας σε τομείς όπως η διοίκηση, η φορολογία, οι μεταφορές, η γεωργία, η εκπαίδευση ήταν από περιορισμένη έως ανύπαρκτη. Όσον αφορά την αγροτική παραγωγή η κυβέρνηση δεν μπορούσε να συγκεντρώσει ή να μεταφέρει τα πλεονάσματα από κάποιες περιφέρειες στα αστικά κέντρα. Και οι τρεις κατακτητές, Γερμανία, Ιταλία και Βουλγαρία δρομολόγησαν στις περιφέρειες που τους ενδιέφεραν πολιτικές που εξυπηρετούσαν αποκλειστικά τα πολιτικά και οικονομικά τους συμφέροντα. Για την Ιταλία μέρος των εδαφών που κατέλαβε περιλαμβάνονταν στον Spatio Vitale ενώ και η Βουλγαρία είχε πλέον την ευκαιρία να εκπληρώσει το όραμά της για τη Μακεδονία, σύμφωνα με τα σύνορα που της είχε επιδικάσει η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, και να διορθώσει τις αδικίες που θεωρούσε ότι είχαν γίνει σε βάρος της με την απώλεια της Θράκης από τη συνθήκη του Νεϊγύ αλλά και σε Βούλγαρους που κατάγονταν από εκεί και είχαν αναγκαστεί να μεταναστεύσουν από αυτές τις περιφέρειες με τη συμφωνία Καφαντάρη- Μόλωφ. Τόσο η Ιταλία όσο και η Βουλγαρία δεν θα περίμεναν να υπογραφεί η τελική συμφωνία ειρήνης για να καταλύσουν και τυπικά την κυριαρχία του ελληνικού κράτους στα εδάφη που εποφθαλμιούσαν και προχώρησαν από μόνες τους στην πολιτική και την οικονομική προσάρτηση των εδαφών που κατείχαν ακυρώνοντας στην πράξη τις διεθνείς συμφωνίες. Στην περίπτωση της Βουλγαρίας η

⁹⁸ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/482, "Mytilene. German Control of produce etc. Olive oil", 27/7/1942· Βασίλης Μανουσάκης, *Το εμπόριο ελαιόλαδου στην κατεχόμενη Ελλάδα, 1941-1944*, ό. π.

⁹⁹ Bengt Helger, ό. π., σ. 426

εν λόγω πολιτική αφορούσε το σύνολο των ελληνικών εδαφών που κατείχε. Αντίθετα η Ιταλία θα το κατάφερνε αυτό εν μέρει. Η δε Γερμανία, αν και δεν είχε εδαφικές βλέψεις, αναδιοργάνωσε μηχανισμούς και υπηρεσίες του ελληνικού κράτους με τέτοιο τρόπο ώστε να έχει αυτή τον έλεγχο σε τομείς της οικονομίας που την ενδιέφεραν όπως η γεωργία.

Η αποτυχία της Ιταλίας να νικήσει μόνη της την Ελλάδα στρατιωτικά στον πόλεμο του 1940-1941 και η ελληνική ήττα και συνθηκολόγηση χάρη στη γερμανική επέμβαση είχε ως συνέπεια η Ρώμη να μην μπορέσει να υλοποιήσει τα επεκτατικά της σχέδια σε βάρος της Ελλάδας όπως τα είχε προγραμματίσει. Η γερμανική πλευρά δεν αντιμετώπιζε θετικά τις ιταλικές αξιώσεις τουλάχιστον όσο διεξάγονταν ο πόλεμος, επειδή θα προκαλούσαν λαϊκές αντιδράσεις και μια ενδεχόμενη συσπείρωση του ελληνικού πολιτικού κόσμου και θα έθιγαν τα δικά της στρατηγικά συμφέροντα. Η Γερμανία επέτρεψε μόνο τη *de facto* προσάρτηση των Ιονίων Νήσων. Το γερμανικό βέτο απέκλεισε να περιληφθεί ένας όρος στο πρωτόκολλο παράδοσης που θα επέτρεπε την προσάρτηση των Κυκλάδων και των Σποράδων, την απόσχιση της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας και την προσάρτηση στο βασίλειο της Αλβανίας της περιοχής που εκτείνονταν από τα ελληνοαλβανικά σύνορα έως τον Αμβρακικό κόλπο μαζί με την περιοχή της Πίνδου και της Φλώρινας. Η Ιταλία κατείχε το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής επικράτειας. Η συγκυριαρχία με τον Γερμανό σύμμαχο και η άρνηση του τελευταίου να αποδεχθεί τον επανακαθορισμό των συνόρων έως την τελική συνθήκη ειρήνης δεν εμπόδισαν την Ιταλία από το να προετοιμάσει την απόσχιση περιφερειών από το ελληνικό κράτος. Οι πολιτικές που επέβαλε συνιστούσαν την οικονομική απόσχιση ελληνικών περιφερειών ενώ προχώρησε στην αναδιοργάνωση ή την κατάργηση κρατικών φορέων, ώστε η οικονομία να είναι συνδεδεμένη με την αναδυόμενη αυτοκρατορία της στη Μεσόγειο. Ουσιαστικά προετοιμάζε τις συνθήκες για την πολιτική ενσωμάτωση στον *Spatio Vitale*, όταν θα τελείωνε ο πόλεμος.¹⁰⁰

Στα Ιόνια Νησιά από τις πρώτες μέρες της ιταλικής κατοχής εφαρμόστηκε ένα συστηματικό πρόγραμμα πολιτικής και οικονομικής προσάρτησης στην Ιταλία. Ο συνταγματάρχης Salvo Salvo, εκπρόσωπος της Ιταλικής Κυβέρνησης και μέλος του φασιστικού κόμματος εγκαταστάθηκε στην Κεφαλονιά στις 30 Απριλίου 1941 και οργάνωσε το Γραφείο Πολιτικών και Αστικών Υποθέσεων Κεφαλονιάς (*Ufficio Affari Politici e Civili di Cefalonia*), ως προσωρινός διοικητής. Τον ακολούθησε ο Pierro Parini, μέλος του φασιστικού κόμματος και αυτός, ο οποίος διορίστηκε επικεφαλής του Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων των Ιονίων Νήσων (*Affari Civili delle Isole Ionie*) με έδρα την Κέρκυρα, ουσιαστικά μια θέση που τον καθιστούσε κύριο υπεύθυνο για τα πολιτικά ζητήματα των Ιονίων νήσων, δηλαδή πολιτικό διοικητή υπαγόμενο στο Ιταλικό Υπουργείο των Εξωτερικών. Το Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων των Ιονίων Νήσων περιλάμβανε οκτώ τμήματα: α) Γενική Γραμματεία β) Τμήμα Ανεφοδιασμού γ) Τμήμα Γεωργικό, δ) Τμήμα Δικαστικό ε) Τμήμα Υγειονομικό στ) Τμήμα Οικονομικό ζ) Τμήμα Τουρισμού, Τύπου και προπαγάνδας.¹⁰¹

¹⁰⁰ Davide Rodogno, *ό. π.*, σσ. 105-107.

¹⁰¹ «Δεν είναι ανάγκη να γράψωμεν πολλά διά να παρουσιάσωμεν τον εξωχότατον κύριον Πιέρρο Παρίνι... μια των εξοχωτέρων προσωπικοτήτων του φασισμού, ο οποίος υπηρετεί από την πρώτην ημέραν της δράσεως των Μελανοχιτώνων. Εις τον Φασισμόν ο Παρίνι, έδωσε την ώθησιν την προσωπικής τους αξίας ως ένας εκ των πρώτων αρχηγών αυτού... ο εξωχότατος Παρίνι είναι υπέρ

Η προσάρτηση των Ιονίων Νήσων δεν εξαίρεσε τον τομέα της αγροτικής οικονομίας. Ο χαρακτήρας της κρατικής παρέμβασης που ίσχυε πριν την κατοχή διατηρήθηκε και αποτέλεσε κεντρικό άξονα της ιταλικής οικονομικής πολιτικής στα Ιόνια Νησιά. Όμως οι υπηρεσίες της Ελληνικής Πολιτείας θα αντικαθίσταντο από ιταλικές και η αγροτική παραγωγή συστηματικά θα ιδιοποιούνταν προς όφελος της Ιταλίας από τις κατοχικές ιταλικές αρχές. Ο ρόλος των ελληνικών αρχών περιοριζόταν να είναι μόνο συμβουλευτικός, επειδή τα στελέχη του ελληνικού κράτους γνώριζαν τις ιδιαιτερότητες των Ιονίων Νήσων. Αρχικά οι Ιταλοί υποσχέθηκαν ότι θα έλυναν όλα τα επισιτιστικά προβλήματα που θα ανέκυπταν και ότι θα αναπλήρωναν όλα τα είδη που θα εξέλιπταν εξαιτίας των επιτάξεών τους με τις εισαγωγές άλλων. Ο Parini ίδρυσε Γραφείο Επισιτισμού τον Ιούλιο, το οποίο μετονομάστηκε στη συνέχεια σε Τμήμα Ανεφοδιασμού. Με μια σειρά αγορανομικών διατάξεων δημιουργήθηκαν ολιγοπώλια στα τρόφιμα. Με ειδική διάταξη οι παραγωγοί, σπωροκηπευτικών, λαχανικών και αυγών της Κέρκυρας απαγορεύονταν να διαχειριστούν ελεύθερα την παραγωγή τους και τους επιτρέπονταν να κρατήσουν το τμήμα που ήταν αναγκαίο μόνο για τη διατροφή της οικογένειάς τους. Η πώληση των παραπάνω ειδών επιτρεπόταν μόνο σε εξουσιοδοτημένα καταστήματα στην πλατεία Αγ. Ρόκκου και από πλανόδιους πωλητές που θα είχαν εφοδιασθεί με άδεια. Οι περιορισμοί επεκτάθηκαν και στη σφαγή και στην πώληση κρέατος. Με αγορανομική διάταξη απαγορευόταν η σφαγή όλων των ειδών βοοειδών με εξαίρεση τις γαλακτοφόρες αγελάδες που είχαν συμπληρώσει το όγδοο έτος της ηλικίας τους και των μοσχарιών που είχαν συμπληρώσει τον ένατο μήνα. Απαγορεύονταν η σφαγή στα όρια του Δήμου Κέρκυρας παντού εκτός από το δημοτικό σφαγείο αλλά και η εισαγωγή σφαχτών από την περιφέρεια. Η πώληση του κρέατος, μια μικρή ποσότητα, επιτρεπόταν μόνο δύο φορές την εβδομάδα και μόνο στους πολίτες που ήταν εφοδιασμένοι με δελτίο άρτου ενώ τα ξενοδοχεία, τα μαγειρεία και τα οικοτροφεία ήταν υποχρεωμένα να εφοδιασθούν με ειδικά πιστοποιητικά με τα οποία θα τους επιτρέπονταν να εφοδιασθούν την αναλογούσα ποσότητα σύμφωνα με τον αριθμό των πελατών τους. Η δε πώληση κρέατος χηνών, ορνίθων, επιτρεπόταν μόνο τις ημέρες Τρίτη και Τετάρτη ενώ η πώληση των εντόσθιων επιτρέπονταν όλη την εβδομάδα. Εκτός του δήμου Κέρκυρας η σφαγή και η πώληση θα επιτρέπονταν από κρεοπώλες που θα τους είχε χορηγηθεί άδεια ενώ σε κάθε χωριό θα ορίζονταν από τη Finanza ο τόπος σφαγής και πώλησης κρέατος.¹⁰²

Παραμονή της σοδειάς σιτηρών με διάταγμα του Parini γινόταν υποχρεωτική, η απογραφή της παραγωγής, της καλλιεργηθείσας γης, η ποιότητα και η ποσότητα του σπαρθέντος σίτου, η έκταση των στρεμμάτων που επρόκειτο να καλλιεργηθεί το επόμενο έτος, καθώς και τα μέλη της οικογένειας του γεωργού. Ομοίως οι μυλωνάδες έπρεπε να τηρούν ειδικό βιβλίο στο οποίο θα κατέγραφαν την ποσότητα που κάθε παραγωγός είχε προσκομίσει για άλεσμα. Οι παραβάτες θα τιμωρούνταν με δήμευση

παντός άλλου άνθρωπος της δράσεως. Είναι δημιουργός», βλ. Jonio, «Παρίνι», 6/6/1941· «Διατάξεις διά την πώλησιν κρέατος», 7/6/1941 *Bolletino Ufficiale Degli Affari Civili Delle Isole Jonie* (Επίσημον Δελτίον των πολιτικών υποθέσεων των Ιονίων Νήσων), αριθ. 4, Κέρκυρα 26/6/1941· Σπύρος Λουκάτος, Η πολιτική της Ιταλίας στα Επτάνησα, στο: Νίκος Σβορώνος, Χάγκεν Φλάισερ (επ.), *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, ΜΙΑΤΕ, 1989, σσ. 227-241.

¹⁰² Jonio, «Η διοίκηση των Βασιλικών Καραβινιέρων ανακοινού», 4/6/1941· Ντίνος Κονόμος, *Η Επτάνησος κατά την Ιταλικήν κατοχήν (1941-1943)*, Αθήνα, 1962, σσ. 76-79.

των προϊόντων τους και θα δικάζονταν από Στρατοδικείο. Οι караμπινιέροι αναλάμβαναν την εφαρμογή του διατάγματος. Στη δε αλιεία επιβλήθηκαν πολύ αυστηροί περιορισμοί εξαιτίας του πολέμου και επιτρεπόταν μόνο υπό την επίβλεψη των караμπινιέρων και για λογαριασμό των ιταλικών κατοχικών δυνάμεων.¹⁰³

Από τον Ιούλιο του 1941 όλες οι εισαγωγές και οι εξαγωγές έπρεπε να έχουν τη γραπτή άδεια του Κεντρικού Γραφείου Ανεφοδιασμού και από τους κατά τόπους Ιταλούς πολιτικούς συμβούλους. Όσον αφορά εμπορεύματα, τα είδη των τροφίμων που ανήκαν στην κατηγορία των ευπαθών προϊόντων και προορίζονταν για εξαγωγή, δηλαδή τα λαχανικά, οπωροκηπευτικά, τα ψάρια αλλά και τα εισαγόμενα, σάρι, καλαμπόκι, σιτάλευρο, αραβοσιτάλευρο, ρύζι, ζυμαρικά, ζάχαρη, δεν χρειαζόταν άδεια αλλά απλά η δήλωση τους στα κατά τόπους τμήματα της Finanza, της Βασιλικής Οικονομικής Αστυνομίας, η οποία, αφού έλεγχε την ποιότητα και την ποσότητα των αγαθών, θα επέτρεπε την ελεύθερη εμπορία ολόκληρης της ποσότητας του εμπορεύματος ή τμήματός του προς την Ηπειρωτική Ελλάδα. Ήταν μια πράξη αναγκαστικής απογραφής της παραγωγής και του εμπορίου τροφίμων. Οι εξαγωγές αυτών των ειδών επιτρέπονταν υπό τον όρο ότι θα εισάγονταν στα Ιόνια Νησιά άλλα είδη ίσης αξίας σε δραχμές.¹⁰⁴

Με έδρα τη Ρώμη δημιουργήθηκε η Anonima Commerciale Italiana (ACI), η οποία ίδρυσε υποκαταστήματα σε όλα τα Ιόνια Νησιά. Ανάμεσα στους μετόχους της ήταν και οι Ciano και Parini. Η ACI είχε το αποκλειστικό μονοπώλιο στις εισαγωγές και τις εξαγωγές στα Ιόνια Νησιά θέτοντας υπό τον έλεγχό της την Αγροτική Τράπεζα, τον Ανώνυμο Σταφιδικό Οργανισμό και τη Γεωργική Υπηρεσία. Η ACI υπόκειντο στη Γενική Διεύθυνση Επισιτισμού του Ιταλικού Υπουργείου Γεωργίας και ταυτόχρονα εκτελούσε εντολές του Υπουργείου των Εξωτερικών και του Υπουργείου Οικονομικών και ήταν υπεύθυνη για το clearing με την Ιταλία και την Αλβανία, αγοράζοντας τα επτανησιακά προϊόντα και μεταπωλώντας τα στην Ιταλία και στην Αλβανία σε μεγαλύτερες τιμές από αυτές της αγοράς. Με τα κέρδη χρηματοδοτούσε την εισαγωγή σταριού και καλαμποκιού από την Αλβανία και την Ιταλία και στη συνέχεια τα πωλούσε στην αγορά των Ιονίων νήσων σε πολλή μεγαλύτερη τιμή αποκομίζοντας πολλαπλάσια κέρδη. Απέμενε άλλο ένα βήμα για περάσει υπό τον ιταλικό έλεγχο η αγροτική παραγωγή, ο έλεγχος των γεωργικών συνεταιρισμών.¹⁰⁵

Με τη διακήρυξη του Μουσολίνι στις 12 Νοεμβρίου 1941 καθορίζονταν οι εξουσίες που θα είχε ο αρχηγός των Πολιτικών Υποθέσεων των Ιονίων Νήσων και του παρέχονταν διευρυμένες αρμοδιότητες. Ο Parini θα λογοδοτούσε εφεξής μόνο στο Υπουργείο των Εξωτερικών και θα είχε ελεύθερο πεδίο δράσης σε τομείς που αφορούσαν την αστυνόμευση, την υγεία, τις επιτάξεις, τις κατασχέσεις και την τοπική οικονομία. Ο ίδιος δεν άφησε τον χρόνο να χαθεί και αμέσως εξέδωσε μια σειρά διαταγμάτων που στόχο είχαν την επίσπευση της προσάρτησης των Ιονίων Νήσων. Τον Δεκέμβριο του 1941 ύστερα από διαταγή του Parini ιδρύθηκε ο Consorzio Agrario per le Isole Ionie, ο Αγροτικός Συνεταιρισμός δια τας Ιονίους Νήσους». Ο νέος

¹⁰³ Ντίνος Κονόμος, ό. π.

¹⁰⁴ Η Finanza ήταν η οικονομική αστυνομία. Μονάδες της είχαν εγκατασταθεί σε όλα τα Επτάνησα, βλ. Σπύρος Λουκάτος, ό. π., Φωκός Κοσμετάτος, *Η εισαγωγή της ιταλικής ιονικής δραχμής εις την Επτάνησον (1941-1943)*, Αθήνα, Κοβάνης, 1946, σσ. 7-9 Κώστας Δαφνής, *Χρόνια πολέμου και κατοχής, Κέρκυρα 1940 -1944. Μια άγνωστη ιστορία*, Κέρκυρα, 1966, σσ. 171-185.

¹⁰⁵ Σπύρος Λουκάτος, ό. π.

συνεταιρισμός βρισκόταν υπό την αιγίδα της φασιστικής Ιταλικής Συνομοσπονδίας Αγροτικών Συνεταιρισμών που είχε έδρα τη Ρώμη. Στον Τύπο ανακοινώθηκε ότι σκοπός του ήταν η βελτίωση της αγροτικής παραγωγής. Πραγματικός στόχος του, όμως, ήταν η υποκατάσταση των αγροτικών συνεταιρισμών των Επτανήσων, η συγκέντρωση και η εμπορία της αγροτικής παραγωγής. Ημικρατικοί οργανισμοί, όπως ο ΑΣΟ, πέρασαν στον έλεγχο του Consorzio Agrario, ο οποίος ανέλαβε τη συγκέντρωση της σοδειάς της σταφίδας, ενώ η ACI εξήγαγε την παραγωγή της στην Ιταλία. Οι αγρότες έπρεπε υποχρεωτικά να παραδίδουν την παραγωγή τους, στάρι, λάδι, καλαμπόκι, σταφίδα και φρούτα, στο Consorzio Agrario σε τιμές διατίμησης, χαμηλότερες από αυτές της ελεύθερης αγοράς, οι οποίες καθορίζονταν από το Γραφείο Ανεφοδιασμού του Affari Civili delle Isole Ionie. Οι γεωργοί επιτρεπόταν να κρατήσουν ένα πολύ μικρό ποσοστό αποκλειστικά για τη διατροφή των οικογενειών τους. Προκειμένου να εφαρμοσθεί η πολιτική της υποχρεωτικής συγκέντρωσης εγκαταστάθηκαν σε όλα τα νησιά τμήματα της Finanza, της Βασιλικής Οικονομικής Αστυνομίας για να εντοπίσει τη σοδειά σε περίπτωση απόκρυψης.¹⁰⁶

Οι ιταλικές κατοχικές αρχές ανακοίνωσαν ένα πρόγραμμα ριζικού εκσυγχρονισμού του αγροτικού τομέα, το οποίο θα έλυνε όλα τα προβλήματα του αγροτικού χώρου. Ο Consorzio Agrario θα αποτελούσε τον κύριο μοχλό αυτού του προγράμματος και θα παρείχε τα τεχνικά μέσα όπως εργαλεία και μηχανές καθώς και σπόρους για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και την αξιοποίηση των ακαλλιέργητων εκτάσεων. Παράλληλα εγγυούνταν ένα σταθερό εισόδημα για τους γεωργούς καθώς και τη διανομή μερίσματος από τα μελλοντικά κέρδη. Το μοντέλο συνεταιρισμού που θα εφαρμοζόταν ήταν το κορπορατιστικό της φασιστικής Ιταλικής Συνομοσπονδίας Αγροτικών Συνεταιρισμών. Η Ιταλία επιδίωκε την αύξηση της αγροτικής παραγωγής στην επικράτεια των Ιονίων Νήσων. Η επίτευξη της αυτάρκειας θα επέτρεπε αφενός τη μείωση των εισαγωγών τροφίμων από την ίδια αφετέρου θα δημιουργούσε πλεονάσματα είτε για την τροφοδοσία των στρατιωτών της ή για εξαγωγές. Θα αποδείκνυε όμως και την ανωτερότητα του ιταλικού φασιστικού κρατικού μηχανισμού, ο οποίος μπορούσε να μεταφυτεύσει τα επιτεύγματά του σε μια καθυστερημένη αγροτική περιφέρεια και να την εκσυγχρονίσει. Στις εφημερίδες διακηρυσσόταν ότι ο Parini εγκαινιάζε τη Νέα Αγροτική Οικονομία για τα Ιόνια Νησιά και ταυτόχρονα κατέλυε όλες τις πατροπαράδοτες οικονομικές αντιλήψεις. Σε αυτή τη Νέα Αγροτική Οικονομία ο αγρότης θα ήταν απαλλαγμένος από τις δυνάμεις του αχαλίνωτου φιλελευθερισμού που ευνοούσε τους κεφαλαιοκράτες και τους βιομήχανους και θα παρήγαγε μεγαλύτερες ποσότητες προς το συμφέρον του συνόλου. Πλέον οι παλιές κεφαλαιοκρατικές σχέσεις θα αντικαθίσταντο από μια συμμαχία αγροτών, επιστημόνων και του κεφαλαίου. Το κράτος θα αντικαθιστούσε τους κερδοσκόπους με τους νόμους του. Αποφασίστηκε η χορήγηση στους αγρότες διά μέσου του Consorzio Agrario σπόρων, λιπασμάτων, εργαλείων και άλλων διευκολύνσεων για την επέκταση της καλλιεργούμενης γης και την εντατικοποίηση της καλλιέργειας. Αρχικά η κίνηση αυτή βρήκε απήχηση στον αγροτικό κόσμο. Η συνέχεια όμως δεν δικαίωσε τις

¹⁰⁶ *Gazzeta Ionica*, «Η σύσταση & ο τρόπος της λειτουργίας του αγροτικού συν/σμού των Ιονίων Νήσων», 30/12/1941· Στέλιος Περικλής Καράβης, *Η ιταλική κατοχή στην Ελλάδα (1941-1943): η πολιτική επιβολής και καταστολής από την XI στρατιά*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2015, σ. 147· Κώστας Δαφνής, *ό. π.*

προσδοκίες και τους στόχους που είχαν θέσει οι ιταλικές κατοχικές αρχές και το σχέδιο οδηγήθηκε σε αποτυχία. Ο λόγος ήταν η διαφθορά που επικρατούσε στις ιταλικές υπηρεσίες. Αν και εισήχθησαν στα Επτάνησα σημαντικές ποσότητες σπόρων, θειικού χαλκού και λιπασμάτων που προορίζονταν για τις γεωργικές καλλιέργειες, οι διευθυντές και τα στελέχη του Consorzio Agrario τελικά χορήγησαν τα παραπάνω εμπορεύματα σε ντόπιους συνεργάτες των ιταλικών αρχών, οι οποίοι τα μεταπώλησαν στους γεωργούς σε πολλαπλάσιες τιμές. Το σκάνδαλο αποκάλυψε τη διαφθορά που βασίλευε στην ιταλική κατοχική διοίκηση. Η ιταλική πλευρά άλλαξε στάση και άρχισε να χορηγεί τα παραπάνω είδη ως αντάλλαγμα στους γεωργούς που πειθαρχούσαν και παρέδιδαν την παραγωγή τους.¹⁰⁷

Τα Ιόνια νησιά ήταν μια από τις σημαντικότερες ελαιοπαραγωγικές περιφέρειες της Ελλάδας. Οι αρχικές επιτάξεις του ελαιόλαδου έδωσαν τη θέση τους σε μια σειρά αναγκαστικών νομοθετημάτων που στόχευαν στον πλήρη έλεγχο της παραγωγής του. Η εμπορία του ελαιόλαδου απαγορευόταν εντός των Ιονίων Νήσων, η δήλωση της παραγωγής γινόταν υποχρεωτική καθώς και η παράδοσή της στις ιταλικές κατοχικές αρχές ενώ προβλέπονταν ποινές για όσους αρνούνταν να υπακούσουν. Ο Parini δήλωνε ότι η Νέα Αγροτική Οικονομία θα εγκαινιαζόταν στον τομέα της ελαιοπαραγωγής. Με το υπ. αριθ. 54 διάταγμα η συγκέντρωση του ελαιόλαδου γινόταν υποχρεωτική. Ακολούθησε η θέσπιση συμπληρωματικών μέτρων, όπως η απογραφή όλων των ελαιοτριβείων και η εγκατάσταση σε αυτά μελών της ιταλικής Finanza, καθώς και ο καθορισμός από τις ιταλικές κατοχικές αρχές της τιμής και πώλησης του ελαιόλαδου. Οι αρνητικές συνέπειες εμφανίσθηκαν άμεσα και το ελαιόλαδο εξαφανίσθηκε από την επίσημη αγορά και διέρρευσε στη μαύρη και η τιμή του αυξήθηκε κατακόρυφα.¹⁰⁸ Στη συνέχεια οι ιταλικές αρχές εξαπέλυσαν ένα κυνήγι για την ανεύρεση και κατάσχεση του κρυμμένου ελαιόλαδου. Τα κατασταλτικά μέτρα σε συνδυασμό με την υψηλή φορολογία είχε ως αποτέλεσμα σημαντικό μέρος της σοδειάς της ελιάς να μην παίρνει τον δρόμο για τα ελαιοτριβεία. Οι παραγωγοί με πρωτόγονα μέσα παρήγαγαν το λάδι στο σπίτι τους.¹⁰⁹ Αυτό θα ανταλλάσσόταν με σάρι ή καλαμπόκι στην Αλβανία¹¹⁰ και τη Δυτική Ελλάδα (Ξηρόμερο).

«Μετά αναγκαστήκαμε, τι να κάνουμε, αφού μας χρέωνε με το λάδι από το ληοτριβείο και το κοπανίζαμε μέσα στις εληές, στο καζάνι, έτσι... κι απέ τις βάνουμε σ' ένα τσουβάλι και κάναμε έτσι να πέσει το λάδι... Φύλαγες να πέσει... το μαζεύαμε με το κουταλάκι». «Το λάδι τότε το αλλάζαν με σάρι από την Αλβανία. Φεύγαν από την Κασσιόπη και πήγαιναν απέναντι στο Εξαμήλι (Αλβανία)». Στην ερώτησή μου πως αντιμετώπιζαν τα ιταλικά και γερμανικά περιπολικά η απάντηση που θα λάμβαναν ήταν: «συνήθως πραγματοποιούσαν τη μεταφορά μέρες που έβρεχε ή δεν είχε αστροφεγγιά. Από εκεί που πήγαιναν δεν μπορούσαν να τους πιάσουν ποτέ ούτε οι Ιταλοί ούτε οι Γερμανοί. Ήταν στενά περάσματα. Και είναι τα ίδια που από το 90' μέχρι

¹⁰⁷ *Gazzeta Ionica*, «Η νέα αγροτική οικονομία», 1/11/1941 Ντίνος Κονόμος, ό. π., σ. 83.

¹⁰⁸ Τα παραπάνω διάταγμα δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα, βλ. *Ionio*, «Απαγόρευσις του εμπορίου του ελαίου. Διάταγμα υπ' αριθ. 29. Διατάσσομεν», 15/9/ 1941. Παραθέτεται στο βλ. Ντίνος Κονόμος, ό. π., σσ. 81 – 91.

¹⁰⁹ Παρατίθεται στο: βλ. Μαρία Θανοπούλου, *Η προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2000, σσ. 193 -194.

¹¹⁰ Ν.Σ, Αθήνα, 17 Σεπτέμβρη 2016.

σήμερα ακολουθούν οι Αλβανοί για να περάσουν απέναντι. Το τελευταίο να το γράφεις...»

Η έκταση αυτής της μορφής μαύρης αγοράς, της ανταλλακτικής, έλαβε μαζικές διαστάσεις, όπως παραδέχθηκαν και οι ίδιοι οι Ιταλοί. Οι ποσότητες που ανακάλυψαν οι Ιταλοί καραμπινιέροι ήταν πάρα πολύ μικρές. Η προσπάθεια των ιταλικών κατοχικών αρχών να ανταγωνιστούν την ανταλλακτική οικονομία προσφέροντας ως αντάλλαγμα εκτός από χρήματα και σάρι, ζυμαρικά, ζάχαρη και φάρμακα απέτυχε. Ο αγρότης των Ιονίων Νήσων δεν αντάλλαξε το ελαιόλαδό του με προϊόντα κατώτερης αξίας, τα οποία προέρχονταν από τον Ιταλό κατακτητή και σκοπό είχαν την κάλυψη των αναγκών του¹¹¹. Την ίδια ώρα Ιταλοί αξιωματούχοι συνεργάζονταν στενά με Έλληνες εμπόρους χορηγώντας στους τελευταίους επίσημες άδειες για εμπορεία του ελαιόλαδου στην ηπειρωτική Ελλάδα. Ο ίδιος ο Parini συμμετείχε ενεργά σε αυτά τα δίκτυα μαύρης αγοράς.¹¹²

«... ο ίδιος με συνεργάτην του Έλληνα εκ Χίου, δια του συστήματος εκδόσεως αδειών ελαίου ή σάπωνος εκ Κέρκυρας διά την ηπειρωτικήν Ελλάδα, ενήργει μαύρην αγοράν και απεκόμιζεν αθέμιτα κέρδη εις χρυσόν, ως εκ της χαμηλής τιμής κτήσεως των εμπορευμάτων εν Κερκύρα και της υψηλής εις χρυσόν τιμής πωλήσεως τούτων εις την τότε λειμώτουςαν ηπειρωτικήν Ελλάδα».¹¹³

Τον Απρίλιο του 1942 ο Parini ανήγγειλε την εισαγωγή της Isole Ionio, της Ιονικής Δραχμής, στα Επτάνησα. Στα Ιόνια νησιά έως τότε κυκλοφορούσαν παράλληλα η ελληνική και η μεσογειακή δραχμή. Αν και είχαν εκφραστεί αντιρρήσεις από μέλη της ιταλικής κυβέρνησης, όπως ο Ciano, τα οποία υποστήριζαν την αντικατάσταση της ελληνικής δραχμής από την ιταλική λιρέτα, όπως είχε γίνει στο Μαυροβούνιο, υιοθετήθηκε η λύση της έκδοσης τοπικού νομίσματος. Η εισαγωγής της ιταλικής λιρέτας είχε ένα μειονέκτημα. Αυτό ήταν ότι οι δαπάνες κατοχής για τα Ιόνια νησιά έπρεπε να καλυφθούν από τον ιταλικό προϋπολογισμό. Αντίθετα η εισαγωγή ενός τοπικού νομίσματος εξυπηρετούσε καλύτερα τις πολιτικές επιδιώξεις της Ιταλίας για την σταδιακή προσάρτηση των Ιονίων Νήσων, θα προκαλούσε μικρότερες αντιδράσεις από τη Γερμανία και την ελληνική κατοχική κυβέρνηση και θα περιόριζε τον αχαλίνωτο πληθωρισμό. Η αντικατάσταση της ελληνικής και της μεσογειακής δραχμής με το νέο νόμισμα ήταν υποχρεωτική. Οι ιταλικές αρχές πρόβαλαν την εισαγωγή του νέου νομίσματος ως αφετηρία της σταθεροποίησης και της ανάπτυξης της οικονομίας των Ιονίων Νήσων. Το νέο νόμισμα θα προσέφερε πολλά οφέλη στον κάτοχό του, ο οποίος θα είχε την δυνατότητα να συναλλάσσεται με αυτό σε όλη την επικράτεια της Ιταλικής Αυτοκρατορίας και θα του παρείχε ένα βιοτικό επίπεδο ανάλογο με εκείνο της Ηπειρωτικής Ιταλίας. Τη συγκέντρωση και την αντικατάσταση των δραχμών την ανέλαβε το Cassa Speciale per le Isole Jonie. Παρά τις διακηρύξεις, το νέο νόμισμα δεν ήταν εγγυημένο από το Ιταλικό Θησαυροφυλάκιο και αρχικά η

¹¹¹ «Ειδοποιούμεν τους ελαιοπαραγωγούς και ελαιεμπόρους ότι αι κατασχέσεις ελαίου το οποίον ούτοι δεν προσφέρουν εις τα συγκεντρώσεις και επιζητούν να το εξάγουν λαθρεμπορικώς εις την Ελλάδα και εις την Αλβανίαν, ανήλθεν ήδη εις σεβαστά ποσά... Το έλαιον το παραγόμενον εις Ιονίους Νήσους εξαιρέσει των αναγκών της επιτοπίου καταναλώσεως δέον να συγκεντρωθή και να αποσταλή εις την Ιταλίαν εις μερικήν ανταλλαγάν του σίτου, ζυμαρικών, ορύζης, φαρμάκων, ζακχάρεως και λοιπών ειδών τα οποία μας αποστέλλει η Ιταλία». Η εν λόγω ανακοίνωση δημοσιεύτηκε στην . Παραθέτεται στο, Ντίνος Κονόμος, *ό. π.*

¹¹² Σπύρος Λουκάτος, *ό. π.*, σσ. 231 -232 · Ντίνος Κονόμος, *ό. π.*, σ. 99.

¹¹³ *Ο. π.*

αντικατάσταση θα περιοριζόταν στις 20.000 δραχμές ανά δικαιούχο και άλλες τόσες για κάθε μέλος της οικογένειάς του, για τους κάτοικους των πόλεων, ενώ για τους κάτοικους των χωριών αυτό το ποσό θα περιοριζόταν στις 10.000 ανά μέλος της οικογένειας. Η πολιτική αυτή είχε ως συνέπεια τον έλεγχο του τραπεζικού συστήματος από την Ιταλία ενώ οι βιοτικές συνθήκες των κατοίκων επιδεινώθηκαν.¹¹⁴

Στα νησιά του Αιγαίου οι ανάλογοι πολιτικοί στόχοι της Ιταλίας για προσάρτηση δεν είχαν ανάλογη επιτυχία, επειδή η Γερμανία δεν το επέτρεψε. Νησιά όπως η Λήμνος, η Λέσβος και η Χίος είχαν στρατηγική σημασία για τη Γερμανία. Ύστερα από συμφωνία του Βερολίνου με τη Ρώμη στις 5 Μαΐου 1941, οι Κυκλάδες και οι Σποράδες παραχωρήθηκαν στον έλεγχο της Ιταλίας. Ένα ιταλικό στρατιωτικό απόσπασμα από τα Δωδεκάνησα κατέλαβε το νησί της Σύρου. Η ιταλική κατοχή των Κυκλάδων είχε ξεκινήσει. Η διαφορά όμως ήταν ότι στρατιωτικά οι Κυκλάδες ανήκαν στη *Superegeo*, την Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση Αιγαίου, και όχι στη *Supergrecia*, την Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση Ελλάδας. Ο διοικητής της *Superegeo* ναύαρχος *Campioni* ήταν ταυτόχρονα διοικητής των Δωδεκανήσων, ενώ ο Ιταλός Πληρεξούσιος *Ghigi* ήταν υπεύθυνος μόνο για την πολιτική διοίκησης της ηπειρωτικής Ελλάδας με εξαίρεση τα Ιόνια Νησιά, τις Σποράδες και τις Κυκλάδες. Τον Αύγουστο του 1941 το Ιταλικό Υπουργείο των Εξωτερικών έστειλε οδηγία στον ναύαρχο *Campioni*, σύμφωνα με την οποία θα ξεκινούσε η διαδικασία απόσπασης των νησιών από την Ελλάδα, ώστε να δημιουργηθεί μια *de facto* κατάσταση.¹¹⁵

Η πολιτική της απόσπασης, το *distacco*, δεν ήταν άμεση και εφαρμόστηκε ένα καθεστώς ημιπροσάρτησης των νησιών ως ενδοχώρα του *Possedimento*, δηλαδή των Δωδεκανήσων. Η διοίκηση των Κυκλάδων ανατέθηκε στο *Ufficio Affari Civili*, το Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων της *Superegeo*, δηλαδή της στρατιωτικής διοίκησης Αιγαίου. Η συγκεκριμένη υπηρεσία ήταν το ενδιαμέσο όργανο μεταξύ του *Campioni* με τις τοπικές διοικήσεις. Η πολιτική του *distacco* συνοδεύτηκε με οικονομικά μέτρα τα οποία αποσκοπούσαν στην αποκοπή των νησιών των Κυκλάδων από το εμπόριο με το ελληνικό κράτος. Οι ελληνικές δραχμές αποσύρθηκαν και κυκλοφόρησαν οι μεσογειακές δραχμές και εφαρμόστηκε πολιτική διατιμήσεων, η *calmierì*, σε όλα τα είδη πρώτης ανάγκης όπως τα τρόφιμα με τη δικαιολογία ότι σκοπός ήταν να αποφευχθεί ο πληθωρισμός της ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι χαμηλές τιμές είχαν αποτέλεσμα να εξαφανισθούν όλα τα προϊόντα από την επίσημη αγορά. Παράλληλα στις Κυκλάδες ιδρύθηκε μια ιταλική εταιρία *clearing CIOM*.¹¹⁶

Οι εξαγωγές τροφίμων προς την ηπειρωτική Ελλάδα απαγορεύθηκαν. Οι ιταλικές αρχές υποσχόνταν ότι θα απέτρεπαν τις ελλείψεις σε είδη πρώτης ανάγκης σε μια απομονωμένη οικονομία, όπως αυτή των Κυκλάδων, που δεν ήταν πλεονασματική και εξαρτιόταν από τις εισαγωγές και θα πετύχαιναν την αυτάρκεια. Παράλληλα ο *Duca*, στρατιωτικός διοικητής των Κυκλάδων, επέβαλε την υποχρεωτική καλλιέργεια όλων των διαθέσιμων εκτάσεων με δημητριακά, όσπρια και πατάτες. Οι

¹¹⁴ Στέλιος-Περικλής Καράβης, *ό. π.*, σσ. 159-164· Φωκός Κοσμετάτος, *ό. π.*, σσ. 11-24· Ντίνος Κονόμος, *ό. π.*

¹¹⁵ Sheila Lecoeur, Το νησί του Μουσολίνι. Φασισμός και ιταλική κατοχή στη Σύρο, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009, σσ. 59-63.

¹¹⁶ Γεωργία Τζαβάρα, Κοινωνική γεωγραφία της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944). Η δημογραφική συμπεριφορά του ελληνικού πληθυσμού & τα θύματα της πείνας, τ. Α', Α δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2017, σσ. 608- 614· Davide Rodogno, *ό. π.*, σ. 241.

γεωργοί που δήλωσαν ότι θα καλλιεργούσαν γεώμηλα ήταν υποχρεωμένοι να το πράξουν ειδάλλως θα τιμωρούνταν όχι από τα αστικά δικαστήρια αλλά από το Στρατοδικείο. Η πλούσια αλιεία των Κυκλάδων τέθηκε υπό ιταλικό έλεγχο. Όλα τα προϊόντα της αλιείας έπρεπε να μεταφέρονται υποχρεωτικά στη Σύρο και απαγορευόταν από εκεί να φορτωθούν σε άλλα πλοία ενώ επιβλήθηκαν βαριά πρόστιμα. Η εμπορία ψαριών τέθηκε υπό την επίβλεψη των Ιταλών και απαγορεύθηκε η πώλησή τους στην υπαίθρια αγορά δίχως άδεια από τη στρατιωτική διοίκηση. Ο έλεγχος ήταν τόσο στενός, ώστε οι περισσότεροι ψαράδες δεν μπορούσαν να πάρουν μαζί τους ψάρια για τις οικογένειές τους. Επιπλέον ο θερισμός και το αλώνισμα πραγματοποιούνταν υπό τον ιταλικό έλεγχο και θεσπίστηκε υποχρεωτική απογραφή στους μύλους.¹¹⁷

Οι Κυκλάδες ήταν μια περιφέρεια που οι γεωργικοί πόροι της ήταν περιορισμένοι και εξαρτιόνταν από τις εισαγωγές τροφίμων. Η ιταλική κατοχική διοίκηση εφάρμοσε την πολιτική του *ammasi*, δηλαδή της επίταξης. Με διάταγμα τον Οκτώβριο του 1941 τα νοικοκυριά διατάχθηκαν να δηλώσουν τα αποθέματα τροφίμων που είχαν στην κατοχή τους. Η αγορά τροφίμων απευθείας από τους αγρότες απαγορεύθηκε. Τα νοικοκυριά επιτρεπόταν να έχουν μόνο 1,3 κιλά αλεύρι, 1 οκά ζυμαρικά ή ρύζι, 1 ½ οκά όσπρια, 1 οκά λάδι, ½ οκά ζάχαρη και βούτυρο, 1 οκά σταφίδες, 1 ½ οκά πατάτες και ½ σαπούνι για κάθε μέλος της οικογένειας. Η Finanza είχε το δικαίωμα να εισέρχεται στα σπίτια να πραγματοποιεί έρευνα και να επιτάσσει τα τρόφιμα που υπερέβαιναν το επιτρεπόμενο όριο. Οι καταχρήσεις ήταν συνηθισμένο φαινόμενο. Οι ιταλικές κατοχικές αρχές διεκήρυσσαν ότι η πολιτική του *ammasi*, δηλαδή η επίταξη αγροτικών προϊόντων, σκοπό είχε τη δικαιότερη κατανομή της παραγωγής των Κυκλάδων ή την ανταλλαγή της με άλλα είδη, για να αντιμετωπιστούν οι ελλείψεις. Όμως μεγάλο μέρος της στάλθηκε στα Δωδεκάνησα ή χρησιμοποιήθηκε για την τροφοδοσία των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων που βρίσκονταν στις Κυκλάδες. Οι γεωργοί δεν πείστηκαν ότι τα τρόφιμα θα διανέμονταν ακριβοδίκαια. Οι πολύ χαμηλές τιμές με τις οποίες αποζημίωναν οι Ιταλοί τους παραγωγούς έδειχναν το αντίθετο. Στη συνείδηση των γεωργών το *ammasi* ήταν ένα καταναγκαστικό μέτρο που στόχο είχε την υφαρπαγή της παραγωγής τους. Μεγαλύτερο πρόβλημα αντιμετώπισαν οι μικροί γεωργοί, οι οποίοι σε αντίθεση με τους μεγάλους δεν μπορούσαν να δωροδοκήσουν τις ιταλικές κατοχικές αρχές. Το τμήμα της παραγωγής που είχε αποκρυφθεί όδευε στη μαύρη αγορά και όχι στην ακριβοδίκαια διανομή με το δελτίο. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες Ιταλοί αξιωματικοί πουλούσαν ποσότητες τροφίμων, όπως το ελαιόλαδο, σε πολλαπλάσιες τιμές από αυτές των *calmier* με απώτερο σκοπό τον προσωπικό τους πλουτισμό. Το διάταγμα του *Campioni* ότι θα δημεύονταν ακόμη και τα οικογενειακά αποθέματα σε περίπτωση απόκρυψης ή εξαγωγής της σοδειάς δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα.¹¹⁸

Τα τρόφιμα, όπως και τα μεταλλεύματα, ενδιέφεραν ιδιαίτερα την Ιταλία. Οι κατοχικές αρχές της Ρόδου, αν και απαγόρευαν τις εξαγωγές τροφίμων προς την Ελλάδα, τις επέτρεψαν προς τη Ρόδο. Η παραγωγή λαχανικών των Κυκλάδων, η οποία προπολεμικά εξαγόταν στο εσωτερικό της χώρας, πλέον δεν επιτρεπόταν να αποσταλεί στην ενδοχώρα της κατοχικής Ελλάδας. Οι εξαγωγές τροφίμων προς την

¹¹⁷ Sheila Lecouer, *ό. π.*, σσ. 122-130, 277-230.

¹¹⁸ Sheila Lecouer, *ό. π.*

ηπειρωτική Ελλάδα έγιναν υπό τη μορφή ανταλλαγής με άλλες περιφέρειες της χώρας. Αυτή η διαδικασία δεν ήταν πάντα επιτυχής επιδεινώνοντας το διατροφικό έλλειμα. Οι ιταλικές κατοχικές αρχές, εκτός από τα κατασταλτικά μέτρα εκμεταλλεύτηκαν τις παραγωγικές ιδιαιτερότητες των Κυκλάδων και τις ελλείψεις σε τρόφιμα των τοπικών κοινωνιών και εφάρμοσαν μεθόδους αντιπραγματισμού για να αποκτήσουν τα αποθέματα που κρατούσαν οι παραγωγοί. Ανά δίμηνο χορηγούσαν μια οκά αλεύρων κατά κεφαλή με αντάλλαγμα το κρασί, το ελαιόλαδο και τυροκομικά προϊόντα και το γάλα για την τροφοδοσία των ενόπλων δυνάμεων που βρίσκονταν στα νησιά.¹¹⁹

Όσον αφορά τη μείζονα περιφέρεια της Πίνδου, ο Ciano είχε ζητήσει από τον Ribbentrop να ενσωματωθεί στην Αλβανία στις 21 Απριλίου 1941. Ο Ribbentrop ρώτησε τον Ciano πόσοι Αλβανοί κατοικούσαν στην Πίνδο. Ο τελευταίος αναγκάστηκε να παραδεχθεί ότι η περιοχή κατοικούνταν εξ' ολοκλήρου από Έλληνες. Ο Ribbentrop απάντησε ότι η Ελλάδα δεν ήταν η ίδια περίπτωση με τη Γιουγκοσλαβία και οι αποφάσεις για τα σύνορα θα λαμβάνονταν μετά τη λήξη του πολέμου. Η Ιταλία πριν την έκρηξη του πολέμου είχε ετοιμάσει ένα φάκελο για το «βλάχικο ζήτημα». Σύμφωνα με τις ιταλικές απόψεις, οι Βλάχοι που κατοικούσαν στη Θεσσαλία και τη Δ. Μακεδονία ήταν απόγονοι Ρωμαίων στρατιωτών, ανέρχονταν στους 500.000 και ήταν η πιο σημαντική μειονότητα στην Ελλάδα. Ο Αλκιβιάδης Διαμαντής, μέλος της βλάχικης κοινότητας, μετέβηκε στην Ιταλία λίγο πριν την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου και είχε επαφές με στελέχη του φασιστικού κόμματος. Οι κύριοι άξονες της πολιτικής του Διαμαντή ήταν α) ο προσεταιρισμός όσον το δυνατόν μεγαλύτερου μέρους του βλάχικου στοιχείου, β) η δημιουργία του Πριγκιπάτου της Πίνδου με ηγέτη τον ίδιο υπό την προστασία της Ιταλίας και γ) η ίδρυση και η στελέχωση με οπαδούς του ενός ένοπλου σώματος, της «Ρωμαϊκής Λεγεώνας».¹²⁰

Στη Θεσσαλία οι ιταλικές κατοχικές αρχές δημιούργησαν την άνοιξη του 1942 μια Επιθεώρηση η οποία σχετιζόταν με τη συλλογή της σοδειάς και τα επισιτιστικά ζητήματα. Το αρχηγείο της εγκαταστάθηκε στον Βόλο και βρισκόταν υπό την επίβλεψη των ιταλικών στρατιωτικών αρχών, οι οποίες διακήρυτταν ότι σκοπός τους ήταν ο καλύτερος συντονισμός της οικονομίας υπό το πρίσμα της βελτίωσης των σχέσεων μεταξύ της πρωτεύουσας και των επαρχιών που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία της. Οι Έλληνες αξιωματικοί επιμελητείας στη Λάρισα, τα Τρίκαλα και τη Λαμία, οι οποίοι ήταν τοποθετημένοι στους συνεταιρισμούς, πλέον θα λογοδοτούσαν στον Ιταλό αξιωματικό, ο οποίος είχε τοποθετηθεί στην Επιθεώρηση, και καθήκον του ήταν να επιβλέπει τις τοπικές επιτροπές και τα γραφεία επισιτισμού και να εκτελεί χρέη συνδέσμου με τη CdA με σκοπό τη βελτίωσή της συνεργασίας στον τομέα της εξασφάλισης τροφίμων. Η χρονική συγκυρία της ίδρυσης της Επιθεώρησης δεν ήταν τυχαία και γινόταν την παραμονή της νέας σοδειάς. Ύστερα από την αποτυχία της συλλογής του 1941 από το κατοχικό ελληνικό κράτος, οι ιταλικές στρατιωτικές αρχές δεν ήθελαν να επαναληφθεί η αποτυχία και για τη σοδειά του 1942. Η Θεσσαλία ήταν

¹¹⁹ΙΑΕΤΕ, Α1Σ32Υ1Φ19, αρ. εγγρ. 142, Απάντησις επί της υπ' αριθ.3 προτάσεως, Βερολίνο 24/9/1942· ΕΛΙΑ, Αρχείο Σμαράγδας Τσολάκη, φάκ. 2, Σέριφος 9/1942.

¹²⁰ Για περισσότερες λεπτομέρειες την πορεία και τη δράση του Αλκιβιάδη Διαμαντή, βλ. Λένα Διβάνη, Το θνησιγενές πριγκιπάτο της Πίνδου, στο ΙΜΧΑ, *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1998, σσ. 189-210. Βάσος Μαθιόπουλος, *Η ελληνική αντίσταση (1941-1944) και οι Σύμμαχοι όπως καταξιώνεται από τα επίσημα αρχεία*, β' έκδοση, Αθήνα, Παπαζήσης, 1980, σ. 125.

ο σημαντικότερος σιτοβολώνας στη ζώνη κατοχής τους και επρόκειτο να εντατικοποιήσουν του ελέγχους.¹²¹

Στις 3 Μαΐου 1942 στην έδρα της Μεραρχίας Forlì στη Λάρισα πραγματοποιήθηκε σύσκεψη με τη συμμετοχή του Σωτήριου Γκοτζαμάνη, ο οποίος θεωρούσε ότι ήταν εφικτή η συγκέντρωση 100.000-120.000 τόνων δημητριακών για την τροφοδοσία 2.000.000 κατοίκων των αστικών κέντρων. Οι μη αγροτικοί πληθυσμοί θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν τα τρόφιμα με ανταλλαγές. Οι Ιταλοί δεν ήταν σύμφωνοι και επιθυμούσαν η παραγωγή σιτηρών να διατεθεί για την τροφοδοσία και των ημιαστικών πληθυσμών της ζώνης κατοχής τους. Αυτό σήμαινε την εφαρμογή πιο σκληρών μέτρων ελέγχου της υπαίθρου. Κατά τη διάρκεια της σύσκεψης αποφασίστηκε να κρατηθούν τα στοιχεία των ανδρών του Διαμαντή. Ο Geloso διέταξε τους τοπικούς στρατιωτικούς διοικητές να χρησιμοποιήσουν τις μειονότητες ως βοηθητικές δυνάμεις των Καραμπινιέρων για τον έλεγχο του άμαχου πληθυσμού και τη διατήρηση της τάξης. Στους βλαχόφωνους οπαδούς του Διαμαντή δόθηκε οπλισμός και στολές. Αρκετοί από αυτούς δεν ήταν τα μέλη μιας καταπιεσμένης ετερόγλωσσης μειονότητας, αλλά πρώην μπράβοι των τσιφλικάδων, οι οποίοι είχαν μείνει άνεργοι ύστερα από τη διάλυση των μεγάλων τσιφλικιών κατά τον Μεσοπόλεμο. Η δράση τους δεν επρόκειτο να περιοριστεί μόνο σε αστυνομικά καθήκοντα που σκοπό είχαν τη διατήρηση της τάξης, αλλά χρησιμοποιήθηκαν και για τη συλλογή της παραγωγής και την ανεύρεση των κρυμμένων τροφίμων. Οι ιταλικές κατοχικές αρχές δεν εμπιστεύονταν την ελληνική χωροφυλακή. Οι αρχικές έρευνες επικεντρώθηκαν στην ανεύρεση όπλων. Πολλοί πρώην στρατιώτες είχαν κρατήσει το ατομικό όπλο τους όταν επέστρεψαν από το αλβανικό μέτωπο ενώ άλλοι πολίτες είχαν συλλέξει όπλα που είχε εγκαταλείψει ο ελληνικός στρατός. Ο αφοπλισμός των χωριών και η εξουδετέρωση πιθανών εστιών αντίστασης στο παρακράτημα προηγούνταν των επιχειρήσεων παράδοσης της σοδειάς. Στη συνέχεια η Βλάχικη Λεγεώνα χρησιμοποιώντας τρομοκρατικά μέσα κατά του άμαχου πληθυσμού εξαπέλυσε ένα κύμα λεηλασίας σε όλη τη Θεσσαλία και την περιοχή των Γρεβενών για να αποκτήσει όσον το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής. Σε κάθε κοινότητα επιβλήθηκε παρακράτημα στο ζωικό κεφάλαιο και κάθε χωριό έπρεπε να παραδώσει υποχρεωτικά πρόβατα και αγελάδες στους βλάχους λεγεωνάριους. Τα ιδιωτικά αποθέματα δημητριακών, τα οποία ο γεωργός τα προόριζε να τα ανταλλάξει με άλλα είδη με τον κάτοικο της πόλης, κατάσχονταν. Οι επιτάξεις δεν επρόκειτο να περιοριστούν στις αρπαγές.¹²²

Οι ιταλικές στρατιωτικές αρχές εκβίαζαν τους κτηνοτρόφους να παραδώσουν το γάλα τους σε τυροκόμους που συνεργάζονταν μαζί τους. Ο υπεύθυνος της ιταλικής στρατιωτικής επιμελητείας του νομού Λάρισας απαίτησε από την Αγροτική Τράπεζα

¹²¹ Davide Rodogno, ό. π., σσ. 208-210.

¹²² ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί. 429, αρ. φάκ. 26/4/18, «Για τη Λευτερία» Δ. Τάσου (Μπουκουβάλα) 'Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 62, «Ο Ενωμοτάρχης Γιακόπουλος Χρήστος προς την Υποδιοίκησιν Χωροφυλακής Αλμυρού», Πλάτανος 6/6/1942 'Στάυρος Αστερίου Παπαγιάννης, *Τα παιδιά της λύκαινας. Οι «επίγονοι» της 5^{ης} ρωμαϊκής λεγεώνας κατά τη διάρκεια της Κατοχής (1941-1944)*, Αθήνα, Σόκολης, 2005, σ. 78-80' Paolo Fonzi, *Heirs of the Roman Empire? Aromanians and the fascist occupation of Greece (1941-1943)*, στο Xavier Bougarel, Hannes Grandits, Marija Vulesica (eds.), *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, Λονδίνο, Routledge, 2019, σσ. 27-49' Στέλιος-Περικλής Καράβης, ό. π., σ. 207.

να πληρώσει η ίδια τα έξοδα της τυροκόμησης. Τα στελέχη της αρνήθηκαν προβάλλοντας ως δικαιολογία ότι η σχετική νομοθεσία δεν όριζε πουθενά αυτό για την Τράπεζα. Με το ΝΔ 942 η κυβέρνηση Τσολάκογλου επιχειρούσε να οργανώσει ολιγοπωλία στην παραγωγή τυριού. Πλέον η τυροκόμηση επιτρεπόταν μόνο σε εγκεκριμένα από το κράτος τυροκομεία, συνεταιρισμούς και μεγαλοκτηνοτρόφους, όπου οι κτηνοτρόφοι έπρεπε υποχρεωτικά να παραδίδουν την παραγωγή γάλατος. Η εκλογή θα γινόταν από επιτροπή αποτελούμενη από τον τεχνικό επιθεωρητή της Αγροτικής Τράπεζας, τον προϊστάμενο της Γεωργικής Υπηρεσίας, ένα αντιπρόσωπο των εμπόρων, ένα των παραγωγών και ένα τον συνεταιρισμών. Στη Λάρισα η διοίκηση της Μεραρχίας Forlì εξέδωσε διαταγή στις 17 Φεβρουαρίου 1942, η οποία, αν και δεν αναιρούσε το πνεύμα του νόμου, διόριζε μέλη της βλάχικης λεγεώνας, υποκαθιστώντας στις επιτροπές για τη συγκέντρωση του γάλατος υπηρεσίες του ελληνικού κράτους. Η περιοχή δικαιοδοσίας της Forlì εκτείνονταν από τη Λάρισα έως τη Λαμία. Οι Λεγεωνάριοι υπό την αιγίδα των Ιταλών άσκησαν ένα ασφυκτικό έλεγχο στην κτηνοτροφική παραγωγή. Σε στρατηγικές διαβάσεις εγκαταστάθηκαν ιταλικά φυλάκια, των οποίων οι άνδρες σε συνεργασία με τους λεγεωνάριους διενεργούσαν ελέγχους αν οι κτηνοτρόφοι είχαν παραδώσει την παραγωγή τους.¹²³

Τον Μάρτιο ανακοινώθηκαν στον Τύπο τα ονόματα των τυροκόμων που τους δόθηκε άδεια τυροκόμησης. Οι τελευταίοι είχαν αποκτήσει την άδεια, αφού είχαν υπογράψει δήλωση ότι θα παρέδιδαν το 25% των καθαρών κερδών τους στη Λεγεώνα, θα κατέβαλαν 25 δραχμές για κάθε οκά αλάτι που θα αποκτούσαν με μεσολάβηση της επιτροπής και 5 δραχμές για κάθε οκά τυροκομημένου γάλατος. Με αυτόν τον τρόπο η Λεγεώνα αποκτούσε έσοδα και οι τυροκόμοι μεγιστοποιούσαν τα κέρδη τους καθώς εξασφάλιζαν το γάλα στις επίσημες τιμές διατίμησης, οι οποίες ήταν πολύ χαμηλές. Η ιταλική πλευρά αποκτούσε το παραγόμενο τυρί δωρεάν. Στα τέλη του 1942 κάποια μέλη της Λεγεώνας προσπάθησαν να ασκήσουν την ίδια πολιτική και στην επαρχία των Τρικάλων. Η άρνηση των ντόπιων τυροκόμων και κτηνοτρόφων καθώς και οι κακές σχέσεις του Διαμαντή με τη διοίκηση της Μεραρχίας Pinerolo ματαίωσαν προς στιγμή την υλοποίηση του σχεδίου. Ποιος είναι ο ακριβής αριθμός τροφίμων που υφαρπάχθηκαν με αυτές τις πρακτικές και χάρη στη συνεργασία των βλάχων λεγεωνáriων δεν μπορούμε να γνωρίζουμε.¹²⁴

Την είσοδο των βουλγαρικών στρατευμάτων στην Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη την ακολούθησε η έξοδος αμάχων οι οποίοι κατέφευγαν στη γερμανική ζώνη κατοχής. Από τον Αύγουστο άρχισαν οι ατομικές και οι ομαδικές απελάσεις Ελλήνων. Οι βουλγαρικές στρατιωτικές και αστυνομικές αρχές επέβλεπαν τις απελάσεις, οι οποίες πραγματοποιούνταν υπό το πρόσχημα σαμποτάζ, απόκρυψης όπλων αλλά και κομμουνιστικών φρονημάτων. Οι πρώτοι απελαθέντες ήταν δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, στρατιωτικοί, δημόσιοι υπάλληλοι, εκπαιδευτικοί, κληρικοί, ιατροί, έμποροι και βιομήχανοι. Έως τον Αύγουστο του 1941 είχαν απελαθεί 25.000 κάτοικοι. Τον Σεπτέμβριο του 1941 ξέσπασε στη Δράμα εξέγερση, η οποία είχε οργανωθεί από τις τοπικές επιτροπές του ΚΚΕ. Η εξέγερση κατεστάλη με τα πιο βίαια μέσα και οι βουλγαρικές αρχές προχώρησαν σε ένα λουτρό αίματος ενάντια στον άμαχο πληθυσμό. Το κύμα προσφύγων, το οποίο είχε κοπάσει στις αρχές Σεπτεμβρίου 1941

¹²³ ΝΔ 942, «Περί επεξεργασίας του γάλακτος», ΦΕΚ 14Α, 28/1/1942· Σταύρος Αστερίου Παπαγιάννης, *ό. π.*, σσ. 91-102.

¹²⁴ Σταύρος Αστερίου Παπαγιάννης, *ό. π.*

χάρη στα διαβήματα της γερμανικής πλευρά, ξανάρχισε. Η περιουσία που εγκατέλειπαν όσοι έφευγαν δεινοκτόνι. ¹²⁵

Η Βουλγαρία δεν είχε αποστείλει στρατεύματα στο μέτωπο της Αφρικής ούτε κήρυξε τον πόλεμο στη Σοβιετική Ένωση και ούτε επρόκειτο να εμπλακεί σε μεγάλες στρατιωτικές επιχειρήσεις. Η οικονομική εκμετάλλευση των νέων εδαφών δεν προοριζόταν να της προσδώσει απαραίτητους πόρους για τη διεξαγωγή του πολέμου, ούτε θα υποκαθιστούσε τις υπερπόντιες εισαγωγές της, ούτε στους σχεδιασμούς της θεωρούνταν βραχύβια αλλά θα ήταν μόνιμη. Η ενσωμάτωση στη Βουλγαρία των κατακτημένων εδαφών δεν θα περιοριζόταν μόνο στη de facto πολιτική προσάρτηση των νέων επαρχιών, την κατάλυση της κυριαρχίας του ελληνικού κράτους και στην εφαρμογή πολιτισμικών πολιτικών, όπως η κατάργηση της ελληνικής γλώσσας και της εκπαίδευσης, που αποσκοπούσαν στην εθνολογική αφομοίωση. Η οικονομική ενσωμάτωση στη Βουλγαρία θα αποτελούσε τον κύριο άξονα για την επιτυχία της προσάρτησης.

Η Α. Μακεδονία και η Δ. Θράκη ήταν από τις πιο σημαντικές σιτοπαραγωγικές περιφέρειες του ελληνικού κράτους παράγοντας το 18-20 % της ετήσιας παραγωγής. Η Ελληνική Πολιτεία, όμως, δεν είχε δικαίωμα πλέον να συγκεντρώσει και να μεταφέρει τα πλεονάσματα της σοδειάς στα αστικά κέντρα της Νότιας Ελλάδας. Οι υπηρεσίες του βουλγαρικού κράτους αντικατέστησαν τις ελληνικές αποκτώντας το μονοπώλιο στη συγκέντρωση του σταριού, του αραβόσιτου, του καπνού, του ελαιόλαδου, του γάλατος και των κτηνοτροφικών προϊόντων. Οι τιμές που πληρώνονταν οι παραγωγοί ήταν κατώτερες αυτών της ελεύθερης αγοράς. Το σάρι και το καλαμπόκι αγοράστηκαν στα τρία χρόνια της κατοχής προς 5-14 λέβα για κάθε κιλό αντί για 80-120 στην ελεύθερη αγορά, οι ελιές 7-12 λέβα για κάθε κιλό, όταν η αξία του στην ελεύθερη αγορά ήταν για τις ελιές 100-150 λέβα για κάθε κιλό και 200-400 το κιλό για το ελαιόλαδο και το γάλα 2-5 λέβα. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που αγροτικά προϊόντα επιτάχθηκαν δίχως να καταβληθεί το αντίτιμο. Σε μια πρόχειρη απογραφή που έγινε τον Νοέμβριο του 1944 στην περιοχή της Ροδόπης αποδείχθηκε ότι είχαν κατασχεθεί 24.700.000 κιλά σάρι, 8.200.000 κιλά καλαμπόκι, 4.500.000 κιλά σίκαλη, 2.000.000 κιλά φασόλια, 660.000 κιλά ρεβύθια, 1.800.000 γάλα, 600.000 κιλά πατάτες, 5.000.000 κιλά λαχανικά, 40.000 κιλά μέλι, 600.000 κιλά ελιές, 25.000 κιλά ελαιόλαδο, 100.000 κιλά ξηροί καρποί. ¹²⁶

Το βουλγαρικό Υπουργείο των Εσωτερικών εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία πληροφορούσε τους κάτοικους της Σόφιας ότι επιτρέπονταν ο εποικισμός των κατεχόμενων εδαφών από άτομα βουλγαρικής καταγωγής, τα οποία θα ήταν φιλόπονα, τίμια και έμπιστα. Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός Φίλωφ σε συνέντευξή του στην εφημερίδα Μπέντσεν Τσάϊτουγκ τον Νοέμβριο του 1941 ανακοίνωσε το εποικιστικό πρόγραμμα στο Αιγαίο Πέλαγος στα πλαίσια της πολιτικής αυτάρκειας της Βουλγαρίας. Στους έποικους θα δίνονταν μια σειρά από κίνητρα, όπως η δωρεάν

¹²⁵ BA-MA, RW 40/160, "Befehlshaber Saloniki-Agais", "Monatlicher Verwaltungsbericht – August 1941", 4/9/1941 'Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα...*, ό. π., σσ. 93-101' Xanthippi Kotzageorgi, G. Kazamias, The Bulgarian occupation of the prefecture of Drama (1941–1944) and its consequences on the Greek population, στο *Balkan Studies*, Vol. 35 No. 1 (1994), σσ. 81-112.

¹²⁶ *Η Μαύρη Βίβλος των βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Ανατολικήν Μακεδονία και Δυτικήν Θράκην 1941-1944, Έκθεσις των καθηγητών πανεπιστημίων Αθηνών Θεσσαλονίκης*, Αθήναι, 1945, σσ. 32-33.

μεταφορά των ανθρώπων, των εργαλείων, των οικιακών σκευών, των τροφίμων και των σπόρων για τη σπορά. Το ποιο σημαντικό απ' όλα ήταν η πώληση γης και κατοικιών ενώ παράλληλα ευνοϊκοί οικονομικά όροι απόκτησης θεσπίστηκαν ως δέλεαρ. Οι έποικοι θα αποπλήρωναν μόνο το 65% της πραγματικής τιμής των κτημάτων και των κατοικιών που θα αποκτούσαν άτοκα σε ένα διάστημα 15 ετών και θα τους δίνονταν και μακροπρόθεσμα δάνεια για τα έξοδα εγκατάστασης. Παράλληλα θα απαλλάσσονταν από τη φορολογία για τις κατοικίες και τη γη που τους παραχωρήθηκε για δύο έτη. Για τους έποικους που κατάγονταν από τα κατακτηθέντα εδάφη και δεν είχαν αποζημιωθεί για τις περιουσίες τους με όσα προέβλεπε το βουλγαροελληνικό σύμφωνο Καφαντάρη είχε ληφθεί ειδική πρόνοια και δίνονταν επιπλέον προνόμια, δηλαδή η δωρεάν παραχώρηση της γης και των κατοικιών. Οι ενδιαφερόμενοι έπρεπε να υποβάλουν αίτηση στον δήμο της Σόφιας έως τις 15 Δεκεμβρίου 1941. Σύμφωνα με τον βουλγαρικό Τύπο ο αριθμός των ενδιαφερομένων ήταν τόσο μεγάλος, ώστε εξαντλήθηκε ο αριθμός των αιτήσεων. Ο εποικισμός δεν έγινε με την τάξη που επιθυμούσε το βουλγαρικό κράτος. Αρκετοί έποικοι εγκαταστάθηκαν δίχως να έχουν λάβει την άδειά του, δεν περιλαμβάνονταν στους καταλόγους και δεν πληρούσαν τα κριτήρια που είχε θεσπίσει το βουλγαρικό κράτος.

127

Όλες οι γεωργικές υπηρεσίες αναδιοργανώθηκαν κατά τα βουλγάρικα πρότυπα στελεχωμένες με έμπειρο προσωπικό από τη Βουλγαρία, στο οποίο ανατέθηκε η καταγραφή της γης που είχε εγκαταλειφθεί από τους Έλληνες, και άρχισαν να προετοιμάζονται για τη μεταβίβαση τους στους έποικους. Οι βουλγάρικες αρχές επικέντρωναν τις προσπάθειές τους στην εντατική καλλιέργεια και σπορά και αισιοδοξούσαν ότι μπορούσαν το 1942 να καλλιεργηθούν επιπλέον 750.000 στρέμματα, πέραν των ήδη 1.500.000. Ειδικός Επίτροπος για θέματα καλλιέργειας διορίστηκε για την περιοχή του Αιγαίου και δημιουργήθηκε σταθμός παραγωγής σπόρων. Όλες οι εκτάσεις που ανήκαν στο ελληνικό κράτος, είτε επρόκειτο για γη που βρίσκονταν σε κατάσταση αγρανάπαυσης ή ιδιοκτησία κρατικών ινστιτούτων καθώς και η ιδιοκτησία οικονομικών παραγόντων της μουσουλμανικής μειονότητας, η οποία βρισκόταν σε κατάσταση αγρανάπαυσης, προετοιμάσθηκαν για να σπαρθούν την άνοιξη. Ο Στιγιάννωφ ενημέρωσε αυτοπροσώπως τον Υπουργό Γεωργίας Κούσεφ.¹²⁸

Στις αρχές του 1942 το βουλγαρικό Υπουργείο Οικονομικών απαίτησε να εισπραχθούν από το βουλγαρικό κράτος όλοι οι φόροι του ελληνικού δημοσίου και να αποπληρωθούν έως τις 30 Απριλίου 1942 οι οφειλές που έληγαν την 1^η Ιουλίου. Η Εθνική Τράπεζα της Βουλγαρίας θα αναλάμβανε να εισπράξει τις απαιτήσεις της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και της Τράπεζας της Ελλάδας στην ισοτιμία 0,54 λέβα προς 1 δραχμή ενώ η Βουλγαρική Συνεταιρική Τράπεζα τις οφειλές της Αγροτικής Τράπεζας. Παρά το διάβημα της κατοχικής κυβέρνησης προς τον πληρεξούσιο του Ράιχ για την Ελλάδα Gunter Altenburg για τις οικονομικές συνέπειες που θα είχε η παραπάνω ενέργεια στη ζωή του άμαχου πληθυσμού, ο τελευταίος όχι μόνο δεν παρέμβηκε αλλά συμπαρατάχθηκε με την ανακοίνωση της βουλγάρικης πλευράς ότι

¹²⁷ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 4.2, αρ. πρωτ. 698, «Η Μεγάλη Βουλγαρία Αναδιωργανούμενη», 17/12/1941 Θεσσαλονίκη, «Εποικισμός και αγροτική εγκατάστασις εις την περιοχήν του Αιγαίου», Σόφια, 7/12/1941, αρ. πρωτ. 814, Σόφια 16/12/1941.

¹²⁸ Ο. π. αρ. πρωτ, 3, «Περί σποράς εις την περιοχήν του Αιγαίου», Θεσσαλονίκη 1/1/1942.

οι φόροι αυτοί δεν προέρχονταν από προηγούμενα οικονομικά έτη και αφορούσαν μόνο την περίοδο της βουλγαρικής κατοχής.¹²⁹

Το βουλγαρικό Υπουργείο Γεωργίας προκειμένου να επισπεύσει τις πολιτικές που είχε ήδη δρομολογήσει για τα «απελευθερωμένα εδάφη», όπως τα αποκαλούσε, προχώρησε στην αποκέντρωση των γεωργικών υπηρεσιών του. Δύο νέες αγροτικές διευθύνσεις θα δημιουργούνταν μια για τη Μακεδονία με έδρα τα Σκόπια και μια στη Θράκη με έδρα την Ξάνθη στελεχωμένες με 25 άτομα ειδικό προσωπικό η κάθε μια και ξεχωριστό διευθυντή. Οι δύο διευθύνσεις θα αναζητούσαν και θα καθόριζαν την ακίνητη περιουσία που είχαν εγκαταλείψει οι Έλληνες και οι Σέρβοι, για να χρησιμοποιηθεί για τον μελλοντικό εποικισμό. Ο γενικός διοικητής της περιοχής του Αιγαίου στρατηγός Γκερτζίκωφ εξέφρασε την αισιοδοξία του ότι μπορούσαν να καλλιεργηθούν 750.000 επιπλέον στρέμματα για το 1942. Τον Απρίλιο του 1942 ο Βούλγαρος Γενικός Επιθεωρητής του Υπουργείου Γεωργίας Μπαΐλωφ επισκέφτηκε την περιοχή του «Μπελαμόρε» για να επιβλέψει ο ίδιος τη σπορά του αραβόσιτου. Στις 10 Ιουνίου η Βουλγάρικη κυβέρνηση ψήφισε τον νόμο περί «Υπηκοότητας στα Απελευθερωμένα Εδάφη του 1941». Σύμφωνα με το άρθρο τέσσερα όλοι οι Έλληνες και οι Γιουγκοσλάβοι πολίτες που δεν ήταν βουλγάρικης καταγωγής και ήταν μόνιμοι κάτοικοι τη στιγμή που εκδόθηκε ο νόμος θεωρούνταν πλέον Βούλγαροι υπήκοοι εκτός και από αυτούς που είχαν δηλώσει πριν την 1 Απριλίου 1942 ότι επιθυμούσαν να διατηρήσουν τη βουλγαρική υπηκοότητα ή είχαν μεταναστεύσει έως τότε. Παράλληλα από τις 11 Ιουνίου όλα τα βοσκοτόπια και τα δάση είτε ήταν κρατικά είτε ανήκαν σε ευαγή ιδρύματα ή σε ιδιώτες περιέρχονταν υποχρεωτικά στην κυριότητα του βουλγαρικού κράτους.¹³⁰

Οι νόμοι αυτοί προκάλεσαν ένα νέο κύμα εξόδου κυρίως ανάμεσα στη νεολαία κυρίως στις αρχές του 1943. Οι βουλγαρικές αρχές δεν πρόβαλαν εμπόδια σε όσους εγκατέλειπαν τη βουλγαρική ζώνη κατοχής. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ελλείψεις σε εργατικά χέρια οι βουλγάρικες αρχές προχώρησαν στην πολιτική επιστράτευση των κατοίκων. Οι δήμαρχοι και οι κοινοτάρχες ανέθεσαν τον θεισμό των εγκαταλειμμένων αγρών στους κάτοικους των κοινοτήτων, οι οποίοι μετέφεραν τη σοδειά στις κοινότητες. Εκεί πραγματοποιούνταν ο αλωνισμός με τη χρήση αλωνιστικών μηχανών, οι οποίες εισέπρατταν ενοίκιο. Η αλωνισμένη σοδειά παραδιδόταν αμέσως στη Διεύθυνση Εξαγωγής Τροφίμων και στους επιστρατευμένους δίδονταν ως αμοιβή το 50% του αλωνισμένου κόκκου.¹³¹

¹²⁹ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1942, φάκ. 2.1, «Πιεστικά μέτρα Βουλγαρικών Αρχών», Θεσσαλονίκη 15/4/1942, αρ. πρωτ.: Ε. 629, «Προς την Γενικήν Δ/σιν Μακεδονίας», 5/11/1942.

¹³⁰ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 4.2, αρ. πρωτ. 25, «Γεωργικά Δ/σεις εις τα Νέας Χώρας», Θεσσαλονίκη 25/2/1942, αρ. πρωτ. 19, «750.000 στρέμματα εισέτι θα σπαρώσιν εις την περιοχήν του Αιγαίου», Θεσσαλονίκη 20/3/1942, αρ. πρωτ. 57, «Περί σπορά αραβοσίτου εις την περιοχήν του Αιγαίου», Θεσσαλονίκη 13/5/1942, αρ. πρωτ. 84, «Διακανονισμός της δασικής ιδιοκτησίας και η χρησιμοποίησις των δασών εις τας Νέας Χώρας», Θεσσαλονίκη 7/7/1942 ' Xanthippi Kotzageorgi, G. Kazamias, ό. π.

¹³¹ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 4.2, «Περί θεισμού σπαρτών εγκαταλειφθέντων εις την περιοχήν του Αιγαίου Πελάγους», Θεσσαλονίκη 23/7/1942.

Ένας άλλος τομέας που ενδιέφερε τη βουλγάρικη πλευρά ήταν αυτός των αλυκών. Το μαγειρικό αλάτι του Αιγαίου ήταν 1,80 πιο αλμυρό από εκείνο του Εύξεινου Πόντου. Το βουλγαρικό Υπουργείο Γεωργίας είχε αποπειραθεί να εκμεταλλευθεί τις αλυκές της περιοχής το 1917, αλλά λόγω της έκβασης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν έγινε εφικτό. Τώρα δίνονταν στη Βουλγαρία άλλη μια ευκαιρία. Γι' αυτόν τον λόγο δεσμεύτηκε μια έκταση 630 στρεμμάτων στην περιοχή Κιουτσούκ Ντολ και μεταφέρθηκε ο εξοπλισμός από τη Βουλγαρία. Σύμφωνα με υπολογισμούς οι αλυκές σε αυτήν την περιοχή μπορούσαν να αποδώσουν 10-15 εκατομμύρια χιλιόγραμμα μαγειρικό αλάτι ήδη από το 1942. Ένας αριθμός τεχνικών και εξειδικευμένων εργατών επιστρατεύθηκε από τη Βουλγαρία και στάλθηκαν στα κατεχόμενα εδάφη μερικούς μήνες αργότερα. Όσον αφορά την αλιεία έγιναν προσπάθειες να εξευρεθούν φορτηγά ψυγεία για τον ανεφοδιασμό των αλιευτικών συνεταιρισμών. Ο πρώτος αλιευτικός συνεταιρισμός ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1942 στο Πόρτο Λάγο με 85 μέλη και ο αριθμός του αναμενόταν να φτάσει τα 150 έως το φθινόπωρο. Στον συνεταιρισμό εκχωρήθηκε η αποκλειστική εκμετάλλευση της αλιείας στη λίμνη Βιστωνίδα για 10 χρόνια και δάνειο τριών εκατομμυρίων λέβα από τη Γενική Ένωση των Λαϊκών Τραπεζών. Ο συνεταιρισμός αναμενόταν να αρχίσει να εφοδιάζει τη βουλγάρικη αγορά με επαρκείς ποσότητες ψαριών από την 1 Σεπτεμβρίου 1943. Το καλοκαίρι του 1943 η βουλγάρικη κυβέρνηση ενέταξε και τους Βούλγαρους ψαράδες, που ήθελαν να μεταναστεύσουν στην περιοχή του Αιγαίου, στην κατηγορία των εποίκων, απολαμβάνοντας όλα τα ευεργετήματα.¹³²

Η Διεύθυνση Εξαγωγών Τροφίμων της Βουλγαρίας γινόταν ο αποκλειστικός διαχειριστής της παραγωγής ελαιόλαδου και ελιών των νέων εδαφών. Όλοι οι παραγωγοί ήταν υποχρεωμένοι να πουλούν τη σοδειά τους, είτε προέρχονταν από ιδιόκτητα κτήματα ή νοικιασμένα στη «Διεύθυνσιν εξαγοράς και εξαγωγής δημητριακών καρπών», έχοντας δικαίωμα να κρατήσουν για την προσωπική τους κατανάλωση μόνο 10 κιλά ελαιόλαδο και 20 κιλά αλατισμένες ελιές. Η Διεύθυνση Εξαγωγών Τροφίμων θα διοργάνωνε τη συλλογή και την παραγωγή ελαιόλαδου από τα δημόσια κτήματα και από αυτά που είχαν εγκαταλείψει οι Έλληνες πρόσφυγες στην περιοχή της Θράκης, του Αιγαίου και των νησιών Θάσου και Σαμοθράκης και θα ήταν υπεύθυνη για την επεξεργασία των ποσοτήτων ελιών που είχαν αποκτηθεί. Όσον αφορά τις ιδιωτικές εκτάσεις οι τιμές θα καθορίζονταν από τον Βούλγαρο Υπουργό Εργασίας και Εμπορίου.¹³³

Οι συνθήκες διαβίωσης επιδεινώθηκαν πάρα πολύ κατά τη διάρκεια της βουλγάρικης κατοχής. Απαγορεύθηκε η άσκηση μιας σειράς επαγγελματιών σε Έλληνες, όπως αυτό του συμβολαιογράφου, του ιατρού και του δικηγόρου. Στους Έλληνες διανέμονταν με το δελτίο ζάχαρη από 50 έως 100 γραμμάρια κατά άτομο ανά δύο με τρεις μήνες, ενώ ελαιόλαδο χορηγήθηκε μόνο δύο φορές σε όλη τη διάρκεια της κατοχής, 100 γραμμάρια κατά άτομο. Στους κατοίκους των αστικών κέντρων και

¹³² Ο. π., αρ. πρωτ. 837, «Αλυκά εις Αιγαίον», Θεσσαλονίκη 18/12/1941, αρ. πρωτ. 849, Θες/νική 24/12/1941 Αρ. Πρωτ. 75, «Περί αλιείας εις την περιοχήν του Αιγαίου», Θεσσαλονίκη 4/7/1942.

¹³³ Ο. π., αρ. πρωτ. 87, «Οργάνωσις παραγωγής και συγκετρώσεως των ελαιών εις την περιοχήν του Αιγαίου Πελάγους», Θεσσαλονίκη 14/7/1942

των καπνοπαραγωγικών χωριών χορηγούνταν με το δελτίο 200 γραμμάρια άρτου την ημέρα, από καλαμπόκι και άλλα συστατικά κακής ποιότητας. Στην αρτοδότηση σημειώνονταν πολλές διακοπές ιδίως τους μήνες πριν τον θερισμό, δηλαδή την περίοδο που είχαν εξαντληθεί τα εγχώρια αποθέματα. Η βουλγάρικη πλευρά δεν τα αναπλήρωσε με εισαγωγές από τη Βουλγαρία. Αντίθετα η παροχή τροφίμων με το δελτίο ήταν γενναιόδωρη προς τους έποικους από τη Βουλγαρία και τους κρατικούς αξιωματούχους και υπαλλήλους. Σε αυτούς που κατοικούσαν στις πόλεις διανέμονταν σε ημερήσια βάση 400 γραμμάρια ψωμί καλής ποιότητας και άλλα είδη όπως ζάχαρη, ζυμαρικά, τυρί, βούτυρο, γάλα, ελαιόλαδο, κρέας και ψάρια.¹³⁴

Στους Έλληνες, τόσο στους ορθόδοξους όσο και στα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας, χορηγούνταν δελτία διαφορετικού χρώματος από αυτά που είχαν τα μέλη της βουλγάρικης κοινότητας, ήταν λευκά και επάνω ήταν αναγραμμένη η λέξη (αλλοεθνείς) ενώ τα βουλγάρικα ήταν κόκκινα. Επιπλέον θεσπίστηκαν νόμοι που απαγόρευαν την προμήθεια τροφίμων από την ελεύθερη αγορά με βαρύτατες ποινές. Στα καταστήματα ήταν υποχρεωτική η ανάρτηση της επιγραφής «σάμο ζαμπολγκάριτε» (μόνο για Βούλγαρους). Ήταν μια νομοθετική πράξη που καταδίκασε στο θάνατο ή εξανάγκασε να μεταναστεύσουν τα πιο φτωχά οικονομικά στρώματα. Ήταν όμως παράλληλα μια από τις αιτίες που ανάγκαζαν τους πιο εύπορους να αναζητήσουν τα τρόφιμά τους στη μαύρη αγορά. Η μουσουλμανική μειονότητα πλήρωσε ένα υψηλό φόρο αίματος από τους θανάτους από πείνα, ιδιαίτερα οι ορεινές κοινότητες των Πομάκων καθώς και οι κάτοικοι των πόλεων εξαιτίας της ανεργίας και των περιορισμών στην άσκηση επαγγελματιών. Οι αριθμοί των θανάτων δεν αφήνουν περιθώρια παρερμηνείας όσον αφορά την αιτία των υψηλών επιπέδων θνησιμότητας της μουσουλμανικής μειονότητας. Προπολεμικά ενώ καταγράφονταν 2 έως 3 θάνατοι την εβδομάδα υπήρξε μια περίοδος που οι θάνατοι έφτασαν του 40 στην Κομοτηνή. Σε μια από τις 4 μουσουλμανικές συνοικίες της Ξάνθης από τις 400 οικογένειες απέμειναν μόνο 150, ενώ σε μια άλλη από 300 απέμειναν 170. Αρκετοί προκειμένου να επιβιώσουν αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν είτε στην κατεχόμενη από τους Γερμανούς ζώνη του Έβρου είτε στην γερμανική ζώνη κατοχής πέρα από το Στρυμόνα. Δεν ήταν λίγοι αυτοί που έχασαν τη ζωή τους προσπαθώντας να διαβούν τον ποταμό Στρυμόνα ή επιχείρησαν να βρουν τρόφιμα στο εσωτερικό της Βουλγαρίας.¹³⁵

Η Μακεδονία ήταν η πλουσιότερη αγροτό-κτηνοτροφική περιφέρεια της Ελλάδας η οποία όχι μόνο ήταν αυτάρκης αλλά διατηρούσε σημαντικά διατροφικά πλεονάσματα αρκετά για να καλύψουν μέρος των ελλείψεων της Νότιας Ελλάδας. Όλοι είτε ήταν το επίσημο ελληνικό κατοχικό κράτος ή ιδιώτες προσέβλεπαν σε αυτά. Αγοραστές, καταναλωτές, εκπρόσωποι χωριών και κοινοτήτων, υπάλληλοι συνεταιρισμών και κρατικών ιδρυμάτων και μαυραγορίτες απ' όλη την Ελλάδα κατεύθυναν προκειμένου να προμηθευτούν τρόφιμα από τη μακεδονική γη. Ήταν όμως επιθυμητά και από την πλευρά του κατακτητή. Συνέχεια παρατηρούνταν διαρροές προς τη νότια Ελλάδα. Σε μια γερμανική έρευνα εντοπίστηκε ένα πλοίο που μετέφερε 51.000 οκάδες καλαμπόκι, 11 χιλιάδες οκάδες σάρι, σαπούνι. Παράλληλα

¹³⁴ Η Μαύρη Βίβλος των Βουλγάρικων εγκλημάτων εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην, ό. π., σ. 49.

¹³⁵ Ο. π., σ. 37 · Georgios Niarchos, The Effect of the Bulgarian Occupation on the Muslim Minority in Western Thrace, στο *East Central Europe*, 41 (2014), σσ. 334-335.

τη γερμανική πλευρά την ανησυχούσε η άνοδος των τιμών και οι ελλείψεις στην επίσημη αγορά. Έως τον Σεπτέμβριο του 1941 η τροφοδοσία της Θεσσαλονίκης ήταν σχετικά καλή με εξαίρεση τη ζάχαρη που ήταν εισαγόμενο είδος και το ελαιόλαδο, για το οποίο μπορούσαν να εξασφαλισθούν 600 τόνοι από τη Μυτιλήνη.¹³⁶

Η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας έδειξε ανοχή και επέτρεψε αυτούς τους είδους τις συναλλαγές υπό κάποιες προϋποθέσεις. Ύστερα από την άρνηση των παραγωγών να παραδώσουν τη σοδειά τους στόχος της ήταν να ελέγξει τη μαύρη οικονομία που βασιζόνταν στο αντιπραγματισμό και να αποσπάσει όσον το δυνατόν μεγαλύτερο μερίδιο σε είδος. Από τη στιγμή που ο παραγωγός είχε εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του και είχε παραδώσει το ποσοστό από τα δημητριακά και τα όσπρια που υποχρεωτικά έπρεπε να πουλήσει στο Κράτος και τους οργανισμούς του, την ΚΕΠΕΣ και την Αγροτική Τράπεζα, επιτρεπόταν να ανταλλάξει το υπόλοιπο μέρος της παραγωγής δημητριακών, εκτός από τον αραβόσιτο, πατάτας και οσπρίων με ελαιόλαδο. Απαραίτητη ήταν η έκδοση άδειας από τον οικείο νομάρχη. Το εμπόρευμα θα παραδίδονταν στις αποθήκες των συνεταιρισμών και για το 20% του ελαιόλαδου θα καταβάλλονταν χρήματα στην επίσημη τιμή και για το υπόλοιπο 80% θα ανταλλάσσονταν σε είδος, δημητριακά, όσπρια, γεώμηλα, είδη λαχανοκομίας. Κοινότητες, χωριά από αποκομμένα νησιά της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης «Θεσσαλονίκης Αιγίου» έδραξαν την ευκαιρία να ανταλλάξουν το ελαιόλαδο με το πολυπόθητο σάρι. Ομοίως και οι κοινότητες της Μακεδονίας τα δημητριακά με το πολύτιμο ελαιόλαδο. Συνήθως όριζαν κάποιον εκπρόσωπό τους, ο οποίος μετέφερε το ελαιόλαδο για λογαριασμό τους στη Μακεδονία και αποκτούσε τα τρόφιμα που τους ήταν αναγκαία. Δεν ήταν οι μόνοι. Αρκετοί ήταν αυτοί που εκμεταλλεύθηκαν την ευκαιρία της ασφάλειας που τους εξασφάλιζε η χορηγούμενη άδεια για να πραγματοποιήσουν τις συναλλαγές τους. Η ιερά Μητρόπολη Λέσβου ζητούσε από τον Νίκο Ραγκαβή, διοικητή της ΓΔΜ, την άδεια εξαγωγής 2.500 οκάδων ελαιόλαδου και την απόκτηση τροφίμων για την τροφοδοσία των ευαγών ιδρυμάτων του νησιού. Ο Μ. Π. από τη Μυτιλήνη δεν περίμενε να εκδοθεί άδεια από τον Νομάρχη και πραγματοποιούσε αυτές τις συναλλαγές με την άδεια που του είχε εκδώσει ο διοικητής του γερμανικού στρατού στο νησί.¹³⁷

¹³⁶ BA-MA, RW-160, Anlage 3", 4/9/1941, "Befehlshaber Saloniki-Agais Tatigkeitsbericht November 1941".

¹³⁷ IAM, AYEM, φάκ. 85.2, αρ. εγγρ. 4, «Προς τον Υπουργόν Γενικών Διοικητών Θεσσαλονίκης κ. Ραγκαβήν», Μυτιλήνη 10/10/1941, φάκ. 85.4, «Απόφασεις», Θεσσαλονίκη 17/11/1941, φάκ. 86.14, αρ. εγγρ. 29, 4/11/1941.

29

deutsche Befehlshaber
der Insel Lesbos
Ο Διοικητής του Γερμανικού
στρατιωτικού κατοχής Λέσβου

Mytilene, den 4/10/41
Εν Μυτιλήνῃ, τῇ

Ausfuhrgenehmigung Nr. 306
Άδεια ἐξαγωγῆς.

Der Κύριος
Ο κύριος
von der Insel Lesbos nach
ἐκ τῆς νήσου Λέσβου διὰ
in der Zeit von 12. 11. 41
ἀπὸ τῆς μέχρι τῆς 22. 11. 41
ist berechtigt, folgende Wirtschaftsgüter
δικαιούται νὰ ἐξαγάγῃ τὰ ἐξ ἑξ ἑμπορεύματα
auszuführen

4000 Kilo Mineralöl

Unterschrift

(Dieser Ausweis ist Bestandteil des Fahrtantrages. Er ist bei Abfahrt des Schiffes dem
Ἡ ἄδεια αὕτη ἀποτελοῦσα μέρος ἀπαραίτητον τῆς αἰτήσεως ταξιδίου, δέον νὰ παραδοθῇ κατὰ
Kapitän auszuhändigen, der ihn allen Dienststellen auf Verlangen vorzeigen muss.)
τὴν ἀναχώρησιν εἰς τὸν πλοίαρχον, ὅστις ὀφείλει νὰ τὴν παρουσιάζῃ εἰς ὅλας τὰς ἀρμο-
δίας ἀρχὰς ἐὰν τοῦ ζητηθῇ.

Πηγή: IAM, ἀρχεῖο ΑΥΕΜ, φάκ. 86.14, αρ. εγγρ. 29.

Τον Ιούλιο του 1941 είχε εκδηλωθεί στη Σερβία εξέγερση οργανωμένη από το Κομμουνιστικό Κόμμα Γιουγκοσλαβίας. Η γερμανική στρατιωτική διοίκηση έτρεφε φόβους για την πιθανότητα εκδήλωσης μιας ανάλογης εξέγερσης στη γερμανική ζώνη κατοχής στη Μακεδονία. Αν και η κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή χαρακτηρίζονταν ήσυχη πάντοτε ελλόχευε ο κίνδυνος. Τα γερμανικά στρατιωτικά αποσπάσματα κατά τη διάρκεια των ερευνών τους έβρισκαν όπλα που είχαν κρυφθεί από τους κατοίκους. Τον Αύγουστο σημειώθηκε έκρηξη στα γραφεία της εθνικοσοσιαλιστικής οργάνωσης «ΕΕΕ». Οι πράξεις δολιοφθοράς και τα μικροσαμποτάζ, όπως το κόψιμο των τηλεφωνικών καλωδίων, ήταν συνεχή και κλιμακώθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1941 με την ανατίναξη ατμομηχανής στη σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκη-Γευγελή και την καταστροφή τμημάτων της σιδηροτροχιάς στην ίδια γραμμή στις 11/9 και βόρεια του Πολύκαστρου και 18/9. Η δράση των ανταρτομάδων «Αθανάσιος Διάκος» και «Οδυσσέας Ανδρούτσος», οι οποίες συνδέονταν με το Μακεδονικό Γραφείο του ΚΚΕ, ενέτεινε τις ανησυχίες της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης. Η καταστολή που ακολούθησε από τμήματα της γερμανικής 164^η μεραρχίας πεζικού δεν διασκέδασε τους φόβους των Γερμανών αξιωματούχων για μια μελλοντική εξέγερση. Η οικονομική κατάσταση συνεχώς επιδεινωνόταν από την άφιξη προσφύγων από τη βουλγάρικη ζώνη κατοχής.¹³⁸

¹³⁸ BA-MA, RW-160, "Befehlshaber Saloniki-Agais Tatigkeitsbericht", Σεπτέμβριος 1941 Στράτος Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2007, σσ. 68-77.

Η ελληνική κατοχική κυβέρνηση απέτυχε να συλλέξει την παραγωγή του 1941, παρά την κυβερνητική προπαγάνδα και τις πιέσεις προς τους Έλληνες νομάρχες. Τα αποθέματα τροφίμων που βρίσκονταν στις αποθήκες της Αγροτικής Τράπεζας ήταν απελπιστικά λίγα και δεν μπορούσαν να αντισταθμίσουν τις ελλείψεις δημητριακών. Γερμανική έκθεση επισήμανε την κρισιμότητα της επισιτιστικής κατάστασης. Η Μακεδονία όχι μόνο δεν μπορούσε πλέον να χαρακτηριστεί η πλεονασματική περιφέρεια του παρελθόντος, αλλά αδυνατούσε να καλύψει και τις δικές της ανάγκες. Τα αποθέματα δημητριακών στις αποθήκες της ΚΕΠΕΣ ήταν: 781 τόνοι σάρι, 73,7 τόνοι σίκαλη, 301 τόνοι κριθάρι, 119,7 τόνοι βρόμη. Η επόμενη εφεδρεία που απέμενε ήταν η σοδειά του καλαμποκιού, η οποία αναμενόταν να φτάσει τους 20.000 τόνους. Όμως οι πληροφορίες που έφταναν μιλούσαν για μείωση που θα προσέγγιζε το 50% και η παραγωγή δεν θα ξεπερνούσε τους 12.500 τόνους. Έως τα τέλη του Νοεμβρίου είχαν συλλεχθεί από τις ελληνικές αρχές και βρίσκονταν στις αποθήκες της ΚΕΠΕΣ, μόλις 1.261,9 τόνοι. Η έκθεση ανέφερε ότι προκειμένου να εξασφαλιστεί ο ομαλός επισιτισμός της Μακεδονίας έπρεπε να εισαχθούν τρόφιμα από το Ράιχ. Ο πληθυσμός της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης έφτανε τους 350.000 κατοίκους. Αν η ημερήσια κατανάλωση άρτου ήταν 192 γραμμάρια ή 60 δράμια, τότε απαιτούνταν 2.016 τόνοι αλεύρων τον μήνα. Στα άλλα είδη τροφίμων η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Ενδεικτικά έως το τέλος του Νοεμβρίου υπήρχαν στις αποθήκες της Αγροτικής Τράπεζας μόνο 195,9 τόνοι φασολιών, 253 τόνοι ρεβίθια, 388 τόνους φακές. Για τα νησιά του Β. Αιγαίου σε ένα σύνολο 240.000 κατοίκων σύμφωνα με τους υπολογισμούς των Altenburg και Ghigi απαιτούνταν 1.382,4 τόνοι δημητριακών κάθε μήνα. Η επισιτιστική κατάσταση στη Λέσβο και στη Χίο επιδεινώνονταν μέρα με τη μέρα. Οι αποθήκες της ΚΕΠΕΣ και της Αγροτικής Τράπεζας ήταν άδειες και οι κάτοικοι των νησιών αντάλλαζαν το ελαιόλαδο με τρόφιμα από την ηπειρωτική Ελλάδα και την Τουρκία για να επιβιώσουν.¹³⁹

Η γερμανική πλευρά απέδιδε την αποτυχία της συγκέντρωσης στην αναποτελεσματικότητα του κρατικού μηχανισμού αλλά και στις ελλείψεις σε καύσιμα. Οι αγρότες, παρά το ότι η νομοθεσία τους υποχρέωνε να πουλήσουν τη σοδειά τους στην ΚΕΠΕΣ, είχαν αρνηθεί να την παραδώσουν. Οι δε αστυνομικές αρχές δεν είχαν δείξει ιδιαίτερο ζήλο στην πάταξη του λαθρεμπορίου σιτηρών και των ανεπίσημων αγορών ενώ οι περισσότεροι υπάλληλοι ήταν χαμηλόμισθοι δίχως οικονομικά κίνητρα. Τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα στη γερμανική ζώνη είχαν επιδεινωθεί ενώ μέχρι το τέλος του καλοκαιριού οι απελαθέντες Έλληνες από τη βουλγαρική ζώνη είχαν φτάσει τις 25-30.000 χιλιάδες. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν άποροι. Η κουμμουνιστική προπαγάνδα μπορούσε να βρει γόνιμο έδαφος ανάμεσά τους.¹⁴⁰

Ο διοικητής της Fendkommandatur Θεσσαλονίκης R. Kessler εξέθεσε τις παραπάνω ανησυχίες στον Αλμέιδα, υπάλληλο της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, τονίζοντας το ενδιαφέρον των γερμανικών αρχών για τον επισιτισμό του λαού της Θεσσαλονίκης, τη διατήρηση των τιμών σε χαμηλά επίπεδα και σύστησε την παραδειγματική τιμωρία όσων εμπλέκονταν σε συναλλαγές της μαύρης αγοράς στη Θεσσαλονίκη, προβάλλοντας το παράδειγμα της Κροατίας στην οποία οι αγορανομικές παραβάσεις τιμωρούνταν με την ποινή του θανάτου. Τον Νοέμβριο ο

¹³⁹ BA-MA, RW-40/160, "Anlage 8", 3/10/1941.

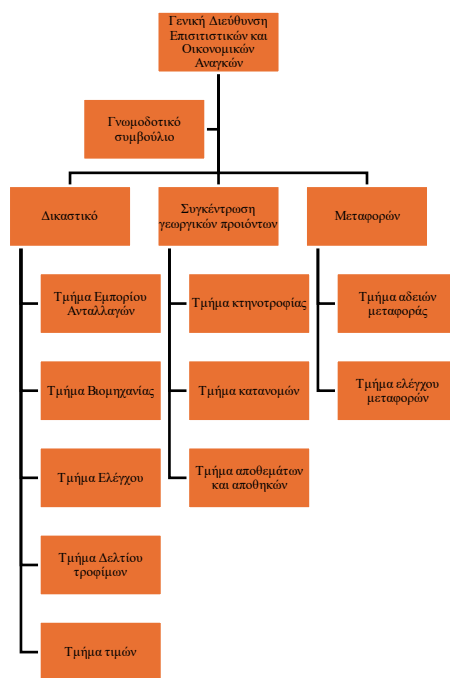
¹⁴⁰ BA -MA, RW-40/160, "Anlage 3", 4/9/1941.

στρατιωτικός διοικητής Θεσσαλονίκης-Αιγαίου αποφάσισε την αντικατάσταση του στρατηγού Ραγκαβή με τον Συμωνίδη ως διοικητή στη ΓΔΜ, έναν άνθρωπο με εμπειρία στα οικονομικά ζητήματα. Τον Νοέμβριο επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη ο Υπουργός Επισιτισμού Ιωάννης Καραμάνος. Στις 23/11/1941 αποφασίστηκε ύστερα από διαταγή της γερμανικής Στρατιωτική Διοίκησης Θεσσαλονίκης - Αιγαίου η δημιουργία μιας ανεξάρτητης επιτροπής για τα επισιτιστικά ζητήματα στη ΓΔΜ. Η ανακοίνωση του Συμωνίδη ανέφερε ότι ύστερα από συνεννόηση με τις Γερμανικές Αρχές Κατοχής της Θεσσαλονίκης και τη σύμφωνη γνώμη του Υπουργού Επισιτισμού Ιωάννη Καραμάνου θα ιδρύονταν η Γενική Διεύθυνσις Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Η νέα διεύθυνση, η ΓΔΕΟΑ, θα ήταν ανεξάρτητη από το Υπουργείο Επισιτισμού. Σκοπός της, όπως ανέφερε η ανακοίνωση, ήταν να εξασφαλίσει την ενιαία διαχείριση των επισιτιστικών και οικονομικών αναγκών και την εφαρμογή των αγορανομικών μέτρων στην κατεχόμενη από τους Γερμανούς Γενική Διοίκηση Μακεδονίας «διά της ρυθμίσεως της συγκεντρώσεως, μεταφοράς και διανομής των προϊόντων» υπό την κοινή εποπτεία του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας και του Στρατιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης Αιγαίου. Η νέα διεύθυνση ξεκίνησε τη λειτουργία της την 1^η Δεκεμβρίου 1941 και διευθυντής της ορίστηκε ο Νικόλαος Χερτούρας, ο διευθυντής του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης.¹⁴¹

Παρά την αναφορά για κοινή εποπτεία δεν υπήρχε αμφιβολία για το ποιος θα επέβαλε την πολιτική που θα εφαρμόζε η νέα διεύθυνση και ποιου τα συμφέροντα θα εξυπηρετούσε. Ο διευθυντής της νέας υπηρεσίας θα διοριζόταν ύστερα από συμφωνία του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας με τον Γερμανό στρατιωτικό διοικητή Θεσσαλονίκης - Αιγαίου. Σε περίπτωση ασυμφωνίας με τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας η διαφορά θα επιλύονταν με απόφαση του στρατιωτικού διοικητή. Οι εντολές προς τη νέα υπηρεσία θα εκδίδονταν ύστερα από συμφωνία του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας με τον Στρατιωτικό Διοικητή Θεσσαλονίκης – Αιγαίου του οποίου η σύμφωνη γνώμη ήταν απαραίτητη και για τον διορισμό ή την αντικατάσταση των μελών του Γνωμοδοτικού Συμβουλίου στο οποίο θα συμμετείχαν ένας αντιπρόσωπος από τους κλάδους, της Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας, Εμπορίου, Επαγγελματιών, Μεταφορών, δύο από τον κλάδο της Γεωργίας και δύο από αυτόν της Εργασίας. Στο εν λόγω συμβούλιο θα παρίσταντο αντιπρόσωπος της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, του στρατιωτικού διοικητή Θεσσαλονίκης- Αιγαίου και της Fendkommandatur 808 Θεσσαλονίκης.¹⁴²

¹⁴¹ IAM, AYEM, φάκ. 91.5, αρ. εγγρ. 5. «Ο Υπουργός Γενικός Διοικητής Μακεδονίας» · ΝΔ 1395, «Περί ιδρύσεως Αυτονόμου Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας», ΦΕΚ 135Α 1/1/1942· *Πρωινός Τύπος*, «Ο κ. Καραμάνος εις Θεσσαλονίκην. Ο κ. Τσιριγώτης», 14/11/1941· Γιάννης Καρατζόγλου, *Ένας Αιώνας Δεσμοί Εμπιστοσύνης*, Θεσσαλονίκη, Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο, Θεσσαλονίκης, 2016, σ. 120.

¹⁴² Ο. π.

Πηγή: IAM, AYEM, φάκ. 91.5, αρ. εγγρ. 5. «Ο Υπουργός Γενικός Διοικητής Μακεδονίας».

Η πλούσια παραγωγή της Μακεδονίας ήταν, όμως, επιθυμητή και από την πλευρά του κατακτητή. Η ΓΔΕΟΑ θα αντικαθιστούσε το κατοχικό Υπουργείο επισιτισμού στη ΓΔΜ και θα ήταν αυτή υπεύθυνη για τη συγκέντρωση της σοδειάς, τη διακίνηση και τη μεταφορά των αγροτικών προϊόντων από τα κέντρα παραγωγής στα κέντρα κατανάλωσης. Μια ελληνική υπηρεσία ήταν ευκολότερο να τα αποκτήσει από τη γερμανική επίταξη. Ο διευθυντής με την εξουσιοδότηση του Γερμανού διοικητή Θεσσαλονίκης - Αιγαίου θα πραγματοποιούσε όλες τις μεγάλες αγορές για τις ανάγκες των γερμανικών στρατευμάτων. Η νέα διεύθυνση ήταν μικρή και, όπως και το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού, της έλλειπε η συνοχή και έπρεπε για να εφαρμόσει την πολιτική της συντονίζοντας υπηρεσίες και οργανισμούς που δεν υπάγονταν σε αυτή. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, στον διευθυντή παραχωρούνταν το δικαίωμα να χρησιμοποιεί τον ελληνικό κρατικό μηχανισμό, τις δημόσιες καθώς και τις δημοτικές και τις κοινοτικές και τις αστυνομικές αρχές, τους οργανισμούς δημοσίου δικαίου, να απευθύνεται σε σωματεία, εταιρίες και ενώσεις και ιδιώτες καθώς και τα γραφεία επισιτισμού που τότε ιδρύονταν σε κάθε νομό. Πλέον απαγορευόταν η εξαγωγή οποιουδήποτε προϊόντος εκτός των ορίων της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας χωρίς άδεια της ΓΔΕΟΑ. Η άδεια εξαγωγής θα χορηγούνταν μόνο για συγκεκριμένα είδη και θα επιτρεπόταν μόνο από συγκεκριμένα περάσματα.¹⁴³

Οι εισαγωγές και οι εξαγωγές εμπορευμάτων επιτρέπονταν μόνο μέσω των δημοσίων οδών. Σε πόλεις επαρχιακές όπως η Φλώρινα, η Σιάτιστα, τα Σέρβια και σε κομβικά χωριά όπως οι Εύζωνοι η μεταφορά επιτρεπόταν μόνο από συγκεκριμένες οδούς. Ο κατάπλους και ο απόπλους πλοίων στη στρατιωτική διοίκηση Θεσσαλονίκης- Αιγαίου επιτρέπονταν μόνο από τα λιμάνια και τους όρμους της Θεσσαλονίκης, του Κύτρου, των Εκβολών του ποταμού Λουδία, της Μηχανιώνας, των Νέων Μουδανιών, της Δάφνης, του Σταυρού, της Άνθιας (Έβρος), του Μούδρου

¹⁴³ Ο. π.

(Λήμνο), της Μυτιλήνης και της Χίου. Στις παραπάνω διόδους τοποθετήθηκε φρουρά από αξιωματικούς του στρατού και ανδρών της Χωροφυλακής. Τόσο τα εξαγόμενα όσο και τα εισαγόμενα είδη έπρεπε να έχουν σχετική άδεια της ΓΔΕΟΑ και η μεταφορά τους επιτρέπονταν μόνο την ημέρα ενώ ο ΣΕΚ, τα Ταχυδρομεία και τα Τελωνεία απαγορεύονταν να χορηγήσουν φορτωτική άδεια δίχως την έγκριση της ΓΔΕΟΑ.¹⁴⁴

Η σύσταση της ΓΔΕΟΑ είχε γίνει, όταν είχε τελειώσει ο θερισμός. Οι αγρότες είχαν αρνηθεί να παραδώσουν τη σοδειά τους στις ελληνικές αρχές. Τόσο οι ελληνικές κατοχικές αρχές όσο και οι γερμανικές γνώριζαν ότι οι γεωργοί κατείχαν σημαντικά αποθέματα τροφίμων, τα οποία τα χρησιμοποιούσαν είτε για αυτοκατανάλωση ή ως νόμισμα για να αγοράσουν τρόφιμα, που δεν παρήγαγαν οι ίδιοι και δεν ευδοκιμούσαν στην περιφέρειά τους, ή άλλα καταναλωτικά αγαθά. Στην περιοχή της Σίνδου έως την 6 Δεκεμβρίου 1941 είχαν ανταλλαχθεί 7.362.080 οκάδες ελαιόλαδο με 22.394.290 οκάδες στάρι και 5.124.300 οκάδες κριθαριού, δηλαδή η ισοτιμία αναλογούσε σε 1 οκά ελαιόλαδο προ 3 ½ οκάδες σταριού ή 6 οκάδες κριθαριού. Αυτές οι συναλλαγές, οι λαθραίες, μπήκαν στο στόχαστρο των κατοχικών αρχών. Η ΓΔΕΟΑ θα επικέντρωνε τη προσπάθειά της να αποκτήσει όσον το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής που το Υπουργείο Επισιτισμού απέτυχε να συλλέξει. Η ΓΔΕΟΑ «εν τη επιθυμία της να εξυπηρετήσει τους παραγωγούς ώστε να εφοδιάζονται διά των αναγκαιούντων αυτών ειδών διατροφής διά μικροανταλλαγών» υπό κάποιες προϋποθέσεις θα ανεχόταν τις συναλλαγές που βασιζόνταν στον αντιπραγματισμό και θα τις νομιμοποιούσε υπό την επίβλεψή της. Δικαίωμα ανταλλαγής θα είχαν μόνο οι παραγωγοί, οι οποίοι είχαν παραδώσει τα πλεονάσματά τους στην ΚΕΠΕΣ ή στην Αγροτική Τράπεζα. Η ανταλλαγή θα επιτρεπόταν μόνο για τα προϊόντα των οποίων η συγκέντρωση δεν ήταν υποχρεωτική ή η περίοδος συγκέντρωσής τους είχε λήξει. Η ανταλλαγή του αραβόσιτου, του οποίου η συγκέντρωση ήταν εν εξελίξει, απαγορευόταν.¹⁴⁵

Το κράτος δεν σκόπευε να παραχωρήσει στον απλό παραγωγό το δικαίωμα να εμπορευθεί μεμονωμένα και ανεξάρτητα την παραγωγή του. Το κατοχικό κράτος επεφύλασσε να κρατήσει για το ίδιο τον ρόλο του ρυθμιστή των εμπορικών ανταλλαγών. Οι ανταλλαγές θα γίνονταν από τους συνεταιρισμούς και θα απαιτούνταν έκδοση άδειας από τον Νομάρχη, η οποία θα εγκρίνονταν από τη ΓΔΕΟΑ. Η τελευταία θα καθόριζε μέσω ποιας Ένωσης Συνεταιρισμών θα πραγματοποιούνταν αυτή, ποιου χωριού οι παραγωγοί θα μετείχαν, το είδος με το οποίο θα πραγματοποιούνταν η ανταλλαγή καθώς και το χωριό, το σωματείο ή ο Συνεταιρισμός, ο οποίος θα είχε δικαίωμα να εισάγει στη Μακεδονία είδη για ανταλλαγή με τοπικά μακεδονικά προϊόντα. Εκπρόσωπος του χωριού, της κοινότητας, των συνεταιρισμών ή σωματείων απαγορεύονταν να είναι άλλοι από τους προέδρους ή αντιπροέδρους της κοινότητας, τον πρόεδρο του συνεταιρισμού ή του σωματείου ή υπαλλήλους των παραπάνω οργανισμών εφόσον είχαν την άδεια του Νομάρχη. Οι εκπρόσωποι ήταν υποχρεωμένοι να έχουν βεβαίωση από τον Νομάρχη, θεωρημένη από την οικεία

¹⁴⁴ BA-MA, RW-40/160, n. 23 "Tatigkeitsbericht Dezember 1941", "Anlage 9", 20/12/1941 IAM, AYEM, φάκ. 126.3, αρ. εγγρ. 70, «Απόφασις δια την ενιαίαν ρύθμισιν και την ευρυθμοτέραν λειτουργίαν των εισαγωγών και εξαγωγών εκ της περιφέρειας της Γεν. Διοικήσεως Μακεδονίας αποφασίζομεν τα κάτωθι», Θεσσαλονίκη 3/12/1941.

¹⁴⁵ IAM, AYEM, ό. π., φάκ. 85.4, «Προς του Νομάρχας Μακεδονίας, Δ/σεις Γεωργίας, Οικονομικών, Επισιτισμού, Δ/σιν Τελωνείων, Ενώσεις Συνεταιρισμών Μακ/νίας, Τεχνικούς Επόπτας ΚΕΠΕΣ Μακεδονίας και Υποκαταστήματα ΑΤΕ Μακ/νίας», αρ. εγγρ. 11, «Ανακεφαλαίωσις. Των ανταλλαγείσων ποσοτήτων ελαίου μιας οκάς προς 3 ½ σίτου και 6 κριθής».

αστυνομική αρχή, καθώς και πίνακα με τα ονόματα των παραγωγών που φαίνονταν τα υλικά, τα οποία είχαν παραδώσει. Επιπλέον οι εισαγωγές και οι εξαγωγές επιτρέπονταν μόνο από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και οι εκπρόσωποι υποχρεωτικά έπρεπε να φέρουν φορτωτικά έγγραφα. Ως βάση ανταλλαγής για τα μεν εισαγόμενα υλικά οριζόταν η τιμή διατιμήσεως χονδρικής πώλησης που ίσχυε στη Θεσσαλονίκη και για τα προσφερόμενα προϊόντα η τιμή συγκεντρώσεως ή διατιμήσεώς τους. Για το ελαιόλαδο η ισοτιμία ανταλλαγής του ορίζονταν στην 1 οκά προς 3 οκάδες σταριού ή 6 οκάδες κριθής. Το 30% της ανταλλαγής έπρεπε να γίνει υποχρεωτικά με σάρι ενώ το υπόλοιπο 70% με τρόφιμα όπως όσπρια ή σπόρους δημητριακών. Όμως το ελαιόλαδο, το οποίο θα ανταλλάσσονταν με σάρι, δηλαδή το 30%, θα έμενε στις αποθήκες των συνεταιρισμών και θα αγοράζονταν υποχρεωτικά από τη ΓΔΕΟΑ για 182 δραχμές η κάθε οκά.¹⁴⁶

Η ΓΔΕΟΑ επιχειρούσε να χρησιμοποιήσει τους πλούσιους πόρους της μακεδονικής γης για να αποκτήσει άλλα είδη που παράγονταν εντός της στρατιωτικής διοίκησης «Θεσσαλονίκης -Αιγαίου». Ένας πλήθος ενδιαφερομένων, μαυραγορίτες, εκπρόσωποι συνεταιρισμών, αντιπρόσωποι χωριών και ευαγή ιδρύματα έσπευδαν να εκμεταλλευτούν την ευκαιρία και να αποκτήσουν την άδεια εξαγωγής, η οποία τους παρείχε ασφάλεια στη μεταφορά και τους προστάτευε από τον κίνδυνο δήμευσης και επίταξης του φορτίου τους. Ο εκπρόσωπος των φιланθρωπικών ιδρυμάτων Μυτιλήνης ζητούσε να του χορηγηθεί άδεια για τη μεταφορά και ανταλλαγή 30.000 οκάδων ελαιόλαδου με γεωργικά προϊόντα στις 12 Ιανουαρίου 1942. Από αυτό το φορτίο 15.000 οκάδες θα διατίθεντο αποκλειστικά για τις επισιτιστικές ανάγκες της πόλης της Θεσσαλονίκης. Παρά την έκδοση αδειών όμως από τη ΓΔΕΟΑ, τα αγροτικά προϊόντα που περιέρχονταν στην κατοχή της ήταν πολύ λίγα. Σε αρκετές περιπτώσεις η έκδοση άδειας χρησίμευε ως εισιτήριο για τη μεταφορά από τον ένα νομό στον άλλο ή από διαφορετική περιφέρεια ενώ οι κάτοχοι των προϊόντων τα εμπορεύονταν απευθείας είτε στη γερμανική στρατιωτική διοίκηση ή στην ελεύθερη αγορά. Ο Χερτούρας στον απολογισμό του διμήνου ανέφερε ότι είχαν συλλεχθεί μόλις 15.000 τόνοι δημητριακών. Άγνωστο είναι αν αυτή η ποσότητα ήταν όση κατόρθωσε να συλλέξει ή αν επρόκειτο για την ποσότητα που αφέθηκε από τη γερμανική στρατιωτική διοίκηση για την τροφοδοσία του άμαχου πληθυσμού, αφού παρακράτησε τις ποσότητες που ήθελε η ίδια. Ανεξακρίβωτο θα παραμείνει ποια είδη και ποιες ποσότητες κατόρθωσε να αποκτήσει η γερμανική πλευρά από τη φορολόγηση των συναλλαγών που είχαν άδεια από τα φρουραρχεία της και τις κατά τόπους στρατιωτικές διοικήσεις της.¹⁴⁷

Όσον αφορά τις παραδόσεις στη στρατιωτική διοίκηση «Θεσσαλονίκης-Αιγαίου», κατόπιν εντολής του στρατιωτικού διοικητή της, ολόκληρη η παραγωγή οπωρικών του 1942, μήλων, αχλαδιών, βερίκοκων, ροδάκινων, κερασιών, φραουλών, σύκων καθώς και επιτραπέζιων σταφυλιών, των νομών Ημαθίας, Έδεσσας και Φλώρινας, δεσμεύονταν για τις ανάγκες των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων και του άμαχου πληθυσμού. Στον παραγωγό επιτρεπόταν να κρατήσει το μερίδιο που του ήταν απαραίτητο για την προσωπική κατανάλωσή του και το υπόλοιπο ήταν υποχρεωμένος να το παραδώσει στη ΓΔΕΟΑ στις επίσημες τιμές διατίμησης. Ένα

¹⁴⁶ Ο. π., αρ. εγγρ. 4, «Σύμφωνον ιδιωτικής ανταλλαγής».

¹⁴⁷ Ο. π., φάκ. 85.2, «Απόφασις», Θεσσαλονίκη 12/1/1942· *Απογευματινή*, «Τι συνετελέσθη κατά το δίμηνον διάστημα αφ'ης συνεστήθη η Γενική Διεύθυνσις Επισιτισμού», 28/1/1942.

ποσοστό 20% από τη συγκέντρωση θα διατίθεντο, αν πρόκυπτε ανάγκη, για τη διατροφή του αστικού πληθυσμού κάθε νομού και θα παραχωρούνταν στον Νομόρχο, ο οποίος θα τα διένειμε μέσω ντόπιων μικρεμπόρων. Το μεγαλύτερο μέρος όμως της παραγωγής θα μεταφέρονταν στη Θεσσαλονίκη για την τροφοδοσία των γερμανικών δυνάμεων και του άμαχου πληθυσμού της Θεσσαλονίκης. Η τιμή λιανικής και χονδρικής πώλησης θα καθορίζονταν από τον διευθυντή της ΓΔΕΟΑ ύστερα από τη συγκατάθεση του Γερμανού στρατιωτικού διοικητή. Η συγκέντρωση και η διανομή βρίσκονταν υπό την εποπτεία του επικεφαλής της γερμανικής στρατιωτικής επιμελητείας, ο οποίος είχε αναθέσει στους εργοστασιάρχες Σπύρο Μαρατσίνα και Σωτήριο Κατατζά από τη Θεσσαλονίκη. Οι τελευταίοι είχαν εξουσιοδοτηθεί να χρησιμοποιήσουν ως πωλητές τους εξής εμπόρους: α) Θωμά Χατζηκανέλλο, Νικόλαο Χατζηγεωργίου, Φίλιππο Ουζούμη από τη Βέρροια, Ιωάννη Σαμαρά, Β. Βογιατζή από την Έδεσσα, Αναστάσιο Καπζή από την Έδεσσα και Θάνιο Θέμελη από τη Νάουσα. Η διαταγή δεν ανέφερε πουθενά σε ποια αναλογία και με ποια κριτήρια θα πραγματοποιούνταν ο καταμερισμός των προϊόντων μεταξύ του άμαχου πληθυσμού και των γερμανικών στρατευμάτων. Οι δε παραβάτες θα τιμωρούνταν βάσει του νόμου 1242 για τα αγορανομικά δικαστήρια.¹⁴⁸

Στις 22 Μαΐου αποφασίστηκε η ίδρυση της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας, η οποία θα αντικαθιστούσε τη ΓΔΕΟΑ. Η τελευταία θα υποβάλλονταν σε οικονομικό έλεγχο. Το νομοθετικό διάταγμα 1395/1942 είχε υπογραφεί από τον ίδιο το στρατηγό Τσολάκογλου. Η χρονική στιγμή δεν ήταν τυχαία. Παραμονές της νέας σοδειάς έπρεπε να δημιουργηθεί έγκαιρα μια νέα υπηρεσία εντελώς ανεξάρτητη από το Υπουργείο Επισιτισμού, μεγαλύτερη από την προκάτοχο της, με περισσότερες υπηρεσίες και τμήματα η οποία θα εντατικοποιούσε τη διαδικασία της συγκέντρωσης της σοδειάς, θα ρύθμιζε τη διακίνηση, την εμπορία, την κατανομή και τη διανομή των αγαθών, γεωργικών και βιομηχανικών, και θα έλεγχε τις εισαγωγές και τις εξαγωγές μέσα στη ΓΔΜ, δηλαδή τη γερμανική ζώνη κατοχής. Η αποτυχία στη συγκέντρωση του προηγούμενου έτους δεν έπρεπε να επαναληφθεί. Αυτή τη φορά υπήρχε ένας άλλος παράγοντας εκτός από τη μαύρη αγορά που ανησυχούσε τη γερμανική στρατιωτική διοίκηση. Ήταν εκείνος της Αντίστασης. Αν και η κομμουνιστική προπαγάνδα μέχρι τότε ήταν σποραδική, όπως παρατηρούσε ο στρατιωτικός διοικητής «Θεσσαλονίκης-Αιγαίου» Von Krenzkí, στην έκθεσή του για τον μήνα Μάιο-Ιούνιο του 1942 ανέφερε ότι σε πρόσφατες προκηρύξεις το ΕΑΜ καλούσε τους γεωργούς να αρνηθούν να παραδώσουν τη σοδειά τους και να μπούκοτάρουν τα μέτρα συλλογής της συγκομιδής.¹⁴⁹

Παράλληλα την ίδια περίοδο διεξάγονταν διαπραγματεύσεις μεταξύ των κατοχικών δυνάμεων, Ιταλίας και Γερμανίας με το Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού σε διάφορες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες με θέμα την αύξηση της βοήθειας που θα εισάγονταν από το εξωτερικό. Η οργάνωση μιας νέας ελληνικής υπηρεσίας για τον επισιτισμό στη ΓΔΜ εξυπηρετούσε και σε αυτόν τον τομέα καλύτερα τα γερμανικά συμφέροντα. Η Γερμανία θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την ύπαρξη της ΑΥΕΜ για να βάλλει φραγμό σε μια πιθανή επέκταση της δράσης του ΔΚΕΣ στη δική της ζώνη κατοχής. Σύμφωνα με τα άρθρα του διατάγματος σκοπός της νέας υπηρεσίας ήταν η

¹⁴⁸ Ο. π., φάκ. 116.4, «Διαχείρισις των οπώρων της εσοδείας 1942», 20/5/1942, αρ. 18, «Διάταξις. Περί διαχειρίσεως των φρούτων της εσοδείας 1942».

¹⁴⁹ BA-MA, RW 40/161, "Anlage 16", 8/7/ 1942.

ενιαία «κατεύθυνσις» των επισιτιστικών ζητημάτων και της βιοτεχνικής οικονομίας στην περιοχή της ΓΔΜ και η δίκαια κατανομή των τροφίμων ή των άλλων ειδών που θα έρχονταν στη διάθεση της είτε εκ μέρους της κυβέρνησης είτε των αρχών κατοχής ή των αρμόδιων Υπηρεσιών Συγκεντρώσεως προϊόντων. Η ΑΥΕΜ αποκτούσε έκτακτες αρμοδιότητες και εξουσίες στην περιοχή της ΓΔΜ όπως η δέσμευση και η επίταξη τροφίμων και άλλων ζωτικής σημασίας αγαθών ή πρώτων υλών και ήταν αρμόδια να ρυθμίσει τον τρόπο συγκεντρώσεως, μεταφοράς και διαθέσεως αυτών. Η ΑΥΕΜ θα βρισκόταν υπό την εποπτεία του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, ο οποίος θα συνεργαζόταν στενά με τον Γερμανό στρατιωτικό διοικητή «Θεσσαλονίκης Αιγαίου», ενώ για όλα τα μέτρα που θα λάμβανε η διοίκηση της ΑΥΕΜ έπρεπε να έχει πρώτα την έγκριση αυτών των δύο. Μια ειδική Υπηρεσία Συνδέσμου θα δημιουργούνταν μέσα στη ΓΔΜ, η οποία θα μεταβίβαζε τις εντολές της στην ΑΥΕΜ.¹⁵⁰

Η γερμανική στρατιωτική διοίκηση είχε δημιουργήσει ουσιαστικά ένα νέο Υπουργείο Επισιτισμού για τη δική της ζώνη κατοχής. Η νέα υπηρεσία θα αποκτούσε τις προμήθειες σε τρόφιμα από τη φορολογία σε είδος της αγροτικής παραγωγής, όπως προέβλεπε η νομοθεσία, που θα συνέλεγε η Αγροτική Τράπεζα και κρατικοί οργανισμοί, όπως η ΚΕΠΕΣ, από τη φορολόγηση σε είδος των εμπορικών ανταλλαγών, τη μεταφορά προϊόντων και την εισαγωγή πρώτων υλών, από τις κατασχέσεις τροφίμων και τα πρόστιμα σε είδος, που επιβάλλονταν στις περιπτώσεις παράβασης των αγορανομικών διατάξεων, από τις εισαγωγές τροφίμων από το εξωτερικό αλλά και τις απευθείας αγορές από την ελεύθερη αγορά. Η νομοθεσία του ελληνικού κράτους, η οποία αφορούσε τη συγκέντρωση της παραγωγής, το ποσοστό της δεκάτης και του παρακρατήματος που έπρεπε να καταβάλει ο γεωργός, τα περιθώρια κέρδους και τα αλεστικά δικαιώματα, θα εξακολουθούσε να ισχύει. Η διαφορά ήταν ότι η ΑΥΕΜ είχε το δικαίωμα να την τροποποιεί, όπου έκρινε αυτή σκόπιμο, να δεσμεύει την παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων και να ορίζει η ίδια τιμές διατίμησης στα αγροτικά αγαθά στη ΓΔΜ.¹⁵¹

Ο κανονισμός χορηγήσεων και διανομών της ΑΥΕΜ είχε συνταχθεί υπό τις διαταγές της Στρατιωτικής Διοίκησης «Θεσσαλονίκης – Αιγαίου» και με τέτοιο τρόπο, ώστε τα γερμανικά στρατεύματα να έχουν την απόλυτη προτεραιότητα σε σύγκριση με τις υπόλοιπες κατηγορίες δικαιούχων. Αναλυτικότερα οι χορηγήσεις διακρίνονταν στις εξής κατηγορίες: α) τις χορηγήσεις προς εξυπηρέτηση των Αρχών Κατοχής, β) τις ειδικές χορηγήσεις, γ) τις ατομικές, δ) τις χορηγήσεις στο κοινό της Θεσσαλονίκης, ε) τις χορηγήσεις προς τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Θεσσαλονίκης, στ) τις χορηγήσεις στις επαρχίες της ΓΔΜ. Το Γραφείο Εξυπηρέτησης των Αρχών Κατοχής δημιουργήθηκε γι' αυτόν τον σκοπό. Κύριος αποδέκτης ήταν τα γερμανικά στρατεύματα. Οι χορηγήσεις των αρχών κατοχής διακρίνονταν και αυτές σε χωριστές κατηγορίες: α) ξένων παροικιών, β) γερμανικών έργων, γ) υπαλλήλων γερμανικών έργων, δ) εκατονταρχιών, ε) οργανισμών ενισχυομένων εντολή αρχών κατοχής. Για τις κατηγορίες που αφορούσαν τον άμαχο πληθυσμό αναφορά θα γίνει σε επόμενο υποκεφάλαιο.¹⁵²

¹⁵⁰

¹⁵¹ ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ. 36.1, αρ. εγγρ. 214, «Απόφασις», Θεσσαλονίκη 14/7/1942.

¹⁵² Ο. π., φάκ. 1.1, αρ. εγγρ. 15, «Κανονισμός χορηγήσεων της ΑΥΕΜ», Θεσσαλονίκη 6/11/1942 Κατερίνα Παπαδοπούλου, ό. π., σ. 160.

Οι κρατικές εκτιμήσεις για την επερχόμενη παραγωγή βασίστηκαν στην καταγραφή των στρεμμάτων που καλλιεργήθηκαν. Η διαδικασία είχε τελειώσει τον μήνα Μάιο του 1942. Οι αγρότες πρόβαλλαν συνεχώς εμπόδια στις επιτροπές που είχαν αναλάβει το έργο της απογραφής και δήλωναν ψευδή στοιχεία. Ο χειμώνας είχε προκαλέσει σημαντικές ζημιές στην καλλιέργεια σταριού και έγιναν προσπάθειες να αναπληρωθεί με την αύξηση της καλλιέργειας του αραβόσιτου. Όμως εξαιτίας της ξηρασίας οι προβλέψεις δεν ήταν αισιόδοξες. Η συγκομιδή των εαρινών σιτηρών είχε ξεκινήσει. Η κατοχική κυβέρνηση είχε εφαρμόσει μια καινούργια νομοθεσία για την παράδοση της σοδειάς, η οποία καθιέρωνε μια κλιμακωτή δοσιματική πολιτική ανάλογα με το μέγεθος της στρεμματικής ιδιοκτησίας. Ένα μέρος έπρεπε να παραδοθεί ως φόρος στην κυβέρνηση και το υπόλοιπο να πουληθεί υποχρεωτικά στο κράτος. Επιπλέον ο Γκοτζαμάνης είχε ορίσει ενιαία τιμή πώλησης των οσπρίων βάσει του τιμάριθμου της Αθήνας δίχως να έχει λάβει την έγκριση της γερμανικής πλευράς. Αυτές οι αυξήσεις δεν έπρεπε να εφαρμοστούν γιατί δεν συνοδεύονταν με ανάλογες αυξήσεις στους μισθούς και θα καθιστούσαν τα προϊόντα απρόσιτα για μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Η γερμανική πλευρά θεωρούσε επικίνδυνη για την επιτυχία της συγκομιδής αυτή τη μερική απελευθέρωση στο εμπόριο σιτηρών. Ύστερα από συνομιλίες με τον Τσολάκογλου, η γερμανική πλευρά επέβαλε ως όρο να εξαιρεθεί η ΓΔΜ από αυτή τη μερική απελευθέρωση και η παραγωγή υποχρεωτικά να πωλείται στους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Όμως οι δηλώσεις του Τσολάκογλου που είχαν προηγηθεί της συμφωνίας με τους Γερμανούς είχαν δημιουργήσει μια ασάφεια.¹⁵³

Η γερμανική πλευρά ήταν πιο έμπειρη αυτή τη φορά και ανέμενε ότι οι γεωργοί δεν θα υπάκουαν για άλλη μια φορά τη νομοθεσία για υποχρεωτική παράδοση της σοδειάς. Τα μέτρα φιλελευθεροποίησης της εμπορίας της παραγωγής, που είχαν εφαρμοσθεί ως κίνητρο σε όσους θα συμμορφώνονταν και θα παρέδιδαν στο κράτος τη σοδειά, παρείχαν λιγότερα οικονομικά οφέλη απ' ό,τι η απευθείας διάθεση του προϊόντος από τον παραγωγό. Τόσο οι γεωργοί όσο και οι καταναλωτές θα επιχειρούσαν να αποκτήσουν τα προϊόντα που ήθελαν από την ελεύθερη αγορά της υπαίθρου ή μέσω του αντιπραγματισμού. Για αυτό θα απαγορεύονταν η ελεύθερη αγορά και πώληση καθώς και οι μεταφορές από την ύπαιθρο της ΓΔΜ έως ότου τελείωνε η περίοδος συγκέντρωσης των φορολογικών εισφορών. Έως τότε θα διεξάγονταν αυστηροί έλεγχοι υπό τη γερμανική εποπτεία. Ο Γκοτζαμάνης ύστερα από τη συνάντησή του με τον Γερμανό αξιωματικό, υπεύθυνο για τα οικονομικά ζητήματα στη ΓΔΜ, ενέκρινε την αντικατάσταση του Νικόλαου Χερτούρα με τον Θέμελη. Η ελληνική ηγεσία της ΓΔΜ πειθαρχώντας στις επιταγές της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης διέταξε την ελληνική Χωροφυλακή να διεξάγει εντατικούς ελέγχους κατά του ελεύθερου εμπορίου σιτηρών.¹⁵⁴

Τα κατασταλτικά μέτρα δεν ήταν αρκετά από μόνα τους να ελέγξουν την αγορά και τη διακίνηση των προϊόντων. Οι αγορές ακολουθούσαν τους δικούς τους κανόνες. Σε κάποια είδη θα χορηγούνταν επίσημη άδεια από το κράτος για τη μεταφορά τους. Η μεταφορά θα γίνονταν από εγκεκριμένα περάσματα και σε αντίθετη περίπτωση το εμπόρευμα θα κατάσχονταν. Παράλληλα όμως θα εντατικοποιούνταν η προσπάθεια να ελεγχθούν τα προϊόντα που θα φορολογούνταν. Η φορολογία αυτή συνίστατο σε

¹⁵³ Ο. π.

¹⁵⁴ BA-MA, RW 40/161, "Monatlicher Lagebericht, Juli- August", 3/9/1942.

παρακράτημα του προϊόντος που θα μεταφέρονταν από τον έναν νομό στον άλλο. Για τα αυγά ορίστηκε παρακράτημα 20%, το οποίο θα αγοράζονταν από την ΑΥΕΜ στην τιμή των 30 δραχμών. Τα υπόλοιπα ο εισαγωγέας ήταν υποχρεωμένος να τα πουλήσει στις Συντεχνίες Πτηνοαυγοπωλών, οι οποίες θα τα διέθεταν στο κοινό στις επίσημες τιμές. Στα σφαχτά η ζύγιση θα γινόταν υποχρεωτικά με στατήρες των Δήμων ή της ΑΥΕΜ και όχι των κρεοπωλών ή των ζωεμπόρων και το παρακράτημα ορίστηκε στο 10% - 45%. Αυστηροί έλεγχοι καθιερώθηκαν για τα κτηνοτροφικά προϊόντα και τα ιχθυοπωλεία και υπάλληλοι της ΑΥΕΜ θα πραγματοποιούσαν ελέγχους στα κρεοπωλεία, τα σφαγεία και τις ιχθυόσκαλες, δηλαδή από το στάδιο της παραγωγής έως την τελική διάθεση. Το σησάμιο απαγορευόταν να εξαχθεί στα αστικά κέντρα και η ελαιοποίησή του επιτρέπονταν μόνο στα ελαιοτριβεία της υπαίθρου. Αφού τελείωνε η επεξεργασία του, επιτρέπονταν η μεταφορά του σησαμέλαιου στην περιφέρεια της ΓΔΜ. Οι μη παραγωγοί που είχαν στην κατοχή τους σησάμι ήταν υποχρεωμένοι να δηλώσουν στις αρχές τα αποθέματά τους και να πληρώσουν το παρακράτημα και αυτοί. Το 50% της ποσότητας θα παρακρατούνταν υποχρεωτικά από τα σησαμελαιοτριβεία. Τα κατά τόπους Γραφεία Επισιτισμού διατηρούσαν το δικαίωμα να επιβάλουν παρακράτημα σε όλα τα είδη διατροφής που μετέφεραν έμποροι έως και 10%. Εξαίρεση αποτελούσαν τα τρόφιμα που προορίζονταν για τα «Λαϊκά Συσσίτια», τα παιδικά και τα εργατικά. Τα αποθέματα κάποιων ειδών, όπως οι κονσέρβες, η μαρμελάδα, το σιρόπι και ο τοματοπολτός που βρίσκονταν στις αποθήκες τραπεζών και κάποιων προνομιούχων εταιριών ύστερα από διαταγή του στρατιωτικού διοικητή αποδεδεσμεύθηκαν προς ελεύθερη διάθεση των δικαιούχων τους. Αυτά τα είδη ανήκαν σε εμπόρους και πωλούνταν στη συνέχεια στις γερμανικές αρχές.¹⁵⁵

Η δέσμευση της παραγωγής οπωρικών του 1942 εξακολουθούσε να ισχύει. Ολόκληρη η παραγωγή των κυριότερων οπωρικών, μήλα, αχλάδια, βερίκοκα, κεράσια, δαμάσκηνα, σύκα, φράουλες και σταφύλια. Η διαταγή του στρατιωτικού διοικητή «Θεσσαλονίκης - Αιγαίου» όριζε ότι στον παραγωγό θα επιτρέπονταν να κρατήσει μόνο το μέρος που ήταν απαραίτητο για την προσωπική του κατανάλωση. Στον ντόπιο πληθυσμό θα διανέμονταν μόλις το 20% της δεσμευμένης παραγωγής, χωρίς να εξετάζεται αν ήταν επαρκής για τις ανάγκες του ή αν θα δημιουργούσε έλλειμμα. Ο Νομάρχης και ο Έπαρχος θα ήταν επικεφαλής στη διαδικασία της συλλογής του παρακρατήματος της παραγωγής και το 20% θα διατίθεντο στην εγχώρια κατανάλωση από τους ντόπιους οπωροπώλες. Το μεγαλύτερο μέρος όμως θα μεταφέρονταν στη Θεσσαλονίκη για τις ανάγκες του γερμανικού στρατού και του άμαχου πληθυσμού της πόλης. Τον τελικό λόγο όμως για το ποσοστό που θα διανέμονταν για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού καθώς και τις τιμές διάθεσης θα τον είχε ο στρατιωτικός διοικητής. Τα συμβόλαια που είχαν υπογραφεί με συγκεκριμένους ελληνικούς οίκους για την απόκτηση της παραγωγής από τη ΓΔΕΟΑ εξακολουθούσαν να ισχύουν. Οι τελευταίοι διεκδίκησαν από την ΑΥΕΜ για χάρη του γερμανικού στρατού και οπωρικά είδη που είχαν κατασχεθεί. Η ποσότητα που προορίζονταν για τον άμαχο πληθυσμό θα διανέμονταν από τη Συντεχνία

¹⁵⁵ IAM, ΑΥΕΜ, φάκ. 126.2, αρ. εγγρ. 2, «Απόφασις», Θεσσαλονίκη 23/6/1942, φάκ. 36.1, αρ. εγγρ. 92, «Απόφασις», Θεσσαλονίκη 18/12/1942, φάκ. 36.1, αρ. εγγρ. 121, «Προς τα Επισιτιστικά Γραφεία Επισιτισμού», Θεσσαλονίκη 7/11/1942, αρ. εγγρ. 126, Θεσσαλονίκη 17/10/1942, αρ. εγγρ. 133, «Απόφασις» Θεσσαλονίκη 22/10/1942.

Χονδροπωλητών, ενώ οι εντεταλμένοι από τους Γερμανούς σε αυτήν εμπορικοί οίκοι έπρεπε να την πουλήσουν προς 25 δραχμές την κάθε οκά. Η Συντεχνία Χονδροπωλητών ύστερα από προφορική συμφωνία με τη γερμανική πλευρά αποκτούσε το δικαίωμα να αγοράζει προϊόντα στις περιοχές που τα είδη τους δεν είχαν δεσμευθεί από τον γερμανικό στρατό. Ομοίως όλη η παραγωγή ξηρών καρπών δεσμεύτηκε για τις ανάγκες του γερμανικού στρατού και το δικαίωμα αγοράς τους δόθηκε στους ίδιους οίκους.¹⁵⁶

Οι τιμές ειδών όπως τα ψάρια, που ήταν υποχρεωμένη η ΑΥΕΜ να παραδώσει στη γερμανική επιμελητεία, καθορίζονταν από την τελευταία βάση της ποιότητάς τους. Και σε αυτήν την κατηγορία επιβλήθηκε φόρος σε είδος. Οι χαμηλές τιμές είχαν σαν αποτέλεσμα μεγάλο μέρος να διαρρέει στη μαύρη αγορά. Η κοινοπραξία ιχθυεμπόρων και αλιπάστων αναλάμβανε το έργο της παράδοσης. Στη Χαλκιδική το παρακράτημα των παραθαλάσσιων χωριών θα διανέμονταν αποκλειστικά στους άπορους κατοίκους της περιοχής.¹⁵⁷

Αφού συντάσσονταν μηνιαίος κατάλογος, αποστέλλονταν στη συνέχεια από τον αρμόδιο Γερμανό αξιωματικό της Στρατιωτικής Οικονομίας και τη ΓΔΜ η εντολή για χορήγηση τροφίμων στην ΑΥΕΜ. Η τελευταία ήταν υποχρεωμένη να παραδώσει τα τρόφιμα χωρίς να προβεί σε έλεγχο των στοιχείων αλλά και να προβάλλει αντιρρήσεις εκτός και αν δεν υπήρχε επαρκές απόθεμα. Εμπορικοί οίκοι εξουσιοδοτημένοι από τη γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση, αφού κατέβαλαν το αντίτιμο, αντίστοιχο προς στις τιμές διατίμησης, παρείχαν τα τρόφιμα για τους εργάτες που απασχολούνταν σε εργασίες όπως τα ορυχεία ή σε εργοστάσια επιταγμένα από τους κατακτητές. Ο οίκος Παρακευαΐδη, κατόπιν εντολής του στρατιωτικού διοικητή, προμηθεύτηκε από τις αποθήκες της ΑΥΕΜ 10.920 οκάδες σίτου προς 180 δραχμές την οκά στις 21/7/1942 για τις ανάγκες εργατών που απασχολούνταν στα μεταλλεία και σε βιομηχανίες. Στους εργαζόμενους των ελληνικών σιδηροδρόμων ύστερα από γερμανική εντολή ορίστηκε να προστεθούν για 5 ημέρες την εβδομάδα 5 γραμμάρια αλατιού και 30 γραμμάρια ζυμαρικών ημερησίως. Σε περίπτωση που δεν υπήρχαν αυτά, θα αντικαθίσταντο με ελιές.¹⁵⁸

Οι ανάδοχοι εργολάβοι έργων για λογαριασμό των γερμανικών δυνάμεων καθώς και για το ελληνικό δημόσιο είχαν προνομιακή μεταχείριση όσων αφορά την αγορά γεωργικών προϊόντων. Σύμφωνα με την υπ. αρ. 128150/5150 απόφαση της ΓΔΜ και τις υπ. αρ. 86658/2301 και 110787/13738 της ΑΥΕΜ τους δίνονταν το δικαίωμα προαγοράς από τη συγκέντρωση σίτου και τροφίμων για την τροφοδοσία

¹⁵⁶ Ο. π., φάκ. 36.1, αρ. εγγρ. 206, Θεσσαλονίκη 27/5/1942, αρ. εγγρ. 211, «Προς τα Γραφεία Επισιτισμού, Εδέσσης, Φλωρίνης και Βερροίας», Θεσσαλονίκη 2/7/1942, αρ. εγγρ. 238, «Επείγον», Θεσσαλονίκη 14/7/1942, φάκ. 36.3, «Γενικόν (Στρατηγείον) Επιτελείον προς την φέρμαν Μαρατσίνας Καρατζάς και Σια», Θεσσαλονίκη 21/9/1942, φάκ. 36.3, αρ. εγγρ. 13, «Προς τους Νομάρχας Κοζάνης, Χαλκιδικής, Έβρου και έπαρχον Κατερίνης», Θεσσαλονίκης 3/9/1942.

¹⁵⁷ Ο. π., φάκ. 81.2, αρ. εγγρ. 70, «Απόφασις», Θεσσαλονίκη 10/11/194, φάκ. 126.3, αρ. εγγρ. 7, «Προς την Γενικήν Διοίκησιν Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη 8/10/1942, αρ. εγγ. 11, «Περί αυξήσεως της τιμής των ιχθύων προς επιβολήν της κατά νόμον φορολογίας», Θεσσαλονίκη 28/8/1942, φάκ. 36.1, αρ. εγγρ. 117, «Απόφασις», Θεσσαλονίκη 5/11/1942.

¹⁵⁸ Ο. π., φάκ. 120.2, αρ. εγγρ. 3, «Υπηρεσιακόν σημείωμα. Προς το τμήμα Συγκεντρώσεως», Θεσσαλονίκη 24/8/1942, αρ. εγγρ. 19, «Προς την αποθήκην παρ' ημίν», Θεσσαλονίκη 21/7/1942, φάκ. 120.1, αρ. εγγρ. 35, «Υπηρεσίαν Επισιτισμού ενταύθα διά του Στρ. Διοικητού Θεσσαλονίκης – Αιγαίου. Τμήμα Διαχειρίσεως και Οικονομικών, εις χείρα του επιθεωρητού Βάγκνερ», Θεσσαλονίκη 8/9/1942.

των εργατών. Ο εργολάβος Ι. Μ. που πραγματοποιούσε έργα για λογαριασμό του ελληνικού δημοσίου στην περιοχή της Αρναίας υπέβαλε αίτηση για την προαγορά 1.100 οκάδων σίτου, 788 οκάδων οσπρίων και 113 οκάδων ελαίου για 60 ημέρες για τη σίτιση 150 εργατών. Ο Σ. Χ. διαχειριστής της εταιρίας «Ένωσις», η οποία είχε αναλάβει την εκτέλεση οδικών έργων, υπέβαλε αίτηση για την αγορά 2.500 οκάδων σίτου και 500 οκάδων οσπρίων από την περιφέρεια των Γιαννιτσών. Η συνεργασία του τελευταίου με τις γερμανικές δυνάμεις του έδωσε το ελεύθερο να μην υποβάλει τον ακριβή αριθμό εργατών που απασχολούσε η εταιρία του. Αρκετές ήταν οι περιπτώσεις που υπάλληλοι και στελέχη της ΑΥΕΜ παρέπεμπαν απευθείας τους ενδιαφερόμενους στις γερμανικές αρχές για την έκδοση άδειας μεταφοράς για να απλοποιηθεί η διαδικασία. Το φαινόμενο έπρεπε να είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις και η διοίκηση της ΑΥΕΜ παρέμβηκε απαγορεύοντας τη μεταφορά χωρίς την έγκριση από αυτή.¹⁵⁹

Τα μέλη των ξένων παροικιών καθώς και οι υπάλληλοι των προξενικών αποστολών είχαν ανάλογη ευνοϊκή μεταχείριση, όπως και κατά την περίοδο λειτουργίας της ΓΔΕΟΑ. Ανάλογη μεταχείριση είχαν και οι Έλληνες που εργάζονταν στην ορχήστρα του Γερμανικού Στρατιωτικού Ραδιοφωνικού Σταθμού Θεσσαλονίκης. Οι ίδιοι στην επιστολή τους προς τον διοικητή της ΑΥΕΜ ανέφεραν ότι: «απασχολούμενοι εις το δύσκολον τούτον Έργον υπό άκρας δυσμενείς επισιτιστικά συνθήκας έχομεν απόλυτον ανάγκην της υμετέρας συνδρομής».¹⁶⁰

Τα ίδια τα Γραφεία Επισιτισμού εξέδιδαν άδειες μεταφοράς προϊόντων για είδη που είχαν χαρακτηριστεί δεσμευμένα από τη ΓΔΜ με προορισμό πόλεις ή χωριά της περιφέρειας Θεσσαλονίκης δίχως την έγκριση της ΑΥΕΜ. Σε κάποια είδη θα χορηγούνταν επίσημη άδεια από το κράτος για τη μεταφορά τους. Επόμενος στόχος της ΓΔΜ ήταν ελέγξει τις ανταλλαγές μεταξύ υπαίθρου και πόλης. Ο Βασίλειος Συμωνίδης, διοικητής της ΓΔΜ, βάσει υπ. αριθ. 115229/9229 απόφασης «περί διεξαγωγής και διαχειρίσεως της ανταλλαγής ελευθέρων παρά τοις γεωργοίς αποθεμάτων έναντι άλλων ειδών χρήσιμων εις τους γεωργούς» και με σκοπό την ανάγκη συντονισμού των τοπικών οργάνων για τη διεξαγωγή της ανταλλαγής ειδών διατροφής για τον αστικό πληθυσμό της υπαίθρου διέταξε τη σύσταση στην έδρα των Νομών και των Επαρχιών της ΓΔΜ Τοπικών Επιτροπών διαθέσεως προϊόντων στους αστικούς πληθυσμούς της υπαίθρου. Αυτές θα αποτελούνταν από τον Νομάρχη ή τον Έπαρχο, τον Διευθυντή της Αγροτικής Τράπεζας, τον Διευθυντή της Τοπικής Ενώσεως Συνεταιρισμών και τον Διευθυντή του τοπικού Γραφείου Επισιτισμού. Οι επιτροπές θα επιχειρούσαν να ελέγξουν τις ανταλλαγές βιοτεχνικών ειδών με αγροτικά είδη.¹⁶¹

Και αυτή τη φορά οι κατοχικές ελληνικές αρχές έβαλαν στο στόχαστρό τους αυτές τις συναλλαγές, τις ανταλλαγές μεταξύ ενός νομού με τον άλλο. Τα σιτηρά από το Βαρναί είχαν εξαντληθεί. Η συλλογή σιτηρών δεν είχε ολοκληρωθεί, αν και υπήρχαν ενδείξεις ότι θα ήταν ικανοποιητική για την τρέχουσα καλλιεργητική περίοδο και θα

¹⁵⁹ Ο. π., φάκ. 116.1, αρ. εγγρ. 24, «Γενική διαταγή προς άπαντα τα παρ' ημίν τμήματα», Θεσσαλονίκη 17/10/1942, φάκ. 120.1, αρ. εγγρ. 4, Θεσσαλονίκη 3/11/1942, αρ. εγγρ. 8, Θεσσαλονίκη 31/10/1942,

¹⁶⁰ Ο. π., φάκ. 120.2, αρ. εγγρ. 74., φάκ. 126, αρ. εγγρ. 15, «Προς τον αξιότιμον Γ. Θεμελήν. Γεν. Δ/ντήν Επισιτισμού & Οικονομικών Αναγκών Γεν. Δ. Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη 6/8/1942.

¹⁶¹ Ο. π., φάκ. 36.1, αρ. εγγρ. 104, «Απόφασις», Θεσσαλονίκη, 30/10/1942, αρ. εγγρ. 141, «Προς τα περιφερειακά Γραφεία της Αυτονόμου Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη 26/9/1942.

εξασφάλιζε την αυτάρκεια για την περιοχή της ΓΔΜ. Σύμφωνα με γερμανικούς υπολογισμούς η παραγωγή δημητριακών του 1942 μπορούσε να εξασφαλίσει 160 γραμμάρια ψωμί για 581.000 μη παραγωγούς. Επιπλέον υπήρχαν και άλλα τρόφιμα για τη σίτιση 51.000 εργατών. Τα πλεονάσματα της μακεδονικής γης δεν θα παραχωρούνταν για να αντιμετωπιστούν οι ελλείψεις στη νότια Ελλάδα, αλλά θα χρησιμοποιούνταν για την ανταλλαγή με άλλα είδη όπως το ελαιόλαδο. Οι παραγωγοί που θα εκπλήρωναν τις υποχρεώσεις τους και θα κατέβαλαν τη δεκάτη και το παρακράτημα θα μπορούσαν με άδεια να ανταλλάξουν την παραγωγή τους. Αυτή τη φορά όμως η άδεια δεν θα δινόταν για ανταλλαγή εντός της περιφέρειας της στρατιωτικής διοίκησης «Θεσσαλονίκης-Αιγαίου», αλλά θα περιλάμβανε και τμήματα της ιταλικής ζώνης κατοχής. Έως τον Αύγουστο είχαν δοθεί άδειες για την εισαγωγή και ανταλλαγή ελαιόλαδου με άλλα είδη από περιοχές όπως οι Β. Σποράδες και η Εύβοια για 164.324 οκάδες ελιές και 67.570 οκάδες ελαιόλαδο. Ύστερα από γερμανική απαίτηση έπαυσε προσωρινά η εκτέλεση των αδειών έως ότου περατώνονταν η συγκέντρωση. Έως τον Οκτώβριο του 1942 είχαν συγκεντρωθεί ανεκτέλεστες άδειες από τα ιταλοκρατούμενα εδάφη για 778. 487 οκάδες ελιές και 60.500 οκάδες ελαιόλαδο. Ο στόχος απόκτησης για τα νησιά του Β. Αιγαίου σε δημητριακά ήταν: α) 20.385 τόνοι, β) 1.062 τόνοι σίκαλη, γ) 2.104 κριθάρι, δ) 1.049 βρόμη.¹⁶²

Στην πορεία οι διατάξεις για τις εξαγωγές εν μέρει θα τροποποιούνταν και θα επαναδιατυπώνονταν οι όροι βάσει των οποίων θα επιτρέπονταν οι εξαγωγές τροφίμων από τη γερμανική ζώνη κατοχής. Ένας από τους λόγους ήταν και η επέκταση του «σουηδικού σχεδίου» στη Μακεδονία. Δικαίωμα εξαγωγής τροφίμων για λογαριασμό των γερμανικών αρχών κατοχής θα γίνονταν μόνο κατόπιν εντολής των διάφορων γερμανικών υπηρεσιών και μονάδων, του Πληρεξούσιου του Ράιχ για την Ελλάδα και των αρμόδιων αξιωματικών του στρατηγείου. Επίσης άδεια θα δίνονταν στην Ιταλογερμανική Επιτροπή Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων κατόπιν έγκρισης του Γερμανού στρατιωτικού διοικητή καθώς και στο ρουμανικό και το ιταλικό προξενείο. Όσον αφορά τους Έλληνες, άδεια εξαγωγής θα δίνονταν μόνο στους φοιτητές που σπούδαζαν στην Αθήνα ή σε σχολές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, των οποίων η λειτουργία είχε ανασταλεί και προέρχονταν από τη Μακεδονία και τις βουλγαροκρατούμενες επαρχίες, σε μετατιθέμενους δημόσιους υπαλλήλους, οι οποίοι είχαν το δικαίωμα να μεταφέρουν 40-100 οκάδες τρόφιμα ανάλογα τα μέλη της οικογένειάς τους, σε ανάπηρους και σε ασθενείς που θα μετέβαιναν για θεραπεία στην Αθήνα, επειδή δεν ήταν δυνατή η νοσηλεία τους στη Μακεδονία, καθώς και στον Ερυθρό Σταυρό για αποστολή δεμάτων στους Έλληνες αιχμάλωτους στην Ιταλία. Άδεια για εξαγωγή μπορούσε να εκδώσει η ΓΔΜ και το Υπουργείο Επισιτισμού κατόπιν έγκρισης του Γερμανού στρατιωτικού διοικητή για τους αξιωματικούς και τους ανώτερους δικαστικούς λειτουργούς, έως 20 οκάδες, και τους ανώτερους δημόσιους

¹⁶² BA-MA RW40/161, "Monatlicher Lagebericht, Juli- August", ό. π., ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ. 86.9, αρ. εγγρ. 2, «Προς τον Στρατιωτικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου», Θεσσαλονίκη 30/10/1942, αρ. εγγρ. 18, «Κατάσταση υπογραφεισών αποφάσεων διά την εισαγωγήν ελαιωδών προϊόντων και χορηγηθεισών αδειών εισαγωγής», Θεσσαλονίκης αρ. εγγρ. 20 «Κατάσταση υπογραφεισών αποφάσεων δια την εισαγωγή ελαιωδών προϊόντων και μη χορηγηθεισών εισέτι αδειών μεταφοράς», Θεσσαλονίκη 10/10/1942.

υπαλλήλους και λειτουργούς που ήταν εγκατεστημένοι στην Αθήνα, έως 100 οκάδες.¹⁶³

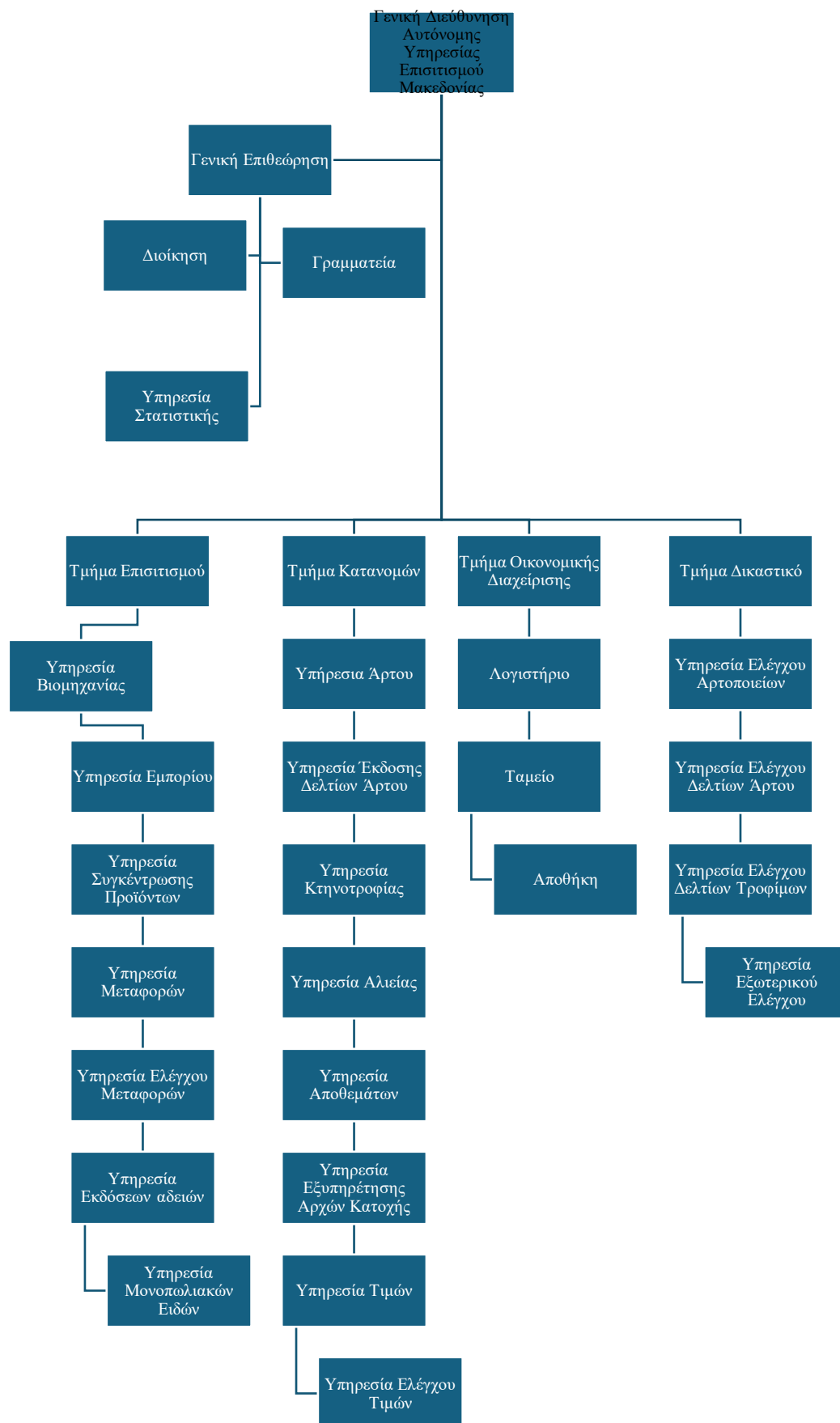
Για τους παραγωγούς εφαρμόστηκε η ίδια πολιτική. Άδεια μεταφοράς σταριού και άλλων γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων χορηγούνταν στους παραγωγούς ύστερα από γνωμάτευση της Γεωργικής Υπηρεσίας, ότι είχαν παραδώσει το μερίδιο της σοδειάς τους που όριζε η νομοθεσία, αλλά και υπό την προϋπόθεση της τελικής έγκρισης από τον Γερμανό στρατιωτικό διοικητή. Ανάλογη ρύθμιση ίσχυε και για τους νομάδες κτηνοτρόφους. Στους τελευταίους επιτρέπονταν να μεταφέρουν τρόφιμα κατά τους φθινοπωρινούς μήνες, όταν εξέρχονταν με τα κοπάδια τους από την περιφέρεια της ΓΔΜ και αφού προσκόμιζαν αποδεικτικά στοιχεία ότι είχαν εκπληρώσει τις υποχρεώσεις τους και είχαν παραδώσει την ποσότητα γάλατος που τους αναλογούσε. Στους παραγωγούς που κατοικούσαν στην ιταλική ζώνη κατοχής της ΓΔΜ χορηγούνταν άδεια υπό τον όρο ότι είχαν εκπληρώσει τις φορολογικές υποχρεώσεις τους σε είδος προς το κατοχικό κράτος. Στους εργάτες γης, που απασχολούνταν ως θεριστές ή χειριστές αλωνιστικών μηχανών και αμείβονταν σε είδος, θα τους χορηγούνταν ποσότητα ανάλογη με τα μέλη της οικογένειάς τους.¹⁶⁴

Αντίθετα επιτρέπονταν χωρίς κανέναν περιορισμό η εισαγωγή οποιουδήποτε είδους τροφίμων ανεξαρτήτως ποσότητας εκτός από την ελαιοπαραγωγή της Μυτιλήνης και της Χίου. Ήταν ένα είδος που η Γερμανία το προόριζε αποκλειστικά γι' αυτήν και δεν είχε την πρόθεση να το μοιραστεί με κανέναν. Εξαίρεση αποτελούσε η εισαγωγή μικρών ποσοτήτων ενός ή δύο δοχείων ελαιόλαδου ή ελιών για τις οικογενειακές ανάγκες ή για τις ανάγκες των προξενείων καθώς και από οργανισμούς, νομικά πρόσωπα ή εταιρίες, όπως η ΕΛΛΑ- ΤΟΥΡΚ. Επιπλέον δίνονταν άδεια μεταφοράς και εισαγωγής μέσω θαλάσσης στη ΓΔΜ στους ελαιοπαραγωγούς που είχαν παραδώσει στο κράτος το παρακράτημα από το ελαιόλαδο, σε εμπόρους που είχαν αποκτήσει ελαιόλαδο ανταλλάσσοντάς το με άλλα είδη και σε ιδιώτες για ένα ή δύο δοχεία για τις οικογενειακές τους ανάγκες. Μέχρι τότε λίγες τέτοιες άδειες είχαν εκδοθεί για αυτά τα είδη.¹⁶⁵

¹⁶³ Ο.π., φάκ. 91.1, αρ. εγγρ. 2, «Κατάσταση των ισχυουσών διατάξεων εν τη κυκλοφορία τροφίμων συνταχθείσα συμφώνως με την υπ. αριθ. Ινν/ρban i/ii4i twa δ/γης Στρατιωτικού Διοικητού Θεσ/νίκης Αιγαίου».

¹⁶⁴ Ο. π.

¹⁶⁵ Ο. π.

Πηγή, ΙΑΜ, Αρχείο ΑΥΕΜ, φακ. 4.2 : «Περί Οργανισμού της Εσωτερικής Υπηρεσίας, Συνθέσεως των Υπηρεσιών της ΑΥΕΜ και Αρμοδιότητας Αυτών, 31/10/1942».

1.4 Οι κατακτητές απέναντι στο ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα

Ύστερα από την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα ο φον Σέιμπεν, επικεφαλής των γερμανικών στρατευμάτων, αφού ζήτησε πληροφορίες για τα αποθέματα τροφίμων, διαβεβαίωσε τον Γεώργιο Πειρουνάκη, γενικό γραμματέα του Υφυπουργείου Αγορανομίας, ότι σε περίπτωση έλλειψης τροφίμων η Γερμανία ήταν πρόθυμη να αποστείλει τρόφιμα στην Ελλάδα. Εξαιτίας της αποκοπής της Ελλάδας από τις υπερπόντιες εισαγωγές λόγω του αγγλικού αποκλεισμού η μόνη διαθέσιμη πηγή για την προμήθεια τροφίμων απέμενε η ηπειρωτική Ευρώπη, δηλαδή ο οικονομικός και πολιτικός χώρος του Άξονα. Για να επιτευχθεί η εισαγωγή τροφίμων απαιτούνταν η σύμφωνη γνώμη και των κατακτητών, της Ιταλίας και ιδίως της Γερμανίας. Ακόμα και αν συναινούσαν όμως η ελληνική κατοχική κυβέρνηση στερούνταν τα οικονομικά μέσα να αποκτήσει τα τρόφιμα, επειδή ο ελληνικός χρυσός είχε μεταφερθεί στο εξωτερικό και δεν διέθετε συναλλαγματικά αποθέματα. Εναλλακτικές λύσεις ήταν η απόκτηση τροφίμων μέσω διμερούς clearing, είτε με τους κατακτητές ή με άλλες χώρες της βαλκανικής, καθώς και η δωρεά μέρους των τροφίμων από τη Γερμανία και την Ιταλία. Η μέχρι τότε εμπειρία με άλλες κατεχόμενες χώρες όπως το Βέλγιο έδειχνε ότι δεν έπρεπε να αναμένονται θαύματα. Η Γερμανία επέτρεψε την εισαγωγή 15.500 τόνων σιτηρών στο Βέλγιο από την Ουγγαρία με αντάλλαγμα την πληρωμή με τα προπολεμικά χρέη της τελευταίας σε βελγικές τράπεζες μόλις το 1943. Η Ελλάδα δεν άνηκε στις εκβιομηχανισμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, των οποίων η οικονομία ήταν απαραίτητη για τον Άξονα και το Ράιχ θα μπορούσε να εισάγει τρόφιμα, αλλά στις χώρες που προορίζονταν να παρέχουν πρώτες ύλες. Ούτε ο ελληνικός λαός είχε τα εχέγγυα της «Αρίας φυλής».¹⁶⁶

Η επίλυση όμως του ελληνικού επισιτιστικού προβλήματος δεν εξαρτιόταν μόνο από τις εισαγωγές από το εξωτερικό. Οι τρεις κατοχικοί στρατοί τροφοδοτούνταν από προϊόντα της ελληνικής παραγωγής και κατανάλωναν και εξήγαγαν τρόφιμα δυσανάλογα πολλά για τις δυνατότητες της χώρας. Η Γερμανία, η Ιταλία και η Βουλγαρία έπρεπε να αναλάβουν οι ίδιες την τροφοδοσία των στρατευμάτων τους, η οποία έπρεπε να περιορισθεί μόνο στα είδη που υπήρχε πλεόνασμα. Επιπλέον αναγκαίος ήταν και ο περιορισμός των δαπανών κατοχής για να υπάρξει νομισματική σταθερότητα και συγκράτηση του πληθωρισμού αλλά και ο εφοδιασμός με πρώτες ύλες και τα μεταφορικά μέσα ώστε να μεταφερθούν τα προϊόντα από τις περιφέρειες παραγωγής στα κέντρα κατανάλωσης.

Στις αρχές του Μαΐου του 1941 ο πληρεξούσιος του Ράιχ στην Ελλάδα Günther Altenburg επισήμανε στους ανωτέρους του στο Βερολίνο τον κίνδυνο να προκληθεί λιμός, τονίζοντας τις πολιτικές και οικονομικές συνέπειες που θα είχε μια πιθανή οικονομική κατάρρευση στην κατοχική διοίκηση. Το πιο επείγον πρόβλημα σύμφωνα

¹⁶⁶ John R. Gillingham, How Belgium survived. The food supply problems on an occupied nation, Center for International Studies, University of Missouri-St. Louis, 1982, σ. 9. *Ακρόπολις*, «Η ισχύς των δελτίων», 29/4/1941.

με τον Altenburg ήταν το επισιτιστικό. Τα αποθέματα σταριού επαρκούσαν μόνο για 25 ημέρες υπό την προϋπόθεση ότι ο στρατός θα αποδέσμευε τα αποθέματα που παρακρατούσε προς όφελος του άμαχου πληθυσμού. Η Ελλάδα δεν θα έπρεπε να οδηγηθεί στο στρατιωτικό και στο πολιτικό χάος. Η νέα κυβέρνηση του στρατηγού Τσολάκογλου χαρακτηριζόταν αξιόπιστη. Όμως προϋπόθεση για την παραμονή της στην εξουσία αποτελούσε ο περιορισμός των στρατιωτικών δυνάμεων, κυρίως της Ιταλίας, καθώς και η αντιμετώπιση των επισιτιστικών αναγκών. Τα αποθέματα τροφίμων ήταν πολύ λίγα και υπολείπονταν ένας μήνας για την έναρξη της νέας σοδειάς σιτηρών. Η τροφοδοσία δύο στρατών ξεπερνούσε τις δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας. «Αν ο πληθυσμός τρεφόταν αρκετά θα έμενε ήσυχος». Η νέα σοδειά σταριού θα ήταν διαθέσιμη για κατανάλωση τον Αύγουστο. Η προηγούμενη κυβέρνηση σκόπευε να καλύψει αυτό το κενό με 47.000 σταριού από το φορτίο των 350.000 τόνων που είχε παραγγείλει από την Αυστραλία, το οποίο είχε αποπληρωθεί κατά ένα μεγάλο μέρος. Ο Altenburg έτρεφε μια μικρή ελπίδα ότι οι Άγγλοι ίσως επέτρεπαν την άφιξή του στην Ελλάδα για την αποκλειστική τροφοδοσία του άμαχου πληθυσμού. Η δωσιλογική κυβέρνηση πρότεινε αυτό το κενό, έως τη νέα σοδειά, να καλυφθεί με εισαγωγές σιτηρών από τη νότια Ρωσία (sic). Όμως δεν υπήρχε διαθέσιμο συνάλλαγμα ούτε προϊόντα για ανταλλαγή για να αποπληρωθεί το σάρι. Μόνο για την Αθήνα και τον Πειραιά απαιτούνταν 30.000 τόνοι σιτηρών έως τον μήνα Αύγουστο, ειδάλλως ο λιμός ήταν αναπόφευκτος. Ο Altenburg πρότεινε τρεις λύσεις για την αντιμετώπιση των ελλείψεων: α) εισαγωγές σταριού από τη Γερμανία, β) εισαγωγές από τη Σοβιετική Ένωση, Τουρκία, Ουγγαρία και άλλες χώρες, γ) εισαγωγές από τα βουλγαροκρατούμενα εδάφη. Παράλληλα εισηγήθηκε την αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα για την τροφοδοσία των «Λαϊκών Συσσιτίων» ενώ, προκειμένου να ξεπεραστεί ο ύφαλος του ανταγωνισμού ανάμεσα στις διάφορες γερμανικές υπηρεσίες και η αδιαφορία του Ribbentrop, ζήτησε την παρέμβαση του ίδιου του Χίτλερ, επικαλούμενος τον φιλελληνισμό του.¹⁶⁷

Ο Altenburg σε νέο τηλεγράφημα στις 25/5/1941 επισήμανε ότι, παρά το γεγονός ότι η Ιταλία είχε το πολιτικό προβάδισμα στην Ελλάδα, η Γερμανία δεν έπρεπε να δείξει αδιαφορία για το ελληνικό πρόβλημα. Ο Έλληνας πρωθυπουργός και ο υπουργός των οικονομικών τον είχαν προσεγγίσει και ζήτησαν τη συνδρομή της γερμανικής κυβέρνησης τονίζοντάς του την κρισιμότητα της επισιτιστικής κατάστασης. Ο Γερμανός Πληρεξούσιος πρότεινε την αποστολή 30.000 τόνων σιτηρών έως τα μέσα Ιουνίου και δωρεάν φαρμάκων από τον Γερμανικό Ερυθρό Σταυρό, την αποστολή του «Βαυαρικού Συρμού Βοήθειας» για τη σίτιση 60.000 απόρων στην περιοχή της πρωτεύουσας, προμήθεια επαρκούς ποσότητας κάρβουνου για την αποκατάσταση των συγκοινωνιών και την παραχώρηση σκαφών από το γερμανικό πολεμικό ναυτικό για τη μεταφορά τροφίμων.¹⁶⁸

¹⁶⁷ PAAA, RZ 102/29612, αρ. εγγρ. 102, Αθήνα 4/5/1941, αρ. εγγρ. 117 Αθήνα 7/5/1941, αρ. εγγρ. 140-141, Αθήνα 14/5/1941 'Documents on German Foreign Policy, Series D (1937-1945) Vol. XII, The War Years February 1- June 22, 1941, no. 495, "The Reich Plenipotentiary for Greece to the Foreign Ministry", Αθήνα 11/5/1941, Washington, Government Printing Office, 1962, σ. 776' Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1989, σ. 197.

¹⁶⁸ PAAA, RZ 102/29612/175-178, Αθήνα 25/5/1941.

Ο πρέσβης Ritter μεταβίβασε την απάντηση και τις οδηγίες του στρατηγού Jodl από το Βερολίνο. Τα νέα που ήρθαν δεν ήταν καλά. Σύμφωνα με τον Χίτλερ η Ελλάδα ανήκε στη δικαιοδοσία της Ιταλίας, συνεπώς για το ζήτημα του επισιτιστικού προβλήματος υπεύθυνοι ήταν οι Ιταλοί. Η Γερμανία θα είχε την ευθύνη μόνο στη γερμανική ζώνη κατοχής και ίσως δίνονταν κάποια βοήθεια σε κάποιες ατομικές περιπτώσεις. Δεν ήταν ζήτημα της Γερμανίας να παίξει τον ρόλο του διαιτητή μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της ιταλικής. Ύστερα από την αποστράτευση του ελληνικού στρατού είχε εξαλειφθεί ο στρατιωτικός κίνδυνος, τα γερμανικά στρατεύματα θα αναχωρούσαν και η έδρα της 12 στρατιάς θα μεταφέρονταν στη Β. Ελλάδα. Η Ιταλία αρνήθηκε να αποδεχθεί την αποκλειστική ευθύνη, απαντώντας ότι η ίδια αντιμετώπιζε έλλειψη τροφίμων συνεπώς δεν μπορούσε να ανταποκριθεί. Ο Μουσολίνι σχολίασε πικρόχολα: «...αφού οι Γερμανοί ξάφρισαν από τους Έλληνες ακόμη και τα κορδόνια των παπουτσιών, τώρα θέλουν να μας φορτώσουν την ευθύνη για τη οικονομική κατάσταση...». Η κατάσταση χαρακτηριζόταν από τις γερμανικές πολιτικές αρχές στην Αθήνα ως εξαιρετικά επείγουσα. Ο Γερμανός επιτετραμμένος στην Αθήνα Von Graevenitz ανέφερε ότι οι συνομιλίες με τον Ιταλό πληρεξούσιο στην Αθήνα δεν έφεραν κάποιο αποτέλεσμα και αναλώθηκαν σε θεωρητικές παραμέτρους του προβλήματος, προσπαθώντας η μια πλευρά να ρίξει την ευθύνη στην άλλη. Λόγω της εξαθλίωσης ολοένα και μεγαλύτερου μέρους του άμαχου πληθυσμού επιτακτική ήταν η ανάγκη άμεσης αποστολής σιτηρών.¹⁶⁹

Ο Altenburg στις αναφορές του προς τους ανωτέρους τον μήνα Ιούνιο τους επισήμανε ότι το επισιτιστικό πρόβλημα είχε φτάσει σε κρίσιμο σημείο και συνηγορούσε για την αποστολή επισιτιστικής βοήθειας ειδικότερα για τις πόλεις της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Οι ανώτεροι του συνέχιζαν να αρνούνται τη γερμανική ευθύνη, επαναλαμβάνοντας ότι υπεύθυνη για την Ελλάδα ήταν η Ιταλία, ενώ επικαλούνταν την κατηγορηματική άρνηση του γερμανικού Υπουργείου Επισιτισμού για αποστολή βοήθειας, το οποίο έθετε ως πρώτη προτεραιότητα τις ανάγκες της Γερμανίας. Ο Altenburg στην αναφορά του τον μήνα Ιούλιο του 1941 μετέφερε ότι η κατοχική ελληνική κυβέρνηση είχε προσεγγίσει τόσο αυτόν όσο και τον Ιταλό ομόλογο του Ghigi ζητώντας βοήθεια εξαιτίας της συνεχώς επιδεινούμενη επισιτιστικής κατάστασης. Το ψωμί είχε εξαντληθεί σε πάρα πολλές περιοχές της Ελλάδας για πολλές εβδομάδες και ο άμαχος πληθυσμός σταδιακά λιμοκτονούσε. Οι φόβοι του Altenburg είχαν επιβεβαιωθεί. Εξέγερση είχε ξεσπάσει στο Άργος πριν από μερικές ημέρες.¹⁷⁰

Οι μεγαλύτερες ελλείψεις εντοπίζονταν στο σάρι ενώ το ελαιόλαδο ήταν άφθονο και επαρκούσε για εξαγωγές. Οι γερμανικοί υπολογισμοί για τις ετήσιες ελληνικές ανάγκες ανέφεραν ότι αυτές ανέρχονταν μόνο στους 400.000 τόνους σταριού και η επερχόμενη σοδιά θα έφτανε τους 240.000 συνεπώς θα υπήρχε ένα έλλειμα 160.000 χιλιάδων τόνων. Απορία προκαλούν αυτές οι πολύ μικρές εκτιμήσεις

¹⁶⁹ PAAA, RZ 102/29612/238, Αθήνα 28/6/1941, RZ 105/29880, αρ. εγγρ. 303-304, "Aufzeichnung betreffend Ernahrungelange Griechenlands", Βερολίνο 25/7/1941 · GDFF, ό. π., no. 510, "Memorandum by Ambassador Ritter", Βερολίνο 13/5/1941 · Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*. Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994, σσ. 57-58.

¹⁷⁰ GDFF, (1937-1945) Vol. XIII, The War Years, June 23-December 11 1941, no. 155, "Memorandum by the Director of the Economic Policy Department. The Food situation in Greece", Βερολίνο 25/7/1941, σσ. 218-219.

σε σύγκριση με τα προπολεμικά επίπεδα παραγωγής. Πιθανότατα δεν περιλάμβαναν τις περιοχές που προορίζονταν για προσάρτηση δηλαδή, Ιόνια Νησιά, Κυκλάδες, Α. Μακεδονία και Δ. Θράκη καθώς και τη γερμανική ζώνη κατοχής στη Μακεδονία. Η εγχώρια σοδειά θα επαρκούσε έως και τον Φεβρουάριο του 1942. Τον Μάρτιο θα μπορούσαν να μεταφερθούν 140.000 τόνοι από τις περιφέρειες της Α. Μακεδονίας και της Δ. Θράκης. Όμως δεν μπορούσαν να υπολογίζουν στη νέα σοδειά εξαιτίας των προβλημάτων στις μεταφορές και της αποσύνθεσης του κρατικού μηχανισμού.¹⁷¹

Ο Ghigi πληροφόρησε τον Altenburg ότι υπήρχε διαθέσιμο στάρι στην Ιταλία όμως αυτό δεν θα δινόταν δίχως οικονομικά ανταλλάγματα. Η ιταλική πλευρά μπορούσε να διαθέσει έως το τέλος Ιουλίου μόνο 8.000 τόνους σταριού. Ο Altenburg θεωρούσε απαραίτητο να αυξηθεί αυτή η ποσότητα στους 15.000 τόνους. Στις 29 Ιουλίου στην Ρώμη ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις με τον Carl Clodius, ειδικό απεσταλμένο του γερμανικού υπουργείου εξωτερικών για οικονομικά θέματα. Ανάμεσα στα άλλα συζητήθηκαν και το ελληνικό επισιτιστικό. Σκοπός της Γερμανίας σε αυτές τις συνομιλίες ήταν να εξασφαλίσει την αποστολή επαρκών ποσοτήτων σταριού από την Ιταλία στην Ελλάδα. Όσον αφορά την πληρωμή η Γερμανία υποστήριζε τη σύναψη μιας τριμερούς συμφωνίας clearing μεταξύ Ιταλίας- Γερμανίας και Ελλάδας, επειδή οι μαζικές αγορές ελληνικών καπνών από την Γερμανία είχαν δημιουργήσει έλλειμμα στον λογαριασμό clearing με την Ελλάδα. Από τη στιγμή που αυτό δεν θα ήταν εφικτό η Γερμανία θα μπορούσε να χορηγήσει 10.000-15.000 τόνους στάρι υπό τη μορφή δανείου υπό τον όρο όμως ότι θα της επιστρεφόταν από τη νέα ελληνική σοδειά τον Σεπτέμβριο. Το μεγαλύτερο εμπόδιο για το τελευταίο ήταν οι αντιδράσεις από το γερμανικό Υπουργείο Επισιτισμού, οι οποίες για να καμφθούν απαιτούνταν η παρέμβαση από την ανώτατη γερμανική πολιτική ιεραρχία.¹⁷²

Η Γερμανία και η Ιταλία τελικά συμφώνησαν στις 31 Αυγούστου να εισάγουν 70.000 τόνους σιτηρών η κάθε μια από τον Σεπτέμβριο του 1941 έως τον Ιούνιο του 1942. Η Γερμανία δεν θα απέστελλε σιτηρά από τα δικά της αποθέματα, αλλά δέχθηκε να εισάγει αρχικά 10.000 τόνους από άλλες κατεχόμενες χώρες, εφόσον και η Ιταλία θα εισήγαγε 10.000 τόνους. Οι πρώτες παραδόσεις σταριού θα κάλυπταν τις άμεσες ανάγκες έως την 1^η Οκτωβρίου 1941. Στη συνέχεια θα απέστελλαν άλλους 40.000 τόνους έως τον Δεκέμβριο του 1941 και άλλους 90.000 τόνους από τον Ιανουάριο έως τον Ιούνιο του 1942, δηλαδή πριν την έναρξη της νέας σοδειάς. Οι εισαγωγές αυτές θα επιβάρυναν σε ίσα μέρη την Ιταλία και τη Γερμανία και θα προέρχονταν από τρίτες χώρες. Ως πιθανή πηγή απόκτησης των παραπάνω ποσοτήτων η Γερμανία προέκρινε την Τουρκία και τη Βουλγαρία, επειδή δεν την προμήθευαν με στάρι και δεν θα αποστερούνταν τις δικές της εισαγωγές. Επιπλέον η Wehrmacht δέχθηκε να αποδεσμεύσει όλα τα τρόφιμα που είχε επιτάξει μετά την 1^η Σεπτεμβρίου. Η Ιταλία από τις 15 Αυγούστου έως τις 30 Σεπτεμβρίου 1941 εισήγαγε 2.566 τόνους στα Ιόνια Νησιά, 1.840 στην Ήπειρο και 1.100 στις Κυκλάδες και τις Σποράδες, 3.920 στην Ηπειρωτική Ελλάδα στις 30 Σεπτεμβρίου, 9.426 τόνους σιτηρών συνολικά, ενώ ήταν σε εξέλιξη η αποστολή άλλων 3.100 τόνων στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Η Γερμανία εισήγαγε μόλις 5.017 τόνους σιτηρών από το Banat της Ρουμανίας. Όμως η Βουλγαρία δεν δέχθηκε να εξαχθεί η παραγωγή σιτηρών της Α. Μακεδονίας και της Δ. Θράκης

¹⁷¹ Ο. π.

¹⁷² ΡΑΑΑ, RZ 105/29880, αρ. εγγρ. 303-304, ό. π., αρ. εγγρ. 311-313, "Aufzeichnung betreffend Lebensmittelversorgung Griechenlands", Βερολίνο 15/9/1941.

και ούτε απόβει εφικτό να εισαχθούν σιτηρά από την Τουρκία ή άλλη χώρα. Ύστερα από αυτήν την άρνηση η μόνη λύση που απέμενε ήταν η Γερμανία να παρέχει τα σιτηρά η ίδια από τον μείζονα οικονομικό χώρο του Ράιχ, είτε από τα δικά της αποθέματα ή να συμφωνήσει με την Ιταλία να διατεθεί ολόκληρη η ελληνική παραγωγή για τη διατροφή του ελληνικού λαού.¹⁷³

Η γερμανική πλευρά δεν έδειξε επιπλέον ενδιαφέρον για το ελληνικό πρόβλημα. Το γερμανικό Υπουργείο Επισιτισμού εξακολουθούσε να είναι αρνητικό στην αποστολή σιτηρών από τα γερμανικά αποθέματα, προβάλλοντας τη δικαιολογία ότι σε αυτή την περίπτωση θα υπήρχε κίνδυνος στην τροφοδοσία της ίδιας της Γερμανίας. Όμως ούτε το Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών έδειξε ενδιαφέρον για το ελληνικό ζήτημα και δεν πίεσε την ηγεσία του Υπουργείου Επισιτισμού για την αποστολή τροφίμων. Η Ελλάδα ερχόταν τελευταία ανάμεσα στις κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης, στις οποίες η Γερμανία θα μπορούσε να εισάγει σιτηρά. Ο υπουργός εξωτερικών von Ribbentrop ανέφερε χαρακτηριστικά ότι δεν συνέτρεχαν οι πολιτικοί λόγοι ώστε η Γερμανία να ενδιαφερθεί για τον επισιτισμό της Ελλάδας. Η Επιτροπή Εμπορικής Πολιτικής στις 12 Σεπτεμβρίου αποφάσισε να σταματήσει προσωρινά τις παραδόσεις πέρα από τους 10.000 τόνους και ζήτησε από την υπηρεσία του Τετραετούς Σχεδίου να τις υποβάλει ένα σχέδιο με τα διαθέσιμα προς διανομή τρόφιμα για τα κατεχόμενα εδάφη ύστερα από το πέρας της καινούργιας σοδειάς. Ο Hermann Göring υπεύθυνος για το Τετραετές Σχέδιο δήλωσε ότι, αν υπήρχε ανάγκη να σταλούν τρόφιμα σε κάποια κατεχόμενη χώρα, προτεραιότητα θα είχαν οι αναπτυσσόμενες βιομηχανικές χώρες της Δυτικής Ευρώπης, απαραίτητες για την πολεμική οικονομία του Ράιχ όπως το Βέλγιο, η Ολλανδία και η Νορβηγία και όχι η Ελλάδα. Οι Altenburg και List πρότειναν ως εναλλακτική λύση την εισαγωγή δημητριακών από τις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ούτε όμως και αυτή η πρόταση βρήκε θετική ανταπόκριση από το Βερολίνο, επειδή θεωρούσε ότι οι εισαγωγές δημητριακών στην Ελλάδα θα δημιουργούσε προβλήματα στην τροφοδοσία χωρών πολύ σημαντικών για τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα της Γερμανίας. Ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες που είχαν φτάσει στη γερμανική πλευρά, από ειδήσεις που είχαν διαρρεύσει από τον Τύπο, ανέφεραν ότι ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, σκόπευε να εισάγει τρόφιμα στην Ελλάδα από την Τουρκία με τη σύμφωνη γνώμη της αγγλικής κυβέρνησης.¹⁷⁴

Ο Altenburg ζήτησε ξανά την προσωπική παρέμβαση του προϊστάμενού του, του Υπουργού Εξωτερικών, von Ribbentrop, για να τηρηθεί το πρόγραμμα αποστολής σταριού που είχε συμφωνηθεί με την ιταλική πλευρά. Η κατάσταση μέρα με την μέρα επιδεινωνόταν. Η γερμανική κυβέρνηση όμως πληροφόρησε την ιταλική δια μέσου της διπλωματικής της αντιπροσωπείας στη Ρώμη ότι στο μέλλον η Γερμανία θα άφηνε στην Ιταλία την ευθύνη να εισάγει τρόφιμα στην Ελλάδα, επειδή άνηκε στη δική της δικαιοδοσία. Αυτή η διακοίνωση ήταν ένας διπλωματικός ελιγμός για να αποκρουσθούν οι ιταλικές πιέσεις προς τη Γερμανία να παραδώσει σιτηρά από τα δικά της αποθέματα. Ο απεσταλμένος της Ιταλίας στο Βερολίνο Luca Pietromarchi, υπεύθυνος για τα κατεχόμενα εδάφη, ανέφερε στον πρίγκιπα Bismarck ότι σύμφωνα με τις ιταλικές εκτιμήσεις οι ελάχιστες ελληνικές ανάγκες σε σιτηρά ήταν 300.000 τόνοι.

¹⁷³ ΡΑΑΑ, RZ 105/29880, αρ. εγγρ. 311-313, ό. π., RZ 102/29612/271-273, Βερολίνο 15/9/1941 'Mark Mazower, ό. π., ' Στέλιος Περικλής-Καράβης, ό. π., σσ. 134-138.

¹⁷⁴ ΡΑΑΑ, RZ 102/29612/271-273, ό. π., 'Χάγκεν Φλάισερ, ό. π., σ. 199' Mark Mazower, ό. π., ' Στέλιος Περικλής-Καράβης, ό. π., σσ. 138-148.

Ο Γερμανός εμπειρογνώμονας Carl Clodius για οικονομικά ζητήματα ανέφερε όμως ότι στις συζητήσεις με την κατοχική ελληνική κυβέρνηση τον Σεπτέμβριο, η τελευταία είχε ζητήσει 150.000 τόνους.¹⁷⁵

Η ιταλική πλευρά διαμαρτυρήθηκε, επειδή είχε εκπληρώσει την υποχρέωσή της εισάγοντας το δικό της μερίδιο ενώ η γερμανική δεν το είχε κάνει. Για την ακρίβεια η Ιταλία είχε κάνει περισσότερα απ' όσα είχε δεσμευθεί, εισάγοντας 2.500 τόνους επιπλέον δημητριακά, ενώ η Γερμανία δεν είχε καν αποδεσμεύσει τα τρόφιμα που είχε στην κατοχή της από τις επιτάξεις όπως είχε υποσχεθεί. Κατά συνέπεια, η έλλειψη αλεύρων που παρατηρούνταν στην Ελλάδα δεν μπορούσε να αποδοθεί στο ότι η Ιταλία δεν είχε τηρήσει τις δεσμεύσεις της. Οι Ιταλοί στις συνομιλίες με τον Carl Clodius υπενθύμισαν τη γερμανική δέσμευση για εισαγωγές σιτηρών από τη Ρουμανία, την Τουρκία και τη Βουλγαρία από τη στιγμή που η Ιταλία θα προκατάβαλε το δικό της μερίδιο. Η Ιταλία δεν διέθετε άλλα αποθέματα σταριού για εξαγωγή και είχε εφαρμόσει δελτίο στο εσωτερικό της για το ψωμί, επομένως δεν μπορούσε να παραδώσει ούτε τις ελάχιστες ποσότητες επιπλέον από εκείνες που είχε αρχικά συμφωνήσει. Ο Pietromarchi απαίτησε από τη Γερμανία αυτό που η ιταλική κυβέρνηση είχε ζητήσει από τον Bismarck, δηλαδή την αποστολή της δεύτερης δόσης των 5.000 τόνων σταριού από το Banat στην Αθήνα το συντομότερο δυνατό. Στην Ιταλία η μερίδα ψωμιού που διανέμονταν με το δελτίο είχε πέσει στα 200 γραμμάρια. Ο Ciano κατόπιν εντολής του Μουσολίνι είχε αναθέσει στον Ιταλό πρέσβη στη Σόφια να κάνει διάβημα στη βουλγαρική κυβέρνηση και να ζητήσει την αποστολή 100.000 τόνων σταριού από τη Βουλγαρία ή την παράδοση μέρους αυτής της ποσότητας σε καλαμπόκι στην Ιταλία. Ο Pietromarchi επεσήμανε ότι είχε δοθεί εντολή στον Ιταλό πρέσβη να τονίσει στη βουλγαρική κυβέρνηση ότι τα πολιτικά οφέλη που είχε αποκομίσει ήταν δυσανάλογα πολλά σε σύγκριση με αυτά που είχε προσφέρει. Γι' αυτόν τον λόγο ήταν υποχρεωμένη να υποστηρίξει τις συμμαχικές χώρες του Άξονα, Γερμανία και Ιταλία. Όταν στην Ιταλία η μερίδα του ψωμιού ήταν 200 γραμμάρια στη Βουλγαρία διανέμονταν 550 γραμμάρια ψωμιού με το δελτίο. Συνεπώς η Βουλγαρία διατηρούσε αποθέματα. Ο Pietromarchi ζήτησε τη στήριξη της γερμανικής κυβέρνησης στο ιταλικό αίτημα απέναντι στη βουλγαρική κυβέρνηση.¹⁷⁶

Ο Πληρεξούσιος του Ράιχ για την Ελλάδα Altenburg και ο στρατάρχης List ζήτησαν από τους ανωτέρους τους να επανεξετάσουν τη θέση της Ελλάδας όσον αφορά τα στρατιωτικά και οικονομικά συμφέροντα της Γερμανίας ανάμεσα τις κατεχόμενες χώρες, οι οποίες θα λάμβαναν τρόφιμα. Η μερίδα του ψωμιού που διανέμονταν με το δελτίο είχε μειωθεί μόλις στα 96 γραμμάρια την ημέρα και τα υπόλοιπα είδη, όπως το κρέας και το ελαιόλαδο, σπάνιζαν. Παρότι ο θερισμός είχε τελειώσει 2 μήνες πριν, δεν υπήρχαν αποθέματα σιτηρών στις κρατικές αποθήκες και σε αρκετά μέρη της χώρας δεν είχε διανεμηθεί ψωμί με το δελτίο εδώ και εβδομάδες. Ο λόγος γι' αυτές τις ελλείψεις ήταν ότι η Ελλάδα αναγκαζόταν να εισάγει σημαντικές ποσότητες σιτηρών από το εξωτερικό. Όσον αφορά το εσωτερικό, οι Γερμανοί ιθύνοντες παραδέχονταν ότι οι σημαντικότερες σιτοπαραγωγικές περιφέρειες, όπου υπήρχαν πλεονάσματα, η Κεντρική Μακεδονία, η Α. Μακεδονία και η Δ. Θράκη είχαν καταληφθεί από αυτούς και τη Βουλγαρία. Η υπόλοιπη παραγωγή της χώρας είχε

¹⁷⁵ PAAA, RZ 102/29612/280, Αθήνα, 26/9/1941, RZ 102/29612/288-291, Ρώμη 10/10/1941.

¹⁷⁶ PAAA, RZ 102/29612/288-291, ό. π.

καταναλωθεί. Τα γερμανικά και τα ιταλικά στρατεύματα, τα τελευταία ανέρχονταν στις 200.000 άνδρες, κάλυπταν ως επί το πλείστον τις ανάγκες τους από την ελληνική αγροτική παραγωγή. Ο Altenburg θεωρούσε ότι η βουλγάρικη ζώνη κατοχής διατηρούσε τα μεγαλύτερα πλεονάσματα δημητριακών συγκριτικά με τη γερμανική ζώνη στη Κεντρική Μακεδονία. Εάν η Βουλγαρία δήλωνε ότι δεν μπορούσε να αποστείλει δημητριακά στην Ελλάδα αυτό θα ήταν αναληθές. Το δελτίο του ψωμιού στη Βουλγαρία ανέρχονταν στα 750 γραμμάρια την ημέρα ενώ υπήρχε αφθονία και σε άλλα είδη. Οι εισαγωγές 50.000 τόνων τροφίμων από την Τουρκία από το ΔΚΕΣ, αν και δεν περιλάμβαναν δημητριακά, μπορούσαν να αναπληρώσουν τις εισαγωγές σιτηρών από την Τουρκία. Η αξία των ελληνικών προϊόντων που είχαν δεσμευθεί και προορίζονταν να εξαχθούν στη Γερμανία από την 1^η Μαΐου έως την 30^η Σεπτεμβρίου ανέρχονταν στα 38.812.100 RM. Αυτός ο κατάλογος περιλάμβανε μεταλλεύματα όπως το χρώμιο, καπνό αλλά και τρόφιμα, ελαιόλαδο, σουλτανίνα και κορινθιακή σταφίδα. Από τα τελευταία ένα μέρος θα μπορούσε να διατεθεί για τη διατροφή του άμαχου πληθυσμού.¹⁷⁷

Οι αναφορές αυτές του Altenburg δεν υπαγορεύονταν από την πρόθεσή του να τηρηθούν οι αρχές του διεθνούς δικαίου. Η παραμονή του στην ελληνική πρωτεύουσα του εξασφάλιζε μια πιο αντικειμενική εικόνα της κρισιμότητας της κατάστασης σε σύγκριση με τους ανωτέρους του στο Βερολίνο. Αν η πρωτεύουσα έμενε δίχως ψωμί, υπήρχε ο κίνδυνος να ξεσπάσει μια εξέγερση, η οποία θα μπορούσε να επεκταθεί και σε άλλα μέρη της χώρας στα οποία είχε σταματήσει η παροχή ψωμιού με το δελτίο. Χάρη στην καλή συνεργασία της κυβέρνησης Τσολάκογλου με του κατακτητές, οι ταραχές είχαν αποφευχθεί παρά την επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης, ιδίως στον Πειραιά, ανέφερε ο Altenburg στους ανωτέρους του. Η μερίδα του ψωμιού που διανέμονταν με το δελτίο μειώνονταν κάθε μέρα. Ο Υπουργός Επισιτισμού Καραμάνος καθυσάχασε τον άμαχο πληθυσμό της Αθήνα μέσα από τον Τύπο. Την ίδια ώρα ο Λογοθετόπουλος πληροφορούσε τον Altenburg ότι η θνησιμότητα των ενήλικων με αιτία τον υποσιτισμό στην Αθήνα είχε αυξηθεί έξι φορές και των ανήλικων πέντε. Η πληροφορίες που έρχονταν στον Altenburg μιλούσαν για επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης και στην επαρχία. Σκοπός της επαρκούς αποστολής τροφίμων σύμφωνα τον Altenburg ήταν η αποτροπή εξεγέρσεων και η πολιτική σταθερότητα. Ο Γερμανός Πληρεξούσιος υπογράμμισε τη στρατηγική σημασία που είχαν οι γερμανικές θέσεις στη Μακεδονία, τη νότια Ελλάδα, τα Νησιά και την Κρήτη από στρατιωτική άποψη στη λεκάνη της Μεσογείου. Επιπλέον η γερμανική μεταλλευτική βιομηχανία είχε επιδείξει έντονο ενδιαφέρον για την εκμετάλλευση των ελληνικών κοιτασμάτων βωξίτη. Τα σχέδια των τελευταίων δεν μπορούσαν να υλοποιηθούν, αν ο λαός βρισκόταν σε κατάσταση συνεχούς υποσιτισμού και η χώρα σε κατάσταση πολιτικής αναταραχής.¹⁷⁸

Η Γερμανία είχε συστήσει στη βουλγάρικη κυβέρνηση να αποστείλει και αυτή σάρι, μιμούμενη τη Γερμανία και την Ιταλία. Η Γερμανία στις συζητήσεις με τη Βουλγαρία είχε τονίσει τα γερμανικά συμφέροντα που διακυβεύονταν και ότι ήταν ανάγκη να αποτραπεί μια πιθανή εξέγερση του άμαχου πληθυσμού. Η Βουλγαρία έχοντας καταλάβει μια πλεονασματική περιφέρεια σε σάρι είχε την υποχρέωση να βοηθήσει. Η βουλγάρικη κυβέρνηση, αν και αποδέχθηκε καταρχήν την υποχρέωσή

¹⁷⁷ PAAA, RZ 102/29612/295-297, Βερολίνο 9/10/1941 DGFP, 1918-45, Vol. XIII, no. 420, "Memorandum by Minister Eisenlohr regarding the grain supplies for Greece", Βερολίνο 24/10/1941.

¹⁷⁸ PAAA, RZ 102/29612/295-297, ό. π.,

της, αναφέρθηκε στα δικά της επισιτιστικά προβλήματα και ότι ήταν αδύνατο να αποστείλει δημητριακά από την Α. Μακεδονία ή τη Δ. Θράκη πριν το τέλος του χρόνου, περίοδο που θα είχε ολοκληρωθεί η συγκέντρωση της παραγωγής. Το μόνο που ήταν πρόθυμη να υποσχεθεί ήταν η άμεση αποστολή 5.000 τόνων τροφίμων αποτελούμενα από φασόλια, κριθάρι, ρύζι, φακές καθώς και 200 τόνους αυγών. Η γερμανική κυβέρνηση επικέντρωσε τις ενέργειές της στο να υλοποιηθεί αυτή η υπόσχεση και να της παραδοθούν άμεσα 5.000 τόνοι σάρι, δηλαδή το μερίδιό της που εκκρεμούσε να παραδοθεί, όπως είχε συμφωνήσει με την Ιταλία τον Αύγουστο.¹⁷⁹

Ο Μ. Ρορον, υπουργός των εξωτερικών της Βουλγαρίας, επισκέφθηκε το Βερολίνο στις 26 Νοεμβρίου 1941. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Clodius, η Βουλγαρία είχε τη δυνατότητα να παραδώσει 20.000 τόνους σταριού και ακόμη μεγαλύτερη ποσότητα αραβόσιτου. Η σύσταση του Clodius προς τη γερμανική κυβέρνηση ήταν ότι η Βουλγαρία έπρεπε να πειστεί να προμηθεύσει τη Γερμανία και με σάρι και αραβόσιτο στα όρια των δυνατοτήτων της και, αν υπήρχε ανάγκη, έπρεπε να τα εξοικονομήσει από περικοπές στη δική της κατανάλωση. Ο von Ribbentrop έθεσε ξανά το ζήτημα της παράδοσης σταριού στη Γερμανία από τη Βουλγαρία. Το ζήτημα αυτό δεν μπορούσε να ιδωθεί ως μια απλή συναλλαγή, αλλά ως ζήτημα αρχών που απέρρεε από το γεγονός ότι η Γερμανία διεξήγαγε έναν αγώνα για την ελευθερία προς όφελος όλης της Ευρώπης στον οποίο ο γερμανικός λαός κάνει τις μεγαλύτερες θυσίες. Σε αυτόν τον αγώνα ήταν πολύ σημαντικό οι χώρες σύμμαχοι της Γερμανίας να συνεισφέρουν και εκείνες στον βαθμό που τους επέτρεπαν οι δυνατότητές τους για τις ανάγκες της. Η Α. Μακεδονία και η Δ. Θράκη είχαν κατακτηθεί από τα γερμανικά όπλα και η Βουλγαρία έπρεπε να παραδώσει σάρι από αυτές τις περιφέρειες στη Γερμανία. Ο Ρορον απάντησε ότι είχε επίγνωση των αναγκών της Γερμανίας, δυστυχώς όμως οι πλημμύρες εξαιτίας των βροχοπτώσεων είχαν καταστρέψει μεγάλο μέρος της σοδειάς και σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Βουλγαρίας μετά βίας θα υπήρχε έστω ένα μικρό πλεόνασμα για να καλύψει πλήρως τις ανάγκες του βουλγαρικού στρατού και των μεγάλων πόλεων. Ο Ribbentrop αντέτεινε ότι δεν ζητούσε κάτι που ήταν αδύνατο για τις δυνατότητες της Βουλγαρίας και ότι ήταν εφικτό να αποστείλει 10.000 τόνους σάρι. Ο Ρορον επέμεινε ότι ήταν δύσκολο να αποσταλεί σάρι και ότι ίσως τελικά στέλνονταν αραβόσιτος. Ο συνάδερφος του Υπουργός Εμπορίου θα συζητούσε περεταίρω το ζήτημα με τη γερμανική κυβέρνηση και θα κοιτούσε τι μπορούσε να γίνει. Ο Ribbentrop τελειώνοντας παρατήρησε ότι ζητούσε μόνο ότι ήταν δυνατό και τίποτα περισσότερο, αλλά οποιαδήποτε αποστολή τροφίμων θα ήταν ευπρόσδεκτη. Ο Ρορον επανέλαβε ότι θα έκανε ό,τι ήταν δυνατό και ότι η Βουλγαρία δεν ήταν αγνώμων για όσα είχε κάνει έως τότε η Γερμανία γι' αυτή.¹⁸⁰

Η Γερμανία δεν είχε την πρόθεση να επωμιστεί η ίδια το βάρος της επίλυσης του ελληνικού επισιτιστικού προβλήματος. Το μόνο που ήταν πρόθυμη να κάνει ήταν να λάβει κάποια μέτρα για κάποιες συγκεκριμένες κατηγορίες του ελληνικού άμαχου πληθυσμού, εκείνες που συνδέονταν με τα οικονομικά συμφέροντά της. Το γερμανικό Υπουργείο Επισιτισμού και η υπηρεσία του «Τετραετούς Σχεδίου» κατέληξαν σε συμφωνία κατά τη διάρκεια της παραμονής του Altenburg στο Βερολίνο, η οποία προέβλεπε ότι 60.000 εργάτες στις επαρχίες που κατέχονταν από γερμανικά

¹⁷⁹ DGFP, 1918-45, Vol. XIII, no. 420, ό.π.

¹⁸⁰ DGFP, 1918-45, Vol. XIII, ό.π., no. 504, "Memorandum by the Dirigent of the Political Department", Βερολίνο 27/11/1941.

στρατεύματα, άτομα στην Κρήτη, τα οποία εργάζονταν για λογαριασμό του γερμανικού στρατού, καθώς και ξενοδόχοι, ιδιοκτήτες εστιατορίων και πανδοχείων που εξυπηρετούσαν τον γερμανικό στρατό θα λάμβαναν μετρημένες συμπληρωματικές μερίδες. Η υπηρεσία του «Τετραετούς Σχεδίου», ύστερα από τις επίμονες οχλήσεις του στρατάρχη List για αποστολή τροφίμων, συνηγόρησε τελικά μαζί του και πρότεινε στο Υπουργείο Επισιτισμού την αποστολή 10.000-15.000 χιλιάδων τόνων σταριού κάθε μήνα ως προκαταβολή του σταριού που οι γερμανικές αρχές ήλπιζαν ότι η Βουλγαρία θα παραδώσει στη Γερμανία στις αρχές του 1942. Όμως ο Clodius πληροφόρησε τον Altenburg στις 17 Νοεμβρίου ότι ύστερα από την αποτυχία των προσπαθειών της Ιταλίας και της Γερμανίας να εξασφαλίσουν εισαγωγές τροφίμων από τις γειτονικές χώρες, η Γερμανία δεν μπορούσε να δεσμευθεί ότι θα υλοποιούσε ένα μακροπρόθεσμο σχέδιο τροφοδοσίας για την Ελλάδα. Το μόνο που υποσχόταν ήταν η παράδοση στην Ελλάδα 10.000 τόνων σταριού έως το τέλος του χρόνου για την αντιμετώπιση των στερήσεων των κατοίκων της περιφέρειας της Αθήνας.¹⁸¹

Ουσιαστικά η Γερμανία είχε καταστήσει την Ιταλία υπεύθυνο για την τροφοδοσία της χώρας. Αυτό ήταν ένα βάρος για την Ιταλία που δεν μπορούσε να το αποδεχθεί δίχως οικονομικά και πολιτικά ανταλλάγματα. Όπως παρατηρούσε ο Ghigi, η Ιταλία δεν μπορούσε να αναλάβει αποκλειστικά αυτή τον επισιτισμό της χώρας, αν δεν αποκτούσε το δικαίωμα να προχωρήσει στον ανασχηματισμό της ελληνικής κατοχικής κυβέρνησης με μέλη της δικής της επιλογής, να διορίζει τους συμβούλους στα ελληνικά υπουργεία και τις υπηρεσίες και να έχει τον έλεγχο του ελληνικού κρατικού μηχανισμού. Ο χειμώνας ήταν κοντά και η πείνα ήδη είχε αρχίσει να προκαλεί εκατοντάδες θύματα. Η Ιταλία αν και συνέχισε να αποστέλλει δημητριακά οι ποσότητες ήταν πολύ λιγότερες από αυτές που είχε υποσχεθεί. Οι αφίξεις των φορτίων συνοδεύτηκαν από δηλώσεις ευγνωμοσύνης από τον Τσολάκογλου και τον υπουργό Επισιτισμού Καραμάνο. Τα τρόφιμα που απέστειλε η Ιταλία τον χειμώνα του 1941 στην Αθήνα έφτασαν τους 20.000 τόνους και αποτελούνταν από ένα είδος καλαμποκάλευρο, το οποίο είχε κριθεί ακατάλληλο για τη διατροφή του ιταλικού λαού και πληρώθηκε από το ελληνικό κράτος στο τετραπλάσιο της τιμής του.¹⁸²

Στις 5 Νοεμβρίου 1941 συγκλήθηκε στην Αθήνα υπό τον Γεώργιο Τσολάκογλου το Οικονομικό συμβούλιο. Στο συμβούλιο πήραν μέρος ο Σωτήριος Γκοτζαμάνη, Υπουργός των Οικονομικών, ο Ιωάννης Καραμάνος, Υπουργός Επισιτισμού, ο Πλάτων Χατζημιχάλης, Υπουργός Εθνικής Οικονομίας, ο Λιβιεράτος, Υπουργός Εργασίας, ο Σάντης Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, διοικητής της Εθνικής Τράπεζας καθώς και άλλοι παράγοντες από τον οικονομικό κόσμο. Από τα μέλη της κυβέρνησης τα κύρια θέματα που τέθηκαν προς συζήτηση ήταν κυρίως αυτό της περιστολής των δαπανών κατοχής και της νομισματικής σταθεροποίησης και της εξυγίανσης της ελεύθερης αγοράς. Από τη

¹⁸¹ DGFP, 1918-45, Vol. XIII, ό. π., no. 420, "Memorandum by Minister Eisenlohr regarding the Grain supplies for Greece", Βερολίνο 24/10/1941.

¹⁸² ΡΑΑΑ, RZ 102/29612/313-314, Αθήνα 15/11/1941 ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, φάκ. Α4S1Y1F38/4/8, «Δαπάναι Κατοχής», Βισύ 6/8/1942 Ἀκρόπολις, «Αφίξεις φορτίων αλεύρου και σίτου σποράς από την Ιταλίαν», 5/12/1941, Ἀκρόπολις, «Κατέπλευσαν εις Πειραιά προερχόμενα εξ' Ιταλίας δύο φορτηγά με σίτον και άλευρα. Αναμένονται και φορτία με τρόφιμα. Πρωθυπουργική ανακοίνωσις», 11/12/1941, Ἀκρόπολις «Βελτίωσης της επισιτιστικής καταστάσεως. Δηλώσεις του κ. Πρωθυπουργού και του κ. Καραμάνου. Ζωηρός ενδιαφέρον εκ μέρους της ιταλικής κυβερνήσεως έφθασαν τρία πλοία εξ' Ιταλίας με φορτία τροφίμων», 16/12/1941.

συζήτηση απουσίαζαν προτάσεις από την πλευρά των υπουργών για την επίλυση του επισιτιστικού όπως εισαγωγές τροφίμων μέσω τους διμερούς clearing με τους κατακτητές ή της ανταλλαγής προϊόντων όπως ο καπνός με τα δημητριακά. Ο δε Τσολάκογλου υπήρξε απολογητικός για τους κατακτητές παρατηρώντας ότι πλέον είχαν σταματήσει τις επιτάξεις τροφίμων. Αντίθετα ο Ιωάννης Πεσματζόγλου έθεσε το ζήτημα του τερματισμού των επιτάξεων και της αποκλειστικής διατροφής των κατοχικών στρατών από την ελληνική γεωργία προτείνοντας την αναπλήρωσή τους από τις κατοχικές δυνάμεις με άλλα απαραίτητα για τη διατροφή του ελληνικού λαού. Ο Τσολάκογλου έπρεπε να χρησιμοποιήσει την απειλή παραίτησης της κυβέρνησής του για να πετύχει θετική ανταπόκριση στο ελληνικό αίτημα. Ο Αθανάσιος Σμπαρούνης, ο Γενικός διευθυντής του Υπουργείου των Οικονομικών, σε έκθεση προς την ελληνική κατοχική κυβέρνηση και τους Altenburg και Ghigi τόνιζε ότι η ελληνική οικονομία είχε φτάσει στα όριά της από την οικονομική αφαιμάξη και τις επιτάξεις των κατοχικών στρατών ενώ ο ελληνικός λαός πλέον μαστίζονταν από την πείνα. Η μόνη λύση ήταν να σταματήσουν οι χρηματικές καταβολές προς τους κατακτητές καθώς και η απόσπαση προϊόντων από την ελληνική οικονομία.¹⁸³

Την ίδια ώρα η γερμανική πλευρά χρησιμοποιώντας τον ελεγχόμενο από αυτήν Τύπο επέρριπτε την ευθύνη για την πείνα στην κατοχική Ελλάδα στην αγγλική κυβέρνηση και στον αγγλικό αποκλεισμό εξυμνώντας τις προσπάθειες που είχαν γίνει από τον Άξονα για την εξεύρεση λύσης στο επισιτιστικό πρόβλημα ενώ υποσχόταν ότι στο μέλλον θα εισάγονταν μεγαλύτερες ποσότητες και άλλων τροφίμων μέσω του διμερούς clearing με τις άλλες βαλκανικές χώρες ύστερα από την παρέμβαση της Γερμανίας. Στις εφημερίδες γίνονταν ανακοινώσεις για αφίξεις φορτίων τροφίμων από τη Γερμανία με σάρι, ζάχαρη και κάρβουνο. Το Γερμανικό Πρακτορείο μετέδιδε από το Βερολίνο ότι η επισιτιστική κατάσταση είχε βελτιωθεί χάρις στις ενέργειες της Γερμανίας και της Ιταλίας. Η εφημερίδα του Δούναβη φιλοξένησε στις 20 Δεκεμβρίου 1941 δηλώσεις του Τσολάκογλου και του Υπουργού Γεωργίας στις οποίες εκθειάζονταν η συμβολή της Γερμανίας και της Ιταλίας στη βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης στην Ελλάδα εξαιτίας της αποστολής τροφίμων. Στις προσπάθειες του Άξονα αντιπαράβλλονταν η πολιτική της Αγγλίας που είχε παρακρατήσει το φορτίο των 350.000 τόνων αυστραλιανού σταριού, το οποίο είχε αγοράσει η Ελλάδα προπολεμικά, και αρνούνταν να το απελευθερώσει, παρά τις υποσχέσεις της Γερμανίας και τις προτάσεις της να αποσταλεί αυτό στην κατοχική Ελλάδα. Η Αγγλία είχε εξαπατήσει τον ελληνικό λαό και στη συνέχεια τον είχε αφήσει στην τύχη του. Ύστερα από την ήττα της στην ευρωπαϊκή Ήπειρο το μόνο όπλο που της απέμενε για να νικήσει τη Γερμανία ήταν η επιβολή της πείνας, η οποία μαστίζε και την Ελλάδα. Η γερμανική προπαγάνδα προσπαθούσε να ξυπνήσει τις αναμνήσεις από τον αγγλικό αποκλεισμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ενώ η Αγγλία εφάρμοζε τον αποκλεισμό εναντίον των φίλων και των συμμάχων της η Γερμανία έκανε ότι ήταν δυνατό για να

¹⁸³ Από τον κόσμο των οικονομολόγων συμμετείχαν οι Μάξιμος, Διομήδης, Νεγρεπόντης, Ηλιάσκος, Πεσματζόγλου, Λεκατσάς, Ζολώτας, Αγγελόπουλος, Κριεζής, Ευλάμπιος, Δεληγιάννης, Χέλμης, Πίνδος, βλ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αρχείο Αλέξανδρου Διομήδη, φάκ. 42, «Πρακτικά του κατά την 5^{ην} Νοεμβρίου 1941 συγκροτηθέντος Οικονομικού Συμβουλίου υπό την προεδρίαν του κ. Προέδρου της Κυβερνήσεως» ΙΑΕΤΕ, Α1Σ32Υ1Φ19, «Αι δαπάναι κατοχής της Ελλάδος. Έκθεσις υποβληθείσα υπό Αθανασίου Γ. Σμπαρούνη Γενικού Διευθυντού εν τω Υπουργείω Οικονομικών προς το επί των Οικονομικών Υπουργείον και τας Α.Α.Ε.Ε. του κυρίου Πληρεξούσιον του Ράιχ και Πληρεξούσιον της Ιταλίας εν Αθήναις» Γεώργιος Τσολάκογλου, ό. π., σ. 230

τους βοηθήσει. Παράλληλα, όταν οι Σύμμαχοι, Αγγλία και ΗΠΑ, επέτρεψαν να αναχωρήσει από τη Χάιφα της Παλαιστίνης το πρώτο φορτίο σταριού στις 13 Μαρτίου 1942, η γερμανική προπαγάνδα συνέχισε να κατηγορεί την Αγγλία για το ζήτημα του αυστραλιανού φορτίου σταριού και εκτόξευσε κατηγορίες και κατά του Έλληνα πρέσβη στην Άγκυρα Ραφαήλ ότι εμπόδιζε τα ελληνικά πλοία να μεταφέρουν 50.000 τόνους στάρι από τη Σοβιετική Ένωση που είχε εξασφαλίσει ο Άξονας και είχαν παραμείνει στην Κωνσταντινούπολη.¹⁸⁴

Τον Φεβρουάριο του 1942 οι Altenburg και Ghigi μετέβηκαν στη Ρώμη, όπου συνάντησαν τον Clodius. Ύστερα από μακρές συζητήσεις κατέληξαν σε συμφωνία με την οποία η Γερμανία θα εισήγαγε 20.000 τόνους στάρι και η Ιταλία θα διέθετε για τη διατροφή του άμαχου πληθυσμού όλα τα εγχώρια τρόφιμα που είχε επιτάξει και παρακρατούσε στα νησιά. Παράλληλα θα ζητούνταν από τη Βουλγαρία, την Κροατία, τη Σερβία και τη Ρουμανία, χώρες που ανήκαν στη σφαίρα επιρροής του Ράιχ, να αποστείλουν τρόφιμα στην Ελλάδα. Τρεις ημέρες όμως ύστερα από την υπογραφή της συμφωνίας απορρίφθηκε από το γερμανικό επιτελείο, το οποίο εξακολουθούσε να αδιαφορεί για την τραγική επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα και τον κίνδυνο για τον άμαχο πληθυσμό. Ύστερα από αυτή τη γερμανική άρνηση ήταν αμφίβολο αν τα βαλκανικά κράτη, ειδικά η Βουλγαρία, θα δέχονταν να αποστείλουν τρόφιμα στην Ελλάδα. Επιπλέον η Γερμανία ήταν ο κύριος εισαγωγέας τροφίμων από αυτές τις χώρες και απορροφούσε όλο το πλεόνασμα της παραγωγής τους. Συγχρόνως υπόσχονταν ότι θα άφηναν για την αποκλειστική διατροφή του ελληνικού ελαιόλαδου 60.000 τόνους από την επερχόμενη σοδειά και θα κρατούσαν αυτοί μόνο 30.000. Επειδή, όμως, ήταν αδύνατη η μεταφορά τους με ιστιοφόρα εξαιτίας της βύθισής τους από την αγγλική αεροπορία και τα υποβρύχια, ζητούσαν η μεταφορά να γίνει υπό την εποπτεία του ΔΚΕΣ, το οποίο θα έδινε την άδεια 12 πλοία να φέρουν το σήμα του. Με τα ίδια πλοία θα μεταφέρονταν και αλάτι, το οποίο σπάνιζε στις πόλεις. Την ίδια περίοδο πληροφορίες είχαν φτάσει στον Έλληνα πρωθυπουργό Εμμανουήλ Τσουδερό, ότι την ίδια στιγμή η Γερμανία και η Ιταλία είχαν προχωρήσει, παράλληλα με τα οικονομικά μέτρα που θα λάμβαναν, στον ανασχηματισμό της κατοχικής κυβέρνησης με έμπειρους αστούς πολιτικούς. Τις πληροφορίες του αυτές ο Τσουδερός τις μεταβίβασε στο Foreign Office. Σύμφωνα με εκείνες ο στρατηγός Τσολάκογλου είχε αντικατασταθεί από τον Ιωάννη Ράλλη.¹⁸⁵

Στις 14 Μάρτιου 1942 υπογράφηκε στη Ρώμη από τη Γερμανία και την Ιταλία συμφωνία για τον καθορισμό των δαπανών κατοχής που έπρεπε να καταβάλει το ελληνικό κράτος στους κατακτητές. Η συμφωνία είχε άλλη μια παράμετρο εκείνη του επισιτιστικού. Οι κατακτητές αναλάμβαναν μια δέσμη μέτρων για την αντιμετώπιση της επισιτιστικής κατάστασης. Οι δύο τους θα εισήγαγαν σιτηρά στην Ελλάδα και οι

¹⁸⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή ΣΤ', φάκ. 1, αρ. εγγρ. 77, Άγκυρα 29/12/1941, Αποστολή Β', φάκ. 4, αρ. εγγρ. 318, Άγκυρα 14 Μαρτίου 1942 'Ακρόπολις, «Αφίξεις νέων φορτίων εκ Γερμανίας. Σιτηρά ζάκχαρις και γαιάνθρακες», 6/12/1941, Ακρόπολις, «Το ενδιαφέρον του Άξονος διά τον επισιτισμόν εν Ελλάδι», 20/12/1941' *Πρωία*, «Πως η Αγγλία επρόδωσε την Ελλάδα και την παρέδωσε στα νύχια της πείνας», 24/12/1941, *Πρωία*, «Χάρις εις την μεσολάβησιν των δυνάμεων του Άξονος εξησφαλίσθη ο επισιτισμός διά τους προσεχείς μήνας», 30/12/1941' *Κρητικός Κήρυξ*, «Η Αγγλία και ο άρτος της Κρήτης», 5/10/1941.

¹⁸⁵ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/33175, R 1724/381/19, "Puppet Government at Athens", 11/3/1942, R 2710, "Memorandum. Conversation with Mr. Strobel", 5 Μαρτίου 1942' ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή ΣΤ', φάκ. 1, αρ. εγγρ. 119, Βέρνη 11/2/1942.

ποσότητες θα μεταφέρονταν σιδηροδρομικά ή δια της θαλάσσης. Επιπλέον θα διέθεταν πρώτες ύλες, όπως ο άνθρακας, απαραίτητες για την ελληνική οικονομία και την εύρυθμη λειτουργία των μεταφορών. Το σημαντικότερο ήταν ότι η Γερμανία και η Ιταλία θα σταματούσαν τις εξαγωγές τόσο από την παλιά όσο και τη νέα σοδειά σταφίδας, κορινθιακής και σουλτανίνας, ξηρών σύκων εσπεριδοειδών, αμυγδάλων, ελιών και χαρουπιών. Παρά τη θετική εξέλιξη, η ρύθμιση αυτή δεν έδινε τέλος στις εξαγωγές αυτών των ειδών. Από τη συμφωνία εξαιρούνταν οι ποσότητες από την παλιά σοδειά που είχαν ήδη αγοραστεί και η εξαγωγή τους θα υλοποιούνταν ανάλογα με τις αφίξεις των σιτηρών που είχαν συμφωνήσει τα δύο μέρη. Επιπλέον τα δύο μέρη καθόριζαν το μερίδιο που θα εξήγαγαν από την εγχώρια παραγωγή ελαιόλαδου. Οι δύο αποφάσιζαν ότι θα αποκτούσαν ποσότητες ελαιόλαδου ανάλογες με τις ποσότητες που εξήγαγε η Ελλάδα προπολεμικά και θα διέθεταν 60.000 τόνους ελαιόλαδο για τη διατροφή του ελληνικού λαού, ποσότητα μικρότερη από τους 90.000 χιλιάδες τόνους που κατανάλωνε προπολεμικά. Η συμφωνία δεν περιλάμβανε κάποιον όρο που θα περιόριζε την τροφοδοσία των κατοχικών στρατευμάτων από την ελληνική παραγωγή. Πιο πολύ προσιδίαζε με απόπειρα να βρεθεί μια λύση στον ανταγωνισμό τους πάνω στα προϊόντα της ελληνικής γεωργίας και κατοχύρωσης των ήδη κερκτημένων τους. Οι εισαγωγές σιτηρών τελικά πραγματοποιήθηκαν ύστερα από πιέσεις και διαμαρτυρίες του ΔΚΕΣ και ήταν πολύ μικρές.¹⁸⁶

Τον Ιούνιο του 1942 η Γερμανία και η Ιταλία συμφώνησαν με τη σουηδική κυβέρνηση και το ΔΚΕΣ την αποστολή επισιτιστικής βοήθειας από τον Καναδά στην κατοχική Ελλάδα με αντάλλαγμα τη διάθεση της εγχώριας παραγωγής για τον άμαχο πληθυσμό καθώς και τις εισαγωγές τροφίμων ως αντιστάθμισμα για εκείνα που θα κατανάλωναν. Παρά τη συμφωνία του Μαρτίου για τις χρηματικές καταβολές, η Γερμανία και η Ιταλία συνέχισαν να αντλούν δυσανάλογα υψηλά ποσά για τις δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας. Τον Ιούνιο του 1942 η Γερμανία ζήτησε 13 δισεκατομμύρια δραχμές και ύστερα από μερικές ημέρες άλλα 4 ενώ η Ιταλία ζήτησε 8. Η Τράπεζα της Ελλάδος εξέφρασε ενστάσεις γι' αυτό το πόσο και ζήτησε οδηγίες από τον Τσολάκογλου. Η κυβέρνησή του αν και αμφιταλαντεύτηκε αρχικά στο τέλος πειθάρχησε και ο Γκοτζαμάνης, ο εκλεκτός των Ιταλών, δήλωσε ότι η Ελλάδα ευχαρίστως κατέβαλε τα εν λόγω ποσά ως συμβολή στις πολεμικές επιχειρήσεις του Άξονα στη Β. Αφρική για την απελευθέρωση της Μεσογείου. Η οικονομική κατάσταση στην κατοχική Ελλάδα επιδεινωνόταν μέρα με τη ημέρα. Η πολιτική κρίση βρισκόταν στα πρόθυρα και παράλληλα αναδεικνύονταν οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί των μελών της κατοχικής κυβέρνησης. Ο Τσολάκογλου ζήτησε από τον Θεόδωρο Πάγκαλο την παρέμβασή του για να εξασφαλίσει την υποστήριξη των αρχηγών των προπολεμικών αστικών κομμάτων. Οι Θεμιστοκλής Σοφούλης, Γεώργιος Καφαντάρης, Στυλιανός Γονατάς, Δημήτριος Μάξιμος, Γεώργιος Παπανδρέου, Ιωάννης Ράλλης και Θεόδωρος Πάγκαλος, οι παλιοί πολιτικοί αρχηγοί, εξέφρασαν την ανησυχία τους για τη ραγδαία επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου τόσο των αστικών στρωμάτων όσο και των λαϊκών τάξεων, εξαιτίας της διολίσθησης της δραχμής και της εκτίναξης των τιμών βασικών ειδών πρώτης ανάγκης όπως τα τρόφιμα. Οι πολιτικοί αρχηγοί ζητούσαν από τον Τσολάκογλου να ζητήσει τον τερματισμό των αλόγιστων προκαταβολών προς τους

¹⁸⁶ ΙΑΤΕ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Α3S1Y2F211/1-3, «Ο πληρεξούσιος του Ράιχ για την Ελλάδα», Αθήνα 23 Μαρτίου 1942.

κατακτητές ή έστω την προσωρινή παύση τους. Σε περίπτωση που δεν γινόταν δεκτό το αίτημά του, τον καλούσαν να παραιτηθεί. Ο Πάγκαλος εκ μέρους όσων υπέγραψαν την επιστολή δήλωσε ότι κανένας από τους πολιτικούς που είχαν υπογράψει την επιστολή δεν θα δεχόταν να αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας σε περίπτωση παραίτησής του Τσολάκογλου.¹⁸⁷

Η Ιταλία και η Γερμανία αποφάσισαν να διεξάγουν διαπραγματεύσεις για το ελληνικό οικονομικό πρόβλημα το φθινόπωρο. Οι διαπραγματεύσεις έλαβαν χώρα στο Βερολίνο και τη Ρώμη. Σε αυτές θα γινόταν δεκτή και ελληνική αντιπροσωπία δίχως όμως τη συμμετοχή του Γεωργίου Τσολάκογλου. Ο Κωνσταντίνος Βεναρδής, εμπειρογνώμονας του Υπουργείου Οικονομικών και ο Ι. Αναστασόπουλος κα Α. Σαουνάτσος, στελέχη της Τράπεζας της Ελλάδος ετοίμασαν το προσχέδιο του υπομνήματος με τα ελληνικά αιτήματα. Η ελληνική αποστολή αποτελούνταν από τους Σωτήριο Γκοτζαμάνη, Υπουργό των Οικονομικών, τον Άγγελο Μαράνη, στέλεχος του Υπουργείου Οικονομικών, Αθανάσιο Σμπαρούνη Γενικό Διευθυντή του Υπουργείου των Οικονομικών, Κωνσταντίνο Βεναρδή, Ανδρέα Σαουνάτσο, στέλεχος της Τράπεζας της Ελλάδος, Χαράλαμπο Θεοδωρόπουλο, Τάκη Ιωαννίδη και τον Περικλή Σίμο. Ο Σωτήριος Γκοτζαμάνης, ο οποίος εκπροσώπησε τη δωσιλογική κυβέρνηση, υπέβαλε τελικά ένα αναθεωρημένο υπόμνημα στις 20/9/1942 στο Βερολίνο, στο οποίο ζητούσε να ληφθούν οικονομικά μέτρα για τη νομισματική και την οικονομική σταθεροποίηση της χώρας, όπως περιορισμό των δαπανών κατοχής και χρηματοδότηση των κατοχικών δυνάμεων από την πώληση εισαγόμενων ειδών και την εισαγωγή πρώτων υλών από το εξωτερικό για τα κατασκευαστικά έργα των κατακτητών. Όσον αφορά τα τρόφιμα, η ελληνική πλευρά ζητούσε οι κατοχικοί στρατοί να καλύπτουν τις ανάγκες τους με εισαγωγές σφαχτών και οσπρίων από γειτονικές προς την Ελλάδα χώρες και οι Έλληνες εργαζόμενοι που απασχολούνταν είτε σε έργα για λογαριασμό των κατοχικών στρατών ή σε βιομηχανίες που σχετίζονταν με την πολεμική οικονομία τους να πληρώνονται με τρόφιμα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Βεναρδή από το αρχικό σχέδιο είχαν αφαιρεθεί ολόκληρες σελίδες και είχε τροποποιηθεί και συμπληρωθεί το κείμενό του.¹⁸⁸

Η γερμανική κυβέρνηση όμως είχε διαφορετικές προτεραιότητες και αυτό που επεδίωκε ήταν η νομισματική σταθεροποίηση και ο αυστηρός έλεγχος των τιμών των ειδών πρώτης ανάγκης. Για το ζήτημα του επισιτισμού το μόνο που πρότεινε η γερμανική κυβέρνηση ήταν ότι η τροφοδοσία των στρατευμάτων της Ιταλίας και της Γερμανίας θα καλύπτονταν από εισαγωγές από την Ιταλία και τη Γερμανία ή από τρίτες χώρες ενώ τα τρόφιμα που θα αγοράζονταν στην Ελλάδα θα περιορίζονταν σε εκείνα που υπήρχε πλεόνασμα, δηλαδή τα φρούτα και τα λαχανικά, καθώς και ότι οι δραχμές που θα χορηγούνταν στα στρατεύματα για την αγορά τους θα εξασφαλιζονταν από πρόσθετες εξαγωγές προς την Ελλάδα από την Ιταλία και τη Γερμανία. Η ελληνική

¹⁸⁷ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, Α4S1Y1F38/4/1-4, «Δαπάναι Κατοχής», ό. π., Γεώργιος Τσολάκογλου, ό. π., σσ. 213-215.

¹⁸⁸ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Α1Σ32Υ1Φ19, «Η αποστολή μου εις Βερολίνον και Ρώμην, 17 Σεπτέμβριου-23 Οκτωβρίου 1942», «Υπόμνημα», Βερολίνο 20/9/1942, «Προτάσεις του Υπουργείου Εξωτερικών της Γερμανίας», Βερολίνο 20/9/1942 ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, Α1S1Y5F6/2/6, «Έκθεσις Κωνσταντίνου Βεναρδή Διευθυντού Α. Τάξεως ΓΔΔΛ προς την Α.Ε τον κύριον Πρόεδρον της κυβερνήσεως και Υπουργόν των Οικονομικών, κύριον Εμμ. Τσουδερόν» ΡΑΑΑ, RZ 102/29613, αρ. εγγρ. 165-166, Αθήνα 14/7/1942 Σωτήριος Γκοτζαμάνης, *Κατοχικόν Δάνειον και Δαπάναι Κατοχής*, Θεσσαλονίκη, 1954, σσ. 5-9 Γabriella Etmektsoglou, ό. π., σσ. 527-532.

αντιπροσωπεία απάντησε ότι οι τιμές επηρεάζονταν από την αυξημένη κυκλοφορία του χρήματος και τον κλονισμό της εμπιστοσύνης των καταναλωτών στο νόμισμα εξαιτίας του πληθωρισμού καθώς και από την πτώση της παραγωγής. Η κατανάλωση αυξήθηκε εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού της χώρας από την παρουσία τριών στρατών. Στις δε συγκοινωνίες τα βενζινόπλοια, τα ιστιοφόρα και τα τρένα είχαν δεσμευτεί για τις ανάγκες των κατοχικών στρατευμάτων και δεν επαρκούσαν για να μεταφέρουν τα αγαθά στα αστικά κέντρα. Η διαίρεση της Ελλάδας σε τρεις ζώνες κατοχής είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μικρών οικονομικών και επισιτιστικών κρατιδίων, στα οποία ο εκάστοτε στρατιωτικός διοικητής θεωρούσε ότι τα αγαθά ανήκουν στη δική του δικαιοδοσία και απαγόρευε την εξαγωγή τους. Η συνέπεια ήταν να μην κατανέμονται σωστά τα προϊόντα αλλά και οι τιμές τους να διαφέρουν από τον τόπο παραγωγής στο κέντρο κατανάλωσης και να μην υφίσταται ενιαίος τιμάρημος στην ελληνική επικράτεια. Στη Μακεδονία η τιμή των φρούτων κυμαίνονταν από 100 έως 200 δραχμές ενώ στην Αθήνα κόστιζαν 800- 1.580 δραχμές. Η επίσημη τιμή διατίμησης του ελαιόλαδου ήταν 140 δραχμές στην Κρήτη και στη Μυτιλήνη ενώ στην Αθήνα, τη Στερεά Ελλάδα και τη Μακεδονία κόστιζε αρκετές χιλιάδες.

Η ελληνική αντιπροσωπεία κατέληγε ότι υπό αυτές τις συνθήκες δεν μπορούσε να υπάρξει σταθερότητα των τιμών και ήταν αναγκαίο: α) η κυκλοφορία του χαρτονομίσματος να ακολουθήσει την ποσότητα των αγαθών, β) να παραχωρηθούν στην ελληνική κυβέρνηση εργαλεία και γεωργικά μηχανήματα, λιπάσματα ή να αποδεσμευτεί ποσότητα ελληνικού σιδήρου για την κατασκευή εργοστασίων γεωργικών μηχανημάτων, γ) τα τρόφιμα που κατανάλωναν τα κατοχικά στρατεύματα να αναπληρώνονται με ανάλογες εισαγωγές τροφίμων, δ) να διατεθεί στην ελληνική κυβέρνηση μικρός στόλος 6.000-7.000 τόνων από βενζινόπλοια και να χορηγηθούν τα καύσιμα από τις κατοχικές δυνάμεις, ε) να χορηγηθεί στην ελληνική κυβέρνηση ελευθερία στη διαχείριση του επισιτιστικού προβλήματος και να επιτραπεί η μεταφορά των τροφίμων από τις περιφέρειες δίχως την παρέμβαση των στρατιωτικών διοικήτων. Από τη στιγμή που εφαρμόζονταν τα παραπάνω η ελληνική κυβέρνηση θα προχωρούσε στην αναπροσαρμογή των τιμών, ανάλογη της κυκλοφορίας του χρήματος. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η συνεργασία των στρατιωτικών διοικήτων και η συμμόρφωση των προμηθευτών τους.¹⁸⁹

Η γερμανική πλευρά επέμενε ότι το σημαντικότερο μέτρο ήταν η νομισματική σταθεροποίηση και ο καλύτερος τρόπος για την ελληνική κυβέρνηση να βρει έσοδα ήταν η φορολόγηση των κερδών και ο αυστηρός έλεγχος των τιμών. Οι ανάγκες των κατοχικών στρατών, της Γερμανίας και της Ιταλίας, σε τρόφιμα θα καλύπτονταν από τρίτες χώρες και η κατανάλωση των εγχώριων ειδών θα περιοριζόταν σε αυτά που υπήρχε πλεόνασμα, δηλαδή φρούτα και λαχανικά. Προκειμένου να διευκολυνθεί το εμπόριο ανταλλαγών της Ελλάδας με την Ιταλία και τη Γερμανία θα δημιουργούνταν μια γερμανική και μια ιταλική εταιρία, η DEGRIGES και η SACIG. Ο Γκοτζαμάνης ζήτησε από τον Clodius τα αποσταλμένα εμπορεύματα να είναι τρόφιμα, 300 βαγόνια κάθε μήνα, τα 200 όσπρια και τα υπόλοιπα σάρι, ζάχαρη και αραβόσιτος. Με αυτόν τον τρόπο και οι επισιτιστικές ανάγκες του ελληνικού λαού θα καλύπτονταν και θα εξασφαλιζόνταν δραχμές για τα έξοδα κατοχής. Ο Γκοτζαμάνης πρότεινε την

¹⁸⁹ ΙΑΕΤΕ, Α1Σ32Υ1Φ19, «Η αποστολή μου εις Βερολίνον και Ρώμην, 17 Σεπτεμβρίου-23 Οκτωβρίου 1942».

κατάργηση των υπερεξουσιών των στρατιωτικών διοικητών των κατά τόπους περιφερειών, την άρση των περιοριστικών μέτρων που απαγόρευαν την εξαγωγή και την εισαγωγή προϊόντων από τη μια περιφέρεια στην άλλη, την παύση της αγοράς αγαθών από ιδιώτες προμηθευτές και την υποχρεωτική εφαρμογή όλων των νόμων και των διαταγμάτων που είχε θεσπίσει η ελληνική κατοχική κυβέρνηση για τα οικονομικά, παραγωγικά και επισιτιστικά ζητήματα. Ο Γκοτζαμάνης έθεσε ως παράδειγμα το ελαιόλαδο, η έλλειψη του οποίου είχε στερήσει τη ζωή σε χιλιάδες Έλληνες. Η κατοχική κυβέρνηση είχε θεσπίσει έναν νέο νόμο για τη συγκέντρωση του ελαιόλαδου. Οι ιταλικές κατοχικές αρχές αν και είχαν εγκρίνει την εφαρμογή του στις περιοχές της δικής τους αρμοδιότητας, η γερμανική έγκριση εκκρεμούσε. Η ελληνική κυβέρνηση ως αντάλλαγμα για τη γερμανική έγκριση αναλάμβανε να ικανοποιήσει τις γερμανικές αξιώσεις παραδίδοντας η ίδια τις ποσότητες ελαιόλαδου που ήθελε η γερμανική πλευρά. Επίσης η ελληνική αντιπροσωπεία ζήτησε την αποδέσμευση προϊόντων με σκοπό την ανταλλαγή τους με τρόφιμα με άλλα κράτη και τέλος να επιτραπεί η δημιουργία μικρού στολίσκου.¹⁹⁰

Η ελληνική αντιπροσωπεία επανέλαβε τα παραπάνω αιτήματα στη συνδιάσκεψη που έλαβε χώρα στη Ρώμη τον Οκτώβριο του 1942. Οι συνομιλίες και πάλι επικεντρώθηκαν στην οικονομική σταθεροποίηση. Ο Ιταλός πληρεξούσιος Ghigi ανέφερε ότι η κυκλοφορία της δραχμής ανέρχονταν εκείνη τη στιγμή στις 160.000.000.000 δραχμές, όταν προπολεμικά αυτό το ποσό έφτανε τα 9.000.000.000 δραχμές, εξαιτίας της αστείρευτης ζήτησης του γερμανικού στρατού για συνεχείς αναλήψεις. Ο Γκοτζαμάνης προειδοποίησε ότι, αν συνεχιζόταν η ανεξέλεγκτη άντληση δραχμών η χώρα, θα οδηγούνταν στη χρεοκοπία σε δύο μήνες. Το βιοτικό επίπεδο θα επιδεινώνονταν ακόμα περισσότερο. Η μεσαία τάξη ήδη ξεπουλούσε τα τιμαλφή της, τις οικοσκευές της, ενίοτε εξέδιδε και τις κόρες της προκειμένου να εξασφαλίσει τα προς το ζην. Υπό αυτές τις συνθήκες η εξέγερση ήταν αναπόφευκτη. Οι διαπραγματεύσεις όσον αφορά τη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας κατέληξαν σε αδιέξοδο. Οι κυβερνήσεις της Γερμανίας και της Ιταλίας αποφάσισαν τον διορισμό των Ειδικών Πληρεξουσίων για τα οικονομικά ζητήματα τους, Hermann Neubacher και D' Agostino, οι οποίοι θα είχαν έκτακτες εξουσίες.¹⁹¹

Η ελληνική κυβέρνηση όσον αφορά το επισιτιστικό δεν κέρδισε την ικανοποίηση των αιτημάτων της. Η κάλυψη των αναγκών των κατοχικών στρατών από εισαγωγές από τρίτες χώρες και ο περιορισμός της κατανάλωσης στα είδη που υπήρχε πλεόνασμα είχε ήδη αποφασιστεί τον Ιούνιο του 1942, στις διαπραγματεύσεις μεταξύ της Ιταλίας, της Γερμανίας και των εκπροσώπων του ΔΚΕΣ και της κυβέρνησης της Σουηδίας και δεν ήταν αποτέλεσμα φόβου για μια πιθανή παραίτηση της ελληνικής κατοχικής κυβέρνησης.

¹⁹⁰ ΙΑΕΤΕ, Α1Σ32Υ1Φ19, «Η αποστολή μου εις Βερολίνον και Ρώμην, 17 Σεπτεμβρίου-23 Οκτωβρίου 1942», «Υπόμνημα», Βερολίνο 20/9/1942, «Προτάσεις του Υπουργείου Εξωτερικών της Γερμανίας», Βερολίνο 20/9/1942.

¹⁹¹ Hugh Gibson (ed.), *The Ciano diaries, 1939-1943; the complete, unabridged diaries of Count Galeazzo Ciano, Italian minister for foreign affairs, 1936-1943*, Νέα Υόρκη, Simon Publications, 1945, σσ. 527-529.

1.5 Η πρόνοια των κατακτητών

Το καλοκαίρι του 1941 Γερμανοί αξιωματικοί παρατηρούσαν από το μπαλκόνι ενός μεγάλου σπιτιού στα Πατήσια, που είχε επιταχθεί, το πλήθος των ανθρώπων που είχε σχηματίσει μια μεγάλη σειρά περιμένοντας στωικά να πάρει ψωμί με το δελτίο. Ένας από τους αξιωματικούς μπήκε μέσα στο σπίτι και βγήκε με μια μεγάλη φραντζόλα ψωμί και την κούνησε στο πλήθος επιδεικτικά. Κάθε αξιωματικός άρχισε να κόβει ένα μεγάλο κομμάτι, το οποίο άρχισε να το τρώει. Στη συνέχεια έκοβε μικρές μπουκιές, τις οποίες κουνούσε στο πλήθος από κάτω του, και τελικά τις πέταγε ξεσπώντας σε γέλια. Στην πλατεία Κάνιγγος μια μέρα ξαφνικά σταμάτησε ένα ιταλικό καμιόνι και οι Ιταλοί στρατιώτες περικύκλωσαν τους ανθρώπους που περίμεναν το λεωφορείο και άρχισαν να τους διανέμουν ψωμί. Την ίδια ώρα ένα κινηματογραφικό συνεργείο του ιταλικού στρατού κατέγραφε. Αφού τελείωσε η κινηματογράφηση, οι στρατιώτες αφαίρεσαν από τον κόσμο το ψωμί και έφυγαν.¹⁹²

Παρά την άρνηση των κατακτητών να επωμισθούν οι ίδιοι την επίλυση του ελληνικού επισιτιστικού προβλήματος και τις μεταξύ τους διαφωνίες για το ποιος είχε την αποκλειστική ευθύνη, σε κάποιες περιπτώσεις έκαναν κάποιες εξαιρέσεις και έλαβαν κάποια μέτρα για κάποιες κατηγορίες όπως η παιδική ηλικία ή προχώρησαν σε παραχωρήσεις και οικονομικές δωρεές προς διάφορα ιδρύματα. Οι εφημερίδες φιλοξενούσαν κατά καιρούς ειδήσεις που αφορούσαν την προσφορά τροφίμων από τους κατακτητές και το έμπρακτο ενδιαφέρον τους για το επισιτιστικό πρόβλημα. Τον Ιούνιο του 1941 ανακοινώθηκε μια μεγάλη δωρεά από τον ίδιο τον Μουσολίνι για τα άπορα παιδιά της Αθήνας στα οποία θα χορηγούνταν δωρεάν γάλα για έξη μήνες. Την Ιταλία την απασχολούσε ο κίνδυνος μιας πιθανής εξέγερσης. Ο Geloso φοβόταν μια λαϊκή εξέγερση εξαιτίας της πείνας που θα υποκινούνταν και από την αγγλική προπαγάνδα. Η ενίσχυση με τρόφιμα των ελληνικών κοινωνικών υπηρεσιών, όπως τα συσσίτια, ήταν η καλύτερη προπαγάνδα σύμφωνα με τον Geloso, για να αποδειχθεί το από ενδιαφέρον των Ιταλών κατακτητών για τον άμαχο πληθυσμό, να τονισθεί η αντίθεση της Ιταλίας προς τη Γερμανία, που το μόνο που την ενδιέφερε ήταν η εκμετάλλευση της Ελλάδας, αλλά και ο καλύτερος τρόπος να κερδίσει την εκτίμηση του άμαχου πληθυσμού μιας περιοχής που μελλοντικά θα ήταν τμήμα του Spazio Vitale. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Geloso οι ιταλικές στρατιωτικές αρχές ενίσχυσαν «Λαϊκά Συσσίτια» στα οποία σιτίζονταν 58.145 άποροι και μαθητικά συσσίτια στα οποία έτρωγαν 20.670 παιδιά. Όμως τα στοιχεία αυτά δεν περιέχουν πληροφορίες σε ποια περιοχή ή πόλη έγινε αυτό, για πόσο διήρκεσε η ενίσχυση με τρόφιμα καθώς και ποια ήταν η προέλευση και η ποσότητα των τροφίμων που διανεμήθηκαν. Δεδομένης της αυξημένης θνητότητας εξαιτίας του λιμού η ιταλική συνεισφορά στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας ήταν αμελητέα. Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στους οργανισμούς ή τους φορείς που ίδρυσαν οι ίδιοι οι κατακτητές για την αντιμετώπιση της πείνας, ποιοι ήταν οι λόγοι που υπαγόρευαν την ίδρυσή τους, ποια ήταν η αποτελεσματικότητά τους καθώς και ποιες ήταν οι πηγές τροφίμων τους.¹⁹³

¹⁹² KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29841, R 8094/96/19, "Mr. Noel Baker to Sir A. Cadogan", 29/8/1941.

¹⁹³ *Πρωΐα*, «Ο Ντούτσε προσέφερε ως δωρεάν υπέρ των απόρων παιδιών της πρωτευούσης κυτία γάλακτος δι' εκ μήνας», 17/6/1941· Davide Rodogno, ό. π., σσ. 205-207

A) Το Κεντρικό Γραφείο Ανεφοδιασμού των Ιονίων Νήσων

Στα Ιόνια Νησιά το Κεντρικό Γραφείο Ανεφοδιασμού αντικατέστησε το ελληνικό Υπουργείο Επισιτισμού ως ο κρατικός φορέας που θα εξέδιδε τα δελτία τροφίμων και θα ρύθμιζε τη διακίνηση των ειδών διατροφής στα Επτάνησα. Τα Επτάνησα θα ενσωματώνονταν *de facto* στην Ιταλία και η δημιουργία ενός νέου ιταλικού κρατικού φορέα που θα διένειμε τα τρόφιμα ήταν απαραίτητη. Με αυτό θα αποδείκνυε την ανωτερότητα του ιταλικού κρατικού μηχανισμού αλλά και τα ευεργετήματα από την υιοθέτηση της φασιστικής Νέας Αγροτικής Οικονομίας, η οποία θα έφερνε την αυτάρκεια. Με το διάταγμα υπ. αριθ. 19 καθιερωνόταν το νέο ατομικό δελτίο τροφίμων. Το μέτρο αυτό διαφημίστηκε από τις ιταλικές αρχές ως αναγκαίο, δίκαιο και ωφέλιμο, επειδή θα τερμάτιζε τις κοινωνικές αδικίες, θα ευνοούσε τους φτωχότερους και θα έθετε τέρμα στην κερδοσκοπία. Αυτό δεν ήταν μια καινοτομία των ιταλικών κατοχικών αρχών. Το δελτίο είχε ήδη εφαρμοσθεί από τη δικτατορία του Μεταξά. Τα τρόφιμα που θα διανέμονταν με αυτό ήταν: α) 180 γρ. άρτου ημερησίως, β) 200 γρ. ζυμαρικά ανά 15 ημέρες, γ) 250 γρ. ρύζι ανά 15 ημέρες, δ) 150 γρ. ζάχαρη ανά 14 ημέρες, ε) 500 γρ. ελαιόλαδο ανά 15 ημέρες, ζ) 150 γρ. σαπούνι ανά 15 ημέρες. Τα είδη των τροφίμων που θα διανέμονταν ήταν λιγότερα από αυτά που χορηγούνταν με το δελτίο πριν την κατοχή. Τα παλιά δελτία θα αντικαθίσταντο από νέα που θα τα προμηθεύονταν ο δικαιούχος από τα αστυνομικά τμήματα. Το μέτρο δεν εφαρμόστηκε μόνο στις πόλεις αλλά επεκτάθηκε και στα χωριά. Η εφαρμογή του ήταν μερική και αφορούσε τα είδη που η παραγωγή των Επτανήσων ήταν ελλειμματική όπως τα δημητριακά με εξαίρεση το ελαιόλαδο, το οποίο το προόριζαν οι Ιταλοί για εξαγωγή.¹⁹⁴

Τα άλλα είδη όπως τα λαχανικά, τα οπωροκηπευτικά και τα γεώμηλα όπου υπήρχε αυτάρκεια, αφέθηκαν να καταναλωθούν ελεύθερα και εντάχθηκαν στο καθεστώς της διατίμησης. Σύντομα όμως άρχισε να εμφανίζονται ελλείψεις και σε αυτά. Οι τιμές που είχαν καθοριστεί από τις ιταλικές κατοχικές αρχές ήταν πολύ χαμηλές και τα προϊόντα διοχετεύονταν στη μαύρη αγορά. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα διατάχθηκε η δημιουργία πρατηρίων σε κάθε πόλη των Ιονίων Νήσων. Για τα γεώμηλα δημιουργήθηκε δύο πρατήρια στα οποία πωλούνταν σε ελεγχόμενες τιμές για να προστατευθούν οι καταναλωτές. Το μέτρο απέτυχε και τα γεώμηλα εντάχθηκαν και αυτά στο δελτίο. Τα οπωροκηπευτικά και τα λαχανικά ήταν τα μόνα οικονομικά προσιτά τρόφιμα για τα λαϊκά στρώματα. Το Γραφείο των Πολιτικών Υποθέσεων διέταξε την πώλησή τους στις δημοτικές αγορές. Ήταν ένα μέτρο που ουσιαστικά διέλυε τις λαϊκές αγορές και εγκαθίδρυε πιο στενό έλεγχο στην εσωτερική αγορά. Στην Κέρκυρα οι Ιταλοί ανακατασκεύασαν τη Δημοτική Αγορά που είχε καταστραφεί από τους βομβαρδισμούς τους. Το νέο σύστημα δεν έλυσε το πρόβλημα της επάρκειας των ειδών διατροφής, επειδή από τα είδη που συγκεντρώνονταν στις δημοτικές αγορές καλύπτονταν πρώτα οι ανάγκες του Ιταλικού στρατού και όχι των απλών

¹⁹⁴ *Jonio*, «Δελτία δια τα είδη τροφίμων από της 1^{ης} Σεπτεμβρίου», 1/9/1941, *Jonio*, «*Εφημερίς των Ιονίων*, «Κερδοσκόποι προσέχετε!», 2/11/1941, *Εφημερίς των Ιονίων*, «Μέτρα δια την καταστολήν της ακρίβειας του βίου. Τα γεώμηλα προς 15 δραχμάς», 3/11/1941.

καταναλωτών. Οι τελευταίοι αναγκάζονταν να ταξιδεύσουν στην επαρχία για να αναζητήσουν τα απαραίτητα τρόφιμα.¹⁹⁵

Οι ιταλικές κατοχικές αρχές δια μέσου του ελεγχόμενου Τύπου προπαγάνδιζαν την επιτυχή επισιτιστική πολιτική τους, επειδή είχε φέρει σε πλεονεκτική θέση τους κάτοικους των Ιονίων όχι μόνο έναντι της Αθήνας, η οποία λάμβανε μόνο 60 γραμμάρια άρτου την ημέρα, αλλά και μεγάλων χωρών όπως της Ισπανίας, όπου διανέμονταν 80 γραμμάρια άρτου κάθε ημέρα, της Αγγλίας και της Γαλλίας 100 και 120 γραμμάρια αντίστοιχα, όταν η μερίδα του άρτου στην Κέρκυρα ήταν 180 γραμμάρια. Ο συντάκτης του άρθρου είχε μπερδέψει τις μονάδες μέτρησης, τα γραμμάρια με τα δράμια. Η μερίδα του άρτου που διανέμονταν με το δελτίο στην Κέρκυρα ήταν κατά μέσο όρο 30 δράμια, δεν ήταν σταθερή και υπήρχαν ημέρες που δεν διανέμονταν καθόλου. Τον Μάρτιο του 1942 επιβλήθηκαν επιπλέον μειώσεις. Τα άλλα είδη σπάνια διανεμήθηκαν ανά δεκαπενθήμερο, όπως είχε ανακοινωθεί, παρά τη διαβεβαίωση ότι το φαινόμενο των ελλείψεων ήταν παροδικό και σύντομα θα έρχονταν σημαντικά φορτία τροφίμων. Ύστερα από διαμαρτυρίες Μητροπολιτών διανεμήθηκαν λίγες ουγκιές ρύζι και σάρι. Το σύστημα του δελτίου βασιζόταν στην επιτυχία της συγκέντρωσης τροφίμων από την εγχώρια παραγωγή. Η Νέα Αγροτική Οικονομία, η οποία θα επέλυε όλα τα προβλήματα, όπως υποσχόταν ο Parini, είχε αποτύχει. Το κυνήγι που εξαπέλυσαν οι ιταλικές κατοχικές αρχές για την ανεύρεση των κρυμμένων αποθεμάτων δεν είχε αποτελέσματα απτά, δηλαδή τη διανομή επαρκών ποσοτήτων τροφίμων με το δελτίο. Ακόμη και τα γεώμηλα, στα οποία ίσχυσε αρχικά ειδικό καθεστώς και ο καταναλωτής μπορούσε να τα προμηθευτεί από συγκεκριμένα πρατήρια σε τιμές διατίμησης για να αποφευχθεί η κερδοσκοπία, στη συνέχεια εντάχθηκαν και αυτά στο δελτίο. Επιπλέον το σύστημα του δελτίου αντιμετώπισε αρκετά άλλα προβλήματα, όπως ο κακός σχεδιασμός και η διαφθορά. Αρκετοί κάτοικοι των χωριών πουλούσαν τα δελτία άρτου τους στους κάτοικους της πόλης της Κέρκυρας με αποτέλεσμα την άδικη κατανομή των υπαρχόντων αποθεμάτων. Τα δελτία που πουλήθηκαν στη μαύρη αγορά έφτασαν τα 2.000 και οι ιταλικές κατοχικές αρχές αναγκάστηκαν να εκτυπώσουν νέα δελτία διαφορετικού χρώματος για την πόλη και τα χωριά.¹⁹⁶

Ο διορισμένος από τον Parini δήμαρχος Κέρκυρας Γ. Τρύφωνας ανακοίνωσε στο δημοτικό συμβούλιο της Κέρκυρας ότι αποφάσισε την ίδρυση «Λαϊκών Συσσιτίων». Εκκρεμούσε όμως το ζήτημα της χρηματοδότησης. Η τοπική διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας ήταν πρόθυμη να διαθέσει γι' αυτόν τον σκοπό 1.000.000 δραχμές. Η θέσπιση έκτακτης φορολογίας στους πιο εύπορους του νησιού θα αποτελούσε την κυριότερη οικονομική πρόσοδο για τη λειτουργία τους. Όμως η φορολογία δεν θα περιοριζόταν στα παραδοσιακά εύπορα κοινωνικά στρώματα αλλά και σε όσους είχαν πλουτίσει κατά τη διάρκεια του πολέμου. Αυτοί δεν ήταν οι προμηθευτές του ιταλικού στρατού ή οι μαυραγορίτες αλλά η τάξη «των εγγύς της πόλεως καλλιεργητών»,

¹⁹⁵ *Εφημερίς των Ιονίων*, «Ενδιαφέρουσαι τους καταναλωτάς ανακοινώσεις», 25/11/1941· Ντίνος Κονόμος, ό. π., σσ. 85-86· Γεώργιος Δαφνής, *Χρόνια κατοχής και πολέμου, Κέρκυρα 1940-1944...*, ό. π., σσ. 197-198.

¹⁹⁶ *Εφημερίς των Ιονίων*, «Ο λαϊκός άρτος», 9/11/1941, *Εφημερίς των Ιονίων Νήσων*, «Υποχρεωτικής δήλωσης των γεωμήλων της Κερκυραϊκής παραγωγής», 15/11/1941, *Εφημερίς των Ιονίων*, «Ενδιαφέρουσαι τους καταναλωτάς ανακοινώσεις», 22/11/1941, *Εφημερίς των Ιονίων Νήσων*, «Η ελάττωση της μερίδος του άρτου και το καθήκον των Κερκυραίων», 22/3/1942· Ντίνος Κονόμος, ό. π., σ. 79.

δηλαδή οι γεωργοί. Ήταν μια πράξη εκδικητική προς τον αγροτικό κόσμο, επειδή δεν είχε συνεργαστεί και δεν είχε παραδώσει τη σοδειά του στους κατακτητές.¹⁹⁷

Οι ιταλικές πολιτικές κατοχικές αρχές δεν έμειναν αργές και εκμεταλλεύθηκαν τη δεινή επισιτιστική κατάσταση των Επτανήσων προσφέροντας επιπλέον παροχές σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες προκειμένου να κερδίσει τη συμπάθεια του λαού. Τα τρόφιμα δεν απουσίαζαν από αυτές τις παροχές, ειδικότερα για την παιδική ηλικία. Επικεφαλής της κοινωνικής πρόνοιας και της μέριμνας για την παιδική ηλικία τέθηκε η Ντόνα Ροζέτα σύζυγος του Parini. Τη διοίκηση του Πατριωτικού Ιδρύματος την ανέλαβαν Ιταλοί. Νέες κατασκηνώσεις ιδρύθηκαν, όπου παρέχονταν στα παιδιά δωρεάν συσσίτια και ιματισμός. Στο συσσίτιο των καχεκτικών 800 παιδιά σιτίζονταν τον χειμώνα του 1941-1942 και οι μερίδες που χορηγήθηκαν έφτασαν τις 70.000 και αποτελούνταν από 30 γραμμάρια καλαμπόκι, 30 γραμμάρια αλεύρι και 5 γραμμάρια λαδιού. Σε αυτές τις κατασκηνώσεις διδάσκονταν υποχρεωτικά η ιταλική γλώσσα και γίνονταν προπαγάνδα για τους ιστορικούς και πολιτιστικούς δεσμούς που συνέδεαν την Κέρκυρα με την Ιταλία. Παράλληλα οι ιταλικές κατοχικές αρχές προσπάθησαν να καλλιεργήσουν ένα φιλεργατικό πρόσωπο ιδρύοντας προμηθευτικό συνεταιρισμό για τους δημόσιους υπαλλήλους και συνεταιριστικά πρατήρια τροφίμων υπό την αιγίδα του Εργατικού Κέντρου. Από τον Δήμο Κέρκυρας οργανώθηκε συσσίτιο για χαμηλόμισθους και μικροσυνταξιούχους ενώ το «Συσσίτιο των Πτωχών» οργανώθηκε από το Γραφείο Περιθάλψεως. Σύμφωνα με τους Ιταλούς διανεμήθηκαν 635.000 μερίδες σε 8.000 πτωχούς τον χειμώνα του 1941-1942.¹⁹⁸

Τα τρόφιμα όμως αυτά προέρχονταν ως επί το πλείστον από την εγχώρια παραγωγή ή από εισαγωγές με clearing που είχε πραγματοποιήσει το ACI και όχι από τα ιταλικά αποθέματα. Από το 1942 η κατάσταση βαθμιαία επιδεινωνόταν και θάνατοι από πείνα καταγράφονταν στα χωριά. Ο Μητροπολίτης Κερκύρας και Παξών Μεθόδιος ζήτησε την αποστολή στους Παξούς χορταρικών και πορτοκαλιών καθώς και την άρση της απαγόρευσης της αλιείας, επειδή η υγεία των κατοίκων είχε κλονισθεί και εμφανίζονταν οιδήματα από την αβιταμίνωση. Ομοίως οι οργανώσεις Επτανησίων στην Αθήνα ζητούσαν την παρέμβαση του Αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού για να σταλούν τρόφιμα από το ελληνικό κατοχικό κράτος ή από συγγενείς καθώς και την ελεύθερη αποστολή εμβασμάτων για τη λειτουργία των κρατικών ιδρυμάτων, επιδομάτων στους ναυτεργάτες, συντάξεων στους υπαλλήλους αλλά και την ελεύθερη μεταβίβαση εισοδημάτων για όσους πολίτες είχαν περιουσία εκτός Επτανήσου. Παράλληλα οι Οργανώσεις ζητούσαν την κατάργηση της υποχρεωτικής παράδοσης της σοδειάς. Η λύση για το επισιτιστικό αδιέξοδο στα Επτάνησα μπορούσε να δοθεί μόνο από το εξωτερικό.¹⁹⁹

B) H Assistenza Civile

Οι ιταλικές κατοχικές αρχές διακήρυτταν ότι θα διένειμαν δίκαια τις προμήθειες τροφίμων. Οι οδηγίες του διοικητή των Ιταλικών Νήσων Αιγαίου ανέφεραν ρητά ότι έπρεπε να τονισθεί στους κατοίκους το ενδιαφέρον των ιταλικών αρχών για τον

¹⁹⁷ *Ionio*, «Η συνεδρίαση του δημαρχιακού συμβουλίου», 24/9/1941· *Εφημερίς των Ιονίων Νήσων*, «Κοινωνική Αλληλεγγύη», 20/11/1941.

¹⁹⁸ Γεώργιος Δαφνής, *ό. π.*, σσ.195-198.

¹⁹⁹ Ντίνος Κονόμος, *ό. π.*, σσ. 105-106.

επισιτισμό των νησιών. Οι οικονομικοί πόροι της ιταλικής διοίκησης προέρχονταν από τα έσοδα από την πώληση των δελτίων αλλά και από τη φορολογία των πιο εύπορων κοινωνικών στρωμάτων.

Οι επισιτιστικές δυσχέρειες στις Κυκλάδες αναδείχθηκαν αμέσως μετά την άφιξη των ιταλικών στρατευμάτων. Στα «Λαϊκά Συσσίτια» της Σύρου σιτίζονταν 1.000 άποροι το 1940, όμως από το καλοκαίρι του 1941 με δυσκολία μπόρεσαν να πραγματοποιήσουν τρεις μόνο διανομές, δύο με κρεμμύδια και μια με χαλασμένες φακές από ένα πλοίο που είχε βυθιστεί στο λιμάνι του Πειραιά. Τον Σεπτέμβριο η ιταλική πλευρά αναγκάστηκε να παραχωρήσει τρόφιμα από τα εφόδια του στρατού για τη λειτουργία των «Λαϊκών Συσσιτίων» φορές την εβδομάδα. Τον Οκτώβριο καθιερώθηκε δελτίο τροφίμων σε όλα τα είδη. Στις Κυκλάδες λάμβαναν τρόφιμα με δελτίο 140.000 άτομα. Σε κάθε οικογένεια χορηγούνταν ένα οικογενειακό δελτίο με το οποίο προμηθεύονταν τα τρόφιμά της.²⁰⁰

Οι Κυκλάδες είχαν αποκοπεί διοικητικά από την Ελληνική Πολιτεία. Προπολεμικά εισάγονταν το 60% των τροφίμων που καταναλώνονταν. Τα δημητριακά που εισήχθησαν από την Ιταλία δεν ήταν αρκετά για τις ανάγκες των κατοίκων και ένα σημαντικό τμήμα χρησιμοποιήθηκε για την ανταλλαγή και την απόκτηση εγχώριων προϊόντων. Το καλαμποκάλευρο που εισάχθηκε δεν μπορούσε να υποκαταστήσει το αλεύρι από σάρι σε θρεπτική αξία. Διοικητικά οι Κυκλάδες ανήκαν στο Possidemento, η Διοίκηση του οποίου ήταν υπεύθυνη για την τροφοδοσία των νησιών. Οι ποσότητες τροφίμων που απέστειλε όμως δεν ήταν αρκετές και ο ανεφοδιασμός δεν ήταν τακτικός. Μια μικρή ποσότητα ελαιόλαδου στάλθηκε από την Κρήτη. Κάποιες προσπάθειες ξεκίνησαν το καλοκαίρι του 1941 για να αποκτηθούν τρόφιμα από τη Χίο, τη Σάμο και τα Ιόνια νησιά με ανταλλαγή με προϊόντα των Κυκλάδων αλλά κατέληξαν σε αποτυχία, επειδή δεν υπήρχε ενδιαφέρον από τους εμπόρους και οι ιταλικές κατοχικές αρχές δεν ήταν πρόθυμες να επιτρέψουν την αποδέσμευση ειδών που τα προόριζαν γι' αυτές. Οι προσπάθειες εφοδιασμού με επιπλέον ποσότητες ελαιόλαδου από την Κρήτη δεν έφεραν αποτέλεσμα. Το ελαιόλαδο που εξασφαλίσθηκε για τις Κυκλάδες ανέρχονταν στους 400 τόνους και οι 105 από αυτούς για τη Σύρο. Όμως στη Σύρο είχαν αποσταλεί μόλις 20 τόνοι έως τον Φεβρουάριο. Η ποσότητα σταφίδας που στάλθηκε τελικά ήταν μόνο το 1/3 της αρχικής ποσότητας ενώ τα χαρούπια από την Κρήτη και τη Ρόδο δεν στάλθηκαν ποτέ και από τα αποξηραμένα σύκα, που αναμενόταν από την ηπειρωτική Ελλάδα, στάλθηκε ένα μικρό μέρος. Η απόπειρα να ανταλλαχθεί κρασί με ελιές από τον Βόλο απέτυχε, επειδή η εκεί ιταλική στρατιωτική διοίκηση δεν απάντησε ποτέ στο αίτημα. Η παραγωγή πατάτας ήταν μικρότερη από την αναμενόμενη και τα αποθέματα εξαντλήθηκαν έως τον Δεκέμβριο του 1941. Την ανεπάρκεια τροφίμων επιδείνωνε η οικονομική πολιτική που είχε εφαρμόσει το Possidemento. Οι τιμές αγοράς (calmieri) που είχε επιβάλλει για τα αγροτικά προϊόντα ήταν πολύ κατώτερες από αυτές της ελεύθερης αγοράς με αποτέλεσμα να πωλούνται στη μαύρη.²⁰¹

²⁰⁰ Sheila Lecoœur, ό. π., σσ. 165-199. Προκόπης Παπαστράτης, Οι Κυκλάδες και η Σίφνος την περίοδο της Κατοχής, στο Εταιρεία Σιφναϊκών Μελετών, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου, Τόμος Β', Αθήνα 2001, σσ. 385-396.

²⁰¹ Γεωργία Τζαβάρα, ό. π., σσ. 608-622.

Ένα κύμα εκκλήσεων πλημμύρισε τα γραφεία των ελληνικών αρχών, το Γραφείο του Τσολάκογλου, το Υπουργείο Επισιτισμού, τις Νομαρχίες, καθώς και τις ιταλικές κατοχικές αρχές από τους κατοίκους των νησιών, μέσα στα οποία περιέγραφαν την επιδείνωση των βιοτικών συνθηκών, τις ελλείψεις σε τρόφιμα και τόνιζαν τον κίνδυνο οι θάνατοι από πείνα να γενικευθούν στο άμεσο μέλλον. Στη Σύρο ο αριθμός των θανάτων από πείνα άρχισε να αυξάνεται τον Αύγουστο του 1941. Η ιταλική πλευρά υποτίμησε τον κίνδυνο εκδήλωσης λιμού και αδιαφόρησε στις εκκλήσεις για παροχή τροφίμων. Ο Ιταλός στρατιωτικός γιατρός Μανφρίνι ανέφερε ότι αυτός και οι συνάδελφοί του, όταν κατέγραφαν τους πρώτους θανάτους, παρατηρούσαν ότι αυτοί δεν ήταν φυσιολογικοί και θεώρησαν αρχικά ότι ήταν ένα τέχνασμα των κατοίκων για να πάρουν περισσότερα τρόφιμα. Όταν πιστοποίησε την αιτία τους, δηλαδή την έλλειψη τροφής, κοινοποίησε στους ανωτέρους του τη σοβαρότητα της κατάστασης, αλλά εισέπραξε την αδιαφορία τους και την κατηγορία ότι ήταν «υπερβολικά συμπονετικός απέναντι στους ντόπιους».²⁰²

Παρά τα μέτρα που έλαβε η ιταλική διοίκηση για την εντατικοποίηση της καλλιέργειας, η παραγωγή πατάτας ήταν μικρότερη από την αναμενόμενη και τα αποθέματα εξαντλήθηκαν έως τον Δεκέμβριο του 1941. Η Assistenza Civile άνηκε στο ιταλικό Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων στη Σύρο και ήταν υπεύθυνη για τη δημόσια πρόνοια και την υγεία. Η πολιτική του *distacco* υπαγόρευε τη δημιουργία ενός τοπικού φορέα υπό ιταλικό έλεγχο ανεξάρτητου από το ελληνικό κράτος και το Υπουργείο Επισιτισμού, ο οποίος θα αναλάμβανε και τον επισιτισμό των Κυκλάδων. Η Assistenza Civile ανέλαβε η ίδια τη διανομή των τροφίμων μέσω του Ufficio Annonario τον Δεκέμβριο του 1941. Οι μερίδες που δίνουμε με το δελτίο ημερησίως ήταν: 150 γραμμάρια καλαμποκάλευρου, 8,6 γραμμάρια ζυμαρικά, 10 γραμμάρια ζάχαρη, 6, 66 γραμμάρια τυρί και 3,33 υποκατάστατο καφέ. Ο ίδιος ο Ντούκα παραδεχόταν ότι οι ποσότητες αυτές δεν ήταν αρκετές για να κρατήσουν στη ζωή τον ανθρώπινο οργανισμό και προειδοποιούσε για τις συνέπειες, αν δεν εισάγονταν άμεσα επιπλέον ποσότητες τροφίμων. Τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1942 οι μερίδες μειώθηκαν αισθητά. Οι Ιταλοί αρμόδιοι επέμεναν να προσπαθούν να λύσουν το επισιτιστικό πρόβλημα με την εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης των τοπικών πόρων ή την ανταλλαγή τους με άλλα είδη και αρνούσαν την αύξηση των εισαγωγών από τα Δωδεκάνησα. Οι συνέπειες αυτών των επιλογών τους ήταν τραγικές και μεταφράστηκαν στη ραγδαία αύξηση του αριθμού θανάτων από πείνα.

Θάνατοι στη Σύρο την περίοδο 1940-1941 (Ιούλιος-Δεκέμβριος)							
1940							
Ιούλιος	Αύγουστος	Σεπτέμβριος	Οκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος	Σύνολο	
21	18	23	22	12	28		124
1941							
25	54	134	166	198	323	Σύνολο	825

Πίνακας 1.2, Πηγή: Sheila Lecœur, *Το νησί του Μουσολίνι. Φασισμός και ιταλική κατοχή στη Σύρο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 143.

Θάνατοι στη Σύρο το 1942 καταγεγραμμένοι από τις τοπικές αρχές

²⁰² Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 323, Μύκονος, αρ. εγγρ. 330, Τηλεγράφημα των μαθητών του Δημοτικού Σχολείου Κιμώλου, 27/10/1941' Sheila Lecœur, *ό. π.*, σσ. 117-164.

Ιανουάριο ς	Φεβρουάρι ος	Μάρτιο ς	Απρίλιο ς	Μάιος	Ιούνιο ς	Ιούλιο ς	Αύγουστο ς	Σεπτέμβριο ς	Οκτώβριο ς	Νοέμβριος
484	269	312	205	186	133	84	95	81	67	74

Πίνακας 1.3, Πηγή: Sheila Lecoeur, *Το νησί του Μουσολίνι. Φασισμός και ιταλική κατοχή στη Σύρο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 143.

Η Assistenza Civile μπόρεσε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το επισιτιστικό πρόβλημα, μόνο όταν εισήγαγε σημαντικές ποσότητες τροφίμων από τη Ρόδο, την Κρήτη και τη Σάμο. Αν και ήδη ένα πρόγραμμα αρωγής στην Ελλάδα, το «τούρκικο», βρισκόταν υπό την εποπτεία του ΔΚΕΣ, η αποστολή τροφίμων από το ίδιο στις Κυκλάδες περιορίστηκε σε ένα μόνο μικρό φορτίο από όσπρια, τα οποία βρίσκονταν σε κατάσταση αποσύνθεσης. Η ιταλική πλευρά αντιμετώπιζε εχθρικά την ένταξη των Κυκλάδων στο «τούρκικο σχέδιο» και πίστευε ότι μπορούσε να της δημιουργήσει προβλήματα, στρατιωτικά και πολιτικά. Η Ιταλία αρνούταν κάθε συζήτηση για εγκατάσταση του ΔΚΕΣ στις Κυκλάδες. Σε αντίθετη περίπτωση, αυτό θα σήμαινε ότι η ίδια παραδεχόταν πως είχε αποτύχει να επιλύσει το πρόβλημα. Η λήψη μέτρων υπαγορεύτηκε από την πολιτική του distacco. Ύστερα από την εισαγωγή 4.000 τόνων τροφίμων, την αύξηση της μερίδας του δελτίου και την ενίσχυση των ευαγών ιδρυμάτων κατέστη εφικτή η μείωση της θνησιμότητας. Η μείωση ξεκίνησε τον Μάιο του 1942. Παράλληλα αυξήθηκε με νέο διάταγμα το επιτρεπόμενο όριο στα τρόφιμα που μπορούσε να κατέχει κάθε οικογένεια. Τον Φεβρουάριο του 1942 ανακοινώθηκε η διανομή αυξημένων μερίδων με το δελτίο. Η ιταλική κοινότητα είχε προνομιακή μεταχείριση στη χορήγηση τροφίμων και τα παραλάμβανε απευθείας χωρίς τη χρήση δελτίου. Στα μέλη της διανέμονταν διπλάσια μερίδα κάθε βδομάδα, η οποία είχε μεγαλύτερη ποικιλία: 700 γραμμάρια ρύζι, 700 γραμμάρια ζυμαρικά, 105 ζυμαρικά, 70 γραμμάρια τυρί, 140 γραμμάρια λάδι 100 γραμμάρια ζάχαρη και 100 γραμμάρια σταφύλια.²⁰³

Ο αριθμός των εγγεγραμμένων στα συσσίτια της Ερμούπολης, είτε ήταν Λαϊκά ή φιλανθρωπικά ή κλαδικά από 3.500 στα τέλη του 1941 είχε εκτοξευθεί στους 9.400 τον Μάρτιο του 1942. Το μεγαλύτερο μέρος των εισαγωγών τροφίμων δόθηκε σε 32 ιδρύματα, τα οποία είχαν υπό την αιγίδα τους τη λειτουργία των συσσιτίων. Παράλληλα ενισχύθηκε με τρόφιμα το σανατόριο και το ψυχιατρείο ενώ το γηροκομείο μετατράπηκε σε νοσοκομείο για όσους έπασχαν από υποσιτισμό. Η ιταλική πλευρά έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον επισιτισμό της παιδικής ηλικίας. Ο Ντούκα διέταξε τη διανομή αρχικά αλευριού και ρυζιού σε 1.000 παιδιά ηλικίας από 1 έως 3 χρονών και καθιέρωσε γεύματα για τους δασκάλους και τους μαθητές των σχολείων της Ερμούπολης. Για την παιδική ηλικία οργανώθηκε η τακτική χορήγηση γάλακτος. Στα παιδιά ηλικίας 2-4 ετών στην Ερμούπολη δίνονταν 360 δράμια γάλακτος και σε 100 παιδιά έως 2 ετών καθώς και σε 150 βρέφη χορηγούνταν 150 δράμια. Το γάλα αποκτήθηκε από την εγχώρια παραγωγή γάλακτος, η οποία επιτάχθηκε. Οι ιταλικές κατοχικές αρχές είχαν μια δικαιολογία στα χέρια τους αιτιολογώντας τις δημεύσεις και τα πρόστιμα που επιβλήθηκαν στους παραγωγούς που αρνούνταν να παραδώσουν την παραγωγή τους. Στα παιδιά ηλικίας έως έξι ετών χορηγούνταν αλεύρι από σάρι και όχι καλαμποκάλευρο και 10 δράμια ζάχαρη την εβδομάδα στην Ερμούπολη και στην Άνω Σύρο. Οι διανομές τροφίμων δεν σταμάτησαν κατά τη διάρκεια των θερινών διακοπών, αλλά χορηγούνταν γεύμα τρεις φορές την εβδομάδα από τα σχολικά

²⁰³ Sheila Lecoeur, ό. π., σσ. 167-199 Γεωργία Τζαβάρα, ό. π.

συσσίτια σε όλα τα παιδιά σχολικής ηλικίας. Παράλληλα συντηρούνταν καλοκαιρινές κατασκηνώσεις στις οποίες φιλοξενούνταν παιδιά φτωχών οικογενειών στην Πάρο και στην Ίο. Σύμφωνα με ιταλική έκθεση για το νησί της Σύρου, η ιταλική διοίκηση παρείχε τρόφιμα για 1.900 παιδιά.²⁰⁴

Η Ιταλία μέσω της διαχείρισης της επισιτιστικής κρίσης αποκτούσε έναν ρόλο διαιτητικό στην τοπική κοινωνία, όπως σημειώνει η Sheila Lecoœur. Οι τοπικές ενώσεις και οι οργανισμοί, είτε ήταν επαγγελματικές ενώσεις ή φιλανθρωπικές οργανώσεις, αποτελούσαν την τελευταία εστία πολιτικοποίησης για τα μέλη τους μέσω των οποίων εξέφραζαν τα αιτήματά τους. Η διαπραγμάτευση απευθείας με τις ιταλικές κατοχικές αρχές για την ικανοποίησή τους και όχι με το εθνικό κέντρο της Αθήνας εξυπηρετούσε καλύτερα την πολιτική του *distacco*. Ο Ντούκα ανταποκρίθηκε στο αίτημα του σωματείου των Αρτοποιών και των Ζαχαροπλαστών και χορήγησε 625 κιλά ζάχαρη κάθε μήνα από τις 3 Απριλίου 1942 καθώς και πρόσθετο αλεύρι ενώ στους τελωνειακούς αντί για έκτακτες μερίδες ψωμιού έδωσε με το δελτίο ζάχαρη, χαρούπια, λάδι, ελαιόλαδο και λαχανικά. Ο προμηθευτικός συνεταιρισμός των δημοσίων υπαλλήλων της Σύρου δημιουργήθηκε τον Οκτώβριο του 1942 με σκοπό τη συλλογική αγορά τροφίμων και βρισκονταν υπό την προστασία του Βαλεριανί, του γενικού προξένου της Ιταλίας. Η δράση της Assistenza Civile επεκτάθηκε και στην αγορά, την παρακράτηση και την παράδοση σπόρων στους αγρότες, κάτι που μέχρι πρότινος έκανε ο Αγροτικός Συνεταιρισμός Σύρου. Η ενίσχυση των εισοδημάτων που είχαν πληγεί από τον πληθωρισμό ήταν άλλος ένας τομέας που δραστηριοποιήθηκε η Assistenza Civile. Τον Απρίλιο του 1943 δημιουργήθηκε ένας ειδικός λογαριασμός ο *Il Conto Integrazione Assistenzial* με σκοπό τη στήριξη των εισοδημάτων που είχαν πληγεί από την άνοδο του πληθωρισμού. Ο Εμπορικός Σύλλογος της Σύρου επιχορηγήθηκε από ειδικό φόρο 1% επί των εισαγωγών ενώ και ο σύνδεσμος βιομηχάνων απέσπασε οικονομικές χορηγίες για το προσωπικό του και το Εμπορικό Επιμελητήριο για τους υπαλλήλους του.²⁰⁵

Η Σύρος, όμως, είχε και μια ακμαία εργατική τάξη προπολεμικά, η οποία είχε πληγεί από την ανεργία. Στη Σύρο ο αριθμός των ανέργων είχε εκτοξευθεί στους 6.000 τον Απρίλιο του 1943 από 2.700 το 1942. Τα επιδόματα που τους δίνονταν δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στην άνοδο του κόστους ζωής. Ομοίως τα τρόφιμα που διανέμονταν μέσω των συσσιτίων δεν ήταν επαρκή για τον ανθρώπινο οργανισμό. Το πρόβλημα επιχειρήθηκε να λυθεί με την εξαγωγή της ανεργίας. Τον Σεπτέμβριο του 1942 δόθηκε άδεια σε 311 άνεργους να μεταβούν για εργασία στα Δωδεκάνησα ενώ τον Δεκέμβριο δόθηκε άδεια σε 52 εργάτες ορυχείων από τη Νάξο να μεταβούν στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Ανάλογες προσπάθειες να σταλούν εργάτες στην Ηπειρωτική Ελλάδα έγιναν τον Ιανουάριο και τον Μάρτιο του 1943.²⁰⁶

Παρά τη δράση της η Assistenza Civile απέτυχε να παρέχει στους κατοίκους των Κυκλάδων μια ουσιαστική λύση στο επισιτιστικό πρόβλημα. Αν και οι θάνατοι από πείνα μειώθηκαν, το δεύτερο εξάμηνο του 1942 τα τρόφιμα που διανέμονταν ήταν πολύ λίγα και σχεδόν όλος ο πληθυσμός υποσιτιζόταν. Τον Οκτώβριο του 1942 τα τρόφιμα που διένειμε στη Σύρο έφτασαν τους 32 τόνους ενώ τον Δεκέμβριο μειώθηκαν στους 20. Τόσο η Ιταλία όσο και τα Δωδεκάνησα αντιμετώπιζαν ελλείψεις. Από το

²⁰⁴ Sheila Lecoœur, ό. π.

²⁰⁵ Ο. π.

²⁰⁶ Ο. π.

δισατολόγιο του άμαχου πληθυσμού απουσίαζαν βασικά είδη όπως το κρέας και τα φυτικά λίπη. Η Assistenza Civile επικεντρώθηκε κυρίως στη Σύρο, όπου ήταν η έδρα των κατοχικών αρχών και το διοικητικό και οικονομικό κέντρο των Κυκλάδων. Όμως εξαιτίας του πληθωρισμού ένα τμήμα του πληθυσμού δεν μπορούσε να αγοράσει τα πιο ακριβά τρόφιμα που χορηγούνταν με το δελτίο όπως τα ζυμαρικά, το συμπυκνωμένο γάλα και τα σταφύλια. Ακόμη και στα συσσίτια έγιναν σημαντικές περικοπές των μερίδων για να εξοικονομηθούν τρόφιμα. Στα υπόλοιπα νησιά τα τρόφιμα χορηγήθηκαν με αντάλλαγμα την παράδοση ντόπιων προϊόντων. Η ύπαρξη της Assistenza Civile λειτουργούσε και ως άλλοθι της ιταλικής πλευράς προς τη σουηδοελβετική επιτροπή, η οποία επιδίωκε την επέκταση του σουηδικού σχεδίου στις Κυκλάδες. Η Ιταλική κυβέρνηση είχε αναπτύξει τον δικό της μηχανισμό αρωγής και δεν υπήρχε ανάγκη παρέμβασης της ΕΔΒΕ. Η ένταξη στο σουηδικό σχέδιο σήμαινε ότι έπρεπε να σταματήσουν οι επιτάξεις τροφίμων από τους Ιταλούς, κάτι που θα βελτιώνε άρδην την επισιτιστική κατάσταση των Κυκλάδων. Ο κόμης Luca Pietromarchi παραδεχόταν ότι η Ιταλία δεν διατίθετο να χάσει το δικαίωμά της να δεσμεύει προϊόντα απαραίτητα για την οικονομία της και να δεχθεί την παρέμβαση του ΔΚΕΣ για λόγους πολιτικής και στρατιωτικής ασφάλειας. Τον Σεπτέμβριο του 1943 ύστερα από την ιταλική παράδοση ο Βαλεριάνι έστειλε αγωνιώδη έκκληση στο ΔΚΕΣ στην Αθήνα για την άμεση αποστολή τροφίμων.²⁰⁷

Γ) Η Γενική Διεύθυνση Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών

Παραμονές της εισόδου των γερμανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα, στην πόλη της Θεσσαλονίκης σιτίζονταν στα «Λαϊκά Συσσίτια» της Νομαρχιακής Επιτροπής Συσσιτίων Θεσσαλονίκης 80.000 άποροι. Όπως είδαμε τη γερμανική στρατιωτική διοίκηση την ανησυχούσαν πολύ οι ελλείψεις τροφίμων που παρατηρούνταν σε συνδυασμό με την αποτυχία συγκέντρωσης της σοδειάς από το κράτος. Το καλοκαίρι του 1941 ενώ υπήρχε σάτι, παρουσιάζονταν ελλείψεις στο ελαιόλαδο και στη ζάχαρη. Σε όλα τα τρόφιμα εμφανίζονταν σημαντικές αυξήσεις στις τιμές παρά την εφαρμογή του μέτρου της διατίμησης στα είδη διατροφής. Οι άποροι είχαν φθάσει τον Σεπτέμβριο του 1941 τους 90.000 ενώ οι ελλείψεις στην αγορά της Θεσσαλονίκης είχαν γενικευθεί. Η ίδρυση της Γενικής Διεύθυνσης Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών συνοδεύθηκε με την υπόσχεση της επίλυσης όλων των επισιτιστικών προβλημάτων και παράλληλα της καταπολέμησης της διαφθοράς και της μαύρης αγοράς και της τιμωρίας από τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές, υπό την επίβλεψη των οποίων θα βρισκόνταν ο νέος φορέας, όλων των παραβατών. Ο νέος φορέας, που ιδρύθηκε για να αντιμετωπίσει το επισιτιστικό πρόβλημα, η Γενική Διεύθυνση Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών είχε δημιουργηθεί καθυστερημένα. Παρά τις απαγορεύσεις εξαγωγής της αγροτικής παραγωγής από τη ΓΔΜ προς τη νότια Ελλάδα, αυτή συνέχιζε να διαρρέει από τα επίσημα κρατικά δίκτυα συγκέντρωσης. Η απόπειρα της ΓΔΕΟΑ να αποβεί ρυθμιστής της μαύρης αγοράς και να εξασφαλίσει όσον το δυνατό

²⁰⁷ Ο. π.

μεγαλύτερο τμήμα από την παραγωγή που κρατούσαν οι γεωργοί δίνοντάς τους το δικαίωμα να την εμπορευθούν, αφού εκπλήρωναν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις και ανταλλάσσοντάς την με άλλα είδη, στέφθηκε από την αποτυχία.²⁰⁸

Ο Νικόλαος Χερτούρας στο δίμηνο απολογισμό που έκανε παραδέχθηκε ότι η ΓΔΕΟΑ είχε καταφέρει να συλλέξει μόλις 15.000 τόνους δημητριακών (στάρι, καλαμπόκι, κριθάρι, βρόμη, σίκαλη). Οι ημερήσιες ανάγκες μόνο της πόλης της Θεσσαλονίκης έφταναν τις 200.000 οκάδες αλεύρι. Αυτό σήμαινε ότι, ακόμα και αν σταματούσε να χορηγεί άρτο με το δελτίο στις άλλες πόλεις της ΓΔΜ, θα είχε εξασφαλίσει άρτο για τη Θεσσαλονίκη μόνο για κάποιες ημέρες, χωρίς να συνυπολογίζονται οι επιπλέον ανάγκες ομάδων, όπως οι έγκυες, τα παιδιά και οι εργαζόμενοι. Όσον αφορά τα άλλα είδη, από την Αγροτική Τράπεζα συγκεντρώθηκαν μόλις 1.267.086 οκάδες οσπρίων από τις οποίες οι 746.400 στάλθηκαν στη νότια Ελλάδα ενώ απέμεναν για ολόκληρο τον πληθυσμό της ΓΔΜ μόλις 520.636 οκάδες. Παράλληλα αποκτήθηκαν 15.865 οκάδες ελαιόλαδο από τα νησιά του Αιγαίου με την ανταλλαγή μακεδονικών αγροτικών προϊόντων, οι οποίες διανεμήθηκαν σε ολόκληρη την περιφέρεια της ΓΔΜ. Η απαγόρευση εξαγωγής αποδείχτηκε ένα κενό γράμμα. Οι γερμανικές αρχές εξέδιδαν δικές του άδειες και διατακτικές, όπως και το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού. Παράλληλα εκκρεμούσαν αρκετές ανεκτέλεστες άδειες πριν από την ίδρυση της ΓΔΕΟΑ αλλά και από την ίδια τη ΓΔΕΟΑ εκδίδονταν δίχως έλεγχο συνέχεια νέες άδειες.²⁰⁹

Η αποτυχία αυτή φάνηκε άμεσα. Στη Θεσσαλονίκη από την 1 Δεκεμβρίου 1941 δεν διανεμήθηκε ψωμί έως και την 13 Ιανουαρίου 1942 ενώ όταν επαναλήφθηκε η διανομή διήρκεσε μόλις για 23 ημέρες και ο άρτος διανεμόταν ανά μια ημέρα για τον κάτοχο δελτίου. Στα δε «Λαϊκά Συσσίτια», τα οποία είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους, είχαν εγγραφεί 120.000 άποροι και η ημέρα επανέναρξης της λειτουργίας τους ορίστηκε η 19^η Ιανουαρίου 1942. Όμως μπορούσαν να προσφέρουν μόνο 45.000 μερίδες καθημερινά, κάτι που σήμαινε ότι κάθε δικαιούχος θα λάμβανε τη μερίδα του ανά τρεις ημέρες. Αρκετά κέντρα διανομής άρχισαν να υπολειπουργούν τον Φεβρουάριο του 1942 και διέκοψαν τη λειτουργία τους εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων. Τους μήνες Απρίλιο και Μάιο η κατάσταση βελτιώθηκε όσον αφορά τη διανομή ψωμιού με το δελτίο. Η εισαγωγή σιτηρών από τη γερμανική κατοχική διοίκηση και η διανομή άρτου πέντε ημέρες την εβδομάδα διαφημίστηκε ως απόδειξη του ενδιαφέροντος των κατακτητών για τον επισιτισμό της πόλης. Η πραγματικότητα ήταν διαφορετική και οι εισαγωγές αυτές ήταν απόρροια της συμφωνίας του ΔΚΕΣ μαζί τους. Ο δωσιλογικός Τύπος εξήρε το έργο της ΓΔΕΟΑ μέσα από τις σελίδες του, τονίζοντας τη συμβολή της στην τροφοδοσία νοσοκομείων και ευαγών ιδρυμάτων. Όμως και ο πρόεδρος της παραδέχθηκε δημόσια ότι η ΓΔΕΟΑ το μόνο που πρόσφερε ήταν να διανείμει δελτία. Οι διανομές στα άλλα είδη ήταν είτε σπανιότατες είτε ανύπαρκτες. Κάποιες ποσότητες αφυδατωμένης πατάτας αποδεσμεύθηκαν από τη γερμανική πλευρά, επειδή υπήρχε κίνδυνος αλλοίωσης, και παραχωρήθηκαν τον μήνα Μάιο ενώ παραδόθηκαν και κάποιες ποσότητες ψαριών από τον αλιευτικό στόλο που ελέγχονταν από τους

²⁰⁸ *Νέα Ευρώπη*, ««Η σημερινή εικόν της αγοράς. Πως δρα η «μαύρη αγορά». Το ζήτημα των διατιμήσεων», 10/8/1941.

²⁰⁹ ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ. 31.1, αρ. εγγρ. 364-365, «Προς τη Γενική Διεύθυνσιν Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών ΓΔΜ», Πολύγυρος 18/4/1942· *Η Απογευματινή*, «Τι συνετελέσθη κατά το δίμηνον διάστημα αφ' ής συνεστήθη η Γενική Διεύθυνσιν Επισιτισμού», 28/1/1942

Γερμανούς. Ο στρατιωτικός διοικητής «Θεσσαλονίκης Αιγαίου» Von Krenzki παραδεχόταν ότι η προσφορά αγαθών για τον άμαχο πληθυσμό ήταν πολύ σπάνια και τα ελάχιστα τρόφιμα που ήταν διαθέσιμα παρέχονταν πρωτίστως στους εργαζόμενους σε επιχειρήσεις που ήταν σημαντικές για τη Γερμανία από στρατιωτική και οικονομική άποψη και δευτερευόντως στα «Λαϊκά Συσσίτια». Τον Απρίλιο του 1942 οι Νομαρχίες απώλεσαν το δικαίωμα να εκδίδουν άδειες εξαγωγών και η ΓΔΕΟΑ ανέλαβε την αποκλειστική ευθύνη.²¹⁰

Από ελλείψεις δεν υπέφερε μόνο η πόλη της Θεσσαλονίκης αλλά ακόμη και η πλούσια ύπαιθρος χώρα της Μακεδονίας που αποτελούσε τμήμα της ΓΔΜ. Στη Χαλκιδική η διανομή ψωμιού με το δελτίο σταμάτησε τον Δεκέμβριο του 1941. Ο Νομάρχης Χαλκιδικής διαμαρτυρόταν, επειδή με το δικαίωμα ανταλλαγής ευνοούνταν αποκλειστικά τα χωριά σε βάρος των πόλεων. Ενδεικτικά ανέφερε το παράδειγμα της χορήγησης άδειας εμπορίας 15.000 οκάδων ελαιόλαδου και προμήθειας σιτηρών σε ιδιώτες και εκπροσώπους κοινοτήτων από τις οποίες δεν ευνοήθηκε καθόλου η πόλη του Πολύγυρου. Οι δημόσιοι υπάλληλοι της Έδεσσας διαμαρτύρονταν, επειδή τα τρόφιμα που τους χορηγούνταν με το δελτίο δεν ήταν αρκετά για να τους εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Η επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης δεν τους επέτρεπε να προμηθευτούν τα απαραίτητα από την ελεύθερη αγορά. Γι' αυτό ζητούσαν από τον υπουργό Μακεδονίας τη χορήγηση του μισθού ανά 10 ημέρες, την παροχή ανά μήνα 8 οκάδων, αλεύρου, οσπρίων, ελαιόλαδου, άλατος, σαπουνιού καθώς και τη χορήγηση δανείου 40.000 χιλιάδων για του άγαμους και 100.000 για τους έγγαμους. Το ελαιόλαδο που είχε αποκτηθεί με ανταλλαγή σταριού δεν διανέμονταν με το δελτίο, αλλά εύρισκε τον δρόμο προς τη μαύρη αγορά με διατακτικές που είχαν εκδοθεί από την ίδια την Αγορανομία. Ανάλογες διαμαρτυρίες εκδηλώθηκαν και από τα χωριά, επειδή αποκλείστηκαν από τις διανομές σε είδη όπως η ζάχαρη, ενώ είχαν εκπληρώσει τις υποχρεώσεις τους και είχαν παραδώσει τη σοδειά τους στην ΚΕΠΕΣ.²¹¹

Ο Von Krenzki όμως είχε θέσει προτεραιότητες όσον αφορά τη διανομή τροφίμων. Τα τρόφιμα που είχαν εισαχθεί από τον μείζονα οικονομικό χώρο του Ράιχ δεν διατέθηκαν για την τροφοδοσία του άμαχου πληθυσμού, αλλά για την αγορά ντόπιων ειδών που ενδιέφεραν τη γερμανική πλευρά. Ούτε παραχώρησε ένα μέρος από το ελαιόλαδο που είχε συλλέξει στις ελληνικές αρχές, παρά τις διακηρύξεις για δίκαια διανομή. Η ζάχαρη και το σάρι που είχαν εισαχθεί από το Banat διατέθηκαν για την αγορά του καπνού και του ελαιόλαδου. Η μεταφορά του ελαιόλαδου από τη Μυτιλήνη στη Γερμανία είχε ήδη ξεκινήσει. Εξαιτίας της μειωμένης προσφοράς διατροφικών προϊόντων, αυτά θα διατίθεντο για την επαρκή τροφοδοσία των εργατών εταιριών που εργάζονταν για λογαριασμό της Wehrmacht, για τους εργάτες της Ηλεκτρικής εταιρίας και για τα αγροτικά προϊόντα που προορίζονταν για εξαγωγή στη Γερμανία.²¹²

²¹⁰ BA-MA, RW 40/161, "Anlage 16", ό. π., *Νέα Ευρώπη*, «Τα Λαϊκά Συσσίτια προς ανακούφιση των πτωχών», 6/12/1942, *Νέα Ευρώπη*, «Εξησφαλίσθη η διατροφή του λαού χάρις εις το ενδιαφέρον των Γερμανικών Αρχών», 25/4/1942, *Νέα Ευρώπη*, «Η Διεύθυνσις Επισιτισμού και η εν γένει δράση της», 8/5/1942, *Νέα Ευρώπη*, «Η μέριμνα του επισιτισμού διά τα Νοσοκομεία και Ιδρύματα», 13/5/1942.

²¹¹ IAM, ΑΥΕΜ, φάκ. 27.1, αρ. εγγρ. 39, Κρύα Βρύση 22/5/1942, αρ. εγγρ. 42, «Υπόμνημα των Δημοσίων Υπαλλήλων Εδέσσης προς τον κύριον Νομάρχην Πέλλης», Έδεσσα 24/4/1942, αρ. εγγρ. 44, Έδεσσα 10/2/1942.

²¹² BA-MA, RW 40/161, "Anlage 16", ό. π.

Από τον Φεβρουάριο του 1942 υπήρξε ραγδαία αύξηση των θανάτων από την πείνα στο δήμο Θεσσαλονίκης, παρά τη δημιουργία της ΓΔΕΟΑ. Η έρευνα που διεξήγαγε η Μαρία Καβάλα για τον δήμο της Θεσσαλονίκης έδειξε ότι από τους 8.190 θανάτους που δηλώθηκαν στο Ληξιαρχείο του δήμου Θεσσαλονίκης οι 1.785 θάνατοι οφείλονταν στην πείνα, δηλαδή το 21,8% και ήταν τετραπλάσιοι από αυτούς του 1941. Η σταθερή μείωσή τους άρχισε τον Ιούλιο του 1942, όταν ανανεώθηκαν τα αποθέματα τροφίμων από τη νέα σοδειά και όχι τον Μάιο, όταν εισάχθηκαν από τους κατακτητές σιτηρά από το Βανάτ. Όσον αφορά τις κοινωνικές ομάδες που πλήγηκαν περισσότερο ήταν οι γυναίκες που δήλωναν ως επάγγελμα οικιακά και δεν είχαν κάποιο εισόδημα από την εξαρτημένη εργασία, το 15,7 % δεν είχε δηλώσει επάγγελμα, από το οποίο το μεγαλύτερο μέρος ήταν παιδιά, το 14,6% ήταν άεργοι, το 12,2% ήταν εργάτες, το 11,1% αχθοφόροι ή εξειδικευμένοι εργάτες, το 7,6% ήταν κατάδικοι και έγκλειστοι σε ψυχιατρικά άσυλα, το 5,2 μικροεπαγγελματίες%, το 2,8 άνεργοι%. Οι φτωχοί πλήρωσαν τον μεγαλύτερο φόρο αίματος. Η πολυάριθμη εβραϊκή κοινότητα της πόλης είχε αναλογικά τον μεγαλύτερο αριθμό θανάτων από πείνα το 1942. Το 43% των θυμάτων από πείνα ήταν Εβραίοι, το 12% ήταν πρόσφυγες του 1922 και το 8,8 πρόσφυγες από τις βουλγαροκρατούμενες περιφέρειες.²¹³

Ο υποσιτισμός όμως είχε συνέπειες και στην υγεία του άμαχου πληθυσμού. Ως αποτέλεσμα των στερήσεων και της αβιταμίνωσης και της κακής υγιεινής υπήρξε έξαρση των νόσων, όπως η ελονοσία και η φυματίωση. Στον δήμο Θεσσαλονίκης οι θάνατοι από ελονοσία έφτασαν τους 934 το 1942 και από τη φυματίωση τους 461 ενώ από κοιλιακό τύφο τους 118. Στα σανατόρια, όπως αυτό του Ασβεστοχωρίου, η κατάσταση των ασθενών ήταν τραγική. Παθήσεις όπως ο εξανθηματικός τύφος, ο παράτυφος και η διφθερίτιδα γνώρισαν ραγδαία εξάπλωση.²¹⁴

Δ) Η Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας

Η Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας αποτελούσε τη μετεξέλιξη της ΓΔΕΟΑ. Ήταν το υπουργείο Επισιτισμού της ΓΔΜ. Η ΑΥΕΜ σε συνεργασία με την Αγροτική Τράπεζα θα αναλάμβαναν τη συγκέντρωση των γεωργικών προϊόντων και την τροφοδοσία των αστικών κέντρων με τα απαραίτητα είδη διατροφής. Οι πηγές της θα ήταν η φορολογία σε είδος από την αγροτική, κτηνοτροφική, αλιευτική και βιομηχανική παραγωγή, η φορολογία σε είδος που επιβλήθηκε στις ανταλλαγές ειδών διατροφής και στις μεταφορές, οι κατασχέσεις τροφίμων λόγω αγορανομικών παραβάσεων καθώς και οι χορηγήσεις τροφίμων από την Αγροτική Τράπεζα ή άλλους κρατικούς οργανισμούς, όπως η ΚΕΠΕΣ, και οι εισαγωγές από το εξωτερικό. Οι ανάγκες του πληθυσμού ήταν πολύ μεγαλύτερες σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος εξαιτίας της ανόδου των τιμών των ειδών διατροφής στη μαύρη αγορά και της κλονισμένης υγείας του άμαχου πληθυσμού από τις στερήσεις του προηγούμενου

²¹³ Μαρία Καβάλα, *Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική κατοχή (1941-1944): Κοινωνία, Οικονομία, Διωγμός Εβραίων*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο, 2009, σσ. 182-190.

²¹⁴ Ο. π.

έτους αλλά και της έλευσης των προσφύγων από την Α. Μακεδονία και Δ. Θράκη. Η κατάσταση δεν μπορούσε να συγκριθεί με εκείνη της νότιας Ελλάδας, δεδομένου ότι η περιοχή της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας ήταν περιφέρεια πλεονασματική στην παραγωγή δημητριακών και δεν εξαρτιόνταν από τις εισαγωγές του εξωτερικού.²¹⁵

Η γερμανική πλευρά υπολόγιζε ότι από τη στιγμή που επιτύγχανε η συλλογή της σοδειάς ήταν εγγυημένα 160 γραμμάρια άρτου για 581.000 κατοίκους της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, οι οποίοι δεν ήταν παραγωγοί. Επιπλέον εκτιμούσε ότι υπήρχαν αρκετά τρόφιμα για 51.000 εργάτες που θα συμμετείχαν σε εργασίες, όπως ο αλωνισμός και η συγκομιδή. Η ΑΥΕΜ είχε υπολογίσει ότι απαιτούνταν 22.800.000 οκάδες σιτηρών για τη διατροφή του αστικού πληθυσμού της ΓΔΜ ή 24.000 τόνοι δημητριακών. Έως τα τέλη Αυγούστου του 1942 είχαν συλλεχθεί και βρίσκονταν στις αποθήκες της ΚΕΠΕΣ: α) 12.825 τόνοι σάρι, 384 τόνοι σίκαλη, 1.233 τόνοι κριθάρι, 473 τόνοι βρόμη. Η ΑΥΕΜ όμως, όπως και ο προκάτοχος της, απέτυχε να συγκεντρώσει τη σοδειά. Εκτός από τις χαμηλές τιμές που πρόσφερε το κράτος στον παραγωγό, η ΑΥΕΜ, παρά την αναδιοργάνωσή της και την ίδρυση νέων τμημάτων και υπηρεσιών, ήταν ένας οργανισμός στον οποίο έλλειπε η συνοχή και δεν έλεγχε όλες τις υπηρεσίες που συντόνιζαν τη διαδικασία συγκέντρωσης της παραγωγής και διάθεσής της. Σε αρκετές υπηρεσίες όπως η ΚΕΠΕΣ, η Αγροτική Τράπεζα και οι Επιτροπές Επισιτισμού δήλωναν λάθος στοιχεία και αρκετές ποσότητες τροφίμων διέρρεαν στη μαύρη αγορά. Τα Γραφεία Επισιτισμού κάθε Νομού και Επαρχίας δεν είχαν όμως το δικαίωμα να προβούν στην κατάσχεση των προϊόντων που εισάγονταν λαθραία στην πόλη της Θεσσαλονίκης ή μεταφέρονταν από τις περιφέρειες, αλλά έπρεπε να το καταγγείλουν στις κατά τόπους Αστυνομικές αρχές, οι οποίες ήταν αρμόδιες για την κατάσχεση. Αρκετοί γεωργοί και έμποροι απέφευγαν τις περιοχές που ήταν εγκατεστημένα φυλάκια της αστυνομίας.²¹⁶

Η ΑΥΕΜ καλούνταν να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες του άμαχου πληθυσμού με ανεπαρκείς ποσότητες τροφίμων. Δεν ήταν το μόνο πρόβλημα που αντιμετώπιζε. Η έλλειψη ελέγχου και η εκτεταμένη διαφθορά εντοπιζόνταν και σε άλλες δραστηριότητες. Στον τομέα της άλεσης των δημητριακών παρατηρούνταν τα ίδια φαινόμενα διαφθοράς. Η ΑΥΕΜ είχε αναθέσει σε τρεις αλευρόμυλους Βαλτσάνη, Μπαλτά και Χατζηγιαννάκη την άλεση των σιτηρών που τους παρέδιδε προκαλώντας την αντίδραση των ιδιοκτητών μικρότερων μύλων. Ο έλεγχος της διαδικασίας αλευροποίησης των σιτηρών που παρέδωσε ήταν πλημμελής έως και ανύπαρκτος. Στους Επίτροπους των αλευρόμυλων, που είχε διορίσει η ΑΥΕΜ, είχαν δοθεί μόνο κάποιες προφορικές και γραπτές οδηγίες για τη διαδικασία του ελέγχου. Εύλογα ερωτήματα προκύπτουν γιατί η ΑΥΕΜ δεν είχε προνοήσει γι' αυτό. Τελικά μόλις στις 15/12/1942 αποστάλθηκε η διευκρινιστική εγκύκλιος, στην οποία αποσαφηνίζονταν τα καθήκοντα των Επιτρόπων και η διαδικασία του ελέγχου. Σύμφωνα με αυτή, οι Επίτροποι θα ελέγχαν τις εργασίες των αλευρόμυλων από την παραλαβή των δημητριακών έως την άλεση, θα υπέγραφαν το πρωτόκολλο παραλαβής από την ΚΕΠΕΣ, του οποίου αντίγραφο επικυρωμένο έπρεπε να αποστείλουν αυθημερόν στην ΑΥΕΜ, καθώς και τις διατακτικές αλεύρων που είχαν εκδοθεί με σκοπό την αρτοδότηση της Θεσσαλονίκης, ενώ σε στενή συνεργασία με το Γραφείο Διαθέσεως

²¹⁵ Κατερίνα Παπαδοπούλου, *ό. π.*, σσ. 157-168· Γεωργία Τζαβάρα, *ό. π.*, σσ. 310.

²¹⁶ BA-MA, RW 140/161, "Monatlicher Lagebericht Juli-August", 3/9/1942· IAM, ΑΥΕΜ, φάκ. 36.3, αρ. εγγρ. 25, Θεσσαλονίκη 10/12/1942.

Αλεύρων θα επέβλεπαν τη διάθεσή τους. Η χρονική στιγμή δεν ήταν τυχαία καθώς αναμένονταν στη Θεσσαλονίκη ο Sven Allard ο πρέσβης της Σουηδίας στη Βουλγαρία για διαπραγματεύσεις με τη γερμανική πλευρά, προκειμένου το ΔΚΕΣ να αναλάβει την αρτοδότηση της πόλης.²¹⁷

Το ψωμί διανέμονταν με το δελτίο από τα αρτοποιεία, βάσει ονομαστικών καταλόγων. Στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν περίπου 230 αρτοποιία. Τη μεταφορά των αλεύρων στα αρτοποιία, λόγω έλλειψης μεταφορικών μέσων, την είχαν αναλάβει έμποροι. Αυτό δεν διασφάλιζε ότι στα αρτοποιία θα έφτανε ολόκληρη η ποσότητα. Δεν ήταν λίγες οι καταγγελίες για καταχρήσεις και ατασθαλίες από μέρους των αρτοποιιών και πώλησης των αλεύρων στη μαύρη αγορά. Την κατάσταση επιδεινώνει το γεγονός ότι η ΑΥΕΜ δεν προχώρησε σε μια επανακαταμέτρηση και απογραφή των δελτίων άρτου, όπως έγινε στην Αθήνα, για να εξακριβωθεί ο πραγματικός αριθμός των κατόχων δελτίων και να ακυρωθούν τα πλαστά. Ο αριθμός των δελτίων έφτασε τα 325.000, αριθμός μεγαλύτερος από τον πληθυσμό της πόλης. Αρκετοί δικαιούχοι λάμβαναν επιπλέον μερίδες ταυτόχρονα από διαφορετικά αρτοποιία. Τον Οκτώβριο του 1942 αποκαλύφθηκε ένα σκάνδαλο. Στον άρτο, που διανέμονταν από τα αρτοποιία, βρέθηκαν επικίνδυνα για την υγεία συστατικά, όπως άμμος και άχυρο. Τα αποθέματα σιτηρών επαρκούσαν έως τον μήνα Νοέμβριο κάτι που προδίκαιζε ότι η βελτίωση στην αρτοδότηση ήταν εφήμερη και υπήρχε μεγάλος κίνδυνος να επαναληφθεί η ίδια κατάσταση με την περίοδο 1941-1942, όταν τα αρτοποιεία είχαν σταματήσει να διανέμουν ψωμί.²¹⁸

Αλλά και στα άλλα είδη τροφίμων η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Τα «Λαϊκά Συσσίτια» είχαν πάψει να λειτουργούν το καλοκαίρι του 1942 λόγω έλλειψης τροφίμων. Τον Νοέμβριο του 1942 ο Σιμωνίδης ανακοίνωσε τον κανονισμό χορηγήσεων της ΑΥΕΜ. Η διανομή των τροφίμων θα γινόταν βάσει των αποθεμάτων, προδικάζοντας ότι η επισιτιστική κατάσταση δεν θα βελτιωνόταν. Ο κανονισμός, ο οποίος είχε συνταχθεί υπό την επίβλεψη των Γερμανών, προέβλεπε ότι προτεραιότητα στις διανομές τροφίμων θα είχαν οι κατακτητές, οι παροικίες τους, οι εργάτες, που εργάζονταν σε επιχειρήσεις των συμφερόντων τους και όχι ο άμαχος πληθυσμός, ο οποίος λάμβανε τα τρόφιμα μέσω του δελτίου από τα παντοπωλεία. Και οι τελευταίες προσδοκίες για μια αποκατάσταση της διανομής τροφίμων από τα επίσημα δίκτυα της αγοράς διαψεύστηκαν. Οι χορηγήσεις στον άμαχο πληθυσμό διακρίνονταν στις: α) ειδικές χορηγήσεις, β) ατομικές χορηγήσεις, γ) γενικές χορηγήσεις στο κοινό της πόλεως της Θεσσαλονίκης, δ) τις χορηγήσεις στις βιομηχανικές εγκαταστάσεις, ε) τις χορηγήσεις στις επαρχίες της ΓΔΜ. Όσον αφορά τις ειδικές χορηγήσεις, οι κατηγορίες που είχαν σειρά προτεραιότητας ήταν α) τα νοσοκομεία, β) τα παιδικά συσσίτια, γ) τα πολεμικά συσσίτια, δ) τα ευαγή ιδρύματα και ε) τα προξενεία, Χωροφυλακή – Αστυνομία, θρησκευτικές αρχές, οργανωμένα συσσίτια, δημόσιοι λειτουργοί, πολιτικοί και στρατιωτικοί, εργατοϋπάλληλοι και οργανισμοί, πρόσφυγες, δημόσιοι υπάλληλοι επαρχιών, ενώσεις ιδιωτικών κλινικών. Αυτή η κατάταξη έδειχνε ότι δεν θα είχαν προτεραιότητα στην ενίσχυση με τρόφιμα

²¹⁷ Ο. π., φάκ. 4.2, αρ. εγγρ. 14, «Διαταγή», Θεσσαλονίκη 15/12/1942.

²¹⁸ Ο. π., φάκ. 1.2, αρ. εγγρ. 111, «Κατάχρησις διαπραχθείσα υπό αρτοποιών», Θεσσαλονίκη 10/9/1942, BA-MA, RW 140/161, "Monatlicher Lagebericht Juli-August", 3/9/1942 Κατερίνα Παπαδοπούλου, ό. π., Γεωργία Τζαβάρα, ό. π., σ. 313.

ευάλωτες οικονομικά κοινωνικές ομάδες, όπως οι άποροι, μέσω των λαϊκών συσσιτίων ή οι πρόσφυγες από την Α. Μακεδονία και την Δ. Θράκη.²¹⁹

Εστίες παιδικών συσσιτίων Θεσσαλονίκης, 1942-43			
Εστίες	Δύναμη	Εστίες	Δύναμη
Αγίου Φανουρίου	985	Κασσάνδρου	2.065
Αλλατίνη	494	Κάτω Τούμπας	1.578
Αμπελοκήπων	1.601	Κολλεγίου Ανατόλια	1.195
Άνω Τούμπας	1.458	Κουλέ-Καφέ	1.021
Αρετσούς	1.025	Κων. Παλαιολόγου	680
Ασύλου «Ελπίς»	215	Μέριμνας παιδιού	1.250
Β' Γυμνασίου	600	Ναυτικού Ομίλου	304
Βότση	554	Νεαπόλεως	2.118
Γερμανικής Σχολής	107	Οικοκυρικής Σχολής	450
12 ^{ου} Δημοτικού	1.145	Σταυρουπόλεως	812
Διοικητηρίου	725	Στέγη Κοριτσιού	1.250
Επταλόφου	1.150	Συκεών	825
Εργατικού Κέντρου	310	Τριανδρίας	735
Ισραηλιτικής Κοινότητας	-	Φιλοππτώχου Κυρίων	460
Σχολή Καλαμαρί	605	Φράγκων	310
Κατηχητικών	2.129	Χαριλάου	970
Σύνολο			29.126

Πίνακας 1.4, πηγή: Κατερίνα Παπαδοπούλου, *Επισιτιστική Πολιτική και επισιτισμός Θεσσαλονίκης κατά την Κατοχή, στο ΙΜΧΑ, Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1998, σ. 164.

Η ύπαιθρος της ΓΔΜ, ιδιαίτερα οι πόλεις της είχαν αντιμετωπίσει και αυτές σημαντικές ελλείψεις. Η φυλακή της Βέροιας αντιμετώπιζε πρόβλημα τροφοδοσίας. Στο νοσοκομείο της πόλης τα αποθέματα τροφίμων είχαν εξαντληθεί τον Ιούνιο του 1942. Στους αρτεργάτες είχαν γίνει μόνο δύο διανομές ελαίου. Τα εστιατόρια της πόλης αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο αναστολής της λειτουργίας τους εξαιτίας της έλλειψης ελαιόλαδου. Η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας είχε καταρτίσει έναν πίνακα με τις ανάγκες κάθε νομού σε σιτηρά ανά μήνα. Ήταν το μόνο είδος που προδικαζόταν να διανεμηθεί στις πόλεις.²²⁰

Καθορισθείσες ποσότητες σίτου ανά μήνα ανά νομό στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας			
Νομός Κοζάνης	150.000	Νομός Φλώρινας	110.000
Νομός Καστοριάς	50.000	Νομός Πέλλας	120.000
Νομός Κιλκίς	60.000	Νομός Χαλκιδικής	65.000
Επαρχίας Κατερίνης	50.000	Επαρχία Βέροιας	45.000
Επαρχία Νάουσας	20.000	Επαρχία Νιγρίτας	45.000
Επαρχία Λαγκαδά	40.000		

Πίνακας 1.5, πηγή: ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ. 36.1, αρ. εγγρ. 168, «Απόφασις. Ο Υπουργός Γενικός Διοικητής», Θεσσαλονίκη 6/9/1942.

Από το εργατοϋπαλληλικό κέντρο της Βέροιας εκφράστηκαν διαμαρτυρίες, επειδή δεν χορηγούνταν η πρόσθετη μερίδα άρτου στους εργάτες. Το αίτημα των

²¹⁹ ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ. 1.1, αρ. εγγρ. 15, «Κανονισμός χορηγήσεων της ΑΥΕΜ», Θεσσαλονίκη 6/11/42 · Κατερίνα Παπαδοπούλου, ό. π.

²²⁰ Ο. π., φάκ. 21.1, αρ. εγγρ. 1, «Προς τον κ. Διευθυντήν Επισιτισμού Βερροίας, Βέροια 25/6/1942, αρ. εγγρ. 2, «Προς το Γραφείον Επισιτισμού Βερροίας», Βέροια 17/6/1942, αρ. εγγρ. 3, «Αίτησις Συνδέσμου Αρτεργατών Βερροίας», Βέροια 25/6/1942, αρ. εγγρ. 7, «Αίτησις Εμμανουήλ Ρέππα προέδρου εστιατορίων πόλεως Βερροίας, Βέροια 25/6/1942.

εργατών στην Εταιρία Ηλεκτροφωτισμού προς την ΑΥΕΜ για την παροχή και της εργατικής μερίδας άρτου σε αυτούς και τις οικογένειες τους καθώς και τροφίμων απορρίφθηκε, επειδή οι οικογένειες δεν δικαιούνταν την εργατική μερίδα και τα τρόφιμα είχαν εξαντληθεί. Οι ιδιωτικοί υπάλληλοι αποκλείστηκαν από τις ενισχύσεις τροφίμων εν αντιθέσει με τους δημόσιους. Το πρόβλημα επιδεινωνόταν, επειδή οι γεωργοί δεν δέχονταν χρήματα για τα τρόφιμα και επεδίωκαν να αποκτήσουν είδη πρώτης ανάγκης μέσω των ανταλλαγών με άλλα. Ανάλογες διαμαρτυρίες και ενστάσεις εκφράστηκαν και για το σύστημα των ανταλλαγών τροφίμων από τη μια περιφέρεια στην άλλη ακόμα και από τα τοπικά Γραφεία Επισιτισμού. Το σύστημα αυτό είχε ως συνέπεια την εξαγωγή των τοπικών πλεονασμάτων τροφίμων, ενώ είχαν να διανεμηθούν μήνες τρόφιμα με το δελτίο, δημιουργώντας σημαντικές ελλείψεις σε είδη που μέχρι πρότινος υπήρχε αυτάρκεια. Η εντολή της ΑΥΕΜ προς τα επισιτιστικά γραφεία ήταν να αποβάλει το πνεύμα τοπικισμού και να ενθαρρύνει την εξαγωγή των ειδών, γιατί έτσι διευκόλυνε την εισαγωγή άλλων από άλλες περιφέρειες.²²¹

Οι διανομές τροφίμων περιορίστηκαν στη διανομή άρτου με το δελτίο. Στα υπόλοιπα είδη ήταν ελάχιστες. Όμως ο κανονισμός χορηγήσεων της ΑΥΕΜ άφηνε την επαρχία τελευταία στην κατάταξη, όσον αφορά την ενίσχυση σε τρόφιμα. Στους άπορους των χωριών δεν διανέμονταν μόνο τρόφιμα αλλά και άρτος ή αλεύρα. Οι ιδιωτικοί υπάλληλοι διαμαρτύρονταν. Ο νομάρχης Κοζάνης Άγγελος Καρατζάς διαμαρτυρήθηκε έντονα, επειδή ο νομός καλούνταν να συνεισφέρει δυσανάλογα πολλά με τις δυνατότητές του για την επίλυση του επισιτιστικού και παρά τις συνεχείς εκκλήσεις προς την ΑΥΕΜ για αποστολή τροφίμων δεν είχε στείλει τίποτα. Την ίδια ώρα στις αποθήκες της ΑΥΕΜ βρίσκονταν 300.000 οκάδες βρώσιμων ελιών. Το χειρότερο απ' όλα ήταν ότι διευκολύνονταν οι εξαγωγές τροφίμων από τον νομό. Η ΑΥΕΜ διέτασσε την εξαγωγή ειδών όπως οι πατάτες, κρεμμύδια, σκόρδα, εκδίδοντας σωρεία διατακτικών με τη ρητή διαταγή ότι δεν υπόκειντο στο παρακράτημα ενώ οι απλοί γεωργοί για να ανταλλάξουν την παραγωγή τους έπρεπε πρώτα να διέλθουν τη Θεσσαλονίκη και, αφού πλήρωναν το παρακράτημα, μπορούσαν τότε μόνο να την ανταλλάξουν με προϊόντα άλλων νομών. Η διαμαρτυρία του Νομάρχη προκάλεσε την παρέμβαση του Τσιριγώτη υφυπουργού παρά των Πρωθυπουργώ, ο οποίος ζήτησε την κατάργηση των καθεστώτος ελεύθερων εξαγωγών και την επιβολή παρακρατήματος στα εξαγόμενα είδη. Αυτή η παρέμβαση δεν ήταν προϊόν επιθυμίας αποκατάστασης της εννόμου τάξεως αλλά υπαγορεύονταν από τον φόβο λαϊκής εξέγερσης. Ο Τσιριγώτης στο τηλεγράφημα του προς τον Συμωνίδη εξέφραζε με σαφήνεια τις ανησυχίες του: «ανάγκη απόλυτος εισακουσθή κρούων κώδωνα λαϊκής εξεγέρσεως στοπ».²²²

²²¹ Ο. π., φάκ. 21.2, αρ. εγγρ. 5, «Εργατοϋπαλληλικόν Κέντρον», Βέροια 10/11/1942, αρ. εγγρ. 108, «Προς το Γραφείον Επισιτισμού», Βέροια 26/8/1942, αρ. εγγρ. 120, «Προς το Γραφείον Επισιτισμού», Θεσσαλονίκη 11/6/1942, φάκ. 27.2, αρ. εγγρ. 18-20, «Επιτροπή Επιλύσεως Επισιτιστικών Ζητημάτων Τραπεζικών Εδέσσης», Έδεσσα 14/7/1942.

²²² Ο. π., φάκ. 21.2, αρ. εγγρ. 194, «Προς άπασας τας κοινότητας περίφ. Βερροίας», Βέροια 18/12/1942, φάκ. 23.2, αρ. εγγρ. 206, «Προς την Γενικήν Διοίκησιν Μακεδονίας», Κοζάνη, 27/10/1942, αρ. εγγρ. 208, «Γενικήν Διοίκησιν Μακεδονίας Θεσσαλονίκη», Αθήνα 2/11/1942.

Ε) Η Βουλγάρικη Λέσχη

Η Βουλγαρία δεν είχε μείνει ικανοποιημένη με τα εδαφικά της κέρδη, την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη. Στόχος της εξακολουθούσε να είναι η απόκτηση και της Κεντρικής και της Δυτικής Μακεδονίας. Η βουλγάρικη πλευρά έβλεπε την ιταλική και τη γερμανική στρατιωτική κατοχή ως εφήμερη. Σύμφωνα με τους βουλγάρικους υπολογισμούς στην περιοχή κατοικούσαν 80.000 σλαβόφωνοι. Η Βουλγαρία θεωρούσε ότι ήταν απαραίτητο να εξασφαλίσει τη συνεργασία του σλαβόφωνου πληθυσμού και να αποδείξει ότι αποτελούσε πλειοψηφία στην περιοχή προκειμένου να εξασφαλίσει τη συναίνεση της Γερμανίας για μια πιθανή μελλοντική επέκταση της βουλγάρικης ζώνης. Αμέσως μετά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων ιδρύθηκε η Βουλγάρικη λέσχη, η «Λέσχη Βουλγάρων Θεσσαλονικέων». Η έδρα της βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη και στεγάσθηκε στο κτίριο του Γιουγκοσλαβικού Εμπορικού Επιμελητηρίου και στη Λέσχη των υπηκόων του «Ηνωμένου Γιουγκοσλαβικού Βασιλείου». Ιδρυτής της υπήρξε ο Νεδέλκο Τσαούσεφ, κάτοχος ελληνικής υπηκοότητας γεννημένος στη Θεσσαλονίκη. Στα μέλη της χορηγούνταν ταυτότητα, η οποία πιστοποιούσε ότι ήταν Βούλγαροι, αφού συμπλήρωναν μια αίτηση χωρίς περαιτέρω έρευνα. Η ζήτηση για απόκτηση κάρτας μέλους ήταν πολλή μεγάλη. Οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές το απέδιδαν στις υποσχέσεις για παροχή τροφίμων και στην ελεύθερη μετακίνηση από τη Φλώρινα στο Μοναστήρι για αγορά αγαθών.²²³

Σύμφωνα με το καταστατικό της Βουλγάρικης Λέσχης, ο σκοπός της ήταν μορφωτικός και εκπολιτιστικός, δηλαδή η διεξαγωγή προπαγάνδας στο σλαβόφωνο πληθυσμό του τμήματος της Μακεδονίας, το οποίο δεν άνηκε στη βουλγάρικη ζώνη κατοχής, ώστε να προετοιμάσει τα μεγαλοϊδεατικά σχέδια της για τη διεκδίκηση ολόκληρης της Μακεδονίας. Ο Ιβάνωφ, ο Βούλγαρος στρατιωτικός σύνδεσμος στη γερμανική διοίκηση, εξέφρασε την επιθυμία της βουλγάρικης κυβέρνησης να ανοίξει βουλγάρικα σχολεία και εκκλησίες, καθώς και να οργανώσει πολιτιστικές εκδηλώσεις. Επίσημα η Βουλγάρικη Λέσχη υπέβαλε αίτηση αναγνώρισης στη ΓΔΜ τον Σεπτέμβριο του 1941. Η ελληνική κατοχική κυβέρνηση αντέδρασε με διάβημα προς τη γερμανική πλευρά προειδοποιώντας ότι τα μέλη της δεν θα περιορίζονταν μόνο στη διεξαγωγή προπαγάνδας, αλλά θα τρομοκρατούσαν τον άμαχο πληθυσμό. Ο Τσολάκογλου για να γίνει πιο πειστικός κατηγορούσε τους ηγέτες της Βουλγάρικης Λέσχης ως κομμουνιστές, οι οποίοι εξόπλιζαν μυστικά του αγρότες. Ο Τσολάκογλου δεν βρήκε ανταπόκριση από τη γερμανική πλευρά. Η τελευταία δεν συμμεριζόταν την άποψή του ότι επρόκειτο περί κομμουνιστών. Ήταν πολύ πιο καλά πληροφορημένη για τις πολιτικές απόψεις των μελών της. Η γερμανική στρατιωτική διοίκηση «Θεσσαλονίκης-Αιγαίου» αναγνώρισε τη Λέσχη στις 26 Οκτωβρίου του 1942. Ο στρατιωτικός διοικητής Von Krenski απέστειλε στον Βούλγαρο στρατιωτικό σύνδεσμο Ρορον την έγκριση λειτουργίας της υπό τους εξής όρους: α) η Λέσχη θα υπόκειντο στην εποπτεία του Γερμανού στρατιωτικού διοικητή, β) ο Βούλγαρος στρατιωτικός σύνδεσμος θα λογοδοτούσε στον Γερμανό στρατιωτικό διοικητή για τη δράση της Λέσχης, γ) ο πρόεδρος της έπρεπε να έχει την έγκριση του Γερμανού διοικητή, δ) μέλη της Λέσχης επιτρέπονταν να γίνουν μόνο Βούλγαροι ή Έλληνες Βουλγαρικής εθνότητας.

²²³ BA-MA, RW 40/160, "Befehlshaber Saloniki-Agais, Anlage 3", 4/9/1941.

Επιπλέον τα μέλη της θα υπάκουαν του νόμους της ελληνικής κατοχικής κυβέρνησης. Παράλληλα απαγορεύονταν ρητά οι οικονομικές παροχές στα μέλη της.²²⁴

Η παροχής επισιτιστική βοήθειας μπορούσε να αποτελέσει καλύτερο μέσο άσκησης προπαγάνδας, ένδειξης έμπρακτου ενδιαφέροντος εκ μέρους της Βουλγαρίας και προσεταιρισμού προς τους σλαβόφωνους κατοίκους σε σύγκριση με την εκπαιδευτική πολιτική ή τις πολιτιστικές δραστηριότητες. Σε όσους ήταν κάτοχοι κάρτας μέλους γίνονταν προνομιακή χορήγηση τροφίμων. Τον Φεβρουάριο του 1942 οι ιθύνοντες της Λέσχης προμηθεύτηκαν το πρώτο φορτίο τροφίμων, 2.500 οκάδες. Τα τρόφιμα διανεμήθηκαν στα μέλη της Λέσχης σε πολύ χαμηλότερες τιμές απ' ότι εκείνες της μαύρης αγοράς. Αναλυτικότερα κάθε μέλος δικαιούνταν για την οικογένεια του: α) 10 κιλά αλεύρι προς 100 δραχμές το κιλό, β) 1 κιλό ζάχαρη προς 400 δραχμές το κιλό και γ) 1 κιλό αλάτι προς 130 δραχμές το κιλό. Ύστερα από την άφιξή του τα μέλη διεκήρυτταν ότι από εδώ και πέρα θα διανέμονταν μεγαλύτερες ποσότητες. Τον Απρίλιο ανακοινώθηκε στα μέλη της Λέσχης ότι δεν θα χορηγούνταν μόνο τρόφιμα, αλλά θα λάμβαναν και οικονομική ενίσχυση. Τον Απρίλιο του 1942 οι μεταφορές τροφίμων έγιναν τακτικότερες και μεγαλύτερες. Τον Απρίλιο έφτασε ένα φορτίο 105 τόνων αραβόσιτου ενώ από τον Μάιο άρχισε η διανομή σταριού στα μέλη της, οκτώ κιλά προς 120 δραχμές το κιλό. Τον Νοέμβριο του 1942 έφτασαν από την Βουλγαρία τρία φορτηγά με είδη όπως ζάχαρη, τυρί, ρύζι, αλεύρι, για την τροφοδοσία του βουλγάρικου σχολείου Θεσσαλονίκης. Η Βουλγάρικη Λέσχη διένειμε είδη που η κατοχική κυβέρνηση είχε μήνες να διανείμει με το δελτίο. Τον Ιανουάριο έφτασαν άλλα τέσσερα φορτηγά με τρόφιμα για το βουλγάρικο σχολείο.²²⁵

Η ύπαιθρος της Μακεδονίας δεν έμεινε εκτός των σχεδιασμών της Βουλγάρικης Λέσχης. Αρκετά μέλη της κατάγονταν από τη Φλώρινα, την Έδεσσα και τα Γιαννιτσά. Τον Σεπτέμβριο συνέταξε κατάλογο από χωριά με την παλιά σλαβική ονομασία τους και ζήτησε άδεια από τη γερμανική πλευρά για την ελεύθερη μεταφορά τροφίμων σε αυτά δίχως την άδεια της ελληνικής κυβέρνησης. Ήδη από την άνοιξη του 1942 είχαν φτάσει αντιπρόσωποι άπορων οικογενειών από κάποια χωριά, οι οποίοι ζήτησαν την αποστολή τροφίμων. Ακόμα και οι μουσουλμάνοι Κιρκάσιοι, οι οποίοι κατοικούσαν στη Βέροια, αιτήθηκαν την αποστολή τροφίμων. Σε κάποια χωριά κάτοικοι γράφτηκαν στη Βουλγάρικη Λέσχη. Τον Μάιο του 1942 έφτασαν από το Μοναστήρι της Γιουγκοσλαβίας 82 τόνοι καλαμποκιού από τη Βουλγαρία. Όμως ύστερα από παρέμβαση των ελληνικών κατοχικών αρχών, η διανομή περιέλαβε αδιάκριτα όλο τον άμαχο πληθυσμό στα χωριά της περιφέρειας της ΓΔΜ. Όταν τον Μάρτιο του 1942 έφτασε στη Θεσσαλονίκη ο επιθεωρητής παιδείας από τη Βουλγαρία Σίνκοφ, ο πρόεδρος της Βουλγάρικης Λέσχης στην Έδεσσα Σούπεφ επεδίωξε συνάντηση μαζί του. Στόχος του ήταν η δημιουργία βουλγάρικου σχολείου για τη διάδοση του βουλγαρικού εθνικισμού. Τον Νοέμβριο έφτασε από το χωριό Γραδεμπόριο ολιγομελής αντιπροσωπεία, η οποία ζήτησε την ίδρυση βουλγάρικου σχολείου και εκκλησίας. Οι ιταλικές κατοχικές αρχές είδαν με καχυποψία του απεσταλμένου της

²²⁴ BA-MA, RW 40/160, "Befehlshaber Saloniki-Agais, Anlage 2", 14/8/1941, "Geschäftsanweisung für den Verkehr mit den bulgarischen Verbindungs-Organon. Anlage 5", Θεσσαλονίκη 31/10/1941 · Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, ό. π., σσ. 102-107· Χρήστος Καρδάρης, *Η βουλγάρικη προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Βουλγάρικη Λέσχη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη*, Επικαιρότητα, 1997, σσ. 83-86 , 91-94.

²²⁵ Ό. π.,

Βουλγάρικης Λέσχης που μοίραζαν τρόφιμα στα σλαβόφωνα χωριά της δικής της ζώνης κατοχής και υπόσχονταν ότι, όταν η περιοχή θα προσαρτιόνταν στη Βουλγαρία, θα τους επέστρεφε τη γη τους που είχε απαλλοτριωθεί και είχε δοθεί σε πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Φοβούμενες τον κίνδυνο απώλειας της περιοχής, απέλασε τους Βούλγαρους αντιπροσώπους και εμπιστεύθηκε τη διανομή τροφίμων στις ελληνικές κατοχικές αρχές.²²⁶

Η Βουλγάρικη Λέσχη συνέχισε να δραστηριοποιεί όλο το 1943. Το 1944 δόθηκε και οικονομική ενίσχυση ενώ το 1943 οι γερμανικές αρχές μεταβίβασαν 60 καταστήματα εβραϊκής ιδιοκτησίας σε μέλη της λέσχης. Τα μέλη της έφτασαν τα 14.709. Τον Δεκέμβριο του 1942 ανακόπηκε το αρχικό κύμα εγγραφής νέων μελών στη Θεσσαλονίκη και εμφανίστηκαν οι πρώτες διαρροές. Ειδικότερα το πρώτο εξάμηνο του 1943 στη Θεσσαλονίκη οι αποστολές σίτου από το ΔΚΕΣ είχαν γίνει πιο τακτικές. Ο Αθανάσιος Χρυσόχου απέδωσε εν μέρει την ύφεση της προσέλευσης προς τη Βουλγάρικη Λέσχη στη βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης από το πρώτο εξάμηνο του 1943 και στο ότι οι ποσότητες τροφίμων που διέθεσε η Βουλγαρική Λέσχη ήταν πολύ μικρές για ένα τόσο φιλόδοξο πρόγραμμα, όπως ο προσεταιρισμός του σλαβόφωνου στοιχείου. Οι διανομές περιορίστηκαν στα ήδη εγγεγραμμένα μέλη ενώ στην επαρχία ενισχύθηκαν οι άποροι και τα μέλη των βουλγάρικων παραστρατιωτικών ομάδων υπό τον Κάλτσεφ. Όμως η περιοχή της Μακεδονίας την ίδια περίοδο γνώρισε σημαντικές καταστροφές από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των γερμανικών και ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων. Η βοήθεια του ΔΚΕΣ ήταν πάρα πολύ περιορισμένη. Η οργανωμένη αντίσταση του ΕΑΜ ανέτρεψε πολλούς από τους σχεδιασμούς του βουλγάρικου σωβινισμού.²²⁷

Ηγετικά στελέχη της Βουλγάρικης Λέσχης όπως ο Νεδέλκο Τσαούσεφ δεν περιορίστηκαν να δρουν ως απόστολοι της ιδέας της προσάρτησης της Μακεδονίας στη Βουλγαρία αλλά ανέπτυξαν και παράλληλη οικονομική δραστηριότητα. Η ΓΔΕΟΑ χορήγησε στον Τσαούσεφ άδεια να μεταφέρει από τα βουλγαροκρατούμενα εδάφη 2 τόνους χημικά προϊόντα και 2 τόνους φασόλια τον Δεκέμβριο του 1941 και να τα αποθηκεύσει στην αποθήκη της. Τα τρόφιμα δεν θα μπορούσε να τα διαθέσει όπου ήθελε χωρίς την έγκριση της ΓΔΕΟΑ. Ο Τσαούσεφ μετέφερε τον επόμενο μήνα στη Βουλγαρία καλοφώνιο από τη Θεσσαλονίκη και εισάγαγε 50 τόνους ακάθαρτο πετρέλαιο με την άδεια της ΓΔΕΟΑ δίχως να υποβληθεί σε παρακράτημα. Στη συνέχεια μίσθωσε δύο πλοία και διεξήγαγε λαθρεμπόριο στα νησιά του Αιγαίου και τη Στερεά Ελλάδα. Μέρος των κερδών του το χρησιμοποίησε για τη χρηματοδότηση της Βουλγάρικης Λέσχης. Η δράση του Τσαούσεφ είχε άδοξο τέλος και συνελήφθηκε από τους Γερμανούς το 1944 και φυλακίστηκε.²²⁸

²²⁶ Paolo Fonzi, Political Violence in Borderland. The Region of Kastoria under Italian Occupation (1941-1943), στο *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, Year 4, Issue 6, June 2021, σ. 39.

²²⁷ Αθανάσιος Χρυσόχου, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Βιβλίο δεύτερον. Η δράσις της βουλγάρικης προπαγάνδας*, 1943-1944, Θεσσαλονίκη, Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1950, σσ. 46-52.

²²⁸ ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ. 87, αρ. εγγρ. 314, «Άδεια μεταφοράς», Θεσσαλονίκη 24/12/1941, αρ. εγγρ. 316, «Άδεια μεταφοράς», Θεσσαλονίκη 18 Ιανουαρίου 1942, Αναστάσιος Μπακάλμπασης, *ό. π.*, σσ. 163-164.

1.6 Το εμπόριο τροφίμων με το εξωτερικό

Η κατάκτηση της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα και η ένταξή της στη ζώνη του αγγλικού αποκλεισμού επηρέασε και το εμπόριο της Ελλάδας με τα ξένα κράτη. Υπό τις νέες συνθήκες, το υπερπόντιο εμπόριο θα έδινε τη θέση του στην αύξηση των εμπορικών ανταλλαγών με την ηπειρωτική Ευρώπη. Ο Πλάτωνας Χατζημιχάλης, Υπουργός Εθνικής Οικονομίας, ύστερα από σύσκεψη με τους διευθυντές του Υπουργείου δήλωσε ότι ήταν αδύνατη η άμεση επανέναρξή των εμπορικών συναλλαγών με τις ξένες χώρες. Σκοπός της κυβέρνησης ήταν η αναδιοργάνωση του εμπορίου με τη Γερμανία και με άλλες χώρες με το σύστημα του clearing και θα επιδιώκονταν οι ανταλλαγές προϊόντων αρχικά με τη Γερμανία και αργότερα με τις υπόλοιπες χώρες. Στις 16 Μαΐου 1941 πραγματοποιήθηκε στην Τράπεζα της Ελλάδος σύσκεψη υπό την προεδρεία του υπουργού Εθνικής Οικονομίας Πλάτωνα Χατζημιχάλη στην οποία συμμετείχαν ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος Νεγρεπόντης, ο γενικός διευθυντής του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και οικονομικοί εμπειρογνώμονες της Γερμανίας. Οι συνομιλίες επικεντρώθηκαν στην επανέναρξη του ελληνογερμανικού clearing. Η κατοχική κυβέρνηση είχε επενδύσει πολλά στην επανάληψή του και το θεωρούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την εξυγίανση της ελληνικής οικονομίας. Με δηλώσεις της στον Τύπο η κυβέρνηση το θεώρησε μεγάλη επιτυχία και δήλωνε ότι πλέον άνοιγε ο δρόμος για την αποκατάσταση των δεσμών του ελληνικού εξαγωγικού εμπορίου με την Ευρώπη.²²⁹

Όμως το εξωτερικό εμπόριο της χώρας αναπροσαρμόστηκε ώστε να ικανοποιεί κυρίως τα συμφέροντα της Γερμανίας και της Ιταλίας. Το προπολεμικό σύστημα συναλλαγών (clearing) διατηρήθηκε με τη διαφορά ότι η Γερμανία και η Ιταλία κράτησαν για αυτές το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών της Ελλάδας, υποκαθιστώντας χώρες όπως η Αγγλία. Αυτού του είδους η εμπορική συνδιαλλαγή έγινε εξαιρετικά δυσμενής για τα ελληνικά συμφέροντα. Η κατοχική κυβέρνηση δεν είχε το δικαίωμα να επιλέξει ποια προϊόντα θα εξάγονταν και με ποια είδη θα ανταλλάσσονταν. Οι υπερπόντιες εισαγωγές τροφίμων αποτελούσαν σημαντικό τμήμα του εμπορίου της χώρας με το εξωτερικό προπολεμικά. Όμως τα περισσότερα εμπορεύματα που θα εισάγονταν από τη Γερμανία και την Ιταλία ήταν προϊόντα που δεν ήταν απαραίτητα για την επιβίωση του άμαχου πληθυσμού και δεν μπορούσαν να αντικαταστήσουν τις υπερπόντιες εισαγωγές τροφίμων που είχαν διακοπεί λόγω του αγγλικού αποκλεισμού. Συνήθως οι εισαγωγές περιλάμβαναν είδη απαραίτητα για τους στρατούς κατοχής ή πρώτες ύλες για τη λειτουργία επιχειρήσεων που συνεργάζονταν με αυτούς. Επιπλέον οι κατακτητές συστηματικά υποτιμούσαν τις τιμές των ελληνικών προϊόντων και ανατιμούσαν τις τιμές εκείνων που εισήγαγαν δίχως να ενσωματώσουν τις ανατιμήσεις τους που οφείλονταν στον πόλεμο. Για παράδειγμα η τιμή των ελληνικών καπνών ορίστηκε με βάση αυτή που ίσχυε προπολεμικά. Η Ιταλία εισήγαγε τρόφιμα μέσω clearing, αλλά ανταλλάχθηκαν με τοπικά προϊόντα, όπως

²²⁹ *Πρωία*, «Αι συναλλαγαί μας», 13/5/1941, *Πρωία*, «Επανάληψις του κλήρικ», 17/5/1941.

είδαμε στην περιφέρεια των Ιονίων Νήσων. Η δε Γερμανία εισήγαγε 20.000 σιτηρών από τη Γιουγκοσλαβία.²³⁰

Η Ελληνική Πολιτεία δεν μπορούσε να προχωρήσει απευθείας στη σύναψη διμερών εμπορικών συμφωνιών με άλλα κατεχόμενα κράτη της Ηπειρωτικής Ευρώπης ή χώρες που ανήκαν στο στρατόπεδο του Άξονα. Οι πληρεξούσιοι της Γερμανίας και της Ιταλίας είχαν τον πρώτο λόγο για τις εμπορικές σχέσεις της Ελλάδας με τρίτες χώρες. Οι ελληνικές διπλωματικές αποστολές που βρίσκονταν εκτός της κατεχόμενης Ευρώπης λογοδοτούσαν στην Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση. Το διμερές εμπόριο της Ελλάδας με κατεχόμενα κράτη όπως η Γαλλία, το Βέλγιο, η Ολλανδία, η Νορβηγία, η Σερβία εντάχθηκε στο ελληνογερμανικό clearing. Η Ιταλία με τις συμφωνίες του Αυγούστου του 1941 επέβαλε καθολικό clearing στο εμπόριό της με την Ελλάδα και ανέλαβε να συνάψει η ίδια για λογαριασμό της Ελλάδας συμφωνίες clearing με άλλες χώρες. Αυτές ήταν οι χώρες που δεν είχαν καταληφθεί από τον Άξονα, η Ρουμανία, η Βουλγαρία, η Σλοβακία, η Φινλανδία, η Σουηδία ή κράτη δορυφόροι όπως η Κροατία. Το clearing της Ιταλίας με αυτές τις χώρες όμως ήταν παθητικό. Μια εναλλακτική λύση ήταν η σύναψη εμπορικών συμφωνιών με χώρες όπως η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Τουρκία και η Κροατία με τις οποίες η εμπορική επικοινωνία ήταν δυνατή. Όμως δεν υπήρξε ενδιαφέρον από τις παραπάνω χώρες και η προπολεμική συμφωνία clearing με την Τουρκία είχε ατονήσει. Η Ελληνική Πολιτεία δεν είχε τα οικονομικά μέσα για να προβεί σε αγορές τροφίμων από τρίτες χώρες. Το συνάλλαγμα και ο χρυσός βρίσκονταν στο εξωτερικό. Γεωργικά προϊόντα σαν τον καπνό που θα μπορούσε να ανταλλαχθεί με σιτηρά από την Κεντρική Ευρώπη είχε δεσμευθεί από τη Γερμανία. Υπό αυτές τις συνθήκες η κατοχική Ελλάδα δεν μπορούσε να μιμηθεί το Βέλγιο, το οποίο θα εισήγαγε στάρι από την Ουγγαρία πληρώνοντας με τα χρέη που είχε η τελευταία σε βελγικές τράπεζες.²³¹

Η εισαγωγή τροφίμων στην Ελλάδα μέσω του ιδιωτικού εμπορίου μπορούσε να δώσει κάποιες λύσεις στη σπανιότητα τροφίμων έστω και οριακές. Απαιτούσε την έγκριση της Γερμανίας και της Ιταλίας. Το 1938 είχε ιδρυθεί η ιδιωτική εταιρία ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ με σκοπό τη διεξαγωγή του εμπορίου μεταξύ Ελλάδας – Τουρκίας. Στα σχέδια της εταιρίας περιλαμβανόταν η επέκταση της δράσης της και στα άλλα βαλκανικά κράτη, τη Βουλγαρία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία. Η διοίκηση της ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ επικοινωνήσε με την τουρκική κυβέρνηση, η οποία καταρχάς ήταν θετική. Όμως ζήτησε τη συγκατάθεση της ελληνικής κατοχικής κυβέρνησης και των κατοχικών αρχών. Το ελληνικό Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας έδωσε την έγκρισή του για την ανταλλαγή ελληνικών προϊόντων αξίας έως 250.000.000 δραχμών, τιμών 1941, με τρόφιμα ίσης αξίας από την Τουρκία. Οι κατοχικές αρχές, αφού εξασφάλισαν τα προϊόντα που ήταν απαραίτητα για την οικονομία του Άξονα και καθόρισαν οι ίδιες ποια είδη θα εξαγόταν, έδωσαν την άδειά τους τον Σεπτέμβριο του 1941. Παράλληλα

²³⁰ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Ιούλιος – Δεκέμβριος 1941, Αθήνα, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, 1942, σσ. 10-18, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1942, Αθήνα, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, 1943, σ. 15 Γιώργος Μαργαρίτης, Προαγγελία Θυελλωδών Ανέμων... Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2008, σσ. 176-178 Βασίλης Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτικής στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου...*, ό. π., σσ. 160-176.

²³¹ Αναστάσιος Μπακάλμπασης, *Η οικονομία της Ελλάδος και η οργανωμένη ιδιωτική πρωτοβουλία κατά την περίοδον της κατοχής, 1941-1944*, Αθήνα, ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ Α.Ε, σ. 107 John R. Gillingham, *How Belgium Survived. The Food Supply Problems on an Occupied Nation*, ό. π., σσ. 69-88.

διόρισαν αντιπροσώπους τους στην εταιρία τον Basigniano, ο οποίος είχε αναδιοργανώσει την ελληνική χωροφυλακή στα 1920, τον R. Staerker, εμπορικό πράκτορα εγκατεστημένο στο Βελιγράδι, καθώς και τον W. Peemoeller ως αντικαταστάτη του. Η εταιρία απέκτησε δύο μικρά βενζινόπλοια, τον «Αρχιμήδη» και τον «Αγ. Νικόλαο». Τα κέρδη της εταιρίας αποφασίστηκε να διατεθούν προς όφελος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού ή οποιουδήποτε άλλου κοινωφελούς δημόσιου οργανισμού.²³²

Υπήρχαν πολλά εμπόδια ακόμη, όμως, που έπρεπε να υπερκεραστούν. Το σημαντικότερο ήταν η συναίνεση της αγγλικής κυβέρνησης. Ο Αναστάσιος Μπακάλμπασης μετέβη ο ίδιος στην Άγκυρα και επικοινωνήσε με τη γερμανική πρεσβεία τονίζοντας ότι ήταν απαραίτητη για την ευόδωση του σχεδίου η συνεννόηση με την αγγλική πρεσβεία και την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση. Ο Μπακάλμπασης σε συνεργασία με τον Έλληνα πρέσβη στην Άγκυρα Ραφαήλ απέστειλε τηλεγραφική έκθεση στην Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση τονίζοντας την κρισιμότητα της επισιτιστικής κατάστασης. Η επιχείρηση ανταλλαγής δεν θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του Άξονα, αλλά ήταν μια οικειοθελής ιδιωτική εμπορική πρωτοβουλία για την αντιμετώπιση των ελλείψεων της κατοχικής Ελλάδας. Αν και η ανταπόκριση της εξόριστης κυβέρνησης ήταν άμεση, δεν έκανε καμία αναφορά στο ζήτημα της ασφαλούς διέλευσης των πλοίων που θα μετέφεραν τα τρόφιμα. Ανέφερε μόνο ότι σύντομα στην Ελλάδα θα έφταναν τα πρώτα φορτία σταριού και ζητούσε από τον Μπακάλμπαση να κοινοποιήσει στον ελληνικό λαό τις ενέργειες που έκανε η ίδια στο εξωτερικό για την εξεύρεση λύσης στο επισιτιστικό πρόβλημα. Ο Μπακάλμπασης μαζί με τον Ραφαήλ συνάντησαν τον Άγγλο πρέσβη στην Άγκυρα και του ζητήσαν να δώσει την άδεια τα πλοία να φορτώσουν τρόφιμα για την κατοχική Ελλάδα χωρίς την έγκριση της αγγλικής κυβέρνησης τουλάχιστον για το πρώτο ταξίδι, επειδή ο «Αρχιμήδης» και ο «Άγιος Νικόλαος» είχαν φτάσει ήδη στην Κωνσταντινούπολη μεταφέροντας χημικά προϊόντα. Η πρόταση αυτή συνάντησε τη σθεναρή άρνηση του εμπορικού ακόλουθου της αγγλικής πρεσβείας. Ο Μπακάλμπασης αναγκάστηκε να υποβάλει υπόμνημα στην αγγλική κυβέρνηση και να ξεκινήσει κύκλο συνομιλιών με τον Αμερικανό πρέσβη στην Άγκυρα καθώς και με τον Ισμέτ Ινονού, Πρόεδρο της Τουρκικής Δημοκρατίας και τον Σουκρή Σαράτσογλου, Υπουργό των Εξωτερικών στους οποίους εξέθεσε την τραγική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα. Τελικά δόθηκε η άδεια από την αγγλική κυβέρνηση για τα πλοία της ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ. Ο μόνος όρος που έθεσε η αγγλική κυβέρνηση ήταν ότι κάθε φορά που τα πλοία θα έπλεαν στην Τουρκία έπρεπε να προσκομίζουν στην ελληνική πρεσβεία στην Άγκυρα βεβαίωση ότι τα τρόφιμα θα διατίθεντο αποκλειστικά για τις ανάγκες του ελληνικού λαού. Το πρώτο αυτό φορτίο που εισήγαγε η ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ περιορίστηκε μόνο σε 578.138 κιλά και αποτελούνταν κυρίως από ψάρι, φασόλια και αυγά με αντάλλαγμα χημικά προϊόντα.²³³

Η ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ στις 23/3/1942 υπέγραψε με το Ελληνικό Γραφείο Επισιτισμού σύμβαση από το οποίο εξασφάλισε πιστώσεις για τη διεύρυνση των εμπορικών της ανταλλαγών και με άλλες χώρες. Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1942 η Γερμανία και η Ιταλία είχαν αποφασίσει να ζητήσουν από τα άλλα κράτη της βαλκανικής να συνεισφέρουν για το ελληνικό πρόβλημα. Οι εισαγωγές τροφίμων με το σύστημα των

²³² Ο. π.

²³³ Ο. π.

ανταλλαγών ήταν μια λύση. Η ημερομηνία υπογραφής της συμφωνίας δεν ήταν τυχαία. Ήταν η ημέρα που ανακοινώθηκε το περιεχόμενο του Πρωτοκόλλου της Ρώμης και πραγματοποιήθηκε κυβερνητικός ανασχηματισμός. Ο Μπακάλμπασης, όταν είχε μεταβεί στην Τουρκία, επισκέφτηκε και τη Βουλγαρία. Εκεί έκλεισε ανάλογες συμφωνίες ανταλλαγής ελληνικών προϊόντων με τρόφιμα από τη Βουλγαρία. Η Βουλγαρία όμως ζητούσε για ανταλλαγή είδη που ήταν απαραίτητα για την Ελλάδα, όπως ελαιόλαδο και αλάτι. Τα τελευταία ήταν επιθυμητά και από τους κατακτητές, Γερμανία και Ιταλία. Ύστερα από διάβημα της ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ οι πληρεξούσιοι της Γερμανίας και της Ιταλίας απαγόρευσαν την εξαγωγή του ελαιόλαδου προς τη Βουλγαρία και ζήτησαν αναθεώρηση του καταλόγου με τα εξαγόμενα είδη. Για το αλάτι ζητήθηκε να σταλεί Βούλγαρος αντιπρόσωπος να το παραλάβει από τη Μυτιλήνη. Ο Daneff, αντιπρόσωπος της Βουλγαρίας, συνελήφθη από τους Γερμανούς με την κατηγορία της λαθρεμπορίας. Από τον Νοέμβριο του 1941 έως τον Μάρτιο του 1942 εισήχθησαν από τη Βουλγαρία 5.000 τόνοι τροφίμων, όσπρια, πατάτες και ρύζι και εξήχθησαν χημικά προϊόντα.²³⁴

Η πρώτη σύμβαση με τη Σερβία υπογράφηκε στις 14/12/1941 και τα τρόφιμα που εισήχθησαν ήταν μόλις 350 τόνοι, φασόλια και ζάχαρη. Η δεύτερη συμφωνία υπογράφηκε στις 15/3/1942 και προέβλεπε την εισαγωγή τροφίμων πλούσιων σε ζωικά λίπη, 12.000 αιγοπρόβατα, 1.000 βόδια και 200 τόνους τυρί. Όμως έμεινε ανεκτέλεστη, επειδή τα προϊόντα επιτάχθηκαν από τη γερμανική στρατιωτική διοίκηση της Σερβίας και στάλθηκαν στη Γερμανία ή καταναλώθηκαν από τα εκεί στρατεύματα. Η ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ υπέγραψε σύμβαση και με τη Ρουμανία. Αρχικά υπέγραψε τη συμφωνία με το Εθνικό Ινστιτούτο Συνεταιρισμών (Incoop), το οποίο αποδείχθηκε αφερέγγυο. Αλλά και η ρουμανική κυβέρνηση επιχείρησε να εκμεταλλευθεί πολιτικά τη συμφωνία ανταλλαγής, με την ανοχή των ιταλικών κατοχικών αρχών, για να προωθήσει την εθνικιστική της πολιτική μέσα στον ελλαδικό χώρο. Η σύμβαση με την ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ υπογράφηκε στις 19/2/1942 και προέβλεπε την εισαγωγή 3.000 τόνων αραβοσιτάλευρου και μικρών ποσοτήτων σταριού, όσπριων, κρεατικών και ζάχαρης. Αν και η συμφωνία όριζε ότι η διάθεση θα γινόταν από την ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ, η Ρουμανική κυβέρνηση επιδίωκε τα τρόφιμα να διανεμηθούν σε κοινότητες Κουτσόβλαχων από ρουμανική επιτροπή που θα στέλνονταν στην Ελλάδα υπό την ανοχή των κατοχικών αρχών. Η διοίκηση της ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ διαμαρτυρήθηκε προς τις κατοχικές αρχές, την κατοχική ελληνική κυβέρνηση και αρνήθηκε να εκτελέσει αυτό το τμήμα της σύμβασης. Αυτό που πέτυχε ήταν να μην πραγματοποιηθεί η διανομή προς τους Κουτσόβλαχους και η ρουμανική κυβέρνηση να παραδώσει ως δωρεά προς τον Δήμο Αθηναίων 600 τόνους κριθάρι και 400 τόνους αραβόσιτο. Όμως το υπόλοιπο τμήμα της σύμβασης ακυρώθηκε. Η ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ υπέγραψε συμφωνία και με την Ουγγαρία στις 13/3/1942. Η συμφωνία προέβλεπε την προμήθεια 3.081 τόνων τροφίμων, κρέας κονσέρβας, choucroute, τυρί και ζάχαρη με αντάλλαγμα 2.398 τόνους πυρηνέλαιου, ελαιόλαδου, κολοφώνιου και νημάτων. Η σύμβαση αυτή τροποποιήθηκε ύστερα από παρέμβαση της Ιταλίας, η οποία δεν επιθυμούσε να εξαχθεί το ελληνικό ελαιόλαδο και ήθελε να αποκλείσει την Ελλάδα από την ουγγρική αγορά τροφίμων, επειδή η ίδια επιθυμούσε να προμηθευτεί τρόφιμα από την Ουγγαρία. Στις 31/10/1942 υπογράφηκε καινούργια σύμβαση με το Ουγγρικό Ινστιτούτο Ανταλλαγών για την

²³⁴ Ο. π.

απόκτηση 2.658 τόνων τροφίμων, όσπρια, άλευρα και σούπες, με αντάλλαγμα την εξαγωγή 4.000 τόνων, τερεβινθέλαιου, βελανιδιών, νημάτων και σιδηρικών. Το πρόβλημα ήταν όμως τα υπέρογκα έξοδα μεταφοράς, τα οποία έπρεπε να πληρωθούν με συνάλλαγμα ή με την παράδοση προϊόντων. Τελικά η ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ πέτυχε να καλύψει τα έξοδα μέσω του ελληνογερμανικού clearing.²³⁵

Η ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ κατόρθωσε να εισάγει μόλις 3.934 τόνους τροφίμων με το σύστημα της ιδιωτικής ανταλλαγής. Αν αναλογισθεί κάποιος ότι προπολεμικά εισάγονταν εκατοντάδες χιλιάδες τόνοι τροφίμων στην Ελλάδα, η εταιρία είχε αποτύχει παταγωδώς να εξελιχθεί σε έναν ιδιωτικό εμπορικό φορέα που θα κατόρθωνε να αντικαταστήσει τις υπερπόντιες εισαγωγές τροφίμων με αντίστοιχες από τις αγορές της ευρωπαϊκής ηπείρου. Τα οικονομικά μέσα που είχε ήταν πολύ περιορισμένα αλλά και η Γερμανία και η Ιταλία δεν ήταν πρόθυμες να παραχωρήσουν μερίδιο από το ευρωπαϊκό εμπόριό τους, ούτε και τα μέσα. Τα τρόφιμα παραδόθηκαν από την ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ από τον Οκτώβριο έως τον Μάρτιο του 1941 στο Υπουργείο Επισιτισμού ή σε φορείς και οργανισμούς που της υπέδειξε αυτό.²³⁶

Με τη συμφωνία που υπέγραψε με το Ελληνικό Γραφείο Ανεφοδιασμού, η ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ έπρεπε να παραδίδει στο ΕΓΑ τα αγαθά που η απόκτησή τους είχε χρηματοδοτηθεί από αυτό. Η απουσία όμως εποπτείας από την εταιρία είχε ως αποτέλεσμα να χαθούν αρκετά από τα εισαγόμενα τρόφιμα. Η συνήθης δικαιολογία ήταν ότι δεν υπήρχαν κατάλληλα μέσα συντηρήσεως. Ύστερα από τη συμφωνία των εμπόλεμων για εισαγωγή επισιτιστικής βοήθειας από τον Καναδά ο ρόλος της ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ άλλαξε. Πλέον δεν θα ήταν μια εταιρία της οποίας ο κύκλος εργασιών της προέρχονταν αποκλειστικά από τις ιδιωτικές ανταλλαγές, αλλά θα εκτελούσε και εισαγωγές clearing. Αναλυτικότερα: α) τα εισαγόμενα τρόφιμα που προέρχονταν από ανταλλαγές βάσει της συμφωνίας με το ΕΓΑ, θα παραδίδονταν στο ελληνικό κράτος, β) τα εισαγόμενα τρόφιμα με clearing, με την έγκριση και την εντολή του Πληρεξούσιου του Ράιχ, θα διατίθεντο αποκλειστικά προς όφελος του ελληνικού λαού θα διανέμονταν από το κράτος ή την Επιτροπή Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι.²³⁷

Όμως η ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ είχε να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό ιδιωτών εμπόρων που πραγματοποιούσαν εμπόριο με τα βαλκανικά κράτη με την ανοχή των κατακτητών. Η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας χορήγησε άδειες σε ιδιώτες έμπορους για τη διεξαγωγή εμπορίου τροφίμων με τα άλλα Βαλκανικά κράτη με ανταλλαγή ελληνικά προϊόντα. Στους Γ. Α και Α. Λ. δόθηκε άδεια από την ΑΥΕΜ να εισάγουν από το Μοναστήρι της Γιουγκοσλαβίας 250 τόνοι αραβόσιτου με αντάλλαγμα δασικά προϊόντα της Χαλκιδικής και του Αγίου Όρους. Το κέρδος της ΓΔΕΟΑ περιορίστηκε στο παρακράτημα του 25% στην τιμή των 180 δραχμών για κάθε οκά. Ομοίως στον Δ. Γ. χορηγήθηκε άδεια να εισάγει 250 τόνους αραβόσιτου τον Απρίλιο του 1942 από το φυλάκιο της Φλώρινας. Η συμφωνία προέβλεπε την παράδοση του 50% στη ΓΔΕΟΑ στην τιμή των 200 δραχμών και την ανταλλαγή τους με αγροτικά προϊόντα με τους συνεταιρισμούς της Φλώρινας. Μια άλλη ομάδα εμπόρων εισήγαγε 10.000 οκάδες οσπρίων από τη Σερβία και την Αλβανία με την υποχρέωση να παραδώσει το 40% στη ΓΔΕΟΑ στην τιμή των 375 δραχμών. Το υπόλοιπο θα μπορούσε να το πουλήσει με κρατικές διατακτικές στις τιμές που ίσχυαν στη μαύρη αγορά. Τα

²³⁵ Ο. π.

²³⁶ Ο. π.

²³⁷ Ο. π.

βουλγαροκρατούμενα εδάφη δεν εξαιρέθηκαν από αυτές τις συναλλαγές. Στον Α. Μ. χορηγήθηκε άδεια να εισάγει 3 τόνους ζάχαρη, 4 τόνους φασόλια και 2 τόνους καραμέλα. Ο έμπορος όφειλε να παραδώσει το 50% ενώ το υπόλοιπο θα είχε το ελεύθερο να το διαθέσει στις τιμές της μαύρης αγοράς. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις θα δίνονταν η άδεια τα τρόφιμα που είχαν εισαχθεί από τη βουλγάρικη ζώνη να μεταφερθούν στην Αθήνα δίχως να διευκρινίζεται ποιος ήταν ο αγοραστής. Πιθανότατα δεν ήταν το Υπουργείο Επισιτισμού, ούτε τα τρόφιμα θα κατέληγαν στα «Λαϊκά Συσσίτια». Σε αυτές τις συναλλαγές το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας δεν είχε δικαίωμα άσκησης εποπτείας και το Υπουργείο Επισιτισμού δεν είχε δικαίωμα να παρακρατήσει ένα μικρό τμήμα από τα εισαχθέντα είδη. Επιπλέον διεξάγονταν εκτεταμένο λαθρεμπόριο με τις γειτονικές χώρες εξαιτίας του οποίου εξάγονταν περισσότερα τρόφιμα από αυτά που εισάγονταν.²³⁸

Συμπεράσματα

Οι στρατοί των κατακτητών, της Γερμανία, της Ιταλίας και της Βουλγαρίας, δεν κάλυψαν τις ανάγκες τους σε τρόφιμα αποκλειστικά από την ελληνική γεωργία. Οι επιτάξεις, οι αγορές και οι εξαγωγές τροφίμων τους πραγματοποιήθηκαν όμως πάνω σε μια οικονομία που δεν ήταν αυτόρκτη δεν είχε πρόσβαση σε εισαγωγές από το εξωτερικό, εντείνοντας ακόμη περισσότερο τις ελλείψεις. Ο ακριβής αριθμός των τροφίμων που καταναλώθηκαν ή εξάχθηκαν από τους κατακτητές δεν είναι δυνατό να εξακριβωθεί για την περίοδο 1941-1942. Οι επίσημες στατιστικές δεν αντικατοπτρίζουν το πραγματικό μέγεθος των τροφίμων που καταναλώθηκαν, επιτάχθηκαν, αγοράστηκαν ιδιωτικά, εξάχθηκαν ή περιλαμβάνουν πάρα πολλά κενά. Ένας από τους λόγους ήταν ότι οι ελληνικές υπηρεσίες όπως τα τελωνεία δεν είχαν το δικαίωμα να ελέγξουν και να καταγράψουν τις ποσότητες τροφίμων που είχαν επιταχθεί από τους κατοχικούς στρατούς. Για την περίοδο από τον Ιανουάριο έως τον Δεκέμβριο του 1941 οι εξαγωγές που καταγράφονται προς τη Γερμανία και την Ιταλία είναι πολύ μικρές. Ενδεικτικά οι εξαγωγές προς τη Γερμανία το 1941 ήταν κορινθιακή σταφίδα 5.773, σουλτανίνα 1.125, ελαιόλαδο 464.778. Οι αντίστοιχες εξαγωγές προς την Ιταλία δεν αναφέρονται καθόλου. Το 1941 ήταν το έτος της ανοικτής λεηλασίας οπότε πιθανόν να μην καταγράφηκαν τα είδη που επιτάχθηκαν από τα κατοχικά στρατεύματα ή να καταγράφηκαν στην επόμενη χρήση, επειδή η αποδέσμευση τους ήταν τμηματική. Αντίθετα για το 1942 οι αριθμοί αυξάνουν. Στην Ιταλία εξήχθησαν 32.644 τόνοι σύκων, 5.565 τόνοι σταφίδα κορινθιακή ενώ δεν περιλαμβάνονται στοιχεία για τη σουλτανίνα και το ελαιόλαδο. Στην περίπτωση της Γερμανίας περιλαμβάνονται 3.500 τόνοι ελαιόλαδο και 11.000 τόνοι σταφίδα σουλτανίνα. Όσον αφορά το κρασί εξάχθηκαν 534.000 βαρέλια κρασί στη Γερμανία και 668.556 στην Ιταλία. Και πάλι όμως αυτά τα στοιχεία περιέχουν πολλές ασάφειες και ελλείψεις. Στην κατηγορία των βρώσιμων ελιών καταγράφονται εξαγωγές για το 1942 13.635 τόνων προς «λοιπαί χώρες» δίχως να διασαφηνίζεται ποιες είναι αυτές.²³⁹

²³⁸ IAM, AYEM, φάκ. 87, αρ. εγγρ. 109, «Απόφασις», Θεσσαλονίκη 20/4/1942, αρ. εγγρ. 167, «Απόφασις» Θεσσαλονίκη 4/4/1942, αρ. εγγρ. 169, «Απόφασις», Θεσσαλονίκη 4/4/1942, αρ. εγγρ. 175, «Απόφασις», Θεσσαλονίκη 2/4/1942· Αναστάσιος Μπακάλμπασης, ό. π., σσ. 159-164.

²³⁹ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1941, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1942, σ. 104.

Η πολιτική των διατιμήσεων ήταν ένας τρόπος ώστε να αποκτήσουν όσον το δυνατό περισσότερα προϊόντα στις φθηνότερες τιμές. Ακόμα και όταν οι γεωργοί έκρυβαν την παραγωγή τους ή δεν παρέδιδαν τη σοδειά τους στην κυβέρνηση, οι κατακτητές αξιοποιούσαν την αγοραστική δύναμη που τους εξασφάλιζαν οι δαπάνες κατοχής και αποκτούσαν αρκετά από τα αναγκαία είδη από τη μαύρη αγορά μέσω των εμπορών προκαλώντας μεγαλύτερες ελλείψεις και άνοδο των τιμών. Η τριχοτόμηση της χώρας αλλά και η ύπαρξη του ανταγωνιστικού υπουργείου επισιτισμού στη γερμανική ζώνη κατοχής στην πλούσια σε τρόφιμα Μακεδονία, της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας περιόρισε ακόμα περισσότερο την πρόσβαση της κατοχικής κυβέρνησης στα αποθέματα της ελληνικής παραγωγής. Η Ιταλία εφάρμοσε την ίδια πολιτική στα Επτάνησα και η Βουλγαρία στην Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη. Η παραγωγική αναντιστοιχία μεταξύ των περιφερειών της χώρας διευρύνθηκε με αποτέλεσμα η χώρα να διαιρεθεί σε πλεονασματικές περιφέρειες σε ένα είδος, όπως το σάρι και ελλειμματικές παράλληλα σε άλλο όπως το λάδι και αντίστοιχα, ενώ δεν είχαν πρόσβαση στην παραγωγή τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας.

Ο ελληνικός λαός δεν είχε τα εχέγγυα της «Αρίας φυλής». Η Ελλάδα όμως δεν άνηκε στην κατηγορία των σλαβικών χωρών όπου θα εφαρμοζόταν το *hunger plan*, παρά το γεγονός ότι η άποψη που είχε η γερμανική ηγεσία για τους ΝεοΈλληνες ήταν επηρεασμένη από τις ρατσιστικές θεωρίες του Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράυερ και θεωρούνταν εκφυλισμένο έθνος. Ανάλογες απόψεις είχαν οι Γερμανοί και για τους Γάλλους. Στην περίπτωση της Ελλάδας, αν και οι επιτάξεις δεν υπαγορεύθηκαν από φυλετικά κριτήρια με σκοπό τη λιμοκτονία του άμαχου πληθυσμού, υπάρχει σαφέστατα μια διάκριση σε βάρος της Ελλάδας σε σχέση με τις υπόλοιπες κατεχόμενες χώρες της Δ. Ευρώπης όπως συμπεραίνει η Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου. Αν και αυτή η διάκριση βασιζόταν κυρίως στη σημασία που είχε η οικονομία μιας κατεχόμενης χώρας και λιγότερο σε φυλετικά κριτήρια, το αποτέλεσμα ήταν το ίδιο, η αυξημένη θνησιμότητα του άμαχου πληθυσμού λόγω των ελλείψεων. Οι ίδιοι οι κατακτητές δεν βοήθησαν στην τροφοδοσία του συστήματος του δελτίου, ακόμα και όταν είχε διακοπεί η διανομή ψωμιού. Οι ναζιστές τεχνοκράτες αγρονόμοι που κυριαρχούσαν στο γερμανικό Υπουργείο Επισιτισμού και είχαν σχεδιάσει το *hunger plan* για τη Σοβιετική Ένωση γνώριζαν πολύ καλά τις επιπτώσεις που θα είχαν οι ελλείψεις τροφίμων στην υγεία του άμαχου πληθυσμού.²⁴⁰

Ο Altenburg μεταπολεμικά αναφέρθηκε στη φυλετική υπεροψία με την οποία αρκετοί συμπατριώτες του, που κατείχαν σημαντικές θέσεις στον κατοχικό μηχανισμό στην Ελλάδα, αντιμετώπιζαν τον ελληνικό λαό. Η απάντηση του στρατηγού von List σε επιτροπή Ελλήνων που ζήτησαν τρόφιμα για τη λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων είναι χαρακτηριστική αυτής της υπεροψίας: «κυρίοι μου δεν μας μένει καιρός να ασχοληθούμε με τοιαύτης φύσεως θέματα. Οι Έλληνες πρέπει να γνωρίζουν τούτο ότι

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1942, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1943, σ. 15.

²⁴⁰ Για τις απόψεις της ναζιστικής ηγεσίας για τους ΝεοΈλληνες, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, Η ναζιστική εικόνα για τους (Νεό-) Έλληνες και η αντιμετώπιση από τις γερμανικές αρχές κατοχής, στο Βασίλης Κρεμμυδάς, Χρύσα Μαλτέζου, Νικόλαος Παναγιωτάκης, *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. Β, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1986, σ. 369-394· Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, ό. π., σ. 13· Gabriella Etmektsoglou, *Axis Exploitation of wartime Greece...*, ό. π., σ. 425-445· Adam Tooze, *The Wages of Destruction*, ό. π., σσ. 476-485· Gesine Gerhard, *"Food and Genocide: Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union"*, ό. π., σσ. 45-65· Δημητρίου Μαγκριώτη, ό. π., σ. 73.

οι πλούσιοι των θα πεινάσουν, οι πτωχοί των θ' αποθάνουν και οι Γερμανοί θα νικήσουν». Στον γερμανόφωνο Τύπο στην Ελλάδα δημοσιεύματα περιείχαν μειωτικά άρθρα για τον άμαχο πληθυσμό, για τον οποίο δεν συνέτρεχε λόγος να παραχωρηθούν τρόφιμα από τα στρατεύματα του Άξονα, και ανέφεραν ότι η Ελλάδα έπρεπε να ζήσει μόνη της. Το αρχικό πρόγραμμα που είχαν καταρτίσει η Γερμανία και η Ιταλία για εισαγωγή σιτηρών το καλοκαίρι του 1941 δεν πραγματοποιήθηκε τελικά. Ομοίως ούτε οι εισαγωγές που προέβλεπε το πρωτόκολλο της Ρώμης στις 14 Μαρτίου 1942. Ούτε παραχώρησαν στο ελληνικό Υπουργείο Επισιτισμού τρόφιμα από αυτά που είχαν στην κατοχή τους και προέρχονταν από την εγχώρια παραγωγή. Γερμανική έκθεση παραδεχόταν ότι η παραγωγή της ελληνικής γεωργίας δεν επαρκούσε για την κάλυψη των αναγκών του άμαχου πληθυσμού. Οι γερμανικές στρατιωτικές υπηρεσίες έκριναν ότι η επιβολή του μέτρου της απαγόρευσης της αγοράς και εξαγωγής τροφίμων στα μέλη της Wehrmacht δεν ήταν απαραίτητη, επειδή όλα τα είδη τροφίμων ήταν πολύ ακριβά στη μαύρη αγορά και οι στρατιώτες δεν είχαν τα μέσα να τα αποκτήσουν και δεν έφεραν κάποιο αποτέλεσμα. Πάρα ταύτα τόσο η Ιταλία και η Γερμανία συνέχισαν να αποσπούν τρόφιμα από την Ελλάδα. Στο επόμενο κεφάλαιο θα δούμε πως επηρεάστηκε η διακίνηση τροφίμων και η τροφοδοσία του συστήματος του δελτίου και ποια ήταν τα επίπεδα κατανάλωσης του άμαχου πληθυσμού σε σύγκριση με τις υπόλοιπες κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης.²⁴¹

²⁴¹ BA-MA, RW 40/125, "Lagebericht für die Zeit vom 1.- 30. 11. 1941", 30/1/1942.

Κεφάλαιο 2ο

**Η κρατική πολιτική αντιμετώπισης του επισιτιστικού
προβλήματος, 1941-1942**

2.1 Το σύστημα του δελτίου στα τρόφιμα, 1940-41

Η γαλλική κυβέρνηση εγκατέλειψε το Παρίσι και εγκαταστάθηκε στο Bordeaux στις 10 Ιουνίου 1940, ύστερα από τη σαρωτική γερμανική προέλαση. Την ίδια μέρα η Ιταλία κήρυξε τον πόλεμο στη Γαλλία και τη Μ. Βρετανία. Ένα νέο μέτωπο άνοιξε στη Β. Αφρική και τη Μεσόγειο, όπου η Ιταλία μετέφερε τον πόλεμο εναντίον της Αγγλίας. Ύστερα από τη συνθηκολόγηση της Γαλλίας τις επόμενες εβδομάδες, του ισχυρότερου στρατιωτικά κράτους της Δ. Ευρώπης και την έναρξη της Μάχης της Αγγλίας, η Μ. Βρετανία κλιμάκωσε τον αποκλεισμό για την κατεχόμενη από τους Γερμανούς Ηπειρωτική Ευρώπη.

Τα σύννεφα του πολέμου πύκνωναν και για την Ελλάδα. Η τελευταία, όντας ουδέτερη, δεν εντάχθηκε στον βρετανικό αποκλεισμό εντούτοις αντιμετώπιζε τις συνέπειές του αδυνατώντας να καλύψει τις εισαγωγικές ανάγκες της από τις ευρωπαϊκές αγορές. Από το καλοκαίρι του 1939 η κυκλοφορία των τραπεζογραμμάτων αύξανε σταθερά, όπως και ο τιμάρημος σε βασικά είδη διατροφής, επιβαρύνοντας το κόστος ζωής και επιδεινώνοντας το ήδη χαμηλό βιοτικό επίπεδο σε τέτοιο βαθμό ώστε ο Άγγλος πρέσβης να προειδοποιεί για τον κίνδυνο να ξεσπάσουν κοινωνικές αναταραχές. Η Ελλάδα πλέον έπρεπε να βασισθεί σχεδόν αποκλειστικά στις υπερπόντιες εισαγωγές, οι οποίες όχι μόνο θα γίνονταν ακριβότερες και θα απαιτούσαν πολύτιμο συνάλλαγμα λόγω της αύξησης των ναύλων και των ασφάλιστρων αλλά και θα καθυστερούσαν εξαιτίας του ανοίγματος του νέου μετώπου στη Μεσόγειο. Ήδη έως τον Ιούνιο του 1940 η ελληνική ναυτιλία είχε χάσει 40 πλοία εξαιτίας του πολέμου. Το δεύτερο τρίμηνο του 1940 σημειώθηκαν αυξήσεις στην τιμή εισαγόμενων προϊόντων, εξαιτίας της ανόδου των ναύλων και των ασφάλιστρων, συμπαρασύροντας και την τιμή του ψωμιού ²⁴². Ο κρατικός προστατευτισμός στη γεωργία, που τα προηγούμενα χρόνια στόχο είχε την αύξηση του αγροτικού προϊόντος μέσω της εντατικοποίησης της εγχώριας παραγωγής, δεν μπορούσε να πετύχει την αυτάρκεια σε τρόφιμα άμεσα τουλάχιστον. Πλέον απαιτούνταν από το κράτος να ελέγχει και το εισαγωγικό και το εξαγωγικό εμπόριο καθώς και τα εγχώρια αποθέματα τροφίμων επιβάλλοντας ρυθμίσεις στις τιμές αλλά και περιορισμούς και στην κατανάλωσή τους, ειδικότερα εκείνων τα οποία αναγκαζόταν προπολεμικά να εισάγει η Ελλάδα. ²⁴³

²⁴² *Πρωία*, «Επικίνδυνοι όλοι οι μεσογειακοί λιμένες», 15/6/1940.

²⁴³ *Πρωία*, «Η έντασις του αποκλεισμού θ' αναβληθή επ' ολίγον», 2/4/1940· *Ακρόπολις*, «Ο απολογισμός του Υφυπουργείου Αγορανομίας το Β' τρίμηνον του 1940. Τιμαί τροφίμων επάρκεια και άλλα μέτρα, 11 Αυγούστου 1940· Θάναος Βερέμης, «Η ελληνική οικονομία στον πόλεμο» στο *Βήμα*, 24/11/2008· Dimitrios Delivanis, William Cleveland, *Greek Monetary Developments 1938-1948. A case study of the consequences of World War II for the Monetary system of a small nation*, Indiana, Indiana University, 1948, σσ. 38-85.

Ο Αλέξανδρος Παπάγος, ως αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, σε έκθεσή του προς τον Μεταξά τον Φεβρουάριο του 1939 τόνισε ότι η εγχώρια παραγωγή τροφίμων ήταν ανεπαρκής για να καλύψει τις στρατιωτικές ανάγκες και ζητούσε πίστωση για τη δημιουργία αποθεμάτων. Τα κονδύλια δεν δόθηκαν. Ύστερα από την έκρηξη του πολέμου, ο Παπάγος με νέο υπόμνημα προς τον Υφυπουργό των Στρατιωτικών τόνιζε ότι τα αποθέματα τροφίμων σε περίπτωση επιστράτευσης επαρκούσαν μόλις για 5-6 ημέρες, επειδή δεν είχαν δοθεί οι αναγκαίες πιστώσεις. Οι επιτάξεις θα μπορούσαν να τα αυξήσουν για έναν μήνα. Όμως οι υπολογισμοί αυτοί είχαν γίνει σε καιρό ειρήνης. Οι συνθήκες πλέον είχαν αλλάξει ύστερα από την έναρξη του πολέμου και οι επιτάξεις ήταν αμφίβολο αν θα απέδιδαν τις προβλεπόμενες ποσότητες τροφίμων. Τα εμπορικά αποθέματα της χώρας μειώνονταν συνεχώς λόγω των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι εισαγωγές από το εξωτερικό. Το Γενικό Επιτελείο πρότεινε και τη δημιουργία αποθέματος κριθαριού για τον στρατό από την ΚΕΠΕΣ και την επίταξη τροφίμων από την ελεύθερη ζώνη του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης. Αν και η πρώτη πρόταση εγκρίθηκε, απορρίφθηκε όμως η δεύτερη. Το Υπουργείο των Οικονομικών ενέκρινε πίστωση 30.000.000 δραχμών για τη δημιουργία αποθέματος για τους οπλίτες. Και πάλι όμως ήταν λίγα εξασφαλίζοντας επάρκεια τροφίμων μόλις για 10-12 ημέρες. Το Υπουργικό Συμβούλιο αποφάσισε τη διάθεση 10.000 τόνων σταριού από την ΚΕΠΕΣ για λογαριασμό του στρατού. Ο Παπάγος σε νεότερο υπόμνημά του προς τον Μεταξά, την Ανώτατη Επιτροπή Εφοδιασμού και τον Υφυπουργό των Στρατιωτικών, έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου. Παρά τις ενισχύσεις, τα αποθέματα εξακολουθούσαν να είναι ανεπαρκή και για να ολοκληρωθεί ο ανεφοδιασμός του στρατού ο τελευταίος έπρεπε να προχωρήσει σε επιτάξεις. Σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό του Γενικού Επιτελείου οι ποσότητες που θα επιτάσσονταν ορίσθηκαν να μην ξεπερνούν το 1/33 των διαθέσιμων εμπορικών αποθεμάτων κάθε πόλης την άνοιξη, την περίοδο που εξαντλούνταν τα εγχώρια αποθέματα, για να μην προκληθούν ελλείψεις. Όμως σύμφωνα με τις πληροφορίες της Αγορανομικής Υπηρεσίας, τα αποθέματα στις περισσότερες πόλεις είχαν μειωθεί κατά 50%. Ο στρατός λόγω της κρίσιμότητας της κατάστασης δεν μπορούσε να αναθεωρήσει τα σχέδια χωρίς να προκληθούν σοβαρές περικοπές στη διατροφή του άμαχου πληθυσμού. Επιπλέον στις πόλεις που εντοπίζονταν οι μεγαλύτερες ελλείψεις ήταν ορατός ο κίνδυνος να αποκρυφτούν λόγω των επιτάξεων και τα υφιστάμενα τρόφιμα προκαλώντας μεγάλες δυσκολίες και στην τροφοδοσία των πολιτών και του στρατού. Η καλύτερη λύση ήταν η αύξηση των εισαγωγών από το εξωτερικό και η αποστολή τροφίμων στις πόλεις με το μεγαλύτερο έλλειμμα, επαρκών για τη διατροφή των πολιτών για ένα μήνα.²⁴⁴

Το Υφυπουργείο Αγορανομίας είχε αναθέσει στις τεχνικές υπηρεσίες του τη διεξαγωγή μελέτης σχετικά με την επιλογή και εφαρμογή του καταλληλότερου τύπου δελτίου στα βασικά είδη τροφίμων για όλη την ελληνική επικράτεια ήδη από τον Μάιο του 1939. Κύριος σκοπός της εφαρμογής του θα ήταν σε περίπτωση επιστράτευσης ή άλλης έκτακτης ανάγκης αφενός μεν ο περιορισμός της κατανάλωσης και η εξοικονόμηση αποθεμάτων για τις ανάγκες του πολέμου αφετέρου δε η αποτροπή του

²⁴⁴ «Ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού αντιστράτηγος Παπάγος προς τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως και Υπουργόν των Στρατιωτικών, τον κ. Υφυπουργόν των Στρατιωτικών», Αθήνα 10 Φεβρουαρίου 1939, «Περί ανάγκης συγκροτήσεως αποθεμάτων τροφίμων», 6/11/1939, «Περί αναγκών ανεφοδιασμού εις τρόφιμα», 27/1/1940, στο: Αλέξανδρος Παπάγος, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του. Από Αυγούστου 1940 έως Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα, Εθνικός Κύρηκας, 1953, σσ. 385-387, 400-405.

φαινομένου της απόκρυψης των τροφίμων. Ανάμεσα στα θέματα που καλούνταν να απαντήσει η μελέτη ήταν διάφορα διαδικαστικά, δηλαδή ποιον τρόπο προέκρινε ως τον καταλληλότερο για να εφοδιασθούν οι πολίτες με τα δελτία τους, κατά αστυνομικό τμήμα ή κατά ενορία, καθώς και ποια διοικητικά και νομικά μέτρα έπρεπε να ληφθούν για να αποτραπούν πιθανές ατασθαλίες κατά την εφαρμογή του μέτρου. Το σημαντικότερο όμως, σε περίπτωση «δυσμενούς τροπής της εξωτερικής κατάστασης», απ' όλα τα θέματα που εξέταζε η μελέτη ήταν ποια μέτρα έπρεπε να εφαρμοσθούν για να αποτραπεί η απόκρυψη, η άδικη κατανομή των διαθέσιμων τροφίμων και οι υπερτιμήσεις στην αγορά. Εν ολίγοις η δημιουργία μαύρης αγοράς.²⁴⁵

Η παραπάνω ανάθεση δεν ήρθε ξαφνικά. Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου το προβλημάτιζε η μεγάλη εξάρτηση της Ελλάδας από τις εισαγωγές σταριού από το εξωτερικό, η πιθανότητα ένταξης της χώρας σε καθεστώς ναυτικού αποκλεισμού καθώς και η αποκοπή της από τις εισαγωγές. Αυτό που ανησυχούσε ιδιαίτερα τη δικτατορία του Μεταξά ήταν το πως σε περίπτωση γενικής επιστράτευσης θα κάλυπτε τις ανάγκες σε άρτο τόσο του στρατού όσο και του άμαχου πληθυσμού. Η Διεύθυνση Άρτου του Υφυπουργείου Αγορανομίας είχε κληθεί ήδη από τις 24 Μαΐου 1938 να εκπονήσει μελέτη στην οποία θα ανέφερε: α) ποια ήταν η μέση ετήσια παραγωγή άρτου, β) ποιες ήταν οι ετήσιες αναγκαίες ποσότητες σταριού που έπρεπε να εισαχθούν, γ) ποια από τα εγχώρια προϊόντα μπορούσαν να αναμιχθούν με στάρι και σε ποια αναλογία, δ) ποιος τύπος αλεύρων μπορούσε να καθιερωθεί για να εξοικονομηθούν ποσότητες δίχως όμως να προκαλέσει βλάβες στον ανθρώπινο οργανισμό ε) πως θα μπορούσε να οργανωθεί η αλευροβιομηχανία για να γίνει εξοικονόμηση των αλεστικών εξόδων αλλά και να υπάρχει και καλύτερος έλεγχος της παραγωγής από το κράτος. Ιδιαίτερη σημασία η μελέτη έδινε στο πως θα αποδεσμεύονταν τα μεταφορικά μέσα στην ξηρά και τη θάλασσα από τις μεταφορές σταριού και αλεύρων για τις ανάγκες του πολέμου χωρίς όμως να δημιουργηθεί πρόβλημα στην τροφοδοσία της χώρας. Γι' αυτό έπρεπε να επιλεγούν οι καταλληλότερες αλευροβιομηχανίες για την κάλυψη των αναγκών των τοπικών κοινωνιών και ο τρόπος που θα ανεφοδιάζονταν οι περιφέρειες που δεν διέθεταν. Για τα νησιά τα οποία θα υφίσταντο πιο πολύ απ' όλες τις περιφέρειες τις αρνητικές συνέπειες ενός ενδεχόμενου αποκλεισμού θα επιδιωκόταν να επιτευχθεί τοπική αυτάρκεια.²⁴⁶

Η μείζονα πρόκληση ήταν να εξασφαλισθεί η ομαλή τροφοδοσία του στρατού σε περίπτωση στρατιωτική εμπλοκής της χώρας. Αποτελούσε βασικό παρονομαστή για την επιτυχή κατάληξη μιας στρατιωτικής αναμέτρησης. Πόροι τόσο από τα αποθέματα της εγχώριας παραγωγής όσο και των εισαγωγών έπρεπε να μεταφερθούν στην πολεμική προσπάθεια, στερώντας τα από την εσωτερική κατανάλωση. Εξ' ίσου, όμως, σημαντική προϋπόθεση για τη νίκη αποτελούσε και η επαρκής τροφοδοσία του άμαχου πληθυσμού στα μετόπισθεν. Ήταν το δεύτερο μέτωπο. Για να ανταποκριθεί η οικονομία και ο κρατικός μηχανισμός στις ανάγκες του πολέμου έπρεπε οι εργάτες στις βιομηχανίες και οι δημόσιοι υπάλληλοι να καταναλώσουν επαρκείς θερμίδες ανάλογα με τη φύση της εργασίας τους. Οι νέες κλάσεις που θα αντικαθιστούσαν τις απώλειες στο μέτωπο έπρεπε να είναι υγιείς.

²⁴⁵ ΓΑΚ, Υπουργείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 27, αρ. εγγρ. 467, Αθήνα 5/5/1939. Με την ένδειξη «απόρρητος-προσωπική. Λίαν επείγουσα».

²⁴⁶ Ο. π., αρ. εγγρ. 475, «Η Διεύθυνσις Αγορανομίας προς τον κ. Γενικόν τεχνικόν Επιθεωρητήν Υφυπουργείου Αγορανομίας», Αθήνα 24/5/1938.

Επιπλέον έπρεπε να διατηρηθεί υψηλό το ηθικό και το φρόνημα του λαού, η εθνική ενότητα και η πίστη στην τελική νίκη. Ο λαός καλούνταν να κάνει θυσίες. Η κυβέρνηση έπρεπε να διατηρήσει την εμπιστοσύνη του εξασφαλίζοντας τουλάχιστον ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης και ένα χαμηλό κόστος ζωής. Ο λαός μπορούσε να δεχθεί τη στέρηση των επιθυμιών του εν όψει μιας πολεμικής σύρραξης, όμως ήταν πολύ δύσκολο να συμβιβαστεί με δραστικές μειώσεις σε βασικές του ανάγκες όπως η διατροφή. Πάντα υπήρχε ο κίνδυνος να ξεσπάσουν απεργίες, εξεγέρσεις και να επηρεαστεί το φρόνημα και η θέληση του λαού να πολεμήσει καθώς και να δημιουργηθεί κλίμα ηττοπάθειας. Ειδικότερα τα αστικά κέντρα, ιδίως η πρωτεύουσα όπου λαμβάνονταν οι πολιτικές αποφάσεις, δεν διέθεταν τις επισιτιστικές εφεδρείες του χωριού. Η κρατική καταστολή είχε κάποια όρια. Έπρεπε να εξασφαλιστεί η κοινωνική ειρήνη στα μετόπισθεν καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου. Ήταν κάτι που προβλημάτιζε ιδιαίτερα τον ίδιο τον Μεταξά. Χαρακτηριστικά σημείωνε στο ημερολόγιό του: «Ησυχώτεροι, εκτός από τα επισιτιστικά προβλήματα. Διπλούς αποκλεισμούς». ²⁴⁷

Οι Έλληνες πληροφορήθηκαν την επιβολή δελτίου στο ψωμί και σε βασικά είδη διατροφής καθώς και στα καύσιμα στις 12 Ιουνίου 1940. Την υιοθέτηση του μέτρου την είχε εισηγηθεί η Ανώτατη Επιτροπή Ανεφοδιασμού στις 5 Απριλίου 1940. Ο δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς δικαιολόγησε την εφαρμογή του λόγω των πολεμικών εξελίξεων στη Μεσόγειο τονίζοντας ότι ο σκοπός της ήταν αφενός μεν η δημιουργία αποθεμάτων αφετέρου δε η δίκαιη και ίση κατανομή τους σε όλους τους πολίτες δίχως διακρίσεις αν ήταν πλούσιοι ή φτωχοί. Σύμφωνα με τον ίδιο, η κύρια κυβερνητική μέριμνα ήταν να διατηρηθεί το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων στα τρέχοντα επίπεδα δίχως να παρουσιαστούν σοβαρές ελλείψεις στα βασικά είδη διατροφής. Το δελτίο αποτελούσε ένα αναγκαίο κακό που αποσκοπούσε όχι στη στέρηση αλλά στον περιορισμό της κατανάλωσης μόνο κάποιων ειδών. Παράλληλα δημοσιοποιούνταν στον Τύπο η προειδοποίηση ότι το Υπουργείο Αγορανομίας δεν θα ανεχόταν την απόκρυψη και την κερδοσκοπία πάνω στα τρόφιμα από κανέναν και οι παραβάτες του νόμου θα προσάγονταν άμεσα σε δίκη. ²⁴⁸

Με την αγορανομική διάταξη 109 επιβαλλόταν δελτίο στη ζάχαρη, τον καφέ, το ρύζι, τα όσπρια, τον βακαλάο, τα ζυμαρικά, τα μαγειρικά λίπη, τα τυριά, τις κονσέρβες, το γάλα εβαπορέ, τις κονσέρβες, το σαπούνι, το ελαιόλαδο, τις ελιές, το βούτυρο, τη σίκαλη, το στάρι, το κριθάρι και το αλεύρι. Με την εν λόγω διάταξη απαγορευόταν η πώληση για οικιακή ή οποιαδήποτε άλλη χρήση των παραπάνω προϊόντων πέρα από τις ανάγκες μιας εβδομάδας. Η διάταξη προέβλεπε ότι ο μέγιστος αριθμός τροφίμων που μπορούσε να προμηθευτεί μια οικογένεια την εβδομάδα ορίζονταν ως: μισή οκά ζάχαρη, 50 δράμια καφέ, 3 οκάδες ρύζι, 2 οκάδες όσπρια, 1 οκά βακαλάο, 3 οκάδες ζυμαρικά, 1 οκά τυριά, 1 οκά μαγειρικά λίπη, τομάτα πελτέ 100 δράμια, 3 κουτιά γάλα εβαπορέ, 5 κουτιά κονσέρβες, 2 οκάδες σαπούνι, 2 οκάδες ελαιόλαδο, 1 οκά ελιές,

²⁴⁷ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο. Η Τετάρτη Αυγούστου ο πόλεμος 1940-41*, Φαίδων Βρανάς (επ.), Αθήνα, Ίκαρος, 1960, σσ. 506-507.

²⁴⁸ Ο. π., αρ. εγγρ. 452, Ανώτατη Επιτροπή Εφοδιασμού, Συνεδρίασις της 5^{ης} Απριλίου 1940, 15/4/1940· *Ἡ Πρωία*, «Η διάθεσις τροφίμων», 12/6/1940· *Η Βραδυνή*, «Η εξασφάλισις επάρκειας ειδών. Τα νέα μέτρα» 12/6/1940· *Πρωία*, «Απεφασίσθη δια λόγους προνοίας η επιβολή των δελτίων εις τα είδη πρωτίστης ανάγκης δηλώσεις του κυρίου προέδρου της κυβερνήσεως», 15/6/940· *Οικονομολόγος Αθηνών*, «Οι περιορισμοί», 22/6/1940· *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Οι περιορισμοί καταναλώσεως», 17/6/1940· «Ανακοινώσεις δια την καθιέρωσιν του δελτίου τροφίμων», 15 Ιουνίου 1940, στο: Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, 1939-1941, τ. Β, Αθήνα, Γκοβόστης, 1969, σσ. 315-316.

μισή οκά βούτυρο, 3 οκάδες σάρι, σίκαλη 3 οκάδες, κριθάρι 3 οκάδες και αλεύρι 2 οκάδες. Επιπλέον καθιερωνόταν και για το ψωμί δελτίο.²⁴⁹

Τα είδη που είχαν ενταχθεί στο δελτίο, με εξαίρεση το ελαιόλαδο και τις ελιές, ήταν αυτά που η Ελλάδα δεν ήταν αυτάρκης και τα εισήγαγε και στα οποία θα εμφανίζονταν ελλείψεις. Το κράτος είχε αναλάβει το καθήκον να τα διανείμει ακριβοδίκαια. Τα τρόφιμα δεν χορηγούνταν δωρεάν ούτε το δελτίο υποκαθιστούσε το χρήμα. Η κυβέρνηση χορηγούσε ένα δικαίωμα με το οποίο οι καταναλωτές μπορούσαν να αποκτήσουν μια ποσότητα τροφίμων καθορισμένη από το ίδιο, πληρώνοντας σε καθορισμένες τιμές. Ο κάτοχος δελτίου δεν σήμαινε ότι θα παραλάμβανε από το παντοπωλείο όλα τα είδη και τις ποσότητες που είχε εντάξει στο δελτίο το υφυπουργείο Αγορανομίας. Ούτε κάθε διανομή θα περιλάμβανε τα ίδια είδη και τις ίδιες ποσότητες. Επίσης δεν σήμαινε ότι ένα προϊόν στο οποίο μέχρι πρότινος υπήρχε επάρκεια δεν μπορούσε να ενταχθεί στο δελτίο. Βασικές προϋποθέσεις για την απόκτηση τροφίμων ήταν η ύπαρξη αποθεμάτων στην αγορά και η διάθεση χρημάτων από τον δικαιούχο για να αγοράσει τα τρόφιμα.

Η εφαρμογή του δελτίου ήταν μερική, ενώ τα είδη που βρίσκονταν σε επάρκεια όπως τα ευπαθή, δηλαδή οι πατάτες, τα λαχανικά και τα φρούτα, επιτρέπονταν να καταναλωθούν ελεύθερα δίχως περιορισμούς. Αυτό έγινε για να αναπληρωθούν οι χαμένες θερμίδες. Από τη στιγμή που επιβλήθηκαν περιορισμοί στην κατανάλωση του ψωμιού, δηλαδή του πλέον σημαντικού είδους της ελληνικής διατροφής, άλλα όπως οι πατάτες έπρεπε να το υποκαταστήσουν. Ειδικότερα για τα γεώμηλα το Υφυπουργείο Αγορανομίας με ειδική διάταξη επέτρεπε την ελεύθερη μεταφορά και πώλησή τους στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, τόσο των ντόπιων όσο και των εισαγόμενων. Στον Τύπο της εποχής ο αναγνώστης διάβαζε συνέχεια άρθρα για τις ευεργετικές συνέπειες από την κατανάλωση της πατάτας. Είδη όπως το κρέας δεν εντάχθηκαν αρχικά επίσημα στο δελτίο με εξαίρεση κάποιες περιπτώσεις όπου η ζήτηση ξεπερνούσε την προσφορά. Όμως με ξεχωριστή αγορανομική διάταξη ορίζονταν συγκεκριμένες μέρες που επιτρέπονταν οι σφαγές και η πώλησή του. Ούτως ή άλλως ήταν ένα είδος πολυτελείας για τα λαϊκά εισοδήματα το οποίο, με εξαίρεση τις γιορτές, απουσίαζε από το τραπέζι του απλού Έλληνα.²⁵⁰

Όσον αφορά τις αυξημένες ανάγκες σε θερμίδες διαφορετικών ομάδων καταναλωτών όπως οι εργάτες, τα παιδιά, οι έγκυες και οι ηλικιωμένοι δεν προβλέπονταν κάποια προσθήκη στη δικαιούμενη από το δελτίο ποσότητα τροφίμων. Εξαίρεση ήταν οι εργάτες οι οποίοι θα λάμβαναν μεγαλύτερη μερίδα ψωμιού και αυτοί που θα εργάζονταν σε στρατιωτικά έργα. Όμως για τους εργάτες που θα έτρωγαν στα εργοστασιακά συσσίτια προβλέπονταν απλά η έκδοση διαφορετικού διπλού τύπου δελτίου τροφίμων, έκαστο των οποίων θα ισοδυναμούσε με μισή μερίδα από το κανονικό. Με το πρώτο θα έτρωγε στον χώρο εργασίας και το δεύτερο θα το χρησιμοποιούσε για να προμηθευτεί τα υπόλοιπα τρόφιμα, δηλαδή μερίδα μειωμένη από την κανονική. Κάποιο πρόγραμμα βελτίωσης της διατροφής των νηπίων με την πρόσθετη παροχή γάλατος, όπως στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη, δεν υπήρξε. Με την έκρηξη του πολέμου, τη στράτευση των ανδρών οι οποίοι συντηρούσαν μέχρι τότε τις οικογένειες τους και την υπολειπουμένη αρκετών επιχειρήσεων, αυξήθηκε ο αριθμός

²⁴⁹Α.Δ. 109 «Περί περιοριστικών μέτρων επιβαλλομένων ως προς την διάθεσιν των τροφίμων», ΦΕΚ 123Β, 12/6/1940· Ακρόπολις, «Αγορανομικαί διατάξεις διά τον σίτον και τα γεώμηλα», 11/8/1940.

²⁵⁰ League of Nations, *Food Famine and Relief, 1940 -1946*, League of Nations, Γενεύη, 1946, σσ. 1-4· Ακρόπολις, «Η πώλησις κρέατος», 9/9/1940.

των οικογενειών που αντιμετώπιζαν οξύ οικονομικό πρόβλημα να εξασφαλίσουν τα προς το ζην ακόμα και μέσω του δελτίου.²⁵¹

Το σύστημα που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα ήταν μια παραλλαγή του αγγλικού συστήματος προσαρμοσμένο, όμως, στις ιδιαιτερότητες της ελληνικής δίαιτας και αγροτικής παραγωγής. Σκοπός του αφενός μεν ήταν να εξασφαλίσει τις απαιτούμενες για τον ανθρώπινο οργανισμό θερμίδες αφετέρου δε οι όποιες στερήσεις και αλλαγές στη ζωή των πολιτών να είναι ή να φαντάζονται ως οι λιγότερο επώδυνες. Εν αντιθέσει με το γερμανικό σύστημα που χώριζε τους καταναλωτές σε ξεχωριστές ομάδες ανάλογα με την εργασία, το φύλο, την ηλικία και καθόριζε τις μερίδες τους βάσει συγκεκριμένου αριθμού θερμίδων για κάθε κατηγορία, αυτό που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα, όπως και το αγγλικό, χορηγούσε ίσες μερίδες κατά κεφαλήν. Οι ίσες-δίκαιες μερίδες για όλους όμως, μαζί με την ελεύθερη κατανάλωση των άλλων ειδών, ήταν ένα απαραίτητο εργαλείο για να κρατηθεί υψηλά όχι μόνο το ηθικό των πολιτών αλλά και να καμφθούν οι όποιες αντιδράσεις και διαμαρτυρίες για την επιβολή του μέτρου. Παράλληλα το δελτίο καλλιεργούσε την εντύπωση ότι εν όψει του πολέμου δεν υπήρχαν κοινωνικές διαχωριστικές γραμμές και όλοι οι Έλληνες, είτε ήταν πλούσιοι ή φτωχοί, θα υπέμεναν τις ίδιες στερήσεις και εξασφάλιζε την εσωτερική κοινωνική ειρήνη, απαραίτητη για τη διεξαγωγή του πολέμου. Είχε δοκιμαστεί πετυχημένα ήδη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Αγγλία αντιμετωπίζοντας τις αντιδράσεις των Άγγλων εργατών στα 1916-17 για την άνοδο του κόστους στις τιμές των τροφίμων. Ήταν ένα σύστημα που βασιζόταν στην ελευθερία της επιλογής για τον καταναλωτή. Στυλοβάτης του ήταν η σχέση αγοραστή – πωλητή. Το πλεονέκτημά του ήταν ότι ο αγοραστής δεν θα περίμενε στις ουρές κάποιας δημόσιας υπηρεσίας ή υπουργείου για να εξασφαλίσει τα δικαιούμενα τρόφιμά του, αλλά θα τα προμηθευόταν από τον παντοπώλη της επιλογής του, δηλαδή από εκεί που τα αγόραζε πριν την εφαρμογή του μέτρου, τον μπακάλη της γειτονιάς του. Με αυτόν τον τρόπο ελαχιστοποιούνταν το ενδεχόμενο απάτης, η ανάπτυξη της μαύρης αγοράς και διατηρούνταν και η συνοχή των οικογενειών. Όμως ήταν ένα σύστημα που η επιτυχία του βασιζόταν στον αδιάλειπτο εφοδιασμό τροφίμων από τον εξωτερικό εν αντιθέσει προς το γερμανικό που είχε σχεδιαστεί να λειτουργεί σε συνθήκες πλήρους αποκλεισμού από τις διεθνείς αγορές και εφαρμόστηκε σε όλη σχεδόν την Ευρωπαϊκή Ήπειρο.²⁵²

Το μέτρο αποφασίστηκε ότι θα εφαρμοζόταν αρχικά στην Αθήνα και σταδιακά θα επεκτείνονταν και στην επαρχία. Η καταγραφή των δικαιούχων θα ξεκινούσε στις 24 Ιουνίου 1940. Την επόμενη μέρα συνεργείο αποτελούμενο από αστυνομικούς και βαθμοφόρους της ΕΟΝ επισκέφτηκε το κάθε σπίτι ή ίδρυμα χωριστά και συνέλλεγε τις δηλώσεις. Η καταγραφή και έκδοση δελτίου τροφίμων και άρτου ήταν υποχρεωτική για όλους και σε αυτήν δεν περιλαμβάνονταν μόνο τα νοικοκυριά αλλά και το προσωπικό και οι ασθενείς των νοσοκομείων, οι τρόφιμοι των φυλακών και των ιδρυμάτων, οι στρατιώτες, τα σώματα ασφαλείας, οι ένοικοι των ξενοδοχείων, οι

²⁵¹ *Πρωία*, «Οδηγία του Υφυπουργείου Αγορανομίας δια των καταρτισμών των δελτίων τροφίμων. Πως θα συνταχθούν οι αι υπεύθυνοι δηλώσεις», 18/6/1940· *Η Βραδυνή*, «Πρόσκλησις τεχνιτών δια τον στρατόν. Συσσίτιον και αμοιβή. Που θα παρυσιασθούν», 13/12/ 1940.

²⁵² Ina Zweiniger Bargielowska, *Austerity in Britain, Rationing Controls and Consumption*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2000, σσ. 12 -53· Gesine Gerhard, *Nazi Hunger Politics: H History of Food in the Third Reich*, Lanham, Rowman & Littlefield, 2015, σσ. 75-77· League of Nations, ό. π., σσ.1-4· Anthony James Coles, *The Moral Economy of the Crowd: Some Twentieth-Century Food Riots*, στο: *The Journal of British Studies*, Volume 18, Issue 01, September 1978, σσ. 157-176.

πελάτες των εστιατορίων, οι εγγεγραμμένοι μαθητές στα μαθητικά συσσίτια και στα αντίστοιχα του ΠΙΚΠΑ καθώς και οι εργάτες που έτρωγαν στα εργοστάσια.²⁵³

Στις 12 Ιουλίου προγραμματίστηκε να γίνει η πρώτη διανομή στην Αθήνα. Κάθε κάτοχος δελτίου δικαιούταν 120 δράμια ψωμί την ημέρα, τα οποία θα προμηθεύονταν προκαταβολικά για όλη τη βδομάδα. Για τους εργάτες είχαν εκδοθεί ειδικά κόκκινα δελτία και θα τους χορηγούνταν 200 δράμια άρτου. Στην πρώτη διανομή θα χορηγούνταν κατά άτομο 40 δράμια ζυμαρικών από τις 12 έως τις 15 Ιουλίου και αλλά 40 από τις 16 έως τις 20, 50 δράμια ζάχαρη το άτομο από τις 12 έως τις 20 Ιουλίου, 20 δράμια καφέ από τις 12 έως τις 20 Ιουλίου. Τα όσπρια δεν θα εντάσσονταν σε αυτή τη διανομή αλλά στις επόμενες. Παραμονές της έναρξης της η διανομή ακυρώθηκε. Ο λόγος ήταν ότι το Υφυπουργείο Αγορανομίας είχε εντοπίσει αρκετά δελτία, τα οποία έφεραν ανακριβή στοιχεία. Ακολούθησε επανέλεγχος και οι πωλητές, αρτοποιοί, εδωδιμοπώλες, καφεπώλες αλλά και οι χονδρέμποροι έπρεπε να καταθέσουν τα βιβλία των καταναλωτών και των πελατών τους μαζί με ονομαστικές καταστάσεις στην αστυνομία για αντιπαραβολή. Το μέτρο εφαρμόστηκε τελικά με μια μικρή καθυστέρηση ύστερα από μερικές ημέρες.²⁵⁴

Ο καταναλωτής θα διαπίστωνε ότι η προμήθεια των τροφίμων δεν ήταν μια απλή συναλλαγή όπως πριν. Πλέον θα ήταν μια γραφειοκρατική και αγχωτική διαδικασία. Στο εξής απαγορευόταν η χορήγηση άρτου και των τροφίμων στους καταναλωτές χωρίς την χρήση δελτίου και σε μεγαλύτερες από τις εγκεκριμένες ποσότητες. Τα δελτία ήταν ατομικά και επάνω τους αναγράφονταν τα στοιχεία των κατόχων τους²⁵⁵. Οι εγγεγραμμένοι στα εργοστασιακά, στα μαθητικά και στα διάφορα συσσίτια εφοδιάζονταν με κόκκινα δελτία, τα οποία ισούνταν με μισή μερίδα άρτου και τροφίμων. Κάθε καταναλωτής ήταν υποχρεωμένος να δηλώσει τον φούρνο, το παντοπωλείο και το καφεκοπτείο απ' όπου θα προμηθευόταν υποχρεωτικά και αποκλειστικά τις μερίδες του για το επόμενο τρίμηνο. Σε περίπτωση που το κρέας θα εντάσσονταν και αυτό, θα ίσχυαν τα ανάλογα μέτρα και για τους κρεοπώλες. Επίσης τα δελτία άρτου καταθέτονταν υποχρεωτικά στον φούρναρη. Όσον αφορά τα δελτία τροφίμων, αποτελούνταν από 92 κουπόνια, καθένα από τα οποία αναλογούσε σε ένα είδος. Ο μπακάλης αφότου έκοβε το κουπόνι από το δελτίο που του προσκόμιζε ο πελάτης, του χορηγούσε τα τρόφιμα. Απαγορευόταν αυστηρά η αποκοπή του κουπονιού από οποιονδήποτε άλλον. Η πλαστογραφία τιμωρούνταν βάσει του νόμου και για να ανανεωθεί το δελτίο ο δικαιούχος έπρεπε να προσκομίσει τα εναπομείναντα στελέχη του στην Επιτροπή Επισιτισμού της περιφέρειάς του.²⁵⁶

Κάποιος που επρόκειτο να ταξιδεύσει σε περιοχή που δεν είχε εφαρμοσθεί το δελτίο ή αυτός που θα άλλαζε τόπο διαμονής ήταν υποχρεωμένος να το καταθέσει στην Επιτροπή Επισιτισμού της περιφέρειάς του, η οποία θα του χορηγούσε βεβαίωση κατάθεσης. Μόνο αφού επιδείκνυε την παραπάνω βεβαίωση ο σταθμάρχης του

²⁵³ *Η Βραδυνή*, «Ήρχισεν την πρωΐαν η σύνταξις των δελτίων τροφίμων. Επιθεώρησις των συνεργείων», 24/8/1940.

²⁵⁴ *Ακρόπολις*, «Από την Παρασκευή αρχίζει η δια δελτίων διανομή τροφίμων. Οδηγίαί χρησιμοποίησεως των κουπονιών. Αι καθιερωθήσαι κατ' άτομον ποσότητες», 9/7/1940· *Η Βραδυνή*, «Την Παρασκευή αρχίζει η εφαρμογή του δελτίου διανομής τροφίμων. Αι ορισθείσαι ποσότητες», 8/7/1940· *Η Βραδυνή*, «Η αναστολή εφαρμογής του δελτίου τροφίμων. Μέτρα Υφυπουργείου», 11/7/1940, *Πρωΐα*, «Τα βιβλία καταναλωτών», 13/7/1940.

²⁵⁵ *Η Βραδυνή*, «Η διανομή των δελτίων τροφίμων. Οδηγίαί προς το κοινόν», 29/7/1940.

²⁵⁶ *Ακρόπολις*, «Πως θα γίνεται η χορήγησις των τροφίμων», 9/7/1940· *Η Βραδυνή*, «Η διανομή των δελτίων άρτου. Πως θα συμπληρωθούν», 24/6/1940.

σιδηροδρομικού σταθμού ή ο αντιπρόσωπος της ατμοπλοϊκής εταιρίας μπορούσαν να προχωρήσουν στην έκδοση του εισιτηρίου. Όταν επέστρεφε, έπρεπε να παρουσιαστεί στην Επιτροπή και τότε θα του παραδίδονταν πίσω το δελτίο που είχε καταθέσει. Όσον αφορά αυτούς που θα μετακινούνταν σε περιοχές όπου ίσχυε το δελτίο, όπως οι παραθεριστές, έπρεπε υποχρεωτικά να μεταβούν στο αστυνομικό τμήμα της περιοχής τους να ακυρώσουν το δελτίο τους και να εκδώσουν νέο με το οποίο θα έπαιρναν τα τρόφιμα από το παντοπωλείο της επιλογής τους στην περιοχή που θα ταξίδευαν.²⁵⁷

Ομοίως οι θαμώνες των εστιατορίων που θα επιδίωκαν να αναπληρώσουν τις στερήσεις τους στα αγαπημένα κέντρα τους δεν θα αποτελούσαν εξαίρεση. Η εφαρμογή του μέτρου δεν περιοριζόταν μόνο στα αρτοπωλεία και τα παντοπωλεία αλλά επεκτεινόταν και στα εστιατόρια, τα κέντρα διασκεδάσεως, τα εστιατόρια των τρένων και των πλοίων. Το εστιατόριο θα λειτουργούσε όπως το παντοπωλείο. Η μόνιμη πελατεία τους ήταν υποχρεωμένη να καταθέσει τα δελτία τροφίμων της στο εστιατόριο. Με αυτά τα δελτία ο εστιατοράς στη συνέχεια θα προμηθευόταν την εγκεκριμένη ποσότητα τροφίμων. Για το κινητό πληθυσμό ορίζονταν ειδικά εστιατόρια σε κάθε πόλη τα οποία ήταν υποχρεωμένα να αναρτήσουν την επιγραφή «εστιατόρια δια τον κινητόν πληθυσμόν». Αφού προσκόμιζαν τις αποδείξεις, θα τους χορηγούνταν τα τρόφιμα και ο άρτος με ειδική διατακτική. Όσον αφορά τις ταβέρνες και τα κοσμικά κέντρα απαγορεύονταν να σερβίρουν φαγητά που περιείχαν τα είδη που είχαν ενταχθεί στο δελτίο. Επιτρεπόταν μόνο η χορήγηση αρτιδίων 30 δραμιών. Στα εστιατόρια των τρένων και των πλοίων θα χορηγούνταν τρόφιμα με ειδική διατακτική από το τμήμα Αγορανομίας Πειραιά μόνο για απλή μετάβαση βάσει του μέσου όρου επιβατών κάθε εποχής. Στις άλλες περιοχές θα γινόταν το ίδιο μόνο σε επαρχίες που ίσχυε το μέτρο και υπήρχαν νομαρχιακές επιτροπές Επισιτισμού. Επίσης τα παιδιά που θα πήγαιναν στην κατασκήνωση έπρεπε να έχουν μαζί τους απαραίτητα τα δελτία τροφίμων και άρτου τους, τα οποία θα κατέθεταν στη διεύθυνση του ιδρύματος.²⁵⁸

Ούτε ο στρατός, τα σώματα ασφαλείας, τα νοσοκομεία και οι ξένες πρεσβείες εξαιρέθηκαν του μέτρου. Σε αυτούς τα τρόφιμα, που είχαν ενταχθεί στο δελτίο, θα διανέμονταν με διατακτική. Ήταν ένας εναλλακτικός τρόπος με τον οποίο το κράτος θα τους χορηγούσε τα τρόφιμα για να αποφευχθούν οι ατασθαλίες και η σπατάλη. Οι μονάδες του στρατού ξηράς, του ναυτικού και της αεροπορίας αφού παρέδιδαν καταστάσεις με τις μηνιαίες ανάγκες τους, το Υφυπουργείο Αγορανομίας θα παρέδιδε τα τρόφιμα στα στρατιωτικά πρατήρια²⁵⁹. Ομοίως θα εφοδιάζονταν τα καφενεία των μονάδων. Το ίδιο θα ίσχυε για τις μονάδες της αστυνομίας που λειτουργούσαν συσσίτια, ενώ σε εκείνες της επαρχίας δικαίωμα έκδοσης διατακτικής είχε ο νομάρχης καθώς και για τους υπόδικους ή τους κατάδικους του Τμήματος Μεταγωγών. Στα πληρώματα των πλοίων θα χορηγούνταν τα τρόφιμα με τον ίδιο τρόπο για όσο καιρό το πλοίο έμενε στο λιμάνι και για το πρώτο ταξίδι μέχρι το επόμενο. Ο πλοίαρχος θα προμηθευόταν τα τρόφιμα, αφού έφερνε θεωρημένη βεβαίωση από το λιμεναρχείο. Ακόμη και οι ξένες διπλωματικές αποστολές έπρεπε να υποβάλουν καταστάσεις με τα

²⁵⁷ *Η Βραδυνή*, «Τα δελτία», 9/7/1940 · *Η Πρωία*, «Οδηγία δια τα δελτία των τροφίμων», 5 Ιουλίου 1940.

²⁵⁸ *Η Βραδυνή*, ό. π.

²⁵⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Επισιτισμού/ Εφοδιασμού, φάκ. 20, «Προς την αποθήκην του υλικού στρατού Πειραιά», Αθήνα 1/11/1940.

μέλη τους για να τους χορηγηθούν τα τρόφιμα με διατακτική²⁶⁰. Ο Robert Brunel απεσταλμένος του ΔΚΕΣ δεν μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση²⁶¹. Ούτε το προσωπικό των βασιλικών ανακτόρων στο Τατόι, το οποίο έπρεπε να καταθέσει τα δελτία του στον διευθυντή του κτήματος²⁶².

Βάσει των διατάξεων του νόμου η χρήση του δελτίου ήταν αυστηρά προσωπική και απαγορευόταν η χρήση του από άλλον. Επιτρεπόταν μόνο η παραλαβή των τροφίμων για όλη την οικογένεια από ένα μέλος της. Απαγορευόταν η χορήγηση χωρίς δελτίο του άρτου ή των τροφίμων που είχαν ενταχθεί στο μέτρο ή η διανομή μεγαλύτερης από αυτήν που είχε καθορισθεί. Το κουπόνι από ένα δελτίο διανομής που είχε λήξει η ημερομηνία του πλέον ήταν άκυρο και δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί. Οι έμποροι απαγορεύονταν να πουλήσουν τρόφιμα σε πελάτες που δεν ήταν καταχωρημένοι στο βιβλίο των πελατών, ακόμη και αν προσκόμιζαν δελτία. Αυτές ήταν μερικές από τις κατηγορίες για τις οποίες προβλέπονταν ποινές βάσει του αγορανομικού κώδικα.²⁶³

Το σύστημα του δελτίου για να πετύχει, όμως, απαιτεί πάνω από όλα έναν αποτελεσματικό κρατικό μηχανισμό, ο οποίος θα εξασφαλίσει την αδιάλειπτη τροφοδοσία της αγοράς και θα ασκεί τον έλεγχο τόσο στην προμήθεια και όσο και στη διανομή των τροφίμων, δηλαδή από την παραγωγή στην κατανάλωση. Η επιτυχία του μέτρου δεν εξαρτιόνταν μόνο από την αποδοχή του από τους καταναλωτές και τον συντονισμό διαφορετικών κρατικών υπηρεσιών, αλλά κυρίως τη συναίνεση και τη συνεργασία όλων όσων εμπλέκονταν στην τροφοδοσία, είτε ήταν αγρότες ή έμποροι ή μεσάζοντες. Εν ολίγοις απαιτούσε όχι μόνο τον έλεγχο της διανομής των τροφίμων από το κράτος αλλά και τον έλεγχο της εγχώριας παραγωγής και εμπορίας των ειδών που είχαν ενταχθεί στο μέτρο.

Ο κρατικός φορέας που θα υλοποιούσε την εφαρμογή του ήταν το Υφυπουργείο Αγορανομίας. Δεν ήταν μια καινούργια υπηρεσία, αλλά ένα υφυπουργείο που προϋπήρχε και άνηκε στο Υπουργείο Εμπορίου. Αυτό ήταν υπεύθυνο για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή του μέτρου, για την έκδοση των δελτίων, αυτό θα εξέδιδε διατάξεις σχετικά με τα είδη που θα εντάσσονταν στο δελτίο κάθε μήνα, τις μερίδες που θα διανέμονταν και σε ποιες περιοχές θα εφαρμοζόταν. Αυτό θα θεσμοθετούσε μια σειρά νόμων που θα ρύθμιζαν την κατανάλωση, την εμπορεία, τη διακίνηση, την προμήθεια των τροφίμων και θα επέβαλε ανώτατες τιμές. Σε κάθε νομαρχία θα δημιουργούνταν Επιτροπές Επισιτισμού ενώ μέσω των «Αισχροδικείων» θα τιμωρούνταν οι παραβάτες. Δεν ήταν σε καμία περίπτωση ένα υπέρ-υπουργείο. Τα κύρια μειονεκτήματά του ήταν ότι του έλειπε η συνοχή και ότι δεν του ανήκαν οι απαιτούμενες προμήθειες για την τροφοδοσία του συστήματος. Ο ρόλος του περιοριζόταν στον συντονισμό κρατικών υπηρεσιών και φορέων, όπως υπουργεία, αστυνομία, νομαρχίες, στην έκδοση νόμων και διατάξεων που επιδίωκαν

²⁶⁰ «Διαβιβάζοντες υμίν συνημένως αντίγραφον της ...ρηματικής διακοινώσεως της ενταύθα Γερμανικής πρεσβείας... αιτουμένης ποσότητος των 200 χιλιογράμμων ζακχάρεως και 100 τοιούτων αλεύρων», ό. π., φάκ. 21, Αθήνα 3/9/1940.

²⁶¹ «Κατόπιν τούτου ο κ. Μπρυνέλ διά της ώδε και εν αντιγράφω ανακοινουμένης επιστολής του προς το καθ'ήμας Υπουργείον παρακαλεί όπως τω χορηγούνται μηνιαίως τα εν αυτή αναφερόμενα τρόφιμα», στο ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1941, φάκ. 37.1, αρ. πρ. 2922, 18/3/ 1941.

²⁶² «Εγκρίνομεν την χορήγησιν των κάτωθι ποσοτήτων τροφίμων διά τας ανάγκας των Ανακτόρων της Α.Μ του Βασιλέως...», ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Επισιτισμού/ Εφοδιασμού, φάκ. 21, «Προς την Επιμελητείαν Βασιλικής Χορηγίας», Αθήνα 17 /10/1940.

²⁶³ Ο. π.

την εξασφάλιση, την προμήθεια των εγχώριων αγροτικών πλεονασμάτων και τη διανομή τους μαζί με τα τρόφιμα που εισάγονταν. Το καλοκαίρι πραγματοποιήθηκε γενική αγροτική απογραφή ενώ τον Οκτώβριο γενική απογραφή του πληθυσμού.²⁶⁴

Ο αγροτικός κόσμος, ειδικότερα οι σιτοπαραγωγοί, επρόκειτο να δεχθεί τις μεγαλύτερες πιέσεις. Τα πατριωτικά καλέσματα εν όψει μια επιστράτευσης και το ηθικό χρέος τους ενώπιον του έθνους δεν ήταν αρκετά για να τους πείσουν να συνεργαστούν. Ο γεωργός έπρεπε να υποχρεωτικά να παραδώσουν την παραγωγή σταριού στο κράτος, ενώ οι ίδιοι δεν είχαν συμπεριληφθεί στις ευεργετικές διατάξεις του μέτρου και δεν λειτουργούσαν συσσίτια στα χωριά. Για να εξασφαλίσει τη συναίνεσή τους η δικτατορία του Μεταξά συνέχισε την πολιτική στήριξης των τιμών του παραγωγού, δίνοντας μεγαλύτερες τιμές από αυτές που ίσχυαν στη διεθνή αγορά. Η διαφορά, όμως, τώρα ήταν ότι το κράτος με μια σειρά αναγκαστικών νόμων και αγορανομικών διατάξεων μετατρέπεται στον αποκλειστικό αγοραστή και έμπορο της εγχώριας παραγωγής σίτου σε όλη την επικράτεια. Ανάλογη διάταξη ίσχυε και για τις άλλες κατηγορίες σιτηρών, όπως το κριθάρι και η βρόμη. Πλέον η πώληση της σοδειάς σταριού των γεωργών στην Κεντρική Επιτροπή Προστασίας Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής (ΚΕΠΕΣ) έπαυε να είναι προαιρετική και γινόταν υποχρεωτική. Η τελευταία ήταν η μόνη που θα είχε το αποκλειστικό δικαίωμα να αγοράζει την παραγωγή των γεωργών ή οποιοδήποτε άλλου. Όλοι οι κάτοχοι σταριού εγχώριας παραγωγής ήταν υποχρεωμένοι να την παραδώσουν στην ΚΕΠΕΣ μέχρι την 30^η Νοεμβρίου ακόμα και τα τραπεζικά ιδρύματα που είχαν στην κατοχή τους ενεχυριασμένες ποσότητες. Πέρα από αυτήν την ημερομηνία απαγορευόταν η κατοχή της από οποιονδήποτε εκτός από κρατικούς φορείς. Στον παραγωγό επιτρεπόταν να κρατήσει μόνο 200 οκάδες κατ' άτομο τον χρόνο για τη διατροφή της οικογένειάς του και την απαραίτητη ποσότητα για τη σπορά. Όσοι είχαν αγοράσει σάρι πριν την εφαρμογή του νόμου, επιτρεπόταν να κρατήσουν μόνο μια μικρή ποσότητα για προσωπική κατανάλωση. Όμως δεν θα είχαν δικαίωμα να αγοράσουν ψωμί από το εμπόριο. Επίσης επιτρεπόταν να αγοράσουν μόνο οι βιοτέχνες για την παρασκευή ειδών για εκδηλώσεις όπως τα μνημόσυνα. Σε περίπτωση που οι παραγωγοί παρακρατούσαν κάποιες ποσότητες πέρα από αυτές που όριζε η νομοθεσία, αυτές τότε θα επιτάσσονταν από την αστυνομία.²⁶⁵

Το ίδιο θα ίσχυε και για τους παραγωγούς οσπρίων. Και αυτοί, αφού κρατούσαν την απαραίτητη ποσότητα για τη διατροφή της οικογένειάς τους και για τη σπορά, έπρεπε να πουλήσουν υποχρεωτικά όλη τη σοδειά τους μόνο σε συνεταιρισμούς και εμπόρους γεωργικών προϊόντων καθορισμένους από την ΕΣΣΕ ή εμπόρους που ασχολούνταν με το εμπόριο οσπρίων τα τελευταία δύο χρόνια²⁶⁶. Στη συνέχεια θα υπέβαλλαν υπεύθυνες δηλώσεις στις πλησιέστερες αστυνομικές αρχές, στις οποίες θα ανέφεραν την ακριβή ποσότητα οσπρίων ανά κατηγορία που είχαν παράγει, την

²⁶⁴ Ακρόπολις, «Νέαι οδηγίαι δια την απογραφήν», 4/10/1940.

²⁶⁵ Α.Ν. 2583, «Περί απαγορεύσεως της εμπορίας σίτου και περί υποχρεωτικής παραδόσεως των πλεονασμάτων εις την ΚΕΠΕΣ», ΦΕΚ 319Α, 7/10/1940· Α.Ν. 2655, «Περί συμπληρώσεως διατάξεων του υπ' αριθ. 2583/1940 Α.Ν περί απαγορεύσεως της εμπορίας σίτου και περί υποχρεωτικής παραδόσεως των πλεονασμάτων εις την ΚΕΠΕΣ», ΦΕΚ 394Β, 18/11.1940· *Πρωία*, «Η διάθεσις του σίτου», 14/7/1940· Ακρόπολις, «Αι τιμαί συγκεντρώσεως σίτου», 15/8/1940.

²⁶⁶ «Ο αγοραστής τυγχάνει έμπορος γεωργικών προϊόντων και οσπρίων και εξασκεί το επάγγελμα τούτο κατά την τελευταίαν διετίαν», ΓΑΚ, Υπουργείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 24, αρ. εγγρ. 008, «Προς την διοίκησιν Χωροφυλακής Καρδίσης», Αθήνα 12/3/1941.

αναγκαία για τη διατροφή της οικογένειάς τους και για τη σπορά την επόμενης χρονιάς καθώς και αυτήν που είχαν πουλήσει στους έμπορους.²⁶⁷

Και στην κατηγορία, όμως, των εξαγωγικών ειδών που θα έμεναν αδιάθετα, όπως η σταφίδα, θα ίσχυαν ανάλογα μέτρα. Σύμφωνα με τον Α.Ν. 2476 οι παραγωγοί κορινθιακής σταφίδας έπρεπε να παραδώσουν το σύνολο της παραγωγής τους υποχρεωτικά στον ΑΣΟ, είτε διά μέσου των συνεταιρισμών ή απευθείας απαγορεύοντας σε οποιαδήποτε άλλον την αγορά, πώληση και μεταφορά της παραγωγής τους ακόμη και τον ενεχυριασμό της. Οι τιμές θα ήταν ανάλογες με αυτές της προηγούμενης καλλιεργητικής χρήσης. Καλύτερες τιμές θα δίνονταν μόνο στην παραγωγή που ήταν καλύτερης ποιότητας. Ομοίως τη σουλτανίνα και τον κρητικό ταχτά θα τον αγόραζε η Κοινοπραξία Συνεταιρικών Οργανώσεων Σουλτανίνας.²⁶⁸

Παράλληλα, όμως, εντάθηκε η μάχη για την επίτευξη της εσωτερικής αυτάρκειας. Ο Μεταξάς παραμονές του ελληνοϊταλικού πολέμου στις 2 Οκτωβρίου 1940 καλούσε για άλλη μια φορά τον αγροτικό κόσμο να μην αφήσει ούτε μια σπιθαμή γη ακαλλιέργητη. Αυτή τη φορά, όμως, κύριο μέλημα των αγροτών δεν θα ήταν μόνο η αύξηση της έκτασης της καλλιεργήσιμης γης, αλλά έπρεπε να υιοθετήσουν νέες καλλιεργητικές μεθόδους πιο εντατικές όπως αυτή του γραμμικού σίτου, εργασία ιδιαίτερα κοπιώδης. Η έκκληση για στράτευση του αγροτικού κόσμου από τον Μεταξά έκλεινε με την απειλή της τιμωρίας «των αμελούντων ή αδρανούντων». Ανάλογο προσκλητήριο έγινε προς τους κάτοικους των πόλεων, καλώντας τους να καλλιεργήσουν κάθε σπιθαμή ελεύθερου χώρου. Οι κήποι και τα παρτέρια έπρεπε να μετατραπούν σε λαχανόκηπους. Όπως θα δήλωνε ο ίδιος: «σήμερα δίδομεν δύο μάχες: η μια είναι η μάχη επί του αλβανικού εδάφους και η άλλη είναι η καλλιέργεια της γης».²⁶⁹

Το νέο σύστημα δεν θα άγγιζε μόνο τους καταναλωτές αλλά και τους εμπόρους και τους μεσάζοντες. Στόχος του δεν ήταν μόνο να αποτρέψει κάποιον από το να αγοράσει περισσότερα τρόφιμα από τους υπόλοιπους αλλά και να εξασφαλίσει ότι θα κατέληγαν στον δικαιούχο και όχι στη μαύρη αγορά. Όλοι οι αρτοποιώλες, οι παντοπώλες και οι καφεπώλες έπρεπε να τηρούν υποχρεωτικά βιβλία «καταναλωτών» ενώ οι χονδρέμποροι και οι εισαγωγείς βιβλία «εισαγωγών-εξαγωγών». Οι πωλητές έπρεπε να ορίσουν τον χονδρέμπορο, τον μακαρονοποιό και τον καφεπώλη, ο οποίος θα ήταν ο προμηθευτής τους. Δύο μέρες, πριν την έναρξη της διανομής, ο πωλητής θα έκοβε τα στελέχη των δελτίων, θα τα κολλούσε σε μια κόλλα χαρτί και μαζί με μια ονομαστική κατάσταση των πελατών θα την προσκόμιζε στον προμηθευτή του. Ύστερα από κάθε διανομή, συνεργεία του Υφυπουργείου Αγορανομίας και των Νομαρχιών θα πραγματοποιούσαν έλεγχο στα κουπόνια που είχε συγκεντρώσει ο χονδρέμπορος. Οι δε εισαγωγείς στο βιβλίο «εισαγωγών -

²⁶⁷ *Πρωία*, «Η διάθεσις και μεταφορά οσπρίων», 14/6/1940.

²⁶⁸ Α.Ν. 2476, «Περί εκτάκτων μέτρων ρυθμίσεως εμπορίου Ελληνικών προϊόντων Ελληνικού εμπορίου», ΦΕΚ 239Α/ 3.8.1940 ` «Δηλώσεις δια την ανάθεσιν εις τον ΑΣΟ της συγκεντρώσεως και εξαγοράς κορινθιακής σταφίδας», «Δηλώσεις δια την ενιαία διαχείριση της Σουλτανίνας», στο: Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, ό. π., σσ. 332-334` Αριστοτέλης Κλήμης, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, 1935-1945*, τ.3, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα, 1991, σσ. 401-402.

²⁶⁹ «Εγκύκλιος δια την έντασιν της καλλιέργειας» 2 Οκτωβρίου 1940, «Ομιλία εις σύσκεψιν δια την γεωργικήν επιστράτευσιν», 17 Δεκεμβρίου 1940 στο: Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, ό. π., σσ. 347-8` *Μακεδονία*, « Η εντατική καλλιέργεια», 16/10/1940` *Πρωία*, «Θα καλλιεργηθούν πανταχού της χώρας υποχρεωτικώς όλαι οι κατάλληλοι εκτάσεις», 20/10/1940, «Διά την καλλιέργειαν των ακαλύπτων χώρων», 25/10/1940.

εξαγωγών» έπρεπε να καταχωρούν στη στήλη των εισαγωγών τον αριθμό του φορτίου που παρέλαβαν ενώ σε αυτή των εξαγωγών τις χορηγήσεις στους χονδρεμπόρους. Τα ίδια ίσχυαν για τους αρτοπώλες με τη διαφορά ότι έπρεπε να προχωρήσουν στην καταγραφή και δήλωση των αλεύρων που είχαν στην κατοχή τους πριν την έναρξη της διανομής και να επικολλήσουν σε ξεχωριστή σελίδα τα ερυθρά κουπόνια των εργατών ζητώντας παράλληλα υπεύθυνη δήλωση. Όσον αφορά τους αλευρέμπορους ίσχυαν σχεδόν τα ίδια με τους χονδρέμπορους ενώ οι κυλινδρόμυλοι έπρεπε να προσκομίζουν τα δελτία των αλευρέμπορων και τις διατακτικές των μακαρονοποιείων.²⁷⁰

Ούτε όμως το εμπόριο, η διακίνηση και η μεταφορά τροφίμων μέσα στην ελληνική επικράτεια, θα ήταν όπως πριν. Με μια σειρά αγορανομικών διατάξεων απαγορευόταν όχι μόνο στους λιανοπωλητές, στους έμπορους και στους χονδρέμπορους αλλά και στους ιδιώτες η μεταφορά με σκοπό την εμπορία ή την κατανάλωση από νομό σε νομό των ειδών που είχαν ενταχθεί στο δελτίο από τις 12 Ιουνίου 1940 χωρίς την έκδοση διατακτικής του Υφυπουργείου Αγορανομίας. Οι βιομήχανοι, οι βιοτέχνες ή τα ιδρύματα και οι επαγγελματίες, οι οποίοι θα προμηθεύονταν τα τρόφιμα με τις παραπάνω διατακτικές για τη λειτουργία των επιχειρήσεών τους ή την κατανάλωση τους, απαγορευόταν να τα διαθέσουν γι' άλλον λόγο ή σε άλλον νομό εκτός από αυτόν που αναφέρονταν πάνω στη διατακτική και ύστερα από μια χρονική διορία. Δίχως την ύπαρξη των εγγράφων δεν θα πραγματοποιούνταν η φόρτωση ή η μεταφορά. Οι παραβάτες θα αντιμετώπιζαν τις συνέπειες του νόμου. Το μέτρο θα επεκτείνονταν στη συνέχεια και στα αμνοερίφια και τους χοίρους, τόσο στα ζωντανά όσο και στα σφαχτά.²⁷¹

Επιπλέον τα τρόφιμα, είτε είχαν ενταχθεί στο δελτίο είτε όχι, έπρεπε να είναι οικονομικά προσιτά. Για να επιτευχθεί αυτό υιοθετήθηκε το μέτρο της διατίμησης σε βασικά καταναλωτικά είδη. Δεν ήταν κάτι καινούργιο αλλά ένα μέτρο που εφαρμοζόταν από παλιά από το κράτος, το οποίο επέβαλε ανώτατες τιμές πώλησης σε βασικά προϊόντα και αναπροσάρμοζε τις τιμές τους, όποτε το θεωρούσε σκόπιμο, με απώτερο στόχο την αποφυγή της κερδοσκοπίας. Και τώρα το κράτος παρέμβαινε με την έκδοση αγορανομικών διατάξεων και έθετε ανώτατο πλαφόν στην τιμή πώλησης τόσο στα είδη που είχαν ενταχθεί στο δελτίο όπως το ελαιόλαδο και τα ζυμαρικά όσο και σε αυτά που είχαν αφεθεί να καταναλωθούν ελεύθερα όπως οι πατάτες. Αυτές δεν αφορούσαν μόνο τις τιμές λιανικής αλλά και τις τιμές του χονδρεμπορίου διαμορφώνοντας έτσι τα περιθώρια κέρδους.²⁷²

Ήταν ένα αστυνομικής φύσεως σύστημα ενώ η κυβέρνηση, αντί να υιοθετήσει τα διδάγματα από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο καθώς και από τις πολιτικές συνέπειες που είχε ο συμμαχικός αποκλεισμός στην Ελλάδα στα 1917 δημιουργώντας επισιτιστικές εφεδρείες, προσπαθούσε να διαχειριστεί και να διανείμει δίκαια τα υπάρχοντα αποθέματα του εσωτερικού και του εξωτερικού. Το κράτος προκειμένου να το πετύχει αυτό, μετατρέποταν το ίδιο σε έμπορο, σε μεσάζοντα, αποφάσιζε για το περιθώριο κέρδους των εμπόρων, απαιτούσε από τους γεωργούς να παράγουν

²⁷⁰ Ο. π.

²⁷¹ Α.Δ. 109, «Περί περιοριστικών μέτρων επιβαλλομένων ως προς την μεταφοράν των τροφίμων», Α.Δ. 108, «Περί υποβολής δηλώσεων εναποθηκευμένων εν ψυγείοις ειδών και απαγορεύσεως εξαγωγής τυρών και λοιπών ειδών εκ των ψυγείων», ΦΕΚ 123Β, 12/6/1940 *Ἡ Βραδυνή*, «Ἡ σφαγή πουλερικών και κονίκλων. Ἡ μεταφορά αμνών», 22/8/1940.

²⁷² Α.Ν. 2837, «Περί διατιμήσεως ελαιόλαδου», ΦΕΚ 71Α, 12/3/1941 *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Ἡ μεταφορά και πώλησις της πατάτας», «Ἡ τιμή του βούτυρου».

περισσότερο και επέβαλε σε κάθε τάξη και νοικοκυριό το ανώτατο ύψος θερμίδων που έπρεπε να καταναλώσει.

Ο Αλέξανδρος Παπάγος χαρακτήριζε τα τρόφιμα υλικό πολέμου. Ένας από τους σκοπούς του δελτίου ήταν η εξοικονόμηση τροφίμων για τον στρατό δίχως να δημιουργηθούν ελλείψεις στους πολίτες. Το Γενικό Επιτελείο είχε ετοιμάσει σχέδιο για τη δημιουργία αποθέματος στα τρόφιμα και τα άλευρα. Ο σχεδιασμός βασίσθηκε πάνω στον χρόνο που απαιτούνταν για την εισαγωγή των απαιτούμενων ειδών από το εξωτερικό, δηλαδή 40-50 ημέρες. Συνεπώς έπρεπε να δημιουργηθούν αποθέματα για 60 ημέρες για τον στρατό εκστρατείας. Η ΚΕΠΕΣ έπρεπε να διατηρεί στις αποθήκες της αποθέματα σταρίου για διάθεση προς τη Στρατιωτική Υπηρεσία για 50 ημέρες. Το σάρι έπρεπε να βρίσκεται κοντά στις πόλεις και παράλληλα να δημιουργηθούν αποθέματα αλεύρων σε κάποιες πόλεις για 15 ημέρες για τις ανάγκες των επιστρατευμένων. Ανάλογα σχέδια υπήρχαν και για τις άλλες κατηγορίες τροφίμων, προβλέποντας απόθεμα για 60 ημέρες. Όμως έως και τον Αύγουστο του 1940 δεν είχαν δημιουργηθεί αποθέματα, επειδή δεν είχαν εγκριθεί οι πιστώσεις. Για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση δημιουργήθηκαν στρατιωτικά πρατήρια οπλιτών με δάνειο από την εκάστοτε μονάδα, τα οποία εξασφάλισαν τρόφιμα για 12 ημέρες για τη φρουρά του στρατοπέδου. Τον Αύγουστο του 1940 εγκρίθηκε από το Υπουργείο Οικονομικών μια μικρή πίστωση για την αγορά τροφίμων και τη δημιουργία αποθεμάτων γενικής εφεδρείας. Όμως παραμονές του πολέμου είχαν δημιουργηθεί για τον στρατό εκστρατείας προμήθειες για 15-17 ημέρες. Ο στρατός προχώρησε στην αγορά και την επίταξη τροφίμων για να καλυφθούν οι αυξημένες ανάγκες της επιστράτευσης, έως ότου εισαχθούν τρόφιμα από το εξωτερικό, στερώντας τα από την εγχώρια αγορά. Οι ανάγκες του στρατού ήταν πιο σημαντικές.²⁷³

Ύστερα από την έκρηξη του πολέμου, το Υφυπουργείο Αγορανομίας καθυσύχασε τους πολίτες για την επάρκεια των τροφίμων. Όμως, παρά τις διαβεβαιώσεις του, εμφανίστηκαν άμεσα οι πρώτες ελλείψεις βασικών ειδών στην αγορά. Με εξαίρεση το ψωμί παντού παρατηρούνταν ελλείψεις και ουρές στα καταστήματα από πολίτες που περίμεναν στη σειρά τους για να προμηθευτούν τα τρόφιμα που τους αναλογούσαν. Ελάχιστες ήταν οι φορές που ο δικαιούχος αγόρασε όλα τα είδη, τα οποία είχαν ενταχθεί στο δελτίο. Συνήθως θα μάθαινε ποια από αυτά είναι διαθέσιμα στην ουρά του καταστήματος που θα πήγαινε. Αποτέλεσμα ήταν να αυξηθεί η ζήτηση αυτών των ειδών που δεν είχαν ενταχθεί στο δελτίο και να προκληθούν ελλείψεις και σε αυτά. Οι εφημερίδες της εποχής καλούσαν τον κόσμο να κάνει οικονομία. Η κυβέρνηση προκειμένου να αντιμετωπίσει την κατάσταση απαγόρευσε τη δημιουργία οικιακών αποθεμάτων και τις αγορές ποσοτήτων τροφίμων μεγαλύτερων των καθημερινών αναγκών των νοικοκυριών καθώς και την πώληση τροφίμων κατ' οίκον. Το πρόβλημα το απέδιδαν οι αρχές στην έλλειψη μεταφορικών μέσων λόγω της επιστράτευσης. Το Υφυπουργείο Αγορανομίας υποσχόταν στις 10 Νοεμβρίου ότι: «η σημειωθείσα από την ημέρα της επιστρατεύσεως ανωμαλία εις τον επισιτισμό της χώρας θα εκλείψει εντός εβδομάδος, επί πλέον δε θα βελτιωθεί και η

²⁷³ «Έχομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν υμίν το Υπουργείον ανέθεσεν εις την ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΕΤΑΙΡΙΑΝ ΕΞΑΓΩΓΗΣ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ τήν προμήθειαν τών ως κάτωθι ειδών τροφίμων, αναγκαϊούντων διά τήν διατροφήν τού Στρατεύματος, συνάψη τήν από 4^{ης} Δεκεμβρίου 1940 σύμβασιν διά συμπληρώματος αυτής 1) Ελαιών, 2)Ελαίου, 3) Κρομμύων, 4) Τομάτας πελτέ, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Επισιτισμού, φάκ. 26.3, αρ. πρ. 185816, «Επείγουσα διαταγή», 3/1/ 1941' Αλέξανδρος Παπάγος, ό. π., σσ. 187-189.

γενική επάρκεια των τροφίμων». Η κατάσταση δεν βελτιώθηκε με την αναχώρηση των επίστρατων για το μέτωπο. Ακόμη και το κρέας που αρχικά δεν είχε ενταχθεί στο σύστημα θα εντάσσονταν και αυτό. Η εφαρμογή του δελτίου θα επεκτείνονταν και στις επαρχιακές πόλεις προκειμένου να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα και να εξοικονομηθούν τρόφιμα. Η κατάσταση εξομαλύνθηκε με την έλευση των εισαγωγών από το εξωτερικό. Για να αντιμετωπιστούν οι ελλείψεις αποφασίσθηκε η παράλληλη εφαρμογή μόνο για την περιφέρεια της Αθήνας και του οικογενειακού δελτίου τον Φεβρουάριο του 1941. Αυτό θα διανέμονταν από τις ενορίες και δεν θα αντικαθιστούσε το ατομικό απλά θα κάθε οικογένεια θα παραλάμβανε μερικά είδη επιπλέον όπως το κρέας.²⁷⁴

Η κατάσταση επιδεινώθηκε εξαιτίας της εκρηκτικής ανόδου του τιμάριθμου λόγω του κόστους του πολέμου, η οποία προκάλεσε μεγάλες αυξήσεις όχι μόνο στα τρόφιμα που είχαν ενταχθεί στο δελτίο αλλά και σε αυτά που είχαν αφεθεί να κυκλοφορούν ελεύθερα παρά την εφαρμογή του μέτρου της διατίμησης. Στην Αθήνα ο τιμάριθμος στα είδη διατροφής για τους μήνες Οκτώβριο- Νοέμβριο αυξήθηκε κατά 5.4%. Η τιμή της πατάτας έφτασε τις 7,52 δραχμές την οκά από 6,2, η τιμή του κρέατος στις 49,50 δραχμές, τα μακαρόνια από τις 18,2 στις 23,93 δραχμές, των αυγών από 4,2 στις 6,02, του ελαιόλαδου από τις 44,6 στις 50,60. Σε έκθεση του ο Hugh Jones, στέλεχος του ΔΟΕ, από την Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1941 προς το Foreign Office επισήμανε ότι οι τιμές αυξάνονταν με ιλιγγιώδη ρυθμό. Όσον αφορά τα τρόφιμα, εκεί εντοπίζονταν μαζί με τα ρούχα οι μεγαλύτερες αυξήσεις, οι οποίες ήταν πιο μεγάλες από τον μέσο όρο των υπόλοιπων αγαθών. Οι ελλείψεις θα γίνονταν μεγαλύτερες λόγω της επίταξης των ζώων εργασίας από τον στρατό και της πτώσης της αγροτικής παραγωγής την επόμενη χρονιά. Η ενδεχόμενη θεραπεία σύμφωνα με τον Jones ήταν η αύξηση των εισαγωγών τροφίμων, η αναβολή της πληρωμής των επιτάξεων και η χορήγηση όσον το δυνατόν μεγαλύτερου διεθνούς δανείου.²⁷⁵

Δείκτης κόστους ζωής 1938-1940, άνοδος-πτώση				
	1938	1939	1940	
Ιανουάριος	+8.8	+4.9	+15.1	
Φεβρουάριος	-3.3	-12.3	+9.2	
Μάρτιος	-20.5	-2.9	+12.1	
Απρίλιος	-14.4	+0.1	+45.6	
Μάιος	-13.6	-2.7	+43.3	
Ιούνιος	-18.4	-4.6	+65.3	
Ιούλιος	-7.3	-14.4	+7.4	
Αύγουστος	+0.2	+0.5	+13.7	

²⁷⁴ *Ακρόπολις*, «Ανακοίνωσις δια την διανομήν τροφίμων. Θα παταχθούν οι παραβάται», 29/10/1940, *Ακρόπολις*, «Ανακοίνωσις δια την έλλειψιν κρέατος. Η ανωμαλία ζήτημα ημερών», 3/11/1940, *Ακρόπολις*, «Τα τρόφιμα», 10/11/1940, *Ακρόπολις*, «Νέα δελτία τροφίμων θα διανεμηθούν από αύριον Πέμπτην», 19/2/1941 *Πρωΐα*, «Ουδείς λόγος ανησυχίας δια την επάρκεια τροφίμων», 29/10/1940, *Η Πρωΐα*, «Τα δελτία τροφίμων των στρατευμένων», 1/11/1940· *Μακεδονία*, «Πλήρης η επάρκεια τροφίμων. Απαγορεύεται τυχόν παρακαταθήκη. Είναι αδικαιολόγητος ο πανικός», 29/10/1940, *Μακεδονία*, «Η διανομή κρέατος την Δευτέραν», 23/3/1941· *Η Βραδυνή*, «Αφθονία κρέατος εις την αγοράν. Ήρχισεν η διανομή», 7/12/1941· *Η Βραδυνή*, «Ζωηρότατη η κίνησις της αγοράς. Τα πολεμικά κάλανδα», 24/12/1940.

²⁷⁵ Οι μήνες Νοέμβριος και Δεκέμβριος δεν είχαν συμπληρωθεί στην έκθεση αλλά σύμφωνα με τον συντάκτη και αυτοί ήταν ανοδικοί, βλ. ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29847, R625, Currency situation in Greece, 27/1/ 1941· ΓΑΚ, Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, φάκ. 40, «Διακύμανσις των τιμών κατά τον μήνα Δεκέμβριον 1940 εν σχέσει προς τας τιμάς του προηγουμένου μηνός Νοεμβρίου», φάκ.42, «Διακύμανσις των τιμών εν Αθήναις κατά τον μήνα Δεκέμβριον 1940 εν σχέσει προς τας τιμάς του προηγουμένου μηνός Νοεμβρίου».

Σεπτέμβριος	+24.9	+26.1	+27.6
Οκτώβριος	+12.5	+33.3	+39.2
Νοέμβριος	-6.1	+10.1	-
Δεκέμβριος	-2.5	+10.2	-

Πίνακας 2.1, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29847, R625, Currency situation in Greece, 27 Ιανουαρίου 1941.

Η Ελλάδα δεν διέθετε ένα σύστημα πρόνοιας ανάλογο με αυτό των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Υπήρχαν πάρα πολλοί ηλικιωμένοι χωρίς σύνταξη και πολύτεκνες οικογένειες καθώς και άνεργοι. Επιπλέον με την έκρηξη του πολέμου ο οικοδομικός κλάδος γνώρισε σημαντική ύφεση αλλά και αρκετές επιχειρήσεις και βιομηχανίες προέβησαν σε μαζικές απολύσεις εργαζομένων, διογκώνοντας το φαινόμενο της ανεργίας ιδίως στα μεγάλα αστικά κέντρα. Δυσνητικά όλος αυτός ο κόσμος μπορούσε να στραφεί εναντίον στο καθεστώς του Μεταξά. Για να αντιμετωπίσει αυτό το πρόβλημα η δικτατορία του Μεταξά δεν προχώρησε σε έκτακτες παροχές τροφίμων, αλλά χρησιμοποίησε τα ήδη υπάρχοντα συσσίτια, είτε ήταν τα μαθητικά ή ιδιωτικών φορέων όπως του ΠΙΚΠΑ. Από εδώ και πέρα θα περνούσαν στον πλήρη έλεγχο του κράτους. Με την έναρξη του πολέμου και με τον αναγκαστικό νόμο 2716/1940 δημιουργήθηκε η Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων ως νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, η οποία αντικαθιστούσε την Κεντρική Επιτροπή Μαθητικών Συσσιτίων. Άνηκε στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Εθνικής Πρόνοιας. Πλέον αυτή θα είχε την ευθύνη της οργάνωσης, της λειτουργίας και της διοίκησης όλων των συσσιτίων, είτε αυτά ήταν μαθητικά ή λαϊκά. Όλη η υλικοτεχνική υποδομή, οι εγκαταστάσεις και τα ήδη υπάρχοντα συσσίτια του ΠΙΚΠΑ και της ΚΕΜΣ περιέρχονταν στη δικαιοδοσία της ΚΕΣ. Ομοίως όλα τα περιουσιακά στοιχεία της ΚΕΜΣ και οι καταθέσεις σε τράπεζες. Τα συσσίτια θα λειτουργούσαν όλη τη βδομάδα πλην των Κυριακών. Και εδώ, όπως έγινε στα εργοστασιακά συσσίτια, εκδόθηκαν για τους δικαιούχους διπλά δελτία και ίσχυαν ακριβώς τα ίδια με τους εργάτες. Όποιος θα έτρωγε στα λαϊκά συσσίτια έπρεπε να πληρώσει δύο δραχμές για τη μερίδα του. Μόνο τότε θα είχε δικαίωμα να την παραλάβει. Σε περίπτωση που αδυνατούσε να πληρώσει μπορούσε να ζητήσει την οικονομική αρωγή από διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Αν κάποιος δεν προσερχόταν σκόπιμα, επειδή δεν του άρεσε το φαγητό, διαγραφόταν από τον κατάλογο των εγγεγραμμένων. Θεωρητικά το όφελος για μια οικογένεια από τα συσσίτια ήταν ότι εξοικονομούσε το κόστος για την παρασκευή του γεύματος. Για την 4^η Αυγούστου ήταν ένας πολύ οικονομικός τρόπος για να αποφύγει πρόσθετες παροχές σε τρόφιμα.²⁷⁶

Στον Τύπο της εποχής παντού γίνονταν αναφορά για την επάρκεια τροφίμων, την αυτοσυγκράτηση των πολιτών αλλά και την πειθαρχία που επέδειξαν στα νέα μέτρα. Ο νέος πρωθυπουργός Ιωάννη Κορύζης την 9 Μαρτίου 1941, ύστερα από συνάντηση με εκπροσώπους των εργατών, παραδεχόταν ότι η εργατική τάξη είχε υποφέρει πιο πολύ απ' όλους, αλλά τίποτα δεν μπορούσε να κλονίσει το ηθικό των εργατών, οι οποίοι ήταν έτοιμοι να πεθάνουν παρά να σκλαβωθούν. Η λαϊκή δυσaráσκεια για την επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου δεν μπορούσε να εκφραστεί πολιτικά, επειδή τα αστικά προπολεμικά κόμματα απαγορεύθηκαν, η ηγεσία του

²⁷⁶A.N. 2716, «Περί οργάνωσης, λειτουργίας και διοικήσεως των συσσιτίων κατά τη διάρκεια της πολεμικής περιόδου», ΦΕΚ 442Α, 19/12/1940' ΚΕΣ, *Κανονισμός λειτουργίας συσσιτίων*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1940, σσ. 4-5, στο ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, αταξινόμητο υλικό' *Η Βραδυνή*, «Η νέα οργάνωσις των Λαϊκών Συσσιτίων», 24/12/1940' «Έμπαινε με αντικλείδι στα μαγαζιά και έκλεβε ό, τι του χρειαζόταν απολύτως για να συντηρή την οικογένειά του», 8/7/ 1940' *Πρωία*, ό. π.

Κομμουνιστικού Κόμματος φυλακίσθηκε και τα μέλη του στάλθηκαν στην εξορία, η Αριστερά βρισκόταν υπό καθεστώς διωγμού και παρανομίας και είχε εφαρμοσθεί ασφυκτική λογοκρισία. Ο ενθουσιασμός για τις νίκες του ελληνικού στρατού και η εκδίωξη του ιταλικού στην Αλβανία είχαν δημιουργήσει ένα πρωτόγνωρο κλίμα εθνικής ομοψυχίας. Στα μάτια του ελληνικού λαού οι θυσίες που έκανε φαινόταν ότι δεν πήγαιναν χαμένες. Όμως το άγρυπνο μάτι της 4^{ης} Αυγούστου μέσω τη ΕΟΝ κατέγραφε τη λανθάνουσα δυσφορία για τα νέα μέτρα. Τα μέλη της κατέγραφαν τη λαϊκή δυσaráσκεια από τους πολίτες στις ουρές τόσο των συνοικιακών μπακάλικων όσο και των μεγάλων και των κεντρικών αγορών της Αθήνας. Παντού ακούγονταν παράπονα για τις ελλείψεις, τις ουρές των παντοπωλείων, το πόσο άδικο ήταν το μέτρο των ίσων μερίδων προς όλους, τις ατασθαλίες, τα φαινόμενα κερδοσκοπίας και την ευνοιοκρατία ενώ τα μέλη της ΕΟΝ κατέγραφαν μια γενική δυσaráσκεια «[...] μη εκδηλουμένην καταφανώς». Ιδιαίτερα εκφράζονταν ανησυχίες τι θα γινόταν στην περίπτωση γερμανικής επίθεσης. Κλοπές καταστημάτων σημειώνονταν με στόχο όχι τα χρήματα αλλά τα τρόφιμα. Δεν έλλειψαν όμως και οι διαμαρτυρίες των καταστηματαρχών για το μέτρο της διατίμησης και τα πολύ χαμηλά περιθώρια κέρδους.²⁷⁷

Είχαν δημιουργηθεί οι συνθήκες για να ακμάσει η μαύρη αγορά. Ήδη από το καλοκαίρι του 1940 παρατηρούνταν αύξηση των τιμών των εισαγόμενων ειδών και εκτεταμένη νοθεία στα τρόφιμα, ειδικά αυτών που υπάγονταν στο δελτίο. Σάκοι που έπρεπε να είχαν ζάχαρη περιείχαν άμμο. Για να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο επιβλήθηκαν αυστηρές ποινές για τις περιπτώσεις νοθείας, κερδοσκοπίας, απόκρυψης και αποθεματισμού τροφίμων που προέβλεπαν την επιβολή προστίμων έως και 100.000 δραχμές, την αναστολή λειτουργίας του καταστήματος, τη δημοσιοποίηση των ονομάτων των παραβατών έως και τον εκτοπισμό του ένοχου για ένα έτος. Οι έμποροι ήταν υποχρεωμένοι να παραδίνουν καταστάσεις με τις ποσότητες ειδών που κατείχαν καθώς και τις τιμές που τα πωλούσαν. Οι καταναλωτές καλούνταν να στρατευθούν στην κυβερνητική εκστρατεία πάταξης της κερδοσκοπίας, καταγγέλλοντας τους παραβάτες. Η κυβέρνηση αναγκάστηκε τελικά να τροποποιήσει τη νομοθεσία με την εφαρμογή του Α.Ν. 2661 και την υπαγωγή των αγορανομικών εγκλημάτων στη δικαιοδοσία των Στρατοδικείων. Επιπλέον στις περιπτώσεις που αγοροπωλησίες ή η απόκρυψη αγαθών αποτελούσε αντικείμενο αγορανομικού εγκλήματος τότε θα δημεύονταν και θα περιέρχονταν στην κυριότητα του Υπουργείου Εθνικής Προνοίας. Ούτε αυτά τα μέτρα αστυνομικού τύπου ήταν ικανά να ανασχέσουν τις παραβάσεις. Η μαύρη αγορά ήξερε πολύ καλά να βρίσκει τρόπους να ελίσσεται. Από το ίδιο το Υφυπουργείο Αγορανομίας εκδίδονταν διατακτικές για να μεταφερθούν φασόλια από την επαρχία στην Αθήνα για σπορά.²⁷⁸

²⁷⁷ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29839, Address to Greek workers by M. Koryzis, 12 /5/1941· ΓΑΚ, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5, αρ. εγγρ. 2, 29/11/1940, αρ. εγγρ. 22, 4/11/1940, αρ. εγγρ. 73, 12/11/1940, αρ. εγγρ. 104, 17/11/1940.

²⁷⁸ «... αίτησιν των α/φών Η. κατοίκων Αθηνών ... Εγκρίνομεν την μεταφοράν 1.000 οκάδων φασολιών μαύρων προς σποράν εκ Μπάτσι Ανδρου εις Αθήνας», βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 24, αρ. εγγρ. 1, «Προς την Υποδ/σιν Χωρ/κης Ανδρου», 24/2/1941· Α.Ν. 2661, «Περί υπαγωγής των αγορανομικών εγκλημάτων εις τα Στρατοδικεία», ΦΕΚ 339Α, 22/10/1940, Α.Ν. 2661, «Περί υπαγωγής των αγορανομικών εγκλημάτων εις τα Στρατοδικεία», (αναδημοσίευση), ΦΕΚ 405Α, 26/11/1940, τ.1, αρ.422, Α.Ν. 2698, «Περί τροποποιήσεως του άρθρου 36 του Αγορανομικού Κώδικος», ΦΕΚ 422Α, 7/12/940· *Ακρόπολις*, «Επώλησαν εις ένα παντοπωλήν σάκκον πλήρη άμμου ως ζάχαριν», 19/10/1941· *Πρωΐα*, «Καταδίκαι αισχροκερδών», 20/10/1940, «Εξετοπίσθησαν δι' εν έτος 9 επαγγελματίαι και 11

Χάρη στην εφαρμογή όμως του δελτίου, παρά τις ελλείψεις και τις περικοπές στην κατανάλωση, αποφεύχθηκε μια επισιτιστική κρίση που θα μπορούσε να είχε προκαλέσει έναν λιμό με συνέπεια την αύξηση της θνησιμότητας. Αντίθετα η θνησιμότητα κυμάνθηκε στα ίδια ποσοστά με εκείνα της προηγούμενης χρονιάς. Όμως αυτή η επιτυχία επετεύχθη, επειδή ο πόλεμος είχε ξεσπάσει αμέσως μετά τον θερισμό οπότε υπήρχαν αρκετές προμήθειες από την εγχώρια παραγωγή καθώς και χάρη στις εισαγωγές τροφίμων από το εξωτερικό, οι οποίες ανανέωσαν τα εγχώρια αποθέματα και εξομάλυναν για βραχύβιο διάστημα τα προβλήματα των ελλείψεων. Από τους πρώτους μήνες του 1941 εισήχθησαν 198.000 τόνοι σταριού, 21.000 τόνοι άλλων σιτηρών, 6.000 τόνοι οσπρίων και 10.000 τόνοι ζάχαρης. Ενδιαφέρον προκαλούν οι θάνατοι που προκλήθηκαν από γαστρεντερολογικές παθήσεις. Αυτοί το δεύτερο εξάμηνο του 1940 αυξήθηκαν από 580 σε 892. Το πρόβλημα στην ελληνική περίπτωση είναι ότι παρά τις εισηγήσεις η δικτατορία του Μεταξά δεν προχώρησε στη δημιουργία αποθεμάτων για να αντιμετωπιστούν οι ελλείψεις, αν όχι σε μακροχρόνια βάση, τουλάχιστον έως την επόμενη σοδειά και βασίστηκε στις εισαγωγές. Η Ολλανδία βρισκόταν στον αντίποδα και είχε δημιουργήσει σημαντικά αποθέματα σταριού πριν ακόμη την είσοδό της στον πόλεμο. Το γεγονός ότι η συνθηκολόγηση έγινε Απρίλιο, εποχή που εξαντλούνταν τα αποθέματα της εγχώριας παραγωγής, ήταν κάτι που δεν θα έμενε δίχως συνέπειες.²⁷⁹

2.2 Η αγροτική παραγωγή του 1941 και το πρόβλημα της επάρκειας τροφίμων

Πρώτου η έρευνα επικεντρωθεί στις πολιτικές και τα μέτρα που υιοθέτησε η δωσιλογική κυβέρνηση του στρατηγού Τσολάκογλου για την αντιμετώπιση της πείνας και του επισιτιστικού προβλήματος είναι απαραίτητο να γίνει μια απόπειρα προσδιορισμού του μεγέθους της αγροτικής παραγωγής του 1941. Αρχικά, πρέπει να διερευνηθεί αν όντως οι επίσημες κρατικές εκτιμήσεις και οι στατιστικές, οι σύγχρονες και οι μεταπολεμικές, οι οποίες καταγράφουν κατακόρυφη πτώση της γεωργικής παραγωγής σε όλα τα προϊόντα διατροφής, ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα καθώς και αν συντρέχαν οι λόγοι αλλά και τα αίτια που επικαλούνταν οι υπηρεσίες της «Ελληνικής Πολιτείας», τα οποία οδήγησαν σε αυτήν τη μείωση. Επίσης πρέπει να διερευνηθεί σε ποια είδη υπήρχε η μεγαλύτερη ελάττωση και οι περισσότερες ελλείψεις καθώς και σε ποια υπήρχε επάρκεια ή και πλεόνασμα. Η έρευνα πρέπει να εξετάσει υπό ποιες προϋποθέσεις και αν η μειωμένη ελληνική παραγωγή του 1941, με κάποιους επιπλέον περιορισμούς στην ατομική κατανάλωση, μπορούσε να προσφέρει τις απαραίτητες θερμίδες για την επιβίωση του άμαχου πληθυσμού, ιδίως

ιδιώται διότι επώλησαν και ηγόρασαν ζάχαριν προς ενενήκοντα δραχμές κατ' οκάν», 23/10/ 1940, *Πρωΐα*, «Παραδειγματικά καταδίκαι του Αισχροδικείου» 25/10/1940.

²⁷⁹ Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la liberation. Rapport final de la Commission de Gestion pour les Secours en Grèce sous les auspices du Comité International de la Croix-Rouge*, ό. π., σ. 28· Vasilios Valaoras, *Some Effects of Famine on the Population of Greece*, στο: *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, Vol. 24, No. 3 (Jul., 1946) σ. 221· Ralf Futselaar, *Lard, lice and longevity. The standard of living in Occupied Denmark and the Netherlands, 1940-1945*, Amsterdam, Aksant Academic Publishers, 2008, σ. 69.

των πόλεων. Εν ολίγοις πρέπει να εξετασθεί σε ποιο βαθμό η πείνα του 1941-1942 οφείλεται σε ενδογενείς παράγοντες της ελληνικής γεωργίας, δηλαδή στην ανεπάρκεια της εγχώριας παραγωγής να θρέψει τον άμαχο πληθυσμό.

Σύμφωνα με τις επίσημες εκτιμήσεις, η αγροτική παραγωγή γνώρισε μεγάλη πτώση ήδη από το πρώτο έτος της κατοχής, το 1941. Στην έκθεση για τον υπολογισμό του ελληνικού ΑΕΠ τον Νοέμβριο του 1941 από τη γερμανοϊταλική επιτροπή των Barbarino - Bertroni σε συνεργασία με Έλληνες εμπειρογνώμονες, στελέχη κρατικών οργανισμών και καθηγητές, οι εκτιμήσεις για την παραγωγή ειδών που σχετίζονταν με τη διατροφή, όπως τα δημητριακά, ήταν αποκαρδιωτικές και δεν θύμιζαν σε τίποτα τη σταθερά ανοδική πορεία που είχε γνωρίσει τα προηγούμενα έτη. Όσον αφορά το σάρι, ενώ η παραγωγή του είχε φτάσει τους 904.000 τόνους το 1940 εκείνη του 1941 προβλεπόταν ότι θα υφίστατο δραματική μείωση περιοριζόμενη μόλις στους 450.000 τόνους, ύστερα από την αφαίρεση και της παραγωγής της Α. Μακεδονίας και της Δ. Θράκης, δηλαδή του 18,7% επί του συνόλου της εγχώριας παραγωγής, σύμφωνα με στοιχεία που προέρχονταν από την Αγροτική Τράπεζα. Σε αυτήν την εκτίμηση δεν περιλαμβανόταν η κρυφή παραγωγή, δηλαδή αυτή που κρατούσαν οι γεωργοί για να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες. Οι αντίστοιχες εκτιμήσεις των ιταλικών κατοχικών αρχών ανέβαζαν την παραγωγή σίτου του 1941 στους 500.000 τόνους, ποσότητα πολλή μικρότερη από τον μέσο όρο εκείνης των ετών 1934-1940, η οποία υπολογιζόταν από τους ίδιους στους 800.000 τόνους²⁸⁰. Σημαντική πτώση παρουσίαζε και η παραγωγή γεώμηλων. Στα προϊόντα δενδροκομίας, τα αμπέλια και τις σταφίδες, αν και δεν υπήρξε μείωση στην καλλιεργούμενη έκταση, η παραγωγή όμως ήταν ελαττωμένη κατά 30%. Η ελαιοπαραγωγή, αν και δεν θα παρουσίαζε πτώση, θα κατέγραφε σημαντική μείωση στην παραγωγή ελαιόλαδου.²⁸¹

Οι λόγοι στους οποίους αποδιδόταν η πτώση στην παραγωγή σιτηρών ήταν ότι δεν είχε καταστεί δυνατό να ολοκληρωθεί η σπορά της γης εξαιτίας της κήρυξης του πολέμου τον Οκτώβριο του 1940, της επιστράτευσης του ανθρώπινου αγροτικού δυναμικού και της επίταξης των ζώων εργασίας, τις κακές κλιματολογικές συνθήκες καθώς και την απόσπαση της Α. Μακεδονίας και Δ. Θράκης από την Βουλγαρία. Η μείωση της καλλιεργούμενης έκτασης υπολογιζόταν ότι είχε φτάσει το 25%. Το ποσοστό αυτό ανέβαινε στο 30%, σύμφωνα με το ίδιο πόρισμα εξαιτίας και της χαμηλής αποδοτικότητας της γης λόγω της εκτεταμένης ξηρασίας. Η μείωση λόγω της εντονότερης ξηρασίας ήταν μεγαλύτερη στη νότια Ελλάδα. Σε αυτό το ποσοστό πρέπει να προστεθεί άλλο ένα 15% ύστερα από την απώλεια της Α. Μακεδονίας και της Δ. Θράκης. Αν προσθέσουμε τους δύο αυτούς αριθμούς, η μείωση στην

²⁸⁰ Οι ιταλικές εκτιμήσεις σχετικά με τη σιτοπαραγωγή του 1941 παρατίθενται στο: Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων... Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 198.

²⁸¹ Την Επιτροπή που συνέταξε την έκθεση με τις παρατηρήσεις σχετικά με τον υπολογισμό του ελληνικού ΑΕΠ την αποτελούσαν οι Δ. Σάντης, διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, Σπ. Χατζηκυριάκος, γενικός γραμματέας της ΤτΕ, οι Κυριακός, Σαουνάτσος, Κυρκιλίτης, στελέχη της ΤτΕ, Αθανάσιος Σμπαρούνης, γενικός διευθυντής του Υπουργείου Οικονομικών, Σαραντόπουλος από το Πολιτικό γραφείο του Τσολάκογλου, οι καθηγητές, Ζολώτας, Σιδέρης, Αγγελόπουλος, Πίνδος, Ευελπίδης, ΕΛΙΑ, Αρχείο Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου, φάκ. 3.2, «Υπόμνημα επί της Οικονομικής και Δημοσιοοικονομικής Καταστάσεως της Ελλάδος» (χωρίς ημερομηνία), «Παρατηρήσεις επί του υπολογισμού του εθνικού εισοδήματος της Ελλάδος του περιεχομένου εν τω υπομνήματι» (Νοέμβριος 1941)· Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.2, Παρατηρήσεις επί του υπολογισμού του εθνικού εισοδήματος της Ελλάδος του περιεχομένου εν τω υπομνήματι» (Νοέμβριος 1941)· Αθανάσιος Σμπαρούνης, *Μελέται και αναμνήσεις εκ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθήνα, 1950, σσ. 54-55.

καλλιεργούμενη έκταση έφτασε το 45%! Επιπλέον σε καλλιέργειες όπως τα γεώμηλα η πτώση οφειλόταν στην έλλειψη σπόρων που εισάγονταν από την Κύπρο προπολεμικά, στην έλλειψη καυσίμων για την άρδευση τους καθώς και εξαιτίας της πρόωρης συγκομιδής για τις διατροφικές ανάγκες του λαού και του φόβου μήπως κλαπούν από αυτούς που αντιμετώπιζαν πρόβλημα επιβίωσης. Στα είδη δένδροκομίας, τα αμπέλια και τις σταφίδες η αιτία της κακής σοδειάς ήταν η ξηρασία, οι ασθένειες και η έλλειψη λιπασμάτων ενώ στο ελαιόλαδο ήταν η έλλειψη των μεταφορικών μέσων για να μεταφερθούν οι ελιές αλλά και των καυσίμων για τη λειτουργία των ελαιοτριβείων.²⁸²

Η κατάσταση στην κτηνοτροφία δεν παρουσίαζε καλύτερη εικόνα. Το ζωικό κεφάλαιο δεν είχε μείνει ανεπηρέαστο από τις συνέπειες του πολέμου. Μεγάλη μείωση παρουσίαζε ο πληθυσμός των ιπποειδών και των βοειδών. Στα ιπποειδή είχε φτάσει το 25% εξαιτίας των επιτάξεων για τις ανάγκες του ελληνικού στρατού και των κατοχικών στρατευμάτων. Η απώλεια των βουλγαροκρατούμενων εδαφών προκάλεσε μια επιπλέον ελάττωση της τάξης του 25%. Η μείωση θα συνεχιζόταν λόγω της σφαγής τους από τους ιδιοκτήτες τους εξαιτίας της έλλειψης ζωοτροφών και του υποσιτισμού τους. Μόνο στην περιφέρεια της πρωτεύουσας είχαν σφαχθεί 8.000 από τις 20.000 γαλακτοφόρες αγελάδες ενώ η απόδοση γάλατος των υπόλοιπων ήταν πολλή χαμηλή λόγω της κακής διατροφής τους. Από τα ιπποειδή (άλογα, μουλάρια) 200.000, δηλαδή το 40%, είχε επιταχθεί για τις ανάγκες του ελληνικού στρατού. Επιπλέον το 50% των αιγών είχε σφαχθεί μεταξύ 1939-1941 εξαιτίας των απαγορεύσεων της βοσκής. Αντίθετα η κατάσταση στα αμνοερίφια ήταν κάπως καλύτερη με τη μείωση να φτάνει το 12% λόγω της απώλειας της Α. Μακεδονίας και της Δ. Θράκης. Ως συνέπεια των παραπάνω προβλεπόταν ραγδαία ελάττωση στην παραγωγή τυροκομικών προϊόντων που θα έφτανε στο 65% της παραγωγής του 1939, ειδικότερα στα τυριά και στο βούτυρο που παράγονταν από γάλα αιγοπροβάτων. Η δε αλιεία και το κυνήγι θα αντιμετώπιζε ανάλογα προβλήματα δεδομένων των ελλείψεων στα καύσιμα και των απαγορεύσεων από τους κατακτητές σε ορισμένες περιοχές.²⁸³

Στον επίσημο απολογισμό της Αγροτικής Τράπεζας για το έτος 1941, καταγράφεται μια ανάλογη εικόνα συρρίκνωσης της ελληνικής γεωργίας. Χαρακτηριστικά η καλλιεργούμενη έκταση των δημητριακών είχε περιοριστεί στα 12.480.000 στρέμματα αντί για 15.633.189 το 1939-40. Μέχρι τον Δεκέμβριο του 1940 είχαν σπαρθεί μόνο 8.500.000 στρέμματα με σάρι έναντι 10.461.059 το 1939, 1.200.000 με βρόμη αντί 1.616.440, 1.750.000 κριθάρι αντί 2.215.701, 560.000 σίκαλη αντί 665.109, 470.000 σμίγος αντί 674.880. Η παραγωγή σταριού είχε φτάσει τους 200.000 τόνους στις βουλγαροκρατούμενες περιοχές ενώ είχε περιοριστεί στους 450.000 τόνους για την υπόλοιπη Ελλάδα. Και αυτή η έκθεση θεωρούσε ως κύρια αιτία της μείωσης της καλλιεργούμενης έκτασης της γης και της πτώσης της παραγωγής την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, τις πολεμικές συγκρούσεις, τη ξηρασία καθώς και τη βεβιασμένη καλλιέργεια. Ωστόσο ο απολογισμός αυτός της Αγροτικής Τράπεζας περιλάμβανε αρκετά κενά αλλά και αντιφάσεις που εγείρουν πολλά ερωτηματικά σχετικά με την αξιοπιστία του. Ενώ αναφέρεται αρχικά στα αίτια της μειωμένης παραγωγής για την καλλιεργητική χρήση 1940 -1941, σε άλλο σημείο αναφέρει ότι η σπορά ολοκληρώθηκε έστω και με καθυστέρηση στο μεγαλύτερο μέρος της και σε κάποιες περιπτώσεις διήρκεσε μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1941.

²⁸² Ο. π.

²⁸³ Ο. π.

Επιπλέον αν και επισημαίνονται οι δυσμενείς επιπτώσεις της ξηρασίας στην καλλιέργεια του σταριού, στη συνέχεια η έκθεση τονίζει πόσο ωφέλιμες ήταν οι βροχοπτώσεις του Νοεμβρίου του 1940 στις εργασίες όπως η σπορά. Στην παραγωγή σταφυλιών και σταφίδων, αν και ο απολογισμός της Αγροτικής καταγράφει μείωση, δεν αναφέρει καν ούτε το ποσοστό. Σε είδη όπως ο αραβόσιτος, η καλλιέργεια του οποίου επεκτάθηκε σε βάρος του καπνού και του βαμβακιού, δεν παρατίθενται στοιχεία για το ακριβές μέγεθος της παραγωγής του καθώς και σε άλλα είδη όπως το ελαιόλαδο, τα φρούτα, τα γεώμηλα. Αντίθετα στην κτηνοτροφία, με εξαίρεση τις απώλειες στα ζώα εργασίας λόγω του πολέμου, οι εκτιμήσεις για την κατηγορία των αιγοπροβάτων ήταν εξαιρετικές λόγω των καλών κλιματολογικών συνθηκών. Εντύπωση προκαλούν οι στρογγυλοί αριθμοί, δηλαδή ότι καλλιεργήθηκαν 8.500.000 στρέμματα με σάρι το 1940 αντί 10.461.059 το 1939 ή 1.200.000 στρέμματα βρόμη αντί 1.616.440 το 1939. Όλες οι παραπάνω αντιθέσεις, όμως, δείχνουν ότι ο υπολογισμός της αγροτικής παραγωγής από τους κρατικούς φορείς ήταν απόρροια είτε απλών εκτιμήσεων είτε υποθέσεων ή το αποτέλεσμα υπολογισμών που βασιζόταν στον μέσο όρο των προηγούμενων ετών και όχι μιας πλήρους και εμπεριστατωμένης καταγραφής του εθνικού αγροτικού προϊόντος.²⁸⁴

Την εκτίμηση περί κατάρρευσης της αγροτικής παραγωγής ήδη από το πρώτο έτος της Κατοχής την υιοθέτησε και η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση αλλά και οι διεθνείς οργανισμοί όπως το Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού. Ήταν ένα από τα σημαντικότερα επιχειρήματα των εκκλήσεων και υπομνημάτων της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης προς τις Συμμαχικές κυβερνήσεις για να πεισθούν και να συναινέσουν στην αποστολή επισιτιστικής βοήθειας στην κατοχική Ελλάδα. Ο Εμμανουήλ Τσουδερός τόνιζε τον Φεβρουάριο του 1942 ότι οι ανάγκες για εισαγωγές σιτηρών ήταν μεγαλύτερες από τις προπολεμικές εξαιτίας της καθίζησης της παραγωγής. Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, υπουργός των Οικονομικών της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, στο υπόμνημα του σχετικά με την κατοχική αγροτική παραγωγή προς τη βρετανική κυβέρνηση το 1943, παρουσίαζε την εικόνα μιας γεωργίας πλήρως αποδιοργανωμένης της οποίας το προϊόν χρόνο με τον χρόνο έφθινε αρχής γενομένης από το οικονομικό έτος του 1940-41. Οι ελλείψεις δεν περιορίζονταν πλέον μόνο στα δημητριακά, τα οποία η Ελλάδα εισήγαγε προπολεμικά από το εξωτερικό, αλλά και στα όσπρια και τα γεώμηλα, στα οποία υπήρχε σχετική επάρκεια, αλλά και σε αυτά που υπήρχε πλεόνασμα και γίνονταν εξαγωγές, όπως το ελαιόλαδο, οι ελιές και οι σταφίδες.²⁸⁵

Εκτιμήσεις Εξόριστης Ελληνικής κυβέρνησης για την αγροτική παραγωγή του 1941					
Είδος	Μέσος όρος	Παραγωγή 1941	Παραγωγή 1941	Σύνολο	Μείωση στην

²⁸⁴ Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Ιστορικό Αρχείο Αγροτικής Τράπεζας, Αγροτική Τράπεζα, Απολογισμός και έκθεσις της διοικήσεως επί των πεπραγμένων του έτους 1941, Αθήνα, Αγροτική Τράπεζα, 1942, σσ. 5-6· Γιάννης Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*, Αθήνα, Ασίνη, 2014, σ. 38.

²⁸⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ.1, αρ. εγγρ. 023, «Περί της επισιτιστικής κατάστασης εν Ελλάδι», Λονδίνο 20/2/1942· Αρχείο Κυβέρνησης Μέσης Ανατολής, «Έκθεσις επί της γεωργικής παραγωγής εν Ελλάδι», Λονδίνο Φεβρουάριος 1943', ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών, FO 371/32701, R 3014, Report of Agricultural production in Greece, Απρίλιος 1943.

	1935-37	(ιταλογερμανοκρατούμ ενη ζώνη)	βουλγαροκρατούμ ενη ζώνη		παραγωγή σχέση με τον μ.ο 1935-37
Στάρι	696.40 0	450.000	108.000	558.000	20%
Δημητριακά(αραβόσιτος, κριθάρι, βρόμη, σμίγος)	474.80 0	200.000	36.000	236.000	64%
Όσπρια	74.500	30.000	4.000	34.000	55%
Πατάτες	142.00 0	100.000	9.200	109.200	23%
Ελαιόλαδο	?	84.000	-	84.000	
Βρώσιμες ελιές	?	20.000	-	20.000	
Σταφίδες (κορινθιακή, σουλτανίνα,	?	80.000	-	80.000	50%
Γάλα	272.00 0	-	-	-	-
Τυρί	61.000	-	-	-	-
Βούτυρο	6.000	-	-	-	-
Αυγά	30.000	-	-	-	-
Κρέας	117.00 0	-	-	-	-

Πίνακας 2.2, πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο Κυβέρνησης Μέσης Ανατολής, φάκ. 1, «Έκθεσις επί της γεωργικής παραγωγής εν Ελλάδι», Λονδίνο Φεβρουάριος' KEINE, Ακαδημία Αθηνών, FO 371/32701, R 3014, Report of Agricultural production in Greece, Απρίλιος 1943.

Αλλά και η παλαιότερη ελληνική ιστοριογραφία ασπάσθηκε την ίδια άποψη. Ο Δημήτριος Μαγκριώτης, βασιζόμενος στη μεταπολεμική έκθεση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για τα έτη 1941-1945, εκτίμησε τον μέσο όρο της παραγωγής σίτου σε 390.000 τόνους για τα έτη 1941-1944, την παραγωγή ελαιόλαδου να έχει μειωθεί στους 89.000, την παραγωγή σταφίδας στους 98.000 το 1941. Ανάλογη πτώση θεωρεί ότι υπέστη και η κτηνοτροφία και η αλιεία. Ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης στη μελέτη του υπολόγισε ότι η παραγωγή των δημητριακών την περίοδο 1941-1944 ελαττώθηκε κατά 40%, των οσπρίων 36%, του ελαιόλαδου 16%, των βρώσιμων ελιών %, της σταφίδας 66%, των σταφυλιών 66%. Ο Αναστάσιος Μπακάλμπασης υπολόγισε τη σοδειά σταριού του 1941 στους 566.000 τόνους ωστόσο για τα άλλα είδη όπως τα όσπρια, το καλαμπόκι, τα γεώμηλα, τη σταφίδα και το ελαιόλαδο οι αριθμοί που παραθέτει δείχνουν κατακόρυφη πτώση. Ο Stephen G. Xydis, αφού παραθέτει και αυτός αντίστοιχα στοιχεία μιας γεωργίας σε κατάσταση ύφεσης, επισήμανε τις αρνητικές συνέπειες στο βιοτικό επίπεδο του άμαχου πληθυσμού δεδομένου ότι από αυτή τη μειωμένη παραγωγή τροφοδοτούνταν και τρεις στρατοί. Ο Bengt Helger, μέλος της αποστολής του σουηδικού Ερυθρού Σταυρού, στη μεταπολεμική έκθεσή του για το έργο της ΕΔΒΕ, υιοθέτησε τις επίσημες εκτιμήσεις για την παραγωγή.²⁸⁶

Γεωργική παραγωγή 1941 βασιζόμενη σε κρατικές εκτιμήσεις		
Είδος καλλιέργειας	Μέσος όρος 1937-1940	Εκτιμώμενη 1941
Σιτάρι	901.710	566.000
Κριθάρι	206.470	122.000

²⁸⁶ Δημητρίου Μαγκριώτη, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής, 1941-1944*, Αθήνα, 1949, σ. 47-51' Κωνσταντίνου Δοξιάδη, *Αι θυσίαι της Ελλάδος στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, 1946, σσ. 29-32' Stephen G. Xydis, *The economy and finances of Greece under occupation*, Νέα Υόρκη, Greek government office of information, 1945, σσ. 4-12.

Σμίγος	49.600	28.000
Βρόμη	138.000	112.000
Αραβόσιτος	251.300	161.000
Σίκαλη	56.785	35.000
Όσπρια	88.380	35.000
Καπνός	55.954	12.000
Βαμβάκι	49.965	19.550
Γεώμηλα	176.575	142.700
Γλεύκος	337.320	330.300
Κορινθιακή σταφίδα	120.175	87.400
Σουλτανίνα	33.150	19.580
Ελαιόλαδο	137.780	89.600

***Οι αριθμοί για το έτος 1941 όπως σημειώνει ο συντάκτης του πίνακα Αναστάσιος Μπακάλμπασης δεν προέρχονται από κάποια επίσημη κρατική απογραφή αλλά από πληροφορίες και συμπεράσματα αρμόδιων κρατικών αρχών. Μέσα σε αυτόν το πίνακα δεν περιλαμβάνονται στοιχεία για την Α. Μακεδονία και την Δ. Θράκη και τα Ιόνια Νησιά αλλά και για κάποιες κατηγορίες οσπρίων.**

Πίνακας 2.3, πηγή, Αναστάσιος Μπακάλμπασης, *Η Οικονομία της Ελλάδος και η Οργανωμένη Ιδιωτική Πρωτοβουλία κατά την Περίοδο της Κατοχής, 1941-1944*, σ.31.

Όμως παρά τις καταθλιπτικές επίσημες κρατικές στατιστικές, άλλες εκτιμήσεις ακόμη και κρατικών αξιωματούχων και σύγχρονες με την εποχή μαρτυρίες από την ελληνική ύπαιθρο υποστήριζαν το αντίθετο και μιλούσαν για επάρκεια σε πάρα πολλά είδη τροφίμων, τουλάχιστον στην ηπειρωτική χώρα. Ο Κωνσταντίνος Τζωρτζόπουλος, διευθυντής της Αγροτικής Τράπεζας, σε έκθεση του τον Ιούλιο του 1941, αφού επισήμανε την κρισιμότητα της επισιτιστικής κατάστασης, ανέφερε ότι η εντύπωση που είχε καλλιεργηθεί, δηλαδή μιας εγχώριας παραγωγής ανεπαρκούς να καλύψει έστω και τις στοιχειώδεις επισιτιστικές ανάγκες, όχι μόνο δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, αλλά παρά τις σημαντικές ελλείψεις σε κάποια είδη σε άλλα υπήρχε «όχι απλώς επάρκειαν αλλά υπερεπάρκειαν». Η δασκάλα από το χωριό Γέραλη στη Βοιωτία τον Ιανουάριο του 1942 στο γράμμα της προς το Υπουργείο Επισιτισμού, ενώ ανέφερε τις δυσκολίες επιβίωσης που αντιμετώπιζε, περιέγραφε παράλληλα μια κοινωνία αφθονίας λέγοντας ότι: «ευρίσκομαι εις πλούσιον χωρίον διδασκάλισσα – διότι παράγει άφθονα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα». «...Εδώ έχουμε απ' όλα, βούτυρο, λάδι, σαπούνι, κρέας, γάλα, φασόλια, φακές», έγραφε ένας γεωργός από τη Μακεδονία στο γράμμα του προς τον Φίλιππο Δραγούμη τον Σεπτέμβριο του 1941. Ο Emil Sandstrom, ο Σουηδός πρόεδρος της ΕΔΒΕ, θα επιβεβαίωνε ότι αυτές οι εκτιμήσεις και οι μαρτυρίες δεν ήταν απλοί προσωπικοί ισχυρισμοί. Σε υπόμνημά του προς το σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών σχετικά με την παραγωγή σταριού του 1942 επισήμανε ότι ο υπολογισμός της δεν ήταν αποτέλεσμα απογραφής, αλλά γινόταν υποθετικά βάσει της ποσότητας την οποία είχε καταφέρει να συλλέξει το ελληνικό κατοχικό κράτος. Εν ολίγοις όταν ο Κυριάκος Βαρβαρέσος στο υπόμνημα του προς την αγγλική κυβέρνηση παρουσίαζε την εικόνα μιας γεωργίας που ήδη από το 1941 δεν ήταν αυτάρκης όχι μόνο στο σάρι αλλά και σε είδη όπως το ελαιόλαδο δεν το έκανε επειδή θεωρούσε αξιόπιστες τις επίσημες κρατικές εκθέσεις, αλλά για να στηρίξει το αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης για την αύξηση και την επέκταση της επισιτιστικής βοήθειας και σε άλλα είδη. Ακόμη και ο δρ. F. Overcott, τον οποίο η «Ελληνική Πολιτεία» έπρεπε να κρατά ενήμερο για το σύνολο της επισιτιστικής

πολιτικής της, υποστήριξε ότι ουδέποτε αποδείχτηκε ότι υπήρξε συρρίκνωση της σοδειάς της τάξης του 40-50%.²⁸⁷

Σήμερα, όμως, η ιστορική έρευνα έχει προχωρήσει τόσο ώστε η σύγχρονη ιστοριογραφία να μην αποδέχεται ως εντελώς αξιόπιστες τις επίσημες στατιστικές της «Ελληνικής Πολιτείας» και να αμφισβητεί την άποψη της καθολικής κατάρρευσης της αγροτικής παραγωγής σε όλα ανεξαιρέτως τα είδη διατροφής και της ανεπάρκειας της ελληνικής γεωργίας να παρέχει τα απαραίτητα τρόφιμα που θα εξασφάλιζαν έστω τις ελάχιστες αναγκαίες θερμίδες για την ανθρώπινη επιβίωση. Ο Γιώργος Μαργαρίτης θεωρεί ότι η παραγωγή του 1941 ναι μεν ήταν μια κακή σοδειά αλλά, προτού αποδοθεί στη μείωση της η αποκλειστική ευθύνη για την πείνα, πρέπει τα αγροτικά προϊόντα να χωριστούν σε διαφορετικές κατηγορίες και να διερευνηθεί σε ποιον βαθμό οι ελλείψεις ήταν απόρροια της ανεπάρκειας της εγχώριας παραγωγής ή της αποτυχίας των κρατικών μηχανισμών να τη συλλέξουν και να τη διανείμουν στον άμαχο πληθυσμό. Ο Mark Mazower υπολογίζει τη μείωση στο 15-30% σε σχέση με την προπολεμική παραγωγή και υποστηρίζει πως ακόμη και αυτή η ποσότητα επαρκούσε για να επιβιώσει ο άμαχος πληθυσμός υπό την προϋπόθεση ότι η ελληνική κατοχική κυβέρνηση θα κατόρθωνε να συλλέξει τη σιτοπαραγωγή και να τη διανείμει με το δελτίο. Η Βιολέτα Χιονίδου βασιζόμενη σε αγγλικές πηγές αλλά και μαρτυρίες που συνέλλεξε από τα νησιά του Β. Αιγαίου απέδειξε ότι η τοπική παραγωγή του 1941 πλησίαζε τα προπολεμικά επίπεδα και οι κάτοικοι εκμεταλλεύονταν ήδη πριν τον πόλεμο όσο μπορούσαν τη διαθέσιμη γη για να σπείρουν πατάτες ή όσπρια.²⁸⁸

Το φαινόμενο της απότομης μείωσης της αγροτικής παραγωγής ήδη από το πρώτο έτος της Κατοχής δεν είναι μόνο ελληνικό φαινόμενο, αλλά παρατηρείται και στις οικονομίες άλλων κατεχόμενων χωρών όπως της Γαλλίας, του Βελγίου και της Πολωνίας. Το ερώτημα που πρέπει να διερευνηθεί, πέρα από το ποιο ποσοστό αντιπροσωπεύει η κρυφή παραγωγή, δηλαδή αυτή που οι αγρότες απέφευγαν να δηλώσουν ή οι κρατικοί μηχανισμοί δεν κατόρθωσαν να καταγράψουν, είναι ποιο ήταν το ακριβές επίπεδο της αγροτικής παραγωγής του 1941. Όσον αφορά την τελευταία διεθνώς υπάρχουν οικονομικά μοντέλα που αποπειρώνται να την υπολογίσουν. Οι Hein Klemman και Sergei Kudryashov, στη μελέτη που επιμελήθηκαν για τις οικονομίες των κατεχόμενων χωρών της Ευρώπης, υπολογίζουν ότι το ελληνικό ΑΕΠ στα 1941 φτάνει στο 82% του προπολεμικού και η κρυφή παραγωγή για όλους τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας φτάνει το 10%, Στην έρευνα των Robert Baro και Jose Ursua το ελληνικό ΑΕΠ μειώθηκε στο 59% για το 1941 σε σχέση με το 1938. Ένα από τα προβλήματα του υπολογισμού της κρυφής οικονομίας είναι ότι απαιτεί

²⁸⁷ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F7, «Το επισιτιστικόν πρόβλημα» Ιούλιος 1941· Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φάκ.59, αρ. εγγρ. 61, 29- 9-1941· ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 30, α. π. 1144, 15/1/1942· ΓΑΚ, Αρχείο Μέσης Ανατολής, φάκ. 1, «Έκθεσις επί της γεωργικής παραγωγής εν Ελλάδι», Λονδίνο Φεβρουάριος· ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 52.3, «Aide- Memoire regarding increased food import to Greece», Στοκχόλμη 18/12/1943· ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών, FO 371/32701, R 3014, ό. π., ΓΑΚ, Υπουργείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 100, «Διαταγή προς τας διευθύνσεις και Υπηρεσίας του Υπουργείου», 13 Μαΐου 1941· Θανάσης Γκιούρας, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, (επ.) *Κατοχή-Ναζισμός και ελληνική οικονομία*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2015, σ. 348· Βασίλης Μανουσάκης (επ.), «Στο νότιο προπύργιο του Ράιχ». Ο απολογιστικός φάκελος του γερμανικού οικονομικού επιτελείου για την Ελλάδα της Κατοχής, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2019, σ. 305.

²⁸⁸ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1993, σ. 66-67· Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, ό. π.*, σ. 52· Βιολέτα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2011, σσ. 85-87.

αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία και οικονομική σταθερότητα, πράγμα δύσκολο σε συνθήκες πολέμου. Ο Βασίλης Μανουσάκης χρησιμοποιώντας και έχοντας ως αφετηρία τους υπολογισμούς των Κωστελένου, Βασιλείου, Κουνάρη, Πετμεζά, και Σφακιανάκη για το ελληνικό ΑΕΠ, υπολογίζει ότι η συνολικά αξία της παραγωγής του πρωτογενούς τομέα του ελληνικού ΑΕΠ (τρόφιμα, εδώδιμα φυτά, κτηνοτροφία βιομηχανικές καλλιέργειες, ορυκτά, δάση) έφτασε το 67-68% αυτής του 1938. Εμείς στην παρούσα μελέτη θα προσπαθήσουμε χρησιμοποιώντας κάποιες υποθέσεις (educational guess) να δούμε αν όντως ισχύουν στην ελληνική περίπτωση όλοι αυτοί οι αρνητικοί παρονομαστές που οδήγησαν στην κατάρρευση την παραγωγή τροφίμων αλλά και να εξετάσουμε ανά κατηγορία κατά πόσο τα είδη που παρήγαγε η ελληνική γεωργία μπορούσαν να παρέχουν τις απαιτούμενες θερμίδες ή να υποκαταστήσουν άλλα.²⁸⁹

Καταρχάς με εξαίρεση ορισμένες μόνο ορεινές περιοχές της Ηπείρου, της Μακεδονίας και την Κρήτη δεν είχαν διεξαχθεί μάχες στο ελληνικό έδαφος. Ο εξάμηνος πόλεμος με την Ιταλία στο μεγαλύτερο μέρος του διεξάχθηκε στο έδαφος της Αλβανίας. Οι πλούσιοι κάμποι της Μακεδονίας δεν είχαν γνωρίσει καταστροφές κατά τη διάρκεια του εξάμηνου πολέμου της Ελλάδας με την Ιταλία. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις με τη Γερμανία την άνοιξη του 1941 ήταν ολιγοήμερες και διεξήχθησαν σε μια περιορισμένη γεωγραφικά ζώνη και δεν έλαβαν χώρα πάνω σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Το ίδιο συνέβη και στην Κρήτη. Το βρετανικό εκστρατευτικό σώμα είχε καλύψει τις ανάγκες του από δικές του προμήθειες και όχι από προϊόντα της ελληνικής παραγωγής.²⁹⁰

Αυτή η απότομα μεγάλη πτώση της αγροτικής παραγωγής σε διάστημα μερικών μόνο μηνών εγείρει ερωτήματα σχετικά με τα αίτια της αλλά και την αξιοπιστία των επίσημων κρατικών εκθέσεων. Οι παραπάνω υπολογισμοί δεν έγιναν σε καιρό ειρήνης, αλλά όταν η κατάκτηση του ελλαδικού χώρου είχε ολοκληρωθεί και η χώρα είχε διαιρεθεί σε τρεις διαφορετικές ζώνες κατοχής, τη γερμανική την ιταλική και τη βουλγάρικη. Οι υπηρεσίες του κατοχικού ελληνικού κράτους είχαν πρόβλημα στην πρόσβαση σε στοιχεία και πληροφορίες, σχετικά με την οικονομία της ελληνικής υπαίθρου, στους συνεταιρισμούς και τα παραρτήματα κρατικών οργανισμών στις διάφορες περιφέρειες. Οι δε υπάλληλοι δεν είχαν ιδιαίτερο λόγο ή κίνητρο να είναι σχολαστικοί στους υπολογισμούς και στις εκτιμήσεις τους, ούτε οι αγρότες ήταν πρόθυμοι να αποκαλύψουν το πραγματικό μέγεθος της παραγωγής τους από τον φόβο της φορολόγησης ή της επιτάξης των προϊόντων τους. Συνήθως, όπως συνέβαινε και σε άλλες χώρες της κατεχόμενης Ευρώπης, θα προφασίζονταν ότι δεν είχαν προλάβει να καλλιεργήσουν τα χωράφια, τους έλλειπαν τα καύσιμα, τα λιπάσματα ή τα ζώα εργασίας καθώς και ότι είχαν αντιμετωπίσει πρόβλημα με κάποια ασθένεια. Το κατοχικό ελληνικό κράτος δεν είχε προλάβει να στελεχωσει οργανισμούς, όπως οι συνεταιρισμοί, με αξιωματικούς του στρατού για να ασκεί στενότερο έλεγχο. Ούτε οι κατακτητές είχαν δημιουργήσει ακόμη παράλληλους μηχανισμούς ελέγχου, δεδομένου ότι βρίσκονταν στη φάση της εγκατάστασης των στρατευμάτων τους. Επιπλέον ήταν η πρώτη περίοδος της Κατοχής και αυτό που τους ενδιέφερε ήταν η

²⁸⁹ Όσον αφορά την ανάλυση σχετικά με την αξιοπιστία διαφορετικών σύγχρονων μελετών σχετικά με το ελληνικό ΑΕΠ, βλ. Βασίλης Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1940-1944)*, ό. π., σσ. 505-515· Hein Kleeman, Sergei Kudrashion, *Occupied Economies. An Economic History of Nazi Occupied Europe, 1939-45*, Νέα Υόρκη, Berg, 2012, σσ. 312-356.

²⁹⁰ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων...*, ό. π., σ. 197.

κατοχύρωση όσον το δυνατό μεγαλύτερου μεριδίου λείας. Η περίοδος ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στις πολεμικές ανάγκες τους δεν είχε ξεκινήσει ακόμη ενώ τόσο η Βουλγαρία όσο και Ιταλία στην Α. Μακεδονία και Δ. Θράκη και στα Ιόνια Νησιά είτε είχαν καταργήσει τις ελληνικές αρχές ή πρόβαλαν προσκόμματα στην πρόσβαση σε στοιχεία ελληνικών οργανισμών, συνεταιρισμών και υπηρεσιών.²⁹¹

Ύστερα από την κήρυξη του πολέμου τον Οκτώβριο του 1940, οι ανάγκες για τη διεξαγωγή του αναμφίβολα απέσπασαν σημαντικούς πόρους από τον αγροτικό χώρο. Η επιστράτευση των ανδρών και οι επιτάξεις των ζώων εργασίας στέρησαν από τη γεωργία όχι μόνο πολύτιμο εργατικό δυναμικό αλλά και το πλέον εξειδικευμένο. Αυτό αποτελούνταν από τους επαγγελματίες αγρότες, τους υπαλλήλους των συνεταιρισμών και των κρατικών οργανισμών που σχετίζονταν με την γεωργία, (ΚΥΔΕΠ, Αγροτική Τράπεζα), τους γεωπόνους, τους δασκάλους και τους αγροφύλακες. Όμως δεν αποδεικνύεται ότι εξαιτίας της επιστράτευσης δεν ολοκληρώθηκαν οι σημαντικότερες αγροτικές εργασίες και υπήρξε τόσο μεγάλη μείωση στην έκταση της καλλιεργούμενης γης. Η επιστράτευση διήρκεσε όλο τον Νοέμβριο, όταν μεγάλο μέρος των εργασιών για την καλλιεργητική χρήση 1940-1941 βρισκόταν εν εξελίξει. Ο τρύγος είχε ήδη τελειώσει τον Σεπτέμβριο. Εκκρεμούσε η ελαιοκομιδή και η ολοκλήρωση της σποράς του σταριού. Η τελευταία αποτελούσε ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα δεδομένου ότι το σάρι σπέρνεται στην Ελλάδα αποκλειστικά το φθινόπωρο – χειμώνα και είχε καθυστερήσει λόγω της έντονης ξηρασίας.

Ο Μεταξάς σε εκπροσώπους συνεταιρισμών, του «Οίκου του Αγρότη» και της ΕΣΣΕ δήλωνε κατηγορηματικά στις 17 Δεκεμβρίου 1940: «Εκείνοι που μένουν πίσω και οι οικογένειες των πρέπει να βοηθήσουν εκείνους που φεύγουν». Το υπουργείο Γεωργίας είχε αποστείλει ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1940 επιθεωρητές με σκοπό τον καλύτερο συντονισμό για την αντιμετώπιση του προβλήματος και εφάρμοσε άρθρα και διατάξεις του αναγκαστικού νόμου 1984 του 1939 επιβάλλοντας τριήμερη υποχρεωτική εργασία ανά δύο εβδομάδες στα κτήματα των επιστρατευμένων αγροτών καθώς και σε αυτών των οποίων είχαν επιταχθεί τα ζώα εργασίας. Υπό την επίβλεψή τους και την αποστολή εξειδικευμένων εργατών έγινε προσπάθεια για μια πιο εντατική καλλιέργεια της γης με τη διάδοση βελτιωμένων μεθόδων καλλιέργειας, όπως η σκαλιστική, ενώ σε κάποιες περιοχές σπάρθηκε υποχρεωτικά γραμμικός σίτος. Οι Τοπικές Επιτροπές Πολιτικής Επιστράτευσης με την οικονομική υποστήριξη της Αγροτικής Τράπεζας είχαν αναλάβει να διευθύνουν την υποχρεωτική καλλιέργεια όχι μόνο των κτημάτων των στρατευμένων αλλά και εκτάσεων που δεν καλλιεργούνταν μέχρι τότε δίχως τη συγκατάθεση των ιδιοκτητών τους. Οι Τοπικές Επιτροπές αποτελούνταν από τον πρόεδρο του χωριού καθώς και από τους γεωπόνους, τους αγροφύλακες, τους δασκάλους και τους κοινοτικούς υπαλλήλους που δεν είχαν στρατευθεί. Οι κάτοικοι των χωριών ηλικίας 16 έως 60 και των δύο φύλων θα συγκροτούσαν καλλιεργητικές ομάδες. Στη μάχη της σποράς ρίχθηκε και η Υπηρεσία Μηχανικής Καλλιέργειας με τη χρηματοδότηση της Αγροτικής Τράπεζας. Η ύπαρξη κρατικών μηχανισμών στήριξης, όπως οι συνεταιρισμοί και η Αγροτική Τράπεζα, σε συνδυασμό με τα οικογενειακά δίκτυα και χάρη στη μικρή έκταση της ιδιοκτησίας βοήθησαν για να αναπληρωθούν σε μεγάλο βαθμό οι ελλείψεις σε εργατικά χέρια. Η σπορά ξεκίνησε στις αρχές του Οκτωβρίου σε κάποιες περιφέρειες

²⁹¹ Hein Kleeman, Sergei Kudrashiov, ό. π. Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π.

ενώ στις άλλες συνεχιζόταν η προεργασία εν αναμονή της βελτίωσης των καιρικών συνθηκών. Οι έντονες βροχοπτώσεις του Νοεμβρίου συνέβαλαν ώστε να ξεπεραστεί το πρόβλημα της ξηρασίας. Χάρη στην ύπαρξη αυτών των μηχανισμών η σπορά διήρκεσε μέχρι τον Φεβρουάριο του 1941.²⁹²

Όταν υπογράφηκε η συνθηκολόγηση στα τέλη Απρίλη 1941, οι Έλληνες στρατιώτες, εν αντιθέσει με τους Γάλλους συναδέλφους τους που κρατήθηκαν ως όμηροι, αποστρατεύθηκαν και άρχισαν να επιστρέφουν στις κατοικίες τους καλύπτοντας τις ανάγκες σε εργατικά χέρια και συμμετείχαν πλέον σε σημαντικές αγροτικές εργασίες όπως ο θερισμός τους σταριού. Ο ρόλος των μηχανικών μέσων, όπως οι θεριστικές μηχανές, ήταν πολύ περιορισμένος σε εργασίες όπως ο θερισμός. Παρά τα προβλήματα και τις ελλείψεις στα ζώα εργασίας, εξαιτίας της επιστράτευσης αυτά δεν αποτέλεσαν τελικά λεία πολέμου του γερμανικού στρατού, ύστερα από τη συνθηκολόγηση, όπως προέβλεπε το δίκαιο του πολέμου. Η Γερμανία είχε άλλες προτεραιότητες, όσον αφορά την ιδιοποίηση αγαθών, όχι τόσο ταπεινές. Ο Ιταλικός στρατός εισήλθε στο ελληνικό έδαφος τον Ιούνιο του 1941 καθυστερημένα. Η αποστράτευση είχε λάβει χώρα σε ελληνικό έδαφος και όχι σε αλβανικό στα τέλη Απριλίου και στις αρχές Μαΐου 1941. Ο προπολεμικός πληθυσμός της χώρας στα ιπποειδή ήταν 360.000 άλογα και 183.000 ημιόνοι. Η συνολική δύναμη του ελληνικού στρατού σε ιπποειδή ανερχόταν στα 150.000 κτήνη τον Φεβρουάριο του 1941 που σήμαινε ότι ο αριθμός των υποζυγίων που είχε επιστρατευθεί μέχρι τότε ήταν πολλαπλάσιος. Μετά τη συνθηκολόγηση αρκετά από αυτά τα κτήνη είτε εγκαταλείφθηκαν από τους στρατιώτες ή χρησιμοποιήθηκαν για να μεταβούν στην ιδιαίτερη κατοικία τους ή εκποιήθηκαν για να αποκτήσουν τα χρήματα οι οπλίτες και να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Σε μεγάλο βαθμό τα ζώα εργασίας αποκτιούνταν από τους αγρότες που επείγονταν να τα αποκτήσουν λόγω των αναγκών του θερισμού και με αυτόν τον τρόπο επέστρεφαν στην παραγωγική διαδικασία. Το πρόβλημα, όμως, ήταν η άνιση κατανομή αυτού του ζωικού κεφαλαίου με πλέον ευνοημένες τις βόρειες επαρχίες και την Θεσσαλία, δηλαδή τις σημαντικότερες σιτοπαραγωγικές περιφέρειες. Όμως η ελληνική γεωργία διατηρούσε άλλες εφεδρείες στην κατηγορία των ζώων εργασίας που μπορούσαν να αναπληρώσουν τις απώλειες και να χρησιμοποιηθούν σε εργασίες σαν το θέρισμα, όπως οι όνοι και τα βοοειδή.²⁹³

Η καλλιέργεια των δημητριακών είχε γνωρίσει μια αλματώδη αύξηση στην παραγωγή της τα προηγούμενα χρόνια. Φυσικό ήταν να υπάρξει μια κάμψη στην παραγωγή ύστερα από τη σταθερά συνεχή αύξηση της ανεξάρτητα αν είχε ξεσπάσει ο πόλεμος η όχι. Όμως η πτώση της παραγωγής σταριού το 1941 δεν οφείλονταν στην κόπωση της γης ούτε ήταν η πρώτη πτωτική σοδειά για τον απλούστατο λόγο ότι πρώτη ήταν εκείνη του 1940. Ενώ είχε αυξηθεί η έκταση της καλλιεργούμενης γης με

²⁹² «...διεβιβάσθηκαν υμίν οδηγίαι διά την πιστωτικήν ενίσχυσιν των παραγωγών των οποίων τα κτήματα καλλιεργούνται», στο Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Ιστορικό Αρχείο Αγροτικής Τράπεζας, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Γενικές Διαταγές, φάκ. 3, Αθήνα 26/3/1941· Αγροτική Τράπεζα, Απολογισμός και έκθεσις της διοικήσεως επί των πεπραγμένων του έτους 1941, Αθήνα, 1942, σσ. 5-6· Α.Ν. 2640, «Περί συμπληρώσεως των περί Αγροτικής Τραπέζης κειμένων διατάξεων», ΦΕΚ 381Α, 11/11/1940· Οικονομικός Ταχυδρόμος, «Σιτηρά», 16/9/1940, Οικονομικός Ταχυδρόμος, «Σιτηρά» 30/9/1940, Οικονομικός Ταχυδρόμος, «Σιτηρά» 7/10/1940· Ιωάννης Μεταξάς, Λόγοι και Σκέψεις, 1939-41, τ. Β', ό. π., σσ. 382-89· Γιώργος Μαργαρίτης, Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων, ό. π., σσ. 125, 197.

²⁹³ Ο αριθμός των βοδίων έφτανε τους 481.716 στα 1938, βλ. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική Επετηρίς 1939, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1939, σ. 123.

στάρι στα 10.461.000 στρέμματα για την καλλιεργητική χρήση 1939- 1940 αντί 9.533.800 γι' αυτήν του 1938-1939, αυτή του 1939-1940 έφτασε μόλις τους 904.600 τόνους σταριού έναντι των 1.042.000 του 1938-1939. Όπως είδαμε ήδη από το 1939 -1940 είχε αρχίσει να μειώνεται η καλλιεργούμενη έκταση καπνών και τη θέση της να τη δίνει στην καλλιέργεια του αραβόσιπου. Αυτό συνεχίστηκε και για το 1940-1941. Δυνητικά θα μπορούσε να αναπληρώσει κάποιες από τις απώλειες του σταριού.²⁹⁴

Καλλιέργεια σταριού, έκταση σε στρέμματα και παραγωγή σε τόνους για τα έτη 1934-40 στην Ελλάδα			
Έτος	Έκταση	Παραγωγή	
1934	7.915.222	698.867	
1935	8.461.810	739.727	
1936	8.347.428	531.708	
1937	8.565.705	817.825	
1938	8.604.871	980.287	
1939	9.533.800	1.042.000	
1940*	10.461.000	904.600	

*Οι αριθμοί για το 1940 βασίζονται σε εκτιμήσεις του Υπουργείου Γεωργίας.

Πίνακας 2.4, Πηγές: Γενική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1939, σ. 111· ΠΙΟΠ, Ιστορικό Αρχείο Αγροτικής Τράπεζας, Απολογισμοί ΑΤΕ 1936-1940, σ.6.

Η καλλιεργούμενη έκταση σιτηρών έφτασε το 1936 τα 15.617.000, το δε 1938 τα 16.067.000 στρέμματα ενώ το 1939 τα 17.257.000 στρέμματα. Αν θεωρήσουμε ότι για τη χρήση του 1940-41 η καλλιεργημένη έκταση με δημητριακά έπρεπε να φτάσει τα 18.000.000 στρέμματα. αλλά η αυξητική τάση διακόπηκε λόγω του πολέμου και υπήρξε μια μείωση παράλληλα περίπου στα 1.250.000 σε σχέση με αυτή του 1939, τότε πρέπει η έκταση να προσέγγισε τα 16.000.000 στρέμματα, δηλαδή τον μέσο όρο της τριετίας 1936-38. Η παραγωγή αυτή (1936-38) είχε καλύψει το 72,8% της κατανάλωσης, ενώ εκείνη του 1939 είχε καλύψει το 79,5%. Από αυτή την έκταση έπρεπε να αφαιρεθούν όμως και οι εκτάσεις της Α. Μακεδονίας και της Δ. Θράκης καθώς και το αντίστοιχο μερίδιό τους στην παραγωγή όλης της ελληνικής επικράτειας. Ο μέσος όρος της παραγωγής δημητριακών, αφαιρώντας το μερίδιο της Α. Μακεδονίας και της Δ. Θράκης, για την περίοδο 1936-1938 έφτασε τους: 611.747 τόνους στάρι, 159.160 τόνους κριθάρι, 220.000 τόνους αραβόσιπου, 43.000 τόνους σμίγου, 117.066 τόνους βρόμη, 38.053 τόνους σίκαλη και 18.933 τόνους λοιπά σιτηρά, δηλαδή 1.210.127 τόνους. Αναλυτικότερα²⁹⁵:

Μέσος όρος καλλιέργειας και παραγωγής σιτηρών για την τριετία 1936-1938 (χωρίς Α. Μακεδονία και Δ. Θράκη)			
Είδος	Καλλιεργούμενη έκταση σε στρέμματα	Στρεμματική απόδοση σε κιλά	Παραγωγή σε τόνους
Στάρι	7.117.000	86	611.747
Κρίθη	1.717.000	92	159.160
Σμίγος	-	-	43.579
Αραβόσιπος	2.267.000	88	221.589
Βρόμη	1.342.000	87	117.066
Σίκαλη	470.000	81	38.053
Λοιπά σιτηρά	607.000	-	18.933

²⁹⁴ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F6, «Έκθεσις του διοικητού της Τραπέζης εξ' ονόματος του γενικού συμβουλίου επί του ισολογισμού του έτους 1940 Μέρος Α΄», 27/3/1941.

²⁹⁵ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F7, «Το επισιτιστικόν πρόβλημα», Ιούλιος 1941.

Σύνολο	13.520.000	-	1.210.127

Πίνακας 2.5, πηγή: Πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F7/1/6, «Το επισιτιστικόν πρόβλημα» Ιούλιος 1941.

Από αυτήν την παραγωγή δημητριακών έπρεπε να εξασφαλισθεί το σημαντικότερο διατροφικό αγαθό για την ελληνική κοινωνία, το ψωμί. Όπως είδαμε υπήρχαν και άλλες εκτιμήσεις από στελέχη κρατικών οργανισμών όπως του Κωνσταντίνου Τζωρτζόπουλου διευθυντή της Αγροτικής Τράπεζας, οι οποίες αμφισβητούσαν της εικόνας της παντελούς έλλειψης προϊόντων διατροφής. Σύμφωνα με την έκθεση του ίδιου, αν αφαιρούνταν η απαραίτητη ποσότητα για τη σπορά, θα απέμεναν 1.023.000 χιλιάδες τόνοι σιτηρών. Δεδομένης της κρισιμότητας της κατάστασης και της αδυναμίας εισαγωγών από το εξωτερικό, έπρεπε οι άλλες κατηγορίες δημητριακών να αναπληρώσουν το έλλειμμα στο στάρι. Αυτό θα μπορούσε να γίνει, αν χρησιμοποιούνταν για την ανθρώπινη διατροφή μεγαλύτερες ποσότητες σε βάρος της διατροφής του ζωικού κεφαλαίου της χώρας, δηλαδή ολόκληρη η παραγωγή σταριού ήτοι 510.000 τόνοι στάρι, 80.000 τόνοι κριθάρι, 35.000 τόνοι σμίγου, 200.000 τόνοι αραβόσιτου, 30.000 τόνοι σίκαλη, 15.000 τόνοι βρόμη, 3.000 τόνοι από την παραγωγή των υπόλοιπων σιτηρών. Το άθροισμά τους συνολικά έφτανε μόλις τους 873.000 τόνους, ποσότητα όμως και πάλι ανεπαρκή για τις ελληνικές ανάγκες, όταν ο μέσος όρος της παραγωγής των ετών 1936-38 για όλη τη χώρα είχε φτάσει τους 1.480.000, ενώ της κατανάλωσης συνολικά είχε φτάσει τους 2.039.700.²⁹⁶

Μέσος όρος, εγχώριας παραγωγής, εισαγωγών και κατανάλωσης σιτηρών για την τριετία 1936-1938.			
Είδος	Εγχώρια παραγωγή	Εισαγωγή	Κατανάλωση
Σίτος	776.000	485.000	1.261.000
Σμιγός	44.000	-	44.000
Αραβόσιτος	276.000	54.000	330.000
Κριθάρι	198.000	12.000	210.000
Βρώμη	121.000	2.700	123.700
Σίκαλις	55.000	-	55.000
Λοιπά σιτηρά	10.000	-	10.000
Σύνολο	1.480.000	580.000	2.039.700

Πίνακας 2.6, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F7/1/5, «Το επισιτιστικόν πρόβλημα» Ιούλιος 1941.

Αυτή η ποσότητα δημητριακών δεν ήταν και ότι καλύτερο. Αναλογούσαν 132 κιλά ανά άτομο τον χρόνο, όταν η μέση κατανάλωση δημητριακών έφτανε τα 160 έως 200 κιλά προπολεμικά. Τα 132 κιλά με βάσει τα άλευρα τύπου 90% μπορούσαν να αποδώσουν 120 κιλά αλεύρι. Τα 100 κιλά αλεύρι απέδιδαν 130 κιλά ψωμιού. Με βάση αυτούς τους υπολογισμούς η ποσότητα ψωμιού που μπορούσε να παραχθεί ήταν 156 κιλά κατά άτομο τον χρόνο δηλαδή 133 δράμια την ημέρα. Ουσιαστικά συνεπάγονταν μια μείωση στην ατομική κατανάλωση της τάξης του 25% έως 30% αλλά και απαιτείτο περιορισμός στη σπάταλη, σε είδη όπως αυτά της ζαχαροπλαστικής αλλά και καθολική εφαρμογή του δελτίου στο ψωμί ακόμη και στην ύπαιθρο.²⁹⁷

Με όσπρια είχαν ταϊστεί ολόκληρες γενιές Ελλήνων. Αποτελούσαν μαζί με τον άρτο τον πυρήνα της δίαιτας των λαϊκών στρωμάτων. Με βάση τον μέσο όρο της παραγωγής 1936-1938 και με την εξαίρεση της Α. Μακεδονίας και Δ. Θράκης, η

²⁹⁶ Ο. π.

²⁹⁷ Ο. π.

παραγωγή θα ήταν 75.000 τόνοι αντί 105.000 του 1939. Οι εισαγωγές από το εξωτερικό αντιπροσώπευαν το 18% της κατανάλωσης για την εξαετία 1933-39. Ύστερα από την αφαίρεση 25.000 για την ανάγκη της σποράς και της τροφής των ζώων θα απέμεναν μόλις 50.000 τόνοι, ποσότητα μειωμένη σε σύγκριση με τα επίπεδα κατανάλωσης των προηγούμενων ετών αλλά ανώτερη κατά ένα ¼ σε επίπεδο δεκαετίας.²⁹⁸

Τα γεώμηλα ήταν ένα εξίσου σημαντικό προϊόν, το οποίο μπορούσε να αναπληρώσει τις χαμένες θερμίδες από την έλλειψη δημητριακών, και αναμενόταν να υπάρχει μεγάλη ζήτηση. Ήταν ένα είδος που υπήρχε αυτάρκεια με εξαίρεση τις ποσότητες που εισάγονταν ως σπóρος. Η παραγωγή βάσει του μέσου όρου των ετών 1936-1938 υπολογίζονταν στους 146.130 τόνους. Αφαιρώντας την απαραίτητη ποσότητα για σπορά θα απέμεναν 118.000 τόνοι. Αυτό σήμαινε ότι αναλογούσαν 18 κιλά ανά κάτοικο τον χρόνο, ποσότητα καθόλα ικανοποιητική όταν η κατανάλωση των προηγούμενων ετών περιοριζόταν μόλις στα 9 κιλά. Επιπλέον η πολλή καλή σοδειά του 1940 εγγυούνταν ότι μπορούσε να εξοικονομηθεί σπóρος για την επόμενη και να αναπληρώσει πρόβλημα με τις εισαγωγές πατατόσπορου από την Κύπρο. Τα λαχανικά ήταν και αυτά ένα είδος με πλεόνασμα και δεν γίνονταν εισαγωγές προπολεμικά. Η παραγωγή του 1936-38 είχε φτάσει τους 233.136 τόνους και αναλογούσαν 35 κιλά κατά άτομο. Αλλά και στην κατηγορία των φρούτων, όπως τα πεπονοειδή, η παραγωγή της τριετίας είχε φτάσει τους 153.000 τόνους, εξασφαλίζοντας 23 κιλά ανά κάτοικο.²⁹⁹

Το ελαιόλαδο ήταν ένα προϊόν που όχι μόνο υπήρχε αυτάρκεια αλλά ένα μεγάλο μέρος της ετήσιας παραγωγής εξαγόταν. Ήταν ένα αγαθό που δεν έλειπε από κανένα ελληνικό τραπέζι, πλούσιο σε θερμίδες και βιταμίνες το οποίο μπορούσε να αναπληρώσει τις απώλειες άλλων ειδών. Η μέση παραγωγή για την τριετία 1936-1938 είχε φτάσει τους 119.593 τόνους ενώ το 1939 είχαν εξαχθεί 28.950. Απέμεναν για την εσωτερική κατανάλωση 90.000 τόνοι, δηλαδή αναλογούσαν 14 κιλά ανά άτομο, ενώ, εάν προστίθετο και το ποσοστό των εξαγωγών, αναλογούσαν 16 κιλά ανά κεφαλή. Ήταν ένα είδος, όμως, του οποίου η παραγωγή, αν και γνώριζε έντονες διακυμάνσεις ανά έτος, είχε το πλεονέκτημα ότι μπορούσε να διατηρηθεί και για τα επόμενα χρόνια. Ενδεικτικά, η παραγωγή του 1936 είχε περιοριστεί στους 73.000 τόνους, όμως εκείνη του 1937 είχε ανέλθει στους 187.000. Η σοδειά του 1940 είχε φτάσει τους 100.000 τόνους που σήμαινε ότι θα υπήρχε επάρκεια για όλη τη χρονιά. Όταν ολοκληρώθηκε η κατάληψη της ελληνικής επικράτειας, η περίοδος της ελαιοκομιδής και επεξεργασίας της σοδειάς είχε ήδη τελειώσει. Επειδή το ελαιόλαδο είχε ενταχθεί στο δελτίο, δεν είχε καταστεί δυνατό για τα νοικοκυριά να προβούν σε προμήθειες για όλη τη χρονιά. Η έλλειψη καυσίμων αποτελούσε ένα σημαντικό πρόβλημα αλλά μπορούσε να ξεπεραστεί δεδομένου ότι μόλις 1.986 από τα 9.536 ελαιοτριβεία της χώρας ήταν μηχανοκίνητα. Τα υπόλοιπα ήταν ιπποκίνητα ή υδροκίνητα, διάσπαρτα σε όλη την ελληνική επικράτεια δίπλα στον τόπο παραγωγής. Η απώλεια της παραγωγής των Ιονίων Νήσων ήταν σημαντική αλλά μπορούσε να αντισταθμιστεί από τις προπολεμικές εξαγωγές προς την Μ. Βρετανία, τις ΗΠΑ και την Αργεντινή. Τα ίδια ίσχυαν σε γενικές γραμμές και για την παραγωγή των βρώσιμων ελιών, η οποία για τα έτη 1936-1938 είχε φτάσει τους 35.604 τόνους ενώ για την επταετία 1933-39 τους

²⁹⁸ Ο. π.

²⁹⁹ Ο. π.

40.309. Και εδώ υπήρχαν σημαντικά αποθέματα από τις προηγούμενες σοδειές ώστε να αναλογούν έως και 6 κιλά ανά άτομο.³⁰⁰

Προπολεμική ετήσια παραγωγή (1928 -1938) ελαιόλαδου και βρώσιμων ελιών σε τόνους		
1928		
1929		
1930		
1931	(μ. ο 1926 -31) 87.700	(μ. ο 1926– 1931) 28.400
1932	134. 300	36.000
1933	105.400	24.500
1934	122.600	35.800
1935	88.200	33.400
1936	72.600	13.400
1937	187.500	70.800
1938	102.800	25.200

Πίνακας 2.7, πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο Μέσης Ανατολής, φάκ. 1, «Έκθεσις επί της γεωργικής παραγωγής εν Ελλάδι», Λονδίνο Φεβρουάριος 1943· KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/32701, R 3014, *Report of Agricultural production in Greece*, Φεβρουάριος 1943.

Παραγωγή και κατανάλωση ελαιόλαδου ανά νομό σε τόνους 1936-1938				
Νομοί	Παραγωγή (μ. ο. 1936 – 38)	Αναλογούσα ποσότητα με Κατανάλωση 14 χιλιόγραμμα κατ. Άτομο ετησίως	Προκύπτων Έλλειμμα	Προκύπτων πλεόνασμα
Αττικής& Βοιωτίας	5.540	16.800	11.260	-
Αιτ. & Ακαρνανίας	1.170	3.850	2.680	-
Φθιωτιδοφωκίδος	1.619	3.290	-	-
Ευβοίας	2.881	2.660	1.671	-
			-	221
Σύνολο	11.210	26.600	15.611	221
Αργολιδοκορινθίας		2.800	-	
Αρκαδίας	5.072	2.800	926	2.272
Αχαΐας			-	-
Ηλείας	1.874	3.150		
Λακωνίας			565	412
Μεσσηνίας	3.562	2.170	-	-
	1.605	2.170		8.145
	10.315	4.410		5.872
	10.282			
Σύνολο	32.710	17.500	1.491	16.701

³⁰⁰ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, ό. π., Ή Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις*, Αθήνα, Ο Λόγος, 1944, σσ. 115-116.

Λαρίσης Τρικάλων	2.354 -	4.690 3.710	2.336 3.710	- -
Σύνολο	2.354	8.400	6.046	-
Άρτας Θεσπρωτίας Ιωαννίνων Πρέβεζας	58 1.730 382 4.005	910 910 2.380 1.120	852 - 1.998 -	- 820 - 2.885
Σύνολο	6.175	5.320	2.850	3.705
Θεσσαλονίκης Κιλκίς Κοζάνης Πέλλας Φλώρινας Χαλκιδικής	- - - - - 743	7.980 1.400 2.940 1.750 2.240 1.190	- 7.980 - 1.400 2.940 1.750 2.240 447	- - - - - -
Σύνολο	743	17.500	16.757	-
Ζακύνθου Κέρκυρας Κεφαλληνιάς	3.411 6.378 2.263	700 1.680 1.120	- - -	2.711 4.698 1.143
Σύνολο	12.052	3.500	-	8.552
Λέσβου Σάμου Χίου	15.353 2.149 2.036	2.590 1.120 1.190	- - -	12.763 1.029 846
Σύνολο	19.538	4.900	-	14.638
Κυκλάδων Κρήτης	1.134 34.246	2.100 6.580	966 -	- 27.676
Σύνολο	35.380	8.680	966	27.676
Γενικό σύνολο	120.172	92.400	43.721	71.493

Πίνακας 2.8, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, φάκ. Α4S1Y5F7/1/21, *Το επισιτιστικόν πρόβλημα, Ιούλιος 1941*.³⁰¹

³⁰¹. Το παραπάνω υπόμνημα υπογράφεται από τον Κωνσταντίνο Τζωρτζόπουλο, διευθυντή της Αγροτικής Τράπεζας. Βλ. «*Το επισιτιστικόν πρόβλημα, Ιούλιος 1941*», ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, φάκ. Α4S1Y5F7/1/21.

Επιπλέον υπήρχαν και άλλα είδη τροφίμων, τα οποία μπορούσαν να συμπληρώσουν σε θερμίδες το διαιτολόγιο του άμαχου πληθυσμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν οι σταφίδες, ένα είδος που όχι μόνο αφθονούσε αλλά ήταν και από τα σημαντικότερα εξαγωγικά προϊόντα της ελληνικής γεωργίας. Η παραγωγή της κορινθιακής σταφίδας ανήλθε στους 124.150 τόνους το 1940 ενώ της σουλτανίνας στους 24.000 το 1940 έναντι 41.000 το 1939. Με τη συμφωνία του 1940 η Αγγλία αγόραζε ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής παραγωγής κορινθιακής και σουλτανίνας. Πλέον μεγάλο μέρος των αδιάθετων αποθεμάτων και των προπολεμικών εξαγωγών μπορούσαν να καλύψουν εσωτερικές διατροφικές ανάγκες. Παράλληλα υπήρχε μεγάλη αφθονία στα φρούτα (μήλα, πορτοκάλια, σύκα) τα οπωροκηπευτικά, τα σταφύλια καθώς τους ξηρούς καρπούς (αμύγδαλα, καρύδια, κάστανα, χαρούπια).³⁰²

Μεγάλο πρόβλημα παρουσιαζόταν στα είδη που προπολεμικά εισάγονταν από το εξωτερικό και δεν μπορούσαν να αναπληρωθούν εξαιτίας του βρετανικού αποκλεισμού. Η καλλιέργεια του ρυζιού δεν ήταν διαδομένη και περιοριζόταν μόλις στα 20.000 στρέμματα και τους 9.000 χιλιάδες τόνους και κάθε χρόνο η Ελλάδα χρειαζόταν να εισάγει 30.000 τόνους. Το ίδιο συνέβαινε σε μεγαλύτερο βαθμό στα αποικιακά είδη, όπως η ζάχαρη και ο καφές, τα οποία δεν παράγονταν στην Ελλάδα. Όμως η Ελλάδα παρήγαγε 4.000 τόνους μέλι από το οποίο μπορούσε να παραχθεί σταφιλοσάκχαρο και να υποκαταστήσει τη ζάχαρη.³⁰³

Η κτηνοτροφία αποτελούσε μια σημαντική εφεδρεία τροφίμων σε περιόδους ελλείψεων. Η Ελλάδα αναγκαζόταν προπολεμικά να εισάγει αριθμό αιγοπροβάτων και βοοειδών. Οι περιορισμοί που είχαν επιβληθεί από τη δικτατορία του Μεταξά στη σφαγή και στην κατανάλωση κρέατος αλλά και οι διεθνείς συνθήκες οδήγησαν στη μείωση των εισαγωγών. Στην ανάπτυξη του ζωικού κεφαλαίου της χώρας συνέβαλαν οι πολύ καλές καιρικές συνθήκες, οι οποίες συντέλεσαν στην ομαλή ανάπτυξη της κτηνοτροφικής χλωρίδας. Η παραγωγή γάλατος ήταν πολύ καλή, ώστε ευνόησε και την ανάπτυξη της τυροκομίας με αύξηση εξαγωγών από 43,3 σε 2.268 τόνους τυριού. Παρά ταύτα όμως η Ελλάδα εξακολουθούσε να εισάγει κτηνοτροφικά προϊόντα, όπως συμπυκνωμένο γάλα και τα αυγά.³⁰⁴

Παρά τις κρατικές εκτιμήσεις για σημαντική μείωση του ζωικού κεφαλαίου λόγω των μαζικών σφαγών και κατά συνέπεια την ελάττωση στην παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων δεν αποδεικνύεται ότι η κτηνοτροφία γνώρισε τόσο μεγάλη συρρίκνωση στα 1941 ούτε ότι σφάχθηκε ο μισός πληθυσμός των αιγών. Στον απολογισμό της Αγροτικής Τράπεζας για το ίδιο έτος τα μεγαλύτερα προβλήματα για την κτηνοτροφία εντοπίζονταν στα ζώα εργασίας, ενώ αντίθετα επισημαίνονταν για την κατηγορία των αιγοπροβάτων ότι οι συνθήκες ανάπτυξης τους ήταν εξαιρετικές λόγω των καλών κλιματολογικών συνθηκών. Όπως είδαμε είχαν επιβληθεί, στα πλαίσια της επιβολής δελτίου στα τρόφιμα, σημαντικοί περιορισμοί τόσο στις σφαγές ζώων όσο και στην πώληση κρέατος στα κρεοπωλεία και τα εστιατόρια. Όταν κατακτήθηκε η χώρα οι κτηνοτρόφοι δεν είχαν κανένα όφελος ή κίνητρο να προβούν σε μαζικές σφαγές ζώων,

³⁰² ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F7, «Το επισιτιστικόν πρόβλημα» Ιούλιος 1941, ό. π., A4S1Y1F6, «Έκθεσις του διοικητού της Τραπέζης εξ' ονόματος του γενικού συμβουλίου επί του ισολογισμού του έτους 1940 Μέρος Α'», ό. π. Γενική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, ό. π., σ. 120.

³⁰³ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F7, «Το επισιτιστικόν πρόβλημα» Ιούλιος 1941, ό. π.,

³⁰⁴ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F6, «Έκθεσις του διοικητού της Τραπέζης εξ' ονόματος του γενικού συμβουλίου επί του ισολογισμού του έτους 1940 Μέρος Α'», ό. π.

όπως τα αμνοερίφια, με αντάλλαγμα την πληρωμή σε ένα νόμισμα όπως η δραχμή, το οποίο μέρα με τη μέρα έχανε την αξία του. Πιθανότατα κάποιες περιορισμένες σφαγές ζώων, σε είδη όπως οι αγελάδες, πραγματοποιήθηκαν στα προάστια της Αθήνας και των άλλων πόλεων εξαιτίας της έλλειψης ζωοτροφών.³⁰⁵ Στα 1938 το ζωικό κεφάλαιο της χώρας αποτελούνταν:

Πληθυσμός ζωικού κεφαλαίου 1938			
Αριθμός κτηνών 1938	Σύνολο	Ιταλογερμανική ζώνη	Βουλγάρικη ζώνη
A) Βοοειδή			
1. Κτήνη έλξεως			
Βόδια	342.355		
Αγελάδες	126.237		
Βουβάλια	17.968		
2. Κτήνη μη έλξεως			
Βόδια	139.426		
Γαλακτοφόρες			
αγελάδες	359.354		
Βουβάλια	49.384		
Σύνολο	1.036.704	736.704	300.000
B) Πρόβατα	8.138.772	7.388.772	750.000
Γ) Αίγες	4.356.120	3.916.120	440.000
Δ) Χήροι	429.748	407.748	22.000
E) Πουλερικά	11.944.551	10.644.551	1.300.000
Ζ) Κόνικλοι	695.000	-	-

Πίνακας 2.9, πηγές: ΓΑΚ, Αρχείο Κυβέρνησης Μέσης Ανατολής, φάκ. 1, «Έκθεσις επί της γεωργικής παραγωγής εν Ελλάδι», Λονδίνο Φεβρουάριος 1943'ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών, FO 371 32701, R 3014, Report of Agricultural production in Greece, Φεβρουάριος 1943' ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F7, «Το επισιτιστικόν πρόβλημα» Ιούλιος 1941' Γενική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1939, σ. 539.

Παραγωγή βασικών κτηνοτροφικών προϊόντων βάσει του μ.ο 1933-1938 σε τόνους	
Γάλα	265.000
Τυρί μαλακό	44.900
Τυρί σκληρό	12.900
Βούτυρο	5.750
Αυγά	27.173

Πίνακας 2.10, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, φάκ. A4S1Y5F7, Το επισιτιστικό πρόβλημα, 1 Ιουλίου 1941.

Η αλιεία ήταν άλλος ένα κλάδος, ο οποίος είχε γνωρίσει μια σημαντική αύξηση κατά τα προηγούμενα έτη. Ειδικότερα η παραγωγή της ελεύθερης θαλάσσιας αλιείας είχε σχεδόν διπλασιαστεί κατά τα έτη 1935-1939. Από τους 9.900 τόνους του 1935 είχε φτάσει τους 17.300 το 1939. Μαζί με την αλιεία των λιμνοθαλασσών και των γλυκών υδάτων ανερχόταν στους 22.912 τόνους στα 1939. Όμως απείχε πάρα πολύ

³⁰⁵ ΕΛΙΑ, Αρχείο Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου, φάκ. 3.2, «Υπόμνημα επί της Οικονομικής και Δημοσιοοικονομικής Καταστάσεως της Ελλάδος» (χωρίς ημερομηνία), «Παρατηρήσεις επί του υπολογισμού του εθνικού εισοδήματος της Ελλάδος του περιεχομένου εν τω υπομνήματι» (Νοέμβριος 1941)' Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.2, Παρατηρήσεις επί του υπολογισμού του εθνικού εισοδήματος της Ελλάδος του περιεχομένου εν τω υπομνήματι» (Νοέμβριος 1941), ό. π.

από το να καλύψει όλες τις εγχώριες ανάγκες. Κάθε χρόνο η Ελλάδα πραγματοποιούσε σημαντικές εισαγωγές ειδών όπως η ρέγκα και ο βακαλάος. Αυτές το 1939 έφτασαν τις 20.771 τόνους, ενώ το 1940 μειώθηκαν στους 12.273. Η Ελλάδα διέθετε ένα αλιευτικό στόλο από 2.000 πλοία που θα μπορούσαν να αυξήσουν την παραγωγή.³⁰⁶

Οι σημαντικότερες ελλείψεις εντοπιζόνταν στα δημητριακά, ιδίως στο σάρι και σε μικρότερο βαθμό στα όσπρια, δηλαδή σε είδη που εισάγονταν από το εξωτερικό για να συμπληρώσουν την εγχώρια παραγωγή. Η ήδη φτωχή διατροφή του Έλληνα έπρεπε να γίνει ακόμη φτωχότερη. Το ψωμί ήταν είδος αναντικατάστατο για το τραπέζι των λαϊκών στρωμάτων, είτε κατοικούσαν στην ύπαιθρο είτε στις εργατικές συνοικίες ή σε ορεινούς νομούς και σε νησιά. Πρόσφερε προπολεμικά το 60% των απαιτούμενων θερμίδων για τους εργάτες και τους αγρότες. Σε αυτά δεν υπολογίζονταν τα άλλα αρτοποιήσιμα είδη. Σύμφωνα με την προπολεμική μελέτη του Λογαρά η μέση ημερήσια κατά κεφαλήν κατανάλωση ενός έφηβου άνδρα μιας εργατικής οικογένειας έφτανε τις 2.230 θερμίδες, ποσότητα πολλή κατώτερη από τον μέσο ευρωπαϊκό όρο. Η μείωση στην κατανάλωσή του θα είχε σοβαρό αντίκτυπο στη διατροφή του και στην υγεία του. Το πρόβλημα ήταν ότι έπρεπε να υποστεί περικοπές όχι μόνο η προστατευτική δίαιτα (γάλα, αυγά, κρέας, τυρί, λαχανικά), αλλά κυρίως η συμπληρωματική που αποτελούσε τη βασική διατροφή των λαϊκών στρωμάτων, δηλαδή τα δημητριακά, λιπαρά, ζάχαρη και πατάτες. Αυτή η δίαιτα ήταν φτωχή σε βιταμίνες και μέταλλα και ήταν υπεύθυνη για την κακή κατάσταση στην υγεία των ανέργων. Ήταν ένα είδος «κρυμμένης πείνας». Μεγάλο πρόβλημα θα εμφανιζόταν στις παιδικές ηλικίες όπου υπήρχαν αυξημένες ανάγκες για τροφές πλούσιες σε βιταμίνες. Σύμφωνα με τον καθηγητή Ιωακειμόγλου για να εξασφαλιστούν οι 2.000 θερμίδες ημερησίως το ημερήσιο και εβδομαδιαίο διαιτολόγιο έπρεπε να περιλαμβάνει:³⁰⁷

Διαιτολόγιο με τις απαραίτητες ποσότητες τροφίμων δια τη διαβίωση σε δράμια		
Είδος τροφίμων	Εβδομαδιαία	Ημερήσια
Άρτος από σάρι	350	50
Έλαιόλαδο	100	14
Όσπρια	160	23
Ρύζι	50	7
Ζυμαρικά	150	21
Αλεύρι από αραβόσιτο	75	11
Σταφίδα κορινθιακή	40	6
Σαρδέλες παστές	50	7
Βακαλάος	100	14
Τυρί	25	3,5
Κρέας	25	3,5
Λαχανικά	500	71
Ζάχαρη	50	7
Ξηροί καρποί	200	29
Φρούτα νωπά	100	14

Πίνακας 2.11, πηγή: Δημοσθένη Ελευθεριάδη, *Η λαϊκή διατροφή εν πολέμω και ανάγκη*, Αθήνα, 1952, σ. 62.

³⁰⁶ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F6, «Έκθεσις του διοικητού της Τραπέζης εξ' ονόματος του γενικού συμβουλίου επί του ισολογισμού του έτους 1940 Μέρος Α΄», ό. π., Γενική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, ό. π., σ. 133.

³⁰⁷ Δημοσθένη Ελευθεριάδη, *Η λαϊκή διατροφή εν πολέμω και ανάγκη*, Αθήνα, 1952, σσ. 93-94, 100· Βασιλική Θεοδώρου, Υποσιτισμός και φυματίωση στο Μεσοπόλεμο. Υγιεινή διατροφή και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων στο *Μνήμων*, τ.30, Αθήνα, 2009, σσ. 254-56.

Όμως η ελληνική γεωργία δεν είχε εξαντλήσει ακόμα όλες τις εφεδρείες της και υπήρχε η δυνατότητα να αυξηθεί η εγχώρια παραγωγή αναπληρώνοντας μέρος τουλάχιστον των απωλειών των εισαγωγών. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί με εκχερσώσεις, αντικατάσταση καλλιεργειών με άλλα είδη πρώτης ανάγκης και την καλλιέργεια γαιών που βρίσκονταν σε συνθήκες αγρανάπαυσης. Οι δύο πρώτες κατηγορίες παρουσίαζαν σημαντικά μειονεκτήματα. Η πρώτη αποτελούνταν κυρίως από έλη, βάλτους, αλμυρά εδάφη και δασώδεις εκτάσεις. Η μετατροπή της σε καλλιεργήσιμη γη απαιτούσε σημαντικά κεφάλαια και εργασία καθώς και τεχνικά μέσα που έπρεπε να εισαχθούν. Τα οφέλη θα περιοριζόνταν στη μετατροπή μερικών μόνο εκατοντάδων χιλιάδων στρεμμάτων σε καλλιεργήσιμη γη. Αλλά και η αντικατάσταση καλλιεργειών από άλλες με είδη πρώτης ανάγκης εμφάνιζε ανάλογα προβλήματα. Ήδη από το 1939 η καλλιέργεια των καπνών είχε γνωρίσει μείωση προς όφελος των δημητριακών και τα εδάφη που καλλιεργούνταν, με εξαίρεση αυτά της Αργολίδας, δεν ευνοούσαν ποτιστικές καλλιέργειες. Σημαντικότερες εκτάσεις θα μπορούσαν να προσφέρουν τα αμπέλια και η σταφιδάμπελος. Με εξαίρεση τα αμπέλια, η σταφίδα αποτελούσε και αυτή μια από τις επισιτιστικές εφεδρείες. Προτιμότερη ήταν η καλλιέργεια κριθαριού και βίκου σε εκτάσεις με ελαιώνες ως ζωοτροφής.³⁰⁸

Τη σημαντικότερη εφεδρεία για τη μάχη της αυτάρκειας αποτελούσαν οι αγραναπαύσεις. Οι γαίες που βρίσκονταν σε κατάσταση αγρανάπαυσης το 1939 ανέρχονταν στα 6.500.000 στρέμματα, δηλαδή 20% της συνολικής καλλιεργήσιμης έκτασης. Πρακτικά δεν ήταν δυνατή η καθολική κατάργησή της, ειδικότερα στη νότια Ελλάδα όπου ήταν απαραίτητη για τη διατήρηση της γονιμότητας των εδαφών αλλά και γιατί χρησιμοποιούνταν ως βοσκοτόπια. Όμως η καλλιέργεια ακόμη και του 50% αυτών των εκτάσεων θα μπορούσε να αυξήσει σημαντικά την εγχώρια παραγωγή. Πέρα από την καλλιέργεια σίτου, θα μπορούσε να επεκταθεί η καλλιέργεια άλλων ειδών δημητριακών όπως ο αραβόσιτος. Ήταν ένα είδος με πολλά πλεονεκτήματα και θα μπορούσε να συμπληρώσει το έλλειμα σε στάρι. Ο αραβόσιτος ήταν μια ανοιξιότικη ποικιλία και μπορούσε να σπαρθεί σε περιοχές που δεν είχε ολοκληρωθεί η σπορά σίτου, απαιτούσε πολύ λίγο σπόρο και έδινε σταθερά μεγάλες αποδόσεις ανά στρέμμα. Παράλληλα τα υπολείμματά του θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως ζωοτροφές. Ομοίως θα μπορούσε να επεκταθεί η καλλιέργεια του κριθαριού. Το κριθάρι ευδοκίμούσε σε φτωχότερα εδάφη, όπως αυτά της νότιας Ελλάδας, αλλά και έδινε μεγαλύτερες αποδόσεις από το στάρι. Επιπλέον είδη οσπρίων, είτε ήταν ξερικά είτε ποτιστικά ή χειμερινά ή εαρινά, θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν σε εδάφη που βρίσκονταν σε αγρανάπαυση προσφέροντας σημαντικά οφέλη στη γη ενισχύοντάς την με άζωτο.³⁰⁹

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα, όμως, της ελληνικής παραγωγής πέρα από εκείνο της αυτάρκειας ήταν, όπως παρατηρεί ο Γιώργος Μαργαρίτης, αυτό της γεωγραφικής και της παραγωγικής αναντιστοιχίας τόσο ανάμεσα στις περιφέρειες όσο και στα κέντρα κατανάλωσης. Στις περιφέρειες που υπήρχε πλεόνασμα δημητριακών παρατηρούνταν παντελής έλλειψη ελαιόλαδου ενώ σε γεωγραφικές ενότητες όπως τα νησιά αν και υπήρχε πλεόνασμα ελαιόλαδου συνέβαινε το αντίθετο με το στάρι. Στην Κρήτη και τη Λέσβο το ελαιόλαδο αφθονούσε ενώ το στάρι σπάνιζε.

³⁰⁸ Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής οικονομίας*, Αθήνα, Πυρσός Α.Ε., 1940, σσ. 7-14.

³⁰⁹ Χρυσός Ευελπίδης, ό. π.· Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, οικονομική και κοινωνική άποψις*, ό.π., σ.9· Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία...*, ό. π., σσ. 199-200.

Στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία συνέβαινε το αντίθετο. Στην Αθήνα και την περιφέρειά της έλειπαν και τα δύο. Ενώ υπήρχε πλεόνασμα γεώμηλων στις Κυκλάδες και την Κρήτη, όμως στα νησιά του Βορειονατολικού Αιγαίου, όπως η Λέσβος και η Σάμος, υπήρχε έλλειμμα. Οι σημαντικότερες ελλείψεις εμφανίζονταν στα αστικά κέντρα της χώρας. Το πρόβλημα αυτό θα διογκωνόταν λόγω των μεγάλων ελλείψεων στα μέσα μεταφοράς. Πάνω από το 50% της εγχώριας παραγωγής ελαιόλαδου προέρχονταν από τη νησιωτική Ελλάδα. Υπήρχε μεγάλος κίνδυνος απορρύθμισης της αγοράς. Εκεί που το σάρι ήταν οικονομικά προσιτό το λάδι θα γινόταν ακριβό και το αντίθετο.³¹⁰

Συνοπτικός πίνακας κατά νομούς των ελλειμμάτων και πλεονασμάτων των σιτηρών, οσπρίων, γεώμηλων, πεπτονοειδών, λαχανικών και ελαιόλαδου βάσει του μέσου όρου της παραγωγής της τριετίας 1936-38 σε τόνους.

Νομός	Σιτηρά		Όσπρια		Γεώμηλα		Πεπτονοειδή		Άλλα Λαχανικά		Ελαιόλαδο	
	Έλλειμμα	Πλεόνασμα	Έλλειμμα	Πλεόνασμα	Έλλειμμα	Πλεόνασμα	Έλλειμμα	Πλεόνασμα	Έλλειμμα	Πλεόνασμα	Έλλειμμα	Πλεόνασμα
Αττικής – Βοιωτίας	108.400	-	5.350	-	9.000	-	18.778	-	15.874	-	11.260	-
Αιτωλίας-Ακαρνανίας	4.300	-	1.260	-	2.250	-	1.934	-	4.400	-	2.680	-
Φθιώτιδος-Φωκίδος	-	14.980	-	550	2.780	-	3.119	-	4.430	-	1.671	-
Ευβοίας	9.080	-	-	680	-	2.580	-	1.510	-	11.538	-	221
Σύνολο	121.780	14.890	6.610	1.240	14.030	2.580	23.831	1.510	24.704	11.538	15.611	221
Αργολίδος-Κορινθίας	-	1.600	-	600	-	300	-	2.952	-	27.750	-	2.272
Αρκαδίας	-	4.600	-	900	-	14.600	2.434	-	1.147	-	926	-
Αχαΐας	5.700	-	590	-	2.050	-	3.161	-	461	-	-	412
Ηλείας	460	-	490	-	-	10	-	15.946	1.015	-	565	-
Λακωνίας	2.460	-	-	60	390	-	737	-	-	654	-	8.145
Μεσσηνίας	15.580	-	1.260	-	-	1.130	4.028	-	-	2.061	-	5.872
Σύνολο	24.200	6.200	2.340	1.560	2.440	16.040	10.360	18.898	2.623	30.465	1.491	16.701
Λαρίσης	-	45.780	-	3.420	-	3.770	-	8.290	-	1.213	2.336	-
Τρικάλων	-	27.020	-	710	3.270	-	-	5.451	5.496	-	3.710	-
Σύνολο	-	72.800	-	3.950	3.270	3.770	-	13.741	5.496	1.213	6.046	-
Άρτας	-	2.920	90	-	770	-	-	234	898	-	852	-
Θεσπρωτία	-	420	290	-	920	-	205	-	1.582	-	-	820
Ιωαννίνων	-	4.560	75	-	960	-	2.487	-	2.418	-	1.998	-
Πρέβεζας	1.560	-	250	-	-	460	475	-	1.832	-	-	2.885
Σύνολο	1.560	7.900	705	-	2.650	460	3.167	234	6.730	-	2.850	3.705
Θεσσαλονίκη	-	34.760	1.970	-	6.260	-	-	5.499	4.589	-	7.980	-
Κιλκίς	-	21.800	-	200	-	200	-	1.196	2.041	-	1.400	-
Κοζάνης	-	14.280	-	830	1.180	-	1.349	-	3.518	-	2.940	-
Πέλλης	-	33.500	-	860	250	-	-	3.797	-	402	1.750	-
Φλωρίνης	-	18.880	-	100	-	1.020	976	-	3.030	-	2.240	-
Χαλκιδικής	-	11.780	-	810	1.150	-	-	2.045	370	-	447	-
Σύνολο	-	135.000	1.970	2.800	8.840	1.220	2.375	12.537	13.548	402	16.757	-
Ζακύνθου	5.100	-	175	-	500	-	712	-	41	-	-	2.711
Κέρκυρας	12.840	-	400	-	-	2.340	944	-	231	-	-	4.698
Κεφαλληνία	8.560	-	300	-	340	-	142	-	620	-	-	1.143

³¹⁰ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F7, «Το επισιτιστικό πρόβλημα», Αθήνα Ιούλιος 1941· Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π., σ. 205.

Σύνολο	26.500	-	875	-	840	2.340	1.798	-	892	-	-	8.552
Λέσβου	12.420	-	-	60	3.130	-	2.008	-	-	348	-	12.763
Σάμου	9.560	-	300	-	540	-	904	-	512	-	-	1.079
Χίου	7.720	-	-	810	-	1.670	1.172	-	-	732	-	846
Σύνολο	29.700	-	300	870	3.670	1.670	4.084	-	512	1.080	-	14.638
Κυκλάδες	9.800	-	570	-	-	900	280	-	-	6.896	966	
Κρήτης	22.040	-	-	3.680	-	6.540	3.680	-	-	1.818	-	27.676
Σύνολο	31.840	-	570	3.680	-	7.440	3.960	-	-	8.714	966	27.676
Γενικό σύνολο	235.580	236.880	13.370	14.100	35.740	35.520	49.525	46.920	54.505	53.412	43.721	71.493

Πίνακας 2.12, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F7, «Το επισιτιστικό πρόβλημα», Αθήνα Ιούλιος 1941.

Για να μπορέσει η εγχώρια παραγωγή να καλύψει από μόνη της έστω τις ελάχιστες ανάγκες σε θερμίδες του άμαχου πληθυσμού προϋπέθετε την αναπροσαρμογή του ήδη υπάρχοντος συστήματος δελτίου, την καθολική του εφαρμογή σε όλη σχεδόν την ελληνική επικράτεια και την ένταξη σε αυτό όλων των διαθέσιμων διατροφικών ειδών καθώς και σημαντικών μειώσεων των ήδη καθορισμένων μερίδων. Κάθε εξαγωγή τροφίμων έπρεπε να σταματήσει και έπρεπε το κατοχικό κράτος να διαθέσει την υφιστάμενη παραγωγή αποκλειστικά για τη διατροφή του άμαχου πληθυσμού διανέμοντας ακριβοδίκαια τα τρόφιμα διά μέσου του δελτίου.

2.3 Η συγκέντρωση της σοδειάς του 1941 από την κατοχική κυβέρνηση

Η συνεργασία με τους αγρότες αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή εφαρμογή του δελτίου. Η δωσιλογική κυβέρνηση του στρατηγού Γεωργίου Τσολάκογλου παρέλαβε έναν κρατικό μηχανισμό και ένα έτοιμο θεσμικό πλαίσιο, σχεδιασμούς καθώς και μια σύγχρονη απογραφή του πληθυσμού και της γης. Ο Τσολάκογλου υποσχόταν ότι το επισιτιστικό πρόβλημα θα λυνόταν διαμέσου της Αγροτικής Τράπεζας, προαλείφοντας ότι η κυβέρνησή του θα συνέχιζε την ίδια πολιτική με τον προκάτοχό του, τη δικτατορία του Μεταξά, δηλαδή αυτή της υποχρεωτικής αγοράς της σοδειάς από το κράτος και τη στήριξη του παραγωγού με το σύστημα των καθορισμένων από το κράτος τιμών. Στα δημοσιεύματα της εποχής γίνονταν αναφορές στο κράτος που θα επίλυε όλα τα προβλήματα υπονοώντας ότι τίποτα δεν θα άλλαζε σε σύγκριση με την προκατοχική περίοδο.

Οι συνθήκες όμως δεν ήταν οι ίδιες με το καλοκαίρι του 1940. Πλέον η Ελλάδα είχε κατακτηθεί από τρεις διαφορετικές χώρες. Στο έδαφός της υπήρχαν τρεις στρατοί οι οποίοι με τη χρήση δικών τους νομισμάτων παράλληλα με την κυκλοφορία της δραχμής ή επιτάξεων αγόραζαν και κατοχύρωναν όλα τα διαθέσιμα τρόφιμα είτε για την τροφοδοσία τους ή για εξαγωγές και υπονόμειαν τη νομισματική σταθερότητα. Επιπλέον επιτάσσαν όλα τα διαθέσιμα τροχοφόρα μέσα ή χρησιμοποιούσαν τον σιδηρόδρομο αποκλειστικά για τις ανάγκες των στρατευμάτων τους. Η χώρα είχε χωριστεί σε τρεις διαφορετικές ζώνες κατοχής με τα αστικά κέντρα να έχουν αποκοπεί από την ύπαιθρο και την κατοχική κυβέρνηση να έχει όχι μόνο πρόβλημα πρόσβασης στις αγροτικές περιφέρειες αλλά και η εξουσία της να είναι περιορισμένη. Τα παραπάνω προβλήματα το επιδείνωνε η υποστελέχωση των κρατικών μηχανισμών. Αρκετοί από τους υπαλλήλους και τα στελέχη του ελληνικού κράτους είχαν επιστρατευθεί λόγω του πολέμου και δεν είχαν επιστρέψει ακόμη στις υπηρεσίες τους.

Το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο της Τράπεζας της Ελλάδος έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου σε συνεδρίαση υπό την παρουσία του κατοχικού Υπουργού των Οικονομικών Σωτήριου Γκοτζαμάνη. Για να διαμορφωθεί ένα πρόγραμμα για την αντιμετώπιση των οικονομικών και δημοσιονομικών προβλημάτων έπρεπε πρώτα να καθορισθούν τα διοικητικά και τα οικονομικά όρια στα οποία θα ασκούσαν η κρατική εξουσία. Ήταν απαραίτητο πρώτα να προσδιορισθούν οι παραγωγικές δυνατότητες ώστε να καλυφθούν οι κοινωνικές ανάγκες. Το πιο σημαντικό πρόβλημα όμως που έπρεπε να αντιμετωπισθεί ήταν το νομισματικό. Η παράλληλη κυκλοφορία διαφορετικών νομισμάτων και η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας αφενός μεν είχαν ως συνέπεια την ακύρωση της νομισματικής ενότητας της χώρας αφετέρου δε την έκρηξη του πληθωρισμού. Η άνοδος των τιμών και η σπανιότητα των ειδών διατροφής θα συνεχίζονταν και μαζί με τη μείωση των λαϊκών εισοδημάτων θα προκαλούσαν σοβαρότατα κοινωνικά προβλήματα. Όσον αφορά το επισιτιστικό έπρεπε άμεσα να αποκατασταθεί το πρόβλημα των συγκοινωνιών με τη βοήθεια των κατακτητών. Στο δε πρόβλημα της αυτάρκειας στα δημητριακά το Συμβούλιο ήταν απαισιόδοξο στο ότι η εγχώρια παραγωγή θα μπορούσε να καλύψει αυτές τις ανάγκες. Εφόσον η Γερμανία αρνούνταν να εισάγει σιτηρά από άλλα κατεχόμενα κράτη ή συμμάχους της τότε το πρόβλημα θα μπορούσε να λυθεί με παρέμβαση της ουδέτερης Αμερικής.³¹¹

Η κυβέρνηση του Τσολάκογλου έδωσε αυξήσεις στις τιμές των σιτηρών απαλλάσσοντας παράλληλα τους παραγωγούς από οποιοδήποτε κόστος για τη μεταφορά. Η τιμή του σταριού ορίσθηκε στις 12 δραχμές η οκά, του κριθαριού στις 9, της σικάλεως στις 10. Η αύξηση αυτή δεν ήταν αρκετή για να πείσει τον αγροτικό κόσμο να συνεργαστεί. Ταυτόχρονα η κυβέρνηση κατάργησε το Υφυπουργείο Συνεταιρισμών και φορείς ή συνδικαλιστικές ενώσεις των αγροτών, όπως τον Οίκο του Αγρότη καθώς και των κοινοτήτων, δηλαδή της Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων. Την ίδια ώρα η κυβέρνηση επιχειρούσε να αποκτήσει τον πλήρη έλεγχο του αγροτικού χώρου τοποθετώντας ως επικεφαλής των συνεταιρισμών απόστρατους ή έφεδρους αξιωματικούς με την απειλή της αποστράτευσης σε περίπτωση άρνησης. Ο στρατηγός Χρήστος Καβράκος, ο οποίος μετείχε στην επιτροπή που παρέδωσε την Αθήνα, διορίσθηκε διευθυντής της ΚΕΠΕΣ. Σε κάθε νομό ιδρύονταν Επισιτιστικά Γραφεία, τα οποία θα δημιουργούσαν αντίστοιχα παραρτήματα στις κοινότητες και εκεί που δεν υπήρχε παράρτημα αγροτικής ασφάλειας. Σε αυτά τα γραφεία θα προΐσταντο ενεργεία αξιωματικοί του στρατού, της αεροπορίας και του ναυτικού, οι οποίοι είχαν υπηρετήσει στον τελευταίο πόλεμο και θα στελεχώνονταν από δημόσιους υπάλληλους, αγορανομικούς επόπτες, έκτακτους αρχιφύλακες και αγροφύλακες καθώς και μόνιμους υπαξιωματικούς. Παράλληλα αναδιοργανώνονταν το Αισχροδικείο της Αθήνας με τη συμμετοχή και στρατιωτικών και δημιουργούνταν στην ύπαιθρο Επαρχιακά Αισχροδικεία.³¹²

Με το Νομοθετικό Διάταγμα 81 υπεύθυνος για τη συγκέντρωση της σοδειάς σταριού οριζόταν και πάλι η ΚΕΠΕΣ με τη διαφορά ότι οι παραγωγοί αυτή τη φορά

³¹¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αλέξανδρου Διομήδη, φάκ. 41, Υπόμνημα υποβληθέν τη 17/5/1941.

³¹² Ν.Δ. 20, «Περί των αρνουμένων να μεταβώσιν εις την θέσιν των στρατιωτικών και πολιτικών λειτουργιών», Ν.Δ. 21, «Περί καταργήσεως του Υφυπουργείου Συνεταιρισμών κτλ», ΦΕΚ 166Α, 10/5/1941· Ν.Δ. 13, «Περί συστάσεως Ειδικού Αισχροδικείου», ΦΕΚ 158Α, 8/5/1941· Ν.Δ. 25, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των αγορανομικών ποινικών διατάξεων, ουσιαστικών και δικονομικών», Αθήνα 12 Μαΐου 1941, ΦΕΚ 162Α, 12/5/1941· *Ακρόπολις*, «Αι τιμαί συγκεντρώσεως», 25/5/1941· *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Επισιτιστικά Γραφεία», 16/6/1941.

ήταν υποχρεωμένοι να παραδώσουν την παραγωγή όλων των ειδών δημητριακών, δηλαδή σταριού, αραβόσιτου, κριθαριού, βρώμης. Όσον αφορά τον αραβόσιτο υπεύθυνη για την συγκέντρωσή του θα ήταν η Αγροτική Τράπεζα. Ο γεωργός, τα κρατικά ιδρύματα αλλά και οποιοσδήποτε κάτοχος σιτηρών της προηγούμενης σοδειάς απαγορευόταν να τα εμπορευθεί ο ίδιος, αλλά επιτρεπόταν να κρατήσει μόνο μια μικρή ποσότητα για τη σπορά και τη διατροφή. Θα προηγούνταν έλεγχος από αξιωματικούς του στρατού, γεωπόνους και κρατικούς υπαλλήλους, οι οποίοι θα εξακρίβωναν ποια ήταν η πραγματικά σπαρθείσα έκταση. Η κυβέρνηση διακήρυττε ότι ο έλεγχος θα ήταν λεπτομερής και ούτε κόκκος σταριού δεν θα διέφευγε. Παράλληλα υπενθύμιζε στους γεωργούς ότι η συγκέντρωση των προηγούμενων ετών είχε γίνει από το κράτος με σκοπό την προστασία των συμφερόντων τους. Τώρα «διενεργείται διά την προστασίαν του γενικού συμφέροντος, ήτοι δια την αποτροπήν του φάσματος της πείνης». Το κράτος θα παρείχε περαιτέρω διευκολύνσεις, όπως απαλλαγή από το κόστος μεταφοράς στις αποθήκες της ΚΕΠΕΣ.³¹³

Ο γεωργός δικαιούταν να κρατήσει για σπορά ποσότητα από όλα τα σιτηρά για την καλλιέργειας έκτασης 20% παραπάνω από το προηγούμενο οικονομικό έτος, ύστερα από τον έλεγχο και την άδεια της Τοπικής Επιτροπής. Όμως όσον αφορά τη διατροφή του, επιτρεπόταν να κρατήσει μόνο 180 οκάδες συνολικά για κάθε μέλος της οικογένειάς του απ' όλα τα είδη σιτηρών, ποσότητα πολύ μικρότερη από την προηγούμενη χρονιά. Ειδικότερα για τους καλλιεργητές σιτηρών, όπως ο αραβόσιτος, η ποσότητα αυτή θα περιοριζόταν στις 100 οκάδες ανά άτομο από την πρώιμη συγκομιδή και άλλες 100 οκάδες αργότερα. Παράλληλα επιτρεπόταν να κρατηθεί μια ποσότητα για τη διατροφή των ζώων εργασίας με εξαίρεση τα γηραιότερα ιπποειδή που δεν χρησιμοποιούνταν. Επίσης απαγορεύονταν οι πληρωμές με σιτηρά των εργατών με εξαίρεση αυτών που δέχονταν μόνο είδος καθώς και των γιατρών και των φαρμακοποιών, ενώ οι συμφωνίες που είχαν ήδη συναφθεί και προέβλεπαν την πληρωμή σε είδος θα έπαιναν να ισχύουν και η πληρωμή θα γινόταν με χρήμα. Ο Έλληνας σιτοπαραγωγός ουσιαστικά καλούνταν να καλλιεργήσει μεγαλύτερη έκταση γης, να δουλέψει περισσότερο, να παραδώσει τη σοδειά του σε μια τιμή που ήταν μικρότερη του κόστους παραγωγής και να τραφεί με πολύ λιγότερα τρόφιμα αυτός και η οικογένειά του.³¹⁴

Την επίβλεψη της συγκέντρωσης θα την είχαν αρχικά οι Τοπικές Επιτροπές Πολιτικής Επιστράτευσης και στη συνέχεια τα Γραφεία Επισιτισμού, όταν θα ιδρύονταν. Αυτές θα συνέτασσαν ατομικό φάκελο ξεχωριστά για κάθε σιτοπαραγωγό που διέμενε μόνιμα στο χωριό. Σε αυτόν τον φάκελο θα καταγραφόταν η παραγωγή του, οι ανάγκες του και η ποσότητα που ήταν υποχρεωμένος καθένας να παραδώσει στην ΚΕΠΕΣ. Στη συνέχεια θα συντασσόταν συνολικός κατάλογος με τα ονόματα των παραγωγών κάθε χωριού και θα αποστέλλονταν μαζί με τον ατομικό φάκελό τους στην έδρα των Ειρηνοδικείων. Ειδική επιτροπή θα σχηματιζόταν αποτελούμενη από τον πρόεδρο του Ειρηνοδικείου, τον διευθυντή του Γραφείου Επισιτισμού, τον αγρονόμο της περιοχής, τον γεωπόνο του νομού και τον γεωπόνο της Αγροτικής Τράπεζας. Η

³¹³ Ν.Δ. 81, «Περί προσθήκης και τροποποιήσεως διατάξεων τινών εις την περί προστασίας της εγχωρίου σιτοπαραγωγής Νομοθεσίαν», ΦΕΚ 176^Α, 26/5/1941, Υ.Α., αρ. 81285, «Περί παραδόσεως πλεονασμάτων και συμπληρώσεως ελλειμάτων αναγκών εις σιτηρά των Γεωργικών Ιδρυμάτων και Οργανισμών», ΦΕΚ 142Β, 12/8/1941 *Ἀκρόπολις*, «Πώς αντιμετωπίζεται το πρόβλημα της επάρκειας», 25/5/1941 *Ὀικονομολόγος Ἀθηνών*, «Εσωτερικά οικονομικά ειδήσεις», 31/5/1941.

³¹⁴ Υ.Α, αρ. 60005, «Περί παραχθείσης ποσότητος σιτηρών, παρακρατηθησομένων ποσοτήτων προς διατροφήν, σποράν, κτλ», ΦΕΚ 106Β, 16/6/1941.

Επιτροπή σε συνεργασία με όργανα της Αγροφυλακής και της Χωροφυλακής θα πραγματοποιούσε επιτόπια εξακρίβωση της ορθότητας των στοιχείων. Όταν ολοκλήρωνε την εξακρίβωση, θα προχωρούσε στη σύνταξη των τελικών πινάκων, θα έστελνε αντίγραφο στην τοπική επιτροπή κάθε χωριού, η οποία θα ήταν υπεύθυνη για τη συμμόρφωση των αγροτών για να παραδώσουν τη σοδειά, καθώς και στην αστυνομική αρχή που άνηκε το κάθε χωριό. Αυτές οι Ειρηνοδικειακές Επιτροπές θα έστελναν συγκεντρωτικές καταστάσεις σε κάθε Νομαρχία που θα ανέφεραν ποια ήταν η ποσότητα δημητριακών που έπρεπε να παραδώσει κάθε κοινότητα στην ΚΕΠΕΣ. Οι Τοπικές Επιτροπές Πολιτικής Επιστράτευσης και τα Επισιτιστικά Γραφεία αναλάμβαναν τη μεταφορά των προς παράδοση σιτηρών στα πλησιέστερα συνεργεία συγκέντρωσης της ΚΕΠΕΣ, τα οποία θα χορηγούσαν στους γεωργούς ειδικές βεβαιώσεις, ενώ τα Γραφεία Επισιτισμού θα διενεργούσαν έλεγχο αν όντως οι γεωργοί είχαν παραδώσει ολόκληρη την καθοριζόμενη από τον νόμο ποσότητα στην ΚΕΠΕΣ. Με το Ν.Δ. 152 ορίζονταν βαρύτερες ποινές για τους παραβάτες, οι οποίοι είτε είχαν δηλώσει ψευδή στοιχεία ή θα αρνούνταν να παραδώσουν ολόκληρη την ποσότητα. Οι ποινές ξεκινούσαν από τη φυλάκιση και το χρηματικό πρόστιμο από 500 έως 1.000.000 δραχμές. Γι' αυτούς που θα αγόραζαν σιτηρά πριν ή κατά τη διάρκεια της σοδειά οι ποινές ήταν ακόμη πιο σκληρές και θεσμοθετούνταν η ποινή του θανάτου και πρόστιμα που έφταναν τα 10.000.000 δραχμές.³¹⁵

³¹⁵ Ν.Δ. 152, «Περί προσθήκης και τροποποιήσεως διατάξεων τινων εις την περί προστασίας της εγχωρίου σιτοπαραγωγής Νομοθεσίαν», ΦΕΚ 106Β, 10/6/1941.

Οι ίδιες ρυθμίσεις εφαρμόστηκαν και για τα όσπρια. Ύστερα από την απόφαση του κυβερνητικού συμβουλίου η Αγροτική Τράπεζα ορίζονταν υπεύθυνη για τη συγκέντρωση των οσπρίων της σοδειάς του 1941. Και σε αυτή την περίπτωση οι γεωργοί έπρεπε να παραδώσουν υποχρεωτικά τη σοδειά τους σε καθορισμένες από το κράτος τιμές στην Αγροτική. Επιτρεπόταν μόνο να κρατήσουν την απαραίτητη ποσότητα για τη διατροφή και αυτή που τους ήταν αναγκαία για σπορά ύστερα από την απόφαση και την έγκριση της Τοπικής Επιτροπής που θα διοριζόταν από το Υπουργείο Γεωργίας και Επισιτισμού. Βαρύτατες ποινές θεσπίζονταν για τους παραβάτες. Λίγους μήνες αργότερα με νέα αγορανομική διάταξη θα εντάσσονταν και οι παραγωγοί που είχαν στην κατοχή τους αποθέματα από την προηγούμενη σοδειά αλλά και οι έμποροι.³¹⁶

Όσον αφορά τα άλλα είδη διατροφής όπως το ελαιόλαδο, τα σύκα, την κορινθιακή σταφίδα, τα αυγά και τα τυροκομικά προϊόντα υιοθετήθηκε η ίδια πολιτική που είχε εφαρμοσθεί από τη δικτατορία του Μεταξά. Βάσει των αναγκαστικών νόμων 2476/1940 και 2511/1940 το κράτος δημιουργούσε ιδιωτικά μονοπώλια, τα οποία είχαν το αποκλειστικό δικαίωμα της συγκέντρωσης και της εμπορίας της παραγωγής. Αυτά θα ήταν Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου, Κοινοφελείς Οργανισμοί ή ενώσεις εμπόρων που τα μέλη τους ασκούσαν αποδεδειγμένα το επάγγελμα. Σκοπός του άνω μέτρου ήταν η απόσπαση του υγιούς τμήματος του εμπορικού κόσμου από τη μαύρη αγορά. Το Γραφείο Προστασίας Ελληνικών Σύκων και ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός αναλάμβαναν τη συγκέντρωση των σύκων και της μαύρης σταφίδας. Για τα τυροκομικά προϊόντα, επιτρεπόταν πλέον η παρασκευή μόνο συγκεκριμένων ειδών τυριών και οι παραγωγοί έπρεπε να παραδώσουν ολόκληρη την ημερήσια παραγωγή γάλατος στα τυροκομεία και στους πλησιέστερους τυροκομικούς συνεταιρισμούς. Παράλληλα όλοι οι κάτοχοι γαλακτοφόρων αγελάδων και βοοειδών ήταν υποχρεωμένοι να τα δηλώσουν στο Υπουργείο Επισιτισμού και στα οικεία αστυνομικά τμήματα. Οι Νομαρχίες ήταν υποχρεωμένες να υποβάλουν ανά τακτά χρονικά διαστήματα εκθέσεις με όλες τις μεταβολές που είχαν επέλθει στον αριθμό τους. Πλέον θα ίσχυαν απαγορεύσεις στις σφαγές των ζώων, οι οποίες περιορίζονταν μόνο για τις αγελάδες που δεν απέδιδαν ικανοποιητικές ποσότητες γάλατος, ύστερα από την έκδοση άδειας από αστυκτηνίατρο και αίτηση του ιδιοκτήτη προς τις αγορανομικές αρχές. Ανάλογοι περιορισμοί ίσχυαν και για τις μετακινήσεις, πωλήσεις και εξαγωγές. Στην περιφέρεια της Αττικής απαγορεύονταν όλες οι αγοραπωλησίες και μετακινήσεις χωρίς άδεια από το Υπουργείο Επισιτισμού ενώ για την επαρχία έπρεπε να γίνει πρώτα δήλωση στις αρμόδιες αστυνομικές αρχές. Ομοίως απαγορευόταν η ελεύθερη εισαγωγή και εμπορία πουλερικών και αβγών στην περιφέρεια της Αθήνας πέρα από τους εμπόρους, οι οποίοι ασκούσαν το επάγγελμα προ διετίας.³¹⁷

³¹⁶ ΠΙΟΠ, ΙΑΑΤΕ, Βιβλίο Γενικών διαταγών, αρ. 12, αρ. εγγρ. 328, Γενική διαταγή 36, «Προς τους τεχνικούς επιθεωρητές, υποκαταστήματα και πρακτορία», Αθήνα 20/6/1941 Α.Δ. 166, «Περί τρόπου συγκεντρώσεως οσπρίων εσοδειάς 1941 παρά της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος και καθορισμού τιμής αγοράς τούτων», ΦΕΚ 121Β 17/7/1941, Α.Δ. 208, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως της υπ. αριθ. 166)1941 Αγορ. Διατάξεως «περί τρόπου συγκεντρώσεως οσπρίων εσοδειάς 1941 παρά της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος και καθορισμού τιμής αγοράς αυτών», ΦΕΚ 153Β, 9/8/1941 *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Η συγκέντρωση των οσπρίων», 7/6/ 1941.

³¹⁷ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, φάκ. Α4S1Y5F7/1/39-40, «Το επισιτιστικόν πρόβλημα», Ιούλιος 1941' Υ.Α. 49129, «Περί αναθέσεως εις τον Αυτόνομον Σταφιδικόν Οργανισμόν την δι' αγοράς συγκέντρωσιν της ξηράς Κορινθιακής σταφίδος χρήσεως 1941-1942», Υ.Α. 49130, «Περί αναθέσεως εις το Γραφείον Προστασίας Ελληνικών Σύκων την διά αγοράς συγκέντρωσιν κατά το έτος 1941-1942 των σύκων και απόσυκων παραγωγής Πελοποννήσου», ΦΕΚ 122Β, 1941, 18/7/1941, Α.Δ. 99, «Περί

Παρά τις αυξήσεις όμως στις τιμές και τη θεσμικά υποχρεωτική παράδοση, ο αγροτικός κόσμος δεν ανταποκρίθηκε στο κυβερνητικό κάλεσμα. Η επίκληση της κοινωνικής και της χριστιανικής αλληλεγγύης δεν ήταν αρκετές. Για την ακρίβεια η συγκέντρωση των σιτηρών, σταριού και αραβόσιτου, οδηγήθηκε σε παταγώδη αποτυχία. Σε άλλα είδη, όπως τα όσπρια, αν και συγκριτικά ήταν κάπως καλύτερα τα αποτελέσματα, η συγκέντρωση όμως απέιχε να χαρακτηριστεί ως επιτυχημένη. Στον νομό Τρικάλων, ο οποίος ανήκε στη σιτοπαραγωγική Θεσσαλία, είχαν δηλωθεί έως τον Αύγουστο του 1941 μόλις 155.000 οκάδες σίτου. Κάποιες μικρές ποσότητες πρώιμων σιτηρών εξασφαλίστηκαν από τη Θεσσαλία, τη Βοιωτία και τη Φθιωτοφωκίδα. Η μεταφορά τους από τη Βοιωτία προκάλεσε την εξέγερση των κατοίκων των χωριών της Λιβαδειάς, οι οποίοι προσπάθησαν να την εμποδίσουν. Οι εκτιμήσεις των ιταλικών κατοχικών αρχών υπολόγιζαν ότι η συγκέντρωση της σοδειάς απέφερε από τους 80.000 τόνους του αρχικού σχεδιασμού, ο οποίος είχε βασισθεί στις πιο απαισιόδοξες προβλέψεις, μόλις το 20-25%. Ο Κ. Πανούτσος, πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Βιομηχάνων σε τηλεγράφημά του προς τον Εμμανουήλ Τσουδερό, πρωθυπουργό της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, ανέφερε ότι η συγκέντρωση σιτηρών απέδωσε μόλις 19.000 τόνους ενώ ο Bengt Helger μέλος της σουηδικής αποστολής, στη μεταπολεμική μονογραφία του, υπολόγιζε ότι η συγκέντρωση απέφερε 22.000 τόνους σταριού και 10.200 τόνους άλλων σιτηρών.³¹⁸

Οι ιταλικές κατοχικές αρχές απέδιδαν την αποτυχία στον φόβο των αγροτών εξαιτίας της τροπής του πολέμου και της κατάκτησης της χώρας, στη δυσπιστία τους απέναντι στην κρατική διαχείριση αλλά κυρίως στις πολύ χαμηλές τιμές που καθόριζε η «Ελληνική Πολιτεία» σε σύγκριση με εκείνες που θα μπορούσαν οι ίδιοι να πετύχουν αν εμπορεύονταν τα προϊόντα τους στην ελεύθερη αγορά. Επιπλέον οι Ιταλοί επέρριπταν σημαντικές ευθύνες και στην κατοχική ελληνική κυβέρνηση, επειδή αδυνατούσε να εξασφαλίσει τον έλεγχο της μαύρης αγοράς, η οποία δρούσε ανταγωνιστικά στη διαδικασία της συγκέντρωσης, στη γραφειοκρατία, την έλλειψη συντονισμού των διάφορων κρατικών υπηρεσιών αλλά και στο πρόβλημα των μεταφορών. Στο τέλος, όμως, αποδέχονταν ότι η σημαντικότερη αιτία ήταν η πτώσης της αξίας της δραχμής. Ο γεωργός πληρώνονταν με ένα νόμισμα που κάθε μέρα έχανε την αξία του.³¹⁹

Η κατοχική ελληνική κυβέρνηση απέδωσε αρχικά την αιτία του προβλήματος των ελλείψεων στις μεταφορές και στις ζημιές που είχε υποστεί το συγκοινωνιακό δίκτυο, ιδιαίτερα οι σιδηρόδρομοι. Οι καταναλωτές καλούνταν να επιδείξουν υπομονή. Σε αυτή την αιτία αποδίδεται το πρόβλημα του επισιτισμού ακόμη και σήμερα από ένα σημαντικό τμήμα της ιστοριογραφίας. Η κίνηση των εμπορευμάτων σε χιλιόμετρικών τόνους είχε μια τεράστια αύξηση το 1940 σε σύγκριση με το 1939. Τα μεταφορικά μέσα ήταν όντως ένας σημαντικός παράγοντας για τον επιτυχή εφοδιασμό των

των παραχθησομένων κατηγοριών τυρού κατά περιφέρειας», Α.Δ. 174, «Περί καθορισμού τιμής πωλήσεων των ωών και ορνιθοειδών, ως και περί του τρόπου εισαγωγής τούτου», ΦΕΚ 121Β, 17/6/1941.

³¹⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ.3, αρ. εγγρ. 19, Γενεύη 14/4/1942: Αναγέννησις, «Διά να εξασφαλισθή η αρτοδότησις δηλώσατε τον σίτον», 3/8/1941: Ακρόπολις, «Η μεταφορά σίτου εις Αθήνας», 30/5/1941: Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων... ό. π.*, σσ. 215-216: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la liberation. Rapport final de la Commission de Gestion pour les Secours en Grèce sous les auspices du Comité International de la Croix-Rouge*, ό. π., σ. 31.

³¹⁹ Η ιταλική έκθεση παρατίθεται στο Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π., σσ. 216-217.

πόλεων, τον οποίο όμως η κυβέρνηση είχε υποτιμήσει στους σχεδιασμούς της και είχε εφησυχαστεί από τις υποσχέσεις των κατακτητών για την παροχή των μέσων για την επίλυση των προβλημάτων στις μεταφορές. Στο Υπουργείο Σιδηροδρόμων και Αυτοκινήτων πραγματοποιήθηκε σύσκεψη των αρμόδιων υπηρεσιών με επικεφαλής τον Υπουργό Ν. Μούτση για την αποκατάσταση των κατεστραμμένων υποδομών. Ήδη από τις αρχές Μαΐου κλιμάκια τεχνικών σε συνεργασία με Γερμανούς είχαν ξεκινήσει τις εργασίες αποκατάστασης στη σιδηροδρομική γραμμή Αθήνα - Θεσσαλονίκη. Ήταν μια αρτηρία που ενδιέφερε τους Γερμανούς ενώ παράλληλα συνέδεε τις σιτοπαραγωγικές περιφέρειες, της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Αν. Στερεάς με τα αστικά κέντρα. Σε συγκεκριμένα τμήματα του εν λόγω σιδηροδρομικού άξονα (Αθήνα-Τιθορέα, Λιανοκλάδι-Λάρισα, Θεσσαλονίκη-Δράμα) η κυκλοφορία είχε μερικώς αποκατασταθεί ενώ σε άλλα στην γραμμή Θεσσαλονίκη-Λάρισα οι ζημιές αναμένονταν να αποκατασταθούν έως τα μέσα Ιουνίου. Αντίθετα στα τέλη Μαΐου είχε αποκατασταθεί και η κυκλοφορία του σιδηρόδρομου στην Πελοπόννησο έως το τμήμα του Ισθμού. Στις 15 Αυγούστου αποκαταστάθηκε η σιδηροδρομική σύνδεση Αθήνας-Τεργέστης. Όμως, παρά τη μερική αποκατάσταση, το σιδηροδρομικό δίκτυο που συνέδεε την Αθήνα με την κεντρική και τη βόρειο Ελλάδα εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει σημαντικά προβλήματα. Η γέφυρα του Μπράλου, στην Τιθορέα, σε απόσταση 56 χιλιομέτρων μακριά από την Αθήνα, αποκαταστάθηκε μόλις τον Μάρτιο του 1942 ενώ η κυκλοφορία είχε διακοπεί και στο αντίστοιχο κομμάτι του Ισθμού. Στον ΣΠΑΠ κυκλοφορούσαν μόνο δύο αμαξοστοιχίες, μια για την Καλαμάτα και μια για τον Πύργο, έναντι 22 προπολεμικά ενώ στον ΣΕΚ μια έναντι 17.³²⁰

Αυτά τα προβλήματα δεν ήταν δυσεπίλυτα και μπορούσαν να υπερκεραστούν. Απαιτούνταν γι' αυτό όμως η συνδρομή των κατακτητών. Φορτηγά θα μπορούσαν να μεταφέρουν τα τρόφιμα από τα σημεία που σταματούσε η κυκλοφορία του τρένου ή στα επαρχιακά λιμάνια της χώρας. Η διώρυγα του Ισθμού παραδόθηκε στην κυκλοφορία για τα μεσαίας χωρητικότητας τουλάχιστον πλοία, παρά τους συνεχείς βομβαρδισμούς της αγγλικής αεροπορίας, τον Αύγουστο του 1941. Όμως η επίταξη χιλιάδων φορτηγών από τις στρατιωτικές δυνάμεις, τόσο της Γερμανίας αλλά και της Ιταλίας, αλλά και η έλλειψη καυσίμων καθιστούσαν αυτό το έργο δυσχερές. Και τα οχήματα που άφησαν οι κατακτητές στη διάθεση του κατοχικού κράτους δεν ήταν τα καλύτερα. Για να μεταφερθούν τα σιτηρά από τη Γραβιά βρέθηκαν μόνο 3 φορτηγά. Όσον αφορά τα καύσιμα, παραχωρήθηκαν αρχικά 1.200 τόνοι βενζίνη από τη γερμανική πλευρά, δηλαδή το 10% της μηνιαίας προπολεμικής κατανάλωσης. Επιπλέον προγραμματίστηκε η εισαγωγή τριών τρένων φορτωμένων με πετρέλαιο από τη Ρουμανία κάθε μήνα αποκλειστικά για χρήση των πολιτικών μεταφορών. Η επίθεση όμως στη Σοβιετική Ένωση δημιούργησε άλλες προτεραιότητες για τη

³²⁰ Η κίνηση εμπορευμάτων σε χιλιομετρικούς τόνους μέσω των ΣΕΚ γνώρισε ραγδαία αύξηση το 1940 σε σχέση με το 1939, από 102 εκ. τόνους το πρώτο εξάμηνο του 1939 σε 167 εκ το αντίστοιχο εξάμηνο του 1939 ενώ η κίνηση επιβατών υπέστη μείωση. Αντίθετα στους ΣΠΑΠ υπήρξε μείωση στη μεταφορά από 50 σε 40 εκ. Όμως υπήρξε αύξηση των εισπράξεων των αυτοκινήτων των ΣΠΑΠ από 11.8 σε 19.7 εκατομμύρια δραχμές, βλ. ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F6/1/25-27, «Εκθεσις του διοικητού της τραπεζής εξ' ονόματος του γενικού συμβουλίου επί του ισολογισμού του έτους 1940», 27/3/1941 ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29840, R7117, Greece:Transport' *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Αποκατάστασις των σιδηροδρομικών συγκοινωνιών. Η μεταφορά των επιβατών και των εμπορευμάτων», 5/5/1941 *Ακρόπολις*, «Βελτιούνται αι συγκοινωνίαι. Δύο συρμοί προς Πελοπόννησον», 31/5/1941 *Πρωία*, «Αι συγκοινωνίαι της χώρας. Ένα πολύπλοκο πρόβλημα», 1/6/1941 *Σπύρος-Περικλής Καράβης*, ό. π., σσ. 66-73 Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π., σσ.190-191

Γερμανία η οποία μεταβίβασε την ευθύνη του εφοδιασμού της κατοχικής Ελλάδας με καύσιμα στην Ιταλία. Οι σιδηρόδρομοι τροφοδοτούνταν αρχικά κυρίως με λιθάνθρακα. Η ίδια η Ιταλία αντιμετώπιζε ελλείψεις και δεν ήταν δυνατό να ανταποκριθεί στις παραπάνω απαιτήσεις από μόνη της. Πλοία ιταλικά που μετέφεραν άνθρακα από την Ιταλία βυθίζονταν από αγγλικά υποβρύχια. Για άλλη μια φορά Ιταλία και Γερμανία απέδιδαν η μια στην άλλη την ευθύνη.³²¹

Η κατοχική κυβέρνηση προχώρησε στην αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων που κατέβαλε προς τους αγρότες. Ούτε και αυτή η κίνηση έφερε κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα. Στις 17 Μαΐου η κυβέρνηση θέσπισε την ποινή του θανάτου για αγορανομικά αδικήματα που αφορούσαν τον αποθεματισμό, τη νοθεία και την αισχροκέρδεια τροφίμων. Ο Υπουργός Επισιτισμού Πολύζος, σε δηλώσεις του προς τους δημοσιογράφους, επέρριψε την ευθύνη για τις ελλείψεις στους μαυραγορίτες, οι οποίοι δρούσαν ανταγωνιστικά προς το κράτος και αγόραζαν τα αποθέματα της ελληνικής επαρχίας, καταδικάζοντας την τάση για αισχροκέρδεια σε βάρος του λαού. Ο ίδιος ο Τσολάκογλου επιτέθηκε λεκτικά σε όσους κατείχαν αποθέματα τροφίμων απειλώντας τους με την ποινή του θανάτου αν δεν τα δήλωναν έως την 20^η Ιουνίου. Ούτε και αυτές οι απειλές μπόρεσαν να ενθαρρύνουν την παράδοση τους. Τα βέλη της κυβέρνησης στράφηκαν στη συνέχεια στους παραγωγούς. Ο Υπουργός Επισιτισμού Πολύζος καταφέρθηκε όχι μόνο ενάντια στους αγρότες αλλά συνολικά στην ελληνική επαρχία, η οποία περίμενε ανταλλάγματα από την κυβέρνηση, δηλαδή βιοτεχνικά είδη που αφθονούσαν στην πρωτεύουσα. Για το τελευταίο ούτε καν μπορούσε να γίνει συζήτηση. Το ρήγμα της κυβέρνησης με τον αγροτικό κόσμο βάθαινε και η άρνηση των γεωργών να παραδώσουν τη σοδειά τους χαρακτηρίζονταν επίσημα πλέον ανταρσία. Η κυβέρνηση υποστήριζε ότι αυτό οφείλονταν στην προπαγάνδα λίγων, οι οποίοι υποκινούσαν τους αγρότες, δίχως να κατονομάζει ή να προσδιορίζει σαφώς ποιοι ήταν αυτοί και ποια τα βαθύτερα κίνητρά τους. Σε κάποιες περιπτώσεις οι υπονομευτές της κυβερνητικής προσπάθειας ήταν πράκτορες της 4^{ης} Αυγούστου, σε άλλες αγγλόφιλοι ή «χρυσοκάνθαροι». Ο Τσολάκογλου υπενθύμιζε στον αγροτικό κόσμο το πόσο είχε ωφεληθεί τα προηγούμενα χρόνια από την πολιτεία σε βάρος των αστικών πληθυσμών και των εργατικών στρωμάτων και απειλούσε να σταματήσει τη χορήγηση δανείων για 5 χρόνια σε όσους δεν συμμορφώνονταν. Ο ίδιος θα αναλάμβανε το χαρτοφυλάκιο του Υπουργείου Επισιτισμού.³²²

Ποιά ήταν όμως τα πραγματικά αίτια της άρνησης του αγροτικού κόσμου να συνεργαστεί; Οφείλονταν στην απέχθεια και τη ζήλια του προς τον πολιτισμό της πόλης, επειδή απολάμβανε τα αγαθά και τις υπηρεσίες που αυτός δεν είχε πρόσβαση και ήταν μια πράξη εκδίκησης, γιατί η ελληνική επαρχία είχε παραμεληθεί από το κράτος στο παρελθόν; Ήταν απόρροια της απληστίας των γεωργών, οι οποίοι διέβλεπαν την κατάλληλη ευκαιρία για να αποκομίσουν όσον το δυνατόν τα μεγαλύτερα δυνατά κέρδη και να εκβιάσουν καλύτερες τιμές από την κυβέρνηση; Οι τιμές που δίνονταν ανταποκρίνονταν στην αύξηση του τιμάριθμου και του κόστους

³²¹ Ο.π.

³²² Οικονομολόγος Αθηνών, «Μέτρα κατά της αισχροκέρδειας», 17/5/1941, Ακρόπολις, «δια να επανέλθω η τάξις εις το εμπόριον», 23/5/1941, Ακρόπολις, «Δηλώσεις δια τους αισχροκερδούντας του Υπουργού Επισιτισμού κ. Πολύζου», 27/5/1941, Ακρόπολις, «Προσκαλούνται όλοι οι έχοντες αποθέματα τροφίμων να τα δηλώσουν όλα μέχρι της 20^{ης} Ιουνίου. Ποινή θανάτου εις τους παραβάτας», Πρωία, «Πρωτεύουσα και Επαρχία», 19/6/1941, Πρωία «Η κυβέρνησις θα πλήξη σκληρώς κάθε κερδοσκοπικὴν ἀντίδρασιν των παραγωγῶν δῆλωσις του πρωθυπουργοῦ κ. Τσολάκογλου», 28/6/1941, Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π. , σσ. 214-215.

ζωής; Η μεταπολεμική άποψη που καλλιεργήθηκε ευρύτατα στην ιστοριογραφία, όχι μόνο την ελληνική αλλά και την ευρωπαϊκή, ότι η άρνηση παράδοσης της παραγωγής στο επίσημο κράτος και η πώληση στη μαύρη αγορά ή η ανταλλαγή της παραγωγής με άλλα είδη πρώτης ανάγκης ήταν μια συνειδητά πράξη πατριωτική που αμφισβητούσε την εξουσία του κατοχικού κράτους ανταποκρίνεται στην ελληνική περίπτωση για την περίοδο που ακολουθεί αμέσως μετά την κατάληψη της χώρας, δηλαδή το καλοκαίρι του 1941.³²³

Η επιτυχία της συγκέντρωσης στο παρελθόν είχε βασισθεί στον κρατικό προστατευτισμό και στην προσφορά ανώτερων και σταθερών τιμών από αυτών της ελεύθερης αγοράς. Η υποχρεωτική παράδοση αυτή τη φορά πραγματοποιούνταν υπό συνθήκες υπερπληθωρισμού ενώ την ίδια στιγμή η δραχμή καθημερινά έχανε την αξία της. Οι τιμές που έδινε το κράτος δεν ανταποκρίνονταν σε αυτή την άνοδο. Οι αυξήσεις που δόθηκαν ήταν πολύ μικρές σε αναλογία με τον πληθωρισμό. Ο Έλληνας γεωργός πληρώνονταν σε προκατοχικές τιμές σε μια περίοδο που όλα ακρίβαιναν. Η πολιτική της υποχρεωτικής παράδοσης είχε μετατραπεί σε κρατικό καταναγκασμό. Αν και ο γεωργός δεν στερούνταν της ιδιοκτησίας του, έχανε όλα τα οικονομικά ευεργετήματα της αγροτικής μεταρρύθμισης του Μεσοπολέμου και από ιδιοκτήτης μετατρεπόταν σε ένα εξαρτημένο από το κράτος καλλιεργητή. Ουσιαστικά καλούνταν να καλλιεργήσει μεγαλύτερη έκταση γης, να δουλέψει περισσότερο, να παραδώσει τη σοδειά του σε μια τιμή που ήταν μικρότερη του κόστους παραγωγής, να τραφεί με πολύ λιγότερα τρόφιμα αυτός και η οικογένειά του. Η οικονομική ζημιά γινόταν μεγαλύτερη εξαιτίας των συνεχιζόμενων επιτάξεων των κατοχικών στρατευμάτων, τα οποία στην καλύτερη περίπτωση αποζημίωναν τον παραγωγό με χαρτονομίσματα που δεν είχαν αξία. Και οι επιτάξεις και οι λεηλασίες δεν περιορίζονταν μόνο στα αγροτικά προϊόντα. Εργαλεία, ζώα εργασίας, κλινοσκεπάσματα, οικοσκευές δημεύονταν από τους κατοχικούς στρατούς ύστερα από μια έρευνα υπό το πρόσχημα της ανεύρεσης όπλων.³²⁴

Από τα κατά τόπους υποκαταστήματα της Αγροτικής Τράπεζας διαπιστωνόταν η απροθυμία των αγροτών να της πουλήσουν τη σοδειά των οσπρίων ενώ την ίδια ώρα έμποροι προέβαιναν σε μαζικές αγορές προσφέροντας πολύ μεγαλύτερες τιμές. Ο γεωργός ήταν και ο ίδιος καταναλωτής. Όπως οι πόλεις είχαν αποκοπεί από τα προϊόντα της υπαίθρου, ομοίως και η επαρχία δεν είχε πρόσβαση στα αγαθά που παράγονταν ή διακινούνταν μέσω των πόλεων. Ο πόλεμος και η στροφή της παραγωγής στην κάλυψη των αναγκών των κατακτητών είχε προκαλέσει ραγδαία μείωση της παροχής βιομηχανικών και εισαγόμενων ειδών προς την επαρχία, είτε αυτά ήταν ζάχαρη και καφές ή ρουχισμός, τσιγάρα και λιπάσματα. Ο αγρότης ανακάλυπτε ότι με τις καθορισμένες από το κράτος τιμές που του δίνονταν μπορούσε να αγοράσει πολύ λιγότερα από αυτά που αποκτούσε στο παρελθόν. Αντίθετα η ελεύθερη εμπορία της παραγωγής του από τον ίδιο και η απευθείας ανταλλαγή της με είδη από τους κατοίκους των πόλεων μπορούσε να του προσφέρει πολύ περισσότερα. Επιπλέον το γεγονός ότι κάποιος ήταν αγρότης δεν σήμαινε και ότι ήταν αυτάρκης σε τρόφιμα. Ο σιτοπαραγωγός ήταν αγοραστής λαδιού και γαλακτοκομικών προϊόντων, ενώ το αντίστροφο συνέβαινε με τον ελαιοπαραγωγό. Η πώληση μέρους έστω της σοδειάς του στη μαύρη αγορά και η ανταλλαγή της με άλλα είδη αποτελούσε μονόδρομο για να αντισταθμίσει τις οικονομικές απώλειές του. Η δασκάλα από το

³²³ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό. π., σ. 54. Paul Sanders, *German black market operation in occupied France and Belgium, 1940-1944*, ό. π., σσ. 40-41.

³²⁴ Mark Mazower, ό. π., σσ. 52-55. Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π., σσ. 208-221.

χωριό Γέραλη έγραφε σχετικά στη Νομαρχία Αττικοβοιωτίας: «όλα τα τρόφιμα τα πωλούν αφ' ενός δι' ανταλλαγής με είδος ως λ.χ το κρέας, τους ιχθύς τους ανταλλάσουν με ψωμί ή έλαιον και αφετέρου εις τιμάς υπέρογκους». Σε αρκετές περιπτώσεις οι ίδιοι οι παραγωγοί θα έπεφταν θύματα του εμπόρου ή σταδιακά θα ανακάλυπταν ότι οι καλύτερες τιμές που είχαν λάβει ύστερα από μερικούς μήνες είχαν χάσει την αξία τους. Ενδεικτικές τιμές το καλοκαίρι του 1940 παρατίθενται στη συνέχεια.³²⁵

Τιμές βασικών ειδών στην επίσημη και στη μαύρη αγορά το καλοκαίρι του 1941		
Είδος	Τιμές επίσημες ανά οκά	Τιμές μαύρης αγοράς ανά οκά
Κρέας	50	250
Ζάχαρη	40	400
Καφές	78	1.000
Σαπούνι	50	400
Ελαιόλαδο	70	400
Λαχανικά	5-12	60-80
Ρύζι	26	250
Ψωμί	12	150
Βούτυρο	120	400

Πίνακας 2.13, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29840, R7598/64/18, 21 Αυγούστου 1941.

Στην Ελλάδα όμως υπήρχε και ένας άλλος παράγοντας που επηρέαζε τους αγρότες για να μην παραδώσουν τη σοδειά τους. Το πατριωτικό αίσθημα ήταν πολύ αναπτυγμένο, ιδίως μετά το έπος της Αλβανίας. Ο γεωργός ήταν ο στρατιώτης, ο οποίος είχε αντιμετωπίσει νικηφόρα τις δυνάμεις του Άξονα μόνος σε όλη την Ευρώπη επί έξη μήνες. Τώρα οι αντίπαλοι του, τα ιταλικά και τα γερμανικά στρατεύματα, λεηλατούσαν καθημερινά τον μόχθο του. Όταν ο Τσολάκογλου καλούσε τους γεωργούς να παραδώσουν τη σοδειά τους, στα μάτια τους ήταν ο στρατηγός που είχε υπογράψει τη συνθηκολόγηση. Η επιβολή από την κυβέρνηση της υποχρεωτικής παράδοσης της σοδειάς σε εξευτελιστικές τιμές για αυτούς σκοπό είχε να εξασφαλίσει την τροφοδοσία των κατοχικών στρατευμάτων με τον ποιο προσιτό οικονομικά τρόπο. Οι φόβοι τους δεν ήταν αβάσιμοι. Η άφιξη μαυραγοριτών, οι οποίοι είχαν στην κατοχή τους διατακτικές που είχαν εκδοθεί από το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού και την Ιταλογερμανική Επιτροπή Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων για να φορτώσουν την παραγωγή που είχε συλλεχθεί και βρίσκονταν στις αποθήκες της Αγροτικής Τράπεζας συνοδεία Ιταλών και Γερμανών αξιωματικών, δικαίωναν τους παραπάνω φόβους. Το να μην παραδώσουν τη σοδειά τους αποτελούσε και πράξη πατριωτική για αυτούς.³²⁶

Οι κρατικοί μηχανισμοί που είχαν επιφορτισθεί με το έργο της εξακρίβωσης, της καταγραφής και της συγκέντρωσης, είτε ήταν οι Τοπικές Επιτροπές Πολιτικής Επιστράτευσης είτε τα νεοσύστατα Γραφεία Επισιτισμού ή η Χωροφυλακή καθώς και οι υπάλληλοι κρατικών οργανισμών όπως η ΚΕΠΕΣ και η Αγροτική Τράπεζα δεν έδειξαν ιδιαίτερο ζήλο για την εκτέλεση των εντολών που λάμβαναν. Ούτε και αυτοί

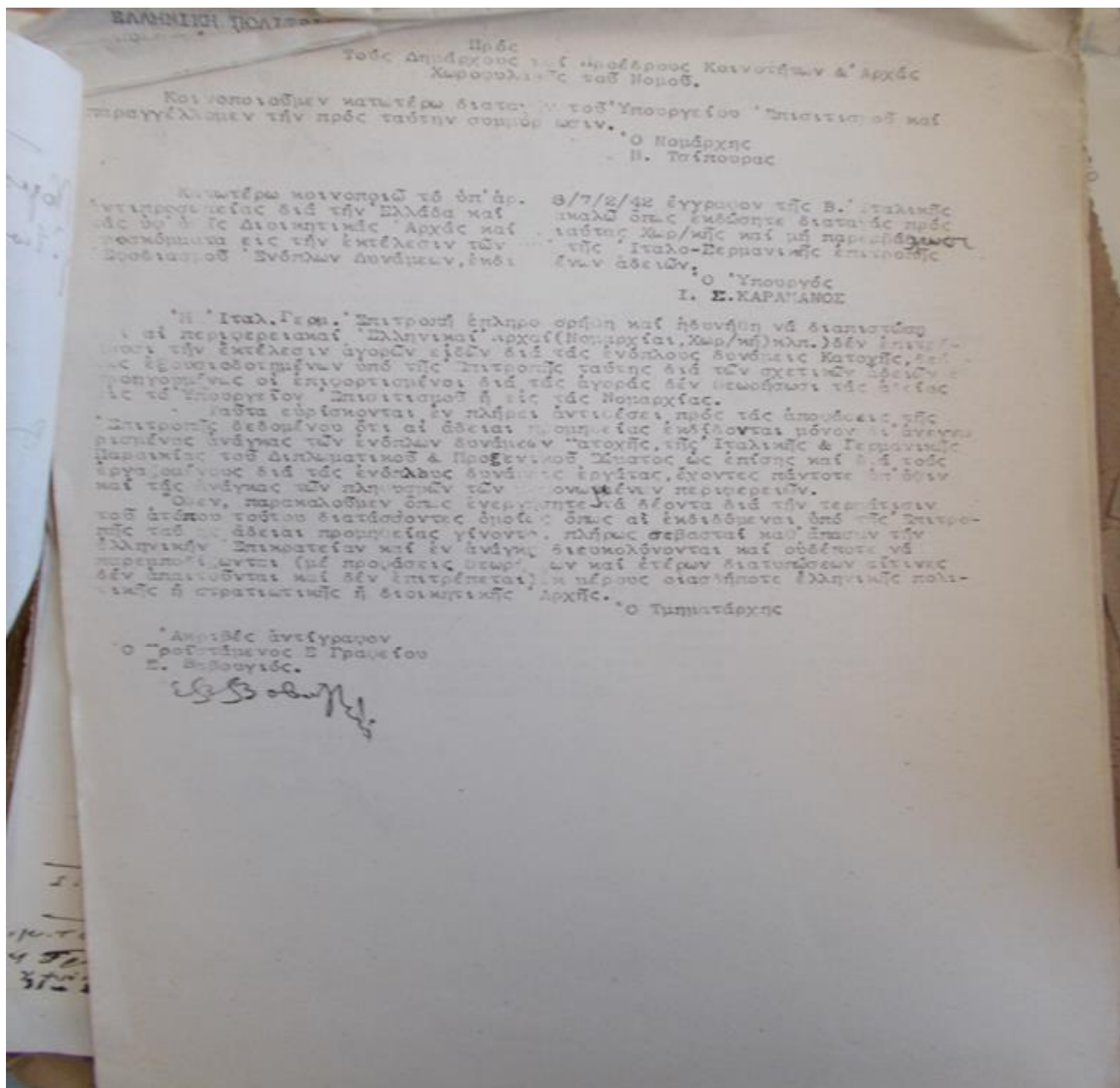
³²⁵ ΠΙΟΠ, ΙΑΑΤΕ, Γενικά Διαταγιά 1939-41, «Διαταγή προς τους Γ. Διοικητές, Νομάρχες, Επάρχους και διοικήσει Χωροφυλακής Κράτους, Αθήνα 13/8/1941' ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 30, αρ. πρ. 1144, Γεραλή 7/1/1942' Αναγέννησις, «Οι κάτοικοι Μπιλετσίου θύματα της Μαύρης Αγοράς», Τρίκαλα 14/8/1941' Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π.

³²⁶ Οδυσσέας Παπαδημητρίου, *Από τα λαμπράς σελίδας της Αγροτικής Τραπέζης. Το υποκατάστημα Καρδίτσας κατά τα ταραχώδη έτη 1941-48*, Αθήνα, 1954, σσ. 11-12' Mark Mazower, ό. π., ' Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π.

πίστευαν τις διαβεβαιώσεις ότι η σοδειά θα κατευθυνόταν σε αυτούς που την είχαν ανάγκη και όχι στους κατακτητές. Το μέτρο της συγκέντρωσης άγγιζε και αυτούς. Αρκετά μέλη των Τοπικών Επιτροπών και μέλη των συνεταιρισμών ήταν και οι ίδιοι παραγωγοί ενώ αρκετοί από τους αξιωματικούς του στρατού ή τους έφεδρους κατάγονταν από τον ίδιο τόπο. Τόσο αυτοί όσο και οι υπάλληλοι των διάφορων δημόσιων οργανισμών έβλεπαν κάθε μέρα το εισόδημά τους να εξανεμίζεται εξαιτίας του πληθωρισμού με αποτέλεσμα να μην έχουν κάποιο ιδιαίτερο κίνητρο να εκτελέσουν τις εντολές της κατοχικής κυβέρνησης. Τουναντίον είχαν ανάγκη τη συνεργασία με τους παραγωγούς για να εξασφαλίσουν τη συντήρηση των οικογενειών τους. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Γιώργος Μαργαρίτης οι ελεγκτές συμπαρατάσσονταν με τους ελεγχόμενους προσχωρώντας στην ανταρσία των γεωργών. Για την ακρίβεια πήγαιναν ένα βήμα παραπέρα. Οι χωροφύλακες και οι υπάλληλοι της Αγροτικής Τράπεζας αρνούνταν ανοικτά να εκτελέσουν τις εντολές της κατοχικής κυβέρνησης και τις διατακτικές της Ιταλογερμανικής Επιτροπής και να παραδώσουν τα τρόφιμα που ήταν αποθηκευμένα. Ο στρατηγός Τσολάκογλου υποστήριξε μεταπολεμικά ότι δεν επέτρεψε η κυβέρνησή του να θιχθεί ούτε κόκκος σταριού από τους κατακτητές. Η αλήθεια ήταν διαφορετική. Ο νέος Υπουργός Επισιτισμού Ιωάννης Καραμάνος με διαταγή του προς τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες καλούσε τα αστυνομικά όργανα να συμμορφωθούν:

«...και να μην παρεμβάλωσι προσκόμματα εις την εκτέλεσιν των από της Ιταλο-Γερμανικής επιτροπής Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων εκδιδομένων αδειών».³²⁷

³²⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 30, «Προς τους Δημάρχους και Προέδρους κοινοτήτων και Αρχάς Χωροφυλακής των Νομών» (χωρίς ημερομηνία) Οδυσσέας Παπαδημητρίου, ό. π., ' Mark Mazower, ό. π., ' Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π.

Πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 30, «Προς τους Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων & Αρχάς Χωροφυλακής του Νομού».

Ειδική Επιτροπή του Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου, αποτελούμενη από τους Αλέξανδρο Διομήδη, Σ. Κορώνη, Ξενοφώντα Ζολώτα, Κλ. Μανέα, Κ. Νεύρο, Χρυσό Ευελπίδη, Άγγελο Αγγελόπουλο, η οποία συστήθηκε για να απαντήσει στο ερώτημα του ίδιου του Τσολάκογλου, σχετικά με την ορθότητα της πολιτικής των διατιμήσεων, εξέφρασε σοβαρές επιφυλάξεις. Οι ενστάσεις της αφορούσαν την επιτυχία που θα είχε η εφαρμογή των διατιμήσεων στη συγκέντρωση της σοδειάς. Το μέτρο των διατιμήσεων από μόνο του δεν αποτελούσε πανάκεια, αλλά η επιτυχία του εξαρτιόνταν και από άλλους παράγοντες όπως η αποκατάσταση των συγκοινωνιών και η νομισματική σταθερότητα. Η επάρκεια της Ελλάδας σε είδη πρώτης ανάγκης, όπως τα τρόφιμα, θα εξαρτιόνταν από την παραγωγή και την εισαγωγή από το εξωτερικό. Δίχως την αποκατάσταση των συγκοινωνιών και την εξασφάλιση

μεταφορικών μέσων θα ήταν αδύνατο να μεταφερθούν τα προϊόντα από την επαρχία στα καταναλωτικά κέντρα, με αποτέλεσμα να ισχύσουν διαφορετικά επίπεδα τιμών ανά περιφέρεια ανάλογα με την έλλειψη ή την επάρκεια εκάστου προϊόντος.³²⁸

Όμως ο πιο σημαντικός παράγοντας για τη διαμόρφωση των τιμών ήταν αυτός της νομισματικής σταθερότητας. Κάθε μέρα ο πληθωρισμός αύξανε λόγω της εκτύπωσης χαρτονομισμάτων από τους κατοχικούς στρατούς. Υπό αυτές τις συνθήκες το μέτρο ήταν επιβλαβές. Ο λόγος ήταν ότι καθορίζονταν πολύ χαμηλές τιμές και ότι όσες αυξήσεις δόθηκαν βασίζονταν στις προκατοχικές τιμές και δεν συμβάδίζαν με την αύξηση του πληθωρισμού με αποτέλεσμα να καλύπτουν ένα μικρό μέρος μόνο των εξόδων των γεωργών. Οι γεωργοί είτε θα μείωναν την παραγωγή τους είτε θα στρέφονταν στην καλλιέργεια αδιατίμητων ειδών ή θα τη διοχέτευαν στη μαύρη αγορά ή θα άλλαζαν επάγγελμα. Οι στιγμές ήταν πολύ κρίσιμες και απαιτούνταν η ένταση της καλλιέργειας και ο εφοδιασμός της χώρας με όσον το δυνατό περισσότερα προϊόντα. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος ελλόχευε για την επικείμενη σοδειά του σταριού. Η επιτροπή προειδοποιούσε ότι από τη στιγμή που δεν ρυθμιζόταν το πρόβλημα του πληθωρισμού, οι αγρότες, εξαιτίας των πολύ μικρών τιμών που θα τους δίδονταν, θα παρέδιδαν στην ΚΕΠΕΣ πολύ μικρές ποσότητες και τις υπόλοιπες είτε θα τις κατανάλωναν οι ίδιοι ή θα τις πωλούσαν στη μαύρη αγορά. Ήδη παρατηρούνταν το φαινόμενο η επαρχία να εγκαταλείπει τις συναλλαγές με τη δραχμή και να καταφεύγει στην ανταλλαγή προϊόντων για να καλύψει τις ανάγκες της. Διάφορα νομικά μέτρα δεν θα είχαν κανένα αποτέλεσμα. Η αύξηση των τιμών που δίνονταν στον παραγωγό σε φυσιολογικά πλαίσια ενδεικνυόταν, αλλά όχι στις τιμές της ελεύθερης αγοράς. Σε αυτή την περίπτωση θα καθιστούσε τα τρόφιμα απαγορευτικά για τα λαϊκά νοικοκυριά. Τα καλύτερα μέτρα θα ήταν η συγκράτηση του πληθωρισμού και η εισαγωγή έστω μικρών ποσοτήτων σιτηρών από το εξωτερικό.³²⁹

Σε ανάλογη απάντηση προς τον Τσολάκογλου ο Κωνσταντίνος Τζωρτζόπουλος, διευθυντής της Αγροτικής Τράπεζας, εξέφραζε την απαισιοδοξία του για το ενδεχόμενο οι αγρότες να συμμορφωθούν και να παραδώσουν το σύνολο της παραγωγής σιτηρών στην ΚΕΠΕΣ. Ήδη τους είχαν επιβληθεί σημαντικές μειώσεις στην ποσότητα που ήταν ελεύθεροι να κρατήσουν. Οι σιτοπαραγωγοί θα απέκρυπταν την παραγωγή τους όχι για να κερδοσκοπήσουν εκβιάζοντας μεγαλύτερες τιμές από την ΚΕΠΕΣ, αλλά για να την ανταλλάξουν με άλλα είδη διατροφή και πρώτης ανάγκης, όπως ελαιόλαδο, σαπούνι, ενδύματα, τα οποία δεν μπορούσαν να τα προμηθευτούν. Η αύξηση στις τιμές που έδωσε το κράτος για να αγοράσει την παραγωγή τους υπολειπόταν κατά πολύ των αυξήσεων στα άλλα είδη πρώτης ανάγκης ενώ με την ανταλλαγή οι γεωργοί μπορούσαν να τα προμηθευτούν σε πολύ μικρότερη τιμή. Επιπλέον αρκετές από τις σιτοπαραγωγικές περιφέρειες είχαν πληγεί από τον πόλεμο και τις λεηλασίες και έπρεπε να αναπληρώσουν τις καταστροφές.³³⁰

Ο Τζωρτζόπουλος δεν έβρισκε άλλη λύση από αυτή του εξαναγκασμού των αγροτών. Ακόμη και αν συλλέγονταν 100.000 τόνοι σταριού και διανέμονταν με το δελτίο, υπολείπονταν κατά πολύ των πραγματικών αναγκών και αρκετοί ήταν αυτοί που θα στερούνταν του άρτου. Τα ήδη εφαρμοσθέντα μέτρα πειθαναγκασμού όπως

³²⁸ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αλέξανδρου Διομήδη, φάκ. 41, αρ. εγγρ. 5, «Απάντησις επί του ζητήματος των διατιμήσεων», Αθήνα 1/7/1941.

³²⁹ Ο. π.

³³⁰ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, Α4Σ1Υ1Φ23/1-12, «Συγκέντρωσις των σιτηρών και το πρόβλημα της διατροφής», Αθήνα 3/7/1941.

η παρακολούθηση του αλωνισμού, η απειλή έρευνας, οι ποινές για τους παραβάτες αλλά και η προπαγάνδα και η επίκληση της κοινωνικής αλληλεγγύης δεν είχαν αποδώσει. Για αυτό εισηγούνταν ακόμα πιο καταπιεστικά μέτρα προκειμένου να δεσμευτεί η παραγωγή. Το σάρι περνούσε αναπόφευκτα από τη διαδικασία της αλευροποίησης, την οποία δεν μπορούσαν να την αποφύγουν οι γεωργοί. Γι' αυτόν τον λόγο έπρεπε να ελεγχθούν οι αλευρόμυλοι και μέσω αυτών η κατανομή της παραγωγής. Στις πόλεις και στα χωριά που διέθεταν αρτοποιεία θα καθιερωνόταν δελτίο άρτου ενώ σε εκείνα που δεν είχαν θα ίσχυε το μηνιαίο δελτίο αλεύρων. Σε αυτούς που διέθεταν δελτίο άρτου θα απαγορεύονταν η άλεση σιτηρών ενώ σε αυτούς που διέθεταν δελτίο αλεύρου θα χορηγούνταν η ποσότητα ενός μήνα και με αυτόν τον τρόπο θα ελέγχονταν η κατανάλωση. Η κατοχή σίτου έτσι θα καταντούσε περιττή, αφού δεν θα είχαν δικαίωμα άλεσης.³³¹

Ο έλεγχος και των αλευρόμυλων και η έκδοση δελτίων άρτου και αλεύρων θα αναθέτονταν σε αξιωματικούς του στρατού και σε δημοσίους υπαλλήλους, οποίοι θα συνεργάζονταν με τις τοπικές αρχές καθώς και με τους συνεταιρισμούς. Η όλη επιχείρηση ελέγχου από τους αξιωματικούς θα προβαλλόταν σαν μια ανθρωπιστική επιχείρηση ενώ θα προπαγανδιζόταν ότι διεξάγονταν εν ονόματι της κοινωνικής αλληλεγγύης και των ανθρωπιστικών ιδανικών. Εις το όνομα αυτών θα στηρίζονταν οι διώξεις των ενόχων για την απόκρυψη της σοδειάς και θα συλλέγονταν στοιχεία σε συνεργασία με τους συνεταιρισμούς. Η ίδια πολιτική έπρεπε να εφαρμοσθεί και στην προσεχή συγκομιδή του ελαιόλαδου, προκειμένου να δεσμευθεί η παραγωγή του με ανάλογο έλεγχο των ελαιοτριβείων.³³²

Το παραπάνω μέτρο δεν ήταν αρκετό και έπρεπε και το κράτος να κάνει κάποιες παραχωρήσεις. Το ίδιο έπρεπε να υιοθετήσει πρακτικές αντιπραγματισμού και να διεισδύσει σε αυτού του είδους τις συναλλαγές. Υπό την αιγίδα του ίδιου κάποιες ποσότητες σιτηρών θα μπορούσαν να αποκτηθούν με την παροχή ειδών που βρίσκονταν σε αφθονία στην ελληνική παραγωγή και ήταν απαραίτητα για τους σιτοπαραγωγούς. Στους παραγωγούς που θα δέχονταν να συνεργαστούν θα τους χορηγούνταν από την κυβέρνηση προνομιακά και κατά προτίμηση, εκτός από τα χρήματα, ως αντάλλαγμα ελαιόλαδο, λιπάσματα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης ως ανταμοιβή. Παράλληλα έπρεπε η κυβέρνηση να υπενθυμίσει στους αγρότες ότι τα τελευταία χρόνια είχαν δαπανηθεί δισεκατομμύρια για την προστασία της σιτοπαραγωγής.³³³

Η κατοχική κυβέρνηση μπροστά στο αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί αποφάσισε να ελιχθεί πραγματοποιώντας κάποιες παραχωρήσεις προς του γεωργούς. Ύστερα από σύσκεψη του Τσολάκογλου με τους υπουργούς του, τα αρμόδια στελέχη του Υπουργείου Επισιτισμού καθώς και τον Καβράκο από την ΚΕΠΕΣ στις 10 Αυγούστου 1941, δήλωσε ότι θεωρούσε τη συγκέντρωση του σίτου εθνικό θέμα και η κυβέρνηση ήταν αποφασισμένη να προβεί στην επίλυση του προβλήματος ανταμείβοντας τους αγρότες που θα παρέδιδαν τη σοδειά τους. Μέσω του Τύπου δόθηκαν διαβεβαιώσεις ότι το σάρι προοριζόταν για την αποκλειστική διατροφή του άμαχου πληθυσμού και τα κατοχικά στρατεύματα δεν θα επιτάσσαν ούτε μια οκά, αλλά θα παρείχαν και τα μεταφορικά μέσα για τη μεταφορά τους στα αστικά κέντρα. Στους αγρότες, που θα πειθαρχούσαν, θα διανέμονταν είδη πρώτης ανάγκης

³³¹ Ο. π.

³³² Ο. π.

³³³ Ο. π.

όπως ελαιόλαδο, αλάτι, σαπούνι και ρουχισμός στις τιμές διατίμησης της ελεύθερης αγοράς. Αντίθετα οι «δυστροπούντες» αγρότες, δηλαδή αυτοί που δεν θα συμμορφώνονταν και δεν θα παρέδιδαν τον πλεονάζοντα σίτο, όχι μόνο θα εξαιρούνταν από το ευεργετικό μέτρο, αλλά θα εξαντλούνταν η αυστηρότητα απέναντι τούς επιβάλλοντάς τους ακόμη και την εσχάτη των ποινών. Επιπλέον επιτρεπόταν η άλεση μόνο σε συγκεκριμένους μύλους ενώ απαγορευόταν να γίνεται στα καφεκοπτεία και στους μύλους άλεσης κτηνοτροφικών ειδών. Παράλληλα όμως δίνονταν σημαντικές αυξήσεις στους παραγωγούς οσπρίων για τα όσπρια της νέας σοδειάς. Ούτε όμως αυτή η αλλαγή τακτικής είχε κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα.³³⁴

Όσον αφορά το ελαιόλαδο ήταν ένα αναπόσπαστο προϊόν της ελληνικής διατροφής πλούσιο σε θερμίδες. Η δωσιλογική κυβέρνηση προχώρησε αρχικά στη δέσμευση των ήδη υφιστάμενων αποθεμάτων, τα οποία βρίσκονταν στην κατοχή των χονδρεμπόρων, των βιομήχανων, των εξαγωγέων ή στις αποθήκες της Αγροτικής Τράπεζας και των Γενικών Αποθηκών. Σύμφωνα με την Αγορανομική Διάταξη 116 όσοι ανήκαν στην παραπάνω κατηγορία έπρεπε να δηλώσουν υποχρεωτικά τα αποθέματά τους στην Αγορανομία. Πλέον θα απαγορευόταν η ελεύθερη εμπορία και οι κάτοχοί τους θα εμπορεύονταν τις δεσμευμένες ποσότητες ύστερα από τη χορήγηση ειδική διατακτικής, η οποία θα χορηγούνταν από το Υπουργείο Επισιτισμού. Τον Ιούλιο του 1941 με συμπληρωματική αγορανομική διάταξη επιτρεπόταν η εμπορία ελαιόλαδου αποκλειστικά από εμπόρους που ήδη ασκούσαν αυτό το επάγγελμα και απαγορευόταν στους τόπους παραγωγής του η πώληση σε άτομα που δεν είχαν καμία σχέση με το εμπόριο του στο παρελθόν και δεν ήταν εφοδιασμένα με σχετική άδεια από το Υπουργείο Επισιτισμού. Επειδή όμως οι παραγωγοί θεωρούσαν ότι οι τιμές που καθορίστηκαν από το κράτος ήταν υπερβολικά χαμηλές, το ελαιόλαδο θα έβγαινε από το καθεστώς της διατίμησης. Αφού οι έμποροι προσκόμιζαν τα τιμολόγια για έλεγχο στα κατά τόπους Αστυνομικά Τμήματα και τις Αρμόδιες Αγορανομικές Υπηρεσίες, οι οποίες θα τα θεωρούσαν βάσει της τιμής αγοράς του ελαιόλαδου σε κάθε περιοχή, το Υπουργείο Επισιτισμού θα καθόριζε την τελική τιμή πώλησης προσθέτοντας ένα καθορισμένο περιθώριο κέρδους και τα μεταφορικά. Επιπλέον απαγορευόταν η μεταφορά του από νομό σε νομό δίχως την άδεια του Υπουργείου Επισιτισμού και οποιοσδήποτε μετέφερε το ελαιόλαδο από την περιφέρεια στην πρωτεύουσα έπρεπε αναγκαστικά να το δηλώσει από πριν στη Διεύθυνση Αγορανομίας.³³⁵

Η προσπάθεια συλλογής του ελαιόλαδου απέτυχε. Με το νέο νομοθετικό διάταγμα 393 «Περί απαγορεύσεως του εμπορίου του ελαίου και συγκεντρώσεως αυτού» στις 14 Αυγούστου 1941, η κυβέρνηση επιχειρούσε να ρυθμίσει εκ νέου το εμπόριο του ελαιόλαδου στην ελληνική επικράτεια προχωρώντας παράλληλα στην απογραφή των ήδη υπαρχόντων αποθεμάτων. Με τη νέα τροποποίηση απαγορευόταν η εμπορία ελαιόλαδου στις περιφέρειες Πελοποννήσου, Θεσσαλίας, Ευβοίας, Μακεδονίας, Αιτωλοακαρνανίας, Αττικοβοιωτίας, Κρήτης και Μυτιλήνης.

³³⁴ *Η Πρωία*, «Λαμβάνονται νέα συστηματικά μέτρα προς εξασφάλισιν της συγκεντρώσεως σίτου», 10/8/1941· *Οικονομολόγος Αθηνών*, «Η άλεσις δημητριακών», 25/10/1941· *Αναγέννησις*, «Ήρχισαν από χθες αι έρευναι διά τον σίτον. Οι αποκρύψαντες αυτόν θα εκτοπίζονται», «Δύο συσκέψεις δια την συγκέντρωσιν σίτου. Τα ληφθέντα Κυβερνητικά μέτρα. Τα στρατεύματα κατοχής δεν πρόκειται να χρησιμοποιήσουν Ελληνικό σίτον», (Τρίκαλα) 10/8/1941.

³³⁵ Α.Δ. 116, «Περί δεσμεύσεως του ελαιόλαδου», ΦΕΚ 76Β, 8/5/1941, Α.Δ. 196, «Περί τρόπου εμπορίας ελαιόλαδου», ΦΕΚ 137Β, 25/7/1941· *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Δεσμεύονται αι ποσότητες του ελαίου», 12/5/1941.

Μέσα σε αυτές δεν περιλαμβάνονταν τα Ιόνια Νησιά, η Ήπειρος και οι Κυκλάδες, περιφέρειες που επρόκειτο να προσαρτηθούν από την Ιταλία και η τελευταία είχε ειδικά συμφέροντα σε αυτές. Πλέον ο οποιοσδήποτε είχε στην κατοχή του ελαιόλαδο, είτε ήταν παραγωγός, έμπορος, βιομήχανος είτε επρόκειτο για νοσοκομείο, κρατικό φιλανθρωπικό ίδρυμα, μονές ή κοινότητες, ήταν υποχρεωμένος να δηλώσει εντός επτά ημερών την ποσότητα ελαιόλαδου που κατείχε και απαγορευόταν να την εμπορευθεί δίχως την έκδοση διατακτικής από το Υπουργείο Επισιτισμού. Μέσα στην απογραφή θα συμπεριλαμβάνονταν και τα αποθέματα που είχαν ήδη δεσμευθεί από τις κατοχικές αρχές.³³⁶

Στους παραγωγούς επιτρεπόταν να κρατήσουν μόνο 6 οκάδες για κάθε μέλος της οικογένειάς τους ενώ στους ιδιώτες, τα νοσηλευτικά ιδρύματα και τις Μονές μόνο 4 οκάδες ανά άτομο έως την 1^η Δεκεμβρίου 1941, δηλαδή την έναρξη της νέας ελαιοκομικής περιόδου. Οι έμποροι και οι βιομήχανοι, οι εταιρίες και οι τράπεζες απαγορευόταν να κρατήσουν στην κατοχή τους οποιαδήποτε ποσότητα με εξαίρεση τους ιδιώτες, οι οποίοι είχαν το δικαίωμα να κρατήσουν 4 οκάδες για κάθε μέλος της οικογένειάς τους. Στη δήλωση που θα κατατίθεντο στις κοινότητες, στα αστυνομικά τμήματα, στις νομαρχίες και στις Γενικές Διοικήσεις Μακεδονίας και Κρήτης, ο κάτοχος θα ανέφερε υποχρεωτικά την ιδιότητά του, (γεωργός, έμπορος), τη συνολική ποσότητα που είχε στην κατοχή του την ποιότητα του ελαιόλαδου, την αναγκαία ποσότητα για τη διατροφή της οικογένειάς του καθώς και τον τρόπο αποθήκευσης του ελαιόλαδου. Αυτόματα με τη δήλωση καθίστατο εντολοδόχος του κράτους και ήταν υπεύθυνος για οποιαδήποτε κλοπή, νοθεία ή έλλειμα έως ότου εκδίδονταν η εντολή από το κράτος για την παράδοσή του. Ύστερα από τη γνωμοδότηση επιτροπής, στην οποία δεν συμμετείχε εκπρόσωπος των παραγωγών αλλά απαρτιζόταν από τον πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου, δηλαδή τον Τσολάκογλου, τους Υπουργούς Οικονομικών, Εθνικής Οικονομίας, Γεωργίας, Επισιτισμού και τους προέδρους των Εμπορικών Συλλόγων Αθηνών και Πειραιά, η κυβέρνηση καθόρισε την τιμή αγοράς του δηλωθέντος ελαίου αλλά και την τιμή της λιανικής πώλησης στους καταναλωτές βάση του τύπου προέλευσης, της ποιότητας και της ιδιότητας του κατόχου, (παραγωγός, έμπορος, βιομήχανος). Από τη στιγμή που καθορίζονταν οι τιμές ο Υπουργός Επισιτισμού θα έδινε την εντολή συγκέντρωσης του ελαιόλαδου είτε από την Αγροτική Τράπεζα ή από τους Εμπορικούς Συλλόγους των κέντρων συγκομιδής των διάφορων επαρχιών. Παράλληλα οι Γενικοί Διοικητές Μακεδονίας και Κρήτης καθώς και οι Νομάρχες Αθήνας, Πειραιά και Προαστίων σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης ήταν υποχρεωμένοι κατόπιν εντολής του Υπουργού Επισιτισμού να αποδεσμεύσουν ποσότητες ελαιόλαδου για τους πολίτες, το οποίο θα διανεμόταν δια μέσω του δελτίου.³³⁷

Η επόμενη κίνηση της κυβέρνησης προκειμένου να ελεγχθεί η παραγωγή του έτους 1941-42 ήταν η επιβολή του φόρου στο ελαιόλαδο και τις ελιές. Στο ελαιόλαδο που θα μεταφέρονταν ή θα εξάγονταν από τον δήμο ή τον νομό της παραγωγής, δηλαδή το πλεόνασμα κάθε περιοχής, επιβάλλονταν με νομοθετικό διάταγμα έγγειος φόρος 5% επί του εκθλιβόμενου ελαίου, ο οποίος θα καταβαλλόταν υποχρεωτικά σε είδος κατά τη διαδικασία της έκθλιψης, με κάποιες εξαιρέσεις, ενώ για τις ελιές ο φόρος

³³⁶Ν.Δ. 393, «Περί απαγορεύσεως του εμπορίου του ελαίου και συγκεντρώσεως αυτού», ΦΕΚ 279Α, 14/8/1941' *Οικονομολόγος Αθηνών*, «Η συγκέντρωση του ελαιόλαδου. Απαγόρευσις της εμπορίας του», 23/8/1941.

³³⁷ Ο. π.

θα καταβάλλονταν σε δραχμές. Η είσπραξη του φόρου θα ενοικιάζονταν από το Δημόσιο και ο ενοικιαστής θα τον απέδιδε στο κράτος. Εξαιρούνταν από τη φορολογία σε είδος οι ιδιοκτήτες ελαιοτριβείων καθώς και οι περιπτώσεις που αφορούσαν είσπραξη φόρου του δημοσίου. Σε περίπτωση που ο παραγωγός αρνούνταν να καταβάλει τον φόρο σε είδος, αυτός θα αυξανόταν στο 8%.³³⁸

Οι παραγωγοί αρνούνταν ανοικτά να παραλάβουν τις διατακτικές παράδοσης της παραγωγής των βρώσιμων ελιών και δήλωναν καθαρά ότι δεν θα παρέδιδαν καμία ποσότητα. Άλλοι ζητούσαν να ελαττωθεί το ποσοστό που έπρεπε να παραδώσουν, μερικοί απαιτούσαν να δώσουν πρώτα οι μεγαλοπαραγωγοί ενώ κάποιοι έλεγαν ότι θα το έκαναν όποτε ήθελαν αυτοί. Υπό αυτές τις συνθήκες δεν μπορούσαν να συγκεντρωθούν 300.000 οκάδες βρώσιμων ελιών που προορίζονταν για τα «Λαϊκά Συσσίτια». Ακόμη και όταν κατέστη δυνατό να συγκεντρωθούν κάποιες ποσότητες έλλειψαν τα μεταφορικά μέσα. Δεν ήταν το σημαντικότερο όμως πρόβλημα. Η συγκέντρωση είχε να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό εμπόρων, οι οποίοι δρούσαν ως μεσάζοντες των κατακτητών εφοδιασμένοι με άδειες από την Ιταλογερμανική Επιτροπή Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων. Ο Γερμανός φρούραρχος Στυλίδος απαίτησε να παραδοθεί τμήμα από τα αποθέματα της περιφέρειας. Ομοίως ο Ιταλός διοικητής της περιφέρειας ανέστειλε από τον Μάιο του 1942 την άδεια μεταφοράς των ήδη συγκεντρωμένων ελιών από την Ελληνική Εταιρία Εξαγωγής Γεωργικών Προϊόντων έως την 8^η Ιουνίου, δηλαδή την ημέρα που έληγε η συγκέντρωση σύμφωνα με τη διαταγή του ίδιου. Επίσης απαγορεύτηκε η μεταφορά με φορτηγά οχήματα.³³⁹

Η κυβέρνηση Τσολάκογλου προετοιμαζόταν και σχεδίαζε τη συγκέντρωση της νέας σοδειάς ελαιόλαδου του οικονομικού έτους 1941-1942. Τη συλλογή του ελαιόλαδου δεν θα την αναλάμβανε το ίδιο το κράτος αλλά, όπως είχε συμβεί και για την κατηγορία των οσπρίων επί Μεταξά, θα πραγματοποιούνταν για λογαριασμό του υπό την αυστηρή εποπτεία του Υπουργείου Επισιτισμού από μια εμπορική ένωση, ένα νέο οργανισμό τον Κεντρικό Οργανισμό Συγκεντρώσεως και Κυκλοφορίας Ελαιόλαδων και Σπορέλαιων (ΚΟΣΚΕ). Ήταν ένας οργανισμός, ο οποίος, αν και είχε ιδρυθεί ύστερα από κρατική πρωτοβουλία, ήταν ιδιωτικός και είχε καθαρά μονοπωλιακό χαρακτήρα. Σε αυτόν δικαίωμα συμμετοχής είχαν μόνο οι έμποροι ελαιόλαδου που είχαν πραγματοποιήσει εισαγωγές στην Αθήνα και τον Πειραιά τη χρονική περίοδο από την 1 Οκτωβρίου 1938 έως την 30 Σεπτεμβρίου 1940 και ήταν εγγεγραμμένοι ως φυσικά ή νομικά πρόσωπα στα εμπορικά επιμελητήρια της περιοχής τους. Η συμμετοχή στον νέο οργανισμό δεν ήταν υποχρεωτική. Στις ελαιοπαραγωγικές περιφέρειες αλλά και στα κέντρα κατανάλωσης μπορούσαν να ιδρυθούν ενώσεις εμπόρων, οι οποίες θα δρούσαν ως αντιπρόσωποι του ΚΟΣΚΕ, ενώ στις ήδη υφιστάμενες ενώσεις λαδεμπόρων θα ήταν δυνατό να ανατεθεί τμήμα των καθηκόντων του ύστερα από την έγκριση του Υπουργού Επισιτισμού. Ο έμπορος που θα συμμετείχε στον ΚΟΣΚΕ έπρεπε να δηλώσει από πριν την ποσότητα που θα εμπορευόταν και να προκαταβάλει 1.500 δραχμές ανά τόνο ελαίου. Μέσα στον

³³⁸ Ν. Δ. 544, «Περί φορολογίας του ελαίου και των ελαιών», ΦΕΚ 332Α, 8/10/1941.

³³⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 56, αρ. εγγρ. 929, «Προς την ειδική επιτροπήν συγκεντρώσεως και κυκλοφορίας βρώσιμων ελαιών Βόλου», 11/5/1942, αρ. εγγρ. 927, «Προς το Υπουργείον Επισιτισμού» 30/5/1942, αρ. εγγρ. 926, 1/6/ 1942.

ΚΟΣΚΕ θα συμμετείχε και η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, με δικαίωμα για την απόκτηση ποσότητας 1.000 τόνων.³⁴⁰

Ο Υπουργός Επισιτισμού και ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας θα καθόριζαν με ειδικές διαταγές ζητήματα που σχετίζονταν με τη λειτουργία του ΚΟΣΚΕ, όπως αυτά της διοίκησης, του δικαιώματος των εμπόρων στη συμμετοχή, το μερίδιο συνεισφοράς τους στο μετοχικό κεφάλαιο, του περιθωρίου κέρδους, της διανομής των κερδών, της εκκαθάρισής του, τον έλεγχο και την εποπτεία του οργανισμού από το κράτος και γενικότερα για όποιο ζήτημα σχετιζόταν με τη λειτουργία του, ενώ διατηρούσαν το δικαίωμα να αποφασίσουν τη διακοπή της συγκέντρωσης του ελαιόλαδου από αυτόν. Ο ΚΟΣΚΕ θα διοικούσαν από εννεαμελή επιτροπή τα μέλη της οποίας, όπως και ο πρόεδρος και ο αντιπρόεδρος της, θα διορίζονταν από τον Υπουργό Επισιτισμού και στις συνεδριάσεις της θα παρίστατο υποχρεωτικά κυβερνητικός επίτροπος. Το καθαρό περιθώριο κέρδους μετά την αφαίρεση των εξόδων ορίζονταν στο 6% και τα κέρδη θα διανέμονταν ανάμεσα στα μέλη ανάλογα με το μερίδιο συμμετοχής τους στο μετοχικό κεφάλαιο, όπως και οι ζημιές. Ο ΚΟΣΚΕ είχε την υποχρέωση να συντάσσει ισολογισμό ανά εξάμηνο, τον οποίο θα υπέβαλλε στο Υπουργείο Επισιτισμού. Σε περίπτωση ύπαρξης πλεονάσματος αυτό θα άνηκε στο Ταμείο Άρτου.³⁴¹

Ύστερα από την απόφαση του Υπουργού Επισιτισμού, η συγκέντρωση, η αγορά και η ελεύθερη εμπορία του ελαιόλαδου στην ελληνική επικράτεια απαγορεύονταν από ιδιώτες και μόνο ο ΚΟΣΚΕ είχε πλέον το αποκλειστικό δικαίωμα. Το Υπουργικό Συμβούλιο αποφάσισε για τη νέα περίοδο της ελαιοκομιδής ότι παραγωγός πλέον δεν θεωρούνταν μόνο ο ιδιοκτήτης ελαιώνα αλλά και οποιοσδήποτε ενοικιαστής ελαιώνα και κτημάτων, αστικών και μοναστηριακών, δηλαδή οι Κοινότητες, οι Ενώσεις, οι Μονές και τα νομικά πρόσωπα που είχαν στην ιδιοκτησία του ελαιώνες αλλά και οι ιδιοκτήτες ή οι ενοικιαστές των ελαιοτριβείων. Της συγκέντρωσης του ελαιόλαδου θα προηγούνταν η εξακρίβωση και η καταγραφή όλων των ποσοτήτων που βρισκόταν στα χέρια των παραγωγών, των εμπόρων και οποιοδήποτε άλλου από τον ΚΟΣΚΕ βάσει του Νομοθετικού Διατάγματος 544, «Περί φορολογίας του ελαίου και των ελαιών» μέσω των Τοπικών Ενώσεων Ελαιεμπόρων που θα ίδρυε. Ο κρατικός μηχανισμός, διά μέσου των υπαλλήλων και των οικονομικών εφόρων, θα τους παρείχε όλα τα απαιτούμενα στοιχεία για την ελαιοπαραγωγή κάθε κοινότητας σε κάθε περιφέρεια και ο πρόεδρος της ένωσης θα προέβαινε στη διασταύρωση. Αλλά και οι ιδιοκτήτες και οι ενοικιαστές των ελαιοτριβείων έπρεπε να καταγράφουν σε ειδικό βιβλίο την ποσότητα ελαιόλαδου που εκθλίβαν. Στη συνέχεια όλοι κάτοχοι ελαιόλαδου έπρεπε να δηλώσουν στους αντιπροσώπους του ΚΟΣΚΕ τις ποσότητες που είχαν στην κατοχή τους και οι τελευταίοι θα συνέτασσαν τις τελικές καταστάσεις, οι οποίες θα αναρτιόνταν σε κάθε κοινότητα και θα ανέφεραν τις ποσότητες που όφειλε κάθε παραγωγός να παραδώσει. Ο παραγωγός είχε δικαίωμα να κρατήσει μόνο την αναγκαία ποσότητα για τη διατροφή της οικογένειάς του, η οποία ορίζονταν σε 16 οκάδες λάδι ανά άτομο και να αποστείλει κάποιες ποσότητες σε μέλη της οικογένειάς του που έμεναν εκτός του τόπου παραγωγής. Μέσα στην οικογένεια θα συνυπολογίζονταν και τα μέλη που συντηρούσε κάποιος π.χ γονείς, αδέρφια. τα

³⁴⁰ ΠΙΟΠ, ΙΑΤΕ, Πρακτικά διοικητικού συμβουλίου, βιβλίο 8, πρακτικά αρ. 252, 24/1/1942, «Συμμετοχή ΑΤΕ εις Οργανισμόν Ελαίου (ΚΟΣΚΕ)» Νομοθετικό Διάταγμα 779, «Περί υποχρεωτικής συγκεντρώσεως και κυκλοφορίας ελαιόλαδων και σπορέλαιων», ΦΕΚ 424, 6/12/1941· Υπουργική Απόφαση 154549, «Περί τρόπου συμμετοχής του ΚΟΣΚΕ», ΦΕΚ 229Β, 31/12/1941.

³⁴¹ Ο. π.

οποία έπρεπε να καταθέσουν τα κουπόνια του δελτίου τους που σχετίζονταν με το ελαιόλαδο. Το τελικό λόγο, όμως, για την ποσότητα που έπρεπε να κρατήσει ο παραγωγός θα τον είχε η Τοπική Ένωση, αφού ο δήμαρχος ή ο κοινοτάρχης της προσκόμιζε κατάσταση με τα μέλη της οικογένειας κάθε παραγωγού. Όσον αφορά τις τιμές πωλήσεως του ελαιόλαδου των παραγωγών και των σπορέλαιων των βιομήχανων αυτές θα ορίζονταν από το Υπουργικό Συμβούλιο και θα βασίζονταν στην ποιότητα και θα διέφεραν ανά περιφέρεια. Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης των παραγωγών οι Τοπικές Ενώσεις θα παρέδιδαν στην οικεία αστυνομική αρχή τα ονόματα αυτών που αρνήθηκαν να παραδώσουν το σύνολο της παραγωγής τους ή μικρότερη ποσότητα. Βαριές ποινές θεσπίστηκαν για τους παραβάτες και ξεκινούσαν από χρηματικά πρόστιμα και έφταναν την ποινή της τριετούς φυλάκισης.³⁴²

Υπό την εποπτεία του Υπουργείου Επισιτισμού δημιουργούνταν ένα συγκεντρωτικό ιδιωτικό μονοπώλιο που απέκλειε από τη συλλογή και την εμπορία όχι μόνο τους παραγωγούς και τους συνεταιρισμούς αλλά και τους νέους εμπόρους. Η κυβέρνηση δήλωνε ότι στόχος του μέτρου ήταν η δίκαιη κατανομή του ελαιόλαδου μεταξύ του ελληνικού λαού και ότι έτσι θα ωφελούνταν και οι παραγωγοί, ιδίως των απομακρυσμένων περιοχών όπως τα νησιά, που στερούνταν των μεταφορικών μέσων, επειδή θα διέθεταν εύκολα τα προϊόντα τους δίχως να γίνονται έρμαιο των μαυραγορίτων. Απώτερος σκοπός της κυβέρνησης ήταν να ελέγξει την παραγωγή και την εμπορία του ελαιόλαδου στην ελληνική επικράτεια περιορίζοντάς την σε όσον το δυνατόν λιγότερα χέρια και μοιράζοντας τον τζίρο και τα κέρδη μόνο στους ήδη υφιστάμενους εμπόρους, οι οποίοι δεν θα είχαν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό. Επιπλέον με αυτόν τον τρόπο θα κάμπτονταν οι αντιδράσεις των παραγωγών για τις χαμηλές τιμές και θα συγκεντρώνονταν όσον το δυνατόν μεγαλύτερες ποσότητες λαδιού σε φτηνή τιμή. Ο παραγωγός όχι μόνο δεν μπορούσε να διεκδικήσει καλύτερες τιμές αλλά απαγορευόταν ακόμα και να πουλήσει έστω κάποιες μικρές ποσότητες στον καταναλωτή. Για τον καταναλωτή ίσχυαν ανάλογες απαγορεύσεις και ο τελευταίος δεν μπορούσε να προμηθευτεί το λάδι, που καθοριζόταν από την ισχύουσα νομοθεσία για την προσωπική του κατανάλωση, από κανέναν άλλο εκτός από τον ΚΟΣΚΕ. Εν ολίγοις με αυτό το σύστημα η κυβέρνηση του Τσολάκογλου διακήρυττε ότι θα εμπόδιζε τη διαρροή της παραγωγής στη μαύρη αγορά.³⁴³

Και αυτή η απόπειρα θα είχε την ίδια τύχη με τις άλλες. Οι επίσημες τιμές της κρατικής διατίμησης ήταν πάρα πολύ μικρές σε σύγκριση με εκείνες της μαύρης αγοράς. Ενδεικτικά η επίσημη τιμή του ελαιόλαδου στα 1941 ήταν 100 δραχμές τον Ιούλιο του 1941, όταν τον Νοέμβριο έφτασε τις 800-900 στη μαύρη αγορά της Πάτρας. Έως τον Ιούλιο του 1942 σκαρφάλωσε στις 9.000 δραχμές. Το ελαιόλαδο είχε το πλεονέκτημα ότι μπορούσε να διατηρηθεί και για την επόμενη χρονιά. Αυτός που θα είχε στην κατοχή του μεγάλα αποθέματα θα εξασφάλιζε υψηλότατα κέρδη από την άνοδο της τιμής του. Οι αγρότες για άλλη μια φορά αρνήθηκαν να συνεργαστούν και δεν εμπιστεύονταν την κυβέρνηση. Ο υπεύθυνος της Τοπικής Επιτροπής Γεωργικής Επιστράτευσης στο χωριό Πύλη Βοιωτίας σε επιστολή του προς τον Νομάρχη

³⁴² ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 30, αρ. πρ. 3707, «Απόφασις», 28/1/ 1942, αρ. πρ. 3710, «Απόφασις», 28/1/ 1942, αρ. πρ. 11675, «Απόφασις. Έλαιον», 31/1/1942' Ν. Δ. 779, «Περί υποχρεωτικής συγκεντρώσεως και κυκλοφορίας ελαιόλαδων και σπορέλαιων», ό. π.

³⁴³Ν. Δ. 779, «Περί υποχρεωτικής συγκεντρώσεως και κυκλοφορίας ελαιόλαδων και σπορέλαιων», ό. π., Υπουργική Απόφαση 154549, «Περί τρόπου συμμετοχής του ΚΟΣΚΕ», ό .π., Βασίλης Μανουσάκης, Το εμπόριο ελαιόλαδου στην κατεχόμενη Ελλάδα, 1941-44, ό. π.

Βοιωτίας ανέφερε ότι η παραγωγή του χωριού για την περίοδο 1941-1942 ήταν τόσο ικανοποιητική ώστε να μην καλύπτει τις ανάγκες μόνο των παραγωγών αλλά και των κατοίκων του χωριού, οι οποίοι στερούνταν το ελαιόλαδο και σε συνδυασμό με την έλλειψη σιτηρών αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο του θανάτου από πείνα. Ο ίδιος, όμως, θεωρούσε ότι το πιο ενδεδειγμένο μέτρο ήταν η διανομή του πλεονάσματος σε αυτούς στις επίσημες τιμές διατίμησης και όχι η παράδοση στον ΚΟΣΚΕ. Ο δήμαρχος Θήβας διαμαρτύρονταν με επιστολή του γιατί ο ΚΟΣΚΕ εξήγαγε το βοιωτικό ελαιόλαδο δίχως να αφήσει κάποιες ποσότητες για τους κατοίκους της Θήβας ενώ είχε σταματήσει η διανομή άρτου στην πόλη και σημειώνονταν θάνατοι. Ο αγροτικός κόσμος δεν εμπιστευόταν τις διαβεβαιώσεις της κυβέρνησης ότι η συγκέντρωση αποκλειστικό σκοπό είχε να θεραπεύσει τις ελλείψεις αυτών που το στερούνταν. Και είχε δίκιο. Με το Νομοθετικό Διάταγμα 759 στον ΚΟΣΚΕ παραχωρούνταν το δικαίωμα συλλογής 10.000 τόνων ελαιόλαδου από τα αποθέματα της Κρήτης και της Μυτιλήνης και η παράδοση 6.500 τόνων στις γερμανικές αρχές κατοχής, επειδή είχαν αγορασθεί με συμβόλαιο πριν την 1^η Οκτώβρη. Η διαφορά που θα πρόκυπτε στις τιμές θα καταβαλλόταν από το ελληνικό κράτος με αποτέλεσμα τη ζημιά του ελληνικού δημοσίου.³⁴⁴

Όμως εξ' ίσου σημαντική αιτία για την αποτυχία του ΚΟΣΚΕ ήταν και η υψηλή ζήτηση από τους κατακτητές. Το ελαιόλαδο ήταν ένα προϊόν πολύ σημαντικό γι' αυτούς, ειδικότερα για τους Γερμανούς. Ήταν αποφασισμένοι να μην το μοιραστούν ιδιαίτερα στα Ιόνια Νησιά, την Κρήτη και τη Μυτιλήνη. Η γερμανική πλευρά προχώρησε στη σύναψη συμβολαίων με ελληνικούς και γερμανικούς οίκους και στην απευθείας έκδοση διατακτικών σε εμπόρους. Η συμμετοχή στον ΚΟΣΚΕ δεν ήταν υποχρεωτική. Αρκετοί έμποροι προτίμησαν να μην ενταχθούν στον νέο οργανισμό, αλλά να συνεργαστούν με τους κατακτητές. Αυτή η συνεργασία τους εξασφάλιζε προνομιακή μεταχείριση από τις κατοχικές αρχές, παροχή μεταφορικών μέσων και διευκολύνσεων όπως ή έκδοση διατακτικών από την Ιταλογερμανική Επιτροπή Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων για την αγορά ελαιόλαδου σε ολόκληρη την Ελλάδα. Αυτές οι διατακτικές ήταν ένα διαβατήριο που παρείχε όχι μόνο πλήρη ελευθερία κινήσεων στον κάτοχό τους και προστασία από τους κατοχικούς στρατούς, αλλά το σημαντικότερο ασυλία από τις συνέπειες της ελληνικής νομοθεσίας. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν οι κύριοι προμηθευτές του γερμανικού στρατού όπως ο Τερζόγλου της «Αιγαίων» και ο Κυριακόπουλος της «Κ. Κυριακόπουλος Α. Ε», οι οποίοι διατηρούσαν μεγάλα συμβόλαια παράδοσης ελαιόλαδου πολύ πιο προσοδοφόρα και με μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους από αυτά που θα εξασφάλιζαν μέσω του ΚΟΣΚΕ. Η δίψα τους για κέρδη ήταν τέτοια, ώστε ο Κυριακόπουλος θα απαίτησε 38 οκάδες ελαιόλαδο από την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος με τη δικαιολογία ότι προπολεμικά τις είχε πληρώσει αλλά δεν του είχαν παραδοθεί. Ουσιαστικά οι κατακτητές είχαν δημιουργήσει ένα ανταγωνιστικό δίκτυο προς τον ΚΟΣΚΕ. Επιπλέον από το 1942 και μετά οι ίδιοι οι κατακτητές χρησιμοποιούσαν τις ανταλλαγές σε είδος, ιδίως τρόφιμα, για να αποκτήσουν το ελαιόλαδο από τους παραγωγούς. Σε περιοχές απομονωμένες,

³⁴⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.2, «Έκθεσις επί των χρηματιστηριακών ζητημάτων του Αστυνομικού Α' Νικόλαου Αρχιμανδρίτου, προϊσταμένου της παρά τω Χρηματιστηρίω αστυνομικής υπηρεσίας»· ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 30, «Αίτησις Αριστείδου Νίκου Νέου, κατοίκου Πύλης, ως Προέδρου της εν Πύλη Τοπικής Επιτροπής Γεωργικής Επιστρατεύσεως», Θήβα 12/1/1942, αρ. πρ. 684, «Προς τον κ. Νομάρχην Αττικοβοιωτίας», 19/3/1942· Ν.Δ. 759, «Περί αγοράς ελαίου παλαιάς εσοδείας εκ Κρήτης και Μυτιλήνης», ΦΕΚ 411Α, 27/11/1941.

όπως τα νησιά, χορηγούσαν σάρι και όσπρια με αντάλλαγμα το ελαιόλαδο. Ο ΚΟΣΚΕ τελικά κατάφερε να συλλέξει μόλις 800 τόνους ελαιόλαδο. Το καλοκαίρι θα τερμάτιζε τη λειτουργία του.³⁴⁵

Η συγκέντρωση της σοδειάς του 1941 από το κράτος πιο πολύ έμοιαζε με μια επιχείρηση της δωσιλογικής κυβέρνησης να ενσωματώσει οικονομικά τον ελληνικό αγροτικό χώρο στη «Νέα Τάξη» παρά να ρυθμίσει τη διακίνηση των γεωργικών αγαθών προς τις αγορές των πόλεων. Στο καθεστώς στρατιωτικής καταπίεσης, οικονομικής εκμετάλλευσης και πολιτικής ανασφάλειας που είχαν εγκαθιδρύσει η Γερμανία και η Ιταλία στην ελληνική ύπαιθρο είχε προστεθεί άλλο ένα αυτό του ασφυκτικού κρατικού παρεμβατισμού και της υπερφορολόγησης του αγροτικού χώρου. Ο αγροτικός χώρος βρέθηκε στη μέγγενη των κατακτητών από τη μια και της δωσιλογικής κυβέρνησης από την άλλη. Η πολιτική αυτή είχε το αντίθετο αποτέλεσμα δηλαδή τη διαρροή της αγροτικής παραγωγής έξω από τα νόμιμα δίκτυα τροφοδοσίας και εμπορίας και τη διοχέτευσή της στην κρυφή οικονομία. Τα αποτελέσματα εμφανίστηκαν άμεσα αυξάνοντας ακόμα περισσότερο τις ελλείψεις.

2.4 Το νέο δελτίο

Ήδη πριν την άφιξη των γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα εμφανίστηκαν ουρές στα καταστήματα από πανικόβλητους πολίτες. Οι ελλείψεις κυριαρχούσαν παντού. Το Υφυπουργείο Αγορανομίας προσπαθούσε να τους καθησυχάσει διαβεβαιώνοντάς τους ότι ο κρατικός μηχανισμός κατέβαλε προσπάθειες για την επίλυση όλων των προβλημάτων τα οποία σύντομα θα επιλύονταν και παράλληλα προσπαθούσε να τους αποτρέψει από το να δημιουργήσουν αποθέματα τροφίμων.

Μετά την είσοδο των γερμανικών στρατιωτικών μονάδων στην πρωτεύουσα, πραγματοποιήθηκε σύσκεψη μεταξύ του εκπροσώπου των γερμανικών στρατιωτικών αρχών και του Γιώργου Πειρουνάκη, γενικού γραμματέα του Υφυπουργείου Αγορανομίας, στις 29 Απριλίου 1941 και αποφασίστηκε η διατήρηση του υφιστάμενου συστήματος δελτίου. Τα τρόφιμα που θα χορηγούνταν με το ατομικό και το οικογενειακό δελτίο θα ήταν τα ίδια με πριν, ενώ για εκείνα που είχαν αφεθεί να καταναλωθούν ελεύθερα δίχως περιορισμούς δεν θα ίσχυαν αλλαγές. Τα συσσίτια θα επαναλειτούργουσαν σύντομα και η σωστή λειτουργία τους ήταν απαραίτητη όσο ποτέ. Στον Τύπο δημοσιεύονταν άρθρα που ανέφεραν ότι τα προβλήματα των ελλείψεων ήταν εφήμερα και σύντομα θα επιλύονταν με την αποκατάσταση των συγκοινωνιών και την αποσυμφόρηση από τους πρόσφυγες των πόλεων αλλά και την παροχή των μεταφορικών μέσων και τις εισαγωγές τροφίμων από τους κατακτητές σε περίπτωση ελλείψεων. Οι εκπρόσωποι της κατοχικής κυβέρνησης επέρριψαν την ευθύνη για τις ελλείψεις στην κυβέρνηση του Μεταξά, επειδή δεν είχε δημιουργήσει αποθέματα και στον αποκλεισμό των Άγγλων, ενώ υπόσχονταν ότι όλα τα προβλήματα θα επιλυθούν με τη υποστήριξη της Γερμανίας. Για το τελευταίο υπήρχαν πολλές αμφιβολίες. Ο Χριστόφορος Χρηστίδης σχολίαζε χαρακτηριστικά: «Κανένας δεν πιστεύει ότι η Γερμανία θα αναλάβει τον επισιτισμό μας!». Την ίδια ημέρα τα γερμανικά στρατεύματα επιτάσσαν όλα τα εφόδια στην ελεύθερη ζώνη του Πειραιά ως

³⁴⁵ ΠΙΟΠ, ΙΑΑΤΕ, Πρακτικά διοικητικού συμβουλίου, βιβλίο 8, πρακτικά αρ. 250, 16/12/1941· Βασίλης Μανουσάκης, ό. π· Bengt Helger, ό. π., σ. 32.

λεία πολέμου. Ύστερα από αίτημα των ελληνικών κατοχικών αρχών τελικά επιστράφηκαν οι ποσότητες σίτου από τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές ως δείγμα καλής θέλησης.³⁴⁶

Αμέσως μετά την επίσημη ανάληψη της πρωθυπουργίας, ο Τσολάκογλου δήλωνε ότι η επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος θα αποτελούσε ένα από τα κύρια μελήματα της κυβέρνησής του, το οποίο θα ανατίθεντο εξ' ολοκλήρου στην Αγροτική Τράπεζα. Κυβερνητικές πηγές τόνιζαν ότι η αντιμετώπιση των άμεσων επισιτιστικών αναγκών της Αθήνας και του Πειραιά, όπου οι ανάγκες ήταν πιο επιτακτικές, είχε είδη εξασφαλισθεί και καθησύχαζαν τους πολίτες ότι δεν υπήρχε κίνδυνος πείνας. Ήταν ίσως το πιο σημαντικό πρόβλημα που καλούνταν να διαχειριστεί η κυβέρνηση του Τσολάκογλου μαζί με αυτό της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Η επιτυχής αντιμετώπισή του, δηλαδή η διατήρηση του βιοτικού επιπέδου σε ανάλογο επίπεδο με εκείνο του προπολεμικού, θα μπορούσε να του δώσει ένα άλλοθι για την πρωτοβουλία του να συνθηκολογήσει αλλά και να του εξασφαλίσει κάποια λαϊκή υποστήριξη, την ανοχή ίσως και τη συνεργασία μερίδας του αστικού πολιτικού κόσμου καθώς και την αποτροπή οργάνωσης ενός μαζικού αντιστασιακού κινήματος.³⁴⁷

Ο φορέας που θα αναλάμβανε την εφαρμογή του δελτίου ήταν ο ίδιος, το Υφυπουργείο Αγορανομίας το οποίο μετονομάστηκε σε Υπουργείο Επισιτισμού. Αν και κληρονομούσε ένα έτοιμο σύστημα, είχε τις ίδιες διοικητικές αδυναμίες του προκατόχου του. Ήταν ένα Υπουργείο που, όπως είδαμε, δεν είχε συνοχή και έπρεπε να συντονίσει διάφορες άλλες κρατικές υπηρεσίες και το σημαντικότερο δεν είχε στην κατοχή του τις αναγκαίες ποσότητες τροφίμων για την τροφοδοσία του συστήματος. Οι οικονομικοί πόροι του ήταν πάρα πολύ περιορισμένοι και περιορίζονταν στην κάλυψη των εξόδων μισθοδοσίας, δηλαδή 8 εκατομμύρια δραχμές³⁴⁸. Δεν ήταν τα μόνα προβλήματα που είχε. Πλέον δεν ήταν ανεξάρτητο, αλλά θα εφαρμόζε πολιτικές, οι οποίες έπρεπε πρώτα να έχουν την έγκριση των κατακτητών. Όλες οι αγορανομικές διατάξεις, οι διαταγές και οι αποφάσεις που σχετίζονταν με τον επισιτισμό έπρεπε να κοινοποιούνται στον Dr. Franz Overcott, Γερμανό ανώτατο σύμβουλό για θέματα αγροτικής οικονομίας και στον Ιταλό ομόλογο του. Οι υπερπόντιες εισαγωγές τροφίμων, απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία του εν λόγω συστήματος, είχαν εκλείψει. Τα κρατικά αποθέματα ήταν ελάχιστα και για την ανανέωσή τους χρειαζόταν η αναμονή μηνών έως τη νέα σοδειά. Επιπλέον το πρόβλημα των ελλείψεων επιδεινώνονταν από την κατανάλωση των κατοχικών στρατών και των εξαγωγών προς τις χώρες του Άξονα. Ο κρατικός μηχανισμός ήταν αποδυναμωμένος από το ανθρώπινο δυναμικό λόγω της επιστράτευσης. Παράλληλα ο πληθυσμός των

³⁴⁶ Ακρόπολις, «Ισχύς των δελτίων», 29/4/1941, «Χάριν του επισιτισμού του λαού ήρθη από χθες υπό των αρχών κατοχής η δέσμευσις του σίτου» 1/5/1941 · *Πρωία*, « Εντός δεκαπέντε ημερών θα καταστή δυνατή η αποκατάστασις των συγκοινωνιών. Σύντονα μέτρα δια την επιδιόρθωσιν των βλαβών », « Εις το περιθώριον των γεγονότων », « Τα συσσίτια », « Σύσκεψις δια την εξασφάλισιν του επισιτισμού », « Κατάσχονται τα εμπορεύματα της περιοχής λιμένος Πειραιώς », 29/4/1941 · Χριστόφορος Χρηστίδης, ό. π., σ. 6.

³⁴⁷ Ακρόπολις, « Ο Πρωθυπουργός κύριος Τσολάκογλου καθορίζει τα κύρια μελήματα της νέας Κυβερνήσεως. Η θέσις των αιχμαλώτων αξιωματικών και οπλιτών, η επίλυσις του ζητήματος επισιτισμού της χώρας κλπ. Νυκτεριναί ανακοινώσεις του », 30/4/1941 · *Πρωία*, « Ανακοινώσεις του κ. Πρωθυπουργού », 30/4/1941 · *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, « Τα λαμβανόμενα υπό της κυβερνήσεως μέτρα. Η αντιμετώπιση του προβλήματος του επισιτισμού », 5/5/1941 · Γεωργίου Τσολάκογλου, ό. π., σσ. 200-201.

³⁴⁸ ΕΛΙΑ, Αρχείο Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου, φάκ. 3.2, « Υπόμνημα επί της οικονομικής και δημοσιονομικής καταστάσεως της Ελλάδος ».

πόλεων, ειδικά της Αθήνας, αύξανε λόγω των προσφύγων, των στρατιωτών και των δημόσιων υπαλλήλων που είχαν καταφύγει στην πρωτεύουσα.³⁴⁹

Ο Τσολάκογλου αρχικά είχε ανακοινώσει ότι ήταν εξασφαλισμένα τα 100 δράμια ψωμιού την ημέρα. Αυτά θα τα προμηθευόταν ο δικαιούχος όχι με το δελτίο άρτου, αλλά με το δελτίο τροφίμων, έως ότου εκδίδονταν τα νέα δελτία. Ο νέος Υπουργός Επισιτισμού και Μεταφορών, Νικόλαος Πολύζος, πρώην στρατιωτικός, μετά την ανάληψη των καθηκόντων του πραγματοποίησε σύσκεψη με τη συμμετοχή του Γερμανού εμπορικού ακόλουθου, Γερμανών αξιωματικών, του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας Πλάτωνα Χατζημιχάλη και του Διοικητή της Αγροτικής Τράπεζας. Ο νέος Υπουργός στις δηλώσεις του εμφανίστηκε καθησυχαστικός επαναλαμβάνοντας τις υποσχέσεις των Γερμανών ότι δεν θα επιταχθούν τα αποθέματα τροφίμων που προορίζονταν για τον ελληνικό λαό και δήλωσε ότι από τη στιγμή που θα αποκαθίσταντο οι συγκοινωνίες θα εισάγονταν είδη πρώτης ανάγκης από τη Γερμανία και άλλες χώρες. Όμως έως ότου ανανεώνονταν τα αποθέματα από τη νέα σοδειά έπρεπε να γίνει οικονομία. Πλέον η παρεχόμενη ποσότητα άρτου θα μειώνονταν στα 80 δράμια και αυτός θα αποτελούνταν από 40% κριθάρι και 60% σιτάλευρο. Ο ίδιος ο Πολύζος δύο ημέρες αργότερα, ύστερα από νέα σύσκεψη με τη συμμετοχή Ελλήνων και Γερμανών αξιωματούχων, αναδιπλώθηκε και δήλωσε ότι δεδομένων των δυσκολιών δεν έπρεπε να αναμένονται θαύματα.³⁵⁰

Η διανομή του ψωμιού αντιμετώπιζε σοβαρές ελλείψεις και μειώθηκε στα 60 δράμια το άτομο την ημέρα στην Αθήνα. Η επιτροπή εκπροσώπων των οικονομικών κλάδων εισηγήθηκε την επιβολή δελτίου σε όλα τα είδη πρώτης ανάγκης και την αυξημένη χορήγηση μερίδων στους εργάτες. Η κυβέρνηση άρχισε να εξετάζει μαζί με τους κατακτητές την καθολική εφαρμογή του δελτίου άρτου και την ένταξη όλων των ειδών τροφίμων σε όλη την ελληνική επικράτεια. Ανάμεσα στις προτάσεις που εξετάστηκαν ήταν η εφαρμογή ειδικού δελτίου για τα γερμανικά στρατεύματα που έτρωγαν στα εστιατόρια, η καθιέρωση ειδικού δελτίου γάλατος και κτηνοτροφικών προϊόντων για τη βρεφική ηλικία αλλά και οι αυξημένες μερίδες άρτου για τους εργάτες, τους ασθενείς και τους τραυματίες πολέμου. Οι προτάσεις αυτές έδειχναν ότι θα υιοθετούνταν τελικά ένα σύστημα που ήταν ανάλογο του γερμανικού. Σύμφωνα, όμως, με τον Franz Overcott, η εφαρμογή του γερμανικού συστήματος δεν ήταν εφικτή στην ελληνική περίπτωση δεδομένων των συνθηκών που επικρατούσαν. Ύστερα από συμφωνία με την ιταλική υπηρεσία για το Συντονισμό και τον Εφοδιασμό, επειδή η Ιταλία ήταν υπεύθυνη για την Ελλάδα, αλλά και τον Έλληνα Υπουργό Επισιτισμού αποφασίστηκε ότι το δελτίο θα περιοριζόταν στα απολύτως απαραίτητα είδη διατροφής και θα είχε αυστηρή εφαρμογή σε όσον το δυνατόν μικρότερο αριθμό δικαιούχων. Ουσιαστικά αυτοί θα ήταν οι κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων, κυρίως της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι ήταν αμιγώς καταναλωτικοί

³⁴⁹ «Παραγγέλομεν, όπως άπασαι αι εκδιδόμεναι Αγορανομικαί Διατάξεις και γενικώς αποφάσεις ή διαταγαί αφορούσαι τον επισιτισμόν της Χώρας κοινοποιούνται και προς τον Dr. Overcott K.O.R», Βλ. ΓΑΚ, Υπουργείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 100, αρ. εγγρ. 805, «Διαταγή. Προς τας Διευθύνσεις και Υπηρεσίας του Υπουργείου», Αθήνα 13/5/1941' Ν.Δ. 36, «Περί μετονομασίας του Υφυπουργείου Αγορανομίας εις Υπουργείον Επισιτισμού», ΦΕΚ 116Α, 14/5/1941.

³⁵⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 101, αρ. εγγρ. 863, Αθήνα 2/5/1941' Ακρόπολις, «Από αύριον νέος τύπος ψωμιού», «Πώς θα γίνεται εφεξής η διανομή του κρέατος», 4/5/1941, Ακρόπολις, «Φειδῶ μέχρι της νέας εσοδείας. Ανακοινώσεις του νέου Υπουργού κ. Πολύζου. Η βοήθεια των Γερμανών διά τον επισιτισμόν μας», 7/5/1941, Ακρόπολις, «Δηλώσεις του Υπουργού κ. Πολύζου για τα Επισιτιστικά», 9/5/1941' *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Η πώλησις του άρτου», 5/5/1941.

πληθυσμοί και εξαρτούσαν την επιβίωσή τους τόσο από τις εισαγωγές του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού. Ήταν οι έδρες των μεγάλων στρατιωτικών μονάδων, αλλά εκεί είχαν την έδρα τους οι μεγάλες βιομηχανίες και οι κρατικές υπηρεσίες. Οι δε κάτοικοι των μικρών πόλεων θα προμηθεύονταν τα τρόφιμα από την επαρχία. Ο κύριος πληθυσμός της Ελλάδας ήταν αγροτικός και διατηρούσε σημαντικά αποθέματα τροφίμων εν αντιθέσει με πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Από αυτά τα πλεονάσματα θα μπορούσε να εξασφαλιστεί ο εφοδιασμός των πόλεων τουλάχιστον με όσπρια, ελαιόλαδο και κρέας. Ο Overcott παρατηρούσε ότι ο ελληνικός λαός ήταν λιτοδίαιτος και η διατροφή του βασιζόταν κυρίως στο ψωμί, τα όσπρια και το λάδι. Το δελτίο θα περιλάμβανε μόνο ψωμί, όσπρια, ελαιόλαδο και ζάχαρη. Το διατροφικό πρόγραμμα που καταρτίσθηκε προέβλεπε την καθημερινή διανομή: α) 40 δράμια ψωμί, 100 δράμια ελαιόλαδο, 100 δράμια ζάχαρη, 1 οκά όσπρια. Μέσα από αυτό απουσίαζαν τα γεώμηλα, πλούσια σε θερμίδες. Όσον αφορά τα υπόλοιπα είδη τροφίμων, όπως τα οπωροκηπευτικά, τα φρούτα, τα αυγά, το βούτυρο, το κρέας, το ψάρι, θα αφήνονταν να καταναλωθούν ελεύθερα και οι καταναλωτές θα τα προμηθεύονταν από την ελεύθερη αγορά.³⁵¹

Η παραπάνω απόφαση συνεπάγονταν δραστικές μειώσεις στις ποσότητες τροφίμων που θα μπορούσε κάποιος να εξασφαλίσει μέσω του δελτίου, δηλαδή την πτώση του βιοτικού του επιπέδου. Εξ' ίσου σημαντική επιδείνωση προϋπέθετε και για τους αγροτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι υποχρεώνονταν να περιορίσουν και τη δική τους κατανάλωση αλλά και να δουν την αγοραστική τους δύναμη να μειώνετε. Ο άμαχος πληθυσμός της χώρας χωρίζονταν σε παραγωγό και καταναλωτή όχι με αυστηρά οικονομικά κριτήρια αλλά γεωγραφικά. Τα εγχώρια αποθέματα θα συμπληρώνονταν από τις ποσότητες σιτηρών που είχαν αποφασίσει οι δύο κατακτητές να εισάγουν καθώς και από τα άλλα είδη που θα εισήγαγε η «ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ». Οι εξελίξεις όμως διέψευσαν την αρχικά συγκρατημένη αισιοδοξία. Όπως είδαμε η συγκέντρωση της εγχώριας σοδειάς απέτυχε. Οι ποσότητες σιτηρών που είχαν αποφασίσει να εισάγουν οι κατακτητές δεν πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με τον αρχικό τουλάχιστον σχεδιασμό και ο ένας έριχνε την ευθύνη στον άλλο για την επίλυση του επισιτιστικού αδιεξόδου. Στο τέλος αυτό που απέμεινε στο Υπουργείο Επισιτισμού να διανείμει ήταν οι ελάχιστες ποσότητες σιτηρών που είχαν συγκεντρωθεί και οι αντίστοιχες που είχαν εισάγει η Γερμανία και η Ιταλία. Οι συνέπειες θα εμφανίζονταν άμεσα.

Η κυβέρνηση είχε προγραμματίσει την αντικατάσταση των παλιών δελτίων άρτου με καινούργια. Η απογραφή και η έκδοση νέων δελτίων σκοπό είχε να καταγράψει τον πραγματικό αριθμό δικαιούχων, ώστε να διανεμηθούν ακριβοδίκαια τα υπάρχοντα μικρά αποθέματα στην περιφέρεια της Αθήνας, της οποίας ο πληθυσμός είχε αυξηθεί, αλλά και να αποκαταστήσει την ομαλή τροφοδοσία. Η διανομή των νέων δελτίων θα γίνονταν έως την 8^η Ιουνίου 1941 από τις Ενορίες. Για αυτούς που θα καθυστέρουσαν να απογραφούν αρμόδια θα ήταν ειδική επιτροπή στο

³⁵¹ ΙΑΕΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, Α1Σ32Υ1Φ19, «Υπόμνημα των εκπροσώπων των Οικονομικών κλάδων», 20/6/1941 'Ακρόπολις, «Το μέτρον της δια δελτίων διανομής τροφίμων άρτου και γάλακτος επεκτείνεται εις όλην την χώραν», 14/5/1941, Ακρόπολις, «Δελτία εις ολόκληρον την Ελλάδα», 20/5/1941 ' «Franz Overcott, Ο ανεφοδιασμός της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, 1941-1944». Η έκθεση πεπραγμένων του Οικονομικού Τμήματος της Υπηρεσίας του Ειδικού Πληρεξούσιου του Υπουργείου Εξωτερικών για τη ΝΑ Ευρώπη στην Αθήνα παρατίθεται στο: Βασίλης Μανουσάκης, «Στο νότιο προπύργιο του Ράιχ», ό. π., σσ. 305-306.

Αστυνομικό Τμήμα της συνοικίας τους. Ο δικαιούχος θα κατέθετε τα δελτία στον αρτοποιό της επιλογής του και ο τελευταίος θα προσκόμιζε τα δελτία στο αστυνομικό τμήμα, όπου θα γινόταν έλεγχος. Το ίδιο θα έκανε και ο πρατηριούχος άρτου καθώς και ο εστίατορας. Την τελευταία ημέρα κάθε μήνα στο αστυνομικό τμήμα κάθε περιοχής θα συνεδρίαζε ειδική επιτροπή η οποία θα συνέτασσε τους καταλόγους των δικαιούχων κάθε αρτοποιείου και θα τους συμπλήρωνε με τους νέους δικαιούχους. Αφού θα γινόταν έλεγχος θα εκδίδονταν οι νέοι κατάλογοι. Με την κατάσταση αυτή ο αρτοποιός θα παραλάμβανε τα αλεύρα για μία ημέρα. Παρά τις διακηρύξεις της κυβέρνησης ότι το νέο δελτίο θα θεράπευε πολλά προβλήματα, από μόνο του δεν μπόρεσε να ανανεώσει τα αποθέματα. Από τους αρτοποιούς εκφράστηκαν διαμαρτυρίες, γιατί δεν είχαν ληφθεί μέτρα για την αύξηση του λειτουργικού κόστους καθώς και για τη μείωση του περιθωρίου κέρδους από την χαμηλή τιμή του άρτου λόγω της διατίμησης. Μεγάλες ποσότητες αλεύρων διοχετεύονταν στη μαύρη αγορά.

Ύστερα από έρευνα αποδείχθηκε ότι αρκετά αστυνομικά τμήματα είχαν εκδώσει για αρκετά εστιατόρια, στα οποία έτρωγαν Γερμανοί και Ιταλοί, καταστάσεις με μεγαλύτερο αριθμό πελατών και δικαιούχων. Τα πλεονάσματα στη συνέχεια πωλούνταν σε αδρές τιμές στη γηγενή πελατεία. Παράλληλα αυξάνονταν συνέχεια ο αριθμός των κατόχων δελτίων. Αρκετές οικογένειες κρατούσαν τα δελτία των μελών της οικογένειας που είχαν μεταναστεύσει ή αποβιώσει. Πολλές φορές εκδίδονταν πλαστά δελτία από τις αρμόδιες κρατικές αρχές ή γίνονταν διπλοεγγραφές. Αυτές πραγματοποιούνταν από το ίδιο το Υπουργείο Επισιτισμού. Αρκετά στελέχη του είχαν καταφύγει στις εν λόγω πρακτικές είτε για να ικανοποιήσουν προσωπικά οικονομικά οφέλη είτε για πελατειακούς λόγους. Το φαινόμενο είχε αποκτήσει μαζικές διαστάσεις, ώστε προκάλεσε την οργή ακόμη και του Υπουργού Επισιτισμού Πολύζου ο οποίος σχολίαζε: «Περιήλθε εις γνώσιν μου ότι οι του Γραφείου μου υπάλληλοι ενδίδοντες εις παρακλήσεις... προσφύγουσιν προσωπικώς ή δια σημειωμάτων εις τα Υπουργεία ή εις άλλα ιδρύματα προς επίλυσιν ζητημάτων απλών ή σοβαρωτέρων... Τίνες μάλιστα κάμνουν χρήσιν του ονόματος μου...». ³⁵²

Πλέον ήταν ανέφικτο να διανεμηθούν ακόμη και αυτές οι ισχνές ποσότητες τροφίμων που είχαν προγραμματιστεί για την Αθήνα. Η μερίδα του άρτου είχε διατηρηθεί στα 60 δράμια για όλο το καλοκαίρι. Από τον Σεπτέμβριο έπεσε στα 30 δράμια και θα κυμαίνονταν μεταξύ 25-50 δραμιών. Αυτό αποτελούνταν από ένα μείγμα σταριού, κριθαριού και λούπινων, δηλαδή ακατάλληλου για διατροφή. Δεν ήταν λίγες οι φορές που η διανομή άρτου δεν πραγματοποιήθηκε λόγω έλλειψης αποθεμάτων αλεύρων. ³⁵³

Στα άλλα είδη διατροφής οι διανομές ήταν ακόμη πιο περιορισμένες. Τα τρόφιμα θα διανέμονταν από τους παντοπώλες και τους κρεοπώλες. Τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1941 διανεμήθηκε στην Αθήνα μικρή ποσότητα κρέατος βάση του αριθμού των πελατών του κάθε κρεοπώλη καθώς και μακαρονιών και ρυζιού. Από τα υπόλοιπα προϊόντα που είχαν ενταχθεί στο δελτίο, δηλαδή τα όσπρια, το ελαιόλαδο και τη

³⁵² ΓΑΚ, Υπουργείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 100, αρ. εγγρ. 802, «Προς του Διευθυντάς, Τμηματάρχας, & Προϊσταμένους των Υπηρεσιών, Αθήνα 10/6/1941, αρ. εγγρ. 820, «Υπηρεσία επιστρατεύσεως και δελτίων», Αθήνα 20 Ιουλίου 1941, αρ. εγγρ. 826, Αθήνα 2/7/1941, αρ. εγγρ. 827, «Ι, αρ. εγγρ. 828, οδηγία προς υπαλλήλους του Υπουργείου Επισιτισμού οίτηνες θα ενεργήσωσι την καταμέτρησιν του νέου δελτίου άρτου», Αθήνα 10/6/1941.

³⁵³ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, Α4S1Y1F25/1/1-6, «Περί επισιτισμού της Ελλάδας», Βέρνη 10/10/1941· ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.2, «Πίναξ ΙΥ. Τα δια δελτίου εν Αθήναις διανεμηθέντα τρόφιμα, Ιούλιος 1941- Μάρτιος 1942»

ζάχαρη, έγιναν μόνο μερικές διανομές. Από τον Ιούλιο του 1941 αυτές περιορίστηκαν μόνο σε δύο διανομές φέτας 200 δράμια με το οικογενειακό δελτίο, μια τον Ιούλιο και άλλη μια τον Οκτώβριο, μια ρυζιού τον Οκτώβριο, δύο οσπρίων τον Νοέμβριο και μια ζάχαρης των Οκτώβριο. Το Υπουργείο Επισιτισμού καλούνταν να τροφοδοτήσει το σύστημα με τρόφιμα που δεν είχε στην κατοχή του. Ακόμη και όταν είχε κατοχυρώσει τρόφιμα από την επαρχία, ήταν δύσκολο να μεταφερθούν λόγω της έλλειψης μεταφορικών μέσων. Όταν τα μέσα είχαν εξασφαλισθεί και είχε εκδοθεί η διατακτική, τα φορτία όδευαν σε άλλον παραλήπτη, στη μαύρη αγορά που είχε πλειοδοτήσει. Η Ελληνική Εταιρία Εξαγωγής Αγροτικών Προϊόντων κατήγγειλε στη διεύθυνση Αγορανομίας ότι μεγάλο μέρος από το φορτίο ελιών έλλειπε. Το μόνο που μπόρεσε να διανείμει η κυβέρνηση ως υποκατάστατο των τροφίμων ήταν σταφίδες και αυτές μόνο μία φορά τον μήνα. Οι μικρές ποσότητες τροφίμων που εισήχθησαν από το ΔΚΕΣ δεν διανεμήθηκαν με το δελτίο, εκτός από την πρώτη διανομή, αλλά τροφοδότησαν τα συσσίτια.³⁵⁴

Διανεμηθέντα τρόφιμα και άρτος με το δελτίο στην Αθήνα, Ιούλιος 1941-Μάρτιος 1942.			
Μήνας	Ποσότητα άρτου σε δράμια που διανεμήθηκε με το δελτίο	Τρόφιμα που διανεμήθηκαν με το ατομικό δελτίο σ	Θερμίδες
Ιούλιος	60 δράμια ημερησίως	100 δράμια σταφίδα σουλτανίνα, 200 δράμια φέτα με το οικογενειακό δελτίο	458
Αύγουστος	60 » »		418
Σεπτέμβριος	60 » »	200 δράμια κορινθιακή σταφίδα, 50 δράμια ρύζι, 200 δράμια φέτα με το οικογενειακό δελτίο	510
Οκτώβριος 1-10 11 12 13 14-21 22 23-30	30 δράμια ημερησίως 25 » » 30 60 50 δράμια ημερησίως Δεν διανεμήθηκε 50 δράμια ημερησίως	50 δράμια ρύζι	327
Νοέμβριος 1 2 3 4-10 11-15 16 17-19 20-22 23-24 25 26 27-28 29 30-31	50 δράμια ημερησίως 40 » » 30 » » 40 δράμια ημερησίως 30 » » Δεν διανεμήθηκε 40 δράμια ημερησίως Δεν διανεμήθηκε 30 δράμια ημερησίως Δεν διανεμήθηκε 30 δράμια ημερησίως Δεν διανεμήθηκε 30 δράμια ημερησίως Δεν διανεμήθηκε	50 δράμια φασόλια 50 δράμια ρεβίθια	183
Δεκέμβριος 1-4 5-31	Δεν διανεμήθηκε 50 δράμια ημερησίως	100 δράμια σταφίδα κορινθιακή, 200	410
Ιανουάριος			356

³⁵⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.2, «Πίναξ ΙΥ. Τα δια δελτίου εν Αθήναις διανεμηθέντα τρόφιμα, Ιούλιος 1941- Μάρτιος 1942» ΓΑΚ, Υπουργείο Επισιτισμού, φάκ. 56, αρ. εγγρ. 931, «Προς το Υπουργείο Επισιτισμού Δ/σιν Αγορανομίας» 18 Απριλίου 1942.

1-20 21 22 23-26 27-31	50 δράμια ημερησίως 40 30 40 Δεν διανεμήθηκε	900 δράμια κορινθιακής σταφίδας	
Φεβρουάριος 1-5 6 7-9 10 11-12 13-25 26 27 28	Δεν διανεμήθηκε 40 δράμια 50 » » Δεν διανεμήθηκε 40 δράμια ημερησίως 30 » » Δεν διανεμήθηκε 30 δράμια Δεν διανεμήθηκε	100 δράμια κορινθιακής σταφίδας	204
Μάρτιος 1-5 6-7 8 9-24 25 26-28 29 30-31	Δεν διανεμήθηκε 50 δράμια ημερησίως 80 50 80 50 80 50	150 δράμια κορινθιακής σταφίδας	357

Πίνακας, 2.14, πηγή: ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσομάρη, φάκ. 50.2, «Πίναξ ΙΥ. Τα δια δελτίου εν Αθήναις διανεμηθέντα τρόφιμα, Ιούλιος 1941- Μάρτιος 1942» Αθανάσιος Σμπαρούνης, Μελέται και αναμνήσεις εκ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, Αθήνα, 1950, σ. 149.

Όσον αφορά την επαρχία, η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Η εφαρμογή του δελτίου άρτου και τροφίμων περιορίστηκε μόνο στις πρωτεύουσες των νομών. Τα Υπουργεία Γεωργίας και Επισιτισμού απαγόρευαν, ακόμη και σε περιπτώσεις που είχαν εξοικονομηθεί κάποιες προμήθειες, να σταλεί σάρι σε πόλεις άνω των 20.000 κατοίκων για να εξασφαλισθεί απόθεμα για την Αθήνα. Στην Πάτρα εφαρμόστηκε δελτίο ήδη από τον Μάιο του 1941 αλλά αρκετές φορές αποτελούνταν κυρίως από κριθάρι και όχι από σάρι. Στα Τρίκαλα και στην Καρδίτσα έγιναν σημαντικές περικοπές και από τις 12 Αυγούστου 1941 ψωμί διανέμονταν στους κατόχους δελτίου μέρα παρά μέρα. Όταν εξαντλήθηκαν τα αποθέματα σταριού, αυτό αντικαταστάθηκε από ψωμί από καλαμπόκι. Όταν άρχισε να υπάρχει έλλειψη και σε αυτό, διανέμονταν μπομποτά, ένας είδος ψωμιού παρασκευασμένο από χυλό καλαμποκάλευρου. Στον Βόλο το δελτίο στο ψωμί εφαρμόστηκε στα τέλη Ιουλίου 1941. Τα αρτοποιία ήδη από τις αρχές του Αυγούστου αντιμετώπισαν πρόβλημα εφοδιασμού και δεν διένειμαν καθόλου ψωμί κάποιες μέρες. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα σε κάποιες πόλεις η διανομή περιορίστηκε μόνο στους άπορους ή στους εργάτες. Στην πόλη της Χίου οι διανομές σταμάτησαν από τον Σεπτέμβριο του 1941. Στη σιτοπαραγωγική Λειβαδιά σταμάτησε τον Δεκέμβριο. Στη Μυτιλήνη από τον Σεπτέμβριο η επισιτιστική κατάσταση είχε επιδεινωθεί τόσο, ώστε μικρά παιδιά πέθαιναν μαζικά από ασιτία. Οξύτερο πρόβλημα αντιμετώπισαν οι μικρές πόλεις και τα χωριά τόσο στην ηπειρωτική ενδοχώρα όσο και στα νησιά. Σε κάποιες μικρές πόλεις, όπως η Καλαμπάκα, αποφασίστηκε από τη Νομαρχία να αποστέλλονται μικρές ποσότητες σιτηρών μηνιαίως. Σε άλλες περιοχές, όπως τα Μέθανα, έγιναν διανομές με πρωτοβουλία της τοπικής Χωροφυλακής, αφού κατάσχεσε φορτία που ανήκαν σε μαυραγορίτες. Η διανομή δεν ολοκληρώθηκε εξαιτίας της παρέμβασης της Γερμανικής Διοίκησης Πόρου, η οποία επέταξε το υπόλοιπο φορτίο. Όσον αφορά τα υπόλοιπα τρόφιμα, έγιναν ελάχιστες διανομές κάποιων ειδών. Τις περισσότερες φορές αυτά δεν ήταν τα είδη που είχαν ενταχθεί στο δελτίο, αλλά το πλεόνασμα ειδών που

ευδοκιμούσαν σε κάθε νομό. Στην Πάτρα διανέμονταν σταφίδες. Στον Βόλο έγιναν μόνο κάποιες διανομές πατάτας. Στον Τύπο της εποχής διάβαζε κανείς ανακοινώσεις για διανομές προϊόντων όπως το ελαιόλαδο, οι οποίες έμεναν τελικά ανεκτέλεστες.³⁵⁵

Ύστερα από την άδεια των Συμμάχων, κατέστη δυνατή η αποστολή σιτηρών και αλεύρων στην κατοχική Ελλάδα και η διανομή τους από το ΔΚΕΣ. Χάρη στις πιέσεις του τελευταίου η Γερμανία και η Ιταλία τελικά συμφώνησαν να εισάγουν σιτηρά. Οι τρεις τους κατάρτησαν ένα σχέδιο που προέβλεπε τον από κοινού εφοδιασμό του συστήματος από το Μάρτιο έως τον Αύγουστο του 1942, όταν θα ανανεώνονταν τα αποθέματα από την εγχώρια καινούργια σοδειά. Χάρη στο ΔΚΕΣ κατέστη δυνατή η διανομή ψωμιού όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και σε νησιά όπως η Χίος και σε διάφορες επαρχίες της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπου η διανομή ψωμιού είχε διακοπεί από μήνες. Όσον αφορά άλλα είδη τροφίμων, το ΔΚΕΣ πραγματοποίησε μόνο τρεις διανομές ξηρών καρπών στην περιφέρεια της πρωτεύουσας από τα παντοπωλεία. Οι ποσότητες αυτές δεν ήταν αρκετές. Τον Αύγουστο σταμάτησε ξανά η τροφοδοσία της πρωτεύουσας με ψωμί. Ο υπουργός Επισιτισμού Γκοτζαμάνης έσπευσε να καθησυχάσει τους δικαιούχους, δηλώνοντας ότι σύντομα θα άρχιζε ξανά η χορήγηση 30 δραμιών ψωμιού στην περιφέρεια της πρωτεύουσας χάρις στις εισαγωγές του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού προσθέτοντας ακόμη ότι: ο «πληθυσμός δεν πρέπει να είναι βιαστικός και ανυπόμονος».³⁵⁶

Υπήρχαν κατηγορίες καταναλωτών, οι οποίες δικαιούνταν πρόσθετες παροχές. Αυτές ήταν των εγκύων και των θηλαζουσών μητέρων των παιδιών κάτω των 15 ετών καθώς και των ασθενών. Σύμφωνα με Υπουργική απόφαση έκαστος δικαιούταν 200 δράμια γάλα από τα πρατήρια της ΕΒΓΑ. Για τις έγκυες χρειαζόταν μόνο μια υπεύθυνη δήλωση, ενώ για τους ασθενείς απαιτούνταν γνωμάτευση του θεράποντος ιατρού και θεώρηση της αστυνομίας. Το μέτρο δεν εφαρμόστηκε άμεσα σε όλη την Ελλάδα. Σε αρκετές πόλεις της έγινε καθυστερημένα. Στα Τρίκαλα οι δηλώσεις των ενδιαφερόμενων έγιναν μόλις τον Μάρτιο του 1942. Οι διανομές αντιμετώπισαν πολλά προβλήματα και τις περισσότερες φορές η ποσότητα που διανεμήθηκε δεν ξεπερνούσε τελικά τα 50 γραμμάρια. Μια άλλη ομάδα ήταν αυτή των διπλωματών και των υπαλλήλων των ξένων διπλωματικών αποστολών, στην οποία χορηγήθηκαν μεγαλύτερες ποσότητες τροφίμων απ' ότι στους Έλληνες.³⁵⁷

Είδη που διανέμονταν στα μέλη των ξένων διπλωματικών αποστολών στην Αθήνα		
Είδος	Πριν την 1 ^η Αυγούστου 1941 την εβδομάδα ανά άτομο	Από την 1 ^η Αυγούστου και μετά

³⁵⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 30, αρ. πρ. 32965, «Γραφείον Αγορανομικού Επόπτου», 23/8/1941, αρ. πρ. 152873, «Επιτροπή Επισιτισμού Λειβαδιάς», Λειβαδία 6/12/1941, αρ. πρ. 2669, «Υπουργείον Επισιτισμού, διεύθυνσιν άρτου, Αγορανομικόν Επόπτην Νομαρχίας», αρ. πρ. 4109, «Προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Υπουργείον Επισιτισμού, Νομάρχην Αττικοβοιωτίας Αθήνας», 13/4/1942' ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29840, 29841, R 8418/96/19, Conditions in Greece, 14/9/1941' Νεολόγος Πατρών, «Από της προσεχούς Δευτέρας καθιερούται δελτίον άρτου», 10 Μαΐου 1941' Αναγέννησις, (Τρίκαλα), «Μειούται η ποσότης άρτου κάτ' άτομον., Θα χορηγήται άρτος ημέραν παρ'ημέραν», 12 Αυγούστου 1941, «Από όλη την Ελλάδα», «Η αρτοδότησις», 12 Μαρτίου 1942' Ταχυδρόμος (Βόλος), «Εφαρμόζεται από της Δευτέρας το ατομικόν δελτίον άρτου εν Βόλω», 26 Ιουλίου 1941, «Από την ζωήν της πόλεως», 7 Αυγούστου 1941, «Πότε πρόκειται να πωληθή άρτος εν Βόλω. Πιστεύεται να πωληθή την Τρίτη», 17 Αυγούστου 1941' Philip Argenti, *The occupation of Chios by the Germans and their administration of the island*, Λονδίνο, University Cambridge Press, 1966, σσ. 34-35.

³⁵⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, αποστολή Ε, φάκ 3, Άγκυρα 22 Αυγούστου 1942.

³⁵⁷ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, Α4S1Y1F25/1/1-6, «Περί επισιτισμού της Ελλάδας», Βέρνη 10^η Οκτωβρίου 1941' ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29840, ό. π., 'Οικονομικός Ταχυδρόμος, «Το γάλα», 25/5/1942' Αναγέννησις, «Διά την χορήγησιν δελτίου γάλακτος», 15/3/1942.

Ζάχαρη	50	Ανά δεκαπενθήμερο ή 3 εβδομάδες
Ρύζι	100	» » » » »
Βούτυρο	50	Καθόλου
Μαργαρίνη	50	»
Μακαρόνια	100	Ενίοτε
Αυγά	2 τεμάχια	Καθόλου
Σαπούνι	175 δράμια	25 δράμια
Έλαιον	200	Ανά τρεις ή τέσσερις εβδομάδες
Γάλα	½ οκά	4 ή 5 οκάδες (αντί των 18 φιάλων)
Άρτος	1.000 δράμια	Η ίδια ποσότητα
Κρέας	½	» » »
Γεώμηλα	-	2 οκάδες ανά δύο μήνες

Πίνακας 2.15, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F25/1/6, «Περί επισιτισμού της Ελλάδας», Βέρνη 10/10/1941.

Για τους εργάτες προβλέπονταν η έκδοση ειδικού δελτίου, η οποία περιλάμβανε αυξημένη μερίδα άρτου, 40 δράμια. Τα άλευρα τα χορηγούσε το κατοχικό κράτος. Η παρασκευή και η διανομή θα γινόταν από συγκεκριμένα αρτοποιεία και ανάμεσα στους δικαιούχους ήταν το προσωπικό εταιριών του μείζονα δημοσίου τομέα ή επιχειρήσεις που σχετίζονταν με τις υποδομές και η εύρυθμη λειτουργία τους ήταν απαραίτητη για την οικονομία. Μερικές από αυτές ήταν ο ΣΕΚ, ο ΣΠΑΠ, το Υπουργείο Συγκοινωνιών και η Ηλεκτρική Εταιρία, οι εργαζόμενοι στον Οργανισμό Λιμένος Πειραιώς, πληρώματα πλοίων, τα οποία υπάγονταν στην ιχθυόσκαλα, ιδιωτικές εταιρίες όπως η Columbia, τυπογραφεία καθώς και εργάτες που απασχολούνταν σε δημόσια έργα από εργολάβους. Ακόμα θα υπάγονταν εργάτες δήμων που απασχολούνταν σε τομείς όπως η καθαριότητα και τεχνικά έργα.³⁵⁸ Μερικές από αυτές ήταν:

Ελληνικές επιχειρήσεις στους εργάτες των οποίων χορηγούνταν αυξημένες μερίδες άρτου	
Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς	2.300
ΣΠΑΠ	610
Τεχνικό Τμήμα ΤΤΤ	
Κτήριο Παλιών Ανακτόρων	15
Ανώνυμος Τηλεφωνική εταιρία	684
Τυπογραφείο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας	23
ΣΕΚ	1.085
Εργοστάσιον Αερίοφωτος	387
Ελληνική Εταιρία Υδάτων Πειραιώς	344

Πίνακας 2.16, Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού. Για τη σύνταξη του πίνακα χρησιμοποιήθηκαν έγγραφα από τους φακέλους 28, 29,30,34, 42.

Η παροχή της εργατικής μερίδας δεν περιοριζόταν όμως μόνο σε αυτούς που απασχολούνταν σε κρατικές επιχειρήσεις ή δημόσια έργα αλλά και σε εκείνους που εργάζονταν σε ιδιωτικές εταιρίες, οι οποίες παρήγαγαν για την πολεμική βιομηχανία του Άξονα ή σε εργολάβους που εκτελούσαν οχυρωματικά έργα για λογαριασμό τους από τα ισχνά κρατικά αποθέματα. Στις επιχειρήσεις αυτές χορηγούνταν άρτος και πάλι από ειδικά αρτοποιεία στα οποία τα άλευρα είχε παραδώσει η κατοχική κυβέρνηση παρά τις τεράστιες ελλείψεις και ενώ η παροχή άρτου με το δελτίο αντιμετώπιζε

³⁵⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού, διάφορα έγγραφα από τους φακέλους 28, 29,30,34, 42.

συνεχείς διακοπές. Οι εργάτες που απασχολούνταν σε αυτές λάμβαναν την αυξημένη μερίδα. Αυτές οι επιχειρήσεις ήταν οι περισσότερες. Ένας αντιπρόσωπος της εκάστοτε εταιρίας ή ο ίδιος ο εργολάβος παραλάμβανε τις μερίδες. Μερικές από αυτές ήταν το Κρατικό Εργοστάσιο Αεροπλάνων (ΚΕΑ) στο Παλαιό Φάληρο, το οποίο λάμβανε 850 μερίδες, ναυπηγεία, κλωστοϋφαντουργίες, τσιμεντοβιομηχανίες και τεχνικές εταιρίες, ξυλουργεία, μάνδρες οικοδομών, ψυγεία αποθήκες, κεραμοποιεία, αντιπροσωπείες γερμανικών επιχειρήσεων. Μόνο από ένα αρτοποιείο στη ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη του Περάματος τον Ιούνιο του 1942 τροφοδοτούνταν 42 επιχειρήσεις και δίνονταν 5.304 μερίδες αυξημένου άρτου την ημέρα.³⁵⁹

Επιχειρήσεις εργαζόμενες για λογαριασμό των Γερμανών στις οποίες χορηγούνταν αυξημένες μερίδες άρτου	
Κρατικό Εργοστάσιο Αεροπλάνων	875
Εργοστάσιο «Θέρμης»	123
Ελληνική Εριουργία	78
Shell	217
NEBA	337
«ΤΕΚΤΩΝ»	172
Socony	185
Ανώνυμος Γενική Εταιρία Τσιμέντων	275
Λατομεία Γερμανικής Υπηρεσίας Λιμένος Πειραιώς	24
Μόνιμες δεξαμενές Πειραιώς	200
Bayer	32
«Βάμβαξ- Κ.Γ Σφαέλλος»	98
Γερμανικές Αποθήκες ΕΥΣΕ	511
Ναυτική Γερμανική Αποθήκη	31
ΝΕΛΚΑ - Λατομεία	27
Εργάνη- Λατομεία	17
Μηχανουργείο Μαλτσινιώτη	1.267
Κάρολος-Φιξ Α.Ε	317
«Κύκλων»	126
Ναυτική Γερμανική Υπηρεσία	82
Τυπογραφείο Πυρσός	45
Γερμανική Στρατιωτική Υπηρεσία Ανεφοδιασμού	199
Ναυπηγείο Βασιλειάδη	

Πίνακας, 2.17, πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Επισιτισμού, φάκ. 38,39,41,42,43,44.

Συμπληρωματικό μέτρο ήταν αυτό της έκδοσης διατακτικών τροφίμων. Το κράτος χορηγούσε με τη διατακτική τροφή είτε σε μεμονωμένα άτομα ή σε επαγγελματικές ομάδες που το εισόδημά τους είχε πληγεί από τον πληθωρισμό. Και σε αυτή την περίπτωση όμως το βασικότερο κριτήριο για το ποιος θα είχε προτεραιότητα ήταν η οικονομία, δηλαδή διατακτική θα χορηγούνταν σε αυτόν που ήταν πιο χρήσιμος. Σε επιχειρήσεις που σχετίζονταν με την παραγωγή ενέργειας, απαραίτητη για τη λειτουργία της βιομηχανίας και για την κατοχική διοίκηση, όπως η Ηλεκτρική Εταιρία Αθηνών-Πειραιώς και τα λιγνιτωρυχεία, παραδόθηκαν όσπρια από την κατοχική κυβέρνηση ενώ οι διανομές με το δελτίο περιορίζονταν μόνο σε σταφίδες

³⁵⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 28, αρ. εγγρ. 198, 13/11/1941, φάκ. 44, αρ. πρ. 64, «Κατάσταση. Εμφάνουσα τας χορηγηθείσας εργατικής μερίδας εις επιχειρήσεις εργαζόμενας διά λογαριασμόν των Γερμανικών αρχών κατοχής από 1-7- 1942», φάκ.45, αρ. εγγρ. 141, Αθήνα, 26/9/1941, αρ. εγγρ. 144, «Κατάσταση τας εμφανίζουσας βάσει διαταγών του Υπουργείου Επισιτισμού ποσότητας άρτου παρά διαφόρων αρτοποιείων της περιφέρειας του Α' Αστυνομικού Τμήματος».

μια φορά τον μήνα. Ανάλογες παροχές είχαν και κάποιες επίλεκτες μονάδες των σωμάτων ασφαλείας. Ύστερα από τις κινητοποιήσεις του ΕΑΜ την άνοιξη του 1942, ο Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος έδωσε εντολή η Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων να αναλάβει την τροφοδοσία των συσσιτίων των δημόσιων υπαλλήλων. Στο Ιδιαίτερο Γραφείο του Πρωθυπουργού σιτίζονταν καθημερινά σχεδόν 2.100 άτομα.

Χορηγήσεις οσπρίων σε εταιρίες ηλεκτρικού ή λιγνιτωρυχεία Οκτώβριος 1941 σε οκάδες.	
Ηλεκτρική Εταιρία Αθηνών-Πειραιώς	200
Λιγνιτωρυχείο Περιστερίου	600
» Ηρακλείου	400
» Καλογρέζας	500
» Κύμης-Ευβοίας	1.000
» Αλιβερίου	500
» Ραφήνας (Λεκανίδης)	400
» » (Παπαγιαννόπουλος)	600
» Ωρωπού	500
» Μεγάρων (Σκαλιστήρης)	500

Πίνακας, 2.18, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημήτριου Χατζίσκου, φάκ. 32, «Προς την Αγροτική Τράπεζαν», Αθήνα 3/10/1941.

Χορηγήσεις οσπρίων σε μονάδες σωμάτων ασφαλείας σε οκάδες	
Ειδική Ασφάλεια	500
Μηχανοκίνητο Τάγμα	100
Τροχαία κίνησης	150
Πυροσβεστική Υπηρεσία Αθηνών	100
Πυροσβεστική Υπηρεσία Πειραιώς	100
Τιμητική φρουρά Αγνώστου Στρατιώτου	200
Σταθμός Χωροφυλακής Ψυχικού	50
Φρουρά Τατοΐου	30

Πίνακας, 2.19, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, φάκ. 32, Αρχείο Δημήτριου Χατζίσκου, «Προς την Αγροτική Τράπεζαν», Αθήνα 3/10/1941.

Δυναμολόγιο Δημοσιοϋπαλληλικών συσσιτίων σε Υπουργεία και δημόσιες υπηρεσίες	
Ιδιαίτερο Γραφείο Πρωθυπουργού	2.012
Υπουργείο Εσωτερικών	1.201
Υπουργείο Εργασίας	2.620
Γενική Διεύθυνση ΤΤΤ & Ταχυδρομικού Ταμιευτηρίου	5.172
Υπουργείο Παιδείας	5.997
Υπουργείο Εθνικής Άμυνας	28.880
Υπουργείο Οικονομικών	10.000
Υπουργείο Δικαιοσύνης	527
Δικαστές, εισαγγελείς	2.700
Υπουργείο Γεωργίας	3.500
Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας	1.123
Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας	2.000
Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας	1.689
Υπουργείο Εργασίας	500
Σύνολο	68.011

Πίνακας, 2.20, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημήτριου Χατζίσκου, φάκ. 29, αρ. εγγρ. 55,

Επιπλέον σημαντική μερίδα του άμαχου πληθυσμού στην επαρχία, όπως δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, εργάτες σε συνεταιρισμούς, αστυνομικοί, δάσκαλοι, αγρότες που καλλιεργούσαν βιομηχανικά είδη καθώς και αυτοί που ζούσαν αποκλειστικά από τη μονοκαλλιέργεια, ορεινές κοινότητες και κτηνοτροφικοί πληθυσμοί, είχαν εξαιρεθεί από το δελτίο. Ο «Καπνοκαλλιεργητικός Συνεταιρισμός Μικρασιατών Θηβών» σε τηλεγράφημά του προς τον αρμόδιο Νομάρχη τόνιζε την απελπιστική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει τα μέλη του ύστερα και από τη διακοπή της λειτουργίας των αρτοποιείων της πόλης της Θήβας. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα εφαρμόστηκε το μέτρο της διατακτικής. Ο ενδιαφερόμενος θα υπέβαλε μια αίτηση για παροχή τροφίμων στην αρμόδια Νομαρχία ή προς το Υπουργείο Επισιτισμού. Αφού εξεταζόταν το αίτημά του, ο Νομάρχης ή ο Υπουργός τότε θα αποφάσιζαν αν θα εκδιδόταν η διατακτική. Τις περισσότερες φορές για την έκδοσή της δεν λαμβάνονταν υπόψη κριτήρια όπως το εισόδημα του αιτούμενου ή της επαγγελματικής ομάδας που άνηκε ή της παραγωγικής ανεπάρκειας μιας ορεινής κοινότητας ή ενός μικρού νησιού. Η έγκριση ήταν συνήθως απόρροια πελατειακών σχέσεων ή της πρόσβασης κάθε επαγγελματικής ομάδας στον κρατικό μηχανισμό. Αποτέλεσμα ήταν το μέτρο τελικά να μην θεραπεύει τις αδικίες, αλλά να επωφελούνται αυτοί που δεν είχαν πραγματική ανάγκη. Η κατοχή διατακτικής δεν σήμαινε ότι ο κάτοχός της θα αποκτούσε τα τρόφιμα. Αυτά ήταν αλεύρι από αραβόσιτο ή ελιές ή σταφίδες. Αν υπήρχε πλεονάσμα, μέρος θα διανέμονταν στους άπορους κατοίκους του χωριού με την εντολή του Νομάρχη. Η δασκάλα από το χωριό Γεραλή στην επιστολή της ανέφερε ότι της χορηγήθηκαν μόνο 9 οκάδες σίτου και 19 κριθαριού, όταν έπρεπε να της δοθούν 120. Για την τροφοδοσία των αστυνομικών υπεύθυνη ήταν η Επιτροπή Επισιτισμού κάθε χωριού. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που κάποιοι δεν έλαβαν τίποτα παρά τη χορήγηση διατακτικής. Για την ακρίβεια ήταν οι περισσότεροι. Σε κάποια μέρη, όπως η Χίος, αποφασίστηκε η κατάργηση του μέτρου, αλλά στη συνέχεια επανήλθε.³⁶⁰

Όσον αφορά τα υπόλοιπα τρόφιμα που δεν είχαν ενταχθεί στο δελτίο, είχε αποφασιστεί ότι ο καταναλωτής θα τα αποκτούσε από την ελεύθερη αγορά και θα διατηρούνταν το καθεστώς της κρατικής διατίμησης, το οποίο ήδη εφαρμοζόταν από τη δικτατορία του Μεταξά για να παραμείνουν οικονομικά προσιτά. Οι τιμές που θα ίσχυαν ήταν αυτές που είχαν οριστεί από τις 10 Απριλίου 1941, με εξαίρεση τα οπωροκηπευτικά είδη και αυτά που τιμές τους καθορίζονταν με δελτίο τιμών. Η επιτροπή Ελλήνων εμπειρογνομόνων, η οποία είχε συσταθεί για εκφράσει τις θέσεις της απέναντι στο ζήτημα τον Μάιο του 1941, εξέφρασε και πάλι ενστάσεις για την αποτελεσματικότητα του μέτρου υπό τις νέες συνθήκες ανάλογες με εκείνες που είχε εκφράσει και για τις καθορισμένες από το κράτος τιμές συγκέντρωσης των αγροτικών προϊόντων. Το μέτρο για να επιτύχει απαιτούσε: α) τον επαρκή εφοδιασμό με είδη πρώτης ανάγκης, β) την εύρυθμη λειτουργία των συγκοινωνιών γ) αλλά κυρίως τη νομισματική σταθερότητα. Όσον αφορά τον πρώτο παράγοντα, αυτός θα εξαρτιόταν από την εγχώρια παραγωγή και τις εισαγωγές από το εξωτερικό και τη διανομή τους με ακριβοδίκαιο τρόπο και όσον το δυνατόν μεγαλύτερη φειδώ. Η ομαλή λειτουργία

³⁶⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 30, αρ. πρ. 3350, «Καπνοκαλλιεργητικός Συνεταιρισμός Μικρασιατών Θηβών», Θήβα, 31 Ιανουαρίου 1942, αρ. πρ. 2357, «Υπουργείον Γεωργίας προς α) Νομάρχας Γεωργικής Κράτους πλην ιονίων νήσων και Κρήτης, β) Έπαρχον Νιγρίτας», 27/1/1942, αρ. πρ. 1144, «Προς την Νομαρχίαν Αττικοβοιωτίας και Αθηνών» 15/1/1942' *Νέα Χίος*, «Ανακοίνωσις», 16 Ιανουαρίου 1942' Βιολέτα Χιονίδου, *Λιμός και Θάνατος στην κατοχική Ελλάδα*, ό. π., σσ. 143-144.

των συγκοινωνιών θα αποκαθιστούσε και την τροφοδοσία των αστικών κέντρων. Σε διαφορετική περίπτωση θα δημιουργούνταν στρεβλώσεις στην αγορά και οι τιμές λιανικής θα διέφεραν ανά περιφέρεια και θα βασίζονταν στο έλλειμμα ή το πλεόνασμα των προϊόντων.³⁶¹

Ο σημαντικότερος παράγοντας, όμως, για τη ρύθμιση των τιμών της ελεύθερης αγοράς θα ήταν η νομισματική σταθερότητα. Σε συνθήκες ανεξέλεγκτου πληθωρισμού οι τιμές θα ανέβαιναν συνέχεια και κανένα μέτρο δεν θα ήταν δυνατό να ανακόψει αυτήν την πορεία. Τότε οι διατιμήσεις αντί να πετύχουν τη συγκράτηση των τιμών των ειδών πρώτης ανάγκης σε προσιτά επίπεδα για τις λαϊκές τάξεις θα είχαν το αντίθετο αποτέλεσμα, δηλαδή την εξαφάνιση των αγαθών και τη δημιουργία μαύρης αγοράς, όπου θα επικρατούσαν υψηλότερες τιμές. Σταθερότητα τιμών και πληθωρισμός ήταν δύο πράγματα ασυμβίβαστα. Στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή είχε δημιουργηθεί μια μαύρη αγορά με εξαιρετικά υψηλές τιμές εξαιτίας την αύξησης της νομισματικής κυκλοφορίας από τις κατοχικές δυνάμεις και της σπανιότητας των ειδών διατροφής.³⁶²

Υπό αυτές τις συνθήκες η διατήρηση του μέτρου των διατιμήσεων στις αρχικές τιμές κρίνονταν αδύνατο και επιβλαβές. Θα ήταν δυνατό μόνο αν εντάσσονταν στο δελτίο όλα τα είδη πρώτης ανάγκης ακόμη και αυτά που θα μπορούσαν να υποκαταστήσουν εκείνα στα οποία υπήρχε έλλειμμα και το κράτος είχε στην κατοχή και υπό τον έλεγχό του όλα τα εγχώρια και τα εισαγόμενα προϊόντα ώστε να αποφευχθεί η φυγάδευση τους στη μαύρη αγορά. Επιπλέον θα ήταν μάταιο να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα με νομικά ή κατασταλτικά μέτρα. Γι' αυτό έπρεπε να γίνει αναπροσαρμογή του μέτρου των διατιμήσεων κατόπιν όμως ειδικής έρευνας. Σύγκλιση των τιμών με αυτές της μαύρης αγοράς ήταν αδύνατο να γίνει γιατί θα καθιστούσαν απρόσιτα τα προϊόντα για τα λαϊκά στρώματα τα εισοδήματα των οποίων είχαν μείνει στα προπολεμικά επίπεδα και έτσι θα καταδικάζονταν να πεθάνουν από πείνα. Έπρεπε να γίνει προσεκτική αναπροσαρμογή των ημερομισθίων με σκοπό την εξουδετέρωση της ανόδου των τιμών από τον πληθωρισμό αλλά και διανομές βασικών ειδών, όπως ο άρτος και το ελαιόλαδο σε προσιτές τιμές με το δελτίο. Η έκθεση κατέληγε ότι η όποια αναπροσαρμογή των διατιμήσεων θα ήταν μάταια αν η κυβέρνηση δεν λάμβανε πρώτα μέτρα για τον περιορισμό της νομισματικής κυκλοφορίας.³⁶³

Η κυβέρνηση αποφάσισε να συνεχίσει, ύστερα από γερμανική απαίτηση, την εφαρμογή του μέτρου. Ο τιμάρημος εφαρμοζόταν σε προϊόντα που είτε δεν υπήρχαν στις προθήκες των καταστημάτων είτε τα αποθέματά τους ήταν πάρα πολύ λίγα. Από τον εμπορικό κόσμο, ειδικά του παντοπώλες, εκφράστηκαν διαμαρτυρίες για τις αγορανομικές διατάξεις που καθόριζαν πολύ χαμηλά περιθώρια κέρδους, τα οποία δεν λάμβαναν υπόψη το κόστος των μεταφορικών και τις εργατικές αμοιβές. Οι πολύ χαμηλές τιμές που όριζε το κράτος, ίσες με τις προπολεμικές, σε συνθήκες ανόδου του πληθωρισμού εξανέμιζαν τα περιθώρια κέρδους. Ουσιαστικά είχαν δημιουργηθεί οι κατάλληλες συνθήκες τα αποθέματα να φυγαδευτούν από την επίσημη αγορά και να διοχετευτούν στη μαύρη εκεί που τα περιθώρια κέρδους ήταν τεράστια και δεν υπήρχαν νομικοί περιορισμοί αλλά και ούτε ηθικοί δισταγμοί. Επιπλέον οι τιμές διέφεραν από επαρχία σε επαρχία, από περιφέρεια σε περιφέρεια και από πόλη σε

³⁶¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αλέξανδρου Διομήδη, φάκ. 41, αρ. εγγρ. 6, «Απάντησις επί του ζητήματος των διατιμήσεων», Αθήνα, 1/6/ 1941' *Οικονομολόγος Αθηνών*, «Τα είδη βιοτικής ανάγκης», 24 Μαΐου 1941.

³⁶² Ο. π.

³⁶³ Ο. π.

πόλη. Άλλες τιμές ίσχυαν στην ελεύθερη αγορά της Αθήνας, διαφορετικές σε αυτή της Θεσσαλονίκης. Αν και έγινε από την κατοχική κυβέρνηση τελικά αναπροσαρμογή των τιμών των βασικών ειδών, οι οποίες ανήλθαν 75 φορές παραπάνω αυτών των προπολεμικών επιπέδων, όμως εκείνες της μαύρης αγοράς ανέβηκαν κατά μέσο όρο 145 φορές, καθιστώντας την απόκτηση των τροφίμων απρόσιτη ακόμα και για τα αστικά κοινωνικά στρώματα.³⁶⁴

Τιμές τροφίμων υπό καθεστώς διατίμησης στην επίσημη και στην μαύρη αγορά, 1940-1942.				
Είδη τροφίμων	Τιμές διατιμήσεως Ιούλιος 1940	Τιμές διατιμήσεως Ιούλιος 1941	Τιμές μαύρης αγοράς Ιούλιος 1942	Πολλαπλάσιο αυξήσεως τιμών
Άρτος	11	80	3.500	318,8
Ελαιόλαδο	52	650	9.000	174,07
Ελιές	28	450	1.600	57,14
Ζυμαρικά	20	-	9.000	450
Ζάχαρη	35	-	8.000	228,28
Κουκιά	13,40	800	4.000	298,50
Λίπος	75	-	9.000	120
Ρύζι	19	920	9.000	473,68
Ρεβίθια	21	900	4.000	190,47
Σαρδέλα	59		5.000	83,72
Τομάτα πολτός	32	700	4.000	125
Κασσέρι	66		7.000	106,06
Φέτα	44		4.000	90,90
Φασόλια	38	900	4.500	118,42
Φακές	20,50	900	4.000	195,12
Γάλα	11		1.000	127,27
Καφές	176		50.000	284,65
Αυγά	3,10	240	300	88,24
Κρεμμύδια	3,50	450	700	200
Λάχανα	7	700	800	113,29
Μήλα Ξυνόμηλα	20	900	1.000	50
Πατάτες	5,20	1.400	1.800	346,15
Κεράσια	7,40	800	1.000	142,86
Ραδίκια	2,80	109	820	184,68
Σπανάκι	4,90	400	800	122,45
Φασολάκια	10,90	1.170	1.800	185,14
Σέσκουλο	2,80	200	300	107,14
Παντζάρια	1,75	290	400	228,75
Κουκιά φρέσκα	5,25	800	900	171,43
Βερίκοκα	20	800	1.000	50
Τομάτες	7,45	1.000	1.000	134,23
Μελιτζάνες	12	1.300	1.800	150
Μπάμιες	20	1.450	1.800	90
Κολοκυθάκια	3,15	350	550	174,60
Αρνί Α'	56	2.800	4.400	78,57
Μοσχάρι γάλακτος	66	2.800	4.400	66,67
Μοσχάρι	50	2.500	4.000	80

³⁶⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.2, «Έκθεσις επί των χρηματιστηριακών ζητημάτων του Αστυνομίου Α' Νικόλαου Αρχιμανδρίτου προϊσταμένου της παρά τω χρηματιστηρίω αστυνομικής υπηρεσίας», 23/7/1942· Ακρόπολις, «Οι παντοπώλαι και η ασχροκέρδεια. Ούτε δέκα τοις εκατόν;», 21/5/1941.

Βους	46	2.000	3.500	76
Ζυγούρι	50	2.500	3.200	64
Τράγος	40	2.000	3.200	80
Κότες	76		6.000	76,95
Γαλοπούλα	68		6.000	86,55
Ψάρι	20,80	2.200	5.500	175

Πίνακας, 2.21, πηγή: ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσομάρη, φάκ. 50.2, «Έκθεσις επί των χρηματιστηριακών ζητημάτων του αστυνόμου Α' Νικόλαου Αρχιμανδρίτου προϊσταμένου της παρά τω χρηματιστηρίω αστυνομικής υπηρεσίας», 23 Ιουλίου 1942.

Σκοπός του δελτίου ήταν, εκτός από το να εξασφαλίσει τις ελάχιστες θερμίδες για την επιβίωση, να λειτουργήσει και ως ρυθμιστής τιμών. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι τα τρόφιμα που θα αποκτιούνταν από την ελεύθερη αγορά ήταν τα περισσότερα και αυτά που θα παρείχαν τις περισσότερες θερμίδες. Ύστερα από την κατάρρευση του συστήματος του δελτίου, πλέον ήταν αυτά από τα οποία κάποιος θα εξαρτούσε την επιβίωσή του. Όπως παρατηρούσε σχετικά ο Χριστόφορος Χρηστίδης οι ελλείψεις και η σπανιότητα των ειδών κυριαρχούσαν παντού στην αγορά της Αθήνας. Οι ελλείψεις δεν εντοπίζονταν μόνο στα εισαγόμενα είδη αλλά και στα εγχώρια στα οποία υπήρχε σχετική επάρκεια. Ουρές 300-400 ατόμων περίμεναν στα γαλακτοπωλεία και τα μανάβικα για να αποκτήσουν ραδίκια ή κολοκυθάκια. Δεν ήταν λίγες οι φορές που οι καταναλωτές θα αποχωρούσαν ύστερα από ώρες αναμονής με άδεια χέρια. Η λαχαναγορά τροφοδοτούνταν μόνο από τους λαχανόκηπους της Αθήνας. Μεγάλες ελλείψεις εντοπίζονταν ακόμη και στα εσπεριδοειδή. Και ήταν ακόμα Μάιος. Οι πατάτες ήδη από τον Ιούνιο είχαν εξαφανισθεί από τις λαϊκές αγορές και κάποιος μπορούσε να τις βρει μόνο στα εστιατόρια. Το μόνο που μπορούσε να αγοράσει κανείς ήταν φρούτα και αυτά σε τιμές που ολοένα αύξαναν.³⁶⁵

Η κυβέρνηση Τσολάκογλου όρισε ειδική επιτροπή από εμπειρογνώμονες αποτελούμενη από τους Αθανάσιο Σμπαρούνη, Κλ. Μανέα, Γ. Ιωακειμόγλου, Ξ. Ζολώτα, Α. Αγγελόπουλος, Χρ. Ευελπίδη, Κ. Τζωρτζόπουλο, Α. Σαουνάτσο, Κ. Καραμάνωφ για να εξετάσει το επισιτιστικό ζήτημα της Ελλάδας για το έτος 1942-1943. Η έκθεση εκπονήθηκε με τη συνεργασία μελών του Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου και υπαλλήλων του Υπουργείου τον Μάιο του 1942. Στο πόρισμά της πρότεινε ύστερα από την κυβερνητική αποτυχία της συγκέντρωσης της σοδειάς και το επισιτιστικό αδιέξοδο πλήρη αναθεώρηση της υφιστάμενης πολιτικής. Στην έκθεση ζητούσε την ελεύθερη κυκλοφορία και εμπορία των αγαθών από την ελληνική επικράτεια για να αυξηθεί η προσφορά των αγαθών στην ελεύθερη αγορά και να υπάρξει ανταγωνισμός με τη μαύρη και πτώση των τιμών. Η πολιτική των διατιμήσεων έπρεπε να καταργηθεί, επειδή σε συνθήκες πληθωρισμού συντελούσε στη δημιουργία μαύρης αγοράς, η οποία συνέβαλε στην αύξηση των τιμών των αγαθών. Οι κατακτητές έπρεπε να σταματήσουν τις επιτάξεις και να διαθέσουν τα αποθέματα τροφίμων που παρακρατούσαν για τον εφοδιασμό της αγοράς και τη διανομή μέσω του δελτίου, ιδίως του ελαιόλαδου, καθώς και να παραχωρήσουν τα απαιτούμενα μεταφορικά μέσα για τη μεταφορά των αγαθών από τον τόπο παραγωγής τους και να σταματήσουν να επιβάλλουν εμπόδια στη μεταφορά των προϊόντων. Επειδή όμως η εγχώρια παραγωγή ήταν μικρή και θα περιορίζονταν στην αυτοκατανάλωση των γεωργών και τον εφοδιασμό της υπαίθρου, η ελεύθερη αγοροπωλησία θα αφορούσε τα

³⁶⁵ Οικονομολόγος Αθηνών, «Η κίνηση των αγορών», 24 Μαΐου 1941 *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Λαχανικά», 21 Ιουνίου 1941 Χριστοφορος Χρηστίδης, *ό. π.*, σ. 51, 101, 107.

πλεονάσματα, τα οποία μόνο τα ευπορότερα κοινωνικά στρώματα θα μπορούσαν να αγοράσουν. Γι' αυτό έπρεπε να επιδιωχθεί η εισαγωγή τροφίμων όπως τα όσπρια, ρύζι, ιχθύς, από το εξωτερικό από το ΔΚΕΣ και να διανεμηθεί στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα δια μέσου των συνεταιρισμών και των συσσιτίων. Η κυβέρνηση έπρεπε να πείσει τους κατακτητές για την αναγκαιότητα των μέτρων. Η εφαρμογή μόνο μερικών από αυτά και η διατήρηση άλλων, όπως η απαγόρευση μεταφοράς τροφίμων από τη Μακεδονία και τα Νησιά, θα ανέτρεπαν όλες τις προσπάθειες αντιμετώπισης του επισιτιστικού προβλήματος. Το σημαντικότερο όμως μέτρο που έπρεπε να ληφθεί ήταν, η συγκράτηση του πληθωρισμού, δηλαδή το κόστος καταβολής των δαπανών προς τις κατοχικές δυνάμεις. Οποιαδήποτε κατασταλτικά μέτρα και αν λαμβάνονταν για την αντιμετώπιση της μαύρης αγοράς, όσοι νόμοι και αν εκδίδονταν για τη συγκράτηση των τιμών και τη δίκαια διανομή των προϊόντων, θα ανατρέπονταν εξαιτίας του πληθωρισμού. Η επιτροπή ζητούσε οι κατακτητές να συναινέσουν σε παραχωρήσεις που οι ίδιοι δεν είχαν κανένα συμφέρον να κάνουν.³⁶⁶

2.5 Η Κρατική Πρόνοια. Η Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων και τα «Λαϊκά Συσσίτια»

Η αύξηση του κόστους ζωής είχε δημιουργήσει ένα τεράστιο πρόβλημα για την επιβίωση των λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων. Η επιτροπή των εμπειρογνομόνων που είχε συγκροτηθεί για να απαντήσει στο θέμα των διατιμήσεων είχε αποφανθεί ότι προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της απόκτησης εξαιτίας της ακρίβειας των ειδών πρώτης ανάγκης από τα λαϊκά στρώματα, τους ανέργους και του άπορους, ήταν επιβεβλημένη η μαζική επέκταση των συσσιτίων, για να αποφευχθεί ο υποσιτισμός του ελληνικού έθνους αλλά και «μοιραία κακά». Η οργάνωση των συσσιτίων δεν έπρεπε να αφεθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία, αλλά έπρεπε να διευθυνθεί και να χρηματοδοτηθεί εξ' ολοκλήρου από το κράτος. Σε ανάλογη σύσταση προέβη και η επιτροπή των εκπροσώπων των οικονομικών κλάδων, η οποία ζητούσε την πύκνωση των «Λαϊκών Συσσιτίων» και τη γενναία κρατική οικονομική ενίσχυση.

³⁶⁷

Η Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων άνηκε στο Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας. Ήταν ένας οργανισμός δημοσίου δικαίου, ο οποίος εξαρτιούνταν από την κρατική χρηματοδότηση. Σε αυτήν υπάγονταν τα «Λαϊκά Συσσίτια» που είχαν ιδρυθεί με την έναρξη του πολέμου για να παρέχουν τροφή σε αυτούς που αποδεδειγμένα δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν τα τρόφιμα τους, δηλαδή τους άπορους, τα «Μαθητικά» καθώς και τα «Νομαρχιακά». Αυτή τη φορά η λειτουργία τους ήταν ζωτικής σημασίας δεδομένου ότι οι δικαιούχοι της κατηγορίας αυτής θα αυξάνονταν και δεν θα περιορίζονταν στους μαθητές, στις οικογένειες των στρατεύσιμων και των ηλικιωμένων που δεν είχαν πόρους. Χιλιάδες πρόσφυγες από την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη, στρατιώτες, οι οποίοι δεν είχαν τα μέσα να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, καθώς και δημόσιοι υπάλληλοι είχαν καταφύγει στις πόλεις και στην περιφέρεια

³⁶⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε' , φάκ 3, αρ. εγγρ.1.

³⁶⁷ ΙΑΕΤΕ, Α1Σ32Υ1Φ19, «Υπόμνημα των εκπροσώπων των οικονομικών κλάδων», 20/6/1941 ΈΛΙΑ, Αρχείο Αλέξανδρου Διομήδη, φάκ. 41, αρ. εγγρ. 6, ό. π.

της Αθήνας. Σε αυτούς έπρεπε να προστεθούν και οι άνεργοι και οι οικογένειες τους καθώς και οι μισθωτοί που εργάζονταν υπό το καθεστώς της εκ περιτροπής εργασίας. Ο δικαιούχος γραφόταν στα «Λαϊκά Συσσίτια», αφού προσκόμιζε βεβαίωση μόνιμης κατοικίας και από την Ενορία και το αστυνομικό τμήμα της περιοχής του. Τον Σεπτέμβριο του 1941 οι εγγεγραμμένοι έφταναν τις 156.000.³⁶⁸

Από τον Ιούνιο του 1941 άρχισε η αναδιοργάνωση της ΚΕΣ και η αύξηση του προσωπικού της. Σε αυτήν θα υπάγονταν μόνο τα «Λαϊκά», τα «Μαθητικά» και τα «Νομαρχιακά» συσσίτια. Τα τελευταία διοικούνταν από τις Νομαρχιακές Επιτροπές Συσσιτίων (ΝΕΣ). Ένα σημαντικό τμήμα των συσσιτίων, όμως, δεν θα υπάγονταν στην ΚΕΣ, όπως τα εργοστασιακά, τα κλαδικά, αλλά αφήνονταν να διευθυνθούν από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Το διοικητικό συμβούλιο της αποτελούνταν από 25 άτομα, τα οποία διορίζονταν με απόφαση του Υπουργού Κοινωνικής Προνοίας, δηλαδή του Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου. Το αξίωμα ήταν τιμητικό και άμισθο. Το αναγκαίο προσωπικό διορίζονταν ύστερα από απόσπαση και προερχόταν από δημόσιες υπηρεσίες, τραπεζικά ιδρύματα και νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου ή εθελοντές. Τις περισσότερες φορές αυτό είχε γίνει βεβιασμένα, δίχως κριτήρια και αποτελούσε μια πελατειακή εξυπηρέτηση. Οι πόροι της προέρχονταν από τη χρηματοδότηση του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, από εισφορές δήμων, κοινοτήτων, νομικών προσώπων και ιδιωτών, τις εισπράξεις από τις χορηγούμενες μερίδες καθώς και από δωρεές. Στην ΚΕΣ δίνονταν φορολογική ασυλία για τις αγορές της και εξουσίες όπως η εξουσιοδότηση κρατικών οργάνων για την επίταξη κάθε είδους που ήταν απαραίτητο για τη λειτουργία των συσσιτίων στις τιμές διατίμησης.³⁶⁹

Από τα «Λαϊκά Συσσίτια» διανέμονταν μαγειρεμένη τροφή αποτελούμενη από όσπρια και πατάτες και ξηρά αποτελούμενη από ελιές, σταφίδες και σύκα με κόστος 1 δραχμή. Τον Σεπτέμβριο του 1941, για την ανάγκη των συσσιτίων απαιτούνταν 1.000.000 οκάδες όσπρια, 100.000 οκάδες ελαιόλαδο και 300.000 οκάδες καυσόξυλα τον μήνα. Ως οργανισμός η ΚΕΣ δεν είχε στην κατοχή της τις απαραίτητες προμήθειες. Αυτές θα της χορηγούνταν από το Υπουργείο Επισιτισμού, το οποίο χορήγησε μόνο 500.000 οκάδες όσπρια, 60.000 οκάδες ελαιόλαδου και καθόλου καυσόξυλα από τον Σεπτέμβριο του 1941 έως τον Απρίλιο του 1942. Στην πραγματικότητα τα τρόφιμα που χορηγούνταν δεν ήταν τίποτα άλλο από την έκδοση μιας διατακτικής για την αγορά και μεταφορά τροφίμων είτε από ένα συνεταιρισμό ή τις αποθήκες της Αγροτικής Τράπεζας στην επαρχία, ή την ΚΥΔΕΠ και την ΚΥΔΕΣ και το κρατικό μονοπώλιο. Τον Οκτώβριο του 1941 κατέστη δυνατό να αγοραστούν από την Εκτελεστική Επιτροπή της ΚΕΣ 1.000.000 οκάδες ελιών παλαιάς σοδειάς από τον Βόλο και προγραμματιζόταν να κατοχυρωθούν άλλες τόσες από τη νέα. Όμως οι επιτάξεις των κατακτητών, η παρέμβαση του Υπουργείου Επισιτισμού και η αντίδραση οργανισμών που ανήκαν στην Αγροτική Τράπεζα είχαν ως αποτέλεσμα οι ποσότητες να διαρρεύσουν αλλού. Τελικά παραδόθηκε ένα μέρος μόνο και με σημαντική ζημιά. Αν και η αρχική τιμή τους ήταν 47-67 δραχμές η οκά στο τέλος εκτοξεύτηκε στις 168-217.³⁷⁰

³⁶⁸ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημητρίου Χατζίσκου, φάκ. 23, αρ. εγγρ. 69, «Σημείωμα Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων», 1^η Απριλίου 1942, φάκ. 28, αρ. εγγρ. 150, «Περί λειτουργίας λαϊκών συσσιτίων εν Ελλάδι»· Bengt Helger, ό. π. , σσ. 41-42.

³⁶⁹ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημητρίου Χατζίσκου, φάκ. 23, αρ. εγγρ. 69, ό. π.

³⁷⁰ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημητρίου Χατζίσκου, φάκ. 23, αρ. εγγρ. 68,

Υπήρχαν όμως και άλλα σοβαρά προβλήματα. Ένα από αυτά ήταν ο κακός συντονισμός και η έλλειψη συνεργασίας μεταξύ του Υπουργείου Επισιτισμού, του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας και του Υπουργείου Οικονομικών για να εξασφαλισθεί σταθερή και ικανοποιητική τροφοδοσία. Στην Αθήνα υπήρχαν 36 Εστίες που παρασκεύαζαν τα συσσίτια και 188 κέντρα διανομής. Οι Εστίες διέθεταν περιορισμένες υποδομές και υλικοτεχνικό εξοπλισμό. Αυτές της περιφέρειας της Αθήνας είχαν μόνο 238 λέβητες, οι οποίοι μπορούσαν να παράγουν μόνο 180.000 χιλιάδες μερίδες την ημέρα. Έως τον μήνα Αύγουστο οι εγγεγραμμένοι στα «λαϊκά συσσίτια» της πρωτεύουσας είχαν φτάσει τους 120.000. Έλλειπαν όμως τα τρόφιμα. Στα συσσίτια μπορούσαν να παρασκευασθούν μόλις 25.000 μερίδες. Αποτέλεσμα ήταν να μοιράζονται μειωμένες μερίδες μεταξύ των δικαιούχων ή οι διανομές να γίνονται ορισμένες ημέρες της εβδομάδας εκ περιτροπής και με διακοπές. Αυτό που περίμενε τον άπορο ήταν ένα πιάτο κακομαγειρεμένη σούπα με ελάχιστες θερμίδες. Τα όσπρια ήταν μαγειρεμένα δίχως ελαιόλαδο. Όταν εξέλειπαν και αυτά, είχε αποφασισθεί να διανεμηθεί ξηρά τροφή ως υποκατάστατο, σταφίδες, σύκα και ξηροί καρποί. Όμως το Υπουργείο Επισιτισμού με εξαίρεση τον μήνα Μάρτιο, όταν υπήρξε σοβαρός κίνδυνος διακοπής λειτουργίας των συσσιτίων, δεν χορήγησε ούτε τις προβλεπόμενες ποσότητες σταφίδων.³⁷¹

Κατάλογος με τις απαιτούμενες ποσότητες τροφίμων για τα «Λαϊκά» και τα «Μαθητικά Συσσίτια» της Αθήνας		
Είδος	Ημερήσια αναγκαία ποσότητα σε τόνους	Μηνιαία αναγκαία ποσότητα σε τόνους
Όσπρια (35 δράμια η μερίδα)	56	392
Πλιγούρι ή καλαμποκάλευρο (25 δράμια η μερίδα)	40	280
Σύκα ή σταφίδα (50 δράμια η μερίδα)	80	560
Ελιές (30 δράμια η μερίδα)	47	220
Αλίπαστα (25 δράμια η μερίδα)	40	-

Ο υπολογισμός έγινε με βάσει τα 7 συσσίτια την εβδομάδα, αν και χορηγούνταν έξη. Οι ελιές έγιναν με βάση το 5. Ο λόγος είναι ότι αρκετά συσσίτια όπως αυτά των φοιτητών και των προσφύγων. Πίνακας 2.22, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημήτριου Χατζίσκου, φάκ. 29, αρ. εγγρ. 25, «Κατάστασις εμφανίους μηνιαία απαιτούμενας ποσότητας τροφίμων».

Η έναρξη του «τουρκικού σχεδίου» εξασφάλισε στην ΚΕΣ εφοδιασμό από το εξωτερικό και μετέτρεψε το Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού στον σημαντικότερο προμηθευτή της και το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας στον κύριο χρηματοδότη της. Οι εκπρόσωποι των κατακτητών πίεσαν η βοήθεια να διοχετευθεί στα «Λαϊκά Συσσίτια» και στα διάφορα άλλα κλαδικά συσσίτια που οργανώνονταν εκείνο τον καιρό στην Αθήνα. Χάρη στις προσπάθειες του ΔΚΕΣ αποκτήθηκαν καζάνια από τις αποθήκες του ελληνικού στρατού αγοράσθηκαν κάρβουνα και αυξήθηκαν τα κέντρα διανομής σταδιακά σε 300. Τον Νοέμβριο μπορούσαν να παρασκευασθούν 75.000 μερίδες την ημέρα. Πολύ σύντομα όμως αποδείχθηκε ότι οι ποσότητες τροφίμων που εισήγαγε το ΔΚΕΣ από την Τουρκία ήταν ανεπαρκείς για να βελτιωθεί

³⁷¹ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημήτριου Χατζίσκου, φάκ. 23, αρ. εγγρ. 69, ό. π., Ὑ. Ἀλέξανδρου Ζάννα, *Κατοχή-Αναμνήσεις-Επιστολές*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1964, σσ. 19-24.

η κατάσταση και τα λαϊκά συσσίτια να εξασφαλίσουν τη διατροφή των απόρων. Ο αριθμός των εγγεγραμμένων ολοένα και αύξανε λόγω της σπανιότητας των τροφίμων. Όπως παρατηρούσε ο Αλέξανδρος Ζάννας, διευθύνων σύμβουλος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, δεν ήταν λίγες οι φορές που οι διπλοεγγραφές ήταν κανόνας. Λόγω των ανεπαρκών μερίδων πάρα πολύ δικαιούχοι εγγράφονταν στους καταλόγους μιας άλλης εστίας. Κάποιος που ήταν κάτοικος Κυψέλης σπιτιζόταν παράλληλα από την Εστία της περιοχής του αλλά και από την Εστία της Βαρβακείου. Ομοίως ο κάτοικος της Γλυφάδας θα έτρωγε στην εστία του Φαλήρου και στην εστία της Βαρβακείου. Επιπλέον αρκετοί που ήδη έτρωγαν στα κλαδικά συσσίτια, δηλαδή στον χώρο εργασίας, εγγράφονταν και στα «Λαϊκά Συσσίτια». Πολλές φορές άνθρωποι αστικής προέλευσης είχαν γραφεί στους καταλόγους των «Λαϊκών Συσσιτίων». Ο αριθμός των εγγεγραμμένων στα «Λαϊκά Συσσίτια» και στα «Μαθητικά» στην Αθήνα και τον Πειραιά έφτασε τους 500.000. Ο αριθμός ήταν δυσανάλογα υψηλός σε σύγκριση με εκείνον των πραγματικά απόρων δικαιούχων, λαμβάνοντας υπόψη τον πληθυσμό κάθε δημοτικής ενότητας. Από τους 500.000 εγγεγραμμένους οι 250.000 λάμβαναν τη μερίδα τους μόνο τρεις φορές την εβδομάδα, οι 205.000 κάθε ημέρα και οι 40.000 δύο φορές. Στην Εστία της Βαρβακείου που ήταν η μεγαλύτερη στον δήμο της Αθήνας για όλο τον μήνα Μάρτιο οι ατομικές μερίδες που δόθηκαν έφτασαν μόνο τα 210 δρ. φασόλια, 210 δράμια σταφίδες και 75 δρ. άλευρα. Αν πάρουμε ως μέτρο σύγκρισης αυτές τις ποσότητες και για τις άλλες εστίες, η τροφή που διανέμονταν μέσω των «Λαϊκών Συσσιτίων» ήταν μόλις 140 θερμίδες την ημέρα.³⁷²

Για τη μαθητική ηλικία ιδρύθηκε η Εφορεία Μαθητικής Αντίληψης. Η ΕΜΑ είχε δημιουργηθεί με απόφαση του αντιπρόεδρου της κατοχικής κυβέρνησης, Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Κοινωνικής Πρόνοιας, Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο. Πρόεδρος της διορίστηκε η Λίνα Τσαλδάρη. Ο ίδιος ο Λογοθετόπουλος έγραφε στην ΚΕΣ στις 14/10/1941 ότι: «όλως ιδιαίτερος απασχολεί ημάς σήμερα το ζήτημα του δυνατού της παρεμποδίσεως της εκδηλώσεως νοσηρών φαινομένων προερχομένων εξ' αβιταμινώσεως ...και ιδίως μεταξύ των παιδιών». Σκοπός της ΕΜΑ ήταν η διανομή βιταμινών, αντισκορβουτικών ορών και η οργάνωση ειδικών συσσιτίων προς του μαθητές. Η ΕΜΑ σύναψε συμφωνία με ελληνικές βιομηχανίες για την παρασκευή αυτών των βιταμινών. Αυτές ήταν τελικά ένα παρασκεύασμα από χυμό λεμονιού και σταφιδίνης. Επιπλέον χορηγήθηκαν σε 100.000 μαθητές 500.000 περίπου αβγά από την Τουρκία. Το 15% από αυτά ήταν σάπια. Κατά τη διανομή διαπιστώθηκε ότι οι περισσότεροι μαθητές υπέφεραν από εξάντληση. Ύστερα από εντολή του Υπουργείου Παιδείας αποφασίστηκε η δημιουργία «Μαθητικών Συσσιτίων» από την ΕΜΑ, τα οποία θα περιλάμβαναν μόνο τους μαθητές της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Τα πρώτα λειτούργησαν στην Κηφισιά και στη Ν. Ερυθραία τον Ιανουάριο του 1942. Τα τρόφιμα τα παρείχε το ΔΚΕΣ. Υπήρξαν μεγάλες καθυστερήσεις στην παροχή της τροφής λόγω της έλλειψης Εστιών αλλά και εξαιτίας του ναυαγίου του Kurtulus. Όσο αφορά τα τρόφιμα και εδώ η κατάσταση ήταν ανάλογη με αυτή των «Λαϊκών Συσσιτίων». Το φαγητό ήταν κακής ποιότητας και παρασκευασμένο δίχως λάδι. Η Τσαλδάρη υπερασπίστηκε το έργο της ΕΜΑ για τη σωτηρία των παιδιών από την ασιτία και μιλούσε για το βελτιωμένο συσσίτιο που λάμβαναν τα παιδιά καθώς και την υγειονομική φροντίδα. Οι φωτογραφίες όμως που λήφθηκαν από την κατοχική Αθήνα

³⁷² KEINE/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημητρίου Χατζίσκου, φάκ. 29, αρ. εγγρ. 3, «Σημείωμα»· ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.2, ό. π.

και περιέχονται στο λεύκωμα Starvation in Greece και απαθανατίζουν παιδιά σκελετωμένα έρχονται να τη διαφεύσουν.³⁷³

Κατάσταση εγγεγραμμένων στα «Λαϊκά Συσσίτια» και στα «Μαθητικά» στην περιφέρεια της Αθήνας έως την 30 ^η Ιουνίου 1942.				
Εστίες	Εγγεγραμμένοι στα συσσίτια		Διανεμηθείσες μερίδες	
	«Λαϊκά»	Μαθητικ	«Λαϊκά»	Μαθητικ
Αγ. Ιωάννου	1.543	-	825	-
Αγ. Παρασκευής	3.720	459	124	459
Αγ. Σάββα	8.740	-	4.330	-
Αμαρουσίου	6.753	1.617	527	1.617
Αχαΐας	9.635	-	10.336	-
Βαρβακείου	43.591	-	26.956	-
Γλυφάδας	1.981	663	92	663
Γούβας	7.424	-	175	-
Ελευθερούπολης	14.315	5.427	6.802	5.427
Ηρακλείου	2.248	-	1.149	-
Καισαριανής	10.674	-	5.079	-
Κηφισιάς	5.423	1.153	269	1.153
Κολωνού	16.029	-	368	-
Λαζάνη	32.737	-	24.061	-
Μοσχάτου	3.997	-	2.169	-
Ν. Ελβετίας	7.190	-	3.758	-
Ν. Λιοσίων	3.720	250	1.825	250
Ν. Φιλαδέλφειας	6.747	1.500	3.438	1.500
Φοιτητική	11.804	-	10.000	-
Πλάκας	11.180	-	6.202	-
Περιστερίου	13.842	250	7.279	250
Πετραλώνων	16.075	-	8.105	-
Υμηττού	4.541	-	1.596	-
Φωκ. Νέγρη	19.244	4.532	1.028	4.532
Χαλανδρίου	7.212	1.529	216	1.529
Χαροκόπου	22.315	5.545	16.786	5.545
Ν. Κυδωνίων	8.909	-	4.750	-
Αγ. Δημητρίου	4.146	-	2.110	-
Ζωγράφου	5.142	-	2.685	-
Πεντέλης	522	131	533	131
Πειραιώς	68.000	-	36.853	16.694
Νίκαιας	31.221	16.694	16.594	16.605
Πολυτεχνείου	-	16.605	336	16.605
Αγ. Αναργύρων	3.450	-	14	-
Αλωπεκής	10.051	5.167	5.538	5.167
Βύρωνος	10.554	-	5.126	-
Σύνολο	433.865	61.522	217.914	61.522

Πίνακας 2.23, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημητρίου Χατζίσκου, φάκ. 29, αρ. εγγρ. 11, «Κατάστασις εμφαίνουσα τους εγγεγραμμένους προς σίτισιν εν ταις εστίαις ως και τας διανεμηθείσας κατά την 30^η Ιουνίου 1942».

Παράλληλα «Λαϊκά Συσσίτια» οργανώθηκαν και στην περιφέρεια της Αθήνας σε διάφορες κωμοπόλεις και χωριά. Αν και αρκετές περιοχές από αυτές ήταν αγροτικές, δεν υπήρξε κάποια προσπάθεια από την ΚΕΣ να αποκτηθούν τα αναγκαία τρόφιμα για τα τοπικά συσσίτια από τις τοπικές κοινωνίες. Αντίθετα τροφοδότης ήταν

³⁷³ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημητρίου Χατζίσκου, φάκ. 30, αρ. εγγρ. 17, «Έκθεσις περί των μέχρι τούδε από της συστάσεως της πεπραγμένων παρά της Εφορείας της Μαθητικής Αντιλήψεως», Αθήνα 11 Αυγούστου 1942, αρ. εγγρ. 18, «Προς την Κεντρικήν Επιτροπήν Συσσιτίων», 14/10/1941.

και πάλι το ΔΚΕΣ, στερώντας πολύτιμες ποσότητες από τα συσσίτια της πρωτεύουσας. Στα συσσίτια της περιφέρειας της πρωτεύουσας δεν υπήρχαν εστίες. Το φαγητό μεταφέρονταν από τις Εστίες των συνοικιών της Αθήνας και διανέμονταν στους δικαιούχους σε σταθμούς διανομής. Και εδώ παρατηρούνταν το φαινόμενο των πλαστών εγγραφών, ενώ άποροι απουσίαζαν από τους καταλόγους και λάμβαναν τελικά τα υπολείμματα των καζανιών. Παντού επικρατούσαν ουρές ανθρώπων που περίμεναν ώρες για να πάρουν μια μερίδα αμφίβολης ποιότητας. Ο Κυριάκος Ρεντούμης από τη Μάνδρα Αττικής θυμόταν: «Μας έφερναν τότε φαγητό. Η γιαγιά μου έπαιρνε τη μερίδα του αδερφού μου του Μήτσου και έτρωγε και αυτός έκλαιγε. “Γιαγιά γιατί μου τρως το φαΐ; “Μανάρι μου το δοκιμάζω να δω αν είναι ζεστό” απαντούσε αυτή».³⁷⁴

Κατάλογος Τοπικών Επιτροπών στον νομό Αττικοβοιωτίας	
Λαυρίου	3.700
Πόρου	1.200
Σαλαμίνας	3.500
Μπογιατίου	750
Μεγάρων	1.400
Παλλήνης	500
Καλυβίων	600
Μάνδρας	800
Κριεκουκίου	700
Βιλλίων	1.000
Ν. Παλατιών και Σκάλας Ωρωπού	900
Σταμάτα	250
Ρωσσοχωρίου	200
Ελευσίνας	1.800
Μεγάλου Πεύκου	-
Παιανίας	600
Αυλώνος	500
Αφιδνών (Κιούρκων)	350
Αιγίνης	6.500
Κερατέας	400
Τίγλιας (Ραφήνας)	900
Κορωπίου	400
Μαρκόπουλο	500
Μαγούλα	350
Οινόη	400
Συκαμίνου	300
Μαραθώνος	390
Σπάτων	500
Σύνολο	21.100

Πίνακας 2.24, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημητρίου Χατζίσκου, φάκ. 29, αρ. εγγρ. 6. «Κατάστασις εμφανίουςα τας εν τω νομώ Αττικοβοιωτίας λειτουργούσας Τοπικάς Εστίας».

Παρά τις ελλείψεις τροφίμων που αντιμετώπιζε η ΚΕΣ και τον κίνδυνο διακοπής λειτουργίας των Εστιών, η ΚΕΣ ανέλαβε και τον εφοδιασμό με τρόφιμα των «Δημοσιούπαλληλικών Συσσιτίων» και των Σωμάτων Ασφαλείας στην περιοχή της Αθήνας, αν και αυτά δεν ανήκαν στη δικαιοδοσία της αλλά στην Υπηρεσία Δημοσιούπαλληλικής Αντιλήψεως. Αυτό συνεπάγονταν μειώσεις στις μερίδες.

³⁷⁴ Ο. π., φάκ. 29, αρ. εγγρ. 4, «Σχέδιον επί της οργανώσεως των Συσσιτίων της περιφέρειας Τέως Διοικήσεως Πρωτευούσης» · Κυριάκος Ρεντούμης, Ελευσίνα, 6/11/2016.

Σημαντικές ποσότητες για τον επισιτισμό των απόρων θα μεταφέρονταν για τα συσσίτια ανθρώπων που μισθοδοτούνταν κανονικά. Αυτοί θα ήταν οι δικαστές, οι υπάλληλοι σε υπουργεία, οι στρατιωτικοί και τα σώματα ασφαλείας. Μόνο στο Ιδιαίτερο Γραφείο του Τσολάκογλου σιτίζονταν 2.100 δικαιούχοι. Κάθε βδομάδα τα τρόφιμα θα παραλαμβάνονταν από την κεντρική αποθήκη της ΚΕΣ προκαταβολικά για όλη την εβδομάδα για περίπου 60.000 δικαιούχους. Κύρια αιτία ήταν οι απεργιακές κινητοποιήσεις των εργαζομένων την άνοιξη του 1942. Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος ζητούσε από τον πρόεδρο της ΚΕΣ Δημήτριο Χατζίσκο: « Παρακαλείσθε θερμώς όπως το ταχύτερον ρυθμισθή το ζήτημα χορηγήσεως εις τους υπαλλήλους του καθ' ημάς Υπουργείου». ³⁷⁵

Η κατάσταση που επικρατούσε στις Εστίες και στα κέντρα διανομής ήταν άθλια. Χιλιάδες κάτοικοι της Αθήνας και του Πειραιά περπατούσαν μέσα στο κρύο και περίμεναν ώρες για να πάρουν τη μερίδα που τους αναλογούσε. Όταν έφτανε η σειρά τους, διαπίστωναν πόσο ανεπαρκής ήταν αυτή, ενώ κάποιες ημέρες της εβδομάδας δεν την έπαιρναν καθόλου. Από παντού εκφράζονταν διαμαρτυρίες για την ελλιπή ποσότητα του φαγητού και την κακή συμπεριφορά του προσωπικού. «Το αποστελέν παρά της Εστίας συσσίτιο απετελείτο κατά 4/5 εκ ζωμού και άλλο 1/5 εκ μακαρονίων». Ως απάντηση στις διαμαρτυρίες τους και στην άρνησή τους να πάρουν τη μερίδα οι άνθρωποι εισέσπραξαν το: «να το πετάξετε στα μούτρα σας». Η υπάλληλος που είπε τα παραπάνω ήταν η αδερφή του διευθυντή της Εστίας. Οι υλικοτεχνικές υποδομές ήταν ακατάλληλες, η καθαριότητα πλημμελής και το φαγητό που διανέμονταν ήταν πολλές φορές χαλασμένο. Όπως παραδεχόταν ένας Έλληνας, στέλεχος της επιτροπής που δένεμε τα τρόφιμα του ΔΚΕΣ: «ο εφιάλτης του τι θα γίνει ο καθένας εξαγρίωνε το αίσθημα της αυτοσυντηρήσεως και γινόταν συχνά η αιτία και συχνότερα η πρόφαση για κάθε είδους παραβάσεις... όλα αυτά είχαν γίνει πολύ συνηθισμένα». Σε επιστολή διαμαρτυρίας προς τον Αλέξανδρο Σβώλο, πρόεδρο της επιτροπής προσφύγων από την Α. Μακεδονία και Δ. Θράκη, για την ποιότητα του φαγητού στην Εστία Λαζάνη που σιτίζονταν οι πρόσφυγες ανέφερε: «ανάλατον, ακάθαρτον κ' ξυνόν. Εις το πληγούρι, επί παραδείγματι ευρίσκουν περιπτώματα ποντικών, εις τα μακαρόνια τεμάχια σχοινίων και ξύλων». ³⁷⁶

Ευθύνες για την έλλειψη τροφίμων και την κακή λειτουργία των Εστιών και των κέντρων διανομής επιρρίφθηκαν στο προσωπικό, το οποίο έκλεβε μερίδες φαγητού. Αρκετοί υπάλληλοι ήταν κακοπληρωμένοι ή εργαζόνταν ως εθελοντές και έκλεβαν κάποιες μερίδες για τους ίδιους ή τις οικογένειες τους ή τις πουλούσαν στη μαύρη αγορά. Τα τρόφιμα μεταφέρονταν από τις Εστίες, όπου παρασκευάζονταν, στα κέντρα διανομής. Ήταν πολύ εύκολο να υπεξαίρεθούν κάποιες μερίδες από τους εργαζόμενους. Στην περίπτωση κλοπής 4 δοχείων με μακαρόνια στην Εστία του Βύρωνα αποκαλύφθηκε ότι οι δράστες ήταν δύο υπάλληλοί της. Στην ανάκριση που ακολούθησε ο σύμβουλος της Εστίας, ο οποίος ήταν πρώην αξιωματικός της αστυνομίας, υποστήριξε ότι είχε γίνει λάθος και ότι τα δοχεία απλά περιείχαν ζωμό και στο τέλος, αφού εξατμίστηκε ο ζωμός, έμειναν άδεια τα δοχεία. Η δε υπεύθυνη του κέντρου διανομής, η οποία ήταν συγγενής ενός εκ των δραστών και έπρεπε να

³⁷⁵ Ο. π., αρ. εγγρ. 90, «Μερτική εγκύκλιος», Αθήνα 21 Σεπτεμβρίου 1942, φάκ. 24, αρ. εγγρ. 39, «Προς την Κεντρικήν Επιτροπήν Συσσιτίων» Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, *Ιδού η αλήθεια*, ό. π., σ. 153.

³⁷⁶ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημητρίου Χατζίσκου, φάκ. 25, αρ. εγγρ. 16, φάκ. 31, αρ. εγγρ. 8, «Προς τον κύριον Αλέξανδρον Σβώλον πρόεδρον της επιτροπής Μ.Θ.», Αθήνα, 26/8/1942 Έυάγγελος Παπαστράτος, *Η δουλειά και ο κόπος της*, ό. π., σσ. 200-201.

επιβλέπει τη διαδικασία, δήλωσε έκπληκτη και δικαιολογήθηκε ότι έλειπε από τη θέση της «διά να κάμη ένεσιν εις ασθενούσα θεία της».³⁷⁷

Στις περισσότερες Εστίες πρόεδροι και επικεφαλής, ήταν βιομήχανοι, εφοπλιστές και κρατικά στελέχη. Στην Εστία της Ν. Ιωνίας όλα τα μέλη ήταν χονδρέμποροι και βιομήχανοι. Αρκετοί από αυτούς έδειξαν ελάχιστο ενδιαφέρον για την εύρυθμη λειτουργία των Εστιών και αδιαφόρησαν στα αιτήματα των τοπικών κοινωνιών για την από κοινού συνεργασία για την αντιμετώπιση των προβλημάτων των εστιών. Εργάστηκαν κυρίως για την εξυπηρέτηση των προσωπικών τους πολιτικών φιλοδοξιών και οικονομικών συμφερόντων. Στην εστία του Ζωγράφου ο έλεγχος απέδειξε ότι ουδέποτε παρέστη ο διευθυντής στις ζυγίσεις των τροφίμων. Σε άλλη Εστία αποδείχθηκε ότι ο βιομήχανος πρόεδρός της εξέδιδε πλαστές κάρτες για ανύπαρκτα πρόσωπα και ότι είχε προμηθευτεί υλικά με χρήματα της Εστίας δίχως την έγκριση επιτροπής. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που αρκετοί από αυτούς προχώρησαν στην αντικατάσταση και απόλυση έμπειρων υπαλλήλων με πολυετή θητεία στον χώρο των συσσιτίων και στον διορισμό και στη στελέχωση των Εστιών και των Κέντρων Διανομής με άτομα της προσωπικής τους επιλογής. Ο διευθυντής της ΚΕΣ Δημήτριος Καπετανόπουλος προέβη στον διορισμό απότακτων αξιωματικών του κινήματος του 1935. Αναφερόμενος στον Πρόεδρο και τα μέλη του Δ.Σ της ΚΕΣ συνήθιζε να λέει: «ετοιμάζω την υπόνομο που θα τους τινάξω όλους στον αέρα».³⁷⁸

Όταν ξέσπασε ο πόλεμος, δεν υπήρχαν «Λαϊκά Συσσίτια» σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας. Ύστερα από την κατάκτηση του ελλαδικού χώρου από τις χώρες του Άξονα αρκετά είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους ενώ για κάποια άλλα δεν υπήρχαν τα αναγκαία κονδύλια για τη συντήρησή τους. Ήδη από το καλοκαίρι του 1941 εντεινόνταν οι εκκλήσεις για την άμεση δημιουργία συσσιτίων και στις επαρχιακές πόλεις, ειδικά ύστερα από την αποτυχία του συστήματος του δελτίου. Οι Νομαρχιακές Επιτροπές Συσσιτίων είχαν την έδρα τους στην πρωτεύουσα του κάθε νομού ή νησιού. Πρόεδροι των Εστιών ήταν οι Νομάρχες. Αρκετοί από αυτούς δεν είχαν σαφή αντίληψη πως έπρεπε να λειτουργούν τα συσσίτια και ποιος ήταν ο πραγματικός προορισμός τους αλλά και αρνούνταν να λογοδοτήσουν στην ΚΕΣ. Υπό την αιγίδα τους βρίσκονταν οι εστίες και τα κέντρα διανομής. Αυτό δε σήμαινε ότι όλες οι κωμοπόλεις θα είχαν Κέντρα Διανομής. Στη ΝΕΣ του νομού Αργολιδοκορινθίας ανήκαν οι εστίες Ναυπλίου, Ερμιόνης, Ύδρας, Κορίνθου, Άργους, Σπετσών, Λουτρακίου, Κιάτου, Ξυλόκαστρου, Δερβενίου. Αντίθετα σε κάποιους άλλους νομούς, όπως αυτόν της Θεσσαλονίκης, υπήρχαν εστίες και κέντρα διανομής μόνο στη Θεσσαλονίκη. Εστίες δεν δημιουργήθηκαν στα Ιόνια Νησιά και στην Α. Μακεδονία και Δ. Θράκη με εξαίρεση αυτή του Διδυμότειχου. Η δημιουργία «Λαϊκών Συσσιτίων» δεν ξεκίνησε ταυτόχρονα σε όλες τις πόλεις. Ο λόγος ήταν ότι αντιμετώπιζαν σημαντικά προβλήματα με κύρια εκείνο της χρηματοδότησης και της έλλειψης τροφίμων. Στην Καρδίτσα η οργάνωσή τους ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 1941, αλλά λειτούργησαν μόλις τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου. Στα Τρίκαλα ομοίως τον Δεκέμβριο. Τα περισσότερα ξεκίνησαν

³⁷⁷ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημητρίου Χατζίσκου, φάκ. 28, αρ. εγγρ. 84, «Προς την Κεντρικήν Επιτροπήν Συσσιτίων», Αθήνα, 30/4/1942.

³⁷⁸ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημητρίου Χατζίσκου, φάκ. 23, αρ. εγγρ. 83, Αθήνα 24 Μαΐου 1942, φάκ. 24, αρ. εγγρ. 31, «Υπόμνημα κατοίκων Κορυδαλλού σπιζομένων εις το Κέντρον διανομής Αγίου Γεωργίου Κορυδαλλού», φάκ. 26, αρ. εγγρ. 17, «Συνεδρίασις της 19 Ιανουαρίου 1942», φάκ. 27, αρ. εγγρ. 4, Αθήνα 29 Ιουνίου 1942, φάκ. 30, αρ. εγγρ. 14, Αθήνα 23 Ιουνίου 1942, φάκ. 31, αρ. εγγρ. 19.

καθυστερημένα πάνω στην κορύφωση της πείνας, δίχως να έχουν αποθέματα τροφίμων.³⁷⁹

Παρά τις απεγνωσμένες εκκλήσεις για αποστολή τροφίμων από όλους σχεδόν τους νομούς της Ελλάδας, δικαίωμα εγγραφής στα συσσίτια είχαν μόνο οι αποδεδειγμένοι άποροι και δεν θα γίνονταν εξαιρέσεις. Η κυβέρνηση θεωρούσε ότι η παραμονή σε τόπους που κυριαρχούσε η αγροτική οικονομία εξασφάλιζε αυτόματα πιο εύκολη πρόσβαση στην αγορά τροφίμων. Το μέτρο δεν λάμβανε υπόψη ότι και η ελληνική ύπαιθρος υπέφερε από τις οικονομικές συνέπειες της κατοχής. Πτώση της αγοραστικής τους δύναμης δεν αντιμετώπιζαν μόνο οι εργάτες αλλά και οι μικροεπαγγελματίες και οι δημόσιοι υπάλληλοι. Δεν ήταν λίγοι οι γεωργοί που, επειδή καλλιεργούσαν είδη μονοκαλλιέργειας όπως τα φρούτα, στερούνταν τα δημητριακά. Επιπλέον ορεινές κοινότητες και νησιά είχαν πρόβλημα πρόσβασης ή ήταν αποκομμένα από τις αγορές της ενδοχώρας. Ο αριθμός των αιτούντων ήταν τόσο μεγάλος, ώστε από τον Μάρτιο του 1942 σε αρκετές πόλεις δεν έγιναν δεκτές νέες αιτήσεις για εγγραφές. Σε κάποιες ορεινές κοινότητες έγιναν διανομές μόνο στους άπορους από αλεύρι που χορήγησε το ΔΚΕΣ. Η «Ελληνική Πολιτεία» δια της ΚΕΣ επιδότησε τα συσσίτια με 25 δραχμές για κάθε άπορο την ημέρα. Ο υπολογισμός είχε γίνει αυθαίρετα και βάση της τιμής απόκτησης των τροφίμων από το ΔΚΕΣ και δεν υπολόγιζε τις διαφορές στις τιμές τροφίμων ανά περιφέρεια και την επάρκεια της εγχώριας παραγωγής. Επειδή το μεγαλύτερο μέρος της εισαγόμενης βοήθειας το απορροφούσε η Αθήνα, τα τρόφιμα για τα «Λαϊκά Συσσίτια» στην επαρχία έπρεπε να αναζητηθούν από τα εγχώρια αποθέματα, δηλαδή το κρατικό παρακράτημα ή τη μαύρη αγορά. Συνέπεια ήταν το κόστος ανά μερίδα να είναι υψηλότερο και η χρηματοδότηση να αποδειχθεί ανεπαρκής για την απόκτηση των αγαθών στις τιμές της μαύρης αγοράς. Σύμφωνα με μελέτες το πραγματικό κόστος ανά μερίδα ήταν 50 δραχμές για 411.000 δικαιούχους. Αυτό απαιτούσε τον διπλασιασμό της κρατικής επιχορήγησης. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα σε κάποιες περιοχές πραγματοποιήθηκαν έρανοι και έγιναν εκκλήσεις για δωρεές, οι οποίες δεν απέδωσαν τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Οι περισσότερες Εστίες αδυνατούσαν να εκπληρώσουν την αποστολή τους, δηλαδή να εξασφαλίσουν φτηνή τροφή στους άπορους. Όπου ήταν δυνατό διένειμαν αντί τροφής ξηρούς καρπούς και σταφίδα. Ακόμα και Εστίες που βρίσκονταν στις έδρες πλούσιων σε τρόφιμα νομών είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους μέχρι τον Ιούλιο του 1942, όταν άρχισαν να εξαντλούνται τα αποθέματα του ΔΚΕΣ, περίοδο όμως που ανανεώνονταν τα αποθέματα από τη νέα σοδειά. Στη Θεσσαλονίκη, όπου εξαιτίας των προσφύγων ο αριθμός των εγγεγραμμένων είχε φτάσει τις 150.000, οι Εστίες είχαν σταματήσει τη λειτουργία τους τον μήνα Ιούλιο παρά την πρόσβαση στις εύφορες πεδιάδες της Μακεδονίας. Κάποιες άλλες, όπως αυτές της Χίου, άρχισαν να επαναλειτουργούν χάρη στον εφοδιασμό από το ΔΚΕΣ.³⁸⁰

Κατάλογος των ΝΕΣ έως την 31 Ιουλίου 1942	

³⁷⁹ Αναγέννησις, «Κοινωνική Πρόνοια και Λαϊκά συσσίτια», «Μια ματιά εις τα ζητήματα μας», 28/11/1941, Αναγέννησις, «Λαϊκά συσσίτια και βοηθήματα», 2/12/1941, Αναγέννησις, «Η οργάνωσις των λαϊκών συσσιτίων», 13/12/1941.

³⁸⁰ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, φάκ. 25, «Προς τον κ. Υπουργόν των Οικονομικών», Αθήνα 3 Αυγούστου 1942, φάκ. 29, αρ. εγγρ. 6, «Σημείωμα. Διά τον κύριον πρόεδρον της ΚΕΣ»· Αναγέννησις, «Ουδεμία αίτησις διά Λαϊκά Συσσίτια», 15/3/1942· Αναγέννησις, «Η διανομή αλεύρων εις τους ορεινούς κατοίκους», 26/5/ 1942.

ΝΕΣ	Λειτουργία	Μηνιαίες ανάγκες	Αιτούμενα έκτακτα ποσά	Αριθμός Απόρων	Οικονομικές Ενισχύσεις τους μήνες Μάιο-Ιούνιο-Ιούλιο 1942
Αιτωλοακαρνανία	Ναι	2.000.000	10.000.000	2.800	2.500.000
Αργ/θίας	»	9.000.000	9.000.000	14.150	9.000.000
Αρκαδίας	»	4.200.000	-	5.800	5.000.000
Άρτας	Όχι	3.120.000	-	4.160	-
Αχαΐας	»	15.000.000	10.000.000	20.000	8.000.000
Εύβοιας	Ναι	16.500.000	-	26.375	14.000.000
Ηλείας	Όχι	6.250.000	-	5.815	-
Θεσσαλονίκης	»	95.000.000	11.000.000	152.000	159.500.000
Καστοριάς	Ναι	3.750.000	-	5.000	5.000.000
Κιλκίς	Όχι	3.125.000	-	5.045	4.000.000
Κοζάνης	»	6.300.000	-	8.400	2.000.000
Κυκλάδων	»	6.000.000	-	8.000	400.000
Λακωνίας	Ναι	3.250.000	-	4.318	4.000.000
Λάρισας	»	15.000.000	20.000.000	20.000	16.000.000
Λέσβου	»	7.000.000	-	10.000	1.000.000
Μαγνησίας	Όχι	19.000.000	-	25.000	-
Μεσσηνίας	Ναι	8.500.000	-	11.000	3.000.000
Πέλλας	Όχι	4.500.000	-	7.041	8.000.000
Πρεβέζης	»	1.250.000	-	2.000	-
Σάμου	Ναι	1.850.000	-	3.000	600.000
Τρικάλων	Όχι	10.000.000	-	15.800	4.000.000
Φθιώτιδας	»	6.000.000	-	9.580	9.000.000
Φλώρινας	»	2.000.000	-	2.700	6.500.000
Χίου	Ναι	5.000.000	-	7.000	11.000.000
Γενική διοίκηση Κρήτης	-	10.000.000	-	10-15.000	20.000.000
Τοπικές Επιτροπές					
Αράχωβας	Όχι	500.000	-	650	550.000
Αίγινας	»	4.500.000	-	6.000	-
Θηβών	»	1.250.000	-	2.000	2.300.000
Λεβαδειάς	Ναι	1.875.000	-	3.000	1.750.000
Πόρου	»	900.000	-	1.200	300.000
Ύδρας	»	625.000	-	970	300.000
Σύνολο		273.245.000	60.000.000	386.184	297.700.000

Πίνακας 2.25, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημήτριου Χατζίσκου, φάκ. 29, αρ. εγγρ. 8, «Κατάσταση των ΝΕΣ κατά την 31 Ιουλίου 1941».

Κύριος προμηθευτής της ΚΕΣ υπήρξε το Διεθνές Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού, το οποίο παρείχε τα τρόφιμα σε ελεγχόμενες τιμές, 30 δραχμές η οκά τα όσπρια. Παρά τη χρηματοδότηση από το κατοχικό κράτος απουσίαζε από την ΚΕΣ ένα οργανωμένο σχέδιο απόκτησης τροφίμων και δημιουργίας αποθέματος από την εγχώρια παραγωγή, ώστε να συμπληρωθούν οι προμήθειες από το εξωτερικό και να ανταποκριθεί στο έργο της, τον επισιτισμό των φτωχών. Ούτε ύστερα από την απειλή του ΔΚΕΣ ότι θα σταματούσε την τροφοδοσία όλων των συσσιτίων, πλην των «Μαθητικών» και των νοσοκομείων, υπήρξε μια ενεργοποίηση από την ΚΕΣ για την κατάρτιση ενός σχεδίου. Στη συνεδρίαση στις 26/6/1942 τέθηκε το ζήτημα της

δημιουργίας αποθεμάτων για τον επερχόμενο χειμώνα. Για να γίνει αυτό έπρεπε να ζητηθεί έκτακτη χρηματοδότηση από την κυβέρνηση. Ήταν η κατάλληλη χρονική στιγμή για να αποκτηθούν οι προμήθειες σε πολύ πιο προσιτές τιμές. Από την πλευρά των κυβερνητικών στελεχών προβλήθηκε η δικαιολογία ότι η ΚΕΣ δεν υπέβαλε αναφορά για τη δημιουργία αποθέματος στη Διεύθυνση Νομικών Προσώπων του Υπουργείου Οικονομικών με αποτέλεσμα να μην υπάρξει σωστός συντονισμός. Όμως ο Υπουργός Οικονομικών σε ανεπίσημες συζητήσεις ήταν αρνητικός, λέγοντας ότι η δημιουργία αποθέματος θα εξαρτιόνταν από την επικείμενη συγκέντρωση της σοδειάς. Σύμφωνα με τον Σωτήριο Γκοτζαμάνη διαρκούσης της συγκέντρωσης της παραγωγής, η αθρόα προμήθεια τροφίμων θα μπορούσε να επηρεάσει αρνητικά τη συγκέντρωση και να επιφέρει αύξηση τιμών στα αγροτικά προϊόντα. Επιπλέον ο Γκοτζαμάνης πρόβαλε τη δικαιολογία προς τον Δημήτριο Χατζίσκο, πρόεδρο της ΚΕΣ, ότι υπήρχε ο φόβος δέσμευσης των τροφίμων, χωρίς να αναφέρει ρητά από ποιον. Οι πληροφορίες που έφταναν στην ΚΕΣ ήταν ότι είχε εγκριθεί από το εξωτερικό η μηνιαία αποστολή 15.000 τόνων σταριού και 10.000 τόνων οσπρίων και ότι το ΔΚΕΣ σκόπευε να τα διανείμει μέσω του δελτίου. Ύστερα από αυτήν την είδηση ο πρόεδρος Χατζίσκος θεώρησε ότι δεν μπορούσε να ληφθεί καμία απόφαση για τη δημιουργία αποθεμάτων. Η ΚΕΣ συνέχιζε να διανέμει τις ισχνές προμήθειες που εισήγαγε το ΔΚΕΣ. Οι κατακτητές δεν βοήθησαν και δεν συνεισέφεραν, παρέχοντας κάποιες ποσότητες τροφίμων από ελληνικά προϊόντα που παρακρατούσαν. Όταν ο εκπρόσωπος της ΚΕΣ πήγε στην ελληνοϊταλική εταιρία για να εκτελέσει διατακτική του Υπουργείου Επισιτισμού και να παραλάβει 12 τόνους ελαιόλαδο, του ζητήθηκε το αντίτιμο προκαταβολικά σε τιμή που ήταν πολύ κοντά σε αυτή της μαύρης αγοράς.³⁸¹

Ως οργανισμό την ΚΕΣ τη χαρακτήριζε η έλλειψη αποφασιστικότητας των στελεχών της να χαράξουν μια συγκροτημένη πολιτική θεραπείας των προβλημάτων που έπρεπε να αντιμετωπίσει. Αρχικά τη διοίκηση την ασκούσε τριμελής Εκτελεστική Επιτροπή, η οποία εκλέγονταν από το διοικητικό συμβούλιο και επικεφαλής της ήταν ο Α' Αντιπρόεδρος, ενώ ο πρόεδρος είχε απλά την εποπτεία του Διοικητικού Συμβουλίου. Το διοικητικό συμβούλιο της συνέρχονταν μια φορά τον μήνα για να επικυρώσει απλά τις αποφάσεις της Εκτελεστικής Επιτροπής, να εγκρίνει τον προϋπολογισμό και να ακούσει τη μηνιαία έκθεση πεπραγμένων της Εκτελεστικής Επιτροπής. Επαφίετο στην καλή θέληση των μελών της η αποτελεσματική λειτουργία του θεσμού των «Λαϊκών Συσσιτίων». Επιπλέον υπήρχε πλημμελής έως και ανύπαρκτος έλεγχος των ΝΕΣ με αποτέλεσμα αρκετές από αυτές να μην λογοδοτούν για τις ενέργειές τους. Με το Ν.Δ 1500 αναβαθμίστηκε σημαντικά ο ρόλος του προέδρου, ο οποίος πλέον συμμετείχε και προέδρευε της Εκτελεστικής Επιτροπής, αποκτούσε αυξημένες αρμοδιότητες και προϊστάτο σε όλες τις υπηρεσίες. Παράλληλα ενισχύθηκε και ο έλεγχος από την κυβέρνηση. Όλοι οι διορισμοί και οι προσλήψεις και οι απολύσεις στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας έπρεπε να έχουν την έγκριση του Υπουργού των Οικονομικών. Στο διοικητικό συμβούλιο θα συμμετείχαν ο Γενικός Επιθεωρητής Πρόνοιας παρά τω Πρωθυπουργώ και οι Αντιπρόεδροι των Επιτροπών Συνδέσμων μετά της Ιταλικής και Γερμανικής Διοικήσεως παρά τω Πρωθυπουργώ. Όλα αυτά έγιναν τον Ιούνιο του 1942, όταν είχαν ήδη έλθει τα πρώτα φορτία σταριού

³⁸¹ Ο. π., φάκ. 26, αρ. εγγρ. 3, «Συνεδρίασις Ολομέλειας υπ. άριθ. 34/26-1942», φάκ. 29, αρ. εγγρ. 40, 18 Σεπτεμβρίου 1942.

από το εξωτερικό και διεξάγονταν διαπραγματεύσεις μεταξύ των εμπόλεμων για την επίλυση του ελληνικού επισιτιστικού προβλήματος.³⁸²

Ο Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος μεταπολεμικά υπεραμύνθηκε του έργου του στο Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας και της αφειδούς οικονομικής ενίσχυσης που έλαβε η ΚΕΣ και διάφοροι άλλα ιδρύματα και οργανισμοί. Η ΚΕΣ από την 27^η Ιουλίου του 1941 έως τη 31^η Δεκεμβρίου 1942 έλαβε χρηματοδότηση από το κράτος αξίας 5.520.462.653,40 δραχμές. Δεύτερο σημαντικότερο έσοδό της ήταν οι εισφορές των εγγεγραμμένων, οι οποίες ανήλθαν στα 700.000.000. Συνολικά εισέρευσαν στα ταμεία της 6.249.603.845 δραχμές. Ήταν ένα ποσό διόλου ευκαταφρόνητο. Εύλογο είναι το ερώτημα που διατέθηκαν αυτά τα χρήματα και ποιο ήταν το κονδύλιο που απορρόφησαν οι αγορές τροφίμων και γιατί τελικά δεν αντιμετωπίστηκε το πρόβλημα του επισιτισμού των απόρων. Στον απολογισμό που έγινε οι χορηγήσεις τροφίμων κόστισαν στις Εστίες 1.058.924.050 δραχμές. Το μεγαλύτερο μέρος όμως το απορρόφησε η χρηματοδότηση προς τις Νομαρχιακές Επιτροπές Συσσιτίων, το οποίο έφτασε τα 3.342.280.187,85 δηλαδή πάνω από το 50% των εσόδων της ΚΕΣ. Πάρα τούτα από την επαρχία λαμβάνονταν συνέχεια εκκλήσεις για άμεση οικονομική ενίσχυση. Το καλοκαίρι του 1942 ένα μεγάλο μέρος από αυτές είχε αναστείλει τη λειτουργία τους και ζητούνταν έκτακτη οικονομική ενίσχυση για την αγορά τροφίμων για τον χειμώνα. Τα «Λαϊκά Συσσίτια» μετεξελίχθηκαν σε άντρο οικονομικής διαφθοράς και απαξιώθηκαν ως μηχανισμός αρωγής στη συνείδηση του ελληνικού λαού.³⁸³

2.6 Η αποσυμφόρηση της πρωτεύουσας και η εφαρμογή της εργατικής θητείας

Ο αναγνώστης διάβαζε δηλώσεις κρατικών αξιωματούχων, όπως ο Υφυπουργός Αγορανομίας Α. Λιβιεράτος, στις εφημερίδες ήδη από τον Μάιο του 1941, οι οποίοι συσχέτιζαν την επίλυση του προβλήματος των ελλείψεων με την ανάγκη αποσυμφόρησης της πρωτεύουσας και επιστροφής όλων όσων είχαν καταφύγει εκεί στις εστίες, είτε ήταν στρατιώτες είτε δημόσιοι υπάλληλοι ή απλοί πολίτες. Με αυτόν τον τρόπο θα μειωνόταν η αυξημένη ζήτηση στα τρόφιμα. Η επιστροφή τους αντιμετώπισε μεγάλα προβλήματα λόγω της διακοπής των συγκοινωνιών. Παράλληλα όμως η κατοχική κυβέρνηση μηχανευόταν άλλα σχέδια για τη μεταφορά του πλεονάζοντος άμαχου πληθυσμού.³⁸⁴

Ο Τσολάκογλου σε τηλεγράφημά του προς τον στρατάρχη von List στις 30 Μαΐου 1941 ζητούσε την άδεια για την εισαγωγή της εργατικής θητείας στην κατοχική Ελλάδα. Μέσω αυτής θα μπορούσε να απασχοληθεί η νεολαία σε έργα κοινής

³⁸² Ο. π., φάκ. 31, αρ. εγγρ. 10, Αθήνα 11 Ιουλίου 1942· Ν.Δ αρ. 1500, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως της κείμενης περί Κεντρικής Επιτροπής Συσσιτίων Νομοθεσίας» ΦΕΚ 172Α, 6/7/1942.

³⁸³ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, φάκ. 25, «προς τον Υπουργόν των Οικονομικών», Αθήνα 3 Αυγούστου 1942, φάκ. 31, αρ. εγγρ. 33, «Εκθέσις του Διευθυντού του Λογιστηρίου της ΚΕΣ Γ. Καρανίκα επί της λογιστικής καταστάσεως της ΚΕΣ κατά την 31^{ην} Δεκεμβρίου 1942 προς την σεβαστήν Εκτελεστικήν Επιτροπήν»· Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, *ό. π.*, σσ.150-154.

³⁸⁴ *Η Πρωία*, «Τα επισιτιστικά προβλήματα», 3 Μαΐου 1941· *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Διά την αναστήλωσιν της χώρας», 5 Μαΐου 1941.

ωφελείας αλλά και στη γεωργία, για να αυξηθεί η παραγωγή και να βελτιωθεί η διατροφή του λαού και να αποκατασταθούν οι συγκοινωνίες. Οι άνεργοι νέοι θα εξασφάλιζαν τη διατροφή τους στον τόπο εργασίας, θα αποσυμφόριζαν τις πόλεις και θα απάλλασσαν την «Ελληνική Πολιτεία» από το βάρος της δαπάνης του επισιτισμού τους. Το κράτος όπως σημείωνε ο Τσολάκογλου «έχει ανάγκη να χρησιμοποιήσει την υποχρεωτική εργασία διά να μην δαπανά πολλά». Η εργατική θητεία, αντικαθιστώντας τη στρατιωτική, θα μπορούσε να προσφέρει και άλλα πλεονεκτήματα. Καταρχάς θα απασχολούσε πάρα πολλά στελέχη του στρατού, τα οποία θα μισθοδοτούνταν κανονικά και θα ελέγχονταν από την κυβέρνηση και θα επέβλεπαν τους νέους που θα καλούνταν να υπηρετήσουν. Η πειθαρχία θα αποκαθίστατο ανάμεσα στη νεολαία, αποτρέποντάς την από το να καταφύγει σε αντιστασιακές πράξεις. Οι νέοι άνω των 19 ετών θα μπορούσαν να κληθούν δύο φορές τον χρόνο, την άνοιξη και το φθινόπωρο, να αναλάβουν υποχρεωτική εργασία για έξη μήνες, η οποία στη συνέχεια θα μπορούσε να αυξηθεί στους 12 μήνες. Όσον αφορά τις νέες προς το παρόν δεν εξεταζόταν η επέκταση της θητείας και σε αυτές, αν και δεν παραγνωριζόταν η συνεισφορά που θα μπορούσαν να έχουν στον χώρο της κοινωνικής πρόνοιας, δηλαδή την εργασία στα «Λαϊκά Συσσίτια». Το σχέδιο αυτό του Τσολάκογλου δεν βρήκε ανταπόκριση από τις κατοχικές αρχές, τις γερμανικές και τις ιταλικές.³⁸⁵

Ύστερα από την αμφιταλάντευση των ιταλικών κατοχικών αρχών να εγκρίνουν το σχέδιο του ΔΚΕΣ για τη μεταφορά των παιδιών στο εξωτερικό, η γερμανική πλευρά άρχισε να προκρίνει ως παράλληλη λύση στο πρόβλημα της υψηλής παιδικής θνησιμότητας την εγκατάστασή τους στην ελληνική επαρχία. Η θνησιμότητα από την πείνα την άνοιξη του 1942 βρισκονταν στο αποκορύφωμά της. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μετεγκατάσταση των παιδιών έδειξαν τόσο ο Γερμανικός Ερυθρός Σταυρός όσο και ο Ιταλός πληρεξούσιος και συμφώνησαν να τα υποδειχθούν κάποιες αγροτικές περιοχές της Ελλάδας όπου θα εγκαθίστατο αρκετές χιλιάδες. Οι ιταλικές στρατιωτικές αρχές διέταξαν τον κατοχικό δήμαρχο της Αθήνας Άγγελο Γεωργάτο να περισυλλέξουν οι δημοτικές αρχές άπορα, ορφανά και εγκαταλειμμένα παιδιά από τους δρόμους και τις πλατείες της πρωτεύουσας, τα οποία στη συνέχεια θα αποστέλλονταν σε διάφορες επαρχίες και μοναστήρια της Πελοποννήσου. Η εφαρμογή του μέτρου ήταν παράδειγμα προς αποφυγή. Τα παιδιά συγκεντρώνονταν από την Αστυνομία και τη Φιλανθρωπική Εταιρία από τους δρόμους της Αθήνας στο Ψυχιατρείο καθώς και στα ειδικά άσυλα στις οδούς Τιμολέοντα Βάσσου και Ανδριανού και από εκεί στέλνονταν στον τόπο εγκατάστασης. Ο κατοχικός δήμαρχος Αθηνών Άγγελος Γεωργάτος διέθεσε ειδικά αυτοκίνητα για την περισυλλογή των «αλητόπαιδών», όπως ανέφερε χαρακτηριστικά σε έκθεσή του. Τα συνεργεία του Δήμου που περιέρχονταν τους δρόμους της Αθήνας μαζευαν τα παιδιά από τους δρόμους και τις συνοικίες της Αθήνας απροειδοποίητα και χωρίς να έχουν εξακριβώσει ποια ήταν η οικογενειακή τους κατάσταση. Στο ψυχιατρικό ίδρυμα τα παιδιά τελούσαν υπό περιορισμό και κοιμούνταν τρία ή τέσσερα μαζί στο ίδιο κρεβάτι, δίχως να έχουν υποβληθεί σε ιατρικές εξετάσεις για το αν έπασχαν από κάποιο μεταδοτικό νόσημα. Αρκετά, όμως, από τα παιδιά αποδείχθηκε ότι δεν ήταν αλητόπαιδα και αμέσως μετά την περισυλλογή τους αρκετές μητέρες, εύπορες οικονομικά, κατευθύνθηκαν στο ίδρυμα για να αναζητήσουν και να πάρουν πίσω τα παιδιά τους. Μεγάλος αριθμός παιδιών στάλθηκε στην

³⁸⁵ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1941, φάκ. 42.1, αρ. πρ. 317/1/11, «Προς τον Α.Ε. Ανώτατον Διοικητήν Γερμανικών Στρατευμάτων εν Ελλάδι Στρατάρχην Λιστ», Αθήνα 30 Μαΐου 1941.

Πελοπόννησο και την Κοζάνη. Οι συνθήκες διαβίωσης τους ήταν εξ' ίσου απαράδεκτες με αυτές της πόλης και η εγκατάσταση ισοδυναμούσε πιο πολύ με την εγκατάλειψη τους.³⁸⁶

Η Επιτροπή Προστασίας Παιδιών και Εφήβων που συστάθηκε για να εξετάσει την πρόταση του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού αποτελούνταν και από στελέχη και μέλη της ΕΔΑΤ, όπως ο Αλέξανδρος Ζάννας και ο Αριστοτέλης Κουτσουμάρης. Ο Κουτσουμάρης έθεσε υπόψη της Επιτροπής υπόμνημα που είχε υποβάλει ο Π. Σκουριώτης, πρώην διευθυντής στο Υπουργείο Δικαιοσύνης. Στο υπόμνημά του πρότεινε να μεταφερθούν χιλιάδες παιδιά από τα αστικά κέντρα και την Αθήνα και να εγκατασταθούν υπό την εποπτεία και τη μέριμνα των κρατικών αρχών σε αγροτικές κοινότητες και να τοποθετηθούν σε ανάδοχες οικογένειες, υποχρεωτικά ή εθελοντικά, καθώς και σε κρατικά ιδρύματα. Το μέτρο θα αφορούσε αρχικά τα πλέον άπορα και τα απροστάτευτα παιδιά και θα μπορούσε να επεκταθεί υπό κάποιους όρους και στα υπόλοιπα. Στη θεωρία το σχέδιο είχε το πλεονέκτημα ότι τα παιδιά θα εξασφάλιζαν υγιεινό περιβάλλον και την πρόσβαση εν όψει του επικείμενου θέρους στα προϊόντα της επαρχίας, τα οποία δεν μπορούσαν να μεταφερθούν. Επιπλέον, η Αθήνα θα αποσυμφοριζόταν, οπότε τα τρόφιμα θα ήταν περισσότερα για τους κατοίκους της. Ο αριθμός των αγροτικών κοινοτήτων έφτανε τις 4.000. Δυνητικά, σύμφωνα με τον συντάκτη του υπομνήματος, κάθε κοινότητα θα μπορούσε να φιλοξενήσει 100 παιδιά. Αυτό έδινε ένα άθροισμα 400.000 παιδιών. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία της επιχείρησης ήταν η παροχή των αναγκών οικονομικών μέσων. Έπρεπε να προηγηθεί μελέτη για το αν κάθε κοινότητα χωριστά μπορούσε να παρέχει τα αναγκαία τρόφιμα για κάθε παιδί και παράλληλα να ενισχυθούν οικονομικά οι οικογένειες που θα αναλάμβαναν την επιμέλεια κάθε παιδιού. Χωρίς να έχει γίνει αυτό υπήρχε ο κίνδυνος τα παιδιά να εγκαταλειφθούν, να πεθάνουν από πείνα ή να τα εκμεταλλευθούν οι ανάδοχες οικογένειες. Τα μέσα θα μπορούσαν να βρεθούν από το παρακράτημα της γεωργικής παραγωγής, από τη δημιουργία κοινοτικών συσσιτίων και την οικονομική ενίσχυση των οικογενειών που θα φιλοξενούσαν τα παιδιά.³⁸⁷

Τα παιδιά που θα φιλοξενούνταν θα ήταν ηλικίας 7-14 ετών και των δύο φύλων. Αργότερα το όριο θα μπορούσε να επεκταθεί έως και τα 18. Τα παιδιά χωρίστηκαν σε τρεις κατηγορίες: α) σε αυτά που έπασχαν από χρόνιες μολυσματικές και ιάσιμες νόσους, όπως αναιμία, νευρώσεις και αδενοπάθειες, β) αυτά που υπέφεραν από υποσιτισμό και γ) τα υγιή. Η επιλογή θα γινόταν από ειδική επιτροπή. Για τη διαμονή τους θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν νησιά που διέθεταν τις κατάλληλες υποδομές, οι λουτροπόλεις, τα σχολεία, τα ξενοδοχεία, τα νοσοκομεία, τα σανατόρια και τα μοναστήρια ή ιδιωτικές κατοικίες. Η Επιτροπή πρότεινε την εγκατάστασή τους πλησίον του σιδηροδρομικού δικτύου, για να επιτευχθεί καλύτερος εφοδιασμός και σε λουτροπόλεις που διέθεταν κτήρια και υποδομές. Υλικό κατασκήνωσης θα ήταν δυνατό να αποκτηθεί από τις αποθήκες της ΕΟΝ.³⁸⁸

Τελικά το μέτρο είχε περιορισμένη εφαρμογή. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των παιδιών που στάλθηκαν τελικά στην ελληνική

³⁸⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.2, «Επιτροπή Προστασίας παιδιών και εφήβων, 13^η έκτακτος συνεδρία», 12 Απριλίου 1942, «Αι συνέπειαι του επισιτιστικού προβλήματος δια την παιδικήν ηλικίαν εν Ελλάδι»· ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φάκ. 30/1/28, «Εμπιστευτική έκθεση του τέως δημάρχου Αθηναίων Άγγελου Γεωργάτου υπ. αριθ. 2 περί της δράσεως του, δημαρχοποιήσεως του κλπ».

³⁸⁷ Ο. π.

³⁸⁸ Ο. π.

επαρχία από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, αλλά πιθανότατα αυτός ήταν πολύ μικρότερος από εκείνον που είχε αρχικά προγραμματισθεί και η αποστολή περιορίστηκε κυρίως σε παιδιά προερχόμενα από πολύτεκνες οικογένειες. Ο Θεόφιλος Ντερής από τα Κουπόνια Αθήνας στάλθηκε μαζί με άλλα παιδιά από την Καισαριανή, τα Πετράλωνα και τον Πειραιά στη Βοιωτία. Όμως, προτού φτάσουν στον τόπο προορισμού τους, έκαναν μια στάση στο Κριεκούκι Αττικής. Εκεί ο μυλωνάς ζήτησε από τους υπεύθυνους του Ερυθρού Σταυρού να κρατήσει τον Ντερή μαζί με άλλα τέσσερα παιδιά ως βοηθούς του. Όταν τα μέλη του Ερυθρού Σταυρού επέστρεψαν ύστερα από πέντε ημέρες διαπίστωσαν ότι τα παιδιά ζούσαν σε άθλιες συνθήκες και ο μυλωνάς συστηματικά τα εκμεταλλευόταν. Στη συνέχεια τα πήραν και τα πήγαν στο χωριό Βάγια της Θήβας και τα εμπιστεύθηκαν σε οικογένειες που τους παρείχαν καλές συνθήκες διαβίωσης. Ένας από τους λόγους αποτυχίας του σχεδίου ήταν ότι δεν υπήρξε θετική ανταπόκριση από τις κοινότητες της υπαίθρου, οι οποίες καλούνταν να επωμιστούν ένα βάρος που το θεωρούσαν δυσανάλογο μεγάλο για τις δυνατότητές τους.³⁸⁹

Την άνοιξη του 1942 η κατοχική κυβέρνηση άρχισε να εξετάζει ξανά το ενδεχόμενο αποστολής και εγκατάστασης μέρος του άνεργου άμαχου πληθυσμού στην επαρχία όπου θα εργάζονταν και συντηρούνταν παράλληλα. Η Νομαρχία Αττικής έστειλε προς τις κοινότητες εγκύκλιο «περί υποβολής στοιχείων δι' αραίωσιν πληθυσμού πρωτεύουσας» τον Μάρτιο του 1942. Οι περισσότερες κοινότητες δεν υποβάλλαν τα στοιχεία που τους ζητούνταν και απαντούσαν ότι δεν είχαν λάβει ποτέ την εγκύκλιο. Τον Ιούνιο του 1942, παραμονές της σοδειάς, στάλθηκε στις κοινότητες η διαταγή υπ. αρ. 14032 «περί αποσυμφορήσεως του πληθυσμού της Πρωτεύουσας δι' απομακρύνσεως αστικών οικογενειών και εργατών» αλλά έμεινε ένα κενό γράμμα στο κοινοτικό γραφείο. Οι περισσότερες κοινότητες αντιμετώπισαν εχθρικά την εγκατάσταση κατοίκων της πόλης στην ύπαιθρο, Ο δήμαρχος Λειβαδιάς στην απάντησή του ανέφερε ότι η πόλη δεν διέθετε τις απαραίτητες υποδομές για τη στέγαση των εσωτερικών μεταναστών, αντιμετώπιζε η ίδια σημαντικό πρόβλημα ανεργίας και είχε τόσο μεγάλη έλλειψη άρτου, ώστε ακόμη και οι βαμβακοκαλλιεργητές, στους οποίους προσέφευγαν οι εργάτες γης για να βρουν εργασία, το στερούνταν. Άλλες κοινότητες προφασίζονταν την κακή σοδεία εξαιτίας των κακών καιρικών συνθηκών. Συνεπώς δεν θα υπήρχαν επαρκή τρόφιμα για τους μετανάστες από την πόλη. Επίσης αρκετοί πρόεδροι επικαλούνταν την έλλειψη επαρκών κτηρίων για τη στέγαση των μεταναστών, επειδή τα πλέον κατάλληλα είχαν επιταχθεί από τα ιταλικά στρατεύματα. Οι αστοί που ήθελε ο Τσολάκογλου να εγκαταστήσει στην ύπαιθρο αγνοούσαν τις αγροτικές εργασίες και αυτός ήταν άλλος ένας λόγος για τον οποίο δεν ήταν επιθυμητή από τους αγρότες η εγκατάστασή τους στην ύπαιθρο. Ο δήμαρχος Μεγαρέων ανέφερε ότι ήταν δυνατή η εξεύρεση εργασίας σε έργα στο τοπικό αεροδρόμιο για 150 εργάτες σε εργοληπτικές εταιρίες και για άλλους 30 εξειδικευμένους εργάτες λατομείων και ξυλουργούς. Άλλοι 150 θα μπορούσαν να απασχοληθούν σε αγροτικές εργασίες, όμως ήταν πολύ δύσκολο να βρεθούν δουλειές για τους αστούς. Τελικά το σχέδιο της κυβέρνησης ναυάγησε. Πάρα πολλοί κάτοικοι της πρωτεύουσας αλλά και άλλων πόλεων είχαν ήδη μεταναστεύσει στους τόπους της ιδιαίτερης καταγωγής τους ή είχαν καταφύγει στην ύπαιθρο για την

³⁸⁹ Κατερίνα Μπαλκούρα, *Μέρες Κατοχής στην Αθήνα, (Ζωγράφου-Γουδί-Κουπόνια)*, Αθήνα, 24 Γράμματα, 2021, σσ. 248-249.

ανεύρεση εργασίας και τον Σεπτέμβριο θα έφταναν τα πρώτα φορτία σταριού από τον Καναδά.³⁹⁰

2.7 Η φορολόγηση και η συγκέντρωση της σοδειάς του 1942

Η άρνηση του αγροτικού κόσμου να παραδώσει τη σοδειά προκάλεσε την οργή του Τσολάκογλου απέναντί του. Τον Δεκέμβριο του 1941 εκτόξευσε απειλές από το «Βήμα του Αγρότου» τονίζοντας ότι: «δεν επιθυμώ να πενθήση οικογένεια Έλληνας παραγωγού από ελληνικής σφαίρας». Ο Τσολάκογλου ήταν στρατιωτικός. Η πορεία των γερμανικών στρατιωτικών επιχειρήσεων στη Σοβιετική Ένωση έδειχνε ότι ο πόλεμος τελικά δεν θα ήταν σύντομος. Η αποτυχία της Wehrmacht να καταλάβει τη Μόσχα τον Δεκέμβριο του 1941 και η παραλίγο συντριβή της καθώς και η είσοδος των ΗΠΑ στον πόλεμο έδειχναν ότι τελικά θα ήταν μακρύς, αμφίροπος, σκληρός και θα απαιτούσε τη στράτευση όλων των υλικών δυνάμεων της κατεχόμενης Ευρώπης για τη νίκη του Άξονα. Η κλιμάκωση του πολέμου και η επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης στην Ελλάδα μπορούσαν να προκαλέσουν αρνητικές εξελίξεις και στο πεδίο της πολιτικής, οι οποίες δεν θα περιορίζονταν σε εξεγέρσεις πεινασμένων, αλλά δυνητικά θα μπορούσαν να μετεξελιχθούν σε ένα οργανωμένο αντιστασιακό κίνημα. Ο ίδιος ο Τσολάκογλου έβλεπε το επισιτιστικό ως το κυριότερο πρόβλημα απ' το οποίο θα πήγαζαν όλα τα άλλα, όπως τόνιζε προς τη γερμανική πλευρά. Η διεθνής βοήθεια είχε αποδειχθεί ανεπαρκής να καλύψει τις ανάγκες έστω της Αθήνας.³⁹¹

Ο Τσολάκογλου απευθύνθηκε στον von Ribbentrop, υπουργό εξωτερικών της Γερμανίας. Σε Υπόμνημά του την 9^η Ιανουαρίου 1942, αφού εξέθετε την κρισιμότητα της επισιτιστικής κατάστασης, τα αίτια της καθώς και τις πολιτικές διαστάσεις της και τους κινδύνους που εγκυμονούσαν από την πείνα, ζήτησε αναβάθμιση των αρμοδιοτήτων του ως πρωθυπουργού, ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών και οικονομική στήριξη. Μεταξύ άλλων πρότεινε να του δοθεί ελευθερία κινήσεων στον διορισμό υπουργών. Η αναδιοργάνωση της χωροφυλακής ήταν επιτακτική. Έπρεπε να αυξηθεί η δύναμή της στους 30.000 άνδρες και να ενισχυθεί ο οπλισμός της και τα μέσα της από τα υλικά του ελληνικού στρατού, τα οποία είχαν δεσμευθεί, αλλά και να της δοθεί επαρκή ποσότητα τροφίμων. Επιπλέον ήταν ανάγκη η Γερμανία και η Ιταλία να δεχθούν να γίνει αναπροσαρμογή των ποσών που έπρεπε να καταβάλει το ελληνικό κράτος, ως δαπάνες κατοχής, σε επίπεδα ανταποκρινόμενα με τις δυνατότητές του, για να εξυγιανθούν τα δημόσια οικονομικά. Ήταν ένα απαραίτητο μέτρο για να αποφευχθεί η κοινωνική έκρηξη. Ως συμπληρωματικό μέτρο προτεινόταν από τον Τσολάκογλου η εφαρμογή της πολιτικής επιστράτευσης υπό τη μορφή της εργατικής θητείας. Χιλιάδες νέοι και άνεργοι μέσω αυτής θα μπορούσαν να απασχοληθούν στη γεωργία και σε δημόσια έργα για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην και να απαλλάξουν το κράτος από τη συντήρησή τους. Το επισιτιστικό πρόβλημα ο Τσολάκογλου θεωρούσε ότι ήταν το πλέον σημαντικό απ' όλα όπως τόνιζε στο Υπόμνημά του και έπρεπε οι αρμόδιες γερμανικές αρχές να επιδείξουν ενδιαφέρον για

³⁹⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 24. «Ο Δήμαρχος Λειβαδέων προς τον κ. Νομάρχη Αττικής», 22/6/1942, «Προς τον κ. Νομάρχη Αττικοβοιωτίας», Μέγαρο, 21/5/1942, «Προς Την. Σεβ. Νομαρχία Αττικοβοιωτίας», Χώστια 29/7/1942.

³⁹¹ *Πρωία*, «Διά την σωτηρίαν της φυλής», 17/12/1941.

την επίλυσή του όχι μόνο για πολιτικούς αλλά και ανθρωπιστικούς λόγους. Ο ίδιος έλπιζε ότι Γερμανία θα βοηθούσε ώστε: «...η Ελλάς δημιουργούσα το καλύτερον τρόπιον για διά την Γερμανίαν και υποθήκην διά των μελλοντικών γεννεών». ³⁹²

Σύμφωνα με το πόρισμα της έκθεσης της επιτροπής υπό τον Αθανάσιο Σμπαρούνη, η κατάσταση στη γεωργία για το έτος 1942-1943 δεν αναμενόταν να βελτιωθεί. Τουναντίον η αγροτική παραγωγή θα υφίστατο περαιτέρω μείωση. Η παραγωγή αρτοποιήσιμων σιτηρών, ύστερα από την αφαίρεσης της ποσότητας για σπόρο, θα έφτανε τους 500.000 τόνους χωρίς να περιλαμβάνεται η παραγωγή της Α. Μακεδονίας και Δ. Θράκης. Η παραγωγή οσπρίων και γεώμηλων θα υφίστατο όχι απλά τη συρρίκνωση, αλλά την κατάρρευση περιοριζόμενη στους 30.000 και 50.000 τόνους αντίστοιχα. Η παραγωγή ρυζιού προβλεπόταν να είναι από μικρή έως ελάχιστη. Ακόμα και στα λαχανικά, όπου παραδοσιακά υπήρχε πλεόνασμα, αναμενόταν μείωση εξαιτίας και της επίταξης και της κονσερβοποίησής τους από τους κατακτητές. Για το ελαιόλαδο, τα αμπελουργικά είδη, τις σταφίδες και τα σύκα αν και αναμένονταν πτώση, η παραγωγή τους ήταν αρκετή για να καλύψει τις εγχώριες ανάγκες. Αντίθετα στο κρέας και στα γαλακτοκομικά είδη όπως το τυρί, το γάλα και το βούτυρο, η μείωση αναμένονταν να είναι μεγαλύτερη από εκείνη του 1941. Στην αλιεία η κατάσταση επρόκειτο να είναι χειρότερη με την παραγωγή να καλύπτει μόλις το 10% της εγχώριας παραγωγής. Η εν λόγω έκθεση περιήλθε και στην κατοχή της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Η αντίστοιχη έκθεση του Κυριάκου Βαρβαρέσου προς την βρετανική τον Φεβρουάριο του 1943 παρουσίαζε την εικόνα μιας γεωργίας σε πλήρη ύφεση. Ενδεικτικά: ³⁹³

Εκτιμώμενη παραγωγή γεωργικού έτους 1942-143				
Είδη	Μ.ο κατανάλωσης 1936-38	Υπολογιζόμεν η παραγωγή 1942	Ανάγκες σε εισαγωγές	Πλεόνασμα
α) Προϊόντα κτηνοτροφίας και αλιείας				
Κρέας	128.000	28.000	12.000	-
Γάλα, τυρί, βούτυρο και άλλα γαλακτοκομικ ά	166.000	67.000	12.000	-
Προϊόντα αλιείας	39.000	6.000	75.000	-
β) Κυριότερα ξηρά φυτικά προϊόντα				
Σιτηρά	1.375.000	500.000	240.000	-
Όσπρια	62.000	35.000	70.000	-
Ρύζι	33.000	3.000	25.000	-
Ζάχαρη	69.000	-	69.000	-
Γεώμηλα	150.000	50.000	-	-
Έλαιον	100.000	100.000	-	10.000
Ελαιές	20.000	30.000	-	10.000
Σταφίδα	73.000	100.000	-	27.000

³⁹² ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1942, φάκ. 4.2, αρ. πρ. Ε 49/ΙΙ/Ι, «Υπόμνημα» 9/1/1942.

³⁹³ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 2, αρ. εγγρ. 1, «Έκθεσις επί των επισιτιστικών αναγκών της Ελλάδος κατά το έτος 1942-43», Αθήνα 21 Μαΐου 1942' Απόσπασμα της έκθεσης με τροποποιημένα στοιχεία παρατίθεται στο: Αθανάσιος Σμπαρούνης, *Μελέται και αναμνήσεις εκ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, ό. π., σσ.141-147. 'ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών, FO 371 32701, R 3014, Report of Agricultural production in Greece, Φεβρουάριος 1943.

Σύκα	10.000	25.000	-	15.000
Σύνολο	2.225.000	944.000	459.000	35.000

Πίνακας 2.26, πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 1 «Έκθεσις επί των επισιτιστικών αναγκών της Ελλάδος κατά το έτος 1942-43», Αθήνα 21 Μαΐου 1942.

Αρκετά ερωτήματα εγείρονται σχετικά με την αξιοπιστία της παραπάνω έκθεσης και κατά πόσο οι αριθμοί της ανταποκρίνονται στα μεγέθη της ελληνικής γεωργίας για το οικονομικό έτος 1942-1943. Το πόρισμα ήταν αποτέλεσμα εκτιμήσεων και όχι απογραφής ύστερα από το πέρας της συγκομιδής. Όπως σημείωναν και οι ίδιοι οι συντάκτες ασφαλείς υπολογισμοί δεν μπορούσαν να γίνουν από τον Μάιο του 1942. Η έκθεση συντάχθηκε όταν οι θάνατοι από πείνα είχαν αυξηθεί κατακόρυφα και τα εγχώρια αποθέματα είχαν εξαντληθεί. Ήταν πολύ λογικό να παρουσιάσουν μια εικόνα για το επερχόμενο γεωργικό έτος πολύ χειρότερη για να πιεσθεί τόσο η δωσιλογική κυβέρνηση όσο και οι κατακτητές και να εισάγουν μεγαλύτερες ποσότητες τροφίμων. Στην έκθεση τονιζόταν ότι η κύρια μέριμνα της κυβέρνησης έπρεπε να είναι η εξεύρεση των μέσων για την κάλυψη του γεωργικού ελλείματος, ειδάλλως ο ελληνικός λαός θα καταδικάζονταν να πεθάνει από πείνα. Στην έκθεση τονιζόταν η επιτακτική ανάγκη μαζικών εισαγωγών τροφίμων από το εξωτερικό. Τα τρόφιμα που καταναλώνονταν ή εξαγόταν από τους κατακτητές έπρεπε να αντικαθίστανται με ισόποσες εισαγωγές τροφίμων, ζωτικών για την ανάγκη του άμαχου πληθυσμού. Ενδιαφέρον προκαλεί η διαφοροποίηση σε είδη όπως το ελαιόλαδο, οι σταφίδες, και τα σύκα που, αν και αναμένονταν μείωση, διατηρούνταν κάποια πλεονάσματα. Ήταν μια σημαντική εφεδρεία που έπρεπε να διαφυλαχθεί και να διοχετευθεί αποκλειστικά για τη διατροφή του ελληνικού λαού.³⁹⁴

Τα αίτια για αυτήν την πτώση η επιτροπή τα απέδιδε στον πόλεμο, του οποίου η συνέχιση ανέκοψε την αναπτυξιακή πορεία που γνώρισε η ελληνική γεωργία κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της οι εκτάσεις που επρόκειτο να καλλιεργηθούν επρόκειτο να είναι μικρότερες. Στην κατηγορία του σίτου αναμένονταν να καλλιεργηθούν μόλις 7 ½ εκατομμύρια στρέμματα. Η παραγωγή θα αντιμετώπιζε και άλλα προβλήματα όπως ξηρασία, έλλειψη καυσίμων και λιπασμάτων και ασθένειες. Στα γεώμηλα Η καλλιέργεια των γεώμηλων επρόκειτο να αντιμετωπίσει σημαντικά προβλήματα όπως η έλλειψη σπόρων και καυσίμων για την άρδευση. Ανάλογα προβλήματα με την άρδευση θα αντιμετώπιζαν και τα λαχανικά. Στα αμπελουργικά είδη η μείωση θα οφείλονταν στην έλλειψη λιπασμάτων. Η μείωση των κτηνοτροφικών ειδών θα προκαλούνταν από την αυτοκατανάλωση των κτηνοτροφιών πληθυσμών, την έλλειψη ζωοτροφών, τη μαζική σφαγή ζώων στις περιοχές γύρω από τις πόλεις και τη διοχέτευση της παραγωγής στη μαύρη αγορά για την τροφοδοσία των κατοχικών στρατών. Ομοίως στην αλιεία η δραστική μείωση αποδίδονταν στην έλλειψη πλοιαρίων και καυσίμων.³⁹⁵

Ακόμα και αν διατίθεντο ολόκληρη η εγχώρια παραγωγή αποκλειστικά για τη διατροφή του άμαχου πληθυσμού και πάλι δεν θα ήταν αρκετή. Για αυτό έπρεπε να γίνουν εισαγωγές τροφίμων 459.000 τόνων τροφίμων τουλάχιστον από το εξωτερικό ή 38.000 τόνοι τον μήνα. Οι 240.000 από αυτούς έπρεπε να αποτελούνται από σάρι.

³⁹⁴ Ο. π.

³⁹⁵ Ο. π.

Οποιοδήποτε είδος εξαгонταν από τους κατακτητές, έπρεπε να αντικαθίσταται από κάποιο άλλο βασικό για τη διατροφή του άμαχου πληθυσμού.³⁹⁶

Οι εκτιμήσεις της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης ήταν ανάλογες. Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος στο υπόμνημά του προς την αγγλική κυβέρνηση τον Φεβρουάριο του 1943 υπολόγιζε συνολικά την παραγωγή σιτηρών στους 650.00 τόνους, 350.000 στάρι και 300.000 από τα άλλα είδη δημητριακών. Από αυτή την ποσότητα έπρεπε να αφαιρεθεί αυτή που προοριζόταν για τη σπορά και εκείνη που δεν άνηκε στην κατηγορία των αρτοποιήσεων σιτηρών. Η παραγωγή ελαιόλαδου θα έφτανε τους 90.000 τόνους. Και στην παραγωγή των άλλων ειδών θα συνεχιζόταν η πτωτική πορεία της προηγούμενης χρονιάς. Η ελληνική γεωργία παρουσίαζε, σύμφωνα με το υπόμνημα, μια βαθύτατη κρίση, με σημαντικές ελλείψεις στα καύσιμα και στα λιπάσματα. Ανάλογες εκτιμήσεις υιοθετούν και οι Μαγκριώτης, Μπακάλμπας και Δοξιάδης στις μονογραφίες τους.³⁹⁷

Η ελληνική γεωργία πόρρω απείχε από το να θεωρείται εκβιομηχανισμένη εκείνη την περίοδο. Τα τρακτέρ, η χρήση καλλιεργητικών μηχανών και λιπασμάτων ήταν πάρα πολύ περιορισμένη στην ελληνική αγροτική οικονομία. Από τη συνθηκολόγηση έως τη σπορά και τον θερισμό στην ελληνική επικράτεια δεν είχαν λάβει χώρα εχθροπραξίες. Επιπλέον δεν υπήρξε έλλειψη εργατικών χεριών. Το εργατικό δυναμικό της γεωργίας ενισχύθηκε από τον άνεργο κάτοικο της πόλης, ο οποίος μετανάστευε στην επαρχία προς ανεύρεση εργασίας ή επέστρεφε στον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής του. Στις άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, στις οποίες δεν διεξάγονταν πόλεμος, από τον δεύτερο χρόνο της Κατοχής συντελέστηκε άνοδος του πρωτογενούς τομέα ύστερα από την αρχική πτώση του πρώτου χρόνου. Σε αντίθεση με τα επίσημα στοιχεία και στην ελληνική περίπτωση υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις ότι μια σειρά παραγόντων οδήγησαν προς αυτήν την κατεύθυνση, δηλαδή στην άνοδο της παραγωγής.

Σύμφωνα με σύγχρονες μαρτυρίες της εποχής υπήρξε αξιοσημείωτη επέκταση της καλλιεργήσιμης γης και αύξηση της αγροτικής παραγωγής στα είδη διατροφής για το νέο αγροτικό έτος. Οι στερήσεις και οι ανάγκες εξασφάλισης τροφίμων επέβαλαν την αναδιοργάνωση των καλλιεργειών προκειμένου να καλυφθούν οι βιοτικές ανάγκες. Κανένας δεν μπορούσε να υπολογίσει πόσο θα διαρκούσε ο πόλεμος. Η αυξημένη ζήτηση για τα τρόφιμα είχε επιφέρει ανάλογη αύξηση στις τιμές τους. Η καλλιέργεια δημητριακών και γενικότερα ειδών όπως τα όσπρια και τα γεώμηλα μπορούσε να παρέχει ένα υψηλότερο εισόδημα από αυτό των βιομηχανικών φυτών, όπως τα καπνά και το βαμβάκι. Η ζήτηση για γη είχε αποτέλεσμα βοσκοτόπια να μετατραπούν σε αγρούς, άγονα εδάφη να εκχερσωθούν, δασύλλια κόπηκαν και καλλιεργήθηκαν, ενώ λιβάδια σπάρθηκαν με στάρι. Σε διάφορα νησιά, όπως η Χίος, σε κτήματα με πορτοκαλεώνες ή ελαιώνες φυτεύτηκαν δημητριακά και όσπρια. Δημοτική γη παραχωρήθηκε σε υπαλλήλους για να την καλλιεργήσουν. Η σημαντικότερη εφεδρεία όμως που αξιοποιήθηκε και οι περισσότερες εκτάσεις που καλλιεργήθηκαν ήταν αυτές που βρισκόταν σε κατάσταση αγρανάπαυσης. Όπου ήταν δυνατό, σπάρθηκε γραμμικός σίτος. Η επιτυχία αυτή βασίστηκε στη συλλογική εργασία των κατοίκων της υπαίθρου. Η ενασχόληση με την γεωργία μπορούσε να τους παρέχει δουλειά και τροφή. Τα αποτελέσματα ήταν τουλάχιστον ικανοποιητικά. Ο γεωργός από τη

³⁹⁶ Ο. π.

³⁹⁷ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/32701, R 3014, Report of Agricultural production in Greece, Φεβρουάριος 1943.

Μακεδονία έγραφε προς τον Φίλιππο Δραγούμη σχετικά με την παραγωγή του: «Η ιδική μου παραγωγή εις το χωριόν είναι θαυμάσια. Θα μου επαρκέση για όλον τον χρόνον».³⁹⁸

Η κατοχική κυβέρνηση ενθάρρυνε την αύξηση της καλλιεργούμενης έκτασης γης. Η ίδια παραχώρησε σπόρους σιτηρών στους γεωργούς από τις ποσότητες που είχαν εισάγει οι Ιταλοί. Με νομοθετικό διάταγμα επιδοτούσε υπό τη μορφή χρηματικού βραβείου την επέκταση της καλλιέργειας φθινοπωρινών σιτηρών με 500 δραχμές για κάθε επιπλέον στρέμμα που θα καλλιεργούσε ο γεωργός. Με άλλα νομοθετικά διατάγματα επιτρέπονταν η επέκταση της καλλιέργειας σε βοσκοτόπια, η γεωργική εκμετάλλευση δασικών εκτάσεων και επιβάλλονταν η καλλιέργεια γραμμικού σίτου, η εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών εργασιών, η καταπολέμηση των νόσων των φυτών και ο εμβολιασμός καρποφόρων δέντρων. Ο Υπουργός Γεωργίας έδινε το δικαίωμα οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις να επεκταθούν σε δημόσια κτήματα ή κοινοτική γη. Αυτοί στους οποίους θα παραχωρούνταν η γη ήταν ακτήμονες καλλιεργητές, ενοικιαστές, απόφοιτοι μέσων ή ανωτέρων γεωπονικών και κτηνιατρικών σχολών καθώς και ανάπηροι και θύματα πολέμου. Η έκταση της γης που παραχωρούνταν ξεκινούσε από τα 60 στρέμματα για τους άκληρους και έφτανε τα 100 για τους απόφοιτους σχολών και τα 200 για τους ενοικιαστές. Η υποχρέωσή τους ήταν η εκχέρσωση και η καλλιέργεια της γης ενώ οι κτηνίατροι ήταν υποχρεωμένοι να ιδρύσουν κτηνιατρείο. Το ποσό που θα ορίζονταν να πληρώσουν ως αντίτιμο θα καταβάλλονταν σε 15 ετήσιες έντοκες δόσεις. Οι προς εκχέρσωση εκτάσεις θα καθορίζονταν από τριμελή επιτροπή αποτελούμενη από έναν γεωπόνο, έναν δασολόγο και έναν τοπογράφο του Υπουργείου Γεωργίας. Όλα αυτά τα νομοθετικά διατάγματα θεσπίστηκαν αργά στα μέσα του καλοκαιριού του 1942, όταν ήδη η σπορά και όλες αυτές οι διεργασίες είχαν ήδη λάβει χώρα. Ουσιαστικά τις νομιμοποιούσε εκ των υστέρων. Είχε άλλα παράλληλα σχέδια.³⁹⁹

Η κατοχική κυβέρνηση άρχισε να επανασχεδιάζει την πολιτική της συγκέντρωσης ήδη από την άνοιξη του 1942. Οι πληροφορίες που λάμβανε ήταν ότι αρκετοί αγρότες διατηρούσαν σημαντικά αποθέματα τροφίμων, ιδίως σταριού, από την προηγούμενη σοδειά είτε για προσωπική κατανάλωση ή για πώληση στη μαύρη αγορά. Κυρίως ήταν οι ιδιοκτήτες των μεγαλύτερων αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η νομοθεσία της συγκέντρωσης θα άλλαζε και θα γινόταν πιο επιθετική. Για το νέο οικονομικό έτος 1942-1943 ο παράγωγος έπρεπε να καταβάλει τον φόρο της δεκάτης στο κράτος. Αυτός σήμαινε ότι ο γεωργός έπρεπε να πληρώσει σε είδος τον φόρο. Αυτό αφορούσε όλα τα είδη δημητριακών, των οσπρίων και του σησαμιού. Σε κάθε χωριό ή κοινότητα θα δημιουργούνταν και πάλι επιτροπή που θα προέβαινε στην απογραφή της γης που είχε καλλιεργηθεί τόσο με πρώιμα όσο και όψιμα είδη. Η

³⁹⁸ Γ.Β, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φάκ. 59, αρ. εγγρ. 135, Νεστόριο 27 Ιουλίου 1942· Βασίλης Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική, ό. π.*, σσ. 276-278· Βασίλης Πατρώνης, Μαρία Αγγελή, «Ούτε φύλλο καπνού ...». Ο καπνός του Αγρινίου στην ταραγμένη δεκαετία του '40, στο: Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας(επ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα, Παρασκήνιο, 2010, σσ. 137-156· Βιολέτα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα, ό. π.*, σσ. 88-91.

³⁹⁹ Ν.Δ. 909, «Περί χορηγήσεως χρηματικού βραβείου προς επέκτασιν της καλλιέργειας φθινοπωρινών σιτηρών», ΦΕΚ 461Α, 31/12/1941, Ν.Δ. 1317, «Περί λήψεως έκτακτων μέτρων προωθήσεως της γεωργικής παραγωγής», ΦΕΚ 118Α, 12/5/1942, Ν.Δ. 1510, «Περί διαθέσεως χέρσων εκτάσεων προς καλλιέργειαν», ΦΕΚ 176Α, 13/6/1942· Γεωργίου Παμπούκα, *Το έργον μου εν τω Υπουργείω της Γεωργίας κατά την κατοχήν*, Αθήνα, 1946, σσ. 19-21.

επιτροπή θα αποτελούνταν από έναν οικονομικό έφορο, τον πρόεδρο της κοινότητας, τον δάσκαλο ή τον αγροφύλακα ή τον πρόεδρο του συνεταιρισμού. Η επιτροπή θα συνέτασσε προσωρινό πίνακα με την έκταση της γης που είχε καλλιεργηθεί σε κάθε κοινότητα και αντίγραφο θα αποστέλλονταν στην οικονομική εφορεία. Στη συνέχεια από άλλη επιτροπή αποτελούμενη από τον οικονομικό έφορο, τον γεωπόνο της περιφέρειας και τον αγρονόμο της επαρχίας θα καθορίζονταν η ποσότητα που έπρεπε να παραδώσει ο κάθε γεωργός. Ο τελευταίος έπρεπε να ειδοποιήσει τις αρμόδιες αρχές για την ακριβή ημέρα του αλωνισμού και επί τόπου θα γινόταν η είσπραξη του φόρου ύστερα από τη ζύγιση. Η επιτροπή θα αποτελούνταν από ένα κρατικό υπάλληλο που θα διόριζε ο οικονομικός έφορος, από τον αρχαιότερο δάσκαλο, τον πρόεδρο της κοινότητας με τη σύμπραξη του αγροφύλακα και των αστυνομικών οργάνων. Κοινοτικά οικήματα θα χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες. Έπειτα τα κρατικά όργανα θα παρέδιδαν τον φόρο στη Διαχειριστική Υπηρεσία Συγκεντρώσεως, τον εντολοδόχο της ΚΕΠΕΣ. Το κόστος μεταφοράς θα επιβάρυνε τον ίδιο τον παραγωγό. Από τον Ιούλιο στον νόμο θα εντάσσονταν και οι βρώσιμες ελιές και από τον Αύγουστο του 1942 και το ελαιόλαδο και οι ελαιοποιήσιμες ελιές.⁴⁰⁰

Παράλληλα όμως θα εφαρμόζονταν και το υποχρεωτικό παρακράτημα. Το παρακράτημα αφορούσε τη μέση και τη μεγάλη ιδιοκτησία. Δεν επρόκειτο για ένα είδος πρόσθετου φόρου, αλλά ο παραγωγός ήταν υποχρεωμένος να πουλήσει τη σοδειά του στο κράτος στις τιμές που θα καθόριζε ο Υπουργός των Οικονομικών και ο Υπουργός Γεωργίας. Η ιδιοκτησία αθροιστικά άνω των 200 στρεμμάτων που είχε σπαρθεί με στάρι ή πάνω από 100 στρέμματα με καλαμπόκι ή ρύζι θα θέτονταν υπό την ειδική παρακολούθηση επιτροπής υπό την προεδρία ενός πρωτοδίκη της περιφέρειας και αποτελούμενης από τον προϊστάμενο της Γεωργικής Υπηρεσίας και από τον τεχνικό διευθυντή της Αγροτικής Τράπεζας. Ουσιαστικά το κατοχικό κράτος μετατρεπόταν σε συνδιαχειριστή των παραπάνω αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Στο νομοθετικό διάταγμα δεν περιλαμβάνονταν μόνο τα δημητριακά αλλά και το ρύζι και τα όσπρια. Η επιτροπή, αφού εξέταζε όλα τα στοιχεία για κάθε ιδιοκτησία χωριστά και ύστερα από τις οδηγίες του Υπουργείου Γεωργίας, θα αποφάσιζε ποια ήταν η ποσότητα της σοδειάς που έπρεπε να παραμείνει στα χέρια του γεωργού για σπορά και για τη διατροφή αυτού και της οικογένειάς του. Για την έκταση μεταξύ 201-500 στρεμμάτων ήταν 10% επί της συνολικής παραγωγής. Για τις εκτάσεις μεταξύ 501-1.000 στρεμμάτων 8%, 1.001-2.000 το παρακράτημα ήταν 6%. Από 2.001 έπεφτε στο 4%. Τα αλωνιστικά δικαιώματα καταθέτονταν υποχρεωτικά στο κράτος. Η τιμή εξαγοράς του υποχρεωτικού παρακρατήματος θα ορίζονταν με απόφαση των Υπουργών Οικονομικών και Γεωργίας. Η ΚΕΠΕΣ δια της Διαχειριστικής Επιτροπής Συγκεντρώσεως θα εξέδιδε ένταλμα πληρωμής στο πλησιέστερο υποκατάστημα της Αγροτικής Τράπεζας. Από τη στιγμή που ο παραγωγός πειθαρχούσε στις παραπάνω διατάξεις, τότε θα του επιτρέπονταν να εμπορευθεί και να μεταφέρει την παραγωγή του ελεύθερα, ουσιαστικά όσα αποθέματά του είχαν μείνει από την προηγούμενη

⁴⁰⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 30, «Περί λήψεως μέτρων δι' επισιτισμόν απόρων κατοίκων της περιφέρειας μας», Θήβα 29 Ιανουαρίου 1942' Ν.Δ. 1207, «Περί επιβολής φόρου εις είδος επί γεωργικών προϊόντων και υποχρεωτικού παρακρατήματος συγκεντρώσεως εκ τούτων», ΦΕΚ 83Α, 14/4/1942, Ν.Δ. 1554, «Περί επιβολής φόρου και πρόσθετου υποχρεωτικού παρακρατήματος επί των βρωσίμων ελιών», ΦΕΚ 189Α, 27/7/1942, Ν.Δ. 1602, «Περί υποβολής φόρου και υποχρεωτικού παρακρατήματος του ελαίου και των ελαιοποιησίμων ελιών», ΦΕΚ 201Α, 7/8/1942.

χροινιά. Το προϊόν του παρακρατήματος και της δεκάτης των παραπάνω ειδών θα το διαχειρίζονταν οι Ενώσεις Γεωργικών Συνεταιρισμών.⁴⁰¹

Η δεκάτη και το υποχρεωτικό παρακράτημα εφαρμόσθηκαν και σε άλλα είδη, στο ελαιόλαδο και στις ελιές, βρώσιμες και ελαιοποιήσιμες. Η εφαρμογή του έγγειου φόρου και του υποχρεωτικού παρακρατήματος δικαιολογήθηκε ως αναγκαία για την εξασφάλιση επαρκών ποσοτήτων για τον επισιτισμό του ελληνικού λαού. Το ποσοστό του θα ορίζονταν με απόφαση του Υπουργού των Οικονομικών και θα ανακοινώνονταν λίγο πριν την έναρξη του φορολογικού έτους και θα διέφερε ανά περιφέρεια. Υπεύθυνος για την είσπραξη του φόρου και του παρακρατήματος ήταν ο Οικονομικός Έφορος κάθε φορολογικού διαμερίσματος. Η περίπτωση του ελαιόλαδου ήταν διαφορετική από το σάρι και τα όσπρια. Εδώ το κατοχικό κράτος θα επιχειρούσε να γίνει συνδιαχειριστής με τη μαύρη αγορά. Αν και η παραλαβή και η συγκέντρωση του παρακρατήματος και του φόρου αναθέτονταν στην Κοινοπραξία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών Διαχείρισεως Εγχωρίων Προϊόντων, ουσιαστικά την ΚΥΔΕΣ, τόσο ο έγγειος φόρος όσο και το παρακράτημα θα μπορούσε να ενοικιασθεί από το κράτος σε ιδιώτες ύστερα από δημοπρασία κατά την έναρξη του φορολογικού έτους. Πλειοδότης θα ανακηρύσσονταν εκείνος που θα κατέβαλε τη μεγαλύτερη ποσότητα σε λάδι και όχι σε ελαιοποιήσιμες ελιές. Κατά τη δημοπρασία έπρεπε να παρίσταται και ένας ή περισσότεροι εγγυητές. Ο πλειοδότης έπρεπε να βάλει εγγύηση ακίνητα που η αξία τους έφθανε το 50% της ποσότητας ελαίου. Το αποτέλεσμα της δημοπρασίας έγκειτο στην έγκριση του Υπουργού των Οικονομικών. Σε περίπτωση που δεν παρέδιδε ολόκληρη την ποσότητα της προσφοράς, ήταν υποχρεωμένος να την αγοράσει από την ελεύθερη αγορά και να την παραδώσει στο δημόσιο. Ο φόρος και το παρακράτημα θα βεβαιώνονταν ύστερα από την έκθλιψη στο ελαιοτριβείο παρουσία του ενοικιαστή. Τέλος απαγορεύονταν η ελεύθερη μεταφορά και πώληση ελαιοποιήσιμων ελιών δίχως την καταβολή του έγγειου φόρου και του παρακρατήματος.⁴⁰²

Με νέο νομοθετικό διάταγμα τον Δεκέμβριο του 1942 η κυβέρνηση καθόριζε τον έγγειο ο φόρο και το παρακράτημα για τις κοινότητες και τους Δήμους που δεν θα πραγματοποιούνταν η ενοικίαση του φόρου και του παρακρατήματος. Ο καθορισμός του ποσού θα γινόταν από Επιτροπή αποτελούμενη από τον Οικονομικό έφορο ως πρόεδρο, τον Προϊστάμενο της Γεωργικής Υπηρεσίας, τον γεωπόνο ή τον επόπτη της αγροφυλακής ή τον αγρονόμο ή τον επικεφαλής της αστυνομικής αρχής καθώς και από ένα εκπρόσωπο κάθε κοινότητας. Η επιτροπή θα υπολόγιζε τον φόρο και το παρακράτημα βάσει των ελαιόδεντρων κάθε κοινότητας, των στοιχείων που θα δήλωνε κάθε κάτοικος και θα αντλούσε πληροφορίες από δημόσιες υπηρεσίες, όπως συνεταιρισμοί, αλλά θα λάμβανε υπόψη της και τις κλιματολογικές συνθήκες. Άλλη επιτροπή διορισμένη από τον Οικονομικό Έφορο και αποτελούμενη από έναν δημόσιο υπάλληλο και δυο ελαιοπαραγωγούς θα καθόριζε για κάθε κοινότητα χωριστά τον

⁴⁰¹ ΠΙΟΠ, ΙΑΑΤΕ, Γενικές Διαταγές, 1942, αρ. 63, «Προς τα υποκαταστήματα και πρακτορεία της ΑΤΕ, επιθεωρητάς και επόπτας συνεταιρισμών», Αθήνα 11 Ιουνίου 1942' Ν.Δ. 1207, ό. π., Ν.Δ. 1554, ό. π., Ν.Δ. 1602, ό. π.

⁴⁰² Ν.Δ. 1554, «Περί επιβολής φόρου και πρόσθετου υποχρεωτικού παρακρατήματος επί των βρωσίμων ελιών», ΦΕΚ 189Α, 27/7/1942, Ν.Δ. 1602, «Περί υποβολής φόρου και υποχρεωτικού παρακρατήματος του ελαίου και των ελαιοποιήσιμων ελιών», ΦΕΚ 201Α, 7/8/1942, Ν.Δ. 1736, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί φορολογίας της γεωργικής παραγωγής εις χρήμα κλπ. διατάξεων», Ν.Δ. 1737, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των 1552/1942 και 1602/1942 Νομοθετικών Διαταγμάτων, ΦΕΚ 232Α, 12/9/1942.

αναλογούντα φόρο και το παρακράτημα για κάθε παραγωγό. Την ποσότητα θα την εισέπραττε ο οικονομικός έφορος σε συνεργασία με την αστυνομική αρχή. Εξαίρεση αποτελούσαν οι επαρχίες που προσαρτήθηκαν μετά το 1912, δηλαδή η Κρήτη και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Εκεί ο υπολογισμός της δεκάτης και του παρακρατήματος θα γινόταν αυστηρά βάσει του αριθμού των δέντρων της περιφέρειας κάθε κοινότητας και της προβλεπόμενης παραγωγής σε ελαιόκαρπο. Δεν υπήρχε καμιά αμφιβολία ότι η συγκεκριμένη παράγραφος είχε επιβληθεί από τους κατακτητές, Γερμανία και Ιταλία.⁴⁰³

Η σουλτανίνα, η κορινθιακή σταφίδα και τα σύκα εντάχθηκαν και αυτά στις νέες ρυθμίσεις για το παρακράτημα. Και σε αυτή την περίπτωση προβλήθηκε το επιχείρημα της διατροφής του ελληνικού λαού. Το ποσοστό του παρακρατήματος θα οριζόνταν από τον Υπουργό των Οικονομικών και θα διέφερε ανά περιφέρεια. Το παρακράτημα θα παραδίδονταν από τον παραγωγό στις αποθήκες του ΑΣΟ και, αν ήθελε, θα μπορούσε να πουλήσει στον ΑΣΟ μεγαλύτερη ποσότητα. Αν δεν παρέδιδε εμπρόθεσμα το παρακράτημα, θα του επιβάλλονταν πρόστιμο ίσο με τη μη παραδοθείσα ποσότητα. Όσον αφορά τη σουλτανίνα και τον ταχτά, η συλλογή του παρακρατήματος ανατέθηκε σε εντολοδόχους της Κοινοπραξίας Συνεταιρικών Οργανώσεων Σουλτανίνας στην τιμή που θα όριζε και πάλι ο Υπουργός Οικονομικών. Οι παραγωγοί, αν ήθελαν, θα μπορούσαν να παραδώσουν και μεγαλύτερη ποσότητα στην ΚΣΟΣ. Το ποσοστό που θα παρέδιδε ο ΚΣΟΣ ως έγγειο φόρο στο Δημόσιο Ταμείο θα αποφασίζονταν από τον Υπουργό των Οικονομικών. Στα δε σύκα, το παρακράτημα θα παραδίδονταν από τους γεωργούς στο Γραφείο Προστασίας Ελληνικών Σύκων. Επιτροπές θα διορίζονταν αποτελούμενες από τους οικονομικούς εφόρους, τους προέδρους των κοινοτήτων, γεωπόνους, αγροφύλακες, οι οποίοι θα προϊστάτο της απογραφής και της διαδικασίας παράδοσης.⁴⁰⁴

Το κατοχικό κράτος δεν περιορίστηκε, όμως, μόνο στην απόκτηση μέρους της παραγωγής μέσω της φορολογίας και του παρακρατήματος, αλλά επιχείρησε το ίδιο να συνδιαλλαγεί με τον αγροτικό κόσμο, ανταλλάσσοντας βιομηχανικά προϊόντα με αγροτικά είδη. Την άνοιξη του 1942 με το ΝΔ. 1255 «Περί ρυθμίσεως της διαθέσεως των εν τη χώρα αποθεμάτων χημικών λιπασμάτων» ο Υπουργός Γεωργίας ήταν αυτός που θα αποφάσιζε για το που και πως θα διανέμονταν τα αποθέματα λιπασμάτων της χώρας ενώ δεσμεύονταν όλα τα αποθέματα της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων και των αντιπροσώπων της καθώς και κάθε επιχειρηματία και εταιρίας. Τα αποθέματα αυτά θα αγοράζονταν από την Αγροτική Τράπεζα. Η κυβέρνηση με το Ν.Δ 1367/1942 προέβaine στην επίταξη και των πρώτων υλών για την παρασκευή λιπασμάτων. Τα είδη τα οποία εντάσσονταν στην κατηγορία ανταλλαξίμων με λιπάσματα ήταν 1) στάρι, 2) ρύζι, 3) αραβόσιτος, 4) σίκαλη, 5) σμίγος, 6) κριθάρι, 7) βρόμη, 8) γεώμηλα, 9) όσπρια, 10) τριφύλλι, 11) λαχανικά. Παράλληλα θα δίνονταν και άλλα είδη πολύ σημαντικά όπως το αλάτι, από το κρατικό μονοπώλιο,

⁴⁰³ Ν.Δ. 2000, «Περί καθορισμού του εγγείου φόρου και του πρόσθετου υποχρεωτικού παρακρατήματος επί του ελαίου και των βρώσιμων ελαίων κατά κοινότητα και κατανομής αυτού εις βάρος των υποχρέων παραγωγών», ΦΕΚ 313Α, 8/12/1942.

⁴⁰⁴ Ν.Δ. 1561, «Περί επιβολής υποχρεωτικού παρακρατήματος εις είδος επί της κορινθιακής σταφίδας κατά το σταφ. έτος 1942-43 και συγκεντρώσεως τούτου», Ν.Δ. 1562, «Περί επιβολής υποχρεωτικού παρακρατήματος εις είδος επί της παραγωγής σουλτανίνας και ταχτά κατά το Σταφιδικό έτος 1942-43 και περί συγκεντρώσεως των παραπάνω ειδών», ΦΕΚ 187Α, 25/7/1942, Ν.Δ. 1590, «Περί επιβολής υποχρεωτικού παρακρατήματος εις είδος επί της παραγωγής σύκων κατά το συσικόν έτος 1942-43 και συγκεντρώσεως τούτου», ΦΕΚ 119Α, 8/1942.

καθώς και υφάσματα και είδη ρουχισμού. Ήταν ένα προϊόν απαραίτητο για την τυροκομία, για τις βρώσιμες ελιές, για το πάστωμα των ψαριών και του κρέατος. Η κατοχική κυβέρνηση θεωρούσε ότι ο Έλληνας γεωργός δεν μπορούσε κλείσει τα μάτια σε μια τέτοια προσφορά.⁴⁰⁵

Ποσότητα και τύπος λιπάσματος προς ανταλλαγή με σίτο		
Ποσότητα	Τύπος λιπάσματος	Ποσότητα σίτου (οκ.)
50 χιλγρ.	0-16-0	10
» »	0-40/42-0	28
» »	21-0-0	38
» »	16-0-0	35
» »	0-0-48-52	40

Πίνακας 2.27, πηγή: ΠΙΟΠ, ΙΑΑΤΕ, Γενικές Διαταγές 1942, Γενική διαταγή 39, «Διάθεσις χημικών λιπασμάτων επ' ανταλλαγή γεωργικών προϊόντων», Αθήνα 2 Μαΐου 1942.

Για την επιτυχία της συγκέντρωσης, όμως, απαιτούνταν και η ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών του κατοχικού κράτους. Αυτό δεν επετεύχθη όπως το είχε προγραμματίσει η κυβέρνηση με την ενίσχυση της χωροφυλακής με βαρύ οπλισμό. Έπρεπε να δημιουργηθεί ένα υποκατάστατο. Αυτό θα ήταν όλες οι επιτροπές που δημιουργήθηκαν για να απογράψουν την καλλιεργημένη γη, να επιβλέψουν το αλώνισμα, να καταγράψουν την παραγωγή και να εισπράξουν το παρακράτημα και τη δεκάτη και οι συνεταιρισμοί που εκτελούσαν τις εντολές της Αγροτικής Τράπεζας. Οι επιτροπές αποτελούνταν από τον οικονομικό έφορο, τον δικαστή, τον γεωπόνο, τον κοινοτάρχη, τον δάσκαλο, τον κρατικό υπάλληλο, τον αγρονόμο και τον αγροφύλακα. Αν ένας από τους σκοπούς του παρακρατήματος ήταν η διαίρεση των γεωργών και η εκμετάλλευση των τοπικών αντιθέσεων και των οικονομικών ανισοτήτων, με τη δημιουργία αυτών των επιτροπών ουσιαστικά το κράτος προσπαθούσε να αποκόψει όλους αυτούς τους κρατικούς αξιωματούχους και παράγοντες από τις τοπικές κοινωνίες, να τους συσπειρώσει και να τους θέσει επικεφαλής της αγροτικής του επιστράτευσης με σκοπό τον παραγωγικό έλεγχο της ελληνικής υπαίθρου. Ήταν όμως πολύ αργά. Οι ίδιοι προέρχονταν από αυτές τις κοινωνίες. Ήταν αυτοί που είχαν ηγηθεί του αγροτικού θαύματος του Μεσοπολέμου, αυτοί που είχαν εκτελέσει τα καθήκοντα του γεωπόνου ή του μηχανικού, όταν αυτός δεν υπήρχε, αυτοί που είχαν διευθύνει την πολιτική και την γεωργική επιστράτευση, όταν ξέσπασε ο πόλεμος. Τα οικονομικά τους συμφέροντα ταυτίζονταν με τις κοινωνίες που προέρχονταν και όχι με την κατοχική κυβέρνηση που τα μόνο ανταλλάγματα που τους πρόσφερε ήταν ο ρόλος του εντολοδόχου μιας δωσιλογικής εξουσίας και τη ψευδαίσθηση της τοπικής ελίτ, δηλαδή την περιθωριοποίησή τους. Παράλληλα ενισχύθηκε και το νομικό οπλοστάσιο με τη θέσπιση νέων νομοθετικών διαταγμάτων που προέβλεπαν αυστηρότερα πρόστιμα και

⁴⁰⁵ ΠΙΟΠ, ΙΑΑΤΕ, Γενικές Διαταγές 1942, Γενική διαταγή 39, «Διάθεσις χημικών λιπασμάτων επ' ανταλλαγή γεωργικών προϊόντων», Αθήνα 2 Μαΐου 1942· Ν.Δ. 1255, «Περί ρυθμίσεως της διαθέσεως εν τη Χώρα αποθεμάτων χημικών λιπασμάτων», ΦΕΚ 98Α, 24/4/1942· Ν.Δ. 1367, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του υπ. αρ. 1255 Ν. Διατάγματος περί ρυθμίσεως και διαθέσεως των εν τη χώρα αποθεμάτων χημικών λιπασμάτων», ΦΕΚ 133Α, 28/5/1942, Ν.Δ. 1387, «Περί διαθέσεως ειδών εις τους αγροτικούς πληθυσμούς επ' ανταλλαγής αγροτικών προϊόντων» ΦΕΚ 142Α, 5/6/1942, Ν.Δ 1598, «Περί ρυθμίσεως ζητημάτων χορηγήσεως άλατος δι' άλυσιν γεωργικών προϊόντων και δι' ετέρας τινάς χρήσεις», ΦΕΚ 201Α, 7/8/1942· *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Η διανομή λαχανικών», 10 Αυγούστου 1942, «Η ικανοποίηση των αναγκών των αγροτών», 15 Ιουνίου 1942· Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων...ό. π.*, σσ. 322-38.

ποινές που εκτείνονταν από τη φυλάκιση έως τον εκτοπισμό και τον θάνατο. Οι δε καταδότες θα ανταμείβονταν με χρηματικά ποσά.⁴⁰⁶

Ταυτόχρονα μέλη της κυβέρνησης όργωναν την ελληνική επαρχία προσπαθώντας να διασκεδάσουν τους φόβους του αγροτικού κόσμου ότι η σοδειά τους θα είχε προορισμό την τροφοδοσία των κατοχικών στρατών και δεν θα κατέληγε σε αυτούς που την είχαν ανάγκη. Ο ίδιος ο Γεώργιος Τσολάκογλου σε ομιλίες του στην ελληνική ύπαιθρο μιλούσε για ανυπόστατες διαδώσεις και εγγυούνταν ότι τα προϊόντα που θα συγκεντρώνονταν θα κατέληγαν στην Αθήνα και θα κάλυπταν αποκλειστικά τις βιοτικές ανάγκες του άμαχου πληθυσμού. Ιδιαίτερα τόνιζε ότι αυτοί που θα ευνοούνταν ήταν πρωτίστως τα αστικά κέντρα της υπαίθρου και μετά οι υπόλοιπες περιφέρειες.⁴⁰⁷

Το κλειδί για την επιτυχία της συγκέντρωσης, όμως, ήταν και πάλι το χρήμα. Μόνο οι καλές τιμές που θα πρόσφερε το κατοχικό κράτος μπορούσαν να πείσουν τον παραγωγό να του παραδώσει την παραγωγή του. Για το σάρι οι τιμές που ορίσθηκαν ήταν 400 δραχμές για κάθε οκά, σίκαλη 330, σμίγος 330, βρόμη 300 και κριθή 300. Όμως ήταν πολύ μικρότερες από εκείνες της ελεύθερης αγοράς. Ο γεωργός θα ζημιωνόταν από αυτή τη συναλλαγή. Οι παραγωγοί που παρέδωσαν τη σοδειά τους, όταν προσκόμιζαν το ένταλμα για την πληρωμή του παρακρατήματος στην Αγροτική Τράπεζα για να εισπράξουν το αντίτιμο, πληροφορήθηκαν ότι δεν θα πληρώνονταν με χρήμα αλλά με Ταμειακά Γραμμάτια του Ελληνικού Δημοσίου. Το ΝΔ 1984 της 26 Νοεμβρίου 1942 όριζε ότι ο κάτοχός τους θα μπορούσε να τα ρευστοποιήσει έξη μήνες μετά και ότι θα αποζημιωνόταν μόλις για το 75% της τιμής των προϊόντων του. Επιπλέον αρκετοί γεωργοί. Οι οποίοι τήρησαν τη νομοθεσία για τη δεκάτη και το παρακράτημα και επομένως είχαν το δικαίωμα να πουλήσουν το υπόλοιπο της σοδειάς τους στην ελεύθερη αγορά, βρέθηκαν τελικά στο εδώλιο των Αισχροδικείων. Η ερμηνεία που έδωσαν τα τελευταία στον νόμο για τη συγκέντρωση ήταν ότι δεν αναιρείται ο αγορανομικός κώδικας περί αθέμιτου κέρδους και εξέδωσαν καταδικαστικές αποφάσεις για αγρότες, επειδή πωλούσαν τα είδη στις τιμές της μαύρης αγοράς. Και ο πλέον αδαής αντιλαμβανόταν ότι η συγκέντρωση της σοδειάς δεν ήταν τίποτα άλλο παρά μια κυβερνητική επιχείρηση уφαρπαγής της περιουσίας του.⁴⁰⁸

Επιπλέον υπήρξαν και άλλα σημαντικά προβλήματα όπως εκείνο της χρηματοδότησης. Αν και δεν υπήρχε ένα υπερυπουργείο για να συντονίσει τις διάφορες υπηρεσίες, υπήρχε ένας υπερυπουργός ο Σωτήριος Γκοτζαμάνης, ο οποίος προϊστάτο των Υπουργείων, Οικονομικών, Βιομηχανίας και Επισιτισμού. Θεωρητικά μπορούσε να υπάρξει ένας καλύτερος συντονισμός των κρατικών υπηρεσιών. Χρηματοδότης της εξαγοράς του παρακρατήματος ήταν η Αγροτική Τράπεζα, κάτι που εγγυούνταν την αμέριστη οικονομική υποστήριξη του κράτους. Επειδή η ίδια αντιμετώπιζε πρόβλημα ρευστότητας, τα απαιτούμενα κεφάλαια θα της χορηγούνταν από την Τράπεζα της Ελλάδος. Σύμφωνα με την Κοινοπραξία Ενώσεων

⁴⁰⁶ Ν.Δ. 970, «Περί αντικαταστάσεως του άρθρου 23 του Νομοθετικού Διατάγματος 501/1941» ΦΕΚ 22Α, 7/2/1942, Ν.Δ. 1184, «Περί ορισμού ποινών διά παραβάσεις αγορανομικών νόμων και διατάξεων», ΦΕΚ 74Α, 4/4/1942' Γιώργος Μαργαρίτης, *ό. π.*

⁴⁰⁷ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Η διάθεση συγκεντρούμενων προϊόντων», 22/6/1942' Γεώργιος Μαργαρίτης, *ό. π.*

⁴⁰⁸ Ν. Δ. 1984, «Περί ταμειακών γραμματίων της Τραπέζης της Ελλάδος», ΦΕΚ 300Α, 26/11/1942' *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Ο καθορισμός των τιμών των σιτηρών», 8/6/1942' Γεώργιος Μαργαρίτης, *ό. π.*, σσ. 322-338' Γεώργιος Παμπούκας, *ό. π.*, σσ. 24-25.

Συνεταιρισμών Εγχωρίων Προϊόντων θα συγκεντρώνονταν 7.000.000 οκάδες ελαιόλαδου αξίας 28.000.000.000 δραχμών. Αυτά θα χρηματοδοτούνταν κατά $\frac{1}{4}$ με μετρητά και κατά $\frac{3}{4}$ με τραπεζικά γραμμάτια. Η κοινοπραξία ζητούσε άλλα 5.000.000.000 για έξοδα μεταφορών. Όμως, όπως και στην περίπτωση της σουλτανίνας, υπήρξε διαφωνία μεταξύ των δύο τραπεζικών ιδρυμάτων για το επιτόκιο με το οποίο θα δάνειζε η Τράπεζα της Ελλάδος την Αγροτική. Αποτέλεσμα ήταν η καθυστέρηση της κύρωσης της σύμβασης και της εκταμίευσης του αναγκαίου ποσού για τη χρηματοδότηση της συγκέντρωσης. Στην περίπτωση της κορινθιακής σταφίδας η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Ο ίδιος ο Υπουργός Οικονομικών Σωτήριος Γκοτζαμάνης απαίτησε την επίσπευση των διαδικασιών για τη συγκέντρωση της κορινθιακής σταφίδας και υποσχέθηκε κρατική χρηματοδότηση. Αν και υπογράφηκε η τετραμερής συμφωνία μεταξύ της Αγροτικής του Ελληνικού Δημοσίου και του ΑΣΟ στις 16/9/1942 για την εξαγορά του παρακρατήματος της κορινθιακής σταφίδας, η Τράπεζα της Ελλάδος αρνήθηκε να την υπογράψει και να τη χρηματοδοτήσει μετά από την αναχώρηση του Σωτηρίου Γκοτζαμάνη για το Βερολίνο. Η Αγροτική ύστερα από διαμαρτυρίες των παραγωγών αναγκάστηκε να χρηματοδοτήσει την εξαγορά με κεφάλαια παλαιότερων λογαριασμών της με τον ΑΣΟ. Μετά την επιστροφή του Γκοτζαμάνη ξεκίνησαν εκ νέου οι διαπραγματεύσεις και εγκρίθηκε τελικά το κονδύλιο με μεγαλύτερο επιτόκιο όμως σε βάρος της Αγροτικής. Η τελική συμφωνία μεταξύ Αγροτικής, ΑΣΟ και Ελληνικού Δημοσίου υπογράφηκε καθυστερημένα στις 27 Ιανουαρίου 1943. Μέχρι τότε όλοι οι παραγωγοί είχαν μείνει απλήρωτοι επί μήνες.⁴⁰⁹

Η ανταλλαγή είδους με είδος δεν είχε καλύτερα αποτελέσματα. Η χρήση των λιπασμάτων δεν ήταν τόσο εκτεταμένη στην ελληνική γεωργία την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η Αγροτική Τράπεζα είχε στις αποθήκες της πολύ λίγα αποθέματα. Η ανταλλαγή με αλάτι συγκριτικά είχε μεγαλύτερη επιτυχία, κατώτερη όμως των αρχικών επιδιώξεων. Ο λόγος ήταν ότι η διαδικασία διαπνέονταν από μια έντονη γραφειοκρατία. Ο παραγωγός έπρεπε να βεβαιώσει την παράδοση ποσότητας αγαθών ανάλογων προς την αιτούμενη ποσότητα. Όσον αφορά την τυροκομία, στόχος της κυβέρνησης ήταν να γίνει συνδιαχειριστής της παραγωγής. Αρκετοί παραγωγοί κατέφευγαν στην ελεύθερη αγορά για να εξασφαλίσουν αυτό το πολύτιμο αγαθό, το αλάτι.⁴¹⁰

Τον μεγαλύτερο όμως ανταγωνισμό τον αντιμετώπισε η κυβέρνηση από τους ίδιους τους κατακτητές. Οι Γερμανοί με την ίδρυση της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας τον Ιούνιο του 1942, παραμονές του θεριισμού, δημιουργούσαν ουσιαστικά το δικό του υπουργείο Επισιτισμού για τη δική τους ζώνη κατοχής στερώνοντας την πλούσια αγροτική περιφέρεια της Μακεδονίας. Τόσο οι Γερμανοί όσο και οι Ιταλοί είχαν ξεκινήσει οι ίδιοι να ανταλλάσσουν είδη με προϊόντα που τους ήταν αναγκαία. Έδιναν σάρι και έπαιρναν λάδι. Αυτό το έκαναν είτε μέσω εταιριών όπως η «Έλαιον» και η Baluri. Παράλληλα με ένα δίκτυο δικών τους μεσαζόντων αντάλλασσαν γεωργικά προϊόντα σε όλη την ελληνική επικράτεια.⁴¹¹

⁴⁰⁹ ΠΙΟΠ, ΙΑΑΤΕ, Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου βιβλίο 9 «Πρακτικά υπ. αριθ. 288 συνεδρίας του διοικητικού συμβουλίου της ΑΤΕ», Αθήνα 12 Ιανουαρίου 1943, «Πρακτικά υπ. αριθ. 290 συνεδρίας του διοικητικού συμβουλίου της ΑΤΕ», Αθήνα 6 Φεβρουαρίου 1943 *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Ο καθορισμός των τιμών των σιτηρών», 8/6/1942.

⁴¹⁰ Ν.Δ. 1598, ό. π. Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π.

⁴¹¹ Ν.Δ. 1395, «Περί ιδρύσεως Αυτόνομου Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας», ΦΕΚ 143Α, 5/6/1942.

Το αποτέλεσμα της συγκέντρωσης δεν ήταν ανάλογο των κρατικών στόχων. Λείπουν δυστυχώς αναλυτικά επίσημα στατιστικά στοιχεία που να δείχνουν πόσους τόνους ανά είδος κατάφερε να συλλέξει η κυβέρνηση. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Παμπούκα, επίτροπο στο Υπουργείο Γεωργίας, η συγκέντρωση των δημητριακών απέφερε έως τον Σεπτέμβριο του 1942 45.000.000 οκάδες και έως το τέλος του χρόνου ανήλθαν στους 50.000 τόνους. Αγγλικές πηγές αναφέρουν ότι έως τον Σεπτέμβριο του 1942 είχαν συγκεντρωθεί 40.000.000 οκάδες δημητριακών και άλλες 200.000 τόνοι οσπρίων. Άλλους 28.000 τόνους σιτηρών κατόρθωσαν να συλλέξουν οι γερμανικές κατοχικές αρχές στη Μακεδονία. Όσον αφορά τη σταφίδα, σύμφωνα με πληροφορίες του ΑΣΟ έως τις 31/12/1942 είχαν συγκεντρωθεί 40.000.000 ενετικών λίτρων σταφιδόκαρπου αξίας 17.000.000.000 δραχμών. Άγνωστο είναι ποιες ήταν οι ποσότητες ελαιόλαδου και ελιών, το οποίο συγκεντρώθηκε. Αυτή η κυβερνητική αποτυχία δεν περιορίστηκε μόνο στη συγκέντρωση των απαιτούμενων τροφίμων για τη διανομή τους μέσω του δελτίου αλλά κορυφώθηκε με την πλήρη ρήξη με τον αγροτικό κόσμο. Ευτυχώς από τον Σεπτέμβρη είχε ξεκινήσει η άφιξη της επισιτιστικής βοήθειας από τον Καναδά.⁴¹²

Ποσότητες τροφίμων που εκτιμάται ότι συλλέχθηκαν από την ελληνική κατοχική κυβέρνηση	
Στάρι	31.615.000
Κριθάρι	3.652.000
Σίκαλη	924.500
Σμίγος	520.400
Βρόμη	4.124.000
Φασόλια	616
Ρεβίθια	90.060
Φακές	40.902
Κουκιά	64.500
Αρακάς	3.157

Πίνακας 2.28, πηγή: KEINE/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/8763, 'Amounts collected under the Government retention scheme up to September 1942', 28/12/1942.

Συμπεράσματα

Σε αντίθεση με τη Γαλλία που η κυβέρνηση Daladier αν και είχε δρομολογήσει προπολεμικά την εφαρμογή του δελτίου αλλά τελικά την ανέβαλε, στην Ελλάδα το δελτίο στα τρόφιμα είχε εφαρμοσθεί επιτυχημένα πριν την είσοδο της στον πόλεμο μαζί με τις απαραίτητες οικονομικές πολιτικές για την επιτυχία τους συστήματος. Η κυβέρνηση Τσολάκογλου όμως απέτυχε όχι μόνο να διανείμει δίκαια τα υπάρχοντα αποθέματα, να ρυθμίσει τις τιμές των αγαθών και να εξασφαλίσει ένα ανεκτό βιοτικό επίπεδο για τον άμαχο πληθυσμό αλλά εν τέλει στην Ελλάδα προκλήθηκε ένας από τους μεγαλύτερους λιμούς κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Από τις

⁴¹² KEINE/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/8763, 'Amounts collected under the Government retention scheme up to September 1942', 28/12/1942' ΠΙΟΠ, ΙΑΑΤΕ, Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου βιβλίο 9 «Πρακτικά υπ. αριθ. 290 συνεδρίας ...» Γεώργιος Παμπούκας, ό. π., σ. 15

2.000 -2.200 θερμίδες που απαιτούνταν ημερησίως για την επιβίωση ενός ανθρώπου διανέμονταν με το δελτίο στην Αθήνα από τον Ιούλιο έως τον Σεπτέμβριο 400 έως 500 θερμίδες την ημέρα ενώ από τον Οκτώβριο του 1941 έως τον Μάρτιο του 1942 το ποσοστό αυτό κατήλθε στις 180 έως 400 θερμίδες την ημέρα. Αν προσθέσουμε και τις 140 θερμίδες που παρείχαν ημερησίως τα κρατικά συσσίτια, «Λαϊκά» ή «Μαθητικά», ο αριθμός των θερμίδων ανέβαινε στις 320-550 την ημέρα, δηλαδή λιγότερο από το 1/5 που απαιτούνταν για την επιβίωση του. Δυστυχώς δεν έχουμε στατιστικά στοιχεία για όλη την ελληνική επικράτεια ή τουλάχιστον για τα υπόλοιπα μεγάλα αστικά κέντρα. Οι αριθμοί, όμως, αυτοί για την Αθήνα κατατάσσουν την Ελλάδα στην τελευταία θέση στην κατεχόμενη Δ. Ευρώπη όσον αφορά τις θερμίδες που παρείχε το δελτίο. Ουσιαστικά δεν μπορούσε να παρέχει ούτε μια μικρή παράταση από τον θάνατο. Απουσίαζαν από το δελτίο όχι μόνο τα εισαγόμενα είδη αλλά βασικά τρόφιμα όπως τα όσπρια, οι πατάτες, το ελαιόλαδο, το τυρί, τα αυγά, τρόφιμα που η ελληνική παραγωγή ήταν αυάρκης. Οι θερμίδες ήταν πολύ κατώτερες από τις αντίστοιχες που διανέμονταν με το δελτίο στη Γερμανία και στην Ιταλία. Στη Γερμανία το 1941 χορηγούνταν με το δελτίο τρόφιμα αξίας 2.020 θερμίδων κατά κεφαλή, στη δε Ιταλία 1.160. Ήταν ακόμη μικρότερες και από την Γενική Κυβέρνηση στην Πολωνία, οι οποίες έφταναν τις 1.290. Συμφωνά με τη μεταπολεμική έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών, οι θερμίδες που παρείχε το δελτίο στην Ελλάδα αντιστοιχούσαν στα επίπεδα κατανάλωσης σλαβικών χωρών, όπως σε κάποιες κατεχόμενες επαρχίες της Σοβιετικής Ένωσης και τμήματα της Γιουγκοσλαβίας.⁴¹³

Το σύστημα που επιβλήθηκε στην Ελλάδα θεωρητικά ήταν το ίδιο με αυτό που ίσχυε προπολεμικά, δηλαδή το αγγλικό, στο οποίο εντάσσονταν μόνο τα είδη που υπήρχε έλλειψη και διένειμε ίσες μερίδες σε όλους. Στην πράξη όμως ήταν μια παραλλαγή του γερμανικού συστήματος, το οποίο χώριζε τον καταναλωτή σε ομάδες και παρείχε τα τρόφιμα ανάλογα με τις θερμιδικές ανάγκες της εργασίας του, του φύλου και της ηλικίας του. Αν και δεν εντάχθηκαν όλα τα είδη τροφίμων στο δελτίο, όπως στο γερμανικό σύστημα, οι πρόσθετες παροχές τροφίμων από το κράτος εξαρτιούνταν από το είδος κυρίως της εργασίας. Οι ομάδες που έλαβαν πρόσθετες παροχές ήταν πολύ περιορισμένες και ήταν κυρίως οι εργάτες, υπάλληλοι του μείζονος δημόσιου τομέα, ξένοι διπλωμάτες, οι έγκυες και τα παιδιά. Στην ελληνική περίπτωση το δελτίο αντί να διανείμει ακριβοδίκαια τα αποθέματα επιδείνωσε τις ελλείψεις, χορηγώντας πρόσθετες μερίδες κυρίως σε αυτούς που ήταν χρήσιμοι για την κατοχική οικονομία, δηλαδή στους εργάτες που απασχολούνταν είτε σε βιομηχανίες και εργολάβους που παρήγαγαν για τους κατακτητές ή ήταν αναγκαίοι για τη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού ή εργάζονταν σε δημόσια έργα. Και στην περίπτωση των αυξημένων μερίδων λείπουν αναλυτικά στατιστικά στοιχεία για τις εργατικές και τις έκτακτες μερίδες άρτου που χορηγήθηκαν συνολικά, πόσες επιχειρήσεις και πόσους εργαζόμενους αφορούσαν και πόσες ήταν οι θερμίδες που παρείχαν αλλά και πόσα και ποια τρόφιμα χορηγήθηκαν σε εργοστασιακά συσσίτια, υπαλληλικές ενώσεις συνεταιρισμούς και εργολάβους για την περίοδο 1941-1942. Και πάλι όμως αυτές οι κατηγορίες μόνο προνομιούχες δεν ήταν. Αν προσθέσουμε στα 40-60 δράμια άρτου που διένειμε το δελτίο άλλα 40 δράμια του κόκκινου δελτίου, δηλαδή των εργατικών μερίδων, αλλά και κάποιες πρόσθετες παροχές που περιορίζονταν σε σταφίδες και

⁴¹³ League of Nations, *Food Famine and Relief, 1940-1946*, ό. π., σσ. 8-53 · Kenneth Moure, *Food Rationing and the Black Market in France (1940-1944)*, στο: *French History*, Vol. 24, No. 2, Ιούνιος 2010, σσ. 262-282.

ελιές, τα τρόφιμα ισοδυναμούσαν με 837 θερμίδες. Αντίθετα οι εργάτες της βαριάς βιομηχανίας στα 1944 στη Γερμανία κατανάλωναν 3.500 θερμίδες, στο Προτεκτοράτο της Βοημίας (Τσεχία) 3.270, στο Βέλγιο 2.370.⁴¹⁴

Η αποτελεσματικότητα ενός συστήματος δελτίου κρίνεται από το ποσοστό θερμίδων που προσφέρουν οι μερίδες. Από τη στιγμή που το επίπεδο αυτό είναι υψηλό, δεν υπάρχει ανάγκη ο καταναλωτής να καταφύγει στη μαύρη αγορά για να αποκτήσει τα τρόφιμα του. Στην αντίθετη περίπτωση η μαύρη αγορά αποτελεί αναγκαίο κακό απαραίτητο για την επιβίωση. Στην Ελλάδα ύστερα από την κατάρρευση του δελτίου και την αποτυχία ελέγχου των τιμών αυτό αποτελούσε μονόδρομο. Ο έλεγχος τόσο των τιμών του παραγωγού όσο και του καταναλωτή και η διατήρησή τους σε υπερβολικά χαμηλά επίπεδα σε συνθήκες μείωσης της αγροτικής παραγωγής, αποκοπής από τις εισαγωγές και αυξανόμενης ζήτησης για τρόφιμα τόσο από τους κατακτητές όσο και από τον απλό καταναλωτή είχε τα αντίθετα αποτελέσματα. Όχι μόνο δεν αύξησε την τροφοδοσία του συστήματος και της ελεύθερης αγοράς από την εσωτερική παραγωγή, αλλά εξαφάνισε τα εγχώρια αποθέματα, ενθαρρύνοντας τη μαζική διαρροή τους προς τη μαύρη αγορά και καθιστώντας την τελευταία σχεδόν τον αποκλειστικό πάροχο τροφίμων. Το μέτρο των διατιμήσεων δεν διόρθωσε τις κοινωνικές αδικίες, αλλά αποτέλεσε τη σκανδάλη για την ανάπτυξη της μαύρης αγοράς. Συνέπεια ήταν να υπάρχουν δύο παράλληλα συστήματα εφοδιασμού, το επίσημο κρατικό, δηλαδή το δελτίο, και αυτό της μαύρης αγοράς. Το δεύτερο, όμως, ήταν εκείνο από το οποίο κάποιος έπρεπε να προσφύγει για να αποκτήσει τα περισσότερα τρόφιμα. Οι τιμές όμως των βασικών ειδών αντί να είναι προσιτές έγιναν απαγορευτικές σε συνθήκες ανεργίας και μείωσης των εισοδημάτων. Αστικά κοινωνικά στρώματα έπρεπε να πουλήσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία για επιβιώσουν. Οι δε άποροι ήταν καταδικασμένοι να πεθάνουν. Μόνο αυτοί που είχαν χρήμα μπορούσαν να τα αποκτήσουν.

Η Γερμανία και η Ιταλία φέρουν την κύρια ευθύνη για την αποτυχία του συστήματος. Αυτές όχι μόνο επέβαλαν ένα σύστημα που είχε εντάξει στο δελτίο πάρα πολύ λίγα είδη, περιορίζοντας τα στα απολύτως απαραίτητα, αλλά και το υπονόμισαν συστηματικά. Οι επιτάξεις, οι αγορές και οι εξαγωγές τροφίμων πραγματοποιήθηκαν πάνω σε μια οικονομία που δεν ήταν αυτάρκης σε τρόφιμα και δεν είχε πρόσβαση σε εισαγωγές από το εξωτερικό, περιορίζοντας ακόμα περισσότερο την τροφοδοσία του συστήματος. Η τριχοτόμηση της χώρας αλλά και η ύπαρξη του ανταγωνιστικού υπουργείου επισιτισμού στη γερμανικής ζώνη κατοχής στην πλούσια σε τρόφιμα Μακεδονία, της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας, περιόρισε ακόμα περισσότερο την πρόσβαση της κατοχικής κυβέρνησης στα αποθέματα της ελληνικής παραγωγής. Η Ιταλία εφάρμοσε την ίδια πολιτική στα Επτάνησα. Η πολιτική των διατιμήσεων ήταν ένας τρόπος για να αποκτήσουν όσον το δυνατό περισσότερα προϊόντα στις φθηνότερες τιμές. Ακόμα και όταν οι γεωργοί έκρυβαν την παραγωγή τους ή δεν παρέδιδαν τη σοδειά τους στην κυβέρνηση, οι κατακτητές αξιοποιούσαν την αγοραστική δύναμη που τους εξασφάλιζαν οι δαπάνες

⁴¹⁴ Σημαντικές πληροφορίες παρέχονται από το αρχείο του Υπουργείου Επισιτισμού. Όμως περιορίζονται μόνο σε μερικά αρτοποία της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας και σε κάποιες χορηγήσεις τροφίμων με διατακτικές σε συνεταιρισμούς υπαλλήλων. Κάποια συγκεντρωτικά στοιχεία παρατίθενται στο βιβλίο του Π. Μάτση για τους συνεταιρισμούς αλλά περιορίζεται σε γενικές πληροφορίες και αναφέρεται συνολικά στις ποσότητες που χορηγήθηκαν έως το Δεκέμβριο του 1943, βλ. Παναγιώτης Μάτσης, *Συνεταιρισμοί*, Αθήνα, 1944, 'International Labor Organization, *Labor Problems in Greece. Report of the Mission to Greece, October-November*, Γενεύη, ILO, σ. 28

κατοχής και αποκτούσαν αρκετά από τα αναγκαία είδη από τη μαύρη αγορά μέσω των εμπόρων προκαλώντας μεγαλύτερες ελλείψεις και άνοδο των τιμών. Όσον αφορά τον Τσολάκογλου και τον Λογοθετόπουλο η αποτυχία τους να αντιμετωπίσουν το επισιτιστικό πρόβλημα είχε και τις ανάλογες επιπτώσεις στην υστεροφημία τους. Οι πληροφορίες που έφθαναν στην αγγλική κυβέρνηση, ήδη από το καλοκαίρι του 1941, ανέφεραν ότι ήταν οι πλέον μισητές προσωπικότητες στην Ελλάδα.⁴¹⁵

⁴¹⁵ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμαρη, φάκ. 46.2γ, «Προς την Αυτού Εξοχότητα τον Πληρεξούσιον του Ράιχ Κον Günther Altenburg, Πρεσβευτήν»· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29841, R 7989, Conditions in Athens district' Gabriella Etmektsoglou, *ό. π.*, σσ. 404 – 463.

Κεφάλαιο 3ο

Συνθήκες και μηχανισμοί επιβίωσης, 1941-1942

3.1 Μαύρη αγορά και επιβίωση

Ύστερα από την κατάρρευση του συστήματος του δελτίου τροφίμων, η εναλλακτική πηγή απόκτησής τους ήταν η μαύρη αγορά. Η μαύρη αγορά βασιζόταν στον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης και διεύρυνε τις κοινωνικές ανισότητες, σε αντίθεση με το δελτίο που ήταν ένα μέτρο κοινωνικό, θεσπισμένο από το κράτος, το οποίο στόχο είχε τη δίκαιη κατανομή των αποθεμάτων τροφίμων στον άμαχο πληθυσμό. Ήταν ένα σύστημα κατανομής προϊόντων και αγαθών που λειτουργούσε ταυτόχρονα με το επίσημο σύστημα του δελτίου. Όσο μεγαλύτερη ποσότητα και ποικιλία αγαθών μπορεί να προσφέρει το κράτος με το δελτίο τόσο μικρότερη είναι η εξάρτηση των καταναλωτών από τη μαύρη αγορά ενώ, όταν το δελτίο δεν κατορθώσει να ικανοποιήσει βασικές καταναλωτικές ανάγκες, τόσο πιο πολύ οι καταναλωτές προσφεύγουν στη μαύρη αγορά για να αποκτήσουν τα απαραίτητα είδη για την επιβίωσή τους. Οι τιμές των αγαθών στη μαύρη αγορά ήταν πολύ μεγαλύτερες από τις τιμές διατίμησης που είχαν ορισθεί από το κράτος, δεν ήταν οι ίδιες σε όλη την ελληνική επικράτεια και δεν ήταν προσιτές για όλους. Αυτό σημαίνει ότι τα αγαθά τα αποκτάει ο πιο ισχυρός ή αυτός που έχει την οικονομική δύναμη και όχι εκείνος που τα έχει άμεση ανάγκη για να επιβιώσει. Οι τιμές των προϊόντων εξαρτιόνταν από αρκετούς παράγοντες, τη σπανιότητα των αγαθών, τη δέσμευσή τους από τους κατακτητές, τον υψηλό πληθωρισμό, τη διοικητική τριχοτόμηση της χώρας από τις κατοχικές δυνάμεις, την απαγόρευση μεταφοράς προϊόντων διατροφής από τον ένα νομό στον άλλο, την αποκοπή των αστικών κέντρων από την αγροτική ενδοχώρα, τον πληθωρισμό, τα προβλήματα στις μεταφορές, την παραγωγική αναντιστοιχία μια περιφέρειας με μια άλλη, την εξέλιξη του πολέμου καθώς και τις εισαγωγές από το εξωτερικό.⁴¹⁶

Τα τρόφιμα ως είδος πρώτης ανάγκης ήταν εκείνο που είχε τη μεγαλύτερη ζήτηση κατά τη διάρκεια της κατοχής όχι μόνο από τον άμαχο πληθυσμό αλλά και από τους κατακτητές όπως είδαμε. Σε προηγούμενο κεφάλαιο εκθέσαμε πως οι κατακτητές μείωσαν ακόμη περισσότερο τα διαθέσιμα αποθέματα. Πριν ακόμα την έναρξή της κατοχής είχε αρχίσει να δημιουργείται ένα δίκτυο μαύρης αγοράς. Από τις πρώτες μέρες, όμως, της κατοχής το φαινόμενο της απόκρυψης και του αποθεματισμού τροφίμων με σκοπό τη μεταπώλησή τους σε πολύ υψηλότερες τιμές και τη μεγιστοποίηση του κέρδους γιγαντώθηκε. Το Σωματείο των Ζυγιστών κατήγγειλε ότι αρκετοί καταστηματάρχες και λαχανοπώλες που διέθεταν κεφάλαια αγόρασαν όλα τα αποθέματα των οπωροκηπευτικών της Αττικής με αποτέλεσμα τα μικρά καταστήματα και οι πλανόδιοι πωλητές να μην προμηθευτούν ούτε μια οκά από κηπευτικά προϊόντα. Τα εμπορεύματα δεν παραλαμβάνονταν από τη Δημοτική Λαχαναγορά, αλλά μεταφέρονταν από μυστικούς δρόμους στα καταστήματα και τους αποθηκευτικούς χώρους των αγοραστών. Το ίδιο συνέβαινε και με τα προϊόντα που προέρχονταν από την επαρχία. Έμποροι της Αθήνας σε συνεργασία με χονδρέμπορους της επαρχίας

⁴¹⁶ Σταύρος Θωμαδάκης, Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας, στο Γιάννης Ιατρίδης, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 40'. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 117-144.

μετέφεραν μεγάλες ποσότητες οπωροκηπευτικών από την ύπαιθρο δίχως να τα εισάγουν από τη Λαχαναγορά, όπου θα ελέγχονταν από τα όργανα της Αγορανομίας και από τον αστίατρο και στη συνέχεια, αφού θα ζυγίζονταν, θα πωλούνταν στις επίσημες τιμές διατίμησης. Τα αγαθά, αφού ξεφορτώνονταν λαθραία στις αποβάθρες του λιμανιού του Πειραιά και σε σιδηροδρομικούς σταθμούς, μεταφέρονταν στα καταστήματα και στις αποθήκες. Γερμανική έκθεση πιστοποιούσε ότι μαυραγορίτες απ' όλη την ελληνική επικράτεια έσπευδαν στη Μακεδονία με οποιοδήποτε μέσο είχαν, ποδήλατα, φορτηγά, και τρένα, για να εξασφαλίσουν τρόφιμα.⁴¹⁷

Όπως είδαμε η κυβέρνηση ήδη πριν από τον πόλεμο είχε αναλάβει η ίδια τη συγκέντρωση και τη διάθεση αγροτικών προϊόντων ή δημιουργούσε ολιγοπώλια από εμπόρους υπό την επίβλεψη της. Η μαύρη αγορά, όμως, στην κατοχική Ελλάδα δεν ασκήθηκε μόνο από εμπόρους, αλλά σε αυτή συμμετείχαν χιλιάδες άνθρωποι από διαφορετικά επαγγέλματα ως έμποροι, μεσάζοντες, προμηθευτές, μεταφορείς και αγοραστές. Αυτό, όμως, που διαφοροποιεί όσους άσκησαν αυτή την οικονομική δραστηριότητα είναι το κίνητρο. Από τη μια πλευρά υπήρχαν αυτοί που διείδαν την ευκαιρία της κερδοσκοπίας και του εύκολου πλουτισμού και από την άλλη εκείνοι που ενεπλάκησαν στη μαύρη αγορά με σκοπό τον βιοπορισμό και την επιβίωση. Οι άνθρωποι που εμπλέκονταν στη μαύρη αγορά δεν προέρχονταν από μια κοινωνική τάξη. Ήταν έμποροι, εισαγωγείς, βιομήχανοι, οικονομικοί παράγοντες, αξιωματούχοι του κρατικού μηχανισμού, στρατιώτες και αξιωματικοί των κατοχικών στρατών, βιοτέχνες, οι οποίοι έγκαιρα διέγνωσαν τις ευκαιρίες που πρόσφερε η αγορά τροφίμων ή η επένδυση μέρους των χρημάτων που κέρδιζαν από τις προμήθειες και τα συμβόλαια με τους κατακτητές στο εμπόριο τροφίμων και επέκτειναν τις δραστηριότητες τους και στη μαύρη αγορά τροφίμων. Γερμανοί στρατιώτες στη Θεσσαλονίκη πουλούσαν τρόφιμα που προέρχονταν από τις γερμανικές αποθήκες με αντάλλαγμα χρυσάφι. Μια γερμανική έκθεση σχολίαζε ότι το 60% των επιστολών των στρατιωτών αναφέρονταν σε τέτοιους είδους συναλλαγές και στο ενδεχόμενο να αποκτήσουν μια κατοικία με τα κέρδη τους».⁴¹⁸

Από την άλλη αγρότες, κτηματίες, υπεύθυνοι συνεταιρισμών, βιοτέχνες, ελεύθεροι επαγγελματίες, καταστηματάρχες, εργάτες, υπάλληλοι, μπακάληδες, νομικοί, συμβολαιογράφοι και άνεργοι επιδίωκαν να εξασφαλίσουν και αυτοί ένα μερίδιο από την υψηλότερη ζήτηση για την αγορά τροφίμων. Πρόεδροι κοινοτήτων, υπεύθυνοι συνεταιρισμών καθώς και μέλη των Επιτροπών Επισιτισμού στα χωριά, οι οποίοι διαχειρίζονταν το παρακράτημα από τη συγκέντρωση, έσπευσαν να πουλήσουν τα αποθέματα τροφίμων στη μαύρη αγορά αντί να τα αποστείλουν στα αστικά κέντρα. Παράλληλα υπήρχαν και αυτοί που στράφηκαν στη μαύρη αγορά για λόγους βιοποριστικούς. Αρκετοί επαγγελματίες και καταστηματάρχες που βρίσκονταν σε καθεστώς ημιανεργίας, βλέποντας τον τζίρο τους να μειώνεται δραματικά και τις προθήκες των καταστημάτων τους να είναι άδειες, ασχολήθηκαν με τη μαύρη αγορά τροφίμων. Κύρια έγνοια των καταναλωτών ήταν η αγορά προϊόντων διατροφής και όχι βιοτεχνικών προϊόντων. Ένας μικροπαντοπώλης έπαιρνε τα εμπορεύματα που του είχαν απομείνει και πήγαινε στην επαρχία, η οποία στερούνταν τα βιοτεχνικά προϊόντα, ανταλλάσσοντάς τα με τρόφιμα που του έλλειπαν. Ένας καταστηματάρχης

⁴¹⁷ BA-MA, RW-160, Anlage 3", 4/9/1941, "Befehlshaber Saloniki-Agais Tätigkeitsbericht November 1941". *Πρωία*, «Κερδοσκοπικά τεχνάσματα», 21/5/1941

⁴¹⁸ Mark Mazower, *ό. π.*, σ. 84.

που διέθετε είδη ραπτικής τα αντάλλαζε με τρόφιμα. Αρκετοί υπάλληλοι, εργάτες και άνεργοι που ταξίδευαν στην περιφέρεια για να αποκτήσουν τρόφιμα σε χαμηλότερες τιμές, αφού κρατούσαν τις απαραίτητες ποσότητες που ήταν αναγκαίες για τις οικογένειές τους, στη συνέχεια μεταπωλούσαν τις υπόλοιπες για να συμπληρώσουν το εισόδημά τους και να εξασφαλίσουν τα χρήματα που ήταν απαραίτητα για τα έξοδα του επόμενου ταξιδιού τους. Αρκετοί εργαζόμενοι, οι οποίοι απασχολούνταν στο λιμάνι του Πειραιά ή σε έργα μέσα στα στρατόπεδα των κατακτητών και είχαν άμεση πρόσβαση σε αποθήκες τροφίμων, έκλεβαν και μεταπωλούσαν τα κλοπιμαία. Στον Τύπο της εποχής ο αναγνώστης διαβάζει άπειρες περιπτώσεις ανθρώπων που το επάγγελμά τους δεν είχε καμία σχέση με το εμπόριο τροφίμων και συνελήφθησαν να πουλάν τρόφιμα. Εργάτες, ναυτικοί, οδηγοί κάρων, τσαγκάρηδες, κουρείς, συνελήφθησαν, επειδή πουλούσαν παράνομα μικροποσότητες τροφίμων και η τιμή τους ήταν μεγαλύτερη από την τιμή διατίμησης.⁴¹⁹

Ένας Αθηναίος αστικής προέλευσης περιέγραφε σε μια επιστολή προς ένα φίλο του την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη του πρώην κηπουρού του, ο οποίος είχε μετατραπεί σε έμπορο με περιουσία και μεταγενέστερα εντάχθηκε πολιτικά στον χώρο που βρίσκονταν ενάντια στην Αριστερά. Ο Γεώργιος Μαυρούδης επισκέφτηκε τον παντοπώλη για να ρωτήσει αν θα πραγματοποιούνταν διανομή με το δελτίο την επόμενη μέρα αλλά εκείνος του απάντησε όχι. Ο μήνας ήταν Φεβρουάριος του 1942 μια περίοδος που οι ελλείψεις είχαν ενταθεί λόγω των προβλημάτων με τις συγκοινωνίες αλλά και εξαιτίας της διακοπής των αφίξεων του *Kurtulus*. Ο παντοπώλης είχε ένα βλέμμα ατάραχο παίζοντας ταυτόχρονα με το κομπολόι του και έδειχνε να έχει την όψη ανθρώπου που δεν αντιμετώπιζε οικονομικό πρόβλημα ενώ οι πάγκοι του καταστήματός του ήταν άδειοι. Την ίδια ώρα ένας ηλικιωμένος λούστρος του γυάλιζε τα παπούτσια. Ο λούστρος, όταν τελείωσε, εκλιπαρούσε για φαγητό λέγοντας ότι δεν είχε βάλει μπουκιά στο στόμα του από το πρωί, επειδή κανείς δε γυάλιζε τα παπούτσια του και γιατί είχε χάσει το δελτίο του. Ο παντοπώλης δεν συγκινήθηκε και δεν ανταποκρίθηκε. Μερικές μπουκιές θα του απέφεραν σημαντικό κέρδος στη μαύρη αγορά. Ο Χριστόφορος Χρηστίδης παρατηρούσε την πελατεία του εστιατορίου «Αβέρωφ». Από τους παλιούς θαμώνες δεν υπήρχε κανείς. Ο συνιδιοκτήτης του εστιατορίου σχολίασε: «Κοίτα γύρω σου δεν υπάρχει κανείς από τους παλιούς πελάτες». Αυτή η αλλαγή στο πελατολόγιο του εστιατορίου ήταν χαρακτηριστική των οικονομικών αλλαγών και ανατροπών που είχαν συντελεστεί ήδη από το πρώτο εξάμηνο της Κατοχής. Αυτοί που είχαν επωφεληθεί από παρασιτικές οικονομικές δραστηριότητες δεν αντιμετώπιζαν πρόβλημα επιβίωσης.⁴²⁰

Εξαιτίας των μεγάλων ελλείψεων το εμπόριο τροφίμων πρόσφερε μεγάλα περιθώρια κέρδους. Οι διατιμήσεις των προϊόντων διατροφής ήταν εξαιρετικά χαμηλές λόγω της ανόδου του πληθωρισμού με αποτέλεσμα να μην αφήνουν κανένα περιθώριο κέρδους στους έμπορους. Ήδη από τον Ιούνιο του 1941 έμποροι παρακινούσαν τους αγρότες να μην παραδώσουν τις σοδειές τους στο κράτος, αλλά να τις πουλήσουν σε αυτούς. Οι έμποροι πρόσφεραν στον αγρότη μεγαλύτερες τιμές από το κράτος και στη συνέχεια πωλούσαν τα αγαθά σε πολλαπλάσιες τιμές στις πόλεις εξασφαλίζοντας πολύ μεγάλα κέρδη. Το ζήτημα απασχόλησε το υπουργικό

⁴¹⁹ *Ακρόπολις*, «Καταδίκαι επί Αισχροκερδείας», 12/10/1941· Βιολέτα Χιονίδου, Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944, ό. π., σ. 120

⁴²⁰ Mark Mazower, ό. π., σ. 87· Γιώργος Μαυρούδης, ό. π., σσ. 67-68

συμβούλιο και η κυβέρνηση αύξησε τις τιμές προς τους αγρότες αλλά μάταια. Τα περιθώρια κέρδους για τον έμπορο ήταν πολύ μεγάλα και ο ίδιος πρόσφερε στον γεωργό μεγαλύτερες τιμές από το κράτος. Για παράδειγμα τα σύκα ενώ στον τόπο παραγωγής κόστιζαν 100 δραχμές στην Αθήνα πωλούνταν στις 400, το ελαιόλαδο στην Κρήτη κόστιζε 50-80 δραχμές και στη Μυτιλήνη 220 και με την προσθήκη των μεταφορικών έως την Αθήνα 300 πωλούνταν 1.500, οι πατάτες από τις 40-50 δραχμές στις 350. Ο Χριστόφορος Χρηστίδης σημείωνε ότι από τον Μάιο του 1941, πριν να έχει περάσει ο πρώτος μήνας της κατοχής, οι μερίδες που σέρβιραν τα εστιατόρια είχαν μειωθεί στο μισό ενώ οι τιμές τους είχαν διπλασιαστεί. Οι προθήκες των καταστημάτων των παραδοσιακών αγορών, όπως εκείνη της οδού Αθηνάς, ήταν άδειες και τα τρόφιμα αγοράζονταν πλέον από τη μαύρη αγορά σε πολύ υψηλότερες τιμές από αυτές της κρατικής διατίμησης: οι φράουλες 120 δραχμές, τα αυγά 10-12 ευρώ το ένα, το κατσίκι 180 δραχμές, το γουρουνόπουλο 250 δραχμές, 190 δραχμές το μοσχάρι, το φρέσκο βούτυρο 280 δραχμές. Στα οπωροπωλεία σχηματίζονταν ουρές ανθρώπων που περίμεναν ώρες και στο τέλος αυτό που κατάφερναν να αγοράσουν ήταν ραδίκια. Οι ελλείψεις δεν παρουσιάζονταν μόνο στα είδη που διανέμονταν με το δελτίο αλλά και σε αυτά που υπήρχε σημαντικό πλεόνασμα όπως τα φρούτα και τα λαχανικά και ήταν ενταγμένα στο καθεστώς της διατίμησης. Η τιμή τους κατά τους θερινούς μήνες θα εκτινάσσονταν.⁴²¹

Τιμές βασικών ειδών διατροφής Απρίλιος – Αύγουστος 1941		
Είδος	Απρίλιος	Αύγουστος
Αυγά	3,5	20
Κρέας	70	280
Λάδι	54	400-450
Ψωμί	12	210-250 (28 η επίσημη μερίδα του δελτίου)
Φασόλια	32	300
Πατάτες	7,5	90-100
Κρεμμύδια	5	45
Τομάτες	6	50-55
Γάλα	12	35
Βούτυρο	340	800-900
Μαργαρίνη	80	550
Ρύζι	18	350
Αλάτι	6	50
Ζάχαρη	32	900
Ελιές	25	80
Τυρί	70	450
Μακαρόνι	24	350-360
Ψάρι	60-70	450-500
Λαχανικά	7,5-10	80-100

Πίνακας, 3.1, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29842, R 9356/96/19, Cost of living prices in Greece, 24/10/1941.

Οι κάτοικοι της Αθήνας, όταν ο συρμός του τρένου έφτανε στην πρωτεύουσα, έβλεπαν ανθρώπους να πηδούν από τις οροφές των τρένων ή από τα παράθυρα,

⁴²¹ Οικονομικός Ταχυδρόμος, «Εναντίον των μεσαζόντων», 16/6/1941· Ακρόπολις, «Σκεφθήτε και τον πλησίον σας. Η προσπάθεια αποταμιεύσεως τροφίμων μόνο δυσχέρειας δημιουργεί», 25/4/1941, Ακρόπολις, «Μαυραγορίται παύσατε πλέον να δολοφονήτε τη δραχμή. Παύσατε πλέον να δολοφονήτε τους ομόφυλους σας και την ράτσαν», 2/12/1941· Χριστόφορος Χρηστίδης, *ό. π.*, σ. 51

αφού πρώτα είχαν πετάξει το εμπόρευμα τους έξω. Επρόκειτο για μαυραγορίτες που επέστρεφαν από την επαρχία με το εμπόρευμα. Δεν ήταν ο μόνος τρόπος να εισάγουν τρόφιμα στην πρωτεύουσα. Όπως είδαμε ελαιόλαδο μεταφέρονταν από την Κρήτη με γερμανικά και ιταλικά υποβρύχια στο λιμάνι του Πειραιά ενώ την ίδια ώρα λαχανικά εισάγονταν από τη Σύρο, η οποία λιμοκτονούσε. Σε όλη την Αθήνα δημιουργήθηκαν αποθηκευτικοί χώροι. Όλοι αυτοί οι λαθρέμποροι που εισήγαγαν τρόφιμα στην περιφέρεια της Αθήνας από την επαρχία δεν τα πουλούσαν άμεσα στον καταναλωτή αλλά σε όσους πρόσφεραν ικανοποιητικό αντίτιμο. Ο Χριστόφορος Χρηστίδης ανέφερε ότι υπήρχε ένα ολόκληρο δίκτυο μαύρης αγοράς τον Οκτώβριο του 1941. Σε διάφορα απόκεντρα μέρη της Αθήνας είχαν δημιουργηθεί κέντρα αγοραπωλησίας. Τα εισαγόμενα τρόφιμα πωλούνταν σε κάποια απόμερα σημεία της πόλης. Το αποτέλεσμα ήταν τα τρόφιμα να περνούν από τρία ή τέσσερα χέρια με συνέπεια την αύξηση της τιμής τους και τη συγκέντρωση σε λίγα χέρια και περαιτέρω ελλείψεις στην αγορά. Δεκάδες νέα καταστήματα άνοιξαν ή άλλα ξένα προς το εμπόριο τροφίμων πραγματοποιούσαν τις υπόγειες συναλλαγές. Δικηγορικά και μεσιτικά γραφεία στο κέντρο της Αθήνας, φαρμακεία και κουρεία μετατράπηκαν σε αποθηκευτικούς χώρους ή σε κέντρα πώλησης τροφίμων. Την ίδια ώρα που τα ράφια των μανάβικων ήταν άδεια, τομάτες πωλούνταν από τα φαρμακεία. Νεκροθάφτης συνελήφθη να κυκλοφορεί στα προάστεια της πόλης με τη νεκροφόρα υπό το πρόσχημα της μεταφοράς νεκρού, ο οποίος αφού γέμιζε το αυτοκίνητο με σφαχτά και τρόφιμα τα πουλούσε. Το φέρετρο ήταν γεμάτο κρέατα. Η κυβέρνηση αποφάσισε να παρέμβει και προχώρησε στην πολιτική επιστράτευση των αρτοποιών και των αρτεργατών. Αν και οι φουρναραίοι συστηματικά έκλεβαν από την ποσότητα αλεύρων και στη συνέχεια με αυτά παρασκεύαζαν ψωμί που πουλούσαν στη μαύρη αγορά σε τιμή ανώτερη αυτής του δελτίου, το Υπουργείο Επισιτισμού απέδιδε την κακή ποιότητα του ψωμιού στην αμέλεια των αρτεργατών κατά τη διάρκεια της παρασκευής του και προσδοκούσε το πρόβλημα να λυθεί με την πολιτική επιστράτευση. Ομοίως οι απαγορεύσεις εξαγωγής κηπουρικών ειδών από την Κηφισιά και το Χαλάνδρι που επέβαλε η κατοχική κυβέρνηση έμειναν ένα κενό γράμμα.⁴²²

Όταν ο Paul Mon, πρώτος πρόεδρος της σουηδοελβετικής επιτροπής, έφτασε στην Αθήνα, παρατήρησε ότι οι πάγκοι των καταστημάτων στο Κολωνάκι ήταν γεμάτοι από κάθε είδους τρόφιμα: κρέας, ψάρια, τυριά, βούτυρο, αυγά, φρούτα και λαχανικά πολύ καλής ποιότητας. Οι πελάτες έμπαιναν μέσα και ψώνιζαν κανονικά. Οι οικονομικές συνέπειες του πολέμου δεν είχαν αγγίξει ένα μέρος των κατοίκων της Αθήνας, του πλούσιους. Όσοι είχαν χρήματα δεν πεινούσαν και δεν αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο να πεθάνουν από αστία. Από την άλλη τα γραφεία και οι μικροί αποθηκευτικοί χώροι είχαν μετατραπεί σε μυστικά παντοπωλεία που εξυπηρετούσαν αστικά κοινωνικά στρώματα. Η προπολεμική εικόνα των εμπορικών δρόμων της Αθήνας είχε αλλάξει εντελώς. Οι προθήκες των μπακάλικων, των κρεοπωλείων και των μανάβικων στην οδό Αθηνάς ήταν άδειες ενώ ταυτόχρονα αναπτύχθηκαν άναρχα τεράστιες

⁴²² ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.5, «Σημείωμα. Επί της διαπιστωθείσης νοθείας των τροφίμων και ποτών, από 1941 μέχρι σήμερα», Φεβρουάριος 1942· *Βραδυνή*, «Διώκονται απηνώς οι λαθρέμποροι τροφίμων», 26/5/1941· *Η Πρωία*, «Βάσανα λαθρεμπόρων», 10/6/1941, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Η ποιότης του άρτου», 26/5/1941· *Η Πρωία*, «Το Επισιτιστικόν μας πρόβλημα. Ο αγών κατά της μαύρης αγοράς», 10/9/1941· Χριστόφορος Χρηστίδης, *ό. π.*, σ. 139· Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, *ό. π.*, σσ. 256-257.

υπαίθριες λαϊκές αγορές στην οδό Αθηνάς, στην Πανεπιστημίου, στην Ομόνοια, στο Πολύγωνο, όπου πωλούνταν και αγοράζονταν τα πάντα σε όλη τη διάρκεια της εβδομάδας. Δίπλα σε κουβέρτες, πρόκες, ρούχα, γραμμόφωνα και εργαλεία, πωλούνταν ή ανταλλάσσονταν με κρεμμύδια, φρούτα, λαχανικά και οπωροκηπευτικά. Αρκετές οικογένειες εξασκούσαν αυτό το είδος εμπορίου προκειμένου να συμπληρώσουν τα προς το ζην και να αποκτήσουν τα απαραίτητα αγαθά, τα οποία θα τα αντάλλασσαν με τρόφιμα στο επόμενο ταξίδι τους στην ελληνική επαρχία. Σταθερά διευρυνόταν ο αριθμός των ανθρώπων που εξασκούσαν το εμπόριο και έπαιρναν ένα μερίδιο από τον τζίρο. Αυτό το είδος εμπορίου ήταν παράνομο και ελάχιστοι ήταν αυτοί που διέθεταν άδεια μικροπωλητή.⁴²³

Στην ελληνική περίπτωση, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης, ο άμαχος πληθυσμός των αστικών κέντρων έπρεπε να καλύψει σχεδόν εξ' ολοκλήρου τις ανάγκες του σε τρόφιμα από τη μαύρη αγορά. Όμως οι τιμές των ειδών διατροφής στη μαύρη αγορά αύξαναν με μεγαλύτερους ρυθμούς απ' ότι τα ημερομίσθια των εργατών και των υπαλλήλων και ως τον Οκτώβριο του 1941 είχαν αυξηθεί 7 ½ φορές σε σύγκριση με τα προπολεμικά επίπεδα. Ο μισθός δεν επαρκούσε για να αγοράσουν τα τρόφιμα όλου του μήνα, όταν στο Βέλγιο και τη Γαλλία, παρά τις δύσκολες οικονομικά συνθήκες, οι εργαζόμενοι δαπανούσαν αντίστοιχα μικρότερα ποσοστά από τον μισθό τους. Ένα ζευγάρι δασκάλων με ένα παιδί δαπάνησε όλο τον μισθό του άνδρα για να προμηθευτεί ελαιόλαδο από τον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής του. Όλα αυτά συμβαίνουν σε μια περίοδο, όπως η πρώτη περίοδος της Κατοχής όπου η ανεργία ήταν ακόμη σχετικά υψηλή. Μεσοαστικά στρώματα έβλεπαν τα έσοδά τους, όπως ενοίκια, να εκμηδενίζονται από την άνοδο του πληθωρισμού. Συνταξιούχοι, όπως νομικοί και συμβολαιογράφοι, με τις συντάξεις τους δεν μπορούσαν να αγοράσουν τα απαραίτητα για να ζήσουν. Επιπλέον ένα μεγάλο μέρος πολιτών, ειδικότερα αρκετοί ηλικιωμένοι που προέρχονταν από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο, δεν εισέπρατταν κάποια σύνταξη ή δεν διέθεταν κάποιο περιουσιακό στοιχείο ή είχε διακοπεί η μεταφορά των μεταναστευτικών εμβασμάτων από το εξωτερικό. Ομοίως οι στρατιώτες που είχαν εγκλωβιστεί στην πρωτεύουσα και σε άλλες πόλεις καθώς και οι πρόσφυγες από την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη αλλά και οι πολιτικοί κρατούμενοι στα διάφορα νησιά του Αιγαίου βρέθηκαν σε δεινή θέση.⁴²⁴

Εξέλιξη ονομαστικών και πραγματικών μισθών 1941-1942

	Δημόσιοι Υπάλληλοι		Ιδιωτικοί Υπάλληλοι		Εργάτες	
	Ονομαστικός	Πραγματικός	Ονομαστικός	Πραγματικός	Ονομαστικός	Πραγματικός
1940						
Μ.Ο	100	100	100	100	100	100
1941						
Ιανουάριος	100	94	100	94	100	94
Φεβρουάριος	100	94	100	94	100	94
Μάρτιος	100	91	100	91	100	91

⁴²³ Παύλος Μών, ό. π., σ. 113· Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π., Γιώργος Μαυρούδης, *Το ημερολόγιο της πείνας*, ό. π., σ. 14.

⁴²⁴ *Η Βραδυνή*, «Ν' απονεμηθή δικαιοσύνη. Υποφέρουν όλοι οι κλάδοι ιδιωτικών συνταξιούχων», 19/9/1941· S. Agapitides, *The Inflation of the Cost of Living and Wages in Greece during the German Occupation*, στο *International Labour Review*, Vol. 52. 1945, σσ. 643-651· Σταύρος Θωμαδάκης, Ευγενία Μπουρνόβα, Προπολεμική διαβίωση και κατοχική επιβίωση: ιστορία καθημερινής ζωής, στο *Τα Ιστορικά*, τχ. 41, Δεκέμβριος 2004, σσ. 455-470· Βασίλης Μανουσάκης, ό. π., σσ. 429-449.

Απρίλιος	100	88	100	88	100	88
Μάιος	100	70	100	70	100	70
Ιούνιος	100	50	100	50	100	50
Ιούλιος	148	46	140	44	119	37
Αύγουστος	148	36	140	31	172	42
Σεπτέμβριος	148	16	140	25	172	30
Οκτώβριος	148	19	140	18	172	22
Νοέμβριος	148	12	210	17	172	13
Δεκέμβριος	148	5	210	13	215	13
1942						
Ιανουάριος	197	10	210	11	241	12
Φεβρουάριος	296	11	257	10	362	13
Μάρτιος	296	10	280	9	362	12
Απρίλιος	296	7	280	7	362	8
Μάιος	296	6	280	6	362	7
Ιούνιος	579	10	508	9	290	4
Ιούλιος	579	10	761	13	543	9
Αύγουστος	579	7	1.142	13	1.019	11
Σεπτέμβριος	2.238	23	2.721	28	1.164	11
Οκτώβριος	2.238	14	3.198	30	1.254	8
Νοέμβριος	2.238	18	4.222	33	1.551	12
Δεκέμβριος	2.238	25	4.222	47	1.551	17

Πίνακας, 3.2, πηγή: Αγαπητίδης Σ.-Πιζάνιας Ν.: «Διαιτητική – Το κόστος στοιχειώδους συντηρήσεως κατά την περίοδο της κατοχής (1940-1941)»[sic], Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, Συνεδρία 31 Μαΐου 1945, σσ. 280-290.

Το αποτέλεσμα ήταν η δραματική μείωση των θερμίδων που κατανάλωναν οι οικογένειες στην Αθήνα σε σχέση με την προπολεμική περίοδο καθώς και σημαντικές αλλαγές στην έως τότε δίαιτα και ο εντονότατος υποσιτισμός. Ο Καλογήρου μελέτησε τη σύνθεση του σιτηρεσίου 100 οικογενειών σε διάφορες περιοχές της Αθήνας (Α. Παντελεήμονας, Α. Παύλος, Προφήτη Δανιήλ, Πευκάκια, Πετράλωνα) και του Πειραιά (Πειραιάς, Δραπετσώνα, Κοκκινιά). Ο συντάκτης της έρευνας χώρισε τον πληθυσμό σε τέσσερις ομάδες σύμφωνα με τα ευρήματά του: α) αυτούς που τρέφονταν με «σιτία μονομερούς προελεύσεως και ελάχιστης θρεπτικής αξίας», β) όσους το σιτηρέσιο περιλάμβανε «πλην των θρεπτικών πτωχών τροφών και μερικής θερμιδογόνους», γ) εκείνους που το διαιτολόγιό τους περιλάμβανε κάποια σχετική ποικιλία και με αρκετή θερμιδογόνο τροφή, στο οποίο ενίοτε προστίθεντο και μερικά ζωικά θρεπτικά μέσα και δ) σε αυτούς που τρέφονταν ποσοτικά και ποιοτικά αρκετά. Ο ερευνητής εστίαστηκε κυρίως στις τρεις πρώτες ομάδες, οι οποίες ανήκαν σε λαϊκά και σε αστικά κοινωνικά στρώματα. Το διαιτολόγιο της πρώτης ομάδας αποτελούνταν από ψωμί 30-40 δράμια που διανέμονταν με το δελτίο, λαχανικά και λαχανίδες, οι οποίες δεν είχαν μαγειρευτεί με ελαιόλαδο και σπάνια φρούτα ή ελιές. Μια τετραμελής οικογένεια που ανήκε σε αυτή την ομάδα κατανάλωνε δηλαδή 2.180 θερμίδες την ημέρα ή 440 θερμίδες κατά κεφαλή. Αν προσθέσουμε και τις θερμίδες που λάμβανε κάποιο μέλος από ένα από τα συσσίτια που ήταν γραμμένο, υπό την προϋπόθεση ότι το συσσίτιο λειτουργούσε καθημερινά, οι θερμίδες που κατανάλωνε κάθε μέλος της οικογένειας δεν ξεπερνούσε τις 750 θερμίδες. Στην περίπτωση που δεν διανέμονταν ψωμί, αυτό το ποσό έπεφτε

ακόμα χαμηλότερα. Η οικογένεια την πρώτης ομάδας κατανάλωνε 250-750 θερμίδες.⁴²⁵

Οι Γ. Ιωακειμόγλου και Γ. Λογαράς πραγματοποίησαν και αυτοί μια μελέτη για την κατανάλωση τροφίμων χαμηλόμισθων οικογενειών στην πόλη της Αθήνας, εργατών και υπαλλήλων, για την περίοδο από τον Νοέμβριο του 1941 έως τον Μάρτιο του 1942. Το δείγμα ήταν πολύ μικρό και αφορούσε 40 οικογένειες από τις οποίες μόνο για τις 27 τα πορίσματα μπορούν να θεωρηθούν απολύτως ασφαλή. Η μελέτη λάμβανε δείγματα και από τα σκουπίδια της οικογένειας για να επαληθεύσει τα συμπεράσματά της. Το ενδιαφέρον είναι ότι ενώ την προπολεμική περίοδο τα απορρίμματα από λεμόνια και πορτοκάλια αποτελούσαν το 30 % η μελέτη απέδειξε ότι τώρα δεν ξεπερνούσαν το 1%. Ως επαρκή διατροφή χαρακτηριζόταν αυτή που εξασφάλιζε 1.800 – 2.500 θερμίδες. Από τον Νοέμβριο του 1941 έως τον Μάρτιο του 1942 στην Αθήνα από τις εργατικές οικογένειες οι 17 κατανάλωναν κάτω από 1.000 θερμίδες την ημέρα, 9 κάτω από 1.700 θερμίδες και μόλις 1 οικογένεια κατανάλωνε τις απαραίτητες θερμίδες για να κρατήσουν τον ανθρώπινο οργανισμό στη ζωή, δηλαδή 2.401-2.500. Είδη διατροφής όπως το κρέας, τα λιπαρά, τα αυγά, το ψάρι εξαφανίστηκαν από το τραπέζι της εργατικής οικογένειας και αντικαταστάθηκαν από λαχανικά, ξηρούς καρπούς, φρούτα και όπου ήταν δυνατό όσπρια. Από τη δίαιτα απουσίαζε πλήρως το ελαιόλαδο. Όσον αφορά τις θρεπτικές ουσίες, οι μεγαλύτερες ελλείψεις εντοπιζόνταν στους υδατάνθρακες. Οι 21 οικογένειες κατανάλωναν κάτω από 40 γρ. λίπος ημερησίως ενώ η θρεπτική ουσία που παρουσίαζε τη μεγαλύτερη μείωση ήταν οι υδατάνθρακες. Οι οικογένειες που ανήκαν σε αυτήν την ομάδα τρέφονταν κυρίως με άρτο προπολεμικά αλλά και τρόφιμα όπως ζυμαρικά, ρύζι, ζάχαρη πλούσια σε υδατάνθρακες. Τον μεγαλύτερο βαθμό υποσιτισμού τον παρουσίαζαν οι οικογένειες που δεν μπόρεσαν να υποκαταστήσουν το ψωμί με σταφίδες και όσπρια και αντί αυτών κατανάλωναν λαχανικά. Τα λαχανικά βράζονταν σε νερό και όχι σε λάδι. Ακόμη και η κατανάλωση της πατάτας, ένα είδος που υπήρχε σε επάρκεια, ήταν πολύ μικρή ή ασήμαντη. Από τα άλλα είδη κρέας έφαγαν μόνο 6 οικογένειες, ψάρι μόνο 4, ενώ πολλή μικρή κατανάλωση γάλατος έγινε από 7 οικογένειες, τυρί από καμία, ενώ κρασί κατανάλωσαν μόνο 4. Οι συντάκτες της έρευνας κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι κύρια αιτία υποσιτισμού ήταν η οικονομική αδυναμία των λαϊκών στρωμάτων να αγοράσουν τα απαραίτητα τρόφιμα. Συγκρίνοντας τα ελληνικά δεδομένα με τα διεθνή, το ελληνικό σιτηρέσιο ήταν από τα φτωχότερα σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία ενώ ο υποσιτισμός στην ελληνική περίπτωση ήταν πολύ μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο στη Γερμανία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το κατάστιχο ενός ζευγαριού δασκάλων παρουσιάζει την ίδια εικόνα, μείωση στη κατανάλωση ειδών όπως το ρύζι, το κρέας, οι πατάτες, οι ιχθύες και το γάλα και αύξηση στην κατανάλωση λαχανικών. Για κοινωνικές ομάδες όπως οι άποροι ο αριθμός των θερμίδων που κατανάλωναν ήταν σταθερά χαμηλότερος κάτω από τις 1.000.⁴²⁶

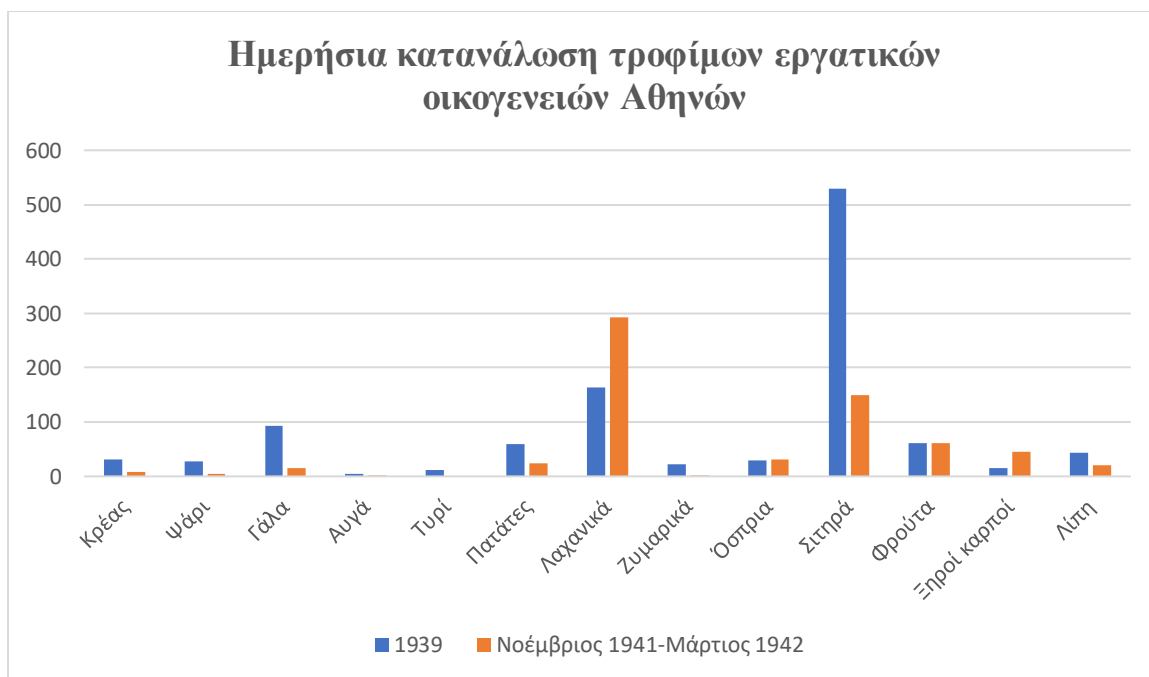
⁴²⁵ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδημόσης, Α. Καλούσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1991, σσ. 286-288.

⁴²⁶ Γεωργίου Ιωακειμόγλου, Γεωργίου Λογαρά, *Μελέτη του σιτηρεσίου πτωχών οικογενειών των Αθηνών κατά την πολεμικήν περίοδον 1941-1942*, στο Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τόμος 20, Αθήνα, Γραφείο δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1949, σσ. 376-382· Κωνσταντίνος Δοξιάδης (επ.), *Η επιβίωση του ελληνικού λαού. Τα δεδομένα. Η εισήγησις εις τον Οργανισμόν*

A/A	Οικογένεια	Άτομα	Καταναλωτικές Μονάδες	Λεύκωμα	Λίπος	Υδατάνθρακες	Θερμίδες
1	B	6	5	7,32	1,88	83,8	390
2	T	3	2,6	22,6	38	118	910
3	Π	7	6,6	27,8	22,3	196	1.133
4	K	7	6	16,6	25	76,6	624
5	Γ	3	2,9	30,1	69,3	200,3	1.666
6	A	6	6	17,38	17	104,38	669
7	Φ	6	6	19	4,74	108	567
8	Σ	4	2,8	30,5	69,3	153,5	1.432
9	Σ	5	3,8	19,7	37,1	105,7	884
10	Σ	4	3	26,11	54,02	170,51	1.319
11	M	2	2	24,34	28,76	82,9	718
12	M	5	4,5	17,3	7,2	79,2	471
13	K	3	3	33,5	21,6	121,6	843
14	B	4	2,7	40,1	20	208,7	1.228
15	K	3	2,35	12,1	11,08	104,6	656
16	Σ	4	3,35	30,8	49,3	184	1.280
17	N	4	3	18,75	35,17	88,44	782
18	K	5	5	28,26	14,9	283,5	1.030
19	Ξ	4	3,4	21,4	22,0	155,9	930,3
20	B	3	3	19,9	20,4	182,2	1.037
21	K	5	4,8	14,26	7,24	126	657
22	Σ	3	3	16,6	25,4	89,7	683
23	Δ	4	4	15,7	1,9	25,8	369
24	M	4	4	40,9	21,8	147,8	955
25	Σ	3	2,8	32,9	36,06	164	1.129
26	Σ	9	8,7	17,1	14,8	176	853
27	T	4	2,72	55,9	72,3	389	2.471

Πίνακας 3.3, πηγή: Γεωργίου Ιωακειμόγλου, Γεωργίου Λογαρά, Μελέτη του σιτηρεσίου πτωχών οικογενειών των Αθηνών κατά την πολεμική περίοδο 1941-1942, στο Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τόμος 20, Αθήνα, Γραφείο δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1949, σσ. 376-382.

Ανασυγκροτήσεως, Αθήνα, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, 1947, σσ. 289-300 · Σταύρος Θωμαδάκης, Ευγενία Μπουρνόβα, ό. π.

Πίνακας, 3.4, πηγή: Κωνσταντίνος Δοξιάδης (επ.), *Η επιβίωση του ελληνικού λαού. Εισήγησις εις τον Οργανισμόν Ανασυγκροτήσεως. Τα δεδομένα, τόμος Α', Αθήνα, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, 1947, σ. 299.*

Η κυβέρνηση διακήρυττε από την αρχή τον φιλεργατικό χαρακτήρα της και την ανάγκη για αναπροσαρμογή των ημερομισθίων για να ανταποκριθούν στην άνοδό του κόστους ζωής. Αρχικά εγκρίθηκαν αυξήσεις σε εργάτες βιομηχανιών όπως αυτές στον κλάδο των λιπασμάτων και της εριουργίας. Στις αρχές Ιουλίου στο Υπουργείο Εργασίας υπογράφηκε μεταξύ των αντιπροσώπων των εμπορικών συλλόγων Αθήνας-Πειραιά και των υπαλλήλων των δύο πόλεων συλλογική σύμβαση με την οποία παρέχονταν αυξήσεις στους υπαλλήλους. Αυτές δίδονταν υπό τη μορφή προσωρινού επιδόματος έως ότου η κυβέρνηση ρύθμιζε οριστικά το πρόβλημα των μισθών των υπαλλήλων και των εργατών. Στις 9 Οκτωβρίου πραγματοποιήθηκε σύσκεψη στο Υπουργείο Εργασίας μεταξύ των επίσημων συνδικαλιστικών φορέων των εργαζομένων καθώς και των βιομηχάνων. Οι αντιπρόσωποι των συνδικαλιστικών οργανώσεων έθεσαν αρχής γενομένης των ζήτημα της αναπροσαρμογής των μισθών στους εργατοτεχνίτες και στους υπαλλήλους των βιομηχανιών. Το αίτημα για αυξήσεις δεν τέθηκε σε στενά λογιστικά όρια αλλά σε συνάρτηση με την εξεύρεση τροφίμων για τους εργαζόμενους. Η σύσκεψη αφορούσε μόνο τους εργατοτεχνίτες και τους υπαλλήλους των βιομηχανιών και δεν περιέλαβε τους εργάτες και τους υπαλλήλους άλλων κατηγοριών. Ο Υπουργός Εργασίας Λιβιεράτος στις 21 Οκτωβρίου ανακοίνωσε στον Τύπο ότι είχε περατωθεί η μελέτη για την αύξηση των αποδοχών των μισθωτών. Αυτή αφορούσε μόνο τους εργάτες, τους μισθωτούς και τους εργαζόμενους στις βιομηχανικές επιχειρήσεις. Η αναπροσαρμογή θα επεκτείνονταν και στις υπόλοιπες ομάδες μισθωτών αργότερα. Για τους εργατοτεχνίτες και τους υπαλλήλους προτάθηκαν αυξήσεις 45-60 %. Οι βιομήχανοι δέχθηκαν αυξήσεις 40 δραχμών για κάθε πραγματοποιούμενο ημερομίσθιο για τους τεχνίτες, τους εργάτες, τους υπαλλήλους των βιομηχανιών και 20 δραχμές για κάθε πραγματοποιούμενο ημερομίσθιο των γυναικών και των μαθητευόμενων. Τελικά δόθηκαν αυξήσεις 42 δραχμές την ημέρα για κάθε εργατοτεχνίτη και υπάλληλο βιομηχανίας που έπαιρνε

ημερομίσθιο άνω των 100 δραχμών στην Αθήνα, 97 δραχμές στη Θεσσαλονίκη και 95 στην επαρχία ενώ στις γυναίκες και στους μαθητευόμενους δόθηκε αύξηση 25 δραχμές. Από τους παραπάνω εξαιρούνταν οι μηχανουργοί, οι οξυγονοκολλητές, οι χύτες και οι λεβητοποιοί των αυτοτελών μηχανουργείων. Στους καπνεργάτες δόθηκαν αυξήσεις 34%. Αυξήσεις δόθηκαν και σε άλλους κλάδους, όπως το προσωπικό των κουρείων, των καφενείων, των ζαχαροπλαστείων, των οινομαγειρειών, των γαλακτοπωλείων και ορίσθηκε αύξηση στις 40 δραχμές για όσους είχαν υπερβεί το 18 έτος της ηλικίας τους και 25 γι' αυτούς που ήταν κάτω των 18 ετών. Οι αυξήσεις αυτές που αφορούσαν τα καταστήματα ίσχυαν για όσους εργάζονταν υπό καθεστώς πλήρους απασχόλησης. Η πληρωμή των μισθών θα γίνονταν ανά 20ήμερο. Αυξήσεις δόθηκαν και στους συνταξιούχους ως έκτακτο επίδομα λόγω της ακρίβειας της ζωής για ένα έτος λόγω των συνθηκών του πολέμου. Η προσαυξήσεις στις συντάξεις δεν ήταν ενιαίες αλλά κλασματικές, ανάλογα με τη σύνταξη που έπαιρνε κάποιος. Οι αυξήσεις, όμως, στους μισθούς και τις συντάξεις δεν ακολουθούσαν την άνοδο του κόστους ζωής και δεν έδωσαν τις επιδιωκόμενες λύσεις στα προβλήματα των μισθωτών. Παράλληλα από το Υπουργείο προτάθηκε το μέτρο της παροχής αδειών άνευ αποδοχών προς τους ιδιωτικούς υπαλλήλους που θα μετέβαιναν στην επαρχία για την απόκτηση τροφίμων.⁴²⁷

Χιλιάδες ήταν αυτοί που επαιτούσαν στους δρόμους της Αθήνας για ένα φρούτο ή ένα κομμάτι ψωμί, άνδρες, παιδιά και στρατιώτες που είχαν ξεμείνει στην Αθήνα. Οι δρόμοι της Αθήνας τον χειμώνα του 1941-1942 ήταν γεμάτοι από παιδιά σε ημιθανή κατάσταση με ένα κονσερβοκούτι δίπλα τους. Αρκετές γυναίκες και κορίτσια αναγκάστηκαν να στραφούν στην πορνεία προκειμένου να εξασφαλίσουν μια κονσέρβα ή μια κουραμάνα. Κοπέλες που έφεραν εμφανή τα ίχνη της αβιταμίνωσης εκλιπαρούσαν Ιταλούς στρατιώτες να συνευρεθούν. Κάποιες κυρίες της ανώτερης τάξης, προκειμένου να διατηρήσουν το προπολεμικό επίπεδο ζωής τους γλεντοκοπούσαν με Γερμανούς και Ιταλούς αξιωματικούς στο Κολωνάκι και σε βίλες. Δεκάδες κλοπές καταγράφονταν κάθε ημέρα. Οι δράστες έκλεβαν οτιδήποτε μπορούσε να πουληθεί ή να ανταλλαχθεί με τρόφιμα, χάλκινους συνδετήρες, καλώδια, συρματοπλέγματα, πηνία, αγωγούς από τον Ηλεκτρικό, παρά τον κίνδυνο να κατηγορηθούν για πράξη δολιοφθοράς σύμφωνα με τη διαταγή που είχε εκδώσει το Γερμανικό Φρουραρχείο της Αθήνας. Οι μη έχοντες στρέφονταν προς την κλοπή

⁴²⁷ ΥΑ. 4441, «Περί καθορισμού της αυξήσεως των ημερομισθίων των εργατοτεχνιτών βάσει της υπ. αριθ. 29983/41 αποφάσεως», ΥΑ. 45986, «Περί αυξήσεως των ημερομισθίων των εργατών και υπαλλήλων βιομηχανικών επιχειρήσεων», Υ.Α. 43625, «Περί τροποποιήσεως διατάξεων τινων της Ασφαλιστικής Νομοθεσίας», ΦΕΚ 206Β, 14/11/1941· *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Η οικονομική ενίσχυσις των εμπορικών υπαλλήλων», 14/7/1941· *Η Πρωία*, «Η γενική αναπροσαρμογή», 3/7/1941, *Η Πρωία*, «Η αύξησις των μισθών», 4/7/1941, *Η Πρωία*, «Αι αυξήσεις των μισθών θα είνε αναδρομικαί», 6/7/1941· *Ακρόπολις*, «Η χθεσινή σύσκεψις διά το ζήτημα της αναπροσαρμογής των μισθών και ημερομισθίων», 10/10/1941, *Ακρόπολις*, «Επερατώθη η μελέτη του ζητήματος των αυξήσεων των αποδοχών των μισθωτών. Ανακοινώσεις του κ. Λιβιεράτου», 22/10/1942, *Ακρόπολις*, «Η σημερινή σύσκεψις διά τα αυξήσεις των μισθωτών. Ποσοστόν από 45-60 τοις εκατόν», 28/10/1941, *Ακρόπολις*, «Το ζήτημα της αυξήσεως των μισθών και των ημερομισθίων. Αι αποφάσεις της χθεσινής συσκέψεως. Προαιρετικά άδεια εργασίας», 30/10/1941, *Ακρόπολις*, «Η απόφασις δια τας αυξήσεις μισθών & ημερομισθίων. Κοινοποιείται εντός των ημερών. Η πληρωμή ανά 20ήμερον», 16/11/1941, *Ακρόπολις*, «Υπουργική απόφασις διά τας αυξήσεις των υπαλλήλων καταστημάτων και βιοτεχνιών. Ποσοστά αυξήσεων και εξαιρέσεις», 22/11/1941, *Ακρόπολις*, «Η χθεσινή σύσκεψις διά το ζήτημα της πληρωμής των μισθών ανά εικοσαήμερον. Ελήφθησαν οριστικαί αποφάσεις. Οι εργάται και οι ημερομίσθιοι», 25/11/1941.

λαχανόκηπων για να αποκτήσουν την πολύτιμη τροφή. Ο εργάτης Γ. Α επιχείρησε να κλέψει λαχανικά από έναν λαχανόκηπο στην οδό Θηβών. Ήταν τέτοια η απελπισία του που δεν δίστασε να επιτεθεί με μαχαίρι στον ιδιοκτήτη. Σε μια άλλη περίπτωση ο πελάτης ενός εστιατορίου, αφού δείπνησε, συνελήφθη να κλέβει τα μαχαιροπήρουνα και τα σκεύη του εστιατορίου. Οι λιμενεργάτες έκλεψαν τρόφιμα από το τρίτο φορτίο του Kurtulus. Μια άλλη κατηγορία ήταν οι σαλταδόροι. Επρόκειτο κυρίως για ομάδες εφήβων που έκλεβαν αδιάκριτα τρόφιμα τόσο από πλανόδιους έμπορους, μαυραγορίτες και κατακτητές.⁴²⁸

Αναγκαστικά οι κάτοικοι των πόλεων για να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα οικονομικά μέσα, προκειμένου να ανταπεξέρθουν στην άνοδο του κόστους ζωής, άρχισαν να εκποιούν ιδιωτικά αντικείμενα και να πωλούν περιουσιακά στοιχεία. Οι εφημερίδες της εποχής κατακλύζονταν από αγγελίες ιδιωτικών εταιριών που αναλάμβαναν την εκποίηση των περιουσιακών στοιχείων αυτών που είχαν ανάγκη με την ανάλογη προμήθεια και συμβούλευαν όσους διέθεταν χρήματα να τα επενδύσουν σε είδη που δεν έχαναν την αξία τους από τον πληθωρισμό. Κάποιες από αυτές ήταν η «Βέριτας Α.Ε», «Αστική Αγορά», «Μεταπωλητής», «Salle Drouot», «Αίθουσα Μεταπωλήσεων και Δημοπρασιών Παράδεισος, «Αγοράζω Αμέσως», «Οίκος Ευκαιριών Τσαλαματά», «Μασκώτ». Οι εταιρίες αυτές αγόραζαν τα πάντα: κοσμήματα, τιμαλφή, χρυσαφικά, έπιπλα, αυτοκίνητα, έργα τέχνης, αυτοκίνητα, οικόπεδα, καταστήματα, διαμερίσματα πολυκατοικίες και υπόσχονταν στους πωλητές να τους ανακουφίσουν από τη δυστυχία δίνοντάς τους τις καλύτερες τιμές της αγοράς. Στις αγγελίες των εφημερίδων ζητούνταν να αγορασθούν χρηματοκιβώτια είτε καινούργια ή μεταχειρισμένα. Για κάποιους οι δουλειές πήγαιναν πολύ καλά. Αρκετοί ήταν αυτοί που πούλησαν τιμαλφή, κοσμήματα, οικογενειακά κειμήλια, έργα τέχνης και συλλογές γραμματοσήμων σε ευτελή τιμή για να αποκτήσουν χρήματα και να αγοράσουν τρόφιμα. Ο Γιώργος Μαυροειδής στο «Ημερολόγιο της πείνας» αναφέρει αρκετές περιπτώσεις γνωστών του που αντάλλαξαν είδη αξίας με τρόφιμα. Ένας φίλος του πούλησε ένα δαχτυλίδι αξίας για ένα σακί μπομποτάλευρο ενώ ένα φιλικό του ζευγάρι τις βέρες του για τρεις οκάδες ρύζι. Η οικογένεια του πούλησε δύο οικογενειακά φυλακτά για λίγες οκάδες καλαμπόκι και μερικές οκάδες ελαιόλαδο. Η συναισθηματική αξία και η περηφάνια των ανθρώπων μπροστά στην ανάγκη για επιβίωση κάμπτονταν. Στα νησιά, όπως η Χίος, όπου αρκετοί κάτοικοι ήταν μετανάστες ή ναυτικοί, καθιερώθηκε ένα άλλο είδος συναλλαγής, οι «αναγνώρισεις». Η «αναγνώριση» ήταν ένα είδος συμφωνίας μεταξύ του πελάτη και του έμπορου. Ο πρώτος αναλάμβανε την υποχρέωση να πληρώσει τον έμπορο για τα τρόφιμα που αγόραζε μετά τη λήξη του πολέμου με ξένο συνάλλαγμα ή χρυσές λίρες. Οι Γερμανοί και οι Ιταλοί στρατιώτες δεν απουσίαζαν από αυτές τις συναλλαγές. Στην Ελευσίνα κάποιος πούλησε τη συλλογή γραμματοσήμων του σε ένα Γερμανό στρατιώτη με αντάλλαγμα τρόφιμα. Τα τρόφιμα ήταν τόσα πολλά ώστε κατάφερε να επιβιώσει τον χειμώνα του 1941-1942. Την περίοδο αυτή δεν έλλειψαν και οι πωλήσεις

⁴²⁸ ΓΑΚ, Αρχείο ΗΣΑΠ ΑΕ, φάκ. 188, «Υποδ/νσιν Γεν. Ασφάλειας. Άπαντα Παρ/ματα & Υπηρεσίαν Αναζητήσεων», Αθήνα, 3/11/1942 ` *Η Βραδυνή*, «Συμπλοκή διά κλοπήν λαχανικών. Δύο τραυματίαι », 23/11/1941` Γιώργος Μαυρούδης, ό. π., σσ. 53, 73` Χρύσανθου Γάτου, ό. π., σ.31` Αλέξανδρος Ζάννας, ό. π., σ. 23.

αρχαιολογικών ευρημάτων. Αρκετοί αξιωματικοί ζητούσαν να αγοράσουν αρχαία ελληνικά νομίσματα, βάζα και αγαλματίδια.⁴²⁹

Τα ακίνητα δεν απουσίασαν από τις αγορές. Ο Χρηστίδης ανέφερε χαρακτηριστικά ότι: «ο κοσμάκης που πεινά άρχισε να ξεπουλά τα σπίτια του». Στον κατοχικό Τύπο υπήρχαν εκατοντάδες αγγελίες πώλησης ή αγοράς, οικοπέδων, μονοκατοικιών και πολυκατοικιών. Στις εφημερίδες μπορούσε να βρει κάποιος αγγελίες που ζητούσαν ακόμη και εργοστάσια. Στη διαδικασία αγοροπωλησίας εμπλέκονταν δικηγόροι, συμβολαιογράφοι και κτηματομεσίτες. Ένα ακίνητο με προπολεμική αξία 500 λίρες εξαιτίας του πληθωρισμού είχε χάσει την αξία του, η οποία είχε πέσει στις 50 λίρες. Αρχικά κλεινόταν η συμφωνία για την αγορά του ακινήτου στο 1/10 ή 1/20 της προπολεμικής του τιμής και στη συνέχεια υπογραφόταν ένα προσύμφωνο και ο συμβολαιογράφος ετοίμαζε τα συμβόλαια. Ο αγοραστής καθυστέρουσε να καταβάλει το αντίτιμο με το πρόσχημα του φόρτου εργασίας ή προβλημάτων στους τίτλους ιδιοκτησίας με αποτέλεσμα το ακίνητο να χάσει επιπλέον μέρος της αξίας του. Όταν υπογραφόταν το συμβόλαιο και ο πωλητής εισέπραττε τα χρήματα από το προσύμφωνο, ήταν υποχρεωμένος να τα καταθέσει στην τράπεζα. Ο υπολογισμός της αξίας του ακινήτου είχε γίνει με βάση τη χρυσή λίρα. Ο πωλητής δεν μπορούσε να χρησιμοποιήσει ολόκληρο το ποσό που είχε εισπράξει και βάσει του νόμου είχε το δικαίωμα να πραγματοποιεί αναλήψεις έως 30.000 δραχμές τον μήνα. Έως ότου χρησιμοποιούσε ολόκληρο το ποσό αυτό, είχαν περάσει μήνες και η ισοτιμία της λίρας με τη δραχμή είχε ανέβει ακόμη περισσότερο με συνέπεια το ποσό που είχε αποκομίσει να μειωθεί ακόμη περισσότερο σε σχέση με την προπολεμική του αξία, δηλαδή 1/100-1/200. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που ο πωλητής πήρε από τον αγοραστή πολύ μικρότερο ποσό από αυτό που είχε υπογράψει στο συμβόλαιο και δήλωσε ότι πήρε μεγαλύτερο. Δεδομένης της εκρηκτικής ανόδου του πληθωρισμού τα έσοδα από την πώληση ενός ακινήτου δεν εγγυούνταν ότι κάποιος θα είχε τα χρήματα για να αγοράσει τα τρόφιμα που του έλλειπαν για όλη τη χρονιά. Κανείς δεν μπορούσε να υπολογίσει πόσο θα διαρκούσε ο πόλεμος.⁴³⁰

Οι ίδιοι οι κατακτητές, Γερμανοί και Ιταλοί, αν και επίσημα τάσσονταν κατά της μαύρης αγοράς και απειλούσαν με βαρύτατες ποινές όσους εμπλέκονταν σε αυτή, όταν δεν μπορούσαν να αποκτήσουν τα είδη τροφίμων που ήθελαν, κατέφευγαν στη μαύρη αγορά μέσω συνεργαζόμενων εμπόρων με αυτούς για να αποκτήσουν τα είδη που ήθελαν. Αξιοποιώντας τις δαπάνες κατοχής και την ανταλλαγή με είδη αποκτούσαν μεγάλο μέρος της εγχώριας παραγωγής, μειώνοντας ακόμη περισσότερο τα αποθέματα για τον άμαχο πληθυσμό. Τον Δεκέμβριο αποκαλύφθηκαν από τις κρατικές αρχές μεγάλες ποσότητες τροφίμων στις αποθήκες βιομηχάνων και μεγαλέμπορων. Στο εργοστάσιο μπισκότων του βιομήχανου Ν. Παπαδόπουλου βρέθηκαν από τους άνδρες της Ειδικής Υπηρεσίας Διώξεως Μαυραγοριτών βαρέλια με μαγειρικό λίπος και άλλα 8 με ραφινρισμένο ελαιόλαδο. Όμως ο ιδιοκτήτης

⁴²⁹ Η Βραδυνή, «Αγοράζονται χρηματοκιβώτια», 11/9/1941· Πρωία, «4 χρηματοκιβώτια πωλούνται», 25/11/1941, Πρωία, «Πως μπορείτε να πωλήσετε τα διάφορα είδη σας», 2/12/1941· Νίκος Σκολπιάκης, Η Κατοχή ως «ευκαιρία»: Η ληστρική συσσώρευση στις μικρές αγγελίες και τις διαφημίσεις, στο: *Αναγνώσεις*, Κριτική βιβλίου, τεχνών και επιστημών, 25/10/2013, Γεώργιος Μαυρούδης, *ό. π.*, σσ. 27-28· Βαγγέλης Λιάπης, *ό. π.*, σ. 54· Βιολέτα Χιονίδου, Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944, *ό. π.*, σσ. 118-126.

⁴³⁰ Παναγιώτης Σάμιος, *Αγοραπωλησίες ακινήτων 1941-1944. Οι χρυσές ευκαιρίες της Κατοχής*, *ό. π.*, 2019, σσ. 127-138· Χριστόφορος Χρηστίδης, *ό. π.*, σ. 167.

απέφυγε την κατάσχεσή τους από τις διωκτικές αρχές, όταν επιδίωξε και πέτυχε να δεσμευτούν από τις γερμανικές κατοχικές αρχές για να εκτελέσει ένα συμβόλαιο για την παρασκευή μπισκότων για λογαριασμό της Wehrmacht αντί για τα ελληνικά νοσοκομεία. Ο Διοικητής του Φρουρίου Κρήτης παρέμβηκε και ζήτησε την απελευθέρωση ενός μαυραγορίτη προμηθευτή του γερμανικού στρατού διαμαρτυρόμενος, επειδή η ελληνική δικαιοσύνη δεν λάμβανε υπόψη τις ανάγκες τροφοδοσίας του γερμανικού στρατού. Ο κατηγορούμενος είχε συλληφθεί για την παράνομη κατοχή και πώληση φορτίου φασολιών και λαχανικών. Σύμφωνα με την απολογία του, όμως, το εμπόρευμα προοριζόταν για το στρατιωτικό νοσοκομείο της Σούδας. Αντίθετα δύο μαυραγορίτες, όταν συνελήφθησαν, επειδή αποπειράθηκαν να πουλήσουν 1.200 οκάδες ελαιόλαδο στην τουρκική πρεσβεία, καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν με απαγχονισμό τον Οκτώβριο του 1943.⁴³¹

Η κυβέρνηση Τσολάκογλου επίσημα κήρυξε τον πόλεμο κατά της μαύρης αγοράς, στον οποίο ο ίδιος ο Τσολάκογλου τέθηκε επικεφαλής. Τα Αισχροδικεία αναδιοργανώθηκαν και στελεχώθηκαν με στρατιωτικούς. Παράλληλα δημιουργήθηκαν νέες κατασταλτικές υπηρεσίες όπως ειδική υπηρεσία διώξεως μαυραγοριτών καθώς και Γραφείο Πληροφοριών και Παραπόνων» για τη συλλογή πληροφοριών. Στο Υπουργείο Ασφάλειας δημιουργήθηκε «γραφείο υπουργού» με επικεφαλής τον Ιωάννη Πολυχρονόπουλο για να συντονίζει όλες τις υπηρεσίες ασφάλειας και να εξασφαλίσει την απρόσκοπτη συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής. Στις δηλώσεις του ο Τσολάκογλου υπόσχονταν την παραδειγματική τιμωρία των εκμεταλλευτών του λαού και τη δήμευση των περιουσιών τους και τη διάθεση τους στα «Λαϊκά Συσσίτια». Τον Νοέμβριο του 1941 ανέλαβε τη διεύθυνση των Υπουργείων Δημόσιας Ασφάλειας και Εσωτερικών. Στα μέσα Νοεμβρίου μια σπείρα μαυραγοριτών συνελήφθη να διατηρεί αποθήκη στην οδό Κοραή 3. Ένας εκ των γραμματέων του Τσολάκογλου ο Φ. Τριανταφύλλου μετέβη στο μέγαρο της οδού Κοραή, όπου είχε πληροφορίες ότι πωλούνταν τρόφιμα στη μαύρη αγορά. Ο ίδιος εμφανίστηκε υπό την ιδιότητα εστιάτορα που ήθελε να αγοράσει είδη για το μαγαζί του. Εκεί συνάντησε τον καφετζή του μεγάρου Ν. Γ., ο οποίος λειτουργούσε ως μεσάζων με τους ιδιοκτήτες του αποθηκευτικού χώρου αδερφούς Ι. Φ και Μ. Φ. Μαζί του συμφώνησε να αγοράσει 9 κιλά παστές σαρδέλες προς 6.800 δραχμές. Ο Τριανταφύλλου, αφού παρέδωσε τα προσημειωμένα χαρτονομίσματα, εξήλθε του μεγάρου και στη συνέχεια εισέβαλε μια ομάδα αστυνομικών, η οποία συνέλαβε τους δράστες. Ο ίδιος ο Τσολάκογλου φέρεται να εμφανίστηκε στον χώρο της σύλληψης και χειροδίκησε κατά των δραστών. Στην αποθήκη βρέθηκαν 17 βαρέλια τομάτας πολτού, μεγάλη ποσότητα κασεριού, σάρι, 2 σάκοι φασόλια, 1 σάκος πλιγούρι, 10 μικροί σάκοι με ζυμαρικά όσπρια και καφέ, 250 οκάδες κρέας καθώς και άλλα εμπορεύματα όπως 17 δοχεία πετρέλαιο, 167 κουτιά τσιγάρα, 18 ζεύγη σόλες υποδημάτων και 300 προφυλακτήρες. Τις επόμενες ημέρες μια άλλη σπείρα συνελήφθη αποτελούμενη από μεσίτες, εισαγωγείς, μεγαλέμπορους, δικηγόρους, διευθυντές τραπεζών, οι οποίοι εμπλέκονταν στην παράνομη αγοραπωλησία ζάχαρης από τις αποθήκες της εταιρίας «Σάνιτας», την οποία νόθευαν

⁴³¹ *Πρωία*, «Ανεκαλύφθησαν μεγάλοι μυστικοί αποθήκαι τροφίμων. Συνελήφθησαν ως μαυραγορίται πλείστοι μεγαλέμποροι», 14/12/1941' KEINE/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/12897, "German Intelligence Activities in Greece, Crete and the Greek Islands" Βασίλης Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική, ό. π.*, σσ. 385-386' Σταύρος Καλογιάννης, *Οι Έλληνες κατά την Κατοχήν (Το ημερολόγιον ενός στρατιώτου)*, Αθήνα, Σ. Φωτιάδης, σ. 105.

με άμμο και την πωλούσαν με διατακτικές του Υπουργείου Επισιτισμού. Αυτά ήταν τα μεγάλα ψάρια. Το σκάνδαλο έλαβε ευρύτερες διαστάσεις και διατάχθηκε η σύλληψη ολόκληρου του συμβουλίου της Ενώσεως Εισαγωγέων Ζάχαρης.⁴³²

Ο Τσολάκογλου υπόσχονταν την εσχάτη των ποινών για τους δράστες. Την ίδια ημέρα ανακοινώθηκαν και μεμονωμένες συλλήψεις μικρομαυραγοριτών, οι οποίοι πιάστηκαν να έχουν μερικές οκάδες τρόφιμα στην κατοχή τους. Ο Τσολάκογλου σε συνεργασία με τους Καραμάνο, Λιβιεράτο, Πολυχρονόπουλο ανακοίνωσε την επίστευση των ανακρίσεων για να ξεκινήσει άμεσα η δίκη. Τις επόμενες ημέρες ανακοινώθηκε η σύλληψη άλλου ενός που εμπλεκόταν στο σκάνδαλο της ζάχαρης. Αυτός ήταν ο Κ. Ζωναράς, ιδιοκτήτης ενός από τα πιο γνωστά ζαχαροπλαστεία της Αθήνας του «Ζώναρς». Στα υπόγειά του βρέθηκαν αποθέματα ζάχαρης, τα οποία υποστήριξε ότι προορίζονταν για τις ανάγκες του καταστήματός του. Ο Ζωναράς κρίθηκε προφυλακιστέος αντίθετα ο Κωνσταντίνου, μέλος της σπείρας και διευθυντής της Λαϊκής Τράπεζας ο οποίος ισχυρίστηκε ότι δεν γνώριζε τον λόγο για τον οποίο του έδωσε ο Ζωναράς τα χρήματα αφέθηκε ελεύθερος. Το αμέσως επόμενο διάστημα ανακοινώθηκαν οι συλλήψεις μαυραγοριτών και κατασχέσεις ειδών, σε αποθήκες όπως αυτής της «Κατραμάτος Α.Ε», ξηρών καρπών Τελικά η υπόθεση του Συμβουλίου της Ένωσης Εισαγωγέων έκλεισε, καμία ποινή δεν επιβλήθηκε στα μέλη της, τα οποία τελικά αθωώθηκαν. Μυστικά εργοστάσια ανακαλύπτονταν όπως το εργοστάσιο παρασκευής αλκοολούχων ποτών των βιομήχανων αδερφών Μεταξά στο χωριό Όλυμπος έξω από το Λαύριο. Από την άλλη υπήρχαν βάσιμες κατηγορίες για υψηλόβαθμα στελέχη της κυβέρνησης ότι εμπλεκόνταν στη μαύρη αγορά. Ο Ιωάννης Πολυχρονόπουλος διοικητής της αστυνομίας της Αθήνα σύμφωνα με καταγγελίες είχε μετατρέψει το σπίτι του σε κέντρο της μαύρης αγοράς. Ο Πλάτων Χατζημηχάλης, υπουργός των Οικονομικών και ο Ιωάννης Καραμάνος, Υπουργός Επισιτισμού παραιτήθηκαν στις αρχές του 1942 ύστερα από καταγγελίες ότι είχαν διοχετεύσει στη μαύρη αγορά ποσότητες ελαιόλαδου, τις οποίες οι κατακτητές είχαν παραχωρήσει για να διανεμηθούν στον άμαχο πληθυσμό. Ο Νικόλαος Χερτούρας διοικητής της ΑΥΕΜ ομοίως αποκαλύφθηκε ότι είχε διανείμει ποσότητες τροφίμων που προορίζονταν για τους άπορους σε εύπορους της πόλης της Θεσσαλονίκης.⁴³³

Η αστυνομία κάποιες φορές επέβαλε πρόστιμα, όταν συλλάμβανε παραβάτες, επειδή πωλούσαν τρόφιμα σε τιμές μεγαλύτερες από αυτές του τιμάριθμου, κατάσχετα αγαθά ενώ αρκετές φορές έκανε τα στραβά μάτια. Οι αστυνομικοί υπέφεραν και

⁴³² *Ακρόπολις*, «Αμείλικτος ο διωγμός εναντίον των μεγαλοκαρχαριών της μαύρης αγοράς», «Οι μαυραγορίται της ζαχάρεως», 18/11/1941· *Πρωία*, «Το ειδικόν αισχροδικεϊόν», 20/5/1941, *Πρωία*, «Νέαι βαρυσήμανται δηλώσεις του προέδρου της κυβερνήσεως στρατηγού Τσολάκογλου επί της διώξεως της μαύρης αγοράς. Ανελήφθη συστηματικώς αγών υπό του κ. πρωθυπουργού αυτοπροσώπως δια την πάταξιν των μαυραγοριτών και αισχροκερδών», 18/11/1941.

⁴³³ «Ακρόπολις», «Όλοι οι έμποροι του θανάτου του ελληνικού λαού θα τιμωρηθούν με την ποινήν που αξιοί η οργή του έθνους», 19/11/1941· *Πρωία*, «Θα τιμωρηθούν παραδειγματικώς οι συλληφθέντες καρχαρία της μαύρης αγοράς», «Λεπτομέρειαι επί των γενομένων συλλήψεων μαυραγοριτών», 19/11/1941, *Πρωία*, «Ανεκαλύφθη και θα ανακοινωθή νέον καταπληκτικόν σκάνδαλον εις βάρος του λαού εντός της προσεχούς εβδομάδος ελπίζεται να αρχίση η δίκη της πρώτης σπείρας των μαυραγοριτών», 21/11/1941, *Πρωία*, «Ο κ. Τσολάκογλου Υπουργός Ασφάλειας και Εσωτερικών απηγγίλει διωγμός των εκμεταλλευτών της μαύρης αγοράς αθρόαι κατασχέσεις λαθραίων και συλλήψεις μαυραγοριτών», 23/11/1941, *Πρωία*, «Συνεχίζεται η δίωξις της μαύρης αγοράς», 6/11/1941, *Πρωία*, «Η δίωξις της μαύρης αγοράς», 2/12/1941· Στράτος Δορδανάς, Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941-1944, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2006, σσ. 372-380· Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, ό. π., σσ. 82-90.

αυτοί από τις ελλείψεις και εύκολα μπορούσαν να δωροδοκηθούν. Σταδιακά λόγω το διώξεων από το κράτος το μικροεμπόριο αναδιοργανώθηκε και μεταφέρθηκε σε συνοικίες της Αθήνας που γειτνιάζαν με το αφιλόξενο και επικίνδυνο κέντρο. Στις προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας, στις οποίες ήδη από τον Μεσοπόλεμο ήταν πολύ έντονη η απασχόληση των κατοίκων στο πλανόδιο εμπόριο, δημιουργήθηκαν νέες εστίες εμπορίου. Οι πλανόδιοι έμποροι καθώς και οι μικροπαντοπώλες και οι μανάβηδες διατηρούσαν ήδη πριν από τον πόλεμο ένα δίκτυο προμηθευτών από τη μείζονα περιοχή της Αττικής ενώ διέθεταν παράλληλα ένα έτοιμο πελατολόγιο. Η γνωριμία, η γειτονία, η κοινή καταγωγή από τη Μικρά Ασία και η φτώχεια συντελούσαν στο να προμηθεύονται οι κάτοικοι αυτών των συνοικιών μικρές ποσότητες τροφίμων σε τιμές ανώτερες μεν από αυτές του κρατικού τιμάρθρου κατώτερες δε από αυτή της μαύρης αγοράς που διαχειρίζονταν μεγαλέμποροι και προμηθευτές του γερμανικού στρατού. Επιπλέον όσοι ταξίδευαν στην επαρχία για να αποκτήσουν τρόφιμα έπαιζαν τον ρόλο του μεσάζοντα για τους υπόλοιπους γείτονες. Συνήθως ζητούσαν να πληρωθούν προκαταβολικά με σκεύη, έπιπλα, ρούχα και ως αντάλλαγμα έφερναν τρόφιμα. Ο Γιώργος Μαλαχίας αναφέρει ότι η πεθερά του έλεγε στους γείτονές της στη Νέα Ιωνία: «δώστε μου ό,τι τσουκάλια έχετε να τα δώσω για τρόφιμα όταν θα πάω στα χωριά». Στις συνεντεύξεις που πήρε ο Μενέλαος Χαραλαμπίδης οι περισσότεροι κάτοικοι αυτών των περιοχών δεν αντιμετώπιζαν όσους ασκούσαν το εμπόριο τροφίμων με τη στερεότυπη και αρνητική εικόνα του μαυραγορίτη αλλά ως έμπορο από τον οποίο θα αγόραζαν απαραίτητα προϊόντα για την επιβίωση τους.⁴³⁴

Αντίθετα στο κέντρο της Αθήνας κυριάρχησαν όσοι διεξήγαγαν μαύρη αγορά υπό την προστασία και την ανοχή των κατακτητών και του κατοχικού κράτους. Αυτό ήταν το μεγαλύτερο κομμάτι της μαύρης αγοράς, επειδή διακινούσε μεγαλύτερες ποσότητες τροφίμων χάρη στη συνεργασία κρατικών και αξιωματούχων και αξιωματικών των κατοχικών στρατών, με τα μεταφορικά μέσα των οποίων μεταφέρονταν τα τρόφιμα. Και σε αυτό το δίκτυο της μαύρης αγοράς συμμετείχε ένα πλήθος ανθρώπων που εκτελούσε χρέη μεταφορέα, πληροφοριοδότη, ενοικιαστή αποθηκευτικών χώρων, συνέταιρου και παρείχε προστασία. Σταδιακά στην περιφέρεια της πρωτεύουσας η μαύρη αγορά χωρίστηκε στα δύο. Από τη μια υπήρχε η μεγάλη, η οποία ήταν προέκταση της οικονομίας που συνδέονταν με την κατοχική εξουσία ενώ από την άλλη βρίσκονταν η μικρή λαϊκή μαύρη αγορά, η οποία λειτουργούσε ανταγωνιστικά προς την πρώτη. Την άνοιξη του 1942 ενώ η επισιτιστική κρίση μαίνονταν ακόμα εντάθηκαν οι πιέσεις και οι διώξεις του κατοχικού κράτους προς τα κέντρα της λαϊκής μαύρης αγοράς. Οι έφοδοι της αστυνομίας έγιναν πιο συχνές και πιο έντονες σε συνοικίες όπως το Πολύγωνο. Σε εξόρμηση της αστυνομίας τον Ιούνιο του 1942 στο Πολύγωνο συνελήφθησαν 320 «μαυραγορίτες». Ουσιαστικά επρόκειτο για πλανόδιους πωλητές και βιοπαλαιστές και όχι για τους μεγαλοκαρχαρίες της μαύρης αγοράς, των οποίων την πάταξη και παραδειγματική τιμωρία υπόσχονταν ο Τσολάκογλου.⁴³⁵

⁴³⁴ Γιώργος Μαλαχίας, συνέντευξη, 2/10/2019, Ελευσίνα· Ακρόπολις, «Απαγορεύεται η εξαγωγή λαχανικών και από το Χαλάνδρι», 19/9/1941· Πρωία, «Ελευθέρα η είσοδος εις το υπουργείον Επισιτισμού», 28/10/1941· Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα*, ό. π., σσ. 85-86· Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π.

⁴³⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π.

Η χρονική συγκυρία κατά την οποία η κυβέρνηση Τσολάκογλου προσπάθησε να ελέγξει αυτό το τμήμα της μαύρης αγοράς δεν ήταν τυχαία. Έως τότε την είχε ανεχθεί ως αναγκαίο κακό εξαιτίας των ελλείψεων. Όμως από τον Μάρτη του 1942 άρχισαν να εξαντλούνται τα αποθέματα της εγχώριας παραγωγής. Τα τρόφιμα που διατίθεντο στη μαύρη αγορά της Αθήνας άρχισαν να σπανίζουν και να γίνονται ακριβότερα. Την ίδια περίοδο οι Σύμμαχοι έδωσαν την άδεια να φτάσουν τα πρώτα φορτία σταριού από το εξωτερικό. Την άνοιξη του 1942 σταθεροποιήθηκε η μερίδα άρτου που διανέμονταν με το δελτίο ύστερα από μήνες και αυξήθηκε στα 60 δράμια. Όλα έδειχναν ότι αναμένονταν η άρση του αποκλεισμού και ένα νέο σχέδιο αρωγής από το εξωτερικό μεγαλύτερο και σταθερότερο θα αντικαθιστούσε το τουρκικό. Αυτό σήμαινε ότι η μαύρη αγορά ως πηγή προμήθειας τροφίμων θα υποβαθμιζόταν. Η κατοχική κυβέρνηση είχε εξασφαλίσει μια εναλλακτική πηγή εφοδιασμού από το εξωτερικό. Ήταν ότι της έλλειπε για να αναβαθμίσει το πολιτικό κύρος της και να γίνει πιο τολμηρή στην υλοποίηση των σχεδιασμών της. Την πιο επιθετική πολιτική της αγροτικής συγκέντρωσης για το 1942 θα τη συνόδευε η επίθεση της κυβέρνησης στα κέντρα της λαϊκής μαύρης αγοράς για να ελέγξει τμήματα της ελληνικής οικονομίας που δεν είχε κατορθώσει έως τότε.

3.2 Η ανταλλακτική αγορά. Τα ταξίδια στην επαρχία

Το Υπουργείο Επισιτισμού εξαιτίας των ελλείψεων στα είδη πρώτης ανάγκης και του προβλήματος των συγκοινωνιών αναγκάστηκε να τροποποιήσει τη νομοθεσία που απαγόρευε την αγορά και μεταφορά τροφίμων από τον τόπο παραγωγής στα καταναλωτικά κέντρα στις 26 Μαΐου 1941. Κάθε οικογενειάρχης δικαιούνταν να αγοράσει από τους τόπους παραγωγής: ελαιόλαδο δύο δοχεία έως 30 οκάδες, ένα δοχείο βούτυρο έως 15 οκάδες, ελιές έως 50 οκάδες, πατάτες έως 20 οκάδες, τυρί έως 3 οκάδες κρεμμύδια έως 10 οκάδες, 25 τεμάχια αυγών, τραχανάδες χυλοπίτες έως 10 οκάδες, όσπρια έως 10 οκάδες συνολικά. Τα είδη τροφίμων για τα οποία η Ελληνική Πολιτεία έδινε άδεια για μεταφορά ήταν αυτά που υπήρχε πλεόνασμα στην ελληνική παραγωγή. Συνολικά αριθμούσαν 200 κιλά, δηλαδή 50 κιλά ανά άτομο για μια τετραμελή οικογένεια, και ήταν είδη που προέρχονταν από την παραγωγή του 1940 – 1941. Ο δικαιούχος είχε το δικαίωμα να μεταφέρει τις παραπάνω ποσότητες μόνο μια φορά και θα εξασφάλιζε τα τρόφιμα που δεν μπορούσε να του παρέχει το δελτίο και η ελεύθερη αγορά των πόλεων. Με αυτά θα μπορούσε να εξασφαλίσει τα απαιτούμενα τρόφιμα για μερικούς μήνες ώσπου τα αποθέματα να ανανεωθούν με την καινούργια σοδειά. Αυτές τις ποσότητες τροφίμων ο δικαιούχος επιτρεπόταν να τις κατέχει μόνο για οικογενειακή κατανάλωση και να τις διατηρεί μέσα στην κατοικία του. Η μεταφορά δεν θα γινόταν ελεύθερα, αλλά θα χορηγούνταν άδεια από το Υπουργείο του Επισιτισμού, στην οποία θα αναγράφονταν ο τόπος αγοράς. Οι οικογενειάρχες που θα εξασφάλιζαν την άδεια μπορούσαν να μεταβούν οι ίδιοι στον τόπο αγοράς ή με άλλον τρόπο, ο οποίος δεν διασαφηνιζόταν ποιος ήταν. Επιπλέον επιτρέπονταν από κοινού να μισθώσουν μεταφορικά μέσα και να μεταφέρουν τα τρόφιμα που τους αναλογούσαν βάσει της άδειας τους εφόσον μπορούσαν να αποδείξουν στους αστυνομικούς που επιτηρούσαν τις εισόδους της πόλης τον προορισμό των τροφίμων επιδεικνύοντας τα δελτία τους ή με οποιοδήποτε άλλο τρόπο. Τον Αύγουστο υπήρξε

τροποποίηση της παραπάνω απόφασης και μείωση των επιτρεπόμενων ποσοτήτων: ένα δοχείο βουτύρου 15 οκάδων, τυρί έως 3 οκάδες, ελιές έως 30 οκάδες, κρεμμύδια και σκόρδα έως 20 οκάδες, αυγά 20 τεμάχια, παρασκευάσματα όπως ο τραχανάς και οι χυλοπίτες 15 οκάδες. Το ταξίδι στην ύπαιθρο δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Αυτός που επρόκειτο να ταξιδεύσει έπρεπε να προσκομίσει στο εκδοτήριο σιδηροδρομικών εισιτηρίων στην Αθήνα και τον Πειραιά άδεια αναχωρήσεως χορηγούμενη από το Ιταλικό Φρουραρχείο της Αθήνας και βεβαίωση του αστυνομικού τμήματος ότι είχε καταθέσει το δελτίο τροφίμων. Τα εισιτήρια εκδίδονταν με αυστηρή σειρά προτεραιότητας.⁴³⁶

Ύστερα από την έγκριση των κατακτητών ο Ι. Καραμάνος, Υπουργός Επισιτισμού, ανακοίνωσε την απόφαση της κυβέρνησης να τροποποιήσει την υφιστάμενη νομοθεσία και να επιτρέψει την περιορισμένη εισαγωγή τροφίμων στην περιφέρεια της Αθήνας από ιδιώτες. Τα αστυνομικά τμήματα θα εξέδιδαν τις νέες άδειες για ιδιώτες, ατομικές ή οικογενειακές, εισαγωγής συγκεκριμένων ειδών τροφίμων από τις 15 Οκτωβρίου. Η διαφορά με τις προηγούμενες άδειες ήταν ότι θα αποκόπτονταν το σχετικό κουπόνι από το δελτίο και θα επικολλούνταν πάνω στην άδεια. Ο αιτών την άδεια να αποκτήσει ένα είδος παραιτούνταν από το δικαίωμα να συμμετάσχει σε διανομές του είδους που γίνονταν με το δελτίο ακόμα και εάν δεν χρησιμοποιούσε την άδεια. Τα είδη και οι ποσότητες που επιτρέπτο να εισάγει κάποιος αυτή τη φορά ήταν λιγότερα και περιορίζοντας σε: 4 οκάδες ελαιόλαδο κατά κεφαλή, 6 οκάδες σύκα ξηρά, 6 οκάδες ελιές, 3 οκάδες κρεμμύδια, 3 οκάδες τυρί, 6 οκάδες όσπρια, δηλαδή 40 κιλά τρόφιμα για μια 4μελή οικογένεια. Αρχικά η προθεσμία αγοράς και εισαγωγής ήταν έως τις 15 Απριλίου 1942, αλλά έγιναν αλλαγές στη συνέχεια και η άδεια είχε ισχύ μόλις 40 ημέρες. Χρονικό όριο για την έκδοση των αδειών τέθηκε η 15^η Νοεμβρίου 1941. Σε όσους οι αδείες τους θα εκδίδονταν μετά την παραπάνω ημερομηνία και έως την 15^η Δεκέμβρη θα γινόταν μείωση κατά 1/6 των ποσοτήτων που θα επιτρέπονταν να μεταφέρουν και επιπλέον 1/6 για τις άδειες, οι οποίες θα εκδίδονταν έως τις 15 Ιανουαρίου 1942. Εξαίρεση αποτελούσαν οι άδειες της Ιταλογερμανικής Επιτροπής Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων, η χρονική διάρκεια των οποίων δεν έμπιπτε στους παραπάνω περιορισμούς. Ο δικαιούχος είχε μόλις 20 ημέρες στη διάθεσή του μετά την αναχώρηση από τον τόπο προμήθειας για να εισάγει τα τρόφιμα στην περιφέρεια της Αθήνας. Αν και δεν χρειαζόταν θεώρηση από το ιταλικό φρουραρχείο, το έντυπο της άδειας θα ήταν γραμμένο και στην ελληνική και στην ιταλική. Στα αστυνομικά τμήματα των σιδηροδρομικών σταθμών, των κυριών εισόδων της πόλης και του λιμανιού του Πειραιά θα ελέγχονταν οι εισαγόμενες ποσότητες και θα ακυρωνόταν η άδεια. Στην περίπτωση που διαπιστωνόταν ότι τα είδη που είχαν εισαχθεί δεν αναγράφονταν πάνω στην άδεια ή ότι οι ποσότητες των τροφίμων ήταν περισσότερες ή η άδεια είχε λήξει, τα τρόφιμα θα κατάσχονταν τότε. Παράλληλα δίνονταν το δικαίωμα οι εισαγωγές να γίνουν εκ μέρους του δικαιούχου από άλλα άτομα καθώς και από οικογένειες, προμηθευτικούς και καταναλωτικούς συνεταιρισμούς, ενώσεις και θρησκευτικές κοινότητες. Η άδεια έπρεπε να θεωρηθεί από την αστυνομία της περιοχής που θα αγοράζονταν τα τρόφιμα και να σφραγισθεί

⁴³⁶ Οικονομικός Ταχυδρόμος, «Η ιδιωτική μεταφορά τροφίμων», 26/5/1941· Πρωία, «Η μεταφορά τροφίμων», 27/5/1941, Πρωία, «Ανακοίνωσις δια τους ταξιδεύοντας», 9/7/1941, Πρωία, «Η μεταφορά τροφίμων», 31/8/1941· Ακρόπολις, «Μέχρι ποιού ποσού είναι ελεύθερα η μεταφορά τροφίμων υπό των οικογενειάρχων», 25/5/1941.

στη συνέχεια και να αναγραφεί η ημερομηνία εξαγωγής. Από αυτό το μέτρο εξαιρούνταν η Μακεδονία, για την οποία απαιτούνταν ειδική άδεια από τις γερμανικές αρχές, τα Ιόνια Νησιά, οι Κυκλάδες και η Α. Μακεδονία και η Δ. Θράκη. Ο Καραμάνος δήλωσε στον Τύπο ότι στην απόφαση αυτή η κυβέρνηση είχε καταλήξει ύστερα από κοινή συνεννόηση με τους κατακτητές και το μέτρο αποσκοπούσε στο να διευκολύνει όσους κάτοικους της Αθήνας διατηρούσαν δεσμούς με την επαρχία καθώς και σε ιδρύματα έως ότου το Υπουργείο Επισιτισμού κατόρθωνε να εξασφαλίσει τα απαραίτητα τρόφιμα, τα οποία θα διανέμονταν με το δελτίο. Στα τέλη Νοέμβρη ύστερα από την επιδείνωση του επισιτιστικού προβλήματος η κυβέρνηση αποφάσισε να επιτρέψει και την αγορά 10 οκάδων οποιοδήποτε είδους τροφίμων ακόμα και σταριού κατά άτομο ενώ αφήνονταν εντελώς ελεύθερη η μεταφορά της πατάτας.⁴³⁷

Το κατοχικό κράτος υπό την υπόδειξη των κατακτητών παρέμβαινε θεσμικά και επιχειρούσε να αποβεί ρυθμιστής κάποιων παραμέτρων της μαύρης αγοράς, όπως ο περιορισμός της γεωγραφικής έκτασης απ' όπου θα μπορούσε να προμηθευτεί κάποιος τα οικογενειακά αποθέματα τροφίμων καθώς και τα είδη και τις ποσότητες που μπορούσε να μεταφέρει κάποιος από την επαρχία. Η χρονική συγκυρία δεν ήταν τυχαία. Ο Pelegrino Ghigi είχε προβλέψει ότι θα εκδηλωθεί επισιτιστική κρίση στην πρωτεύουσα τον μήνα Οκτώβριο, αποδίδοντάς την στην έλλειψη πρώτων υλών για τις μεταφορές ήδη από τον Αύγουστο του, 1941, ενώ είχε ενημερώσει γι' αυτό τον ίδιο τον Μουσολίνι. Όπως είδαμε το κατοχικό κράτος είχε κάνει ένα συμβιβασμό και είχε δεχθεί το ταξίδι για την προμήθεια τροφίμων από την επαρχία ήδη από το καλοκαίρι του 1941 παρ' ότι αυτή η κίνηση έρχονταν σε αντίθεση με την κρατική πολιτική της συγκέντρωσης και της δημιουργίας μονοπωλίων. Η έκδοση της άδειας ήταν χρονοβόρα υπόθεση και διαδικασία και όσοι προσέβλεπαν στο ταξίδι προς την επαρχία δεν περίμεναν την έκδοσή της. Χιλιάδες μετέβαιναν στην ύπαιθρο δίχως να νοιάζονται για τις ποινικές κυρώσεις ενώ όσοι συλλαμβάνονταν από τις κατοχικές αρχές εύκολα μπορούσαν να αποδείξουν ότι τα τρόφιμα που κόμιζαν μαζί τους ήταν για την οικογενειακή κατανάλωση και ότι οι ίδιοι ήταν οικογενειάρχες και όχι μαυραγορίτες. Ακόμη και όταν προσάγονταν στο Αισχροδικείο, εξαιτίας της μαζικότητας του φαινομένου και της μικρής ποσότητας των τροφίμων είτε αθωνώνονταν ή τους επιβάλλονταν μικρά πρόστιμα. Αν μη τι άλλο εισήγαγαν κάτι που για την περιφέρεια της Αθήνας είχε ζωτική σημασία, τρόφιμα. Με τις νέες ρυθμίσεις η διαδικασία έκδοσης άδειας έγινε πιο γραφειοκρατική. Οι πολίτες έσπευσαν να ζητήσουν την επιστροφή των δελτίων τους από τους παντοπώλες και αιτούνταν από τα αστυνομικά τμήματα την έκδοση αδειών για να προλάβουν τις ημερομηνίες και να σπεύσουν στην επαρχία και να αποκτήσουν τα πολυπόθητα τρόφιμα. Σε αρκετές περιπτώσεις οι παντοπώλες αντέδρασαν και αρνούνταν να επιστρέψουν τα δελτία στους δικαιούχους. Το δελτίο είχε γίνει εισιτήριο για τη δίχως προβλήματα από τον νόμο μετάβαση στην επαρχία και την αγορά τροφίμων. Αρκετές οικογένειες δεν δήλωναν τους νεκρούς συγγενείς τους από την πείνα, δεν κατέθεταν τα δελτία τους στα αστυνομικά τμήματα, τα παρακρατούσαν και με αυτά μπορούσαν να αγοράσουν

⁴³⁷ *Η Πρωία*, «Πως θα γίνεται η επιτραπέια μεταφορά τροφίμων εκ των επαρχιών εις την πρωτεύουσαν», 11/10/1941, *Η Πρωία*, «Αι άδειαι τροφίμων», 26/10/1941, *Η Πρωία*, «Ελευθέρα η μεταφορά τροφίμων με'χρι 10 οκάδων», 25/11/1941 · *Ακρόπολις*, «Η εκδοθείσα διαταγή διά τας μεταφοράς τροφίμων παρ' οικογενειάρχων εις Αθήνας. Διατυπώσεις και προθεσμιαί», 11/10/1941, *Ακρόπολις*, «Αι άδειαι μεταφοράς τροφίμων και αι αναλογούσαι κατ' άτομον ποσότητες», 24/10/1941.

επιπλέον τρόφιμα ή να τα πουλήσουν. Ούτως η άλλως οι διανομές τροφίμων ήταν ελάχιστες ή μηδαμινές. Χιλιάδες πλαστά δελτία κυκλοφορούσαν στην Αθήνα, τα οποία πωλούνταν. Ομοίως και πλαστές άδειες μετάβασης στην επαρχία, οι οποίες τιμολογούνταν σε υψηλές τιμές, 3.000 δραχμές. Οι πολίτες και πάλι δεν επρόκειτο να περιμένουν στην ουρά των αστυνομικών τμημάτων για να εκδώσουν άδεια και αναχωρούσαν χωρίς αυτήν για την ύπαιθρο. Η όλη διαδικασία με την αποκοπή του κουπονιού από το δελτίο, τις αλλεπάλληλες θεωρήσεις από την Αστυνομία φάνταζε στα μάτια των πολιτών ως μια προσπάθεια του κράτους να απογράψει όλο το δίκτυο της αγοράς τροφίμων και να το ελέγξει. Επιπλέον αρκετοί αγρότες-πωλητές ήταν επιφυλακτικοί απέναντι στο μέτρο της υποχρεωτικής σφράγισης στον τόπο αγοράς. Γι' αυτούς ισοδυναμούσε με την αποκάλυψη της παραγωγής που δεν είχαν παραδώσει στο κράτος.⁴³⁸

Οι κάτοικοι της περιφέρειας της Αθήνας είχαν κατά χιλιάδες ξεχυθεί στην ελληνική ύπαιθρο για να αποκτήσουν τα πολυπόθητα τρόφιμα, προτού εφαρμοσθούν οι τελευταίες ρυθμίσεις και δίχως να έχουν την άδεια. Το ταξίδι δεν ήταν μια απλή υπόθεση. Η άδεια αρχικά, το καλοκαίρι του 1941, δεν εκδίδονταν εύκολα από τα αστυνομικά τμήματα. Το συγκοινωνιακό δίκτυο της χώρας το καλοκαίρι του 1941 υπολειπομένη ακόμη και χρησιμοποιούνταν για τις ανάγκες των κατακτητών ενώ αρκετά οχήματα είχαν επιταχθεί. Ένας συρμός είχε αφευθεί για να εξυπηρετεί τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού για τη διαδρομή Αθήνα-Θεσσαλονίκη. Χιλιάδες επιβάτες στοιβάζονταν στο συρμό σε ένα ταξίδι που δε θύμιζε σε τίποτα τα σημερινά. Η αμαξοστοιχία 13 ξεκινούσε στις 06:30 το πρωί από τον Πειραιά και έφτανε στις 13:00 στη Λιβαδειά ενώ ύστερα από δεκάδες στάσεις έφτανε στη Θεσσαλονίκη στις 9:18 την επόμενη ημέρα. Οι εφημερίδες ήταν γεμάτες από αγγελίες για φορτηγά και για πετρελαιοκίνητα πλοία που έφευγαν από την Αθήνα και τον Πειραιά για να μεταβούν στην επαρχία. Ταξιδιωτικά γραφεία οργάνωναν τη μετάβαση στην επαρχία με λεωφορεία, φορτηγά και βενζινόπλοια. Στις διαφημίσεις πληροφορούσαν ότι δέχονταν και επιβάτες και εμπορεύματα. Τα μεταφορικά μέσα που έλλειπαν προκειμένου το κράτος να μεταφέρει τα τρόφιμα σε αυτήν την περίπτωση είχαν κάνει την εμφάνισή τους.⁴³⁹

Πάρα πολλοί άνθρωποι που μετέβαιναν στον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής τους επιδίωκαν να αποκτήσουν τρόφιμα από τα συγγενικά τους πρόσωπα που έμεναν μόνιμα στα χωριά και ασκούσαν το επάγγελμα του γεωργού. Αυτό δεν σήμαινε ότι οι τελευταίοι ήταν πρόθυμοι να δώσουν τρόφιμα ή έστω να τα πουλήσουν σε λογικές τιμές. Οι οικονομικές συνθήκες και η δίψα για πλουτισμό έβγαζαν στους ανθρώπους τον χειρότερο εαυτό και αρκετοί ήταν αρνητικοί στο να δώσουν τρόφιμα στους συγγενείς τους, επειδή προσδοκούσαν να βγάλουν κέρδη από τη μαύρη αγορά ή παρακρατούσαν τα τρόφιμα με σκοπό την αυτοκατανάλωση από τον φόβο για την εξέλιξη του πολέμου. Η Ασήμω Λάσκου από την Ελευσίνα μετέβη στην ιδιαίτερη πατρίδα της την Βοιωτία όπου ζούσαν οι δύο αδερφοί της, ο Μελέτης και ο Χρήστος,

⁴³⁸ *Πρωία*, «Δυστροπία παντοπωλών», 19/10/1941· Μενέλαος Χαραλαμπίδης, Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα, ό. π., σ. 84· Στέλιος-Περικλής Καράβης, ό. π., σ. 78· Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π., σσ. 250-258.

⁴³⁹ *Βραδυνή*, «Δια Βόλον», *Βραδυνή*, «Κόρινθον, Κιάτον, Ξυλόκαστρον, Αίγιον, Πάτρας», 11/9/1941· *Πρωία*, «Λάρισα-Τρίκαλα-Καρδίτσα», 14/11/1941· Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία Θεωλλωδών ανέμων...*, ό. π.

κτηματίες. Ο πρώτος αρνήθηκε να της δώσει τρόφιμα, όταν του ζήτησε για την οικογένεια της, με τη δικαιολογία ότι ούτε αυτός είχε. Ήταν μια από τις στιγμές της κατοχής που οι ανθρώπινες σχέσεις δοκιμάζονταν και το υλικό συμφέρον και το κέρδος έμπαινε πιο πάνω από τη συγγένεια και τη δυστυχία. Αντίθετα ο δεύτερος, ο Χρήστος, πρόθυμα της παρέδωσε. Μεταπολεμικά τα παιδιά την συνήθιζαν να λένε: «εμείς δεν πεινάσαμε στην Κατοχή χάρη στον θείο τον Κίτσο». Σημαντικό πρόβλημα αντιμετώπισαν οι προσφυγικής καταγωγής κάτοικοι της Αττικής, επειδή τα κέντρα εγκατάστασης των προσφύγων βρίσκονταν στη Μακεδονία και τη Θράκη, καθώς και όσοι κατάγονταν από νησιά και δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα οικογενειακά δίκτυα ή να εκμεταλλευτούν την κοινή καταγωγή για να αποκτήσουν τα τρόφιμα. Στην έρευνα που πραγματοποίησε ο γράφων στο Ληξιαρχείο του δήμου Ελευσίνος οι κάτοικοι μικρασιατικής καταγωγής καθώς και οι νησιώτες παρουσιάζουν ένα δυσανάλογα υψηλό ποσοστό θνησιμότητας από πείνα σε σύγκριση με τους γηγενείς κατοίκους.⁴⁴⁰

Στην επαρχία οι περισσότεροι γεωργοί σταδιακά δεν δέχονταν πλέον χρήματα με εξαίρεση τη χρυσή λίρα. Όσοι μετέβαιναν από την Αθήνα στην επαρχία πραγματοποιούσαν τις αγορές με είδη που έφεραν μαζί τους. Η επαρχία δεν είχε βιοτεχνικά προϊόντα και με αυτά πλήρωνε η πόλη. Εργαλεία, κλινοσκεπάσματα, οικιακά σκεύη, προικιά και έπιπλα μεταφέρονταν και ανταλλάσσονταν με τρόφιμα. Το χωριό αναπλήρωνε αυτά που είχε χάσει από τις κλοπές των Ιταλών στρατιωτών αλλά και αποκτούσε αγαθά που εξαιτίας της προπολεμικής φτώχειας είχε στερηθεί, ένα ράδιο, μια ραπτομηχανή. Σε αρκετά χωριά δημιουργήθηκαν κέντρα υποδοχής για τους επισκέπτες από την πόλη και αίθουσες σχολείων μετατράπηκαν σε ξενώνες.⁴⁴¹

Στην επαρχία η κατάσταση ήταν διαφορετική από τις πόλεις. Η ελληνική ύπαιθρος αν και διατηρούσε σημαντικά πλεονάσματα τροφίμων, τα αγροτικά νοικοκυριά δεν μπορούσαν να θεωρηθούν απολύτως αυτόρρη σε όλα τα είδη. Εξαιτίας της ελληνικής γεωγραφίας κυριαρχούσε μια παραγωγική αναντιστοιχία ανάμεσα στις αγροτικές περιφέρειες. Παρά την ποικιλία των ειδών που καλλιεργούνταν, εξαιτίας του μικρού και τεμαχισμένου κλήρου, το ιδιαίτερο παραγωγικό χαρακτηριστικό κάποιων περιοχών ήταν η μονοκαλλιέργεια με αποτέλεσμα καμία περιφέρεια να μην είναι αυτόρρη σε όλα τα διατροφικά είδη με κάποιες εξαιρέσεις. Η Πελοπόννησος, τα νησιά του Β. Αιγαίου και του Ιονίου καθώς και η Κρήτη ενώ είχαν σημαντικό πλεόνασμα σε ελαιόλαδο αντιμετώπιζαν ελλείψεις σε δημητριακά. Αντίθετα η Μακεδονία, η Θεσσαλία, η Θράκη και η Α. Στερεά, ενώ διέθεταν σημαντικά πλεονάσματα σε δημητριακά, δεν παρήγαγαν ελαιόλαδο. Η αποτυχία της πολιτικής της υποχρεωτικής συγκέντρωσης είχε αντίκτυπο και στην ακριβοδίκαια κατανομή τους και στην ελληνική επαρχία. Στις κωμοπόλεις και τα χωριά δεν είχε εφαρμοσθεί το σύστημα του δελτίου όπως στα αστικά κέντρα. Η υποχρεωτική πώληση του συνόλου της παραγωγής στο κράτος με αντίτιμο ένα νόμισμα όπως η δραχμή, το οποίο κάθε μέρα έχανε την αξία του, αυτόματα τους στερούσε τα υλικά μέσα να αγοράσουν τα είδη τροφίμων που τους ήταν απαραίτητα για την επιβίωσή τους. Οι παραγωγοί της υπαίθρου χρησιμοποιούσαν τα πλεονάσματά τους για να αγοράσουν τα τρόφιμα που τους έλειπαν υιοθετώντας τον αντιπραγματισμό ως μέθοδο συναλλαγής. Οι κάτοικοι των

⁴⁴⁰ Κώστας Στέρπης, Ελευσίνα 16/10/1996· Μενέλαος Χαραλαμπίδης, ό. π.

⁴⁴¹ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 7, «Σημείωμα επί της ανάγκης δημιουργίας παιδικών συσσιτίων εις τα επαρχίας» 31/8/1942.

περιοχών που είχαν έλλειμμα σε κάποια προϊόντα αντάλλασσαν τα πλεονάσματά τους με αυτά μιας άλλης περιοχής. Σε νησιά όπως η Μυτιλήνη οι κάτοικοι δημιουργούσαν εντόπιους συνεταιρισμούς και οι εκπρόσωποι τους μετέφεραν το ελαιόλαδο στη Μακεδονία με καϊκία όπου το αντάλλασσαν με στάρι ή άλλα δημητριακά. Στις ορεινές περιοχές, οι οποίες αντιμετώπιζαν σημαντικές ελλείψεις, οι κάτοικοι με τη χρήση των αλόγων και των μουλαριών αναλάμβαναν να μεταφέρουν τα προϊόντα από τον ένα νομό στον άλλο, καλύπτοντας το κενό των ανύπαρκτων κρατικών υποδομών. Αυτό αποτέλεσε κανόνα σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής.⁴⁴²

Η ισοτιμία ανάμεσα στα προϊόντα δεν ήταν σταθερή και εξαρτιόταν από τη ζήτηση που είχε κάθε είδος, τις ελλείψεις, το μέγεθος της αγροτικής παραγωγής κάθε νομού ή περιοχής αλλά και τη γεωγραφία της. Μονάδα ανταλλαγής έγινε το στάρι, το καλαμπόκι ή το λάδι. Η σταφίδα στην Πελοπόννησο ήταν φτηνότερη από το ελαιόλαδο, ενώ το στάρι αρχικά ήταν ακριβότερο από το ελαιόλαδο, 300 δράμια προς 1 οκά ελαιόλαδο. Όταν αυξήθηκαν οι ανταλλαγές και αποκαταστάθηκε η προσφορά δημητριακών, η τιμή του έπεσε. Στην Πελοπόννησο κάποιος αντάλλαξε εκατό οκάδες στάρι με εκατό οκάδες ελαιόλαδο στη Μεσσήνη. Όταν επέστρεψε στο χωριό του και διέρρευσε το νέο, ότι είχε φέρει λάδι μαζί του, κάποιος τον επισκέφτηκε και του πρόσφερε 200 οκάδες στάρι για να το αποκτήσει. Το ελαιόλαδο σε αντίθεση με άλλα είδη μπορούσε να αποθηκευτεί και να διατηρηθεί. Η προσδοκία ότι η τιμή του θα ανέβαινε ακόμη περισσότερο στο μέλλον δημιουργούσε ευκαιρίες για κέρδη. Οι τιμές δεν ήταν σταθερές. Κάποιος αγόρασε ένα μοσχάρι λίγων ημερών προς 1.000 δραχμές. Όταν γύρισε ύστερα από 15 ημέρες για να το παραλάβει, ο πρώην ιδιοκτήτης του πρόσφερε 5.000 για να το κρατήσει ο ίδιος. Ούτε όλα τα προϊόντα είχαν την ίδια ζήτηση. Εξαιτίας των ελλείψεων η ζήτηση για είδη όπως το σαπούνι μειώθηκε κατακόρυφα. Οι κάτοικοι των πόλεων της υπαίθρου κατέφυγαν και αυτοί στην απόκτηση τροφίμων με την ανταλλαγή ειδών. Στην επαρχία είχε πραγματοποιηθεί η αποστράτευση του ελληνικού στρατού και οι αποθήκες του είχαν κανιβαλιστεί κυριολεκτικά. Όσοι πρόλαβαν και πήραν κουβέρτες, ιματισμό, υποζύγια και όπλα τα αντάλλασσαν με τρόφιμα. Σε περιφέρειες, όμως, όπως η Κρήτη και κυρίως τα νησιά, οι οποίες ήταν αποκομμένες από την ελληνική ενδοχώρα και αυτού του είδους οι συναλλαγές πραγματοποιούνταν τοπικά, η πείνα έλαβε χαρακτηριστικά πανδημίας.⁴⁴³

Ο αναγνώστης που διαβάσει σήμερα τις αφηγήσεις που σχετίζονται με τις ανταλλαγές τροφίμων ίσως θεωρήσει ότι ήταν ένας εύκολος τρόπος για να αντιμετωπιστούν οι ελλείψεις της εποχής. Η αλήθεια όμως είναι διαφορετική. Η μεταφορά και εμπορία τροφίμων από τους παραγωγούς ήταν μια δύσκολη και επικίνδυνη διαδικασία. Καταρχάς ήταν παράνομη. Στην Καρδίτσα στη σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1941 υπό την προεδρία του Νομάρχη, του δημάρχου, των εκπροσώπων των δικαστικών και αστυνομικών αρχών και των προϊσταμένων όλων των υπηρεσιών του νομού αποφασίσθηκε το κλείσιμο δύο σιδηροδρομικών σταθμών μεταξύ Καρδίτσας και Δεμερλή, οι οποίοι είχαν εξελιχθεί σε κέντρα αντιπραγματισμού. Οι αγωγιάτες της εποχής έπρεπε να περάσουν τα τρόφιμα από την ιταλική ζώνη κατοχής μέσα στη γερμανική από δύσβατες περιοχές και

⁴⁴²ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ.1.3, «Επιτροπή εκκαθαρίσεως συμβάσεων-αποφάσεων», Θεσσαλονίκη 12/8/1943· Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία...*, ό. π., σ. 269-282.

⁴⁴³ Παντελή Μούτουλας, Πελοπόννησος. Η περιπέτεια της επιβίωσης του διχασμού και της απελευθέρωσης, 1941-1945, ό. π., σσ. 72-80.

μονοπάτια σε πολύ δύσκολες καιρικές συνθήκες για να αποφύγουν τα φυλάκια της ελληνικής χωροφυλακής και τα αποσπάσματα των Ιταλών караμπινιέρων. Ομοίως και οι πλοιοκτήτες καϊκιών, ιστιοφόρων και βενζινόπλοιων έπρεπε να αποφύγουν τις νηοψίες των ιταλικών και γερμανικών ακταιωρών και να αντιμετωπίσουν και τις επιθέσεις της αγγλικής αεροπορίας. Σε περίπτωση ανεύρεσης, τα αγαθά κατάσχονταν και ο κάτοχος συλλαμβάνονταν. Πάντα υπήρχε ο κίνδυνος της εξαπάτησης σε μια συναλλαγή και της σωματικής ακεραιότητας. Ο Νίκος Γκολιομύτης από τα Ιωάννινα ανέφερε ότι η γιαγιά του και ο αδερφός της μετέβηκαν από τα Δολιανά Ιωαννίνων μεταφέροντας τυροκομικά προϊόντα στην Παραμυθιά για να τα ανταλλάξουν με ελαιόλαδο. Αυτοί που τους πούλησαν το ελαιόλαδο ήταν Αλβανοί Τσάμηδες, οι οποίοι ύστερα από τη συναλλαγή επιδίωξαν να τους δολοφονήσουν και να πάρουν πίσω το ελαιόλαδο. Τελικά ύστερα από μυθιστορηματικές συνθήκες κατόρθωσαν να διαφύγουν και να επιστρέψουν στο χωριό τους. Στην ύπαιθρο δραστηριοποιούνταν συμμορίες ληστών, οι οποίες είχαν βάλει στόχο αυτές τις συναλλαγές και ιδιαίτερα τα τρόφιμα. Τα κρούσματα ζωοκλοπής πολλαπλασιάζονταν ακόμη και στα περίχωρα της Αθήνας.⁴⁴⁴

Οι κατακτητές, Ιταλοί και Γερμανοί, έγκαιρα είχαν λάβει μέτρα για να ελέγξουν αυτό το είδος εμπορίου. Σε προηγούμενα κεφάλαιο αναλύσαμε το πως οι ίδιοι εκμεταλλεύθηκαν την απομόνωση κάποιων περιφερειών και αντάλλασσαν οι ίδιοι προϊόντα διατροφής με αυτά που τους ενδιέφεραν, όπως το ελαιόλαδο, σε μια μικρότερη ισοτιμία ή το πως επιχείρησαν να διοχετεύσουν τα πλεονάσματα στη γερμανική ζώνη κατοχής μεταξύ δύο περιφερειών, π.χ της Μακεδονίας και των νησιών του Βορειοανατολικού Αιγαίου, φορολογώντας τις ανταλλαγές με παρακράτημα σε είδος. Στη Χίο ο Winkler, ο Γερμανός στρατιωτικός διοικητής της, επέτρεψε τις εξαγωγές τροφίμων στην Τουρκία. Οι άδειες δεν εκδίδονταν για όλους αλλά για κάποιους ανθρώπους έμπιστους που παράλληλα με την ανταλλαγή μαστίχας και ελαιόλαδου με σάρι στην Τουρκία εξασκούσαν κατασκοπία υπέρ των Γερμανών. Τα εισαγόμενα είδη επιτρέπονταν να τα εμπορευτούν ελεύθερα στη μαύρη αγορά.⁴⁴⁵

Η μοίρα των κομμουνιστών πολιτικών κρατούμενων στον Άγιο Ευστράτιο, την απελευθέρωση των οποίων αρνήθηκαν τα όργανα του μεταξικού καθεστώτος αμέσως μετά τη συνθηκολόγηση με τη Γερμανία, ήταν τραγική. Αν και το νησί είχε αυτάρκεια σε τρόφιμα προπολεμικά, ο πρόεδρος της κοινότητας μαζί με τον σταθμάρχη της χωροφυλακής Βουδουκλήρη αγόρασαν όλα τα αποθέματα τροφίμων σε πολύ χαμηλές τιμές και εξήγαν με σκοπό τον προσωπικό πλουτισμό τους δια μέσου της μαύρης αγοράς. Ο Βουδουκλήρης, με αφορμή την απόδραση μερικών κρατουμένων, επέβαλε απαγόρευση κυκλοφορίας των εξόριστων στο νησί. Τα χωράφια που είχαν νοικιάσει και καλλιεργούσαν οι εξόριστοι από τους κατοίκους του νησιού ξενοικιάστηκαν. Από το μαρτύριο της πείνας κατέληξαν 33 εξόριστοι⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ Νίκος Γκολιομύτης, Ελευσίνα, Ελευσίνα, 25/11/2016 *Ταχυδρόμος*, «Κλοπαί ζώων», 30/7/1941, *Η Βραδυνή*, «Φόνος ποιμένος εκ Δριμαίας υπό ζωοκλοπών», 18/9/1941, *Αναγέννησις*, «Η προχθεσινή σύσκεψη στη Καρδίτσα», 16/11/1941.

⁴⁴⁵ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/12897, Axis intelligence activities in Greece, Crete and the Greek islands.

⁴⁴⁶ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 296, «Αγ. Ευστράτιος», 18/4/1942 Κώστα Μπόση, *Αη Στράτης. Η μάχη της πείνας των πολιτικών εξόριστων στα 1941*, Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις, 1977, σσ. 20-35.

3.3 Προμηθευτικοί – καταναλωτικοί συνεταιρισμοί

Προπολεμικά, αν και το κράτος δεν ήταν θετικό, λειτουργούσαν μερικοί προμηθευτικοί και καταναλωτικοί συνεταιρισμοί σε κρατικούς οργανισμούς και τράπεζες. Οι υπάλληλοι των δημοσίων οργανισμών και επιχειρήσεων κοινής ωφελείας μέσω αυτών των συνεταιρισμών εξασφάλιζαν τα είδη πρώτης ανάγκης σε προσιτές τιμές και αντιμετώπιζαν την άνοδο του κόστους ζωής. Υπό τις νέες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες ο ρόλος τους ως μηχανισμών επιβίωσης των εργαζομένων θα αναβαθμιζόταν άρδην. Το καλοκαίρι του 1941 αρκετοί υπάρχοντες καταναλωτικοί συνεταιρισμοί στράφηκαν στην επαρχία για την απόκτηση τροφίμων και οι υπάλληλοι δημοσίων υπηρεσιών και επιχειρήσεων άρχισαν να ιδρύουν συνεταιρισμούς και να βομβαρδίζουν με υπομνήματα τις ελληνικές κατοχικές αρχές, απαιτώντας την χορήγηση άδειας για την απόκτηση και τη διανομή τροφίμων στα μέλη τους. Η διοίκηση της ΓΣΕΕ υπέβαλε υπόμνημα στις 9 Ιουλίου 1941 με οποίο αιτούνταν τη γενίκευση της ίδρυσης καταναλωτικών και προμηθευτικών συνεταιρισμών ώστε οι εργάτες και οι υπάλληλοι να προμηθεύονται τρόφιμα σε χαμηλές τιμές.⁴⁴⁷

Ο Προμηθευτικός Συνεταιρισμός Προσωπικού της Ηλεκτρικής Εταιρίας Μεταφορών ήταν από τους μεγαλύτερους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς με 4.016 συνεταίρους και 18.500 εξαρτώμενα μέλη. Ήδη από το καλοκαίρι του 1941 είχε προσεγγίσει συνεταιρισμούς και εμπόρους στην ύπαιθρο και είχε συμφωνήσει την αγορά σημαντικών ποσοτήτων τροφίμων όπως βούτυρο, πατάτες, ελαιόλαδο, ελιές, όσπρια, τομάτες. Η μεταφορά τους δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί, αν δεν χορηγούνταν διατακτική από το Υπουργείο Επισιτισμού. Η κατάσταση της υγείας των εργαζομένων επιδεινωνόταν μέρα με τη μέρα. Από τις 3.000 θερμίδες που ήταν απαραίτητες για την εργασία και την υγεία των εργαζομένων οι τελευταίοι κατανάλωναν μόλις 1.000. Οι εργαζόμενοι προειδοποιούσαν ότι απειλούνταν η εύρυθμη λειτουργία της εταιρίας σε μια πολύ κρίσιμη χρονική συγκυρία κατά την οποία δούλευαν εντατικά για την αποκατάσταση της κίνησης μεταξύ Αθήνας -Πειραιά. Παλιότερα η κίνηση διεξάγονταν με 400 τροchioδρομικά οχήματα, 600 λεωφορεία, 700 υπεραστικά αυτοκίνητα και 1.750 ταξί. Πλέον λειτουργούσαν μόνο 400 τροchioδρομικά οχήματα. Τα νοσοκομεία είχαν γεμίσει από οδηγούς και εισπράκτορες, οι οποίοι λιποθυμούσαν από τον υποσιτισμό. Η Γενική Εποπτεία Αγορανομίας του Υπουργείου Επισιτισμού δεν εξέδωσε την αιτούμενη άδεια μεταφοράς, απαντώντας ότι τα τρόφιμα συγκεντρώνονταν από την Αγροτική Τράπεζα και στη συνέχεια θα διανέμονταν από το Υπουργείο Επισιτισμού. Τελικά ο Συνεταιρισμός αναγκάστηκε να απευθυνθεί στον Τσολάκογλου για να βρεθεί λύση στη χορήγηση άδειας μεταφοράς, επισημαίνοντάς του τη σημασία που είχε ο ομαλός επισιτισμός στην αποδοτικότητα των εργαζομένων.⁴⁴⁸

⁴⁴⁷ Ιστορικό Αρχείο ΔΕΗ, Ιστορικό Αρχείο ΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ, Α1Σ3Υ7Φ9, «Προς το Σ/ον Υπουργείον Επισιτισμού. Γενικήν Εποπτείαν Αγορανομίας», 14/8/1941' *Πρωία*, «Υπόμνημα των εργατών», 9/7/1941.

⁴⁴⁸ ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ), Α1Σ3Υ7Φ4, «Προς το Σ/τον Υπουργείον Επισιτισμού. Γεν. Δ/σιν Εποπτίας Αγορανομίας», Αθήνα 12/9/1941, Α1Σ3Υ7Φ9, «Προς το Σ/ον Υπουργείον Επισιτισμού. Γενικήν Εποπτείαν Αγορανομίας», 14/8/1941, «Προς το Σ/ον

Υπεύθυνο για τη χορήγηση άδειας ή διατακτικής ήταν το Υπουργείο Επισιτισμού. Τα στελέχη του περιορίστηκαν μόνο στο να δείξουν κατανόηση απέναντι στο αίτημα των εργαζομένων, αλλά δεν έδωσαν θετική απάντηση. Η αποδοχή του αιτήματος των εργαζομένων έπρεπε να έχει την τελική έγκριση του πρωθυπουργού και των εκπροσώπων των κατακτητών. Οι συνεταιρισμοί αυτοί ήταν ανεξάρτητοι από το κατοχικό κράτος. Αποκτώντας την άδεια να προμηθευτούν τρόφιμα από την ελεύθερη αγορά αυτόματα θα λειτουργούσαν ανταγωνιστικά προς την κρατική συγκέντρωση και θα τα στερούσαν από το επίσημο σύστημα διανομής με το δελτίο. Ανταγωνιστικά θα δρούσαν, όμως, και προς τους κατακτητές, οι οποίοι ήθελαν τα τρόφιμα για τους ίδιους. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος, όμως, πήγαζε από το γεγονός ότι η αυτοργάνωση και η συσπείρωση των εργαζομένων μέσω των συνεταιρισμών, οι οποίοι είχαν δικά τους διοικητικά συμβούλια, αρχές και καταστατικά, σήμαινε αυτόματα τη συνδικαλιστική και πολιτική επαναστατηριοποίηση και την απεξάρτησή τους από την κατοχική κυβέρνηση. Οι συνεταιρισμοί από εκφραστές οικονομικών αιτημάτων και φορείς συλλογικότητας για την αντιμετώπιση της πείνας μπορούσαν να μετεξελιχθούν σε συνδικαλιστικές ενώσεις και αντιστασιακούς πυρήνες ενάντια στην κατοχική κυβέρνηση και τους κατακτητές. Ήταν κάτι που και οι δύο δεν επιθυμούσαν να γίνει. Όμως τον Οκτώβριο του 1941, αφού οι κατακτητές αρνήθηκαν να λάβουν επιπλέον μέτρα για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού και οι ειδήσεις που έφταναν από την Τουρκία έδειχναν ότι οι ποσότητες τροφίμων που θα εισήγαγε το ΔΚΕΣ θα ήταν λιγότερες από το αρχικό πρόγραμμα, το Υπουργείο Επισιτισμού εξέδωσε διαταγή με την οποία έδινε την άδεια στους αντιπροσώπους των προμηθευτικών και των καταναλωτικών συνεταιρισμών να μεταβούν στην επαρχία και να αγοράσουν ελεύθερα τρόφιμα. Σκοπός της χορήγησης αδειών ήταν η εξασφάλιση τροφίμων για την ιδιωτική κατανάλωση και για να ανακουφιστεί ο πληθυσμός της πρωτεύουσας έως ότου αποκαθίστατο η τροφοδοσία της. Ο Καραμάνος με δηλώσεις του στον Τύπο υποσχόταν βελτίωση στο επισιτιστικό πρόβλημα στο άμεσο μέλλον με τη βοήθεια της Γερμανίας και της Ιταλίας ενώ απέδιδε την απόφαση αυτή στο ενδιαφέρον τους για την εξεύρεση λύσης. Ήταν μια απτή απόδειξη του πατρικού ενδιαφέροντος τους για τον λαό. Ο Υπουργός Επισιτισμού προσπαθούσε να σώσει τα προσχήματα για την ευθύνη των κατακτητών στο επισιτιστικό αδιέξοδο.⁴⁴⁹

Οι δημόσιοι υπάλληλοι έπρεπε να είναι υγιείς για να λειτουργήσει ο κρατικός μηχανισμός και να εξυπηρετηθούν οι κατοχικές δυνάμεις. Μια υπηρεσιακή εγκύκλιος που είχε εκδοθεί από το γραφείο του Υπουργού των Εσωτερικών ανέφερε ότι το μέτρο είχε ληφθεί με σκοπό «οι υπάλληλοι να ευρίσκονται εις θέσιν να εκπληρώσι το υπηρεσιακόν των έργον». Το Υπουργείο Επισιτισμού δημιούργησε την «Υπηρεσία Συνεταιρισμών και Συσσιτίων» για να έχει υπό τον έλεγχό του όλη τη συνεταιρική κίνηση στον χώρο των υπαλλήλων. Η κατοχική ελληνική κυβέρνηση δεν τους

Υπουργείον Επισιτισμού. Γενικήν Εποπτεϊάν Αγορανομίας», 19/8/1941, «Προς το Σ/ον Υπουργείον Επισιτισμού. Γενικήν Εποπτεϊάν Αγορανομίας», 22/8/1941, «Προς το Σ/ον Υπουργείον Επισιτισμού. Γενικήν Εποπτεϊάν Αγορανομίας», 8/9/1941, «Προς τον αξιολ. Προεδρείον του Προμηθευτικού Συνεταιρισμού της ΗΕΜ», Αθήνα 11/9/1941, «Προς το Σ/ον Υπουργείον Συγκοινωνίας ενταύθα», με την υποσημείωση «κ. Εξωχότατον Πρωθυπουργόν», 18/9/1941, «

⁴⁴⁹ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Αι άδειαι μεταφορών τροφίμων», 13/10/1941. Ακρόπολις, «Το ζωηρόν ενδιαφέρον διά τον επισιτισμόν», 11/10/1941. Γεράσιμος Λουκάτος, *Αθηναϊκά του πολέμου και της κατοχής. Ιδιωτικά βιώματα και μαρτυρίες*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1989, σσ. 84-85. Γιώργος Μαργαρίτης, *ό. π.*, σσ. 264-268.

χρηματοδότησε, αλλά επέτρεψε τη σύναψη έντοκων δανείων των συνεταιρισμών με ήδη αναγνωρισμένες τράπεζες, με τα Ταμεία Συντάξεως και με άλλα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Με το ΝΔ 844 επιτρεπόταν οι προμηθευτικοί συνεταιρισμοί των δημοσίων υπαλλήλων και των στρατιωτικών να συνάψουν δάνεια εφάπαξ ή κατά επανάληψη για την αγορά τροφίμων και άλλων χρήσιμων ειδών για τις βιοτικές τους ανάγκες τους. Οι συνεταιρισμοί υποχρεούνταν να τηρήσουν βιβλίο μητρώου για τα μέλη τους και τις οικογένειές τους βάσει του ατομικού τους δελτίου τροφίμων. Στις διανομές τροφίμων συμπεριλαμβάνονταν και τα μέλη των οικογενειών τους, τα τέκνα και οι γονείς.⁴⁵⁰

Η ίδρυση νέων καταναλωτικών συνεταιρισμών δεν περιορίστηκε μόνο στον δημόσιο τομέα. Ο ιδιωτικός τομέας ακολούθησε τον δημόσιο. Στις 31 Αυγούστου το διοικητικό συμβούλιο του Ιατρικού Συλλόγου Αττικοβοιωτίας αποφάσισε την ίδρυση προμηθευτικού συνεταιρισμού. Οι περισσότεροι προμηθευτικοί-καταναλωτικοί συνεταιρισμοί δημιουργήθηκαν στον χώρο εργασίας ανά κλάδο και ειδικότητα. Εργαζόμενοι σε βιομηχανίες, βιοτεχνίες, υπάλληλοι, ενώσεις ελεύθερων επαγγελματιών έσπευδαν να ιδρύσουν τον δικό τους προμηθευτικό συνεταιρισμό. Ο ιστορικός εντυπωσιάζεται από το πλήθος των συνεταιρισμών, οι οποίοι κάλυπταν σχεδόν όλα τα επαγγέλματα: «Ραπτών Εργατ. Αθηνών και Προαστείων», «Καπνεργατών και Καπνεργατριών Πειραιώς», «Προσωπ. Ελλην. Ηλεκτρ. Σιδηροδρόμων», «Λιμενεργατών Πειραιώς», «Προσωπικού Ηλεκτρ. Εταιρ. Αθηνών-Πειραιώς», Τσιμεντεργατών Πειραιώς Ηρακλής», «Υπαλλήλων Α. Ε. Πειραιϊκής-Πατραϊκής Βιομηχ. Βάμβακος» «Αρβυλοτεχνιτών Πειραιώς», «Δημοσίων Υπαλλήλων Ελευσίνος», «Αρχηγείον Αστυνομίας Πόλεων», «Προσωπικού του Χρηματιστηρίου Αθηνών». Δεν ήταν οι μόνοι. Συνταξιούχοι, απόστρατοι αξιωματικοί, φοιτητές, πρόσφυγες από την Αν. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη, κάτοικοι δημοτικών διαμερισμάτων της Αθήνας μιμήθηκαν τους εργαζόμενους και ίδρυσαν ανάλογους προμηθευτικούς – καταναλωτικούς συνεταιρισμούς. Οι ονομασίες των συνεταιρισμών τους «Κυρίων και δεσποινίδων Ηλιουπόλεως η Πρόοδος», «Ενοριτών Ι. Ν. Θεοτόκου Κοιμήσεως (Κυνοσάργους)», «Λαϊκός Συνοίκ. Νέας Σμύρνης», , «Οπλارχηγών», «Προσφύγων Νομού Σερρών», «Ατυχησάντων εμπόρων, βιομηχάνων και βιοτεχνών Πειραιώς», δείχνουν την έκταση της πείνας, την απόγνωση στην οποία είχαν φτάσει οι κάτοικοι της πρωτεύουσας και την απόφασή τους να διεκδικήσουν λύσεις μέσα από συλλογικότητες. Κάποιοι άλλοι, όμως, όπως η δωσιλογική εθνικοσοσιαλιστική οργάνωση ΕΣΠΟ επιχείρησαν να εκμεταλλευθούν τα προνόμια που τους πρόσφεραν οι συνεταιρισμοί και ίδρυσαν τον δικό τους για τα μέλη τους. Οι αναγνωρισμένοι από το Υπουργείο Επισιτισμού συνεταιρισμοί έφτασαν τους 415 στην περιφέρεια Αθήνας – Πειραιά και αριθμούσαν 215.812 μέλη και κάλυπταν τις ανάγκες 619.260 ατόμων σχεδόν το 50% του πληθυσμού της περιφέρειας της πρωτεύουσας.⁴⁵¹

Η Ελληνική Πολιτεία ενθάρρυνε τη δημιουργία προμηθευτικών συνεταιρισμών δημοσίων υπαλλήλων και στις πρωτεύουσες των νομών και των επαρχιών. Ως

⁴⁵⁰ Ακρόπολις, «Ιδρύεται προμηθευτικός συνεταιρισμός των Ιατρών», 31/8/1941 Παναγιώτης Μάτσης, *Οι Συνεταιρισμοί*, Αθήνα, 1944, σσ. 89-99.

⁴⁵¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Νικόλαου Λαϊνόπουλου, «Περίληψης περί συστάσεως Προμ. Συνεταιρισμών Δημ. Υπαλλήλων», Αθήνα, 22/1/1942 ΝΔ. 844, «Περί παροχής εγκρίσεως διά την τη εγγυήσει του Δημοσίου συνολογήσιν δανείων υπό των εκ δημοσίων υπαλλήλων συγκροτουμένων συνεταιρισμών καταναλώσεως», ΦΕΚ 456Α, 31/12/1941 Παναγιώτης Μάτσης, ό. π.

συνεταίροι ορίζονταν οι εν ενεργεία υπάλληλοι, οι συνταξιούχοι καθώς και οι ανάπηροι πολέμου. Η σύσταση του Υπουργείου Εσωτερικών προς τους Νομάρχες ήταν να τοποθετηθούν στα διοικητικά συμβούλια υπάλληλοι δραστήριοι και να τους παρασχεθεί κάθε δυνατή ενίσχυση χωρίς, όμως, να προκαλούν τη δυσφορία των άλλων κοινωνικών τάξεων. Στη Θεσσαλονίκη, τον Βόλο και άλλες πόλεις ιδρύονταν, όπως και στην Αθήνα και τον Πειραιά, αντίστοιχοι προμηθευτικοί συνεταιρισμοί. Στον Βόλο ο αριθμός τους έφτασε τους 25 με αποτέλεσμα οι 54.000 από τους 60.000 κατοίκους της πόλης να εξαρτούνται από αυτούς.⁴⁵²

Οι συνεταιρισμοί με την άδεια μεταφοράς τροφίμων αποκτούσαν ασφαλή πρόσβαση στην ύπαιθρο για την αγορά τροφίμων δίχως να έχουν τον φόβο των ποινικών κυρώσεων από τις κατοχικές αρχές ή της επίταξης από τους κατακτητές. Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων στην επαρχία ήταν χαμηλότερες από αυτές της μαύρης αγοράς στην Αθήνα. Η συλλογική αγορά και η αποφυγή των μεσαζόντων μπορούσε να τις μειώσει ακόμη περισσότερο. Επιπλέον οι συνεταιρισμοί χορηγούσαν δάνεια στα μέλη τους. Ο Προμηθευτικός Συνεταιρισμός Προσωπικού ΗΕΜ διένειμε ελιές στα μέλη του στην τιμή των 84 δραχμών και κρεμμύδια στην τιμή των 84,40 δραχμών όταν στη μαύρη αγορά κόστιζαν 110. Ο Γεράσιμος Λουκάτος, δικηγόρος στο ΤΣΑΥ, αγόρασε από τον προμηθευτικό συνεταιρισμό του 7 οκάδες ελαιόλαδο προς 1.250 δραχμές, όταν στη μαύρη αγορά η οκά κόστιζε 2.500, δηλαδή το 1/3 περίπου από τις 6.500 δραχμές του μηνιαίου μισθού του. Αυτό σήμαινε ότι είχε εξασφαλίσει τις προμήθειες ελαιόλαδου για 3-4 μήνες γι' αυτόν και τον αδερφό του. Αργότερα, τον Μάρτιο του 1942, αγόρασε 10 οκάδες σταφίδα προς 200 δραχμές η οκά. Τον Αύγουστο του 1942 ο αδερφός του έφερε μισή οκά μοσχάρι, την οποία είχε αγοράσει από τον προμηθευτικό συνεταιρισμό της Ακαδημίας Αθηνών προς 3.600 δραχμές. Ο ίδιος έφτιαξε μακαρόνια με κρέας και τα δύο αδέρφια έφαγαν ύστερα από καιρό όπως πριν τον πόλεμο. Πλέον και οι δύο μπορούσαν να αποκτούν είδη διατροφής που δεν διανέμονταν από το δελτίο ακόμη και αν η τιμή τους ήταν μεγαλύτερη από την τιμή διατίμησης ή κάποια από αυτά τα αποκτούσαν σπάνια.⁴⁵³

Η απόκτηση τροφίμων από τους συνεταιρισμούς έπρεπε να έχει και τη συγκατάθεση των κατακτητών ιδίως για τα είδη διατροφής που ήταν δεσμευμένα από τους ίδιους. Οι συνεταιρισμοί έπρεπε να διαθέτουν εξουσιοδότηση της Ιταλογερμανικής Επιτροπής Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων και οι άδειες να έχουν μεταφραστεί και επικυρωθεί από το Ιταλικό Φρουραρχείο. Ο Προμηθευτικός Συνεταιρισμός Προσωπικού ΗΕΜ αναγκάστηκε να απευθυνθεί στο Τμήμα Επισιτισμού της ιταλικής πρεσβείας για να δώσει τη συγκατάθεσή της για να αποδεσμευθούν 67 τόνοι σταφίδας που είχαν αγοραστεί από τον ΑΣΟ για τις ανάγκες των τροchioδρομικών υπαλλήλων της πρωτεύουσας, οι οποίοι λιποθυμούσαν από τον υποσιτισμό. Τελικά η ιταλική πρεσβεία αποδέσμευσε σύκα αντί για σταφίδα έως το ποσό των 200.000 δραχμών από τις δεσμευμένες ποσότητες της Ένωσης Εξαγωγέων Καλαμάτας και κατ' εξαίρεση μόνο για τους τροchioδρομικούς συνεταίρους, επειδή ήταν απαραίτητοι για τη λειτουργία της γραμμής Αθήνας-Πειραιά. Το Υπουργείο Επισιτισμού τον Φεβρουάριο του 1942 ακύρωσε τις διατακτικές που είχε εκδώσει προς

⁴⁵² ΕΛΙΑ, Αρχείο Νικόλαου Λαϊνόπουλου, «Περίληψη περί συστάσεως Προμ. Συνεταιρισμών Δημ. Υπαλλήλων», ό. π., Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π.

⁴⁵³ ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ, Α1Σ3Υ7Φ7, «Εγκύκλιος προς άπαντας εν γένει τους κκ. Συνεταίρους», Αθήνα 4/11/1941.

τον συνεταιρισμό για την αγορά ελιών από την Αγροτική Τράπεζα. Ο Συνεταιρισμός, όμως, δεν κατόρθωσε να αποκτήσει 120.000 οκάδες ελιών από τον Βόλο και τη Στυλίδα, τις οποίες είχε εξασφαλίσει, επειδή δεν είχε τα μέσα μεταφοράς και είχε λήξει η διατακτική. Σε μια άλλη περίπτωση ο συνεταιρισμός είχε υπογράψει εμπορικό συμφωνητικό με τον Νικόλαο Τερζόγλου, με την έγκριση της γερμανικής πλευράς, για την αγορά 20.000 οκάδων ελαιόλαδου στις 18/10/1941. Ο Τερζόγλου ενημέρωσε το Υπουργείο Επισιτισμού ότι το ελαιόλαδο είχε αγοραστεί από τον προμηθευτικό συνεταιρισμό για τις ανάγκες των μελών του. Οι υπηρεσίες του Υπουργείου Επισιτισμού πρόβαλαν προσκόμματα και εμπόδισαν την παράδοση του ελαιόλαδου. Μόνο ύστερα από την παρέμβαση της γερμανικής πλευράς κατέστη δυνατό να παραδοθεί το ελαιόλαδο. Όμως ο Τερζόγλου ζητούσε τιμή μεγαλύτερη από τις 285 δραχμές την οκά που είχε καθορίσει η αρχική συμφωνία. Ο απεσταλμένος του ίδιου συνεταιρισμού Μ. Κ στη Θεσσαλονίκη αντί να παραλάβει την ποσότητα που ήδη είχε συμφωνηθεί να αγοραστεί από τον Μ. Τ, έμπορο, προτίμησε να διαπραγματευτεί την αγορά οσπρίων σε χαμηλότερες τιμές με άλλους εμπόρους κάτι τελικά που δεν έγινε εφικτό. Όταν την επόμενη μέρα πήγε στο γραφείο του Μ. Τ για να πραγματοποιήσει την αγορά, ο τελευταίος του ζήτησε τη διπλάσια τιμή.⁴⁵⁴

Παρά τις υποσχέσεις για ενίσχυση από το κράτος, αυτή περιορίστηκε στους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς δημόσιων επιχειρήσεων των μεγάλων αστικών κέντρων της επαρχίας. Τα μέλη του προμηθευτικού συνεταιρισμού των δημοσίων υπαλλήλων του Λαγκαδά διαμαρτύρονταν για την προνομιακή μεταχείριση που είχαν οι συνάδερφοι τους στη Θεσσαλονίκη σε σύγκριση με αυτούς. Οι προμηθευτικοί συνεταιρισμοί στην επαρχία είχαν, όμως, το πλεονέκτημα ότι γειτνιάζαν με αγροτικές περιοχές. Αφού αποκτούσαν ένα είδος, μπορούσαν να ανταλλάξουν ένα μέρος των προϊόντων που είχαν αγοράσει με κάποιο άλλο. Ο Προμηθευτικός και Καταναλωτικός Συνεταιρισμός Προσωπικού Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας δια μέσου του εξουσιοδοτημένου εμπόρου του αντάλλαξε στάρι και όσπρια με ελαιόλαδο και ελιές. Ο προμηθευτικός συνεταιρισμός των δημοσίων υπαλλήλων Κοζάνης αντάλλαξε τοπικά προϊόντα όπως όσπρια με ελαιόλαδο, ελιές και σαπούνι με τον ΚΟΣΚΕ στην Αθήνα και τον ΕΕΣΚΕ του Βόλου. Αυτού τους είδους οι ανταλλαγές φορολογούνταν από το κράτος με παρακράτημα 25%. Ομοίως ο σύλλογος εργαζομένων του ΕΤΥΕΜ εξασφάλισε την άδεια να αγοράσει τρόφιμα από τα βουλγαροκρατούμενα εδάφη με την υποχρέωση να παραδώσει το 20% της ποσότητας οσπρίων που θα αγόραζε προς 375 δραχμές την οκά. Ο Ιατρικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης πήρε άδεια να εισάγει ζάχαρη από τη Βουλγαρία, ενώ ο δικηγορικός σύλλογος Θεσσαλονίκης τρόφιμα από την Κωνσταντινούπολη.⁴⁵⁵

⁴⁵⁴ ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ, Α1Σ3Υ7Φ4, «Προς τον αξιότιμον κ. Γεώργιον Κόκκινον», 1/12/1941, Α1Σ3Υ7Φ9, «Κον Φαίδων Κομβόπουλο», Θεσσαλονίκη 23/10/1941, «Προς το Τμήμα Επισιτισμού της Ιταλικής Πρεσβείας», Καλλιθέα 1/12/1941, «Προς το Σεβαστόν Υπουργείον Επισιτισμού», Καλλιθέα 5/12/1941, «Προς το Σ/ον Υπουργείον Επισιτισμού», 12/2/1942, «Προς το Σ/ον Υπουργείον Επισιτισμού», 12/2/1942, «Προς το Σ/ον Υπουργείον Επισιτισμού», 23/2/1942, «Προς το Σεβαστόν Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας Δ/σιν Αλιείας», Αθήνα 15/5/1942, «Προς την Ηλεκτρικήν Εταιρίαν Μεταφορών Α.Ε.», 25/7/1942

⁴⁵⁵ ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ. 89.3, αρ. εγγρ. 55, «Αίτησις Θωμά Φιλιά εμπόρου αντιπρόσωπου του Προμηθευτικού Συνεταιρισμού Προσωπικού Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας 2) Του Γεωργικού Συνεταιρισμού Αγίου Γεωργίου, 3) Κοινότητας Αγίου Βλασίου Μαγνησίας», Θεσσαλονίκη 17/8/1942, φάκ. 90.3, αρ. εγγρ. 6, «Προμηθευτικός & Καταναλωτικός Συνεταιρισμός Δημοσίων Υπαλλήλων Κοζάνης», Μάρτιος 27/3/1942, φάκ. 87, αρ. εγγρ. 30, Θεσσαλονίκη 26/5/1942, αρ. εγγρ.

Οι συνεταιρισμοί αντιμετώπισαν και πρόβλημα χρηματοδότησης και για τη λειτουργία τους ήταν απαραίτητη η χορήγηση πιστώσεων από το αποθεματικό του ασφαλιστικού τους ταμείου ή από την εταιρία. Οι εργαζόμενοι συγκέντρωναν τις αναδρομικές αυξήσεις που τους χορηγούνταν ή τα επιδόματα αύξησης βίου και με αυτά καθώς και με δάνεια πραγματοποιούσαν τις αγορές. Αρκετές εταιρίες, όμως, καθυστέρησαν να τις καταβάλουν. Ο Ε. Thomashaussen ο σατράπης Γερμανός πρόεδρος της Ηλεκτρικής είχε εφαρμόσει την πολιτική του καρότου και του μαστίγιου απέναντι στους εργαζόμενους. Η Ηλεκτρική δεν είχε καταβάλει τις αυξήσεις στους εργαζόμενους. Η διαπραγμάτευση μαζί του για την εξεύρεση λύσης ήταν μια ευκαιρία για να καλλιεργήσει μια φιλεργατική εικόνα. Ο Thomashaussen ύστερα από τη συνάντησή του με εκπροσώπους των τροχιοδρομικών συμφώνησε να ικανοποιήσει ένα μέρος των αιτημάτων τους. Θεώρησε δίκαιο το αίτημα περί καταβολής των αυξήσεων και υποσχέθηκε ότι θα καταβάλλονταν αυτές που εκκρεμούσαν από τον Ιούλιο του 1941 έως τον Ιανουάριο του 1942, όμως δεν κατέβαλε τις αυξήσεις των χιλιομέτρων, με τη δικαιολογία ότι τα οχήματα παρέμεναν αδρανή. Επιπλέον χορήγησε δάνειο στους εργαζόμενους 13.000.000 δραχμών, το οποίο θα συγχωνευόταν με τα προηγούμενα δάνεια, θα επιμηκύνονταν ο χρόνος εξόφλησής τους, δεν θα αυξάνονταν το ποσό των κρατήσεων όμως η εταιρία διατηρούσε το δικαίωμα να αποφασίσει η ίδια τον τρόπο διάθεσης του ποσού. Τον Φεβρουάριο του 1942 το εν ενεργεία προσωπικό θα λάμβανε από τα αποθέματα του συνεταιρισμού του είδη αξίας έως 3.500 δραχμές δίχως να καταβάλει το ποσό αλλά θα εκχωρούσε ισόποσες μελλοντικές αποδοχές στον συνεταιρισμό υπό συγκεκριμένους όρους: α) η εταιρία με τη λήψη των εκχωρητηρίων αμέσως θα πίστωνε τον συνεταιρισμό με το σύνολο των εκχωρηθησομένων ποσών, β) τα προκαταβαλλόμενα ποσά θα ενοποιούνταν με τα προηγούμενα δάνεια που είχε λάβει ο συνεταιρισμός ως ενιαία άτοκη οφειλή προς την εταιρία και θα πληρώνονταν με μηνιαίες κρατήσεις. Η οφειλή αυτή θα εξοφλούνταν εντός οκταετίας. Σε περίπτωση απολύσεως ή εξόδου για οποιοδήποτε λόγο, η οφειλή του εργαζομένου θα παρακρατούνταν από τον τελευταίο μισθό του ή την αποζημίωση του. Με αυτόν τον τρόπο η ελεγχόμενη από τους Γερμανούς διοίκηση έλυνε κάποια από τα αιτήματα των εργαζομένων που σχετίζονταν με τις άμεσες ανάγκες τους σε κλάδους στρατηγικής σημασίας γι' αυτούς όπως της ενέργειας και των μεταφορών.⁴⁵⁶

Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι συνεταιρισμοί έπεσαν θύματα απάτης όπως στην περίπτωση του Προμηθευτικού Συνεταιρισμού του Προσωπικού της ΗΕΜ από τον εμπορικό οίκο του Ουμβέρτο Φαρλάτσο. Ο τελευταίος, αφού εισέπραξε τα χρήματα των εργαζομένων για να αγοράσει ντοματοπελτέ, ύστερα από επτά μήνες τους πληροφόρησε ότι είχε απωλέσει την άδεια ενώ ο ίδιος είχε πουλήσει το εμπόρευμα στη μαύρη αγορά. Η επιδείνωση της κατάστασης της ελληνικής οικονομίας το καλοκαίρι του 1942 άγγιξε και τους συνεταιρισμούς. Ο Γεράσιμος Λουκάτος τον Σεπτέμβριο του 1942 αγόρασε από τον συνεταιρισμό ½ οκά λάδι προς 5.500 όταν ο

69, «Αίτησις του Νέου Προμηθευτικού Συνεταιρισμού Δικηγόρων Θεσσαλονίκης», Θεσσαλονίκη 5/5/1942, φάκ. 125.2, αρ. εγγρ. 6, «Προς τον αξιότιμον κ. Γενικόν Διευθυντήν Αυτονόμου Επισιτιστικού Οργανισμού Θεσσαλονίκης», Λαγκαδάς 12/8/1942.

⁴⁵⁶ ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ), Α1Σ3Υ7Φ9, «Ένωση προσωπικού Ηλεκτρικής Εταιρίας Μεταφορών», Αθήνα 4/2/1942, «Ηλεκτρική Εταιρία Μεταφορών Α.Ε. Εγκύκλιος υπ. αριθ. 2054», Αθήνα 6/2/1942.

μισθός του 150ήμερου του ήταν 8.540. Για να αγοράσει από τον προμηθευτικό συνεταιρισμό 1 ½ οκά λάδι έπρεπε να δαπανήσει ολόκληρο το μηνιάτικο του. Η άνοδος του πληθωρισμού και του κόστους ζωής εξαιτίας των δαπανών κατοχής στις αρχές του φθινοπώρου του 1942 περιόριζε τις ποσότητες των τροφίμων που μπορούσαν να αγοράσουν τα μέλη τους. Σε επόμενο κεφάλαιο θα δούμε τη σχέση της Αντίστασης με την ίδρυση και την οργάνωση των συνεταιρισμών.⁴⁵⁷

3.4 Τα εργοστασιακά και υπαλληλικά συσσίτια

Ο Υπουργός εργασίας Λιβιεράτος υποσχέθηκε στις 30 Αυγούστου 1941 ότι θα ιδρύονταν συσσίτια σε όλες τις επιχειρήσεις που απασχολούσαν πάνω από 30 άτομα. Τα τρόφιμα και την καύσιμη ύλη θα τα προμηθεύονταν με διατακτικές που θα εξέδιδε το Υπουργείο Επισιτισμού. Τα εργατικά συσσίτια θα πρόσφεραν στους εργαζόμενους διπλή μερίδα φαγητού σε όσον το δυνατόν μικρότερη τιμή, η οποία θα κρατούνταν από τον μισθό τους. Η κυβέρνηση υπόσχονταν ότι θα ξεκινούσαν τη λειτουργία τους το πρώτο δεκαπενθήμερο του Σεπτεμβρίου. Οι επιτροπές που συστήθηκαν στις επιχειρήσεις για να εξετάσουν το ζήτημα αποφάνθηκαν ότι προτεραιότητα είχε η λειτουργία συσσιτίων στα λιγνιτωρυχεία. Τα τελευταία ήταν υπό την επίβλεψη των Ιταλών και η αδιάκοπη παραγωγή λιγνίτη ήταν απαραίτητη για την εύρυθμη ηλεκτροδότηση της πρωτεύουσας και τη λειτουργία των επιχειρήσεων που θα δούλευαν για τους κατακτητές. Ήταν ένα κακό σημάδι, το οποίο έδειχνε ότι οι κατακτητές θα ενδιαφέρονταν κυρίως για την τροφοδοσία των εργαζομένων στις επιχειρήσεις που θα δούλευαν γι' αυτούς.⁴⁵⁸

Η δημιουργία εργατικών συσσιτίων στον χώρο εργασίας προσέφερε πολλά πλεονεκτήματα τόσο για τους κατακτητές όσο και για τους εργοδότες και την κατοχική κυβέρνηση. Καταρχάς οι εργάτες και οι υπάλληλοι έπρεπε να είναι υγιείς για να παράγουν οι βιομηχανίες και να λειτουργήσει ο κρατικός μηχανισμός. Η παροχή γεύματος ήταν ένα ισχυρό κίνητρο ώστε οι εργάτες να μην αλλάξουν εργασία ή να μετακινηθούν στην ύπαιθρο. Η επαρκής σίτιση θα εξασφάλιζε την εργασιακή ειρήνη και θα λειτουργούσε αποτρεπτικά στην εκδήλωση απεργιών ή αντιστασιακών ενεργειών. Ο εργαζόμενος, σε μια περίοδο όπου δεν λάμβανε τίποτα από το δελτίο, θα έτρωγε στον χώρο εργασίας. Παράλληλα με αυτόν τον τρόπο θα εξοικονομούσε ένα πιάτο φαγητό και για την οικογένειά του.

Στις 11 Οκτωβρίου πραγματοποιήθηκε σύσκεψη υπό την προεδρία του Τσολάκογλου και συμμετείχαν και οι αρμόδιοι υπουργοί και τα μέλη της Επιτροπής Συντονισμού. Οι αρχικές ανακοινώσεις υπόσχονταν την ενίσχυση των ήδη υπάρχοντων συσσιτίων και την ίδρυση νέων σε όσες επιχειρήσεις δεν είχαν. Μια άλλη

⁴⁵⁷ΓΑΚ, Αρχείο ΗΣΑΠ Α.Ε, φάκ. 188, 'ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ), Α1Σ3Υ7Φ5, «Ένωσης προσωπικού Ηλεκτρικής Εταιρίας Μεταφορών» Γεράσιμος Λουκάτος, ό. π.,

⁴⁵⁸ Ακρόπολις, «Εργατικά Συσσίτια», 31/8/1941, Ακρόπολις, «Διά τα εργατικά συσσίτια», 30/9/1941, Πρωία, «Βιομηχανικά Συσσίτια», 31/8/1941.

λύση που εξετάστηκε ήταν η παρασκευή του συσσιτίου από το Πατριωτικό Ίδρυμα και η διανομή του στους χώρους εργασίας σε προσιτή τιμή. Ο υπουργός εργασίας Λιβιεράτος ανακοίνωσε την επόμενη ημέρα ότι εισηγήθηκε την ίδρυση εργατικών συσσιτίων για την αντιμετώπιση του προβλήματος του επισιτισμού των εργατών στα εργοστάσια και στις οργανωμένες βιομηχανίες στην περιφέρεια Αθήνας-Πειραιά κατά τη διάρκεια των χειμερινών μηνών. Τα νέο μετρό, όμως, θα είχε περιορισμένη εφαρμογή και θα άφηνε εκτός χιλιάδες εργαζόμενους σε άλλους κλάδους. Υπήρχαν παρά πολλά προβλήματα που έπρεπε να υπερκεραστούν για να λειτουργήσει αποτελεσματικά και ευεργετικά το μέτρο. Το πρώτο ήταν η εξασφάλιση επαρκών ποσοτήτων τροφίμων. Ο Λιβιεράτος δεν αποσαφήνισε που θα βρίσκονταν αυτές, από τις κρατικές αποθήκες που ήταν άδειες, από τους κατακτητές, από τους εργοδότες ή από την προμήθειά τους από τη μαύρη αγορά; Η στιγμή που πραγματοποιήθηκε η σύσκεψη δεν ήταν τυχαία και έγινε παραμονές της άφιξης του τουρκικού ατμόπλοιου Kurtulus, το οποίο θα εισήγαγε τα τρόφιμα του ΔΚΕΣ από την Τουρκία. Ένα άλλο ζήτημα ήταν αυτό της χρηματοδότησης των συσσιτίων. Και εδώ ο υπουργός δεν διευκρίνισε ποιος θα χρηματοδοτούσε τη λειτουργία των συσσιτίων, το κράτος, οι εργοδότες ή οι εργάτες. Αρκετές μικρές επιχειρήσεις ή βιοτεχνίες δεν διέθεταν τις υποδομές, καζάνια και χώρους εστίασης για την υποστήριξη των συσσιτίων.⁴⁵⁹

Οι εργάτες θα παρέμεναν εκτός της διαχείρισης των συσσιτίων, με κάποιες εξαιρέσεις στις οποίες θα επιτρέπονταν η συμμετοχή ενός εκπροσώπου τους. Τα συσσίτια θα λειτουργούσαν «μερίμνη» κάθε επιχείρησης ή του εργοδότη. Αυτό σήμαινε ότι ο εργοδότης θα κάλυπτε το λειτουργικό κόστος, θα αγόραζε τρόφιμα και οι εργάτες θα κατέβαλαν ένα αντίτιμο. Τα συσσίτια βρίσκονταν υπό την εποπτεία του Υπουργείου Επισιτισμού, το οποίο υποσχέθηκε να υποστηρίξει τα συσσίτια με την παροχή τροφίμων. Συνολικά σύμφωνα με τον Παναγιώτη Μάτση, διευθυντή του Υπουργείου Επισιτισμού, δημιουργήθηκαν στην περιφέρεια της πρωτεύουσας 666 εργατικά, υπαλληλικά και βιομηχανικά συσσίτια με 178.754 συσσιτούντες. Ο αριθμός αυτός αφορά πιθανότατα τον συνολικό αριθμό συσσιτίων που λειτουργούσαν σε όλη τη διάρκεια της κατοχής και όχι την περίοδο 1941-1942. Τον Νοέμβριο του 1941 λειτουργούσαν 246 εργοστασιακά συσσίτια με μόλις 4.700 εγγεγραμμένους. Το Υπουργείο Επισιτισμού ήδη χορηγούσε εργατικές μερίδες άρτου. Οι ποσότητες τροφίμων που παρέδωσε ήταν πολύ λίγες και περιοριζόταν στο να εκδώσει μια διατακτική για την αγορά τροφίμων από την επαρχία. Οι κατακτητές ζήτησαν από το ΔΚΕΣ να ενισχύσει τα εργατικά συσσίτια από τον Νοέμβριο του 1941 και να διανείμει τα τρόφιμα που εισήγαγε μέσω των συσσιτίων. Τα εργατικά συσσίτια θα εξασφάλιζαν φτηνά τρόφιμα για τη λειτουργία τους. Το ΔΚΕΣ το αποδέχθηκε και υπέγραψε σχετική συμφωνία με την Ένωση Ελλήνων Βιομηχάνων υπό τον όρο ότι τα τρόφιμα δεν θα διανέμονταν ως είδος αλλά ως παρασκευασμένη τροφή για να μη διαρρεύσουν στη μαύρη αγορά. Οι εργοδότες αναλάμβαναν την υποχρέωση να χρηματοδοτήσουν τα λειτουργικά έξοδα των συσσιτίων.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ Ακρόπολις, «Η σύσκεψις δια την ενίσχυσιν των εργαζομένων», 11/10/1941, Ακρόπολις, «Η χθεσινή σύσκεψις της Επιτροπής Συντονισμού διά τα επισιτιστικά ζητήματα. Η διασφάλις της διατροφής των εργατών», 12/10/1941.

⁴⁶⁰ ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ), Α1Σ3Υ1Φ13, «Εγκύκλιος επιστολή υπ. αριθ. 488. Προς άπαντα τα Υποκαταστήματα της Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας»,

Οι περισσότερες επιχειρήσεις δεν είχαν τις κατάλληλες υποδομές για να λειτουργήσουν τα συσσίτια. Κάποιες που διέθεταν προπολεμικά εστιατόριο για τους υπαλλήλους τους, όπως η Τράπεζα της Ελλάδος, το είχαν στερηθεί και αναγκάστηκαν να χρησιμοποιήσουν χώρους της Τράπεζας Αθηνών, επειδή είχε επιταχθεί από τα γερμανικά στρατεύματα. Το συσσίτιο των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος ξεκίνησε τη λειτουργία του καθυστερημένα μόλις στις 17 Ιανουαρίου 1942 για το προσωπικό της που ζούσε στην περιφέρεια Αθηνών-Πειραιά. Από τον Φεβρουάριο 1942 δικαίωμα συμμετοχής είχε και το ανώτερο προσωπικό μαζί με τα μέλη της οικογένειάς του. Η εισαγόμενη βοήθεια από την Τουρκία, όμως, ήταν ανεπαρκής για την αδιάλειπτη λειτουργία των συσσιτίων και τα συσσίτια δεν παρείχαν επαρκείς θερμίδες στους εργαζόμενους. Όταν διακόπηκαν οι εισαγωγές από την Τουρκία εξαιτίας του ναυαγίου του Kurtulus και τα τρόφιμα είχαν εξαντληθεί, οι διοικήσεις των συσσιτίων στρέφονταν προς τους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς για να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα τρόφιμα για την επανάληψη της λειτουργίας τους. Ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, διοικητής της Εθνικής Τράπεζας σχολίαζε: «Μετετρέψαμεν την Τράπεζαν εις παντοπωλείον αλλά συγχρόνως και εις εστιατόριον».⁴⁶¹

Τα εργατικά συσσίτια δεν αναπτύχθηκαν ταυτόχρονα σε όλη την ελληνική επικράτεια. Το Γενικό Συμβούλιο της Εθνικής Τράπεζας αποφάσισε την επέκταση και την καθιέρωση του θεσμού των συσσιτίων και για τα υποκαταστήματα της επαρχίας καθυστερημένα μόλις τον Μάιο του 1942. Τα τρόφιμα που εξασφάλισε η Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία από το ΔΚΕΣ τον Απρίλιο του 1942 για 188 εργαζόμενους στα υποκαταστήματα της Καλαμάτας, της Χαλκίδας, των Ιωαννίνων, του Λουτρακίου, του Ναυπλίου, των Λ. Αιδηψού, της Τρίπολης και του Πύργου ήταν μια οκά όσπρια, 100 δράμια πατάτες και 50 δράμια παστά ψάρια ανά άτομο. Η οδηγία της εταιρίας για την αναλογία της μερίδας ήταν ότι έπρεπε να παρέχονται 40 δράμια όσπρια, 100 δράμια γεώμηλα 25 δράμια αλίπαστα, δηλαδή 10 ημέρες όσπρια, δύο ημέρα αλίπαστα και 1 ημέρα γεώμηλα. Μόλις και μετά βίας επαρκούσαν για 13 ημέρες τον μήνα και αυτό επιτεύχθηκε αφού εξαιρέθηκαν από το συσσίτιο τα παιδιά των εργαζομένων που ήταν ηλικίας 14 ετών και κάτω. Για τα υπόλοιπα είδη που χρειαζόνταν για την παρασκευή του φαγητού, όπως ελαιόλαδο, τομάτα, κρεμμύδια, η σύσταση της εταιρίας ήταν να ζητηθούν από τις κρατικές αρχές, επειδή η επιχείρηση ήταν εταιρία κοινής ωφελείας. Αυτό δεν συνεπάγονταν ότι οι επιχειρήσεις θα τα αποκτούσαν άμεσα. Αυτό που θα εξασφάλιζαν ήταν η έκδοση μιας διατακτικής από το Υπουργείο Επισιτισμού για να αγοράσουν τα είδη που έλειπαν για την παρασκευή του φαγητού. Εάν δεν υπήρχαν οι υποδομές για την παρασκευή του συσσιτίου στον χώρο του εργοστασίου, αυτή θα αναθέτονταν τότε σε ένα μαγειρείο της πόλης επ' αμοιβή. Οι δαπάνες μεταφοράς και παρασκευής του συσσιτίου θα καλύπτονταν από το αντίτιμο που θα πλήρωναν οι εργαζόμενοι και σε περίπτωση ελλείματος η εταιρία ενδεχομένως θα το κάλυπτε με

21/2/1942' Παναγιώτης Μάτσης, *Συνεταιρισμοί, ό. π.*, σσ. 107-124' Evangelos Papastratos, *Rapport final de son activité Octobre 1941 - Aout 1942*, σσ. 51-53.

⁴⁶¹ ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ), Α1Σ3Υ7Φ4, «Προς τον Προμηθευτικών Συνεταιρισμόν Προσωπικού ΗΕΜ», Αθήνα 17/2/1942' Ζίση Σαλίμπα, *Τράπεζα της Ελλάδος (1941-1944). Η Αντίσταση των εργαζομένων*, Αθήνα, Η Εφημερίδα των Συντακτών, 2020, σσ. 41-46.' Γιώργος Παγουλάτος, *Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1940-2000*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος Πρόγραμμα Ερευνών Ιστορικού Αρχείου, 2006, σ. 55-63.

δική της εισφορά. Η εντολή της εταιρίας για τη διανομή απαιτούσε τη φειδώ στη χορήγηση του συσσιτίου.⁴⁶²

«Καλύτερα διανομήν επιτυγχάνεται εάν χωρίζετε μετά το μαγείρευμα τα όσπρια από του ζωμού. Μια κοχλιάρα ζωμός αποτελεί περίπου μίαν μερίδαν. Η παράδοσις των δοχείων προς τους συσσιτούντες δέον να γίνεται αφού περατωθή η πλήρωσις όλων των δοχείων και βεβαιωθή ο ενεργών την διανομήν ότι εγένετο ισομερώς αυτή. Οι συσσιτούντες θα καταβάλωσι προκαταβολικώς το καθορισθησομένον αντίτιμον της μερίδος του συσσιτίου...».⁴⁶³

Το φαγητό που πρόσφεραν τα συσσίτια ήταν ανεπαρκές και κακής ποιότητας. Σύμφωνα με τη μαρτυρία υπαλλήλου της Τράπεζας της Ελλάδος: «Στην αρχή το συσσίτιο ήταν πλιγούρι βραστό, σούπες και όσπρια, ένα κονσερβοκούτι του καθενός. Μετρούσανε με την κουτάλα, μια κουτάλα του καθενός». Ο εργάτης Παναγιώτης Κ. κατήγγειλε μεταπολεμικά ότι: «όλοι όσοι εργαζόμεθα εις το εργοστάσιον πεινούσαμε, μάλιστα εκείνην την εποχήν απέθανον εκ πείνης 25 εργάται διότι οι τότε διαχειρισταί Βασίλειος Τ. και Αντώνιος Μ. εσφετερίζοντο τα χορηγούμενα δια τα τους εργάτας τρόφιμα». Ο διευθυντής της αστυνομίας της Θεσσαλονίκης διαμαρτύρονταν, επειδή το συσσίτιο της εκατονταρχίας παρασκευαζόταν χωρίς λάδι. Σε τηλεγράφημά του ανέφερε ότι από την εκατονταρχία της Θεσσαλονίκης 28-30 άνδρες είχαν ασθενήσει και ήταν εμπίρετοι και βρίσκονταν κλινήρεις αντιμετωπίζοντας κίνδυνο για τη ζωή τους.⁴⁶⁴

Έως την άνοιξη του 1942 είχαν δημιουργηθεί 1.127 εργοστασιακά συσσίτια με 88.187 εγγεγραμμένους εργάτες. Στον δημοσιούπαλληλικό χώρο αντίστοιχα λειτουργούσαν 121 συσσίτια με 54.700 εγγεγραμμένους ενώ τα συσσίτια των επαγγελματικών ενώσεων και των εταιριών έφταναν τα 292 με 101.444 μέλη. Τον Ιούλιο του 1942 το ΔΚΕΣ αποφάσισε να σταματήσει να χορηγεί τρόφιμα στα εργατικά και τα υπαλληλικά συσσίτια και πληροφόρησε τους υπεύθυνους ότι πλέον έπρεπε οι ίδιοι να αποκτήσουν τα απαραίτητα τρόφιμα για τη λειτουργία των συσσιτίων. Αρκετοί βιομήχανοι παρά τη σύσταση των κατοχικών αρχών αρνούνταν να χρηματοδοτήσουν τη δημιουργία εργατικών συσσιτίων. Οι βιομήχανοι της περιφέρειας της Βέροιας, αν και εκλήθησαν από τη Διεύθυνση Επισιτισμού της Νομαρχίας Βέροιας να παρέχουν συσσίτια στους εργάτες δεν το έπραξαν, παρότι τα απαραίτητα τρόφιμα παρέχονταν από την ΚΥΔΕΣ σε τιμές διατίμησης. Οι διαταγές και οι εκκλήσεις δεν ήταν αρκετές μπροστά στο κέρδος. Η αλευροβιομηχανία «Αλέξανδρος Μπαλτάς» στη Θεσσαλονίκη διαμαρτύρονταν, επειδή η δημιουργία συσσιτίου για τους 104 εργάτες είχε αυξήσει το κόστος των αλεστικών. Η Επισιτιστική Επιτροπή της πόλεως της Βέροιας ζήτησε από τον ίδιο τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας να διατάξει τους βιομήχανους να ιδρύσουν συσσίτια, αφού η περιφέρεια της Βέροιας ήταν πλούσια σε αγροτική παραγωγή και τα τρόφιμα παρέχονταν από την ΚΥΔΕΣ. Σε κάποια αλατωρυχεία η παραγωγή

⁴⁶² ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Ηλεκτρικής, Α1Σ3Υ1Φ13, «Εγκύκλιος επιστολή υπ. αριθ. 499. Προς άπαντα τα Υποκαταστήματα της Ε.Η.Ε», Απρίλιος 1942.

⁴⁶³ Ο. π.

⁴⁶⁴ Ο. π., φάκ. 120.3, αρ. εγγρ. 15, «Προς την Διεύθυνσιν Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών», Θεσσαλονίκη 30/9/192' Ζίση Σαλίμπα, ό. π.

κινδύνεψε να διακοπεί, επειδή τα συσσίτια των εργατών είχαν σταματήσει να λαμβάνουν τρόφιμα.⁴⁶⁵

Παράλληλα τα Εργατικά Κέντρα της χώρας ξεκίνησαν τα ίδια τη δημιουργία δικών τους εργατικών συσσιτίων ή προχώρησαν στη διανομή ειδών προς τους εργαζόμενους. Στη Θεσσαλονίκη η διοίκηση του Εργατικού Κέντρου της πόλης ανακοίνωσε ότι θα οργάνωνε συσσίτια για τους καπνεργάτες και τις καπνεργάτριες. Στην επαρχία αναλήφθηκαν ανάλογες πρωτοβουλίες από τα κατά τόπους Εργατικά Κέντρα. Όμως κατέληξαν σε αποτυχία, παρά τις κρατικές διακηρύξεις για την αμέριστη συμπαράσταση της πολιτείας, ενώ περιορίστηκαν σε κάποιες διανομές ειδών. Στην Καρδίτσα ορίστηκε να διανεμηθούν από το Εργατικό Κέντρο, ύστερα από αναβολές και καθυστερήσεις, 1.000 οκάδες κάστανων, 1.500 οκάδες κρεμμυδιών και αυγών. Υπεύθυνη για την αναβολή ήταν η Νομαρχία, η οποία ζήτησε να πληρωθεί προκαταβολικά το αντίτιμο για τα τρόφιμα από τα Ταμεία των εργαζόμενων προτού τα παραδώσει.⁴⁶⁶

3.5 Δουλεύοντας για τον εχθρό

Οι εργάτες που απασχολούνταν σε κλάδους της βιομηχανίας, οι οποίοι είχαν πολύ μεγάλη σημασία για την πολεμική οικονομία της Γερμανίας όπως τα ναυπηγεία, τα μηχανουργεία, η σιδηροβιομηχανία, τα οικοδομικά υλικά καθώς και σε εταιρίες που εκτελούσαν παραγγελίες ή τεχνικά έργα για τις ανάγκες της Wehrmacht και του ιταλικού στρατού, έβλεπαν τις αποδοχές τους να συνθλίβονται εξαιτίας της ανόδου του πληθωρισμού. Σε αντίθεση με τους εργαζόμενους στον χώρο της μεταποίησης και της βιομηχανίας καταναλωτικών προϊόντων, οι οποίοι είτε είχαν παροχές και σε είδος ή οι ίδιοι έκλεβαν αγαθά και τα μεταπωλούσαν στη μαύρη αγορά, δεν είχαν ισχυρά κίνητρα να θέλουν να εργαστούν σε αυτούς τους κλάδους ή να είναι ιδιαίτερα αποδοτικοί. Υπήρχε μεγάλος κίνδυνος να μεταναστεύσουν στην επαρχία και να στραφούν σε αγροτικές εργασίες, οι οποίες θα τους πρόσφεραν εκτός από χρήματα και τρόφιμα, ή να αλλάξουν επάγγελμα και να αναζητήσουν δουλείες που θα του εξασφάλιζαν υψηλότερο ημερομίσθιο. Μια γερμανική έκθεση ανέφερε: «πρέπει να χρησιμοποιήσουμε το καρότο και το μαστίγιο ώστε να αναγκάσουμε τον λαό να δουλέψει». Επιπλέον ένας μεγάλος αριθμός εργαζομένων, ειδικότερα στην Κρήτη, ήταν επιταγμένοι εργάτες. Στην Κρήτη εφαρμόστηκε η πολιτική επιστράτευση από το καλοκαίρι του 1941. Στους άνδρες ηλικίας 16-45 ετών επιβλήθηκε ανά 1 ½ μήνα να εργάζονται υποχρεωτικά για τη Wehrmacht. Οι περισσότεροι ήταν αγρότες, οι οποίοι

⁴⁶⁵ IAM, ΑΥΕΜ, φάκ. 43.2, «Υπόμνημα Αλευροβιομηχανίας Αλέξανδρος Μπαλτάς», Θεσσαλονίκη 17/12/1942, φάκ. 125.1, αρ. εγγρ. 1, «Επισιτιστική Επιτροπή πόλεως Βερροίας», Βέροια 6/12/1942, φάκ. 126.4, αρ. εγγρ. 1, «Προς το γραφείον πόλεως ΑΥΕΜ», Θεσσαλονίκη 19/8/1942· IMM, Αρχείο Νίκου Δέα, αρ. εγγρ. 2, «Εκθεσις Γενική»· Evangelos Papastratos, *Rapport final de son activité Octobre 1941 - Aout 1942*, ό. π.

⁴⁶⁶ Αναγέννησις, «Η διανομή κασάνων, κρομμύων και αυγών», 6/12/1941· Μαρία Καβάλα, Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική κατοχή (1941-1944): κοινωνία, οικονομία, διωγμός Εβραίων, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο, 2009 σσ. 215-217.

απασχολούνταν στα εργοτάξια αεροδρομίων, δρόμων, οχυρών για λογαριασμό της Wehrmacht. Ουσιαστικά επρόκειτο για αναβίωση της αγγαρείας.⁴⁶⁷

Στις 16 Νοεμβρίου ο Gunter Altenburg ειδοποίησε τους ανώτερους του στο Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών για την ολοένα επιδεινούμενη επισιτιστική κατάσταση και τις αρνητικές συνέπειες που θα είχε αυτή στα οικονομικά συμφέροντα της Γερμανίας. Ο Altenburg ανέφερε ότι οι εργάτες έπρεπε να είναι σε καλή φυσική κατάσταση για να εργαστούν. Αυτό απαιτούσε τον επαρκή επισιτισμό τους. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε η γερμανική πλευρά να κρατήσει σε λειτουργία τουλάχιστον τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και τα ορυχεία για να αποκτήσει η πολεμική βιομηχανία το χρώμιο και άλλα πολύτιμα μεταλλεύματα. Αν ο ελληνικός άμαχος πληθυσμός δεν τροφοδοτούνταν με επιπλέον τρόφιμα, όλες οι επιχειρήσεις που εργάζονταν για την πολεμική βιομηχανία, το εργοστάσιο συντήρησης και επισκευής αεροσκαφών, τα ναυπηγεία, αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο να αναστείλουν τη λειτουργία τους. Σε αυτούς τους κλάδους η αποδοτικότητα των εργατών είχε μειωθεί 30-60%. Ο Γερμανός πληρεξούσιος πρότεινε να σταματήσουν προσωρινά οι εξαγωγές τροφίμων για να δοθεί λύση στο πρόβλημα. Σε αυτό συμφωνούσε και ο Ιταλός ομόλογός του.⁴⁶⁸

Αλλά και οι βιομήχανοι αντιμετώπιζαν θετικά το μέτρο της προσφοράς συμπληρωματικής τροφής στους εργάτες. Ο λόγος ήταν ότι το Υπουργείο Εργασίας είχε εισηγηθεί αύξηση 120% του ημερομίσθιου των εργαζομένων για την αντιμετώπιση της ανόδου του κόστους ζωής το φθινόπωρο του 1941. Οι εργοδότες αντιπρότειναν την έκδοση διατακτικών από την κυβέρνηση για την αγορά και τη μεταφορά τροφίμων από την επαρχία και τη δημιουργία συσσιτίων. Τελικά αποφασίστηκε η γενίκευση του μέτρου της ίδρυσης συσσιτίων στον χώρο εργασίας. Η τροφοδοσία των Ελλήνων εργατών που δούλευαν σε εργολάβους και σε βιομηχανίες, οι οποίες απασχολούνταν για λογαριασμό των κατοχικών στρατών, ανατέθηκε στους εργοδότες και τα τρόφιμα θα τα προμηθεύονταν από τα κρατικά αποθέματα με έκδοση διατακτικής από το Υπουργείο Επισιτισμού ενώ γι' αυτά που θα αγοράζονταν από την ελεύθερη αγορά θα χορηγούνταν άδεια από την Ιταλογερμανική Επιτροπή Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων. Οι εργατικές μερίδες ψωμιού θα παραδίδονταν από το κράτος. Οι Έλληνες εργάτες που απασχολούνταν σε έργα της Wehrmacht ή σε βιομηχανίες που παρήγαγαν για αυτήν υπολογίζονταν σε 100.000. Τον Δεκέμβριο ορίστηκε η συμπληρωματική μερίδα φαγητού που θα δίνονταν σε αυτή την κατηγορία των εργατών, 125 γραμμάρια ψωμί, 75 γραμμάρια όσπρια 10 γραμμάρια λάδι και περιστασιακά κρέας. Αργότερα προστέθηκαν και 5 γραμμάρια αλατιού. Τον Νοέμβριο του 1941 το κατοχικό ελληνικό κράτος ανακοίνωσε ότι δεν μπορούσε να παραδώσει στάρι για τις εργατικές μερίδες. Με τη σύμφωνη γνώμη του αρμόδιου αξιωματικού παραδόθηκαν από τα αποθέματα της Wehrmacht ως δάνειο 360.000 μερίδες ψωμιού, δηλαδή 60.000 καρβέλια του 1,5 κιλού. Γερμανική έκθεση σημείωνε ότι η παροχή αυτού του φαγητού προς τους Έλληνες εργάτες ήταν απολύτως απαραίτητη για να είναι αποδοτικοί και να ολοκληρωθούν τα έργα και οι παραγγελίες του γερμανικού στρατού. Το φαγητό ήταν το πιο σημαντικό αγαθό για τον εργάτη και πλέον είχε περικοπεί η μερίδα του ψωμιού που διανέμονταν με το δελτίο, οι τιμές της μαύρης αγορά ήταν οικονομικά απρόσιτες και υπήρχε ο κίνδυνος να μην διανεμηθεί ψωμί με

⁴⁶⁷ NARA, GSR, T311 R175, "Vortrag des Chef des Generalstabes über die allgemeine Lage", (Frame 865) Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης*, ό. π., σσ. 181-217.

⁴⁶⁸ PAAA, RZ 102/29612/315-316, Αθήνα 16/11/1941.

το δελτίο από το Υπουργείο Επισιτισμού την πρώτη εβδομάδα του Δεκεμβρίου εξαιτίας των προβλημάτων των μεταφορών.⁴⁶⁹

Τα τρόφιμα αυτά δεν παραδίδονταν ως είδος, αλλά ως παρασκευασμένη τροφή δια μέσου των συσσιτίων. Η σύμβαση του ΔΚΕΣ με την Ένωση Βιομηχάνων τους εξασφάλισε τα απαραίτητα τρόφιμα για τη δημιουργία των εργατικών συσσιτίων στην περιφέρεια της Αθήνας. Στη Μακεδονία, στη γερμανική ζώνη κατοχής οι ανάδοχοι εργολάβοι έργων, εκτελούμενων κατά επιταγή των γερμανικών στρατιωτικών αρχών, είχαν δικαίωμα προαγοράς των απαιτούμενων τροφίμων. Κατ' εντολή της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης η άδεια αγοράς και μεταφορά των τροφίμων χορηγούνταν από την ΑΥΕΜ. Ομοίως για τους εργάτες των μεταλλείων της Μακεδονίας που βρίσκονταν υπό γερμανική εποπτεία, τα τρόφιμα παραδίδονταν από τις ελληνικές κατοχικές υπηρεσίες και στη συνέχεια από το καλοκαίρι του 1942 από την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας. Τα τρόφιμα παραδίδονταν σε Έλληνες εμπόρους κατά παραγγελία της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης, οι οποίοι αναλάμβαναν να τα μεταφέρουν στον χώρο εργασίας. Η γερμανική στρατιωτική διοίκηση δημιούργησε ειδική αποθήκη, όπου σε αυτήν τοποθετούσε τα τρόφιμα που παραλάμβανε από την ΑΥΕΜ για τους εργάτες της Wehrmacht. Το συσσίτιο διέφερε ανά κλάδο και οι θερμίδες που παρείχε καθορίζονταν βάση της φύσης της εργασίας. Οι εργάτες των ορυχείων λάμβαναν αυξημένη μερίδα: 340 γραμμάρια ψωμί, 75 γραμμάρια όσπρια, 50 γραμμάρια λάδι και 70 γραμμάρια ελιές. Τον μήνα Απρίλιο του 1942 οι εργάτες στα μεταλλεία της Μακεδονίας, στα έργα και στις γερμανικές υπηρεσίες και σε κάποιες εταιρίες κοινής ωφελείας ανέρχονταν στους 11.355. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις όπως αυτή του προσωπικού των Ελληνικών Σιδηροδρόμων χορηγήθηκαν από το καλοκαίρι του 1942 και 30 γραμμάρια ζυμαρικά ή αν δεν υπήρχαν 30 γραμμάρια ελιές. Η αδιάκοπη λειτουργία των σιδηροδρόμων ήταν απαραίτητη για τους κατακτητές. Μόνο που τα παραπάνω τρόφιμα δεν παραδόθηκαν από τη γερμανική στρατιωτική επιμελητεία αλλά από την ΑΥΕΜ για 9.000 υπαλλήλους των Ελληνικών Σιδηροδρόμων. Στη ΓΔΜ οι εργάτες λάμβαναν και 50 δράμια σαπουνι μηνιαίως. Επειδή το ελαιόλαδο δεν παραγόταν σε επαρκείς ποσότητες στη Μακεδονία και ήταν επιθυμητό και από τους κατακτητές, αντικαταστάθηκε με σπορέλαιο. Η περίπτωση των εργατών γης ήταν διαφορετική. Προκειμένου να προσελκύσουν εργατικά χέρια για τη συγκέντρωση της ελαιοπαραγωγής, οι αρχές παρείχαν ως πρόσθετη αμοιβή στάρι. Η Μυτιλήνη, αν και ήταν πλούσια σε ελαιόλαδο, αντιμετώπιζε τεράστιες ελλείψεις σε στάρι, οι οποίες είχαν προκαλέσει εκατόμβη νεκρών από την πείνα. Στις γυναίκες εργάτριες χορηγούσαν 300 γραμμάρια στάρι και στους άνδρες 450. Για τη διατροφή των επιταγμένων εργατών υπεύθυνος ήταν ο εργολάβος.⁴⁷⁰

⁴⁶⁹ BA – MA, RW 40/125, “Lagebericht fur die Zeit vom. 1-30/11/1941”, 30/1/1942, “Lagebericht fur die Zeit vom. 1-31/12/1941” Πανσεληνά, Γεωργία Μ. Και Μαυροειδή, Μαρία: *Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών 1907-2007. Ένας αιώνας στην υπηρεσία της επιχειρηματικής ιδέας*, Αθήνα, ΣΕΒ/Εκδόσεις Κέρκυρα, Economía Publishing, 2007, σσ. 291-299.

⁴⁷⁰ ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ. 120.1, αρ. εγγρ. 5, «Προς το τμήμα εκδόσεως αδειών παρ' ημίν», Θεσσαλονίκη 3/11/1942, αρ. εγγρ.35, «Δια του Στρ. Διοικητού Θεσ/νίκης – Αιγαίου, Τμήμα Διαχειρίσεως και Οικονομικών, εκ χείρας του Επιθεωρητού Βάγκνερ. Αφορά: Άλας και ζυμαρικά διά τους Ελλήν. Σιδηροδρόμους. Σχετικώς: σημείωμα διά την συνομιλίαν της 29/7/1942 παρά τω Αρχηγώ Επιμελητείας παρά τω Διοικητή Νοτιοανατολής», 8/9/1942, φάκ. 120.2, αρ. εγγρ. 3, «Υπηρεσιακόν σημείωμα προς το Τμήμα Συγκεντρώσεως», Θεσσαλονίκη 24/8/1942, αρ. εγγρ. 28, «Εξασφάλισιν του επισιτισμού απάντων των υπό την δικαιοδοσίαν του Γερμανού επί της Στρατιωτικής Οικονομίας Αξιοματικού ευρισκομένων εργατών», αρ. εγγρ. 73, «Πρόβλεψις διά τον μήνα Απρίλιον. Έργα Γερμανικών και

Οι μερίδες αυτές ήταν πολύ μικρές. Κυριολεκτικά δεν ήταν συμπληρωματικές αλλά οι κύριες από τη στιγμή που το δελτίο δεν παρείχε στους εργάτες τα προβλεπόμενα τρόφιμα. Ο Έλληνας εργάτης λάμβανε πολύ λιγότερες θερμίδες όχι μόνο σε σύγκριση με τον Γερμανό και τον Ιταλό εργάτη αλλά και με τον Γάλλο, τον Ολλανδό και τον Βέλγο. Μέσα από τη δίαιτά του απουσίαζαν το κρέας και τα λίπη. Οι εργατικές μερίδες ψωμιού τον Μάιο του 1942 δεν αποτελούνταν από στάρι, αλλά το αλεύρι που είχε χρησιμοποιηθεί ήταν 30% από σίκαλη, 50% από κριθάρι και είχε αναμειχθεί με 20% πίτουρο από κριθάρι. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις, όπως είδαμε, που οι εργολάβοι και υπεύθυνοι των εργοστασιακών συσσιτίων και οι μεσάζοντες υπέκλεψαν τρόφιμα ή τα τρόφιμα δεν ήταν αρκετά. Οι θερμίδες που λάμβανε ο εργάτης επαρκούσαν μόνο για να τον κρατήσουν στη ζωή και δεν του εξασφάλιζαν την απαιτούμενη ενέργεια για να εργαστεί. Άμεση συνέπεια της κακής διατροφής τους ήταν ο υποσιτισμός των εργαζομένων και η κακή κατάσταση της υγείας τους που τους καθιστούσε μη παραγωγικούς. Επιπλέον αυτού τους είδους η παροχή δεν βελτιώνει το βιοτικό τους επίπεδο ούτε αύξανε τις αποδοχές τους, για να ανταπεξέρθουν στην άνοδο του κόστους ζωής. Ο αριθμός των εργατών που δούλευαν σε επιχειρήσεις ή σε εργολάβους για λογαριασμό της Wehrmacht μειώθηκε, επειδή η τροφή δεν ήταν επαρκής τον Απρίλιο του 1942. Οι εργάτες δεν είχαν κανένα κίνητρο να είναι παραγωγικοί και να θεωρούν την παροχή της συμπληρωματικής τροφής ως ένα ευεργετικό γι' αυτούς μέτρο ή ως απτή ένδειξη ενδιαφέροντος των κατακτητών γι' αυτούς ενώ οι εργοδότες κέρδιζαν εκατομμύρια από τα συμβόλαια με τον κατακτητή και οι ίδιοι πλήρωναν για το συσσίτιο.⁴⁷¹

Η εργασία, όμως, πρόσφερε άλλα πλεονεκτήματα. Οι βιομηχανίες τα εργοστάσια και τα εργοτάξια που παρήγαγαν για τη Wehrmacht ήταν καλύτερα εφοδιασμένα με πρώτες ύλες, ανταλλακτικά, καύσιμα και εργαλεία. Οι εργάτες επιδίδονταν στην κλοπή αυτών και τα μεταπωλούσαν στη μαύρη αγορά και έτσι εξασφάλιζαν ένα πρόσθετο εισόδημα με το οποίο αγοράζαν τρόφιμα. Μπροστά στην απειλή του θανάτου από την πείνα των ίδιων ή κάποιου μέλους της οικογένειάς τους δεν είχαν κανένα ηθικό ενδοιασμό να παρανομήσουν και να διαπράξουν την κλοπή πόσο μάλλον όταν το αντικείμενο της κλοπής ήταν ιδιοκτησία του εργοδότη που τους εκμεταλλευόταν ή του κατακτητή που τους καταπίεζε. Αυτή η διαδικασία της κλοπής και της μεταπώλησης ήταν ένα σχολείο για τον εργαζόμενο μέσα από το οποίο σταδιακά άρχιζε να ξεπερνά τον φόβο και να αψηφά τους νόμους του κατακτητή και να αμφισβητεί τις κοινωνικές ιεραρχίες που είχαν αρχίσει να θεμελιώνονται μέσα από την οικονομική συνεργασία του εργοδότη με τον κατακτητή. Στο στρατιωτικό αεροδρόμιο της Ελευσίνας:⁴⁷²

«Κλέβανε ό,τι βρίσκανε, αρκεί να μπορούσε να περάσει στην ανταλλαγή με κάτι που να τρώγεται. Λίγες βίδες μερικά καρφιά, ένα ρούχο, ένα σανίδι, οτιδήποτε. Και κλέψε-κλέψε, λίγο το λίγο, γινόταν με τον καιρό πολύ και άξιζε τον κόπο και τον

Γερμανικά Υπηρεσία» · ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 60, "Aide – Memoire", Στοκχόλμη 9/10/1943· Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό. π.* · Βασίλης Μανουσάκης, Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, *ό. π.*

⁴⁷¹ NARA, GSR, T311 R175, "Aktennotiz uber die Chefbesprechung am 21.4.1942", 21/4/1941, (Frame 478) · League of Nations, *Food Famine and Relief*, *ό. π.*, σ. 22-24· Gesine Gerhard, *Nazi Hunger Politics*, *ό. π.*, σ. 79-83· Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 199.

⁴⁷² Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, *ό. π.*, σσ. 88-96.

κίνδυνο, αφού έδινε λίγο καλαμπόκι ή έστω και λαθούρι για το πεινασμένο στομάχι και τον πρησμένο από αβιταμίνωση... όταν μάθεις να κλέβεις τόσο πιο πολύ θέλεις να κλέψεις. Πάθος η κλοπή».⁴⁷³

Ειδικότερα η εργασία σε εργοτάξια που βρίσκονταν μέσα σε μονάδες των κατακτητών εξασφάλιζε μια επιπλέον ασφάλεια σε περίπτωση σύλληψης κατά τις βραδινές ώρες ενώ ο εργάτης απέφευγε την επίταξη εργασίας και το κυριότερο εξασφάλιζε γνωριμίες με στρατιώτες και αξιωματικούς της γερμανικής και της ιταλικής στρατιωτικής επιμελητείας. Αυτές μπορούσαν να αποδειχθούν πολύ χρήσιμες και οικονομικά αμοιβαία προσοδοφόρες τόσο για τον εργάτη όσο και για τον απλό στρατιώτη. Ο τελευταίος θα προωθούσε σε συνεργασία με τους εργάτες υλικά από τις αποθήκες του στρατοπέδου ή θα έκανε τα στραβά μάτια στους ελέγχους που γίνονταν. Στη συνέχεια μοιραζόταν τα κέρδη από τη μεταπώλησή τους στη μαύρη αγορά. Ήταν μια συναλλαγή που υπόσχονταν κέρδη αλλά ήταν παράλληλα πολύ επικίνδυνη και σε περίπτωση σύλληψης ο κατηγορούμενος αντιμετώπιζε την κατηγορία του σαμποτάζ. Στη περίπτωση εργατών που συνελήφθησαν στο αεροδρόμιο της Ελευσίνας να κλέβουν βενζίνη, οι 2 εκτελέστηκαν.⁴⁷⁴

«Την πιο μεγάλη πέραση όμως, την γνώρισε τότε η κλεψιά της μπεζίνας. Εύκολο κλέψιμο όταν γίνεται σε σύνεση και πρόγραμμα... Το πιο σπουδαίο είναι, ότι αυτός που ζητούσε μπεζίνα ήταν από εκείνους που είχαν περίσσιο τρόφιμο, οκάδες τις λίρες. Το ζητούσε ο μαυραγορίτης να μεταφέρει το μαύρο εμπόριο του και πλήρωνε πολύ καλά... Το αθώο μικρό μπουκαλάκι που μεγάλωσε και έγινε παγούρι, θέλει να γίνη ολόκληρο βαρέλι... Η κλεψιά του βαρελιού, γίνεται με συνεργασία μερικών από το συνεργείο, με άλλους απέξω. Οι μέσα, ξεστρατίζουνε στα πονηρά κάποιο βαρέλι γεμάτο, όσο πιο μακριά από τα άλλα μπορούν. Τη νύχτα, ένας από τους απέξω, φτάνει με την κοιλιά στο ξεμοναχιασμένο βαρέλι. Τώρα με τη μian άκρη σταθερή, τραβώντας την άλλη, το βαρέλι γίνεται καρούλι, κυλάει σιγά σιγά όσο τραβιέται το απάνω σκοινί.»⁴⁷⁵

Ύστερα από την απόφαση του ΔΚΕΣ να σταματήσει τον εφοδιασμό των εργατικών συσσιτίων στην περιφέρεια της Αθήνας υπήρξε σοβαρός κίνδυνος διακοπής της λειτουργίας τους. Τον Μάιο του 1942 οι εργάτες στους οποίους παρέχονταν πρόσθετη τροφή, επειδή εργάζονταν σε έργα της Wehrmacht και σε επιχειρήσεις που παρήγαγαν αποκλειστικά για την Wehrmacht, ανέρχονταν στους 100.000. Στις αρχές του καλοκαιριού του 1942 στην περιφέρεια της Αθήνας πάνω από 180 εργοστάσια, βιοτεχνίες και εργαστήρια παρήγαγαν για την Wehrmacht. Από αυτές όμως μόνο οι 63 παρείχαν στους εργάτες πρόσθετο συσσίτιο. Σε αυτές τις επιχειρήσεις, οι οποίες ήταν τσιμεντοβιομηχανίες, σιδηρουργία, χαλυβουργία, εταιρίες παραγωγής οικοδομικών υλικών, ορυχεία χρωμίου και λιγνίτη, παραχωρήθηκαν τρόφιμα από τη Wehrmacht. Οι ιταλικές και γερμανικές αρχές τον Ιούνιο του 1942 κατάρτισαν ένα σχέδιο επισιτισμού για 110.000 χιλιάδες εργάτες της Wehrmacht, 100.000 εργάτες των ιταλικών δυνάμεων κατοχής και άλλους 100.000 βιομηχανικούς εργάτες. Όπως παρατηρεί ο Χρήστος Χατζηιωσήφ οι κατακτητές θα γίνονταν οι μεγαλύτεροι εργοδότες στην Ελλάδα. Αυτοί οι αριθμοί πιθανότατα αποτυπώνουν τους στόχους των κατακτητών για το εγγύς μέλλον. Η συμφωνία με τη

⁴⁷³ Βαγγέλης Λιάπης, *Αντίσταση, Ελευσίνα, 1941-1944*, Ελευσίνα, 1975, σσ. 54-60.

⁴⁷⁴ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *ό. π.*, Βαγγέλης Λιάπης, *ό. π.*

⁴⁷⁵ *Ο. π.*

σουηδική κυβέρνηση και το ΔΚΕΣ για ένα σταθερό σχέδιο επισιτισμού για την Ελλάδα καθώς και η προσδοκία για την ανάκαμψη της ελληνικής αγροτικής παραγωγής του 1942 δημιουργούσαν αισιόδοξες προοπτικές για την προσέλκυση εργαζομένων σε επιχειρήσεις που δούλευαν γι' αυτούς. Επιπλέον ήταν μια περίοδος όπου το ΕΑΜ είχε οργανώσει τις πρώτες κινητοποιήσεις και απεργίες στην πρωτεύουσα. Η σταθερή τροφοδοσία των εργαζομένων με τρόφιμα τόσο από το εξωτερικό όσο και από το εσωτερικό ήταν ένα πολύτιμο όπλο για την αποτροπή των κινητοποιήσεων στην πρωτεύουσα.⁴⁷⁶

3.6. Ο Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης

Η Ελλάδα δεν διέθετε ένα κράτος κοινωνικής πρόνοιας αντίστοιχο των χωρών της Δ. Ευρώπης. Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός κατέθεσε Υπόμνημα στον Τσολάκογλου με το οποίο, αφού τον προειδοποιούσε για την επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου των λαϊκών τάξεων, τον καλούσε σε συντονισμό των ενεργειών Εκκλησίας και Πολιτείας για την ανακούφιση τους. Η αρχιεπισκοπή Αθηνών διατηρούσε Υπηρεσία Πρόνοιας, η οποία είχε ιδρυθεί από τον Αρχιεπίσκοπο Χρύσανθο, προκάτοχο του Δαμασκηνού, στις 17 Νοέμβριου 1940 για να προσφέρει περίθαλψη στις οικογένειες των στρατευμένων του ελληνοϊταλικού πολέμου. Ο Τσολάκογλου πραγματοποίησε σύσκεψη με τη συμμετοχή του Άγγελου Γεωργάτου, κατοχικού δήμαρχου της Αθήνας, καθώς και τους γενικούς διευθυντές και γραμματείς των Υπουργείων. Ο Τσολάκογλου υπέβαλε στους συνομιλητές του το Υπόμνημα του Δαμασκηνού. Κύριο θέμα της σύσκεψης ήταν η οργάνωση του μηχανισμού κοινωνικής πρόνοιας από το κράτος με σκοπό την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των αναγκών των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων καθώς και την έκταση της κρατικής αρωγής. Ο χρόνος πίεζε για τη λήψη άμεσων αποφάσεων εν όψει του επερχόμενου χειμώνα. Ο Σωτήριος Γκοτζαμάνης μαζί με τον Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο, αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, ανακοίνωσαν στις 26 Οκτωβρίου ότι αποφασίσθηκε η ίδρυση οργανισμού με το όνομα Χριστιανική Αλληλεγγύη υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Δαμασκηνού. Οι αρμόδιες υπηρεσίες των Υπουργείων Οικονομίας και Κοινωνικής Πρόνοιας επεξεργάζονταν το σχετικό νομοσχέδιο και ο Γκοτζαμάνης δήλωσε ότι το κράτος θα κατέβαλε τις απαιτούμενες πιστώσεις, οι οποίες θα υπερέβαιναν τα 500.000.000 δραχμές.⁴⁷⁷

Στις 5 Δεκεμβρίου 1941 με το ΝΔ 776 ιδρύθηκε ο Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης. Ο νέος οργανισμός αποτελούσε νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, ο οποίος υπάγονταν απευθείας στον Υπουργό Εθνικής Πρόνοιας, ενώ επικεφαλής του τέθηκε ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Αποτελούνταν από τριακονταμελές Κεντρικό Συμβούλιο και πενταμελή Εκτελεστική Επιτροπή αρχικά και επταμελή στη συνέχεια. Σκοπός του ΕΟΧΑ ήταν η εξεύρεση και η παροχή εργασίας, η ένδυση και η θέρμανση των απόρων καθώς και η παροχή κάθε είδους βοήθειας σε αυτούς. Ο ΕΟΧΑ ανέλαβε τη διοίκηση και άλλων φιλανθρωπικών φορέων όπως της Φανέλας του Στρατιώτη καθώς και της Λινοθήκης ενώ η κυβέρνηση διατηρούσε το

⁴⁷⁶ BA-MA, RW 40/126, Wehrmachtintendant beim Befehlshaber Sud griechenland, "Lagebericht für die Zeit vom 1-31. Mai 1942", 22/6/1942· Χρήστος Χατζηιωσήφ, ό. π.

⁴⁷⁷ Ακρόπολις, «Ειδικός οργανισμός διά τους απόρους. Προβλέπονται πιστώσεις 500.000.000 δραχμών», 26/10/1941· Οικονομικός Ταχυδρόμος, «Χριστιανική Αλληλεγγύη», 3/11/1941.

δικαίωμα να του αναθέσει και τη διοίκηση και άλλων φιλανθρωπικών οργανισμών ιδιωτικού δικαίου, σωματείων, συλλόγων και οργανώσεων σε όλη την ελληνική επικράτεια.⁴⁷⁸

Η ίδρυση του ΕΟΧΑ φιλοδοξούσε να καλύψει το κενό της έλλειψης κοινωνικών υπηρεσιών. Τη χρηματοδότηση του ΕΟΧΑ ανέλαβε η Ελληνική Πολιτεία, η οποία θα κατέβαλε 500.000.000 δραχμές τον χρόνο, ενώ ο ιδρυτικός νόμος καθόριζε και την καταβολή εισφορών από δήμους και κοινότητες, κληροδοτήματα, εράνους, λαχειοφόρες αγορές και δωρεές νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου. Ο ΕΟΧΑ στελεχώθηκε από επιφανή μέλη της ελληνικής κοινωνίας, μητροπολίτες, τραπεζίτες, βιομήχανους, ανώτατα κρατικά στελέχη, καθηγητές πανεπιστημίου, συνταξιούχους ανώτατους αξιωματικούς. Μερικοί από αυτούς ήταν, ο Ιωάννης Αθανασάκης, πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, ο Σπυρίδων Γαλανός, πρόεδρος του Πατριωτικού Ιδρύματος, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, πρόεδρος της Ένωσης Τραπεζών, Κωνσταντίνος Δημητρακάκης, νομικός σύμβουλος του Κράτους, Μιχαήλ Ευλάμπιος, πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου Αθηνών, Νίκος Λιβανός, πρόεδρος του Ναυτικού Επιμελητηρίου, Ευάγγελος Παπαστράτος βιομήχανος, Βίκτωρ Δούσμανης, πρώην αρχηγός του ΓΕΣ, Αλέξανδρος Μαζαράκης πρώην στρατηγός, Ιωάννης Κανελλόπουλος, πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών, ο Μητροπολίτης Ηλείας Αντώνιος, ο οποίος θα αντικαθιστούσε τον Δαμασκηνό σε περίπτωση απουσίας του.⁴⁷⁹

Η σύνθεσή της αυτή και η απουσία εκπροσώπων, κοινωνικών ομάδων, εργατικών ή κλαδικών σωματείων καθώς και επαγγελματικών ενώσεων αποτελούσε εγγύηση ότι ο ΕΟΧΑ θα παρέμενε ένα απολιτικός οργανισμός και δεν θα υπήρχε ο κίνδυνος οι εκπρόσωποι σωματείων και ενώσεων να έχουν την ευκαιρία και την ελευθερία να επαναδραστηριοποιηθούν πολιτικά και να προβάλουν κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα διαταξικού χαρακτήρα μέσα στους κόλπους του. Ο ΕΟΧΑ δεν θα μετεξελισσόταν σε έναν διεκδικητικό οργανισμό, ο οποίος ενδεχόμενα θα ερχόταν σε ρήξη με την Ελληνική Πολιτεία. Η στράτευση μεγαλοαστών στην επιχείρηση διάσωσης του έθνους υπό την αιγίδα ενός κρατικού φορέα διασφάλιζε ότι θα αδρανοποιούνταν πιθανές δικές τους ανθρωπιστικές πρωτοβουλίες που θα τους διαφοροποιούσαν από το ελληνικό κράτος και θα τους ανεδείκνυαν πολιτικά. Την επιτυχία του νέου οργανισμού μπορούσε εύκολα να τη χρεωθεί η Ελληνική Πολιτεία ενώ την αποτυχία μπορούσε να τη χρεώσει σε αυτούς. Από άλλη πλευρά η συμμετοχή κάποιων από αυτούς τους έδινε ένα άλλοθι για την πολιτική αδράνειά τους ή την οικονομική συνεργασία τους με τους κατακτητές. Η ανάληψη από τον ΕΟΧΑ της διοίκησης πατριωτικών σωματείων και οργανώσεων που είχαν κοινωφελή δράση κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου καθώς και οργανώσεων όπως η Φανέλα του Στρατιώτη αποσκοπούσε στην αποκατάσταση του κυβερνητικού κύρους στους

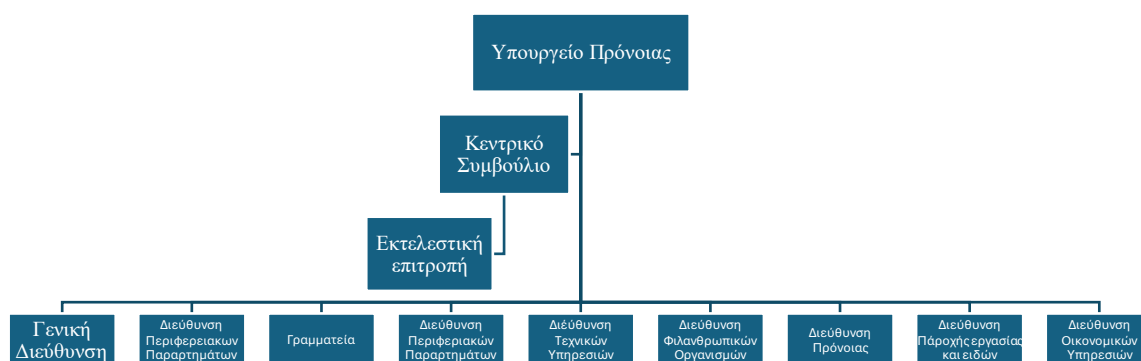
⁴⁷⁸ ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, (αταξινόμητα έγγραφα), «Πρακτικά Κεντρικού Συμβουλίου 2ας Συνεδρίας 15^{ης} Ιουνίου 1942», «Απόσπασμα πρακτικών Εκτελεστικής Επιτροπής της 28^{ης} Συνεδρίας», 8/5/1942 · ΝΔ 776, «Περί ιδρύσεως Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης», ΦΕΚ 422/Α, 5/12/1941· *Άκρόπολις*, «Η χθεσινή μεγάλη σύσκεψις δια την οργάνωσιν της Κοινωνικής Προνοίας. Απεφασίσθη η σύστασις ειδικού οργανισμού με συνεργασίαν κράτους, εκκλησίας και δήμων. Δηλώσεις του κ. προέδρου της κυβερνήσεως», 3/9/1941· Ηλίας Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 146-155.

⁴⁷⁹ ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, «Περί συστάσεως Κεντρικού Συμβουλίου του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης», Αθήνα, 11/12/1941· ΝΔ 776, *ό. π.*

βετεράνους του πολέμου. Τον Μάρτιο του 1942 το μέτρο γενικεύθηκε και ο ΕΟΧΑ ανέλαβε την εποπτεία και των φιλανθρωπικών οργανισμών ιδιωτικού δικαίου σε όλη την επικράτεια θέτοντάς τους υπό την αιγίδα του κατοχικού κράτους.⁴⁸⁰

Στην πρώτη συνεδρία του Κεντρικού Συμβουλίου του ΕΟΧΑ ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός αρχικά αναφέρθηκε στην απόπειρά του για την απόκτηση του αυστραλιανού σταριού καταλογίζοντας την ευθύνη στους κατακτητές για την αποτυχία καθώς και στους σκοπούς του νέου Οργανισμού, οι οποίοι γίνονταν ιερότεροι υπό τις παρούσες συνθήκες. Ο σκοπός αυτός δεν ήταν άλλος από τη σωτηρία του ελληνικού έθνους, το οποίο αντιμετώπιζε έναν φυλετικό κίνδυνο τέτοιο που δεν είχε αντιμετωπίσει ξανά στη διάρκεια των τριών χιλιάδων χρόνων της ιστορίας του. Η πρώτη αυτή σύσκεψη αφιερώθηκε στη λήψη αποφάσεων σχετικά με διαδικαστικά ζητήματα όπως η εκλογή Εκτελεστικής Επιτροπής. Ο ΕΟΧΑ θα έδινε ιδιαίτερο βάρος στον επισιτισμό της προσχολικής ηλικίας και στη δημιουργία παιδικών συσσιτίων για τις ηλικίες 2-7 ετών, επειδή δεν είχε ληφθεί μέριμνα μέχρι τότε για αυτή την ηλικιακή ομάδα. Τον επισιτισμό των μαθητών τον είχε αναλάβει η Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων και της βρεφικής ηλικίας ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός. Από την πρώτη στιγμή, όμως, εμφανίστηκαν δυσχέρειες στο ζήτημα του εφοδιασμού. Το πρόβλημα ήταν η εξεύρεση τροφίμων ειδικότερα του ελαιόλαδου. Το κατοχικό κράτος χορηγούσε τα χρήματα για να αγοράσει ο ΕΟΧΑ τα τρόφιμα από την ελεύθερη αγορά και παράλληλα εξέδιδε διατακτικές για την αποδέσμευση και τη μεταφορά τροφίμων από την επαρχία. Αυτά περιορίζονταν σε είδη όπως οι ελιές. Η έκδοση μιας διατακτικής στο όνομά του δεν σήμαινε ότι ο ΕΟΧΑ θα αποκτούσε τα τρόφιμα. Η απόκτησή τους εξαρτιόνταν από την ύπαρξη αποθεμάτων στις αποθήκες και στην εξεύρεση μεταφορικών μέσων.⁴⁸¹

Οργανόγραμμα υπηρεσιών ΕΟΧΑ

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, αταξινόμητοι φάκελοι.

Ο Δαμασκηνός έθεσε το πρόβλημα της έλλειψης τροφίμων στους Πληρεξούσιους, της Ιταλίας και της Γερμανίας, ζητώντας την αποδέσμευση επαρκών ποσοτήτων για τη λειτουργία των συσσιτίων. Αρχικά συναντήθηκε με τον Ghigi

⁴⁸⁰ ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, (αταξινόμητα έγγραφα), «Υπουργικόν Συμβούλιον – Πράξις 49», 4/3/1942.

⁴⁸¹ ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, (αταξινόμητα έγγραφα), «Πρακτικά Κεντρικού Συμβουλίου 1^{ης} Συνεδρίας – 13^{ης} Δεκεμβρίου 1941», «Έκθεσις επί των προϋπολογιζομένων δαπανών του ΕΟΧΑ κατά τους αμέσως προσεχείς μήνας» (χωρίς ημερομηνία).

εκθέτοντάς του την κρισιμότητα της επισιτιστικής κατάστασης τον Δεκέμβριο του 1941. Ο Ιταλός Πληρεξούσιος ελίχθηκε και απέδωσε το πρόβλημα των ελλείψεων στη μαύρη αγορά. Ο Δαμασκηνός απέκρουσε το επιχείρημα του Ghigi επιρρίπτοντας την ευθύνη στους κατακτητές, οι οποίοι είχαν εξαγεί σημαντικές ποσότητες τροφίμων, ή είχαν δεσμεύσει απαραίτητα είδη για τη διατροφή του λαού όπως σύκα, ελαιόλαδο σταφίδες και έλεγχαν τη μαύρη αγορά μέσω εντολοδόχων εμπόρων τους που με την άδειά τους πραγματοποιούσαν τη μεταφορά τόσο των δεσμευμένων όσο και των αδέσμευτων τροφίμων από τη μια περιφέρεια στην άλλη. Ο Ghigi πρόβαλε την αστεία δικαιολογία ότι τα τρόφιμα είχαν δεσμευτεί για να μην εξαχθούν στο εξωτερικό. Ο Δαμασκηνός ζήτησε την αποδέσμευση επαρκών ποσοτήτων ελαιόλαδου, σύκων, σταφίδας και βαμβακιού για τη σίτιση και την ένδυση των παιδιών των λαϊκών τάξεων. Ο Ιταλός Πληρεξούσιος επιφυλάχθηκε να εξετάσει ευνοϊκά τα αιτήματα εκφράζονταν παράπονα για τη μέχρι τότε στάση του ελληνικού λαού απέναντι στους κατακτητές και ζήτησε από τον Δαμασκηνό να του εκθέσει τους λόγους. Ο Αρχιεπίσκοπος απέδωσε αυτούς, όσον αφορά την Ιταλία, στην αναίτια επίθεση προς την Ελλάδα και στον ελληνοϊταλικό πόλεμο που ακολούθησε και την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων και την ενδεχόμενη απόσπαση της Ηπείρου.⁴⁸²

Ο Δαμασκηνός αμέσως μετά ζήτησε να συναντηθεί με τον Altenburg. Πλέον στους δρόμους της Αθήνας ενήλικες και παιδιά σωριάζονταν νεκροί. Το καθήκον του ως Αρχιεπίσκοπος ήταν να σώσει τα παιδιά, τις μελλοντικές γενιές της Ελλάδας. Για να λειτουργήσουν τα παιδικά συσσίτια απαραίτητη ήταν η προμήθεια ελαιόλαδου, το οποίο όμως ήταν δεσμευμένο από τις γερμανικές κατοχικές δυνάμεις. Η γερμανική πλευρά έπρεπε να αποδεσμεύσει έστω κάποιες μικρές ποσότητες. Η συνάντηση του Δαμασκηνού με τον Altenburg προγραμματίστηκε στις 19 Δεκεμβρίου 1941. Ο Δαμασκηνός ενώ όδευε στη συνάντηση αντίκρουσε τουλάχιστον δέκα πτώματα να κείτονται στην οδό Β. Σοφίας. Ο Αρχιεπίσκοπος υπενθύμισε στον Altenburg την υποχρέωση της Γερμανίας, η οποία απέρρεε από το διεθνές δίκαιο, να λάβει μέτρα για τον επισιτισμό του ελληνικού λαού, αποδεσμεύοντας το ελαιόλαδο. Ο Altenburg τον αντέκρουσε επιρρίπτοντας την ευθύνη για τους θανάτους από την πείνα αποκλειστικά στον συμμαχικό αποκλεισμό. Ο Δαμασκηνός ανταπάντησε ότι δεν ζητούσε την αποδέσμευση τροφίμων που είχαν δεσμεύσει οι Σύμμαχοι, αλλά αυτά που είχαν επιτάξει οι γερμανικές κατοχικές αρχές και με έντονο ύφος ζήτησε τη λήψη μέτρων, αν όχι για το σύνολο του άμαχου πληθυσμού, τουλάχιστον για τα παιδιά, δηλαδή την παροχή ελαιόλαδου. Συγκεκριμένα ζήτησε την αποδέσμευση 3.000 τόνων ελαιόλαδου και την άμεση μεταφορά του στην Αθήνα για να δοθούν κατά προτεραιότητα: α) στους πάσχοντες από αβιταμίνωση, β) για τη λειτουργία των συσσιτίων της προσχολικής ηλικίας και γ) στους άπορους της πρωτεύουσας.⁴⁸³

Η άκαμπτη στάση του Δαμασκηνού δεν έδειχνε να πείθει τον συνομιλητή του. Ο Altenburg ρώτησε τον Δαμασκηνό γιατί δεν ζητούσε ελαιόλαδο από τους Ιταλούς στην ευθύνη των οποίων άνηκε η Ελλάδα. Η Πελοπόννησος, η οποία άνηκε στην ιταλική ζώνη, είχε μεγαλύτερη παραγωγή ελαιόλαδου από τη Λέσβο. Η ερώτηση αυτή του Altenburg εξόργισε και πίκρανε το Δαμασκηνό που έβλεπε τους δύο πληρεξούσιους να επιχειρούν να αποποιηθούν τις ευθύνες τους και απάντησε ότι η

⁴⁸² Ηλίας Βενέζης, *ό. π.*

⁴⁸³ *Ο. π.*, σσ. 152-165.

παραγωγή της ηπειρωτικής Ελλάδας ήταν μικρότερη από τα νησιά και είχε ήδη διατεθεί στα κέντρα κατανάλωσης και στις κατοχικές δυνάμεις. Ο Altenburg δικαιολογήθηκε λέγοντας ότι το ελαιόλαδο άνηκε στην αρμοδιότητα των στρατιωτικών αρχών και ο ίδιος δεν μπορούσε να κάνει κάτι. Ήταν μια απάντηση προσβλητική προς τον προκαθήμενο της Ελλαδικής Εκκλησίας. Ο Δαμασκηνός δεν έκρυψε τη δυσαρέσκειά του και απάντησε ότι δεν ανέμενε εκπρόσωποι χριστιανικών κρατών να καταδικάσουν σε θάνατο χιλιάδες παιδιά που είχαν ανάγκη το ελαιόλαδο για να κρατηθούν στη ζωή. Ο Altenburg φανερά ενοχλημένος είπε ότι θα τηλεφωνούσε στις στρατιωτικές αρχές και θα συνηγορούσε στην αποδέσμευση του ελαιόλαδου. Όταν επέστρεψε από το διπλανό δωμάτιο, ανακοίνωσε στον Δαμασκηνό την απόφαση των στρατιωτικών αρχών. Δέχονταν να αποδεσμευτούν μόλις 300 τόνους λάδι.⁴⁸⁴

Στο άκουσμα των νέων ο Δαμασκηνός ξέσπασε σε λυγμούς. Ήταν μια αντίδραση που φάνηκε να αιφνιδίασε τον Altenburg ο οποίος έσπευσε να κλείσει τις πόρτες και έφερε ο ίδιος νερό στον Αρχιεπίσκοπο, ζητώντας από τον διερμηνέα του Δαμασκηνού να του ζητήσει να μην κλαίει και ως αντάλλαγμα θα είχε ότι ήθελε. Όταν ο Δαμασκηνός έσπευσε να αποχωρήσει ο Altenburg επιχείρησε να φιλήσει το χέρι του, αλλά ο Αρχιεπίσκοπος το τράβηξε. Ο Altenburg υποσχέθηκε ότι, όταν εξαντλούνταν οι 300 τόνοι, θα αποστέλλονταν και άλλοι επιπλέον. Απέμενε να τηρηθούν οι υποσχέσεις από τη γερμανική πλευρά.⁴⁸⁵

Τα πρώτα σημάδια, όσον αφορά τις διαθέσεις της γερμανικής πλευράς, δεν ήταν καλά. Όταν έφτασε το πρώτο φορτίο στον Πειραιά, οι γερμανικές κατοχικές αρχές απαίτησαν να παραδίδεται στον κύριο προμηθευτή τους, τον μαυραγορίτη Νικόλαο Τερζόγλου, από κάθε φορτίο που θα έφτανε στον Πειραιά τα 2/3 και το 1/3 να παραχωρείται στον ΕΟΧΑ. Από το δεύτερο φορτίο δέχθηκαν ένα μικρό συμβιβασμό, να μοιράζεται στα ίσα, το μισό στον ΕΟΧΑ και το άλλο μισό στον Τερζόγλου ως αντιπρόσωπο των γερμανικών αρχών κατοχής. Και αυτή η συμφωνία, όμως, δεν τηρήθηκε. Όταν έφτασε το δεύτερο φορτίο από τη Λέσβο τον Μάρτιο του 1942, 100 τόνοι ελαιόλαδο, οι Ιταλοί αξίωσαν και τους παραδόθηκαν 30 τόνοι και το πέτυχαν με τη σύμφωνη γνώμη της γερμανικής κυβέρνησης. Το υπόλοιπο μοιράστηκε μεταξύ του ΕΟΧΑ και των γερμανικών αρχών. Ενώ, όμως, είχαν ξεφορτωθεί για τον ΕΟΧΑ μόλις 6 τόνοι πρόβαλε άλλος ένας διεκδικητής, η ελληνική κατοχική κυβέρνηση. Ο Σωτήριος Γκοτζαμάνης επέταξε την υπόλοιπη ποσότητα από το μερίδιο του ΕΟΧΑ, 29 τόνους. Η κατάσταση περιπλέχθηκε ακόμη περισσότερο. Ο Νικόλαος Τερζόγλου ενημέρωσε τη γερμανική πλευρά για την εξέλιξη, δηλαδή την παρέμβαση του Υπουργείου Επισιτισμού. Η γερμανική πλευρά ανακοίνωσε ότι θα παρέδιδε η ίδια το ελαιόλαδο στον ΕΟΧΑ. Στην τηλεφωνική συνομιλία του Γενικού Διευθυντή του ΕΟΧΑ με τον Γκοτζαμάνη με σκοπό την εξεύρεση λύσης, ο τελευταίος κατηγόρησε τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του ΕΟΧΑ ότι κατέφευγαν στις ξένες πρεσβείες για να τους δώσουν ευνοϊκή λύση. Ο Δαμασκηνός απευθύνθηκε στον Τσολάκογλου και ζήτησε την παρέμβασή του για την αποδέσμευση του ελαιόλαδου, επειδή ήδη τα παιδικά συσσίτια υπολειπορούσαν. Οι κατακτητές είχαν αποβεί ρυθμιστές μια ενδοελληνικής διαφωνίας. Η Ελληνική Πολιτεία παραβιάζοντας μια συμφωνία έδινε το πρόσχημα στους κατακτητές να μην την τηρήσουν. Ο Τσολάκογλου υποσχέθηκε την άμεση

⁴⁸⁴ Ο. π.

⁴⁸⁵ Ο. π.

διευθέτηση του προβλήματος. Η επανόρθωση ήταν ζήτημα τιμής για την κυβέρνησή του και ίδιος είχε ήδη εκδώσει σχετική διαταγή.⁴⁸⁶

Παρά την υπόσχεσή του το Υπουργείο Επισιτισμού δεν αποδέσμευσε το ελαιόλαδο. Από το τρίτο φορτίο ελαιόλαδου ο ΕΟΧΑ επρόκειτο να παραλάβει 13 τόνους, όμως και αυτοί δεσμεύτηκαν από τη γερμανική πλευρά. Ο Δαμασκηνός στράφηκε πάλι στον Altenburg. Στην επιστολή του του εξέθεσε τι είχε συμβεί και του ζήτησε να παρέμβει και να τηρήσει την υπόσχεσή του και να υπάρξει συνέχεια στις παραδόσεις. Το μερίδιο από το τρίτο φορτίο τελικά αποδεσμεύτηκε. Όμως δεν υπήρξε συνέχεια στις παραδόσεις. Ο ΕΟΧΑ ουσιαστικά είχε μετατραπεί σε έναν μεσάζοντα της γερμανικής πλευράς για να μεταφέρει με ασφάλεια το ελαιόλαδο από τη Μυτιλήνη στον Πειραιά. Οι μεσάζοντες – έμποροι που αγόραζαν το ελαιόλαδο κατόπιν παραγγελίας της γερμανικής πλευράς είχαν ένα ισχυρό κίνητρο να προβάλουν στους αγρότες, οι οποίοι δεν ήθελαν να παραδώσουν το ελαιόλαδο σε τιμές διατίμησης. Το λάδι προοριζόταν για τη σωτηρία των ελληνοπαίδων και των αδερφών χριστιανών που λιμοκτονούσαν στην Αθήνα και όχι για την τροφοδοσία των Γερμανών.⁴⁸⁷

Η άλλη πηγή τροφοδοσίας για τον ΕΟΧΑ υπήρξε η Επιτροπή Διαχείρισεως Αποστολών Τροφίμων του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού. Η ΕΔΑΤ διαχειριζόταν τα τρόφιμα που εισήχθησαν από την Τουρκία το 1941-1942. Για το πρώτο τρίμηνο λειτουργίας, τον Δεκέμβριο του 1941 έως τον Μάρτιο του 1942, ο ΕΟΧΑ απέκτησε μόλις 84.000 οκάδες τροφίμων, 40.000 από την ΕΔΑΤ και 44.000 οκάδες από την ελεύθερη αγορά και το παράρτημα Πειραιά παρέλαβε ξεχωριστά από την ΕΔΑΤ 32.425 οκάδες και άλλες 5.493 από την ελεύθερη αγορά. Ο ΕΟΧΑ αντιμετώπισε τεράστιο πρόβλημα στην εξεύρεση κατάλληλων υποδομών όπως κτιριακές εγκαταστάσεις, εξοπλισμός, σκεύη, καύσιμα. Τον Μάρτιο του 1942 έθεσε σε λειτουργία 28 Εστίες Παιδικών Συσσιτίων Προσχολικής ηλικίας. Τα παιδιά που σιτίζονταν αριθμούσαν τις 11.575. Οι περισσότερες Εστίες δεν είχαν αρχικά κτίρια. Ο ΕΟΧΑ επέταξε σχολικές αίθουσες, επειδή όμως δεν ήταν αρκετές προχώρησε στην ενοικίαση ιδιωτικών κτιρίων. Παράλληλα τη διατροφή 1.500 παιδιών την ανέλαβε το τμήμα «Ζωή στο Παιδί». Επρόκειτο για μια δράση όπου το μεσημβρινό γεύμα κάποιων άπορων παιδιών το αναλάμβανε μια εύπορη οικογένεια ενώ κάποια απροστάτευτα και εγκαταλελειμμένα τοποθετήθηκαν σε θετές οικογένειες με μια μικρή αμοιβή και ιδρύθηκαν οι Στέγες Χριστιανικής Αλληλεγγύης για τα ορφανά. Το ΔΚΕΣ ζήτησε να υπάρξει μέριμνα και για τις επίτοκες μητέρες καθώς και τις θηλάζουσες. Όταν ξεκίνησε τη λειτουργία του ο ΕΟΧΑ, τα περισσότερα παιδιά λιποθυμούσαν από την αβιταμίνωση. Σταδιακά τα επίπεδα θνησιμότητας άρχισαν να μειώνονται. Έως το καλοκαίρι του 1942 οι Εστίες αυξήθηκαν και έφτασαν στην περιφέρεια της Αθήνας τις 79 και τα παιδιά που λάμβαναν συσσίτιο τα 50.000 ενώ στον Πειραιά τις 40 με 24.662 παιδιά. Παράλληλα ο ΕΟΧΑ δημιούργησε κέντρα διημερεύσεως για τα παιδιά των εργαζομένων καθώς και τον Οίκο Φοιτητών και Φοιτητριών για τους φοιτητές που προέρχονταν από την επαρχία. Η ενίσχυση άλλων ομάδων, όμως, περιορίστηκε στην

⁴⁸⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Βάσου Τσιμπιδάρου, φάκ. 1.2, «Προς τον Εξοχώτατον Κύριον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως Στρατηγόν Γ. Τσολάκογλου», 11 Μαΐου 1942, «Προς την Αυτού Εξοχότητα τον Πληρεξούσιο του Ράιχ για την Ελλάδα», 19 Μαΐου 1942· Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 46γ, «Προς την Αυτού Εξοχότητα τον Πληρεξούσιο του Ράιχ για την Ελλάδα», 19 Μαΐου 1942· Ηλίας Βενέζης, *ό. π.*

⁴⁸⁷ *Ο. π.*,

οικονομική αρωγή, την παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και τη διανομή ρουχισμού εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων. Η οικονομική ενίσχυση των απόρων αφορούσε την κάλυψη εξόδων κηδείας, βάφτισης, την πληρωμή του ενοικίου, τη χορήγηση φαρμάκων και έξοδα για την έκδοση άδειας μικροπωλητή.⁴⁸⁸

Το κατοχικό κράτος κάλυπτε το λειτουργικό κόστος και η ΕΔΑΤ παρείχε τα τρόφιμα. Όμως η τροφή που παρασκευάζονταν ήταν ελλιπής, όσον αφορά τις βιταμίνες που απαιτούσε η προσχολική ηλικία, καθώς και μονότονη όπως παραδέχονταν τα ίδια τα μέλη της ΕΟΧΑ. Απουσίαζαν είδη όπως τα λαχανικά, το ρύζι και το ελαιόλαδο. Αυτό σήμαινε ότι η υγεία των παιδιών θα υπονομεύονταν μελλοντικά. Το κατοχικό κράτος παρέδωσε μόνο αλάτι. Η ΕΔΑΤ εξακολουθούσε να είναι ο κύριος προμηθευτής σε τρόφιμα του ΕΟΧΑ ενώ οι προμήθειες που αποκτήθηκαν από την ελεύθερη αγορά ήταν αμελητέες. Για το τρίμηνο Ιουλίου – Σεπτεμβρίου 1942 η ΕΔΑΤ παρέδωσε άλλες 246.659 οκάδες ενώ από την ελεύθερη αγορά αποκτήθηκαν 56.751 οκάδες διαφόρων τροφίμων. Η ΕΔΑΤ, όμως, σταμάτησε να χορηγεί τρόφιμα σε 7 εστίες στην περιφέρεια της πρωτεύουσας (Αγ. Παρασκευής, Καπανδριτίου, Μενιδίου) και μιας στην επαρχία, εκείνη της Καρύστου, επειδή υπήρχε έλλειψη τροφίμων και αυτές γειτόνευαν με αγροτικές περιφέρειες. Η απόφαση να προχωρήσει σε γενική απογραφή όλων των δελτίων και των συσσιτώνων και να σταματήσει να τροφοδοτεί συσσίτια το καλοκαίρι του 1942 δημιούργησε σοβαρό πρόβλημα που ισοδυναμούσε με αναστολή της λειτουργίας των συσσιτίων του ΕΟΧΑ. Αυτό σήμαινε ότι ο ΕΟΧΑ θα έπρεπε να αποκτήσει τρόφιμα αποκλειστικά από την ελεύθερη αγορά. Δεν ήταν το μόνο πρόβλημά του.⁴⁸⁹

Ο ΕΟΧΑ είχε μεγεθυνθεί και απασχολούσε δεκάδες υπαλλήλους και σταδιακά επέκτεινε τη δράση του και στην επαρχία με την ίδρυση νέων παραρτημάτων στην έδρα κάθε νομού. Πρόεδρος των διοικητικών συμβουλίων αυτών των παραρτημάτων ήταν ο τοπικός Μητροπολίτης και μέλη οι δήμαρχοι, οι πρόεδροι των τοπικών επιμελητηρίων, διευθυντές τραπεζών, δικαστές και έμποροι. Η αύξηση του λειτουργικού κόστους των συσσιτίων και των εστιών σε συνδυασμό με την αύξηση του πληθωρισμού δημιούργησαν σοβαρό οικονομικό πρόβλημα, το οποίο εμπόδιζε την ανάπτυξη και την επέκτασή τους. Η αρχική κρατική ενίσχυση κρίνονταν πλέον ανεπαρκής. Ο ΕΟΧΑ σε υπόμνημά του προς τον Σωτήριο Γκοτζαμάνη τον προειδοποιούσε ότι σύντομα δεν θα ήταν δυνατή η λειτουργία των συσσιτίων καθώς και των υπόλοιπων δραστηριοτήτων του. Τα τρόφιμα παρέχονταν έως τότε δωρεάν από την ΕΔΑΤ. Ύστερα από την απόφασή της να σταματήσει να χορηγεί τα τρόφιμα, η μόνη πηγή που απέμενε στον ΕΟΧΑ ήταν η μαύρη αγορά όπου οι τιμές των προϊόντων γνώριζαν καθημερινά αλματώδη αύξηση. Μόνο τα καυσόξυλα κόστιζαν την ημέρα 500.000 δραχμές για τα συσσίτια της Αθήνας. Το συμβούλιο του ΕΟΧΑ προειδοποιούσε ότι το μέλλον της ελληνικής φυλής, της κρατικής και της εθνικής υπόστασης απαιτούσαν την κρατική παρέμβαση. Η κυβέρνηση ανταποκρίθηκε και με νέο νόμο αποφάσισε την αύξηση της χρηματοδότησης κατόπιν εισήγησης του Υπουργού Πρόνοιας. Η οικονομική κατάσταση επιδεινωνόταν καθημερινά το

⁴⁸⁸ ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, αταξινόμητο υλικό, «Έκθεσις πεπραγμένων δράσεως του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης κατά το χρονικόν διάστημα από Δεκεμβρίου 1941-31 Μαρτίου 1942».

⁴⁸⁹ ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, αταξινόμητο υλικό, «Έκθεσις πεπραγμένων δράσεως του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης κατά το τρίμηνον Ιουλίου – Σεπτεμβρίου 1942».

καλοκαίρι ανατρέποντας τους αρχικούς σχεδιασμούς του ΕΟΧΑ. Σε ανάλογη επιστολή του προς τον Τσολάκογλου, ο Δαμασκηνός τόνιζε το πρόβλημα από τις ανατιμήσεις των ειδών διατροφής και ζητούσε τη γενναία οικονομική συνδρομή της κυβέρνησης.⁴⁹⁰

Όπως παραδέχονταν τα μέλη του Κεντρικού Συμβουλίου του ΕΟΧΑ το καλοκαίρι του 1942, η επιδείνωση της οικονομικής και επισιτιστικής κατάστασης της χώρας όχι μόνο δεν της επέτρεπε να προσφέρει επιπλέον βοήθεια στις άπορες κοινωνικές τάξεις του ελληνικού λαού αλλά ακόμη και οι αρχικοί στόχοι δεν μπορούσαν να εκπληρωθούν.

3.7 Τα ιδιωτικά συσσίτια

Παράλληλα λειτούργησαν και πάρα πολλά ιδιωτικά συσσίτια. Δήμοι, φιλανθρωπικές ενώσεις, ημικρατικοί οργανισμοί έσπευσαν να δημιουργήσουν τα δικά τους. Τα συσσίτια αυτά εξυπηρετούσαν ανάγκες των τοπικών κοινωνιών και απευθύνονταν σε περιορισμένο αριθμό ατόμων. Τα κίνητρα για την ίδρυση αυτών των συσσιτίων ήταν ανθρωπιστικά, πολιτικά αλλά και οικονομικά, δεδομένης της αξίας που είχαν αποκτήσει τα τρόφιμα. Ο κατοχικός δήμαρχος της Αθήνας Άγγελος Γεωργάτος τον Σεπτέμβριο του 1941 ανακοίνωσε την πρόθεσή του να ιδρύσει συσσίτια για τα παιδιά στον Δήμο Αθηναίων. Τα συσσίτια θα τα διαχειριζόταν το «Κέντρο Νεότητας του Δήμου Αθηναίων» και η απόφαση για τη λειτουργία τους λήφθηκε τον Οκτώβριο του 1941. Αρχικά τα τρόφιμα προέρχονταν από διατακτικές που χορηγούσε το Υπουργείο Επισιτισμού και από αγορές από την μαύρη αγορά. Η εισαγωγή τροφίμων από την Τουρκία δημιουργούσε αισιόδοξες προοπτικές. Η επιτυχής λειτουργία τους μπορούσε να προσπορίσει στους υπεύθυνους αυξημένο πολιτικό κύρος, ένα άλλοθι για τη συνεργασία τους με τον κατακτητή και οικονομικά οφέλη. Τροφοδότης τους ήταν το ΔΚΕΣ. Ο Άγγελος Γεωργάτος ζήτησε τρόφιμα για τα παιδικά συσσίτια που σκόπευε να λειτουργήσει, συνολικά για 8.000 παιδιά. Ο Τσολάκογλου επισκέφτηκε τις εστίες των παιδικών συσσιτίων του Δήμου Αθηναίων τα Χριστούγεννα του 1941, συνομίλησε με τα παιδιά, τις μητέρες, έλεγξε ο ίδιος την ποιότητα του παρεχόμενου φαγητού, συνεχάρη τον Γεωργάτο για τον αγώνα του και υποσχέθηκε την αμέριστη κρατική υποστήριξη. Ο έλεγχος, όμως, που πραγματοποίησε το ΔΚΕΣ απέδειξε ότι σιπίζονταν μόνο 800 παιδιά και τα υπόλοιπα τρόφιμα έμεναν αποθηκευμένα. Ο ίδιος ο Αλέξανδρος Ζάννας, ο διευθύνων σύμβουλος της ΕΔΑΤ, εξοργισμένος διαπληκτίστηκε μαζί με τον δήμαρχο. Ο Γεωργάτος μεταπολεμικά υπεραμύνθηκε της ανθρωπιστικής δράσης του κατά τη διάρκεια της Κατοχής και υποστήριξε ότι χάρη στις ενέργειες του σώθηκαν 42.000 παιδιά. Σύμφωνα με τα στοιχεία της σουηδοελβετικής

⁴⁹⁰ ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, αταξινόμητο υλικό, «Κατάστασης εμφανίονσα τα μέλη του συμβουλίου και της Εκτελεστικής Επιτροπής του Επαρχιακού Παραρτήματος Λαρίσης», Αθήνα, 25/6/1942· «Τον Εξωχότατον Υπουργόν των Οικονομικών κ. Σωτήρ. Γκοτζαμάνην», 21/7/1942, «Γραφείον Προέδρου», 15/9/1942· ΝΔ 1731, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ΝΔ 776/1941 περί συστάσεως Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης», ΦΕΚ 228Α, 8/9/1942.

επιτροπής τα παιδικά συσσίτια του Δήμου Αθηναίων ξεκίνησαν τη λειτουργία τους με 2 εστίες και έφτασαν τις 63 παρέχοντας 35.000 μερίδες την ημέρα. Ο αριθμός αυτός πιθανότατα αφορά τα παιδιά που ήταν εγγεγραμμένα στα συσσίτια και όχι τις μερίδες που παρείχαν κάθε ημέρα κατά την περίοδο του 1941-1942. Όπως είδαμε τα περισσότερα συσσίτια αρκετές ημέρες τον μήνα δεν λειτουργούσαν λόγω έλλειψης τροφίμων. Στην Αθήνα, οργανισμοί και ιδρύματα όπως το Πατριωτικό ίδρυμα για τους Παιδικούς Σταθμούς, ο Σύνδεσμος Προστασίας Παίδων, η Παιδική Στέγη Δουργυτίου, η Παπαστράτειος Στέγη ίδρυσαν τα δικά τους συσσίτια με τρόφιμα που προέρχονταν από την Αγροτική Τράπεζα, το ΔΚΕΣ και τη μαύρη αγορά.⁴⁹¹

Στη Θεσσαλονίκη δημιουργήθηκαν παιδικά συσσίτια και από την πρωτοβουλία ιδιωτών που προέρχονταν από τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις καθώς και φορέων όπως η Εκκλησία, το Εργατικό Κέντρο και ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, δηλαδή φορείς που είχαν αναπτύξει ανάλογη δραστηριότητα από το 1922 και μετά. Κάποιοι από αυτούς ήταν η Τεκτονική Στοά, το Άσυλο Παιδιού, ο Σύλλογος Καπνεμπόρων, η ΧΕΝ, η ΧΑΝ, το Παπάφειο Ορφανοτροφείο. Τα κίνητρά τους και εδώ ήταν ανθρωπιστικά χωρίς όμως να απουσιάζει η προπαγάνδα ή τα ιδιοτελή συμφέροντα από κάποια μέλη τους. Συνολικά ιδρύθηκαν 20 ιδιωτικές παιδικές εστίες. Τα συσσίτια αυτά λειτουργούσαν χάρη στη χρηματοδότηση από επαγγελματικές ενώσεις, ιδιωτικούς φορείς καθώς και από τις παραδόσεις τροφίμων της ΑΥΕΜ. Το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης ίδρυσε παιδικό συσσίτιο τον Ιούνιο του 1942 στο οποίο παρέχονταν πατάτες, αυγά, σύκα, ψωμί. Στα εγκαίνιά του παραβρέθηκαν Έλληνες εκπρόσωποι της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, κρατικοί αξιωματούχοι και εκπρόσωποι του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και δεν έλλειψε η προπαγάνδα για το ενδιαφέρον της κατοχικής κυβέρνησης και των κατοχικών αρχών. Ομοίως και ο Δήμος Καλαμαριάς ίδρυσε Επιτροπή Παιδικών Συσσιτίων, η οποία πρόσφερε φαγητό στις οικογένειες 1.500 παιδιών καθώς και η χριστιανική οργάνωση Ζωή που παρείχε συσσίτιο στα κατηχητικά της. Η Εβραϊκή κοινότητα της πόλης προχώρησε στην ίδρυση παιδικών συσσιτίων στις αρχές του 1942 και επαναλειτούργησε η Ματανώθ, η παλιά εβραϊκή οργάνωση παιδικών συσσιτίων. Η λειτουργία τους βασίστηκε στις εισφορές των πιο εύπορων μελών της εβραϊκής κοινότητας και τη βοήθεια του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και δεν έλαβε κρατική χρηματοδότηση καθώς και τρόφιμα από τη ΓΔΟΕΑ ή την ΑΥΕΜ. Εν ολίγοις τα παιδικά συσσίτια στη Θεσσαλονίκη οργανώθηκαν πάνω στη διαχωριστική γραμμή Έλληνας-Εβραίος.⁴⁹²

Αυτή η προσπάθεια ιδιωτών, υποκινούμενη από φιλανθρωπικά και πατριωτικά αισθήματα, να δημιουργήσουν συσσίτια προκειμένου να ανακουφιστούν οι πλέον άπορες κοινωνικές ομάδες δεν ήταν πάντα επιτυχής. Ο μητροπολίτης Χίου Ιωακείμ στην προσπάθειά του να βρει χρηματοδότηση προκειμένου να λειτουργήσει συσσίτια δεν βρήκε ανταπόκριση από τις εύπορες κοινωνικές τάξεις του νησιού. Ο νομάρχης Χίου ανέφερε ότι υπήρχαν πάρα πολλοί πλούσιοι κάτοικοι του νησιού, οι οποίοι αδιαφορούσαν για τα δεινά των συμπολιτών τους και αρνούνταν να συνεισφέρουν σε

⁴⁹¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κυτ. 493, φάκ. 30/1/28, «Εμπιστευτική έκθεση του τέως Δημάρχου Αθηναίων Άγγελου Γεωργιάτου υπ. αριθ. 2, περί της δράσεως του, δημαρχοποίησιν του κλπ.»· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημητρίου Χατζίσκου, φάκ. 32, «Προς την Αγροτικήν Τράπεζαν», Αθήνα 3/10/1941· Bengt Helger, ό. π., σσ. 41-42· Κατερίνα Παπαδοπούλου, Επισιτιστική πολιτική και επισιτισμός Θεσσαλονίκης κατά την Κατοχή, ό. π., σσ. 163-164.

⁴⁹² Μαρία Καβάλα, ό. π., σσ. 220-224· Κατερίνα Παπαδοπούλου, ό. π., σσ. 163-164.

εράνους που πραγματοποιούνταν για την ανακούφιση των άπορων συμπολιτών τους. Ομοίως στη Μυτιλήνη, όπου υπήρχαν σημαντικά κληροδοτήματα (2.000.000 λίρες) και η χρηστή διαχείρισή τους θα μπορούσε να συμβάλει στην αντιμετώπιση της πείνας, δεν κατέστη εφικτό λόγω της κακοδιαχείρισης από έναν κύκλο έμπιστων του Μητροπολίτη του νησιού που παρέμεναν σταθερά αδιάφοροι στα αιτήματα για την ίδρυση τουλάχιστον παιδικών συσσιτίων.⁴⁹³

3.8 Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός

Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός είχε αναπτύξει μια σημαντική δραστηριότητα κατά τον πόλεμο του 1940. Ύστερα από εντολή της κατοχικής κυβέρνησης τον Δεκέμβριο του 1941 ίδρυσε την «Υπηρεσία Πεινώντων» για την περισυλλογή και περίθαλψη όσων κατέρρεαν στους δρόμους από τον υποσιτισμό και την εξάντληση. Η νέα υπηρεσία στεγάζονταν στον σταθμό Πρώτων Βοηθειών της Αθήνας. Στη συνέχεια δημιουργήθηκαν άλλοι πέντε σταθμοί σε διάφορα σημεία και συνοικίες της Αθήνας όπως την πλατεία Μοναστηρακίου, στον Βύρωνα, στην Ιερά Οδό. Το θέαμα ανθρώπων που κείτονταν σε ημιθανή κατάσταση στους δρόμους της Αθήνας έπρεπε να αποκρυφθεί από την κοινή θέα. Εξαιτίας της κακής επισιτιστικής κατάστασης ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός αναγκάστηκε να παραχωρήσει και τους διαδρόμους και το υπόγειο του νοσοκομείου του στην Αθήνα, του «Κοργαλένιου-Μπενάκειου», για τη νοσηλεία όσων υπέφεραν από αβιταμίνωση. Ούτε αυτό, όμως, ήταν αρκετό για να ανταποκριθεί στον αυξανόμενο αριθμό ανθρώπων που είχαν ανάγκη τη νοσηλεία. Τελικά το κτίριο της Ριζαρίου Σχολής, στο οποίο είχε δημιουργηθεί Υπνωτήριο για τους στρατιώτες που αποστρατεύονταν, μετατράπηκε σε Νοσοκομείο-Αναρρωτήριο. Τα κρεβάτια από 200 αυξήθηκαν σε 400. Η πληρότητά του ήταν τόσο μεγάλη ώστε σε κάθε κρεβάτι φιλοξενούνταν 4 παιδιά. Το νοσοκομείο αντιμετώπισε σημαντικά οικονομικά προβλήματα εξαιτίας της ανόδου του πληθωρισμού και τη διεύθυνσή του την ανέλαβε τον Δεκέμβριο του 1942 το Υπουργείο Υγιεινής. Παράλληλα ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός σύστησε την «Επιτροπή Βοηθείας των εκ του Εξωτερικού Συντηρουμένων» και ανέλαβε σε συνεργασία με την Εθνική Τράπεζα και τη χρηματοδότηση από το υπόλοιπο του λογαριασμού της GWRA την οικονομική στήριξη όσων προπολεμικά συντηρούνταν από τα εμβάσματα των συγγενών τους από το εξωτερικό. Με την έναρξη του πολέμου ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός είχε εξασφαλίσει τη διανομή 7.400 δεμάτων με τρόφιμα που απέστειλε η GWRA και τα είχε αγοράσει από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό. Όμως εξαιτίας του αποκλεισμού, πλέον μπορούσαν να αποσταλούν μόνο σιδηροδρομικά από τη Λισαβώνα. Αν και δύο βαγόνια με τρόφιμα αναχώρησαν τον Ιούνιο του 1941 από τη Λισαβώνα, τα βαγόνια παρακρατήθηκαν στην Τεργέστη τον Σεπτέμβριο του 1942 εξαιτίας της συμφόρησης των συγκοινωνιών προς τη Θεσσαλονίκη.⁴⁹⁴

⁴⁹³ ΕΛΙΑ, Αρχείο Σάββα Παπαδόπουλου, «Αναδιοργάνωση δημοσίων υπηρεσιών νομού Έβρου και επισιτισμού Χίου» Π. Κ. Κεμερλή – Α.Σ. Πολυχρονιάδη, *Η αντίσταση στη Λέσβο*, ό. π., σσ. 163-169.

⁴⁹⁴ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F22/8/1, «Προς το Υπουργείον των Οικονομικών», Λονδίνο 10/5/1943 Ξενοφών Πανταζίδης, *Ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*, τόμος Α', Αθήνα, 1987, σσ. 307-322.

Στο επισιτιστικό κομμάτι ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός ύστερα από εντολή της κατοχικής κυβέρνησης ανέλαβε τη χορήγηση γάλατος σε βρέφη έως 2 ετών και σε θηλάζουσες μητέρες. Γι' αυτόν τον λόγο δημιούργησε την «Υπηρεσία διανομής γάλακτος» σε συνεργασία με την Αρχιεπισκοπή Αθηνών, το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως ενώ το Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας ανέλαβε την παροχή αυτών των ειδών τροφίμων σε αυτές τις ομάδες στην περιφέρεια της Αθήνας. Συνολικά ιδρύθηκαν 170 κέντρα διανομής γάλατος για τα βρέφη και 129 κέντρα διανομής συσσιτίου για τις θηλάζουσες μητέρες. Το γάλα ήταν ένα προϊόν απαραίτητο και αναντικατάστατο για τη διατροφή των βρεφών. Ήταν ένα έργο πολύ σημαντικό δεδομένου ότι από την επαρκή τροφοδοσία αυτών των ομάδων εξαρτιόνταν η επιβίωση και η υγεία των μελλοντικών γενιών του ελληνικού λαού. Τα τρόφιμα όμως δεν παραχωρήθηκαν από την κατοχική κυβέρνηση. Η παραγωγή γάλατος στην περιφέρεια της Αθήνας αντιμετώπιζε τεράστιες ελλείψεις. Τα τρόφιμα για τα συσσίτια των θηλαζουσών μητέρων παραδόθηκαν από το ΔΚΕΣ ενώ το γάλα ήταν δωρεά των εθνικών ερυθρών σταυρών της Ιταλίας, της Γερμανίας, της Ελβετίας, της Σουηδίας και της Καθολικής Εκκλησίας. Για την Ιταλία ήταν η ευκαιρία να εξωραΐσει την εικόνα της. Το πρόγραμμα όμως αντιμετώπισε πολλά προβλήματα. Τα τρόφιμα δεν ήταν αρκετά αφετέρου σημειώνονταν καθυστερήσεις στην άφιξη των φορτίων εξαιτίας τους αγγλικού αποκλεισμού. Οι μερίδες γάλατος που λάμβαναν τα βρέφη ήταν μικρότερες από αυτές που χορηγούνταν σε άλλες κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης. Επιπλέον οι διακοπές στην παροχή ήταν πολύ μεγάλες και τα κέντρα αδυνατούσαν να διανέμουν γάλα σε καθημερινή βάση και δεν ήταν λίγες οι φορές που οι μητέρες, όταν έφταναν στα κέντρα, πληροφορούνταν ότι δεν υπήρχε γάλα ή τροφή. Αποτέλεσμα ήταν η ραγδαία αύξηση της βρεφικής θνησιμότητας, η οποία εκτοξεύθηκε από το 9,5% το 1938 στο 28% το 1942. Τα κέντρα διανομής γάλατος δεν διέθεταν κατάλληλες υποδομές για να αραιώσουν το γάλα σκόνη.⁴⁹⁵

3.9 Η αποστολή του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού

Στην Ελβετία πλήθαιναν οι φωνές για αποστολή βοήθειας στην Ελλάδα. Η ελληνική ομογένεια προσπαθούσε να ευαισθητοποιήσει την κοινή γνώμη της χώρας. Ο ελβετικός Τύπος φιλοξενούσε άρθρα που καλούσαν την ελβετική κυβέρνηση και την κοινή γνώμη της Ελβετίας να βοηθήσει την Ελλάδα μέσω του ελβετικού Ερυθρού Σταυρού, μιμούμενη τον Ελβετό φιλέλληνα τραπεζίτη Jean-Gabriel Eynard, ο οποίος είχε οργανώσει εράνους για την επαναστατημένη Ελλάδα το 1821. Ανάλογη έκκληση απέστειλε και ο Ελβετός επιτετραμμένος στην Αθήνα Franco Brenni. Η επιχείρηση μεταφοράς των παιδιών στην Ελβετία δεν τελεσφόρησε όπως θα δούμε στη συνέχεια. Ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός άρχισε να προσανατολίζεται την άνοιξη του 1942 στην αποστολή μιας ομάδας του που θα ασχολούνταν με την αρωγή των παιδιών. Η χρονική συγκυρία κατά την οποία εκδήλωσε αυτή την απόφαση ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός συνέπιπτε με την έναρξη των διαπραγματεύσεων μεταξύ της Ιταλίας και της Γερμανίας με τη σουηδική κυβέρνηση για το μόνιμο σχέδιο επισιτισμού για την Ελλάδα με τη συμμετοχή του σουηδικού Ερυθρού Σταυρού και του ΔΚΕΣ. Ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός σκόπευε να αποστείλει στην Ελλάδα 400 τόνους τροφίμων κυρίως συμπυκνωμένο γάλα για τα παιδιά. Παράλληλα διεξάγονταν καμπάνια για συμβολικές

⁴⁹⁵ Ο. π.

υιοθεσίες που προέβλεπαν τη συνδρομή 10 φράγκων τον μήνα για έξη μήνες τουλάχιστον.⁴⁹⁶

Ύστερα από διαπραγματεύσεις με την Ιταλία και τη Γερμανία μια ολιγομελής αποστολή του ελβετικού Ερυθρού Σταυρού αναχώρησε για την Ελλάδα τον Ιούνιο του 1942. Η αποστολή υπό τον γιατρό Frederick de Fischer έφτασε στην Αθήνα στις 12 Ιουλίου 1942 και εγκαταστάθηκε στο κτίριο της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής. Η αποστολή έδωσε ιδιαίτερο βάρος στη διατροφή της παιδικής ηλικίας. Και αυτό δεν ήταν τυχαίο. Στις 20 Ιουλίου προσγειώθηκε στην Αθήνα ο ίδιος ο Mussolini, επιστρέφοντας από το μέτωπο της Βόρειας Αφρικής. Κατά την παραμονή του υποσχέθηκε την αποστολή γάλατος σκόνη για τα παιδιά της Αθήνας. Ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός ανέλαβε τη διανομή γάλατος για τη βρεφική ηλικία και ξεκίνησε τις διανομές γάλατος από τα κέντρα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στις 10 Αυγούστου. Η διάγνωση που έκανε ήταν ότι η κατάσταση των παιδιών ήταν κακή. Η ελβετική αποστολή αντικατέστησε το κονσερβοποιημένο γάλα με γάλα σκόνη. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι τα κέντρα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού δεν διέθεταν την απαραίτητη υποδομή για την αραίωση της σκόνης. Από τα 100 κέντρα που λειτουργούσαν στην Αθήνα τα 70 έπρεπε να μετακινηθούν σε νέα οικήματα, 20 διατηρήθηκαν και μετατράπηκαν σε κέντρα παρασκευής του γάλατος και τα 10 έκλεισαν ως ακατάλληλα ενώ έπρεπε να δημιουργηθούν άλλα 40. Όταν άρχισαν να παραλαμβάνονται επαρκής ποσότητες γάλατος σε σκόνη από την Ελβετία και την Ιταλία, το εγχώριο φρέσκο γάλα διατέθηκε για του άρρωστους στα νοσοκομεία. Όμως για να συνεχίσει το έργο του, απαραίτητη ήταν η αδιάλειπτη εισαγωγή τροφίμων από το εξωτερικό. Η συμφωνία του ΔΚΕΣ και της σουηδικής κυβέρνησης με τις κυβερνήσεις της Ιταλίας και της Γερμανίας για ένα μόνιμο σχέδιο επισιτισμού και τη δημιουργία μιας νέας επιτροπής με τη συμμετοχή μελών του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού άνοιγε τον δρόμο για την αναβάθμιση της ελβετικής αποστολής στην Ελλάδα και την παράταση της παραμονής της.⁴⁹⁷

3.10 Τρώγοντας το μη βρώσιμο

Εξαιτίας των ελλείψεων οι καταναλωτές αναγκαστικά στράφηκαν στην κατανάλωση υποκατάστατων τροφών, τις λεγόμενες “ersatz”. Ήδη από το καλοκαίρι του 1941 οι στήλες των εφημερίδων προμήνυαν ότι η κατοχή θα συνεπάγονταν σημαντικές αλλαγές και περικοπές στο μέχρι τότε διαιτολόγιο των καταναλωτών. Άρθρα επιχειρούσαν να αναδείξουν τα οφέλη από τη χορτοφαγία στους αναγνώστες, επισημαίνοντας τις ευεργετικές επιδράσεις της σε σύγκριση με την κρεατοφαγία, η οποία προκαλούσε παθήσεις όπως σκωληκοειδίτιδα, δυσκοιλιότητα, σκλήρυνση του ήπατος, ουρία, αρθρίτιδα και ρευματισμούς. Για να γίνουν πιο πειστικοί, χρησιμοποιούσαν παραδείγματα από τον βίο του Σωκράτη, από παραβολές της Αγίας

⁴⁹⁶ Αναστασία Κούκουνα, *ό. π.*, σσ. 61-85.

⁴⁹⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, φάκ. 13, αρ. εγγρ. 63, Summary of a report on the development of children's canteens and milk distributing centres in Greece by Dr. Von Fischer?. Dated the 14th July 1943' Bengt Helger, *ό. π.*, σσ. 391-406, Appendix, σσ. 41-42' Αναστασία Κούκουνα, *ό. π.* σσ. 61-85.

Γραφής και έφεραν ως παράδειγμα την πασχαλινή νηστεία, η οποία είχε ευεργετικές επιδράσεις στον ανθρώπινο οργανισμό. Στον ελεγχόμενο από τους κατακτητές Τύπο δημοσιεύονταν καθημερινά άρθρα που αναφέρονταν στα είδη που μπορούσε να καταναλώσει εναλλακτικά κάποιος σε σύγκριση με τις τροφές που έτρωγε προπολεμικά.⁴⁹⁸

Σε όλες τις στήλες των εφημερίδων παροτρύνονταν η κατανάλωση και η αύξηση της παραγωγή της πατάτας ως υποκατάστατου της έλλειψης άρτου. Ο άρτος θα μπορούσε να παρασκευασθεί από διαφορετικά είδη δημητριακών. Η πατάτα ήταν πλούσια σε υδατάνθρακες. Αντί για ζάχαρη μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως υποκατάστατο το πετιμέζι. Επιπλέον υπήρχαν πάρα πολλά παραδοσιακά ελληνικά φαγητά όπως το πλιγούρι και ο τραχανάς πλούσια σε θρεπτικές ουσίες. Η ελληνική φύση διέθετε φυτά που η θρεπτική τους αξία είχε υποτιμηθεί στο παρελθόν, αλλά τώρα εξαιτίας των ελλείψεων άνετα θα μπορούσαν να υποκαταστήσουν είδη όπως ο άρτος. Ο Ασφόρδελος ή κοινώς σφερδούκλα περιείχε άφθονο άμυλο και σάκχαρο. Το άμυλό του άνετα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε καιρούς σιτοδείας. Επιπλέον από την απόσταξή του άνετα θα μπορούσε να παραχθεί οινόπνευμα. Ο Ηλίανθος κοινώς κολοκάτσι, αν και δεν περιείχε άμυλο, μπορούσε να αντικαταστήσει τις αγκινάρες. Η Δάλια το γνωστό καλλωπικό φυτό, το οποίο καλλιεργούνταν στους κήπους μπορούσε να δώσει ινουλίνη που θα μετατρέπονταν σε σάκχαρο. Η έλλειψη ελαιόλαδου μπορούσε να αντιμετωπιστεί με την κατανάλωση σπορέλαιων. Αυτά ήταν το σησαμέλαιο, το βαμβακέλαιο και το μηκωνέλαιο (από παπαρούνα). Λάδι θα μπορούσε να εξαχθεί και από διάφορα οπωρικά είδη όπως τα κεράσια και τα ροδάκινα ή από τα κόκκους σταφυλιών ακόμα και από καπνό.⁴⁹⁹

Για την έλλειψη βόειου και αρνίσου κρέατος προτείνονταν η αντικατάστασή τους με την κατανάλωση κρέατος από κουνέλι. Το τελευταίο είχε το πλεονέκτημα ότι μπορούσε να εκτραφεί και σε μικρούς χώρους και τα αστικά σπίτια μπορούσαν να εκθρέψουν κουνέλια, στην τσάτσα, στην αυλή ή στο μπαλκόνι τους. Για τη διατροφή του ήταν αρκετή η πρασινάδα, χόρτα και φύλλα. Δεδομένου ότι το κουνέλι πολλαπλασιαζόταν πολύ πιο γρήγορα και πιο εύκολα από τα άλλα ζώα, θα μπορούσε να δώσει 80 μικρά κουνέλια το χρόνο, δηλαδή δύο οκάδες κρέας την εβδομάδα. Στην αίθουσα του «Παρνασσού» ο χημικός Ν. Κυριακός πραγματοποίησε διαλέξεις στις οποίες πρότεινε την επεξεργασία της σταφίδας ως ζυμοτεχνικό σκεύασμα.⁵⁰⁰

Το κρατικό δελτίο ήδη από την άνοιξη του 1941 εξαιτίας της έλλειψης σταριού, διένειμε ψωμί που αποτελούνταν από 60 % από σιτάλευρο και 40 % από κριθάρι. Το ψωμί στη συνέχεια παρασκευαζόταν μόνο από κριθάρι, την μπομπότα. Ήταν ένα είδος ψωμιού, όμως, επικίνδυνου για την υγεία όπως παραδέχονταν και οι ίδιοι οι Γερμανοί. Όταν τελείωσε και αυτό διανέμονταν «σκουπόψωμο» από σπόρους σκουπόχορτου. Στην επαρχία διαδεδομένο ήταν το ψωμί από λαθούρι, ένα είδος οσπρίων, το οποίο

⁴⁹⁸ *Η Πρωία*, «Η φυσική διαίτα», 10/7/1941, *Η Πρωία*, «Υδροφαγική Δίαιτα», 15/7/1941· *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Η διατροφή του ελληνικού λαού», 21/7/1941.

⁴⁹⁹ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Η διατροφή του ελληνικού λαού», ό. π., *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Ποια νέας τροφάς ημπορεί να μας προσφέρει η ελληνική γη, β' τελευταίον», 10/11/1941, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Κατασκευή ελαίου εκ κόκκων σταφύλων», 22/12/1941· *Βραδυνή*, «Η κατασκευή ελαίου από καπνόν εις την Σερβίαν», 3/10/1941

⁵⁰⁰ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Το πρόβλημα του κρέατος», «Ποιαν νέας τροφάς ημπορεί να μας προσφέρει η ελληνική γή», 3/11/1941, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Κρέας από σταφίδα. Μια ενδιαφέρουσα διάλεξη», 8/12/1941· *Βραδυνή*, «Μερικαί τροφαί των κουνελιών», 30/9/1941

προκαλούσε παράλυση των άκρων. Ως υποκατάστατο για τα υπόλοιπα είδη διατροφής όπως το ρύζι, το ελαιόλαδο, τα όσπρια, το κρέας, διανέμονταν με το δελτίο, εφόσον υπήρχαν, σταφίδες. Στα «Λαϊκά Συσσίτια», όταν είχαν έλλειψη οσπρίων και άλλων ειδών, διένειμαν μαγειρεμένο μπομποτάλευρο, το «κουρκούτι» ή την «μπατζίνα» ή ελιές και κρεμμύδια.⁵⁰¹

Οι Αθηναίοι επιδόθηκαν στη συλλογή αγριόχορτων και φυτών όπως τα ραδίκια, τα οποία τα μαγείρευαν δίχως λάδι, βράζοντας τα απλά. Η θρεπτική τους αξία, όμως, ήταν πολλή μικρή και χρειάζονταν πέντε κιλά για παρέχουν την απαιτούμενη από τον ανθρώπινο οργανισμό δόση υδρογονανθράκων. Ο Ασημάκης Πανσέληνος ανέφερε ότι από τον Δικηγορικό Σύλλογο προμηθεύτηκε σταφίδες. Αφού τις έβρασε μαζί με τη γυναίκα του, τις έφαγαν μαζί με παξιμάδια από τριμμένο ρεβίθι. Ο Κάρολος Κουν, όταν συνάντησε τον Πανσέληνο στο γραφείο του, προσπαθούσε να ξεγελάσει την πείνα του τρώγοντας σταφίδες ή λούπινα. Ο Γιώργος Μαυρούδης στο ημερολόγιο του σημειώνει ότι τον Δεκέμβριο του 1941 έφαγαν λαχανίδες βραστές, ανάλατες δίχως ψωμί. Το γεύμα διήρκησε μόλις πέντε λεπτά και κανείς δεν σηκώθηκε από το τραπέζι, όταν τελείωσε. Τον Σεπτέμβριο του 1941, οι Δ. Φ, Κ. Α και Γ. Ν, καταδικάστηκαν σε τέσσερις μήνες φυλάκιση, επειδή πουλούσαν κρέας αλόγου ως μοσχάρι γάλακτος. Ο Θωμάς Καμόναχος από την Κέρκυρα θυμούνται ότι ύστερα από ένα σημείο άρχισαν να τρώνε γαϊδούρια και ύστερα άλογα. Στα Χαυτεία, ένα κάρο το οποίο το έσερνε ένα άλογο σταμάτησε μπροστά από το ζαχαροπλαστείο «Βουστάσια» ένα πρωινό. Το άλογο που ήταν σκελετωμένο σταμάτησε και σωριάστηκε στη γη. Ο κόσμος μαζεύτηκε γύρω του και κάποιος είπε: «Ε, ρε φουκαριάρικο ποια κατσαρόλα σε περιμένει». Η κατοχική κυβέρνηση εξαιτίας της σπανιότητας του κρέατος αναγκάστηκε να επιτρέψει τη σφαγή και την πώληση μονόπλων ζώων, δηλαδή αλόγων, μουλαριών και γαϊδουριών. Ο χώρος της σφαγής τους θα καθορίζονταν από τη νομοκτηνιατρική υπηρεσία.⁵⁰²

Οι καταναλωτές άρχισαν να καταναλώνουν τρόφιμα που είχαν ενστάσεις και υποψίες για την προέλευσή τους. Ο Γιώργος Μαυρούδης αγόρασε από έναν γνωστό του, άνεργο δικαστικό κλητήρα, ένα κομμάτι κρέας ως μοσχάρι γάλακτος, για το οποίο ο πωλητής εγγυήθηκε ότι ήταν εξαιρετικής ποιότητας. Στο σπίτι του μάταια το έβραζαν επί ώρες. Ο Θωμάς Καμόναχος θυμούνται ότι κατά τη διάρκεια της κατοχής έφαγε τουλάχιστον εκατό γάτες σπιτάδο. Δεκάδες ήταν οι περιπτώσεις όπου αρκετοί πωλητές συνελήφθησαν, επειδή αποπειράθηκαν να πουλήσουν σκύλους ως αρνάκι γάλακτος. Ο Β. Κ. συνελήφθη τον Νοέμβριο του 1941 στο Μοναστηράκι γι' αυτόν τον λόγο. Τον Ιανουάριο του 1942 προσήγαγαν ως μαυραγορίτη στο Αισχροδικείο κάποιον που πουλούσε κρέας σκύλου ως αρνί. Από την ακροαματική διαδικασία, όμως, αποδείχθηκε ότι ο δράστης δεν πουλούσε, αλλά έτρωγε ο ίδιος τους σκύλους που έκλεβε. Ο Χριστόφορος Χρηστίδης εύστοχα παρατηρούσε: «η σκυλοφαγία είναι

⁵⁰¹ Ακρόπολις, «Από αύριον νέος τύπος ψωμιού», 4/5/1941, Ακρόπολις, «Η διανομή μαύρης σταφίδος στην Κυψέλη», 2/11/1941· Γεράσιμος Λουκάτος, *Αθηναϊκά του Πολέμου και της κατοχής*, ό. π., σσ. 80-81· Ελένη Νικολαΐδου, ό. π., · Χριστόφορος Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου*, ό. π., σ. 188.

⁵⁰² Ακρόπολις, «Επώλουν αλογίσιο κρέας ως μοσχάρακι γάλακτος», 27/9/1941, Ακρόπολις, «Επετράπη η σφαγή και πώλησις μονόπλων ζώων», 23/11/1941· Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, ό. π., σ. 62-63· Ασημάκης Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, ό. π., σ. 317· Γιάννης Καλομενίδης, Λουίζος Παρασκευαΐδης, Γιώργος Τσουκαλάς (επ.), *Βιομηχανικές Αναμνήσεις*, Ελευσίνα, Δήμος Ελευσίνος, 2006, σ. 203· Γεώργιος Μαυρούδης, *Το ημερολόγιο της πείνας*, Αθήνα, Κέδρος, 1976, σ. 23.

τώρα στην ημερήσια διάταξη, αφού η σειρά της αλογοφαγίας πέρασε – ελλείπει αλόγων». Έξω από τα εστιατόρια της Αθήνας που σύχναζαν οι Γερμανοί και οι Ιταλοί, όπως το «Αβέρωφ» και το «Αθηνών», παιδάκια μαζεύονταν και συνέλλεγαν από τα σκουπίδια τα αποφάγια τους, πατατόφλουδες, κόκκαλα, ψωμοκόμματα βουτηγμένα στις σάλτσες και σάπια φρούτα ακόμη και εμετούς και τα μαγείρευαν. Ηλικιωμένοι, γυναίκες και άντρες έφαγαν ακόμη και κόπρانا. Τα κρούσματα κανιβαλισμού δεν έλειψαν. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Ε.:⁵⁰³

«Ήταν τόσο κανονικά κομμένο που ασφαλώς έπρεπε κάποιος να το είχε κόψει μαχαίρι. Στη σκέψη αυτή σηκώθηκε η τρίχα μου. Αυτό μούκανε τη μεγαλύτερη εντύπωση στο διάστημα της κατοχής».⁵⁰⁴

Στον Τύπο συστηματικά δημοσιεύονταν άρθρα με συνταγές για πιάτα με “ersatz”. Για την παρασκευή νόστιμων κεφτέδων συστήνονταν η χρήση πλιγουριού με ψιλοκομμένο κρεμμύδι και μαϊντανό. Ομοίως ανάλογες συνταγές υπήρχαν για τα βλίτα. Η παραδοσιακή φασολάδα μπορούσε να φτιαχτεί και χωρίς ελαιόλαδο, το οποίο σπάνιζε. Γι’ αυτό προτεινόταν τα φασολάκια γιαχνί. Αφού βράζονταν μαζί με τομάτες και κρεμμύδια, θα δημιουργούνταν μια παχιά γευστικότατη σάλτσα, σύμφωνα με τον συντάκτη. Η σούπα δεν γινόταν μόνο από ζωμό κρέατος αλλά και από χορταρικά σε συνδυασμό με κρεμμύδια, κολοκυθάκια, φασολάκι και καρότα. Το πιλάφι δεν χρειαζόταν απαραίτητα κρέας. Συνταγές και για πιλάφι “ersatz” δημοσιεύτηκαν στον Τύπο. Το κρέας θα το αντικαθιστούσε η μελιτζάνα, η οποία θα αλέθονταν στη μηχανή του κρέατος, ενώ θα συνοδεύονταν με ψιλοκομμένο κρεμμύδι με λίγο λάδι ή λίπος. Γλυκίσματα μπορούσαν να φτιαχτούν από σύκα. Αφού κόβονταν σε λεπτές φέτες, έπρεπε να ανακατευτούν με ψιλοκομμένο καρύδι, αμύγδαλα, φουντούκι ή αράπικο φιστίκι και να ριχτεί λικέρ. Οι ελιές μπορούσαν και να παστρωθούν από τον απλό καταναλωτή, ο οποίος δεν χρειαζόταν να τις αγοράσει από τον μπακάλη. Θα μπορούσε να τις συλλέξει από τα δέντρα της γειτονιάς του και έπρεπε να τις αφήσει κάποιες μέρες σε ένα πήλινο δοχείο. Το πετιμέζι αντί να αγορασθεί ήταν εφικτό να φτιαχτεί και από τις νοικοκυρές. Στον μούστο έπρεπε να προστεθεί άσπρο χύμα, το οποίο είχε νάτριο ή μαρμαρόσκονη ή στάχτη, για να εξουδετερωθούν τα οξέα.⁵⁰⁵

Το καλοκαίρι του 1941 η Αγορανομία και τα αστυνομικά τμήματα δέχθηκαν χιλιάδες αιτήσεις επίδοξων μικροπωλητών που ζητούσαν την έκδοση άδειας για την πώληση διάφορων ειδών ως τροφίμων. Ο αναγνώστης εκπλήσσεται από τα είδη που επιδίωκαν να συγκεντρώσουν και να πουλήσουν ως τρόφιμα αλλά και με το αιτιολογικό τους. Ο αιτών έκδοσης άδειας «περί συγκεντρώσεως πεπτονόσπορου» αιτιολογούσε την αίτηση, επειδή ο πεπτονόσπορος μπορούσε να αντικαταστήσει τον κολοκυθόσπορο. Κάποιοι άλλοι ζητούσαν άδεια «περισυλλογής κοκκάλων, ψαροκεφαλών και σάπιων πατατών και φρούτων» ή «πεπτονόφλουδων» και

⁵⁰³ Ακρόπολις, «Καταδίκη παληανθρώπου πωλούντος σκύλον!», 25/11/1941· Φ. Σκούρας- Α. Χατζηδημόσιος – Α. Καλούτσης- Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1991, σ. 348-349· Γιώργος Μαυρούδης, *ό. π.*, σ. 79· Γιάννης Καλομενίδης, Λουίζος Παρασκευαΐδης, Γιώργος Τσουκαλάς (επ.), *ό. π.*, σ. 23· Ασημάκης Πανσέληνος, *ό. π.*, σ. 317

⁵⁰⁴ *Ο. π.*

⁵⁰⁵ *Η Βραδυνή*, «Χορτόσουπες χορταστικές», 15/7/1941, *Η Βραδυνή*, «Πιλάφι με κιμά... χωρίς κρέας», 16/7/1941, *Η Βραδυνή*, «Βλητοκεφτέδες και άλλα», 23/7/1941, *Η Βραδυνή*, «Φασολάκια γιαχνί... χωρίς λάδι. Φασολάκια σούπα», 24/7/1941, *Η Βραδυνή*, «Η Μαγειρική των περιστάσεων», 29/9/1941, *Η Βραδυνή*, «Η Μαγειρική των περιστάσεων», 4/10/1941.

«καρπουζόφλουδων» ως ζωοτροφών. Ένας έμπορος ζητούσε άδεια να μεταφέρει φραγκόσυκα Σαντορίνης και Μάνης καθώς και πατρινές αγκιναρούλες, επειδή είχε ήδη υπογράψει σύμβαση με πολλά ουζοπωλεία να τα προμηθεύει μεζέδες για να αντικαταστήσουν τους κεφτέδες, τις γαρίδες και τα σαγανάκια. Άλλος έμπορος ζητούσε άδεια να μεταφέρει ρόδια, χαρούπια παλιάς σοδειάς και ξερά λούπινα. Ένας ζαχαροπλάστης από τη Ζάκυνθο ζητούσε να του χορηγηθεί άδεια να διαθέτει σε προσιτές τιμές μαντολάτο, διάμπολη, κάντιο και δροσιές. Άλλες αιτήσεις ζητούσαν να μεταφέρουν αγριόσυκα για μπόλιασμα, κούμαρα, αραρούτι για την παρασκευή γλυκών εποχής. Αυτά δεν ήταν άλλα από τα παραδοσιακά γλυκά, μπιζέδες, παστέλια, λουκούμια και συριανές χαλβαδόπιτες. Κάποιοι έμποροι αιτήθηκαν άδεια πώλησης καναβουρίου για τη σωτηρία των πτηνών. Τα χωνάκια με στραγάλια που πουλούσαν περιείχαν κεχρί και κανναβούρι ενώ ένας άλλος έμπορος εξασφάλισε άδεια για την πώλησή τους ως καφέ για τη σωτηρία των πτηνών.⁵⁰⁶

Στις μεγαλύτερες οδούς της Αθήνας σχηματίστηκαν υπαίθρια μαγειρεία, τα οποία πωλούσαν σχεδόν τα πάντα. Ένας πωλητής ανακάτεψε ένα καζάνι γεμάτο αχνιστό ζουμί, διαλαλώντας ότι ήταν ζωμός από κρέας. Ο κόσμος μαζεύτηκε γύρω από το καζάνι και ο πωλητής ανακατεύοντας τη σούπα έδειχνε το κρέας στον κόσμο που είχε μαζευτεί γύρω από το καζάνι. Δίπλα του μια γυναίκα είχε τοποθετήσει ένα τηγάνι σε μια φωτιά και τηγάνιζε κεφτέδες προς 25 δραχμές τον έναν. Ο κόσμος δεν ρωτούσε από τι κρέας ήταν φτιαγμένοι και μεταξύ τους έλεγαν ότι αντί για πιπέρι είχαν μπιργιά. Οι κεφτέδες είχαν το μέγεθος μιας ελιάς· συνεπώς ήταν οικονομικά επιζήμιο για κάποιον να χορτάσει την πείνα του με κεφτέδες αυτού του μεγέθους. Πλανόδιοι μικροπωλητές πουλούσαν καφέ σε ειδικά πακέτα. Κανείς δεν ανέγραφε από τι προέρχονταν ο καφές. Ομοίως άλλοι πουλούσαν φρέσκο βούτυρο και μαρμελάδα. Άλλοι στον πάγκο τους είχαν σταφιδόπιτα, σταφιδόψωμο, χαρουπόψωμο και καλαμποκόψωμο. Σε ένα εστιατόριο της Αθήνας δύο νομικοί κάθισαν να φάνε. Ο ένας παρήγγειλε δύο μπύρες και για μεζέ συκωτάκι, τυρί και κασέρι. Το γκαρσόνι με ένα ειρωνικό χαμόγελο πρότεινε να φέρει γουρουνόπουλο ψητό, χαβιάρι και γαριδοσαλάτα. Όταν έφερε τον δίσκο ανήγγειλε ότι είχε ετοιμάσει καλοψημένο κοτόπουλο. Είχε φέρει όμως φασόλια μαυρομάτικα. Οι συνδαιτυμόνες, αφού έβαλαν τα κουτάλια τους στο πιάτο, ύστερα από την τρίτη κουταλιά σταμάτησαν.⁵⁰⁷

- Τί πράμα είναι τούτο; Πικρίζει, βρε αδερφέ, μυρίζει κιόλας σαπτισμένο ροκανίδι.
- Και τα μαμούδια τριζοβολάνε στο στόμα. Δεν τάνιωσες; Τί γνώμη έχεις, να συνεχίσουμε;
- Εγώ ναι. Θα το κατεβάσω με σύστημα. Νυν υπέρ πάντων ο αγών... Απόφαση θέλει.

Τα ζαχαροπλαστεία της Αθήνας άλλαξαν και αυτά τα υλικά που χρησιμοποιούσαν για την παρασκευή των γλυκών τους, ενίοτε και τις συνταγές τους. Το γάλα αντί για ζάχαρη είχε αλάτι και οι κρέμες είχαν «κρόκο» κεφτέδες από σολομό και το παγωτό

⁵⁰⁶ Η Βραδυνή, «Ο, τι συμβαίνει γύρω μας. Απίστευτα επαγγέλματα. Ψαροκεφαλαί, πεπονόσπορος, λούπινα και κόκκαλα. Καφές... για παπαγάλους!», 1/7/1941.

⁵⁰⁷ Ελένη Νικολαΐδου, *Οι συνταγές της... πείνας. Η ζωή στην Αθήνα την περίοδο της Κατοχής*, Αθήνα, εκδόσεις ΚΨΜ, 2018, σσ. 111-177· Χρύσανθου Γάτου, *Η Αθήνα είναι κόλαση. Η τραγωδία ενός μικρού και γενναίου λαού. Η πείνα του χειμώνα 1941-1942*, Αθήνα, Ελεύθερες Εκδόσεις, 1945, σ. 31· Mark Mazower, *ό. π.*, Γιώργος Μαυρούδης, *ό. π.*, σσ. 47-49.

φτιαχνόταν από σταφιδίνη. Οι ζαχαροπλάστες προκειμένου να διασκεδάσουν τις υποψίες των πελατών τους για πιθανές παρενέργειες είχαν αναρτήσει την πινακίδα ότι τα γλυκίσματά τους προέρχονταν από αυγά “ersatz” και ήταν νοστιμότερα από εκείνα που φτιάχνονταν με αυγά. Το αλεύρι που χρησιμοποιούνταν προέρχονταν από σουσάμι. Νέες πάστες έκαναν την εμφάνισή τους όπως αυτές από σουσάμι. Προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις ελλείψεις τα ζαχαροπλαστεία πρόσφεραν νέα προϊόντα στην πελατεία τους. Αρχικά αυτό ήταν το ζακυνθινό μαντολάτο. Η μουσταλευριά, η οποία προπολεμικά ήταν ένα υποτιμημένο γλύκισμα, κατά τη διάρκεια της κατοχής σερβίρονταν απ’ όλα τα ζαχαροπλαστεία. Άλλα καταστήματα ενέταξαν στον κατάλογο τους παγωμένα φρούτα ή χυμούς σταφυλάδας, προερχόμενη από την ποικιλία σαββατιανό. Ομοίως τα καφενεία της εποχής εξαιτίας της έλλειψης καφέ παρασκεύαζαν τον καφέ από ρεβίθια ή ό,τι άλλο μπορούσε να αλεστεί. Όταν εξέλειπαν και αυτά πρόσφεραν φασκόμηλο ή χαμομήλι.⁵⁰⁸

Οι Έλληνες το Πάσχα του 1942 δεν θα σούβλιζαν αρνί. Ήταν ένα πατροπαράδοτο έθιμο αιώνων βαθιά ριζωμένο στον ελληνικό λαό, το οποίο η Τουρκοκρατία δεν είχε σταματήσει. Ο Altenburg γνώριζε αυτό το έθιμο. Σε επιστολή του προς τον Δαμασκηνό ανέφερε ότι ο αριθμός των αιγοπροβάτων της χώρα είχε μειωθεί λόγω των δυσμενών συνθηκών του χειμώνα του 1941-1942, γι’ αυτό η τήρηση του εθίμου θα δημιουργούσε μόνο προβλήματα. Ο πληθυσμός των αιγοπροβάτων θα μειώνονταν ακόμη περισσότερο με αποτέλεσμα η επισιτιστική κατάσταση της χώρας να επιδεινωθεί. Γι’ αυτόν τον λόγο ζητούσε από τον Δαμασκηνό να ασκήσει την επιρροή του, για να απέχει ο άμαχος πληθυσμός από αυτό το έθιμο. Αντίθετα η κατοχική κυβέρνηση απέστειλε βαγόνια και φορτηγά για να παραλάβουν σφάγια από τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα. Κανείς παραγωγός δεν δέχτηκε να τα πουλήσει και προτίμησε να τα εμπορευτεί στη μαύρη αγορά. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την οργή του Υπουργού Επισιτισμού Γκοτζαμάνη, ο οποίος επέρριψε την ευθύνη στους κτηνοτρόφους.⁵⁰⁹

Το Γενικό Χημείο του Κράτους πήρε δείγματα από τροφές που πωλούνταν στην ελεύθερη αγορά. Η ανάλυση έδειξε εκτεταμένη νοθεία. Αρκετά από τα προϊόντα δεν ήταν αυτά που διαφήμιζαν οι πωλητές τους. Ο άρτος ήταν πλημμελώς ψημένος και ήταν ουσιαστικά μια άψητη αρτομάζα στην οποία βρέθηκαν υπολείμματα από ρύζι ενώ τα άλευρα περιείχαν ανόργανες προσμίξεις, δηλαδή χώμα, ρύζι και πριονίδι από ξύλα και τα σκευάσματα άρτου είχαν παραχθεί από αποφλοιωμένο βαμβακόσπορο. Το ορυζάλευρο είχε αλεσθεί με νερό θαλάσσης και ανέδυε μια οσμή τεφροδόχου. Τα δείγματα ελαιόλαδου βρέθηκαν να έχουν οξύτητα πολύ μεγαλύτερη από το επιτρεπόμενο όριο του 25%. Εξαιτίας της έλλειψης ελαιόλαδου το Ανώτατο Χημικό Συμβούλιο αναγκάστηκε να δεχθεί τη δημιουργία και τέταρτης ποιότητας ελαιόλαδου με οξύτητα κυμαινόμενη 25%-35%. Όσον αφορά τα γαλακτοκομικά προϊόντα ούτε και εκεί απουσίαζε η νοθεία. Το 60% των δειγμάτων του νωπού γάλατος ήταν νοθευμένο. Το νωπό γάλα νοθευόταν με νερό ή αποβουτυρωνόταν. Η αραίωση με νερό κυμάνθηκε στο 40% ενώ σε κάποιες περιπτώσεις έφτασε και το 80% και η αποβουτύρωση κυμάνθηκε από 40% έως το 90%. Το δε γιαούρτι παρασκευαζόταν από αποβουτυρωμένο γάλα κατά 85 % ή νερωμένο κατά 40 %. Το 40% των δειγμάτων που εξετάσθηκαν στο Γενικό Χημείο του Κράτους έδειξαν ότι ήταν

⁵⁰⁸ Ο. π.

⁵⁰⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Βάσου Τσιμπίδαρου, φάκ. 1.1, Αθήνα, 3/3/1942’ Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π., σ. 341.

νοθευμένα. Για το τυρί Έμενταλ είχαν χρησιμοποιηθεί τρίμματα σκληρού τυριού (γραβιέρας). Στα γλυκίσματα εξαιτίας της έλλειψης αλεύρων, ζάχαρης, αυγών και βούτυρου χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή τους ως υποκατάστατα σησάμιο, χαρουπόσπορος και σταφίδα. Ο έλεγχος έδειξε ότι η σαντιγί είχε παρασκευασθεί από ένα μίγμα ζαλατίνας και εκχυλίσματος ρίζας σαπωνόφυτου ενώ εντοπίστηκαν και υπολείμματα ρυζιού και αλευριού από κεχρί. Τα περισσότερα είδη αλλαντικών αποδείχθηκε ότι ήταν ακατάλληλα προς βρώση, ήταν σε κατάσταση αποσύνθεσης και δεν προέρχονταν από μυϊκό κρέας και λίπη αλλά από έντερα τενόντων και νεύρων. Σε αρκετά από τα δείγματα ζάχαρης εντοπίστηκε άμμος ή μαρμαροκόνημα. Η κανέλλα αποδείχθηκε ότι προέρχονταν από διάφορες ξυλώδεις ουσίες αρωματισμένες με αιθέριο έλαιο κανέλλας ενώ ανάλογα στοιχεία εντοπίστηκαν και στα δείγματα πιπεριού. Για την παρασκευή του καφέ χρησιμοποιήθηκαν λούπινα αναμεμειγμένα με αμυλούχες ουσίες, επειδή όμως δεν είχαν απελευθερωθεί από τα αλκαλοειδή στοιχεία απαγορεύθηκε η χρήση τους. Αλλά είδη που χρησιμοποιήθηκαν ως υποκατάστατα για τον καφέ ήταν αλεσμένα κάστανα, φύτρες χαρουπόσπορου, αλεσμένο καπνόσπορο, αλεσμένο βαμβακόσπορο, μείγμα αλεσμένων ρεβιθιών με ελλοβόκαρπο, αλεσμένες φέτες μήλων και εξωτερικοί φλοιοί από κακάο. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληγε το Γενικό Χημείο του Κράτους ήταν ότι τα περισσότερα από αυτά τα υποκατάστατα ήταν ακατάλληλα προς βρώση και δεν μπορούσαν να υποκαταστήσουν φυσικά προϊόντα εξαιτίας της χαμηλής θρεπτικής τους αξίας και λόγω των επιβλαβών παρενεργειών που είχαν στην υγεία του ανθρώπινου οργανισμού.⁵¹⁰

Η μεταπολεμική και η σύγχρονη έρευνα όπως αυτές των ψυχιάτρων Φ. Σκούρα- Α. Χατζηδήμου – Α. Καλούτση- Γ. Παπαδημητρίου, καθώς και της Αντωνίας – Λύδας Ματάλα και του Λούις Γκριβέτι συνέλλεξε μαρτυρίες ανθρώπων που είχαν ζήσει το λιμό. Η έρευνα αυτή απέδειξε ότι οι ερωτηθέντες είχαν πλήρη συνείδησή του τι έτρωγαν και οι ελλείψεις και η πείνα τους ανάγκασε να φάνε είδη που δεν θα το είχαν κάνει εν καιρώ ειρήνης.⁵¹¹

Συμπεράσματα

Στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία ενώ έχουν γίνει σοβαρά βήματα για να υπολογισθεί το μέγεθος της κρυφής αγροτικής παραγωγής, το ζήτημα του υπολογισμού του όγκου

⁵¹⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.5, «Χημικά αναλύσεις Γενικού Χημείου του Κράτους πωλούμενων τροφίμων κατά τα έτη 1941-1942», «Σημείωμα. Επί της διαπιστωθείσης νοθείας των τροφίμων και ποτών, από 1941 μέχρι σήμερα», Φεβρουάριος 1942.

⁵¹¹ Antonia-Leda Matalas, Louis E. Grivetti, Use of non food foods during famine. The Athens famine survivor project, στο MacBeth H. (ed.) 'Consuming the Inedible: Neglected Dimensions of Food Choice', *The Anthropology of Food and Nutrition*, Oxford and Providence, U.S. Berghahn Books, 2008, σσ. 131-140. Φ. Σκούρας- Α. Χατζηδήμος – Α. Καλούτση- Γ. Παπαδημητρίου, ό. π., σσ. 12-20.

των τροφίμων που διακινήθηκαν δια μέσου της μαύρης αγοράς και στη συνέχεια καταναλώθηκαν από τον άμαχο πληθυσμό ακόμα βρίσκεται σε εμβρυακό στάδιο. Ο Γιώργος Μαργαρίτης, για την ελληνική περίπτωση, υπολογίζει ότι κάθε ημέρα στην κατοχική Αθήνα εισάγονταν περίπου 300-500 τόνοι τροφίμων με λαθραίο τρόπο, δηλαδή 10.000 έως 15.000 τόνοι τροφίμων τον μήνα. Για κάθε κάτοικο της πρωτεύουσας αναλογούσαν 8 έως 12 κιλά τροφίμων. Για την περιοχή που περιλαμβάνει τον μείζονα ορεινό όγκο της Πίνδου, δηλαδή την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Δ. Μακεδονία, με βάση το βάρος των τροφίμων που μπορούσαν να μεταφέρουν τα υποζύγια ο ίδιος ιστορικός υπολογίζει ότι διακινούνταν σε αυτήν την περιοχή 7.000 τόνοι τροφίμων τον μήνα. Δυστυχώς λείπουν στοιχεία για να προσεγγίσουμε επακριβώς τις ποσότητες τροφίμων που διακινούνταν μεταξύ της ΓΔΜ και των νησιών του Β. Αιγαίου ή της Κρήτης με την ηπειρωτική Ελλάδα. Τα τρόφιμα, αν και μεταφέρονταν μέσω της μαύρης αγοράς από την ύπαιθρο προς τα κέντρα κατανάλωσης, δεν διανέμονταν ακριβοδίκαια και οι ελλείψεις στον τομέα της πρωτογενούς παραγωγής και των εισαγωγών γίνονταν πιο έντονες.⁵¹²

Σύγχρονες μελέτες στα ελληνικά ληξιαρχεία, όπως της Γεωργίας Τζαβάρα έφεραν στο φως πολύτιμα ευρήματα και συμπεράσματα σχετικά με την οικονομική κατάσταση και το κοινωνικό προφίλ των θυμάτων της πείνας. Πανελλαδικά η ομάδα που εμφανίζει το μεγαλύτερο ποσοστό θανάτων από την πείνα είναι όσων οι ληξιαρχικές πράξεις θανάτου αναφέρουν ως απασχόληση οικιακά και φτάνει το 31,4%. Οι εργάτες είναι η δεύτερη πολυπληθέστερη ομάδα με ποσοστό 22,5% και περιλαμβάνει λιμενεργάτες εργάτες εργοστασίων. Συνεχίζουν οι χειρωνακτές-τεχνίτες με ποσοστό 5%, γεωργοί με 4,6 %, άεργοι 4,4%, μικροεπαγγελματίες 4,1%, συνταξιούχοι 2,8%, οικοδόμοι 2,4%, κατάδικοι 2,3%, αχθοφόροι 2%, αλιείς 1,8%, ναυτικοί 1,7%, επαίτες και μεταφορείς 1,6%, ανειδίκευτοι εργαζόμενοι 1,1%, μαθητές-φοιτητές 1%, οι άνεργοι και οι πλανόδιοι πωλητές 0,7%, έμποροι και καταστηματάρχες 0,6%, τρόφιμοι ασύλων και θεραπευτηρίων 0,5%. Όσον αφορά τους άνδρες το 31% ήταν εργάτες, το 7,5 % τεχνίτες, γεωργοί παραγωγοί 6,9, άεργοι-ανεπάγγελματοι 6,3%, μικροεπαγγελματίες 6,2%, συνταξιούχοι 3,7 %, οικοδόμοι 3,6%, αχθοφόροι 3%, υποδηματοποιοί 2,8%, αλιείς, δημόσιοι και ιδιωτικού υπάλληλοι 2,7%. Οι γυναίκες που ανήκαν στην ομάδα των οικιακών ανήλθαν στο 92,4% ενώ το 1,6 % ήταν εργάτριες, το 0,5 % υπηρέτριες και το 0,4 % ράπτριες, μοναχές, ιερόδουλες. Το ότι οι κατηγορίες των οικιακών και των εργατών είχε τα υψηλότερα ποσοστά θνησιμότητας δεν είναι τυχαίο. Σε αυτές τις ομάδες ανήκαν όσες ή όσοι δεν είχαν κάποια σύνταξη ή κάποιο άλλο εισόδημα, είδαν τους μισθούς να συνθλίβονται από το την άνοδο του πληθωρισμού, έμειναν άνεργοι, επειδή τα εργοστάσια που εργάζονταν υπολειπουργούσαν και δεν κτίζονταν νέες οικοδομές ή είδαν τις επιχειρήσεις τους να κλείνουν εξαιτίας των οικονομικών συνθηκών. Όλοι αυτοί οι άνθρωποι που έχασαν τη ζωή τους από την πείνα και από τις ασθένειες, που οφείλονταν στον υποσιτισμό, αντιπροσώπευαν περιττές υπάρξεις για τον φασισμό. Ο Άξονας άφηνε να πεθάνουν όσους δεν του ήταν χρήσιμοι για τον πόλεμο. Προκειμένου να εξασφαλίσει τα υλικά

⁵¹² Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία Θεελλωδών ανέμων...* ό. π., σσ. 247, 280-285· Βασίλης Μανουσάκης, ό. π., σ. 273.

μέσα για τη νίκη στον πόλεμο θυσίαζε όλες αυτές τις ανθρώπινες ζωές στην κατεχόμενη Ελλάδα.⁵¹³

Το κύριο μέλημα των ανθρώπων πλέον ήταν το φαγητό. Παντού ακουγόταν μια λέξη: «πεινάω». Όλους τους είχε καταλάβει πανικός μήπως πεθάνουν από την πείνα και, ακόμη και αν είχαν φαγητό, έτρωγαν περισσότερο προκειμένου να διασκεδάσουν τον φόβο τους. Ο Κυριάκος Ρεντούμης θυμόταν στη Μάνδρα Αττικής ότι μια μέρα αντίκρυσαν έναν δικηγόρο από την Αθήνα, ο οποίος είχε περπατήσει με τα πόδια μια απόσταση 30 χιλιομέτρων. Βλέποντας τα παιδιά η λέξη που τους απεύθυνε ήταν: «Πεινάω». Την άλλη μέρα, όταν τον αντίκρυσαν, τον βρήκαν νεκρό. Στα νησιά του Β. Αιγαίου η μετανάστευση προς την Τουρκία για την ανεύρεση τροφής έλαβε τα χαρακτηριστικά βιβλικής εξόδου.⁵¹⁴

Οι ψυχίατροι Καλούσης, Χατζηδήμος, Σκούρας και Παπαδημητρίου μελέτησαν την ψυχοπαθολογία της νόσου της πείνας και τα πορίσματά τους τα εξέδωσαν σε μια πρωτοποριακή μελέτη. Οι τέσσερις τους διέκριναν 3 στάδια. Το πρώτο ήταν το διεγερτικό, αυτό κατά το οποίο η αίσθηση της πείνας είναι έντονη και αφόρητη. Ο ασθενής αισθάνεται ένα εσωτερικό εκνευρισμό χωρίς να αισθάνεται το λόγο, τον καταλαμβάνει ένα αίσθημα πολυκινητικότητας και διακατέχεται από την ανησυχία της πείνας. Το δεύτερο στάδιο ήταν το στάδιο της κατάπτωσης κατά το οποίο εντείνονται οι ψυχικές διαταραχές και ο ασθενής βρίσκεται σε κατάσταση ψυχικής αποσύνθεσης. Ο ασθενής δεν εμφανίζει πλέον συμπτώματα υπερκινητικότητας, είναι πλέον λιπόσαρκος, δεν ακούει τίποτα, δεν ενδιαφέρεται για τίποτα, αδιαφορεί για τους ομοιοπαθείς του, οι κρότοι δεν φαίνεται να τον ενοχλούν και επαναλαμβάνει στερεότυπα τη λέξη ψωμί. Στο στάδιο αυτό η κινητικότητα του αρρώστου είναι πολύ περιορισμένη και εμφανίζει έντονα σημάδια κατάθλιψης. Το τελικό στάδιο ήταν αυτό της κατάπτωσης και διαρκούσε λίγες μέρες πριν καταλήξει στον θάνατο. Είναι το στάδιο κατά το οποίο ο ασθενής βρίσκεται σε ημιθανή κατάσταση με στιγμιαίες αναλαμπές και δεν δείχνει καθόλου όρεξη για φαγητό. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι και Γερμανοί αξιωματούχοι κατέγραψαν τις ψυχολογικές συνέπειες της πείνας. Ο Κλέμ φον Χόενμπεργκ, ο στρατιωτικός ακόλουθος της γερμανικής πρεσβείας ανέφερε μερικά από τα συμπτώματα της: «παράλυση της πρωτοβουλίας, απέχθεια για εργασία, ατονία και παραίτηση ή νευρική ευερεθιστότητα... ασυγκράτητη φιληδονία».⁵¹⁵

⁵¹³ Γεωργία Τζαβάρα, *Κοινωνική γεωγραφία της πείνας στην Ελλάδα της κατοχής (1941-1944). Η δημογραφική συμπεριφορά του ελληνικού πληθυσμού & τα θύματα της πείνας*, τόμος β', ό. π., σσ. 634-645.

⁵¹⁴ Κυριάκος Ρεντούμης, 4/11/2014

⁵¹⁵ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούσης, Γ. Παπαδημητρίου, ό. π., σσ. 320-352 'Mark Mazower, ό. π., σ. 69

Κεφάλαιο 4ο

Η διπλωματία της αρωγής 1941-1942

4.1 Το ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα και ο αγγλικός αποκλεισμός

Η πρώτη έκκληση για την αποστολή τροφίμων και φαρμάκων στην κατοχική Ελλάδα για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού προς τις κυβερνήσεις της Μ. Βρετανίας, των ΗΠΑ, της Αιγύπτου, της Τουρκίας και των χωρών της Νοτίου Αμερικής έγινε από την ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο στις 25 Απριλίου 1941. Η απάντηση της βρετανικής κυβέρνησης ήταν αρνητική και το Foreign Office ανησύχησε, επειδή η ελληνική κυβέρνηση προέβη σε αυτή τη διεθνή έκκληση δίχως πρώτα να το συμβουλευθεί.

Το ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα για την Αγγλία δεν ήταν ανθρωπιστικό αλλά πολιτικό. Η Εξόριστη Ελληνική κυβέρνηση δεν ήταν η πρώτη ούτε και η μοναδική από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές, η οποία ζητούσε να αποσταλεί επισιτιστική βοήθεια. Ανάλογα αιτήματα είχαν υποβληθεί από τις εξόριστες κυβερνήσεις του Βελγίου, της Νορβηγίας και της Πολωνίας. Η Ελλάδα, όπως και οι παραπάνω χώρες, είχε ενταχθεί στο καθεστώς του ναυτικού αποκλεισμού και τα τρόφιμα ανήκαν στην κατηγορία του λαθρεμπορίου συνεπώς δεν μπορούσαν να αποσταλούν σε κατεχόμενη χώρα. Ωστόσο αναγνωριζόταν ότι η Ελλάδα αποτελούσε ιδιαίτερη περίπτωση εξαιτίας της συμβολής της στον πόλεμο εναντίον του Άξονα, της ελλειμματικής παραγωγής δημητριακών αλλά και λόγω της μεγάλης εξάρτησής της από τις εισαγωγές τροφίμων. Γι' αυτόν τον λόγο το Υπουργείο Οικονομικού Πολέμου (Ministry of Economic Warfare) ανέμενε ότι οι πιέσεις για να αποσταλεί βοήθεια στην Ελλάδα θα ήταν μεγαλύτερες και τα περιθώρια άρνησης μικρότερα σε σύγκριση με το Βέλγιο, τη Νορβηγία και την Πολωνία. Φόβοι εγείρονταν μήπως σε διαφορετική περίπτωση δινόταν λαβή στον Hebert Hoover και στους «απομονωτιστές» στις ΗΠΑ να κατηγορήσουν τη Μ. Βρετανία ότι είχε εγκαταλείψει τους Έλληνες. Έπρεπε να αναζητηθεί ένας τρόπος ανεφοδιασμού της Ελλάδας, όμως, εντός της ζώνης του αποκλεισμού και δίχως να δημιουργηθεί ένα κακό προηγούμενο για τα άλλα κατεχόμενα κράτη, γνωρίζοντας ότι σε περίπτωση που οι ποσότητες τροφίμων ήταν ανεπαρκείς ήταν ορατός ο κίνδυνος αύξησης των πιέσεων για την άρση του.⁵¹⁶

Το Foreign Office και το Ministry of Economic Warfare, τα δύο αρμόδια υπουργεία, εξέτασαν ποιες λύσεις θα μπορούσαν να δοθούν στην ελληνική περίπτωση στις αρχές Μαΐου του 1941. Το Foreign Office πρότεινε την αγορά σταριού από τη Σοβιετική Ένωση και την αποστολή φαρμάκων από τις ΗΠΑ. Η Σοβιετική Ένωση ήδη προμήθευε στάρι τη Γερμανία, οπότε με το να πουλήσει και στην Ελλάδα ουσιαστικά θα το στερούσαν η ναζιστική Γερμανία. Τα φάρμακα δεν θεωρούνταν είδος λαθρεμπορίου με την αυστηρή έννοια του όρου και θα μπορούσαν να

⁵¹⁶ Papastratis Procopis, *British Policy Towards Greece During the Second World War*, Λονδίνο, Cambridge University Press, 1984, σ. 115· William Medlicott, *The economic blockade Vol. II*, Λονδίνο, HMSO, 1959, σ. 263· Meredith Hindley, *Blockade before bread. Allied Relief for Nazi Europe, 1939-1945*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, College of Arts and Sciences, American University, Washington DC, 2007, σ. 297.

αποσταλούν από τις ΗΠΑ. Όμως τα δύο υπουργεία διαφώνησαν στον τρόπο μεταφοράς του σταριού. Το MEW προτιμούσε η μεταφορά του από την Ουκρανία να γίνει σιδηροδρομικώς, διασχίζοντας τα Βαλκάνια, παρά τις ζημιές που είχε υποστεί το σιδηροδρομικό δίκτυο εξαιτίας της γερμανικής εκστρατείας. Αντίθετα το Foreign Office ήθελε η αποστολή να γίνει από τη θάλασσα, επειδή το στάρι θα έφτανε πιο γρήγορα και θα ανεφοδιάζονταν πιο εύκολα και τα νησιά. Ο Antony Eden επισήμανε στον Hugh Dalton τον κίνδυνο το στάρι, αν μεταφέρονταν σιδηροδρομικώς, να μην φτάσει ποτέ στην Κρήτη και τα νησιά αλλά και τον αντίκτυπο που θα είχε αυτό στην κοινή γνώμη των ΗΠΑ. Επιπλέον, εάν η Αγγλία εξακολουθούσε να χρονοτριβεί ενδεχομένως θα την προλάβαινε η επίθεση της Γερμανίας στην ΕΣΣΔ και τότε δεν θα μπορούσε να προβάλει καμία δικαιολογία γιατί δεν είχε εξασφαλίσει το στάρι για τον ποιο ηρωικό της σύμμαχο. Ο Dalton ανταπάντησε ότι θα τον έφερνε σε πιο δύσκολή θέση η πιθανότητα να χρειαστεί να απολογηθεί στις υπόλοιπες συμμαχικές κυβερνήσεις γιατί είχε επιτρέψει να εισαχθεί στην Ελλάδα στάρι, παραβιάζοντας τον αποκλεισμό. Η επίθεση της Γερμανίας στη Σοβιετική Ένωση έδωσε τέλος στην προοπτική προμήθειας σοβιετικού σταριού.⁵¹⁷

Η άλλη λύση που εξετάσθηκε ήταν η προμήθεια τροφίμων από την Τουρκία. Το πλεονέκτημα αυτού του σχεδίου ήταν ότι η Τουρκία βρισκόταν εντός της ζώνης του αγγλικού αποκλεισμού και πωλούσε και αυτή τρόφιμα στη Γερμανία, οπότε δεν υπήρχε λόγος να μην καταλήξει μέρος τους στην Ελλάδα. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι οι μεγαλύτερες ανάγκες της Ελλάδας εντοπίζονταν στο στάρι, ένα προϊόν που η Τουρκία δεν διέθετε πλεόνασμα για να το εξάγει. Αυτό θα μπορούσε να γίνει εφικτό μόνο, αν η Αγγλία παρείχε στάρι στην Τουρκία ως αντάλλαγμα για αυτό που θα παρέδιδε από τα δικά της αποθέματα στην Ελλάδα, κάτι που αποτελούσε έμμεση παραβίαση του αποκλεισμού. Και πάλι εκφράστηκαν αντιρρήσεις και προβλήθηκαν προσκόμματα από την πλευρά του Hugh Dalton, ο οποίος επιθυμούσε το σχέδιο να περιοριστεί μόνο στα νησιά και την Κρήτη. Ο ίδιος πρότεινε η τροφοδοσία της ελληνικής ενδοχώρας να γίνει από την ξηρά για να απασχοληθούν με αυτόν τον τρόπο οι επικοινωνίες του εχθρού και από την θάλασσα να ανεφοδιασθούν μόνο τα νησιά και η Κρήτη, χωρίς όμως να εκδοθούν πιστοποιητικά ασφαλούς διέλευσης. Η πρότασή του αυτή προκάλεσε την οργή του Foreign Office και ίδιος ο Eden αντέτεινε ότι θα απαντούσε προσωπικά σε οποιεσδήποτε διαμαρτυρίες εκδηλώνονταν από τις άλλες χώρες, επειδή η ηπειρωτική Ελλάδα είχε λάβει τρόφιμα. Ακόμη ο Eden κατάφερε και εξασφάλισε τη σύμφωνη γνώμη του αγγλικού Ναυαρχείου για την έκδοση πιστοποιητικών ασφαλούς διέλευσης για τα πλοία που θα περνούσαν από το Β. Αιγαίο. Στο τέλος ο Dalton, όμως, ενέδωσε υπό τον όρο ότι τα τρόφιμα που θα αγοράζονταν θα παράγονταν αποκλειστικά στην Τουρκία και δεν θα παραβιαζόταν ο αποκλεισμός.⁵¹⁸

Τα δύο Υπουργεία, το Ministry of Economic Warfare και το Foreign Office είχαν διαφορετική ιστορία, διαφορετική δομή και προσέγγιζαν με διαφορετικό τρόπο τα ανακύπτοντα προβλήματα. Όμως ο στόχος τους ήταν ο ίδιος, η νίκη στον πόλεμο. Το MEW είχε δημιουργηθεί μόλις το 1939 σε μια χώρα όμως, όπως η Αγγλία, με τεράστια εμπειρία όχι μόνο στην εφαρμογή του αποκλεισμού αλλά και επίγνωση των συνεπειών που είχε αυτός τόσο στην οικονομία και την κοινωνία του εχθρού αλλά και των

⁵¹⁷ Papastratis Procopis, ό. π.· William Medlicott, *The economic blockade Vol. II*, Λονδίνο, HMSO, 1959, σσ. 263-264· Meredith Hindley, ό. π., σσ. 298-299.

⁵¹⁸ Ο. π.

κατεχόμενων χωρών από αυτόν. Όπως και ο προκάτοχός του, το Ministry of Blockade, που είχε ιδρυθεί κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν δημιούργημα του πολέμου με αμφίβολο μέλλον την ώρα της ειρήνης και δεν υπολόγιζε το πολιτικός κόστος που είχαν οι πολιτικές που εφαρμόζε. Ύστερα από την ανάληψη της ηγεσίας του MEW από τον Hugh Dalton, ο οποίος προερχόταν από το Εργατικό Κόμμα, τον Μάιο του 1940 και με την υποστήριξη του Winston Churchill η εφαρμογή του οικονομικού πολέμου έγινε πιο εντατική και πιο επιθετική. Για τον Dalton κύριο μέλημά του ήταν η νίκη στον πόλεμο. Ο οικονομικός πόλεμος αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα όπλα της Μ. Βρετανίας ενάντια στον Άξονα, ειδικότερα ύστερα από την ήττα των αγγλικών στρατευμάτων στη Γαλλία το 1940 και την αποχώρησή τους από την Ευρωπαϊκή Ήπειρο ύστερα και από την ελληνική εκστρατεία το 1941. Ο Dalton θεωρούσε ότι ο πρώτος συμβιβασμός θα επέφερε και άλλους με αποτέλεσμα να ωφεληθεί η γερμανική οικονομία, να παραταθεί ο πόλεμος και να απομακρυνθεί το ενδεχόμενο της νίκης. Όσον αφορά την Ελλάδα, στις ερωτήσεις που δεχόταν σχετικά με το ελληνικό επισιτιστικό επανέλαβε ότι υπεύθυνος για τον επισιτισμό της κατεχόμενης χώρας ήταν ο κατακτητής.⁵¹⁹

Αντίθετα το Foreign Office ήταν ένα υπουργείο με παρελθόν αιώνων, το οποίο καθόριζε την πολιτική του με πιο μακροπρόθεσμους στόχους. Η Ελλάδα δεν ήταν μια άγνωστη χώρα για την Αγγλία. Παραδοσιακά ήταν ένα φιλικό κράτος που βρισκόταν εντός της σφαίρας επιρροής της Μ. Βρετανίας, η οποία είχε υπάρξει στο παρελθόν μια από τις τρεις προστάτιδες δυνάμεις του. Ήταν σύμμαχος τόσο στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά και από την αρχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Διατηρούσε διαπιστευμένη διπλωματική αντιπροσωπεία στην Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση και ήταν σε άμεση επικοινωνία με αυτή. Η Ελλάδα γεωγραφικά ήταν πολύ σημαντική για τα συμφέροντα της Μεγάλης Βρετανίας στην περιοχή των Βαλκανίων και της Εγγύς και Μέσης Ανατολής. Η γεωγραφική σημασία της σε συνδυασμό με μια μελλοντική απόβαση της Μ. Βρετανίας στη Ν. Ευρώπη και η προσφορά της στις μέχρι τότε στρατιωτικές επιχειρήσεις δημιουργούσε θεωρητικά τις προϋποθέσεις για μια ευνοϊκή αντιμετώπιση του ελληνικού αιτήματος για την αποστολή επισιτιστικής βοήθειας. Για τους διπλωμάτες του Foreign Office ο αποκλεισμός είχε εφαρμοστεί σε μια χώρα που ήταν παραδοσιακός σύμμαχος, είχε αποδείξει τη στρατιωτική αξία της έμπρακτα, με τις νίκες της να έχουν αποσπάσει τον παγκόσμιο θαυμασμό, είχε μια έμπιστη εξόριστη κυβέρνηση, η πολιτική και οικονομική ηγεσία της χώρας ήταν φιλοαγγλική και η κοινή γνώμη στρατευμένη στον αγώνα κατά του Άξονα. Στο άμεσο μέλλον η Ελλάδα θα εντασσόταν ξανά στους στρατιωτικούς και διπλωματικούς σχεδιασμούς της Μ. Βρετανίας για τη μείζονα περιοχή της Ν. Ευρώπης. Όπως στα 1940-1941 είχε υπάρξει η βάση της Αγγλίας στο μαλακό υπογάστριο του Ράιχ, θα μπορούσε να χρησιμεύσει για τον ίδιο λόγο σε μια πιθανή διείσδυση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η υπογραφή της ελληνογιουγκοσλαβικής συμφωνίας στα 1942. Ο Έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο προειδοποιούσε για τον κίνδυνο αλλαγής των φιλοαγγλικών αισθημάτων του ελληνικού λαού σε ξενοφοβικά. Ήδη υπήρχε η κακή εμπειρία από τον αποκλεισμό της Entente στον Α' Παγκόσμιο

⁵¹⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 91, Λονδίνο 6 Αυγούστου 1941· George Kazamias, *Allied Policy towards Greece: the 1941-44 famine*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Bradford, University of Bradford, Department of European Studies, 1990, σσ. 146-157· Λένα Διβάνη, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941-44*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991, σσ. 238-246.

Πόλεμο. Ο Warner, στέλεχος του Foreign Office, επισήμανε χαρακτηριστικά: «Είναι σημαντικό να έχουμε έναν αγγλόφιλο πληθυσμό 7½ εκατομμυρίων αγγλόφιλων Ελλήνων για να ενισχύσουμε τη μεταπολεμική θέση μας στην Α. Μεσόγειο ή να αποδεχθούμε τη μείωση του ελληνικού πληθυσμού από την πείνα, την καταστροφή της υγείας του-κυρίως των παιδιών-καθώς και τη μεταστροφή των διαθέσεων του σε βίαια αντιβρετανικές; Πρέπει να ζυγισθούν πολύ αποφασιστικά τα υπέρ και τα κατά πριν αποφασίσουμε να εγκαταλείψουμε την Ελλάδα σε λιμοκτονία... Επιπλέον πρέπει να υπολογίσουμε τον αντίκτυπό στην κοινή γνώμη των ΗΠΑ».⁵²⁰

Οι πληροφορίες που έφταναν στο Foreign Office από διάφορες πηγές μιλούσαν για ραγδαία και συνεχιζόμενη επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου στην κατοχική Ελλάδα. Οι επιτάξεις των γερμανικών στρατευμάτων συνεχίζονταν αμείωτες και δεν περιορίζονταν μόνο στην κάλυψη των αναγκών τους, αλλά οι κατοχικές αρχές πραγματοποιούσαν εξαγωγές, ενώ είδη που εισάγονταν προπολεμικά, όπως η ζάχαρη και το ρύζι, είχαν πλέον εξαντληθεί. Η δωσιλογική κυβέρνηση, αν και είχε συγκεντρώσει κάποια αποθέματα σταριού τον Ιούνιο, απέτυχε να τα διανείμει ακριβοδίκαια μέσω του δελτίου, η ποσότητα του ψωμιού που διένειμε μειωνόταν μέρα με τη μέρα και τις περισσότερες φορές αποτελούνταν από ένα μείγμα με κριθάρι και άλλα συστατικά. Σε διάφορες περιοχές, όπως η Σάμος, η διανομή άρτου είχε σταματήσει επί ένα μήνα. Παρά την εφαρμογή του δελτίου στα περισσότερα είδη διατροφής υπήρχαν τεράστιες ελλείψεις στην τροφοδοσία. Η απόκτηση των τροφίμων από τη μαύρη αγορά ήταν αδύνατη για τους πολλούς. Σε εγχώρια είδη που υπήρχε παραδοσιακά πλεόνασμα, όπως τα λαχανικά και τα φρούτα, παρατηρούνταν αύξηση των τιμών στη μαύρη αγορά 10-12 φορές πάνω από αυτές της επίσημης.⁵²¹

Όμως παρά τη θετική στάση του Foreign Office απέναντι στο αίτημα αποστολής τροφίμων στην κατοχική Ελλάδα, το ελληνικό επισιτιστικό βρισκόταν στη μέση της ατζέντας των ελληνο-αγγλικών σχέσεων. Αν και αναγνωριζόταν ότι μπορούσε να αποδειχθεί το ποιο δύσκολο από όλα τα θέματα, ιεραρχικά τα πρώτα ζητήματα που απασχόλησαν την αγγλική κυβέρνηση ήταν αυτά του πολεμικού στόλου, του στρατού και της αεροπορίας. Ο επισιτισμός της Ελλάδας θα βρεθεί μόλις στην έβδομη θέση στο υπόμνημα που είχε ετοιμάσει ο Warner για τα ζητήματα που θα καλούνταν να αντιμετωπίσει η Αγγλία στις σχέσεις της με την ελληνική κυβέρνηση. Αυτά ήταν: 1) πολεμικός στόλος, 2) στρατός, 3) Αεροπορία, 4) εμπορικό ναυτικό, 5) ελληνικά φορτία που έχουν επιταχθεί, 6) οικονομική κατάσταση της ελληνικής κυβέρνησης, 7) επισιτισμός της Ελλάδας, 8) συλλογή πληροφοριών από την Ελλάδα, 9) ελληνική πολιτική ενότητα, 10) Κύπρος και 11) υποδοχή της ελληνικής κυβέρνησης στη Βρετανία.⁵²²

Η βρετανική διπλωματία είχε διαγνώσει έγκαιρα ότι η απαγόρευση εισαγωγής τροφίμων εξαιτίας του αποκλεισμού και οι ελλείψεις δημητριακών θα ήταν τέτοιες, ώστε οι στερήσεις που θα προκαλούνταν στον άμαχο ελληνικό πληθυσμό δεν θα είχαν

⁵²⁰ Στο πρωτότυπο η φράση «τη μείωση του πληθυσμού της Ελλάδας σε πέντε εκατομμύρια» έχει σβηστεί, βλ. KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29840, R7038, Summary of outstanding Greek questions, 11/7/1941· Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1989, σ. 193· George Kazamias, *ό. π.*, σσ. 32-36, 172-179.

⁵²¹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29840, R 7038, *ό. π.*, R 7070/94/19, Internal Situation in Greece, 17 Ιουλίου 1941, R 7349, Conditions in Greece after German Occupation, 20 Ιουλίου 1941, R 7401/96/19, 31 Ιουλίου 1941, 371/29841, R 8094/96/19, Mr. Noel Baker to sir A. Cadogan, 29 Αυγούστου, 1941.

⁵²² KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29840, R 7038, *ό. π.*

ως συνέπεια τον απλό υποσιτισμό αλλά την πείνα που θα στοίχιζε τη ζωή σε εκατομμύρια Έλληνες. Οι πολιτικές και οι οικονομικές συνέπειες του βρετανικού αποκλεισμού δεν θα περιορίζονταν μόνο στις επιδιωκόμενες, δηλαδή την υπονόμευση της οικονομίας του κατακτητή και την εξέγερση του άμαχου πληθυσμού εναντίον του, αλλά θα αμαύρωναν και το κύρος της Μ. Βρετανίας απέναντι στον σύμμαχο ελληνικό λαό και την ηγεσία της χώρας. Σύμφωνα με αυτή την έκθεση του Foreign Office η Ελλάδα βρισκόταν σε χειρότερη μοίρα από αυτή του Βελγίου. Άλλη μια χώρα θα προστίθετο στον κατάλογο των Ευρωπαϊκών κρατών που θα αιτούνταν επισιτιστικής αρωγής. Όμως υπήρχε κάτι που η Αγγλία δεν μπορούσε να ελέγξει. Αυτό ήταν τμήμα της κοινής γνώμης στις ΗΠΑ, η ελληνική ομογένεια, η οποία θα αντιδρούσε για τα δεινά της Ελλάδας από τον αποκλεισμό και θα διαμαρτύρονταν γι' αυτό στην αμερικανική κυβέρνηση. Τότε, υπήρχε η πιθανότητα λόγω της συνεισφοράς της Ελλάδας στον πόλεμο να προκληθεί η παρέμβαση μιας άλλης μεγάλης δύναμης, των ΗΠΑ, με τον κίνδυνο να ελλοχεύει η Μ. Βρετανία να υποστεί όχι μόνο τη διπλωματική ταπείνωση αλλά και να προβεί σε υποχωρήσεις που μέχρι τότε επιδίωκε να αποφύγει προς τις συμμαχικές κυβερνήσεις όλων των κατεχόμενων χωρών. Γι' αυτόν τον λόγο έπρεπε όχι να αναθεωρηθεί η πολιτική του οικονομικού πολέμου, αλλά να υπάρξει μια αναπροσαρμογή στην τακτική εφαρμογής του.

Ο Antony Eden με υπόμνημά του προς το Πολεμικό Υπουργικό Συμβούλιο στις 19/7/1941 εξέθεσε τους πολιτικούς κινδύνους που συνεπάγονταν από την κατά γράμμα εφαρμογή της πολιτικής του αποκλεισμού και την άρνηση αποστολή βοήθειας στους κατακτημένους λαούς της Ευρώπης, ζητώντας ουσιαστικά κάποιες εξαιρέσεις. Οι συνθήκες δεν ήταν οι ίδιες όταν το Ministry of Economic Warfare στα 1940-1941 είχε αποκρούσει τις εκκλήσεις για αποστολή τροφίμων στην κατεχόμενη Ευρώπη, απαντώντας ότι δεν υπήρχε κίνδυνος λιμού αλλά η λύση ήταν να διανεμηθεί δίκαια η υπάρχουσα παραγωγή από τους Γερμανούς. Χάρης και στην υποστήριξη των ΗΠΑ, η Μ. Βρετανία είχε κατορθώσει τότε να μην ενδώσει στις πιέσεις για την αποστολή επισιτιστικής βοήθειας με εξαίρεση κάποια μικρά φορτία σταριού και γάλατος στη Γαλλία του Vichy ύστερα από την απαίτηση των ΗΠΑ. Η αμερικανική κυβέρνηση συνέχιζε να υποστηρίζει τη Μ. Βρετανία στην τήρηση του αποκλεισμού. Όμως οι πιέσεις συνεχίζονταν από τις κυβερνήσεις της Νορβηγίας, του Βελγίου και της Ελλάδας καθώς και από ένα τμήμα της κοινής γνώμης των ΗΠΑ, το οποίο επηρεαζόταν από τον Herbert Hoover. Μέχρι εκείνη τη στιγμή οι Συμμαχικές Κυβερνήσεις, εξαιτίας της ολλανδικής, δεν είχαν ανταποκριθεί στην πρόσκληση του Hoover να τον βοηθήσουν «να μας δημιουργήσει προβλήματα στις ΗΠΑ», παρατηρούσε ο Eden. Όμως η γερμανική επίθεση και ο πόλεμος ενάντια στη Σοβιετική Ένωση καθώς και ο πόλεμος στα Βαλκάνια θα επιδείνωνε την επισιτιστική κατάσταση στην Ευρώπη στον επερχόμενο χειμώνα. Η Αγγλία δεν θα μπορούσε πλέον να υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει πρόβλημα πείνας στην Ευρώπη. Αυτοί που θα υπέφεραν πρώτοι και περισσότερο ήταν οι συμμαχικοί λαοί και όχι οι Γερμανοί. Σε αυτήν την περίπτωση η Μ. Βρετανία δεν θα είχε καμία δικαιολογία να αντιτείνει στις Συμμαχικές Κυβερνήσεις πέρα από το ότι οι λαοί τους υπέφεραν για τον ίδιο σκοπό που και ο αγγλικός λαός υπέμενε τους βομβαρδισμούς. Οι θυσίες που ήταν πρόθυμοι να κάνουν οι σκλαβωμένοι λαοί της Ευρώπης είχαν όρια. Πιέσεις αναμένονταν κυρίως από τις κυβερνήσεις του Βελγίου, της Νορβηγίας και της Ελλάδας.⁵²³

⁵²³ The National Archives, Cabinet Office, CAB 66/17/48, War Cabinet, Blockade Policy, Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs, 19 Ιουλίου 1941· William Medlicott, ό. π., σ. 259.

Οι σημαντικότεροι κίνδυνοι, όμως, που εγκυμονούσε η αυστηρή εφαρμογή του αποκλεισμού για την Αγγλία, σύμφωνα με τον Eden, ήταν η δυσαρέσκεια των ΗΠΑ, οι διαμαρτυρίες από τα μέλη των πληρωμάτων των εμπορικών πλοίων των συμμάχων που είχε μισθώσει η αγγλική κυβέρνηση και των οποίων οι οικογένειες βρίσκονταν στις κατεχόμενες χώρες, ιδίως των νορβηγικών, και η απώλεια της εμπιστοσύνης των Συμμαχικών Κυβερνήσεων και των κατακτημένων λαών. Η εκστρατεία του Hoover δεν μπορούσε, σύμφωνα με τον Eden, να επηρεάσει αρνητικά την απόφαση της αμερικανικής κυβέρνησης και του λαού των Ηνωμένων Πολιτειών να υποστηρίξουν την Αγγλία στη διεξαγωγή του πολέμου. Οι διαμαρτυρίες των πληρωμάτων θα αντιμετωπιζόταν ικανοποιώντας κάποια από τα αιτήματά τους. Τα μεγαλύτερα προβλήματα θα προκύπταν από τις συμμαχικές κυβερνήσεις και τους κατεχόμενους λαούς. Ο ίδιος ο Eden δεν ήταν οπαδός της εγκατάλειψης της πολιτικής του αποκλεισμού, όμως, θα ήθελε μια πιο ελαστική εφαρμογή της ανάλογα με την περίπτωση, ώστε να είναι πιο αποτελεσματική. Γι' αυτόν τον λόγο πρότεινε στον Hugh Dalton να ετοιμάσει μια έκθεση το συντομότερο δυνατό σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση που θα επικρατούσε στην κατεχόμενη Ευρώπη τον επερχόμενο χειμώνα. Ο Eden πρότεινε τη σύσταση μιας επιτροπής αποτελούμενης από υπουργούς, η οποία θα ήταν αρμόδια να εξετάσει μαζί με τον ίδιο και τον επικεφαλής του MEW όλα τα προβλήματα που θα προκύπταν από την εφαρμογή του αποκλεισμού. Ουσιαστικά απέβλεπε στο να περιορίσει τον ρόλο του MEW και το Foreign Office να έχει τον πρώτο λόγο, όσον αφορά την εισαγωγή τροφίμων εκτός της ζώνης του αποκλεισμού. Ο Eden έβλεπε υπό την ηγεσία του Hugh Dalton το MEW να μετατρέπεται σταδιακά σε ένα είδος αντί-Foreign Office υπό τον έλεγχο του Εργατικού Κόμματος, το οποίο δημιουργούσε προβλήματα στις σχέσεις της αγγλικής με τις εξόριστες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις.⁵²⁴

Ο Dalton στο υπόμνημα-απάντηση που υπέβαλε στο Πολεμικό Υπουργικό Συμβούλιο ανέφερε ότι τα επιχειρήματα ενάντια στην αποστολή τροφίμων εκτός της ζώνης του αποκλεισμού εξακολουθούσαν να είναι συντριπτικά περισσότερα. Όπως είχε δηλώσει ο ίδιος ο Winston Churchill την προηγούμενη χρονιά, η Ευρωπαϊκή Ήπειρος δεν αντιμετώπιζε επισιτιστικό πρόβλημα και η μόνη αιτία που θα μπορούσε να προκαλέσει λιμό ήταν οι επιτάξεις των Γερμανών και η αποτυχία των τελευταίων να διανείμουν δίκαια τα αποθέματα που είχαν στα χέρια τους. Όσον αφορά την τρέχουσα χρονιά και πάλι υπήρχαν αρκετά τρόφιμα στην Ευρώπη για τον επόμενο χειμώνα που μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες όλων των χωρών και δεν υπήρχε κίνδυνος λιμού ούτε μεγάλων ελλείψεων. Επιπλέον δεν υπήρχαν εγγυήσεις ότι σε περίπτωση που αποστέλλονταν τρόφιμα θα ωφελούνταν αποκλειστικά οι λαοί της Ευρώπης και δεν θα επιτάσσονταν τελικά και αυτά από τους Γερμανούς. Αν γινόταν μια υποχώρηση για μια χώρα και οι άλλες θα απαιτούσαν το ίδιο. Παράλληλα οι Γερμανοί θα μπορούσαν να ευνοηθούν και με άλλους τρόπους από τις εισαγωγές τροφίμων, όπως τη μεταφορά εργατικού δυναμικού από την παραγωγή τροφίμων στη βιομηχανία πυρομαχικών ή στον στρατό. Στόχος της Γερμανίας ήταν η

⁵²⁴ Ο Eden θεωρούσε ότι ο Dalton ανακατευόταν πάρα πολύ στην εξωτερική πολιτική. Ο ίδιος φέρεται, σύμφωνα με πληροφορίες του Dalton, να έχει πει στον Alexander Cadogan «είμαι ο Υπουργός των Εξωτερικών ή όχι» βλ. TNA, CAB 66/17/48, ό. π., Ben Pimlott (ed.), *The Second World War Diary by Hugh Dalton, 1940 – 1945*, Λονδίνο, Cape, 1986, σ. 248.

εργαλειοποίηση της πείνας για να αναγκάσει τους κατακτημένους λαούς να εργαστούν γι' αυτή, παρέχοντας ως αντάλλαγμα τα ελάχιστα τρόφιμα για την επιβίωση τους.⁵²⁵

Ο Hugh Dalton δεν πίστευε ότι με την αποστολή επισιτιστικής βοήθειας θα ενισχύονταν τα φιλοβρετανικά αισθήματα των κατακτημένων λαών της Ευρώπης. Για να υποστηρίξει την άποψη αυτή επικαλέστηκε μια έκθεση που είχε αποστείλει ο Richard Allen, ο επικεφαλής του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στη Γαλλία του Vichy, στο Foreign Office. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του οι Γάλλοι δεν είχαν πρόβλημα να υπομείνουν τις κακουχίες του πολέμου και επέρριπταν την ευθύνη για τις ελλείψεις στους Γερμανούς. Από την άλλη, όμως, κατηγορούσαν και τους Βρετανούς, επειδή επέτρεπαν να σταλούν τρόφιμα εντός της ζώνης του αποκλεισμού. Οι Γερμανοί κράτησαν κρυφές από την κοινή γνώμη τις αποστολές τροφίμων στο Vichy. Το ίδιο θα έκαναν και για τις κατακτημένες χώρες. Ο Allen ήταν ενάντια στην αποστολή επισιτιστικής βοήθειας στο Vichy, με εξαίρεση τα φάρμακα και το γάλα για τα παιδιά, ενώ για τις κατεχόμενες χώρες θεωρούσε ότι η βοήθεια τελικά δεν θα έφτανε σε αυτούς που την είχαν ανάγκη. Επιπλέον το βρετανικό κοινοβούλιο και η αγγλική κοινή γνώμη ήταν αντίθετη σε κάθε επιπλέον χαλάρωση του αποκλεισμού. Όσον αφορά την πρόταση δημιουργίας διυπουργικής επιτροπής δεν τη θεωρούσε απαραίτητη μιας και ήδη το Ministry of Economic Warfare και το Foreign Office συνεργάζονταν στενά πάνω στα ζητήματα του αποκλεισμού και το ίδιο ευελπιστούσε ότι θα έκαναν και στο μέλλον. Μια νέα επιτροπή δεν θα προσέφερε κάποιο όφελος.⁵²⁶

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του MEW, η αγροτική παραγωγή στην Ευρώπη αναμενόταν συνολικά να είναι καλύτερη από αυτήν της προηγούμενης χρονιάς και η μείωση δεν θα ξεπερνούσε το 10% της προπολεμικής. Τα κράτη σύμμαχοι του Άξονα θα είχαν επάρκεια και σε κάποιες περιπτώσεις πλεονάσματα, τα οποία μπορούσαν να εξαγάγουν. Συνεπώς υπήρχαν αποθέματα τροφίμων, ώστε να ικανοποιηθούν οι βασικές ανάγκες των λαών και να μην πεινάσει τον προσεχή χειμώνα η Ευρώπη. Απέμενε μόνο να διανεμηθούν ακριβοδίκαια. Η ίδια η Γερμανία διέθετε σημαντικά αποθέματα σταριού, περίπου 3.000.000 τόνους. Η Δανία θα μπορούσε να στείλει κρέας και χώρες σύμμαχοι του Άξονα, όπως η Ουγγαρία και η Ρουμανία, στάρι στο Βέλγιο, τη Νορβηγία και την Ελλάδα. Το Προτεκτοράτο της Βοημίας θα μπορούσε να αποστείλει ζάχαρη στη Νορβηγία και την Ελλάδα και η Νορβηγία αντίστοιχα προμήθειες από ψάρια στο Βέλγιο.⁵²⁷

Όσον αφορά την Ελλάδα, η έκθεση αναγνώριζε ότι ήταν η μόνη χώρα που υπήρχε όντως κίνδυνος να ξεσπάσει λιμός έστω και σε ορισμένες περιοχές, αν δεν επέτρεπε η Γερμανία τις εισαγωγές από την Ευρωπαϊκή Ήπειρο. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του MEW το βιοτικό επίπεδο ποτέ δεν ήταν υψηλό και η Ελλάδα αναγκαζόταν να εισάγει μεγάλες ποσότητες σταριού και ζάχαρης και τα αποθέματά της ήταν πολύ λίγα, όταν κατακτήθηκε η χώρα, αν και το Βέλγιο ήταν σε χειρότερη κατάσταση. Ως συνέπεια αυτού, η χώρα αντιμετώπιζε σημαντικές ελλείψεις και όντως θα εκδηλώνονταν λιμός, αν δεν πραγματοποιούνταν εισαγωγές. Από την άλλη, όμως, η Ελλάδα αποτελούσε σημαντικό εξαγωγέα σταφίδας και ελαιόλαδου για το «κελάρι» του Άξονα και θα μπορούσε να τα ανταλλάξει με άλλα είδη τροφίμων. Οι Γερμανοί, όμως, στο τέλος δεν θα άφηναν τους Έλληνες να λιμοκτονήσουν. Η αγγλική

⁵²⁵ TNA, CAB 66/17/49, The Food Blockade and the Occupied Territories. Memorandum by Minister of Economic Warfare, 28 Ιουλίου 1941.

⁵²⁶ Ο. π.

⁵²⁷ Ο. π.

κυβέρνηση ήδη προσπαθούσε να βοηθήσει τους Έλληνες, χορηγώντας άδεια για αγορά τροφίμων από την Τουρκία. Επιπλέον υπήρχαν και άλλοι τρόποι να βοηθήσει η Αγγλία τους Έλληνες για να εκβιαστεί ο Άξονας να ενδιαφερθεί για το ελληνικό πρόβλημα. Ένας από αυτούς ήταν τα αντίποινα στους ιταλικούς πληθυσμούς της Ερυθραίας σε περίπτωση που δεν λαμβάνονταν μέτρα από τους κατακτητές.⁵²⁸

Το βρετανικό πολεμικό υπουργικό συμβούλιο στις 28 Ιουλίου 1941 συγκλήθηκε για να εξετάσει ανάμεσα σε άλλα θέματα και το ζήτημα της αποστολής βοήθειας στις κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης. Ο Eden, δίχως να αναφερθεί συγκεκριμένα στο ελληνικό αίτημα, μίλησε για τις πιέσεις που δεχόταν από τις Εξόριστες Συμμαχικές Κυβερνήσεις. Ο αγγλικός αποκλεισμός είχε αποδειχθεί αναποτελεσματικός στη Γαλλία του Vichy. Η χώρα που αντιμετώπιζε τις μεγαλύτερες δυσκολίες σύμφωνα με τον Eden, όμως, ήταν το Βέλγιο και όχι η Ελλάδα. Για την αγγλική διπλωματία ήταν καλύτερο να δηλώσει ότι εξετάζει ευνοϊκά το ενδεχόμενο να επιτρέψει την εισαγωγή μιας συγκεκριμένης ποσότητας γάλατος και τροφίμων υπό την προϋπόθεση της διανομής τους από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό και στη συνέχεια να χρεωθεί την άρνηση της εισαγωγής η γερμανική πλευρά παρά η βρετανική κυβέρνηση. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Eden, οι ΗΠΑ πρότειναν να σταλεί γάλα στην κατεχόμενη Γαλλία. Ο Dalton επέμενε στην τήρηση της αυστηρής γραμμής τονίζοντας ότι η πρώτη υποχώρηση θα έφερνε και άλλες. Καμία απόφαση δεν έπρεπε να ληφθεί προτού μελετηθεί η έκθεση που είχε υποβάλει για την επισιτιστική κατάσταση στην Ευρώπη, η οποία είχε βγει την ίδια μέρα και δεν είχαν προλάβει να μελετήσουν τα μέλη του συμβουλίου. Η Ευρώπη δεν αντιμετώπιζε επισιτιστικό πρόβλημα δεδομένων των σημαντικών αποθεμάτων σταριού της Γερμανίας και επειδή η νέα σοδειά εκείνη τη στιγμή μαζεύονταν, οπότε δεν θα υπήρχαν άμεσα ελλείψεις. Παράλληλα αμφισβήτησε την ύπαρξη του τηλεγραφήματος που αναφερόταν στην αποστολή γάλατος στην κατεχόμενη Γαλλία. Σε αυτή τη διαμάχη του με τον Eden ο Dalton θα έβρισκε έναν πανίσχυρο σύμμαχο, τον βρετανό πρωθυπουργό, τον Winston Churchill.⁵²⁹

Ο Churchill θεωρούσε ότι, εφόσον δεν ασκούσαν σημαντικές πιέσεις από την κυβέρνηση των ΗΠΑ, θα ήταν λάθος η αγγλική κυβέρνηση να προβεί σε οποιαδήποτε παραχώρηση στην παρούσα στιγμή. Εφόσον γινόταν ο πρώτος συμβιβασμός θα ακολουθούσαν και άλλοι, οι οποίοι θα δημιουργούσαν σοβαρά προβλήματα στην Αγγλία. Για αυτόν τον λόγο η Αγγλία έπρεπε να επιμείνει στην αρχή ότι υπεύθυνος για την τροφοδοσία των λαών της Ευρώπης είναι η Γερμανία, η οποία τους είχε σκλαβώσει. Ο Eden έπρεπε να επαναλαμβάνει την ίδια επιχειρηματολογία κάθε φορά που οι μικρές ουδέτερες συμμαχικές κυβερνήσεις τον προσέγγιζαν. Το Πολεμικό Συμβούλιο αποφάσισε τελικά ότι η υφιστάμενη πολιτική δεν θα άλλαζε και ήταν ευθύνη της Γερμανίας η τροφοδοσία των λαών και των χωρών που είχε κατακτήσει. Ο Eden στις παραστάσεις που του είχαν γίνει από τις εξόριστες κυβερνήσεις έπρεπε να απαντήσει ότι το αγγλικό Υπουργικό Πολεμικό Συμβούλιο θεωρούσε ότι η στιγμή δεν ήταν κατάλληλη για να εξεταστούν τα αιτήματά τους, προβάλλοντας τη δικαιολογία ότι οι νέες σοδείες θα κάλυπταν τις άμεσες ανάγκες. «Υπουργικό Συμβούλιο. Πλήρης ήττα του Eden» σημείωνε ο Dalton στο ημερολόγιό του. Η απόφαση αυτή αφενός μεν έδειχνε τις πραγματικές προθέσεις της βρετανικής κυβέρνησης ως προς τους συμβιβασμούς που προτίθετο να κάνει, την προτεραιότητα που έδινε στο ελληνικό

⁵²⁸ Ο. π.

⁵²⁹ TNA, CAB 65/19/11, Conclusions of a meeting of the War Cabinet, 28 Ιουλίου 1941 ·Ben Pimlot (ed.),ό. π. ,σσ. 262- 63.

επισιτιστικό πρόβλημα σε σύγκριση με τις άλλες κατεχόμενες χώρες αφετέρου δε προδίκαιζε ότι η λύση που προέκρινε δεν ανταποκρινόταν στις ανάγκες της κατεχόμενης Ελλάδας και στις προτάσεις της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης.⁵³⁰

Παρά τις αρχικές διακηρύξεις περί της ηθικής υποχρέωσης της Αγγλίας να βοηθήσει την Ελλάδα, η ηγεσία του Foreign Office, όπως αποδείχθηκε στο αγγλικό Πολεμικό Συμβούλιο, δεν την αντιμετώπιζε ως ξεχωριστή περίπτωση σε σύγκριση με τις υπόλοιπες κατεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες. Ο λόγος ήταν ότι δεν δεχόταν πολιτικές πιέσεις γι' αυτό. Η παραχώρηση που πρότεινε να γίνει για το Βέλγιο αποτελούσε απλά έναν ελιγμό απέναντι στις πιέσεις και τις διαμαρτυρίες της βελγικής κυβέρνησης. Η Αγγλία θα πρότεινε να αποσταλούν κάποιες ποσότητες γάλατος, τις οποίες θα τις διένειμε ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, ξέροντας ότι οι Γερμανοί θα απέρριπταν αυτήν την πρόταση. Με αυτόν τον τρόπο η Αγγλία θα αποποιούνταν την ευθύνη και παράλληλα θα βελτίωνε την εικόνα της στις ΗΠΑ. Εκείνη τη στιγμή η Αγγλία δεν φοβούνταν τις αντιδράσεις από τις ΗΠΑ. Ο ίδιος ο Υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ Cordell Hull είχε απορρίψει ψήφισμα που του επέδωσε ο γερουσιαστής W.F. George στις 19 Ιουνίου 1941, πρόεδρος της επιτροπής εξωτερικών υποθέσεων, το οποίο ζητούσε να οργανώσουν οι ΗΠΑ πρόγραμμα αρωγής για τις κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης. Αυτό ήταν το διπλωματικό πλαίσιο που είχε να αντιπαρέλθει η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση για να βρεθεί λύση για το ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα.⁵³¹

4.2 Οι ελληνοβρετανικές διαπραγματεύσεις

Η προηγούμενη κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κορυζή είχε αγοράσει 350.000 τόνους σταριού από την Αυστραλία και είχε προκαταβάλει το μεγαλύτερο μέρος της αξίας τους. Όμως δεν πρόλαβε να φτάσει ποτέ στην Ελλάδα και παρέμεινε στην Αίγυπτο όπου και δεσμεύθηκε από τις αγγλικές στρατιωτικές αρχές για να μην περιέλθει στην κυριότητα των Γερμανών. Ο Άγγλος πρέσβης Michael Palairt είχε, όμως, διαβεβαιώσει τον Κορυζή τον Απρίλιο του 1941 ότι σε περίπτωση κατάληψης της Ελλάδας από τη Γερμανία θα επιτρεπόταν τελικά η αποστολή 30.000 τόνων κάθε μήνα. Το εν λόγω φορτίο αποτελούσε τη σημαντικότερη επισιτιστική εφεδρεία για την κατοχική Ελλάδα, αλλά βρισκόταν εκτός της ζώνης του αγγλικού αποκλεισμού. Η αποστολή του, όμως, προϋπέθετε την έγκριση και τη συναίνεση της αγγλικής κυβέρνησης, την παροχή εγγυήσεων από τους κατακτητές, τη Γερμανία και την Ιταλία, αλλά και τη διανομή τους από έναν διεθνή οργανισμό στον άμαχο πληθυσμό.⁵³²

Ο Έλληνας πρωθυπουργός Εμμανουήλ Τσουδερός από την Αίγυπτο έδωσε εντολή στον Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο Σιμόπουλο στις 4 Ιουνίου 1941 να προσεγγίσει τον Άγγλο υπουργό των εξωτερικών Antony Eden ακόμη και, αν ήταν

⁵³⁰ Ο. π.

⁵³¹ Jan Beaumont, *Starving for Democracy. Britain's Blockade and Relief for Occupied Europe*, στο: *War & Society*, 8:2, σσ. 57-82· William N. Medlicott, ό. π., σ. 258.

⁵³² Την πληροφορία αυτή, τη διαβεβαίωση του Άγγλου πρέσβη ότι τελικά θα παραλαμβάνονταν το φορτίο σταριού, την είχε μεταδώσει ο ίδιος ο Αλέξανδρος Κορυζής στον πρόεδρο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Κλ. Μανέα την μεγάλη Τετάρτη του 1941 πριν την αυτοκτονία του. Ο Μανέας στη συνέχεια τη μετέφερε στον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, βλ. Ηλίας Βενέζης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Αθήνα, Εστία, 1981, σσ. 109-110.

δυνατό, τον Βρετανό πρωθυπουργό Winston Churchill, θέτοντάς τους το ζήτημα της αποστολής τροφίμων στην κατοχική Ελλάδα εκ μέρους του ίδιου και του Γεωργίου Β'. Στο τηλεγράφημά του αναγνωρίζονταν ότι «είναι αναμφισβήτητος η ορθότης της ακολουθούμενης πολιτικής του αποκλεισμού και των φιλικών χωρών αι οποίαι υπέκυψαν στον Άξονα...» καθώς και των αιτιών που την υπαγόρευαν, δηλαδή ο φόβος μήπως ο ανεφοδιασμός των χωρών αυτών με τρόφιμα απόβαινε προς όφελος των Γερμανών αλλά και η πίεση που έπρεπε να ασκηθεί προς του λαούς της Ευρώπης που μέχρι τότε δεν είχαν αντισταθεί να εξεγερθούν. Ο ελληνικός λαός, όμως, δεν άνηκε σε αυτήν την κατηγορία εξαιτίας τόσο της συμβολής της Ελλάδας στον πόλεμο κατά του Άξονα και επειδή, αφότου κατακτήθηκε η ηπειρωτική χώρα, συνέχιζε να μάχεται το ίδιο σθεναρά στο πλάι των Συμμάχων με αποκορύφωμα τη μάχη της Κρήτης. Γι' αυτόν τον λόγο η Ελλάδα και ιδίως η Κρήτη, η οποία είχε αφεθεί δίχως αποθέματα τροφίμων, δεν έπρεπε να αφεθούν να λιμοκτονήσουν. Ο Τσουδερός πρότεινε δύο τρόπους ανεφοδιασμού της κατοχικής Ελλάδας: α) μέσω του Ερυθρού Σταυρού και β) με λαθρεμπορικές αποστολές μικρών πλοίων οργανωμένων από την Αίγυπτο. Η αποστολή τροφίμων ήταν ο καλύτερος τρόπος για τη Μ. Βρετανία να δείξει το ενδιαφέρον της για τον ελληνικό λαό και να ενισχύσει τη θέλησή του για αντίσταση. Όμως στο τηλεγράφημά του δεν ζητούσε ρητά την αποδέσμευση του αυστραλιανού φορτίου των 350.000 τόνων.⁵³³

Ο Έλληνας πρέσβης Χαράλαμπος Σιμόπουλος συνάντησε τον Antony Eden στις 9 Ιουνίου 1941. Ο Eden, αφού «μετά πολλής συμπάθειας και ενδιαφέροντος έλαβε γνώσιν απόψεων Α. Μ Βασιλέως και Υμών και πάσας δυσχέρειας ας παρουσιάζει ζήτημα», υποσχέθηκε ότι θα εξέταζε το συντομότερο δυνατό ποια λύση θα μπορούσε να βρεθεί. Παρά την υπόσχεση για ευνοϊκή αντιμετώπιση του ελληνικού αιτήματος, το αίτημα για αποδέσμευση και τμηματική αποστολή του αυστραλιανού σταριού με λαθρεμπορικές αποστολές από την Αίγυπτο απορρίφθηκε με τη δικαιολογία ότι το βρετανικό Ναυαρχείο εξέφρασε την αδυναμία του να δώσει εγγυήσεις ασφαλούς διέλευσης στη Μεσόγειο. Ο βρετανός πρέσβης Michael Palairat ανακοίνωσε στον Εμμανουήλ Τσουδερό ότι η αγγλική κυβέρνηση δεν θα είχε πρόβλημα η Ελλάδα να αγοράσει τρόφιμα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης από την Τουρκία. Ο Έλληνας πρέσβης στην Άγκυρα Ραφαήλ Ραφαήλ ειδοποιήθηκε από τον Τσουδερό να έρθει σε επαφή με τον Άγγλο συνάδερφό του, ο οποίος είχε ήδη λάβει οδηγίες από την κυβέρνησή του, για να οργανώσουν μαζί τις διαδικαστικές παραμέτρους της επιχείρησης καθώς και να βρουν τον τρόπο και τον οργανισμό διά μέσω του οποίου η ελληνική κυβέρνηση θα πραγματοποιούσε την ασφαλή μεταφορά και διανομή των τροφίμων στον άμαχο πληθυσμό.⁵³⁴

⁵³³ Ενδιαφέρον προκαλεί η υιοθέτηση από τον Τσουδερό στο τηλεγράφημα του του όρου «λαθρεμπορικές». Σύμφωνα με τους κανονισμούς του αποκλεισμού κάθε φορτίο χαρακτηριζόταν ως προϊόν λαθρεμπορίου (contraband). Στη μονογραφία του, που κυκλοφόρησε μεταπολεμικά με τίτλο «Ο Επισιτισμός», ο Τσουδερός έχει αλλάξει τη λέξη «λαθρεμπορικές», η οποία και ταυτίζεται με την έννοια αυτή, με το λήμμα «μυστικές», βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 034, Αλεξάνδρεια 4 Ιουνίου 1941· KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/28940, R 6763/96/19, Situation in Greece: message to the Greek Prime Minister from the Greek Legation, Angora, 4 Ιουλίου 1941· Εμμανουήλ Τσουδερός, *Επισιτισμός*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1946, σ. 17.

⁵³⁴ ΓΑΚ, Αποστολή Ε', φάκ. 1, αρ. εγγρ. 61, Λονδίνο 9 Ιουνίου 1941, αρ. εγγρ. 60, Λονδίνο 23 Ιουνίου 1941, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 15, Αλεξάνδρεια 10 Ιουνίου 1941, αρ. εγγρ. 39, Γιοχάνεσμπουργκ 10 Ιουνίου 1941, αρ. εγγρ. 42, Λονδίνο 11 Ιουλίου 1941.

Η απάντηση αυτή έδωσε τέλος στην προοπτική απόκτησης του αυστραλιανού φορτίου από την Αίγυπτο. Ο Σιμόπουλος αντιπρότεινε την αποστολή τριών φορτίων τροφίμων, φαρμάκων και ρούχων, τα οποία είχε συγκεντρώσει στην Αίγυπτο η επιτροπή Vanderbilt της GWRA· αυτά θα διανέμονταν στην κατοχική Ελλάδα σε συνεργασία με τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό. Και αυτή η πρόταση απορρίφθηκε και από το Foreign Office και το MEW με την αιτιολογία ότι και οι άλλες Συμμαχικές Κυβερνήσεις θα ζητούσαν αντίστοιχες παραχωρήσεις και έπρεπε να εξασφαλιστεί και η προστασία από το γερμανικό ναυτικό. Επιπλέον το παραπάνω αίτημα απαιτούσε και τη σύμφωνη γνώμη του Πολεμικού Υπουργικού συμβουλίου, την οποία ο Eden εκείνη την στιγμή δεν ήταν πρόθυμος να τη ζητήσει. Το μόνο που ήταν διατεθειμένος να κάνει ήταν να ασκήσει μεγαλύτερες πιέσεις στο MEW για να αποδεχθεί το τουρκικό σχέδιο.⁵³⁵

Ύστερα από συνεχιζόμενες και επίμονες οχλήσεις του Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο ο Antony Eden του ανακοίνωσε στις 11 Ιουλίου ότι το MEW ενέκρινε τελικά την αγορά τροφίμων από την Τουρκία. Στην Τουρκία δραστηριοποιούνταν ήδη η αγγλική εταιρία United Kingdom Commercial Cooperation, η οποία αγόραζε τοπικά προϊόντα για να μην περιέλθουν στην κατοχή του Άξονα⁵³⁶. Η αγγλική κυβέρνηση θα διευκόλυνε την αγορά από την ελληνική κυβέρνηση τροφίμων στην Τουρκία με οποιοδήποτε οργανισμό ήθελε ακόμα και με αντιπροσωπία της επιτροπής Vanderbilt, η οποία ήταν παράρτημα της GWRA. Παρά τα προβλήματα, που η προμήθεια και η μεταφορά των τροφίμων στα νησιά και στην Ελλάδα συνεπάγονταν, η αγγλική κυβέρνηση θα βοηθούσε να ξεπεραστούν. Απαραίτητη προϋπόθεση αποτελούσε η τήρηση απόλυτης εχεμύθειας.⁵³⁷

Ο Εμμανουήλ Τσουδερός ανέμενε ευνοϊκότερη αντιμετώπιση στο αίτημα για αποστολή τροφίμων από την Αίγυπτο, δηλαδή την αποδέσμευση του φορτίου του αυστραλιανού σταριού. Η Τουρκία αδυνατούσε να καλύψει τις ανάγκες σε σάρι της κατοχικής Ελλάδας. Ο Τσουδερός χαρακτήρισε αυτήν τη διευκόλυνση της Αγγλίας «δώρον-άδωρον». Όμως τελικά αποδέχθηκε το σχέδιο δίχως να διαμαρτυρηθεί ούτε να ασκήσει πιέσεις. Η πρόταση του Έλληνα πρέσβη Σιμόπουλου προς την αγγλική κυβέρνηση για την αποστολή των τροφίμων από την Αίγυπτο μέσω Τουρκίας ή εναλλακτικά της μεταφοράς σιδηροδρομικώς μέσω Συρίας στην Τουρκία και από εκεί στην Ελλάδα απορρίφθηκε. Την ίδια τύχη είχε και η πρόταση της ελληνικής κυβέρνησης να ενταχθούν στο τουρκικό σχέδιο τουλάχιστον τα τρία πλοία με φορτία τροφίμων και φαρμάκων που είχε συγκεντρώσει η GWRA στην Αίγυπτο σε συνεργασία με τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό καθώς και η πρόταση του Ραφαήλ για αγορές τροφίμων από γειτονικές χώρες, όπως το Ιράκ. Η αγγλική κυβέρνηση κατέστησε σαφές στην ελληνική ότι τα τρόφιμα, τα οποία θα εισάγονταν από την Τουρκία, αφορούσαν προϊόντα που παράγονταν αποκλειστικά εκεί και αποκλείονταν οποιαδήποτε άλλη αγορά από άλλες χώρες της Μέσης Ανατολής και η αποστολή τους στην Ελλάδα διαμέσου της Τουρκίας. Ο Άγγλος πρέσβης στην Άγκυρα εξήγησε ότι σε

⁵³⁵ ΓΑΚ, Αποστολή Ε', φάκ.1, αρ. εγγρ. 57· Meredith Hindley, *ό. π.*, σ.299.

⁵³⁶ Η United Kingdom Commercial Corporation είχε δημιουργηθεί την άνοιξη του 1940 με σκοπό να προάγει το εμπόριο με χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και την Τουρκία. Η ίδρυσή της εντασσόταν μέσα στο πλαίσιο του οικονομικού πολέμου και στόχος της ήταν, με τις αγορές τροφίμων και πρώτων υλών από τις βαλκανικές χώρες, να τις στερήσει από τον Άξονα, ανεξάρτητα αν θα είχε κέρδος ή απώλειες. Παράλληλα σχετιζόταν και με τις αγγλικές μυστικές υπηρεσίες, βλ. William N. Medlicott, *ό. π.*

⁵³⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 042, Λονδίνο 11 Ιουλίου 1941.

διαφορετική περίπτωση αυτό συνιστούσε παραβίαση του αποκλεισμού και ένα κακό προηγούμενο, διαψεύδοντας και τις τελευταίες ελπίδες της ελληνικής κυβέρνησης. Ομοίως αποκλείστηκε η οποιαδήποτε εισαγωγή από κατεχόμενες χώρες ή συμμάχους του Άξονα από την Ηπειρωτική Ευρώπη, όπως η Ρουμανία, με τη δικαιολογία ότι δεν μπορούσαν εχθρικές χώρες να πληρώνονται με συμμαχικό συνάλλαγμα.⁵³⁸

Όσον αφορά το φορτίο του αυστραλιανού σταριού προβλήθηκε το επιπλέον επιχείρημα ότι για λόγους στρατιωτικής ασφαλείας εκεί που υπήρχε στρατός έπρεπε να διατηρούνται σημαντικά αποθέματα τροφίμων. Το φορτίο παραχωρήθηκε στο Middle East Supply Center⁵³⁹. Παρά τους ισχυρισμούς της αγγλικής κυβέρνησης ότι αγοράστηκε από την ίδια, η τελική συμφωνία που ρύθμιζε οριστικά το θέμα της κυριότητας υπογράφηκε μόλις τον Φεβρουάριο του 1942. Τα φορτία που δεν θα χρησιμοποιούνταν από την ελληνική κυβέρνηση θα αποκτιούνταν από τις αγγλικές αρχές και θα πληρώνονταν από την αγγλική κυβέρνηση. Τα δε φορτία της GWRA παραδόθηκαν από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό στον Αγγλικό, ο οποίος διένειμε μέρος τους σε Αιγυπτίους πρόσφυγες και στην Συρία. Στην πραγματικότητα, όμως, μέρος μόνο των τροφίμων παραδόθηκε στον Αγγλικό Ερυθρό Σταυρό. Το υπόλοιπο διανεμήθηκε σε Έλληνες πρόσφυγες σε άλλα μέρη της Μέσης Ανατολής καθώς σε περιοχές που είχε παρουσία ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός. Αυτό έγινε με τη συγκατάθεση της ελληνικής κυβέρνησης, του Έλληνα Υπουργού Ναυτιλίας Σταύρου Θεοφανίδη καθώς και του Έλληνα πρέσβη στην Ουάσιγκτον και με τη σύμφωνη γνώμη του προέδρου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, βάζοντας τέλος στο ενδεχόμενο αποστολής τους στην κατοχική Ελλάδα.⁵⁴⁰

⁵³⁸ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29840, R6763/96/19, From Foreign Office to sir Michael Palairret, 10 Ιουλίου 1941· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Στ, φάκ. 1, αρ. εγγρ. 17, Λονδίνο 23 Ιουλίου 1941, αρ. εγγρ. 20, Κέιπ Τάουν 30 Ιουλίου 1941, αρ. εγγρ. 21, Λονδίνο 29 Ιουλίου, 1941, αρ. εγγρ. 24, Κέιπ Τάουν 3 Αυγούστου 1941, αρ. εγγρ. 25, Κέιπ Τάουν 3 Αυγούστου 1941, αρ. εγγρ. 27, Άγκυρα 4 Αυγούστου 1941, αρ. εγγρ. 42, Άγκυρα 12 Αυγούστου 1941, Αποστολή Ε, φάκ. 1, αρ. εγγρ. 58, Γιοχάνεσμπουργκ 23 Ιουλίου 1941 · Ηλίας Βενέζης, *Εμμανουήλ Τσουδερός. Ο πρωθυπουργός της μάχης της Κρήτης*, Αθήνα, 1966, σσ. 235-9· Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ο Επισιτισμός 1941-44, ό. π., σσ. 19-20,.*

⁵³⁹ Το Middle East Supply Center ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1941 και άνηκε αρχικά στη δικαιοδοσία του στρατηγού Wavell ενώ στη συνέχεια στο *Ministry of War Transport* και περιλάμβανε την Αίγυπτο, την Κύπρο, την Ιορδανία, το Σουδάν, την Κυρηναϊκή, το Ιράν, το Ιράκ, την Παλαιστίνη, την Ερυθραία, την Μάλτα και σε κάποιες περιπτώσεις και την Τουρκία. Η Μέση Ανατολή ήταν μια περιοχή που στο παρελθόν εξαρτιόνταν από τις εισαγωγές. Ανάμεσα στους σκοπούς του ήταν τις περιορίσει όσον το δυνατό σε βασικά είδη προάγοντας το εμπόριο μεταξύ των αραβικών κρατών και εξοικονομήσει πολύτιμους πόρους για την διεξαγωγή του πολέμου, όπως τα πλοία, Βλ. Martin W. Wilmington, *The Middle East Supply Center: A reappraisal*, στο *Middle East Journal*, Vol. 6, No. 2, 1952, σσ. 144-166 · E, M, H, Lloyd, *Food and Inflation in the Middle East, 1940-45*, Stanford, Stanford University Press, 1956, σσ. 11-23, 105-119.

⁵⁴⁰ ΙΑΤΕ, Αρχείο Γεωργίου Μαντζαβίνου, A5S1Y7F18/3/6, «Έκθεσις της δια της υπ. αρ. 18824/20-12-48 αποφάσεως συσταθείσης Επιτροπής προς μελέτην του θέματος των εν τη Μ. Ανατολή κατασχεθέντων φορτίων» 29 Απριλίου 1949 · KEINE, Ακαδημία Αθηνών, Franklin D. Roosevelt Presidential Library, War Refugee Board files, Greek Relief Programme, American Red Cross. Aid to Greece (since the fall of the country), 29 Μαΐου 1942· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Στ', φάκ. 1, αρ. εγγρ. 40, Κάιρο 9 Αυγούστου 1941· FRUS, 1942, no. 868.48/2002, The Ambassador in the United Kingdom (Winant) to the Secretary of State, Λονδίνο 13 Ιανουαρίου 1942, Vol. II, Europe, Washington, United States Government Printing Office, 1962, σ. 732· Ηλίας Βενέζης, *Εμμανουήλ Τσουδερός. Ο πρωθυπουργός της μάχης της Κρήτης*, Αθήνα, 1966, σσ. 235-9· Ηλίας Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, ό. π., σ. 237· Εμμανουήλ Τσουδερός, Ο Επισιτισμός 1941-44, ό. π., σ. 20.*

Η μόνη παραχώρηση που δέχθηκε να κάνει το MEW ήταν να αποδεχθεί την πρόταση του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού στις 19 Ιουνίου 1941 να διανείμει 100 τόνους γάλα που βρίσκονταν στην κατοχή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αίγυπτο και προορίζονταν να αποσταλούν στην Ελλάδα, στους ιταλικούς πληθυσμούς της Ερυθραίας ` ως αντάλλαγμα η Ιταλία θα παρέδιδε την αντίστοιχη ποσότητα στην Ελλάδα μαζί με τρόφιμα. Το MEW, αν και αρνητικό αρχικά, τελικά έδωσε τη συγκατάθεσή του ύστερα και από τις συνεχιζόμενες πιέσεις του Έλληνα πρέσβη. Ούτως η άλλως δεν αποτελούσε παραβίαση του αποκλεισμού. Οι διαπραγματεύσεις με την Ιταλία και τη Γερμανία έγιναν στη Ρώμη από αντιπροσωπεία του ΔΚΕΣ και οι δύο τους αποδέχθηκαν το σχέδιο. Η επιχείρηση κατέληξε σε πλήρη φιάσκο. Σύμφωνα με τις κατηγορίες του MEW, μόλις 63 τόνοι γάλα έφτασαν στους πραγματικούς δικαιούχους και τους υπόλοιπους τους «δανείστηκαν» τα γερμανικά στρατεύματα δίχως να τους επιστρέψουν. Ομοίως ποσότητες κονσερβών, οι οποίες είχαν σταλεί από ιδιώτες, κλάπηκαν και αυτές από τα κατοχικά στρατεύματα. Πλέον είχε αποδειχθεί στα μάτια και των πλέον καλόπιστων ότι δεν μπορεί κανείς να έχει εμπιστοσύνη στη Γερμανία και την Ιταλία όσον αφορά τη διανομή της βοήθειας. Ήταν η ευκαιρία που ζητούσε το MEW για να επιβεβαιώσει τους φόβους του αλλά και η αφορμή που ήθελε για να εμποδίσει μελλοντικές πρωτοβουλίες για την Ελλάδα είτε αυτές προέρχονταν από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό ή το ΔΚΕΣ. Όμως ουδέποτε αποδείχθηκε ότι υπήρξε επίταξη όπως παραδεχόταν ακόμη και ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός. Αυτό που είχε συμβεί ήταν ότι καθυστέρησαν τα φορτία να φτάσουν στην Ελλάδα, επειδή στάλθηκαν σιδηροδρομικώς. Η στάση, όμως, του αντιπροέδρου του ΔΚΕΣ Carl Burckhardt, να υποστηρίζει την επιχείρηση ως επιτυχημένη και να αρνηθεί τις κατηγορίες και η πίεση που άσκησε για ένα μεγαλύτερο και πιο ουσιαστικό σχέδιο επισιτισμού για την Ελλάδα, εξόργισε τους αρμόδιους του MEW, το οποίο από εδώ και στο εξής ήταν πολύ επιφυλακτικό απέναντι στον ίδιο και στις πρωτοβουλίες και τις προτάσεις του ΔΚΕΣ.⁵⁴¹

Την επίβλεψη της επιχείρησης θα την είχε η αγγλική κυβέρνηση δια μέσου της αγγλικής πρεσβείας στην Άγκυρα. Αποτελούσε εγγύηση ότι το σχέδιο θα πραγματοποιούνταν σύμφωνα με τους όρους του αποκλεισμού. Ο Εμμανουήλ Τσουδερός ήταν πολύ επιφυλακτικός για τον ρόλο της Τουρκίας σε αυτήν την επιχείρηση. Αυτό που φόβισε τον Τσουδερό ήταν ένα δημοσίευμα των Times του Λονδίνου που έφερε την Τουρκία να προτείνει να αναλάβει η ίδια τον επισιτισμό των νησιών στα οποία είχε ξεσπάσει λιμός καθώς και οι φήμες ότι η Γερμανία είχε δώσει την άδεια στην Τουρκία με αντάλλαγμα πρώτες ύλες. Ο Τσουδερός έδωσε οδηγίες στον Σιμόπουλο να ζητήσει από το Foreign Office την αρωγή προς τα νησιά να την αναλάβει το Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού με ίδρυση παραρτήματος στην Τουρκία ή η ελληνική πρεσβεία σε συνεργασία με την αγγλική.⁵⁴²

Η αγγλική κυβέρνηση δεν ήθελε να φανεί ότι αυτή βρισκόταν πίσω από την επιχείρηση. Γι' αυτό επιθυμούσε η ελληνική κυβέρνηση να ζητήσει από το ΔΚΕΣ να επιβλέψει τις διανομές, τονίζοντας ότι ήθελε η Ελληνική κυβέρνηση να αποκτήσει όσον

⁵⁴¹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/28941 R8099· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 55, Κέιπ Τάουν 3 Αυγούστου 1941· ICRC, *Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War*. Vol. 3. *Relief activities*, Γενεύη, ICRC, 1948, σ. 451· James Crossland, *Britain and the International Committee of the Red Cross, 1939-1945*, Λονδίνο, Palgrave MacMillan, 2014, σσ.113-4.

⁵⁴²

ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 16, Αλεξάνδρεια 10 Ιουνίου 1941.

το δυνατόν μεγαλύτερο κύρος στην κατοχική Ελλάδα μέσω του σχεδίου επισιτισμού. Επιπλέον η Αγγλία επιδίωκε να δοθεί όσον το δυνατό λιγότερη δημοσιότητα στο όλο σχέδιο και ζητούσε από την ελληνική κυβέρνηση να αποφύγει να κοινοποιήσει δημόσια ότι η Αγγλία είχε δώσει την έγκρισή της. Με αυτόν τον τρόπο απέφευγε και ένα κακό προηγούμενο, οι άλλες εξόριστες κυβερνήσεις να ζητήσουν ανάλογες παραχωρήσεις. Η συμμετοχή της GWRA στην επιχείρηση περιοριζόταν στη χρηματοδότηση του σχεδίου με δολάρια, τα οποία θα τα μεταβίβαζε στην ελληνική κυβέρνηση και η τελευταία θα τα κατέβαλε σε λογαριασμό στο Λονδίνο. Γι' αυτό έπρεπε να προκαταβάλει το αντίστοιχο ποσό των 100.000 λιρών για να ξεκινήσουν οι αγορές άμεσα. Αυτές θα πραγματοποιούνταν από τη UKCC σε συνεργασία με την Ερυθρά Ημισέληνο. Ο ρόλος του ΔΚΕΣ θα περιοριζόταν στη διανομή των τροφίμων στην κατοχική Ελλάδα σε συνεργασία με μια επιτροπή που θα σχηματίζονταν από μέλη του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού.⁵⁴³

Ο Εμμανουήλ Τσουδερός για την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος στράφηκε, σε αντίθεση με τις κυβερνήσεις της Γαλλίας, του Βελγίου και της Νορβηγίας, αποκλειστικά στη μεγάλη δύναμη που επέβαλε τον αποκλεισμό, τη Μ. Βρετανία, παρά τις συστάσεις Ελλήνων διπλωματών, όπως ο Ραφαήλ, να προσεγγισθούν και οι ΗΠΑ. Για τη Σοβιετική Ένωση ούτε καν λόγος. Ούτε προσέγγισε τις άλλες ευρωπαϊκές εξόριστες κυβερνήσεις με σκοπό τον κοινό συντονισμό των ενεργειών τους. Ο ίδιος καθυστέρησε να απευθυνθεί στη Μ. Βρετανία πάρα πολύ και η πρώτη έκκλησή του έγινε μόλις στις 4 Ιουνίου του 1941. Η ημερομηνία δεν ήταν τυχαία και έλαβε χώρα μια μέρα, αφού το Λονδίνο είχε δώσει την άδεια για το πρώτο σχέδιο αρωγής που έλαβε χώρα στην κατοχική Ελλάδα με την έγκριση των γερμανικών αρχών. Επρόκειτο για ένα σχέδιο πολλή μικρής χρονικής διάρκειας, το οποίο μετέφερε τρόφιμα και φάρμακα για τους Άγγλους αιχμαλώτους που βρίσκονταν στην Κρήτη. Την επίβλεψή του την είχε το ΔΚΕΣ, τα χρήματα τα είχε καταβάλει η GWRA και για τις ανάγκες του είχε ναυλωθεί ένα πλοίο από την ουδέτερη Ελβετία.⁵⁴⁴

Για τον ελληνικό λαό το πιο σημαντικό πρόβλημα εκείνη τη στιγμή ήταν το επισιτιστικό. Για την επίλυσή του προσέβλεπε προς την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση και ανέμενε από αυτήν τη λήψη μέτρων, τα οποία τουλάχιστον θα μετρίαζαν τις στερήσεις του. Αν μη τι άλλο από αυτά εξαρτιόταν η επιβίωσή του. Η επιτυχής διαχείριση του επισιτιστικού και η αποτροπή του λιμού από την κυβέρνηση Τσουδερού θα τις προσέδιδε κύρος και αξιοπιστία και θα την καθιστούσε στα μάτια των Ελλήνων την εθνική κυβέρνηση που αγωνιζόταν από το εξωτερικό για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ο Τσουδερός είχε βιώσει τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι πολιτικές και οικονομικές συνέπειες που είχε προκαλέσει ο αγγλικός αποκλεισμός στην Ελλάδα δεν ήταν κάτι άγνωστο γι' αυτόν. Όμως στο υπόμνημα που υπέβαλε στον Γεώργιο Β' με τα σημαντικότερα θέματα που θα καλούνταν η κυβέρνηση του να αντιμετωπίσει στις 27 Ιουνίου 1941 το επισιτιστικό πρόβλημα απουσίαζε. Αυτό μονοπωλούνταν από ζητήματα που θα απασχολούσαν την ελληνική κυβέρνηση μεταπολεμικά, δηλαδή τις εδαφικές διεκδικήσεις και την αναδιοργάνωση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων. Σε αντίθεση με το υπόμνημα του Foreign Office για τις

⁵⁴³ Ο. π., αρ. εγγρ. 85, Λονδίνο 22 Αυγούστου 1941.

⁵⁴⁴ Ο. π., αρ. εγγρ. 50, Άγκυρα 28 Ιουλίου 1941· Alexandros K. Kyrou, *The Greek-American Community and the Famine in Axis-occupied Greece*, στο Richard Clogg (ed.), *Bearing Gifts to Greece. Humanitarian aid to Greece in the 1940s*, Λονδίνο, Palgrave MacMillan, σ. 65.

ελληνοαγγλικές σχέσεις, το οποίο επικεντρωνόταν μόνο σε θέματα που σχετίζονταν με τον πόλεμο.⁵⁴⁵

Όταν μαζί με τον Γεώργιο Β΄ μετέβησαν στην Αγγλία στις 22 Σεπτεμβρίου 1941, απέφυγε να θίξει το πρόβλημα. Στις συνομιλίες του με τον Antony Eden στις 24 Σεπτεμβρίου 1941 δεν έκανε καμία νύξη για την ανεπάρκεια του τουρκικού σχεδίου να καλύψει έστω στο ελάχιστο τις αναγκαίες εισαγωγές τροφίμων της κατοχικής Ελλάδας. Αντίθετα η συζήτηση επικεντρώθηκε στο Βορειοηπειρωτικό ζήτημα, το πρόβλημα της οριοθέτησης των ελληνοβουλγαρικών συνόρων καθώς και εκείνο των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων. Ανάλογη στάση κράτησε και ο Γεώργιος Β΄ στη συνάντησή του με τον Eden την επόμενη μέρα. Όταν μερικές μέρες αργότερα ο Τσουδερός συναντήθηκε με τον Winston Churchill, πάλι απέφυγε να θέσει το επισιτιστικό, επαναλαμβάνοντας τις εδαφικές διεκδικήσεις, παρά την αναφορά του Churchill ότι ο πόλεμος δεν θα ήταν σύντομος. Αν και οι μαρτυρίες που έφθαναν από την Κατοχική Ελλάδα μιλούσαν για μια ανθρωπιστική καταστροφή στις αρχές Δεκεμβρίου 1941, δεν εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία της ακρόασής του στο Αγγλικό Κοινοβούλιο από την Επιτροπή για τις αγγλοελληνικές υποθέσεις. Ο ίδιος προτίμησε να μεταβιβάζει τα αιτήματα και τις προτάσεις για το επισιτιστικό πρόβλημα στην αγγλική κυβέρνηση δια μέσου των Ελλήνων διπλωματών. Επιπλέον μεγάλο μέρος των επαφών που είχε με του Άγγλους αναλώθηκε στην άρνησή του να αποδεχθεί την επαναφορά του Συντάγματος, δηλαδή σε ένα ζήτημα ταυτισμένο με τις προσωπικές του πολιτικές φιλοδοξίες.⁵⁴⁶

Η Μ. Βρετανία έλαβε ένα αίτημα από μια κυβέρνηση που ήταν εξαρτημένη οικονομικά και πολιτικά από αυτήν. Είχε λάβει ανάλογα και από τις υπόλοιπες εξόριστες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις. Η επίκληση της μέχρι τότε συνεισφοράς της Ελλάδας στον πόλεμο δεν αρκούσε για να την πιέσει να αντιμετωπίσει πιο ευνοϊκά την Ελλάδα σε σύγκριση με τις άλλες κατεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες. Πάρα ταύτα, όμως, υπήρχαν τα μέσα για να πιεσθεί. Το μεγαλύτερο μέρος του ελληνόκτητου εμπορικού στόλου είχε μισθωθεί από την Αγγλία για τις ανάγκες του πολέμου. Για την Αγγλία το ζήτημα του ελέγχου του ελληνικού στόλου ήταν από τα πιο σημαντικά θέματα των ελληνοαγγλικών σχέσεων και αυτό που την ανησυχούσε στην παρούσα στιγμή ήταν η πρόθεση κάποιων Ελλήνων εφοπλιστών να μεταφέρουν την έδρα τους στις ΗΠΑ. Παράλληλα οι Έλληνες ναυτικοί διαμαρτύρονταν, ζητώντας αυξήσεις. Η ελληνική κυβέρνηση όχι μόνο δεν χρησιμοποίησε αυτό το χαρτί για να πιέσει την αγγλική, αλλά την καθυσήχασε ότι δεν υπήρχε ενδεχόμενο αποδέσμευσης του ελληνικού στόλου. Μάλιστα προέβη στη λήψη θεσμικών μέτρων, δηλαδή τη σύναψη συμφωνίας μίσθωσης στις 12/1/1942 και για τα υπόλοιπα 18 πλοία που δεν είχαν ναυλωθεί μέχρι τότε από την αγγλική κυβέρνηση και βρίσκονταν σε καθεστώς ελεύθερης εκμετάλλευσης. Η Αγγλία κατέβαλε το πρόσθετο πόσο των 1.000.000 λιρών τον χρόνο στην ελληνική κυβέρνηση, η οποία βρισκόταν δίχως πόρους. Συνολικά έλαβε 7.000.000 λίρες μέχρι το τέλος του πολέμου, όταν το αντίστοιχο ποσό που χορήγησε στη νορβηγική κυβέρνηση για τον διπλάσιο σε μέγεθος στόλο της ήταν 40.000.000. Επιπλέον το οριστικό καθεστώς των επιταγμένων φορτίων, μέσα στα οποία περιλαμβάνονταν και το φορτίο σταριού, έμενε ακόμα εκκρεμές. Οι Βρετανοί είχαν

⁵⁴⁵ Procopis Papastratis, *British Policy towards...*, ό. π., σσ. 10 -11.

⁵⁴⁶ Procopis Papastratis, *British Policy towards...*, ό. π., ' Ηλίας Βενέζης, *Εμμανουήλ Τσουδερός...* ό. π., σσ. 240-51, 255-264.

βγάλει το συμπέρασμα για τον Τσουδερό ότι, αν και ήταν έντιμος, ήταν αδύναμη προσωπικότητα και αφού αναλάμβανε να διαχειριστεί ένα πρόβλημα στη συνέχεια μεταβίβαζε την ευθύνη σε άλλους. Απέμενε πλέον μόνο το τουρκικό σχέδιο.⁵⁴⁷

4.3 Το τουρκικό σχέδιο

Στις 14 Ιουλίου ο αρθρογράφος της Vatan Ahmet Yalman δημοσίευσε ένα άρθρο με τον τίτλο «είμαστε πραγματικοί φίλοι». Σε αυτό υποστήριξε ότι η Ελλάδα είχε βοηθήσει την Τουρκία στους σεισμούς του 1939 και τώρα ήταν η σειρά της Τουρκίας να εκπληρώσει το ηθικό της χρέος απέναντι στην Ελλάδα. Η Ερυθρά Ημισέληνος έπρεπε να οργανώσει συσσίτια για τα παιδιά στην Ελλάδα και η Τουρκία έπρεπε να υπογράψει εμπορική συμφωνία με την Ελλάδα, εκμεταλλευόμενη τις καλές σχέσεις της με τη Γερμανία. Ο υπουργός των Εξωτερικών Necmettin Sadak, όμως, απάντησε ότι δεν υπήρχαν επαρκείς ποσότητες τροφίμων και η Ελλάδα έπρεπε να τα προμηθευτεί από πλούσιες χώρες, όπως οι ΗΠΑ και η Αγγλία. Η απάντηση του Yalman ήταν ότι: «εξάγουμε σε όποιον είναι πρόθυμος να πληρώσει».⁵⁴⁸

Πέρα από το πρόβλημα της επάρκειας τροφίμων υπήρχαν πάρα πολλά εμπόδια που έπρεπε να υπερκεραστούν για να ξεκινήσει η επιχείρηση. Η μεγαλύτερη δυσκολία ήταν ότι η Ελλάδα ήταν κατεχόμενη χώρα. Και στο παρελθόν είχαν υπάρξει πρωτοβουλίες για σχέδια αρωγής και για τις άλλες κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης αλλά στο τέλος δεν είχαν τελεσφορήσει, επειδή δεν είχε υπάρξει πραγματική θέληση από τους εμπόλεμους. Τίποτα δεν προδικάζε ότι και το «τουρκικό σχέδιο» δεν θα είχε την ανάλογη τύχη. Τα σημαντικότερα ζητήματα που έπρεπε να διευθετηθούν όσον αφορά την έναρξη του προγράμματος ήταν η σύμφωνη γνώμη των κατακτητών, Ιταλίας και Γερμανίας, η απόκτηση επαρκών ποσοτήτων τροφίμων, η εξασφάλιση χρηματοδότησης της επιχείρησης και ο τρόπος πληρωμής, η οδός μεταφοράς από την Τουρκία και η διανομή τους στον ελληνικό άμαχο πληθυσμό από ένα ανεξάρτητο φορέα που θα εγγυούνταν ότι δεν θα επιτάσσονταν τελικά από τους κατακτητές.

Ο Τούρκος υπουργός των εξωτερικών Sucru Saracoglu απευθύνθηκε αρχικά στον Γερμανό πρέσβη στην Άγκυρα Von Papen. Ο Von Papen απάντησε ότι η γερμανική κυβέρνηση δεν θα είχε αντίρρηση να δώσει άδεια σε μια, όμως, καθαρά ανθρωπιστική επιχείρηση. Το Τουρκικό Υπουργείο των Εξωτερικών, αφού έλαβε πρώτα τη συγκατάθεση της αγγλικής κυβέρνησης, απηύθυνε διακοίνωση στις διπλωματικές αντιπροσωπείες της Αγγλίας, της Γερμανίας και της Ιταλίας στην Τουρκία, ζητώντας από τις τρεις κυβερνήσεις τη συγκατάθεση τους για την έναρξη του

⁵⁴⁷ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29840, R7038, Summary of outstanding Greek questions, 11/7/1941, 371/29847, R9040, Λονδίνο 3 Οκτωβρίου 1941, 371/33155, R16/34/19, Proposed Greek cargoes agreement, Λονδίνο 19 Δεκεμβρίου 1941· IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F15/4/1-5, Draft Memorandum of agreement between HMG in the United Kingdom and the Greek Royal Government regarding the time chartering of further Greek ships. 8 Ιανουαρίου 1942· ΓΑΚ, Αρχείο Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, Δελτίο 1, Memorandum of agreement between HMG in the United Kingdom and the Greek Royal Government regarding the time chartering of further Greek ships· Gelina Harlaftis, *A history of Greek owned shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, Λονδίνο, Routledge, 1995, σσ. 245 -47 ·Procopis Papastratis, *ό. π.*, ' Λένα Διβάνη, *ό. π.*, σσ. 48-49

⁵⁴⁸ Elcin Macar, The Turkish Contribution to the Famine Relief in Greece during the Second World War στο Richard Clogg (eds.), *Bearing Gifts to Greeks. Humanitarian aid to Greece in the 1940s*. Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2008, σσ. 87-89.

σχεδίου. Η γερμανική κυβέρνηση ήταν διστακτική, επειδή φοβούνταν μήπως η όλη επιχείρηση αποτελούσε προκάλυμμα μυστικών επιχειρήσεων της Αγγλίας μέσα στην κατοχική Ελλάδα. Γι' αυτόν τον λόγο απαιτούσε να ελέγχει η ίδια το φορτίο του πλοίου. Η ελληνική εκπομπή του BBC στις 11 Σεπτεμβρίου αποκάλυψε το τούρκικο σχέδιο προϊόν καλής θέλησης της Αγγλίας και παράλληλα ευχαρίστησε την τουρκική κυβέρνηση ενώ εκτόξευσε κατηγορίες εναντίον της Γερμανίας. Η γερμανική πλευρά ενοχλημένη απάντησε το ίδιο απόγευμα ότι δεν είχε κλείσει την πόρτα ούτε θα πρόβαλε εμπόδια σε ανθρωπιστικές επιχειρήσεις αρωγής των άμαχων πληθυσμών των κατεχόμενων χωρών. Γι' αυτήν η εισαγωγή τροφίμων ήταν πάνω από όλα μια ανθρωπιστική επιχείρηση που πήγαζε από το διεθνές δίκαιο. Τις επόμενες ημέρες ξεκίνησε ένας μαραθώνιος διαπραγματεύσεων ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη. Ο Marcel Junod, αντιπρόσωπος του ΔΚΕΣ στην Τουρκία, στις συνομιλίες με τους εκπροσώπους της Γερμανίας και της Ιταλίας διαβεβαίωσε ότι το ΔΚΕΣ θα είχε την αυστηρή εποπτεία και ο εκπρόσωπος του ΔΚΕΣ θα επέβλεπε τα φορτία και θα εγγυούνταν ότι θα κατέληγαν στους δικαιούχους, διασφαλίζοντας τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της επιχείρησης. Η γερμανική πλευρά συναίνεσε τελικά στην παροχής άδειας.⁵⁴⁹

Η Αγγλία είχε ξεκαθαρίσει στην ελληνική κυβέρνηση ότι τα τρόφιμα που θα αγοράζονταν αφορούσαν αποκλειστικά και μόνο αυτά που παράγονταν στην Τουρκία, αποκλείοντας άλλες χώρες της Μέσης Ανατολής. Ο Έλληνας πρέσβης Ραφαήλ είχε εκφράσει από την αρχή την απαισιοδοξία του για το αν η Τουρκία μπορούσε να ανταποκριθεί στις ελληνικές απαιτήσεις. Στη συνέχεια έθεσε υπόψη στον Βρετανό ομόλογό του τις ελλείψεις που αντιμετώπιζε η ίδια η Τουρκία και την αδυναμία της να προμηθεύσει την Ελλάδα με βασικά είδη σάρι, αλεύρι, ρύζι και γάλα. Ο Άγγλος πρέσβης αντέτεινε ότι θα μπορούσαν να αντικατασταθούν από άλλα είδη που υπήρχε πλεόνασμα. Ο Ραφαήλ προσέγγισε και τον Υπουργό Εξωτερικών της Τουρκίας Sucru Saracoglu, επιδιώκοντας να εξασφαλίσει όσον το δυνατόν περισσότερες ποσότητες τροφίμων. Το μόνο που κατάφερε να αποσπάσει ήταν κάποιες αόριστες υποσχέσεις, οι οποίες προμήνυαν ότι η ποσότητα των διαθέσιμων προς αγορά τροφίμων θα ήταν μικρή. Σύμφωνα με τον Ραφαήλ, η τούρκικη κυβέρνηση θεωρούσε ότι μόνη αυτή καλούνταν να αναλάβει τις ευθύνες άλλων με αποτέλεσμα να μην είναι πρόθυμη να βοηθήσει. Θεωρητικά άλλες πηγές ήταν η Περσία και το Ιράκ. Όμως η πρώτη δεν είχε πλεόνασμα ενώ το δεύτερο, ακόμα και αν είχε, ήταν αμφίβολο αν τελικά οι Άγγλοι επέτρεπαν να αποσταλούν στην Ελλάδα.⁵⁵⁰

Τις επόμενες μέρες η βρετανική πρεσβεία στην Άγκυρα ενημέρωσε τον Έλληνα πρέσβη Ραφαήλ σχετικά με τις εγκεκριμένες προς αγορά ποσότητες τροφίμων. Αυτές ήταν 5.000 τόνοι γεώμηλα και 2.000 κάσες αυγά άμεσα και απεριορίστη ποσότητα κατά την περίοδο των εξαγωγών, απεριορίστη ποσότητα χοίρων, φασόλια και κουκιά ανάλογα με την σοδειά, 5.000 τόνοι ρεβίθια καθώς και 40-50.000 αμνοερίφια. Δεν υπερέβαιναν τους 50.000 τόνους τροφίμων, ποσότητα καθόλα ανεπαρκής εν συγκρίσει με τα είδη και τις ποσότητες που εισήγαγε προπολεμικά η Ελλάδα.

⁵⁴⁹ IAMM, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.6, «Έκθεση πρεσβευτού Ραφαήλ»: Δημήτρης Κιτσίκης, *Ελλάς και ξένοι, 1919-1967, Τα αρχεία του ελληνικού υπουργείου των εξωτερικών*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1977, σ. 151· Marcel Junod, *Warrior without Weapons*, Γενεύη, ICRC, 1982, σ. 186· William Medlicott, Vol. II, ό. π., σ. 264· Elcin Macar, ό. π.

⁵⁵⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε, φάκ.3, αρ. εγγρ. 73, Άγκυρα 12 Αυγούστου 1941, αρ. εγγρ. 78, Άγκυρα 19 Αυγούστου 1941.

Επιπλέον η αγορά τους δεν θα γινόταν από την ελληνική κυβέρνηση, αλλά από την αγγλική μέσω της UKCC. Παρά τον στόχο που είχε τεθεί αρχικά, δηλαδή να καταλήξουν στην Ελλάδα προμήθειες που προορίζονταν να εξαχθούν στην Γερμανία, η ποσότητα των τροφίμων ήταν τόσο μικρή, ώστε το τουρκικό σχέδιο μόνο απειλή δεν συνιστούσε για τις εξαγωγές προς το Ράιχ.⁵⁵¹

Ο Ραφαήλ επιδίωξε και πέτυχε να εντάξει μέσα στο «τουρκικό σχέδιο» την αποστολή δεμάτων με τρόφιμα Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης προς τους συγγενείς και τους φίλους τους στην Ελλάδα, επειδή οι ταχυδρομικές αποστολές είχαν διακοπεί. Η τουρκική Ερυθρά Ημισέληνος ανέλαβε να παραδώσει τα δέματα στους δικαιούχους. Επίσης η Ερυθρά Ημισέληνος με δικά της χρήματα θα αγόραζε και θα έστελνε βοήθεια για τα νεογνά και τις μητέρες τους. Τα ελληνικά σωματεία, με ποιο δραστήριο την Ελληνική Ένωση Κωνσταντινουπολιτών, ξεκίνησαν έρανο με σκοπό τη συλλογή χρημάτων. Τελικά δόθηκε άδεια για την αποστολή μόλις 500 δεμάτων τον μήνα, 5 κιλά το καθένα και 10 λιρών κατά άτομο. Απαγορεύθηκε η εξαγωγή σαπουνιού, ελαιόλαδου και γλυκών. Αρκετά τουρκικά σωματεία και επαγγελματικές ενώσεις ξεκίνησαν εράνους και συλλογές ειδών για τις αντίστοιχες ενώσεις στην Ελλάδα.⁵⁵²

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα ήταν εκείνο της χρηματοδότησης. Η Τουρκία αρχικά είχε δεχθεί είτε να ανταλλάξει τρόφιμα ή να τα πωλήσει με αντίτιμο βρετανικές λίρες. Το MEW σχεδίαζε να συνδυάσει τη χρηματοδότηση του προγράμματος με την επέκταση του οικονομικού πολέμου μέσα στην κατοχική Ελλάδα αποκτώντας 5.000 τόνους λάδι από τη Μυτιλήνη. Οι κάτοικοί της θα μπορούσαν να πουλήσουν το λάδι τους στη Σμύρνη. Με αυτόν τον τρόπο και αυτοί θα μπορούσαν να επωφεληθούν και παράλληλα οι Γερμανοί να στερηθούν ένα περιζήτητο αγαθό στη μαύρη αγορά. Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση αρχικά ήθελε τα τρόφιμα να αποκτηθούν μέσω του ελληνοτουρκικού clearing όμως ο Ραφαήλ εφίστησε την προσοχή της στον κίνδυνο που συνεπαγόταν από αυτό, δηλαδή την ανάμιξη και της ελληνικής δωσιλογικής κυβέρνησης και τη μετατροπή του «τουρκικού σχεδίου» από μια ανθρωπιστική επιχείρηση σε μια οικονομική συναλλαγή με το κατοχικό ελληνικό κράτος. Αντίθετα ο Ραφαήλ προτιμούσε το κόστος να το αναλάβει η GWRA. Ωστόσο, η τουρκική κυβέρνηση άλλαξε γνώμη και επιθυμούσε η πληρωμή να γίνει αποκλειστικά με συνάλλαγμα. Ο εμπορικός ακόλουθος της Αγγλίας στην Τουρκία συζήτησε το θέμα με τον Έλληνα πρέσβη και αποφασίστηκε ότι οι αγορές από τη UKCC θα γίνονταν τελικά με στερλίνες. Όμως η αγγλική κυβέρνηση επιθυμούσε η ελληνική να προκαταβάλει το αντίστοιχο ποσό σε δολάρια σε λογαριασμό στο Λονδίνο, τα οποία θα τα προμηθευόταν είτε από την GWRA είτε από τον Αμερικάνικο Ερυθρό Σταυρό. Γι' αυτό ήταν επιτακτική ανάγκη να καταβληθούν άμεσα 100.000 στερλίνες για να ξεκινήσει η UKCC τις αγορές.⁵⁵³

⁵⁵¹ Ο. π., αρ. εγγρ. 83, Λονδίνο 22 Αυγούστου 1941· IAMM, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.6, «Έκθεση πρεσβευτού Ραφαήλ».

⁵⁵² ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή ΣΤ', φάκ. 1, αρ. εγγρ. 47, Άγκυρα 17 Αυγούστου 1941, ό. π., 'Αλέξης Αλεξανδρής, Ελληνοτουρκικές σχέσεις 1939-1943 στο Νίκος Σβορώνος, Χάγκεν Φλάισερ (επ.), *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Αθήνα, ΜΙΑΤ, 1989, σ. 476· Elcin Macar, ό. π., σ. 90.

⁵⁵³ IAMM, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.6, ό. π· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή ΣΤ', φάκ. 1, αρ. εγγρ. 47, ό. π., αρ. εγγρ. 55, Άγκυρα 21 Αυγούστου 1941· Meredith Hindley, ό. π., σσ. 304-305.

Η μεταφορά μέσω του σιδηροδρομικού δικτύου ήταν πολύ δύσκολη λόγω των καταστροφών που είχε υποστεί αλλά και της έλλειψης μεταφορικών μέσων. Επιπλέον τα υλικά που αναμένονταν για την επισκευή τους καταστράφηκαν από τους Γιουγκοσλάβους παρτιζάνους. Πέρα από την αντικειμενική αυτή δυσχέρεια τόσο η ελληνική πρεσβεία αλλά και το Foreign Office προέκριναν τη θαλάσσια οδό μεταφοράς. Για την αγγλική πλευρά ήταν πιο εύκολο να επιβλέψει την επιχείρηση από τη θάλασσα αλλά και να την τερματίσει, αν οι δυνάμεις του Άξονα προσπαθούσαν να την ελέγξουν για δικό τους όφελος ή αν παραβιάζονταν οι όροι του αποκλεισμού. Η μεταφορά θα γινόταν από τούρκικο πλοίο, το οποίο θα έφερνε τα διακριτικά της Ερυθράς Ημισελήνου, επειδή η Τουρκία ήταν ουδέτερη χώρα. Η αγγλική και η ελληνική πρεσβεία πίεζαν την τούρκικη κυβέρνηση να εκδώσει η ίδια τη σχετική άδεια και την Ερυθρά Ημισέληνο να μισθώσει στο όνομά της το πλοίο, για να δώσουν τα πιστοποιητικά ασφαλούς διέλευσης οι κατακτητές. Τελικά η τούρκικη κυβέρνηση έδωσε την άδεια και η Ερυθρά Ημισέληνος δέχθηκε να ναυλώσει το πλοίο αφού η UKCC της κατέβαλε τον ναύλο υπό τη μορφή δωρεάς. Το πλοίο, το οποίο επρόκειτο να ναυλωθεί ήταν το Άδανα, όμως κάποιες διαφορές που προέκυψαν την τελευταία στιγμή ανάμεσα στην τουρκική κυβέρνηση και τους πλοιοκτήτες οδήγησαν στην ακύρωση της συμφωνίας. Ύστερα από διπλωματικά διαβήματα ναυλώθηκε ένα άλλο πλοίο το Kurtulus. Ήταν ένα παλιό ατμόπλοιο του 19^{ου} αιώνα, του οποίου το προηγούμενο όνομα ήταν «Ευριπίδης». Αρχικά το πλοίο επρόκειτο να μεταφέρει βοήθεια του ΔΚΕΣ για τους Άγγλους αιχμαλώτους πολέμου, αλλά το ΔΚΕΣ κατόρθωσε να εξασφαλίσει άδεια από τη Γερμανία και την Ιταλία για να μεταφέρει τα τρόφιμα στην Ελλάδα.⁵⁵⁴

Όσον αφορά τη συμμετοχή του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού θα ήταν περιορισμένη. Το αίτημα του Carl Burckhardt, αντιπροέδρου του ΔΚΕΣ, για την αύξηση της βοήθειας στην Ελλάδα είχε εξοργίσει τον Dalton και το MEW. Επιπλέον η ίδρυση της Joint Relief Commission, μιας οργάνωσης που θα συντόνιζε τη δράση των εθνικών ερυθρών σταυρών με την παροχή βοήθειας στην κατεχόμενη Ευρώπη υπό την προεδρία του Burckhardt, καθώς και η έκκλησή της για τη συγκέντρωση φαρμάκων και χρημάτων για την κατοχική Ελλάδα ενέτεινε την καχυποψία της Αγγλίας απέναντι στο ΔΚΕΣ. Η Αγγλία επιθυμούσε η δράση του ΔΚΕΣ να περιοριστεί μόνο στις διαπραγματεύσεις με τον Άξονα και στην εποπτεία και τη διανομή της βοήθειας στην Ελλάδα, για να μην περιέλθει στα χέρια των κατακτητών. Μια επιτροπή, η Επιτροπή Διαχείρισεως Αποστολών Τροφίμων, θα δημιουργούνταν γι' αυτόν τον σκοπό μέσα στην κατοχική Ελλάδα, στελεχωμένη από μέλη της αποστολής του ΔΚΕΣ που βρίσκονταν ήδη εκεί και από Έλληνες, εκπροσώπους του ελληνικού κεφαλαίου. Όμως και η GWRA, όπως ανακοίνωσε ο Αμερικανός πρέσβης στην Άγκυρα στον Ραφαήλ, ήθελε να αναλάβει τον έλεγχο και τη διανομή το ΔΚΕΣ μιας και εκείνη θα χρηματοδοτούσε το σχέδιο. Ύστερα και από την έκκληση της ελληνικής κυβέρνησης το ΔΚΕΣ δέχθηκε να αναλάβει τη διανομή στο εσωτερικό της χώρας. Όμως παράλληλα δημιουργήθηκε και η Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης, στελεχωμένη από αντιπροσώπους του Ιταλικού και του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού καθώς και του

⁵⁵⁴ Το τουρκικό βενζινόπλοιο «Καϊνάκ Δαρέ», μεταφέροντας φορτίο βαμβακιού για την Γερμανία, θα βυθιζόταν από άγνωστο υποβρύχιο, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εξόριστης Κυβέρνησης Μέσης Ανατολής, Δελτίο 336, Άγκυρα 18 Οκτωβρίου 1941, Άγκυρα 17 Νοεμβρίου 1941· ΙΑΜΜ, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.6, ό. π.,· ICRC, *Report of the International Committee of the Red Cross...*, Vol.3, ό. π., σ. 452

ΔΚΕΣ και του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, η οποία θα είχε υπό την επίβλεψη της την ΕΔΑΤ.⁵⁵⁵

Από την Ελλάδα ως αντιπρόσωποι του κατοχικού ελληνικού κράτους στάλθηκαν οι Πέτρος Μαυρομιχάλης, πρώην υπουργός, ο πτέραρχος ε.α Γεώργιος Ρέππας και ο Χρήστος Νικολόπουλος, αντιπρόσωπος αεροπορικής εταιρίας. Ο τελευταίος ήταν γενικός διευθυντής της ΑΕΡΙΑΛ, θυγατρικής της Lufthansa στην Ελλάδα. Η πληροφορίες των αγγλικών μυστικών υπηρεσιών τον έφεραν να δρα για λογαριασμό των Γερμανών. Από την Τουρκία υπεύθυνος διορίστηκε ο διπλωμάτης Feriduh Cemal Erkin. Ο Άγγλος εμπορικός ακόλουθος στην Τουρκία έδωσε στον Junod τις γενικές κατευθύνσεις βάσει των οποίων έπρεπε να πραγματοποιήσει το ΔΚΕΣ τις διανομές τροφίμων. Η αγγλική κυβέρνηση ήθελε η διανομή να περιοριστεί στα γυναικόπαιδα και όχι στους εργάτες που δούλευαν για τον Άξονα. Εν ολίγοις από το τουρκικό σχέδιο δεν έπρεπε να ωφεληθεί ο εχθρός. Σε αντίθετη περίπτωση η αγγλική κυβέρνηση μπορούσε να το τερματίσει.⁵⁵⁶

Η αναχώρηση του Kurtulus είχε προγραμματιστεί για τις αρχές Οκτωβρίου. Όμως στα τέλη του Σεπτεμβρίου η τούρκικη κυβέρνηση αρνήθηκε να επιτρέψει την αναχώρησή του, ζητώντας τη σύναψη νέου συμβολαίου, το οποίο προέβλεπε μια σκανδαλώδη αύξηση στην τιμή του ναύλου. Επιπλέον προσπάθησε να επωφεληθεί οικονομικά και από τις αγορές των τροφίμων, ανακοινώνοντας στον αντιπρόσωπο της UKCC ότι οι αγορές έπρεπε να πραγματοποιηθούν από τουρκικούς εμπορικούς οίκους με συνέπεια τη ραγδαία αύξηση των τιμών. Το τελευταίο εξόργισε τη βρετανική πλευρά και ο αντιπρόσωπος της UCKK πρότεινε την εξεύρεση άλλης λύσης ως απάντησης στους εκβιασμούς των Τούρκων. Προς στιγμή η επιχείρηση κινδύνευσε να ακυρωθεί. Αυτό που ανησυχούσε τον Έλληνα πρέσβη ήταν ότι ένα νέο σχέδιο θα απαιτούσε χρονοβόρες διπλωματικές ενέργειες, οι οποίες δεν εγγυούνταν την τελική επιτυχία του, ενώ ο χειμώνας πλησίαζε και οι πληροφορίες που έρχονταν από την Ελλάδα ανέφεραν ραγδαία επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης. Γι' αυτόν τον λόγο η επιχείρηση έπρεπε να συνεχιστεί πάση θυσία και δεν υπήρχε η πολυτέλεια περαιτέρω καθυστερήσεων. Την άποψη αυτή συμμερίζονταν και ο αντιπρόσωπος του ΔΚΕΣ Marcel Junod αλλά και ο Αγγλικός Ερυθρός Σταυρός. Τελικά κάμφθηκαν οι ενστάσεις της αγγλικής πλευράς, αφού, όμως, αποσπάστηκε η υπόσχεση από την τουρκική κυβέρνηση ότι θα επιτυγχάνονταν οι καλύτερες δυνατές τιμές. Όμως η Τουρκία, έχοντας επικεντρωθεί στην εξασφάλιση όσον το δυνατό μεγαλύτερων οφελών, δεν είχε ενημερώσει έγκαιρα τη Γερμανία και την Ιταλία. Στις 25 Σεπτεμβρίου 1941 ενημέρωσε τις πρεσβείες της Αγγλίας, της Γερμανίας και της Ιταλίας για την ημερομηνία αναχώρησης και την πορεία του Kurtulus. Τόσο η Γερμανία όσο και η Ιταλία επιφυλάχθηκαν να δώσουν την άδεια ασφαλούς διέλευσης. Ύστερα από διαπραγματεύσεις δόθηκε η άδεια για την ασφαλή διέλευση, όμως, μόνο από την Κωνσταντινούπολη για τον Πειραιά, αποκλείοντας τις ενδιάμεσες στάσεις για τα νησιά

⁵⁵⁵ IAMM, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.6, «Έκθεση πρεσβευτού Ραφαήλ»: ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 92, Κάιρο 6 Αυγούστου 1941, αρ. εγγρ. 99, Άγκυρα 22 Αυγούστου 1941 ·James Crossland, *Britain and the International committee...*, ό. π., σ. 114.

⁵⁵⁶ Ο Νικολόπουλος μαζί με τον αδερφό του αναφέρονται ως εμπλεκόμενοι σε δίκτυα της μαύρης αγοράς μαζί με Γερμανούς και Ιταλούς αξιωματικούς ακόμα και με τον κατοχικό υπουργό Καραμάνο και παράλληλα να διατηρούν σχέσεις και Γερμανούς αξιωματικούς της αντικατασκοπείας όπως ο Κέλερμαν, βλ. ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 46.2, SOE/HS5, 482, Κωνσταντινούπολη 2 Οκτωβρίου 1941 ·Marcel Junod, *Warrior...*, ό. π., σ. 186

του Β. Αιγαίου και με την υποχρέωση να ενημερώνει 10 μέρες πιο πριν για την αναχώρηση του.⁵⁵⁷

Επιτέλους στις 13 Οκτωβρίου το Kurtulus αναχώρησε για τον Πειραιά. Το πλοίο έφτασε στις 16 Οκτωβρίου 1941. Ο εκδότης της εφημερίδας Vatan, ο οποίος συνόδευε το πλοίο στο πρώτο ταξίδι του, έγραψε ότι αυτό που αντίκρισε ξεπερνούσε εκατό φορές αυτά που είχαν γραφτεί μέχρι τότε. «Μου φάνηκε σαν να μπήκα στην Κόλαση». Το πλήρωμα βγήκε στη στεριά και περικυκλώθηκε από το πλήθος που φώναζε δώστε μας έστω ένα ψίχουλο ψωμιού». Το Kurtulus μετέφερε μόλις 800 τόνους όσπρια, 240 τόνους κρεμμύδια και 45 τόνους αυγών, συνολικά 1.100 τόνους τροφίμων. Μέρος της ποσότητας κρεάτων που είχε υποσχεθεί η τουρκική πλευρά δεν περιλαμβανόταν μέσα στο φορτίο. Το δεύτερο ταξίδι ξεκίνησε στις 27 Οκτωβρίου, αλλά δύο μέρες αργότερα λόγω κακοκαιρίας το Kurtulus επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη με αποτέλεσμα να καθυστερήσει δέκα ημέρες. Μέσα μετέφερε και τρόφιμα για τους Άγγλους αιχμαλώτους. Το τρίτο ταξίδι ξεκίνησε στα τέλη Νοεμβρίου 1941. Οι ποσότητες που εισάγονταν ήταν καθόλα ανεπαρκής. Ο αρχικός σχεδιασμός για τρία φορτία και 8.000 τόνους τροφίμων τον μήνα δεν επαληθεύτηκε εξαιτίας και της ιταλικής απαίτησης να ενημερώνεται δέκα ημέρες πιο πριν για τον απόπλου. Χρειάζονταν τουλάχιστον τέσσερα φορτία τροφίμων τον μήνα. Η επισιτιστική κατάσταση στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, όπου διανεμήθηκε η βοήθεια, αντί να βελτιωθεί επιδεινώθηκε. Ο Ραφαήλ εισηγήθηκε την άμεση ναύλωση και δεύτερου πλοίου. Οι πληροφορίες, που λάμβανε τόσο η ελληνική όσο και η αγγλική κυβέρνηση, μιλούσαν για τεράστιες ελλείψεις στα βασικά είδη διατροφής, την αδυναμία της κυβέρνησης να παρέχει με το σύστημα του δελτίου ακόμη και την ελάχιστη μερίδα ψωμιού, την άνοδο των τιμών στη μαύρη αγορά και ραγδαία αύξηση των θανάτων από πείνα. Ο εκπρόσωπος του ΔΚΕΣ στην Αθήνα Robert Brunel ανέφερε ότι, αν και τα τρόφιμα διανεμήθηκαν στον άμαχο πληθυσμό, απαιτούνταν άμεση αύξηση των εισαγωγών καθώς και καλύτερος έλεγχος της ποιότητας τους, επειδή κάποια από αυτά βρίσκονταν σε κατάσταση αποσύνθεσης. Ομοίως ο απεσταλμένος της Ερυθράς Ημισελήνου, ύστερα από το τρίτο ταξίδι, επιβεβαίωσε την άσχημη επισιτιστική κατάσταση.⁵⁵⁸

Ο Τσουδερός όμως εξακολουθούσε να τρέφει την αυταπάτη ότι, αν τουρκική κυβέρνηση τελικά δεχόταν να εξάγει σάρι στην κατοχική Ελλάδα, η Αγγλία θα συναινούσε. Σε προφορική συζήτηση με τον Eden στο δημαρχείο του Λονδίνου τον Νοέμβριο του 1941 τόνισε την ανάγκη ένταξης στο «τουρκικό σχέδιο» μιας μικρής ποσότητας σταριού από την Τουρκία, από αυτήν που προμήθευε η Αγγλία την Τουρκία μέσω του Middle East Supply Center. Ο Orme Sargent, Υφυπουργός των Εξωτερικών, μιλώντας με τον Σιμόπουλο απέκλεισε αυτό το ενδεχόμενο, επειδή και η Τουρκία αντιμετώπιζε έλλειψη αλλά και γιατί συνιστούσε παραβίαση του αποκλεισμού. Σε γράμμα του ο Τσουδερός προς τον Eden μερικές μέρες αργότερα στις 17 Νοεμβρίου 1941 ζήτησε την αναθεώρηση της αυστηρής εφαρμογής του αποκλεισμού για την Ελλάδα, εκφράζοντας παράλληλα τις επιφυλάξεις του για τις συνέπειες που θα είχε στη μαχητικότητα του ελληνικού λαού και επισήμανε τις επιπτώσεις της στην

⁵⁵⁷ IAMM, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.6, ό. π., · Meredith Hindley, ό. π., σ. 304.

⁵⁵⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 92, Άγκυρα 11 Δεκεμβρίου 1941, Αποστολή Στ', φάκ. 1, αρ. εγγρ. 64, Κωνσταντινούπολη 21 Νοεμβρίου 1941, αρ. εγγρ. 65, Άγκυρα 22 Νοεμβρίου 1941, · ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 46.1 ·ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, Α4S1Y1F34/21-17 ·ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29842, R2356, Cost of living in Greece, 24 Οκτωβρίου 1941 ·IAMM, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.6, ό. π.

ελληνική κοινή γνώμη, όσον αφορά τη θέση της Αγγλίας, αν και ο ίδιος θεωρούσε τον «αποκλεισμό αναγκαίο κακό». Το τουρκικό σχέδιο είχε αποτύχει να δώσει βιώσιμη λύση στο ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα, εισάγοντας στην καλύτερη περίπτωση μόλις 2.500 τόνους τροφίμων ανά είκοσι ημέρες. Επιπλέον υπογράμμισε την ανάγκη για εισαγωγή δημητριακών, τονίζοντας ότι σε περίπτωση κατάσχεσης θα ωφελούσαν ελάχιστα την οικονομία του εχθρού. Μια άλλη λύση, προκειμένου να μην υπάρξει παραβίαση του αποκλεισμού, ήταν να παραδοθούν σιτηρά από την τουρκική παραγωγή και στη συνέχεια να αναπληρωθούν από αυτά που παραδίδονταν από το Middle East Supply Center. Όσον αφορά τα άλλα είδη τροφίμων, οι Γερμανοί είχαν δώσει άδεια στην ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ να ανταλλάξει χημικά προϊόντα με τρόφιμα στην Τουρκία. Το τουρκικό σχέδιο θα μπορούσε να συμπληρωθεί μέσω του ελληνοτουρκικού clearing που διεξήγαγε η ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ. Ήταν μια πρόταση που δεν θα δεχόταν ποτέ η Αγγλία, δηλαδή μια εταιρία που προέρχονταν από κατεχόμενο κράτος να αναλάβει τις εισαγωγές τροφίμων από την Τουρκία την ίδια ώρα που βρισκόταν εν εξελίξει το «τουρκικό σχέδιο» υπό την αιγίδα της.⁵⁵⁹

Ο Eden, ικανοποιημένος για τη σύμφωνη γνώμη του Τσουδερού ότι ο αποκλεισμός αποτελούσε αναγκαίο κακό, επανέλαβε το αξίωμα περί ευθύνης του κατακτητή, τονίζοντας ότι η ίδια η Τουρκία αντιμετώπιζε έλλειψη σιτηρών και το σάρι που της παραδίδονταν προοριζόταν να καλύψει τις εσωτερικές της ανάγκες. Η Αγγλία είχε κάνει ότι ήταν δυνατό για να απαλύνει τα δεινά του ελληνικού λαού. Στόχος του Άξονα ήταν να εκβιάσει για λόγους ανθρωπιστικούς τους Συμμάχους να σπάσουν τον αποκλεισμό αποποιούμενος τις δικές του υποχρεώσεις. Πλέον ήταν ευθύνη της Γερμανίας να εφοδιάσει με σάρι την κατοχική Ελλάδα. Όσον αφορά την πρόταση για την ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ, η απάντηση του Eden δεν ήταν αρνητική, αλλά διεκδικούσε και τον έλεγχο και την υπαγωγή του ελληνοτουρκικού clearing στο τουρκικό σχέδιο. Η Αγγλία θα δεχόταν την πρόταση του Τσουδερού υπό τον όρο ότι τα πλοία που προορίζονταν να μισθωθούν από την ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ θα χρησιμοποιούνταν από την Ερυθρά Ημισέληνο και θα μετέφεραν τα τρόφιμα του τουρκικού σχεδίου για διανομή από το ΔΚΕΣ στην Ελλάδα. Αν δεν μπορούσε να γίνει αυτό, το μόνο που θα δεχόταν η αγγλική κυβέρνηση ήταν να εισαχθούν τα τρόφιμα που είχαν αποκτηθεί μέσω clearing από της Τουρκία, αφού πρώτα ο Άγγλος πρέσβης έλεγχε την προέλευσή τους, υπό τον έλεγχο της Ερυθράς Ημισελήνου και του ΔΚΕΣ, το οποίο θα τα διένειμε στις πιο άπορες κοινωνικές τάξεις δίχως τη μεσολάβηση του ελληνικού κατοχικού κράτους.⁵⁶⁰

Ο Ραφαήλ επιδίωξε να ναυλωθεί και δεύτερο πλοίο και να αποσταλούν τρόφιμα και στα νησιά, επειδή είχαν μείνει εκτός του σχεδίου. Σε συνάντηση με τον Τούρκο υπουργό των Εξωτερικών Saracoglu του εξέθεσε την τραγική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα. Γι' αυτό ήταν επιτακτική ανάγκη να μισθωθεί και δεύτερο πλοίο για να εξασφαλισθεί η εβδομαδιαία αποστολή τροφίμων. Ο Τούρκος υπουργός των εξωτερικών εξέφρασε την αδυναμία του να ανταποκριθεί στο αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης λόγω των αυξημένων τουρκικών αναγκών αλλά και των ανειλημμένων υποχρεώσεων προς τις κυβερνήσεις της Αγγλίας και των ΗΠΑ για τη μεταφορά

⁵⁵⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φακ. 3, αρ. εγγρ. 1, Λονδίνο 17 Νοεμβρίου 1941, αρ. εγγρ. 3 Λονδίνο 18 Νοεμβρίου 1941, αρ. εγγρ. 10, Λονδίνο 26 Νοεμβρίου 1941' Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ο επισιτισμός, ό. π., σ. 178-183.*

⁵⁶⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φακ. 3, αρ. εγγρ. 3, Λονδίνο 18 Νοεμβρίου 1941, αρ. εγγρ. 004, Λονδίνο, 18 Νοεμβρίου 1941, αρ. εγγρ. 7, Λονδίνο, 24 Νοεμβρίου 1941, αρ. εγγρ. 14, Λονδίνο 6 Δεκεμβρίου 1941.

χρωμίου. Οι ελλείψεις στα μεταφορικά μέσα στην Τουρκία ήταν τόσο μεγάλες, ώστε η κυβέρνησή του δεχόταν επιθέσεις, επειδή είχε συναινέσει ακόμα και στην εκχώρηση του Kurtulus. Ο Εμμανουήλ Τσουδερός άρχισε να προσανατολίζεται στη μίσθωση ενός ελληνικού πλοίου από την κατοχική Ελλάδα, το οποίο θα έφερε την τούρκικη σημαία. Το μόνο που κέρδισε η ελληνική πλευρά ήταν ύστερα από τουρκικές πιέσεις να αποδεχθεί η ιταλική κυβέρνηση τον απόπλου του Kurtulus εντός 48 ωρών από την αναγγελία της αναχώρησής του. Επιπλέον σε συνεργασία με τον Άγγλο πρέσβη σχεδιάσθηκε η απευθείας αποστολή τροφίμων στα νησιά του Αιγαίου και μέσω της τουρκικής κυβέρνησης ζητήθηκε η άδεια από την Ιταλία και τη Γερμανία να σταλούν τρόφιμα μέσω πλοιαρίων που θα αναχωρούσαν από τα ελληνικά νησιά.⁵⁶¹

Εντωμεταξύ και ένα άλλο σοβαρό πρόβλημα προέκυψε, εκείνο της χρηματοδότησης. Ήδη από τον Οκτώβριο του 1941 η UKCC είχε δαπανήσει 100.000 χιλιάδες λίρες. Μέχρι τις αρχές του Δεκεμβρίου είχε δώσει 300.000 λίρες ενώ είχε λάβει από την GWRΑ μόνο 300.000 δολάρια. Το State Department και το Αμερικανικό Υπουργείο των Οικονομικών είχαν παγώσει τη μεταφορά κεφαλαίων, απαιτώντας από την GWRΑ πλήρη και λεπτομερή απολογισμό για το που και πως είχαν δαπανηθεί οι πρώτες 300.000 χιλιάδες δολάρια. Το Βρετανικό Υπουργείο των Οικονομικών, όμως, αρνήθηκε να χορηγήσει επιπλέον πιστώσεις στη UKCC έως ότου αποζημιωνόταν για ένα μέρος τουλάχιστον των χρημάτων που είχε δαπανήσει. Προς στιγμή το τούρκικο σχέδιο απειλούνταν με τερματισμό. Δίχως τα απαραίτητα κεφάλαια η UKCC δεν θα μπορούσε να προβεί σε αγορές και η Τουρκία θα προτιμούσε να πουλήσει τα τρόφιμα στη Γερμανία. Στην καλύτερη περίπτωση το πρόγραμμα θα καθυστερούσε και τα επόμενα φορτία θα έκαναν μήνες να φτάσουν. Τόσο το Foreign Office όσο και η UKCC πίεσαν το Αγγλικό Υπουργείο των Οικονομικών να αναθεωρήσει τη στάση του, επειδή δεν υπήρχε άλλη λύση για το ελληνικό επισιτιστικό εκτός από το τούρκικο σχέδιο. Η ελληνική κυβέρνηση εγγυήθηκε ότι θα αναλάμβανε αυτή το κόστος σε περίπτωση που δεν καταβάλλονταν τα χρήματα από τη GWRΑ. Τελικά το Υπουργείο των Οικονομικών ενέδωσε και συνέχισε να χορηγεί τις απαραίτητες πιστώσεις.⁵⁶²

Όμως η τούρκικη κυβέρνηση εντελώς ξαφνικά κοινοποίησε στην ελληνική πρεσβεία και στη βρετανική κυβέρνηση την απόφαση της να αποσύρει το Kurtulus, ισχυριζόμενη ότι αντιμετώπιζε ελλείψεις σε μεταφορικά μέσα. Χειρότερη στιγμή δεν μπορούσε να υπάρξει δεδομένου ότι χάρις στην εισαγόμενη βοήθεια τροφοδοτούνταν και εξαρτιόταν η λειτουργία των συσσιτίων που είχε οργανώσει η Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων στην κατοχική Ελλάδα. Ο Έλληνας πρέσβης ενημέρωσε τις πρεσβείες της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ για τη δυσμενή εξέλιξη και προέβη σε διπλωματικό διάβημα προς την τουρκική κυβέρνηση, κατορθώνοντας να επιτραπεί η αναχώρηση του Kurtulus. Σε τηλεγράφημά του προς την Εξόριστή Ελληνική Κυβέρνηση ανέφερε τους κινδύνους που συνεπάγονταν για τον άμαχο πληθυσμό στην κατεχόμενη Ελλάδα η διακοπή χρησιμοποίησης του τούρκικου πλοίου και η εξεύρεση άλλης λύσης, δηλαδή μεγάλες καθυστερήσεις, γι' αυτό ζητούσε την παρέμβαση του ίδιου του Γεωργίου Β' στον πρόεδρο της Τουρκικής Δημοκρατίας. Αλλά και η αγγλική κυβέρνηση δεν ήταν ευχαριστημένη με τη στάση αυτή της Τουρκίας, η οποία πρότεινε στην UKCC να χρησιμοποιήσει καΐκια. Στις συνομιλίες τόσο με την ελληνική όσο και με τη αγγλική πλευρά η Τουρκία εκβίαζε να της παραχωρηθεί ένα ελληνικό ατμόπλοιο. Ο ίδιος ο Saracoglu επικαλέστηκε στον Ραφαήλ και πάλι τις δυσχέρειες στις μεταφορές και

⁵⁶¹ Ο. π., αρ. εγγρ. 91, Άγκυρα 9 Δεκεμβρίου 1941.

⁵⁶² Meredith Hindley, ό. π., σσ. 306-305.

υποσχέθηκε ότι το Kurtulus θα συνέχιζε τις μεταφορές, ζητώντας όμως ως αντάλλαγμα ένα ελληνικό ατμόπλοιο. Ο Ραφαήλ δέχθηκε υπό τον όρο ότι το πλοίο αυτό θα πραγματοποιούσε ταξίδια μεταξύ της νότιας Τουρκίας και της Αιγύπτου. Αυτή η πρόταση δεν βρήκε αντίθετο καταρχάς τον βρετανό πρέσβη. Παράλληλα, όμως, σε τηλεγράφημά του προς την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση τόνισε την ανάγκη, την ευθύνη του σχεδίου να την αναλάβει το ΔΚΕΣ, αν προστίθετο και άλλο πλοίο.⁵⁶³

Οι εξελίξεις όμως ήταν ραγδαίες. Το γηραιό Kurtulus βυθίστηκε στο τελευταίο του ταξίδι στη θάλασσα του Μαρμαρά στις 20 Ιανουαρίου 1942. Μέσα σε τρεις μήνες είχε κάνει 5 ταξίδια και είχε μεταφέρει μόλις 6.735 από τους 50.000 τόνους τροφίμων που η Τουρκία είχε δώσει άδεια για εξαγωγή. Η αγγλική πλευρά δεν ήταν πρόθυμη να αποδεσμεύσει ένα πλοίο και πρόβαλε τη δικαιολογία ότι δεν υπήρχαν εγγυήσεις για την ασφάλεια ενός συμμαχικού ή ελληνικού πλοίου που θα μετέφερε τρόφιμα στην κατοχική Ελλάδα. Ήταν ο καλύτερος τρόπος για να πιεστεί η τούρκικη κυβέρνηση να παραχωρήσει ένα νέο τούρκικο πλοίο, το οποίο ήταν αρχικά το Tunc αλλά την τελευταία στιγμή παραχωρήθηκε το μεγαλύτερης χωρητικότητας Dumlupinar. Την ίδια ώρα ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός είχε προτείνει τη ναύλωση ενός σουηδικού πλοίου 10.000 τόνων για τη μεταφορά τροφίμων στην κατοχική Ελλάδα. Με την προσθήκη δύο μεγαλύτερων πλοίων δημιουργούνταν ευνοϊκές προϋποθέσεις για την αύξηση των εισαγόμενων ποσοτήτων. Όμως η μέχρι τότε αναβλητική στάση της τουρκικής κυβέρνησης έκανε τον Έλληνα πρέσβη να πιστεύει ότι δεν θα ήταν τελικά εφικτή η εξαγωγή των 50.000 τόνων. Οι φόβοι του δεν ήταν αβάσιμοι.⁵⁶⁴

Το Τουρκικό Υπουργείο Εμπορίου ανακοίνωσε ότι εξαιτίας των ελλείψεων που αντιμετώπιζε η ίδια η Τουρκία θα σταματούσε η εξαγωγή πατάτας και οσπρίων και θα επέτρεπε στη UKCC μόνο την αγορά σύκων και ξηρών καρπών. Η απόφαση αυτή ερχόταν την ίδια ώρα που τα νέα από την Ελλάδα μιλούσαν για επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης και αύξηση των θανάτων από την πείνα εξαιτίας της διακοπής των εισαγωγών ύστερα από το ναυάγιο του Kurtulus. Χάρης στις εισαγωγές οσπρίων λειτουργούσαν τα συσσίτια της πρωτεύουσας από τα οποία τροφοδοτούνταν ολόκληρος ο πληθυσμός της Αθήνας. Πλέον ο κίνδυνος ήταν υπαρκτός να αναστείλουν τη λειτουργία τους. Ο αντιπρόσωπος του ΔΚΕΣ Marcel Junod ανέφερε ότι το 10% του πληθυσμού της πρωτεύουσας, δηλαδή 100.000 άνθρωποι μόλις και μετά βίας διατηρούνταν στη ζωή. Η διακοπή λειτουργίας των συσσιτίων θα απόβαινε ολέθρια. Το υπόλοιπο 40%, αν και δεν αντιμετώπιζε άμεσο κίνδυνο για τη ζωή του, βρισκόταν σε κατάσταση υποσιτισμού πολύ ανησυχητική ενώ το υπόλοιπο 50% σιτιζόταν ανεπαρκώς. Για αυτόν τον λόγο η συνέχιση των αποστολών από την Τουρκία κρινόταν αναγκαία τουλάχιστον μέχρι τον Απρίλιο του 1942. Στις συζητήσεις του με την τουρκική κυβέρνηση ο Junod εισέπραξε την άρνηση στις προτάσεις του. Ανάλογη αρνητική στάση αντιμετώπισε και ο Ραφαήλ στα διαβήματα που υπέβαλε. Ο Eden θεωρούσε ότι η κατάσταση ήταν αξιοθρήνητη και ζήτησε από τον Βρετανό πρέσβη στην Άγκυρα να πιέσει την τουρκική κυβέρνηση να αναιρέσει την απόφαση της. Ύστερα από διαβήματα του ΔΚΕΣ και της πρεσβείας της Αγγλίας, η Τουρκία συναίνεσε να δώσει άδεια για την εξαγωγή 3.200 τόνων τροφίμων. Από αυτούς οι 2.000 θα εξασφάλιζαν το πρώτο φορτίο του Dumlupinar και μέρος του επόμενου. Οι

⁵⁶³ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F15/1-2, Άγκυρα 2 Ιανουαρίου 1942· ΙΑΜΜ, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.6, ό. π., Meredith Hindley, ό. π., σ. 307.

⁵⁶⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 98, Άγκυρα 27 Ιανουαρίου 1942.

ποσότητες που κόμισε στην Αθήνα κατά το πρώτο ταξίδι ήταν ανεπαρκέστατες για τις ανάγκες των λαϊκών συσσιτίων. Το ένα τέταρτο του φορτίου, δηλαδή 500 τόνοι αποτελούνταν από σύκα.⁵⁶⁵

Στις διαμαρτυρίες της αγγλικής και της αμερικάνικης πρεσβείας και του ΔΚΕΣ ο πρόεδρος της Τουρκίας İsmet İnönü απάντησε ότι ο ίδιος προσπαθούσε για το καλύτερο. Όμως, παρά τις υποσχέσεις, το Dumlupınar εξακολουθούσε να παραμένει στην Κωνσταντινούπολη λόγω της έλλειψης τροφίμων για να συμπληρώσει το φορτίο του. Στις παραστάσεις του Έλληνας πρέσβη ο Saracoglu απάντησε ότι αυτό που είχε υποσχεθεί η τουρκική κυβέρνηση στον Άγγλο πρέσβη ήταν πως θα έκανε ότι ήταν δυνατό και δεν είχε αναλάβει καμία δέσμευση να εξασφαλίσει τις αποστολές έως το τέλος του Απριλίου 1942. Αυτό δεν σήμαινε βέβαια ότι είχε εξαντλήσει η Τουρκία όλες τις δυνατότητες της ούτε, όμως, ότι είχε αναλάβει οποιαδήποτε δέσμευση σχετικά με τον χρόνο αποστολής και τις ποσότητες. Προκειμένου να συμπληρωθεί το φορτίο του Dumlupınar αναγκαστικά έγιναν περικοπές στο πρόγραμμα επισιτισμού των νησιών του Β. Αιγαίου μεταφέροντας από τη Σμύρνη ποσότητα οσπρίων που προορίζονταν για αυτά. Σε μια στιγμή απόγνωσης για την επιδείνωσης της επισιτιστικής κατάστασης στην Αθήνα ο Ραφαήλ τηλεγραφούσε ότι: «είμεθα αναγκασμένοι θυσιάσωμεν νήσους διά πρωτεύουσας, όπου ανάγκαι επισιτισμού ανώτεραι».⁵⁶⁶

Η σύνδεση των νησιών του Βορειοανατολικού Αιγαίου στο «τούρκικο σχέδιο» ήταν ένα από τα ζητήματα που απασχόλησαν την ελληνική πρεσβεία στην Άγκυρα. Στο Kurtulus είχε δοθεί άδεια ασφαλούς διέλευσης από τους Γερμανούς και του Ιταλούς μόνο για τη διαδρομή Κωνσταντινούπολη – Πειραιά. Ο Ραφαήλ συνεργάστηκε με τον Άγγλο ομόλογό του για να καταρτίσει ένα σχέδιο επισιτισμού των νησιών, το οποίο υπέβαλε στην Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση στις αρχές Ιανουαρίου του 1942. Η Ιταλία αρνήθηκε να δώσει άδεια για αποστολή τροφίμων στη Σάμο και στην Ικαρία ενώ η Γερμανία δεν έδωσε καμία απάντηση για τη Λέσβο και τη Χίο. Η ελληνική πρεσβεία σκόπευε να αποστείλει 140 τόνους οσπρίων που είχαν αγοραστεί από το ελληνικό δημόσιο προπολεμικά, αλλά δεν είχαν κατορθώσει να εισαχθούν λόγω του πολέμου. Από αυτούς θα αποστέλλονταν 90 τόνοι στην Χίο και οι υπόλοιποι στη Σάμο και στην Ικαρία. Η Λέσβος δεν συμπεριλήφθηκε, επειδή ήδη γίνονταν ανταλλαγές με την Τουρκία και διότι η Χίος και η Σάμος αντιμετώπιζαν μεγαλύτερο πρόβλημα. Η Γερμανία και η Ιταλία, όμως, εξακολουθούσαν να αρνούνται τη διανομή τροφίμων υπό την αιγίδα του ΔΚΕΣ παρά την απελπιστική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τα νησιά. Ύστερα από συνεχή διαβήματα του ΔΚΕΣ και τις πιέσεις της ελληνικής, της αγγλικής και της αμερικάνικης πρεσβείας οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν μεταξύ της τουρκικής κυβέρνησης και της ιταλικής πρεσβείας. Τελικά, Ιταλία και Γερμανία συναίνεσαν, όμως, τότε ανέκυψε ένα άλλο πρόβλημα η άρνηση της Τουρκίας να χορηγήσει άδειας εξαγωγής και να παρέχει τα μέσα ενώ η ποσότητα οσπρίων που βρίσκονταν στη Σμύρνη στάλθηκε εντωμεταξύ στην Κωνσταντινούπολη για να συμπληρώσει το φορτίο του Dumlupınar. Αποφασίστηκε τότε η αποστολή 200 τόνων και η μεταφορά τους με βενζινόπλοια. Η UKCC προέβη στην αγορά της παραπάνω

⁵⁶⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ. 2, αρ. εγγρ. 48, Άγκυρα 14 Φεβρουαρίου 1942, Meredith Hindley, ό. π., σ. 307.

⁵⁶⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ.3, αρ. εγγρ. 7, Άγκυρα 16 Μαρτίου 1942, αρ. εγγρ. 356, Άγκυρα 9 Μαρτίου 1942, αρ. εγγρ. 334, Άγκυρα 11 Μαρτίου 1942 · ΙΑΜΜ, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.6, ό. π., Meredith Hindley, ό. π., σ. 308.

ποσότητας και μισθώθηκαν 3 βενζινόπλοια, αλλά μεσολάβησε η απόφαση της τουρκικής κυβέρνησης να απαγορεύσει τις εξαγωγές. Οι απεγνωσμένες εκκλήσεις για την άμεση αποστολή στα νησιά τροφίμων συνεχίζονταν και η μετανάστευση του πληθυσμού είχε λάβει τα χαρακτηριστικά μαζικής εξόδου. Προτάθηκε ως λύση η αποστολή τριών βενζινόπλοιων από τη Χίο αλλά και πάλι η Τουρκία πρόβαλε προσκόμματα. Ύστερα από συνεχείς πιέσεις τόσο της ελληνικής όσο και της αγγλικής πρεσβείας, του ΔΚΕΣ καθώς και τη UKCC η Τουρκία συμφώνησε τελικά στις 17 Ιουνίου 1942 να δώσει άδεια σε δύο βενζινόπλοια να μεταφέρουν 130 τόνους τροφίμων. Ύστερα από οκτώ ημέρες, αναχώρησαν άλλα δύο βενζινόπλοια φορτωμένα με 500 σάκους αλεύρι και άλλα είδη. Το σημαντικότερο, όμως, ήταν ότι είχε αποσταλεί ως αντιπρόσωπος του ΔΚΕΣ ο R. Curnoisier και τα νησιά απέκτησαν μόνιμη σύνδεση με το σχέδιο αρωγής.⁵⁶⁷

Όλο αυτό το διάστημα η τουρκική κυβέρνηση συνέχια απειλούσε ότι θα διέκοπτε λόγω των ελλείψεων που αντιμετώπιζε η ίδια το πρόγραμμα, το οποίο συνέχιζε χάρις στις διαμαρτυρίες και τις πιέσεις της Αγγλίας, των ΗΠΑ, της ελληνικής πρεσβείας και του ΔΚΕΣ. Πλέον, όμως, είχε ξεκινήσει η περίοδος της νέας συγκομιδής της σοδειάς στην Τουρκία και τα διαθέσιμα αποθέματα προς εξαγωγή θα αυξάνονταν. Ο Ραφαήλ προσέγγισε ξανά τον Saracoglu ως πρωθυπουργό της Τουρκίας. Ο ίδιος μίλησε και πάλι για τις τεράστιες ελλείψεις που αντιμετώπιζε η Τουρκία σε προϊόντα όπως το σάρι και τα γαλακτομικά είδη. Στην ερώτηση πως γίνεται η Τουρκία να αντιμετωπίζει έλλειμμα σε είδη που παραδοσιακά ήταν αυτάρκης πρόβαλε ως δικαιολογία την επιστράτευση, η οποία όχι μόνο απορροφούσε τα πλεονάσματα αλλά είχε δημιουργήσει σοβαρότατα ελλείμματα σε βάρος του άμαχου πληθυσμού, προδικάζοντας ότι οι ποσότητες τροφίμων που θα αποστέλλονταν θα παρέμεναν στα ίδια επίπεδα. Το μόνο κέρδος που απέσπασε η ελληνική πλευρά ήταν η συνέχιση των αποστολών, οι οποίες, όμως, ολοένα και περισσότερο αποτελούνταν από ξηρούς καρπούς.⁵⁶⁸

Αρχές Αυγούστου 1942 η τουρκική κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι θα σταματούσε τη διάθεση του *Dumplurinar* για τη μεταφορά τροφίμων στην Ελλάδα. Ως δικαιολογία για αυτή της την απόφαση πρόβαλε τις αυξημένες ανάγκες του τουρκικού στρατού λόγω της επιστράτευσης. Ήταν μια πράξη που ουσιαστικά τερμάτιζε οριστικά το τουρκικό σχέδιο. Το μόνο που δέχθηκε ύστερα από διαμαρτυρίες του Έλληνα και του Άγγλου πρέσβη ήταν να επιστρέψει μόνο τον απόπλου ενός τελευταίου ταξιδιού. Το *Dumplurinar* αναχώρησε τελευταία φορά για τον Πειραιά στις 23 Αυγούστου 1942 μεταφέροντας 1,952 τόνους τροφίμων, 771 τόνους φουντούκια, 564 σταφίδες, 318 ελιές, 122 τόνους ψάρια και 177 τόνους φασόλια. Ο περιορισμός των οσπρίων, του πιο σημαντικού είδους που εισήγαγε στην Ελλάδα το τουρκικό σχέδιο, και η άφιξη των πρώτων φορτίων με σάρι και αλεύρι από το εξωτερικό υποβάθμισε τη σπουδαιότητα

⁵⁶⁷ IAMM, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.3, «Επισιτισμός Νησιών»: KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FDRP Library, War Refugee Board, Summary of IRC committee's report on distribution of relief in the islands of Chios, Samos, Mytilene: ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 225, Λονδίνο 14 Μαΐου 1942, αρ. εγγρ. 250, Άγκυρα 31 Μαΐου 1942, αρ. εγγρ. 236, Άγκυρα 9 Ιουνίου 1942, αρ. εγγρ. 230, Άγκυρα 15 Ιουνίου 1942: Philip Agenti, *The occupation of Chios by the Germans and their administration of the island*, Λονδίνο, Cambridge University Press, 1966, σσ. 37-39.

⁵⁶⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Εξόριστης Κυβέρνησης Μέσης Ανατολής, Δελτίο 336, Άγκυρα 16 Ιουλίου 1942, Άγκυρα 21 Ιουλίου 1942: Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ.3, αρ. εγγρ. 241, Λονδίνο 1 Ιουνίου 1942.

της εισαγόμενης από την Τουρκία βοήθειας. Πάραυτα η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση επιδίωκε να μην διακοπεί εντελώς το τούρκικο πρόγραμμα.⁵⁶⁹

Το τούρκικο σχέδιο ήταν η πρώτη επιχείρηση αποστολής επισιτιστικής αρωγής του άμαχου πληθυσμού στην κατοχική Ελλάδα. Ήταν ένα σχέδιο που σχεδιάστηκε και βρισκόταν υπό την αυστηρή επίβλεψη του Foreign Office δια μέσου της αγγλικής πρεσβείας της Άγκυρας. Ήταν ένα πρόγραμμα που προόριζε να δώσει μια λύση στο ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα χωρίς όμως να παραβιασθεί ο ναυτικός αποκλεισμός. Παρά τις αγγλικές δηλώσεις ότι σε καμία άλλη κατεχόμενη χώρα δεν είχε γίνει ανάλογη παραχώρηση μέχρι τότε, δεν ήταν η πρώτη και ακολούθησε την ήδη δοκιμασμένη λύση της απελευθέρωσης κονδυλίων για την αγορά τροφίμων εντός της ζώνης του αποκλεισμού όπως είχε γίνει και στην περίπτωση του Βελγίου και της Νορβηγίας. Με αυτό, τον τρόπο η αγγλική κυβέρνηση απέφευγε να δημιουργηθεί κακό προηγούμενο για τα άλλα κράτη, τα οποία σε αντίθετη περίπτωση θα ζητούσαν ανάλογη βοήθεια, αλλά και εκπλήρωνε και τις υποσχέσεις που είχε δώσει στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση χωρίς, όμως, να παραιτηθεί ταυτόχρονα από το αξίωμα ότι κύριος υπεύθυνος για την τροφοδοσία της κατεχόμενης χώρας είναι ο κατακτητής, Ιταλία και Γερμανία. Επιπλέον η Αγγλία αποκόμιζε πάρα πολλά άλλα οφέλη από το τουρκικό σχέδιο όπως πληροφόρηση για το τι συνέβαινε μέσα στην κατοχική Ελλάδα, τροφοδοσία για τους Άγγλους αιχμάλωτους αλλά και πολύτιμο συνάλλαγμα σε δολάρια. Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση δεν συμμετείχε στην επιχείρηση και η UKCC λειτουργούσε ως αντιπρόσωπός της που πραγματοποιούσε τις αγορές τροφίμων στην Τουρκία, ενώ η ελληνική πρεσβεία στην Άγκυρα μετέφερε τα αιτήματα της και η GWRA χρηματοδοτούσε την επιχείρηση. Ήταν ένας από τους βασικούς όρους που τέθηκε από την αρχή στην ελληνική κυβέρνηση.

Η όλη επιχείρηση απέτυχε να καλύψει τις επισιτιστικές ανάγκες τις κατοχικής Ελλάδας. Ο κύριος λόγος ήταν ότι οι ποσότητες τροφίμων που εισήχθησαν ήταν πολύ λίγες. Η ραγδαία αύξηση των θανάτων από πείνα συνέβη την ίδια ώρα που το τουρκικό σχέδιο βρισκόταν εν εξελίξει. Συνολικά από τους 50.000 τόνους που αρχικά είχε δώσει έγκριση για εξαγωγή η τουρκική κυβέρνηση στάλθηκαν μόνο 18.988 τόνοι. Από τους 8.000 τόνους, οι οποίοι που υπολογιζόταν αρχικά να εισάγονται κάθε μήνα, τελικά μετά βίας έφτασαν τους 2.500. Η αγγλική κυβέρνηση ήταν πάρα πολύ καλά ενημερωμένη όσον αφορά την έλλειψη τροφίμων της τούρκικης αγοράς αλλά και την ανεπάρκεια των εισαγωγών του τουρκικού σχεδίου να υποκαταστήσουν τις προπολεμικές ελληνικές εισαγωγές και από άλλες πηγές όχι μόνο από την ελληνική κυβέρνηση. Σύμφωνα με πληροφορίες που της παρείχε η αμερικανική πρεσβεία στην Άγκυρα από την Αμερικανική Αγροτική Σχολή της Θεσσαλονίκης και το ΔΚΕΣ απαιτούνταν τουλάχιστον πάνω από 450.000 στάρι και 30.000 τόνοι ρύζι. Επιπλέον η ποιότητα των τροφίμων δεν ήταν καλή. Στις διαμαρτυρίες της ελληνικής πλευράς, επειδή τα ψάρια ήταν σάπια, η αγγλική απαντούσε ότι δεν υπήρχε πρόβλημα με αποτέλεσμα να πετιούνται στη θάλασσα.⁵⁷⁰

Υπήρχαν και άλλοι λόγοι, όμως, που συντέλεσαν στην αποτυχία του. Οι χώρες που ενεπλάκησαν στο τούρκικο σχέδιο αρνήθηκαν να παράσχουν τις

⁵⁶⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 2, αρ. εγγρ. 364, Άγκυρα 4 Αυγούστου 1942.

⁵⁷⁰ ΙΑΜΜ, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.6, ό. π., KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29842, R9624, Child Welfare in Greece, 3 Οκτωβρίου 1941 · George Kazamias, *Allied Policy...*, ό. π., σσ. 91-99.

απαραίτητες προμήθειες, τα μέσα, τη χρηματοδότηση και τις διευκολύνσεις που ήταν αναγκαίες. Η Μ. Βρετανία δεν δέχθηκε να συμπεριληφθεί στο πρόγραμμα στάρι που παρέδιδε στην Τουρκία κάθε μήνα από τα αποθέματα του Middle East Supply Center ούτε να πείσει για την εξεύρεση μέσων μεταφοράς. Την ίδια ώρα που αναζητούνταν απεγνωσμένα πλωτά μέσα για τη μεταφορά τροφίμων, ύστερα από το ναυάγιο του Kurtulus, στην Κωνσταντινούπολη ήταν αγκυροβολημένα το σοβιετικό ατμόπλοιο Σβάνια, το οποίο συνέδεε προπολεμικά τον Πειραιά με τον Εύξεινο Πόντο αλλά και τα ρουμανικά, «Βεσσαραβία» και «Τρανσυλβάνια». Παράλληλα το αγγλοτουρκικό εμπόριο διεξάγονταν κανονικά μεταφέροντας εμπορεύματα αξίας 20 εκατομμυρίων λιρών Τουρκίας από το Πορτ Σαίντ της Αιγύπτου στην Τουρκία. Αυτό που ήταν εύκολο για την ουδέτερη Τουρκία ήταν δύσκολο για τη σύμμαχο Ελλάδα. Επιπλέον το πρόγραμμα αντιμετώπισε πολύ σημαντικά οικονομικά προβλήματα, ιδίως ύστερα από την απόφαση της αμερικανικής κυβέρνησης να παγώσει την αποστολή κονδυλίων από την GWRA, της οποίας η συνεισφορά έφτασε τα 1.359.700 δολάρια.⁵⁷¹

Όμως και η Τουρκία πρόβαλε συνεχώς εμπόδια αποβλέποντας κυρίως να αποκομίσει τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη, παραδίδοντας τα λιγότερο δυνατά ως ανταλλάγματα. Αρκετά μέλη της τουρκικής κυβέρνησης δεν είχαν απεμπολήσει τα εθνικιστικά στερεότυπα του παρελθόντος. Αρκετά από αυτά είχαν ανδρωθεί μέσα στα εθνικιστικά ιδεώδη του κινήματος των Νεότουρκων και είχαν αναδειχθεί πολιτικά κατά τη διάρκεια του Πολέμου της Ανεξαρτησίας ενάντια στην Ελλάδα στα 1919-1922. Ο ίδιος ο Saracoglu ανέφερε ότι: «εγώ γνώρισα δια πρώτην φοράν την Ιταλίαν κατά το 1918 αφού ετελείωσεν ο πόλεμος ον ημείς απωλέσαμεν. Ευρέθην εν Ιταλία όλως τυχαίως και η θέσις μου ήτο λίαν κρίσιμος. Εάν οι Ιταλοί με παρέδιδον εις τους Έλληνας, ήσαν τότε σύμμαχοί των, πιθανώς θα απηγγονιζόμην ως «νεότουρκος» όστις επρέσβευεν επαναστατικάς ιδέας. Αντί τούτου όμως ... μοι επιτράπη να επανέλθω εις την Τουρκία». Από την άλλη δεν έλλειψε η αλληλεγγύη του τούρκικου λαού απέναντι στον χειμαζόμενο ελληνικό λαό. Τούρκικά σωματεία, όπως αυτά των δημοσιογράφων, των ιατρών, των υπαλλήλων των μουσείων, πραγματοποίησαν εράνους, απέστειλαν δέματα και αιτήθηκαν την αποστολή τροφίμων για τα αντίστοιχα σωματεία στην Ελλάδα. Δυστυχώς όμως και εδώ υπήρξαν περικοπές από την τουρκική κυβέρνηση. Οι ίδιοι σοβινιστικοί κύκλοι της τουρκικής κυβέρνησης επέρριψαν την ευθύνη για την κακή οικονομική κατάσταση στις μειονότητες των Ελλήνων, των Εβραίων και των Αρμενίων θεσπίζοντας τον κεφαλικό νόμο περιουσίας.⁵⁷²

Οι κατακτητές, Γερμανία και Ιταλία, αν και έδωσαν τη συγκατάθεσή τους, δεν διευκόλυναν όμως την επιχείρηση και προσπάθησαν παράλληλα να επωφεληθούν. Η Γερμανία έδωσε την έγκρισή της για το τούρκικο σχέδιο τη στιγμή που η ίδια ακύρωσε τη μεταφορά τροφίμων, τα οποία είχε προγραμματίσει από κοινού με την Ιταλία να εισάγει στην κατοχική Ελλάδα. Το τούρκικο σχέδιο λειτουργούσε ως υποκατάστατο για τις δικές τους εισαγωγές αλλά και ως άλλοθι για να μην εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους που απέρρεαν από το διεθνές δίκαιο αλλά και για να μην αποδεσμεύσουν, η Γερμανία και η Ιταλία, για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού τρόφιμα της εγχώριας

⁵⁷¹ΓΑΚ, Αρχείο Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, Δελτίο 336, Άγκυρα 11 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 369, Βηρυτός 27 Φεβρουαρίου 1942· ΙΑΥΕ, Πρεσβεία Λονδίνου, 1945, φάκ. 1.1, "Re: United Kingdom Commercial Corporation", 11 Ιανουαρίου 1945.

⁵⁷² ΓΑΚ, Αρχείο Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, Δελτίο 336, Άγκυρα 26 Δεκεμβρίου 1942· Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 301, Άγκυρα 17 Μαρτίου 1942· Αλέξης Αλεξανδρής, *ό. π.*, σσ. 476-477.

παραγωγής που είχαν επιτάξει. Δίνοντας άδεια διέλευσης μόνο για τη γραμμή Κωνσταντινούπολη- Πειραιά, η Γερμανία κατεύθυνε τη βοήθεια αποκλειστικά στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, μια περιοχή που αρχικά η Γερμανία είχε αναλάβει την ευθύνη του επισιτισμού της. Καθώς το *Dumluirinar* επιχείρησε να προσεγγίσει τα νησιά του Αιγαίου έγινε απόπειρα εμβολισμού του από ιταλικό πλοίο. Όταν η επισιτιστική κατάσταση είχε οδηγηθεί σε αδιέξοδο, προσπάθησαν να υπονομεύσουν τον Έλληνα πρέσβη Ραφαήλ, εκτοξεύοντας κατηγορίες από τον ραδιοφωνικό σταθμό του Βερολίνου εναντίον του πως εμποδίζει την αποστολή τροφίμων από την Τουρκία, αποδίδοντας σε αυτόν την ευθύνη. Στους διπλωματικούς κύκλους της Κωνσταντινούπολης κυκλοφόρησε η φήμη ότι ο Ραφαήλ είχε πει ότι: « πρέπει να πεινάσει ο Ελληνικός Λαός δια να εξεγερθεί». Ήταν μια κατηγορία που είχε εκτοξευθεί από τον Νικολόπουλο, έναν από τους απεσταλμένους της Ελληνικής Πολιτείας στην Τουρκία με την άδεια του Altenburg. Τα τρόφιμα δεν επιτάχθηκαν με εξαίρεση το τρίτο φορτίο του *Kurtulus*, αλλά ύστερα από τις διαμαρτυρίες του Αλέξανδρου Ζάννα, διευθύνοντα συμβούλου της ΕΔΑΤ, αναπληρώθηκαν. Όμως η Γερμανία και η Ιταλία μέσω της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης είχαν αποφασιστικό ρόλο στη διαχείριση της, διανέμοντας την εκεί που ήθελαν αυτοί, δηλαδή στα λαϊκά και τα εργατικά συσσίτια. Παράλληλα οι κατακτητές δεν θα άφηναν στους Βρετανούς να έχουν την αποκλειστικότητα εισαγωγών τροφίμων από την Τουρκία ενεργοποιώντας και διευκολύνοντας το ελληνοτουρκικό *clearing* και τις εισαγωγές δια μέσου της ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ ήδη από τον Οκτώβριο του 1941.⁵⁷³

Αυτό που επετεύχθη, όμως, με το τουρκικό σχέδιο ήταν η ύπαρξη ενός προγράμματος αρωγής το οποίο μελλοντικά μπορούσε να ενισχυθεί. Παράλληλα είχε ανοιχθεί μια δίοδος της κατοχικής Ελλάδας με τον ελεύθερο κόσμο και μια έντονη διπλωματική δραστηριότητα, η οποία μπορούσε να εξασφαλίσει μια βιώσιμη λύση. Όσον αυτή διατηρούνταν, μαζί της συντηρούνταν και η ελπίδα του ελληνικού λαού.

4.4 Τα άλλα σχέδια αρωγής

Πέρα από το τουρκικό σχέδιο εκδηλώθηκαν και άλλες πρωτοβουλίες για το ελληνικό πρόβλημα και εξετάστηκαν και εναλλακτικά σχέδια από την αγγλική κυβέρνηση. Ο Γιώργος Καζαμίας διακρίνει ότι η αγγλική πλευρά επεξεργάστηκε το σχέδιο της Αβησσυνίας, το ενδεχόμενο μεταφοράς αριθμού παιδιών στο εξωτερικό ενώ διαπραγματεύθηκε και με το Βατικανό. Την ίδια ώρα εκδηλώθηκαν και άλλες προτάσεις όπως αυτή του αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού καθώς και αυτή της GWRA.

α) Η πρωτοβουλία του Αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού

Στην κατοχική Ελλάδα ο νέος αρχιεπίσκοπος Αθηνών Δαμασκηνός, αφού εφίστησε στον κατοχικό πρωθυπουργό Τσολάκογλου την προσοχή στον κίνδυνο του επερχόμενου λιμού, ζήτησε να του εκχωρήσει το δικαίωμα να διεκδικήσει την παράδοση του αυστραλιανού φορτίου σταριού καθώς και την ενεργοποίηση του ελληνοτουρκικού *clearing* ύψους 600.000 χιλιάδων λιρών, με το οποίο θα μπορούσαν να αποκτηθούν τρόφιμα από την Τουρκία. Οι Γερμανοί είχαν δώσει εγγυήσεις ότι δεν

⁵⁷³ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 19.1, αρ. 2808, Άγκυρα 25 Ιουνίου 1943, αρ. 3062, Άγκυρα 30 Ιουνίου 1943 ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ. 2, αρ. εγγρ. 5 Ιανουαρίου 1942, φάκ.3, αρ. εγγρ. 13, Άγκυρα 14 Απριλίου 1942' Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό. π., σ. 56-58' Χάγκεν Φλάισερ, ό. π., σ. 203' Αναστάσιος Μπακάλμπασης, *Η οικονομία της Ελλάδος*, ό. π., σσ.149-155.

θα εμπόδιζαν πλοία που θα έφερναν τρόφιμα εκτός της ζώνης του αποκλεισμού και ότι δεν θα επέτασσαν τα φορτία τους σύμφωνα με τον μετέπειτα κατοχικό πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο. Η Εκκλησία θα μπορούσε να διαπραγματευθεί με όλα τα εμπλεκόμενα μέρη, είτε αυτά ήταν οι κατοχικές δυνάμεις είτε η Αγγλία ή η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Ο Τσολάκογλου συναίνεσε και στα μέσα Ιουλίου έδωσε και την επίσημη εξουσιοδότηση. Πριν ακόμη λάβει τη γραπτή εξουσιοδότηση, ο Δαμασκηνός είχε ξεκινήσει κύκλο επαφών με εκπροσώπους των κατακτητών, τον Γερμανό επιτετραμμένο von Graevenitz και τον πληρεξούσιο της Ιταλίας Pelegrino Ghigi. Στους δύο ανέφερε ότι ήδη είχε λάβει την προφορική εξουσιοδότηση από τον Τσολάκογλου για την παραλαβή του αυστραλιανού φορτίου και την ενεργοποίηση του ελληνοτουρκικού clearing και ζήτησε από τους εκπροσώπους των κατοχικών αρχών να του χορηγήσουν την άδεια για να ξεκινήσει τη διαδικασία. Τις επόμενες μέρες ο Δαμασκηνός επανέλαβε το παραπάνω αίτημα στον ίδιο τον Πληρεξούσιο του Ράιχ Gunter Altenburg, ο οποίος απάντησε ότι έπρεπε πρώτα να συνομιλήσει με τον Ιταλό ομόλογο του. Οι ημέρες περνούσαν και ο Δαμασκηνός συναντήθηκε διαδοχικά μαζί τους, θέτοντας τους την κρισιμότητα της κατάστασης. Αν και δεν απέρριψαν το αίτημα, δεν έδωσαν τη συγκατάθεσή τους. Σε νέα συνάντηση ο Δαμασκηνός έθεσε στον Altenburg ξανά συνολικά το ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα, ζητώντας όχι μόνο την άδεια παραλαβής του αυστραλιανού σταριού αλλά και την παράλληλη αποδέσμευση προϊόντων της ελληνικής παραγωγής, ελαιόλαδο, σταφίδες και σύκα. Ο Altenburg, δίχως να δώσει καταφατική απάντηση, ρώτησε μόνο πως θα διεξάγονταν οι συνομιλίες με την αγγλική κυβέρνηση για την παραλαβή του σταριού. Ο Δαμασκηνός απάντησε με τον εκπρόσωπο όποιος Εκκλησίας θα υπεδείκνυε εκείνος. Ο Altenburg επιφυλάχθηκε να απαντήσει και ζήτησε από τον Δαμασκηνό γραπτό αίτημα για να ζητηθεί η γραπτή συγκατάθεση από το Βερολίνο και τη Ρώμη.⁵⁷⁴

Στο υπόμνημα που κατέθεσε ο Δαμασκηνός στις 30 Ιουλίου 1941 τόνιζε τη σημασία του άρτου για τη διατροφή των λαϊκών στρωμάτων, ιδιαίτερα των εργατικών, τα οποία αποτελούσαν και την πλειοψηφία του ελληνικού λαού, τις ελλείψεις στα σιτηρά και την επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου καθώς και ότι ο κίνδυνος να ξεσπάσει επιδημία λιμού που θα κόστιζε ζωές βρισκόταν προ των θυρών με ανυπολόγιστες συνέπειες για την υγεία των μελλοντικών γενεών του ελληνικού λαού. Παράλληλα ήταν εφικτός ο κίνδυνος εξεγέρσεων εξαιτίας του λιμού από τα πιο άπορα κοινωνικά στρώματα. Η Εκκλησία της Ελλάδος, ύστερα από τη γραπτή εξουσιοδότηση από τη δωσιλογική κυβέρνηση να διεκδικήσει την παραλαβή του αυστραλιανού φορτίου και την ενεργοποίηση του ελληνοτουρκικού clearing, θεωρούσε ότι για να πετύχει αυτά απαιτούνταν: α) η άδεια εισαγωγής από τους κατακτητές, β) εγγυήσεις από τη Γερμανία και την Ιταλία ότι το φορτίο σταριού δεν θα επιτασσόταν αλλά θα παρέμενε στην κυριότητα της Εκκλησίας, η οποία θα το διέθετε αποκλειστικά για τη διατροφή του ελληνικού λαού και ιδιαίτερα των πιο άπορων κοινωνικών τάξεων δια μέσου των συσσιτίων, γ) διαβεβαίωση ασφαλούς διέλευσης και επιστροφής των πλοίων που θα μετέφεραν το σάρι, δ) άδεια αναχώρησης για την Τουρκία των ανθρώπων που θα επέλεγε η ίδια η Εκκλησία για να διαπραγματευθούν, ε) έγκριση της αγγλικής κυβέρνησης να αποδεσμεύσει το φορτίο του αυστραλιανού σταριού υπό τους παραπάνω όρους. Η διαπραγμάτευση με την αγγλική κυβέρνηση θα γινόταν με τον

⁵⁷⁴ Ηλίας Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008, σσ. 76-78· Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, *Ιδού η αλήθεια*, Αθήνα, [χ.ε.], 1948, σ. 85.

εκπρόσωπο ξένης Εκκλησίας. Στην επιστολή ο Δαμασκηνός αναγνώριζε ότι η αγγλική κυβέρνηση δεν θα έδινε εύκολα την έγκρισή της και θα το έκανε μόνο όταν ήταν εντελώς σίγουρη ότι το στάρι θα διατίθετο αποκλειστικά για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού. Όμως ανέμενε ότι τελικά η Αγγλία θα συναινούσε μπροστά και στον κίνδυνο να βρεθεί αντιμέτωπη με τη διεθνή κατακραυγή ότι είχε καταδικάσει στην πείνα έναν συμμαχικό λαό.⁵⁷⁵

Ύστερα από την αναμονή σχεδόν ενός μήνα, ο Δαμασκηνός επανέλαβε την έκκλησή του στους πληρεξούσιους της Γερμανίας και της Ιταλίας. Πρώτος απάντησε ο Altenburg στις 26 Αυγούστου 1941, ανακοινώνοντας στον Δαμασκηνό ότι η κυβέρνησή του έδινε εγγυήσεις για την ασφαλή παραλαβή του φορτίου σίτου από την αγγλική κυβέρνηση και ότι δεσμευόταν για την κατανάλωσή του αποκλειστικά από τον ελληνικό πληθυσμό καθώς και ότι θα παρείχε διευκολύνσεις, όσον αφορά την ασφαλή μετάβαση και επάνοδο των πλοίων. Το μόνο που ζητούσε ήταν να ειδοποιηθεί δύο βδομάδες πριν. Την επόμενη μέρα και ο Ghigi έδωσε την καταφατική απάντηση της κυβέρνησής του. Απέμενε να βρεθεί ο εκπρόσωπος ξένης Εκκλησίας που θα διεξήγαγε τις διαπραγματεύσεις με τους Βρετανούς. Όμως στις απαντήσεις δεν γινόταν καμία αναφορά από τους δύο πληρεξούσιους για το ελληνοτουρκικό clearing ούτε για τον περιορισμό των επιτάξεων, αλλά μόνο για το αυστραλιανό φορτίο σταριού, κάτι που εγείρει ερωτήματα για τις πραγματικές προθέσεις τους.⁵⁷⁶

Αρχές Αυγούστου είχε έλθει στην Αθήνα ο παπικός απεσταλμένος Roncalli, επίσκοπος της Μεσημβρίας. Οι Αντ. Νεγρεπόντη, Β. Σαγέας και ο καθηγητής Ν. Λούβαρις επιδίωξαν και συναντήθηκαν μαζί του. Στις συνομιλίες ανέφεραν ότι η προηγούμενη κυβέρνηση Κορυζή είχε παραγγείλει ένα φορτίο 350.000 τόνων αυστραλιανού σταριού και είχε προκαταβάλει 800.000 λίρες Αγγλίας και ποτέ δεν έφτασε στην Ελλάδα εξαιτίας του αποκλεισμού. Μόνο ο Πάπας, λόγω του κύρους του, μπορούσε να μεσολαβήσει στις κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας για να επιτρέψουν την αποστολή τροφίμων στην κατοχική Ελλάδα και να εγγυηθούν οι κατοχικές δυνάμεις τη διάθεσή τους στον άμαχο πληθυσμό ενώ η Ιταλία να δεχθεί να εισάγει τρόφιμα από τα δικά της αποθέματα. Παράλληλα ο Πάπας θα μπορούσε να ασκήσει την επιρροή του στη Γερμανία για να σταματήσει τις επιτάξεις. Επίσης θα μπορούσε να οργανωθεί ένα διεθνές σχέδιο βοήθειας κατά τα πρότυπα αυτού που είχε οργανώσει ο Herbert Hoover για το Βέλγιο κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο όρος, ο οποίος τέθηκε από τον Roncalli, ήταν ότι επιτροπή από Έλληνες που θα αντιπροσώπευαν τα ελληνικά πολιτικά κόμματα και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα θα έπρεπε πρώτα να υποβάλει γραπτό υπόμνημα στην Αγία Έδρα. Οι Σαγιάς και Λούβαρις ενημέρωσαν τον Δαμασκηνό καθώς και τους Θ. Σοφούλη, Γ. Καφαντάρη, Ι. Θεοτόκη και Δ. Μάξιμο. Αρχικά αρκετοί από αυτούς ήταν επιφυλακτικοί αμφιβάλλοντας για τα κίνητρα του Roncalli και για το κατά πόσο μια πρωτοβουλία που προερχόταν από μια Εκκλησία με την οποία το ελληνικό κράτος δεν είχε διπλωματικές σχέσεις θα μπορούσε να τελεσφορήσει. Ο Σοφούλης δεν ήθελε να έχει καμία σχέση με τους κατακτητές. Αντίθετα ο Δαμασκηνός από την αρχή σκεφτόταν να απευθύνει την έκκληση πρωτίστως στην Καθολική Εκκλησία. Όταν ήρθε η θετική απάντηση από

⁵⁷⁵ ΕΛΙΑ, Αρχείο Βάσου Τσιμπιδάρου, φάκ. 1.2, *Αλληλογραφία Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού (1941-1948)*, Αθήνα 30 Ιουλίου 1941· Ηλίας Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008, σσ. 78-82.

⁵⁷⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Βάσου Τσιμπιδάρου, φάκ. 1.2, Αθήνα 12 Αυγούστου 1941, Αθήνα 30 Αυγούστου 1941· Ηλίας Βενέζης, *ό. π.*, σσ. 82-84.

το Βερολίνο και τη Ρώμη, ήταν τις αρχικές επιφυλάξεις τους και υπέγραψαν. Το διάβημα- έκκληση προς τον Πάπα υπογράφηκε από τους ηγέτες των προπολεμικών αστικών κομμάτων Θ. Σοφούλη, Γ. Καφαντάρη, Θεοτόκη, Δ. Μάξιμο και τον καθηγητή Ν. Λούβαρι και όχι από τον Δαμασκηνό. Στο διάβημα ζητούσαν από τον Πάπα να μεσολαβήσει στις κυβερνήσεις της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ με σκοπό την επίλυση του ελληνικού επισιτιστικού προβλήματος.⁵⁷⁷

Ο Δαμασκηνός δεν είχε θέσει επίσημα ακόμα στον Roncalli το ζήτημα του ελληνικού επισιτισμού εξαιτίας των κακών σχέσεων των δύο Εκκλησιών και προτιμούσε να γίνει πρώτα από τους πολιτικούς. Ύστερα από αίτημα του Roncalli δέχθηκε να το συναντήσει ανεπίσημα και τον ενημέρωσε ότι ήταν εξουσιοδοτημένος από την κατοχική κυβέρνηση να διαχειρισθεί το επισιτιστικό ζήτημα. Ο Roncalli αποδέχθηκε την έκκληση του Δαμασκηνού και τον διαβεβαίωσε ότι σύντομα θα αναχωρούσε για τη Ρώμη και θα ξεκινούσε τις ανάλογες διπλωματικές ενέργειες. Εκκρεμούσε η επιλογή των ατόμων που θα μετέβαιναν στην Τουρκία για συνεργασθούν με τον Έλληνα πρέσβη στην Άγκυρα Ραφαήλ για την ενεργοποίηση του ελληνοτουρκικού clearing και τις διαπραγματεύσεις για το αυστραλιανό σάρι. Ο Τσολάκογλου υπέδειξε στον Δαμασκηνό τα πρόσωπα, τα οποία θα στελέχωναν την επιτροπή, που θα διαχειριζόταν το ζήτημα του ελληνό-τουρκικού clearing καθώς και το θέμα του φορτίου σταριού. Αυτοί ήταν ο Αλέξανδρος Αργυρόπουλος, πρώην στέλεχος του Υπουργείου Εξωτερικών, ο οποίος είχε διαχειρισθεί τα παραπάνω ζητήματα στο παρελθόν, καθώς και ο στρατηγός Κωνσταντίνος Πλατής. Όμως ο Τσολάκογλου ανακοίνωσε στον Δαμασκηνό ότι, ύστερα από νεότερες συνομιλίες με τον Altenburg, τις διαπραγματεύσεις για το ελληνοτουρκικό clearing και την παραλαβή των τροφίμων που θα αγοράζονταν από αυτό θα της έκανε ο Karl Claudius, ειδικός του Ράιχ για Οικονομικά ζητήματα και όχι οι Αργυρόπουλος και Πλατής. Ο ρόλος της Ελλαδικής Εκκλησίας θα περιοριζόταν μόνο στη διεκδίκηση του αυστραλιανού σταριού, δίχως όμως να αναφέρει ξεκάθαρα πως θα γινόταν αυτό και αν θα χορηγούνταν τελικά άδεια μετάβασης στους απεσταλμένους της Εκκλησίας στην Τουρκία.⁵⁷⁸

Ήταν μια κίνηση που ουσιαστικά υπονόμει τις προσπάθειες του Δαμασκηνού. Οι Βρετανοί δεν θα έβλεπαν με καλό μάτι ένας εκπρόσωπος του Ράιχ να έχει αναλάβει τις διαπραγματεύσεις για το clearing με αποτέλεσμα να επηρεαστεί αρνητικά και το ζήτημα του αυστραλιανού σταριού. Ο Δαμασκηνός σε επιστολή του στον Τσολάκογλου συμφωνούσε με την επιλογή των προσώπων, όμως εξέφρασε την επιθυμία του ο ίδιος ο Τσολάκογλου να ζητήσει να επιτραπεί από τις κατοχικές αρχές και η αποστολή των δύο αντιπροσώπων στην Άγκυρα, για να ξεκινήσουν τις συνομιλίες με τον Ραφαήλ για τη διεκδίκηση του αυστραλιανού σταριού. Η μετάβασή τους στην Τουρκία κρινόταν απαραίτητη για τους πρόσθετους λόγους ότι η τουρκική κυβέρνηση αναγνώριζε ως διαπιστευμένο αντιπρόσωπο του ελληνικού κράτους τον Ραφαήλ, ο οποίος έπρεπε να έρθει σε επαφή με τον Βαρβαρέσο για να καταβληθεί το οικονομικό αντίτιμο στους Άγγλους και να συναινέσουν να παραχωρήσουν το φορτίο σταριού. Ο Τσολάκογλου αρνήθηκε να απευθυνθεί ο ίδιος για το ζήτημα αυτό

⁵⁷⁷ Pierre Blet, Robert A. Graham, Angelo Martini, Burkhardt Schneider (eds.), *Actes et Documents du saint siege relatifs a la second guerre mondiale. Le saint siege et les victimes de la guerre*, Vol. 8, Βατικανό, Libreria Editrice Vatican, 1974, σσ. 240-44· Ηλίας Βενέζης, *ό. π.*, σσ. 95-98.

⁵⁷⁸ Pierre Blet, Robert A. Graham, Angelo Martini, Burkhardt Schneider (eds.), *Actes et Documents du saint siege relatifs a la second guerre mondiale*, *Ο. π.*,· Ηλίας Βενέζης, *ό. π.*, σσ. 100-107.

στους κατακτητές, προβάλλοντας τη δικαιολογία ότι ήταν ένα θέμα που είχε αναλάβει η Εκκλησία.⁵⁷⁹

Ο Δαμασκηνός απευθύνθηκε στον ίδιο τον Altenburg με επιστολή στις 16 Σεπτεμβρίου 1941, ζητώντας τα παραπάνω. Ο Altenburg αρνήθηκε να δώσει την άδεια να μεταβούν ο Αργυρόπουλος και ο Πλατής στην Τουρκία, προβάλλοντας τη δικαιολογία ότι ήδη είχε ζητηθεί η επέμβαση του Βατικανού για το ζήτημα του αυστραλιανού σταριού. Παράλληλα, για τις κατοχικές δυνάμεις ο Έλληνας πρέσβης Ραφαήλ στην Άγκυρα δεν θεωρούνταν νόμιμος εκπρόσωπος της «Ελληνικής Πολιτείας». Το μόνο που κέρδισε η ελληνική πλευρά ήταν η αναχώρηση του Roncalli για το Βατικανό στις 7 Οκτωβρίου 1941. Προτού αναχωρήσει συναντήθηκε με τους στρατηγούς List και Geloso καθώς και με τον Ιταλό πληρεξούσιο Ghigi. Ο Ghigi του είπε ότι το φορτίο του αυστραλέζικου σταριού θα αποτελούσε ουσιαστική λύση για το ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα. Ο Roncalli συναντήθηκε και με τον Δαμασκηνό, ο οποίος του παρέδωσε επιστολή προς τον Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο Σιμόπουλο, όπου μέσα σε αυτή τον πληροφορούσε για την καθημερινή επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης στην Ελλάδα, τις εγγυήσεις των κατακτητών για το αυστραλιανό στάρι και του ζητούσε να ενεργήσει άμεσα στην Αγγλική κυβέρνηση, χωρίς όμως να αναφέρει την άρνηση του Altenburg.⁵⁸⁰

Ο Δαμασκηνός έκανε άλλη μια απόπειρα, ζητώντας από τους Altenburg και Ghigi την άδεια να απευθύνει νέα έκκληση στις ξένες Εκκλησίες καθώς και στην ελληνική διασπορά στις 25 Νοεμβρίου 1941. Ο Altenburg συμφώνησε υπό τον όρο ότι έπρεπε να πρώτα δει το κείμενο. Το διάγγελμα αυτό δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, επειδή ο Δαμασκηνός αρνήθηκε να μεταδώσει από το ραδιόφωνο το λογοκριμένο κείμενο που του είχε δώσει ο Altenburg. Ήταν ένα κείμενο παραινετικό προς τον ελληνικό λαό που προσπαθούσε να του τονώσει το φρόνημα στις δύσκολες στιγμές. Όμως από το κείμενο είχε διαγραφεί κάθε λέξη που μιλούσε για πείνα, βάσανα και στερήσεις. Φράσεις όπως « η Ελλάς πρέπει να επιζήση και θα επιζήση, με την βοήθειαν του Θεού και των τέκνων της από την σημερινήν μεγάλην δοκιμασίαν της» είχαν διαγραφεί. Ύστερα από αυτό ο Δαμασκηνός στράφηκε στην αναζήτηση των μέσων για την αντιμετώπιση της πείνας στο εσωτερικό με τη δημιουργία του ΕΟΧΑ.⁵⁸¹

Η πρόταση του Δαμασκηνού παρά την καλή του πρόθεση παρουσίαζε πολλά μειονεκτήματα. Ένα από αυτά ήταν το ζήτημα της διαχείρισης του εισαγόμενου φορτίου. Από την πρόταση του Δαμασκηνού απουσίαζε ο ανεξάρτητος διεθνής οργανισμός που θα διένειμε το φορτίο σταριού ενώ, χρησιμοποιώντας τη διπλωματική ασυλία του θα εγγυόνταν ότι δεν θα επιτασσόταν τελικά από τους κατακτητές. Η διανομή του δια μέσου του κρατικού μηχανισμού, τα συσσίτια και το δελτίο, δεν εγγυούνταν ότι μέρος του δεν θα γινόταν αντικείμενο καταχρήσεων ή οι κατακτητές δεν θα επωφελούνταν. Το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού ελεγχόταν από αυτούς, Γερμανούς και Ιταλούς. Ακόμα και αν δεν το επέτασσαν για τις ανάγκες των στρατευμάτων τους υπήρχε ο κίνδυνος να το χρησιμοποιήσουν με άλλους τρόπους όπως για την τροφοδοσία εργατών που δούλευαν σε έργα ή εργοστάσια γι' αυτούς. Στη συνέχεια αποδείχθηκε ότι οι προθέσεις τους και οι διαβεβαιώσεις τους δεν ήταν ειλικρινείς. Πιο πολύ χρησιμοποίησαν τη μεσολαβητική αυτή προσπάθεια, εξαιτίας του

⁵⁷⁹ Ηλίας Βενέζης, ό. π.

⁵⁸⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο Βάσου Τσιμπιδάρου, φάκ. 1.2, Αθήνα 16 Σεπτεμβρίου 1941, Pierre Blet, Robert A. Graham, Angelo Martini, Burkhardt Schneider (eds.), ό. π., σσ. 297-99· Ηλίας Βενέζης, ό. π.

⁵⁸¹ Ηλίας Βενέζης, ό. π., σσ. 116-21.

κύρους του ως Αρχιεπίσκοπου στην Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση και σε μεγάλα τμήματα του Απόδημου Ελληνισμού, ειδικά των ΗΠΑ, για να εκβιαστεί οι Σύμμαχοι.⁵⁸²

Β) Η μεσολάβηση του Βατικανού

Ο Roncalli είχε αποστείλει έκθεση από την Αθήνα στον Luigi Maglione, παπικό καρδινάλιο, εκφράζοντας την ανησυχία του για την κατάσταση στην Ελλάδα στις 24 Ιουλίου 1941. Είχε ταξιδεύσει στην Ελλάδα με την ενθάρρυνση του Von Papen. Αλλά και ο Domenico Tardini, γραμματέας του Πάπα είχε λάβει ανάλογη επιστολή από τον Roncalli στις 6 Αυγούστου 1941, πριν συναντηθεί με τον Δαμασκηνό και οι εκπρόσωποι των ελληνικών αστικών κομμάτων υπογράψουν το κείμενο έκκληση προς το Πάπα. Ο Roncalli πίστευε ότι η μόνη λύση στο πρόβλημα ήταν οι εισαγωγές τροφίμων. Σε μια τέτοια περίπτωση το μεγαλύτερο εμπόδιο που θα αντιμετώπιζε η Ιερά Έδρα, πέρα από την έλλειψη μεταφορικών μέσων, ήταν η άρνηση της Αγγλίας να επιτρέψει τη μεταφορά τροφίμων εκτός της ζώνης αποκλεισμού. Όπως και στην περίπτωση του Βελγίου θα επικαλούνταν το αξίωμα της ευθύνης της Γερμανίας για τον επισιτισμό της κατεχόμενης χώρας.⁵⁸³

Η έκκληση για την επισιτιστική αρωγή προς την Ελλάδα αποτελούσε πολλή μεγάλη πρόκληση για το Βατικανό. Για άλλη μια φορά θα αποδείκνυε το ενδιαφέρον του για τους Λαούς, πόσο μάλλον όταν επρόκειτο, όπως παρατηρούσε ο Tardini, για μια χώρα που ήταν παραδοσιακός εχθρός του Παπισμού. Με ποια μέσα όμως μπορούσε να βοηθήσει; Η αποστολή χρημάτων λίγη σημασία είχε εξαιτίας της ανόδου του πληθωρισμού. Η εναλλακτική λύση ήταν η αποστολή τροφίμων από χώρες εντός της ζώνης του αποκλεισμού όπως η Ελβετία, η Τουρκία, η Ουγγαρία και η Ρουμανία. Για παράδειγμα η Ελβετία ήδη είχε υπογράψει μια νέα εμπορική συμφωνία με τη Γερμανία. Ίσως θα μπορούσε να εισαχθεί λίγο γάλα για τα παιδιά. Η Αγία Έδρα είχε επιδείξει ανάλογο ενδιαφέρον στο παρελθόν για τη Γαλλία και το Βέλγιο δίχως, όμως, ανάλογα αποτελέσματα. Και πάλι, όμως, είχε να αντιμετωπίσει τη σθεναρή άρνηση της Αγγλίας, η οποία δεν μπορούσε να ξεπεράσει τον φόβο ότι τελικά θα ωφελούνταν οι Γερμανοί. Όμως η Ελλάδα είχε καταληφθεί στο μεγαλύτερο μέρος από ιταλικά στρατεύματα και άνηκε στη δικαιοδοσία της Ιταλίας οπότε υπήρχε ίσως μια μικρή πιθανότητα να αποδεχθούν μια ανεξάρτητη επιτροπή να διανέμει τα τρόφιμα. Τα οφέλη που θα μπορούσε να αντλήσει η Αγία Έδρα, πέρα από τον προσηλυτισμό των «σχισματικών» και τη μείωση της εχθρότητας απέναντι στον καθολικισμό, ήταν ηθικά. Όμως ο Tardini αναγνώριζε ότι το σχέδιο μάλλον θα αποτύγχανε εξαιτίας της Αγγλίας.⁵⁸⁴

Αρχές Σεπτεμβρίου έφτασε στο Βατικανό και η επιστολή έκκληση των Ελλήνων πολιτικών, οι οποίοι διακήρυτταν ότι τα κόμματά τους αντιπροσώπευαν το 95% του προπολεμικού εκλογικού σώματος. Σε αυτή ζητούνταν επίσημα η μεσολάβηση του Πάπα στις κυβερνήσεις της Αγγλίας και των ΗΠΑ για την παράδοση του αυστραλιανού φορτίου σταριού για να αποφευχθεί ο λιμός. Η επίσημη ελληνική κατοχική κυβέρνηση

⁵⁸² PAAA, RZ RZ 102/29613, αρ. εγγρ. 97-97, Αθήνα, 21/8/1942.

⁵⁸³ Pierre Blet, Robert A. Graham, Angelo Martini, Burkhardt Schneider (eds.), *Actes et Documents du saint siege relatifs a la second guerre mondial. Le saint siege et les victimes de la guerre*, Vol. 8, Βατικανό, Libreria Editrice Vatican, 1974, σσ. 253- 255· Peter Hoffman, Roncalli in the Second World War: Peace initiatives, the Greek Famine and the persecutions of the Jaws, στο: *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 40. No. 1, January 1989, σσ. 78-79.

⁵⁸⁴ Ο. π.

δεν ήταν αναμεμειγμένη σε αυτή την πρωτοβουλία. Τόσο ο Altenburg όσο και ο Ghigi διέκριντο ευνοϊκά, σύμφωνα με τον Roncalli, αν και δεν πίστευαν ότι τελικά η Αγγλία θα συναινούσε στο σχέδιο.⁵⁸⁵

Η Μ. Βρετανία διατηρούσε διαπιστευμένη διπλωματική αντιπροσωπεία στο Βατικανό από την έναρξη του πολέμου. Ήταν μια κίνηση που αφενός μεν τόνιζε την αναγνώριση του Βατικανού ως ανεξάρτητου κράτους αφετέρου η Αγγλία διατηρούσε ένα δίαυλο επικοινωνίας με την Ιταλία. Η Γραμματεία της Αγίας Έδρας μεταβίβασε στον Άγγλο πρέσβη Francis Osborne στις 20 Σεπτεμβρίου 1941 τις πληροφορίες που λάμβανε από την κατοχική Ελλάδα για την επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης και τις εκκλήσεις εκπροσώπων της πολιτικής και θρησκευτικής ζωής, οι οποίοι ζητούσαν την άμεση αποστολή βοήθειας. Ο Πάπας ζητούσε από την αγγλική κυβέρνηση να επιτρέψει την αποστολή τροφίμων στην κατοχική Ελλάδα, διαβιβάζοντας τις εγγυήσεις που είχε λάβει από τους εκπροσώπους της Ιταλίας και της Γερμανίας για την ασφάλεια των πλοίων και την κατανάλωση των τροφίμων αποκλειστικά από τον άμαχο πληθυσμό. Τα τρόφιμα θα μπορούσαν να αποσταλούν από τη θάλασσα ή από τη Λισαβόνα στη στεριά. Μέσα σε αυτά θα μπορούσε να ενταχθεί και το φορτίο των 350.000 τόνων σταριού. Η Γραμματεία του Βατικανού ήταν στη διάθεση της βρετανικής κυβέρνησης να διευκολύνει με οποιοδήποτε τρόπο ένα τέτοιο ανθρωπιστικό έργο. Ο βρετανός πρέσβης Osborne ρώτησε τον καθολικό καρδινάλιο Luigi Maglione αν η Αγία Έδρα μπορούσε να εγγυηθεί ότι τα τρόφιμα δεν θα επιτάσσονταν. Ο Maglione απάντησε ότι τόσο ο Altenburg όσο και ο Ghigi είχαν δώσει γραπτές εγγυήσεις στον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό. Επιπλέον και ο Roncalli σε συζητήσεις με εκπροσώπους των ιταλικών κατοχικών αρχών είχε λάβει εγγυήσεις ότι τα τρόφιμα που θα στέλνονταν στην Ελλάδα θα καταναλώνονταν αποκλειστικά από τον ελληνικό άμαχο πληθυσμό και ότι θα χορηγούνταν καθεστώς ασφαλούς μετάβασης και επιστροφής στα πλοία που θα το μετέφεραν.⁵⁸⁶

Η απάντηση της αγγλικής κυβέρνησης στις 17 Οκτωβρίου 1941 δια μέσου του πρέσβη Osborne σε αυτή την προσφορά για μεσολάβηση του Βατικανού ήταν αρνητική, επαναλαμβάνοντας το αξίωμα ότι υπεύθυνος για την τροφοδοσία της κατεχόμενης χώρας ήταν ο κατακτητής. Συνεπώς από τη στιγμή που η Ελλάδα άνηκε στη δικαιοδοσία της Ιταλίας υπεύθυνη ήταν η ιταλική κυβέρνηση για την τροφοδοσία της. Η Ιταλία δεν είχε κάνει τίποτα για να μετριάσει τα βάσανα του ελληνικού λαού μέχρι τότε. Είχε αποδειχθεί ανίκανη να εμποδίσει τις γερμανικές λεηλασίες και επιτάξεις. Η κατάσταση θα χειροτέρευε τον επερχόμενο χειμώνα. Την ίδια ώρα η αγγλική κυβέρνηση έκανε ότι ήταν δυνατό για να προμηθευτεί η Ελλάδα τρόφιμα από την Τουρκία. Όσον αφορά την παραλαβή του σταριού ο αποκλεισμός δεν μπορούσε να παραβιαστεί και η Ελλάδα να αποτελέσει εξαίρεση. Αντίθετα η αγγλική κυβέρνηση πρότεινε στην Αγία Έδρα να εφιστήσει την προσοχή στις ιταλικές κατοχικές αρχές στην αδιαμφισβήτητη ευθύνη τους για την επαρκή τροφοδοσία του ελληνικού άμαχου πληθυσμού. Η άρνηση της Αγγλίας να δεχθεί ένα συμβιβασμό έκλεινε και με μια απειλή προς την ιταλική πλευρά. Η Αγγλία υποδείκνυε στο Βατικανό την καλή αντιμετώπιση του ιταλικού άμαχου πληθυσμού της Αβησσυνίας από την αγγλική κυβέρνηση εν αντιθέσει με αυτή του ελληνικού άμαχου πληθυσμού από τις ιταλικές κατοχικές αρχές. Η απάντηση αυτή προκάλεσε απογοήτευση στην Αγία Έδρα. Η

⁵⁸⁵ Ο. π.

⁵⁸⁶ Ο. π. , σ. 288-89, 305· George Kazamias, ό. π., σ. 125.

Ιταλία από μόνη της δεν είχε τους πόρους να αναλάβει εξολοκλήρου τον επισιτισμό της Ελλάδας ούτε μπορούσε να πιέσει τη Γερμανία.⁵⁸⁷

Το Βατικανό επανέλαβε την έκκλησή του στις 21 Οκτωβρίου 1941στη Μ. Βρετανία τόσο μέσω του Άγγλου πρέσβη όσο και μέσω του παπικού απεσταλμένου στην Αγγλία Godfrey. Η Αγία Έδρα εξέφρασε την απογοήτευση για την αρνητική στάση της Αγγλίας. Η ίδια προσπαθούσε να στείλει τρόφιμα στην κατοχική Ελλάδα, αλλά αυτά ήταν δύσκολο να βρεθούν στην Ευρώπη. Τα κίνητρά της ήταν καθαρά ανθρωπιστικά και ενδιαφερόταν για όλους του λαούς, αλλά είχε προβεί σε αυτές τις ενέργειες για τους Έλληνες, επειδή βρίσκονταν στην πιο δύσκολη κατάσταση. Γι' αυτό ζητούσε από την Αγγλία να επανεξετάσει την προηγούμενη απόφαση της. Ο Maglione ζήτησε από τον παπικό απεσταλμένο στο Λονδίνο Godfrey να αιτηθεί ακρόαση από τον Eden για να του εκθέσει την κατάσταση και να βρεθεί τρόπος για να παραδοθεί το φορτίο σταριού. Εν ανάγκη ο ίδιος ο Πάπας θα παρέμβαινε με έκκλησή του προς τον βασιλιά της Αγγλίας. Παράλληλα αρχές Νοεμβρίου ζητήθηκε και από τον παπικό «νούτσιο» στη Γερμανία Cesare Orsenigo να ενημερώσει τη γερμανική κυβέρνηση για την κρίσιμότητα της κατάστασης, την αδυναμία της Ιταλίας να βοηθήσει αλλά και για τις εκκλήσεις που είχε κάνει μέχρι τότε το Βατικανό στην Αγγλία.⁵⁸⁸

Η Αγγλία στην απάντησή της δεν άφηνε περιθώρια αισιοδοξίας ούτε για την ελληνική υπόθεση ούτε παρερμηνείας για τις μελλοντικές προθέσεις της όσον αφορά τον αποκλεισμό. Υπεύθυνη για τα δεινά του ελληνικού λαού ήταν η Ιταλία, επειδή είχε προκαλέσει τον πόλεμο με την Ελλάδα, η οποία δεν αποτελούσε εξαίρεση. Όλες οι κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης υπέφεραν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό εξαιτίας των επιτάξεων του Άξονα. Η μόνη διαφορά ήταν ότι η Ελλάδα είχε κατακτηθεί από την Ιταλία, ενώ οι άλλες από τη Γερμανία. Το γεγονός όμως ότι η Ιταλία ήταν η κύρια κατοχική δύναμη στην Ελλάδα και όχι η Γερμανία δεν μπορούσε να επηρεάσει τη Μ. Βρετανία να αλλάξει την πολιτική του οικονομικού πολέμου που στόχο είχε να στερήσει από τον Άξονα πολύτιμες πρώτες ύλες για τη διεξαγωγή του πολέμου. Το ότι η ίδια η Ιταλία αντιμετώπιζε ελλείψεις τροφίμων ήταν και η αιτία για την οποία ήθελε να αποσταλούν τρόφιμα σε μια χώρα υπό την Κατοχή της. Την ίδια ώρα η Γερμανία είχε σημαντικά αποθέματα τροφίμων και η αγγλική κυβέρνηση ήθελε να μάθει αν η Αγία Έδρα είχε κάνει ανάλογο διάβημα στη Γερμανική κυβέρνηση για το ελληνικό επισιτιστικό ή για τους άλλους λαούς της Ευρώπης. Επιπλέον οι απόψεις της κυβέρνησης των ΗΠΑ ήταν σε πλήρη συμφωνία με εκείνες της αγγλικής. Υπεύθυνες για την προμήθεια τροφίμων στην κατεχόμενη χώρα ήταν η Ιταλία και η Γερμανία, οι οποίες είχαν δημιουργήσει το επισιτιστικό πρόβλημα με τις επιτάξεις. Ο Tardini πίστευε ότι η αγγλική κυβέρνηση θεωρούσε πως το Βατικανό λειτουργούσε ως μεσάζοντας της ιταλικής κυβέρνησης. Ανάλογες απόψεις έτρεφε για τον Roncalli και η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση, ότι λειτουργούσε ως όργανο της ιταλικής προπαγάνδας.⁵⁸⁹

Το Βατικανό εξέφρασε τη λύπη του για την άρνηση της αγγλικής κυβέρνησης παράλληλα, όμως, δεν άφησε αναπάντητη τη νέα άρνηση. Η Αγία Έδρα ήταν ουδέτερη και δεν συμμετείχε στην ένοπλη σύγκρουση. Η μεσολάβησή της είχε υπαγορευθεί όχι

⁵⁸⁷ Pierre Blet, Robert A. Graham, Angelo Martini, Burkhard Schneider (eds.), *Actes et Documents*, ό. π., σσ. 313-314.

⁵⁸⁸ Ο. π.

⁵⁸⁹ Ο. π., σσ. 343-44· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ. 2, αρ. εγγρ. 184, Κωνσταντινούπολη 27 Δεκεμβρίου 1941.

από πολιτικά αλλά από καθαρά ανθρωπιστικά και χριστιανικά κίνητρα. Με βάσει αυτά τα κριτήρια η Αγία Έδρα κατά καιρούς είχε μεσολαβήσει όπου είχε υπάρξει ανάγκη ανεξάρτητα εθνικών ή φυλετικών κριτηρίων. Στο παρελθόν είχε κάνει ό,τι ήταν δυνατό για να βοηθήσει του αιχμάλωτους πολέμου, του Πολωνούς, τους Γάλους, τους Ολλανδούς, τους Βέλγους και τώρα τους Έλληνες. Όσον αφορά την Ελλάδα, είχε λάβει την έκκληση από ηγέτες πολιτικών κομμάτων, στρατιωτικούς, εκπροσώπους του κοινωνικού και οικονομικού κόσμου καθώς και διαφορετικών θρησκευτικών δογμάτων να παρέμβει για την εξεύρεση λύσης στο επισιτιστικό πρόβλημα. Αφού έλαβε αυτές τις εκκλήσεις, άρχισε να αναζητεί τρόπους για την επίλυση του προβλήματος. Αρχικά αναζήτησε τρόφιμα στην Ελβετία και στην Ουγγαρία και στη συνέχεια απευθύνθηκε στις κυβερνήσεις των ΗΠΑ, της Μ. Βρετανίας, της Ιταλίας της Γερμανίας και της Βουλγαρίας. Η Αγία Έδρα είχε απευθυνθεί στη Μ. Βρετανία, επειδή είχε ζητηθεί από τους Έλληνες. Στο διάβημα-έκκληση των εκπροσώπων των ελληνικών αστικών πολιτικών κομμάτων αλλά και από τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό ζητούνταν η παρέμβαση της Αγγλίας. Όλοι τους είχαν υποστηρίξει ότι δεν θα ήταν δύσκολο δια μέσου μιας ουδέτερης επιτροπής να διανεμηθούν τα τρόφιμα, που θα επέτρεπε η Αγγλία να περάσουν δια μέσου του αποκλεισμού, στον άμαχο πληθυσμό. Γι' αυτό τον λόγο η απογοήτευσή τους θα ήταν μεγάλη, όταν θα πληροφορούνταν την αγγλική άρνηση να επιτρέψει να περάσουν έστω τα τρόφιμα που ήταν αναγκαία για την επιβίωση των παιδιών.⁵⁹⁰

Η μεσολαβητική προσπάθεια του Βατικανού τελικά στέφθηκε από αποτυχία. Το μόνο που κατόρθωσε ήταν να εισάγει μικρές ποσότητες αλεύρων από την Ουγγαρία και γάλατος από την Ελβετία για τα συσσίτια που είχε οργανώσει στην κατοχική Ελλάδα. Παρά το γεγονός ότι η έκκληση είχε γίνει στο Foreign Office και όχι στο MEW, η Αγγλία παρέμενε αμετάπειστη στην αρχή ότι ο κατακτητής ήταν υπεύθυνος για την τροφοδοσία της κατεχόμενης χώρας. Η Αγγλία δεν ήταν πρόθυμη να κάνει μια εξαίρεση για την Ελλάδα, όχι μόνο επειδή δεν εμπιστεύονταν τους κατακτητές αλλά και γιατί το Βατικανό δεν είχε τα μέσα για να την πιέσει και η ίδια δεν είχε καμία διάθεση και κανένα πολιτικό όφελος να συνεργαστεί για το ελληνικό επισιτιστικό με ένα ουδέτερο κρατίδιο σαν το Βατικανό. Για την Αγγλία το Βατικανό ήταν χρήσιμο για άλλους λόγους. Αποτελούσε ένα δίαυλο επικοινωνίας με την ιταλική κυβέρνηση και μπορούσε να διοχετεύει τις πληροφορίες που αυτή ήθελε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η απειλή για τους Ιταλικούς πληθυσμούς της Ερυθραίας σε περίπτωση που η Ιταλία δεν έπαιρνε μέτρα για την Ελλάδα. Η Αγγλία γνώριζε ότι το περιεχόμενο της αλληλογραφίας με τον Άγγλο πρέσβη παρακολουθούνταν από τη μυστική αστυνομία της Ιταλίας. Επιπλέον η Αγγλία με την ανταπόκριση της διπλωματικής αντιπροσωπείας της με τις Παπικές αρχές για την εξεύρεση λύσης για τον ελληνικό λιμό έδειχνε και τις προθέσεις της στην Ιταλία σχετικά με το καθεστώς του Βατικανού. Ήταν προς το συμφέρον και των δύο να παραμείνει ένα ουδέτερο ανεξάρτητο κρατίδιο.⁵⁹¹

⁵⁹⁰ Ο. π. , σσ. 353-58.

⁵⁹¹ George Kazamias, *Allied policy towards Greece...*, ό. π., σσ. 127-129.

Γ) Το σχέδιο της Αβησσυνίας

Από το καλοκαίρι του 1941 το Foreign Office άρχισε να αναζητάει εναλλακτικούς τρόπους για να πιέσει την Ιταλία, επειδή η Ελλάδα άνηκε στη δικαιοδοσία της, να πάρει μέτρα για την ανακούφιση του άμαχου πληθυσμού.

Η Αγγλία είχε νικήσει και εκδιώξει την Ιταλία τον Απρίλιο του 1941 από την Αιθιοπία και την Ερυθραία. Στην Αιθιοπία ζούσαν χιλιάδες Ιταλοί έποικοι. Η Αγγλία θα μπορούσε να προχωρήσει σε αντίποινα ενάντια τους. Σε τηλεγράφημα που στάλθηκε από το Foreign Office προς τους βρετανούς πρέσβεις στην Αίγυπτο και την Κένυα Miles Lampson και Philip Michael αναλύονταν τα κύρια σημεία του σχεδίου. Σύμφωνα με αυτό θα μειώνονταν οι ποσότητες τροφίμων που προορίζονταν για τους Ιταλούς υπηκόους στην Αιθιοπία. Θα πραγματοποιούνταν μια διεθνής καμπάνια όπου θα αναφερόταν ότι ο λόγος που είχαν επιβληθεί αυτά τα μέτρα ήταν εξαιτίας της άρνησης της Ιταλίας, ως κατοχικής δύναμης, να λάβει τα απαραίτητα μέτρα για τον επισιτισμό της Ελλάδας όπως όριζε το διεθνές δίκαιο. Ακόμη θα αναμεταδίδονταν ραδιοφωνικά στην Ιταλία τα ονόματα των Ιταλών υπηκόων που θα υπέφεραν από την πείνα, ώστε οι συγγενείς τους να πιέσουν την ιταλική κυβέρνηση. Επιπλέον Ιταλοί υπάλληλοι στην Ανατολική Αφρική θα απολύονταν από τις δουλειές του και τη θέση του θα την έπαιρναν Έλληνες και Γιουγκοσλάβοι.⁵⁹²

Και οι δύο Άγγλοι πρέσβεις εξέφρασαν τις επιφυλάξεις τους τόσο για την αποτελεσματικότητα του σχεδίου όσο και για τις συνέπειες που θα μπορούσε να έχει για την Αγγλία. Ο Lampson απέρριψε το σχέδιο για ανθρωπιστικούς λόγους και από τον φόβο μήπως η πολιτική αντιποίνων απέναντι στους Ιταλούς υπηκόους προκαλούσε την παρέμβαση των ΗΠΑ. Ομοίως και ο Michael ήταν εναντίον. Οι περισσότεροι Ιταλοί ήταν άνεργοι και ζούσαν στερημένα. Αρκετοί υπάλληλοι είχαν χάσει τις δουλειές του και ζούσαν χάρη στο δελτίο. Η Ερυθραία ήδη αντιμετώπιζε σημαντικές ελλείψεις σε τρόφιμα και επιπλέον περικοπές θα μπορούσαν να προκαλέσουν λιμό. Αυτό που ανησυχούσε τους πρέσβεις ήταν πιθανά αντίποινα των Αιθίοπων κατά των Ιταλών για όσα είχαν υπομείνει από αυτούς. Τα μέτρα που εισηγούνταν το Foreign Office κατά της ιταλικής κοινότητας μπορούσαν να παρεξηγηθούν από τους ντόπιους και να θεωρηθούν λευκή επιταγή και να προχωρήσουν σε πράξεις αντεκδίκησης και να βυθίσουν στο χάος και την πολιτική αποσταθεροποίηση την περιοχή. Επιπλέον ο χαρακτήρας της αγγλικής διοίκησης σε αντίθεση με αυτόν της ιταλικής κατοχής ευνοούσε τις αντιφασιστικές δραστηριότητες και όχι πράξεις αντεκδίκησης. Πολλοί Άγγλοι αξιωματούχοι έτρεφαν επιφυλάξεις για την αποτελεσματικότητα αυτής της πολιτικής.⁵⁹³

Οι δύο πρέσβεις προς έκπληξη των ανωτέρων τους αντιπρότειναν ότι πιο εύκολα θα εισάγονταν στην Ελλάδα τρόφιμα δια μέσου αμοιβαίων συμφωνιών που θα προέβλεπαν τις παράλληλες εισαγωγές στην Ελλάδα και την Ανατολική Αφρική και τη διανομή από το ΔΚΕΣ. Ο Mitchell προχώρησε ένα βήμα παραπέρα προτείνοντας ακόμη και τη συνεργασία με τον Ιταλικό Ερυθρό Σταυρό. Αρχές Σεπτέμβρη το Foreign Office είχε αναθεωρήσει το αρχικό σχέδιο, αφαιρώντας κάποια από τα σκληρά μέτρα. Πλέον θα χρησιμοποιούνταν πιο πολύ ως μέσο εκφοβισμού και απειλής προς την ιταλική πλευρά. Στις συνομιλίες του με το Βατικανό ο Άγγλος πρέσβης Osborne αναφέρθηκε στις συνθήκες διαβίωσης της ιταλικής κοινότητας σε αντίθεση με αυτές

⁵⁹² George Kazamias, *Allied policy towards Greece...*, ό. π., σσ. 115-123.

⁵⁹³ Ο. π.

του άμαχου ελληνικού πληθυσμού, πραγματοποιώντας μια έμμεση απειλή προς την ιταλική κυβέρνηση. Το σχέδιο, όμως, δεν υιοθετήθηκε ποτέ. Όταν μερικές εβδομάδες αργότερα άρχισαν αναζητούνται άλλα μέτρα επίλυσης για το ελληνικό επισιτιστικό, το «Σχέδιο της Αβησσυνίας» δεν ήταν ανάμεσα σε αυτά.⁵⁹⁴

Ανάμεσα στους λόγους ήταν ο αντίκτυπος που θα είχε τόσο στην κοινή γνώμη της Αγγλίας όσο και των ΗΠΑ το γεγονός ότι σε πολίτες έστω και εχθρικής χώρας είχε επιβληθεί η πείνα ως μορφή αντιποίνων. Οι απομονωτιστές στην Αμερική θα είχαν την αφορμή που ήθελαν για να κατηγορήσουν την Αγγλία ενώ υπήρχε ο κίνδυνος να παρέμβει ακόμη και ο ίδιος ο πρόεδρος Roosevelt, ο οποίος πριν ακόμη τη λήξη της αγγλοϊταλικής σύρραξης στην Αβησσυνία είχε εκφράσει την ανησυχία του για την τύχη των ιταλικών πληθυσμών. Όμως ο σημαντικότερος λόγος ήταν ότι το εν λόγω σχέδιο ως μοχλός πίεσης προς την ιταλική κυβέρνηση δεν θα έδινε λύση ουσιαστική στο ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα. Η Ελλάδα άνηκε ονομαστικά μόνο στη δικαιοδοσία της Ιταλίας. Κύρια κατοχική δύναμη ήταν η Γερμανία. Στο τέλος το σχέδιο εγκαταλείφθηκε.⁵⁹⁵

Δ) Το σχέδιο μετανάστευσης των παιδιών

Εντωμεταξύ η επισιτιστική κατάσταση στην κατοχική Ελλάδα επιδεινωνόταν μέρα με τη μέρα. Οι πληροφορίες που έφταναν ανέφεραν ραγδαία αύξηση των θανάτων. Οι πιέσεις που δεχόταν η αγγλική κυβέρνηση γίνονταν ολοένα και μεγαλύτερες. Ανάμεσα στις λύσεις που εξετάστηκαν ήταν α) η αύξηση των ποσοτήτων τροφίμων που εισάγονταν από την Τουρκία, β) ένα σχέδιο μετανάστευσης των παιδιών για τα οποία είχε δείξει ενδιαφέρον ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, γ) χορήγηση καθεστώτος ελεύθερου διάπλου σε πλοία του Άξονα που θα μετέφεραν τρόφιμα από την Τεργέστη ή τη Μαύρη Θάλασσα. Αντί για την αποστολή τροφίμων το βρετανικό πολεμικό συμβούλιο στις 24 Δεκεμβρίου 1941 αντιμετώπιζε πιο ευνοϊκά τη δεύτερη λύση, τη μεταφορά των παιδιών.⁵⁹⁶

Ο Charles L. House, διευθυντής της Αμερικάνικης Γεωργικής Σχολής στη Θεσσαλονίκη και πρώην αντιπρόσωπος του Αμερικάνικου Ερυθρού Σταυρού, έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου για τις συνέπειες της πείνας στις παιδικές ηλικίες στην Ελλάδα. Σύμφωνα με την έκθεσή του ο παιδικός πληθυσμός στην Ελλάδα, δηλαδή οι ηλικίες 1-14, έφτανε τα 2.430.075. Σε αυτόν τον αριθμό έπρεπε να προστεθούν άλλες 400.000 εγκύων και θηλάζουσων μητέρων. Τις μεγαλύτερες ανάγκες τις αντιμετώπιζαν αυτά που ζούσαν στα αστικά κέντρα, ειδικότερα στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, ενώ ο αριθμός τους έφτανε τις 187.000 και των μητέρων 67.735. Ενδεικτικά τα περισσότερα παιδιά λάμβαναν μόνο το 1/3 της αναγκαίας ποσότητας γάλακτος. Πέρα από το πρόβλημα της τροφής αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα και στην ένδυση

⁵⁹⁴ Ο. π.

⁵⁹⁵ Ο. π.

⁵⁹⁶ TNA, CAB 65/20/26B, War Cabinet, Conclusions of a meeting of the War Cabinet hold at 10 Downing Street, 24 Δεκέμβρη 1941.

καθώς και στην πρόσβαση στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Ο House πρότεινε ένα πρόγραμμα αρωγής για τα παιδιά στην Ελλάδα που θα κάλυπτε όλη την ελληνική επικράτεια. Τη χρηματοδότηση θα την αναλάμβανε το ΔΚΕΣ. Τα τρόφιμα θα αγοράζονταν στην Τουρκία από την Ερυθρά Ημισέληνο. Στη συνέχεια θα παραδίδονταν στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, ο οποίος θα τα διένειμε από κοινού με αντιπροσώπους του Ιταλικού και του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού. Ο γραμματέας της αμερικανικής πρεσβείας στη Ρώμη Burry επισκέφθηκε την Ελβετία για να βρει τα μέσα για τις ανάγκες ενός τέτοιου προγράμματος τον Νοέμβριο του 1941. Ανάλογο ενδιαφέρον για επείγουσα αποστολή βοήθειας για τα παιδιά στην κατοχική Ελλάδα είχε επιδείξει και ο Arno, ο αντιπρόσωπος του Ιταλικού Ερυθρού Σταυρού στην Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης.⁵⁹⁷

Τις διαπραγματεύσεις με τις ουδέτερες και τις συμμαχικές κυβερνήσεις τις διεξήγαγε όχι η Ελληνική κυβέρνηση αλλά το Foreign Office και το ΔΚΕΣ είχε τον ρόλο του μεσάζοντα ανάμεσα στην αγγλική κυβέρνηση, την ιταλική και τη γερμανική. Στις 24 Δεκεμβρίου 1941 ο εκπρόσωπος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στο Κάιρο κλήθηκε σε σύσκεψη με τους αντιπροσώπους του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, της αγγλικής πρεσβείας και του Foreign Office για να συζητήσουν το ενδεχόμενο μεταφοράς 40.000 παιδιών από την Ελλάδα στη Νότιο Αφρική, τη Μέση Ανατολή, την Ινδία καθώς και σε άλλα τμήματα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και ίσως και στις ΗΠΑ. Επίσης εξετάστηκε το ενδεχόμενο να σταλούν παιδιά και στην Ελβετία με τη συνεργασία του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού. Η Τουρκία προσφέρθηκε να φιλοξενήσει 1.000. Τη μεταφορά των παιδιών αποφασίσθηκε ότι θα οργάνωνε το ΔΚΕΣ. Όσον αφορά τα παιδιά που θα επιλέγονταν, αυτά θα ήταν ηλικίας 4 ετών και άνω μαζί με τις μητέρες τους καθώς και εκείνα που ήταν έως 13 ετών, τα οποία θα ταξίδευαν μόνα τους. Οι εμπόλεμες κυβερνήσεις θα χορηγούσαν καθεστώς ασφαλούς διέλευσης για τα πλοία που θα μετέφεραν τα παιδιά και η αγγλική κυβέρνηση θα εγγυούνταν ότι, όταν θα τελείωνε ο πόλεμος, τα παιδιά θα επέστρεφαν μαζί με τις μητέρες τους. Η British Central Social Welfare Committee θα συντόνιζε τη συνεργασία μεταξύ του ΔΚΕΣ, του Ελληνικού και του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Το πρόγραμμα βασιζόταν στο αντίστοιχο βρετανικό πρόγραμμα εκκένωσης των αγγλικών πόλεων εξαιτίας των βομβαρδισμών. Τα παιδιά θα προορίζονταν να πάνε σε περιοχές που υπήρχαν μεγάλες ελληνικές κοινότητες και θα τα αναλάμβαναν ανάδοχες οικογένειες Ελλήνων, όπου ήταν δυνατό, ή θα αποστέλλονταν σε ιδρύματα.⁵⁹⁸

Για την επιτυχία του σχεδίου έπρεπε να υπερκεραστούν πολλά εμπόδια. Το πρώτο ήταν η στάση της Ιταλίας, η οποία διέκριντο αρνητικά απέναντι του. Αλλά και οι υπόλοιπες κυβερνήσεις των χωρών που προορίζονταν να σταλούν τα παιδιά δεν έδειξαν ιδιαίτερη προθυμία να συνεργαστούν και να δώσουν άδεια τα παιδιά να αποβιβαστούν σε λιμάνια της επικράτειας τους κατά τη διάρκεια του πολέμου. Επιπλέον έπρεπε να βρεθούν μεταφορικά μέσα, προμήθειες σε τρόφιμα και

⁵⁹⁷ KEINE/ ΑΚΑΔΗΜΙΑ Αθηνών, FO 371/29842, R 9624/96/19, 'Child Welfare in Greece' United States Foreign Economic Administration, *A Survey of Greek Relief, April 1941 to December 1943*, In Collaboration with the State Department Washington DC, 1944, σ. 7. Στέλιος - Περικλής Καράβης, ό. π., σ. 143.

⁵⁹⁸ United Nations Archive, S-1021-0027-05-00001, "Report on the origin of the Balkan Mission" KEINE/Ακαδημία Αθηνών, NARA, FDR Presidential Library, War Refugee Board, Greek Relief Programme, American Red Cross. Aid to Greece (Since the fall of the country), 1 Ιουλίου 1942. ICRC, *Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the second world war, (September 1, 1939- June 30, 1947)*, σσ. 705-6.

προσωπικό σε μια πολλή κρίσιμη στιγμή του πολέμου στη Μέση Ανατολή, όταν οι προμήθειες και το ανθρώπινο δυναμικό σπάνιζαν και τα μεταφορικά μέσα κόστιζαν υπερβολικά. Οι αρμόδιες αγγλικές υπηρεσίες έπρεπε να βρουν ένα στρατόπεδο και να το μετατρέψουν σε κέντρο υποδοχής για τα παιδιά, να αποφύγουν τη δημοσιότητα και να διευθετήσουν με την ελληνική κυβέρνηση το ζήτημα του οικονομικού κόστους του σχεδίου. Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός δεν ήταν θετικός απέναντι στο σχέδιο και προτιμούσε αντί τα παιδιά να μεταφερθούν στο εξωτερικό να παραχωρηθούν τα τρόφιμα για τον επισιτισμό τους μέσα στην Ελλάδα.

Η Ιταλική κυβέρνηση αρχικά απέρριψε το σχέδιο. Το ΔΚΕΣ προσέγγισε την ιταλική και τη γερμανική κυβέρνηση και τους υπέβαλε αίτημα στα μέσα Ιανουαρίου 1942, για την χορήγηση άδειας ασφαλούς διέλευσης. Το ΔΚΕΣ είχε μισθώσει ήδη το σουηδικό πλοίο Hallaren γι' αυτό το λόγο, το οποίο θα ταξίδευε υπό την αιγίδα του ΔΚΕΣ. Η Ιταλία έδωσε καταρχήν τη συγκατάθεση της για να επιτρέψει να αναχωρήσουν τα παιδιά από την Ελλάδα αλλά ζήτησε λεπτομερείς πληροφορίες για τα πλοία που θα χρησιμοποιούνταν. Στη συνέχεια όμως τον Φεβρουάριο του 1942 αρνήθηκε να επιτρέψει τα παιδιά να ταξιδεύσουν σε λιμάνια που ανήκαν στη Βρετανική Αυτοκρατορία. Αντίθετα η γερμανική κυβέρνηση φάνηκε πιο συνεργάσιμη στις διαπραγματεύσεις και έδωσε για τη μεταφορά τον Φεβρουάριο 1942 και όρισε το λιμάνι μέσα στην Ελλάδα που θα επιβιβάζονταν τα παιδιά πριν ταξιδεύσουν. Οι διαπραγματεύσεις αποδείχθηκαν χρονοβόρες με αποτέλεσμα την καθυστέρηση της μεταφοράς. Η Ιταλία δήλωσε ότι θα ξανασκέφτονταν το αίτημα από τη στιγμή που θα της μεταβιβάζονταν περισσότερα στοιχεία για τα πλοία και τους τόπους εγκατάστασης. Ύστερα από τις επίμονες οχλήσεις του ΔΚΕΣ, η ιταλική κυβέρνηση δέχθηκε να δώσει καταρχήν άδεια για την εγκατάσταση στην Αίγυπτο και ανέφερε ότι θα επανεξέταζε αν θα έδινε την άδεια για άλλους προορισμούς.

Η άρνηση της Ιταλίας ανέτρεψε τον προγραμματισμό της Αγγλίας να στείλει τα παιδιά στη Συρία, τον Λίβανο, το Σουδάν και σε άλλα μέρη της Αγγλικής Αυτοκρατορίας. Στη Βηρυτό και το Χαρτούμ τη φροντίδα των παιδιών θα την αναλάμβαναν οι εκεί ελληνικές κοινότητες ενώ ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός θα παρείχε τα απαραίτητα εφόδια. Επιπλέον αντιμετώπιζε σοβαρό πρόβλημα στο να πείσει την Αίγυπτο να δεχθεί τα παιδιά στο έδαφός της. Η αιγυπτιακή κυβέρνηση δέχθηκε να φιλοξενήσει 5.000 παιδιά και να δώσει άδεια διέλευσης για άλλες 3.000 με προορισμό τη Νότιο Αφρική, εφόσον οι εμπόλεμοι κατέληγαν σε συμφωνία. Η αγγλική κυβέρνηση ενημέρωσε το ΔΚΕΣ ότι η ελληνική κυβέρνηση προθυμοποιούνταν να παραχωρήσει 2 πλοία και ότι θα ήταν έτοιμα σε 15 ημέρες παρότι υπήρχε πρόβλημα με τη στελέχωση των πληρωμάτων. Παράλληλα η Αγγλία πίεζε το ΔΚΕΣ να συνεχίσει τις διαπραγματεύσεις με την Ιταλία για τη μεταφορά των παιδιών σε μέρη που ανήκαν στην αυτοκρατορία της. Την ακολούθησε η Βρετανία, η οποία αρνήθηκε να παραχωρήσει το πλοίο Radmanso, που μετέφερε στάρι στην κατοχική Ελλάδα για τη μεταφορά των παιδιών. Ο Γερμανικός Ερυθρός Σταυρός πρότεινε ως εναλλακτική λύση την εγκατάσταση των αρκετών χιλιάδων παιδιών στην ελληνική επαρχία, σε αγροτικές περιοχές και χωριά που θα παρέχονταν εγγυήσεις ασφαλείας και θα τους χορηγούνταν τρόφιμα. Η GWRA δεν έμεινε αργή και αντιπρότεινε ένα άλλο σχέδιο πιο δελεαστικό που περιλάμβανε τη μεταφορά στις ΗΠΑ 10.000 παιδιών και τη φοίτησή τους σε αμερικανικές γεωργικές σχολές, υποσχόμενη ότι επιστρέφοντας θα

εφάρμοζαν σύγχρονες καλλιεργητικές μεθόδους που θα μετέτρεπαν την Ελλάδα στην «Καλιφόρνια της Ευρώπης».⁵⁹⁹

Ύστερα από την επιμονή του ΔΚΕΣ η Ιταλία έδωσε την άδεια για τη μεταφορά, όμως, μόνο για την Αίγυπτο και όχι για τις άλλες χώρες. Αν και η Ιταλία είχε δώσει τη συναίνεση της για τη μεταφορά περιορισμένου αριθμού παιδιών, 3.000, στην Αίγυπτο, ανεξάρτητο κράτος και όχι αποικία της Βρετανίας, καθυστέρουσε να δώσει την άδεια ασφαλούς διέλευσης των πλοίων. Η Αγγλία θα παρείχε δύο πλοία για αυτό τον λόγο και τα παιδιά θα συνοδεύονταν από Ελβετούς ιατρούς και νοσηλεύτές καθώς και από νοσοκόμες του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Οι διεργασίες στην Αίγυπτο είχαν προχωρήσει και ήδη ήταν έτοιμο το στρατόπεδο υποδοχής των παιδιών στο Moses Wells, δυναμικότητας 3.000. Η αγγλική πλευρά σκόπευε να πιέσει την αιγυπτιακή κυβέρνηση να αυξήσει τον αριθμό που επρόκειτο να φιλοξενήσει στα 10.000 παιδιά. Το σχέδιο τελικά δεν τελεσφόρησε και ένας από τους λόγους ήταν ότι οι εμπόλεμοι άρχισαν να προσανατολίζονται σε άλλες λύσεις για το ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα. Η Ιταλία δεν ήθελε στα πλοία να συμπεριληφθούν Αιγύπτιοι ναυτικοί και πρόβαλε εμπόδια, χρησιμοποιώντας αυτήν την πρόφαση έως και τον Ιούνιο του 1942 παρότι υπήρχε μεγάλη έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού στη Μέση Ανατολή. Η Αγγλία προσπάθησε να εξασφαλίσει την υποστήριξη και του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού. Η εξέλιξη των πολεμικών συγκρούσεων στη Βόρειο Αφρική έδωσε τέλος στη μεταφορά των παιδιών στην Αίγυπτο. Δεν ήταν η μόνη αιτία που οδήγησε στην αποτυχία το σχέδιο.⁶⁰⁰

Οι κυβερνήσεις των χωρών που προορίζονταν να σταλούν τα παιδιά δεν ήταν θετικές να τα δεχθούν στην επικράτεια τους. Η αγγλική πρεσβεία στο Κάιρο είχε στείλει υπόμνημα στην αιγυπτιακή κυβέρνηση στις 17 Δεκεμβρίου 1941, στο οποίο ζητούσε να μάθει αν θα δέχονταν να φιλοξενήσει παιδιά από την Ελλάδα υπό την επίβλεψη του ΔΚΕΣ. Το αιγυπτιακό υπουργείο των εξωτερικών απάντησε ότι δεν μπορούσε να στεγάσει τα παιδιά σε αιγυπτιακό έδαφος, αλλά θα διευκόλυνε μόνο τη μετάβαση ομάδων 3.000 παιδιών κάθε φορά. Τον Φεβρουάριο του 1942 δέχθηκε να παραχωρήσει τον σταθμό καραντίνας του Moses Wells στο Σουέζ. Ο βρετανός πρέσβης απευθύνθηκε στον Nahas Pasha, τον πρωθυπουργό της Αιγύπτου, προσπαθώντας να κερδίσει την υποστήριξη της αιγυπτιακής κυβέρνησης και τονίζοντας ότι οι οικονομικές συνθήκες στην Αίγυπτο είχαν βελτιωθεί τόσο ώστε να εγγυώνται την επιτυχία του σχεδίου. Η Αίγυπτος δέχθηκε να δανείσει τις εγκαταστάσεις του Moses Wells υπό τον όρο ότι η ίδια δεν θα επιβαρύνονταν οικονομικά. Έως το τέλος του Μαρτίου αποδέχτηκε την παραμονή 3.000 παιδιών για όλη τη διάρκεια του πολέμου. Η αγγλική πλευρά ήλπιζε ότι τελικά θα μεταφέρονταν στην Αίγυπτο 10.000. Το ΔΚΕΣ την είχε ειδοποιήσει ότι 50.000 στην Ελλάδα παιδιά είχαν την ανάγκη άμεσης βοήθειας.⁶⁰¹

Η αγγλική κυβέρνηση είχε απευθυνθεί και σε άλλες κυβερνήσεις και ήλπιζε τον Δεκέμβριο του 1941 ότι μπορούσε να στείλει 10.000 παιδιά στην Ελβετία και τα υπόλοιπα μπορούσαν να αποσταλούν στην Ινδία, στην οποία επιδίωκε να στείλει

⁵⁹⁹ Ο. π.

⁶⁰⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.2, «Επιτροπή προστασίας παιδιών και εφήβων» 12 Απριλίου 1942· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 1, αρ. εγγρ. 67, χωρίς ημερομηνία· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Roosevelt Library, War Refugee Board, ό. π., · George Kazamias, ό. π., σ.106· ICRC, *Report of the International Committee*, ό. π.

⁶⁰¹ Ο. π.

1.000 με τη βοήθεια του Ινδικού Ερυθρού Σταυρού τον Φεβρουάριο του 1942. Η Κένυα και η Τανγκανίκα δέχθηκαν να φιλοξενήσουν 500 παιδιά η κάθε μια. Οι τοπικές αρχές της Πραιτόρια απάντησαν αρνητικά και πρότειναν τα παιδιά να αποσταλούν στις ΗΠΑ τον Φεβρουάριο του 1942. Η κυβέρνηση της Νοτιοαφρικανικής Ένωσης αρχικά είχε αρνηθεί να δεχτεί να συνεργαστεί, στη συνέχεια, όμως, συμφώνησε να δεχτεί μερικά παιδιά προσωρινά υπό τον όρο ότι η Ελληνική Κυβέρνηση θα εγγυούνταν πως τα παιδιά θα επαναπατρίζονταν μετά τη λήξη του πολέμου. Παράλληλα, όμως, και οι Συμμαχικές Στρατιωτικές Αρχές εξέφρασαν αντιρρήσεις. Η 9^η Στρατιά για επιχειρησιακούς λόγους δεν θα δεχόταν να παραμείνουν πρόσφυγες στο Soul el Harb ή στην Βηρυτό και το μόνο που δέχτηκε ήταν η Βηρυτός να χρησιμοποιηθεί ως ενδιάμεσος σταθμός για 1.000 παιδιά που θα στέλνονταν στην Ινδία. Η άρνηση της 9^{ης} Στρατιάς ήταν εξίσου καταστροφική για το σχέδιο με τα εμπόδια που πρόβαλε η Ιταλική κυβέρνηση.

Η άλλη επιλογή, η οποία απέμενε, ήταν το Σουδάν. Ο Άγγλος κυβερνήτης sir H.J. Huddleston απάντησε ότι ήταν δύσκολο τόσο να φιλοξενήσει όσο και να δώσει άδεια να μεταφερθούν τα παιδιά και ζήτησε περισσότερες πληροφορίες για το σχέδιο. Όταν του ανακοινώθηκε ότι τα παιδιά θα ήταν ηλικίας μεταξύ 6 και 15 χρονών και τη φροντίδα τους θα την αναλάμβανε η τοπική ελληνική κοινότητα και δεν θα επιβαρύνονταν οικονομικά οι τοπικές αρχές του Σουδάν, απάντησε ότι η ελληνική ομογένεια ήταν έτοιμη να δεχτεί ένα αριθμό παιδιών, χωρίς να αναφερθεί στο ακριβές νούμερο, καθώς και ότι ο τόπος εγκατάστασης θα ήταν το Σουδάν. Τα παραπάνω θα γίνονταν υπό τον όρο ότι θα παρέχονταν οι απαραίτητες προμήθειες και τα παιδιά θα συνοδεύονταν από αντιπρόσωπους της αγγλικής κυβέρνησης. Οι αρμόδιες αγγλικές υπηρεσίες απάντησαν ότι οι προμήθειες θα παραδίδονταν από τα αποθέματα του Ελληνικού και του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αίγυπτο και αντιπρόσωποι της αγγλικής κυβέρνησης θα στέλνονταν για να ρυθμίσουν τις διαδικαστικές παραμέτρους της επιχείρησης, όταν η ιταλική κυβέρνηση έδινε την άδεια τα παιδιά να οδεύσουν πέρα από τα σύνορα της Αιγύπτου. Όμως τον Μάιο του 1942, ο sir H.J. Huddleston ανέφερε ότι εξαιτίας της έλλειψης καταλυμάτων θα φιλοξενούνταν αρχικά μόνο 150 παιδιά. Αυτός ο αριθμός θα μπορούσε να αυξηθεί υπό την προϋπόθεση ότι θα παρέχονταν τα απαραίτητα κονδύλια και τα υλικά για τα προσωρινά καταλύματα. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις όμως στη Β. Αφρική έδωσαν τέλος στην προοπτική να μεταφερθούν τα παιδιά.

E) H Greek War Relief Association

Οι ελληνοαμερικανικές κοινότητες με την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου τον Οκτώβριο του 1940 ανταποκρίθηκαν άμεσα στο κάλεσμα του ομογενειακού Τύπου

για την ενίσχυση της πατρίδας. Όπου υπήρχαν τοπικά σωματεία προχώρησαν σε εράνους. Στις 29 Οκτωβρίου 1940 αντιπρόσωποι 40 ομογενειακών οργανώσεων στη Νέα Υόρκη συναντήθηκαν με σκοπό τη συνεργασία όλων των ελληνικών σωματείων στη Νέα Υόρκη για αυτόν τον λόγο. Ανάλογες ενέργειες έγιναν και σε άλλες αμερικανικές πόλεις που είχαν έντονη ελληνική παρουσία, όπως το Σικάγο και το Ντιτρόιτ. Μετά από την έκκληση του αρχιεπίσκοπου Αθηνάγορα, εκατοντάδες αντιπρόσωποι ελληνικών οργανώσεων από όλες τις ΗΠΑ συνέρρευσαν στη Νέα Υόρκη στις 7 Νοεμβρίου 1940 και ίδρυσαν την Greek War Relief Association (GWRA) με σκοπό τον συντονισμό των ενεργειών τους για την αποστολή βοήθειας προς την Ελλάδα. Πρόεδρος εκλέχθηκε ο Σπύρος Σκούρας, επιχειρηματίας-παραγωγός στη βιομηχανία του θεάματος. Στόχος τέθηκε η συλλογή 10.000.000 δολαρίων. Ανάλογες οργανώσεις ιδρύθηκαν και σε χώρες που υπήρχε έντονο το ελληνικό στοιχείο όπως η Greek War Relief Fund στον Καναδά.⁶⁰²

Η βάση της GWRA ήταν οι ήδη υπάρχουσες μεγάλες ομογενειακές οργανώσεις όπως η ΑΗΕΡΑ και η GAPA αλλά και τα μικρά τοπικά σωματεία. Το πρότυπο οργάνωσης που υιοθέτησε ήταν της φινλανδικής Finnish Relief Fund, μιας οργάνωσης που διατηρούσε στενές σχέσεις με τον πρώην πρόεδρο Herbert Hoover. Η φινλανδική κοινότητα στις ΗΠΑ ήταν μια μικρή κοινότητα, όμως η Finnish Relief Fund είχε μια άκρως επιτυχημένη δράση κατά τη διάρκεια του φιννοσοβιετικού πολέμου στα 1939-40. Ο τελευταίος παρουσίαζε πολλές αναλογίες με τον ελληνοϊταλικό στα μάτια των Ελλήνων ομογενών. Στη συνέχεια ένα δίκτυο από 40.000 καταστήματα, καφενεία, εστιατόρια, μπακάλικα, κουρεία, ζαχαροπλαστεία μετατράπηκαν σε κέντρα του εράνου. Διαφημίσεις κατέκλυσαν τον Τύπο και τις εφημερίδες, καλώντας τους Αμερικάνους να συνεισφέρουν για την ηρωική Ελλάδα που πολεμούσε ενάντια στην Ιταλία. Δεν ήταν, όμως, αρκετό αυτό.⁶⁰³

Η δράση της δεν περιορίστηκε σε αυστηρά εθνικά πλαίσια. Από την αρχή διακηρύχθηκε ότι τα μέλη της ήταν Αμερικάνοι ελληνικής καταγωγής. Στόχος ήταν να προσελκυστούν όσον το δυνατόν περισσότεροι διακεκριμένοι Αμερικανοί πολίτες ως μέλη της. Επίτιμος πρόεδρος της ορίστηκε ο Harold Vanderbilt, μεγαλοεπιχειρηματίας με πολύ μεγάλη φιλανθρωπική δράση. Ήταν ο καλύτερος τρόπος για να εξασφαλιστεί ευρύτερη χρηματοδότηση σε παναμερικανικό επίπεδο αλλά και η αναγκαία πολιτική υποστήριξη. Επιπλέον η συμμετοχή διακεκριμένων Αμερικανών, διπλωματών, επιχειρηματιών και πανεπιστημιακών στην GWRA προσπόριζε και άλλα οφέλη στην Ελληνική Ομογένεια. Την κατάργηση των διαχωριστικών γραμμών που τη χώριζαν από την υπόλοιπη αμερικανική κοινωνία.⁶⁰⁴

Μέσα στους πρώτους έξι μήνες η ανάπτυξη της GWRA ήταν εντυπωσιακή. Είχαν δημιουργηθεί πάνω από 964 παραρτήματα στις ΗΠΑ και είχε επεκταθεί σε όλη την αμερικανική Ήπειρο, δημιουργώντας αντίστοιχες οργανώσεις και σε χώρες όπως η Αργεντινή. Μέχρι την κατάληψη της Ελλάδας είχε κατορθώσει να συγκεντρώσει 4.700.000 δολάρια. Το μεγαλύτερο μέρος τους χρησιμοποιήθηκε για να αγοραστούν τρόφιμα, ρούχα και φάρμακα καθώς και για να υποστηριχθούν άπορες οικογένειες που είχαν χάσει τους δικούς τους κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Η

⁶⁰² Alexandros K. Kyrou, *The Greek-American Community and the Famine in Axis-occupied Greece*, στο Richard Clogg (ed.), *Bearing Gifts to Greece. Humanitarian aid to Greece in the 1940s*, Λονδίνο, Palgrave MacMillan, σσ. 66-67.

⁶⁰³ Ο. π.

⁶⁰⁴ Ο. π.

βοήθεια αυτή διανεμήθηκε στην Αθήνα από το τοπικό παράρτημα της GWRA υπό την επίβλεψη του Αμερικάνου πρέσβη MacVeagh. Η κατάκτηση της Ελλάδας διέκοψε την αποστολή της βοήθειας.⁶⁰⁵

Ύστερα από το αρχικό σοκ που προκάλεσε η κατάκτηση της Ελλάδας, η GWRA αποφάσισε όχι μόνο να συνεχίσει τη δράση της, αλλά να εντείνει το έργο της. Εκκλήσεις στάλθηκαν από τα ομογενειακά σωματεία για άμεση αποστολή τροφίμων για την Ελλάδα. Η ομογενειακή εφημερίδα Εθνικός Κήρυκας ζητούσε την άρση του ναυτικού αποκλεισμού. Ο ίδιος ο Σκούρας επισκέφτηκε γι' αυτόν τον λόγο τον Αμερικανό πρόεδρο Roosevelt. Η GWRA είχε εγκαιनीσει μια στενή σχέση με τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό και ιδιαίτερα με τον Norman Davis, διπλωμάτη και πρόεδρό του. Η επιτροπή Vanderbilt της GWRA, σε συνεργασία με τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό, είχε ναυλώσει και αποστείλει με προορισμό την Ελλάδα τέσσερα πλοία φορτωμένα με τρόφιμα και φάρμακα, το Γρηγόριο, το Κασσάνδρα Λουλούδη, το Άγιος Γεώργιος και το Ευγενία Λιβανού, από τα οποία το πρώτο βυθίστηκε ενώ τα υπόλοιπα τρία δεν πρόλαβαν να φτάσουν στην Ελλάδα και το φορτίο τους όπως είδαμε παρέμεινε στην Αίγυπτο. Η πρόταση να διανεμηθούν τα εφόδια από την GWRA σε συνεργασία με τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό στην Ελλάδα ή έστω να ενταχθούν στο τούρκικο σχέδιο απορρίφθηκε. Ανάλογη τύχη είχε η πρόταση για τη μίσθωση και αποστολή τουλάχιστον ενός πλοίου από το παράρτημα της GWRA της Αιγύπτου σε συνεργασία και πάλι με τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό και τη διανομή στα νησιά, όπου υπήρχε μεγαλύτερη ανάγκη.⁶⁰⁶

Μια άλλη εναλλακτική λύση είχε προταθεί εντωμεταξύ. Ο εκπρόσωπός του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Ευρώπη σε συνάντηση με τον Σιμόπουλο αναφέρθηκε στην πρόταση που είχε κάνει στη γερμανική πλευρά να αναλάβει την τροφοδοσία της Ελλάδας υπό τον όρο η Γερμανία να συνεισέφερε την αντίστοιχη ποσότητα που θα εισήγαγε ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, ο οποίος θα είχε και την επίβλεψη της επιχείρησης. Η πρόταση απορρίφθηκε από τη Γερμανία, η οποία δεν ήθελε καμία ανάμειξη των ΗΠΑ, επειδή η πράξη αυτή ουσιαστικά θα αποτελούσε προπαγάνδα υπέρ των φιλελεύθερων δημοκρατιών. Στην ερώτηση του Σιμόπουλου γιατί δεν κατήγγελλε δημόσια τη στάση αυτή της Γερμανίας, η απάντηση ήταν ότι δεν είχε χάσει τις ελπίδες του να συναινέσει τελικά η Γερμανία και να αποσπάσει και τη συγκατάθεση της Αγγλίας. Ο Hugh Dalton μερικές μέρες πριν στην επερώτηση του βουλευτή του συντηρητικού κόμματος Frank Sanderson γι' αυτό το ενδεχόμενο, δηλαδή τη συμμετοχή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, απάντησε ότι δεν υπήρχαν ενδείξεις ότι θα συναινούσε η Γερμανία να δεχθεί ένα τέτοιο σχέδιο και πρόβαλε ως επιχείρημα το κακό προηγούμενο κατάχρησης από τα γερμανικά στρατεύματα τροφίμων που είχε εισάγει η Ιταλία με σκοπό τη διανομή στον άμαχο πληθυσμό. Αλλά και ίδιος ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν ήταν υπέρ αυτών των πρωτοβουλιών. Αν και ευχαριστούσε την GWRA για την προσφορά της, της γνωστοποιούσε ότι: «είναι αδύνατον προμήθειαι να γίνουν ή να σταλούν άλλως παρά από Τουρκίαν και ότι είναι επιθυμητόν η όλη εργασία να γίνη υπό την μάλλον δυνατήν σιωπήν και δεύτερον ότι η μεσολάβησις οιωνοδήποτε ελληνικών οργανώσεων

⁶⁰⁵ Ο. π.

⁶⁰⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 1, αρ. εγγρ. 67, ό. π., · Αποστολή Στ, φάκ.1, αρ. εγγρ.7, Κάιρο 25 Ιουνίου 1941.

Αιγύπτου ή Τουρκίας θα ηδύνετο να αποβή εμπόδιον εις καλήν εξέλιξιν υποθέσεως».⁶⁰⁷

Το έργο της GWRA ήταν δύσκολο. Πλέον δεν μπορούσε να στείλει εφόδια και τρόφιμα στην κατοχική Ελλάδα εξαιτίας του αποκλεισμού αλλά ακόμη και η μεταβίβαση κεφαλαίων προς την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση ήταν πάρα πολύ δύσκολη υπόθεση δεδομένου ότι ήταν κυβέρνηση κατεχόμενης χώρας και η αμερικάνικη νομοθεσία είχε θεσπίσει περιορισμούς και απαγορεύσεις για την εξαγωγή κεφαλαίων. Η αποστολή τεσσάρων φορτίων με εφόδια στην Κατοχική Ελλάδα σε συνεργασία με τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό δεν είχε καταστεί δυνατή. Εξ' ίσου δύσκολη ήταν ακόμη και η μεταφορά εμβασμάτων για αγορά γάλατος, φαρμάκων, βιταμινών από το ΔΚΕΣ καθώς η αποστολή τεχνητών μελών για ανάπηρους στρατιώτες και άμαχους από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό. Το μόνο που είχε κατορθώσει η GWRA ήταν να είναι ο κύριος χρηματοδότης του τουρκικού σχεδίου, ενός προγράμματος αρωγής με αμφίβολα αποτελέσματα. Απαιτούνταν να αναδιοργανώσει την πολιτική της και τους στόχους της.⁶⁰⁸

Την ίδια ώρα η αμερικανική κυβέρνηση λάμβανε πληροφορίες είτε από τις προξενικές αρχές της είτε από αντιπροσώπους αμερικανικών οργανισμών ή από μεμονωμένους πολίτες, οι οποίοι μιλούσαν για τη ραγδαία επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου στην κατοχική Ελλάδα. Ο Αμερικανός πρέσβης Mac Veagh σε έκθεση του ήδη από το καλοκαίρι του 1941 είχε επισημάνει τον κίνδυνο ενός επερχόμενου λιμού αλλά και την αδιαφορία των γερμανικών κατοχικών αρχών ως υπεύθυνων για τον επισιτισμό της Ελλάδας να πάρουν τα απαιτούμενα μέτρα για να τον αποτρέψουν. Η GWRA δεν στράφηκε στον Herbert Hoover. Ο Σπύρος Σκούρας σε συνεργασία με τον Norman Davis, επικεφαλής του Αμερικανού Ερυθρού Σταυρού και διπλωμάτη, αλλά και την υποστήριξη του Αμερικανού πρέσβη στην Ελλάδα MacVeagh προσέγγισαν τους εκπροσώπους του State Department. Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός δεν μπορούσε να έχει παρουσία και δράση σε κατεχόμενη χώρα. Ο Σκούρας πρότεινε τη ναύλωση του πλοίου μιας ουδέτερης χώρας και τη δοκιμαστική αποστολή ενός φορτίου σταριού από την Τουρκία ή τις ΗΠΑ στην κατοχική Ελλάδα. Αντιπρόσωπος της GWRA θα συνόδευε το πλοίο και θα επέβλεπε τη διανομή του στον άμαχο πληθυσμό. Αν αυτή η δοκιμαστική αποστολή πετύχαινε, θα ακολουθούσαν και άλλες. Το State Department θα εξασφάλιζε από τους εμπόλεμους το καθεστώς ασφαλούς διέλευσης των πλοίων.⁶⁰⁹

Η πρόταση του Σκούρα στάλθηκε στο αρμόδιο τμήμα, το Near Eastern Affairs. Το τελευταίο σύμφωνα με τις πληροφορίες που είχε μέχρι τότε αντλήσει κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα αντιμετώπιζε το σημαντικότερο επισιτιστικό πρόβλημα απ' όλες τις χώρες της κατεχόμενης Ευρώπης. Τόσο η Μ. Βρετανία όσο και οι ΗΠΑ είχαν

⁶⁰⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 67, Λονδίνο 8 Αυγούστου 1941· αρ. εγγρ. 62, Λονδίνο 6 Αυγούστου 1941, αρ. εγγρ. 36, Λονδίνο 8 Αυγούστου 1941· KEINE/ Ακαδημία Αθηνών, FDR Presidential Library 'Parliamentary debates, House of Commons, Tuesday 5 August 1941, Vol. 373.

⁶⁰⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε, φάκ. 1, αρ. εγγρ. 67, χωρίς ημερομηνία· KEINE/ Ακαδημία Αθηνών, FDR Presidential Library, Summer Welles Papers, box 164, Οκτώβριος 1941.

⁶⁰⁹ NARA, FDR Presidential Library, Personal files, Notes on the German Conquest and Occupation in Greece, Βερολίνο 16 Ιουνίου 1941· KEINE/Ακαδημία Αθηνών, 371/29841, R8464/96/19, Conditions in Greece, 5 Σεπτεμβρίου 1941· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π.,· Alexandros K. Kyrou, The Greek-American Community and the Famine in Axis-occupied Greece, στο Richard Clogg (ed.), *Bearing Gifts to Greece. Humanitarian aid to Greece in the 1940s*, Λονδίνο, Palgrave MacMillan, σσ. 66-67.

την υποχρέωση να σώσουν μια συμμαχική χώρα από τον λιμό. Επιπλέον το γεγονός ότι η Μ. Βρετανία δεν είχε στείλει βοήθεια στην Ελλάδα είχε δημιουργήσει αρνητικό αντίκτυπο στις άλλες, όπως η Τουρκία. Είχε δημιουργηθεί η εντύπωση στην τουρκική κυβέρνηση ότι η Αγγλία αφού χρησιμοποίησε την Ελλάδα για τις στρατιωτικές της ανάγκες τελικά την εγκατέλειψε. Η στάση αυτή της Αγγλίας θα επηρέαζε καταλυτικά την απόφαση της Τουρκίας να εισέλθει στο πλευρό των συμμάχων. Το Near Eastern Affairs προσυπέγραψε την πρόταση του Σκούρα και την προώθησε για έγκριση στον Sumner Welles, αναπληρωτή Υπουργό των Εξωτερικών, υπό την προϋπόθεση ότι τόσο ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός όσο και η Αμερικανική κυβέρνηση δεν θα εμπλέκονταν άμεσα.⁶¹⁰

Ο Σκούρας σε τηλεγράφημά του προς τον Γεώργιο Β' και την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση στις 30 Οκτωβρίου του 1941 επισήμανε την αποτυχία του τουρκικού σχεδίου και ανέφερε ότι η GWRA είχε ζητήσει την υποστήριξη Αμερικανών αξιωματούχων συμπεριλαμβανομένου και του προέδρου Roosevelt για την αποστολή επισιτιστικής βοήθειας στην Ελλάδα, που θα περιλάμβανε σάρι, δημητριακά, φάρμακα βιταμίνες και τεχνητά μέλη. Όσον αφορά τις συζητήσεις με τους Davis και Welles και οι δύο διέκριντο θετικά. Για τις ανάγκες, όμως, της αποστολής έπρεπε η ελληνική κυβέρνηση να παραχωρήσει δύο πλοία. Το σχέδιο του Σκούρα προέβλεπε την αγορά από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό σταριού από την Αίγυπτο και την τμηματική του αποστολή με πλοία σε διαφορετικά λιμάνια της κατοχικής Ελλάδας για να αποφευχθεί ο κίνδυνος επίταξής του από τους Ιταλούς και τους Γερμανούς. Τόσο ο Davis όσο και ο Welles είχαν υποσχεθεί στον Σκούρα ότι θα υποστήριζαν το σχέδιο και θα συνεργάζονταν για την επιτυχία του. Όμως έπρεπε και η Εξόριστη Ελληνική κυβέρνηση να ενεργοποιηθεί διπλωματικά και ο Έλληνας πρέσβης στην Washington να υποβάλει επίσημη έκκληση προς την αμερικανική κυβέρνηση.⁶¹¹

Ο Τσουδερός, όμως, εξακολουθούσε να αναμένει ευνοϊκή λύση από την αγγλική κυβέρνηση και να αρνιέται να προσεγγίσει την αμερικανική. Η GWRA είχε κάνει αυτό που απέφευγε συνειδητά ο Τσουδερός, επιδιώκοντας την παρέμβαση των ΗΠΑ στο ελληνικό πρόβλημα και ενημερώνοντας την αμερικανική κοινωνία για την τραγωδία που εξελισσόταν στην κατοχική Ελλάδα. Το έργο της θα το ζήλευε κάθε κυβέρνηση.

4.5 Η παρέμβαση των ΗΠΑ

Εν τω μεταξύ οι πληροφορίες που λάμβανε η αμερικανική κυβέρνηση από την πρεσβεία της στη Ρώμη, στα μέσα του Νοεμβρίου 1941, πιστοποιούσαν ότι στην Ελλάδα η κατάσταση επιδεινωνόταν μέρα με τη μέρα παρά την εισαγωγή τροφίμων από την Τουρκία. Ο Burry, γραμματέας της αμερικανικής πρεσβείας στη Ρώμη, τόνισε

⁶¹⁰ Alexandros K. Kyrou, *ό π.*

⁶¹¹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Στ', φάκ.1, αρ. εγγρ. 242, Ουάσιγκτον 30 Οκτωβρίου 1941.

ότι η γερμανική προπαγάνδα συστηματικά εκμεταλλευόταν το ζήτημα του αυστραλιανού σταριού κατηγορώντας την Αγγλία ότι το είχε ιδιοποιηθεί για να κλονίσει το ηθικό και να κερδίσει φίλα προσκείμενα προς την Αγγλία στρώματα του Ελληνικού λαού. Ακόμη και η σκληρή πτέρυγα του State Department, ο υπουργός των εξωτερικών Cordell Hull, άρχισε να αμφιβάλλει για την αποτελεσματικότητα της αγγλικής πολιτικής, αποδεχόμενος την εισήγηση του Near Eastern Affairs.

Στις αρχές του Δεκεμβρίου του 1941 ο Hull έδωσε εντολή στον πρέσβη των ΗΠΑ στο Λονδίνο Winant να ζητήσει από την αγγλική κυβέρνηση την αναθεώρηση της στάσης της στο ζήτημα του αυστραλιανού σταριού και να επιτρέψει την αποστολή του στην Κατοχική Ελλάδα και τη διανομή του από το ΔΚΕΣ. Ο Burry θα μετέβαινε στην Ελλάδα για να επιβλέψει την επιχείρηση. Εναλλακτική λύση ήταν να σταλεί το σάρι στην Τουρκία και η Τουρκία να στείλει στην Ελλάδα από τα δικά της αποθέματα. Η αμερικανική πρεσβεία στην Άγκυρα είχε ήδη ξεκινήσει διαπραγματεύσεις με την τουρκική κυβέρνηση σχετικά με το ενδεχόμενο αποστολών σταριού από την Τουρκία, η οποία το είχε αποδεχθεί υπό την προϋπόθεση ότι θα αντικαθίστατο έγκαιρα. Το State Department εφιστούσε την προσοχή της αγγλικής κυβέρνησης στην επιδείνωση του επισιτιστικού, στις επιπτώσεις που θα είχε η γερμανική προπαγάνδα σε παραδοσιακά αγγλόφιλα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας αλλά και τον πολιτικό αντίκτυπο που θα είχε στην Τουρκία το γεγονός ότι η Αγγλία και οι ΗΠΑ είχαν αρνηθεί να συνδράμουν τη σύμμαχο Ελλάδα και την είχαν καταδικάσει να λιμοκτονήσει. Αν και η αμερικανική κυβέρνηση αναγνώριζε ότι η Αγγλία είχε τον πρώτο λόγο όσον αφορά το ζήτημα της πολιτικής που έπρεπε να υιοθετηθεί, από εδώ και πέρα για την επισιτιστική βοήθεια στην Ελλάδα το State Department θα συνεργαζόταν με την αγγλική κυβέρνηση για αυτόν τον λόγο και το ίδιο ήταν υπέρ της ανάληψης επιπλέον μέτρων. Στις 11 Δεκεμβρίου 1941 ο Winant γνωστοποίησε και επίσημα στο Foreign Office ότι οι ΗΠΑ ήταν υπέρ της αποστολής σταριού. Τις επόμενες μέρες οι ΗΠΑ θα το ξεκαθάριζαν στην Αγγλία, πιέζοντας την με το πάγωμα της χρηματοδότησης του τουρκικού σχεδίου.⁶¹²

Ο Τσουδερός με καθυστέρηση έξι μηνών ζήτησε την αναθεώρηση της πολιτικής του αποκλεισμού για την Ελλάδα απευθυνόμενος αρχικά στον Winston Churchill αλλά και στον Franklin D. Roosevelt. Ο πρώτος επισκεπτόταν τις ΗΠΑ για διαβουλεύσεις με τον Roosevelt ύστερα από την ιαπωνική επίθεση στο Pearl Harbor και για να συμμετάσχει στη σύσκεψη της Washington (Arcadia Conference, 22 Δεκεμβρίου 1941-14 Ιανουαρίου 1942). Ήταν η κατάλληλη στιγμή σύμφωνα με τον Έλληνα πρέσβη στις ΗΠΑ Διαμαντόπουλο να στείλει την έκκληση στον πρόεδρο Roosevelt. Στην επιστολή του προς τον Churchill ο Τσουδερός ανέφερε ότι οι θάνατοι από πείνα πλέον είχαν φτάσει τους 1.000 μόνο στην Αθήνα και τον Πειραιά. Στις μέχρι τότε εκκλήσεις του δεν είχε βρει θετική ανταπόκριση από τις αγγλικές αρχές. Το τούρκικο σχέδιο απεδείχθη ανεπαρκές. Οι μόνοι κερδισμένοι από την επισιτιστική τραγωδία της κατοχικής Ελλάδας ήταν οι Γερμανοί και οι Ιταλοί, οι οποίοι είχαν βρει την αφορμή να κατηγορούν τη σύμμαχο Αγγλία ως κύρια υπεύθυνο. Επιπλέον ο ελληνικός λαός εξαντλημένος δεν θα μπορούσε πλέον να αντισταθεί στον κατακτητή. Ως μέτρο αντιμετώπισης πρότεινε την αποστολή σιτηρών από την τουρκική παραγωγή και την αναπλήρωσή του από αμερικανικά αποθέματα, όπως είχε προτείνει η GWRA.

⁶¹² FRUS, 1942 Vol. II, ό. π., tel.868.48/1172, The Secretary of State to the Ambassador in the United Kingdom, Washington, 3 Δεκεμβρίου 1941, σ. 723· William Medlicott, *The Economic Blockade*, Vol. II, ό. π., σ. 267· Meredith Hindley, *Blockade before bread*, ό. π., σσ. 305-306.

Ανάλογη επιστολή-έκκληση έστειλε και στον πρόεδρο Roosevelt. Σε αυτήν τόνιζε ότι η πείνα στην κατοχική Ελλάδα είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις που απειλούσε την ύπαρξη του ελληνικού λαού. Οι Γερμανοί είχαν αδιαφορήσει εντελώς για την εφαρμογή του διεθνούς δικαίου. Αν και ίδιος δεν ήταν ενάντια στον αποκλεισμό, για την ελληνική περίπτωση επικαλούνταν ανθρωπιστικά κριτήρια για την εξεύρεση βιώσιμης λύσης.⁶¹³

Ο Έλληνας πρέσβης Διαμαντόπουλος είχε προτείνει στον Sumner Welles να εκμεταλλευθεί η αμερικανική κυβέρνηση την παρουσία του Churchill στις ΗΠΑ για να βρεθεί άμεση λύση. Στις συζητήσεις που είχε με τον Sumner Welles και ιδιαίτερα με τον Norman Davis συμφώνησαν με την άποψη ότι έπρεπε να εισαχθεί στάρι στη Μέση Ανατολή από την Αμερική, επειδή η Αίγυπτος και η Τουρκία αντιμετώπιζαν οι ίδιες έλλειψη. Το σχέδιο, το οποίο επεξεργάστηκε ο Διαμαντόπουλος και πρότεινε στον Αμερικανό υφυπουργό των εξωτερικών Adolf Berle, προέβλεπε ότι, αν δεν μπορούσε να μεταφερθεί στάρι με αμερικάνικα πλοία, σε συνεργασία με τους Έλληνες εφοπλιστές θα ζητούνταν από την αγγλική κυβέρνηση η αποδέσμευση δύο πλοίων, από εκείνα που η Αγγλία είχε ήδη μισθώσει. Ο συγκεκριμένος όρος προβλεπόταν στη μίσθωση. Τα πλοία θα ξεκινούσαν μεταφορές στην Αίγυπτο για να δημιουργηθεί απόθεμα. Επειδή, όμως, οι Άγγλοι δεν θα επέτρεπαν τη μεταφορά από την Αίγυπτο στην Ελλάδα, ένα ή δύο πλοία, από αυτά που είχαν ναυλωθεί από την Ελβετία, θα μπορούσαν να παραχωρηθούν και να πραγματοποιούν τις μεταφορές από την Αίγυπτο στην Τουρκία και από εκεί στον Πειραιά. Το πρόβλημα ήταν, όμως, ότι οι διαπραγματεύσεις θα διαρκούσαν μήνες και το ταξίδι από τις ΗΠΑ στην Αίγυπτο διαρκούσε δύο μήνες, με αποτέλεσμα να χάσουν τη ζωή του χιλιάδες άνθρωποι. Γι' αυτόν τον λόγο έπρεπε να διατηρηθεί παράλληλα το τούρκικο σχέδιο.⁶¹⁴

Η τραγική κατάσταση που περιέγραφε στην επιστολή του ο Τσουδερός προς τον πρόεδρο Roosevelt επιβεβαιωνόταν απόλυτα από τις πληροφορίες που λάμβανε το State Department από τις αμερικάνικες πρεσβείες στη Ρώμη, στο Κάιρο και στην Άγκυρα. Ο υπουργός των εξωτερικών Cordell Hull σε επιστολή του στον Roosevelt θεωρούσε ότι η πρόταση του Έλληνας πρωθυπουργού άξιζε την προσοχή της αμερικανικής κυβέρνησης, η οποία δεν έπρεπε να μείνει αμέτοχη αλλά να συντονίσει τις ενέργειες της με την αγγλική κυβέρνηση πάνω στο ζήτημα της βοήθειας στις κατεχόμενες χώρες. Το τουρκικό σχέδιο είχε αποδειχθεί ανεπαρκές. Ο Norman Davis είχε προτείνει στις 15 Δεκεμβρίου 1941 την αποδέσμευση κονδυλίων της GWRA για την αγορά φαρμάκων, βιταμινών και γάλατος στην Ελβετία. Τα κονδύλια θα μεταβιβάζονταν στον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό, ο οποίος θα αναλάμβανε το διαδικαστικό κομμάτι ενώ το ΔΚΕΣ θα αναλάμβανε τη διανομή τους στην κατοχική Ελλάδα. Ο Cordell Hull προσυπέγραφε την παραπάνω πρόταση. Το σημαντικό, όμως, πρόβλημα ήταν αυτό του σταριού. Ο Davis πίστευε ότι η Τουρκία θα δεχόταν να στείλει τελικά στάρι από τα δικά της αποθέματα, αν αυτά αναπληρώνονταν έγκαιρα στη συνέχεια. Ο Hull πρότεινε την αποδοχή της παραπάνω συμφωνίας και τη διανομή του

⁶¹³ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 17, 14 Δεκεμβρίου 1941, 'KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FDR Presidential Library, Official files, 206, Government of Greece 1941, Royal Greek Legation, Washington 26/12/1941' FRUS, 1942 Vol. II, ό. π., tel. 868.48/2011, The Greek Minister (Diamantopoulos) to the Secretary of State, The Greek Prime Minister (Tsouderos) to President Roosevelt, tel. 868.48/2012, The Greek Minister Diamantopoulos to the Under Secretary of State (Welles), Washington 24 Δεκεμβρίου 1941.

⁶¹⁴ FRUS, 1942 Vol. II, tel. 868.48/2003, Memorandum of Conversation by the Assistant Secretary of State (Berle), Washington 31 Δεκεμβρίου 1941.

σταριού από το ΔΚΕΣ. Η παραπάνω πρόταση αποτελούσε μια ουσιαστική λύση για το ελληνικό πρόβλημα. Στην πράξη, όμως, τα πράγματα ήταν πολύ πιο δύσκολα και απαιτούσαν χρονοβόρες και δύσκολες διαπραγματεύσεις με όλους τους εμπόλεμους, είτε ήταν εχθροί ή σύμμαχοι.⁶¹⁵

Η επιστολή-απάντηση προς τον Τσουδερό από τον πρόεδρο Roosevelt παραδόθηκε από τον ίδιο τον Sumner Welles στον Έλληνα πρέσβη Διαμαντόπουλο με καθυστέρηση μιας εβδομάδας. Η κυβέρνηση των ΗΠΑ δεν άνοιξε τα χαρτιά της. Για άλλη μια φορά επικαλέστηκε την ευθύνη του Άξονα. Πρωτεύον στόχος ήταν η νίκη στον πόλεμο. Ως εκ τούτου οι τρόποι για να βοηθηθεί η Ελλάδα ήταν πολύ περιορισμένοι. Όμως άφησε μια χαραμάδα αισιοδοξίας, αναφέροντας ότι εξέταζε προτάσεις για την αποστολή περισσότερης βοήθειας. Στο διάστημα αυτής της εβδομάδας η αμερικάνικη διπλωματία μόνο αργή δεν είχε μείνει. Το πρόβλημα της ήταν άλλο εκείνη τη στιγμή, το πώς θα πιεσθεί η Αγγλία να συνεργασθεί με τις ΗΠΑ στην κατάρτιση ενός βιώσιμου σχεδίου για το ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα. Αρχικά οι ΗΠΑ αποδέσμευσαν τα κονδύλια για την αγορά φαρμάκων από την Ελβετία. Ήταν μια κίνηση που δεν συμμετείχε η αγγλική κυβέρνηση. Στη συνέχεια στο State Department πληροφόρησε τη βρετανική πρεσβεία ότι θα επέτρεπε την επανάληψη της χρηματοδότηση με δολάρια της UKCC για τις ανάγκες του τούρκικου σχεδίου για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά δεν θα δεχόταν να κάνει το ίδιο για εισαγωγές από τη Σουηδία προς στη Νορβηγία. Η αμερικάνικη κυβέρνηση μαζί με τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό προέκρινε τη λύση της αποστολής τουρκικού σταριού και της αναπλήρωσής του στη συνέχεια εφόσον έδινε τη συγκατάθεσή της και η Αγγλία. Η διαφορά, όμως, ήταν ότι το στάρι δεν θα προωθούνταν αρχικά στην Αίγυπτο και μετά στην Τουρκία, αλλά θα αποστέλλονταν σε μικρές ποσότητες στη Βασόρα του Ιράκ με αμερικάνικα πλοία που θα μετέφεραν πολεμικό υλικό ή με ελληνικά εμπορικά πλοία, τα οποία η Αγγλία θα δεχόταν να αποδεσμεύσει. Παράλληλα ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός θα έστελνε φαρμακευτικό υλικό από την Αίγυπτο σε Έλληνες πρόσφυγες στην Τουρκία. Όλο αυτό το διάστημα η γερμανική προπαγάνδα δεν είχε σταματήσει να κατηγορεί την Αγγλία για την υπόθεση του αυστραλιανού σταριού. Ο Cordell Hull έδωσε εντολή στον Αμερικανό πρέσβη Winant στο Λονδίνο να ζητήσει εξηγήσεις από την αγγλική κυβέρνηση αν όντως το αυστραλιανό φορτίο σταριού είχε πληρωθεί από την ελληνική κυβέρνηση και υπό ποιο καθεστώς η αγγλική το παρακρατούσε.⁶¹⁶

4.6 Η αγγλική αντίδραση

Το Foreign Office αιφνιδιάστηκε βλέποντας το State Department, του οποίου η ηγεσία μέχρι τότε ακολουθούσε τη σκληρή γραμμή πάνω στον αποκλεισμό, όχι μόνο να αμφισβητεί τους χειρισμούς της αγγλικής κυβέρνησης αλλά και να απαιτεί αλλαγή

⁶¹⁵ Στο περιθώριο του εγγράφου έχουν γραφτεί το αρχικά των ονοματεπωνύμων των Cordell Hull και του Roosevelt με την ένδειξη "ok". "CH OK FDR", βλ. KEINE, Ακαδημία Αθηνών, FDR Presidential Library, Official Files 206, Government of Greece, 31 Δεκεμβρίου 1941.

⁶¹⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 18, Ουάσιγκτον 31 Δεκεμβρίου 1941, αρ. εγγρ. 095, Ουάσιγκτον 5 Ιανουαρίου 1942· FRUS, 1942 Vol. II, tel. 868.48/ 1172, The Secretary of State to the Ambassador in the United Kingdom (Winant), Ουάσιγκτον 5 Ιανουαρίου 1942, tel. 868.48/2013a, The Under Secretary of State (Welles) to the Greek Minister (Dimantopoulos), Ουάσιγκτον, 7 Ιανουαρίου 1942· United States Foreign Economic Administration, *A Survey of Greek Relief*, ό. π., σσ. 1-15· William Medlicott, ό. π., σ. 267.

της πολιτικής για την Ελλάδα καθώς και την υιοθέτηση μέτρων, τα οποία συνεπάγονταν την άρση του αποκλεισμού και θα προκαλούσαν ανάλογα αιτήματα και από τις άλλες κατεχόμενες χώρες. Το πιο ανησυχητικό για την αγγλική πλευρά ήταν ότι η κυβέρνηση των ΗΠΑ πλέον δεν παρέμενε ένας απλός παρατηρητής, αλλά είχε δρομολογήσει δικές της λύσεις δίχως να ενημερώσει την αγγλική κυβέρνηση. Επιπλέον αυτό που ανησύχησε το Foreign Office ήταν ότι η αμερικανική κυβέρνηση έδειχνε να ασπάζεται τις γερμανικές κατηγορίες ότι η Αγγλία είχε παρακρατήσει το φορτίο του αυστραλιανού σταριού δίχως να αποζημιώσει την Ελληνική κυβέρνηση. Κάτι έπρεπε να γίνει άμεσα.

Ο Miles Lampson, ο Άγγλος πρέσβης στην Αίγυπτο, στις 9 Δεκεμβρίου 1941 είχε προτείνει την αποστολή 8.000 τόνων σταριού στην Τουρκία και την επανεξαγωγή τους στην Ελλάδα. Η Αγγλία ήδη προμήθευε την Τουρκία σάρι και αυτό που θα προοριζόταν για την Ελλάδα θα μεταφέρονταν στα τούρκικα φορτία, για να μην τραβήξει την προσοχή. Τα σιτηρά θα αποκτιούνταν από το Middle East Supply Center. Στα μέσα Δεκεμβρίου συγκλήθηκε σύσκεψη όλων των τμημάτων του Foreign Office, του General, του American, του Northern και του Southern Department, το οποίο ήταν αρμόδιο για την Ελλάδα, για να συζητήσουν το ζήτημα της ελληνικής αρωγής. Ήταν ένα πρόβλημα σύνθετο, το οποίο μπορούσε να προκαλέσει αλυσιδωτές αντιδράσεις. Αν και τα στοιχεία που είχαν συνηγορούσαν ότι μια εξαίρεση έπρεπε να γίνει στην περίπτωση της Ελλάδας, τα δύο μεγαλύτερα εμπόδια ήταν ότι και οι άλλες συμμαχικές κυβερνήσεις θα ζητούσαν ανάλογη αντιμετώπιση και τα αποθέματα σταριού στη Μέση Ανατολή ήταν μειωμένα. Η Αγγλία έπρεπε να διατηρήσει τον αποκλεισμό. Το μόνο που μπορούσε να γίνει είναι να εξακολουθήσει η τροφοδοσία της κατοχικής Ελλάδας μέσω του ήδη υπάρχοντος σχεδίου αρωγής, δηλαδή του τουρκικού σχεδίου. Με την παραπάνω απόφαση συντάχθηκε και ο Eden.⁶¹⁷

Το βρετανικό πολεμικό συμβούλιο ασχολήθηκε ξανά με το ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα στις 24 Δεκεμβρίου του 1941, χωρίς τη συμμετοχή του Antony Eden, ο οποίος είχε μεταβεί στη Μόσχα για συνομιλίες με τον Στάλιν. Ο αντικαταστάτης του John Anderson, ως πρόεδρος του πολεμικού συμβουλίου, ανέφερε ότι η Αγγλία δεχόταν πιέσεις για αλλαγές στην πολιτική του αποκλεισμού απέναντι στην Ελλάδα. Ήδη ο Έλληνας πρωθυπουργός είχε απευθυνθεί στον Churchill και τον Αμερικανό πρέσβη Winant στο Λονδίνο και δεν μπορούσαν να απορρίψουν εντελώς την έκκλησή του για αποστολή τροφίμων ειδικότερα σταριού. Για πρώτη φορά το Foreign Office άρχισε να εξετάζει το ενδεχόμενο εισαγωγής σιτηρών, χωρίς να παραβιαστεί ο αποκλεισμός, και της διανομής του από το ΔΚΕΣ. Οι Γερμανοί και οι Ιταλοί εν αντιθέσει με τις άλλες χώρες είχαν αδιαφορήσει για την περίπτωση της Ελλάδας. Εάν δεν λαμβάνονταν μέτρα, τα αποτελέσματα θα ήταν καταστροφικά για το μέλλον του ελληνικού λαού και θα άλλαζαν τα αισθήματά του απέναντι στη Μεγάλη Βρετανία. Το Foreign Office πρότεινε τη λύση των μυστικών αποστολών σταριού από την Τουρκία και την αναπλήρωσή τους από τα αποθέματα της Αιγύπτου καθώς και τη δημοσιοποίηση ότι θα παρέχονταν άδεια ασφαλούς διέλευσης σε πλοία του Άξονα που θα μετέφεραν τρόφιμα στην Ελλάδα.⁶¹⁸

⁶¹⁷ Meredith Hindley, *ό. π.*, σ. 315-317.

⁶¹⁸ TNA, CAB, 65/20/26, Conclusions of the War Cabinet held at 10 Downing street 22 Δεκεμβρίου 1941, 65/20/26B, War Cabinet, Conclusions of a meeting of the War Cabinet hold at 10 Downing Street, 24 Δεκέμβρη 1941· George Kazamias, *ό. π.*, Meredith Hindley, *ό. π.*, σ. 318.

Ο Hugh Dalton και τα στελέχη του MEW για άλλη μια φορά εξέφρασαν την αντίθεσή τους στην άποψη του Foreign Office ότι η Ελλάδα αποτελούσε εξαίρεση. Το σχέδιο των μυστικών αποστολών παρουσίαζε πολλά μειονεκτήματα. Πρώτο έπρεπε να εξαπατηθεί το αγγλικό κοινοβούλιο, το σχέδιο δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για προπαγανδιστικούς λόγους και δεν θα μπορούσε να μείνει για πάντα κρυφό εξαιτίας και των συνεχών εκβιασμών της Τουρκίας. Παράλληλα ο Dalton αμφισβήτησε την κρισιμότητα της κατάστασης στην Ελλάδα. Γερμανικές πηγές μιλούσαν για βελτίωση. Και οι άλλες χώρες θα ζητούσαν ανάλογες παραχωρήσεις, κάτι για το οποίο συμφωνούσε και ο Anderson. Στη συνέχεια το Υπουργικό Συμβούλιο εξέτασε τα σχέδια που είχε προτείνει μέχρι τότε το Foreign Office για να βοηθηθεί η Ελλάδα: α) το «τουρκικό σχέδιο» το οποίο μπορούσε να επεκταθεί με την οικονομική υποστήριξη της αμερικάνικης πλευράς, β) το σχέδιο μετανάστευσης των παιδιών, για το οποίο είχε δείξει ενδιαφέρον ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, γ) την άδεια ασφαλούς διέλευσης στα πλοία του Άξονα που θα μετέφεραν τρόφιμα από την Τεργέστη και τη Μαύρη Θάλασσα. Για το τελευταίο εκδηλώθηκαν αντιρρήσεις από την πλευρά του Ναυαρχείου. Όσον αφορά το τούρκικο σχέδιο, η Αγγλία έστελνε 70-100.000 τόνους σταριού κάθε μήνα στη Μέση Ανατολή και από αυτούς ένα μικρό μέρος στέλνονταν στην Τουρκία από την Αίγυπτο υπό τον όρο ότι δεν θα επανεξάγονταν από την Τουρκία σε κατεχόμενη χώρα. Όμως η πρόταση του Foreign Office ισοδυναμούσε με την επιπλέον αποστολή άλλων 8.000 τόνων σταριού κάθε μήνα, οι οποίοι θα στέλνονταν στην Τουρκία από την Αίγυπτο με τούρκικα πλοία. Η απόφαση, όμως, του Υπουργικού Συμβουλίου ήταν και πάλι αρνητική για την ελληνική υπόθεση. Η πρόταση αποστολής σταριού στην Ελλάδα αντιμετώπιζε μεγάλες δυσκολίες και έπρεπε να απορριφθεί επειδή η εξαγωγή τους από την Τουρκία στην Ελλάδα συνιστούσε ρήγμα στον αποκλεισμό.⁶¹⁹

Ο Eden, ύστερα από την επιστροφή του από τη Μόσχα, σε υπόμνημα που κατέθεσε στις 3 Ιανουαρίου 1942 στο Υπουργικό Πολεμικό Συμβούλιο συνιστούσε την αναθεώρηση της αγγλικής πολιτικής απέναντι στο ελληνικό πρόβλημα. Μέχρι τότε αυτή είχε βασιστεί στην αρχή ότι την ευθύνη για την τροφοδοσία της κατεχόμενης χώρας είχε ο κατακτητής. Όμως στην περίπτωση της Ελλάδας, εν αντιθέσει με τη Νορβηγία, την Ολλανδία και το Βέλγιο στο οποίο εξαιτίας της σημασίας του για την πολεμική οικονομία της η Γερμανία είχε εισάγει τρόφιμα, τα συμφέροντα της Γερμανίας περιοριζόνταν μόνο στη χρήση της ως στρατιωτικής βάσης και, μολονότι κατείχε μεγάλα αποθέματα σταριού, ήταν αμφίβολο αν θα ενδιαφέρονταν για το ελληνικό πρόβλημα. Οι Έλληνες, των οποίων το ηθικό παρέμενε υψηλό, θα εξακολουθούσαν να μισούν τους Γερμανούς, αλλά θα μισούσαν και τους Άγγλους εξαιτίας της γερμανικής προπαγάνδας. Αυτό θα δημιουργούσε μεγάλα προβλήματα σε μελλοντικές στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα αλλά και αργότερα μετά το τέλος του πολέμου. Επιπλέον ελλόχευε ο κίνδυνος της παραίτησης της ελληνικής κυβέρνησης. Η Τουρκία, βλέποντας την κατάσταση που είχε περιέλθει η Ελλάδα, θα αρνιούνταν να στρατευθεί στο πλευρό των Συμμάχων.⁶²⁰

Ο Τσουδερός ήδη είχε αποστείλει έκκληση τόσο στον Roosevelt όσο και στον Churchill. Ακόμη και ο Lampson, ο Άγγλος πρέσβης στην Αίγυπτο, ζητούσε την άμεση αποστολή σταριού από την Αίγυπτο. Ο ίδιος δεν μπορούσε να ανθίσταται

⁶¹⁹ Αυτόθι

⁶²⁰ TNA, CAB 66/20/37, "Greece: The Blockade". Memorandum by Secretary of State for Foreign Affairs, 3 Ιανουαρίου 1942.

περισσότερο στις εκκλήσεις και τις διαμαρτυρίες που δεχόταν από τους Έλληνες. Η αμερικανική κυβέρνηση δια μέσου του πρέσβη της Winant πίεζε προς τη λύση της αποστολής σταριού δια μέσου της Τουρκίας. Αυτή η αμερικανική παρέμβαση ήταν που φόβιζε πιο πολύ τον Eden. Μέχρι τότε οι ΗΠΑ είχαν υπάρξει ο σημαντικότερος υποστηρικτής της Αγγλίας στην πολιτική του αποκλεισμού. Η Αγγλία έπρεπε να διατηρήσει τη συνεργασία των ΗΠΑ στην εφαρμογή του. Για αυτόν τον λόγο έπρεπε να ληφθούν άμεσα μέτρα για την ελληνική υπόθεση. Το τούρκικο σχέδιο, το σχέδιο μεταφοράς των παιδιών και η πρόταση να δοθεί άδεια στα πλοία του Άξονα να μεταφέρουν τρόφιμα δεν θα μείωναν τον αριθμό των θανάτων από την πείνα. Η καλύτερη λύση ήταν η αποδοχή της πρότασης που προέβλεπε την εξαγωγή τούρκικου σταριού και της αναπλήρωσής του στη συνέχεια. Ο Eden αναγνώριζε ότι αυτή η απόφαση θα δημιουργούσε προβλήματα στην Αγγλία στις σχέσεις της με τις άλλες κυβερνήσεις, όμως ήταν προτιμότερο να κάνει αυτή την υποχώρηση προτού αναγκαστεί υπό την πίεση των ΗΠΑ να προβεί σε μεγαλύτερες. Ακόμη υπήρχε το ενδεχόμενο να υπάρξουν διαμαρτυρίες ακόμη και στο εσωτερικό της Αγγλίας, επειδή είχε αφήσει αβοήγητη τον πιο ηρωικό της σύμμαχο. Ο Eden πρότεινε τη συνεργασία του Foreign Office με το Ministry of Economic Warfare, για να βρεθεί ο καλύτερος δυνατός τρόπος για τη μεταφορά του σταριού από την Τουρκία, δίχως να εκτεθεί η Αγγλία ως υπεύθυνη. Δύο μέρες αργότερα, στις 5 Ιανουαρίου 1942, το υπόμνημα του Eden εξετάστηκε στο Πολεμικό Υπουργικό Συμβούλιο. Η συζήτηση επικεντρώθηκε στο κατά πόσο μια υποχώρηση υπέρ της Ελλάδας θα προκαλούσε ρήγμα στον αποκλεισμό. Η διαφωνία των δύο, Dalton και Eden, κατέληξε σε βίαια λογομαχία μεταξύ τους. Τελικά το Υπουργικό Συμβούλιο δεν κατέληξε σε απόφαση, αλλά καλούσε τους δύο υπουργούς να διαπραγματευτούν μεταξύ τους και να παρουσιάσουν τις προτάσεις τους στο Υπουργικό Συμβούλιο.⁶²¹

Τις επόμενες μέρες τα στελέχη του Foreign Office και του Ministry of Economic Warfare ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις. Τόσο ο Dalton όσο και τα στελέχη του MEW, όπως ο Drogheda και ο Dingle Foot, κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του, ήταν εναντίον σε κάθε υποχώρηση και δεν ήταν πρόθυμοι να παραδώσουν τα όπλα τόσο εύκολα και να δεχθούν τις προτάσεις του Foreign Office. Ο Drogheda ξεκαθάρισε στον αντιπρόσωπο του Foreign Office ότι δεν επρόκειτο να δεχθούν την πρόταση για μυστικές αποστολές, παγώνοντας το σχέδιο για αποστολές σιτηρών δια μέσου της Τουρκίας. Αντί αυτού πρότεινε ένα σχέδιο που προέβλεπε την απευθείας αποστολή από την Αίγυπτο στην κατοχική Ελλάδα ενός και μόνο φορτίου 8.000 τόνων σταριού. Το σχέδιο αυτό, σύμφωνα με το MEW είχε το πλεονέκτημα ότι θα έδινε χρόνο στην Αγγλία για να εξετάσει αν και υπό ποιες συνθήκες θα στέλνονταν επιπλέον φορτία. Ουσιαστικά το σχέδιο αυτό αποτελούσε ένα ελιγμό του Dalton απέναντι στις πιέσεις του Eden. Ο Dalton ήθελε να δημιουργήσει επιπλέον προσκόμματα, προσθέτοντας όρους που προέβλεπαν τη σύμφωνη γνώμη της Σοβιετικής Ένωσης και των ΗΠΑ.⁶²²

Το Foreign Office χρειαζόταν συμμάχους προκειμένου να αντιμετωπίσει την αδιαλλαξία του MEW. Τη λύση θα μπορούσε να δώσει μόνος ένας άνθρωπος ο Winston Churchill, ο πρωθυπουργός της Αγγλίας, ο οποίος, όμως, απουσίαζε στις ΗΠΑ. Ο Oliver Lytellton, αρμόδιος υπουργός για τα ζητήματα της Μέσης Ανατολής, από το

⁶²¹ TNA, CAB 66/20/37, ό. π., 65/25/2, Conclusions of a meeting of the War Cabinet held at 10 Downing street, 5 Ιανουαρίου 1942· Ben Pimlot (ed.), *The Second World War Diary by Hugh Dalton...*, ό. π., σσ. 340-341· Χάγκεν Φλάισερ, ό. π., σ. 207.

⁶²² George Kazamias, *The Allied Policy towards Greece...*, ό. π., · Meredith Hindley, ό. π., · Ben Pimlot (ed.), ό. π., σσ. 342-344.

Κάϊρο απέστειλε τηλεγράφημα στον Churchill στις 9/1/1942, προβάλλοντας την ανάγκη άμεσης αποστολής σταριού στην Ελλάδα τόσο για ανθρωπιστικούς όσο και πολιτικούς λόγους. Επειδή ο Churchill απουσίαζε, το τηλεγράφημα έπρεπε να του παραδοθεί κατά την επιστροφή. Ο Clement Attlee, όμως, όχι μόνο του το απέστειλε αλλά του είπε ότι θα το παρουσίαζε και στο επόμενο υπουργικό συμβούλιο. Ο Eden απέστειλε και ο ίδιος τηλεγράφημα στον Churchill στις 11/1/1942. Σε αυτό επισήμανε ότι οι Έλληνες θεωρούσαν ως πιο σημαντική αποστολή της Εξόριστης Ελληνικής κυβέρνησης την προμήθεια τροφίμων στην κατοχική Ελλάδα. Αν δεν γινόταν αυτό υπήρχε ο κίνδυνος να παραιτηθεί η ελληνική κυβέρνηση με καταστροφικές συνέπειες για την Αγγλία τόσο στο εσωτερικό της όσο και στο εξωτερικό. Για κάμψει μια πιθανή αντίδραση του Churchill σχετικά με τη χαλάρωση του αποκλεισμού του υπενθύμισε την περίπτωση της Γαλλίας του Vichy, που είχαν εισαχθεί πολύ μεγαλύτερες ποσότητες τροφίμων. Στην ελληνική περίπτωση η μόνη παραχώρηση που θα γινόταν ήταν στο σάρι. Οι άλλοι χώρες θα διαμαρτύρονταν, αλλά η αγγλική κυβέρνηση με την υποστήριξη των Αμερικανών θα απέρριπτε ανάλογα αιτήματα. Ο Churchill στην απάντησή του προς τους Attlee και Eden έδειξε να συμμερίζεται τις ανησυχίες των υφιστάμενων του.⁶²³

Στο αγγλικό Πολεμικό Υπουργικό Συμβούλιο που συγκλήθηκε στις 12 Ιανουαρίου 1942 ο Eden ανέφερε ότι είχε ενημερώσει τον Churchill και στο τηλεγράφημα που του απέστειλε ο ίδιος είχε ταχθεί υπέρ μιας εξαίρεσης για την Ελλάδα. Στις διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο Υπουργείων είχε αποκλεισθεί η αποστολή μυστικών φορτίων δια μέσου της Τουρκίας. Αν επρόκειτο να δοθεί βοήθεια στην Ελλάδα αυτό θα γινόταν με διαφανή τρόπο. Ενδεχομένως αυτή η υποχώρηση θα προκαλούσε ανάλογα αιτήματα από τις άλλες χώρες με τον κίνδυνο δημιουργίας ενός μεγάλου ρήγματος στον αποκλεισμό. Ο Dalton για άλλη μια φορά πρόβαλε ενστάσεις, αποδίδοντας την ευθύνη για την τροφοδοσία της Ελλάδας στη γερμανική πλευρά και προέκρινε τη λύση της άμεση αποστολής από την Αίγυπτο και όχι από την Τουρκία, ως πιο εύκολη. Ήταν ένα σχέδιο που, αν γινόταν αποδεκτό, θα τράβαγε την προσοχή των υπόλοιπων Εξόριστων Ευρωπαϊκών Κυβερνήσεων, οι οποίες θα ζητούσαν ανάλογες παραχωρήσεις, με αποτέλεσμα τον κίνδυνο οι αποστολές των φορτίων σταριού να περιοριστούν μόνο σε μια. Ο Eden επισήμανε ότι εφόσον αποφασίζοταν να αποσταλούν τρόφιμα στην Ελλάδα, ο ίδιος θα έκανε ότι ήταν δυνατό για να μην γίνουν παραχωρήσεις στις άλλες χώρες, αν και δεν μπορούσε να εγγυηθεί ότι μπορούσε να αντισταθεί σε όλες τις πιέσεις. Γι' αυτό έπρεπε να σταλεί μόνο σάρι. Η δικαιολογία που θα προβάλλονταν στις άλλες χώρες ήταν ότι η Ελλάδα δεν ήταν αυτάρκης στα τρόφιμα. Ο πρώτος λόρδος του Ναυαρχείου αρχικά ανέφερε ότι ο Έλληνας πρέσβης του ζητούσε να αποδεσμευτούν ελληνικά πλοία που είχαν ναυλωθεί από την Αγγλία για να μεταφέρουν τρόφιμα από την Τουρκία και ότι τα ελληνικά πληρώματα μπορεί να αντιδρούσαν, αν δεν λαμβάνονταν μέτρα. Επίσης χιλιάδες Άγγλοι στρατιώτες εξακολουθούσαν να βρίσκονται στην Ελλάδα και αρκετοί από αυτούς συντηρούνταν και κρύβονταν από Έλληνες με κίνδυνο της ζωής τους.⁶²⁴

Τελικά το Υπουργικό συμβούλιο αποφάσισε καταρχάς, εξαιτίας των ειδικών περιστάσεων, να δώσει την άδεια για την αποστολή στην Ελλάδα ενός φορτίου 8.000 τόνων σταριού από την Αίγυπτο. Αυτό δεν σήμαινε ότι η αγγλική κυβέρνηση

⁶²³ Procopis Papastratis, *British Policy...*, ό. π., σ. 117· Meredith Hindley, ό. π., σ. 323.

⁶²⁴ TNA, CAB 65/25/4, Conclusions of a meeting of the War Cabinet held at 10 Downing street, 12 Ιανουαρίου 1942.

δεσμευόταν να στείλει και άλλα φορτία στο μέλλον ή να κάνει παρόμοια παραχώρηση σε άλλη κατεχόμενη χώρα. Παράλληλα καλούσε τον Eden να κοινοποιήσει την απόφαση στον Winston Churchill για να την εγκρίνει αλλά και να εξακριβώσει ποια ήταν η θέση της αμερικανικής κυβέρνησης. Αν ο Άγγλος πρωθυπουργός και η αμερικανική κυβέρνηση συμφωνούσαν, θα του κοινοποιούσαν την απόφαση τους και τότε ο ίδιος θα ξεκινούσε τις διαπραγματεύσεις για την αποστολή. Επιπλέον ο Eden έπρεπε να γνωστοποιήσει την απόφασή του και στην κυβέρνηση της Σοβιετικής Ένωσης. Την επόμενη μέρα ο Churchill έστειλε τη συγκατάθεσή του. Ο δρόμος που έπρεπε να διανυθεί, για να πραγματοποιηθεί η αποστολή, ήταν ακόμη μακρύς. Έπρεπε να βρεθούν τα μέσα, να ξεκινήσουν διαπραγματεύσεις με τους κατακτητές αλλά και να εξασφαλισθεί η έγκριση των ΗΠΑ. Ποια θα ήταν αντίδραση της αμερικανικής κυβέρνησης στην πρόταση αποστολής ενός μόνο φορτίου; Πλέον δεν ήταν ένας ουδέτερος παρατηρητής αλλά συντάκτορας στη διαχείριση της ελληνικής επισιτιστικής κρίσης. Αυτό ήταν κάτι που ανησυχούσε ιδιαίτερα την αγγλική διπλωματία, η οποία προσπαθούσε να ανιχνεύσει ποιες ήταν οι πραγματικές προθέσεις της κυβέρνησης των ΗΠΑ και ποιες πολιτικές σκόπευε να δρομολογήσει.⁶²⁵

Ο Eden αρχικά απολογήθηκε και έδωσε εξηγήσεις για το φορτίο του αυστραλιανού φορτίου σε επιστολή του προς στον Αμερικανό πρέσβη στο Λονδίνο την ίδια μέρα, στις 12 Ιανουαρίου 1942. Το φορτίο είχε αγορασθεί από την αγγλική κυβέρνηση ύστερα από διαπραγματεύσεις με την ελληνική κυβέρνηση και την Ένωση Ελλήνων Εφοπλιστών στην τιμή, την οποία είχαν πληρώσει. Επιπλέον συμφωνήθηκε ότι θα παραχωρούνταν τμήματα των φορτίων στην Εξόριστη Ελληνική κυβέρνηση είτε για τις μη καταληφθείσες ελληνικές περιοχές ή για τις ανάγκες των ελληνικών στρατευμάτων. Τα πάντα είχαν γίνει με την ελεύθερη βούληση της ελληνικής κυβέρνησης και ο μόνος που εγείρε ενστάσεις ήταν Ένωση Εφοπλιστών που προτιμούσε την υπογραφή ειδικής συμφωνίας και όχι την επίταξη των φορτίων. Οπότε δεν ίσχυαν οι κατηγορίες του Άξονα. Το στάρι πλέον είχε παραχωρηθεί στην MESC. Παρά τους ισχυρισμούς του Eden η συμφωνία που όριζε το καθεστώς κυριότητας των φορτίων υπογράφηκε μόλις τον Φεβρουάριο του 1942.⁶²⁶

Στη συνέχεια το Foreign Office υπέβαλε υπόμνημα στον Αμερικανό πρέσβη στις 17 Ιανουαρίου 1942. Σε αυτό συμφωνούσε ότι εξαιτίας των φοβερών συνθηκών που επικρατούσαν στην Ελλάδα έπρεπε να γίνει μια εξαίρεση. Από τις δύο προτάσεις της επιστολής του Winant, της 11^{ης} Δεκεμβρίου 1941, η αγγλική κυβέρνηση προέκρινε αυτή της αποστολής ενός φορτίου από την Αίγυπτο υπό την αιγίδα του ΔΚΕΣ. Το σχέδιο αυτό ήταν πολύ πιο εύκολο, πιο αποτελεσματικό και θα μπορούσε να δικαιολογηθεί πιο εύκολα. Η κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητας ευχαριστούσε προσωπικά τον Hull για την υποστήριξή του στην πολιτική του αποκλεισμού και ανέμενε την υποστήριξη των ΗΠΑ και στο μέλλον εξαιτίας των εκκλήσεων άλλων χωρών που θα γίνονταν εξαιτίας της παραχώρησης στην Ελλάδα. Ο αρμόδιος Άγγλος Υπουργός για τα θέματα της Μέσης Ανατολής σε συνεργασία με το ΔΚΕΣ θα

⁶²⁵ TNA, CAB 65/25/4, ό. π., · Procopis Papastratis, ό. π.: Χάγκεν Φλάισερ, ό. π., σ. 207

⁶²⁶ ΙΑΤΕ, Αρχείο Γεωργίου Μαντζαβίνου, A5S1Y7F18/3/6, «Εκθεσις της δια της υπ. αρ. 18824/20-12-48 αποφάσεως συσταθείσης Επιτροπής προς μελέτην του θέματος των εν τη Μ. Ανατολή κατασχεθέντων φορτίων» 29 Απριλίου 1949 · FRUS, 1942 Vol. II, tel. 868.48/2002, The Ambassador in the United Kingdom (Winant) to the Secretary of State, Λονδίνο 13 Ιανουαρίου 1942, σ. 732· John Lewis Hondros, *Occupation and Resistance: The Greek Agony 1941–1944*, Νέα Υόρκη, Pella Publishing, 1983, σ. 75.

διοργάνωνε την αποστολή και θα ζητούνταν από το ΔΚΕΣ να εξασφαλίσει το καθεστώς ασφαλούς διέλευσης από τον Άξονα ενώ θα ήταν υπεύθυνο για τη διανομή του φορτίου από την ΕΔΑΤ. Παράλληλα προτεινόταν να μην δοθεί δημοσιότητα, αλλά, όταν πρόκυπτε ανάγκη, θα γινόταν μια κοινή δήλωση που θα ανέφερε ότι οι κυβερνήσεις της Μεγάλης Βρετανίας και των ΗΠΑ είχαν προβεί σε αυτή την ενέργεια εξαιτίας του λιμού, τον οποίο είχε προκαλέσει στην Ελλάδα η Γερμανία, καθώς και της αδιαφορίας που είχε επιδείξει για το μέλλον του ελληνικού λαού. Αυτή η επιχείρηση ερχόταν να προστεθεί στο ήδη υπάρχον τουρκικό σχέδιο και στη σχεδιαζόμενη επιχείρηση μεταφοράς των παιδιών και των μητέρων τους. Σε κάθε περίπτωση οι δύο κυβερνήσεις θα τόνιζαν ότι εξακολουθούσαν να θεωρούν τους κατακτητές υπεύθυνους για την τροφοδοσία της κατεχόμενης χώρας και πως αυτή η αποστολή αποτελούσε απλά την εξαίρεση. Στο τέλος η αγγλική κυβέρνηση ζητούσε από την αμερικανική της παρατηρήσεις και τη συνεργασία της για να εφαρμόσουν από κοινού την προτεινόμενη πολιτική. Προκειμένου να καμφθούν ενδεχόμενες αμερικανικές αντιδράσεις το κόστος του σταριού θα το πλήρωνε η Μ. Βρετανία⁶²⁷

4.7 Προς την άρση του αποκλεισμού

Η αμερικανική κυβέρνηση δεν απάντησε άμεσα, αλλά εξέτασε πρώτα την αγγλική πρόταση. Ο Hull έδωσε την απάντησή του στις 21 Ιανουαρίου 1942. Σε αυτή ανέφερε ότι η αμερικανική κυβέρνηση δεν είχε κανένα δισταγμό να διαβεβαιώσει την αγγλική για την προθυμία της να συνεργαστεί για το ζήτημα της βοήθειας προς την Ελλάδα με τους τρόπους που είχαν προταθεί: α) την αποστολή σταριού από την Αίγυπτο, β) τη συνέχεια των ήδη υπαρχόντων σχεδίων συμπεριλαμβανομένου και του τουρκικού σχεδίου καθώς και γ) την μεταφορά των παιδιών και των μητέρων τους. Επίσης ενέκρινε την προτεινόμενη κοινή δήλωση. Αν και το υπόμνημα δεν αναφερόταν στη χρηματοδότηση των μέτρων, το State Department θεωρούσε ότι αμερικανικά κεφάλαια που θα χρησιμοποιούνταν θα πήγαιναν απευθείας στην Αγγλία. Η αμερικανική κυβέρνηση είχε ανοίξει τα χαρτιά της στην αγγλική. Πλέον και επίσημα θα συνεργαζόταν από κοινού μαζί της πάνω στο πρόβλημα της ελληνικής αρωγής. Όχι, όμως, όλα. Το State Department προωθούσε παράλληλα το δικό του σχέδιο, το οποίο προέβλεπε τη μεταφορά σταριού από τις ΗΠΑ στην Τουρκία υπό την αιγίδα του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, αν η Αγγλία δεν έστελνε τελικά στάρι από την Αίγυπτο. Το σχέδιο είχε λάβει την έγκριση του προέδρου Roosevelt. Ήδη είχε ξεκινήσει ξεχωριστές διαπραγματεύσεις με την Τουρκία από τις αρχές Ιανουαρίου. Ο Αμερικανός πρέσβης στην Άγκυρα, κατόπιν εντολής της αμερικανικής κυβέρνησης, είχε θέσει το ζήτημα της παροχής τούρκικου σταριού στην Ελλάδα και αναπλήρωσής του στη συνέχεια. Ο Saracoglu, αν και είχε δώσει θετική απάντηση στον Έλληνα πρέσβη, στον Αμερικανό είχε ακολουθήσει μια παρελκυστική τακτική, ρωτώντας για την ποσότητα, τον χρόνο αναπλήρωσης και ζητώντας εγγυήσεις για την ακριβή

⁶²⁷ FRUS, 1942 Vol. II, tel. 868.48/2008, The Ambassador in the United Kingdom (Winant) to the Secretary of State, Λονδίνο 13 Ιανουαρίου 1942, σσ. 733-735.

ημερομηνία άφιξης του φορτίου από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό δίχως να δώσει οριστική απάντηση.⁶²⁸

Ο Mallet, ο Άγγλος πρέσβης στη Στοκχόλμη, είχε διαβιβάσει την πρόταση για βοήθεια προς την Ελλάδα Σουηδών επιχειρηματιών και ανθρωπιστικών οργανώσεων ήδη από τα τέλη του Νοεμβρίου του 1941. Ο πρίγκιπας Carl, πρόεδρος του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού, είχε προτείνει τη ναύλωση του σουηδικού ατμόπλοιου Hallaren από τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό και είχε παρακινήσει του πλοιοκτήτες να δεχθούν ένα ναύλο που άρμοζε σε ανθρωπιστικές επιχειρήσεις. Το Foreign Office προσέγγισε τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό και το πλοίο μισθώθηκε για να μεταφέρει τα παιδιά στην Τουρκία και να εκτελεί μεταφορές τροφίμων στα πλαίσια του τουρκικού σχεδίου. Την ίδια ώρα οι αγγλικές αρχές στην Αίγυπτο σε συνεργασία με το ΔΚΕΣ αναζητούσαν πλοίο για μεταφέρει το φορτίο σταριού από την Χάιφα. Η χωρητικότητα του Hallaren ήταν μόλις 5.000 τόνοι. Η Σουηδία πρόσφερε και το Radmanso, το οποίο βρισκόταν ήδη στη Μεσόγειο.⁶²⁹

Το νέο για την αποστολή των σιτηρών προκάλεσε ενθουσιασμό και αισιοδοξία. Ουσιαστικά άνοιγε τον δρόμο για ένα μεγαλύτερο καθώς και πιο σταθερό σχέδιο επισιτισμού και έδινε την ευκαιρία στην ελληνική διπλωματία να ασκήσει μεγαλύτερες πιέσεις για αυτόν τον σκοπό. Ο Εμμανουήλ Τσουδερός, όμως, δεν συμμεριζόταν αυτήν την αισιοδοξία ούτε πίστευε ότι η Αγγλία θα επέτρεπε τελικά να σταλούν σιτηρά από την Αίγυπτο. Όταν έμαθε το νέο για την αποστολή σιτηρών, το θεώρησε επιτυχία των δικών του ενεργειών. Όμως ο Ραφαήλ του μεταβίβασε μια πληροφορία τεράστιας σημασίας στις 19 Ιανουαρίου 1942. Η τουρκική εφημερίδα Cumhuriyet δημοσίευσε την είδηση ότι η Αγγλία αποφάσισε να άρει τον αποκλεισμό. Το νέο ήρθε σε μια πολύ κρίσιμη στιγμή δεδομένου ότι το Kurtulus είχε βυθιστεί και η τουρκική κυβέρνηση συνέχια απειλούσε να τερματίσει το πρόγραμμα αρωγής. Ο Τσουδερός θεώρησε την είδηση αβάσιμη και θεωρούσε το ενδεχόμενο άρσης του αποκλεισμού πρόωρο. Εξακολουθούσε να πιστεύει ότι η Μ. Βρετανία θα επέτρεπε να αυξηθούν τελικά οι εισαγωγές τούρκικων τροφίμων ή να δώσει την άδεια να επεκταθεί το τούρκικο σχέδιο με εισαγωγές από άλλες χώρες.⁶³⁰

Στις 20 Ιανουαρίου ο Κοσμάς Πανούτσος, βιομήχανος και μέλος της ΕΔΑΤ, είχε μεταβεί στην Ελβετία από την Αθήνα για να επικοινωνήσει με την Εξόριστη Ελληνική κυβέρνηση, με τη σύμφωνη γνώμη και με την άδεια των κατοχικών αρχών. Στο τηλεγράφημα που έστειλε στον Τσουδερό περιέγραφε μια κατάσταση πολύ χειρότερη από εκείνη που πίστευαν ότι επικρατούσε στην κατοχική Ελλάδα μέχρι τότε στη Μέση Ανατολή, προειδοποιώντας για τον κίνδυνο αφανισμού του ελληνικού έθνους. Τα βρέφη που γεννιούνταν πέθαιναν, οι γυναίκες ακόμη και ανήλικα κορίτσια κατέφευγαν στην πορνεία για να εξασφαλίσουν τον άρτο για την οικογένεια τους και οι θάνατοι

⁶²⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 10, Άγκυρα 10 Ιανουαρίου 1942 'FRUS, ό .π., tel. 868.48/2008, The Secretary of State to the Ambassador in the United Kingdom (Winant), Ουάσιγκτον 21 Ιανουαρίου 1942, σ.735-6 ' United States Foreign Economic Administration, *A Survey of Greek Relief, April 1941 to December 1943*, In Collaboration with the State Department Washington DC, 1944, ό. π.

⁶²⁹ TNA, CAB 68/9/9, War Cabinet, Economic Warfare, Report of the month January 1942' FRUS, ό .π., tel. 868.48/2008, The Secretary of State to the Ambassador in the United Kingdom (Winant), Ουάσιγκτον 21 Ιανουαρίου 1942, σ. 735' Meredith Hindley, ό. π., σσ. 326-327.

⁶³⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ. 2, αρ. εγγρ. 188, Ουάσιγκτον 31 Δεκεμβρίου 1941, αρ. εγγρ. 231, Λονδίνο 21 Ιανουαρίου 1942, αρ. εγγρ. 232, Άγκυρα 19 Ιανουαρίου 1942,

στην περιφέρεια της πρωτεύουσας ήταν εννέα φορές περισσότεροι από τις γεννήσεις. Ο Πανούτσος απεύθυνε αγωνιώδη έκκληση στον Τσουδερό, ζητώντας την άμεση εξεύρεση νέου πλοίου και την αύξηση της βοήθειας και την επέκταση της και σε άλλα είδη. Ο ίδιος είχε σχηματίσει την άποψη ότι οι κατακτητές, εφόσον του έδωσαν την άδεια να κάνει αυτό το ταξίδι, δεν είχαν καμία πρόθεση να καλύψουν από τα δικά τους αποθέματα αυτές τις ανάγκες. Οι κατοχικές αρχές του είχαν υποσχεθεί εγγράφως ότι εγγυούνταν την ασφαλή διανομή της εισαγόμενης βοήθειας στον άμαχο πληθυσμό. Στις συνομιλίες που είχε με τη γερμανική πρεσβεία στην Ελβετία επιβεβαιώθηκαν αυτές οι εγγυήσεις. Ο ελληνικός λαός γνώριζε την ύπαρξη τους. Ο Πανούτσος προειδοποιούσε ότι, αν η Εξόριστη Κυβέρνηση δεν λάμβανε έγκαιρα μέτρα, δηλαδή την αύξηση της εισαγόμενης βοήθειας, η συνέπεια θα ήταν να πληγεί το κύρος της στο εσωτερικό και να κλονισθούν τα φιλικά αισθήματα απέναντι στην Αγγλία.⁶³¹

Ο Τσουδερός, θιγμένος, απάντησε στον Πανούτσο από το Λονδίνο την επόμενη μέρα, στις 27 Ιανουαρίου 1942, απαριθμώντας τις ενέργειες που είχε κάνει μέχρι τότε, δηλαδή την αποστολή τηλεγραφημάτων στους ηγέτες των Συμμάχων, Churchill και Roosevelt, καθώς και σε εκπροσώπους ξένων εκκλησιών και κοινοβουλίων. Οι ενέργειές του είχαν φέρει αποτέλεσμα και ήδη είχε αποφασισθεί η αποστολή σταριού και η αύξηση των εισαγωγών από την Τουρκία. Ο ίδιος δεν ήταν απόλυτα ικανοποιημένος και θα συνέχιζε τις προσπάθειες. Την προηγούμενη μέρα είχε απευθυνθεί στον ίδιο τον Eden και είχε μεταβιβάσει τις πληροφορίες του Πανούτσου για την επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης. Στο τηλεγράφημα αναφερόταν ως πηγή όχι ο Πανούτσος, δηλαδή ο πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Βιομηχάνων και μέλος της ΕΔΑΤ, αλλά άοριστα κάποιοι Ελβετοί που είχαν επιστρέψει από την κατοχική Ελλάδα. Στο τηλεγράφημα δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στις δυσκολίες επιβίωσης των λαϊκών τάξεων. Οι Έλληνες διά μέσου των Ελβετών «απηύθυναν έκκλησιν αγωνίας όπως επικαλεσθώ υπέρ αυτών το έλεος της Αγγλικής και Αμερικανικής Κυβερνήσεως».⁶³²

Όμως ο Διαμαντόπουλος του μεταβίβασε τηλεγράφημα του Σκούρα από τις ΗΠΑ που επιβεβαίωνε το προηγούμενο μήνυμα του Ραφαήλ. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Σκούρα, η Αγγλική κυβέρνηση είχε αναθεωρήσει ριζικά την πολιτική του αποκλεισμού για την Ελλάδα και προσανατολιζόταν σε ένα νέο σχέδιο με πιο συχνές αποστολές τροφίμων, πέρα από το φορτίο των 8.000 τόνων. Το State Department και ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός ήταν πρόθυμοι να συνεργασθούν για την αποστολή τροφίμων και φαρμάκων από τις ΗΠΑ. Από κοινού είχαν ήδη προσεγγίσει τη σουηδική κυβέρνηση για τη μίσθωση πλοίων για αυτόν τον λόγο. Οι διαπραγματεύσεις είχαν προχωρήσει, με την υποστήριξη του Σουηδού πρέσβη στις ΗΠΑ στην παρούσα φάση, στη ναύλωσή του ενός πλοίου και στην αποστολή ενός φορτίου σταριού στην Αίγυπτο. Τώρα ήταν η κατάλληλη στιγμή για τον Τσουδερό για να προσεγγίσει την αγγλική κυβέρνηση και να επιδιώξει την αποστολή των παραπάνω φορτίων και να ανοίξει με αυτόν τον τρόπο τον δρόμο σε ένα σχέδιο αρωγής με προέλευση τις ΗΠΑ. Το μήνυμα αυτό προκάλεσε καταρχάς την οργή του Τσουδερού για τον Σκούρα. Ο Τσουδερός απάντησε ότι ο Σκούρας θα έπρεπε να περιοριστεί στο ήδη υπάρχον έργο του, δηλαδή αυτό της συλλογής εράνων και ότι «... η Αγγλία κάνει

⁶³¹ Στο ίδιο, αρ. εγγρ. 245, Βέρνη 26 Ιανουαρίου 1942, αρ. εγγρ. 246, Βέρνη 26 Ιανουαρίου 1942, αρ. εγγρ. 248, 26 Ιανουαρίου 1942.

⁶³² Στο ίδιο, αρ. εγγρ. 243, Λονδίνο 27 Ιανουαρίου 1942, Έμμανουήλ Τσουδερός, *Ο επισιτισμός...*, ό. π., σσ. 183-184.

τον αποκλεισμόν εν Μεσογείω και ότι άνω αυτής τίποτε δεν μπορεί να γίνη.» Το σχέδιο, σύμφωνα με τον Τσουδερό, δεν θα μπορούσε να προχωρήσει δίχως τη συγκατάθεση της αμερικανικής και της αγγλικής κυβέρνησης. Επιπλέον είχε άλλο ένα μειονέκτημα, εκείνο της μεγάλης απόστασης της Ελλάδας από την αμερικανική ήπειρο. Οι προσπάθειες της ομογένειας και του Σκούρα, σύμφωνα με τον Τσουδερό, έπρεπε να επικεντρωθούν στη χρηματοδότηση του ήδη υπάρχοντος τουρκικού σχεδίου και να πείσουν την αμερικανική κυβέρνηση να επιτραπεί η αγορά τροφίμων από την Αίγυπτο και άλλες χώρες της Εγγύς ή της Μέσης Ανατολής και να ενταχθούν στις αποστολές από την Τουρκία.⁶³³

Την επόμενη μέρα, όμως, ο Τσουδερός έστειλε επιστολή στον Eden. Σε αυτήν, αφού τον ευχαριστούσε για την κοινή απόφαση της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ για την αποστολή του φορτίου των 8.000 τόνων σταριού, το θεωρούσε «μια σταγών νερού εις τα χείλη ενός ανθρώπου που σβύνει από τον άγριον πυρετό της πείνης». Οι προπολεμικές εισαγωγές σε σιτηρά της Ελλάδας έφταναν τους 400.000 τόνους και έπρεπε κάθε μήνα να εισαχθούν 33.00 τόνοι σάρι. Με καθυστέρηση ο Τσουδερός ζητούσε από την Αγγλία ένα μόνιμο σχέδιο επισιτισμού για την Ελλάδα μέσω Τουρκίας που θα περιλάμβανε τρόφιμα από γειτονικές χώρες. Στο τέλος της επιστολής ανέφερε ότι είχε δεχθεί από την Ελβετία τηλεγράφημα διακεκριμένων Ελλήνων, στο οποίο του συνιστούσαν να παραιτηθεί από τη θέση του πρωθυπουργού ως ένδειξη διαμαρτυρίας για τις συνέπειες του αγγλικού αποκλεισμού στην κατοχική Ελλάδα. Ο ίδιος το ανέφερε ως ένδειξη της αλλαγής των φιλοαγγλικών αισθημάτων του ελληνικού λαού. Ο υπαινιγμός μιας πιθανής παραίτησης του ερχόταν καθυστερημένα και δεν μπορούσε να αποτελέσει πλέον έναν μοχλό πίεσης, ο οποίος θα εκβίαζε την αγγλική κυβέρνηση για μια πιο θετική αντιμετώπιση στο ελληνικό πρόβλημα. Όλο αυτό το διάστημα είχε αποφύγει τη ρήξη με τη Μ. Βρετανία ενώ εξελισσόταν μια ανθρωπιστική τραγωδία στην κατοχική Ελλάδα. Ίσως πίστευε ότι για αυτή τη νομιμοφροσύνη του θα ανταμειβόταν τελικά με την υιοθέτηση από την Αγγλία κάποιων από τα μέτρα που κατά καιρούς εισηγούνταν, πέρα από την παραμονή του στον πρωθυπουργικό θώκο. Στο τέλος ο υπαινιγμός της παραίτησής του πιο πολύ έμοιαζε με την απέλπιδα κίνηση ενός ανθρώπου που προσπαθούσε να σώσει την προσωπική του πολιτική υστεροφημία. Μερικές μέρες αργότερα στις 2 Φεβρουαρίου 1942, ο Γεώργιος Β΄, ο μέχρι τότε απών βασιλιάς, αφού δειπνήσε με τον Dalton του έθεσε το ζήτημα της απευθείας αποστολής σιτηρών και την αδιαφορία των Γερμανών για τα δεινά των Ελλήνων. Ο Dalton του ξεκαθάρισε ότι η αγγλική κυβέρνηση είχε αποφασίσει την αποστολή ενός μόνος φορτίου.⁶³⁴

Η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να απευθυνθεί και στην αμερικανική. Ο Έλληνας πρέσβης Διαμαντόπουλος προσέγγισε τον ίδιο τον πρόεδρο Roosevelt και του επέδωσε σημείωμα, στο οποίο περιγραφόταν η κρισιμότητα της κατάστασης καθώς και επιστολή του ίδιου του Γεωργίου Β΄ στις 6 Φεβρουαρίου 1942. Σε αυτήν ο Γεώργιος ζητούσε την άμεση παρέμβαση των ΗΠΑ για την εισαγωγή βοήθειας στην Ελλάδα. Δεν ζητούσε από τις ΗΠΑ να πείσουν την Αγγλία για την άρση του αποκλεισμού ούτε ένα νέο μεγαλύτερο πρόγραμμα αρωγής και την παροχή τροφίμων

⁶³³ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β΄, φάκ.2, αρ. εγγρ. 263, Ουάσιγκτον 29 Ιανουαρίου 1942, αρ. εγγρ. 267, Λονδίνο 30 Ιανουαρίου 1942, αρ. εγγρ. 268, Λονδίνο 30 Ιανουαρίου 1942, αρ. εγγρ. 272, 28 Ιανουαρίου 1942.

⁶³⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 121, Λονδίνο 30 Ιανουαρίου 1942 Ben Pimlot (ed.), *The Second World War Diary by Hugh Dalton, 1940 – 1945*, ό. π. , σ. 358.

από την Αμερική, αλλά την διπλωματική και οικονομική υποστήριξη των ΗΠΑ για την επαναδραστηριοποίηση του τουρκικού σχεδίου. Ο καλύτερος και πιο εύκολος τρόπος να εφοδιασθεί η Ελλάδα ήταν από την Τουρκία με την απόκτηση τροφίμων από τη Μέση Ανατολή. Για να γίνει πιο δελεαστική η έκκληση, μεταβιβάστηκε από τον Διαμαντόπουλο η πρόταση του Τσουδερού να διοριστεί επικεφαλής της επιχείρησης ένας διακεκριμένος Αμερικανός πολίτης, ο Henry Morgenthau, ο πρώην πρέσβης των ΗΠΑ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, πρώην πρόεδρος της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων και πατέρας του υπουργού οικονομικών των ΗΠΑ, στον οποίο θα χορηγούνταν τα απαραίτητα κονδύλια και θα συνεργάζονταν με το ΔΚΕΣ. Ο Τσουδερός πίστευε ότι με το ένα σουηδικό πλοίο που θα μίσθωναν οι Άγγλοι, την παραχώρηση ενός ελληνικού από την Ελβετία καθώς και ένα τουρκικό και την άδεια αγοράς τροφίμων από χώρες της Μέσης Ανατολής ίσως και από την Ινδία θα λύνονταν το πρόβλημα δίχως ανάγκη άρσης του αποκλεισμού.⁶³⁵

Ο πρόεδρος Roosevelt δεν δεσμεύθηκε στον Διαμαντόπουλο αλλά ελίχθηκε, αναφέροντας ότι ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός θα αναλάμβανε το κόστος, ενώ συμφωνούσε με την επιλογή του Henry Morgenthau και τον παρέπεμψε στον Sumner Welles. Ο τελευταίος εξέφρασε τις αμφιβολίες του για την επιλογή του Morgenthau, λόγω της ηλικίας του, ενώ απέφυγε να δώσει οριστική απάντηση προτού συνομιλήσει με τον πρόεδρο Roosevelt. Ενστάσεις εκφράστηκαν και από τους Έλληνες εφοπλιστές στις ΗΠΑ. Το State Department προέκρινε τη μίσθωση από την GWRA ενός σουηδικού πλοίου, του *Industria*, και την παροχή 2.300 τόνων αλεύρων υπό τη συνθήκη ενοικιοδανεισμού και μίσθωσης, *Lend-Lease*, καθώς και τη μεταφορά του στην Τουρκία ως αντάλλαγμα τούρκικου σταριού, το οποίο θα αποστέλλονταν στην Ελλάδα. Το πλοίο θα άρχιζε να φορτώνει στις 19 Φεβρουαρίου 1942 και θα περιοριζόταν σε μια και μοναδική αποστολή. Προτού σταλεί θα ζητούνταν η άδεια της αγγλικής κυβέρνησης. Όμως το σχέδιο δεν προχώρησε λόγω της άρνησης για άλλη μια φορά της Τουρκίας, η οποία πρόβαλλε τη δικαιολογία ότι τα αποθέματα σταριού της είχαν εξαντληθεί και το μόνο που δέχθηκε ήταν το *Dumlu Pinar* να μεταφέρει παιδιά από την Ελλάδα. Η πρόθεση, όμως, των ΗΠΑ στείλει και η ίδια στάρι την ίδια στιγμή με την Αγγλία ήταν ο καλύτερος τρόπος για να την πιέσει να λάβει πιο δραστικές αποφάσεις.⁶³⁶

4.8 Η αναθεώρηση της αγγλικής πολιτικής

Οι λύσεις που είχε δρομολογήσει η Αγγλία για άλλη μια φορά είχαν προλάβει τον Τσουδερό. Ο Eden παραδέχθηκε στον Winant ότι αν και το Υπουργικό συμβούλιο είχε δώσει την άδεια για μια και μοναδική αποστολή από τη στιγμή που είχε κάνει αυτή την υποχώρηση θα ακολουθούσαν και άλλες μηνιαίες αποστολές. Ο Σουηδός πρέσβης στη Ρώμη Hans Gustaf Beck-Friis είχε προσεγγίσει τον πρόεδρο του Ιταλικού

⁶³⁵ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FDR Presidential Library, OF, box. 206, Government of Greece, 1941, "Remarks of the Greek Minister" Ουάσιγκτον 6 Φεβρουαρίου 1942, Λονδίνο 6 Φεβρουαρίου 1942' ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ. 2 αρ. εγγρ. 21, Λονδίνο 11 Φεβρουαρίου 1942, αρ. 30, Λονδίνο 9 Φεβρουαρίου 1942, αρ. εγγρ. 43, Ουάσιγκτον 10 Φεβρουαρίου 1942.

⁶³⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ. 2, αρ. εγγρ. 22, Ουάσιγκτον 9 Φεβρουαρίου 1942, αρ. εγγρ. 63, Ουάσιγκτον 10 Φεβρουαρίου 1942, Αποστολή Ε, αρ. εγγρ. Άγκυρα 24 Φεβρουαρίου 1942' FRUS, ό. π., tel. 868.48/2030a, The Secretary of State to the Ambassador in the United Kingdom (Winant), Ουάσιγκτον 17 Φεβρουαρίου 1942.

Ερυθρού Σταυρού ήδη από τις 16 Ιανουαρίου 1942, ξεκινώντας κύκλο διερευνητικών επαφών σχετικά με το ελληνικό επισιτιστικό. Για την ακρίβεια μετέφερε πρόταση του πρίγκιπα Karl, προέδρου του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού, για την ανάληψη ενός νέου προγράμματος επισιτιστικής βοήθειας για την Ελλάδα από την Σουηδική Κυβέρνηση και τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό. Το Πολιτικό Γραφείο του Ιταλού Πληρεξούσιου για την Ελλάδα ήταν υπέρ της σουηδικής πρότασης. Η τελευταία είχε έρθει σε μια πολύ δύσκολη στιγμή. Το Kurtulus βυθίστηκε τις επόμενες ημέρες. Η Γερμανία παρά τις κατά καιρούς συμφωνίες με την Ιταλία την είχε εγκαταλείψει να αντιμετωπίσει μόνη της με τα δικά της μέσα το ελληνικό επισιτιστικό. Η ίδια η Ιταλία αντιμετώπιζε σημαντικές ελλείψεις τόσο σε τρόφιμα όσο και σε μεταφορικά μέσα. Η σουηδική πρόταση μπορούσε να υποκαταστήσει τη δική της υποχρέωση να εισάγει τρόφιμα στην κατοχική Ελλάδα. Ο Luca Pietromarchi τάχθηκε υπέρ της σουηδικής προσφοράς στις 25 Ιανουαρίου 1942. Έπρεπε να εγκριθεί και από τους ανωτέρους του. Το ΔΚΕΣ πληροφόρησε την αγγλική πρεσβεία στη Βέρνη στις 3 Φεβρουαρίου 1942 ότι η ιταλική κυβέρνηση θα έκανε ότι ήταν δυνατό για να διευκολύνει ένα τέτοιο σχέδιο. Ανάλογες διαβεβαιώσεις δόθηκαν και από τη γερμανική πλευρά. Ο όρος, όμως, που έθεσαν ήταν ότι τα τρόφιμα θα παραδίδονταν στην αντιπροσωπία του ΔΚΕΣ στην Ελλάδα και θα διανέμονταν όχι από τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, αλλά από την ΕΔΑΤ και την Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης, στην οποία συμμετείχαν και εκπρόσωποι του Ιταλικού και Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού. Ήταν μια πρόταση που δεν επρόκειτο σε καμία περίπτωση να δεχθεί η Αγγλία αλλά ούτε να διακόψει τις πολιτικές που είχε ήδη σχεδιάσει.⁶³⁷

Οι πληροφορίες που λάμβανε η αγγλική κυβέρνηση μιλούσαν για μια εκρηκτική κατάσταση στην Ελλάδα, την οποία τα ήδη ειλημμένα μέτρα δεν μπορούσαν να θεραπεύσουν. Ακόμη και οι οπαδοί της γραμμής του σκληρού αποκλεισμού συνειδητοποίησαν πόσο αδιέξοδη ήταν αυτή η πολιτική στην ελληνική περίπτωση. Εξαιτίας της κλιμάκωσης του πολέμου στη Β. Αφρική η Αγγλία δεν μπορούσε να τροφοδοτεί την Ελλάδα μέσω της Middle East Supply Center. Η αγγλική κυβέρνηση είχε αρχίσει να προσανατολίζεται σε ένα μεγαλύτερο και μόνιμο σχέδιο επισιτισμού για την Ελλάδα. Για την επιτυχία ενός τέτοιου, όμως, σχεδίου απαιτούνταν καταρχάς: α) ένας μικρός στόλος πλοίων, β) η εξασφάλιση μεγάλων αποθεμάτων σιτηρών, γ) ένας νέος μηχανισμός διανομής καθώς και δ) χρηματοδότηση. Το MEW στο υπόμνημα που ετοίμασε στις 4 Φεβρουαρίου 1942 επιθυμούσε τη δημιουργία μιας νέας επιτροπής διανομών ανεξάρτητης από το ΔΚΕΣ, το οποίο δεν εμπιστευόταν. Θα προτιμούσε την ευθύνη αυτήν να την αναλάμβανε ένας εθνικός ερυθρός σταυρός σαν τον Αμερικανικό. Όμως η είσοδος των ΗΠΑ στον πόλεμο απέτρεψε αυτό το ενδεχόμενο. Η επιτροπή αυτή θα είχε πλήρη ελευθερία κινήσεων και θα λογοδοτούσε στις κυβερνήσεις της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ, οι οποίες θα διατηρούσαν το δικαίωμα να τερματίσουν το πρόγραμμα σε περίπτωση που οι Γερμανοί θα παραβίαζαν τους όρους. Το Foreign Office πρότεινε τη ναύλωση σουηδικών πλοίων από τη Βαλτική και την αποστολή σταριού από τον Καναδά. Με αυτόν τον τρόπο θα εξοικονομούνταν και πλοία, στάρι από τα συμμαχικά αποθέματα, πολύτιμος χρόνος, αλλά θα προσελκύονταν στην επιχείρηση μια ουδέτερη χώρα όπως η Σουηδία.⁶³⁸

⁶³⁷ Στέλιος- Περικλής Καράβης, ό. π., σσ.144-45· ICRC, *Report of the International Committee of ...*, Vol. 3, ό. π., σσ. 462.

⁶³⁸ Meredith Hindley, ό. π., σσ. 332-34.

Ο Hugh Dalton, ο ίδιος άνθρωπος που επί μήνες υπερασπίστηκε την πολιτική του αποκλεισμού, πρότεινε στο Υπουργικό Συμβούλιο στις 14 Φεβρουαρίου 1942 την άρση του και συνέστησε επιπλέον αποστολές σταριού και αλεύρων. Ως δικαιολογία πρόβαλε τον υπαινιγμό παραίτησης του Τσουδερού. Επιπλέον οι τμηματικές παραχωρήσεις είχαν δημιουργήσει προβλήματα στον προγραμματισμό του Middle East Supply Center και είχαν αποσπάσει από την Αγγλία πλοία που ήταν πολύτιμα για τις ανάγκες διεξαγωγής του πολέμου. Τις προηγούμενες τμηματικές παραχωρήσεις θα τις αντικαθιστούσε ένα νέο μόνιμο σχέδιο που θα περιλάμβανε τη μίσθωση ουδέτερων πλοίων, τα οποία δεν είχαν ναυλωθεί από τους Συμμάχους. Η πρόταση να διαθέσει ο Άξονας ελληνικά πλοία που βρίσκονταν μέσα στην Ελλάδα απορρίφθηκε με τη δικαιολογία ότι αυτά ήταν σε κακή κατάσταση και δεν είχαν την απαιτούμενη χωρητικότητα. Αντίθετα υπήρχαν διαθέσιμα σουηδικά πλοία στη Βαλτική. Ο Dalton πρότεινε τη ναύλωσή τους για να παρακινηθεί η κυβέρνηση της Σουηδίας και να ενθαρρυνθεί ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός να αναλάβει ο ίδιος τη διανομή υπό την αιγίδα του ΔΚΕΣ. Ο Έλληνας πρωθυπουργός είχε ζητήσει την αποστολή 33.000 τόνων σταριού τον μήνα, όμως η ποσότητα αυτή θεωρήθηκε πολύ μεγάλη και ο Dalton πρότεινε την αποστολή 15.000 τόνων. Ο όροι του σχεδίου που είχε προετοιμάσει ο Dalton προέβλεπαν ότι η Γερμανία θα επέτρεπε τα πλοία να αφήσουν τη Βαλτική και να μεταφέρουν τα εισαγόμενα τρόφιμα στην Ελλάδα καθώς και ότι όλοι οι εμπόλεμοι θα χορηγούσαν άδεια ασφαλούς διέλευσης. Μια νέα ουδέτερη επιτροπή θα δημιουργούνταν στην κατοχική Ελλάδα και θα είχε τον αποκλειστικό έλεγχο της διανομής της εισαγόμενης βοήθειας. Τόσο τα τρόφιμα που θα εισάγονταν όσο και αυτά που παράγονταν στην Ελλάδα δεν θα εξάγονταν ούτε θα χρησιμοποιούνταν από τον Άξονα εκτός και αν έδινε τη συγκατάθεσή της η νέα Επιτροπή και η αγγλική κυβέρνηση. Επιπλέον η διανομή και των δύο, εισαγόμενων και εγχώριων, θα γινόταν με τους ίδιους όρους δίχως την προνομιακή μεταχείριση ατόμων που εργάζονταν προς όφελος του Άξονα και των συμμάχων του. Η Επιτροπή θα διατηρούσε το δικαίωμα να πραγματοποιεί ελέγχους για να διαπιστώσει αν τηρούνταν οι παραπάνω όροι, θα είχε ελευθερία κινήσεων και θα διατηρούσε το δικό της προσωπικό ενώ θα παρείχε στην αγγλική κυβέρνηση όλες τις πληροφορίες που θα της ζητούσε σχετικά με την εκπλήρωση των όρων. Θα ζητούνταν η σύμφωνη γνώμη των ΗΠΑ και στη συνέχεια θα ζητούνταν επίσημα η συνεργασία της Σουηδίας· όταν θα συμφωνούσε, το ΔΚΕΣ θα ξεκινούσε διαπραγματεύσεις με την Γερμανία και την Ιταλία.⁶³⁹

Το MEW, όμως, δεν σκόπευε να γίνει ξαφνικά τόσο γενναιόδωρο προς την Ελλάδα ή να υποκαταστήσει τις υποχρεώσεις των κατακτητών δίχως ανταλλάγματα. Σκοπός του ήταν να επεκτείνει τον οικονομικό πόλεμο μέσα στο κατεχόμενο έδαφος. Τόσο η Γερμανία όσο και η Ιταλία έπρεπε να σταματήσουν τις επιτάξεις και τις εξαγωγές τροφίμων της ελληνικής παραγωγής. Με αυτόν τον τρόπο θα τις στερούνταν ο εχθρός και τα τρόφιμα θα καταναλώνονταν αποκλειστικά από τον Ελληνικό λαό. Το Foreign Office θεώρησε αυτούς τους όρους ακραίους και έτρεφε επιφυλάξεις αν θα τους δέχονταν τελικά οι κατακτητές. Σε αυτή την περίπτωση υπήρχε κίνδυνος να μην υλοποιηθεί το σχέδιο. Στο Υπουργικό Συμβούλιο που ακολούθησε ο πρώτος λόρδος του Ναυαρχείου τάχθηκε υπέρ του σχεδίου, επικαλούμενος δυσκολίες στη χορήγηση άδειας σε μεμονωμένα πλοία εξαιτίας των ναυτικών επιχειρήσεων στη Μεσόγειο.

⁶³⁹ TNA, CAB 66/22/10, War Cabinet, Greece: Blockade, Memorandum by the Minister of Economic Warfare, 14 Φεβρουαρίου 1942· Χάγκεν Φλάισερ, ό. π., σ. 208.

Τελικά το συμβούλιο τάχθηκε καταρχάς υπέρ του σχεδίου του MEW, αφήνοντας τα δύο Υπουργεία, MEW και Foreign Office να ρυθμίσουν μεταξύ τους τους τελικούς όρους του σχεδίου. Το επόμενο βήμα ήταν να εξασφαλισθεί η συναίνεση και η έγκριση της αμερικανικής κυβέρνησης.⁶⁴⁰

Ο Eden επικοινωνήσε με τον Winant στο Λονδίνο τα μεσάνυχτα της 22 Φεβρουαρίου 1942. Την ίδια μέρα είχε πραγματοποιηθεί αλλαγή ηγεσίας στο MEW. Ο πληβείος Hugh Dalton είχε δώσει τη θέση του στον πατρίκιο Roundell Palmer, κόμη του Selborne, προερχόμενο από το Συντηρητικό Κόμμα. Στην επιστολή προς την αμερικανική πλευρά ο Eden αρχικά δικαιολόγησε την αιτία της αλλαγής της αγγλικής πολιτικής και κοινοποίησε τις γενικές γραμμές του νέου σχεδίου όπως είχαν διατυπωθεί στο αγγλικό Υπουργικό Συμβούλιο. Στη συνέχεια ζήτησε τη συνεργασία των ΗΠΑ για την επιτυχία του. Οι δύο κυβερνήσεις θα απευθύνονταν στη σουηδική για τη ναύλωση των πλοίων και για τη διανομή της βοήθειας από τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό υπό την αιγίδα του ΔΚΕΣ. Η Αγγλία θεωρούσε ότι ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός μπορούσε να επιτελέσει καλύτερα αυτό το έργο από το ΔΚΕΣ. Αν η Σουηδία συμφωνούσε, θα ενημέρωνε το ΔΚΕΣ, το οποίο θα κοινοποιούσε τη σουηδική προσφορά στις κυβερνήσεις της Γερμανίας και της Ιταλίας, γνωστοποιώντας τους ότι οι ΗΠΑ και η Αγγλία θα συμφωνούσαν να αποσταλεί αλεύρι και σάρι στην Ελλάδα υπό κάποιους όρους. Η Αγγλία ήθελε το σχέδιο να φανεί ότι αποτελούσε πρωτοβουλία της Σουηδίας. Οι όροι προέβλεπαν ότι: α) όλοι οι εμπόλεμοι θα έδιναν άδεια ασφαλούς διέλευσης για τα πλοία που θα μετέφεραν τη βοήθεια, β) μια ουδέτερη Επιτροπή θα ιδρύονταν στην Ελλάδα η οποία θα είχε υπό τον έλεγχό της τη διανομή όλων των προϊόντων που θα εισάγονταν στην Ελλάδα, γ) τα τρόφιμα που θα εισάγονταν ως μέρος του προγράμματος αρωγής θα καταναλώνονταν αποκλειστικά από τον ελληνικό άμαχο πληθυσμό και θα διανέμονταν εκεί που η Επιτροπή θα θεωρούσε ότι υπήρχε μεγαλύτερη ανάγκη, δ) όσον αφορά τα τρόφιμα που παράγονταν στην Ελλάδα, θα καταναλώνονταν αποκλειστικά από τον άμαχο πληθυσμό. Εξαίρεση θα γινόταν μόνο για εκείνα που κάλυπταν τις ανάγκες των κατοχικών στρατευμάτων. Τα τελευταία θα αναπληρώνονταν από αντίστοιχες εισαγωγές που θα προορίζονταν, όμως, για τον άμαχο πληθυσμό, ε) η Επιτροπή θα είχε το δικαίωμα έρευνας για να εξακριβώσει αν εκπληρώθηκαν οι όροι ενώ θα απολάμβανε απόλυτη ελευθερία κινήσεων. Στη Γερμανία και την Ιταλία δεν θα γνωστοποιούνταν ότι η σουηδική κυβέρνηση θα ήταν υπόλογη για το σχέδιο στην αγγλική και υποχρεωμένη να της δίνει αναφορά. Ουσιαστικά επρόκειτο για μια αναθεωρημένη εκδοχή του σχεδίου που είχε παρουσιάσει ο Dalton. Ο όρος που σχετίζονταν με την εγχώρια παραγωγή και απαγόρευε την κατανάλωσή της από τα κατοχικά στρατεύματα είχε αντικατασταθεί από την πιο μετριοπαθή διατύπωση που ναι μεν επέτρεπε την κατανάλωση, όμως, υπό τον όρο της αντικατάστασης των τροφίμων για να μην απορριφθεί από του Ιταλούς και τους Γερμανούς το σχέδιο.⁶⁴¹

Η αμερικανική κυβέρνηση δια μέσου του Sumner Welles έδωσε τη συγκατάθεση της για το σχέδιο βάσει των όρων που είχε θέσει ο Eden στις 26 Φεβρουαρίου 1942. Ο Mallet, ο Άγγλος πρέσβης στη Στοκχόλμη, μαζί με τον Johnson, τον Αμερικανό συνάδερφο του, συναντήθηκαν με τον Boheman, γενικό γραμματέα του

⁶⁴⁰ TNA, CAB 65/25/21, Conclusions of a meeting of the War Cabinet held at 10 Downing street, 16 Φεβρουαρίου 1942.

⁶⁴¹ FRUS, ό.π., tel. 868.48/2035, The Ambassador in the United Kingdom (Winant) to the Secretary of State, Λονδίνο 22 Φεβρουαρίου 1942, σσ. 739-41.

Σουηδικού Υπουργείου Εξωτερικών, ο οποίος ήταν ήδη ενήμερος και ανέφερε ότι ο πρόεδρος του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού πρίγκιπας Karl είχε ήδη επικοινωνήσει με τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό. Ο ίδιος είχε ήδη λάβει το υπόμνημα με τους όρους της βρετανικής κυβέρνησης. Η σουηδική κυβέρνηση ήταν θετική σε όλες τις προτάσεις. Επειδή, όμως, ο Αμερικανός πρέσβης δεν είχε λάβει ακόμα οδηγίες από την κυβέρνησή του, η συνάντηση επαναλήφθηκε μερικές μέρες αργότερα. Όταν συναντήθηκαν ξανά, ο Boheman του ανακοίνωσε ότι η σουηδική κυβέρνηση και ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός μετά χαράς θα συνεργάζονταν για την υλοποίηση του σουηδικού σχεδίου βάσει του αγγλικού υπομνήματος. Η Σουηδία δεν ήταν ο επιτιθέμενος ουδέτερος σαν την Τουρκία και δεν είχε κανέναν ενδοιασμό να αναλάβει μια ανθρωπιστική επιχείρηση που θα της πρόσφερε σημαντικά οικονομικά οφέλη. Ήδη υπήρχαν διαθέσιμα οκτώ σουηδικά πλοία στη Βαλτική. Όσον αφορά την Επιτροπή, αυτή θα μπορούσε να στελεχωθεί από δύο ή τρία άτομα και καταλληλότερος ως πρόεδρος ήταν ο Sven Allard, ο Σουηδός πρέσβης στη Σόφια και την Αθήνα, προσωπικότητα αποδεκτή και από τους Γερμανούς και γνώστης των ελληνικών πραγμάτων και τα έξοδα της επιτροπής θα καλύπτονταν από τη Σουηδία. Ο Boheman, όμως, πρόσφερε και άλλη μια υπηρεσία της Σουηδίας. Η σουηδική κυβέρνηση και ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός ήταν έτοιμοι να ξεκινήσουν απευθείας διαπραγματεύσεις με τη Γερμανία και την Ιταλία δίχως τη μεσολάβηση του ΔΚΕΣ. Σύμφωνα με τον Boheman θα εξοικονομούσαν πολύτιμο χρόνο και μια ουδέτερη κυβέρνηση θα διαπραγματευόταν καλύτερα με τον Άξονα τους όρους του βρετανικού μνημονίου απ' ότι το ΔΚΕΣ. Ειδικότερα για τον τέταρτο όρο, αυτόν που αναφέρονταν στην εγχώρια παραγωγή, αναμένονταν οι μεγαλύτερες ενστάσεις από τους κατακτητές. Οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας θα ζητούσαν από το ΔΚΕΣ να αναλάβει την προστασία του σχεδίου, θέτοντας το υπό την αιγίδα του. Οι πρέσβεις αντιπρότειναν ότι ήταν προτιμότερο αυτό να το αναλάβει η Σουηδία, αφού λάμβανε τη συγκατάθεση των Γερμανών. Ο Boheman συμφώνησε και πρότεινε ότι έπρεπε να αποφευχθεί κάθε ενέργεια που οι Γερμανοί θα θεωρούσαν προσβλητική. Γι' αυτόν τον λόγο, αν η Αγγλία και οι ΗΠΑ έκαναν δηλώσεις, αυτές έπρεπε να περιοριστούν μόνο στον ανθρωπιστικό χαρακτήρα του σχεδίου και τα οφέλη που θα είχε αυτό για τους Έλληνες.⁶⁴²

Τόσο η αγγλική όσο και η αμερικανική κυβέρνηση συμφώνησαν απόλυτα με τις προτάσεις του Boheman και δεν είχαν κανένα πρόβλημα η Σουηδία να αναλάβει τις διαπραγματεύσεις με τον Άξονα και όχι το ΔΚΕΣ ενώ έδωσαν την έγκρισή τους να ξεκινήσει. Ειδικότερα την Αγγλία την ανησυχούσε πάρα πολύ το να εξασφαλίσει τον έλεγχο της επιχείρησης. Ήταν το μεγαλύτερο πρόγραμμα αρωγής που θα λάμβανε κατεχόμενη χώρα και εγκυμονούσε ο κίνδυνος τελικά να αναλάβει η Γερμανία τον έλεγχό του. Η πρόταση για τη στελέχωση της νέας Επιτροπής με Σουηδούς εξυπηρετούσε τους αγγλικούς στόχους. Τόσο το Foreign Office όσο και το MEW έδωσαν σαφείς οδηγίες στον Mallet να πιέσει τη σουηδική κυβέρνηση, ώστε η νέα Επιτροπή να στελεχωθεί με όσους περισσότερους Σουηδούς και να μην επιτραπεί στην Ιταλία και τη Γερμανία να την καταστήσουν όργανο τους, γεμίζοντας την με

⁶⁴² FRUS, ό .π., tel. 868.48/2035, The acting Secretary of state to the Ambassador in the United Kingdom (Winant), Ουάσιγκτον 26 Φεβρουαρίου 1942, tel. 868.48/2049, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη 2 Μαρτίου 1942, tel. 868.48/2049, The acting Secretary of State to the Minister in Sweden, Ουάσιγκτον 3 Μαρτίου 1942, tel. 868.48/2054, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη 6 Μαρτίου 1942, σσ. 743-47.

αντιπροσώπους του Ιταλικού και του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού. Παράλληλα η αγγλική κυβέρνηση έδωσε την άδεια για το ταξίδι του Industria από την Αμερική στην Τουρκία ή απευθείας στην Ελλάδα. Ήταν ένα κίνητρο για την GWRA να συλλέξει περισσότερα χρήματα από τους εράνους. Όσον αφορά το κόστος της επιχείρησης αυτό δεν συζητήθηκε, αλλά η αμερικάνικη πλευρά ανέμενε να ζητηθεί η οικονομική υποστήριξη της, εάν επιτύγχαναν οι διαπραγματεύσεις. Η εξέταση του αιτήματος του Γεωργίου για τον διορισμό του Morgenthau ως επικεφαλής του ελληνικού προγράμματος και για παροχή των απαραίτητων κονδυλίων αναστελλόταν και θα εξεταζόταν μόνο αν αποτύχαινε το σουηδικό σχέδιο ή αποδεικνυόταν ανεπαρκές.⁶⁴³

Όλο αυτό το διάστημα ο Τσουδερός ενεργούσε για την εξεύρεση τροφίμων είτε από τη Μέση Ανατολή και τη Ρουμανία ή ακόμα και από την Αργεντινή καθώς και από τα αποθέματα του ΔΚΕΣ στην Πορτογαλία. Δεν είχε ενημερωθεί ακόμη για τις νέες εξελίξεις. Στο τηλεγράφημά του προς τον Eden τον πληροφορούσε ότι η Ελβετία είχε δεχθεί να παραχωρήσει ένα από τα ναυλωμένα ελληνικά πλοία για να μεταφέρει στάρι από τη Λισαβώνα, το ενδεχόμενο παραχώρησης σταριού από την κυβέρνηση της Αργεντινής, την προσφορά Γαλλικών εταιριών να πουλήσουν τρόφιμα στην Ελλάδα ή το σχέδιο του τούρκου εμπόρου Λουφτί Τοζάν να εισάγει δημητριακά από τη Ρουμανία. Ομοίως ζητούσε από τον λόρδο Selbourn, το νέο υπουργό Οικονομικού Πολέμου, να αρθεί ο περιοριστικός όρος που πρόβλεπε ότι τα απεσταλμένα τρόφιμα έπρεπε να προέρχονται αποκλειστικά από την τουρκική παραγωγή. Ο Eden του κοινοποίησε στις 25 Φεβρουαρίου άκρως εμπιστευτικά ότι η αγγλική κυβέρνηση είχε εγκρίνει σχέδιο για μόνιμες αποστολές σίτου και αλεύρων στην Ελλάδα. Ανέμενε τη σύμφωνη γνώμη των ΗΠΑ για να ξεκινήσουν οι διαπραγματεύσεις. Τα τρόφιμα θα προέρχονταν από τον Καναδά. Το σχέδιο που είχε προτείνει ο Τσουδερός, για αγορές από τη Μ. Ανατολή δεν μπορούσε να τελεσφορήσει, επειδή υπήρχε μεγάλη έλλειψη δημητριακών. Ο Eden θα πίεζε την Τουρκία να συνεχίσει της αποστολές. Για να καλυφθούν οι άμεσες ανάγκες της Ελλάδας τόσο ο Eden όσο και ο sir Frederick Leith Ross, από το MEW, ενημέρωσαν τον Τσουδερό ότι θα αποστέλλονταν επιπλέον και άλλο ένα πλοίο στάρι από τα αποθέματα του ΔΚΕΣ στη Λισαβώνα, όχι όμως ελληνικό αλλά σουηδικό το Hallaren. Το σχέδιο του Τσουδερού για τροφοδοσία από τη Μέση Ανατολή είχε ναυαγήσει.⁶⁴⁴

Ο Αριστοτέλης Ωνάσης, εφοπλιστής, μαζί με τον Έλληνα πρέσβη στην Αργεντινή Δενδράμη είχε προσεγγίσει την εκεί κυβέρνηση για να δωρίσει στην Ελλάδα στάρι τον Φεβρουάριο του 1942. Τελικά αποφάσισε να παραδώσει στην Ελλάδα 20.000 τόνους σταριού στις αρχές Μαρτίου. Έπρεπε, όμως, να εξευρεθούν και πλοία για να μεταφέρουν το στάρι και να δώσει την έγκριση της η Αγγλία. Διαθέσιμα πλοία δεν υπήρχαν και ο ναύλος έφτανε τα 100 δολάρια ανά τόνο. Ο Δενδράμης ζητούσε να παραχωρήσει η Ελβετία δύο ελληνικά πλοία. Ο Αριστοτέλης Ωνάσης, ο οποίος είχε μεσολαβήσει ώστε να πραγματοποιηθεί η παραπάνω δωρεά πίστευε ότι ήταν εφικτή η ναύλωση δύο αργεντινών πλοίων 12.000 τόνων με ναύλο στα 65 δολάρια ανά τόνο. Η GWRA απευθύνθηκε στην αμερικανική κυβέρνηση, ζητώντας την άδεια της για να ναυλωθούν τα δύο πλοία υπό σημαία της Αργεντινής, το ένα ιδιωτικών συμφερόντων

⁶⁴³ Ο. π., tel. 868.48/2069, The Under Secretary of State (Welles) to president Roosevelt, Ουάσιγκτον 11 Μαρτίου 1942' Meredith Hindley, ό. π., σ. 337.

⁶⁴⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 30, Λονδίνο 12 Φεβρουαρίου 1942, αρ. εγγρ. 36, Λονδίνο 17 Φεβρουαρίου 1942, αρ. εγγρ. 51, Λονδίνο 25 Φεβρουαρίου 1942, αρ. εγγρ. 55, Λονδίνο 25 Φεβρουαρίου 1942.

το άλλο ιδιοκτησίας της κυβέρνησης της Αργεντινής αλλά και τη μεσολάβηση της για να πεισθεί η Αγγλία να συμφωνήσει. Το State Department διέκρινε ευνοϊκά. Λογικά η Αγγλία δεν θα πρόβαλε εμπόδια, επειδή τα πλοία έφεραν τη σημαία κράτους της αμερικάνικης ηπείρου και δεν θα ναυλώνονταν από δύναμη εχθρική προς τα συμφέροντα της. Η Αγγλία απάντησε ότι η καλύτερη λύση στο ελληνικό πρόβλημα ήταν η αποδοχή από τον Άξονα της πρότασης που είχε τεθεί από τη Σουηδική κυβέρνηση. Οι άμεσες ανάγκες της Ελλάδας θα καλύπτονταν από τα φορτία σταριού που ήδη είχε δοθεί άδεια να σταλούν. Επιπλέον ο Άξονας ίσως παρεξηγούσε αυτή την κίνηση και θεωρούσε ότι οι ενδιάμεσες ανεξέλεγκτες αποστολές θα συνεχίζονταν. Η πρόταση δεν θα απορρίπτονταν, αλλά θα παρέμενε ως εναλλακτική λύση σε περίπτωση που η Γερμανία και η Ιταλία απέρριπταν το σουηδικό σχέδιο.⁶⁴⁵

Το βράδυ της 19 Φεβρουαρίου οι ακροατές των απαγορευμένων στην Ελλάδα ραδιοφωνικών εκπομπών του σταθμού του Καϊρου άκουσαν ένα μήνυμα που έλεγε ότι ένα φορτίο 8.000 τόνων σταριού θα αποστέλλονταν από τη Μ. Ανατολή στην Ελλάδα και καλούσε τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό να έρθει σε επαφή με τους εκπροσώπους του Άξονα για να δώσουν τη συγκατάθεση τους. Την επόμενη μέρα ο Δαμασκηνός συναντήθηκε με τον Altenburg και μετά με τον Ghigi. Και οι δύο έδωσαν την άδεια για την εισαγωγή και επανέλαβαν τις εγγυήσεις για αποκλειστική κατανάλωση από τον άμαχο πληθυσμό και ασφαλή μετάβαση και επιστροφή των πλοίων. Ο μόνος όρος που έθεσαν ήταν ότι για το ταξίδι έπρεπε να ενημερώνονταν 15 ημέρες πιο πριν. Ανάλογες εγγυήσεις δόθηκαν και στο ΔΚΕΣ στις αρχές του Μαρτίου του 1942.⁶⁴⁶

Επιτέλους στις 13 Μαρτίου 1942 το σουηδικό πλοίο Radmanso αναχώρησε από τη Χάιφα μισθωμένο από τον Βρετανικό Ερυθρό Σταυρό υπό σουηδική σημαία, φορτωμένο με 7.000 τόνους σάρι. Η ημερομηνία αναχώρησης δεν ήταν τυχαία και έλαβε χώρα ενώ στη Ρώμη διεξάγονταν διαπραγματεύσεις μεταξύ της Ιταλίας και της Γερμανίας για τη ρύθμιση των δαπανών κατοχής και τη λήψη μέτρων για τον επισιτισμό της Ελλάδας. Οι φιλελεύθερες δημοκρατίες ήξεραν πως να ανταμείβουν τους γενναίους συμμάχους τους ενώ οι κατακτητές συνδιαλέγονταν για να κατοχυρώσουν όσον το δυνατό μεγαλύτερο μερίδιο από την ελληνική οικονομία. Μια σειρά από άλλα πλοία θα το ακολουθούσαν. Το Sicilia θα αναχωρούσε από τις ΗΠΑ μισθωμένο από τη GWRA, μεταφέροντας άλευρα που είχαν αποκτηθεί μέσω της Lend- Lease. Το Hallaren ναυλωμένο από τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό θα μετέφερε σάρι που είχε αγοράσει η ελληνική κυβέρνηση από την Ελβετία. Στη συνέχεια θα πραγματοποιούσε άλλα δύο ταξίδια από τη Χάιφα και στο τελευταίο θα ανεφοδίαζε τα νησιά του Αιγαίου από τη Σμύρνη. Συνολικά στάλθηκαν σχεδόν 25.000 τόνοι σάρι αντί για τους 8.000 και 350 τόνοι από άλλα είδη τροφίμων. Παράλληλα θα εγκαθίστατο

⁶⁴⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 30, ό. π., Αποστολή Β, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 323, Μπουένος Άιρες 11 Μαρτίου 1942, αρ. εγγρ. 174, Μπουένος Άιρες, 3 Μαρτίου 1942, αρ. εγγρ. 131, Ουάσιγκτον 1 Απριλίου 1942, αρ. εγγρ. 123, Λονδίνο 4 Απριλίου 1942, αρ. εγγρ. 117, 4 Απριλίου 1942' FRUS, ό. π., tel. 868.48/2068b, The acting Secretary of State to the Ambassador in the United Kingdom (Winant), Ουάσιγκτον 28 Μαρτίου 1942, tel. 868.48/2087, The Charge in the United Kingdom (Matthews) to the Secretary of State, Λονδίνο 7 Απριλίου 1942.

⁶⁴⁶ IRPC, *Report of the international committee*, ό. π., σσ. 456-7 'Ηλίας Βενέζης, *Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός...*, σσ. 126-28.

στην Αθήνα και αποστολή του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού από δύο ιατρούς μεταφέροντας φάρμακα.⁶⁴⁷

4.9 Οι διαπραγματεύσεις με τον εχθρό

Η Αγγλία είχε δεχθεί να κάνει την υποχώρησή της και να επιτρέψει την εισαγωγή σταριού. Η Γερμανία και Ιταλία, όμως, ήταν οι κατακτητές. Μέχρι τότε διακήρυτταν ότι εγγυούνταν μόνο την ασφαλή μετάβαση και την επιστροφή των πλοίων που θα μετέφεραν τρόφιμα και την αποκλειστική κατανάλωση τους από τον άμαχο πληθυσμό. Θα δέχονταν να κάνουν τη δική τους υποχώρηση εκχωρώντας κάποια από τα μέχρι τότε κέρδη τους, δηλαδή να σταματήσουν τις επιτάξεις και να απελευθερώσουν την εγχώρια παραγωγή προς όφελος του ελληνικού λαού; Το άλλο μεγάλο πρόβλημα ήταν εκείνο του ελέγχου του προγράμματος. Ήδη στην κατοχική Ελλάδα δρούσε η Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης με τη συμμετοχή του ΔΚΕΣ και των εθνικών ερυθρών Σταυρών, της Ιταλίας και της Γερμανίας και της κατοχικής Ελλάδας, καθώς και της ΕΔΑΤ, οι οποίες συνεργάζονταν στη διανομή των τροφίμων του τούρκικου σχεδίου. Λογικά θα επέμεναν η βοήθεια να διανεμηθεί από τον ήδη υπάρχοντα μηχανισμό και όχι από τον ουδέτερο Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό. Στην καλύτερη περίπτωση το μόνο που θα δέχονταν ήταν να το πρόγραμμα να τεθεί υπό την εποπτεία του ΔΚΕΣ. Όμως το τελευταίο ήταν ένας ουδέτερος οργανισμός, ο οποίος λειτουργούσε με καθαρά ανθρωπιστικά κριτήρια δίχως να βάζει διακρίσεις. Ήταν πολύ εύκολο να χαλιναγωγηθεί άθελά του και να γίνει ένας Δούρειος Ίππος μέσω του οποίου οι κατακτητές θα έλεγχαν και τις εισαγόμενες προμήθειες και την εγχώρια παραγωγή.

Η σουηδική κυβέρνηση δια μέσου των πρεσβειών της στη Ρώμη και το Βερολίνο ανακοίνωσε στην Ιταλία και τη Γερμανία στις 16 και 19 Μαρτίου 1942 αντίστοιχα ότι ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός υπό τον πρίγκιπα Karl της Σουηδίας, είχε ζητήσει από τις κυβερνήσεις της Αγγλίας και των ΗΠΑ να άρουν τον αποκλεισμό της Ελλάδας για να βοηθηθεί ο άμαχος πληθυσμός που λιμοκτονούσε. Οι δύο είχαν συμφωνήσει να εισαχθούν 15.000 τόνοι σάρι από τον Καναδά υπό την προϋπόθεση ότι η Σουηδία θα παρείχε τα πλοία και υπό τέσσερις όρους: α) οι εμπόλεμοι θα έδιναν άδεια ασφαλούς διέλευσης, β) μια ουδέτερη επιτροπή από Σουηδούς θα διένειμε τα τρόφιμα που θα εισάγονταν στην Ελλάδα, γ) η βοήθεια που θα εισάγονταν θα καταναλώνονταν αποκλειστικά από τον άμαχο πληθυσμό και θα διανέμονταν εκεί που θεωρούσε η Επιτροπή ότι υπήρχε μεγαλύτερη ανάγκη, δ) η εγχώρια ελληνική παραγωγή θα καταναλώνονταν αποκλειστικά από τον ελληνικό άμαχο πληθυσμό. Η σουηδική κυβέρνηση θα αναλάμβανε το οικονομικό κόστος της νέας Επιτροπής και εφόσον η Ιταλία και η Γερμανία αποδέχονταν τις προτάσεις ήταν πρόθυμη να ασκήσει διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ των εμπόλεμων και να επικοινωνήσει με το ΔΚΕΣ για να μπει υπό την αιγίδα του το σχέδιο. Παράλληλα σε συνοδευτικό έγγραφο διασαφήνιζε, όσον αφορά τον 4^ο όρο, ότι θα επιτρεπόταν η κατανάλωση εγχώριων προϊόντων για τις ανάγκες των κατοχικών στρατευμάτων καθώς και εξαγωγών σε είδη

⁶⁴⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 197, Λονδίνο 2 Μαρτίου 1942, αρ. εγγρ. 261, Βέρνη 27 Μαρτίου 1942, αρ. εγγρ. 265, Λονδίνο 30 Μαρτίου 1942, Αποστολή Ε', αρ. εγγρ. 69, Λονδίνο 10 Μαρτίου 1942· IRPC, *Report of the international committee*, ό. π., σσ. 456-7· Ήλιος Βενέζης, *Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός...*, σσ. 126-28.

που υπήρχε πλεόνασμα εφόσον αυτά θα αντικαθίσταντο με εισαγωγές τροφίμων για τον άμαχο ελληνικό πληθυσμό και αφού έδινε την άδεια της η Επιτροπή.⁶⁴⁸

Τόσο η Ιταλία όσο και η Γερμανία δεν απάντησαν άμεσα, αλλά ζήτησαν χρόνο να μελετήσουν τους όρους. Ο Σουηδός πρέσβης στη Ρώμη έθεσε τους όρους στον ίδιο τον Ciaio, ο οποίος έδειξε να διάκειται θετικά όσον αφορά τις γενικές αρχές του σχεδίου. Στη συνέχεια ρώτησε αν θα αναλάμβανε η Ιταλία να πληρώσει το κόστος του σταριού. Όμως απέφυγε να δεσμευθεί ο ίδιος και παρέπεμψε στους εμπειρογνώμονες του Ιταλικού Υπουργείου των Εξωτερικών να εξετάσουν την πρόταση. Η τελική απάντηση θα δινόταν αφού συμβουλευόταν και τη γερμανική πλευρά. Ομοίως ο Σουηδός πρέσβης στο Βερολίνο έθεσε την πρόταση στο Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών. Οι Γερμανοί υποσχέθηκαν ότι θα εξέταζαν το σχέδιο, όμως έθεσαν ενστάσεις για δύο από τους όρους, τους πιο σημαντικούς, τον τέταρτο που αφορούσε την παύση την επιτάξεων και την αποκλειστική κατανάλωση της εγχώριας παραγωγής από τον άμαχο πληθυσμό αλλά και τον δεύτερο που σχετίζονταν με τη διαχείριση της εισαγόμενης βοήθειας. Η Γερμανία ήθελε ο Γερμανικός και ο Ιταλικός Ερυθρός Σταυρός, με τη συμμετοχή ίσως και ενός αντιπροσώπου του ΔΚΕΣ, να διανείμουν τη βοήθεια αντί για μια ουδέτερη επιτροπή. Ο Σουηδός πρέσβης ξεκαθάρισε ότι αυτό δεν θα γινόταν αποδεκτό.⁶⁴⁹

Την ίδια ώρα η Αγγλία προσέγγισε την κυβέρνηση του Καναδά για να εξασφαλίσει ικανά αποθέματα σιτηρών για τις ανάγκες του σχεδίου. Ο Καναδός είχε ήδη δώσει στην Αγγλία στάρι αξίας πολλών εκατομμυρίων δολαρίων ως βοήθεια για τις ανάγκες του πολέμου. Η Αγγλία πρότεινε το στάρι για το ελληνικό πρόγραμμα να δοθεί είτε από αυτά τα αποθέματα ή ο Καναδός να δωρίσει στάρι στην Ελλάδα. Ήταν μια κίνηση που θα προσέδιδε διεθνές κύρος στον Καναδά ενώ η Αγγλία δεν θα χρειαζόταν να παραχωρήσει τμήμα από τα αποθέματα που της είχαν παραχωρηθεί. Ο Καναδός απάντησε θετικά στην πρόταση της Αγγλίας και πρότεινε να παραχωρήσει στάρι από τα αποθέματα που προορίζονταν για την παγκόσμια μεταπολεμική αρωγή. Ήταν μια πρόταση που δεν άρεσε καθόλου ούτε στο Foreign Office ούτε στο Ministry of Economic Warfare. Ο λόγος ήταν ότι την ίδια ώρα η Αγγλία μαζί με τον Καναδά, την Αργεντινή και τις ΗΠΑ διεξήγαγαν διαπραγματεύσεις για την δημιουργία αποθεμάτων σιτηρών, το οποίο θα διοχετευόταν στις απελευθερωμένες περιοχές. Αυτή η παραχώρηση προς την Ελλάδα θα μπορούσε να προκαλέσει διεκδικήσεις και από άλλες χώρες όπως το Βέλγιο και η Νορβηγία, οι οποίες δεν θα δέχονταν να περιμένουν μετά τον πόλεμο. Επιπλέον στις διαπραγματεύσεις συμμετείχε και η Αργεντινή και η Αγγλία ήθελε να μπλοκάρει την πρόταση της Ελλάδας να αποσταλεί αργεντινό στάρι. Ο Καναδός, ύστερα από σύσταση της Αγγλίας, δέχθηκε να δωρίσει 15.000 τόνους στάρι τον μήνα για τις ανάγκες του ελληνικού προγράμματος στα τέλη Απριλίου του 1942.⁶⁵⁰

Ο χρόνος κυλούσε δίχως να έχει δώσει ακόμη απάντηση ούτε η Ιταλία ούτε η Γερμανία. Πρώτη απάντησε η Ιταλία στις 15 Απριλίου, δίνοντας τη συγκατάθεσή της για το σουηδικό σχέδιο υπό συγκεκριμένους, όμως, όρους. Ενώ συμφωνούσε να

⁶⁴⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 294, Στοκχόλμη 19 Μαρτίου 1942' PAAA, RZ 102/29612, αρ. εγγρ. 364-368, Ρώμη, 28/3/1942 Conrad Roediger, Die Internationale hilfssaktion fur die bevölkerung Griechenlands im zweiten weltkrieg, σσ. 59-60.

⁶⁴⁹ FRUS, ό. π., tel. 868.48/2082, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη 28 Μαρτίου 1942, σσ. 749-51' ICRC, Report of International Committee of Red Cross, Vol. 3, ό. π., σ. 464.

⁶⁵⁰ Meredith Hindley, ό. π.

δώσει άδεια ασφαλούς διέλευσης για τα σουηδικά πλοία και αποδεχόταν καταρχήν ότι η εγχώρια παραγωγή θα καταναλώνονταν από τον άμαχο πληθυσμό, έθεσε τους δικούς της όρους πάνω σε κρίσιμα ζητήματα όπως ο έλεγχος και η διαχείριση της βοήθειας καθώς και τις περιοχές που θα περιλάμβανε το πρόγραμμα. Τα εισαγόμενα τρόφιμα θα διανέμονταν αποκλειστικά για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού μέσω του ήδη υπάρχοντος μηχανισμού αρωγής υπό τον έλεγχο της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης του ΔΚΕΣ, στην οποία συμμετείχαν αντιπρόσωποι του Γερμανικού και του Ιταλικού Ερυθρού Σταυρού, και όχι από μια νέα Επιτροπή στελεχωμένη από Σουηδούς. Εκπρόσωποι του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού θα μπορούσαν να συμμετέχουν βάσει συμφωνίας μεταξύ του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού και του ΔΚΕΣ. Επίσης συμφωνούσε τα εισαγόμενα τρόφιμα από τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό να διατεθούν μόνο για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού. Όμως το στάρι, επειδή οι ποσότητες ήταν μικρές, θα διανέμονταν εκεί που υπήρχε μεγαλύτερη ανάγκη, δηλαδή στην ηπειρωτική Ελλάδα, στην Πελοπόννησο και στην Κρήτη. Στις υπόλοιπες περιφέρειες, όπως τα νησιά, θα αναλάμβανε η ίδια την τροφοδοσία τους με αντάλλαγμα τον έλεγχο της εγχώριας παραγωγής. Η Ιταλική κυβέρνηση διατηρούσε το δικαίωμα να αποσύρει τη συγκατάθεσή της στο σουηδικό σχέδιο ανά πάσα στιγμή. Παράλληλα δεν είχε καμία αντίρρηση η σουηδική κυβέρνηση να συνεχίσει τις διαπραγματεύσεις που θα κατέληγαν στην τελική συμφωνία για την εφαρμογή του σχεδίου. Και ο πλέον αδαής δεν είχε καμία αμφιβολία ότι αντικειμενικός σκοπός της Ιταλίας ήταν ο έλεγχος της εισαγόμενης βοήθειας.⁶⁵¹

Η Γερμανία, παρά τις οχλήσεις της Σουηδίας, δεν είχε απαντήσει ακόμα, προβάλλοντας τη δικαιολογία ότι έπρεπε πρώτα η πρόταση να τεθεί σε διαβούλευση μεταξύ 10 διαφορετικών υπηρεσιών, όπως το Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών και την Ανώτατη Διοίκηση της Wehrmacht, την OKW. Είχε αφήσει τη σύμμαχό της την Ιταλία, στη δικαιοδοσία της οποίας άνηκε η Ελλάδα, να απαντήσει πρώτη, βάζοντας σκληρούς όρους στο τραπέζι της διαπραγμάτευσης. Το Σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών είχε στα χέρια του δύο διαφορετικές προτάσεις αυτή της Αγγλίας και αυτή της Ιταλίας. Η Αγγλία και οι ΗΠΑ είχαν επιμείνει στον ουδέτερο χαρακτήρα της νέας Επιτροπής, όχι όμως και στην αποκλειστική στελέχωση της από Σουηδούς. Οι Σουηδοί διπλωμάτες άρχισαν να επεξεργάζονται ένα νέο σχέδιο για υπερκεραστούν τα εμπόδια που πρόβαλε η Ιταλία. Αποφασίστηκε να προσεγγιστεί το ΔΚΕΣ και να του προταθεί η δημιουργία μιας κοινής επιτροπής ελέγχου που θα αποτελούνταν από μέλη του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού και του ΔΚΕΣ τα οποία θα εξέλεγαν τον πρόεδρό της.⁶⁵²

Ο Σουηδός πρέσβης στη Βέρνη άρχισε τις διαπραγματεύσεις με το ΔΚΕΣ. Εκείνη τη χρονική περίοδο βρισκόταν στην Ελβετία ο M. Brunel, αντιπρόσωπός του στην κατοχική Ελλάδα και στέλεχος της ΕΔΑΤ. Σύμφωνα με την άποψή του, ήταν αδύνατο να επιτύχει οποιαδήποτε σχέδιο αρωγής για την Ελλάδα δίχως τη συνεργασία των κατακτητών. Ο λόγος ήταν ότι οι διανομές που πραγματοποιούσε η ΕΔΑΤ εξαρτιόνταν από τα μεταφορικά μέσα που της παρείχαν οι κατακτητές. Γι' αυτό έπρεπε να διατηρηθεί ο ήδη υπάρχον μηχανισμός και αντιπρόσωπος του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού να συμμετάσχει στην Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης και στην ΕΔΑΤ, η οποία

⁶⁵¹ Ο. π. , tel. 868.48/2092, The Minister in Sweden to the Secretary of State, Στοκχόλμη 19 Απριλίου 1942· Χάγκεν Φλάισερ, τ. Α', ό. π. , σ. 208.

⁶⁵² Ο. π. , tel. 868.48/2093, The Minister in Sweden to the Secretary of State, Στοκχόλμη 19 Απριλίου 1942.

αποτελούνταν από Ελβετούς και Έλληνες, καθώς και να προστεθούν Σουηδοί. Ο Brunel, όμως, δεν ήταν πολιτικός και έβλεπε την επιχείρηση από καθαρά ανθρωπιστική ματιά. Οι προτάσεις του δεν θα γίνονταν δεκτές από τους Συμμάχους. Προκειμένου να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις τους οι επικεφαλής του ΔΚΕΣ συμφώνησαν με τη σουηδική πρόταση, δηλαδή να δημιουργηθεί μια νέα επιτροπή στελεχωμένη από Σουηδούς και Ελβετούς αντιπροσώπους χωρίς τη συμμετοχή των Ελλήνων.⁶⁵³

Η διορία των πέντε εβδομάδων που είχε δώσει η Σουηδία στη Γερμανία είχε παρέλθει. Τελικά στις 27 Απριλίου και η γερμανική κυβέρνηση έστειλε την απάντησή της. Καταρχάς έδινε την άδεια ασφαλούς διέλευσης στα σουηδικά πλοία τα οποία κατά τη διάρκεια της μίσθωσής τους για το σουηδικό σχέδιο δεν θα χρησιμοποιούνταν για κανένα άλλο λόγο από τα εμπόλεμα μέρη. Αφού η επιχείρηση τελείωνε, τα πλοία θα επέστρεφαν στα σουηδικά λιμάνια. Όσον αφορά το κρίσιμο ζήτημα της διανομής της βοήθειας, σε αντίθεση με την Ιταλία δεν είχε καμία αντίρρηση τα τρόφιμα να διανέμονται από μια επιτροπή στελεχωμένη από Σουηδούς πολίτες και όχι από την Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης. Η τελευταία θα διατηρούνταν και θα συνεργαζόταν με τη νέα Επιτροπή, η οποία θα αντικαθιστούσε την ΕΔΑΤ, για να επιτευχθεί καλύτερος συντονισμός με όλα τα εμπλεκόμενα μέρη για τη δίκαια διανομή της βοήθειας. Όμως δεν έκανε πίσω στον άλλο όρο που είχε θέσει η σύμμαχος της η Ιταλία. Το νέο πρόγραμμα αρωγής θα περιοριζόταν μόνο για τις περιοχές που είχαν μεγαλύτερη ανάγκη, δηλ. την Ηπειρωτική Ελλάδα, την Πελοπόννησο και την Κρήτη. Απομονωμένες γεωγραφικά περιοχές, όπως τα νησιά, δεν θα συνδέονταν με το πρόγραμμα για στρατιωτικούς λόγους. Όσον αφορά τον όρο που σχετίζονταν με την κατανάλωση της εγχώριας παραγωγής, αυτός θα ίσχυε μόνο στις περιοχές που θα λάμβαναν τη βοήθεια και δεν θα απαγορευόταν η απόκτηση τροφίμων, τα οποία προορίζονταν για εξαγωγή με βάσει την ανταλλαγή.⁶⁵⁴

Ο Boheman βρήκε τη γερμανική απάντηση περισσότερο ικανοποιητική από όσο περίμενε και μαζί του συμφώνησαν και οι Mallet και Johnson, ο Άγγλος και ο Αμερικανός πρέσβης αντίστοιχα. Η σουηδική κυβέρνηση θα προσπαθούσε να συμβιβάσει τη γερμανική πρόταση με την ιταλική ώστε η ιταλική κυβέρνηση να υποχωρήσει από τις ακραίες θέσεις της. Η γερμανική απάντηση θα αποτελούσε τη βάση και για τις συνομιλίες με το ΔΚΕΣ και σε μερικές μέρες θα υπέβαλε τις τελικές προτάσεις για την εφαρμογή του στην Αμερικανική και την Αγγλική κυβέρνηση. Όμως η Ιταλία εξακολουθούσε να επιδιώκει τη διανομή της βοήθειας από την ήδη υφιστάμενη Επιτροπή, αρνούμενη να δεχθεί τη διανομή της από τη Σουηδία. Η μόνη υποχώρηση που ήταν πρόθυμη να κάνει ήταν απλά να δεχθεί τη συμμετοχή Σουηδών στην Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης. Αντίθετα οι συνομιλίες με το ΔΚΕΣ είχαν εξελιχθεί πολύ καλά. Ο Marcel Junod, αντιπρόσωπος του ΔΚΕΣ, έφτασε στη Ρώμη στις αρχές του Μαΐου για να συνεργαστεί από κοινού με τον Σουηδό πρέσβη για να καμφθεί η ιταλική αδιαλλαξία.⁶⁵⁵

⁶⁵³ Ο. π. , tel. 868.48/3006, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη 30 Απριλίου 1942' ICRC, *Report of International Committee of Red Cross*, Vol. 3, ό. π., σ. 464.

⁶⁵⁴ Ο. π. , tel. 868.48/3004, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη 30 Απριλίου 1942' Conrad Roediger, ό. π., σ. 61-62' Χάγκεν Φλάισερ, ό. π., σ. 209.

⁶⁵⁵ Ο. π. , tel. 868.48/3005, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη 30 Απριλίου 1942, tel. 868.48/3011, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη 8 Μαΐου 1942.

Το νέο σχέδιο το επεξεργάστηκε ο Junod μαζί με τους Σουηδούς διπλωμάτες πολύ προσεκτικά. Έπρεπε να βασισθεί στους όρους που είχαν θέσει οι ΗΠΑ και η Αγγλία, να φαίνεται ότι προσεγγίζει τις θέσεις των Ιταλών, χωρίς να αφήνει τον έλεγχο της διανομής στα χέρια τους, να μην θίγει τον εγωισμό τους αλλά και να αναδείξει τα πλεονεκτήματά του σε σχέση με τις προηγούμενες προτάσεις. Το σχέδιο υποβλήθηκε από το ΔΚΕΣ στην ιταλική κυβέρνηση. Η γλώσσα του ήταν πολύ προσεκτικά διατυπωμένη και απέφευγε ακόμη και τη χρήση της λέξης νέα. Προέβλεπε τη διατήρηση του υπάρχοντος οργανισμού ελέγχου και διανομών του, δηλαδή της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης και της Εκτελεστικής Επιτροπής, με τη διαφορά, όμως, ότι θα θέτονταν υπό την αιγίδα του ΔΚΕΣ. Στην πρώτη πρόεδρος θα διοριζόταν ο Robert Brunel από το ΔΚΕΣ και θα συμμετείχαν αντιπρόσωποι του Ιταλικού και του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού καθώς και ο πρόεδρος του Ελληνικού. Στη δεύτερη, η οποία θα δένει τα τρόφιμα, θα προέδρευε μέλος του ΔΚΕΣ και θα συμμετείχαν Έλληνες. Όμως εξαιτίας των αυξανόμενων ποσοτήτων τροφίμων που στέλνονταν αλλά και για να ενθαρρυνθεί η αποστολή ακόμη περισσότερων, το ΔΚΕΣ θεωρούσε απαραίτητη την προσθήκη στην αντιπροσωπεία του στη Ελλάδα νέων συνεργατών, οι οποίοι θα προέρχονταν από το Σουηδικό και τον Ελβετικό Ερυθρό Σταυρό. Αυτοί οι αντιπρόσωποι θα έλεγχαν τη διανομή της βοήθειας που προέρχονταν από τις χώρες τους ως απεσταλμένοι των εθνικών ερυθρών σταυρών. Παράλληλα, όμως, θα συνεργάζονταν με το ΔΚΕΣ στην επίβλεψη της διανομής της βοήθειας που θα ερχόταν από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού. Γι' αυτόν τον λόγο θα στελέχωναν την Εκτελεστική Επιτροπή. Η τελευταία θα απαρτιζόταν από τον Robert Brunel και τους απεσταλμένους του Σουηδικού και του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού. Αυτή η Εκτελεστική Επιτροπή θα δημιουργούσε υπό-επιτροπές και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας που θα είχαν ανάγκη επισιτιστικής αρωγής, πέρα από την περιφέρεια της Αθήνας. Οι αρμοδιότητές της θα ήταν να παραλαμβάνει όλα τα φορτία με τα τρόφιμα που θα στέλνονταν στην Ελλάδα, τόσο αυτά από τις ουδέτερες χώρες όσο και εκείνα από την Αμερική, να οργανώσει τη διανομή της βοήθειας, να στέλνει αναφορές στο ΔΚΕΣ για την κατάσταση του άμαχου πληθυσμού και για αν χρειαζόταν να αυξηθεί ή να μειωθεί η βοήθεια. Στην Επιτροπή δεν θα συμμετείχαν μόνο αντιπρόσωποι από ουδέτερες χώρες αλλά και Έλληνες, οι οποίοι θα επιλέγονταν μόνο από την Επιτροπή. Το δόλωμα των αυξημένων εισαγωγών τροφίμων και της συμμετοχής και των Ελλήνων στη διανομή τους είχε τεθεί στην ιταλική πλευρά. Ο Junod, όμως, εκμυστηρεύτηκε στον Altenburg ότι η νέα Εκτελεστική Επιτροπή θα αποτελούνταν μόνο από Σουηδούς και Ελβετούς συνολικά 30 μέλη με πρόεδρο τον Robert Brunel. Ο Altenburg ενημέρωσε τους ανωτέρους του ότι τόσο αυτός όσο και ο Ιταλός συνάδερφος του Ghigi ήταν θετικοί απέναντι στην πρόταση για τη νέα Επιτροπή, αν και θεωρούσε τον αριθμό των 30 μελών μεγάλο.⁶⁵⁶

Στις 18 Μαΐου 1942 η Ιταλία έδωσε την απάντησή της. Η ιταλική κυβέρνηση επιθυμούσε το έργο της διανομής της βοήθειας να παραμείνει στα χέρια του ΔΚΕΣ, επειδή αναγνωριζόταν απ' όλους τους εμπόλεμους και είχε κάνει εξαιρετική δουλειά στην Ελλάδα. Επιπλέον αποδεχόταν την αύξηση των μελών της Εκτελεστικής Επιτροπής, είτε ήταν Σουηδοί ή Ελβετοί αλλά και την αποκλειστική στελέχωσή της από

⁶⁵⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε, φάκ. 1, αρ. εγγρ. 22, χωρίς ημερομηνία' PAAA, RZ102/29613, αρ. εγγρ. 17-18, Αθήνα, 23/5/1942 'KEINE/ Ακαδημία Αθηνών, FDR Presidential Library, Sumner Welles Papers, box 164, American Legation, Στοκχόλμη 10 Ιουνίου 1942' ICRC, *Report of International Committee*, ό. π.

μέλη ουδέτερων χωρών, η οποία θα δημιουργούσε υπό-επιτροπές. Ουσιαστικά είχε αποδεχθεί τους όρους του Junod. Η επιδείνωση της κατάστασης στην Ελλάδα καθώς και η προηγούμενη αποδοχή από τη Γερμανία της πρότασης να στελεχωθεί επιτροπή από Σουηδούς βοήθησαν ώστε να υποχωρήσει η Ιταλία από τις προηγούμενες μαξιμαλιστικές της θέσεις. Η προηγούμενη Εκτελεστική Επιτροπή ήταν στελεχωμένη από επιφανείς Έλληνες, βιομήχανους, εφοπλιστές και επιχειρηματίες. Ο όγκος της εισαγόμενης βοήθειας που θα διένειμε και η επικοινωνία της με τους Συμμάχους θα τις προσέδιδε τέτοιο πολιτικό κύρος που θα την καθιστούσε ένα ανταγωνιστικό πόλο εξουσίας προς τη δωσιλογική κυβέρνηση. Ήταν καλύτερο να στελεχωθεί μόνο από Σουηδούς και Ελβετούς.⁶⁵⁷

Το ΔΚΕΣ κοινοποίησε την ιταλική απάντηση στη σουηδική κυβέρνηση, η οποία ζήτησε την έγκριση των ΗΠΑ και της Μεγάλης Βρετανίας. Ειδικά η Μ. Βρετανία δεν ήταν απόλυτα ικανοποιημένη και ζητούσε περισσότερες εγγυήσεις. Αυτό που επιδίωκε ήταν ο περιορισμός των αρμοδιοτήτων της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης στον ρόλο του συνδέσμου μεταξύ της Εκτελεστικής Επιτροπής και των κατακτητών και απαιτούσε η σουηδική κυβέρνηση να έχει το δικαίωμα να επιβλέπει τη λειτουργία του προγράμματος και να επιβεβαιώνει ότι οι κατακτητές τηρούσαν τους όρους που είχαν θέσει οι Σύμμαχοι. Επιπλέον την ανησυχούσε το ότι οι Γερμανοί ήθελαν να διατηρήσουν το δικαίωμα των εξαγωγών και δεν είχε γίνει καμία αναφορά στην ανεξαρτησία και στον καθορισμό των εξουσιών που θα έχαιρε η Εκτελεστική Επιτροπή.⁶⁵⁸

4.10 Το σουηδικό σχέδιο

Οι παραπάνω απαιτήσεις της Αγγλίας προκάλεσαν νέο κύκλο διαπραγματεύσεων όχι με τους κατακτητές αυτή τη φορά, αλλά μεταξύ του ΔΚΕΣ και της σουηδικής κυβέρνησης για να καθοριστούν οι μεταξύ τους αρμοδιότητες. Το ΔΚΕΣ δρούσε σύμφωνα με το δικό του καταστατικό και τις δικές του αρχές, οι οποίες υπαγορεύονταν καθαρά υπό ανθρωπιστικά κίνητρα και όχι πολιτικά. Το να τεθεί υπό την αιγίδα και να δεχθεί τις οδηγίες και τις εντολές μιας κυβέρνησης, όπως η σουηδική, έστω και αν ήταν ουδέτερη, ερχόταν σε αντίθεση με τις αρχές του. Υπό αυτές τις συνθήκες δεν μπορούσε να επιβλέψει την εφαρμογή του πιο σημαντικού όρου, αυτού που προέβλεπε την παύση των επιτάξεων από τους κατακτητές. Αυτό μπορούσε να το κάνει μόνο η σουηδική κυβέρνηση και παράλληλα να είναι υπόλογη, στέλνοντας εκθέσεις για την τήρηση στους Συμμάχους. Από την άλλη πλευρά το κύρος του και η διπλωματική ασυλία του ΔΚΕΣ ήταν απαραίτητα στην Εκτελεστική Επιτροπή για να πραγματοποιήσει με επιτυχία το έργο της. Ύστερα από συζητήσεις το ΔΚΕΣ και η σουηδική κυβέρνηση κατέληξαν στα εξής: το πρόγραμμα αρωγής θα παρέμενε υπό την αιγίδα του ΔΚΕΣ, οι διανομές των προμηθειών από τον Καναδά θα διανέμονταν από την Εκτελεστική Επιτροπή και η Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης θα λειτουργούσε ως σύνδεσμος με τους κατακτητές για ζητήματα που σχετίζονταν με τη βοήθεια και θα συμμετείχαν αντιπρόσωποι και του Σουηδικού και του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού.

⁶⁵⁷ ICRC, *Report of International Committee*, ό. π.

⁶⁵⁸ RZ102/29613, αρ. εγγρ. 31, "Aufzeichnung", 2/6/1942' ICRC, *Report of International Committee*, ό. π., Meredith Hindley, ό. π., σ. 340.

Η Εκτελεστική Επιτροπή θα δρούσε ως αντιπρόσωπος του ΔΚΕΣ, θα αποτελούνταν από 15 μέλη, οι έξι πρώτοι Σουηδοί ως απεσταλμένοι του ΔΚΕΣ, ενώ οι υπόλοιποι ως βοηθοί του επικεφαλής της αντιπροσωπείας του. Ο τελευταίος θα ήταν πρόεδρος της Επιτροπής Υψηλούς Διεύθυνσης ενώ της Εκτελεστικής θα ήταν Σουηδός, ο οποίος δεν θα ήταν μέλος της Επιτροπής Υψηλούς Διεύθυνσης απλά θα συμμετείχε στις συσκέψεις της. Ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός θα μεταβίβαζε τη λίστα με τα ονόματα αυτών που θα στελέχωναν τη νέα εκτελεστική επιτροπή και το ΔΚΕΣ θα εξασφάλιζε την έγκριση της Γερμανίας και της Ιταλίας.⁶⁵⁹

Το ΔΚΕΣ υπέβαλε το νέο σχέδιο στην Ιταλία, η οποία έδωσε και τη δική της έγκριση αλλά και εκ μέρους της Γερμανίας στις 5 Ιουνίου 1942. Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων δόθηκαν πρόσθετες εγγυήσεις ότι το φορτίο του σταριού θα παραδίδονταν στο ΔΚΕΣ, θα διευκολύνονταν το έργο της διανομής βάσει των όρων που είχαν θέσει οι Σύμμαχοι και η Εκτελεστική Επιτροπή θα είχε το δικαίωμα να πραγματοποιεί απευθείας αυτοψίες και έλεγχο αν είχαν τηρηθεί οι όροι. Το σημαντικότερο, όμως, ήταν ότι δεσμεύθηκαν πως όλη η εγχώρια παραγωγή θα καταναλώνονταν από τον άμαχο πληθυσμό και οι εξαγωγές θα περιορίζονταν μόνο στα είδη που υπήρχε πλεόνασμα, το οποίο θα αναπληρώνονταν με ανάλογες εισαγωγές. Το σημαντικότερο κέρδος ήταν ότι είχε εξασφαλισθεί ο έλεγχος τους προγράμματος αρωγής από μια ουδέτερη επιτροπή, όπως είχε απαιτηθεί από την Αγγλία, ενώ ο ρόλος των εθνικών ερυθρών σταυρών της Γερμανίας και της Ιταλίας περιοριζόταν μόνο στη συμμετοχή της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης, η οποία θα είχε τον ρόλο του συνδέσμου με τους κατακτητές. Συνοπτικά αποφασίστηκε ότι: α) κάθε μήνα θα στέλνονταν 15.000 τόνοι σταριού στην Ελλάδα από τον Καναδά με σουηδικά πλοία, β) όλοι οι εμπόλεμοι θα έδιναν άδεια ασφαλούς διέλευσης των πλοίων, γ) όλα τα εισαγόμενα τρόφιμα θα διανέμονταν αποκλειστικά στον ελληνικό λαό, δ) όλη η εγχώρια παραγωγή τροφίμων θα διατίθεται για τον άμαχο πληθυσμό, ενώ το μέρος που θα καταναλώνονταν από τα κατοχικά στρατεύματα θα αναπληρώνονταν από αντίστοιχες εισαγωγές, ε) μια Εκτελεστική Επιτροπή υπό την αιγίδα του ΔΚΕΣ αποτελούμενη από επτά Σουηδούς και επτά Ελβετούς θα ιδρύονταν με πρόεδρο τον Σουηδό διπλωμάτη Paul Mohr και θα διένειμε τα τρόφιμα ενώ ο ρόλος της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης θα περιοριζόταν σε αυτό του συνδέσμου με τις αρχές Κατοχής. Το Σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών πλέον θεωρούσε ότι είχαν εκπληρωθεί όλοι οι αρχικοί όροι που είχε θέσει η Αγγλία.⁶⁶⁰

Η Αγγλία, αν και συμφωνούσε καταρχήν, εξακολουθούσε να τρέφει πολλές ενστάσεις για το σχέδιο του Junod, ειδικά για τον πρωταγωνιστικό ρόλο που επιφύλασσε στο ΔΚΕΣ για τις επαφές και τη σύναψη συμφωνιών με τους κατακτητές. Αν και αναγνώριζε τη μέχρι τότε συμβολή του ΔΚΕΣ στην επιτυχία των διαπραγματεύσεων, η Αγγλία αντίθετα από το ΔΚΕΣ δεν θεωρούσε το σουηδικό σχέδιο μια ανθρωπιστική επιχείρηση. Ήδη υπήρχε η κακή εμπειρία από τον Νοέμβριο του 1941 όταν ο Carl Burckhardt, αντιπρόεδρος του ΔΚΕΣ είχε απευθύνει διεθνή έκκληση στους εθνικούς ερυθρούς σταυρούς για την παροχή χρημάτων και τροφίμων

⁶⁵⁹ ICRC, *Report of International Committee*, ό. π.

⁶⁶⁰ United States Foreign Economic Administration, *A Survey of Greek Relief, April 1941 to December 1943*, ό. π., σ. 12' FRUS, ό. π., tel. 868.48/3144, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη, 10 Ιουνίου 1942, tel. 868.48/3145, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη, 10 Ιουνίου 1942, tel. 868.48/3161, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη, 21 Ιουνίου 1942.

για ένα σχέδιο αρωγής στην Ελλάδα δίχως να συνεννοηθεί πρώτα με την Αγγλία. Η Γερμανία και η Ιταλία είχαν δηλώσει ότι ίσχυαν οι παλαιότερες εγγυήσεις που είχαν δοθεί και η βοήθεια θα καταναλωνόταν αποκλειστικά για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού. Στη συνέχεια ο Burckhardt επισκέφθηκε το Λονδίνο τον Δεκέμβριο του 1941 για να πετύχει ευνοϊκή λύση για το ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα. Η Αγγλία δεν είχε δει με καθόλου καλό μάτι αυτή την κίνηση και θεωρούσε ότι προσπαθούσε να τη φέρει προ τετελεσμένων γεγονότων και να την εκβιάσει. Αυτό που ανησυχούσε την Αγγλία πιο πολύ ήταν ότι το σχέδιο-πλαίσιο του Junod, το οποίο είχαν αποδεχθεί οι κατακτητές, δεν κατοχύρωνε ότι ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός θα δρούσε ανεξάρτητα. Υπήρχε ο κίνδυνος το ΔΚΕΣ να αναδειχθεί σταδιακά επικεφαλής του προγράμματος, να ζητήσει την αναθεώρησή του με την ανοχή των κατακτητών, ξεκινώντας ξεχωριστές διαπραγματεύσεις με τις κυβερνήσεις των ΗΠΑ, της Αγγλίας και του Καναδά και να προκαλέσει το χάος. Ήταν αυτό που θα ήθελαν η Γερμανία και η Ιταλία για να ελέγξουν τη βοήθεια.⁶⁶¹

Αντίθετα επιθυμούσε να αναλάβει τον έλεγχο του προγράμματος η σουηδική κυβέρνηση. Γι' αυτό τον λόγο νέες διαπραγματεύσεις έπρεπε να διεξαχθούν από τη Σουηδία, επειδή είχε υποσχεθεί στην Αγγλία ότι όλοι οι όροι που είχε θέσει θα τηρούνταν. Το πρόβλημα όμως ήταν ότι οι κατακτητές είχαν αποδεχθεί αυτή τη συμφωνία πλαίσιο. Ειδικότερα η Αγγλία ήθελε η Εκτελεστική Επιτροπή να έχει τον απόλυτο έλεγχο των τροφίμων και να επιβάλει ένα σύστημα διανομής βάσει των όρων που είχε θέσει η Βρετανία. Σε αντίθετη περίπτωση το ΔΚΕΣ θα μετεξελισσόταν τότε σε ένα παντοδύναμο οργανισμό και η Εκτελεστική Επιτροπή απλά σε ένα πράκτορά του. Γι' αυτόν τον λόγο η διανομή της βοήθειας δεν έπρεπε να γίνει σε εμπορική βάση από ένα ελεγχόμενο από τον εχθρό φορέα σαν το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού, όπως ήδη έκανε με τα πρώτα φορτία σταριού το ΔΚΕΣ για να εξασφαλίσει τα διαχειριστικά έξοδα. Επιπλέον η Αγγλική κυβέρνηση αρνήθηκε να παραχωρήσει στο ΔΚΕΣ μεταφορικά μέσα και καύσιμα.⁶⁶²

Η Σουηδία είχε κάθε λόγο να επιδιώκει την πρωτοκαθεδρία της στο πρόγραμμα. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι αυτό το σχέδιο είχαν αποδεχθεί η Γερμανία και η Ιταλία. Γι' αυτό θα ήταν καλύτερο να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι υπεύθυνο ήταν το ΔΚΕΣ έως ότου το σχέδιο μπει σε λειτουργία. Ο Boheman εξήγησε ότι οποιεσδήποτε αλλαγές στην παρούσα στιγμή θα μπορούσαν να δημιουργήσουν πρόβλημα. Αντί να αχρηστευτεί το σχέδιο, αν επέμενε η Αγγλία, θα μπορούσαν να παρθούν μέτρα που θα επέτρεπαν στον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό να λειτουργεί ανεξάρτητα. Το φορτίο του σταριού θα το παραλάμβανε ο ίδιος ο Paul Mohn, ο πρόεδρος της νέας Επιτροπής, κατά την άφιξή του στην Αθήνα. Επιπλέον ήδη είχε αποφασισθεί ότι η νέα Επιτροπή θα υπέβαλε τις αναφορές της στον Sven Allard, δηλαδή ουσιαστικά θα ήταν υπόλογη στον σουηδό πρέσβη στη Σόφια.⁶⁶³

Η αμερικανική κυβέρνηση ομοίως, αν και εκτιμούσε τη δουλειά και την ακεραιότητα του ΔΚΕΣ, συμφωνούσε με την αγγλική ότι οι Σουηδοί αντιπρόσωποι έπρεπε να αναλάβουν το μεγαλύτερο μέρος της διαχείρισης των εισαγόμενων

⁶⁶¹ FRUS, ό. π., tel. 868.48/3167, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη, 29 Ιουνίου 1942' James Crossland, *Britain and the International Committee of the Red Cross, 1939-1945*, ό. π., σ. 116-17' ICRC, *Report of International...*, ό. π., σσ. 460-61.

⁶⁶² FRUS, ό. π., tel. 868.48/3167, ό. π., tel. 868.48/3169, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη, 3 Ιουλίου 1942, tel. 868.48/3173, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη 9 Ιουλίου 1942.

⁶⁶³ Ο. π., tel. 868.48/3167, tel. 868.48/3169.

τροφίμων, επειδή η σουηδική κυβέρνηση είχε διεξάγει το μεγαλύτερο μέρος των συνομιλιών με τις κυβερνήσεις του Άξονα και αυτή είχε λάβει τις εγγυήσεις από αυτούς για την τήρηση των όρων της συμφωνίας. Προς το παρόν δεν θα άλλαζε τίποτα απ' ό,τι είχε συμφωνηθεί, αλλά, όταν το σχέδιο θα έμπαινε σε εφαρμογή στην κατοχική Ελλάδα, η αμερικανική και η αγγλική κυβέρνηση θα ζητούσαν από τη σουηδική να απαιτήσει την απελευθέρωση των επιταγμένων αποθεμάτων, ιδίως του ελαιόλαδου, καθώς και την εφαρμογή του όρου που προέβλεπε την αντικατάσταση τροφίμων της εγχώριας παραγωγής. Ήταν κάτι που είχε αποτύχει στο παρελθόν το ΔΚΕΣ, αδυνατώντας να εξασφαλίσει ακόμη και το απαιτούμενο ελαιόλαδο για τη λειτουργία των «Λαϊκών Συσσιτίων»⁶⁶⁴

Πριν ακόμη ολοκληρωθούν οι συνομιλίες με την Ιταλία και τη Γερμανία, η σουηδική κυβέρνηση είχε εγείρει το ζήτημα του κόστους. Εκκλήσεις για οικονομική βοήθεια δεχόταν και από το ΔΚΕΣ ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός. Στη συζήτηση μεταξύ του Norman Davis και του Sumner Welles τον Απρίλιο επισημάνθηκε ότι η επίσημη πολιτική του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού ήταν να μην χρησιμοποιεί κεφάλαιά του ή να μην συστήνει την απελευθέρωση κονδυλίων από το Presidential Fund για χώρες που δεν είχε αντιπροσωπία ή εκπροσώπους να επιβλέπουν το έργο τη βοήθειας. Όμως στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον Welles, η κατάσταση ήταν εξαιρετικά επείγουσα με κίνδυνο να χάσουν τη ζωή τους 1.000.000 άνθρωποι στα 1942. Γι' αυτόν τον λόγο θα μπορούσε να γίνει μια εξαίρεση και ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός να συνεισφέρει χρήματα και εφόδια, αν υπήρχαν διαθέσιμα, υπό τον όρο ότι ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός θα έμενε ικανοποιημένος από το έργο της διανομής του ΔΚΕΣ ή οποιαδήποτε άλλου φορέα που χρησιμοποιούσε τα αμερικανικά χρήματα και τις προμήθειες. Με αυτήν την πρόταση συμφώνησε και ο πρόεδρος Roosevelt.⁶⁶⁵

Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση δεν είχε συμμετάσχει στις διαπραγματεύσεις και δεν είχε μεταβιβάσει συγκεκριμένες προτάσεις προς τις κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Αγγλίας σχετικά με θέματα όπως η διαχείριση της βοήθειας αλλά και το κόστος της. Ο Γεώργιος Β' και ο Εμμανουήλ Τσουδερός επισκέφτηκαν επίσημα τις ΗΠΑ για διαβουλεύσεις με την αμερικανική κυβέρνηση στις 10 Ιούνη 1942. Στο υπόμνημα που κατέθεσε ο Τσουδερός για τις αμερικανοελληνικές σχέσεις και πάλι κυριαρχούσαν οι εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, δηλαδή θέματα που θα απασχολούσαν την ελληνική διπλωματία μετά τον πόλεμο. Όπως παρατηρούσε ο Άγγλος πρέσβης το επισιτιστικό πρόβλημα απουσίαζε από το υπόμνημα, αντίγραφο του οποίου του παρέδωσε ο ίδιος ο Τσουδερός. Όμως ο Τσουδερός κατέθεσε ξεχωριστό υπόμνημα για τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική κυβέρνηση και τις αυξημένες ανάγκες της για την κάλυψη των εξόδων των προσφύγων και του κόστους του τουρκικού σχεδίου αλλά και την ανεπάρκεια των πόρων της GWRA. Ο ίδιος έθιξε το θέμα στις συνομιλίες που είχε με τον Cordell Hull και τον Sumner Welles, οι οποίοι έδειξαν θετική ανταπόκριση σύμφωνα με τον Διαμαντόπουλο. Αυτό που επιδίωκε ο Τσουδερός ήταν η αύξηση της βοήθειας και σε άλλα είδη τροφίμων και φαρμάκων που θα μπορούσαν να αποκτηθούν μέσω της συμφωνίας Lend- Lease. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Άγγλου πρέσβη από τον ίδιο τον Harry Hopkins και ο Γεώργιος Β'

⁶⁶⁴ Ο. π., tel. 868.48/3213, The Department of State to the British Embassy. Memorandum regarding Greek relief shipments on Swedish vessels, Ουάσιγκτον 28 Ιουλίου 1942.

⁶⁶⁵ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FDR Presidential Library, OF 206a, Government of Greece, Miscellaneous Ουάσιγκτον 15 Απριλίου 1942

στάθηκε πολύ σε αυτό το πρόβλημα στις συζητήσεις του με τον πρόεδρο Roosevelt, παραδίδοντάς του και αντίγραφα φωτογραφιών με σκελετωμένους από την πείνα στην κατοχική Αθήνα. Καθυστερημένα, όμως, γιατί οι διαπραγματεύσεις των εμπόλεμων μεγάλων δυνάμεων είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί. Ο Γεώργιος Β΄ επισκεπτόμενος τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό εξέφρασε τις ευχαριστίες του για τα όσα είχε κάνει μέχρι τότε για την Ελλάδα και εξέφρασε την ελπίδα ότι θα στέλνονταν στην Ελλάδα όσον το δυνατόν περισσότερα τρόφιμα και φάρμακα, τα οποία θα διανέμονταν από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό. Φαίνεται η ενασχόλησή του με τις προσωπικές πολιτικές του φιλοδοξίες δεν του είχαν επιτρέψει να πληροφορηθεί ποιος θα είχε την ευθύνη του ελληνικού προγράμματος αρωγής. Ύστερα από το ταξίδι στον Καναδά η ελληνική κυβέρνηση επέστρεψε στις ΗΠΑ και υπέγραψε τη συμφωνία Ενοικιοδανεισμού και Μίσθωσης (Lend Lease) στις 16/7/1942.⁶⁶⁶

Το στάρι αποτελούσε δωρεά του Καναδά. Το μεγαλύτερο κόστος του σουηδικού σχεδίου ήταν αυτό των ναύλων, των ασφάλιστρων και των καυσίμων, το οποίο προσέγγιζε το 1.000.000 δολάρια τον μήνα. Κατόπιν συνεννοήσεως με την ελληνική κυβέρνηση αυτό το ανέλαβε η GWRΑ, με την επιφύλαξη, όμως, από την τελευταία ότι θα γινόταν στον βαθμό που θα της το επέτρεπαν τα οικονομικά μέσα της. Σε περίπτωση καθυστέρησης καταβολής των ναύλων από την ελληνική κυβέρνηση εγγυητές είχαν μπει οι κυβερνήσεις του Ηνωμένου Βασιλείου και των ΗΠΑ. Στη συνέχεια θα δινόταν η άδεια για τη μεταφορά 1.000.000 δολαρίων στην GWRΑ τον μήνα, από την Community War Chest Organization, για μια περίοδο έξι μηνών. Όμως εκφράστηκαν και αμφιβολίες για το αν θα μπορούσε μια ιδιωτική οργάνωση να ανταποκριθεί οικονομικά σε ένα τόσο μεγάλο σχέδιο. Μερικές από τις προτάσεις ήταν να ενισχυθεί από πόρους του αμερικανικού Presidential Fund. Αν η ελληνική κυβέρνηση αδυνατούσε να χρηματοδοτήσει το σχέδιο η κυβέρνηση των ΗΠΑ θα ήταν πρόθυμη να βρει τρόπο για να τη συνδράμει. Όμως οι όποιοι διακανονισμοί θα έπρεπε να γίνουν απευθείας μεταξύ των κυβερνήσεων της Ελλάδας και των ΗΠΑ.⁶⁶⁷

Στις 7 Αυγούστου 1942 έγινε κοινή δήλωση των κυβερνήσεων της Αγγλίας και των ΗΠΑ. Σε αυτήν αναφέρονταν ότι το σχέδιο αρωγής για τον λιμοκτονούντα πληθυσμό της Ελλάδας ήταν απόρροια της πρωτοβουλίας του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού. Ύστερα από διαπραγματεύσεις μηνών η Αγγλία και οι ΗΠΑ είχαν επιτρέψει την αποστολή στην κατοχική Ελλάδα 15.000 τόνων σταριού ανά μήνα υπό τον όρο, όμως, ότι θα διανέμονταν προς όφελος του άμαχου πληθυσμού. Τα πρώτα τρία πλοία,

⁶⁶⁶ Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, φάκ. 1, 12 Ιουνίου 1942, 13 Ιουνίου 1942, φάκ. 16, Draft "Agreement between the Governments of the United States of America and Greece on the principles applying to mutual aid in the prosecution of the war" · KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/33205, R 4347/4347/19, Visit of King of Greece to America, 10 Ιουνίου 1942, NARA, PRL, OF 206a, Government of Greece, Miscellaneous, "Financial Problems", Ουάσιγκτον 15 Ιουνίου 1942, Memorandum of the Secretary of State", 29 Ιουνίου 1942· Sumner Welles papers, box 164, 1 Ιουλίου 1942· Λένα Διβάνη, ό. π., σσ. 268-270.

⁶⁶⁷ Αυτό έγινε κατόπιν πιέσεων της Σουηδικής κυβέρνησης και των πλοιοκτητών, οι οποίοι απαιτούσαν εγγυήσεις. Αυτές δόθηκαν από τις κυβερνήσεις των Συμμάχων και δεν ανακοινώθηκαν στην ελληνική κυβέρνηση, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή. Ε΄, φάκ. 2, αρ. εγγρ. 303, Λονδίνο 15 Αυγούστου, 1942 · FRUS, 1942, ό. π., tel. 868.48/3320, The Second Secretary of the British Embassy (Ritchie) to Mr. Foy D. Kohler of the Division of the Near Eastern Affairs, Ουάσιγκτον 18 Σεπτεμβρίου 1942, tel. 868.48/3362, Memorandum by the Chief of the Division of Near Eastern Affairs (Alling) to the Assistant Secretary of State (Long), Ουάσιγκτον 21 Σεπτεμβρίου 1942.

το Formoza, το Eros και το Camelia θα αναχωρούσαν από το Μόντρεαλ του Καναδά για την Ελλάδα στις 7 Αυγούστου 1942.

Συμπεράσματα

Με το σουηδικό σχέδιο οι εμπόλεμοι που είχαν προκαλέσει την πείνα στην κατοχική Ελλάδα, η Γερμανία και η Ιταλία ως κύριοι υπεύθυνοι και η Αγγλία σε μικρότερο βαθμό, συμφωνήσαν σε ένα κοινά αποδεκτό σχέδιο για την αντιμετώπισή της. Δεν ήταν ένα πρόγραμμα αρωγής σαν τα άλλα που είχαν λάβει χώρα μέχρι τότε στην κατεχόμενη Ευρώπη, αλλά ένα σταθερό σχέδιο που ανέθετε σε μια ουδέτερη κυβέρνηση, όπως η σουηδική, καθώς και σε ένα ανθρωπιστικό οργανισμό σαν το ΔΚΕΣ να διανείμουν τις εισαγωγές από το εξωτερικό και τμήμα της εγχώριας παραγωγή για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού. Πάρα ταύτα υπήρχαν πολλά μειονεκτήματα και πολλές παράμετροί του δεν είχαν ακόμη διευθετηθεί. Οι ποσότητες τροφίμων που θα εισάγονταν ήταν πολύ λιγότερες από αυτές που είχε αιτηθεί η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, μόλις 15.000 σταριού από τους 33.000, ενώ περιοριζόταν μόνο σε αυτό το είδος, δίχως να περιλαμβάνει και άλλα που η Ελλάδα εισήγαγε προπολεμικά όπως τα όσπρια, το κρέας, προδικάζοντας ότι τη βοήθεια θα τη λάμβαναν κυρίως τα αστικά κέντρα. Όσον αφορά τον 4^ο όρο, ο οποίος αφορούσε την παύση των επιτάξεων και τον περιορισμό της κατανάλωσης των κατακτητών, έμενε εκκρεμές το πως θα γινόταν η αναπλήρωση της εγχώριας παραγωγής, ποιος θα διένειμε τις ποσότητες, σε ποια είδη θα περιοριζόταν η κατανάλωση, πως θα γινόταν ο έλεγχος και ποιος θα ήταν ο ρόλος της «Ελληνικής Πολιτείας». Επιπλέον δεν είχε καθοριστεί σε ποιες περιφέρειες στην ελληνική επικράτεια θα δραστηριοποιούνταν η Επιτροπή και αν στο πρόγραμμα τελικά θα περιλαμβάνονταν περιφέρειες όπως τα Επτάνησα και οι Κυκλάδες, τις οποίες η Ιταλία σκόπευε να προσαρτήσει, καθώς και αν θα εφαρμοζόταν και σε αυτές ο 4^{ος} όρος. Η Βουλγαρία δεν συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις ως η τρίτη δύναμη κατοχής και δεν ήταν από τα συμβαλλόμενα μέρη. Όλα αυτά δεν δημιουργούσαν μεγάλες προσδοκίες ότι το τμήμα της εγχώριας παραγωγής που θα διατίθεντο για τη διατροφή του ελληνικού λαού, θα ήταν μεγάλο. Ο ρόλος της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης περιοριζόταν στην ανάληψη του κόστους. Για οποιοδήποτε αίτημα, δηλαδή την αύξηση της βοήθειας, δεν θα επικοινωνούσε απευθείας με τη σουηδική κυβέρνηση, αλλά με την αγγλική, ενώ οι Έλληνες δεν θα είχαν δικαίωμα συμμετοχής στη νέα Επιτροπή, στελεχώνοντας μόνο κάποιες υπηρεσίες.

Ανάμεσα στα ερωτήματα που εγείρονται είναι γιατί δέχθηκαν η Ιταλία και η Γερμανία τους όρους του σχεδίου δίχως να ζητήσουν ανταλλάγματα. Οι ίδιοι είχαν οδηγήσει την Ελλάδα σε ένα επισιτιστικό αδιέξοδο και την οικονομική κατάρρευση εξαιτίας της λεηλασίας της ελληνικής οικονομίας. Τόσο η Γερμανία όσο και η Ιταλία έριχναν η μια στην άλλη την ευθύνη επίλυσης του επισιτιστικού. Όσες εισαγωγές τροφίμων είχαν προγραμματίσει ή δεν τις πραγματοποιήσαν βάσει του αρχικού σχεδίου ή τις διοχετεύσαν σε τομείς ή περιοχές που είχαν συγκεκριμένα συμφέροντα. Η Γερμανία επικαλούνταν την άρνηση των στρατιωτικών. Η Ιταλία αντιμετώπιζε και η ίδια σημαντικότερες ελλείψεις. Τον μήνα Μάρτιο 1942 ξέσπασαν διαδηλώσεις μέσα

στην Ιταλία εξαιτίας της ένταξης του ψωμιού στο δελτίο. Η Βουλγαρία είχε απορρίψει όλα τα αιτήματά της για μεταφορά σιτηρών από τη δική της ζώνη κατοχής. Η Ιταλία τον Μάρτιο του 1942 είχε ανακοινώσει στο ΔΚΕΣ ότι δεν μπορούσε να εισάγει πλέον τρόφιμα στην Ελλάδα και ότι οι εισαγωγές θα επαναλαμβάνονταν τον Απρίλιο και τον Μάιο. Μερικές μέρες αργότερα ο ίδιος ο Ciano διαβεβαίωσε το ΔΚΕΣ ότι οι ιταλικές εισαγωγές σταριού θα συνεχίζονταν για τον μήνα Μάρτιο, όμως δεν μπορούσε να εγγυηθεί για το τι θα έκανε η Γερμανία.⁶⁶⁸

Με το πρωτόκολλο της Ρώμης στις 14 Μαρτίου 1942, η Γερμανία και η Ιταλία έκαναν άλλη μια απόπειρα να εισάγουν τρόφιμα και πρώτες ύλες. Δεν έδειξαν ιδιαίτερη πρόθεση, όμως, να το τηρήσουν. Η επίσημη σουηδική πρόταση ήλθε αμέσως μετά. Η μηνιαία αποστολή 15.000 τόνων σιτηρών του σουηδικού σχεδίου ουσιαστικά τους απάλλασσε από το βάρος να τα εισάγουν οι ίδιοι. Το σουηδικό σχέδιο αποτελούσε έναν εισαγόμενο πλούτο. Ήταν ουσιαστικά μια αύξηση του ΑΕΠ της κατοχικής Ελλάδας, το οποίο θα συντελούσε και στη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας. Η Ελλάδα ήταν ο αδύναμος κρίκος στο φρούριο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης την ίδια ώρα που διεξάγονταν μάχες στη Β. Αφρική με τα αγγλικά στρατεύματα. Η Αγγλία θα μπορούσε να εκμεταλλευθεί την χαοτική κατάσταση και να πραγματοποιήσει μια νέα απόβαση. Επιπλέον με το σουηδικό σχέδιο μπορούσαν να εξασφαλίσουν και άλλα οφέλη όπως εσωτερική κοινωνική ειρήνη και επαρκή διατροφή για τους εργάτες που εργάζονταν σε τομείς πολύ σημαντικούς γι' αυτούς όπως οι μεταφορές και οι κατασκευές. Δεν είναι τυχαίο ότι τη στιγμή που διεξάγονταν οι διαπραγματεύσεις τον Απρίλιο του 1942, το ΕΑΜ είχε οργανώσει τις πρώτες επιτυχημένες μαζικές απεργίες στην κατοχική Αθήνα.

Όσον αφορά την αποδοχή του όρου που προέβλεπε την παύση των επιτάξεων και την αναπλήρωση της εγχώριας παραγωγής, ήδη με το πρωτόκολλο της Ρώμης είχαν αποφασίσει ότι θα περιόριζαν τις επιτάξεις τους σε κάποια είδη. Το ότι αποδέχθηκαν τον συγκεκριμένο όρο δεν σήμαινε ότι θα τον τηρούσαν και κατά γράμμα. Αν και υποχώρησαν στο ζήτημα του ελέγχου και δέχθηκαν να υποβαθμιστεί ο ρόλος της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης σε ένα απλό σύνδεσμο, η στρατιωτική κυριαρχία τους τους εξασφάλιζε την υπεροχή σε οποιεσδήποτε διαφωνίες πρόκυπταν με τους Σουηδούς. Ήδη από τις αρχές Ιανουαρίου είχαν επιφέρει σημαντικά πλήγματα στον «Προμηθέα II», συλλαμβάνοντας πολλά μέλη του. Ενώ ακόμη διεξάγονταν οι διαπραγματεύσεις με τους Σουηδούς και το ΔΚΕΣ, ο Αλέξανδρος Ζάννας, διευθύνων σύμβουλος της ΕΔΑΤ, ο οποίος συνεργαζόταν με την αγγλική SOE, συνελήφθη με την κατηγορία της κατασκοπίας από του Ιταλούς στις 22 Απριλίου 1942 βάζοντας τέλος στην πιθανότητα να χρηματοδοτηθούν πράξεις δολιοφθοράς μέσω των πρώτων φορτίων σταριού. Η βύθιση του σουηδικού ατμόπλοιου Stureborg από ιταλικά αεροπλάνα κατά την επιστροφή του έστειλε το μήνυμα ότι το σουηδικό πρόγραμμα θα ήταν αποδεκτό μόνο ως ανθρωπιστική επιχείρηση.⁶⁶⁹

Η Αγγλία τελικά υποχώρησε από την αρχική ανένδοτη στάση της. Μέχρι τότε είχε κατορθώσει να αποκρούσει με επιτυχία τις εκκλήσεις άλλης μιας εξόριστης κυβέρνησης, όπως η ελληνική, καθώς και προτάσεις για προγράμματα αρωγής από

⁶⁶⁸ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/33175, R270, R271' Στέλιος Περικλής-Καράβης, *ό. π.*, σσ. 135-146.

⁶⁶⁹ IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F6/3/2-4, «Ο Πληρεξούσιος του Ράιχ για την Ελλάδα», 23 Μαρτίου 1942' KEINE/Ακαδημία Αθηνών, SOE HS 5/482, 17 Νοεμβρίου 1941 'Αλέξανδρος Ζάννας, *Η Κατοχή, Αναμνήσεις, Επιστολές*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1964, σσ. 38-42.

έναν αμερικανικό ομοσπονδιακό οργανισμό, όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, και από έναν διεθνή, όπως το ΔΚΕΣ, ανάλογες με αυτές που είχε δεχθεί στο παρελθόν. Η ηγεσία του Foreign Office είχε υποτιμήσει τη στάση που θα κρατούσαν οι ΗΠΑ και είχε εφησυχαστεί ότι η ηγεσία του State Department δεν θα αντιδρούσε. Όταν η Αμερικάνικη κυβέρνηση έκανε το πρώτο διάβημα για την αποστολή του αυστραλιανού φορτίου τον Δεκέμβριο του 1941, απαίτησε παράλληλα την αύξηση των ποσοτήτων κρεάτων που στέλνονταν για τους Γάλλους αιχμαλώτους. Η αγγλική πλευρά είχε αιφνιδιαστεί. Αυτό ήταν, όμως, που φόβισε πιο πολύ την ηγεσία του Foreign Office, δηλαδή μήπως εξαναγκαστεί να αναθεωρήσει συνολικά την πολιτική της για όλες τις κατεχόμενες χώρες. Με το να κάνει μια μικρή εξαίρεση για το στάρι για τη σύμμαχο Ελλάδα, είχε κατορθώσει να αποτρέψει ανάλογες πιέσεις από την αμερικάνικη κυβέρνηση για τις υπόλοιπες κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης. Ύστερα από την αποτυχία της Γερμανίας να καταλάβει τη Μόσχα, την επίθεση της Ιαπωνίας στο Περλ Χάρμπορ και την είσοδο των ΗΠΑ στον πόλεμο όλα έδειχναν ότι ο πόλεμος θα κρατούσε χρόνια και δεν θα θύμιζε σε τίποτε τον προηγούμενο. Η Γερμανία κυριαρχούσε σε όλη την Ευρωπαϊκή Ήπειρο έχοντας πρόσβαση σε τεράστια αποθέματα τροφίμων. Μια μικρή εξαίρεση για την Ελλάδα δεν θα άλλαζε τις ισορροπίες. Όμως η Αγγλία ήταν η πρώτη χώρα που είχε παραβιάσει τον αποκλεισμό στην Ελλάδα. Τα αγγλικά αεροπλάνα που υπερίπταντο του ελληνικού εναέριου χώρου στα 1941-42 πετούσαν δέματα με τρόφιμα για τους Άγγλους στρατιώτες που είχαν παραμείνει. Φαίνεται η ζωή τους ήταν πιο πολύτιμη από αυτή των Ελλήνων συμμάχων τους που τους έκρυβαν.⁶⁷⁰

Το σουηδικό σχέδιο, όμως, προσέφερε και πολλά πλεονεκτήματα στην ίδια την Αγγλία, πολιτικά αλλά και στρατιωτικά, πέρα από τη διάσωση της υστεροφημίας της. Ο ελληνικός λαός όντας υγιής θα μπορούσε να ξαναριχθεί στη μάχη στο πλευρό της Αγγλίας και δεν θα υπέκυπτε στον Άξονα, δουλεύοντας για την οικονομία του προκειμένου να εξασφαλίσει τα προς το ζην. Μέσω της ουδέτερης Εκτελεστικής Επιτροπής, η οποία θα λογοδοτούσε στην αγγλική κυβέρνηση, ουσιαστικά η Αγγλία θα διείσδυε μέσα στην κατοχική Ελλάδα δίχως να χρειαστεί να δώσει μάχες. Η σουηδική επιτροπή, όντας ο μεγαλύτερος εισαγωγέας τροφίμων, θα μπορούσε να εξαλείψει και την τελευταία επιρροή που είχε απομείνει στη δωσιλογική κυβέρνηση πάνω στην ελληνική κοινή γνώμη. Επιπλέον η Αγγλία με την εφαρμογή του 4^ο όρου θα μετέφερε τον οικονομικό πόλεμο μέσα στο έδαφος του εχθρού, αποσπώντας από αυτόν τμήμα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Η Επιτροπή διανέμοντας το εισαγόμενο στάρι και ελέγχοντας και αντίστοιχο μέρος της εγχώριας παραγωγής, θα είχε τα εχέγγυα να μετεξελιχθεί σε μια δεύτερη κυβέρνηση μέσα στην κατοχική Ελλάδα ελεγχόμενη από τους Συμμάχους. Παράλληλα θα μπορούσε να εξασφαλίσει πολύτιμες πληροφορίες για τις στρατιωτικές δυνάμεις του εχθρού και τις εγκαταστάσεις του. Όμως είχαν εκφραστεί και οι πρώτοι φόβοι ότι αν δεν λαμβάνονταν τα αναγκαία μέτρα υπήρχε κίνδυνος μεταστροφής της ελληνικής κοινής γνώμης προς την αριστερά.

⁶⁷⁰ Την αγγλική κυβέρνηση την ανησυχούσε πάρα πολύ η κατάσταση των άγγλων στρατιωτών που είχαν εγκλωβισθεί στην Ελλάδα. «Φιλόξενοι Έλληνες όστις εύρη το δέμα τούτο παρακαλείται όπως το παραδώσει εις το πρώτον Άγγλον στρατιώτην, τον οποίον ήθελε συναντήσει. Θα αμοιφθή γεννέως», βλ. ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1942, φάκ. 2.2, 3 Ιανουαρίου 1942 · ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29840, ό. π., · FRUS, ό. π., tel. 868.48/2008, The Ambassador in the United Kingdom (Winant) to the Secretary of State, Λονδίνο 17 Ιανουαρίου 1942.

Αυτό το είδος διπλωματίας, το οποίο χρησιμοποιούσε την αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας ως εργαλείο παρέμβασης εκεί που δεν ήταν εφικτό με την παραδοσιακή, οι ΗΠΑ συνέχισαν να το εφαρμόζουν παρά την έκρηξη του πολέμου. Οι ίδιες ήταν ουδέτερες και η Board of Economic Warfare, ο αντίστοιχος αμερικάνικος φορέας με το MEW για την άσκηση του οικονομικού πολέμου, δημιουργήθηκε μόλις τον Δεκέμβριο του 1941. Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός είχε ενεργή παρουσία σε κατεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες έστω και με βραχύβια προγράμματα όπως είδαμε, στη Γενική Κυβέρνηση της Πολωνίας και την κατεχόμενη ζώνη της Γαλλίας. Οι Norman Davis, Sumner Welles, Cordell Hull και ο πρόεδρος Roosevelt είχαν εργαστεί συστηματικά για να πεισθεί η βρετανική ηγεσία να επιτραπεί η σταθερή αποστολή τροφίμων. Ο Σπύρος Σκούρας είχε προσεγγίσει τους σωστούς ανθρώπους. Δεν ήταν όμως ο μόνος, ούτε ο πρώτος. Ανάλογες εκκλήσεις είχαν γίνει και από τις αντίστοιχες με τη GWRA οργανώσεις όπως η Polish National Alliance, Commission for Polish Relief, American Friends of France. Η ελληνική ομογένεια είχε κάνει μια εξαιρετική δουλειά, αλλά ήταν μια μικρή κοινότητα και δεν είχε ακόμη την ευμάρεια για να επηρεάσει την αμερικανική εξωτερική πολιτική. Επιπλέον η Ελλάδα ήταν κατεχόμενη χώρα. Ποια ήταν τα βαθύτερα αίτια που είχαν επηρεάσει τις ΗΠΑ να υποστηρίξουν ένα σταθερό και μόνιμο σχέδιο επισιτισμού για μια κατεχόμενη χώρα, κάτι που δεν είχαν κάνει για καμία άλλη μέχρι τότε, φέρνοντάς την σε αντίθεση με την Μ. Βρετανία;⁶⁷¹

Η προεργασία είχε λάβει χώρα όταν οι ΗΠΑ ήταν ακόμη ουδέτερες και αφορούσε την αποστολή του αυστραλιανού φορτίου σταριού. Οι ΗΠΑ φοβούνταν για τον αντίκτυπο που θα είχε στην Τουρκία το γεγονός ότι ένας σύμμαχος σαν την Ελλάδα αφέθηκε αβοήθητος. Φόβοι εκφράζονταν ότι η Τουρκία θα παρέμενε ουδέτερη και θα ωθούνταν στην πλευρά του Άξονα. Με την είσοδο των ΗΠΑ στον πόλεμο οι διπλωματικές διεργασίες συνεχίστηκαν πιο έντονες. Οι συνθήκες δεν ήταν οι ίδιες με εκείνες που επικρατούσαν τους πρώτους μήνες του πολέμου (Phoney War). Στη διάσκεψη της Washington τον Δεκέμβριο του 1941 (Arcadia Conference) στην οποία συμμετείχαν οι Roosevelt και Churchill, οι ΗΠΑ και η Μ. Βρετανία επιβεβαίωσαν ότι η Γερμανία θα ήταν πρώτη που έπρεπε να ηττηθεί και όχι η Ιαπωνία. Η Γερμανία, κυριαρχώντας από την ακτή του Ατλαντικού έως τη Σοβιετική Ένωση, δεν μπορούσε να ηττηθεί μόνο με τον οικονομικό πόλεμο, δηλαδή το ναυτικό αποκλεισμό και τους βομβαρδισμούς. Αυτό σήμαινε ότι οι συμμαχικοί στρατοί θα επέστρεφαν το 1943 στην Ευρωπαϊκή Ήπειρο, είτε δια μέσου της Τουρκίας στα Βαλκάνια πρώτα είτε με απόβαση στη Δ. Ευρώπη. Η Ελλάδα βρισκόταν εντός αυτών των σχεδιασμών. Όμως η Ελλάδα αντιμετώπιζε τις μεγαλύτερες ελλείψεις σε σύγκριση με τις άλλες χώρες και οι εκτιμήσεις του State Department υπολόγιζαν ότι οι θάνατοι από πείνα θα έφταναν το 1.000.000 έως τα 1942. Μια χώρα όπου θα βασιλευε το οικονομικό και κοινωνικό χάος και η κοινή γνώμη θα είχε μεταστραφεί ενάντια στους Συμμάχους δεν θα ήταν εύκολο να ενταχθεί στους στρατηγικούς σχεδιασμούς τους γι' αυτό έπρεπε να υποστηριχθεί. Τον Μάρτιο του 1943 έγγραφο του Office of Strategic Service αναφέρονταν στην ανάγκη να αποσταλούν στην κατοχική Ελλάδα σημαντικές ποσότητες αμπεκιλλίνης με σκοπό να διατηρηθεί η υγεία του άμαχου πληθυσμού σε καλή κατάσταση για να υπάρξει αποτελεσματικό αντάρτικο και ανατρεπτικές ενέργειες

⁶⁷¹ Meredith Hindley, *ό. π.*, σσ. 180-90.

εναντίον του Άξονα και για να μην μολυνθούν τα συμμαχικά στρατεύματα στην περίπτωση μιας πιθανής απόβασης.⁶⁷²

Όμως η Ελλάδα για τις ΗΠΑ είχε άλλο ένα πλεονέκτημα ότι γειτόνευε με τη Μέση Ανατολή, μια περιοχή που ενδιέφερε πάρα πολύ τις ΗΠΑ. Ήδη από το 1941 είχαν ενταχθεί στη συμφωνία lend-lease η Τουρκία, η Αίγυπτος και το Ιράν, αποκτώντας αμερικανικό στρατιωτικό υλικό. Το Ιράκ θα ακολουθούσε το 1942. Στα 1942 οι ΗΠΑ συμμετείχαν και στη διοίκηση τους Middle East Supply Center. Η Ελλάδα και εδώ περνούσε μέσα από τους μελλοντικούς σχεδιασμούς της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής. Ο Lincoln MacVeagh, ο Αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα, ενώ διεξάγονται οι διαπραγματεύσεις, μετατέθηκε αρχικά στην Ισλανδία (1941-42) και μετά στη Νότιο Αφρική (1942-43). Αντικαταστάθηκε αρχικά από τον Anthony Joseph Drexel Biddle Jr. πρέσβη στις εξόριστες κυβερνήσεις των μικρών κρατών όπως το Βέλγιο, η Νορβηγία και στη συνέχεια από τον Alexander Kirk (1943) πρέσβη στην Αίγυπτο και την Σαουδική Αραβία. Ο Kirk όντας επιτετραμμένος στο Βερολίνο το 1939 είχε συνεργαστεί με τον Norman Davies και τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό στη Γενική Κυβέρνηση της Πολωνίας.⁶⁷³

Η Αγγλία θα είχε την κύρια ευθύνη και οι ΗΠΑ θα συμμετείχαν ως συνεργάτης. Και οι δύο αποφάσισαν ότι δεν θα γινόταν κάτι ανάλογο για τις υπόλοιπες κατεχόμενες χώρες. Οι δύο Σύμμαχοι έκαναν μια υπέρβαση στην ελληνική περίπτωση επιτρέποντας να αποσταλούν τα πλεονάσματα σε τρόφιμα που είχαν αποφασίσει να σταλούν την ώρα της νίκης. «Όλα αυτά θα γίνονταν με την υπόμνηση πως «ο ανεφοδιασμός ούτος δεν είναι διάρρηξης του αποκλεισμού [...] αλλ' αποτελεί εξαίρεσιν».⁶⁷⁴

⁶⁷² CIA – RDP13X00001R000100180006-9, “Proposed action with respect to atebtrin” ‘M. A. Gwyer, *Grand Strategy, Vol. III, June 1941-August 1942*, Part I, Λονδίνο, HMSO, 1964, σσ. 325-336.

⁶⁷³ FRUS, 1941, The British Commonwealth, the Near East and Africa’ Λένα Διβάνη, *ό. π.*, σ.

⁶⁷⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε, φάκ. 2, αρ. εγγρ. 360, Λονδίνο, 8 Αυγούστου 1942.

Κεφάλαιο 5ο

Η «Επιτροπή Διαχειρίσεως Αποστολών Τροφίμων εν Ελλάδι» και η διαχείριση της διεθνούς βοήθειας, 1941-42

5.1. Η «Επιτροπή Διαχειρίσεως Αποστολών Τροφίμων εν Ελλάδι» του ΔΚΕΣ. Η πρώτη επιτροπή

Το καλοκαίρι του 1940 στην Ελλάδα, πριν την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, ιδρύθηκε το Γραφείο Αιχμαλώτων του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού ύστερα από την έκκληση Γάλλων και Άγγλων που έμεναν στην Ελλάδα. Η Ελλάδα ήταν ουδέτερη χώρα και θα μπορούσε να αποστείλει τρόφιμα στους Άγγλους και τους Γάλλους αιχμαλώτους που βρίσκονταν στη Γερμανία. Σημαντικές ποσότητες στάλθηκαν σιδηροδρομικά στη Γερμανία. Με την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου οι αποστολές σταμάτησαν και στην Ελλάδα στάλθηκε ο Ελβετός Robert Brunel ως αντιπρόσωπος του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού για την επιτήρηση της εφαρμογής των όρων της Συνθήκης της Γενεύης του 1929 για τους αιχμαλώτους πολέμου, την οποία είχαν υπογράψει και η Ελλάδα και η Ιταλία. Από το 1923 είχε λάβει μέρος σε αποστολές σε χώρες όπως η Ρουμανία και η Ουκρανία και είχε διακριθεί στην Πολωνία στην αντιμετώπιση προβλημάτων που αφορούσαν τα στρατόπεδα αιχμαλώτων και την αποστολή τροφίμων. Στη Γενεύη διεύθυνε το Τμήμα Αιχμαλώτων Πολέμου. Στη συνέχεια στάλθηκε στη Φιλανδία και ακολούθως στην Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να αναθέσει στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό την ίδρυση του Γραφείου Αιχμαλώτων για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο και ο Brunel θα αναλάμβανε την οργάνωση του.⁶⁷⁵

Ο Αλέξανδρος Ζάννας, στέλεχος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και σύνδεσμος με τον αγγλικό SOE,⁶⁷⁶ στα τέλη Μαΐου 1941, αμέσως μετά την ολοκλήρωση της κατάληψης της χώρας, σε μακρά συζήτηση με τον Brunel του επισήμανε την κρισιμότητα της κατάστασης και ότι αν δεν λαμβάνονταν άμεσα μέτρα ο άμαχος πληθυσμός θα αντιμετώπιζε πρόβλημα επιβίωσης. Η Ελλάδα, μια χώρα που δεν ήταν αυτάρκης, έπρεπε να τροφοδοτεί τρεις κατοχικούς στρατούς. Οι καθημερινές επιτάξεις των γερμανικών στρατευμάτων, έδειχναν ότι οι Γερμανοί δεν είχαν καμία πρόθεση να καλύψουν τις ανάγκες τους με δικές τους εισαγωγές τροφίμων. Ο Brunel ζήτησε ένα επίσημο υπόμνημα, το οποίο του υποβλήθηκε και στις 30 Μαΐου 1941, και απέστειλε έκθεση προς τον αντιπρόεδρο του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού Carl Burckhardt, στην οποία περιέγραφε την καθημερινώς επιδεινούμενη επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα και τόνιζε την ανάγκη αποστολής επισιτιστικής βοήθειας για την Αθήνα και την περιφέρεια της. Αλλά και ο Ιωάννης Αθανασάκης, ο

⁶⁷⁵ Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, ΚΥ, 1941, φάκ. 37.1, αρ. πρ. 33922, 9/11/1940' ΙΑΜΜ, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 9.3, «Αναμνήσεις Αλέξανδρου Ζάννα από το Γραφείο Αιχμαλώτων και R. Brunel»' Αλέξανδρου Δ. Ζάννα, *Η Κατοχή, Αναμνήσεις, Επιστολές*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1964, σ. 9-10' Ξενοφών Πανταζίδης, *Η Ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*, τομ. Α', Αθήνα 1987, σσ. 262 -63.

⁶⁷⁶ Ο Αλέξανδρος Ζάννας υπήρξε συνεργάτης του SOE στον τομέα D, με κωδικό όνομα DH/G 50. Ο τομέας D συνεργαζόταν με επιχειρηματίες και έμπορους, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν την επαγγελματική του ιδιότητα ως κάλυψη. Ο Αναστάσιος Μπακάλμπασης, από την ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ είχε διαβεβαιώσει την αγγλική πλευρά ότι ο Ζάννας ήταν άνθρωπος απολύτου εμπιστοσύνης, βλ. ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS5/ 482, 17 Νοεμβρίου 1941' Θεόδωρος Σαμπτακάκης, *Οι βρετανικές υπηρεσίες κατά την περίοδο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2003, σσ. 6,115-16.

πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού από την κατοχική Ελλάδα έστειλε έκκληση προς το ΔΚΕΣ τον Αύγουστο 1941 για την άμεση αποστολή βοήθειας.⁶⁷⁷

Η Αγγλία είχε θέσει ως όρο τη διανομή να την αναλάβει το ΔΚΕΣ. Στον Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο Χ. Σιμόπουλο ο αντιπρόσωπος του ΔΚΕΣ στην Αγγλία ανέφερε ότι ο ίδιος προσπαθούσε να επιτύχει την άδεια για την αποστολή φαρμάκων και τροφίμων για τους Έλληνες τραυματίες και εξέφρασε τις επιφυλάξεις του αν η Αγγλία τελικά θα έδινε την άδεια για αποστολή τροφίμων για τον άμαχο πληθυσμό. Η αγγλική κυβέρνηση ήθελε η ελληνική να πραγματοποιήσει τις επαφές με το ΔΚΕΣ. Ο Ραφαήλ, ο Έλληνας πρέσβης στην Τουρκία, προσέγγισε τον αντιπρόσωπό του στην Τουρκία στις 22 Αυγούστου 1941. Ο τελευταίος δήλωσε ότι το ΔΚΕΣ δεν θα είχε καμία αντίρρηση να αναλάβει αυτό το έργο. Ο χρόνος περνούσε και ο Brunel προειδοποιούσε τον Marcel Junod στην Τουρκία ότι η κατάσταση στην Ελλάδα επιδεινωνόταν μέρα με τη μέρα, η θνητότητα αυξάνονταν και η ανθρωπιστική καταστροφή ήταν αναπόφευκτη εκτός και αν στέλνονταν βοήθεια από το εξωτερικό.⁶⁷⁸

Η διανομή των τροφίμων στην κατοχική Ελλάδα από το ΔΚΕΣ εγείρει και το ζήτημα της ίδρυσης και της στελέχωσης του φορέα που θα τα διένειμε στον άμαχο πληθυσμό. Σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στο σπίτι του Ιωάννη Αθανασάκη, προέδρου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, στις 3 Οκτωβρίου 1941 αποφασίστηκε ότι ο φορέας που θα διένειμε τα εισαγόμενα από την Τουρκία τρόφιμα στον άμαχο πληθυσμό θα ήταν η «Επιτροπή Διαχειρίσεως των Αποστολών Τροφίμων» του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού» (Committee de Gestion des envois de vivres du CICR). Ο Αλέξανδρος Ζάννας υπέδειξε τα μέλη που θα τη στελέχωναν. Πρόεδρος θα ήταν ο Α. Gredinger, Ελβετός βοηθός του R. Brunnel και αντιπρόσωπος της Nestle στην Ελλάδα, ο αντιπρόσωπος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Αλέξανδρος Ζάννας, ως διευθύνων σύμβουλος και μέλη οι Κ. Πανούτσος, πρόεδρος του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων, Κ. Ζαρίφης, τραπεζίτης, Κ. Μίχαλος, εφοπλιστής, Χ. Λιάμπης, Ευάγγελος Παπαστράτος, βιομήχανος, Θ. Πετρακόπουλος, πρόεδρος της ξενοδοχειακής εταιρίας «Λάμψα», Σωτ. Πετρόπουλος, στέλεχος της Αγροτικής Τράπεζας. Μέσα από τη σύνθεσή της απουσίαζαν εκπρόσωποι σωματείων και επαγγελματικών ενώσεων. Οι πλούσιοι θα μεριμνούσαν για τον επισιτισμό των φτωχών. Θέση για εργάτη δεν υπήρχε.⁶⁷⁹

Η μεγαλύτερη δυσκολία, όμως, που θα αντιμετώπιζε το ΔΚΕΣ και η σημαντικότερη πρόκληση, όσον αφορά τη διαχείριση της βοήθειας, ήταν η προστασία του προγράμματος από τους κατακτητές και η διάθεση των τροφίμων προς αποκλειστικό όφελος του άμαχου πληθυσμού. Υπήρχε μεγάλος κίνδυνος να επιταχθούν τα τρόφιμα ή να ωφεληθούν αποκλειστικά το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού και οι επιχειρήσεις που εργάζονταν για λογαριασμό των κατοχικών

⁶⁷⁷ IAMM, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 9.3, ό. π., 'James Crossland, *Britain and the International Committee of the Red Cross*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2014, σ.113· Αλέξανδρου Δ. Ζάννα, ό. π., 'Alexandros P. Zannas, Zannas and the Greek Red Cross, στο Richard Clogg, *Bearing Gifts to Greeks. Humanitarian Aid to Greece in the 1940's*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2007, σ. 116.

⁶⁷⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Στ', φάκ.1, αρ. εγγρ. 45, Λονδίνο 14 Αυγούστου 1941, αρ. εγγρ. 50, Αγκυρα 22 Αυγούστου 1941· Marcel Junod, *Warrior without weapon*, ό. π., σσ.184-85.

⁶⁷⁹ Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 1, «Εκ των πρακτικών των Συνεδριάσεων της Επιτροπής του Ερ. Σταυρού, (Διάθεση των εκ Τουρκίας κομιζομένων τροφίμων)· Evangelos Papastratos, *Rapport final de son activite Octobre 1941 - Aout 1942*, Αθήνα, Comite International de la Croix-Rouge en Grece, 1945, σσ.7-9.

δυνάμεων και η ΕΔΑΤ να μετατραπεί σε ένα απλό εισαγωγέα τροφίμων. Ο Robert Brunel προκειμένου να αποφύγει τη συμμετοχή στη διανομή των κατοχικών στρατιωτικών αρχών πρότεινε τη δημιουργία της Επιτροπής Υψηλής Διευθύνσεως (Committee de Haute Direction). Σκοπός της ήταν να διευθύνει και να επιβλέπει το πρόγραμμα της αρωγής καθώς και να λειτουργήσει ως σύνδεσμός της ΕΔΑΤ με τις ιταλικές και τις γερμανικές κατοχικές αρχές. Ανάμεσα στις αρμοδιότητες της Επιτροπής Υψηλής Διευθύνσεως ήταν να λάβει μέτρα που θα διευκόλυναν το έργο της ΕΔΑΤ αλλά και να εγκρίνει προτάσεις της ΕΔΑΤ πάνω σε ζητήματα όπως εκείνο της διανομής των τροφίμων στον άμαχο πληθυσμό. Θα στελεχωνόταν από τους εκπροσώπους του ΔΚΕΣ και του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού αλλά και από τους αντιπροσώπους των Ερυθρών Σταυρών των κατοχικών δυνάμεων, του ιταλικού και του γερμανικού. Αντιπρόσωπος του κατοχικού ελληνικού κράτους δεν θα συμμετείχε. Στην εν λόγω επιτροπή προέδρευε ο απεσταλμένος του ΔΚΕΣ, δηλαδή ο Brunel και συμμετείχε ο Αλέξανδρος Ζάννας από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό ενώ τον Γερμανικό και τον Ιταλικό Ερυθρό Σταυρό εκπροσωπούσαν οι Ε. Djibek και G. Arno. Όμως τόσο ο Ε. Djibek όσο και ο G. Arno προέρχονταν από τον στρατιωτικό χώρο⁶⁸⁰. Η σχέση των αντιπροσώπων των ερυθρών σταυρών των κατακτητών με τους εκπροσώπους του ΔΚΕΣ και του ελληνικού ερυθρού σταυρού αλλά και της ΕΔΑΤ ήταν πάνω απ' όλα μια σχέση εξουσίας. Είχαν από πίσω τους τους στρατούς της Γερμανίας και της Ιταλίας, κάτι που δεν άφηνε καμία πιθανότητα παρερμηνείας ότι οι ίδιοι θα είχαν τον τελικό λόγο για όλες τις αποφάσεις και ότι το πρόγραμμα θα περιοριζόταν σε αυστηρά ανθρωπιστικά πλαίσια.⁶⁸¹

Η ΕΔΑΤ έπρεπε να αποφασίσει, πριν την άφιξη του πρώτου φορτίου του Kurtulus, ποιες θα ήταν οι κατηγορίες των δικαιούχων, πως θα διανέμονταν τα τρόφιμα καθώς και αν θα χορηγούνταν δωρεάν. Οι 50.000 τόνων τροφίμων που επρόκειτο να εισαχθούν με το τουρκικό σχέδιο για το εξάμηνο του Οκτωβρίου 1941 – Μαρτίου 1942 δεν μπορούσαν να υποκαταστήσουν τις προπολεμικές εισαγωγές τροφίμων που εισάγονταν στην Ελλάδα. Οι ποσότητες αναλογούσαν σε 8.000 τόνους τροφίμων τον μήνα, προδικάζοντας ότι ο κύριος αποδέκτης της βοήθειας θα ήταν η πρωτεύουσα με την περιφέρεια της, όπου ζούσε το ένα έκτο του πληθυσμού προπολεμικά. Αποφασίστηκε ότι θα εφοδιάζονταν αρχικά τα διάφορα ιδρύματα καθώς και οι άπορες κοινωνικές τάξεις. Βάσει αυτού του σχεδίου θα τροφοδοτούνταν: α) τα νοσοκομεία και τα ευαγή ιδρύματα, οι ανάπηροι πολέμου και οι οικογένειες τους, τα ιδιωτικά θεραπευτήρια, τα λαϊκά και τα εργατικά συσσίτια καθώς και τα δημοσιοϋπαλληλικά, β) οι επαρχίες που είχαν μεγαλύτερη ανάγκη καθώς και ο άπορος πληθυσμός και γ) οι κάτοικοι των μεγάλων πόλεων. Η διανομή έπρεπε να γίνει με τέτοιο τρόπο όμως ώστε να χτυπηθεί η μαύρη αγορά.⁶⁸²

⁶⁸⁰ Ο Arno είχε υπηρετήσει στην Τρίπολη της Λιβύης και στην Αιθιοπία. Ο δε Djibek είχε υπάρξει αξιωματικός του γερμανικού ναυτικού και προπολεμικά γενικός διευθυντής της Τηλεφωνικής Εταιρίας Αθηνών, βλ. Αλέξανδρου Δ. Ζάννα, *ό. π.*, σ. 18· Ευάγγελος Παπαστράτος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Από τη ζωή μου*, Αθήνα, 1964, σ. 193-194.

⁶⁸¹ IAMM, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 1, *ό. π.*· IRC, *Report of the International Committee of the Red Cross on its activities on the Second World War (September 1, 1939- June 30, 1947)*, Vol. 3, Γενεύη, 1948, σ. 452-453· Ευάγγελος Παπαστράτος, *ό. π.*, σ. 193 – 94· Evangelos Papastratos, *ό. π.*

⁶⁸² IAMM, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.3, αρ. εγγρ. 603, «Σημείωμα. Ανάγκαι του ελληνικού λαού εις κυριώτερα είδη διατροφής», Αθήνα 8 Σεπτεμβρίου 1941, αρ. εγγρ. 604, «Commission de Gestion des envois des vivres du comité International de la Croix-Rouge en Grèce»· Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 1, *ό. π.*· George Kazamias, *Turks, Swedes and famished Greek. Some aspects of famine relief in occupied Greece, 1941-1944*, στο *Balkan Studies*, σ. 296.

Σύμφωνα με τις αρχικές εκτιμήσεις, θα πραγματοποιούνταν δύο ίσως και τρεις αποστολές τροφίμων τον μήνα από την Τουρκία. Το ατμόπλοιο Kurtulus έφτασε στον Πειραιά επιτέλους στις 16 Οκτωβρίου 1941. Όμως το πρώτο φορτίο του περιλάμβανε μόνο 1.100 τόνους τροφίμων, 800 τόνους όσπρια, 240 κρεμμύδια και 45 τόνους αυγών. Οι ποσότητες κρεάτων που είχε υποσχεθεί η τουρκική κυβέρνηση δεν στάλθηκαν τελικά. Υπό αυτές τις συνθήκες ανατρεπόταν ο αρχικός σχεδιασμός και η βοήθεια θα είχε λιγότερους αποδέκτες από τις αρχικές εκτιμήσεις. Αρχικά αποφασίσθηκε να εφοδιασθούν κατά προτεραιότητα τα νοσοκομεία, οι ιδιωτικές κλινικές, τα σανατόρια, οι φυλακές (100 τόνοι όσπρια, 60 τόνοι κρεμμύδια, 10 τόνοι αλίπαστα). Έπειτα να ενισχυθούν τα «Λαϊκά Συσσίτια», τα εργοστασιακά καθώς και να ενισχυθούν οι εργαζόμενοι εταιριών όπως αυτοί της «Ηλεκτρικής», των Σιδηροδρόμων Αθηνών-Πειραιώς, της Εταιρίας Μεταφορών και των λιγνιτωρυχείων της Κύμης, εταιριών που σχετίζονταν με τη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού (165 τόνοι όσπριων, 190 τόνους κρεμμύδια και τις υπόλοιπες ποσότητες αλίπαστων). Όσον αφορά την επαρχία, θα στέλνονταν τρόφιμα μόνο στη Χαλκίδα, την Ερμιόνη, το Πόρτο Χέλι, την Ύδρα, τις Σπέτσες, τη Σύρο και την Άνδρο (110 τόνοι όσπρια). Παράλληλα λήφθηκε ειδική πρόνοια και για τους βρετανούς αιχμαλώτους, οι οποίοι ανέρχονταν στους 2.000.⁶⁸³

Αυτό που απέμενε για την κατηγορία των απόρων ήταν μόλις 425 τόνοι όσπρια για τους δικαιούχους της περιφέρειας της πρωτεύουσας. Αρχικά εξετάστηκε το ενδεχόμενο τα τρόφιμα να διανεμηθούν μόνο στις φτωχότερες κοινωνικές τάξεις της Αθήνας και της περιφέρειάς της. Το πρόβλημα ήταν ότι λόγω της επιδεινούμενης οικονομικής κατάστασης και της αύξησης του πληθωρισμού ήταν δύσκολο να ορισθεί ποιος ήταν άπορος. Ακόμη και μικρό-μεσοαστικά κοινωνικά στρώματα αδυνατούσαν να αποκτήσουν τα τρόφιμά τους από τη μαύρη αγορά. Γι' αυτό προτάθηκε η διανομή να συμπεριλάβει όλους ανεξαιρέτως τους κατοίκους της περιφέρειας της Αθήνας και να πραγματοποιηθεί δια μέσου του ήδη υπάρχοντος συστήματος του κρατικού δελτίου. Οι ήδη κάτοχοι κρατικών δελτίων θα χρησιμοποιούσαν τα δελτία τους και θα παραλάμβαναν με αυτά τα τρόφιμά τους από τα παντοπωλεία. Εκφράστηκαν, όμως, και αντιρρήσεις σύμφωνα με τις οποίες το δωσιλογικό κράτος με αυτό τον τρόπο θα παρέμβαινε στο έργο της ΕΔΑΤ και ότι θα ήταν καλύτερο η διανομή να γίνει στις οργανωμένες τάξεις και όχι γενικά στον άμαχο πληθυσμό.⁶⁸⁴

Η ΕΔΑΤ υπερασπίστηκε την επιλογή της και απάντησε ότι η χρήση του κρατικού συστήματος δελτίου δεν σήμαινε και την παρέμβαση του κατοχικού κράτους. Το σύστημα του δελτίου ήταν δοκιμασμένο προπολεμικά και εγγυούνταν τη γρήγορη διανομή των τροφίμων. Η εφαρμογή ενός άλλου συστήματος από την Επιτροπή απαιτούσε πολύμηνη εργασία και δεν θα ήταν κάτι διαφορετικό από το ήδη υπάρχον. Η Επιτροπή θε έλεγχε τα δελτία και κάθε παντοπώλης θα ήταν υποχρεωμένος να αναρτήσει μια επιγραφή ότι τα τρόφιμα χορηγούνταν από το ΔΚΕΣ. Η διανομή απευθείας στις οργανωμένες τάξεις παρουσίαζε πολλά μειονεκτήματα. Καταρχάς θα περιόριζε τον αριθμό των δικαιούχων και θα απέκλειε τους άπορους και τους

⁶⁸³ IAMM, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 1, ό. π., Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.3, αρ. εγγρ. 604, ό.π. Έlcin Macar, The turkish contribution to the famine relief in Greece during the Second World War, στο Richard Clogg (ed.), *Humanitarian aid to Greece in the 1940s*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2008 ό.π., σσ. 88-91.

⁶⁸⁴ IAMM, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 1, ό. π., IAMM, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα, φάκ. 5.3, αρ. εγγρ. 604, ό. π.

άνεργους. Αν και υπήρχαν οργανωμένα σωματεία, επαγγελματικές ενώσεις υπαλληλικοί σύλλογοι, προμηθευτικοί και καταναλωτικοί συνεταιρισμοί, όπως των τραπεζικών υπαλλήλων, των εργαζομένων στις ανώνυμες εταιρίες, των ιατρών και των δικηγόρων, αντιπροσώπευαν ένα μέρος μόνο του άμαχου πληθυσμού. Υπήρχε ο κίνδυνος να αυξηθεί κατακόρυφα ο αριθμός των δικαιούχων, επειδή αρκετοί μπορεί να επεδίωκαν την έγγραφη τους παράλληλα σε δύο διαφορετικές επαγγελματικές ενώσεις ή σωματεία καθώς και σε διαφορετικά κλαδικά συσσίτια για να αποκομίσουν μεγαλύτερη μερίδα και να τη μεταπωλήσουν στη μαύρη αγορά. Για την ΕΔΑΤ τότε θα ήταν πολύ δύσκολο να πραγματοποιήσει ελέγχους για την εξακρίβωση των διπλοεγγραφών και των τριπλοεγγραφών. Επιπλέον θα έμεναν έξω από τον κατάλογο των δικαιούχων 400.000 άνθρωποι από τον πληθυσμό της Αθήνας, που είτε ήταν άνεργοι είτε άποροι ή πρόσφυγες από την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη, καθώς και στρατεύσιμοι που είχαν παραμείνει στην Αθήνα. Ουσιαστικά τότε η ΕΔΑΤ θα εφάρμοζε μια παραλλαγή του γερμανικού συστήματος του δελτίου που εξαρτούσε τη μερίδα του δικαιούχου από την εργασία του.⁶⁸⁵

Αντίθετα ένας από τους στόχους της ΕΔΑΤ ήταν να χτυπηθεί και η μαύρη αγορά. Η διανομή ίσων και δίκαιων μερίδων προς όλους τους κάτοικους της Αθήνας μέσω του ήδη υφισταμένου συστήματος του δελτίου, το οποίο αντιμετώπιζε τεράστιο πρόβλημα τροφοδοσίας, εξυπηρετούσε καλύτερα αυτόν τον στόχο. Γι' αυτόν τον λόγο αποφασίσθηκε να καταβληθεί και ένα ελάχιστο αντίτιμο. Κάθε οκά όσπρια θα τιμολογούνταν 40 δραχμές, όταν η αντίστοιχη τιμή της στη μαύρη αγορά ήταν 600. Ο δικαιούχος θα αποκτούσε τα τρόφιμα σε μια ελεγχόμενη τιμή και παράλληλα θα είχε έναν δείκτη για τις πραγματικές τιμές των προϊόντων σε σύγκριση με την αξία τους στη μαύρη αγορά. Επιπλέον η ΕΔΑΤ θα είχε ένα σημαντικό έσοδο για να καλυφθούν τα διαχειριστικά έξοδά της και ίσως να σχημάτιζε ένα κεφάλαιο, με το οποίο θα μπορούσε να πραγματοποιήσει δωρεές. Εξαίρεση θα αποτελούσαν τα δημόσια νοσοκομεία, οι φυλακές και τα ευαγή ιδρύματα, τα οποία θα εφοδιάζονταν δωρεάν.⁶⁸⁶

Οι Αρνο και Djibek, αν και συμφώνησαν για τον εφοδιασμό των δημόσιων νοσοκομείων, των ευαγών ιδρυμάτων, των φυλακών και των αναπήρων, εξέφρασαν αντιρρήσεις για τη διανομή των τροφίμων από τα παντοπωλεία μέσω του δελτίου. Οι ίδιοι ήθελαν να διανεμηθεί εξ' ολοκλήρου μέσω των συσσιτίων, των λαϊκών και των κλαδικών. Οι Brunel και Ζάννας επιθυμούσαν να διανεμηθούν τα τρόφιμα εν μέρει με το δελτίο αλλά και μέσω των συσσιτίων. Οι Αρνο και Djibek έδωσαν τη συγκατάθεσή τους τελικά, αλλά απαίτησαν η διανομή να γίνει δωρεάν. Οι Brunel και Ζάννας το αποδέχτηκαν. Στο κοινό ανακοινώθηκε ότι τα τρόφιμα αποτελούσαν δωρεά «φιланθρωπικής οργανώσεως εξ Αμερικής».⁶⁸⁷

Το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού είχε υποσχεθεί ότι θα πραγματοποιούσε τη διανομή εντός τριών ημερών. Όμως τελικά χρειάστηκε ένας μήνας για να ολοκληρωθεί η διανομή στους δικαιούχους, δηλαδή έως τις 20 Νοεμβρίου 1941.⁶⁸⁸ Στο τέλος, εκείνο που αντιστοιχούσε στον κάθε κάτοχο δελτίου ήταν μια ποσότητα από 100 αποξηραμένα δράμια οσπρίων. Επιπλέον τα τρόφιμα που είχαν εισαχθεί από την

⁶⁸⁵ Ο. π.

⁶⁸⁶ Ο. π.

⁶⁸⁷ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 1, αρ. εγγρ. 1, «Εκ των πρακτικών των Συνεδριάσεων της Επιτροπής του Ερ. Σταυρού»· Αλέξανδρος Ζάννας, ό. π.

⁶⁸⁸ «Η διανομή των οσπρίων. Κατ' απόφασιν του υπουργείου Επισιτισμού η ισχύς του κουπονιού 6 του ατομικού δελτίου διά τα δωρεάν όσπρια ορίζεται μέχρι της 20ης τρέχοντος», βλ. *Ακρόπολις*, 5/11/1941.

Τουρκία είτε ήταν της προηγούμενης σοδειάς, όπως τα όσπρια, ή χαλασμένα, όπως τα αυγά. Η διανομή προκάλεσε πολλές διαμαρτυρίες από τους καταναλωτές. Σε αρκετές περιπτώσεις ζητούσαν την επιστροφή των δελτίων τους από τον τοπικό παντοπώλη και τα έδιναν σε αντιπρόσωπό τους, ώστε να επιτύχουν την απόκτηση μεγαλύτερων ποσοτήτων από την επαρχία σε καλύτερες τιμές από εκείνες της μαύρης αγοράς. Τα ίδια τα στελέχη της ΕΔΑΤ παραδέχθηκαν ότι αυτή η πρώτη διανομή ήταν αποτυχημένη. Αν και οι Ζάννας και Παπαστράτος απέδιδαν τα αίτια της αποτυχίας στην οργανωτική ανεπάρκεια του Υπουργείου Επισιτισμού, δεν ήταν η πρώτη διανομή που είχε πραγματοποιήσει. Η πραγματική αιτία ήταν ότι είχε αρνηθεί να καταβάλει έστω και μια συμβολική αμοιβή στους παντοπώλες όπως γινόταν στο παρελθόν.⁶⁸⁹

Η παραπάνω αποτυχία οδήγησε αναπόφευκτα στην αναθεώρηση του τρόπου διανομής. Οι αντιπρόσωποι των κατακτητών Αρνο και Djiopek επέμεναν, ύστερα και από την αποτυχία της πρώτης διανομής, η βοήθεια να διανεμηθεί από τους κρατικούς φορείς πρόνοιας όπως η Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων και τα τρόφιμα να διατίθενται ως έτοιμη τροφή στους δικαιούχους από τα «Λαϊκά Συσσίτια» αλλά και να ενισχυθούν και τα συσσίτια στους χώρους εργασίας, δηλαδή τα βιομηχανικά και τα δημοσιούπαλληλικά, τα οποία τότε ιδρύονταν. Ο Brunel και ο Ζάννας συναίνεσαν και αποφασίστηκε η διανομή να γίνει μέσω των συσσιτίων. Όμως με αυτό το σύστημα υπήρχε ο κίνδυνος η ΕΔΑΤ να μετατραπεί ουσιαστικά από έναν ανεξάρτητο φορέα σε έναν απλό εισαγωγέα και τροφοδότη του κατοχικού ελληνικού κράτους. Η Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων, η οποία διαχειριζόταν τα «Λαϊκά Συσσίτια», ήταν ένας οργανισμός όπου βασίλευε η διαφθορά. Κανείς δεν εγγυούνταν ότι τα τρόφιμα, τα οποία θα χορηγούνταν στα υπαλληλικά και τα δημοσιούπαλληλικά συσσίτια, θα κατέληγαν στους νόμιμους δικαιούχους και όχι στη μαύρη αγορά.⁶⁹⁰

Ο Αλέξανδρος Ζάννας, αναφερόμενος στις συνθήκες που επικρατούσαν στα Λαϊκά Συσσίτια πριν ξεκινήσει η ενίσχυση τους από την ΕΔΑΤ, παραδεχόταν ότι: « Η κατάσταση των Κρατικών Συσσιτίων ήταν τραγική. Οι 25.000 μερίδες που διένειμαν ημερησίως ήταν σταγόνα σε ωκεανό αλλά και αυτές δεν πήγαιναν εκεί που έπρεπε να φθάσουν. Έλεγχος και οργάνωσις δεν υπήρχε. Ενώ δούλευε π.χ. μια Εστία στο Φάληρο, το Βαρβάκειο τροφοδοτούσε την Γλυφάδα ενώ υπήρχαν συσσίτια στο τέρμα της οδού Πατησίων, Η Κυψέλη τροφοδοτούνταν από το Βαρβάκειο...Ολόκληρο το Δ. Συμβούλιο των Κυριών αυτού του συσσιτίου όχι μόνο εσιτίζετο προσωπικώς αλλά και οικογενειακώς. Γνωστές κυρίες δικαιολογούσαν για τα σπίτια τους ημερησίως 15-18 μερίδες έκαστη.»⁶⁹¹ Το σιτηρέσιο ορίσθηκε για τα συσσίτια πλην των παιδικών ως:

Μερίδες καθορισμένες από την ΕΔΑΤ για τα συσσίτια				
Όσπρια	40	Δράμια	128	Γραμμ.
Πατάτες	100	»	320	»
Ζυμαρικά	30	»	96	»
Πλιγούρι βρόμης	25	»	80	»

⁶⁸⁹ Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 1, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Γενική»· Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, ό. π., σ. 86· Ευάγγελος Παπαστράτος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Από τη ζωή μου*, ό. π., σ. 200· Αλέξανδρος Ζάννας, ό. π., σ. 21.

⁶⁹⁰ Αλέξανδρος Ζάννας, ό. π., σσ. 17-19· Ευάγγελος Παπαστράτος, ό. π., σσ. 125.

⁶⁹¹ Αλέξανδρος Ζάννας, ό. π.

Αλεύρι καλαμποκιού	25	»	80	*
Αλατισμένα ψάρια	25	»	80	»
Ελιές 30 και σύκα 30:	60	»	92	»
Αποξηραμένα σταφύλια 30 και σύκα 30	60	»	192	

Πίνακας 5.1, πηγή: Evangelos Papastratos, *Rapport final de son activite Octobre 1941 - Aout 1942*, Αθήνα, Comite International de la Croix-Rouge en Grece, 1945, σ. 43.

Η ΚΕΣ διέθετε 39 εστίες με 180 κέντρα διανομής και οι εγγεγραμμένοι στα «Λαϊκά Συσσίτια» έφταναν τις 160.000. Όμως μετά βίας μπορούσαν να προσφέρουν 55.000 μερίδες τη μέρα με αποτέλεσμα ο κάθε δικαιούχος να λαμβάνει μια μερίδα ανά τρεις ημέρες. Τις περισσότερες φορές, αυτές δεν αφορούσαν μαγειρεμένο φαγητό αλλά ελιές, σταφίδες ή φουντουκόψυχα. Επιπλέον υπήρχαν πολύ μεγάλα προβλήματα στις υλικοτεχνικές υποδομές, μεγάλες ελλείψεις σε καζάνια και καύσιμη ύλη. Η Επιτροπή κατάφερε αρχικά να αυξήσει τον αριθμό των μερίδων σε 75.000 μερίδες σούπας την ημέρα. Το επόμενο βήμα ήταν η επέκταση των κέντρων διανομής και των εστιών. Η Επιτροπή συνέστησε στη διοίκηση της ΚΕΣ τη δημιουργία νέων κέντρων διανομής. Σύντομα ο αριθμός τους έφτασε τα 335 και μπορούσαν να παρέχουν 200.000 μερίδες την ημέρα μέχρι τον Μάρτιο του 1942. Παράλληλα ενισχύθηκαν και τα μαθητικά συσσίτια μέσω της Εφορείας Μαθητικής Αντιλήψεως, η οποία ήταν υπεύθυνη για τη λειτουργία τους.⁶⁹²

Οι δημόσιοι υπάλληλοι ήταν ένας κλάδος του που το εισόδημά του είχε πληγεί από την άνοδο του πληθωρισμού με αποτέλεσμα ο μηνιαίος μισθός να επαρκεί για την αγορά τροφίμων μερικών μόνο ημερών. Αποφασίστηκε η ενίσχυση των συσσιτίων που δημιουργούνταν στον χώρο εργασίας τους. Σταδιακά δημιουργήθηκαν 121 συσσίτια με 54.700 εγγεγραμμένους. Σε αυτά εντάχθηκαν και 27.000 άνεργοι ναυτικοί και τα μέλη των οικογενειών των ναυτικών που βρίσκονταν στο εξωτερικό. Ακόμη χορηγήθηκαν τρόφιμα για τα συσσίτια επαγγελματιών ενώσεων και εταιριών, τα οποία μέχρι την άνοιξη του 1942 ανέρχονταν τα 292 με 101.444 εγγεγραμμένους.⁶⁹³

Ανάλογη μέριμνα λήφθηκε και για τα άλλα συσσίτια που λειτουργούσαν στην Αθήνα, όπως τα βιομηχανικά. Τον Νοέμβριο του 1941 υπήρχαν 246 εργοστασιακά συσσίτια με μόλις 4.700 εγγεγραμμένους. Η ΕΔΑΤ αποφάσισε να στηρίξει την επέκτασή τους για αυτό υπέγραψε ειδική συμφωνία με την Ένωση Βιομηχάνων. Για τους μεγαλοαστούς που συμμετείχαν στο διοικητικό συμβούλιο της αυτό δεν ήταν πρόβλημα. Η ΕΔΑΤ θα χορηγούσε τρόφιμα στους βιομήχανους βάσει υπεύθυνης δήλωσης για τον αριθμό των εργαζομένων που ήταν εγγεγραμμένοι στο συσσίτιο κάθε εταιρίας και ο κάθε βιομήχανος ήταν υποχρεωμένος να παρέχει τα απαιτούμενα κονδύλια για τα λειτουργικά έξοδα του συσσιτίου, δηλαδή για τις εγκαταστάσεις και τα καύσιμα. Πολύ σύντομα ο αριθμός των συσσιτίων και των εγγεγραμμένων πολλαπλασιάστηκε και ανήρθε στα 1.127 και στους 88.187 εγγεγραμμένους αντίστοιχα έως τον Απρίλη του 1942.⁶⁹⁴

⁶⁹² Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 1, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Γενική» ` Evangelos Papastratos, *Rapport final de son activite Octobre 1941 - Aout 1942*, σ.45-48` Ευάγγελος Παπαστράτος, ό. π., σσ. 198-200.

⁶⁹³ Evangelos Papastratos, ό. π., σ. 49.

⁶⁹⁴ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, ό. π. ` Evangelos Papastratos, *Rapport final de son activite Octobre 1941 - Aout 1942*, ό. π., σσ. 51-53.

Όσον αφορά τα νοσοκομεία, η κατάστασή τους ήταν πάρα πολύ επιβαρυνμένη. Οι προμήθειές τους είχαν εξαντληθεί. Αρκετά από αυτά εξακολουθούσαν να νοσηλεύουν τραυματίες από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο καθώς και ανάπηρους. Στο νοσοκομείο Σωτηρία, μια βδομάδα πριν την άφιξη του Kurtulus, το βραδινό φαγητό των ασθενών αποτελούνταν από 15 κάστανα. Ύστερα από την έκκληση του κατοχικού Υπουργείου Επισιτισμού η ΕΔΑΤ ανέλαβε την τροφοδοσία τους. Μέρα με τη μέρα, όμως, ο αριθμός των ασθενών αυξάνονταν για να φτάσουν τον Αύγουστο του 1942, μαζί με τους εργαζόμενους στα νοσοκομεία, τους 154.597 ενώ στα σανατόρια, μαζί με τους εργαζόμενους, έφτασαν τους 30.825. Ακόμη υπήρχαν και ιδιωτικά σανατόρια και κλινικές με 4.452 και 6.530 ασθενείς και εργαζόμενους αντίστοιχα. Επιπλέον οι ανάπηροι πολέμου και τα άτομα με ειδικές ανάγκες αποτελούσαν άλλη μια κατηγορία που εντάχθηκε στον κατάλογο των ενισχυταίων.⁶⁹⁵

Μια άλλη κατηγορία που έχριζε άμεσης ενίσχυσης ήταν αυτή των φυλακών, των στρατοπέδων συγκέντρωσης και των πολιτικών κρατουμένων. Οι συνεχείς συλλήψεις από τους κατακτητές και η παράδοση των πολιτικών κρατουμένων είχαν δημιουργήσει μια τρομακτική κατάσταση με αποτέλεσμα η ανάγκη για την τροφοδοσία τους να είναι η πιο επείγουσα όπως παραδεχόταν ο ίδιος ο Ευάγγελος Παπαστράτος. Συνολικά υπήρχαν 13 φυλακές και στρατόπεδα συγκέντρωσης, χωρίς να προστίθενται σε αυτό το νούμερο τα νησιά με τους εξόριστους πολιτικούς κρατούμενους, με πληθυσμό 36.483. Επιπλέον έπρεπε να χορηγηθούν και κάποια τρόφιμα στα σώματα ασφαλείας, αστυνομία, χωροφυλακή και πυροσβεστική για τη διατήρηση της τάξης.⁶⁹⁶

Οι αρχικές προβλέψεις, όμως, για τις εισαγωγές από την Τουρκία δεν επαληθεύτηκαν και αντί για 8.000 τόνους τροφίμων τον μήνα μετά βίας μπόρεσαν να εισαχθούν 1.200 τόνοι τροφίμων. Πάρα ταύτα η ενίσχυση από την ΕΔΑΤ όλων ανεξαιρέτως των συσσιτίων συνεχιζόταν με αμείωτο ρυθμό και ο αριθμός των εγγεγραμμένων απόρων στα «Λαϊκά Συσσίτια» αυξάνονταν ενώ πολλαπλασιαζόταν και ο αριθμός των κλαδικών και των εργοστασιακών συσσιτίων καθώς και εκείνων που σιτίζονταν σε αυτά. Τον Δεκέμβριο του 1941 στέλεχος του ΔΚΕΣ ανέφερε ότι: «οι συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα έχουν επιδεινωθεί τόσο πολύ ώστε μόνο μια άμεση και μαζική αύξηση των εισαγομένων ποσοτήτων τροφίμων, πιο ποικίλων από αυτές που έχουμε παραλάβει μέχρι σήμερα, μπορούν να εμποδίσουν μια καταστροφή χωρίς προηγούμενο στην Ιστορία της Σύγχρονης Ευρώπης».⁶⁹⁷ Σύντομα και αυτές οι μικρές ποσότητες έλλειψαν μετά από το ναυάγιο του Kurtulus, ύστερα από πέντε ταξίδια, στις 20 Ιανουαρίου 1942 και μαζί η μοναδική ελπίδα του ελληνικού λαού. Ο Χριστόφορος Χρηστίδης παρατηρούσε:

«Φαντάζεται κανένας πόσο τραγικό είναι να εξαρτιούνται εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι για τη ζωή τους από τον πλου ενός караβιού»⁶⁹⁸.

⁶⁹⁵ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, ό. π.· Evangelos Papastratos, ό. π., σ. 40· Χριστόφορος Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής, 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου*, ό. π., σ. 151.

⁶⁹⁶ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, ό. π.· Evangelos Papastratos, ό. π., σσ. 58-59.

⁶⁹⁷ James Crossland, ό. π., σ. 125.

⁶⁹⁸ Χριστόφορος Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής, 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου*, Αθήνα, 1971, σ. 198.

5.2 Η επανάληψη των εισαγωγών. Τα πρώτα φορτία σταριού

Όταν επαναλήφθηκαν οι εισαγωγές από την Τουρκία, ύστερα από ενάμιση μήνα με το Dumlupinar, αποτελούνταν και πάλι κυρίως από όσπρια. Τα «Λαϊκά Συσσίτια» είχαν διακόψει τη λειτουργία τους τον Φεβρουάριο του 1942. Το κρατικό δελτίο μετά βίας μπορούσε να παρέχει 30 δράμια ψωμιού ανά κάτοικο, το οποίο παρασκευαζόταν από ένα μείγμα καλαμποκιού, κριθαριού και λούπινων ενώ ακόμη και η υδροδότηση πραγματοποιούνταν δύο φορές την εβδομάδα.⁶⁹⁹ Από τις αρχές Μαρτίου του 1942 η διανομή ψωμιού είχε σταματήσει. Επιπλέον από τον Μάρτιο του 1942 τα αποθέματα τροφίμων της εγχώριας παραγωγής σταδιακά εξαντλούνταν, προκαλώντας ακόμη μεγαλύτερη αύξηση στις τιμές τους στη μαύρη αγορά.⁷⁰⁰

Η κατάσταση στα συσσίτια είχε πλέον καταστεί ανεξέλεγκτη. Οι διπλοεγγραφές ακόμα και οι τριπλοεγγραφές αποτελούσαν κανόνα. Πλέον ήταν μόνιμο φαινόμενο κάποιος που σιτίζονταν στον χώρο της εργασίας του να λαμβάνει μερίδα παράλληλα από τα «Λαϊκά Συσσίτια» για τους άπορους. Δεν ήταν λίγα τα δελτία των «Λαϊκών Συσσιτίων» που πωλούνταν στη μαύρη αγορά. Η ΕΔΑΤ αποφάσισε καθυστερημένα τον Ιανουάριο του 1942 να λάβει μέτρα για την αντιμετώπιση της κατάστασης και να προβεί σε γενική απογραφή του αριθμού των εγγεγραμμένων στα «Λαϊκά Συσσίτια», για να αποκαλυφθεί ποιος ήταν ο ακριβής αριθμός τους, πόσοι από αυτούς λάμβαναν μερίδα από δύο συσσίτια, ποιος ήταν ο ακριβής αριθμός των μελών της οικογένειάς τους, πως γίνονταν οι υπεξαιρέσεις τροφίμων και ποιος ήταν ο αριθμός των πλαστών δελτίων. Αρχικά τα νοσηλευτικά και τα ευαγή ιδρύματα έπρεπε να παραδώσουν αναλυτικές καταστάσεις στην ΕΔΑΤ ανά 15ήμερο για τον αριθμό των εγγεγραμμένων (ασθενείς, τρόφιμους, προσωπικό) μαζί με τα δελτία τους έως την 9^η Φεβρουαρίου 1942 με την απειλή ότι αν δεν γινόταν αυτό θα σταματούσε η παροχή τροφίμων. Όσον αφορά τους εγγεγραμμένους στα «Λαϊκά Συσσίτια» θα προμηθεύονταν τα δελτία τους από τους παντοπώλες μέχρι την 25^η Μαρτίου 1942 και θα έπρεπε να τα προσκομίσουν μαζί με τα δελτία των μελών της οικογένειάς τους και των αρτοποιιών στην επιτροπή απογραφής, όπου και θα σφραγίζονταν, της Εστίας ή του κέντρου διανομής τους και στη συνέχεια θα τα επέστρεφαν στους παντοπώλες. Σε διαφορετική περίπτωση θα έχαναν το δικαίωμα σίτισης. Ορίσθηκε ότι η γενική απογραφή των «Λαϊκών Συσσιτίων» θα ξεκινούσε στις 26 Μαρτίου και ο έλεγχος θα πραγματοποιούνταν από τετραμελή επιτροπή της κάθε εστίας παρουσία αντιπροσώπου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, της ΚΕΣ και της Επιτροπής.⁷⁰¹

Τον Μάρτιο, όμως, έφτασε στην κατοχική Ελλάδα και το πρώτο φορτίο σταριού, για το οποίο είχε δώσει άδεια η βρετανική κυβέρνηση. Το Radmanso αναχώρησε από τη Χάϊφα μεταφέροντας 8.000 τόνους στάρι στις 13 Μαρτίου. Θα το ακολουθούσαν το Sicilia από την Νέα Υόρκη τέλη Μαρτίου, μισθωμένο από την ομογενειακή οργάνωση GWRA, μεταφέροντας αλεύρι και φάρμακα, το Hallaren με 4.750, από τη Λισαβώνα, στις 4 Απριλίου, το Dumlupinar με 4.000 τροφίμων σε δύο ταξίδια στις 25

⁶⁹⁹ Σύμφωνα με πληροφορίες των βρετανών η κατάσταση είχε χειροτερέψει όσο ποτέ άλλοτε, βλ. HS 5, G/GR/ 841, 21 February 1942

⁷⁰⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 322, Άγκυρα, 13 Μαρτίου 1942· Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων...ό.π.*, σσ. 307-308.

⁷⁰¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.11, (χωρίς αριθμηση) Αθήνα Ιανουάριος 1942, «Ανακοίνωσις καθ' υπόδειξιν των αντιπροσώπων του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού», Αθήνα, χωρίς ημερομηνία 1942,

Φεβρουαρίου και στις 27 Μαρτίου. Η «Επιτροπή Διαχείρισεως των Αποστολών Τροφίμων» μέσα σε δύο μήνες θα είχε στα χέρια της, 15.000 τόνους στάρι και αλεύρι και 4.000 διάφορα είδη τροφίμων, συνολικά 19.000 τόνους τροφίμων, όταν για το χρονικό διάστημα από τον Οκτώβρη του 1941 ως τον Ιανουάριο 1942 είχε μόνο 7.000 τόνους από διάφορα τρόφιμα. Θα ακολουθήσουν άλλα δύο ταξίδια των Hallaren και Stureborg.⁷⁰² Όταν το Stureborg προσέγγισε τον Πειραιά:

«Η χαρά της είδησης έκανε τον λαό να συρρεύσει στον Πειραιά. Η αστυνομία έκανε ότι ήταν δυνατό για να καθαρίσει την προκουαία από τα συνωστισμένα πλήθη και να διώξει πολυάριθμες βάρκες, οι οποίες ενοχλούσαν το Stureborg, των οποίων οι κάτοχοι προσφέρονταν να κάνουν τις πιο εξωπραγματικές συναλλαγές: ένα άγαλμα Ταναγραίας προς μια κονσέρβα κόρνε μπηφ, για παράδειγμα».⁷⁰³

Πλέον η ΕΔΑΤ θα είχε στα χέρια της το πολυπόθητο στάρι. Η κρισιμότητα της κατάστασης σε συνδυασμό με την ανεπάρκεια των τροφίμων επέβαλε η ΕΔΑΤ να σταματήσει να είναι ένας απλός εισαγωγέας και προμηθευτής των κατοχικών οργανισμών πρόνοιας και των συσσιτίων επιχειρήσεων που εργάζονταν για λογαριασμό των κατακτητών και να επιβάλει τους δικούς της όρους στη διαχείριση και στη διανομή της βοήθειας. Οι παραπάνω προμήθειες ήταν ανεπαρκείς για να καλύψουν τις ανάγκες της περιφέρειας της πρωτεύουσας ακόμα και μέχρι το τέλος Ιουνίου του 1942. Ο Κ. Πανούτσος, στέλεχος της ΕΔΑΤ, σε τηλεγράφημά του προς την Εξόριστη Ελληνική κυβέρνηση ανέφερε ότι για να εξασφαλιστεί η ελάχιστη μερίδα των 60 δραμιών απαιτούνταν 30.000 τόνοι σταριού μηνιαίως για όλη την Ελλάδα. Ύστερα από διαπραγματεύσεις της ΕΔΑΤ με το Υπουργείο Επισιτισμού και τους εκπροσώπους των κατακτητών κατέληξαν σε συμφωνία με την οποία η αρτοδότηση της Αθήνας δεν θα βασιζόταν αποκλειστικά στα αποθέματα της ΕΔΑΤ, αλλά οι κατακτητές θα συνεισέφεραν το 50% της απαιτούμενης ποσότητας. Οι μεν Ιταλοί με δικές τους εισαγωγές για την περίοδο 23 Μαρτίου έως τις 28 Μαΐου 1942, οι Γερμανοί με εισαγωγές από το Banat από τις 29 Μαΐου έως τις 20 Αυγούστου 1942 ενώ το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού έπρεπε να παραδώσει στάρι από την εγχώρια παραγωγή. Επιπλέον η ΕΔΑΤ θα σταματούσε να τροφοδοτεί με ψωμί επιχειρήσεις που εργάζονταν για λογαριασμό των κατακτητών.⁷⁰⁴

Η κατοχή σημαντικών αποθεμάτων σταριού, όμως, θα έδινε το δικαίωμα στην ΕΔΑΤ να ασκεί έλεγχο στη διαδικασία άλεσης και διάθεσης των αλεύρων και θα της επέτρεπε να αποκτήσει συμμετοχή σε αποφάσεις πάνω και σε άλλα σημαντικά ζητήματα όπως αυτό της παρασκευής του ψωμιού, υποσκελίζοντας έτσι τις επίσημες κρατικές αρχές. Οι τελευταίες προκειμένου να ικανοποιήσουν τις διαμαρτυρίες των αρτοποιών για το υπέρογκο λειτουργικό κόστος, 1.000 πληθωριστικές δραχμές για κάθε 385 οκάδες, είχαν αφήσει ελεύθερη τη διαχείριση και την απόδοση των αλεύρων, επιτρέποντάς τους, όμως, με αυτόν τον τρόπο να κερδοσκοπούν. Η μέχρι τότε απόδοση των 100 οκάδων αραβοσιτάλευρου έδινε 128 οκάδες ψωμιού κακής ποιότητας.⁷⁰⁵ Σε συνεργασία με Έλληνες αξιωματικούς ύστερα από δοκιμές, όπου

⁷⁰² ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ 1, αρ. εγγρ. 31, «Συνοπτικός πίνακας αποσταλέντων τροφίμων εις Ελλάδα» από 22 Φεβρουαρίου 1942 έως τέλος Απριλίου 1942».

⁷⁰³ Marcel Junod, *Warrior without weapon*, ό. π., σ. 201.

⁷⁰⁴ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 1, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεση Γενική» ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 303, Γενεύη, 17 Μαρτίου 1942· Evangelos Papastratos, ό. π., σ. 36.

⁷⁰⁵ «Τίνα των εξετασθέντων δειγμάτων άρτου, ευρέθησαν πλημμελώς ή πλημμελέστατα εψημμένα τινά των οποίων ήσαν συστάσως λασπώδους, σχεδόν αρτομάζα άψητος, και ως εκ τούτου εκρίθησαν ακατάλληλα προς βρώσιν. Ωσαύτως δείγματά τινα ευρέθησαν νοθευμένα δι' ελύτρων ορύζης», βλ.

χρησιμοποιήθηκε αλεύρι από σάρι, η απόδοση ορίστηκε στις 142 οκάδες ψωμιού ανά 100 οκάδες αλεύρων. Οι αρτοπώλες αρχικά διαμαρτυρήθηκαν, όμως, από τον φόβο μήπως τους επιβληθεί ακόμη δυσμενέστερη ρύθμιση αναγκάστηκαν να ενδώσουν. Το πλεόνασμα των 14 οκάδων θα όδευε με ασφάλεια στα στομάχια των πεινασμένων Ελλήνων και δε θα κατέληγε στη μαύρη αγορά. Τα αποτελέσματα φάνηκαν άμεσα και η μερίδα αυξήθηκε στα 60 δράμια ψωμιού από 30.⁷⁰⁶

Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση επιθυμούσε η διανομή του σταριού να γίνει υπό τη μορφή έτοιμου άρτου δια μέσω του υφιστάμενου συστήματος δελτίων, για να ωφεληθούν όλες οι κοινωνικές τάξεις αλλά και για να χτυπηθεί η μαύρη αγορά. Πλέον έπρεπε να γίνει ο ακριβής υπολογισμός των κατόχων δελτίων καθώς και των πραγματικών αναγκών. Η μετανάστευση προς την επαρχία, οι πρόσφυγες από το εσωτερικό, η τάση των οικογενειών να παρακρατούν το δελτίο των συγγενών τους ακόμη και όταν πέθαιναν, οι εργαζόμενοι που δούλευαν σε επιχειρήσεις που σχετιζόνταν με τον «Άξονα» και δικαιούνταν επιπρόσθετη μερίδα και τα χιλιάδες πλαστά δελτία που κυκλοφορούσαν στη μαύρη αγορά είχαν σαν αποτέλεσμα τη διασπάθιση αρκετών χιλιάδων πολύτιμων οκάδων. Ύστερα από τον έλεγχο που πραγματοποίησε η ΕΔΑΤ αποδείχθηκε ότι μέχρι τις 28/4/1942 στα 654 αρτοποιία της Αθήνας, του Πειραιά και των περιχώρων διακινούνταν 1.296.426 δελτία, τα οποία μαζί με εκείνα που παρείχαν συμπληρωματικές μερίδες έφταναν τις 1.399.911. Ανάλογος έλεγχος που πραγματοποιήθηκε και στα 2934 παντοπωλεία της Αθήνας και των περιχώρων της έδειξε ότι μέχρι τις 28/4/1942 διακινούνταν 1.204.816 δελτία. Η ΕΔΑΤ κατέληξε ότι από τους 1.100.000 κατοίκους της Αθήνας και της περιφέρειας της αυτοί που είχαν ανάγκη επισιτιστικής αρωγής έφταναν βάσει των υπαρχόντων δελτίων τους 1.300.000!⁷⁰⁷

Με βάσει αυτόν τον αριθμό και τα 60 δράμια άρτου ως ελάχιστη ημερήσια μερίδα ανά κάτοικο, για να καλυφθούν οι ανάγκες της Αττικής σε ψωμί, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Επιτροπής, απαιτούνταν 6.000 τόνοι σταριού μηνιαίως. Αντίστοιχα οι αναγκαίες ποσότητες μόνο για το μεσημβρινό γεύμα για έναν μήνα για όλους τους κάτοικους της Αττικής απαιτούσαν άλλους 6.050 τόνους τροφίμων τον μήνα και 8.000 συνολικά για όλη την Ελλάδα. Αναλυτικότερα οι αναγκαίες ποσότητες έπρεπε να είναι: 10 γεύματα από όσπρια, 40 δράμια το καθένα, άλλα 10 από ρύζι, 30 δράμια το καθένα, 6 γεύματα με ζυμαρικά, 40 δράμια, 2 παστό ψάρι, 25 δράμια το καθένα, 2 γεύματα κρέας, μισό κιλό το καθένα, 5 δράμια ζάχαρη την ημέρα και ένα κουτί γάλα την ημέρα. Τα 60 δράμια ψωμιού και τα 40 οσπρίων ισούσαν με 700 θερμίδες, ίσες για το μεσημβρινό γεύμα, εξασφαλίζοντας ένα «σιτηρέσιο πείνης». Τα υπόλοιπα τρόφιμα έπρεπε να τα αποκτήσει ο καταναλωτής από τη μαύρη αγορά με δικά του οικονομικά μέσα.⁷⁰⁸

Η τουρκική κυβέρνηση, όμως, ανακοίνωσε τη μείωση της ποσότητας οσπρίων, που θα εξήγαγε και τα οποία ήταν απαραίτητα για τη λειτουργία των συσσιτίων. Πλέον ήταν ορατός ο κίνδυνος διακοπής τους. Ο νέος διευθύνων σύμβουλος Ευάγγελος Παπαστράτος, ο οποίος αντικατέστησε τον Αλέξανδρο Ζάννα, ύστερα από τη

ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.5 «Χημικά αναλύσεις Γενικού Χημείου Κράτους πωλουμένων τροφίμων κατά τα έτη 1941-1942», «Σημείωμα επί της διαπειστωθείσης νοθείας των τροφίμων και ποτών από 1941 ως σήμερα», Φεβρουάριος 1942.

⁷⁰⁶ Evangelos Papastratos, ό. π., σ. 36· Ευάγγελος Παπαστράτος, ό. π., σσ. 204 -206.

⁷⁰⁷ Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ.3, αρ. εγγρ. 2 «Υπόμνημα»· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 302, Άγκυρα, 17 Μαρτίου 1942, αρ. εγγρ. 305, Γενεύη, 17 Μαρτίου 1942.

⁷⁰⁸ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ.3, αρ. εγγρ. 2, ό. π.

σύλληψή του από τους Ιταλούς με την κατηγορία της κατασκοπίας τον Απρίλιο του 1942, εισηγήθηκε την αλλαγή του τρόπου χορήγησης των τροφίμων. Ένας από τους λόγους ήταν και η άνοδος του ΕΑΜ, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η επιτροπή θα σταματούσε να εφοδιάζει τα «Λαϊκά Συσσίτια» πλην των παιδικών, των αναπήρων, των θυμάτων πολέμου και των νοσηλευτικών ιδρυμάτων. Τα συσσίτια, είτε αυτά ήταν τα «Λαϊκά», τα οποία ανήκαν στην ΚΕΣ, είτε αυτά της ΕΟΧΑ είτε ιδιωτικά ή «βιομηχανικά», θα συνέχιζαν να λειτουργούν με δικά τους τρόφιμα. Η ίδια η ΕΔΑΤ θα αναλάμβανε τη διανομή των εφοδίων από το εξωτερικό, μέσω των παντοπωλών στο κοινό, το οποίο θα ήταν εφοδιασμένο με κρατικά δελτία. Το Υπουργείο Επισιτισμού θα παρείχε στην Επιτροπή στοιχεία, τα οποία θα αντιπαραβάλλονταν με τους ονομαστικούς καταλόγους των παντοπωλών. Στη συνέχεια, εκπρόσωπος του ΔΚΕΣ στα αστυνομικά τμήματα, όπου άνηκε το κάθε παντοπωλείο, θα εντόπιζε τα πλαστά δελτία και θα τα ακύρωνε. Τα δελτία του Ερυθρού Σταυρού θα κατανέμονταν ονομαστικά στους παντοπώλες και οι τελευταίοι θα τα συμπλήρωναν έναντι μιας ελάχιστης αμοιβής και θα παρουσίαζαν το βιβλίο με τον ονομαστικό κατάλογο πελατών για έλεγχο.⁷⁰⁹

Η διανομή των τροφίμων θα γινόταν βάσει διατακτικών επ' ονόματι των παντοπωλών προς την Αγροτική Τράπεζα, στις εγκαταστάσεις της οποίας θα γινόταν η αποθήκευση. Ο πελάτης θα λάμβανε τα τρόφιμα από τον παντοπώλη, αφού ο τελευταίος θα απέκοπτε το κουπόνι από το δελτίο. Η παραλαβή θα γινόταν εντός 6 ημερών με την απειλή απώλειας του δικαιώματος. Ο παντοπώλης θα εμφανιζόταν την επόμενη μέρα με το βιβλίο πελατών και τα κουπόνια στην Υπηρεσία Ελέγχου της Επιτροπής, η οποία, αφού τα συνέλλεγε, θα τα έστελνε για καταστροφή. Με αυτόν τον τρόπο θα καταπολεμούσαν η έκδοση πλαστών δελτίων, στα οποία οφείλονταν μεγάλες απώλειες τροφίμων. Το αποτέλεσμα θα ήταν να χτυπηθεί η μαύρη αγορά, οι οικογένειες να ανακτήσουν τη συνοχή τους και να βελτιωθεί η ποιότητα του φαγητού. Όμως για την επιτυχία της διανομής μέσω του δελτίου, σύμφωνα με τους συντάκτες του Υπομνήματος, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η δημιουργία αποθεμάτων, δηλαδή η αύξηση των εισαγωγών τροφίμων από το εξωτερικό.⁷¹⁰

Ύστερα από τη συνεδρίαση της ΕΔΑΤ υπό τον Eugene Baumann, τον Ελβετό νέο πρόεδρο της, αποφασίσθηκε η διανομή από τα παντοπωλεία στις 8 Ιουλίου 1942. Η «Επιτροπή Υψηλής Διευθύνσεως», όπου συμμετείχαν εκπρόσωποι της Γερμανίας και της Ιταλίας, συμφώνησε με την πρόταση με τη διαφορά όμως ότι θα διατηρούνταν τα κρατικά δελτία και όχι εκείνα του Ερυθρού Σταυρού. Οι περισσότερες ενστάσεις για το νέο σύστημα εκφράστηκαν από την πλευρά του Ιταλού αντιπροσώπου Αρνο. Οι Ιταλοί, επειδή τροφοδοτούσαν και οι ίδιοι ιδιωτικά συσσίτια, φοβήθηκαν για τις επιπτώσεις στη λειτουργία τους. Στο τέλος, όμως, αναγκάστηκαν να ενδώσουν. Η Επιτροπή θα πραγματοποιούσε δύο διανομές με το νέο σύστημα. Ήδη από τα τέλη Ιουνίου είχαν καταρτισθεί οι πίνακες των δικαιούχων σε συνεργασία με το Υπουργείο Επισιτισμού. Αρχές Ιουλίου η ΕΔΑΤ αποφάσισε να προχωρήσει σε συμφωνία με την Ομοσπονδία Παντοπωλών, στους οποίους όριζε μια αμοιβή. Η πρώτη διανομή ξεκίνησε τέλη Ιούλη διανέμοντας αλεύρι και τελείωσε σε δύο μέρες, δίχως προβλήματα. Αρκετές χιλιάδες δελτία αποσύρθηκαν, ως πλαστά, εξασφαλίζοντας αρκετές χιλιάδες μερίδες, δικαιώνοντας έτσι τις προβλέψεις της Επιτροπής για την ανάγκη αλλαγής του συστήματος διανομών. Η δεύτερη, η οποία πραγματοποιήθηκε

⁷⁰⁹ Αυτόθι.

⁷¹⁰ Αυτόθι.

τον Αύγουστο, περιλάμβανε αμελητέες ποσότητες 100 δράμια ζυμαρικών και 100 δράμια φουντουκόψυχας. Μια τρίτη διανομή πραγματοποιήθηκε από τη νέα Επιτροπή στο όνομα, όμως, της παλιάς. Δεν έλλειψαν και εδώ οι ατασθαλίες. Όμως είχε καταφέρει να κερδίσει την εμπιστοσύνη του κοινού, παρά τις συκοφαντίες και διάφορες διαδώσεις από τους υποστηρικτές των συσσιτίων, όσον αφορά την αποτελεσματικότητα, να αναδείξει τις ανεπάρκειες των προηγούμενων διανομών και να αποκαλύψει τους τρόπους διαρροής των τροφίμων από το χώρο αποθήκευσης στα δίκτυα της μαύρης αγοράς.⁷¹¹

Διανομές μέσω των παντοπωλείων					
Ημερομηνίες	Είδη	Δράμια Από Σιτηρέσιο	Σύνολο οκάδες	Σύνολο Κιλά.	Τιμή ανά σιτηρέσιο δρ.
29.7 - 5.8.42	Αλεύρι πολυτελείας	200	614.619	786.712	50
12 - 18.8.42	Φουντούκια χωρίς κέλυφος	100	308.804	395.269	20
»	Ζυμαρικά	100	307.848	394.045	50
10 - 15.9.42	Αλεύρι πολυτελείας	200	621.176	795.105	60
»	Φουντούκια χωρίς κέλυφος	100	311.189	398.321	30
»	Σταφίδες	100	308.771	394.227	30

Πίνακας 5.2, πηγή: Evangelos Papastratos, Rapport final de son activite Octobre 1941 - Aout 1942, Αθήνα, Comite International de la Croix-Rouge en Grece, 1945, σ. 62.

5.3 Η αρωγή στην επαρχία

Παρά τις περιορισμένες ποσότητες τροφίμων που θα εισάγονταν μέσω του «τουρκικού σχεδίου» τον Οκτώβριο του 1941, η ΕΔΑΤ είχε προγραμματίσει αρχικά την αποστολή μικρών ποσοτήτων και στην επαρχία. Από κάθε νομό της Ελλάδας στέλνονταν εκκλήσεις για την άμεση αποστολή τροφίμων. Η πείνα απλωνόταν σαν επιδημία και στην ελληνική επαρχία ακόμη και στα χωριά και όχι μόνο στα αστικά της κέντρα και στα νησιά και ήταν ανάγκη κάποια ελάχιστη ποσότητα να σταλεί και εκεί.

Τα προβλήματά που ανέκυψαν σε σχέση με τη διανομή της βοήθειας στην περιφέρεια, ήταν σε ποια αναλογία θα ενισχύονταν η επαρχία σε σύγκριση με την Αθήνα, ποιες από τις επαρχίες θα είχαν προτεραιότητα και ποιος θα διένειμε τα τρόφιμα της ΕΔΑΤ. Οι κρατικές υπηρεσίες, όπως το Υπουργείο Επισιτισμού, αποδείχθηκαν ανίκανες να παραδώσουν τις απαραίτητες πληροφορίες. Η Επιτροπή χρησιμοποίησε παλιότερες απογραφές του πληθυσμού, στατιστικές της αγροτικής παραγωγής και στράφηκε σε φορείς όπως η Αγροτική Τράπεζα, οι Μητροπόλεις και οι Νομαρχίες, για να συλλέξει τα αναγκαία στοιχεία. Οι ισχνές ποσότητες τροφίμων, η έλλειψη προσωπικού, οι ακανόνιστες αφίξεις των πλοίων στον Πειραιά, η χρήση των δικτύων μεταφορών από τους κατακτητές, οι κίνδυνοι που ελλόχευαν από τη μεταφορά στην επαρχία οδήγησαν την Επιτροπή να αποφασίσει ότι οι δικαιούχοι θα ήταν οι εντελώς άποροι, τουλάχιστον για την αρχική περίοδο. Όσον αφορά τη διανομή,

⁷¹¹ «Οι αδερφοί Κίκιζα... παρουσίασαντες σοβαρά ελλείματα ζυμαρικών...»,βλ. ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ.3, αρ. εγγρ. 6, «Εκθεσις επί της επεργηθείσης 2ας Διανομής»' Evangelos Papastratos, ό. π., σ. 59.

ενθαρρύνθηκε η δημιουργία τοπικών «Επιτροπών Διανομών του Ερυθρού Σταυρού», οι οποίες χωρίστηκαν στις Κεντρικές (ΚΕΔΕΣ) και στις Τοπικές (ΤΕΔΕΣ). Αυτές θα παρείχαν τα στοιχεία των δικαιούχων στις «Νομαρχιακές Επιτροπές Συσσιτίων» που υπάγονταν στην κρατική «Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων». Πάντως οι αποστολές τροφίμων την περίοδο από τον Οκτώβρη του 1941 έως τον Φλεβάρη του 1942 υπήρξαν ελάχιστες.⁷¹²

Στα τέλη Φεβρουαρίου, όταν αναμένονταν τα πρώτα φορτία σταριού, στάλθηκαν στην επαρχία οι πρώτοι επιθεωρητές για τον καλύτερο συντονισμό. Οι κεντρικές επιτροπές στελεχώνονταν, ως επί το πλείστον, από τους κατά τόπους Μητροπολίτες, νομάρχες, ή διευθυντές τραπεζών, αξιωματικούς του στρατού και της χωροφυλακής. Στις δε τοπικές από τον πρόεδρο της κοινότητας, τον παπά ή τον δάσκαλο. Εν ολίγοις τον εγγράμματο του χωριού. Σε περιπτώσεις που χρειαζόταν κεντρική παρέμβαση ή δεν υπήρχε πρόσωπο, το οποίο θα πληρούσε τις προϋποθέσεις, θα διορίζονταν αντιπρόσωπος απευθείας από το ΔΚΕΣ. Στον κατάλογο των δικαιούχων περιλαμβάνονταν οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου, οι οποίοι δεν είχαν πόρους, οι γέροι, χήρες και ορφανά, τα οποία στερούνταν περιουσίας οι εντελώς άποροι, οι πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Θράκη, οι δημόσιοι υπάλληλοι, στρατιωτικοί και συνταξιούχοι, οι οποίοι όμως ζούσαν μόνο από τον μισθό και τη σύνταξη τους. Ειδική πρόβλεψη υπήρχε για συγκεκριμένες κατηγορίες όπως τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως πολιτικών κρατουμένων, των εξόριστων κομμουνιστών, φυλακών, Άγγλων αιχμαλώτων, μοναστηριών καθώς και των λιγνιτωρυχείων και επιχειρήσεων κοινής ωφελείας. Εξαιρετέοι κρίθηκαν οι παραγωγοί, αγρότες και κτηνοτρόφοι, οι μεγαλοκτηνοτρόφοι, οι ιδιοκτήτες φορτηγών και μεταφορικών μέσων, οι βιομήχανοι, οι έμποροι, οι επαγγελματίες και οι «αποδεδειγμένως» εύποροι.⁷¹³

Η χορήγηση τροφίμων θα γινόταν κατόπιν αιτήσεως του ενδιαφερομένου και εξακρίβωσής της. Τον τελικό λόγο θα είχε η Κεντρική Επιτροπή κάθε νομαρχίας. Τα τρόφιμα θα αποστέλλονταν στην επαρχία με τη μέριμνα του Γραφείου Μεταφορών του Ερυθρού Σταυρού στον Πειραιά και της Αγροτικής Τραπεζής. Σε μέρη που υπήρχαν υποκαταστήματα της τελευταίας παρουσία των αντιπροσώπων του Ερυθρού Σταυρού θα στέλνονταν σε αποθήκες της Αγροτικής Τράπεζας και όπου δεν υπήρχαν την ευθύνη της παραλαβής θα είχαν τα μέλη της Τοπική Επιτροπής ενώ αντιπρόσωπός της θα οριζόταν υπεύθυνος για την ασφαλή μεταφορά τους. Πάντως τόσο οι Κεντρικές όσο και οι Τοπικές επιτροπές θα ενεργούσαν κατόπιν εντολών της ΕΔΑΤ.⁷¹⁴

Η επανάληψη των εισαγωγών επέτρεψε την αποστολή επιτέλους κάποιων ποσοτήτων τροφίμων τους επόμενους μήνες, οι οποίες αποτελούνταν κυρίως από όσπρια, αλεύρι, σάρι και ξηρούς καρπούς.⁷¹⁵ Κύριος αποδέκτης τους ήταν τα συσσίτια των πόλεων, λαϊκά, δημοσιοϋπαλληλικά και ελάχιστα παιδικά, όπου σιτίσθηκαν μόλις 230.000 δικαιούχοι μέχρι τον Αύγουστο του 1942. Παράλληλα έγιναν διανομές και σε άπορους. Και πάλι όμως η επισιτιστική αρωγή ήταν ανεπαρκής για τις ανάγκες της υπαίθρου φτάνοντας συνολικά μόλις τους 7.100 τόνους⁷¹⁶. Επιπλέον το

⁷¹² Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, Έκθεσις Πεπραγμένων της Β' Διευθύνσεως (Επαρχιών) της Επιτροπής Διαχειρίσεως εν Ελλάδι Αντιπροσωπείας του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού από Οκτωβρίου 1941 μέχρι Σεπτεμβρίου 1942.

⁷¹³ Ο. π., φάκ. 3, Το ζήτημα εξακριβώσεως των απόρων και ευπόρων, Αύγουστος 1942· φάκ. 7, Έκθεσις Πεπραγμένων της Β' Διευθύνσεως (Επαρχιών), ό. π.

⁷¹⁴ Ο. π.

⁷¹⁵ Ο. π.

⁷¹⁶ Evangelos Papastratos, ό. π., Tableau IX.

κριτήριο της Επιτροπής για την αποστολή τροφίμων στην επαρχία βάσει της παραγωγής κάθε νόμου είχε σαν αποτέλεσμα να αποκλεισθούν όχι μόνο ορεινές κοινότητες που γειτνιάζαν με σιτοπαραγωγικές περιφέρειες αλλά και νησιά, χωριά της περιφέρειας Αττικής⁷¹⁷ ακόμη και εργατικά προάστια της Αθήνας όπως η Ελευσίνα⁷¹⁸.

Την κατάσταση επιδείνωσε η έλλειψη μεταφορικών μέσων και η άρνηση των κατακτητών να διευκολύνουν το έργο του ΔΚΕΣ. Αποτέλεσμα ήταν οι περισσότερες αποστολές τροφίμων να είναι ακανόνιστες. Μεγαλύτερο πρόβλημα παρουσίασε η τροφοδοσία των νησιών του Β. Αιγαίου. Τόσο η Ιταλία όσο και η Γερμανία αρνήθηκαν να αποδεχθούν το σχέδιο εφοδιασμού τους με βενζινόπλοια από τούρκικα λιμάνια, το οποίο είχαν καταρτίσει ο Έλληνας πρέσβης στην Άγκυρα Ραφαήλ, ο βρετανός ομόλογος του και ο αντιπρόσωπος του ΔΚΕΣ. Όταν, ύστερα από διαμαρτυρίες του ΔΚΕΣ, οι κατακτητές ήραν καταρχάς τις αντιρρήσεις τους, ήταν αργά. Τα τρόφιμα είχαν φορτωθεί ήδη στο Dumlu Pinar και όδευαν στην Αθήνα, όπου η κατάσταση χειροτέρευε μέρα με τη μέρα. Σύμφωνα με τον Ραφαήλ ήταν επιτακτική ανάγκη να αποσταλούν 1.000 τόνοι σταριού από το φορτίο του Radmanso.⁷¹⁹ Τελικά η βοήθεια έφτασε σε νησιά όπως η Χίος, όπου η πείνα είχε εξελιχθεί σε μάστιγα, μόλις τον Ιούνιο του 1942⁷²⁰. Η έκθεση του αντιπροσώπου του ΔΚΕΣ Raymond Cournoisier για την κατάσταση που επικρατούσε στη Χίο πιστοποιούσαν ότι η ελληνική επαρχία δεν υπέφερε λιγότερο από την πρωτεύουσα:

«Παντού στους δρόμους βρίσκονται μικρά παιδιά, των οποίων οι γονείς συχνά “πεθαίνουν” από την πείνα, και τα οποία πηγαίνουν από πόρτα σε πόρτα ζητιανεύοντας κάτι για να φάνε, κουνώντας με τα κοκαλιάρικα χέρια τους τα μικρά τσίγκινα δοχεία που προορίζονται για τη συλλογή των λιγοστών τροφίμων που σπάνια λαμβάνουν... Μερικές φορές, τα μικρά σκελετωμένα όντα αποκοιμούνται στο κράσπεδο του πεζοδρομίου και δεν μπορούν πλέον να αφυπνιστούν και να σηκωθούν.»⁷²¹

Η οργή ξεχείλιζε, επειδή το μεγαλύτερο μέρος της βοήθειας, το απορροφούσε η Αθήνα. Περισσότερο, όμως, αυτό που εξόργιζε τους κατοίκους της υπαίθρου, τόσο των χωριών όσο και των πόλεων ήταν ότι στα αντίστοιχα συσσίτια της Αθήνας δεν υπήρχαν διακρίσεις για το ποιος είναι άπορος ή όχι και όλοι συμμετείχαν κανονικά σε αυτά. Αντίθετα στην επαρχία οι προϋποθέσεις εγγραφής ήταν πολύ αυστηρές και δεν λειτουργούσαν αντίστοιχα παιδικά συσσίτια. Επιπλέον δεν υπήρξαν ανάλογες σε ποσότητα αποστολές αλεύρων από στάρι σε σύγκριση με την Αθήνα. Παράλληλα η παροχή τροφίμων σε άπορους περιορίστηκε σε νομούς και περιοχές όπου συσσίτια δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν για τεχνικούς λόγους, δηλαδή τον νομό Ευρυτανίας, κάποιες περιοχές της Εύβοιας, της Πελοποννήσου και κάποια νησιά. Επίσης δεν ήταν

⁷¹⁷ « Δημόσιοι υπάλληλοι Σκάλας Ωρωπού εξηρέθημεν παρανόμως διανομής χορηγηθείσης πάρ' Ερυθρού Σταυρού οσπρίων στοπ. Διαμαρτυρόμενοι δι' άτοπον ενέργειαν επιτροπής παρακαλούμεν ευσεβάστως συμπεριληφθώμεν διανομής καθόσον απειλούμεθα εκ πείνης θανάτου...», βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 30, αρ. πρωτ. 1105, *Προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Αρχιεπίσκοπον Αθηνών, Υπουργείον Επισιτισμού, Νομαρχίαν Αττικής, Ερυθρόν Σταυρόν*, 13/1/1942.

⁷¹⁸ Βασίλης Σφυρόερας, *Ιστορία της Ελευσίνας. Από τη Βυζαντινή περίοδο μέχρι σήμερα*, τόμ. Β', Ελευσίνα, Δήμος Ελευσίνας, 2005, σ. 115.

⁷¹⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β, φάκ.3, αρ. εγγρ. 179, Άγκυρα, 2/3/1942' αρ. εγγρ. 007, Άγκυρα, 2/3/1942' αρ. εγγρ. 250, Άγκυρα, 31/5/1942.

⁷²⁰ Ο.π., αρ. εγγρ. 107, Άγκυρα, 17 Ιουνίου 1942' Violeta Hionidou, Black market, hyperinflation, and hunger: Greece 1941–1944 στο *Food & Foodways*, 12:81–106, 2004, σ. 84.

⁷²¹ Cournoisier R., *Ανεφοδιασμός των νησιών Χίου, Σάμου, Ικαρίας και Μυτιλήνης: 9 Ιουνίου 1942*, Γενεύη, 1942, σσ. 2-3.

λίγες οι περιπτώσεις όπου μέλη Επιτροπών διαχειρίστηκαν τα τρόφιμα βάσει των προσωπικών τους πολιτικών φιλοδοξιών. Αν και αρκετά μέλη απομακρύνθηκαν, σύντομα αντικαταστάθηκαν από χειρότερα. Αυτή η οργή εκφράσθηκε με επιθέσεις ακόμα και σε μέλη των επιτροπών που δε σχετίζονταν με πράξεις διαφθοράς αναγκάζοντάς τα πολλές φορές να παραιτηθούν. Σε πόλεις όπως η Χαλκίδα, η Κόρινθος, η Κύμη και η Ιτέα ξέσπασαν μικρό-εξεγέρσεις και ακούστηκαν για πρώτη φορά συνθήματα «ανατρεπτικά».⁷²²

Τα αποθέματα αλεύρων και οσπρίων της ΕΔΑΤ εξαντλήθηκαν με αποτέλεσμα τη διακοπή των αποστολών τροφίμων από τον Ιούλιο του 1942. Οι επιθεωρητές του ΔΚΕΣ ανέφεραν νέα αύξηση του αριθμού θανάτων από πείνα. Στις αναφορές τους μιλούσαν για νέα κύμα δυστυχίας που έπληττε την ελληνική επαρχία και για ανθρώπους που είχαν μείνει παράλυτοι από το λαθούρι, για σκελετωμένους και για πρησμένα παιδιά. Εντονότερο εμφανιζόταν το πρόβλημα σε ορεινές περιοχές, αστικά κέντρα και νησιά, όπου δεν υπήρχε παραγωγή, ούτε ενισχύονταν από το κατοχικό κράτος ενώ αδυνατούσαν να προμηθευτούν τρόφιμα από τη μαύρη αγορά, αν υπήρχαν, επειδή οι τιμές τους ήταν απρόσιτες ή τα χρήματα δεν ήταν δεκτά στις συναλλαγές. Σύμφωνα με μετριοπαθείς εκτιμήσεις του ΔΚΕΣ, ο πληθυσμός των ανωτέρω περιοχών που είχε θεωρηθεί ενισχυταίος ανερχόταν τις 677.000 τον Σεπτέμβριο του 1942, δηλαδή μόλις το 1/8 του πληθυσμού των επαρχιών εξαιτίας των πολύ αυστηρών κριτηρίων. Μέσα σε αυτόν τον αριθμό δεν περιλαμβάνονταν τα Ιόνια Νησιά και η Αν. Μακεδονία και Δ. Θράκη, περιφέρειες που προοριζόνταν να προσαρτηθούν από τους Ιταλούς και Βούλγαρους κατακτητές. Για την κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών τους απαιτούνταν 2.700 τόνοι σταριού μόνο για τον μήνα Σεπτέμβριο του 1942, ποσότητα που προϋπέθετε την αύξηση της εισαγόμενης βοήθειας από το εξωτερικό και τη διανομή της από την ΕΔΑΤ.⁷²³

5.4 Ο απολογισμός

Οι ποσότητες τροφίμων που διένειμε η Επιτροπή Διαχείρισης Αποστολών Τροφίμων του ΔΚΕΣ προέρχονταν, ως επί το πλείστον, από το εξωτερικό και εισάχθηκαν με την άδεια και τη συγκατάθεση της Μ. Βρετανίας. Οι προμήθειες, οι οποίες εισάχθηκαν από τον Οκτώβριο του 1941 ως τον Αύγουστο του 1942 μέσω του «τουρκικού σχεδίου», δεν μπορούσαν σε καμία περίπτωση να αντισταθμίσουν τις προπολεμικές εισαγωγές τροφίμων και να ανταποκριθούν στις πραγματικές επισιτιστικές ανάγκες της κατοχικής Ελλάδας. Από τους 50.000 τόνους που αρχικά είχε δώσει άδεια για εξαγωγή η τουρκική κυβέρνηση, τελικά η βοήθεια περιορίστηκε σχεδόν στους 19.000. Αποτελούνταν κυρίως από όσπρια, κρεμμύδια, σύκα, ξηρούς καρπούς αυγά και παστά ψάρια ενώ απουσίαζαν τα ζωικά λίπη που είχε υποσχεθεί αρχικά η Τουρκία.

⁷²² «Εις την Πρωτεύουσαν, αναφέρουν αι Επαρχιακαί Επιτροπαί Ερυθρού Σταυρού, λειτουργούν πλην των άλλων και παιδικά συσσίτια, με τρεις περίπου εκατοντάδες χιλιάδες παιδιών, ήτοι με το σύνολον σχεδόν των παιδιών της Πρωτευούσης αδιακρίτως απορίας. Εις τα Επαρχίας τοιαύτα συσσίτια δεν λειτουργούν. Τα εις μερικές πόλεις και χωριά υπάρχοντα, δεν εκπληρούν τον προορισμόν των λόγω του περιωρισμένου των παρεχόμενων τροφίμων και του ακανονίστου των αποστολών. Και όμως και τα παιδιά μας έχουν εξ' ίσου ανάγκην σιτίσεως, όπως και τα των Αθηνών», βλ. ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 3, Σημείωμα επί της ανάγκης δημιουργίας παιδικών συσσιτίων εις τας επαρχίας, φάκ. 7, Έκθεσις Πεπραγμένων της Β' Διευθύνσεως (Επαρχιών), ό. π.

⁷²³ Ο. π., Σημείωμα δια την Επιτροπήν Διαχειρίσεως Διανομών Τροφίμων επί της αμέσου ανάγκης ενισχύσεως δι' αλεύρων, Αθήνα 5/9/1942.

Όπως παρατηρούσε ο Ευάγγελος Παπαστράτος για τα κρεμμύδια: «δεν ήταν βέβαια και τόσο απαραίτητα». Επιπλέον τα τρόφιμα ήταν κακής ποιότητας, επειδή είτε ήταν περασμένης σοδειάς ή χαλασμένα, με αποτέλεσμα να είναι ακατάλληλα για βρώσι. Η προσπάθεια της Εξόριστης Ελληνικής κυβέρνησης να εντάξει μέσα στο «τουρκικό σχέδιο» εφόδια που θα αγοράζονταν από τη Μέση Ανατολή απέτυχε λόγω της σθεναρής αντίδρασης της Αγγλικής κυβέρνησης.⁷²⁴ Συνολικά τα τρόφιμα από την Τουρκία που διένειμε η ΕΔΑΤ για το διάστημα Οκτωβρίου 1941- Αυγούστου 1942 ήταν:

Εισαγωγές τροφίμων από την Τουρκία, Οκτώβριος 1941- Αύγουστος 1942												
	<i>Kurtulus</i>					<i>Dumlu Pinar</i>						
	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V	VI	
	17/10/1941	10/11/1941	26/11/1941	15/12/1941	5/1/1942	25/2/1942	27/3/1942	27/4/1942	8/6/1942	22/7/1942	26/8/1942	Σύνολο Σε κιλά
Είδη τροφίμων												
Φασόλια	391.555	408.965	416.317	537.790	1.080.548	1.308.728	1.328.501	383.374	443.978	167.044	175.519	6.642.822
Ρεβίθια	391.147	193.119	558.004	690.801	-	-	-	-	-	-	-	1.833.071
Κουκιά	-	477.064	-	-	-	-	-	-	-	-	-	477.064
Σύκα	-	-	-	-	-	96.987	398.947	982.282	542.226	480.291		2.500.733
Σταφίδες	-	-	-	-	-	-	-	-	479.620	192.728	489.400	1.170.748
Καρύδια	-	-	-	-	-	-	-	-	40.101	49.675		89.776
Φουντούκι α	-	-	-	-	-	-	-	-	116.619	597.805	740.531	1.454.955
Κάστανα	-	-	-	-	-	-	-	21.064	-	-	-	21.064
Κρεμμύδια	241.732	139.035	398.441	138.127	-	-	-	-	-	-	-	917.335
Γεώμηλα	-	-	160.698	323.029	600.294	287.813						1.371.834
Ελιές							233.235	371.222	231.004		269.253	1.104.714
Μήλα								46.460				46.460
Αυγά	47.808	19.175	76.641	29.191	-	19.748	49.980	148.030	9.730	-	-	400.305
Παστό ψάρι	44.679	107.922	81.899	65.755	25.550	137.380	-	45.620	192.875	85.121	84.751	871.552
Παστό κρέας	-	-	-	-	-	3.360	21.670	4.850	1.900	-	-	31.780
Σκουμπρί	-	-	-	-	-	-	-	-	-	37.591	17.111	54.702
Σύνολο	1.116.921	1.345.280	1.692.320	1.784.873	1.706.392	1.854.016	2.032.336	2.002.902	2.058.053	1.610.255	1.785.565	18.988.913

Πίνακας 5.3, πηγή: Evangelos Papastratos, *Rapport final de son activite Octobre 1941 - Aout 1942*, Αθήνα, Comite International de la Croix-Rouge en Grece, 1945, Tableau I.

Όσον αφορά τα φορτία σταριού, για τα οποία η Μ. Βρετανία έδωσε την άδεια να σταλούν στην κατοχική Ελλάδα, έφτασαν τα έξι και μέσα περιλάμβαναν και άλλα είδη τροφίμων όπως αλίπαστα, ζάχαρη, φάρμακα και βιταμίνες. Το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού παραχώρησε στην ΕΔΑΤ άλλους 2.000 τόνους αλεύρι από αραβοσιτάλευρο. Άλλους 25 τόνους παρέδωσε ο Ιταλικός Ερυθρός Σταυρός. Ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός απέστειλε μπιζέλια. Σε ανάλογες δωρεές προχώρησαν και ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός και το Ιταλικό Καθολικό Ίδρυμα πρόνοιας. Τα τρόφιμα που παραχώρησαν οι ιταλικές κατοχικές αρχές περιορίστηκαν μόνο σε 38 τόνους γαλέτα, 26 τυρί, και άλλους 17 κονσέρβες κονσέρβες κόρνε-μπεφ. Μικρές ποσότητες τροφίμων αποκτήθηκαν και από την εγχώρια παραγωγή. Συνολικά τα

⁷²⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β, φάκ. 4, αρ. εγγρ. 004, Λονδίνο, 2/9/1942· φάκ. 3, αρ. εγγρ. 337-338, Άγκυρα 10/3/1942, Κάιρο, 10/3/1942· George Kazamias, Turks, Swedes and famished Greek. Some aspects of famine relief in occupied Greece, 1941-1944, στο *Balkan Studies*, σ. 296· Ευάγγελος Παπαστράτος, ό. π., σσ. 196-197.

τρόφιμα που διένειμε η ΕΔΑΤ δεν ξεπέρασαν τους 50.000 τόνους, ποσότητα καθ' όλα ανεπαρκή για την αντιμετώπιση του ελληνικού επισιτιστικού προβλήματος.⁷²⁵

Σιτηρά που εισήχθησαν κατά τον Μάρτιο – Αύγουστο 1942							
	<i>Radmanso</i> 19/3/1942	<i>Hallaren</i> 16/4/1942	<i>Sicilia</i> 16/4/1942	<i>Stureborg</i> 9/5/1942	<i>Hallaren II</i> , 4/6/1942	<i>Hallaren III</i> , 22/8/1942	Σύνολο
Παστά ψάρια	-	283.100	-	-	-	-	283.100
Στάρι	6.673.659	4.441.143	-	60	-	2.252.803	13.367.665
Αλεύρι	-	-	2.300.200	1.845.580	4.682.750	1.231.555	10.060.085
Ζάχαρη	-	49.710	-	-	-	-	49.710
Κακάο	-	35.600	-	-	-	-	35.600
Διάφορα	-	3.800	9.530	-	2.430	46.100	61.860
Σύνολο	6.673.659	4.813.353	2.309.730	1.845.640	4.685.180	3.530.458	23.858.020

Πίνακας 5.4, πηγή: Evangelos Papastratos, *Rapport final de son activite Octobre 1941 - Aout 1942*, Αθήνα, Comité International de la Croix-Rouge en Grece, 1945, Tableau VII και VIII.

Άλλα τρόφιμα που διένειμε η ΕΔΑΤ		
Προέλευση	Είδος	Ποσότητα σε κιλά
Υπουργείο Επισιτισμού	Αλεύρι καλαμποκιού	2.003.125
Ιταλικό Ερυθρός Σταυρός	- -	24.415
	Σύνολο	2.027.540
Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός	Μπιζέλια	470.086
Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός	Σαρδέλες	283.100
	Ζάχαρη	49.710
	Banacao	35.600
Ιταλικό Καθολικό ίδρυμα Θείας Πρόνοιας	Ζυμαρικά	38.460
Ιταλικές κατοχικές αρχές	Παξιμάδια	38.875
	Τυρί	26.114
	Κονσέρβες	17.661
Σύνολο		2.996.146

Πίνακας 5.5, πηγή: Evangelos Papastratos, *Rapport final de son activite Octobre 1941 - Aout 1942*, Αθήνα, Comité International de la Croix-Rouge en Grece, 1945, Tableau VI.

Η κατακόρυφη αύξηση των θανάτων από την πείνα στην Αθήνα και την περιφέρειά της, την περιοχή που έλαβε το μεγαλύτερο μέρος της βοήθειας, σημειώνεται την ίδια περίοδο με τις εισαγωγές. Σε εργατικά προάστια, όπως η Ελευσίνα και το Λαύριο, η αύξηση θανάτων εκδηλώνεται ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1941. Ο Βασίλης Σφυρόερας, έχοντας μελετήσει τα ληξιαρχικά έγγραφα της πρώτης, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η αύξηση των θανάτων οφείλεται αποκλειστικά στην πείνα, όταν οι θάνατοι από παθολογικά αίτια παρέμεναν σε σταθερά επίπεδα.⁷²⁶ Σε ανάλογα συμπεράσματα έχει καταλήξει και η Γεωργία Τζαβάρα για δήμους όπως η Ν. Σμύρνη.⁷²⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα της Ευγενίας Μπουρνόβα όσον αφορά τον τρόπο θανάτου. Μεγάλο μέρος από αυτούς που δεν πέθαναν σπίτι,

⁷²⁵ Evangelos Papastratos, *ό. π.*, Tableau VI * Marcel Zunod, *ό. π.*, σ. 200.

⁷²⁶ Βασίλης Σφυρόερας, *ό. π.*, σ. 116.

⁷²⁷ Γεωργία Τζαβάρα, *Η μάστιγα της κατοχής. Η πείνα ως αιτία θανάτου στην Κατοχή (1941- 1944) και η αναζήτηση των θυμάτων της*. Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2007, σ. 86.

πέθαναν σε κλινική ή νοσοκομείο, δηλ. ιδρύματα που κατά προτεραιότητα εφοδιάζονταν από την ΕΔΑΤ.⁷²⁸

Δήμοι	Θάνατοι ανά μήνα για την περίοδο Σεπτεμβρίου 1941 – Φεβρουαρίου 1942 σε δήμους της περιφέρειας της Αθήνας.											
	Σεπ. 40	Σεπ. 41	Οκτ. 40	Οκτ. 41	Νοέμ. 40	Νοέμ. 41	Δεκ. 40	Δεκ. 41	Ιάν. 41	Ιάν. 42	Φεβ. 41	Φεβ. 42
Αθήνας	502	853	536	1089	546	1677	760	3613	807	3096	650	2802
Αμαρουσίου	23	18	18	30	18	44	21	62	24	63	27	64
Βύρωνος	-	85	-	130	39	267	39	340	46	297	37	266
Ελευσίνος	6	21	4	11	5	23	8	31	16	41	11	37
Ζωγράφου	4	2	4	7	5	28	7	43	4	25	4	24
Λαυρεωτικής	3	9	6	20	3	57	8	122	9	151	6	97
Μεγαρέων	12	6	10	15	19	15	9	25	21	30	20	38
Ν. Πέραμος	-	-	2	2	-	4	-	2	-	6	-	1
Ν. Σμύρνης	8	12	14	21	14	58	15	82	9	94	11	66
Πειραιώς	166	295	203	458	220	921	252	1348	266	1613	247	1062
Πεντέλης	1	30	3	39	-	38	2	32	3	33	3	35
Ταύρος	9	11	6	18	8	65	14	89	8	77	5	61
Φιλοθέης	-	-		1	-	-	-	-	1	3	-	-
Ψυχικού	-	1	-	1	-	-	-	4	1	-	-	-

Πίνακας 5.6, πηγή: ΓΑΚ/ Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 23.

Ούτε, όμως, οι επαναλήψεις των εισαγωγών τον Φεβρουάριο του 1942 είχαν κάποια θετική συμβολή στην καταπολέμηση της πείνας. Στους ίδιους δήμους παρατηρείται όχι μόνο μείωση, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις και αύξηση.

Δήμοι	Θάνατοι ανά μήνα για την περίοδο Μαρτίου 1941 – Αυγούστου 1942 σε δήμους της περιφέρειας της Αθήνας.											
	Μαρ 41	Μαρ 42	Απρ 41	Απρ 42	Μάι 41	Μάι 42	Ιούν 41	Ιούν 42	Ιούλ 41	Ιούλ 42	Αυγ 41	Αυγ 42
Αμαρουσίου	15	65	13	26	23	22	24	26	25	34	20	25

⁷²⁸Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα του χειμώνα 1941- 1942», στο *Αρχειοτάξιο τεύχ* 7, σ. 66.

Αθήνας	733	2738	683	1899	708	1467	753	1316	716	1417	729	1143
Βύρωνος	53	273	75	174	61	123	66	114	79	143	90	130
Ελευσίνος	12	51	8	31	9	19	18	27	19	30	9	21
Ζωγράφου	4	30	7	12	13	10	7	15	8	16	9	5
Λαυρεωτικής	12	133	4	63	10	29	5	35	8	21	6	97
Μεγαρέων	15	47	17	30	21	29	17	23	16	14	7	15
Ν. Πέραμος	-	6	-	6	1	3	2	1	3	8	4	-
Ν. Σμύρνης	15	57	10	45	18	33	12	37	15	33	23	18
Πειραιώς	219	1092	271	684	214	553	231	606	215	509	263	412
Πεντέλης	2	25	4	28	4	28	8	45	17	39	18	36
Ταύρος	13	78	9	46	9	37	10	26	13	32	10	25
Φιλοθέης	0	2	0	2	0	1	0	0	0	1	0	3
Ψυχικό	0	3	0	0	1	0	0	0	1	1	0	1

Πίνακας 5.7, πηγή: ΓΑΚ/ Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 23. Διάφορα έγγραφα.

Μόνο όταν θα είχε στην κατοχή της στάρι στα τέλη Μαρτίου 1942, αναβαθμίζοντας παράλληλα το σύστημα διανομής, μπόρεσε η ΕΔΑΤ να συνεισφέρει ουσιαστική βοήθεια. Αλλά και πάλι η συμβολή της ήταν αμελητέα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο δήμος Πεντέλης που υπήρχε το σανατόριο και είχε μεταφερθεί το νοσοκομείο παιδών, στον οποίο σημειώνεται υψηλότατο ποσοστό θανάτων.⁷²⁹ Παρά την προνομιακή τροφοδοσία των νοσοκομείων εξακολουθεί να παρουσιάζει υψηλότατη θνησιμότητα. Τα πραγματικά αίτια της μείωσης μάλλον πρέπει να αναζητηθούν στην αποκατάσταση της λειτουργίας των σιδηροδρόμων, την άνοδο της θερμοκρασίας, στη μετανάστευση τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό καθώς και στη νέα σοδειά.⁷³⁰

Τόσο οι Αλέξανδρος Ζάννας όσο και Ευάγγελος Παπαστράτος, υπερασπίστηκαν τις επιλογές τους όσον αφορά τη διαχείριση και τη διανομή της βοήθειας αλλά και το έργο της ΕΔΑΤ. Ο Αλέξανδρος Ζάννας σε τηλεγράφημά του προς την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση θεωρούσε επιτυχία τον πολλαπλασιασμό των

⁷²⁹ Ευγενία Μπουρνόβα, ό. π. , σ. 54

⁷³⁰ «Αντιπρόσωπος Ερυθράς Ημισελήνου με εβεβαίωσεν ότι κατάστασις εβελτιώθη σημαντικώτατα. Άρτος διανέμεται τετράκις εβδομάδος εκ πενήντα δραμίων και τρις εξ' 80. Επίσης ήρξατο σχετική αφθονία λαχανικών. Καθ' όσον αφορά θνησιμότητα χωρίς να έχει συγκεκριμένα στοιχεία έλαβε επί τόπου πληροφορία ότι δεν δύναται να γίνη λόγος περί εξαιρετικής ταύτης.», βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 15, Άγκυρα 12/5/1942.

συσσιτίων και την αύξηση του αριθμού των εγγεγραμμένων και την απέδιδε αποκλειστικά στην ΕΔΑΤ. Ο Ευάγγελος Παπαστράτος απέδιδε τη σωτηρία των κατοίκων της Αθήνας τον χειμώνα του 1941-42, στη λειτουργία των συσσιτίων. Το πρόβλημα, σύμφωνα με αυτόν, ήταν ότι η ΕΔΑΤ δεν είχε τα ανάλογα τρόφιμα για να ικανοποιήσει τις ανάγκες εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων. Όπως παρατηρούσε ο Παπαστράτος: « το να τραφούν εκατοντάδες χιλιάδες πεινασμένων με τα τρόφιμα που άρχιζαν να φτάνουν με το θρυλικό την εποχή εκείνη για τους Αθηναίους τουρκικό ατμόπλοιο Kurtulus, ισοδυναμούσε κάπως με το να ξαναγίνει το θαύμα του πολλαπλασιασμού των πέντε άρτων. Τέτοιο θαύμα ήταν ανίκανοι να κάνουν οι κοινοί θνητοί που αποτελούσαν την πρώτη Επιτροπή Διαχείρισεως». Η πρότασή του για αλλαγή του τρόπου χορήγησης των τροφίμων δια μέσου του συστήματος του δελτίου από τους παντοπώλες έγινε σε μια χρονική συγκυρία που η ΕΔΑΤ πλέον δεν είχε τα εφόδια για να συνεχίσει να τροφοδοτεί τα συσσίτια και το κόστος ζωής ανέβαινε μέρα με τη μέρα. Επιπλέον τον Απρίλιο του 1942 το ΕΑΜ είχε οργανώσει τις πρώτες μαζικές διαδηλώσεις την Αθήνα με κύριο αίτημα την αύξηση της μερίδας του ψωμιού και τη λήψη μέτρων από την κατοχική ελληνική κυβέρνηση για την επίλυση του επισιτιστικού.⁷³¹

Σημαντικό, όμως, πρόβλημα αποτέλεσε και η διασπάθιση των τροφίμων. Σύμφωνα με τις επίσημες εκθέσεις της Επιτροπής τα ελλείματα χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες: α) σε αυτά που διαπιστώθηκαν κατά την παραλαβή και β) τα ελλείματα της διαχείρισης. Για την πρώτη κατηγορία όσο αφορά τα τρόφιμα από την Τουρκία το έλλειμα για την κατηγορία των οσπρίων έφτασε το 3,26%, όταν το φυσιολογικό έλλειμα δεν έπρεπε να υπερβαίνει το 0,5%. Για τα φορτία σταριού το έλλειμα κυμάνθηκε μεταξύ 0,86%- 2,6%, όταν το κανονικό έλλειμμα έπρεπε να ήταν 0,25%. Όσον αφορά το έλλειμμα της διαχείρισης αυτό για τα τρόφιμα από την Τουρκία έφτασε το 1,91% ενώ στα φορτία του Radmanso και του Hallaren διαπιστώθηκε έλλειμα 20.652 κιλών και σε αυτά του Hallaren II και III του Sicilia και του Stureborg προέκυψε έλλειμμα 93.307 κιλών. Κατά την επίσημη έκθεση αυτό οφειλόταν εν μέρει σε διαδικαστικούς λόγους όπως ότι κάποια από τα τρόφιμα παραδόθηκαν ως μεικτό βάρος και όχι ως καθαρό. Επίσης σημαντικά ελλείματα παρατηρήθηκαν κατά τη μεταφορά των τροφίμων στην Επαρχία. Για το έλλειμμα υπεύθυνος ήταν ο μεταφορέας και 50 υποθέσεις στάλθηκαν στη δικαιοσύνη οι περισσότερες, όμως, από αυτές τις υποθέσεις έμεναν ανεκδίκαστες έως τον Σεπτέμβριο του 1944. Ο Αλέξανδρος Ζάννας επέρριψε την ευθύνη για την υπεξαίρεση τροφίμων και στους υπεύθυνους των Εστιών των «Λαϊκών Συσσιτίων» αλλά και στους σαλταδόρους.⁷³²

Το παραπάνω έλλειμα, όμως, αφορούσε τα τρόφιμα που παραδόθηκαν από την ΕΔΑΤ στα κέντρα διανομής. Υπήρξαν πάρα πολλές καταγγελίες για καταχρήσεις, μεταπώληση των τροφίμων στη μαύρη αγορά καθώς και ιδιοποίησή τους από τους υπεύθυνους των διανομών για προσωπικό τους όφελος. Μεγάλο μέρος της βοήθειας δεν κατέληγε στους νόμιμους δικαιούχους, αλλά υπεξαιρούνταν από τους υπεύθυνους των Εστιών. Ο κατοχικός δήμαρχος της Αθήνας Άγγελος Γεωργάτος ζήτησε τρόφιμα για τα παιδικά συσσίτια που σκόπευε να λειτουργήσει συνολικά για 8.000 παιδιά. Ο έλεγχος, όμως, απέδειξε ότι σιτίζονταν μόνο 800 και τα υπόλοιπα τρόφιμα έμεναν

⁷³¹ «...λιγνίτης από 600 δραχμά 2.000...ξύλα 35 δραχμαί η οκά... όρουζαν σάκχαριν μακαρόνια 5.500 κατ' οκαν.», βλ. *Ο. π.*, αρ. εγγρ. 12, Άγκυρα 14/4/1942, αρ. εγγρ. 19, Γενεύη 12/4/1942' Αλέξανδρος Ζάννας, *ό. π.*, σσ. 18 -25' Ευάγγελος Παπαστράτος, *ό. π.*, σσ. 197, 200-203.

⁷³² Αλέξανδρος Ζάννας, *ό. π.*, σσ. 18-19, 25.

αποθηκευμένα. Ο ίδιος ο Αλέξανδρος Ζάννας εξοργισμένος διαπληκτίστηκε μαζί του. Ο εργάτης Παναγιώτης Κ. κατήγγειλε μεταπολεμικά ότι: «όλοι όσοι εργαζόμεθα εις το εργοστάσιον πεινούσαμε, μάλιστα εκείνην την εποχήν απέθανον εκ πείνης 25 εργάται διότι οι τότε διαχειρισταί Βασίλειος Τ. και Αντώνιος Μ. εσφετερίζοντο τα χορηγούμενα δια τα τους εργάτας τρόφιμα». Αλλά και στην επαρχία δεν έλλειψαν ανάλογα φαινόμενα. Στα Μέθανα οι κάτοικοι κατήγγειλαν ότι: «ενηργήθη εις πρόσωπα μη κατοικούντα εις Μέθανα ή των οποίων αι οικογένειαι δεν διέμενον εις Μέθανα». Σε κάποιες τοπικές ΚΕΔΕΣ δεν ήταν λίγα τα μέλη τους που προσπάθησαν να ανέρθουν στην ηγεσία τους προκειμένου να ικανοποιήσουν τις προσωπικές τους φιλοδοξίες, απαιτώντας χρήματα από τους δικαιούχους και υποσχόμενοι αύξηση των διανεμόμενων τροφίμων στο μέλλον. Επίσης δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι ποσότητες, οι οποίες παραλήφθηκαν, εμφάνιζαν αδικαιολόγητο έλλειμμα. Τα μέλη των επιτροπών πρόβαλαν δικαιολογίες όπως: «κακοποιοί επετέθησαν και δια ξυραφίων έσχισαν ένα σάκκον εκ του οποίου εχύθησαν και διηρπάγησαν». Σε ορισμένες περιοχές, όπως η Κύμη, αν και είχε εγκριθεί η αποστολή αλεύρων, δεν απεστάλησαν τελικά εξαιτίας της απαγόρευσης του κατοχικού Υπουργείου Επισιτισμού. Οι απελπισμένοι κάτοικοι αποφάσισαν: « όπως εν σώματι όλοι... μεταβούν εις το εδώ Διοικητήριον και αναγκάσουν τον Ιταλικόν στρατόν κατοχής να τους φονεύσουν δια τον πολυβόλων των, δια να απολυτρωθούν μιαν ώραν ενωρίτερον από τα μαρτύρια της πείνης».⁷³³

Η ΕΔΑΤ επέρριψε την ευθύνη στις επίσημες κρατικές αρχές. Όταν ήρθε η βοήθεια από την Τουρκία και ξεκίνησε η διανομή της, η ΕΔΑΤ δεν διέθετε δικές της τεχνικές υπηρεσίες και μηχανισμούς ελέγχου με αποτέλεσμα να αναγκασθεί να αυτοσχεδιάσει. Τον Οκτώβριο του 1941 διέθετε μόλις έναν υπάλληλο για τον έλεγχο της διανομής στα παντοπωλεία και την καταγραφή των καταγγελιών. Εξαιτίας της αύξησης του αριθμού των εγγεγραμμένων και των συσσιτίων που λάμβαναν βοήθεια, δημιουργήθηκε η υπηρεσία Γενικής Επιθεώρησης, η οποία στελεχώθηκε από ανάλογο προσωπικό. Όμως η ίδια άρχισε να οργανώνει τους δικούς της μηχανισμούς ελέγχου καθυστερημένα, όταν αποφασίστηκε η αποστολή των πρώτων φορτίων σταριού από το εξωτερικό. Η απογραφή που πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1942 και η εύρεση χιλιάδων πλαστών δελτίων και εγγραφών απαιτούσε τη δημιουργία μιας νέας υπηρεσίας αυτής της Υπηρεσίας Ελέγχου. Μόλις τον Ιούνιο του 1942 ξεκίνησε και ο έλεγχος των εργοστασιακών συσσιτίων με την πρόσληψη νέων επιθεωρητών και την υποχρέωση κάθε εταιρίας να διαθέτει πιστοποιητικό από την Υπηρεσία Ελέγχου με τον ακριβή αριθμό εργαζομένων κάθε συσσιτίου για να της χορηγηθούν τα τρόφιμα από την ΕΔΑΤ. Όταν εγκρίθηκε η διανομή από τα παντοπωλεία, μια νέα υπηρεσία ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1942 για να επιθεωρήσει τις διανομές. Η Υπηρεσία Ελέγχου αναβαθμίστηκε τον Αύγουστο του 1942 σε Διεύθυνση Ελέγχου με τρία γραφεία, 12 τμήματα και 113 άτομα προσωπικό. Όσον αφορά την Επαρχία, αν και δημιουργήθηκε Διεύθυνση Επαρχιών από τον Οκτώβριο του 1941, λειτουργούσε με έναν υπάλληλο και μόλις τον Αύγουστο του 1941 έφτασε να αριθμεί 28 εργαζόμενους. Ο έλεγχος αφέθηκε στην κρίση των τοπικών και των νομαρχιακών επιτροπών της ΕΔΑΤ.⁷³⁴

⁷³³ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 306, «Ενοριακών Φιλόπτωχον Ταμείον Καρύστου. Έκθεσις Διαχειρίσεως οσπρίων αποσταλέντων υπό Ε. Σ κατά τον μήναν Ιανουάριον 1942», αρ. εγγρ. 308, Κύμη 25/7/ 1942, «Τηλεγράφημα εκ Κύμης», 8 Αυγούστου 1942, αρ. εγγρ. αρ. εγγρ. 318, Ελληνική Πολιτεία Ιερά Μητρόπολις Καρυστίας αρ. εγγρ. 320, Μέθανα, Επιτροπή διανομών Ερυθρού Σταυρού.

⁷³⁴ Evangelos Papastratos, ό. π., σσ. 64-69.

Τόσο οι Γερμανοί όσο και οι Ιταλοί δεν επέταξαν τα φορτία με εξαίρεση το τρίτο φορτίο του Kurtulus, από το οποίο αρκετοί σάκοι κλάπηκαν από τη γερμανική φρουρά του μαζί με τους λιμενεργάτες. Ύστερα από την καταγγελία του ταγματάρχη Φραδέλλου, ο Ζάννας αξίωσε και πέτυχε την αντικατάσταση της φρουράς και να μην επαναληφθεί το ίδιο φαινόμενο. Όμως οι Argo και Djibek επέβαλαν τελικά τις δικές τους επιλογές πάνω στο ζήτημα της διανομής των τροφίμων, υπονομεύοντας την ενίσχυση του κρατικού συστήματος δελτίου. Η ενίσχυση των συσσιτίων ευνοούσε τα δικά τους συμφέροντα. Μια σειρά εργοστασίων και δημόσιων επιχειρήσεων που εργάζονταν γι' αυτούς τροφοδοτούνταν από το ΔΚΕΣ, απαλλάσσοντας τους ίδιους από την ευθύνη να παρέχουν τα τρόφιμα. Τον Νοέμβριο του 1941 υπήρχαν 246 εργοστασιακά συσσίτια 4.700 ενώ τον Απρίλιο του 1942 είχαν, παραμονές της απογραφής, είχαν ανέλθει στα 1.127 με 88.187 εγγεγραμμένους. Οι εργαζόμενοι που δούλευαν σε αυτές τις επιχειρήσεις και παράλληλα ήταν εγγεγραμμένοι και σε άλλα συσσίτια, όπως τα «Λαϊκά» για τους απόρους και τους άνεργους, βρίσκονταν συγκριτικά σε καλύτερη μοίρα, λαμβάνοντας δύο και τρεις μερίδες. Ουσιαστικά οι κατακτητές είχαν επιβάλει μια παραλλαγή του γερμανικού συστήματος δελτίου σύμφωνα με το οποίο οι μερίδες που χορηγούνταν στον κάθε δικαιούχο εξαρτιόνταν από την εργασία. Ούτε, όμως, ενίσχυσαν οι ίδιοι τα συσσίτια με την παράδοση ποσοτήτων ελαιόλαδου, το οποίο ήταν ανέφικτο για την ΕΔΑΤ να το προμηθευτεί από τη μαύρη αγορά και ήταν απαραίτητο για την παρασκευή της τροφής, αν και διέθεταν σημαντικές ποσότητες. Επιπλέον δεν παραχώρησαν μεταφορικά μέσα στην ΕΔΑ εκτός από έναν μικρό αριθμό φορτηγών. Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση επιθυμούσε να σταλούν σιτηρά και στην Κρήτη. Επειδή η Επιτροπή δεν διέθετε δικά της μεταφορικά μέσα, συμφωνήθηκε με τη γερμανική πλευρά να παραχωρήσει η ίδια το στάρι και στη συνέχεια να της το επιστρέψει η ΕΔΑΤ. Η επιστροφή τελικά δεν έγινε αλλά το στάρι παρακρατήθηκε από την ποσότητα που είχε η Γερμανία συμφωνήσει να εισάγει στην Ελλάδα. Η αποδοχή του νέου συστήματος διανομής έγινε όταν ήδη είχαν γίνει οι συμφωνίες για το σουηδικό σχέδιο.⁷³⁵

Άξια αναφοράς, όμως, είναι και μια άλλη επιχείρηση για την οποία υπεύθυνα ήταν μέλη της ΕΔΑΤ. Ήταν αυτή της λήψης των φωτογραφιών που θα έδειχναν στις συμμαχικές κυβερνήσεις και στην κοινή γνώμη στο εξωτερικό το μέγεθος του λιμού που επικρατούσε στην Αθήνα και τις συνθήκες διαβίωσης του άμαχου πληθυσμού, απεικονίζοντας τους σκελετωμένους από την πείνα κάτοικους της Αθήνας. Ήταν μια επιχείρηση πολύ επικίνδυνη και δεν έπρεπε να τραβήξει την προσοχή των κατακτητών. Το ποσό δόθηκε από τον Αλέξανδρο Ζάννα στον Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, πρώην διοικητή της Γενικής Ασφάλειας και υπεύθυνο των παιδικών συσσιτίων. Αυτός σε συνεργασία με τους αστυνομικούς Νίκο Παπαδημητρίου και Γεώργιο Μπότση της Εγκληματολογικής Υπηρεσίας, τον αρχιφύλακα Κατσίμακλη, προϊστάμενο του φωτογραφικού τμήματος των εγληματολογικών υπηρεσιών του Υπουργείου Εσωτερικών, τον Πέτρο Παπανικολάου αστυφύλακα της Σήμανσης Πειραιά καθώς και τον αρχιτέκτονα Πάνο Τσελέπη ήταν υπεύθυνοι για τις φωτογραφίες που παρουσίαζαν την έκταση του προβλήματος μα πάνω από όλα τις συνέπειες της πείνας. Τις φωτογραφίες τις τράβηξαν οι Παπανικολάου και Τσελέπης. Παράλληλα κινηματογραφήθηκε και μια μικρή ταινία από τον φωτογράφο Εμμανουήλ Βερυκοκάκη με τα σκελετωμένα παιδιά. Τα άλμπουμ, το ένα το οποίο παρουσίαζε τη

⁷³⁵ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.11, «Προς το Υπουργείο Επισιτισμού, Γραφείον κ. Υπουργού», Αθήνα 30/1/1942' Evangelos Papastratos, *ό. π.*, σσ. 53, 76,

γενική κατάσταση του πληθυσμού και το άλλο τα υποσιτισμένα παιδιά, επιμελήθηκαν οι υπάλληλοι του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Νίκος Κωνσταντόπουλος και Κλειώ Θηβαιοπούλου. Το πρώτο άλμπουμ στάλθηκε με τον αντιπρόσωπο της Ερυθράς Ημισελήνου που συνόδευε το Kurtilus στην Τουρκία στα τέλη Δεκεμβρίου 1941 και παραδόθηκε στον Έλληνα πρέσβη Ραφαήλ και από εκεί στάλθηκε στη Μέση Ανατολή. Με αυτά η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση εξέδωσε το λεύκωμα με τίτλο « Starvation in Greece» με σκοπό την ενημέρωση της κοινής γνώμης των ΗΠΑ και της Αγγλίας. Τα υπόλοιπα έφτασαν στο εξωτερικό μέσω των αντιπροσώπων του ΔΚΕΣ και αυτών του Ελβετικού και Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού. Η Αμαλία Λυκουρέζου, η οποία εργαζόταν στα παιδικά συσσίτια, παρέδωσε δύο πράσινους φάκελους στον Marcel Junod λέγοντας του: «εδώ βρίσκεται η καλύτερη απόδειξη που μπορείς να έχεις. Πάρτες μαζί σου στην Ελβετία... Εάν δεν κάνουν κάτι για εμάς έως ότου έλθει ο επόμενος χειμώνας δεν θα έχει μείνει κανείς ζωντανός στη χώρα μου». Αλλά αντίγραφα παραδόθηκαν στον Brunel με σκοπό την αποστολή τους στο ΔΚΕΣ στην Ελβετική κυβέρνηση και την αγγλική πρεσβεία στην Ελβετία, μαζί με δείγματα από τις άθλιες τροφές που κυκλοφορούσαν στην ελεύθερη αγορά καθώς και χημικές αναλύσεις των τροφίμων. Τα τελευταία θα καθυστερούσαν τρεις μήνες να φτάσουν στον προορισμό τους, επειδή η γραμματέας του Brunel τα είχε ξεχάσει στο συρτάρι. Όταν αντίκρυσαν τις φωτογραφίες τα στελέχη του ΔΚΕΣ και των Εθνικών Ερυθρών Σταυρών, ο τρόμος ζωγραφίστηκε στα πρόσωπά τους. Οι φωτογραφίες, όμως, είχαν φτάσει καθυστερημένα, όταν οι διπλωματικές διεργασίες για την επίλυση του ελληνικού επισιτιστικού προβλήματος είχαν προχωρήσει.⁷³⁶

Η ΕΔΑΤ είχε αποτύχει να αντιμετωπίσει την πείνα την περίοδο του 1941-1942. Όμως πίσω της άφηνε έναν έτοιμο μηχανισμό, με δικές του ελεγκτικές υπηρεσίες και με 35 «Κεντρικές» και περισσότερες από 1.000 κοινοτικές επιτροπές στην επαρχία.⁷³⁷ Το διακύβευμα για τον αντικαταστάτη της την «Επιτροπή Διαχείρισεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι» θα ήταν να μην επαναληφθεί ο καταστροφικός λιμός του χειμώνα του 1941-1942 και να αποτρέψει τη συμμετοχή των κατακτητών στη διαχείριση της βοήθειας. Αυτό θα εξαρτιόνταν από ένα σύνολο παραγόντων όπως τη συνεχή τροφοδοσία από το εξωτερικό, τη στάση των κατοχικών κυβερνήσεων, τον σεβασμό των κατοχικών δυνάμεων στις συμφωνίες που είχαν υπογράψει καθώς και την έκβαση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

⁷³⁶ βλ. Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 46.1, «Σχετικά με τις φωτογραφίες της Κατοχής»· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερου, Αποστολή Β', αρ. εγγρ. 2, Λονδίνο 16/4/1942, αρ. εγγρ. 3, Κάιρο 15/4/1942· Marcel Junod, *Warrior without weapon*, ό. π., σ. 204· Αλέξανδρου Ζάννα, ό. π., σσ. 27 -28.

⁷³⁷ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 1, «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1941μέχρι Σεπτεμβρίου 1942».

Κεφάλαιο 6ο

Το σουηδικό σχέδιο

Μέρος 1^ο Το σουηδικό σχέδιο

6.1 Η Επιτροπή Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι. Η σουηδοελβετική επιτροπή

Η Αγγλική κυβέρνηση είχε εκφράσει τις ενστάσεις της για το ότι η νέα Επιτροπή θα βρισκόταν υπό τον έλεγχο του ΔΚΕΣ. Η Αγγλία το θεωρούσε ένα εταίρο που δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις να ανταποκριθεί στις πολιτικές απαιτήσεις το νέου ελληνικού προγράμματος εξαιτίας της αυστηρά ανθρωπιστικής προσέγγισης του ΔΚΕΣ πάνω στο ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα. Οι εγγυήσεις που είχαν δοθεί από τη Γερμανία και την Ιταλία για την τήρηση των συμφωνιών και οι καλές τους προθέσεις δεν επαρκούσαν για να πεισθεί η Αγγλία ότι θα τηρούσαν τα συμφωνηθέντα. Ακόμη και αν δεν επιτάσσαν τα φορτία σταριού, ήταν πολύ εύκολο να παρέμβουν στη διαχείριση της βοήθειας μέσω της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης, στην οποία συμμετείχαν αντιπρόσωποι του ΔΚΕΣ, του Ιταλικού και του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού καθώς και του Ελληνικού, δίνοντας τη δική τους ερμηνεία σε όσα είχαν αποφασιστεί στη Ρώμη. Αυτό που η Αγγλία εξακολουθούσε να φοβάται ήταν μήπως η νέα Επιτροπή μετατρέπεται σε ένα απλό διανομέα τροφίμων για λογαριασμό του ΔΚΕΣ, όπως η ΕΔΑΤ. Για την Αγγλία η καλύτερη λύση ήταν ο αποκλειστικός έλεγχος του προγράμματος από τη σουηδική κυβέρνηση δίχως τη συμμετοχή του ΔΚΕΣ.

Το καλοκαίρι του 1942 το ΔΚΕΣ εξέδωσε μια εγκύκλιο με οδηγίες προς τους αντιπροσώπους του, ενδεικτική της διαφορετικής ερμηνείας που έδινε στις τελικές συμφωνίες που έγιναν με τη Γερμανία και την Ιταλία. Σύμφωνα με αυτήν προβλεπόταν η συμμετοχή ενός Έλληνας στη νέα διαχειριστική Επιτροπή κατά παράβαση των συμφωνιών και η ανάληψη όχι από αυτήν αλλά από την Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης της εφαρμογής του όρου που προέβλεπε την αναπλήρωση των τροφίμων που θα εξαγόταν ή θα επιτάσσονταν από τους κατακτητές. Αλλά και ο ρόλος που επιφυλασσόταν για τους Σουηδούς ήταν υποβαθμισμένος. Η Σουηδική κυβέρνηση καταταράχθηκε, όταν το έγγραφο ήρθε στην κατοχή της και το Σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών έσπευσε να αποστείλει το δικό του εμπιστευτικό υπόμνημα με οδηγίες προς του Σουηδούς αντιπροσώπους στα μέσα του Αυγούστου του 1942. Ύστερα από μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση, στην οποία αναφέρονταν ότι ο αρχικός στόχος των Συμμάχων ήταν το πρόγραμμα αρωγής να αναληφθεί αποκλειστικά από τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό αλλά τελικά προκρίθηκε η συμβιβαστική λύση της δημιουργίας μιας μικτής Επιτροπής ως οργάνου του ΔΚΕΣ, δίνονταν σαφέστατες εντολές προς τους Σουηδούς αντιπροσώπους. Ο Σουηδός πρέσβης στη Σόφια Sven Allard θα ήταν υπεύθυνος για την επίβλεψη της τήρησης των όρων που συμφωνήθηκαν από τις εμπόλεμες δυνάμεις. Τα τρόφιμα από το εξωτερικό θα παραδίδονταν στον Σουηδό πρόεδρο της Επιτροπής, ενώ η νέα Επιτροπή στην Ελλάδα θα ήταν ένα ανεξάρτητο όργανο υπό το ΔΚΕΣ στο οποίο ήταν υποχρεωμένη να υποβάλει εκθέσεις. Εντολέας της σουηδικής αντιπροσωπείας ήταν η σουηδική κυβέρνηση και ο σουηδικός Ερυθρός Σταυρός και όχι το ΔΚΕΣ. Η

σουηδική αποστολή θα λάμβανε τις εντολές και τις οδηγίες, που σχετίζονταν με τα τη συνεργασία της με τα υπόλοιπα μέλη της Επιτροπής, μόνο από τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό ύστερα από συνεννόηση με το Σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών.⁷³⁸

Η σουηδική κυβέρνηση είχε προγραμματίσει ο πρώτος πρόεδρος της νέας Επιτροπής ο Paul Mohr, ένας χαμηλόβαθμος διπλωμάτης ελβετικής καταγωγής, να φτάσει στην Αθήνα στις αρχές Αυγούστου 1942, ένα μήνα πριν την άφιξη των πρώτων σουηδικών πλοίων από τον Καναδά, ώστε τα φορτία να παραδοθούν πρώτα σε αυτόν. Όμως η Γερμανία και η Ιταλία πρόβαλαν εμπόδια καθυστερώντας τη θεώρηση των διαβατηρίων των μελών της σουηδικής αποστολής. Δεν ήταν καλό σημάδι. Υπήρχε σοβαρός κίνδυνος να παραλάβει τα φορτία σταριού η Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης. Ο Mohr δεν έχασε χρόνο και επισκέφτηκε την Γενεύη, όπου συνάντησε τον πρόεδρο του ΔΚΕΣ Max Huber και τον αντιπρόσωπό του στην Ελλάδα Robert Brunel. Ο Mohr τους ανακοίνωσε ότι του είχε ανατεθεί από τις Συμμαχικές κυβερνήσεις η ευθύνη για την αποκλειστική διαχείριση του σταριού από τον Καναδά, επειδή θεωρούσαν ότι το ΔΚΕΣ διατηρούσε καλές σχέσεις με τις δυνάμεις του Άξονα. Επιπλέον η Αγγλική κυβέρνηση κατηγορούσε το ΔΚΕΣ ότι είχε πουλήσει τα πρώτα φορτία σταριού, που έφτασαν στην Ελλάδα την άνοιξη του 1942, στο Υπουργείο Επισιτισμού. Σε πρώτη φάση ο Mohr επιδίωξε την αναθεώρηση των οδηγιών της εγκυκλίου που είχε εκδώσει το ΔΚΕΣ κάτι που έγινε δεκτό. Στον Mohr δόθηκε ο τίτλος του αντιπροσώπου του ΔΚΕΣ, τον οποίο αποδέχτηκε. Ο Mohr σε αυτή τη στιγμή σκόπευε να κρατήσει αρραγές το σουηδοελβετικό μέτωπο και να διαλύσει τις όποιες παρεξηγήσεις είχαν δημιουργηθεί. Απώτερος σκοπός του ήταν να μην δώσει στην ιταλική πλευρά, που δεν είχε δει θετικά τη συμμετοχή της Σουηδίας, το πρόσχημα να επωφεληθεί από μια πιθανή σουηδοελβετική διαμάχη. Ο Robert Brunel, όμως, σε επιστολή του προς τον Carl Burckhardt, αντιπρόεδρο του ΔΚΕΣ, δεν έκρυψε τη δυσφορία του και εξέφρασε τις ανησυχίες του για τη στάση των Σουηδών στο μέλλον. Η σουηδική πλευρά είχε αποφασισθεί ότι θα δρούσε ως αντιπρόσωπος του ΔΚΕΣ. Σε καμία περίπτωση δεν έπρεπε να αφήσουν το κύρος του να τρωθεί και να λάβει η σουηδική πλευρά τα εύσημα για ένα έργο που είχε ξεκινήσει το ΔΚΕΣ.⁷³⁹

Ο Paul Mohr αναχώρησε μαζί με τον Marcel Junod, ο οποίος είχε πρωτοστατήσει στις διαπραγματεύσεις με τους Ιταλούς, για την Θεσσαλονίκη στα τέλη Αυγούστου. Στις 2 Σεπτεμβρίου ο Mohr έφτασε επιτέλους στην Αθήνα. Αρχές Σεπτεμβρίου έφτασε στην Αθήνα και ο Σουηδός πρέσβης στη Σόφια Sven Allard. Στη συνάντησή του με τον Marcel Junod, ξεκαθάρισε ότι όσον αφορά τις εισαγόμενες ποσότητες σταριού λογοδοτούσε μόνο στη δική του κυβέρνηση. Στη συνέχεια του επέδειξε έγγραφα που έδειχναν ότι η όλη επιχείρηση βρισκόταν υπό τον αυστηρό έλεγχο της Βρετανίας. Ο φόβος μήπως η αγγλική πλευρά διατάξει την παύση της επιχείρησης και την επιστροφή στο καθεστώς του αποκλεισμού ανάγκασε το Διεθνές Κομιτάτο να αποδεχθεί την πρωτοκαθεδρία των Σουηδών αντιπροσώπων. Την επιτροπή θα την στελέχωναν οι Σουηδοί H. Porry, αξιωματικός επιμελητείας, Bengt Helger, διευθυντής κοινωνικής μέριμνας, M. Nordenstrom, αξιωματικός, G. Risberg, ο

⁷³⁸ Το υπόμνημα του σουηδικού Υπουργείου Εξωτερικών βλ. Άξελ Σωτήρης Βαλντέν (επ.), *Η ανθρωπιστική βοήθεια στην κατοχική Ελλάδα Η σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού 1942-1945*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2017, σσ. 94-96, 166-171.

⁷³⁹ Αναστασία Κούκουνα, *Επιβίωση στην Κατεχόμενη Ελλάδα. Οι αποστολές του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού*, Αθήνα, HISTORIA, 2016, σσ. 113-116· Παύλου Μων, *Inter Arma Caritas, Αναμνήσεις από την Ελλάδα κατά την Κατοχή (1941-1944)*, Λευκωσία, 1969, σσ. κθ'. 59.

Σουηδός πρόξενος στην Αθήνα, G. Enbom, αξιωματικός στο πλοίο «Χάλαρρεν» G.Wallden, τραπεζικό στέλεχος E. Danielson, μυλωνάς και E.K. Widlund. Οι Ελβετοί ήταν οι Karl. Spaidel, αξιωματικός επιμελητείας, οι E. Bauman, A. Gredinger, επιχειρηματίες εγκατεστημένοι στην Ελλάδα, ο Fr. Fisher, γιατρός ο οποίος υπήρξε επικεφαλής του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού, Ο Fr. Fauser, υπάλληλος διαφημιστικής εταιρίας και ο Hans Kamm, μυλωνάς με εμπειρία στις Μεσογειακές χώρες.⁷⁴⁰

Η προηγούμενη Επιτροπή, η ΕΔΑΤ, είχε αναπτύξει έναν έτοιμο μηχανισμό για να διανείμει τη βοήθεια, ο οποίος περιλάμβανε ειδικές υπηρεσίες και αριθμούσε 480 υπαλλήλους, καθώς και ένα δίκτυο από επιτροπές στην επαρχία για τη διανομή. Επιπλέον διατηρούσε στατιστικές, πολύτιμα στοιχεία και πληροφορίες αλλά και συνεργαζόταν με οργανισμούς, όπως η Αγροτική Τράπεζα και η ΚΕΣ. Αυτός ο μηχανισμός και οι υπηρεσίες του δεν καταργήθηκαν, αλλά απορροφήθηκαν μαζί με τους υπαλλήλους από την ΕΔΒΕ. Εκεί, όμως, που θα γίνονταν σαρωτικές αλλαγές ήταν στην ηγεσία της ΕΔΑΤ. Η διπλωματικές αποφάσεις, που είχαν ληφθεί, προμήνυαν ότι οι Έλληνες θα αποκλείονταν. Η σύνθεσή της από Σουηδούς και Ελβετούς είχε αποφασιστεί στις συνομιλίες της Ρώμης. Οι Έλληνες δεν ήταν δυνατό να συμμετάσχουν σε αυτή «εκτός μερικών... οι οποίοι ήθελον εκλεγεί ειδικώς υπό της Επιτροπής ως κατάλληλοι». Ουσιαστικά ο ρόλος τους θα περιοριζόταν στη στελέχωση διάφορων διευθύνσεων και τμημάτων. Η Στοκχόλμη δήλωσε αμέτοχη για τον παραγκωνισμό των Ελλήνων από την Επιτροπή. Τα στελέχη της ΕΔΑΤ αγνοούσαν αρχικά αυτήν την απόφαση. Σύντομα την έκπληξη διαδέχθηκε η οργή. Κάποιοι δεν δίστασαν να αποκαλέσουν τη νέα κατάσταση Τρίτη Κατοχή! Παρόλα αυτά η συνεργασία τους ήταν αναγκαία για την επιτυχία του σχεδίου. Η πλειοψηφία σχεδόν του προσωπικού της νέας επιτροπής, με ελάχιστες εξαιρέσεις, θα ήταν ελληνικό.⁷⁴¹

Η κυβέρνηση Τσουδερού πρότεινε τη δημιουργία έστω μιας συμβουλευτικής επιτροπής που θα περιλάμβανε κάποια από τα μέλη της ΕΔΑΤ. Η ανάγκη καλών δημοσίων σχέσεων και παροχής πληροφοριών προς τα μέλη της νέας Επιτροπής έκανε τον Paul Mohr να μην είναι αρνητικός σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Ο ίδιος συμφωνούσε στη δημιουργία μιας «Συμβουλευτική Επιτροπής», χωρίς όμως δικαίωμα ψήφου, η οποία θα αποτελούσε τον συνδετικό κρίκο μεταξύ της σουηδοελβετικής επιτροπής και της ελληνικής πλευράς. Ουσιαστικά θα παρείχε πληροφορίες και τη γνώμη της πάνω σε ελληνικά προβλήματα που αγνοούσε η νέα Επιτροπή. Ο σχηματισμός της έλαβε χώρα μόλις τον Φεβρουάριο του 1943 και αποτελούνταν από τους Αλέξανδρο Διομήδη, Δημήτριο Μάξιμο, πρώην υπουργούς του κόμματος των Φιλελευθέρων και του Λαϊκού Κόμματος και πρώην διοικητές της Εθνικής Τραπέζης καθώς και γνώστες των οικονομικών θεμάτων της χώρας, ο καθηγητής Σπ. Δόντας

⁷⁴⁰ Βιολέτα Χιονίδου, *Λιμός και Θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2011, σσ.157-158· Παύλου Μων, *Inter Arma Charitas*, ό. π., σ. 26.

⁷⁴¹ Στο περιθώριο του αρχικού εγγράφου έχει γραφτεί με μολύβι από τον ίδιο τον Τσουδερό «Ερώτησις κ. Προέδρου προς Γενεύην: Ποίός τότε ενήργησε δι' παραγκωνισμόν ελληνικών μελών Επιτροπής;», «Σουηδοί αφήνουν υπονοηθή ότι απομάκρυνσις ελληνικών μελών εξητήθη εκ Λονδίνου... Γνωστή πηγή έχει εντύπωσιν ότι Άγγλοι και Σουηδοί δεν μας τηρούν ενήμερους απασών αποφάσεων των», βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 360, Γενεύη 7/1/1943, αρ. εγγρ. 338, Γενεύη 12/1/1943, αρ. εγγρ. 292, Γενεύη 4/2/1943, αποστολή Ε, φάκ.1, αρ. εγγρ. 44, *Αμερικανικήν Πρεσβείαν Στοκχόλμη, Προς τον Υπουργόν των Εξωτερικών, Ουάσιγκτον, 10/6/1942*· United Nations Archives, 1306-0000-0007, "Board of Economic Warfare, Blockade and Supply Branch Reoccupation Division, Greece: Relief food distribution by Joint Relief Commission, 12/6/1943".

αρμόδιος για ιατρικά ζητήματα, ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος καθηγητής της νομικής και ο Ευάγγελος Παπαστράτος, πρώην στέλεχος της ΕΔΑΤ και βιομήχανος.⁷⁴²

Οι σχέσεις μεταξύ των μελών των αποστολών των δύο πλευρών επιδεινώνονταν σταδιακά. Τόσο η Στοκχόλμη όσο και η Γενεύη εξέδιδαν διαφορετικές οδηγίες προς τις αποστολές τους, θεωρώντας η κάθε πλευρά ότι αυτή είχε την πρωτοκαθεδρία στη διαχείριση του ελληνικού επισιτιστικού προγράμματος. Τον Νοέμβριο η σουηδική κυβέρνηση και το ΔΚΕΣ έθεσαν το ζήτημα ο ένας στον άλλον. Η σουηδική Κυβέρνηση απευθύνθηκε στο ΔΚΕΣ δια μέσου του πρέσβη της στη Βέρνη, ζητώντας ριζικές αλλαγές στο καθεστώς του υπεύθυνου για το πρόγραμμα αρωγής της Ελλάδας στις 23 Δεκεμβρίου 1942. Στις προτάσεις που περιλάμβανε το σχετικό υπόμνημα, το οποίο υποβλήθηκε, προβλεπόταν ότι ο Σουηδός πρόεδρος και ο Ελβετός γενικός διευθυντής της νέας Επιτροπής Διαχείρισης θα ήταν οι κύριοι υπεύθυνοι για τη διανομή και τον έλεγχο όχι μόνο των τροφίμων που έφερναν τα σουηδικά πλοία αλλά και κάθε είδους βοήθειας που θα εισάγονταν στην κατεχόμενη Ελλάδα. Ο ρόλος του Robert Brunel θα ήταν απλά συμβουλευτικός αν και όποτε το έκριναν αναγκαίο οι παραπάνω να ζητήσουν την γνώμη του. Σε περίπτωση διάστασης απόψεων μεταξύ προέδρου και γενικού διευθυντή ή με τον ίδιο τον Brunel, αρμόδιος να αποφασίσει θα ήταν ο Allard, ο Σουηδός πρόξενος στη Σόφια. Τόσο ο πρόεδρος όσο και ο γενικός διευθυντής θα λογοδοτούσαν στον Allard, οποίος θα είχε δικαίωμα βέτο καθώς και να ζητάει κατά την κρίση του την έγκριση της σουηδικής κυβέρνησης πριν κάθε απόφαση. Οι εκθέσεις της νέας Επιτροπής θα ανακοινώνονταν από το Σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών στις κυβερνήσεις της Αγγλίας και των ΗΠΑ. Αντίγραφά τους θα στέλνονταν από τη σουηδική πρεσβεία της Ελβετίας στο ΔΚΕΣ. Το τελευταίο, όποτε ήθελε να απευθύνει κάποια έκθεση προς τις κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας, θα έπρεπε να το κάνει δια μέσου του σουηδικού Υπουργείου Εξωτερικών «ίνα τούτο γνωστοποιή Γενεύην παρατηρήσεις του εν σχέσει προς διαβίβασιν τοιαύτης εκθέσεως». Οι προτάσεις αυτές ισοδυναμούσαν με τον πλήρη εξοβελισμό του ΔΚΕΣ έστω και από τον τυπικό ρόλο που του είχε ανατεθεί στη διαχείριση της αρωγής. Ουσιαστικά πραγματικός διαχειριστής γίνονταν οι κυβερνήσεις της Αγγλίας και των ΗΠΑ με διαμεσολαβητή τη σουηδική πλευρά και διαχειριστή τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό. Ο Junod αναχώρησε άμεσα για τη Στοκχόλμη για διαπραγματεύσεις.⁷⁴³

Από την αρχή τα μέλη της αποστολής του ΔΚΕΣ στην Ελλάδα είχαν δει με δυσφορία τη στάση των Σουηδών να αγνοούν τις οδηγίες του και τον ηγετικό ρόλο του, που τα ίδια πίστευαν ότι είχαν, στη διαχείριση της επιχείρησης. Σύμφωνα με τις αναφορές των αντιπροσώπων του ΔΚΕΣ ο τρόπος που λειτουργούσαν οι Σουηδοί ήταν έξω από το ανθρωπιστικό πνεύμα του. Γι' αυτούς ήταν απλά μια «δουλειά». Μέρα με τη μέρα η νέα Επιτροπή απομακρύνονταν από τις ανθρωπιστικές αρχές του ΔΚΕΣ και αποκτούσε κυβερνητικό χαρακτήρα. Ο Marcel Junod μετέβηκε στη Στοκχόλμη και διαμαρτυρήθηκε έντονα γι' αυτό. Αυτός που συγκέντρωσε τα βέλη ήταν ο Mohr. Τον Ιανουάριο του 1943 πληροφορήθηκαν από τον Τύπο τον διορισμό του νέου προέδρου

⁷⁴² «... επέμεινα περί συμπαρισταμένοις αντιπροσώποις αγγλικού και αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού επί ανάγκης επαναλήψεως συνεργασίας έστω υπό συμβουλευτικήν μορφήν μετά προσώπων περιοχής Παπαστράτου, Ζαρίφην, Πετροπούλου κ.λ.π.», βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ο. π., Αποστολή Στ', φάκ. 1, αρ. εγγρ. 202, Γενεύη 24/ 11 /1942 'Παύλος Μών, ό. π., σ. 96.

⁷⁴³ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 292, Γενεύη 4/2/1943 'Άξελ Σωτήρης Βαλντέν (επ.), ό. π., σσ. 96-97.

της Επιτροπής, του σουηδού αεροπαγίτη Emil Sandstrom. Η ρήξη έφτασε σε οριακό σημείο μεταξύ των δύο πλευρών τον Φεβρουάριο του 1943. Το ΔΚΕΣ απάντησε επίσημα με επιστολή του προέδρου του Max Huber προς το σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών απειλώντας με την αποχώρησή του. Το καταστατικό του ΔΚΕΣ αλλά και οι παραδόσεις του δεν του επέτρεπαν να αποδεχθεί την «εξάρτησιν ανθρωπιστικής δράσεως» του από μια ξένη κυβέρνηση. Το μόνο που απέμενε στο ΔΚΕΣ ήταν να αποσυρθεί από το επισιτιστικό πρόγραμμα για την Ελλάδα, το οποίο το ίδιο είχε ξεκινήσει. Η παρουσία του πλέον θα περιοριζόταν στην αρωγή των αιχμαλώτων πολέμου και των πολιτικών κρατουμένων. Η Μ. Βρετανία δήλωσε αρχικά την έκπληξή της, αλλά απάντησε: «πως το έργο της βοήθειας θα μπορούσε να συνεχιστεί δίχως τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό». Η Βρετανία επιδίωκε πλέον αυτό που σκόπευε ήδη από το καλοκαίρι του 1942, την αποκλειστική ανάληψη του προγράμματος από μια ουδέτερη κυβέρνηση, όπως η Σουηδική, και όχι από ένα ουδέτερο οργανισμό, όπως το ΔΚΕΣ. Η αμερικάνικη αντίδραση ήταν ανάλογη, τασσόμενη μαζί με την αγγλική κυβέρνηση στο πλευρό της σουηδικής αποστολής. Οι ΗΠΑ «αναγνώριζαν» τη συμβολή του ΔΚΕΣ στη διανομή της βοήθειας, που εισάχθηκε είτε από την Τουρκία είτε επέτρεψαν την αποστολή της οι Σύμμαχοι. Όμως θα ήταν καλύτερο για ένα τόσο μεγάλο πρόγραμμα να αναλάβει την ευθύνη μια ουδέτερη κυβέρνηση όπως η σουηδική, η οποία θα αναλάμβανε και διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ των εμπόλεμων. Αμέσως η σουηδική κυβέρνηση ξεκίνησε διαπραγματεύσεις με τους εμπόλεμους για την τροποποίηση των αρχικών συμφωνιών.⁷⁴⁴

Όμως το ΔΚΕΣ ανακάλεσε την αρχική του απόφαση να αποχωρήσει από τη νέα Επιτροπή και να παραχωρήσει τον έλεγχο στη σουηδική πλευρά, περιπλέκοντας τις διαπραγματεύσεις. Ο Allard μετέβηκε μυστικά στην Ελβετία από την Αθήνα και μαζί με τον Σουηδό πρέσβη στη Βέρνη άρχισε συνομιλίες με το ΔΚΕΣ στην Γενεύη. Νέος κύκλος διαπραγματεύσεων ξεκίνησε σε μια σειρά ευρωπαϊκών πόλεων όπως η Στοκχόλμη, η Γενεύη και η Ρώμη. Ο ίδιος ο Carl Burckhardt μετέβη στη Ρώμη μαζί με τον Brunel από την Αθήνα. Στη διάσκεψη συμμετείχε και ο Arno, ο Ιταλός αντιπρόσωπος στην Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης. Τα εμπλεκόμενα μέρη κατέληξαν επιτέλους σε συμφωνία, η οποία υπογράφηκε στις 9 Μαρτίου 1943. Προκειμένου να διευκολυνθεί το έργο της αρωγής στην Ελλάδα η Σουηδική Κυβέρνηση και το ΔΚΕΣ συμφώνησαν, παρουσία του Ιταλού Υπουργού των Εξωτερικών.⁷⁴⁵

Το πρόγραμμα αρωγής προς τον άμαχο πληθυσμό της Ελλάδας θα τελούσε υπό τη αιγίδα του ΔΚΕΣ και όχι υπό τον έλεγχό του. Η σύνθεση της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης θα παρέμενε ως έχει με τη διαφορά ότι στις συνεδριάσεις της θα μπορούσε να παραβρίσκεται και ο αντιπρόσωπος της σουηδικής κυβέρνησης ή ο πρόεδρος της νέας Επιτροπής Διαχείρισης. Οι δύο επιτροπές θα συνεργάζονταν μεταξύ τους. Η Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης διατηρούσε το δικαίωμα να υποβάλει τις προτάσεις της πάνω σε ζητήματα όπως αυτό της διανομής των αγαθών στον άμαχο πληθυσμό, να ενημερώνεται για την εργασία και τα σχέδια της Επιτροπής Διαχείρισης και να εκθέτει τις απόψεις πάνω στις προτάσεις που θα της υποβάλλονταν από την Επιτροπή Διαχείρισης. Σε περίπτωση που ανέκυπταν προβλήματα σχετικά με τη

⁷⁴⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 292, ό. π.' FRUS, Diplomatic papers 1943 *The Near East and Africa* Vol IV, tel. 868.48/ 3691, *The Secretary of State to the Minister in Sweden (Johnson)*, Washington, 1 Απριλίου 1943' Βιολέτα Χιονίδου, ό. π., σσ. 159 -160.

⁷⁴⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 10, αρ. εγγρ. 267, Γενεύη 23/2/1943, αρ. εγγρ. 248, Γενεύη 1/3/1943.

διανομή της βοήθειας που έφερναν τα σουηδικά πλοία από τον Καναδά ή για οποιοδήποτε άλλο ζήτημα, για το οποίο απαιτούνταν η συνεννόηση με τις εμπόλεμες δυνάμεις, αυτά θα επιλύονταν με την παρέμβαση της σουηδικής κυβέρνησης ή των αντιπροσώπων της.⁷⁴⁶

Η Επιτροπή Διαχείρισης, η οποία πλέον θα ονομάζονταν «Επιτροπή Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι» υπό την Αιγίδα του ΔΚΕΣ, θα αποτελούνταν από ίσο αριθμό Σουηδών και αντιπροσώπων του ΔΚΕΣ. Οι πρώτοι καθώς και ο πρόεδρος θα διορίζονταν από τη σουηδική κυβέρνηση ενώ αντίστοιχα ο Ελβετός αντιπρόεδρος και τα ελβετικά μέλη από το ΔΚΕΣ. Η ΕΔΒΕ θα ήταν η υπεύθυνη για τη διανομή των τροφίμων που θα στέλνονταν αλλά και αυτών που θα της εμπιστεύονταν. Επίσης θα εγγυούνταν τον έλεγχο των τροφίμων που θα στέλνονταν από το εξωτερικό αλλά και την προστασία αυτών που παράγονταν στην Ελλάδα. Το καθήκον της θα ήταν να διαχειρίζεται και να διανέμει τα φορτία που έρχονταν από το εξωτερικό καθώς και τη ντόπια παραγωγή, όπως απαιτούσαν οι Σύμμαχοι. Ο πρόεδρος, ο οποίος θα λογοδοτούσε στη σουηδική κυβέρνηση, θα είχε τον τελικό λόγο όσον αφορά τη διανομή των εφοδίων. Επιπλέον θα έπρεπε να έχει και τη συγκατάθεση των ενδιαφερόμενων, δηλαδή των Συμμάχων για τις όποιες ενέργειές του. Παράλληλα, όμως, θα εγγυούνταν και τη συμμόρφωσή της με όλες τις οδηγίες που λάμβανε από τα ενδιαφερόμενα μέρη, δηλαδή τους Συμμάχους. Ο αντιπρόεδρος θα είχε την ευθύνη για τα εφόδια που θα εισήγαγε το ΔΚΕΣ. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις οι αποφάσεις θα παίρνονταν από κοινού με τον πρόεδρο και τον αντιπρόεδρο.⁷⁴⁷

Το ΔΚΕΣ θα αποδεχόταν τον διορισμό αντιπροσώπων του στην Επαρχία σε περίπτωση που του ζητούνταν αυτό από την ΕΔΒΕ προκειμένου να συνδράμουν το έργο της διανομής της βοήθειας. Ο αντιπρόσωπος αυτός θα ενημέρωνε τον επικεφαλής του ΔΚΕΣ για τις συνθήκες της διανομής της βοήθειας και κατά πόσο ανταποκρίνονταν στις συμφωνίες που είχαν συναφθεί από τη σουηδική κυβέρνηση και τις Συμμαχικές κυβερνήσεις. Στην περίπτωση της Αθήνας, όμως, για τις διανομές το ΔΚΕΣ θα λογοδοτούσε στην ΕΔΒΕ. Το ΔΚΕΣ θα διατηρούσε το δικαίωμα να αρνηθεί να πραγματοποιήσει τις διανομές, αν το ίδιο έκρινε ότι οι συνθήκες ήταν τέτοιες ή συντρέχαν λόγοι που αντίκεινται στις αρχές του. Οι αντιπρόσωποί του που είχαν διοριστεί από την ΕΔΒΕ θα λογοδοτούσαν αποκλειστικά στο ΔΚΕΣ ενώ τόσο η ΕΔΒΕ όσο και το ΔΚΕΣ θα αντάλλασσαν εκθέσεις σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα και θα τις υπέβαλλαν και στους διπλωματικούς αντιπροσώπους τους στη Στοκχόλμη και τη Γενεύη διά μέσου της σουηδικής πρεσβείας στη Βέρνη. Τέλος αποφασίστηκε η αύξηση των μελών της ΕΔΒΕ από τα 15 στα 30.⁷⁴⁸

Έμενε άλλο ένα ζήτημα που έπρεπε να διευθετηθεί εκείνο των αρμοδιοτήτων και των σχέσεων με την αποστολή του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού. Αρκετά μέλη του

⁷⁴⁶ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 26.3, «Πρωτόκολλο Ρώμης», Ρώμη 9/3/1943· UNA, S-1302-0000-0012, Agreement between Swedish government and International Red Cross Committee, Protocol of the 9 March 1943· International Committee of the Red Cross, *Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the second world war*, Γενεύη, IRC, 1949, σσ. 468- 470.

⁷⁴⁷ UNA, S-1302-0000-0012, ό. π., Annexe to Protocol of the 9th March, 1943· International Committee of the Red Cross, ό. π.

⁷⁴⁸ Ο. π.

ήταν παράλληλα αντιπρόσωποι του ΔΚΕΣ. Οι σχέσεις με τη σουηδική αποστολή δεν ήταν καλές. Ο de Fischer ο επικεφαλής της Ελβετικής αποστολής είχε έρθει σε ρήξη με τον Mohr εξαιτίας της απόφασης του τελευταίου να περιορίσει τη βοήθεια στα συσσίτια και ο de Fischer υπέβαλε την παραίτησή του από επικεφαλής του τμήματος για την αρωγή των παιδιών στην Αθήνα και στον Πειραιά. Ύστερα από την πίεση του Brunel όμως την ανακάλεσε. Τον Αύγουστο του 1943 υπογράφηκε το αντίστοιχο πρωτόκολλο με τον Ελβετικό Ερυθρό Σταυρό. Η αποστολή του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού αποδέχθηκε ότι ο πρόεδρος της ΕΔΒΕ θα είχε τον τελικό λόγο στη διανομή της βοήθειας. Ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός θα αναλάμβανε τον έλεγχο και τη διανομή του γάλατος και των τροφίμων που θα προορίζονταν για τα παιδικά συσσίτια καθώς και των φαρμάκων βάση των υποδείξεων του προέδρου της ΕΔΒΕ κατ' εφαρμογή των συναφθεισών συμφωνιών των εμπολέμων με τη μεσολάβηση της σουηδικής κυβέρνησης. Ο αρχηγός της ελβετικής αποστολής θα μπορούσε βέβαια να υποβάλει τις προτάσεις του στον πρόεδρο της ΕΔΒΕ, δεν θα είχε όμως δικαίωμα να εφαρμόσει δικούς του κανονισμούς δίχως να έχει λάβει την έγκριση του προέδρου της Επιτροπής. Παράλληλα ο επικεφαλής της ελβετικής αποστολής έπρεπε να υποβάλει το μηνιαίο πρόγραμμα με τα τρόφιμα που θα διαχειριζόταν στον πρόεδρο της Επιτροπής και δεν θα μπορούσε να το αλλάξει παρά ύστερα από συνεννόηση με τον πρόεδρο της ΕΔΒΕ. Στην Αθήνα και τον Πειραιά η κατανομή, η διανομή και ο έλεγχος θα πραγματοποιούνταν από μέλη της ελβετικής αποστολής ενώ στην επαρχία από μέλη της ίδιας αποστολής. Σε περίπτωση που δεν υπήρχαν, θα γίνονταν από αντιπροσώπους της ΕΔΒΕ. Καμία διανομή δεν θα γινόταν σε επαρχία, όπου δεν υπήρχε ουδέτερος αντιπρόσωπος, ή σε πόλεις και σε χωριά, στα οποία οι κατακτητές απαγόρευαν τον έλεγχο των αντιπροσώπων.⁷⁴⁹

Η είδηση της αλλαγής του Paul Mohr από τον Emil Sandstrom αλλά και η υπογραφή του πρωτοκόλλου της Ρώμης προκάλεσαν την αντίδραση των μελών της σουηδικής αποστολής στην Αθήνα. Ο Paul Mohr έγραψε στις αναμνήσεις του ότι πληροφορήθηκε την αντικατάστασή του από τον Risberg τον γενικό πρόξενο της Σουηδίας στην Ελλάδα τον Ιανουάριο του 1943. Την είδηση την είχαν μάθει οι συνάδελφοί του όχι δια της διπλωματικής οδού, αλλά από το ραδιοφωνικό σταθμό του Καΐρου, ενώ ο Helger ανέφερε ότι την ανακοίνωσε το ελληνικό ραδιοφωνικό πρόγραμμα στο Λονδίνο. Το νέο είχε δημοσιοποιηθεί στον σουηδικό Τύπο στις 23/1/1943. Ο Paul Mohr πέρα από τις κακές σχέσεις του με τα μέλη των άλλων αποστολών, του ΔΚΕΣ και του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού, εξαιτίας του παραγκωνισμού τους, κατηγορήθηκε τόσο από τον Sven Allard όσο και από τον Sandstrom αργότερα ότι δεν εκτελούσε τις εντολές του σουηδικού Υπουργείου των Εξωτερικών και επέτρεπε να ανεφοδιασθούν περιφέρειες, όπως οι Κυκλάδες και τα νησιά, στις οποίες δεν είχε διορισθεί αντιπρόσωπος παρά τις αντίθετες οδηγίες των Συμμάχων. Ο Helger στις αρχές Μαρτίου του 1943 μετέβη στη Σουηδία και συνάντησε τον Archibald Ross, τον αρμόδιο διπλωμάτη της αγγλικής πρεσβείας στη Στοκχόλμη

⁷⁴⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 10, αρ. εγγρ. 107, "Arrangement. Concernant la distribution des envois d' outre mer-entre la Commission de Gestion pour les secours en Grece et la Mission Suisse", 27/9/1943' Bengt Helger, ό. π., σ. 79.

για το σουηδικό σχέδιο. Ο Helger, αφού του τόνισε τη βελτίωση που είχε συντελεστεί στην Ελλάδα χάρη στο σουηδικό πρόγραμμα και τη συμβολή του Mohh, ανέφερε στον Ross ότι ο Allard, αν και ήταν εξάιρετος διπλωμάτης, γνώριζε ελάχιστα σχετικά με το σουηδικό σχέδιο και η παρέμβασή του είχε δημιουργήσει προβλήματα. Ο Mohh έπρεπε να ανακληθεί στη Στοκχόλμη, να επιστρέψει στο διπλωματικό σώμα και να ηγηθεί μιας νέας επιτροπής για το ελληνικό επισιτιστικό πρόγραμμα. Ο Ross αρνήθηκε την ευθύνη των Συμμάχων για την αλλαγή του προέδρου και αμφέβαλε για την αναγκαιότητα μιας νέας Επιτροπής για τον απλούστατο λόγο ότι θα αρνούνταν οι κατακτητές. Αυτό που είχε δυσχεράσει τους Συμμάχους ήταν ότι, αν και στους όρους των συμφωνιών προβλέπονταν ότι έπρεπε να ενημερώνονται με λεπτομερείς εκθέσεις σε τακτά χρονικά διαστήματα, οι τελευταίες αναφορές που είχαν λάβει από τον Mohh ήταν οι εκθέσεις του για τον οργανισμό διαχείρισης της βοήθειας και για την επίσκεψη στην επαρχία με ημερομηνία τον Νοέμβριο του 1942. Δέχθηκε μόνο να εισηγηθεί την επιστροφή του Mohh στο διπλωματικό σώμα, επειδή οι γνώσεις του και η εμπειρία του πάνω στο ελληνικό πρόγραμμα ήταν μοναδικές και πολύτιμες.⁷⁵⁰

Το πρωτόκολλο της Ρώμης ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε. Τα μέλη της σουηδικής αποστολής πληροφορήθηκαν την υπογραφή του από τον Mohh στις 24/3/1943. Όλοι οι Σουηδοί αντιπρόσωποι απέστειλαν επιστολή διαμαρτυρίας στο σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών αλλά και στο ΔΚΕΣ, στην οποία διαμαρτύρονταν για την αναδιοργάνωση της Επιτροπής Διαχείρισης χωρίς να έχει ζητηθεί η γνώμη του Mohh και των μελών της. Η αντίδρασή τους αυτή οφείλονταν στο ότι θεωρούσαν πως το Πρωτόκολλο της Ρώμης μεταβίβαζε υπερβολικές εξουσίες στον νέο Πρόεδρο. Τα άλλα αίτια της αντίδρασής τους ήταν ότι πίστευαν πως υποβιβάζονταν η αυτονομία της Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων έναντι της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης και ότι ο Allard δεν είχε κάνει όσα έπρεπε για να ελέγξει τις επιτάξεις των κατακτητών στην επαρχία. Ο Carl Burckhardt θεωρούσε ικανοποιητική τη νέα ρύθμιση για το ΔΚΕΣ. Αντίθετα τα μέλη του ΔΚΕΣ στην Ελλάδα συμφωνούσαν με τους Σουηδούς συναδέλφους τους, όσον αφορά τις υπερεξουσίες του νέου προέδρου, και έστειλαν ανάλογη επιστολή διαμαρτυρίας στο ΔΚΕΣ. Οι αντιδράσεις των μελών της σουηδικής αποστολής συνέχισαν και τους επόμενους μήνες και ο Helger μετέβη στη Στοκχόλμη για να μεταφέρει τις απόψεις των μελών στη σουηδική κυβέρνηση. Αρκετοί θεωρούσαν την αλλαγή του Paul Mohh με τον Emil Sandstrom προϊόν των σουηδοελβετικών συγκρούσεων. Όμως ο διπλωμάτης Mohh είχε κάνει μια εξαιρετική δουλειά που εκτιμούνταν πολύ από τους Συμμάχους. Αμέσως μετά την Ελλάδα αναχώρησε για τις ΗΠΑ όντας στέλεχος του σουηδικού διπλωματικού σώματος και ως σύμβουλος της UNRRA ενώ η αμερικανική κυβέρνηση του κάλυψε το κόστος ακρίβειας ζωής. Ύστερα από την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Ρώμης, απαιτούνταν ένα νομικός όπως ο Sandstrom ως επικεφαλής της ΕΔΒΕ για την πιστή εφαρμογή των όρων του.⁷⁵¹

⁷⁵⁰ Ο. π.

⁷⁵¹ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 52.3, αρ. πρωτ. 1000/545, Ουάσιγκτον 26/1/1944 'ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 198, Γενεύη 1/4/1943' UNA, S-1306-0000-0008,

Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση ήταν έγκαιρα ενήμερη για τις αλλαγές που επρόκειτο να γίνουν και για τις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν. Οι πληροφορίες που προέρχονταν από την ελληνική πρεσβεία στη Στοκχόλμη αναφέρονταν σε αλλαγές στην ηγεσία και στη σύνθεση της ΕΔΒΕ και ότι ο Paul Mohr επρόκειτο να αντικατασταθεί από τον σουηδό διπλωμάτη Einar Ekstrand, τον άνθρωπο που είχε οριοθετήσει τη συνοριακή γραμμή Ελλάδας-Αλβανίας. Η είδηση αυτή προκάλεσε αισιοδοξία στην ελληνική κυβέρνηση για την επέκταση του προγράμματος στην επαρχία. Η ελληνική διπλωματική αντιπροσωπία στη Γενεύη πίστευε ότι η αρχική απόφαση αποχώρησης του ΔΚΕΣ θα ήταν επιζήμια για τα ελληνικά συμφέροντα λόγω του προβλήματος των αιχμαλώτων. Γι' αυτό έπρεπε τουλάχιστον να επιδειχθεί μια χειρονομία ευχαριστίας για το μέχρι τότε έργο του. Οι δυσχέρειες στη χρηματοδότηση του προγράμματος, η ανάγκη αύξησης των ποσοτήτων και σε άλλα τρόφιμα, όπως τα όσπρια, ανάγκασε την ελληνική πλευρά να μην παρέμβει. Αντιπρόσωπος της δεν συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις της Ρώμης και δεν κατέθεσε όχι μόνο ένα υπόμνημα με τις προτάσεις της προς τους Συμμάχους, αλλά θα πληροφορούνταν αρκετά αργότερα το περιεχόμενο των συμφωνιών. Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος πίστευε ότι οι παραπάνω διαπραγματεύσεις ανήκαν στην αποκλειστική αρμοδιότητα των Συμμάχων και κάθε παρέμβαση υπέρ της μιας ή της άλλης πλευράς θα μπορούσε να αποβεί μοιραία για το πρόγραμμα του επισιτισμού.⁷⁵²

Οι συμφωνίες του Μαρτίου και του Αυγούστου του 1943 διασαφηνίζαν και καθόριζαν τις αρμοδιότητες που θα είχε η κάθε πλευρά, η σουηδική αποστολή και το ΔΚΕΣ καθώς και η αποστολή του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού, πάνω στο πρόγραμμα του επισιτισμού. Όμως ο κυρίαρχος ρόλος που διατηρούσε η σουηδική αποστολή πάνω στη διαχείριση, το μέγεθος της βοήθειας, η σημασία της για την καταπολέμηση της πείνας, τα σουηδικά πλοία που είχαν ναυλωθεί, το γεγονός πως ο σουηδός πρόεδρος της ΕΔΒΕ ήταν ο κύριος υπεύθυνος πάνω στο ζήτημα της διανομής πάντα σε συνεννόηση με την κυβέρνησή του καθώς και το γεγονός ότι η Σουηδία ήταν η χώρα που διεξήγαγε τις διαπραγματεύσεις, επισημοποιούσαν τη σουηδική πρωτοκαθεδρία στο πρόγραμμα. Ο όρος «υπό τη αιγίδα του ΔΚΕΣ» θα έμενε ένα κενό γράμμα. Αυτό θα το διαπίστωναν οι Ελβετοί αργότερα, όταν οι Σουηδοί θα τους παράκαμπταν σε πολλά ζητήματα, ειδικά ύστερα από την κατάρρευση της Ιταλίας και την αδρανοποίηση της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης. Σε θέματα όπως αυτό του ελέγχου της εγχώριας παραγωγής θα έμεναν ανενημέρωτοι. Παρά τις διαμαρτυρίες προς τη σουηδική κυβέρνηση δεν ήταν δυνατό να βελτιωθεί η κατάσταση. Οι δε Σύμμαχοι, Αγγλία και ΗΠΑ, είχαν καταφέρει αυτό που επιδίωκαν από την αρχή, δηλαδή τον έλεγχο της Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι από τη σουηδική κυβέρνηση. Μέσω αυτής μπορούσαν να επιβάλουν τις πολιτικές που αυτοί ήθελαν για το ελληνικό

“Confidential” με την ένδειξη MWE, 12/3/1943· Χάγκεν Φλάισερ, ό. π., σ. 211· Άξελ Σωτήρης Βαλντέν, ό. π., σσ. 66-67· Παύλος Μων, ό. π., σσ. 124-126.

⁷⁵² ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 198, Γενεύη 1/4/1943, αρ. εγγρ. 262, Λονδίνο 25/2/1943, αρ. εγγρ. 292, Γενεύη, 4/2/1943, αρ. εγγρ. 360, Γενεύη 7/1/1943.

επισιτιστικό πρόγραμμα. Η ΕΔΒΕ έως το τέλος της κατοχής θα ήταν ο αποκλειστικός διαχειριστής της διεθνούς βοήθειας.⁷⁵³

6.2 Η ΕΔΒΕ και η σχέση με τους κατακτητές

Τόσο ο Paul Mohr όσο και ο Bengt Helger περιέγραψαν τις σχέσεις τους με τους κατακτητές χρησιμοποιώντας λέξεις όπως ευγένεια και ευμένεια. Ήταν εκφράσεις όμως που αντανakλούσαν τις διαπροσωπικές τους σχέσεις με τους αντιπροσώπους των γερμανικών και ιταλικών κατοχικών αρχών, των στρατιωτικών και των πολιτικών, και συναντώνται στις μονογραφίες τους που εκδόθηκαν μεταπολεμικά. Η ΕΔΒΕ στεγαζόταν στο κτήριο της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Σχολής. Η αυλή της ήταν χώρος στάθμευσης γερμανικών τεθωρακισμένων, όπου καθημερινά πραγματοποιούνταν στρατιωτικές ασκήσεις, ο ήχος των οποίων υπενθύμιζε στα μέλη της σουηδοελβετικής επιτροπής ποιος ήταν η πραγματική εξουσία στην κατοχική Ελλάδα.⁷⁵⁴

Η αρχική πρόκληση που είχαν να αντιμετωπίσουν οι Σουηδοί διπλωμάτες ήταν ο εξοβελισμός των κατακτητών από τη διαχείριση της βοήθειας. Οι φόβοι της αγγλικής κυβέρνησης σύντομα επαληθεύτηκαν. Ο Ιταλός γενικός πρόξενος Αρνο θεωρούσε ότι η Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης, στην οποία πλειοψηφούσαν οι αντιπρόσωποι της Ιταλίας και της Γερμανίας μαζί με τον αντιπρόσωπο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, εξακολουθούσε να έχει το δικαίωμα να επιβλέπει το έργο της διανομής των τροφίμων. Για να τεκμηριώσει τις αξιώσεις του αναφέρθηκε στην ύπαρξη ενός εγγράφου το οποίο τιτλοφορούνταν οι «Συμφωνίες της Γενεύης» και είχε προέλευση το ΔΚΕΣ, βάσει της οποίας συμφωνίας η Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης κατοχύρωνε αυτό το δικαίωμα. Ο Paul Mohr αντίθετα υποστήριξε ότι η κύρια υπεύθυνη, βάσει των όρων της συμφωνίας της Ρώμης, ήταν η Σουηδική κυβέρνηση. Η ρήξη ήρθε όταν η ο Ιταλός αντιπρόσωπος απαίτησε εκτεταμένες αρμοδιότητες και επιδίωξε η Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης να έχει αυτή τον τελικό λόγο για το πως και που θα διανεμηθεί η βοήθεια. Οι Paul Mohr και Sven Allard προσπάθησαν να την παρακάμψουν απευθυνόμενοι στις επίσημες πολιτικές κατοχικές αρχές για οποιοδήποτε ζήτημα πρόκυπτε σχετικά με το πρόγραμμα αρωγής. Δεν ήταν όμως αρκετό. Έπρεπε να αποσαφηνιστούν όσα είχαν αποφασιστεί για τις αρμοδιότητες κάθε πλευράς στις διαπραγματεύσεις στη Ρώμη τον Ιούνιο του 1942, της σουηδικής αντιπροσωπείας του ΔΚΕΣ και της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης και να κατοχυρωθεί το σουηδικό προβάδισμα στη διαχείριση του ελληνικού προγράμματος κάτι που έγινε αρκετά αργότερα τον Μάρτιο του 1943, με το πρωτόκολλο της Ρώμης. Ύστερα από την Ιταλική συνθηκολόγηση η Επιτροπή Υψηλής Διεύθυνσης διαλύθηκε.⁷⁵⁵

Ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα που επρόκειτο να αντιμετωπίσει η ΕΔΒΕ ήταν αν οι κατακτητές θα της έδιναν άδεια τελικά να δραστηριοποιηθεί σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Ο γεωγραφικός προσδιορισμός των περιφερειών που θα

⁷⁵³

⁷⁵⁴ Παύλος Μων, *Inter Arma Charitas*, ό. π., σσ. 60-92.

⁷⁵⁵ Ο. π.

επεκτείνονταν η Επιτροπή δεν είχε καθοριστεί με σαφήνεια κατά τις συνομιλίες. Η Βουλγαρία δεν είχε συμμετάσχει στις αρχικές διαπραγματεύσεις και είχε ήδη προσαρτήσει de facto την Α. Μακεδονία και την Δ. Θράκη, οι οποίες θα έμεναν εκτός του σουηδικού προγράμματος. Κατά την έναρξη των διαπραγματεύσεων τον Μάιο του 1942 η Ιταλία, στην πολιτική ευθύνη της οποίας άνηκε η Ελλάδα, είχε δηλώσει ότι δεν είχε κανένα πρόβλημα η αρωγή να διανεμηθεί μόνο στην Ηπειρωτική Ελλάδα και στην Πελοπόννησο. Τελικά η Γερμανία και η Ιταλία τον Ιούνιο του 1942 αποδέχθηκαν η Επιτροπή να δραστηριοποιηθεί στην Πελοπόννησο, την Κρήτη και την Ηπειρωτική Ελλάδα. Το πρόβλημα όμως ήταν ποιο γεωγραφικό χώρο εννοούσαν με τον όρο «Ηπειρωτική». Η ΕΔΒΕ εξήγαγε το συμπέρασμα ότι η Ιταλία εννοούσε μόνο τους νομούς Αττικοβοιωτίας, Αιτωλοακαρνανίας και τη Φθιώτιδα μαζί με τη Φωκίδα. Τα νησιά του Ιονίου η Ιταλία αρνήθηκε να συμπεριληφθούν στο σουηδικό σχέδιο, επειδή τα θεωρούσε πλέον τμήμα της ιταλικής επικράτειας, και δήλωσε ότι θα αναλάμβανε η ίδια τον επισιτισμό τους. Ανάλογα εμπόδια πρόβαλε και για την περιφέρεια της Ηπείρου, για την οποία πρόβαλε το επιχείρημα ότι πλέον ήταν τμήμα του αλβανικού κράτους και εκδήλωσε την πρόθεσή της να αναλάβει αυτήν την τροφοδοσία της. Όσον αφορά τις Κυκλάδες και τις Σποράδες, οι οποίες διοικητικά υπάγονταν στο Possidemento, δηλαδή τα Δωδεκάνησα και όχι στην ιταλική διοίκηση της κατοχικής Ελλάδας, η Ιταλία, αν και αρνήθηκε αρχικά την αποστολή τροφίμων, υποχώρησε από την άκαμπτη στάση της. Τους επόμενους μήνες, όμως, ανακάλεσε την απόφασή της και δήλωσε ότι θα αναλάμβανε η ίδια τον επισιτισμό τους δίχως να απαντήσει στην ΕΔΒΕ με ποιόν τρόπο θα πραγματοποιούνταν η τροφοδοσία αυτών των νησιών. Αντίθετα η Γερμανία με τον όρο "das griechische Festland" εννοούσε κυριολεκτικά την Ηπειρωτική Ελλάδα και πρόβαλε προσκόμματα στον ανεφοδιασμό των νησιών του Βορειοανατολικού Αιγαίου. Στο τέλος όμως συμφώνησε στον εφοδιασμό της Θεσσαλονίκης και των νησιών του Βορειοανατολικού Αιγαίου καθώς και της Κρήτης υπό την προϋπόθεση της εγκατάστασης ενός ουδέτερου αντιπροσώπου στη Λέσβο ενώ και η Ιταλία έδωσε την άδεια για την τροφοδοσία της Σάμου.⁷⁵⁶

Η ΕΔΒΕ είχε το δικαίωμα να διορίσει μέλη της, Σουηδούς και Ελβετούς, ως ουδέτερους αντιπροσώπους σε ελληνικές περιφέρειες και νομούς για να συντονίσουν το έργο της στην επαρχία και να πραγματοποιούν ελέγχους για το αν τηρούνταν οι συμφωνίες. Η Γερμανία και η Ιταλία είχαν αποδεχθεί αρχικά τον διορισμό τους στην ελληνική επαρχία. Η Γερμανία αποδέχθηκε τον διορισμό αντιπροσώπου στη Θεσσαλονίκη, όμως η Ιταλική πλευρά, η οποία ήταν και υπεύθυνη για την Ελλάδα, πρόβαλε αντιρρήσεις στην εγκατάστασή τους στη δική της ζώνη, όχι μόνο στις περιφέρειες που σκόπευε να προσαρτήσει αλλά και σε άλλες, επειδή θεωρούσε ότι θίγονταν τα στρατιωτικά, οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα της. Στην Πάτρα ενώ η Επιτροπή είχε νοικιάσει κτίριο και ετοιμαζόταν για την εγκατάσταση του αντιπρόσωπου τελικά αυτή ακυρώθηκε ύστερα από την άρνηση του Ιταλού στρατιωτικού διοικητή. Η εγκατάσταση των ουδέτερων αντιπροσώπων αυτόματα σήμαινε και την επέκταση της πολιτικής επιρροής της ΕΔΒΕ. Οι αρμοδιότητές τους δεν περιορίζονταν μόνο στη διανομή των τροφίμων, αλλά θα ασκούσαν στην περιοχή, που

⁷⁵⁶ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 19.1, «Επί του επισιτιστικού προβλήματος της Ελλάδας» UNA, 1306-0000-0012, "A report on the relief work of the joint relief commission Greece" ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 212, Στοκχόλμη 22/3/1943, με την ένδειξη εμπιστευτικό. Sheila Lecoœur, *Το νησί του Μουσολίνι. Φασισμός και ιταλική κατοχή στη Σύρο, ό. π.*, σσ. 65-68, 169-175. Bengt Helger, *ό. π.*, σσ. 60-62, 128-133.

θα δραστηριοποιούνταν, εξουσίες ανταγωνιστικές προς εκείνες της ελληνικής τοπικής αυτοδιοίκησης. Η Επιτροπή θα μετατρέπονταν σε ένα πολιτικό παράγοντα με παραρτήματα σε όλη την Ελλάδα, στον οποίο η διανομή των εισαγόμενων τροφίμων μπορούσε να του προσδώσει ευρύτατη πολιτική επιρροή και αυξημένο ηθικό κύρος απέναντι στον άμαχο πληθυσμό και την ελληνική κοινωνία αλλά και παράλληλα θα μπορούσε να συλλέξει πολύτιμες πληροφορίες για τους Συμμάχους, στρατιωτικές, οικονομικές και πολιτικές. Ήταν κάτι που οι κατακτητές απεύχονταν. Ο Paul Mohr σημείωνε ότι ένας Ιταλός διπλωμάτης κάποτε του εκμυστηρεύτηκε ότι οι στρατιωτικοί τον έβλεπαν «σαν έναν πρόδρομο της αγγλοαμερικανικής επιρροής... Μια νέα μορφή ειρηνικής διείσδυσης». Το ίδιο ανέφερε και ο Helger στον Ross ότι οι Ιταλοί στρατιωτικοί τους θεωρούσαν πράκτορες της Αγγλίας.⁷⁵⁷

Ύστερα από την υπογραφή του πρωτοκόλλου της Ρώμης του Μαρτίου του 1943 με το οποίο ρυθμίστηκαν οι νομικές πτυχές που καθόριζαν τις αρμοδιότητες κάθε πλευράς, δηλαδή της ΕΔΒΕ, της Επιτροπής Υψηλής Διεύθυνσης και του ΔΚΕΣ πάνω στη διαχείριση της βοήθειας, η Ιταλία αποδέχθηκε τελικά τον διορισμό ουδέτερων αντιπροσώπων, ανοίγοντας τον δρόμο για την επέκταση του προγράμματος στην επαρχία. Ο διορισμός τους δεν σήμαινε και την ομαλή συνεργασία με τους κατακτητές ούτε την αυτόματη επίλυση όλων των προβλημάτων που σχετίζονταν με το πρόγραμμα αρωγής. Χαρακτηριστική περίπτωση ήταν αυτή του Ελβετού αντιπροσώπου Rene Burkhardt στη Θεσσαλονίκη, την απομάκρυνση του οποίου επιδίωξαν και πέτυχαν οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές εξαιτίας της παρέμβασής του κατά των διώξεων της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Εξακολουθούσαν να υπάρχουν μια σειρά από εκκρεμή ζητήματα που απαιτούσαν για την επίλυσή τους την απευθείας διαπραγμάτευση με τις πολιτικές και τις στρατιωτικές αρχές της Ιταλίας και Γερμανίας στην κατοχική Ελλάδα και την έγκριση των τελευταίων. Για τις τελευταίες ζητήματα όπως το σύστημα με το οποίο θα διανέμονταν οι μερίδες, η έγκριση επέκτασης του σουηδικού σχεδίου σε συγκεκριμένες περιφέρειες και ο τρόπος που θα μεταφέρονταν τα τρόφιμα ήταν πρωτίστως πολιτικά καθώς και στρατιωτικά και δεν τα έβλεπαν ως κάποιες απλές διαδικαστικές παραμέτρους του σουηδικού σχεδίου. Εν ολίγοις η ΕΔΒΕ θα ανακάλυπτε ότι οι συμφωνίες και τα πρωτόκολλα που είχε υπογράψει δεν αποτελούσαν μια λευκή επιταγή που της παρείχαν την απόλυτη αυτονομία να δρα στην κατοχική Ελλάδα.⁷⁵⁸

Η ΕΔΒΕ έπρεπε να συνομιλεί και να διαπραγματεύεται ταυτόχρονα με δύο διαφορετικές πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, την ιταλική και τη γερμανική. Από τον Οκτώβριο του 1942 προστέθηκαν και οι δύο πληρεξούσιοι για οικονομικά ζητήματα των κατοχικών δυνάμεων, ο Herman Neubacher και ο Alberto D' Agostino, οι οποίοι διατηρούσαν έκτακτες εξουσίες. Η σουηδοελβετική επιτροπή βρισκόταν σε συνεχείς επαφές και με άλλα στελέχη του κατοχικού μηχανισμού όπως οι επίτροποι για αγροτικά και επισιτιστικά ζητήματα Overcott και Tandeini. Οι συνομιλίες μαζί τους και η θετική ανταπόκριση στα αιτήματα της ΕΔΒΕ δεν σήμαινε αυτόματα την επίλυσή τους και τη διευκόλυνση του έργου της. Για τα προβλήματα που είχαν ανακύψει στην περιοχή της Μακεδονίας, σχετικά με τη λειτουργία του σουηδικού σχεδίου, έπρεπε να διαπραγματευτεί παράλληλα και να αποσπάσει τη συναίνεση και των γερμανικών στρατιωτικών αρχών της Θεσσαλονίκης ενώ για τις Κυκλάδες έπρεπε να απευθυνθεί στη Ρώμη για να της χορηγηθεί η άδεια να θέσει το πρόβλημα στην ιταλική στρατιωτική

⁷⁵⁷ UNA, S-1306-0000-0008, ό. π., Παύλος Μων, ό. π.

⁷⁵⁸ Αναστασία Κούκουνα, ό. π., σ. 122

διοίκηση στη Ρόδο, τη “Superegeo”. Επιπλέον έπρεπε να εξασφαλίσει και την άδεια των τοπικών στρατιωτικών διοικήτων. Όλα αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα το πρόγραμμα να μην μπορεί να επεκταθεί βάσει του αρχικού σχεδιασμού.⁷⁵⁹

Το σουηδικό σχέδιο απάλλαξε τους κατακτητές από την υποχρέωσή τους να εισάγουν, όμως οι ίδιοι τρόφιμα έτρεφαν δυσπιστία ως προς τις πραγματικές προθέσεις της Επιτροπής. Όλα τα κείμενά της στον Τύπο υπόκειντο σε λογοκρισία από τις ιταλικές και τις γερμανικές πολιτικές αρχές, την ιταλική στρατιωτική διοίκηση, την Kommandantur, το Γερμανό οικονομικό επίτροπο, την ιταλική και τη γερμανική αστυνομία και τις κατοχικές ελληνικές αρχές. Ύστερα από τις δυσμενείς στρατιωτικές εξελίξεις στη Β. Αφρική ο έλεγχος έγινε πιο στενός. Η ΕΔΒΕ ήταν υποχρεωμένη να υποβάλει το μηνιαίο πρόγραμμα αποστολών της στις ιταλικές αρχές και απαιτούνταν η χορήγηση έγγραφης άδειας από τις ιταλικές κατοχικές αρχές για την αποστολή της βοήθειας πριν ακόμη μισθωθούν τα μεταφορικά μέσα. Η έκδοση της άδειας καθυστέρουσε τις περισσότερες φορές και τα φορτία υπόκειντο σε εξονυχιστικό έλεγχο. Επιπλέον η ιταλική στρατιωτική διοίκηση πρώτη απαγόρευσε τη διανομή της βοήθειας σε χωριά που είχαν πυρποληθεί από τα ιταλικά στρατεύματα. Η δικαιολογία που πρόβαλαν στις αντιδράσεις και στις διαμαρτυρίες της ΕΔΒΕ για την άρνησή τους να της επιτρέψει να περιθάλπει τους κατοίκους ήταν ότι επρόκειτο περί ποινής για την υπόθαλψη ανταρτών.⁷⁶⁰

Αλλά και η σύνθεση των τοπικών επιτροπών, ΚΕΔΕΣ και ΕΔΕΣ, δεν έμεινε ανεπηρέαστη από τις παρεμβάσεις τους. Τα ονόματα των μελών τους έπρεπε να γνωστοποιηθούν στην ιταλική διοίκηση. Δεν ήταν λίγες οι φορές που επεμβήκανε και άλλαξαν τη σύνθεση τους με μέλη της δικής του επιλογής ενώ αρκετά συνελήφθησαν με την κατηγορία ότι αρνήθηκαν να συμμορφωθούν με τις διαταγές των ιταλικών αρχών, επειδή έρχονταν σε αντίθεση με τις οδηγίες της ΕΔΒΕ. Οι Ιταλοί φοβούνταν ότι οι εκατοντάδες επιτροπές που είχαν δημιουργηθεί στα χωριά σταδιακά θα μετατρέπονταν σε πυρήνες υποστήριξης του αντάρτικου. Ο ίδιος ο Έλληνας διευθυντής της Υπηρεσίας Επαρχιών Νίκος Δέας συνελήφθη ύστερα από τη διαταγή της Ανώτατης Ιταλικής Διοίκησης με την κατηγορία υπόθαλψης ανταρτών. Η γερμανική πλευρά προέβη και αυτή σε συλλήψεις αρκετών μελών των τοπικών επιτροπών. Ο Μητροπολίτης Σπάρτης Διονύσιος συνελήφθη και αφέθηκε ελεύθερος ύστερα από διάβημα της ΕΔΒΕ. Άλλοι δεν θα είχαν την ίδια τύχη και τουλάχιστον 15 μέλη ΚΕΔΕΣ και ΕΔΕΣ εκτελέστηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής από τα γερμανικά στρατεύματα.⁷⁶¹

Όσον αφορά τα εισαγόμενα τρόφιμα υπήρχε ο φόβος της επίταξής τους. Τόσο η ιταλική όσο και η γερμανική πλευρά είχαν εκδώσει διαταγές προς τις διοικήσεις των στρατευμάτων τους να μην ιδιοποιηθούν τα τρόφιμα της ΕΔΒΕ. Πάρα ταύτα υπήρξαν περιπτώσεις που ποσότητες τροφίμων επιτάχθηκαν από τα κατοχικά στρατεύματα, αν και ήταν λίγες αναλογικά προς το συνολικό όγκο του σουηδικού σχεδίου, 154.000 οκάδες. Η δικαιολογία που προβλήθηκε από τις διοικήσεις των γερμανικών στρατευμάτων ήταν ότι η κατάσχεσή τους έγινε για να μην περιέλθουν στην κατοχή

⁷⁵⁹ Παύλος Μων, *ό. π.*, σσ. 81-93.

⁷⁶⁰ ΙΑΜΑ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Πεπραγμένων της Δ.3 Διευθύνσεως Επισιτισμού Επαρχιών της Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι υπό την αιγίδα του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού από Οκτωβρίου 1942 μέχρι Σεπτεμβρίου 1943», Αθήνα, Οκτώβριος 1943· Αναστασία Κούκουνα, *ό. π.*, σσ. 120-121.

⁷⁶¹ *Ο. π.*, αρ. εγγρ. 8, «Έκθεσις Πεπραγμένων της Δ.3 Διευθύνσεως Επισιτισμού Επαρχιών από 1 Σεπτεμβρίου 1944 – 25 Μαρτίου 1945»,

των ανταρτών. Οι απεσταλμένοι της Επιτροπής, όμως, διαπίστωσαν ύστερα από έρευνα ότι κάποια από αυτά είχαν γίνει αντικείμενο αγοροπωλησίας στη μαύρη αγορά. Παράλληλα, όμως, υπήρξε συνεργασία μεταξύ των δύο πλευρών. Όταν η ΕΔΒΕ δεν είχε επαρκή αποθέματα σταριού, δανείστηκε ποσότητες από τη γερμανική πλευρά υπό τον όρο ότι θα επέστρεφε τα τρόφιμα, ώσπου να ανανεωθούν οι προμήθειές της με νέες εισαγωγές από τον Καναδά.⁷⁶²

Τα τρόφιμα που εισήγαγε το σουηδικό σχέδιο δεν ήταν απλά μια μορφή ανθρωπιστικής βοήθειας, αλλά αποτελούσαν ένα πλούτο, μια αύξηση του ΑΕΠ της κατοχικής Ελλάδας. Σταδιακά οι στρατιωτικές επιμελητείες των κατακτητών εφοδιάζονταν με τρόφιμα που εισάγονταν κυρίως από το εξωτερικό και δεν είχαν ανάγκη τα τρόφιμα που εισήγαγε το σουηδικό σχέδιο. Τα τελευταία θα μπορούσαν να αποβούν πολύτιμα και χρήσιμα σε πάρα πολλούς τομείς. Το φθινόπωρο του 1942 ο τιμάρημος στα είδη βασικής κατανάλωσης είχε εκτοξευθεί στα ύψη. Το ελαιόλαδο κόστιζε 30.000 δραχμές η οκά όσο και ο μηνιαίος μισθός ενός εργάτη. Ο Ciano σημείωνε στο ημερολόγιό του τον Οκτώβριο του 1942 ότι, αν συνεχιζόταν αυτή η κατάσταση, δηλαδή η άντληση όλο και μεγαλύτερων ποσών από την γερμανική πλευρά, η Ελλάδα θα οδηγούνταν στην πλήρη οικονομική κατάρρευση, η κατοχική κυβέρνηση θα παραιτούνταν, θα κυριαρχούσε το πολιτικό χάος και πλέον η χώρα θα μπορούσε να ελεγχθεί μόνο με τη δύναμη των όπλων. Τον Σεπτέμβριο είχαν ξεσπάσει μαζικές απεργίες οργανωμένες από το ΕΑΜ με κύριο αίτημα τη βελτίωση των όρων διαβίωσης του ελληνικού λαού. Η συγκέντρωση της εγχώριας σοδειάς του 1942 από το κατοχικό κράτος είχε αποτύχει και πάλι. Οι εισαγόμενες ποσότητες τροφίμων αφενός μεν απάλλασσαν τους κατακτητές από το να τις εισάγουν αυτοί αφετέρου η διάθεση 15.000 τροφίμων στην αγορά θα μπορούσε να λειτουργήσει ανασχετικά στην άνοδο του τιμάρημου στα είδη διατροφής. Τον Οκτώβριο έφθασαν στην Αθήνα οι Hermman Neubacher και Alberto D' Augostino ως ειδικοί πληρεξούσιοι των κατοχικών δυνάμεων με κύριο στόχο τη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας. Ο Neubacher εισήγαγε μια δέσμη μέτρων όπως κατάργηση του καθεστώτος των διατιμήσεων στην ελεύθερη αγορά, παύση πληρωμών προς τους προμηθευτές της Wehrmacht. Προκειμένου να εξισορροπηθεί η ζήτηση, απαραίτητη για τη λειτουργία της αγοράς, ήταν απαραίτητη και η μαζική εισαγωγή τροφίμων. Όμως αυτά είτε δεν ήταν άμεσα διαθέσιμα είτε θα αργούσαν να εξασφαλιστούν από τον μείζονα οικονομικό χώρο του Άξονα. Το σουηδικό σχέδιο έλυνε το πρόβλημα των εισαγωγών τροφίμων άμεσα. Οι Altenburg και Neubacher ανέφεραν ότι οι καλύτερες αμυντικές εγκαταστάσεις έχαναν την αξία τους μπροστά στον κίνδυνο οικονομικής κατάρρευσης και κοινωνικής αποσύνθεσης. Ο Neubacher σημείωνε μεταπολεμικά ότι μια οικονομία σε χάος θα σήμαινε συνέχεια του λιμού και δεκαπλασιασμένο ανταρτοπόλεμο.⁷⁶³

Την άφιξη των πρώτων φορτίων τροφίμων του σουηδικού σχεδίου ακολούθησε κυβερνητικός ανασχηματισμός. Από τα μέσα Οκτωβρίου οι Ghigi και Altenburg προσέγγισαν αρχικά έναν έμπειρο αστό πολιτικό τον Ιωάννη Ράλλη βολιδοσκοπώντας τον για το ενδεχόμενο να αναλάβει την πρωθυπουργία. Τελικά, ύστερα από τους όρους που έθεσε, στράφηκαν στον Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο, τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Τσολάκογλου και Υπουργό Κοινωνικής Πρόνοιας, ενός Υπουργείου

⁷⁶² Bengt Helger, *ό. π.*, σσ. 458-459.

⁷⁶³ Hugh Gibson (ed.), *The Ciano Diaries*, *ό. π.*, σσ. 528-532 Ἰωάννης Γκιούρας, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επ.), *Κατοχή, Ναζισμός και ελληνική οικονομία*, *ό. π.*, σσ. 379-421 Ἰ. Χάγκεν Φλάισερ, *ό. π.*, σ. 329-333 Ἰ. Βασίλης Μανουσάκης, *Στο νότιο προπύργιο...*, *ό. π.*, σσ. 44-58.

που είχε άμεση σχέση με τη διανομή της βοήθειας. Ταυτόχρονα η κυβέρνησή του διευρύνθηκε και συμπεριέλαβε τον επιχειρηματία Έκτορα Τσιρονίκο, ως υπουργό Γεωργίας και Επισιτισμού, καθώς και τον Νικόλαο Καλύβα, παλαιό σοσιαλφασίστα συνδικαλιστή, ως Υφυπουργό Εργασίας. Στις 22 Μαρτίου 1943, οι Ghigi και Altenburg επανέλαβαν την πρόταση πρωθυπουργοποίησης στον Ιωάννη Ράλλη, ο οποίος ανέλαβε την πρωθυπουργία στις 7 Απριλίου 1943. Μια δωσιλογική κυβέρνηση με αστικό χαρακτήρα ήταν πολύ πιο έμπειρη στο να διαχειριστεί τη βοήθεια μέσω του υπάρχοντος κρατικού μηχανισμού και να επιλύσει τα προβλήματα που πηγάζαν από το επισιτιστικό, να ικανοποιήσει τα αιτήματα των εργαζομένων όσον αφορά την ακρίβεια, να διανείμει τη βοήθεια ικανοποιώντας τόσο τις κοινωνικές ανάγκες αλλά και τομείς που ενδιέφεραν άμεσα του κατακτητές, δηλαδή την τροφοδοσία επιχειρήσεων που δούλευαν γι' αυτούς. Η επιτυχία της κυβέρνησης στο επισιτιστικό θα μπορούσε να της προσδώσει την αποδοχή της από τον ελληνικό λαό και να την απαλλάξει από το στίγμα της συνεργασίας με τον κατακτητή. Επιπλέον οι κατακτητές μπορούσαν μέσω των δωσιλογικών κυβερνήσεων να διαχειριστούν τη βοήθεια δίχως να φαίνονται οι ίδιοι.⁷⁶⁴

Αυτές ήταν οι προκλήσεις που είχε να αντιμετωπίσει η ΕΔΒΕ. Αυτές καθώς και το ζήτημα της διάθεσης της εγχώριας παραγωγής προς όφελος του ελληνικού άμαχου πληθυσμού θα εξετασθούν στα επόμενα κεφάλαια.

6.3 Η οργάνωση του μηχανισμού της αρωγής και η δράση στην πρωτεύουσα

Η νέα Επιτροπή είχε μαζί της συγκεκριμένες εντολές από τους Συμμάχους. Ο κύριος όγκος της βοήθειας έπρεπε να κατευθυνθεί εκεί που υπήρχε άμεση ανάγκη και να διανεμηθεί δίκαια, δεν έπρεπε να επωφεληθεί ο Άξονας χορηγώντας τα τρόφιμα στους εργάτες που απασχολούνταν για λογαριασμό του, οι εισαγόμενες ποσότητες τροφίμων δεν έπρεπε να πουληθούν στο κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού και η διάθεσή τους έπρεπε να αποφέρει ένα ελάχιστο κέρδος που θα κάλυπτε το βασικό λειτουργικό κόστος. Εν ολίγοις η ΕΔΒΕ έπρεπε να έχει τον αποκλειστικό έλεγχο των τροφίμων από τη στιγμή που θα εισάγονταν έως τη διανομή τους στους δικαιούχους και να εφαρμόσει ένα σύστημα χορήγησης τροφίμων ανάλογο του αγγλικού δελτίου, το οποίο προέβλεπε σε αντίθεση με το γερμανικό ίσες μερίδες για όλους. Αυτό συνεπαγόταν ότι η Επιτροπή έπρεπε να υποκαταστήσει διοικητικές υπηρεσίες του κατοχικού ελληνικού κράτους και να αποκτήσει αρμοδιότητες που ανήκαν στο Υπουργείο Επισιτισμού, στο Υπουργείο Πρόνοιας, στο Υπουργείο των Οικονομικών, του Υπουργείου Εμπορίου καθώς και πρόσβαση και έλεγχο σε οργανισμούς όπως το Υπουργείο Γεωργίας, την ΚΕΠΕΣ, την Αγροτική Τράπεζα, τα τελωνεία, τους συνεταιρισμούς αλλά και να αντικαταστήσει όσο ήταν δυνατό το κατοχικό ελληνικό κράτος στη συλλογή μέρους της εγχώριας αγροτικής παραγωγής. Στις διαπραγματεύσεις συμμετείχαν εκτός από τα νέα μέλη της νέας Επιτροπής, ο επιτετραμμένος της Σουηδίας Sven Allard και εκπρόσωποι του κατοχικού Υπουργείου Επισιτισμού. Η κρισιμότητα της κατάστασης επέβαλε την άμεση λήψη αποφάσεων. Αυτό διευκόλυνε και η προεργασία που είχε κάνει στο προηγούμενο διάστημα η ΕΔΑΤ.

⁷⁶⁴ Γεώργιος Ράλλης, *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήνα, 1947, σσ. 27-33.

Η σουηδική αποστολή εγκαταστάθηκε στο κτήριο της Μαρασλείου Σχολής ενώ τα μέλη της ελβετικής σε εκείνο του Βρετανικού Συμβουλίου. Τα τμήματα επιθεωρήσεων στην Κολοκοτρώνη, τα τμήματα ιατρικής περιθάλψεως και το φαρμακείο στη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή, το βιομηχανικό τμήμα στεγάστηκε σε οίκημα του Χρηματιστηρίου Εμπορευμάτων του Πειραιά. Η επίσημη γλώσσα που κρατούνταν τα πρακτικά ήταν η γαλλική και στη συνέχεια μεταφράζονταν στα ελληνικά.⁷⁶⁵

Η Επιτροπή στις συνομιλίες με την Κατοχική Κυβέρνηση επέμεινε στον ουδέτερο και προσωρινό χαρακτήρα της και κατόρθωσε να εξαιρεθεί από την υπάρχουσα εργατική νομοθεσία. Μάλιστα επιδίωξε και πέτυχε ειδική ρύθμιση όσον αφορά τις εργασιακές σχέσεις των ατόμων που απασχολούσε. Αυτή κάλυπτε μια σειρά θεμάτων από την ασφάλιση κατά των εργατικών ατυχημάτων μέχρι τις απολύσεις προσωπικού.⁷⁶⁶ Ακόμη και στο ζήτημα της φορολόγησης πέτυχε την απαλλαγή της από το 1943.⁷⁶⁷ Από το 1944 θα πετύχει την ψήφιση ειδικών νόμων για αδικήματα εναντίον της.⁷⁶⁸ Η Επιτροπή χωρίστηκε σε έξι τμήματα, τα οποία είχαν έναν Σουηδό και έναν Ελβετό επικεφαλής αντίστοιχα. Αυτά ήταν: α) Προγραμματισμός και Συντονισμός, β) Επισιτισμός της Πρωτεύουσας, γ) Επισιτισμός της Επαρχίας, δ) Περίθαλψη παιδιών και αρρώστων, ε') Βιομηχανικές Υπηρεσίες, στ') Οικονομικές Υπηρεσίες. Στον πρόεδρο υπάγονταν η α) Γραμματεία, β) το Ναυτικό Γραφείο, γ) το Γραφείο Τεχνικής Επιθεώρησης και Υλικού και η δ) Γενική Γραμματεία με τις υποδιαιρέσεις της δ1) Οργάνωση και προσωπικό, δ2) Γραφείο Συνδέσμων, δ3) Μεταφραστικό γραφείο, δ4) Γραφείο Τύπου και πληροφοριών.

Αυτό που έπρεπε να εξασφαλιστεί ήταν η διανομή των τροφίμων στους δικαιούχους χωρίς την παρέμβαση αλλά και χωρίς να επωφεληθούν η δωσιλογική ελληνική κυβέρνηση και οι κατακτητές. Στην Ελλάδα υπήρχε ήδη ένα σύστημα δελτίου, το οποίο όμως είχε καταρρεύσει λόγω της έλλειψης αγαθών. Είχε αποφασισθεί ότι η βοήθεια θα διανέμονταν με ένα ελάχιστο αντίτιμο, για να καλυφθεί το διαχειριστικό κόστος. Η διανομή της με εμπορικούς όρους μέσω του δελτίου προσέφερε πολλά πλεονεκτήματα. Ένα από τα πιο σημαντικά ήταν ότι θα καταπολεμούνταν η μαύρη αγορά και ο καταναλωτής δεν θα εξαρτούσε την επιβίωσή του από αυτή. Ήδη υπήρχε η προηγούμενη εμπειρία από τις διανομές της ΕΔΑΤ. Η πρόκληση για την ΕΔΒΕ ήταν να αποσπάσει το σύστημα του δελτίου από τον έλεγχο του κατοχικού κράτους και να το αναδιοργανώσει σύμφωνα με τις εντολές που είχε από τους Συμμάχους. Το πρόβλημα όμως βρισκόταν στο γεγονός ότι υπεύθυνος για την έκδοση δελτίων ήταν το Υπουργείο Επισιτισμού. Πολύ εύκολα θα μπορούσε να ιδιοποιηθεί τα φορτία σταριού, να διανείμει τη βοήθεια εκεί που ήθελε αυτό αλλά και η κατοχική κυβέρνηση να εισπράξει την επιτυχία. Επιπλέον το σύστημα ήταν διεφθαρμένο. Παρά τους προηγούμενους ελέγχους και προσπάθειες δεν είχε καταστεί εφικτό να περιοριστεί ο αριθμός των κατόχων πλαστών ή διπλών δελτίων. Οι προηγούμενοι έλεγχοι να μην είχαν κατορθώσει να μειώσουν τον αριθμό τους από 1.336.685 δελτία τον Μάρτιο του

⁷⁶⁵ Παύλος Μών, *ό. π.*, σσ. 59- 64.

⁷⁶⁶ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 1-2, «Αλφαβητικό Ευρετήριο Νόμων 1820/44 & 1821/44 αφορώντων λειτουργίαν ΕΔΒΕ».

⁷⁶⁷ Ν. 137, «Περί παροχής προνομίων και ατελειών εις την Επιτροπήν Διαχειρίσεως της αποστολής της Διεθνούς Επιτροπής Ερυθρού Σταυρού εν Ελλάδι», ΦΕΚ 144Α, 25/5/1943.

⁷⁶⁸ Ν. 1821, « Περὶ τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των Νόμων υπ. αριθ. 137 «Περί παροχής προνομίων και ατελειών εις την Επιτροπήν Διαχειρίσεως της Αποστολής της Διεθνούς Επιτροπής Ερυθρού Σταυρού εν Ελλάδι» και υπ. αριθ. 284/1943 «περί κανονισμού των Λιμενικών και Τελωνειακών υποχρεώσεων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού», ΦΕΚ 207Α, 21/9/1944.

1942 σε 1.224.193 τον Αύγουστο, είχαν όμως αποτύχει να καθιερώσουν ένα αδιάβλητο σύστημα διανομής στην πρωτεύουσα. Πάρα πολλά δελτία πωλούνταν στη μαύρη αγορά. Το επείγον της κατάστασης και ο φόβος επανάληψης του λιμού του προηγούμενου χρόνου ανάγκασε την ΕΔΒΕ να ενδώσει έστω με δυσφορία και να αποδεχθεί την έκδοση νέων δελτίων από το Υπουργείο Επισιτισμού. Αυτό όμως ήταν το όριο της υποχώρησης της. Σε θέματα όπως η εκφόρτωση, η αποθήκευση, η άλεση, η παρασκευή, η διάθεση και ο καθορισμός των ημερήσιων μερίδων θα είχε τον αποκλειστικό έλεγχο, μην έχοντας καμία πρόθεση να τον μοιραστεί με το Υπουργείο Επισιτισμού.⁷⁶⁹

Οι Sven Allard και Herman Neubacher κατάρτησαν από κοινού τον κατάλογο των τροφίμων που θα παραλάμβανε κάθε δικαιούχος κάθε μήνα με το δελτίο. Αυτά ήταν 60 δράμια ψωμί, 30 δράμια ψωμί οι εργατικές μερίδες, 1 οκά όσπρια, ½ αλεύρι, 150 δράμια ελαιόλαδο και 125 δράμια ζάχαρη. Η θερμιδική αξία αυτών των τροφίμων ανέρχονταν περίπου στις 1.000 θερμίδες. Τα υπόλοιπα ο καταναλωτής θα τα προμηθευόταν από την ελεύθερη αγορά. Ο Neubacher κατήργησε το καθεστώς των διατιμήσεων στα τρόφιμα. Η ρύθμιση αυτή υπό κάποιες προϋποθέσεις μπορούσε να περιορίσει την απόκρυψη αγαθών και να προκαλέσει διόρθωση στις τιμές σε επίπεδα που ο καταναλωτής μπορούσε να τα αγοράσει.⁷⁷⁰

Είδη τροφίμων που θα χορηγούνταν με το δελτίο από τον Οκτώβριο 1942	
Ψωμί	60 δράμια
Ψωμί	30 εργατικές μερίδες
Αλεύρι	½ οκά τον μήνα
Όσπρια	1 οκά τον μήνα
Ελαιόλαδο	150 δράμια το μήνα
Ζάχαρη	125 δράμια το μήνα

Πίνακας 6.1, πηγή: Βασίλης Μανουσάκης (επ.), «Στο νότιο προπύργιο του Ράιχ». Ο απολογιστικός φάκελος του γερμανικού επιτελείου για την Ελλάδα της Κατοχής, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2019, σ. 309.

Η επισιτιστική βοήθεια από τον Καναδά μεταφέρθηκε στη μορφή σταριού και όχι σε αλεύρι, γιατί υπήρχε ο κίνδυνος να χάσει τη θρεπτική αξία του και τις αναγκαίες βιταμίνες για τον υποσιτισμένο πληθυσμό. Για τις ανάγκες άλεσης του σταριού χρησιμοποιήθηκαν οι Μύλοι Αγίου Γεωργίου δυναμικότητας 350 τόνων, επειδή όμως θεωρήθηκαν ανεπαρκείς δόθηκε άδεια χρήσης από το Υπουργείο Επισιτισμού άλλων δύο μύλων. Συνολικά η Επιτροπή είχε στη διάθεσή της ένα ολόκληρο σύμπλεγμα αποθηκών χωρητικότητας 40.000 τόνων. Η Επιτροπή κατόρθωσε και απέσπασε τον έλεγχο από το Υπουργείο των Μύλων Αγίου Γεωργίου, όπου μεταφέρθηκε το σάρι και πραγματοποιήθηκε η διαδικασία της άλεσης. Επειδή χρησιμοποιούνταν και από τους κατακτητές, Γερμανούς και Ιταλούς για τις δικές τους ανάγκες, χρησιμοποιούνταν διαφορετικοί χώροι αποθήκευσης για να αποφευχθούν τυχόν προβλήματα. Ο ρόλος των εταιριών, που ήταν ιδιοκτήτες τους, περιοριζόταν στην τεχνική συνεργασία. Ειδικό προσωπικό των τεχνικών υπηρεσιών της Επιτροπής, που έφτασε να αποτελείτε από εκατό άτομα, επέβλεπε τα στάδια της εκφόρτωσης, του ζυγίσματος και της άλεσης,

⁷⁶⁹ « Επειδή οι περιστάσεις μας ανάγκασαν να αρχίσουμε αμέσως το έργο μας της βοήθειας, δεν μπορέσαμε να οργανώσουμε δικό μας μηχανισμό διανομών. Στο ξεκίνημα, έπρεπε να χτίσουμε πάνω σε ό, τι υπήρχε ήδη», βλ. Παύλος Μων, ό. π., σ. 36.

⁷⁷⁰ Βασίλης Μανουσάκης (επ.), «Στο νότιο προπύργιο του Ράιχ». Ο απολογιστικός φάκελος του γερμανικού επιτελείου για την Ελλάδα της Κατοχής», ό. π., σ. 309.

για να αποφευχθούν τυχόν ατασθαλίες. Οι εργάτες υπόκειντο σε σωματικό έλεγχο κατά την έξοδό τους από τους εργασιακούς χώρους.⁷⁷¹

Ανέκυπτε ξανά, όπως είχε γίνει με τα πρώτα φορτία την άνοιξη, το ζήτημα της απόδοσης του αλευριού σε ψωμί. Ύστερα από συζητήσεις αποφασίστηκε πως το ψωμί έπρεπε να έχει όσον το δυνατόν μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε αλεύρι. Η νέα Επιτροπή αξιοποίησε για τη χορήγησή του το δίκτυο των 700 περίπου αρτοποιιών της πρωτεύουσας που είχε χρησιμοποιήσει και η ΕΔΑΤ. Αυτή τη φορά όμως οι σταθερές και αυξημένες αφίξεις φορτίων από το εξωτερικό είχαν ενσταλάξει ξανά το μικρόβιο και τον πειρασμό του κέρδους στους αρτοποιούς για ένα εμπόρευμα που η μεταπώληση του στη μαύρη αγορά εξασφάλιζε εγγυημένα υψηλά κέρδη. Χρειάστηκε να επαναληφθεί ξανά η δοκιμασία που είχε πραγματοποιηθεί την άνοιξη παρουσία εκπροσώπου του Υπουργείου Επισιτισμού, της Αστυνομίας και του Σωματείου Αρτοποιών. Ύστερα από αλληπάλληλες δοκιμές η απόδοση ορίστηκε για κάθε 100 γρ. αλευριού στα 141, 3 γρ. ψωμιού. Παρά την οργή τους, οι αρτοποιοί αναγκάστηκαν να ενδώσουν. Επιπλέον η Επιτροπή παρέμβηκε και στη διαδικασία της διανομής στους φούρνους. Υπάλληλοι επέβλεπαν τη διαδικασία ζυγίσματος, εκφόρτωσης και παράδοσης στους φούρνους.

Το Υπουργείο Επισιτισμού ήταν υποχρεωμένο να παραδίδει καταλόγους των αρτοποιών στην Τεχνική Υπηρεσία της Επιτροπής, όπου αναγραφόταν η ποσότητα του αλευριού που έπρεπε να παραδοθεί. Επιπλέον κάθε μήνα ήταν υποχρεωμένο να αναφέρει στην Επιτροπή τις αλλαγές που είχαν γίνει στον κατάλογο των δικαιούχων κάθε αρτοποιείου. Η ποσότητα, που κρινόταν πλεονάζουσα, παρακρατούνταν από τις παραδόσεις του επόμενου μήνα. Ειδικά συνεργεία σε συνεργασία με το Υπουργείο Επισιτισμού είχαν επιφορτισθεί με το καθήκον της τήρησης των όρων που αφορούσαν την απόδοση των αλεύρων. Κάθε αρτοποιός που θα παραβίαζε τους όρους θα στέλνονταν στο δικαστήριο με την απειλή της ποινής κλεισίματος. Τέλος η μερίδα για κάθε δικαιούχο ορίστηκε στα 60 δράμια ψωμιού (192γρ).⁷⁷²

Στη νέα Επιτροπή απέμενε να δοθεί άλλη μια σημαντική μάχη. Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων του Paul Mohr με τους εκπροσώπους της κατοχικής κυβέρνησης και των κατακτητών τονίστηκε από τους τελευταίους ότι έπρεπε να ενισχυθούν και τα «Λαϊκά Συσσίτια» που λειτουργούσαν υπό την αιγίδα της ΚΕΣ στην πρωτεύουσα. Τόσο οι Ιταλοί όσο και οι Γερμανοί για πολιτικούς λόγους πίεζαν προς αυτήν την κατεύθυνση. Από το καλοκαίρι παρατηρούνταν κλιμάκωση των κινητοποιήσεων με αποκορύφωμα την πρώτη μαζική απεργία στην πρωτεύουσα στις 7 Σεπτεμβρίου, οργανωμένη από το ΕΑΜ, τη στιγμή της άφιξης των πρώτων φορτίων, η οποία επεκτάθηκε σε κλάδους όπως των σιδηροδρομικών, τροχιοδρομικών, εργατών της Ούλεν, ακόμη και σε βιομηχανίες επιταγμένες από τους κατακτητές. Εν ολίγοις επηρέαζε άμεσα την εύρυθμη λειτουργία μηχανισμών που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των κατακτητών. Κεντρικό αίτημά τους ήταν η αύξηση της μερίδας ψωμιού

⁷⁷¹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/8764, Greece –Relief Food Distribution by the Joint Relief Committee, Chapter IV, June 12/43, Bengt Helger, ό. π., σ. 265, Παύλος Μών, ό. π., σσ. 28- 29.

⁷⁷² KEINE/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/8764, Ό.π, Bengt Helger, ό. π., σ. 274 -278//Παύλος Μών, ό. π., σ.30-32.

στα 100 δράμια.⁷⁷³ Ο ίδιος ο Paul Mohn χαρακτήρισε τα συσσίτια ως ένα «τεράστιο δημόσιο σκάνδαλο».⁷⁷⁴

Αρχικά ο Mohn εξάρτησε την υποστήριξή του προς τα «Λαϊκά Συσσίτια» με τη ριζική αναδιοργάνωσή τους. Όλα οι εστίες θα έπρεπε να κλείσουν. Θα γινόταν έλεγχος στους καταλόγους, οι χώροι θα ανακαινίζονταν και ο εξοπλισμός θα ανανεωνόταν. Πάρα πολλές καταγγελίες είχαν ακουστεί ενάντια στο προσωπικό των συσσιτίων, όσων αφορά καταχρήσεις και ειδικά για τη συμπεριφορά απέναντι στις ουρές των πεινασμένων δικαιούχων. Οι καταγγελίες αυτές θα εξετάζονταν και το προσωπικό θα παρέμενε ύστερα από αξιολόγηση. Αυτή η ανακοίνωση πυροδότησε αντιδράσεις από παντού, τους κατακτητές αλλά και από τα μέλη του ΔΚΕΣ και της Ελβετικής αποστολής. Τα βέλη τους στόχευαν τον πρόεδρο της Επιτροπής Paul Mohn. Μέχρι και η κατηγορία «εχθρός του λαού» θα εκτοξευθεί εναντίον του.⁷⁷⁵ Η απειλή του πληρεξουσίου του Ράιχ Altenburg για διάβημα προς τη Στοκχόλμη ανάγκασε τον Mohn να κάνει πίσω από τα αρχικά σχέδιά του και να ενισχύσει τα συσσίτια με 600 τόνους πλιγουριού από βρόμη, υπό τον όρο όμως ότι ο αριθμός των δικαιούχων θα μειωνόταν και οι συνθήκες στα «Λαϊκά Συσσίτια» θα βελτιώνονταν.⁷⁷⁶

Ο επόμενος γύρος όμως θα άνηκε σε αυτόν. Ήδη από το καλοκαίρι η ΕΔΑΤ είχε πραγματοποιήσει δύο πρόσθετες διανομές τροφίμων μέσω των παντοπωλών. Και οι δύο είχαν αφήσει πολύ καλές εντυπώσεις στο κοινό. Ο Mohn αποφάσισε να προβεί στην προκήρυξη δημοψηφίσματος προκειμένου να αντιμετωπίσει όλους αυτούς που επιδίωκαν τη συνέχιση της λειτουργίας των συσσιτίων. Παράλληλα η ΕΔΒΕ προχώρησε και στη υπογραφή σύμβαση με τη Συνομοσπονδία Παντοπωλών. Οι δικαιούχοι θα αποφάσιζαν οι ίδιοι για το που και πως θέλουν να παραλαμβάνουν τις πρόσθετες ποσότητες τροφίμων, μαγειρεμένες από τα συσσίτια ή σε ξηρή μορφή με το δελτίο από τον παντοπώλη. Το δημοψήφισμα προκηρύχτηκε μεταξύ 13 και 17 Νοεμβρίου. Η γλώσσα της ανακοίνωσης στο Τύπο ήταν η απλή δημοτική και συνοδευόταν από το δόλωμα της διανομής 1 οκάς πλιγουριού, 100 γρ. αλευριού και 100 γρ. ζυμαρικών με ημερομηνία διάθεσης από τα μπακάλικά την 20^η Νοεμβρίου. Η διαδικασία του δημοψηφίσματος ήταν η εξής. Αυτοί που θα επιθυμούσαν να παραλαμβάνουν τις ποσότητες από τον παντοπώλη δεν θα έκαναν τίποτα. Όσοι προτιμούσαν το σύστημα των «Λαϊκών Συσσιτίων», θα έπρεπε να περιμένουν στις ουρές των μπακάλικων και να συμπληρώσουν τρεις αιτήσεις, στις οποίες θα δήλωναν ότι προτιμούσαν το σύστημα των συσσιτίων. Μόνο 19.735 επέλεξαν τη χορήγηση των επιπλέον μεριδίων μέσω των λαϊκών συσσιτίων. Επόμενο ήταν να ακουστούν καταγγελίες για εύνοια της Επιτροπής προς τους μπακάληδες, ειδικότερα από το προσωπικό των συσσιτίων, τον ΕΟΧΑ, τον Δήμαρχο Αθηναίων και διάφορα φιλανθρωπικά σωματεία.⁷⁷⁷ Ως αποτέλεσμα αυτών των αντιδράσεων η Επιτροπή αναγκάστηκε να το επαναλάβει. Όχι όμως άμεσα, αλλά τον Ιανουάριο του 1943, όταν η διανομή μέσω του νέου συστήματος είχε ομαλοποιηθεί. Τα νέα αποτελέσματα έδειξαν ακόμη μεγαλύτερο ρεύμα προς τους παντοπώλες. Μόνο 5.911 είχαν ψηφίσει

⁷⁷³ Δημήτρης Καλογιαννίδης, *Το Εθνικό Εργατικό Απελευθερωτικό Μέτωπο: Η δράση του στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1941-1944, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2014, σσ. 65-66.

⁷⁷⁴ Παύλος Μων, *ό. π.*, σ. 40

⁷⁷⁵ *Ο. π.*, σ. 40.

⁷⁷⁶ Bengt Helger, *ό. π.*, σ. 139

⁷⁷⁷ Χριστόφορος Χρηστίδης, *ό. π.*, σ. 317.

υπέρ των «Λαϊκών Συσσιτίων». Ακόμη και το προσωπικό τους προτιμούσε το σύστημα των μπακάληδων.⁷⁷⁸

Αποτελέσματα δημοψηφίσματος Νοεμβρίου 1942			
	Πληθυσμός	Υπέρ των συσσιτίων	Υπέρ των παντοπωλών
Αθήνα	752.816	13.744	739.072
Πειραιάς	338.617	1.541	337.076
Προάστια	138.951	4.450	134.501
Σύνολο	1.230.384	19.735	1.210.649

Πίνακας 6.2, πηγή: United Nations Archives, S-1306-0000-0012, “A report of the relief work of the joint relief commission Greece”.

Η πόλη χωρίστηκε σε 65 διαμερίσματα. Για κάθε ένα ορίστηκε ένας κεντρικός παντοπώλης, ο οποίος θα παραλάμβανε τα τρόφιμα από την Επιτροπή και στη συνέχεια θα τα διένειμε στους υπόλοιπους παντοπώλες του διαμερίσματός του, αφού τους χορηγούνταν απόδειξη παραλαβής των ποσοτήτων. Για κάθε είδος ορίστηκε μια τιμή προμήθειας. Οι παντοπώλες παρακρατούσαν τα δελτία των δικαιούχων. Με βάση αυτά κατάρτιζε ο κάθε παντοπώλης τον πίνακα με τις ποσότητες που θα παραλάμβανε. Αυτός στέλνóταν στην Γενική Επιθεώρηση της Επιτροπής, όπου ενέκρινε τη διατακτική προς τον παντοπώλη. Στη συνέχεια ο τελευταίος προμηθευόταν τις ποσότητες από τον κεντρικό παντοπώλη, αφού προσκόμιζε τη διατακτική. Ειδικά συνεργεία της Επιτροπής έλεγχαν τη διαδικασία διανομής. Επιπλέον ο παντοπώλης ύστερα από το πέρας της ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει στην Επιτροπή τους σάκους που είχε παραλάβει. Στη συνέχεια ο τελευταίος προμηθευόταν τις ποσότητες από τον κεντρικό παντοπώλη, αφού προσκόμιζε τη διατακτική. Ειδικά συνεργεία της Επιτροπής έλεγχαν τη διαδικασία διανομής και ο παντοπώλης, ύστερα από το πέρας του ελέγχου, ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει στην επιτροπή τους σάκους που είχε παραλάβει.⁷⁷⁹

⁷⁷⁸ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/8764, Functioning of Relief Distribution System, Chapter V'Πάυλος Μων, ό. π., σ. 43-46.

⁷⁷⁹ Ο. π.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΡΥΘΡΟΣ ΣΤΑΥΡΟΣ

ΟΔΗΓΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΟΙΝΟ

I. Κατά τις εικασίες Νοεμβρίου ο Διεθνής Έρυθρος Σταυρός θα μοιράσει δια των Παντοπωλείων στο κοινό της περιφέρειας Αθηνών - Πειραιώς - Πελοποννήσου το παρακάτω τρόφιμα κατά μερίδα:

1 όκα πληγούρι
100 δράμα αλεύρι
100 δράμα ζυμαρικά

Τό Δεκέμβριο πάλι θα μοιράσει στον καθένα:

1 όκα πληγούρι
300 δράμα αλεύρι
100 δράμα ζυμαρικά

Για τους επόμενους μήνες θα ορίσσει αργότερα τι είδους τρόφιμα θα μοιραστούν.

Έννοείται πως, όσος θα παίρνουν αυτά τα τρόφιμα, δεν θα μπορούν πια να φάνε σε κανένα σουσιτίο. Πρέπει όλοι να καταλάβουν ότι: Ένα από τα δύο θα διαλέξουν: **Ή θα παίρνουν τρόφιμα σε είδος ή θα παίρνουν σουσιτίο. Όχι και τα δύο μαζί.** Τα σουσιτία θα είναι μόνο για τους ανθρώπους ή τις οικογένειες, που δεν έχουν τα μέσα να μαγειρεύουν σπίτι τους. Γι' αυτούς ο Έρυθρος Σταυρός θα δίνει στα σουσιτία, που θα ορίσουν, τα τρόφιμα, τα όποια τους αναλογούν —και μόνον αυτά—, και θα τα παίρνουν σε μαγειρεμένο φαγητό.

Έτσι από τη μία μεριά θα έχουμε εκείνους που θα παίρνουν τα τρόφιμα τους σε είδος, κι' από την άλλη αυτούς που θα παίρνουν την τροφή τους μαγειρεμένη από το σουσιτίο.

II. ΤΙ ΘΑ ΚΑΜΟΥΝ ΟΣΟΙ ΘΕΛΟΥΝ ΝΑ ΠΑΙΡΝΟΥΝ ΤΑ ΤΡΟΦΙΜΑ ΤΟΥΣ ΣΕ ΕΙΔΟΣ ΚΑΙ ΤΙ ΘΑ ΚΑΜΟΥΝ ΑΥΤΟΙ ΠΟΥ ΠΡΟΤΙΜΟΥΝ ΤΟ ΣΥΣΙΤΙΟ

1. Όσοι δέλουν να παίρνουν τα τρόφιμά τους σε είδος, δεν έχουν να κάμουν καμιά απολύτως ενέργεια. Άμα θα γίνεται ανακοίνωσις του Έρυθρου Σταυρού, πως θα μοιραστούν τρόφιμα, θα ηγούνται και θα παίρνουν από τα παντοπωλεία, στα όποια έχουν καταθέσει τα άτομικά τους δελτία, τις μερίδες των τροφίμων τους.

2. Για όσους τώρα προτιμούν να παίρνουν τα τρόφιμά τους σε σουσιτίο, θα χρειαστούν μερικές απαραίτητες διατυπώσεις. Από τις 13 δηλαδή του Νβρίου ως τις 17 το θρόδυ όφείλουν να κάνουν τα εξής:

α) Θα παρουσιαστούν στον παντοπώλη τους και θα υπογράψουν αίτηση σε τρία αντίτυπα, πως δέλουν να παίρνουν μαγειρεμένα τα τρόφιμά τους από σουσιτίο.

Έννοείται ότι κάθε μέλος της ίδιας οικογενείας είναι ελεύθερο να όριση το λαϊκό σουσιτίο, που το εξυπηρετεί ποιά καλά. Όσάσος για τα παιδιά τα έως 18 χρονών, ή αίτησις για έγγραφη σε σουσιτίο θα υπογράφεται από τον άρχηγό της οικογενείας, με τον όποιο συγκατοικούν.

*Αν συμβαίνει να είναι αγράμματος αυτός, που θα υπογράψει την αίτηση θα την υπογράψουν δύο μάρτυρες γνωστοί.

β) Όταν ο πελάτης που προτιμά το σουσιτίο, υπογράφει την αίτηση που είπαμε, ο παντοπώλης, αφού αριθμολογήσει με το νέο σύστημα τις αιτήσεις, θα κόψει και θα παραδώσει τα δύο αντίτυπα της αίτησώς μαζί με το άτομικό δελτίο του καθενός, στον ενδιαφερόμενο. Το πρώτο αντίτυπο, θα το κρατήσει αυτός. Το αντίγραφο τούτο θα δώσει τυπωμένα στο κάτω μέρος τα κουπόνια, που δεν χρησιμοποιήθηκαν ακόμη στα άτομικά δελτία τροφίμων, ένα κουπόνι με τον αριθμόν 32, που το έχουμε μερικοί για να γραφούν σε συνεταρισμούς, κι' ένα άλλο με το γράμμα Φ, που θα σημαίνει πως το άτομικό δελτίο δεν είναι σφραγισμένο από τις Ιταλικές Άρχες κατοχής. Ο παντοπώλης κόβει από τα κουπόνια της αίτησώς όσα λείπουν από το δελτίο, και φέρνει το κουπόνι Φ,

αν το δελτίο δεν είναι σφραγισμένο από τις Ιταλικές Άρχες. Έτσι το αντίγραφο της αίτησώς, που θα το κρατήσει ο παντοπώλης, δίνει όσα κουπόνια έχει και το άτομικό δελτίο του πελάτη, που πρέπει και μόνος του να το προσέξει αυτό.

γ) Ο πελάτης με τα δύο αντίτυπα της αίτησώς και το άτομικό του δελτίο τροφίμων ηγείται στο αστυνομικό τμήμα της γειτονιάς του και παρουσιάζεται στον έλεγκτή του Έρυθρου Σταυρού, που είναι εγκατεστημένος εκεί. Ο έλεγκτής θα του παραδώσει υπογραμμένο και σφραγισμένο το ένα από τα δύο αντίτυπα, το πράσινο, που θα το καταθέσει στο σουσιτίο, από το όποιο θα παίρνει το φαγητό του. Από εκεί μετά 3-4 ημέρες θα του παραδώσουν την καρτέλλα του με την όποια θα πάρει το σουσιτίό του.

*Όσοι σουσιτούν σήμερα σε άλλα σουσιτία εκτός απ' τα λαϊκά (όπως των αναπήρων, της Θείας Προνοίας κ.λπ.) και δέλουν να εξακολουθήσουν να τρώνε στα ίδια αυτά σουσιτία θα παρουσιάσουν επί πλέον στον έλεγκτή και τις καρτέλλες του σουσιτίου τους.

*Αν οι καρτέλλες αυτές είναι οικογενειακές πρέπει να παρουσιάσουν σημείωμα του σουσιτίου που ν' αναφέρει ένα ένα τα όνόματα των μελών της οικογενείας.

Αυτός είναι ο τρόπος και αυτές οι διατυπώσεις, που πρέπει ν' ακολουθήσουν όσος θα προτιμήσουν να παίρνουν σουσιτίο.

Για την εύκολία του κόσμου και για ν' αποφύγουμε το συνωστισμό, δεν είναι ανάγκη να παρουσιάζονται αυτοπροσώπως όλα τα μέλη κάθε οικογενείας, που θα έγγραφουν όλα στο ίδιο σουσιτίο. Ο οικογενειάρχης ή μωρακι ν' κάνει μόνος του τις διατυπώσεις αυτές για όλα τα άτομα της οικογενείας του, με τα όποια συγκατοικεί.

III. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΝΟΜΕΣ

Οι κρατικές διανομές που γίνονται από τα παντοπωλεία (όλασι, λάδι, ζάχαρη κ.λπ.) θα εξακολουθήσουν να γίνονται με τον ίδιο τρόπο τόσο για εκείνους, που δ' άφησαν τα δελτία τους στα παντοπωλεία, όσος κι' αυτούς, που θα τα πάρουν απ' εκεί για το σουσιτίο. Και οι τελευταίοι αυτοί θα εξακολουθήσουν να παίρνουν τα είδη των κρατικών διανομών από τα ίδια παντοπωλεία, γιατί το πρώτο αντίτυπο της αίτησώς που θα κρατήσει ο παντοπώλης τους, θα αντικαταστήσει, για τις διανομές αυτές του Κράτους, το δελτίο τροφίμων.

IV. ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

*Ότι είπαμε παραπάνω για τους μεγάλους, ισχύει και για τα παιδιά. Κι' αυτά δηλαδή ήμπούν:

α) ή να παίρνουν τα τρόφιμά τους σε είδος μαζί με την άλλη οικογένεια, β) ή να παίρνουν την τροφή τους από το ίδιο λαϊκό σουσιτίο μαζί με την άλλη οικογένεια.

Είς τις δύο αυτές περιπτώσεις θα χρειαστούν να γίνουν για τα παιδιά από τον οικογενειάρχη οι ίδιες διατυπώσεις, που αναφέραμε πάρα πάνω για τους μεγάλους. Αν τα παιδιά αυτά σουσιτούσαν σε παιδικό ή μαθητικό σουσιτίο, θα παύσουν φυσικά να παίρνουν σουσιτίο απ' εκεί.

γ) *Αν ο οικογενειάρχης δέλει ν' αφήσει τα παιδιά που συγκατοικούν μαζί του να παίρνουν το φαί τους από το ίδιο μαθητικό ή παιδικό σουσιτίο, που τρώνε σήμερα τότε θα κάνει τις ίδιες ενέργειες, με μιά διαφορά. Άμα δηλαδή παρουσιασθεί στον έλεγκτή του Έρυθρου Σταυρού στο Αστυνομικό Τμήμα, θα του δείξει και την καρτέλλα του παιδικού ή μαθητικού σουσιτίου, όπου τρώγει και δέλει να εξακολουθήσει να τρώγει το παιδί. Ο έλεγκτής τότε θα συμπληρώσει αναλόγως την αίτηση έγγραφης του παιδιού, την όποια ο οικογενειάρχης θα καταθέσει στο παιδικό αυτό ή μαθητικό σουσιτίο.

Πηγή, ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Δημητρίου Χατζίσκου, φάκ. 27.

Είδη τροφίμων που διένειμε η ΕΔΒΕ διά μέσου των παντοπωλείων, Σεπ 1942-Οκτ 19								
Μήνας	Είδος	Ποσότητα σε δράμια	Μήνας	Είδος	Ποσότητα σε δράμια	Μήνας	Είδος	Ποσότητα σε δράμια
Σεπτέμβριος 1942	Λευκό αλεύρι	200	Νοέμβριος	Μπιζέλια	400	Ιούλιος	Ρεβίθια	200
»	φουντούκια	100	«»	Αφυδατωμένες πατάτες	100	«»	Ιχθύς κονσέρβα	133
Νοέμβριος		200	«»	Ζάχαρη	100		Ρύζι	80
»		100		Σταφίδες	300	«»	Σιμιγδάλι	300
»		400	Δεκέμβριος	Λευκό αλεύρι	200	«»	Σούπα	133
Δεκέμβριος	Λευκό αλεύρι	400		Αλεύρι αρτοποιίας	200	«»	Φάβα	400
»	Πλιγούρι	400	«»	Πλιγούρι	300	«»	Ζάχαρη	100
Ιανουάριος 1943	Πλιγούρι	100	«»	Φασόλια	200	Αύγουστος	Αλεύρι	200
» »	φασόλια	400	«»	Μπιζέλια	200	«»	Ζυμαρικά	200
» »	Αλεύρι καλαμποκιού	300	«»	Ζάχαρη	150		Ρεβίθια	800
Φεβρουάριος 1943	Λευκό αλεύρι	400	Ιανουάριος 1944	Αλεύρι αρτοποιίας	400	«»	Ιχθύς κονσέρβα	133
«» «»	Φασόλια	400		Πλιγούρι	300		«»	133
Μάρτιος 1943	Πλιγούρι	300	«»	Σούπα	133	«»	Σούπα	133
«» «»	Φασόλια	800	«»	Φακές	200	«»	«»	142
«»	Σταφίδες	200	«»	Μπιζέλια	200	«»	Φάβα	400
Απρίλιος 1943	Φασόλια	100	«»	Ζάχαρη	100	«»	Ζάχαρη	100
«»	Μπιζέλια	200	Φεβρουάριος	Ρεβίθια	200	Σεπτέμβριος	Άλευρα αρτοποιίας	400
«»	Πατάτες	400	«»	Ρύζι	80	«»	Ιχθύς κονσέρβα	133
Μάιος 1943	Πλιγούρι	300		Σιμιγδάλι	300	«»	Ρύζι	200
«» «»	Φασόλια	200	«»	Σούπα	133	«»	Σιμιγδάλι	300
«» «»	Μπιζέλια-Ρεβίθια	200	«»	Ζάχαρη	100	«»	Σούπα	142
«» «»	Ζάχαρη	200	«»	Σταφίδες	200	«»	Φάβα	200
Ιούνιος 1943	Μπιζέλια Ρεβίθια	400	Μάρτιος	Παστά ψάρια	250		Ζάχαρη	80
«» «»	Ζάχαρη	100		Σιμιγδάλι	300	Οκτώβριος	Ρεβίθι	400
Ιούλιος 1943	Φασόλια	400	«»	Σούπα	133	«»	Ιχθύς κονσέρβα	133
«» «»	Συμπυκνωμένη Σούπα	230	«»	Φασόλια	100	«»	Ρύζι	50
«» «»	Αφυδατωμένες πατάτες	100	«»	Μαρμελάδα	100	«»	Σούπα	133
«» «»	Ζάχαρη	100	«»	Μπιζέλια	300	«»	Ζάχαρη	80
Αύγουστος	Λευκό αλεύρι	200	«»	Ζάχαρη	100			
«» «»	Αλεύρι από πατάτες	100	Απρίλιος	Άλευρα αρτοποιίας	200			
«»»»	Μαρμελάδα	60	«»	Μπιζέλια	400			
«»	Αφυδατωμένες πατάτες	100	«»	Ψάρι κονσέρβα	133			
	Ζάχαρη	100		Ρύζι	80			
	Σταφίδες	200		Σιμιγδάλι	300			
Σεπτέμβριος	Λευκό Αλεύρι			Σούπα	133			
	Πλιγούρι			Ζάχαρη	100			
	Μπιζέλια		Μάιος	Ρεβίθια	400			
	Ζάχαρη			Ιχθύς κονσέρβα	133			
	Σταφίδες			Ιχθύς παστά	600			
Οκτώβριος	Αλεύρι αρτοποιίας	200		Σιμιγδάλι	300			
	Αλεύρι αρτοποιίας	300		Ζάχαρη	100			
	Μαρμελάδα	100		Ελαιόλαδο	100			

	Μπιζέλια	400	Ιούνιος	Αλεύρι αρτοποιίας	200			
	Ελαιόλαδο	150		Ζυμαρικά	300			
Νοέμβριος	Αλεύρι αρτοποιίας	200		Ρεβίθια	600			
	Μπιζέλια	400		Μπιζέλια	400			
«»	Σούπα	230	«»	Ζάχαρη	100	«»		

Πίνακας 6.3, πηγή: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grece pendant l' occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois apres la liberation*, , σσ. 291-292.

Η παιδική ηλικία ήταν από μόνη της μια ξεχωριστή κατηγορία. Όπως είδαμε είχαν υπάρξει σχέδια απ' όλους, τους κατακτητές και τους Συμμάχους, για την αντιμετώπιση του υποσιτισμού και της θνησιμότητας που μάστιζε τα παιδιά ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα. Αυτός που θα έδειχνε το έμπρακτο ενδιαφέρον θα μπορούσε να το εξαργυρώσει πολιτικά. Οι φτωχοί γονείς θα του όφειλαν την ευγνωμοσύνη τους. Επιπλέον η υγεία τους είχε επιδεινωθεί πάρα πολύ από τις στερήσεις. Ο Paul Mohr αντιλήφθηκε έγκαιρα τους ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς που υπήρχαν στην Ελλάδα, δεσμοί που δεν είχαν ανάλογο σε όλη την Ευρώπη όπως παρατηρούσε. Η διάρρηξη της συνοχής της ελληνικής οικογένειας μπορούσε να ωφελήσει πολιτικά τους κατακτητές. Η επόμενη παρέμβαση της Επιτροπής, όσον αφορά τη βοήθεια, αφορούσε τα παιδικά συσσίτια. Ο αριθμός των παιδιών στην περιφέρεια της πρωτεύουσας ξεπερνούσε τις 250.000 και τα κέντρα διανομής τα 330. Η κατάσταση που επικρατούσε στα παιδικά συσσίτια ήταν άθλια. Από παντού ακούγονταν διαμαρτυρίες για τη λειτουργία τους. Τα περισσότερα παιδιά περπατούσαν ξυπόλητα και εκτεθειμένα στις κακές καιρικές συνθήκες, στο κρύο και στη βροχή. Η έρευνα που έγινε από τη σουηδοελβετική επιτροπή έδειξε ότι ένα μεγάλο ποσοστό από αυτά δεν είχαν παπούτσια καθώς και παλτό. Στην Εστία της Γούβας από τα 770 παιδιά τα 680 δεν φορούσαν παπούτσια και τα 650 δεν είχαν παλτό. Στην δε Εστία του Πειραιά από τα 546 τα 280 υπέφεραν από κοκκιώδη επιπεφυκίτιδα, το τράχωμα, μια οφθαλμολογική πάθηση πολλή μεταδοτική. Στον επισιτισμό της παιδικής ηλικίας είχαν εμπλακεί διαφορετικοί φορείς και οργανισμοί όπως ο ΕΟΧΑ, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός και η ΕΜΑ, αναλαμβάνοντας η κάθε μια τον επισιτισμό διαφορετικών ηλικιακά ομάδων. Και εδώ αφέθηκε στους γονείς να επιλέξουν που θα σιτίζονταν τα παιδιά, στα συσσίτια ή στο σπίτι. Μόνο 10.000 γονείς θέλησαν τα παιδιά τους να λαμβάνουν τη μερίδα τους ως έτοιμο φαγητό από τα συσσίτια.⁷⁸⁰

Όμως εδώ οι αντιδράσεις ήταν πολύ μεγάλες από διάφορα φιλανθρωπικά σωματεία. Πρώτος αντέδρασε ο επικεφαλής της αποστολής του Ελβετικού Ερυθρού, Fischer. Ανάλογες ενστάσεις εξέφρασε και ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός αλλά και προσωπικότητες της αθηναϊκής κοινωνίας, που συμμετείχαν στη διαχείριση των συσσιτίων. Το επιχείρημα που πρόβαλαν ήταν ότι τα τρόφιμα θα μπορούσαν να μεταπωληθούν στη μαύρη αγορά από τους παντοπώλες ή και τους ίδιους του γονείς. Η χαμηλότερη όμως θνησιμότητα που εμφάνιζε η παιδική ηλικία έδειχνε το αντίθετο. Ο Mohr αποφάσισε να αναδιπλωθεί, χωρίς όμως να υποχωρήσει. Το σύστημα θα διατηρούνταν προσωρινά. Σε σύσκεψη που έγινε αποφασίστηκε μια μεταβατική περίοδος λειτουργίας τους. Έπρεπε ο αριθμός των δικαιούχων να πέσει στο μισό. Τα κέντρα διανομής έπρεπε να ανακαινιστούν και να μετατραπούν σε ειδικά κέντρα φροντίδας όπου τα παιδιά θα είχαν και άλλα προνόμια, όπως πρόσβαση σε ρουχισμό και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Η ΕΒΔΕ έθεσε όμως και αδιαπραγμάτευτους όρους για την υποστήριξή της προς τα παιδικά συσσίτια. Υπεύθυνη για τη λειτουργία

⁷⁸⁰ UNA, S-1306-0000-0012, "A report on the relief work of the joint relief commission Greece" Παύλος Μων, ό. π., σσ.46-49· Bengt Helger, ό. π., σσ. 401-406· Αναστασία Κούκουνα, ό. π., σ. 92.

τους θα ήταν η ελβετική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού με επικεφαλής τον Fischer. Παράλληλα δημιουργήθηκε το Γραφείο Βελτιώσεως Συσσιτίων, το οποίο θα έλεγχε τα συσσίτια.⁷⁸¹

Ειδικά συνεργεία της σουηδοελβετικής επιτροπής επισκέφθηκαν τα κέντρα διανομής και επέλεξαν εκείνα των οποίων οι εγκαταστάσεις πληρούσαν τα κριτήρια της. Τα κέντρα εντωμεταξύ είχαν αυξηθεί στα 450. Το 70% αυτών κρίθηκαν ακατάλληλα. Από αυτά λειτούργησαν μόνο 175, τα μισά από αυτά στον Πειραιά. Για τη συμμετοχή όμως θα ίσχυαν αυστηρά κοινωνικά και υγειονομικά κριτήρια, δηλαδή θα σιτίζονταν μόνο τα άρρωστα και τα εγκαταλελειμμένα παιδιά, τα οποία θα υποβάλλονταν σε συνεχή ιατρική παρακολούθηση. Η μορφή εξέτασης που εφαρμόστηκε ήταν αυτή της αναλογίας βάρους και ύψους. Ειδικό τμήμα ελέγχου των Εστιών ιδρύθηκε ενώ οι εστίες ανακαινίστηκαν. Η απόφαση ενίσχυσης των παιδικών συσσιτίων αποτελούσε μια εξαίρεση όσον αφορά την πολιτική της ΕΔΒΕ. Έπρεπε να ξανακερδίσει το κύρος της, που είχε χάσει σε κάποιους κύκλους λόγω της στάσης της προς τα «Λαϊκά Συσσίτια». Με τη συνεισφορά των τροφίμων της Επιτροπής οι συνθήκες βελτιώθηκαν αισθητά. Παρά τα προνόμια που παρείχαν, ο αριθμός των παιδιών που προτίμησε τα παιδικά συσσίτια μειώθηκε στις 90.000 έως τον Μάρτιο του 1943. Στα παιδιά όμως που θα προτιμούσαν το σύστημα των παντοπωλείων δόθηκε μια σούπα επιπλέον. Η ελληνική οικογένεια προτιμούσε το παιδί της να βρίσκεται σπίτι. Τα παιδικά συσσίτια αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα από το 1944 εξαιτίας της αύξησης του λειτουργικού κόστους αλλά και των βομβαρδισμών στον Πειραιά. Τα περισσότερα απλά διένειμαν τα τρόφιμα με αποτέλεσμα ολόένα και περισσότερες οικογένειες να επιλέξουν τη λύση των παντοπωλείων. Στην Απελευθέρωση αποφασίστηκε από τον Ελβετικό Ερυθρό Σταυρό ο τερματισμός της λειτουργίας τους, με εξαίρεση εκείνων που λειτουργούσαν για τα άρρωστα, και η διανομή των τροφίμων από τα παντοπωλεία.⁷⁸²

Ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός είχε αναλάβει τη φροντίδα της βρεφικής ηλικίας, δηλαδή από 0 -2 ετών, παρέχοντας γάλα στα κέντρα διανομής του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Η Ελβετική αποστολή σταμάτησε να διανέμει γάλα σε κονσέρβα, για τον φόβο μήπως πουληθεί στη μαύρη αγορά. Χάρη στις αυξημένες ποσότητες συμπυκνωμένου και σε σκόνη γάλατος η αραίωσή του και η διανομή του έγινε στα κέντρα. Αρχικά τα βρέφη στα οποία χορηγούνταν γάλα ανέρχονταν τις 25.085. Ύστερα από μια πρώτη απογραφή αποδείχθηκε ότι και εδώ υπήρχαν αρκετές διπλοεγγραφές. Ο αριθμός τους μειώθηκε στις 21.000 και στη συνέχεια τον Δεκέμβριο του 1942, ύστερα από μια νέα απογραφή στις 17.589. Μετά από την αποστολή πρόσθετων ποσοτήτων γάλατος από τον Καναδά και την Ελβετία, το πρόγραμμα επεκτάθηκε και στις ηλικίες 2-3 ετών από τον Μάρτιο 1943, 3-5 ετών από τον Μάιο και από 5-7 ετών από τον Ιούνιο καθώς και στις γυναίκες που βρίσκονταν στους δύο τελευταίους μήνες της εγκυμοσύνης τους και σε ορισμένες περιπτώσεις και στις θηλάζουσες από τον Μάρτιο του 1943. Μέχρι τον Ιούνιο του 1944 χορηγούνταν γάλα σε 98.000 χιλιάδες. Παράλληλα έγινε προσπάθεια να χορηγηθούν σε κάποια παιδιά που έπασχαν από διάφορες ασθένειες και άλλα είδη, όπως κακάο, ρύζι, ζάχαρη. Επιπλέον η Ελβετική

⁷⁸¹ Ο. π.

⁷⁸² Παύλος Μων, ό. π., σ.49.

Αποστολή προσέλαβε 42 γιατρούς καθένas από τους οποίους επισκέπτονταν τα κέντρα μια φορά τη βδομάδα.⁷⁸³

Όσον αφορά την κατηγορία των συμπληρωματικών μερίδων άρτου, η ΕΔΒΕ έπρεπε να δώσει άλλη μια μάχη, να περιορίσει όσον το δυνατόν τη χορήγηση των εργατικών μερίδων άρτου. Ένας ποταμός από αντιπροσώπους σωματείων και επαγγελματικών ενώσεων πλημμύρισε τα γραφεία της Επιτροπής και προσπαθούσε να αποδείξει ότι η φύση της εργασίας του δικαιολογούσε την πρόσθετη παροχή ψωμιού. Η αγγλική κυβέρνηση είχε δώσει σαφή εντολή ότι δεν έπρεπε να ωφεληθούν οι εργάτες που εργάζονταν για λογαριασμό των κατακτητών ή επιχειρήσεων που παρήγαγαν για αυτούς. Τουλάχιστον 63.000 εργάτες απασχολούνταν σε επιχειρήσεις που παρήγαγαν για λογαριασμό τους. Έπρεπε να γίνει προσεκτική επιλογή των δικαιούχων. Ακολούθησαν διαπραγματεύσεις μεταξύ της σουηδοελβετικής επιτροπής και των κατακτητών. Οι κατακτητές παραιτήθηκαν από οποιαδήποτε συνεισφορά εκ μέρους της ΕΔΒΕ προς τους εργαζόμενους που απασχολούνταν απευθείας από τους στρατούς κατοχής τους εκτός από τη μερίδα ψωμιού που τους χορηγούσε το δελτίο. Όμως οι Ιταλοί απαίτησαν από την Επιτροπή να παρέχει τις εργατικές μερίδες, δηλαδή τα 40 δράμια ψωμί, για όλους ανεξαιρέτως τους δημοσίους υπαλλήλους. Η ΕΔΒΕ αρνήθηκε, απαντώντας ότι δεν είχε τη δυνατότητα και τα διαθέσιμα αποθέματα, για να αναλάβει την υποχρέωση του ελληνικού κατοχικού κράτους να παρέχει την εργατική μερίδα σε όλους τους δημοσίους υπαλλήλους. Αντίθετα ήταν υποχρέωση της κατοχικής κυβέρνησης να τους ενισχύσει από τα αποθέματα της εγχώριας σοδειάς που είχε συλλέξει. Όμως λόγοι πολιτικής σκοπιμότητας επέβαλαν να διαφοροποιήσει την άκαμπτη στάση που απαιτούσαν οι Άγγλοι. Οι πρόσθετες μερίδες άρτου συνεπάγονταν αύξηση του μισθού τους. Χορηγώντας εργατικές μερίδες σε εργαζόμενους του μείζονα δημόσιου τομέα αλλά και σε ιδιωτικές εταιρίες που σχετίζονταν με υπηρεσίας κοινής ωφέλειας ή και δημόσια έργα, αυτόματα θα εξαρτιόνταν από την ΕΔΒΕ και όχι από την κατοχική κυβέρνηση και τους κατακτητές. Την υποστήριξή της αυτή θα μπορούσε να την ανταλλάξει με άλλες υπηρεσίες. Ο αριθμός των εργαζομένων που κρίθηκε ενισχυταίος αρχικά έφτασε τις 117.100 και αφορούσε μόνο την περιφέρεια της Αθήνας. Η εργατική μερίδα κυμαίνονταν μεταξύ 30 έως 100 δράμια. Ένας ακόμη λόγος ήταν ότι πίεζε η Εαμική Αντίσταση.⁷⁸⁴

Πρώτη ομάδα που κρίθηκε ενισχυταία ήταν η Αστυνομία, επειδή η συνεργασία της ήταν απαραίτητη για την εξακρίβωση των πλαστών καρτών και τη φύλαξη των προμηθειών. Για τους εργαζόμενους στους σιδηρόδρομους, στα λιγνιτωρυχεία και στην κατασκευή δρόμων, εξετάσθηκε με ποιο τρόπο θα μπορούσαν να ενισχυθούν χωρίς αυτός να παραβαίνει τις εντολές των Συμμάχων, δηλαδή να μην επωφεληθούν τελικά οι κατακτητές. Στους εργάτες των σιδηροδρόμων αποφασίστηκε ότι θα χορηγούνταν η συμπληρωματική μερίδα υπό τον όρο ότι θα μπορούσαν να παραχωρηθούν στην ΕΔΒΕ τρένα για την αποστολή τροφίμων στην επαρχία. Επειδή όλα τα οχήματα ήταν επιταγμένα από τους κατακτητές, η ΕΔΒΕ ζήτησε και πέτυχε να της παραχωρηθούν κάποια ύστερα από την απειλή ότι θα σταματούσε την τροφοδοσία

⁷⁸³ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 13, αρ. εγγρ. 63, Summary of a report of a development of the children's canteens and milk distributing centres in Greece by doctor Von Fischer, 14 Ιουλίου 1943, αρ. εγγρ. 64, Rapport sur le development des cantines d' enfants et des centres de distribution de lait en Grece, 14 Ιουλίου 1943, αρ. 132, Στοκχόλμη, 19 Ιουλίου 1943' UNA, S-1306-0000-0012, ό. π., ' Bengt Helger, ό. π., σσ. 394-401.

⁷⁸⁴ UNA, 1306-0000-0008, "Aide-Memoire regarding supplementary rations", Στοκχόλμη 15 Μαρτίου 1943' Bengt Helger, ό. π., σσ. 270-275.

των εργατών των σιδηροδρόμων. Η κατάσταση στα λιγνιτωρυχεία ήταν διαφορετική. Από τον λιγνίτη που παρήγαγαν, εξαρτιόνταν η ηλεκτροπαραγωγή της Αθήνας αλλά και η παραγωγή βιομηχανιών συνεργαζόμενων με τους κατακτητές. Όμως η σουηδοελβετική επιτροπή χρειαζόταν το ρεύμα για την ομαλή λειτουργία των μύλων. Η Επιτροπή δέχθηκε να δοθεί η μερίδα στους εργάτες υπό τον όρο ότι θα παρέχονταν ρεύμα στους μύλους και στις μακαρονοποιείες καθώς και ότι οι κατακτητές θα εξασφάλιζαν το απαιτούμενο ρεύμα για την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος στα νοικοκυριά της πρωτεύουσας και στο τραμ. Το πρόβλημα με τους εργάτες στα έργα οδοποιίας ήταν ότι εργάζονταν για λογαριασμό των ιταλικών κατοχικών αρχών για την κατασκευή δρόμων που θα χρησίμευαν για στρατιωτικούς λόγους. Ο αριθμός τους δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητος και έφτανε τις 37.000. Η Επιτροπή αρχικά χορήγησε την πρόσθετη μερίδα με αντάλλαγμα όμως την παραχώρηση φορτηγών και βενζίνης. Στις συμμαχικές ενστάσεις πρόβαλλε το επιχείρημα ότι ευνοήθηκαν εργάτες που απασχολούνταν σε οδικά έργα που πραγματοποιούνταν σε περιοχές που δραστηριοποιούνταν η ΕΔΒΕ, όπως η Αττική και οι γειτονικοί νομοί καθώς και η Πελοπόννησος και όχι η Γερμανική ζώνη κατοχής στη Μακεδονία. Οι νέοι δρόμοι ήταν αναγκαίοι από την ΕΔΒΕ για το έργο, αλλά θα ωφελούνταν και ο άμαχος πληθυσμός. Η κατάσταση όμως άλλαξε ύστερα από την άφιξη γερμανικών στρατιωτικών ενισχύσεων στην Ελλάδα στα 1943. Οι δρόμοι χρησιμοποιούνταν περισσότερο για τη μεταφορά στρατευμάτων και εφοδίων δυσανάλογα σε σχέση με τον άμαχο πληθυσμό και την ΕΔΒΕ. Ύστερα όμως από παρέμβαση των συμμάχων, κυρίως της Αγγλίας, τελικά η ΕΔΒΕ σταμάτησε την παροχή τον Σεπτέμβριο του 1943. Οι Σύμμαχοι θεωρούσαν ότι ήταν καλύτερο αυτές οι ποσότητες να διανεμηθούν σε άπορα στρώματα του πληθυσμού. Για αυτήν την κατηγορία εργατών έπρεπε να μεριμνήσουν οι κατακτητές και η κατοχική κυβέρνηση, χρησιμοποιώντας τα αποθέματα της νέας σοδειάς του 1943.⁷⁸⁵

Για όσους απασχολούνταν στον μείζονα δημόσιο τομέα αποφασίστηκε ότι θα ενισχύονταν οι εργαζόμενοι και το προσωπικό των νοσοκομείων, επειδή η φύση και οι απαιτήσεις τους επαγγέλματός τους δικαιολογούσε την ένταξή τους στο μέτρο καθώς και οι φυματικοί εξαιτίας της πάθησής τους. Εργατικές μερίδες αποφασίστηκε ότι θα λαμβάνουν κατ' εξαίρεση από τους υπόλοιπους δημόσιους υπαλλήλους και κάποιοι εργάτες των δήμων: α) οι εργάτες στα οδικά έργα, β) κηπουροί, γ) νεκροθάφτες και δ) σκουπιδιάρηδες. Από τις επιχειρήσεις που δεν ανήκαν στον δημόσιο τομέα, αλλά σχετίζονταν με λειτουργίες κοινής ωφελείας προς όφελος του άμαχου πληθυσμού θα ενισχύονταν οι εργαζόμενοι: α) της Ηλεκτρικής, β) ΣΠΑΠ, γ) των ΤΤΤ, δ) Φωταέριο, ε) Πυροσβεστική, ζ) Εταιρία Ύδρευσης στ) λιμενεργάτες. Ωστόσο, δεν έλειψαν οι ατασθαλίες εκ μέρους του Υπουργείου Επισιτισμού με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την έκδοση για τους εργάτες της Ηλεκτρικής επιπλέον 2.700 κόκκινων δελτίων συμπληρωματικής μερίδας, η οποία αρχικά προοριζόταν για τους φυματικούς. Όταν ανακαλύφθηκε η απάτη η ΕΔΒΕ σταμάτησε τη χορήγηση.⁷⁸⁶

⁷⁸⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 13, αρ. εγγρ. 168. "Aide-Memoire Regarding rations for road workers in Greece with reference to the Ministry's Aide-Memoire of the 11th June 1943", Στοκχόλμη 5 Ιουλίου 1943' Bengt Helger, ό. π.

⁷⁸⁶ UNA,S-1306-0000-0012, "A report on the relief work of the joint relief commission Greece" Bengt Helger, ό. π.

Η ΕΔΒΕ για την κατηγορία των εργατών των ιδιωτικών επιχειρήσεων και βιομηχανιών αποφάσισε ότι θα εξαιρούσε από την ενίσχυση τους εργαζόμενους στις επιχειρήσεις που είχαν επιταχθεί, για να παράγουν αποκλειστικά για τους κατακτητές. Οι Σύμμαχοι είχαν δώσει την εντολή στην ΕΔΒΕ ότι πρόσθετη μερίδα άρτου θα δίνονταν μόνο σε επιχειρήσεις που παρήγαγαν προϊόντα για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού ή μόνο το 25 % της παραγωγής τους προορίζονταν για τους κατακτητές ή τα κέρδη τους ήταν τόσο μικρά, ώστε να μην μπορούν να δώσουν παροχές σε τρόφιμα προς τους εργάτες. Μαζί με το Υπουργείο Επισιτισμού καταρτίστηκε κατάλογος των κλάδων που θα ενισχύονταν. Αυτοί ήταν εργοστάσια και επιχειρήσεις που ανήκαν στον τομέα της βιομηχανίας σιδήρου και μετάλλου, της τσιμεντοβιομηχανίας, των λατομείων, των εργοστασίων κεραμικής κα βαφής, στον κατασκευαστικό κλάδο, στα ναυπηγεία, στη βαρελοποιεία, στα εργοστάσια λιπασμάτων, στην ηλεκτροχημική βιομηχανία, στην παραγωγή καουτσούκ και γυαλιού, τα βυρσοδεψία, τα παγοποιεία, στη λεύκανση βαμβακιού, στα πλυντήρια και τα βαφεία. Αντίθετα εξαιρέθηκαν οι εργάτες στη βιομηχανία τσιγάρων, την υφαντουργία, την ταπητουργία και την τυποεκδοτική με τη δικαιολογία ότι η φύση της εργασίας τους ήταν τέτοια, που δεν δικαιολογούσε τη χορήγηση πρόσθετων μερίδων. Η βιομηχανία τσιγάρων και η υφαντουργία παρήγαγε για τον εχθρό. Σύντομα όμως διαπιστώθηκε ότι είχαν γίνει σοβαρές παρατυπίες από το Υπουργείο Επισιτισμού. Ο έλεγχος απέδειξε ότι δεν ήταν λίγες οι επιχειρήσεις, οι οποίες, ενώ δήλωναν ότι οι δόσοληψίες τους με τους κατακτητές ήταν κάτω από το 25%, πουλούσαν την παραγωγή τους μέσω ανεξάρτητων επιχειρηματιών στους Ιταλούς και στους Γερμανούς. Επιπλέον αρκετές λάμβαναν τη συμπληρωματική μερίδα ταυτόχρονα και από την ΕΔΒΕ και το Υπουργείο Επισιτισμού. Ειδικότητες, ο οποίες δεν είχαν καμία σχέση με τη βαριά εργασία, είχαν προστεθεί στους καταλόγους των ενισχυταίων ενώ είχαν απορριφθεί άλλες. Αν και καταρτίστηκε νέος κατάλογος από το Υπουργείο, δεν κοινοποιήθηκε στην Επιτροπή Διαχειρίσεως Βοηθημάτων.⁷⁸⁷

Παράλληλα υπήρχαν αρκετές επιχειρήσεις που απασχολούσαν εργαζόμενους υπό το καθεστώς της εκ περιτροπής εργασίας ή είχαν περιορίσει την παραγωγή τους. Επειδή ο νόμος απαγόρευε τις απολύσεις, πολλοί εργαζόμενοι δούλευαν μόνο λίγες ώρες με ανάλογη μείωση των αποδοχών τους. Βάσει του νόμου αυτοί οι εργάτες δεν έχαναν το δικαίωμα στην εργατική μερίδα άρτου. Το πρόβλημα ήταν σύνθετο όμως και οι προκλήσεις μεγαλύτερες. Η Επιτροπή δεν ήθελε οι εργάτες αυτοί να στραφούν για ανεύρεση εργασίας σε επιχειρήσεις που εξυπηρετούσαν τις στρατιωτικές ανάγκες των κατακτητών και λάμβαναν έκτακτες παροχές σε τρόφιμα. Συντάχθηκε εκ νέου κατάλογος με τις εταιρίες και τους κλάδους που θα δικαιούνταν τη συμπληρωματική μερίδα. Ζητήθηκε από το Υπουργείο Επισιτισμού να εκδώσει υπουργική απόφαση, βάσει της οποίας θα αποκλείονταν από τις παροχές της ΕΔΒΕ οι εταιρίες που παρήγαγαν για τους Ιταλούς και τους Γερμανούς. Η Υπουργική απόφαση εκδόθηκε στις 3 Φεβρουαρίου 1943 και η εκάστοτε εταιρία ήταν υποχρεωμένη να παραδώσει πιστοποιητικό που είχε εκδοθεί από την αστυνομία και ανέφερε τον κλάδο στον οποίο ανήκε, τον πραγματικό αριθμό των εργαζομένων καθώς και υπεύθυνη δήλωση του υπεύθυνου της επιχείρησης, η οποία βεβαίωνε ότι η εταιρία δεν εργαζόταν για λογαριασμό των κατακτητών.⁷⁸⁸

⁷⁸⁷ Ο. π.

⁷⁸⁸ Bengt Helger, ό. π.

Η ΕΔΒΕ πλέον είχε πεισθεί ότι δεν μπορούσε να βασισθεί στη συνεργασία του Υπουργείου Επισιτισμού, που είχε αποδειχθεί αναξιόπιστο, και έπρεπε να ασκήσει η ίδια τον έλεγχο. Γι' αυτόν τον λόγο δημιουργήθηκε η Υπηρεσία Ψωμιού. Η έρευνα που πραγματοποίησε τον Μάρτιο σε 256 επιχειρήσεις την οδήγησε να ακυρώσει 2.951 μερίδες από τις 7.073 εργατικές μερίδες. Η Επιτροπή συνέταξε νέα κατάλογο για κάθε βιομηχανία και επιχείρηση, η οποία θα δικαιούνταν την εργατική μερίδα. Από τον Αύγουστο του 1943 μόνο αυτές που περιλαμβάνονταν θα είχαν το δικαίωμα να λαμβάνουν τη μερίδα από την ΕΔΒΕ και μόνο αυτή θα χορηγούσε πρόσθετες μερίδες. Αποτέλεσμα αυτών των παρεμβάσεων ήταν ο αριθμός των δικαιούχων εργαζομένων σε επιχειρήσεις να περιοριστεί από τις 47.000 στους 21.600 και στους 14.500 ύστερα από ένα χρόνο.⁷⁸⁹

Συμπληρωματικές μερίδες άρτου 40 δράμια		
Ομάδες	Αριθμός μερίδων την ημέρα	Τόνοι ψωμιού την ημέρα
Εργατικές μερίδες	22.776	2,9
Δημόσιες Υπηρεσίες Αθήνα-Πειραιά	1.860	0,24
Νοσοκομεία	10.155	1,3
Κλινικές και κέντρα Πρώτων βοηθειών	429	0,05
Παιδικά ιδρύματα	1.533	0,2
Αστυνομία	6.033	0,8
Ανάπηροι	7.500	0,96
Διάφορα ιδρύματα για την περίθαλψη των τραυματιών	2.780	0,35
Σύνολο	53.069	6,8

Πίνακας 6.4, πηγή: United Nations Archives, 1306-0000-0012, "A report on the relief work of the joint relief commission Greece".

Η ΕΔΒΕ έγινε αποδέκτης εκκλήσεων για επιπλέον χορήγηση τροφίμων από πάρα πολλές κοινωνικές ομάδες, όπως άνεργους, ασθενείς και πρόσφυγες, οι οποίοι αδυνατούσαν να αποκτήσουν τρόφιμα από την ελεύθερη αγορά. Ειδικότερα οι άνεργοι διαμαρτυρήθηκαν και ζήτησαν τη δωρεάν χορήγηση του άρτου σε αυτούς και τα μέλη της οικογένειάς τους. Ο αριθμός τους, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΔΒΕ, προσέγγιζε στην πόλη της Αθήνας τους 50.000 τον Μάρτιο του 1943. Η Επιτροπή θεώρησε ότι δεν ήταν δική της ευθύνη η άσκηση μιας ευρύτερης κοινωνικής πολιτικής, η οποία ήταν αρμοδιότητα της ελληνικής κυβέρνησης. Πιθανές τροποποιήσεις θα εξαρτιόνταν από την οικονομική πολιτική που θα εφαρμόζε στο μέλλον η ελληνική κατοχική κυβέρνηση και οι κατοχικές αρχές. Γι' αυτόν τον λόγο απέρριψε το αίτημα των ανέργων με τη δικαιολογία ότι η τιμή του ψωμιού ήταν πολύ μικρότερη από εκείνη της μαύρης αγοράς, μόλις 200 δραχμές στην Αθήνα. Επιπλέον τα μέσα που είχε η Επιτροπή δεν της επέτρεπαν να αναλάβει ένα τέτοιο βάρος. Αντίθετα, η ΕΔΒΕ ήταν θετική στη χορήγηση επιπρόσθετων μερίδων τροφίμων σε κοινωνικές ομάδες, όπως οι ανάπηροι, επειδή οι τελευταίοι δεν ήταν σε θέση να αποκτήσουν επαρκή τρόφιμα από τη μαύρη αγορά γι' αυτούς και τα μέλη της οικογένειάς τους. Στην περίπτωση αυτή η ΕΔΒΕ θεωρούσε τη βοήθεια οικονομική ενίσχυση.⁷⁹⁰

⁷⁸⁹ UNA- 1306-0000-0007, "Greek Relief: Report of M. Allard on supplementary rations for certain workers in a replay to a request by the American Legation Stockholm", Στοκχόλμη 1 Οκτωβρίου 1943, με την ένδειξη MEW σημειωμένη με στυλό στο πάνω μέρος, "Distribution in the Athens-Piraeus district", Αθήνα 24 Αυγούστου 1943· Bengt Helger, ό. π.

⁷⁹⁰ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F26/2-5, "Supplementary rations", Αθήνα 15 Μαρτίου 1943.

Αρχικά αποφασίστηκε ότι η βοήθεια θα χορηγούνταν βάσει του βαθμού αναπηρίας, επειδή οι πληροφορίες που είχε η ΕΔΒΕ ήταν ότι αρκετοί ανάπηροι αποκόμιζαν ένα ικανοποιητικό εισόδημα από την αδήλωτη εργασία ή άλλες εμπορικές δραστηριότητες. Μεγάλο μέρος των αναπήρων και των τραυματιών του πολέμου του 1940-1941 προέρχονταν από την επαρχία και νοσηλεύονταν στην Αθήνα δίχως να έχουν τη δυνατότητα να επιστρέψουν στον μόνιμο τόπο κατοικίας τους, οπότε ήταν εύκολο να εξακριβωθεί ένα μεγάλο μέρος. Η ΕΔΒΕ συνέχισε να παρέχει την έκτακτη ενίσχυση σε τρόφιμα που παρείχε η ΕΔΑΤ σε ανάπηρους πολέμου από το 1912 και μετά, αλλά παρείχε τρόφιμα και στις οικογένειες των νεκρών αξιωματικών και οπλιτών του πολέμου του 1940-1941. Από τα τέλη του 1942 τα τρόφιμα δόθηκαν σε είδος και επωφελήθηκαν περίπου 50.000. Τα τρόφιμα αυτά δόθηκαν στις ενώσεις των παραπάνω δικαιούχων, συνολικά 30, οι οποίες ανέλαβαν να τα διανείμουν στα μέλη τους.⁷⁹¹

Η κατηγορία των προσφύγων ήταν τελείως διαφορετική περίπτωση. Η Επιτροπή εξέτασε αν αυτή η κατηγορία θα περιλάμβανε μόνο τους πρόσφυγες αυτού του πολέμου ή και εκείνους της Μικρασιατικής καταστροφής. Οι συνοικίες των προσφύγων είχαν πληγεί ιδιαίτερα από την πείνα και αρκετοί ήταν αυτοί που έμεναν μόνοι και δεν είχαν κάποιο εισόδημα όπως σύνταξη γήρατος. Αν και αναγνωρίστηκε ότι προσφυγικές συνοικίες ήταν από τις πλέον φτωχές της Αθήνας, τελικά απορρίφθηκε η πρόταση βασιζόμενη στο αστήρικτο επιχείρημα ότι αρκετοί Μικρασιάτες ήταν σε καλή οικονομική κατάσταση εξαιτίας των κερδοφόρων συναλλαγών τους στη μαύρη αγορά. Αποφασίστηκε ότι θα ενισχύονταν μόνο οι πρόσφυγες αυτού του πολέμου. Στην κατηγορία των προσφύγων άνηκε και εκείνη των θυμάτων πολέμου, των οποίων η ενίσχυση είχε αποφασιστεί να είναι προσωρινή. Αρχικά αυτή η κατηγορία, αν και αριθμούσε μερικές εκατοντάδες δικαιούχους, οι οποίοι ήταν κυρίως δημόσιοι υπάλληλοι που είχαν καταφύγει στην πρωτεύουσα με την έναρξη της κατοχής, αυξήθηκε δραματικά εξαιτίας της εισροής προσφύγων από τα βουλγαροκρατούμενα εδάφη. Τους πρόσφυγες από την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη διαδέχθηκαν οι κάτοικοι της επαρχίας, των οποίων οι κατοικίες καταστράφηκαν από τις επιχειρήσεις του ιταλικού και του γερμανικού στρατού, καθώς και άνθρωποι που ανήκαν στον δωσιλογικό κρατικό μηχανισμό και είχαν βρει καταφύγιο στην πρωτεύουσα από τον φόβο των αντιστασιακών οργανώσεων. Ύστερα από τους βομβαρδισμούς του Πειραιά τον Ιανουάριο-Φεβρουάριο του 1944, ο αριθμός τους εκτινάχθηκε στους 181.000 για να περιοριστεί στη συνέχεια στις 32.000 στο τέλος του 1944. Η βοήθεια παραδόθηκε υπό τη μορφή δύο γευμάτων στα «Λαϊκά Συσσίτια» ή παραδόθηκε στις ενώσεις που τους εκπροσωπούσαν.⁷⁹²

Οι συνθήκες επιβίωσης ήταν τραγικές για τους έγκλειστους στις φυλακές. Ιδιαίτερα είχαν υποφέρει από τον υποσιτισμό οι πολιτικοί κρατούμενοι. Το πρόβλημα όμως ήταν ότι τόσο η δωσιλογική κυβέρνηση όσο και οι κατακτητές αρνούσαν την ελεύθερη πρόσβαση στις φυλακές και τα στρατόπεδα στις αρμόδιες υπηρεσίες της ΕΔΒΕ. Αναγκαστικά η Επιτροπή μετατράπηκε σε αυτή την περίπτωση σε απλό προμηθευτή δίχως να μπορεί να ασκήσει έλεγχο. Η αποστολή του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού συνεργάστηκε με 23 νοσηλεύτριες του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, οι οποίες ανέλαβαν το έργο της επίβλεψη της διατροφής των κρατουμένων. Ο αριθμός τους όμως ήταν πολύ μικρός δεδομένου των αυξομειώσεων του αριθμού των

⁷⁹¹ Ο. π.

⁷⁹² Ο. π.

κρατουμένων, ο οποίος κυμάνθηκε στις 10.000, επειδή κάποιες φορές αύξανε απότομα λόγω της μεταφοράς νέων από άλλες πόλεις από τους Γερμανούς. Παράλληλα ενισχύθηκαν και οι οικογένειές τους σε συνεργασία με τον ΕΟΧΑ. Επιπλέον ενισχύθηκε η Εστία των φοιτητών, 6.000 μέλη, και οι μαθητές 30 νυκτερινών σχολών, 3.500 μέλη. Η Επιτροπή ενέταξε στην κατηγορία της έκτακτης ενίσχυσης άλλες 40 ομάδες, όπως την εβραϊκή κοινότητα της Αθήνας, υπηκόους χωρών όπως οι ΗΠΑ και η Μεγάλη Βρετανία που βρίσκονταν υπό την προστασία της Ελβετίας και φιλανθρωπικές ενώσεις.⁷⁹³

Η Επιτροπή έκρινε αναγκαίο να ενισχύσει με τρόφιμα και τα νοσηλευτικά ιδρύματα και τα σανατόρια της πρωτεύουσας. Τα τελευταία αδυνατούσαν να εξασφαλίσουν την τροφή για όποιον νοσηλευόταν, επειδή δεν ανεφοδιάζονταν επαρκώς από την κατοχική κυβέρνηση. Οι ασθενείς ήταν υποχρεωμένοι να καταθέσουν το δελτίο τους κατά την εισαγωγή τους. Τροφή χορηγούνταν και στους εργαζόμενους, αφού πρώτα κατέθεταν και αυτοί τα δελτία τους. Περίπου 30.000 δικαιούχοι κατά μέσο όρο έλαβαν με αυτόν τον τρόπο τη μερίδα τους. Επειδή κάποια νοσοκομεία και σανατόρια είχαν επιταχθεί από τους κατακτητές, αρκετοί ασθενείς είχαν στήσει αυτοσχέδιο καταυλισμό στο Σωτηρία και απαίτησαν και αυτοί να τους χορηγηθεί η ανάλογη μερίδα. Αρχικά αυτή η ομάδα ενισχύθηκε μέσω των «Λαϊκών Συσσιτίων», ενώ από τον Νοέμβριο του 1943 λάμβανε απευθείας δύο μερίδες. Η Επιτροπή όμως δεν μπόρεσε να δώσει έκτακτη ενίσχυση εξαιτίας της ανεπάρκειας των μέσων της σε όσους έπασχαν από χρόνιες παθήσεις και επικαλέστηκε ως αιτία τον προσωρινό χαρακτήρα της και την ανάγκη διεξαγωγής μεγάλης ιατρικής έρευνας η οποία απαιτούσε χρόνο. Οι φυματικοί ήταν μια από αυτές τις ομάδες. Βοήθεια δόθηκε σε μικρό ασθενών, 8.000, διά μέσου των ενώσεών τους και του ΙΚΑ. Οι άρρωστοι που έπασχαν από άλλες παθήσεις δεν έλαβαν πρόσθετη βοήθεια εκτός από κάποιες εξαιρέσεις, οι οποίες περιορίστηκαν στο γάλα, ύστερα από συνταγογράφηση ιατρού. Ανάλογες ενισχύσεις έλαβαν και ευαγή ιδρύματα όπως γηροκομεία, άσυλα επαιτών, τυφλών και κωφάλαλων και μικρότερες ενισχύσεις οργανισμοί όπως ο ΕΟΧΑ.⁷⁹⁴

Κατηγορίες ιδρυμάτων και ευπαθών κοινωνικών ομάδων στις οποίες χορηγήθηκε έκτακτη ενίσχυση σε τρόφιμα από την ΕΔΒΕ		
Κατηγορία	Αριθμός δικαιούχων	Ποσότητα ανά μήνα σε οκάδες
Ανάπηροι και θύματα πολέμου	10.318	1,2
Παιδιά αναπήρων και θυμάτων πολέμου	12.706	2,0
Νοσοκομεία	7.993	4,0
Πάσχοντες από ανίατες παθήσεις, τυφλοί	1.004	2,0
Κρατικά σανατόρια	3.455	2,0
Στέγη επαιτών (Αθήνα)	295	2,025
«» «» (Πειραιά)	467	2,025
Άποροι μαθητές	3.122	2,025
Ορφανά	2.742	2,025

⁷⁹³ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F26/2-5, "Aide-Memoire regarding supplementary rations", Αθήνα 15 Μαρτίου 1943.

⁷⁹⁴ UNA, S-1306-0000-0007, "Joint Relief Commission. Distribution System General" Bengt Helger, ό. π., σσ. 300-311.

Νυχτερινά σχολεία	6.250	2,025
Παιδικά συσσίτια	77.923	2,025
Μαθητικά συσσίτια	40.920	2,025

Πίνακας 6.5, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F26/2-5, “Supplementary rations”, Αθήνα 15 Μαρτίου 1943.

6.4 Η βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης στην πρωτεύουσα στα 1942-1943

Η Επιτροπή έστειλε από την Αθήνα στους Συμμάχους την πρώτη έκθεσή της το φθινόπωρο του 1942. Σε αυτήν γινόταν αναφορά όχι τόσο στα αποτελέσματα του προγράμματος πάνω στην καταπολέμηση της πείνας, αλλά σε διαδικαστικά θέματα που είχαν να κάνουν με τους όρους και τις απαιτήσεις τους ώστε να δώσουν τη συγκατάθεσή τους για τη συνέχεια του προγράμματος. Ο έλεγχος των τροφίμων από την εισαγωγή μέχρι το στάδιο της διάθεσης στους δικαιούχους βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Επιτροπής ενώ το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού είχε παραγκωνισθεί. Με ένα συνοπτικό τρόπο αναλυόταν ο τρόπος και η διαδικασία χορήγησης των τροφίμων, ο οποίος ήταν σύμφωνος με τις εντολές που είχαν δώσει οι Σύμμαχοι. Η έκδοση των δελτίων παρέμενε στα χέρια του Υπουργείου Επισιτισμού, ωστόσο σκοπός για το απώτερο μέλλον ήταν η έκδοση ενός νέου. Όσον αφορά τον έλεγχο της εγχώριας παραγωγής, ήδη ετοιμαζόταν η χορήγηση πίτουρου προς τους παραγωγούς ως ζωοτροφή με αντάλλαγμα γάλα και στόχο την εξασφάλιση ποσοτήτων γάλατος για τα παιδιά και τα νοσηλευτικά ιδρύματα. Σχετικά με την ελαιοπαραγωγή, που και αυτή ενδιέφερε ιδιαίτερα τους Συμμάχους, δεν είχαν γίνει ακόμη βήματα γιατί η συγκομιδή άρχιζε από τον Οκτώβριο – Νοέμβριο. Μεγάλες ποσότητες κρατούσαν από την προηγούμενη χρονιά οι ίδιοι οι παραγωγοί καθώς και οι Γερμανοί στην Κρήτη και στη Μυτιλήνη. Η παραγωγή λαχανικών ήταν μειωμένη. Αρκετές ποσότητες είχαν καταναλωθεί από τους κατακτητές. Μέρος τους, όμως, είχε διατεθεί και για τον πληθυσμό της Αττικής. Επιπλέον οι κατακτητές είχαν εισάγει οι ίδιοι 100.000 τόνους σιτηρών έως τότε χωρίς να διασαφηνίζεται που τους είχαν διαθέσει, για την τροφοδοσία των στρατιωτικών επιμελητειών τους ή για την ανταλλαγή με εγχώρια είδη.⁷⁹⁵

Όταν έφτασαν στην Ελλάδα τα πρώτα φορτία σταριού τον Σεπτέμβριο του 1942, η θνησιμότητα από την πείνα βρισκόταν σε πορεία ύφεσης. Οι πρώτες πληροφορίες που έφταναν στην Εξόριστη Ελληνική κυβέρνηση μιλούσαν για σημαντική βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης στην Αθήνα, η οποία δεν επιδεχόταν καμία σύγκριση με αυτή τον χειμώνα του 1941- 1942.⁷⁹⁶ Φήμες που είχαν φθάσει στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση ανέφεραν ότι για τους πέντε χειμερινούς

⁷⁹⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, αποστολή Ε, φάκ 2, αρ. εγγρ. 081, «Πρώτη Τηλεγραφική Έκθεσις της εν’ Αθήναις Σουηδικής Επιτροπής Ελέγχου», δίχως ημερομηνία, με την ένδειξη ΑΠΟΡΡΗΤΟΝ!

⁷⁹⁶ « Η επισιτιστική κατάσταση εμφανίζεται σημαντικώς βελτιωμένη ουδέ πόρρωθεν εποδεχομένη σύγκρισιν προς συνθήκας παρελθόντος χειμῶνος», βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α’ φάκ. 10, αρ. εγγρ. 45, Λονδίνο 4/11/ 1943, Αποστολή. Στ’, φάκ. 1, αρ. εγγρ. 208, Άγκυρα 23/12/ 1942.

μήνες του 1942 -1943 οι θάνατοι από πείνα στην Αθήνα και τον Πειραιά δεν είχαν μειωθεί σημαντικά και έφτασαν τους 35.000. Ο σύμβουλος της ελληνικής πρεσβείας Ιωάννης Ρωμανός στο Λονδίνο επιδίωξε και κάλεσε σε γεύμα τον πρώην πρόεδρο της ΕΔΒΕ Paul Mohr παρουσία του Γεωργίου Μαντζαβίνου. Η είδηση για τον αυξημένο αριθμό νεκρών είχε θορυβήσει και το σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών. Ο Mohr απάντησε ότι ο αριθμός των νεκρών γι' αυτό το χρονικό διάστημα είχε φτάσει τους 9.000. Σε αυτούς έπρεπε να προστεθούν άλλοι 6.000 αδήλωτοι θάνατοι, επειδή αρκετές οικογένειες δεν τους είχαν δηλώσει και εξακολουθούσαν να παρακρατούν το δελτίο τους. Ο Emil Sandstrom, ο οποίος κλήθηκε να απαντήσει, έδειξε δυσφορία για την αναφορά σε αυτό τον μεγάλο αριθμό και επιβεβαίωσε ότι οι θάνατοι για το εν λόγω πεντάμηνο ήταν 15.000 και σε αυτούς έπρεπε να συνυπολογισθούν οι θάνατοι από πείνα και από άλλα αίτια όπως διάφορες παθήσεις.⁷⁹⁷

Παρά την αύξηση της βοήθειας από το εξωτερικό, μια μικρή αύξηση σημειώθηκε στο δηλωθέντα αριθμό θανάτων κατά τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο στην Αθήνα σε σύγκριση με τον μήνα Σεπτέμβριο του 1942. Συγκεκριμένα από τους 1.032 τον Σεπτέμβριο οι αυξήθηκαν στους 1.259 και 1.294 για τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο αντίστοιχα. Από τον Δεκέμβριο ο αριθμός μειώθηκε στους 1.070 ενώ τον Ιανουάριο του 1943 στους 971. Στον Πειραιά την ίδια χρονική περίοδο σημειώθηκαν για τους μήνες Σεπτέμβριο και Οκτώβριο 332 και 324 θάνατοι αντίστοιχα ενώ τον Νοέμβριο σημειώθηκε μικρή αύξηση στους 351 θανάτους. Από τον Δεκέμβριο του 1942 οι δηλωθέντες θάνατοι γνώρισαν σταθερή πτώση και από τον Ιανουάριο του 1943 άρχισαν να προσεγγίζουν τα προπολεμικά επίπεδα. Η έρευνα της Γεωργίας Τζαβάρα σε μια σειρά ληξιαρχείων δήμων και προαστίων της πρωτεύουσας καταγράφει ανάλογη μείωση των θανάτων για την περίοδο που ξεκινά η σταθερή χορήγηση άρτου από στάρι στον πληθυσμό της πρωτεύουσας.⁷⁹⁸

Η σταθερή μείωση των θανάτων, που κύρια αιτία είχαν την πείνα, καταγράφεται αμέσως μετά το δημοψήφισμα του Νοεμβρίου του 1942, όταν πλέον ο πληθυσμός της περιφέρειας της πρωτεύουσας λάμβανε ψωμί και τρόφιμα σε σταθερή βάση από την ΕΔΒΕ μέσα από το σύστημα του δελτίου σε τιμές που σε σύγκριση με εκείνες της μαύρης αγοράς ήταν σχεδόν δωρεάν. Τα τρόφιμα που χορηγούσε η Επιτροπή, μέσω των δυο διανομών κάθε μήνα, επαρκούσε για το γεύμα 10-15 ημερών. Η ΕΔΒΕ ανέθεσε στον Γ. Λογαρά τη διεξαγωγή τυχαιοποιημένης μελέτης σχετικής με την κατανάλωση τροφίμων. Στην ομάδα του συμμετείχαν οι Χιντυπάς, τελειόφοιτος ιατρικής και η Βαλσαμά, νοσηλεύτρια. Η έρευνα έλαβε δείγμα από 207 οικογένειες, οι 87 ήταν εργατικές οι 103 ανήκαν στην κατηγορία των υπαλλήλων και οι 17 στην κατηγορία των ελεύθερων επαγγελματιών. Ο χώρος που διεξάχθηκε ήταν η πρωτεύουσα και οι περιοχές που λήφθηκε το δείγμα ήταν από τις εργατικές τα Κουπόνια, οι Αμπελόκηποι, το Θησείο, ενώ από τις μεσοαστικές τα Πατήσια. Η έρευνα έδειξε ότι ο μέσος όρος κατανάλωσης ήταν 1.800 θερμίδες ανά άτομο. Το ελάχιστο επίπεδο κατανάλωσης, πάντα σύμφωνα με την έρευνα, ήταν 708 θερμίδες ενώ το μέγιστο 3034. Από αυτές οι 900 μόνο προέρχονταν από τα των τρόφιμα της Επιτροπής, δηλαδή το 45-60% των τροφίμων που κατανάλωνε κάποιος στην περιφέρεια της Αθήνα είχαν προέλευση εκείνα του σουηδικού σχεδίου. Παρά το πολύ

⁷⁹⁷ Γεωργία Τζαβάρα, *ό. π.*, σσ. 153 -154.

⁷⁹⁸ Χρήστος Λούκος, *Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις*, στο Προκόπης Παπαστράτης, Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σσ. 21-22· Γεωργία Τζαβάρα, *ό. π.*, σσ. 153 -154.

μικρό δείγμα, το συμπεράσματα ήταν ότι ένα μέρος των δικαιούχων δεν είχε τα χρήματα για να αποκτήσει όλα τα τρόφιμα που του παρείχε το δελτίο.⁷⁹⁹

Η κατανάλωση των δημητριακών είχε ανέλθει από το 1/4 στα 2/3 της προπολεμικής και ήταν η ίδια και για τους εργάτες και τους υπαλλήλους. Η βελτίωση αυτή οφείλονταν αποκλειστικά στη σουηδική βοήθεια. Για τα άλλα είδη όμως, που δεν εισάγονταν από τον Καναδά και έπρεπε να αποκτηθούν από την ελεύθερη αγορά, παρατηρούνταν σημαντική υστέρηση σε σύγκριση με τα προπολεμικά επίπεδα κατανάλωσης και σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάλογα με την ομάδα που άνηκε ο κάθε καταναλωτής, δηλαδή των εργατών ή των υπαλλήλων. Το ζωικό λεύκωμα σχεδόν απουσίαζε από το διαιτολόγιο των εργατών και μόνο ένα μικρό ποσοστό από την κατηγορία των υπαλλήλων και των ελευθέρων επαγγελματιών κατανάλωνε επαρκείς ποσότητες. Επιπλέον η έρευνα κατέγραψε μια αταξία ως προς την κατανάλωση τροφίμων. Οι ημέρες κατά τις οποίες καταγράφονταν τα υψηλότερα επίπεδα κατανάλωσης ήταν εκείνες, στις οποίες η ΕΔΒΕ πραγματοποιούσε τις διανομές τροφίμων της. Παρά τη σημαντική βελτίωση που επέφεραν ο εισαγωγές, η έρευνα του Λογαρά έδειξε ότι ένα σημαντικό τμήμα του άμαχου πληθυσμού, το οποίο άνηκε στην εργατική τάξη, εξακολουθούσε να υποσιτίζεται.⁸⁰⁰

Αμέσως μετά την άφιξη των τροφίμων από τον Καναδά, οι τιμές των ειδών διατροφής στην ελεύθερη αγορά άρχισαν να μειώνονται για πρώτη φορά. Αυτό δεν οφείλονταν αποκλειστικά στο ότι τα τρόφιμα του σουηδικού σχεδίου που διανέμονταν με το δελτίο ήταν περισσότερα από εκείνα της μαύρης αγοράς. Τα μέτρα σταθεροποίησης της ελληνικής οικονομίας, που εφάρμοσε ο Neubacher, όπως η παύση των πληρωμών προς τους προμηθευτές της Wehrmacht αλλά και οι στρατιωτικές νίκες των Συμμάχων ανάγκασαν τους εμπόρους να διοχετεύσουν μέρος των αποθεμάτων τους στο ελληνικό κοινό. Η τιμή της χρυσής λίρας προς τη δραχμή θα μειώνονταν από τις 620.000 δραχμές στα τέλη Οκτωβρίου στις 150.000 ενώ η τιμή του λαδιού από τις 27.000 δραχμές η οκά στις 8.000 μετά τις συμμαχικές νίκες του Ελ-Αλαμίν.⁸⁰¹ Η αγορά της Αθήνας δε θύμιζε σε τίποτα την προηγούμενη χρονιά. Η αφθονία κυριαρχούσε στα ράφια των καταστημάτων. Ο Χριστόφορος Χριστίδης παρατηρούσε για την αγορά της Αθήνας της Πρωτοχρονιά του 1943:

«Πραγματικά αφότου έπαψαν οι ανόητες διατιμήσεις και τα τρόφιμα αφέθηκαν ελεύθερα, η Αθήνα γέμισε κάθε είδους φαγώσιμο από τα πιο απλά και στοιχειώδη ως τα πολυτιμότερα. Των πρώτων οι τιμές έχουν ξεπέσει στο 40% των τιμών τους του Οκτωβρίου. Τα πολυτιμότερα όμως: βούτυρο, τυρί, κρέας, ψάρι και παραδόξως κι οι ελιές... έχουν κρατηθεί σε τιμές πανύψηλες. Έτσι τα τρόφιμα αυτά ζητούνται από πολύ λίγο κόσμο, μένουν περισσότερο καιρό στις προθήκες κι αυτό δίνει την εντύπωση εξαιρετικής αφθονίας...Αλλά εκτός από αυτά η αγορά ήταν πλημμυρισμένη πορτοκάλια, μανταρίνια... Και έτσι τρώνε οι Αθηναίοι, πορτοκάλια, μανταρίνια εξαιρετικά σε ποιότητα σε τιμές από 100-300 δραχμές.»⁸⁰²

⁷⁹⁹ Χρήστος Λογαράς, Μελέτη του σιτηρεσίου εργατικών οικογενειών, οικογενειών υπαλλήλων και μικροεπαγγελματιών των Αθηνών κατά την περίοδο Ιανουαρίου – Απριλίου 1943, στο Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, έτος 1943, τόμος 18^{ος}, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1950, σσ. 238-248 'KEINE/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/ 8764, Greece – Relief Food Distribution by the Joint Relief Committee, 12 Ιουνίου 1943.

⁸⁰⁰ Ο. π.

⁸⁰¹ ΙΑΥΕ, 1942, ΚΥ, φάκ. 54.3, 12/12/1942 'KEINE/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/ 8763, Greece, Fall in Black Market Prices after EL ALAMEIN, 2/1/1943.

⁸⁰² Χριστόφορος Χριστίδης, ό. π., σσ. 340.350

Η πολιτική της φιλελευθεροποίησης, που είχε επιβάλει ο Neubacher, με την κατάργηση του συστήματος των διατιμήσεων είχε πετύχει να φέρει την αφθονία στα ράφια των καταστημάτων. Τα καταστήματα της Αθήνας διέθεταν πλέον σχεδόν όλα τα είδη τροφίμων. Οι τιμές των προϊόντων όμως εξακολουθούσαν να είναι αρκετά υψηλές. Είχε δημιουργηθεί μια ψευδαίσθηση επάρκειας στην αγορά. Ο Χριστόφορος Χρηστίδης, συνεργάτης της ΕΔΒΕ, σημείωνε ότι είδε κρέατα κρεμασμένα στις προθήκες των κρεοπωλείων, θέαμα ξεχασμένο εδώ και μήνες. Όμως παρατηρούσε ότι: «ο κόσμος είναι ακόμα επιφυλακτικός, με τη ελπίδα ότι θα βρει σύντομα φτηνότερες τιμές». Τα επίπεδα κατανάλωσης εξακολουθούσαν να είναι ακόμη χαμηλά σε σχέση με τα προπολεμικά. Στο κρέας η κατανάλωση έφτανε μόνο το 3% της προπολεμικής και τα τρόφιμα ήταν προσιτά μόνο για λίγους, τους ισχυρούς αυτούς που διέθεταν πλούτο και αγοραστική δύναμη. Οι επίσημες κρατικές διανομές μέσω του δελτίου περιορίστηκαν μόνο στην χορήγηση 125 δραμιών ελαιόλαδου για τον μήνα Δεκέμβριο και Ιανουάριο και σταφίδας περιστασιακά. Προκειμένου να αυξηθεί το επίπεδο κατανάλωσης θερμίδων και να αποκτήσουν οι καταναλωτές μια πιο πλούσια διατροφή σε προσιτές τιμές, η ΕΔΒΕ έπρεπε σε συνεργασία με του κατακτητές, Ιταλούς και Γερμανούς, να εφαρμόσει τον τέταρτο όρο των συμφωνιών που προέβλεπε ότι οι επιτάξεις θα σταματούσαν και θα διέθεταν την εγχώρια παραγωγή προς όφελος του άμαχου πληθυσμού.⁸⁰³

⁸⁰³ Ο. π.

Μέρος 2ο

Το σουηδικό σχέδιο στην επαρχία

6.5 Η επέκταση του σουηδικού σχεδίου στην Επαρχία

Η επαρχία είχε λάβει το μικρότερο μέρος της εισαγόμενης βοήθειας από την Τουρκία, το οποίο αποδείχθηκε ανεπαρκές να καλύψει τις ανάγκες της. Παρά την επισιτιστική βελτίωση λόγω της σοδειάς του καλοκαιριού του 1942, ο κίνδυνος του λιμού, ιδίως για τους κατοίκους των πόλεων, ήταν εμφανής. Σε μια οικονομία που ο πληθωρισμός κάλπαζε η δραχμή είχε αποκτήσει πια ρόλο συμπληρωματικό. Τα νοικοκυριά είχαν αποκτήσει τα τρόφιμα με τον αντιππραγματισμό, δηλαδή την ανταλλαγή με άλλα είδη. Πλέον οι προμήθειες τροφίμων τους έτειναν να εξαντληθούν και μαζί και τα αγαθά που είχαν να ανταλλάξουν για να αποκτήσουν καινούργια. Μεγαλύτερος εμφανιζόταν ο κίνδυνος σε περιοχές απομονωμένες όπως τα νησιά, όπου η αγροτική παραγωγή είτε ήταν μικρή ή κυριαρχούσε η μονοκαλλιέργεια και η δυνατότητα ταξιδιού για απόκτηση τροφίμων ήταν πολύ δύσκολη. Επιπλέον οι αδυνατισμένοι από τον υποσιτισμό οργανισμοί δε θα άντεχαν ένα δεύτερο χειμώνα σαν αυτό του 1941-1942. Η επαρχία ήταν ένα καζάνι που έβραζε με έναν άτυπο εμφύλιο να έχει ξεσπάσει μεταξύ κοινοτήτων και αστικών κέντρων για το ποιος είχε ευνοηθεί πιο πολύ. Οι αρχικές αλληλομηνύσεις είχαν δώσει τη θέση τους σε επιθέσεις, αναγκάζοντας τους κατακτητές να επέμβουν. Ο κίνδυνος μαζικής εισόδου προσφύγων σε μια Αθήνα, που λάμβανε τη μερίδα του λέοντος από τις εισαγόμενες ποσότητες τροφίμων, ήταν ορατός. Η ανισοκατανομή της βοήθειας και οι αδικίες που είχαν γίνει έπρεπε αυτή τη φορά να διορθωθούν.⁸⁰⁴

Ο ουδέτερος αντιπρόσωπος, ο οποίος θα είχε και την ευθύνη για τη διανομή των τροφίμων από τον Καναδά, είτε ήταν Σουηδός ή Ελβετός, θα διοριζόταν από τον πρόεδρο της Επιτροπής Βοηθημάτων. Σε περίπτωση ταυτόχρονης ύπαρξης Σουηδού ή Ελβετού στην ίδια περιφέρεια, τα καθήκοντα τους θα διαμοιράζονταν από τον πρόεδρο της Επιτροπής ύστερα από διαβούλευση με το ΔΚΕΣ. Στον πρόεδρο ανήκε η ευθύνη να καθορίσει τα όρια της περιφέρειας κάθε αντιπροσώπου και να πληροφορήσει γι' αυτό τις κατοχικές αρχές. Σε καμία περιφέρεια, πόλη ή χωριό στο οποίο δεν είχε διοριστεί αντιπρόσωπος δε θα γινόταν διανομή τροφίμων. Το ίδιο θα ίσχυε και για τις περιοχές, στις οποίες οι κατοχικές αρχές θα απαγόρευαν την είσοδο στον αντιπρόσωπο ή προβλήματα στις μεταφορές και άλλοι λόγοι δε θα του επέτρεπαν την πρόσβαση. Αυτός, ο ουδέτερος αντιπρόσωπος, θα κατάρτιζε το πρόγραμμα επισιτισμού της περιοχής του για το οποίο θα υπήρχε η πρόβλεψη για μια απόκλιση της τάξης του 20% με στόχο τη δημιουργία αποθέματος σε περίπτωση αντιμετώπισης έκτακτων αναγκών. Παράλληλα έπρεπε να εξακριβώσει αν τα διατεθέντα τρόφιμα είχαν προέλευση τις αποθήκες της ΕΔΒΕ από τον Πειραιά και την Θεσσαλονίκη. Οι μηνιαίες αναφορές του θα έπρεπε να περιέχουν στοιχεία με τον

⁸⁰⁴ « Η οικονομική δυνατότης δια την προμήθειαν εκ της ελευθέρας αγοράς, και τον σχηματισμόν αποθεμάτων διά τον επερχόμενον χειμώνα, είχαν εκμηδενισθή, των περισσοτέρων των κατοίκων ευρεθέντων εις την ανάγκην να εκποιήσουν προηγούμενως πάν εκποιήσιμον είδος προς εξοικονόμησιν ολίγης τροφής», βλ. ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 5, «Υπόμνημα προς την Επιτροπήν Διαχειρίσεως Τροφίμων Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Ενίσχυσις Επαρχιών Αναλόγος προς την Πρωτεύουσαν», 26/8/1942, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Πεπραγμένων της Διευθύνσεως Υπηρεσιών Επαρχιών της Επιτροπής Διαχειρίσεως. Από 1^η Σεπτεμβρίου 1942 μέχρι 31 Αυγούστου 1943», Αθήνα 1943.

ακριβή αριθμό των κατοίκων των χωριών, οι οποίοι λάμβαναν τρόφιμα, των παιδιών ηλικίας κάτω των 14 ετών καθώς και ποια ειδικά μέτρα θα έπρεπε να ληφθούν για κάποιες κοινωνικές τάξεις, όπως οι άνεργοι. Επιπλέον οι ουδέτεροι αντιπρόσωποι θα σχετίζονταν και με ένα άλλο ζήτημα που ενδιέφερε άμεσα τους Συμμάχους, αυτό του ελέγχου της εγχώριας παραγωγής. Θα έπρεπε να πάρουν μέτρα που σε συνδυασμό με τη διανομή θα επέτρεπαν τον έλεγχο της εγχώριας παραγωγής, όπως προέβλεπαν οι όροι των συμφωνιών. Γι' αυτό θα είχαν το δικαίωμα να κάνουν παραστάσεις προς τις κατοχικές δυνάμεις.⁸⁰⁵

Όσον αφορά τις αρμοδιότητές τους, αυτές ήταν η παραλαβή των τροφίμων, η αποθήκευσή τους, η αποστολή τους στις τοπικές επιτροπές, η επίβλεψη της διανομής τους στον πληθυσμό, η λειτουργία των συσσιτίων και η παροχή βοήθειας στα ευαγή ιδρύματα. Ειδικότερα, όσον αφορά τις σχέσεις τους με τον μηχανισμό διανομής, που ήδη είχε αναπτυχθεί στην επαρχία, δηλαδή τις ΚΕΔΕΣ και τις ΕΔΕΣ, θα διατηρούσαν έκτακτες εξουσίες. Είχαν το δικαίωμα να ανασυγκροτούν ή να παύουν μια επιτροπή στην περιφέρεια της δικαιοδοσίας τους, αν το έκριναν σκόπιμο. Θα συμμετείχαν στις συνεδριάσεις των επιτροπών, έχοντας το δικαίωμα της αρνησικυρίας στις αποφάσεις τους σε περίπτωση που αυτές αντέβαιναν τις εντολές ή τις οδηγίες που είχαν λάβει, και θα επέβλεπαν την κατανομή των χορηγούμενων ποσοτήτων τροφίμων ενώ μπορούσαν να ζητήσουν την αύξηση ή τη μείωσή τους. Επιπλέον θα είχαν το δικαίωμα να πραγματοποιούν επισκέψεις στις πόλεις και τα χωριά της περιφέρειάς τους, επιθεωρώντας την επισιτιστική κατάσταση, και θα συνέτασσαν μηνιαία έκθεση προς την Επιτροπή Βοηθημάτων. Οι παλιές ΚΕΔΕΣ και ΕΔΕΣ δεν καταργούνταν, αλλά η δράση τους περιοριζόταν σε στενά τοπικά όρια. Οι ουδέτεροι αντιπρόσωποι θα συνεργάζονταν με τους εκπροσώπους των κατακτητών, θα βρίσκονταν σε στενή επαφή μαζί τους για την επίλυση προβλημάτων που θα ανέκυπταν όμως θα διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους.⁸⁰⁶

Η εγκατάστασή τους στην ύπαιθρο δε ήταν άμεση και ταυτόχρονη. Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1943 ουδέτεροι αντιπρόσωποι είχαν εγκατασταθεί μόνο στη Θεσσαλονίκη, με δικαιοδοσία και στη Μακεδονία, τον Βόλο, την Τρίπολη, σε ένα τμήμα της Πελοποννήσου, την Κρήτη, τη Μυτιλήνη και τη Χίο. Περιφέρειες όπως η Ήπειρος και οι Κυκλάδες θα αποκτούσαν πολύ αργότερα. Στην περίπτωση των Κυκλάδων η ευθύνη βάραινε τους Ιταλούς, οι οποίοι αντιδρούσαν σε κάθε προσπάθεια σύνδεσής τους με το πρόγραμμα αρωγής. Στη δε Ήπειρο μόλις στις αρχές του 1944 θα έφτανε αντιπρόσωπος και αυτό λόγω αντιδράσεων και της αγγλικής πλευράς.⁸⁰⁷

Οι αντιπρόσωποι στην Κρήτη, στη Χίο, στη Σάμο και στη Μυτιλήνη διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους από την Υπηρεσία Επαρχιών. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό, επειδή οι περιοχές αυτές σχετίζονταν με το ζήτημα της απελευθέρωσης της ντόπιας παραγωγής λαδιού. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1943 οι Γερμανοί είχαν δώσει την

⁸⁰⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 10, αρ. εγγρ. 145, "The Royal Swedish Ministry for Foreign Affairs, General Instructions regarding the Control of Food Distributions to the Provinces", Στοκχόλμη 23/9/1943.

⁸⁰⁶ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 3, ό. π.

⁸⁰⁷ Οι Βρετανοί αντιδρούσαν στη χρήση καϊκιών κατά μήκος της ακτής για στρατιωτικούς λόγους, βλ. Bengt Helger, ό. π., σ.131.

άδεια σε ένα πλοίο από τον Καναδά να προσεγγίζει τη Σμύρνη· από εκεί με ελληνικά καΐκια τα άλευρα θα ξεφορτώνονταν στη Μυτιλήνη και θα προωθούνταν στη Χίο και στη Σάμο.⁸⁰⁸ Στη συνέχεια ο ίδιος ο Allard μαζί με τον πληρεξούσιο του Ράιχ για οικονομικά θέματα Neubacher θα συνεργάζονταν για τον έλεγχο της παραγωγής λαδιού στη Μυτιλήνη.⁸⁰⁹

Περιφέρειες	Γραφείο αντιπροσώπων			Αριθμός επιτροπών	
	Αριθμός	Έδρες	Χρόνος λειτουργίας	ΚΕΔΕΣ	ΕΔΕΣ
Αττική	1	Αθήνα	Σεπτέμβριος 1942-Μάρτιος 1945	3	73
Βοιωτία, Φθιώτιδα και Φωκίδα	1	Λαμία	Μάιος 1944 – Μάρτιος 1945	9	374
Εύβοια	-	-	-	12	180
Αργολίδα και Κορινθία	-	-	-	7	189
Ν. Πελοπόννησος	1	Τρίπολη	Απρίλιος 1943-Φεβρουάριος 1945	18	719
Αχαΐα και Ηλεία	2	Πάτρα, Πύργος	Μάρτιος 1944-Ιανουάριος 1945	4	436
Αιτωλία και Ακαρνανία και Ιόνια νησιά	1	Πάτρα	Νοέμβριος 1943-Ιανουάριος 1945	6 6	351 175
Κέρκυρα	1	Κέρκυρα	Ιανουάριος 1944-Μάιος 1945	-	93
Ήπειρος	1	Ιωάννινα	Ιανουάριος 1944-Μάρτιος 1945	7	466
Θεσσαλία	2	Βόλος, Τρίκαλα	Ιούνιος 1943-Φεβρουάριος 1945	6	370
Δυτ. Και Κεντρική Μακεδονία	1	Θεσσαλονίκη	Δεκέμβριος 1942-Απρίλιος 1945	9 17	489 519
Κυκλάδες	1	Σύρος	Μάρτιος 1944-Δεκέμβριος 1944	9	99

⁸⁰⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 353, Άγκυρα 11/1/1943.

⁸⁰⁹ Ο. π.

Κρήτη	4	Χανιά Ρέθυμνο Ηράκλειο Αγ. Νικόλαος	Αύγουστος 1943-Ιούνιος 1945 Αύγουστος 1943- Ιούνιος 1945 Μάιος 1943-Ιούνιος 1945 Αύγουστος 1943-Ιούνιος 1945	18	564
Νησιά Αιγαίου	3	Μυτιλήνη Χίος Βαθύ	Μάιος 1943-Δεκέμβριος 1944 Μάιος 1943 - Δεκέμβριος 1944 Σεπτέμβριος 1943 – Δεκέμβριος 1944	-	151
Σύνολο	19	-	-	113	5.248

Πίνακας 6.6, πηγή: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Athens, la Société hellénique d'éditions, ό. π., σ. 320.

Πριν την άφιξη της βοήθειας από τον Καναδά, είχαν ιδρυθεί στην επαρχία 1.000 ΕΔΕΣ και 35 ΚΕΔΕΣ αντίστοιχα προκειμένου να διανείμουν τη βοήθεια από την Τουρκία. Ειδικότερα για τις ΚΕΔΕΣ είχαν εκτοξευθεί κατηγορίες στο παρελθόν εξαιτίας των ατασθαλιών στη διαχείριση της βοήθειας εκ μέρους των μελών τους προς ίδιον πολιτικό όφελος. Αυτή τη φορά η ΕΔΒΕ θα ήταν πιο προσεκτική στην επιλογή των μελών τους αλλά και στον ρόλο και την πολιτική αυτών των επιτροπών. Καταρχάς έπρεπε να αποκλεισθούν οι δήμαρχοι και οι νομάρχες, οι άνθρωποι που αντλούσαν την εξουσία τους από τις κατοχικές αρχές και ήταν υπόλογοι στο κατοχικό ελληνικό κράτος αλλά και οι συνεργάτες των κατακτητών. Υπήρχε μεγάλος κίνδυνος να διαχειριστούν τη βοήθεια σύμφωνα με τις εντολές τους. Αυτό δεν έγινε παντού εφικτό, επειδή σύμφωνα με την ΕΔΒΕ αυτοί οι επικεφαλής της τοπικής αυτοδιοίκησης διοικούσαν έναν τοπικό κρατικό μηχανισμό απαραίτητο για την επιτυχία των διανομών. Επιπλέον έγινε απόπειρα να περιορισθεί η συμμετοχή ατόμων που θα επιχειρούσαν να εκμεταλλευτούν τη συμμετοχή τους χάριν της μεταπολεμικής πολιτικής τους καριέρας. Προκειμένου να εξουδετερωθούν τα πολιτικά κίνητρα και οι φιλοδοξίες κάποιων μελών αλλά και να μην μεταφερθεί μέσα στους κόλπους των ΚΕΔΕΣ η παλιά διαμάχη βενιζελικών – αντιβενιζελικών, επιχειρήθηκε να διευρυνθεί η σύνθεσή τους και να τους δοθεί ένας χαρακτήρας εθελοντικός και απολιτικός. Τα μέλη θα προέρχονταν και πάλι από τις τοπικές ελίτ και θα ήταν οι Μητροπολίτες, ιατροί, νομικοί και καθηγητές. Επίσης έγινε προσεκτική επιλογή δημοσίων υπαλλήλων και κρατικών στελεχών ενώ ενθαρρύνθηκε και η συμμετοχή των βιομηχάνων και τοπικών

οικονομικών παραγόντων λόγω των γνώσεων τους πάνω στην οικονομία και την κοινωνία κάθε νομού. Η ΕΔΒΕ με αυτόν τον τρόπο επιχειρούσε να αποσπάσει από την επιρροή του Άξονα τις τοπικές ελίτ και τη γραφειοκρατία και να τις θέσει υπό τον έλεγχό της. Μεγάλο πρόβλημα για την Επιτροπή αποτελούσαν οι κατά τόπους διορισμένες από το κράτος διοικήσεις της Αγροτικής Τράπεζας, των οποίων οι διευθυντές ήταν εξαρτημένοι από τα τοπικά δίκτυα εξουσίας.⁸¹⁰

Οι ΚΕΔΕΣ ήταν υπεύθυνες για τον διορισμό των μελών των ΕΔΕΣ, των τοπικών επιτροπών των χωριών και των κωμοπόλεων καθώς και για τη σύνταξη των καταλόγων των δικαιούχων. Με την άφιξη των τροφίμων ήταν υποχρεωμένες να καταχωρήσουν τα ονόματα των δικαιούχων και τις ανάλογες ποσότητες στα βιβλία των πρακτικών. Στις δε τοπικές επιτροπές των χωριών, τις ΕΔΕΣ, τα μέλη ήταν ο πρόεδρος, ο δάσκαλος και ο παππάς. Εν ολίγοις στελεχώνονταν από ανθρώπους που γνώριζαν τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες κάθε νομού. Ένας ολόκληρος οργανισμός ανδρωνόταν στην κατοχική Ελλάδα υπό την αιγίδα της ΕΔΒΕ. Ο αριθμός των ΚΕΔΕΣ σε όλη την κατοχική Ελλάδα θα έφτανε τις 113 και των ΕΔΕΣ τις 5.248. Νέα τμήματα και γραφεία θα ιδρύονταν. Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1943 το τμήμα για την επαρχία θα είχε λάβει την κάτωθι μορφή: 1) Διευθυντής, 2) Αναπληρωτής Διευθυντής, 3) Τμήμα Γραμματείας με α) γραφείο Διευθυντού και Επιτροπή Ελλειμμάτων, β) Γραφείο. Συντονισμού και Διεκπεραιώσεως, γ) Υπηρεσία Μεταφράσεων, δ) Δακτυλογράφοι Ελληνικής και Γαλλικής, ε) Κλητήρες, 4) Τμήμα Ελέγχου, 5) Τμήμα Επιθεωρήσεως, 6) Τμήμα Α΄ (Στερεάς Ελλάδος), Τμήμα Β΄ (Πελοποννήσου Κυκλάδων), Τμήμα Γ΄ (Αττικοβοιωτίας), 9) Ιδιαίτερη Υπηρεσία Ουδέτερου Αντιπροσώπου.⁸¹¹

Ο πληθυσμός των περιφερειών που θα δραστηριοποιούνταν η ΕΔΒΕ, δηλαδή η Πελοπόννησος, η κεντρική και δυτική Μακεδονία, η Στερεά Ελλάδα, οι Κυκλάδες, η Κρήτη και τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, ανέρχονταν στους 5.118.144 κατοίκους. Έπρεπε να καθορισθεί πόσοι από αυτούς και με ποια κριτήρια θα ήταν οι ενισχυταίοι. Η Επιτροπή και εδώ αξιοποίησε τον μηχανισμό, τις εκτιμήσεις, τις εκθέσεις και τα σχέδια που είχε ετοιμάσει η ΕΔΑΤ. Η επιλογή των δικαιούχων έγινε ξανά με βάση το κριτήριο του άπορου αλλά και του μη παραγωγού καθώς και τη γειτνίαση με τις ζώνες παραγωγής. Όμως αυτή τη φορά έγιναν αρκετές βελτιώσεις και τροποποιήσεις. Λήφθηκε υπόψη η εποχικότητα της αγροτικής παραγωγής, το μέγεθος του κλήρου του δικαιούχου, η μονοκαλλιέργεια οπωροφόρων δέντρων, οι πιθανές καταστροφές στην παραγωγή λόγω των καιρικών συνθηκών καθώς και τα ποσοστά ανεργίας στις πόλεις. Στον κατάλογο των δικαιούχων ενσωματώνονταν οι ανάπηροι και τα θύματα του πολέμου, με εξαίρεση αυτούς που διατηρούσαν εισοδήματα ή ήταν αυτάρκεις γεωργοί, οι ηλικιωμένοι, οι χήρες και τα ορφανά, οι οποίοι δεν κατείχαν περιουσιακά στοιχεία, οι πρόσφυγες από την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη, άποροι λόγω ασθένειας ή ανεργίας, χαμηλόμισθοι και χαμηλοσυνταξιούχοι, υπάλληλοι στον μείζονα δημόσιο τομέα και ιδιωτικοί υπάλληλοι, των οποίων το εισόδημα είχε πληγεί από τον πληθωρισμό. Ειδική μέριμνα λήφθηκε και πάλι για συγκεκριμένες κατηγορίες

⁸¹⁰ UNA, 1306-0000-0012, "A report on the relief work of the joint relief commission Greece" IAMM, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 2, ό. π.· Bengt Helger, ό. π., σσ. 311-324· Παύλος Μων, ό. π., σ. 104.

⁸¹¹ Ο. π.

όπως για τους φυλακισμένους, τους πολιτικούς κρατούμενους, τα μοναστήρια, και τους εργαζόμενους στα λιγνιτωρυχεία και τις επιχειρήσεις κοινής ωφελείας, η ομαλή λειτουργία των οποίων ενδιέφερε και τους κατακτητές. Αντίθετα αποκλείσθηκαν παραγωγοί, όπως οι γεωργοί και οι κτηνοτρόφοι, οι οποίοι ήταν είτε αυτόνομοι ή μπορούσαν να αποκτήσουν τα τρόφιμα που τους έλλειπαν με την ανταλλαγή, ιδιοκτήτες φορτηγών, επαγγελματίες, έμποροι, βιομήχανοι, εξειδικευμένοι τεχνίτες, γενικώς οι αποδεδειγμένα εύποροι.⁸¹²

Η αρχική πρόβλεψη για τον αριθμό των δικαιούχων έφτανε τους 1.650.054. Αυτός ο αριθμός ήταν ο μέσος όρος. Σύμφωνα με το σχέδιο που καταρτίσθηκε, για τον Οκτώβριο του 1942 προβλέπονταν να ενισχυθούν 1.436.000, τον Ιανουάριο του 1943 1.936.000 και τον Μάρτιο του 1943 2.151.000. Αυτή η αύξηση γινόταν, επειδή όσο απομακρύνονταν η περίοδος της παραγωγής τόσο αυξάνονταν οι ανάγκες λόγω εξαντλήσεως των αποθεμάτων της εγχώριας παραγωγής. Όμως ο σχεδιασμός δεν προέβλεπε την ταυτόχρονη διανομή σε όλους τους νομούς και τις περιφέρειες. Στις αποθήκες των χωριών, στη Θεσσαλία, στη Μακεδονία και στη Βοιωτία, υπήρχαν 40.000 τόνοι σιτηρών, τους οποίους είχε κατορθώσει να συλλέξει δια μέσου της φορολογίας η κατοχική κυβέρνηση. Αποφασίστηκε ότι πρώτα θα διανέμονταν αυτές οι προμήθειες και στη συνέχεια θα ξεκινούσαν οι διανομές της Επιτροπής στις συγκεκριμένες περιφέρειες. Προγραμματίστηκε να ενισχυθούν 578.000 άποροι με 2.400 τόνους αλεύρι τον Σεπτέμβριο, 1.755.000 με 5.700 τόνους από τον μήνα Δεκέμβριο και 2.031.120 από τον Μάρτιο του 1943 με 7.800 τόνους τον μήνα. Ο προγραμματισμός όμως αυτός αποδείχθηκε υπεραισιόδοξος, επειδή τα κρατικά αποθέματα εξαντλήθηκαν πολύ γρήγορα εξαιτίας της κρατικής διαφθοράς. Αποτέλεσμα ήταν να αναθεωρήσει η ΕΔΒΕ τον αρχικό της προγραμματισμό και να ξεκινήσει τις διανομές της νωρίτερα.⁸¹³

Η διανομή του ψωμιού, θα γινόταν από τα αρτοποιία με το κρατικό δελτίο μόνο στη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, το Αίγιο, την Ελευσίνα, το Λαύριο, τη Σαλαμίνα και τη Χαλκίδα και αργότερα στην Κέρκυρα. Με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη, όπου η μερίδα ορίστηκε στα 60 δράμια και δικαιούχοι ήταν όλοι οι κάτοικοι όπως και στην Αθήνα, στις υπόλοιπες πόλεις εξαιρέθηκαν οι εύποροι και οι διανομές αφορούσαν μόνο τους άπορους και τις ευπαθείς κοινωνικά ομάδες όπως οι εργάτες. Πόλεις όπως η Ελευσίνα, το Λαύριο και η Χαλκίδα ήταν εργατουπόλεις. Η ΕΔΒΕ δεν τύπωσε δικά της δελτία, αλλά χρησιμοποίησε το υπάρχον κρατικό σύστημα, το οποίο θα επιβλέπονταν για τυχόν έκδοση πλαστών δελτίων από τον ουδέτερο αντιπρόσωπο της ΕΔΒΕ, ένα μέλος της ΚΕΔΕΣ και τον ειρηνοδίκη της πόλης.

Στις υπόλοιπες πόλεις δεν θα διανέμονταν έτοιμο ψωμί αλλά αλεύρι, 3 οκάδες το άτομο, από τα αρτοποιεία και τα παντοπωλεία με το δελτίο ενώ στα χωριά θα συντάσσονταν ένας ονομαστικός κατάλογος και τα ονόματα των δικαιούχων θα ανακοινώνονταν είτε στην λειτουργία της εκκλησίας ή στη πλατεία του χωριού και ο ίδιος θα υπέγραφαν δίπλα. Οι διανομές αυτές δεν γίνονταν δωρεάν και στις δύο περιπτώσεις ο δικαιούχος έπρεπε να καταβάλει το αντίτιμο για να παραλάβει τα άλευρα. Παράλληλα αποφασίστηκε και η ενίσχυση των «Λαϊκών Συσσιτίων» για τους εντελώς άπορους, που λειτουργούσαν στις μεγάλες πόλεις της επαρχίας, καθώς και των δημοτικών και να δημιουργηθούν νέα παρέχοντας πλιγούρι και όσπρια για τη λειτουργία τους. Η συνέχεια της λειτουργίας τους κρίθηκε απαραίτητη, σε αντίθεση με

⁸¹² Ο. π.

⁸¹³ Ο. π.

την Αθήνα, εξαιτίας και των προσφύγων από την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη αλλά και των κατοίκων των χωριών, οι οποίοι υπήρξαν θύματα των αντιποίνων και συνέρρεαν στις πόλεις. Η διαφορά, όμως, ήταν ότι οι περισσότερες εστίες θα μετατρέπονταν σε κέντρα διανομής τροφίμων και όχι κέντρα παρασκευής φαγητού όπου θα διανέμονταν για ολόκληρο τον μήνα τα τρόφιμα ενώ η Επιτροπή διατηρούσε το δικαίωμα να ασκεί έλεγχο ποιος ήταν όντως άπορος και αν δικαιούταν τις μερίδες. Αντίθετα αποφασίστηκε να μην δημιουργηθούν συσσίτια στα χωριά, για να μην δημιουργηθεί στρατιά αργόσχολων.⁸¹⁴

Από την κατηγορία των ειδικών δικαιούχων αποκλείστηκαν οι εργαζόμενοι που απασχολούνταν από τις κατοχικές αρχές ή εργάζονταν σε εταιρίες που παρήγαγαν αποκλειστικά για αυτές. Ενισχύθηκαν αρχικά μόνο οι εργαζόμενοι στις επιχειρήσεις που παρήγαγαν λιγότερο από το 30% της παραγωγής τους για τους κατακτητές, στη σιδηροδρομική εταιρία, σε επιχειρήσεις που σχετίζονταν με την κοινή ωφέλεια, ορισμένες ξυλουργικές εταιρίες, στις κρατικές αλυκές, τα ορυχεία θείου στη Μύλο και στα λιγνιτωρυχεία με 100 δράμια αλεύρι και 30 δράμια όσπρια ημερησίως. Για τις εργατικές μερίδες η ενδιαφερόμενη εταιρία ή ο εργολάβος έπρεπε να υποβάλουν στην αρμόδια υπηρεσία πιστοποιητικό του Υπουργείου για το αντικείμενο της εργασίας της, τον αριθμό των εργατών καθώς και κατάλογο των εργατών με υπογραφή του εργολάβου, θεωρημένο από τον επιθεωρητή του κράτους και το Υπουργείο. Η παράδοση των τροφίμων θα γινόταν κάθε μήνα στη διοίκηση των εταιριών στην Αθήνα και η μεταφορά θα γινόταν με δικά της έξοδα, αλλά η διαχείριση θα πραγματοποιούνταν από κοινού με τη διοίκηση της εταιρίας και μια επιτροπή από τρεις εργαζόμενους. Προτού της χορηγηθούν τα τρόφιμα για τον επόμενο μήνα έπρεπε να υποβάλει λεπτομερή έκθεση σχετικά με την προηγούμενη. Ομοίως ενισχύθηκαν και οι αστυνομικοί και οι χωροφύλακες, επειδή φρουρούσαν τις αποθήκες της ΕΔΒΕ.⁸¹⁵

Από την επαρχία είχαν εκφρασθεί έντονες διαμαρτυρίες, επειδή δεν είχε ενισχυθεί η παιδική ηλικία. Τα περισσότερα μαθητικά συσσίτια στις πόλεις της επαρχίας είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους λόγω έλλειψης τροφίμων. Εξίσου σημαντικό πρόβλημα αντιμετώπιζαν και οι άγονες και οι ορεινές περιοχές. Τα εισοδήματα των αστικών οικογενειών της επαρχίας είχαν πληγεί εξίσου με αυτών της Αθήνας και ήταν δύσκολο να κάνουν προμήθειες για τον επερχόμενο χειμώνα. Οι αδυνατισμένοι οργανισμοί των παιδιών δεν θα μπορούσαν να αντέξουν έναν δεύτερο συνεχή χρόνο στερήσεων. Η καλύτερη λύση ήταν η ενίσχυση των παιδικών συσσιτίων στα οποία ήταν εγγεγραμμένα 50.000 παιδιά. Αυτός ο αριθμός μπορούσε να αυξηθεί στις 200.000. Ο Νίκος Δέας, στέλεχος αρχικά της ΕΔΑΤ, συνιστούσε ότι η ενίσχυση έπρεπε να περιοριστεί αυστηρά στα παιδιά των απόρων, των δημοσίων υπαλλήλων και των μισθωτών, εξαιρώντας εκείνα των παραγωγών. Παράλληλα εισηγούνταν την ίδρυση νέων εστιών και την αναδιοργάνωση του θεσμού και τη στελέχωσή του με εκπαιδευτικούς.⁸¹⁶

Αντίθετα αποκλείστηκαν οι δημόσιοι υπάλληλοι, επειδή οι εντολές που είχε η ΕΔΒΕ από τους Συμμάχους ήταν ότι η κατοχική κυβέρνηση δεν έπρεπε να ευνοηθεί άμεσα ή έμμεσα από τις διανομές. Υπήρξε μεγάλο πρόβλημα για την Επιτροπή να

⁸¹⁴ Ο. π.

⁸¹⁵ Ο. π.

⁸¹⁶ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 7, «Σημείωμα επί της ανάγκης παιδικών συσσιτίων εις τα επαρχίας».

τους πείσει ότι δεν μπορούσαν να συμμετάσχουν στις διανομές ως άποροι. Σε κάποιες περιπτώσεις έγιναν εξαιρέσεις και έγινε δεκτή η συμμετοχή τους στα «Λαϊκά Συσσίτια», σε 2-3 πόλεις που διατηρούσαν μεγάλο αριθμό δημοσίων υπαλλήλων, καθώς και η χορήγηση τροφίμων σε καταναλωτικούς συνεταιρισμούς αλλά και σε κάποιους δήμους, που καθυστέρουσε η αποστολή των μισθών από την Αθήνα. Επιπλέον οι παροχές σε ασθενείς, όπως οι φυματικοί, ήταν πολύ περιορισμένες και έγιναν μόνο στη Θεσσαλονίκη και την Τρίπολη.⁸¹⁷

Η πολιτική αυτή της ΕΔΒΕ, να μην εφαρμόσει το σύστημα της παροχής ψωμιού με το δελτίο και τη διανομή ειδών σε όλον τον πληθυσμό της επαρχίας αδιάκριτα όπως γινόταν στην Αθήνα, αλλά να περιοριστεί μόνο σε αυτούς που είχαν πραγματικά ανάγκη, προκάλεσε την οργή. Οι άνθρωποι που εξαιρούνταν από τις διανομές αλεύρων ήταν υποχρεωμένοι να αγοράσουν το ψωμί τους από τη μαύρη αγορά, όταν οι τιμές των αλεύρων και των ειδών που διανέμονταν από την ΕΔΒΕ κόστιζαν ελάχιστα σε σύγκριση με την τιμή που ίσχυε στη μαύρη αγορά. Η δικαιολογία της Επιτροπής, δηλαδή ότι στερούσαν τα εφόδια για μια γενική διανομή προς όλο τον πληθυσμό, δεν μπορούσε να πείσει τους κάτοικους της επαρχίας. Η οργή τους στράφηκε προς τα μέλη των ΚΕΔΕΣ και των ΕΔΕΣ και εκφράστηκε με επιθέσεις κατά των μελών τους και λιθοβολισμό των γραφείων τους και ανάγκασε κάποιους από αυτούς να παραιτηθούν και άλλους να ενδώσουν στις πιέσεις και να εντάξουν κάποιους στον κατάλογο των δικαιούχων.⁸¹⁸

Η βάση για την κατάρτιση του καταλόγου αυτών που είχαν ανάγκη ενίσχυσης αρχικά είχε βασισθεί στη διάκριση παραγωγού – μη παραγωγού. Σύντομα θα άλλαζε και θα προσθέτονταν οι κατηγορίες των «πυροπαθών» και των «πληγέντων». Ήδη από τον Οκτώβρη του 1942 οι ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις προχωρήσαν στην πυρπόληση χωριών ως αντίποινα για τη δράση των ανταρτών. Τα χωριά, αφού εκκενώνονταν, λεηλατούνταν και καίγονταν. Οι κάτοικοι στερούμενοι κάθε μέσου βιοπορισμού κατέφευγαν σε γειτονικά χωριά. Μέχρι τον Σεπτέμβρη του 1943 ο αριθμός των χωριών, που είχε λεηλατηθεί σύμφωνα με τα στοιχεία των στελεχών της ΕΔΒΕ, έφτασε τα 300 και ο αριθμός των πυρόπληκτων τις 300.000. Στην άλλη κατηγορία των «πληγέντων» εκείνοι που αναγκάστηκαν να εκκενώσουν τα χωριά τους και φιλοξενούνταν σε γειτονικά χωριά. Ο αριθμός τους έφτανε τις 60.000. Στην τελευταία ομάδα έπρεπε να προστεθούν και αυτοί που έπεσαν θύματα επιτάξεων, λεηλασίας και αρπαγών από τα ιταλικά στρατεύματα. Παρά τις προσπάθειες της Επιτροπής να εντάξει στο πρόγραμμα αρωγής και αυτές τις κατηγορίες συνάντησε τη σθεναρή άρνηση των Ιταλών. Η απάντηση που έλαβε η επιτροπή στην προσπάθειά της να ενισχύσει τουλάχιστον την πρώτη κατηγορία, η οποία έχρηζε άμεσης βοήθειας, ήταν η άρνηση από την ιταλική πλευρά, χαρακτηρίζοντας « της πυρπολήσεως και καταστροφής των χωριών των ως ποινής».⁸¹⁹ Ο στρατηγός Geloso είπε χαρακτηριστικά: «η πείνα είναι ο χειρότερος εχθρός των στασιαστών και για αυτό τον λόγο είναι αναγκαίο να τους στερήσουμε κάθε πηγή τροφής».⁸²⁰

Ενισχυταίοι από την ΕΔΒΕ, πυροπαθείς και λεηλατηθέντες, Οκτώβριος 1943-Ιούνιος 1944

Οκτώβριος	254.800

⁸¹⁷ Bengt Helger, ό. π., σ.354.

⁸¹⁸ Ο. π.

⁸¹⁹ Ο. π.

⁸²⁰ Lidia Santarelli, Muted Violence. Italian War Crimes in Occupied Greece, βλ. στο *Journal of Modern Italian Studies*, 9.3Routledge, 2004, σ. 292.

Νοέμβριος	261.075
Δεκέμβριος	262.440
Ιανουάριος	263.160
Φεβρουάριος	311.190
Μάρτιος	366.410
Απρίλιος	392.880
Μάιος	398.645
Ιούνιος	396.080

Πίνακας 6.7, πηγή: ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ, εγγρ, 3, «ΕΚΘΕΣΙΣ πεπραγμένων κατά το χρονικό διάστημα από 1^{ης} Σ/βρίου 1943 – 31 Αυγούστου 1944».

Η ιταλική συνθηκολόγηση δημιούργησε ευνοϊκές προϋποθέσεις για την επέκταση της βοήθειας όχι μόνο σε περιοχές που οι Ιταλοί είχαν προβάλει προσκόμματα, όπως οι Κυκλάδες, αλλά και σε άλλες, όπως τα Ιόνια νησιά, που δεν είχαν συμπεριληφθεί αρχικά. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις των βρετανών στο Αιγαίο είχαν σταματήσει τον ανεφοδιασμό. Σταδιακά αυτός αποκαταστάθηκε στα τέλη Ιανουαρίου 1944.⁸²¹ Όσον αφορά την Ήπειρο, εγκαταστάθηκε ουδέτερος αντιπρόσωπος μόλις τον Ιανουάριο του ίδιου χρόνου. Το ίδιο συνέβη και στην Κέρκυρα, με την πρόσθετη αποστολή να εφαρμόσει τους όρους των συμφωνιών του Βουκουρεστίου. Αποστολές προγραμματίστηκαν για τους νομούς της Μακεδονίας, που είχαν απαγορεύσει αρχικά την τροφοδοσία τους οι Ιταλοί, για τμήματα της Θεσσαλίας, όπου η λειτουργία των τοπικών ΚΕΔΕΣ και ΕΔΕΣ είχε ανασταλεί από τις ιταλικές αρχές, καθώς και για άλλες περιφέρειες όπως η Πελοπόννησος, όπου ίσχυε καθεστώς γενικής απαγόρευσης.⁸²² Πλέον το πρόγραμμα αρωγής θα περιλάμβανε όλη την ελληνική επικράτεια με εξαίρεση, την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη. Συνολικά μια περιοχή με πληθυσμό 5.370.000 κατοίκων.

Από αυτούς κρίθηκαν ενισχυταίοι μέχρι τον Αύγουστο του 1944 πάνω από 3.000.000 άτομα. Η μερίδα αλεύρων για τους δικαιούχους ορίστηκε στις 4 οκάδες στις αρχές του 1944, ύστερα από τις νέες αφίξεις από το εξωτερικό, η δε μερίδα ψωμιού στα 70 δράμια. Τα συσσίτια στις πόλεις περιλάμβαναν νέα είδη όπως μπιζέλια, σούπα σκόνη, όσπρια και ψάρι κονσέρβα. Ομάδες όπως εκείνες των άπορων οικογενειών, των οικογενειών των ναυτικών, της Σύρου και της Άνδρου, των οικογενειών των εκτελεσμένων και οι πρόσφυγες από την Α. Μακεδονία – Δ. Θράκη θα λάμβαναν έκτακτη ενίσχυση. Ειδική μέριμνα λήφθηκε για την κατηγορία των «πυροπληκτών – λεηλατηθέντων». Για τους τελευταίους δημιουργήθηκε η «Υπηρεσία Συντονισμού Βοηθείας Πυροπαθών».⁸²³

Παρά τις παραπάνω προβλέψεις και την αρχική αισιοδοξία, η Επιτροπή δε μπόρεσε να ανταπεξέρθει στους αρχικούς σχεδιασμούς. Αν και αποκαταστάθηκε η σύνδεσή της σε περιφέρειες όπως οι Κυκλάδες, σε άλλες όπως η Ήπειρος, παρά την

⁸²¹ Οι Γερμανοί είχαν δώσει πρώτοι τη συγκατάθεση του για επανάληψη της τροφοδοσία μέσω του «Βίριλ». Στη συνέχεια θα δώσουν και οι εγγυήσεις ασφαλούς διέλευσης, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, αποστολή. Α', φάκ. 14, αρ. εγγρ. 013, Κάιρον 26/1 /1944, αρ. εγγρ. 014, 29/1/1944.

⁸²² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι επιτροπές της Καρδίτσα και της Καλαμπάκας. Απαγορεύσεις ίσχυαν για τα χωριά της μεταξύ της Πάρνηθας και του Κιθαιρώνα, όπου δραστηριοποιούνταν ο ΕΛΑΣ καθώς και του Πάρνωνα στην Πελοπόννησο, βλ. Bengt Helger, ό. π., σσ. 339 -340.

⁸²³ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, «Έκθεσις πεπραγμένων κατά το χρονικόν διάστημα από 1^{ης} Σεπτεμβρίου – 31^{ης} Αυγούστου 1944»..

αποστολή ουδέτερου αντιπροσώπου, η αποστολή τροφίμων αντιμετώπιζε ανυπέρβλητα εμπόδια εξαιτίας των μεταφορών και των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Αλλά και στην υπόλοιπη χώρα τα πράγματα δεν εξελίσσονταν σύμφωνα με τον αρχικό προγραμματισμό. Η μερίδα αλεύρων έμεινε στάσιμη στις 2,9 οκάδες. Στα δε συσσίτια των πόλεων δεν στάλθηκαν όλα τα είδη. Τα αποθέματα ψαριού είχαν εξαντληθεί ήδη από τον Μάιο του 1944. Το κενό αυτό προσπάθησαν οι άνθρωποι της ΕΔΒΕ να το καλύψουν με άλλα είδη, όπως το πλιγούρι. Αλλά και στα ίδια τα συσσίτια δεν έλειψαν οι καταχρήσεις με αποτέλεσμα οι μερίδες να είναι πολύ μικρότερες. Τον Ιούνιο του 1944 η κατηγορία των πυρόπληκτων καταργήθηκε από την ειδική ενίσχυση. Ένας από τους λόγους που έγινε αυτό ήταν για να παρακινηθούν οι αγρότες να επιστρέψουν στα χωράφια και να προλάβουν τη σοδειά του 1944. Όσον αφορά την ανακούφιση αυτής της ομάδας, ανατέθηκε στην κρίση διακριτική του ουδέτερου αντιπροσώπου να αποφασίσει ποιος θα έχριζε ενίσχυσης.⁸²⁴

Οι παραπάνω λόγοι οδήγησαν όχι μόνο στο να μην εκτελεστεί το πρόγραμμα σύμφωνα με τους αρχικούς υπολογισμούς και να αυξηθεί ο αριθμός αυτών που έχριζαν βοήθεια αλλά και να αναθεωρηθεί το αρχικό κριτήριο βάσει του οποίου θα ενισχύονταν, δηλαδή του παραγωγού – μη παραγωγού. Στην κατηγορία των πυρποληθέντων – λεηλατηθέντων ήταν εγγεγραμμένοι 400.000 λίγο πριν την κατάργηση της. Παραμονές της απελευθέρωσης ο αριθμός των ΚΕΔΕΣ θα έφτανε τις 119 ενώ των ΕΔΕΣ τις 5.137. Το καλοκαίρι του 1944 είχε ενισχυθεί μόνο το 20 % από το 62% του πληθυσμού της επαρχίας που έχριζε βοήθειας. Από την αρχικά προβλεπόμενη ποσότητα μόνο το 42% των αλεύρων είχε αποσταλεί στην επαρχία.⁸²⁵

6.6 Η γεωγραφική κατανομή του σουηδικού σχεδίου

Α) Η Θεσσαλονίκη, Κεντρική και Δυτική Μακεδονία

Η Μακεδονία ήταν μια από τις πλέον πλούσιες γεωργικές περιφέρειες της Ελλάδας, ειδικά το τμήμα της που άνηκε στη γερμανική ζώνη κατοχής, και μπορούσε να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες τόσο των κατοίκων των αστικών κέντρων της όσο και αυτών της Θεσσαλονίκης. Στη γερμανική ζώνη είχε δημιουργηθεί μια ειδική υπηρεσία αντίστοιχη με το Υπουργείο Επισιτισμού, η Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας, με σκοπό τη συλλογή γεωργικών προϊόντων και τη τροφοδοσία της Θεσσαλονίκης όπως είδαμε. Παράλληλα είχαν απαγορευθεί οι εξαγωγές τροφίμων από τη γερμανική ζώνη. Πάρα ταύτα η Θεσσαλονίκη δεν είχε υποφέρει λιγότερο από τις ελλείψεις και από την πείνα.

Ήδη από τον Μάιο του 1942 είχε δημιουργηθεί μια ΚΕΔΕΣ από την ΕΔΑΤ στη Θεσσαλονίκη με επικεφαλής τον μητροπολίτη Γεννάδιο, αλλά η δραστηριότητα της ήταν πολύ περιορισμένη εξαιτίας της ανεπάρκειας των αγαθών. Φορτία σταριού δεν είχαν σταλεί στη Θεσσαλονίκη από την ΕΔΑΤ, αλλά ύστερα από πιέσεις του ΔΚΕΣ η γερμανική πλευρά εισήγαγε 2.000 τόνους σταριού για τον επισιτισμό της

⁸²⁴ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, ό. π., Bengt Helger, ό. π., σσ. 376 -377.

⁸²⁵ Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, ό. π.

Θεσσαλονίκης, ένα φορτίο που της εξασφάλιζε επάρκεια μέχρι και τον Ιούλιο του 1942, δηλαδή έως ότου ανανεώνονταν τα εγχώρια αποθέματα από τη νέα σοδειά του 1942-1943. Ο απεσταλμένος του ΔΚΕΣ στη Θεσσαλονίκη Rene Burkhart προετοίμασε το έδαφος για να αναλάβει η ΕΔΒΕ την αρτοδότηση της πόλης. Ύστερα από συνομιλίες με τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές συμφωνήθηκε ότι η Επιτροπή θα αναλάμβανε τη διανομή άρτου από τις 15 Δεκεμβρίου 1942. Τις επόμενες ημέρες μια εγκύκλιος διανεμήθηκε στα μέλη του από το ΔΚΕΣ, με την οποία έδινε τις κατευθυντήριες γραμμές για το πως έπρεπε να διεξαχθεί το πρόγραμμα αρωγής: όλα τα μέλη έπρεπε να τηρούν ουδέτερη στάση, να τηρούν εχεμύθεια και να αποφεύγουν τις δηλώσεις στον Τύπο, να μην έρχονται σε επαφή με ανατρεπτικά στοιχεία αλλά και να μην κάνουν καμία διάκριση φυλής, θρησκείας, κοινωνικής τάξεως και εθνικότητας.⁸²⁶

Ο Σουηδός πρέσβης Sven Allard επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 1942 για να διεξάγει συνομιλίες για τον επισιτισμό της πόλης με τον επικεφαλής της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης. Έως τότε η Θεσσαλονίκη είχε λάβει μόνο 30 τόνους πλιγούρι από τη νέα Επιτροπή για τα «Λαϊκά Συσσίτια». Στις συνομιλίες αποφασίστηκε ότι η Επιτροπή θα αναλάμβανε να τροφοδοτήσει με ψωμί την πόλη της Θεσσαλονίκης ενώ η ΑΥΕΜ θα ήταν υπεύθυνη για τροφοδοσία των άλλων πόλεων στη γερμανική ζώνη από τα εγχώρια αποθέματα που είχε συλλέξει. Παράλληλα συνομίλησε με τον διευθυντή της ΚΕΠΕΣ αλλά και εκπροσώπους της γερμανικής εταιρίας Schenker and Company, η οποία είχε αναλάβει για λογαριασμό της ΚΕΠΕΣ τη μεταφορά των δημητριακών στη γερμανική ζώνη κατοχής. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που συνέλλεξε ο Allard από την ΚΕΠΕΣ, τα αποθέματα δημητριακών ανέρχονταν περίπου στους 20.000 τόνους εκτός από το καλαμπόκι. Οι 12.756 είχαν καταναλωθεί έως το τέλος του Νοεμβρίου του 1942 ενώ 2.790 τόνοι είχαν χρησιμοποιηθεί για τη σπορά. Απέμεναν 4.774 τόνοι για κατανάλωση από την 1 Δεκεμβρίου μαζί με 843 τόνους καλαμπόκι. Σε αυτούς αναμένονταν να προστεθούν άλλοι 4.276 τόνοι καλαμποκιού από τον χειμερινό θερισμό, ώστε τα αποθέματα για την κατανάλωση του άμαχου πληθυσμού ανέρχονταν τους 9.900 τόνους δημητριακών. Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης έφτανε τους 320.00 κατοίκους και λάμβανε 60 δράμια ψωμί την ημέρα και σε αυτούς έπρεπε να προστεθούν οι συμπληρωματικές μερίδες για 50.000 εργάτες, 30.000 παιδιά, την αστυνομία, τους πρόσφυγες της Α. Μακεδονίας και της Δ. Θράκης, τα νοσοκομεία, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα και 35 χωριά στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Με βάση αυτούς τους αριθμούς υπολογιζόταν ότι οι μηνιαίες ανάγκες σε δημητριακά έφταναν τους 2.000 τόνους μηνιαίως ενώ για τις πόλεις και τις κοινότητες σε ολόκληρη τη γερμανική ζώνη, που δεν παρήγαγαν σιτηρά, τους 1.000 τόνους.⁸²⁷

Άμεσα τέθηκε το ζήτημα πως θα αποστέλλονταν τα τρόφιμα στη Θεσσαλονίκη. Το πλοίο Eros είχε ναυαγήσει ανοικτά της Φολεγάνδρου ενώ κατευθυνόταν προς τη Θεσσαλονίκη τον Νοέμβριο του 1942. Τα διαθέσιμα σουηδικά πλοία αποκλείστηκαν ως ακατάλληλα για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης εξαιτίας του εκτοπίσμάτος τους με εξαίρεση το Bordeland, το οποίο όμως δεν είχε λάβει οδηγίες να αποπλεύσει και στην

⁸²⁶ IAMM, ΑΥΕΜ, φάκ. 135.2, αρ. εγγρ. 47, «Υπηρεσιακή Εγκύκλιος προς τους συνεργάτες και το προσωπικό του ΔΚΕΣ Θεσ/νίκης», Θεσσαλονίκη 20/12/1942. Μαρία Καβάλα, Ελλείψεις και πείνα στη Θεσσαλονίκη της γερμανικής κατοχής. Πρακτικές επιβίωσης και η σημασία τους, στο *Τετράδια Μακεδονικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, 7, Ιανουάριος 2019, σσ. 16-30. Bengt Helger, ό. π., σσ. 382-387.

⁸²⁷ UNA, 1306-0000-0012, "Memorandum regarding the food situation in Salonica by Mr. Sven Allard, 14-12-1942.

καλύτερη περίπτωση θα έφτανε στη Θεσσαλονίκη από τον Καναδά στα τέλη Ιανουαρίου 1943. Οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές προσφέρθηκαν να παραχωρήσουν κάποια βαγόνια αμαξοστοιχιών για να μεταφερθούν 500 τόνοι αλεύρων τη βδομάδα, συνολικά 4.000 τόνοι αλεύρι, για τη χρονική περίοδο από τον Δεκέμβριο του 1942 έως τον Ιανουάριο του 1943 και αποδέχθηκαν να συνοδεύουν τους συρμούς Σουηδοί επιθεωρητές. Ο Allard σκόπευε να αποδεχθεί την πρόταση από τη στιγμή που η ΕΔΒΕ θα απαλλάσσονταν από το κόστος μεταφοράς. Η γερμανική πλευρά απάντησε ότι το κόστος αυτό έπρεπε να το επωμισθεί η ελληνική κυβέρνηση και υποσχέθηκε ότι το ζήτημα θα επιλύονταν σύντομα. Όμως η καταστροφή της γέφυρας του Γοργοπόταμου έδωσε προσωρινά τέλος σε αυτό το ενδεχόμενο. Η γερμανική πλευρά πρότεινε αρχικά να παραχωρήσει 1.000 τόνους που είχε εισάγει από το Banat, με σκοπό την ανταλλαγή του με ελαιόλαδο στη Μυτιλήνη και την Κρήτη, και άλλους 1.280 ως δάνειο. Η ΕΔΒΕ θα επέστρεφε τους 1.000 τόνους στις ιταλικές κατοχικές αρχές στον Πειραιά και τους υπόλοιπους 1.280 στην εταιρία «Ελαιον» και οι Γερμανοί δεσμεύτηκαν να παραχωρήσουν μέρος του ελαιόλαδου που θα συγκεντρώνονταν στην κατοχική κυβέρνηση για να το διανείμει στον άμαχο πληθυσμό. Ο Allard αποδέχθηκε την παραπάνω πρόταση και παραχωρήθηκαν αρχικά 2.280 τόνοι σταριού από τις 15 Δεκεμβρίου 1942-15 Ιανουαρίου 1943 και άλλοι 2.367 για την περίοδο από τις 15 Ιανουαρίου έως τις 15 Φεβρουαρίου 1943, χωρίς να έχει την υποχρέωση η ΕΔΒΕ να τους επιστρέψει. Τον Allard τον απασχολούσαν και άλλα ζητήματα.⁸²⁸

Ένα από τα δυσκολότερα έργα που είχε να επιτελέσει η ΕΔΒΕ ήταν η κατοχύρωση της αποκλειστικής διαχείρισης της επισιτιστικής πολιτικής στη Θεσσαλονίκη. Ο απεσταλμένος του ΔΚΕΣ, Rene Burkhardt είχε δημιουργήσει μια υπηρεσία κατά τα πρότυπα αυτής που είχε αναλάβει τις διανομές στην Αθήνα, ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1942 με επικεφαλής τον ίδιο και με μέλη τον πρόξενο της Ελβετίας Fridolin Jenny, τον Αθανάσιο Σερέφα καθώς και τον Αλέξανδρο Μιχαηλίδη. Η ΕΔΒΕ επιχείρησε, όπως και στην Αθήνα, να περιορίσει όσον το δυνατόν την ανάμιξη των κατοχικών κρατικών υπηρεσιών στο έργο της διανομής και απαίτησε να έχει τον αποκλειστικό έλεγχο στην παραλαβή και την άλεση του σίτου, τη διανομή των αλεύρων, την παρασκευή του ψωμιού και τη διανομή του δίχως την ανάμιξη της ΑΥΕΜ. Ο έλεγχος στο ψωμί, που πωλούνταν ή διανέμονταν, στη Θεσσαλονίκη απέδειξε ότι ήταν κακής ποιότητας και γι' αυτό κύριοι αίτιοι ήταν οι αρτοποιοί. Η ΕΔΒΕ ζήτησε η παρασκευή και η διανομή να γίνεται μόνο από 15-20 αρτοποιία, αποκλείοντας 210. Οι προτάσεις αυτές προκάλεσαν έντονες διαμαρτυρίες όχι μόνο από τα στελέχη της ΑΥΕΜ αλλά και από τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας Βασίλειο Σιμωνίδη. Ο Σιμωνίδης θεωρούσε γεγονός απαράδεκτο το ότι η ΕΔΒΕ επιδίωκε να αποκτήσει τον απόλυτο έλεγχο του επισιτισμού στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με το σκεπτικό του εγείρονταν ζητήματα νομικής, κοινωνικής, οικονομικής και ηθικής φύσεως, επειδή ουσιαστικά θα καταργούνταν οι αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες όπως η ΑΕΥΜ αλλά και γιατί θα οδηγούσε στην ανεργία την πλειοψηφία των αρτοποιών της πόλης. Ούτε οργανισμοί όπως το Πατριωτικό Ίδρυμα ήταν δυνατό και θεμιτό να αποκλεισθούν από τη διανομή γάλατος προς τα παιδιά και δεν έπρεπε η ΕΔΒΕ να αφεθεί να εφαρμόσει την ίδια πολιτική στα «Λαϊκά Συσσίτια» και στα παιδικά, παρακάμπτοντας τις ΝΕΣ και την ΕΜΑ. Επιπλέον, ο Σιμωνίδης πρόβαλε το

⁸²⁸ UNA, S 1306-0000-0012, ό. π., ' Bengt Helger, ό. π.

επιχείρημα ότι σύμφωνα με καταγγελίες που έφθαναν στο γραφείο του η υπεύθυνος του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού στο κέντρο διανομή γάλατος ήταν εβραϊκής καταγωγής και μεροληπτούσε υπέρ των παιδιών που ανήκαν στο εβραϊκό δόγμα σε βάρος αυτών που ήταν ορθόδοξοι χριστιανοί. Ο Συμωνίδης πίστευε ότι η συμμετοχή της ΕΔΒΕ στη διαχείριση έπρεπε να περιοριστεί στον έλεγχο της διάθεσης των τροφίμων και όχι στην ανάληψη του έργου του επισιτισμού από δικές της υπηρεσίες.

829

Η ΕΔΒΕ δεν ήρθε σε ρήξη με τις ελληνικές κατοχικές αρχές, επειδή είχε ανάγκη τον ήδη υπάρχοντα κρατικό μηχανισμό, δεν είχε ακόμη στην κατοχή της κάποια φορτία σταριού αλλά και γιατί εκκρεμούσε το ζήτημα του διορισμού των ουδέτερων αντιπροσώπων στην επαρχία και προσπάθησε να ελιχθεί. Τον Φεβρουάριο του 1943, όταν έφτασε το Bordeland με το πρώτο φορτίο σταριού, επιδίωξε και πέτυχε μια συμφωνία που καθόριζε τις αρμοδιότητες μεταξύ της Επιτροπής και της ΑΥΕΜ. Οι υπηρεσίες που εξαρτιόνταν απευθείας από την ΕΔΒΕ θα ήταν υπεύθυνες για την παραλαβή και την άλεση του σίτου τη διανομή των αλεύρων και τον έλεγχο της ποιότητας του ψωμιού εντός των αρτοποιείων ενώ η ΑΥΕΜ θα ήταν υπεύθυνη για την έκδοση των κανονικών δελτίων και των έκτακτων για τους διαβητικούς, για τη διανομή συμπληρωματικών μερίδων αλεύρων και άρτου σύμφωνα με τις υποδείξεις της ΕΔΒΕ, τη μεταφορά δημητριακών και τον έλεγχο και τον καθορισμό της δυναμικότητας των αρτοποιιών και τη μεταφορά δημητριακών. Προκειμένου να υπάρξει όμως καλύτερος συντονισμός μεταξύ της ΕΔΒΕ και της ΑΥΕΜ για τον ομαλό επισιτισμό της Θεσσαλονίκης και των προαστίων της, ανατίθεντο η γενική εποπτεία των υπηρεσιών στον γενικό επιθεωρητή της ΑΥΕΜ. Αν και η συμφωνία αυτή κατοχύρωνε την ανεξαρτησία της ΕΔΒΕ, καθιέρωνε ένα ιδιότυπο καθεστώς διαρχίας πάνω στον επισιτισμό της Θεσσαλονίκης μεταξύ της ΕΔΒΕ και της ΑΥΕΜ.⁸³⁰

Όταν ο Emil Sandstrom επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1943 και ενημερώθηκε για τον τρόπο επισιτισμού της πόλης, δεν έμεινε ικανοποιημένος από το καθεστώς της δυαρχίας και ζήτησε την ανάληψη των υπηρεσιών, που ασκούσαν από την ΑΥΕΜ, αποκλειστικά από την ΕΔΒΕ, επειδή πίστευε ότι υπό τον παρόν καθεστώς την πρωτοκαθεδρία στη διαχείριση της επισιτιστικής πολιτικής, ειδικότερα στο ζήτημα της διανομής των αλεύρων, την είχε όχι η ΕΔΒΕ αλλά η ΑΥΕΜ. Οι συνθήκες δεν ήταν πλέον οι ίδιες ύστερα από την υπογραφή του πρωτοκόλλου της Ρώμης, το οποίο καθόριζε τις αρμοδιότητες ανάμεσα στην ΕΔΒΕ και το ΔΚΕΣ και άνοιγε τον δρόμο για την επέκταση των δραστηριοτήτων της ΕΔΒΕ στην επαρχία. Στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας συγκλήθηκε σύσκεψη υπό την προεδρία του Συμωνίδη παρουσία των στελεχών της ΑΥΕΜ και του αντιπροσώπου του ΔΚΕΣ με θέμα την ανάληψη και των άλλων υπηρεσιών της ΑΥΕΜ από την ΕΔΒΕ, κάτι που θα εξασφάλιζε τον αποκλειστικό έλεγχο της διανομής ψωμιού από αυτή. Ο Συμωνίδης αντέδρασε και πάλι προβάλλοντας το επιχείρημα ότι ούτε στην Αθήνα η ΕΔΒΕ είχε αναλάβει τον έλεγχο αυτών των υπηρεσιών και πρότεινε τη δημιουργία της Επιτροπής Εναρμονισμού στην οποία θα συμμετείχαν μέλη της ΑΥΕΜ και της ΕΔΒΕ και θα επίλυε όλα τα προβλήματα που θα πρόκυπταν, θα λαμβάνονταν από κοινού οι αποφάσεις και θα γινόταν

⁸²⁹ Ενδιαφέρον σχετικά με τις απόψεις του Συμωνίδη ΙΑΜ, Αρχείο ΑΥΕΜ, φάκ. 135.2, «Προς το Υπουργείον Επισιτισμού Αθήνας», Θεσσαλονίκη 21/12/1942.

⁸³⁰ Ο. π., φάκ. 4.2, αρ. εγγρ.1, «Μερική διαταγή. Αφορά: Καθορισμόν αρμοδιοτήτων μεταξύ ΔΚΕΣ και ΑΥΕΜ ως προς την αρτοδότησιν της πόλεως Θεσσαλονίκης», φάκ. 135.2, Θεσσαλονίκη 12/9/1944. Bengt Helger, ό. π.

καλύτερος συντονισμός για την ομαλή διανομή άρτου. Η εισήγηση έγινε δεκτή από τον αντιπρόσωπο του ΔΚΕΣ και παράλληλα ιδρύθηκε η «Υπηρεσία παρακολουθήσεως και ελέγχου της ΕΔΒΕ παρά τη υπηρεσία Άρτου της ΑΥΕΜ».⁸³¹

Στη Θεσσαλονίκη εφαρμόστηκε το ίδιο σύστημα διανομών με εκείνο της Αθήνας, δηλαδή με το κρατικό δελτίο, για να επωφεληθεί από τη χορήγηση άρτου το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων και για να χτυπηθεί η μαύρη αγορά. Η ΕΔΒΕ κατόρθωσε να θέσει υπό την αιγίδα της τα αρτοποιία, πετυχαίνοντας την έκδοση διάταξης, η οποία απαγόρευε την παράλληλη διανομή ψωμιού με το δελτίο από άλευρα της ΕΔΒΕ και την πώληση ψωμιού στην ελεύθερη αγορά από άλευρα που είχαν προμηθευτεί από τη μαύρη αγορά. Ήταν ένα πλήγμα στο δίκτυο της μαύρης αγοράς. Από τον Φεβρουάριο του 1943, όταν έφτασαν τα πρώτα φορτία σταριού, η μερίδα ψωμιού ανήλθε στα 60 δράμια. Όμως τον Μάρτιο σημειώθηκαν διακοπές με αποτέλεσμα τη διακοπή της παροχής αλεύρων από την Επιτροπή για αρκετές ημέρες. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα, η ΑΥΕΜ της παρέδωσε 634 τόνους δημητριακών από τα δικά της αποθέματα.⁸³²

Όπως και στην Αθήνα, αποφασίστηκε να μην ενισχυθούν τα «Λαϊκά Συσσίτια», αλλά τα υπόλοιπα είδη τροφίμων να διανεμηθούν με το δελτίο μέσω των παντοπωλείων για να αντιμετωπιστεί η ακρίβεια στα είδη πρώτης ανάγκης. Οι συνέπειες ήταν να μειωθεί ο αριθμός αυτών που προτιμούσαν να λαμβάνουν τα τρόφιμά τους από τα συσσίτια από το 1943 και μετά όπως και στην Αθήνα. Τα τρόφιμα προέρχονταν από αυτά που εισήχθησαν από τον Καναδά, αλεύρι, όσπρια, ψάρι και ρύζι καθώς και ζάχαρη που παραχώρησε η γερμανική πλευρά ως αντιστάθμισμα για τις ποσότητες τροφίμων που είχε καταναλώσει. Η ΕΔΒΕ διεκδίκησε και πέτυχε, ύστερα από διαπραγματεύσεις με τις γερμανικές αρχές της Θεσσαλονίκης και τις ελληνικές, να διατεθούν προς όφελος του λαού της Θεσσαλονίκης το 30% των τροφίμων που θα εισήγαγε η ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ δια μέσου της Θεσσαλονίκης. Τελικά η συμφωνία δεν τηρήθηκε. Το αποτέλεσμα ήταν τα είδη που διένειμε η Επιτροπή δια μέσου του δελτίου να είναι λιγότερα από εκείνα της Αθήνας. Ειδικότερα μέχρι τον Δεκέμβριο του 1943 είχαν διανεμηθεί μόνο ζάχαρη και όσπρια. Η διανομή της ζάχαρης, όπως και των άλλων ειδών, πραγματοποιήθηκε με το δελτίο από τα παντοπωλεία. Επειδή, όμως, κυκλοφορούσαν αρκετά πλαστά, τυπώθηκαν νέα και έγινε εφικτή η μείωσή τους στις 289.254 και απόσυρση 40.000.⁸³³

Εστίες Λαϊκών Συσσιτίων στη Θεσσαλονίκη το 1943			
Περιοχές	Αριθμός σπιζομένων	Περιοχές	Αριθμός σπιζομένων
Αγίου Δημητρίου	1.000	Κουκλουτζά	700
Αγίου Παύλου	1.100	Κήπου	500
Αγίου Φανουρίου	1.300	Μενεμένης	735
Αγίου Μηνά-Αγίας Αικατερίνης	200	Νεάπολης	2.350
Αλλατίνη	1.200	Πολίχνης	280
Αμπελοκήπων	1.500	Πυλαίας	20
Βότση	600	Ρυσίου	1.200

⁸³¹ IAM, Αρχείο ΑΥΕΜ, φάκ. 136, αρ. εγγρ. 54-59, «Συνεδρίασις της 10^{ης} Ιουνίου 1944 της συσταθείσης Επιτροπής δυνάμεις της από 25 Ιουνίου 1943 της αποφάσεως της ΓΔΜ δια τον Εναρμονισμόν των αναφευομένων εκάστοτε ζητημάτων εν σχέσει με την αρτοδότησιν της πόλεως».

⁸³² IAM, Αρχείο ΑΥΕΜ, φάκ. 135.4, αρ. εγγρ. 86, Θεσσαλονίκη 2 Μαρτίου 1943, αρ. εγγρ.93, Θεσσαλονίκη 13 Μαρτίου 1943, φάκ. 138.1, αρ. εγγρ. 49, Θεσσαλονίκη 8/2/1944.

⁸³³ Bengt Helger, *ό. π.*

14 ^{ου} Δημοτ. Σχολείου	500	Συκεών	2.300
Επταπυργίου	1.500	Άνω Τούμπας	2.400
Καλαμαρίας	2.500	Τριανδρίας	1.200
Κασσάνδρου	200	Χαρμάνκιοϊ	850

Πίνακας, 6.8, πηγή: Κατερίνα Παπαδοπούλου, **Επισιτιστική πολιτική και επισιτισμός Θεσσαλονίκης κατά την Κατοχή, στο ΙΜΧΑ, Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή Αντίσταση Απελευθέρωση**, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1998, σ. 161.

Είδη τροφίμων που διανεμήθηκαν από την ΕΔΒΕ στην Θεσσαλονίκη με το δελτίο 1943-1944			
Μήνας	Έτος	Είδος	Ποσότητα σε δράμια
Αύγουστος	1943	Ζάχαρη	300
Σεπτέμβριος	»	»	200
Οκτώβριος	»	»	200
Νοέμβριος	»	»	100
»	»	Όσπρια	200
Δεκέμβριος	»	»	200
Φεβρουάριος	1944	Αλεύρι	200
»	»	Ζάχαρη	200
Μάρτιος	»	Αλεύρι	200
»	»	Ιχθύς	133
Απρίλιος	»	Ζάχαρη	100
»	»	Ρύζι	60
Μάιος	»	Αλεύρι	200
»	»	Ζάχαρη	100
»	»	Όσπρια	400
»	»	Ελαιόλαδο	100
Ιούνιος	»	Ζάχαρη	100
»	»	Ρύζι	100
»	»	Παστά Ψάρια	600
»	»	Μαρμελάδα	100
Ιούλιος	»	Όσπρια	400
»	»	Ψάρια	133
Αύγουστος	»	Αλεύρι	200
»	»	Ζάχαρη	100
»	»	Ελαιόλαδο	50
Σεπτέμβριος	»	Ζάχαρη	100
»	»	Όσπρια	400
»	»	Ελαιόλαδο	133
Οκτώβριος	»	Στάρι	400
»	»	Ζάχαρη	100
»	»	Όσπρια	850

Πίνακας, 6.9, πηγή: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σ. 386.

Όπως και στην Αθήνα, ενισχύθηκαν τα παιδικά συσσίτια και τα αντίστοιχα που διεύθυνε ο ΕΟΧΑ για την παιδική ηλικία (40.000), τα συσσίτια των προσφύγων από την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη (30.000), τα νοσοκομεία και οι φυλακές και φιλανθρωπικές ενώσεις (10.000), συνολικά 80.000 άτομα. Υπεύθυνος για την παροχή των τροφίμων ήταν η ΚΕΔΕΣ της Θεσσαλονίκης, πρόεδρος της οποίας ήταν ο Μητροπολίτης Γεννάδιος αλλά στις συνεδριάσεις της παρίστατο και ένα μέλος της

σουηδοελβετικής αποστολής, το οποίο λειτουργούσε ως σύνδεσμος με την Επιτροπή. Η ΕΔΒΕ ανέλαβε να χορηγήσει τρόφιμα στο προσωπικό τους ως αμοιβή για την υπερωριακή εργασία τους. Τα τρόφιμα που προμήθευε η ΕΔΒΕ αυτά τα ιδρύματα επαρκούσαν συνήθως για 15-30 ημέρες και οι διανομές εξαρτιόνταν από τη συχνότητα των αφίξεων από τον Καναδά. Και στη Θεσσαλονίκη ιδρύθηκαν 18 κέντρα γάλατος για την παιδική και τη βρεφική ηλικία, στα οποία χορηγούνταν γάλα, από 3-8 μηνών 500 γραμμάρια, από 8-18, 400 γραμμάρια γάλα και 40 γραμμάρια σεμολίνα και από 18 μηνών έως 5 χρονών 240 γραμμάρια γάλα και 40 γραμμάρια σεμολίνα. Παράλληλα ενισχύθηκαν και τα νοσοκομεία και τα ευαγή ιδρύματα, με προϊόντα όπως το γάλα και τα αυγά, τα οποία η ΕΔΒΕ απέκτησε από την εγχώρια παραγωγή, παρότι υπεύθυνη για την τροφοδοσία τους ήταν η ΑΥΕΜ.⁸³⁴

Η αντιπροσωπεία της ΕΔΒΕ αρνήθηκε να χορηγήσει εργατικές μερίδες στους δημόσιους υπαλλήλους. Οι εντολές που είχε λάβει από την Αθήνα ήταν ότι αυτές θα περιορίζονταν μόνο σε μερικές κατηγορίες εργατών ενώ και εδώ υπεύθυνη για τους δημοσίους υπαλλήλους θεωρήθηκε ότι ήταν η γερμανική πλευρά και οι ελληνικές κατοχικές αρχές. Οι εκπρόσωποι των ελληνικών κατοχικών αρχών τόνισαν ότι η απόφαση αυτή θα προκαλούσε διαμαρτυρίες στους εργαζόμενους του μείζονα δημόσιου τομέα, επειδή και αυτοί είχαν υποφέρει από την άνοδο του κόστους ζωής. Ο αντιπρόσωπος της Επιτροπής αρνήθηκε να παρέχει την εργατική μερίδα ακόμη και στο προσωπικό των εταιριών κοινής ωφελείας. Οι γερμανικές κατοχικές αρχές προθυμοποιήθηκαν να αναλάβουν αυτές την τροφοδοσία τους, επειδή, όμως, τα αποθέματα σταριού έτειναν να εξαντληθούν ήταν αναγκασμένες είτε να μειώσουν ή να αναστείλουν τη χορήγηση στους εργάτες που απασχολούσαν οι ίδιες. Ύστερα από συνεννόηση με τον αντιπρόσωπο της σουηδικής κυβέρνησης, η Επιτροπή αποδέχθηκε να παρέχει τις εργατικές μερίδες προσωρινά έως τον Αύγουστο του 1943 σε 36.835 δικαιούχους. Στη συνέχεια η Επιτροπή ανέλαβε τις συμπληρωματικές μερίδες μόνο για συγκεκριμένες κατηγορίες εργαζομένων, της πολιτικής βιομηχανίας εξαιτίας της σκληρής εργασίας τους όπως και στην Αθήνα και της Χωροφυλακής. Ο αριθμός τους σταδιακά μειώθηκε στις 19.000 τον Δεκέμβριο του 1943 και κατήλθε στις 17.000 την άνοιξη του 1944 και στις 13.000 στο τέλος. Πλέον ήταν υποχρέωση της ΑΥΕΜ, να συνεισφέρει τα υπόλοιπα. Η επιλογή τους έγινε σε συνεργασία με τον κρατικό επιθεωρητή εργασίας. Συμπληρωματικές μερίδες δόθηκαν στους αρτεργάτες, στους εργάτες των μύλων καθώς και σε πολύτεκνες οικογένειες αλλά και στα νοσοκομεία και τα ευαγή ιδρύματα, τόσο στους εργαζόμενους όσο και στους τρόφιμους. Παράλληλα η ΕΔΒΕ ενίσχυσε και τροφοδότησε και τις παιδικές εστίες, που είχε οργανώσει ο ΕΟΧΑ.⁸³⁵

Εργατικές μερίδες που δόθηκαν από την ΕΔΒΕ στη Θεσσαλονίκη έως τον Αύγουστο του 1943

⁸³⁴ IAMM, Αρχείο Νίκου Δέα, αρ. εγγρ. 10, "Rapport de la delegation a Thessaloniki de la Commission de Gestion pour les secours en Grece, (Aout – December 1943)" IAM, Αρχείο ΑΥΕΜ, φάκ. 137.4, αρ. εγγρ. 321 «Κατάσταση Ενοριακών Τομέων ΕΟΧΑ μέθ' αντιστοίχων οκάδων άρτου χορηγούμενου υπό της Προνοίας του αριθμού παιδών εις ους διανέμονται οι άρτοι εις τεμάχια των 25 δραμιών » Κατερίνα Παπαδοπούλου, ό. π.

⁸³⁵ IAMM, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 9, "Rapport sur l' activite de la delegation a Thessaloniki de la Commission de Gestion pour les secours en Grece", αρ. εγγρ. 10, "Rapport de la delegation a Thessaloniki de la Commission de Gestion pour les secours en Grece, (Aout – December 1943)" IAM, Αρχείο ΑΥΕΜ, φάκ. 135.4, αρ. εγγρ. 79, Θεσσαλονίκη, UNA, S-1306-0000-0009, "Report on the activity of the delegation at Thessaloniki for the Relief in Greece of the Commission of the administration", Σεπτέμβριος 1944, Κατερίνα Παπαδοπούλου, ό.π., σσ. 157-168 Bengt Helger, ό. π.

	Μερίδα 40 δραμιών	
1	Ιερείς, προσωπικό εκκλησιών	217
2	Δάσκαλοι, καθηγητές, φύλακες σχολείων	1.794
3	Προσωπικό κρατικών οικονομικών υπηρεσιών	520
4	Δημόσια Υγεία	532
5	ΤΤΤ	763
6	Στρατιωτικοί	854
7	Δημόσιες υπηρεσίες	1.968
8	Δημοτικοί υπάλληλοι	1.568
9	Κοινοτικοί υπάλληλοι	80
10	ΑΥΕΜ	398
11	ΙΚΑ	340
12	Υπηρεσία Άρδευσης Μακεδονίας	299
13	Ηλεκτρική Εταιρία	967
14	Φιλανθρωπικά Ιδρύματα και Λαϊκά Συσσίτια	683
15	Εργατικά Σωματεία	2.592
16	Προσωπικό Εργατικού Κέντρου	136
17	Τελωνεία	299
18	Οργανισμοί Δημοσίου Δικαίου (Πανεπιστήμια, Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων)	836
19	Δικηγόροι και Συμβολαιογραφικά γραφεία	95
20	Τράπεζες	1.000
21	Συνταξιούχοι πολίτες και στρατιωτικοί	1.494
22	Εταιρίες περιορισμένης ευθύνης	954
23	Καπινοβιομηχανίες	1.515
24	Βιομηχανίες σιδήρου	128
25	Κλωστοϋφαντουργίες	3.046
26	Εργοστάσια ξύλου	116
27	Βυρσοδεψία	99
28	Χαρτοβιομηχανίες	187
29	Εργοστάσια καουτσούκ	9
30	Βιομηχανίες τροφίμων	806
31	Βιοτεχνίες	3.062
32	Κηπουροί	59
33	Φορτοεκφορτωτές	402
34	Προσωπικό ΔΚΕΣ	159
35	Αστυνομικοί, λιμενικοί, πυροσβέστες	2.210
36	Προσωπικό και ασθενείς νοσοκομείων	5.351
	Μερίδα 180 δράμια	
37	Εργάτες αλευρόμυλων	575
	Μερίδα 340 δράμια	
38	Προσωπικό φούρνων	714
	Σύνολο	36.835

Πίνακας 6.10, πηγή:UNA, S-1306-0000-0009, "Report on the activity of the delegation at Thessaloniki for the Relief in Greece of the Commission of the administration" Σεπτέμβριος 1944.

Εργατικές μερίδες που δόθηκαν από την ΕΔΒΕ στη Θεσσαλονίκη έως τον Δεκέμβριο του 1943		
	Μερίδα 40 δραμιών	
1	Εργαζόμενοι στο χώρο της υγείας	156
2	ΤΤΤ	662
3	Δημόσιες υπηρεσίες	231
4	Δημοτικοί υπάλληλοι	836

5	Ηλεκτρική εταιρία	813
6	Ανάπηροι και φυματικοί	1.684
7	Κλωστοϋφαντουργίες	3.254
8	Εταιρίες Κοινής ωφελείας	215
9	Βιομηχανίες σιδήρου	171
10	Εργοστάσια ξύλου	97
11	Βυρσοδεψία	50
12	Φορτοεκφορτωτές	358
13	Διάφορες επιχειρήσεις (οικοδομικά υλικά)	818
14	Αστυνομικοί, λιμενικοί, πυροσβέστες	2.327
15	Προσωπικό και ασθενείς νοσοκομείων και φιλανθρωπικά ιδρύματα	6.071
	Μερίδα 180 δράμια	
16	Εργάτες αλευρόμυλων	399
	Μερίδα 340 δράμια	
17	Προσωπικό φούρνων	754
18	Εργαζόμενοι αρτοποιείων	247
19	Αρτοποιοί	241
	Σύνολο	19.284

Πίνακας 6.11, πηγή: IAMM, Αρχείο Νίκου Δέα, φακ. 7, αρ. εγγρ. 10, “Rapport de la delegation a Thessaloniki de la Commission de Gestion pour les secours en Grece, (Aout – December 1943).

Οι θάνατοι από πείνα σταδιακά άρχισαν να μειώνονται από τον Αύγουστο έως τον Δεκέμβριο του 1942 ενώ από το 1943 συρρικνώθηκαν δραστικά, προσεγγίζοντας τα προπολεμικά επίπεδα, και οι γεννήσεις ξεπέρασαν τους θανάτους. Την άνοιξη του 1943 ο αριθμός των δικαιούχων μειώθηκε σημαντικά εξαιτίας της απέλασης του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης και της εγκληματικής μοίρας που του επιφύλασσε το ναζιστικό καθεστώς. Η εβραϊκή κοινότητα που είχε πληρώσει ένα δυσανάλογα υψηλό φόρο αίματος από τους θανάτους από την ασιτία δεν θα ήταν εκεί για να επωφεληθεί από το σουηδικό σχέδιο. Οι εβραίοι λιμενεργάτες δεν θα ξεφόρτωναν πλέον τα τρόφιμα που έρχονταν από το εξωτερικό. Όμως από το καλοκαίρι του 1943 οι προοπτικές σταθεροποίησης του επισιτιστικού διαγράφονταν δυσοίωνες για την πόλη της Θεσσαλονίκης. Οι ελληνικές κατοχικές αρχές είχαν κατορθώσει να συλλέξουν μόλις 4.100.000 οκάδες δημητριακών εν αντιθέσει με τις 16.726.000 οκάδες του προηγούμενου χρόνου. Ύστερα από τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, η γερμανική πλευρά ενσωμάτωσε στη ζώνη κατοχής της την ιταλική, κατήργησε τους περιορισμούς στην ελεύθερη διακίνηση προϊόντων που είχε επιβάλλει η ιταλική διοίκηση, επιτρέποντας και ενθαρρύνοντας το ελεύθερο εμπόριο με τη νότια Ελλάδα. Το πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής της Μακεδονίας διοχετευόταν μέσω της μαύρης αγοράς στην Αθήνα ή χρησιμοποιούνταν για να αποκτηθούν άλλα είδη όπως το ελαιόλαδο από τη νότια Ελλάδα. Τα γερμανικά και τα βουλγάρικα στρατεύματα επιτάξαν σημαντικές ποσότητες τροφίμων και η γερμανική διοίκηση δεν δίστασε να δεσμεύσει ακόμη και ολόκληρη την παραγωγή ειδών ξηρών καρπών, όπως τα αμύγδαλα και οι λεπτοκαρυές, για τις ανάγκες του γερμανικού στρατού. Επιπλέον το μεγαλύτερο μέρος των αντισταθμιστικών ποσοτήτων, που εισήγαγε η γερμανική πλευρά για την κατανάλωση των στρατευμάτων της, διοχετεύθηκε κυρίως στην Αθήνα ενώ η Θεσσαλονίκη έλαβε μόνο ένα μικρό μέρος. Χαρακτηριστική είναι η σχεδόν παντελής έλλειψη ελαιόλαδου από τις διανομές της ΕΔΒΕ. Ένα νέο κύμα προσφύγων από την ύπαιθρο της Μακεδονίας προσπαθούσε να βρει καταφύγιο στη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα αυξάνονταν και το κόστος ζωής εξαιτίας της έκρηξης του πληθωρισμού,

καθιστώντας την απόκτηση τροφίμων απαγορευτική από τη μαύρη αγορά ειδικότερα για τις εργατικές οικογένειες.⁸³⁶

Τιμές βασικών ειδών διατροφή στη Θεσσαλονίκη Αύγουστος 1943 – Μάρτιος 1944								
	Αύγουστος	Σεπτέμβριος	Οκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος	Ιανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος
Άρτος	2.200	6.000	10.000	18.000	20.000	50.000	120.000	190.000
Στάρι	3.000	7.000	13.000	20.000	32.000	60.000	140.000	240.000
Καλαμπόκι	-	-	7.000	9.000	14.000	40.000	100.000	140.000
Αλεύρι	5.500	-	18.000	25.000	35.000	-	-	-
Φρέσκο βούτυρο	44.000	130.000	260.000	360.000	360.000	1.200.000	1.900.000	2.400.000
Μαγειρικό λίπος	-	-	390.000	450.000	450.000	920.000	-	3.000.000
Ελαιόλαδο	32.000	86.000	150.000	180.000	230.000	800.000	1.600.000	2.000.000
Κρέας	14.000	28.000	42.000	85.000	160.000	320.000	450.000	900.000
Γάλα	4.000	6.000	11.000	18.000	24.000	60.000	100.000	200.000
Τυρί	30.000	80.000	200.000	320.000	360.000	440.000	-	1.200.000
Ελιές	8.000	35.000	40.000	62.000	76.000	260.000	360.000	720.000
Φασόλια	3.500	7.000	12.000	22.000	26.000	75.000	140.000	280.000
Φακές	-	6.000	10.000	18.000	20.000	50.000	120.000	160.000
Μπιζέλι	-	-	9.000	18.000	18.000	50.000	-	-
Ρύζι	20.000	42.000	55.000	72.000	130.000	320.000	550.000	1.000.000
Πατάτες	2.200	5.000	8.000	12.000	16.000	50.000	80.000	220.000
Σταφίδες	5.000	-	20.000	32.000	32.000	60.000	150.000	250.000
Αυγά (τεμ.)	800	1.900	3.800	5.000	7.000	11.000	16.000	35.000
Ζάχαρη	22.000	46.000	68.000	84.000	160.000	310.000	700.000	1.000.000
Μακαρόνια	9.000	-	20.000	46.000	60.000	150.000	350.000	350.000
Ψάρι	15.000	40.000	55.000	60.000	120.000	340.000	600.000	960.000
Κρασί	6.000	12.000	15.000	18.000	40.000	50.000	150.000	240.000
Αμύγδαλα	-	-	20.000	32.000	35.000	80.000	-	360.000
Ξηροί καρποί	-	-	22.000	40.000	70.000	140.000	350.000	760.000
Σύκα	-	-	17.000	36.000	38.000	75.000	200.000	340.000

Πίνακας 6.12, πηγή: ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ. εγγρ., 10, “Rapport de la delegation a Thessaloniki de la Commission de Gestion pour les secours en Grece Illeme periode (Aout-Decembre 1943) UNA, 1306-0000-0009, “Rapport de la delegation Thessaloniki de la Commission de Gestion pour les secours en Grece, Janvier-Mars 1944”.

Το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης πρότεινε στην ΕΔΒΕ σημαντικές αλλαγές στο σύστημα διανομής, για να αυξηθούν οι μερίδες των δικαιούχων, που συνεπάγονταν τον περιορισμό άλλων δικαιούχων από κοινωνικές ομάδες, οι οποίες υπέφεραν πιο πολύ από την άνοδο του κόστους ζωής, δηλαδή τους εργάτες, τους δημόσιους και ιδιωτικούς υπαλλήλους, τους συνταξιούχους, τους ανάπηρους πολέμου και τους εντελώς άπορους. Για να εξακριβωθεί ποιος ήταν όντως άπορος, θα αντλούνταν στοιχεία από τον ΕΟΧΑ. Ήταν μια πρόταση που ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τις αρχές του ΔΚΕΣ. Τον Ιούνιο του 1944 η ΕΔΒΕ ανέλαβε και τις αρμοδιότητες της ΑΥΕΜ πάνω στο επισιτιστικό και έγινε ο αποκλειστικός φορέας διαχείρισης του επισιτιστικού στη Θεσσαλονίκη. Οι σχέσεις μεταξύ τους δεν υπήρξαν ποτέ καλές ενώ έγιναν πολλές καταγγελίες για την αναποτελεσματικότητα και τη διαφθορά που επικρατούσε στην ΑΥΕΜ. Οι αυξημένες εισαγωγές από το εξωτερικό

⁸³⁶ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ.7, αρ. εγγρ. 10, “Rapport de la delegation a Thessaloniki de la Commission de Gestion pour les secours en Grece Illeme periode (Aout-Decembre 1943) IAM, ΑΥΕΜ, αρ. φακ. 36.1, αρ. εγγρ.9, «Ανακοίνωσης», Θεσσαλονίκη 2/11/1943, αρ. εγγρ. 11, «Ανακοίνωσης», Θεσσαλονίκη 18/10/1943 Μαρία Καβάλα, ό. π., Γεωργία Τζαβάρα, τ.Β., ό. π., σσ. 126-168.

επέτρεψαν στην ΕΔΒΕ να αυξήσει τη μερίδα του ψωμιού στα 70 από τα 60 δράμια και να διανείμει είδη όπως ψάρι και ρύζι. Σύμφωνα με τον Bengt Helger, οι εκτιμώμενες μηνιαίες ανάγκες κατά άτομο στη Θεσσαλονίκη ήταν 3,5 οκάδες αλεύρι τον μήνα. Η ΕΔΒΕ κατόρθωσε να διανείμει 3,8 οκάδες αλεύρι ή σάρι τον μήνα από τον Φεβρουάριο του 1943 έως τον Δεκέμβριο του 1944. Από τη διανομή ωφελήθηκε το 96% από εκείνους που είχαν ανάγκη τη βοήθεια.⁸³⁷

Η Δυτική Μακεδονία (Καστοριά, Γρεβενά) άνηκε στην ιταλική ζώνη κατοχής. Ήταν μια περιφέρεια, αν και όχι το ίδιο πλούσια με την Κεντρική Μακεδονία, αυτόρκτης στην παραγωγή σιτηρών. Οι ελληνικές κατοχικές αρχές κατόρθωσαν να συλλέξουν σημαντικές ποσότητες δημητριακών το φθινόπωρο του 1942, οι οποίες προοριζόταν να καλύψουν τις ανάγκες των αστικών κέντρων. Η βασική μερίδα όμως περιορίστηκε μόλις στα 40 δράμια για κάθε άτομο, επειδή οι διανομές ευνόησαν κυρίως όσους εργάζονταν για τις ιταλικές κατοχικές αρχές ή έγιναν από δημάρχους και νομάρχες αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης καθώς και καταχρήσεων. Η διανομή του ψωμιού σταμάτησε στις αρχές του καλοκαιριού του 1943 εξαιτίας της εξάντλησης των αποθεμάτων. Από τις διανομές αποκλείστηκαν όσοι θεωρούνταν αγγλόφιλοι.⁸³⁸

Η ΕΔΒΕ την άνοιξη του 1943 άρχισε να εφοδιάζει τα «Λαϊκά Συσσίτια» των πόλεων καθώς και φιλανθρωπικές οργανώσεις και νοσοκομεία αλλά και κάποιες πόλεις, τα αποθέματα των οποίων είχαν εξαντληθεί. Η σουηδοελβετική επιτροπή θέλησε να αποστείλει τρόφιμα και σε ορεινές περιοχές, αλλά οι ιταλικές αρχές το απαγόρευαν με τη δικαιολογία της υπόθαλψης ανταρτών. Οι κάτοικοί τους, για να λάβουν τις μερίδες τους, έπρεπε να μεταβούν στα αστικά κέντρα. Η επισιτιστική κατάσταση της περιοχής επιδεινώθηκε ραγδαία. Ύστερα από την εξέγερση της Δ. Μακεδονίας την άνοιξη του 1943, τη μάχη του Φαρδύκαμπου και την ήττα των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων, ο ΕΛΑΣ κυριαρχούσε στην ύπαιθρο της Δ. Μακεδονίας. Η Ιταλία εξαπέλυσε ένα κύμα εκκαθαριστικών στρατιωτικών επιχειρήσεων και ο Γιοναππί Ravalli, ο στρατιωτικός διοικητής της Καστοριάς, εξόπλισε παραστρατιωτικές ομάδες Σλαβομακεδόνων, οι οποίες προέβησαν σε ένα όργιο τρομοκρατίας και βίας εναντίον του άμαχου πληθυσμού. Στον νομό Γρεβενών από τον Μάιο έως τον Σεπτέμβριο του 1943 είχαν καεί 25 χωριά και οι ιταλικές στρατιωτικές αρχές απαγόρευαν από τον Ιούλιο του 1943 την αποστολή βοήθειας στους πυρόπληκτους πληθυσμούς. Ήταν μια πράξη που καταδίκαιζε τον άμαχο πληθυσμό στον θάνατο. Αρκετοί κάτοικοι αρνούνταν να μεταβούν στα αστικά κέντρα και προτιμούσαν να μείνουν στον τόπο καταγωγής τους, δίπλα στην ιδιοκτησία τους ή έντρομοι βρήκαν καταφύγιο σε σπηλιές και σε δάση. Άγνωστο θα μείνει πόσοι από αυτούς έχασαν τη ζωή τους από την πείνα και τις ασθένειες. Οι ειδήσεις που έφταναν από την περιοχή έλεγαν ότι: «Οι Ελληνίδες των χωριών θάπτουν μόνες τους κάτω από τα χαμόκλαδα τα εξ' ατροφίας και του ψύχους θνήσκοντα μικρά Ελληνόπουλα με όσα δάκρυα επιβάλλει το φυσιολογικόν της μητρός ένστικτον». Κάποιοι από αυτούς δέχθηκαν να μεταφερθούν ανατολικά του Αλιάκμονα στον νομό Κοζάνης στη γερμανική ζώνη κατοχής υπό την προϋπόθεση ότι θα επέστρεφαν για να ασχοληθούν με την καλλιέργεια της γης τους. Στην Καστοριά οι ιταλικές κατοχικές αρχές έδωσαν την άδεια στους κατοίκους των κατεστραμμένων χωριών να επιστρέψουν. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας υπήρχαν αρκετές ποσότητες οσπρίων και σιτηρών στην κατοχή ιδιωτών στον νομό Καστοριάς. Από το κατοχικό

⁸³⁷ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 10, ό. π. · ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ. 136, αρ. εγγρ. 18.

⁸³⁸ Bengt Helger, ό. π., σσ. 378-380.

Υπουργείο Εσωτερικών προτάθηκε στην ΕΔΒΕ η λύση της απόκτησης αυτών των αποθεμάτων και της αποπληρωμής τους με τρόφιμα από τον Καναδά, τα οποία θα καταβάλλονταν στους αντιπροσώπους των προμηθευτών στην Αθήνα. Για να διασκεδάσει τους φόβους της Επιτροπής το Υπουργείο των Εσωτερικών πρότεινε την προκαταβολή των τροφίμων στον αντιπρόσωπό της στην Καστοριά και την αποπληρωμή τους αργότερα. Και στο παρελθόν η ΕΔΒΕ είχε δανειστεί στάρι από τους κατακτητές, αλλά η παρούσα πρόταση ξεπερνούσε τις οδηγίες και τις εντολές που είχε λάβει από τους Συμμάχους, δηλαδή τις συναλλαγές με τη μαύρη αγορά. Επιπρόσθετα απαιτούσε και τη συναίνεση της ιταλικής πλευράς και τον διορισμό ουδέτερου αντιπροσώπου στην περιοχή. Μέρος των προσφύγων της Καστοριάς μετεγκαταστάθηκε στην Κοζάνη.⁸³⁹

Της ιταλικής συνθηκολόγησης είχαν προηγηθεί το καλοκαίρι του 1943 κοινές στρατιωτικές επιχειρήσεις στη μεζονα περιφέρεια της Δ. Μακεδονίας των ιταλικών μαζί με γερμανικά στρατιωτικά τμήματα και μονάδες του Τάγματος Ασφαλείας του συνταγματάρχη Πούλου. Η επέκταση της γερμανικής κυριαρχίας στην ιταλική ζώνη κατοχής σύντομα διέψευσε τις όποιες αισιόδοξες προσδοκίες υπήρχαν περί άρσης των εμποδίων στη σύνδεση της περιφέρειας με το σουηδικό σχέδιο. Ο εφοδιασμός περιοχών όπως τα Γρεβενά, που μέχρι πρότινος είχαν αποκλεισθεί διήρκεσε πολύ λίγο. Μόλις 5.500 οκάδες αλεύρι μπόρεσαν να αποσταλούν. Μια νέα σειρά εκκαθαριστικών επιχειρήσεων του γερμανικού στρατού προκάλεσε χιλιάδες θύματα και πρόσφυγες που έχασαν τη στέγη τους και έπρεπε να ενισχυθούν με τρόφιμα άμεσα. Αν και οι προμήθειες της ΕΔΒΕ είχαν αυξηθεί, η ποσότητά τους δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες εξαιτίας της αύξησης των απόρων και των προσφύγων από τις γερμανικές στρατιωτικές επιχειρήσεις. Η ΕΔΒΕ δεν διέθετε ούτε τα απαραίτητα μεταφορικά μέσα. Το σημαντικότερο όμως ήταν ότι λόγω των απαγορεύσεων που επέβαλαν οι κατακτητές δεν κατέστη εφικτό να εφοδιαστούν περιοχές όπως οι Πρέσπες και τα Σέρβια. Η οργάνωση ΕΕΕ πρόβαλε περαιτέρω εμπόδια στον επισιτισμό των προσφύγων. Τελικά έγινε εφικτό να πραγματοποιηθούν δύο μόνο διανομές στους άπορους το καλοκαίρι του 1943 και άλλες δύο το καλοκαίρι του 1944 ενώ οι διανομές διακόπηκαν το φθινόπωρο. Από το σουηδικό σχέδιο ωφελήθηκαν μόλις 87.000 άποροι δηλαδή το 62% από αυτούς ενώ για να ικανοποιηθούν οι στοιχειώδεις ανάγκες έγιναν περικοπές στις μερίδες, οι οποίες μειώθηκαν στις 1,3 οκάδες τον μήνα, καλύπτοντας το 23% των απαιτήσεων.⁸⁴⁰

Η Κεντρική Μακεδονία ήταν μια από τις πλουσιότερες σε παραγωγή σιτηρών περιφέρεια της Ελλάδας, η παραγωγή της οποίας μπορούσε ακόμα και με το 1/3 της προπολεμικής όχι μόνο να καλύψει τις ανάγκες των πόλεων αλλά και της Θεσσαλονίκης υπό την προϋπόθεση ότι θα συλλέγονταν και θα διανέμονταν με το δελτίο. Τον Δεκέμβριο του 1942 αποφασίστηκε ότι η ΑΥΕΜ θα αναλάμβανε τον επισιτισμό αυτής της περιφέρειας από τον φόρο της δεκάτης και του παρακρατήματος που θα συνέλλεγε. Η μερίδα του ψωμιού που διανεμήθηκε ήταν μικρή και δεν

⁸³⁹ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου ΔΕΑ, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 82, "Extraits d'un rapport sur le voyage d'inspection du 17-20 Aout 1943 de Mr. Wagner accompagne de Mmm Riadis", αρ. εγγρ. 83, «Έκθεσις», Θεσσαλονίκη 30/9/1943, αρ. εγγρ. 84, «Σημειώσεις επί του ταξιδιού (Wenger), του, αρ. εγγρ. 89, «Αι καταστροφαι της Δυτικής Μακεδονίας συνεπεία της εξελίξεως των πολεμικών γεγονότων», Αθήνα 15/3/1944, αρ. εγγρ. 101Α, «Προς το Κομιτάτον του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού», Αθήνα 17 Ιουνίου 1943, αρ. εγγρ. 102, «Προς το Υπουργείον Εθνικής Προνοίας», Κοζάνη 1/12/1943.

⁸⁴⁰ Στράτος Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2007, σσ.166-175, 217-241 · Bengt Helger, ό. π.

ξεπέρασε τα 40 δράμια την ημέρα και παράλληλα ανεφοδιάσθηκαν τα «Λαϊκά Συσσίτια», οι άποροι και οι πρόσφυγες από την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη. Η γερμανικές στρατιωτικές αρχές εξασφάλισαν ότι οι εργαζόμενοι που απασχολούνταν σε στρατιωτικά έργα θα εφοδιάζονταν κατά προτεραιότητα από την ΑΥΕΜ, χρησιμοποιώντας τα κρατικά αποθέματα.⁸⁴¹

Παρά το γεγονός ότι η ΕΔΒΕ είχε αναλάβει τον επισιτισμό της Θεσσαλονίκης, η ΑΥΕΜ δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες των τοπικών κοινωνιών. Στην πόλη της Κοζάνης, όπου ζούσαν πάνω από 5.000 εργάτες στην πλειοψηφία τους άνεργοι, η διανομή σταφίδας το καλοκαίρι του 1943 έγινε μόνο στους πρόσφυγες, επειδή οι ποσότητες ήταν ανεπαρκείς. Μαινόμενοι οι εργάτες που δεν είχαν λάβει τη μερίδα εισέβαλαν στο τοπικό γραφείο Επισιτισμού. Αλλά και σε άλλες πόλεις όπως η Βέροια, σημειώθηκαν αντίστοιχες ελλείψεις ακόμη και στο ψωμί. Έντονες διαμαρτυρίες εκφράσθηκαν από τους δημοσίους υπαλλήλους και τους εργάτες, οι οποίοι εισέβαλαν στα γραφεία του τοπικού γραφείου Επισιτισμού. Ανάλογες διεκδικήσεις προβλήθηκαν και από τους καπνεργάτες της περιοχής, οι οποίοι ζήτησαν την αύξηση της μερίδας του άρτου. Στη Νάουσα οι υπάλληλοι του ΙΚΑ ζήτησαν να συμπεριληφθούν στις έκτακτες διανομές από τις οποίες είχαν εξαιρεθεί. Στη Βέροια αρκετοί δημόσιοι υπάλληλοι πουλούσαν τα έπιπλά τους για να εξασφαλίσουν το απαραίτητο ψωμί για την οικογένειά τους και τρόφιμα ενώ και η τροφοδοσία με το δελτίο αντιμετώπισε σημαντικές ελλείψεις. Στα Γιαννιτσά το τοπικό γραφείο επισιτισμού ζήτησε τη μηνιαία ενίσχυση με 25.000 οκάδες σταριού ενώ διακοπές στην αρτοδότηση εμφάνισε και η Βέροια από τον Μάρτιο του 1944.⁸⁴²

Η γερμανική διοίκηση είχε επιτρέψει την ελεύθερη συναλλαγή και μεταφορά αγροτικών προϊόντων με άλλες περιφέρειες. Οι εξαγωγές σταριού, σφαχτών και οπωροκηπευτικών είχε λάβει μαζικές διαστάσεις ήδη από την άνοιξη του 1943, ώστε το γραφείο Επισιτισμού Κοζάνης ζήτησε από την διοίκηση Χωροφυλακής του Νομού να επιβάλει απαγόρευση των εξαγωγών τους για να εξασφαλιστούν τρόφιμα για την αντιμετώπιση των ελλείψεων. Η απαγόρευση αυτή αποσύρθηκε ύστερα από τη διαταγή του Γεωργίου Καζαντζή, διοικητή της ΑΥΕΜ και τη σύσταση: «είναι αντιπειθαρχικόν να λαμβάνητε πρωτοβουλίαν ενεργείας άνευ της ημετέρας εγκρίσεως». Παντού παρατηρούνταν η εικόνα της εξαφάνισης των προϊόντων, της φυγάδευσής τους στη μαύρη αγορά και της ανόδου τους κόστους σε βασικά είδη διατροφής.⁸⁴³

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που είχε αντλήσει η ΕΔΒΕ από τις κρατικές υπηρεσίες, η σοδειά του 1943-1944 ήταν καλύτερη από αυτήν της προηγούμενης χρονιάς, επειδή είχαν καλλιεργηθεί περισσότερα εδάφη με δημητριακά. Όμως οι κρατικές υπηρεσίες απέτυχαν να τη συλλέξουν, επειδή οι τιμές που έδιναν στους

⁸⁴¹ Bengt Helger, *ό. π.*, σσ. 380-383.

⁸⁴² ΙΑΜ, Αρχείο ΑΥΕΜ, φάκ. 21.2, αρ. εγγρ. 339, «Προς την Αυτόνομον Υπηρεσίαν Επισιτισμού Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη 18/6/1943, φάκ. 22.2, αρ. εγγρ. 37, «Προς την Αυτόνομον Υπηρεσίαν Επισιτισμού», 22/3/1944, αρ. εγγρ. 38, «Προς το Γραφείον Επισιτισμού Βερροίας», 4/4/1944, φάκ. 22.6, αρ. εγγρ. 21, «Προς τη Γενικήν Διοίκησιν Μακεδονίας, Υπηρεσία Επισιτισμού, Νάουσα 3/4/1944, φάκ. 23.2, αρ. εγγρ. 63, «Περί λήψεως μέτρων εξυπηρετήσεως επισιτιστικών αναγκών περιφέρειας Κοζάνης και υποβολή παραιτήσεως του Προϊσταμένου γραφείου Επισιτισμού Κοζάνης Θ. Δημητριάδου», Κοζάνη 24 Ιουνίου 1943, αρ. εγγρ. 74, «Προς το Γραφείον Επισιτισμού». Κοζάνη 9/4/1943, φάκ. 27.4, αρ. εγγρ. 6, «Προς την Επιτροπήν Συντονισμού διαθέσεως γεωργικών προϊόντων», Θεσσαλονίκη 27/10/1943

⁸⁴³ *Ο. π.*, φάκ. 23.2, αρ. εγγρ. 71, «Προς τη Διοίκησιν Χ/κής Κοζάνης», Κοζάνη 8/4/1943, αρ. εγγρ. 78, «Προς το γραφείον Επισιτισμού Κοζάνην», Θεσσαλονίκη 21/4/1943,

αγρότες ήταν πολύ χαμηλές. Οι τελευταίοι, ακόμα και όταν βρίσκονταν σε περιοχές, οι οποίες ελέγχονταν πλήρως από τις γερμανικές δυνάμεις και την ελληνική κατοχική κυβέρνηση, αντί να την παραδώσουν με αντάλλαγμα ένα νόμισμα το οποίο κάθε μέρα έχανε την αξία του, προτίμησαν είτε να την πουλήσουν στην ελεύθερη αγορά ή να την ανταλλάξουν με άλλα είδη.⁸⁴⁴

Η έκθεση της ΕΔΒΕ διαπίστωνε ότι οι κάτοικοι της περιφέρειας της Μακεδονίας είναι αυτοί που υποφέρουν περισσότερο. Οι κύριοι λόγοι ήταν ότι οι κάτοικοι της υπαίθρου αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τις εστίες και την περιουσία τους εξαιτίας των στρατιωτικών επιχειρήσεων των Γερμανών αλλά και της ολοένα μεγαλύτερης αύξησης στις τιμές των ειδών διατροφής. Η έλλειψη μεταφορικών μέσων δεν μπορούσε να διευκολύνει τη μεταφορά τροφίμων από τον έναν νομό προς τον άλλο. Τα αποθέματα που είχε συγκεντρώσει η ΚΕΠΕΣ μόλις και μετά βίας επαρκούσαν έως και για τον μήνα Ιούνιο του 1944. Ήταν επιτακτική ανάγκη διάθεσης μιας ποσότητας 2.500-3.000 τόνων σιτηρών κατά τους μήνες Ιούλιο έως Σεπτέμβριο, περίοδο κατά την οποία θα πραγματοποιούνταν από την ΚΕΠΕΣ, η συγκέντρωση της σοδειάς 1944-1945.⁸⁴⁵

Τον Απρίλιο του 1944 οι ελληνικές κατοχικές αρχές ανακοίνωσαν ότι τα αποθέματά τους πλέον είχαν εξαντληθεί. Η ΕΔΒΕ ανέλαβε τον εφοδιασμό των άπορων, χορηγώντας τρόφιμα ως επιδόματα. Όμως η δράση της περιορίστηκε μόνο στους άπορους των αστικών κέντρων της Μακεδονίας. Οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές απαγόρευαν εκ νέου την αποστολή βοήθειας στις ορεινές περιοχές με τη δικαιολογία ότι τα τρόφιμα θα περιέρχονταν στην κυριότητα του ΕΛΑΣ. Νέες απαγορεύσεις ίσχυαν για την περιοχή του Ολύμπου αλλά και της Χαλκιδικής. Ο Bengt Helger στη μεταπολεμική έκθεσή του αναφέρει ότι στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας από τον Ιούνιο του 1943 έως τον Ιανουάριο του 1945 ανεφοδιάστηκαν 127.000 άτομα, δηλαδή το 69% των απόρων, με 2,7 οκάδες αλεύρι και σάρι και κάλυψαν το 54% των απαιτήσεων. Ο πραγματικός όμως αριθμός των απόρων που είχε καταγράψει η ΕΔΒΕ ήταν πολύ μεγαλύτερος και τον Απρίλιο του 1944 για τη Δυτική και την Κεντρική Μακεδονία έφτανε τους 497.077 συνολικά. Ο αριθμός δεν περιλαμβάνει πιθανότατα τους αριθμούς των δικαιούχων των περιοχών που επιβλήθηκαν οι απαγορεύσεις.⁸⁴⁶

Χορηγήσεις σε απόρους της μείζονος περιφέρειας της Μακεδονίας από την ΕΔΒΕ, 1944					
Περιοχή	Άποροι	Άρτος	Ζυμαρικά	-	-
Θεσσαλονίκη (επαρχία)	34.439	85.740	4.200	488	-
Αρναία	10.131	-	-	-	-
Έδεσσα	21.651	-	2.236	-	-
Φλώρινα	29.489	2.010	3.071	-	-
Γαλατιστα	-	-	280	-	-
Γουμένισσα	5.426	-	181	-	-
Γρεβενά	24.773	-	-	-	-
Καστοριά	49.335	11.040	1.510	-	-
Κατερίνη	22.309	-	383	-	-
Κιλκίς	49.949	2.580	657	-	-
Κοζάνη	25.716	2.040	1.363	-	-

⁸⁴⁴ IAMM, Αρχείο Νίκου Δέα, αρ. εγγρ. 10, ό. π., 'UOA, S-1306-0000-0009, "Rapport de la delegation a Thessaloniki de la Commission de Gestion pour les secours en Grece Avril 1944".

⁸⁴⁵ Ο. π.

⁸⁴⁶ Bengt Helger, ό. π., σσ. 381-382.

Λαγκαδάς	21.890	2.940	802	-	-
Νάουσα	19.228	180	597	-	70
Νιγρίτα	55.029	-	127	-	-
Πολύγυρος	27.382	780	-	-	-
Πτολεμαΐδα	10.672	-	546	-	-
Σιάτιστα	28.607	5.400	1.200	-	-
Σοχός	9.333	-	-	-	-
Βέροια	29.716	2.130	1.478	-	-
Γιαννιτσά	21.972	720	285	-	-
Σύνολο	497.077	115.560	18.916	-	70

Πίνακας 6.13, πηγή: UNA, S-1306-0000-0009, “Rapport de la delegation a Thessaloniki de la Commission de Gestion pour les secours en Grece Avril 1944”.

Β) Η Κρήτη

Η Κρήτη δεν μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση στα οικονομικά σχέδια του Άξονα. Είχε μια πλούσια αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή σε είδη όπως τα τυροκομικά προϊόντα, οι σταφίδες, τα φρούτα, το κρασί αλλά κυρίως στο ελαιόλαδο, ένα προϊόν που ενδιέφερε τόσο τη Γερμανία όσο και την Ιταλία. Η μέθοδος απόσπασης αγροτικών προϊόντων για τις ανάγκες των κατοχικών στρατών αλλά και για αυτές των στρατευμάτων τους στη Β. Αφρική δε διέφερε από εκείνη που εφαρμόσαν στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ύστερα από την αρχική λεηλασία των αποθεμάτων που βρήκαν, προχώρησαν σε μια πιο συστηματική εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων του νησιού. Αμέσως προχώρησαν σε απογραφή των παραγωγικών μονάδων και διατήρησαν το καθεστώς των διατιμήσεων σε όλα τα διατροφικά προϊόντα, για να εξασφαλισθεί η φτηνή απόκτησή τους μέσω της κρατικής συγκέντρωσης ενώ εισήγαγαν και διατάξεις που απαγόρευαν τη σφαγή των βοοειδών. Οι τιμές απόκτησης είχαν καθοριστεί από τον Γερμανό στρατιωτικό διοικητή ύστερα από συνεννόηση των γερμανικών στρατιωτικών αρχών και των ελληνικών προμηθευτικών εταιριών. Οι επιτάξεις στον τόπο παραγωγής και οι διατιμήσεις δεν έφεραν το επιθυμητό αποτέλεσμα και προκάλεσαν τις αντίθετες συνέπειες, δηλαδή την απόκρυψη της παραγωγής από τους αγρότες. Η μαύρη αγορά και η οικονομική συνεργασία με γηγενείς οικονομικούς κύκλους δεν απουσίαζε από τις συναλλαγές των κατακτητών. Στους ιδιοκτήτες μιας σειράς βιομηχανιών και βιοτεχνιών που σχετίζονταν με την ελαιουργία, σπορελαιουργία, την παραγωγή τσιγάρων και οινόπνευματος, τη σαπωνοποιία, την επεξεργασία σταφίδας καθώς και σε αντίστοιχες εταιρίες εμπορίας παραχωρήθηκε μέρος της παραγωγής σε είδος για να χρησιμοποιηθεί ως κεφάλαιο για τον εφοδιασμό τους με πρώτες ύλες ή για να πωληθεί απευθείας στη μαύρη αγορά σε υψηλότερες τιμές.⁸⁴⁷ Παράλληλα δραστηριοποιήθηκαν και η γερμανοελληνική «Έλαιον» και η ιταλική Baluri, οι οποίες συνέλλεγαν ελαιόλαδο με αντάλλαγμα σάρι. Ήδη από την έναρξη της κατοχής είχε δημιουργηθεί ένα δίκτυο μαύρης αγοράς, το

⁸⁴⁷ Παναγιώτης Λάμπρου, Πόλεις σε κρίση. Το Ηράκλειο στην κατοχική δίνη, στο Πεπραγμένα Επιστημονικού Συμποσίου, *Μέρες του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2012, σσ. 261-274.

οποίο απέσπασε από την επίσημη μεγάλο μερίδιο του εγχώριου αγροτικού προϊόντος.⁸⁴⁸

Και στην περίπτωση της Κρήτης τόσο η Γερμανία όσο και η Ιταλία δεν είχαν καμία διάθεση να αναλάβουν την ευθύνη τροφοδοσίας του άμαχου πληθυσμού ιδίως των πόλεων πόσο μάλλον όταν ο κρητικός λαός είχε ανδραγαθήσει, αντιμετωπίζοντας τους στα βουνά της Αλβανίας και στη Μάχη της Κρήτης με την πάνδημη συμμετοχή του. Τα τρόφιμα που εισήγαγαν προορίζονταν να εξυπηρετήσουν τις οικονομικές και πολιτικές επιδιώξεις τους. Αρχικά ανασύρθηκε ρύζι από το ναυάγιο του βρετανικού καταδρομικού York, το οποίο παραδόθηκε στις ελληνικές αρχές. Οι στρατιωτικές κατοχικές αρχές αντάλλασσαν 5 οκάδες αλεύρι, 5 οκάδες σαπουνιού και 5 οκάδες ζάχαρης στις επίσημες τιμές διατίμησης για κάθε 100 οκάδες ελαιόλαδο ενώ η Έλαιον και η Baluri έδιναν μόνο σε αγρότες το στάρι με αντάλλαγμα το λάδι τους. Τα υπόλοιπα τρόφιμα χρησιμοποιήθηκαν για τη μισθοδοσία των εργατών που απασχολούνταν σε στρατιωτικά έργα ενώ παράλληλα δόθηκε ιδιαίτερη δημοσιότητα για τη μέριμνα της Γερμανίας για τον επισιτισμό της Κρήτης, παρά τις ελλείψεις που η ίδια αντιμετώπιζε ενώ «η Αγγλία εφαρμόζει αποκλεισμό εναντίον αυτών τούτων των φίλων και συμμάχων της» και υπενθυμίζοντας την ανάλογη πολιτική της Αγγλίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στον άμαχο πληθυσμό δόθηκαν τα λιγότερα και ήταν στάρι αναμεμειγμένο με χαρουπί, 21 τόνοι στα Χανιά, 15 τόνοι στο Ρέθυμνο, 21 στο Ηράκλειο ενώ έτοιμο ψωμί διανεμήθηκε κατόπιν διαταγής των στρατιωτικών αρχών μόνο στη Χωροφυλακή, στα Νοσοκομεία τα Ορφανοτροφεία και τους ανάπηρους. Οι πολύ μικρές εισαγωγές του ΔΕΚΣ δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ελλείψεις και εφοδίασαν μόνο τη Χωροφυλακή, τα νοσοκομειακά ιδρύματα, τα ορφανοτροφεία και τις φυλακές.⁸⁴⁹

Εισαγωγές τροφίμων Γερμανικών και Ιταλικών κατοχικών αρχών και ΔΕΚΣ στην Κρήτη				
	Γερμανικές κατοχικές αρχές	Ιταλικές κατοχικές αρχές	ΔΕΚΣ	Σύνολο
Αλεύρι	875	954	75	1.094
Όσπρια	-	-	150	150
Ρύζι	-	10	30	40
Ζάχαρη	140	54	-	194
Ζυμαρικά	-	20.8	-	-
Αλίπαστα	-	3.5	-	-
Συμπυκνωμένο γάλα	-	2	-	2
Σύνολο	1.015	1.044,3	315	2.374,3

Πίνακας 6.14, πηγή: UNA, S-1306-0000-0008, “Rapport sur la situation alimentaire en Crete”, Αθήνα 10/8/1942.

Η Κρήτη, αν και ήταν μια από τις σημαντικότερες ελαιοπαραγωγικές περιφέρειες της Ελλάδας, δεν ήταν αυτάρκης στο στάρι. Δύο πλοία, που μετέφεραν χιλιάδες τόνους τροφίμων, βυθίστηκαν δύο ημέρες πριν την έναρξη της μάχης της Κρήτης ενώ κατά τη διάρκειά της καταστράφηκαν από βομβαρδισμούς οι αποθήκες τροφίμων στα Χανιά και τη Σούδα. Η παραγωγή σιτηρών και οσπρίων την περίοδο 1941-1942 ήταν μειωμένη ενώ η παραγωγή των υπόλοιπων προϊόντων όπως το

⁸⁴⁸ Κρητικός Κήρυξ, «Η μέριμνα δια το κρητικόν έλαιον. Απόλυτος ανάγκη συγκομιδής και εξαγωγής», 17/10/1941 Βασίλης Μανουσάκης, Η Κρήτη της «Νέας Ευρώπης». Οικονομία, κοινωνία και η εμπειρία της Κατοχής, στο Πεπραγμένα Επιστημονικού Συμποσίου, ό. π., σσ. 131-146.

⁸⁴⁹ UNA, S-1306-0000-0008, “Rapport sur la situation alimentaire en Crete”, Αθήνα 10/10/1942, με την ένδειξη ΜΕΩ· Κρητικός Κήρυξ, «Η Αγγλία και ο άρτος της Κρήτης», 5/10/1941 Βασίλης Μανουσάκης, ό. π., Γεωργία Τζαβάρα, ό. π., σ. 729.

ελαιόλαδο, τα σταφύλια, η σταφίδα και τα φρούτα, αν και παρατηρούνταν πτώση, ήταν επαρκής να θρέψει όχι μόνο τον ντόπιο πληθυσμό αλλά και να γίνει εξαγωγή τους στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στα λαχανικά η καταγραφή απέτυχε. Ήταν μια εικόνα που δε διέφερε από άλλες περιοχές της Ελλάδας και αντανάκλούσε την άρνηση των γεωργών να δηλώσουν την παραγωγή τους εξαιτίας του φόβου τους ότι προοριζόταν για τις ανάγκες των στρατών κατοχής. Η απόπειρα των τοπικών αρχών να καταγράψουν και να συλλέξουν τη ντόπια παραγωγή μέσω της υποχρεωτικής φορολόγησης και να τη διαθέσουν στον άμαχο πληθυσμό των αστικών κέντρων του νησιού είχε την ανάλογη τύχη με αυτή στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Για τη σοδειά του 1942 δόθηκαν 400-500 δραχμές για κάθε οκά σταριού, όταν η αξία του αλευριού στη μαύρη αγορά έφτανε τις 5.000-10.000 δραχμές. Η συγκέντρωση του φόρου της δεκάτης και του παρακρατήματος το 1942 απέφερε μόλις 1.200 τόνους σάρι. Αποτέλεσμα ήταν να κυριαρχούν οι ελλείψεις στις πόλεις αλλά και σημαντικές στρεβλώσεις στις τιμές βασικών ειδών διατροφής όπως το ψωμί.⁸⁵⁰

Εκτιμήσεις παραγωγής στην Κρήτη κατά έτος					
	Προπολεμικά	1941	1942	Ετήσιες εισαγωγές	Ετήσιες εξαγωγές
Δημητριακά	43.000	27.000	15.000	23.000	-
Ελαιόλαδο	30.000	18.000	12.000	-	5.000
Όσπρια	5.600	3.500	2.500	2.000	-
Γεώμηλα	14.000	12.000	4.400	2.000	-
Σταφίδες	19.000	14.000	15.000	-	12.000

Πίνακας 6.15, πηγή: τα στοιχεία αυτά αφορούν τις επίσημες ελληνικές κρατικές εκτιμήσεις και παρατίθενται με επιφύλαξη UNA, S-1306-0000-0008, "Rapport sur la situation alimentaire en Crete", Αθήνα 10/8/1942.

Στον τοπικό Τύπο προβάλλονταν από τις ελληνικές κατοχικές αρχές ως ο καλύτερος τρόπος για την επίλυση των επισιτιστικών ζητημάτων η αύξηση της τοπικής αγροτικής παραγωγής. Η επίτευξη της αυτάρκειας θα επιτυγχάνονταν με τη σπορά όλης της διαθέσιμης γης με τα βασικά είδη διατροφής, σάρι, όσπρια, λαχανικά και οπωροκηπευτικά. Απαραίτητη προϋπόθεση αποτελούσε η εντατική καλλιέργεια εκ μέρους των αγροτών και η συνεργασία τους με τις ελληνικές κατοχικές αρχές. Ο νομάρχης Ηρακλείου Ιωάννης Πασσαδάκης απέστειλε σχετική εγκύκλιο σε όλους τους καλλιεργητές της Κρήτης, με την οποία τους προέτρεπε να μην αφήσουν σπιθαμή γης ανεκμετάλλευτη, υποσχόμενος τη χορήγηση πατατόσπορου και λιπασμάτων από την Αγροτική Τράπεζα. Όμως ούτε οι εξαγωγές έπρεπε να μειωθούν. Οι ελλείψεις σε δημητριακά και άλλα είδη θα μπορούσαν να αναπληρωθούν με εξαγωγές προϊόντων, στα οποία υπήρχε πλεόνασμα. Ειδικότερη μνεία δόθηκε στην πλούσια παραγωγή ελαιόλαδου. Το κρητικό ελαιόλαδο προπολεμικά εξάγονταν στη Γερμανία. Αυτό το εμπόριο έπρεπε να συνεχιστεί και να ανταλλάξουν τα αποθέματα που διατηρούσαν οι αγρότες με είδη που η Κρήτη είχε απόλυτη ανάγκη, όπως σάρι, σπόροι, λιπάσματα, ζάχαρη και οικοδομικά υλικά. Σε περίπτωση μείωσης των εξαγωγών ελαιόλαδου η Γερμανία θα μπορούσε να το θεωρήσει πράξη σαμποτάζ.⁸⁵¹

⁸⁵⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 34, Αλεξάνδρεια 4 Ιουνίου 1941· UNA, S-1306-0000-0008, ό. π.

⁸⁵¹ *Κρητικός Κήρυξ*, «Η εντατική καλλιέργεια», 25/9/1941, *Κρητικός Κήρυξ*, «Κρήτες Αγρόται», 1/10/1941, *Κρητικός Κήρυξ*, «Η καλλιέργεια», 10/10/1941, *Κρητικός Κήρυξ*, «Η μέριμνα δια το κρητικών έλαιον. Απόλυτος ανάγκη συγκομιδής και εξαγωγής», 17/10/1941.

Η κρατική αποτυχία συγκέντρωσης της σοδειάς είχε ως συνέπεια να μην εξασφαλιστούν οι απαραίτητες ποσότητες για την τροφοδοσία του συστήματος του δελτίου και στην Κρήτη. Αυτή η αποτυχία ήταν εμφανής στις ισχνές μερίδες που διανεμήθηκαν. Στα Χανιά χορηγήθηκαν μόλις 3 οκάδες και 300 δράμια στάρι και αλεύρι, 1 οκά φασόλια, 1 οκά ρύζι και 300 δράμια ζάχαρη σε διάστημα 14 μηνών ενώ ανάλογες συνθήκες επικρατούσαν και στην πόλη του Ηρακλείου. Ο Υπουργός Πρόνοιας Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος επισκέφτηκε την Κρήτη τον Σεπτέμβριο του 1941 και υποσχέθηκε την αποστολή 500 τόνων σίτου, μια ποσότητα που δεν στάλθηκε τελικά. Τα «Λαϊκά Συσσίτια» αντιμετώπισαν πρόβλημα στη λειτουργία λόγω της έλλειψης τροφίμων. Στα Χανιά δίνονταν μόλις 2.150 μερίδες την εβδομάδα για 2.000 άπορους και παιδιά ενώ στο Ρέθυμνο, όπου ήταν εγγεγραμμένοι 1.500, στο Ηράκλειο, τη Νεάπολη και τον Άγιο Νικόλαο τα «Λαϊκά Συσσίτια» είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους. Στο Ηράκλειο επαναλειτούργησαν στις 7 Ιουλίου 1942 ύστερα από την αύξηση των αντιστασιακών ενεργειών. Ο ίδιος ο Τσολάκογλου επισκέφτηκε την Κρήτη τον Αύγουστο του 1942. Στην ομιλία του στα Χανιά επέρριψε την ευθύνη στον Μεταξά και δήλωσε ότι η «θέσις της Ελλάδος δεν είναι αλλού παρά εις το πλευρό του Άξονος του αυριανού νικητού και ηγέτου της μεταπολεμικής διεθνούς αναδημιουργίας». Παράλληλα υποσχέθηκε τακτικές αποστολές 200 τόνων σταριού από τον Σεπτέμβριο. Στο Ρέθυμνο υποσχέθηκε ότι το πρόβλημα της πείνας δεν θα επαναλαμβανόταν χάρη στο ενδιαφέρον της Γερμανίας και της Ιταλίας, του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού και της Τουρκίας. Οι τοπικές ελληνικές αρχές τον Σεπτέμβριο του 1942 πραγματοποίησαν κάποιες διανομές σταριού σε συγκεκριμένες ομάδες που σχετίζονταν με την ομαλή λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, τους δημόσιους υπαλλήλους, καθώς και σε φιланθρωπικά ιδρύματα και σε περιορισμένο αριθμό άπορων.⁸⁵²

Και στην Κρήτη αυξήθηκαν τα ποσοστά θνησιμότητας από την πείνα, αν και ήταν μικρότερα σε σύγκριση με αυτά της Αθήνας. Αυτό δεν σήμαινε ότι οι συνθήκες διαβίωσης στην κατοχική Κρήτη ήταν καλές και ότι ο άμαχος πληθυσμός δεν υπέφερε από τις στερήσεις. Ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού ήταν άπορο στις πόλεις και τα χωριά και δεν μπορούσε να εξασφαλίσει τα τρόφιμα από τη μαύρη αγορά. Ιδιαίτερα τραυματίστηκε η κοινωνική συνοχή. Αρκετά παιδιά πολύτεκνων οικογενειών είχαν εγκαταλείψει το σχολείο και αναγκάζονταν να εργαστούν. Επιπλέον αρκετά χωριά δεν είχαν ακόμη συνέλθει από τις τραγικές συνέπειες των στρατιωτικών αντιποίνων που διέπραξε ο γερμανικός στρατός μετά τη μάχη της Κρήτης. Οι πόλεις επιβαρύνθηκαν από κύμα προσφύγων λόγω της εκκένωσης των παράλιων χωριών από τον γερμανικό στρατό. Ο Ιωάννης Πασαδάκης προσπάθησε να δικαιολογηθεί και επέρριψε τις ευθύνες είτε στους γεωργούς ή στο σύστημα του δελτίου, το οποίο προέβλεπε διανομές σε όλο τον άμαχο πληθυσμό ανεξαρτήτως της οικονομικής του κατάστασης και όχι μόνο στους άπορους. Στην περίπτωση της Κρήτης την έλλειψη σταριού θα μπορούσαν να καλύψουν άλλα είδη δημητριακών. Επιπλέον πρόβαλλε το παράδειγμα

⁸⁵² *Κρητικός Κήρυξ*, «Ήρχισεν από προχθές η λειτουργία των Λαϊκών Συσσιτίων», 9/6/1941», *Κρητικός Κήρυξ*, «Δηλώσεις του κ. Λογοθετόπουλου δια το ταξιδιόν του εις Κρήτην. Μας έρχεται σιτοφορτίον», 23/9/1941 *Παρατηρητής*, «Εθνικόν προσκλητήριον», «Θα χαρίση ζωήν» 12/8/1942, «Ο βαρυσήμαντος λόγος του κ. Πρωθυπουργού εις το Ρέθυμνον», 14/8/1942 Βασίλης Μανουσάκης, *Η Κρήτη της «Νέας Ευρώπης»*. Οικονομία, κοινωνία και η εμπειρία της Κατοχής, στο *Μέρες του '43*, ό. π. ' Bengt Helger, ό. π., σσ. 389-390 Γεωργία Τζαβάρα, ό. π., σ. 734.

των στερήσεων που υπέμεινε η Γερμανία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, «όλοι αυτοί οι σημερινοί γενναίοι άνδρες της Γερμανίας». ⁸⁵³

Οι Sven Allard, Marcel Junod και Bengt Helger επισκέφθηκαν την Κρήτη στις 25-29 Σεπτεμβρίου του 1942. Η άφιξη τους προκάλεσε κύμα αισιοδοξίας για την οριστική επίλυση των επισιτιστικών προβλημάτων. ⁸⁵⁴ Αμέσως πραγματοποιήθηκε σύσκεψη στα Χανιά παρουσία του κατοχικού Γενικού διοικητή Εμμανουήλ Λουλακάκη, του πρόξενου της Γερμανίας στην Κρήτη M. Von Wallfeld και αντιπροσώπων των στρατιωτικών κατοχικών αρχών στην οποία ο Λουλακάκης παρείχε πληροφορίες για την προπολεμική παραγωγή και την πτώση της στα επόμενα χρόνια καθώς και σε ποια είδη υπήρχαν μεγαλύτερες ελλείψεις. Αμέσως μετά οι αντιπρόσωποι πραγματοποίησαν μια σύντομη περιοδεία συνοδευόμενοι από τον γενικό πρόξενο της Ιταλίας G. Arno και τον Γερμανό πρόξενο M. Von Wallfeld και τον Λουλακάκη και στις δύο ζώνες κατοχής, τη γερμανική και την ιταλική, για να εξακριβώσουν ποια ήταν η επισιτιστική κατάσταση του άμαχου πληθυσμού. Ο Paul Mohn μεταπολεμικά ανέφερε ότι ο στρατηγός Brauer απέναντι στην ΕΔΒΕ έδειξε τη μεγαλύτερη ευμένεια· την ίδια άποψη συμμεριζόταν και ο Helger. Σε έκθεσή του προς το αγγλικό Ministry of Economic Warfare τον Οκτώβριο του 1942, δήλωνε ότι οι εμπειρογνώμονες και των δύο κατοχικών δυνάμεων συνεργάστηκαν με τους αντιπροσώπους της ΕΔΒΕ και τους παρείχαν όλες τις πληροφορίες που τους ζήτησαν παρά το στρατιωτικό απόρρητο. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των αντιπροσώπων της ΕΔΒΕ, βάσει των στοιχείων για την αγροτική παραγωγή της Κρήτης, τα οποία συνέλλεξαν, το 38% του άμαχου πληθυσμού της Κρήτης, δηλαδή 150.000 από τις 400.000, έχρηζε την παροχή επισιτιστικής βοήθειας. Αυτός ο αριθμός θα μπορούσε να μειωθεί στους 135.000. ⁸⁵⁵

Εκτιμήσεις ατόμων που έχρηζαν ανάγκης επισιτιστικής βοήθειας στην Κρήτη						
Νομοί	Νομαρχίες	Γερμανικές κατοχικές αρχές	Ιταλικές Κατοχικές αρχές	Συνολικός πληθυσμός	ΕΔΒΕ	Ποσοστό
Χανίων	Πόλη	35.000	-	35.000	35.000	100%
	χωριά	20.000	-	90.000?	20.000	22%
Ρέθυμνο	Πόλεις	10.000	-	10.000	10.000	100%
	Χωριά	5.000	-	20.000?	5.000	25%
Ηράκλειο	Πόλεις	40.000	-	40.000	40.000	100%
	Χωριά	47.000	-	130.000	10.000	8%
Λασιθί	Πόλεις	15.000	15.000	15.000	15.000	100%
	Χωριά	5.000	15.000	60.000	15.000	25%
Σύνολο		187.000	30.000	400.000	150.000	38%

⁸⁵³ Γεωργία Τζαβάρα, *Κοινωνική γεωγραφία της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944). Η δημογραφική συμπεριφορά του ελληνικού πληθυσμού και τα θύματα της πείνας. Η δημογραφική αποτύπωση*, Τομ. Β, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2017, σσ. 555-557· *Κρητικός Κήρυξ*, «Ανακοίνωσης του κ. Νομάρχου διά το ζήτημα των σιτηρών», 19/10/1941.

⁸⁵⁴ *Παρατηρητής*, «Η καλλιτέρα λύσις», 26/9/1942.

⁸⁵⁵ UNA, S-1306-0000-0008, ό. π., *Παρατηρητής*, «Η θερμότατη υποδοχή της Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού εις την πόλιν μας», 27/9/1942· Παύλος Μων, *Inter Arma Caritas*, ό. π., σσ. 58-90.

Πίνακας 6.16, πηγή: UNA, S-1306-0000-0008, “Rapport sur la situation alimentaire en Crete”, Αθήνα 10/10 /1942.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους ο Helger διόρισε τα μέλη των ΚΕΔΕΣ στην έδρα του κάθε νομού, στα Χανιά, το Ρέθυμνο, το Ηράκλειο και τον Άγιο Νικόλαο. Κέντρο ορίστηκε το Ηράκλειο, επειδή εκεί θα ξεφορτώνονταν τα τρόφιμα. Όμως παρά την αρχική διάθεση για συνεργασία εκ μέρους των κατοχικών αρχών, η γερμανική ναυτική διοίκηση αρνήθηκε να δώσει την άδεια να πλεύσουν σε λιμάνια της Κρήτης τα σουηδικά πλοία. Η Κρήτη γειννίαζε με τη Μέση Ανατολή και υπήρχε ο φόβος ότι το πλοίο θα αποκάλυπτε τις διαδρομές στο αγγλικό ναυτικό. Επιπλέον υπήρχε ένα άλλο ανοικτό ζήτημα αυτό του ελέγχου της εγχώριας παραγωγής, ιδίως εκείνης του ελαιόλαδου. Είχε μπει ο χειμώνας και η κατάσταση χειροτέρευε μέρα με τη μέρα. Το μόνο που κατόρθωσε η ΕΔΒΕ ήταν να συμφωνήσει με τη γερμανική πλευρά να διανείμει η τελευταία 200 τόνους σάρι από το Banat για τους μήνες Δεκέμβριο και Ιανουάριο. Από αυτούς θα διανέμονταν μόνο οι 125 τόνοι στον άμαχο πληθυσμό, 65 στα Χανιά, 25 στο Ρέθυμνο, 35 στο Ηράκλειο. Οι υπόλοιποι θα χορηγούνταν στους εργάτες που απασχολούνταν σε έργα της Wehrmacht. Οι διανομές στον άμαχο πληθυσμό θα πραγματοποιούνταν από τις ΚΕΔΕΣ που είχε διορίσει ο Helger. Άλλοι 400 τόνοι διανεμήθηκαν στον άμαχο πληθυσμό από τα αποθέματα του γερμανικού στρατού με την υποχρέωση της ΕΔΒΕ να τα επιστρέψει.⁸⁵⁶

Τελικά δόθηκε η άδεια από τη γερμανική ναυτική διοίκηση με τον όρο όμως ότι το σουηδικό πλοίο θα αποβίβαζε το φορτίο του στο Ηράκλειο και όχι στη Σούδα, το μεγαλύτερο λιμάνι της Κρήτης. Στις 17 Ιανουαρίου 1943 μετέβη και ο Herman Neubacher για τη ρύθμιση των διαδικαστικών παραμέτρων. Το Camelia έφτασε επιτέλους στο Ηράκλειο στις 14 Φεβρουαρίου του 1943, μεταφέροντας 1.886 τόνους σάρι καθώς και όσπρια, πλιγούρι, ζυμαρικά ζάχαρη και φάρμακα. Ο Helger πραγματοποίησε μια νέα έρευνα, περιοδεύοντας στην επαρχία, ενώ ετοίμασε το πρόγραμμα διανομών για τους μήνες Φεβρουάριο, Μάρτιο και Απρίλιο, το οποίο προέβλεπε τη διανομή 135.000 μερίδων αποτελούμενες από 4 κιλά αλεύρι και ½ κιλό φασόλια κάθε μήνα καθώς και τον εφοδιασμό των λαϊκών και των παιδικών συσσιτίων, των φυλακών και των νοσοκομείων. Επειδή ο μοναδικός σύγχρονος μύλος είχε επιταχθεί από τους Γερμανούς, αποφασίστηκε να διανεμηθεί σάρι και όχι αλεύρι. Τα τρόφιμα διανεμήθηκαν από τους παντοπώλες στα Χανιά και το Ηράκλειο και από τις ΕΔΕΣ στα χωριά. Στα Χανιά η τιμή του σταριού ορίστηκε 250 δραχμές η οκά για το σάρι και 600 για τα φασόλια ενώ το γάλα και η ζάχαρη χορηγήθηκαν δωρεάν. Οι εργάτες που εργάζονταν σε έργα του γερμανικού και του ιταλικού στρατού αποκλείστηκαν από τις συμπληρωματικές μερίδες όπως και οι δημόσιοι υπάλληλοι, με εξαίρεση του λιμενεργάτες που εργάζονταν για λογαριασμό της Επιτροπής. Παρά το γεγονός ότι οι πόλεις των Χανίων και του Ηρακλείου είχαν βομβαρδιστεί αποφασίστηκε να μην ενισχυθούν τα «Λαϊκά Συσσίτια», αλλά να ενισχυθούν μόνο οι εντελώς άπορες οικογένειες με μια οκά σάρι και μια μικροποσότητα οσπρίων κάθε φορά που ένα σουηδικό πλοίο θα έφτανε στην Κρήτη. Τη διανομή θα την αναλάμβανε ο ΕΟΧΑ ή μια Επιτροπή που θα διοριζόταν από τον ουδέτερο αντιπρόσωπο. Τον

⁸⁵⁶ UNA, S-1306-0000-0009, “General Report on Red Cross Activity on Crete during the period February to August 1943” · ΕΛΙΑ, Αρχείο Σμαράγδας Τσολάκη, φάκ. 3, “Rapport de M. Save-Soderbergh sur le sejour en Crete” 29/4 – 11/5/43· *Παρατηρητής*, «Ο επισιτισμός της νήσου θεωρείται εξασφαλισμένος. Αι συνεργασίαι του πρεσβευτού δρ. Νόϋμπαχερ, Σημαντικά ανακοινώσεις του», 17 Ιανουαρίου 1943.

Ιούνιο του 1943 έγινε μια πειραματική διανομή 500 μερίδων στα Χανιά και άλλων 600 στο Ηράκλειο ενώ αυτές που ακολούθησαν έγιναν σχεδόν μυστικά για να μην προκαλέσουν αντιδράσεις.⁸⁵⁷

Αντίθετα τα παιδικά συσσίτια αναδιοργανώθηκαν όπως και στην Αθήνα, επειδή πολλές οικογένειες αδυνατούσαν να συντηρήσουν τα παιδιά τους και πολλά από αυτά ήταν εγκαταλειμμένα και υποσιτισμένα. Νέα εστίες λειτούργησαν στα Χανιά και στο Ηράκλειο υπό την επίβλεψη της ΕΔΒΕ καθώς και στα χωριά της Άνω Βιάννου και στο Καστέλλι Πεδιάδας εξαιτίας της ανέχειας που επικρατούσε σε αυτά. Στα συσσίτια τα παιδιά λάμβαναν καθημερινά μερίδες και ο αριθμός τους έφτασε τα 2.000 στα Χανιά και τα 1.000 στο Ηράκλειο. Ένα κτίριο εξασφαλίστηκε από τον ουδέτερο αντιπρόσωπο τον Μ.Τ. Save-Soderbergh για να λειτουργήσει ως εστία και οι ελληνικές κατοχικές αρχές παρέδωσαν καυσόξυλα, αλάτι και ελαιόλαδο για τη λειτουργία τους και ρούχα ο ΕΟΧΑ. Όσον αφορά τα άπορα παιδιά και τις μητέρες που ζούσαν σε περιοχές που δεν υπήρχαν συσσίτια, προκρίθηκε η λύση της συνταγογράφησης του γάλατος από τον ιατρό. Στα μεγαλύτερα παιδιά, που πήγαιναν σχολείο, δόθηκε ένα τσουρέκι την ημέρα. Παράλληλα ενισχύθηκαν και τα νοσοκομεία και τα ευαγή ιδρύματα.⁸⁵⁸

Η διανομή της βοήθειας όμως αντιμετώπισε πάρα πολλά προβλήματα. Τα τρόφιμα αν και διανεμήθηκαν σύντομα στο Ηράκλειο, καθυστέρησαν στις υπόλοιπες πόλεις και τα χωριά, επειδή το Camelia είχε άδεια πρόσβασης μόνο για το λιμάνι του Ηρακλείου. Αρκετές ΚΕΔΕΣ αύξησαν αυθαίρετα την τιμή των μερίδων κατά εκατοντάδες δραχμές με τη δικαιολογία ότι δεν είχαν ενσωματωθεί σε αυτή απρόβλεπτα κόστη όπως τα μεταφορικά, αν και τα φορτηγά που είχαν παραχωρήσει οι Γερμανοί ήταν δωρεάν. Η έρευνα που διεξήγαγε ο Σουηδός ουδέτερος αντιπρόσωπος Μ. Save-Soderbergh απέδειξε ότι οι ΚΕΔΕΣ κατείχαν σημαντικά οικονομικά ποσά, ώστε οι διανομές να μπορούν να κρατηθούν σε χαμηλά επίπεδα, κάτι που διορθώθηκε στις επόμενες διανομές. Επιπλέον αρκετά μέλη των ΚΕΔΕΣ, τα οποία ήταν παράλληλα κρατικοί αξιωματούχοι, είχαν προωθήσει τα δικά τους πελατειακά συμφέροντα και οι τοπικές πολιτικές αρχές προσπάθησαν να προωθήσουν πρόσωπα της δικής τους επιλογής. Τα μέλη αυτά αντικαταστάθηκαν παρά τις διαμαρτυρίες των ελληνικών αρχών και στελεχώθηκαν από άλλα πρόσωπα που είχαν την αποδοχή και των ιταλικών και των γερμανικών κατοχικών αρχών χωρίς να αποκλεισθούν κρατικοί υπάλληλοι, επειδή ήταν πολύτιμη η βοήθειά τους. Σημαντική αιτία για τις καθυστερήσεις στη διανομή ήταν και η έλλειψη μεταφορικών μέσων. Αν και οι Γερμανοί και οι Ιταλοί παραχώρησαν κάποια φορτηγά, δεν ήταν αρκετά για να μεταφέρουν τη βοήθεια στα χωριά ενώ όπου ήταν δυνατό μισθώθηκαν βενζινοκίνητα καΐκια, τα οποία όμως δεν επαρκούσαν. Άλλος λόγος ήταν και η κωλυσιεργία που επέδειξαν οι τοπικές ΕΔΕΣ.⁸⁵⁹

Παράλληλα σημειώθηκαν καθυστερήσεις στην άφιξη των πλοίων. Το Wiril έφτασε στα τέλη Μαΐου με το αποτέλεσμα το πρόγραμμα του επόμενου τριμήνου να καθυστερήσει σημαντικά και να ξεκινήσει η διανομή των μερίδων στις αρχές Ιουλίου ενώ σε μερικά χωριά καθυστέρησε ακόμα περισσότερο. Το Wiril επέστρεψε στην Κρήτη στα μέσα του Ιουλίου, αλλά στάλθηκε η ειδοποίηση από την Αθήνα ότι θα έκανε καιρό να επιστρέψει λόγω της έλλειψης μεταφορικών μέσων. Η συνέπεια ήταν να αποσταλεί ένα μέρος μόνο από τη βοήθεια που είχε προγραμματιστεί, δηλαδή

⁸⁵⁷ Ο. π.

⁸⁵⁸ Ο. π.

⁸⁵⁹ Γεωργία Τζαβάρα, ό. π.

2.608.735 οκάδες έναντι 3.494.550 και οι αποδέκτες της να περιοριστούν μόνο στις 72.465 αντί των 135.000, αφήνοντας έξω ένα σημαντικό κομμάτι των δικαιούχων της επαρχίας.⁸⁶⁰

Ένα άλλο πρόβλημα που αντιμετώπισε η ΕΔΒΕ ήταν η εξακρίβωση του ποιες ήταν οι πραγματικές ανάγκες και ποιος ήταν πραγματικά άπορος. Οι πληροφορίες και τα στοιχεία που είχαν παραδοθεί στην ΕΔΒΕ από τις ελληνικές κατοχικές αρχές ήταν αναξιόπιστα. Ο πληθυσμός των πόλεων είχε αυξηθεί από τη μετανάστευση από την ύπαιθρο. Δεν ήταν λίγες οι φορές που διαπιστώθηκαν διπλοεγγραφές ανθρώπων που είχαν δηλωθεί ως άποροι και στην πόλη και στο χωριό τους. Επιπλέον παρατηρούνταν το φαινόμενο περιοχές πλούσιες σε προϊόντα διατροφής να εκλιπαρούν περισσότερο από χωριά που τα παραγωγικά μέσα τους ήταν περιορισμένα ή αρκετοί άνθρωποι, που είχαν καταχωρηθεί στην κατηγορία των απόρων ως ανάπηροι και άνεργοι, αποκόμιζαν την ίδια ώρα σημαντικά οφέλη από συναλλαγές στη μαύρη αγορά. Ο έλεγχος ήταν μια πολύ δύσκολη και χρονοβόρα διαδικασία και το φαινόμενο είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις, ώστε ο προϊστάμενος του Ερυθρού Σταυρού στα Χανιά έφτασε να ζητήσει την κατάθεση των δελτίων των πλουσίων προς όφελος των φτωχών, απειλώντας με τον τερματισμό των διανομών.⁸⁶¹

Το πρόγραμμα δεν εξελισσόταν βάσει του αρχικού προγραμματισμού. Οι πληροφορίες που έρχονταν για τη σοδειά του 1943 ήταν αντικρουόμενες. Στον νομό Ηρακλείου η παραγωγή δημητριακών ήταν πάρα πολύ καλή ενώ σε άλλες περιοχές πτωχή. Για το ελαιόλαδο οι εκτιμήσεις ήταν ότι η παραγωγή θα ήταν κακή. Πίσω όμως από αυτές τις εκτιμήσεις βρισκόταν η απροθυμία των γεωργών να δώσουν ακριβή στοιχεία εξαιτίας του φόβου τους μήπως το κατοχικό κράτος και οι κατακτητές ανακάλυπταν το πραγματικό μέγεθος της παραγωγής τους και απαιτούσαν μεγαλύτερο ποσοστό φόρων σε είδος ή την επιτάσσαν. Η έρευνα του σουηδού αντιπρόσωπου απέδειξε ότι μεγάλο κομμάτι της παραγωγής δημητριακών χρησιμοποιούνταν ως νόμισμα από τους γεωργούς. Ο Save-Soderbergh ξεκίνησε διαπραγματεύσεις με τις ελληνικές κατοχικές αρχές και τις γερμανικές, προτείνοντας τη διανομή από την Επιτροπή όσον το δυνατόν μεγαλύτερου μέρους της εγχώριας παραγωγής δημητριακών που είχαν συλλέξει οι τοπικές αρχές. Η ΕΔΒΕ θα δένει το 50% που είχε εισπραχθεί από τη δεκάτη καθώς και ολόκληρο το παρακράτημα από τους μεγαλύτερους παραγωγούς ενώ οι τοπικές αρχές θα τροφοδοτούσαν τους δημόσιους υπαλλήλους, οι οποίοι θα εξαιρούνταν από τους καταλόγους της ΕΔΒΕ. Με αυτό τον τρόπο θα αντιμετωπιζόνταν οι καθυστερήσεις αλλά και θα χτυπιούνταν η μαύρη αγορά. Αυτή η πρόταση προερχόταν από τον Σουηδό ουδέτερο αντιπρόσωπο και όχι από την ΕΔΒΕ στην Αθήνα. Την ΕΔΒΕ την ενδιέφερε ο έλεγχος της σοδειάς ελαιόλαδου. Η ιταλική εταιρία Baluri είχε εισάγει σάρι, όσπρια και ζάχαρη ως αντάλλαγμα και είχε αποκτήσει μεγάλες ποσότητες ελαιόλαδου. Ένα μικρό μέρος από αυτό είχε παραχωρήσει στις ελληνικές κατοχικές αρχές, οι οποίες το δένειμαν στα νοσοκομεία και στον άμαχο πληθυσμό. Στόχος της ΕΔΒΕ ήταν η απόκτηση όσον το δυνατόν μεγαλύτερου μέρους της παραγωγής κρητικού ελαιόλαδου με αντάλλαγμα

⁸⁶⁰ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις πεπραγμένων, της Δ3 Διευθύνσεως Επισπισμού Επαρχιών της Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων Επαρχιών υπό την αιγίδα του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού από 6 Οκτωβρίου 1942 μέχρι Σεπτεμβρίου 1943», Αθήνα Οκτώβριος 1943.

⁸⁶¹ UNA, S-1306-0000-0009, ό. π., ' *Παρατηρητής*, «Μια έκκλησις προς του εύπορους της πόλεως», 30/9/1943.

τρόφιμα. Η συμφωνία του Βουκουρεστίου, τον Νοέμβριο του 1943 καθόριζε το μερίδιο της παραγωγής ελαιόλαδου από την Κρήτη, το οποίο μπορούσε να αποκτήσει. Για τα αποτελέσματα της συμμετοχής στην ανταλλαγή ελαιόλαδου αναφορά θα γίνει σε επόμενο κεφάλαιο.⁸⁶²

Τον Οκτώβριο του 1943 έφτασε το Wiril στην Κρήτη με ένα μικρότερο φορτίο τροφίμων. Επέστρεψε ξανά στην Κρήτη τον Δεκέμβριο. Όμως ένα άλλο πρόβλημα προέκυψε, εκτός από τις καθυστερήσεις στις αφίξεις των πλοίων. Οι Σύμμαχοι λόγω των αεροπορικών επιχειρήσεων απαγόρευσαν την άφιξη των σουηδικών πλοίων στο λιμάνι του Ηρακλείου ενώ το Wiril βυθίστηκε στο λιμάνι της Χίου με αποτέλεσμα τα επόμενα φορτία να φτάσουν ύστερα από τέσσερις μήνες. Τα πλοία που έφτασαν τον Απρίλιο και τον Μάιο του 1944 αναγκαστικά πρόσδεσαν στο μικρότερο λιμάνι του Αγίου Νικολάου. Ήταν τα τελευταία που θα έρχονταν στην Κρήτη πριν αποχωρήσει ο κύριος όγκος των γερμανικών δυνάμεων. Αυτό συνεπάγονταν μειώσεις στις μερίδες των δικαιούχων. Οι μερίδες μειώθηκαν στις 2,2 οκάδες ανά δικαιούχο, δηλαδή έφτασαν στο 57% του αρχικού προγράμματος και επωφελήθηκε το 90% των δικαιούχων.⁸⁶³

Πρόγραμμα επισιτιστικής αρωγής για την Κρήτη, Σεπτέμβριος 1942-Απρίλιος 1944, (κυρίως άλευρα και στάρι).		
Μήνας	Προγραμματισμένες ποσότητες σε οκάδες	Αποσταλείσες ποσότητες τροφίμων σε οκάδες
Σεπτέμβριος	122.550	-
Οκτώβριος	318.000	-
Νοέμβριος	318.000	-
Δεκέμβριος	318.000	-
Ιανουάριος	318.000	-
Φεβρουάριος	420.000	-
Μάρτιος	420.000	1.298.000
Απρίλιος	420.000	-
Μάιος	420.000	-
Ιούνιος	420.000	685.736
Ιούλιος	-	625.000
Αύγουστος	-	-
Σεπτέμβριος	-	-
Οκτώβριος	800.000	800.00
Νοέμβριος	-	-
Δεκέμβριος	-	-
Ιανουάριος	-	-
Φεβρουάριος	-	-
Μάρτιος	-	-
Απρίλιος	1.000.000	1.000.000

Πίνακας 6.17, πηγή: ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 έως Σεπτεμβρίου 1943»· ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.3, «Γενική Επισιτιστική Κατάσταση της Ελλάδος».

⁸⁶² UNA, S-1306-0000-0009, ό. π.

⁸⁶³ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, αρ. φάκ. 7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις πεπραγμένων, της Δ3 Διευθύνσεως Επισιτισμού Επαρχιών της Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων...», ό. π., Bengt Helger, ό. π., σ. 390· Γεωργία Τζαβάρα, ό. π.

Γ) Κυκλάδες

Οι Κυκλάδες ήταν μια από τις περιφέρειες, οι οποίες είχαν δοκιμαστεί ιδιαίτερα από τον λιμό και είχαν καταγράψει ένα από τα υψηλότερα ποσοστά θανάτων λόγω των περιορισμένων πόρων τους, τις ελλείψεις μεταφορικών μέσων, την ανεργία αλλά και την πολιτική της προσάρτησης που είχε αρχίσει να εφαρμόζει η Ιταλία η οποία συνεπάγονταν την αποκοπή τους από το ελληνικό κράτος. Η ΕΔΑΤ δεν είχε κατορθώσει να δραστηριοποιηθεί την περίοδο 1941-1942. Όλο αυτό το διάστημα λάμβανε τηλεγραφήματα των κατοίκων των Κυκλάδων, στα οποία εκλιπαρούσαν για την άμεση αποστολή βοήθειας.⁸⁶⁴

Ο Marcel Junod στις συνομιλίες με τους εκπροσώπους της Ιταλικής, της Γερμανικής κατοχικής διοίκησης και της κατοχικής κυβέρνησης στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1942 πρότεινε τη δημιουργία ΚΕΔΕΣ στις Κυκλάδες. Η απάντηση της Ιταλίας ήταν αρνητική. Οι Κυκλάδες υπάγονταν διοικητικά στο Possidemento, δηλ. τα Δωδεκάνησα και όχι στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Η επέκταση του σουηδικού προγράμματος στις Κυκλάδες σήμαινε για την ιταλική πλευρά την απόρριψη της πολιτικής του distacco (αποχωρισμός) και την έμμεση παραδοχή της αδυναμίας να διοικηθεί η εν λόγω περιφέρεια από τις ιταλικές αρχές των Δωδεκανήσων. Οι Ιταλικές αρχές είχαν αναπτύξει το προηγούμενο διάστημα τη δική τους υπηρεσία αρωγής, την Assistenza Civile, και έβλεπαν ανταγωνιστικά τη σουηδική παρουσία. Οι όποιες προσπάθειες έγιναν για τον ανεφοδιασμό των νησιών από την ΕΔΒΕ και για να πεισθεί η Ιταλία να υποχωρήσει κατέληξαν στο κενό. Η Ιταλική πλευρά είχε δηλώσει ότι η ίδια θα αναλάμβανε τον ανεφοδιασμό των Κυκλάδων. Οι πρώτες αποστολές τροφίμων της ΕΔΒΕ πραγματοποιήθηκαν χωρίς ιταλική άδεια. Οι τελευταίες παραδόσεις της Επιτροπής έγιναν τον Δεκέμβριο του 1942. Αρνητικό ρόλο σε αυτό έπαιξε και η Αγγλία, η οποία τον Ιανουάριο του 1943 διέταξε να σταματήσουν οι αποστολές στην επαρχία με τη χρήση μικρών πλοίων. Συνολικά ενώ είχε προγραμματιστεί να αποσταλούν 2.494.425 οκάδων (3.193 τόνων) αλεύρων στάλθηκαν μόνο 489.717 οκάδες (627 τόνοι).⁸⁶⁵

Κάποιες τελευταίες προσπάθειες του σουηδού πρέσβη Allard για ανεφοδιασμό των Κυκλάδων με μικρό σουηδικό ατμόπλοιο, που χρησιμοποιούνταν για την Κρήτη, δεν τελεσφόρησαν λόγω της σθεναρής αγγλικής άρνησης. Η υπογραφή του πρωτοκόλλου της Ρώμης τον Μάρτιο του 1943 άνοιγε τον δρόμο για τον διορισμό ουδέτερου αντιπρόσωπου στις Κυκλάδες. Η ιταλική διοίκηση εξακολουθούσε να αντιδρά στη διανομή των τροφίμων από την ΕΔΒΕ. Οι Γερμανοί δεν ήταν αντίθετοι στον ανεφοδιασμό των Κυκλάδων υπό τον όρο όμως ότι θα χρησιμοποιούνταν καΐκια. Ούτε και αυτό έγινε εφικτό λόγω της διαφωνίας των Συμμάχων. Η Επιτροπή πληροφορήθηκε από τη σουηδική κυβέρνηση ότι η αγγλική ήταν αντίθετη στη χρήση καϊκιών για στρατιωτικούς λόγους και προτιμούσε ένα μεγάλο πλοίο. Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός πληροφορούσε τον Έλληνα πρέσβη στη Βέρνη ότι οι κάτοικοι των Κυκλάδων κυριολεκτικά λιμοκτονούσαν, επειδή τα αγγλικά αεροπλάνα βύθιζαν τα ιστιοφόρα που μετέφεραν τρόφιμα. Ο Allard πρότεινε τη συμβιβαστική λύση της

⁸⁶⁴ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 321, Μήλος, 10/1/1942.

⁸⁶⁵ Ο. π., φάκ. 7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις πεπραγμένων, της Δ3 Διευθύνσεως Επισπισμού Επαρχιών της Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων Επαρχιών...», ό. π., ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, αρ. εγγρ. 473, Στοκχόλμη 22/3/ 1943, αρ. εγγρ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 217, Ουάσιγκτων 23/3/1943, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 126, Άγκυρα, 10/7/43' Sheila Lecoeur, *Το νησί του Μουσολίνι...* ό. π., σσ. 65 -68, 169- 175,197-202.

μεταφοράς με ιστιοφόρα από την ηπειρωτική Ελλάδα ως τις Β. Κυκλάδες και τη μεταφορά τους από εκεί με σουηδικό πλοίο στις Ν. Κυκλάδες. Γι' αυτόν τον λόγο ζητούσε από τον Εμμανουήλ Τσουδερό να πιέσει την αγγλική κυβέρνηση. Η Ιταλία βρήκε την ευκαιρία από το αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί να διεκδικήσει η ίδια τη διανομή των τροφίμων από τον Καναδά. Ο Ν. Μπαλής, μέλος της Επιτροπής Συνδέσμου μετά της Ιταλικής Διοικήσεως και πρώην υπεύθυνος του πολιτικού γραφείου του Τσολάκογλου, πρότεινε η Επιτροπή να διαθέσει τις προμήθειες που προόριζε για τις Κυκλάδες στη διάθεση της Ιταλικής Διοικήσεως και στη συνέχεια οι τοπικές ιταλικές αρχές να τις διανείμουν στον άμαχο πληθυσμό. Ήταν μια πρόταση που δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτή από τη σουηδοελβετική επιτροπή.⁸⁶⁶

Η ιταλική συνθηκολόγηση τον Σεπτέμβριο του 1943 δημιούργησε νέα δεδομένα. Πλέον σταμάτησε ο εφοδιασμός από την Ιταλία. Το δεύτερο εξάμηνο του 1943 η κατάσταση στις Κυκλάδες άρχισε να επιδεινώνεται και ένα νέο κύμα λιμού ξέσπασε με συνέπεια θανάτους από ασιτία. Φόβοι εκφράστηκαν ότι θα εξελισσόταν μια ανάλογη τραγωδία με εκείνη του χειμώνα του 1941-1942. Τόσο οι Γερμανοί όσο και οι Σύμμαχοι αρνούνταν να αποδεχτούν μια λύση κοινής αποδοχής για το πρόβλημα. Τελικά δόθηκε άδεια το Wiril να αποπλεύσει για τη Σύρο και μετά να κατευθυνθεί στη Μήλο και την Ίο. Δύο Σουηδοί αντιπρόσωποι μετέβησαν στη Σύρο, η οποία επρόκειτο να γίνει η έδρα της ΕΔΒΕ. Όμως μερικές μέρες αργότερα η αγγλική κυβέρνηση απέσυρε την άδεια για στρατιωτικούς λόγους. Οι Σουηδοί αντιπρόσωποι ναύλωσαν καΐκια για τη μεταφορά των τροφίμων, αλλά οι ιδιοκτήτες ζήτησαν υπερβολικά υψηλά ναύλα εξαιτίας των κινδύνων που είχαν να αντιμετωπίσουν. Η Σουηδοί απείλησαν να τα επιτάξουν αν δεν έριχναν τις τιμές με αποτέλεσμα να τις μειώσουν τελικά. Οι Γερμανοί από την πλευρά τους παραχώρησαν τρία ιστιοφόρα χωρητικότητας 150 τόνων.⁸⁶⁷

Όταν επιτέλους έφτασαν τα φορτία στο νησί της Σύρου, η κατάσταση της υγείας των κατοίκων ήταν τόσο επιβαρυμένη, ώστε για τους μήνες Απρίλιο και Μάιο του 1944 διανεμήθηκαν 8 οκάδες αλεύρα ανά δικαιούχο τον μήνα. Τα τρόφιμα διανεμήθηκαν στους άπορους και η βασική μερίδα ήταν 4 οκάδες αλεύρι ενώ εφοδιάσθηκαν και τα ευαγή ιδρύματα. Όμως εξαιτίας νέας απαγόρευσης από τη γερμανική πλευρά, οι παραδόσεις τροφίμων σταμάτησαν στις 30/6/1944, αλλά ύστερα από διαμαρτυρίες συνεχίσθηκαν από τη 19/7/1944. Η δικαιολογία που επικαλέστηκαν οι γερμανικές αρχές ήταν ότι με αυτόν τον τρόπο προσπαθούσαν να εμποδίσουν τη διαφυγή Ελλήνων στην Αίγυπτο και τη Μέση Ανατολή. Οι πληροφορίες που έφταναν στην ΕΔΒΕ στην Αθήνα από τη Σύρο, όμως μιλούσαν για σκόπιμη καθυστέρηση της επέκτασης του σουηδικού σχεδίου στη Σύρο από την γερμανική πλευρά και την παράλληλη επιχείρηση στρατολόγησης άνεργων εργατών. Στον λαό της Σύρου, που λιμοκτονούσε, διεξάχθηκε προπαγάνδα για τις πολύ καλές συνθήκες εργασίας στη Γερμανία. Αν και αρχικά δεν υπήρξε ανταπόκριση, στο τέλος 700 εργάτες ενέδωσαν υπό το βάρος των στερήσεων, αναχωρώντας για τη Γερμανία. Πρόθυμο αρωγό στα σχέδια τους οι Γερμανοί βρήκαν τον Υπουργό Οικονομικών Έκτορα Τσιρονίκο, ο οποίος επέτρεψε σε εταιρίες να προβούν σε απολύσεις εργατών και προέτρεπε

⁸⁶⁶ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 19.1, αρ. εγγρ. 2648, Βέρνη 29/6/1943, αρ. εγγρ. 3044, Άγκυρα 10/7/1943, αρ. εγγρ. 1640, Άγκυρα 27 Μαΐου 1943. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 126, Άγκυρα, 10/7/43, Αποστολή Α, φάκ. 12, αρ. εγγρ. 058, Κάιρο 5 Ιουνίου 1943. ΕΛΙΑ, Αρχείο Σμαράγδας Τσολάκη, φάκ. 2, «Τρόπος αποστολής τροφίμων του ΔΚΕΣ εις Κυκλάδας», 5 Ιουλίου 1943.

⁸⁶⁷ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 52.3, αρ. εγγρ. 544, Στοκχόλμη 14/1/1944. Bengt Helger, ό. π., σσ. 387-389.

εργάτες να μεταβούν στη Γερμανία για να εξασφαλίσουν εργασία. Αλλά και η μεταφορά των τροφίμων στα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων αντιμετώπισε πρόβλημα λόγω της ακαταλληλότητας των καϊκιών σε σύγκριση με τη χρήση δύο μικρών πλοίων, η οποία ήταν η πλέον ενδεδειγμένη. Τα καϊκια ήταν πολύ λίγα, κάποια από αυτά βυθίστηκαν ενώ σε άλλα το πλήρωμα λεηλάτησε τα τρόφιμα. Το αποτέλεσμα όλων αυτών των απαγορεύσεων και των ελλείψεων σε μεταφορικά μέσα ήταν να ωφεληθεί από το σουηδικό πρόγραμμα μόνο το 68% όσων είχαν ανάγκη την αρωγή και να διανεμηθούν μόνο το 62 % το τροφίμων που είχαν προγραμματιστεί αρχικά να εισαχθούν.⁸⁶⁸

Πρόγραμμα επισιτιστικής αρωγής για τις Κυκλάδες, Σεπτέμβριος 1942-Απρίλιος 1944, (κυρίως άλευρα και σάρι).		
Μήνας	Προγραμματισμένες ποσότητες σε οκάδες	Αποσταλείσες ποσότητες τροφίμων σε οκάδες
Σεπτέμβριος	300.000	53.045
Οκτώβριος	221.850	188.415
Νοέμβριος	230.400	175.109
Δεκέμβριος	250.500	-
Ιανουάριος	263.850	70.480
Φεβρουάριος	272.850	-
Μάρτιος	272.850	-
Απρίλιος	272.850	-
Μάιος	272.850	2.668
Ιούνιος	272.850	-
Ιούλιος	272.850	-
Αύγουστος	-	-
Σεπτέμβριος	-	-
Οκτώβριος	300.000	-
Νοέμβριος	350.000	-
Δεκέμβριος	350.000	-
Ιανουάριος	350.000	240.000
Φεβρουάριος	350.000	-
Μάρτιος	350.000	170.000
Απρίλιος	500.000	400.000

Πίνακας, 6.18 πηγή: ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ.7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 έως Σεπτεμβρίου 1943 ΈΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.3, «Γενική επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας κατά την Κατοχή».

Δ) Ήπειρος

Η Ήπειρος ήταν μια από τις φτωχότερες περιφέρειες της Ελλάδας. Η ΕΔΑΤ είχε πληροφορήσει το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού ότι ήταν αδύνατη η αποστολή τροφίμων στην Ήπειρο εξαιτίας των ανεπαρκών αποθεμάτων που είχε στην κατοχή της. Περιορισμένες εισαγωγές τροφίμων είχαν γίνει από την Ιταλία και είχαν διανεμηθεί

⁸⁶⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α, φάκ. 14, αρ. εγγρ. 129, Λονδίνο 10 Ιανουαρίου 1943, αρ. εγγρ. 93, Λονδίνο 15 Ιανουαρίου 1944· ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, Α4S1Y1F28/105/2, χωρίς ημερομηνία· UNA, S-1306-0000-0009, "Rapport special sur les conditions de l'île de Syra", Αθήνα 13/4/1944· ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.3, «Γενική Επισιτιστική Κατάσταση της Χώρας»· ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 3, «Έκθεσις πεπραγμένων κατά το διάστημα ...»· Bengt Helger, ό. π.

στους κατοίκους των πόλεων. Η άφιξη της βοήθειας από τον Καναδά δημιουργούσε θετικές προοπτικές αυτή τη φορά. Η Ιταλία κατέστησε σαφές στην ΕΔΒΕ ότι επρόκειτο να αναλάβει η ίδια τον εφοδιασμό της Ηπείρου. Αν και δεν την είχε προσαρτήσει, ήταν μια από τις περιφέρειες για τις οποίες η Ιταλία έτρεφε εδαφικές βλέψεις και υπήρχαν βάσιμοι φόβοι ότι από τη βοήθεια, που θα εισάγονταν, θα επωφελούνταν κυρίως η Αλβανική μειονότητα των Τσάμηδων, τις αυτονομιστικές τάσεις των οποίων υπέθαλπε η Ιταλία σε βάρος της ελληνικής πλειοψηφίας. Στα καΐκια που στάλθηκαν με τρόφιμα από την ΕΔΒΕ, δόθηκε εντολή να σταματήσουν στον ισθμό της Κορίνθου έως ότου λάβουν την άδεια του Ιταλού στρατιωτικού διοικητή της Ηπείρου. Οι Σουηδοί απεσταλμένοι που μετέβησαν στην Ήπειρο για να επιτύχουν τη διευθέτηση του προβλήματος ανέφεραν ότι ο Ιταλός στρατηγός έδειξε την ενόχλησή του από την παρουσία τους. Ο Ιταλός στρατηγός πρότεινε τις διανομές να τις αναλάβει η EAGA (Ente Albanese Gestione Amassi) το Αλβανικό Γραφείο Διαχειρίσεως Συλλεγομένων Προϊόντων. Ύστερα από την άρνηση των Σουηδών αντιπροσώπων και την παροχή εξηγήσεων για το έργο της Επιτροπής, ο Ιταλός διοικητής αποδέχθηκε να διαχειριστεί αποκλειστικά αυτή τη βοήθεια. Οι αποστολές τροφίμων πραγματοποιήθηκαν μεταξύ Νοεμβρίου 1942 έως τον Απρίλιο του 1943. Ο δρόμος όμως ήταν ακόμα μακρύς για να επεκταθεί το σουηδικό σχέδιο στην Ήπειρο. Εν τω μεταξύ πλήθαιναν οι εκκλήσεις των κατοίκων, ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών για άμεση αποστολή βοήθειας. Το ψωμί είχε αντικατασταθεί από βελανίδια και αγριόχορτα.⁸⁶⁹

Εκκρεμούσε ο διορισμός ενός ουδέτερου αντιπρόσωπου στα Ιωάννινα και η εξασφάλιση των μεταφορικών μέσων. Τα μόνα διαθέσιμα μέσα ήταν τα καΐκια. Όμως τον Ιανουάριο του 1943 ο Σουηδός υπουργός των Εξωτερικών πληροφόρησε την Επιτροπή ότι η Αγγλία είχε διατάξει την παύση των αποστολών σε περιφέρειες που δεν είχε διοριστεί ακόμη ουδέτερος αντιπρόσωπος και ότι δεν έδιναν την άδεια ασφαλούς διέλευσης για καΐκια κατά μήκους της ακτογραμμής. Οι αποστολές στην Πρέβεζα θεωρήθηκαν υπό αυτές τις συνθήκες πολύ επικίνδυνες και σταμάτησαν. Ύστερα από την υπογραφή του πρωτοκόλλου της Ρώμης τον Μάρτιο του 1943, η ΕΔΒΕ έστρεψε ξανά την προσοχή της στην Ήπειρο. Τον Μάιο η Ιταλία έδωσε τελικά τη συγκατάθεσή της για τον διορισμό ουδέτερου αντιπροσώπου με έδρα τα Ιωάννινα. Όμως εκκρεμούσε ακόμη η άδεια των Συμμάχων για τη μεταφορά στην Πρέβεζα. Το μόνο που κέρδισε η ΕΔΒΕ ήταν η έγκριση να μεταφερθούν με ιστιοφόρα τα τρόφιμα μέχρι το Μεσολόγγι και από εκεί με φορτηγά στην Ήπειρο, κάτι που δεν ήταν εφικτό λόγω της έλλειψης οχημάτων.⁸⁷⁰

Το καλοκαίρι του 1943 στη Δ. Ελλάδα στάλθηκαν γερμανικές ενισχύσεις από το ανατολικό μέτωπο, η 1^η ορεινή μεραρχία και η 104^η μεραρχία καταδρομών, οι οποίες συγκρότησαν στη συνέχεια το 22^ο σώμα στρατού, για να αντιμετωπιστεί μια πιθανή συμμαχική απόβαση. Στην Ήπειρο αναπτύχθηκε η 1^η ορεινή μεραρχία. Κατά τη διάρκεια της εγκατάστασής της προέβη σε μαζικές ακρότητες και πυρπολήσεις χωριών στην Ήπειρο. Οι εκκλήσεις και οι πληροφορίες που έφθαναν στην ΕΔΒΕ μιλούσαν για μια τραγική κατάσταση. Στην πόλη της Άρτας οι άνδρες ηλικίας από 14 έως 60 ετών είχαν εγκαταλείψει την πόλη, η οποία ήταν σχεδόν έρημη. Οι κάτοικοι των πυρπολημένων χωριών κρύβονταν σε ορεινές ή δασώδεις περιοχές δίχως να έχουν τα μέσα προς το ζην. Το μεγαλύτερο μέρος από αυτούς αποτελούνταν από

⁸⁶⁹ IAMM, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 28, «Έκθεσις περί της επισιτιστικής καταστάσεως χωρίων τίνων της Λάκκας»· Bengt Helger, ό. π., σσ. 131-134, 375-377.

⁸⁷⁰ Ο. π., σ. 375-377

γυναικόπαιδα και ηλικιωμένους. Ήδη είχαν αρχίσει να εμφανίζονται μολυσματικές ασθένειες. Ήταν επιτακτική η ανάγκη άμεσης αποστολής επισιτιστικής βοήθειας. Η επισιτιστική κατάσταση στην Ήπειρο επιδεινωνόταν ραγδαία σε σύγκριση με άλλες περιφέρειες της Ελλάδας.⁸⁷¹

Λίγο πριν τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας ο Beat de Glutz, ο διευθυντής του ΔΚΕΣ στην Αθήνα, ύστερα από παρέμβασή του στις γερμανικές αρχές, κατόρθωσε να εξασφαλίσει άδεια για την αποστολή βοήθειας. Επικεφαλής διορίσθηκε ο Ελβετός τοπογράφος Hans Jacob Bickel ο οποίος με τη συνοδεία 5 φορτηγών, δύο της ΕΔΒΕ και 3 του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, φορτωμένα τρόφιμα τα πρώτα και ενδύματα τα δεύτερα, ξεκίνησε για την Ήπειρο ακολουθώντας τον δρόμο από την Πελοπόννησο. Το ταξίδι διήρκεσε δύο ημέρες. Όταν έφτασε στην Άρτα, οι 7 από τους 9 υπαλλήλους του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού είχαν εγκαταλείψει την πόλη από τον φόβο των γερμανικών αντιποίνων, όπως και στην Πρέβεζα. Τα περισσότερα πεδινά χωριά είχαν καταστραφεί και εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους τους. Οι πρώτες εντυπώσεις του Bickel ήταν ότι το 50 % του πληθυσμού της Ηπείρου ήταν παθόντες. Την επόμενη ημέρα μετέβη στα Ιωάννινα όπου συνάντησε τον μητροπολίτη Σπυρίδωνα Βλάχο. Στη συζήτηση, όπου παρίσταντο και μέλη του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, του μετέφεραν την κατάσταση που επικρατούσε. Στα Ιωάννινα οι λαϊκές αγορές και τα καταστήματα ήταν άδεια από τρόφιμα, επειδή οι αγρότες φοβούνταν να μεταφέρουν τα προϊόντα τους ενώ 120.000 κάτοικοι της Ηπείρου είχαν εγκαταλείψει τα σπίτια τους και ήταν άστεγοι ενώ 170.000 υποσιτίζονταν. Ο Bickel συναντήθηκε και με τον διοικητή του 22^{ου} Σώματος στρατού, τον στρατηγό Hubert Lanz, και του έθεσε το ζήτημα του επισιτισμού της Ηπείρου. Ο Lanz απέδωσε τις ευθύνες στη δράση των τμημάτων του ΕΛΑΣ στην περιοχή της Ηπείρου, της Δ. Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, διογκώνοντας των αριθμό τους. Εξαιτίας τους οι εφοδιοπομπές δεν μπορούσαν να φτάσουν στην Ήπειρο. Όσον αφορά τους κατοίκους που είχαν εγκαταλείψει τα χωριά και βρίσκονταν στα βουνά δεν μπορούσε να δώσει άδεια να αποσταλεί σε αυτούς βοήθεια. Το μόνο που ήταν πρόθυμος να κάνει ήταν να απευθύνει μια έκκληση να εγκαταλείψουν τα βουνά και τότε θα μπορούσε να ξεκινήσει η διανομή της βοήθειας. Ουσιαστικά η πρόταση αυτή ισοδυναμούσε με προκήρυξη κατάθεσης των όπλων προς τον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ. Το μόνο που δέχτηκε ήταν να φιλοξενηθούν στην πόλη των Ιωαννίνων 2.000 παιδιά, όπου ο Ερυθρός Σταυρός θα μεριμνούσε για τη φροντίδα τους. Ο Lanz σύστησε στον Bickel να μην περιέλθουν τα τρόφιμα στα χέρια των ανταρτών.⁸⁷²

Ο Bickel κατευθύνθηκε στην Κόνιτσα την επόμενη ημέρα, όπου διένειμε τη βοήθεια. Αμέσως μετά κατευθύνθηκε στην Πάργα, επειδή η Wehrmacht σε συνεργασία με την αλβανική Milicia είχαν προβεί σε εκτελέσεις στην πόλη της Παραμυθιάς και είχαν πυρπολήσει χωριά ως αντίποινα για τη δράση του ΕΔΕΣ. Ο Bickel αντίκρουσε μια εικόνα φρίκης. Η αλβανική Milicia με την ανοχή των Γερμανών είχε εγκαθιδρύσει ένα καθεστώς τρομοκρατίας. Στη επαρχία Φαναρίου, μια από τις πλέον εύφορες της Ηπείρου, είχαν κάψει 24 χωριά, είχαν επιτάξει τη σοδειά και οι

⁸⁷¹ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 24, «Έκθεσις επί της γενικής καταστάσεως του Νομού Άρτης», αρ. εγγρ. 31, «Αίτησις Επιτροπής των εκ της περιφέρειας Πρεβέζης πυρποληθέντων αστέγων και απόρων πληθυσμών», Αθήνα 17^η Οκτωβρίου 1943, αρ. εγγρ. 4, "La situation alimentaire de l' Epire et des Cyclades", 16 Σεπτεμβρίου 1943.

⁸⁷² Οι εκθέσεις του Νίκου Δέα και του Bickel παρατίθενται στο βλ. Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, μετφρ. Γιάννης Μυλωνόπουλος, *Αιματοβαμμένο Εντελβαίς. Η 1^η ορεινή μεραρχία, το 22^ο ορεινό σώμα στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944*, τόμ. Β', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2003, σσ. 53-73.

Έλληνες είχαν εγκαταλείψει την Ηγουμενίτσα για να βρουν καταφύγιο στα βουνά ενώ οι κάτοικοι των χωριών είχαν κλειστεί τρομοκρατημένοι στα σπίτια τους, με αποτέλεσμα η γη να έχει μείνει ακαλλιέργητη. Ο Bickel ζήτησε από τα στελέχη του 22^{ου} Σώματος στρατού να σταματήσει η τρομοκρατική δράση των παραστρατιωτικών αλβανικών σωμάτων σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού, αλλά απέσπασε μόνο υποσχέσεις. Στη συνέχεια ο Bickel, χωρίς να είναι εξουσιοδοτημένος από το ΔΚΕΣ και παρότι το συμβόλαιο του όριζε ρητά ότι έπρεπε να τηρεί αυστηρή ουδετερότητα σε όλα τα πολιτικά ζητήματα, ανέλαβε ως επικεφαλής αποστολής από προσωπικότητες της τοπικής κοινωνίας των Ιωαννίνων μεσολαβητική πρωτοβουλία ώστε ο ΕΛΑΣ και ο ΕΔΕΣ να τερματίσουν την ένοπλη δράση τους. Η πρωτοβουλία αυτή όμως κατέληξε σε μυστική ανακωχή μεταξύ ΕΔΕΣ και Wehrmacht. Ο Bickel δικαιολόγησε αυτή την ενέργεια, επειδή θα διευκόλυνε τις μελλοντικές αποστολές τροφίμων της ΕΔΒΕ. Όμως, ενώ η αποστολή είχε ήδη ξεκινήσει, ένας κύκλος αντιποίνων ξεκίνησε από τα γερμανικά στρατεύματα με τραγικές συνέπειες για τον άμαχο πληθυσμό.⁸⁷³

Η μόνη λύση που απέμενε ήταν η αποστολή με φορτηγά από τα Τρίκαλα στα Ιωάννινα μέσω Μετσόβου. Στις αποθήκες της Αγροτικής Τράπεζας στα Τρίκαλα αποθηκεύτηκαν 500 τόνοι τροφίμων. Η μεταφορά όμως αντιμετώπισε τεράστιες δυσκολίες εξαιτίας του κακού έως και ανύπαρκτου οδικού δικτύου αλλά και των καιρικών συνθηκών. Τα φορτηγά δεν μπορούσαν να μεταφέρουν περισσότερο από 2,5 τόνους και να αναπτύξουν ταχύτητα παραπάνω από 10 – 15 χλμ μέσα στο χιόνι. Αρκετά από αυτά βγήκαν εκτός λειτουργίας. Αρχές Ιανουαρίου ο Sandstrom αποφάσισε να παρακάμψει την αγγλική απαγόρευση και να προσφύγει στη λύση της μίσθωσης ιστιοφόρων. Ωστόσο, αυτή η απόπειρα δεν είχε επιτυχή κατάληξη, επειδή τα φορτία λεηλατήθηκαν από τα γερμανικά στρατεύματα και τις αλβανικές συμμορίες. Η γερμανική στρατιωτική διοίκηση της Νοτιοανατολικής Ευρώπης έδωσε την άδεια ένα σουηδικό πλοίο να προσεγγίσει το λιμάνι της Πρέβεζας. Η αγγλική κυβέρνηση αρνήθηκε να δώσει την άδεια στο σουηδικό πλοίο να κατευθυνθεί στο λιμάνι της Πρέβεζας από την Κέρκυρα με αποτέλεσμα οι αποστολές να είναι μικρές και να γίνονται δια της ξηράς.⁸⁷⁴

Η επισιτιστική κατάσταση όμως στην Ήπειρο επιδεινωνόταν εξαιτίας των συνεχιζόμενων εκκαθαριστικών επιχειρήσεων και αντιποίνων που πραγματοποίησε η 1^η ορεινή μεραρχία. Η Έλλη Αδοσίδου, ο Χρήστος Βεσματζίδης και ο Θεόδωρος Παπαδημητρίου σε έκθεση που υπέβαλαν στην ΕΔΒΕ, ύστερα από περιοδεία που πραγματοποίησαν στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία, περιέγραφαν τις τραγικές συνέπειες στη ζωή των κατοίκων της Ηπείρου από τις γερμανικές επιχειρήσεις. Ο αριθμός των πυρόπληκτων και των λεηλατηθέντων έως τις 31/12/1943 ανέρχονταν στις 115.000, δηλαδή το 40% του συνολικού πληθυσμού της Ηπείρου και το 20% των κοινοτήτων. Τον Φεβρουάριο του 1944 η κατάσταση είχε επιδεινωθεί ακόμη περισσότερο, ώστε ο ίδιος ο διοικητής Θεσσαλονίκης απέστειλε έκκληση στην ΕΔΒΕ για άμεση αποστολή τροφίμων δια μέσου του λιμανιού της Πρέβεζας. Στο

⁸⁷³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κυτ. 417, φακ. 24/1/1, «Έκθεσις ταξιδιού εις Ήπειρον» 23/9 – 20/10/1943· NARA, GSR, T315, Roll 70/1157, 2/10/1943· ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, 52.3, αρ. πρ. 1183/10635, Γενεύη 29/1/1944· Χάγκεν Φλάισερ, Επαφές των γερμανικών αρχών κατοχής και των κυριότερων οργανώσεων της ελληνικής Αντίστασης, στο Γιάννης Ιατρίδης(επ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 91-107· Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, ό. π.

⁸⁷⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο Σμαράγδας Τσολάκη, φάκ. 3, “Activite de la Commission de Gestion pour l' approvisionnement de l' Epire pendant les mois de Janvier et Fevrier 1944” UNA, S-1306-0000-0009, “Report on Commission's activities in Epirus during January, February, March 1944”.

τηλεγράφημά του ανέφερε ότι στα χωριά Κουκλέσι και Ελεύθερο είχε καταλήξει 14 άτομα από πείνα. Η ηγεσία του 22^{ου} σώματος στρατού απαγόρευσε την τροφοδοσία από την ΕΔΒΕ των χωριών που είχε καταστρέψει. Τα λίγα τρόφιμα που κατόρθωσαν να αποσταλούν διανεμήθηκαν στις πόλεις των Ιωαννίνων, της Άρτας και της Πρέβεζας και της Ηγουμενίτσας και δεν ξεπέρασαν τις 2 οκάδες αλεύρι κατά άτομο και σε πολύ περιορισμένο αριθμό χωριών που είχαν καταστραφεί. Επιπλέον εκφράζονταν φόβοι ότι σε περιοχές όπως εκείνη των Φιλιάτων, όπου ο πληθυσμός ήταν μικτός, Έλληνες και Αλβανοί, η διανομή δεν θα ήταν ακριβοδίκαιη. Η αλβανική μειονότητα, η οποία αποτελούσε μειοψηφία, κατείχε τα πλέον εύφορα κτήματα, ενώ η ελληνική πλειοψηφία τα ορεινά. Οι τοπικές επιτροπές αποτελούνταν τόσο από Έλληνες όσο και από Αλβανούς. Σε κάποιες από αυτές συμμετείχαν ηγετικά στελέχη των αλβανικών παραστρατιωτικών ομάδων όπως ο Μαζάρ Ντίνο, ο οποίος ήταν πρόεδρος της ΕΔΕΣ Παραμυθιάς. Το πρόγραμμα αρωγής στην Ήπειρο κατέληξε στην πλήρη αποτυχία και για τους 18 μήνες που δραστηριοποιήθηκε η επιτροπή διανεμήθηκε μόλις το 18 % των τροφίμων που είχε προγραμματιστεί να αποσταλούν με τραγικές συνέπειες για την υγεία του άμαχου πληθυσμού. Σύμφωνα με τον Bickel σχεδόν όλοι οι κάτοικοι της περιοχής της Παραμυθιά έπασχαν από ελονοσία.⁸⁷⁵

Πρόγραμμα επισιτιστικής αρωγής για την Ήπειρο, Σεπτέμβριος 1942-Απρίλιος 1944, (κυρίως άλευρα και σάρι).		
Μήνας	Προγραμματισμένες ποσότητες σε οκάδες	Αποσταλείσες ποσότητες τροφίμων σε οκάδες
Σεπτέμβριος	33.000	5.979
Οκτώβριος	338.400	33.509
Νοέμβριος	486.300	226.835
Δεκέμβριος	590.100	290.453
Ιανουάριος	663.000	390.773
Φεβρουάριος	737.610	273.571
Μάρτιος	777.060	276.390
Απρίλιος	777.060	44.590
Μάιος	777.060	450
Ιούνιος	777.060	-
Ιούλιος	778.530	-
Αύγουστος	795	-
Σεπτέμβριος	-	-
Οκτώβριος	1.000.000	15.000
Νοέμβριος	1.700.000	130.000
Δεκέμβριος	1.000.000	13.000
Ιανουάριος	1.700.000	300.000
Φεβρουάριος	1.300.000	-
Μάρτιος	1.300.000	10.000
Απρίλιος	1.300.000	750.000

⁸⁷⁵ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 9, «Έκθεσις της κυρίας Έλλης Αδοσίδου και των κυρίων Χρ. Βεσματζίδου και Θεόδ. Παπαδημητρίου επί της καταστάσεως πυροπαθών περιοχών Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας», Αθήνα 4 Ιανουαρίου 1944, αρ. εγγρ. 30, "Rapport sur les degats et les destructions survenues dans la region de Konitza", Ιούλιος 1944, αρ. εγγρ. 11, «Δια του Έκτακτου απεσταλμένου Νοτιονατολικής», 21/2/1944, αρ. εγγρ. 29, «Προσωπικό σημείωμα διά τον κ. Δέαν» ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, 52.3, αρ. 1914, Κάιρο 25/2/1944 ΈΛΙΑ, Αρχείο Σμαράγδας Τσολάκη, φάκ. 3, «Διάφορα» Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, ό. π., 'Bengt Helger, ό. π., ' UOA, S-1306-0000-0009, ό. π.

Πίνακας, 6.19, πηγή: ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ.7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 έως Σεπτεμβρίου 1943» ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.3, «Γενική επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας κατά την Κατοχή».

Ε) Τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, Λέσβος, Χίος, Σάμος, Ικαρία

Οι συνέπειες στον επισιτισμό των νησιών του Βορειοανατολικού Αιγαίου από τη γερμανική και την ιταλική κατοχή ήταν ανάλογες με αυτές νησιωτικών περιφερειών όπως οι Κυκλάδες και τα ποσοστά θνησιμότητας από την πείνα που καταγράφηκαν εκεί ήταν από τα μεγαλύτερα πανελλαδικά. Τρόφιμα από την ΕΔΑΤ κατέστη δυνατό να αποσταλούν μόλις το καλοκαίρι του 1942. Η Γερμανία και η Ιταλία είχαν απαγορεύσει να αποσταλούν τρόφιμα απευθείας από τον Πειραιά. Ύστερα από σκληρές διαπραγματεύσεις η ΕΔΑΤ πέτυχε το σουηδικό πλοίο Hallaren να ξεφορτώσει στη Σμύρνη και από εκεί η βοήθεια να μεταφερθεί με καΐκια στα νησιά. Αλλά και στην Τουρκία ο R. Cournoisier, απεσταλμένος του ΔΚΕΣ, συνάντησε πάρα πολλές δυσκολίες όπως την άρνηση των ιδιοκτητών να μισθώσουν τα σκάφη τους διεκδικώντας καλύτερες τιμές ή τον ανταγωνισμό των λαθρέμπορων, οι οποίοι προσπαθούσαν να καθυστερήσουν την αναχώρησή του, επιδιώκοντας να αποπλεύσουν πρώτα αυτοί μεταφέροντας τα τρόφιμά τους.⁸⁷⁶

Όταν ο Cournoisier έφτασε στη Χίο πληροφορήθηκε ότι η διανομή ψωμιού είχε διακοπεί από τον Μάιο του 1941 εξαιτίας της απαγόρευσης του εμπορίου με την ελληνική ενδοχώρα. Η εγχώρια παραγωγή ήταν ανεπαρκής για να θρέψει τους 72.000 κατοίκους. Είδη όπως τα δημητριακά, το ρύζι, η ζάχαρη, το κρέας, το βούτυρο και το γάλα είχαν εξαφανιστεί και το μόνο που είχε διανεμηθεί από τις τοπικές αρχές ήταν φρέσκα φρούτα. Ο Cournoisier περιέγραφε μια κοινωνία σε πλήρη αποσύνθεση. Δεκάδες οικογένειες της πόλης ξυπνούσαν τα χαράματα και περιπλανιόνταν στους αγρούς για να βρουν κάτι φαγώσιμο, παιδιά που είχαν χάσει τους γονείς τους από την πείνα επαιτούσαν ενώ άλλα βρίσκονταν σε κατάσταση προχωρημένου υποσιτισμού. Μόνο οι πλούσιοι μπορούσαν να αποκτήσουν τα τρόφιμά τους από τη μαύρη αγορά. Οι τιμές ήταν πολύ υψηλές και απαιτούνταν 3.000 δραχμές την ημέρα για φάει κάποιος, όταν ο μισθός ενός δημόσιου υπαλλήλου έφτανε τις 20.000. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του απαιτούνταν η εισαγωγή 4.800 τόνων από αλεύρι και όσπρια ετησίως, σε μια αναλογία 2 προς 1. Η διανομή των τροφίμων έγινε δωρεάν και στους άπορους διανεμήθηκαν $\frac{1}{2}$ έως $\frac{3}{4}$ κιλά αλεύρι ενώ όλοι, ακόμη και οι εύποροι, έλαβαν $\frac{1}{2}$ οκά φασόλια, $\frac{1}{2}$ οκά σταφίδες, 80-100 δράμια ψάρι, $\frac{1}{2}$ κιλό σύκα. Ο Cournoisier έγινε αποδέκτης αισθημάτων ευγνωμοσύνης απ' όλους στο νησί ενώ ο δήμαρχος του παρέδωσε στοιχεία σχετικά με την εξέλιξη της θνησιμότητας στην πόλη της Χίου.⁸⁷⁷

Ποσοστά θνησιμότητας στην πόλη της Χίου, 1941-1942			
Μήνας	1940	1941	1942
Οκτώβριος	28	66	-
Νοέμβριος	24	99	-
Δεκέμβριος	48	168	-

⁸⁷⁶ UNA, S-1306-0000-0009, "Summary of report on a visit to Greek islands of Chios, Samos and Mitylene by monsieur Courvoisier International Red Cross representative in Turkey", 24/6/ 1942.

⁸⁷⁷ UNA, S-1306-0000-0000, "Summary of report on a visit to Greek islands of Chios, Samos and Mitylene by monsieur Courvoisier International Red Cross representative in Turkey", 24 Ιουλίου 1942.

Ιανουάριος	49	39	207
Φεβρουάριος	47	31	200
Μάρτιος	34	41	218
Απρίλιος	28	45	194
Μάιος	25	30	129
Ιούνιος	32	26	-

Πίνακας 6.20, πηγή: UNA, S-1306-0000-0009, “Summary of report on a visit to Greek islands of Chios, Samos and Mitylene by monsieur Courvoisier International Red Cross representative in Turkey “, 24/6/ 1942.

Στη Σάμο όμως δεν είχε την ίδια αντιμετώπιση. Ο Ιταλός διοικητής ενοχλήθηκε από την άφιξή του και αρνήθηκε να του δώσει άδεια να επισκεφτεί την Ικαρία. Αν και η Σάμος δεν είχε πληγεί στον ίδιο βαθμό με τη Χίο από την πείνα, ο Μητροπολίτης, ο οποίος ήταν και επικεφαλής της ΚΕΔΕΣ, τον διαβεβαίωσε ότι οι φτωχοί του νησιού υπέφεραν. Τα «Λαϊκά Συσσίτια» στο Βαθύ υπολειπορούσαν και είχαν περιορίσει τις μερίδες τους σε 350 από 600 λόγω της έλλειψης τροφίμων τον Οκτώβριο του 1941. Η μαύρη αγορά κυριαρχούσε και εδώ. Στη σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε με τους εκπροσώπους των τοπικών αρχών ο Courvoisier έμεινε άφωνος, όταν διαπίστωσε ότι όλοι με εξαίρεση τον Μητροπολίτη ήθελαν να βγάλουν κέρδος από τη διανομή της βοήθειας. Αποφασίστηκε ότι η διανομή θα γινόταν από τους παντοπώλες. Ο νομάρχης και ο δήμαρχος έδειξαν αδιαφορία με εξαίρεση τον Μητροπολίτη, ο οποίος παρέδωσε επιτολή στον Courvoisier προς τον πρόεδρο του ΔΚΕΣ Max Huber στον οποίο περιέγραφε τη δεινή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η Σάμος και η Ικαρία εξαιτίας της οικονομικής εκμετάλλευσης από την ιταλική διοίκηση και ζητούσε τη συνέχιση της βοήθειας. Στην Ικαρία, αν και δεν μετέβη ο Courvoisier, έστειλε ένα φορτίο τρόφιμα. Στη Λέσβο του επιφυλάχθηκε ή ίδια στάση με αυτή της Σάμου εκ μέρους των τοπικών αρχών, οι οποίες ζήτησαν η βοήθεια να πουληθεί με εμπορικούς όρους. Στη Λέσβο, όταν έφτασε, αντίκρουσε μια εικόνα ανάλογη με εκείνη της Χίου. Παντού επικρατούσε η ανεργία, η φτώχεια, ο υποσιτισμός ενώ παράλληλα ολόκληρο το νησί στρατοκρατούνταν από τη γερμανική διοίκηση. Στη Μυτιλήνη δεν υπήρχε δελτίο τροφίμων και όλος ο άμαχος πληθυσμός έπρεπε να προμηθευτεί τα τρόφιμα από τη μαύρη αγορά με εξαίρεση κάποιες μικρές ποσότητες ελαιόλαδου. Συνολικά λειτουργούσαν 73 κέντρα διανομής «Λαϊκών Συσσιτίων», των οποίων η κατάσταση ήταν άθλια. Κατηγορίες εκτοξεύονταν κατά του Μητροπολίτη και της τοπικής αυτοδιοίκησης, ότι εμπλέκονταν στο κύκλωμα της μαύρης αγοράς ενώ αρκετοί κρατικοί αξιωματούχοι, τελωνειακοί, αστυνομικοί και στελέχη της τοπικής αυτοδιοίκησης ήταν αναμειγμένα. Ο Courvoisier διαπίστωσε ότι 5 τόνοι τροφίμων είχαν κλαπεί. Ο ίδιος ανέλαβε την επίβλεψη της διανομής και εξαίρεσε τους εύπορους από αυτήν. Οι μόνοι που ωφελήθηκαν ήταν οι άποροι και τα «Λαϊκά Συσσίτια». Όταν τελείωσε το έργο του, στην έκθεση που σύνταξε ανέφερε ότι οι τοπικές ηγεσίες αντιδρούσαν στη δωρεάν διανομή προς τους φτωχούς, αλλά λόγω της κρισιμότητας της κατάστασης θα συνεργάζονταν στο μέλλον. Όσον αφορά τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού, ειδικότερα η κατάσταση των παιδιών ήταν τραγική και ήταν ζωτικής σημασίας η συνέχιση της αποστολής τροφίμων από το εξωτερικό.⁸⁷⁸

Όταν έφτασαν τα φορτία σταριού από τον Καναδά, δεν στάλθηκε η επισιτιστική βοήθεια απευθείας από τον Πειραιά προς τα νησιά. Ο λόγος ήταν ότι η γερμανική πλευρά πρόβαλε αντιρρήσεις για στρατιωτικούς λόγους. Οι πληροφορίες που έρχονταν στην Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση μιλούσαν για επιδείνωση της

⁸⁷⁸ Ο. π.

επισιτιστικής κατάστασης και ότι τα αποθέματα της διανομής του καλοκαιριού από το ΔΚΕΣ είχαν εξαντληθεί. Ύστερα από σκληρές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στη σουηδική κυβέρνηση και τους κατακτητές, προκρίθηκε η λύση της δρομολόγησης ενός πλοίου στη Σμύρνη και από εκεί της μεταφοράς με καΐκια στα νησιά. Δύο φορτία στάλθηκαν στη Σμύρνη με το ατμόπλοιο Fenris. Το πρώτο φορτίο έφτασε στη Σμύρνη μόλις τον Φεβρουάριο του 1943, αλλά το πρόβλημα ήταν ότι η απουσία ουδέτερων αντιπροσώπων και οι υπέρογκοι ναύλοι, που ζητούσαν οι ιδιοκτήτες των ιστιοφόρων, προκάλεσαν την καθυστέρηση της αποστολής τους στα νησιά έως τον Μάιο του 1943. Το δεύτερο φορτίο του Fenris έφτασε στη Σμύρνη τον Ιούνιο του 1943. Η αγγλική κυβέρνηση επιθυμούσε να εγκατασταθούν στα νησιά δύο Σουηδοί ουδέτεροι αντιπρόσωποι ενώ ένας αντιπρόσωπος του ΔΚΕΣ στη Σμύρνη θα συντόνιζε την επιχείρηση.⁸⁷⁹

Ο ουδέτερος αντιπρόσωπος έφτασε στη Χίο τον Απρίλιο του 1943. Η κατάσταση ήταν πολύ δύσκολη. Το ευτύχημα για τη Χίο ήταν ότι υπήρχαν αρκετά ευαγή ιδρύματα-κληροδοτήματα, η δράση των οποίων είχε αποτρέψει τα χειρότερα. Στο νησί είχε αναπτυχθεί ένα έντονο αίσθημα εθελοντισμού που διευκόλυνε να διανεμηθεί η βοήθεια άμεσα. Η τιμή των αλεύρων ορίστηκε στις 200 δραχμές για κάθε οκά για να εξασφαλιστούν τα χρήματα, ώστε οι μερίδες από τα «Λαϊκά Συσσίτια να διατεθούν δωρεάν. Από τον Ιούλιο οι διανομές περιορίστηκαν μόνο σε όλους τους κάτοικους της πόλης της Χίου και στα 14 πιο φτωχά χωριά από τα 60, ώστε να δημιουργηθεί απόθεμα. Αυτό ισοδυναμούσε με 47.000 δικαιούχους. Παράλληλα ενισχύθηκε και ο Μητροπολίτης Χίου, ο οποίος ήταν επικεφαλής της ΚΕΔΕΣ, για το έργο της Μητρόπολης. Αυτό όμως που δεν κατέστη δυνατό από την ΕΔΒΕ, ήταν ο έλεγχος των «Λαϊκών Συσσιτίων» εξαιτίας της σθεναρής αντίδραση του νέου δημάρχου Ελευθέριου Πρόκου, ο οποίος χρησιμοποιούσε τα συσσίτια προκειμένου να εξυπηρετήσει τις προσωπικές πολιτικές του φιλοδοξίες. Ο Πρόκος αρνήθηκε να αποδεχθεί την ανεξαρτησία της Επιτροπής και προσπάθησε να θέσει υπό τον έλεγχό του το έργο της. Ο νέος ουδέτερος αντιπρόσωπος N. E. Nilsson αναδιοργάνωσε την ΚΕΔΕΣ του νησιού, θέτοντας επικεφαλής τον Μητροπολίτη και προσωπικότητες ευρύτερης κοινωνικής αποδοχής που την καθιστούσαν ανεξάρτητη από την τοπική αυτοδιοίκηση. Ο Nilsson πρότεινε να αναλάβει εξολοκλήρου την τροφοδοσία και τη διαχείριση των συσσιτίων η τοπική ΚΕΔΕΣ, υποσχόμενος αύξηση των μελών της, αλλά συνάντησε την αντίδραση και του Νομάρχη, ο οποίος ζητούσε την παραίτηση των μελών της ΚΕΔΕΣ. Ήταν κάτι που δεν μπορούσε να δεχθεί ο Nilsson, ο οποίος τελικά επιδίωξε και πέτυχε τη συναίνεση του Νομάρχη για την ενίσχυση των συσσιτίων και τον διορισμό τριών μελών της ΚΕΔΕΣ ως επιθεωρητών στα «Λαϊκά Συσσίτια». Όμως ο Νομάρχης αυθαίρετα επέταξε το 20% των εισαγόμενων τροφίμων και κατάσχεσε όλα τα έσοδα από τα τελωνεία για την τροφοδοσία και την χρηματοδότηση των συσσιτίων. Ήταν μια κίνηση καθαρά ανταγωνιστική, η οποία αντιστρατεύονταν το έργο της Επιτροπής και είχε ως συνέπεια την αύξηση των τιμών όλων των ειδών διατροφής στην ελεύθερη αγορά παρά τις εισαγωγές του σουηδικού σχεδίου. Ο

⁸⁷⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α' φάκ. 12, αρ. εγγρ. 368, Λονδίνο 7 Ιανουαρίου 1943, αρ. εγγρ. 367, Άγκυρα 2 Ιανουαρίου 1943, αρ. εγγρ. 358, Λονδίνο 13 Ιανουαρίου 1943, αρ. εγγρ. 353, Άγκυρα 11 Ιανουαρίου 1943', φάκ. 11, αρ. εγγρ. 156, "Outline of the Organization and first experiences of the relief action in Greece by the Swedish Red Cross and the Swedish Government", Σμύρνη Οκτώβριος 1943' Bengt Helger, ό. π., σσ. 390-392

Nilsson μετέβη στη Λέσβο για να συναντήσει τους Allard και Sandstrom και να τους θέσει το πρόβλημα.⁸⁸⁰

Στη Σάμο, όταν έφτασε ο ουδέτερος αντιπρόσωπος Nilsson στις 11 Απριλίου 1943, αντιμετώπισε μια εντελώς διαφορετική κατάσταση. Το νησί στρατοκρατούνταν και οι 15.000 χιλιάδες Ιταλοί στρατιώτες απομυζούσαν τη μικρή αγροτική παραγωγή του νησιού σε συνεργασία με ένα δίκτυο μαυραγοριτών, μην αφήνοντας τίποτα για την πλειοψηφία του λαού. Στο Καρλόβασι η κατάσταση ήταν τραγική και σημειώνονταν 1-3 θάνατοι την ημέρα από πείνα. Η τιμή της μερίδας στο ψωμί αρχικά ορίστηκε μόνο 50 δραχμές, επειδή οι ιταλικές αρχές δέχθηκαν να πληρώσουν το αντίτιμο για τον ναύλο από τη Σμύρνη, και ύστερα 200. Ο Nilsson, αφού εφοδίασε το νησί σύμφωνα με το σχέδιο, ανάθεσε την διαχείριση της βοήθειας στον Μητροπολίτη του νησιού, ως προέδρου της ΚΕΔΕΣ. Ένα από τα πιο δύσκολα έργα του σουηδού αντιπροσώπου ήταν να εξακριβώσει ποιος ήταν όντως άπορος. Ο πληθυσμός της Σάμου ήταν κυρίως αγροτικός ή άνηκε σε χαμηλόσμιθα κοινωνικά στρώματα και είχε πληγεί από την οικονομική εκμετάλλευση της ιταλικής διοίκησης. Οι κοινωνικές ιεραρχίες είχαν ανατραπεί και δεν ήταν λίγοι αυτοί που, αν και ανήκαν στη μεσαία τάξη προπολεμικά, είχαν πεθάνει μέσα στη φτώχεια ενώ κάποιοι άλλοι, αν και ήταν φτωχοί, είχαν βγάλει αρκετά μέσω του λαθρεμπορίου. Εξαιτίας των πιέσεων που δέχτηκε ο Nilsson δεν προχώρησε το έργο της έρευνας προσωρινά αλλά ανέθεσε στις τοπικές επιτροπές να εξακριβώσουν ποιος ήταν άπορος. Η μερίδα ορίστηκε στις 3 οκάδες τον μήνα, δηλαδή 40 δράμια ψωμί την ημέρα, ενώ ενισχύθηκαν και τα «Λαϊκά Συσσίτια» με 3 γεύματα την εβδομάδα στο Βαθύ, τα παιδικά συσσίτια, καθώς και το άσυλο για του λεπρούς, οι φυλακισμένοι, συνολικά 7.000 δικαιούχοι. Παράλληλα μετέβη στην Ικαρία και τους Φούρνους⁸⁸¹

Στη Λέσβο οι συνθήκες ήταν τελείως διαφορετικές απ' ό,τι τα άλλα νησιά. Επρόκειτο για πιο πλούσιο νησί σε σύγκριση με τη Σάμο και τη Χίο, το οποίο διέθετε πάρα πολλή μεγάλη παραγωγή λαδιού, αλλά παράλληλα είχε το μεγαλύτερο αναλογικά αριθμό πλουσίων και φτωχών και οι τιμές των ειδών διατροφής ήταν υψηλότερες από τα άλλα δύο. Οι επιτάξεις και η αγορά μεγάλου μέρους της παραγωγής από τον γερμανικό στρατό, η ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού ντόπιων προμηθευτών του καθώς και η δράση και η συνεργασία με εταιρίες όπως η «Έλαιον» και ιδιοκτητών ελαιοτριβείων είχε σαν αποτέλεσμα να εξαφανισθούν τα τρόφιμα από την επίσημη αγορά ή η απόκτησή τους να είναι εφικτή σε τιμές απαγορευτικές για την πλειοψηφία των κατοίκων της πόλης της Μυτιλήνης και των κωμοπόλεων. Παντού βασιλκε η έλλειψη αλληλεγγύης. Αν και η κατάσταση στα χωριά ήταν καλή, στις πόλεις επικρατούσε το αντίθετο. Αρκετοί δεν είδαν με καλό μάτι την άφιξη του

⁸⁸⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 11, αρ. εγγρ. 157, "Resume of the progress of relief activity by the Swedish Red Cross in the districts of Samos and Chios for the month of July 1943", Χίος 9 Οκτωβρίου 1943, αρ. εγγρ. 25, "Report on Chios for August 1943 to Monsieur Allard, Counsellor at the Royal Swedish Legation Sofia", Χίος Σεπτέμβριος 1943, UNA, S-1306-0000-0009, "Review of the relief activity of the Swedish Red Cross on the islands of Samos and Chios during the months of August and September 1943

⁸⁸¹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 11, αρ. εγγρ. 156, ό. π., φάκ. 13, αρ. εγγρ. 202, "Rapport Concernant Samos", Σάμος 20 Απριλίου 1943, UNA, "Greek Relief. Translation of copy (as the case may be) of enclosures to Monsieur Allard's two reports on Mytilene, Chios and Samos dated 18th September, 1943, με την ένδειξη MEW.

ουδέτερου αντιπροσώπου K.G. Arno και παραδέχονταν ανοικτά ότι προτιμούσαν την προηγούμενη κατάσταση.⁸⁸²

Στη Μυτιλήνη είχε αποφασισθεί ότι η διανομή δεν θα εφαρμοζόταν όπως στα άλλα νησιά, αλλά τα τρόφιμα θα χορηγούνταν ως αντάλλαγμα για την απόκτηση ελαιόλαδου για τους κάτοικους της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Οι διανομές θα περιορίζονταν στους πιο φτωχούς κάτοικους της πόλης της Μυτιλήνης και στα πιο φτωχά χωριά ενώ θα εφοδιάζονταν τα παιδικά και τα λαϊκά συσσίτια. Η βρετανική κυβέρνηση είχε μεταβιβάσει στην Επιτροπή την επιθυμία της να δοθεί ειδική φροντίδα στην τάξη των πιο φτωχών. Ιδιαίτερη μέριμνα δόθηκε για τα παιδικά συσσίτια στα οποία, ύστερα από τον εφοδιασμό τους, σιτίζονταν 14.500 παιδιά ενώ τα λαϊκά συσσίτια αναδιοργανώθηκαν κατόπιν σύστασης προς τη Νομαρχία και τροφοδοτούσαν μόνο τους εντελώς άπορους. Η διανομή έγινε ανά δεκαπενθήμερο τον μήνα Μάιο, 1 ½ οκά σάρι και ½ οκά όσπρια και δόθηκε επιπλέον άλλη μια μερίδα, 1 οκά στις αρχές του Ιουνίου στην τιμή των 200 δραχμών. Στα χωριά που κρίθηκαν ενισχυταία χορηγήθηκε μια μερίδα την περίοδο από τις 15 έως 30 Ιουνίου, μια οκά όσπρια και τον Ιουλίου 1 οκά σάρι ανά δεκαπενθήμερο. Το παραπάνω πρόγραμμα αποφασίσθηκε να συνεχισθεί έως και τα τέλη Οκτωβρίου, οπότε θα διακόπτονταν και θα ξανάρχιζε την 1 Φεβρουαρίου 1944. Ο λόγος ήταν ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της Λέσβου θα απασχολούνταν στη συλλογή της παραγωγής της ελιάς και θα πληρωνόταν από τους εργοδότες του με σάρι από τα αποθέματα που θα εισήγαγε η ΕΔΒΕ για την απόκτηση της παραγωγής του ελαιόλαδου. Από τον Νοέμβριο έως τον Απρίλιο θα απασχολούνταν 75.000 χιλιάδες άνθρωποι 55.000 γυναίκες και 20.000 άνδρες και οι γυναίκες θα λάμβαναν, πέρα από τον μισθό τους σε χρήματα, επιπλέον ¼ οκά και οι άνδρες ¾ οκά σάρι την ημέρα. Για 150 ημέρες δουλειάς ισοδυναμούσε σε 3.165.000 οκάδες σάρι. Ήταν παρέκκλιση από τις αρχικές οδηγίες να μην παρέχεται σάρι στους εργαζόμενους που εργάζονταν για τον Άξονα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση με αυτή τη χορηγία όμως η ΕΔΒΕ θα τους αποσπούσε από την οικονομική εξάρτησή τους. Το σάρι αποθηκεύτηκε στους χώρους της εταιρίας «Έλαιον» και λήφθηκαν τα απαραίτητα μέτρα, ώστε να μην παραβιαστούν. Η παραγωγή του σταριού στη Λέσβο εκτιμιούνταν ότι θα έφτανε τους 3.500 τόνους, καθόλα ικανοποιητική, ενώ και η παραγωγή του ελαιόλαδου αναμένονταν να είναι πολύ καλή εκτός και αν έπεφταν μικρόβια. Σύμφωνα με τον Allard, οι επιτάξεις είχαν σταματήσει και το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπιζε η ΕΔΒΕ ήταν οι επικοινωνίες και οι μεταφορές μέσα στο νησί αλλά και οι τηλεπικοινωνίες. Οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές προσέφεραν το δικό τους τηλεγράφο με συνέπεια να ελέγχουν τα τηλεγραφήματα και τις αναφορές αλλά και οι εκθέσεις να φτάνουν με μεγάλη καθυστέρηση στην Αθήνα ενώ τα τηλεγραφήματα, που έστειλε ο αντιπρόσωπος Arno, δεν έφτασαν ποτέ στη Σόφια στον Allard.⁸⁸³

Ο Allard δεν μετέβη στη Χίο, αλλά ο Nilsson πήγε και τον συνάντησε στη Μυτιλήνη. Εκεί του έθεσε υπόψη του τα προβλήματα που δημιουργούσε ο νομάρχης. Ο Emil Sandstrom με διάβημα προς τις κατοχικές αρχές ζήτησε την αντικατάστασή του. Ένα άλλο πρόβλημα που ο Nilsson έθεσε υπόψη του Allard ήταν η στάση των

⁸⁸² ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 367, Άγκυρα 2/1/1943.

⁸⁸³ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 11, αρ. εγγρ. 20, "Aide-Memoire from Delegate Arno regarding distribution on Mitylene", Μυτιλήνη 16 Οκτωβρίου 1943' UNA, S-1306-0000-0009, "Aide-Memoire from Delegate Arno regarding distribution on Mitylene", Μυτιλήνη 16 Οκτωβρίου 1943, "Memorandum concerning the distribution of grain on Mitylene", Σόφια 18/9/1943.

ιταλικών αρχών στην Σάμο. Οι Ιταλοί δεν έβλεπαν με καλό μάτι τη δραστηριοποίηση της ΕΔΒΕ στη Σάμο, αν και δεν έδειχναν ανοικτά την εχθρική τους διάθεση εξαιτίας των εντολών που είχαν λάβει από τη Ρώμη. Με την άφιξη του Nilsson στη Σάμο ο διοικητής των караμπινιέρων διέταξε την έρευνα των αποσκευών του και κατάσχεσε έγγραφα και εκθέσεις που είχε μαζί του. Η αιτία ήταν ότι Ιταλοί αξιωματικοί και Έλληνες κρατικοί λειτουργοί είχαν εισάγει από τη Ρόδο μεγάλες ποσότητες τροφίμων για να τις πουλήσουν στη μαύρη αγορά. Η εισαγωγή του φτηνού канаδέζικου σταριού θα τους εμπόδιζε να αποκομίσουν υπέρογκα κέρδη και γι' αυτό καθυστέρησαν την αποστολή του σταριού με βενζινόπλοια από τη Σμύρνη, ώστε να προλάβουν να πουλήσουν τα τρόφιμα που είχαν εισάγει σε υψηλές τιμές. Ύστερα από το διάβημα του Allard στον Ιταλό πρόξενο στη Σμύρνη τελικά δόθηκε η άδεια.⁸⁸⁴

Όμως μεγαλύτερο πρόβλημα αποτέλεσε ο έλεγχος των επιτάξεων. Ο Nilsson είχε διεξάγει έρευνα γι' αυτό το ζήτημα, η οποία απέδειξε ότι οι Γερμανοί είχαν εισάγει στη Χίο, σάρι, καλαμπόκι και ζάχαρη για να την ανταλλάξουν με 2.219 τόνους εσπεριδοειδή, πορτοκάλια, λεμόνια, μανταρίνια σε μια αναλογία συμφέρουσα γι' αυτούς, για 100 κιλά μανταρίνια ή πορτοκάλια έδιναν 10 κιλά αλεύρι ή 15 κιλά αραβόσιτο ή 3 κιλά ζάχαρη, για 100 κιλά λεμόνια 12 κιλά αλεύρι ή 18 κιλά καλαμπόκι ή 3,6 κιλά ζάχαρη. Οι ποσότητες ήταν σημαντικές και δημιούργησαν σημαντικές ελλείψεις για την επιβίωση του άμαχου πληθυσμού στη Χίο. Η γερμανική πλευρά πρόβαλε τη δικαιολογία ότι μέρος της ποσότητας των φρούτων είχαν παραχωρηθεί στον Έλληνα διοικητή της Θεσσαλονίκης για να διανεμηθούν στον άμαχο πληθυσμό. Ο Σουηδός αντιπρόσωπος πρότεινε για τη νέα περίοδο να τεθούν περιορισμοί στην κατανάλωση φρούτων στην Χίο από τα γερμανικά στρατεύματα. Στη Σάμο οι Ιταλοί αρνήθηκαν στον σουηδό αντιπρόσωπο να πραγματοποιήσει έρευνα σχετικά με την κατανάλωση των στρατευμάτων τους με το επιχείρημα ότι δεν ανήκαν στην 11^η στρατιά που ήταν υπεύθυνη για την Ελλάδα, αλλά στην ιταλική διοίκηση της Ρόδου από την οποία δεν είχαν λάβει εντολές να του δώσουν την άδεια. Ο Allard έκανε διάβημα στον Ιταλό πληρεξούσιο Ghigi, ο οποίος εξέφρασε τη λύπη του για ό,τι είχε συμβεί και υποσχέθηκε να κοινοποιήσει τηλεγραφικά το διάβημα στο Ιταλικό Υπουργείο Εξωτερικών. Όμως οι στρατιωτικές αρχές της Σάμου υπόκειντο στο διοικητή της Ρόδου, ο οποίος με τη σειρά του υπόκειντο απευθείας στην κυβέρνηση της Ρώμης. Ο Ιταλός διοικητής, ο ναύαρχος Campioni, είχε τη φήμη ότι συμπεριφέρονταν αυταρχικά και αυθαίρετα, μην υπακούοντας πολλές φορές στις διαταγές της Ρώμης. Όμως ο Mussolini παραιτήθηκε και, όταν ο Allard υπενθύμισε στον Ghigi το θέμα, ο τελευταίος απάντησε ότι δεν έλαβε ποτέ κάποια απάντηση για το διάβημα που μεταβίβασε. Ύστερα από την ιταλική συνθηκολόγηση ο Nilsson προσπάθησε να εξακριβώσει κατά πόσο είχαν αναπληρώσει οι Ιταλοί τα τρόφιμα που είχαν επιτάξει. Ο Allard στην έκθεσή του προς το βρετανικό MEW ανέφερε ότι είχε επιταχθεί ελαιόλαδο και ότι τα τρόφιμα που είχαν εισάγει κυρίως σάρι είχε πουληθεί σε υψηλές τιμές στη μαύρη αγορά. Θα ακολουθήσει αναλυτική αναφορά πάνω στο ζήτημα των εισαγωγών και των επιτάξεων τροφίμων των κατακτητών σε επόμενο κεφάλαιο της διατριβής.⁸⁸⁵

Ο εφοδιασμός των νησιών συνέβαλε στη μείωση των ποσοστών θνησιμότητας, ειδικά στη Χίο. Όσον αφορά το κόστος των τροφίμων στην ελεύθερη αγορά, υπήρξε

⁸⁸⁴ UNA, S-1306-0000-0009, "Memorandum regarding the distribution of grain and medicines on Chios and Samos and the control thereof", Σόφια 18/9/1943.

⁸⁸⁵ Ο. π.

πτώση στα είδη που εισήγαγε η ΕΔΒΕ. Το σάρι έπεσε από τις 6.000 δραχμές τον Ιανουάριο του 1943 στις 4.700 τον Ιούνιο ενώ στη Σάμο ένα καρβέλι ψωμί από τις 6.000 στις 2.300 δραχμές τον Ιούνιο και το αλεύρι από τις 8.000 στις 3.800. Στη Σάμο και στο Καρλόβασι η εικόνα είχε αλλάξει και είχαν εκλείψει πλέον οι θάνατοι από αστία και είχε μειωθεί ο αριθμός αυτών που νοσούσαν από παθήσεις που οφείλονταν στον υποσιτισμό. Στη Σάμο παρατηρούνταν επάρκεια τροφίμων στην ελεύθερη αγορά και κάποιος μπορούσε να αγοράσει κρέας και ψάρια έστω και σε πολύ υψηλές τιμές. Ο ουδέτερος αντιπρόσωπος απέδιδε την αιτία όχι αποκλειστικά στις εισαγωγές τροφίμων της ΕΔΒΕ αλλά και σε μέτρα που είχε πάρει η ιταλική διοίκηση όπως η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου, η ελεύθερη αλιεία αλλά και στις καλές καιρικές συνθήκες, στην εκτεταμένη σπορά σίτου αλλά και στην πολύ καλή σοδειά των φρούτων και των λαχανικών. Η μείωση όμως ήταν μικρή και το κόστος της ζωής εξακολουθούσε να είναι μεγάλο. Σε είδη, όμως, όπως το ελαιόλαδο στη Χίο υπήρξε αύξηση της τιμής του τους θερινούς μήνες. Η επιβολή από τις γερμανικές αρχές αυστηρών διατιμήσεων είχε αποτέλεσμα την αύξηση των τιμών. Σοβαρό πρόβλημα δημιούργησαν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις των Άγγλων στη Σάμο και στα Δωδεκάνησα, οι οποίες τερμάτισαν την αποστολή τροφίμων της ΕΔΒΕ προς τα νησιά. Η άφιξη του Wiril ανανέωσε τα αποθέματα για βραχύ όμως διάστημα. Οι πληροφορίες που έρχονταν έλεγαν ότι το επόμενο φορτίο θα καθυστερούσε να έρθει εξαιτίας των στρατιωτικών επιχειρήσεων στο Αιγαίο. Για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση έγιναν σημαντικές περικοπές στις μερίδες κάθε δικαιούχου. Το σημαντικότερο πρόβλημα εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων αντιμετώπισαν τα νησιά της Σάμου και της Ικαρίας.⁸⁸⁶

Γεννήσεις, γάμοι, θάνατοι στο νησί της Χίου 1942-1943										
	Πόλη της Χίου						Χωριά			
	Γεννήσεις		Γάμοι		Θάνατοι		Γεννήσεις		Θάνατοι	
	1942	1943	1942	1943	1942	1943	1942	1943	1942	1943
Ιανουάριος	34	17	12	3	207	57	59	24	163	147
Φεβρουάριος	71	11	13	8	200	38	116	30	168	119
Μάρτιος	65	23	2	2	218	42	101	33	265	125
Απρίλιος	37	20	21	2	194	42	61	35	194	108
Μάιος	25	24	6	6	129	13	57	36	137	63
Ιούνιος	23	32	9	10	139	35	48	47	117	80
Ιούλιος	19	45	14	13	111	22	44	42	108	71
Αύγουστος	23	30	13	12	68	23	46	-	98	-
Σεπτέμβριος	21	30	10	16	41	13	44	-	73	-
Οκτώβριος	12	-	20	-	57	-	25	-	69	-
Νοέμβριος	19	-	12	-	51	-	31	-	64	-
Δεκέμβριος	14	-	18	-	53	-	20	-	68	-
Σύνολο	363	232	140	72	1.468	285	652	247	1.524	713

Πίνακας 6.21, πηγή: UNA, S-1306-0000-0009, "Report on Chios for September, 1943 to Monsieur Allard, Counsellor at Royal Swedish Legation Sofia", Χίος Οκτώβριος 1943.

Τιμές βασικών ειδών διατροφή στην ελεύθερη αγορά της Χίου, Ιούνιος -Οκτώβριος 1943

⁸⁸⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 13, αρ. εγγρ. 157, Άγκυρα 19/7/1943.

	Ιούνιος	Ιούλιος	Αύγουστος	Σεπτέμβριος	1 Οκτωβρίου	14 Οκτωβρίου
Στάρι	4.700	4.200	4.200	4.000	4.600	8.000
Αραβόσιτος	2.100	2.200	2.500	3.000	3.500	-
Ελαιόλαδο	5.300	6.800	8.600	14.000	12.000	24.000
Κρέας	5.000	7.000	7-8.000	10-14.000	15.000	20.000
Σταφίδες	-	-	3.000	4.200	4.000	-
Τυρί	7-10.000	8.000	12.000	22.000	24.000	35.000
Ελιές		-	-	3.000	3.500	4.600
Σαπούνι	5-5.500	5.500-6.000	6.500	9.500	10.000	14.000
Κινίνο (500 γρ.)	500.000	500.000	400.000	500.000	500.000	500.000

Πίνακας, 6.22, πηγή: UNA, S-1306-0000-0009, "Report on Chios for September, 1943 to Monsieur Allard, Counsellor at Royal Swedish Legation Sofia", Χίος Οκτώβριος 1943.

Το φθινόπωρο του 1943, αμέσως μετά την ιταλική συνθηκολόγηση, διεξάχθηκε από τη Μ. Βρετανία η στρατιωτική επιχείρηση Accolade με σκοπό την κατάληψη των Δωδεκανήσων. Ανάμεσα στα νησιά που κατέλαβαν οι Άγγλοι ήταν και η Σάμος, η οποία όμως άνηκε στο ελληνικό κράτος. Τη διοίκηση του νησιού ανέλαβε ο βρετανός στρατιωτικός διοικητής και η συμμετοχή της ελληνικής κυβέρνησης περιορίστηκε στον διορισμό του Εμμανουήλ Σοφούλη, ως εκπροσώπου της, παρότι σχετικές οχλήσεις για την ανάληψη της διοίκησης από την ελληνική κυβέρνηση είχαν γίνει από τον Τσουδερό για τα Δωδεκάνησα ήδη από τον Νοέμβριο του 1942. Τον επισιτισμό της Σάμου ανέλαβε η Βρετανική Στρατιωτική Επιμελητεία. Τα τρόφιμα που διένειμε ήταν πάρα πολύ λίγα και περιορίστηκαν σε 1 οκά σταριού και σε ½ οκά κριθαριού ανά άτομο από τον Νοέμβριο του 1943 έως τον Φεβρουάριο του 1944, όταν τα νησιά του Β. Αιγαίου ξανασυνδέθηκαν με το σουηδικό σχέδιο. Ένα νέο κύμα λιμού ξέσπασε το οποίο προκάλεσε ένα κύμα προσφύγων που ακολούθησαν τις βρετανικές δυνάμεις, όταν αποσύρθηκαν, ύστερα από την ανακατάληψη του νησιού από τις γερμανικές δυνάμεις. Οι τελευταίες απαίτησαν από τους κατοίκους της Σάμου να τους παραδώσουν όλα τα εφόδια που είχαν περιέλθει στα χέρια τους από τις ιταλικές και αγγλικές αποθήκες.⁸⁸⁷

Ύστερα από πολύ σκληρές διαπραγματεύσεις, δόθηκε άδεια στο Wiril να πλεύσει στη Μυτιλήνη τον Φεβρουάριο του 1944. Όμως, αφού ξεφόρτωσε τη βοήθεια, στην επιστροφή του βυθίστηκε από αγγλικό αεροπλάνο και μαζί του το σχέδιο της ΕΔΒΕ για τον ομαλό επισιτισμό των νήσων. Τελικά το αντικατέστησε το ατμόπλοιο Bordeland, το οποίο μετέφερε τα τρόφιμα στην Τουρκία και από εκεί διακομίσθηκαν με βενζινόπλοια στα νησιά. Οι εισαγωγές ήταν πάρα πολύ μικρές και συνέβαλαν μόνο στο να διατηρηθούν σε λειτουργία τα «Λαϊκά Συσσίτια». Η ελληνική κυβέρνηση επιδίωξε να αποκτήσει τρόφιμα από την Τουρκία και να τα αποστείλει στα νησιά. Η αγγλική κυβέρνηση έθεσε ως όρο την προηγούμενη συνεννόηση της σουηδοελβετικής επιτροπής με την τουρκική κυβέρνηση. Στους 18 μήνες που έδρασε η ΕΔΒΕ

⁸⁸⁷ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1945, φάκ. 92.2, Αρίθ. 2531/2467, Άγκυρα 13/3/43' ΓΑΚ, Αρχείο Κυβερνήσεων Μέσης Ανατολής, 1944, φάκ. 39.4, 10146, Άγκυρα 12/12/1943, φάκ. 767, «Υπόμνημα», Κάιρο 11 Αυγούστου 1943' Χάγκεν Φλάισερ, τ. Β, ό. π., σσ.174-186.

διανεμήθηκαν μόλις 1,8 οκάδες ανά άτομο στο 84% των δικαιούχων και κάλυψε μόλις το 43% των αναγκών.⁸⁸⁸

Πρόγραμμα επισιτιστικής αρωγής για το Β. Αιγαίο, Σεπτέμβριος 1942-Απρίλιος 1944, (κυρίως άλευρα και στάρι).		
Μήνας	Προγραμματισμένες ποσότητες σε οκάδες	Αποσταλείσες ποσότητες τροφίμων σε οκάδες
Σεπτέμβριος	49.950	-
Οκτώβριος	453.000	-
Νοέμβριος	460.500	69.520
Δεκέμβριος	489.000	-
Ιανουάριος	517.800	-
Φεβρουάριος	535.000	1.585.013
Μάρτιος	588.900	-
Απρίλιος	588.900	-
Μάιος	588.900	1.585.814
Ιούνιος	588.900	-
Ιούλιος	-	-
Αύγουστος	-	859.941

Πίνακας 6.23, πηγή: ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ.7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 έως Σεπτεμβρίου 1943».

Στ) Θεσσαλία

Η Θεσσαλία ήταν μια από τις σημαντικότερες σιτοπαραγωγικές περιφέρειες. Είχε τη φήμη του Καναδά της Ελλάδας. Όμως στα αστικά κέντρα της είχαν εμφανιστεί ελλείψεις ήδη από το καλοκαίρι του 1941 ακόμη και στο ψωμί. Η Λάρισα δεν είχε ανακάμψει από τους ιταλικούς βομβαρδισμούς και τον καταστροφικό σεισμό του Φεβρουαρίου του 1941. Στον Βόλο, το σημαντικότερο βιομηχανικό κέντρο, παρά την εφαρμογή του δελτίου εμφανίστηκαν προβλήματα στην αρτοδότηση από τον Αύγουστο του 1941. Αν και τα αποθέματα είχαν ανανεωθεί από τη σοδειά του 1941, οι ελλείψεις συνέχισαν να υπάρχουν, επειδή τα αποθέματα σταριού που είχαν συγκεντρωθεί από το κατοχικό κράτος ήταν λίγα και μεταφέρονταν στην Αθήνα. Στις αποθήκες της ΚΕΠΕΣ βρίσκονταν τον Σεπτέμβριο του 1941 μόλις 15.000 οκάδες στάρι με αποτέλεσμα η επανάληψη της διανομής άρτου να είναι βραχεία. Έως τις 17 Αυγούστου οι εγγεγραμμένοι στα «Λαϊκά Συσσίτια» ανέρχονταν στις 12.000. Στα συσσίτια, είτε ήταν λαϊκά ή μαθητικά, κυριαρχούσε η διαφθορά. Η προσφυγή στη μαύρη αγορά και τον αντιπραγματισμό ήταν η μόνη λύση για την αγορά τροφίμων. Μεγάλα τμήματα του πληθυσμού των πόλεων υποσιτίζονταν ενώ την ίδια ώρα τα χωριά λεηλατούνταν από τα ιταλικά στρατεύματα. Ο επισιτισμός των θεσσαλικών πόλεων και των κωμοπόλεων είχε παραμεληθεί από την κυβέρνηση, επειδή βρίσκονταν εντός μιας σιτοπαραγωγικής περιφέρειας. Ύστερα από τις πρώτες εισαγωγές σταριού, από το εξωτερικό την άνοιξη του 1942, διάχυτος ήταν ο φόβος ότι τα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας δεν θα λάμβαναν τίποτα. Η Παλαική Επιτροπή Βόλου απέστειλε υπόμνημα στην κατοχική κυβέρνηση, από την οποία ζητούσε την άμεση αποστολή εκπροσώπου του ΔΚΕΣ στον Βόλο για να διαπιστώσει την κρίσιμότητα της κατάστασης. Ο ίδιος ο Γεώργιος Τσολάκογλου επισκέφτηκε τον Βόλο στις αρχές του

⁸⁸⁸ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1945, φάκ. 92.2, Αρίθ. πρωτ 2817/2679, Άγκυρα, 20/3/44 'Bengt Helger, ό. π., σσ. 390-393.

Ιουλίου 1942 υποσχόμενος ότι το επισιτιστικό πρόβλημα θα λυθεί χάρη στις εισαγωγές του ΔΚΕΣ από τη Σουηδία και την Τουρκία και τη συνδρομή της Γερμανίας και της Ιταλίας. Τον Ιούλιο του 1942 το ΔΚΕΣ απέστειλε στον Βόλο δύο φορτία άλευρα. Ένα μέρος διανεμήθηκε μέσω των «Λαϊκών Συσσιτίων» ενώ το μεγαλύτερο χορηγήθηκε απευθείας από την ΚΕΔΕΣ σε όσους έκρινε η ίδια ότι είχαν μεγαλύτερη ανάγκη, δημόσιους υπαλλήλους και συνταξιούχους του ΙΚΑ. Ήταν μια κίνηση που δεν εγγυούνταν ότι η διανομή θα ήταν ακριβοδίκαια. Η ποσότητα των τροφίμων, που στάλθηκαν κρίθηκε, καθόλα ανεπαρκής για την αντιμετώπιση των αναγκών της πόλης. Παράλληλα το ΔΚΕΣ απέστειλε μήνυμα ότι δεν έπρεπε να αναμένονταν νέες αφίξεις πριν τον Σεπτέμβριο.⁸⁸⁹

Τον Σεπτέμβριο στάλθηκαν τα πρώτα φορτία σταριού από τον Καναδά. Ο Βόλος αποφασίστηκε να αρτοδοτηθεί με το σύστημα του δελτίου και όχι των διατακτικών και να διανεμηθούν 60.000 μερίδες άρτου ημερησίως ενώ ενισχύθηκαν και 30.000 κάτοικοι των χωριών του Πήλιου. Αν και ο Βόλος συνδέθηκε με το πρόγραμμα, η ομαλή αρτοδότηση του δεν αποκαταστάθηκε εντελώς έως και τα μέσα Νοεμβρίου. Η ΕΔΒΕ θα εφοδίαζε και τα «Λαϊκά Συσσίτια», των οποίων η λειτουργία είχε διακοπεί, με εγγεγραμμένους συνολικά 6.000 δικαιούχους. Ως ημερομηνία επαναλειτουργίας τους είχε ορισθεί η 2^η Δεκεμβρίου, όμως αυτό δεν κατέστη δυνατό, επειδή το Υπουργείο Επισιτισμού δεν παρέδωσε το απαιτούμενο λάδι. Την ίδια ώρα υπήρχαν τεράστιες ελλείψεις ακόμα και στα είδη που παράγονταν στη Μαγνησία και οι τιμές των ειδών διατροφής είχαν εκτοξευθεί στην ελεύθερη αγορά. Η πτώση των τιμών, που σημειώθηκε τον Δεκέμβριο, αποδόθηκε στην έλλειψη αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών. Επιπλέον στη διανομή έγιναν πολλές διακοπές εξαιτίας των καθυστερήσεων στην άφιξη των φορτίων. Ο πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου πρότεινε τη μείωση των δικαιούχων στις 50.000, δηλαδή όσους περιλάμβανε ο αρχικός προγραμματισμός και η επίσημη απογραφή του πληθυσμού, προτείνοντας την εξαίρεση των πιο εύπορων κοινωνικών στρωμάτων από τις διανομές, ώστε να αυξηθεί η μερίδα για τον υπόλοιπο πληθυσμό που ήταν υποσιτισμένος. Παράλληλα απαίτησε την ενίσχυση των εργατών με συμπληρωματικές μερίδες όπως και στην Αθήνα. Η πρόταση αυτή συνάντησε μεγάλες αντιδράσεις από τα μέλη της τοπικής ΚΕΔΕΣ, τα οποία αντέτειναν ότι η μείωση έπρεπε να περιοριστεί σε μόλις 500 μερίδες και ότι ήταν ζήτημα του ΔΚΕΣ να αποφασίσει ποιοι θα εξαιρεθούν. Ο Μητροπολίτης πρότεινε τη συμβιβαστική λύση των 5.000 μερίδων. Το πρόβλημα επιδεινώθηκε το επόμενο διάστημα, επειδή οι ιταλικές αρχές αποφάσισαν να σταματήσουν τον εφοδιασμό από τη θάλασσα του Βόλου, της Πάτρας και της Καλαμάτας και επέτρεψαν τον ανεφοδιασμό μόνο σιδηροδρομικά. Αυτό είχε ως συνέπεια σημαντικές καθυστερήσεις στο πρόγραμμα, επειδή ο σιδηρόδρομος χρησιμοποιούνταν από τους κατοχικούς στρατούς, αλλά και ελλείψεις στην παροχή άρτου. Τελικά, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα, αποφασίστηκε να εξαιρεθούν οι εύποροι από το δελτίο άρτου. Ο Eric Widlund, ουδέτερος αντιπρόσωπος για όλη τη Θεσσαλία,

⁸⁸⁹ Ταχυδρόμος, «Το πρόβλημα του επισιτισμού», 17/8/1941, «Κίνδυνος δια τον Βόλον να μείνη από του Οκτωβρίου χωρίς ψωμί. Η φυγάδευσις σίτου εις Αθήνας. Τα δελτία άρτου και τροφίμων», 7/9/1941, «Θα παρασκευασθεί σήμερον άρτος μετά διήμερον πάλιν έλλειψις. Δεν υπάρχει σίτος εις τα αποθήκας» 12/9/1941. Απόστολος Στρογγύλης, *Η Καρδίτσα στην Αντίσταση. Η πρωτεύουσα της Ελεύθερης Ελλάδας*, Αθήνα, Φυτράκης, 1988, σσ.32-35. Μητροπολίτη Δημητριάδος Ιωακείμ, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, Αθήνα, 1950, σσ. 33-35. Γεωργία Τζαβάρα, *ό. π.*, σσ. 405-410.

εγκαταστάθηκε στον Βόλο μόλις τον Ιούνιο του 1943 και αμέσως αναδιοργάνωσε την τοπική ΚΕΔΕΣ.⁸⁹⁰

Στις υπόλοιπες πόλεις της Θεσσαλίας, τη Λάρισα, την Καρδίτσα και τα Τρίκαλα, επειδή οι τοπικές αρχές είχαν κατορθώσει να συλλέξουν κάποιες ποσότητες σιτηρών, οι οποίες διανέμονταν κυρίως στους άπορους, αποφασίσθηκε να ενισχυθούν μόνο οι ορεινές κοινότητες και τα «Λαϊκά Συσσίτια». Ο Σουηδός αντιπρόσωπος Έλμετ έφθασε στην Καρδίτσα τον Νοέμβριο του 1942 και αμέσως προχώρησε στην αναδιοργάνωση των κρατικών συσσιτίων διαχωρίζοντας τα μαθητικά από τα λαϊκά. Τα Τρίκαλα ορίστηκαν ως έδρα του ουδέτερου αντιπροσώπου με ευθύνη τους νομούς Τρικάλων και Καρδίτσας και η ΕΔΒΕ ξεκίνησε τη δράση της στις αρχές του 1943. Για τις ορεινές κοινότητες δεν κατέστη εφικτή η τροφοδοσία τους, επειδή από τον Νοέμβριο του 1942 οι ιταλικές αρχές απαγόρευαν τις αποστολές σε αυτές, προβάλλοντας ως αιτία τη δράση του ΕΛΑΣ. Τα εγχώρια αποθέματα εξαντλήθηκαν όμως συντομότερα από το αναμενόμενο και ήταν επιτακτική η αποστολή αλεύρων. Σταδιακά όμως οι απαγορεύσεις αποστολής επεκτάθηκαν και στις πόλεις, στην Καρδίτσα από τις 18/12/1943 έως 24/1/1944 και στον Βόλο.⁸⁹¹

Ο αρχικός προγραμματισμός της ΕΔΒΕ αρχικά εξαιτίας των ιταλικών στρατιωτικών επιχειρήσεων και των γερμανικών στη συνέχεια από τον Φεβρουάριο του 1943. Στην αρχική κατηγορία των απόρων προστίθεντο καθημερινά οι πυρόπληκτοι οι πληγέντες καθώς και αυτοί που αναγκάστηκαν να εκκενώσουν τα χωριά τους, οι οποίοι είχαν άμεση ανάγκη επισιτιστικής αρωγής, από τα αντίποινα αρχικά των ιταλικών στρατευμάτων και των γερμανικών αργότερα. Της καταστροφής των χωριών προηγούνταν η λεηλασία των αποθεμάτων τροφίμων. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι αποθήκες της ΕΔΒΕ έγιναν αντικείμενο κλοπής από τα κατοχικά στρατεύματα παρά τα διακριτικά του Ερυθρού Σταυρού που έφεραν, όπως στην πόλη της Καρδίτσας, τον Ιούλιο του 1944. Στις διαμαρτυρίες των εκπροσώπων της Επιτροπής δόθηκε η απάντηση ότι τα τρόφιμα είχαν διανεμηθεί στους άπορους της πόλης, αλλά η πραγματικότητα ήταν διαφορετική και είχαν πωληθεί από τους Γερμανούς στρατιώτες στη μαύρη αγορά. Από παντού λαμβάνονταν εκκλήσεις για άμεση αποστολή βοήθειας. Αυτό δεν κατέστη εφικτό λόγω των απαγορεύσεων των Ιταλών και των Γερμανών. Οι αντιπρόσωποι πίεσαν και σε κάποιες περιπτώσεις πέτυχαν την αναστολή των απαγορεύσεων, αλλά δεν υπήρχαν τα μεταφορικά μέσα για την αποστολή των τροφίμων ενώ, όταν εξασφαλίσθηκαν κάποια, οι κατακτητές δεν χορήγησαν επαρκή καύσιμα. Ο ίδιος ο δήμαρχος Βόλου Παπασακελλαρίου έκλεψε από τις αποθήκες στην Καρδίτσα τρόφιμα συνοδεία ανδρών της δωσιλογικής οργάνωσης ΕΑΣΑΔ και τα μετέφερε στα Τρίκαλα με σκοπό την ίδρυση παραρτήματος

⁸⁹⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο Σμαράγδας Τσολάκη, φάκ. 3, "Rapport sur l' inspection dans le region par M. Eric Widlund", Βόλος 27 Δεκεμβρίου 1942· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α, φάκ. 12, αρ. εγγρ. 212, Στοκχόλμη, 22 Μαρτίου 1943· Γεωργία Τζαβάρα, ό. π., σσ. 410-415.

⁸⁹¹ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 68, «Περί δυσχερειών εις την διανομήν τροφίμων Ερυθρού Σταυρού εις τους κατοίκους ορεινών περιοχών Νομού Τρικκάλων», 23 Μαρτίου 1943, αρ. εγγρ. 76, «Εκθεσις εν τη περιφερεία Καλαμπάκας λαβόντων χώραν πολεμικών γεγονότων και καταστροφών υπό των στρατευμάτων κατοχής», Οκτώβριος 1943, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 2, «Εκθεσις πεπραγμένων... από Οκτωβρίου 1942 μέχρι Σεπτεμβρίου 1943», ό. π., σ., αρ. εγγρ. 3, «Εκθεσις πεπραγμένων... από 1 Σεπτεμβρίου 1943-31 Αυγούστου 1944, σ.10· Γεωργία Τζαβάρα, ό. π., σ. 410-416· Bengt Helger, ό. π., σσ. 377-378.

της οργάνωσης ΕΕΕ. Στη Θεσσαλία το σουηδικό σχέδιο εκτελέστηκε μόνο κατά 51% και μόνο το 58% των δικαιούχων να έλαβαν την επισιτιστική βοήθεια.⁸⁹²

Πρόγραμμα επισιτιστικής αρωγής για τη Θεσσαλία, Οκτώβριος 1943-Απρίλιος 1944		
Μήνας	Προγραμματισμένες ποσότητες σε οκάδες	Αποσταλείσες ποσότητες τροφίμων σε οκάδες
Σεπτέμβριος 1942	268.500	-
Οκτώβριος	406.905	-
Νοέμβριος	497.490	158.889
Δεκέμβριος	606.390	259.621
Ιανουάριος 1943	664.290	786.252
Φεβρουάριος	698.025	408.695
Μάρτιος	708.480	277.740
Απρίλιος	712.065	21.700
Μάιος	727.770	260.360
Ιούνιος	708.480	630.393
Ιούλιος	688.239	46.030
Αύγουστος	84.630	65.250
Σεπτέμβριος		
Οκτώβριος	1.000.000	850.000
Νοέμβριος	800.000	1.000.000
Δεκέμβριος	1.400.000	400.000
Ιανουάριος	1.600.000	400.000
Φεβρουάριος	1.400.000	900.000
Απρίλιος	1.700.000	1.200.000
Μάρτιος	1.800.000	1.400.000

Πίνακας 6.24, πηγή: ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δεά, φάκ.7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 έως Σεπτεμβρίου 1943» ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.3, «Γενική επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας κατά την Κατοχή».

Ζ)Ιόνια Νησιά

Η Ιταλία είχε αρνηθεί να συμπεριληφθούν τα Ιόνια Νησιά στο σουηδικό σχέδιο. Την ιταλική συνθηκολόγηση τον Σεπτέμβριο του 1943 την ακολούθησαν βομβαρδισμοί και εχθροπραξίες για την κατάληψη των νησιών από τον γερμανικό στρατό με τραγικές συνέπειες για τη ζωή του άμαχου πληθυσμού, ο οποίος μαζικά εγκατέλειπε τις πόλεις της Κέρκυρας και του Αργοστολίου για να βρει καταφύγιο στην ύπαιθρο. Τα πρώτα γερμανικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στις 25 Σεπτεμβρίου 1943. Τίποτα δεν προμήνυε ότι η γερμανική πλευρά θα ενδιαφερόταν για την επίλυση της κακής επισιτιστικής κατάστασης που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται, εισάγοντας η ίδια τρόφιμα έστω και σε περιορισμένη κλίμακα όπως είχαν κάνει οι Ιταλοί. Η ανάληψη της διοίκησης των Ιονίων Νήσων από τις γερμανικές αρχές σήμανε την επανένωσή τους με το κατοχικό Ελληνικό κράτος. Ύστερα από σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε υπό

⁸⁹² ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δεά, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 34, "Rapport sarcesse a Monsieur Emil Sandstrom President de la Commission de Gestion pour secours on Grece per le Delegeue de neutre Jean Lieberg eur une inspection effectuee en Thessalie du 22/3 – 12/4/1944, αρ. εγγρ. 38, αρ. εγγρ. 40β, «Έκθεσις του Κου Χρ. Κάλμερ, Ουδ. Αντιπρ. της ΕΔΒΕ εις Τρίκαλα προς τον Κον Αιμίλιν Σάνστρομ (Πρόεδρον της ΕΔΒΕ), αρ. εγγρ. 46, Βόλος 1/9/1944, αρ. εγγρ. 64, «Έκθεσις περί των αναγκών των πληθυσμών των πολεμοπαθών χωριών του νομού Μαγνησίας και των ληπτέων μέτρων», Αθήνα 28 Δεκεμβρίου 1943 φάκ. 7, αρ. εγγρ. 3, «Έκθεσις πεπραγμένων... 1^η Σεπτεμβρίου-31 Αυγούστου 1944», σ. 11' ΕΛΙΑ, Αρχείο Σμαράγδας Τσολάκη, φάκ. 3, ό. π., Bengt Helger, ό. π.

τον Γερμανό πρόξενο και εκπροσώπους της ελληνικής τοπικής αυτοδιοίκησης, τον μητροπολίτη Κοντόστανο και τον διευθυντή της Τράπεζας της Ελλάδος για το επισιτιστικό ζήτημα αποφασίστηκε την ευθύνη για την τροφοδοσία της να την αναλάβει η τοπική αυτοδιοίκηση. Για να αντιμετωπιστούν οι άμεσες ανάγκες μεταβιβάστηκαν στις ελληνικές κατοχικές αρχές τα αποθέματα των Ιταλών που υπήρχαν στο νησί. Όμως αυτά ήταν ανεπαρκή και επαρκούσαν έως και για τον Οκτώβριο του 1943, αν διανέμονταν μόλις 90 γραμμάρια κατ' άτομο. Οι γερμανικές αρχές κατήργησαν τους περιορισμούς που ίσχυαν για τις συναλλαγές με την Ήπειρο επί ιταλικής κατοχής και επέτρεψαν σε μια αντιπροσωπία να μεταβεί στην Αθήνα για να ζητήσει βοήθεια.⁸⁹³

Ο Έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο Αγκνίδης σε επιστολή του προς το Foreign Office στις 12 Οκτωβρίου 1943 ζήτησε την επέκταση του σουηδικού προγράμματος στα Ιόνια Νησιά, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι οι Γερμανοί δεν θα ενδιαφέρονταν για την επίλυση των επισιτιστικών αναγκών τους.⁸⁹⁴ Η απάντηση ήταν ότι το αίτημα θα εξεταζόταν από την αρμόδια υπηρεσία και πως «θα είναι προσεχώς εις θέσιν να πληροφορήση ημάς σχετικώς».⁸⁹⁵ Για τους Συμμάχους σημαντικότερες ήταν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στο μέτωπο της Ιταλίας και στην Αδριατική. Τελικά η αγγλική κυβέρνηση συναίνεσε να αποσταλούν τρόφιμα στην Κέρκυρα τον Ιανουάριο του 1944, αφού πρώτα έδωσε τη συγκατάθεσή της η γερμανική πλευρά και αφού υπογράφηκε η συμφωνία του Βουκουρεστίου, η οποία καθόριζε τις ζώνες συλλογής του ελαιόλαδου μεταξύ ΕΔΒΕ και Γερμανών. Ουδέτερος αντιπρόσωπος εγκαταστάθηκε στο νησί στα τέλη Δεκεμβρίου. Τα Ιόνια νησιά επρόκειτο να συμπεριληφθούν στις συμφωνίες για το ελαιόλαδο. Το Fenris μετέφερε το πρώτο φορτίο στην Κέρκυρα τον Φεβρουάριο του 1944 ύστερα από 5 μήνες από την ιταλική συνθηκολόγηση. Στα υπόλοιπα νησιά τα τρόφιμα θα μεταφέρονταν με καϊκία.⁸⁹⁶

Στην πόλη της Κέρκυρας εφαρμόστηκε το σύστημα του δελτίου, όμως κυκλοφορούσε ένας τεράστιος αριθμός πλαστών από την περίοδο της ιταλικής κατοχής με αποτέλεσμα να επωφεληθούν όλοι ανεξαιρέτως οι κάτοικοι σε τέτοιο βαθμό που μαζί με τους άνδρες του ΕΔΕΣ που βρήκαν καταφύγιο στην Κέρκυρα τον Δεκέμβρη του 1944 ο αριθμός των ωφελημένων ξεπέρασε το 38% των αρχικών προβλέψεων. Μεγάλες αντιδράσεις προέκυψαν από τους κατοίκους των χωριών της Κέρκυρας, οι οποίοι διαμαρτύρονταν, επειδή οι κάτοικοι της πόλης είχαν ευνοηθεί και υπέβαλλαν καταλόγους με φανταστικούς αριθμούς δικαιούχων. Τελικά συμβιβάστηκαν, αν και οι ποσότητες που έλαβαν ήταν αναλογικά περισσότερες από άλλα μέρη. Σημαντικό πρόβλημα αντιμετώπισαν τα άλλα νησιά του Ιονίου. Η μεταφορά με καϊκία αποδείχθηκε στην πράξη αναποτελεσματική και δεν μπορούσε να εξασφαλίσει τις αναγκαίες εισαγωγές τροφίμων για την κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών των νησιών. Αν και ο Helger χαρακτήρισε την επισιτιστική κατάσταση απλά

⁸⁹³ Νεκτάριος Καλούδης, *Η αποβίβαση των Γερμανών στην Κέρκυρα και η καταστροφή της πόλης από τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς το Σεπτέμβρη του 1943. Ιστορικό χρονικό*, 2^η έκδοση, Αθήνα, 1991, σσ. 33-39, 75-76 · Κώστας Δαφνής, *Χρόνια πολέμου και κατοχής, Κέρκυρα*, ό. π., σσ. 239-267.

Η Ένωση Ελλήνων της Μεγάλης Βρετανίας ζήτησε από την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση να προβεί στις αναγκαίες ενέργειες προς τη βρετανική κυβέρνηση ώστε τα Επτάνησα να ενταχθούν στο σουηδικό πρόγραμμα αρωγής, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π., φάκ. 10, αρ. εγγρ. 129, Λονδίνο τη 8/10/1943.

⁸⁹⁴ Ο. π., αρ. εγγρ. 127, 12/10/ 1943.

⁸⁹⁵ Ο. π., αρ. εγγρ. 098, Λονδίνο 20/10/1943.

⁸⁹⁶ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 52.3, αρ. πρωτ. 905/594, Λονδίνο 23/1/1944, αρ. πρωτ. 1053/905, Λονδίνο 27/1/1944, με την ένδειξη MEW'ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.3, «Γενική Επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας κατά την κατοχή».

επισφαλή, ένα νέο κύμα πείνας ξέσπασε και προκάλεσε μαζικούς θανάτους στη Λευκάδα, τη Ζάκυνθο και την Κεφαλλονιά από τον Μάρτιο του 1944. Η μόνη λύση ήταν η αποστολή περισσότερων τροφίμων, τα οποία μόνο ένα σουηδικό πλοίο μπορούσε να μεταφέρει. Η εισήγηση του Sandstrom και της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης για τη χορήγηση άδειας ασφαλούς διέλευσης τον Μάρτιο του 1944 απορρίφθηκε από το Αγγλικό Ναυαρχείο. Τελικά η άδεια δόθηκε μόλις στις αρχές Ιουλίου 1944. Το πρόγραμμα εκτελέστηκε μόλις κατά 49%.⁸⁹⁷

Πρόγραμμα επισιτιστικής αρωγής για τα Ιόνια Νησιά, Οκτώβριος 1943-Απρίλιος 1944		
Μήνας	Προγραμματισμένες ποσότητες σε οκάδες	Αποσταλείσες ποσότητες τροφίμων σε οκάδες
Οκτώβριος	-	-
Νοέμβριος	-	-
Δεκέμβριος	-	-
Ιανουάριος	500.000	140.000
Φεβρουάριος	500.000	-
Μάρτιος	300.000	30.000
Απρίλιος	750.000	500.000

Πίνακας 6.25, πηγή: ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ.7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 έως Σεπτεμβρίου 1943»ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.3, «Γενική επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας κατά την Κατοχή».

Η) Στερεά Ελλάδα

Η Στερεά Ελλάδα ήταν μια περιφέρεια της οποίας η παραγωγική βάση διέφερε από νομό σε νομό. Από τη μια υπήρχε η πλούσια σε παραγωγή σιτηρών Βοιωτία και το ανατολικό διαμέρισμα της Φθιώτιδας καθώς οι εύφορες περιοχές της Αιτωλίας και η εργατούπολη του Αγρινίου και από την άλλη οι ορεινές επαρχίες της Ευρυτανίας, της Ακαρνανίας και της Φωκίδας οι οποίες συγκαταλέγονταν στις πλέον φτωχές περιοχές της Ελλάδας. Το νησί της Εύβοιας ήταν ένας νομός με περιορισμένους αγροτικούς πόρους και σημαντική εργατική τάξη στη Χαλκίδα και το Αλιβέρι. Η Χαλκίδα είχε πληρώσει ένα πολύ βαρύ τίμημα στα 1941-1942 καταγράφοντας σχεδόν 1.500 θανάτους, έχοντας πληθυσμό 22.000 κατοίκων. Η πλειοψηφία αυτών των θανάτων οφείλονταν κυρίως στην αστία ή σε παθήσεις όπως η φυματίωση και τα θύματα της ανήκαν ως επί το πλείστον σε ανθρώπους προερχόμενους από την εργατική τάξη. Η πείνα έπληξε και την παιδική ηλικία και τους ηλικιωμένους. Ενδεικτικά αποβίωσαν 300 κατά το 1941-1942. Οι ποσότητες που εισήγαγε η ΕΔΑΤ στη Στερεά Ελλάδα ήταν πολύ μικρές και στάλθηκαν σε ορεινές περιοχές όπως αυτή της Ευρυτανίας.⁸⁹⁸

⁸⁹⁷ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 52.1, αρ. 4526, Λονδίνο 17 Απριλίου 1944, αρ. 2693/R/1944, Λονδίνο 18/4/1944, T 550/29/C/2, Λονδίνο 24 Απριλίου 1944, αρ. εγγρ. 15414 "Aide-Memoire", 9/6/1944 'ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F27/54-2, Λονδίνο 18/4/1944, 122/1, Στοκχόλμη 23/5/1944' UNA, S-1306-0000-0009, "Account by Monsieur Nordenstrom of visit to Cefallonia and Ithaka between February 20th and March 25th 1944" Bengt Helger, ό. π., σ. 375.

⁸⁹⁸ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 308, Αθήνα, 25/7/1942, αρ. εγγρ. 311, Ο Μητροπολίτης Χαλκίδος, χωρίς ημερομηνία, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 1, «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1941 έως Αύγουστο 1942, Αθήνα, σ. 25-31' Ελένη Χατζοπούλου, Αντίσταση στην κατοχική Χαλκίδα, στο Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης (επ.), *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος, 1940-1960*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2014, σσ. 612-614' Bengt Helger, ό. π., σ. 367.

Τον Μάρτιο του 1944 οι Einar Gjerstad και Νίκος Δέας επισκέφτηκαν τη Λαμία για να συναντηθούν με τον Meller, τον Γερμανό φρούραρχο της Λαμίας για να βρεθεί λύση και να αρθεί η απαγόρευση για την περιοχή της Λαμίας και της Σπερχειάδας. Ο Meller απάντησε ότι θα εισηγούνταν την άρση των απαγορεύσεων για την Ευρυτανία και τη Σπερχειάδα υπό τον όρο ότι θα εγκαθίστατο ένα ουδέτερος αντιπρόσωπος στη Λαμία. Οι δύο τους επέστρεψαν πίσω και μετέφεραν την πρόταση στον Sandstrom. Αποφασίστηκε η ίδρυση γραφείου στη Λαμία και ο διορισμός του Haenni ως ουδέτερου αντιπροσώπου, στον οποίο δόθηκαν πληροφορίες για την επισιτιστική κατάσταση της περιοχής. Η μετάβασή του όμως δεν κατέστη δυνατή. Ο ίδιος ο Emil Sandstrom μαζί με τον Sture Linner ταξίδεψε τον Μάιο του 1944 για να συναντήσει τον Meller, στρατιωτικό διοικητή της Λαμίας, για να βρεθεί μια λύση. Οι γερμανικές αρχές αρνήθηκαν να χορηγήσουν άδεια στον Νίκο Δέα να ταξιδέψει μαζί τους. Οι πληροφορίες που είχε από τον Riffel, προϊστάμενο των υπηρεσιών επαρχιών, ο Sandstrom ήταν ότι ο Meller θα δεχόταν να δώσει την άδεια να αποσταλούν τρόφιμα στην Ευρυτανία υπό την προϋπόθεση ότι η διανομή θα γινόταν υπό την επίβλεψη του ουδέτερου αντιπροσώπου στη Λαμία. Οι στρατιωτικές αρχές στην Αθήνα είχαν αρνηθεί σθεναρά εκτός και αν η Feld- Commandantur της Λαμίας έδινε την άδειά της. Όμως, όταν έφτασαν στη Λαμία, πληροφορήθηκαν ότι ο Meller είχε αποβιώσει, στρατιωτικές επιχειρήσεις διεξάγονταν κατά του ΕΛΑΣ και ο νομάρχης Φθιώτιδας μαζί με την οικογένειά του είχε απαχθεί από τον ΕΛΑΣ. Ο Biester, ο αντικαταστάτης του Meller, ξεκαθάρισε ότι υπό τις παρούσες συνθήκες δεν επρόκειτο να δώσει την έγκρισή του για την αποστολή τροφίμων στην περιοχή. Ο Sandstrom αντέτεινε τα πολιτικά οφέλη που θα είχε ο εφοδιασμός του Καρπενησίου και θα μπορούσε να οδηγήσει στην απελευθέρωση του νομάρχη και της οικογένειάς του. Ο Biester οδήγησε τους Sandstrom και Linner στον συνταγματάρχη Sitzenstock, στρατιωτικό διοικητή της περιοχής. Ο Sitzenstock δήλωσε ότι θα αποδεχόταν την απελευθέρωση του νομάρχη ως δείγμα καλής θέλησης και, αν αυτό γινόταν, θα απέσυρε την απαγόρευση για την αποστολή τροφίμων. Σε αντίθετη όμως περίπτωση θα εκτελούσε 15 κομμουνιστές ως αντίποινα. Τα στελέχη της ΕΔΒΕ θα μετατρέπονταν από φορείς μιας διαμεσολαβητικής πρότασης σε κομιστές ενός γερμανικού τελεσίγραφου.⁸⁹⁹

Από τη Λαμία έως την Ευρυτανία οι Sandstrom και Linner διαπίστωσαν ιδίοις όμμασιν τις καταστροφές που είχε υποστεί η περιοχή. Έξω από το Καρπενήσι ένα πλήθος ανθρώπων τους υποδέχθηκε προσφέροντας τους λουλούδια και βγάζοντας λόγους. Έλπιζαν ότι η άφιξη τους θα σήμανε επιτέλους και την άφιξη της ξένης βοήθειας. Ο διοικητής του ΕΛΑΣ στο Καρπενήσι απέρριψε την πρόταση και έδειξε ότι ήταν ενοχλημένος από την εκβιαστική απόπειρα των Γερμανών να συνδέσουν το ζήτημα της ανθρωπιστικής βοήθειας με την απελευθέρωση του Νομάρχη. Ο τελευταίος, αν και αρχικά ήταν ανεκτός από το ΕΑΜ, στη συνέχεια όμως κατηγορήθηκε για την ανάμιξή του σε δοσοληψίες στη μαύρη αγορά, στενή συνεργασία με την κυβέρνηση της Αθήνας και επειδή στενοί συνεργάτες του είχαν καταδώσει μέλη του ΕΑΜ στους Γερμανούς. Η απελευθέρωσή του ξεπερνούσε τις αρμοδιότητες του διοικητή του ΕΛΑΣ Καρπενησίου και έπρεπε να έχει την έγκριση του Γενικού Επιτελείου του ΕΛΑΣ. Το επιτελείο απέρριψε ομόφωνα τη γερμανική πρόταση. Σε απάντηση στη γερμανική απειλή για την εκτέλεση 15 κομμουνιστών δήλωνε ότι, αν

⁸⁹⁹ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 240, «Ευρυτανία», φάκ. 7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Πεπραγμένων...», ό. π.· ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F28/27/1-6, Στοκχόλμη 9/6/1943, με την ένδειξη «Λίαν Εμπιστευτικών».

γινόταν αυτό, θα εκτελούνταν από τον ΕΛΑΣ, ένας Γερμανός συνταγματάρχης, ένας ταγματάρχης και αριθμός αιχμαλώτων. Ο ΕΛΑΣ δεν εμπιστευόταν τη γερμανική πλευρά και θεωρούσε ότι θα τον εξαπατούσε στη συνέχεια. Οι Sandstrom και Linner επέστρεψαν στη Λαμία μεταφέροντας την απάντηση του ΕΛΑΣ. Ο Sandstrom προσπάθησε να ελιχθεί, λέγοντας ότι είχε αποκομίσει την εντύπωση ότι ο ΕΛΑΣ δεν θα χρησιμοποιούσε τα τρόφιμα για την τροφοδοσία των αντρών του σε περίπτωση που αποστέλλονταν. Όμως η γερμανική απάντηση εξακολουθούσε να είναι αρνητική, συνδέοντας το ζήτημα της βοήθειας με αυτό της απελευθέρωσης του νομάρχη. Η εντύπωση που σχημάτισε ο Sandstrom για την επισιτιστική κατάσταση της Ευρυτανίας, κατά τη βραχεία του παραμονή, ήταν ότι ενώ στο Καρπενήσι η κατάσταση ήταν καλή, στα χωριά του νομού ήταν άσχημη.⁹⁰⁰

Στη Δυτική Στερεά Ελλάδα η ΕΔΒΕ ενίσχυσε αρχικά τα «Λαϊκά Συσσίτια» της πόλης του Μεσολογγίου και από τον Απρίλιο του 1943 άρχισε τη διανομή αλεύρων, επειδή τα τοπικά αποθέματα είχαν εξαντληθεί, ενώ σταμάτησε τη διανομή τον Ιούλιο, παραμονές της νέας σοδειάς, ξαναρχίζοντας τον Σεπτέμβριο. Όμως η ιταλική πλευρά εμπόδισε τη διανομή στα χωριά της επαρχίας Βάλτου και ζήτησε να της παραδοθεί κατάλογος με τα χωριά, στα οποία θα διανέμονταν τα τρόφιμα. Η επισιτιστική κατάσταση επιδεινώθηκε εξαιτίας των κοινών εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των ιταλικών στρατευμάτων με τη νεοαφιχθείσα 104^η γερμανική μεραρχία. Επιτακτική ήταν η ανάγκη αύξησης της επισιτιστικής βοήθειας εξαιτίας των καταστροφών που υπέστησαν τα χωριά της περιοχής. Η Επιτροπή συνάντησε δυσκολία στο να βρει καΐκια για να μεταφέρει τα τρόφιμα στο Μεσολόγγι και τη Ναύπακτο. Νέες απαγορεύσεις εκδόθηκαν από το 1944. Από τον Απρίλιο απαγορεύθηκε η αποστολή τροφίμων στην περιοχή της Ναυπακτίας, μια απαγόρευση που ανεστάλη τον Μάιο του ίδιου χρόνου, αλλά από τα τέλη Ιουνίου εφαρμόστηκε και πάλι με εξαίρεση την πόλη της Ναύπακτου. Οι απαγορεύσεις επεκτάθηκαν και για τις κοινότητες της επαρχίας Τριχωνίδας με εξαίρεση αυτές που τροφοδοτούνταν άμεσα από το Αγρίνιο. Στις αρχές του Ιουλίου του 1944 οι τοπικές αρχές κατοχής απαγόρευσαν την αποστολή τροφίμων από το Μεσολόγγι στις κοινότητες, οι οποίες τροφοδοτούνταν από αυτό, ακόμη και στο νησί Κάλαμο.⁹⁰¹

Στην Εύβοια το σουηδικό σχέδιο είχε καλύτερες προοπτικές επιτυχίας. Η Εύβοια γειτόνευε με την Αττική, συνδέονταν με τον σιδηρόδρομο και η βοήθεια μπορούσε να μεταφερθεί με καΐκια στα μικρά λιμάνια της. Όταν ξεκίνησε το έργο της, η Επιτροπή κυριαρχούσε η πείνα. Αφού σταθεροποιήθηκε η επισιτιστική κατάσταση στην πόλη της Χαλκίδας, από τον Δεκέμβριο του 1943 υπήρξε επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης. Η αιτία ήταν ότι ο Νομάρχης Εύβοιας και διοικητής του τοπικού Τάγματος Ασφαλείας Λιάκος επέβαλε έκτακτη φορολογία σε βασικά είδη για την τροφοδοσία των ανδρών των Ταγμάτων Ασφαλείας. Οι ελληνικές αρχές τον Δεκέμβρη κατάσχεσαν τα δελτία της εβραϊκής κοινότητας και τα διέθεσαν δίχως κριτήρια στα παιδικά συσσίτια της πόλης. Επιπλέον η Νομαρχία απαγόρευσε τη αποστολή τροφίμων στη Στενή Ευβοίας καθώς και στο βόρειο τμήμα του νησιού με τη δικαιολογία ότι θα ενισχύονταν ο ΕΛΑΣ. Παράλληλα επεμβαίναν στο έργο των τοπικών

⁹⁰⁰ Ο. π.

⁹⁰¹ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 177, «Περί παρουσιαζομένων δυσχερειών κατά την άφιξιν των αλεύρων», Αμφιλοχία 23/3/1943. Φάκ. 7, αρ. εγγρ. 3, «Έκθεσις πεπραγμένων κατά το χρονικό διάστημα από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1943- 31 Αυγούστου 1944», Αθήνα, 1944, σ. 11· Bengt Helger, ό. π., σ. 375.

ΕΔΕΣ και ΚΕΔΕΣ ευνοώντας τις οικογένειες των ανδρών των ταγμάτων ασφαλείας. Επιπλέον στο Αλιβέρι τα γερμανικά στρατεύματα λεηλάτησαν σημαντικές ποσότητες τροφίμων που προορίζονταν για τα γειτονικά χωριά.⁹⁰²

Στην Ανατολική Στερεά Ελλάδα ο αριθμός αυτών που έχρηζαν επισιτιστικής βοήθειας ανέβηκε από το 25% στο 50% του άμαχου πληθυσμού. Ο Bengt Helger στη μεταπολεμική έκθεσή του αναφέρει ότι οι συμμετέχοντες στις διανομές ξεπέρασαν κατά 15% αυτούς που χρειάζονταν βοήθεια. Αρκετά ερωτήματα εγείρονται κατά πόσο αυτός ο αριθμός ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα δεδομένων των απαγορεύσεων που επέβαλαν οι κατακτητές, της έλλειψης μεταφορικών μέσων καθώς και των ζημιών που είχε υποστεί το οδικό δίκτυο. Πιθανότατα αυτός ο αριθμός δεν συμπεριλαμβάνει τους δικαιούχους των αποκλεισμένων περιοχών.⁹⁰³

Πρόγραμμα επισιτιστικής αρωγής για τη Στερεά Ελλάδα, Σεπτέμβριος 1942-Απρίλιος 1944.		
Μήνας	Προγραμματισμένες ποσότητες σε οκάδες	Αποσταλείσες ποσότητες τροφίμων σε οκάδες
Σεπτέμβριος	447.300	56.311
Οκτώβριος	597.000	462.098
Νοέμβριος	696.165	464.266
Δεκέμβριος	827.115	966.600
Ιανουάριος	864.765	884.488
Φεβρουάριος	928.215	68.998
Μάρτιος	960.465	453.980
Απρίλιος	960.465	532.499
Μάιος	960.465	567.839
Ιούνιος	960.465	1.048.801
Ιούλιος	992.226	385.724
Αύγουστος	55.650	37.789
Σεπτέμβριος	-	-
Οκτώβριος	1.300.000	1.200.000
Νοέμβριος	1.700.000	1.500.000
Δεκέμβριος	1.800.000	1.000.000
Ιανουάριος	2.400.000	700.000
Φεβρουάριος	2.100.000	1.200.000
Μάρτιος	2.200.000	1.400.000
Απρίλιος	2.300.000	1.700.000

Πίνακας 6.26, πηγή: ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ.7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 έως Σεπτεμβρίου 1943» ΈΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.3, «Γενική επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας κατά την Κατοχή».

Θ) Πελοπόννησος

Η Πελοπόννησος ήταν μια από τις πλουσιότερες αγροτικές περιφέρειες της Ελλάδας. Η Αργολίδα και η Κορινθία είχαν πολύ μεγάλη παραγωγή φρούτων, λαχανικών, σταφίδας, ελαιόλαδου και παραγωγή σιτηρών. Εξίσου πλούσια ήταν η

⁹⁰² ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 7, ό. π., ' Ελένη Χατζοπούλου, ό. π., σ. 616.

⁹⁰³ Bengt Helger, ό. π., σ. 369.

επαρχία της Μεσσηνίας, η οποία, αν και είχε ένα μεγάλο πλεόνασμα στην παραγωγή ελαιόλαδου και φρούτων, είχε έλλειψη στο σάρι. Από την άλλη πλευρά υπήρχαν οι ορεινές περιοχές της Αρκαδίας της Αχαΐας και της Λακωνίας.

Στην Πάτρα, η οποία ήταν το μεγαλύτερο και σημαντικότερο αστικό κέντρο της Πελοποννήσου, καθιερώθηκε οικογενειακό δελτίο τροφίμων τον Ιούνιο του 1941. Παρά την εφαρμογή του, δεν έγινε εφικτό να εξασφαλίσει τον πολυπόθητο άρτο και κάποια στοιχειώδη είδη τροφίμων. Οι διανομές περιορίστηκαν μόνο στη σταφίδα. Η επισιτιστική κατάσταση της πόλης επιδεινωνόταν ημέρα με την ημέρα και οδηγήθηκε σε αδιέξοδο. Η δημοτική αρχή τελικά περιόρισε τις διανομές μόνο στους εργάτες και στους άπορους. Κυβερνητικό κλιμάκιο υπό τον Πλάτωνα Χατζημιχάλη τον Μάρτιο του 1942 επισκέφτηκε επανειλημμένα την Πάτρα. Μαζί του δεν κόμισε τίποτα πέρα από κάποιες υποσχέσεις για μια μικρή ποσότητα σταριού. Κατά την παραμονή του μίλησε για την αποδοτικότερη ανάπτυξη τομέων όπως η αλιεία και τη χρήση των αλυκών για να ανταλλαχθούν τα τοπικά προϊόντα με εισαγόμενα είδη από το εξωτερικό. Από παντού στέλνονταν τηλεγραφήματα προς την κατοχική κυβέρνηση, αναφέροντας την τραγική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η πόλη ύστερα από τη διακοπή τη λειτουργίας των «Λαϊκών Συσσιτίων». Τον Μάιο ο Νομάρχης Αχαΐας και ο δήμαρχος Πάτρας μετέβησαν στην Αθήνα για να εκθέσουν το επισιτιστικό πρόβλημα του νομού και της πόλης στον Τσολάκογλου. Το μόνο που κέρδισαν ήταν αόριστες υποσχέσεις για την επανέναρξη της λειτουργίας των «Λαϊκών Συσσιτίων» και την αποστολή 150 τόνων σίτου από το ΔΚΕΣ. Ο όγκος των τροφίμων που υποσχέθηκαν δεν προοιωνίζε την οριστική επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος της Αχαΐας.⁹⁰⁴

Η Πάτρα, επειδή ήταν αστικό κέντρο, αποφασίστηκε η διανομή να γίνει με το δελτίο άρτου. Όμως η ιταλική πλευρά αρνήθηκε τον διορισμό σουηδού αντιπροσώπου στην Πάτρα. Τη διαχείριση της αρωγής ανέλαβε η τοπική ΚΕΔΕΣ. Τον Νοέμβριο του 1942 οι φούρνοι της Πάτρας διένειμαν πλέον το ψωμί από το καναδικό σάρι, που τόσο είχε στερηθεί ο λαός της. Η επισιτιστική κατάσταση της πόλης βελτιώθηκε άρδην. Η τοπική ΚΕΔΕΣ υπόσχονταν ότι και άλλα είδη τροφίμων θα εισάγονταν άμεσα, βελτιώνοντας ακόμη περισσότερο την κατάσταση και τη λειτουργία των «Λαϊκών Συσσιτίων», τα οποία έφθασαν να αριθμούν 16.500 εγγεγραμμένους, και επιλύοντας το επισιτιστικό πρόβλημα της πόλης για τους επόμενους μήνες. Οι μήνες που ακολούθησαν δεν θύμιζαν σε τίποτα την πρώτη περίοδο της κατοχής. Το ψωμί είχε αντικαταστήσει τη σταφίδα, οι προθήκες των καταστημάτων ήταν γεμάτες τρόφιμα, των οποίων οι τιμές είχαν μειωθεί έστω και οριακά. Αυτή η εικόνα της ευμάρειας δεν κράτησε πολύ. Ύστερα από μερικούς μήνες τον Αύγουστο του 1943 το κόστος των βασικών ειδών εκτοξεύθηκε και πάλι στα ύψη. Από τον Οκτώβριο υπήρχε τεράστια έλλειψη σε λάδι και αρκετά είδη δεν υπήρχαν πλέον στην επίσημη αγορά. Τον Μάρτιο

⁹⁰⁴ *Νεολόγος Πατρών*, «Προς το κοινόν των Πατρών, οδηγία προς έκδοσιν οικογενειακού δελτίου τροφίμων», 5/6/1941, *Νεολόγος Πατρών*, «Της Στιγμής», 24/9/1941, *Νεολόγος Πατρών*, «Αι επισιτιστικάί ανάγκαι της πόλεως και αι ενέργειαι των αρμοδίων αρχών», 2/10/1941, *Νεολόγος Πατρών*, «Επανήλθον χθες εις την πόλιν μας οι Υπουργοί Εσωτερικών και Εθνικής Οικονομίας. Ανακοινώσεις περί επισιτιστικών ζητημάτων», «Πόλεμος και κοινωνική Αλληλεγγύη», 19/3/1942, *Νεολόγος Πατρών*, «Η επιδείνωσις της επισιτιστικής καταστάσεως της πόλεως των Πατρών», 2/5/1942, *Νεολόγος Πατρών*, «Η αποστολή τηλεγραφημάτων», 3/5/1942, *Νεολόγος Πατρών*, «Εργατοϋπαλληλικόν Κέντρον Πατρών», 3/5/1942, *Νεολόγος Πατρών*, «Η τραγική επισιτιστική κατάστασις του πληθυσμού της πόλεως μας», *Νεολόγος Πατρών*, ««Τα πρώτα επισιτιστικά μέτρα υπέρ των Πατρών», 7/5/1941, *Νεολόγος Πατρών*, «Αποστέλλονται εις Πάτρας άλευρα και τρόφιμα», 10/5/1942, *Νεολόγος Πατρών*, «Το επισιτιστικόν ζήτημα της πόλεως μας», 12/5/1942, *Νεολόγος Πατρών*, «Η παραλαβή των 150 τόνων αλεύρου», 14/5/1942, *Νεολόγος Πατρών*, «Θα φάμε ψωμί», 21/5/1942.

του 1944 εγκαταστάθηκε ουδέτερος αντιπρόσωπος στην Πάτρα και ο νομός Ηλείας εντάχθηκε στη δικαιοδοσία του. Όμως η κήρυξη της Πελοποννήσου ως ζώνης επιχειρήσεων από τον γερμανικό στρατό τον Μάιο του 1944 και τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι συγκοινωνίες δυσχέρανε τη μεταφορά των τροφίμων στην πόλη, της οποίας ο πληθυσμός είχε αυξηθεί στις 100.000 εξαιτίας της συρροής προσφύγων από την ενδοχώρα της Πελοποννήσου. Η διανομή άρτου διακόπηκε για αρκετές ημέρες και η ΕΔΒΕ αναγκάστηκε να απολογηθεί για αυτό. Για να αντιμετωπισθεί η κατάσταση χρησιμοποιήθηκαν τα αποθέματα αλεύρων που προορίζονταν για την Πρέβεζα. Η χαλάρωση των περιοριστικών μέτρων από τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές για τα αστικά κέντρα επέτρεψε την ομαλή αρτοδότηση της πόλης για τον μήνα Αύγουστο και τη διανομή επιπλέον ειδών. Μόλις τον Σεπτέμβριο του 1944, παραμονές της Απελευθέρωσης, η Επιτροπή ήταν σε θέση να ανακοινώσει την εισαγωγή 2.000 τόνων αλεύρων και άλλων ειδών τροφίμων. Στην Αχαΐα η βοήθεια του σουηδικού σχεδίου διοχετεύθηκε κυρίως στις πόλεις. Από τον Σεπτέμβριο του 1942 έως τον Οκτώβριο του 1944 ωφελήθηκαν από το πρόγραμμα αρωγής 162.000 άτομα, δηλαδή το 92% των δικαιούχων και το πρόγραμμα εκτελέστηκε κατά 79%.⁹⁰⁵

Στην Αργολίδα και την Κόρινθο η κατάσταση ήταν διαφορετική. Πιο πολύ υπέφεραν από την πείνα και τις στερήσεις τα αστικά κέντρα όπως το Ναύπλιο. Οι δύο νομοί είχαν το προνόμιο, εκτός του ότι είχαν πλούσια αγροτική παραγωγή, να βρίσκονται κοντά στην Αθήνα και τα τρόφιμα να μπορούν να φτάσουν σχετικά γρήγορα, είτε με φορτηγά είτε με καΐκια καθώς και σιδηροδρομικά. Με εξαίρεση τον Σεπτέμβριο του 1944, επειδή οι μεταφορές αντιμετώπισαν πρόβλημα λόγω των καταστροφών στο σιδηροδρομικό δίκτυο, το πρόγραμμα εξελίχθηκε ομαλά και από τον Σεπτέμβριο του 1942 έως τον Δεκέμβριο του 1944 διανεμήθηκαν 3,5 οκάδες αλεύρι σε 69.000 άτομα, δηλαδή το 92% των δικαιούχων.⁹⁰⁶

Όσον αφορά τη Νότια Πελοπόννησο, αρχικά είχε αποφασιστεί να δημιουργηθεί ένας σταθμός για τα σουηδικά πλοία στην Καλαμάτα για να ανεφοδιάζεται όλη η περιοχή από εκεί. Η ιταλική στρατιωτική διοίκηση αρνήθηκε να δώσει την άδειά της και τα εφόδια μεταφέρθηκαν σιδηροδρομικώς ή με φορτηγά. Η μερίδα διανεμήθηκε υπό τη μορφή αλεύρων από παντοπωλεία στην τιμή των 180 δραχμών. Στην Καλαμάτα εκδηλώθηκαν αντιδράσεις από τους αρτοποιούς, οι οποίοι χαρακτήρισαν ως σκάνδαλο τη διανομή από τα παντοπωλεία, επειδή έβλεπαν τον τζίρο τους να μειώνεται. Παράλληλα η ΕΔΒΕ ενίσχυσε και τους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς των ιδιωτικών υπαλλήλων. Τον Μάρτιο του 1943 ιδρύθηκε στην Τρίπολη γραφείο ουδέτερου αντιπροσώπου του Ερυθρού Σταυρού με επικεφαλής τον Σουηδό αρχαιολόγο Alex W. Persson. Στην περίπτωση της Νότιας Πελοποννήσου δικαιούχοι ήταν μόνο οι άποροι και οι διανομές γίνονταν από τα παντοπωλεία, ενώ στις κωμοπόλεις απευθείας από τις ΕΔΕΣ. Ο Persson πραγματοποίησε έλεγχο, ο οποίος απέδειξε ότι η διοίκηση αρκετών ΚΕΔΕΣ δεν είχαν σταθεί στο ύψος των περιστάσεων και αρκετά μέλη τους είχαν κρατήσει το μεγαλύτερο μέρος της βοήθειας προς όφελος της πόλης τους εις βάρος των μικρών κοινοτήτων. Οι περισσότεροι προσπαθούσαν

⁹⁰⁵ *Νεολόγος Πατρών*, «Από σήμερα τακτική διανομή άρτου», 1/11/1942, *Νεολόγος Πατρών*, «Ανακοίνωσις Επιτροπής Ερυθρού Σταυρού», 16/1/1943, *Νεολόγος Πατρών*, «Τα λαϊκά συσσίτια κατά την χρήση 1942-43», 14/4/1943, *Νεολόγος Πατρών*, «Ανακοίνωσις Ερυθρού Σταυρού», 5/6/1944, *Νεολόγος Πατρών*, ««Εξασφάλισις άρτου και τροφίμων δι' ολόκληρον τον Αύγουστον», 30/6/1944, *Νεολόγος Πατρών*, ««Ευχάριστοι ειδήσεις διά τον επισπισμόν του λαού των Πατρών», 2/9/1943 · Bengt Helger, *ό. π.*, σσ. 369 – 374.

⁹⁰⁶ Bengt Helger, *ό. π.*

να διαχειριστούν τη βοήθεια για να εξυπηρετήσουν τη μελλοντική τους πολιτική καριέρα. Αμέσως προχώρησε στην αναδιοργάνωση των επιτροπών, τοποθετώντας ανθρώπους εμπιστοσύνης, οι οποίοι προχώρησαν στην ανασύνταξη των καταλόγων των δικαιούχων. Οι τελευταίοι μειώθηκαν από τους 17.000 στους 15.000 και στα «Λαϊκά Συσσίτια» από τους 7.500 στους 5.000. Στη συνέχεια περιόρισε τις έκτακτες ενισχύσεις μόνο στους πρόσφυγες από την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη και απέρριψε τα αιτήματα των επαγγελματικών ενώσεων για ενίσχυση με τρόφιμα. Παράλληλα σταμάτησε να ενισχύει τα «Λαϊκά Συσσίτια», στα οποία κυριαρχούσαν οι διπλοεγγραφές, καθιερώνοντας μόνο τις διανομές. Στην πόλη της Καλαμάτας εξακολούθησαν να ενισχύονται λόγω της ύπαρξης ενός μεγάλου πληθυσμού εργατών αλλά και της εισροής προσφύγων από την ενδοχώρα της Πελοποννήσου. Εξαίρεση αποτέλεσαν τα παιδικά συσσίτια όπου, αφού αναδιοργανώθηκαν, η τροφή παραδιδόταν μαγειρεμένη και όχι με το σύστημα της διανομής εξαιτίας του φόβου μήπως καταναλωθεί από άλλους.⁹⁰⁷

Το γραφείο της Τρίπολης σύντομα βρέθηκε προ εκπλήξεως. Η έρευνα του Persson έδειξε ότι η επισιτιστική κατάσταση στην Πελοπόννησο είχε υποτιμηθεί. Αρκετοί κάτοικοι δικαιούχων είχαν συνταχθεί βάσει λανθασμένων στοιχείων αλλά το σημαντικότερο πρόβλημα ήταν ότι δεν είχαν λάβει υπόψη τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που είχαν συντελεστεί κατά τη διάρκεια της κατοχής. Μεσοαστικά κοινωνικά στρώματα είχαν φτωχοποιηθεί ενώ νέοι οικονομικοί παράγοντες είχαν αναδειχθεί εξαιτίας των κερδών που είχαν αποκομίσει από τη μαύρη αγορά. Χωριά που ήταν εύπορα είχαν ευνοηθεί από τη βοήθεια, ενώ σε άλλα ορεινά η κατάσταση ήταν τραγική. Ο Persson σημείωσε ότι στέλνονταν στα γραφεία από τα χωριά ολόκληρες στοίβες από ληξιαρχικές πράξεις θανάτου. Η περιοδεία που πραγματοποίησε στην επαρχία αποκάλυψε ότι αρκετά χωριά υπέφεραν από ελλείψεις και, επειδή το παρακράτημα της παραγωγής τους το είχαν ιδιοποιηθεί μαυραγορίτες, έτρωγαν αλάδωτα αγριόχορτα. Ιδιαίτερα είχε υποφέρει η παιδική ηλικία. Τα περισσότερα παιδιά εμφάνιζαν οιδήματα από την πείνα και θύμιζαν τα παιδιά της Αθήνας του 1941-1942. Όταν έφτασαν οι πρώτες ποσότητες γάλατος, δημιουργήθηκαν βραχύβιες παιδικές εστίες έως την έναρξη της νέας σοδειάς. Η κατάσταση βελτιώθηκε σημαντικά όσον αφορά την παιδική ηλικία. Όμως οι μερίδες τροφίμων που παρείχε η ΕΔΒΕ ήταν πολύ μικρές για να καλύψουν τις διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού και η κατάσταση απείχε πολύ από το να χαρακτηριστεί ικανοποιητική. Μόλις και με τα βίαια παρείχε τις απαραίτητες θερμίδες για την επιβίωση όπως σχολίαζε ο Persson και εισηγήθηκε την αύξηση της μερίδας κατά 1 οκά για τις ορεινές κοινότητες.⁹⁰⁸

Η σουηδική αποστολή στην Τρίπολη διεξήγαγε παράλληλα έρευνα για την κατάσταση της υγείας του άμαχου πληθυσμού. Η έρευνα έδειξε μια εξάπλωση των αφροδίσιων νοσημάτων κατά τη διάρκεια της ιταλικής κατοχής, τέτοια που δεν είχε γνωρίσει ξανά η Ελλάδα στην προκατοχική περίοδο. Η ελονοσία γνώρισε τόσο μεγάλη έξαψη, ώστε δεν περιορίστηκε μόνο στα πεδινά χωριά, αλλά εξαπλώθηκε και στις ορεινές περιοχές. Η αναιμία ήταν μια εξίσου διαδομένη πάθηση ιδιαίτερα ανάμεσα

⁹⁰⁷ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 18.5, "Review of the work of the Tripoli Bureau between March and December 1943" Θάρρος, «Η διανομή των αλεύρων», «Ανακοίνωσις. Προμηθευτικός και καταναλωτικός συνεταιρισμός ιδιωτικών υπαλλήλων Καλαμών», 13/3/1943, Θάρρος, «Αι διανομαί των αλεύρων», 15/3/1943. Κωστής Παπακόγκος, *Αρχείο Πέρσον Κατοχικά ντοκουμέντα του ΔΕΣ Πελοποννήσου*, Αθήνα, Παπαζήση, 1977, σσ. 37-62, 74-75.

⁹⁰⁸ Ο. π.

στην παιδική ηλικία ενδεικτική των στερήσεων που είχε υπομείνει. Η φυματίωση έκανε θραύση, αλλά τα περισσότερα σανατόρια της περιοχής είχαν κλείσει. Άλλες παθήσεις όπως ο τύφος, η λύσσα και η δυσεντερία, αδενοπάθειες, δυσεντερία έκαναν την εμφάνισή τους. Η Επιτροπή αρχικά είχε πολύ λίγα μέσα να συνεισφέρει για την καταπολέμησή τους. Ειδικές επιτροπές και υποεπιτροπές οργανώθηκαν δια μέσου των οποίων συνταγογραφούνταν τα φάρμακα από ιατρούς. Όσον αφορά τους φυματικούς, αφού απογράφηκαν στην Τρίπολη, τους χορηγήθηκε έκτακτη μερίδα τροφίμων. Οι αυξημένες εισαγωγές φαρμάκων από το εξωτερικό δημιούργησαν αισιόδοξες προοπτικές για την αντιμετώπιση των ασθενειών. Η Επιτροπή είχε πλέον τα μέσα και είχε ετοιμάσει ένα σχέδιο για να αντιμετωπίσει τις ασθένειες και επικεντρώθηκε στην αντιμετώπιση της ελονοσίας από τον Μάιο του 1944.⁹⁰⁹

Επιδίωξη της Επιτροπής ήταν τα τρόφιμα να χορηγηθούν σε τιμές οικονομικά προσιτές. Η χρέωση για μια οκά αλεύρι της ΕΔΒΕ στην Τρίπολη ήταν ίση με το κόστος μιας εφημερίδας ή δύο τσιγάρων. Σταδιακά η τιμή αναπροσαρμόσθηκε βάσει της ανόδου του πληθωρισμού. Την 1 Ιανουαρίου 1944 μια οκά αλεύρι κόστιζε 2.000 δραχμές ενώ στις 17 Ιουνίου είχε φτάσει τις 50.000. Αρκετά χωριά όμως δεν μπορούσαν να πληρώσουν αυτές τις τιμές είτε λόγω φτώχειας ή έλλειψης χαρτονομισμάτων. Σε αυτά καθώς και σε εκείνα που είχαν πυρποληθεί αποφασίστηκε η δωρεάν χορήγηση. Αρκετοί κάτοικοι προθυμοποιήθηκαν να πληρώσουν σε είδος, ανταλλάσσοντας με λάδι, αυγά ή κότες τα άλευρα. Αυτό όμως που δεν έγινε αποδεκτό από τους Σουηδούς απεσταλμένους, επειδή οι εντολές που είχαν απαγόρευαν ρητά αυτού του είδους τις συναλλαγές.⁹¹⁰

Η Επιτροπή αντιμετώπισε πολύ μεγάλα προβλήματα στη δράση της, τα οποία περιόριζαν πάρα πολύ την ανάπτυξή της και τους σχεδιασμούς της όσον αφορά τη διανομή των τροφίμων στον άμαχο πληθυσμό. Ένα από αυτά ήταν η εξασφάλιση επαρκών μεταφορικών μέσων καθώς και γενικότερα οι μεταφορές. Τα φορτηγά που της είχαν παραχωρήσει οι Ιταλοί ήταν πολύ λίγα. Οι δολιοφθορές του ΕΛΑΣ έθεσαν σε αχρηστία ένα μεγάλο μέρος του σιδηροδρομικού δικτύου της Πελοποννήσου από τον Νοέμβριο του 1943. Η Επιτροπή αναζήτησε να μισθώσει φορτηγά αλλά μάταια όμως. Τα περισσότερα είχαν μισθωθεί από τη μαύρη αγορά σε τιμές που η ΕΔΒΕ δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί. Ύστερα από διαπραγματεύσεις με τη γερμανική πλευρά της παραχωρήθηκαν 4 φορτηγά «Νοεμπάχερ», με την άδεια να πραγματοποιεί μεταφορές στους νομούς Μεσσηνίας, Αρκαδίας και Λακωνίας. Οι κατακτητές όμως στη συνέχεια τα απέσυραν. Η ΕΔΒΕ μπόρεσε να κρατήσει τη βενζίνη και να βρει τέσσερα μόλις φορτηγά. Οχήματα, που είχαν μισθωθεί από διάφορα γερμανικά φρουραρχεία, είχαν όμως σταλεί στην Τρίπολη με τη δικαιολογία ότι θα μετέφεραν άλευρα του ΔΚΕΣ. Το αποτέλεσμα ήταν να μειώνονται τα αποθέματα τροφίμων στα περιφερειακά γραφεία της ΕΔΒΕ και να δημιουργηθεί ένα πολύ μεγάλο πλεόνασμα στην Τρίπολη το οποίο ελλόχευε ο κίνδυνος να χαλάσει.⁹¹¹

Οι κατακτητές όμως ήταν εκείνοι που της πρόβαλαν τα περισσότερα εμπόδια. Αρχικά οι Ιταλοί, παρέμβαιναν στο έργο περιορίζοντας τα γεωγραφικά όρια που θα δρούσε. Από τον Νοέμβριο του 1942 θέσπισαν απαγορεύσεις για την περιοχή της

⁹⁰⁹ ΕΛΙΑ, Υπουργείο Πρόνοιας, (αταξινόμητο υλικό), ' ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 18.5, ό. π.,' Κωστής Παπακόγκος, ό. π., σσ. 37-62,

⁹¹⁰ Κωστής Παπακόγκος, ό. π., σσ. 98-99.

⁹¹¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.3, «Γενική Επισιτιστική Κατάσταση της Ελλάδος κατά την Κατοχήν».

Αχαΐας. Η Ιταλική στρατιωτική διοίκηση εξέδωσε ανακοίνωση ότι όλες οι διανομές αλεύρων της ΕΔΒΕ από τις αποθήκες προς τα κέντρα διανομής θα γίνονταν κατόπιν άδειας βάσει ακριβών πληροφοριών σχετικά με τις ποσότητες, τον προορισμό και τον αριθμό των δικαιούχων. Στο Γύθειο οι ιταλικές στρατιωτικές αρχές απαίτησαν οι διανομές να διεξάγονται ύστερα από έλεγχο και με την παρουσία μέλους της ιταλικής Υπηρεσίας Διώξεως Λαθρεμπορίου (Finanza). Ύστερα από την ιταλική συνθηκολόγηση, οι περιορισμοί στον ανεφοδιασμό περιοχών που ελέγχονταν από το ΕΑΜ χαλάρωσαν για ένα βραχύ διάστημα. Η γερμανική διοίκηση όχι μόνο τις επανάφερε, αλλά τις γενίκευσε από 14 Δεκεμβρίου 1943, αφού κοινοποίησε στον Emil Sandstrom ότι απαγορεύονταν οι διανομές για τα κέντρα των Καλαβρύτων, της Κυπαρισσίας, της Μεγαλόπολης, της Μεσσήνης, της Πύλου και της Σπάρτης. Για την Καλαμάτα επιτρεπόταν ο ανεφοδιασμός μόνο από τη θάλασσα. Η διαταγή αυτή μια ημέρα μετά τη σφαγή των Καλαβρύτων, ήταν μια πράξη που καταδίκαιζε τους επιζώντες της περιφέρειάς τους σε θάνατο. Δεν αρκέστηκαν όμως μόνο σε αυτό και προχώρησαν σε συλλήψεις και εκτελέσεις μελών των επιτροπών των περιοχών αυτών με την κατηγορία ότι ενίσχυαν το ΕΑΜ. Ο μητροπολίτης Σπάρτης φυλακίστηκε στην Τρίπολη, αλλά αφέθηκε ελεύθερος. Ο Παναγιώτης Παπαδόπουλος πρόεδρος της ΚΕΔΕΣ Κυπαρισσίας συνελήφθη από τους Γερμανούς με την κατηγορία ότι διένειμε τρόφιμα βάσει των οδηγιών του ΕΑΜ ενώ οι Αντώνιος Ζερβομπεάκος και Γεώργιος Μακρής, μέλη της ΚΕΔΕΣ Σπάρτης, καθώς και τα μέλη Ανάργυρος Θεοφίλης και Γεώργιος Γκουζούλης.⁹¹²

Αν και επίσημα οι επιτάξεις τροφίμων έπρεπε να σταματήσουν, αρκετές ιταλικές μονάδες συνέχιζαν να προβαίνουν σε κατασχέσεις τροφίμων σε αρκετά χωριά ή μεμονωμένοι στρατιώτες λεηλατούσαν αποθέματα τροφίμων των αγροτικών νοικοκυριών, ιδιαίτερα στην περιοχή της Αργολιδοκορινθίας. Η ΕΔΒΕ δεν είχε τη δυνατότητα να διασταυρώσει τις καταγγελίες που έφθαναν στα γραφεία της. Τα γερμανικά στρατεύματα απαιτούσαν και αυτά από τα χωριά την παράδοση τροφίμων. Στο χωριό Χώρα της Αρκαδίας τον Αύγουστο του 1943 εμφανίστηκε ένα γερμανικό απόσπασμα. Ζητήθηκε από τους κατοίκους να παραδώσουν 25 κοτόπουλα και 5 χοίρους. Οι κάτοικοι παρέδωσαν τα διπλάσια. Αφού τους καθησύχασαν ότι δεν επρόκειτο να τους κάνουν κάτι, του ζήτησαν να συγκεντρωθούν στην εκκλησία του χωριού για να τους κάνουν μια ανακοίνωση στη συνέχεια άρχισαν να πυροβολούν αδιάκριτα το πλήθος των συγκεντρωμένων.⁹¹³

Σοβαρά εμπόδια όμως πρόβαλλαν και τα Τάγματα Ασφαλείας, η διοίκηση των οποίων επιδίωξε οι άνδρες τους να ενισχυθούν με τρόφιμα από το σουηδικό σχέδιο. Αρχικά ζητήθηκε από την Επιτροπή η ενίσχυση με τρόφιμα 70 ανδρών του Ταγματος Τριπόλεως ως μελών της νέας χωροφυλακής. Η ΕΔΒΕ χορήγησε τα τρόφιμα για 14 ημέρες, επειδή οι οδηγίες που είχε ήταν ότι μπορούσε να ενισχύσει τις αστυνομικές δυνάμεις. Στις 21 Απριλίου του 1944 ζητήθηκε από την Επιτροπή η παροχή τροφίμων για 400 άνδρες και για 1.000 το μήνα Μάιο. Ο Persson αρνήθηκε να ενισχύσει το τοπικό τάγμα. Οι σχέσεις των Ταγμάτων Ασφαλείας με την τοπική αντιπροσωπεία δεν ήταν καθόλου καλές. Οι άνδρες τους συνέχεια συκοφαντούσαν τα μέλη της Επιτροπής στις γερμανικές αρχές ότι τροφοδοτούσαν τους άνδρες του ΕΛΑΣ. Υπάλληλοι της

⁹¹² ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 3, «Έκθεσις πεπραγμένων...», ό. π.

⁹¹³ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 133, «Χώρα Αρκαδίας», 24/8/1943, αρ. εγγρ. 156, «Άλευρον του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού προς τον πρόεδρον της Επιτροπής ΔΕΣ», Γύθειο 3/1/1943, αρ. εγγρ. 159, «Προς το κομιτάτον διανομής για τ τροφίμων ΔΚΕΣ», Γύθειο 4 Αυγούστου.

Επιτροπής συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν με την κατηγορία ότι ήταν μέλη του ΕΑΜ. Όταν η Επιτροπή αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει μια εκκλησία ως αποθήκη, τα μέλη της κατηγορήθηκαν από τη διοίκηση των Ταγμάτων Ασφαλείας ως κομμουνιστές που μετέτρεπαν τις εκκλησίες σε αχυρώνες. Επιπλέον επεμβήκανε και στο έργο της διανομής, επιχειρώντας την ανασύνταξη των καταλόγων των δικαιούχων και τον αποκλεισμό όσων δεν επιδοκίμαζαν τη δράση τους καθώς και των οικογενειών μελών του ΕΑΜ ενώ επιχείρησαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τα φορτηγά του ΔΚΕΣ. Οι αντιπροσωπείες των χωριών, που μετέβηκαν στις πόλεις για να παραλάβουν τα τρόφιμα, αντιμετώπιζαν με τον κίνδυνο να συλληφθούν. Έως την 1^η Μαΐου 1944 κρατούνταν στις φυλακές 13 αντιπρόσωποι από 10 διαφορετικές επιτροπές. Για να υπερκερασθεί αυτός ο ύφαλος πολλά έστειλαν αντιπροσωπείες από γυναικόπαιδα. Αυτή η κίνηση ήταν δηλωτική των στερήσεων που αντιμετώπιζαν. Όμως η μοίρα τους ήταν τραγική και οδηγήθηκαν και αυτά στα κρατητήρια και κάποιοι εκτελέστηκαν ως αντίποινα στις επιθέσεις του ΕΛΑΣ.⁹¹⁴

Το σουηδικό σχέδιο κινδύνευσε να οδηγηθεί σε πλήρη αποτυχία τον Μάιο του 1944. Η γερμανική στρατιωτική διοίκηση ανακήρυξε ολόκληρη την Πελοπόννησο ζώνη στρατιωτικών επιχειρήσεων στις 19/5/1944. Η επισιτιστική κατάσταση στην Πελοπόννησο ήταν πλέον τραγική. Για τον μήνα Ιούνιο του 1944 είχε κριθεί ενισχυταίοι 650.000 κάτοικοι της Πελοποννήσου και των γειτονικών με αυτήν νησιών. Η γερμανική στρατιωτική διοίκηση απαγόρευσε τον ανεφοδιασμό όλων των περιοχών στις οποίες κυριαρχούσε το ΕΑΜ και παρέδωσε χάρτη με τις περιοχές που επιτρέπονταν οι διανομές. Αυτό σήμαινε τον περιορισμό των δικαιούχων στις 323.000. Ο Sandstrom μετέβη στην Πελοπόννησο. Σύσκεψη πραγματοποιήθηκε στην έδρα της 117^{ης} Μεραρχίας κυνηγών με τη συμμετοχή των ουδέτερων αντιπροσώπων Persson και Ehrenstralle. Το μόνο που κατάφεραν να κερδίσουν οι Σουηδοί ήταν να τους επιτραπεί η πρόσβαση και ο ανεφοδιασμός των αποκλεισμένων περιοχών μετά το πέρας των στρατιωτικών επιχειρήσεων και εφόσον είχαν αποσυρθεί τα γερμανικά στρατεύματα και είχε προηγηθεί η έκδοση ειδικής πράξης που κήρυσσε την περιοχή «ελευθέρα». Η διανομή των τροφίμων έπρεπε να διεξαχθεί άμεσα και κάθε οικογένεια θα λάμβανε τα τρόφιμα έως και για έναν μήνα ενώ απαγορεύονταν η ΕΔΒΕ να δημιουργήσει αποθηκευτικούς χώρους. Οι διοικητές των στρατιωτικών μονάδων κάθε περιοχής είχαν το δικαίωμα να διευρύνουν ή να περιορίσουν τα όρια των «ελεύθερων» περιοχών στις οποίες θα επιτρεπόταν το εμπόριο. Το ίδιο ίσχυε και για τα παιδικά συσσίτια ή για τα φάρμακα για τις περιοχές που επικρατούσε το ΕΑΜ. Αντίθετα επιτρεπόταν η εξαγωγή προϊόντων από την περιφέρεια της Ελεύθερης Ελλάδας από τη στιγμή που κάποιος διέθετε άδεια ταξιδιού. Οι Σουηδοί απεσταλμένοι είχαν δικαίωμα να κυκλοφορούν ελεύθερα εντός των περιοχών που βρίσκονταν υπό γερμανικό έλεγχο με μια απλή γνωστοποίηση. Όσον αφορά τις μετακινήσεις τους στην επικράτεια της Ελεύθερης Ελλάδας είχαν απλά το δικαίωμα να μεταβαίνουν για να πραγματοποιήσουν έλεγχο, αφού τους χορηγούσε τη γραπτή συγκατάθεσή του ο διοικητής των μάχιμων μονάδων ή κατά επιθυμία των γερμανικών αρχών. Η 117^η Μεραρχία θα παρείχε τα μέσα για την τηλεφωνική επικοινωνία όμως μόνο για τις γερμανικές υπηρεσίες. Το φρουραρχείο Πατρών θα παρείχε ένα μόνο φορτηγό για τις ανάγκες του ΔΚΕΣ. Επιπλέον θα διενεργούνταν έλεγχος στη χρήση του σήματος του

⁹¹⁴ Κωστής Παπακόγκος, *ό. π.*, σσ. 68-86.

ερυθρού σταυρού, επειδή είχε παρατηρηθεί το φαινόμενο χρήσης του από μαυραγορίτες.⁹¹⁵

Οι περιοχές που επέτρεπε η γερμανική στρατιωτική διοίκηση να δραστηριοποιηθεί η ΕΔΒΕ ήταν τα αστικά κέντρα και κάποια πεδινά χωριά, τα οποία ελέγχονταν από τις γερμανικές δυνάμεις και τα Τάγματα Ασφαλείας. Αυτές οι κοινότητες δεν αντιμετώπιζαν επισιτιστικό πρόβλημα δεδομένου ότι τα αποθέματά τους θα ανανεώνονταν εν όψει της επερχόμενης σοδειάς, η οποία επρόκειτο σύμφωνα με τις πληροφορίες της ΕΔΒΕ να είναι ικανοποιητική. Η επέκταση των απαγορεύσεων και στη παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης ακύρωνε το πρόγραμμα που είχε ήδη προετοιμάσει η ΕΔΒΕ, το οποίο επικεντρωνόταν στην καταπολέμηση της ελονοσίας και ήταν έτοιμο να ξεκινήσει τον Μάιο του 1944. Αλλά και η χορήγηση έκτακτης αρωγής στους φυματικούς περιορίστηκε μόλις σε 94 δικαιούχους στην πόλη της Τρίπολης. Τα μέτρα αυτά οδηγούσαν στον επισιτιστικό και οικονομικό στραγγαλισμό της επικράτειας του ΕΑΜ ενώ μετέτρεπαν το σουηδικό σχέδιο σε εργαλείο πίεσης προς τον πληθυσμό της Πελοποννήσου. Ο τελευταίος είτε θα εντασσόταν στα Τάγματα Ασφαλείας είτε θα έμενε ουδέτερος ή θα κρατούσε εχθρική στάση απέναντι στο ΕΑΜ. Παράλληλα εξέθετε την ΕΔΒΕ στο ΕΑΜ ότι ακολουθούσε μια πολιτική δύο μέτρων και δύο σταθμών.⁹¹⁶

Η αντιπροσωπεία της ΕΔΒΕ στην Τρίπολη αποφάσισε να ενισχύσει μόνο τις πόλεις και αρνήθηκε να αποστείλει τρόφιμα στις κοινότητες που περιείχε ο κατάλογος των Γερμανών με τη δικαιολογία ότι τα χωριά δεν αντιμετώπιζαν ελλείψεις. Το μόνο που δέχθηκαν ήταν να τους παρέχουν φάρμακα. Ο Persson σε συνεργασία με τον Ehrenstralle, ουδέτερο αντιπρόσωπο της Πάτρας, επιδίωξαν περαιτέρω διαπραγματεύσεις για να αμβλύνουν τους απάνθρωπους όρους που είχε ορίσει η γερμανική πλευρά. Οι δύο τους έθεσαν ως τελεσίγραφο την απειλή διακοπής του επισιτισμού της Πελοποννήσου, αν δεν αφηνόταν η ΕΔΒΕ ελεύθερη να διεξάγει το πρόγραμμα του επισιτισμού, περιλαμβάνοντας ακόμα και τις περιοχές που κυριαρχούσε το ΕΑΜ. Το ελάχιστο που ζητούσε η Επιτροπή ήταν η ελεύθερη χορήγηση της φαρμακευτικής βοήθειας και η διανομή τροφίμων σε περιοχές που είχαν πληγεί από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Η γερμανική πλευρά το μόνο που έδωσε ήταν κάποιες αόριστες υποσχέσεις, ότι το αίτημα θα εξετάζονταν, αλλά συνέχεια χρονοτριβούσε αποφεύγοντας να δώσει οριστική απάντηση. Το μόνο που αποδέχθηκε ήταν η άφιξη του πλοίου Βιρτζίνια στην πόλη της Καλαμάτας, όπου το επισιτιστικό πρόβλημα είχε επιδεινωθεί. Η άδεια του απόπλου δόθηκε μόλις στις 11 Αυγούστου 1944. Στις 31 Αυγούστου πραγματοποιήθηκε νέα σύσκεψη μεταξύ των Γερμανών και των Σουηδών αντιπροσώπων στο Περιγιάλι Κορινθίας. Οι γερμανικές αρχές ήσαν κάποιους από τους περιορισμούς που είχαν θέσει και επέτρεψαν στους Σουηδούς αντιπροσώπους να επισκεφθούν τις περιοχές που ανήκαν στο ΕΑΜ. Δεν ήταν τυχαία αυτή η αλλαγή στην γερμανική στάση. Οι πληροφορίες που έφθασαν στην ΕΔΒΕ την ίδια μέρα ήταν ότι η γερμανική διοίκηση είχε αποφασίσει την εκκένωση της Πελοποννήσου από τα γερμανικά στρατεύματα. Στις 5 Σεπτέμβρη αποχώρησαν από την Καλαμάτα και στις 9 από την Τρίπολη.⁹¹⁷

⁹¹⁵ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ.4-6, αρ. εγγρ. 116, «Σημείωμα», Αθήνα 17 Ιουνίου 1944, αρ. εγγρ. 114, «Σημείωμα επί της συνδιασκέψεως παρά τη 117 μεραρχία κυνηγών», 24/6/1944, φάκ. 7. αρ. εγγρ. 3, ό. π.

⁹¹⁶ ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, αρ. εγγρ. 3, ό. π., Κωστής Παπακόγκος, ό. π., σ. 86.

⁹¹⁷ Κωστής Παπακόγκος, ό. π., σ. 89.

Τα μέλη της ΕΔΒΕ έδραξαν την ευκαιρία και αμέσως επισκέφθηκαν τις απαγορευμένες περιοχές και επανέλαβαν τη διανομή φαρμάκων. Εκεί επιδίωξαν και ήρθαν σε επαφή με την τοπική ηγεσία του ΕΑΜ, προσπαθώντας να διαλύσουν τις παρεξηγήσεις που είχαν δημιουργηθεί. Το ΕΑΜ είχε διαμορφώσει την εντύπωση ότι η Επιτροπή δρούσε μεροληπτικά υπέρ των Ταγμάτων Ασφαλείας. Το ΕΑΜ έδωσε γραπτές διαβεβαιώσεις ότι δεν θα επέτασσε τα τρόφιμα που ήταν αποθηκευμένα στις πόλεις που κυριαρχούσαν ακόμη τα Τάγματα Ασφαλείας, όταν θα τις απελευθέρωνε. Το πρόβλημα όμως ήταν ότι οι περισσότερες πόλεις, παρά τη γερμανική υποχώρηση, βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των Ταγμάτων Ασφαλείας. Στη Σπάρτη το τοπικό τάγμα επέταξε τις αποθήκες της ΕΔΒΕ και αποσύρθηκε στο Γύθειο. Στην Τρίπολη ο διοικητής του, συνταγματάρχης Παπαδόγκωνας, είχε εγκαθιδρύσει ένα καθεστώς τρομοκρατίας απαγορεύοντας στην Επιτροπή να αποστείλει τρόφιμα εκεί που υπήρχε ανάγκη και δεχόταν να παραδοθεί μόνο σε Άγγλους αξιωματικούς. Η σταδιακή παράδοση των Ταγμάτων Ασφαλείας και η απελευθέρωση των πόλεων από τον ΕΛΑΣ δεν άνοιξε τον δρόμο για να επαναλάβει χωρίς εμπόδια το έργο της η ΕΔΒΕ. Οι Γερμανοί κατά την υποχώρηση κατέστρεψαν ένα μεγάλο μέρος του σιδηροδρομικού δικτύου και ανατίναξαν γέφυρες.

Πρόγραμμα επισιτιστικής αρωγής για την Πελοπόννησο, Σεπτέμβριος 1942-Απρίλιος 1944		
Μήνας	Προγραμματισμένες ποσότητες σε οκάδες	Αποσταλείσες ποσότητες τροφίμων σε οκάδες
Σεπτέμβριος	493.800	124.223
Οκτώβριος	910.950	481.582
Νοέμβριος	1.013.100	1.915.902
Δεκέμβριος	1.272.900	986.361
Ιανουάριος	1.389.750	1.469.871
Φεβρουάριος	1.521.900	778.921
Μάρτιος	1.532.100	1.018.700
Απρίλιος	1.532.100	763.321
Μάιος	1.532.100	1.009.045
Ιούνιος	1.557.552	1.916.805
Ιούλιος	1.666.539	461.833
Αύγουστος	285.869	419.925
Σεπτέμβριος		
Οκτώβριος	1.200.000	1.200.000
Νοέμβριος	1.500.000	1.300.000
Δεκέμβριος	1.500.000	1.200.000
Ιανουάριος	2.000.000	950.000
Φεβρουάριος	2.000.000	1.500.000
Μάρτιος	2.200.000	1.300.000
Απρίλιος	2.400.000	1.700.000

Πίνακας 6.27, πηγή: ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ.7, αρ. εγγρ. 2, «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 έως Σεπτεμβρίου 1943» ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.3, «Γενική επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας κατά την Κατοχή».

Μέρος 3°

Οικονομικός πόλεμος και αρωγή

6.7. Το ζήτημα της αναπλήρωσης της εγχώριας αγροτικής παραγωγής

Το ποιο δύσκολο έργο που είχε να επιτελέσει η ΕΔΒΕ ήταν η εφαρμογή του όρου που προέβλεπε ότι η εγχώρια παραγωγή τροφίμων θα διαθέτονταν για τη διατροφή του άμαχου πληθυσμού ενώ το μέρος της που θα καταναλώνονταν από τα κατοχικά στρατεύματα θα αναπληρώνονταν από αντίστοιχες εισαγωγές. Από την εκπλήρωση αυτού του όρου θα εξαρτιόνταν αν θα συνέχιζαν οι Σύμμαχοι να υποστηρίζουν το πρόγραμμα. Υπήρχαν και άλλες παράμετροι που έπρεπε να διευθετηθούν. Ο όρος ήταν πάρα πολύ γενικός και δεν καθόριζε τον τρόπο αντικατάστασης των τροφίμων ενώ έπρεπε να διεξαχθούν επιπλέον διαπραγματεύσεις και να υπογραφούν ξεχωριστές συμφωνίες. Η Επιτροπή το μόνο όπλο που είχε για να τους πιέσει ήταν εκείνο της απειλής της διακοπής της εισαγωγής τροφίμων. Ένα άλλο πολύ σημαντικό ζήτημα ήταν το ποιος θα διαχειριζόταν αυτά τα τρόφιμα. Η διαχείριση και αυτών από την ΕΔΒΕ θα αναβάθμιζε επιπλέον τον πολιτικό ρόλο της.

Ο Sven Allard, ο Σουηδός πρέσβης στη Σόφια, αμέσως ξεκίνησε κύκλο διαπραγματεύσεων με τους πληρεξούσιους της Γερμανίας και της Ιταλίας, Günther Altenburg και Pelegrino Ghigi, με σκοπό τον καθορισμό των απαιτήσεων των κατακτητών σε ελληνικά τρόφιμα. Οι τελευταίοι δήλωσαν αναρμόδιοι απαντώντας ότι οι αρμοδιότητές τους αφορούσαν μόνο τις πολιτικές υποθέσεις και όχι τις στρατιωτικές. Όταν έφτασε στην Ελλάδα ο Herman Neubacher, ο ειδικός πληρεξούσιος του Ράιχ για οικονομικά ζητήματα, τον Οκτώβριο, πήρε άμεσα μια δέσμη μέτρων. Εισήγαγε τρόφιμα για τις ανάγκες των στρατευμάτων από τον μείζονα οικονομικό χώρο της Γερμανίας, π. χ την Τσεχία, σταμάτησε τις εξαγωγές τροφίμων και έπαυσε να πληρώνει μετρητοίς τους προμηθευτές της Βέρμαχτ. Τέλη Οκτωβρίου νέες συνομιλίες ξεκίνησαν μεταξύ του Allard, της ΕΔΒΕ και των Herman Neubacher και Alberto D' Agostino, του Ιταλού ομολόγου του, οι οποίοι διατηρούσαν έκτακτες εξουσίες.⁹¹⁸

Ο πρόεδρος της ΕΔΒΕ, ο Σουηδός διπλωμάτης Paul Mohr, προκειμένου να μειώσει τις απαιτήσεις της Γερμανίας και της Ιταλίας, πρότεινε αρχικά να καταρτισθεί ένα επισιτιστικό σχέδιο το οποίο θα περιλάμβανε όλες τις διαθέσιμες ποσότητες τροφίμων, αυτές που προέρχονταν από την εγχώρια παραγωγή, αυτές που θα εισάγονταν από τον Καναδά, καθώς και εκείνες που σκόπευαν να εισάγουν οι

⁹¹⁸ Η αγγλική κυβέρνηση απέδιδε την παύση των εξαγωγών σε πιέσεις των Σουηδών, βλ. FO 371/33176, R 7459/ 291/19, 24 November 1942 ` Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941 -1944*, τ. Α', ό. π., σσ. 328 -331` Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Αθήνα, La Société hellénique d'éditions, 1949, σ. 90.

Δυνάμεις του Άξονα. Για τον υπολογισμό της παραγωγής του 1940 – 1941 και εκείνης του 1941 -1942 έπρεπε να βασισθεί σε κρατικές εκθέσεις, οι οποίες δεν ήταν ακριβείς. Το αποτέλεσμα του σχεδίου, το οποίο καταρτίστηκε από κοινού με Σουηδούς, Γερμανούς και Ιταλούς εμπειρογνώμονες ήταν απογοητευτικό. Οι κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων έπρεπε να επιβιώσουν με μόλις 1.000 θερμίδες την ημέρα. Το σχέδιο εγκαταλείφθηκε.⁹¹⁹

Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν επιβεβαιώθηκε ότι οι ανάγκες των στρατευμάτων, σε δημητριακά, όσπρια και ζάχαρη θα καλύπτονταν εξ' ολοκλήρου από εισαγωγές των στρατιωτικών επιμελητειών τους. Το ίδιο θα ίσχυε, όσο ήταν δυνατό, για τις κατηγορίες ζωικών λιπών, όπως το κρέας και το τυρί. Για τα γεώμηλα θα καταβαλλόταν προσπάθεια για το ίδιο. Όσον αφορά την κατηγορία του ελαιόλαδου, η Γερμανία και η Ιταλία εξέφρασαν την πρόθεση να συνεχίσουν από μόνες τους τις πράξεις ανταλλαγής σταριού, οσπρίων και ζάχαρης με ελαιόλαδο, ώστε να εξασφαλίσουν τις αναγκαίες ποσότητες για τα στρατεύματά τους. Οι ποσότητες ελαιόλαδου που προορίζονταν για τον άμαχο πληθυσμό θα μπορούσαν να αυξηθούν σημαντικά αν συμμετείχε και η ΕΔΒΕ συνεισφέροντας στάρι. Όσον αφορά τις εξαγωγές, η Γερμανία αρχικά ζητούσε 5.000 τόνους ελαιόλαδο και 15.000 τόνους σταφίδα. Από τις παραπάνω ποσότητες απουσίαζαν είδη όπως τα λαχανικά, τα φρούτα και το ψάρι. Η ιταλική πλευρά δήλωσε ότι τα τρόφιμα που θα αποκτούσε θα προορίζονταν αποκλειστικά για την κατανάλωση των στρατευμάτων της και δεν θα πραγματοποιούσε εξαγωγές. Οι Ιταλοί, οι οποίοι καλλιεργούσαν τους δικούς τους λαχανόκηπους, στις απαιτήσεις τους δεν συμπεριέλαβαν φρέσκα λαχανικά. Όσον αφορά την κατηγορία των σύκων και της σταφίδας, από τους 4.500 τόνους οι 2.000 ήταν κατώτερης ποιότητας και προορίζονταν για την παρασκευή αλκοόλ για ιατρικούς λόγους. Οι Γερμανοί υποστήριξαν ότι τα ψάρια δεν ανήκαν στην κατηγορία της αγροτικής παραγωγής και έπρεπε να εξαιρεθούν. Συνολικά οι ποσότητες της εγχώριας παραγωγής που ήταν αναγκαίες για τα στρατεύματα για το διάστημα Σεπτεμβρίου 1942 - Αυγούστου 1943 έφταναν τους 13.340 τόνους τροφίμων. Αναλυτικότερα: Ελαιόλαδο 4.200 τόνοι (1.800 Ιταλία, 2.400 Γερμανία), σταφίδες και σύκα 7.500 τόνοι (3.000 Γερμανία και 4.500 Ιταλία) πατάτες 1.000 τόνοι (1.000 Ιταλία), κλπ.⁹²⁰

Απαιτήσεις γερμανικών και ιταλικών στρατευμάτων επί της εγχώριας αγροτικής παραγωγής							
Ποσότητες σε τόνους	Ελαιόλαδο	Σταφίδες και σύκα	Πατάτες	Φρέσκο γάλα	Κρέας	Τυρί	Σύνολο
Ιταλοί	1.800	4.500	1.000	140	100	100	7.640
Γερμανοί	2.400	3.000	-	380	100	-	5.700

⁹¹⁹ Παύλος Μων, *Inter Arma Charitas. Αναμνήσεις από την Ελλάδα κατά την Κατοχή (1941-1944)*, Λευκωσία, 1969, σ. 75.

⁹²⁰ Οι Γερμανοί έλεγχαν τμήμα της αλυσίδας χορηγώντας τα καύσιμα στις βενζινότρατες. βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 2, αρ. εγγρ. 169, Άγκυρα 27 Σεπτεμβρίου 1942, αρ. εγγρ. 114, Άγκυρα 20 Οκτωβρίου 1942, αρ. εγγρ. 021, Άγκυρα 11 Δεκεμβρίου 1942, Αποστολή ΣΤ', αρ. εγγρ. 194, Άγκυρα 20 Οκτωβρίου 1942, αρ. εγγρ. 222, «Πρώτη τηλεγραφική έκθεση της εν Αθήναις Σουηδικής Επιτροπής Ελέγχου», με την ένδειξη «άκρως απόρρητος» και χωρίς ημερομηνία 'Bengt Helger, ό. π., σ. 91-94, 425' Παύλος Μων, ό. π.

Σύνολο	4.200	7.500	1.000	520	200	100	13.340

Πίνακας 6.28, πηγή: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σ. 91.

Το γερμανικό σχέδιο που αφορούσε την αναπλήρωση των τροφίμων, τα οποία θα επιτάσσονταν, επιδόθηκε στον Sven Allard και προέβλεπε την εισαγωγή προϊόντων θερμιδικής αξίας 121.600.040.000 έναντι 31.155.100.000 θερμίδων που θα καταναλώνονταν. Πρόκυπτε ένα σημαντικό πλεόνασμα στις εισαγωγές, 90.444.940.000 θερμίδων. Τα είδη που επρόκειτο να εισαχθούν στην Ελλάδα από την Γερμανία περιλάμβαναν α) όσπρια, ζάχαρη, πατάτες, μοσχάρι και χοιρινό και θα διανέμονταν στον άμαχο πληθυσμό, β) όσπρια, ζάχαρη, κρέας και λίπη για τους εργάτες, γ) όσπρια και σάρι για διάφορους λόγους. Τα τελευταία προορίζονταν να ανταλλαχθούν με λάδι, αλλά η γερμανική πλευρά υποσχέθηκε ότι μέρος της ποσότητας θα διατίθεντο για τον άμαχο πληθυσμό. Από τα όσπρια, 10.000 τόνοι θα χορηγούνταν για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού, οι 7.000 θα προέρχονταν από τη Γερμανία και οι άλλοι 3.000 από τη Ρουμανία ενώ 3.700 θα διανέμονταν στους εργάτες και οι υπόλοιποι 3.000 τόνοι θα χρησιμοποιούνταν για την απόκτηση του ελαιόλαδου. Στον άμαχο πληθυσμό θα χορηγούνταν 7.000 τόνοι ζάχαρης, 20.000 τόνοι γεώμηλων καθώς και χοιρινό και μοσχάρι, το οποίο θα διανέμονταν τα Χριστούγεννα ή την Πρωτοχρονιά. Παράλληλα δόθηκε η υπόσχεση ότι ίσως θα μπορούσαν να εισαχθούν άλλοι 5.000 τόνοι ως πατατόσπορος και η ζάχαρη θα μπορούσε να αυξηθεί στους 15.000 τόνους, αν και ο Neubacher εξέφρασε επιφυλάξεις αν τελικά θα γινόταν δεκτό από τους ανωτέρους του. Όμως θα έπρεπε να παραχωρηθούν σουηδικά πλοία κυρίως για τη μεταφορά των γεώμηλων από την Τεργέστη στην Ελλάδα.⁹²¹

Το ιταλικό σχέδιο, όπως το αντίστοιχο γερμανικό, προέβλεπε την αναπλήρωση των τροφίμων βάσει των θερμίδων. Η ιταλική πλευρά διεμήνυσε ότι οι επιτάξεις αφορούσαν μόνο την κατανάλωση των στρατευμάτων της και όχι εξαγωγές. Συνολικά πρόβλεπε την εισαγωγή αγροτικών προϊόντων θερμιδικής αξίας 65.120.684.000 έναντι κατανάλωσης 30.897.500.000, αφήνοντας ένα πλεόνασμα 34.223.184.000 θερμίδων. Τα τρόφιμα που θα εισάγονταν χωρίζονταν σε τέσσερις κατηγορίες α) εκείνα που προορίζονταν για τους εργάτες που απασχολούνταν στην ιταλική κατοχική διοίκηση, β) δωρεές του Ιταλικού Ερυθρού Σταυρού, γ) ρύζι που ήταν δωρεά της ιταλικής πρεσβείας και δ) εισαγωγές σταριού για τον άμαχο πληθυσμό. Όσον αφορά αυτά που θα καταναλώνονταν από τους εργάτες, δεν περιορίζονταν σε αυτούς που εργάζονταν για τις Ιταλικές ένοπλες δυνάμεις, αλλά στους δικαιούχους περιλαμβάνονταν οι εργάτες που δούλευαν στην κατασκευή δρόμων, οι υπάλληλοι των σιδηρόδρομων, η ελληνική χωροφυλακή και οι δημόσιοι υπάλληλοι. Μια αναλυτική έκθεση με τα επαγγέλματα που θα ωφελούνταν επιδείχθηκε στους

⁹²¹ UNA, S-1306-0000-0008, "Memorandum", Στοκχόλμη 17/12/1942. Έγγραφο που στάλθηκε στο Foreign Office. Επάνω έχει σημειωμένη με μελάνι την ένδειξη MEW.

Σουηδούς αντιπρόσωπους. Οι Σουηδοί θεωρούσαν σίγουρες τις εισαγωγές για τους εργάτες και εκείνες της Ιταλικής πρεσβείας. Αντίθετα έτρεφαν φόβους και αμφιβολίες για τα τρόφιμα που θα εισήγαγε ο Ιταλικός Ερυθρός Σταυρός και τα δημητριακά που προορίζονταν για τον άμαχο πληθυσμό. Ειδικότερα τα τελευταία ήταν τα περισσότερα. Ήδη οι Ιταλοί είχαν εισάγει 5.200 τόνους. Η εισαγωγή των υπόλοιπων θεωρούνταν μεν σίγουρη, αλλά οι πληροφορίες που είχε ο Allard από γερμανικές πηγές ενέτειναν την καχυποψία για τις πραγματικές προθέσεις της Ιταλίας. Οι 5.350 τόνοι από αυτούς αποτελούσε αποπληρωμή της Ιταλίας προς τη γερμανική πλευρά για στάρι που είχε εισάγει από τη Γερμανία. Αυτό το φορτίο θα μεταφέρονταν από τη Γερμανία, αλλά θα πιστώνονταν στην ιταλική πλευρά. Το πλεόνασμα του ιταλικού σχεδίου υπό αυτές τις συνθήκες θα μειώνονταν σημαντικά. Επιπλέον αναμένονταν αλλαγές στο μέλλον δεδομένου των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι θαλάσσιες συγκοινωνίες αλλά και ο αριθμός των στρατευμάτων της Ιταλίας, ο οποίος ενδέχονταν να αυξηθεί ή να ελαττωθεί ανάλογα με τις στρατιωτικές εξελίξεις. Έμεναν ανοικτά αρκετά ζητήματα όπως αυτό της κατηγορίας των φρέσκων λαχανικών. Το σίγουρο ήταν ότι το ιταλικό πρόγραμμα μελλοντικά θα τροποποιούνταν και θα ήταν ανάγκη να γίνουν αυξήσεις στις εισαγωγές της Ιταλίας.⁹²²

Αντισταθμιστικές ποσότητες για την περίοδο 1 ^η Σεπτεμβρίου 1942 -31 ^η Αυγούστου 1943							
Είδος σε τόνους	Δημητριακά	Αλεύρι	Όσπρια	Ζάχαρη	Πατάτες	Διάφορα	Σύνολο
Ιταλοί	13.050	4.641	415	136	-	1.230	19.472
Γερμανοί	8.350	-	16.700	7.110	20.000	740	52.900
Σύνολο	21.400	4.641	17.115	7.246	20.000	1.970	72.372

Πίνακας 6.29, πηγή: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σ. 93.*

Το επόμενο ζήτημα που απασχόλησε την ΕΔΒΕ ήταν το πώς και με ποιο τρόπο θα έλεγχε το πραγματικό μέγεθος των επιτάξεων. Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων Ιταλία και οι Γερμανία είχαν αναφερθεί στη συμφωνία του Σεπτεμβρίου του 1941, σύμφωνα με την οποία κάθε επίταξη τροφίμων από τις ένοπλες δυνάμεις τους θα υπόκειντο πλέον στην προηγούμενη έγκριση της Ιταλογερμανικής Επιτροπής Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων. Σύμφωνα με τους όρους της απαγορευόταν η αγορά σιτηρών. Οι αγορές πατάτας, οσπρίων, ελαιόλαδου, σταφίδας, σύκων, τυριού ζώων, ζωοτροφών, οίνου, αυγών και σαπουνιού μπορούσαν να πραγματοποιηθούν μόνο ύστερα από έγκριση της παραπάνω

⁹²² Ο. π.

Επιτροπής. Οι κεντρικές στρατιωτικές επιμελητείες είχαν δικαίωμα να προβούν σε παραγγελίες μόνο ύστερα από έγκρισή της. Μόνο τοπικές στρατιωτικές μονάδες είχαν δικαίωμα να αγοράζουν φρέσκα λαχανικά και φρούτα χωρίς την άδεια της Ιταλογερμανικής Επιτροπής στις επίσημες τιμές, όμως, που είχαν ορισθεί από το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού. Τα στρατιωτικά νοσοκομεία είχαν επίσης το δικαίωμα να πραγματοποιούν αγορές για την τροφοδοσία των τραυματιών και των ασθενών (βούτυρο, αυγά και γάλα) χωρίς να απευθύνονται πρώτα στη μικτή επιτροπή.⁹²³

Αυτόν τον ανταγωνισμό των κατακτητών πάνω στην ελληνική αγροτική παραγωγή θα προσπαθούσε να εκμεταλλευθεί η ΕΔΒΕ για να εφαρμόσει μηχανισμούς ελέγχου στις επιτάξεις τους αλλά και στις επίσημες αγορές τους. Ο έλεγχος θα βασιζόταν σε εκθέσεις που έπρεπε να υποβάλουν οι γερμανικές και οι ιταλικές αρχές και στην αντιπαραβολή τους με στοιχεία της Ιταλογερμανικής Επιτροπής Εφοδιασμού. Επιπλέον θα μπορούσαν να ζητηθούν πληροφορίες από τις κεντρικές στρατιωτικές επιμελητείες. Πρόσθετα δεδομένα θα αντλούνταν από κατοχικές ελληνικές υπηρεσίες, όπως το Υπουργείο Γεωργίας, τα τελωνεία, ημικρατικούς φορείς, όπως οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, εταιρίες όπως η ΕΛΛΑ – ΤΟΥΡΚ⁹²⁴, η «Έλαιον» και οι ιταλικές Societa Anonima Commerciale Italo Greca (SACIG)⁹²⁵ και Baluri.⁹²⁶

Ύστερα από διαπραγματεύσεις, τα εμπλεκόμενα μέρη έφτασαν σε προκαταρκτική συμφωνία τον Νοέμβριο του 1942. Οι βασικοί όροι της προέβλεπαν ότι οι εξαγωγές τροφίμων θα σταματούσαν άμεσα και θα ξανάρχιζαν ύστερα από συνεννόηση με τον Sven Allard. Ο τελευταίος ή μέλη της «ΕΔΒΕ», τα οποία θα ενεργούσαν κατόπιν εντολών του, θα είχαν δικαίωμα πρόσβασης σε αρχεία κρατικών φορέων όπως τα ελληνικά τελωνεία και ελληνικούς κρατικούς και εμπορικούς οργανισμούς. Οι στρατιωτικές επιμελητείες όφειλαν να ενημερώνουν τον Allard για τις διαταγές που θα εξέδιδαν σχετικά με τις επιτάξεις τροφίμων. Για την περίπτωση απομονωμένων στρατιωτικών μονάδων, κυρίως ιταλικών, στις οποίες χορηγούνταν μηνιαίες δόσεις σε δραχμές για συμπληρωματικές αγορές, οι κατακτητές ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν στοιχεία στον Allard σχετικά με τα ποσά που χορηγήθηκαν καθώς και τις τιμές που αγοράστηκαν τα προϊόντα. Το σχέδιο

⁹²³ Bengt Helger, ό. π., σσ. 96 – 98.

⁹²⁴ Η ΕΛΛΑ – ΤΟΥΡΚ υπήρξε μια εταιρία εισαγωγών η οποία πραγματοποιούσε εισαγωγές τροφίμων από την Τουρκία με βάση το clearing. Από το Νοέμβριο του 1941 συμφωνίες ανταλλαγής έγιναν και με τη Βουλγαρία και από το 1942 με τη Ρουμανία και την Ουγγαρία, βλ. Αναστάσιος Μπακάλμπασης, *Η οικονομία της Ελλάδος και η οργανωμένη ιδιωτική πρωτοβουλία κατά την περίοδο της κατοχής, 1941-1944*, Αθήναι, Ελλά – Τούρκ, 1944, σσ. 149 – 159, 179 -180.

⁹²⁵ Η SACIG ιδρύθηκε στις 7/9/1941 στην Ρώμη. Η SACIG ανέλαβε το ρόλο του μεσάζοντα που σκοπό είχε να εξισώσει τις διαφορές στις τιμές των εισαγωγών και των εξαγωγών με την Ελλάδα και να καταστήσει ενεργητικό το ελληνοϊταλικό κλήρινγκ υπέρ της Ιταλίας. Επιπλέον χρηματοδοτούσε εταιρίες ιταλικών συμφερόντων όπως η *Baluri*, η οποία εξαγόραζε το ελληνικό ελαιόλαδο, βλ. Gabriella Etmeksoglou, *The Axis Exploitation of Wartime Greece, 1941-1943*, ό. π., σσ. 376 – 378.

⁹²⁶ Bengt Helger, ό. π., σσ. 96 – 98.

κατανάλωσης και αντικατάστασης ελληνικών τροφίμων θα είχε ισχύ από την 1^η Σεπτεμβρίου 1942 έως την 1^η Σεπτεμβρίου 1943. Οι Ιταλοί δεν δίστασαν να δώσουν γραπτές εγγυήσεις για την παραπάνω συμφωνία ενώ οι Γερμανοί ζήτησαν από τον Allard να μην τους ζητήσει κάτι τέτοιο.⁹²⁷

Το σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών κοινοποίησε στις 17 Δεκεμβρίου 1942 στο αντίστοιχο βρετανικό το σχέδιο αναπλήρωσης για τα τρόφιμα ελληνικής παραγωγής που θα καταναλώνονταν από τις Δυνάμεις του Άξονα. Ο ίδιος ο Allard μετέβη στο Λονδίνο αρχές Ιανουαρίου 1943 και ενημέρωσε τον Antony Camps, στέλεχος του βρετανικού Υπουργείου Οικονομικού Πολέμου (MEW) για τα αποτελέσματα των διαπραγματεύσεων του στην Αθήνα. Οι σύμμαχοι, η Μ. Βρετανία και οι ΗΠΑ, αν και συμφωνούσαν με τον τρόπο αποζημίωσης των τροφίμων που θα καταναλώναν ή θα εξήγαγαν η Γερμανία και η Ιταλία βάσει των θερμίδων, διατηρούσαν επιφυλάξεις για αρκετά σημεία της προκαταρκτικής συμφωνίας. Η αγγλική κυβέρνηση διαβίβασε στη σουηδική στις 8 Φεβρουαρίου 1943 τρία υπομνήματα, τα οποία περιείχαν τη συγκατάθεσή της για τον τρόπο αναπλήρωσης ελληνικών τροφίμων αλλά και τους δικούς της όρους και οδηγίες για το πώς έπρεπε να εκτελεστούν οι συμφωνίες.⁹²⁸

Οι 72.000 τόνοι τροφίμων που υπόσχονταν να εισάγουν η Ιταλία και η Γερμανία δεν ήταν μια αμελητέα ποσότητα ειδικότερα αν προσθέτονταν το τμήμα της ελληνικής παραγωγής που πλέον δεν θα προορίζονταν για την τροφοδοσία των στρατευμάτων τους, αλλά θα διαθέτονταν για τις ανάγκες του ελληνικού λαού. Πέρα από το ότι θα τις στερούνταν η πολεμική οικονομία του Άξονα, είδη όπως η ζάχαρη, τα όσπρια και οι πατάτες μαζί με το ελαιόλαδο, τις σταφίδες και τα λαχανικά από την εγχώρια παραγωγή θα συμπλήρωναν τα τρόφιμα που εισάγονταν με το σουηδικό σχέδιο, δίνοντας μια βιώσιμη λύση στο ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα. Όμως με μια προσεκτική ματιά από τα προϊόντα που θα εισάγονταν μόνο οι 45.000 τόνοι θα διανέμονταν στον άμαχο πληθυσμό. Τα άλλα θα χρησιμοποιούνταν για την τροφοδοσία των εργατών που απασχολούνταν σε έργα που πραγματοποιούνταν για λογαριασμό του ιταλικού και του γερμανικού στρατού, σε ελληνικές επιχειρήσεις που παρήγαγαν για λογαριασμό τους ή θα χρησιμοποιούνταν ως νόμισμα για την εξαγορά αγαθών της ελληνικής γεωργίας. Η αγγλική κυβέρνηση φοβούνταν μήπως το πρόγραμμα αναπλήρωσης απόβαινε ένας Δούρειος Ίππος προς όφελος της Γερμανίας και της Ιταλίας. Η Αγγλία διέβλεπε τον κίνδυνο να μην ωφεληθεί ο άμαχος πληθυσμός τελικά, αλλά οι κατακτητές μπορεί να επιδίωκαν να προσελκύσουν εργάτες ή να αποσπάσουν μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής παραγωγής. Επιπλέον, αν διένειμε τα τρόφιμα το κατοχικό Υπουργείο επισιτισμού μέσω του δελτίου ή απευθείας σε επαγγελματικές ομάδες, θα αναβαθμιζόταν και ο ρόλος της δωσιλογικής

⁹²⁷ Στην κατηγορία εξαγωγές περιλαμβάνονταν και η κατανάλωση των στρατευμάτων, βλ. UNA, S-1306-0000-0008, "Memorandum" United States Foreign Economic Administration, *A Survey of Greek Relief April 1941 to December 1943*. In Collaboration with the State Department Washington DC, 1944, σ. 43' Bengt Helger, ό. π., σσ. 93– 98.

⁹²⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 269, Στοκχόλμη 9/2/1943.

κυβέρνησης. Η ΕΔΒΕ ήταν επιβεβλημένο να κατοχυρώσει όσον το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος από αυτά τα αγαθά και να τα διανείμει η ίδια και να ασκήσει ασφυκτικό έλεγχο.

Το σχέδιο αναπλήρωσης με εισαγωγές ίσης ή ανώτερης θερμιδικής αξίας για τρόφιμα της ελληνικής παραγωγής, που θα καταναλώνονταν από τους κατακτητές, γινόταν δεκτό από τη βρετανική κυβέρνηση υπό τον όρο όμως ότι αυτές θα διατίθεντο για το αποκλειστικό όφελος του ελληνικού λαού. Στην περίπτωση που εξακριβωνόταν ότι μέρος των εισαγωγών είχε διατεθεί προς όφελος των Δυνάμεων του Άξονα, τότε έπρεπε να γίνουν πρόσθετες εισαγωγές για να ικανοποιηθεί ο παραπάνω όρος. Η κατηγορία των φρέσκων λαχανικών έπρεπε να προστεθεί στο σχέδιο αποζημίωσης και η κατανάλωσή τους έπρεπε να γίνει με τέτοιο τρόπο και σε τέτοια έκταση, ώστε να μην προκαλέσει ακόμα τοπικές ή προσωρινές ελλείψεις στον πληθυσμό. Επιπλέον η απόσπαση τροφίμων από απομονωμένες στρατιωτικές μονάδες ή από άτομα που θα δρούσαν για προσωπικό τους όφελος, δηλαδή μαυραγορίτες ή μεσάζοντες, απαγορευόταν αυστηρά. Εάν αυτό τελικά συνέβαινε, τότε έπρεπε να υπάρχει αποζημίωση και για αυτά. Το σχέδιο θα έμπαινε σε λειτουργία για μια δοκιμαστική περίοδο τριών μηνών, υποκείμενο όμως στις ανεξάρτητες ειδικές συμφωνίες που θα γίνονταν για την κατανάλωση και αναπλήρωση της παραγωγής του λαδιού και της ναύλωσης του πλοίου Hallaren⁹²⁹, με το οποίο θα πραγματοποιούνταν η μεταφορά. Ο πρώτος απολογισμός θα γινόταν στο τέλος Μαρτίου ή Απριλίου.⁹³⁰

Η γερμανική πλευρά, λόγω των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι σιδηροδρομικές μεταφορές με την Κεντρική Ευρώπη, είχε προτείνει μέρος των αντισταθμιστικών ποσοτήτων τροφίμων να εισαχθούν με το σουηδικό πλοίο Hallaren, το οποίο θα πραγματοποιούσε τη διαδρομή από την Τεργέστη στον Πειραιά. Οι αρχικές συμφωνίες δεν είχαν καθορίσει τον τρόπο με τον οποίο θα γίνονταν η εισαγωγή ή η διανομή. Η βρετανική κυβέρνηση βρήκε σε αυτή την πρόταση την ευκαιρία να διεκδικήσει τον έλεγχο τμήματος τουλάχιστον των τροφίμων που θα εισάγονταν ως αποζημίωση. Το δέλεαρ της απόκτησης και της διανομής τους ως μέρος του σουηδικού προγράμματος αρωγής άξιζε το ρίσκο ενός μικρού «ανοίγματος» στον βρετανικό αποκλεισμό. Το βρετανικό Υπουργείο Οικονομικού Πολέμου θα ετοίμαζε τους όρους της συμφωνίας.⁹³¹

Οι Σύμμαχοι ήταν έτοιμοι να αποδεχτούν τη χρήση του Hallaren με σκοπό τη μεταφορά στην Ελλάδα των τροφίμων που θα εισήγαγαν οι Δυνάμεις του Άξονα υπό συγκεκριμένους όμως όρους. Τα τρόφιμα κατά την άφιξή τους θα παραλαμβάνονταν από την ΕΔΒΕ και θα διανεμόταν ως μορφή βοήθειας, όπως και οι υπόλοιπες ποσότητες που εισάγονταν από τον Καναδά, χωρίς την ανάμειξη ή την παρέμβαση

⁹²⁹ Το Hallaren ήταν ένα σουηδικό πλοίο το οποίο είχε μισθωθεί από τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό για λογαριασμό της βρετανικής κυβέρνησης τον Φεβρουάριο του 1942 για να μεταφέρει φορτία σταριού στην Ελλάδα πριν την έναρξη του σουηδικού σχεδίου, βλ. Αναστάσιος Μπακάλμπασης, *ό. π.*, σσ. 170-177.

⁹³⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, *ό. π.*, αρ. εγγρ. 270, British Legation in Stockholm, *Memorandum*, 8/2/1943.

⁹³¹ United States Foreign Economic Administration, *ό. π.*, σ. 44.

των κατακτητών. Οι εν λόγω προμήθειες παρέχονταν υπό τους όρους του προγράμματος αρωγής, είτε αυτές δεν είχαν ανάλογο είτε αποτελούσαν αποζημίωση για τρόφιμα ελληνικής παραγωγής που είχαν καταναλωθεί από τα κατοχικά στρατεύματα ή είχαν εξαχθεί. Οι ποσότητες του ελαιόλαδου, των ξηρών καρπών και των λαχανικών, που θα αποκτούσαν οι κατακτητές, θα υπόκειντο στον έλεγχο και τη συγκατάθεση του σουηδού πρέσβη Allard, λαμβάνοντας υπόψη πρώτα την ικανοποίηση των αναγκών του ελληνικού πληθυσμού. Η κατανάλωση ελληνικών τροφίμων, πέρα από τις κατηγορίες που αναφέρονταν παραπάνω, θα περιοριζόταν, ύστερα από έλεγχο, πάνω στα είδη και τις ποσότητες που περιέγραφε το σχέδιο κατανάλωσης που είχε υποβληθεί στο βρετανικό Υπουργείο των Εξωτερικών στις 17 Δεκεμβρίου 1942.⁹³²

Σουηδός αξιωματούχος θα επέβαινε τόσο στον απόπλου από την Τεργέστη όσο και στην επιστροφή. Στο πλοίο απαγορεύονταν οι ενδιάμεσες στάσεις, η μεταφορά αλληλογραφίας και εμπορευμάτων εκτός από αυτήν των τροφίμων καθώς και η επιβίβαση σε αυτό άλλων ατόμων πέρα από σουηδό αξιωματούχο και το σουηδικό πλήρωμά του. Οι δυνάμεις του Άξονα έπρεπε να υποβάλουν την πορεία που θα ακολουθούσε από την Τεργέστη στον Πειραιά και το πλοίο έπρεπε να φέρει τα διακριτικά που είχε, όταν ήταν ναυλωμένο για το ελληνικό πρόγραμμα αρωγής. Το Hallaren ή οποιοδήποτε πλοίο χρησιμοποιούνταν έπρεπε να ταξιδέψει δια μέσου του Ισθμού της Κορίνθου. Εξυπακούετο ότι τη βρετανική κυβέρνηση δεν θα βάραινε καμία οικονομική υποχρέωση.⁹³³

Οι δεσμεύσεις που είχε δώσει η γερμανική πλευρά ήταν προφορικές. Επόμενο ήταν η Μ. Βρετανία και οι ΗΠΑ να απαιτήσουν περισσότερες εγγυήσεις. Απώτερος φόβος των Συμμάχων, ειδικά της βρετανικής κυβέρνησης, ήταν μήπως οι κατακτητές χρησιμοποιούσαν το πλεόνασμα του προγράμματος εισαγωγών τους ως εκβιαστική τακτική για την εξασφάλιση μεγαλύτερου μεριδίου από την ελληνική παραγωγή. Επιπλέον επιδίωκαν να περιορίσουν την κατανάλωσή τους στα είδη που υπήρχε πλεόνασμα. Ο Allard και η ΕΔΒΕ έπρεπε να έχουν άμεσο έλεγχο στη διαδικασία απόκτησης του ελαιόλαδου και των ξηρών καρπών. Ο καλύτερος τρόπος για να γίνει αυτό ήταν να μοιραστούν ποσοστό της ελαιοπαραγωγής από κοινού με τους κατακτητές αντί να προσπαθούν εκ των υστέρων να εξακριβώσουν το μερίδιο που είχαν αποκτήσει μέσα από στοιχεία και εκθέσεις που οι ίδιοι θα τους είχαν δώσει.⁹³⁴

Νέες διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν μεταξύ Allard και Βερολίνου τον Φεβρουάριο του 1943. Η Γερμανία αποδέχτηκε τους περισσότερους όρους που είχαν θέσει οι

⁹³² ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π., αρ. εγγρ. 272, *Memorandum*, Στοκχόλμη 8/2/1943.

⁹³³ United States Foreign Economic Administration, ό. π., σσ. 44 - 45.

⁹³⁴ Το ύψος της παραγωγής πάνω στο οποίο θα εφαρμόζονταν η συμφωνία ήταν οι 15.000 τόνοι. Οι πρώτοι 6.500 τόνοι θα παραχωρούνταν στην ΕΔΒΕ με σκοπό τη διανομή τους, ως μέρος του προγράμματος αρωγής, στον πληθυσμό. Ο αριθμός αυτός δεν ήταν τυχαίος. Ο Τσολάκογλου με νομοθετικό διάταγμα είχε διαθέσει προς πώληση 6.500 τόνους από τα αποθέματα της προηγούμενης σοδειάς στην γερμανική πλευρά με νομοθετικό διάταγμα, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π., αρ. εγγρ. 272, *Memorandum*, Στοκχόλμη 8/2/1943.

Σύμμαχοι για τη χρησιμοποίηση του Hallaren. Εξαίρεση αποτελούσε ο όρος που προέβλεπε τον πλου δια μέσου του Ισθμού της Κορίνθου, ο οποίος απορρίφθηκε, και ο δεύτερος ο όρος που περιόριζε την κατανάλωση σε συγκεκριμένα είδη. Η γερμανική πλευρά τον αποδέχθηκε μόνο επί της αρχής, δηλαδή ότι οι εισαγόμενες με το Hallaren ποσότητες παρέχονταν βάσει των όρων του σουηδικού σχεδίου. Οι Γερμανοί δεν ήθελαν να δεσμευθούν εκ των προτέρων για τα είδη τα οποία θα κατανάλωναν. Αποδέχθηκαν μόνο να τα αναπληρώσουν βάσει της θερμιδικής τους αξίας και να δίνουν στατιστικά στοιχεία σχετικά με τις εξαγωγές και τις εισαγωγές τους στην Επιτροπή. Τα δύο μέρη έφθασαν στην τελική συμφωνία στις 13 Μαρτίου 1943. Αντίθετα η Ιταλία αρνήθηκε να αποδεχθεί τη συμφωνία για το Hallaren. Ο λόγος ήταν ότι δεν ήθελε να περιορίσει τις επιτάξεις της στα είδη και τις ποσότητες που περιλάμβανε το σχέδιο που είχε υποβάλει. Τελικά υπέγραψε τη συμφωνία μόλις στις 17 Αυγούστου 1943.⁹³⁵

6.8. Εισαγωγές και επιτάξεις τροφίμων των κατακτητών στην Ελλάδα, 1942-1943

Η σουηδική πλευρά κοινοποίησε στη βρετανική κυβέρνηση αναλυτικό κατάλογο με τις προμήθειες, τις οποίες η Γερμανία είχε εγκρίνει να αποσταλούν στην Ελλάδα. Το γερμανικό πρόγραμμα αναπλήρωσης για την περίοδο 1 Σεπτεμβρίου 1942 έως 31 Αυγούστου 1943 περιλάμβανε 54.046 τόνους τροφίμων αξίας 122.179.716.000 θερμίδων και αφορούσε τα εξής: όσπρια 5.822 τόνοι (2.571 θερμίδες ανά κιλό), ζάχαρη 7.000 τόνοι (4.014 θερμίδες ανά κιλό), πατάτες 20.000 τόνοι (956 θερμίδες ανά κιλό), πατατόσπορος τόνοι (1.508 θερμίδες ανά κιλό). Διάφορα τρόφιμα: σούπα 300 τόνοι (1.000 θερμίδες ανά κιλό), τοματοπολτός 500 τόνοι (950 θερμίδες ανά κιλό), μαρμελάδα 1.150 τόνοι (2.000 θερμίδες ανά κιλό), αλεύρι 625 τόνοι (3.500 θερμίδες ανά κιλό), συντηρημένα λαχανικά 23 τόνοι (1.100 θερμίδες ανά κιλό), κριθάρι 1.000 τόνοι (3.430 θερμίδες ανά κιλό), όσπρια 9.886 τόνοι (2.571 θερμίδες ανά κιλό), δημητριακά τόνοι (1.242 τόνοι (3.500 θερμίδες ανά κιλό), ζάχαρη για λογαριασμό της ιταλικής πλευράς 5.000 τόνοι (4.014 θερμίδες ανά κιλό).⁹³⁶

Στις 12 Ιουνίου 1943 στάλθηκε στην αγγλική κυβέρνηση από τη σουηδική με καθυστέρηση η πρώτη έκθεση για την περίοδο 1 Σεπτεμβρίου 1942 – 28 Φεβρουαρίου

⁹³⁵ United States Foreign Economic Administration, ό. π., σ. 49· Bengt Helger, ό. π., σσ. 96 -97.

⁹³⁶ Στο υπόμνημα της σουηδικής κυβέρνησης προς τη βρετανική περιλαμβάνονταν τρεις διαφορετικοί πίνακες με είδη τροφίμων. Ο πρώτος με την κεφαλίδα *promised* περιλάμβανε τα τρόφιμα που είχε υποσχεθεί η Γερμανία να εισάγει. Ο δεύτερος με την κεφαλίδα *received* περιείχε τα τρόφιμα που είχαν εισαγάγει οι Γερμανοί μέχρι την 1^η Μαρτίου 1943. Ο τρίτος με την κεφαλίδα *assured* αφορούσε ποσότητες τροφίμων που η Γερμανία είχε ήδη δώσει άδεια εξαγωγής για την Ελλάδα. Ο πίνακας που παρατίθεται παρακάτω είναι αυτός με την κεφαλίδα *assured*, βλ. ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 19.1, αρ. εγγρ. 3153, 13/7/1943, Στοκχόλμη 16/6/1943· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 006 - 009, Aide – Memoire, The Royal Swedish for Foreign Affairs, Στοκχόλμη 16/6/1943.

1943. Ο έλεγχος, που είχε πραγματοποιηθεί από τους Sven Allard και Emil Sandstrom, τον αρεοπαγίτη νέο πρόεδρο της ΕΔΒΕ, βασιζόταν πάνω σε δεδομένα που είχαν δώσει οι γερμανικές αρχές και είχαν διασταυρωθεί με στοιχεία από τα ελληνικά τελωνεία και από διαταγές επιτάξεων. Μέσα σε αυτόν περιλαμβάνονταν και η κατηγορία των φρέσκων λαχανικών. Η συνολική κατανάλωση των γερμανικών στρατευμάτων ξεπερνούσε σημαντικά τα στοιχεία που είχαν δώσει οι γερμανικές αρχές. Από τις αρχικές 5.149.000.000 θερμίδες, είχαν φτάσει τελικά τις 17.000.000.000. Σύμφωνα με τους Σουηδούς, δεν είχε υπάρξει εξαγωγή ελληνικών προϊόντων στην Γερμανία κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου.⁹³⁷

Όσον αφορά τις εισαγωγές που προορίζονταν για την τροφοδοσία του άμαχου πληθυσμού, αυτές είχαν ανέλθει συνολικά στις 28.000.000.000 θερμίδες. Παρατηρούνταν ένα πλεόνασμα σε βάρος της κατανάλωσης των στρατευμάτων. Την ίδια ώρα σημαντικές ήταν και οι εισαγωγές τροφίμων για την κατηγορία των εργατών που απασχολούνταν για λογαριασμό της Βέρμαχτ, φτάνοντας τις 30.000.000.000 θερμίδες. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι Sven Allard και Emil Sandstrom θεωρούσαν ότι η γερμανική πλευρά είχε εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της, όσον αφορά τις προβλέψεις του σχεδίου αναπλήρωσης.⁹³⁸

Οι καθυστερήσεις για την υποβολή των πορισμάτων του ελέγχου αποδίδονταν στην έλλειψη συντονισμού των ελληνικών κατοχικών αρχών. Όλο αυτό το διάστημα οι εισαγωγές τροφίμων είτε μέσω του Hallaren είτε με γερμανικά μέσα συνεχίζονταν. Ο έλεγχος για το τρίμηνο Μαρτίου – Μαΐου 1943, όπου θα ίσχυαν και οι νέοι όροι της συμφωνίας του Hallaren, βρισκόταν σε εξέλιξη και έδειχνε ένα πλεόνασμα των εισαγωγών. Ο αντίστοιχος έλεγχος για το ιταλικό σχέδιο αποζημίωσης βρισκόταν στο στάδιο της επεξεργασίας. Ο νέος απολογισμός δεν έπρεπε να αναμένεται πριν το τέλος του Ιουνίου.⁹³⁹

Σύντομα όμως νεότερη συμπληρωματική έκθεση για την περίοδο 1 Σεπτεμβρίου 1942 – 28 Φεβρουαρίου 1943 στάλθηκε στη βρετανική κυβέρνηση. Η νέα έκθεση είχε βασισθεί σε επιπλέον τεκμήρια που προέρχονταν από τα κατοχικά Υπουργεία Οικονομικών και Επισιτισμού, το Ελληνικό Γραφείο Ανεφοδιασμού, τον Αυτόνομο Οργανισμό Σταφίδας, την Ένωση Εξαγωγέων Σουλτανίνας, το τμήμα κλήριγκ της Εθνικής Τραπέζης και την ΕΛΛΑ – ΤΟΥΡΚ. Η διασταύρωση βασιζόταν σε στοιχεία που είχαν παραδώσει οι γερμανικές αρχές. Η διαφορά, όμως, αυτή τη φορά ήταν ότι ολόκληρη η έρευνα, για τα τρόφιμα που είχαν καταναλωθεί από τα στρατεύματα ή για αυτά που προορίζονταν για την κατηγορία των εργατών της Βέρμαχτ, είχε διεξαχθεί στην Θεσσαλονίκη, έδρα της ομάδας στρατιών «Ε». Οι όποιες αναντιστοιχίες μεταξύ των γερμανικών και των ελληνικών στοιχείων βασίζονταν, σύμφωνα με τους

⁹³⁷ Ο. π.

⁹³⁸ Όμως οι ποσότητες τροφίμων που περιλαμβάνονται στον πίνακα με την κεφαλίδα *received*, δηλαδή ποσότητες που είχαν ήδη εισαχθεί από τους Γερμανούς, είναι πολύ μικρότερα από τους αριθμούς που δίνουν μέσα στο κείμενο οι Σουηδοί, βλ. Ο. π.

⁹³⁹ Ο. π.

Σουηδούς, στο ότι τα πρώτα αναφέρονταν στην ημερομηνία εισαγωγής τους ενώ τα ελληνικά στην ημερομηνία παραλαβής και διάθεσής τους στον πληθυσμό. Το πόρισμα της συμπληρωματικής έκθεσης διέφερε πάρα πολύ σε σχέση με αυτό της αρχικής.⁹⁴⁰

Τα τρόφιμα που προορίζονταν αποκλειστικά για την κατηγορία «άμαχος πληθυσμός» ανέρχονταν, σύμφωνα με τις γερμανικές πηγές, στις 14.378.852.000 θερμίδες. Όσον αφορά την κατηγορία των αποξηραμένων λαχανικών, οι Γερμανοί έδιναν τον αριθμό 3.197 τόνων θερμιδικής αξίας 8.219.487.000 ενώ το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού έδινε τον αριθμό 2.303 τόνων. Από αυτούς 120 τόνοι είχαν επιστραφεί στη γερμανική πλευρά και είχαν δοθεί σε εργάτες που απασχολούνταν στην εκτέλεση έργων του γερμανικού στρατού στην Κρήτη. Ο πραγματικός αριθμός έφτανε τους 2.181 τόνους αξίας 5.612.081.640 θερμίδων. Στην περίπτωση της ζάχαρης, τα γερμανικά στοιχεία έδιναν τον αριθμό των 1.399 τόνων θερμιδικής αξίας 5.653.359.000. Οι ελληνικοί αριθμοί ανέβαζαν την ποσότητα ζάχαρης σε 2.360 τόνους θερμιδικής αξίας 9.476.331.000, προσθέτοντας 951 τόνους, που είχαν εισαχθεί είτε σιδηροδρομικά, είτε μέσω πλοίων από τη γερμανική πλευρά. Όσον αφορά τις πατάτες, τα αντίστοιχα νούμερα ήταν 626 τόνοι αξίας 598.456.000 θερμίδων ενώ τα νούμερα των ελληνικών αρχών ήταν 470 τόνοι θερμιδικής αξίας 449.320.000. Στην κατηγορία «διάφορα τρόφιμα», οι ίδιοι οι Γερμανοί είχαν παραδεχθεί ότι τα στοιχεία που είχαν δοθεί ήταν ανακριβή και έφταναν τους 225 τόνους θερμιδικής αξίας 225.000.000. Η έρευνα της ΕΔΒΕ κατέληξε ότι ο πραγματικός αριθμός ήταν 189,68 τόνοι θερμιδικής αξίας 184.680.000.⁹⁴¹

Μέρος των δημητριακών προορίζονταν για την ανταλλαγή με εγχώρια προϊόντα. Συνολικά είχαν εισαχθεί 4.103 τόνοι, ισόποσοι με 14.378.000.000 θερμίδες. Τα στοιχεία του ελληνικού Υπουργείου Επισιτισμού έδειχναν εισαγωγές 8.180 τόνων, οι μισοί από τους οποίους είχαν εισαχθεί για λογαριασμό της ιταλικής πλευράς. Η Επιτροπή προσπάθησε να εξακριβώσει πού είχαν χρησιμοποιηθεί τελικά οι παραπάνω προμήθειες. Η έρευνα έδειξε ότι μέρος των δημητριακών είχε παραχωρηθεί στο Υπουργείο Επισιτισμού για τη διατροφή του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, σε ελληνικές επιχειρήσεις, όπως οι κρατικοί σιδηρόδρομοι και οι καπνοβιομηχανίες, οι οποίες σχετίζονταν με την οικονομία του Ράιχ, στην κρατική ΚΥΔΕΣ για διανομή στον πληθυσμό, σε νησιά όπως η Μυτιλήνη, η Χίος και η Κρήτη με σκοπό είτε τη διατροφή των στρατιωτών ή τον έλεγχο της εγχώριας παραγωγής μέσω του συστήματος ανταλλαγών, καθώς και σε ιταλικές υπηρεσίες. Ύστερα από υπολογισμούς, το πραγματικό ποσό που είχε χρησιμοποιηθεί για την τροφοδοσία του πληθυσμού ήταν 3.635 τόνοι θερμιδικής αξίας 12.724.883.500. Συνολικά είχαν διατεθεί για τον άμαχο πληθυσμό τρόφιμα αξίας 27.898.984.220 θερμίδων.⁹⁴²

⁹⁴⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π., φάκ. 13, αρ. εγγρ. 118, Memorandum, The Royal Swedish Ministry of Foreign Affairs, Στοκχόλμη 15/7/1943.

⁹⁴¹ Στην έκθεση δίνεται ο αριθμός 3.922.967.000. Πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, βλ. Ο. π.

⁹⁴² Ο. π.

Όσον αφορά την τροφοδοσία των εργατών της Βέρμαχτ, σύμφωνα με τα στοιχεία που είχε παραδώσει η γερμανική πλευρά, είχαν διατεθεί τρόφιμα αξίας 13.243.550.000 θερμίδων. Οι αρχικές έρευνες που είχε πραγματοποιήσει η ΕΔΒΕ, στη Θεσσαλονίκη, είχαν δείξει πως το νούμερο αυτό ήταν πολύ χαμηλό και στην πραγματικότητα είχε ανέλθει στις 30.000.000.000 θερμίδες.⁹⁴³ Ο αριθμός αυτός, σύμφωνα με την Επιτροπή, ήταν τελικά προϊόν μαθηματικού λάθους. Η πραγματική θερμιδική αξία των τροφίμων, που εισήχθησαν από τη Γερμανία για τη συντήρηση των εργατών από την 1^η Σεπτεμβρίου 1942 – 28^η Φεβρουαρίου 1943, έφτασαν τις 15.148.701.000 θερμίδες. Μαζί με εκείνα που μεταφέρθηκαν από την κατηγορία «άμαχος πληθυσμός» σε αυτήν των «εργατών» έφτασαν τις 16.866.683.000 θερμίδες.⁹⁴⁴

Η γερμανική πλευρά είχε υποστηρίξει αρχικά ότι δεν είχε πραγματοποιήσει εξαγωγές ελληνικών τροφίμων. Η έρευνα της ΕΔΒΕ έδειξε πως αυτό ίσχυε μόνο για τη χρονική περίοδο Οκτωβρίου 1942 – Φεβρουαρίου 1943. Στην πραγματικότητα είχε «παραλείψει» να προσθέσει τρόφιμα που είχαν εξαχθεί τον μήνα Σεπτέμβριο του 1942, πριν την άφιξη του ειδικού πληρεξούσιου του Ράιχ για οικονομικά ζητήματα Herman Neubacher τον Οκτώβριο του 1942. Ούτε όμως ο Allard το είχε αναφέρει στην προηγούμενη έκθεση. Σύμφωνα με τα νεότερα στοιχεία, είχαν εξαχθεί 1.500 τόνοι σταφίδας αξίας 2.820.000.000 θερμίδων και 800 τόνοι ελαιόλαδου 7.440.000.000, σύνολο 10.260.000.000 θερμίδων. Ύστερα από την αφαίρεση 1.680.000.000 θερμίδων από τα δημητριακά που χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο εξασφάλισης του ελαιόλαδου, τα τρόφιμα που εξήχθησαν στην Γερμανία ανέρχονταν στις 8.580.000.000 θερμίδες.⁹⁴⁵

Η αρχική έκθεση είχε δείξει ότι η κατανάλωση των γερμανικών στρατευμάτων, για την περίοδο των έξι μηνών, έφτανε τις 5.149.000.203 θερμίδες. Η ίδια η γερμανική πλευρά θα παραδεχόταν ότι αυτό το νούμερο ήταν χαμηλό. Ύστερα από έρευνα της Επιτροπής σε γερμανικά αρχεία, το πραγματικό νούμερο ήταν τρεις φορές μεγαλύτερο και έφτανε τις 16.643.890.000. Το μεγαλύτερο μέρος αφορούσε επιτάξεις ελαιόλαδου, ξηρών καρπών, φρούτων και λαχανικών και σε μικρότερο κρέας, γάλα και ψάρι. Το πόρισμα είχε βασισθεί στον έλεγχο αυθεντικών γερμανικών δελτίων, σε ελεγχόμενα από τα κατοχικά στρατεύματα σφαγεία και σε εργοστάσια μαργαρίνης.⁹⁴⁶

Οι εισαγωγές τροφίμων συνολικά ξεπερνούσαν σε θερμίδες τις ποσότητες που είτε είχαν καταναλωθεί από τα γερμανικά στρατεύματα είτε είχαν εξαχθεί. Όμως μια προσεκτικότερη ματιά έδειχνε ότι αναλογικά η πλέον ευνοημένη κατηγορία ήταν αυτή

⁹⁴³ Ο. π., φάκ. 12, αρ. εγγρ. 009.

⁹⁴⁴ Ο. π., φάκ. 13, αρ. εγγρ. 118, Memorandum, The Royal Swedish Ministry of Foreign Affairs, Στοκχόλμη 15/7/1943.

⁹⁴⁵ Η γερμανική πλευρά υποστήριζε ότι οι παραπάνω ποσότητες είχαν αγοραστεί κανονικά πριν μπει η συμφωνία σε εφαρμογή και οι ποσότητες ελαιόλαδου είχαν αποκτηθεί με αντάλλαγμα σάρι που είχε εισαχθεί από τη Γερμανία, Ο. π.

⁹⁴⁶ Ο. π.

των εργατών που απασχολούνταν σε έργα της Βέρμαχτ ή σε δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις, απαραίτητες για τις ανάγκες της γερμανικής κατοχικής διοίκησης και οικονομίας, και όχι ο άμαχος πληθυσμός. Στην κατηγορία των τροφίμων που προορίζονταν για τους πολίτες ενσωματώνονταν τα δημητριακά, προϊόν που διοχετεύθηκε ως επί το πλείστον στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, δηλ. στη γερμανική ζώνη κατοχής. Για το υπόλοιπο μέρος της παραπάνω κατηγορίας τροφίμων που παραδόθηκε σε ελληνικές κατοχικές αρχές για διανομή στον άμαχο πληθυσμό, το μεγαλύτερο ποσοστό θερμιδικά άνηκε στη ζάχαρη. Εκκρεμούσε η έκθεση για τις ιταλικές επιτάξεις και εισαγωγές καθώς και η νέα έκθεση για τη γερμανική κατανάλωση για την περίοδο του Μαρτίου – Μαΐου 1943, όπου θα ίσχυαν οι όροι της συμφωνίας του Hallaren.

Η νέα έκθεση για την περίοδο από την 1^η Μαρτίου έως την 31^η Μαΐου 1943, που υπέβαλαν οι Γερμανοί, ουσιαστικά αποτελούσε μια περίληψη που εκτεινόταν από την 1^η Σεπτεμβρίου 1942 μέχρι την 31^η Μαΐου 1943. Για την περίοδο από την 1^η Μαρτίου μέχρι την 31^η Μαΐου η κατανάλωση των στρατευμάτων και οι εξαγωγές ανήλθαν στις 45.696.686.500 θερμίδες. Οι αντίστοιχες εισαγωγές τροφίμων έφτασαν τις 97.506.681.160 θερμίδες. Ουσιαστικά είχαν εισαγάγει σχεδόν τις διπλάσιες θερμίδες από εκείνες που είχαν αποσπάσει από την ελληνική παραγωγή. Τα τρόφιμα που προορίζονταν για τον άμαχο πληθυσμό έφταναν τις 32.798.436.660 θερμίδες ενώ αυτά που εισήχθησαν μέσω της ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ τις 49.932.995.112 και αυτά που προορίζονταν για τους εργάτες τις 21.775.249.338. Στην πραγματικότητα όμως, πάντα σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις των Σουηδών, οι εισαγωγές μέσω της ΕΛΛΑ – ΤΟΥΡΚ συγχέονταν με αυτές που προορίζονταν για την κατηγορία του άμαχου πληθυσμού. Επιπλέον από τις προμήθειες των δημητριακών μέρος είχε μεταφερθεί στον λογαριασμό της ιταλικής πλευράς ενώ άλλο είχε διατεθεί για την τροφοδοσία των εργατών. Τα στελέχη της Επιτροπής επιφυλάσσονταν για το τελικό πόρισμα, αφού μελετούσαν και άλλα στοιχεία. Αυτό επιβεβαίωσε τις παραπάνω υποψίες. Οι προμήθειες που εισήχθησαν μέσω της ΕΛΛΑ – ΤΟΥΡΚ έφταναν τις 38.989.338.188 θερμίδες, αυτές που προορίζονταν για τους εργάτες τις 26.441.832.660 ενώ εκείνες που διατέθηκαν για τον άμαχο πληθυσμό περιορίζονταν μόνο στις 21.692.086.000 θερμίδες.⁹⁴⁷ Σύμφωνα με την μεταπολεμική έκθεση της ΕΔΒΕ ο τελικός απολογισμός για το μερίδιο της γερμανικής πλευράς της περιόδου από 1 Σεπτεμβρίου 1942 – 31 Αυγούστου 1943 ήταν:

Γερμανικές επιτάξεις και αναπλήρωση 1 Σεπτεμβρίου 1942 – 31 Αυγούστου 1943				
Προβλέψεις			Απολογισμός	
	Τόνοι	Θερμίδες	Τόνοι	Θερμίδες σε εκατομμύρια

⁹⁴⁷ Ο. π., αρ. εγγρ. 64, Summary of the German compensation plan appended to the preliminary report for the period 1/3/1943 – 31/5/1943, Στοκχόλμη, 7/10/1943, φάκ. 10, αρ. εγγρ. 137, Report on the Checking of German Compensation and Food Plan for the period March 1st to May 31st 1943, Στοκχόλμη 25/9/1943.

		σε εκατομμύρια		
Χρέος				
A) Κατανάλωση στρατιωτών				
Ελαιόλαδο	2.400	22.320	2.700	25.110
Ξηροί καρποί, σταφίδα και σύκα	3.000	8.400	6.818	19.090
Φρέσκο γάλα	520	330	550	350
Κρέας	1.200	2.280	1.221	2.320
Ψάρι	-	-	742	430
Φρέσκα λαχανικά	-	-	1.800	540
Φρέσκα φρούτα	-	-	4.871	2.430
Σύνολο	7.120	33.330	18.702	50.270
B) Εξαγωγές				
Ελαιόλαδο	-	-	1.800	16.740
Ξηροί καρποί	-	-	2.950	8.260
Ελιές	-	-	23	80
Κρεμμύδια	-	-	520	170
Σύνολο	-	-	5.293	25.250
Γενικό Σύνολο	7.120	33.330	23.995	75.520
Πίστωση				
A) Εμπορικές εισαγωγές				
Αλεύρι	5.350	18.730	4.568	16.000
Αποξηραμένα λαχανικά	13.000	33.800	5.129	13.330
Ζάχαρη	7.000	28.000	7.468	29.870
Πατάτες φρέσκες	20.000	18.000	790	710
Διάφορα	500	1.050	268	540
Σύνολο	45.850	99.580	18.223	60.450
B) Εισαγωγές που προορίζονται ως βοήθεια				
Αποξηραμένα λαχανικά	-	-	3.594	9.340
Ζάχαρη	-	-	5.444	21.780
Πατάτες φρέσκες	-	-	1.233	1.100
Πατάτες αφυδατωμένες	-	-	1.700	4.210
Διάφορα	-	-	239	480
Σύνολο	-	-	12.270	36.920
Γ) Τροφοδοσία εργατών, από τη στρατιωτική επιμελητεία				
Αλεύρι	3.000	10.500	9.439	33.040
Αποξηραμένα λαχανικά	3.700	9.620	3.391	8.820
Ζάχαρη	110	440	138	550
Πατάτες φρέσκες	-	-	1.986	1.790
Διάφορα	240	940	467	930
Σύνολο	7.050	21.500	15.421	45.130
Γενικό σύνολο	52.900	121.080	45.914	142.500

Πίνακας 6.30, πηγή: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σ. 107.

Και στην ιταλική περίπτωση, για τη χρονική περίοδο 1 Σεπτεμβρίου 1942 – 31 Μαΐου 1943, οι εισαγωγές τροφίμων φαίνονταν να ξεπερνούν την κατανάλωση των στρατευμάτων και τις εξαγωγές. Οι ιταλικές εισαγωγές διαιρούνταν σε τέσσερις κατηγορίες: αυτές που πραγματοποιήθηκαν από τις στρατιωτικές αρχές και

διανεμήθηκαν από τις στρατιωτικές επιμελητείες στους εργάτες, που απασχολούνταν από τις ιταλικές κατοχικές αρχές καθώς και στην αστυνομία και στην χωροφυλακή, εκείνες που έγιναν από τον Ιταλικό Ερυθρό Σταυρό, αυτές της ιταλικής πρεσβείας, τις οποίες διένειμε ο Ιταλός πληρεξούσιος και αυτές που προορίζονταν για τον άμαχο πληθυσμό. Οι εισαγωγές είχαν φτάσει τις 58.187.992.881 θερμίδες, ενώ η συνολική κατανάλωση ανερχόταν στις 27.901.517.290. Για την κατηγορία «άμαχος πληθυσμός» είχαν διατεθεί δημητριακά θερμιδικής αξίας 44.696.005.000. Μεγάλο μέρος, 5.040 τόνοι, είχε «παραχωρηθεί» στο ελληνικό κατοχικό Υπουργείο Γεωργίας για να χρησιμοποιηθεί ως σπóρος. Στην πραγματικότητα, όμως, μεγάλο μέρος είχε πληρωθεί σε μετρητά ενώ οι υπόλοιποι 2.300 τόνοι είχαν αποπληρωθεί με αγροτικά προϊόντα της ελληνικής παραγωγής. Από την ποσότητα των 6.999 τόνων δημητριακών, οι 4.431 τόνοι είχαν εισαχθεί από τη γερμανική πλευρά από το Banat και αποτελούσε δάνειο προς την ιταλική πλευρά για να κλείσει τα βιβλία της. Το μεγαλύτερο μέρος του δεν παραχωρήθηκε στους Ιταλούς ποτέ. Στάρι ιταλικής προέλευσης και δημητριακά από το Banat, 1.970 τόνοι και 398 αντίστοιχα, χρησιμοποιήθηκαν για ανταλλαγή ελαιόλαδου στην Κρήτη, το οποίο δεν διανεμήθηκε στον πληθυσμό. Ομοίως οι ποσότητες του καλαμποκιού εξαγοράσθηκαν από το κατοχικό Υπουργείο των Οικονομικών και διανεμήθηκαν σε αγρότες ως σπóρος. Η παραγωγή της Κωπαΐδας είχε πουληθεί στην ελεύθερη αγορά, ώστε με τα έσοδα να πραγματοποιηθούν εξαγωγές στην Ιταλία. Στο τέλος αυτό που απέμενε από τις εισαγωγές για την αποκλειστική διατροφή του άμαχου πληθυσμού ήταν μόνο ένα μικρό μέρος.⁹⁴⁸

Όσον αφορά την αστυνομία και τους εργάτες η έρευνα της ΕΔΒΕ συμφωνούσε με τα στοιχεία που είχαν παραχωρηθεί από την ιταλική στρατιωτική επιμελητεία. Οι διανομές στην αστυνομία, τουλάχιστον στην περιοχή της Αθήνας, είχαν όντως πραγματοποιηθεί. Εξαίρεση αποτελούσαν οι σταθμοί χωροφυλακής στην επαρχία, όπου υπήρχαν καθυστερήσεις λόγω των μεταφορών. Στην κατηγορία των εργατών, οι μερίδες που χορηγούνταν βασιζόνταν στη φύση της εργασίας και διαιρούνταν σε εννέα διαφορετικές κατηγορίες. Από τις 13.491.987.851 θερμίδες οι 6.150.000.000 χορηγήθηκαν στην αστυνομία και 7.350.000.000 σε εργάτες στην περιοχή της Αθήνας.⁹⁴⁹

Η κατανάλωση των ιταλικών δυνάμεων και οι εξαγωγές έφτασαν για την ίδια περίοδο τις 27.901.517.290 θερμίδες. Ενώ δεν παρατηρήθηκαν, εξαγωγές λαδιού, με εξαίρεση μικρές ποσότητες προς τα Δωδεκάνησα, υπήρχαν πάρα πολλές ενστάσεις. Αυτές αφορούσαν επιτάξεις και αγορές φρούτων και φρέσκων λαχανικών, δηλαδή τροφίμων που απουσίαζαν από το διαιτολόγιο των ιταλικών στρατευμάτων. Σύμφωνα με τους Σουηδούς, αυτές οι αγορές ήταν μικρές και αντισταθμίζονταν από τις πωλήσεις τροφίμων που προέρχονταν από ιταλικές αποθήκες από Ιταλούς στρατιώτες με σκοπό

⁹⁴⁸ Ο. π., αρ. εγγρ. 059, Report of the Control of the Italian Compensation and Supply Plan for the period 1/9/1942- 31/5/1943, Στοκχόλμη 17/8/1943.

⁹⁴⁹ Η πλειοψηφία των εργατών λάμβανε καθημερινά 250 γρ. ψωμί, 50 γρ. φασόλια και 10 γρ. λάδι. βλ. Ο. π.

τη συναλλαγή με τον ελληνικό πληθυσμό. Επιπλέον το σύστημα υπολογισμού των θερμίδων, όπου βασίστηκε το ιταλικό σχέδιο, ήταν διαφορετικό από το γερμανικό. Όμως μεγαλύτερες ήταν οι ποσότητες τροφίμων που είχαν λεηλατήσει τα ιταλικά στρατεύματα στην προσπάθειά τους να καταστείλουν τον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ. Στο αίτημα των Σουηδών για παροχή στοιχείων πάνω σε αυτό το ζήτημα η ιταλική απάντηση ήταν αρνητική, επικαλούμενη το στρατιωτικό απόρρητο. Οι εκτιμήσεις της Επιτροπής για αυτή την κατηγορία ήταν ότι προσέγγιζε τις 30.000.000.000 θερμίδες.⁹⁵⁰

Η ιταλική έκθεση έφτασε στα χέρια της ΕΔΒΕ μόλις το μήνα Ιούλιο και εκτεινόταν από το Σεπτέμβριο του 1942 μέχρι τον Απρίλιο του 1943. Η έρευνα της ΕΔΒΕ για τον Μάιο τελείωσε μόλις τον Αύγουστο του 1943. Η μέθοδος ελέγχου που είχε χρησιμοποιηθεί ήταν ίδια με τη γερμανική περίπτωση. Επιπλέον είχαν αντληθεί στοιχεία από τη SACIG, τα διάφορα παραρτήματα του κατοχικού Υπουργείου Επισιτισμού καθώς και πληροφορίες ακόμη και από τον ίδιο τον Έλληνα Υπουργό Επισιτισμού. Ο έλεγχος της περιόδου Ιουνίου – Αυγούστου 1943 δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Την ιταλική συνθηκολόγηση συνόδευσε η καταστροφή του αρχείου της Ιταλογερμανικής Επιτροπής Εφοδιασμού από τους ίδιους τους Ιταλούς⁹⁵¹. Ο τελικός απολογισμός για την περίοδο από την 1^η Σεπτεμβρίου 1942 έως την 31 Αυγούστου 1943 ήταν⁹⁵²:

Ιταλικές επιτάξεις και αναπλήρωση 1 Σεπτεμβρίου 1942 – 31 Αυγούστου 1943				
	Προβλέψεις		Απολογισμός	
	Τόνοι	Θερμίδες σε εκατομμύρια	Τόνοι	Θερμίδες σε εκατομμύρια
Χρέος				
A) Κατανάλωση στρατιωτών				
Ελαιόλαδο	1.800	16.740	2.565	23.850
Ξηροί καρποί, σταφίδα και σύκα	4.500	12.600	4.160	11.650
Τυρί	100	300	6	18
Φρέσκο γάλα	140	90	240	154
Αυγά	-	-	2	3
Κρέας	100	190	49	93
Ψάρι	-	-	-	-
Πατάτες	1.000	900	277	250
Φρέσκα λαχανικά	-	-	392	1.020
Ελιές			78	280
Διάφορα (περίοδος Ιουν- Αυγ. 1943)			1.660	4.450
Σύνολο	7.640	30.820	9.437	41.773
B) Εξαγωγές				

⁹⁵⁰ Ο. π.

⁹⁵¹ United States Foreign Economic Administration, ό. π., σ. 51.

⁹⁵² Η έκθεση για την ιταλική κατανάλωση συντάχθηκε στην Αθήνα, βλ. Bengt Helger, ό. π., σσ. 102 - 103.

Ελαιόλαδο	-	-	380	3.530
Σύνολο			380	3.530
Γενικό Σύνολο	7.460	30.820	9.817	45.303
Πίστωση				
A) Εμπορικές εισαγωγές				
Αλεύρι	13.050	45.670	10.578	37.000
B) Εισαγωγές που προορίζονται ως βοήθεια				
Ρύζι, ζυμαρικά	227	750	223	736
Διάφορα	45	142	24	68
Σύνολο	272	892	247	804
Γ) Τροφοδοσία εργατών, Αστυνομίας από τη στρατιωτική επιμελητεία				
Αλεύρι	3.171	11.570	2.343	8.550
Ρύζι, ζυμαρικά	1.243	4.100	790	2.610
Αποξηραμένα όσπρια	415	1.080	293	760
Κρέας	932	1.770	436	830
Τυρί	139	420	48	144
Ζάχαρη	125	500	67	270
Κονσέρβες	125	120	61	58
Υποκατάστατα	-	-	44	14
Διάφορα (Ιούν – 31 Αυγ.)	-	-	1.360	4.410
Σύνολο	6.150	19.560	5.442	17.646
Γενικό Σύνολο	19.472	66.122	16.267	55.450

Πίνακας 6.31, πηγή :Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σ. 102.

6.9. Η συμφωνία για τη νέα περίοδο, 1943-1944

Η νέα περίοδος ξεκίνησε με την παράδοση της Ιταλίας την επέκταση της γερμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο και με σημαντικές αλλαγές στη στρατιωτική και πολιτική διοίκησή της⁹⁵³. Τα προβλήματα τροφοδοσίας που αντιμετώπιζε η Wehrmacht στα διάφορα μέτωπα και οι δηλώσεις του Hitler πως οι κατεχόμενες χώρες έπρεπε από μόνες τους να λύσουν το επισιτιστικό τους πρόβλημα ανησύχησαν την Επιτροπή. Ο κύριος φόβος της ΕΔΒΕ ήταν μήπως υπάρξει άρνηση της γερμανικής πλευράς για συνέχεια του σχεδίου αποζημίωσης για το νέο οικονομικό έτος, γεγονός που θα επηρέαζε και τη νέα συμφωνία ανταλλαγής ελαιόλαδου. Επιπλέον αυτό που φόβιζε την Επιτροπή, εκτός από τη διεκδίκηση του ιταλικού μεριδίου από την Γερμανία, ήταν πως η αύξηση του αριθμού των γερμανικών στρατευμάτων θα

⁹⁵³ Το κενό που δημιουργήθηκε από την παράδοση της Ιταλίας το κάλυψαν γερμανικές ενισχύσεις. Από τον Αύγουστο του 1943 η στρατιά Ε, στην Θεσσαλονίκη, υπαγόταν στην νέο-ιδρυμένη στρατιά F, με έδρα το Βελιγράδι. Αντίστοιχα δημιουργήθηκε η υπηρεσία «Στρατιωτικού Διοικητή Ελλάδος» με έδρα την Αθήνα. Επιπλέον οι γερμανικές πολιτικές αρχές στην Ελλάδα υποβαθμίζονται ενώ υπάγονται πλέον στον Neubacher, ο οποίος αναλάμβανε τη θέση του «Ειδικού πληρεξουσίου του Υπουργείου των Εξωτερικών» με έδρα το Βελιγράδι, βλ. John Hondros, *Occupation and Resistance. The Greek Agony 1941-1944*, Νέα Υόρκη, Pella Publishing, 1983, σσ. 153-156· Χάγκεν Φλάισερ, ό. π., τ. Β', 1995, σσ. 349 – 358.

οδηγούσε σε αντίστοιχη αύξηση των απαιτήσεων της επί της ελληνικής αγροτικής παραγωγής. Τους παραπάνω φόβους ενστερνιζόταν και η αγγλική κυβέρνηση.⁹⁵⁴

Οι Βρετανοί απαίτησαν να εντατικοποιηθεί ο έλεγχος της κατανάλωσης των γερμανικών στρατευμάτων στην πηγή. Η έρευνα έπρεπε να επεκταθεί στις διαταγές και τα βιβλία της γερμανικής στρατιωτική επιμελητείας, τα σφαγεία και τα εργοστάσια και να διασταυρωθεί με τις πληροφορίες των αντιπροσώπων της Επιτροπής. Επιπλέον ζητούσαν να συντάσσεται κάθε δύο ή τρεις βδομάδες μια αναφορά που θα περιλάμβανε στοιχεία σχετικά με την υλοποίηση των συμφηφισμών, την επισιτιστική κατάσταση, τη γενική κατάσταση της υγείας του πληθυσμού καθώς και την ποιότητα και την ποσότητα των διαθέσιμων τροφίμων.⁹⁵⁵

Ο Allard απάντησε ότι τέτοιος τύπος ελέγχου πρακτικά δεν ήταν δυνατός, όχι μόνο λόγω των ελάχιστων ουδέτερων αντιπροσώπων, αλλά και γιατί ήταν αδύνατο για τους αντιπροσώπους της Επιτροπής να πραγματοποιούν έρευνες σε όλη την περιφέρειά τους. Προϋπέθετε την ύπαρξη εξειδικευμένου προσωπικού, το οποίο έπρεπε να ταξιδεύει σε όλη τη χώρα για να εξακριβώσει το μέγεθος των επιτάξεων. Αυτό που μπορούσε να γίνει ήταν κάποιοι περιστασιακοί έλεγχοι αλλά και πάλι αυτοί θα ήταν χρονοβόροι. Ήδη ο Allard είχε δώσει οδηγίες να συλλεχθούν στοιχεία από τους φορείς που τα κατείχαν, όπως οι ελληνικές κατοχικές αρχές και οι γερμανικές. Μια μηνιαία έκθεση ίσως περιείχε στοιχεία που δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Αυτό θα μπορούσε να γίνει μόνο για την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Οι απαιτήσεις μιας τέτοιας έκθεσης, που θα συμπεριελάμβανε στοιχεία και για την επαρχία, ήταν δουλειά τριών μηνών. Το καλύτερο υλικό για μια τέτοια έρευνα θα ήταν η στατιστική των τιμών, τις οποίες κάθε μήνα δημοσίευαν οι Γερμανοί. Όσον αφορά το ζήτημα της υγείας, αυτό βάσει των συνθηκών άνηκε στην αρμοδιότητα του ΔΚΕΣ.⁹⁵⁶

Σε κάποιες, όμως, περιπτώσεις ήδη είχαν εγκαθιδρυθεί μορφές μονίμου ελέγχου. Αυτές ήταν η περίπτωση της ελαιοπαραγωγής της Μυτιλήνης και της παραγωγής γάλακτος στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Για τη σταφίδα πληροφορίες θα μπορούσαν να αντληθούν από συνεταιριστικούς οργανισμούς. Όσον αφορά άλλα είδη, όπως το γάλα και το κρέας, η Επιτροπή είχε ήδη κατορθώσει να αποσπάσει τον έλεγχο της παραγωγής γάλακτος στην περιφέρεια της πρωτεύουσας ενώ όσον αφορά το κρέας οι επιτάξεις ήταν ασήμαντες. Το πλεόνασμα των εισαγωγών δεν συνιστούσε κίνδυνο για την εκβίαση περαιτέρω εξαγωγών από γερμανικής πλευράς. Σε αντίθετη περίπτωση ο ίδιος ο Allard θα πίεζε τους Altenburg και Neubacher για αντίστοιχες εισαγωγές χρησιμοποιώντας το ιταλικό έλλειμμα.⁹⁵⁷

Η βρετανική κυβέρνηση θα χρησιμοποιούσε τη νέα συμφωνία για τη συλλογή του ελαιόλαδου για να περιορίσει τις γερμανικές απαιτήσεις. Σε νέο υπόμνημά της

⁹⁵⁴ Bengt Helger, *ό.π.*, σ. 113.

⁹⁵⁵ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1943, φάκ. 26.2, αρ. εγγρ. 564, *Aide-Memoire*, The Royal Swedish Ministry for Foreign Affairs, Στοκχολμ, 1943.

⁹⁵⁶ *Ο. π.*

⁹⁵⁷ *Ο. π.*

επαναλάμβανε ότι η γερμανική κατανάλωση έπρεπε να περιοριστεί στο ελαιόλαδο, τους ξηρούς καρπούς, τα φρέσκα φρούτα και τα λαχανικά. Όμως η νέα συμφωνία για την κοινή συγκομιδή του ελαιόλαδου, μεταξύ της ΕΔΒΕ και των γερμανικών κατοχικών αρχών, θα περιλάμβανε και τους ξηρούς καρπούς και θα εκτείνονταν σε όλη την ελληνική επικράτεια. Το λάδι και η σταφίδα, που θα συλλέγονταν από την ΕΔΒΕ, θα διανέμονταν στον άμαχο πληθυσμό με τους όρους του σουηδικού προγράμματος και με σκοπό την ικανοποίηση των αναγκών του ελληνικού λαού. Οι κατακτητές έπρεπε και πάλι να αποπληρώσουν το μερίδιό τους με ισοδύναμες θερμιδικά ποσότητες τροφίμων προκαταβολικά όμως πριν το αποκτήσουν. Η διανομή τους θα πραγματοποιούνταν όμως αποκλειστικά από την Επιτροπή. Σε περίπτωση που εξακριβωνόταν ότι είχαν καταναλωθεί άλλα είδη ή είχαν παραβιαστεί οι όροι της συμφωνίας για το ελαιόλαδο, τότε θα γίνονταν ισόποσες περικοπές στις διανομές τροφίμων στον άμαχο πληθυσμό. Η συμφωνία έπρεπε να γίνει το συντομότερο δυνατόν, ώστε η σοδειά να περιέλθει στα χέρια της Επιτροπής και όχι της μαύρης αγοράς. Η νέα πιο αυστηρή συμφωνία, κατά την άποψη της αγγλικής κυβέρνησης, ήταν η καλύτερη λύση στο πρόβλημα της Επιτροπής να αποκτήσει τον έλεγχο της εγχώριας παραγωγής.⁹⁵⁸

Ο Allard εξέφρασε τις επιφυλάξεις του αν η Γερμανία θα δεχόταν τους προαναφερθέντες όρους. Από τη στιγμή που η σταφίδα θα μπορούσε να αποκτηθεί με κανονικές αγορές και οι Γερμανοί πλέον είχαν αναπτύξει τον μηχανισμό απόκτησης λαδιού μέσω των ανταλλαγών, πιθανότατα δεν θα τους ενδιέφερε καθόλου να υπογράψουν μια νέα συμφωνία με αυστηρότερους όρους. Στην καλύτερη περίπτωση θα επιδείκνυαν μια καλή διάθεση για συνεργασία με την Επιτροπή. Οι αλλαγές που εισηγούνταν η βρετανική πλευρά σε σχέση με την αρχική συμφωνία, ξεπερνούσαν τη δικαιοδοσία των γερμανικών αρχών στην Ελλάδα. Νέες διαπραγματεύσεις έπρεπε να ξεκινήσουν στο Βερολίνο και ο καλύτερος τρόπος για να πειστεί να συναινέσει η γερμανική πλευρά με τους νέους όρους ήταν ένας συνδυασμός, που θα περιλάμβανε την υπόσχεση για την αύξηση των εισαγωγών από τον Καναδά με την παράλληλη απειλή όμως ότι σε διαφορετική περίπτωση το πρόγραμμα θα τερματιζόταν. Ο Allard πίστευε ότι οι Βρετανοί έβλεπαν τις συμφωνίες ανταλλαγής ως μια παραχώρηση προς τη γερμανική πλευρά ενώ στην πραγματικότητα συνέβαινε το αντίθετο.⁹⁵⁹

Ειδικότερα ο Allard εξέφρασε τις επιφυλάξεις του για τους όρους που προέβλεπαν ότι σε περίπτωση κατανάλωσης τροφίμων πέρα από το ελαιόλαδο, τους ξηρούς καρπούς και τα φρούτα θα υπήρχαν ισόποσες μειώσεις στις διανομές τροφίμων του προγράμματος αρωγής στον άμαχο πληθυσμό, οι ποσότητες ελαιόλαδου που θα διαχειριζόταν η Επιτροπή θα ήταν τέτοιες ώστε να καλύπτονται οι συνολικές ανάγκες του πληθυσμού, και ότι η τελευταία θα αποφάσιζε πώς θα μοιραζόταν το πλεόνασμα μεταξύ αυτής και της γερμανικής πλευράς. Οι αλλαγές και

⁹⁵⁸ Όσον αφορά τις περικοπές στις διανομές, δεν διευκρινίζεται αν αφορούσαν τα τρόφιμα που προέρχονταν από τον Καναδά ή τις εισαγωγές μέσω *Hallaren*, βλ. *Ο. π.*, αρ. εγγρ. 527, British Legation in Stockholm, Aide Memoire, Στοκχόλμη 23/9/1943.

⁹⁵⁹ *Ο. π.*, αρ. εγγρ. 593, The Royal Swedish Ministry for Foreign Affairs, Aide- Memoire, Στοκχόλμη 9/10/1943.

οι τροποποιήσεις που εισηγούνταν η βρετανική κυβέρνηση συνιστούσαν ριζική αναθεώρηση της αρχικής συμφωνίας του 1942 μεταξύ των εμπόλεμων και ξεπερνούσαν τη δικαιοδοσία των γερμανικών αρχών στην Ελλάδα. Νέες διαπραγματεύσεις έπρεπε να ξεκινήσουν στο Βερολίνο, όμως, αυτή τη φορά ενώ ο καλύτερος τρόπος, ώστε να πειστεί να συναινέσει η γερμανική πλευρά με τους νέους όρους, ήταν ένας συνδυαστικός, που θα περιλάμβανε την υπόσχεση για την αύξηση των εισαγωγών από τον Καναδά με την παράλληλη απειλή, όμως, πως σε διαφορετική περίπτωση το πρόγραμμα θα τερματιζόταν.⁹⁶⁰

Επιπλέον υπήρχαν και άλλες παράμετροι που εμπόδιζαν την υλοποίηση των όρων που έθετε η βρετανική κυβέρνηση. Όσον αφορά την εντατικοποίηση και την επέκταση της ανταλλαγής σταριού με σκοπό τον έλεγχο της ελαιοπαραγωγής σε όλη τη χώρα, σύμφωνα με εκτιμήσεις χρειαζόνταν άλλοι 8.000 τόνοι σταριού μόνο για την Κρήτη και τη Μυτιλήνη. Υπό τις παρούσες συνθήκες έπρεπε να σταματήσουν οι αποστολές σε άλλα μέρη για να γίνει αυτό εφικτό ή να αυξάνονταν οι μηνιαίες εισαγωγές από τον Καναδά. Αν, για παράδειγμα, περιλαμβανόταν και η Πελοπόννησος στο σχέδιο ανταλλαγής, τότε μόνο γι' αυτήν χρειαζόνταν επιπλέον 5.000 τόνοι. Τα αποθέματα της προηγούμενης χρονιάς είχαν εξαντληθεί. Η συλλογή ξηρών καρπών θα μπορούσε να γίνει μόνο στην Κρήτη. Εν ολίγοις ο Allard πίστευε πως οι Βρετανοί έβλεπαν τις συμφωνίες ανταλλαγής ως μια παραχώρηση της Επιτροπής προς τη γερμανική πλευρά, ενώ στην πραγματικότητα συνέβαινε το αντίθετο.⁹⁶¹

Αρχικά ο φόβος της ΕΔΒΕ ήταν μήπως υπάρξει άρνηση της Γερμανίας όσον αφορά τη συνέχιση του προγράμματος αποζημίωσης. Η γερμανική πλευρά διαβεβαίωσε ότι δεν υπήρχε αυτή η πρόθεση. Όμως οι απαιτήσεις της ήταν αυξημένες ειδικότερα για προϊόντα όπως το ελαιόλαδο και η σταφίδα. Η Γερμανία διεκδικούσε επιπλέον και το μερίδιο της Ιταλίας σε είδη όπως η πατάτα. Η βρετανική κυβέρνηση σε νεότερο υπόμνημά της θα υποχωρούσε από τις προηγούμενες απαιτήσεις της, ζητώντας όμως την εφαρμογή της συμφωνίας του Hallaren, η οποία περιόριζε την κατανάλωση των κατακτητών σε είδη που υπήρχε πλεόνασμα και προέβλεπε ότι έπρεπε να είναι τέτοια, ώστε να μην δημιουργήσει έλλειμμα. Η ΕΔΒΕ έπρεπε να αποκτήσει το μεγαλύτερο μερίδιο των ειδών που θα συλλέγονταν από κοινού. Σε καμία περίπτωση δεν έπρεπε να περιέλθει στις γερμανικές αρχές πάνω από το ήμισυ των ειδών που θα συλλέγονταν και πριν ικανοποιηθούν οι ανάγκες του άμαχου πληθυσμού. Όσον αφορά τους ξηρούς καρπούς, αφηνόταν στην κρίση του Allard αν, που και πως η Επιτροπή θα συμμετείχε στη συλλογή τους. Νέες διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν στη Σόφια τον Νοέμβριο του 1943 οι οποίες κατέληξαν στη συμφωνία του Βουκουρεστίου στις 30 Νοεμβρίου 1943. Η συγκομιδή του ελαιόλαδου για την περίοδο 1943 -1944 δεν θα γινόταν από κοινού, αλλά η Επιτροπή θα αναλάμβανε αποκλειστικά τη συλλογή του ελαιόλαδου στα Ιόνια Νησιά, την Κρήτη καθώς και τμήμα της παραγωγής της Πελοποννήσου. Αντίθετα η Γερμανία θα περιοριζόταν στη Μυτιλήνη.

⁹⁶⁰ Ο. π.

⁹⁶¹ Ο. π.

Η απόκτηση του ελαιόλαδου θα γινόταν με ανταλλαγή σταριού, οσπρίων και ζάχαρης.⁹⁶²

Οι τελικές απαιτήσεις της Γερμανίας, τόσο για την κατανάλωση των στρατευμάτων όσο και για εξαγωγή, έφταναν τις 138.000.000.000 θερμίδες ενώ οι ποσότητες που υπόσχονταν να εισάγει ανέρχονταν στις 287.000.000.000. Ο τελευταίος αριθμός ενσωμάτωνε όλες τις κατηγορίες, όπου θα διατίθεντο τα τρόφιμα, δηλαδή άμαχος πληθυσμός, εργάτες και ανταλλαγή τροφίμων. Όσον αφορά τον έλεγχο, η γερμανική πλευρά διατηρούσε μια κεντρική επιτροπή, η οποία συντόνιζε την απόκτηση τροφίμων για τις γερμανικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Κάθε μήνα θα προσκόμιζε μια έκθεση στην ΕΔΒΕ, η οποία θα τη διασταύρωνε με δικά της στοιχεία καθώς και με εκείνα της γερμανικής στρατιωτικής επιμελητείας.⁹⁶³

Το έργο του ελέγχου του σχεδίου αναπλήρωσης αντιμετώπισε δυσκολίες στην υλοποίησή του. Οι ίδιοι οι Γερμανοί είχαν δείξει αδιαφορία στο να παραδώσουν στοιχεία, ιδίως για τις εισαγωγές τους. Το ίδιο δύσκολος είχε γίνει και ο έλεγχος σχετικά με την κατανάλωση των στρατευμάτων. Αρχικά οι αλλαγές του προσωπικού στην υπηρεσία στρατιωτικών προμηθειών στις αρχές του 1944, μα πάνω απ' όλα ο φόβος μήπως οι αριθμοί των θερμίδων αποκάλυπταν τον αριθμό των στρατευμάτων, έκαναν δύσκολη υπόθεση τον έλεγχο. Πλέον θα αρνούνταν να δώσουν μηνιαίες εκθέσεις. Η έκθεση για την περίοδο Φεβρουαρίου – Απριλίου 1944 δόθηκε μόλις τον μήνα Ιούνιο. Ύστερα από πιέσεις αποδέχθηκαν να υποβάλουν ξανά μηνιαίες εκθέσεις. Η έκθεση για τον μήνα Μάιο παραλήφθηκε μόλις στις αρχές Αυγούστου 1944. Οι τελευταίες πληροφορίες δόθηκαν κατά τη διάρκεια της αποχώρησης, όταν πλέον η διασταύρωση ήταν αδύνατη. Η περίοδος από Ιούνιο έως Αύγουστο 1944 υπολογίστηκε βάσει του μέσου όρου των προηγούμενων μηνών. Παραμονές της εκκένωσης της χώρας, σύμφωνα με τους Σουηδούς, δεν είχε καμία πρακτική σημασία γι' αυτούς αν είχαν πλεόνασμα στις εισαγωγές. Επιπλέον, εισαγωγείς όπως η ΕΛΛΑ – ΤΟΥΡΚ ή οργανισμοί όπως η «Ένωση Εξαγωγέων Σταφίδας» είχαν καθυστερήσει να δώσουν ακριβή στοιχεία.⁹⁶⁴

Η κατανάλωση των γερμανικών στρατευμάτων είχε φτάσει τις 85.000.000.000 θερμίδες και δεν είχε υπερβεί τις αρχικές απαιτήσεις. Στο ελαιόλαδο είχε κρατηθεί κάτω από τις αρχικές προβλέψεις. Αυτή των φρέσκων φρούτων όμως είχε φτάσει τους 6.361 τόνους από τους αρχικούς 4.250 μέχρι τον Μάιο του 1944. Όσον αφορά τις εξαγωγές, οι ποσότητες σταφίδας υπολογίζονταν στους 3.000, αν και οργανισμοί όπως η «Ένωση Εξαγωγέων Σουλτανίνας» δεν είχαν δώσει ακόμα την οριστική τους έκθεση.

⁹⁶² Ο. π., ΚΥ, 1944, 52.2, αρ. εγγρ. 693, Aide – Memoire regarding the lines on which an agreement covering the acquisition of olive oil and dried fruits by barter should if possible be concluded, British Legation, Στοκχόλμη, 20/11/1943, αρ. εγγρ. 698, Agreement, Στοκχόλμη, 15/12/1943 · Foreign Economic Administration, ό. π., σ. 43· Bengt Helger, ό. π., σσ. 114, 428 – 429.

⁹⁶³ ΙΑΥΕ, ό. π., αρ. έγγρ. 694, Aide – Memoire, Σόφια, 26/11/1943.

⁹⁶⁴ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48314, R 18987, Memorandum Concerning the Quantities consumed by the German Troops during February 1943 and up to September 1944, Αθήνα, 27/6/1945, Memorandum Concerning the Control of the German Compensation Plan for the Period March 1 – 1944 to August 1944, Αθήνα 4/7/1945.

Στην κατηγορία του ελαιόλαδου προς εξαγωγή η Γερμανία δεν είχε παραδώσει στοιχεία και για τους αντιπροσώπους της Επιτροπής δεν είχε καταστεί δυνατό να εξακριβώσουν το πραγματικό μέγεθος των εξαγωγών. Υποψίες υπήρχαν ότι ποσότητες είχαν σταλεί από τους στρατιώτες στις οικογένειές τους. Οι ουδέτεροι αντιπρόσωποι δεν κατάφεραν να εξακριβώσουν ούτε αν οι τοπικές αγορές των στρατιωτικών μονάδων είχαν δημιουργήσει ελλείψεις. Μεγαλύτερες απώλειες για την εγχώρια παραγωγή αντιπροσώπευαν οι λεηλασίες τροφίμων και οι καταστροφές από τα γερμανικά στρατεύματα κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων κατά του ΕΛΑΣ. Ο αριθμός τους σε θερμίδες υπήρχε η πιθανότητα να ξεπεράσει το σύνολο του γερμανικού «πλεονάσματος» για την περίοδο 1942 -1944⁹⁶⁵. Ο ίδιος ο αρχηγός της αγγλικής στρατιωτικής αποστολής Mayers στην Ελλάδα έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου στους ανώτερους του στο Κάϊρο ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1943 για την κρίσιμη επισιτιστική κατάσταση που είχαν οδηγήσει οι λεηλασίες των κατοχικών στρατευμάτων την ελληνική ύπαιθρο. Σύμφωνα με την εκτίμησή του ήταν επιτακτική ανάγκη η αποστολή επιπλέον 20.000 τόνων σταριού μέχρι τον Μάρτιο του 1944.⁹⁶⁶

Οι γερμανικές εισαγωγές δεν ανταποκρίθηκαν στις αρχικές υποσχέσεις. Από τους 20.000 τόνους σταριού έφτασαν μόλις τους 10.000, τα όσπρια από τους 35.000 τους 18.825, οι πατάτες από 20.000 μόλις τους 910 τόνους. Πληροφορίες για κατηγορίες όπως το σάρι, σχετικά με την εισαγωγή και τον τρόπο διάθεσης, ήταν πολύ δύσκολο να αντληθούν. Οι ποσότητες που εισήχθησαν μέσω του Hallaren διανεμήθηκαν από την Επιτροπή στον πληθυσμό βάσει των όρων του προγράμματος αρωγής. Για τα όσπρια, τη ζάχαρη, το σάρι, που εισήχθησαν μέσω σιδηροδρόμου από την ΕΛΛΑ –ΤΟΥΡΚ, αυτά διανεμήθηκαν από το κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού στον άμαχο πληθυσμό, σε συνεταιριστικές ενώσεις ή χρησιμοποιήθηκαν από τους κατακτητές.⁹⁶⁷

Αναλογικά τα περισσότερα τρόφιμα είχαν διανεμηθεί στην κατηγορία των εργατών. Για το χρονικό διάστημα Σεπτεμβρίου 1943-Ιανουαρίου 1944 είχαν παραδοθεί, από τα στρατιωτικά αποθέματα, τρόφιμα αξίας 28.028.358.000 θερμίδων. Για το διάστημα Φεβρουαρίου – Απριλίου 1944 είχαν καταμετρηθεί 11.514.505.000 θερμίδες. Για τον μήνα Μάιο είχαν μετρηθεί 3.268.575.138. Δεν υπήρχαν στοιχεία για την περίοδο από τον Ιούνιο έως τον Αύγουστο. Οι εκτιμήσεις ήταν ότι οι διανομές ήταν κατά μέσο όρο οι ίδιες με αυτές του μήνα Μαΐου. Συνεπώς δεν έπρεπε να υπολογίζονται κάτω από 7.500.000.000 θερμίδες. Συνολικά υπολογιζόταν ότι χορηγήθηκαν στους εργάτες, για την εν λόγω περίοδο, τρόφιμα θερμιδικής αξίας 53.000.000.000, ενώ το αρχικό σχέδιο αποζημίωσης προέβλεπε μόλις 21.195.970.000. Σε αυτές περιλαμβάνονταν ψωμί, αλεύρι, μακαρόνια, μαρμελάδα.⁹⁶⁸

⁹⁶⁵ Ο. π.

⁹⁶⁶ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/421, "Food Situation – Free Greece- Crisis?, Financial Situation. Purchase of Grain – Free Greece", 3/9/1943.

⁹⁶⁷ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48314, R 18987, ό. π.

⁹⁶⁸ Ο. π.

Πριν τη γερμανική αποχώρηση, διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν μεταξύ της ΕΔΒΕ και των στρατιωτικών αρχών. Προμήθειες των γερμανικών αποθηκών, που θα έμεναν πίσω, παραχωρήθηκαν στην Επιτροπή. Η συμφωνία προέβλεπε ότι θα διανέμονταν στον άμαχο πληθυσμό και δεν θα παραδίδονταν σε ελληνικά ή συμμαχικά στρατεύματα. Οι ποσότητες των τροφίμων που περιήλθαν στα χέρια της ΕΔΒΕ έφτασαν τελικά τις 33.886.856.298 θερμίδες.⁹⁶⁹

Ο μεταπολεμικός έλεγχος έδειξε το παρακάτω αποτέλεσμα:

Γερμανικές επιτάξεις και αναπλήρωση 1 Σεπτεμβρίου 1943 – μέχρι το τέλος της Κατοχής				
	Προβλέψεις		Απολογισμός	
	Τόνοι	Θερμίδες σε εκατομμύρια	Τόνοι	Θερμίδες σε Εκατομμύρια
Χρέος				
A) Κατανάλωση στρατιωτών				
Ελαιόλαδο	7.000	67.200	5.000	46.500
Ξηροί καρποί, σταφίδα και σύκα	4.250	11.900	5.361	15.010
Φρέσκο γάλα	520	330	780	500
Κρέας	1.200	2.280	478	910
Ψάρι	-	-	659	400
Πατάτες	5.000	4.500	3.000	2.700
Φρέσκα λαχανικά	2.000	1.280	7.352	4.710
Φρέσκα φρούτα	6.000	3.000	4.443	2.220
Διάφορα (από 1 ^η Ιουνίου μέχρι το τέλος της Κατοχής)	-	-	12.000	11.800
Σύνολο	25.970	90.490	39.073	84.750
B) Εξαγωγές				
Ελαιόλαδο	4.000	37.200	-	-
Ξηροί καρποί, σύκα	3.500	9.800	3.000	8.400
Κρεμμύδια	900	290	60	30
Σύνολο	8.400	47.290	3.060	8.430
Γενικό Σύνολο	34.370	137.780	42.133	93.180
Πίστωση				
A) Εμπορικές εισαγωγές				
Στάρι	20.000	70.000	10.000	35.000
Αποξηραμένα λαχανικά	35.000	91.000	7.590	19.730
Ζάχαρη	7.000	28.000	4.670	18.680
Πατάτες	20.000	18.000	910	820
Διάφορα	-	-	550	1.100
Σύνολο	82.000	207.000	23.720	75.330
B) Εισαγωγές που προορίζονται ως βοήθεια				
Αποξηραμένα λαχανικά	15.000	39.000	12.990	33.770
Ζάχαρη	5.000	20.000	4.480	17.920
Πατάτες αφυδατωμένες	-	-	148	354
Σύνολο	20.000	59.000	17.618	52.044
Γ) Τροφοδοσία εργατών, από τη στρατιωτική επιμελητεία				
Στάρι ή κριθάρι	3.000	10.500	14.274	49.960
Αποξηραμένα λαχανικά	3.700	9.620	1.545	4.020
Ζάχαρη	110	440	265	1.060
Κρέας	145	270	48	90
Λίπη	100	660	-	-
Μαρμελάδα	-	-	115	290
Διάφορα (1 ^η Ιουνίου μέχρι το τέλος της Κατοχής)	-	-	7.220	14.440
Σύνολο	7.055	21.490	23.467	69.860
Γενικό σύνολο	109.055	287.490	68.805	197.234

Πίνακας 6.32, πηγή: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion*

⁹⁶⁹ Ο. π.

6.10. Διεκδικώντας την ελαιοπαραγωγή από τον Άξονα, 1943-1945

Παρά τις απαισιόδοξες κρατικές προβλέψεις για το μέγεθος της παραγωγής του 1941 – 1942, άλλες ανεξάρτητες πηγές δείχνουν πως κυμάνθηκε στα ίδια επίπεδα με εκείνα του 1940 – 1941.⁹⁷⁰ Η βρετανική κυβέρνηση επιθυμούσε να γίνει ξεχωριστή συμφωνία για την κατανάλωση του ελαιόλαδου από τις Κατοχικές Δυνάμεις. Η συλλογή του στην Κρήτη και την Μυτιλήνη και πιθανόν σε άλλα μέρη της Ελλάδας θα διέπονταν από τους όρους συμφωνίας που θα γινόταν μεταξύ του Allard και των Κατοχικών Δυνάμεων. Η συμφωνία αυτή θα καθόριζε την κατανομή του ελαιόλαδου που θα συλλεγόταν μεταξύ της ΕΔΒΕ, της Ιταλίας και της Γερμανίας, για τις ανάγκες των στρατευμάτων τους και των εξαγωγών τους. Σε καμία άλλη περιοχή της Ελλάδας η παραγωγή λαδιού δεν θα αποκτιούνταν από τις κατοχικές δυνάμεις με διαφορετικό τρόπο από αυτόν που καθόριζαν οι όροι της συμφωνίας. Το ύψος της παραγωγής πάνω στο οποίο θα εφαρμοζόταν η συμφωνία ήταν οι 15.000 τόνοι. Σε περίπτωση που συλλέγονταν μεγαλύτερες ποσότητες, νέα συμφωνία που θα καθόριζε τη διανομή του πλεονάσματος έπρεπε να υπογραφεί. Μέχρι τότε οι κατοχικές δυνάμεις δεν θα είχαν δικαιώματα σε επιπλέον ποσότητες. Οι πρώτοι 6.500 τόνοι θα παραχωρούνταν στην ΕΔΒΕ με σκοπό τη διανομή τους, ως μέρος του προγράμματος αρωγής, στον άμαχο πληθυσμό. Οι υπόλοιποι θα διανέμονταν μεταξύ της Επιτροπής και των κατακτητών. Οι Κατοχικές Δυνάμεις είχαν την υποχρέωση να εισάγουν τρόφιμα ίσης θερμιδικής αξίας ως αποζημίωση για το μερίδιό τους. Αυτά θα δίνονταν στην ΕΔΒΕ εκτός από την ποσότητα που θα χρησιμοποιούνταν για να αποκτηθεί η παραγωγή. Η συλλογή, η αποθήκευση και η κατανομή του λαδιού θα ελέγχονταν από κοινού από αντιπροσώπους των Κατοχικών Δυνάμεων και της Επιτροπής και με τέτοιο τρόπο, ώστε να εγγυάται πως είχαν εκπληρωθεί οι όροι του σχεδίου. Ο τρόπος που θα πληρωνόταν ο παραγωγός θα ήταν μικτός, εν μέρει με μετρητά εν μέρει με τρόφιμα. Τα τελευταία θα αντιπροσώπευαν τα 9/10 του βάρους του ελαιόλαδου. Η ΕΔΒΕ θα πλήρωνε αρχικά εξ' ολοκλήρου σε μετρητά για το δικό της μερίδιο. Ο Allard θα αποφάσιζε αργότερα τι θα ήταν πιο πρακτικό γι' αυτή: να παρέχει όλα τα τρόφιμα που ήταν αναγκαία για ανταλλαγή ή τα 5/9.⁹⁷¹

⁹⁷⁰ Συγκεκριμένα οι εκτιμήσεις αυτές προέρχονται από τη γερμανική επιθεώρηση Chemische Technic. Οι αντίστοιχες εκτιμήσεις της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης σε υπόμνημα προς τη βρετανική ήταν πως η παραγωγή του 1941 – 1942 ήταν κατώτερη των αρχικών προβλέψεων των 120.000 τόνων και τελικά είχε φτάσει κάτω από τους 90.000. Αυτό το απέδιδε στην έλλειψη μεταφορικών μέσων και καυσίμων για την λειτουργία των ελαιοτριβίων. βλ. United States Foreign Economic Administration, *ό.π.*, σσ. 57 – 58· KEINE/ Ακαδημία Αθηνών, FO 371/32701, R 3014, *ό. π.*

⁹⁷¹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, *ό.π.*, αρ. εγγρ. 271, Memorandum, 8/2/1943.

Όπως είδαμε η κυβέρνηση Τσολάκογλου με νόμο του κράτους είχε παραχωρήσει 6.500 τόνους ελαιόλαδο από την παραγωγή της Μυτιλήνης για την περίοδο 1941-1942. Η βρετανική κυβέρνηση στόχευε με τη συμφωνία να υποκαταστήσει το ελληνικό κατοχικό κράτος στη συλλογή ελαιόλαδου με την ΕΔΒΕ. Το διακύβευμα για την ΕΔΒΕ μέσα από τη συμμετοχή της στη διαδικασία ανταλλαγής ήταν να περιορίσει τις γερμανικές απαιτήσεις, να εφαρμόσει έλεγχο στην κατανάλωσή τους, να διεισδύσει στα ήδη υπάρχοντα δίκτυα της μαύρης και της ανταλλακτικής αγοράς, να αποκτήσει μερίδιο τόσο από τη φανερή όσο και την κρυφή παραγωγή και να την προσφέρει σε τιμές προσιτές στους κατοίκους των αστικών κέντρων. Εν ολίγοις να αποκτήσει τον έλεγχο τμήματος της ελαιοπαραγωγής της κατοχικής Ελλάδας.

Αν και αρχικά τόσο η Γερμανία όσο και η Ιταλία είχαν προτείνει στην ΕΔΒΕ την απόκτηση ελαιόλαδου με αντάλλαγμα σάρι, η Επιτροπή στις διαπραγματεύσεις αντιμετώπισε την αρνητική στάση τους. Η γερμανική και ιδιαίτερα η ιταλική πλευρά έδειξαν την ενόχλησή τους για τους όρους που έθετε η αγγλική κυβέρνηση για τη συμμετοχή της ΕΔΒΕ στη συλλογή της ελαιοπαραγωγής - τόσο για αυτούς που ρύθμιζαν τον τρόπο συγκομιδής και αποζημίωσης όσο και για εκείνους που προέβλεπαν πως η μερίδα του λέοντος θα περιερχόταν στη σουηδοελβετική επιτροπή. Η Ιταλία αρνήθηκε τη συνεργασία με την ΕΔΒΕ στη συγκομιδή και αποφάσισε να προχωρήσει μόνη της στη συλλογή της. Αποφάσισε να αναλάβει τη συγκομιδή του ελαιόλαδου στην Κρήτη για λογαριασμό των δυνάμεων του Άξονα με ανταλλαγή σταριού από δικά τους αποθέματα μέσω της ιταλικής εταιρίας Baluri.⁹⁷²

Η γερμανική πλευρά εντωμεταξύ δεν μπορούσε να καταλάβει γιατί έπρεπε να μοιραστεί την παραγωγή στη Μυτιλήνη από κοινού με την ΕΔΒΕ, όταν η αξία της δική της συμμετοχής σε τρόφιμα στην ανταλλαγή του ελαιόλαδου θα έφτανε τα 2/3 της οκάς. Κανονικά έπρεπε να λάβει η ίδια τα 2/3 και η Επιτροπή το 1/3. Τα δύο μέρη, Γερμανία και ΕΔΒΕ θα κατέληγαν σε συμφωνία στις 16 Απριλίου 1943 στη Σόφια. Οι όροι της, εν αντιθέσει με τις αρχικές οδηγίες των Βρετανών, είχαν τοπικό χαρακτήρα και η συμμετοχή της ΕΔΒΕ στη συλλογή του ελαιόλαδου θα περιοριζόταν στη Μυτιλήνη. Εκεί η συλλογή θα πραγματοποιούνταν από κοινού μεταξύ της σουηδικής και της γερμανικής πλευράς. Η πρόταση για πληρωμή προς τον παραγωγό και με χρήματα θα εγκαταλείπονταν και η αποζημίωση θα γινόταν αποκλειστικά με τρόφιμα. Η Επιτροπή θα κατέβαλε το 50% της θερμιδικής αξίας σε σάρι ενώ η γερμανική πλευρά το 30% σε όσπρια και το 10% σε ζάχαρη. Η ελεγχόμενη από τους Γερμανούς εταιρία «Έλαιον» θα λειτουργούσε ως μεσάζων στις αγορές και θα παρείχε τους αποθηκευτικούς της χώρους δίχως χρέωση. Τέλη θα καταβάλλονταν μόνο για διαχειριστικά έξοδα. Το προϊόν της συγκομιδής θα μοιραζόταν μεταξύ των δύο μερών.⁹⁷³

Επιπλέον οι κατακτητές αναλάμβαναν την υποχρέωση να εφαρμόσουν μέτρα που θα διευκόλυναν το έργο του ελέγχου των συμφωνιών από την Επιτροπή. Οι τελευταίοι δεν θα είχαν δικαίωμα να χρησιμοποιήσουν τα σουηδικά πλοία για να

⁹⁷² Bengt Helger, ό. π.

⁹⁷³ IAYE, KY, 1943, φάκ. 26.2, αρ. εγγρ. 602, Aide – Memoire, Σόφια, 6/10/1943 United States Foreign Economic Administration, ό. π., σσ. 55- 6· Bengt Helger, ό. π., σ. 426.

μεταφέρουν το μερίδιό τους. Και δύο, Γερμανοί και Ιταλοί, αναλάμβαναν να παραχωρήσουν ποσότητες ελαιόλαδου για τις ανάγκες του ελληνικού πληθυσμού. Η συμφωνία θα ίσχυε για την περίοδο από τον Μάιο του 1943 μέχρι την παραμονή της νέας συγκομιδής, δηλαδή τον Νοέμβριο του 1943. Νέες διαπραγματεύσεις θα έπρεπε να ξεκινήσουν τον Σεπτέμβριο του 1943 για την παραγωγή του 1943 -1944. Το πλοίο Wiril θα μετέφερε στάρι από τον Πειραιά για ανταλλαγή με ελαιόλαδο με τη Μυτιλήνη. Στην Πελοπόννησο τη συλλογή της ελαιοπαραγωγής θα πραγματοποιούσε η ελληνική κατοχική κυβέρνηση.⁹⁷⁴

Οι διαπραγματεύσεις είχαν αποδειχτεί χρονοβόρες. Η Επιτροπή κατά τη διάρκειά τους δεν είχε τη δυνατότητα για άμεση διαβούλευση με το σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών και τη λήψη σχετικών οδηγιών. Επιπλέον η σημαντικότερη περίοδος για τη συγκομιδή της παραγωγής είχε περάσει. Η άτεγκτη στάση των κατακτητών, ο κίνδυνος να χάσει έστω και το μερίδιο της Μυτιλήνης μαζί με το δικαίωμα ελέγχου στην κατανάλωση ελαιόλαδου των γερμανικών στρατευμάτων και των εξαγωγών έκαναν την Επιτροπή να υποχωρήσει και να αποδεχτεί τη συμφωνία.⁹⁷⁵

6.11. Συλλέγοντας την ελαιοπαραγωγή στα 1943

Οι εκτιμήσεις της ΕΔΒΕ για την επερχόμενη ελαιοπαραγωγή του 1942 – 1943 ήταν αισιόδοξες. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι ο συνδυασμός των επιτάξεων μαζί με τον έλεγχο που είχε επιβληθεί στα ελαιοτριβεία από τις ελληνικές κατοχικές αρχές και τις κατοχικές δυνάμεις και το υψηλό παρακράτημα που έφτανε μέχρι το 25% είχαν οδηγήσει τους παραγωγούς στο να αρνούνται να παραδώσουν ολόκληρη την παραγωγή τους στο αντίτιμο που χορηγούσαν οι κατακτητές και να κρύβουν το πλεόνασμά τους. Έπειτα επεξεργάζονταν οι ίδιοι την παραγωγή τους με αυτοσχέδια πρωτόγονα μέσα. Στη συνέχεια σε αρκετά χωριά οι κάτοικοι μετέφεραν το ελαιόλαδο με καΐκια στη Μακεδονία, όπου το αντάλλαζαν με τρόφιμα. Ο Paul Mohn εύστοχα παρατηρούσε: «το λάδι έχει το πλεονέκτημα να μπορεί να διατηρηθεί πολύ... Οι Γερμανοί έκαναν μάταιες προσπάθειες για να πείσουν το λάδι να ξαναβγεί στην επιφάνεια, με το καλό ή το κακό. Οι Έλληνες προτιμούσαν να φυλάξουν το λάδι τους, που το θεωρούσαν καλή επένδυση. Γιατί να ανταλλάξουν το γερό αυτό κεφάλαιο με χαρτονομίσματα δίχως αξία...». Στη Μυτιλήνη οι γερμανικές εκτιμήσεις υπολόγιζαν πως η παραγωγή θα έφτανε τους 6.000 τόνους, ενώ ελληνικοί κύκλοι την ανέβαζαν στους 12.000 έως 13.000. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της ΕΔΒΕ η κατανάλωση ελαιόλαδου στο νησί έφτανε τους 5.000 τόνους ετησίως. Την ίδια ώρα υπήρχαν περίπου αδιάθετοι 4.000 τόνοι, από τους οποίους είχαν δηλωθεί στις γερμανικές αρχές μόνο οι 2.000.⁹⁷⁶

⁹⁷⁴ Ο.π.,

⁹⁷⁵ Ο.π.

⁹⁷⁶ Ο Allard αποδέχεται το νούμερο που δίνουν οι ελληνικές εκτιμήσεις. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 3, αρ. εγγρ. 081, «Πρώτη τηλεγραφική Έκθεσις της εν Αθήναις Σουηδικής Επιτροπής Ελέγχου», Με την ένδειξη «Απόρρητον» και δίχως ημερομηνία. United States Foreign Economic Administration, ό.π., σ. 58. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 84. Βιολέτα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα, 1941 – 1944*, ό.π., σ. 95. Paul Mohn, ό.π., σ. 77.

Οι Γερμανοί, μετά την άφιξη του Neubacher, αν και είχαν σταματήσει τις επιτάξεις και εξαγωγές ελαιόλαδου, εξακολουθούσαν να επιδιώκουν τον έλεγχο της παραγωγής και τη διακίνηση του, εκδίδοντας οι ίδιοι άδειες για εξαγωγές προς την ελληνική ενδοχώρα. Παρείχαν στάρι και ζάχαρη στον παραγωγό με αντάλλαγμα ελαιόλαδο σε μια κατώτερη θερμιδικά ισοτιμία. Τμήμα της ποσότητας σταριού που προοριζόταν για ανταλλαγή είχε χρησιμοποιηθεί και ως νόμισμα για την πληρωμή των εργατών που συμμετείχαν στη συγκομιδή: 300 γραμμάρια για τις γυναίκες, 450 για τους άνδρες. Τη συγκέντρωση είχε αναλάβει η ελεγχόμενη από αυτούς εταιρία «Έλαιον». Υπεύθυνη για την έκδοση των αδειών για τη μεταφορά του ελαιόλαδου ήταν η γερμανική Wirtschaftsstab στην Αθήνα η οποία εξέδιδε άδειες για λογαριασμό των γερμανικών αρχών και της Επιτροπής. Όμως άδειες εξαγωγής εξέδιδαν και οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές της Μυτιλήνης ύστερα από συνεννόηση με τη Wirtschaftsstab της Αθήνας.⁹⁷⁷

Η είδηση για τη συμφωνία μεταξύ Γερμανών και ΕΔΒΕ για την ελαιοπαραγωγή αρχικά προκάλεσε ενθουσιασμό στη Μυτιλήνη, όταν ανακοινώθηκε τον Μάιο του 1943. Σύντομα όμως ο ενθουσιασμός θα αποδεικνυόταν προϊόν παρανόησης των όρων της συμφωνίας. Ο ουδέτερος αντιπρόσωπος της ΕΔΒΕ Arno στην Λέσβο δέχθηκε την επίσκεψη εμπόρων, οι οποίοι δήλωσαν ότι ήταν έτοιμοι να τον προμηθεύσουν λάδι και συγχρόνως πίεζαν αυτό να διοχετευθεί στην αγορά της Θεσσαλονίκης, όπου θα μπορούσε να «πιάσει» καλύτερη τιμή από εκείνη της Αθήνας. Οι έμποροι πίστευαν πως με την ΕΔΒΕ θα παράκαμπταν το σύστημα αδειών εξαγωγής που εφάρμοζαν οι Γερμανοί και θα μπορούσαν να πουλήσουν μεγάλες ποσότητες λαδιού στις αγορές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης αποκομίζοντας μεγαλύτερα κέρδη.⁹⁷⁸

Η αντίδραση του Arno ήταν άμεση και ξεκαθάρισε ότι σκοπός της ΕΔΒΕ δεν ήταν να βγάλει κέρδη μέσα από τις συμφωνίες ανταλλαγής, αλλά να προσφέρει ελαιόλαδο σε όσον το δυνατόν πιο προσιτές τιμές στον πληθυσμό της Αθήνας που υπέφερε. Ο αρχικός ενθουσιασμός έδωσε τη θέση του στην οργή. Ακόμη και η τοπική ΚΕΔΕΣ με επικεφαλής τον Μητροπολίτη δήλωσε την παραίτησή της ως ένδειξη διαμαρτυρίας. Αμέσως ξεκίνησε μια καμπάνια από τους εμπόρους με κύριο σκοπό να εμποδιστεί κάθε συναλλαγή που είχε βάση τους όρους της συμφωνίας ανταλλαγής. Το αποτέλεσμα ήταν η συγκομιδή να αποφέρει μόνο 170 τόνους μέχρι τον Αύγουστο. Επιπλέον υπήρχαν άλλοι 300 τόνοι από τα γερμανικά αποθέματα που είχαν μείνει στο νησί.⁹⁷⁹ Ο ίδιος ο Allard μαζί με τον ειδικό πληρεξούσιο του Ράιχ Neubacher θα μετέβαιναν στη Μυτιλήνη για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση.⁹⁸⁰

⁹⁷⁷ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1943, 26.2, αρ. εγγρ. 616, "Aide- Memoire regarding the olive oil barter on the island Mytilene", Σόφια, 18/9/1943 · ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 60, "Aide – Memoire", Στοκχόλμη, 9/10/1943 · United States Foreign Economic Administration, ό. π. , σ. 59.

⁹⁷⁸ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1943, 26.2, αρ. εγγρ. 616, ό. π.

⁹⁷⁹ Ο.π.,

⁹⁸⁰ Την ίδια μέρα θα απέπλεε το Wiril από τον Πειραιά φορτωμένο στάρι με σκοπό την ανταλλαγή με ελαιόλαδο, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 10 , αρ. εγγρ. 154.

Εκεί πραγματοποιήθηκε σύσκεψη μαζί με τον Μητροπολίτη, τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές και εκπροσώπους των εμπόρων και των παραγωγών. Ο Allard έφερε μαζί του μια εγκύκλιο του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού προς τον Μητροπολίτη, με την οποία παρότρυνε αυτόν και τον κλήρο του νησιού να διευκολύνουν την προσπάθεια της Επιτροπής για την απόκτηση ελαιόλαδου για τις ανάγκες του πληθυσμού της Αθήνας. Ο Μητροπολίτης δέχτηκε να προσφέρει ο ίδιος 200 τόνους λάδι.⁹⁸¹ Ο Allard τόνισε στον Neubacher πως οι συνθήκες πλέον ήταν διαφορετικές: η Επιτροπή έπρεπε να έχει προτεραιότητα στην απόκτηση των αποθεμάτων που υπήρχαν πριν την άφιξη του Wiril. Ο Neubacher συναίνεσε και παραχώρησε τα γερμανικά αποθέματα που είχαν συλλεχθεί πριν την 1^η Μαΐου. Το Wiril θα παρέμενε στη Λέσβο για 14 ημέρες. Σε ρηματική συμφωνία μεταξύ των δύο αποφασίστηκε να αυξηθεί η ποσότητα τροφίμων που θα προορίζονταν για ανταλλαγή με λάδι. Αυτή θα ανερχόταν πλέον σε 75% στάρι, 25% όσπρια και 25% ζάχαρη για κάθε οκά λάδι, για το διάστημα που το Wiril θα έμενε στη Μυτιλήνη. Ο Allard μαζί με τον Neubacher προσπάθησαν να πείσουν τόσο τους εμπόρους όσο και τους παραγωγούς να ανταλλάξουν την παραγωγή τους. Η συλλογή απέφερε συνολικά μόνο 774 τόνους.

Τα τρόφιμα που πρόσφεραν και οι δύο ισοδυναμούσαν με 7.250 δραχμές, όταν μια οκά ελαιόλαδο κόστιζε 8.000 δραχμές. Για τον έμπορο και τον μεγαλοπαραγωγό εξακολουθούσε να είναι πιο συμφέρουσα η διοχέτευση των αποθεμάτων στη μαύρη αγορά της Αθήνας, όπου η τιμή της οκάς ήταν πολλαπλάσια και τα περιθώρια κέρδους μεγαλύτερα. Ο παραγωγός του χωριού αρχικά έδειξε κάποια προθυμία για συνεργασία. Όμως η θέα δύο βορειοευρωπαίων που μιλούσαν δύο ακατάληπτες γλώσσες όχι μόνο δεν ήρε τη διστακτικότητά του για την ανταλλαγή του ελαιόλαδου, αλλά ενέτεινε και την καχυποψία του. Όπως εύστοχα θα παρατηρούσε ο Paul Mohr για τους χωρικούς, «ρωτιόνταν πώς και έγινε και παρουσιαζόμασταν σε τούτη την υπόθεση συντροφικά με τους Γερμανούς». Ο απλός αγρότης είχε κρατήσει την ποσότητα που του ήταν αναγκαία και είχε δώσει ένα τμήμα της παραγωγής του για να εξασφαλίσει το αναγκαίο στάρι πριν την υπογραφή της συμφωνίας ανταλλαγής με την ΕΔΒΕ, «να το πουλήσουν όμως στις Δυνάμεις Κατοχής, με τους όρους που ήθελαν εκείνες, αυτό ποτέ, δεν υπήρχε τέτοιο ζήτημα». Επιπλέον οι στρατιωτικές εξελίξεις στο μέτωπο της Βορείου Αφρικής προμήνυαν ότι η απελευθέρωση ήταν κοντά, οπότε η κρυφή παραγωγή θα μπορούσε να πωληθεί σε πολύ καλύτερες τιμές. Παράλληλα δεν μπορούσε να καταλάβει γιατί το σύνολο των κατοίκων των πόλεων λάμβαναν καθημερινά το ψωμί τους από την ΕΔΒΕ ενώ ο ίδιος, για να αποκτήσει από αυτήν το πολυπόθητο στάρι, έπρεπε να το ανταλλάξει με το λάδι του.⁹⁸²

Κατά την παραμονή του στη Μυτιλήνη ο Allard πραγματοποίησε μια έρευνα σχετικά με τη διακίνηση του ελαιόλαδου προς την ελληνική ενδοχώρα. Αυτή απέδειξε ότι όλο αυτό το διάστημα οι τοπικές γερμανικές αρχές εξέδιδαν άδειες εξαγωγής ελαιόλαδου για τα αστικά κέντρα της Αθήνα και της Θεσσαλονίκης είτε εν αγνοία των

⁹⁸¹ Τελικά η ποσότητα που θα πρόσφερε ο Μητροπολίτης Μυτιλήνης ήταν μόνο 150 τόνοι, βλ. ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1943, φάκ. 26.2, ό. π.

⁹⁸² ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 μέχρι Σεπτεμβρίου 1943» · Παύλος Μων, ό. π., σσ. 76 -78· Bengt Helger, ό. π., σσ. 427-428.

ανώτερων αρχών τους στην Αθήνα ή παρακάμπτοντας τις εντολές τους. Υπολογισμός της ελαιοπαραγωγής που είχε περάσει στα χέρια της μαύρης αγοράς δεν μπορούσε να γίνει ούτε κατά προσέγγιση. Σύμφωνα με τον ίδιο έπρεπε να ανερχόταν σε χιλιάδες τόνους κάθε χρόνο. Την ίδια ώρα ελαιόλαδο χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή σαπουνιού. Η έρευνα έδειξε πως μεταξύ 6 Αυγούστου 1942 και 31 Ιούλη 1943 είχε δοθεί άδεια για μεταφορά 211.761 οκάδων σαπουνιού.⁹⁸³

Η έρευνα συνεχίστηκε και στα βιβλία της εταιρίας «Έλαιον» για την περίοδο από την 1^η Σεπτεμβρίου 1942 έως την 30^η Απριλίου 1943. Αυτή έδειξε πως 3.537 τόνοι ανεπεξέργαστο ελαιόλαδο είχαν ταξιδέψει από τη Μυτιλήνη. Μέσα σε αυτά τα φορτία περιλαμβάνονταν σημαντικές ποσότητες που είχαν εξαχθεί με τη χορήγηση παράνομων αδειών, άρα η εταιρία είχε επίγνωση και συμμετοχή στην εν λόγω διαδικασία. Αυτοί οι αριθμοί δεν σήμαινε ότι περιλάμβαναν το σύνολο των εξαγωγών και των συναλλαγών που είχαν πραγματοποιηθεί. Η κατανάλωση των γερμανικών στρατευμάτων είχε φτάσει τους 200 τόνους τον μήνα και σύμφωνα με τον Allard δεν είχε προκαλέσει τοπικό διατροφικό έλλειμμα. Ο Allard διαμαρτυρήθηκε, όμως, στον Neubacher ειδικότερα για το ζήτημα της έκδοσης των παράνομων αδειών και απαίτησε όλες οι άδειες εξαγωγής να παραπέμπονται στον ουδέτερο αντιπρόσωπο της ΕΔΒΕ στη Μυτιλήνη. Παράλληλα η χρήση ελαιόλαδου από τις σαπωνοποιίες αποτελούσε κατάφωρη παραβίαση των συμφωνιών και έπρεπε να σταματήσει. Ο Neubacher δεν είχε αντίρρηση για τις παραπάνω απαιτήσεις και υποσχέθηκε ότι θα φρόντιζε οι γερμανικές αρχές στη Μυτιλήνη να λάβουν οδηγίες σύμφωνα με τις επιθυμίες του Allard. Την ίδια ώρα ο τελευταίος έδωσε εντολή στον νέο πρόεδρο της ΕΔΒΕ, τον αρεοπαγίτη Sandstrom, να εξακριβώσει εάν όντως είχαν εκδοθεί από τις γερμανικές αρχές της Αθήνας κανονισμοί ελέγχου σύμφωνα με τις απαιτήσεις του. Αυτό που δεν μπόρεσε να εξακριβώσει η ΕΔΒΕ ήταν ότι οι γερμανικές αρχές επέτρεπαν την ίδια περίοδο την ανταλλαγή ελαιόλαδου από τη Μυτιλήνη με την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας. Ο έμπορος ή ο εκπρόσωπος ενός χωριού της Μυτιλήνης αναλάμβανε να ανταλλάξει το ελαιόλαδο με σάρι του συνεταιρισμού ενός χωριού στη Μακεδονία. Η ισοτιμία της ανταλλαγής κυμαινόταν σε 60 – 80 % σε δημητριακά μαζί με 20 – 40 % σε μετρητά. Με την ανοχή που επεδείκνυαν οι Γερμανοί σε αυτές τις συναλλαγές με ένα κρατικό φορέα όπως η ΑΥΕΜ, προσπαθούσαν να ελέγξουν και την ανταλλακτική αγορά. Η έρευνα για τις ποσότητες ελαιόλαδου που είχαν συλλέξει στη Μυτιλήνη οι Γερμανοί από την 1^η Σεπτέμβρη 1942 έως την 30 Απριλίου 1943, δηλαδή πριν ισχύσει η συμφωνία ανταλλαγής, έδειξε πως ανέρχονταν στους 4.500 τόνους.⁹⁸⁴ Η διάθεσή τους είχε γίνει:

⁹⁸³ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1943, φάκ. 26.2, ό. π.

⁹⁸⁴ «...ενεκρίθη εις την κοινότητα Κεραμίου Λέσβου, όπως μεταφέρει και παραδώσει εις τα εν.. αποθήκας της ενώσεως Συν/μών Λαγκαδά 3.200 οκάδας ελαίου, εξ' ου τα 80% θα αντηλλάσσοντο με δημητριακά προϊόντα και το 20% θα διετίθεντο επί χρήμασιν...». Βλ. ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ. 1. 3, «Επιτροπή εκκαθαρίσεως συμβάσεων – αποφάσεων», Θεσσαλονίκη, 12/8/1943 · ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 060, "Aide – Memoire", Στοκχόλμη, 9/10/1943· ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1943, φάκ. 26.2, ό. π.

Συλλογή ελαιόλαδου από τη γερμανική πλευρά στην Μυτιλήνη (1^η Σεπτεμβρίου 1942 – 30^η Απριλίου 1943)	
Κατηγορία	Ποσότητα σε τόνους
Εξαγωγές	1.000
Κατανάλωση από τα γερμανικά στρατεύματα για την περίοδο 1/9/1942 – 30/4/1943 (συμπεριλαμβανομένης και της τροφοδοσίας εργατών)	1.472
Κατανάλωση γερμανικών στρατευμάτων το Μάιο του 1943 (αφορά ποσότητες που η αποστολή τους είχε ξεκινήσει το μήνα Απρίλιο. Μέσα σε αυτές συμπεριλαμβάνεται και η τροφοδοσία εργατών)	362
Άμαχος πληθυσμός Αθήνας και Πειραιά	740
Άμαχος πληθυσμός Θεσσαλονίκης	125
Αδιάθετη ποσότητα	450
Γενικό σύνολο	4.113

Πίνακας 6.33, πηγή, ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 060, Aide-Memoire, Στοκχόλμη 9/10/1943.

Σύμφωνα με τις πρώτες έρευνες, η παραπάνω ποσότητα είχε συλλεχθεί πριν την 1^η Απριλίου 1943 ενώ διεξάγονταν διαπραγματεύσεις για τη συμφωνία για το Hallaren και πριν οι Γερμανοί εφαρμόσουν περιορισμούς στην κατανάλωση των στρατευμάτων τους. Η αναντιστοιχία μεταξύ του αρχικού αριθμού των 4.500 και των 4.113 τόνων αποδιδόταν στο ότι το λάδι που έφυγε από τη Μυτιλήνη ήταν πολύ υψηλής οξύτητας. Όσον αφορά τη διανομή προς τον άμαχο πληθυσμό της Αθήνας και του Πειραιά, αυτή είχε λάβει χώρα τον Δεκέμβριο του 1942, τον Ιανουάριο και τον Απρίλιο του 1943, σε αναλογία 125 δράμια (400 γραμμάρια) το άτομο κάθε μήνα. Τον Δεκέμβριο του 1942 οι γερμανικές ποσότητες συμπλήρωσαν αυτές του κατοχικού Υπουργείου Επισιτισμού που διανέμονταν με δελτίο, ενώ για τους μήνες Ιανουάριο και Απρίλιο παραδόθηκαν στο κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού.⁹⁸⁵

Όσον αφορά τη συνολική κατανάλωση ελαιόλαδου από τη γερμανική πλευρά για την περίοδο από την 1^η Σεπτεμβρίου 1942 – 31^η Αυγούστου 1943, αυτή έδειξε πως είχε υπερβεί κατά πολύ τις αρχικές προβλέψεις. Τα γερμανικά στρατεύματα είχαν καταναλώσει 2.700 τόνους αντί για 2.400, θερμιδικής αξίας 25.110.000.000. Επίσης είχαν υπάρξει εξαγωγές 1.800 τόνων αξίας 16.740.000.000. Το ελαιόλαδο που είχε καταναλωθεί είχε ανέλθει στις 41.850.000.000 θερμίδες, όταν η συνολική γερμανική κατανάλωση ελληνικών τροφίμων είχε φτάσει τις 75.520.000.000.⁹⁸⁶

Η ιταλική πλευρά είχε αναλάβει η ίδια τη συγκέντρωση του ελαιόλαδου στην Κρήτη με ανταλλαγή σταριού. Ύστερα από την εισαγωγή σταριού από την ΕΔΒΕ η τιμή του τελευταίου στην Κρήτη έπεφτε σταθερά σε μια ισοτιμία που επέτρεπε στην

⁹⁸⁵ Ο. π.

⁹⁸⁶ Bengt Helger, ό.π., tablet E, σ. 107.

ιταλική πλευρά να προχωρήσει μόνης της με ένα χαμηλότερο κόστος στην ανταλλαγή ελαιόλαδου με σάρι δίχως να έχει ανάγκη την ΕΔΒΕ.⁹⁸⁷ Συγκεκριμένα:

Τιμές τροφίμων στην κατοχική Κρήτη σε δραχμές ανά οκά Ιούνιος 1942 – Φεβρουάριος 1943			
Κατηγορία	Ιούνιος 1942	Νοέμβριος 1942	Φεβρουάριος 1943
Στάρι	6.000	15.000	3.000
Ψωμί	4.000	12.000	3.000
Ελαιόλαδο	4.000	4.500	2.700
Όσπρια	6.000	20.000	8.000
Φρέσκα λαχανικά	500	18.000	7.000
Ζάχαρη	7.000	26.000	12.000
Πατάτες	2.000	5.000	4.000
Κρέας	4.000	25.000	10.000

Πίνακας 6.34, πηγή: ΚΕΙΝΕ/ Ακαδημία Αθηνών, HS 5/728, Report No. 1 written 5 January 1943 Major P. M. Leigh – Fermor.

Τη διαδικασία ανταλλαγής του ελαιόλαδου στην Κρήτη για τις δυνάμεις του Άξονα είχε αναλάβει η ιταλική εταιρία Baluri. Σύμφωνα με τον πρώτο έλεγχο που διεξήγαγε η ΕΔΒΕ, η ανταλλαγή του ελαιόλαδου γινόταν με σάρι. Το ελαιόλαδο που συλλεγόταν καταναλώνονταν είτε από τα κατοχικά στρατεύματα είτε στέλνονταν για τις ανάγκες τους στην ηπειρωτική Ελλάδα. Ο έλεγχος της ΕΔΒΕ έδειξε πως για την ανταλλαγή με ελαιόλαδο στην Κρήτη είχαν εισαχθεί 1.970 τόνοι σταριού από την Ιταλία. Άλλοι 398 δημητριακών από το Banat είχαν παραχωρηθεί από τη γερμανική πλευρά γι' αυτόν τον λόγο. Επιπλέον εγχώριες ποσότητες δημητριακών από την Κωπαΐδα είχαν χρησιμοποιηθεί για τον ίδιο σκοπό. Εξαγωγές δεν είχαν παρατηρηθεί με εξαίρεση τα Δωδεκάνησα και τη Σύρο.⁹⁸⁸

Συλλογή ελαιόλαδου από την ιταλική πλευρά στην Κρήτη (1^η Σεπτεμβρίου 1942 – 30^η Απριλίου 1943)	
Κατηγορία	Ποσότητα σε τόνους
Κατανάλωση γερμανικών και ιταλικών στρατευμάτων στην Κρήτη	1.300
Κατανάλωση ιταλικών στρατευμάτων στην ηπειρωτική Ελλάδα	750
Εξαγωγές στη Ρόδο	245
Σύρος	55
Άμαχος πληθυσμός της Αθήνας	280
Άμαχος πληθυσμός στην Κρήτη	240
Ιταλική παροικία στην Αθήνα και τον Πειραιά και διπλωματικό σώμα	300

⁹⁸⁷ Οι ίδιοι οι Ιταλοί θα διευκόλυναν την τροφοδοσία της Κρήτης με σάρι παραχωρούσαν καύσιμα στο Wiril για τις μεταφορές του στην Κρήτη. «...της συγκαταθέσεως της Ιταλικής Κυβερνήσεως όπως εφοδιάζη διά της αναγκαίας καυσίμου ύλης το πετρελαιοκίνητον πλοίον Wiril, το προοριζόμενον προς διενέργειαν των εις Κρήτην μεταφορών...». Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό.π., αρ. εγγρ. 212, Στοκχόλμη 22 Μαρτίου 1943.

⁹⁸⁸ Βλ. Report on the Control of the Italian Compensation Plan for the period 1/9/1942 – 31/5/1943, Αθήνα, 17/8/1943 στο ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό.π., φάκ. 10, αρ. εγγρ. 059, Bengt Helger, ό.π., σ. 105.

Γενικό σύνολο	3.170

Πίνακας 6.36, πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α΄, φάκ. 12, αριθ. εγγρ. 060, Aide – Memoire, Στοκχόλμη, 9/10/1943.

Ο συνολικός έλεγχος, μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1943, δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, λόγω της ιταλικής παράδοσης και περιορίστηκε μέχρι τον Αύγουστο του 1943. Ο μεταπολεμικός έλεγχος απέδειξε πως η προβλεπόμενη κατανάλωση ελαιόλαδου της ιταλικής πλευράς είχε ξεπεράσει τις αρχικές προβλέψεις. Από τους 1.800 τόνους ελαιόλαδο θερμιδικής αξίας 16.740.000.000 τελικά είχε φτάσει τους 2.565 τόνους αξίας 23.850.000.000 θερμίδων, όταν η συνολική κατανάλωση των ιταλικών στρατευμάτων σε τρόφιμα ελληνική παραγωγής είχε ανέλθει για την περίοδο από την πρώτη 1^η Σεπτεμβρίου 1942 – 31^η Αυγούστου 1943 τις 41.773.000.000 θερμίδες. Στις παραπάνω ποσότητες δεν περιλαμβάνονται αυτές που επιτάχθηκαν από τα ιταλικά στρατεύματα κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων για την καταστολή του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ,⁹⁸⁹ οι κλοπές που πραγματοποιήθηκαν, τα πρόστιμα που επιβλήθηκαν καθώς και το λαθρεμπόριο που πραγματοποιούσαν Ιταλοί στρατιώτες ανταλλάσσοντας υλικά των στρατοπέδων με τρόφιμα. Όσον αφορά την ανταλλαγή στην Κρήτη η Baluri χρησιμοποίησε 3.500 τόνους στάρι και απέκτησε 4.400 τόνους λάδι, σε μια ισοτιμία ανταλλαγής που υπολειπόταν τόσο δραχμικά όσο και θερμιδικά. Αυτό που εκμεταλλεύτηκε η ιταλική πλευρά στην Κρήτη ήταν ο διαφορετικός τιμάρημος από αυτόν της Αθήνας σε βασικά προϊόντα όπως το στάρι και το λάδι καθώς και η πτώση στις τιμές που επέφεραν οι εισαγωγές σταριού του σουηδικού σχεδίου. Τα παραπάνω μαζί με τη χρήση εγχώριων και «γερμανικών» δημητριακών της επέτρεπαν να εξασφαλίσει το ελαιόλαδο σε ευνοϊκούς για αυτήν όρους. Ακόμα και ο Neubacher θα παραδεχόταν πως η όλη επιχείρηση αποτέλεσε ένα σκάνδαλο.⁹⁹⁰ Οι ποσότητες που συνέλλεξε η Baluri ανήλθαν:

Ποσότητα ελαιόλαδου που συλλέχθηκε στην Κρήτη από την Baluri σε τόνους	
Ποσότητες που χρησιμοποιήθηκαν στην Κρήτη	
Ιταλικά στρατεύματα	357
Γερμανικά στρατεύματα	1.070
Ελληνικές αρχές και εργαζόμενοι	240
Ποσότητες που στάλθηκαν στην Αθήνα	
Ιταλικά στρατεύματα	1050
Ιταλική παροικία	400
Υπουργείο Επισιτισμού	792
ΕΔΒΕ	59
Ποσότητες που στάλθηκαν στη Σύρο	
Ελληνικές αρχές και εργαζόμενοι	52
Ποσότητες που εξήχθησαν	

⁹⁸⁹. Ο.π.,

⁹⁹⁰. «...ενεπλάκη στην Κρήτη σε βαριές ατασθαλίες στην παραλαβή του ελαιόλαδου. Δανειζόταν τα μέσα ανταλλαγής από την ελληνική κυβέρνηση (!) και, ενεργώντας ενάντια σε όλες τις βασικές αρχές των Ειδικών...». Βλ. Θανάσης Γκιούρας, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Κατοχή – Ναζισμός και Ελληνική Οικονομία. Υπηρεσιακές εκθέσεις και απομνημονεύματα*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2015, σ. 394.

Δωδεκάνησα	332
Ιταλία	48
Σύνολο	4.400

Πίνακας 6.37, πηγή: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σσ. 104 – 105.

Οι Σύμμαχοι, Αγγλία και ΗΠΑ, δεν ήταν ικανοποιημένοι με το αποτέλεσμα των συμφωνιών ανταλλαγής. Ήδη από τις αρχές Αυγούστου του 1943, η αμερικανική πρεσβεία στη Στοκχόλμη ζήτησε εξηγήσεις γιατί ο Allard, υπό αυτές τις συνθήκες, είχε αποδεχθεί τελικά τον ίσο- με τη γερμανική πλευρά- καταμερισμό της παραγωγής ελαιόλαδου στη Μυτιλήνη.⁹⁹¹

Ο Allard υπερασπίστηκε τις επιλογές του. Αρχικά υποστήριξε πως σύμφωνα με τις οδηγίες του Camps του βρετανικού Ministry of Economic Warfare διατηρούσε την ελευθερία κινήσεων για να πετύχει την καλύτερη δυνατή συμφωνία με τους Γερμανούς. Οι τελευταίοι το φθινόπωρο του 1942 διέθεταν μόνο όσπρια και ζάχαρη. Αντίθετα η ΕΔΒΕ είχε το πολυπόθητο σάρι. Οι Γερμανοί δίχως τη συνεργασία ή τη συμμετοχή της Επιτροπής θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιήσουν από μόνοι συναλλαγές ανταλλαγής ελαιόλαδου. Όμως τον Απρίλη του 1943 είχαν εισαγάγει μεγάλες ποσότητες σταριού και ζάχαρης στην Θεσσαλονίκη και ήταν σε θέση να προχωρήσουν αποκλειστικά οι ίδιοι σε ανταλλαγές με ελαιόλαδο. Το σάρι πλέον ήταν ένα προϊόν που βρισκόταν σε επάρκεια και η τιμή του είχε πέσει, ενώ αυτή της ζάχαρης ανέβαινε μέρα με τη μέρα. Οι όροι είχαν αντιστραφεί και πλέον αυτός που βρισκόταν σε δυσμενή θέση ήταν η ΕΔΒΕ. Οι Γερμανοί ζητούσαν τα 2/3 της συγκομιδής και έδιναν το 1/3 στην ΕΔΒΕ, από τη στιγμή που η αξία σε δραχμές της συνεισφοράς τους στην ανταλλαγή έφτανε τα 2/3 ενώ της σουηδοελβετικής επιτροπής το 1/3. Το ότι το μερίδιο της ΕΔΒΕ ανέβηκε στο 50% αποτελούσε επιτυχία της για τον Allard και υποχώρηση της γερμανικής πλευράς. Όταν έφτασε στη Μυτιλήνη τον Αύγουστο του 1943, μια οκά σάρι κόστιζε 3.000 δραχμές, μια οκά ζάχαρη 16.000 και μια οκά όσπρια 4.000 δραχμές. Το κόστος της συνεισφοράς της ΕΔΒΕ άγγιζε τις 1.500 δραχμές για την οκά το λάδι, όταν η γερμανική έφτανε τις 2.800 δραχμές.⁹⁹²

Αν και η Κρήτη με την πολλαπλάσια παραγωγή της δεν συμπεριλήφθηκε τελικά στη συμφωνία ανταλλαγής, όπως ήθελαν οι Σύμμαχοι, η Μυτιλήνη παρουσίαζε κάποια πλεονεκτήματα, πάντα σύμφωνα με τον Allard. Επειδή η Θεσσαλονίκη συνδεόταν σιδηροδρομικά με την Κεντρική Ευρώπη και μεγάλος όγκος των γερμανικών στρατευμάτων ήταν αναπτυγμένος στην Κεντρική Μακεδονία, ήταν φυσικό μεγάλο μέρος της ελαιοπαραγωγής της Μυτιλήνης να διοχετεύεται εκεί τόσο για την κατανάλωση των στρατευμάτων όσο και για εξαγωγές. Η ΕΔΒΕ είχε κάθε συμφέρον, αντίθετα με τους Γερμανούς, να συνάψει έστω και αυτή την περιορισμένη σε έκταση συμφωνία. Με αυτήν θα μπορούσε η ίδια να αποκτήσει και να διανείμει υπό τον έλεγχό της ελαιόλαδο στον πληθυσμό της Αθήνας σε εξαιρετικά χαμηλές τιμές και παράλληλα

⁹⁹¹ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1943, φάκ. 26.2, αρ. εγγρ. 603, "Aide – Memoire", Σόφια, 6/10/1943.

⁹⁹² Ο. π.

ήταν η μόνη ευκαιρία να εξασφαλίσει αποτελεσματικό έλεγχο στην ελαιοπαραγωγή της Μυτιλήνης.⁹⁹³

6.12 Η συμφωνία του Βουκουρεστίου

Ο Σουηδός πρέσβης Allard είχε προτείνει αρχικά πως η νέα συμφωνία για το ελαιόλαδο θα έπρεπε να επεκταθεί σε όλη την ελληνική περιφέρεια. Η βρετανική κυβέρνηση συμφώνησε με αυτήν την πρόταση. Στη συνέχεια κοινοποίησε στη σουηδική κυβέρνηση υπόμνημα με οδηγίες πάνω στις οποίες θα έπρεπε να βασιστούν οι νέες συμφωνίες. Όπως είδαμε ο Allard πίστευε ότι η Γερμανία δε θα δεχόταν ποτέ αυτούς τους όρους. Η αγγλική πλευρά και αυτή τη φορά ζήτησε η γερμανική κατανάλωση, είτε για τις ανάγκες των κατοχικών στρατευμάτων είτε για εξαγωγές, να περιορισθεί στο λάδι, στους ξηρούς καρπούς, στα λαχανικά και στα φρούτα. Σε διαφορετική περίπτωση θα γίνονταν αντίστοιχες περικοπές στις διανομές τροφίμων του σουηδικού προγράμματος στον ελληνικό άμαχο πληθυσμό. Στις περιφέρειες που θα καθοριζόνταν, η συλλογή ελαιόλαδου και ξηρών καρπών έπρεπε να γίνει από κοινού μεταξύ της Επιτροπής και των κατοχικών αρχών και σε περίπτωση υπερβάσεων εκτός από τις ποσότητες που προορίζονταν για κατανάλωση των στρατευμάτων και για εξαγωγές, να εφαρμοσθούν ισόποσες περικοπές στις διανομές τροφίμων για τον άμαχο πληθυσμό.⁹⁹⁴

Παραμονές της έναρξης των διαπραγματεύσεων η αγγλική κυβέρνηση σε νέο υπόμνημά της προς τη σουηδική κυβέρνηση επαναδιατύπωσε τους όρους πάνω στους οποίους έπρεπε να βασιστεί η νέα συμφωνία. Οι γερμανικές αρχές έπρεπε να επιβεβαιώσουν την αποδοχή των όρων της συμφωνίας του Hallaren που προέβλεπαν ότι το μέγεθος της κατανάλωσης των στρατευμάτων τους και οι εξαγωγικές τους ανάγκες πάνω στην ελαιοπαραγωγή, τους ξηρούς καρπούς και τα φρέσκα φρούτα θα υπόκεινται στη σύμφωνη γνώμη και στον έλεγχο του Allard. Οι απαιτήσεις τους θα είχαν πρώτα γνώμονα τις ανάγκες του ελληνικού άμαχου πληθυσμού. Η κατανάλωση ελληνικών προϊόντων από τα κατοχικά στρατεύματα θα περιοριζόταν μόνο στα είδη και στις ποσότητες που είχαν ήδη καθοριστεί με οδηγία των Συμμάχων στις 17 Δεκεμβρίου 1942⁹⁹⁵, δηλαδή σε εκείνα που υπήρχε πλεόνασμα. Αν ο δεύτερος από αυτούς τους όρους εκπληρωνόταν, τότε ο Allard δεν χρειαζόταν να επιμείνει στην αποδοχή του πρώτου όρου του υπομνήματος της 23^{ης} Σεπτεμβρίου που προέβλεπε πως σε τυχόν υπερβάσεις στην κατανάλωση των κατακτητών θα υπήρχαν αντίστοιχες μειώσεις στις διανομές σε τρόφιμα στον άμαχο πληθυσμό. Ο όρος της συμφωνία του Hallaren που προέβλεπε τη συγκατάθεση και τον έλεγχο του Allard στην κατανάλωση

⁹⁹³ Ο. π.

⁹⁹⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 138, *Aide – Memoire*, Στοκχόλμη, 23/9/1943, αρ. εγγρ. 60, *Aide – Memoire*, The Royal Swedish Ministry for Foreign Affairs, Στοκχόλμη, 9/10/1943.

⁹⁹⁵

τροφίμων δεν ήταν λιγότερο αυστηρός από τους όρους του υπομνήματος της 23^{ης} Σεπτεμβρίου του 1943, οι οποίοι απλά σκόπευαν να δώσουν τις γενικές γραμμές της διαδικασίας.⁹⁹⁶

Στον τέταρτο και τον πέμπτο όρο δεν έπρεπε να δοθεί η ερμηνεία ότι η γερμανική πλευρά δεν θα λάμβανε καθόλου ελαιόλαδο και άλλα τρόφιμα πριν ικανοποιηθούν οι ανάγκες του άμαχου πληθυσμού. Απλά η βρετανική κυβέρνηση ήθελε η Επιτροπή να αποκτήσει το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής λαδιού, ξηρών καρπών και φρέσκων φρούτων. Σε καμία περίπτωση δεν έπρεπε να περιέλθει στα χέρια των Γερμανών πάνω από το μισό της παραγωγής. Στον έκτο και τον έβδομο όρο οι φράσεις «πριν αυτή αποδεσμευτεί στις κατοχικές αρχές» θα μπορούσε να αγνοηθεί. Επιπλέον αφηνόταν στη διακριτική ευχέρεια του Allard και της Επιτροπής να αποφασίσει εάν, πού και πώς θα εμπλεκόταν στη συλλογή των ξηρών καρπών εκτός από το ελαιόλαδο. Πλήρης αναφορά των όρων και των λεπτομερειών της συμφωνίας θα έπρεπε να υποβληθούν μετά το πέρας των διαπραγματεύσεων και λεπτομερείς εκθέσεις θα έπρεπε να υποβάλλονται με σκοπό την εξακρίβωση της προόδου της συγκομιδής και αν τηρούνταν οι όροι της νέας συμφωνίας.⁹⁹⁷

Οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν στη Σόφια καθυστερημένα στα τέλη Νοεμβρίου του 1943. Η γερμανική πλευρά είχε ξεκαθαρίσει στη σουηδική ότι δεν ήταν μέσα στις γερμανικές προθέσεις να σταματήσει το πρόγραμμα αποζημίωσης για τη νέα χρονιά και να μην υπάρξει νέα συμφωνία για το ελαιόλαδο. Όμως οι γερμανικές απαιτήσεις, τόσο για τις ανάγκες των στρατευμάτων όσο και για τις εξαγωγές, ήταν σημαντικά αυξημένες, ξεπερνώντας το σύνολο της ιταλικής και της γερμανικής κατανάλωσης της προηγούμενης χρονιάς. Αυτές έφταναν τους 12.000 τόνους ελαιόλαδο, 7.000 για κατανάλωση των στρατευμάτων, 4.000 για εξαγωγές και 1.000 για τους εργάτες που απασχολούσε η Wehrmacht. Όσον αφορά τον τρόπο συγκέντρωσης και ανταλλαγής προτάθηκαν δύο λύσεις στην ΕΔΒΕ. Η συνεργασία με την εταιρία «Έλαιον» είτε θα επεκτείνονταν και στις υπόλοιπες ελαιοπαραγωγικές περιφέρειες, όπως η Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά, είτε οι ελαιοπαραγωγικές περιφέρειες θα καταμερίζονταν μεταξύ της ΕΔΒΕ και της «Έλαιον» και καθεμιά θα ήταν υπεύθυνη για την ανταλλαγή του ελαιόλαδου με δικούς της πόρους. Οι Σουηδοί διαπραγματευτές προέκριναν ως πιο συμφέρουσα τη δεύτερη επιλογή. Ο κίνδυνος, μήπως η από κοινού συγκομιδή εκθέσει την επιχείρηση στα μάτια του παραγωγού, ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας που είχε για τη σουηδική πλευρά η συγκέντρωση καθώς και η πεποίθηση πως μόνη της θα μπορούσε να διαπραγματευτεί καλύτερα με τον παραγωγό απ' ό,τι αν συμμετείχαν και οι κατακτητές επηρέασαν την επιλογή της. Επιπλέον δεν θα μπορούσε να αντισταθεί στο δέλεαρ της πολύ μεγαλύτερης παραγωγής που πρόσφεραν η Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά.⁹⁹⁸

⁹⁹⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό.π., φάκ. 11, αρ. εγγρ. 94, Aide – Memoire regarding the lines on which an agreement covering the acquisition of olive oil and dried fruits by barter should if possible be concluded, British Legation, Στοκχόλμη, 20/11/1943' Foreign Economic Administration, ό.π., σ. 43.

⁹⁹⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό.π.

⁹⁹⁸ Bengt Helger, ό.π., σσ. 113 – 114, 430.

Η νέα συμφωνία για την ανταλλαγή του ελαιόλαδου υπογράφηκε στο Βουκουρέστι στις 30 Νοεμβρίου 1943 μεταξύ των Allard και Sandstrom, για λογαριασμό της Επιτροπής και του Neubacher για τη γερμανική πλευρά. Η Επιτροπή θα ήταν υπεύθυνη για την συγκομιδή της ελαιοπαραγωγής στα Ιόνια Νησιά και στην Κρήτη ενώ οι γερμανικές αρχές στη Μυτιλήνη.⁹⁹⁹ Από την 1^η Δεκεμβρίου 1943 η αγοροπωλησία του ελαιόλαδου θα ήταν ελεύθερη στις υπόλοιπες ελαιοπαραγωγικές περιφέρειες και ούτε η Επιτροπή ούτε οι γερμανικές αρχές θα είχαν το δικαίωμα να προβούν στην απόκτηση λαδιού έξω από το πλαίσιο της νέας συμφωνίας και ενώ αυτή θα βρισκόταν σε ισχύ. Και πάλι η απόκτηση του ελαιόλαδου θα έπρεπε να γίνει, σε γενικές γραμμές, με ανταλλαγή τροφίμων. Κάθε μέρος είχε την υποχρέωση να παρέχει τα προϊόντα συναλλαγής για την απόκτηση του ελαιόλαδου. Αυτά ήταν το σάρι, τα όσπρια και η ζάχαρη. Η μια οκά λάδι θα ισοδυναμούσε με 100 μονάδες ενώ το σάρι με 60, τα όσπρια με 30 και η ζάχαρη με 10. Αυτή η αναλογία θα μπορούσε να αυξηθεί ή να μειωθεί ύστερα από συμφωνία μεταξύ του προέδρου της ΕΔΒΕ και του Ειδικού Πληρεξουσίου του Ράιχ. Τόσο τα έξοδα μεταφοράς τους όσο και αυτά για το ελαιόλαδο θα βάραιναν τα συμβαλλόμενα μέρη καθώς και το ρίσκο μεταφοράς από τα νησιά. Το ελαιόλαδο θα θεωρούνταν πως είχε συλλεχθεί και θα ανταλλασσόταν στην καθορισμένη αναλογία όταν θα περιερχόταν στα χέρια εξουσιοδοτημένου αντιπροσώπου στο χώρο της συλλογής. Η εταιρία «Έλαιον» θα διέθετε όλο τον μηχανισμό της για τη συγκέντρωση της παραγωγής. Εάν τμήμα της συγκομιδής στην Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά γινόταν από αντιπρόσωπο της εταιρίας, ειδική συμφωνία έπρεπε να γίνει μεταξύ της ΕΔΒΕ και της εταιρίας. Ο «Ειδικός Πληρεξούσιος» έπρεπε να χρησιμοποιήσει την επιρροή του και θα γίνονταν προσπάθειες συμπίεσης του κόστους συλλογής ώστε ακόμη και τα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού να μην αδικηθούν από τις διανομές. Τα συμβαλλόμενα μέρη έπρεπε να είναι προετοιμασμένα να δανείσει το άλλο σε περίπτωση έλλειψης ανταλλακτικών αγαθών. Ο υπολογισμός θα γινόταν με βάση την εμπορική αξία και με τη διευκρινιστική υπόδειξη, όμως, πως η Επιτροπή δεν θα έπρεπε να παραδώσει κανένα από τα αγαθά της στη γερμανική πλευρά.¹⁰⁰⁰

Το μερίδιο κάθε πλευράς οριζόταν στους 12.000 τόνους αντίστοιχα. Στην περίπτωση της ΕΔΒΕ οι ποσότητες που της αναλογούσαν θα προορίζονταν για τη διατροφή του ελληνικού άμαχου πληθυσμού των πόλεων και θα διανέμονταν υπό τους όρους του προγράμματος αρωγής, ενώ το μερίδιο της γερμανικής πλευράς θα διανεμόταν για τις ανάγκες των στρατευμάτων της Wehrmacht, των εργατών που απασχολούνταν σε έργα της, για τους αιχμάλωτους πολέμου και για εξαγωγές στη Γερμανία. Για τις εξαγωγές το όριο ήταν οι 4.000 τόνοι, με την προαίρεση πάντα πως έπρεπε να ληφθούν πρώτα υπόψη οι ανάγκες του πληθυσμού. Ειδικότερα, για κάθε εξαγωγή ελαιόλαδου προς την Γερμανία θα έπρεπε να υπάρξουν ισόποσες θερμιδικά

⁹⁹⁹

¹⁰⁰⁰ Τα συμβαλλόμενα μέρη αναλάμβαναν την υποχρέωση να μην συλλέξουν την ελαιοπαραγωγή στην Ελλάδα έξω από το πλαίσιο των συμφωνιών. Από την 1^η Δεκέμβρη οι αγοροπωλησίες στις υπόλοιπες ελαιοπαραγωγικές περιφέρειες στην Ελλάδα θα ήταν ελεύθερες, εκτός και αν στην πορεία αποφασίζονταν αλλιώς. Βλ. ΙΑΥΕ, ΚΥ, φάκ. 52.1, αρ. 698/693· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό.π., φάκ. 11. αρ. εγγρ. 075, *Agreement*, Βουκουρέστι, 30/11/1943.

εισαγωγές γερμανικών τροφίμων μέσα στο πλαίσιο του «σχεδίου αποζημίωσης». Καμία εξαγωγή ελαιόλαδου προς την Γερμανία δεν έπρεπε να λάβει χώρα, προτού διαπιστωθεί πως δεν υπήρχε κίνδυνος να τεθεί σε κίνδυνο η τροφοδοσία σε λάδι του πληθυσμού. Για τον απολογισμό της προόδου της συγκέντρωσης του ελαιόλαδου στην Κρήτη, τα Ιόνια Νησιά και την Πελοπόννησο, τα συμβαλλόμενα μέρη, που είχαν αναλάβει τη συγκέντρωσή του, θα έπρεπε να υποβάλλουν μηνιαίες εκθέσεις στον πρόεδρο της Επιτροπής και στον Ειδικό Πληρεξούσιο του Ράιχ.¹⁰⁰¹

Η συλλογή του ελαιόλαδου έπρεπε να πραγματοποιηθεί από τα δύο μέρη όσον το δυνατό το συντομότερο. Από τη στιγμή που θα πραγματοποιούσαν τη συγκομιδή τότε όλες οι αγοροπωλησίες, ακόμα και στις προειρημένες περιοχές, θα κηρύσσονταν ελεύθερες. Ο παραγωγός θα μπορούσε να κρατήσει, ύστερα από την παράδοση της παραγωγής του, ένα 10% για να το εμπορευθεί μέσα στην ελληνική επικράτεια. Σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν απαγορευμένη η μεταφορά λαδιού για χρήση σε τομείς όπως αυτόν της μεταποίησης, δηλαδή της σαπωνοποιίας. Η ημερομηνία, κατά την οποία θα επιτρεπόταν η ελεύθερη αγοροπωλησία στις περιοχές ευθύνης τους, θα ανακοινώνονταν ταυτόχρονα και από κοινού από τον πρόεδρο της Επιτροπής και τον Ειδικό Πληρεξούσιο. Αν τα γερμανικά στρατεύματα στις περιοχές ευθύνης της ΕΔΒΕ, δηλ. τα Ιόνια Νησιά και την Κρήτη, είχαν ανάγκη από ελαιόλαδο, η Επιτροπή θα μπορούσε, αν συμφωνούσε και η ίδια, να τα προμηθεύσει με ελαιόλαδο επί τόπου και να αποζημιωθεί όμως είτε με λάδι στην περιοχή του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης είτε με ισόποσες θερμιδικά ποσότητες τροφίμων.¹⁰⁰² Το έργο του ελέγχου στις περιφέρειες που αφορούσαν τη συνθήκη θα το πραγματοποιούσαν οι Ουδέτεροι Αντιπρόσωποι της Επιτροπής καθώς και οι αντιπρόσωποι του Πληρεξουσίου του Ράιχ και θα έπρεπε να υποβάλουν εκθέσεις στους ανωτέρους τους. Ο Ουδέτερος Αντιπρόσωπος θα είχε το δικαίωμα να ζητήσει από τις τοπικές γερμανικές μονάδες να εκδώσουν διαταγές και κανονισμούς που κρίνονταν αναγκαίες για τη συλλογή του ελαιόλαδου.¹⁰⁰³

Τα συμβαλλόμενα μέρη αναλάμβαναν την υποχρέωση να βοηθήσει το ένα το άλλο, ώστε η σοδειά του ελαιόλαδου να συλλεχθεί το συντομότερο δυνατό. Ως απόρροια του παραπάνω όρου οι γερμανικές αρχές έπρεπε να παρέχουν τα μέσα μεταφοράς στα νησιά και να διευκολύνουν τις μετακινήσεις των Ουδέτερων Αντιπροσώπων της Επιτροπής. Όσον αφορά την προηγούμενη συνθήκη για την ελαιοπαραγωγή της Μυτιλήνης, θα έπαυε να είναι σε ισχύ από τις 30 Νοεμβρίου 1943. Τα αποθέματα λαδιού που είχαν αποκτηθεί με ανταλλαγή θα μοιράζονταν ύστερα από διακανονισμό μεταξύ της ΕΔΒΕ και της εταιρίας «Έλαιον» και τη σύμφωνη γνώμη του Πληρεξουσίου του Ράιχ.¹⁰⁰⁴

Για την περιφέρεια της Πελοποννήσου, όπου ίσχυε διαφορετικό καθεστώς στη συγκέντρωση του ελαιόλαδου, τα όρια έφταναν τους 3.000 τόνους βρώσιμου

¹⁰⁰¹ Ο. π.

¹⁰⁰² Ο *Allard* θα δήλωνε πως δεν θα δεχόταν η αντικατάσταση να γίνει με προϊόντα ανταλλαγής, όπως το σάρι, τα όσπρια και η ζάχαρη. Βλ. *Foreign Economic Administration*, ό. π.

¹⁰⁰³ ΙΑΥΕ, ΚΥ, φάκ. 52.1, αρ. 698/693· ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π.

¹⁰⁰⁴ Ο. π.

ελαιόλαδου.¹⁰⁰⁵ Αυτή η ποσότητα θα προοριζόταν για τον άμαχο πληθυσμό των πόλεων και θα διανεμόταν από την ΕΔΒΕ βάσει των κανονισμών του υπόλοιπου προγράμματος αρωγής. Μέρος του θα αποθηκευόταν ως εφεδρεία. Αν λόγοι «ανωτέρας βίας»¹⁰⁰⁶ δεν επέτρεπαν την υλοποίηση της συλλογής του ελαιόλαδου, τα συμβαλλόμενα μέρη θα έπρεπε να πραγματοποιήσουν καινούργια συμφωνία.

6.13 Η νέα περίοδος ανταλλαγής 1943-1945

Η συμφωνία του Βουκουρεστίου θα είχε ισχύ από την 1^η Δεκεμβρίου 1943 και θα έληγε στα τέλη Νοέμβρη 1944. Οι περιφέρειες που η ΕΔΒΕ θα αντάλλασσε στάρι με λάδι, δηλαδή η Κρήτη, τα Ιόνια Νησιά και η Πελοπόννησος, παρήγαγαν προπολεμικά κατά μέσο όρο 75.000 τόνους λάδι. Σύμφωνα, όμως, με τις εκτιμήσεις του κατοχικού Υπουργείου Γεωργίας η ελαιοπαραγωγή του 1943-1944 στις παραπάνω περιφέρειες θα ήταν μειωμένη, φθάνοντας τους 30.000 τόνους. Εξαίρεση αποτελούσε η Μυτιλήνη, όπου την ανταλλαγή θα πραγματοποιούσαν οι Γερμανοί, και οι εκτιμήσεις υπολόγιζαν πως η παραγωγή της θα έφτανε τους 14.000 τόνους¹⁰⁰⁷. Οι προοπτικές απόκτησης μεγάλων ποσοτήτων ελαιόλαδου σε προσιτές τιμές για τον πληθυσμό των αστικών κέντρων ήταν αισιόδοξες. Η Επιτροπή είχε αποκομίσει πολύτιμη εμπειρία από την προηγούμενη περίοδο, όσον αφορά τις ιδιαιτερότητες που επικρατούσαν στην ελληνική κατοχική αγροτική οικονομία.

Η συμφωνία του Βουκουρεστίου άνοιγε πλέον τον δρόμο για τη σύνδεση των Επτανήσων με το σουηδικό πρόγραμμα. Οι πρώτοι αντιπρόσωποι έφθασαν στην Κέρκυρα στα τέλη Δεκέμβρη 1943. Σύμφωνα με την αναφορά τους, το πάτημα των ελιών είχε σταματήσει ήδη από τον Ιανουάριο και οι εκτιμήσεις τους για την παραγωγή του 1943-1944 ήταν πως είχε φθάσει μόλις στους 5.000 τόνους.¹⁰⁰⁸ Μέσα σε αυτό το νούμερο δεν περιλαμβανόταν η κρυφή παραγωγή.¹⁰⁰⁹ Το τέλος της ιταλικής κατοχής και η αντικατάστασή της από τη γερμανική δεν προμήνυε ότι θα εξαλείφονταν οι φόβοι των επιτάξεων. Την ίδια στιγμή επικρατούσε νομισματικό χάος. Ο ίδιος ο διευθυντής του υποκαταστήματος της Αγροτικής Τράπεζας στην Κέρκυρα ζητούσε ελαιόλαδο από τους αγρότες για να πληρώσει τους μισθούς των υπαλλήλων.¹⁰¹⁰ Ο αντιπραγματισμός

¹⁰⁰⁵ Μια ομάδα εμπόρων από τον Πειραιά ήδη συγκέντρωναν λάδι στην Πελοπόννησο, στις επαρχίες της Μεσσηνίας και της Λακωνίας. Η συμμετοχή της *Επιτροπής* στην αγοροπωλησία με αντάλλαγμα στάρι θα μπορούσε να τις αποφέρει σημαντικές ποσότητες ελαιόλαδου, βλ. Bengt Helger, *ό.π.*, σσ. 430 – 431.

¹⁰⁰⁶ Στον 12ο όρο χρησιμοποιείται το λήμμα «force majeure», δίχως όμως να διασαφηνίζεται ποιοι θα μπορούσαν να είναι αυτοί οι λόγοι. Βλ. *Ο. π.*

¹⁰⁰⁷ Αναλυτικότερα, η παραγωγή στη Μυτιλήνη αναμενόταν να φθάσει τους 14.000 τόνους, στην Πελοπόννησο τους 17.000, στην Κρήτη τους 7.000 και στα Επτάνησα τους 6.000. Εντύπωση προκαλεί πως η παραγωγή των περιφερειών που θα δραστηριοποιούνταν η ΕΔΒΕ όπως αυτή της Κρήτης, των Ιονίων Νήσων και της Πελοποννήσου θα εμφάνιζαν πτώση της παραγωγής από 50% - 75%. Βλ. Bengt Helger, *ό.π.*, σ. 431.

¹⁰⁰⁸ Bengt Helger, *ό.π.*, σ. 436.

¹⁰⁰⁹ «Έλλειψις ελαίου οφείλεται εις απόκρουσιν υπό παραγωγών μη εμπιστευομένων δραχμήν...». Βλ. ΙΑΥΕ, 1944, ΚΥ, φακ. 53.3, αρ. εγγρ. 380/374, Ουάσιγκτων 10/1/44· Bengt Helger, *ό. π.*

¹⁰¹⁰ «Πληρώστε μου τα δάνεια σας με λάδι για να πληρώσω τους μισθούς των υπαλλήλων μου έλεγε ο διευθυντής στους αγρότες, Έτσι αγόρι μου ξεχρέωσαν οι Κερκυραίοι τα προπολεμικά τους δάνεια...».

κυριαρχούσε παντού, με τη μια οκά λάδι να αποτιμάται σε τρεις οκάδες καλαμπόκι στην Κέρκυρα και από 6 έως 7 οκάδες καλαμπόκι ή στάρι στην Αλβανία.¹⁰¹¹ Η επισιτιστική κατάσταση μέρα με τη μέρα επιδεινωνόταν ενώ εμφανίζονταν νεκροί από αστία. Η ΕΔΒΕ, μη διαθέτοντας ακόμα τις ποσότητες τροφίμων για ανταλλαγή με λάδι και τις αντίστοιχες για την τροφοδοσία του άπορου πληθυσμού, αναγκάστηκε, σε συνεννόηση με τις γερμανικές αρχές, να μην εφαρμόσει προσωρινά τις διατάξεις της συμφωνίας του Βουκουρεστίου που επέτρεπαν μόνο σε αυτήν την εξαγωγή ελαιόλαδου από την Κέρκυρα. Η ανταλλακτική αγορά εξακολουθούσε να είναι ο σημαντικότερος τροφοδότης σταριού για τον πληθυσμό.¹⁰¹²

Κατά την άφιξη των αντιπροσώπων της ΕΔΒΕ, μέλη τοπικών συνεταιρισμών την προσέγγισαν προσφέροντας 1.000 τόνους ελαιόλαδο σε ισοτιμία 1 οκά λαδιού προς 1,5 οκά σταριού και 1 οκά οσπρίων. Η προσφορά απορρίφθηκε, επειδή ξεπερνούσε κατά πολύ την ισοτιμία που είχε ορισθεί με τη συμφωνία του Βουκουρεστίου. Τον Φεβρουάριο του 1944 το πλοίο Fenris έφτασε στην Κέρκυρα με ένα φορτίο τροφίμων τόσο για ανταλλαγή όσο και για τροφοδοσία του πληθυσμού. Αρχές Μαρτίου ξεκίνησε το πρόγραμμα ανταλλαγής ελαιόλαδου με στάρι στην πόλη της Κέρκυρας. Τα αποτελέσματα ήταν πάρα πολύ μικρά. Οι τιμές του ελαιόλαδου τόσο στη μαύρη όσο και στην ανταλλακτική αγορά ήταν πολύ μεγαλύτερες από αυτές που πρόσφερε η ΕΔΒΕ. Στις εκκλήσεις της προς τη γερμανική πλευρά για βοήθεια η τελευταία απάντησε ότι δεν είχε αρκετές δυνάμεις για την πάταξη του λαθρεμπορίου. Τον Απρίλιο η ΕΔΒΕ αποφάσισε την αύξηση της ισοτιμίας σε 1 οκά στάρι, 1 οκά όσπρια και 40 δράμια ζάχαρη για 1 οκά λάδι. Ωστόσο, τα αποτελέσματα πάλι δεν ήταν τα αναμενόμενα. Στο πρόβλημα της ύπαρξης παράλληλων δικτύων εμπορίας θα προστίθετο αυτό των βομβαρδισμών από τους Συμμάχους της πόλης της Κέρκυρας επί 15 ημέρες, καθιστώντας αδύνατη τη μεταφορά του λαδιού από το χωριό στην πόλη. Ούτε η πριμοδότηση με επιπλέον 15 οκάδες σταριού για 100 ελαιόλαδου προς τον παραγωγό που θα έφερνε την παραγωγή του στην πόλη της Κέρκυρας βοήθησε.¹⁰¹³ Το Βιρτζίνια επέστρεψε τον Ιούνιο του 1944 στον Πειραιά από την Κέρκυρα, μεταφέροντας μόνο μερικούς τόνους λάδι.¹⁰¹⁴ Η ανταλλαγή στην Κέρκυρα συνεχίστηκε όλο το καλοκαίρι σε πολύ μικρότερη κλίμακα από τις αρχικές προσδοκίες.

Ακόμα και το ίδιο το κατοχικό ελληνικό κράτος θα κάλυπτε με τρόφιμα και όχι με χρηματικά επιδόματα τις ανάγκες των αστυνομικών που θα έστελνε στα Επτάνησα. «... παρακαλέσωμεν... όπως μας χορηγήσετε διατακτικήν προμηθείας (500) οκάδων Ζακχάρως και Δύο Χιλιάδων (2.000) οκάδων οσπρίων δια τα ανάγκας των εις Κέρκυραν μετατιθεμένων Αστυνομικών υπαλλήλων...». Βλ. Συνέντευξη με Ν. Σ., ό. π.: ΓΑΚ, Υπουργείο Επισιτισμού, φάκ. 52, αρ. πρ. 19635, Εν Αθήναις τη 28η Οκτωβρίου 1943..

¹⁰¹¹ Βλ. «Γενική Επισιτιστική Κατάσταση της Ελλάδος κατά την Κατοχήν» στο ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50. 3.

¹⁰¹² «Δια Κέρκυραν ελήφθη ειδική μέριμνα αποσταλλέντος πλοίου με σημαντικόν φορτίον. Εγκαταστάθη εκεί και μόνιμος αντιπρόσωπος επιτροπής Αθηνών... Καταβάλλεται δυνατή προσπάθεια προς βελτίωσιν καταστάσεως διά της μεθόδου ανταλλαγής μεταξύ επαρχιών...», βλ., ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φακ. 53.3· Bengt Helger, ό. π.

¹⁰¹³ Ο. π., σσ. 436 – 437.

¹⁰¹⁴ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 18.4, αρ. εγγρ. 776, Στοκχόλμη, 20/8/1944.

Το μόνο που απέφερε ήταν κάποιες μικρές ποσότητες για την τροφοδοσία των παιδικών συσσιτίων στην Κέρκυρα και την Ήπειρο.¹⁰¹⁵

Η συνολική συγκομιδή της ΕΔΒΕ είχε φτάσει τις 161.300 οκάδες ελαιόλαδου. Τα τρόφιμα που είχε δώσει για την απόκτησή του ήταν 248.000 οκάδες σάρι, 69.000 οκάδες όσπρια και 15.000 οκάδες ζάχαρη. Βάσει της συμφωνίας του Βουκουρεστίου έπρεπε να παραδώσει τμήμα της παραγωγής που θα συνέλεγε στα Επτάνησα και την Κρήτη για την τροφοδοσία των γερμανικών στρατευμάτων. Ως αντάλλαγμα θα παραλάμβανε ποσότητα ελαιόλαδου ανάλογη με αυτήν που είχε συλλέξει η εταιρία «Έλαιον» στη Μυτιλήνη. Από τις 161.300 οκάδες που κατάφερε να συλλέξει παρέδωσε στις γερμανικές αρχές της Κέρκυρας 109.400 οκάδες. Η υπόλοιπη ποσότητα στάλθηκε κυρίως στην Αθήνα και την Ήπειρο και διανεμήθηκε για τοπικές ανάγκες.¹⁰¹⁶

Από τα υπόλοιπα Επτάνησα εκείνη που είχε αξιόλογη ελαιοπαραγωγή ήταν η Λευκάδα. Το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής της ανταλλάσσονταν στην Αιτωλοακαρνανία (Ξηρόμερο) σε μια ισοτιμία 1 οκά ελαιόλαδο με 2 έως 3 οκάδες σταριού ή 5 οκάδες καλαμπόκι. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι εν αντιθέσει με την Κέρκυρα, οι Σύμμαχοι δεν είχαν δώσει άδεια στα σουηδικά πλοία να προσεγγίσουν τα υπόλοιπα Επτάνησα, με αποτέλεσμα η ΕΔΒΕ να μην μπορεί να πραγματοποιήσει τη συλλογή. Η γερμανική διαταγή που όριζε ότι μόνο η ΕΔΒΕ διατηρούσε το δικαίωμα να προβαίνει σε αγορές ελαιόλαδου θα έμενε κενό γράμμα. Η Επιτροπή αναγκάστηκε να αναπροσαρμόσει την τακτική της. Αυτή τη φορά θα προσπαθούσε να διεισδύσει και να ελέγξει τα δίκτυα της μαύρης αγοράς. Η μεταφορά και εμπορία ελαιόλαδου από τα Ιόνια Νησιά- με εξαίρεση την Κέρκυρα- στην Αθήνα θα επιτρεπόταν. Όμως η μεταφορά και πώληση του ελαιόλαδου θα απαιτούσε ειδική άδεια, η οποία θα εκδιδόταν από την ίδια την ΕΔΒΕ. Στην τελευταία θα παραχωρούνταν το 25% της ποσότητας ελαιόλαδου που θα έφθανε στον Πειραιά με ανταλλαγή 2 οκάδες σταριού, 1 οκά όσπρια και 40 δράμια ζάχαρη.¹⁰¹⁷

Παρά την αύξηση στην τιμή, αυτή υπολείπονταν κατά πολύ εκείνης της ελεύθερης αγοράς στην Αθήνα, δηλαδή 5 ½ οκάδες σάρι για 1 οκά λάδι. Από τον Μάρτη του 1944 έως τον Μάιο του 1944 εκδόθηκαν 12 άδειες για την ποσότητα των 40.000 οκάδων, από τους οποίους οι 10.000 έπρεπε να περιέλθουν στα χέρια της Επιτροπής. Τελικά θα παραλάμβανε μόνο 2.600. Οι περισσότερες άδειες είχαν μείνει αχρησιμοποίητες και ουσιαστικά λειτουργούσαν σαν διαβατήριο για τον έμπορο που θα πουλούσε λάδι στην Αθήνα. Την ίδια ώρα οι τοπικές αρχές της Λευκάδας εξέδιδαν και οι ίδιες παρόμοιες άδειες.¹⁰¹⁸ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η ΕΔΒΕ αποφάσισε να αλλάξει και πάλι τακτική, προχωρώντας σε συμβάσεις με ιδιώτες που θα αναλάμβαναν να πραγματοποιήσουν ανταλλαγή σταριού με λάδι στο όνομα της Επιτροπής. Στάρι τους χορηγήθηκε προκαταβολικά και η παράδοση του ελαιόλαδου

¹⁰¹⁵ Bengt Helger, *ό.π.*, σ. 437.

¹⁰¹⁶ *Ο. π.*

¹⁰¹⁷ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, φάκ. Α4S1Y1F27/122/1 – 2, Στοκχόλμη, τη 23/5/1944· Bengt Helger, *ό.π.*, σ. 438.

¹⁰¹⁸ Ο Helger δυστυχώς δεν αναφέρει στο όνομα ποιου εκδίδονταν αυτές οι άδειες και αν οι γερμανικές αρχές της Λευκάδας έκαναν κάτι για να σταματήσουν την έκδοση τους. Βλ. *Ο. π.*

θα πραγματοποιούνταν στον Πειραιά. Η ανταλλαγή θα γινόταν στην ισοτιμία των 5 ½ σταριού για 1 οκά λάδι. Μέχρι τον Μάιο είχαν υπογραφεί έξι συμβάσεις, οι οποίες απέφεραν στην Επιτροπή 10.000 οκάδες ελαιόλαδο. Δυστυχώς όμως δεν θα υπήρχε συνέχεια. Η τιμή του ελαιόλαδου στην Αθήνα θα έφτανε τις 6 οκάδες τον Μάιο, τις 7 τον Ιούνιο και τις 12 τον Ιούλιο. Πλέον οι ιδιώτες που είχαν συνεργαστεί με την ΕΔΒΕ δεν είχαν κανένα συμφέρον να συνεχίσουν τη συναλλαγή με τους ίδιους όρους. Η ανταλλαγή σε αυτές τις τιμές θα κρινόταν ασύμφορη από την ΕΔΒΕ. Η ανταλλαγή της είχε αποφέρει μόνο 14.200 οκάδες ελαιόλαδου ενώ είχε δαπανήσει 83.000 οκάδες σάρι και 2.000 οκάδες αποξηραμένα λαχανικά.¹⁰¹⁹

Η Κρήτη ήταν περιφέρεια από την οποία η ΕΔΒΕ μπορούσε να αποκομίσει τις μεγαλύτερες ποσότητες ελαιόλαδου. Τον Δεκέμβρη του 1943, αμέσως μετά την υπογραφή της συμφωνίας του Βουκουρεστίου, στάλθηκε στην Κρήτη το Wiril με ένα φορτίο 850 τόνων σταριού και 150 τόνων οσπρίων. Το μεγαλύτερο μέρος του διανεμήθηκε στους άπορους του νησιού. Για την ανταλλαγή με ελαιόλαδο απέμεναν μόνο 100 τόνοι. Ύστερα όμως από την απώλεια των Camelia και Wiril το μόνο διαθέσιμο πλοίο ήταν το Fenris, το οποίο όμως έπρεπε πρώτα να περάσει από την Κέρκυρα. Η επόμενη αποστολή πραγματοποιήθηκε μόλις τον μήνα Απρίλιο, τρεις μήνες ύστερα από την υπογραφή της συμφωνίας. Το Fenris μετέφερε 932.000 χιλιάδες οκάδες σταριού και 234.000 άλλα είδη τροφίμων.¹⁰²⁰ Προκειμένου να ενθαρρυνθούν οι παραγωγοί να ανταλλάξουν το λάδι τους με σάρι, για την περίοδο που το Fenris θα έμενε στην Κρήτη καθιερώθηκε η αναλογία 130 οκάδες σάρι για 100 λάδι. Παραμονές όμως του νέου θέρους η τιμή του ελαιόλαδου ανέβηκε σε σχέση με το σάρι στις 165 οκάδες στον νομό Ηρακλείου και 180 στον νομό Χανίων. Η Επιτροπή αναγκάστηκε να αυξήσει την τιμή της ανταλλαγής στις 200 οκάδες. Άλλα ούτε αυτό το μέτρο επέφερε κάποια θεαματική βελτίωση.¹⁰²¹

Στο πρόβλημα της μεταφοράς προστέθηκε ακόμα ένα. Αμέσως μετά την ιταλική παράδοση η γερμανική πλευρά είχε αναθέσει μέσω της εταιρίας «Έλαιον» τη συγκομιδή του ελαιόλαδου στην Κρήτη. Αυτή μέσω αντιπροσώπου της και ενός δικτύου μεσαζόντων με μια αμοιβή 10%, είχε αναλάβει την ανταλλαγή του ελαιόλαδου με σκοπό την τροφοδοσία των γερμανικών δυνάμεων στην Κρήτη. Με τη συμφωνία του Βουκουρεστίου τη συγκομιδή στην Κρήτη αναλάμβανε η ΕΔΒΕ, γεγονός που σήμαινε ότι η προηγούμενη σύμβαση της «Έλαιον» μεταβιβαζόταν πλέον σε αυτήν. Όμως ο αντιπρόσωπος, λόγω των προβλημάτων τροφοδοσίας που αντιμετώπιζε η ΕΔΒΕ και της αδυναμίας της να του παραδώσει τις αναγκαίες ποσότητες σταριού, στράφηκε στη Wehrmacht, εξασφαλίζοντας από αυτήν τα αναγκαία τρόφιμα και πραγματοποιώντας ανταλλαγές προκειμένου να της εξασφαλίσει 90 τόνους λάδι τον μήνα που της ήταν αναγκαίοι για την τροφοδοσία της βάσει της συμφωνίας του Βουκουρεστίου. Άγνωστο παραμένει πόσοι ήταν οι τόνοι που συλλέχθηκαν με αυτό τον τρόπο και ποιος ήταν ο τελικός αποδέκτης τους. Το τελικό αποτέλεσμα για την

¹⁰¹⁹ Ο.π., σσ. 438 – 439.

¹⁰²⁰ Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, «Έκθεσις πεπραγμένων κατά το χρονικόν διάστημα από της 1ης Σεπτεμβρίου 1943 – 31 Αυγούστου 1944» Bengt Helger, ό. π.

¹⁰²¹ Ο.π., σ. 440.

ΕΔΒΕ στην Κρήτη ήταν να ανταλλάξει 813.900 στάρι, 29 όσπρια και 4.600 οκάδες αλεύρι για 511.100 οκάδες ελαιόλαδου.¹⁰²²

Η ΕΔΒΕ, ήδη από τον Οκτώβριο του 1943, είχε αρχίσει επαφές με εμπόρους, οι οποίοι θα αναλάμβαναν για λογαριασμό της το έργο της ανταλλαγής του σταριού με ελαιόλαδο στην Πελοπόννησο. Η καλύτερη από όλες τις προσφορές προήρθε από εμπόρους του Πειραιά, οι οποίοι είχαν τη στήριξη του προέδρου του εμπορικού επιμελητηρίου της πόλης. Οι τελευταίοι είχαν σχηματίσει μια εταιρία περιορισμένης ευθύνης τον Οργανισμό Συγκέντρωσης και Διανομής Εγχωρίων Προϊόντων. Ο ΟΣΔΕΠ είχε ιδρυθεί στις 17 Νοεμβρίου 1943 και θύμιζε όλες αυτές τις εμπορικές ενώσεις που είχαν δημιουργηθεί επί Μεταξά και σκοπό είχαν τη συλλογή προϊόντων από την επαρχία με σκοπό την τροφοδοσία των αστικών κέντρων. Μέλη του μπορούσαν να γίνουν όσοι έμποροι διατηρούσαν την έδρα τους στην περιφέρεια του Πρωτοδικείου Πειραιά έως και την 31/12/1940 και ήταν εγγεγραμμένοι στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πειραιά ή στον Εμπορικό σύλλογο. Συνολικά αριθμούσε 167 μέλη. Στο καταστατικό του ήταν εμφανής η προσπάθεια των μελών του να διαχωρίσουν τη θέση από τους μαυραγορίτες εμπόρους και προβάλλονταν ο συνεταιρικός χαρακτήρας του οργανισμού που σκοπό είχε την κάλυψη των λαϊκών αναγκών.¹⁰²³

Η σύμβαση μεταξύ της ΕΔΒΕ, της ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ και του ΟΣΔΕΠ προέβλεπε ότι ο τελευταίος θα πραγματοποιούσε την ανταλλαγή τροφίμων, που θα του χορηγούσε η Επιτροπή, με λάδι στους νομούς Μεσσηνίας και Λακωνίας. Η τιμή της ανταλλαγής ορίστηκε 1,5 οκά στάρι, 1 οκά όσπρια και 15 δράμια ζάχαρη για κάθε οκά λάδι. Η συμφωνία υπογράφηκε για την ποσότητα 1.000 τόνων, από τους οποίους οι 600 πρώτοι έπρεπε να παραδοθούν σε έξι βδομάδες ύστερα από τις πρώτες αποστολές τροφίμων. Ο βαθμός οξύτητας του ελαιόλαδου οριζόταν στους 5 έως 7 βαθμούς ανά περιοχή. Η ΕΔΒΕ με τη γερμανική πλευρά αναλάμβαναν την υποχρέωση να παρέχουν τα μέσα μεταφοράς από την Αθήνα προς τα κέντρα συγκομιδής. Επίσης η Επιτροπή διατηρούσε το δικαίωμα ελέγχου τόσο της ποιότητας όσο και της ποσότητας που θα συνέλεγε ο ΟΣΔΕΠ.¹⁰²⁴

Μέλη του ΟΣΔΕΠ μετέβησαν άμεσα στην Καλαμάτα, όπου ήρθαν αμέσως σε επαφή με στελέχη της εκεί Αγροτικής Τράπεζας. Αμέσως κατάλαβαν ότι η επιχείρηση δεν θα ήταν μια εύκολη υπόθεση. Η Αγροτική τράπεζα δεν διέθετε επαρκείς αποθηκευτικούς χώρους για τη συγκέντρωση των προϊόντων. Δεν ήταν το μόνο πρόβλημα. Οι έμποροι από τον ΟΣΔΕΠ αντιμετώπισαν μια κατάσταση ανάλογη με αυτή που είχαν τα μέλη της ΕΔΒΕ στη Μυτιλήνη σχεδόν ένα χρόνο πριν. Μερικές μέρες πιο πριν είχε ιδρυθεί μια τοπική ένωση εμπόρων που σκοπό είχε την απόκτηση ελαιόλαδου με ανταλλαγή με άλλα τρόφιμα για τις ανάγκες της Καλαμάτας. Οι ντόπιοι έμποροι έβλεπαν τον ΟΣΔΕΠ ως ανταγωνιστή και φοβούνταν ότι η απόκτηση ελαιόλαδου από αυτόν θα οδηγούσε σε άνοδο των τιμών. Η μεγαλύτερη διαφορά ήταν

¹⁰²² Ο. π. σσ. 439 – 440.

¹⁰²³ Σχετικά με την ίδρυση του ΟΣΔΕΠ, βλ. Τζένη Λιαλιούτη, Σαν πας στην Καλαμάτα στο *Εφημερίδα των Συντακτών*, 4/2/2018.

¹⁰²⁴ Bengt Helger, ό.π., σσ. 432 – 433.

ότι προσέγγιζαν με εντελώς διαφορετικό τρόπο την αποστολή τους. Κύριος σκοπός τους ήταν το κέρδος. Ο νομάρχης δήλωσε στα μέλη του ΟΣΔΕΠ ότι ήδη είχε υποβληθεί στην Επισιτιστική Ένωση της πόλης καλύτερη προσφορά από τον Γεωργικό Συνεταιρισμό Μακεδονίας. Η προσπάθεια του ΟΣΔΕΠ να πείσει τους τοπικούς φορείς δεν είχε επιτυχία γιατί τον έβλεπαν ανταγωνιστικά. Τα μέλη της Επισιτιστικής Ένωσης ήταν και μέλη του Εμπορικού Επιμελητηρίου. Στη σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στο Εμπορικό Επιμελητήριο της πόλης στις 16/12/1943 και συμμετείχαν εκπρόσωποι της τοπικής Επισιτιστικής Ένωσης, των γεωργικών συνεταιρισμών του Εργατικού Κέντρου και της Λαϊκής Επιτροπής η στάση ήταν αρνητική. Στη σύσκεψη τονίστηκαν οι εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού της Καλαμάτας και ότι δεν είχε ληφθεί ανάλογη μέριμνα από την ΕΔΒΕ για την αντιμετώπιση των αναγκών των άπορων και των εργατών, οι οποίοι στερούνταν το ελαιόλαδο. Ο εκπρόσωπος της Λαϊκής Επιτροπής υποστήριξε ότι οι όροι της ανταλλαγής ήταν ασύμφοροι.¹⁰²⁵

Ο ΟΣΔΕΠ ξεκίνησε μόνος του την επιχείρηση. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία ήταν η άμεση αποστολή 3.000 τόνων τροφίμων από την Αθήνα για την ανταλλαγή με 1.000 τόνους ελαιόλαδο. Η ελαιοπαραγωγή του 1943 στη Μεσσηνία ήταν καλή και οι αυξημένες ανάγκες σε σάρι δημιουργούσαν αισιόδοξες προϋποθέσεις για την ΕΔΒΕ. Οι Ιταλοί είχαν απαγορέψει αρχικά την προσέγγιση σουηδικού πλοίου στην Καλαμάτα. Οι μεταφορές γίνονταν κυρίως με τον σιδηρόδρομο ή με φορτηγά. Μέχρι τον Δεκέμβρη του 1943 η ΕΔΒΕ είχε καταφέρει να στείλει στην Καλαμάτα 200 τόνους τροφίμων για ανταλλαγή. Όμως η σύνδεση του σιδηροδρόμου με τη Μεσσηνία θα σταματούσε λόγω των δολιοφθορών του ΕΛΑΣ. Το πρόβλημα με τις μεταφορές θα επιδεινωνόταν λόγω των απαγορεύσεων που είχαν θέσει οι Γερμανοί για την περιοχή της Λακωνίας με το πρόσχημα ότι υπήρχε κίνδυνος οι προμήθειες να περιέλθουν στην κατοχή του ΕΛΑΣ. Νέα σαμποτάζ στη γραμμή της Πελοποννήσου είχαν ως αποτέλεσμα οι προμήθειες να παραμένουν αποθηκευμένες στην Τρίπολη. Η προσπάθεια να μισθωθούν φορτηγά θα έμενε άκαρπη αφού αρκετά είχαν επιταχθεί από τις γερμανικές αρχές και τα Τάγματα Ασφαλείας. Για τα υπόλοιπα, η μαύρη αγορά είχε ήδη φροντίσει να πλειοδοτήσει στη μίσθωσή τους. Η ΕΔΒΕ θα ζητούσε από τον Neubacher τον μήνα Μάρτιο την εφαρμογή των όρων της συμφωνίας του Βουκουρεστίου, που προέβλεπαν την παραχώρηση μέσων για την πραγματοποίηση της ανταλλαγής. Ο Neubacher έδωσε διαταγή να παραχωρηθούν 10 φορτηγά την ημέρα για δύο εβδομάδες αποκλειστικά για την ανταλλαγή ελαιόλαδου. Η αρμόδια γερμανική υπηρεσία με καθυστέρηση 15 ημερών παραχώρησε τελικά 2 έως 6 φορτηγά την ημέρα. Τον μήνα Ιούνιο 4 φορτηγά παραχωρήθηκαν από τη γερμανική πλευρά για να μεταφέρουν 400 τόνους τρόφιμα από την Τρίπολη προς την Καλαμάτα, τη Σπάρτη και το Γύθειο. Σκοπός ήταν στην επιστροφή να γυρίσουν με φορτία ελαιόλαδου. Όμως ούτε αυτή η υπόσχεση τηρήθηκε και σταμάτησε στους 12 τόνους. Παρά τις υποσχέσεις πως θα παραχωρούνταν επιταγμένα φορτηγά που έφθαναν στην Τρίπολη από άλλες περιοχές, αυτά τελικά αποχωρούσαν φορτωμένα με υλικά

¹⁰²⁵ Τζένη Λιαλιούτη, ό. π.

απαραίτητα για αμυντικά έργα. Στο ενδεχόμενο παραχώρησης στρατιωτικών φορτηγών η γερμανική στάση ήταν αρνητική.¹⁰²⁶

Ο ΟΣΔΕΠ είχε να αντιμετωπίσει επιπλέον τον ανταγωνισμό της μαύρης αγοράς. Έμποροι έχοντας στη διάθεσή τους στάρι από τη Μακεδονία καθώς και δικά τους μέσα μεταφοράς πραγματοποιούσαν πράξεις ανταλλαγής ελαιόλαδου με στάρι με την ανοχή των γερμανικών αρχών. Για να ανταπεξέρθεται στον ανταγωνισμό η ΕΔΒΕ αναγκάστηκε να αυξήσει την αναλογία της ανταλλαγής με το λάδι σε 2,5 οκάδες στάρι, 1 οκά όσπρια και 40 δράμια ζάχαρη. Στη συνέχεια στην ισοτιμία αυτή προστέθηκε άλλη μια οκά στάρι δίχως όμως ανάλογα αποτελέσματα. Παράλληλα η ΕΔΒΕ προσπάθησε να πραγματοποιήσει ανταλλαγές σταριού με λάδι και στην περιοχή του Άστρους τον Ιανουάριο του 1944. Τα τρόφιμα θα έρχονταν από τη θαλάσσια οδό με ναυλωμένο πλοίο από τον Πειραιά. Επρόκειτο για ένα παλιό σκάφος δίχως μηχανές που χρειαζόταν 20 ημέρες για να φτάσει. Την ίδια ώρα έμποροι με μηχανοκίνητα σκάφη θα προσέγγιζαν την περιοχή, πριν φτάσει το φορτίο της ΕΔΒΕ, ανταλλάσσοντας πρώτοι το λάδι με στάρι.¹⁰²⁷

Η κατάσταση θα επιδεινωνόταν στη συνέχεια λόγω των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των γερμανικών δυνάμεων μαζί με τα Τάγματα Ασφαλείας ενάντια στον ΕΛΑΣ. Οι επιχειρήσεις δεν είχαν μόνο στόχο την καταστροφή του ΕΛΑΣ και την εξάρθρωση της πολιτικής βάσης του στην περιοχή αλλά και «τον εντοπισμό και την κατάσχεση των αποθεμάτων λαδιού και σταφίδας, των κοπαδιών και των λοιπών πηγών βοήθειας».¹⁰²⁸ Λόγω των επιχειρήσεων απαγορεύθηκε η δραστηριότητα της ΕΔΒΕ στις περιοχές που διεξάγονταν οι επιχειρήσεις. Την ίδια ώρα τα Τάγματα Ασφαλείας είχαν εξαπολύσει ένα αδιάκριτο κύμα συλλήψεων στις πόλεις. Τα μεγαλύτερα και σύγχρονα ελαιοτριβεία ήταν εγκατεστημένα όμως εκεί. Οι αγρότες φοβούνταν να μεταφέρουν τη σοδειά τους λόγω των επιτάξεων και των συλλήψεων.¹⁰²⁹ Αλλά και το ΕΑΜ, αν και ενθάρρυνε τη διανομή της βοήθειας στην επικράτειά του, δεν έβλεπε θετικά τις πράξεις ανταλλαγής λαδιού με τρόφιμα. Σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 1944 μεταξύ του ΟΣΔΕΠ και της ΕΔΒΕ ο Bengt Helger εκ μέρους της σουηδικής αποστολής πρότεινε την αναστολή των ανταλλαγών.¹⁰³⁰ Η κατάσταση για την ΕΔΒΕ κατέληξε σε αδιέξοδο, όταν ολόκληρη η Πελοπόννησος κηρύχθηκε ζώνη επιχειρήσεων.¹⁰³¹ Το ουσιαστικό τέλος στην επιχείρηση ανταλλαγής στην Πελοπόννησο ήρθε τον Ιούνιο, όταν η γερμανική πλευρά γνωστοποίησε στη σουηδική ότι διατηρούσε το δικαίωμα να καθορίζει τις ζώνες

¹⁰²⁶ Κωστής Παπακόγκος, *Αρχείο Πέρσον. Κατοχικά ντοκουμέντα του ΔΕΣ Πελοποννήσου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σσ. 45, 47, 72, 88,

¹⁰²⁷ Bengt Helger, *ό.π.*, σ. 434.

¹⁰²⁸ Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117ης μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2003, σσ. 525 – 538.

¹⁰²⁹ Σύμφωνα με αγγλικές πηγές υπήρχε σημαντική έλλειψη ελαιόλαδου, όχι επειδή η σοδειά του 1943 –44 ήταν κακή αλλά λόγω του παραπάνω φόβου των αγροτών, βλ. KEINE/Ακαδημία Αθηνών, SOE HS5/ 698, *Soup Kitchens – Ilis Area*, σ. 3.

¹⁰³⁰ Κωστής Παπακόγκος, *ό. π.*

¹⁰³¹ Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *ό.π.*, σ. 554.

ελεύθερου εμπορίου.¹⁰³² Στη μεταπολεμική έκθεσή του ο ΟΣΔΕΠ επέρριπτε της ευθύνες της αποτυχίας στην κακή τροφοδοσία από την ΕΔΒΕ, στις πολεμικές συγκρούσεις αλλά κυρίως στα εμπόδια που του πρόβαλαν η ελληνική κατοχική κυβέρνηση και στον ανταγωνιστικό ρόλο και στη σύμπραξη των γερμανικών κατοχικών αρχών με μαυραγορίτες.¹⁰³³

Οι ποσότητες που κατάφερε να συλλέξει η ΕΔΒΕ από την αρχή μέχρι το τέλος της επιχείρησης ήταν:

Αποτέλεσμα συγκομιδής ελαιόλαδου από την ΕΔΒΕ σε οκάδες	
Μυτιλήνη (Ιούνιος – Νοέμβριος 1943)	715.000
Πελοπόννησος	118.000
Κέρκυρα	175.000 (Οι 161.300 δανείσθηκαν στις γερμανικές αρχές)
Λευκάδα	14.200
Κρήτη	515.000
Σύνολο	1.520.400

Πίνακας 6.38, πηγή: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σ. 441.

Το ελαιόλαδο που συλλέχθηκε διατέθηκε ως εξής:

Διάθεση ελαιόλαδου από την ΕΔΒΕ σε χιλιάδες οκάδες	
Διανομές στην πρωτεύουσα:	
α) διανομές από τα παντοπωλεία	769.6
β) διανομές στα παιδικά συσσίτια	85.4
γ) άλλες μορφές αρωγής	38.6
δ) διάφορα	0.3
ε) έλλειμμα	2.7
Σύνολο	896.6
Διανομές στην επαρχία	
α) γενικές διανομές (Θεσσαλονίκη)	121.9
β) διανομές στα παιδικά συσσίτια	105.3
γ) άλλες μορφές αρωγής	218.1
δ) έλλειμμα	43.3
Σύνολο	488.6
Πληρωμές σε είδος στους εργαζόμενους και στο μόνιμο προσωπικό	60.1
Ποσότητες που παραχωρήθηκαν στην κατοχική ελληνική κυβέρνηση	207.1
Προμήθειες και αμοιβές σε είδος κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής	61.5
Έλλειμμα στις ποσότητες που συλλέχθηκαν στην επαρχία	2.7
Γενικό σύνολο	1.716,1

Πίνακας 6.39, πηγή: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion*

¹⁰³² Βλ. *Σημείωμα επί της συνδιασκέψεως παρά τη 117 μεραρχία κυνηγών*, 28 Ιουνίου 1944 στο ΙΑΑΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 4-6, αρ. εγγρ. 114.

¹⁰³³

*pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σ. 444.*¹⁰³⁴

Οι ανάγκες των γερμανικών στρατευμάτων σε ελαιόλαδο προβλέπονταν να φτάσουν τους 7.000 τόνους για τη νέα περίοδο. Οι γερμανικές κατοχικές αρχές κατόρθωσαν να συλλέξουν 6.600 τόνους στη Μυτιλήνη. Επιπλέον είχαν κατορθώσει να συλλέξουν 700 τόνους στην Κρήτη πριν την υπογραφή της συμφωνίας του Βουκουρεστίου. Η ΕΔΒΕ παραχώρησε άλλους 246 τόνους για τις ανάγκες των γερμανικών στρατευμάτων στην Κέρκυρα και στην Κρήτη. Για την ανταλλαγή είχαν χρησιμοποιηθεί 1.395 τόνοι λαχανικών, 945 τόνοι ζάχαρης και 5.000 τόνοι σταριού. Συνολικά συλλέχθηκαν 7.546 τόνοι ελαιόλαδο.¹⁰³⁵

Συλλογή και διάθεση ελαιόλαδου από τις γερμανικές αρχές 1η Σεπτεμβρίου 1943-Ιούλιο 1945 σε τόνους	
Ελαιόλαδο που παραχωρήθηκε από την ΕΔΒΕ	246
Κατανάλωση γερμανικών στρατευμάτων	5.000
Έλληνες εργαζόμενοι της Wehrmacht	770
Ποσότητες που καταστράφηκαν από τη Συμμαχική αεροπορία και ναυτικό	700
Σε αποθήκευση	500
Άγνωστη διάθεση	330
Σύνολο	7.546

Πίνακας 6.40, Πηγή: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σ. 118.*

6.14 Τα άλλα είδη

Ένα άλλο προϊόν στο οποίο έστρεψε το ενδιαφέρον της η Επιτροπή ήταν το γάλα, ειδικότερα στην περιφέρεια της πρωτεύουσας. Η κατάσταση του ζωικού κεφαλαίου στην περιοχή γύρω από την Αθήνα ήταν σε πάρα πολύ κακή κατάσταση και απειλούνταν με εξαφάνιση. Οι περισσότερες αγελάδες ήταν υποσιτισμένες και παρήγαγαν το μισό γάλα σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο. Οι τιμές του γάλατος είχαν φτάσει σε αστρονομικά επίπεδα στην αγορά της Αθήνας. Η ΕΔΑΤ είχε αποπειραθεί να αποκτήσει μέρος της παραγωγής γάλατος, αλλά αντιμετώπισε τον ανταγωνισμό των κατακτητών και του κατοχικού Υπουργείου Επισιτισμού. Όταν

¹⁰³⁴. Στους παραπάνω αριθμούς περιλαμβάνονται και μικρές ποσότητες που εισήχθηκαν από την Τουρκία καθώς και ελαιόλαδο από φυτικές ουσίες. Βλ. Bengt Helger, *ό.π.*, σ. 444.

¹⁰³⁵. *Ο.π.*

ήρθαν τα πρώτα φορτία σταριού από το εξωτερικό, αρχικά τα πίτουρα χορηγούνταν από την εταιρία ΕΒΓΑ στους παραγωγούς, κάποια με χρήματα ενώ άλλα με ανταλλαγή γάλατος για λογαριασμό του Υπουργείου Επισιτισμού και με διατακτικές που είχε εκδώσει το Υπουργείο. Η ΕΔΑΤ αποφάσισε να προχωρήσει και εκείνη σε ανάλογες πράξεις απόκτησης γάλατος, προσφέροντας ανώτερες τιμές 3 οκάδες πίτουρο για 1 οκά γάλα, διά μέσου της Αγροτικής Τράπεζας. Αυτή η αναλογία ήταν ανώτερη από αυτή που πρόσφερε το Υπουργείο και οι κτηνοτρόφοι πρόσφεραν την παραγωγή τους στην ΕΔΑΤ. Το Υπουργείο αντέδρασε άμεσα και ζήτησε την παρέμβαση του Ιταλού επίτροπου στο Υπουργείο Taddeini. Ύστερα από εντολή του καθορίστηκε ότι όλα τα αποθέματα της πρώτης Επιτροπής θα παραχωρούνταν στο Υπουργείο το οποίο θα είχε την αποκλειστικότητα στην ανταλλαγή γάλατος με πίτουρα και θα συγκεντρώνονταν για λογαριασμό του από την εταιρία ΕΒΓΑ. Αφού ικανοποιούνταν πρώτα οι ανάγκες των Ιταλικών και Γερμανικών κατοχικών αρχών και όχι των απλών πολιτών, το υπόλοιπο θα παραδίδονταν στην ΕΔΑΤ για να το διαθέσει όπως θέλει.¹⁰³⁶

Η συμφωνία είχε ισχύ από τις 3/7/1942 και η ΕΔΑΤ αποφάσισε το μερίδιό της να το διανείμει σε διάφορα ιδρύματα της πρωτεύουσας. Όμως η ΕΒΓΑ δίχως τη συγκατάθεση του αντιπροσώπου της ΕΔΑΤ, με του οποίου τη σύμφωνη γνώμη θα καθοριζόταν η κατανομή, διέθετε μεγαλύτερες ποσότητες για τις ανάγκες των κατοχικών αρχών, του διπλωματικού σώματος και των ασθενών που νοσηλεύονταν στα νοσοκομεία, δίχως να έχει εξακριβωθεί αν όντως αυτοί ήταν ασθενείς. Αντίθετα μειώνονταν η παροχή γάλατος στους βρεφικούς σταθμούς, στα Νοσηλευτικά ιδρύματα, παρά το γεγονός ότι για τη βρεφική ηλικία είχε υπογράψει σύμβαση ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός με την ΕΒΓΑ. Η τελευταία ενεργούσε σύμφωνα με τις εντολές των κατακτητών, παραδίδοντάς τους το μεγαλύτερο μέρος και τα υπολείμματα στην ΕΔΒΕ.¹⁰³⁷

Η ΕΔΒΕ είχε στην κατοχή τις μεγάλες ποσότητες από πίτουρο που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως ζωοτροφές και είχε την πολιτική στήριξη από τους Συμμάχους, για να μην τις μοιραστεί αυτή τη φορά. Άνετα θα μπορούσε να τις ανταλλάξει με τους παραγωγούς με γάλα και να μονοπωλήσει τη συγκέντρωση γάλατος στην πρωτεύουσα, αποσπώντας την από τους κατακτητές. Τα πίτουρα αναλογικά είχαν μικρή θρεπτική αξία. Αντίθετα, η βαμβακόπιτα ενδεικνυόταν γι' αυτό τον σκοπό. Το μεγαλύτερο όμως μέρος της παραγωγής βαμβακόσπορου είχε δεσμευτεί από τους κατακτητές. Οι κατοχικές αρχές είχαν δώσει το δικαίωμα μετατροπής σε βαμβακόπιτα και βαμβακέλαιο σε συγκεκριμένες επιχειρήσεις, για να τους παρέχουν σε χαμηλές τιμές τις απαιτούμενες ζωοτροφές των βουστασίων, από τα οποία τροφοδοτούνταν οι μονάδες τους. Την υπόλοιπη ποσότητα οι επιχειρήσεις ήταν ελεύθερες να τη πουλήσουν στη μαύρη αγορά με αποτέλεσμα την εκτίναξη της τιμής της στις 2.500 με 3.500 χιλιάδες δραχμές και τον υποσιτισμό μεγάλου μέρους του ζωικού κεφαλαίου. Οι γεωργοί διατηρούσαν σημαντικά αποθέματα

¹⁰³⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 52.2^α, «Ιστορικών της εφαρμογής του συστήματος συγκεντρώσεως του γάλακτος επ' ανταλλαγή κτηνοτροφών. Πως αντιμετωπίσθη το πρόβλημα τούτο υπό της Παλαιάς Επιτροπής Διαχειρίσεως».

¹⁰³⁷ Ο. π.

ανεπεξέργαστου βαμβακιού και σπόρων από τις σοδιές του 1940-1942. Οι Ιταλοί ενδιαφέρονταν πάρα πολύ για αυτά τα αποθέματα. Για να τα αποκτήσουν σκόπευαν να εισάγουν τεχνητή μετάξι από την Ιταλία. Επειδή οι τιμές που είχαν δοθεί για τα παλιές σοδιές ήταν χαμηλές και το κόστος τη μεταποίησης στην κλωστοϋφαντουργία υψηλό ο Paul Mohr συνιστούσε στην αγγλική πλευρά ότι μέρος των αποθεμάτων θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για άλλους λόγους. Η ΕΔΒΕ θα μπορούσε να αποκτήσει μέρος της παραγωγής βαμβακιού και να το μετατρέψει σε βαμβακόπιτα, την οποία θα διένειμε με αντάλλαγμα το γάλα των παραγωγών της πρωτεύουσας και της Θεσσαλονίκης και σε βαμβακέλαιο, το οποίο θα μπορούσε να διανεμηθεί στους πληθυσμούς της υπαίθρου. Παράλληλα οι συναλλαγές αυτές πρόσφεραν και άλλα πλεονεκτήματα. Η επεξεργασία του βαμβακιού απαιτούσε και τη συνεργασία μιας σειράς επιχειρήσεων. Οι περισσότερες από αυτές συνεργάζονταν με τους κατακτητές. Με αυτόν τον τρόπο η Επιτροπή θα τις αποσπούσε από τον έλεγχό τους.¹⁰³⁸

Αποθέματα σύσπορου βαμβακιού και προϊόντων αυτού, σοδειών 1940,1941,1942.				
Κέντρα διαχειρίσεως	Σύσπορος Βάμβαξ	Εκκοκισμένος βάμβαξ	Βαμβακόσπορος	Λίντερ
Θήβα	3.084	-	-	-
Λειβαδιά	116.662	47.000	38.000	197
Λαμία	19.000	-	-	-
Αλμυρός	100.000	-	-	-
Βόλος	52.730	5.133	-	-
Γύθειο	101.026			
Λήμνος	36.707	51.569	3.061	3.008
Καρδίτσα	-	-	-	8.602
Πάτρα	-	-	30.636	903
Λεχαινά	600	-	-	-
Μυτιλήνη	548	-	-	-
Θεσσαλονίκη	1.541	57.660	5.779	6.363
Διδυμότειχο	-	-	8.993	-
Λάρισα	-	5.927	-	-
Σκάλα	400.000	-	-	-
Γύθειο (σκάλα)	150.000	-	-	-
Πειραιάς	83.483	-	29.150	42.578
Σύνολο	1.065.381	167.289	115.619	59.651

Πίνακας 6.41, πηγή: ΕΛΙΑ/Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.7, «Πίναξ εμφανίων τα αποθέματα συσπόρου βάμβακος και προϊόντων αυτού εσοδείων 1940, 1941, 1942», 31/8/1944.

¹⁰³⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 10, "Note on the production of cotton in Greece", Αθήνα 31/3/1943· ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 52.2^α, ό. π. · Bengt Helger, ό. π., σ. 446· Παύλος Μων, *Inter Arma Charitas*, ό. π.,

Ύστερα από διαπραγματεύσεις του Ελβετού Fischer με τις κατοχικές αρχές και τη κατοχική κυβέρνηση συμφωνήθηκε ότι η ΕΔΒΕ θα αναλάμβανε τη συγκέντρωση του γάλατος στην Αθήνα και θα της παραχωρούνταν ποσότητες βαμβακόσπορου που παρακρατούσαν στις αποθήκες της ΚΥΔΕΠ. Ως αντάλλαγμα όμως θα παρέδιδε την απαραίτητη ποσότητα γάλατος για τα στρατιωτικά νοσοκομεία καθώς και την αντίστοιχη για το διπλωματικό σώμα και θα αναλάμβανε την τροφοδοσία με γάλα ειδικών ομάδων του πληθυσμού της πρωτεύουσας. Η ποσότητα αυτή συμπεριλαμβανόταν στο πρόγραμμα αποζημίωσης. Η Επιτροπή προχώρησε στην υπογραφή σύμβασης με την εταιρία ΕΒΓΑ, την πλέον σύγχρονη ελληνική γαλακτοβιομηχανία, Η ΕΔΒΕ θα της παρείχε το γάλα και η ΕΒΓΑ θα το παστερίωνε για λογαριασμό της. Εκπρόσωπος της Επιτροπής μαζί με υπαλλήλους θα εγκαθίστατο μέσα στην εταιρία. Μια μεγάλη ελληνική επιχείρηση θα ελέγχονταν έμμεσα από την ΕΔΒΕ. Άλλες 16 ελληνικές επιχειρήσεις, όπως εριουργίες, ελαιουργεία, σπορελουργεία, υπέγραψαν σύμβαση με την ΕΔΒΕ για την επεξεργασία του βαμβακιού.¹⁰³⁹

Η Επιτροπή διένειμε αρχικά 3 οκάδες πίτουρο για 1 οκά γάλα και στη συνέχεια 1 ½ οκά πίτουρο και ¾ οκά βαμβακόπιτα. Οι παραγωγοί είχαν αποδεχθεί θετικά αυτή τη συναλλαγή. Η διανομή του γάλατος θα γινόταν από τα πρατήρια της ΕΒΓΑ και η τιμή θα καθοριζόταν βάσει των εξόδων παστερίωσης και της αξίας των ζωοτροφών που είχαν χορηγηθεί στους παραγωγούς. Οι ποσότητες νωπού γάλατος που κατάφερε να συγκεντρώσει η Επιτροπή κυμαίνονταν μεταξύ 4.000 – 9.000 οκάδων την ημέρα. Συνολικά συγκέντρωσε 5.335.900 οκάδες. Αν και αυτός ο αριθμός ήταν σημαντικός, δεν ήταν αρκετός ώστε να καλύψει τις ανάγκες όλου του άμαχου πληθυσμού της Αθήνας και της περιφέρειάς της. Συνέπεια ήταν οι διανομές να περιοριστούν σε όσον το δυνατόν μικρότερο αριθμό δικαιούχων. Αρχικά το γάλα διανεμήθηκε στα βρέφη. Όταν οι Σύμμαχοι επέτρεψαν την εισαγωγή γάλατος σκόνη, τότε άρχισε το γάλα να διανέμετε σε ασθενείς που νοσηλεύονταν σπίτι. Επειδή όμως τα αποθέματα που είχε στην κατοχή της ήταν λίγα και οι αιτήσεις χιλιάδες αναγκαστικά έγιναν περικοπές και οι ασθενείς που δικαιούνταν την παροχή σε γάλα χωρίστηκαν σε τρεις ομάδες: α) ασθενείς που έπασχαν από λοιμώδη νοσήματα ή βρίσκονταν σε εμπύρετη κατάσταση, β) σε ασθενείς που είχαν λάβει εξιτήριο δύο εβδομάδες από το νοσοκομείο και αντιμετώπιζαν μετεγχειρητικές επιπλοκές και γ) τα υποσιτισμένα παιδιά ηλικίας κάτω των 12 ετών και ασθενείς που έπασχαν από φυματίωση έως την ηλικία των 25 ετών. Το γάλα χορηγούνταν με συνταγογράφηση από ιατρό, ½ ή ¼ της οκάς για μια ή δύο εβδομάδες ανάλογα τη νόσο και εφόσον υπήρχαν αποθέματα. Παράλληλα ενισχύθηκαν τα νοσοκομεία, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, οι φυλακές και τα παιδικά συσσίτια. Το πρόγραμμα είχε περιορισμένη εφαρμογή στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη και εξακολουθούσε να εξαρτάται από τις εισαγωγές.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 47.12, «Σημείωμα 1°. Αφορά βαμβακόπητταν ΚΥΔΕΠ χορηγηθείσαν εις ΕΔΒΕ δι' αποφάσεων του Υπουργείου Γεωργίας κατά την περίοδον της κατοχής», Αθήνα 15/6/ 1946.

¹⁰⁴⁰ Bengt Helger, ό. π., σσ. 445-449.

Διάθεση γάλατος που συνέλλεξε η ΕΔΒΕ από τον Οκτώβριο του 1942-Φεβρουάριο 1945		
Κατηγορία	Ποσότητα σε χιλιάδες οκάδες	Ποσοστό
Κατοχικές Αρχές	734,6	13,7
Διπλωματικό σώμα	122,2	2,3
Εργαζόμενοι της ΕΒΓΑ	212,1	4
Υπουργείο Επισιτισμού	47,1	0,9
Ασθενείς κατ' οίκον	2.015,8	
Νοσοκομεία, φιλανθρωπικά ιδρύματα, φυλακές	1.747,8	32,7
Παιδικοί σταθμοί, παιδικά συσσίτια, ορφανοτροφεία	234	4,3
Διάφορα	7,8	0,1
Παιδιά των κοινοτήτων Ελευσίνας και Ασπροπύργου	12,1	0,2
Για την παρασκευή βουτύρου	85,1	1,6
Γάλα που είχε υποστεί αποσύνθεση	117,3	2,2
Σύνολο	5.335,9	100

Πίνακας 6.42, πηγή: ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 52.2^α, «Διάθεση γάλακτος από Οκτωβρίου 1942-Φεβρουαρίου 1945» Βengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σσ. 442-452.

Όμως ούτε η συγκέντρωση και η βιομηχανοποίηση του βαμβακόσπορου εξελίχθηκε όπως θα ήθελε η ΕΔΒΕ. Στην επαρχία αντιδρούσε στη μεταφορά του το ΕΑΜ. Οι υπεύθυνοι του ΕΑΜ στην περιοχή της Αταλάντης τόνισαν στους αντιπροσώπους της Επιτροπής ότι δεν μπορούσαν να την αφήσουν να πάρει το βαμβάκι από τις αποθήκες της ΚΥΔΕΠ που είχε αρπάξει η κυβέρνηση Τσολάκογλου από τους γεωργούς. Δεν ήταν λίγοι οι παραγωγοί που ακόμη δεν είχαν εξοφληθεί. Το ΕΑΜ ήταν υποχρεωμένο να τους προστατέψει. Οι εκπρόσωποι της ΕΔΒΕ αντέτειναν ότι σε διαφορετική περίπτωση υπήρχε περίπτωση σύμφωνα με πληροφορίες της να το αποκτήσουν μαυραγορίτες, οι οποίοι δρούσαν με την ανοχή των Γερμανών. Αντίθετα, αν το αποκτούσε η ΕΔΒΕ, θα μετατρεπόταν σε ύφασμα για τους πυροπαθείς και θα τροφοδοτούσε με γάλα την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Μια αντιστασιακή οργάνωση δεν έπρεπε να προβάλλει προσκόμματα. Ύστερα από αυτό οι αντιπρόσωποι του ΕΑΜ απάντησαν ότι δεν θα είχαν αντίρρηση υπό την προϋπόθεση πως αυτό θα γινόταν κατόπιν συμφωνίας της ΕΔΒΕ με τους παραγωγούς. Οι γεωργοί δέχθηκαν υπό τον όρο ότι το βαμβάκι θα ανταλλάσσονταν προς 1 ½ οκά στάρι. Ήταν κάτι για το οποίο οι αντιπρόσωποι δεν είχαν εξουσιοδότηση και οι παραγωγοί έπρεπε να έλθουν στην Αθήνα για περαιτέρω διαπραγματεύσεις. Την ίδια ώρα Έλληνες έμποροι εκμεταλλευόμενοι το αδιέξοδο στις συνομιλίες και εφοδιασμένοι με άδειες της Γερμανικής Πρεσβείας αποκτούσαν τα αποθέματα που είχαν κατοχυρωθεί στην ΕΔΒΕ

και τα παρέδιδαν στην Ανώνυμο Ελληνική Εταιρία Εγχωρίων Γεωργικών Προϊόντων στην Αθήνα.¹⁰⁴¹

Αλλά και η βιομηχανοποίηση του βαμβακιού αντιμετώπισε πάρα πολλά προβλήματα. Η ΕΔΒΕ δεν μπορούσε να ελέγξει τις βιομηχανίες που είχε υπογράψει σύμβαση. Δεν ήταν λίγες οι φορές που κάποιες εταιρίες, αντί να της παραδώσουν τις ποσότητες βαμβακόπιτας που ήταν υποχρεωμένες, τελικά τις πούλησαν στη μαύρη αγορά ενώ άλλες παρέδιδαν είτε μικρότερες ποσότητες ή κακής ποιότητας, προφασιζόμενες ότι το βαμβάκι ήταν αλλοιωμένο λόγω της χρόνιας αποθήκευσης. Η έρευνα της ΕΔΒΕ σε ένα εργοστάσιο απέδειξε ότι διάνειμε κρυφά βαμβακόπιτα σε εταιρίες παρασκευής προζυμιού καθώς και σε πλούσια μέλη της κοινωνίας της Αθήνας με διατακτικές που είχαν εκδοθεί από το Υπουργείο Γεωργίας και των Γερμανικών αρχών κατοχής. Αλλά και η ΕΒΓΑ δεν έμεινε πίσω. Η ίδια είχε δεχθεί να μεταφέρει και να διανείμει το γάλα από τα πρατήρια της δωρεάν. Η διάθεση του γάλατος στους ιδιώτες και στα διάφορα ιδρύματα γινόταν από την ΕΒΓΑ για λογαριασμό της ΕΔΒΕ, όμως το αντίτιμο το εισέπραττε η ΕΒΓΑ και το απέδιδε στην ΕΔΒΕ στη συνέχεια. Ο υπεύθυνος της ΕΔΒΕ στην ΕΒΓΑ υπέγραφε διπλότυπες αποδείξεις για την ποσότητα γάλατος που λάμβανε κάθε ίδρυμα και τι ποσό όφειλε να πληρώσει χωρίς όμως να βεβαιώνει ποιο ποσό εισέπραξε. Η εταιρία υπερασπίσθηκε αυτήν την πρακτική της απαντώντας ότι σε αντίθετη περίπτωση θα φορολογούνταν η ίδια για αυτά τα ποσά τη στιγμή που είχε δεχθεί να συνεργαστεί με την ΕΔΒΕ άνευ αμοιβής.¹⁰⁴²

Η ΕΔΒΕ επιχείρησε να αποσπάσει τον έλεγχο και σε ένα άλλο είδος, αυτό των αυγών. Ο πληθυσμός των πουλερικών αντιμετώπιζε τα ίδια προβλήματα με αυτών των βοοειδών, έλλειψη ζωοτροφών, μείωση πληθυσμού. Παρέχοντας ζωοτροφές, η σουηδοελβετική επιτροπή θα μπορούσε να αποκομίσει ένα προϊόν πλούσιο σε πρωτεΐνες για την παιδική ηλικία. Αρχικά η ανταλλαγή πραγματοποιήθηκε μέσω της Ένωσης Κτηνοτρόφων Πουλερικών, οι οποίοι έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στη συνέχεια στράφηκε σε όσες φτωχές οικογένειες ήθελαν να εκθρέψουν κότες για να εξασφαλίσουν αυγά για τα παιδιά τους και τους αρρώστους τους. Το ενδιαφέρον υπήρξε τεράστιο. Όμως, επειδή τα διαθέσιμα αποθέματα ζωοτροφών ήταν μικρά, αποφασίστηκε ότι η χορήγηση θα περιοριζόταν μόνο σε οικογένειες που θα εξέτρεφαν 3-7 κότες και σε συνάρτηση με τα μέλη των παιδιών και των ασθενών που είχαν. Το σχέδιο αρχικά είχε επιτυχία και 800-1.200 άνθρωποι εμφανίζονταν κάθε ημέρα για να ανταλλάξουν τα αυγά τους. Για κάθε πτηνοτρόφο άνοιξε ειδική καρτέλα και η Υπηρεσία διανομής αυγών εγκαταστάθηκε στο γυμναστήριο του Ζάππειου. Η Επιτροπή χορηγούσε για κάθε κότα 1 ½ οκά τροφή για ένα μήνα, αποτελούμενη από κριθάρι, καλαμπόκι και βρόμη. Στον παραγωγό, αφού παρέδιδε τη συμφωνημένη ποσότητα αυγών, του επιτρεπόταν να καταναλώσει ο ίδιος την υπόλοιπη ή να την πουλήσει στην ελεύθερη αγορά.¹⁰⁴³

Η Επιτροπή λάμβανε 5.000 αυγά την ημέρα, τα οποία τα διένειμε στα νοσηλευτικά ιδρύματα. Αυτό ήταν όμως το όριο της επιτυχίας της δεδομένου ότι δεν

¹⁰⁴¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.7, «Προς το Υπουργείον Εσωτερικών» Λιβαδειά 20 Μαρτίου 1944 «Υπηρεσιακών σημείωμα διά την Αστυνομικήν Υπηρεσίαν Φρουρήσεως Αποθηκών Ερ. Σταυρού», Αθήνα, 24/3/1944.

¹⁰⁴² Ο. π., «Προς την Ένωσιν Βιομηχάνων Σπορελαιοεργών Ελλάδος», Αθήνα 6/9/1944, Προς την ΚΥΔΕΠ, Αθήνα 21/8/1944, «Προς την σπορελαιοεργίαν ΕΛΜΑ», Αθήνα 4/8/1944, «Προς το Υπουργείον Γεωργίας», Αθήνα 29/2/44, φάκ. 53.9, «Προς το ελεγκτικόν συνέδριον», Αθήνα 25/9/1948.

¹⁰⁴³ Ο. π., φάκ. 47.8, «Βελτίωση στην οργάνωση της υπηρεσίας διανομής αυγών της εν Ελλάδι Επιτροπής Βοηθημάτων του ΔΕΣ».

διέθετε αρκετές ζωοτροφές, για να επεκταθεί το πρόγραμμα και να αυξήσει τις ποσότητες και να τις διανείμει μέσω του δελτίου σε ολόκληρο τον άμαχο πληθυσμό της Αθήνας. Επιπλέον ο έλεγχος απέδειξε ότι από τις 10.053 όρνιθες που είχαν δηλωθεί βρέθηκαν τελικά μόνο 5.709 και από 4.725 νεοσσούς μόνο 1.485, δηλαδή αντίστοιχα το 43% και το 65% ήταν ανακριβές.

Η Επιτροπή κατόρθωσε να αποκτήσει από την Κρήτη 1.000 τόνους σταφίδα σουλτανίνα στην τιμή των 591 δραχμών. Το σουηδικό πλοίο *Camelia* μετέφερε το φορτίο στον Πειραιά. Αν και ο Σύνδεσμος Παντοπωλών προσφέρθηκε να πραγματοποιήσει τη διανομή δωρεάν, η ΕΔΒΕ αρνήθηκε και προτίμησε να χορηγηθεί στους εμπόρους μια προμήθεια, για να μην επαναληφθεί το κακό προηγούμενο της πρώτης διανομής, το φθινόπωρο του 1941. Η μισή οκά θα διανέμονταν προς 400 δραχμές στον δικαιούχο ενώ οι παντοπώλες θα είχαν μια προμήθεια 30 δραχμές ανά μερίδα, 20 οι έμποροι, 4 οι χονδρέμποροι και δύο ο Σύνδεσμος Παντοπωλών. Η Επιτροπή ενώ ετοίμαζε την λίστα για τα παιδιά ηλικίας 2-18 ετών ανακάλυψε 3.749 πλαστά δελτία. Στο μεσοδιάστημα το Υπουργείο Επισιτισμού είχε εκτυπώσει άλλες 3.416 κάρτες. Η ΕΔΒΕ ενώ προσπαθούσε να κλείσει τρύπες, άλλες άνοιγαν μπροστά της. Η διανομή της σταφίδας ξεκίνησε στις 6 Μαρτίου και τελείωσε στις 12 Μαρτίου 1943. Οι σταφίδες που είχε αποκτήσει ήταν παλιότερων σοδειών και σε μέτρια κατάσταση. Κάποιες είχαν πολτοποιηθεί. Μερικοί παντοπώλες χρέωναν μεγαλύτερη προμήθεια στους πελάτες, 50 δραχμές. Ύστερα από έρευνα το ποσό επιστράφηκε. Αν και η διανομή της σταφίδας άφησε πολύ καλές εντυπώσεις στους καταναλωτές, η Επιτροπή επικεντρώθηκε στην απόκτηση και τη διανομή του ελαιόλαδου σε λογική τιμή εξαιτίας των ανταγωνιστικών διανομών του Υπουργείου Επισιτισμού.¹⁰⁴⁴

6.15 Ο τελικός απολογισμός

Οι συμφωνίες αναπλήρωσης τροφίμων της ελληνικής παραγωγής αφορούσαν την περίοδο από τον Σεπτέμβριο του 1942 μέχρι την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων. Μέσα στο πρόγραμμα αποζημίωσης δεν περιλαμβάνονταν η περίοδος από την έναρξη της Κατοχής μέχρι την άφιξη στην Ελλάδα των ανθρώπων της ΕΔΒΕ. Επιπλέον δεν περιλαμβάνονταν οι επιτάξεις που είχαν λάβει χώρα στη βουλγάρικη ζώνη κατοχής ούτε αυτές της Ιταλίας στα Ιόνια Νησιά

Τα τρόφιμα που εισήγαγαν οι κατακτητές υπολείπονταν κατά πολύ ως προς την ποσότητα έναντι αυτών του σουηδικού προγράμματος. Οι γερμανικές εισαγωγές προέρχονταν κυρίως από τον μείζονα οικονομικό χώρο του Ράιχ. Το στάρι εισήχθη από το Banat ενώ 7.850 τόνοι ζάχαρης το 1943 μεταφέρθηκαν από το προτεκτοράτο της Βοημίας.¹⁰⁴⁵ Μεγάλες ποσότητες οσπρίων και ζάχαρης προήλθαν από τη Ρουμανία. Η ζάχαρη αναλογικά με τις άλλες κατηγορίες τροφίμων συνεισέφερε το

¹⁰⁴⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 10, αρ. εγγρ. 53, Summary of a report dated 12 March, 1943 by N. Koukoutsis on the distribution of sultanas to the population of Athens and the Piraeus during the first fortnight

¹⁰⁴⁵ Παύλος Μων, ό. π., σ. 75 · Αθανάσιος Γκιούρας, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Κατοχή, Ναζισμός, και Ελληνική Οικονομία. Υπηρεσιακές εκθέσεις και απομνημονεύματα*, Μετάφραση: Αθανάσιος Γκιούρας, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2015, σ. 386.

μεγαλύτερο ποσοστό σε θερμίδες. Η μεταφορά έγινε μέσω της ΕΛΛΑ- ΤΟΥΡΚ σιδηροδρομικώς ή μέσω θαλάσσης με το Hallaren.¹⁰⁴⁶

Οι όροι των συμφωνιών αν και προέβλεπαν τη διάθεση του μεγαλύτερου μέρους των προμηθειών προς όφελος του άμαχου πληθυσμού, η Γερμανία από τους 115.000 τόνους τροφίμων, που εισήγαγε, διέθεσε αποκλειστικά για την τροφοδοσία του μόλις 30.000 τόνους αποτελούμενων κυρίως από αποξηραμένα λαχανικά, ζάχαρη και αφυδατωμένες πατάτες. Από αυτούς 12.990 τόνοι αποξηραμένων λαχανικών, 4.480 ζάχαρης και κάποιες ποσότητες γεώμηλων αποδόθηκαν στην Επιτροπή. Στο κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού παραχωρήθηκαν 5.379 τόνοι αποξηραμένων λαχανικών, 3.455 τόνοι ζάχαρης και 865 τόνοι ελαιόλαδο από αυτούς που είχαν συλλεχθεί στη Μυτιλήνη την περίοδο από τον Σεπτέμβριο του 1942 μέχρι τον Απρίλη του 1943¹⁰⁴⁷. Η ιταλική συνεισφορά ήταν ακόμη μικρότερη, φτάνοντας μόλις τους 223 τόνους ζυμαρικών και ρυζιού. Επιπλέον παραχωρήθηκαν στο κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού 792 τόνοι ελαιόλαδου και στις τοπικές αρχές της Κρήτης άλλοι 240 από αυτούς που είχε ανταλλάξει με σάρι στην Κρήτη¹⁰⁴⁸.

Αντίθετα το μεγαλύτερο μέρος των εισαγωγών τους διατέθηκε ως αντάλλαγμα για να εξασφαλίσουν ελληνικά αγροτικά προϊόντα. Η Γερμανία διέθεσε γι' αυτόν το σκοπό 41.193 τόνους τροφίμων και η Ιταλία άλλους 10.578. Επιπλέον η Γερμανία και η Ιταλία διέθεσαν 39.000 και 5.442 τόνους τροφίμων από τις στρατιωτικές επιμελητείες τους ως τροφή σε εργάτες που απασχολούνταν σε στρατιωτικές υπηρεσίες και εργοτάξιά τους. Ουσιαστικά χρησιμοποίησαν το μεγαλύτερο μέρος του προγράμματος αναπλήρωσης για να εξυπηρετήσουν τα οικονομικά και πολιτικά τους συμφέροντα. Στις διαμαρτυρίες της ΕΔΒΕ απάντησαν ότι ούτως ή άλλως σε Έλληνες κατέληξαν. Η παράδοση προμηθειών από τις γερμανικές στρατιωτικές αποθήκες στην ΕΔΒΕ, κατά τη διάρκεια της αποχώρησης, δεν υπαγορεύθηκε από τη θέληση της Γερμανίας να τηρήσει τους όρους του προγράμματος αποζημίωσης αλλά από την επιθυμία της να μην περάσουν στον αποκλειστικό έλεγχο του ΕΛΑΣ¹⁰⁴⁹.

Οι ποσότητες που εισήχθησαν μέσω του Hallaren διανεμήθηκαν από την ΕΔΒΕ σύμφωνα με τους όρους του προγράμματος αρωγής. Πρόβλημα όμως υπήρχε με κατηγορίες όπως οι πατάτες και η ζάχαρη. Ο αρχικός στόχος ήταν να διανεμηθεί μία οκά ανά άτομο. Όμως οι μικρές ποσότητες που εισήχθησαν επέτρεψαν την απόκτησή τους μόνο από αυτούς που είχαν τα οικονομικά μέσα. Το ίδιο θα συνέβαινε σε μικρότερο βαθμό με τη ζάχαρη ενώ στην επαρχία μόνο οι πόλεις θα επωφελούνταν.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁶ Τα τρόφιμα από την Ρουμανία προέρχονταν από γερμανορουμανικό clearing, βλ. Αναστάσιος Μπακαλμπάσης, *ό. π.*, σσ. 186 -188.

¹⁰⁴⁷ *Ο. π.*, σσ. 104, 119,

¹⁰⁴⁸ Bengt Helger, *ό. π.*, σσ. 102, 108.

¹⁰⁴⁹ «... Πιστοποιείται ότι αι Γερμανικαί Αρχαί προ της αναχωρήσεως των παρέδωσαν εις την ΕΔΒΕ... τας εν Θήβαις αποθήκας των μετά τω εν αυταίς τροφίμων... Τα εν λόγω τρόφιμα φυλάσσονται επί του παρόντος υπό του ΕΛΑΣ και των Βρετανικών στρατευμάτων...», βλ. ΕΛΙΑ, Αρχείο Βάνδας Ζαβιτσιάνου, φάκ. «1945 -1946»· FO 371/43720, R 18331/472/19, 11/11/1944.

¹⁰⁵⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 13, αρ. εγγρ. 177, To the Supervisory Board of the Swedish Red Cross, *Stockholm*, Αθήνα 7/6/1943·Υπουργείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 52, αρ. πρ. 70.911, Αθήνα, 13 Οκτωβρίου 1943· Άξελ Σωτήρης Βαλντέν (επιμ.), *Η ανθρωπιστική*

Τμήμα των εισαγωγών παραχωρήθηκε και στην ελληνική κατοχική κυβέρνηση. Τρόφιμα όπως τα όσπρια, δόθηκαν ως επιδόματα, έκτακτες ενισχύσεις ή πληρωμές σε δημόσιους υπαλλήλους¹⁰⁵¹. Άλλες κατηγορίες τροφίμων που παραχωρήθηκαν στο κατοχικό Υπουργείο Επισιτισμού, όπως η ζάχαρη, χορηγήθηκαν με αντίτιμο σε εμπορικές ενώσεις, καταναλωτικούς συνεταιρισμούς και σωματεία¹⁰⁵². Ακόμη και η διαλυμένη δωσιλογική οργάνωση ΕΣΠΟ (Εθνική Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωσις) επανεμφανίστηκε διεκδικώντας μερίδιο¹⁰⁵³. Με αυτόν τον τρόπο η κυβέρνηση Ράλλη αποκαθιστούσε το κύρος της σε μερίδα της ελληνικής κοινωνίας.

Σύμφωνα με τον Allard, οι λόγοι που οδήγησαν την Γερμανία και την Ιταλία να συνεργαστούν με την ΕΔΒΕ, για να φτάσουν σε μια ικανοποιητική και για τους δύο συμφωνία, υπαγορεύονταν από οικονομικά και πολιτικά κίνητρα. Και οι δύο φοβούνταν ότι μια επανάληψη του λιμού της περιόδου 1941-1942 θα μετέτρεπε την Ελλάδα στον αδύναμο κρίκο του «Φρουρίου Ευρώπη». Μέσω της εισαγωγής τροφίμων ήθελαν να επιβραδύνουν την εκρηκτική πορεία του πληθωρισμού. Αυτός ήταν ο λόγος, σύμφωνα με τους Σουηδούς, που οι Γερμανοί υποσχέθηκαν να εισάγουν περισσότερες ποσότητες τροφίμων από εκείνες που θα κατανάλωναν. Επιπλέον οι Γερμανοί είχαν ανάγκη τη συνεργασία και τη βοήθεια της ΕΔΒΕ, για να ξεκινήσουν τη συλλογή ελαιόλαδου με αντάλλαγμα τρόφιμα. Αυτή ήταν η αιτία που αποδέχτηκαν τις συμφωνίες για τη συγκομιδή του ελαιόλαδου και τη ναύλωση του Hallaren.¹⁰⁵⁴

Παρά την άποψη του Allard ότι οι επιτάξεις δεν είχαν δημιουργήσει διατροφικό έλλειμμα παρουσιάζονταν σημαντικές ελλείψεις ακόμη και σε βασικά προϊόντα που προπολεμικά υπήρχε πλεόνασμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν το ελαιόλαδο, το δεύτερο σημαντικότερο είδος για τη διατροφή μετά στο σάρι, για το οποίο η συμφωνία του Hallaren προέβλεπε ρητά ότι η κατανάλωση των κατακτητών έπρεπε να ήταν τέτοια ώστε να μην προκαλέσει ακόμα και προσωρινές ελλείψεις. Ενδεικτική της έλλειψής του στην αγορά της Αθήνας ήταν ότι ακόμα και οι διανομές του κατοχικού κράτους τον χειμώνα του 1942 -1943 έγιναν στην υψηλή τιμή των 5.000 δραχμών ανά οκά, όταν στην ελεύθερη αγορά κόστιζαν 10.000¹⁰⁵⁵. Από τον Μάρτιο του 1943 έως τον Μάιο του 1944 η τιμή του στην ελεύθερη αγορά, με βάση τη χρυσή λίρα, είχε τεράστια άνοδο σε σύγκριση με τα όσπρια και τη ζάχαρη¹⁰⁵⁶. Επιπλέον οι εισαγωγές των Δυνάμεων του Άξονα ήταν ασήμαντες για τις διατροφικές ανάγκες της Κατοχική Ελλάδας και δεν μπόρεσαν να συμπληρώσουν αυτές του σουηδικού σχεδίου όχι μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά. Μέσα από αυτές απουσίαζαν είδη απαραίτητα για τις

βοήθεια στην Κατοχική Ελλάδα. Η σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα, ό. π., σσ. 74 – 76

¹⁰⁵¹ ΓΑΚ, Υπουργείο Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 52, αρ. πρ. 19635, Αθήνα, 28/10/1943.

¹⁰⁵² Ο. π., αρ. πρ. 58539, Αθήνα 11/8/1943.

¹⁰⁵³ «Θερμώς παρακαλείσθε όπως μας χορηγήσετε ανά μιαν οκάν ... διά τας ανάγκας 1685 μελών Αθηνών, Πειραιώς και των πέριξ...», βλ. Ο. π., αρ. πρ. 508, 19 Ιουλίου 1943.

¹⁰⁵⁴ United States Foreign Economic Administration, ό. π., σ. 44.

¹⁰⁵⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π., φάκ. 10, αρ. εγγρ. 32, Επισιτιστικάί ανάγκαι της Ελλάδος υπό Κατοχής 1943 -1944. Έκθεσις Υποβληθείσα προς την Εν Κάϊρω Ελληνικήν Κυβέρνησιν υπό Αθανασίου Συμπούνη, 16/10/ 1943.

¹⁰⁵⁶ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, Α4S1Y1F31, αρ. εγγρ. 31/28/2 -3, Cable received today June 2nd 1944 from the Greek Prime Minister Mr. Papandreou, Κάιρο 31/5/1944, Α4S1Y5F11, *Η λύσις του ελληνικού νομισματικού προβλήματος*, αρ. εγγρ. 11/1/8 – 20, Λονδίνο, Σεπτέμβριος 1944.

διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού, όπως το ρύζι και τα ζωικά λίπη¹⁰⁵⁷. Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση ζητούσε επίμονα την προσθήκη των παραπάνω ειδών στο σουηδικό πρόγραμμα ήδη από το καλοκαίρι του 1943, φοβούμενη μια πιθανή επανάληψη του λιμού του 1941 - 1942¹⁰⁵⁸.

Οι αρχικές συμφωνίες του Ιουνίου του 1942 είχαν θέσει τις βάσεις της μετρίασης των επίσημων εξαγωγών και επιτάξεων εν συγκρίσει με την πρώτη περίοδο της Κατοχής. Η ΕΔΒΕ είχε κατορθώσει να εφαρμοσθεί κάποιος στοιχειώδης έλεγχος και να ορισθεί ένα πρόγραμμα αναπλήρωσης των καταναλωθέντων τροφίμων. Σύμφωνα με τον τελικό απολογισμό, οι κατακτητές είχαν καταναλώσει ή εξαγάγει τρόφιμα θερμιδικής αξίας 214.000.000.000 ενώ είχαν εισαγάγει ως αποζημίωση τρόφιμα αξίας 428.000.000.000. Όμως μέσα στο σχέδιο αναπλήρωσης δεν περιλαμβάνονταν οι ποσότητες που είχαν καταστραφεί ή λεηλατηθεί από τα κατοχικά στρατεύματα κατά τη διάρκεια στρατιωτικών επιχειρήσεων κατά του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Αυτές έφταναν σύμφωνα με υπολογισμούς της ΕΔΒΕ τις 400.000.000.000 θερμίδες. Ύστερα από την αφαίρεση το έλλειμμα των κατακτητών έφτανε τις 186.000.000.000 θερμίδες, δηλαδή ισοδύναμο με τις εισαγωγές 3- 4 μηνών του σουηδικού προγράμματος ή με τα αναγκαία τρόφιμα για τη διατροφή 100.000 ενηλίκων για δύο συνεχή έτη¹⁰⁵⁹.

Χρέος		Πίστωση	
Επιτάξεις σε εκατομμύρια θερμίδες		Αναπλήρωση σε εκατομμύρια θερμίδες	
Ιταλία	45.000	Ιταλία	55.000
Γερμανία	169.000.000	Γερμανία	339.000
Καταστροφές τροφίμων και λεηλασίες		Τρόφιμα που παραδόθηκαν στην ΕΔΒΕ από τους Γερμανούς στην υποχώρηση	
Διάφορα τρόφιμα	180.000.000		34.000
Κτήνη	220.000	Χρεωστικό υπόλοιπο	186.000
Σύνολο	614.000	Σύνολο	614.000

Πίνακας 6.43, πηγή: Bengt Helger, , *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σ. 122.*

¹⁰⁵⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π.

¹⁰⁵⁸ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1943, φάκ. 25Γ, αρ. εγγρ. 4539, 8/1/44.

¹⁰⁵⁹ Άξελ Σωτήρης Βαλντέν, ό. π., σσ. 125 -126 · Bengt Helger, ό. π., σσ. 123 -125.

Ο Σουηδός πρέσβης Allard έκανε διαβήματα τόσο στην ιταλική όσο και στην γερμανική πλευρά. Στις συζητήσεις με τους Ιταλούς επέμενε ότι οι λεηλασίες έπρεπε να σταματήσουν. Σε διαφορετική περίπτωση, ο απεσταλμένος της ΕΔΒΕ έπρεπε να ενημερωθεί για το μέγεθος και την αξία των τροφίμων που είχαν καταστραφεί. Επιπλέον απαίτησε την πλήρη αποζημίωση για τις καταστροφές. Οι Ιταλοί φάνηκαν πρόθυμοι να συνεργαστούν και θα έκαναν ό, τι ήταν δυνατό, για να βρεθεί μια ικανοποιητική λύση. Ο Allard θα πληροφορούνταν ότι τα ιταλικά στρατεύματα είχαν λάβει την εντολή να μην λεηλατούν ή καταστρέφουν τρόφιμα. Αν αυτό συνέβαινε, τότε τα τρόφιμα θα διανέμονταν μεταξύ του πληθυσμού κάπου αλλού. Παράλληλα, αν προβλήματα στις μεταφορές εμπόδιζαν τη διανομή τους, ο αντιπρόσωπος της Επιτροπής θα ενημερωνόταν για την αξία των τροφίμων και ο συμφηφισμός θα γινόταν αργότερα. Οι υποσχέσεις αυτές όμως δόθηκαν προφορικά. Η ιταλική παράδοση ναι μεν σταμάτησε τις περεταίρω επιτάξεις, όμως εμπόδισε και τον συμφηφισμό μέρους έστω των 30.000.000.000 θερμίδων που είχαν αποσπάσει οι Ιταλοί μέχρι το καλοκαίρι του 1943 από τις περιοχές που θα σχημάτιζαν την περιφέρεια της «Ελεύθερης Ελλάδας».¹⁰⁶⁰

Όμοια ήταν η στάση του Γερμανού πληρεξούσιου Altenbourg, ο οποίος έδειξε να μοιράζεται τις ίδιες απόψεις με τον Allard. Η υπόσχεσή του ήταν να επικοινωνήσει με το επιτελείο της στρατιάς «Ε» ώστε να διευθετηθεί το ζήτημα¹⁰⁶¹. Αρχές Νοεμβρίου 1943 η γερμανική πολιτική διοίκηση στην Ελλάδα θα υπαγόταν ως «Υπηρεσία Αθηνών» στον «Ειδικό Πληρεξούσιο του Ράιχ για τα Βαλκάνια» Herman Neubacher. Ως συνέπεια αυτών των αλλαγών ο Altenbourg εγκατέλειψε την Ελλάδα. Μαζί του πήρε, σύμφωνα με κατηγορίες, 500 οκάδες ελαιόλαδο, 300 οκάδες σταφίδα σουλτανίνα και τρία τσουβάλια σάρι¹⁰⁶². Η σκλήρυνση των μέτρων καταστολής έναντι του ΕΛΑΣ από τα γερμανικά στρατεύματα δημιούργησε αρκετές νέες εκατοντάδες χιλιάδων πυρόπληκτων. Η ανάληψη των καθηκόντων του «Ειδικού Πληρεξούσιου» από τον Neubacher και η μεταφορά της έδρας του στο Βελιγράδι έκανε δύσκολη την επικοινωνία για την ΕΔΒΕ για τον μετριασμό έστω των αντιποίνων. Η σαφής διαταγή που απαγόρευε τις λεηλασίες τροφίμων εκδόθηκε μόλις τον Αύγουστο του 1944, ύστερα από την απειλή της ΕΔΒΕ να τερματίσει το πρόγραμμα αρωγής.¹⁰⁶³

Επιπλέον ο έλεγχος περιορίστηκε σε δεδομένα που παρείχαν οι κατακτητές και στη διασταύρωσή τους με στοιχεία επίσημων ελληνικών κρατικών και ημικρατικών φορέων. Αυτό δεν σήμαινε ότι ήταν και ακριβή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό των τελωνείων, τα οποία δεν κατέγραφαν τις εξαγωγές τροφίμων, που μπορεί να πραγματοποιήθηκαν από τα στρατεύματα¹⁰⁶⁴. Ο έλεγχος της ιταλικής πλευράς για την περίοδο από την 1 Σεπτεμβρίου 1942 – 31 Αυγούστου 1943 δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.

¹⁰⁶⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π., αρ. εγγρ. 143, Royal Ministry for Foreign Affairs, *Aide-Memoire*, Στοκχόλμη 25 Σεπτεμβρίου, 1943.

¹⁰⁶¹ Ο. π.

¹⁰⁶² Χάγκεν Φλάισερ, ό. π., τ. Β', σ. 356' Ελληνικό Αίμα, *Το γερμανικό κτήνος, Η χιτλερική κτηνωδία και τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά εγκλήματα των Γερμανών*, Αθήνα, (Ε.Ε.Α), 1944, σ.23.

¹⁰⁶³ Gabriella Etmektsoglou – Koehn, ό. π., σ. 458.

¹⁰⁶⁴ Ο. π., σ. 414 – 415.

Ομοίως ο υπολογισμός του αντίστοιχου μεριδίου κατανάλωσης των γερμανικών στρατευμάτων των τελευταίων μηνών, για το οικονομικό έτος 1943 έως το τέλος της Κατοχής, βασίστηκε στον μέσο όρο κατανάλωσης των προηγούμενων μηνών. Επιπλέον μέσα στο σχέδιο αποζημίωσης δεν περιλαμβάνονταν το αγροτικό προϊόν που χάθηκε από την καλλιέργεια των ιταλικών λαχανόκηπων¹⁰⁶⁵ ούτε τα πρόστιμα που επιβλήθηκαν σε είδος¹⁰⁶⁶ ούτε οι κλοπές που πραγματοποιήθηκαν από τα στρατεύματα¹⁰⁶⁷ καθώς και από γεωργικές εκτάσεις που εκχερσώθηκαν¹⁰⁶⁸. Οι ουδέτεροι αντιπρόσωποι της ΕΔΒΕ, που θα συντόνιζαν το έργο της στην επαρχία, διορίστηκαν μόλις στις αρχές του 1943. Σε περιφέρειες όπως η Ήπειρος έφτασαν μόλις στις αρχές του 1944. Αυτό, σε συνδυασμό με τον πολύ περιορισμένο αριθμό τους, έκανε το έργο του ελέγχου για την Επιτροπή πολύ δύσκολο¹⁰⁶⁹. Άγνωστος θα παραμείνει ο ακριβής όγκος των αγορών που πραγματοποίησαν τα κατοχικά στρατεύματα από τις τοπικές κοινωνίες και σε ποιο βαθμό λήφθηκε υπόψη αν υπήρχε πλεόνασμα.¹⁰⁷⁰ Ούτε αν το αντίτιμο που κατέβαλαν ανταποκρινόταν στις πραγματικές τιμές της αγοράς. Αρχεία όπως αυτό της Ιταλογερμανικής Επιτροπής Εφοδιασμού καταστράφηκε από τους ίδιους.

Επίσης άγνωστο θα παραμείνει ποιες ήταν οι ποσότητες τροφίμων που απέσπασαν οι κατοχικές δυνάμεις από την εγχώρια παραγωγή μέσω της μαύρης

¹⁰⁶⁵ «...Από της ημέρας της εισόδου των Ιταλικών στρατευμάτων κατοχής εις την Ελλάδα κατασκευάσθησαν εις την Κοινότητα μας 80 περίπου παραπήγματα ες άτινα 600 περίπου στρεμμάτων αγρών... Επί τριετίαν κατέστρεψαν ολόκληρον την παραγωγή μας από φρούτα, σταφυλας και περιβολικά όχι μόνον από τα κτήματα τα ευρισκόμενα πλησίον του στρατοπέδου αλλά ολόκληρου της κοινότητας αποτελούμενη από 3.000 στρέμματα κτήματα και αγρούς...», βλ. ΙΑΥΕ. Κ.Υ., 1945, 46.4, αρ. 148, Έκθεση στοιχείων σχετικών με την εις βάρος της πατρίδας μας δραστηριότητος Ιταλών και Γερμανών, 4/10/1945.

¹⁰⁶⁶ «Την 12 -3 -43 οι γεωργοί Κων/νος Παπαδόπουλος και Νικόλαος Αναστασιάδης, αμφότεροι κάτοικοι Μεγ. Βρύσης, εδήλωσαν εις τους υπαλλήλους της συγκεντρώσεως σίτου κατά των αλωνισμών δι' αλωνιστικών συγκροτημάτων ότι αρνούνται καταβάλουν την διά νόμου καθορισθείσαν ποσότητα εις την συγκέντρωσιν Άπασα η κινητή και ακίνητος περιουσία του γεωργού Κωνσταντίνου Παπαδόπουλον και του γεωργού Νικόλαου Αναστασιάδου εν Μεγ. Βρύση δημεύεται...», βλ. Ο. π., Κ.Υ., 1944, 1.1, Γερμανική διοικητική περιφέρεια Μακεδονίας, τομέυς Κιλκίς, Κιλκίς τη 30 Ιουλίου 1943.

¹⁰⁶⁷ «...Κατά τίνα νύκτα ο αγροφύλαξ Αμανωτιάδης... μετά του ιδιοκτήτου Κεμεντσεσκάδου...αντελήφθησαν κλέπτας εισερχομένους εις τους οπωρώνας ...καθ' ην στιγμήν ούτοι ανερριχώντο... ο αγροφύλαξ επυροβόλησεν κατ' αυτώ. Οποία όμως ην η έκπληξις των όταν πλησιάσαντες ανεγνώρισαν ότι οι φονευθέντες ήσαν Ιταλοί στρατιώται...», βλ. ΕΛΙΑ, Αρχείο Λεωνίδα Μπατρίνου, Θεσσαλονίκη 30/3/1943.

¹⁰⁶⁸ ΙΑΤΕ, Αρχείο Γεωργίου Μαντζαβίνου, Α5S1Y7F2/1/17 Υπόμνημα επί της οικονομικής καταστάσεως της Ελλάδος, Αθήναι τη 18^η Σεπτεμβρίου 1945.

¹⁰⁶⁹ «...η ελάχιστη ποσότης αλεύρου την οποίαν η Ιταλική Διοίκησης εχορήγη κατά μέσον όρον μίαν οκάν κατ' άτομον ανά δίμηνον έναντι του οποίου ελάμβανε την παραγωγήν του οίνου, κρέατος...», βλ. ΕΛΙΑ, Σμαράγδα Τσολάκη, φάκ. 1, Σέριφος, Σεπτέμβριος του 1943.

¹⁰⁷⁰ «...ελάχιστοι κτηνοτρόφοι δεν εδοκίμασαν τας συνεχείς και εξακολουθητικές αφαιμάξεις των ποιμνίων των παρά των στρατευμάτων κατοχής άτινα πολλάκις προέβαινον εις επισημούς αφαιρέσεις πολλών ποιμνίων υπό τύπον αγοράς προς διατροφήν των και τα οποία επλήρωνον πάντοτε εις λίαν εξευτελιστικές τιμάς....», βλ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1945, 46.5, αρ. 19560, 13-8-45, «Περί διαπραχθέντων εις βάρος της Ελλάδος κατά το διάστημα της Κατοχής», Νομαρχία Λακωνίας Σπάρτη τη 23-7- 1945.

αγοράς¹⁰⁷¹, είτε για την κάλυψη των αναγκών τους είτε για τον προσωπικό πλουτισμό των αξιωματούχων τους¹⁰⁷². Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του ελαιόλαδου. Αν και οι συμφωνίες της Σόφιας και ιδιαίτερα αυτή του Βουκουρεστίου στα 1943, έδιναν το προβάδισμα στην ΕΔΒΕ, όσον αφορά την απόκτησή του με αντάλλαγμα τρόφιμα και τη διάθεσή του στον ελληνικό πληθυσμό, η Επιτροπή κατάφερε να συλλέξει μόλις 1.520.400 οκάδες. Η γερμανική πλευρά εκμεταλλευόμενη τον χαμηλότερο πληθωρισμό της επαρχίας¹⁰⁷³ και σε στενή συνεργασία με ένα δίκτυο μεσαζόντων απέσπασε τη μερίδα του λέοντος.¹⁰⁷⁴ Η «Έλαιον» εκμεταλλεύθηκε την προνομιακή της θέση και, αφού ένας παραγωγός ή έμπορος της παρέδιδε το ελαιόλαδο, παρέδιδε στον αντιπρόσωπό του στην Αθήνα τα αναλογούντα τρόφιμα, όπου μπορούσε να τα πουλήσει στη μαύρη αγορά και να αποκομίσει υψηλά κέρδη. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις αυτός που παρέδιδε την παραγωγή του παραιτούνταν από την καταβολή του αντίτιμού της σε τρόφιμα και ζητούσε να παραδοθεί τμήμα του ελαιόλαδου σε συνεργάτη του στην Αθήνα. Ο αντιπρόσωπος της «Έλαιον» Κ. μαζί με τον συγκεντρωτή του Πλωμαρίου Ι. Κ. συμφώνησαν με τον παραγωγό Β. Π. να καταθέσει στη συγκέντρωση Πλωμαρίου 300 οκάδες ελαιόλαδο οξύτητας 5% και να παραδώσουν στον Μ.Λ στην Αθήνα στο ξενοδοχείο «Έθνος» 150 οκάδες ελαιόλαδο χωρίς καμία επιβάρυνση.¹⁰⁷⁵ Επιπλέον ουδέποτε κατέστη δυνατό να εξακριβωθεί ποια ήταν η ακριβής ποσότητα που εξήχθη από τη σοδειά του 1943- 1944 για να προστεθεί στο σχέδιο αναπλήρωσης. Σύμφωνα με τον δρ. F. Overkott συλλέχθηκαν συνολικά 17.000 τόνοι ελαιόλαδου για την περίοδο 1941 – 1944. Όπως ο ίδιος λέει τα νούμερα αυτά δόθηκαν από μνήμης στην έκθεσή του¹⁰⁷⁶. Ενδεικτικό της «σπανιότητάς» του στη αγορά της Αθήνας, αρχές του 1944, ήταν το γεγονός ότι ένας δημόσιος υπάλληλος με πενταμελή οικογένεια και απολαβές 600.000 – 800.000 μπορούσε να αγοράσει μόλις 2 οκάδες λάδι, μια οκά λίπους, πέντε οκάδες οσπρίων, μια καθημερινή οκά λαχανικά και τα ημερήσια κάρβουνα για το μαγείρεμα δίχως να υπολογισθούν τα έξοδα για τα τρόφιμα που διένειμε η «ΕΔΒΕ». Ταυτόχρονα, όμως, όποιος διέθετε χρήματα μπορούσε να αποκτήσει σκωτσέζικο ουίσκι, χαβιάρι καθώς και αμερικάνικα τσιγάρα, όπως Camel και Chestfield. Σύμφωνα με καταγγελίες, Σουηδοί, στελέχη της ΕΔΒΕ, μαζί με μέλη των πληρωμάτων των σουηδικών πλοίων καθώς και Γερμανοί αξιωματούχοι εμπλέκονταν σε αυτό το κύκλωμα λαθρεμπορίου: «Ειρηνένος αναγνωρίζει καλά προθέσεις Προέδρου αλλά κατηγορεί ονομαστικώς δύο Σουηδούς επί υποθάλπει μαύρης αγοράς εν συνεννοήσει μετά Γερμανών υπαλλήλων και

¹⁰⁷¹ Σταύρος Θωμαδάκης, Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία, στο Γιάννης Ιατρίδη, (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 119 – 129.

¹⁰⁷² «Έχω την τιμήν να σας πληροφορήσω ότι ο Σουηδός κ. Olof Alm όστις αφίχθη προσφάτως ενταύθα εξ' Ελλάδος, μοί παρέσχε τας ακόλουθους πληροφορίες...Η μαύρη αγορά λειτουργεί τη συνεργασία γερμανών και Ιταλών πωλούντων τρόφιμα εις τους μαυραγορίτας, οίτινες τα μεταπωλούν είτε εις μεγάλας τιμάς εις τους διαθέτοντας χρήματα προς αγοράν των», βλ. ΙΑΥΕ, ΚΥ. 1944, 19.1, αρ. 376528/7/43 .

¹⁰⁷³ ΚΥ, 1943, 26.2, αριθ. εγγρ. 616, "Aide- Memoire regarding the olive oil barter on the island Mytilene", Σόφια, 18th September 1943.

¹⁰⁷⁴ Αθανάσιος Γκιούρας, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, σ. 347· Βασίλης Μανουσάκης, *Οικονομία και Πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, 1941 – 1944*, *ό. π.*, σσ. 790 – 792.

¹⁰⁷⁵ ΓΑΚ,Λέσβου, Αρχείο «Έλαιον Α.Ε», φάκ. 8, «Έλαια ειδικής συμβάσεως», Μυτιλήνη 3/7/1944.

¹⁰⁷⁶ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/ 48314, *ό. π.*, · ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1945, 46.4, αρ. 1803 Εν Αργεί τη 11/9/45· Αθανάσιος Γκιούρας, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *ό. π.*

Σουηδών πλοιάρχων. Δεν πρόκειται περί τροφίμων επιτροπής ως Ελληνικός πληθυσμός φαίνεται πιστεύει αλλά περί άλλων εμπορευμάτων λάθρα εισαγομένων και γερμανικής βενζίνης». Ο Paul Mohr παραδεχόταν με αφοπλιστική ειλικρίνεια μεταπολεμικά ότι αναγκάστηκε να αντιδράσει όταν κάποιοι Σουηδοί παράγγειλαν ουίσκι και πούρα από τον Καναδά για να τα πουλήσουν στη Σουηδία.¹⁰⁷⁷

Το πρόβλημα δεν ήταν μόνο οι ποσότητες των τροφίμων που απωλέσθηκαν, αλλά ότι παραγωγικοί αυτάρκεις αγροτικοί πληθυσμοί πλέον εξαρτιόνταν από την εισαγόμενη βοήθεια. Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1943 ο αριθμός των «πυρόπληκτων» χωριών έφτασε, σύμφωνα με στοιχεία της ΕΔΒΕ τα 300 με συνολικό πληθυσμό 250.000. Στην άλλη κατηγορία των «πληγέντων» ανήκαν αυτοί που αναγκάστηκαν να εκκενώσουν τα σπίτια τους και φιλοξενούνταν σε γειτονικά χωριά. Ο αριθμός τους έφτανε τις 60.000.¹⁰⁷⁸ Ο αριθμός αυτός των αγροτικών πληθυσμών που πλήγηκε από τα αντίποινα μέχρι το 1944 είχε φτάσει σύμφωνα με εκτιμήσεις της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης το 1.500.000.¹⁰⁷⁹ Η ίδια η ΕΔΒΕ παραδεχόταν ότι ήταν πολύ δύσκολος ο υπολογισμός των τροφίμων που απωλέσθηκαν εξαιτίας των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των κατακτητών. Οι εκτιμήσεις της βασίστηκαν σε μεταπολεμικές εκθέσεις του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως καθώς και της UNRRA.¹⁰⁸⁰

Στις ερωτήσεις στη Βουλή των Κοινοτήτων, για το αν τηρούνταν ο όρος της αναπλήρωσης τροφίμων, ο Dingle Foot, κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του Υπουργείου Οικονομικού Πολέμου, απαντούσε ότι ο εν λόγω όρος, ο οποίος σχεδιάστηκε για να προστατέψει την ελληνική παραγωγή, ήταν ο σημαντικότερος αλλά και ο δυσκολότερα εφαρμόσιμος. Τόσο η βρετανική όσο και η ελληνική κυβέρνηση καθώς και η σουηδοελβετική επιτροπή δεν ήταν καθόλου ικανοποιημένες από την τήρησή του από τις κατοχικές δυνάμεις. Για την αγγλική κυβέρνηση οι λεηλασίες τροφίμων ως αντίποινα για τη δράση των αντάρτικων σωμάτων συνιστούσαν παραβίαση των συμφωνιών. Στην ερώτηση αν οι Γερμανοί είχαν αποδεχθεί τον όρο για την εγχώρια παραγωγή μόνο και μόνο για να μεταθέσουν το βάρος της τροφοδοσίας της Ελλάδας στους Συμμάχους, απάντησε ότι δεν μπορούσε να δώσει τέτοια διαβεβαίωση.¹⁰⁸¹ Στις εκκλήσεις της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης για επέκταση της βοήθειας και σε άλλα είδη η Αγγλία τηρούσε στάση αναμονής περιμένοντας τις εκθέσεις της ΕΔΒΕ. Η ελληνική κυβέρνηση ανησυχούσε από τις δηλώσεις του λόρδου Selborne, του βρετανού υπουργού οικονομικού πολέμου, ότι οι Γερμανοί είχαν εκμεταλλευθεί το πρόγραμμα αρωγής για να εξασφαλίσουν τη διατροφή των εργατών που απασχολούνταν σε οχυρωματικά έργα. Ο ίδιος

¹⁰⁷⁷ βλ. ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 18.5, αρ. 15776/ 4751, ΓΕΝΕΥΗΝ 19/6/44, φάκ. 52.1 *Interview with Mr. Lennart Anderson, one of the Directors of the Swedish Lloyd Steamship Company*· Παύλος Μων, ό. π., σ. 64.

¹⁰⁷⁸ Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 7, Έκθεσις Πεπραγμένων της Δ.3 Διευθύνσεως Επισιτισμού Επαρχιών της Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι Υπό του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού από Οκτωβρίου 1942 μέχρι Σεπτεμβρίου 1943, σσ. 13 -14.

¹⁰⁷⁹ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, Α4S1Y3F3/4/1-10, "Greek Agricultural Production", Λονδίνο Μάιος 1944.

¹⁰⁸⁰ Bengt Helger, ό. π., σσ. 120 – 123.

¹⁰⁸¹ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 51.3, αρ. εγγρ. 658, Στοκχόλμη 15 Ιουλίου 1944· *Parliamentary debates, House of Commons, Greece (Food Supplies)*, series 5, Vol. 393, 26 October 1943, Vol. 401, 20 June 1944, Vol. 402, 18 July 1944· Άξελ Σωτήρης Βαλντέν, ό. π., σσ. 124 – 125.

καθησύχασε την ελληνική πλευρά λέγοντας ότι οι δηλώσεις στόχευαν να απαντήσουν στις πιέσεις που δεχόταν για την παροχή βοήθειας και σε άλλα κατεχόμενα κράτη¹⁰⁸².

Οι Σύμμαχοι, μέσω της ΕΔΒΕ είχαν μετατραπεί στον κύριο εισαγωγέα τροφίμων υποκαθιστώντας λειτουργίες του ελληνικού κατοχικού κράτους¹⁰⁸³. Με το πρόγραμμα αρωγής είχαν κατορθώσει να εξασφαλίσουν την ελάχιστη ποσότητα τροφίμων που ήταν αναγκαία για την επιβίωση του πληθυσμού, εξοβελίζοντας τις ελληνικές δωσιλογικές κυβερνήσεις από αυτόν τον ρόλο. Το πρόγραμμα αναπλήρωσης σε συνδυασμό με τις συμφωνίες για τη διανομή της παραγωγής του λαδιού εντάσσονταν στη στρατηγική του οικονομικού πολέμου. Το κέρδος των Συμμάχων ήταν ότι δυνητικά αποκτούσαν συνδιαχείριση και σε τμήμα της εγχώριας αγροτικής παραγωγής με επακόλουθο να μην περιέλθει στην κατοχή του Άξονα. Επιπλέον οι εκθέσεις για τις θερμίδες που κατανάλωσαν τα στρατεύματα, τους παρείχαν πολύτιμες πληροφορίες για τον αριθμό τους. Ουσιαστικά η ΕΔΒΕ αποτελούσε «ένα πρόδρομο της αγγλοαμερικανικής επιρροής... μια νέα μορφή ειρηνικής διείσδυσης» όπως παρατηρούσε ένας Ιταλός διπλωμάτης.¹⁰⁸⁴ Η απόφαση για την αύξηση της βοήθειας τον Νοέμβριο του 1943 και τη διατήρηση της ΕΔΒΕ μεταπολεμικά υπαγορευόταν από τους πολιτικούς στόχους της βρετανικής διπλωματίας για την ώρα της απελευθέρωσης.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸² ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ 53.3, αρ. εγγρ. 267, Λονδίνο 8/1/1944

¹⁰⁸³ Βιολέτα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, ό. π., σ. 157.

¹⁰⁸⁴ Παύλος Μων, ό. π., σ. 89.

¹⁰⁸⁵ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/ 37243, R. 9037, Greek Relief, 23 September 1943, 371/37222, R11828, War Cabinet, *Policy Towards Greece*, 14th November 1943· George Kazamias, *Allied Policy towards occupied Greece : the 1941 -1944 famine*, ό. π., σσ. 336 -338.

Μέρος 4ο

Αλλαγές, τροποποιήσεις και ανατροπές

6.16 Η επιδείνωση του επισιτιστικού προβλήματος

Ο Ιταλός γιατρός Santiany Velasco Suello έμεινε στην Ελλάδα πάνω από 20 μήνες και εξέτασε 700 παιδιά από την Αιτωλοακαρνανία και την Ήπειρο κατά τη διάρκεια της παραμονής του. Τον Φεβρουάριο του 1943 δημοσίευσε τα πορίσματα της έρευνάς του σε άρθρο στο ιατρικό περιοδικό Policlinico Infantile. Σε αυτό περιέγραφε μια χώρα στην οποία κυριαρχούσαν οι ελλείψεις σε βασικά είδη διατροφής. Την εμφάνιση σοβαρών παθήσεων ειδικά ανάμεσα στην παιδική ηλικία την απέδιδε τόσο στην ποσοτική αλλά και την ποιοτική ανεπάρκεια των βιταμινών της τροφής τους. Προϊόντα όπως η ζάχαρη και τα ζωικά λίπη απουσίαζαν εντελώς ενώ υπήρχαν μεγάλες ελλείψεις σε συγκεκριμένα αγροτικά προϊόντα, όπως οι πατάτες, τα λαχανικά, τα δημητριακά ενώ είδη όπως τα ζυμαρικά και το ρύζι είχαν εξαφανιστεί εντελώς από την αγορά. Το ελαιόλαδο και τα φρούτα, στα οποία υπήρχε μεγάλη αφθονία, δεν ήταν αποκτήσιμα απ' όλους, επειδή οι τιμές τους ήταν πολύ ακριβές και καταναλώνονταν σε πολύ μικρές ποσότητες.¹⁰⁸⁶

Η πιο συνηθισμένη πάθηση που συνάντησε ο Suello ήταν η ελονοσία ενώ πολύ συχνές ήταν και οι διατροφικές παθήσεις. Τα παιδιά που εξέτασε είχαν εμφανή τα σημάδια του υποσιτισμού και έπασχαν από αναιμία. Η σωματική τους ανάπτυξη δεν ήταν κανονική και υπέφεραν από δερματικές εντερικές ασθένειες. Η ακατάλληλη διαίτά τους, κασικίσιο γάλα και χυλός από καλαμπόκι, ήταν η κύρια αιτία αυτών των παθήσεων. Ο Β. Κ. 3 ετών δεν είχε κάποιο ιατρικό ιστορικό στην οικογένειά του. Αφότου σταμάτησε να θηλάζει έπινε πρόβιο και κασικίσιο γάλα, έτρωγε χυλό από καλαμπόκι και σπάνια έτρωγε αυγά, κρέας και τυρί. Στους 7 μήνες παρουσίασε συμπτώματα δυσπεψίας. Οι γονείς του τον πήγαν στον ιατρό, επειδή δεν είχε κερδίσει βάρος επί 6 μήνες, είχε χάσει την όρεξη του, δεν κοιμούνταν κανονικά, έκανε εμετό και είχε διάρροια καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας. Η εξέταση έδειξε ότι δεν έπασχε από ελονοσία, αλλά τα προβλήματα προέρχονταν από την κακή διατροφή. Οι γονείς του Ι. Π είχαν νοσήσει στο παρελθόν και οι δύο από ελονοσία. Όταν τον πήγαν στον ιατρό για εξέταση, ήταν 4 ετών. Ο ίδιος είχε γεννηθεί κανονικά δίχως προβλήματα υγείας. Αφότου σταμάτησε τον θηλασμό, του δίνονταν γάλα αγελαδινό και κασικίσιο, έτρωγε χυλό από καλαμπόκι και στάρι και ενίοτε έτρωγε φρούτα, αυγά και κρέας. Το παιδί έπασχε από δυσπεψία και βρογχίτιδα, ενώ στην ηλικία των 2 ετών εμφάνισε πυρετό. Τους τελευταίους 4 μήνες δεν είχε κερδίσει βάρος, είχε χάσει την όρεξη του, κουράζονταν εύκολα, είχε συμπτώματα διάρροιας 3 φορές την ημέρα και είχε κνησμό σε διάφορα σημεία του σώματός του. Η γενική κατάσταση της υγείας του ήταν φτωχή. Η εξέταση για ελονοσία ήταν αρνητική. Ήταν άλλο ένα παιδί της ελληνικής υπαίθρου, το οποίο, αν και ήταν δίπλα σε περιοχή πλούσια με τρόφιμα, υποσιτιζόταν.¹⁰⁸⁷

Ο αρχικός σχεδιασμός της ΕΔΒΕ προέβλεπε την παροχή στον άμαχο πληθυσμό τροφίμων που αναλογούσαν στο ελάχιστο όριο επιβίωσης δηλαδή 1.000 - 1.200 θερμίδες. Το πρόγραμμα όμως είχε μείνει στάσιμο, μην μπορώντας να εξασφαλίσει παραπάνω από 825 θερμίδες κατά μέσο όρο. Τα τρόφιμα από το

¹⁰⁸⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 13, ό. π. ΊΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, Α4S1Y3F4/5/24-35, "Appendix I. Cases of malnutrition in Greece. Observations on poly-hypovitaminosis of b. complex in Greek children, made during the course of the war".

¹⁰⁸⁷ Ο. π.

πρόγραμμα αναπλήρωσης των κατακτητών και αυτά που κατόρθωσε να αποκτήσει η σουηδοελβετική επιτροπή από την εγχώρια παραγωγή δεν ήταν αρκετά για να πετύχει τον αρχικό στόχο της. Παρά την αύξηση στη θερμιδική αξία των τροφίμων που παρείχε η ΕΔΒΕ μέσω του δελτίου σε σύγκριση με την περίοδο 1941-1942, τα τρόφιμα που λάμβανε ο κάτοικος της Αθήνας και των μεγάλων αστικών κέντρων υπολείπονταν κατά πολύ του μέσου όρου των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Το 1943 ήταν έτος ανάκαμψης της παραγωγής για αρκετές κατεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες. Αυτό αποτυπωνόταν στην αύξηση των θερμίδων που παρέχονταν με το δελτίο. Στην Γαλλία είχαν αυξηθεί από τις 1.075 το 1942 στις 1.115 το 1943, στο Βέλγιο από τις 1.355 στις 1.555, στην Νορβηγία από 1.270 στις 1.480, στη Γενική Κυβέρνηση (Πολωνία) από 975 στις 1.200, στο Προτεκτοράτο της Βοημίας 1.685 στις 1.740.¹⁰⁸⁸ Αν και το ψωμί που έτρωγε πλέον ο Έλληνας ήταν πολύ καλής ποιότητας και δεν ήταν αναμεμιγμένο με άλλα είδη δημητριακών, η μερίδα υστερούσε κατά πολύ ποσοτικά. Ο κάτοικος της Αθήνας λάμβανε ψωμί 420 δράμια κάθε βδομάδα, δηλαδή 1,345 κιλά όταν στη Γαλλία η αντίστοιχη μερίδα ήταν 2,100 κιλά, στο Βέλγιο 2,100, στη Νορβηγία 1,820, στη Γενική Κυβέρνηση (Πολωνία) 2,245 και στο Προτεκτοράτο της Βοημίας 2,425 κιλά. Αλλά και στα υπόλοιπα είδη οι μερίδες υστερούσαν πάρα πολύ. Το δελτίο παρείχε παρά πολύ λίγα είδη. Η ΕΔΒΕ περιορίστηκε να διανείμει για όλο το 1943, πέρα από τα όσπρια και το αλεύρι που εισήγαγε από το εξωτερικό, μερικές χορηγήσεις ελαιόλαδου, αφυδατωμένης πατάτας και ζάχαρης. Οι μερίδες που διανέμονταν μέσω του δελτίου στις άλλες κατεχόμενες χώρες ήταν γενναιόδωρες μπροστά σε του εκείνες του ελληνικού δελτίου. Στη Γαλλία χορηγούνταν 3 κιλά πατάτες την εβδομάδα, 130 γραμμάρια ζάχαρη, 120 γραμμάρια κρέας, 50-70 γραμμάρια λίπους, στο Βέλγιο 3,5 κιλά πατάτες, 230 γραμμάρια ζάχαρη, 140 γραμμάρια κρέας, 105 γραμμάρια λίπους. Ακόμα και στις σλαβικές χώρες η διαφορά ήταν τεράστια. Στη Γενική Κυβέρνηση (Πολωνία) διανέμονταν 2 κιλά πατάτες την εβδομάδα, 75 γραμμάρια ζάχαρη, 100 γραμμάρια κρέας. Στη δε Σερβία, 125 γραμμάρια ζάχαρη, 100 γραμμάρια κρέας, 245 γραμμάρια λίπη. Ο άμαχος πληθυσμός στην Αθήνα λάμβανε τις λιγότερες θερμίδες από το δελτίο σε σύγκριση με τις χώρες της Δυτικής και της Κεντρικής Ευρώπης. Έρευνα που πραγματοποίησε ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός έδειξε την ταχεία εξάπλωση των εντερικών νοσημάτων αλλά και οιδημάτων από την πείνα, τα οποία οφείλονταν στην έλλειψη λήψης τροφών πλούσιων σε πρωτεΐνες, όπως τα ζωικά λίπη.¹⁰⁸⁹

Οι εργαζόμενοι όμως που απασχολούνταν άμεσα για τις κατοχικές δυνάμεις ήταν μια ομάδα, η οποία συγκριτικά βρισκόταν σε καλύτερη επισιτιστική κατάσταση από τον υπόλοιπο άμαχο πληθυσμό, δηλαδή εργάτες, ιδιωτικούς και δημόσιους υπαλλήλους και συνταξιούχους. Ουσιαστικά είχε συμβεί αυτό που ήθελαν να αποτρέψουν οι Σύμμαχοι. Σύμφωνα με το πρόγραμμα αναπλήρωσης της γερμανικής πλευράς για την περίοδο από τον Σεπτέμβριο του 1942 έως τον Αύγουστο του 1943 διατέθηκαν για του εργάτες που απασχολούσε άμεσα τρόφιμα αξίας 45.000.000.000 θερμίδων. Αν υποθέσουμε ότι σε κάθε εργαζόμενο διατέθηκαν τρόφιμα αξίας 2.000 θερμίδων την ημέρα τότε το αποτέλεσμα δείχνει ότι οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις απασχολούσαν άμεσα περίπου 58.000-60.000 Έλληνες εργαζόμενους. Η

¹⁰⁸⁸ IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y3F4/5/1-25, "Estimates of Greek post-war requirements in foodstuffs", Λονδίνο Ιούνιος 1944' League of Nations, *Food Rationing and Supply* 1943/44, Γενεύη, League of Nations, 1944, σσ. 22-41.

¹⁰⁸⁹ Ο. π.

ιταλική πλευρά διέθεσε για τους εργαζόμενους που απασχολούσε τρόφιμα αξίας 7.350.000.000 θερμίδων. Αν χρησιμοποιήσουμε και πάλι τις 2.000 θερμίδες ως βάση υπολογισμού μας δίνουν ένα αποτέλεσμα 15.000 χιλιάδων εργατών. Όμως η ιταλική στρατιωτική διοίκηση χορηγούσε τρόφιμα μικρότερης θερμιδικής αξίας στους εργαζόμενους που απασχολούσε. Η έρευνα της Επιτροπής έδειξε ότι χορηγούσε 250 γραμμάρια ψωμί, 50 γραμμάρια όσπρια και 10 γραμμάρια ελαιόλαδο, τα οποία ισοδυναμούσαν σε 840 θερμίδες. Αυτό σήμαινε ότι απασχολούσαν περίπου 33.000 εργάτες. Παρά την αυξημένη κατανάλωση θερμίδων δεν μπορούσαν να θεωρηθούν προνομιούχοι δεδομένης της φύσης της εργασίας τους. Ανάλογες παροχές σε τρόφιμα έλαβε και η Αστυνομία.¹⁰⁹⁰

Η κατηγορία του άμαχου πληθυσμού που βρίσκονταν σε καλύτερη επισιτιστική κατάσταση ήταν όλοι όσοι είχαν κατορθώσει να αυξήσουν το εισόδημά τους κατά τη διάρκεια της κατοχής. Αυτοί ήταν οι βιομήχανοι, οι εργολάβοι, οι παραγωγοί τροφίμων και άλλων αγαθών, οι οποίοι είχαν πρόσβαση στις αγορές των αστικών κέντρων, αρτοποιοί, βιοτέχνες και ιατροί. Σε αυτούς δεν συμπεριλαμβάνονταν μόνο όσοι ασκούσαν προπολεμικά το επάγγελμά τους αλλά και όσοι είχε αναδειχθεί ως μεταπράτες κατά τη διάρκεια της κατοχής, είχαν εκμεταλλευθεί τις ευκαιρίες που τους πρόσφερε η μαύρη αγορά και είχαν κερδοσκοπήσει ως προμηθευτές. Άλλη μια ομάδα που βρίσκονταν σε ευνοϊκή κατάσταση ήταν οι ιδιοκτήτες καϊκιών και φορτηγών καθώς και το προσωπικό τους. Μια άλλη κατηγορία ήταν μια μειοψηφία από εξειδικευμένους τεχνίτες σε μεγάλες βιομηχανίες οι οποίοι εκτός από το μισθό τους λάμβαναν έκτακτες απολαβές από βιομηχανικά είδη, όπως τα τσιγάρα, τα οποία τα πουλούσαν στην ελεύθερη αγορά και συμπλήρωναν το εισόδημά τους. Αυτή η ομάδα όμως ήταν μια μικρή μειοψηφία σε σύγκριση με τους υπόλοιπους εργάτες. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της σουηδοελβετικής επιτροπής ο αριθμός αυτών που ανήκαν στις παραπάνω κατηγορίες μαζί με τα μέλη των οικογενειών τους δεν ξεπερνούσαν τις 500.000.¹⁰⁹¹

Όσον αφορά τον αρχικό σχεδιασμό της ΕΔΒΕ για τις ανάγκες της επαρχίας αποδείχθηκε ότι ήταν υπερβολικά αισιόδοξος. Οι ουδέτεροι αντιπρόσωποι που έφθαναν στην επαρχία αντίκρυζαν μια εικόνα τελείως διαφορετική από εκείνη της αυτάρκους ελληνικής υπαίθρου την οποία είχαν στο μυαλό τους. Τα παιδιά των χωριών, τα οποία έπασχαν από αβιταμίνωση, απεδείκνυαν ότι η διάκριση παραγωγός – μη παραγωγός ως κριτήριο ενίσχυσης σε κάποιες περιπτώσεις είχε αποδειχθεί εσφαλμένος. Ο Σουηδοί αντιπρόσωποι διαπίστωναν ότι οι κάτοικοι των ορεινών αγροτικών κοινοτήτων αναμείγνυαν τα αλεύρι με υποκατάστατα ακόμα και με ζωοτροφές για να εξασφαλίσουν τον ημερήσιο άρτο. Επειδή τα κρατικά αποθέματα ακόμα και στις σιτοπαραγωγικές περιφέρειες εξαντλήθηκαν πιο σύντομα απ' ό τι αναμένονταν, η Επιτροπή έπρεπε να υποκαταστήσει το κατοχικό κράτος και να παρέχει αλεύρι από τα δικά της αποθέματα. Οι αρχικός υπολογισμός της Επιτροπής θεωρούσε ως δεδομένο ότι 3.000.000 κάτοικοι της επαρχίας ήταν αυτάρκεις. Σε αυτήν την κατηγορία συμπεριλαμβάνονταν όχι μόνο όσοι απασχολούνταν στον γεωργικό και στον κτηνοτροφικό τομέα αλλά και εργάτες, αστοί, ελεύθεροι επαγγελματίες, δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι και γενικότερα οι μη άνεργοι, επειδή μπορούσαν να επωφεληθούν από τη μεγαλύτερη προσφορά τροφίμων, τον χαμηλότερο πληθωρισμό και ακόμη και αν δεν είχαν χρήματα μπορούσαν να αποκτήσουν τα τρόφιμα με τον

¹⁰⁹⁰ Ο. π.

¹⁰⁹¹ Ο. π.

αντιπραγματισμό. Όμως διαφορετικοί παράγοντες ήρθαν να ανατρέψουν τον αρχικό προγραμματισμό.¹⁰⁹²

Τα κρατικά αποθέματα ακόμα και στις σιτοπαραγωγικές περιφέρειες εξαντλήθηκαν πιο σύντομα από το αναμενόμενο και η Επιτροπή έπρεπε να υποκαταστήσει το κατοχικό κράτος και να παρέχει αλεύρι από τα δικά της αποθέματα για την περίοδο 1942-1943. Ύστερα από την ιταλική συνθηκολόγηση, εξέλειψε ένας από τους παράγοντες που δεν είχε επιτρέψει την επέκταση του σουηδικού σχεδίου και άνοιγε ο δρόμος για την επέκτασή του σε περιφέρειες, στις οποίες η ιταλική πλευρά είχε απαγορεύσει το σουηδικό σχέδιο να επεκταθεί και είχε αναλάβει η ίδια την τροφοδοσία τους. Αυτές οι περιφέρειες έχρηζαν άμεσης αποστολής επισιτιστικής βοήθειας. Απαιτούνταν όμως η αύξηση των εισαγωγών από τον Καναδά για να μπορέσει η ΕΔΒΕ να ανταποκριθεί στο έργο της. Η σταδιακή δημιουργία της επικράτειας της Ελεύθερης Ελλάδας σήμαινε ότι το κατοχικό κράτος θα είχε ολοένα και μικρότερη πρόσβαση στα αποθέματα της εγχώριας παραγωγής και θα συγκέντρωνε ακόμα μικρότερο ποσοστό από τη φορολόγησή της. Αλλά και από τα κανάλια της μαύρης αγοράς θα διακινούνταν λιγότερες ποσότητες τροφίμων και πιο δύσκολα. Αποτέλεσμα θα ήταν η ακόμα μεγαλύτερη μείωση της παροχής τροφίμων προς τα αστικά κέντρα. Επιπλέον το συγκοινωνιακό δίκτυο, οι σιδηρόδρομοι, οι γέφυρες και οι δρόμοι υπέστη σημαντικές ζημιές εξαιτίας των εχθροπραξιών των αντάρτικων δυνάμεων με τους κατακτητές, καθιστώντας ολοένα και πιο δύσκολη τη μεταφορά τους στις πόλεις.

Το μεγαλύτερο όμως πρόβλημα, το οποίο δεν είχε συνυπολογισθεί αρχικά, το δημιούργησαν οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των ιταλικών και των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων και τα αντίποινά τους ενάντια στον άμαχο πληθυσμό στην ύπαιθρο. Παραγωγικοί αυτάρκεις μέχρι πρότινος πληθυσμοί μετατρέπονταν σε άπορους, οι οποίοι έχρηζαν άμεσης επισιτιστικής και ιατρικής βοήθειας. Οι αρχικοί υπολογισμοί της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης έδειχναν ότι είχαν πυρποληθεί τουλάχιστον 1.085 χωριά έως την άνοιξη του 1944 και από τους 1.500.000 ανθρώπους της αρχικής εκτίμησης είχε εξακριβωθεί ότι 835.000 άνθρωποι είχαν απωλέσει εντελώς τις κατοικίες του, τα αποθέματα τροφίμων τους τα εργαλεία τους, τα ζώα εργασίας τους και είχαν απομείνει άποροι. Παρά την αύξηση της επισιτιστικής βοήθειας αυτή ήταν ανεπαρκής, επειδή ο αριθμός τους αύξανε μέρα με τη μέρα. Επιπλέον ο Κυριάκος Βαρβαρέσος υπολόγιζε ότι από τους 500.000, οι οποίοι είχαν θεωρηθεί εύποροι και μπορούσαν να αποκτήσουν τα τρόφιμά τους πλέον μόνο οι 200.000 ήταν σε αυτή τη θέση έως το 1944.¹⁰⁹³

Η επιτροπή υπό τον Αθανάσιο Συμπαρούνη, η οποία είχε συντάξει την έκθεση για την επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας την άνοιξη του 1942, ετοίμασε νέα έκθεση για την περίοδο 1943-1944, τον Οκτώβριο του 1943 προς την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση. Η παραγωγή του 1943 -1944 αναμενόταν να είναι μειωμένη σε σύγκριση με εκείνη του 1942-1943. Η εκτίμηση αυτή δεν βασίστηκε στα επίσημα στοιχεία των διάφορων κρατικών υπηρεσιών, οι οποίες έως τον Αύγουστο του 1943 δεν είχαν κατορθώσει να συγκεντρώσουν πλήρη στοιχεία, αλλά σε προβλέψεις. Η παραγωγή των πρώιμων σιτηρών παρουσίαζε μείωση στις περιφέρειες της Μακεδονίας, της

¹⁰⁹² IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y3F3/4/1-16, "Greek Agricultural Production", A4S1Y3F4/5/1-25, "Estimates of Greek post-war requirements in foodstuffs", Λονδίνο Ιούνιος 1944.

¹⁰⁹³ Ο. π.

Θεσσαλίας, της Στερεάς Ελλάδας και της Ηπείρου κατά μέσο όρο 20% ενώ στην Πελοπόννησο παρατηρούνταν οριακή αύξηση 5%. Αντίθετα η πορεία των καλλιεργειών όπως τα όψιμα σιτηρά παρουσίασε ικανοποιητική εικόνα, ώστε ο συντάκτης της έκθεσης να τολμά να προδικάσει ότι η συνολική μείωση θα περιοριζόταν στο 15% για όλη την ελληνική επικράτεια. Η παραγωγή των οσπρίων αναμενόταν να είναι η ίδια με εκείνη της προηγούμενης χρονιάς, στο ρύζι η παραγωγή θα ήταν ασήμαντη, ενώ στα γεώμηλα η σοδειά του φθινοπώρου αναμενόταν να είναι μικρότερη της περσινής εξαιτίας της λειψυδρίας. Στο ελαιόλαδο αυτάρκεια θα υπήρχε μόνο στα νησιά ενώ αναμενόταν να είναι φτωχή η παραγωγή για την ηπειρωτική χώρα γεγονός, το οποίο θα συνεπάγονταν ελλείψεις για τα αστικά κέντρα. Στα λαχανικά και τα φρούτα δεν αναμενόταν αύξηση της παραγωγής και η νέα θα αντιμετώπιζε πρόβλημα μεταφοράς στις πόλεις. Αντίθετα στη σταφίδα αναμενόταν αύξηση κατά 15.000 τόνους, με την κορινθιακή να ανέρχεται στους 60.000 τόνους και τη σουλτανίνα στους 12.000 τόνους. Στα κτηνοτροφικά προϊόντα η κατάσταση δεν ήταν αισιόδοξη. Η παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων, αν και αναμενόταν να είναι λίγο μικρότερη από την περσινή, έπρεπε να τροφοδοτήσει εκτός από τους κατοχικούς στρατούς και τις αντάρτικες ομάδες.¹⁰⁹⁴

Το σουηδικό σχέδιο είχε φέρει την ανακούφιση στον ελληνικό λαό από την πείνα για το έτος 1942-1943. Όμως η βελτίωση που είχε επιφέρει στο επισιτιστικό πρόβλημα ήταν οριακή και ο ελληνικός λαός εξακολουθούσε να υποσιτίζεται. Το κόστος της ζωής όμως κάθε ημέρα αυξάνονταν. Αν και στην ελεύθερη αγορά υπήρχαν πλέον προϊόντα. Στην πλειοψηφία τους ήταν απρόσιτα για την πλειοψηφία των καταναλωτών. Στη πιο δεινή οικονομικά θέση βρίσκονταν τα νοικοκυριά με εισόδημα που κυμαίνονταν μεταξύ 150.000- 500.000 δραχμών, δηλαδή εργάτες, δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, ελεύθεροι επαγγελματίες και συνταξιούχοι. Μια πενταμελής οικογένεια έπρεπε να δαπανήσει 10.000 δραχμές για να αποκτήσει το ψωμί που διανέμονταν με το δελτίο άλλες 25.000 τον μήνα για τρόφιμα του δελτίου, τα οποία αντιστοιχούσαν σε 10 γεύματα τον Αύγουστο του 1943. Για τα υπόλοιπα τρόφιμα έπρεπε να στραφεί στην ελεύθερη αγορά. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Επιτροπής η οικογένεια αυτή για να έχει μια μέτρια διατροφή έπρεπε να δαπανήσει 1.500.000 δραχμές ενώ για να εξασφαλίσει το ελάχιστο όριο διαβίωσης σε συνθήκες πολέμου έπρεπε να ξοδεύει 850.000 δραχμές ή 170.000 κατά κεφαλή. Ένα γεύμα με κρέας και φρούτα κόστιζε 75.000 δραχμές. Αναγκαστικά μια οικογένεια έπρεπε να εκποιήσει περιουσιακά της στοιχεία ή να πουλήσει τιμαλφή και οικιακά σκεύη για να καλύψει μόνο το κόστος της διατροφής δίχως να υπολογίζονται οι άλλες οικογενειακές δαπάνες, ενοίκιο και ένδυση.¹⁰⁹⁵

Η μειωμένη γεωργική παραγωγή του 1943-1944 προοιωνίζε αρνητικές συνέπειες στο επισιτιστικό ανάλογες εκείνων του 1941-1942. Η λύση στο πρόβλημα ήταν η αύξηση των ποσοτήτων τροφίμων που εισάγονταν από τον Καναδά στους 25.000 τόνους, δηλαδή κατά 7.000 τόνους τον μήνα, καθώς και η αποστολή και άλλων ειδών τροφίμων ζωικής προελεύσεως. Αν δεν γινόταν αυτό εφικτό, έπρεπε τουλάχιστον να αποσταλεί μια έκτακτη αποστολή από 20.000 τροφίμων, αποτελούμενη από 9.000 τόνους κρέας κονσέρβα, 7.200 ψάρια και 2.000 τόνους ρύζι,

¹⁰⁹⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Κυβέρνησης Μέσης Ανατολής, φάκ. 1, «Επισιτιστικάί ανάγκαι της Ελλάδος υπό Κατοχής κατά το έτος 1943-44. Έκθεσις Υποβληθείσα προς την εν Κάιρω Ελληνικήν Κυβέρνησιν», 16/10/1943.

¹⁰⁹⁵ Ο. π.

για να βελτιωθεί η παρεχόμενη βοήθεια για τους τέσσερις χειμερινούς μήνες. Η κατάσταση ήταν πολύ κρίσιμη και η αρχή έπρεπε να γίνει από την αποστολή του μήνα Νοεμβρίου, η οποία έπρεπε να συμπεριλάβει επιπλέον 4.000 τόνους κρεάτων και ψαριών. Οι προσθήκες αυτές έπρεπε να ζητηθούν ως δωρεά από τους Σύμμαχους και το ΔΚΕΣ. Στην περίπτωση που αυτό δεν ήταν εφικτό, τότε η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να αναζητήσει άλλες πηγές.¹⁰⁹⁶

Οι συντάκτες της έκθεσης τόνιζαν ότι, αν και η θνησιμότητα από την πείνα είχε μειωθεί, η υγεία του άμαχου πληθυσμού είχε επιδεινωθεί πάρα πολύ και εξαπλώνονταν παθήσεις όπως η ελονοσία και η φυματίωση. Η εικόνα των κατοίκων των αστικών κέντρων ήταν ασθενική και τα πρόσωπα τους γερασμένα. Το ελληνικό έθνος μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολέμων και της Μικρασιατικής Εκστρατείας είχε χάσει 2.000.000 ανθρώπους. Η πρόκληση του έργου της ανασυγκρότησης στην Απελευθέρωση απαιτούσε ένα υγιές έθνος. Η έκθεση απέδιδε στο οικονομικό αδιέξοδο που είχε οδηγηθεί η χώρα τις μαζικές απεργιακές κινητοποιήσεις που είχε οργανώσει το ΕΑΜ στην πρωτεύουσα και σε βιομηχανικές πόλεις όπως ο Βόλος ενώ προειδοποιούσε την ελληνική κυβέρνηση ότι «το έδαφος γίνεται σήμερα προσφορώτερο διά την καλλιέργειαν αριστεριζουσών κοινωνιακών αντιλήψεων».¹⁰⁹⁷

Ελλείμματα ξηρών τροφών στην κατοχική Ελλάδα για το έτος 1942-1943				
Είδος Τροφίμων	Μέση ετήσια προπολεμική κατανάλωση	Ελάχιστο όριο κατανάλωσης για το 1942-43	Εκτιμώμενο έλλειμμα 1942-43	Ποσοστό
Κρέας	128.000	40.000	20.000	50%
Λοιπά ζωικής προελεύσεως	205.000	160.000	105.000	66%
Σιτηρά	1.375.000	740.000	60.000	8%
Λοιπά Φυτικής προελεύσεως	517.000	428.000	165.000	35%
Σύνολο	2.225.000	1.368.000	350.000	25%

Πίνακας 6.44, πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο Κυβέρνησης Μέσης Ανατολής, φάκ. 1, «Επισιτιστικά ανάγκαί της Ελλάδος υπό Κατοχής κατά το έτος 1943-44. Έκθεσις Υποβληθείσα προς την εν Κάιρω Ελληνικήν Κυβέρνησιν», 16/10/1943.

Είδος τροφίμων	Προπολεμικές τιμές σε δραχμές	Τιμές Οκτωβρίου 1943 σε δραχμές	Αύξηση
Στάρι	8	7.200	900
Ρύζι	21	72.000	2.000
Όσπρια	20	7.600	380
Ελαιόλαδο	35	90.000	2.600
Κρέας	40	36.000	900
Ψάρι	50	40.000	800
Βούτυρο	100	80.000	800
Ζάχαρη	28	50.000	1.800
Πατάτες	6	6.000	1.000
Γάλα	10	8.000	800
Μαλακό τυρί	45	54.000	1.200
Σκληρό τυρί	75	90.000	1.200

¹⁰⁹⁶ Ο. π.

¹⁰⁹⁷ Ο. π.

Πίνακας 6.45, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F10/1/13, “The immediate economic problems in Greece at the time of liberation and the means for their solution”, Λονδίνο Μάρτιος 1944.

Τα τρόφιμα, τα οποία κυκλοφορούσαν στην αγορά του 1943, μπορούσαν να χωριστούν βάσει των τιμών τους σε 3 είδη. Καταρχάς εκείνα τα οποία είχαν επιτρέψει οι Σύμμαχοι να σταλούν στην Ελλάδα και διένειμε η ΕΔΒΕ. Αυτά ήταν τα οικονομικά προσιτά. Η τιμή που διανέμονταν στο κοινό δεν αντανakλούσε την πραγματική τους αξία, αλλά ήταν τέτοια, ώστε να εξασφαλίσει στην ΕΔΒΕ το διαχειριστικό και το λειτουργικό κόστος του προγράμματος αρωγής και η τιμή τους ανέβαινε ανάλογα με τις αυξήσεις του κόστους άλεσης. Στην συνέχεια αυτά που εισήγαγαν οι κατακτητές μέσου του σχεδίου αναπλήρωσης και αυτά που διένειμε η κατοχική ελληνική κυβέρνηση. Οι ποσότητες των τροφίμων αυτών ήταν πολύ μικρές και είχαν μικρή σημασία για την κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών του άμαχου πληθυσμού, για να επηρεάσουν την εξέλιξη των τιμών. Την τρίτη κατηγορία την αποτελούσαν τα τρόφιμα που προέρχονταν από την εγχώρια παραγωγή, δεν διανέμονταν μέσω του δελτίου και κυκλοφορούσαν στην ελεύθερη αγορά. Από αυτά όμως θα συμπλήρωνε ο καταναλωτής τις απαιτούμενες θερμίδες. Ύστερα από την κατάργηση του μέτρου της διατίμησης από τον Hermann Neubacher και την επανεμφάνισή τους στα ράφια των καταστημάτων τα τρόφιμα, εξακολουθούσαν να είναι απρόσιτα οικονομικά για την πλειοψηφία των καταναλωτών.¹⁰⁹⁸

Οι νίκες των Συμμάχων στα μέτωπα της Βορείου Αφρικής και του Στάλινγκραντ, οι σταθερές εισαγωγές τροφίμων από την ΕΔΒΕ και η κατάργηση του συστήματος των διατιμήσεων είχαν ασκήσει ευεργετική επίδραση και είχε σημειωθεί και μικρή μείωση των τιμών τους στα τέλη του 1942 και σχετική επιβράδυνση στην αύξησή τους έως και τον Μάρτιο του 1943. Όμως οι τιμές των τροφίμων εξακολουθούσαν να αυξάνονται με μεγαλύτερους ρυθμούς σε σχέση με τις τιμές του κόστους ζωής. Από την άνοιξη του 1943 η ψαλίδα αυτή άρχισε να διευρύνεται και το φθινόπωρο του 1943 εκτινάχθηκε. Οι αναπροσαρμογές στους μισθούς των εργαζομένων δεν μπορούσαν να καλύψουν τις απώλειες τους από την άνοδο του πληθωρισμού. Η άνοδος στην τιμή των τροφίμων ακολουθούσε σταθερά την πορεία της χρυσής λίρας και όχι της δραχμής.¹⁰⁹⁹

Νομισματική κυκλοφορία, ισοτιμία λίρα, επίπεδο τιμών και μισθών, Σεπτέμβριος 1942-Απρίλιος 1944						
Μήνας	Νομισματική κυκλοφορία σε δισεκατομμύρια δραχμές	Τιμή χρυσής λίρας σε χιλιάδες δραχμές	της	Δείκτης κόστους ζωής	Δείκτης τιμών τροφίμων	Δείκτης μισθών ανειδίκευτων εργατών
Σεπτέμβριος	167	220		102	270	15
Οκτώβριος	210	580		153	410	19
Νοέμβριος	262	165		132	326	19

¹⁰⁹⁸ Ο. π., A4S1Y5F10/1, “The immediate economic problems in Greece at the time of liberation and the means for their solution”, Λονδίνο Μάρτιος 1943.

¹⁰⁹⁹ Αγαπητίδης Σ.-Πιζάνιας Ν., «Διαιτητική – Το κόστος στοιχειώδους συντηρήσεως κατά την περίοδο της κατοχής (1940-1941)» στο *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία 31 Μαΐου 1945, σσ. 280-290.

Δεκέμβριος	306	135	99	236	19
Ιανουάριος	368	140	84	198	34
Φεβρουάριος	401	142	75	161	34
Μάρτιος	465	145	83	180	43
Απρίλιος	560	197	110	267	43
Μάιος	622	264	116	260	43
Ιούνιος	712	410	130	286	69
Ιούλιος	869	243	175	386	69
Αύγουστος	1.073	454	200	438	148
Σεπτέμβριος	1.301	555	272	582	148
Οκτώβριος	1.874	740	401	775	255
Νοέμβριος	2.112	1.085	762	1.651	358
Δεκέμβριος	2.652	1.870	1.026	2.056	358
Ιανουάριος	3.426	3.380	2.508	5.696	626
Φεβρουάριος	4.541	7.930	3.825	7.611	626
Μάρτιος	6.368	21.000	7.290	14.667	935
Απρίλιος	14.000	-	-	-	1.252

Πίνακας 6.46, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Γεωργίου Μαντζαβίνου, A5S1Y1F34/2/4, "Circulation fiduciaire, cours de la Livre or, niveau des prix et des salaires de Septembre 1942 a Avril 1944", Στοκχόλμη 27/5/1944.

Αύξηση νομισματική κυκλοφορίας και δεικτών τιμών (1939=100)				
	Δείκτης νομισματικής κυκλοφορίας	Δείκτης κόστους ζωής στην Αθήνα	Δείκτης τροφίμων Αθήνα	τιμών στην Αθήνα
15-12-1941	575	1.491	4.615	
15-6-1942	1.295	5.133	14.665	
15-12-1942	3.608	9.902	23.578	
15-6-1943	7.857	13.007	28.693	
15-9-1943	13.538	26.932	58.234	
15-11-1943	24.000	75.600	165.100	

Πίνακας 6.47, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F10/1/18-19, "The immediate economic problems in Greece at the time of liberation and the means for their solution", Λονδίνο Μάρτιος 1943.

Αύξηση κόστους ζωής σε σχέση με τη χρυσή λίρα			
Μήνας	Δείκτης αυξήσεως τιμής χρυσής λίρας	Δείκτης κόστους τροφίμων	Δείκτης κόστους βίου
Νοέμβριος 1943	1.500	1.661	762
Δεκέμβριος	2.000	2.056	1.028
Ιανουάριος 1944	4.000	5.696	2.508
Φεβρουάριος	8.000	7.611	3.825
Μάρτιος	15.000	14.677	7.290
Απρίλιος	40.000	29.699	14.409

Πίνακας 6.48, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F11/1/20, «Η λύσις του ελληνικού επισιτιστικού προβλήματος», Λονδίνο, Σεπτέμβριος 1944.

Τον Μάιο του 1943 αναθεωρήθηκε το ύψος των μηνιαίων καταβολών προς τους στρατούς κατοχής, καταργώντας το πλαφόν των 8.000.000.000 δραχμές τον μήνα. Ύστερα από τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, το ιταλικό μερίδιο ενσωματώθηκε στο ποσό που έπρεπε να καταβάλει το ελληνικό δημόσιο στη γερμανική πλευρά. Η απαίτηση ολοένα και μεγαλύτερων ποσών από τη γερμανική και την ιταλική στρατιωτική ηγεσία, για τη χρηματοδότηση έργων, ναυπηγήσεων τσιμεντόπλοιων,

προμηθειών, στρατιωτικών επιχειρήσεων και των μεταφορών για λογαριασμό των αρχών κατοχής, δίδως να υπολογίζουν τις καταστροφικές συνέπειες στην οικονομία της χώρας, δημιούργησε έναν ανεξέλεγκτο πληθωρισμό και οδήγησε όχι μόνο στη διολίσθηση της αξίας της δραχμής αλλά και στην απαξίωσή της. Η επιχείρηση χρυσού (Goldaktion) του Neubacher τον Νοέμβριο του 1943, δηλαδή η αποστολή χρυσών λιρών και ναπολεόνιων στην αγορά της Αθήνας, για τη στήριξη της δραχμής και τη χρηματοδότηση των προμηθειών του γερμανικού στρατού δημιούργησε ευκαιρίες σημαντικές. Η πώληση του χρυσού σε συνδυασμό με τη μειωμένη παροχή τροφίμων από την ελληνική επαρχία δημιουργούσε νέες ευκαιρίες πλουτισμού. Όσοι είχαν αποκομίσει κέρδη την προηγούμενη περίοδο ήταν φυσιολογικό να επενδύσουν στη χρυσή λίρα για να διασφαλίσουν τα κέρδη τους από τη διολίσθηση της δραχμής και να συνεχίσουν την κερδοσκοπία στον χώρο των τροφίμων, επανατοποθετώντας τα κέρδη τους στη χρυσή λίρα. Οι Σουηδοί παρατηρούσαν σχετικά: «Οι Γερμανοί πρέπει να είχαν εκπλαγεί από την ικανότητα της αγοράς να απορροφήσει τις χρυσές λίρες. Ήταν όλοι αυτοί οι παραγωγοί και οι έμποροι, οι οποίοι είχαν βγάλει κέρδη από τον πληθωρισμό, οι οποίοι βιάζονταν να αγοράσουν λίρες για παγιώσουν τα κέρδη τους».¹¹⁰⁰

Αυτή η αύξηση του κόστους ζωής επηρέαζε και το λειτουργικό κόστος του σουηδικού σχεδίου. Ο καθορισμός των τιμών του ψωμιού και των αγαθών έπρεπε να υπολογίζονται συνέχεια εξαιτίας της αύξηση του λειτουργικού κόστους των αρτοποιείων και των αλεστικών, των ελαιοτριβείων και των μακαρονοποιείων. Άλλα και η αύξηση του κόστους των μεταφορικών στην επαρχία δημιούργησε σημαντικό οικονομικό πρόβλημα στην Επιτροπή. Αναγκαστικά έπρεπε να μεταφέρει το κόστος στις τιμές. Στην επαρχία η νομισματική κυκλοφορία δεν ήταν η ίδια με εκείνη της πρωτεύουσας και αρκετοί δικαιούχοι δεν είχαν χρήματα να αποκτήσουν τις μερίδες τους. Η ΕΔΒΕ προκειμένου να ανταπεξέρθει αύξησε τις τιμές κάποιων ειδών στην πρωτεύουσα. Αν και τα τρόφιμά της εξακολουθούσαν να είναι φτηνότερα από εκείνα της μαύρης αγοράς, η αύξηση προκάλεσε διαμαρτυρίες.

6.17 Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση και το σουηδικό σχέδιο

Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση, πριν ακόμη φθάσουν τα πρώτα φορτία σταριού στην κατοχική Ελλάδα το καλοκαίρι του 1942, επιδίωξε το σουηδικό σχέδιο να συμπεριλάβει και άλλα είδη εκτός από το σάρι. Η καναδική κυβέρνηση είχε δείξει την πρόθεσή της να αυξήσει τις ποσότητες σίτου, αν αυτό κρινόταν αναγκαίο, υπό τον όρο ότι θα δινόταν η έγκριση της Αγγλίας και των ΗΠΑ. Ο Έλληνας πρέσβης στην Ουάσιγκτον Διαμαντόπουλος προσέγγισε τον Berle, υφυπουργό εξωτερικών των ΗΠΑ, θέτοντάς του το ελληνικό αίτημα στις 22 Ιουλίου 1942. Ο τελευταίος απάντησε ότι δεν έβλεπε κάποιο εμπόδιο στην επέκταση του προγράμματος και σε τρόφιμα πέρα

¹¹⁰⁰ ΙΑΕΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y5F11/1/12-20, «Η λύσις του ελληνικού επισιτιστικού προβλήματος», Λονδίνο, Σεπτέμβριος 1944· Michael Palerit, *The Four Ends of the Greek Hyperinflation of 1941-1946*, Κοπεγχάγη, Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, 2000, σσ. 136-139.

από το στάρι υπό την προϋπόθεση όμως ότι θα συμφωνούσε και η αγγλική κυβέρνηση. Στην ερώτηση του Έλληνα πρέσβη για τη δυνατότητα τα τρόφιμα αυτά να αποκτηθούν με τον νόμο ενοικιοδανεισμού και μίσθωσης (Lend – Lease) η απάντησή του ήταν ότι το αίτημα θα εξεταζόταν ακόμα και στην περίπτωση που θα αγοράζονταν από τον Καναδά. Παράλληλα ο Έλληνας πρωθυπουργός προσπάθησε να εξασφαλίσει ποσότητες τροφίμων μέσω της GWRA, σε περίπτωση που θα δινόταν άδεια από τη βρετανική κυβέρνηση, από χώρες όπως η Συρία και το Ιράκ.¹¹⁰¹

Η απάντηση όμως που δόθηκε στη συνέχεια ήταν ότι οι ΗΠΑ ήταν απρόθυμες να επιτρέψουν να συμπεριληφθούν τρόφιμα στο πρόγραμμα από περιοχές έξω από τη ζώνη αποκλεισμού. Η καλύτερη πηγή απόκτησης επιπλέον ποσοτήτων τροφίμων ήταν η Τουρκία. Παρά την ανεπάρκεια που θα επικαλούνταν, η αμερικανική κυβέρνηση δεσμευόταν να την πιέσει για την επανάληψη των εισαγωγών. Τις ίδιες απόψεις είχε και η αγγλική.¹¹⁰² Οι οδηγίες όμως που έλαβε ο Αμερικανός πρέσβης στην Άγκυρα ήταν ότι όλες οι διακοινώσεις θα έπρεπε να είχαν χαρακτήρα ανεπίσημο. Αυτό που φοβόταν η αμερικανική πλευρά ήταν, ότι εξαιτίας της δημοσιότητας που είχε πάρει το σχέδιο αρωγής προς την Ελλάδα, η Τουρκία θα ζητούσε ως αντάλλαγμα την παροχή σταριού σε αυτήν για να επαναλάβει τις εισαγωγές. Όσον αφορά το πρόγραμμα Lend- Lease, είχε ήδη ξεκινήσει και δεν είχε συμπεριλάβει τις ποσότητες οσπρίων. Ήταν μια απλή δικαιολογία των ΗΠΑ προς την ελληνική κυβέρνηση επειδή η σύσταση που είχε δώσει προς την Επιτροπή που διαχειριζόταν το πρόγραμμα, ενοικιοδανεισμού και μίσθωσης ήταν να αναβάλει την απόφαση πάνω στην ελληνική αίτηση. Επιπλέον η βρετανική κυβέρνηση επιθυμούσε η βοήθεια να περιοριστεί σε αυτό το στάδιο μόνο στο στάρι. Το θέμα θα εξεταζόταν ξανά στη συνέχεια. Προϋπόθεση για πιθανές προσθήκες τροφίμων και ιατρικού υλικού θα ήταν τα πορίσματα των εκθέσεων της Επιτροπής Βοηθημάτων εν Ελλάδι. Ειδικά τη βρετανική πλευρά ενδιέφερε το μέγεθος της παρούσας έλλειψης τροφίμων, γιατί υπήρχε αυτή η έλλειψη, σε ποιο βαθμό ήταν αποδοτική η χρήση της ντόπιας παραγωγής οι εγγυήσεις ότι τα τρόφιμα που στέλνονταν ελέγχονταν από την Επιτροπή και ιδιαίτερα αν οι τοπικοί πόροι θα χρησιμοποιούνταν προς όφελος του άμαχου πληθυσμού.¹¹⁰³ Στο επίσημο ελληνικό αίτημα για ένταξη στο πρόγραμμα Lend – Lease ποσότητας 3.000 τόνων οσπρίων, η απάντηση ήταν και πάλι αρνητική,¹¹⁰⁴ συνδέοντας όποια πιθανή θετική έκβαση με την αναμενόμενη έκθεση από τη σουηδική επιτροπή στη Ελλάδα και σε περαιτέρω διαβουλεύσεις με την αγγλική πλευρά. Σε πρώτη φάση αυτό που υπόσχονταν ότι θα επανεξετάζαν ήταν η αποστολή 100 τόνων γάλατος.¹¹⁰⁵

¹¹⁰¹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε΄, φάκ. 2, αρ. εγγρ. 422, Ουάσινγκτον 23/6/ 1942.

¹¹⁰² FRUS, 1942, *Europe*, Vol. II, , tel. 868.48/3255 a, The Secretary of State to the Ambassador in Turkey (Steinhardt), Washington, 3/9/1942, tel. 868.48/ 3263, The Ambassador in Turkey (Steinhardt), Άγκυρα, 12/9/1942.

¹¹⁰³ Ο. π, tel .868.48/ 3251, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Stockholm , September 7 1942.

¹¹⁰⁴ Η σύσταση προς την Επιτροπή που διαχειριζόταν το πρόγραμμα ενοικιοδανεισμού και μίσθωσης ήταν να αναβάλει την απόφαση πάνω στην ελληνική αίτηση, βλ. tel. 868.48/ 3270 a, The Secretary of State to the Minister of Sweden (Johnson), Washington, September 14, 1942

¹¹⁰⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π, αρ. εγγρ. 075΄ F.R.U.S, 1942, *Europe*, Vol. II, , tel. 868.48/3255 a, The Secretary of State to the Ambassador in Turkey (Steinhardt), Washington, September 3 1942, tel. 868.48/ 3263, *The Ambassador in Turkey (Steinhardt)*, Ankara, September 12 1942.

Ο. π, tel .868.48/ 3251, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State,

Η Τουρκία για άλλη μια φορά δήλωσε την αδυναμία της να ανταποκριθεί. Αυτό που επιδίωξε η ελληνική κυβέρνηση ως εναλλακτική λύση ήταν να αντικατασταθούν σε πρώτη φάση κάποιες ποσότητες από το στάρι με όσπρια. Στις επαφές που είχε η ελληνική κυβέρνηση με την αγγλική, της τονίσθηκε ότι ούτε ο Καναδάς ήταν σε θέση να τις προσφέρει τα τρόφιμα που είχε αιτηθεί. Το μεγαλύτερο μέρος είχε δεσμευθεί για τις αγγλικές ανάγκες. Το μόνο που υποσχόταν το αγγλικό Υπουργείο Επισιτισμού ήταν να πωληθούν στην ελληνική κυβέρνηση μερικοί τόνοι σε τιμή κόστους από τα δικά του αποθέματα στο Καναδά. Πέρα από την αναμενόμενη έκθεση, αυτό που ανησυχούσε τους Βρετανούς ήταν ότι μια πρόσθετη παραχώρηση στην Ελλάδα ίσως να πυροδοτούσε αιτήματα για χαλάρωση του αποκλεισμού και από άλλες κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης. Επιπλέον οι κατακτητές μπορεί να παρεξηγούσαν αυτή τη χειρονομία και να συνέχιζαν τις επιτάξεις στην Ελλάδα.¹¹⁰⁶

Μετά την παραλαβή της πρώτης σουηδικής έκθεσης συναίνεσαν, Αγγλία και ΗΠΑ, στην προσθήκη 100 τόνων γάλακτος κάθε μήνα, χωρίς όμως να δοθεί δημοσιότητα στο θέμα. Παράλληλα η βρετανική πλευρά έθετε τον όρο ότι όποιες ποσότητες τροφίμων αγοράζονταν από ιδιώτες ή φορείς όπως η GWRΑ θα παραδίδονταν στον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό, στο όνομα του οποίου θα πραγματοποιούνταν οι εξαγωγές. Με αυτόν τον τρόπο ήθελε να δημιουργήσει προηγούμενο για κάθε απόπειρα ιδιώτη που θα προσπαθούσε να αγοράσει ποσότητες τροφίμων από χώρα εντός της ζώνης του αποκλεισμού.¹¹⁰⁷ Αν και έδωσε την άδεια για εξαγωγή 3.000 τόνων οσπρίων από τα δικά της αποθέματα στον Καναδά, επιφυλασσόταν για τη μόνιμη αύξηση της βοήθεια πέρα από τους αρχικούς 15.000 και σε είδη όπως τα όσπρια. Αν και ήταν ικανοποιημένη σε γενικές γραμμές από την πρώτη έκθεση της Επιτροπής, αυτό που την απασχολούσε ήταν η εφαρμογή του τέταρτου όρου της συνθήκης, δηλ. της διάθεσης την ντόπιας παραγωγής στον ελληνικό άμαχο πληθυσμό και της εισαγωγής από τους κατακτητές ίσων ποσοτήτων για το μέρος της που θα επιτασσόταν.¹¹⁰⁸ Ο λόγος που είχαν επιτρέψει τη μόνιμη προσθήκη γάλακτος ήταν γιατί η Επιτροπή στην Ελλάδα είχε αρχίσει να ελέγχει την παραγωγή γάλακτος στην πρωτεύουσα με αντάλλαγμα ζωοτροφές.¹¹⁰⁹

Αρχές Νοέμβρη ο σουηδός πρέσβης Allard κοινοποίησε στους Συμμάχους το πρόγραμμα που είχαν καταρτίσει οι κατακτητές ως αντιστάθμισμα για τις ποσότητες που θα επιτάσσονταν για τις ανάγκες των στρατευμάτων τους. Ύστερα από αυτό, αποφασίστηκε η αποστολή και η ένταξη στο πρόγραμμα Lend- Lease 2.000 τόνων οσπρίων. Στην κυβέρνηση Τσουδερού, όμως, ξεκαθαρίσθηκε πως αυτές δεν επρόκειτο για σταθερές μηνιαίες αποστολές. Η διανομή τους στον άμαχο πληθυσμό θα γινόταν μόνο από την Επιτροπή Βοηθημάτων. Αντίθετα, όσον αφορά το γάλα, που αποστέλλονταν αυτό θα αυξάνονταν σε 300 τόνους μηνιαίως υπό τη μορφή σκόνης.¹¹¹⁰ Αυτό που επιδίωκαν σε αυτή τη φάση οι Σύμμαχοι, ιδιαίτερα οι Άγγλοι,

¹¹⁰⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό.π., αρ. εγγρ. 182, 19/9/1942, αρ. εγγρ. 189, Οπάβα, 22/9/1942 * FRUS, ό.π., tel. 868. 48/3319, The Financial Counselor of the British Embassy (Stopford) to the Assistant Secretary of State (Long), Washington, 15/9/1942

¹¹⁰⁷ FRUS, ό.π., tel. 868.48 / 3329, The Second Secretary of the British Embassy (Murray) to Mr. Foy D. Kohler of the Division Near Eastern Affairs, Washington, 31 October, 1942.

¹¹⁰⁸ Αυτό που ενδιέφερε την αγγλική πλευρά ήταν η αποδέσμευση των ποσοτήτων λαδιού που παρακρατούσαν οι Γερμανοί, βλ. ό.π., tel. 868. 48/ 3251, The Acting Secretary to the Charge of Sweden (Greene), Washington, October 5, 1942.

¹¹⁰⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό.π.

¹¹¹⁰ Ο.π., αρ. εγγρ. 025, 8 Δεκεμβρίου 1942.

ήταν η εφαρμογή του πλάνου που είχαν συμφωνήσει ο Allard με τους κατακτητές για την αναπλήρωση της εγχώριας παραγωγής και της διανομής των τροφίμων στον άμαχο πληθυσμό βάσει των όρων της συμφωνίας. Ακόμη αυτό που τους απασχολούσε ήταν η επέκταση και η εφαρμογή του προγράμματος στην επαρχία σε περιφέρειες όπως η Κρήτη, όπου οι κατακτητές κρατούσαν μεγάλα αποθέματα λαδιού.

Στις 7 Ιανουαρίου 1943 δημιουργήθηκε στο Λονδίνο από την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση ειδική επιτροπή η οποία ανέλαβε όλα τα ζητήματα που σχετίζονταν με το πρόβλημα του επισιτισμού στην κατεχόμενη Ελλάδα. Η επιτροπή αποτελούνταν από τον Υπουργό των Οικονομικών, τον μόνιμο Υφυπουργό των Εξωτερικών, τον διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος και τον Διευθυντή των Πολιτικών Υποθέσεων του Υπουργείου των Εξωτερικών και η αποφάσεις θα λαμβάνονταν σε συνεργασία με τον πρωθυπουργό. Τον Φεβρουάριο του 1943 ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, ως Υπουργός των Οικονομικών, προκειμένου να ενισχύσει την ελληνική επιχειρηματολογία υπέβαλε στην αγγλική κυβέρνηση αναλυτική έκθεση σχετικά με τις προοπτικές της ελληνικής γεωργίας για το 1943. Οι εκτιμήσεις του Βαρβαρέσου δεν ήταν αισιόδοξες για μια έστω οριακή ανάκαμψη της ελληνικής γεωργίας κατά το έτος 1943. Μέσα σε αυτήν γινόταν παράθεση των προπολεμικών μεγεθών της αγροτικής οικονομίας και της μείωσης την οποία είχε υποστεί κατά τη διάρκεια της κατοχής και προσπαθούσε να αιτιολογήσει γιατί το 1943 θα ακολουθούσε την ίδια πτωτική πορεία με εκείνη των προηγούμενων ετών. Η καλλιέργεια των δημητριακών θα συνέχιζε την πτωτική τάση των προηγούμενων ετών ενώ η παραγωγή οσπρίων το 1942 είχε μειωθεί κατά 62% σε όλη την ελληνική επικράτεια και αναμένονταν αυτή του 1943 να έχει μια πτώση 20% επιπλέον λόγω της έλλειψης σπόρων. Η παραγωγή του ελαιόλαδου είχε κυμανθεί κάτω από τους 90.000 τόνους για το 1942. Ο εξοπλισμός των ελαιοτριβείων είχε πολλές ελλείψεις και το πάτημα των ελιών δεν θα απέδιδε παραπάνω από 80.000 τόνους ενώ η πτώση των βρώσιμων ελιών θα ήταν οριακή σε σύγκριση με την παραγωγή του 1942, δηλαδή 20.000 από 22.000. Η έλλειψη λιπασμάτων, όπως ο θειικός χαλκός, οι κακές καιρικές συνθήκες καθώς και η αύξηση των μεροκάματων των εργατών, οι οποίοι ζητούσαν να πληρωθούν με τρόφιμα, θα είχε αρνητικές συνέπειες και στην καλλιέργεια της σταφίδας. Το πρόβλημα των μεταφορών δεν είχε επιλυθεί και μαζί του είχε καταστεί αδύνατη η σύνδεση των πόλεων με τα κέντρα παραγωγής, για να διοχετευθεί το πλεόνασμά τους. Αυτό λειτουργούσε αποτρεπτικά προς τους αγρότες, για να παράγουν και ήταν εμφανές στις μεγάλες διακυμάνσεις που είχαν οι τιμές των ίδιων προϊόντων ανά περιφέρεια. Επιπλέον δεν υπέφεραν από ελλείψεις σε βασικά είδη μόνο τα μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Αθήνα αλλά και περιφέρειες όπως η Ήπειρος και η Πελοπόννησος. Ο Βαρβαρέσος έκλεινε την έκθεση με το συμπέρασμα ότι όλα τα στοιχεία συνηγορούσαν πως το επισιτιστικό πρόβλημα θα επιδεινώνονταν μέσα στο 1943. Η κρίση στις ένοπλες δυνάμεις στη Μέση Ανατολή οδήγησε σε κυβερνητικό ανασχηματισμό ενώ η αποχώρηση του Κυριάκου Βαρβαρέσου από το Υπουργείο των Οικονομικών τον Ιούνιο του 1943 στέρησε από την ελληνική κυβέρνηση ένα από τα ικανότερα μέλη της, έμπειρο στη διαχείριση του επισιτιστικού προγράμματος.¹¹¹¹

¹¹¹¹ IATE, Αρχείο Γεωργίου Μαντζαβίνου, A5S1Y10F1/2, «Πράξις Υπουργικού Συμβουλίου», Λονδίνο 7 Ιανουαρίου 1943' KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/32701, R 3014, "Report of Agricultural production in Greece", Απρίλιος 1943, 371/37202, R 3853, "Agricultural cooperation in Greece" 30 Απριλίου 1943' Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece...*, ό. π.

Άνοδος τιμών βασικών ειδών διατροφής 1940-1943			
Είδος	Αθήνα	Θεσσαλονίκη	Προπολεμικές τιμές
Στάρι	6.500	3.000	8
Φασόλια	6.500	2.400	18
Φακές	6.000	1.400	14
Κρέας	8.400	2.500	56
Τυρί	11.000	10.000	42
Τομάτα	1.000	250	6

Πίνακας 6.49, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/32701, R 3014, “Report of Agricultural production in Greece”, Απρίλιος 1943.

Ο Αγνίδης σε υπόμνημά του προς τον Alexander Cadogan και ο Μαντζαβίνος προς την ελληνική πρεσβεία στη Στοκχόλμη έθεσαν ξανά το ζήτημα της ποσοτικής και της ποιοτικής αναβάθμισης της βοήθειας και της επέκτασής της και σε άλλα είδη. Οι πληροφορίες, που έστελνε ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός από την κατοχική Ελλάδα, μιλούσαν για τη ραγδαία εξάπλωση εντερικών παθήσεων ανάμεσα στον άμαχο πληθυσμό και την εμφάνιση οιδημάτων στα παιδιά εξαιτίας του υποσιτισμού τους. Η ενδεχόμενη λύση ήταν η αποστολή τροφίμων πλούσιων σε πρωτεΐνες όπως το ρύζι και το ψάρι. Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός μπορούσε να μεταβιβάσει τα στοιχεία, τα οποία είχε την κατοχή του, στο MEW για να καμφθούν οι ενστάσεις του. Ο ελληνικός λαός δεν ήταν αχάριστος για τη βοήθεια, την οποία είχε λάβει έως τότε. Εάν δεν ήταν δυνατό να αυξηθεί η ποσότητα της βοήθειας θα μπορούσαν να μειωθούν οι ποσότητες οσπρίων και να αντικατασταθούν από ρύζι και ψάρι. Η απάντηση της αγγλικής κυβέρνησης ήταν αρνητική και δήλωσε ότι αρμόδια να ζητήσει την επέκταση του προγράμματος στα παραπάνω είδη ήταν η Επιτροπή Διαχείρισης.¹¹¹²

Ο Cadogan δεν δεσμεύθηκε να δώσει λύση και έθεσε υπόψη του Αγνίδη ότι το ελληνικό αίτημα θα αντιμετώπιζε προβλήματα, ειδικότερα όσον αφορά το ρύζι, και τον παρέπεμψε στο MEW για περαιτέρω συνομιλίες. Ύστερα από καθυστερήσεις, ο Καββαδίας επιδίωξε και συνάντησε τον Camps από το MEW. Ο Camps δεν άφησε πολλά περιθώρια αισιοδοξίας για την ποιοτική αύξηση της εισαγόμενης βοήθειας. Καταρχάς δεν υπήρχαν διαθέσιμες ποσότητες ρυζιού και κρέατος και δεύτερον οι αρχικές συμφωνίες προέβλεπαν μόνο την εισαγωγή σταριού και ήταν δύσκολο να αλλάξουν και να συμπεριλάβουν ρύζι και κρέας. Ο Καββαδίας ανταπάντησε ότι οι ποσότητες δεν ήταν μεγάλες και οι προσθήκες αυτές θα ήταν προσωρινές και μόνο για τους χειμερινούς μήνες. Δεδομένης της θετικής ανταπόκρισης που είχαν επιδείξει ο Καναδάς, οι ΗΠΑ και η Νέα Ζηλανδία απέναντι στο ελληνικό πρόβλημα ευελπιστούσε ότι θα ήταν εφικτή η εξεύρεσή τους. Η σουηδοελβετική επιτροπή, η οποία ήταν υπεύθυνη, λογικά δεν θα είχε πρόβλημα για την αναπροσαρμογή του σχεδίου στις νέες συνθήκες. Αυτό όμως ήταν το πρόβλημα. Σύμφωνα με τον Camps η έκκληση για προσθήκη ρυζιού και σταριού δεν προερχόταν από την ΕΔΒΕ στην Αθήνα, η οποία ήταν αρμόδια να εισηγηθεί την αύξηση της βοήθειας, αλλά από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, αν και παραδέχτηκε ότι ο καθηγητής Persson ξεκάθαρα ανέφερε ότι ήταν επιθυμητή η προσθήκη 1.600 τόνων κρέατος τον μήνα προκειμένου να σταματήσουν τα οιδήματα από την πείνα. Ο Καββαδίας θεωρούσε ότι η αναφορά του Persson αποτελούσε επίσημο αίτημα για αύξηση της βοήθειας, πίστευε ότι η

¹¹¹² ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1943, φάκ. 25Γ, αρ. πρ. 4539, “Memorandum”, 23 Ιουλίου 1943, με την υποσημείωση με μολύβι “Landed to Cadogan at Foreign Office by the greek ambassador”.

ΕΔΒΕ σύντομα θα απεύθυνε έκκληση για την αύξηση της βοήθειας και τόνισε στον Camps ότι, αν δεν λαμβάνονταν μέτρα άμεσα, οι συνέπειες θα ήταν καταστροφικές για την υγεία του ελληνικού λαού. Ο Camps υποσχέθηκε ότι θα εξέταζε το ζήτημα και θα απαντούσε. Ο Καρβαδίας ανέφερε στον Αγνίδη ότι η ελληνική κυβέρνηση στη Μέση Ανατολή δεν είχε πιέσει την αγγλική όσο έπρεπε. Γι' αυτό το λόγο έπρεπε η ελληνική πρεσβεία στη Στοκχόλμη να προσεγγίσει τη σουηδική κυβέρνηση ή η ελληνική κυβέρνηση δια μέσου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα να έρθει σε επαφή με την ΕΔΒΕ. Σε αυτήν την περίπτωση ελλόχευε ο κίνδυνος ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός να μην λάβει το μήνυμα. Αν δεν λαμβάνονταν μέτρα άμεσα, ο χειμώνας θα ήταν καταστροφικός για τον ελληνικό λαό, ο οποίος θα επέρριπτε τις ευθύνες στην Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση.¹¹¹³

Η εναλλακτική λύση που απέμενε ήταν η προμήθεια τροφίμων από την Τουρκία, χώρα που βρισκόταν εντός της ζώνης του αποκλεισμού. Παρά την κακή εμπειρία από το τούρκικο σχέδιο, η ελληνική κυβέρνηση έκανε άλλη μια απόπειρα να εξασφαλίσει τρόφιμα από την Τουρκία. Οι πληροφορίες του Έλληνα πρέσβη Ραφαήλ ήταν ότι η τουρκική σοδειά ήταν πολύ καλή και ο ίδιος ζήτησε επίσημα από την τουρκική κυβέρνηση την άδεια εξαγωγής προϊόντων καθώς και την παραχώρηση ενός τουρκικού πλοίου. Η τουρκική κυβέρνηση του ανακοίνωσε ότι, αν και εξέταζε θετικά το αίτημα για την αποστολή τροφίμων, το πρόβλημα ήταν η εξεύρεση πλοίου που θα τα μετέφερε, επειδή η ίδια η Τουρκία αντιμετώπιζε τεράστιο πρόβλημα με τις μεταφορές και δεν είχε να διαθέσει πλοία. Η τουρκική κυβέρνηση ήταν πρόθυμη να δώσει άδεια για την εξαγωγή διάφορων ειδών τροφίμων από τον Νοέμβριο του 1943 για 10 ταξίδια υπό την προϋπόθεση ότι η ελληνική κυβέρνηση θα εξασφάλιζε ένα πλοίο χωρητικότητας 2.500-3.000 τόνων. Ο Τούρκος Υπουργός των Εξωτερικών, όμως, στην ερώτηση του Ραφαήλ σε ποια είδη θα έδινε άδεια να αποσταλούν δεν έδωσε ξεκάθαρη απάντηση πέρα από το σάρι και επιφυλάχθηκε να απαντήσει στο τέλος Οκτωβρίου.¹¹¹⁴

Η απάντηση της βρετανικής κυβέρνησης ήταν ότι δε θα είχε αντίρρηση να γίνουν εισαγωγές ιχθύων και αγριόχοιρων από την Τουρκία υπό τον όρο όμως ότι οι αγορές θα γίνονταν και πάλι από τον βρετανικό οργανισμό UKCC, οι διανομές θα πραγματοποιούνταν από την ΕΔΒΕ και θα βρισκόταν κατάλληλο πλοίο. Η σύσταση του βρετανικού Υπουργείου Οικονομικού Πολέμου ήταν ότι ίσως θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ένα σουηδικό πλοίο, με την παράλληλη επιφύλαξη, όμως, πως «εμείς θα θέλαμε να έχουμε όσες περισσότερες χορδές γίνεται στο τόξο μας». Ο Ρωμανός ζήτησε από τον Camps του MEW η αγγλική κυβέρνηση να πιέσει την τουρκική να αποδεσμεύσει ένα πλοίο. Ο Camps, αν και δέχθηκε να διαβιβάσει το ελληνικό αίτημα στην αγγλική πρεσβεία, δεν άφησε πολλά περιθώρια αισιοδοξίας. Ο Τσουδερός πρότεινε την αποδέσμευση ενός ελληνικού πλοίου και την παραχώρησή του στη Τουρκία. Το βρετανικό Υπουργείο Πολεμικών Μεταφορών υποσχέθηκε ότι θα εξέταζε

¹¹¹³ ΙΑΥΕ, ΚΥ, ό. π., No. W10769/3/49, Λονδίνο 20 Ιουλίου 1943, αρ. πρ. 4539, Λονδίνο 19 Αυγούστου 1943. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 13, αρ. εγγρ. 081, Λονδίνο, 24 Αυγούστου 1943.

¹¹¹⁴ Αποστολή Α', φάκ. 10. Αρ. εγγρ. 150. Λονδίνο 30 Σεπτεμβρίου 1943, Φάκελος 13. Αρ. εγγρ. 2, Λονδίνο 24 Σεπτεμβρίου 1943, αρ. εγγρ. 035, Άγκυρα 11, Σεπτεμβρίου, 1943, αρ. εγγρ. 15, Άγκυρα 20 Σεπτεμβρίου 1943.

το αίτημα, αλλά η απάντηση του MEW, πως είχε ελπίδες η γερμανική πλευρά να δώσει άδεια στο Wiril να προσεγγίσει τη Σμύρνη από τον Πειραιά, έδειχνε ότι η αγγλική κυβέρνηση δε θα δεχόταν τελικά να αποδεσμευτεί το πλοίο. Όσον αφορά το οικονομικό σκέλος, οι Βρετανοί ήταν πρόθυμοι να επιτρέψουν τη μεταφορά 100.000 αγγλικών λιρών στην Τουρκία για την αγορά των τροφίμων υπό τον όρο, όμως, ότι η ελληνική κυβέρνηση θα επωμιζόταν το κόστος. Ο όρος αυτός έγινε αποδεκτός από την ελληνική κυβέρνηση. Σύντομα όμως δόθηκε τέλος και σε αυτήν την πρωτοβουλία. Το βρετανικό Υπουργείο Οικονομικού Πολέμου ενημέρωσε την ελληνική πλευρά ότι οι Αγγλικές Ναυτικές Αρχές αδυνατούσαν να δώσουν πιστοποιητικό ελεύθερης διέλευσης για οποιοδήποτε πλοίο στην περιοχή εξαιτίας των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην περιοχή του Αιγαίου. Το μόνο που υποσχόταν ήταν να συνεχίσει τις ενέργειες για να επιτευχθεί η ασφαλής μετάβαση ενός σουηδικού πλοίου στη Σμύρνη για τις ανάγκες του επισιτισμού των νησιών. Παράλληλα συνιστούσε στην ελληνική κυβέρνηση να περιμένει πριν συνεχίσει τις συνομιλίες με τους Τούρκους.¹¹¹⁵

Ο Menemencioglu εντωμεταξύ ανακοίνωσε στα τέλη του Οκτωβρίου στον Ραφαήλ ότι ήδη είχαν βρεθεί 22.000 τόνοι τροφίμων και γίνονταν προσπάθειες να αυξηθούν στους 30.000 τόνους. Ο Ραφαήλ ζήτησε λεπτομέρειες, ποια ήταν τα είδη, αλλά ο Menemencioglu απέφυγε να δώσει ξεκάθαρη απάντηση και ρώτησε αν ήταν έτοιμο το ελληνικό πλοίο που είχε ζητήσει η Τουρκία, για να αποδεσμεύσει το τουρκικό. Την ίδια ερώτηση απεύθυνε και στην αγγλική πρεσβεία. Ο Camps από το MEW απάντησε στον Ρωμανό ότι δεν θα μπορούσε να δοθεί άδεια ασφαλούς διέλευσης τη δεδομένη χρονική στιγμή αλλά και ότι η αρχική άδεια αγορών ίσχυε μόνο για μια μικρή ποσότητα παστών ψαριών. Ο Τσουδερός ζήτησε από τον Ρωμανό να προσεγγίσει και το Foreign Office, για να συστήσει την αναθεώρηση της απόφαση του Αγγλικού Ναυαρχείου στις αρχές Νοεμβρίου. Ο Ρωμανός ανέφερε στον Crowe από το FO και στον Camps από το MEW ότι η τουρκική κυβέρνηση είχε ήδη συγκεντρώσει 30.000 τόνους τροφίμων και ότι η πορεία που θα ακολουθούσε το πλοίο περνούσε από το Βόρειο και το Κεντρικό Αιγαίο και όχι από τα Δωδεκάνησα και τη Σάμο, όπου διεξάγονταν οι επιχειρήσεις. Οι συνθήκες δεν είχαν αλλάξει, για να δοθεί άδεια ασφαλούς διέλευσης πλοίου από την Τουρκία στην Ελλάδα τη δεδομένη χρονική στιγμή. Επιπλέον η άδεια για τις αγορές και αποστολές τροφίμων από την Τουρκία, που είχε δώσει η αγγλική κυβέρνηση, αφορούσε περιορισμένη ποσότητα παστών ψαριών. Ο Camps δεν άφησε πολλά περιθώρια αισιοδοξίας στον Ρωμανό και ζήτησε έναν κατάλογο με τα είδη των τροφίμων και ρώτησε ποια θα ήταν η διαδικασία για να αποκτηθεί το τούρκικο συνάλλαγμα για να αγορασθούν τα τρόφιμα, για να εξεταστεί περαιτέρω το ζήτημα. Αλλά και ο Crowe ζήτησε αναλυτικό κατάλογο των τροφίμων, για να δοθεί θετική απάντηση. Ανάλογη στάση με αυτή της αγγλικής κυβέρνησης κράτησαν και οι ΗΠΑ, οι οποίες ζήτησαν αναλυτικό κατάλογο των ειδών καθώς και πληροφορίες σχετικά με την χρηματοδότηση. Η Τουρκία αρνούσαν να δεσμευτεί να ανακοινώσει ποια είδη θα απέστελλε και πρόβαλε ως αιτία την αγγλική αναβλητικότητα και ο εκπρόσωπος του τουρκικού Υπουργείου των Εξωτερικών εξέφρασε τη δυσφορία

¹¹¹⁵ Ο. π., Αποστολή Α', φάκ. 13, αρ. εγγρ. 50, Λονδίνο 6 Σεπτεμβρίου αρ. εγγρ. 52, Λονδίνον, 24 Αυγούστου 1943, αρ. εγγρ. 050, Λονδίνον 6 Σεπτεμβρίου 1943, φάκ. 10, αρ. 158, Λονδίνο 27 Σεπτεμβρίου 1943, αρ. εγγρ. 148, Ministry of Economic Warfare, 28 Σεπτεμβρίου 1943, αρ. εγγρ. 146, Λονδίνο 2 Οκτωβρίου 1943, αρ. εγγρ. 87, Λονδίνο 22 Οκτωβρίου 1943.

του για την αγγλική στάση ενώ ανέφερε χαρακτηριστικά ότι δεχόταν τα ειρωνικά σχόλια του Γερμανού πρέσβη γιατί δεν αναχωρούσε τουρκικό ατμόπλοιο.¹¹¹⁶

Η Εξόριστη Ελληνική κυβέρνηση ύστερα από εντολή του Τσουδερού άρχισε να εξετάζει και άλλες λύσεις. Μια από αυτές ήταν η αγορά τροφίμων από τη Μέση Ανατολή. Σε συνεργασία με τον Ελβετικό Ερυθρό Σταυρό προσέγγισε την αιγυπτιακή κυβέρνηση και ζήτησε να αγοράσει ρύζι και τρόφιμα από ζωικά λίπη. Ο Ραφαήλ από την Άγκυρα συνηγορούσε και αυτός σε αυτή την ενέργεια, επειδή ήταν επιφυλακτικός για την ειλικρίνεια των τουρκικών προθέσεων, ενώ πρότεινε την παράλληλη αποστολή τροφίμων από τη Μέση Ανατολή. Ο στόχος ήταν να πραγματοποιηθούν έξη αποστολές στην Ελλάδα από 2.000 τόνους τον μήνα, με ρύζι και ζωικά λίπη. Οι Bon και Cournoisier, μέλη του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού, συνάντησαν τον Amin Osman πασά, Υπουργό Οικονομικών της Αιγύπτου και του εξέθεσαν τη δεινή επισιτιστική κατάσταση που επικρατούσε σε περιφέρειες της Ελλάδας, όπως οι Κυκλάδες και τα νησιά του Αιγαίου στις 12 Οκτωβρίου 1943. Το απόγευμα της ίδιας μέρας τον επισκέφτηκε και ο Γεώργιος Ρούσσος, ο αντιπρόεδρος της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, ο οποίος του εμπέδωσε υπόμνημα που περιλάμβανε τις ανάγκες της Ελλάδας σε τρόφιμα. Ο Amin Osman ήταν θετικός στο ελληνικό αίτημα, αφήνοντας ελπίδες ότι τελικά θα πραγματοποιούνταν οι εξαγωγές και σύντομα θα επέστρεφε με τη θετική απάντηση του Αιγυπτιακού Υπουργικού συμβουλίου. Ο επιτετραμμένος της Ελλάδας στην Αίγυπτο Παππάς επισκέφτηκε τον γενικό γραμματέα του Αιγυπτιακού Υπουργείου των Εξωτερικών, υποβάλλοντας του ρηματική διακοίνωση, στην οποία ζητούσε την αγορά 2.500 τόνων ρυζιού και άλλων τόσων από τα άλλα είδη για κάθε μήνα επί εξάμηνο. Ο Ρωμανός ενημέρωσε τον Crowe από το FO για τις ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης και του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού και ρώτησε αν οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας ήταν πρόθυμες να δώσουν την άδεια για τη μεταφορά των τροφίμων στην κατοχική Ελλάδα. Όμως οι Άγγλοι απάντησαν ότι είχαν ήδη δεσμεύσει όλες τις διαθέσιμες ποσότητες για τις δικές τους ανάγκες. Η αγγλική κυβέρνηση διεξήγαγε διαπραγματεύσεις με την αιγυπτιακή για να εξασφαλίσει όσον το δυνατό μεγαλύτερες ποσότητες και η ελληνική παρέμβαση δυσκόλευε τις προσπάθειες των Άγγλων αντιπροσώπων. Γι' αυτό οι Έλληνες αντιπρόσωποι έπρεπε να εγκαταλείψουν τις διαπραγματεύσεις τους ενώ, όταν τελείωναν οι Άγγλοι τις δικές τους, θα τους παραχωρούσαν ένα μέρος, αν υπήρχε αυτή η δυνατότητα. Επιπλέον είχε δημιουργηθεί μια παρεξήγηση όσον αφορά τις διαθέσιμες ποσότητες από την Αίγυπτο. Αυτές περιορίζονταν τελικά μόνο σε 2.500 τόνους ρύζι και 500 τόνους οσπρίων για έξη μήνες και απουσίαζαν τα λίπη.¹¹¹⁷

Η ελληνική διπλωματική αντιπροσωπεία στο Λονδίνο προκειμένου να επισπεύσει τη διαδικασία απέστειλε στον Eden μήνυμα του Τσουδερού, στο οποίο περιγραφόταν η ολοένα και επιδεινούμενη επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα. Με

¹¹¹⁶ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 39.4, αρ. πρ. Αρίθ. 71 4/1/44 American Embassy near the Government of His Majesty the King of the Hellenes Cairo December 29, 1943, Αρίθ. 10185 10/12/43 ΑΚΥΡΑ, αρ. 38/38 3/1/44 ΑΓΚΥΡΑ Ο. π., Αποστολή Α', φάκ. 10, αρ. εγγρ. 71, Λονδίνο 29 Οκτώβριου 1943, αρ. εγγρ. 56, Λονδίνο 4 Νοεμβρίου 1943, αρ. εγγρ. 55, Λονδίνο 2 Νοεμβρίου 1943, φάκ. 11, αρ. εγγρ. 244, Λονδίνο 19/11/1943 .

¹¹¹⁷ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, 39.1, αρ. πρ. 8296, Κάιρο 13/10/1943, ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Ο. π., φάκ. 10, αρ. εγγρ. 74, Λονδίνο 27/10/1943, αρ. εγγρ. 77, Άγκυρα 23/10/1943, αρ. εγγρ. 87, Κάιρο 20/10/1943, αρ. εγγρ. 97, Λονδίνο 19/10/ 1943, αρ. εγγρ. 29, Λονδίνο, 12/11/1943.

καθυστέρηση σχεδόν ένα μήνα απάντησε αντί του Eden ο Richard Law, υφυπουργός των εξωτερικών. Οι συνθήκες ήταν δύσκολες για να σχηματιστεί μια ακριβής εικόνα της κατάστασης. Αν και η επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα δεν μπορούσε να θεωρηθεί απόλυτα ικανοποιητική η αγγλική κυβέρνηση δεν συμμεριζόταν την άποψη της ελληνικής ότι υπήρχε ραγδαία επιδείνωση. Οι πληροφορίες που λάμβανε από την ΕΔΒΕ ήταν ότι οι τιμές των προϊόντων διατροφής δεν είχαν αυξηθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην είναι αποκτήσιμα από την πλειοψηφία του άμαχου πληθυσμού. Η αύξηση αφορούσε μόνο τρόφιμα που ανήκαν στην κατηγορία των ειδών πολυτελείας. Η αγγλική κυβέρνηση εργαζόταν για την προσθήκη ενός ακόμα σουηδικού πλοίου από τον Καναδά για να επιταχυνθεί η διαδικασία της μεταφοράς ενώ θα έκανε ότι ήταν εφικτό για να καλύψει τις ελλείψεις σε συγκεκριμένα είδη.¹¹¹⁸

Η αλήθεια όμως ήταν διαφορετική. Ο Γεώργιος Μαντζαβίνος είχε ζητήσει στις 24 Αυγούστου από την ελληνική πρεσβεία στη Στοκχόλμη να προβεί σε έντονο διπλωματικό διάβημα ώστε η ΕΔΒΕ να αιτηθεί επίσημα την επέκταση της βοήθειας στα είδη που είχε ζητήσει η ελληνική κυβέρνηση, τονίζοντας την κρισιμότητα της κατάστασης. Η αγγλική κυβέρνηση θα δεχόταν μόνο το επίσημο αίτημα της Επιτροπής. Με καθυστέρηση ο Σουηδός επιτετραμμένος στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, ύστερα από εντολή της κυβέρνησής του, απάντησε ότι η σουηδική κυβέρνηση είχε ζητήσει τη γνώμη του Sven Allard πάνω στο θέμα και ο τελευταίος, αφού επιβεβαίωσε τις πληροφορίες για την επιδείνωση της υγείας του ελληνικού λαού, ανέφερε ότι η Επιτροπή είχε αποφανθεί ότι υπήρχε μεγάλη ανάγκη για αποστολή τροφίμων πιο πλούσιων σε πρωτεΐνες. Σουηδοί διαιτολόγοι, ύστερα από πρόσκληση του Allard, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι για την περίπτωση της Ελλάδας ήταν απολύτως απαραίτητα τρόφιμα όπως το κρέας και το ψάρι. Επιθυμητό ήταν και το ρύζι ειδικά για τους άρρωστους και τους αδύναμους. Η ΕΔΒΕ είχε ζητήσει επανειλημμένα από τους Συμμάχους την αποστολή για τις έκτακτες ανάγκες του άμαχου πληθυσμού 20.500 τόνων ρυζιού και σημαντικής ποσότητας τροφών πλούσιων σε ζωικές πρωτεΐνες. Η πιο πρόσφατη έκκληση είχε γίνει στις 31 Ιουλίου του 1943 και ανέφερε ότι ο ελληνικός λαός είχε ανάγκη επειγόντως την αποστολή τροφίμων πλούσιων σε πρωτεΐνες και ζωικά λίπη, δηλαδή πριν η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση απευθυνθεί στην αγγλική. Το αίτημα είχε διαβιβαστεί επίσημα από το Σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών στις διπλωματικές αποστολές των ΗΠΑ και της Αγγλίας. Η αμερικανική κυβέρνηση αποφάσισε την αποστολή 100 τόνων αλεύρι από σόγια, 650 τόνων τροφίμων υψηλής περιεκτικότητας σε πρωτεΐνες, χωρίς να διευκρινίζεται ποια είναι, καθώς και 2.500 τόνους ρύζι, δίχως να υπάρξουν μειώσεις σε άλλα είδη. Η σουηδική κυβέρνηση θεωρούσε ότι η λύση ικανοποιούσε πλήρως το ελληνικό αίτημα.¹¹¹⁹

Έμεναν όμως κάποια ερωτήματα αναπάντητα. Το πρώτο ήταν κατά πόσο αυτά τα τρόφιμα αφορούσαν μια και μοναδική αποστολή, αν επρόκειτο για μηνιαίες σταθερές προσθήκες στο σουηδικό σχέδιο και πως θα μεταφέρονταν. Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση γνώριζε ήδη από την 5^η Οκτωβρίου 1943 ότι επρόκειτο η Αμερικανική κυβέρνηση να προχωρήσει στην παραχώρηση αυτών των ποσοτήτων τροφίμων. Ο Έλληνας πρέσβης στην Στοκχόλμη Κινδύνης είχε μεταβιβάσει στην ελληνική κυβέρνηση τηλεγράφημα της αμερικανικής πρεσβείας προς τη σουηδική

¹¹¹⁸ Ο. π., Αποστολή Α', φάκ. 10, αρ. εγγρ. 72, Λονδίνο 25 Οκτωβρίου 1943.

¹¹¹⁹ Ο. π., φάκ. 13, αρ. εγγρ. 81, Λονδίνο 24 Αυγούστου 1943, φάκ. 10, αρ. εγγρ. 70, Κάιρο 27 Οκτωβρίου 1943, αρ. εγγρ. 62, "Aide-Memoire", Στοκχόλμη 12 Οκτωβρίου 1943

κυβέρνηση την 1^η Οκτωβρίου στην οποία ανέφερε ότι οι νέες προσθήκες θα αποτελούνταν, από 100 τόνους αλεύρι σόγιας, 50 τόνους σαρδέλας, 300 τόνους συμπυκνωμένης σούπας και 300 τόνους μακαρόνια υψηλής περιεκτικότητας σε πρωτεΐνες από σόγια και αυγά. Η αμερικανική κυβέρνηση ζητούσε να ενημερωθεί από την ΕΔΒΕ αν αυτά τα είδη ήταν κατάλληλα για την ελληνική περίπτωση και αν ήθελε να της παραχωρηθούν σε μόνιμη βάση και σε ποιες ποσότητες. Όμως η υπηρεσία Lend – Lease ανακοίνωσε στην ελληνική διπλωματική αποστολή στην Ουάσιγκτον ότι το αμερικανικό Υπουργείο των Εξωτερικών είχε δώσει τη συγκατάθεσή του για την αποστολή, 1.600 τόνων παστών ψαριών, 50 τόνων γάλατος σκόνη, 250 τόνους ρύζι, 50 τόνους σαρδέλες, 300 τόνους σπαγγέτι και 300 τόνους σούπα και ότι επρόκειτο για μηνιαίες προσθήκες και όχι για μια μοναδική αποστολή. Εάν τα πλοία έφταναν έγκαιρα, θα ήταν δυνατή η φόρτωσή τους τον Νοέμβριο ή τον Δεκέμβριο.¹¹²⁰

Παρά τη θετική εισήγηση, έπρεπε να υπερκεραστούν κάποια εμπόδια προκειμένου αυτές οι προσθήκες να καταστούν μηνιαίες. Το σουηδικό πρόγραμμα αντιμετώπιζε και σημαντικές καθυστερήσεις εξαιτίας των στρατιωτικών εξελίξεων στη Μεσόγειο. Επιτακτική ήταν η ανάγκη ναύλωσης ενός επιπλέον πλοίου, για να καταστεί μηνιαία η προσθήκη των νέων ειδών τροφίμων που καταρχάς το αμερικανικό Υπουργείο των Εξωτερικών είχε δώσει την έγκρισή του να εξαχθούν. Ο Τσουδερός ζήτησε από τους Έλληνες διπλωμάτες να επισπεύσουν τις διαδικασίες, για να επιτευχθεί η προσθήκη. Το ελληνικό αίτημα εκκρεμούσε από τις 28 Σεπτεμβρίου και είχε γίνει ύστερα από την υπόδειξη του MEW. Η Σουηδική κυβέρνηση θεωρούσε ότι δεν υπήρχε πρόβλημα στην εξεύρεση του πλοίου και ήταν έτοιμη να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις με τη γερμανική. Στις συνομιλίες θα χρησιμοποιούσε ως επιχείρημα τη στασιμότητα του σουηδικού σχεδίου. Ο Sandstrom ήδη από τον Αύγουστο είχε εισηγηθεί την προσθήκη ενός πλοίου, επειδή οι αφίξεις καθυστερούσαν και υπήρχε κίνδυνος να μειωθεί η μερίδα του ψωμιού στην περιφέρεια της Αθήνας και να υπάρξουν μειώσεις στις μερίδες σε άλλες περιφέρειες προκειμένου να ανεφοδιασθεί η Ήπειρος. Η γερμανική κυβέρνηση όμως δεν απάντησε στο σουηδικό αίτημα. Ένας από τους λόγους ήταν ότι επιδίωκε να εκβιάσει τις Συμμαχικές κυβερνήσεις ώστε αυτή η παραχώρηση να είναι μηνιαία και όχι εφάπαξ. Οι αγγλικές υπηρεσίες πληροφόρησαν τον Τσουδερό ότι επρόκειτο για μια μόνο αποστολή, η οποία αν πετύχαινε θα ακολουθούσαν και άλλες.¹¹²¹

Στον αμερικανικό Τύπο είχε δημοσιευθεί η είδηση ότι, αν συνεχιζόταν η κατοχή στην Ελλάδα, ο χειμώνας του 1943-1944 θα ήταν πολύ δύσκολος και για αυτό σχεδιαζόταν να αποσταλεί πρόσθετη βοήθεια. Η ελληνική πρεσβεία, ύστερα από υπόδειξη της αγγλικής κυβέρνησης, δημοσίευσε δελτίο τύπου που διέψευδε ότι είχαν ληφθεί οριστικές αποφάσεις. Επιπλέον οι πρεσβείες των ΗΠΑ και της Αγγλίας στη Στοκχόλμη δήλωσαν στη σουηδική κυβέρνηση ότι αγνοούσαν την απόφαση των κυβερνήσεων τους για αύξηση της βοήθειας. Υπό αυτές τις συνθήκες η σουηδική κυβέρνηση δεν είχε κάποιο απτό επιχείρημα να προβάλει στις διαπραγματεύσεις της με τους Γερμανούς. Ο Ρωμανός ζήτησε από τον Crowe να διασαφηνίσει εάν οι αποστολές θα ήταν μηνιαίες και να ενημερώσει για τις εξελίξεις την αμερικανική και

¹¹²⁰ Ο. π., αρ. εγγρ. 106, Στοκχόλμη 5/10/1943, αρ. εγγρ. 125, Λονδίνο 11/10/1943.

¹¹²¹ Ο. π., αρ. εγγρ. 115, 16/10/1943, αρ. εγγρ. 105, Στοκχόλμη 4/10/1943, αρ. εγγρ. 95, Στοκχόλμη 14/10/1943, αρ. εγγρ. 94, Οπάβα 21/10/1943, αρ. εγγρ. 91, Λονδίνο 22/10/1943, αρ. εγγρ. 73, Κάιρο 25/10/1943

την αγγλική πρεσβεία ώστε με τη σειρά της η σουηδική κυβέρνηση να πιέσει τη γερμανική να δώσει άδεια για την προσθήκη ενός πλοίου. Παράλληλα η ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο παρέδωσε αντίγραφο στην αγγλική γλώσσα της έκθεσης του Σμπαρούνη για την επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα το 1943-44 στο FO και το MEW. Ο Cadogan δεν απάντησε στην ερώτηση της ελληνικής κυβέρνησης όσον αφορά τους σχεδιασμούς των συμμαχικών κυβερνήσεων και αρκέστηκε να απαντήσει ότι οι Σύμμαχοι εργάζονταν για το καλύτερο αποτέλεσμα. Αντίθετα ο Camps ειδοποίησε τον Ρωμανό ότι το πρώτο σουηδικό πλοίο που θα αναχωρούσε από τον Καναδά θα περιλάμβανε 12 τόνους διάφορων τροφίμων για τους Άγγλους αιχμαλώτους που είχαν συλληφθεί στα Δωδεκάνησα και ρώτησε αν η ελληνική κυβέρνηση είχε αντίρρηση γι' αυτό. Εντωμεταξύ η γερμανική πλευρά ακολουθούσε την ίδια παρελκυστική πολιτική με τους Συμμάχους, απαντώντας ότι εξέταζε ευνοϊκά το θέμα της προσθήκης ενός ακόμη πλοίου, αλλά δεν μπορούσε να δώσει την άδεια εξαιτίας των στρατιωτικών επιχειρήσεων.¹¹²²

6.18 Η ένταξη στο πρόγραμμα Lend- Lease

Ενώ διεξάγονταν διαπραγματεύσεις μεταξύ των εμπολέμων στη Ρώμη το 1942, ο Έλληνας πρέσβης στις ΗΠΑ είχε προσπαθήσει να εντάξει το μελλοντικό επισιτιστικό πρόγραμμα στο πρόγραμμα Lend Lease.¹¹²³

Στις 8 Ιούνη παραδόθηκε το προσχέδιο της συμφωνίας στον Έλληνα πρέσβη Κίωνα Διαμαντόπουλο. Το πνεύμα του κειμένου, σύμφωνα με τους Αμερικανούς, ήταν το ίδιο με το αντίστοιχο βρετανικό. Παράλληλα όμως οι αμερικανικές αρχές, γνωρίζοντας τις ελληνικές οικονομικές ανάγκες, ξεκαθάρισαν στον Έλληνα πρέσβη ότι οι εξουσίες που είχε ο πρόεδρος της Αμερικής, στα πλαίσια της συμφωνίας, αφορούσαν την παραχώρηση υλικού, αγαθών, υπηρεσιών και πληροφοριών. Τα οικονομικά βάρη της ελληνικής κυβέρνησης είχαν διογκωθεί λόγω των εξόδων για τη συντήρηση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, των εξόδων για τα τρόφιμα που εισήχθησαν από την Τουρκία καθώς και λόγω των προσφύγων από την Ελλάδα που κατέφευγαν στη Μέση Ανατολή. Το υπόμνημα προς την κυβέρνηση των ΗΠΑ, στο οποίο αναλύονταν οι οικονομικές δυσχέρειες και οι περιορισμένοι πόροι της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, κατέληγε πως για να μπορέσει να ανταποκριθεί η ελληνική κυβέρνηση στις αυξημένες ανάγκες της είτε έπρεπε να της παρασχεθεί οικονομική βοήθεια από ένα διεθνή οργανισμό όπως ο Ερυθρός Σταυρός είτε να της χορηγηθούν πιστώσεις σε δολάρια μέσω του αμερικανικού προγράμματος «Ενοικιοδανεισμού και Μίσθωσης (Lend Lease)». Η αμερικανική πλευρά απάντησε ότι οι δανειακές ανάγκες της ελληνικής κυβέρνησης δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν μέσω των όρων του εν

¹¹²² Ο. π., αρ. εγγρ. 58, Washington 1/11/1943, αρ. εγγρ. 51, Στοκχόλμη 4/11/1943, αρ. εγγρ. 044, Λονδίνο 11/11/1944, αρ. εγγρ. 7, Στοκχόλμη 22/11/1943, αρ. εγγρ. 43, Λονδίνο 4 Νοεμβρίου 1943, φάκ. 11, αρ. εγγρ. 211, Λονδίνο 1/12/1943

¹¹²³ Ήδη κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων την άνοιξη του 1942 ο Έλληνας πρέσβης στις ΗΠΑ, Διαμαντόπουλος, είχε αρχίσει κύκλο διερευνητικών επαφών για μια πιθανή ένταξη της βοήθειας στη συμφωνία Lend – Lease, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β, φάκ. 3, αρ. εγγρ. 120, 22 Απριλίου 1942.

λόγω προγράμματος ενώ στην πρόταση να αναλάβει ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός ή κάποιος άλλος φιλανθρωπικός οργανισμός το έργο της περίθαλψης των προσφύγων η απάντηση ήταν αρνητική.¹¹²⁴ Ο Τσουδερός μαζί με τον Γεώργιο Β' επισκέφθηκαν την Αμερική τον Ιούνιο του 1942.¹¹²⁵ Η τελική συνθήκη υπογράφηκε στις 16/7/1942 και άνοιγε τον δρόμο στην ελληνική κυβέρνηση να προμηθευτεί ποσότητες τροφίμων και φαρμάκων, απαραίτητες για το επισιτιστικό πρόβλημα. Παρά τις όποιες προσπάθειες για επέκταση του προγράμματος επισιτισμού και σε άλλες κατηγορίες τροφίμων σε μόνιμη μηνιαία βάση μέσω της συνθήκης, αυτό που κατάφερε ήταν κάποιες αποστολές μόνο γάλακτος και οσπρίων όπως είδαμε.¹¹²⁶

Το μεγαλύτερο οικονομικό βάρος για την ελληνική κυβέρνηση, όσον αφορά το πρόγραμμα επισιτισμού, ήταν το κόστος των ναύλων, το οποίο προσέγγιζε το 1.000.000 δολάρια. Κατόπιν συνεννοήσεως αυτό το ανέλαβε η ομογενειακή οργάνωση Greek War Relief Association, με την επιφύλαξη όμως από την τελευταία πως αυτό θα γινόταν στον βαθμό που θα της το επέτρεπαν τα οικονομικά μέσα της. Σε περίπτωση καθυστέρησης καταβολής των ναύλων εγγυητές είχαν μπει οι κυβερνήσεις του Ηνωμένου Βασιλείου και των ΗΠΑ.¹¹²⁷ Στη συνέχεια θα δινόταν η άδεια για τη μεταφορά 1.000.000 δολαρίων στην GWRA τον μήνα, από την Community War Chest Organization, για μια περίοδο όμως έξι μηνών. Πάντως από την αρχή εκφράστηκαν αμφιβολίες για αν θα μπορούσε μια ιδιωτική οργάνωση να ανταποκριθεί οικονομικά σε ένα τόσο μεγάλο σχέδιο. Μερικές από τις προτάσεις ήταν να ενισχυθεί από πόρους του αμερικανικού «Προεδρικού Ταμείου».¹¹²⁸ Πάντως σε περίπτωση που η ελληνική κυβέρνηση αδυνατούσε να χρηματοδοτήσει το σχέδιο η κυβέρνηση των ΗΠΑ θα ήταν πρόθυμη να βρει τρόπο, για να τη συνδράμει. Όμως οι διακανονισμοί θα έπρεπε να γίνουν απευθείας μεταξύ των κυβερνήσεων της Ελλάδας και των ΗΠΑ.¹¹²⁹

Ήδη από τις αρχές Αυγούστου ο Σκούρας, πριν φτάσουν στην Ελλάδα τα πρώτα πλοία, εξέφρασε κάποιες ανησυχίες, όσον αφορά τη χρηματοδότηση. Υπήρχαν νομικά κωλύματα στην αμερικανική νομοθεσία που εμποδίζαν την άμεση καταβολή των ναύλων. Επιπλέον ζητούσε ακριβείς χρονολογίες και στοιχεία σχετικά με τα ναυλοσύμφωνα, τα οποία η ελληνική κυβέρνηση δεν ήταν σε θέση να τα παρέχει στην παρούσα φάση, γιατί η ναύλωση είχε γίνει από τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό. Παράλληλα προειδοποιούσε ότι για τις μελλοντικές πληρωμές η GWRA δεν θα

¹¹²⁴ βλ. F.R.U.S, 1942, *Europe*, Vol. 2, tel. 868.51/1654, Memorandum of Conversation, by the Under Secretary of State (Welles), Washington, 23/7/1942.

¹¹²⁵ Λένα Διβάνη, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων*, Αθήνα- Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1991, σσ. 269 – 270.

¹¹²⁶ Το προσχέδιο κείμενο της συμφωνίας βρίσκεται στα έγγραφα του Τσουδερού στην Γεννάδιο Βιβλιοθήκη, βλ. Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, φάκ. 16, αρ. εγγρ. XVI. 2

¹¹²⁷ Αυτό έγινε κατόπιν πιέσεων της Σουηδικής κυβέρνησης και των πλοιοκτητών, οι οποίοι απαιτούσαν εγγυήσεις. Αυτές δόθηκαν από τις κυβερνήσεις των Συμμάχων και δεν ανακοινώθηκαν στην ελληνική κυβέρνηση, βλ. F.R.U.S, 1942, ό. π., tel. 868.48/3320, The Second Secretary of the British Embassy (Ritchie) to Mr. Foy D. Kohler of the Division of the Near Eastern Affairs, Washington, 18/9/1942.

¹¹²⁸ Και γι' αυτό όμως εκφράστηκαν επιφυλάξεις γιατί η ενίσχυση θα κατευθυνόταν για να χρηματοδοτηθούν υπηρεσίες και προϊόντα όχι μόνο έξω από την Αμερικανική Επικράτεια αλλά και σε κατεχόμενη από τις δυνάμεις του άξονα χώρας, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή. Ε', φάκ. 2, αρ. εγγρ. 303, Λονδίνο 15/8/1942' FRUS, ό. π., tel. 868.48/3362, *Memorandum by the Chief of the Division of Near Eastern Affairs (Alling) to the Assistant Secretary of State (Long)*, Washington, September 21/9/1942.

¹¹²⁹ Tel. 868.48/3320, ό.π.,

μπορούσε να ανταποκριθεί στο ακέραιο.¹¹³⁰ Το καλύτερο θα ήταν τα οικονομικά βάρη να αναληφθούν από κοινού με την ελληνική κυβέρνηση.¹¹³¹ Σε αυτήν την περίπτωση η ελληνική κυβέρνηση θα αναλάμβανε ένα μέρος του κόστους. Αυτό ήταν τα ασφάλιστρα πολέμου, τυχόν αυξήσεις στις απολαβές του πληρώματος καθώς και το κόστος των καυσίμων.¹¹³² Όμως ήδη από τις αρχές Οκτώβρη ο Σκούρας ανακοίνωσε ότι δεν μπορούσε να πληρώσει όχι μόνο το κόστος των φορτίων αλλά και των καυσίμων.¹¹³³ Αυτό θα το αναλάμβανε η ελληνική κυβέρνηση. Με αυτόν τον τρόπο ήθελε να δείξει την απόφασή της στους Συμμάχους πως ήταν αποφασισμένη να στηρίξει το πρόγραμμα.¹¹³⁴ Αφετέρου ο φόβος της μήπως επαναληφθεί ο λιμός του 1941- 1942 έστρεψαν τις προσπάθειές της στο να επιτύχει την αύξηση των ποσοτήτων τροφίμων που θα στέλνονταν.¹¹³⁵

Η President War Relief Control Board είχε δώσει την άδεια στην GWRA να πραγματοποιήσει έρανο ύψους 12.000.000 δολαρίων. Η αρχική έκκληση της GWRA προς την ελληνική ομογένεια το 1940 είχε θέσει ως στόχο τη συλλογή 10.000.000 δολαρίων. Παρά την αρχική μαζική στράτευση της ομογένειας στην ελληνική υπόθεση, με την είσοδο των ΗΠΑ στον πόλεμο ο κύριος όγκος της οικονομικής εισφοράς της στράφηκε στην αγορά αμερικανικών πολεμικών ομολόγων.¹¹³⁶ Πλέον η συνδρομή της GWRA θα περιοριζόνταν στις 200.000 δολάρια τον μήνα. Το υπόλοιπο οικονομικό βάρος έπεσε στις πλάτες της ελληνικής κυβέρνησης. Η ναύλωση επιπλέον πλοίων, πέρα των οκτώ αρχικών, η αυξανόμενη ροή προσφύγων στη Μέση Ανατολή καθώς και η ανάγκη αποστολής ανταλλακτικών στην Επιτροπή¹¹³⁷ επιδείνωσε ακόμα περισσότερο τα οικονομικά της, οδηγώντας σταδιακά σε εξάντληση τα ήδη περιορισμένα έσοδα της. Παραμονές της λήξης της εξάμηνης άδειας οι Αμερικανοί ιθύνοντες άρχισαν να εξετάζουν με ποιο τρόπο θα ανταποκρίνονταν σε μια πιθανή έκκληση της ελληνικής κυβέρνησης για οικονομική βοήθεια. Αυτό έπρεπε να γίνει μέσα στα πλαίσια της αμερικανικής νομοθεσίας. Η μια σκέψη ήταν πως οι ΗΠΑ θα αναλάμβαναν το κόστος της ναύλωσης των 8 πλοίων στα πλαίσια του προγράμματος Ενοικιοδανεισμού και Μίσθωσης και η GWRA θα αναλάμβανε το κόστος περίθαλψης των Ελλήνων προσφύγων, το οποίο έφτανε τα 250.000 δολάρια το χρόνο. Η άλλη λύση ήταν αυτή του άμεσου δανεισμού. Οι υπεύθυνοι του προγράμματος Lend-Lease

¹¹³⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 2, αριθ. εγγρ. 276, Λονδίνο 14/9/1942.

¹¹³¹ Ο. π., αριθ. εγγρ. 352, Ουάσιγκτον, 6/8/1942.

¹¹³² «Υπολογισμός τελικού κόστους μεταφοράς σιτηρών εκ Καναδά αρκετά δυσχερής διότι θα εξαρτηθεί κυρίως εκ διάρκειας ταξιδιού εκάστου φορτίου», βλ. ό. π., αριθ. εγγρ. 405, Λονδίνο 30 Ιουλίου 1942

¹¹³³ Ο. π., αρ. εγγρ. 163, 1/10/ 1942.

¹¹³⁴ Ο. π., αρ. εγγρ. 085, Λονδίνο, 5/11/1942.

¹¹³⁵ «...ανακοινώ υμίν ότι γενομένων καταβολών διά ναύλους G.W.R. εξήντησε επί του παρόντος διαθέσιμα και δεν είναι εις θέσιν επί του παρόντος καταβάλει αξίαν παρά 11 τόνους γάλακτος εκ Καναδά. Έν τω μεταξύ παράλληλοι ενέργειαι περί χορηγήσεως 100 τόνων μηνιαίως εξ' ενοικιοδανεισμού ευοδόθησαν...», βλ. ό. π., αρ. εγγρ. 081, Ουάσιγκτον 12/11/1942.

¹¹³⁶ Στη ελληνική ομογένεια της Αμερικής, το σωματείο που κυριαρχούσε ήταν αυτό της ΑΗΕΡΑ, το οποίο ήταν υπέρ της ενσωμάτωσης στην αμερικανική κοινωνία. Στα μέλη της είχε ξεκαθαρίσει ότι «η Αμερική έρχεται πρώτη». Στη συνέχεια ξεκίνησε μια καμπάνια για την αγορά ομολόγων αξίας 50.000.000 δολαρίων, βλ. Theodore Saloutos, *The Greeks in the United States*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1964, σσ. 349- 350.

¹¹³⁷ «Έχω την τιμήν να υποβάλω υμίν συνημμένως εις διπλούν κατάλογον ειδών αυτοκινήτων και επισκευής αυτών...», βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 12, αρ. εγγρ. 341, Στοκχόλμη 6/1/1943.

είχαν αποταθεί πως δεν υπήρχε κανένα νομικό κώλυμα, απλά έπρεπε να ζητηθεί από το State Department.¹¹³⁸

Αρχές Ιανουαρίου οι Σουηδοί πλοιοκτήτες άρχιζαν να διαμαρτύρονται για τις καθυστερήσεις στις πληρωμές.¹¹³⁹ Η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να απολογηθεί πως διαδικαστικοί λόγοι που σχετίζονταν με την απελευθέρωση των κονδυλίων από το αμερικανικό Θησαυροφυλάκιο την εμπόδιζαν να φανεί συνεπής στις υποχρεώσεις της.¹¹⁴⁰ Μέρα με τη μέρα τα οικονομικά της επιδεινώνονταν. Υπό τις παρούσες συνθήκες ο ελληνικός προϋπολογισμός θα έκλεινε με ένα τεράστιο έλλειμμα. Ήδη από τον Οκτώβριο του 1942 η ελληνική κυβέρνηση είχε υποβάλει υπόμνημα με τις οικονομικές της ανάγκες στην κυβέρνηση των ΗΠΑ.¹¹⁴¹ Τον Δεκέμβρη ο Βαρβαρέσος έθεσε ξανά το θέμα σε προσωπικές συζητήσεις με Αμερικανούς αξιωματούχους. Η απάντηση ήταν ότι ήδη αναζητούνταν ο τρόπος με τον οποίο θα βοηθιούνταν η ελληνική πλευρά.¹¹⁴²

Η αμερικανική νομοθεσία απαγόρευε τον απευθείας δανεισμό στις εξόριστες κυβερνήσεις, παρότι στο παρελθόν είχε εξεταστεί μια τροποποίηση για την περίπτωση της Πολωνίας. Από τη στιγμή που ένα από τα μεγαλύτερα έξοδα της ελληνικής κυβέρνησης ήταν τα ναύλα σε δολάρια για τα σουηδικά πλοία αποφασίστηκε να ενταχθεί το κόστος τους στο πρόγραμμα του ενοικιοδανεισμού. Με αυτόν τον τρόπο θα ελάφρυναν την ελληνική κυβέρνηση και η GWRA θα αναλάμβανε το κόστος περίθαλψης των Ελλήνων προσφύγων στη Μέση Ανατολή, με την παράλληλη όμως συμμετοχή του προσωπικού της στη διοίκηση της επιτροπής που είχε αναλάβει το έργο αυτό. Η απόφαση αυτή ανακοινώθηκε στην ελληνική κυβέρνηση στις 4 Μαΐου με αναδρομική ισχύ από την 1 Ιανουαρίου του 1943 έως τις 30 Ιουνίου του 1944, εκτός και αν το πρόγραμμα τελείωνε ποιο πριν.¹¹⁴³

Οι εξελίξεις αυτές θα ανακούφιζαν οικονομικά την ελληνική κυβέρνηση. Όμως από την άλλη πλευρά θα μεγάλωνε ακόμα περισσότερο η εξάρτησή της από τους Συμμάχους. Οι προσπάθειές της θα στραφούν στο αμέσως επόμενο διάστημα στην αύξηση των τροφίμων που εισάγονταν μέσω του σουηδικού σχεδίου .

¹¹³⁸ FRUS, 1943, *The Near East and Africa*, Vol. 4, tel. 868.51/ 1688, Memorandum by the Adviser on Political Relations (Murray), Washington, December 1942.

¹¹³⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π., αρ. 352, Λονδίνον 12/1/1943.

¹¹⁴⁰ Παράλληλα όμως θα ζητήσει τη γνώμη της Ελληνικής Ναυτιλιακής Επιτροπής για το ύψος των ναύλων και των ασφαλίσεων. Επιπλέον υπήρχαν καταγγελίες πως τα πλοία είχαν ασφαλιστεί σε γερμανικές εταιρίες, «Παρακαλώ όπως ευαρεστούμενοι απαντήσετε τηλεγραφικώς ποίαι ασφαλιστικά εταιρείαι σουηδικών πλοίων μεταφερόντων τρόφιμα Ελλάδα καθόσον υπηρεσία ενοικιοδανεισμού έχει πληροφορίας ότι ασφάλειαι αύται είτε εν όλω είτε εν μέρει έχουν συναφθή με γερμανικούς οίκους», «Ναυλώσεις εγένοντο παρά Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού... Επομένως δεν είναι δυνατόν να γνωρίζωμεν που γίνονται αι ασφάλειαι», βλ. Ο. π., αρ. εγγρ. 250, 27/2/1943, αρ. εγγρ. 217, Ουάσιγκτων 26/3/1943.

¹¹⁴¹ FRUS, 1942, Vol. 2, tel. 868.51/1662, Report by the Greek Minister of Finance (Varvaressos), London, 15/10/1942.

¹¹⁴² Ο. π., tel. 868.51/ 1664, Memorandum of Conversation, by the Assistant Secretary of State (Berle), Washington 1/12/1942.

¹¹⁴³ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π., αρ. εγγρ. 088, Ουάσιγκτων 24/5/1943· FRUS, 1943, Vol. 4, tel. 868.51/1675, The Secretary of State to President Roosevelt, 26/4/1943, tel. 868.51/1675, The Secretary of State to the Greek Ambassador (Diamantopoulos), Washington, 4/5/1943.

6.19 Η αναπροσαρμογή των στόχων του σουηδικού σχεδίου από την αγγλική κυβέρνηση

Τον Ιανουάριο του 1943 ο Orme Sargent έγραφε: « πρέπει πάντα να θυμόμαστε πως αν και η Σοβιετική Κυβέρνηση είναι, σε σχέση με τα Βαλκάνια, σε ισχυρή θέση να επιβάλει τους όρους της ...εμείς επίσης θα πρέπει να έχουμε ένα ή δύο χαρτιά να παίζουμε... ώστε εμείς και οι Αμερικανοί θα ελέγχουμε τον οργανισμό αρωγής ο οποίος θα θρέψει τον λιμοκτονούντα πληθυσμό μέσα στα Βαλκάνια».¹¹⁴⁴

Το καλοκαίρι του 1943 είχε ανακινηθεί το ζήτημα της επιστροφής του Γεωργίου Β΄ τη στιγμή της Απελευθέρωσης. Κύριο εμπόδιο για την αποκατάστασή του στα ελληνικά πολιτικά πράγματα ήταν για την αγγλική διπλωματία η αυξανόμενη επιρροή του ΕΑΜ. Ο αστικός πολιτικός κόσμος είχε τηρήσει και αυτός εχθρική στάση. Στις 30 Μαρτίου 1942 είχε υπογραφεί το πρωτόκολλο από τους εκπροσώπους των αστικών κομμάτων, με το οποίο αποφασιζόταν ο σχηματισμός Οικουμενικής Κυβέρνησης στο τέλος του πολέμου. Αρχικό μέλημά της θα ήταν η παγίωση της τάξης. Στη συνέχεια θα έλυνε το πολιτειακό ζήτημα με την προκήρυξη δημοψηφίσματος, στο οποίο όλα τα κόμματα που υπέγραψαν το πρωτόκολλο θα έπαιρναν θέση υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Η κυβέρνηση αυτή θα κυβερνούσε με προσωρινά διατάγματα έως ότου Συντακτική Συνέλευση επικύρωνε το νέο σύνταγμα.¹¹⁴⁵ Με αυτόν τον τρόπο υπεδείκνυαν αφενός μεν τους όρους υπό τους οποίους θα δέχονταν να λυθεί το πολιτειακό αφετέρου δε έδειχναν την απόφασή τους τόσο προς την κυβέρνηση Τσουδερού όσο και στην αγγλική να αποβούν ρυθμιστικοί παράγοντες για τις μελλοντικές πολιτικές εξελίξεις της χώρας. Πολιτικοί ηγέτες, όπως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, που δεν το υπέγραψε, διέφυγε στη Μέση Ανατολή και έγινε μέλος της Εξόριστης Κυβέρνησης θεωρήθηκαν διασπαστές¹¹⁴⁶. Το κείμενο αυτό αποτέλεσε βάση διαπραγμάτευσης και στις συνομιλίες των αστών πολιτικών με το ΚΚΕ¹¹⁴⁷

Στις 21 Μαΐου 1943 ο Leeper ανακοίνωσε στον Τσουδερό το σχέδιο της συμμαχικής διοικήσεως της Ελλάδας, το οποίο προέβλεπε την άσκηση όλων των διοικητικών, πολιτικών και δικαστικών εξουσιών από τον Βρετανό στρατιωτικό διοικητή κατά τη διάρκεια της ανακατάληψής της για απεριόριστο χρονικό διάστημα. Σε αυτό δεν προβλεπόταν η επιστροφή του Γεωργίου Β΄ και η εγκατάσταση της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα. Ο Τσουδερός κοινοποίησε στον Γεώργιο τις ανησυχίες του. Ο Γεώργιος ως αρχηγός του στρατού και του κράτους δεν γινόταν να απουσιάζει. Δυσμενείς εντυπώσεις θα προκαλούνταν για τη σύμμαχο Αγγλία. Μέρος της κοινής γνώμης θα πίστευε ότι ο στρατιωτικός νόμος του Άγγλου διοικητή θα είχε

¹¹⁴⁴ Elizabeth Barker, *British Policy in South – East Europe in the Second World War*, Λονδίνο, Basingstoke, 1976, σ. 134.

¹¹⁴⁵ Το κείμενο υπέγραψαν οι Θ. Σοφούλης και Γονατάς εκ μέρους των Φιλελευθέρων, Γεώργιος Καφαντάρης από τους Προοδευτικούς Φιλελεύθερους, Πέτρος Ράλλης και Στ. Στεφανόπουλος ως εκπρόσωποι της διοικούσας αρχής του Λαϊκού Κόμματος, Γ. Χλωρός ως εκπρόσωπος του θεοτοκικού κόμματος, Γ. Παπανδρέου για Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό, ο Αλ. Μυλωνάς για το Αγροτικό, Ι. Σοφινάτοπουλος για την Ένωση Αριστερών και ο Δ. Πάζης για την ομάδα του Παπαναστασίου, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε΄, φάκ. 24, αρ. εγγρ. 32, 13 Μαΐου 1943· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS5/242, The Political Leaders Protocol, 25/7/1943.

¹¹⁴⁶ Αλέξανδρος Μαζαράκης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Ίκαρος, 1948, σσ. 642 – 643.

¹¹⁴⁷ Ζητήθηκε αρχικά η υπογραφή του μόνο από το ΚΚΕ και όχι από το ΕΑΜ, βλ. Θανάσης Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, Αθήνα, Δωρικός, 1983, σσ. 208 -210, 397 -398.

στόχο να προετοιμάσει την επιστροφή του βασιλιά ενάντια στη θέληση του λαού. Από την άλλη οι πολιτικοί ηγέτες θα νόμιζαν ότι η μη επιστροφή του Γεωργίου ήταν αποτέλεσμα της δικής τους διακηρυγμένης πολιτικής να μη δεχθούν πίσω τον βασιλιά πριν αποφανθεί η λαϊκή ετυμηγορία. Οι πολιτικοί ηγέτες και οι αναρχικοί, δηλαδή το ΕΑΜ, θα εκμεταλλεύονταν την απουσία του Γεωργίου και θα έπειθαν τον στρατιωτικό διοικητή ότι δεν έπρεπε να επιστρέψει πριν τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Σε περίπτωση που αποτύγχαναν οι στόχοι και ο Γεώργιος επέστρεφε, όταν ήθελαν οι συμμαχικές αρχές, η κοινή γνώμη θα πίστευε ότι η επιστροφή ήταν προσχεδιασμένη και θα στρεφόταν ενάντια στον μονάρχη. Η καλύτερη λύση θα ήταν η άμεση επιστροφή του Γεωργίου, επικεφαλής του στρατού του, μαζί με την κυβέρνησή του ως νικητή ύστερα από αγώνα 2 ½ ετών και η δήλωσή του ότι το πολιτειακό θα λυνόταν εν ευθέτω χρόνο από τον λαό και ο ίδιος θα δεχόταν την ετυμηγορία του.¹¹⁴⁸

Η βρετανική πολιτική για άλλη μια φορά προκατέλαβε τον Τσουδερό. Ύστερα από πιέσεις του Churchill προς το Βρετανικό Υπουργείο Πολέμου, το αναθεωρημένο σχέδιο προέβλεπε ότι ο βασιλιάς θα συνόδευε το συμμαχικό εκστρατευτικό σώμα στην Ελλάδα μόνος όμως χωρίς την κυβέρνησή του, με την ιδιότητα του Έλληνα ανώτατου διοικητή. Ο φόβος ότι η Μ. Βρετανία ήθελε να επιβάλει τον Γεώργιο Β΄ στην Ελλάδα και ο κίνδυνος της στροφής της κοινής γνώμης στο ΕΑΜ έκανε αναγκαία μια διευκρινιστική δήλωση του Γεωργίου Β΄. Το διάγγελμα της 4^{ης} Ιουλίου προέβλεπε ότι ο Γεώργιος θα επέστρεφε ως επικεφαλής του στρατού του. Αφού οι στρατιωτικές επιχειρήσεις το επέτρεπαν, το πολιτειακό θα λυνόταν εντός έξι μηνών με τη διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών για Συντακτική Συνέλευση. Ο Γεώργιος πρώτος θα αποδεχόταν τις αποφάσεις της. Η δήλωση απείχε παρασάγγας από τις θέσεις των κομμάτων για επίλυση του πολιτειακού με δημοψήφισμα.¹¹⁴⁹

Μεταξύ της 18^{ης} Οκτωβρίου και της 11^{ης} Νοεμβρίου 1943 έλαβε χώρα η τρίτη συνδιάσκεψη της Μόσχας. Ο Antony Eden μεταβαίνοντας στη Μόσχα σταμάτησε στο Κάιρο. Μεταξύ άλλων συνάντησε και τον Εμμανουήλ Τσουδερό. Ο Eden είπε στον Τσουδερό ότι είχε προτείνει στην Middle East Defence Committee τη δημιουργία μιας αρχής υπό τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό στην κατοχική Ελλάδα, ο οποίος θα αντιπροσώπευε την ελληνική κυβέρνηση ύστερα από την αποχώρηση των Γερμανών. Τον Οκτώβριο ξέσπασε η σύγκρουση ανάμεσα στον ΕΔΕΣ και στον ΕΛΑΣ. Ο ΕΛΑΣ είχε επωφεληθεί από την ιταλική συνθηκολόγηση. Στην κατοχή του είχε περιέλθει ο οπλισμός των ιταλικών μονάδων, επιτρέποντας τον πολλαπλασιασμό των μονάδων του και τη στρατιωτική τους αναβάθμιση. Πλέον είχε στην κατοχή του μονάδες πυροβολικού, υγειονομικό υλικό, συστήματα διαβιβάσεων, καθιστώντας τον εν μέρει αυτόνομο από τον αγγλικό ανεφοδιασμό, ενώ επέρριπτε στην αγγλική κυβέρνηση την ευθύνη για την εμφύλια σύρραξη και κατηγορούσε την Αγγλία ότι επιδίωκε να επαναφέρει τον Γεώργιο.¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁸ ΓΑΚ, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, φάκ. 144 β), *Aide – Memoire*, 21/5/1943· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/37202: R4594, R4595.

¹¹⁴⁹ Ο Τσουδερός είχε ήδη προαναγγείλει στους ηγέτες των κομμάτων τη λύση της Συντακτικής Συνέλευσης, τις εκλογές για την ανάδειξη της οποίας θα αναλάμβανε κυβέρνηση αποτελούμενη απ' όλα τα κόμματα. Η λέξη Οικουμενική έχει σβηστεί, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Δ', φάκ. 9, αρ. εγγρ. 33, Ιούλιος 1943· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/37197: R6443, 37202: R4622, R4666, 37203: R 5552, R5272, 43679: R2607· ΓΑΚ, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, ό. π. 3/7/1943· Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα, Αετός, 1945. σ. 59.

¹¹⁵⁰ Antony Eden, *The Memoirs: The Reckoning*, Vol. 3, Λονδίνο, Cassel, 1962, σσ. 474- 487.

Στο βρετανικό υπουργικό συμβούλιο που συγκλήθηκε τον Νοέμβριο του 1943 ο Eden καθόρισε τους βασικούς στόχους της αγγλικής κυβέρνησης απέναντι στην Ελλάδα: α) να τιμήσει τη συμμαχία της με τον Γεώργιο Β' και την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση, β) να εξασφαλίσει ότι την ώρα της Απελευθέρωσης η χώρα δεν θα οδηγηθεί στο χάος ή θα περιέλθει στην εξουσία μιας μειοψηφικής δικτατορίας, υπονοώντας το ΕΑΜ, γ) να διατηρήσει και να ενδυναμώσει τους παραδοσιακούς δεσμούς μεταξύ των δύο χωρών ώστε στην Απελευθέρωση η Αγγλία να βασίζεται στην φιλία της Ελλάδας, η θέση της οποία ήταν πολύ σημαντική για τα συμφέροντα της Αγγλίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και τη Μεσόγειο. Αν και τα φιλοαγγλικά αισθήματα ήταν καθολικά στον ελληνικό λαό, η πλειοψηφία του ήταν σταθερά αντιμοναρχική. Εξαιτίας της συμμαχικής απόβασης στην Ιταλία η Ελλάδα θα περνούσε άλλο ένα χειμώνα υπό κατοχή. Όμως η επιλογή της Ιταλίας ως χώρας που θα αποβιβάζονταν τα συμμαχικά στρατεύματα και όχι της Ελλάδας καθώς και η υποστήριξη προς το ΕΑΜ είχε κλονίσει το κύρος της Αγγλίας σε μεγάλο μέρος το ελληνικού λαού και ιδίως του αστικού πολιτικού κόσμου. Αν δεν λαμβάνονταν άμεσα μέτρα η Αγγλία θα αντιμετώπιζε σοβαρό πρόβλημα να ικανοποιήσει τους στόχους της και η μακροπρόθεσμη θέση της στην Ελλάδα θα ήταν επισφαλής.¹¹⁵¹

Ο Eden εξήγαγε το συμπέρασμα κατά την παραμονή του στη Μόσχα ότι η Σοβιετική Ένωση δεν ενδιαφέρονταν για τα ελληνικά πράγματα, αλλά αυτό θα μπορούσε να αλλάξει, αν το ΕΑΜ αποκτούσε τον έλεγχο της χώρας. Ο φιλικός προς την Αγγλία αστικός πολιτικός κόσμος είχε δυσαρεστηθεί από την υποστήριξη της αγγλικής κυβέρνησης προς το ΕΑΜ. Πλέον η Αγγλία δεν γινόταν να συνεχίσει να ενισχύει μιας ομάδας φανατικών. Όμως δεν μπορούσε να αντιστραφεί η τρέχουσα ισορροπία δυνάμεων, ενισχύοντας αποκλειστικά τον ΕΔΕΣ ή τις άλλες αντιστασιακές οργανώσεις, επειδή ο ΕΛΑΣ ήταν αρκετά ισχυρός και ανεξάρτητος χάρις τα ιταλικά εφόδια που είχαν περιέλθει στην κατοχή του. Η αγγλική κυβέρνηση έπρεπε να χρησιμοποιήσει την προπαγάνδα για να αποξενώσει τα μετριοπαθή στοιχεία από το ΕΑΜ. Η προπαγάνδα όμως από μόνη της δεν ήταν αρκετή ενώ, αν η Αγγλία κατηγορούσε τους ηγέτες του ΕΑΜ, αυτοί θα πρόβαλαν τη σχέση του Γεωργίου με τον Μεταξά και θα κατηγορούσαν τη Βρετανία ότι ήθελε να τον επιβάλει με τη βία. Η αγγλική κυβέρνηση δεν μπορούσε να αναγκάσει τον Γεώργιο να δεσμευτεί ότι δεν θα επέστρεφε στην Ελλάδα προτού γίνει δημοψήφισμα. Για αυτό έπρεπε να οριστεί Αντιβασιλεία από τον Γεώργιο τη στιγμή της Απελευθέρωσης από μια προσωπικότητα όπως ο Δαμασκηνός, να σταματήσει η ενίσχυση του ΕΑΜ και η προπαγάνδα να στραφεί κατά των ηγετών του. Τα μέτρα αυτά δεν ήταν ικανά, ώστε να ενισχύσουν την εικόνα της Αγγλίας στο εσωτερικό της Ελλάδας. Η Τουρκία ήταν αμφίβολο αν θα έμπαινε στον πόλεμο. Σε αυτή την περίπτωση απομακρυνόταν το ενδεχόμενο οι βρετανικές δυνάμεις να εισέλθουν άμεσα στην Ελλάδα ως απελευθερωτές. Αυτό που απέμενε ήταν να αυξηθεί άμεσα η βοήθεια που εισήγαγε το σουηδικό σχέδιο. Η αποφασιστική στιγμή όμως ήταν εκείνη που η Αγγλία θα δημιουργούσε ένα προγεφύρωμα, όταν αποσύρονταν οι Γερμανοί. Γι' αυτό έπρεπε να δημιουργηθεί ένα

¹¹⁵¹ PRO, CAB 66/43/18, "Policy towards Greece. Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs", 14/11/1943, ' KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/37222, R11828, "Policy towards Greece. Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs", 14/11/1943.

ικανό απόθεμα από τρόφιμα και άλλα είδη στη Μέση Ανατολή και να έχουν τελειοποιηθεί σχέδια σχετικά για την άμεση μεταφορά τους.¹¹⁵²

Όσον αφορά το σκέλος των τροφίμων η πρόταση του Eden προϋπέθετε χαλάρωση του αποκλεισμού κάτι που απαιτούσε και τη σύμφωνη γνώμη του MEW. Ο λόρδος Selborne έκανε μια σύντομη αναδρομή στο ιστορικό του σουηδικού σχεδίου. Στην παρούσα χρονική στιγμή στέλνονταν 18.000 τόνοι τροφίμων διάφορων ειδών τροφίμων, πριν μερικές βδομάδες εξαιτίας της γερμανικής αναβλητικότητας δεν είχε καταστεί εφικτή η μίσθωση ενός επιπλέον σουηδικού πλοίου από τη Βαλτική, από την Τουρκία είχαν εξασφαλιστεί 20-30.000 τροφίμων, αλλά οι Γερμανοί δεν επρόκειτο να συναινέσουν να δοθεί άδεια τούρκικό πλοίο να προσεγγίσει ελληνικά λιμάνια και οι Έλληνες δεν είχαν παραδώσει τα στοιχεία που τους είχαν ζητηθεί. Σύμφωνα με τον Selborne η ΕΔΒΕ δεν είχε αναφέρει κάποια επιδείνωση στο επισιτιστικό και ούτε είχε ζητήσει αύξηση των εισαγωγών, όμως οι πληροφορίες που έστελναν μέλη της Επιτροπής στην αγγλική κυβέρνηση προειδοποιούσαν ότι ο επερχόμενος χειμώνας θα ήταν ο χειρότερος των τελευταίων 12 μηνών. Τις συνθήκες θα τις επιδείνωνε ακόμη περισσότερο το γεγονός ότι μεγάλος μέρος της σοδειάς είχε καταστραφεί εξαιτίας των αντιποίνων των γερμανικών στρατευμάτων. Οι αδυνατισμένοι οργανισμοί ήταν αμφίβολο, αν θα άντεχαν τον χειμώνα. Η επιδείνωση επηρέαζε όμως όπως χαρακτηριστικά είπε την «Ελεύθερη Ελλάδα», αποσιωπώντας ότι αυτό είχε γίνει εξαιτίας των μαχών που είχε δώσει ο ΕΛΑΣ. Το MEW ευχαρίστως θα έδινε την άδειά του για την αύξηση, αλλά έπρεπε να εξασφαλιστεί και η συγκατάθεση των ΗΠΑ, επειδή δεν υπήρχαν αρκετά αποθέματα τροφίμων. Ο Selborne όμως έδωσε και την άδειά του για την αποστολή όχι μόνο τροφίμων αλλά και ρούχων. Οι Αμερικανοί ήταν θετικοί στη διεξαγωγή εράνου για την αποστολή ρούχων και υποδημάτων για τα παιδιά. Οι πληροφορίες του έλεγαν ότι οι ανάγκες για ιματισμό ήταν μεγαλύτερες από αυτές των τροφίμων. Όλα αυτά θα εγείραν αντιδράσεις από τις υπόλοιπες χώρες, ότι η Ελλάδα είχε ξεχωριστή μεταχείριση αλλά θα βρισκόταν κάποια δικαιολογία.¹¹⁵³

Ο Βρετανός Υπουργός των Εξωτερικών Eden αναγνώρισε επιτέλους ότι το πρόγραμμα δεν προχωρούσε σύμφωνα με τις αρχικές προβλέψεις και υπολειπόταν κατά 30.000 τόνους. Υποσχόταν πως αυτό θα λυνόταν άμεσα με τακτικότερα δρομολόγια και τη μίσθωση νέων πλοίων, που θα μετέφεραν την παραπάνω ποσότητα και την κατάργηση των όποιων διατυπώσεων για τη διέλευση τους από την Ιταλία. Οι παραπάνω ποσότητες θα συμπληρώνονταν από προϊόντα της εγχώριας παραγωγής μέσω του συστήματος ανταλλαγών που είχε αναπτύξει η Επιτροπή και σύμφωνα με τις πληροφορίες του εξελίσσονταν ικανοποιητικά.¹¹⁵⁴ Η αλλαγή της αγγλικής στάσης θα λύσει τα χέρια των Σουηδών στην Ελλάδα. Τις επόμενες μέρες ο Sandstrom θα ζητούσε από τη σουηδική κυβέρνηση την αύξηση της βοήθειας από 15.000 σε 24.000 τόνους στάρι τον μήνα και από 3.600 σε 7.800 τόνους σε άλλα είδη τροφίμων. Η αύξηση αυτή ήταν αναγκαία λόγω της επέκτασης του προγράμματος σε νέες περιοχές όπως η Ήπειρος, οι Κυκλάδες και τα Ιόνια Νησιά, λόγω της φτωχής ντόπιας σοδειάς και της κλιμάκωσης του ανταρτοπόλεμου. Επιπλέον οι συμφωνίες του Βουκουρεστίου με τους κατακτητές για τη σοδειά του ελαιόλαδου απαιτούσαν

¹¹⁵² Ο. π.

¹¹⁵³ PRO, CAB 66/43/18, "Policy towards Greece. Memorandum by Minister of Economic Warfare", 16/11/1943.

¹¹⁵⁴ Ο. π.

επιπλέον ποσότητες σταριού για την ανταλλαγή του. Οι παραπάνω προτάσεις διαβιβάστηκαν από τη σουηδική κυβέρνηση στις αντίστοιχες των ΗΠΑ και της Μεγάλης Βρετανίας για έγκριση με την ταυτόχρονη αίτησης προσφοράς διαθέσιμων πλοίων για τη μεταφορά τους.¹¹⁵⁵

Το πρόβλημα όμως που προέκυψε ήταν ότι ο Καναδάς δεν μπορούσε άμεσα να ανταποκριθεί στις νέες απαιτήσεις. Η ελληνική κυβέρνηση τους προηγούμενους μήνες είχε προσεγγίσει την Αργεντινή, θυμούμενη την παλιά δωρεά της των 20.000 τόνων σταριού. Τον Νοέμβριο του 1943 είχε αντιμετωπίσει και πάλι τη βρετανική άρνηση. Όλες οι εισαγωγές τροφίμων περιορίζονταν από τις αρχές του αποκλεισμού με εξαίρεση αυτές από τον Καναδά.¹¹⁵⁶ Οι ποσότητες από την Αργεντινή ήταν έτοιμες να αποσταλούν. Τώρα το σκληρό ΜΕW θα μπορούσε να δεχθεί αυτή η ποσότητα να φτάσει ακόμη και τους 100.000 τόνους.¹¹⁵⁷ Ήδη οι πρεσβείες των Συμμάχων είχαν συνομιλίες στη Στοκχόλμη για τη ναύλωση νέων πλοίων και τον σχεδιασμό του βασικού πλαισίου της επιχείρησης. Η ελληνική πρεσβεία θα καλούνταν να συνεργαστεί και αυτή και να συμφωνήσει με τα παραπάνω.¹¹⁵⁸ Δεν της έμενε τίποτα άλλο παρά να κάνει το δεύτερο.¹¹⁵⁹

Το κύρος της ΕΔΒΕ είχε αρχίσει να κλονίζεται, επειδή δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις δυσμενείς εξελίξεις του επισιτιστικού. Αρκετά παράπονα εκφράζονταν για τον πρόεδρο της ΕΔΒΕ Emil Sandstrom, του οποίου από την Ελλάδα ζητούνταν η αντικατάσταση με κάποιον άλλο πιο έμπειρο και ενεργητικό. «Ένας άνθρωπος με αμερικανική νοοτροπία θα χρειαζότανε. Κι όχι ένας γέρος συνταξιούχος δικαστικός που έφαγε τη ζωή του ερμηνεύοντας τη νομολογία της χώρας του και τώρα θέλει λίγη ξεκούραση στα νότια κλίματα». Το κόστος ζωής αύξανε κάθε ημέρα ταχύτερα από την άνοδο των μισθών και σημειώνονταν παντελής έλλειψη καταναλωτικών αγαθών. Οι πληροφορίες που έφθαναν στην ελληνική κυβέρνηση μιλούσαν για τη μετατόπιση της κοινής γνώμης προς τα αριστερά, για την αύξηση της δύναμης του ΕΑΜ και ότι η πλέον αξιόμαχη αντιστασιακή οργάνωση ήταν ο ΕΛΑΣ. Ο Σπυρίδων Μαρκέτης, ο Έλληνας πρέσβης στην Ελβετία, ανέφερε χαρακτηριστικά ότι: «Αύξεις κομμουνισμού συνεχίζεται. Δράσεις ικανών ανταρτικών σωμάτων καθαρώς κομμουνιστική».¹¹⁶⁰

Ούτε όμως ο Τσουδερός είχε μείνει αργός όλο αυτό το διάστημα. Με τη σύμφωνη γνώμη του βρετανού πρέσβη Leeper απέστειλε τριμελή αποστολή από τους Αντώνιο Αρφάνη με το κωδικό όνομα «Κίμων», δικηγόρο από τη Σύρο και έφεδρο υπολοχαγό του πυροβολικού, Αριστείδη Πηλαβάκη ως «Κρέων», στέλεχος του Υπουργείου των Εξωτερικών από την Κύπρο καθώς και τον ασυρματιστή Ιωάννη

¹¹⁵⁵ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 53.3, Αριθ. 168/75, Λονδίνο 5/1/44, 1943, φάκ.26.3, α.π. 10861, Στοκχόλμη 30/12/1943, με την ένδειξη «απόρρητον διά κ. Πρωθυπουργόν» ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ό. π., αρ. εγγρ. 054, με την ένδειξη «άκρως εμπιστευτικών», Στοκχόλμη 18/12/1943.

¹¹⁵⁶ Ο. π., φάκ. 10 αριθ. εγγρ. 041, "Ministry of Economic Warfare", 5/11/1943

¹¹⁵⁷ Ο. π., φάκ. 11, αριθ. εγγρ. 041, Λονδίνο, 29 /12/1943.

¹¹⁵⁸ Ο. π., φάκ. 14. αριθ. εγγρ. 214, "Ministry of Economic Warfare", 30/12/1943.

¹¹⁵⁹ «Συμφωνούμεν» θα απαντούσε μονολεκτικά ο Τσουδερός στο εν λόγω τηλεγράφημα δείχνοντας την αγωνία της ελληνικής κυβέρνησης για την τελική έγκριση, χαρακτηριστικό της αγωνίας είναι πως η ημερομηνία του τηλεγραφήματος είναι λάθος, γράφοντας 1943 και όχι 1944! βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού Αποστολή Α', φάκ. 11., αρ. εγγρ. 212, Κάιρον 1/11/1943.

¹¹⁶⁰ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 19.1, Αριθ. 5943 Βέρνη 7 Σεπτεμβρίου 1943, φάκ. 53.3, Αριθ. 181, "Aide Memoire" 6/1/44, με την ένδειξη Most Secret ΈΛΙΑ, Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, φάκ. 50.3, ό .π.

Ανδρούτσο. Οι πληροφορίες που είχε ο Τσουδερός μιλούσαν ότι οι αστοί πολιτικοί είχαν εγκαταλείψει τις αντιμοναρχικές τους πολιτικές θέσεις. Μια ημέρα αφότου τα βουνά προσγειώνονταν στο Κάιρο, δηλαδή οι αντιπρόσωποι των αντιστασιακών οργανώσεων, οι τρεις τους αναχωρούσαν από το Πορτ – Σάιτ της Αιγύπτου με αγγλικό υποβρύχιο στις 18 Αυγούστου 1943 για την κατοχική Ελλάδα.

Η επικοινωνία των «Κίμων – Κρέων» με το Κάιρο δεν είχε καταστεί εφικτή. Στις 25/26 – 10- 43 στάλθηκε το πρώτο σήμα στην Αθήνα δίχως να ληφθεί απάντηση. Ο Τσουδερός ανησυχώντας ζήτησε την άδεια από τον Leeper να ανακληθούν, αφού υπέβαλλαν πρώτα το ερωτηματολόγιο που είχαν στείλει στον Δαμασκηνό και παρέδωσαν ένα μικρό ποσό από τα χρήματα που είχαν στον πρώην Αρχιεπίσκοπο Χρύσανθο και το μεγαλύτερο στον Δαμασκηνό¹¹⁶¹. Ταυτόχρονα άνθρωπος απολύτου εμπιστοσύνης έπρεπε να σταλεί στην Ελλάδα προκειμένου να προσεγγίσει τον Δαμασκηνό. Όμως από τις 15 Νοέμβρη 1943 έγινε δυνατή η ανταλλαγή τηλεγραφημάτων¹¹⁶². Ο «Κρέων» έστειλε τις πρώτες πληροφορίες στις 25 Νοεμβρίου ζητώντας να επιστρέψει ο «Κίμων», για να εκθέσει προφορικά τα πορίσματά τους λόγω των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν με τον ασυρματιστή.¹¹⁶³ Ο Τσουδερός του ζήτησε να διατηρήσει την επικοινωνία με τον Δαμασκηνό και να του ανακοινώσει με απόλυτη μυστικότητα ότι είχε αποφασισθεί να του ζητηθεί να αναλάβει την προσπάθεια για την επιστροφή στον ομαλό πολιτικό βίο. Ήδη είχαν ξεκινήσει οι διαδικασίες για την επιστροφή του «Κίμων»¹¹⁶⁴. Όμως από την 9 Δεκεμβρίου 1943 ο Τσουδερός είχε στα χέρια του τηλεγράφημα του «Κρέων», στο οποίο παρουσίαζε συνοπτικά την αλλαγή των απόψεων των πολιτικών ηγετών ως προς την επιστροφή του Γεωργίου Β΄ και τις θέσεις του Δαμασκηνού.¹¹⁶⁵

Αρχές Ιανουαρίου του 1944 ο «Κίμων» έφθασε στο Κάιρο. Στις δύο εκθέσεις που υπέβαλε στον Τσουδερό ενσωμάτωνε τα πορίσματα των προηγούμενων αναφορών. Η επιστροφή του βασιλιά, όχι μόνο του Γεωργίου αλλά οποιουδήποτε μονάρχη, ως εθνικού συμβόλου είναι ζήτημα εθνικής ανάγκης και μόνο αυτή μπορεί να εγγυηθεί την τάξη στην Απελευθέρωση. Το πολιτειακό πλέον θεωρείται λυμένο και δεν σχετιζόταν με τον θεσμό της μοναρχίας, αλλά με το πρόσωπο του πρωθυπουργού. Η ανακίνησή του από τους πολιτικούς ουσιαστικά αποτελούσε ελιγμό με σκοπό την εξυπηρέτηση των προσωπικών τους πολιτικών φιλοδοξιών. Ήδη ετοίμαζαν κοινή δήλωση στην οποία θα τονιζόταν η ανάγκη επιστροφής του Γεωργίου Β΄, όμως την ματαίωσε η ανακοίνωση της επιστολής του προς τον Τσουδερό. Όσον αφορά το τμήμα του πληθυσμού, το οποίο δεν ήταν ενταγμένο στο ΕΑΜ, αυτό προσέβλεπε στην Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση, επειδή αυτήν αναγνώριζε ως

¹¹⁶¹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Στ΄, φάκ 2, αρ. εγγρ. 5, Κάιρο 14 Νοεμβρίου 1943 Αποστολή Ε΄, φάκ. 6 αρ. εγγρ. 37, 1/11/1943.

¹¹⁶². Οι «Κίμων- Κρέων» επέρριψαν τις ευθύνες στον ασυρματιστή. Στην πραγματικότητα την ευθύνη είχε η βρετανική υπηρεσία ΜΟ4, είτε λόγω οργανωτικών ελλείψεων είτε ηθελημένης αδράνειας, βλ. ό. π., Αποστολή Στ΄, φάκ. 2, αρ. εγγρ. 16, Αθήνα, 24- 11-1943· Bickham Sweet – Escott, *Baker Street Irregular*, Λονδίνο, Methuen and Co, 1965, σ. 173.

¹¹⁶³ Ο πρώτος φάκελος, σφραγισμένος με κερί, εστάλη στο Κάιρο ταχυδρομικά μέσω των βρετανικών προξενικών αρχών της Σμύρνης στις 28 Νοεμβρίου, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Δ΄, φάκ. 9, αρ. εγγρ. 90, 26 Δεκεμβρίου 1943· Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, ό. π, σ. 772.

¹¹⁶⁴ Ο. π., αρ. εγγρ. 94, χωρίς ημερομηνία.

¹¹⁶⁵ Ο. π., αρ. εγγρ. 83, *Aide – Memoire*, , 9/12/1943.

νόμιμη και ενίσχυαν οι Σύμμαχοι. Σε αυτό το τμήμα έπρεπε να βασισθεί η εξόριστη κυβέρνηση προκειμένου να γίνει ρυθμιστής των μεταπολεμικών εξελίξεων, ελέγχοντας παράλληλα τη διεξαγωγή του αντάρτικου πολέμου στην Ελλάδα και μεριμνώντας για το επισιτιστικό ζήτημα καθώς και για τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση της χώρας.¹¹⁶⁶

Οι πληροφορίες που έφθασαν στον Τσουδερό έλεγαν ότι στις 10 Ιανουαρίου 1944 ύστερα από πρόταση του Γεωργίου Παπανδρέου οι πολιτικοί ηγέτες είχαν αποφασίσει να αναγνωρίσουν την κυβέρνηση του¹¹⁶⁷. Τέλη Ιανουαρίου ο Τσουδερός έλαβε τηλεγράφημα από τον «Κρέων» όπου του παρουσίαζε συνοπτικά τη στάση των πολιτικών απέναντι στο γράμμα της 8^{ης} Νοεμβρίου. Αυτό είχε κάνει την καλύτερη δυνατή εντύπωση στην κοινή γνώμη. Στο σχετικό υπόμνημα που είχε υπογραφεί από τους πολιτικούς ηγέτες αναφερόταν ότι ήταν έτοιμοι να συνεργαστούν με το Κάιρο και τους Συμμάχους υπό την προϋπόθεση όμως ότι θα σχηματιζόταν κυβέρνηση Εθνικού Συνασπισμού, η οποία θα αντιμετώπιζε τα τρέχοντα και τα μεταπολεμικά προβλήματα. Επιπλέον ζητούσαν την υπαγωγή του αντάρτικου αγώνα υπό ενιαία στρατιωτική διοίκηση και πολιτική καθοδήγηση. Ακόμα ζητούσαν την αύξηση της εισαγόμενης επισιτιστικής βοήθειας¹¹⁶⁸.

Όμως σε νεότερο τηλεγράφημα, όπου περιλαμβανόταν όλο το κείμενο του υπομνήματος, η φράση «επανεξέτασιν» θεωρούνταν από τους πολιτικούς ηγέτες απλά τυπική δίχως καμία αξία. Αν και ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν με τον Τσουδερό και τους Συμμάχους στη χάραξη μιας ενιαίας πολιτικής, στην παρούσα χρονική στιγμή θα περιορίζονταν να εφιστήσουν την προσοχή του Τσουδερού στο πρόβλημα του αντάρτικου αγώνα και του επισιτιστικού προβλήματος¹¹⁶⁹.

Το πρώτο τηλεγράφημα του «Κρέων» αντί να διασκεδάσει ενέτεινε την καχυποψία του Τσουδερού ως προς τις πραγματικές διαθέσεις των πολιτικών που υπέγραψαν το υπόμνημα. Ο ίδιος εκμυστηρευόταν στον «Κρέων» ότι οι παραπάνω πολιτικοί ίσως επανεξέταζαν τη στάση τους την ώρα της Απελευθέρωσης¹¹⁷⁰. Το νέο κείμενο σε συνδυασμό με το μήνυμα του Δαμασκηνού που του έλεγε να μην προβεί σε καμία πρόωγη συμφωνία με το ΕΑΜ, ενίσχυσαν τους φόβους του ότι ίσως ζητούσαν επιπλέον ανταλλάγματα για την υποστήριξή τους. Επιπλέον φοβόταν μήπως ζητούσαν μια νέα δήλωση του Γεωργίου σχετικά με το δημοψήφισμα και ζητούσαν την ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Σοφούλη ως ηγέτη του μεγαλύτερου κόμματος Προκειμένου να αντιμετωπίσει έναν πιθανό εκβιασμό θα επιδίωκε τη διεύρυνση της κυβέρνησής του με τη συμμετοχή των Γ. Παπανδρέου, Πέτρο Ράλλη και Αλέξανδρο Αλεξανδρή.¹¹⁷¹

Ο Leeper θεωρούσε ότι η έκθεση με τις απόψεις των Ελλήνων πολιτικών για την επιστροφή του Γεωργίου Β΄ ήταν η πλέον αντιπροσωπευτική απ' όσες είχαν λάβει μέχρι τότε, συμφωνώντας ότι η αντιμοναρχική τους στάση αποτελούσε απλά ένα πολιτικό όπλο¹¹⁷². Ιδιαίτερη εντύπωση έκανε στον Leeper η επιστολή του Γεωργίου Παπανδρέου προς τον Τσουδερό στην οποία τον συμβούλευε να μην ενδώσει στο

¹¹⁶⁶ Ο. π., Αποστολή Στ', φάκ. 2, αρ. εγγρ. 48, 8/11/1944, αρ. εγγρ. 49, 15/1/1944.

¹¹⁶⁷ Ο. π., Αποστολή Δ, φάκ. 9 αρ. εγγρ. 101, 24 /1/1944.

¹¹⁶⁸ Ο. π., Αποστολή Ε', φάκ 6, αρ. εγγρ. 49, 26 /1/1944.

¹¹⁶⁹ Ο. π.

¹¹⁷⁰ Ο. π., 5/2/1944.

¹¹⁷¹ Ο. π., 11/2/1944· Procopis Papastratis, ό. π., σσ. 161- 162.

¹¹⁷² ΚΕΙΝΕ/ Ακαδημία Αθηνών, FO 371/ 43674, R: 226.

ενδεχόμενο συνεργασίας με το ΕΑΜ. Ουσιαστικά επιβεβαίωνε τις βρετανικές πληροφορίες από τον Μάρτη του 43¹¹⁷³ και από την προηγούμενη επιστολή του τον Αύγουστο ότι αποδεχόταν τον βασιλιά¹¹⁷⁴. Ο Leeper παρατηρούσε ότι είχε παίξει ξεχωριστό ρόλο μεταξύ των πολιτικών, για να προωθήσει την ενότητα και είχε υπογράψει το υπόμνημα της 10^η Ιανουαρίου και σε αυτόν άνηκε η πρόταση να αναγνωριστεί η κυβέρνηση του Καΐρου¹¹⁷⁵.

Ο Leeper σε επιστολή του προς τον Antony Eden απέδιδε την αλλαγή αυτή στον φόβο τους από την αλματώδη ανάπτυξη του ΕΑΜ και στο γεγονός ότι συντηρητικά στρώματα του ελληνικού πληθυσμού απέβλεπαν όχι στους αστούς πολιτικούς αλλά στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Ο δεύτερος λόγος ήταν ότι η κυβέρνηση Τσουδερού ήταν η μόνη που απολάμβανε της εμπιστοσύνης της αγγλικής κυβέρνησης και ως επίσημα αναγνωρισμένη στο εξωτερικό αυτή διαχειριζόταν μείζονα ζητήματα όπως αυτό της εισαγόμενης επισιτιστικής βοήθειας που διανέμονταν στην κατοχική Ελλάδα από τη σουηδοελβετική επιτροπή.¹¹⁷⁶

Ο Leeper θεωρούσε ότι ο ποιο σημαντικός παράγοντας, προκειμένου να επιτευχθεί κάποια συνεννόηση μεταξύ των διάφορων πολιτικών παρατάξεων στην Αθήνα έως το τέλος του πολέμου, ήταν το ζήτημα της διαχείρισης της βοήθειας. Η βρετανική κυβέρνηση έπρεπε να χρησιμοποιήσει το επιχείρημα ότι η ενότητα την ώρα της Απελευθέρωσης ήταν απαραίτητη για την εύρυθμη λειτουργία του μηχανισμού αρωγής, τον οποίο οι Σύμμαχοι επρόκειτο να εγκαταστήσουν στην Ελλάδα, όταν οι Γερμανοί αποχωρούσαν. Αυτή η έκκληση θα είχε μεγαλύτερη επιρροή στους αστούς πολιτικούς, αν γινόταν δημόσια, ενώ έπρεπε να προέρθει από την Αγγλική κυβέρνηση, η οποία θα αναλάμβανε τη διαχείριση της βοήθειας στην Απελευθέρωση, πριν την αντικαταστήσει η UNRRA. Η βοήθεια θα ήταν η κύρια έγνοια κάθε Έλληνα και δεν υπήρχε πιο πειστικό επιχείρημα για να εξαναγκαστούν αντίπαλοι πολιτικοί να ξεχάσουν τις διαφορές τους κατά τη διάρκεια του πολέμου.¹¹⁷⁷

Η πρόταση αυτή του Leeper βρήκε ευνοϊκή αποδοχή στα στελέχη του Foreign Office, όπως ο Laskey, τα οποία εδώ και καιρό θεωρούσαν ότι η ανάγκη για τη βοήθεια μπορούσε να λειτουργήσει αποτρεπτικά την ώρα της Απελευθέρωσης για πιθανές εξεγέρσεις και για τις εμφύλιες συρράξεις. Αρκετοί Έλληνες είχαν επίγνωση της σημασίας της και μια έκκληση σίγουρα θα βοηθούσε. Το πρόβλημα όμως ήταν άλλο. Η αγγλική κυβέρνηση δεν θα είχε η ίδια την αποκλειστική ευθύνη για την αρχική περίοδο. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο βρισκόταν υπό κοινό συμμαχικό έλεγχο με τους Αμερικανούς κάτι που σήμαινε ότι η βοήθεια θα βρισκόταν υπό κοινό αγγλό-αμερικανικό έλεγχο. Η έκκληση δεν έπρεπε να δείχνει ότι η Ελλάδα δεν θα απελευθερώνονταν τελικά από τη Συμμαχική απόβαση, αλλά ύστερα από την αποχώρηση των Γερμανών. Επιπλέον δεν έπρεπε να δοθεί η εντύπωση ότι η αγγλική κυβέρνηση σκόπευε να χρησιμοποιήσει τη βοήθεια ως όπλο για πολιτικούς σκοπούς.

¹¹⁷³ Σύμφωνα με τον συντάκτη της έκθεσης ο Γ. Παπανδρέου είναι ο μόνος από τους πολιτικούς που αποδέχεται την επιστροφή του Γεωργίου, επειδή η Αγγλία επιμένει σε αυτή, βλ. HS5/ 242, Greece: Political: Attitude of Party Leaders : Communists, 25/3/1943.

¹¹⁷⁴ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/37200, R: 9338, 30/9/1943.

¹¹⁷⁵ Υπήρχαν διαφωνίες ως προς το ποιο ήταν το πραγματικό κείμενο που υπογράφηκε, βλ. KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43679, R: 2562, 19/2/1944, 43680, R: 3104, 15/2/1944.

¹¹⁷⁶ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/ 43677, R: 1860 24/1/1944.

¹¹⁷⁷ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43219, R 539, From his majesty's ambassador to the Greek government (Cairo) to Foreign Office, 10/1/1944.

Η βοήθεια δεν θα διανεμόνταν, αν δεν υπήρχε πολιτική ειρήνη έως ένα βαθμό. Δεν θα ήταν όμως δύσκολο μια δήλωση να διατυπωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπονοεί ότι η βοήθεια δεν θα διανεμόνταν εκτός και αν οι Έλληνες αποδέχονταν την κυβέρνηση που ευνοούσε η Αγγλία. Το πιο σημαντικό πρόβλημα ήταν το τρίτο.¹¹⁷⁸

Όταν προέκυψε το ενδεχόμενο της απόβασης στην Ελλάδα το 1943, η βρετανική πλευρά κινήθηκε για τη δημιουργία σχετικών αποθεμάτων δημητριακών στη Μέση Ανατολή.¹¹⁷⁹ Στη Μέση Ανατολή παρατηρούνταν έλλειψη επαρκών εφοδίων καθώς και μεταφορικών μέσων για την ώρα της Απελευθέρωσης. Το αγγλικό Υπουργείο Πολέμου θα μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες μόνο για 45 μέρες. Όντας σε εκκρεμότητα η δημιουργία της UNRRA, θα έπρεπε να δημιουργηθεί ένας προσωρινός οργανισμός για τον ανεφοδιασμό των Βαλκανίων με κέντρο τη Μέση Ανατολή. Η δομή του θα ήταν τέτοια, ώστε να μπορεί να απορροφηθεί από την UNRRA, όταν αυτή θα ιδρύονταν. Παράλληλα όμως εγείρονταν το ερώτημα, το κατά πόσο το σουηδικό πρόγραμμα θα έμενε σε ισχύ και υπό ποιους όρους.¹¹⁸⁰

Ο ήδη υπάρχων οργανισμός αρωγής διατηρούσε μια σειρά από πλεονεκτήματα, όπως ότι διέθετε χιλιάδες υπάλληλους, διέθετε ένα οργανωμένο δίκτυο διανομών σε όλη την ελληνική επικράτεια, στα νησιά και σε περιοχές που δεν ελέγχονταν από τους αντάρτες, είχε αποκτήσει μια τεράστια εμπειρία τους τελευταίους 18 μήνες και διέθετε αρχεία με τις ανάγκες εισαγωγών της Ελλάδας. Παράλληλα διέθετε ήδη ένα στόλο και είχε στη διάθεση της ποσότητες τροφίμων που μόνο αμελητέες δεν μπορούσαν να χαρακτηρισθούν και αποτελούσαν δωρεά, ανεξάρτητα αν μελλοντικά θα υπήρχαν μειώσεις λόγω της προσθήκης στρατιωτικών προμηθειών από τους συμμάχους ή την UNRRA. Σε περίπτωση που η канаδική ή η αμερικανική κυβέρνηση αποφάσιζαν να σταματήσουν τη δωρεάν χορήγηση των παραπάνω θα μπορούσαν να θεωρηθούν μέρος της συνεισφοράς από την UNRRA.¹¹⁸¹ Για όλα τα παραπάνω έπρεπε να υπάρξουν συζητήσεις με την αμερικανική κυβέρνηση και ύστερα να προσεγγισθεί η σουηδική πλευρά. Το ζήτημα αν η όλη επιχείρηση θα τελούσε υπό στρατιωτική ή πολιτική διοίκηση θα μπορούσε να διευθετηθεί μετά. Ο κύριος στόχος αυτή τη στιγμή ήταν η αμερικανική κυβέρνηση να συναινέσει καταρχάς στη συνέχιση του υφιστάμενου προγράμματος. Η αγγλική κυβέρνηση έβλεπε πλέον το σουηδικό σχέδιο ως ένα είδος οικονομικού και πολιτικού προγεφυρώματος στην Κατοχική Ελλάδα. Την άποψη ότι δεν έπρεπε να αλλάξει η σύνθεση της Επιτροπής συμεριζόταν και ο Αγνίδης, ο Έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο, επειδή φοβόταν μήπως γινόταν αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης στο εσωτερικό της Ελλάδας.¹¹⁸²

Το State Department απάντησε ότι συμφωνούσε με την αγγλική πρόταση για τη συνέχεια του σουηδικού σχεδίου στην Απελευθέρωση και είχε δώσει οδηγίες στον πρέσβη των ΗΠΑ στη Στοκχόλμη να συνεργαστεί με τον Άγγλο ομόλογό του, καλώντας τη σουηδική κυβέρνηση να συνεχίσει το ανθρωπιστικό της έργο στην Ελλάδα και στην Απελευθέρωση υπό κάποιους όρους. Η αμερικανική κυβέρνηση

¹¹⁷⁸ Ο. π., R 505, 11/1/1944.

¹¹⁷⁹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/37243, R. 7501, 7 August 1943.

¹¹⁸⁰ Τα εφόδια θα παρέχονταν από αγγλικούς οργανισμούς όπως οι MESC και MERRA, βλ. KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/37243, ό. π.

¹¹⁸¹ Λόγω των εκτεταμένων καταστροφών από τις κατοχικές δυνάμεις, η Ελλάδα κατάφερε να εξασφαλίσει την εξαμηνιαία αναστολή πληρωμής των εφοδίων της UNRRA, βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα πρώτα 50 χρόνια της Τραπεζικής της Ελλάδος 1928 -1978*, Αθήνα, 1978, σ. 228

¹¹⁸² KEINE/Ακαδημία Αθηνών, 371/37243, R. 9037, *Greek Relief*, 23/9/1943, R. 12979, 29/12/1943.

ανέμενε αμερικανικό προσωπικό να συνεργαστεί με τη σουηδοελβετική επιτροπή και να επιθεωρεί, να διανέμει και να κάνει χρήση των παρεχόμενων εφοδίων. Καμία δέσμευση δεν θα αναλαμβάνονταν προς το παρόν, όσον αφορά την περίοδο που θα αντικαθιστούσε τη σουηδοελβετική επιτροπή στο έργο της αρωγής η UNRRA και η αμερικανική κυβέρνηση σταματούσε να χρηματοδοτεί το σουηδικό σχέδιο. Το State Department είχε ήδη επικοινωνήσει με την UNRRA και είχε απευθυνθεί στον γενικό διευθυντή της, συστήνοντάς του να εξετάσει ευνοϊκά το ζήτημα της λειτουργίας του σουηδικού σχεδίου για όσο χρειαζόταν έως ότου αναλάμβανε η UNRRA. Η αγγλική κυβέρνηση μπορούσε, αν ήθελε, να απευθυνθεί στο ίδιο πνεύμα και η ίδια στον γενικό διευθυντή της. Η αμερικανική κυβέρνηση θεωρούσε ότι αγγλική δεν είχε ενστάσεις στις παραπάνω επιφυλάξεις και ζητούσε τις απόψεις της αγγλικής για τη θέση της UNRRA στα Βαλκάνια. Παράλληλα όμως ειδοποιούσε την αγγλική κυβέρνηση να ενημερώσει την Ελληνική και την Καναδική κυβέρνηση ότι οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Μεγάλης Βρετανίας είχαν αποφασίσει να χρησιμοποιήσουν το σουηδικό σχέδιο στην Απελευθέρωση.¹¹⁸³

Η αγγλική διπλωματία αιφνιδιάστηκε από την αμερικανική απάντηση. Αυτό που δεν μπορούσε να καταλάβει ήταν τι εννοούσε με τον όρο επιφυλάξεις. Στην παρούσα φάση η ΕΔΒΕ συνεργαζόταν με τη γερμανική κυβέρνηση, αλλά διατηρούσε την αυτονομία της στο έργο της διανομής. Η αγγλική κυβέρνηση ανέμενε να συνεργαστεί στενά με την Αγγλική και την Αμερικανική κυβέρνηση στην Απελευθέρωση και ήταν έτοιμη να το επιβάλει, αν η Επιτροπή αρνούνταν. Αν η λέξη «συνεταιριστεί» στην επιφύλαξη του State Department είχε την έννοια της συνεργασίας, δεν θα υπήρχε καμία ένσταση. Όμως η αγγλική κυβέρνηση φοβόταν ότι ο όρος είχε ευρύτερη ερμηνεία και ότι το State Department επιθυμούσε την αναδιοργάνωσή της Επιτροπής σε σουηδοελβετοαγγλοαμερικανική βάση. Αυτό δεν θα γινόταν αποδεκτό από τη σουηδική κυβέρνηση ούτε από τη γερμανική, η οποία θα απέσυρε την άδεια ασφαλούς διέλευσης των πλοίων αλλά και ούτε η αγγλική κυβέρνηση ήταν πρόθυμη να πιέσει για μια τέτοια αναδιοργάνωση. Όσον αφορά τη δεύτερη επιφύλαξη, η αγγλική κυβέρνηση θεωρούσε ότι η αμερικανική δεν ήταν υπέρ της συνέχειας του σουηδικού προγράμματος από τη στιγμή που η UNRRA θα αναλάμβανε το έργο της αρωγής. Αυτό δεν ήταν επιζήμιο για τα αγγλικά συμφέροντα. Οι σχέσεις της UNRRA με τη σουηδοελβετική Επιτροπή απαιτούσαν περαιτέρω διαπραγματεύσεις, τις οποίες η αγγλική κυβέρνηση δεν ήταν πρόθυμη να διεξάγει με τη σουηδική στο παρόν στάδιο.¹¹⁸⁴

Η αμερικανική πλευρά συμφωνούσε πως έπρεπε να προσεγγισθεί η σουηδική κυβέρνηση. Επειδή ακόμα δεν είχε διευθετηθεί από τους Συμμάχους, για πόσο και υπό ποιους όρους τα εφόδια από το εξωτερικό θα διανέμονταν από τον AML, ένα στρατιωτικό οργανισμό στον οποίο συμμετείχαν Άγγλοι και Αμερικανοί, καθώς και το πότε η UNRRA θα καλούνταν να αναλάβει τη γενική ευθύνη του έργου της αρωγής και της ανασυγκρότησης, θα ζητούνταν από τη σουηδική κυβέρνηση η συνεργασία της, για να βρεθεί ένας αμοιβαία ικανοποιητικός τρόπος ώστε να χρησιμοποιηθεί ο ήδη υπάρχων μηχανισμός βοήθειας.¹¹⁸⁵

¹¹⁸³ Ο. π., 371/43719, R 877, Relief for Greece, 18/1/1944.

¹¹⁸⁴ Ο. π., R 877/472/19, 23/1/1944.

¹¹⁸⁵ FRUS, 1944, vol. 5, tel. 868.48/ 5142, The Acting Secretary of State to the Minister of Sweden (Johnson), Washington, 24/2/1944

Ο Τσουδερός επιθυμούσε και αυτός την παράταση της λειτουργία της ΕΔΒΕ και στην Απελευθέρωση. Όμως επιθυμούσε τη διεύρυνσή της με νέα ουδέτερα μέλη. Επιπλέον ήθελε την αναβάθμιση του ρόλου των Ελλήνων διευθυντών της Επιτροπής, οι οποίοι θα καλούνταν να υποβάλλουν τις προτάσεις τους. Ο Cadogan απάντησε ότι δεν είχε αντίρρηση καταρχήν, όσον αφορά το θέμα των Ελλήνων διευθυντών, αλλά η ελληνική κυβέρνηση μόνη της έπρεπε να το ζητήσει από τη σουηδική. Το σημαντικότερο όμως ήταν ότι ανακοίνωσε στον Τσουδερό ότι και η αγγλική κυβέρνηση είχε την πρόθεση η ΕΔΒΕ να συνεχίσει το έργο της για την αρχική περίοδο της Απελευθέρωσης. Η αγγλική κυβέρνηση σκόπευε σε συνεργασία με την αμερικανική να προσεγγίσει τη σουηδική για να εξακριβώσει ποιες ήταν οι διαθέσεις της απέναντι σε αυτό το ενδεχόμενο. Η Αγγλική κυβέρνηση θα επιδίωκε τη στενή συνεργασία της ΕΔΒΕ με τον AML όμως δεν ήθελε να συμμετέχουν στη σουηδοελβετική επιτροπή Άγγλοι και Αμερικανοί ως μέλη, επειδή φοβούνταν ότι οι Γερμανοί θα απέσυραν την άδεια ασφαλούς διέλευσης. Οι διαπραγματεύσεις για τον τελικό διακανονισμό και τους όρους της συμφωνίας καλό ήταν να αφεθούν προς το παρόν και να εξεταστούν την ώρα της Απελευθέρωσης.¹¹⁸⁶

Ο Leeper ειδοποίησε επίσημα τον Τσουδερό κατόπιν εντολής του Eden ότι η πρόθεση της αγγλικής κυβέρνησης ήταν να συνεχίσει η ΕΔΒΕ τη δραστηριότητά της στην Απελευθέρωση γι' αυτό σκόπιμο ήταν η ελληνική κυβέρνηση να ζητήσει επίσημα από τη σουηδική την παράταση του σουηδικού σχεδίου τουλάχιστον προσωρινά και στην Απελευθέρωση. Οι σχέσεις της Επιτροπής με τη Βασιλική Ελληνική Κυβέρνηση, τις Συμμαχικές Στρατιωτικές Αρχές, την UNRRA και τον AML την ώρα της Απελευθέρωσης απαιτούσαν περαιτέρω διαπραγματεύσεις, αλλά το σημαντικό ήταν να εξασφαλιστεί η σύμφωνη γνώμη καταρχήν της σουηδικής κυβέρνησης για τη συνέχιση του σουηδικού σχεδίου. Η αγγλική κυβέρνηση δικαιολόγησε αυτήν την πρόταση, επειδή επιθυμούσε να είναι έτοιμος χωρίς καθυστέρηση ο πιο αποτελεσματικός μηχανισμός αρωγής για τη διανομή της βοήθειας σε ένα άπορο πληθυσμό τη στιγμή της Απελευθέρωσης. Η σουηδοελβετική επιτροπή είχε αναπτύξει ήδη ένα πολύ καλά οργανωμένο μηχανισμό σε ολόκληρη τη χώρα και αποτελούσε την καλύτερη λύση, για να διοχετευθούν τα τρόφιμα σε μεγαλύτερη κλίμακα την ώρα της Απελευθέρωσης. Αν η Βασιλική Ελληνική Κυβέρνηση ήταν σύμφωνη, ο Υπουργός Εξωτερικών της Αγγλίας ήταν έτοιμος να διατάξει τον Άγγλο πρέσβη στη Στοκχόλμη να συνεργαστεί από κοινού με τους πρέσβεις της Ελλάδας και των ΗΠΑ και να υποβάλλουν από κοινού πρόσκληση στη σουηδική κυβέρνηση να συνεχίσει το ανθρωπιστικό της έργο στην Απελευθέρωση.¹¹⁸⁷

Ο Τσουδερός αποδέχθηκε άμεσα την αγγλική πρόταση, αφού ευχαρίστησε τον Άγγλο πρέσβη. Ο ίδιος συμφωνούσε απόλυτα με την πρόταση του Leeper και πρότεινε ο οργανισμός εν ευθέτω χρόνο να συμπεριλάβει και άλλα μέλη, έναν Άγγλο, έναν Αμερικάνο και έναν Έλληνα ώστε να αποκτήσει μια πιο στενή συνεργασία με οργανισμούς όπως η UNRRA και ο AML. Ανάλογο τηλεγράφημα απέστειλε και στον Αμερικανό πρέσβη. Ο Lincoln MacVeagh, όμως, ενημέρωσε τον Τσουδερό ότι η

¹¹⁸⁶ IAYE, KY, 1944, φάκ. 51.3, Αρίθ. 788/739, Λονδίνο 21/1/ Ιανουαρίου 1944, No. W 1078/6/75 FOREIGN OFFICE S,W.I 31/1/ 1944.

¹¹⁸⁷ IAYE, KY, 1944, φάκ. 51.3, Αρίθ. 1703/1700 13/2/44, British embassy to Greece, 10/2/1944.

πρότασή του αυτή δεν είχε πολλά περιθώρια να γίνει αποδεκτή. Ήδη διεξάγονταν διαπραγματεύσεις μεταξύ της Σουηδίας και της Αγγλίας και των ΗΠΑ στην Washington ενώ είχαν υπάρξει εξελίξεις όσον αφορά τους σχεδιασμούς για την περίοδο της Απελευθέρωσης, και σύμφωνα με το State Department δεν ήταν επιθυμητό να θιχθεί το ζήτημα της διεύρυνσης.¹¹⁸⁸

Η ελληνική κυβέρνηση κοινοποίησε στη σουηδική την επιθυμία της για τη συνέχεια του υφισταμένου προγράμματος και μετά την Απελευθέρωση τον Φεβρουάριο του 1944. Οι όποιες προσπάθειες της να προμηθευτεί η ίδια τρόφιμα από τη Μέση Ανατολή είχαν πέσει στο κενό ύστερα από τη σθεναρή βρετανική άρνηση. Η ελληνική κυβέρνηση εκτιμούσε πάρα πολύ τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει η ΕΔΒΕ στον άμαχο ελληνικό πληθυσμό και γι' αυτόν τον λόγο επιθυμούσε η δράση της να παραταθεί και μετά την Απελευθέρωση εξαιτίας των μεγάλων αναγκών που θα παρουσιάζονταν. Με τη σύμφωνη γνώμη των κυβερνήσεων των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας παρακαλούσε τη σουηδική να συνεχίσει το έργο της η ΕΔΒΕ και μετά την Απελευθέρωση της χώρας. Η ελληνική κυβέρνηση ήταν πρόθυμη να παρέχει οποιοδήποτε είδος συνεργασίας και ενίσχυσης της ζητούνταν.¹¹⁸⁹

Οι συμμαχικές κυβερνήσεις, των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας, σε συμφωνία με την ελληνική κυβέρνηση απέστειλαν υπόμνημα στη σουηδική με το οποίο τη ρωτούσαν κατά πόσο ήταν πρόθυμη να συνεχίσει την ανθρωπιστική δραστηριότητά της μετά την Απελευθέρωση. Επειδή εκτιμούσαν πολύ τη δουλειά που είχε γίνει και εξαιτίας της ουδετερότητας της Σουηδίας, επιθυμούσαν τη χρησιμοποίηση του ήδη υπάρχοντος μηχανισμού στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Οι προτάσεις της σουηδικής κυβέρνησης ήταν ευπρόσδεκτες και από τη στιγμή που θα συμφωνούσε ήταν έτοιμοι να συζητήσουν μαζί της τις διαδικαστικές παραμέτρους. Στην περίπτωση που οι Γερμανοί θα απέσυραν τις εγγυήσεις του καθεστώτος ασφαλούς διέλευσης για τα σουηδικά πλοία, οι Σύμμαχοι θα ήταν πρόθυμοι να παρέχουν προστασία σε αυτά. Οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας ήδη είχαν συζητήσει το ζήτημα με την UNRRA, η οποία εξίσου επιθυμούσε να χρησιμοποιήσει τον ήδη υπάρχοντα οργανισμό αρωγής έως ότου συνάπτονταν άλλες συμφωνίες. Εφόσον η σουηδική κυβέρνηση συμφωνούσε να συνεχιστεί το σουηδικό σχέδιο μετά την Απελευθέρωση θα υποβαλλόταν ένα πιο σαφές πρόγραμμα προς συζήτηση.¹¹⁹⁰

Η σουηδική πλευρά συμφώνησε καταρχάς στη λειτουργία του παρόντος προγράμματος και μετά την Απελευθέρωση. Η λειτουργία του θα ακολουθούσε την παλιά γραμμή ως ότου γίνονταν νέες συμφωνίες. Νέες συμφωνίες έπρεπε να γίνουν με τους πλοιοκτήτες. Στη περίπτωση που το ΔΚΕΣ δε συμφωνούσε να συμμετάσχει, τη θέση του θα μπορούσε να την αναλάβει ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός. Το επόμενο βήμα ήταν να καθορισθούν οι σχέσεις της σουηδικής Επιτροπής με τον AML και την

¹¹⁸⁸ Ο. π., Αριθ. 1700 , Cairo, 15/2/1944, Αριθ. 2227/2167 Λονδίνο 4/3/44, Αριθ. 3159/2620 Στοκχόλμη 1/4/44.

¹¹⁸⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 16, αρ. εγγρ. 46, Κάιρο 14/2/1944.

¹¹⁹⁰ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, Α4S1Y1F27/6/2, "Memorandum", Στοκχόλμη 14/3/1944· FRUS, Ο. π, tel. 868.48/ 5226, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Stockholm, 14/3/1944.

UNRRA, η συνέχιση της χρήσης των σουηδικών πλοίων καθώς και αν οι επιπλέον ποσότητες, που θα εισάγονταν με τις παρούσες συμφωνίες, θα θεωρούνταν τμήμα αυτών που θα παρείχαν οι συμμαχικές στρατιωτικές αρχές.¹¹⁹¹ Από την πλευρά των Συμμάχων, κατά την αρχική περίοδο οι ελάχιστες αναγκαίες ποσότητες θα εισάγονταν από τον AML και η UNRRA θα διατηρούσε τον ρόλο του αντιπροσώπου. Οι δύο παραπάνω ανέμεναν να έχουν τη βοήθεια του σουηδικού οργανισμού όσον το δυνατό περισσότερο και υπό τις κατάλληλες συνθήκες η σουηδική Επιτροπή θα μπορούσε να συγχωνευθεί μελλοντικά με την UNRRA¹¹⁹². Η αμερικανική συμμετοχή στον AML θα παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα, περιορισμένη μόνο στο έργο της αρωγής.¹¹⁹³

6.20 Αλλαγές τροποποιήσεις και επέκταση του προγράμματος

Οι νέες αφίξεις τροφίμων οδήγησαν στην αύξηση της μερίδας ψωμιού στα 70 δράμια αρχικά και στα 80 από τον Μάρτιο του 1944 ως τις παραμονές της Απελευθέρωσης, τον Σεπτέμβριο του 1944. Στην επέτειο της 25^η Μαρτίου πραγματοποιήθηκε η πρώτη διανομή παστού ψαριού και έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τους Αθηναίους. Την άνοιξη του 1944 τα φορτία περιλάμβαναν ρύζι, κονιορτοποιημένη σκόνη, παστά ψάρια, ψάρια σε κονσέρβα και λαρδί. Οι μεγαλύτερες ποσότητες έφθασαν από τον Ιούλιο ως τον Σεπτέμβριο του 1944 και ανήρθαν στους 16.000 τόνους. Παρά τις προσπάθειες η διανομή λαδιού δεν έγινε εφικτό να αποκτήσει μόνιμο χαρακτήρα σύμφωνα με τις αρχικές προβλέψεις. Πραγματοποιήθηκε μια μόνο γενική διανομή τον Μάιο του 1944. Σε αρκετές περιπτώσεις, όπως αυτή των παραγωγών της Κέρκυρας, κρινόταν ασύμφορη η ανταλλαγή με τους όρους που έθετε η Επιτροπή» όπως είδαμε.¹¹⁹⁴

Λόγω του πληθωρισμού αρκετοί δικαιούχοι δεν μπορούσαν να αγοράσουν τα τρόφιμα από το παντοπωλείο έστω και στις χαμηλές τιμές που τους εξασφάλιζε το δελτίο τους. Παρατηρήθηκε το φαινόμενο αρκετά να πωλούνται στη μαύρη αγορά, για να συμπληρώσουν το πενιχρό οικογενειακό εισόδημα. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση, αποφασίστηκε η δωρεάν διανομή τροφίμων σε κατηγορίες που θα χαρακτηρίζονταν άποροι. Η ανυπαρξία ένα προπολεμικού κράτους πρόνοιας δυσκόλευε το έργο του καθορισμού του ποιος και υπό ποιες προϋποθέσεις θα μπορούσε να ενταχθεί στην παραπάνω κατηγορία. Τα απαραίτητα στοιχεία θα αντλούνταν από φιλανθρωπικά σωματεία όπως ο ΕΟΧΑ. Χρησιμοποιήθηκαν κατάλογοι από τουλάχιστον 100 ενορίες. Μέσα στην κατηγορία των απόρων εντάχθηκαν άνθρωποι που η εργασία ή η ηλικία τους δεν τους επέτρεπαν να

¹¹⁹¹ Ο. π, tel. 868.48/ 5250, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Stockholm, 30/3/ 1944.

¹¹⁹² Ο. π, tel. 840. 50 UNRRA / 9 – 1644, The Secretary of State to the Minister in Sweden (Johnson), Washington, 16/9/1944.

¹¹⁹³ Ο ρόλος των αμερικανικών ενόπλων δυνάμεων στα Βαλκάνια στο έργο της διανομής της βοήθειας θα περιοριζόταν σε ρόλο επιβλέποντα από μια δύναμη μόλις 25 αξιωματικών, βλ. IAYE, KY, 1944, φάκ. 18.5, αρ. πρώτ. 4261/3598, Στοκχόλμη 30/3/1944, φάκ. 51.3, * KEINE/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/1508, War Department, War Department General Staff, Operations Division, Washington, D. C, 9/3/ 1944.

¹¹⁹⁴ Bengt Helger, ό. π. , σσ. 286 -299.

ανταπεξέρθουν στις νέες οικονομικές συγκυρίες, πρόσφυγες από την επαρχία, των οποίων οι κατοικίες είχαν πυρποληθεί από τα στρατεύματα κατοχής, οι οικογένειες των φυματικών και πολύτεκνοι με ανεπαρκή εισόδημα. Ο αρχικός αριθμός τους προσέγγιζε τις 200.000. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1944 άρχισε να παρέχεται βοήθεια σε 135.000 από αυτούς.¹¹⁹⁵

Το σουηδικό σχέδιο αντιμετώπισε οξύ οικονομικό πρόβλημα το 1944. Από την έναρξη του προγράμματος αρωγής η ΕΔΒΕ είχε κατορθώσει να παρέχει τις αναγκαίες κατηγορίες τροφίμων για την επιβίωση του πληθυσμού, όπως το ψωμί, σε τιμές που μπορούσε να αποκτήσει ο καταναλωτής παρά την έκρηξη του πληθωρισμού. Αν και οι εισαγωγές σταριού έριξαν την τιμή του ψωμιού στην ελεύθερη αγορά, το υπέρογκο λειτουργικό κόστος ανάγκασε την Επιτροπή να διπλασιάσει την τιμή του ψωμιού από τις 5.000 δραχμές στις 10.000. Ο Υπουργός Επισιτισμού Τσιρονίκος πρότεινε να επιδοτήσει τη διαφορά, ώστε η τιμή του να μην ξεπεράσει τις 7.000 δρχ. Η πρότασή του έγινε αποδεκτή. Η Επιτροπή δέχθηκε να λάβει αυτή την επιδότηση όχι ως δωρεά αλλά ως αποζημίωση, επειδή είχε διαθέσει δωρεάν τα άλευρα στους αρτοποιούς. Συμφωνήθηκε να της χορηγηθούν συνολικά 70.000.000.000 δραχμές από τον Απρίλιο έως τον Μάιο του 1944. Απώτερος στόχος της κυβέρνησης Ράλλη ήταν να εκβιάσει τη συμμετοχή της κατοχικής κυβέρνησης στη διαχείριση της βοήθειας. Όταν αυτό έγινε αντιληπτό, συνάντησε τη σθεναρή αντίδραση των Σουηδών, οι οποίοι απέρριψαν την επιδότηση. Ο Emil Sandstrom εισηγήθηκε την οικονομική ενίσχυση της ΕΔΒΕ τον Μάιο του 1944. Η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση είχε καταθέσει σε ελβετική τράπεζα στο Λονδίνο τον Μάρτιο του 1943 5.000 χρυσές λίρες υπέρ του ΔΚΕΣ ως συμμετοχή της για τα έξοδα του οργανισμού. Τον Ιούνιο του 1944 ενέκρινε άλλες 5.000 χιλιάδες χρυσές λίρες ως συμμετοχή της για το έτος 1944. Όμως αυτή τη φορά αντιμετώπισε την άρνηση των Συμμάχων, Αγγλίας και ΗΠΑ. Ο Ρωμανός επισκέφτηκε το Foreign Office προκειμένου να βρεθεί λύση. Ο Haytel, αρμόδιο στέλεχος του Foreign Office, δεν έδωσε πολλές ελπίδες, προβάλλοντας τη δικαιολογία ότι το αγγλικό Θησαυροφυλάκιο και το αμερικανικό Υπουργείο των Οικονομικών δεν θα αποδέχονταν ποτέ την αποδέσμευση και την αποστολή χρυσού σε κατεχόμενη χώρα και ο ίδιος έτρεφε αμφιβολίες αν η προτεινόμενη λύση θα έφερνε το επιθυμητό αποτέλεσμα. Ήδη εξεταζόταν η σύσταση προς τη σουηδική κυβέρνηση της αποστολής ενός ειδικού στην Αθήνα, επειδή θεωρούσαν ότι η Επιτροπή δεν είχε την ανάλογη εμπειρία σε οικονομικά ζητήματα. Προκειμένου να αντιμετωπίσει τις οικονομικές δυσκολίες η ΕΔΒΕ επιδίωξε οικονομικό διακανονισμό με την κατοχική κυβέρνηση και διεκδίκησε και πέτυχε να τις επιστραφούν 1.647,5 δισεκατομμύρια δραχμές έως τον Σεπτέμβριο του 1944. Ο νέος Σουηδός πρέσβης Thyberg έστειλε ένα τηλεγράφημα στο σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών, στο οποίο περιέγραφε τη δεινή οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η Επιτροπή. Η τιμή της χρυσής λίρας είχε ανέλθει στα 5 δισεκατομμύρια δραχμές. Αυτή η άνοδος επηρέαζε και το λειτουργικό κόστος, μισθούς υπαλλήλων και μεταφορικά και δεν μπορούσε πλέον να την αντιμετωπίσει με την αύξηση των τιμών. Η πλέον ενδεδειγμένη λύση ήταν να αποσταλούν 4.000 χρυσές λίρες με το πρώτο πλοίο. Τέλη Σεπτέμβρη η ΕΔΒΕ πέτυχε συμφωνία με την κατοχική

¹¹⁹⁵ «Μετ' ευχαριστήσεως μάλιστα πληροφορούμεθα ότι γίνεται σχετική προεργασία ώστε 200.000 περίπου άποροι να προμηθεύονται του λοιπού τα τρόφιμα του Δ.Ε.Σ παντελώς δωρεάν», βλ. ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 18.5, Αριθ. 15617/4795 30/5/44, Στοκχόλμη 2/5/1944· Ακρόπολις, 9/1/1944· Bengt Helger, ό. π., σσ. 293-295.

κυβέρνηση να αντλήσει από το ελληνικό δημόσιο ως πίστωση σε δραχμές το ποσό των 3.000 χρυσών λιρών.¹¹⁹⁶

6.21 Η συμβολή του σουηδικού σχεδίου στην αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος

Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να δούμε ποια ήταν η συμβολή του σουηδικού σχεδίου στην αντιμετώπιση της πείνας για όλη την περίοδο της κατοχής. Ο μέσος όρος της θερμιδικής αξίας των μερίδων που διένειμε η ΕΔΒΕ στην περιφέρεια της πρωτεύουσας από τον Σεπτέμβριο του 1942 έως τον Οκτώβριο του 1944 ανήλθε κατά μέσο στις 840 θερμίδες. Ποιο ευνοημένες ομάδες ήταν τα παιδιά που έλαβαν 1.160 θερμίδες και οι άποροι με 1.110 θερμίδες την ημέρα. Αντίθετα στην επαρχία οι μερίδες ήταν πολύ χαμηλότερες και ανέρχονταν στις 380 θερμίδες, 620 για τα παιδιά και 590 για όσους λάμβαναν πρόσθετες μερίδες. Αυτοί οι αριθμοί ήταν ενδεικτικοί και αποτελούν τον μέσο όρο δεδομένου ότι ο μηχανισμός αρωγής της ΕΔΒΕ δεν αναπτύχθηκε ταυτόχρονα σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια και ο εφοδιασμός της επαρχίας δεν ήταν αδιάλειπτος όπως αυτός της Αθήνας.¹¹⁹⁷

Ο Λογαράς, όπως είδαμε, πραγματοποίησε για λογαριασμό της ΕΔΒΕ έρευνα σχετικά με την κατανάλωση των εργατικών οικογενειών μέσου εισοδήματος, οι οποίες δεν λάμβαναν επιδόματα σε τρόφιμα από τους κατακτητές. Οι ερευνητές που επισκέπτονταν τα νοικοκυριά κάθε μέρα για μια εβδομάδα, ζύγιζαν τα τρόφιμα που είχε σπίτι η οικογένεια, στη συνέχεια κατέγραφαν και ζύγιζαν καθημερινά αυτά που είχε αγοράσει, σημείωναν τα τρόφιμα που είχαν λάβει παιδιά και τις τροφές που τελικά δεν καταναλώθηκαν. Η μελέτη αυτή δεν ήταν αντιπροσωπευτική, ο αριθμός των νοικοκυριών που βασίσθηκε ήταν πολύ μικρός και ο υποσιτισμός των ατόμων δεν μπορούσε να αποδοθεί με ακρίβεια. Επιπλέον ο κεντρικός άξονας της μεθοδολογίας που χρησιμοποίησε βασιζόταν στη χρήση της κλίμακας της Κοινωνίας των Εθνών, η οποία είχε χρησιμοποιηθεί για τις χώρες του Βορρά και της Δύσης, δεν παρήγαγε ασφαλή συμπεράσματα και βασιζόταν στην κατανάλωση ανά φύλο. Ακόμη και ο Helger αμφέβαλε αν ήταν δόκιμη για την ελληνική περίπτωση.¹¹⁹⁸

Η κατανάλωση ντόπιων ειδών, που υπήρχε πλεόνασμα όπως τα λαχανικά και τα φρούτα, κυμάνθηκε σε ικανοποιητικά επίπεδα έως και την άνοιξη του 1943, αλλά από τότε άρχισε να μειώνεται η διαθεσιμότητά τους στην αγορά και από το 1944 άνθρωποι που ανήκαν στην εργατική τάξη κατανάλωναν λιγότερα σε σύγκριση με τα προπολεμικά επίπεδα. Το ίδιο συνέβη και με το ελαιόλαδο, το οποίο σταμάτησε να διανέμεται από την κυβέρνηση, ενώ η ΕΔΒΕ απέτυχε να το διαθέσει σε επαρκείς ποσότητες. Ομοίως το κρέας, τα ζωικά λίπη καθώς και η ζάχαρη σχεδόν

¹¹⁹⁶ ΙΑΥΕ, Κ.Υ, 44.6ό. π, αριθ. 689, Στοκχόλμη 27 Ιουνίου 1944, 18.5, Αριθ. 15932 26/6/44 Γενεύη, Αριθ. 16478/15932 15/7/44 Εν Κάιρω τη 14 Ιουλίου 1944, Αριθ. 19710/19640 Εν Λονδίνω 28^η Ιουλίου 1944, Αριθ. 19640, Aide- Memoire Concerning Finance of Greek Relief Commission' s Activity, Στοκχόλμη 8/9/1944' Bengt Helger, ό. π., σ. 559.

¹¹⁹⁷ Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944...*, ό. π., σσ. 598- 627.

¹¹⁹⁸ Ό. π.

εξαφανίστηκαν από το διαιτολόγιο αυτών των οικογενειών. Αν και η ΕΔΒΕ χορηγούσε, ζάχαρη η κατανάλωση ήταν μικρότερη από τις μερίδες της, επειδή αρκετές οικογένειες την πουλούσαν στη μαύρη αγορά εξαιτίας της υψηλής τιμής της, για να αγοράσουν άλλα είδη.

Οι διανομές της ΕΔΒΕ αύξησαν τις θερμίδες που χορηγούνταν με το δελτίο σε σύγκριση με το 1941-1942. Όμως η συνολική πρόσληψη θερμίδων των εργατικών οικογενειών το 1943, αν και έφτασε τα 2/3 ή τα 3/4 της προπολεμικής, πόρρω απέχει από το να θεωρείται ικανοποιητική ενώ το 1944 έμεινε στάσιμη. Η ΕΔΒΕ παρείχε στις οικογένειες που αποτελούνταν από δύο ενήλικες και τρία παιδιά το 70% των τροφίμων που κατανάλωναν, δηλαδή 4.000 από τις 5.700 θερμίδες, ενώ σε αυτές με δύο ενήλικες δίχως παιδιά τις 1.300 από τις 2.900 δηλαδή το 40%. Για τις οικογένειες με τρεις ενήλικες και χωρίς παιδιά το 50% ενώ για οικογένειες με τρεις ενήλικες και παιδιά το 70%.¹¹⁹⁹

Μέσος όρος κατανάλωσης σε 100 γρ. ανά εβδομάδα από οικογένειες που αποτελούνταν από δύο ενήλικες και δύο παιδιά						
	Νοέμβριος 1938-Ιανουάριος 1939	Δεκέμβριος 1941-Μάρτιος 1942	Φεβρουάριος - Μάρτιος 1943	Απρίλιος -Ιούλιος 1943	Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1943	Φεβρουάριος-Ιούνιος 1944
Γάλα	27,3	5,7	12,1	15,9	14,9	13,6
Τυρί	4,7	-	0,0	0,5	-	0,3
Ελαιόλαδο	10,8	6	10,1	7,3	2,8	3,0
Κρέας	10,8	1,9	1,1	1,9	0,6	1,1
Ψάρι	8,1	1,5	0,3	1,3	1,0	2,8
Αλεύρι, πλιγούρι	8,3	3,8	32,1	10,8	8,0	5,1
Ψωμί	94,4	28,3	61,8	63,5	82,8	78,7
Όσπρια και φρέσκα φρούτα	91,5	91,7	80,3	83,5	73,4	61,1
Όσπρια και ξηροί καρποί	12,1	20,4	32,9	27,1	29,7	35,0
Ζάχαρη	10,4	4,2	2,8	2,0	1,1	0,1
Διάφορα	2,2	0,1	-	-	-	-

Πίνακας 6.50, πηγή: Bengt Helger, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σ. 604.

Μέσος όρος κατανάλωσης θερμίδων την ημέρα ανά οικογένεια						
	Νοέμβριος 1938-Ιανουάριος 1939	Δεκέμβριος 41-Μάρτιος 1942	Φεβρουάριος-Μάρτιος 1943	Απρίλιος-Ιούλιος 1943	Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1943	Φεβρουάριος-Ιούνιος 1944
Ένας ενήλικας με παιδιά	-	-	-	3.300	-	-
Δύο ενήλικες χωρίς παιδιά	-	-	-	2.910	-	-

¹¹⁹⁹ Ο. π.

Δύο ενήλικες με ένα παιδί	-	-	4.160	3.810	3.990	4.220
Δύο ενήλικες με δύο παιδιά	7.300	3.530	6.180	5.110	5.010	5.070
Δύο ενήλικες με τρία παιδιά	8.240	-	8.050	5.740	5.890	5.970
Δύο ενήλικες με τέσσερα παιδιά	11.310	-	-	6.750	-	-
Τρεις ενήλικες χωρίς παιδιά	-	-	-	3.800	4.200	3.470
Τρεις ενήλικες με ένα παιδί	10.460	3.450	5.650	4.360	5.150	4.450
Τρεις ενήλικες με δύο παιδιά	10.460	3.450	-	-	-	-
Τρεις ενήλικες με περισσότερα παιδιά	10.460	3.450	9.300	5.960	6.720	6.630
Τέσσερις ενήλικες χωρίς παιδιά	-	3.360	-	4.950	5.460	5.260
Τέσσερις ενήλικες με παιδιά	15.910	5.360	10.280	7.230	-	-

Πίνακας, 6.51 πηγή: Bengt Helger, , *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération : rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Athens, la Société hellénique d'éditions, 1949, σ. 605.

Η μείωση της θνησιμότητας ήταν αισθητή στις περιοχές που δραστηριοποιήθηκε η ΕΔΒΕ. Από τις αρχές του 1943 η θνητότητα στην Αθήνα έφτασε σχεδόν τα προπολεμικά επίπεδα ενώ οι γεννήσεις ανέκαμψαν από τον Απρίλιο του 1943. Εν μέρει αυτό οφείλεται και στη μετανάστευση προς την ύπαιθρο αλλά και επειδή οι μεγάλες ηλικίες είχαν πληγεί περισσότερο από τον λιμό του 1941-1942 και οι ηλικιωμένοι ήταν λιγότεροι. Όσον αφορά την Επαρχία, η βελτίωση έγινε εφικτή στη Θεσσαλονίκη μόλις τον Φεβρουάριο του 1943, στη Θεσσαλία επίσης το 1943 ενώ σε περιοχές όπως οι Κυκλάδες και τα Ιόνια νησιά υπήρξε αύξηση της θνησιμότητας το φθινόπωρο του 1943. Στις άλλες περιφέρειες λείπουν πάρα πολλά στατιστικά στοιχεία ιδίως από τα χωριά και τις κωμοπόλεις για να εξάγουμε ασφαλή και ακριβή εικόνα για το πρόβλημα του θνησιμότητας από τον υποσιτισμό. Οι μαρτυρίες που συνέλεξε η ΕΔΒΕ δείχνει ότι στις περιφέρειες που υπέστησαν τις οικονομικές συνέπειες από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των κατακτητών είχαμε κρούσματα θανάτων από πείνα ανάμεσα σε αγροτικούς πληθυσμούς, τους οποίους ο λιμός του 1941-1942 δεν είχε αγγίξει.¹²⁰⁰

¹²⁰⁰ Ο. π.

Αριθμός θανάτων βάσει ηλικίας και φύλου στην Αθήνα και τον Πειραιά, 1940-1944												
	0-4	5-19	20-39	40-59	60+	Συνολικά	0-4	5-19	20-39	40-59	60	Σύνολο
1940												
Ιανουάριος-Μάρτιος	238	112	362	465	786	1.979	231	119	254	242	835	1.677
Απρίλιος-Ιούνιος	325	125	366	367	588	1.781	308	113	249	222	541	1.443
Ιούλιος-Σεπτέμβριος	409	116	348	309	474	1.665	382	117	249	209	498	1.466
Οκτώβριος-Δεκέμβριος	293	101	369	418	703	1.895	252	103	213	220	639	1.472
1941												
Ιανουάριος-Μάρτιος	236	138	645	463	831	2.327	222	107	269	260	825	1.692
Απρίλιος-Ιούνιος	352	147	604	443	666	2.250	297	105	294	247	692	1.647
Ιούλιος-Σεπτέμβριος	376	179	739	639	845	2.794	394	154	346	285	803	1.999
Οκτώβριος-Δεκέμβριος	680	237	1.179	2.221	4.664	9.108	533	148	517	660	2.485	4.379
1942												
Ιανουάριος-Μάρτιος	829	373	1.593	3.175	4.899	11.168	725	259	572	1.157	3.555	6.361
Απρίλιος-Ιούνιος	454	343	1.028	1.545	1.803	5.225	461	301	525	836	2.006	4.170
Ιούλιος-Σεπτέμβριος	486	280	665	938	1.289	3.700	460	238	406	563	1.566	3.271
Οκτώβριος-Δεκέμβριος	348	232	729	878	1.361	3.590	284	249	390	604	1.759	3.326
1943												
Ιανουάριος-Μάρτιος	153	117	365	377	574	1.616	119	124	261	225	761	1.496
Απρίλιος-Ιούνιος	104	148	369	293	346	1.270	89	101	219	159	379	948
Ιούλιος-Σεπτέμβριος	163	118	325	267	360	1.233	152	98	209	200	359	1.018
Οκτώβριος-Δεκέμβριος	151	126	400	302	369	1.348	157	98	208	183	404	1.050
1944												
Ιανουάριος-Φεβρουάριος	131	81	319	266	349	1.146	91	63	161	143	453	911

Πίνακας, πηγή: V. G. Valaoras, Some effects of famine on the Population of Greece στο, The Milbank Memorial Fund Quarterly, Vol. 24, No. 3, (Jul 1946), σσ. 215-234.

Αυτό, όμως, ήταν το όριο της επιτυχίας του σουηδικού σχεδίου. Όσον αφορά τον έλεγχο, την απόσπαση της εγχώριας παραγωγής και τη διάθεσή της μέσου του δελτίου απέτυχε. Η ΕΔΒΕ δεν χρησιμοποίησε το όπλο της απειλής της διακοπής του σουηδικού σχεδίου, ώστε να εξαναγκάσει του κατακτητές να εφαρμόσουν τον τέταρτο όρο της συμφωνίας. Ούτε κάτι ανάλογο έγινε για τις περιοχές που οι κατακτητές απαγόρευαν τον εφοδιασμό τους. Ο Helger υπερασπίστηκε αυτή την επιλογή της Επιτροπής ισχυριζόμενος μεταπολεμικά ότι μια τέτοια πολιτική μπορούσε να αποβεί δίκαιο μαχαίρι, το οποίο σε περίπτωση άρνησης των κατακτητών μπορούσε να επιφέρει τη δυστυχία στον άμαχο πληθυσμό και θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μόνο σε περίπτωση σαφούς παραβίασης των συμφωνιών. Οι κατακτητές, Γερμανία και Ιταλία, είχαν τα μέσα, είτε αυτά ήταν στρατιωτικά ή οικονομικά, όπως η μαύρη αγορά και οι δαπάνες κατοχής, να παραβιάζουν τις συμφωνίες και να αντλούν πόρους από την ελληνική οικονομία δυσανάλογα υψηλούς για το μέγεθός της και παράλληλα να δεσμεύουν την Επιτροπή μέσω συμφωνιών που μόνο τους τύπους τους τηρούσαν.

Μένουν ακόμη πάρα πολλά ερωτήματα αναπάντητα. Από που εξασφάλισε ο άμαχος πληθυσμός τα επιπλέον τρόφιμα που είχε ανάγκη για να επιβιώσει και πως κατόρθωσε να ανταπεξέλθει στο αυξανόμενο κόστος ζωής. Γιατί παρά τον υποσιτισμό δεν ξέσπασε ένα νέο κύμα λιμού το 1943-1944. Ποιο ήταν το τίμημα που πλήρωσε εξαιτίας του χρόνιου υποσιτισμού του κατά τη διάρκεια της κατοχής. Αυτά τα ερωτήματα θα επιχειρηθεί να απαντηθούν στη συνέχεια.

Κεφάλαιο 7ο

Η Αντίσταση

7.1 Η Αντίσταση

Η κοινή γνώμη και ο πολιτικός κόσμος της χώρας σχεδόν συνολικά απέδιδε την ευθύνη για την ήττα στον πόλεμο στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου. Ο Βασιλιάς Γεώργιος Β΄ θεωρήθηκε ο κύριος υπεύθυνος για την απαξίωση των συνταγματικών θεσμών και την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Μεταξά προπολεμικά. Αυτός και το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου ευθύνονταν για τον εκφασισμό του ελληνικού κράτους, την ελλιπή στρατιωτική προετοιμασία και για την ηττοπάθεια που είχε καταλάβει μέρος της ηγεσίας του ελληνικού στρατού. Εν ολίγοις, ο Γεώργιος Β΄ και η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου είχαν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις που οδήγησαν στη στρατιωτική ήττα και στην κατάληψη της χώρας. Στη συνέχεια η τριπλή κατοχή από τον Άξονα και οι πολιτικές που επέβαλαν οι κατακτητές άρχισαν να διαμορφώνουν τα αίτια για τη δημιουργία ενός μαζικού κινήματος αντίστασης. Ο κίνδυνος του εδαφικού διαμελισμού της χώρας και της εδαφικής της συρρίκνωσης την ώρα της ειρήνης όχι μόνο ήταν ορατός, αλλά η προσάρτηση περιφερειών του ελληνικού κράτους είχε ήδη αρχίσει να εφαρμόζεται από την Ιταλία και τη Βουλγαρία. Η υπερεκμετάλλευση της οικονομίας της χώρας, η απαξίωση του διεθνούς δικαίου, τα στρατιωτικά αντίποινα και η συλλογική τιμωρία του άμαχου πληθυσμού, όπως στην περίπτωση της Κρήτης, αποκάλυπταν το πραγματικό πρόσωπο του φασισμού και του ναζισμού. Η οικονομική εξαθλίωση του ελληνικού λαού και η φτωχοποίηση μεσοαστικών κοινωνικών στρωμάτων, ως συνέπεια της υπερεκμετάλλευσης της ελληνικής οικονομίας από τη Γερμανία, την Ιταλία και τη Βουλγαρία και οι εκατοντάδες νεκροί από την πείνα, ενώ μια ομάδα οικονομικών δωσίλογων πλούτιζαν από τη συνεργασία, διέλυσαν και τις τελευταίες αυταπάτες σχετικά με τις προθέσεις των κατακτητών για την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος. Η κλιμάκωση του πολέμου με τη Σοβιετική Ένωση και η διεξαγωγή σκληρών μαχών στη Βόρεια Αφρική έδειχναν ότι ο πόλεμος δεν θα ήταν σύντομος.¹²⁰¹

Η αντίσταση απέναντι στους κατακτητές ήταν η εναλλακτική επιλογή που είχαν οι πολίτες για να επιβιώσουν. Το πατριωτικό αίσθημα εξακολουθούσε να είναι πολύ ισχυρό ιδίως μετά το έπος της Αλβανίας και η στάση του ελληνικού λαού εξακολουθούσε να είναι φιλοαγγλική, όπως κατέγραφαν σύγχρονες με την εποχή αγγλικές εκθέσεις. Παρά τις αναφορές για παθητικότητα την πρώτη περίοδο της κατοχής, η λαϊκή οργή απέναντι στους κατακτητές και την κατοχική κυβέρνηση ήταν διάχυτη. Παντού καταγράφονταν περιστατικά παθητική αντίστασης, όπως η απόκρυψη Άγγλων αιχμαλώτων. Πράξεις μικροσαμποτάζ σημειώνονταν καθημερινά και οι αγρότες αρνούνταν να παραδώσουν τη σοδειά τους. Στις 30 Μαΐου 1941 οι Μανώλης Γλέζος και Απόστολος Σάντας κατέβασαν τη γερμανική σημαία από την Ακρόπολη. Οι πρώτες ανταρτομάδες που εμφανίστηκαν στην περιοχή της Μακεδονίας, «Αθανάσιος Διάκος» και «Οδυσσεύς Ανδρούτσος», άνοιξαν τις αποθήκες των χωριών και μοίρασαν την παραγωγή που είχε παρακρατηθεί ως φορολογία στους αγρότες. Αυτές οι ενέργειες, αν και δεν ήταν προϊόν ενός μαζικού

¹²⁰¹ Μιχάλης Λυμπεράτος, Οι οργανώσεις της Αντίστασης στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης, (επ.), Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή – Αντίσταση 1940-1945, τ. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σσ. 9-61· Gabriella Etmektsoglou, Changes in the Civilian Economy as a Factor in the Radicalization of Popular Opposition, στο Richard Overly, Gerhard Otto, Johannes Houtwink ten Cate (eds.) *Die Neuordnung Europas. NS – Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Βερολίνο, Metropol, 1997, σσ. 193-213.

αντιστασιακού κινήματος και δεν προκάλεσαν σοβαρά στρατιωτικά προβλήματα, ήταν, όμως, ενδεικτικές της θέλησης του ελληνικού λαού να αντισταθεί. Η κυβέρνηση Τσολάκογλου με το ΝΔ, 109, «Περί απαγορεύσεως συμμετοχής Ελλήνων πολιτών εις πολεμικές εχθροπραξίας κατά των ενόπλων Γερμανικών και Ιταλικών δυνάμεων» στις 30 Μαΐου 1941 ποινικοποιούσε τον ένοπλο αγώνα κατά των κατακτητών και προέβλεπε την ποινή του θανάτου για όσους Έλληνες συμμετείχαν σε εχθροπραξίες κατά των κατοχικών στρατευμάτων. Ο πατριωτισμός, όμως, δεν ήταν αρκετός, αλλά χρειαζόταν και μια επαναστατική ιδεολογία για να εγείρει πλατιές λαϊκές μάζες. Οι εργάτες και οι υπάλληλοι με τις μαζικές κινητοποιήσεις μπορούσαν να πιέσουν την κυβέρνηση και τους κατακτητές για τη διανομή βασικών ειδών διατροφής με το δελτίο, για αυξήσεις στις αποδοχές τους, για τη δημιουργία συσσιτίων στον χώρο εργασίας και παράλληλα να οργανώσουν καταναλωτικούς συνεταιρισμούς για την αγορά τροφίμων γι' αυτούς και τις οικογένειες τους αλλά και να ακυρώσουν την καταναγκαστική εργασία υπό ευτελής οικονομικούς όρους. Οι γεωργοί προβάλλοντας ένοπλη αντίσταση μπορούσαν να αμυνθούν στην υποχρεωτική παράδοση της σοδειάς την οποία είχε επιβάλει η κυβέρνηση Τσολάκογλου και στις επιτάξεις των κατακτητών και να αυτοδιαχειριστούν την παραγωγή τους, πωλώντας την με τους όρους που ήθελαν αυτοί και όχι με τους όρους της κυβέρνησης και των κερδοσκόπων. Για να επιτευχθεί, όμως, η συγκρότηση ενός παλλαϊκού αντιστασιακού κινήματος απαιτούνταν η σύμπραξη των αστών πολιτικών και της στρατιωτικής ηγεσίας με τους έμπειρους επαναστάτες.¹²⁰²

Η πλειοψηφία των μελών των δύο μεγαλύτερων προπολεμικών αστικών κομμάτων, των Λαϊκών και των Φιλελεύθερων, αν και προτίμησε να παραμείνει στην κατοχική Ελλάδα, όχι μόνο αρνήθηκε να ηγηθεί και να οργανώσει ένα αντιστασιακό κίνημα, αλλά διέκειτο αρνητικά στο ενδεχόμενο διεξαγωγής ένοπλου αντιστασιακού αγώνα εναντίον των κατακτητών προτιμώντας να κρατήσει παθητική στάση. Τα κόμματα αυτά, των οποίων η δράση είχε απαγορευθεί από τη δικτατορία του Μεταξά, είχαν διασπαστεί και οι ηγέτες τους ήταν ηλικιωμένοι και είχαν γεννηθεί τον προηγούμενο αιώνα. Σύμφωνα με τον Καφαντάρη «τα κόμματα δεν κάνουν πόλεμο». Ο ίδιος στη συνέχεια ειρωνεύθηκε τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο όταν διέφυγε στη Μέση Ανατολή, επειδή προσπαθούσε να τον πείσει για την ανάγκη διεξαγωγής αντιστασιακού αγώνα, ενώ ο ίδιος τελικά έγινε αντιπρόεδρος της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Ο δε Στυλιανός Γονατάς σε προσωπική συζήτηση με αντιπρόσωπο του ΚΚΕ είχε συμφωνήσει στην ανάγκη οργάνωσης αντίστασης και είχε υποσχεθεί να στείλει εκπρόσωπό του, όταν θα ιδρύονταν το εθνικοαπελευθερωτικό μέτωπο. Πριν ακόμη, όμως, ιδρυθεί το ΕΑΜ, ζήτησε από το ΚΚΕ να του αποστείλει αντιπρόσωπό του. Όταν τον επισκέφτηκαν οι Θανάσης Χατζής και Κώστας Βιδάλης στο σπίτι του, τους δήλωσε ότι θεωρούσε την ίδρυση εθνικοαπελευθερωτικής οργάνωσης με στόχο τον ένοπλο αγώνα κατά των κατακτητών «καθαρή τρέλα» και τους απείλησε ότι θα καλούσε Έλληνες αξιωματικούς, για να οργανώσουν στρατιωτικά τμήμα ακόμα και υπό την ηγεσία του Τσολάκογλου για να «συντρίψουν την ανταρσία στη γέννηση της». Στη συζήτηση παραβρίσκονταν οι συνταγματάρχες Παπαγεωργίου και Παπαθανασόπουλος, οι οποίοι στη συνέχεια εντάχθηκαν στα Τάγματα Ασφαλείας. Ένας πρώην υπουργός, προερχόμενος από τον βενιζελικό χώρο, ανέφερε ότι: «διά τους καλούς πατριώτας το καλύτερον θα ήτο να κοιμηθούν και να ξυπνήσουν όταν οι

¹²⁰² Ν.Δ. 109, «Περί απαγορεύσεως συμμετοχής Ελλήνων πολιτών εις πολεμικές εχθροπραξίας κατά των ενόπλων Γερμανικών και Ιταλικών δυνάμεων», ΦΕΚ 182Α, 30/5/1941.

μεγάλοι μας σύμμαχοι θα μας είχαν απελευθερώσει...». Το θέμα που κυριαρχούσε στις συζητήσεις ανάμεσα στους πολιτικούς και στρατιωτικούς παράγοντες το καλοκαίρι του 1941 ήταν το πως θα επιλύονταν, χωρίς την ύπαρξη στρατού, τα προβλήματα που θα ανέκυπταν μετά το τέλος του πολέμου, δηλαδή η αντιμετώπιση των κοινωνικών αναταραχών και η διατήρηση του κοινωνικού καθεστώτος.¹²⁰³

Ο Αμερικανός πρέσβης Mac Veagh σημείωνε πως τόσο βενιζελικοί, όπως οι Μελάς, Παπανδρέου, Μαζαράκης, Διομήδης, όσο και βασιλικοί, όπως ο Μάξιμος, τόνιζαν ότι ο Γεώργιος Β΄ δεν θα μπορούσε να επιστρέψει πάλι στην Ελλάδα και ζητούσαν την παρέμβαση της αμερικανικής κυβέρνησης σε περίπτωση προσπάθειας επιβολής του από τη Μ. Βρετανία. Όμως στις μεταξύ τους συζητήσεις, τον Ιούλιο του 1941, εμφανίσθηκαν και οι πρώτες ενστάσεις, ακόμα και από δημοκρατικούς πολιτικούς, για το αν τελικά η αντίθεση στην επιστροφή του Γεωργίου Β΄ ήταν συμφέρουσα εθνικά, λόγω ενδεχόμενων πιέσεων από την Αγγλία.¹²⁰⁴

Η άρνησή τους να επαναδραστηριοποιηθούν πολιτικά ηγούμενοι ενός παλλαϊκού αντιστασιακού κινήματος εναντίον των κατακτητών και της δωσιλογικής κυβέρνησης το οποίο παράλληλα θα επιδίωκε να αντιμετωπίσει τις άμεσες βιοτικές ανάγκες του ελληνικού λαού δεν θα τους επέτρεπε να αποκαταστήσουν το χαμένο πολιτικό τους κύρος και να αναδειχθούν σε έναν πολιτικό παράγοντα ο οποίος θα πίεζε τους Συμμάχους να λάβουν μέτρα για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος διαρκούντος του πολέμου. Οι παρεμβάσεις και οι ενέργειές τους περιορίστηκαν στην υπογραφή του διαβήματος προς τον Πάπα, ώστε να μεσολαβήσει προς τους Συμμάχους και τις δυνάμεις του Άξονα για την επίλυση του ελληνικού επισιτιστικού προβλήματος. Ο Σοφούλης δίστασε αρχικά να υπογράψει το κείμενο, δικαιολογώντας αυτήν την άρνηση του στην απόφασή του να μην έρθει σε επαφή με τον κατακτητή για όσο θα κρατούσε η κατοχή. Τελικά το υπέγραψε μαζί με τους Γεώργιο Καφαντάρη, Ιωάννη Θεοτόκη, Δημήτριο Μάξιμο και Νικόλαο Λούβαρι.¹²⁰⁵

Στις 30 Μαρτίου 1942 υπογράφηκε πρωτόκολλο από τους εκπροσώπους των αστικών κομμάτων, τον Θεμιστοκλή Σοφούλη και Στυλιανό Γονατά εκ μέρους των Φιλελευθέρων, τον Γεώργιο Καφαντάρη από τους Προοδευτικούς Φιλελεύθερους, τον Πέτρο Ράλλη και τον Στ. Στεφανόπουλο, ως εκπρόσωποι της διοικούσας αρχής του Λαϊκού Κόμματος, τον Γ. Χλωρό, ως εκπρόσωπος του θεοτοκικού κόμματος, τον Γεώργιο Παπανδρέου για το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό, τον Αλέξανδρο Μυλωνά για το Αγροτικό, τον Ιωάννη Σοφιανόπουλο για την Ένωση Αριστερών και τον Δ. Παϊζη για την ομάδα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου. Οι εκπρόσωποι των κομμάτων, έχοντας καταληφθεί από τη βαθιά κατανόηση των τραγικών συνθηκών που βίωνε η χώρα, θεωρούσαν ιερό καθήκον τους να ξεχάσουν τις διαφορές που τους χώριζαν στο

¹²⁰³ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/29841, R 8553, "From Istanbul (Constantinople) to Foreign Office", 19/9/1941· BA-MA, RW 40/160, "Befehlshaber Saloniki-Agais Tatigkeitsbericht", Σεπτέμβριος 1941· Χάγκεν Φλάισερ, Στέμμα και Σβάστικα, τ. Α', ό. π., σσ. 155-165· Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην κατοχή 1941-1944*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, σσ. 71-72· Θανάση Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, τ. 1, Αθήνα, Δωρικός, 1983, σσ. 151-152· Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Ίκαρος, 1948, σσ. 622-625· Αναστάσιος Πεπονής, *Προσωπική μαρτυρία*, Αθήνα, Κέδρος, 1971, σ. 86.

¹²⁰⁴ John Iatrides (ed.), *Ambassador MacVeagh Reports. Greece 1933 -1947*, New Jersey, Princeton University Press, 1980, σσ. 371 – 377· Αλέξανδρος Μαζαράκης – Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Ίκαρος, 1948, σσ. 617, 623 - 626.

¹²⁰⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 24, αρ. εγγρ. 32, 13/5/1943· KEINE/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/242, The Political Leaders Protocol, 25/6/1943· Ηλίας Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, ό. π., σσ. 95-100.

παρελθόν και να συνεργαστούν, για να υπηρετήσουν τα γενικά συμφέροντα του έθνους και του λαού, έως ότου αποκαθίστατο η ελεύθερη εθνική και πολιτική ζωή της χώρας. Έχοντας διακρίνει με τα ίδια τους τα μάτια ότι επίκειται άμεσος κίνδυνος για την ύπαρξη του έθνους εξαιτίας της απελπιστικής κατάστασης που είχε περιέλθει ο λαός από την πείνα, έπρεπε να ληφθεί άμεση μέριμνα η οποία θα εγγυούνταν ότι θα παρέχονταν τα απαραίτητα μέσα για τη συντήρηση του έθνους καθώς και η δέουσα πρόνοια έγκαιρα ώστε: α) να υπάρξει ομαλή μετάβαση στην περίοδο της ειρήνης, β) μια αντιπροσωπευτική αντιπροσωπεία, που θα έχαιρε της εμπιστοσύνης του λαού, να εγγυηθεί την καλύτερη προάσπιση των εθνικών συμφερόντων στη διάσκεψη ειρήνης και γ) να προληφθούν πιθανά προβλήματα στο μέλλον. Το πρωτόκολλο προέβλεπε τον σχηματισμό Οικουμενικής Κυβέρνησης στο τέλος του πολέμου. Αρχικό μέλημά της θα ήταν η παγίωση της τάξης. Στη συνέχεια θα έλυne το πολιτειακό ζήτημα με την προκήρυξη δημοψηφίσματος στο οποίο όλα τα κόμματα που υπέγραψαν το πρωτόκολλο θα έπαιρναν θέση υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Η κυβέρνηση αυτή θα κυβερνούσε με προσωρινά διατάγματα έως ότου Συντακτική Συνέλευση επικύρωνε το νέο Σύνταγμα. Με αυτόν τον τρόπο υπεδείκνυαν αφενός μεν τους όρους υπό τους οποίους θα δέχονταν να λυθεί το πολιτειακό αφετέρου δε έδειχναν την πρόθεση τους να αποβούν ρυθμιστικοί παράγοντες για τις μελλοντικές πολιτικές εξελίξεις της χώρας τόσο προς την κυβέρνηση Τσουδερού όσο και προς την αγγλική. Πολιτικοί ηγέτες όπως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος που δεν το υπέγραψε, επειδή διέφυγε στη ΜΑ και έγινε μέλος της εξόριστης κυβέρνησης, θεωρήθηκαν διασπαστές. Το κείμενο αυτό αποτέλεσε βάση διαπραγμάτευσης και στις συνομιλίες των αστών πολιτικών με το ΚΚΕ. Παράλληλα προειδοποιούσαν τους Συμμάχους ότι αν δεν υπήρχε ένα μόνιμο σχέδιο αρωγής για την Ελλάδα υπήρχε ο κίνδυνος της κοινωνικής επανάστασης την ώρα της Απελευθέρωσης.¹²⁰⁶

Οι αστικές αντιστασιακές οργανώσεις που δημιουργήθηκαν την περίοδο 1941-1942 στις ιδρυτικές τους διακηρύξεις οραματίζονταν μια πιο δίκαια κοινωνία για τη μεταπολεμική περίοδο και υιοθέτησαν σοσιαλιστικά προγράμματα. Αυτή η στροφή δεν ήταν άμοιρη της ραγδαίας επιδείνωσης των βιοτικών συνθηκών κατά την περίοδο 1941-1942. Ο Αναστάσιος Πεπονής, μέλος της ΠΕΑΝ, θυμόταν ότι: «...η γοητεία του μαρξισμού μας άγγιξε όλους· όχι μόνο εκείνους που τον αποδέχτηκαν και έγιναν στρατευμένα αριστεροί... μα και μας τους άλλους... Μπροστά στη θέα ή την αναφορά ενός μαρξιστικού βιβλίου κανένας μας δεν έμενε αδιάφορος. Και σπεύδαμε όλοι μας να παραδοθούμε στην πνευματική διέγερση που προκαλούσαν φιλοσοφικές και κοινωνιολογικές αναλύσεις όπως των Μαρξ και Έγκελς ή τετράγωνες αλλά και καυγατζίδικες διατυπώσεις όπως του Λένιν». Στο καταστατικό του Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου γινόταν λόγος για την εγκαθίδρυση δημοκρατικού πολιτεύματος σοσιαλιστικής μορφής οποιαδήποτε και αν ήταν η έκβαση του πολέμου. Σε αυτή τη δημοκρατική σοσιαλιστικού τύπου Ελλάδα με την παρέμβαση του κράτους θα εξέλιπταν οι αδικίες που είχε υπομείνει ο ελληνικός λαός από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ειδικότερα κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας προς όφελος μιας μειοψηφίας. Το καταστατικό όριζε ότι στην Εθνική Δημοκρατική

¹²⁰⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκ. 24, αρ. εγγρ. 32, ό. π.,· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/242, ό. π.,· Θανάσης Χατζής, τ. 1, ό. π., σσ. 208 -210, 397 -398· Αλέξανδρος Μαζαράκης, ό. π., σσ. 642 – 643· Γιώργος Πετρόπουλος, *Τα ελληνικά παραδοσιακά κόμματα κατά τη διάρκεια της κατοχής*, στο Γιάννης Ιατρίδης (επ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, ό. π., σσ. 55-68.

Σοσιαλιστική Ελλάδα δεν έπρεπε να υπάρχουν άνθρωποι που να πεινούν και δεν θα υπήρχαν. Το πρόγραμμα του ΕΔΕΣ που συντάχθηκε το 1943 προέβλεπε εκτός από την αποκατάσταση των συνταγματικών ελευθεριών και τον εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος με την αυξημένη συμμετοχή του λαού στην έγκριση της κυβερνητικής πολιτικής. Η τοπική αυτοδιοίκηση θα είχε διευρυμένες αρμοδιότητες και ο λαός μέσα από τους δήμους, τις ενώσεις κοινοτήτων μαζί με τα σωματεία των εργατών, των αγροτών, των επαγγελματιών και των επιστημόνων θα συνεργάζονταν για την εφαρμογή των κυβερνητικών προγραμμάτων. Η ανοικοδόμηση της χώρας, η οποία θα ήταν προϊόν κεντρικού κρατικού παρεμβατισμού και προγραμματισμού, στόχο θα είχε τον εκσυγχρονισμό της, την αύξηση του εθνικού εισοδήματος καθώς και την ανάπτυξη όλων των κλάδων της οικονομίας. Στη γεωργία, οι παραγωγοί θα οργανώνονταν υποχρεωτικά σε συνεταιρισμούς οι οποίοι, υπό την επίβλεψη των κρατικών οργανισμών, θα κάλυπταν τις καταναλωτικές και υγειονομικές ανάγκες της περιφέρειας της οποίας ανήκαν.¹²⁰⁷

Η Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιζομένων Νέων, η οποία ιδρύθηκε από τους Κωνσταντίνο Περρίκο αεροπόρο, Αθανάσιο Σκούρα έμπορο, Ιωάννη Κατεβάτη, δικηγόρο, Γεώργιο Αλεξιάδη, δικηγόρο, Διονύσιο Παπαβασιλόπουλο έμπορο, Νικόλαο Αιλιανό γιατρό και Κωνσταντίνο Ελευθεριάδη επεδίωκε και αυτή μεγάλες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις την ώρα της Απελευθέρωσης. Στο έντυπο της «Τι πιστεύουμε», επέρριπτε τις ευθύνες για την κατάσταση που είχε βρεθεί η χώρα στις παλιότερες γενιές, δηλαδή στους ηγέτες των προπολεμικών αστικών κομμάτων, καθώς και την ελληνική άρχουσα τάξη η οποία επιδίωκε να ωφεληθεί οικονομικά συνεργαζόμενη με τους κατακτητές και επιδίδονταν στη μαύρη αγορά αδιαφορώντας για τα οικονομικά δεινά του ελληνικού λαού. Η ΠΕΑΝ από την αρχή υποστήριξε την αντίσταση με όλα τα μέσα καλώντας τον λαό σε πράξεις δολιοφθοράς και δημιούργησε ειδικό Ουλαμό Καταστροφών.¹²⁰⁸

Ο αγώνας των αστικών αντιστασιακών οργανώσεων επικεντρώθηκε κυρίως σε πράξεις σαμποτάζ, κατασκοπείας, φυγάδευσης Άγγλων αιχμαλώτων. Στον παράνομο Τύπο καταγγέλλονταν συνέχεια η κυβέρνηση Τσολάκογλου ως προδοτική και επιχειρούνταν να ενημερωθεί ο λαός για τα πραγματικά αίτια των οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε η χώρα. Οργανώσεις όπως ο ΕΔΕΣ και η ΕΚΚΑ ανέπτυξαν τις δικές τους ανταρτομάδες και έδωσαν μάχες κατά των ιταλικών και των γερμανικών στρατευμάτων. Όμως, παρά το σοσιαλιστικό πολιτικό τους πρόγραμμα, άφηναν τα οικονομικά και τα βιοτικά προβλήματα του ελληνικού λαού για επίλυση την ώρα της Απελευθέρωσης. Παρά το πανελλήνιο και διαταξικό κάλεσμα τους για αντίσταση, οι περισσότερες από αυτές παρέμειναν ολιγομελής πολιτικές ομάδες με κύριο χώρο δράσης τις μεσοαστικές περιοχές της Αθήνας. Κάποιες, αν και οργάνωσαν δικές τους συνδικαλιστικές ομάδες στους χώρους εργασίας και στον χώρο των πανεπιστημίων, δεν κατόρθωσαν να αναπτύξουν μαζικές συνδικαλιστικές οργανώσεις οι οποίες θα αποσπούσαν παραχωρήσεις από τους κατακτητές και τη

¹²⁰⁷ «Ε.Δ.Ε. Το πρόγραμμα του Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου», Αθήνα 1943 στο ΔΙΣ, Αρχεία Εθνικής Αντίστασης, τ. 1, Αθήνα, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, 1998, σσ. 7-29· Διονύσης Μπενετάτος, *Το χρονικό της Κατοχής*, ό. π., σσ. 55-58· Αναστάσιος Πεπονής, ό. π., σ. 11.

¹²⁰⁸ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *ΠΕΑΝ (1941-1945). Πανελλήνιος Ένωση Αγωνιζομένων Νέων*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 2005, σσ. 97-100· Διονύσης Μπενετάτος, ό. π., σσ. 58-71.

δωσιλογική κυβέρνηση. Η ΠΕΑΝ ίδρυσε την δική της συνδικαλιστική ομάδα το φθινόπωρο του 1943.¹²⁰⁹

Το ΚΚΕ διέθετε την εμπειρία να δρα σε συνθήκες παρανομίας, αλλά και να συνάπτει συμμαχίες με αστικές πολιτικές δυνάμεις, δηλαδή έξω από το παραδοσιακό προπύργιο της την εργατική τάξη, στη βάση της δημιουργίας ενός «Λαϊκού Μετώπου» κατά το πρόσταγμα της Γ΄ Διεθνούς. Το σύμφωνο «Σοφούλη-Σκλάβαινα» είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Η οργάνωση Εθνική Αλληλεγγύη ιδρύθηκε με πρωτοβουλία κομμουνιστών εξόριστων στην Αθήνα στις 28 Μαΐου 1941. Σε ένα σπίτι στην οδό Κολοκυνθούς τον Μάιο του 1941 έλαβε χώρα μια σύσκεψη ανάμεσα στους Παντελή Καραγκίτση, Λευτέρη Αποστόλου και Αριστοτέλη Μπούρα, κομμουνιστές εξόριστους οι οποίοι είχαν δραπετεύσει από την εξορία της Φολεγάνδρου και της Κιμώλου. Στη σύσκεψη τα ζητήματα που τέθηκαν ήταν η δημιουργία ενός δικτύου επικοινωνίας ανάμεσα στα μέλη του ΚΚΕ που είχαν δραπετεύσει από την εξορία με τα υπόλοιπα μέλη του ΚΚΕ καθώς και η αντιμετώπιση των βιοτικών αναγκών όσων παρέμεναν στους τόπους εξορίας και η αποστολή τροφίμων και ιματισμού. Για να επιτευχθεί αυτό ήταν αναγκαία η ίδρυση μιας πανελλαδικής οργάνωσης που θα στηρίζονταν στις εθελοντικές εισφορές το ελληνικού λαού για το ζήτημα της υποστήριξης των πολιτικών κρατουμένων. Ο Παντελής Καραγκίτσης είχε ήδη εμπειρία ως πρόεδρος της Εργατικής Βοήθειας Ελλάδος, μιας οργάνωσης που είχε ιδρυθεί στα 1924 με σκοπό την ενίσχυση των οικογενειών των φυλακισμένων και των εξόριστων. Στους τόπους εξορίας είχαν δημιουργηθεί στο παρελθόν μηχανισμοί αλληλοβοήθειας ανάμεσα στους κρατούμενους για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους. Σε ένα δασύλλιο πίσω από το νοσοκομείο Σωτηρία πραγματοποιήθηκε σύσκεψη στην οποία συμμετείχαν οι Παντελής Καραγκίτσης, Νικόλαος Δρέσιος, Γεώργιος Βασιλόπουλος, Κλέων Παπαλοΐζος, Σπύρος Αντύπας, Βασίλης Μαρκεζίνης και η Διονυσία Παπαδομιχελάκη στις 28 Μαΐου 1941. Η Εθνική Αλληλεγγύη είχε δημιουργηθεί. Η νέα οργάνωση θα είχε κεντρική επιτροπή και θα ίδρυε παραρτήματα σε όλη την Ελλάδα και στους τόπους εξορίας. Η πρόταση για τη δημιουργία της Εθνικής Αλληλεγγύης έγινε από τον Παντελή Καραγκίτση.¹²¹⁰

Οι ιδρυτές της δεν έτρεφαν αυταπάτες ότι η Ελλάδα θα αποτελούσε εξαίρεση στη Νέα Ευρώπη του Άξονα. Ο άμαχος πληθυσμός της χώρας θα υπέμενε στερήσεις και δηλώσεις και ομάδες όπως οι κομμουνιστές, συνδικαλιστές, διανοούμενοι, πολιτικοί και Εβραίοι θα γίνονταν αντικείμενο διώξεων θεμελιωμένων πάνω στις αρχές της εθνικοσοσιαλιστικής θεωρίας. Το πρόγραμμα και οι στόχοι της Εθνικής Αλληλεγγύης δεν θα περιοριζόταν στην περίθαλψη μόνο των πολιτικών κρατουμένων αλλά σκοπός της ήταν να εγείρει ευρύτερα κοινωνικά στρώματα που ανήκαν σε διαφορετικούς επαγγελματικούς χώρους για την υλική ενίσχυση και την υπεράσπιση όλων των Ελλήνων που θα έπεφταν θύματα του ναζισμού και του φασισμού. Στο πρώτο

¹²⁰⁹ Δόξα, «Προσκλητήριο», Απρίλιος 1942· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, ό. π., σσ. 196-198· Μιχάλης Λυμπεράτος, ό. π., σ. 48.

¹²¹⁰ Kermit E. McKenzie, *Comintern and World Revolution, 1928-1943: The Shaping of a Doctrine*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1964, σσ. 158-160· Εθνική Αλληλεγγύη, *Μια προσπάθεια και ένας άθλος. Το έργο της Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδος. Για τους Έλληνες και τους Φιλέλληνες του εξωτερικού. Έκκληση της Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδος*, Αθήνα, 1945, σσ. 10-17· Βάσος Γιώργου, *Ιστορία της Αντίστασης, 1941-1945*, Αθήνα, Αυλός, 1979, σσ. 194-195· Κώστας Πουλόπουλος, *Η οργάνωση Εθνική Αλληλεγγύη*, στο Μ. Λυμπεράτος, Π. Παπαστράτης, *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος, 1940-1945*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2014, σσ. 468-478· Θανάση Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, τόμος Α', Γ' έκδοση, Αθήνα, Δωρικός, 1983, σσ. 110-112.

καταστατικό της, στο άρθρο 2, αποδομούνταν η εθνικοσοσιαλιστική θεωρία. Ο αγώνας του ελληνικού λαού για την εθνική του απελευθέρωση, όπως και των υπόλοιπων λαών, ήταν πάνω από όλα ένας αγώνας της προόδου κατά της βαρβαρότητας και του μεσαιωνισμού, ένας αγώνας για την ύπαρξη της πολιτισμένης ανθρωπότητας. Ο αγώνας αυτός για την αποκατάσταση των κυριαρχικών δικαιωμάτων, των ελευθεριών και της ανύψωσης του βιοτικού και πνευματικού επιπέδου του ελληνικού λαού άξιζε κάθε υποστήριξη. Το άρθρο 3 ανέφερε ότι όλες οι ανθρώπινες υπάρξεις είχαν τα ίδια δικαιώματα στη ζωή ανεξάρτητα από το έθνος ή τη θρησκεία που ανήκαν. Οι σκοποί της Εθνικής Αλληλεγγύης θα ήταν η περίθαλψη, η προστασία και η υπεράσπιση των θυμάτων του εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου. Η περίθαλψη θα γινόταν δίχως διακρίσεις πάνω στο φύλο, την εθνικότητα, τις πολιτικές, τις κοινωνικές καθώς και τις θρησκευτικές αντιλήψεις. Η Εθνική Αλληλεγγύη δεν θα ήταν μια ουδέτερη και φιλανθρωπική οργάνωση που θα είχε σκοπό μόνο την αρωγή, αλλά θα ήταν πάνω απ' όλα μια εθνικοαπελευθερωτική και αντιφασιστική οργάνωση.¹²¹¹

Στα τέλη Ιουνίου συνήλθε η 6^η Ολομέλεια του Κομμουνιστικού Κόμματος οι οποίοι έθεσε τους στόχους του όσον αφορά την αντίσταση που θα διεξάγονταν. Οι αποφάσεις της 6^{ης} Ολομέλειας προέβλεπαν την έναρξη εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα με σκοπό την εκδίωξη των Ιταλών και των Γερμανών κατακτητών καθώς και την ανατροπή της δωσιλογικής κυβέρνησης. Η 6^η Ολομέλεια έθετε τις βάσεις για τη δημιουργία ενός εθνικού μετώπου από όλες τις αντιφασιστικές δυνάμεις και από πολίτες που προέρχονταν από διαφορετικές πολιτικές παρατάξεις και εμφορούνταν από πατριωτικά αισθήματα καθώς και τον σχηματισμό προσωρινής κυβέρνησης απ' όλα τα κόμματα η οποία θα αποκαθιστούσε τις δημοκρατικές ελευθερίες και θα εξασφάλιζε ένα ικανοποιητικό επίπεδο ζωής, θα συγκαλούσε Συντακτική Συνέλευση και θα υπερασπιζόταν την εδαφική ακεραιότητα της χώρας από κάθε ιμπεριαλιστική επέμβαση. Ειδικότερη πρόνοια δινόταν για την αντιμετώπιση της επιβίωσης του ελληνικού λαού. Επιπλέον προέβλεπε την εκδίωξη των κατακτητών από την Ελλάδα καθώς και την ανατροπή της δωσιλογικής κυβέρνησης.¹²¹²

Την 6η Ολομέλεια ακολούθησε η ίδρυση του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου στις 16 Ιουλίου 1941. Ο Λευτέρης Αποστόλου είχε ξεκινήσει διερευνητικές επαφές με στελέχη του εργατικού κινήματος καθώς και με μέλη κομμάτων, οι οποίες κατέληξαν στην ίδρυση του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου. Το ιδρυτικό του υπογράφηκε από τους Κώστα Λαζαρίδη, μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ και αντιπρόσωπο της ΕΓΣΕΕ, τον Γιάννη Καλομοίρη ως εκπρόσωπος των ρεφορμιστών, τον Θεόδωρο Σισμανίδη πρόεδρο του Εργατικού Κέντρου Δράμας, τον Μάνθο Πετρούλη πρόεδρο του Σωματείου Λογιστών Ατμοπλοίων. Ο Δημήτρης Στράτης, γραμματέας των Ανεξάρτητων Συνδικάτων και μέλος του Σοσιαλιστικού Κόμματος, υπέγραψε το κείμενο τον Σεπτέμβριο του 1941. Οι σκοποί του Εργατικού ΕΑΜ, όπως αναγράφονταν στο καταστατικό του, ήταν: α) να οργανώσει την πάλη της εργατικής τάξης για τις καθημερινές οικονομικές διεκδικήσεις, β) να υπερασπισθεί τα κεκτημένα συνδικαλιστικά δικαιώματά της, γ) να εργαστεί για τη συνεννόηση όλων των αριστερών δυνάμεων της χώρας (κομμουνιστών, σοσιαλιστών, αγροτικών, αριστερών δημοκρατικών) σε ένα συνασπισμό της Αριστεράς που ύστερα από το διώξιμο των κατακτητών θα διεκδικήσει την πλειοψηφία του ελληνικού λαού και τη διακυβέρνηση της χώρας με βάση ένα κοινό πρόγραμμα, δ) να παλέψει ενάντια στην αισχροκέρδεια

¹²¹¹ Ο. π.

¹²¹² ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα, (1940-1945)*, τ.5, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981, σ. 35-40.

και τη μαύρη αγορά, ε) να εργασθεί για τη συγκρότηση του Πανελλαδικού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου με τη συμμετοχή όλων των κομμάτων και τις κάθε είδους οργανώσεις, που θέλουν να παλέψουν για το διώξιμο του ξένου κατακτητή και την απελευθέρωση της χώρας από τον ξένο ζυγό, ζ) να συντονίσει την πάλη της εργατικής τάξης καθώς και τις διεκδικήσεις της με την πάλη που διεξάγουν ενάντια στις δυνάμεις του Άξονα οι εργατικές οργανώσεις της ΕΣΣΔ, της Αγγλίας, της Αμερικής και της Κίνας καθώς και οι εργατικές οργανώσεις των υποδουλωμένων στον Άξονα χωρών και ιδιαίτερα των βαλκανικών χωρών.¹²¹³

Η 7^η Ολομέλεια του ΚΚΕ συγκλήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1941 σε μια περίοδο όπου είχαν διαμορφωθεί οι τρεις ζώνες κατοχής, ο πόλεμος ενάντια στη Σοβιετική Ένωση κλιμακωνόταν και άρχιζε η πιο συστηματική εκμετάλλευση της ελληνικής οικονομίας από τον Άξονα. Η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ απέδιδε την έλλειψη μαζικής οργανωμένης αντίστασης στην απουσία ενός εθνικοαπελευθερωτικού μετώπου καθώς και στα χτυπήματα που είχε δεχθεί το ίδιο το Κομμουνιστικό Κόμμα από τη δικτατορία του Μεταξά. Πέρα από την αναδιοργάνωση του διαλυμένου κομματικού μηχανισμού, προτεραιότητα αποτελούσε η συγκρότηση Εθνικοαπελευθερωτικού Μετώπου και η οργάνωση όλων των λαϊκών δυνάμεων στη μάχη ενάντια στη φασιστική κατοχή. Κύριος σκοπός του Εθνικοαπελευθερωτικού Μετώπου θα ήταν η εκδίωξη των κατακτητών και η απελευθέρωση της χώρας καθώς και η αποκατάσταση των πολιτικών ελευθεριών, ώστε να εξασφαλιστεί ένα καλύτερο μέλλον για τη χώρα. Η ελευθερία του ελληνικού λαού έπρεπε να αναμένεται να κερδηθεί από τους δικούς του αγώνες και όχι να την περιμένει μοιρολατρικά από το εξωτερικό. Τα μέλη του Εθνικοαπελευθερωτικού Μετώπου δεν θα προέρχονταν μόνο από την εργατική τάξη, αλλά μέσα του θα συνενώνονταν όλες οι εθνικές δυνάμεις, όπως οι στρατιωτικοί, οι οποίοι θα αποτελούσαν τη μαχητική δύναμη του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, οι αγρότες οι οποίοι θα κινητοποιούνταν για την υπεράσπιση της παραγωγής τους ενάντια στις επιτάξεις των κατακτητών και θα προετοιμάζονταν για έναν σκληρό αγώνα ενάντια στους κατακτητές. Σύμφωνα με τις αποφάσεις τις 7^η Ολομέλειας ο στόχος της απελευθέρωσης και της δημιουργίας μιας ελεύθερης και ανεξάρτητης Ελλάδας ήταν εφικτός υπό την προϋπόθεση της ένταξης των αγροτών στο Αγροτικό Κόμμα και της ανάπτυξης της Εθνικής Αλληλεγγύης ως Ερυθρού Σταυρού, όταν θα δημιουργούνταν το εθνικοαπελευθερωτικό μέτωπο.¹²¹⁴

Το πρόβλημα της επιβίωσης ήταν το πιο ζωτικό από όλα όσα αντιμετώπιζε εκείνη τη στιγμή ο ελληνικός λαός. Η έλλειψη τροφίμων και η πείνα τον καταδίκασε με μαθηματική ακρίβεια στην εξόντωση. Η πείνα ήταν μια σκόπιμη πολιτική που εφαρμόζαν οι Γερμανοί και οι Ιταλοί φασίστες, για να κάμψουν το φρόνημα του. Το επισιτιστικό πρόβλημα, το οποίο είχε αρχίσει να γιγαντώνεται, ήταν το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο ελληνικός λαός. Ο αγώνας για τα άμεσα οικονομικά προβλήματα του ελληνικού λαού θα αποτελούσε το μέσο για την οργάνωση και την

¹²¹³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 498, φάκ. 30/6/2, «Το ιδρυτικό και το πρόγραμμα δράσης του Εργατικού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου, (ΕΕΑΜ)», Ιούλιος 1941· ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, ό. π., σσ. 277-278· Γιώργος Φ. Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις, 1944-1948*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1995, σσ.44-46· Άγγελος Αυγουστίδης: Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής, Αθήνα, Καστανιώτη, 1999, σσ. 86-103· Άγγελος Αυγουστίδης, Το Εργατικό ΕΑΜ, στο Νίκος Σβορώνος, Χάγκεν Φλάϊσερ (επ.), *Η Ελλάδα 1936-44, Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Αθήνα, ΜΙΑΤΕ, 1989, σσ. 277-289· Πέτρος Ρούσος, *Η μεγάλη πενταετία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1976, σσ. 125-126.

¹²¹⁴ Ό. π.

καλλιέργεια μαχητικότητας των μαζών. Έπρεπε να εξασφαλιστεί επαρκής διατροφή για όλα τα λαϊκά στρώματα. Αυτό θα ήταν εφικτό μόνο μέσω της κινητοποίησης των λαϊκών μαζών και της διεκδίκησης εκ μέρους τους καλύτερων βιοτικών όρων. Συγκεκριμένα έπρεπε να διανεμηθούν με το δελτίο επαρκείς ποσότητες τροφίμων για τη συντήρηση του ανθρώπινου οργανισμού. Οι μερίδες των 60 δραμιών άρτου και των 100 δραμιών ελαιόλαδου κρίνονταν ανεπαρκείς. Η μερίδα ψωμιού έπρεπε να αυξηθεί στη $\frac{1}{2}$ οκά κατά κεφαλή την ημέρα, 2 οκάδες ελαιόλαδο το μήνα ανά άτομο καθώς και να διανεμηθούν με το δελτίο επαρκείς μερίδες ζυμαρικών. Ειδικότερη μέριμνα έπρεπε να ληφθεί για τις μητέρες και τα βρέφη, ιδιαίτερα τα άρρωστα, ενώ ήταν ανάγκη να χορηγηθεί με ξεχωριστό δελτίο πιο πλούσια διαίτα με καθημερινές μερίδες γάλατος και ειδών, όπως το ρύζι το βούτυρο και η ζάχαρη. Οι τιμές των ειδών αυτών έπρεπε να είναι σταθερές και ανάλογες με την αγοραστική δύναμη των εργαζομένων. Ακόμη χρειαζόνταν να αυξηθούν οι εστίες των ΚΕΣ για τους απόρους καθώς και να επεκταθούν τα μαθητικά συσσίτια και οι Εστίες να διοικούνται όχι από διορισμένες αλλά εκλεγμένες επιτροπές από τους εγγεγραμμένους στα συσσίτια. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να σταματήσουν, οι επιτάξεις, οι λεηλασίες, οι εξαγωγές, το clearing πάνω στην αγροτική παραγωγή. Ο μόνο τρόπος για να προστατευθούν τα λαϊκά στρώματα από τη μαύρη αγορά και να σταματήσει η κερδοσκοπία ήταν η διανομή επαρκών ποσοτήτων τροφίμων με το δελτίο σε σταθερές τιμές. Παράλληλα έπρεπε να ανακουφιστούν οι ανάπηροι του πολέμου και να ληφθεί ξεχωριστή πρόνοια γι' αυτούς. Το κράτος έπρεπε να δώσει συντάξεις στους ανάπηρους και στα θύματα του πολέμου, να τους παρέχει επισιτιστικές διευκολύνσεις καθώς και ιατρική περίθαλψη και την παροχή τεχνητών μελών.¹²¹⁵

Στις 27 Σεπτεμβρίου ιδρύθηκε το ΕΑΜ. Το ιδρυτικό του κείμενο υπογράφηκε από τον Λεωτέρη Αποστόλου εκ μέρους του ΚΚΕ, από τον Ηλία Τσιριμώκο εκ μέρους της ΕΛΔ, από τον Χρήστο Χωμενίδη του ΣΚΕ, και τον Απόστολο Βογιατζή από το Αγροτικό Κόμμα. Με το καταστατικό του υλοποιούνταν οι αποφάσεις των προηγούμενων ολομελειών του ΚΚΕ. Η οργανωτική επιτροπή του ΕΑΜ παράλληλα με το τρίπτυχο «Ελευθερία-Ανεξαρτησία-Λαϊκή Κυριαρχία» έθεσε το σύνθημα «Πάλη για την επιβίωση του λαού». Η φράση αυτή δεν παρέμεινε ένα απλό σύνθημα και η οργανωτική επιτροπή καθόρισε: α)πάλη για να αποσπαστούν όσον το δυνατόν μεγαλύτερες ποσότητες τροφίμων από αυτά που είχαν επιτάξει οι κατακτητές, β) να σταματήσουν οι επιτάξεις και οι αγορές τροφίμων από τους κατακτητές, τους μαυραγορίτες και τη δωσιλογική κυβέρνηση, γ) την επέκταση των συσσιτίων σε ολόκληρη την περιφέρεια της Αθήνας και ειδικότερα στις λαϊκές συνοικίες, δ) ίδρυση συσσιτίων στα εργοστάσια, στις επιχειρήσεις, στις δημόσιες υπηρεσίες, στα ιδρύματα, στις ανώτατες σχολές, στους επιστήμονες και στους διανοούμενους, ε) οργάνωση παιδικών και σχολικών συσσιτίων και καθημερινές διανομές ειδικών τροφών για τα παιδιά, στ) αύξηση στην ποσότητα της μερίδας και της ποσότητας ψωμιού καθώς και διανομή λαδιού, ζάχαρης και ψωμιού, ζ) διανομές ρούχων και καυσίμων στους δημόσιους και ιδιωτικούς υπαλλήλους και σε όλες τις επιχειρήσεις. Παράλληλα έπρεπε να δημιουργηθούν προμηθευτικοί συνεταιρισμοί με τη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων και των δημόσιων υπηρεσιών και να οργανωθούν επιτροπές επιβίωσης στους τόπους εργασίας και στις γειτονίες. Το ΕΑΜ έπρεπε να ενημερώσει τον ελληνικό λαό για τη σοβαρότητα της κατάστασης και τον κίνδυνο αφανισμού από την πείνα.

¹²¹⁵ Ο. π.

Επιπλέον έπρεπε να κινηθεί προς όλες τις κατευθύνσεις και να συνεργαστεί, ειδικότερα στο ΔΚΕΣ, τις οργανώσεις Πρόνοιας, τον Αρχιεπίσκοπο, τις Ομοσπονδίες, τους συλλόγους των παραγωγικών τάξεων, τα επιμελητήρια. Απώτερος σκοπός ήταν να δημιουργηθεί, παράλληλα με το κίνημα βάσης, το οποίο έπρεπε να αναπτυχθεί μαζικά, ένα κίνημα στην κορυφή της ελληνικής κοινωνίας και να συντονιστεί η δράση όλων με την ίδρυση μιας «Παλαϊκής Επιτροπής Επισιτισμού του Λαού». Αρχικά δημιουργήθηκε το «Κεντρικό Γραφείο Πάλης για την Επιβίωση» με επικεφαλής τον Απόστολό Βογιατζή, αντιπρόσωπο του ΑΚΕ, με συνεργάτες τους Χρ. Καλαιτζή και Ηλ. Αποστολίδη, ανώτερους δημόσιους υπαλλήλους και τον Μήτσο Ραπίδη, δικηγόρο.¹²¹⁶

7.2 Η μάχη για την επιβίωση. Από την ατομική πρωτοβουλία στην οργανωμένη αντίσταση

Το ΚΚΕ άρχισε να ανασυγκροτεί τις κομματικές οργανώσεις στον χώρο των δημοσίων υπαλλήλων. Οι Βασίλης Μαρκεζίνης, Γιάννης Ποτήρης γεωπόνος και Θ. Ζέγκος οι οποίοι είχαν δραπετεύσει από την εξορία, ξεκίνησαν επαφές με τους Ηλ. Αποστολίδη, Κώστα Νικολακόπουλο, Ματσάκα, Β. Μπαλάσκα, Παπαθανασίου, Γιάννη Λουκόπουλο, Παναγιώτη Υφαντή, Χαρίλαο Φλωράκη για την οργάνωση των δημοσίων υπαλλήλων. Αρχικά δημιουργήθηκε το κομματικό καθοδηγητικό κέντρο των δημοσίων υπαλλήλων υπό την αιγίδα της ΚΟΑ και στη συνέχεια το Συνδικαλιστικό Γραφείο Δημοσίων Υπαλλήλων με γραμματέα τον Κώστα Νικολακόπουλο. Δίπλα στους Τριατατικούς, οι οποίοι είχαν εξέχοντα ρόλο παραδοσιακά στον χώρο των δημοσίων υπαλλήλων, ομάδες δημιουργήθηκαν στους τελωνειακούς, στους εφοριακούς, τους διοικητικούς και τους γεωπόνους. Οι ομάδες άρχισαν να επεκτείνονται και στον ιδιωτικό τομέα, όπως στον κλάδο του επισιτισμού. Ένα από τα πρώτα μέτρα που αποφασίστηκαν για την αντιμετώπιση των ελλείψεων ήταν η ίδρυση προμηθευτικών συνεταιρισμών στον χώρο εργασίας.¹²¹⁷

Οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί στον χώρο της εργατικής τάξης δεν είχαν παράδοση εξαιτίας της εχθρικής στάσης του κράτους, το οποίο είχε ευνοήσει την ανάπτυξη των γεωργικών συνεταιρισμών. Ο Θύμιος Μπράτσος παρείχε πολύτιμες πληροφορίες για την ίδρυση και τη λειτουργία του προμηθευτικού συνεταιρισμού του ξενοδοχείου Μεγάλη Βρετάνια. Στο Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετάνια εργάζονταν το καλοκαίρι του 1941 δεκαπέντε μέλη του ΚΚΕ και μαζί με άλλα μέλη που εργάζονταν σε διάφορα άλλα ξενοδοχεία καθώς και σε συνεργασία με σερβιτόρους από διάφορα εστιατόρια και μάγειρες ίδρυσαν την Αχτίδα του ΚΚΕ των Επισιτιστών. Στον συνεταιρισμό που ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1941 εγγράφηκαν όλοι οι εργαζόμενοι του ξενοδοχείου. Ο Συνεταιρισμός εξέλεξε πενταμελές διοικητικό συμβούλιο και τα μέλη της Αχτίδας σκόπιμα προτίμησαν τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου να προέρχονται από το ανώτερο προσωπικό και μόνο ένας να είναι μέλος του κόμματος, ενώ αντίθετα τα μέλη του εποπτικού συμβουλίου, το οποίο ήταν τριμελές, αποτελούνταν από μέλη του ΚΚΕ. Τα διοικητικό συμβούλιο ήταν υπεύθυνο για την εξεύρεση και τη διαχείριση των τροφίμων, ενώ το εποπτικό ήταν αρμόδιο για τον έλεγχο της διαχείρισης των τροφίμων και τη χρηστή διοίκηση του συνεταιρισμού. Η

¹²¹⁶ Δημήτρης Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση...*, ό. π., σσ. 245-247.

¹²¹⁷ Πέτρος Ρούσος, ό. π., σσ. 129-130· Δημήτρης Χατζής, ό. π., σσ. 129-130.

Αχτίδα των Επισιτιστών άρχισε να συνεργάζεται και με τον κλάδο των Αρτεργατών, ο οποίος ήταν καλύτερα οργανωμένος προπολεμικά και διέθετε δικό του Ταμείο και ασφαλιστικά δικαιώματα όπως ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Οι αρτεργάτες είχαν αρκετούς όμως, δηλωσίες και οι Επισιτιστές προτίμησαν να τους εντάξουν αρχικά στο ΕΑΜ και να μην δεχτούν την επιστροφή τους στο ΚΚΕ.¹²¹⁸

Σύντομα άρχισαν να ιδρύονται προμηθευτικοί συνεταιρισμοί και στα υπόλοιπα ξενοδοχεία της Αθήνας και να επεκτείνεται η ίδρυση νέων και στους υπόλοιπους κλάδους του επισιτισμού, όπως των σερβιτόρων, των μαγείρων, των καφεϋπαλλήλων και των ζαχαροπλαστών. Οι συνεταιρισμοί των κλάδων του επισιτισμού στεγάστηκαν σε έναν κοινό χώρο στο γαλατάδικο του Παναγή Μπράτσου και στο γαλατάδικο του Αναστάση Μπράτσου στην οδό Σκούφου ως Ένωση Συνεταιρισμών Επισιτιστικών Σωματείων ο οποίος απεύθυνε έκκληση προς όλους τους εργαζόμενους που απασχολούνταν στους κλάδους του επισιτισμού να γραφτούν μαζί με τα μέλη της οικογένειάς τους. Αμέσως ξεκίνησαν να απευθύνουν στις ελληνικές κατοχικές αρχές αιτήσεις για την έκδοση διατακτικών για την απόκτηση ειδών διατροφής και την παραχώρηση τροφίμων από το παρακράτημα. Ο συνεταιρισμός του Μεγάλη Βρετανία, επειδή ήταν καλύτερα οργανωμένος και οικονομικά πιο εύρωστος, αρχικά τροφοδοτούσε τους υπόλοιπους επισιτιστικούς κλάδους με λαχανικά από το παρακράτημα καθώς και ψάρια. Η διοίκηση του ξενοδοχείου πουλούσε στη μαύρη αγορά τα τρόφιμα που της έδιναν οι κατοχικές αρχές για το προσωπικό. Ο συνεταιρισμός του Μεγάλη Βρετανία αποφάσισε να στείλει μια επιτροπή στελεχωμένη από το ανώτερο προσωπικό στην ιταλική πρεσβεία, για να θέσει το πρόβλημα της τροφοδοσίας του προσωπικού. Η επιτροπή πέτυχε τον στόχο της και η ιταλική στρατιωτική διοίκηση αποφάσισε να χορηγεί κάθε μήνα για τον συνεταιρισμό του ξενοδοχείου και το προσωπικό του και τα μέλη της οικογένειάς του 100 δράμια λάδι, 100 δράμια κασέρι, 100 δράμια χαρουπόμελο, 100 δράμια σαπούνι ενώ, αν κάποιος είχε τετραμελή οικογένεια, χορηγούνταν 4 οκάδες φασόλια, 4 οκάδες σταφίδα και 1 οκά από όλα τα άλλα είδη. Οι Γερμανοί έδιναν στις γιορτές ψάρια και κρέας. Ο συνεταιρισμός εξασφάλισε δύο φορτηγά από τους Γερμανούς το Πάσχα του 1942, για να μεταφέρει αρνιά από την επαρχία, τοποθέτησε και δύο δικούς του χασάπηδες και μοίρασε μισή οκά κρέας στο προσωπικό. Ο συνεταιρισμός είχε αποκτήσει πλέον ο ίδιος τη διαχείριση των τροφίμων. Τα μέλη του εποπτικού συμβουλίου αποφάσισαν να δώσουν επιπρόσθετη μερίδα στους ανώτατους υπαλλήλους, οι οποίοι στελέχωναν το διοικητικό συμβούλιο, επειδή αυτοί ήταν τα μέλη των επιτροπών που στέλνονταν στις κρατικές υπηρεσίες και στις κατοχικές πρεσβείες για να εξασφαλίσουν διατακτικές για τρόφιμα και άδειες από την Ιταλογερμανική Επιτροπή. Κανείς από αυτούς δεν δέχτηκε την προσφορά. Τα δεδομένα άλλαζαν και οι εργαζόμενοι σφυρηλατούσαν δεσμούς αλληλεγγύης ανάμεσα τους μέσα από τη συλλογική προσπάθεια για επιβίωση παραμερίζοντας τις προπολεμικές ιεραρχίες στον χώρο εργασίας. Τα αποτελέσματα φάνηκαν άμεσα και η πλειοψηφία των εργαζομένων, ακόμη και τα διοικητικά στελέχη, άρχισαν να εντάσσονται στο ΕΑΜ.¹²¹⁹

¹²¹⁸ Νάσος Μπράτσος, *Εργατικές Ιστορίες. Συνεντεύξεις με πρωταγωνιστές του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα από το 1920 έως το 1967*, Αθήνα, Εκδόσεις Bux, 1998, σσ. 40-72 · Γιώργος Φ. Κουκουλές, *Η συμβολή του Εργατικού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου στον αγώνα για την επιβίωση*, στο: *Αρχειοτάξιο*, τ.3, Μάιος 2001, σσ.94-103

¹²¹⁹ Ο. π.

Το συνεταιριστικό κίνημα άρχισε να εξαπλώνεται και στις δημόσιες υπηρεσίες. Πίσω από τη δημιουργία των νέων συνεταιρισμών βρίσκονταν στελέχη του ΕΑΜ. Ο Συνεταιρισμός Προμηθευτικός και Καταναλωτικός των Δημοσίων Υπαλλήλων δημιουργήθηκε από τους Χρήστο Καλαντζή, Σωτήρη Στασινόπουλο, Στέλιο Κούνδουρο και Γιάννη Οικονομίδη, οι οποίοι εκλέχθηκαν στο διοικητικό συμβούλιο. Αυτοί αποτέλεσαν τον πυρήνα του ΕΑΜ στο Υπουργείο των Εσωτερικών. Ο συνεταιρισμός αρχικά ίδρυσε συσσίτιο στην αυλή του Υπουργείου Εσωτερικών, όπου τα μέλη του τοποθέτησαν καζάνια και παρασκεύαζαν γεύμα με ό,τι είχαν. Στη συνέχεια, με τη συνεργασία των συναδέλφων από την επαρχία, άρχισαν οι αποστολές για την απόκτηση τροφίμων με αποτέλεσμα την τακτικότερη διανομή τροφίμων στους συνεταίρους και στις οικογένειές τους. Το παράδειγμα του συνεταιρισμού το ακολούθησαν και οι εργαζόμενοι σε άλλα Υπουργεία και δημόσιες υπηρεσίες και σύντομα οι συνεταιρισμοί αυξήθηκαν. Σύντομα ακολούθησε η ίδρυση της Ένωσης Συνεταιρισμών Δημοσίων Υπαλλήλων με σκοπό τον καλύτερο συντονισμό τους. Στο Εποπτικό Συμβούλιο του Συνεταιρισμού της Ηλεκτρικής προϊστάμενος ανέλαβε ο Σταμάτης Μαστρογιαννάκος, προερχόμενος από την ομάδα του Καλομοίρη. Σε κάποιους, όμως, δημόσιους οργανισμούς, όπως η Τράπεζα της Ελλάδος, ο έλεγχος του προμηθευτικού συνεταιρισμού είχε μείνει αποκλειστικά στον έλεγχο της διοίκησης της Τράπεζας. Υπεύθυνη για τις προμήθειες και την παροχή τροφίμων και τη δημιουργία συσσιτίου ήταν η Ανώτατη Επιτροπή Προμηθειών η οποία λειτουργούσε ως εκτελεστικό όργανο της εγκαθеты από τους κατακτητές διοίκησης του κεντρικού τραπεζικού ιδρύματος.¹²²⁰

Το επόμενο βήμα ήταν η δημιουργία της Επιτροπής Συνεργαζόμενων Συνεταιρισμών Καταναλώσεως προκειμένου να συντονιστούν οι ενέργειες και οι κινήσεις των καταναλωτικών συνεταιρισμών και να καταρτιστεί μια ενιαία πολιτική απέναντι στην κατοχική κυβέρνηση, τους κατακτητές και το ΔΚΕΣ για την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος των εργαζόμενων. Στην επιτροπή συμμετείχαν 105 συνεταιρισμοί από τους 415 της περιφέρειας της πρωτεύουσας, οι οποίοι δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της κατοχής, με 64.795 μέλη μαζί με τα μέλη της οικογένειάς τους, δηλαδή πάνω από 200.000 άτομα. Αυτό που εντυπωσιάζει τον ιστορικό-ερευνητή είναι ποιων κλάδων οι προμηθευτικοί συνεταιρισμοί συμμετείχαν στην νέα επιτροπή. Η ένταξη των προμηθευτικών συνεταιρισμών των δημοσίων υπαλλήλων, των κρατικών οργανισμών και των δημοσίων υπηρεσιών, ήταν μαζική με πρώτους τους συνεταιρισμούς σχεδόν όλων των Υπουργείων με εξαίρεση εκείνον του Υπουργείου Άμυνας. Ακόμα και ο προμηθευτικός συνεταιρισμός των υπαλλήλων του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού είχε ενταχθεί στην επιτροπή. Τους ακολουθούσαν οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί των Υπαλλήλων και Καθηγητών, του ΕΚΠΑ, του Πολυτεχνείου, της ΑΣΟΕΕ, των Υπαλλήλων της Ακαδημίας Αθηνών, των καθηγητών Μέσης Εκπαίδευσης & Εμπορικών Σχολών Αθηνών και Πειραιώς, του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Ελεγκτικού Συνεδρίου, της Υπηρεσίας Νομικών

¹²²⁰ ΙΑΤΕ, Αρχείο Γεωργίου Μαντζαβίνου, Α5/27/5/1 , «Σημείωμα περί των επισιτιστικών μέτρων της Τράπεζας της Ελλάδος (Οκτώβριος 1941- Νοέμβριος 1944)» ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ), Α1Σ3Υ7Φ4, «Κοινοποιούμε κατωτέρα απόφασιν Εποπτικού Συμβουλίου της 2 Νοεμβρίου 1941» Γιώργης Βασιλόπουλος, *Από τους αγώνες του ΕΑΜ στην αδόλωτη Αθήνα και της θρυλικής Πανυπαλληλικής (ΚΠΕ) των δημοσίων υπαλλήλων*, Αθήνα, 1984 σ. 253.

Υπηρεσιών, του Εθνικού Τυπογραφείου, των Τελωνιακών, των Εφοριακών καθώς και των μεγάλων νοσηλευτικών ιδρυμάτων της πρωτεύουσας. Από τους ελεύθερους επαγγελματίες συμμετείχαν οι συνεταιρισμοί των Ιατρών, των Φαρμακοποιών, των Νομικών και των Συμβολαιογράφων, του Τεχνικού Επιμελητηρίου Αθηνών, των Εκτελωνιστών Πειραιώς και των Αδιόριστων Καθηγητών. Αλλά και στον χώρο των εργατοϋπαλλήλων η συμμετοχή ήταν εξίσου μαζική με προεξέχοντες τους συνεταιρισμούς επιχειρήσεων κοινής ωφελείας, όπως της Ελληνικής Εταιρίας Υδάτων, της Ελληνικής Ανώνυμης Τηλεφωνικής Εταιρίας, της Αερίοφωτος Αθηνών αλλά και κλάδους όπως τον τραπεζικό με τα μεγαλύτερα πιστωτικά ιδρύματα, δηλαδή της Εθνικής, της Αγροτικής, της Τράπεζας Αθηνών, τον επισιτιστικό, με τους συνεταιρισμούς των «Μαγείρων Αθηνών», της «Εταιρείας Ξενοδοχείων Λάμψα», των «Τεχνιτών Ζαχαροπλαστικής & Σοκολατοποιίας», των «Υπαλλήλων Καφενείων – Μπαρ, Ζαχαροπλαστέων – Γαλακτοπωλείων», των «Υπαλλήλων Εστιατορίων Ζυθεστιατορίων και Οινομαγειρίων», «ΑΟΣ», των αμυντικών βιομηχανιών όπως του «Προσωπικού Εργοστασίου Αεροπλάνων», σωματείων όπως του «Οδηγών Ιδιωτικών Αυτοκινήτων» και κρατικών οργανισμών, όπως της ΚΕΠΕΣ, της ΚΥΔΕΣ και της ΕΟΧΑ.¹²²¹

Η ίδρυση και η λειτουργία των συσσιτίων, των «Λαϊκών» της ΚΕΣ αλλά και των διάφορων κλαδικών, βιομηχανικών, είχε καθυστερήσει πολύ. Παρά τις κυβερνητικές διακηρύξεις για το ενδιαφέρον της κυβέρνησης Τσολάκογλου για τις ανάγκες των εργαζόμενων και τις πιέσεις των κατακτητών για την επέκταση των συσσιτίων στους εργασιακούς χώρους, με τη χρησιμοποίηση των τροφίμων που εισάγονταν από την Τουρκία, η ίδρυσή τους είχε μείνει στην εγκύκλιο που είχε φτάσει στο γραφείο των αρμοδίων, εν ολίγοις στα χαρτιά. Στην πραγματικότητα χρειαζόνταν να δοθεί μια πραγματική μάχη, για να λειτουργήσουν τα συσσίτια, η οποία απαιτούσε μια σειρά διαβημάτων και προσωπικών παραστάσεων στο Υπουργείο Επισιτισμού, την ΚΕΣ, το ΔΚΕΣ και τους κατακτητές. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι προσωπικές σχέσεις και τα ιδιοτελή συμφέροντα διευκόλυναν και επιτάχυναν τις διαδικασίες. Για την ίδρυση και τη λειτουργία των συσσιτίων στους εργασιακούς χώρους υπεύθυνος ήταν ο εργοδότης ή η επιχείρηση, ενώ οι εργαζόμενοι είχαν εξαιρεθεί από τα συμβούλια τους. Αρκετοί εργοδότες αδιαφόρησαν για τη λειτουργία τους ή ήταν απρόθυμοι να καταβάλουν τα χρήματα που απαιτούνταν. Επιπλέον τα συσσίτια αντιμετώπιζαν προβλήματα έλλειψης τροφίμων, υποδομών και διαφθοράς.¹²²²

Η κατάσταση ήταν καλύτερη στα συσσίτια των κλάδων όπου είχε δημιουργηθεί προμηθευτικός συνεταιρισμός, ο οποίος παρείχε τρόφιμα, έκανε παραστάσεις για την έκδοση διατακτικής στις κρατικές υπηρεσίες, στους κατακτητές και στο ΔΚΕΣ ενώ το συσσίτιο ήταν υπό την επίβλεψη των συμβουλίων των εργαζομένων. Στην περίπτωση, όμως, των «Λαϊκών Συσσιτίων», στα οποία σιτίζονταν οι άποροι τα μέσα ήταν πολύ περιορισμένα και στις Εστίες κυριαρχούσε η διαφθορά και τροφοδοτούνταν σχεδόν

¹²²¹ ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ),, φάκ. Α1Σ3Υ7Φ1, «Εγκύκλιος προς πάντας του συνεργαζομένου Συν/σμούς καταναλώσεως», 20/2/1943.

¹²²² Βασίλης Μπαρτζιώτας, *Εθνική Αντίσταση στην αδοϋλωτη Αθήνα. Μερικοί βασικοί σταθμοί στην ιστορία της ΚΟΑ του ΚΚΕ*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1984, σσ. 45-71 Γιώργος Κουκουλές, *Η συμβολή του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου, ό. π.,* Δημήτρης Καλογιαννίδης, *Το Εθνικό Εργατικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2014, σσ. 53-58.*

αποκλειστικά από την ΕΔΑΤ. Το ΕΑΜ άρχισε να οργανώνει συνδικαλιστικά τους εργαζόμενους μέσα στους κρατικούς οργανισμούς κοινωνικής πρόνοιας όπως την ΚΕΣ, τον ΕΟΧΑ και το ΠΙΚΠΑ. Οι εστίες των Λαϊκών Συσσιτίων απασχολούσαν 4.500 εργαζόμενους. Στην Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων το ΕΑΜ άρχισε να ιδρύει σταδιακά συνδικαλιστικές οργανώσεις μέσα στις Εστίες. Οι πρώτες επιτροπές δημιουργήθηκαν στις Εστίες του Κολωνού, της Καλλιθέας και του Πολυτεχνείου. Στο ΠΙΚΠΑ ιδρύθηκε ολιγομελής ομάδα από τους Γιώργο Ψιμούλη, Γιώργο Καραντίνο, Χρυσάνθη Κατεβάτη νηπιαγωγό, Γιώργο Κονταρίνη οδοντίατρο, την Ελένη Αντριάνοπούλου, Σούλα Μάντακα, την Εφραιμίδου οδοντίατρο. Οι επιτροπές επικεντρώθηκαν στην υποβολή υπομνημάτων προς την ΚΕΣ και το Υπουργείο Επισιτισμού για την αύξηση των παρεχόμενων τροφίμων, τη σωστή παρασκευή του συσσιτίου, την ακριβοδίκαια διανομή των μερίδων και τον έλεγχο, μήπως τα τρόφιμα καταλήξουν στην μαύρη αγορά. Το ΕΕΑΜ δημιούργησε την Πανεστιάκη Επιτροπή Αθήνας, με κέντρο την Εστία των δικηγόρων, στην οποία συμμετείχαν όλες οι ομοσπονδίες των σωματίων με σκοπό τον συντονισμό των ενεργειών όλων των εστιών και την υποβολή διαμαρτυριών, υπομνημάτων στο Υπουργείο Επισιτισμού, την ΚΕΣ, το ΔΚΕΣ για την παροχή τροφίμων και της υλικοτεχνικής υποδομής για τον πολλαπλασιασμό των συσσιτίων καθώς και τη βελτίωση της παρεχόμενης μερίδας.¹²²³

Η Δανάη Αντωνοπούλου – Ψιμοπούλου μέλος του ΕΑΜ Νέων και φοιτήτρια του Πολυτεχνείου μαζί με τη συμφοιτήτρια της Κατίνα Καρρά συμμετείχαν στο μαγείρεμα αρχικά και στη συνέχεια μπήκαν μέσα στην επιτροπή συσσιτίου. Εξαιτίας της κακής ποιότητας του φαγητού σχημάτισαν μια επιτροπή που αποφάσισε να διαμαρτυρηθεί στον πρόεδρο της Εστίας καθηγητή Κορωναίο, διορισμένο από τη δικτατορία του Μεταξά. Η επιτροπή ζήτησε να ελέγχει τα υλικά που έμπαιναν στο καζάνι, αλλά η απάντηση του καθηγητή ήταν: «έξω, έξω». Το περιστατικό αυτό δε λύγισε τους φοιτητές και η Δανάη Αντωνοπούλου – Ψιμοπούλου μαζί με τον Θωμά Πάχνη έλεγχε κάθε μέρα το συσσίτιο. Η ίδια επέβλεπε τον μάγειρα και του έκανε συστάσεις να βάζει τη σωστή αναλογία φαγητού ενώ ο Πάχνης φρόντιζε ο ίδιος να μεταφερθεί το καζάνι με το συσσίτιο στο κέντρο διανομής. Η ίδια δεν πήρε ποτέ μερίδα, επειδή δεν είχε κάρτα απορίας. Την τελευταία την έβγαζε το Ταμείο Άπορων Σπουδαστών ύστερα από εξονυχιστικό έλεγχο. Σταδιακά άρχισαν να εκδίδονται κάρτες για τους φοιτητές που ήταν παράνομοι και είχαν διωχθεί από το καθεστώς Μεταξά και είχαν γυρίσει από την εξορία. Η έκδοση καρτών άρχισε στη συνέχεια να αυξάνεται.¹²²⁴

Η δράση του ΕΑΜ για την αντιμετώπιση του επισιτιστικών προβλημάτων δεν απέτρεψε τους μαζικούς θανάτους το 1941-1942. Η ΟΚΝΕ και το ΕΑΜΝ κατέγραψαν την κατάσταση της υγείας των φοιτητών το τρίμηνο του Δεκεμβρίου 1941 – Φεβρουαρίου 1942. Τα ευρήματα έδειχναν επιδείνωση ενώ το ποσοστό των άρρωστων φοιτητών αυξήθηκε κατά 46%. Όμως, αν δεν υπήρχαν οι προμηθευτικοί συνεταιρισμοί και τα συσσίτια, τα οποία οργάνωνε η Αντίσταση στους χώρους εργασίας και στην εκπαίδευση, οι θάνατοι από πείνα ενδεχομένως θα ήταν πολύ περισσότεροι. Το ΕΑΜ έδειχνε ότι η αντιμετώπιση των επισιτιστικών αναγκών και η λύση τους θα βρίσκονταν μέσα από συλλογικές ενέργειες και όχι ατομικές και δεν θα δίνονταν τελικά από τους κατακτητές και την κατοχική κυβέρνηση. Αυτή η συλλογική

¹²²³ Γιώργος Κουκουλές, ό. π. · Νάσος Μπράτσος, ό. π., · Γιώργος Βασιλόπουλος, ό. π.

¹²²⁴ Δανάη Αντωνοπούλου – Ψιμοπούλου, *Τα κορίτσια του Πολυτεχνείου. Από τους αγώνες της Κατοχής στην αγωνία της φυλακής*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2008, σσ. 32-45.

οργάνωση των εργαζομένων για την αντιμετώπιση των βιοτικών τους αναγκών και οι πρακτικές επιτυχίες της έθεταν τις βάσεις για την απήχηση του ΕΑΜ όχι μόνο στον χώρο της εργατικής τάξης αλλά και των αστικών στρωμάτων. Ο Θ. Μπράτσος ανέφερε χαρακτηριστικά ότι η πλειοψηφία των εργαζομένων, ακόμη και διοικητικά στελέχη, άρχισαν να εντάσσονται στο ΕΑΜ.¹²²⁵

Πίνακας άρρωστων σπουδαστών κατά σχολή, Δεκέμβριος 1941- Ιανουάριος 1942				
	Δεκέμβριος	Ιανουάριος	Φεβρουάριος	Ποσοστό αύξησης %
Πολυτεχνείο	59	63	76	29
Πανεπιστήμιο Αθηνών	69	69	100	53
Εμπορική	23	21	26	13
Πάντειος	3	3	5	67
Μαθητές	20	22	29	45
Οικ. φοιτητές	3	6	15	400
Σύνολο	172	184	251	46

Πίνακας 7.1, πηγή: Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην κατοχή και την αντίσταση*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σσ. 283-289.

Τους πρώτους μήνες της κατοχής δεν είχαν εκδηλωθεί οργανωμένα μεγάλα συλλαλητήρια στην Αθήνα για το επισιτιστικό πρόβλημα. Η πρώτη οργανωμένη διεκδίκηση έγινε από τους κρητικούς στρατιώτες που είχαν εγκλωβισθεί στην Αθήνα και το συσσίτιό τους καταργήθηκε ύστερα από κυβερνητική απόφαση τον Ιούλιο του 1941. Οι βετεράνοι του πολέμου με ένα συλλαλητήριο στο Παναθηναϊκό Στάδιο ζήτησαν τον επαναπατρισμό τους στην Κρήτη. Η δωσιλογική κυβέρνηση και οι κατακτητές αντέδρασαν με τη σύλληψη και τον εγκλεισμό τους στο στρατόπεδο της Λάρισας. Στις 14 Ιουλίου ακολούθησε το εργατοτεχνικό προσωπικό του ΣΠΑΠ, το οποίο οργάνωσε δίωρη στάση, και την επόμενη ημέρα πραγματοποιήθηκε στάση εργασίας στην Κλωστοϋφαντουργική με αίτημα τη χορήγηση αυξήσεων ενώ άρχιζαν να πυκνώνουν οι ατομικές ή οι συλλογικές παραστάσεις στα Υπουργεία από εργαζόμενους κλάδων που δοκιμάζονταν από την ανεργία όπως εκείνος των ναυτεργατών.¹²²⁶

Οι φοιτητές ήταν η επόμενη ομάδα που δραστηριοποιήθηκε. Τον Σεπτέμβριο του 1941 1.100 φοιτητές αρνήθηκαν να παραλάβουν το βρώμικο συσσίτιο. Ήταν μια πράξη αντιστασιακή, όπως τη χαρακτηρίζει η Οντέτ – Βαρών Βασάρ, η οποία δεν ήταν απόρροια της μιζέριας πεινασμένων, αλλά της οργής πολιτών που δικαιούνταν ένα καλύτερο επίπεδο ζωής και είχαν αποφασίσει να προστατέψουν την αξιοπρέπεια τους. Οι φοιτητές με την πράξη τους αυτή δήλωναν ότι ήταν αποφασισμένοι να ζήσουν και να αγωνισθούν για την επιβίωση τους σε μια περίοδο που το βιοτικό επίπεδο υφίστατο ραγδαία επιδείνωση εξαιτίας της φασιστικής κατοχής του Άξονα. Τέλη Σεπτέμβρη τα μέλη της ΚΕ της ΟΚΝΕ συγκεντρώθηκαν σε ένα σπίτι στην Κυψέλη για βρουν τον τρόπο, ώστε να εορτασθεί η επέτειος της 28^{ης} Οκτωβρίου. Οι φοιτητές συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις του ΕΑΜ για την επέτειο της 28^{ης} Οκτωβρίου. Καθορίστηκε οργανωτική επιτροπή η οποία ανέλαβε την προετοιμασία για την οργάνωση στη

¹²²⁵ Νάσος Μπράτσος, *ό. π.*

¹²²⁶ Βάσως Γεωργίου, *Ιστορία της Αντίστασης, 1941-1945*, τ. 1, Αθήνα, Αυλός, 1979, σ. 323-324.

Νομική, στο Χημείο, στο Πολυτεχνείο, στην Ανωτάτη Εμπορική και στην Εστία του Συσσιτίου στα Πευκάκια. Εκεί που συνάντησαν τη μεγαλύτερη απήχηση ήταν στην Εστία του Συσσιτίου όπου ακόμα και οι διστακτικοί ήταν τις αρχικές του επιφυλάξεις και ο ενθουσιασμός κατέλαβε τους φοιτητές. Σημειολογικά, αυτός ο ενθουσιασμός, που κατέλαβε τον φοιτητικό κόσμο στην Εστία, δεν ήταν τυχαίος και παρορμητικός ούτε συγκυριακός, αλλά έδειχνε ότι η απόφαση τους να συμμετάσχουν σε μια κινητοποίηση την ημέρα μιας εθνικής επετείου ήταν πράξη συνειδητή που ταύτιζε τον πατριωτισμό με την αντίσταση και τη μάχη για την επιβίωση. Το επόμενο βήμα ήταν η διεκδίκηση καλύτερων βιοτικών συνθηκών. Η ΚΕ της ΟΚΝΕ Σπουδάζουσας αποφάσισε να κηρύξει μαζική απεργία στους πανεπιστημιακούς χώρους. Στις 17 Νοεμβρίου οι φοιτητές του ΕΚΠΑ, του Πολυτεχνείου και της Παντείου κήρυξαν απεργία με κύρια αιτήματα, τη βελτίωση του συσσιτίου, την εγγραφή όλων των φοιτητών καθώς και την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος για τη μελέτη τους. Στους χώρους γύρω από τα πανεπιστήμια γράφτηκαν συνθήματα καθώς και στα Εξάρχεια. Τα κύρια αιτήματα ήταν η συμμετοχή των ίδιων των φοιτητών στις επιτροπές συσσιτίων, εγγραφή όλων των φοιτητών και δωρεάν 2 κιλοβάτ ρεύμα. Σε κάθε σχολή εκλέχθηκαν επιτροπές, οι οποίες έστειλαν διαβήματα και υπέβαλαν οι ίδιες τα υπομνήματα με τα αιτήματα στο Υπουργείο Επισιτισμού, το Υπουργείο Παιδείας, τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, το ΔΚΕΣ και στον ίδιο τον Τσολάκογλου. Στην απεργία πήραν μέρος 4.000 φοιτητές. Παρά τα σκληρά μέτρα καταστολής που ακολούθησαν τη φοιτητική απεργία, η κυβέρνηση Τσολάκογλου αναγκάστηκε να υποχωρήσει.¹²²⁷

Οι ανάπηροι πολέμου ήταν μια από τις ομάδες του άμαχου πληθυσμού που βίωναν πιο έντονα τις στερήσεις και την πείνα. Οι ίδιοι δεν μπορούσαν να εργασθούν. Η βοήθεια που πρόσφερε αρχικά ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός αλλά και ο εφοδιασμός των νοσοκομείων από το ΔΚΕΣ ήταν ανεπαρκής. Στο τέλος του Δεκέμβρη, οι ανάπηροι των νοσοκομείων προχώρησαν σε απεργία πείνας με κύριο αίτημα τη βελτίωση των βιοτικών τους συνθηκών και της ιατροφαρμακευτικής τους περίθαλψης. Τα αιτήματα τους αν και έγιναν αποδεκτά από την κυβέρνηση, τελικά όμως δεν υλοποιήθηκαν. Στις 8 Ιανουαρίου 1942 προχώρησαν στην κλιμάκωση των κινητοποιήσεων τους, διαδηλώνοντας στους δρόμους της Αθήνας, και κατευθύνθηκαν στην οδό Κολοκοτρώνη στα γραφεία της ΕΔΑΤ. Η αντιπροσωπεία τους ζήτησε και πέτυχε συνάντηση με τον Αλέξανδρο Ζάννα, ο οποίος απουσίαζε εκείνη τη στιγμή. Ο Γιώργος Ζευγώλης αρχικά έκλεισε τις πόρτες. Όταν επέστρεψε ο Ζάννας, δέχθηκε να μιλήσει με την επιτροπή των αναπήρων. Ο ίδιος αναφέρει στο βιβλίο του: «τους άφισα να μιλήσουν, να μου πουν τον πόνο τους και να εξηγήσουν τι ήθελαν». Ο ίδιος επιχείρησε να διασπάσει την Επιτροπή των αναπήρων και να εκθέσει τα μέλη της που ανήκαν στο ΚΚΕ στους υπόλοιπους απαντώντας ότι όσα ζητούσαν είχαν ήδη εγκριθεί από το διοικητικό συμβούλιο της ΕΔΑΤ.¹²²⁸

Τον Ιανουάριο του 1942 συγκλήθηκε η 8^η Ολομέλεια του ΚΚΕ. Η Ολομέλεια απηύθυνε κάλεσμα για εθνική ενότητα, απαραίτητη για τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, καθώς και συνεργασία χωρίς διάκριση ιδεολογίας, φύλου, θρησκείας και εθνότητας σε κοινό εθνικοαπελευθερωτικό μέτωπο με σκοπό: α) τον αγώνα για την απελευθέρωση της χώρας από τον ξενικό ζυγό, β) τον αγώνα για την υπεράσπιση των

¹²²⁷ Οντέτ Βαρών Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην κατοχή και στην αντίσταση*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σσ. 283-289· Πέτρος Ρούσος, *ό. π.*, σ. 166.

¹²²⁸ Αλέξανδρος Ζάννας, *Κατοχή, Αναμνήσεις, Επιστολές*, *ό. π.*, σσ. 29-30· Βάσως Γεωργίου, *ό. π.*, σ.

καθημερινών απαιτήσεων της ζωής του λαού και γ) τον αγώνα για την αποκατάσταση των λαϊκών ελευθεριών. Δύο ήταν οι κύριοι άξονες που θα επικεντρώνονταν η δράση του ΕΑΜ: η οργάνωση της ένοπλης αντίστασης κατά των κατακτητών και ο αγώνας κατά της πείνας. Η 8^η Ολομέλεια δεν καινοτόμησε, αλλά ξεκίνησε τις διεργασίες για την επίσπευση της εφαρμογής ειλημμένων αποφάσεων των δύο προηγούμενων ολομελειών. Η χρονική συγκυρία δεν ήταν τυχαία. Η Wehrmacht είχε γλυτώσει την καταστροφή της από τον Κόκκινο Στρατό στις πύλες της Μόσχας και οι ΗΠΑ είχαν εισέλθει στον πόλεμο. Όλα έδειχναν ότι ο πόλεμος θα διαρκούσε πολύ. Η κλιμάκωση του θα συνεπάγονταν και την εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης των οικονομιών των κατεχόμενων χωρών από τον Άξονα ο οποίος δεν θα δίσταζε να χρησιμοποιήσει όλους τους ανθρώπινους και πλουτοπαραγωγικούς πόρους τους, αδιαφορώντας για τα δεινά των λαών τους. Η αύξηση των θανάτων από την πείνα στην Ελλάδα το απεδείκνυε στην πράξη.¹²²⁹

Το πρώτο δεκαήμερο του Ιανουαρίου συνεδρίασε και η Κεντρική Οργανωτική Επιτροπή του ΕΑΜ. Στη συνεδρίαση, πέρα από τα κόμματα που συμμετείχαν στο ΕΑΜ, προσκλήθηκαν για πρώτη φορά και οι αντιπρόσωποι του Εργατικού ΕΑΜ, της Πανυπαλληλικής, της Εθνικής Αλληλεγγύης και εκπροσώπων της νεολαίας. Στη συνεδρίαση εκλέχθηκε η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ, με γενικό γραμματέα τον Θανάση Χατζή, τον Σταύρο Κανελλόπουλο ως γραμματέα, υπεύθυνο για τη διαφώτιση και τον Αποστολή Βογιατζή ως γραμματέα αρμόδιο για τον επισιτισμό, τον Γιώργο Οικονόμου ως υπεύθυνο για τα οικονομικά και τους διανοούμενους, τον Δημήτρη Μαριώλη από το ΕΕΑΜ ως υπεύθυνο για τα συνδικαλιστικά ζητήματα, τον Κώστα Νικολακόπουλο ως υπεύθυνο για τους δημοσίους υπαλλήλους και τα Νομικά Πρόσωπα του Δημοσίου Δικαίου, τον Στ. Γιαννακόπουλο ως εκπρόσωπο της νεολαίας και τον Κοντογούρη εκπρόσωπο της Εθνικής Αλληλεγγύης υπεύθυνο για την πρόνοια και την προστασία των θυμάτων. Παράλληλα το ΕΑΜ ξεκίνησε διερευνητικές επαφές με την οργάνωση «Τεχνοκρατία» του καθηγητή Αθανάσιου Ρουσόπουλου, ο οποίος είχε δηλώσει ότι συμφωνούσε με το πρόγραμμα του ΕΑΜ, καθώς και τον ΕΔΕΣ. Το ΕΑΜ περνούσε από το αρχικό στάδιο της προετοιμασίας σε μια νέα εποχή που θα εντατικοποιούσε τις αγωνιστικές κινήσεις.¹²³⁰

Στις αρχές του 1942 το ΕΑΜ είχε επεκταθεί από τους αρχικούς μικρούς πυρήνες στους χώρους εργασίας και των πανεπιστημίων. Σε κάθε νοσοκομείο της πρωτεύουσας είχαν δημιουργηθεί επιτροπές ανάπηρων, οι οποίες αποφάσισαν να πραγματοποιήσουν ξανά κινητοποιήσεις για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους, επειδή αυτά δεν είχαν υλοποιηθεί. Στις 17 Μαρτίου αντιπροσωπεία τους μετέβη στον ίδιο τον Τσολάκογλου. Εκ μέρους τους μίλησε ο αντιπρόεδρος του Συνδέσμου Αναπήρων Δ. Γονατάς, παράλυτος και μέλος του ΚΚΕ. Η υποδοχή που τους επιφυλάχθηκε από τον Τσολάκογλου ήταν εχθρική και ζήτησε την παρέμβαση των Ιταλών караμπινιέρων για να διαλύσουν τη συγκέντρωση. Τον Φεβρουάριο δημιουργήθηκε το ΕΑΜ Νέων. Οι φοιτητές προετοίμαζαν τον εορτασμό για την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου με συγκεντρώσεις στα Εξάρχεια και κινήθηκαν προς το Κολωνάκι όπου στεφάνωσαν την προτομή του Ξάνθου. Η κινητοποίηση αν και διαλύθηκε με παρέμβαση των Ιταλών, ήταν μια διαδήλωση που ξεπερνούσε τα όρια του

¹²²⁹ Συλλογικό, ΚΚΕ Επίσημα Κείμενα, τ. 5, ό. π., σσ. 61-68

¹²³⁰ Θανάσης Χατζής, ό. π., σσ. 236-241.

πανεπιστημιακού χώρου και οι φοιτητές μετέτρεπαν την επέτειο της ελληνικής παλιγγενεσίας σε αντιστασιακή εκδήλωση. Τα αποτελέσματα θα φαινόταν την επόμενη ημέρα, όταν η διαδήλωση θα γινόταν μαζική και θα συμμετείχαν φοιτητές, εργάτες και ανάπηροι.¹²³¹

Οι πρώτες μεγάλες, όμως, απεργιακές κινητοποιήσεις στον εργασιακό χώρο, με κύριο αιτήματα την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος των εργαζομένων, εκδηλώθηκαν μέσα στον κρατικό μηχανισμό τον Απρίλιο του 1942. Η απεργία ξέσπασε στον δημόσιο τομέα σε κλάδους που είχαν ήδη οργανωθεί στο ΕΑΜ και όχι στις βιομηχανίες και στα εργοστάσια, τον παραδοσιακό χώρο της εργατικής τάξης. Η χρονική συγκυρία δεν ήταν τυχαία, ούτε τυχαίοι οι κλάδοι που συμμετείχαν στην απεργία. Τα αποθέματα των τροφίμων από την εγχώρια παραγωγή είχαν αρχίσει να εξαντλούνται, το κόστος ζωής αυξανόταν καθημερινά και είχαν αρχίσει να έρχονται τα πρώτα φορτία σταριού από το εξωτερικό. Υπήρχαν βάσιμες ενδείξεις ότι οι εμπόλεμοι θα κατέληγαν σε μια ουσιαστική λύση του ελληνικού επισιτιστικού προβλήματος. Η δωσιλογική κυβέρνηση εκμεταλλευόμενη την εισαγόμενη βοήθεια μαζί με τα τρόφιμα από την καλλιεργητική χρήση του 1942-1943 θα μπορούσε να αναιρέσει την αρνητική εικόνα, που είχε δημιουργήσει εξαιτίας της αποτυχίας της, να επιλύσει το επισιτιστικό πρόβλημα και να αποκαταστήσει το κύρος της τουλάχιστον ανάμεσα σε όσους εργάζονταν στον κρατικό μηχανισμό. Πάντα υπήρχε ο φόβος της κατάσχεσης του φορτίου από τους κατακτητές ή της διασπάθισής του και της μεταπώλησης ενός μέρους του στη μαύρη αγορά. Η πρωτοβουλία για την ακριβοδίκαια διανομή των τροφίμων άνηκε στην Αντίσταση και όχι στην κατοχική κυβέρνηση.

Το ΕΑΜ αρχικά διένειμε προκηρύξεις με τις οποίες κατήγγειλε τη ληστεία που πραγματοποιούσαν οι κατακτητές. Την 12η Απριλίου ένας υπάλληλος στο κεντρικό ταχυδρομείο της Αθήνας έχασε τις αισθήσεις του εξαιτίας του υποσιτισμού. Ένας λαός έσβηνε και χανόταν καθημερινά από τις στερήσεις στους δρόμους και στους χώρους εργασίας. Μια δωδεκαμελής επιτροπή του σωματείου των ΤΤΤ είχε προγραμματίσει να παρουσιάσει τα αιτήματα της στον διευθυντή. Η επιτροπή ζήτησε από τον διευθυντή την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος των εργαζομένων. Αυτό που εισέπραξε ήταν η απόλυσή της. Η απεργία ξέσπασε άμεσα και επεκτάθηκε σε όλα τα υποκαταστήματα ενώ την επόμενη ημέρα επεκτάθηκε και σε άλλες πόλεις, στη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, τον Βόλο, τη Λάρισα, την Κοζάνη, τη Φλώρινα. Τα αιτήματα των απεργών ήταν: α) δάνειο για την αγορά ενός μικρού αποθέματος τροφίμων, β) διανομές τροφίμων, γ) προσαρμογή των μισθών ανάλογα με την αύξηση της τιμής του ελαιόλαδου, δ) μεσημβρινό και βραδινό συσσίτιο για τα μέλη της οικογένειάς τους.¹²³²

Η κυβέρνηση του Τσολάκογλου είχε αιφνιδιαστεί και διέταξε την επιστράτευση των υπαλλήλων. Το διάταγμα για την επιστράτευση δεν έφτασε ποτέ στον προορισμό του, επειδή οι Υπάλληλοι του Εθνικού Τυπογραφείου δεν το τύπωσαν. Συμμετείχαν και αυτοί στην απεργία. Η απεργία σύντομα επεκτάθηκε και στις υπόλοιπες δημόσιες υπηρεσίες και τα Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου. Ο Κυριάκος Δασκαλάκης, προϊστάμενος τμηματάρχης Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας, περνώντας από το κεντρικό ταχυδρομείο συνάντησε του αδερφούς Κλάδη και τον Μπάμπη

¹²³¹ Οντέρ Βαρών-Βασάρ, ό. π., σ. 283-289 · Χριστόφορος Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής...*, ό. π., σ. 230.

¹²³² Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων...*, ό. π., σσ. 349-355 · Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα*, ό. π., σσ. 157-160 · Θανάσης Χατζής, ό. π., σσ. 245-248.

Ανδρουλιδάκη, μέλη του σωματείου των ΤΤΤ, οι οποίοι του ανακοίνωσαν την απεργία του σωματείου τους. Αμέσως έτρεξε στο Υπουργείο Γεωργίας και κάλεσε τους εργαζόμενους να συμμετάσχουν και αυτοί στην απεργία τονίζοντας τους ότι δεν μπορούσαν πλέον να πεθαίνουν αδιαμαρτύρητα από την πείνα και τις στερήσεις. Ο Δασκαλάκης αξιοποίησε τη συνδικαλιστική του εμπειρία και τις γνωριμίες του στα υπόλοιπα Υπουργεία και τις δημόσιες υπηρεσίες. Επικοινωνήσε με τους Τάκη Κελαϊδώνη, μηχανικό τοπογράφο από το Υπουργείο Οικονομικών, Τάκη Ζαφειράκο διευθυντή, τον Ι. Λογοθέτη, τον Σπύρο Παυλάτο από το Υπουργείο Παιδείας, την Καν. Κακλή, τον Πολ. Κοτσίλον από το Υπουργείο Πρόνοιας, τον Τάκη Κωνσταντέλο από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Η απεργία γενικεύτηκε και στους υπόλοιπους κλάδους του δημοσίου. Οι υπάλληλοι συγκεντρώθηκαν σε ένα σχολείο στην οδό Μέτωνος και οι ομιλητές αναφέρθηκαν στα προβλήματα επιβίωσης που αντιμετώπιζαν οι δημόσιοι υπάλληλοι καθώς και στα καθήκοντα που τους αναλογούσαν πλέον για τον αγώνα για την επιβίωση. Ανάμεσα στους ομιλητές ήταν ο Κυριάκος Δασκαλάκης και ο Κώστας Νικολακόπουλος. Είχαν τεθεί οι βάσεις για την ίδρυση της Κεντρικής Πανυπαλληλικής Επιτροπής. Αμέσως μετά οι Δασκαλάκης, Νικολακόπουλος, Δημήτρης Σακελλίων, επιθεωρητής τελωνείων, Τάκης Κλαυδιανός από το σωματείο των ΤΤΤ, κατευθύνθηκαν σε ένα μικρό καφενείο στην οδό Χαριλάου Τρικούπη για να διερευνήσουν τρόπους καλύτερου συντονισμού των διάφορων κλάδων των δημοσίων υπαλλήλων για την αντιμετώπιση των βιοτικών τους αναγκών. Στο καφενείο αποφασίσθηκε η δημιουργία της Κεντρικής Επιτροπής Αγώνα. Η απεργία επεκτάθηκε στο ΙΚΑ, στο ΤΣΑΥ, στον δήμο της Αθήνας και στον ΟΛΠ. Στην απεργία συμμετείχαν 50.000.¹²³³

Παρά τις συλλήψεις και την απειλή επιβολής της ποινής του θανάτου από τον Τσολάκογλου και τον Γκοτζαμάνη η απεργία συνεχίστηκε. Τελικά με τη συναίνεση των κατακτητών η κυβέρνηση δέχτηκε να ικανοποιήσει τα βασικά αιτήματα των απεργών. Οι κινητοποιήσεις είχαν εκδηλωθεί σε τομείς όπως οι επικοινωνίες και οι μεταφορές, οι οποίοι επηρέαζαν τη λειτουργία της ξένης κατοχικής διοίκησης και ήταν προς το συμφέρον των Γερμανών και των Ιταλών η απεργία να τερματιστεί ειρηνικά. Ο Altenburg ενημέρωσε το Βερολίνο προειδοποιώντας τους ανωτέρους του για τους πολιτικούς κινδύνους που εγκυμονούσε η συνεχώς επιδεινούμενη επισιτιστική και οικονομική κατάσταση. Ακόμα και αν γινόταν αποδεκτό ότι η απεργία οφείλονταν σε κομμουνιστική υποκίνηση δεν μπορούσε να παραγνωριστεί το γεγονός ότι η κύρια αιτία της απεργίας οφείλονταν στην κακή νομισματική και επισιτιστική κατάσταση εξαιτίας των αυξανόμενων εξόδων κατοχής, στην αύξηση των τιμών λόγω του πληθωρισμού και στις ελλείψεις στα τρόφιμα, τα οποία ολοένα σπάνιζαν, λόγω της εξάντλησης των εγχώριων αποθεμάτων. Η απεργία, αν και αρχικά συμμετείχε σε αυτήν ένας μικρός αριθμός απεργών, σύντομα εξαπλώθηκε σε ολόκληρο τον δημόσιο τομέα. Η προσπάθεια της κυβέρνησης να καταστείλει την απεργία εφαρμόζοντας πολιτική καρότου και μαστίγιου, υποσχόμενη έκτακτες διανομές τροφίμων και απειλώντας παράλληλα με την ποινή του θανάτου με τη σύμφωνη γνώμη των Altenburg και Ghigi, είχε αποτύχει. Ο Altenburg θεωρούσε ότι οι υποκινητές των απεργιών ήταν οι κομμουνιστές καθώς και αγγλόφιλοι εθνικιστές. Αυτή ήταν η πιο

¹²³³ Α. Κ. Δημητρίου, *Η πρώτη απεργία στη σκλαβωμένη Ευρώπη. Χρονικό της Κατοχής*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Πέτρου Καραβάκου, 1945, σσ. 18-38 · Βάσως Γεωργίου, *ό. π.*, σσ. 330-339 · Γιώργης Βασιλόπουλος, *ό. π.*, σσ.205-223.

επικίνδυνη από τις παρακαταθήκες της απεργίας, δηλαδή η ριζοσπαστικοποίηση μεσοαστικών κοινωνικών στρωμάτων, η συσπείρωση τους γύρω από κοινωνικά αιτήματα και η συμμετοχή τους στην αντίσταση. Ήταν η πρώτη μεγάλη νίκη της Αντίστασης. Ο Λογοθετόπουλος έδωσε τρόφιμα για τη λειτουργία των συσσιτίων των Υπουργείων. Την 1^η Ιουνίου τέθηκε σε ισχύ το νέο μισθολόγιο των δημοσίων υπαλλήλων με το ΝΔ 1424/1942. Ο νόμος καθιέρωνε και το επίδομα ακρίβειας ανάλογα με τον μισθό, ο οποίος προσαυξανόταν κατά 10% για κάθε ανήλικο τέκνο και ρύθμιζε τα ανεξόφλητα άτοκα δάνεια των δημοσίων υπαλλήλων.¹²³⁴

Η κυβέρνηση, όμως, δεν έμεινε αδρανής αναθεωρώντας την υφιστάμενη νομοθεσία για τις απεργίες των δημοσίων υπαλλήλων. Με το ΝΔ 1319/1942 θα τιμωρούνταν ακόμη και οι προϊστάμενοι και οι διευθυντές, δηλαδή το ανώτερο προσωπικό που δεν είχε συμμετάσχει σύμφωνα με τον Altenburg στις απεργιακές κινητοποιήσεις, αν δεν είχαν προβεί στις απαραίτητες ενέργειες για τις αποτρέψουν. Η κυβέρνηση οδηγούσε στο στρατόπεδο της ανταρσίας και τα ακίνδυνα στελέχη του κρατικού μηχανισμού. Επιπλέον με το ΝΔ. 1329/1942 συστήνονταν στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, στη Γενική Διεύθυνση Θρησκευμάτων, Γραφείο Αντικομμουνιστικής Προπαγάνδας. Ο αγώνας κατά του κομμουνισμού είχε πλέον αναχθεί σε κάτι ιερό για τη δωσιλογική κυβέρνηση. Με το ΝΔ 1320 η κυβέρνηση «χάριν του εύρυθμου της λειτουργείας» είχε το δικαίωμα να αντικαθιστά τον πρόεδρο και τα μέλη των καταναλωτικών και των προμηθευτικών συνεταιρισμών των δημοσίων υπαλλήλων και των συνταξιούχων εφόσον έκρινε ότι συνέτρεχαν λόγοι γι' αυτό. Οι κατακτητές, Ιταλοί και Γερμανοί, εξέδωσαν διαταγές σύμφωνα με τις οποίες επιβάλλονταν ποινές φυλάκισης 2-5 ετών σε όσους εργαζόμενους στις δημόσιες επιχειρήσεις, στα εργοστάσια αεριόφωτος, υδρεύσεως, παραγωγής ηλεκτρικού, στις συγκοινωνίες, στις μεταφορές, στους σιδηρόδρομους, στην τηλεφωνία, στους τηλεγράφους, στους λιμενεργάτες, καθώς και στα επιταγμένα εργοστάσια που παρήγαγαν για λογαριασμό των κατοχικών στρατών. Οι οργανωτές θα τιμωρούνταν με την ποινή του θανάτου.¹²³⁵

Ο διευθύνων σύμβουλος της ΕΔΑΤ Ευάγγελος Παπαστράτος εισηγήθηκε τη διακοπή της τροφοδοσίας των συσσιτίων, λαϊκών, κλαδικών, βιομηχανικών, εργατικών, καθώς και των προμηθευτικών συνεταιρισμών και τη διανομή των τροφίμων του Τουρκικού σχεδίου με το δελτίο μέσω των παντοπωλείων. Αυτή η πρόταση δεν ήταν τυχαία, πόσο μάλλον όταν προέρχονταν από έναν βιομήχανο ο οποίος συνεργάζονταν με τους κατακτητές. Η διανομή των εισαγόμενων τροφίμων αποκλειστικά από τα επίσημα κρατικά δίκτυα και ο αποκλεισμός των συλλογικών μηχανισμών επιβίωσης που οργάνωνε και έλεγχε η Αντίσταση θα αναβάθμιζε την κακή εικόνα της κυβέρνησης καθώς και το κυβερνητικό κύρος. Η πρόταση του έγινε δεκτή από τη νέα διοίκηση της ΕΔΑΤ. Παράλληλα, όμως, θα δημιουργούσε ένα προηγούμενο και η δωσιλογική κυβέρνηση θα αποτελούσε τον αποκλειστικό

¹²³⁴ ΒΑ, ΡΑΑΑ, RZ 102/29613, αρ. εγγρ. 3, Αθήνα, 17/4/1942, αρ. εγγρ. 6, Αθήνα, 18/4/1942, αρ. εγγρ. 7, Αθήνα, 21/4/1942' ΝΔ. 1424, «Περί χορηγήσεων εκτάκτου επιδόματος εις τους δημοσίους πολιτικούς υπαλλήλους», ΦΕΚ 149Α, 13/6/1942.

¹²³⁵ ΝΔ, 1319, «Περί συμπληρώσεως του υπ' αριθ. 5438)1932 Νόμου περί απεργίας των δημοσίων υπαλλήλων υπηρετών και κλπ», ΦΕΚ 118Α, 12/5/1942, ΝΔ, 1320, «Περί τρόπου αντικαταστάσεως των διοικητικών συμβουλίων των Προμηθευτικών και Καταναλωτικών Συνεταιρισμών Δημοσίων Υπαλλήλων», ΦΕΚ 119Α, Αθήνα, 13/5/1942, ΝΔ 1329, «Περί αντικομμουνιστικής προπαγάνδας», Αθήνα, 22/5/1942' Διονύσης Μπενετάτος, *Το χρονικό της κατοχής, 1941-1944*, Αθήνα, 1963, σσ. 110-113.

διαχειριστή όλων των διαθέσιμων τροφίμων, της εξωτερικής βοήθειας, που προβλέπονταν ότι θα ήταν αναβαθμισμένη, καθώς και της νέας σοδειάς. Η δωσιλογική κυβέρνηση θα είχε στα χέρια της τα επισιτιστικά εφόδια για να επιλύσει το επισιτιστικό πρόβλημα τουλάχιστον στα μεγάλα αστικά κέντρα.

Η απόφαση αυτή προκάλεσε τη δυσφορία και την αντίδραση τόσο εκείνων που εξαρτούσαν την επιβίωση τους από τα συσσίτια όσο και των εργαζομένων σε αυτά. Το ΕΑΜ θεώρησε ότι το μέτρο στόχευε στην προσέλκυση απόρων για να εργαστούν στις πολεμικές βιομηχανίες της Γερμανίας καθώς και σε γερμανικά στρατιωτικά έργα. Τα υπόλοιπα συσσίτια είχαν και άλλες πηγές τροφοδοσίας, ενώ τα «Λαϊκά Συσσίτια» εξαρτούσαν σχεδόν αποκλειστικά τη λειτουργία τους από τα τρόφιμα του ΔΚΕΣ. Το προσωπικό της Κεντρικής Επιτροπής Συσσιτίων αντέδρασε στην απόφαση αυτή. Με πρωτοβουλία των συνδικαλιστικών επιτροπών των Εστίων, του Κολωνού, του Χαροκόπου και της Καλλιθέας κηρύχθηκε απεργία στα τέλη Μαΐου 1942. Η απεργία είχε πολύ μεγάλη επιτυχία στην εστία του Κολωνού, από τις μεγαλύτερες της Αθήνας με 35.000 εγγεγραμμένους, όμως δεν επεκτάθηκε στις υπόλοιπες, επειδή δεν είχαν αναπτυχθεί ακόμη συνδικαλιστικές οργανώσεις. Ύστερα από 43 ημέρες η απεργία έληξε με την κατάληψη της από τους Ιταλούς καραμπινιέρους και τη φυλάκιση αρκετών απεργών. Παρά την καταστολή, η κυβέρνηση δεν κατήργησε εντελώς τα συσσίτια αλλά έδωσε το δικαίωμα σε όποιον ήθελε να συνεχίζει να σιτίζεται σε αυτά. Η κυβέρνηση εφάρμοσε τον νέο νόμο για την ΚΕΣ, σύμφωνα με τον οποίο μέλη στο διοικητικό συμβούλιο της ΚΕΣ θα διορίζονταν υποχρεωτικά ο Γενικός Επιθεωρητής Πρόνοιας παρά τω Πρωθυπουργώ καθώς και οι αντιπρόεδροι των Επιτροπών Συνδέσμων με την Ιταλική και Γερμανική Διοίκηση με απόφαση του ίδιου του Τσολάκογλου ενώ η πρόσληψη του προσωπικού στον νομό Αττικοβοιωτίας θα πραγματοποιούνταν και με απόφαση του Γκοτζαμάνη, Υπουργού των Οικονομικών, παράλληλα με αυτή του προέδρου και των διοικητικών συμβουλίων των ΚΕΣ. Στον Πρόεδρο της ΚΕΣ χορηγούνταν έκτακτες εξουσίες ενώ σε κάθε εστία θα συγκροτούνταν επιτροπές από έγκριτους πολίτες που θα δέχονταν τα παράπονα των πολιτών. Η μεγάλη επιτυχία της Αντίστασης ήταν η συσπείρωση των εργαζομένων των Εστίων, οι αντιπρόσωποι των οποίων προχώρησαν στην ίδρυση της Κεντρικής Συνδικαλιστικής Οργάνωσης του προσωπικού των ΚΕΣ με μέλη τους Σπύρο Μανουρά, Γιώργο Κατσιμάδη, Παναγιώτη Δραγώνα, Κώστα Πατριακό, Γ. Παντελάκη, Γιώργο Γιαβή, Γιάννη Ζοχιο, Αναστάση Χαρίτο, Γιάννη Κασιμάτη, Ιάσονα Βαρδόπουλο, Βασίλη Ιατρίδη, Κώστα Αναστασιάδη, Δημήτρη Μακρόγλου. Παράλληλα προχώρησε η οργάνωση συνδικαλιστικών επιτροπών μέσα στον ΕΟΧΑ και το ΠΙΚΠΑ. Οι συνδικαλιστικές επιτροπές ξεκίνησαν συνομιλίες με τη συνδικαλιστική επιτροπή των ΚΕΣ οι οποίες τελικά οδήγησαν στη συγχώνευση τους με εκείνη της Ένωσης Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου στις αρχές του 1943. Η Αντίσταση αποκτούσε την κυριαρχία σε όλες τις συνδικαλιστικές ενώσεις των κρατικών φορέων που σχετίζονταν με την κοινωνική πρόνοια. Παρά την καταστολή της απεργίας στις ΚΕΣ, μια νέα κινητοποίηση ξέσπασε οργανωμένη από την Επιτροπή Συνεργαζομένων Συνεταιρισμών Καταναλώσεως. Στη διαδήλωση στην οδό Μητροπόλεως συμμετείχαν 20.000 φοιτητές, εργάτες και υπάλληλοι οι οποίοι συγκρούστηκαν με τους καραμπινιέρους και την αστυνομία διεκδικώντας τη διατήρηση

των συσσιτίων. Αντιπροσωπία τους έγινε δεκτή από τον Τσολάκογλου ο οποίος δέχτηκε να παραχωρήσει 500 τόνους πλιγούρι από τα κρατικά αποθέματα.¹²³⁶

Ο Γκοτζαμάνης θεωρούσε ότι όσοι συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις είχαν χάσει την επαφή με την πραγματικότητα και επέρριπτε ευθύνες και στην αστυνομία η οποία είχε επιδείξει στάση ανοχής προς τους διαδηλωτές και δεν είχε καταστείλει τις κινητοποιήσεις. Ο ίδιος πίστευε ότι οι στερήσεις και η πείνα ήταν αποτέλεσμα της ήττας της Ελλάδας στον πόλεμο. Η Ελλάδα είχε χάσει «ένα άσκοπον, ανόητον αντεθνικόν πόλεμον, τον οποίον ματαίως είχαν αγωνισθή να αποτρέψω». Η κυβέρνηση έπρεπε να υιοθετήσει πιο σκληρή στάση απέναντι στις μελλοντικές κινητοποιήσεις και να μην αφήσει την κομμουνιστική και την αγγλοσοβιετική προπαγάνδα να υποκινήσουν νέες διαδηλώσεις. Η αγγλική και η σοβιετική προπαγάνδα μπορούσαν να εκμεταλλευθούν τα γεγονότα προβάλλοντας ότι η οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα ήταν τόσο κακή, ώστε παρά την ύπαρξη μιας «δικτατορικής κυβέρνησης» και των κατοχικών στρατευμάτων ο λαός, εξαιτίας της πείνας, την αψηφούσε και διαμαρτύρονταν με κάθε τρόπο. Ο Τσολάκογλου στην απάντησή του προς τον Γκοτζαμάνη επέρριψε τις ευθύνες αποκλειστικά σε αυτόν καταλογίζοντας του την αναποτελεσματικότητα του Υπουργείου Επισιτισμού καθώς και την αύξηση του κόστους ζωής, παρά την αποκατάσταση στην αρτοδότηση και τα μέτρα των κατακτητών για τις δαπάνες κατοχής. Αντίθετα φάνηκε απολογητικός ως προς τα αίτια που είχαν προκαλέσει τις διαδηλώσεις. Αν ο Γκοτζαμάνης είχε ακούσει τη σύσταση του και είχε φανεί διαλλακτικότερος προς τους αντιπροσώπους του ΕΑΜ, θα είχαν αποφευχθεί οι κινητοποιήσεις. Ήταν μια καλή ευκαιρία για τον Τσολάκογλου να αποδώσει στον ανταγωνιστή του, τον εκλεκτό των Ιταλών, την αποτυχία της πολιτικής του. Η κυβέρνηση εφάρμοσε τον νέο νόμο για την ΚΕΣ.¹²³⁷

Η ΕΣΕΕ και τα στελέχη του επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος έως τότε δεν είχαν επιδείξει έμπρακτο ενδιαφέρον για την επίλυση των βιοτικών αναγκών των εργαζομένων αλλά είχαν ενδιαφερθεί για την ικανοποίηση των ιδιοτελών τους συμφερόντων. Στη «Λογοδοσία» της ΕΣΕΕ ο πρόεδρος της Ευαγγέλου ανέφερε με αφοπλιστική ειλικρίνεια ότι στα συσσίτια που είχε οργανώσει ήταν ζήτημα, αν οι δικαιούχοι έλαβαν το 35-45% της μερίδας τους ενώ το υπόλοιπο ποσοστό έγινε αντικείμενο σφετερισμού από τους επιτήδειους. Στα υπομνήματα της ΕΣΕΕ προς τα Υπουργεία Επισιτισμού, Οικονομικών και Εργασίας, τα στελέχη της ζητούσαν τη χορήγηση εργατικής μερίδας άρτου, δωρεάν μεταφορές με τα μέσα μαζικής συγκοινωνίας, την παροχή επιδομάτων ακρίβειας, την επιδότηση της αγοράς τσιγάρων και την παραχώρηση δωρεάν αυτοκινήτων και βενζίνης. Η ΕΣΕΕ δεν έμεινε αδρανής βλέποντας το ΕΑΜ να αυξάνει την επιρροή του στους εργασιακούς χώρους και προσπάθησε να εκμεταλλευθεί την ευκαιρία ύστερα από την απόφαση της ΕΔΑΤ να σταματήσει να ενισχύει τα κλαδικά συσσίτια. Ο Νικόλαος Καλύβας, εκ μέρους της ΕΣΕΕ, πρότεινε την ίδρυση των «Ενώσεων των Συσσιτούντων» μέσα στα εργατικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά τα οποία έλεγχε την 1^η Αυγούστου 1942. Ο Υπουργός Επισιτισμού Γκοτζαμάνης ήταν θετικός σε αυτή την πρόταση και πρόθυμος

¹²³⁶ ΝΔ. 1500, «Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως της κειμένης περί Κεντρικής Επιτροπής Συσσιτίων Νομοθεσίας», ΦΕΚ 166Α, 6/7/1942· Γιώργης Βασιλόπουλος, ό. π., σσ. 34-41· Βασίλης Μπαρτζιώτας, ό. π., σ. 66.

¹²³⁷ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1942, φάκ. 2.2, «Προς την Α.Ε. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως Στρατηγόν κ. Τσολάκογλου, Αθήνα 16/6/1942, «Προς τον Κύριον Σωτήριον Γκοτζαμάνη Υπουργόν Οικονομικών», 22/6/1942.

να τις αναγνωρίσει εκ μέρους του κράτους. Στις «Ενώσεις» αυτές θα υπάγονταν όλα τα συσσίτια των εργατικών και υπαλληλικών οργανώσεων. Σκοπός τους θα ήταν η συστηματική παρακολούθηση και ο έλεγχος της επιτροπής συσσιτίων, ώστε να αποφευχθούν οι καταχρήσεις και η κακοδιαχείριση. Απώτερος, όμως, στόχος ήταν να εξοβελιστούν από τα συσσίτια τα μέλη του ΕΕΑΜ, «...των ελλοχευόντων ταραξιών, ωθούμενοι εις οχλοκρατικές εκδηλώσεις, μη δικαιολογημένας απολύτως σήμερον υπό τας συνθήκας που ζή ο τόπος μας». Η ΕΣΕΕ αποκαθιστώντας τον έλεγχο στο εργατοϋπαλληλικό κίνημα θα αναλάμβανε και τη διοίκηση και την οργάνωση των προμηθευτικών συνεταιρισμών των εργατών και των υπαλλήλων τους οποίους θα συνένωνε σε μια «Πανεργατική Ένωση Συνεταιρισμών» υπό την καθοδήγηση της. Η κυβέρνηση θα είχε για συνομιλητή της τις ελεγχόμενες διοικήσεις της ΕΣΕΕ οι οποίες θα συμβιβάζονταν με τις αποφάσεις και τις παροχές της και όχι τις ενοχλητικές επιτροπές που ελέγχονταν από το ΕΑΜ και πρόβαλαν συνεχώς νέες αξιώσεις. Η ΕΣΕΕ ζήτησε παράλληλα την αύξηση της μερίδα του άρτου και τη βελτίωση των συσσιτίων για τους άνεργους.¹²³⁸

Το καλοκαίρι του 1942 η οικονομική και η επισιτιστική κατάσταση επιδεινώνονταν. Στον Πειραιά, τον Ιούνιο του 1942, συνήλθε η κομματική διάσκεψη της τοπικής οργάνωσης του ΚΚΕ στην οποία συμμετείχαν 25 αντιπρόσωποι εργοστασιακών κυρίως κλάδων. Στην διάσκεψη τέθηκαν οι βάσεις για την κλιμάκωση των κινητοποιήσεων και την επέκτασή τους από τον εργατοϋπαλληλικό χώρο του δημοσίου τομέα στον παραδοσιακό χώρο της εργατικής τάξης, τα εργοστάσια, τις βιομηχανίες και τις επιχειρήσεις. Το ΕΕΑΜ οργάνωσε απεργία στο εργοστάσιο Λιπασμάτων του Πειραιά, τα οποία είχαν επιταχθεί από τους Γερμανούς, στα μέσα Αυγούστου με τη συμμετοχή 3.500 εργατών. Οι διεκδικήσεις τους ήταν οικονομικές ζητώντας αυξήσεις στις απολαβές τους εξαιτίας της ανόδου του τιμάριθμου. Η απεργία τελείωσε με επιτυχία. Οι ανάπηροι επανέλαβαν τις κινητοποιήσεις τους τον μήνα Αύγουστο διαδηλώνοντας στους δρόμους της Αθήνας. Οι κομματικές οργανώσεις του ΚΚΕ ξεκίνησαν την προεργασία με τον συντονισμό του Νίκου Πλουμπίδη για μια μαζικότερη απεργία με τη συμμετοχή όλων των κλάδων του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα. Την επικείμενη απεργία οργάνωσε και καθοδήγησε η ηγεσία του ΕΕΑΜ, οι Κ. Θέος, Γ. Καλομοίρης, Δ. Στρατής, Δ. Μαριώλης.¹²³⁹

Στις συνοικίες, στα προάστια και στις φτωχογειτονίες της Αθήνας, ιδίως σε εκείνες που είχαν εγκατασταθεί οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, εξαιτίας της έλλειψης κράτους πρόνοιας είχαν αρχίσει να ιδρύονται «λαϊκές επιτροπές» από τους κατοίκους τους με σκοπό τη συλλογική αντιμετώπιση των επισιτιστικών αναγκών. Οι κάτοικοι των προσφυγικών προαστίων καθώς και οι άποροι, οι άνεργοι, οι χαμηλόμισθοι, εκείνοι που στερούνταν κάποιας σύνταξης ή επιδόματος, οι άνθρωποι της λαϊκής μαύρης αγοράς, καθώς και οι νεόπτωχοι, που είδαν τα εισοδήματά τους να εξανεμίζονται από τον πληθωρισμό, αποτελούσαν την φτωχολογιά της πρωτεύουσας. Οι επιτροπές που συγκροτούσαν ήταν προϊόν ανάγκης, ήταν δημιούργημα των λαϊκών μαζών για να αντιμετωπίσουν τις στερήσεις της πρώτης περιόδου της κατοχής, ήταν ένα αυθόρμητο κίνημα ανεξάρτητο από τις αντιστασιακές οργανώσεις το οποίο

¹²³⁸ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αρχείο Χατζίσκου, φάκ. 32, αρ. εγγρ. 71, «Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος. Προς τον Εξωχότατον κύριον Χατζίσκον Πρόεδρον ΚΕΣ», 1/8/1942' Γιώργος Φ. Κουκουλές, Η συμβολή του Εθνικού Εργατικού Μετώπου..., ό. π.

¹²³⁹ Πέτρος Ρούσος, ό. π., σσ. 202 -204.

στερούνταν πολιτικής ένταξης και προσανατολισμού. Παράλληλα άρχισαν να ιδρύονται κάποιες επιτροπές πρόνοιας και βοήθειας για τους φτωχούς από την Αρχιεπισκοπή, τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό και τα επιμελητήρια καθώς και κάποιες επιτροπές οργανωμένες από τον γιατρό Παπακώστα. Διάφορες φιλανθρωπικές οργανώσεις, χριστιανικά σωματεία, πολιτιστικοί σύλλογοι άρχισαν να αλλάζουν προσανατολισμό και να επικεντρώνουν όλη τη δραστηριότητα τους στη δημιουργία ιδιωτικών συσσιτίων για τους άπορους, τα παιδιά και τους άνεργους. Τα λαϊκά στρώματα μέσα από τη συμμετοχή τους σε αυτές τις λαϊκές επιτροπές επιδίωκαν με την εκπροσώπηση όσον το δυνατό περισσότερων μελών να αποβούν σε έναν μοχλό πίεσης προς τις επίσημες κρατικές κατοχικές αρχές για την επίλυση του επισιτιστικού τους προβλήματος αλλά και στο να εξασφαλίσουν νομική κάλυψη και κύρος. Η υποβολή ενός υπομνήματος από ένα ευαγές ίδρυμα, μια εκκλησιαστική οργάνωση, η οποία είχε επικεφαλής προσωπικότητες κύρους, είχε περισσότερες πιθανότητες να βρει ανταπόκριση από την κατοχική κυβέρνηση. Το ΚΚΕ επικεντρωμένο στην αναδιοργάνωση του κομματικού μηχανισμού του αρχικά είχε παραμελήσει τη σημασία αυτών των λαϊκών οργανώσεων. Ο Σταύρος Κανελλόπουλος πρώτος διέβλεψε τη σπουδαιότητα αυτών των επιτροπών και επιδίωξε την ένταξη μελών του ΕΑΜ μέσα σε αυτές καθώς και τον αναπροσανατολισμό τους και τη μετατροπή τους σε αντιστασιακούς πυρήνες. Οι Νικολακόπουλος, Μαρίωλης και Βογιατζής ανέλαβαν αυτό το έργο και εργάστηκαν για την ανάπτυξή τους. Αυτές οι επιτροπές συσπείρωναν πολύ μεγαλύτερες μάζες αποτελώντας τα όργανα σύνδεσης του ΕΑΜ με τις λαϊκές μάζες όπως σημειώνει ο Θανάσης Χατζής. Σφυρηλατήθηκε η παλλαϊκή ενότητα ανάμεσα στην εργατική τάξη και τη φτωχολογία. Στην πορεία οι «Λαϊκές Επιτροπές» θα ενώνονταν και θα ίδρυσαν την «Παναθηναϊκή Επιτροπή Λαϊκής Σωτηρίας».¹²⁴⁰

Ταυτόχρονα, όμως, κινούνταν και η ΕΣΣΕ για τη δημιουργία μιας νέας ένωσης προμηθευτικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών στον χώρο των εργατοϋπαλλήλων, διασπαστικής και ανταγωνιστικής προς εκείνη της Αντίστασης. Προσκλήσεις στάλθηκαν προς τα συμβούλια των προμηθευτικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών που συμμετείχαν ήδη στην Επιτροπή Συνεργαζόμενων Συνεταιρισμών Καταναλώσεως. Η νέα ένωση θα ονομάζονταν Ένωση Εργατικών και Προμηθευτικών Συνεταιρισμών με έδρα τα γραφεία της ΕΣΕΕ και θα διοικούταν από μια επιτροπή υπό την καθοδήγηση της. Η σύσκεψη ορίστηκε για τις 24 Αυγούστου 1942. Το μοντέλο οργάνωσης που προτάθηκε ήταν ανάλογο με το κορπορατιστικό μοντέλο της φασιστικής Ιταλίας και στη νέα ένωση θα συμμετείχαν οι προμηθευτικοί και καταναλωτικοί συνεταιρισμοί ανά κλάδο. Ο Νίκος Καλύβας στηλίτευε την απληστία που είχαν δείξει οι τάξεις εκείνες που εκμεταλλεύονταν την εργασία των πολλών και οι υποστηρικτές της ανεξέλεγκτης ατομικής πρωτοβουλίας. Αυτοί είχαν σαμποτάρει το έργο του Υπουργού Επισιτισμού και της κυβέρνησης, η οποία είχε επιχειρήσει να αναπροσαρμόσει την επισιτιστική πολιτική της στις συνθήκες που επέβαλαν «οι αναλλοίωτοι νόμοι της ζωής όπως πρέπει εφεξής να τη ζήσωμεν». Αν και υπήρχαν πολλά τρόφιμα, λίγοι ήταν οι συνεταιρισμοί που είχαν αποκτήσει είδη διατροφής όπως το ελαιόλαδο. Γι' αυτό απαιτούνταν συντονισμένες ενέργειες και πιέσεις από ένα συλλογικό όργανο. Αυτό το κενό φιλοδοξούσε να καλύψει η ελεγχόμενη από την ΕΣΕΕ, Ένωση Εργατικών και Προμηθευτικών Συνεταιρισμών η οποία θα

¹²⁴⁰ Θανάσης Χατζής, ό. π., τ. Α', σσ. 344-352, τ. Γ', σσ. 120-123.

εκπροσωπούσε την εργατοϋπαλληλική τάξη αξιοπρεπώς και επιβλητικώς και θα παρουσίαζε τις δίκαιες απαιτήσεις της για την ακριβοδίκαια διανομή των τροφίμων σε αυτούς που είχαν ανάγκη και παράλληλα θα επόπτευε και θα έλεγχε τις εργασίες όλων των συνεταιρισμών βάσει ενός μελετημένου πλάνου. Στις 3 Σεπτεμβρίου 1942, όταν είχαν φτάσει τα πρώτα πλοία με σάρι από τον Καναδά, ο Καλύβας έστειλε πρόσκληση στα συμβούλια των συνεταιρισμών δίνοντας τους προθεσμία 10 ημερών για να υπογράψουν το ιδρυτικό κείμενο της ένωσης στα γραφεία της στην Πατησίων 69. Ο κίνδυνος να διασπαστεί το αντιστασιακό εργατικό κίνημα και να δημιουργηθεί μια ελεγχόμενη από τους κατακτητές ελληνική ένωση συνεταιρισμών η οποία θα απαιτούσε τρόφιμα από το σουηδικό σχέδιο χρησιμοποιώντας ως άλλοθι τις βιοτικές ανάγκες των εργαζομένων ήταν υπαρκτός.¹²⁴¹

Αρχές Σεπτεμβρίου έφτασαν στον Πειραιά τα πρώτα πλοία του σουηδικού σχεδίου γεμάτα καναδικό σάρι. Στις 6 Σεπτεμβρίου ξέσπασε απεργία στην πρωτεύουσα οργανωμένη από το ΕΑΜ και γενικεύτηκε σε όλους τους κλάδους του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα και συμμετείχαν οι εργάτες του εργοστασίου της Ηλεκτρικής, οι εργάτες στα λιγνιτωρυχεία της Καλογρέζας, οι υφαντουργοί, οι εργάτες της ΟΥΛΕΝ και του Φιξ, οι σιδηροδρομικοί, οι τροχιοδρομικοί, οι αυτοκινητιστές, οι λιμενεργάτες, οι υπάλληλοι των υπουργείων, των δημοσίων υπηρεσιών, των ιδρυμάτων, των τραπεζών, της τηλεφωνικής, το προσωπικό των νοσοκομείων, οι γιατροί, οι μηχανικοί και οι νομικοί. Οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι βιοτέχνες έκλεισαν και αυτοί τα καταστήματα και τις επιχειρήσεις τους. Μαζί τους ενώθηκαν οι φοιτητές, οι πρόσφυγες από την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη, οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου. Το κύριο αιτήματα ήταν: 100 δράμια ψωμί, 8 δράμια λάδι, διατήρηση των συσσιτίων καθώς και παροχή ξυλείας για τον χειμώνα. Η απεργιακή αυτή κινητοποίηση διέφερε από τις προηγούμενες ως προς τη μαζικότητά της και τη συσπείρωσή της. Αυτή τη φορά απεργούσαν μαζί, υπάλληλοι, εργάτες, αστοί, βετεράνοι του πολέμου, η νεολαία, οι άνεργοι και οι καταστηματαρχές. Ήταν ενδεικτική της επέκτασης της επιρροής που είχε αποκτήσει το ΕΑΜ στην πρωτεύουσα. Υπήρχε άλλη μια, όμως, σημαντική διαφορά. Η απεργία να έπαιρνε και πολιτικό χαρακτήρα ενάντια στην κυβέρνηση Τσολάκογλου. Τα αιτήματα αν και επικεντρώνονταν στο επισιτιστικό πρόβλημα, σε προκηρύξεις που ρίχθηκαν από το ΕΑΜ στις συνοικίες της Αθήνας για πρώτη φορά ζητούνταν η παραίτηση της κυβέρνησης και ειδικότερα του Υπουργού Επισιτισμού Γκοτζαμάνη. Η απεργία δημιούργησε πολλά προβλήματα στην ηλεκτροδότηση, στις μεταφορές και τις επικοινωνίες τα οποία επηρέαζαν τη λειτουργία επιχειρήσεων και βιομηχανιών που εργάζονταν για λογαριασμό των κατοχικών στρατών. Οι βιομηχανίες τσιμέντου δεν ηλεκτροδοτούνταν. Εργοστάσια και ναυπηγεία που σχετίζονταν με την αμυντική βιομηχανία υπολειπούνταν, επειδή οι εργαζόμενοι συμμετείχαν στην απεργία ή απεργούσαν τα δημόσια μεταφορικά μέσα, για να τους μεταφέρουν. Ακόμη και αυτοί που φοβούνταν ή είχαν κάποιες αναστολές στο να συμμετάσχουν αυτόματα κατατάσσονταν στο στρατόπεδο των απεργών. Στα εργοστάσια παραγωγής μηχανών δεν είχε προσέλθει το 75% των εργαζομένων ενώ και στα ναυπηγεία που επισκευάζονταν τα U-jager, πλοία ανθυποβρυχιακού πολέμου, η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Η τροφοδοσία των κατοχικών στρατευμάτων

¹²⁴¹ ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ), Α1Σ3Υ7Φ9, «Προς τον Προμηθευτικόν Συνεταιρισμόν Προσωπικού ΗΕΜ», Πειραιάς 17/8/1942, «Προς τους Εργατοϋπαλληλικούς προμηθευτικούς Συνεταιρισμούς», Αθήνα 3/9/1942.

αντιμετώπισε και αυτή δυσχέρειες, επειδή δεν λειτουργούσαν τα σφαγεία καθώς και το εργοστάσιο ζυθοποιίας του Φιξ που παρήγαγε πάγο, ο οποίος ήταν απαραίτητος για τη συντήρηση των τροφίμων των κατακτητών. Την ίδια στιγμή πραγματοποιούνταν σαμποτάζ στα ναυπηγεία του Σκαρμαγκά.¹²⁴²

Η Αθήνα για πρώτη φορά, ύστερα από αρκετό καιρό, θα είχε επαρκή αποθέματα τροφίμων. Τα τελευταία ήταν επιθυμητά από όλους. Ακόμη η ΕΔΒΕ δεν είχε συγκροτηθεί και ο πρώτος πρόεδρος της ο Paul Mohr μόλις είχε φτάσει στην Αθήνα. Εξακολουθούσε να υπάρχει ο φόβος της πιθανής επίταξης τους από τους Γερμανούς και τους Ιταλούς ή της χρησιμοποίησης των φορτίων σταριού για την προσέλκυση εργατών. Τα τρόφιμα αυτά ήταν επιθυμητά και από την κατοχική κυβέρνηση. Παρά την ύπαρξη ενός οργανισμού όπως η ΕΔΑΤ, που έλεγχε τις διανομές, το σάρι θα μοιράζονταν με το κρατικό δελτίο. Αυτό θα ευνοούσε τη δωσιλογική κυβέρνηση η οποία θα είχε πλέον τα υλικά μέσα για να ελέγξει την ελληνική κοινωνία. Οι γερμανικές εκθέσεις ανέφεραν ότι οι εργάτες φοβούνταν πως τα φορτία των τριών πρώτων πλοίων τελικά θα κατέληγαν στη μαύρη αγορά και ζητούσαν από τους Γερμανούς τη δίκαιη διανομή τους. Το ΕΑΜ αμφισβητούσε το μονοπώλιο της ξένης βοήθειας από την κατοχική κυβέρνηση και του κατακτητές και διεκδικούσε και αυτό τα τρόφιμα της εισαγόμενης βοήθειας. Συσπειρώνοντας τα αιτήματα διαφορετικών κοινωνικών ομάδων όπως των εργατών, των υπαλλήλων, των επαγγελματιών, τους απόρων για την επίλυση των βιοτικών τους αναγκών, το ΕΑΜ διεκδικούσε την ακριβοδίκαια διανομή των τροφίμων για τον άμαχο πληθυσμό.¹²⁴³

Η κυβέρνηση εξέδωσε διάταγμα με το οποίο απέλυε τους απεργούς του δημόσιου τομέα αλλά το διάταγμα δεν τυπώθηκε λόγω της συμμετοχής στην απεργία των υπαλλήλων του Εθνικού Τυπογραφείου. Παράλληλα θέσπισε το ΝΔ 1819/1942 με το οποίο επέβαλε κυρώσεις, ποινή φυλάκισης έως 3 μήνες και χρηματικό πρόστιμο 500.000 δραχμών και στέρηση άδειας άσκησης επαγγέλματος για έξη μήνες και αφαίρεση της προστασίας του νόμου για το ενοικιοστάσιο στους εργοδότες καθώς και τους διευθυντές επιχειρήσεων, επειδή κλείνοντας τα καταστήματα τους είχαν ενισχύσει την απεργία ενώ οι εργάτες και οι υπάλληλοι που συμμετείχαν εκτός από τις ήδη προβλεπόμενες κυρώσεις στερούνταν και την αποζημίωση. Πρακτικά ήταν δύσκολο να απολυθούν όλοι όσοι συμμετείχαν στην απεργία, επειδή σε αυτή την περίπτωση θα κατέρρεε ο κρατικός μηχανισμός. Η ελληνική αστυνομία μαζί με τη γερμανική προχώρησαν στη σύλληψη 30 απεργών του εργοστασίου της Ηλεκτρικής εξαναγκάζοντας τους να εργαστούν, για να αποκατασταθεί η ηλεκτροδότηση της πρωτεύουσας. Οι γερμανικές και οι ιταλικές κατοχικές αρχές διέταξαν τη σύλληψη και την επιβολή βαρύτατων ποινών στα μέλη των επιτροπών απεργών επιχειρήσεων, όπως το εργοστάσιο ΦΙΞ καθώς και ο ηλεκτρικός σιδηρόδρομος. Η ελληνική αστυνομία προέβη σε νέες συλλήψεις συνολικά 400 ατόμων. Οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές από κοινού με τον Altenburg συμφώνησαν να δημοσιευθεί στο

¹²⁴² BA, PAAA, RZ 102/29613, αρ. εγγρ. 134, Αθήνα, 8/9/1942, αρ. εγγρ. 139, 9/9/1942, BA-MA, RW 40/126, "Befehlshaber Sud-Griechenland Ia Br. B. Nr. 41529/ 42 Geheim, 8/9/1942, BA-MA, RW 40/126, "Befehlshaber Sud-Griechenland Ia Br. B. Nr. 47969/ 42 Geheim, 8/9/1942, "Befehlshaber Sud-Griechenland Ia Br. B. Nr. 41537/ 42 Geheim, 9/9/1942 'Θανάσης Χατζής, ό. π., σ. 344-345

¹²⁴³ Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π., BA -MA, RW 40/126, "Befehlshaber Sud-Griechenland Ia Br. B. Nr. 41545/ 42 Geheim", 10/9/1942.

Ελεύθερο Βήμα, την Ακρόπολη και τον Τύπο ένα κείμενο που θα ανέφερε ότι: α) η απεργία δεν ήταν προς όφελος του ελληνικού λαού, β) οι κατακτητές εγγυούνταν ότι ήταν εξασφαλισμένος ο επισιτισμός του άμαχου πληθυσμού, αλλά θα απέσυραν την εγγύηση του αν συνεχίζονταν οι κινητοποιήσεις, γ) θα λαμβάνονταν μέτρα πολύ σκληρά για τον ελληνικό λαό, αν εξαντλούνταν η υπομονή της γερμανικής πλευράς η οποία είχε δείξει δείγματα καλής θέλησης έως τώρα, δ) οι δυνάμεις κατοχής θα επεμβαίνουν εφαρμόζοντας σκληρά μέτρα, δηλαδή το πολεμικό δίκαιο, για τις περιπτώσεις, που θα διαπράττονταν αδικήματα κατά της κατοχικής κυβέρνησης.¹²⁴⁴

Στις 11 Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε διαδήλωση στο Σύνταγμα στην οποία συμμετείχαν 20.000 διαδηλωτές. Στην πλατεία Συντάγματος κάποιοι από αυτούς άρχισαν να τραγουδούν τον ύμνο της Διεθνούς μπροστά στους πάνοπλους κατακτητές. Η απεργία διήρκεσε έως τις 14 Σεπτέμβρη και έληξε όταν η κυβέρνηση δέχθηκε να δώσει αυξήσεις και υποσχέθηκε να διατηρήσει τα συσσίτια. Παρά την επιτυχία της απεργίας τα κέρδη περιορίζονταν σε επιδόματα. Δόθηκαν αυξήσεις στους δημοσίους υπαλλήλους και αποφασίστηκε η συνέχιση της λειτουργίας των συσσιτίων. Ζητήματα όπως αυτό της αύξησης της μερίδας του ψωμιού και της παροχής ελαιόλαδου καθώς και της τροφοδοσίας των συσσιτίων εξαρτιόνταν από τη σουηδοελεβετική επιτροπή, τους κατακτητές καθώς και μια σειρά άλλων παραγόντων όπως εκείνου της τήρησης του όρου της συμφωνίας που όριζε ότι η εγχώρια διάθεση της παραγωγή θα διαθέτονταν για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού και θα εισάγονταν επαρκή τρόφιμα ως αντιστάθμισμα από τους κατακτητές. Ο Altenburg ζήτησε από τον Paul Mohr τα τρόφιμα να διανεμηθούν μέσω των συσσιτίων, των «λαϊκών», των κλαδικών και των βιομηχανικών προκειμένου να αποκατασταθεί η διασάλευση της τάξης. Στην άρνηση του Mohr ο Altenburg απάντησε ότι θα έκανε διάβημα στη Στοκχόλμη. Ο Mohr υποχώρησε προσωρινά και δέχθηκε να παραχωρήσει 600 τόνους πλιγούρι για τα συσσίτια έως την οριστική διευθέτηση του τρόπου διανομής. Με το δημοψήφισμα του Νοεμβρίου η ΕΔΒΕ σταμάτησε τη χορήγηση τροφίμων στα συσσίτια και υπέγραψε απευθείας σύμβαση με το σωματείο παντοπωλών για τη διανομή τους. Υπήρχε κίνδυνος αρκετά κλαδικά συσσίτια να αναστείλουν τη λειτουργία τους ή να περιορίσουν τις μερίδες τους.¹²⁴⁵

Το ΕΑΜ οργάνωσε συλλαλητήριο για τη διατήρηση των συσσιτίων στις 17 Νοεμβρίου έξω από το Δημοτικό Θέατρο της Αθήνας. Το σύνθημα του συλλαλητηρίου ήταν «100 δράμια ψωμί-συσσίτια ΕΑΜ». Στο συλλαλητήριο συμμετείχαν περίπου 500 διαδηλωτές οι οποίοι κατευθύνθηκαν προς το Σύνταγμα. Η συγκέντρωση διαλύθηκε βίαια από τους κατακτητές, όταν οι διαδηλωτές θέλησαν να υποβάλουν υπόμνημα με τα αιτήματα τους στον Λογοθετόπουλο. Οι συλληφθέντες φυλακίσθηκαν στην Κομμαντατούρ στην οδό Κοραή. Ο Άγγελος Σώκιαλης θυμούνται: «Μας έδιναν κάθε

¹²⁴⁴ BA-MA, RW 40/126, "Befehlshaber Sud-Griechenland Ia Br. B. Nr. 41529/ 42 Geheim", ό. π., "Befehlshaber Sud-Griechenland Ia Br. B. Nr. 47969/ 42, ό. π., "Befehlshaber Sud-Griechenland Ia Br. B. Nr. 41537/ 42 Geheim", 9/9/1942, "Befehlshaber Sud-Griechenland Ia Br. B. Nr. 41545/42, 10/9/1942' ΝΔ 1750/1942, «Περί επεκτάσεως του Νόμου 5458 περί απεργίας δημοσίων υπαλλήλων, υπηρετών κλπ, ως και του υπ' αριθ. 1240/1942 ΝΔ περί επιβολής της ποινής του θανάτου εις απεργούντας δημοσίους υπαλλήλους», Αθήνα 15/9/1942, ΦΕΚ 232Α, ΝΔ 1819/1942, «Περί επιβολής κυρώσεων κατά εργοδοτών, υπαλλήλων, εργατών και μισθωτών εν γένει μετασχόντων εις απεργίας», Αθήνα 5/10/1942, ΦΕΚ 253Α

¹²⁴⁵ BA-MA, RW 40/126, "Befehlshaber Sud-Griechenland Ia Br. B. Nr. 41564/42", 12/9/1942 · Bengt Helger, ό. π., σ. 140

μέρα ένα κομμάτι ψωμί και νερό κάθε βράδυ, επίσης μια φορά την βδομάδα μια κουταλιά ζουμί από φαγητό. Ειρωνευόμενοι και γελώντας μας ρωτούσαν επίμονα, αν θέλουμε να μείνουμε εκεί και να μας δίνουν 100 δράμια ψωμί». Στις 17 Δεκέμβρη πραγματοποιήθηκε μεγάλη απεργία στον Πειραιά με τη συμμετοχή 7.000 εργατών με αίτημα «ψωμί-συσσίτια», δηλαδή την παροχή εργατικών μερίδων άρτου και τροφίμων για τη λειτουργία συσσιτίων στον χώρο εργασίας.¹²⁴⁶

Στις 2 Δεκεμβρίου ανέλαβε η νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο. Η νέα κυβέρνηση με το ΝΔ. 2019/1942 «Περί παροχής συσσιτίου εις τους μισθωτούς» υποχρέωνε όλες τις δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις, τα ΝΠΔΔ, τις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας να παρέχουν ένα γεύμα την ημέρα στους εργαζόμενους δωρεάν ή, αν έκριναν απαραίτητο, θα παρακρατούσαν 50 δραχμές την ημέρα για το κόστος του. Οι επιχειρήσεις που δεν μπορούσαν να παρέχουν το συσσίτιο, θα ήταν υποχρεωμένες να καταβάλουν στους εργαζόμενους την αξία του συσσιτίου, η οποία θα καθορίζονταν στην αρχή κάθε μήνα με απόφαση του Νίκου Καλύβα Υφυπουργού Εργασίας στη νέα κυβέρνηση Λογοθετόπουλου. Επιπλέον, οι επιχειρήσεις, αντί για δεύτερο συσσίτιο, θα ήταν υποχρεωμένες να καταβάλουν το επίδομα βελτιώσεως τροφής το οποίο θα καθορίζονταν στην αρχή κάθε μήνα με απόφαση του Καλύβα. Μια ειδική Επιτροπή θα συστήνονταν με σκοπό τον υπολογισμό του κόστους αποτελούμενη από τον Γενικό Διευθυντή Εργασίας του Υφυπουργείου Εργασίας ως πρόεδρο, από τον Διευθυντή του Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου, από έναν ανώτερο υπάλληλο του Υπουργείου Επισιτισμού, τον οποίο θα είχε υποδείξει ο Υπουργός Επισιτισμού, έναν ανώτερο υπάλληλο του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, ύστερα από υπόδειξη του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας, από έναν καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών και έναν της ΑΣΟΕΕ διορισμένων από τον Υφυπουργό Εργασίας. Στην επιτροπή θα συμμετείχαν και δύο αντιπρόσωποι του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων, ένας αντιπρόσωπος των Βιοτεχνών και ένας των Επαγγελματιών υποδεικνυόμενων από το Βιοτεχνικό και Επαγγελματικό Επιμελητήριο αντίστοιχα και τέσσερις αντιπρόσωπους των εργαζομένων, υποδεικνυόμενων από την ΕΣΕΕ. Η κατοχική κυβέρνηση επιχειρούσε να εκμεταλλευθεί τη χρονική συγκυρία, ύστερα από την απόφαση της ΕΔΒΕ να σταματήσει να ενισχύει τα συσσίτια, υιοθετώντας φιλεργατικά μέτρα.¹²⁴⁷

Στις 20 Δεκεμβρίου 1942 ομάδες του ΕΑΜ, πετούσαν προκηρύξεις σε όλη την Αθήνα με τις οποίες καλούσαν τον λαό της να συμμετάσχει σε νέα απεργία για το επισιτιστικό στις 22 Δεκεμβρίου, παρά τη ψήφιση του παραπάνω νόμου, καθώς και ενάντια στα μέτρα καταστολής των κατακτητών. Στην απεργία συμμετείχαν 40.000 εργάτες, υπάλληλοι, φοιτητές, μαθητές και νέοι. Στη διαδήλωση της ίδιας μέρας, την οποία είχαν οργανώσει το ΕΑΜ και το ΕΑΜ Νέων, συμμετείχαν 40.000 άτομα. Η διαδήλωση αυτή ήταν πολύ πιο μαχητική απ' ό,τι οι προηγούμενες κινητοποιήσεις του Απριλίου και του Σεπτεμβρίου και δεν περιορίζονταν μόνο σε αιτήματα για την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος και τη διεκδίκηση αυξήσεων για την αντιμετώπιση του κόστους ζωής, αλλά στρέφονταν ανοικτά κατά της ιταλικής και της γερμανικής κατοχικής διοίκησης, απαιτώντας τον τερματισμό των συλλήψεων και των βασανιστηρίων από τους κατακτητές. Δίπλα στο «Ψωμί-Συσσίτια» ακούγονταν «Κάτω

¹²⁴⁶ Βασίλης Μπαρτζιώτας, *ό. π.*, σσ. 68-69 · Αγγελική Τζαφέρα, *ό. π.*, σ. 169.

¹²⁴⁷ ΝΔ. 2019/1942 «Περί παροχής συσσιτίου εις τους μισθωτούς», ΦΕΚ 322Α, 20/12/1942 · Αγγελική Τζαφέρα, *ό. π.*

η τρομοκρατία». Μια ομάδα 1.000 διαδηλωτών πήγε στο Υπουργείο Εργασίας, για να συναντηθεί με τον Καλύβα. Ο τελευταίος ήταν τόσο φοβισμένος που κρύφτηκε στη σοφίτα. Η διαδήλωση αντιμετωπίστηκε με σκληρά κατασταλτικά μέτρα.¹²⁴⁸

Η απόφαση του δημοψηφίσματος επίσημα έθετε το ΕΑΜ και την Αντίσταση εκτός της συνδιαχείρισης της βοήθειας από το εξωτερικό. Αυτό δεν σήμανε ότι το ΕΑΜ θα τερμάτιζε τις ενέργειές του για τη διεκδίκηση μέρους της βοήθειας για όσους πραγματικά είχαν ανάγκη την επισιτιστική αρωγή. Όπως είδαμε, η ΕΔΒΕ είχε συνάψει σύμβαση με την Ένωση Παντοπωλών, για να διανεμηθούν τα τρόφιμα μέσω του επίσημου δελτίου, ενώ είχε αναθέσει σε ένα παντοπώλη να παραλαμβάνει τα τρόφιμα και να τα διανέμει στα υπόλοιπα παντοπωλεία της συνοικίας ή του δημοτικού διαμερίσματος. Υπήρχε πολύ μεγάλος κίνδυνος τα τρόφιμα να γίνουν αντικείμενο καταχρήσεων και να διαρρεύσουν στη μαύρη αγορά. Το ΕΑΜ επιδίωξε και πέτυχε ο κεντρικός παντοπώλης να είναι μέλος του η άνθρωπος φίλα προσκείμενος προς την αντίσταση ή αξιόπιστος, ώστε να ελέγχει τη σωστή κατανομή των τροφίμων. Στην Ελευσίνα ο παντοπώλης που διένειμε τα τρόφιμα, ο Αλέκος Ρεπούσκος ήταν μέλος του ΕΑΜ. «Αυτός ήταν ο αφανής ήρωας της Εθνικής Αντίστασης», συνήθιζαν να λένε μεταπολεμικά στην Ελευσίνα. Ο Paul Mohr χαρακτήρισε τον Σύνδεσμο των Παντοπωλών, εν αντιθέσει με τους αρτοποιούς, υποδειγματικό. Η διοίκηση του Συνδέσμου Παντοπωλών είχε ενσταλάξει στα μέλη του την άποψη ότι, ενόσω διαρκούσε η Κατοχή, επιτελούσαν έργο κοινωνικό και συνάμα εθνικό. Το ΕΑΜ έλεγχε κλάδους όπως αυτόν των αρτεργατών καθώς και άλλων ειδικοτήτων στον χώρο του επισιτισμού. Αν και τα τρόφιμα θα διανεμόνταν από τα κρατικά δίκτυα, τα μέλη του ΕΑΜ είχαν μια πολύ στενή επίβλεψη από την παρασκευή έως την τελική διάθεση στον καταναλωτή.¹²⁴⁹

Υπήρχε πολύ μεγάλος κίνδυνος οι πρόσθετες μερίδες ψωμιού για τις κατηγορίες, όπως οι εργάτες, καθώς και οι ενισχύσεις με τρόφιμα ομάδων όπως οι φοιτητές, οι φυματικοί και οι φυλακισμένοι να καταργηθούν αλλά και να περιορισθούν οι χορηγήσεις μόνο στις μεγάλες πόλεις. Οι εντολές που είχαν οι Σουηδοί από τους Βρετανούς ήταν η βοήθεια να διανεμηθεί εκεί που υπήρχε απόλυτη ανάγκη, δηλαδή στα μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Αθήνα, ενώ κατακτητές δεν έπρεπε να επωφεληθούν από αυτή εκμεταλλευόμενοι τις παροχές τροφίμων, για να προσελκύσουν εργάτες. Ο Paul Mohr αναγκαστικά έπρεπε να διαπραγματεύεται και να συνομιλεί γι' αυτές τις παραμέτρους του σουηδικού σχεδίου με τα μέλη της ελληνικής δωσιλογικής κυβέρνησης. Η κατοχική κυβέρνηση ήταν αμφίβολο αν είχε στην κατοχή της επαρκείς ποσότητες για να ικανοποιήσει όλες τις ομάδες των εργαζομένων και πάντα υπήρχε κίνδυνος να επιδιώξει να πάρει μερίδιο, για να ικανοποιήσει τους πολιτικούς στόχους της. Οι συμπληρωματικές μερίδες άρτου αρχικά είχε προγραμματιστεί να σταματήσουν. Όμως, ύστερα από τις διαμαρτυρίες, όπως η απεργία της 17 Δεκεμβρίου, τις εκκλήσεις και τα υπομνήματα των σωματείων, αποφασίστηκε να διατηρηθούν για κάποιες τουλάχιστον ομάδες, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ο Mohr ανέφερε μεταπολεμικά: «Πολλοί έρχονταν με τα εργαλεία τους για να δείξουν πόσο βαρειά ήταν η δουλειά τους. Παρά την αντίθεση μου, αναγκάστηκα να συναινέσω στη χορήγηση συμπληρωματικών μερίδων

¹²⁴⁸ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/228, "Greece communist activity on December 22nd 1942" Μενέλαος Χαραλαμπίδης, ό. π., σσ. 163-166 · Βάσως Γεωργίου, τ. 2, ό. π., σσ. 628-629.

¹²⁴⁹ Κώστας Στέρπης, 6/5/2004 · Παύλος Μων, *Inter Arma Charitas...*, ό. π., σσ. 44-45.

τροφίμων... Πεινασμένοι άνθρωποι είναι ανίκανοι για δουλειά...Το σύστημα που αναγκαστήκαμε να εφαρμόσουμε ήταν ως ένα βαθμό αντίθετο με τις οδηγίες που είχαμε και που υπαγόρευαν να δίνουμε βοήθεια μόνο εκεί όπου η δυστυχία ήταν η μεγαλύτερη». Η διατήρηση των εργατικών μερίδων για τις κατηγορίες των εργαζόμενων που δεν απασχολούνταν από τους κατακτητές ήταν μια νίκη που οφείλεται στο ΕΑΜ.¹²⁵⁰

Η ΕΔΒΕ αντιμετώπισε το δίλημμα, αν θα δεχόταν τη συμμετοχή στις ΕΔΕΣ και τις ΚΕΔΕΣ ανθρώπων που ανήκαν στην Αντίσταση. Στη Γορτυνία και τη Λακωνία όταν οι τοπικές επιτροπές του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ αποπειράθηκαν να διανείμουν οι ίδιες τη βοήθεια, η ΕΔΒΕ δεν το επέτρεψε. Η σουηδοελβετική επιτροπή δέχθηκε τη συμμετοχή αντιπροσώπων του ΕΑΜ υπό ορισμένους όρους, δηλαδή την αμεροληψία και την ακεραιότητα τους. Οι ΚΕΔΕΣ είχαν αφήσει πολύ αρνητικές εντυπώσεις εξαιτίας της διαφθοράς κάποιων μελών τους τα οποία κρατούσαν τη μερίδα του λέοντος για τα ίδια ή είχαν ευνοήσει τους τόπους ιδιαίτερης καταγωγής τους ακόμα και αν ήταν αυτάρκεις. Το ΕΑΜ επιδίωξε τη διεύρυνση της σύνθεσης τους και τη συμμετοχή μελών της Αντίστασης ή αντιπροσώπων επαγγελματικών ενώσεων οι οποίοι αφενός μετέφεραν τα αιτήματα των κλάδων και των τοπικών κοινωνιών αφετέρου περιφρουρούσαν τη δίκαιη διανομή των μερίδων στους δικαιούχους. Κάποιοι από τους Σουηδούς αντιπροσώπους βλέποντας τη διαφορά του ήθους των ανθρώπων της Αντίστασης, εναντιόθεσε με τη διαφθορά που χαρακτήριζε την ηγεσία της τοπικής αυτοδιοίκησης, ανέπτυξαν μια στενή συνεργασία με τους εκπροσώπους του ΕΑΜ και ήταν θετικοί στις εισηγήσεις τους. Η κεντρική επιτροπή της ΕΔΒΕ δεν είχε ακριβή εικόνα της κατάστασης στην ελληνική επαρχία. Η ενίσχυση βάσει της διάκρισης παραγωγός-μη παραγωγός άφηne μια μεγάλη μερίδα χαμηλόμισθων και παιδιών εκτός της βοήθειας, ειδικότερα στις πόλεις.¹²⁵¹

Το στοίχημα για την Αντίσταση ήταν να εξασφαλισθούν για τον άμαχο πληθυσμό τα τρόφιμα που έπρεπε να προμηθευτεί από την ελεύθερη αγορά. Γι' αυτόν τον λόγο το ΕΑΜ δεν περιορίστηκε μόνο στην κινητοποίηση των εργατικών μαζών για τη βελτίωση των όρων διαβίωσης τους, αλλά έκανε ανοίγματα και σύναψε συνεργασίες και με άλλα κοινωνικά στρώματα εκτός των ορίων της εργατικής τάξης. Η Επιτροπή Συνεργαζόμενων Συνεταιρισμών Καταναλώσεως προχώρησε στη διοικητική αναδιοργάνωση της. Η Επιτροπή συγκρότησε τις εξής επιτροπές : α) μελέτης της συμβολής των συνεταιρισμών στην επισιτιστική οργάνωση και του γενικότερου κοινωνικού τους ρόλου, β) οργανώσεως των συνεταιρισμών, γ) χρηματοδότησης των συνεταιρισμών, δ) συνεταιριστικών αγορών και μεταφορών. Στις επιτροπές αυτές δεν συμμετείχαν μόνο στελέχη του ΕΑΜ, αλλά καθηγητές πανεπιστημίου και τεχνοκράτες καθώς και ανώτεροι διοικητικοί υπάλληλοι ως επιστημονικοί σύμβουλοι. Μερικοί από αυτούς ήταν οι Γ. Τρακάκης, πρώην υποδιοικητής της ΑΤΕ, Αρ. Σίδερης και Αλέξανδρος Σβώλος, καθηγητές πανεπιστημίου, Γ. Καλογερόπουλος καθηγητής της ΑΣΟΕΕ, Χρυσός Ευελπίδης, καθηγητής Παντείου, Δ. Πάνος, υποδιευθυντής Διευθύνσεως Συ/ων ΑΤΕ, Τάκης Βασιλακόπουλος και Π. Γλέζος, τμηματάρχες ΑΤΕ, Δ. Ζούζουλας, Πρόεδρο Συν/σμου Δικηγόρων και Συμβολαιογράφων, Τ. Χασαπόπουλος, ανώτατος υπάλληλος Συνομοσπονδίας Συν/σμών, Χ. Αγαλόπουλος

¹²⁵⁰ Παύλος Μων, ό. π., σσ. 38, 61-65.

¹²⁵¹ Κωστής Παπακόγκος, ό. π., σσ. 41-51· Bengt Helger, ό. π., σσ. 316-317.

Γεν. Δ/ντής ΙΚΑ, Ν. Χριστοφόρου οικονομικός επιθεωρητής ΑΤΕ, Ι. Κανδύλης και Ζάνος μηχανικοί.¹²⁵²

Η Επιτροπή Συνεργαζόμενων Συνεταιρισμών Καταναλώσεως, βασιζόμενη στα πορίσματα των παραπάνω επιτροπών, επεξεργάσθηκε σχέδιο νόμου για την αντιμετώπιση των οικονομικών και επισιτιστικών δυσχερειών. Αρχικά η Επιτροπή παρουσίασε το νομοσχέδιο στο επισιτιστικό συμβούλιο της κυβέρνησης και των αρμόδιων υπηρεσιών υπό την προεδρία του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Εργασίας και του Γενικού Διευθυντή του Υπουργείου Επισιτισμού και στη συνέχεια στον ίδιο τον Γκοτζαμάνη. Αυτό που ζητούσε η Επιτροπή ήταν να ελέγξει η ίδια το παρακράτημα και να οργανώσει τη διάθεσή του, ώστε να υπάρχει εγγύηση ότι τα τρόφιμα της ελληνικής παραγωγής θα διανέμονταν αποκλειστικά για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού. Η ίδια θα διένειμε μέσω των καταναλωτικών συνεταιρισμών το ελαιόλαδο, το σάρι, τα σύκα και τη σταφίδα. Η Επιτροπή παρουσίασε τις θέσεις της και στον Τσολάκογλου και τον αντικαταστάτη του, τον Λογοθετόπουλο. Θετική ή αρνητική απάντηση δε δόθηκε ποτέ.¹²⁵³

Μετά τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης και τον διορισμό του Νίκου Καλύβα ως Υφυπουργού Εργασίας, το Γενικό Συμβούλιο αποφάσισε να κάνει μια νέα κρούση στην κυβέρνηση. Τα μέλη του συμβουλίου παρουσίασαν το σχέδιο νόμου στον Καλύβα και του είπαν ότι το νομοσχέδιο είχε καταρχήν γίνει αποδεκτό από τους εμπειρογνώμονες του επισιτιστικού συμβουλίου της προηγούμενης κυβέρνησης. Ο Καλύβας απέρριψε την πρόταση τονίζοντας ότι οι Συνεταιρισμοί είχαν αλλάξει χαρακτήρα και είχαν λάβει πολιτικό προσανατολισμό. Τα μέλη του συμβουλίου τόνισαν ότι οι συνεταιρισμοί ήταν οργανώσεις κοινωνικής φύσεως με κύριο μέλημα την ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών του λαού και έπρεπε υπό τις παρούσες συνθήκες να ενισχυθούν από το κράτος. Παράλληλα, ο Καλύβας αποκάλυψε τα δικά του σχέδια που προέβλεπαν με υποχρεωτικό νόμο την αναδιοργάνωση των συνεταιρισμών, ειδικότερα των εργατοϋπαλληλικών, σε Ενώσεις. Το Συμβούλιο αντέδρασε λέγοντας ότι με αυτόν τον τρόπο θα θίγονταν η ελευθερία των συνεταιρισμών, θεμέλια λίθος της επιτυχούς λειτουργίας των επαγγελματικών ενώσεων ενώ και στο νομοσχέδιο που του είχε υποβάλει υπήρχε πρόνοια για τη δημιουργία Ενώσεων Συνεταιρισμών. Ο Καλύβας υποσχέθηκε ότι θα μελετήσει το νομοσχέδιο. Ύστερα από αυτή την εξέλιξη το Γενικό Συμβούλιο αποφάσισε να λάβει άμεσα μέτρα ενάντια στην απόπειρα ελέγχου των συνεταιρισμών. Θα υποβάλλονταν άμεσα ψήφισμα στην κυβέρνηση υπογεγραμμένο απ' όλους τους Συνεταιρισμούς που συμμετείχαν στην Επιτροπή Συνεργαζόμενων Συνεταιρισμών Καταναλώσεως στο οποίο θα δηλωνόταν η απόφαση τους να υπερασπίσουν τις ελευθερίες τους και ότι δε θα γίνονταν δεκτές απαγορεύσεις διορισμού συμβούλων, όλα τα διοικητικά συμβούλια, που θα καθαιρούνταν, έπρεπε να αποκατασταθούν δια νόμου και θα ζητούνταν επαρκείς ποσότητες τροφίμων από το παρακράτημα για την τροφοδοσία των συνεταιρισμών. Επιπλέον η Επιτροπή θα άλλαζε τακτική και θα προσπαθούσε να εγκαιनिάσει μια πιο στενή συνεργασία με τους Γεωργικούς Συνεταιρισμούς για την απευθείας προμήθεια τροφίμων και την αλληλοβοήθεια.¹²⁵⁴

¹²⁵² ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ), Α1Σ3Υ7Φ1, «Εγκύκλιος προς πάντας του συνεργαζομένους συν/σμούς καταναλώσεως».

¹²⁵³ Ο. π.

¹²⁵⁴ Ο. π.

Η Αντίσταση επιχειρούσε να συστηματοποιήσει και να οργανώσει ένα παράλληλο προς τη μαύρη αγορά δίκτυο συναλλαγών υπό τον έλεγχο της. Οι προμηθευτικοί και καταναλωτικοί συνεταιρισμοί των πόλεων θα αντάλλασσαν βιομηχανικά και βιοτεχνικά προϊόντα με τους γεωργικούς συνεταιρισμούς χωρίς μεσάζοντες και θα εισήγαγαν προϊόντα διατροφής στις πόλεις τα οποία θα τα διένειμαν στα μέλη τους και τις οικογένειες τους. Τα τρόφιμα, τα οποία η κυβέρνηση είχε αποτύχει να διανείμει με το δελτίο, θα τα εξασφάλιζε οργανωμένα η Αντίσταση. Η τελευταία θα παρείχε τις συμπληρωματικές μερίδες σε σχέση προς αυτές της ΕΔΒΕ σε τιμές μικρότερες από αυτές της μαύρης αγοράς.¹²⁵⁵

Ο Alexander Löhr, στρατιωτικός διοικητής Νοτιοανατολικής Ευρώπης, εξέδωσε διαταγή στις 30/1/1943 με την οποία κάθε κάτοικος της Ελλάδας ηλικίας από 16-45 ετών υποχρεώνονταν να εργαστεί για τις γερμανικές και τις ιταλικές δυνάμεις όπου του υπέδειχναν, αν το απαιτούσαν οι συνθήκες. Οι άνδρες, αν χρειαζόταν, θα εργάζονταν έξω από τον τόπο κατοικίας τους, μένοντας σε στρατόπεδα. Η πρόσκληση μπορούσε να γίνει είτε από τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές ή κατόπιν εντολής τους από τις αρμόδιες ελληνικές υπηρεσίες, τις επιθεωρήσεις εργασίας και τους δημάρχους. Όποιος αρνούνταν να υπακούσει θα τιμωρούνταν με χρηματικό πρόστιμο, φυλάκιση ή εγκλεισμό σε στρατόπεδο εργασίας.¹²⁵⁶

Η παραπάνω διαταγή άνοιγε τον δρόμο για την αποστολή εργατών στη Γερμανία. Υπήρχε, όμως, άλλος ένας κίνδυνος. Η γερμανική πλευρά μπορούσε να χρησιμοποιήσει τα τρόφιμα που θα εισήγαγε ως αντιστάθμισμα για τα τρόφιμα της ελληνικής παραγωγής, που είχε καταναλώσει, αποκλειστικά, για να προσελκύσει εργάτες στα πολεμικά εργοστάσια, στα ορυχεία και στα αμυντικά έργα και να μην τα διαθέσει στον άμαχο πληθυσμό. Ο νόμος για την υποχρεωτική παροχή συσσιτίου στον χώρο εργασίας ενίσχυε αυτή την υποψία. Ο υφυπουργός Εργασίας Νικόλαος Καλύβας και ο πρωθυπουργός Λογοθετόπουλος έσπευσαν να διαψεύσουν με δηλώσεις τους ότι επρόκειτο να γίνει πολιτική επιστράτευση και να σταλούν Έλληνες εργάτες στην Γερμανία. Την επόμενη ημέρα, όμως, στις 23 Φεβρουαρίου, γερμανική ανακοίνωση μιλούσε για επιστράτευση Ελλήνων πολιτών σε βοηθητικές υπηρεσίες στην Ελλάδα και το εξωτερικό ενώ ο νόμος «Περί υποχρεωτικής εργασίας του αστικού πληθυσμού της Ελλάδος» στάλθηκε στο Εθνικό Τυπογραφείο. Το ΕΑΜ όρισε την 24 Φεβρουαρίου 1943 ημέρα γενικής απεργίας. Μια σειρά κινητοποιήσεων που κορυφώθηκαν με τη γενική απεργία στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα στις 5 Μαρτίου ανάγκασαν την κυβέρνηση Λογοθετόπουλου να πάρει τον νόμο πίσω. Οι διαδηλωτές εισέβαλαν στο Υπουργείο Εργασίας και έκαψαν τους καταλόγους με τα ονόματα των εργαζομένων. Στις κινητοποιήσεις πήραν μέρος το ΕΑΜ, το ΕΕΑΜ καθώς και η ΕΠΟΝ που είχε ιδρυθεί στις 23 Φεβρουαρίου.¹²⁵⁷

Παρά αυτή τη μεγάλη επιτυχία του ΕΕΑΜ, τους μήνες Φλεβάρη και Μάρτιο παρατηρήθηκε μια ύφεση στις διεκδικήσεις και τις κινητοποιήσεις των εργαζομένων. Ήταν η περίοδος της οικονομικής σταθερότητας. Οι θάνατοι από την πείνα είχαν μειωθεί στην Αθήνα στα προπολεμικά επίπεδα, η δραχμή διολίσθαινε με χαμηλότερους ρυθμούς και το κόστος ζωής είχε σταθεροποιηθεί αν και

¹²⁵⁵ Γιάννης Σκαλιδάκης, *ό. π.*, σσ. 287-297· Κομμουνιστική Επιθεώρηση της εποχής της φασιστικής κατοχής, 1941-1944, τ. Β', Αθήνα, Καζάντζας, 1976, σσ. 727-731.

¹²⁵⁶ Μάρτιν Ζέκερντοφ, *ό. π.*, σ. 165.

¹²⁵⁷ Θανάσης Χατζής, τ. Β., *ό. π.*, σσ. 34-37.

εξακολουθούσε να είναι ακριβό για τους εργαζόμενους. Το ΠΓ γραφείο της ΚΕ του ΚΚΕ θεωρούσε ότι το ΕΕΑΜ υπολείπονταν ακόμη πολύ από το να συσπειρώσει τη μεγάλη μάζα των εργαζομένων. Απαιτούνταν ακόμη συστηματική δουλειά σε κλάδους, όπως οι σιδηρόδρομοι, το φωταέριο, το τραμ, τα πολεμικά εργοστάσια. Μια ομάδα που είχε υποτιμηθεί ήταν οι άνεργοι.¹²⁵⁸ Η αύξηση των δαπανών κατοχής θα επέφερε αλλαγές στη σχετική οικονομική σταθερότητα. Η πολιτική αυτή είχε αρνητικές συνέπειες στον πληθωρισμό και στην άνοδο του κόστους ζωής.¹²⁵⁹

Το Πάσχα άρχισαν να επαναδραστηριοποιούνται οι εργαζόμενοι και να διεκδικούν πασχαλινό δώρο καθώς και πρόσθετη χρηματοδότηση για την αγορά τροφίμων. Στην Τηλεφωνική Εταιρία επιδόθηκε ένταλμα για καταναγκαστική εργασία. Οι εργαζόμενοι, αφού το έσχισαν, απέστειλαν επιτροπή τους στον ίδιο τον Ράλλη και κέρδισαν πασχαλινό επίδομα 150.000 δραχμών. Την Πρωτομαγιά οι εργαζόμενοι στον ΣΕΚ και στον ΣΠΑΠ απέσπασαν επίδομα 350 εκατομμυρίων για την αγορά τροφίμων, κρέας, αυγά και πατάτες. Οι εργάτες στο φωταέριο κέρδισαν 40 -60.000 δραχμές επίδομα ανά άτομο, όταν προχώρησαν σε στάσεις εργασίας και παραστάσεις προς τη διοίκηση. Οι άνεργοι καφεϋπάλληλοι έλαβαν πασχαλινό επίδομα 600.000 δραχμές, οι ζαχαροπλάστες 500.000, υφαντουργοί, οι άνεργοι της Καλλιθέας 3.000.000 δραχμές ενώ οι άνεργοι στο εργοστάσιο Λαναρά κέρδισαν 8 ημερομίσθια επίδομα και τρόφιμα. Οι άνεργοι στους υπόλοιπους κλάδους, αν και κέρδισαν επίδομα 3.000 δραχμών για το Πάσχα, ελάχιστοι το έλαβαν, επειδή έγινε αντικείμενο κατάχρησης από τους διορισμένους συνδικαλιστές. Τα κέρδη αυτά δεν ήταν δεδομένα και οι διοικήσεις των επιχειρήσεων, όπως στον ΣΠΑΠ, δεν κατέλαβαν τελικά το αντίτιμο για το κρέας. Τελικά, ύστερα από συνεχείς παραστάσεις, οι εργαζόμενοι στον ΣΠΑΠ και τον ΣΕΚ κέρδισαν ένα επίδομα εξόδων διατροφής, 300.000 δραχμές τον μήνα στο μετακινούμενο προσωπικό και 120.000 στο μη-μετακινούμενο.¹²⁶⁰

Στα τέλη Μαΐου το ΕΕΑΜ οργάνωσε νέες απεργίες. Η απεργία στην Τράπεζα Αθηνών επεκτάθηκε και στις υπόλοιπες τράπεζες σημειώνοντας μαζική συμμετοχή με πάνω από 7.000 υπαλλήλους. Η απεργία διήρκεσε 17 ημέρες και η κατάληξη της ήταν επιτυχής. Οι υπάλληλοι απέσπασαν σημαντικά κέρδη όπως 50% αύξηση των μισθών, δάνεια 200-300.000 δραχμές ανά άτομο, πολιτικό επίδομα στους υπαλλήλους των μικρών Τραπεζών ίσο με το 93,5% του μισθού τους καθώς και πρόσθετο επίδομα συσσίτιου αλλά και την απελευθέρωση των κρατουμένων. Τον Ιούνιο το ΕΑΜ οργάνωσε νέες απεργιακές κινητοποιήσεις στην Ούλεν, στην Τηλεφωνική, στην Εταιρία Φωταερίου, στην Εταιρία Λιπασμάτων ενώ συμμετείχαν και οι Σιδηροδρομικοί, οι Τροχιοδρομικοί, οι εργάτες στις αμυντικές βιομηχανίες όπως το Καλυκοποιείο, οι υπάλληλοι στις ασφάλειες, οι εργάτες στις καπνοβιομηχανίες καθώς και στο στρατιωτικό αεροδρόμιο της Ελευσίνας. Τα κύρια αιτήματα τους ήταν η αύξηση των αποδοχών, ώστε οι μισθοί να μπορούν να ανταποκριθούν στην αύξηση του κόστους ζωής. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι απεργοί κέρδισαν αυξήσεις στις αποδοχές τους, έκτακτα επιδόματα και δάνεια για την αγορά τροφίμων. Οι κινητοποιήσεις

¹²⁵⁸ Βασίλης Μπαρτζιώτας, *Η Εθνική Αντίσταση στην αδόουλωτη Αθήνα*, ό. π., σ. 110-112· Αγγελός Αυγουστίδης, ό. π., σσ. 108-109.

¹²⁵⁹ ΡΑΑΑ, RZ 102/29614, αρ. εγγρ. 233-235.

¹²⁶⁰ *Εργατικό Βήμα*, «Κινητοποιήσεις», 18/5/1943.

κορυφώθηκαν με την απεργία στις 25 Ιούνη 1943 κατά των εκτελέσεων και της τρομοκρατίας.¹²⁶¹

Στη συνδιάσκεψη που πραγματοποίησε το ΕΕΑΜ τον Ιούνιο του 1943, παρά τις επιτυχίες του η ηγεσία του, δεν ήταν ικανοποιημένη. Ο αριθμός των μελών του δεν ήταν ανάλογος της επιρροής που ασκούσε στους εργαζόμενους. Η ηγεσία του απέδιδε αυτό στις οργανωτικές αδυναμίες του. Ειδικότερη μέριμνα έπρεπε να δοθεί στους τομείς της πολεμικής βιομηχανίας, των εταιριών κοινής ωφελείας αλλά και στους ανέργους. Οι τελευταίοι υπήρχε κίνδυνος μεγάλος να γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους Γερμανούς, να στρατολογηθούν ως εργάτες και να σταλούν στη Γερμανία ή να καταταγούν στα Τάγμα Ασφαλείας.¹²⁶²

Στις 13 Ιουλίου 1943 κήρυξαν εικοσιτετράωρη απεργία οι τραπεζικοί καθώς και οι δημόσιοι υπάλληλοι. Η μεγάλη απεργία επρόκειτο να γίνει στις 22 Ιουλίου με αφορμή την επέκταση της βουλγάρικης ζώνης κατοχής στη Μακεδονία. Η απεργία της 22 Ιουλίου υπήρξε η μαζικότερη σε συμμετοχή και μαζί με το αίτημα για την ακύρωση της βουλγάρικης επέκτασης προβλήθηκαν και αιτήματα που σχετίζονταν με το επισιτιστικό πρόβλημα, όπως η αύξηση των μερίδων, των ημερομισθίων καθώς και η μείωση των τιμών των τροφίμων στην ελεύθερη αγορά. Η κινητοποίηση αντιμετωπίστηκε με σκληρά μέτρα καταστολής από την κυβέρνηση Ράλλη και τους κατακτητές με 53 νεκρούς και 283 τραυματίες και μαζικές συλλήψεις. Η σκληρή καταστολή που γνώρισε η απεργία οδήγησε το ΕΕΑΜ να αναπροσαρμόσει την τακτική του. Οι νέες κινητοποιήσεις του Αυγούστου οργανώθηκαν στο χώρο εργασίας καθώς και στις συνοικίες που κυριαρχούσε το ΕΑΜ και όχι στο κέντρο της Αθήνας. Στις 19 Αυγούστου οργάνωσαν απεργία οι δημόσιοι υπάλληλοι με κύριο αίτημα τη χορήγηση αυξήσεων. Η απεργία γενικεύτηκε στους κλάδους των τραπεζικών υπαλλήλων, των αρτεργατών, των καπνεργατών, των εργαζομένων στην Τηλεφωνική Εταιρία και επεκτάθηκε στην Ούλεν και στους εργαζόμενους στον χώρο του επισιτισμού.¹²⁶³

Τον Αύγουστο του 1943 η επισιτιστική κατάσταση επιδεινώθηκε. Το μόνο τρόφιμα που διανέμονταν με το δελτίο ήταν εκείνα της ΕΔΒΕ. Τα τρόφιμα που είχαν εισάγει η Ιταλία και η Γερμανία, ως αναπλήρωση για αυτά που είχαν καταναλώσει, δεν ήταν ούτε αρκετά, για να συμπληρώσουν σε θερμίδες τις ανάγκες μιας οικογένειας στην Αθήνα, ούτε τόσα, ώστε να επιφέρουν πτώση των τιμών. Η ελληνική κατοχική κυβέρνηση είχε κατορθώσει να συλλέξει την περίοδο 1942-1943 5.250 τόνους ελαιόλαδο. Στην περιφέρεια της πρωτεύουσας το Υπουργείο Επισιτισμού διένειμε την περίοδο 1942-1943, από 30 δράμια ελαιόλαδο κατά άτομο τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο ενώ για τους μήνες Δεκέμβριο, Ιανουάριο, Μάρτιο, Απρίλιο, Μάιο, από 125 δράμια ελαιόλαδο και τον μήνα Αύγουστο 75 δράμια. Η ΕΔΒΕ μπόρεσε να διανείμει με το δελτίο το ελαιόλαδο που είχε συλλέξει στη Μυτιλήνη το 1943 καθυστερημένα αρκετούς μήνες αργότερα. Τον επόμενο χρόνο η κατοχική κυβέρνηση δεν μπόρεσε να συλλέξει ελαιόλαδο και η ΕΔΒΕ δεν είχε την επιτυχία που ανέμενε όπως είδαμε. Η αύξηση των δαπανών κατοχής αλλά και η κυβερνητική αποτυχία να εξασφαλίσει επαρκείς ποσότητες τροφίμων από την ελληνική παραγωγή καθώς και η κλιμάκωση του εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου στην ύπαιθρο επιδείνωσαν την κατάσταση. Η

¹²⁶¹ *Εργατικό Βήμα*, «Οι νικηφόροι αγώνες του δεκαπενθημέρου», 18/5/1943.

¹²⁶² «Σχέδιο απόφασης της Συνδιάσκεψης του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου της Αθήνας», Αθήνα Ιούνιος 1943, στο ΓΑΚ, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κουτί 52^α 1.

¹²⁶³ Δημήτρης Καλογιαννίδης, ό. π., σσ. 75-78· Βασίλης Μπαρτζιώτας, ό. π., σσ. 132-141.

συμμαχική απόβαση στην Ελλάδα δεν θα πραγματοποιούνταν με συνέπεια η Απελευθέρωση να αργεί ακόμη. Η κατάσταση επιδεινώνονταν και από το γεγονός ότι οι μεγάλες πόλεις είχαν προχωρήσει μαζικά στην απόκρυψη τροφίμων.¹²⁶⁴

Οι προβλέψεις για το επισιτιστικό πρόβλημα, όσον αφορά το οικονομικό έτος 1943-1944, ήταν δυσοίωνες. Ο Αθανάσιος Σμπαρούνης βασιζόμενος σε στοιχεία, που δεν ήταν πλήρη, όμως, και προέρχονταν από τις επίσημες κρατικές στατιστικές που είχαν συλλεχθεί ως το τέλος Αυγούστου, προέβλεπε πτώση της παραγωγής σε σχέση με εκείνη του προηγούμενου έτους σε όλα τα είδη διατροφής με εξαίρεση τη σταφίδα. Σε έκθεση του, που υπέβαλε στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, εκτιμούσε ότι ήταν απαραίτητη η εισαγωγή 594.000 τόνων τροφίμων για το έτος 1943-1944 ή 49.500 μηνιαίως. Ο Σμπαρούνης επιπλέον εκτιμούσε ότι ο πληθωρισμός και ο τιμάρημος εξαιτίας των δαπανών κατοχής θα αύξαναν και το οικογενειακό εισόδημα ήταν αμφίβολο, αν μπορούσε να ακολουθήσει αυτήν την αύξηση και να καλύψει τη δαπάνη που απαιτούνταν για την αγορά των τροφίμων από την ελεύθερη αγορά. Ο Σμπαρούνης ανέφερε χαρακτηριστικά ότι: «Η ήδη αφόρητος στέρσις θα ενταθή, η αντοχή των ανθρώπινων οργανισμών θα εξαντληθή έτι πλέον, η υπόστασις της φυλής ήδη υποσκαπτομένη, θα τεθή εν κινδύνω».¹²⁶⁵

Προτού, όμως, φτάσει η έκθεση αυτή στα χέρια της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, η αντιπροσωπεία του ΕΑΜ στο Κάιρο υπέβαλε δική της έκθεση προς την κυβέρνηση Τσουδερού η οποία ενσωμάτωνε τα πορίσματα της έκθεσης του Σμπαρούνη. Η μέχρι τότε βοήθεια που εισάγονταν από τον Καναδά ήταν ανεπαρκής, ώστε να εξασφαλίσει ένα «πολεμικό σιτηρέσιο», για να κρατηθεί στη ζωή ο άμαχος πληθυσμός. Επιπλέον η ΕΔΒΕ είχε περιοριστεί στα μεγάλα αστικά κέντρα και δεν είχε κατορθώσει να εξασφαλίσει ένα σταθερό πρόγραμμα επισιτισμού που θα περιλάμβανε όλη την ελληνική επικράτεια. Ο άμαχος πληθυσμός, αν και είχε προσωρινά ξεπεράσει τις τραγικές συνθήκες της περιόδου 1941-1942, ζούσε σε συνθήκες μόνιμου υποσιτισμού. Αν δεν αυξάνονταν η βοήθεια από το εξωτερικό, η θνησιμότητα θα αυξάνονταν και πάλι. Τα μέλη του ΕΑΜ ζήτησαν την αύξηση των εισαγωγών σε τέτοιο επίπεδο, ώστε να είναι εφικτή η διανομή 100 δραμιών άρτου με το δελτίο. Το σουηδικό σχέδιο έπρεπε να συμπεριλάβει και άλλα τρόφιμα πλούσια σε ζωικά λευκώματα. Η αποστολή του ΕΑΜ στην έκθεση της ανέφερε ως παράδειγμα της κακής επισιτιστικής κατάστασης το γεγονός ότι τα μεγάλα νοσηλευτικά ιδρύματα της πρωτεύουσας, ο Ευαγγελισμός, ο Ερυθρός Σταυρός και το Μαιευτήριο Μ. Ηλιάδου δεν μπορούσαν να παρέχουν στους ασθενείς την απαιτούμενη ιατρική δίαιτα.¹²⁶⁶

Ο εμπορικός και βιοτεχνικός κόσμος που είχε ενταχθεί στο ΕΑΜ απέρριπτε τις κατηγορίες της κυβέρνησης του Ιωάννη Ράλλη ότι αυτός ευθύνονταν για την ακρίβεια των ειδών πρώτης ανάγκης και τις θεωρούσε ως μια προσπάθεια της δωσιλογικής κυβέρνησης να αποπιοηθεί τις δικές της ευθύνες για τη φτώχεια και τις στερήσεις που υπέμενε ο Ελληνικός λαός. Πραγματικός υπεύθυνος ήταν η κυβέρνηση του και οι Γερμανοί οι οποίοι μέσω των δαπανών κατοχής υπονόμευαν τη νομισματική

¹²⁶⁴ Bengt Helger, ό. π., σσ. 128-129.

¹²⁶⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 10, αρ. εγγρ. 32, «Επισιτιστικάί ανάγκαι της Ελλάδος υπό Κατοχής κατά το έτος 1943-44. Έκθεσις υποβληθείσα προς την εν Κάιρω Ελληνικήν Κυβέρνησιν υπό Αθαν. Ι. Σμπαρούνη Γενικού Διευθυντού εν τω Υπουργείω των Οικονομικών», 16/10/1943.

¹²⁶⁶ Ο.π.

σταθερότητα. Η αποτυχία συγκέντρωσης των προϊόντων, η διοικητική διαίρεση της χώρας, το υψηλός κόστος των μεταφορικών, η αποτυχία της κυβέρνησης να διανείμει με το δελτίο είδη όπως το ελαιόλαδο, στο οποίο υπήρχε επάρκεια, καθώς και η αύξηση της τιμής του ηλεκτρικού ήταν οι πραγματικοί λόγοι της αύξησης των τιμών.¹²⁶⁷

Οι Λαϊκές Επιτροπές των συνοικιών είχαν διευρυνθεί και είχαν οργανώσει την «Παναθηναϊκή Λαϊκή Επιτροπή Σωτηρίας». Το φθινόπωρο του 1943 η ΚΟΑ του ΚΚΕ της Αθήνας και το ΕΑΜ Αθηνών αποφάσισαν να προχωρήσουν στο άνοιγμα των αποθηκών των μαυραγοριτών στην Αθήνα, στον Πειραιά και στις συνοικίες της περιφέρειας της πρωτεύουσας, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η ραγδαία άνοδος του κόστους και η έλλειψη ειδών διατροφής εξαιτίας της απόκρυψης. Η επιχείρηση στόχευε στα καταστήματα, τις αποθήκες και τις ιδιωτικές κατοικίες που βρίσκονταν κρυμμένα τρόφιμα, όπως το ελαιόλαδο και τα ζυμαρικά καθώς και είδη ιματισμού και τσιγάρα. Μέρος θα έπαιρναν και οι πρώτες ομάδες του ΕΛΑΣ της Αθήνας που εκείνη την περίοδο είχε αρχίσει να οργανώνονται. Αρχικά γίνονταν ο εντοπισμός της αποθήκης. Σύμφωνα με το δελτίο της Ειδικής Ασφάλειας:

« Το ΚΚΕ εις έκαστην συνοικίαν πλουσίων και ευπόρων πολιτών διοργάνωσε δίκτυον κατασκοπείας και παρακολουθήσεως τούτων δημιουργήσαν πυρήνας εκ γυναικών κομμουνιστριών των οποίων η αποστολή και ο σκοπός είνε να προσηλυτίζουν τεχνηεντώς εις τον κομμουνισμόν τας υπηρέτριαι των διαφόρων μεγάρων και πολυκατοικιών και μέσω των οποίων πληροφορούνται τας συζητήσεις κατά τα γεύματα, ως και τα πράξεις και τας κινήσεις των...». ¹²⁶⁸

Στη συνέχεια διαχωρίστηκαν οι έμποροι, οι επαγγελματίες και οι βιοτέχνες που δεν συμμετείχαν σε αυτά τα κυκλώματα κερδοσκοπίας. Οι κερδοσκόποι προειδοποιήθηκαν να σταματήσουν την απόκρυψη τροφίμων και την κερδοσκοπία ενώ η γκρούπα του ΕΑΜ των Επαγγελματιών Αθήνας με προκηρύξεις προς τα μέλη της κατήγγειλε την τάση απόκρυψης των μεγαλεμπόρων ως αντεθνική και καλούσε τα μέλη του να μειώσουν τις τιμές τονίζοντας ότι αυτό αποτελούσε πατριωτικό καθήκον. Επιπλέον οι έμποροι, οι βιοτέχνες και οι παντοπώλες καλούνταν να συμμετέχουν ως μέλη των Λαϊκών Επιτροπών στις διανομές τροφίμων. Τα μέλη του ΕΑΜ όχι μόνο δεν έκρυψαν την ταυτότητα τους, αλλά φρόντιζαν να καταστήσουν σαφές ότι οι διαρρήξεις αποτελούσαν αντικείμενο δική τους πρωτοβουλίας, σχεδιασμού και εκτέλεσης. Τα αστυνομικά όργανα σε αρκετές περιπτώσεις κράτησαν παθητική στάση, επειδή οι διαδηλωτές παρείχαν μερίδιο από τα αγαθά και σε αυτούς. Οι γερμανικές δυνάμεις επενέβησαν μόνο σε περιπτώσεις διάρρηξης μεγάλων αποθηκών που είχαν σημαντικά αποθέματα ελαιόλαδου και σαπουνιού τα οποία προορίζονταν για αυτές. Η συμμετοχή των πολιτών στην κινητοποίηση ήταν τόσο μεγάλη, ώστε οι δυνάμεις του κατοχικού κράτους δεν μπόρεσαν να την αντιμετωπίσουν. Τα γερμανικά στρατεύματα δεν παρέμβηκαν με εξαίρεση περιπτώσεις που απειλούνταν η γενικότερη διασάλευση της τάξης. Τα τρόφιμα διανεμήθηκαν. Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση ενημέρωσε τις συμμαχικές κυβερνήσεις ζητώντας την αύξηση των εισαγωγών τροφίμων από το εξωτερικό. ¹²⁶⁹

¹²⁶⁷ *Το Βήμα των Επαγγελματιών και των Βιοτεχνών και Εμπόρων*, 12/10/1943

¹²⁶⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κουτί 163, φάκ. 8.1, «Διεύθυνσις Ειδικής Ασφάλειας του Κράτους. Δελτίον Πληροφοριών της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 1943».

¹²⁶⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ.14, αρ. εγγρ. 234, αρ. εγγρ. 209, «Προς το Βασιλικόν Υπουργείον Οικονομικών προς την Επιτροπή Επισιτισμού», Λονδίνο 3/1/1944 · ΓΑΚ,

Το ΕΑΜ αξιοποίησε τις Λαϊκές Επιτροπές. Τις διανομές των τροφίμων που εντοπίστηκαν στις αποθήκες δεν θα τις διένεμαν τα μέλη του ΚΚΕ ή του ΕΑΜ, αλλά οι Λαϊκές Επιτροπές. Οι οδηγίες που δόθηκαν από το ΕΑΜ προς τις Επιτροπές ήταν ότι οι διανομές έπρεπε να έχουν υποδειγματική τάξη και δεν θα γίνονταν δωρεάν, αλλά έναντι ενός λογικού αντιτίμου. Έξω από κάθε αποθήκη συγκεντρώνονταν οι κάτοικοι κάθε συνοικίας μαζί με τον αντιπρόσωπο της Παναθηναϊκής Επιτροπής Αθηνών και εκλεγόταν η επιτροπή που θα διένειμε τα αγαθά. Τα προϊόντα διανέμονταν όπως με το δελτίο, δηλαδή με τη σειρά, όσπρια, λάδι, πατάτες, κονσέρβες και γάλα. Ο κάθε δικαιούχος, αφού έπαιρνε τη μερίδα του, πλήρωνε το αντίτιμό της. Εξαίρεση αποτέλεσαν όσοι ήταν γνωστοί προμηθευτές των Γερμανών. Σε αυτή την περίπτωση τα τρόφιμα επιτάχθηκαν ως τιμωρία και διανεμήθηκαν δωρεάν στους άπορους πολίτες. Σε μια περίοδο έκρηξης των τιμών της ελεύθερης αγοράς και κερδοσκοπίας κατά την οποία ο καταναλωτής δεν μπορούσε να αγοράσει τα υπόλοιπα τρόφιμα από την ελεύθερη αγορά, για να συμπληρώσει τις θερμίδες που του πρόσφεραν οι μερίδες των τροφίμων που διένειμε η ΕΔΒΕ, η Αντίσταση παρέμβαινε δυναμικά και έδινε πρακτικές λύσεις εκεί που είχε αποτύχει η κυβέρνηση Ράλλη, η ΕΔΒΕ και οι κατοχικές αρχές. Οι διανομές αυτές γίνονταν υποδειγματικά και το ΕΑΜ άφησε να υπονοηθεί ότι δεν είχαν στόχο τη διασάλευση της έννομης τάξης, αλλά τα κυκλώματα των μαυραγοριτών που είχαν δημιουργήσει τις ελλείψεις και τα οποία η κυβέρνηση Ράλλη είχε είτε ανεχθεί ή και υποθάψει. Το άνοιγμα των αποθηκών επαναλήφθηκε το 1944 και ο ΕΛΑΣ της Αθήνας χρειάστηκε να δώσει μάχες εναντίον των Ταγμάτων Ασφαλείας και των Γερμανών, για να αποκτήσει τα αγαθά που βρίσκονταν στις αποθήκες. Ο ΕΛΑΣ επέβαλε φορολογία και στο ελαιόλαδο που εισάγονταν λαθραία στο λιμάνι του Πειραιά. Ποιος είναι ο αριθμός των ποσοτήτων και ποια τα είδη που αποκτήθηκαν και διανεμήθηκαν από το ΕΑΜ δεν μπορούμε να απαντήσουμε. Τα προάστια και οι συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά, που κυριαρχούσε το ΕΑΜ, ήταν οι κύριοι αποδέκτες. Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση θεωρούσε αυτές τις κινητοποιήσεις οχλοκρατικές. Οι δυναμικές αυτές λύσεις που έδινε η Αντίσταση ήταν προσωρινές και δεν εξασφάλισαν τη μόνιμη τροφοδοσία σύμφωνα με τον Bengt Helger. Το καλοκαίρι του 1944 οι Επιτροπές άσκησαν πιέσεις και στην ΕΔΒΕ να ανοίξει τις αποθήκες και να τους παραδώσει τρόφιμα για να τα διανείμει η ίδια. Η ΕΔΒΕ αρνήθηκε κατηγορηματικά αυτό το ενδεχόμενο. Απαιτούνταν οι συντονισμένες ενέργειες των σωματείων, των προμηθευτικών συνεταιρισμών και των Λαϊκών Επιτροπών για να βρεθούν βιώσιμες λύσεις στο επισιτιστικό αδιέξοδο. Η κατοχική κυβέρνηση σε προκήρυξη της ανέφερε ότι:¹²⁷⁰

«Η λεηλασία των καταστημάτων, η βάνανσος παραβίασις του οικογενειακού ασύλου από τους λεγόμενους προστάτας του λαού αποδεικνύει και το ποιόν των ανθρώπων αυτών και τας επιδιώξεις των. Αυτό είναι το περιεχόμενον του προγράμματος του λεγόμενου Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου».¹²⁷¹

Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, φάκ. 52 «Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο. Προς όλους τους Εμπόρους, Επαγγελματίες, Βιοτέχνες της Αθήνας. Γκρούππα Επαγγελματιών Αθήνας» Μενέλαος Χαραλαμπίδης, ό. π., σ. 202-206 · Βασίλης Μπαρτζιώτας, *Η Εθνική Αντίσταση στην αδόουλωτη Αθήνα*, ό. π., σσ. 114-115. Σ.Μιχαηλίδης, *Το ΕΑΜ Πειραιά*, Πειραιάς, 1987, σσ. 134-135· Bengt Helger, ό. π., σσ. 571-573.

¹²⁷⁰ Ο. π.,

¹²⁷¹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ.14, αρ. εγγρ. 208, «Προς το Βασιλικόν Υπουργείον των Οικονομικών. Επιτροπή Επισιτισμού», 3/10/1944.

Στις 21 Νοεμβρίου του 1943 συγκλήθηκε στην Αθήνα το Παναθηναϊκό Επισιτιστικό Συνέδριο από 169, σωματεία εργαζομένων του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα οργανώσεις υπαλλήλων, προμηθευτικούς και καταναλωτικούς συνεταιρισμούς, Λαϊκές Επιτροπές. Η Επιτροπή του Επισιτιστικού Συνεδρίου εξέλεξε επίτιμο πρόεδρο τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Δαμασκηνό. Στόχος της Επιτροπής ήταν η συνεννόηση με την κυβέρνηση Ράλλη καθώς και με την ΕΔΒΕ για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος. Τα μέλη της Επιτροπής επιδίωξαν και συναντήθηκαν με τον Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων και τον Εμπορικό Σύλλογο Αθηνών από τους οποίους απέσπασε την υπόσχεση ότι θα γίνονταν προσπάθειες για την εξεύρεση βιομηχανικών και εμπορικών ειδών και την ανταλλαγή τους με τρόφιμα στην επαρχία. Η Επιτροπή του Συνεδρίου συναντήθηκε με τον ίδιο τον Ράλλη και τον Τσιρονίκο και τα αιτήματα που τους υπέβαλε ήταν: άμεση μεταφορά ελαιόλαδου και διανομή του με το δελτίο, την αύξηση της μερίδας του ψωμιού από την ΕΔΒΕ, τη μείωση του τιμάριθμου, τη διάθεση μεταφορικών μέσων, την οργάνωση συσσιτίων, την οικονομική ενίσχυση των προμηθευτικών και των καταναλωτικών συνεταιρισμών των εργαζομένων, την αναπροσαρμογή των μισθών τους, την παροχή τσιγάρων στους εργαζόμενους και στους συνεταιρισμούς τους καθώς και την κατάργηση του νόμου 522, ο οποίος απαγόρευε τις αυξήσεις στους εργαζόμενους ακόμη και με πρωτοβουλία των εργοδοτών, την απελευθέρωση μέλους της Επιτροπής καθώς και την άρση της λογοκρισίας στις ανακοινώσεις της Επιτροπής.¹²⁷²

Ο Ράλλης και ο Τσιρονίκος απάντησαν, όσον αφορά τα αιτήματα που τους υποβλήθηκαν, ότι θα υπογράφονταν σύμβαση με την εταιρία ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ για 1.000 τόνους ελαιόλαδο ενώ δεν έγινε καμία αναφορά για τις ποσότητες ελαιόλαδου που θα μετέφερε η ΕΔΒΕ από την επαρχία. Οι συζητήσεις ανάμεσα στους κατακτητές και την ΕΔΒΕ ήταν εν εξελίξει και δεν είχε υπογραφεί ακόμη η συμφωνία του Βουκουρεστίου. Οι αυξήσεις στους μισθούς και τα μέτρα για την αντιμετώπιση της ανόδου του κόστους ζωής από τον πληθωρισμό θα ανακοινώνονταν σύντομα. Οι κατοχικές αρχές είχαν διαθέσιμα 20 φορτηγά. Τα τσιγάρα θα εντάσσονταν στο δελτίο από την 1^η Δεκεμβρίου ενώ δόθηκε η υπόσχεση ότι θα απελευθερώνονταν το μέλος της Επιτροπής. Η κυβέρνηση, όμως, δεν δέχτηκε την κατάργηση του νόμου 522. Όσον αφορά του προμηθευτικούς συνεταιρισμούς, η κυβέρνηση θεωρούσε ότι δεν είχαν εμπορική πείρα και γι' αυτόν τον λόγο δεν έπρεπε να ενισχυθούν οικονομικά. Τα μέλη της Επιτροπής αντέτειναν ότι στην παρούσα χρονική στιγμή που κυριαρχούσαν οι ελλείψεις στην αγορά οι συνεταιρισμοί διένειμαν τα τρόφιμα που δεν μπορούσε να χορηγήσει το κράτος με το δελτίο ή δεν ήταν δυνατό να αγορασθούν από την ελεύθερη αγορά. Τελικά ο Τσιρονίκος δέχθηκε να ενισχύσει τους συνεταιρισμούς υπό τον όρο ότι θα συναλλάσσονταν με εμπόρους της εμπιστοσύνης της κυβέρνησης. Για την αύξηση της μερίδας του ψωμιού η κυβέρνηση δεν μπορούσε να κάνει γιατί υπεύθυνη ήταν η ΕΔΒΕ η οποία θα είχε αντίρρηση να ενισχύσει τα συσσίτια εξαιτίας του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος.¹²⁷³

¹²⁷² Ακρίτας Καλούσης, Η δράση του Συλλόγου Υπαλλήλων Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος (Σ.Υ.Ε.Τ.Ε.) κατά την περίοδο της Κατοχής – Αντίστασης και την περίοδο των Δεκεμβριανών, Αθήνα, 2018, σ. 127-137· Θανάσης Χατζής, Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε, τ. Γ, ό. π., σσ. 120-123· Bengt Helger, ό. π., σσ. 571-580.

¹²⁷³ Ο. π.

Η Επιτροπή ύστερα από την αρνητική αντιμετώπιση της κεντρικής εξουσίας στράφηκε προς την τοπική αυτοδιοίκηση. Η Επιτροπή επιδίωξε τη διεύρυνση των Λαϊκών Επιτροπών, ώστε να γίνουν πιο αντιπροσωπευτικές και να συμπεριλάβουν μέλη της τοπικής αυτοδιοίκησης, τα οποία δεν βαραινόνταν με το στίγμα του δωσιλογισμού, δήμαρχοι, κοινοτάρχες και αστυνομικοί. Η επιτροπή ζητούσε από αυτούς όχι μόνο να συμμετάσχουν αλλά και να ηγηθούν του Λαϊκών Επιτροπών. Με επιστολές της ενημέρωσε τις δημοτικές αρχές για τη δράση και τους σκοπούς των Λαϊκών Επιτροπών και ζήτησε τη συμβολή τους στον αγώνα για την επιβίωση του ελληνικού λαού και την παραχώρηση ειδών διατροφής. Η Επιτροπή Επισιτιστικού Συνεδρίου κάλεσε τις Λαϊκές Επιτροπές να ορίσουν έναν μόνιμο σύνδεσμό για να υπάρξει καλύτερη συνεργασία και συντονισμός ανάμεσα τους, να υποβάλουν εκθέσεις για το έργο τους και για τον αριθμό των απόρων κάθε περιοχής, να αναλάβουν οι ίδιες, αν ήταν δυνατό, τον επισιτισμό των απόρων καθώς και να την ενημερώσουν για τη σχέση του με την τοπική αυτοδιοίκηση. Η Επιτροπή με επιστολή της ενημέρωσε τον Δαμασκηνό για τις δυσκολίες που αναμένονταν να συναντήσει. Ο λαϊκός παράγοντας και η συνεισφορά του αποτελούσε καθοριστικό παρονομαστή για την επιτυχία. Στην επιστολή η Επιτροπή μιλάει όχι για πράξεις φιλανθρωπίας αλλά για πράξεις κοινωνικού περιεχομένου καθώς και ενέργειες εθνικής και κοινωνική επιταγής. Οι Λαϊκές Επιτροπές πλέον είχαν διευρυνθεί σε ικανοποιητικό βαθμό και συμμετείχαν άνθρωποι απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις. Η ενότητα και ο συντονισμός όλων των δυνάμεων ήταν απαραίτητος για την επιτυχία. Οι Λαϊκές Επιτροπές συμμετείχαν στον έρανο της λαϊκής βοήθειας.¹²⁷⁴

Στις 14 Ιανουαρίου 1944 το προεδρείο της Ολομέλειας των αντιπροσώπων των Λαϊκών Επιτροπών και Προαστίων με ψήφισμα του κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η συνεργασία των Λαϊκών Επιτροπών με την Επιτροπή Επισιτιστικού Συνεδρίου για τη συνεργασία όλων των λαϊκών, ηθικών, πολιτικών και οικονομικών δυνάμεων της πρωτεύουσας ήταν λίαν ικανοποιητική. Ωστόσο σε κάποιες συνοικίες και δήμους δεν βρήκε ανταπόκριση από τις αστυνομικές αρχές καθώς και από άλλες δυνάμεις που λειτουργούσαν ανταγωνιστικά στο έργο της αρωγής. Αυτό δεν ήταν απόρροια οικονομικού ανταγωνισμού, αλλά οι αστυνομικοί διευθυντές και δήμαρχοι αρνούνταν να υπερκεράσουν τις βαθιές ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές που τους χώριζαν με τον κόσμο της Αντίστασης και να συνεργαστούν μαζί του για αντιμετωπισθεί το επισιτιστικό αδιέξοδο. Και οι δύο τους σαμπόταραν συστηματικά το έργο της. Οι Λαϊκές Επιτροπές είχαν κάποιες μικρές επιτυχίες. Χάρη στην εισφορά πλουσίων λειτούργησαν Συσσίτια της Κυριακής, τα οποία έφτασαν να αριθμούν 39.000 εγγεγραμμένα παιδιά και λειτουργούσαν τις Κυριακές και τις αργίες και παρείχαν στα παιδιά τροφή πλούσια σε βιταμίνες, κρέας και ψάρι.¹²⁷⁵

Η κυβέρνηση δεν έκανε τίποτα ουσιαστικό για να βοηθήσει την κατάσταση. Όχι μόνο βοήθησε τους συνεταιρισμούς αλλά με τον νέο νόμο είχε προσπαθήσει να τους ελέγξει. Τα μέλη των συνεταιρισμών έχαναν τη μόνη σταθερή πηγή τροφοδοσίας τους και ήταν αναγκασμένα να στραφούν στη μαύρη αγορά, για να αποκτήσουν τα τρόφιμα τους. Το προεδρείο αποφάσισε να στραφεί στην ΕΔΒΕ και να υποβάλει συγκεκριμένο σχέδιο για την αντιμετώπιση της κατάστασης. Η ΕΔΒΕ θα παρείχε τρόφιμα στις Λαϊκές

¹²⁷⁴ Ακρίτας Καλούσης, ό. π.

¹²⁷⁵ Bengt Helger, ό. π., Ακρίτας Καλούσης, ό. π.

Επιτροπές για να τα διανείμει στις γειτονιές και θα παρείχε τρόφιμα για τη λειτουργία «Λαϊκών Συσσιτίων» υπό κοινό έλεγχο με τις Λαϊκές Επιτροπές. Ελαιόλαδο μπορούσε να αποκτηθεί και απευθείας με ανταλλαγές ανάμεσα στους συνεταιρισμούς, όχι μόνο από τον ΟΣΔΕΠ, υπό την προϋπόθεση ότι η ΕΔΒΕ θα τους παρείχε τα μέσα και θα αίρονταν ο Ν. 968. Όσον αφορά την άνοδο του κόστους ζωής, αυτό θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί με την οικονομική ενίσχυση προς τους εργαζόμενους καθώς και τη μηνιαία καταβολή τροφίμων σε αυτούς. Οι εργοδότες θα επωμίζονταν το 50% του κόστους και οι εργαζόμενοι το υπόλοιπο 50% ενώ θα παρέχονταν τρόφιμα και φροντίδα στους φυματικούς και πρόνοια για τους βομβόπληκτους του Πειραιά. Το προεδρείο ζητούσε και την εκπροσώπηση των ΛΑΕ στην ΕΔΒΕ. Το ψήφισμα στάλθηκε στον Ιωάννη Ράλλη, στους Υπουργούς Εργασίας, Οικονομικών και Επισιτισμού, στα Εμπορικά και Βιομηχανικά Επιμελητήρια της χώρας, στα Πανεπιστήμια και τις Ανώτατες Σχολές, Τράπεζες καθώς και στην ΕΔΒΕ.¹²⁷⁶

7.3 Ούτε σπυρί στάρι στον κατακτητή

Η ελληνική ύπαιθρος αντιμετώπισε και εκείνη σημαντικό επισιτιστικό πρόβλημα. Το γεγονός ότι κάποιος ήταν αγρότης δεν τον καθιστούσε αυτόματα αυτόν. Η αυτάρκεια σε τρόφιμα μιας αγροτικής οικογένειας επηρεαζόταν από το μέγεθος της στρεμματικής ιδιοκτησίας, το είδος της καλλιέργειας καθώς και την περιφέρεια που ζούσε. Όπως είδαμε ο αγροτικός κόσμος υποχρεωνόταν να πουλήσει τη σοδειά του στο κράτος σε τιμές που δεν μπορούσαν να του εξασφαλίσουν το κόστος διαβίωσης και στερούνταν του δικαιώματος να την εμπορευτεί οι ίδιοι. Το κατοχικό κράτος είχε αποτύχει να παρέχει τα είδη που έλειπαν στον γεωργό ανταλλάσσοντας τα με τα προϊόντα που είχε πλεόνασμα. Αποτέλεσμα ήταν αρκετές ορεινές κοινότητες, νησιωτικές περιφέρειες, καθώς και κτηνοτρόφοι να ζουν σε συνθήκες υποσιτισμού. Επιπλέον οι παραγωγοί υφίσταντο την οικονομική ζημιά από τις βίαιες και υποχρεωτικές επιτάξεις των κατοχικών στρατευμάτων αλλά και την αγορά από μαυραγορίτες, οι οποίοι συνεργάζονταν με την Ιταλογερμανική Επιτροπή Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων.

Στα χωριά και τις πόλεις της υπαίθρου δημιουργήθηκαν «Λαϊκές Επιτροπές», οι οποίες συνέτασσαν υπομνήματα προς τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες. Μέσα σε αυτά τονίζονταν το μέγεθος του προβλήματος των ελλείψεων σε τρόφιμα, ζητούνταν η εξαίρεση μιας κοινότητας από την κρατική φορολογία, η αποστολή τροφίμων και η έκδοση διατακτικών για την παράδοση τροφίμων από τα αποθέματα της κρατικής φορολογίας που βρίσκονταν στις αποθήκες σε άπορους καθώς και η έκδοση αδειών για την ανταλλαγή με άλλα είδη. Στο Κιλκίς τον Ιούλιο του 1941 αρκετές επιτροπές έστειλαν διαβήματα προς τη Νομαρχία Θεσσαλονίκης και τη ΓΔΜ ζητώντας την κατάργηση της δεκάτης, την ανταλλαγή σταριού με ελαιόλαδο και άλλα είδη πρώτης ανάγκης από τους συνεταιρισμούς. Τον Σεπτέμβριο του 1941 οι κάτοικοι διάφορων πόλεων της επαρχίας, όπως στη Λαμία και στην Κύμη, οργάνωσαν συλλαλητήρια ζητώντας την παροχή ψωμιού. Πίσω τις παραπάνω κινητοποιήσεις βρίσκονταν μέλη του ΚΚΕ. Παράλληλα δεν ήταν λίγοι οι κρατικοί αξιωματικοί που αντιδρούσαν στις αγοροπωλησίες και τις επιτάξεις. Ο Νίκος Λούβρος αναφέρει ότι ο πατέρας του Βασίλης Λούβρος νομικός από την Κέρκυρα και έφεδρος ανθυπολοχαγός στην Αλβανία τοποθετήθηκε υπεύθυνος συνεταιρισμού στην Κατερίνη από την κατοχική

¹²⁷⁶ Ο. π.

κυβέρνηση. Μια μέρα έφτασαν στον συνεταιρισμό ένας Γερμανός αξιωματικός συνοδεία Ελλήνων μαυραγοριτών για να αποσπάσουν προϊόντα. Εκείνος αρνήθηκε να υπακούσει στις εντολές τους έβγαλε το πιστόλι του και τους έδιωξε. Στη συνέχεια κατέφυγε στο βουνό και εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ.¹²⁷⁷

Στη Θήβα στις 30 Ιανουαρίου επιτροπή αποτελούμενη από τον Σ. Π., Επαρχιακό Γεωπόνο, τον Σ. Τζ, μοίραρχο διοικητή της Υποδιοίκησης Χωροφυλακής Θηβών και Δ. Τς, γεωπόνο της Αγροτικής Τράπεζας, έκρινε θετικά το αίτημα των κατοίκων του ορεινού χωριού Πύλη Δερβενοχωρίων για την ενίσχυση τους με τρόφιμα, επειδή η κοινότητα ήταν ορεινή και απόκρημνη και από τις 20 Δεκεμβρίου έως το τέλος Φεβρουαρίου αποκλείονταν συνήθως από τις χιονοπτώσεις. Η επιτροπή αποφάσισε την ενίσχυση του χωριού με 3.400 οκάδες αραβόσιτου τον μήνα. Υπεύθυνος για την παραλαβή της διατακτικής και της διανομής των δημητριακών ορίζονταν ο πρόεδρος του χωριού Χρήστος Στυλιανόπουλος σε συνεργασία με τον αστυνομικό σταθμάρχη και τον ιερέα του χωριού. Ο πρόεδρος, όμως, στην πραγματικότητα ήταν το μοναδικό μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος στο εν λόγω χωριό ο οποίος προσποιούνταν με την ανοχή των κατοίκων ότι ήταν ο πρόεδρος. Η περίπτωση αυτή ήταν ενδεικτική της ανυποληψίας στην οποία είχαν περιέλθει οι ελληνικές κατοχικές αρχές. Τη στιγμή που κατέρρεε το κύρος της κυβέρνησης, αναδύονταν η εξουσία της Αντίστασης με την ανοχή των ιδεολογικών και των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους, δηλαδή του παπά και του χωροφύλακα. Ο ίδιος ο Στυλιανόπουλος άνηκε σε μια από τις πλέον οικονομικά ευκατάστατες οικογένειες του χωριού, με κτήματα, ιδιόκτητο ελαιοτριβείο και τυροκομείο. Οι περισσότεροι κάτοικοι του χωριού ήταν γεωργοί και κτηματίες των οποίων τα χωράφια βρίσκονταν στον κάμπο της Θήβας. Ήταν ένας ευφυής τρόπος να αποπροσανατολίσουν τις κατοχικές αρχές παριστάνοντας τους άπορους και να αποφύγουν την υποχρεωτική παράδοση της σοδειάς και πιθανές έρευνες. Στη συνέχεια, ο Στυλιανόπουλος άνοιξε την αποθήκη του χωριού και μοίρασε σε όλους τους κατοίκους το παρακράτημα της παραγωγής. Αυτή η στάση του δεν έμεινε δίχως απάντηση. «Ήταν κάποιοι που είχαν τα κλειδιά της αποθήκης και διαχειρίζονταν τα γεννήματα. Τον άρπαξαν και τον έκαναν μαύρο στο ξύλο». Στη σύζυγο του πρώτου ξαδέρφου του Σοφία Στέρπη που του έλεγε: «βρε από αυτούς τις έφαγες», ο Στυλιανόπουλος απαντούσε: «εγώ το δικό μου το κεφάλι το έδεσα με άσπρες γάζες αυτοί θα το δέσουν με μαύρες». Ύστερα από μερικές ημέρες ο Κ., ένας από εκείνους που χειροδίκησαν εναντίον του τον κάλεσε στο καπηλειό του να πιούν ένα ποτήρι κρασί ως ένδειξη συμφιλώσης, λέγοντας του: «Κίτσο έλα». Γυρνώντας την πλάτη του ο Κ., ο Στυλιανόπουλος έβγαλε το πιστόλι του τον πυροβόλησε και τον σκότωσε. Αμέσως μετά γύρισε στο σπίτι του πήρε το αλογό του και εγκατέλειψε το χωριό. Οι ενέργειές του αυτές έγιναν, όταν δεν είχε δημιουργηθεί ακόμη επιτροπή του ΕΑΜ στο χωριό. Ουσιαστικά ήταν μια πράξη ρήξης με το κατοχικό καθεστώς που εξέφραζε τη βούληση και τις επιθυμίες της τοπικής κοινωνίας. Η αντίσταση στο εμβρυακό της στάδιο έκοβε τον οικονομικό ομφάλιο λώρο με την κατοχική εξουσία επιστρέφοντας πίσω στην κοινωνία τον πλούτο που είχε ιδιοποιηθεί. Αμέσως μετά δημιουργήθηκε επιτροπή του ΕΑΜ στην Πύλη. Ο υπεύθυνος της, όμως, δεν ήταν μέλος του ΚΚΕ, αλλά

¹²⁷⁷ Νίκος Λούβρος, Αθήνα, 27/7/2022 Βάσως Γεωργίου, τ. 1, ό. π., σσ. 341-343.

ο πρώην πρόεδρος της κοινότητας κατά τη μεταξική περίοδο και κτηματίας, ο Σωτήρης Τσεβάς.¹²⁷⁸

Στην Πελοπόννησο στο χωριό Κακόβατο τον Φεβρουάριο του 1942 σε ένα καφενείο του χωριού συγκεντρώθηκαν κάποιοι κάτοικοι του χωριού για να συζητήσουν πως θα αντιμετώπιζαν το επισιτιστικό πρόβλημα που κάθε ημέρα επιδεινώνονταν. Ο πόλεμος θα διαρκούσε αρκετά και δεν προβλέπονταν άμεση απόβαση των Συμμάχων. Η ομάδα αποφάσισε να ανοίξει τις αποθήκες του ΑΣΟ, οι οποίες βρίσκονταν στο χωριό. Τα κρούσματα αυτά άρχισαν να πολλαπλασιάζονται όσο εξαντλούνταν τα τρόφιμα που μπορούσε κάποιος να αποκτήσει από την ελεύθερη αγορά. Στο χωριό Μάραθο η επιτροπή του ΕΑΜ Γαργαλιάνων οργάνωσε το άνοιγμα της αποθήκης του ΑΣΟ από κατοίκους του χωριού στις 18 Απριλίου. Ο καρπός διανεμήθηκε στους 500 κατοίκους που είχαν μαζευτεί. Την επόμενη ημέρα συγκεντρώθηκαν χιλιάδες κάτοικοι από τα γύρω χωριά, για να πάρουν και αυτοί σταφίδες, ενώ μια ποσότητα παρακρατήθηκε από την τοπική οργάνωση του ΕΑΜ, για να ανταλλαχθεί με αλάτι και να παρασκευασθεί οινόπνευμα. Το αμέσως επόμενο διάστημα πολλαπλασιάστηκε το άνοιγμα των αποθηκών στις γύρω περιοχές. Στο Πυργάκι στις 20 Μαΐου τα μέλη του ΕΑΜ άνοιξαν τις αποθήκες του ΑΣΟ και μοίρασαν πολύ μεγάλες ποσότητες σταφίδας στους κατοίκους.¹²⁷⁹

Στην πόλη της Καρδίτσας η επισιτιστική κατάσταση ήταν πολύ δύσκολή την άνοιξη του 1942. Οι υποσχέσεις των αρμοδίων για εισαγωγές τροφίμων από άλλους νομούς και την ανταλλαγή με άλλα είδη για την κάλυψη των ελλείψεων δεν εκπληρώθηκαν και η Νομαρχία επέρριπτε τις ευθύνες στο Υπουργείο Επισιτισμού. Μια σημαντική ποσότητα σησαμιού στάλθηκε στη Βέροια για ανταλλαγή με αραβόσιτο και για ελαιοποίηση. Όμως, η εισαγωγή καθυστέρουσε να υλοποιηθεί. Τελικά προβλήθηκε η δικαιολογία ότι ποντικοί εισέβαλλαν στις αποθήκες και έφαγαν το σησάμι. Η ανταλλαγή απέφερε μόνο 250 οκάδες αραβόσιτο. Πραγματική αιτία της αποτυχίας ήταν η χαμηλή τιμή της ανταλλαγής 50 δραχμές η οκά, όταν στη μαύρη αγορά η οκά κόστιζε 1.250 δραχμές. Τον Απρίλιο του 1942 αναμένονταν να αφιχθεί ένας βιομήχανος στο όνομά του οποίου είχε εκδοθεί μια διατακτική, για να παραλάβει ολόκληρη την ποσότητα σησαμιού, που βρίσκονταν στις αποθήκες της ΑΤΕ, 200.000 οκάδες. Ήταν η τελευταία επισιτιστική εφεδρεία της περιοχής, πριν το θέρος του 1942, και το σησάμι αυτό μπορούσε να υποκαταστήσει το σάρι. Άμεσα κινητοποιήθηκε η Παλλαϊκή Επιτροπή Καρδίτσας, ο χαρακτήρας της οποίας ήταν πολυσυλλεκτικός και την στελέχωναν άνθρωποι απ' όλους τους επαγγελματικούς χώρους. Πρόεδρος της ήταν ο Μήτσος Παπαγεωργίου δημοσιογράφος και μέλη ο Θανάσης Μαντζάρας πρόεδρος της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών, ο Χρ. Βούρδας πρόεδρος των εμπόρων, ο Δημ. Κοτρώτσιος πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου και ο Κώστας Αναγνώστου, ιατρός ως εκπρόσωπος των επιστημόνων. Ο βιομήχανος απείλησε τον διοικητή του υποκαταστήματος ο οποίος αρνούνταν να συνεργαστεί και απέστειλε εξώδικο στην Τράπεζα. Χάρη στην αρθρογραφία του αντιστασιακού Τύπου ενημερώθηκε άμεσα ο πληθυσμός της πόλης ο οποίος προχώρησε σε μαζική

¹²⁷⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 30, «Πρακτικόν υπ. αριθ. 5» · Κώστας Στέρπης, 20/6//2004 · Γιώργος Μπουτσίνης (Νικήτας), Το αντάρτικο στην Αττική, Αθήνα, 1978, σσ.213-215.

¹²⁷⁹

κινητοποίηση. Κηρύχθηκε απεργία στην πόλη και έκλεισαν τα καταστήματα και οι εκφορτωτές, οι οποίοι επιστρατεύθηκαν από τους Ιταλούς, αρνήθηκαν να φορτώσουν το σιτάμι στα βαγόνια. Χιλιάδες κάτοικοι της Καρδίτσας μετέβηκαν στον πρόεδρο του Πρωτοδικείου, ο οποίος παράλληλα ήταν και πρόεδρος της κρατικής Επισιτιστικής Επιτροπής. Τελικά οι κατοχικές αρχές αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν και να διανείμουν στους κατόχους δελτίου μια μερίδα 100 δράμια ανά διήμερο. Ο βιομήχανος μήνυσε τη διοίκηση του υποκαταστήματος της Αγροτικής Τράπεζας, επειδή ζημιώθηκε.¹²⁸⁰

Τον Ιούλιο του 1942, την περίοδο του θέρους, το ΕΑΜ επικέντρωσε την προσπάθειά του στο να οργανώσει τον αγροτικό κόσμο, ώστε να μην πειθαρχήσει στη νέα νομοθεσία και να μην παραδώσει τη σοδειά. Γερμανικές πηγές αναφέρουν ότι αν και η κομμουνιστική προπαγάνδα ήταν σποραδική, ωστόσο στη Μακεδονία, στη γερμανική ζώνη κατοχής, ρίχτηκαν προκηρύξεις με τις οποίες ο κομμουνιστές παρότρυναν τους γεωργούς να μποϊκοτάρουν την παράδοση. Παραμονές της νέας σοδειάς σταριού η άρνηση καταγραφής της καλλιεργούμενης γης και παράδοσης της σοδειάς είχε λάβει χαρακτήρα ανοικτής εξέγερσης ενάντια στους κατακτητές και στις ελληνικές κατοχικές αρχές. Οι γεωργοί πρόβαλαν ως δικαιολογία τις ζημιές που είχαν προκληθεί στις καλλιέργειες εξαιτίας του βαρύ χειμώνα και έδιναν ψευδή στοιχεία. Για να αναπληρωθούν οι απώλειες στα σιτηρά, τους δόθηκαν να σπείρουν σπόρους αραβόσιτου αλλά και πάλι δεν δήλωναν τα ακριβή στοιχεία επικαλούμενοι τις ξερικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια της σποράς. Στην Πελοπόννησο την άνοιξη του 1942, όταν πλέον είχε θεσπιστεί ο νέος νόμος για τη δεκάτη και το παρακράτημα, στην επαρχία Πυλίας οι παραγωγοί αρνήθηκαν να δηλώσουν τα καλλιεργούμενα στρέμματα όπως προέβλεπε ο νόμος. Οι πρόεδροι των κοινοτήτων πήραν το μέρος των παραγωγών και, όταν η στρατιωτική διοίκηση Μεσσηνίας τους κάλεσε σε σύσκεψη, πρόβαλλαν ως αιτία για την καθυστέρηση τις κακές καιρικές συνθήκες και προσπάθησαν να κερδίσουν χρόνο υποσχόμενοι ότι θα υπέβαλαν τον Ιούνιο τους καταλόγους με τις εκτάσεις που είχαν καλλιεργηθεί. Τελικά οι κατάλογοι, που υπέβαλαν, περιείχαν ανακριβή στοιχεία και παρουσίαζαν το μέγεθος της παραγωγής πολύ μικρότερο από εκείνο που ήταν στα αλήθεια. Όμως σε κάποια άλλα χωριά, όπως στη Χρυσοκελλαρία Μεσσηνίας, οι παραγωγοί αρνήθηκαν να καταβάλουν τον φόρο επί της παραγωγής τους ακόμη και βάσει των παραποιημένων στοιχείων στους δύο υπάλληλους της εφορίας που πήγαν να την εισπράξουν στις 14 Ιούνη. Την επόμενη ημέρα έφτασε απόσπασμα της χωροφυλακής υπό τον Ιωάννη Ρηγόπουλο, διοικητή της χωροφυλακής Κορώνης, η εμφάνιση του οποίου δεν μπόρεσε να συνετίσει τους αγρότες. Ο διάλογος κατέληξε σε έντονο διαπληκτισμό και την ίδια ώρα συνέρρεαν στο χωριό παραγωγοί από τα γειτονικά χωριά, Ακριτοχώρι και Βασιλίτσι. Αυτή η κινητοποίηση είχε οργανωθεί από νέους του χωριού που ανήκαν στο ΚΚΕ ένας εκ των οποίων ήταν και ο δάσκαλος Γιάννης Μιχαλόπουλος. Στις 16 Ιουνίου έφτασε ένα απόσπασμα της χωροφυλακής με επικεφαλής τον διοικητή της Χωροφυλακής Μεσσηνίας, τον Μοίραρχο Δημήτριο Ανδρικογιαννόπουλο. Αλλά ούτε

¹²⁸⁰ *Αναγέννησις*, «Σήμερον θα γίνει διανομή σιτάμιου», 21/4/1942, *Αναγέννησις*, «Τα αποτελέσματα της ανταλλαγής. Συνκεντρώθηκαν... 250 εκ. αραβόσιτου. Οι...ποντικοί προξενούν καταστροφήν εις το σιτάμι», 7/5/1942· Οδυσσέας Παπαδημητρίου, *ό. π.*, σσ. 14-18· Απόστολος Στρογγύλης, *Η Καρδίτσα στην Αντίσταση. Η πρωτεύουσα της Ελεύθερης Ελλάδας*, Αθήνα, Φυτράκης, 1988, *ό. π.*, σσ. 36-40· Λάζαρος Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, Αθήνα, 1966, σσ. 74-77.

η άφιξη των ένοπλων χωροφυλάκων μπόρεσε να μεταπείσει του παραγωγούς. Στο χωριό συνέχιζαν να συγκεντρώνονται κάτοικοι από τα γύρω χωριά και η κινητοποίηση μετεξελίχθηκε σε διαδήλωση κατά της φορολογικής πολιτικής της κυβέρνησης. Οι διοικητές της Χωροφυλακής προκειμένου να πείσουν τους διαδηλωτές να συνεργαστούν τους είπαν ότι το προϊόν της φορολογίας προορίζονταν να καλύψει τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού της Κορώνης και της Νότιας Μεσσηνίας και όχι τις ανάγκες των κατοχικών στρατευμάτων. Ο Μιχαλόπουλος ανταπάντησε ότι αυτό θα μπορούσαν να το κάνουν οι ίδιοι οι γεωργοί δίχως την παρέμβαση του κατοχικού κράτους. Παρά την ενίσχυση της χωροφυλακής με μονάδες Ιταλών караμπινιέρων, οι διαδηλωτές όχι μόνο δεν έδειξαν σημάδια συμβιβασμού, αλλά ο αριθμός όσων συμμετείχαν στην κινητοποίηση από τα γύρω χωριά αυξάνονταν. Οι οργανωτές της κινητοποίησης πρόβαλαν στους Ιταλούς την ίδια δικαιολογία ότι η παραγωγή ήταν μειωμένη και οι παραγωγοί υπό αυτές τις συνθήκες δεν μπορούσαν να καταβάλουν τη δεκάτη και το παρακρατήμα χωρίς να υποβαθμίσουν το βιοτικό τους επίπεδο σε στιγμές πολύ δύσκολες. Στη συνέχεια συνελήφθησαν οι Γιάννης Μιχαλόπουλος, Βασιλογιαννακόπουλος, Μήτσος Αγγελόπουλος, Θόδωρος Αγγελόπουλος, Νίκος Δουράλας και Διονύσης Τεμπελόπουλος ως υποκινητές και εκτοπίστηκαν. Οι αγρότες ενέδωσαν τελικά και παράδωσαν το παρακράτημα χάρη και στη μεσολάβηση ντόπιων όπως οι δάσκαλοι Α. Μπ. και Αι. Κ. Ένα τμήμα της τοπικής κοινωνίας εξακολουθούσε να διαφοροποιεί τη θέση του από το σύνολο και ήταν να πρόθυμο να προσφέρει τη συνεργασία του στις κατοχικές αρχές.¹²⁸¹

Στο χωριό Βλαχέρνα της Αρκαδίας οι γεωργοί είχαν καλλιεργήσει στάρι μαζί σε γη που βρισκόταν σε αγρανάπαυση και στη συνέχεια το μοιράστηκαν. Κάποιος τους κατέδωσε και ο ίδιος ο Νομάρχης Αρκαδίας Ιωάννης Βουγιουκλάκης ζήτησε την παράδοση του σταριού. Οι κάτοικοι του χωριού αρνήθηκαν να το παραδώσουν προβάλλοντας ως δικαιολογία τις δικές τους βιοτικές ανάγκες καθώς και τους άδικους όρους της φορολογίας. Αν και ο Βουγιουκλάκης αποχώρησε, την επόμενη ημέρα το χωριό περικυκλώθηκε από δύναμη Ιταλών караμπινιέρων και Ελλήνων χωροφυλάκων οι οποίοι επέταξαν τα αποθέματα σταριού που βρίσκονταν αποθηκευμένα στο σχολείο του χωριού.¹²⁸²

Στην πόλη της Λάρισας το ΕΑΜ προκήρυξε 24ώρη παλλαϊκή λευκή απεργία την 1^η Αυγούστου 1942 με κύριο αίτημα να σταματήσουν οι επιτάξεις σταριού και η παραγωγή να παραμείνει στη Θεσσαλία. Οι αγρότες δεν πείθονταν από τις κυβερνητικές εξαγγελίες ότι το στάρι προορίζονταν να θρέψει τον άμαχο πληθυσμό της Αθήνας. Η ιταλική κατοχική διοίκηση απάντησε άμεσα με κατασταλτικά μέσα, συλλαμβάνοντας διανοούμενους της πόλης τους οποίους τους εκτόπισε στην Ιταλία και απείλησε με συλλήψεις τις διοικήσεις των σωματείων και των επαγγελματικών ενώσεων. Τον Αύγουστο επισκέφτηκε ο ίδιος Τσολάκογλου την πόλη της Λάρισας. Ενώ κατευθυνόταν στην πόλη σταμάτησαν το αυτοκίνητο του οι κάτοικοι των χωριών Μπακράτσι, Ν. Καρυές και Νεμπεγλέρ μαζί με τις οικογένειες τους κρατώντας μαύρες σημαίες. Ο Τσολάκογλου, παρά την ισχυρή φρουρά, αναγκάστηκε να σταματήσει και να υποσχεθεί στους αγρότες ότι θα σταματήσουν οι επιτάξεις της σοδειάς καθώς και η τρομοκρατία των βλάχων λεγεωνάριων και των ιταλικών στρατευμάτων καθώς και

¹²⁸¹ BA-MA, RW 140/161, "Monatlicher Verwaltungsbericht, Mai/ Juni 1942", Θεσσαλονίκη 8/6/1942
Παντελής Μούτουλας, ό. π., σσ. 233-247.

¹²⁸² Παντελής Μούτουλας, ό. π.

ότι θα δίνονταν σπόροι και αγροτικά δάνεια. Οι κάτοικοι της Λάρισας αντιμετώπισαν αδιάφορα την επίσκεψη και λίγοι ήταν εκείνοι που παρακολούθησαν τον λόγο του. Εκείνη την περίοδο είχαν σχηματιστεί οι πρώτες ανταρτομάδες του ΕΛΑΣ στον Όλυμπο και τον Κίσσαβο. Ο Τσολάκογλου έκλεισε την ομιλία του με τα εξής λόγια:¹²⁸³

«Οι λησταί αυτοί που πήραν τα βουνά είναι εχθροί της Πατρίδος και θα εξοντωθούν πολύ γρήγορα. Ευλογημένη η νέα τάξη πραγμάτων. Η θέση μας, η θέση όλων των Ελλήνων που αγαπούν την ελευθερία και τη Δημοκρατία, βρίσκεται στο πλευρό της μεγάλης Γερμανίας, στο πλευρό του άξονος, εναντίον του κοινού εχθρού του μισαρού κομμουνισμού»

Στη Μυτιλήνη είχε δημιουργηθεί η Κεντρική Επιτροπή Απελευθερωτικού Αγώνα Λέσβου, ο προπομπός του ΕΑΜ. Ο Π. Κεμερλής μέλος της ΚΕΑΑΛ αλλά και του Ελαιοκομικού Συνεταιρισμού Σκοπέλου πρότεινε στον πρόεδρό του τον Παναγιώτη Γλιγλή να αναλάβουν δραστικά μέτρα και να πείσουν τους παραγωγούς να μην προσκομίσουν τις ελιές στο λιοτρίβι του συνεταιρισμού κατά την περίοδο της ελαιοκομιδής αλλά να τις κρατήσουν και να τις μεταφέρουν αργότερα, όταν θα έληγε η περίοδος της ελαιοποίησης του καρπού. Στη Χίο η τοπική οργάνωση του ΕΑΜ στο χωριό Βολισό τοποθέτησε σε δύο από τα τέσσερα ελαιοτριβεία του χωριού ένα μέλος της. Σε συνεργασία με τον οικονομικό έφορο εκδόθηκε πλαστή ταυτότητα. Η δουλειά του μέλους του ΕΑΜ ήταν να καταγράφει την παραγωγή και να παρακρατεί το 25% της παραγωγή ελαιόλαδου για λογαριασμό των γερμανικών δυνάμεων. Ο ίδιος, όμως, παραποιούσε τα στοιχεία και κρατούσε πολύ μικρότερη ποσότητα από τους παραγωγούς. Οι γεωργοί προτιμούσαν να μεταφέρουν τον καρπό τους σε αυτό το ελαιοτριβείο το οποίο ήταν ιδιοκτησία ιερέα και όχι στα άλλα δύο του χωριού με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν αντιζηλίες. Η κεντρική επιτροπή του ΕΑΜ στη Σάμο έθεσε ως κύριες προτεραιότητές της τη δημιουργία επιτροπών του ΕΑΜ σε όλα τα χωριά και τις πόλεις του νησιού, την απόκρυψη και το μποικοτάρισμα της παράδοσης της αγροτικής παραγωγής στους Ιταλούς και των μεσιτών τους, όπως του Δρόσου της Ένωσης Οινοποιητικών Συνεταιρισμών Σάμου, την ανάπτυξη του πατριωτικού αισθήματος στο νησί καθώς και την τιμωρία των προδοτών. Η ανταπόκριση των γεωργών, όσον αφορά το κάλεσμα για άρνηση παράδοσης της σοδειάς, ήταν μαζική. Οι παραγωγοί επεξεργάζονταν οι ίδιοι τον καρπό της ελιάς, συνθλίβοντάς τον με γουδιά και πέτρες και άλλα πρόχειρα μέσα, ώστε να παράγουν το λάδι. Στα ελαιοτριβεία, όπως εκείνο της Αμάσου, τοποθετήθηκαν μέλη του ΕΑΜ ενώ το τελευταίο ήρθε σε συνεννόηση με τους ήδη διορισμένους υπάλληλους και τους έπεισε να καταγράφουν μικρότερες ποσότητες και να αφήνουν το υπόλοιπο στους παραγωγούς. Από τις 1.500.000 οκάδες ελαιόλαδου παραδόθηκαν μόλις 250.000 οκάδες και από τα 60.000 φορτία κρασιού μόλις 6.000. Το ΕΑΜ με αυτούς τους αγώνες κατόρθωσε να αποκτήσει κύρος στις τοπικές κοινωνίες. Νέοι πυρήνες δημιουργήθηκαν σε ολόένα και περισσότερα χωριά. Οι αρχικοί πυρήνες του ΕΑΜ διευρύνθηκαν και δεν περιλάμβαναν μόνο κομμουνιστές αλλά και βενιζελικούς και βασιλικούς. Στη Σάμο, σύμφωνα με βρετανικές πηγές, είχαν δημιουργηθεί έως τον

¹²⁸³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί. 429, φάκ. 26/4/19, «Για τη Λευτεριά του Δ. Τάσου (Μπουκουβάλα)».

Φεβρουάριο του 1943, 30 επιτροπές του ΕΑΜ στις πόλεις και τα χωριά, 166 τριάδες από τις οποίες οι 45 ήταν μάχιμες και μια ανταρτομάδα.¹²⁸⁴

Η μαζική άρνηση παράδοσης της παραγωγής και η οργανωμένη από το ΕΑΜ αντίδραση των γεωργών δεν ήταν συγκυριακή και δεν οφείλονταν μόνο στις ελλείψεις που αντιμετώπιζαν οι τοπικές κοινωνίες. Την άνοιξη του 1942 τέθηκαν σε ισχύ οι νέοι νόμοι για τη φορολόγηση της αγροτικής παραγωγής, οι οποίοι καθιέρωναν τη δεκάτη και το παρακράτημα, ενώ αναδιοργανώθηκαν και οι κρατικοί μηχανισμοί για την απογραφή της έκτασης που είχε καλλιεργηθεί και την επίβλεψη του θερισμού. Η άφιξη των πρώτων φορτίων σταριού από το εξωτερικό και η συμφωνία των Συμμάχων για ένα μόνιμο σχέδιο επισιτισμού της Ελλάδας αφενός έλυνε τα βασικά επισιτιστικά προβλήματα της πρωτεύουσας και των μεγάλων αστικών κέντρων αφετέρου υποβάθμιζε τόσο τον οικονομικό ρόλο της ελληνικής υπαίθρου, ως κύριου τροφοδότη των πόλεων όσο και τον πολιτικό. Η κατοχική κυβέρνηση και οι κατακτητές πλέον με τη σταθερή βοήθεια από το εξωτερικό θα εξασφάλιζαν πολιτικά την πρωτεύουσα. Το επόμενο βήμα θα ήταν ο πολιτικός και ο οικονομικός έλεγχος της ελληνικής υπαίθρου. Μέσα σε αυτή τη χρονική συγκυρία και το οικονομικό πολιτικό πλαίσιο θα επανεμφανίζονταν οι ελληνικές ανταρτομάδες.¹²⁸⁵

7.4 Τροφοδοτώντας το αντάρτικο

Σε κάθε πόλεμο για την επιτυχή διεξαγωγή του είναι απαραίτητη η προπαρασκευή και η δημιουργία επαρκών αποθεμάτων τροφίμων για τον στρατό. Όταν αυτά εξαντληθούν, αναγκαστικά ο στρατός θα στραφεί στις επιτάξεις προϊόντων από τις τοπικές κοινωνίες, για να καλύψει τις ανάγκες του. Η επάρκεια των μέσων τροφοδοσίας αποτελούσε βασικό παρονομαστή για το αξιόμαχο των ελληνικών ανταρτομάδων αλλά και για την αριθμητική τους ανάπτυξη. Η ελληνική αγροτική παραγωγή θα ήταν η κύρια πηγή εφοδιασμού των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων. Ο ανεφοδιασμός από τους Συμμάχους ήταν πολύ δύσκολος, επειδή τα συμμαχικά στρατεύματα βρίσκονταν εκτός της Ν. Ανατολικής Ευρώπης στη Β. Αφρική. Η δραστηριοποίηση των αντιστασιακών οργανώσεων έλαβε χώρα στο τέλος της άνοιξης και του καλοκαιριού του 1942, όταν ήταν εν εξελίξει ο θερισμός για την καλλιεργητική χρήση του 1942-1943. Όπως αναλύσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, πλέον είχαν εκλείψει οι αρνητικοί παράγοντες που ήταν η αιτία για την πτώση της αγροτικής παραγωγής του 1941 ενώ αναμένονταν η αύξησή της στα προπολεμικά επίπεδα. Οι ελληνικές ανταρτομάδες, όμως, εμφανίστηκαν σε ορεινές και φτωχές περιοχές σε μια περίοδο που τα αποθέματα τροφίμων από την καλλιεργητική χρήση

¹²⁸⁴ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS5/228, "Report on the organization and activities of the EAM of SAMOS" Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, ό. π., σ. 95. Γιάννης Ζαφείρης, *Η Εθνική Αντίσταση στη Σάμο, 1941-1944*, ό. π., σσ. 50-56.

¹²⁸⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, *Οικονομικές Πτυχές των ένοπλων αντιστασιακών οργανώσεων*, , στο Κλεομένης Κουτσούκης, (επ.), *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία : 50 χρόνια από την ίδρυση και το εθνικό συμβούλιο της ΠΕΕΑ, 1944-1994*, τ. Α', Αθήνα, Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών Παντείου Πανεπιστημίου, 1995, σσ. 95-106.

της προηγούμενης χρονιάς, 1941-1942 είχαν σχεδόν εξαντληθεί και δεν μπορούσαν να τους παρέχουν τα απαραίτητα εφόδια όχι μόνο για την ένταξη νέων ανδρών και την αύξηση του μεγέθους τους αλλά και για τη συντήρηση των ήδη υπαρχόντων ανδρών τους. Παρά το αναπτυσσόμενο πατριωτικό αίσθημα, δεν ήταν δεδομένο ότι οι γεωργοί θα συνεισέφεραν στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα τρόφιμα, επειδή η παραγωγή τους ήταν το μόνο μέσο βιοπορισμού τους, ενώ αρκετοί θα προτιμούσαν να τα εμπορευτούν στη μαύρη αγορά εξαιτίας της υψηλής ζήτησης για τρόφιμα. Επιπλέον ήταν υπαρκτός και ο φόβος για ποινικές κυρώσεις από τα αστυνομικά όργανα του κατοχικού κράτους καθώς και από τις ιταλικές στρατιωτικές αρχές. Ο ελληνικός αγροτικός κόσμος καθολικά είχε αρνηθεί να παραδώσει υποχρεωτικά στο κατοχικό κράτος τη σοδειά του στις χαμηλές τιμές και η επίσημη κρατική πολιτική της συγκέντρωσης είχε αντικατασταθεί στην ύπαιθρο από μια οικονομία που κυριαρχούσε ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης, με τιμές πολύ μεγαλύτερες από αυτές της κρατικής διατίμησης, καθώς και τον αντιπραγματισμό. Η επίταξη τροφίμων από τις αντάρτικές ομάδες και η υποχρεωτική παράδοση τροφίμων από τους παραγωγούς για τη συντήρηση τους αυτόματα θα τις καθιστούσε εχθρικές προς τον αγροτικό κόσμο, οδηγώντας τις στην αποτυχία.

Παράλληλα, απαραίτητη ήταν και η χρήση χρήματος για τις αγορές τροφίμων και τη δημιουργία αποθεμάτων. Οι αντιστασιακές οργανώσεις είχαν λάβει οικονομική ενίσχυση από τον SOE. Από τις πρώτες μέρες της κατοχής έως τον σχηματισμό της Αγγλοελληνικής Επιτροπής δόθηκαν 100.000 στερλίνες. Αρχικά η αγγλική πλευρά ήταν διστακτική απέναντι στο EAM, επειδή φοβούνταν ότι θα αντιτάσσονταν στην επιστροφή του βασιλιά Γεωργίου Β΄. Ύστερα από σύσκεψη ανάμεσα στο Foreign Office και τον SOE αποφασίστηκε να χορηγηθεί στο EAM μια προκαταβολή 200 χρυσών λιρών ως ένδειξη καλής θέλησης. Το παράρτημα του SOE στο Κάιρο έστειλε του όρους βάσει των οποίων δίνονταν τα χρήματα στο αντίστοιχο παράρτημα της Κωνσταντινούπολης και το τελευταίο απάντησε στις 4 Νοεμβρίου ότι η βοήθεια θα δίνονταν αποκλειστικά για στρατιωτικούς λόγους, δηλαδή τον πόλεμο κατά του Άξονα και όχι για πολιτικούς. Οι αγγλικές υπηρεσίες σημείωναν ότι το EAM είχε λάβει μόνο το 10% από το σύνολο της οικονομικής ενίσχυσης που είχε δοθεί στις ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις.¹²⁸⁶

Οικονομική ενίσχυση των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων από την Αγγλία, αρχής κατοχής έως την άνοιξη του 1942	
Ομάδες σαμποτέρ στην Αθήνα	10.750
ΕΔΕΣ και ΕΚΚΑ	24.000
Μετριοπαθείς βενιζελικοί υπό το Ζάννα	11.000
Υπερασπιστές Βορείου Ελλάδας	11.000
Ομάδα Παναγιώτη Κανελλόπουλου	42.000
EAM	11.260

Πίνακας 7.2, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS5/741, "Greece. SOE relations with EAM".

Ο Ναπολέων Ζέρβας στις συνομιλίες του με τους Βρετανούς θεωρούσε το ζήτημα της επιμελητείας ως το πιο σημαντικό παράγοντα για την επιτυχία του αντάρτικου. Εκτός από τον εφοδιασμό με όπλα και ιματισμό εξίσου απαραίτητη ήταν

¹²⁸⁶ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS5/741, "Greece. SOE relations with EAM" Γιώργος Μαργαρίτης, Οικονομικές Πτυχές των ένοπλων αντιστασιακών οργανώσεων, ό. π., σσ. 95-106· Χρήστος Χατζιωσήφ, Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης στο: Χρήστος Χατζιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος- Αντίσταση και Κατοχή*, Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σσ.181-204.

η παροχή τροφίμων. Ωστόσο η Ήπειρος, αν και προπολεμικά ήταν μια περιφέρεια αυτάρκης στα τρόφιμα, ήταν φτωχή σε άλλα υλικά μέσα και ήταν αμφίβολο αν θα διέθετε επαρκή πλεονάσματα τροφίμων για την τροφοδοσία του αντάρτικου. Ο Ζέρβας και οι άνδρες του μετέβηκαν αρχικά στην περιοχή του Βάλτου, έχοντας μαζί 1.750 λίρες από την αρχική δόση, αλλά δεν βρήκαν ανταπόκριση ούτε από τους τοπικούς πολιτικούς παράγοντες στο κάλεσμα για ένοπλο αγώνα ούτε από τις τοπικές κοινότητες οποίες είχαν οργανωθεί στο ΕΑΜ. Στη συνέχεια ο Ζέρβας συναντήθηκε με τον Δ. Ίσκο, ισχυρό πολιτικό παράγοντα της περιοχής, αναθέτοντάς του να εξασφαλίσει τρόφιμα για την οργάνωση. Ο Ίσκος, όμως, δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες του. Διάφοροι άλλοι προύχοντες της περιοχής τον απείλησαν ότι, αν δεν εγκατέλειπε τον ένοπλο αγώνα, θα τον κατέδιδαν στους Ιταλούς. Στη συνέχεια, ο ΕΔΕΣ εγκατέστησε το αρχηγείο του στη Μεγαλόχαρη Άρτας. Ο ΕΔΕΣ χτύπησε αλύπητα τις συμμορίες ληστών που δρούσαν στην περιοχή της Ηπείρου. Εκεί τον συνέδραμε η οικογένεια Κοσσυβάκη, η οποία αποτελούσε ισχυρό πολιτικό παράγοντα της περιοχής του Ροδοβιζίου και ανέλαβε τον εφοδιασμό των τμημάτων του. Έως τον Οκτώβριο του 1942, όταν δόθηκε η πρώτη μάχη με τους Ιταλούς στη Σκουληκαρία, ο ΕΔΕΣ είχε συγκεντρώσει στις αποθήκες του 4.000 οκάδες καλαμπόκι, 300 οκάδες φασόλια, 200 οκάδες στάρι, 100 οκάδες τυρί από τις αγορές με τη χρησιμοποίηση του αρχικού κεφαλαίου.¹²⁸⁷

Σύμφωνα με τον Μιχάλη Μυριδάκη, υπασπιστή του Ζέρβα, ο ΕΔΕΣ δεν μπόρεσε να προκαλέσει τον επαναστατικό ενθουσιασμό στους κατοίκους, ο οποίος ήταν απαραίτητος την εθελοντική προσφορά τροφίμων. Η προμήθεια τροφίμων από τον ΕΔΕΣ βασίστηκε στην απευθείας αγορά αγαθών από την ελεύθερη αγορά με τα χρήματα που του χορηγούσε η αγγλική στρατιωτική αποστολή. Ύστερα από την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου ο Woodhouse έδωσε άλλα 1.000 χρυσές λίρες. Ο Μυριδάκης υπερασπίστηκε αυτήν την πολιτική τονίζοντας ότι οι Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών ουδέποτε επιβάρυναν με φορολογία ή επιτάξεις τους παραγωγούς και αγόραζαν όλα τα αναγκαία τρόφιμα στις τιμές της ελεύθερης αγοράς ή και σε μεγαλύτερες. Επειδή οι βάσεις των ΕΟΕΑ βρίσκονταν σε ορεινές περιοχές, όπως αυτή των Τζουμέρκων, οι οποίες δεν διέθεταν επαρκή πλεονάσματα, αγοράζονταν τρόφιμα από την περιοχή της Άρτας και της Θεσσαλίας.¹²⁸⁸

Σταδιακά σε κάθε χωριό δημιουργούνταν Επιτροπές Εθνικού Αγώνα ενώ από τις αρχές του 1943 ο αριθμός τους άρχισε να πολλαπλασιάζεται. Αυτές ήταν πενταμελής ή δεκαμελής και δεν εκλέγονταν από τους κάτοικους της κοινότητας, αλλά διορίζονταν από τον ΕΔΕΣ και ήταν στελεχωμένες με ανθρώπους απολύτου εμπιστοσύνης. Σε περιπτώσεις που ο κατοχικός πρόεδρος της κοινότητας ήταν έμπιστος, διατηρούνταν και τοποθετούνταν επικεφαλής της τοπικής ΕΕΑ. Όλα τα μέλη τους οπλοφορούσαν και αντικαθιστούσαν την κατοχική αυτοδιοίκηση και ασκούσαν αρμοδιότητες όπως η απονομή λαϊκής δικαιοσύνης. Ανάμεσα στα καθήκοντα τους ήταν και η εξεύρεση και η αγορά τροφίμων για λογαριασμό των ΕΟΕΑ και η δημιουργία αποθεμάτων. Ο ΕΔΕΣ αντικαθιστούσε την υποχρεωτική φορολογική κρατική πολιτική

¹²⁸⁷ Βαγγέλης Τζούκας, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο, 1942-1944. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2013, σσ.174-177· Μιχάλης Μυριδάκης, *Αγώνες της φυλής. Η Εθνικής Αντίστασης ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ 1941-1944*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1976, σσ. 29-71· Κώστα Ιωάννου, *Ιστορική Έρευνα. «Ελεύθερη Ορεινή Ελλάς»*, Αθήνα, Δρομέυς, 1948, σσ. 35-41.

¹²⁸⁸ Αθανάσιος Φλιτούρης, *Το Αντάρτικο του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο. Στόχοι, δράση και αποτελέσματα. Ιούλιος 1942-Δεκέμβριος 1944*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορία και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα, 1998, σσ. 57-63· Μιχάλης Μυριδάκης, *ό. π.*

με την ελεύθερη αγορά. Οι παραγωγοί προτιμούσαν να παραδώσουν την παραγωγή τους στις ΕΕΑ, οι οποίες πλήρωναν σε τιμές ανάλογες με αυτές της ελεύθερης αγοράς, αντί να παραδώσουν τη δεκάτη και το παρακράτημα στο κράτος στις πολύ χαμηλές τιμές διατίμησης. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι ο ανεφοδιασμός από τις πεδινές περιοχές της Ηπείρου ήταν ανεπαρκής και η μεταφορά των τροφίμων στις ορεινές ήταν πολύ δύσκολη και επικίνδυνη διαδικασία λόγω της ύπαρξης ισχυρών ιταλικών δυνάμεων. Τον Αύγουστο του 1943 ιδρύθηκε η Επιτροπή της Φανέλας του Αντάρτη σε συνεννόηση με τις Επιτροπές Εθνικού Αγώνα με καθήκον, όμως, τη συλλογή και προμήθεια ιματισμού ή πρώτων υλών.¹²⁸⁹

Η ΕΚΚΑ οργάνωσε τη δική της μονάδα στην ορεινή περιοχή της Παρνασσίδας, καθυστερημένα σε σύγκριση με τον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ. Ο υπολοχαγός Καϊμάρας είχε εκπονήσει το καλοκαίρι του 1941 σχέδια για την οργάνωση αντάρτικου στην περιοχή της Παρνασσίδας. Ο Δημήτριος Ψαρρός τον Ιούλιου του 1942 εξέτασε ο ίδιος τις δυνατότητες διεξαγωγής ανταρτοπόλεμου στην εν λόγω επαρχία. Οι διαπραγματεύσεις με στρατιωτικούς και πολιτικούς παράγοντες ήταν χρονοβόρες και είχαν ως αποτέλεσμα η ΕΚΚΑ να ιδρυθεί τον Νοέμβριο του 1942. Η πρώτη ένοπλη ομάδα της ΕΚΚΑ σχηματίστηκε τον Ιανουάριο του 1943 σε μια περιοχή που υπήρχε ήδη μονάδα του ΕΛΑΣ. Όταν έφτασε ο Ψαρρός αναγκάστηκε να αποχωρήσει, επειδή δεν ήταν αποδεκτή η δημιουργία μιας νέας ανταρτομάδας στην περιοχή του ΕΛΑΣ. Ο Ψαρρός, αφού μετέβη στην Αθήνα, επέστρεψε έχοντας την έγκριση τόσο των βρετανικών υπηρεσιών όσο και του ΚΚΕ. Στη συνέχεια έπεσαν με αλεξίπτωτο στην περιοχή του οι πρώτοι Άγγλοι στρατιωτικοί σύνδεσμοι. Αν και η αυτόνομη δράση της ΕΚΚΑ ήταν αποδεκτή από το ΠΓ του ΚΚΕ και οι δύο οργανώσεις, ΕΚΚΑ και ΕΑΜ-ΕΛΑΣ συνεργάζονταν ενάντια στους Ιταλούς, οι τοπικοί καπετάνιοι του ΕΛΑΣ δεν αντιμετώπιζαν θετικά την ύπαρξή της σε μια περιοχή που θεωρούσαν ότι άνηκε στη δική τους δικαιοδοσία. Εκτός από τη σύγχυση των γεωγραφικών ορίων μεταξύ των δύο οργανώσεων και της εξουσίας, αναδυόταν και ένα άλλο πρόβλημα ανάμεσα στις σχέσεις της ΕΚΚΑ με τον ΕΛΑΣ, εκείνο της τροφοδοσίας. Η περιοχή ήταν ορεινή και φτωχή και ήταν αμφίβολο αν θα μπορούσε να θρέψει παράλληλα τις δυο αντιστασιακές οργανώσεις. Η ΕΚΚΑ αντιμετώπιζε σοβαρά πρόβλημα τροφοδοσίας και οικονομικής διαχείρισης, τα οποία εμποδίζαν την αριθμητική ανάπτυξη της. Ο συνταγματάρχης Ψαρρός διαχειριζόταν ο ίδιος τα οικονομικά ζητήματα και εξουσιοδότησε κάθε αρχηγείο να συστήσει Εθνικές Οργανώσεις Εσωτερικού στις οποίες θα συμπεριλαμβάνονταν οι Επιτροπές Αγώνα των χωριών και των πόλεων και θα ήταν υπεύθυνες για την εξεύρεση τροφίμων. Ο ΕΛΑΣ πίστευε ότι η ΕΚΚΑ κάλυπτε τις ανάγκες της αγοράζοντας τα τρόφιμα με την οικονομική ενίσχυση της αγγλικής στρατιωτικής αποστολής, ενώ ο ίδιος, αν και είχε πολλαπλάσιους άντρες, έπρεπε αναγκαστικά να περάσει από το στάδιο της εθελοντικής εισφορές σε εκείνο της υποχρεωτικής φορολόγησης, δηλαδή να υιοθετήσει ένα αντιλαϊκό μέτρο σε μια φτωχή περιοχή. Οι άνδρες του 5/42 συντάγματος, αν και αφοπλίστηκαν από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ, μια ενέργεια που δεν είχε την έγκριση του ΚΚΕ, τελικά, όμως, ύστερα από την παρέμβαση του Ανδρέα Τζήμα (Βασίλη Σαμαρινιώτη), η ΕΚΚΑ δεν διαλύθηκε.¹²⁹⁰

¹²⁸⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Στυλιανού Χούτα, φάκ. 33, «Γενική Διαταγή», 29/8/1943· Αθανάσιος Φλιτούρης, ό. π., σσ. 155-159· Κώστας Ιωάννου, ό. π., σσ. 35-41.

¹²⁹⁰ «Συνοπτική Έκθεσις δράσεως του Αρχηγείου Βορείου Γκιώνας», στο: ΔΙΣ, ό. π., τ.5, σ.91· Argyris Mamarelis, *The Rise and Fall of the 5/42 Regiment of Evzones: A study on National Resistance and Civil War in Greece 1941-1944*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London School of Economics and

Οι πρώτες ανταρτομάδες του ΕΛΑΣ αντιμετώπισαν σοβαρό πρόβλημα επιβίωσης που παραλίγο να στοιχήσει τη διάλυση τους. Οι περιοχές που σχηματίστηκαν οι πρώτες ανταρτομάδες, η Ευρυτανία, η Παρνασσίδα και ο Όλυμπος ήταν φτωχές σε παραγωγή και ορεινές ενώ ο άμαχος πληθυσμός αντιμετώπιζε ο ίδιος οξύ επισιτιστικό πρόβλημα, επειδή τα αποθέματα τροφίμων της προηγούμενης καλλιεργητικής χρήσης έτειναν να εξαντληθούν. Η μόνη πηγή τροφοδοσίας ήταν οι τοπικές κοινωνίες. Η επιβολή όμως αναγκαστικής εισφοράς στους παραγωγούς καθώς και η αρπαγή και η επίταξη από τους αντάρτες αυτόματα θα τους κατέτασσε στην ίδια κατηγορία με τους ληστές και τους κατακτητές και θα καθιστούσε τις τοπικές κοινωνίες εχθρικές απέναντι στο αντάρτικο. Τα μέτρα συνωμοτικότητας που είχαν υιοθετήσει δεν επέτρεπαν την εμφάνισή τους στα χωριά και στις πόλεις του κάμπου, απ' όπου μπορούσαν να εξασφαλίσουν τρόφιμα, δίχως να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο σύλληψης ή σύγκρουσης με την ελληνική χωροφυλακή ή τα ιταλικά αποσπάσματα. Η ομάδα στη οποία ήταν επικεφαλής ο Θανάσης Κλάρας βρέθηκε πολύ κοντά στα πρόθυρα της διάλυσης εξαιτίας των στερήσεων. Κάποια τρόφιμα αποκτήθηκαν από τις τοπικές οργανώσεις, οι οποίες, όμως, ήταν ολιγομελείς και δεν διέθεταν επαρκή μέσα. Έξω από το χωριό Κρίκελλο την ομάδα συντήρησε ο Βασίλης Παπανικολάου στην καλύβα του για μερικές ημέρες. Η σύνδεση με τις τοπικές οργανώσεις προς το παρόν έδωσε βραχυπρόθεσμες λύσεις οι οποίες δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στη συντήρηση μεγαλύτερων ομάδων στο μέλλον. Η σύσταση της Περιφερειακής Επιτροπής της Λαμίας ήταν πως στην έκτακτη ανάγκη μπορούσαν να προχωρήσουν σε επίταξη κάποιων αμνοερίφων και να χορηγήσουν απόδειξη ότι οι ιδιοκτήτες θα αποζημιωνόνταν στην Απελευθέρωση. Αυτό σε μια περίπτωση έγινε και επιτάχθηκαν μερικές οκάδες γάλα και ένα αμνοερίφιο από έναν κτηνοτρόφο και του δόθηκε απόδειξη με τη σφραγίδα του ΕΛΑΣ.¹²⁹¹

Ο Άρης Βελουχιώτης αποφάσισε αλλαγή τακτικής και την είσοδο της ομάδας του στα χωριά. Στις 6 Ιουνίου εισήλθε στο χωριό Δομνίστα Ευρυτανίας και έβγαλε λόγο στους κατοίκους, ο οποίος ξεκινούσε με ένα δριμύ κατηγορητήριο κατά των κατακτητών που έκλεβαν το ψωμί των Ελλήνων και κατέληγε στην υπόσχεση ότι η Ελλάδα θα απελευθερωνόταν από τα ελληνικά όπλα, με ή χωρίς τη ξένη βοήθεια. Τον πατριωτικό λόγο ακολούθησε η σύσταση να δημιουργηθεί από τους κατοίκους μια επιτροπή που θα αναλάμβανε τη διαχείριση όλων των ζητημάτων του χωριού, οικονομικά, επισιτιστικά και εκπαιδευτικά. Την πρακτική αυτή η ανταρτομάδα του Βελουχιώτη την εφάρμοσε σε κάθε χωριό που έμπαινε και την ακολούθησαν και οι υπόλοιπες ανταρτομάδες που δημιουργήθηκαν στη συνέχεια. Οι ομάδες του ΕΛΑΣ έκαιγαν τους κρατικούς καταλόγους, στους οποίους είχε καταγράψει η έκταση που είχε καλλιεργήσει ο κάθε αγρότης και η ποσότητα της παραγωγής του που έπρεπε να αποδώσει υποχρεωτικά ως φόρο στο κατοχικό κράτος. Αμέσως μετά οι αντάρτες του ΕΛΑΣ άνοιγαν τις αποθήκες και μοίραζαν πίσω στους ιδιοκτήτες την παραγωγή τους. Ένα μέρος το παρακρατούσαν οι αντάρτες για τις ανάγκες τους και φρόντιζαν να διασπείρουν τα τρόφιμα σε διαφορετικές περιοχές, ώστε να υπάρχει ένα επαρκές απόθεμα υπό την επίβλεψη ενός έμπιστου προσώπου. Η λύτρωση του αγροτικού χώρου από τη μισητή κρατική φορολογία αφενός απέκοπτε τους οικονομικούς δεσμούς του με την κεντρική εξουσία αφετέρου νομιμοποιούσε την Αντίσταση στο να

Political Science, Λονδίνο, 2003, σσ. 98,130-133 · Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, ό. π., σσ. 381-387.

¹²⁹¹ Βάσως Γεωργίου, ό. π., τ. 2, σσ. 508-511.

διαχειριστεί τα προϊόντα της κρατικής φορολογίας προς όφελος της διεξαγωγής του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Η κρατική φορολογία και οι περιορισμοί στη διακίνηση και την εμπορία της παραγωγής καταργούνταν.¹²⁹²

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο αγροτικός χώρος την πρώτη περίοδο της κατοχής ήταν εκείνο της ληστείας και της ζωοκλοπής. Αυτή η παρασιτική οικονομική δραστηριότητα μπήκε άμεσα στο στόχαστρο του ΕΛΑΣ. Οι ομάδες των ληστών υποχρεώθηκαν από τον ΕΛΑΣ είτε να διαλυθούν ή να ενταχθούν σε αυτόν. Εν ολίγοις να σταματήσουν να ζουν σε βάρος των τοπικών κοινωνιών. Σε κάποιες περιπτώσεις η διάλυση τους έγινε με ένοπλο τρόπο, ενώ σε κάποιες άλλες οι ομάδες των ληστών ενσωματώθηκαν στις μονάδες του ΕΛΑΣ, όπως εκείνη του Καραλίβανου στη Ρούμελη ή του Βασίλη Παναγιώτου (Νάκια) στη Βοιωτία. Αυτή ήταν η ειδοποιός διαφορά του ΕΛΑΣ με τους ένοπλους ληστές, δηλαδή ότι δεν ζούσε σε βάρος των τοπικών κοινωνιών και επέστρεφε πίσω στην τοπική κοινωνία την αγροτική παραγωγή που είχε παρακρατήσει το κατοχικό κράτος καθώς και ότι αποκαθιστούσε την ασφάλεια στην ύπαιθρο που είχε αποτύχει η κρατική εξουσία να πράξει. Ένας Άγγλος αξιωματικός, ο ταγματάρχης Stevens, έναν χρόνο αργότερα περιέγραφε μια κατάσταση που δεν είχε καμία σχέση με την πρώτη περίοδο της Κατοχής. Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στην επικράτεια της Ελεύθερης Ελλάδας ήταν η ασφάλεια που επικρατούσε και οποιοσδήποτε μπορούσε να ταξιδεύσει μόνος και άοπλος σε ολόκληρη την επικράτεια της, με εξαίρεση τις περιοχές της Δ. Μακεδονίας και της Ηπείρου όπου δρούσαν οι ομάδες των κομιτατζήδων και των Αλβανών Τσάμηδων. Ο ΕΛΑΣ αυτόματα αποκτούσε ένα πλεονέκτημα όταν θα ερχόταν αντιμέτωπος με το χέρι του νόμου, την ελληνική Χωροφυλακή. Η τελευταία, έχοντας σχεδόν αφοπλιστεί από βαρύ οπλισμό από τους Ιταλούς, στελεχωμένη από κληρωτούς αγρότες των οποίων οι μισθοί έχαναν την αξία τους εξαιτίας του πληθωρισμού και βλέποντας την αποδοχή που είχαν οι αντάρτικες ομάδες από την τοπική κοινωνία δεν επέδειξε ιδιαίτερη σπουδή στο έργο της, δηλαδή την καταστολή του αντάρτικου κινήματος. Τα αποσπάσματα της είτε αφοπλίστηκαν ή κάποιοι χωροφύλακες εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ.¹²⁹³

Ο άλλος στόχος του ΕΛΑΣ ήταν οι προδότες. Αυτοί ήταν οι οικονομικοί συνεργάτες, οι καταδότες, οι ιταλορουφιάνοι, οι άνθρωποι που οδηγούσαν τα ιταλικά αποσπάσματα για την παράδοση των τροφίμων και την ανεύρεση όπλων καθώς και οι μαυραγορίτες που εκτελούσαν αγορές εξ' ονόματος των ιταλικών στρατιωτικών αρχών ή σε συνεργασία με Ιταλούς αξιωματικούς πωλούσαν τρόφιμα στη μαύρη αγορά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τσιφλικός Μαραθέας ο οποίος καταπίεζε τους μικροπαραγωγούς στο χωριό Μοναστήρι ενώ το τσιφλίκι του ήταν ορμητήριο βλάχων λεγεωνάριων και ο ίδιος ήταν προσωπικός φίλος του δωσίλογου Πρωθυπουργού Τσολάκογλου. Χάρη στη συνεργασία του εκτελέστηκαν από τα ιταλικά στρατεύματα 11 κάτοικοι της κοινότητας Μοναστηρίου. Η τοπική κοινωνία ζητούσε την

¹²⁹² Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία θυελλωδών ανέμων*, ό. π., σσ. 393-403· Βάσως Γεωργίου, ό. π.

¹²⁹³ KEINE/ Ακαδημία Αθηνών, HS5/636, "Present Conditions in Central Greece. Report compiled by Major J.M. Stevens on his return", Αύγουστος 1943· Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π., Βάσως Γεωργίου, ό. π., σσ. 518-521· Θανάσης Χατζής, ό. π., τ. Α, σσ. 283-313· Γιώργος Μπουτσίνης, *Το αντάρτικο στην Απική, 1941-1945*, 1977, Αθήνα, σσ. 27-36.

απονομή δικαιοσύνης. Ο Μαραθέας, τελικά, καταδικάστηκε σε θάνατο από τον ΕΛΑΣ ως προδότης και όχι γιατί ήταν τσιφλικάς.¹²⁹⁴

Ο επόμενος στόχος ήταν οι ίδιοι οι κατακτητές, οι Ιταλοί. Η πρώτη μάχη που έδωσε ο ΕΛΑΣ ήταν αυτή της Ρεκάς, στη Ρούμελη στις 9/9/1942, κατά την οποία το ιταλικό απόσπασμα κατατροπώθηκε. Την ίδια στιγμή που το ΕΑΜ οργάνωνε τις μαζικές απεργίες την πρωτεύουσα με αφορμή το επισιτιστικό, ο ΕΛΑΣ έδινε την πρώτη νικηφόρα μάχη του εναντίον των κατακτητών. Αμέσως μετά συστηματοποιήθηκαν οι επιθέσεις από τον ΕΛΑΣ στα ιταλικά αποσπάσματα και τους βλάχους λεγεωνάριους που επέδραμαν στα χωριά για να επιτάξουν τη σοδειά του 1942. Στο χωριό Σοφάδες η τοπική κομματική επιτροπή τον Οκτώβριο του 1942 έθεσε ως πρώτο μέλημα να μην αφήσει τους Ιταλούς να πάρουν τη δεκάτη. Τις επόμενες ημέρες τμήματα του ΕΛΑΣ υπό τον Νάκο Μπελή χτύπησαν ιταλικές περιπόλους στην περιοχή της Καρδίτσας και του Δομοκού. Ομοίως στη θέση Λεβάδι στις 28/11/1942 ομάδα ανταρτών του ΕΛΑΣ χτύπησε ιταλικά φορτηγά που μετέφεραν φορτία επιταγμένων τροφίμων, όπως πατάτες, τυρί, για λογαριασμό του λεγεωνάριου Καίσαρη. Και οι τελευταίες αμφιβολίες για τις προθέσεις του ΕΛΑΣ είχαν διαλυθεί.¹²⁹⁵

Ήταν μια περίοδος κατά την οποία οι Ιταλοί χρησιμοποιώντας την ελληνική χωροφυλακή και τους βλάχους λεγεωνάριους κλιμάκωναν την καταστολή υιοθετώντας τρομοκρατικά μέσα κατά του άμαχου πληθυσμού προκειμένου να συμμορφωθεί και να παραδώσει τη σοδειά στα κρατικά όργανα. Ο ΕΛΑΣ καίγοντας τους καταλόγους, ανοίγοντας τις αποθήκες και καλώντας του γεωργούς να μην παραδώσουν τη σοδειά στις κατοχικές αρχές καταργούσε στην πράξη τη μισητή κρατική υπερφορολόγηση του κατοχικού κράτους. Οι γεωργοί ήταν ελεύθεροι να εμπορευθούν την παραγωγή τους όπως ήθελαν αυτοί, δίχως να έχουν πιστοποιητικά από το κράτος ότι είχαν εκπληρώσει τις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Αυτό είχε σαν συνέπεια όχι μόνο οι μικροί, αλλά ιδίως οι μεσαίοι και οι μεγάλοι κτηματίες, οι οποίοι είχαν πληγεί από το παρακράτημα, να στηρίζουν ενεργά τον ΕΛΑΣ με εισφορές τροφίμων. Προτού η ομάδα του Άρη Βελουχιώτη συγκρουστεί με απόσπασμα της Χωροφυλακή βρισκόταν σε μεγάλο κτήμα για να ανεφοδιαστεί. Σταδιακά η επιρροή του ΕΑΜ επεκτείνονταν από τις ορεινές περιοχές στις πεδινές ενώ κεφαλοχώρια και κωμοπόλεις εντάσσονταν σύσσωμα σε αυτό, προσφέροντας όχι μόνο τρόφιμα αλλά και άνδρες. Όταν οι τοπικές οργανώσεις του ΕΑΜ προειδοποιούσαν ότι σε ένα χωριό κατευθύνονταν οι Ιταλοί για να παραλάβουν τα τρόφιμα από τις αποθήκες, όλοι οι κάτοικοι συνεργάζονταν με τον ΕΛΑΣ φορτώνοντας και διαθέτοντάς του οι ίδιοι τα μεταφορικά μέσα, για να μεταφερθεί η παραγωγή σε ορεινές και ασφαλείς περιοχές.¹²⁹⁶

Αυτόματα τέθηκε και το ζήτημα της λαϊκής αυτοδιοίκησης και της αναδιοργάνωσης των θεσμών της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ύστερα από συνομιλίες των κατοίκων των χωριών, των επιτροπών του ΕΑΜ και των ομάδων του ΕΛΑΣ αποφασίστηκε να συγκροτηθούν νέα κοινοτικά συμβούλια. Η εκλογή των συμβούλων θα γίνονταν με τη μέθοδο της ανάτασης του χεριού. Στο χωριό Βράχα Ευρυτανίας εκλέχθηκε πενταμελής επιτροπή καθώς και τριμελής επιτροπή επισιτισμού καθώς και

¹²⁹⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 429, φάκ. 26/4/7, «Ένα παληκάρι που γίνεται θρύλος», κουτί 493, φάκ. 30/1/58, «Οι σκοποί και η σημασία του ελληνικού ανταρτοπολέμου», Γιώργος Μαργαρίτης, ό. π.

¹²⁹⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 429, φάκ. 24/6/6, 26/4/7, «Ένα παληκάρι που γίνεται θρύλος».

¹²⁹⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 429, φάκ. 26/4/7, ό. π. Γιώργος Μαργαρίτης, Εμφύλιες διαμάχες στην κατοχή, στο Νίκος Σβορώνος, Χάγκεν Φλάισερ, (επ.), *Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Αθήνα, ΙΑΑΤΕ, 1989, σσ. 505-515.

άλλες υποεπιτροπές, α) δικαστική, β)εκκλησιαστική, γ) σχολική, δ)ασφαλείας. Στη συνέχεια τον Δεκέμβριο του 1942 ύστερα από τη σύσκεψη των μελών της υπαχτιδικής επιτροπής του ΚΚΕ Κημενίων Δολοπών Κλείτσου τέθηκαν οι βάσεις για τη σύνταξη του «Κώδικα Ποσειδών» ο οποίος θα εφαρμοζόταν αρχικά στην περιφέρεια του Δήμου Κημενίων-Δολοπών, σε δέκα κοινότητες. Ο «Κώδικας Ποσειδών» εισήγαγε έναν τύπο άμεσης δημοκρατίας στην τοπική αυτοδιοίκηση. Η Γενική Συνέλευση των ενήλικων του χωριού ήταν το νέο ανώτερο όργανο της νέας αυτοδιοίκησης. Επιπλέον, προβλέπονταν η ίδρυση πενταμελούς Επιτροπής Λαϊκής Αυτοδιοίκησης, η οποία θα ήταν αιρετή καθώς και τριμελείς υποεπιτροπές αρμόδιες για την ασφάλεια, την εκπαίδευση, τα εκκλησιαστικά ζητήματα και τον επισιτισμό. Οι αποφάσεις θα λαμβάνονταν ύστερα από ψηφοφορία. Ο παλιός πρόεδρος της κοινότητας θα διατηρούσε τον τίτλο του μόνο τυπικά. Η μόνη αρμοδιότητα του θα ήταν η συνεργασία με την κατοχική κυβέρνηση για τα επισιτιστικά ζητήματα και αυτό στα πλαίσια των αποφάσεων της Γενικής Συνέλευσης. Η εφαρμογή του «Κώδικα Ποσειδών» δεν ήταν άμεση και διέφερε ανά κοινότητα.¹²⁹⁷

Όταν δημιουργήθηκαν οι πρώτες ανταρτομάδες, δεν υπήρχαν οργανώσεις επιμελητείας. Τον Αύγουστο του 1942 ιδρύθηκε η Φανέλα του Αντάρτη από τους Π. Σφαίρα και Τεχνίτη, ύστερα από πρωτοβουλία του Μπάμπη Κλάρα και του Δημήτρη Μεγαλίδη και την έγκριση του ΚΚΕ. Μέλη της ήταν οι Γιάννης Ευθυμίου, Γιάννης Ζήσιμος, Μάρω Μάστρακα, Μήτσος Δρακούλης, Παντελής Σαμαράς, Θανάσης Παπαδόπουλος και Χριστόφορος Σικιώτης. Η οργάνωση αυτή θα ήταν εξωκομματική, οργανωτικά θα άνηκε στον ΕΛΑΣ και θα αποτελούσε μια οργάνωση επιμελητείας η οποία θα μπορούσε να επεκτείνει τη δράση της, χωρίς να υποκαθιστά τις αρμοδιότητες του ΕΛΑΣ στη δημιουργία ένοπλων ομάδων, μέσα στις πόλεις με σκοπό της εκδίωξη των κατακτητών και την περιφρούρηση των λαϊκών συμφερόντων και ελευθεριών. Σκοπός της θα ήταν ο εφοδιασμός του αντάρτικου με είδη ιματισμού, υπόδησης και οπλισμού, η ηθική ενίσχυση του αντάρτικου κινήματος καθώς και η υλική ενίσχυση των οικογενειών των ανταρτών. Η Φανέλα του Αντάρτη ήταν μια παράνομη αντιστασιακή οργάνωση η οποία βασιζόταν στο σύστημα της τριάδας και σχηματίστηκαν 12 τριάδες στις οποίες συμμετείχαν μέλη του ΚΚΕ ή συμπαθούντες ενώ μόνο το 10% ήταν δηλωσίες. Ένας παράνομος μηχανισμός οργανώθηκε ο οποίος έστησε δικό του τυπογραφείο. Προκειμένου να μην τραβήξει την προσοχή των κατακτητών επινόησε για τη συγκέντρωση χρημάτων διάφορα τεχνάσματα, όπως λαχειοφόρες αγορές, εράνους και πάρτι. Ειδικές κάρτες τυπώθηκαν οι οποίες έφεραν καλλιτεχνικές εικόνες από τη μια πλευρά και εκκλήσεις για εισφορά από την άλλη. Τα χρήματα που συγκεντρώθηκαν στην αρχή δαπανήθηκαν για τα λειτουργικά έξοδα και το μόνο που μπόρεσε να αγοράσει η Φανέλα του Αντάρτη ήταν 20 ζευγάρια άρβυλα τα οποία στάλθηκαν στην ανταρτομάδα του Άρη. Η Φανέλα του Αντάρτη βρίσκονταν μακριά από το χώρο στρατολόγησης και δράσης των ανταρτομάδων του ΕΛΑΣ καθώς και από τις περιοχές της αγροτικής παραγωγής. Εξ αντικειμένου ο ρόλος της, όσον αφορά τον επισιτισμό, θα περιορίζονταν στη συλλογή χρημάτων και την αποστολή τους στις επιτροπές του ΕΑΜ στην επαρχία για την αγορά τροφίμων εκεί. Γι' αυτόν τον

¹²⁹⁷ Γεωργούλας Μπέικος, *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, τ. Α, Αθήνα, Θεμέλιο, 2005, σσ. 355-365, τ. Β. σσ. 133-152 Ήχρηστος Τυροβούζης, *Αυτοδιοίκηση και «Λαϊκή» Δικαιοσύνη. Συμβολή στην Ιστορία των θεσμών της Ελληνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Προσκήνιο, 1991, σσ. 53-62. Θανάση Τσουπαρόπουλου, *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης. Ιστορική και νομική προσέγγιση*, Αθήνα, Γλάρος, 1989, σσ. 111-124.

λόγο ιδρύθηκε η Επιτροπή Προστασίας Ανταρτών με τα ίδια καθήκοντα στην επαρχία.¹²⁹⁸

Η Επιτροπή Προστασίας Ανταρτών συνέλλεγε τις προαιρετικές εισφορές από τα μέλη των τοπικών οργανώσεων του ΕΑΜ. Στη συνέχεια η παράδοση των τροφίμων και των υλικών γίνονταν από άτομα που ορίζονταν και από τα δύο μέρη σε ένα καθορισμένο σημείο και με κοινό σύνθημα. Ο Απόστολος Στρογγύλης αναφέρει ότι: «Φροντίζαμε από την πόλη για τον εφοδιασμό τους με ελιές, χαλβά, αλεύρι, σαρδέλες, φασόλια»¹²⁹⁹. Οι αντάρτες που παραλάμβαναν τα τρόφιμα ονομάζονταν επιμελητές. Όταν οι μονάδες του ΕΛΑΣ άρχισαν να αυξάνουν αριθμητικά, ο ΕΛΑΣ παρακρατούσε μέρος της δεκάτης που προορίζονταν για την τροφοδοσία των ιταλικών στρατευμάτων και των βλάχων λεγεωνάριων, συνέλλεγε εισφορές των κατοίκων και φορολογία σε είδος ή χρήματα από τα προϊόντα που μετέφεραν οι έμποροι προς τα αστικά κέντρα. Το υπόλοιπο πόσο από τη φορολογία σε είδος, δηλαδή τη δεκάτη και το παρακράτημα, που βρίσκονταν αποθηκευμένο στα χωρία επιστρέφονταν στους παραγωγούς. Τα αρχικά πρόβλημα του εφοδιασμού άρχισαν να επιλύονται, αν και κάποιες δυσχέρειες εξακολουθούσαν να υπάρχουν, έως τα τέλη του 1942, όταν πλέον η τροφοδοσία είχε βελτιωθεί. Όσον αφορά τις ανάγκες σε χρήματα, αυτές καλύφθηκαν από εισφορές, από χορηγίες της αγγλικής αποστολής καθώς και από τα διαθέσιμα των υποκαταστημάτων των τοπικών τραπεζών. Από το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στον Αλμυρό αφαιρέθηκε από τον ΕΛΑΣ μέρος των διαθέσιμων χρημάτων από το ταμείο. Η αιτιολογία που γράφτηκε στο πρωτόκολλο καταμετρήσεων ήταν: «Επαναστατικώ δικαίω και διά των καλώς εννοουμένων εθνικών συμφερόντων κατάσχονται».¹³⁰⁰

Την άνοιξη του 1943 οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες. Η σύγκρουση μιας μικρής ομάδας του ΕΛΑΣ στην περιοχή της Σιάτιστας με έναν ιταλικό λόχου, που είχε μεταβεί για να αποσπάσει τρόφιμα στις 4 Μαρτίου 1943, κατέληξε σε γενικευμένη λαϊκή εξέγερση στην περιοχή. Στη μάχη του Φαρδύκαμπου που ακολούθησε, ένα ιταλικό τάγμα, που αποτελούσε τη φρουρά των Γρεβενών τελικά αναγκάστηκε να παραδοθεί. Μερικές ημέρες αργότερα στις 12 Μαρτίου οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ μπήκαν μέσα στην πόλη της Καρδίτσας. Η περιοχή που έλεγχε πλέον ο ΕΛΑΣ δεν περιοριζονταν σε μερικούς ορεινούς θύλακες, αλλά επεκτεινονταν από τη Θεσσαλία έως τη Δ. Μακεδονία. Ο ΕΛΑΣ στις αρχές του 1943 δεν αποτελούνταν πλέον από μερικές τοπικές ολιγομελείς ομάδες, αλλά μετεξελισσόταν σε λαϊκό εθνικοαπελευθερωτικό στρατό. Η αριθμητική του αύξηση και η εμφάνιση νέων ομάδων σε διαφορετικές περιοχές καθώς και η μετακίνηση των μονάδων σε άλλες από εκείνες που είχαν ιδρυθεί απαιτούσε την αναδιοργάνωση της επιμελητείας του. Η Επιτροπή Προστασίας Ανταρτών, αν και είχε επιτελέσει ικανοποιητικά το έργο της σε τοπικό επίπεδο για την υποστήριξη των μικρών ανταρτομάδων, δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες ανάπτυξης του αντάρτικου. Επιπλέον, έπρεπε να σταματήσει η ανισομερής

¹²⁹⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φάκ. 30/1/59 «Το έργο της Επιμελητείας του ΕΛΑΣ», Ανδρέα Μωραΐτη αντισμηνάρχου ε.α, κουτί. 494, φάκ. 30/2/258, «Προς το ΚΚΕ και το ΕΛΑΣ. Πολιτική, οργανωτική και οικονομική έκθεση Δράσης της (φανέλας του Αντάρτη)»· Ανδρέα Μωραΐτη, Η επιμελητεία του Αντάρτη, στο: Ιστορικών Αρχείων Εθνικής Αντιστάσεως, τ.4, Αθήνα, 1958, σσ. 13-22· Βάσως Γεωργίου, *Ιστορία της Αντίστασης*, τ. 2, ό. π., σ. 513.

¹²⁹⁹ Απόστολος Στρογγύλης, ό. π., σσ. 43-45.

¹³⁰⁰ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, Ό. π., 494, φάκ. 30/2/258, ό. π.,· ΙΑΕΤΕ, Α1Σ32Υ1Φ63, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, «Τμήμα Εργασιών Υποκ/των Διαζ. & Συγκ. Κεφαλαίων εις Αθήνας» Αλμυρός, 16/5/1943· Ανδρέα Μωραΐτη, ό. π.,· Βάσως Γεωργίου, ό. π.

κατανομή των εφοδίων ανάμεσα στις μονάδες και να τοποθετηθούν άνθρωποι που θα ασχολούνταν μόνιμα με το καθήκον της επιμελητειακής υποστήριξης του ΕΛΑΣ.¹³⁰¹

Τον Μάρτιο του 1943 ιδρύθηκε η Επιμελητεία του Αντάρτη (ΕΤΑ), από την συγχώνευση της Φανέλας τους Αντάρτη και της Επιτροπής Προστασίας Ανταρτών. Τη διοίκηση της ΕΤΑ αποτελούσαν αρχικά ο Λάζαρος Αζαριάν, γεωπόνος στην Αγροτική Τράπεζα της Καρδίτσας, ο Κώστας Παπαδόπουλος και ο Γιάννης Λουκόπουλος εφοριακός. Αυτοί που έπρεπε να καταγράψουν την παραγωγή είχαν περάσει πλέον στο στρατόπεδο της Αντίστασης. Στη Θεσσαλία δημιουργήθηκαν 14 κέντρα επιμελητείας. Προκειμένου να μην υπάρξουν παράπονα σε κάθε χωριό της Θεσσαλίας αποφασίστηκε να δημιουργηθεί ένα κλιμάκιο από πέντε άτομα, έναν προϊστάμενο, έναν αρχιδιαχειριστή και τρία μέλη με καθήκοντα την εξακρίβωση της παραγωγής, τον καθορισμό ποιοι έπρεπε να φορολογηθούν, την είσπραξη, τη διαφύλαξη και την αποστολή τροφίμων. Επίσης, θα καταγραφόταν η πραγματική παραγωγή με τη μέθοδο της αυτοψίας κατά τη διαδικασία της συγκομιδής και όχι βάσει της στρεμματικής καλλιέργειας κατά τη διάρκεια της σποράς που εφαρμόζαν οι κατοχικές κυβερνήσεις ενώ παράλληλα θα διατηρούνταν βιβλίο αποθήκης για τα είδη που εισπράττονταν και θα χορηγούνταν αποδείξεις στους φορολογούμενους. Το έργο του κλιμακίου θα επιβλέπονταν από εφταμελές συμβούλιο των κατοίκων κάθε επαρχίας και θα ονομάζονταν Επαρχιακό Κλιμάκιο, ενώ ανάμεσα στα μέλη του έπρεπε να υπάρχουν ένας γεωπόνος, ένας οικονομικός και ένας κοινοτικός υπάλληλος. Τα επαρχιακά κλιμάκια εγκαθιστούσαν φυλάκια τα οποία εισέπρατταν τη φορολογία από τα εμπορεύματα που εξάγονταν για εμπορία εκτός της επικράτειας της Ελεύθερης Ελλάδας. Παράλληλα, συγκροτούνταν μια τριμελής επιτροπή ανά δύο ή τρεις νομούς με σκοπό την εποπτεία των τοπικών και των επαρχιακών κλιμακίων. Στις 2 Μαΐου ιδρύθηκε το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ. Νέες υπηρεσίες δημιουργήθηκαν για την παρασκευή του φαγητού και του ψωμιού και για τις διερχόμενες μονάδες που περνούσαν από άλλες περιοχές. Η Κεντρική Επιτροπή του ΕΛΑΣ αποφάσισε τη γενική αναδιάρθρωση των δυνάμεών του και την προσαρμογή τους στη δομή του τακτικού στρατού στην ακόλουθη βάση: Γενικό Αρχηγείο με μεραρχία πεζικού, συγκρότημα ευρείας περιφέρειας με σύνταγμα πεζικού, επαρχιακό συγκρότημα με τάγμα πεζικού, τοπικό συγκρότημα με λόχο πεζικού, αντάρτικη ομάδα με διμοιρία πεζικού. Ο στρατηγός Σαράφης αναφέρει ότι το ο Γενικό Στρατηγείο εφάρμοσε την υποχρεωτική φορολογία σε είδος. Δεν διαθέτουμε ακριβείς λεπτομέρειες σχετικά με το ποσοστό της φορολογίας, σε ποια είδη επιβλήθηκε και αν αυτή ήταν κλιμακωτή ανάλογα με τη στρεμματική ιδιοκτησία. Πιθανότατα σε αυτή τη χρονική στιγμή θα αφορούσε τη μεγάλη ιδιοκτησία και θα ήταν μικρότερη από την κρατική. Ο Stevens, της SOE, αναφέρει στην έκθεσή του ότι εφαρμόζονταν ένα μικτό σύστημα τροφοδοσίας το καλοκαίρι του 1943, δηλαδή ο ΕΛΑΣ σε κάποιες περιοχές εφάρμοζε τη φορολογία σε είδος ενώ διατηρούνταν και οι εθελοντικές εισφορές.¹³⁰²

Η αγγλική στρατιωτική αποστολή επιδίωξε την υπογραφή συμφώνου μεταξύ των ελληνικών ανταρτικών ομάδων τον Μάρτιο του 1943 και τόνισε στους τοπικούς

¹³⁰¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φάκ. 30/1/59, «Το έργο της Επιμελητείας του ΕΛΑΣ», Ανδρέα Μωραΐτη αντισμηνάρχου 'Βάσως Γεωργίου, ό. π., τ. Β', σσ. 743-745'

¹³⁰² ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS5/636, "Present Conditions in Central Greece. Report compiled by Major J.M. Stevens on his return", Αύγουστος 1944' ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φάκ. 30/1/3, «Διαταγή», 16/6/1943' Στέφανος Σαράφης, Ο ΕΛΑΣ, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1999, σσ. 148 -149' Δημήτριος Μπαλλής, Ο ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981, σσ. 133-135.

αρχηγούς του ΕΛΑΣ ότι η αποδοχή του αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την οικονομική ενίσχυση τους. Το αγγλικό σχέδιο χώριζε την Ελλάδα σε στρατιωτικές περιοχές ανεξάρτητες μεταξύ τους στις οποίες κάθε οργάνωση θα είχε το δικαίωμα να δημιουργεί δικές της ομάδες και σε περίπτωση διαφωνίας με τις υπάρχουσες για θέματα όπως αυτό του διορισμού στρατιωτικού διοικητή τον ρόλο του διαιτητή θα είχαν οι αξιωματικοί της αγγλικής στρατιωτικής αποστολής. Ο Ανδρέας Τζήμας, από τον ΕΛΑΣ, υπέβαλε το δικό του σχέδιο με το οποίο υποστήριζε τη συνεργασία με τις υπόλοιπες οργανώσεις υπό την προϋπόθεση της δημιουργίας Κοινού Γενικού Στρατηγείου Ανταρτών στο οποίο οι Άγγλοι αξιωματικοί θα είχαν τον ρόλο του συνδέσμου με τη Μέση Ανατολή. Ύστερα από διαπραγματεύσεις, ο Mayers τελικά το αποδέχθηκε. Το ΕΑΜ και η ηγεσία του ΚΚΕ απέδιδε την υποχώρηση αυτή στον φόβο της αγγλικής πλευράς ύστερα από την άφιξη του Γιουγκοσλάβου και Αλβανού αντιπροσώπου, Τέμπο και Τζώτζε και την έναρξη διαπραγματεύσεων για τη συγκρότηση Βαλκανικού Στρατηγείου. Στις 5 Ιουλίου 1943 υπογράφηκε από τον ταξίαρχο Mayers και τον Ανδρέα Τζήμα (Βασίλη Σαμαρινιώτη) η συμφωνία για την ίδρυση του ΚΓΣΑ. Πλέον οι αντάρτικες οργανώσεις, ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ, ΕΛΑΣ, αν και θα διατηρούσαν τη διοικητική του διάρθρωση και την ονομασία, θα αποκαλούνταν Εθνικές Αντάρτικες Ομάδες της Ελλάδος. Στο άρθρο 7 του αγγλικού σχεδίου προβλέπονταν ότι οι αντάρτικες ομάδες των πεδινών περιοχών θα σέβονταν το δικαίωμα ομάδων των ορεινών περιοχών να συγκεντρώσουν τρόφιμα και να τα εξασφαλίσουν από τις πεδινές περιοχές. Αντίθετα ο Ανδρέας Τζήμας στο δικό του σχέδιο είχε περιλάβει στο ίδιο άρθρο την προσθήκη ότι το ΚΓΣΑ επιφύλασσε στον εαυτό του το δικαίωμα να ρυθμίζει τη διανομή των τροφίμων σε περίπτωση που σημειώνονταν ελλείψεις και οι αντάρτικες ομάδες των πεδινών περιοχών θα βοηθούσαν τις αντάρτικες ομάδες και τον άμαχο πληθυσμό των ορεινών περιοχών στην προμήθεια τροφίμων.¹³⁰³

Στο τελικό κείμενο για το ΚΓΣΑ στο άρθρο 7 προβλεπόταν ότι οι αντάρτικες ομάδες μιας περιοχής θα πρόσφεραν το ανώτατο όριο βοήθειας ή μια στην άλλη για τις ανάγκες του αγώνα κατά των κατακτητών ή και αυθόρμητα, όταν το επέβαλαν οι συνθήκες και αν καλούνταν από τον διοικητή τους. Όμως, σε περίπτωση γενικότερης στρατιωτικής συνεργασίας ανάμεσα στις αντάρτικες ομάδες η οποία θα αποφασίζονταν από το ΚΓΣΑ, το ακριβές ποσό της ενίσχυσης θα καθοριζόταν ύστερα από σχετική διαταγή του ΚΓΣΑ. Με το άρθρο αυτό ο ρόλος του ΚΓΣΑ αναβαθμιζόταν, όσον αφορά τον συντονισμό μεταξύ των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων. Με την απόφαση αρ. 5, στις 17 Αυγούστου 1943 το ΚΓΣΑ αποφάσιζε την ίδρυση κοινών διευθύνσεων ή κατώτερων οργάνων επιμελητείας σε κάθε κλιμάκιο, ξεκινώντας από το ΚΓΣΑ έως τα τάγματα ή τα υπαρχηγία των οργανώσεων. Οι αρμοδιότητες των κοινών επιμελητειών θα ήταν να καθορίσουν τα ανώτατα επίπεδα τιμών διαφόρων ειδών, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής καθώς και τις απόψεις των εμπόρων και των παραγωγών, αλλά και να προβούν από κοινού στην προμήθεια και την κατανομή των προϊόντων ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις. Επιπλέον, θα συνεργάζονταν, ώστε να πετύχουν καλύτερους όρους ανταλλαγής των χρυσών λιρών. Γι' αυτόν τον λόγο θα δημιουργούνταν 2-3 κέντρα εξαργυρώσεως και θα αποφεύγονταν η μεμονωμένη εξαργύρωση από κάθε οργάνωση, για να αποφευχθεί

¹³⁰³ Γιάννης Ιωαννίδης, Αλέκος Παπαναγιώτου (επ.), *Αναμνήσεις. Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση 1940-1945 (Το πρακτικό μιας συζήτησης)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979, σσ. 135-136. Χάγκεν Φλάισερ, ό. π.

η πτώση των τιμών. Σε περίπτωση άρνησης πώλησης από τους παραγωγούς τότε οι ομάδες θα προέβαιναν σε αναγκαστική επίταξη αποζημιώνοντάς τους με τις καθορισμένες τιμές διατίμησης από το ΚΓΣΑ.¹³⁰⁴

Η συμφωνία αυτή καθόριζε και το σύστημα της αυτοδιοίκησης της Ελεύθερης Ελλάδας. Οι πρόεδροι των κοινοτήτων, οι οποίοι συναλλάσσονταν με την κατοχική κυβέρνηση λαμβάνοντας τα είδη μονοπωλίου αλλά και με την ΕΔΒΕ παραλαμβάνοντας τα τρόφιμα του σουηδικού σχεδίου, θα παρέμεναν στη θέση τους. Θα εκλέγονταν λαϊκές επιτροπές: μια διοικητική επιτροπή και πέντε υποεπιτροπές, οικονομική, σχολιοεκκλησιαστική, αγροτικής ασφάλειας, δικαστική ασφάλειας καθώς και μια αναθεωρητική. Η διοικητική επιτροπή θα είχε το δικαίωμα να επιβάλει μικρή φορολογία σε είδος στις αγοροπωλησίες σφαχτών, εισαγόμενων και εξαγόμενων, Η απόφαση, η οποία είχε υπογραφεί από τον Ναπολέοντα Ζέρβα και τον Άρη Βελουχιώτη, προέβλεπε τη δημιουργία οργάνων αυτοδιοίκησης με απευθείας εκλογές, δηλαδή λαϊκών επιτροπών.¹³⁰⁵

Το ΚΓΣΑ οριστικοποιούσε και γενίκευε τη φορολόγηση της παραγωγής δημητριακών και την επεξέτεινε και σε όλα τα είδη οσπρίων περνώντας οριστικά από την περίοδο της εθελοντικής προσφοράς στην υποχρεωτική φορολόγηση. Αυτή ήταν κατώτερη της κρατικής, η οποία είχε καταργηθεί. Με την απόφαση αρ. 12, καθοριζόταν από το ΚΓΣΑ η ποσότητα της υποχρεωτικής εισφοράς των αγροτών. Για την παραγωγή δημητριακών, σιτάρι, καλαμπόκι κριθάρι, καθώς και των οσπρίων, καθιερώνονταν υποχρεωτική εισφορά. Η φορολογία ήταν κλιμακωτή και για την παραγωγή έως 500 οκάδες η εισφορά ήταν 1%, έως 1.000 οκάδες 2% ενώ για τις 5.000 οκάδες 5%. Οι ποσότητες αυτές θα εισπράττονταν και θα φυλάσσονταν από τις Λαϊκές Επιτροπές, εφόσον ήδη υπήρχαν ή θα συγκροτούνταν, θα ήταν καλής ποιότητας και έπρεπε να παραδοθούν έως τις 30 Σεπτέμβρη. Σε περίπτωση άρνησης των παραγωγών να παραδώσουν την ποσότητα τότε θα επεμβαίναν μικτά ένοπλα τμήματα των εθνικών οργανώσεων με άδεια των Τοπικών Κοινών Αρχηγείων ύστερα από αίτημα των Λαϊκών Επιτροπών (οικονομική υποεπιτροπή). Οι τελευταίες θα συνέτασσαν ονομαστικούς καταλόγους με όσους είχαν παραδώσει την εισφορά και θα τους τοιχοκολλούσαν σε κεντρικά σημεία των χωριών και των πόλεων. Σε περίπτωση που κάποιος αγρότης θεωρούσε ότι είχε αδικηθεί θα είχε το δικαίωμα να υποβάλει ένσταση και αν δικαιώνονταν από την αναθεωρητική επιτροπή τότε θα του επιστρέφονταν η διαφορά.¹³⁰⁶

Τα δημητριακά, που θα συγκεντρώνονταν, θα διανέμονταν κατόπιν κοινής απόφασης των Διοικητικών και των Οικονομικών Επιτροπών κάθε χωριού, α) στους άπορους κατοίκους του χωριού, είτε ήταν μόνιμοι ή είχαν καταφύγει ως πυρόπληκτοι, θα χορηγούνταν έως το 20% της ποσότητας που είχε συγκεντρωθεί, β) στις άπορες οικογένειες όσων υπηρετούσαν στις Εθνικές Οργανώσεις Αξιωματικών και ανταρτών καθώς και στους συγγενείς των θυμάτων, τουφεκισμένων, φυλακισμένων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης θα διαθέτονταν έως το 30%, γ) στις ομάδες των ενεργών τμημάτων των ανταρτών ανάλογα με τις ελλείψεις και τη δύναμη τους έως 25% και δ)

¹³⁰⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Στυλιανού Χούτα, φάκ. 33, «Απόφασις υπ. αριθ. 5», 28/8/1943.

¹³⁰⁵ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, τ. 3, Αθήνα, ΔΙΣ, 1998, σσ. 95-101.

¹³⁰⁶ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/739, "telegram, no. 0765, 27 Μαΐου 1943", HS 5/615, "To CD through V/CD", 23/6/1943 'ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, φάκ. 493, φάκ. 30/1/35, «Συμφωνητικό», Εις Θεσσαλικά βουνά, 5/7/1943' ΓΑΚ, Αρχείο Στυλιανού Χούτα, «Απόφασις υπ. αριθ. 12», 25/8/1943' ΔΙΣ, Αρχεία Εθνικής Αντίστασης, ό. π., σ. 117-119' Χάγκεν Φλάισερ, ό. π.

στα ορεινά χωριά έως 25%. Οι αποφάσεις των Διοικητικών και Οικονομικών Επιτροπών των χωριών, για τη διανομή της υποχρεωτικής εισφοράς, θα υποβάλλονταν στα Κοινά Τοπικά Αρχηγεία τα οποία με τη σειρά τους θα απέστελλαν συγκεντρωτικές καταστάσεις στο ΚΓΣΑ, έχοντας συμβουλευτικό ρόλο για την ορθή διανομή στα ενεργά αντάρτικα σώματα και τις ορεινές κοινότητες. Το ΚΓΣΑ στη συνέχεια θα έδινε την έγκριση του. Οι Διοικητικές και Οικονομικές επιτροπές έπρεπε να υποβάλουν στα Κοινά Τοπικά Αρχηγεία έως τις 25 Σεπτεμβρίου ονομαστικές καταστάσεις των απόρων κάθε χωριού και τα Κοινά Τοπικά Αρχηγεία θα τις μεταβίβαζαν στο ΚΓΣΑ έως τις 30 Σεπτέμβρη. Οι κοινές επιμελητείες θα είχαν το δικαίωμα να προβούν σε αιφνιδιαστικές αυτοψίες στις αποθήκες για να εξακριβώσουν τυχόν ατασθαλίες, ώστε να προληφθούν καταχρήσεις και να παραπέμψουν τους υπαίτιους στο Στρατοδικείο. Οι εισφορές θα επεκτείνονταν και στο τυρί, το ελαιόλαδο, τις ελιές και το σαπούνι, όταν, όμως, θα έρχονταν η περίοδος της ελαιοκομιδής, το προϊόν της φορολογίας σε αυτά τα είδη δεν θα παρέμενε αποθηκευμένο στα χωριά, αλλά σε τόπους που θα καθορίζονταν με διαταγή του ΚΓΣΑ ή των ΚΤΑ και θα διαθέτονταν από το ΚΓΣΑ βάσει προτάσεων των Κοινών Επιμελητειών όχι από τις Λαϊκές Επιτροπές.¹³⁰⁷

Ύστερα από την υπογραφή του συμφώνου για τη σύσταση του ΚΓΣΑ αποφασίστηκε η συστηματική και τακτική ενίσχυση με χρήματα και υλικά των αντάρτικων ομάδων από τη συμμαχική αποστολή. Η οικονομική ενίσχυση ορίστηκε σε 1 χρυσή λίρα Αγγλίας για κάθε άντρα, αξιωματικό και αντάρτη, καθώς και μισή λίρα για κάθε μεγαλόσωμο ζώο. Τα χρήματα θα παραδίδονταν από τους Άγγλους αξιωματικούς που ήταν τοποθετημένοι ως σύνδεσμοι στις μονάδες του ΕΛΑΣ, του ΕΔΕΣ και της ΕΚΚΑ. Πλέον, οι ελληνικές αντάρτικες ομάδες θα είχαν μόνιμη οικονομική ενίσχυση. Η χρηματοδότηση δίνονταν με σκοπό να καλυφθούν τα έξοδα συντήρησης του κάθε αντάρτη και της οικογένειάς του, αν ήταν άπορη. Η απόφαση αρ. 7 όριζε κατηγορηματικά ότι τα χρήματα αυτά δεν δίνονταν για την εξαγορά των συνειδήσεων ή τη συγκρότηση μισθοφορικού στρατού ή δανείου, αλλά για τη συντήρηση στρατού συμμετέχοντος στον συμμαχικό κατά του Άξονα αγώνα. Συνεπώς απαγορεύονταν η χρησιμοποίηση των λιρών και της συμμαχικής βοήθειας για τον προσηλυτισμό ενός αντάρτη από την μια ομάδα στην άλλη και κανείς αντάρτης ή μέλος της οικογένειάς του δεν θα δικαιούνταν μισθό σε χρήμα ή παροχές σε είδος γι' αυτόν και την οικογένειά του εκτός και εάν η τελευταία ήταν άπορη. Σύμφωνα με την απόφαση αρ.14, αφού εξακριβωνόταν η απορία, θα χορηγούνταν σε κάθε μέλος της οικογένειας 100 δράμια σταριού και αραβόσιτου κάθε ημέρα εφόσον υπήρχε απόθεμα, ενώ, αν υπήρχε επάρκεια στις αντάρτικες ομάδες, θα ήταν δυνατό να τους δοθεί και σαπούνι και άλλα είδη τροφίμων. Στις οικογένειες των αξιωματικών και των ανταρτών, οι οποίες το μόνο εισόδημα που είχαν ήταν ο μισθός τους, πριν ενταχθούν στο αντάρτικό και εφόσον διέμεναν μακριά με απόφαση των αρχηγών των ανταρτικών οργανώσεων, επιτρέπονταν να χορηγηθεί ένα χρηματικό βοήθημα. Παράλληλα, η Συμμαχική Αποστολή εξέτασε το ενδεχόμενο να χορηγήσει μια λίρα επιπλέον για κάθε άνδρα για τους μήνες Αύγουστο, Σεπτέμβριο, Οκτώβριο αποκλειστικά για την αγορά τροφίμων και τη δημιουργία αποθεμάτων για τον χειμώνα. Τελικά στις 6/9/1943 αποφασίστηκε οριστικά αυτή η ενίσχυση καθώς και η αύξηση του ποσού που δίνονταν για τη διατροφή ενός αλόγου στη 1 λίρα. Από την πλευρά του ΕΛΑΣ εκφράστηκαν

¹³⁰⁷ Απόφασις υπ. αρ. 14», στο: ΔΙΣ, Αρχεία Εθνικής Αντίστασης, ό. π., σ. 121-122.

παράπονα, επειδή η οικονομική ενίσχυση προς τις μονάδες του δεν ήταν η αναμενόμενη, όπως προβλέπονταν από τις αποφάσεις το ΚΓΣΑ, με αποτέλεσμα οι μονάδες του να μην μπορέσουν να πραγματοποιήσουν τις απαιτούμενες προμήθειες για τον χειμώνα.¹³⁰⁸

Η παραγωγή του 1943, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των Άγγλων αξιωματικών, επρόκειτο να είναι καλή. Η καλλιέργεια της γης, που βρίσκονταν σε αγρανάπαυση, καθώς και η αλλαγή των καλλιεργειών είχαν αρχίσει να αποδίδουν με αποτέλεσμα η σοδειά της 1943-1944 να είναι η μεγαλύτερη της Κατοχής. Ο ταγματάρχης Wallace ανέφερε ότι η παραγωγή φρούτων βρισκόταν στο αποκορύφωμα της. Υπήρχε μεγάλη ανησυχία να εξασφαλισθεί και από τον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ όσον το δυνατό μεγαλύτερη ποσότητα της σοδειάς και να μεταφερθεί στις ορεινές περιοχές, για να μην πέσει στα χέρια των κατακτητών ή της κατοχικής κυβέρνησης. Η ανησυχία αυτή ενισχύονταν και από τον φόβο της παράτασης του πολέμου και άλλου ένα χειμώνα κατοχής. Οι πληροφορίες που είχε ο ΕΔΕΣ ανέφεραν ότι ο στόχος των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των ιταλικών και των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων δεν θα ήταν μόνο οι δυνάμεις των ΕΟΕΑ αλλά και η καταστροφή και η κατάσχεση της σοδειάς του 1942-1943, ώστε να φέρουν τον άμαχο πληθυσμό, που υποστήριζε το αντάρτικο, σε απόγνωση. Το ζήτημα θεωρούνταν μείζονος σημασίας από την ηγεσία του ΕΔΕΣ, η οποία εξέδωσε διαταγή προς τα αρχηγεία των ΕΟΕΑ με την οποία τους διέτασσε να ειδοποιήσουν έγκαιρα τους κατοίκους των χωριών να αποκρύψουν τη σοδειά σε ασφαλείς τοποθεσίες μακριά από τον τόπο παραγωγής.¹³⁰⁹

Οι δοσοληψίες μεμονωμένων ατόμων ή κάποιων χωριών με τους κατακτητές και η εκτέλεση παραγγελιών που περιλάμβαναν την αποστολή σφαγείων και τροφίμων στον εχθρό δεν μπορούσε να παραμείνει ανεκτή. Το ΚΓΣΑ εξέδωσε διαταγή με την οποία απαγορευόταν η πώληση οποιουδήποτε είδους τροφίμων στους κατακτητές και οι πολίτες και οι κοινότητες ήταν υποχρεωμένοι να μην εκτελέσουν τις παραγγελίες και να ειδοποιήσουν τα πλησιέστερα αντάρτικα σώματα καθώς και να βρουν εκεί καταφύγιο, αν φοβούνταν πράξεις αντεκδίκησης. Τα μέτρα αυτά δεν ήταν αρκετά, επειδή λόγω της χρήσης της χρυσής λίρας, οι τιμές είχαν ανέβει. Το ΚΓΣΑ όρισε νέα ανώτατα όρια τιμών για τα είδη που θα αγόραζαν υποχρεωτικά οι αντάρτικες ομάδες. Για το σιτάρι οριζόταν, ανάλογα με την ποιότητα, ανώτατη τιμή 3.500 χιλιάδες δραχμές η οκά, για το καλαμπόκι 2.500 δραχμές η οκά, για το τυρί φέτα 20.000 δραχμές η οκά, για το κασέρι 25.000 η οκά. Αν υπήρχε ανάγκη, τα προϊόντα αυτά θα αγοράζονταν υποχρεωτικά από τις αντάρτικες ομάδες με την πρόβλεψη, όμως, ότι έπρεπε να παραμείνει στον παραγωγό ένα 50% από το πλεόνασμα της παραγωγής του, για να το εμπορευθεί ο ίδιος.¹³¹⁰

Το ΚΓΣΑ προχώρησε στη θέσπιση συμπληρωματικών ρυθμίσεων για τη διακίνηση και την εμπορία των τροφίμων από τις ελεύθερες περιοχές προς εκείνες που έλεγχαν οι κατακτητές. Με την απόφαση 17 απαγορεύονταν οι μαζικές αγορές και εξαγωγές κρέατος. Πλέον καθιερώνονταν παρακράτημα 30 % επί της ποσότητας που θα εξάγονταν. Ο αγοραστής-εξαγωγέας θα παρέδιδε την ποσότητα του

¹³⁰⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί. 493, φάκ. 30/1/226, «Έκθεσις επί της υλικής ενίσχυσης του ΕΛΑΣ των Συμμάχων από 1^{ης} Ιουλίου 1943 μέχρι 31/7/1944» · ΓΑΚ, Αρχείο Στυλιανού Χούτα, φάκ. 33, «Διαταγή», 1/9/1943.

¹³⁰⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Στυλιανού Χούτα, φάκ. 33, «Διαταγή», 13/7/1943 · ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS5/636, "British policy and resistance movements % resistance movements in Greece, by major Wallace".

¹³¹⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Στυλιανού Χούτα, φάκ. 33, «Απόφασις υπ. αρ. 25», 6/9/1943, «Γενική διαταγή», 29/8/1943

παρακρατήματος στο ΚΤΑ της περιοχής του και θα παραλάμβανε απόδειξη στην οποία θα αναγραφόταν ο αριθμός των κεφαλών των ζώων και η συνολική ποσότητα σε οκάδες. Η ποσότητα του παρακρατήματος θα εξαγοράζονταν και θα καταβάλλονταν έως 8.000 δραχμές για κάθε οκά κρέατος καθαρού βάρους. Τα σφαχτά θα διανεμόνταν από τις Κοινές Επιμελητείες στα αντάρτικα σώματα όλων των οργανώσεων ανάλογα τη δύναμη τους. Για τις περιπτώσεις λαθραίας εξαγωγής προβλέπονταν η ποινή της κατάσχεσης του 50 % των αμνοεριφίων που θα εξάγονταν και αν ο παραβάτης το επαναλάμβανε τότε θα τιμωρούνταν με δήμευση ολόκληρης της ποσότητας. Ο αγοραστής-εξαγωγέας αφού προέβαινε στην αγορά έπρεπε να παρουσιαστεί στο ΚΤΑ της περιοχής του ή αν δεν υπήρχε στο αντάρτικό κλιμάκιο και να παραδώσει το παρακράτημα και θα παραλάμβανε την απόδειξη καθώς και την άδεια εξαγωγής. Όσοι δεν συμμορφώνονταν θα συλλαμβάνονταν από τις ομάδες του ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ και ΕΚΚΑ και θα προσάγονταν στο ΚΤΑ όπου θα του επιβάλλονταν η προβλεπόμενη ποινή. Στους κατόχους αδειών από την Ιταλογερμανική Επιτροπή Εφοδιασμού Ενόπλων Δυνάμεων θα απαγορεύονταν η αγορά και η εξαγωγή.¹³¹¹

Η αγγλική στρατιωτική αποστολή διέθεσε σημαντικά ποσά στο ΚΓΣ για την προμήθεια και την αγορά τροφίμων για τις αντάρτικες ομάδες. Οι Άγγλοι αξιωματικοί που ήταν τοποθετημένοι ως στρατιωτικοί σύνδεσμοι θα έδιναν τα χρήματα στα κατά τόπους ΚΤΑ και τα τελευταία θα έστελναν όργανα των Κοινών Επιμελητειών, τα οποία θα ήταν επιφορτισμένα με το έργο της αγοράς κάθε είδους τροφίμων και αποθήκευσης τους, σε ορεινές και δυσπρόσιτες κοινότητες των Τζουμέρκων, της Πίνδου, του Περιστερίου, των Άγραφων, όπου θα μπορούσαν να προστατευθούν από τις επιδρομές των Ιταλών και των Γερμανών βάση σχεδίου που θα είχε εκπονηθεί από την Κοινή Επιμελητεία κάθε ΚΤΑ. Οι αγορές θα γίνονταν επ' ονόματι του ΚΓΣΑ και θα αποθηκεύονταν για λογαριασμό του με σκοπό τη διανομή στις εθνικές οργανώσεις ή τον άμαχο πληθυσμό. Αυτές οι αγορές ήταν ανεξάρτητες από αυτές που θα πραγματοποιούσαν οι αντάρτικες ομάδες χωριστά η κάθε μια και θα τονίζονταν στους παραγωγούς, προκειμένου να πεισθούν να πουλήσουν την παραγωγή τους και να συνεργαστούν αμισθί για τη μεταφορά τους, ότι προορίζονταν και για τους άπορους πολίτες. Η διαταγή του Ζέρβα προς τον αντιπρόσωπο του στο ΚΓΣΑ ήταν να εξασφαλίσει μεγαλύτερο ποσοστό από τις προμήθειες, επειδή οι ΕΟΕΑ δεν είχαν αποκτήσει επαρκείς προμήθειες εξαιτίας της έλλειψης χρημάτων και γιατί ο ΕΔΕΣ δεν είχε αναπτύξει ένα σύστημα φορολογίας ανάλογο με αυτό του ΕΛΑΣ και δεν είχε επωφεληθεί από την καινούργια σοδειά.¹³¹²

Στην Καρδίτσα ιδρύθηκε από αξιωματικούς της αγγλικής αποστολής τον Σεπτέμβριο του 1943 ένα ανταλλακτήριο για να ανταλλάσσουν τις χρυσές λίρες με δραχμές. Η δραχμή εξακολουθούσε εκείνη την περίοδο να χρησιμοποιείται ως μέσο πληρωμής. Το γραφείο όρισε την ισοτιμία στη 1χρυσή λίρα ανά 325.000 δραχμές. Στην Καρδίτσα κάθε Τετάρτη πραγματοποιούνταν ένα μεγάλο παζάρι, το οποίο συγκέντρωνε πλήθος πωλητών, εμπόρων από τη Θεσσαλία και τη Βόρεια Ρούμελη, και γι' αυτό οι Άγγλοι ίδρυσαν γραφείο αγορών με σκοπό τη ρύθμιση των τιμών των βασικών προϊόντων που παράγονταν στην περιφέρεια της Καρδίτσας, όπως το στάρι, το κριθάρι, τα όσπρια και η βρόμη, αλλά και την προμήθεια τους. Το γραφείο το διαχειριζόταν ένα αξιωματικός του ΕΛΑΣ. Το γραφείο αυτό δεν μπόρεσε να

¹³¹¹ ΓΑΚ, Αρχείο Στυλιανού Χούτα, φάκ. 33, «Απόφασις 17», 26/8/1943 ΔΙΣ, ό. π., σσ. 126-127.

¹³¹² ΓΑΚ, Αρχείο Στυλιανού Χούτα, φάκ. 33, «Απόφασις υπ. αριθ. 27», 6/9/1943, «Γενική διαταγή» (Επείγουσα), 6/9/1943 ΔΙΣ, ό. π., σσ. 115-116.

εξασφαλίσει όμως τις απαιτούμενες ποσότητες και ο Worall ανέθεσε ο ίδιος σε εμπόρους την αγορά τροφίμων χωρίς να συνεννοηθεί με το ΕΛΑΣ. Η κίνηση του αυτή τον έφερε σε ρήξη με το ΕΛΑΣ, ο οποίος διεκδίκησε ο ίδιος το δικαίωμα να επιλέγει τους ανθρώπους που θα αγόραζαν για λογαριασμό του Worral. Τελικά επετεύχθη συμβιβασμός ενώ όλοι οι συνεργάτες του Worall έπρεπε να ελεγχθούν από το ΕΑΜ για λόγους ασφαλείας. Η σύγκρουση του ΕΛΑΣ με τον ΕΔΕΣ αλλά κυρίως η κατάληψη της Καρδίτσας από τους Γερμανούς ανέστειλε τη λειτουργία του γραφείου αγορών.¹³¹³

Παράλληλα οι Άγγλοι αξιωματικοί επεξεργάστηκαν σχέδιο το καλοκαίρι του 1943, στα πλαίσια του ΚΓΣΑ, που πρόβλεπε την έκδοση ξεχωριστού νομίσματος για την ελεύθερη επικράτεια, δηλαδή της δημιουργίας μια οικονομίας ολοκληρωτικά ανεξάρτητης από την κυβέρνηση της Αθήνας όπως γράφει ο Γιάννης Σκαλιδάκης. Εξαιτίας της μεγάλης ανάπτυξης του αντάρτικου και της έλλειψης χαρτονομίσματος προτεινόταν η έκδοση νομίσματος με κάλυμμα σε χρυσό από τις λίρες που θα είχε στη διάθεση του το ΓΣΑ για τις δαπάνες της αγγλικής στρατιωτικής αποστολής καθώς και του ΕΔΕΣ και του ΕΛΑΣ, ενώ οι κάτοχοι του θα μπορούσαν να το μετατρέψουν σε χρυσές λίρες. Το νέο νόμισμα θα κυκλοφορούσε παράλληλα και στις κατεχόμενες περιοχές και θα λειτουργούσε ταυτόχρονα ως οικονομικό και πολιτικό όπλο εναντίον της ελληνικής κατοχικής κυβέρνησης. Καταρχάς το νέο νόμισμα έχοντας κάλυμμα τον χρυσό θα ήταν σταθερό σε σύγκριση προς την κατοχική δραχμή, το νόμισμα που χρησιμοποιούσαν οι κατακτητές και το οποίο έχανε κάθε μέρα την αξία του. Οι παραγωγοί θα συνέχιζαν να αρνούνται να παραδώσουν την παραγωγή τους στην κατοχική κυβέρνηση και τους κατακτητές και θα προτιμούσαν το νέο νόμισμα. Αποτέλεσμα θα ήταν η συρρίκνωση της επικράτειας της δραχμής και η αποτυχία συγκέντρωσης αγαθών, ο υπερπληθωρισμός και τελικά η οικονομική κατάρρευση.¹³¹⁴

Στελέχη του ΕΛΑΣ, όπως ο Ανδρέας Μωραΐτης εξέφρασαν τη δυσαρέσκεια τους για τη στάση των Άγγλων στρατιωτικών συνδέσμων, οι οποίοι με τα χρήματα και τα υλικά από τις ρίψεις αγόραζαν ό, τι ήθελαν δίχως προηγούμενη συνεννόηση με τις στρατιωτικές αρχές του ΕΛΑΣ αδιαφορώντας για τις ελλείψεις του ή τα προβλήματα επισιτισμού που αντιμετώπιζαν οι τοπικές κοινωνίες. Οι Άγγλοι αξιωματικοί είχαν διαφορετικό συσσίτιο από εκείνο των αντρών του ΕΛΑΣ και προέρχονταν από τις ρίψεις των αγγλικών αεροπλάνων. Στην αγγλική αποστολή δεν έλλειπε το καλό αλκοόλ, τα εδέσματα και τα γλυκά. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που εκμεταλλευθήκαν την ανέχεια ανταλλάσσοντας υλικά με είδη διατροφής. Με το ύφασμα από τα αλεξίπτωτα πλήρωναν για να αποκτήσουν κοτόπουλα, βούτυρο, γουρούνια, τσίπουρο και ό, τι άλλο παρήγαγαν τα αγροτικά νοικοκυριά καθώς και για υπηρεσίες μεταφοράς. Ένα χαρακτηριστικό περιστατικό ήταν όταν πλήρωσαν με τρία φύλλα αλεξίπτωτου μια ηλικιωμένη κάτοικο της Βίνιανης για να αποκτήσουν ένα νεογέννητο μοσχάρι. Όταν άρχισαν να προσέρχονται στην «Ελεύθερη Ελλάδα», οι άνθρωποι που θα στελέχωναν την ΠΕΕΑ, επειδή ανάμεσα τους υπήρχαν ηλικιωμένοι και ασθενείς οι οποίοι είχαν ανάγκη από μια πιο πλούσια διαίτα, το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ θέσπισε ειδικά για αυτούς μια μικρή φορολογία σε είδη όπως τα γαλακτοκομικά, τα πουλερικά και τα αυγά, από τα αποθέματα που θα διέθετε ο παραγωγός για

¹³¹³ ΚΕΙΝΕ/ Ακαδημία Αθηνών, HS5/636, "History of the Italian troops in Thessaly and Roumeli, 13 Sep. 1943 – 31 May 1944", by Major P. Worral' Γιάννης Σκαλιδάκης, ό. π., σσ. 88-89 · Απόστολος Στρογγύλης, *Καρδίτσα. Η πρωτεύουσα της Ελεύθερης Ελλάδας*, ό. π., σσ. 116-118.

¹³¹⁴ Γιάννης Σκαλιδάκης, ό. π.

εξαγωγή από το χωριό. Συνέπεια ήταν να ανέβει η τιμή αυτών των προϊόντων, επειδή μειώθηκε η διαθεσιμότητά τους. Η αντίδραση της Συμμαχικής Αποστολής ήταν άμεση και ζήτησε ως κύριος αγοραστής την απαλλαγή από τη φορολογία όλων αυτών των παραγωγών που πουλούσαν τα προϊόντα τους σε αυτή. Το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ, επειδή δεν ήθελε να έρθει σε ρήξη με την αγγλική αποστολή, τελικά αποφάσισε να εξαιρέσει από τη φορολογία μόνο τους παραγωγούς που ζήτησε η αγγλική αποστολή τονίζοντας της ότι: «εν επιγνώσει ότι το μέτρον τούτο δημιουργούσε άδικον και τάξιν προνομιακήν ως και αύξησιν προσφοράς και την κατά συνέπειαν επ' ωφελεία της Αποστολής μείωσιν της τιμής των προσφερομένων».¹³¹⁵

Το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ προκειμένου να αξιοποιήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη συμμαχική οικονομική ενίσχυση, τη φορολογία σε είδος και τις εθελοντικές εισφορές προχώρησε στην ίδρυση Διεύθυνσης Επιμελητείας στις μεραρχίες του με όλες τις βοηθητικές υπηρεσίες ακόμη και αυτή του σιτιστή λόχου. Πλέον καθορίζονταν η σύνθεση του εβδομαδιαίου προγράμματος των μερίδων του συσσιτίου το οποίο αποτελούνταν από κρέας, όσπρια και λαχανικά. Η Διεύθυνση Επιμελητείας του Γενικού Στρατηγείου εξέδωσε τον πρώτο κανονισμό της σε βιβλιαράκι στο Περτούλι την 1^η Οκτωβρίου 1943. Με τον κανονισμό αυτόν καθορίζονταν ο τρόπος δουλειάς των εξαρτημένων υπηρεσιών, τα στοιχεία που έπρεπε να τηρούν, τον τρόπο σύνταξη των δικαιολογητικών της κατανάλωσης των τροφίμων, τις ευθύνες των διαχειριστών, τα βιβλία που έπρεπε να τηρούνται στην κάθε μονάδα. Το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ εξέδωσε διαταγές και οδηγίες για την αποθήκευση και τη συντήρηση των εφοδίων, την παρασκευή ψωμιού και την κατασκευή πρόχειρων φούρνων ενώ συντάχθηκε προσωρινός κανονισμός των κέντρων εφοδιασμού και των σφαγίων. Ανάλογες διαταγές εξέδωσε και ο ΕΔΕΣ¹³¹⁶

Σύνθεση ημερήσιας μερίδας τροφής Εθνικών Ομάδων Ελλήνων Ανταρτών		
	Είδος	Ποσότητα (δράμια)
1	Άρτος νωπός	275
	Άρτος δίπυρος	250
	Άρτος διπυρίτης	200
	Αλευρα	200
	Πρωινό ρόφημα	
	Τσάι ή	1/8
	φασκόμηλο του βουνού	1/4
	Ζάχαρη ή	6
	σταφυλοζάκχαρο ή	10
	Τυρί και ελιές	10
	Συσσίτιο	
	Α) Μεσημβρινό	
	Κρέας	80
	Ζυμαρικά ή όρυζα ή όσπρια	30
	Γεώμηλα ή κρεμμύδια	80
	Λαχανικά	100
	Βούτυρο ή λίπος	4
	Ελαιόλαδο	8
	Αλάτι	3
	Κρεμμύδια	20
	Τομάτα πελτέ	2

¹³¹⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φάκ. 30/1/59 «Το έργο της Επιμελητείας του ΕΛΑΣ», Ανδρέα Μωραϊτή αντισμηνάρχου ε.α' Ανδρέα Μωραϊτή, Η επιμελητεία του Αντάρτη, στο: Ιστορικών Αρχείων Εθνικής Αντιστάσεως, τ.4, Αθήνα, 1958, σσ. 13-22.

¹³¹⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φάκ. 30/1/59, ό. π.

	Τομάτα νωπή	20
	Κοκκινοπίπερο	½
	Β) Εσπερινό	
1	Όσπρια ή ζυμαρικά ή όριζα Γεώμηλα ή κρεμμύδια Λαχανικά	40 120 150
2	Ελαιόλαδο Βούτυρο ή λίπος	8 4
3	Αλάτι	3
4	Κρεμμύδια (Παρασκευή)	20
5	Τομάτα πελτέ Τομάτα νωπή	2 20
6	Κοκκινοπίπερο	½
	Σύνθεση Β΄	
	Μεσημβρινό	
1	Ψάρι νωπό Ψάρι παστό	50
2	Κρεμμύδια ή γεώμηλα Λαχανικά Ρύζι ή όσπρια	80 100 30
3	Ελαιόλαδο	8
	Βούτυρο ή λίπος	4
4	Άλας	3
5	Κρεμμύδια (Παρασκευή)	20
6	Τομάτα πελτέ	2
	Τομάτα νωπή	20
7	Κοκκινοπίπερο	1/2
	Β΄ Εσπερινό	
	Ίδιο με αυτό της α΄ σύνθεσης	
	Σύνθεση Γ΄	
	Μεσημβρινό	
	Ίδιο με αυτό της Α΄ σύνθεσης και επί πλέον	
	Τυρί ή ελιές	40
	Ξηροί καρποί	30
3	Σύνθεση Δ΄	
	Μεσημβρινό	
4	Κρέας	150
5	Αλάτι	5
6	Εσπερινό	
7	Τυρί	40

Πίνακας 7.3, πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο Στυλιανού Χούτα, φάκ. 33, «Γενική διαταγή», 24/9/1943.

Σύνθεση ημερήσιου συσσιτίου βάση της διαταγής του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ	
Είδος	Ποσότητα (δράμια)
Άρτος	200
Τυρί ή ελιές ή χαλβάς (συσσίτιο)	40
» » » (πρωινό)	20
Όσπρια (συσσίτιο)	40
Λαχανικά »	150
Πλιγούρι ή ζυμαρικά	40
Κρέας »	100
Λάδι	6

Λίπος ή βούτυρο	4
Πελτές ντομάτα	2
Αλάτι	2
Εβδομαδιαίο πρόγραμμα συσσιτίου	
Κρέας	3 συσσίτια
Όσπρια	5 συσσίτια
Πλιγούρι ή ζυμαρικά	3 συσσίτια
Λαχανικά	1 συσσίτιο
Τυρί ή ελιές	2 συσσίτια

Πίνακας 7.4, πηγή: ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, φάκ. 493, φάκ. 30/1/59, «Το έργο της επιμελητείας του ΕΛΑΣ».

Καταγγελίες όμως υπήρξαν από τον ΕΛΑΣ για παραβίαση από την πλευρά του ΕΔΕΣ των όρων που αφορούσαν τη μισθοδοσία των ανταρτών. Ανήλικα άτομα που δεν μπορούσαν να φέρουν όπλο είχαν στρατολογηθεί στον ΕΔΕΣ και ενώ είχαν εγγραφεί στους καταλόγους εντούτοις δεν είχαν όπλο και δεν στρατωνίζονταν σε κάποιο οίκημα. Σε ένα χωριό είχαν ενταχθεί στη δύναμη του 59 άτομα και παρότι συνέχιζαν να ασκούν τις εργασίες τους χορηγούνταν οι μερίδες τους στα παιδιά τους καθώς και στα εγγόνια τους. Σε κάθε μέλος της οικογένειάς τους δόθηκαν 15 οκάδες στάρι ενώ σε κάποιους αντάρτες δόθηκαν λίρες, επειδή είχαν κατορθώσει να πείσουν κατοίκους του χωριού να ενταχθούν στον ΕΔΕΣ και καταβλήθηκαν και άλλα χρήματα για «έξοδα ουζοποσίας». Χορηγήσεις λιρών και τροφίμων δεν δόθηκαν μόνο στους άπορους αλλά και στους εύπορους, μεγαλοκτηματίες και έμπορους. Αυτές η χορηγήσεις οδήγησαν σε γλέντια στη διάρκεια των οποίων ακουγόταν ότι «οι Άγγλοι φέρνουν και άλλα» με τη χρήση άσκοπων πυροβολισμών. Το ΕΑΜ θεωρούσε ότι αυτό γινόταν σκόπιμα για να ενταχθούν τα δικά του μέλη στον ΕΔΕΣ. Στο χωριό Μελισσουργοί, οι κάτοικοι του οποίου ήταν ενταγμένοι στο ΕΑΜ, όσοι προσχώρησαν στον ΕΔΕΣ ζήτησαν μισθούς και 15 οκάδες στάρι για κάθε μέλος της οικογένειάς τους προκαταβολικά για δύο ακόμη μήνες προκειμένου να παραμείνουν στους κόλπους του. Το ΕΑΜ κατηγορούσε τον ΕΔΕΣ ότι όχι μόνο παραβίαζε τη συμφωνία και λειτουργούσε διασπαστικά και έσπειρε τη διχόνοια και το μίσος ανάμεσα στις δύο αντιστασιακές οργανώσεις αλλά και ότι διέφθειρε τους πολίτες και αποσπούσε την προσοχή τους από τον αγώνα κατά των κατακτητών. Επιπλέον στην περιοχή του Βάλτου οι ομάδες του ΕΔΕΣ είχαν πραγματοποιήσει εκτελέσεις μελών του ΕΑΜ και είχαν προχωρήσει στον αφοπλισμό του τοπικού ΕΛΑΣ. Αντίθετα ο ΕΔΕΣ κατηγορούσε τον ΕΛΑΣ ότι στην περιφέρεια του είχε διεξαγάγει τρομοκρατία εναντίον μελών του ΕΔΕΣ και αρκετά μέλη του είχαν χάσει τη ζωή τους, είχε διώξει κληρικούς και είχε κλείσει εκκλησίες. Ο υπεύθυνος του ΕΑΜ Ιωαννίνων αποδέχθηκε αρκετές από αυτές τις κατηγορίες. Επιπλέον ο ΕΔΕΣ κατηγορούσε τον ΕΛΑΣ ότι είχε παραβιάσει το σύμφωνο, έχοντας επιτάξει ποσότητες τροφίμων που είχε αγοράσει ο ΕΔΕΣ στις 15 Αυγούστου στο Κομπότι της Άρτας και παρά την υπόσχεση ότι τα τρόφιμα δεν θα μεταφέρονταν σε άλλη περιοχή μεταφέρθηκαν σε άγνωστη τοποθεσία.¹³¹⁷

Οι αντιπρόσωποι του ΕΔΕΣ στο ΚΓΣΑ συνελήφθησαν από τον ΕΛΑΣ. Ο ΕΛΑΣ ενημέρωσε τη ΣΣΑ δικαιολογώντας αυτή την απόφασή του εξαιτίας της επιθετικότητας του ΕΔΕΣ αλλά και των επαφών που είχε ο Ζέρβας με τους Γερμανούς. Για τις τελευταίες ήταν ενήμερο από μέλη του ΕΑΜ που συμμετείχαν στην αποστολή του

¹³¹⁷ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/228, 23/8/1943' ΓΑΚ, Αρχείο Στυλιανού Χούτα, φάκ. 33, «Προς το Αρχηγείον Ηπείρου ΕΛΑΣ», 25/8/1943' ΔΙΣ, ό. π., σ. 152-154.

ΔΚΕΣ στην Ήπειρο υπό τον Ελβετό Bickel. Τις επόμενες ημέρες αφόπλισε τα μικρά τμήματα του ΕΔΕΣ στη Θεσσαλία και πέρασε τον Αχελώο περιορίζοντας τον ΕΔΕΣ σε μια περιφέρεια όπως η Ήπειρος, η οποία δεν διέθετε σημαντικά πλεονάσματα τροφίμων. Αυτό συνεπάγονταν για τον ΕΔΕΣ ότι αναγκαστικά έπρεπε να τα αγοράσει και να τα εισάγει από την περιφέρεια του ΕΛΑΣ. Ο ανεφοδιασμός γινόταν έως τότε από την ιταλική ζώνη κατοχής. Οι Γερμανοί αμέσως μετά την έναρξη των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων είχαν απαγορεύσει κάθε είδους μετακινήσεις του άμαχου πληθυσμού. Ύστερα από τη σύγκρουση μεταξύ των δύο αντιστασιακών οργανώσεων ο ΕΔΕΣ έχανε αυτή τη πηγή τροφοδοσίας, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αυξήσει αριθμητικά τις μονάδες του. Αντίθετα ο ΕΛΑΣ, όπως παρατηρούσε ο Άγγλος συνταγματάρχης Barnes, έλεγχε τις πλούσιες περιφέρειες από όπου μπορούσε να αγοράσει ό,τι ήθελε, ενώ στην Ήπειρο μετά βίας υπήρχαν επαρκή τρόφιμα για τον άμαχο πληθυσμό. Αναγκαστικά οι μερίδες των ανδρών του ΕΔΕΣ περικόπησαν. Προς στιγμή οι σχέσεις των ανδρών της Αγγλικής Συμμαχικής Αποστολής με το στρατηγό Ζέρβα ήταν τεταμένες, επειδή οι πρώτοι πίεζαν για στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των Γερμανών, ενώ οι δυνάμεις του ΕΔΕΣ αντιμετώπιζαν σημαντικές ελλείψεις σε τρόφιμα. Η αποστολή οικονομικής ενίσχυσης έλυσε το πρόβλημα μερικώς. Ο βρετανός ταγματάρχης Bathgate αναφέρει στην έκθεσή του ότι υπέπεσε στην αντίληψη του ένα μεγάλο φορτηγό που μετέφερε ένα φορτίο με 2-3.000 οκάδες καλαμπόκι και το ξεφόρτωσε έξω από το χωριό Καλέντζι. Ο ίδιος απέδιδε το γεγονός σε κάποια συμφωνία με τους Γερμανούς και δεν μπορούσε να πιστέψει ότι ένα τόσο μεγάλο φορτίο ήταν δυνατό να περάσει εν αγνοία τους.¹³¹⁸

Η διακοπή της χρηματοδότησης του ΕΛΑΣ από την αγγλική στρατιωτική αποστολή συνέπεσε χρονικά με τις μεγάλες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις εναντίον του από τα γερμανικά στρατεύματα στη Δυτική Μακεδονία, την Ήπειρο, τη Δυτική Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα, με αποτέλεσμα να καταστραφεί τμήμα των προμηθειών που είχε αγοράσει χάρη στη συμμαχική οικονομική ενίσχυση. Ο ΕΛΑΣ έπρεπε να συντηρήσει 22.000 άνδρες και 3.500 ζώα. Το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ είχε δρομολογήσει την αναδιοργάνωση και τη στρατικοποίηση των μονάδων του και τη μετονομασία τους σε μεραρχίες και συντάγματα. Ο ΕΛΑΣ για να εξασφαλίσει τα απαραίτητα τρόφιμα για τη συντήρηση του διατήρησε την υποχρεωτική φορολογία της παραγωγής και του εμπορίου. Το Γενικό Στρατηγείο με την 1222/43 διαταγή καθόρισε το ύψος της εισφοράς και του παρακρατήματος, τον τρόπο και τη βεβαίωση της είσπραξης τους, καθώς και την υπηρεσία που θα την πραγματοποιούσε. Το ανώτατο όριο της εισφοράς καθορίστηκε στο 10% επί της παραγωγής σε κάθε είδος και σε 20 % πάνω στο εμπόριο. Όμως παράλληλα καθορίστηκε το κατώτερο όριο συντήρησης, το οποίο ήταν αφορολόγητο, καθώς και κοινωνικό-οικονομικά κριτήρια όπως η οικονομική κατάσταση του φορολογούμενου, αν ήταν πολύτεκνος ή άτεκνος, πυροπαθής ή είχε υποστεί λεηλασίες. Βάσει αυτών των στοιχείων ο φορολογούμενος κατέβαλε μειωμένη εισφορά ή απαλλάσσονταν από τον φόρο. Το έργο της είσπραξης και της βεβαίωσης το ανέλαβαν οι Λαϊκές Επιτροπές σε συνεργασία με τον ΕΛΑΣ. Αν κάποιες περιοχές δεν μπορούσαν να συνεισφέρουν τα απαραίτητα τρόφιμα για τις τοπικές μονάδες του ΕΛΑΣ τότε μεταφέρονταν τα πλεονάσματα από άλλες. Όταν

¹³¹⁸ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS5/695, "Final report on activities and observations in Greece. Period 1 October 42- 27 February 1945" by Lt Col C.E Barnes. 15/4/1945, "The Andarte movement in Epirus, Jun 1943 – Feb 1944, by major P. Bathgate", 30/3/1944 · ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί. 417, φάκ. 24/1/1, «Έκθεσις Ταξιδιού εις Ήπειρον. 23/9 – 20/10/1943»· Χάγκεν Φλάισερ, τ. 2, ό. π., σσ. 224-259.

όμως δεν ήταν αυτό δυνατό τότε ο ΕΛΑΣ προχωρούσε σε επιτάξεις παραδίδοντας πιστοποιητικά. Οι μεγαλοκτηματίες και οι έμποροι τα είχαν τα μεγαλύτερα φορολογικά βάρη. Από τις επιτάξεις εξαιρούνταν η απαραίτητη ποσότητα για να τραφεί ο γεωργός και η οικογένεια του καθώς και αυτή που ήταν αναγκαία για τη σπορά δημητριακών και οσπρίων ενώ από την κτηνοτροφία εξαιρούνταν οι γαλακτοφόρες αγελάδες και τα παραγωγικά ζώα. Υπήρξαν και τροποποιήσεις στο ύψος των εισφορών για τις αγροτικές οικογένειες που ζούσαν μαζί και ξεπερνούσαν τα 11 άτομα. Η παραγωγή σε αυτήν την περίπτωση θα χωρίζονταν σε δύο μέρη και κάθε οικογένεια φορολογούνταν ξεχωριστά σύμφωνα με την κλίμακα φορολογίας.¹³¹⁹

Στο εμπόριο καθιερώθηκε φορολογία 15% για τα δημητριακά και 20% για τα υπόλοιπα είδη, γεωργικά, κτηνοτροφικά, αλιευτικά, βιομηχανικά, μεταλλευτικά. Το παρακράτημα εισπράττονταν εφάπαξ και σε είδος με εξαίρεση ευπαθή προϊόντα, τα οποία δεν μπορούσαν να συντηρηθούν όπως τα φρούτα, ή την εξαγωγή ενός μόνο ζώου. Στην περίπτωση αυτή η εισπραξη θα γίνονταν σε χρήμα βάσει της τρέχουσας τιμής τους στην ελεύθερη αγορά. Ένας παραγωγός ο οποίος θα εξήγαγε 100 οκάδες σάρι θα πλήρωνε 15 οκάδες και θα εξήγαγε τις υπόλοιπες 85. Σε όσους αρνούνταν να δεχθούν τη φορολόγηση θα επιβάλλονταν αυστηρές ποινές που προέβλεπαν την κατάσχεση της εξαχθείσας ποσότητας ακόμα και αν διαπιστωνόταν εκ των υστέρων, τη δήμευση των μεταφορικών μέσων καθώς και την παραπομπή του έμπορου και του μεταφορέα σε στρατοδικείο με την κατηγορία του σαμποτάζ εναντίον του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Για του γεωργικούς συνεταιρισμούς που πραγματοποιούσαν εξαγωγές με τη μέθοδο της ανταλλαγής για να αποκτήσουν βασικά είδη διατροφής γι' αυτούς και τις οικογένειες τους ή για να αποκτήσουν ζώα εργασίας η φορολογία μειώνονταν στο ήμισυ. Το εμπόριο εντός της Ελεύθερης Ελλάδας ήταν ελεύθερο με εξαίρεση την κατοχή, εμπορεία των ειδών νομής από τους εμπόρους (βρόμη, κριθάρι, χόρτο και σησάμι). Η διαφορά με την προηγούμενη περίοδο ήταν ότι πλέον το παρακράτημα αποκτούσε το χαρακτήρα της αναγκαστικής φορολογίας και όχι της αγοράς με χρήματα στην τιμή της ελεύθερης αγοράς.¹³²⁰

Φορολογία επί της παραγωγής από τον ΕΛΑΣ	
Αμνοί και ερίφια γεννηθέντα κατά την περίοδο 1940-1944	
50	Προαιρετική εισφορά
60	5%
100	7%
250	8%
250 άνω	10%
Χοιρίδια και μόσχοι	
5 χοιρίδια κα 2 μόσχοι	Προαιρετική εισφορά
5 χοιρίδια και 2 μόσχοι άνω	5%
Τυρί	
10 γαλακτοφόρα αιγοπρόβατα	προαιρετική
40	100 δρ. φέτα ανά κεφαλή
80	200 δρ.
150	300 δρ.
150 άνω	1 κιλό
Ελαιόλαδο	
500 οκ.	5%

¹³¹⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φάκ. 30/1/59, «Το έργο της επιμελητείας του ΕΛΑΣ», φάκ. 30/1/74, «Γενική Διαταγή», 9/3/1944· Στέφανος Σαράφης, ό. π., σσ. 294-296.

¹³²⁰ Ο. π.

1.000 οκ.	7%
1.000 οκ.	10%
Δημητριακά και όσπρια	
500 οκ.	1%
1.000 οκ.	2%
3.000 οκ.	3%
5.000 οκ.	5%
5.000 οκ. άνω	10%
Λαχανικά και φρούτα	
Μέλι	
10 οκ.	5%
100 οκ.	10%

Πίνακας 7.5, πηγή: ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φάκ. 30/1/74, «Γενική διαταγή», 9/3/1944.

Οι Λαϊκές Επιτροπές δεν ανταποκρίθηκαν όμως στις προσδοκίες του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ όσον αφορά την είσπραξη του φόρου, επειδή δεν είχαν την ανάλογη εμπειρία και κάποιες φορές τα μέλη τους λειτουργούσαν χαριστικά προς τους συγγενείς και τους φίλους τους. Εν μέρει αυτό το πρόβλημα λύθηκε μέσα στις λαϊκές συνελεύσεις των χωριών. Ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα όμως ήταν η σύγκρουση αρμοδιοτήτων με τις υπηρεσίες των πολιτικών οργανώσεων του ΕΑΜ που συγκέντρωναν τις προαιρετικές εισφορές. Μια από αυτές ήταν και η ΕΤΑ Θεσσαλίας. Ήταν επιτακτική ανάγκη να υπάρξει καλύτερος συντονισμός υπό την αιγίδα ενός οργάνου που θα γνώριζε καλά τις ανάγκες του πολέμου. Αυτό ήταν το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ. Με τις διαταγές υπ. αριθ. 1606, 1607 έθετε την ΕΤΑ υπό τις διαταγές του. Το Γενικό Στρατηγείο δεν κατήργησε το μοντέλο της ΕΤΑ Θεσσαλίας αλλά το επεξέτεινε και το εφάρμοσε και στις άλλες περιφέρειες, στη Στερεά Ελλάδα, στην Ήπειρο, τη Μακεδονία, την Πελοπόννησο και την Αττικοβοιωτία. Παράλληλα όμως την αναδιοργάνωσε και τη στελέχωσε με στρατιωτικό προσωπικό, αξιωματικούς και αντάρτες, οι οποίοι διέθεταν εμπειρία και είχαν ασχοληθεί στο παρελθόν με την είσπραξη της φορολογίας της παραγωγής και του εμπορίου. Η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης με την πράξη 22 (19-4-1944) και τις 27,28,29 και 42, καθόριζε με ακρίβεια το ποσοστό φορολόγησης στην παραγωγή και το εμπόριο ενώ το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ καθόριζε τις ευθύνες και τις υποχρεώσεις των οργάνων της ΕΤΑ, καθώς και τις κυρώσεις που θα επιβάλλονταν σε περίπτωση καταχρήσεων. Στη συνέχεια η ΠΕΕΑ θεσμοθέτησε κάποιες τροποποιήσεις στη φορολογία των οσπρίων. Τα καθήκοντα της ΕΤΑ δεν θα περιορίζονταν μόνο στην είσπραξη αλλά η ΕΤΑ θα διαχειριζόταν και τα δημόσια κτήματα καθώς και μονάδες μεταποίησης όπως τα τυροκομεία και τα χαλβαδοποιεία. Η ΕΤΑ έφτασε να απαριθμεί 15.000 άτομα με μόνη αμοιβή το καθημερινό συσσίτιο. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη φορολόγηση της μαύρης αγοράς μέσω της εξαгонταν πολύτιμες ποσότητες τροφίμων εκτός της περιφέρειας της Ελεύθερης Ελλάδας. Οι εισπράκτορες της ΕΤΑ μηχανεύτηκαν πάρα πολλούς τρόπους για να επιτύχουν το έργο τους και έφτασαν στο σημείο να καταγγείλουν μαυραγορίτες σε Γερμανούς σκοπούς, προσποιούμενοι τους κρατικούς υπαλλήλους, ώστε να εισπράξουν το παρακράτημα.¹³²¹

Η εντατικοποίηση της φορολογίας σε είδος επί της παραγωγής δεν είχε αποκλειστικό στόχο να καλύψει τις ανάγκες του ΕΛΑΣ αλλά και να καλύψει έξοδα μισθοδοσίας, καθώς και να τροφοδοτήσει το κοινωνικό κράτος που έστηνε η ΠΕΕΑ

¹³²¹ Ο. π.

στην Ελεύθερη Ελλάδα. Με τη διαταγή υπ. αριθ. 2654 (4/5/1944) καθορίζονταν ο τρόπος και η έκταση της ενίσχυσης καθώς και η μερίδα των ανταρτών. Από αυτή τη φορολογία θα δίνονταν ενισχύσεις στις άπορες οικογένειες ανταρτών, στις οικογένειες των αξιωματικών, των δασκάλων, των δασικών υπαλλήλων, των δικαστικών, οι οποίες δεν λάμβαναν τον μισθό τους από την κυβέρνηση Ράλλη. Για τις άπορες οικογένειες των ανταρτών δίνονταν τον μήνα 40 οκάδες στάρι ή κάποιος άλλο προϊόν που καλλιεργούνταν στην επαρχία που ζούσαν οι οικογένειες τους, ίσο σε αξία με τις 40 οκάδες, επειδή δεν υπήρχαν σε κάποιους νομούς επαρκή δημητριακά για να τροφοδοτηθεί παράλληλα και ο ΕΛΑΣ. Επιπλέον έπρεπε να τροφοδοτηθούν τα συσσίτια, καθώς και να ενισχυθεί η Εθνική Αλληλεγγύη και οι πυρόπληκτοι πληθυσμοί και να μεταφερθούν τα γεωργικά πλεονάσματα μιας περιφέρειας σε μια άλλη.¹³²²

Το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ αποφάσισε να εκποιήσει μέρος των εφοδίων που πλεονάζαν και να εισηγηθεί στην ΠΕΕΑ την έκδοση ομολόγων με βάση και μονάδα συναλλαγής το στάρι εξαιτίας της έλλειψης χρημάτων και για να αγορασθούν επιπλέον εφόδια από την ελεύθερη αγορά. Ο Ηλίας Τσιριμώκος, Γραμματέας των Οικονομικών, εισηγήθηκε πράξη για την έκδοση εθνικών ομολόγων με βάση το στάρι. Η αξία των ομολόγων που θα εκδίδονταν δεν θα ξεπερνούσε τις 2.000.000 οκάδες σταριού και θα τυπώνονταν τέσσερις ομολογιακές αξίες των 5,25, 100 και 500 οκάδων. Η πράξη έγινε αποδεκτή καταρχάς. Η ΠΕΕΑ με την 28 πράξη της στις 23/4/1944 επικύρωσε την απόφαση. Η Γραμματεία των Οικονομικών θα εφοδίαζε τις μονάδες του ΕΛΑΣ με ομολογίες με τις οποίες θα πλήρωνε για τα απαραίτητα εφόδια οι οποίες θα εξοφλούνταν έξη μήνες μετά την απελευθέρωση της χώρας αντί να προχωρήσει ο ΕΛΑΣ στη λύση της επίταξης, εξαιτίας της έλλειψης ρευστότητας. Η τιμή των αγαθών θα καθορίζονταν βάσει της τιμής του σταριού και τα τοπικά κλιμάκια της ΕΤΑ θα διαχειρίζονταν τα ομόλογα. Αν και αυτός ο τρόπος πληρωμής ήταν σε γενικές γραμμές αποδεκτός από τους αγρότες αντιμετώπισε την αρνητική στάση των εμπόρων οποίοι δεν δέχονταν να πληρωθούν με αυτά τα ομόλογα. Δεν έχουμε ακριβή στοιχεία για τα είδη και τις ποσότητες τροφίμων που αποκτήθηκαν και αγοράστηκαν συνολικά από τον ΕΛΑΣ με αυτές τις ομολογίες στις διάφορες περιοχές της χώρας.¹³²³

Η ΠΕΕΑ αποφάσισε την εντατικοποίηση των αγροτικών εργασιών όπως εκείνη της σποράς. Κάθε χωράφι, δημόσιο, κοινοτικό ή ιδιωτικό που ήταν εγκαταλελειμμένο θα σπέρνονταν. Το τσιφλίκι του Μαραθέα ανατέθηκε στην ΕΤΑ Θεσσαλίας από την γραμματεία εσωτερικών της ΠΕΕΑ. Προτού διεξαχθεί η μάχη της σοδειάς οργανώθηκε μια άλλη μάχη αυτή της σποράς. Το ΕΑΜ Θεσσαλίας είχε ρίξει το σύνθημα: «να καλλιεργηθεί και το τελευταίο χωράφι». Οι παραγωγοί που δεν είχαν σπόρο τον δανείστηκαν και οι τοπικές οργανώσεις του ΕΑΜ εισήγαγαν σπόρους από τη Μακεδονία. Ο Nickolas Hammond επιβεβαιώνει ότι οι γεωργοί εργάστηκαν πολύ σκληρά και καλλιέργησαν όλη τη διαθέσιμη γη, είτε εκείνη που βρισκόταν σε κατάσταση αγρανάπαυσης ή ορεινά κτήματα που εκχερσώθηκαν για τις ανάγκες της παραγωγής. Ο ίδιος αμφέβαλλε αν θα συντελούνταν σημαντική αύξηση της παραγωγής, δεδομένης της χαμηλής αποδοτικότητας των νέων εκτάσεων που σπάρθηκαν, της έλλειψης λιπασμάτων αλλά και της κλονισμένης υγείας των αγροτών

¹³²² Ο. π.

¹³²³ Τελικά τυπώθηκαν ομόλογα αξίας 4.000.000 οκάδων αντί για 2.000.000, όμως για εκείνα των 500 οκάδων αποφασίστηκε να μην τεθούν στην κυκλοφορία. Οι επιπλέον αξίες θα παρακρατούνταν από την ΠΕΕΑ. Για τα ομόλογα που τυπώθηκαν και κυκλοφόρησαν στην Ελεύθερη Ελλάδα, βλ. Γιάννης Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα*, ό. π., σσ. 225-229.

ύστερα από χρόνια στερήσεων. Το σημαντικότερο εμπόδιο για την επιτυχία της σποράς ήταν η τρομοκρατία των Ταγμάτων Ασφαλείας και το κάψιμο των χωριών από τα γερμανικά στρατεύματα.¹³²⁴

Στο Πανθεσσαλικό Συνέδριο των γεωπόνων καταστρώθηκε το βασικό σχέδιο. Ήδη υπήρχε η εμπειρία από τα προηγούμενα χρόνια της Κατοχής, αλλά τώρα θα συστηματοποιούνταν η διαδικασία. Έγινε μια σημαντική προσπάθεια διαφώτισης των παραγωγών ώστε ο θερισμός να πραγματοποιηθεί με όλα τα μέσα όσον το δυνατόν γρηγορότερα. Αντί για σπάγκο θα χρησιμοποιούνταν τα ίδια τα στάρια για τη δεματοποίηση, τα δεμάτια θα αποφεύγονταν να συσσωρευθούν σε θημωνιές, για να μην καούν από τους Γερμανούς, ενώ ο αλωνισμός θα πραγματοποιούνταν με όλα τα διαθέσιμα μέσα, με δόκανα, με ζώα εργασίας, στούμπισμα και όπου ήταν δυνατό αλωνιστικές μηχανές. Το δεμάτι με το στάρι θα μεταφέρονταν για αλώνισμα όταν οι μηχανές θα ήταν σε λειτουργία. Το στάρι έπρεπε να μεταφέρεται σε ασφαλή τοποθεσία άμεσα και να κρύβεται με τέτοιο τρόπο σε κρύπτες, ώστε να μην διαβρωθεί από την υγρασία. Στην περίπτωση που κάποιος δεν μπορούσε να κρύψει το στάρι, θα το μετέφερε στο βουνό ή θα το παράδιδε σε φιλικά του πρόσωπα. Η επιτυχία του σχεδίου προϋπέθετε το, γρήγορο θερισμό, δηλαδή την πρόσθετη εργατική δύναμη. Αυτή θα εξασφαλιζόταν από τους ορεινούς πληθυσμούς και τους εργάτες των πόλεων ενώ οι γεωργοί των πεδινών θα βοηθούσαν ο ένας τον άλλο, όταν τελείωνε ο θερισμός.¹³²⁵

Η εκτίμηση του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ ήταν ότι σκοπός των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων ήταν ο έλεγχος της παραγωγής της νέας χρονιάς προς όφελος αυτών και της ελληνικής κατοχικής κυβέρνησης. Οι πληροφορίες που είχε ο Νίκος Πλουμπίδης έλεγαν ότι οι Γερμανοί είχαν ετοιμάσει ειδικό κλιμάκιο για να δηλητηριάσει τη σοδειά που δεν θα έπεφτε στα χέρια τους. Απώτερος σκοπός ήταν η οικονομική εξαθλίωση των κατοίκων των πεδινών περιοχών και η εγκατάλειψη από μέρους τους κάθε ιδέας για αντίσταση τους και η υπονόμευση της μαχητικότητας του ΕΛΑΣ με την καταδίκη σε πείνα των ορεινών πληθυσμών. Η ειδική διαταγή επιχειρήσεων, που εκδόθηκε από το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ προς τους διοικητές των μεραρχιών, έθετε ως προτεραιότητα την ματαίωση με όλα τα διαθέσιμα μέσα αυτών των σχεδίων, ακόμη και αν συνεπάγονταν μεγάλες απώλειες για τον ΕΛΑΣ. Η επιχείρηση έπρεπε να εξασφαλίσει την παραγωγή των αγροτών των πεδινών περιοχών και να μεταφέρει μέρος της σε καταφύγια και αποθηκευτικούς χώρους στις ελεύθερες ορεινές περιοχές. Το τμήμα αυτό της παραγωγής θα αντιπροσώπευε την ελάχιστη αναγκαία ποσότητα για τη διατροφή του άμαχου πληθυσμού των ορεινών περιοχών καθώς και των μονάδων του ΕΛΑΣ. Γι' αυτόν τον λόγο ο ΕΛΑΣ διέταξε τη μετακίνηση των μονάδων του στις πεδινές περιοχές.¹³²⁶

Τα στρατιωτικά τμήματα σε συνεργασία με τις τοπικές πολιτικές οργανώσεις θα οργάνωναν συστηματική προπαγάνδα διαφωτίζοντας τον άμαχο πληθυσμό για τις συνέπειες από την αρπαγή της σοδειάς. Στη συνέχεια οι παραγωγοί θα περνούσαν σε πιο δυναμικές κινήσεις αρνούμενοι να πειθαρχήσουν στις διαταγές των κατακτητών

¹³²⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί. 412, 23/5/16, «Ανταπόκριση», κουτί. 418, φάκ. 24/2/58, «Για τις τομεακές και Τμηματικές Επιτροπές ΕΑΜ της περιφέρειας Ελλασώνας», 1/11/1943 'ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS5/690, "Report on Civil Relief carried out in ELAS areas, by LT Col, NGL Hammond" ΠΕΕΑ, *Αρχείο της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ). Πρακτικά Συνεδριάσεων*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1990, σσ.70-84.

¹³²⁵ Λάζαρος Αρσενίου, *Η δολοφονία του Κώστα Βιδάλη*, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1982, σσ. 106-108.

¹³²⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί. 493, «Ειδική διαταγή επιχειρήσεων» με την ένδειξη απόρρητος προσωπική, 10/6/1944.

και της κατοχικής κυβέρνησης να παραδώσουν την παραγωγή, χρησιμοποιώντας διαφορετικά μέσα για τον αλωνισμό ή κρύβοντας το παρακράτημα μετά τον αλωνισμό. Ο ΕΛΑΣ προσέγγισε και τους ιδιοκτήτες των αλωνιστικών μηχανών και τους παρακινούσε να μεταφέρουν τις μηχανές τους στις παρυφές των ορεινών περιοχών, ώστε το παρακράτημα να μεταφέρονταν με ασφάλεια από τον ΕΛΑΣ. Στα χωριά θα δημιουργούνταν ένοπλες ομάδες από τους κατοίκους τους ενώ τμήματα του τακτικού ΕΛΑΣ θα περιφρουρούσαν τις αλωνιστικές μηχανές, που θα αλώνιζαν, πλησίον των ορεινών περιοχών και άλλες μονάδες πιο ισχυρές θα κατέστρεφαν τα αλωνιστικά κέντρα, που βρίσκονταν, μέσα στην κυβερνητική περιοχή για αντιπερισπασμό των κατακτητών. Σε αρκετές περιοχές φτιάχτηκαν καταφύγια, για να κρυφτεί η σοδειά προσωρινά.¹³²⁷

Για να επιτύχει η επιχείρηση έπρεπε να υπερκεραστούν πολλά εμπόδια. Ακόμη και όταν ο θερισμός ήταν επιτυχής και τελείωσε γρήγορα, έπρεπε να βρεθούν εναλλακτικοί τρόποι αλωνισμού. Γι' αυτόν τον λόγο χρησιμοποιήθηκαν δόκανα. Σε περιπτώσεις, όμως, που η σοδειά ήταν πολλή καλή, όπως στην περίπτωση των Γιαννιτών, απαραίτητη ήταν και η χρήση αλωνιστικών μηχανών. Μεγάλο πρόβλημα αντιμετώπισαν οι κάτοικοι των χωριών τα οποία δέχονταν επιδρομές από τα Τάγματα Ασφαλείας. Στη Βέροια η συλλογή της ΕΤΑ ήταν πάρα πολύ καλή και κατόρθωσε να συγκεντρώσει 130.000 οκάδες πρώιμων σιτηρών και να τις προωθήσει στην Ελεύθερη Ελλάδα. Χιλιάδες προκηρύξεις τυπώθηκαν με το σύνθημα «ούτε σπυρί στάρι στον κατακτητή» και «μακριά από τις αλωνιστικές μηχανές». Ο ΕΛΑΣ άρχισε να συλλαμβάνει μαζί τους φοροεισπράκτορες και να αναλαμβάνει το ΕΑΜ την επίβλεψη της λειτουργίας των αλωνιστικών μηχανών. Ένα άλλο πρόβλημα ήταν η έλλειψη καυσίμων. Για να αντιμετωπιστεί, έγιναν τροποποιήσεις στις αλωνιστικές μηχανές, ώστε να λειτουργούν με γκαζοζέν, με κόστος, όμως, τη χαμηλότερη απόδοση τους. Η τοπική αυτοδιοίκηση καθόρισε σε το πρόγραμμα εργασίας κάθε χωριό, δηλαδή τις ημέρες εργασίας κάθε ομάδας, καθώς και τον θερισμό των κτημάτων των θυμάτων του αλβανικού πολέμου και των ανταρτών. Καθορίστηκαν τα ημερομίσθια όσων θα συμμετείχαν στον θερισμό, 12 οκάδες στάρι την ώρα για τους άνδρες και 8 οκάδες για τις γυναίκες, συν το φαγητό. Οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών, οι ιδιοκτήτες μικρής ιδιοκτησίας, καθώς και οι εργαζόμενοι στον θερισμό, θα αποκτούσαν το στάρι για την οικογένειά τους. Ένας κάτοχος ιδιοκτησίας 50 στρεμμάτων μπορούσε να συμμετάσχει και αυτός στον θερισμό, όταν τελείωνε τις εργασίες στο δικό του κτήμα. Στον θερισμό συμμετείχε και ο εφεδρικός και ο τακτικός ΕΛΑΣ, Πρώτα θερίστηκαν τα χωράφια στα πιο επικίνδυνα μέρη του κάμπου ενώ οι υπόλοιπες ομάδες εργασίας μετέφεραν τα δεμάτια σε άλλες περιοχές, για να γίνει ο αλωνισμός υπό την προστασία του ΕΛΑΣ.¹³²⁸

Στη Θεσσαλία υπήρχαν περίπου 350 αλωνιστικές μηχανές. Οι τοπικές πολιτικές οργανώσεις του ΕΑΜ σε συνεννόηση με τους ιδιοκτήτες των αλωνιστικών μηχανών σχεδίασαν τη μετακίνησή τους έξω από τα όρια των πόλεων. Μόλις 15 εργάστηκαν για λογαριασμό των κατακτητών στις πόλεις της Λάρισας, των Τρικάλων και της Καρδίτσας. Σύμφωνα με τον Κώστα Βιδάλη οι 320 μηχανές λειτούργησαν υπό

¹³²⁷ Ο. π.

¹³²⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 412, φάκ. 23/5/21, «Έκθεση για την κατάσταση των οργανώσεων Έδεσσας και Γιαννιτών», φάκ. 23/5/22, «Προς το Γραφείο Περιοχής Μακεδονίας. Έκθεση της γραμματείας της ΠΕ Έδεσσας», 6/8/1944, φάκ. 23/5/61, «Προς το Κομματικό Γραφείο Περιοχής Μακεδονίας. Έκθεση Δράσης της ΠΕ Βέροιας του ΚΚΕ του μήνα Ιουλίου 1944».

τον έλεγχο του ΕΛΑΣ, ενώ οι υπόλοιπες 15 καταστραφήκαν από τον ΕΛΑΣ. Οι μηχανές, όμως, δεν ήταν αρκετές και αντιμετώπισαν πρόβλημα λειτουργίας εξαιτίας της έλλειψης καυσίμων. Ομοίως το σύστημα του αλωνισμού με τη δοκάνη απαιτούσε επαρκή αριθμό ζώων εργασίας τα οποία δεν ήταν άμεσα διαθέσιμα ή δεν ήταν αρκετά. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα, κατανεμήθηκαν τα ήδη υπάρχοντα στα χωριά και νοικιάστηκαν άλλα από Βλάχους. Έστερα από το αλώνισμα ακολούθησε το κρύψιμο. Και εδώ έγινε προσπάθεια από το ΕΑΜ να πείσει τους παραγωγούς να κρύψουν την παραγωγή και να μην την παραδώσουν. Ένα μέρος των παραγωγών αρνήθηκε να την κρύψει. Η απόκρυψη σήμαινε αυτόματα και φορολόγηση από τον ΕΛΑΣ. Πιθανότατα προτιμούσαν να την εμπορευθούν οι ίδιοι στη μαύρη αγορά και να αποκομίσουν μεγαλύτερα κέρδη ή φοβούνταν μήπως επιταχθεί από τα Τάγματα Ασφαλείας ή τους Γερμανούς. Κάποιοι είχαν ήδη έτοιμες κρυψώνες από τα προηγούμενα χρόνια, ενώ κάποια άλλα χωριά δημιούργησαν κοινές αποθήκες μέσα στα δάση, χωρητικότητας 10-40.000 οκάδων. Ομοίως ο θερισμός και ο αλωνισμός εξελίχθηκαν πολύ καλά στην περιοχή της Έδεσσας και των Γιαννιτσών, αν και τελικά αρκετές μηχανές δεν μπόρεσαν να δουλέψουν, και χρησιμοποιήθηκαν δόκανα και η σοδειά δεν μπόρεσε να θιγεί. Η ΕΤΑ σε συνεργασία με τις τοπικές οργανώσεις του ΕΑΜ άρχισε να εισπράττει τη φορολογία της δεκάτης. Στη Βέροια η συλλογή της ΕΤΑ ήταν πάρα πολύ καλή και κατόρθωσε να συγκεντρώσει 130.000 οκάδες πρώιμων σιτηρών και να τις προωθήσει στην Ελεύθερη Ελλάδα. Στην Έδεσσα, όμως, η ΕΤΑ δεν μπόρεσε να πετύχει τους στόχους της όσον αφορά την είσπραξη της εισφοράς, όχι εξαιτίας των οργανωτικών ελλείψεων, αλλά λόγω των συνθηκών υπό τις οποίες έπρεπε να εργαστεί, δηλαδή την τρομοκρατία των Ταγμάτων Ασφαλείας και γιατί η δύναμη της ΕΠ ήταν μικρή ακόμη. Στη Νάουσα ο αλωνισμός καθυστέρησε πάρα πολύ επειδή δεν υπήρχαν επαρκή καύσιμα και ούτε δόκανα. Ο αλωνισμός γινόταν με αλωνιστικές μηχανές τα προηγούμενα χρόνια. Η προσπάθεια να μεταφερθούν ζώα εργασίας από τις ορεινές περιοχές μαζί με δόκανα δεν απέδωσε τα αναμενόμενα και η κατάσταση ήταν πολλή άσχημη, επειδή μεγάλο μέρος της σοδειάς καταστράφηκε εξαιτίας της καθυστέρησης του αλωνισμού, ο οποίος συνεχιζόταν έως και τον Σεπτέμβριο, καθώς και από τις επιδρομές των Ταγμάτων Ασφαλείας.¹³²⁹

Άλλος ένας παράγοντας σημαντικός για τη μάχη της σοδειάς ήταν και ο στρατιωτικός. Ο Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσης, τα θεσσαλικά τάγματα ασφαλείας, είχε εξαπολύσει ένα κύμα τρομοκρατίας στη θεσσαλική ύπαιθρο πριν την έναρξη του θερισμού προκειμένου να διαλύσει τον εφεδρικό ΕΛΑΣ και την πολιτοφυλακή που σχηματιζόταν και να ελέγξει την παραγωγή τότε. Το ίδιο συνέβαινε και στη Μακεδονία. Στην περιοχή της Κατερίνης οι ένοπλες ομάδες του Κυριάκου Παπαδόπουλου είχαν εγκαθιδρύσει ένα καθεστώς τρόμου. Ο ΕΛΑΣ δημιούργησε μια σειρά από φυλάκια μέσα στην εχθρική ζώνη από την άνοιξη του 1944. Ο ΕΛΑΣ χτύπησε τις σιδηροδρομικές γραμμές, ώστε να αποκόψει τη γρήγορη πρόσβαση της ΕΑΣΑΔ και των γερμανικών στρατευμάτων στις πεδινές περιοχές. Πρώτη χτυπήθηκε η γραμμή Καρδίτσας -Βόλου και στη συνέχεια ο άξονας Λάρισας-Δομοκού. Η προσπάθεια των γερμανικών στρατευμάτων και της ΕΑΣΑΔ να ελέγξουν τον δημόσιο δρόμο Λάρισας -Φαρσάλων εγκαθιστώντας φρουρές μέσα στα χωριά απέτυχε. Ο δεύτερος ουλαμός τη 1^η ίλης του ιππικού του ΕΛΑΣ έστησε ενέδρα με

¹³²⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 412, φάκ. 23/5/62, «Προς το Γραφείο της Κομματικής Οργάνωσης Περιοχής Μακεδονίας. Έκθεση δουλειάς του μήνα Αυγούστου 1944», φάκ. 23/5/81, «Προς το Γραφείο της Κομματικής Οργάνωσης Περιοχής Μακεδονίας. Έκθεση δουλειάς του μήνα Σεπτέμβρη 1944».

αποτέλεσμα την ήττα τους και την ακύρωση των σχεδίων τους. Το ιππικό του ΕΛΑΣ έδωσε μάχες, για να ελέγξει τις οδικές αρτηρίες Λάρισας-Δομοκού, Λάρισας – Βόλου, Βόλου – Αλμυρού. Στην Κατερίνη η διαδικασία του θερισμού εξελίχθηκε σε έναν συνδυασμό λαϊκής εξέγερσης και μαχών ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και στα Τάγματα Ασφαλείας.¹³³⁰

Η ποσότητα της σοδειάς που κατάφερε το ΕΑΜ να ελέγξει και να συγκεντρώσει διέφερε ανά περιοχή. Στη Θεσσαλία οι αρχικοί εκτιμήσεις υπολόγιζαν ότι η συγκέντρωση θα απέφερε 175.000.000 οκάδες σάρι. Τελικά ο αριθμός αυτός αναθεωρήθηκε και η ποσότητα που συγκεντρώθηκε έφτασε τελικά τις 140.000.000 οκάδες. Πιθανότατα αυτή η μείωση να οφείλεται στη χαμηλή απόδοση που είχαν οι αλωνιστικές μηχανές, εξαιτίας της έλλειψης καυσίμων, αλλά και στο γεγονός ότι κάποιοι παραγωγοί αρνήθηκαν να συνεργαστούν με το ΕΑΜ. Ο Κώστας Βιδάλης αναφέρει ότι οι Γερμανοί κατόρθωσαν να επιτάξουν μόλις το 2,5 %, ενώ ένα ποσοστό 2,5%-5% καταστράφηκε από τους Γερμανούς και τον ΕΛΑΣ. Ο Βιδάλης δεν δίνει ακριβή νούμερα για τις υπόλοιπες κατηγορίες δημητριακών, αλλά απλά αναφέρει ότι η ποσότητα που συγκεντρώθηκε κυμάνθηκε στα ίδια επίπεδα με εκείνη του σταριού.¹³³¹

Μια άλλη πηγή τροφοδοσίας ήταν οι εισαγωγές από το εξωτερικό. Η ΙΧ Μεραρχία του ΕΛΑΣ διέθετε μια άριστα οργανωμένη υπηρεσία για τις εισαγωγές της από την Αλβανία. Ο υπεύθυνος της επιμελητείας Τάκης Σιδηρόπουλος είχε αναπτύξει εμπορικές σχέσεις με δίκτυο εμπόρων από την Αλβανία και η Μεραρχία προμηθεύονταν, σάρι, όσπρια, πατάτες, ζυμαρικά, λάδι, ζάχαρη και λίπη, πριν διακοπεί η συμμαχική βοήθεια. Στα σύνορα με την Αλβανία η ΙΧ Μεραρχία διατηρούσε αποθήκες για τα εισαγόμενα τρόφιμα υπό την επίβλεψη του Σιδηρόπουλου, για να αποφευχθούν τυχόν ατασθαλίες. Προς στιγμήν δημιουργήθηκε πρόβλημα με τις αλβανικές ανταρτομάδες, επειδή ο ΕΛΑΣ προμηθευόταν είδη που είχαν και εκείνες ανάγκη. Για να επιλυθεί το πρόβλημα η ΙΧ μεραρχία έστειλε αντιπρόσωπο της επιμελητείας της στο αλβανικό στρατηγείο, για να υπάρξει ένας καλύτερος συντονισμός και συνεργασία.¹³³²

Η εξέλιξη του πολέμου ανάγκασε το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής να αναθεωρήσει εν μέρει την απόφαση του για την παύση ενίσχυσης του ΕΛΑΣ. Η ενίσχυση θα περιοριζόταν πλέον στην αποστολή ιματισμού και συντηρημένων τροφίμων. Η λύση της ρίψης των εφοδίων με αεροπλάνα ή της αποστολής με υποβρύχια απορρίφθηκε από την αγγλική πλευρά και προκρίθηκε αυτή της προμήθειας τους από τον ΕΛΑΣ με δικά του μέσα από τα τουρκικά λιμάνια της Μικράς Ασίας. Ο ΕΛΑΣ αποδέχθηκε αυτήν την προσφορά, τονίζοντας, όμως, στην αγγλική πλευρά τους κινδύνους από τα γερμανικά πολεμικά σκάφη αλλά και ότι θα αναγκαζόταν να αποσπάσει μονάδες που ήταν πολύτιμες για τη διεξαγωγή του πολέμου. Η οργάνωση της αποστολής ανατέθηκε στο 54^ο Σύνταγμα με έδρα το Πήλιο και στη ΙV μοίρα του ΕΛΑΝ. Η επιχείρηση αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα και έπρεπε

¹³³⁰ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί. 429, φάκ. 26/4/64, «Για τη Λευτεριά του Δ. Τάσου (Μπουκουβάλα)». Κουτί. 412, φάκ. 23/5/200, «Έκθεση για τις οργανώσεις Έδεσσας-Γιαννιτσά. Προς το γραφείο Περιοχής Μακεδονίας», 26/8/1944, φάκ. 23/5/214, «Προς το Γραφείο Περιοχής Μακεδονίας. Έκθεση δράσης της Π.Ε. Εδέσσης του μήνα Σεπτέμβρη 1944», 13/10/1944, κουτί 413, φάκ. 23/6/66, «Προς το Γραφείο Περιοχής Μακεδονίας», 24/7/1944.

¹³³¹ Λάζαρος Αρσενίου, *ό. π.*, σ.134.

¹³³² «Έκθεσις του Λεάνδρου Παγγανωρίτου της διαδρομής του από το Περούλι. 7/12/43», στο ΔΙΣ, τ. 3, *ό. π.*, σσ. 284-287.

να υπερκεραστούν πολλά εμπόδια, επειδή τα καΐκια που είχε στη διάθεση του ήταν πολύ λίγα, η χωρητικότητά τους ήταν μικρή και ο χρόνος, που απαιτούνταν, για να μεταβούν στην Τουρκία ήταν μεγάλος. Όλες αυτές οι αντικειμενικές δυσκολίες προδίκαν ότι οι ποσότητες τροφίμων που θα εισάγονταν θα ήταν περιορισμένες. Το πιο σημαντικό πρόβλημα ήταν ότι το δρομολόγιο για το οποίο οι Άγγλοι είχαν δώσει άδεια ασφαλούς διέλευσης των καϊκιών διέσχιζε τις Σποράδες, τον Άη Στράτη και περνούσε βόρεια της Χίου, όπου περιπολούσαν γερμανικές ακταιωροί. Το δρομολόγιο κατέληγε στον Τσεσμέ της Τουρκίας όπου υπήρχαν δύο βάσεις ανεφοδιασμού, μια αγγλική και μια αμερικάνικη. Στις 10 Φεβρουαρίου 1944 αναχώρησε από το Βενετό του Πήλιου η «Παναγία Φανερωμένη» και το επόμενο βράδυ ο «Παντοκράτορας». Συνολικά εισήχθησαν μόλις 800 τόνοι τροφίμων από την Τουρκία. Όταν επέστρεψαν τα δύο καΐκια, οι ποσότητες προϊόντων που εισήγαγαν ήταν πολύ μικρές. Το πρώτο καΐκι μετέφερε μόνο πετρέλαιο και αναγκάστηκε να πετάξει μέρος του φορτίου στη θάλασσα λόγω της κακοκαιρίας ενώ το δεύτερο έφερε αφυδατωμένες πατάτες και κρεμμύδια. Σε κάποιες περιπτώσεις τα καΐκια αναγκάστηκαν να μεταβούν στην Κύπρο, επειδή τα εφόδια είχαν εξαντληθεί στις συμμαχικές βάσεις. Στην Κύπρο φόρτωσαν πατάτες και κρεμμύδια και τα μέλη του ΑΚΕΛ παρέδωσαν όπλα και ρούχα καθώς και 5 κιλά χρυσό. Δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις που καΐκι του ΕΛΑΝ βυθίστηκε από αγγλικό υποβρύχιο μαζί με το φορτίο του, 6.000 οκάδες σταριού. Συνολικά πραγματοποιήθηκαν στην Τουρκία 57 αποστολές που μετέφεραν 800 τόνους τροφίμων, αφυδατωμένες πατάτες, κρεμμύδια, καρότα λαχανικά, γάλα σκόνη, μαρμελάδα και κονσέρβες για τα νοσοκομεία του ΕΛΑΣ, ποσότητες πολύ λίγες.¹³³³

Μια άλλη πηγή ήταν τα λάφυρα από τους κατακτητές. Στις μάχες που έδωσε ο ΕΛΑΣ με τους Ιταλούς από την αρχή της κατοχής απέκτησε τρόφιμα από τις μονάδες που νίκησε. Οι ομάδες του ΕΛΑΣ ήταν ολιγομελείς τότε και αναπλήρωναν τις ελλείψεις τους με τα τρόφιμα που έπεφταν στα χέρια τους. Όταν παραδόθηκαν οι ιταλικές μονάδες τον Σεπτέμβριο του 1943, μεγάλες ποσότητες τροφίμων περιήλθαν στην κατοχή του ΕΛΑΣ. Μεγάλος μέρος αποκτήθηκε από τις επιτάξεις τους από τον ΕΛΑΣ ενώ ένα μικρότερο αγοράστηκε από την ελεύθερη αγορά. Αν και δεν έχουμε ακριβή στοιχεία για τον αριθμό και τα είδη τροφίμων, ωστόσο αποτέλεσαν μια σημαντική εφεδρεία. Τα καΐκια του ΕΛΑΝ σημείωσαν αρκετές επιτυχίες στην απόκτηση λαφύρων. Η Ινμοίρα του ΕΛΑΝ αιχμαλώτισε ένα καΐκι που μετέφερε για λογαριασμό των Γερμανών βαρέλια 12.000 οκάδες ελαιόλαδο με προορισμό τη Θεσσαλονίκη. Η «Παναγία Φανερωμένη» στην επιστροφή του δεύτερου ταξιδιού της από την Τουρκία έπιασε ένα πετρελαιοκίνητο σκάφος, το οποίο μετέφερε 3.000 οκάδες σύκα και 3.000 οκάδες ελαιόλαδο στη Μακεδονία για τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις. Το ΕΛΑΝ αιχμαλώτισε μια τράτα, η οποία ψάρευε για λογαριασμό των Γερμανών και μετέφερε 3.000 οκάδες ψάρια τα οποία διατέθηκαν εξ' ολοκλήρου στο 54 Σύνταγμα του ΕΛΑΣ. Το ΕΛΑΝ έβαλε στόχο και τα καΐκια που ήταν μισθωμένα από τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις. Το καΐκι Άγιος Γεώργιος αιχμαλώτισε 2 ακόμη επιταγμένα καΐκια από τους Γερμανούς που μετέφεραν φασόλια, κρασί και λάδι. Μια σημαντική επιτυχία του ΕΛΑΝ ήταν η αιχμαλώτιση του γιοτ του Γερμανού διοικητή της Σκιάθου μαζί με τον ίδιο. Στο τέλος ο στόλος που πραγματοποιούσε τις εισαγωγές από την Τουρκία αριθμούσε 9 σκάφη. Στις 23 Ιουλίου πλοiάριο του ΕΛΑΝ, στη Δ. Στερεά Ελλάδα αιχμαλώτισε δύο γερμανικά πλοiάρια με σάρι ενώ στις 17 Σεπτεμβρίου άλλο

¹³³³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί, 493, φάκ. 30/1/59, ό. π. ; Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-44*, 1985, τ. Β. σσ. 716-761.

πλοίο του ΕΛΑΝ κυριεύσε γερμανικό βενζινόπλοιο που μετέφερε 50.000 οκάδες σάρι. Άλλες ποσότητες τροφίμων οι άνδρες του ΕΛΑΝ περισυνέλλεξαν από τα γερμανικά ναυάγια.¹³³⁴

Ο ακριβής υπολογισμός των ποσοτήτων καθώς και των ειδών τροφίμων τα οποία κατανάλωσε ο ΕΛΑΣ καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής είναι δύσκολο να γίνει λόγω και της έλλειψης ακριβών στοιχείων. Ο Ανδρέας Μωραΐτης, ο διευθυντής της Επιμελητείας παραθέτει σημαντικά στοιχεία γι' αυτό το ζήτημα, τα οποία, όμως, χρήζουν περαιτέρω διασταύρωσης και δεν πρέπει να θεωρούνται απολύτως ασφαλή. Ο ίδιος διαιρεί την περίοδο τροφοδοσίας του ΕΛΑΣ σε τρεις περιόδους: α) από την ίδρυση του ΕΛΑΣ και τη συγκρότηση των πρώτων ανταρτομάδων στις αρχές του 1942 έως τη δημιουργία του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ τον Μάρτιο του 1943, β) από τη σύσταση του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ και τη σύσταση του Κοινού Στρατηγείου Ανταρτών έως τον Νοέμβριο του 1943, γ) από τη διακοπή της συμμαχικής βοήθειας τον Νοέμβριο του 1943 έως την αποστράτευση του ΕΛΑΣ τον Μάρτιο του 1945. Ο Μωραΐτης υπολογίζει τους αξιωματικούς και τους οπλίτες του ΕΛΑΣ σε 29.000 την περίοδο από τη σύσταση του Κοινού Στρατηγείου Ανταρτών έως τη λειτουργία της ΠΕΕΑ, δηλαδή από τον Ιούνιο του 1943 έως τον Απρίλιο του 1944, ενώ ο αριθμός του ανήρθε στους 54.000 από τον Μάιο του 1944 έως τον Μάρτιο του 1945, όταν ολοκληρώθηκε η αποστράτευση του ΕΛΑΣ. Στη δύναμη αυτή δεν συμπεριλαμβάνονται τα 12.000 μέλη της Εθνικής Πολιτοφυλακής καθώς και τα 1.200 της ΠΕΕΑ αλλά και το προσωπικό της ΕΤΑ και του ΕΛΑΝ. Η ημερήσια κατανάλωση τροφίμων από τον ΕΛΑΣ ανήλθε στις 50.000-55.000 οκάδες ημερησίως. Συνολικά ο ΕΛΑΣ κατανάλωσε από τον Ιούνιο του 1943 έως τον Μάρτιο του 1945, όταν αποστρατεύθηκε, 48.402.104 οκάδες ή 62.051 τόνους τροφίμων, αξίας 854.703 χρυσών λιρών. Στις ποσότητες αυτές δεν συμπεριλαμβάνονται τα τρόφιμα που δόθηκαν στους άνδρες του ΕΛΑΣ κατά την αποστράτευση καθώς και στις άπορες οικογένειες των ανταρτών, περίπου 15.000. Η αξία των παραπάνω τροφίμων ήταν εξαπλάσια της οικονομικής ενίσχυσης την οποία κατέβαλαν οι Σύμμαχοι στον ΕΛΑΣ

Ποσότητες τροφίμων που κατανάλωσε ο ΕΛΑΣ, Ιούνιος 1943-Μάρτιος 1945	
Είδος	Ποσότητα (οκάδες)
Κρέας	3.145.050
Όσπρια	2.096.700
Πλιγούρι ή ζυμαρικά	1.258.020
Λαχανικά	1.572.525
Τυρί, ελιές, χαλβά	2.316.370
Ψωμί	14.677.900
Λάδι	440.307
Βούτυρο ή λίπος	251.604
Πελτές ντομάτας	251.604
Αλάτι	241.604
Αλάτι για ψωμί	217.600
Βρώμη ή κριθάρι	10.962.000
Χόρτο ή καλαμποκιά	10.962.000
Σύνολο	48.402.184

¹³³⁴ ΑΣΚΙ/Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φάκ. ό. π., ' Νίτσα Κολιού, ό. π., σ. 761' Στέφανος Σαράφης, ό. π., σσ.424-432.

Πίνακας 7.6, πηγή: ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φάκ. 30/1/59, «Το έργο της επιμελητείας του ΕΛΑΣ».

Εβδομαδιαία κατανάλωση τροφίμων από τον ΕΛΑΣ	
Είδος	Ποσότητα (δράμια)
Ψωμί	1.400
Κρέας	300
Όσπρια	200
Ζυμαρικά, ρύζι, πλιγούρι	120
Λαχανικά	150
Ξηρά τροφή για συσσώπιο	80
Ξηρά τροφή για πρωινό	140
Ψωμί	1.400
Λάδι	42
Λίπος ή βούτυρο	24
Αλάτι	24
Πελτές ντομάτα	24

Πίνακας 7.7, πηγή: ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, φάκ. 493, φάκ. 30/1/59, «Το έργο της επιμελητείας του ΕΛΑΣ».

Αξία τροφίμων που κατανάλωσε ο ΕΛΑΣ σε χρυσές λίρες, Ιούνιος 1943 – Μάρτιος 1945			
Είδος	Ποσότητα	Αξία οκάδων ανά χρυσή λίρα	Σύνολο
Στάρι	10.800.000	100	108.000
Κρέας	3.145.050	20	157.252
Όσπρια	2.096.700	30	59.905
Ζυμαρικά	1.258.020	25	50.320
Λαχανικά	1.572.525	40	39.313
Τυρί	972.125	20	48.606
Ελιές	972.125	30	32.404
Χαλβας	372.125	15	24.808
Λάδι	440.307	6	73.769
Βούτυρο	251.604	4	62.901
Πελτέ	251.604	5	50.320
Αλάτι	496.104	20	25.305
Βρώμη	10.962.000	180	60.900
Χόρτο	10.962.000	180	60.900

Πίνακας 7.8, πηγή: ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, φάκ. 493, φάκ. 30/1/59, «Το έργο της επιμελητείας του ΕΛΑΣ».

Ο Ανδρέας Μωραΐτης παραθέτει ως ανώτερη δύναμη του ΕΛΑΣ τους 54.000 άνδρες τον Μάρτιο του 1945, ενώ ο στρατηγός Σαράφης 48.940 αξιωματικούς και οπλίτες. Όμως, η πραγματική του δύναμη την ώρα της Απελευθέρωσης ήταν πολύ μεγαλύτερη με τον ενεργό ΕΛΑΣ να αριθμεί 75.000 άνδρες και τον εφεδρικό τους 47.000, συνολικά 122.000. Αυτό σημαίνει ότι οι ποσότητες τροφίμων που κατανάλωσε ήταν πολύ μεγαλύτερες από εκείνες τις οποίες αναφέρει ο Μωραΐτης στην έκθεσή του. Πιθανότατα ο τελευταίος μείωσε τον αριθμό των ανδρών σε ένα νούμερο που πλησίαζε τον αριθμό των όπλων που παρέδωσε ο ΕΛΑΣ κατά τη συμφωνία της Βάρκιζας, δηλαδή 48.000, ώστε να αποφευχθεί η αρνητική κριτική ότι το ΚΚΕ

προετοίμαζε έναν νέο γύρο ή να προφυλαχθούν οι βετεράνοι του ΕΛΑΣ από τις διώξεις εναντίον τους.¹³³⁵

Πίνακας επίσημων στοιχείων της δύναμης των μονάδων του ΕΛΑΣ		
Α) Ενεργός ΕΛΑΣ		
1)	Ομάδα Μεραρχιών Μακεδονίας	25.000
2)	Ομάδα Μεραρχιών Στερεάς Ελλάδας	11.000
3)	Μεραρχία Θεσσαλίας	9.000
4)	Μεραρχία Πελοποννήσου	11.000
5)	Μεραρχία Ηπείρου	5.000
6)	Μεραρχία Κρήτης	4.000
7)	Ταξιαρχία Αρχιπελάγους	3.000
8)	Ταξιαρχία Ιππικού	1.000
9)	Α Σώμα Στρατού (Αθηνών-Πειραιώς-Περιχώρων)	5.000
10)	Τάγμα φρουράς Στρατηγείου	500
Σύνολο		75.000
Β) Εφεδρικός ΕΛΑΣ		
		47.000
Γενικό σύνολο		122.000

Πίνακας 7.9, πηγή: ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί. 494, φάκ. 32/2/263-264, «Τι διέθετε ο ΕΛΑΣ εις την Απελευθέρωση»

Οικονομική ενίσχυση του ΕΛΑΣ από τη Στρατιωτική Συμμαχική Αποστολή 1/7/1943 έως 31/7/1944		
1	I Μεραρχία	43.147
2	VIII	12.600
3	IX	61.000
4	X	1.900
5	XIII	25.500
6	XVI ταξιαρχία	1.500
7	Γενικό Στρατηγείο	2.100
Σύνολο		134.747

Πίνακας 7.10, πηγή: ΑΣΚΙ, αρχείο ΚΚΕ, φάκ. 30/1/227, «Κατάσταση εμφανίσιμα την εις χρήση και υλικά ενίσχυση του ΕΛΑΣ από την Συμμαχική Αποστολή από 1/7/1943 έως 31/7/1944», ΣΔ Γενικού Στρατηγείου, 10/8/1944.

7.5 Η αρωγή της Αντίστασης

Η Εθνική Αλληλεγγύη, αν και ήταν μια οργάνωση, που ιδρύθηκε με σκοπό τη διάσωση και την υποστήριξη των πολιτικών κρατουμένων έθετε ευρύτερους στόχους και σκοπός της ήταν η παροχή βοήθειας και η σωτηρία σε οποιονδήποτε ανεξαιρέτως θα έπεφτε θύμα του φασισμού. Όπως είδαμε το καταστατικό της όριζε κατηγορηματικά ότι: σκοπός της ήταν η περίθαλψη και η υπεράσπιση όλων των θυμάτων του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και των οικογενειών τους δίχως να γίνεται διάκριση,

¹³³⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, φάκ. 493, φάκ. 30/1/59, «Το έργο της επιμελητείας του ΕΛΑΣ» Στέφανος Σαράφης, ό. π., σσ. 364-366.

εθνικότητας, φύλου, πολιτικών, κοινωνικών και θρησκευτικών αντιλήψεων. Παράλληλα είχαν ιδρυθεί και άλλες οργανώσεις ανεξάρτητες όπως η «Επιτροπή περίθαλψης Άγγλων, Κυπρίων – Κρητών και Θεσσαλών καταδιωκομένων» στον Αλμυρό και η «Επιτροπή περίθαλψης Κρητών» στη Λάρισα. Στην πορεία οι οργανώσεις αυτές ενσωματώθηκαν στην Εθνική Αλληλεγγύη. Σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας άρχισαν να ιδρύονται παραρτήματα· αυτά, όμως, αρχικά εργάζονταν δίχως να έχουν σύνδεση μεταξύ τους και επικεντρώνονταν στην παροχή αρωγής προς τους αιχμαλώτους και τους κρατούμενους των στρατοπέδων. Στη συνέχεια οργανώθηκαν τμήματα όπως το Τμήμα Περίθαλψης και το Τμήμα Αιχμαλώτων Στρατοπέδων.¹³³⁶

Το τμήμα της Αθήνας συνεργάστηκε με τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό και τον ΕΟΧΑ, για να μεταφέρει τρόφιμα και άλλα εφόδια μέσα στα στρατόπεδα των κρατουμένων. Επειδή οι κατοχικές αρχές είχαν απαγορεύσει την αποστολή ατομικών δεμάτων, στην όλη επιχείρηση συμμετείχαν χιλιάδες άτομα. Τα μέλη της Εθνικής Αλληλεγγύης μαγείρευαν το φαγητό και στη συνέχεια το έδιναν σε άλλα τα οποία το μετέφεραν μέσα στα στρατόπεδα. Τα δέματα πέρασαν μέσα στα στρατόπεδα από τα μέλη του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, από κληρικούς, από γιατρούς και νοσοκόμες και από συγγενείς με την ανοχή κάποιων Ελλήνων φρουρών. Η Εθνική Αλληλεγγύη είχε κατορθώσει να περάσει 1.161.000 μερίδες φαγητό μέσα στα στρατόπεδα και τις φυλακές της Αθήνας, του Χαϊδαρίου, στην Καλλιθέα, στο Εμπειρίκιο και στο Τατόι καθώς και στις Αβέρωφ έως τον Αύγουστο του 1943. Πάντοτε ελλόχευε ο κίνδυνος εκείνος που μετέφερε κρυφά τα τρόφιμα να συλληφθεί και να έχει την τύχη του κρατούμενου. Σημαντική ήταν η προσφορά των γυναικών μελών του Τμήματος Γυναικών του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Ζαρέφη, Μαυροκορδάτου και Δρίβα. Στη Θεσσαλονίκη οι πρώτες ομάδες της Εθνικής Αλληλεγγύης δημιουργήθηκαν στις αρχές του 1942, όταν μεταφέρθηκαν στην πόλη οι εξόριστοι από την Ανάφη και εγκλείσθηκαν στις φυλακές του Επταπυργίου. Οι ομάδες, αν και ολιγομελείς, είχαν από πίσω τους έναν κύκλο ο οποίος τους ενίσχυε με χρήματα και τρόφιμα και ήταν ένα σωματείο, όπως τα ΤΤΤ, ή οι εργατοϋπάλληλοι ή οι επαγγελματίες. Σημαντικές ποσότητες τροφίμων εξασφαλίσθηκαν από την ύπαιθρο, και τα διένειμε η Εθνική Αλληλεγγύη Θεσσαλονίκης. Τα τρόφιμα, που συγκέντρωσαν τα παρέδωσαν στους κρατούμενους των φυλακών του Επταπυργίου και του στρατοπέδου Παύλου Μελά. Όταν, όμως, στη Θεσσαλονίκη αποκαλύφθηκε η επιχείρηση από τους κατακτητές, η Εθνική Αλληλεγγύη χρησιμοποίησε τότε το φιλανθρωπικό σωματείο «Ιωάννης Χρυσόστομος» καθώς και κάποιες κυρίες μέλη του ΕΟΧΑ. Στο στρατόπεδο της Λάρισας, επειδή είχε απαγορευτεί η εισαγωγή τροφίμων, η Εθνική Αλληλεγγύη έστειλε εμβάσματα στους κρατούμενους και οι τελευταίοι σε συνεννόηση με τα μέλη του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού αγόραζαν τα απαραίτητα τρόφιμα.¹³³⁷

Ο γιατρός του στρατοπέδου Φλουτζής κατόρθωσε να εξοικονομήσει κάποια τρόφιμα και να ετοιμάσει ειδική δίαιτα για τους ασθενείς κρατούμενους, περίπου 100, καθώς και να παρέχει γάλα εβαπορέ ανά δύο ημέρες στους ασθενείς που έπασχαν από φυματίωση. Ένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα ήταν ότι τα δέματα που έμπαιναν μέσα στο στρατόπεδο σε συνεργασία με τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό συστηματικά ελέγχονταν ενώ η διοίκηση κρατούσε μέρος των προμηθειών, ζάχαρη, ρύζι και γάλα για τον εαυτό της. Όταν η ΕΔΒΕ επιδίωξε να στείλει δέματα στους

¹³³⁶ Εθνική Αλληλεγγύη, *Μια προσπάθεια και ένας άθλος*, ό. π., σσ. 34-35.

¹³³⁷ Εθνική Αλληλεγγύη, *Τέσσερα χρόνια αγώνες και δράση της ΕΑ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Αλληλεγγύη, 1945, σσ. 5-7.

κρατούμενους, η διοίκηση επιδίωξε τον έλεγχό τους για να κατάσχει μέρος από αυτά.¹³³⁸

Η Εθνική Αλληλεγγύη, όμως, δεν ήταν μια οργάνωση με περιορισμένους στόχους, αλλά σκοπός της ήταν να εγείρει ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και ολόκληρο το ελληνικό έθνος στον αγώνα για τη σωτηρία όλων των πατριωτών που είχαν πέσει θύματα του φασισμού. Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος ήταν πάνω από όλα ολοκληρωτικός πόλεμος. Για την Αντίσταση ήταν απαραίτητη η στράτευση πολιτικών απ' όλα τα κόμματα, καθώς και κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων οι οποίες ανήκαν σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και ανθρώπων από τον χώρο του πνεύματος και του πολιτισμού. Όσοι είχαν φανεί διστακτικοί ή αρνητικοί απέναντι στην Αντίσταση και δεν επιθυμούσαν να ενταχθούν στις πολιτικές ή τις συνδικαλιστικές οργανώσεις της ή να πολεμήσουν στο αντάρτικο και να πάρουν μέρος στις διαδηλώσεις για λόγους συντηρητισμού και από τον φόβο για αυτούς και τις οικογένειες τους, θα μπορούσαν να συνεισφέρουν σε άλλους εξίσου σημαντικούς τομείς όπως αυτόν της αρωγής. Αυτή ήταν μια από τις μεγάλες επιτυχίες του ΕΑΜ, ότι με την Εθνικής Αλληλεγγύη ριζοσπαστικοποιούσε τη φιλανθρωπία η οποία μετεξελισσόταν σε αντιστασιακή δράση ενάντια στους κατακτητές και τη δωσιλογική κυβέρνηση με κύριο στόχο την επιβίωση και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του άμαχου πληθυσμού. Η μπροσούρα που εξέδωσε το ΕΑΜ με τίτλο «Πως πρέπει να δουλεύει η γυναίκα στο ΕΑΜ αναφέρει χαρακτηριστικά: ¹³³⁹

«Όσο για την Εθνική Αλληλεγγύη που πρώτη της μορφή είναι η «άμυνα κατά του θανάτου»... Τον αγώνα αυτόν που σκοπεύει να σώσει από την απαθλίωση και τον θάνατο, τον θεωρούμε έξ' ίσου σπουδαίο και παράλληλο με κάθε επαναστατική δράση, γιατί πιστεύουμε πώς κάθε Ελληνόπουλο που πεθαίνει είναι και μια ήττα μέσα στο εξοντωτικό αγώνα που γίνεται εναντίον του λαού μας».¹³⁴⁰

Επιπλέον, για ομάδες του πληθυσμού που τα προηγούμενα χρόνια ο ρόλος τους στην ελληνική κοινωνία ήταν πολύ περιορισμένος και απουσίαζαν από τον χώρο της εργασίας, της εκπαίδευσης και του πολιτισμού επιφυλάσσονταν πρωταγωνιστικός ρόλος στους κόλπους της Εθνικής Αλληλεγγύης. Οι γυναίκες ήταν η χαρακτηριστικότερη περίπτωση. Το ΕΑΜ έθεσε στόχο τη δημιουργία ομάδων γυναικών σε κάθε συνοικία και σε κάθε γειτονία. Οι γυναίκες και οι νοικοκυρές μέσα από τους κόλπους της Εθνικής Αλληλεγγύης θα συστηματικοποιούσαν το έργο της αρωγής παρέχοντας βοήθεια στις οικογένειες των κρατουμένων, των εκτελεσμένων και στα ορφανά του πολέμου. Επιπλέον, η ένταξη της λαϊκής γυναίκας στην Εθνική Αλληλεγγύη έπρεπε να είναι μια διαδικασία κοινωνικής απελευθέρωσης για την ίδια που θα της άνοιγε νέους ορίζοντες, ώστε να έχει λόγο στη διαμόρφωση των μελλοντικών πολιτικών εξελίξεων. Σε κάθε γειτονία έπρεπε να δημιουργηθούν ομάδες γυναικών οι οποίες θα αναλάμβαναν συλλογική δράση και θα διεκδικούσαν από το κατοχικό κράτος πρόσθετες παροχές τροφίμων. Το υπάρχον σύστημα της ΕΔΒΕ, το οποίο παρείχε ίσες μερίδες στους πλούσιους και τους φτωχούς, ήταν άδικο. Οι νοικοκυρές και οι γυναίκες των λαϊκών οικογενειών έπρεπε να οργανωθούν και διεκδικήσουν διπλές μερίδες για τις λαϊκές τάξεις, συσσίτιο μαγειρεμένο με λάδι και

¹³³⁸ Αντώνης Φλουντζής, *Χαϊδάρι. Κάστρο και βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1986, σ. 41.

¹³³⁹ ΕΑΜ, *Πως πρέπει να δουλεύει η γυναίκα στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Άθήνα, Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου, Αθήνα, 1943, σ. 20.

¹³⁴⁰ Ο. π.

τρόφιμα προερχόμενα από την εθνική παραγωγή τα οποία θα διανέμονταν υπό λαϊκό έλεγχο και καθήκον τους θα ήταν η περίθαλψη των αγωνιστών.¹³⁴¹

Η Εθνική Αλληλεγγύη επεδίωξε και πέτυχε μια στενή συνεργασία με τον ανώτερο και τον κατώτατο κλήρο. Οι κληρικοί, τόσο οι επίσκοποι όσο και οι απλοί ιερείς, συμμετείχαν στις ΕΔΕΣ και τις ΚΕΔΕΣ της ΕΔΒΕ, οι οποίες διένειμαν τα τρόφιμα του σουηδικού σχεδίου στην επαρχία. Επιπλέον, οι τελευταίοι είχαν στην κατοχή τους πολύτιμα στοιχεία, καταλόγους δικαιούχων, ενοριακά έγγραφα με τις οικογένειες κάθε Μητροπόλης. Ειδικότερα η Εθνική Αλληλεγγύη ανέπτυξε στενή συνεργασία με τους Μητροπολίτες Κοζάνης, Ηλείας, Φλωρίνης, Χίου, Χαλκίδος, Βόλου, Σπάρτης και Δρυινουπόλεως αλλά και με τον κατώτερο κλήρο. Αλλά και η σχέση του κατώτερο κλήρου με την Εθνική Αλληλεγγύη ήταν ιδιαίτερα σημαντική και τα ποσοστά των κληρικών που ήταν μέλη της ή συνεργάζονταν μαζί της ήταν ιδιαίτερα υψηλά: στη Στερεά Ελλάδα έφτασε 60%, στην Ήπειρο και τη Μακεδονία το 70%, στη Θεσσαλία το 80% και στην Εύβοια το 90%. Του κληρικούς τους ακολουθούσαν οι ψάλτες και οι νεωκόροι. Ο Αναστάσιος Πεπονής μέλος του Εθνικού Συνδέσμου Ανωτάτων Σχολών αναφέρει ότι ένας από τους κύριους λόγους που η οργάνωση του είχε αναπτύξει συνεργασία με τον Μητροπολίτη Γόρτυνος Προκόπιο ήταν: «το ΕΑΜ είχε μπει και στην Εκκλησία· είχε στρατεύσει και είχε προβάλει Μητροπολίτες όπως, αν η θύμηση δεν ξεγελάει, τον Κοζάνης. Η σύνδεση με τον Προκόπιο έδινε την αίσθηση πως είχαμε και μεις τον Μητροπολίτη μας». Ανάλογη επιτυχία είχε η Εθνική Αλληλεγγύη και στον χώρο των γιατρών. Στην Αθήνα τουλάχιστον το 60 % των γιατρών συμμετείχαν στην Εθνική Αλληλεγγύη. Ομοίως και στον χώρο των νομικών, από τον οποίο συμμετείχαν 1.000 μέλη υπό τον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο.¹³⁴²

Το έτος 1943 αποτέλεσε σταθμό για την ανάπτυξη της Εθνικής Αλληλεγγύης. Στους κόλπους της είχαν ενταχθεί άτομα από διαφορετικούς πολιτικούς και κοινωνικούς χώρους. Τον Μάρτιο του 1943 συγκλήθηκε η πρώτη σύσκεψη με τη συμμετοχή των οργανώσεων της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης και της Θεσσαλίας και εξέλεξε επίτιμο προεδρείο του εξόριστους και τους φυλακισμένους. Ως κύριος στόχος τέθηκε η ανάπτυξη της Εθνικής Αλληλεγγύης στην επαρχία. Εκείνη τη χρονική περίοδο, επρόκειτο να αποσταλούν οι ουδέτεροι αντιπρόσωποι της ΕΔΒΕ στην ελληνική επαρχία και να επεκταθεί ο χώρος που θα δραστηριοποιούνταν η τελευταία. Τον Ιούνιο του 1943 συνήρθε η Β' Ολομέλεια η οποία εξέλεξε πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Εθνικής Αλληλεγγύης τον Αθανάσιο Ρουσσόπουλο, καθηγητή του Πολυτεχνείου και πρόεδρο της Επιτροπής Συνεργαζομένων Συνεταιρισμών και μέλος του ΕΟΧΑ, γενικό γραμματέα τον Δημήτριο Τσάντη, ταμία τον Πορφύρη Κονίδη, μέλη την Τιτίκα Δαμασκηνού, τον Κλέων Παπαλοΐζο και τον Τάκη Κυριανόπουλο. Στην 3^η Ολομέλεια η οποία συγκλήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1943 η οποία συνήρθε πήραν μέρος αντιπρόσωποι από 12 κόμματα και οργανώσεις: των Φιλελεύθερων, του Αγροτικού Δημοκρατικού (Μυλωνάς), του Κομμουνιστικού, του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού του Γεωργίου Παπανδρέου, της Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ), των Προοδευτικών Φιλελεύθερων του Καφαντάρη, του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΕΣΚΕ), του Σοσιαλιστικού Κόμματος του Καλομοίρη, της Σοσιαλιστικής Ομάδας του Στρατή και των οργανώσεων ΕΑΜ, ΕΠΟΝ, ΕΔΕΜ. Η 3^η

¹³⁴¹ Ο. π., σ. 30-32.

¹³⁴² HS 5/228, "Resistance Organizations", 30/9/1943· ΓΑΚ, Αρχείο Κυβέρνησης Μέσης Ανατολής, φάκ. 455, "Ethnal Gethniki Allilengui and Relief", Εθνική Αλληλεγγύη, ό. π., Νίτσα Κολιού, ό. π., σσ. 857-858.

Ολομέλεια εξέλεξε ως επίτιμο πρόεδρο τον Μητροπολίτη Κοζάνης Ιωακείμ, «τον πνευματικό αρχηγό της επανάστασης». Στο πανθεσσαλικό συνέδριο μέρος πήρε και αντιπρόσωπος του ΕΔΕΣ αλλά και η ΕΚΚΑ συνεργαζόταν στενά μαζί της. Οι αντιπρόσωποι των πολιτικών κομμάτων χαρακτήρισαν την 3^η Ολομέλεια της ΚΕ ως: «προθάλαμο της ενότητας του πολιτικού κόσμου».¹³⁴³

Η Εθνική Αλληλεγγύη απέστειλε έκκληση για βοήθεια στο εξωτερικό. Τα θύματα από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των κατακτητών αύξαναν καθημερινά και η ίδια δεν είχε τα απαραίτητα μέσα για να παρέχει βοήθεια ακόμα και για τα στοιχειώδη. Το μήνυμα μεταβιβάστηκε από την αγγλική πρεσβεία στον Εμμανουήλ Τσουδερό. Ο τελευταίος υποσχέθηκε ότι η ελληνική κυβέρνηση θα έκανε ότι ήταν δυνατό να απαλύνει τα δεινά των θυμάτων του εθνικού αγώνα σε συνεργασία με τους Συμμάχους και ότι τη στιγμή της Απελευθέρωσης θα έκανε το καθήκον της, όταν πλέον θα είχε αποσυρθεί ο κατακτητής. Η απάντηση αυτή δεν έδινε πολλές ελπίδες για ουσιαστική ενίσχυση. Το προεδρείο της Κεντρικής Επιτροπής της Εθνικής Αλληλεγγύης έστειλε μήνυμα έκκληση προς τις συμμαχικές κυβερνήσεις, καθώς και σε εκείνες των ουδέτερων κρατών, των Εκκλησιών στο Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού, ζητώντας την παρέμβασή τους για τον τερματισμό της τρομοκρατίας και την αύξηση της βοήθειας από το εξωτερικό.¹³⁴⁴

Οι ιταλικές και στη συνέχεια οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές είχαν απαγορεύσει στην ΕΔΒΕ και το ΔΚΕΣ να αποστείλουν τρόφιμα στις περιοχές που ελέγχονταν από τον ΕΛΑΣ, τον ΕΔΕΣ και την ΕΚΚΑ ή να εργαστούν για την αποκατάσταση των πυρόπληκτων. Οι συμμαχικές κυβερνήσεις, ιδιαίτερα η βρετανική, παρά την επιδείνωση της κατάστασης, δεν είχαν διαμαρτυρηθεί μέσω της σουηδοελβετικής επιτροπής στη γερμανική κυβέρνηση απειλώντας ότι αν δεν παρέχονταν βοήθεια προς όλους δίχως διακρίσεις, είτε βρίσκονταν μέσα στην επικράτεια της Ελεύθερης Ελλάδας ή στις περιοχές που ελέγχονταν από τη δωσιλογική κυβέρνηση, τότε θα τερματιζόταν το σουηδικό σχέδιο ή θα μειώνονταν οι ποσότητες των τροφίμων που εισάγονταν από τον Καναδά. Αυτό έγινε πολύ αργότερα το καλοκαίρι του 1944 παραμονές της Απελευθέρωσης.

Το έργο της αρωγής του άμαχου πληθυσμού για τις περιοχές που απουσίαζε η ΕΔΒΕ θα το αναλάμβανε η Εθνική Αλληλεγγύη. Σε εγκύκλιο του το ΚΚΕ της Θεσσαλίας τόνιζε τη σπουδαιότητα του ρόλου της Εθνικής Αλληλεγγύης, καθώς και την ανάγκη να στελεχωθεί με τα καλύτερα κομματικά μέλη και να ενισχυθεί οικονομικά με κάθε τρόπο. Η εγκύκλιος ανέφερε χαρακτηριστικά ότι: «το έργο της ΕΑ είναι μεγάλης σημασίας. Χωρίς γερή ΕΑ ο αγώνας μας δεν μπορεί να ολοκληρωθεί». Σε κάθε χωριό οργανώθηκε μια τοπική επιτροπή και σε κάθε νομό μια κεντρική. Το πρόβλημα, όμως, που αντιμετώπιζαν τα παραρτήματα της Εθνικής Αλληλεγγύης ήταν ότι δεν είχαν στην κατοχή τους τα μέσα, τρόφιμα, κλινοσκεπάσματα, φάρμακα, για να απαλύνουν τις τραγικές συνθήκες που είχαν περιέλθει οι κάτοικοι της υπαίθρου, οι οποίοι ήταν θύματα των γερμανικών εκκαθαριστικών επιχειρήσεων, καθώς και να συντηρήσουν

¹³⁴³ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/483, 'Εθνική Αλληλεγγύη', «Συνήλθε η πανελλαδική σύσκεψη της Εθνικής Αλληλεγγύης», «Τα καθήκοντα της Εθνικής Αλληλεγγύης», 15/4/1943, *Εθνική Αλληλεγγύη*, ό. π., σσ. 23-26.

¹³⁴⁴ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS5/228, "Appeal to all the respective organizations of the Allied peoples, Greeks abroad, and the Royal Greek Government in Cairo", "Mobility from Chris to Tsouderos", 9/9/1943, HS5/232, «Έκκληση της Κεντρικής Επιτροπής της Εθνικής Αλληλεγγύης», Αθήνα, 12/12/1943.

εκατοντάδες χιλιάδες πυροπαθείς. Επίσης, οι τοπικές οργανώσεις δεν διέθεταν τα μεταφορικά μέσα και το οδικό δίκτυο ελέγχονταν από τους κατακτητές. Άλλοι παράγοντες που επηρέαζαν το έργο της ήταν η διαθεσιμότητα της παραγωγής κάθε περιφέρειας και το μέγεθος των καταστροφών. Η Εθνική Αλληλεγγύη έπρεπε να εξασφαλίσει τα τρόφιμα από την εγχώρια παραγωγή. Αναγκαστικά έπρεπε να μεταφερθούν από τις ορεινές περιοχές, από τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία στην Ήπειρο και από τη Θεσσαλία στην Ευρυτανία χιλιάδες τόνοι τροφίμων. Στην περιοχή της Ευρυτανίας η ΕΔΒΕ από τον Οκτώβριο του 1943 δεν είχε στείλει τρόφιμα εξαιτίας της γερμανικής απαγόρευσης. Η απαγόρευση προηγήθηκε των γερμανικών εκκαθαριστικών επιχειρήσεων στην περιοχή, οι οποίες με τη σειρά τους επιδείνωσαν ακόμη περισσότερο την κακή επισιτιστική κατάσταση. Οι κάτοικοι τρέφονταν με βελανίδια και εξαιτίας του υποσιτισμού και της αβιταμίνωσης η φυματίωση έκανε θραύση στις παιδικές ηλικίες, ενώ ασθένειες, όπως ο τύφος είχαν αρχίσει να εξαπλώνονται στα χωριά.¹³⁴⁵

Έως το 1944 είχαν σχηματιστεί στα χωριά και στις πόλεις 5.000 τοπικές επιτροπές της Εθνικής Αλληλεγγύης, 54 επιτροπές νομών και άλλες 9 ανά περιφέρεια. Ο αριθμός αυτός προσεγγίζει τον αντίστοιχο των ΕΔΕΣ και των ΚΕΔΕΣ της ΕΔΒΕ αρκετά μέλη των οποίων ήταν παράλληλα μέλη ή συνεργάζονταν με τις επιτροπές της Εθνικής Αλληλεγγύης, όπως οι Μητροπολίτες. Ο Απόστολος Στρογγύλης αναφέρει ότι χάρη στη γνωριμία του με το μητροπολίτη Ιεζεκιήλ, ο οποίος ήταν πρόεδρος του νοσοκομείου της Καρδίτσας, κατόρθωσε ένας σημαντικός αριθμός αγωνιστών και ανταρτών να μπορέσει να νοσηλευθεί στο τοπικό νοσοκομείο. Ο επόμενος στόχος του ήταν ο έλεγχος των συσσιτίων της πόλης και η αποκατάσταση της εύρυθμης λειτουργίας τους. Ο πρώην υπεύθυνος των συσσιτίων φυγάδευε τρόφιμα από τα συσσίτια. Ο Στρογγύλης σε συνεργασία με τον γραμματέα της Μητρόπολης, Ηλία Μίσσα εξασφάλισαν τον έλεγχο της αποθήκης και σε συνεργασία με τις Δήμητρα Βαρσάμη, Λιλίκα Σχοινά και Ναυσικά Αναστασίου ανέλαβαν την οργάνωση των συσσιτίων αυξάνοντας τη μερίδα. Οι αντιπρόσωποι της ΕΔΒΕ στην επαρχία ήταν πολύ λίγοι, δεν είχαν μεταφορικά μέσα και δεν γνώριζαν τις ανάγκες τις κάθε κοινότητας. Οι τοπικές επιτροπές της Εθνικής Αλληλεγγύης με τα ψηφίσματα, την αυτοπρόσωπη παρουσία τους στα γραφεία της σουηδοελβετικής επιτροπής, καθώς και τις έγγραφες διαμαρτυρίες τους επιδίωκαν την επέκταση του σουηδικού σχεδίου στις κοινότητες που είχαν πραγματικά ανάγκη την αρωγή. Ο ρόλος τους ήταν πολύ σημαντικός στο να ενημερώσουν τη σουηδοελβετική επιτροπή με επίσημα υπομνήματα για τις πραγματικές ανάγκες του άμαχου πληθυσμού, ζητώντας παράλληλα να πείσει τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές για την άρση του αποκλεισμού.¹³⁴⁶

Οργανωτική συγκρότηση Εθνική Αλληλεγγύης	
Επιτροπές περιοχών	9
Επιτροπές νομών	54
Επιτροπές βάσης (χωριών, συνοικιών)	5.000
Μέλη άντρες	1.250.000
Μέλη γυναίκες	1.740.000

¹³⁴⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί. 418, φάκ. 24/2/58, «Για τις τομεακές και Τμηματικές Επιτροπές ΕΑΜ της περιφέρειας Ελλασώνας», 1/11/1943'UNA, S-1306-0000-0008, "To the International Red Cross Committee. Memorandum of the Inhabitants of the Nomos (Province) of EVRYTANIA",

¹³⁴⁶ Απόστολος Στρογγύλης, ό. π., σσ. 32-35 'Κωστής Παπακόγκος, ό. π., σσ. 247-264.

Σύνολο	3.000.000

Πίνακας 7.12, πηγή: Εθνική Αλληλεγγύη, Μια προσπάθεια και ένα άθλος. Το έργο της Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδος. Για τους Έλληνες και του Φιλέλληνες του εξωτερικού. Έκκληση της Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδος, Αθήνα, Να υπηρετούμε το λαό, 1945, σ. 22.

Ο ΕΛΑΣ είχε ήδη δημιουργήσει μια απελευθερωμένη περιοχή, ύστερα από την ιταλική συνθηκολόγηση, με παραγωγικές εκτάσεις στην οποία είχε δημιουργήσει θεσμούς λαϊκής αυτοδιοίκησης και ένα σύστημα φορολογίας ενώ παράλληλα το ΕΑΜ έλεγχε ένα σημαντικό μέρος των αγροτικών συνεταιρισμών. Η ιταλική κατάρρευση συνέπεσε χρονικά με την ανανέωση των εγχώριων αποθεμάτων από τη νέα σοδειά του 1943 εξασφαλίζοντας στον ΕΛΑΣ την τροφοδοσία τουλάχιστον για το άμεσο χρονικό διάστημα. Μέρος της κρατικής φορολογίας σε είδος καθώς και των επιτάξεων των ιταλικών στρατευμάτων θα χρησιμοποιούνταν για την τροφοδοσία του άμαχου πληθυσμού. Οι ποσότητες των τροφίμων, όμως, δεν ήταν αρκετές για την παράλληλη τροφοδοσία του αντάρτικου και του άμαχου πληθυσμού. Μια λύση ήταν η αύξηση της φορολογίας σε είδος· αυτό το μέτρο γεγονός μπορούσε να φέρει σε ρήξη το ΕΑΜ με τον αγροτικό χώρο από τον οποίο αντλούσε την υποστήριξη του δεδομένου ότι πολλοί παραγωγοί ήταν οι ίδιοι πυρόπληκτοι. Απαραίτητη ήταν και η αγορά τροφίμων από την ελεύθερη αγορά, επειδή με αυτόν τον τρόπο θα ανακουφίζονταν οικονομικά όσοι αγρότες είχαν υποστεί τις συνέπειες των γερμανικών εκκαθαριστικών επιχειρήσεων. Ανάμεσα στα μέτρα που υιοθετήθηκαν ήταν οι έρανοι σε χρήμα αλλά και σε είδος. Τον Νοέμβριο του 1943 προκηρύχθηκε ένας μεγάλος έρανος για τα θύματα και εκδόθηκαν κουπόνια αξίας από 1.000 έως 100.000 δραχμές.¹³⁴⁷

Σε αρκετές περιοχές οι τοπικές λαϊκές επιτροπές παρέδωσαν στην τοπική Εθνική Αλληλεγγύη τρόφιμα από την εισφορά για το έργο της αρωγής. Στην περιοχή του Ολύμπου, οι φόροι, που μέχρι πρότινος εισπράττονταν από την κατοχική κυβέρνηση, τώρα θα χρησιμοποιούνταν από το ΕΑΜ για την ανακούφιση όσων είχαν πληγεί από τα αντίποινα των Ιταλών. Το ίδιο και στον νομό Αχαΐας όπου οποίο επιβλήθηκαν πρόσθετοι φόροι για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση. Ένα σύστημα ανταλλαγής προϊόντων μεταξύ των χωριών θα εγκαθιδρύονταν, ώστε να αντιμετωπιστούν οι ελλείψεις. Στην Έδεσσα στο Αγροτικό Συνέδριο, που πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1944 και συμμετείχαν 120 αντιπρόσωποι από κοινότητες και γεωργικούς συνεταιρισμούς, αποφασίσθηκε η απευθείας ανταλλαγή προϊόντων. Από τις τοπικές αγορές θα αγοράζονταν αλάτι και σπόροι και θα διανέμονταν στα χωριά με σκοπό την ενίσχυση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας.¹³⁴⁸ Επιπλέον, αρκετές κοινότητες δανείστηκαν από το πλεόνασμα των γειτονικών έντοκα με την πληρωμή να γίνεται σε είδος από την επόμενη σοδειά.¹³⁴⁹ Σε κάποιες περιπτώσεις κρατικά δάνεια χορηγήθηκαν από την Αγροτική Τράπεζα.¹³⁵⁰

¹³⁴⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, φάκ. 415, «Προς όλες τις περιφερειακές και αχτιδικές επιτροπές στους πυρήνες και όλα τα μέλη του κόμματος» Νοέμβρης 1943 Έθνική Αλληλεγγύη, «Έρανος των θυμάτων», 24/12/1943.

¹³⁴⁸ Τα παραπάνω συνέβαιναν στη περιοχή της Λάρισας ήδη από την άνοιξη του 1943, βλ. PRO HS 5/639, 3rd April 1943.

¹³⁴⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 412, φάκ. 23/5/16, «Ανταπόκριση», 23/6/1944 PRO HS 5/ 483, *General Report on Red Cross Relief and other Organisations, Observations on A.M.M. Relief and Conclusions. (Reasons for Discontinuing AMM relief)*, Cairo, 24/4/1944.

¹³⁵⁰ Συγκεκριμένα δόθηκαν από το κράτος δάνεια ύψους 75.000 δραχμών σε κάθε άτομο που είχε καλή προπολεμική πιστοληπτική ικανότητα. Στη συνέχεια το μέτρο θα γενικευθεί σε χωριά πυρόπληκτων με μεγαλύτερα ποσά, ό. π.,

Στο Σινιάτσικο Κοζάνης η Εθνική Αλληλεγγύη κατόρθωσε να συντηρήσει 3.000 άτομα για έναν μήνα. Στις πυρόπληκτες περιοχές των Γρεβενών, του Βοίου και της Καστοριάς αποκατάστησε 7.000 άτομα ενώ χάρη στην οικονομική ενίσχυση της Συμμαχικής Αποστολής δημιούργησε 82 εστίες συσσιτίων διανέμοντας φαγητό σε 12.000 άτομα. Στην περιοχή των Πιερίων συντήρησε όλους τους πυροπαθείς για πέντε μήνες τον χειμώνα του 1943-1944. Η Εθνική Αλληλεγγύη πραγματοποίησε έρανο για την ενίσχυση των πληγέντων πληθυσμών των Πιερίων στον οποίο συμμετείχαν ακόμη και εκπρόσωποι των επίσημων αρχών, ο εισαγγελέας, ο έπαρχος, ο Μητροπολίτης και ο δήμαρχος. Στις εκκλησίες οι κληρικοί καλούσαν τους πιστούς να συνεισφέρουν. Ορίστηκε εξαμελής επιτροπή διαχείρισης του εράνου τα μέλη της οποίας ήταν όλα μέλη της τοπικής επιτροπής του ΚΚΕ. Στην περιοχή της Έδεσσας από τον Αύγουστο του 1943 έως τον Δεκέμβρη του 1944 ενίσχυσε 25.000 χιλιάδες άτομα. Στην Ήπειρο οργάνωσε την «Επιτροπή Προστασίας Πυροπαθών- Απώρων – Παιδιών». Ύστερα από διαμαρτυρίες και λαϊκές κινητοποιήσεις οι Γερμανοί ήραν τις απαγορεύσεις και κατέστη εφικτό να αποσταλούν τρόφιμα από τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Παράλληλα, η Εθνική Αλληλεγγύη ενημέρωσε τους Σύμμαχους ότι τα τρόφιμα προορίζονταν για την περίθαλψη του άμαχου πληθυσμού για να αποφύγουν την επίθεση συμμαχικών αεροπλάνων.¹³⁵¹

Ούτε όμως η ένοπλη αντίσταση έμεινε αδρανής. Τμήματα του ΕΛΑΣ θα παραλάμβαναν ποσότητες αλεύρων κατά τη διάρκεια εκφόρτωσης τους από την ΕΔΒΕ.¹³⁵² Η ανάπτυξη και η μεγέθυνση του του επέτρεψαν να συστηματοποιήσει τις επιθέσεις σε φάλαγγες που μετέφεραν τρόφιμα της Επιτροπής και να διεκδικήσει τα φορτία τους. Η Εθνική Αλληλεγγύη εκμεταλλεύτηκε τις επαφές με προέδρους των ΚΕΔΕΣ, όπως τους Μητροπολίτες, και προσπάθησε να αποκαταστήσει την τροφοδοσία αποκλεισμένων περιοχών. Ύστερα από διάβημα των Μητροπολιτών και των τοπικών επαγγελματικών επιμελητηρίων κάποιοι Γερμανοί διοικητές δέχθηκαν η ΕΔΒΕ να αποστείλει τρόφιμα υπό κάποιους όρους. Κάποιες ορεινές κοινότητες έστελναν έναν αντιπρόσωπο με τον κατάλογο των δικαιούχων τους, ο οποίος θα παραλάμβανε τα τρόφιμα. Σε αρκετές περιπτώσεις ο κατάλογος περιλάμβανε περισσότερα άτομα, ακόμη και αυτούς που ήταν αυτάρκεις παραγωγοί, εξασφαλίζοντας μεγαλύτερο απόθεμα τροφίμων. Αρκετά τρόφιμα της ΕΔΒΕ που είχαν παραμείνει μέσα στις πόλεις πωλούνταν στη μαύρη αγορά. Η Εθνική Αλληλεγγύη εξασφάλισε κάποιο τμήμα αυτών των εφοδίων με υπόγειους τρόπους και το διέθεσε η ίδια σε περιοχές που είχαν αποκλειστεί.¹³⁵³

Η Εθνική Αλληλεγγύη επιδίωξε και την απόκτηση των λαφύρων που προέρχονταν από κοινότητες που είχαν καταστραφεί. Της πυρπόλησης ενός χωριού προηγούνταν η λεηλασία του. Τα κατοχικά στρατεύματα αφαιρούσαν τα τρόφιμα, τα ζώα, καθώς και τα γεωργικά εργαλεία και στη συνέχεια τα πουλούσαν στις τοπικές αγορές της πρωτεύουσας κάθε επαρχίας. Το χωριό Δεσκάτη αφού λεηλατήθηκε επί μια εβδομάδα από τα γερμανικά στρατεύματα, τα τελευταία πούλησαν το πλιάτσικο στην αγορά της Ελασσόνας. Τα μέλη της Εθνικής Αλληλεγγύης αφού ενημέρωσαν του

¹³⁵¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 412, φάκ. 23/5/28, «Έκθεση δουλιάς για το μήνα Δεκέμβρη 1943», Βέροια 27/1/1944· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS5/229, "Greece: Political. Report on Aigialeia".

¹³⁵² Στο Βόλο θα αποσπούσε ένα φορτίο 35 τόνων δίνοντας απόδειξη παραλαβής. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Paul Mohn η Επιτροπή είχε αρκετές δοσοληψίες με τον ΕΛΑΣ, δίχως όμως να επεκτείνεται σε λεπτομέρειες, κάνοντας ό,τι ήταν δυνατό για να βοηθήσει το έργο της αρωγής, βλ. Παύλος Μων, *ό. π.*, σ. 35

¹³⁵³ Εθνική Αλληλεγγύη, *Μια προσπάθεια και ένας άθλος*, *ό. π.*, σ. 21.

κατοίκους ότι τα αγαθά ήταν αντικείμενο λεηλασίας τους έπεισαν να αγοράσουν ένα μέρος από αυτά και να τα επιστρέψουν στους κάτοικους της Δεσκάτης χωρίς πληρωμή.¹³⁵⁴

Το καλοκαίρι του 1943 ο ΕΔΕΣ κατόπιν διαταγής του Ζέρβα αποφάσισε την οικονομική ενίσχυση των οικογενειών των ανδρών του ΕΔΕΣ. Κάθε οικογένεια θα λάμβανε κάθε μήνα 45.000 δραχμές και για κάθε πρόσθετο μέλος της οικογένειας 5.000-10.000 δραχμές ανάλογα με τον βαθμό απορίας του αντάρτη. Για τους αξιωματικούς τα παραπάνω ποσά διπλασιάζονταν και ήταν δυνατό να τριπλασιαστούν με τη σύμφωνη γνώμη των ανωτέρων τους. Κατά την περίοδο της λειτουργίας του ΚΓΣΑ αποφασίστηκε ότι οι έρανοι που θα πραγματοποιούνταν υπέρ της Εθνικής Αλληλεγγύης θα διενεργούνταν από μικτή επιτροπή του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ και θα ενισχύονταν οι άποροι και τα θύματα των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των ιταλικών και των γερμανικών στρατευμάτων. Τα αρχηγεία και τα υπαρχηγεία θα υπέβαλαν ονομαστικούς καταλόγους με τα ονόματα των οικογενειών. Στις 4 Σεπτεμβρίου 1943 συγκροτήθηκε η Διεύθυνση Επιμελητείας του Γενικού Στρατηγείου του ΕΔΕΣ, η οποία ανέθεσε στις Επιτροπές Εθνικού Αγώνα την αρωγή των κατοίκων της επικράτειάς του, δηλαδή την ίδρυση συσσιτίων για τα παιδιά. Τα τρόφιμα και τα χρήματα θα προέρχονταν από την ΕΔΒΕ, τον Εθνικό Έρανο της Εθνικής Αλληλεγγύης και τα χρήματα που λάμβανε ο ΕΔΕΣ από το ΚΓΣΑ. Με διαταγή του Ζέρβα οι Επιτροπές Εθνικού Αγώνα εξουσιοδοτούνταν να ετοιμάσουν καταλόγους με τις άπορες οικογένειες των χωριών στις οποίες θα γίνονταν δίκαια κατανομή των τροφίμων τα οποία θα συγκεντρώνονταν ενώ και οι πεδινές κοινότητες έπρεπε να συντάξουν καταλόγους με τα είδη που είχαν συγκεντρώσει. Παράλληλα, ο ΕΔΕΣ αποφάσισε και την ενίσχυση με τρόφιμα των άπορων οικογενειών των υπαλλήλων οι οποίοι θα αποφάσιζαν να συμμετέχουν στην ΕΟΕΑ και θα υπηρετούσαν σε υπηρεσία ανάλογη με την ειδικότητα τους. Όλοι οι υπάλληλοι, που είχαν ενταχθεί στον ΕΔΕΣ από την 1^η Αυγούστου 1943, θα θεωρούνταν ότι είχαν στρατιωτικές υποχρεώσεις. Ήδη από τον Αύγουστο ο Ζέρβας είχε εκδώσει διαταγή που προέβλεπε την οικονομική ενίσχυση κάθε οικογένειας αντάρτη και αξιωματικού με μια χρυσή λίρα για την αγορά τροφίμων.¹³⁵⁵

Τον Ιανουάριο του 1944, ύστερα από την επανάληψη των συγκρούσεων ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ, ιδρύθηκε η Επιτροπή Περιθάλψεως του ΕΔΕΣ. Τον Ιανουάριο του 1944 άρχισε να παρέχει τα πρώτα συσσίτια στους πρόσφυγες από τις συγκρούσεις ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ. Τα τρόφιμα τα παρείχε η Διεύθυνση Επιμελητείας του ΕΔΕΣ και η μερίδα ήταν ανάλογη με εκείνη των ανταρτών, συνολικά 40.000 οκάδες τροφίμων. Η Επιτροπή Περιθάλψεως αντιμετώπιζε, όμως, σοβαρό πρόβλημα ελλείψεων σε αποθέματα καθώς και στη χρηματοδότηση. Τα τρόφιμα, που είχε στη διάθεση της, επαρκούσαν μόλις για 18 ημέρες και τα χρήματα, που απαιτούνταν, δόθηκαν από τη Διεύθυνση Επιμελητείας του ΕΔΕΣ. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα, διεξήχθη έρανος ο οποίος, όμως, απέδωσε μόλις 1.000 οκάδες τροφίμων και 200 λίρες. Την κατάσταση βοήθησε η αγγλική συμμαχική αποστολή χάρη στην ενίσχυση της οποίας έγινε εφικτή η αγορά τροφίμων επαρκών

¹³⁵⁴ Ο. π.

¹³⁵⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Στυλιανού Χούτα, φάκ. 33, «Διαταγή», 6/7/1943, «Διαταγή», 18/8/1943, «Διαταγή», 9/9/1943, «Γενική διαταγή» (επείγουσα), 6/9/1943' Αθανάσιος Φλιπούρης, ό. π., σσ. 159-165.

για τη λειτουργία των συσσιτίων έως και την 30^η Μαρτίου 1944. Επιπλέον δόθηκε ως βοήθεια το ποσό των 9.100 λιρών στους κατοίκους 32 χωριών.¹³⁵⁶

Οι μεγάλες γερμανικές εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του 1943-1944 επιδείνωσαν το πρόβλημα. Πλέον ήταν αναγκαία μια άμεση και συνολικότερη πολιτική αντιμετώπισης των επισιτιστικών αναγκών της περιφέρειας που συγκροτούσε την Ελεύθερη Ελλάδα. Η δημιουργία της ΠΕΕΑ άνοιγε τον δρόμο για να δοθούν λύσεις σε αυτές. Ένα ποσοστό της τάξεως του 20% από τις εισφορές και τα πρόστιμα παραδόθηκαν στους προέδρους των κοινοτήτων με την πρόβλεψη της ενίσχυσης των πυροπαθών και των λεηλατηθέντων. Άλλο ένα 5% διατέθηκε για την ενίσχυση άγονων περιοχών. Τον Μάρτη του 1944 με την πράξη 13 όλες οι ορεινές περιοχές απαλλάσσονταν από κάθε παρακράτημα εμπορευμάτων που προορίζονταν για τη διατροφή τους. Η πράξη 24, στη συνέχεια, απάλλαζε από τη φορολογία τα εμπορεύματα που εισάγονταν στις ελεύθερες περιοχές ενώ αντίστοιχα φορολογούνταν όσα προορίζονταν για εξαγωγές προς τις κατεχόμενες. Με μια μεγάλη καμπάνια έγινε προσπάθεια ενημέρωσης για τις έκτακτες ανάγκες σε τρόφιμα και συλλογής τους.¹³⁵⁷

Με αυτόν τον τρόπο έγινε εφικτό να συλλεχθούν και να σταλούν τρόφιμα σε πληγείσες ορεινές περιοχές, όπως η Ευρυτανία, από την παραγωγή της Θεσσαλίας.¹³⁵⁸ Σε περιοχές όπως η Ήπειρος όπου δεν κατέστη δυνατό να αποσταλούν τρόφιμα, παρά τον αρχικό προγραμματισμό, στη θέση τους παραδόθηκε υγειονομικό υλικό.¹³⁵⁹ Παιδικά συσσίτια οργανώθηκαν από την Εθνική Αλληλεγγύη. Σε περιοχές όπως η Έδεσσα έγινε δυνατό να συντηρηθούν πάνω από 25.000 άτομα. Επιπλέον, η Εθνική Αλληλεγγύη ανέλαβε να καλλιεργήσει πάνω από 453.000 στρέμματα. Πρατήρια τροφίμων δημιουργήθηκαν σε πόλεις προσφέροντας τρόφιμα σε προσιτές τιμές. Μέσω των συνεταιρισμών ποσότητες σταριού ανταλλάχθηκαν με λάδι.¹³⁶⁰ Στο ζήτημα της γης που βρίσκονταν σε κατάσταση αγρανάπαυσης πραγματοποιήθηκαν μικροί αναδασμοί σε τοπικό επίπεδο. Γη μοναστηριακή παραδόθηκε για εκμετάλλευση σε άπορους αγρότες.¹³⁶¹ Οι παραπάνω ενέργειες κατόρθωσαν να δώσουν προσωρινές λύσεις στο επισιτιστικό πρόβλημα της επαρχίας.

Τα οικονομικά μέσα που είχε στη διάθεση του το ΕΑΜ ήταν περιορισμένα. Οι δραχμές που κάθε μέρα έχαναν την αξία τους και δεν ήταν αρκετές, για να αγορασθούν τα επιπλέον τρόφιμα από την ελεύθερη αγορά. Οι συναλλαγές με χρήμα ήταν απαραίτητες, για να ανακουφίσουν την οικονομία της Ελεύθερης Ελλάδας. Ο γεωργός ο οποίος είχε διασώσει την παραγωγή του, αλλά είχε δει να καταστρέφεται η κατοικία του, είχε ανάγκη και από οικονομική ενίσχυση. Η οικονομική βοήθεια από τους Συμμάχους μπορούσε να προσφέρει ουσιαστικές λύσεις. Το ΕΑΜ διαμαρτύρονταν στην αγγλική στρατιωτική αποστολή. Αρκετά χωριά είχαν πυρποληθεί ως αντίποινα εξαιτίας επιχειρήσεων που οι Βρετανοί είχαν υποδείξει στον ΕΛΑΣ να

¹³⁵⁶ Κώστα Ιωάννου, *ό. π.*, σσ. 46-60

¹³⁵⁷ Γιάννης Σκαλιδάκης, *ό. π.*, σσ. 223- 235.

¹³⁵⁸ Εθνική Αλληλεγγύη, *ό. π.*, σσ. 39-61.

¹³⁵⁹ Βάσως Γεωργίου, *ό. π.*, τ. Ε. σσ. 1552-1553.

¹³⁶⁰ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 418, φάκ. 71/8, «Κατάσταση του οικονομικού με υπόλοιπα», 31/10/1944· Παρμενίων Αβελλίδης, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1976, σσ. 82-83.

¹³⁶¹ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή, Α', φάκ. 3, «Από τον αντάρτικο αγώνα».

πραγματοποιήσει. Ο ΕΛΑΣ έως τότε έδινε για την περίθαλψη των προσφύγων μέρος από τις δικές του μερίδες. Πλέον αυτό δεν μπορούσε να συνεχιστεί εξαιτίας της αύξησης των θυμάτων και η Αγγλία είχε την υποχρέωση να ενδιαφερθεί για τον επισιτισμό των πυρόπληκτων. Το ΕΑΜ ξεκαθάριζε ότι αυτό που ζητούσε δεν ήταν η ελεημοσύνη, αλλά η εκπλήρωση υποχρεώσεων προς σύμμαχο λαό ο οποίος πολεμούσε. Ο ταξίαρχος Mayers προειδοποιούσε τον λόρδο Glenconner ότι εξαιτίας της επιδείνωσης της επισιτιστικής κατάστασης η επικράτεια της Ελεύθερης Ελλάδας θα αντιμετώπιζε σοβαρό επισιτιστικό πρόβλημα, αν η Ελλάδα δεν απελευθερωνόταν έως τα Χριστούγεννα. Σύμφωνα με εκτιμήσεις των οικονομολόγων της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης τον Σεπτέμβριο του 1943 ο πληθυσμός που ζούσε στην επικράτεια του ΕΑΜ έφτανε το 1.000.000. Από αυτούς μόνο τα δύο τρίτα ήταν αυτάρκεις παραγωγοί. Οι υπόλοιπες 300.000 θα έμεναν δίχως στάρι μέχρι τα Χριστούγεννα του 1943. Ο Mayers θεωρούσε, ότι, εφόσον η Ελλάδα δεν θα απελευθερωνόταν έως τον Μάρτιο του 1944, ήταν επιτακτική ανάγκη να αποκτηθούν 20.000 τόνοι σταριού μεταξύ Ιανουαρίου και Μαρτίου του 1944. Οι 10.000 ήταν εφικτό να αποκτηθούν από την εγχώρια παραγωγή και οι υπόλοιποι θα μπορούσαν να εισαχθούν, 3.000 τόνοι κάθε μήνα. Το κόστος για τις εγχώριες ποσότητες θα έφτανε τις 10 χρυσές λίρες ανά τόνο δηλ. τις 100.000. Οι ποσότητες θα μπορούσαν να αυξηθούν και σε άλλα είδη όπως το ρύζι και όσπρια και να φτάσουν σε αξία τις 130.000 χρυσές λίρες. Ένα μέρος του ποσού θα μπορούσε να εξοφληθεί με υποσχετικά γραμμάτια. Το πρόβλημα ήταν το πως θα εισάγονταν. Η αποστολή τους με μικρά ταχύπλοα από την Απουλία και την Σικελία στις ακτές της Δ. Ελλάδας δεν ήταν ασφαλής δεδομένου ότι τα παράλια ελέγχονταν από τους Γερμανούς και, ακόμα και αν κατόρθωναν να περάσουν, δεν υπήρχαν επαρκή μεταφορικά μέσα να μεταφερθούν στην ορεινή Ελλάδα. Ο άλλος εναλλακτικός τρόπος ήταν η μεταφορά με αεροπλάνα, αλλά απαιτούσε 500 βομβαρδιστικά. Ο Mayers εκτιμούσε ότι, όταν θα γινόταν γνωστό πως η μέχρι πρότινος εχθρός Ιταλία θα ανεφοδιαζόταν με στάρι ενώ οι Σύμμαχοι δεν θα λάμβαναν μια αντίστοιχη μέριμνα για την Ελεύθερη Ελλάδα, οι επιπτώσεις στην υστεροφημία της Αγγλίας θα ήταν αρνητικές και θα δημιουργούνταν προβλήματα με το ΕΑΜ. Ο Mayers θεωρούσε ότι ήταν πρωτίστως πολιτική απόφαση υψίστης σημασίας η αποστολή επισιτιστικής αρωγής από την οποία εξαρτιόταν ολόκληρο το αντιστασιακό κίνημα στην Ελλάδα. Ο ΕΛΑΣ είχε αποστείλει αιτήσεις υπογεγραμμένες από τα χωριά της Ελεύθερης Ελλάδας τα οποία ζητούσαν από την αγγλική κυβέρνηση την αποστολή με τη RAF τροφίμων, ρούχων και υγειονομικού υλικού, ώστε να μπορέσουν να συνεχίσουν τον αγώνα κατά της Γερμανίας.¹³⁶²

Το Foreign Office απάντησε ότι το ζήτημα της αρωγής του άμαχου πληθυσμού της Ελεύθερης Ελλάδας ήταν κάτι που το απασχολούσε, αλλά η έλλειψη αεροσκαφών δεν του επέτρεπε παρά να αποστείλει από αέρος τις ελάχιστες ποσότητες τροφίμων. Σε κάθε περίπτωση η αποστολή τροφίμων με αεροσκάφη άγγιζε τις παρυφές του προβλήματος του οποίου η λύση ήταν αποστολή με πλοία. Αυτό σήμαινε την αποστολή τους μόλις θα αποσύρονταν οι Γερμανοί ή εναλλακτικά, όταν θα δημιουργούνταν ένα συμμαχικό στρατιωτικό προγεφύρωμα στην Ελλάδα ή την Αδριατική. Ο Antony Eden πληροφόρησε τον Leeper ότι προς το παρόν εξαιτίας της έλλειψης αεροπορικών μέσων τα σχέδια θα αναβάλλονταν και το πρόβλημα θα

¹³⁶² KEINE/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/229, "Up four three or two eight fm Stevens", "From Boodle to Cairo" 12/11/1943, HS 5/421, "Food Situation – Free Greece- Crisis?", 3/9/1943, "Financial Situation. Purchase of Grain – Free Greece", 3/9/1943.

συζητούνταν σε μεταγενέστερη στιγμή. Ήταν η περίοδος που η αγγλική κυβέρνηση είχε δώσει τη συναίνεση της για την αύξηση των εισαγόμενων ποσοτήτων τροφίμων διά μέσω του σουηδικού σχεδίου.¹³⁶³

Η αυξανόμενη, όμως, επιρροή του ΕΑΜ στην ύπαιθρο, η επίδειξης συμμαχικής αλληλεγγύης προς του χειμαζόμενους αγροτικούς πληθυσμούς και η ανάγκη τους για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, οδήγησε την αγγλική κυβέρνηση να συναινέσει στην αποστολή χρυσών λιρών για την αγορά τροφίμων. Αυτές θα χορηγούνταν από τους ήδη εγκατεστημένους Άγγλους αξιωματικούς. Ειδική επιτροπή αποτελούμενη από τον πρόεδρο, τον παπά, τον δάσκαλο και δύο εκλεγμένους αντιπροσώπους θα κατάρτιζε τη λίστα των δικαιούχων. Αυτή θα περιλάμβανε πυροπαθείς, πρόσφυγες και άπορους λόγω εχθρικών επιθέσεων και απωλειών λόγω πολέμου. Στην ερώτηση ποια ήταν η πηγή των χρημάτων θα δινόταν η απάντηση πως αποτελούσε συμμαχική βοήθεια. Παράλληλα το ΕΑΜ θα έπρεπε να εμποδιστεί από το να επηρεάσει τη σύνθεση των επιτροπών¹³⁶⁴. Απώτερος σκοπός ήταν, όπως συμπεραίνει ο Γιάννης Σκαλιδάκης, τα μέτρα αυτά να ελέγξουν την οικονομία της Ελεύθερης Ελλάδας. Την αγγλική πλευρά την ανησυχούσε ότι και άλλα τμήματα του άμαχου πληθυσμού, όπως οι εθνικιστές στην ύπαιθρο και οι κάτοικοι των χωριών οι οποίοι δεν είχαν οργανωθεί στο ΕΑΜ και δεν απολάμβαναν θεσμούς πρόνοιας σαν και αυτούς που δημιουργούσε το ΕΑΜ στην επικράτεια του, θα αντιμετώπιζαν πρόβλημα επιβίωσης στον επερχόμενο χειμώνα.¹³⁶⁵

Οι κατηγορίες των πληγέντων οι οποίες θα λάμβαναν βοήθεια χωρίστηκε σε τρεις: α) στα χωριά που είχαν καταστραφεί ολοσχερώς και θα χορηγούνταν 1/8 της λίρας ανά δικαιούχο, β) σε εκείνα που είχαν καταστραφεί μερικώς και θα χορηγούνταν 1/8 της λίρας κατά κεφαλή στους ιδιοκτήτες κατοικιών που είχαν καεί από τα γερμανικά στρατεύματα και 1/16 σε εκείνους που είχαν πέσει θύματα λεηλασίας και γ) στις κοινότητες που είχαν υποστεί μικρές ζημιές όπως λεηλασίες και θα δίνονταν 1/16 της λίρας στους δικαιούχους. Για τις περιπτώσεις που υπήρχαν αμφιβολίες δόθηκε ένα μικρό βοήθημα 1/28 της λίρας ενώ στις τοπικές επιτροπές δόθηκαν κάποιες επιπλέον λίρες για να τις διανείμουν στις ενδιαμέσες περιπτώσεις¹³⁶⁶. Τον Δεκέμβρη του 1943 4.000 χρυσές λίρες στάλθηκαν σε χωριά της Πίνδου¹³⁶⁷ ενώ ο προϋπολογισμός του Μαρτίου του 1944 προέβλεπε 2.515 λίρες για την περιοχή των Σέρβιων Κοζάνης, 1.150 λίρες για την περιοχή του Ολύμπου και 1.450 λίρες για την περιοχή της Καλαμπάκας¹³⁶⁸. Οι επιτροπές που συστάθηκαν στα χωριά δεν μπόρεσαν να ανταπεξέρθουν στις προσδοκίες των Βρετανών. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι ίδιες δεν είχαν τα προσόντα να φέρουν σε πέρας το έργο που τους είχε ανατεθεί. Ήταν πολύ εύκολο να ενδώσουν στις πιέσεις των τοπικών κοινωνιών¹³⁶⁹. Επιπλέον ένα μεγάλο μέρος των κληρικών, των δασκάλων και των προέδρων ήταν ήδη οργανωμένοι

¹³⁶³ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43719, R472/472/19, "Relief for Greece", 30/11/1943.

¹³⁶⁴ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/483, "Lt. Col. Hammond's Scheme".

¹³⁶⁵ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/229, "Greece: Political. Report on Aigialeia, 13/11/1943" Γιάννης Σκαλιδάκης, ό. π., σσ. 156 -159.

¹³⁶⁶ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/483, "Civil Relief", 27/4/1944.

¹³⁶⁷ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/635, "Report by Major R. E. Prentice, Macedonia Feb. 1945".

¹³⁶⁸ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/483, "Report on Relief in Area 2 during Feb. 44".

¹³⁶⁹ Σύμφωνα με τους βρετανούς ο παπάς και ο δάσκαλος αγνοούσαν τη στοιχειώδη αριθμητική με αποτέλεσμα να μην μπορούν να υπολογίσουν τα κλάσματα. Επιπλέον ήταν απρόθυμοι να αντισταθούν στις πιθανές κατηγορίες των τοπικών κοινωνιών πως μεροληπτούσαν υπέρ κάποιων, βλ. ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/483, "Relief, Report by Capt. Felton".

στο ΕΑΜ, το οποίο μέσω της Εθνικής Αλληλεγγύης ζητούσε το ίδιο μερίδιο για όλα τα χωριά και διένειμε τη βοήθεια αδιάκριτα με τη δικαιολογία ότι όλοι έχουν ανάγκη. Ο Carver υπεύθυνος για τη διανομή της βοήθειας στη βόρεια Θεσσαλία σημείωνε ότι τα παιδιά είχαν τη μεγαλύτερη ανάγκη για βοήθεια και ότι ο μόνος οργανισμός στον οποίο μπορούσαν να εμπιστευθούν τη δημιουργία συσσιτίων για τα παιδιά ήταν η Εθνική Αλληλεγγύη. Επιπλέον, ο Carver χορήγησε στις έγκυες ½ λίρα τον μήνα, ύστερα από ιατρική βεβαίωση, και στις θηλάζουσες μητέρες για τρεις μήνες μετά από τη γέννηση. Τα ίδια τα χωριά πολλές φορές θεωρούσαν τη βοήθεια ανεπαρκή και συμμαχική υποχρέωση. Ο ιερέας ενός χωριού έλεγε ότι: «δε θα πέσουμε στα πόδια μόνο για 30 λίρες»¹³⁷⁰. Οι ενισχύσεις, όμως, επέτρεψαν στις ορεινές περιοχές να αγοράσουν τα πλεονάσματα της παραγωγής του κάμπου, σπάζοντας έτσι έμμεσα τους περιορισμούς που είχαν θέσει οι Γερμανοί. Χαρακτηριστικά θα παρατηρούσε ο Hammond ότι έτσι έσπασε ο αποκλεισμός της Ευρυτανίας. Σε κάποιες περιπτώσεις όσοι είχαν λάβει χρήματα τα χρησιμοποίησαν, για να απελευθερώσουν τους συγγενείς τους που ήταν κρατούμενοι των Γερμανών παρά τη σύσταση των Άγγλων αξιωματικών να μη το κάνουν, αφού τους έτρεφαν οι Γερμανοί.¹³⁷¹

Ο ταγματάρχης Reid, μέλος της αγγλικής στρατιωτικής αποστολή στην Πελοπόννησο, χρηματοδότησε τη λειτουργία συσσιτίων για παιδιά ηλικίας, 3 έως 12 ετών. Τα παιδιά που θα έτρωγαν στα συσσίτια θα ανήκαν στις άπορες οικογένειες ενώ η αγγλική αποστολή θα χρηματοδοτούσε ένα γεύμα για το 30 % των παιδιών της περιοχής της Ηλείας. Η αρμόδια επιτροπή για τα επισιτιστικά ζητήματα του χωριού θεωρούσε ότι οι μερίδες ήταν γενναιόδωρες και ότι θα ήταν δυνατό να αυξηθεί το ποσοστό των παιδιών που θα σιτίζονταν, δηλαδή η μερίδα των 70 δραμιών ψωμιού ήταν υπερβολική για ένα παιδί 4 ετών και ήταν εφικτό να περικοπούν τα 30 για να τραφούν περισσότερα παιδιά. Οι μερίδες αποτελούνταν από: 70 δράμια ψωμί, 30 δράμια φασόλια, 30 δράμια φακές, 30 δράμια μακαρόνια, 30 δράμια ρύζι, 30 δράμια ρεβίθια, 30 δράμια ξερά φασόλια, 5 δράμια ελαιόλαδο. Το κόστος κυμαινόταν μεταξύ του 1/3 με ¼ της χρυσής λίρα κατά κεφαλή για ένα μήνα. Δημιουργήθηκαν δύο κέντρα αγορών και παρασκευής ένα στο Σιμόπουλο, το οποίο προμηθεύονταν τρόφιμα από την Αμαλιάδα και παρείχε παιδικό συσσίτιο για 40 χωριά και το άλλο στη Δούκα το οποίο αγόραζε τα είδη από τον Πύργο και πρόσφερε συσσίτια για τα παιδιά 9 χωριών. Στην περίπτωση που ήταν αδύνατο να παρασχεθούν συσσίτια αποφασίστηκε ότι θα δίνονταν χρήματα στις επιτροπές των χωριών, για να αγοράσουν τα τρόφιμα. Τα μέλη των επιτροπών που ήταν Έλληνες μπορούσαν να βρουν και να αγοράσουν τρόφιμα

¹³⁷⁰ Ο βρετανός αξιωματικός Carver αποδίδει αυτή την «προσβλητική» στάση του ιερέα σε «δασκάλεμα» κάποιας ανώτερης εξουσίας, βλ. KEINE/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/483, "Report dated 31 Mar 44 BY L.T M.F CARVER on Organisation of Relief on North Thessaly addressed to L.T Col. Hammond", 4/7/1944.

¹³⁷¹ Λόγω του πολύ μεγάλου αριθμού των περιπτώσεων ο υπεύθυνος για την περιοχή της Ευρυτανίας Ponder ήταν αδύνατο να επισκεφθεί όλα τα χωριά. Αποτέλεσμα ήταν να πάρουν βοήθεια όλοι. Η δόση για την περίπτωση της Ευρυτανίας ήταν 1/25 λίρες το άτομο. Με αυτό τον τρόπο όμως κατέστη δυνατό να εισαχθούν τρόφιμα και να μετριασθούν οι συνέπειες του γερμανικού αποκλεισμού. Το κακό αυτό προηγούμενο όμως δεν έπρεπε να έχει συνέχεια όπως θα παρατηρούσε ο Hammond, βλ. KEINE/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/483, "Civil Relief, from Lt. Col. Hammond", 27/4/1944.

επαρκή από την ελεύθερη αγορά σε καλύτερη τιμή για περισσότερα παιδιά. Άλλη μια κατηγορία που ενισχύθηκε από την αγγλική αποστολή ήταν τα χωριά στα οποία οι γερμανικές μονάδες, όταν στρατωνίζονταν, δεν κατανάλωναν δικά τους τρόφιμα, αλλά επέτασσαν τα οικιακά αποθέματα τροφίμων των χωριών. Επειδή το κόστος τροφοδοσίας ολόκληρου του χωριού ήταν μεγάλο αποφασίσθηκε να χρηματοδοτηθούν συσσίτια για όλα τα παιδιά ηλικίας από 3 έως 12 χρόνων.¹³⁷²

Αυτό που ανησυχούσε την αγγλική κυβέρνηση ήταν ότι οι στόχοι τελικά δεν είχαν επιτευχθεί και είχαν φέρει τα αντίθετα αποτελέσματα, δηλαδή την ενίσχυση του ΕΑΜ. Ο Εμμανουήλ Τσουδερός συζητώντας με τον ταγματάρχη Mathews συμεριζόταν αυτές τις ανησυχίες. Και οι δύο συμφωνούσαν ότι οι χρυσές λίρες χορηγούνταν αποκλειστικά για την ανακούφιση των πυρόπληκτων από τα γερμανικά αντίποινα. Ο Τσουδερός επιθυμούσε να τονιστεί στους αποδέκτες ότι οι χρυσές λίρες αποστέλλονταν από την Εξόριστη Ελληνική κυβέρνηση και τους Συμμάχους. Επιπλέον, ήθελε να συνδεθεί με τη βοήθεια ο Δημήτριος Ψαρρός και να γίνει οτιδήποτε ήταν δυνατό ώστε το ΕΑΜ να μην λάβει περισσότερες λίρες και να μην ενισχυθεί πολιτικά από τη διανομή τους από την Εθνική Αλληλεγγύη. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν έλαβε οικονομική ενίσχυση η ΕΚΚΑ και σε ποια μορφή. Ο Άρης Βελουχιώτης αναφέρει στην έκθεσή του για τη διάλυση του 5/42 Συντάγματος της ΕΚΚΑ προς την ΠΕΕΑ και το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ ότι: « Ανευρέθησαν τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού προοριζόμενα για διάφορες περιοχές άτινα είχε κατακρατήσει το 5/42 Στοπ». Πιθανότατα το 5/42 τα προμηθεύτηκε απευθείας από τους Σουηδούς αντιπρόσωπους ή τα απέκτησε από την ελεύθερη αγορά.¹³⁷³

7.6 Η κυβερνητική ανασύνταξη και αντεπίθεση

Παρά την ανεξαρτησία της, η ΕΔΒΕ ήταν αναγκασμένη να συνεργαστεί με τις κατοχικές κυβερνήσεις για την επιτυχία του σουηδικού σχεδίου. Τα τρόφιμα δεν θα διανέμονταν στην ελεύθερη αγορά, αλλά διά μέσου των επίσημων δικτύων της οικονομίας, δηλαδή του κρατικού δελτίου. Η σουηδοελβετική επιτροπή έπρεπε να συνομιλεί και να συνεργάζεται με πρωθυπουργούς, υπουργούς, διευθυντές κρατικών οργανισμών και υπηρεσιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η Μεικτή Επιτροπή η οποία δημιουργήθηκε de facto από ανάγκη, χωρίς μια πράξη νομοθετικού περιεχομένου, με τη συμμετοχή αντιπροσώπων του Υπουργείου Επισιτισμού, συνήθως του Υπουργού ή του Υφυπουργού, τριών αντιπροσώπων του ΔΚΕΣ, δύο αντιπροσώπων των αρχών κατοχής και ενός αντιπροσώπων της ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ. Η κατοχική κυβέρνηση, ύστερα από καιρό, ήταν σε θέση να συνεργάζεται στη διανομή τροφίμων, έστω και αν δεν ήταν στην κατοχή της. Η ΕΔΒΕ δραστηριοποιούνταν σε περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της δωσιλογικής κυβέρνησης. Η οριακή έστω βελτίωση στο επισιτιστικό πρόβλημα άμβλυne την αρνητική εικόνα της. Επιπλέον, διαχειριζόταν το νόμισμα της χώρας, το οποίο ήταν απαραίτητο για να

¹³⁷² ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/698, "Soup Kitchens-Illis Area".

¹³⁷³ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/483, "Infiltration, food and clothes, Greece", Κάιρο 14/1/1944' ΔΙΣ, φάκ. 929/Γ/6Β, «Προς ΠΕΕΑ και Γεν. Στρατηγείον», 18/4/1944.

πληρωθούν από τους δικαιούχους τα τρόφιμα του σουηδικού σχεδίου. Παράλληλα, η κυβέρνηση είχε στην κατοχή της τρόφιμα που προέρχονταν από την εγχώρια παραγωγή, τις εισαγωγές της ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ και τις αντισταθμιστικές ποσότητες των κατακτητών. Οι επισιτιστικές αυτές εφεδρείες της επέτρεπαν πλέον να παρεμβαίνει και να προσφέρει τρόφιμα που δεν διανέμονταν με το δελτίο όπως η ζάχαρη. Ακόμα και αν δεν είχε τρόφιμα στην κατοχή της, η κυβέρνηση μπορούσε να υποχρεώσει με νόμο τους εργοδότες να τα δώσουν. Ο νόμος περί παροχής συσσιτίου στον χώρο εργασίας ήταν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Αν οι εργοδότες δεν πειθαρχούσαν, η ευθύνη θα βάραινε αυτούς. Η ίδια είχε κάνει το καθήκον της. Εν ολίγοις μπορούσε να προσφέρει τρόφιμα, ακόμη και αν ήταν λίγα, τα οποία δεν παρείχε το σουηδικό σχέδιο, αλλά έπρεπε να αποκτηθούν από τη μαύρη αγορά σε υψηλές τιμές. Μέσω της επισιτιστικής πολιτικής της είχε τη δυνατότητα να αναβαθμίσει το κύρος της σε στιγμές που η οικονομία της χώρας βυθιζόταν στο χάος εξαιτίας των δαπανών κατοχής.¹³⁷⁴

Τον Μάρτιο του 1943 η κυβέρνηση Λογοθετόπουλου αποφάσισε τη διάλυση της Κεντρικής Επιτροπής Συσσιτίων και την ένταξη του ΕΟΧΑ στο Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος είχε δώσει τέλος σε έναν κρατικό φορέα που είχε αποτύχει να λύσει τα επισιτιστικά προβλήματα των απόρων και κυριαρχούσε η διαφθορά. Το κατοχικό κράτος εξοικονομούσε δισεκατομμύρια από τον τερματισμό της λειτουργίας της ΚΕΣ. Η νέα κυβέρνηση του Ιωάννη Ράλλη θα χρηματοδοτούσε αφειδώς τον ΕΟΧΑ από το φθινόπωρο του 1943. Για το έτος 1944 έλαβε κρατική χρηματοδότηση 11 τρις δραχμές. Παράλληλα λειτούργησε και ο Οργανισμός Κοινωνικής Πρόνοιας Ηπείρου υπό την αιγίδα του Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυριδωνα Βλάχου. Ο ΕΟΧΑ, εκτός από τις εστίες συσσιτίου για τα παιδιά προσχολικής και εφηβικής ηλικίας και τα κέντρα διημερεύσεως, διατηρούσε 150 ενοριακά παραρτήματα στην Αθήνα μέσω των οποίων παρείχε περίθαλψη στους άπορους και χρηματοδοτούσε την πληρωμή του άρτου και των τροφίμων, που χορηγούνταν με το δελτίο, καθώς και την πληρωμή ενοικίου. Για τα συσσίτια έπαιρνε τα τρόφιμα από το Υπουργείο Επισιτισμού, την ΕΔΒΕ και ένα μικρότερο ποσοστό το αγόραζε από την ελεύθερη αγορά. Οι στέγες του, τις οποίες διατηρούσε για την παιδική ηλικία, δικαιούνταν συμπληρωματική μερίδα άρτου από την ΕΔΒΕ.¹³⁷⁵

Ο ΕΟΧΑ είχε ιδρύσει παραρτήματα και στην ελληνική επαρχία. Τα μέλη των συμβουλίων τους ήταν οι Μητροπολίτες, μέλη των δικηγορικών και των ιατρικών συλλόγων, φαρμακοποιοί, έμποροι και βιοτέχνες. Αρκετοί ήταν παράλληλα και μέλη των ΚΕΔΕΣ της ΕΔΒΕ. Η διαφορά, όμως, ήταν ότι χρέη προέδρου της Εκτελεστικής Επιτροπής ασκούσε ο νομάρχης ο αντιπρόσωπος της κατοχικής εξουσίας. Πιθανότατα, εκτός από τον αποκλειστικό έλεγχο της πρόνοιας, ο ΕΟΧΑ επιδίωκε να αποσπάσει και τρόφιμα από τη σουηδοελβετική Επιτροπή και να τα διαχειριστούν τα τοπικά παραρτήματα. Στις περισσότερες περιπτώσεις υπεύθυνος του τοπικού παραρτήματος ήταν ο τοπικός Μητροπολίτης ή κάποιος αντικαταστάτης του, αν ο Μητροπολίτης σχετιζόταν με την Αντίσταση, όπως ο Μητροπολίτης Ηρακλείου Βασίλειος. Παράλληλα, όμως, οι αρχές της τοπικής αυτοδιοίκησης, όπως οι νομάρχες, επιτρέπονταν να συμμετέχουν στη διοίκηση ως αντιπρόσωποι της κεντρικής εξουσίας. Στο Ηράκλειο της Κρήτης ιδρύθηκε παράρτημα το καλοκαίρι του 1943. Στα εγκαίνια

¹³⁷⁴ Αθανάσιος Μπακάλμπασης, *ό. π.*, σσ. 208-210· Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων*, *ό. π.*, σσ. 349-354.

¹³⁷⁵ ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, (αταξινόμητο υλικό), «Έκθεσις περί της οικονομικής καταστάσεως της ΕΟΧΑ», «Απόφασις», Αθήνα 25/9/1943· Bengt Helger, *ό. π.*, σ. 404.

παρέστησαν εκπρόσωποι των τοπικών αρχών, καθώς και ο αντιπρόσωπος του ΔΚΕΣ ο οποίος υποσχέθηκε να δώσει τρόφιμα για τη λειτουργία παιδικών συσσιτίων. Στις 19 Αυγούστου λειτούργησαν τα παιδικά συσσίτια με χρηματοδότηση του ΕΟΧΑ και τρόφιμα της ΕΔΒΕ στο κτήριο της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Ηρακλείου. Στα παραρτήματα του ΕΟΧΑ πραγματοποιούνταν η απογραφή των απόρων και η διασταύρωση των στοιχείων τους και στη συνέχεια εκδίδονταν δελτίο απορίας. Έως τον Σεπτέμβριο του 1943 λειτουργούσαν 49 παραρτήματα σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια εκτός από τα Ιόνια Νησιά και τα βουλγαροκρατούμενα εδάφη. Το κόστος λειτουργίας ήταν 256.000.000 δραχμές και η έκθεση του ΕΟΧΑ έκρινε αυτό το ποσό ανεπαρκές και ζήτησε έκτακτη χρηματοδότηση 80.500.000 δραχμών. Παρά τη χρηματοδότηση, τα παιδικά συσσίτια στις επαρχίες το καλοκαίρι του 1944 κινδύνευαν να διακοπούν και στέλνονταν από τα παραρτήματα του ΕΟΧΑ αιτήματα για την αύξηση της κρατικής χρηματοδότησης.¹³⁷⁶

Μια άλλη αρμοδιότητα του ΕΟΧΑ ήταν η παροχή βοήθειας προς τους πυρόπληκτους. Και σε αυτόν το τομέα, όμως, η δραστηριότητα του ήταν πολύ περιορισμένη. Ο νομάρχης Τρικάλων σε επιστολή του προς το Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας ανέφερε πως δεν ήταν σε θέση να περιθάλπει τον άμαχο πληθυσμό του οποίου οι εστίες είχαν καταστραφεί από τα γερμανικά στρατεύματα, επειδή δεν είχε τα οικονομικά μέσα. Αν και είχε αποσταλεί ένα κονδύλι ύψους 920 εκατομμυρίων δραχμών, τα χρήματα δεν υπήρχαν. Ο αριθμός των πολεμοπαθών που περιέθαλψε ο ΕΟΧΑ περιορίστηκε μόλις στις 2.560 οικογένειες συνολικά, οι οποίες λάμβαναν ένα μικρό οικονομικό επίδομα.¹³⁷⁷

Η κρατική χρηματοδότηση του ΕΟΧΑ για το έτος 1944 έφτασε τα 11 τρις δραχμές. Μεταπολεμικά υποστηρίχθηκε ότι ο ΕΟΧΑ δεν μπόρεσε να παρέχει ουσιαστική βοήθεια, επειδή η άνοδος του πληθωρισμού εξανέμιζε την αγοραστική αξία της κρατικής χρηματοδότησης που λάμβανε. Κατά των μελών του ΕΟΧΑ, όμως, εκφράστηκαν πολλές κατηγορίες για διαφθορά, καθώς και μεροληπτική επιχορήγηση των οικογενειών των Ταγμάτων Ασφαλείας. Το Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας με εγκύκλιο του στις 21/6/1944 ζητούσε από τον ΕΟΧΑ στοιχεία για τον αριθμό των παραρτημάτων του στην επαρχία, σε ποιες πόλεις λειτουργούσαν, καθώς και αναλυτική έκθεση σχετικά με τον αριθμό των υπαλλήλων του, τον βαθμό τους, τον μισθό που έπαιρναν και το κόστος λειτουργίας κάθε παραρτήματος. Το Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας χρηματοδοτούσε έναν οργανισμό δίχως να έχει ακριβή στοιχεία για το οικονομικό έτος 1943-1944. Κάποιος ο οποίος κατέλαβε ανώτατο αξίωμα στην Απελευθέρωση ανέφερε χαρακτηριστικά: «Αν ήμουν κυβέρνηση θα έβγαζα ένα νόμο που θάλεγε. Άρθρον μόνο. Διαλύεται ο ΕΟΧΑ». Λίγο πριν την απελευθέρωση ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, στις 27/9/1944 αρνήθηκε τον διορισμό του ως Προέδρου

¹³⁷⁶ ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, (αταξινόμητο υλικό), «Κατάστασις εμφανίους τα μέλη του Συμβουλίου και της εκτελεστικής Επιτροπής του Επαρχιακού Παραρτήματος Λαρίσης», Αθήνα 25/6/1942, «Υπουργικό Συμβούλιον. Συνεδρίασις ΚΔ, πράξις 154», Αθήνα 21/10/1943, «Πρακτικόν αριθμ. 33», «Προς το Υπουργείον Εθνικής Πρόνοιας», 10/7/1944, «Προς τον Εθνικόν Οργανισμόν Χριστιανικής Αλληλεγγύης», 1/7/1944, «Προς τον Εθνικόν Οργανισμόν Χριστιανικής Αλληλεγγύης», 21/7/1944· ΝΔ, 2234, «Περί διαλύσεως της Κεντρικής Επιτροπής Συσσιτίων και ασκήσεως ελέγχου επί της ΕΟΧΑ», στο ΦΕΚ 73Α, 16/3/1943· *Κρητικός Κήρυξ*, «Η προχθεσινή εορτή του ΕΟΧΑ», 9/6/1943, *Κρητικός Κήρυξ*, «Επίσκεψις των επισήμων εις τα παιδικά συσσίτια Ηρακλείου», 25/8/1943, *Κρητικός Κήρυξ*, «Η δράσις του παραρτήματος Ηρακλείου του ΕΟΧΑ», 4/11/1943.

¹³⁷⁷ ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, (αταξινόμητο υλικό), « 1.Προς τον Ελληνικόν Ερυθρόν Σταυρόν, 2. Την Φανέλλαν Στρατιώτου, 3. Την Ιματιοθήκην Μαθητού, 4. ΕΟΧΑ, 5. Πατριωτικόν Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας», Αθήνα 1/11/1943· Ηλίας Βενέζης, Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, ό. π., σσ. 170-176.

του Κεντρικού Συμβουλίου του ΕΟΧΑ και αντικαταστάθηκε από τον Μητροπολίτη Φιλίππων και Νεαπόλεως¹³⁷⁸

Ο νέος πρωθυπουργός Ιωάννης Ράλλης ανέλαβε προσωρινά ο ίδιος τα Υπουργεία Γεωργίας, Επισιτισμού και Εθνικής Άμυνας το 1943. Η κυβέρνηση του Ράλλη προχώρησε με προεδρικό διάταγμα στην πολιτική επιστράτευση των αγροτών στην ελληνική ύπαιθρο εν όψει της νέας σοδειάς την άνοιξη του 1943. Υπό το πρόσχημα της επιτυχούς συγκομιδής της νέας σοδειάς πλέον όλοι οι αγρότες ηλικίας 18-60 χρονών και των δύο φύλων ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται 5 ημέρες ανά δεκαπενθήμερο στα κτήματα όσων στερούνταν εργατικών χεριών έναντι δικαίας αμοιβής. Η επιστράτευση δεν περιοριζόταν μόνο στο ανθρώπινο εργατικό δυναμικό, αλλά επεκτείνονταν και στα αροτριώματα ζώα, τα κάρα και τα αγροτικά μηχανήματα συγκομιδής. Υπεύθυνες για την επιτυχή οργάνωση της επιχείρησης θα ήταν οι πολιτικές επιτροπές επιστράτευσης, οι οποίες είχαν λειτουργήσει κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου στα 1940-1941. Οι επιτροπές θα επανιδρύονταν και η αποζημίωση των μελών τους θα αποφασίζονταν από τον έπαρχο ή τον νομάρχη. Και πάλι χρησιμοποιήθηκαν πατριωτικά κελύσματα, τα οποία δεν έπαιθαν κανέναν, ενώ προβλήθηκαν οι ανάγκες του γενικότερου κοινωνικού συνόλου. Ουσιαστικά η μορφή εργασίας την οποία εισήγαγε η κυβέρνηση δεν ήταν τίποτα άλλο από τη γενίκευση της αγγαρείας. Οι συνθήκες δεν ήταν οι ίδιες με το 1940-1941, όταν οι αγρότες ήταν πρόθυμοι να υποστούν κάποιες θυσίες ενώ διεξάγονταν ένας νικηφόρος πόλεμος.¹³⁷⁹

Τις επόμενες ημέρες δημοσιεύθηκε ο νέος νόμος για τη φορολόγηση της αγροτικής παραγωγής του οικονομικού έτους 1943-1944, ο Ν. 231 «Περί φορολογίας γεωργικής παραγωγής» στις 2 Ιουλίου 1943. Ο νέος νόμος καθιέρωνε ενιαίο φορολογικό συντελεστή για τα δημητριακά, τα όσπρια, τα νωπά φρούτα, τα κηπουρικά, τα πεππονοειδή, τα εσπεριδοειδή, τους ξηρούς καρπούς, τα ανθοκομικά, τα δασικά (χαρούπια), τα αμπελουργικά, τα μελισσοκομικά και τα σηροτροφικά εξαιρουμένων εκείνων που καλλιεργούνταν στους λαχανόκηπους, στο οικόπεδο των κατοικιών ενώ οι υπουργοί των Οικονομικών και Γεωργίας διατηρούσαν το δικαίωμα να προσθέσουν στον κατάλογο στο μέλλον και άλλα είδη. Η διαφορά με την προηγούμενη χρονιά ήταν ότι ο φόρος δεν θα καταβάλλονταν σε είδος, αλλά σε χρήμα. Της απόδοσης των φόρων θα προηγούνταν η απογραφή κατά τους μήνες Μάιο και Ιούλιο των καλλιεργημένων εκτάσεων, ενώ, αν οι καιρικές συνθήκες δεν το ευνοούσαν, η απογραφή θα μετατίθεντο τους επόμενους μήνες. Η απογραφή και πάλι θα γίνονταν από ειδική επιτροπή αποτελούμενη από τον οικονομικό έφορο ή από έναν δημόσιο υπάλληλο αν δεν υπήρχε, τον πρόεδρο ή τον γραμματέα της κοινότητας, τον κοινοτικό γεωπόνο ή, αν δεν υπήρχε, από τον δάσκαλο της κοινότητας ή από τον πρόεδρο του τοπικού συνεταιρισμού ή τον αγροφύλακα. Κάθε καλλιεργητής ήταν υποχρεωμένος να δηλώσει την έκταση που είχε καλλιεργήσει και η δήλωση θα κατατίθετο στην απογραφική επιτροπή της κοινότητας. Η επιτροπή θα προέβαινε σε αυτοψία και θα συνέτασσε τον προσωρινό πίνακα καλλιέργειας για τα προϊόντα τον μήνα Ιούνιο και για τα όψιμα τον μήνα Αύγουστο. Ύστερα από την ανάρτηση, ο παραγωγός θα είχε

¹³⁷⁸ Εθνική Αλληλεγγύη, *Μια προσπάθεια και ένας άθλος*, ό. π., σσ. 34-35

¹³⁷⁹ ΠΔ. 1, «Περί διορισμού του κ. Ιωάννου Δ. Ράλλη ως Προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου και προσωρινώς Υπουργού Γεωργίας, Επισιτισμού και Εθνικής Αμύνης», ΦΕΚ 80Α, 7/4/1943, *Οικονομολόγος Αθηνών*, «Σημειώσεις και κρίσεις. Μέτρα δια την νέαν εσοδειάν», 29/5/1943.

δικαίωμα να ασκήσει ένσταση στο πόρισμα της επιτροπής και, αφού εκδικάζονταν οι ενστάσεις, τότε θα αναρτιούνταν ο τελικός πίνακας.¹³⁸⁰

Στην κατηγορία, όμως, των σιτηρών, στάρι και αραβόσιτο, διατηρούνταν η φορολογία σε είδος, αν και προβλεπόταν μείωση. Στις περιοχές όπου υπήρχαν αλωνιστικές μηχανές ο αλωνισμός θα γίνονταν υποχρεωτικά από αυτές και η φορολογία θα εισπράττονταν εκείνη τη στιγμή και θα ανέρχονταν στο 10% της ποσότητας, η οποία είχε αλωνισθεί παρουσία του οικονομικού έφορου και του αντιπροσώπου της ΚΕΠΕΣ. Η τελευταία θα αγόραζε υποχρεωτικά το 50%-70% των αλωνιστικών δικαιωμάτων ενώ το ποσοστό αυτό θα αυξάνονταν στο 70% για τις θεριζοαλωνιστικές μηχανές. Οι καλλιεργητές, οι οποίοι είχαν σπείρει δημητριακά, έπρεπε υποχρεωτικά να πουλήσουν και πάλι τμήμα της παραγωγή τους στο κράτος ανάλογα με την έκταση την οποία είχαν καλλιεργήσει. Η κλίμακα που καθιερώθηκε ήταν: α) 5% για τις στρεμματικές καλλιέργειες από 100-250 στρέμματα, β) 10% για αυτές που ήταν 251-500 στρέμματα και γ) 15% για αυτές που ήταν 501 και άνω. Παράλληλα, όμως, το άρθρο 25 του νόμου προέβλεπε ότι με απόφαση του υπουργού των Οικονομικών για το έτος 1943-1944 ο φόρος μπορούσε να καθοριστεί σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια ή κάποιες περιφέρειες βάσει του βεβαιωθέντα φόρου του 1942-1943 και όχι αυτού που είχαν καταρτίσει οι επιτροπές.¹³⁸¹

Η νέα φορολογική πολιτική ήταν μια προσπάθεια της κυβέρνησης Ράλλη να ελέγξει την οικονομία της ελληνικής ύπαιθρου, στην οποία επικρατούσε ο αντιπραγματισμός, επαναφέροντας τη δραχμή ως μέσο συναλλαγής. Ήταν η περίοδος που η δραχμή είχε σταθεροποιηθεί χάρη στα μέτρα που είχε εισάγει ο Neubacher και με το Πρωτόκολλο της Ρώμης θα άρχιζε η ΕΔΒΕ να επεκτείνεται και στην ελληνική επαρχία και τα τρόφιμα του σουηδικού σχεδίου θα άρχιζαν να διανέμονται και στην περιφέρεια με αποτέλεσμα την υποβάθμιση της ελληνικής υπαίθρου ως κύριου τροφοδότη. Παράλληλα, όμως, αποτελούσε και μια χειρονομία καλής θέλησης της κυβέρνησης Ράλλη προς τον αγροτικό κόσμο. Η κυβέρνηση Λογοθετόπουλου είχε ανοίξει τον δρόμο με τον νόμο για τη μείωση της φορολογίας της αγροτικής παραγωγής για το οικονομικό έτος 1942-1943. Αν και οι προηγούμενοι νόμοι της περιόδου 1941-1943, 483/1941, 1207/1942, 1394/1942, 1736/1942, 2210/1942 καταργούνταν, οι διατάξεις που αφορούσαν την είσπραξη της δεκάτης και του παρακρατήματος για τα προηγούμενα έτη εξακολουθούσαν να ισχύουν, δηλαδή οι φορολογικές εκκρεμότητες των παραγωγών δεν διαγράφονταν. Προβλέπονταν, όμως, διευκολύνσεις προς τους γεωργούς, που δεν είχαν παραδώσει το παρακράτημα και τη δεκάτη βάσει του ΝΔ 1207/42 για το οικονομικό έτος 1942-1943, και θα μπορούσαν να αποπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους με χρήμα σε τιμές που θα όριζε ο Υπουργός των Οικονομικών και Γεωργίας. Οι παραγωγοί στους οποίους είχαν επιβληθεί πρόστιμα, επειδή βεβαιωμένα δεν είχαν παραδώσει το παρακράτημα, απαλλάσσονταν από αυτά, ενώ σε αυτούς που τα είχαν καταβάλει δεν θα επιστρέφονταν. Για τους παραγωγούς και τους ιδιοκτήτες αλωνιστικών μηχανών, οι οποίοι είχαν φορολογικές εκκρεμότητες για το οικονομικό έτος 1941, καθώς και για τους ιδιοκτήτες ή εκμεταλλευτές αλωνιστικών μηχανών, που όφειλαν παρακράτημα ή

¹³⁸⁰ Ν. 231, «Περί φορολογίας της αγροτικής παραγωγής», ΦΕΚ 166Α, 2/6/1943· *Οικονομολόγος Αθηνών*, «Ο φόρος επί της γεωργικής παραγωγής», 8/5/1943.

¹³⁸¹ Ο. π.

αλωνιστικά δικαιώματα του έτους 1941, προβλέπονταν η εξόφληση των οφειλών τους με δραχμές.¹³⁸²

Οι προβλέψεις για τη σοδειά του 1943 ήταν σε γενικές γραμμές αισιόδοξες. Οι καιρικές συνθήκες ήταν ευνοϊκές. Σύμφωνα με το Τμήμα Οικονομικών Μελετών και Δημοσιεύσεων της Τράπεζας της Ελλάδος οι προβλέψεις ήταν ικανοποιητικές για τις στρεμματικές αποδόσεις των πρωίμων σιτηρών σε πολλές περιφέρειες, σε μερικές η παραγωγή θα παρουσίαζε μείωση 20-60%, ενώ σε κάποιους νομούς η παραγωγή θα ήταν ανώτερη των αρχικών εκτιμήσεων. Ο θερισμός και ο αλωνισμός εξελίσσονταν ομαλά. Και οι υπόλοιπες καλλιέργειες, όπως ο αραβόσιτος και το σιτάμι, θα ευνοούνταν από τις καλές καιρικές συνθήκες. Στα ψυχανθή (όσπρια, τριφύλλι), αν και η ανάπτυξή τους την άνοιξη ήταν εξαιρετική, η παραγωγή αναμένονταν να είναι μειωμένη σύμφωνα με την έκθεση δίχως, όμως, να αιτιολογεί γιατί. Σε άλλα είδη, όπως η πατάτα, η παραγωγή αναμένονταν να είναι μειωμένη ενώ στις τομάτες ικανοποιητική. Στα οπωροκηπευτικά η παραγωγή ομοίως θα ήταν ικανοποιητική στις περισσότερες περιφέρειες της χώρας. Η συγκομιδή των κερασιών και των βερίκοκων είχε τελειώσει ενώ ήταν σε εξέλιξη εκείνη των ροδάκινων και των αχλαδιών με ικανοποιητικά αποτελέσματα. Η παραγωγή των σύκων σε κάποιες περιφέρειες, όπως εκείνη της Καλαμάτας, θα ήταν μέτρια ενώ σε κάποιες γειτονικές, όπως εκείνη του Γυθείου, προβλέπονταν να είναι ανώτερη της προηγούμενης χρονιάς. Η μελισσοκομία επηρεάστηκε και αυτή από τις καλές καιρικές συνθήκες και η παραγωγή της θα ήταν καλή. Στην κτηνοτροφία ευνοημένη θα ήταν η νομαδική. Οι βροχοπτώσεις της άνοιξης επίδρασαν θετικά στη βλάστηση και δεν σημειώθηκε διασπορά παθήσεων ανάμεσα στα ζώα. Αντίθετα η οικόσιτη κτηνοτροφία θα παρουσίαζε πρόβλημα εξαιτίας της έλλειψης ζωοτροφών ενώ αρκετά οικόσιτα κτήνη είχαν σφαχθεί. Το αποτέλεσμα ήταν η γαλακτοπαραγωγή να είναι μειωμένη και να παρουσιάζεται αύξηση των τιμών στα τυροκομικά προϊόντα και στην τιμή του κρέατος.¹³⁸³

Ποιο είναι το μέγεθος της ποσότητας των δημητριακών που συγκέντρωσε η κυβέρνηση Ράλλη δεν είμαστε σε θέση να απαντήσουμε. Πιθανότατα αυτό ήταν μικρή και η υψηλότερη απόδοση σημειώθηκε σε περιοχές που ήταν υπό τον άμεσο έλεγχο της κυβέρνησης. Η έκθεση της Τράπεζας της Ελλάδος αναφέρει ότι κατά τον μήνα Μάιο του 1943 αν και καταγράφηκε σημαντική πτώση της τιμής των σιτηρών εν όψει της νέας σοδειάς, επειδή οι γεωργοί είχαν συγκεντρώσει στα χέρια τους σημαντικά αποθέματα από την προηγούμενη χρονιά, από το καλοκαίρι οι τιμές άρχισαν να αυξάνουν και πάλι σημαντικά παρά τα μέτρα της φιλελευθεροποίησης που είχε εφαρμόσει η κυβέρνηση. Οι παραγωγοί και πάλι προτιμούσαν να εμπορευθούν οι ίδιοι τη σοδειά τους με σκοπό το μεγαλύτερο κέρδος. Επιπλέον, είχαν την κακή εμπειρία από το προηγούμενο οικονομικό έτος, όταν αντί για χρήμα πληρώθηκαν με ομόλογα, ενώ κάποιοι, αν και εκπλήρωσαν τις φορολογικές υποχρεώσεις τους, συνελήφθησαν από τις κατοχικές αστυνομικές αρχές, επειδή εμπορεύονταν την παραγωγή τους. Ο αγροτικός κόσμος δεν εμπιστευόταν την κατοχική κυβέρνηση και διάχυτος ήταν ο φόβος, μήπως τελικά ο νέος νόμος στόχευε στην απογραφή της πραγματικής παραγωγής και στη συνέχεια γινόταν κάποια τροποποίηση που θα ζητούσε και τη

¹³⁸² ΝΔ. 2216, «Περί μειώσεως του φόρου γεωργικής παραγωγής εις χρήμα του οικονομικού έτους 1942-43 και τροποποιήσεως διατάξεων τίνων της εγγείου φορολογίας», ΦΕΚ 69Α, 19/2/1943.

¹³⁸³ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β, φάκ. 5, αρ. εγγρ. 43 «Οικονομική Ανασκόπηση Εσωτερικού, (Απρίλιος- Ιούνιος 1943)», με την ένδειξη "Αυστηρώς υπηρεσιακών. Απαγορεύεται η εκτός της Τραπεζής κυκλοφορία", Ιούλιος 1943.

φορολογία σε είδος. Οι νέοι μηχανισμοί καταστολής της κυβέρνησης Ράλλη, τα Τάγματα Ασφαλείας, ήταν ακόμα υπό στελέχωση το καλοκαίρι του 1943.¹³⁸⁴

Τον Σεπτέμβριο του 1943 σημειώθηκε μεγάλη άνοδος στις τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης, όπως τα τρόφιμα, ενώ γενικεύθηκε το φαινόμενο της απόκρυψής τους από την αγορά. Στις 17 Σεπτεμβρίου έλαβε χώρα διάσκεψη στο Υπουργείο Επισιτισμού με τη συμμετοχή αντιπροσώπων των εμπορικών και βιομηχανικών κλάδων καθώς και εκπροσώπων των ελεγχόμενων από την κυβέρνηση σωματείων τα οποία απέστειλαν έκκληση προς τον εμπορικό κόσμο για τη μείωση των τιμών. Ο Ράλλης απείλησε τους κερδοσκόπους με βαρύτατες ποινές και διέταξε έρευνες για την εξεύρεση των παράνομων αποθηκών και προετοίμασε σχετικό νόμο. Με τον ΝΔ 698 «Περί υποχρεωτικής δηλώσεως κατεχόμενων τροφίμων» όλοι οι κάτοχοι τροφίμων, τόσο οι παραδοσιακοί έμποροι αλλά και όσοι επιδίδονταν στις αγοροπωλησίες τροφίμων είτε για προσωπικό πλουτισμό ή και για βιοποριστικούς λόγους, υποχρεώνονταν να τα δηλώσουν στα οικεία αστυνομικά τμήματα. Ομοίως και οι ιδιοκτήτες ή οι μισθωτές ακινήτων, στα οποία είχαν αποθηκευτεί τρόφιμα, συμπεριλαμβάνονταν στον νέο νόμο. Σε αντίθετη περίπτωση θα τους επιβάλλονταν οικονομικά πρόστιμα και θα δημεύονταν τα τρόφιμα. Ήταν μια νομοθεσία άδικη η οποία έβαζε στην ίδια θέση τον απλό καταναλωτή με τον κερδοσκόπο. Οι έρευνες, όμως, κύριο στόχο είχαν τα οικιακά αποθέματα. Στη Θεσσαλονίκη οργανώθηκε από το ΕΑΜ μεγάλη διαδήλωση η οποία πνίγηκε στο αίμα από τα πυρά των γερμανικών δυνάμεων και συνελήφθησαν 100 όμηροι. Η νέα νομοθεσία ανησύχησε την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση, ιδιαίτερα τον Τσουδερό. Ο ίδιος ζήτησε την παρέμβαση της ΕΔΒΕ στον Ράλλη τονίζοντας τον αρνητικό αντίκτυπο που θα είχαν στους δωρητές, Αγγλία και ΗΠΑ, τέτοια μέτρα τα οποία στόχο είχαν τα οικιακά αποθέματα των νοικοκυριών και όχι των μαυραγοριτών.¹³⁸⁵

Η κατοχική κυβέρνηση εφάρμοσε το παρακράτημα και στο ελεύθερο εμπόριο. Ύστερα από τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας έλειψαν οι περιορισμοί και η διακίνηση των προϊόντων στην ελληνική επικράτεια ήταν ελεύθερη. Η κυβέρνηση Ράλλη χρησιμοποίησε την παλιά υπουργική απόφαση 306 «Περί παροχής εις λογικάς τιμάς λαχανικών εις τας απόρους τάξεις» και επέβαλε παρακράτημα έως 10% για τα προϊόντα, που εισάγονταν στα αστικά κέντρα από την επαρχία και πωλούνταν στις κεντρικές λαχαναγορές, της Αθήνας και του Πειραιά. Στις κεντρικές λαχαναγορές ιδρύθηκαν Υπηρεσίες Παρακρατήματος οι οποίες θα απέδιδαν τον φόρο στην Κεντρική Υπηρεσία Παρακρατήματος του Υπουργείου Επισιτισμού ενώ στους σταθμούς ο ΣΕΚ δημιούργησε ειδικό Φυλάκιο Παρακρατήματος Αθηνών και στις εισόδους της πρωτεύουσας, όπως το Δαφνί, δημιουργήθηκαν ειδικά φυλάκια ελέγχου των φορτηγών που εισέρχονταν στην Αθήνα. Τα χρήματα θα τα κατέβαλε η Αγροτική Τράπεζα. Η κυβέρνηση διακήρυξε ότι έτσι θα εξασφάλιζε τρόφιμα για την τάξη των απόρων. Αρκετοί οδηγοί αρνούσαν να σταματήσουν και να παραδώσουν το παρακράτημα ενώ άλλοι έμποροι επιδείκνυαν έγγραφα που πιστοποιούσαν ότι το εμπόρευμα τους είχε αγοραστεί για λογαριασμό των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων και τα φορτηγά είχαν μισθωθεί από εκείνες. Κάποιοι έμποροι δεν έμπαιναν

¹³⁸⁴ Ο. π.

¹³⁸⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', φάκ. 10, αρ. εγγρ. 150, Κάιρο 28/9/1943, αρ. εγγρ. 21, «Προς το Βασιλικόν Υπουργείον των Οικονομικών Επιτροπήν Επισιτισμού», Κάιρο, 17/11/1943 Ν. 698, «Περί υποχρεωτικής δηλώσεως κατεχόμενων τροφίμων», στο ΦΕΚ 335Α, 7/10/1943.

καν στον κόπο να απαντήσουν στην κλήση που τους έγινε και να παραδώσουν το παρακράτημα ή προσκόμιζαν βεβαίωση των γερμανικών στρατιωτικών αρχών ότι το εμπόρευμα δεν υπόκειντο σε οποιαδήποτε φόρο. Ο έμπορος Δ. αρνήθηκε να παραδώσει κυδώνια που εισήγαγε στο φυλάκιο του ΣΕΚ και τα μετέφερε σε εργοστάσιο που είχε συμβόλαιο παρασκευής μαρμελάδας για τον γερμανικό στρατό. Τα τρόφιμα που εισάγονταν στις λαχαναγορές της πρωτεύουσας έφταναν ημερησίως σύμφωνα με την κυβέρνηση τις 2.500 οκάδες, ποσότητα αρκετή για τις ανάγκες των καταναλωτικών συνεταιρισμών και των συσσιτίων στους χώρους εργασίας. Πάρα τούτα εκφράστηκαν πολλά παράπονα για την ποσότητα όσο και την ποιότητα των τροφίμων.¹³⁸⁶

Ο συνδικαλιστικός χώρος αντιμετώπισε την παρέμβαση της κατοχικής κυβέρνησης, ειδικότερα ο χώρος των δημοσίων υπαλλήλων ο οποίος είχε πρωταγωνιστήσει στις απεργιακές κινητοποιήσεις. Η κυβέρνηση Ράλλη έθεσε σε εφαρμογή το Ν. 530 «Περί συγκροτήσεως μονίμου Πανυπαλληλικής Επιτροπής». Η νέα Πανυπαλληλική Επιτροπή θα ήταν το νόμιμο συνδικαλιστικό όργανο των δημόσιων υπαλλήλων των υπουργείων και των κρατικών υπηρεσιών στο οποίο θα εκπροσωπούνταν οι δημόσιοι υπάλληλοι όχι από εκλεγμένα μέλη, αλλά από τον αρχαιότερο Γενικό Διευθυντή κάθε υπουργείου και από έναν από τους αρχαιότερους διευθυντές. Ο πρόεδρος της Επιτροπής θα διορίζονταν από τον ίδιο τον Ράλλη. Με τον νόμο 1033 συμπληρώνονταν ο προηγούμενος και στην Επιτροπή θα συμμετείχε και ο Γενικός Διευθυντής της Γενικής Διευθύνσεως Δημοσίου Λογιστικού. Οι υπηρεσίες που δεν είχαν Γενικό Διευθυντή θα εκπροσωπούνταν από τον αρχαιότερο υπάλληλο. Το Υπουργείο Συγκοινωνιών θα το εκπροσωπούσαν τρεις γενικοί διευθυντές από κάθε γενική διεύθυνση, α) Δημοσίων Έργων, β) ΤΤΤ, γ) Αυτοκινήτων και Σιδηροδρόμων. Ο Γενικός Διευθυντής δεν θα ήταν αιρετός, αλλά θα διορίζονταν από τον πρωθυπουργό τον Ιωάννη Ράλλη και θα ήταν ο πρόεδρος ενώ και ο αντιπρόεδρος και τα υπόλοιπα μέλη δεν θα ήταν αιρετοί. Η εκπροσώπηση των εργαζομένων από έναν άλλο συνδικαλιστικό φορέα εκτός από τη νέα Επιτροπή απαγορεύονταν και θεωρούνταν ιδιώνυμο αδίκημα και οι παραβάτες θα τιμωρούνταν με ποινή τουλάχιστον 3 μηνών και απόλυση τους. Ουσιαστικά η Υπαλληλική Επιτροπή τίθετο σε παρανομία. Η νέα Πανυπαλληλική Επιτροπή δεν θα είχε κανέναν ρόλο στη λήψη αποφάσεων και περιορίζονταν απλά στη γνωμοδότηση έτοιμων αποφάσεων και νομοσχεδίων, που ετοίμαζε η κυβέρνηση, δίχως αυτή να είναι δεσμευτική. Η Επιτροπή θα ενημέρωνε και θα διαφώτιζε τους προϊστάμενους και τους ανώτερους υπαλλήλους των υπηρεσιών για τα νέα νομοσχέδια και τις αποφάσεις της κυβέρνησης. Τα μέλη της θα δικαιούνταν αποζημίωσης για τη συμμετοχή τους στις συνεδριάσεις.¹³⁸⁷

¹³⁸⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Επισιτισμού/Εφοδιασμού, φάκ. 92, αρ. εγγρ. 34, «Η υπηρεσία παρακρατήματος λαχαναγοράς Αθηνών προς την Κεντρική Υπηρεσία Παρακρατήματος Υπουργείου Επισιτισμού», 10/12/1943, αρ. εγγρ. 66, «Η υπηρεσία παρακρατήματος λαχαναγοράς προς τη Διεύθυνση παρακρατήματος Υπουργείου Επισιτισμού», 10/11/1943, αρ. εγγρ. 67, «Ο παρά τω Στρατιωτικώ Διοικητή Ελλάδος Επιμελητής των Ενόπλων Δυνάμεων», 1/11/1943, φάκ. 96, αρ. εγγρ. 422, «Ο προϊστάμενος Υπηρεσίας παρακρατήματος Λαχαναγοράς Πειραιώς», 8/8/1943, αρ. εγγρ. 493, «Υπουργείο Επισιτισμού Διεύθυνση Παρακρατήματος», 12/11/1943' ΥΑ. 306/42, «Περί παροχής εις λογικάς τιμάς λαχανικών εις τας απόρους τάξεις».

¹³⁸⁷ Ν. 530, «Περί συγκροτήσεως μονίμου Πανυπαλληλικής Επιτροπής», στο ΦΕΚ 278Α, 26/8/1943, Ν. 1033, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του υπ. αριθ. 530/1943 νόμου περί συγκροτήσεως Μονίμου Πανυπαλληλικής Επιτροπής», ΦΕΚ 430Α, 20/12/1943.

Η διοίκηση των προμηθευτικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών των δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίοι είχαν παίξει καταλυτικό ρόλο στην ανάπτυξη της Αντίστασης, μπήκε στο στόχαστρο της κατοχικής κυβέρνησης. Με τον Ν. 968, «Περί τρόπου συνθέσεως των Διοικητικών Συμβουλίων των προμηθευτικών Συνεταιρισμών των Δημοσίων Υπαλλήλων», τα διοικητικά συμβούλια των συνεταιρισμών των κεντρικών υπηρεσιών των Υπουργείων θα αποτελούνταν από εννέα μέλη, τα πέντε θα ήταν ανώτατοι υπάλληλοι και τα τέσσερα κατώτεροι, ενώ τα συμβούλια των Περιφερειακών Υπηρεσιών θα αποτελούνταν από πέντε μέλη, τα τρία με βαθμό Τμηματάρχη και τα δύο με βαθμό Εισηγητή. Σύμφωνα με τον νέο νόμο τα νέα μέλη δε θα ήταν αιρετά, αλλά θα διορίζονταν μέσα σε δεκαπέντε μέρες από τον αρμόδιο Υπουργό στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας ενώ στις Γενικές Διευθύνσεις θα διορίζονταν από τον αρμόδιο Γενικό Διευθυντή και στις επαρχίες από τον νομάρχη. Το αποτέλεσμα ήταν οι συνεταιρισμοί να χάσουν τον αρχικό κοινωφελή χαρακτήρα τους και να μετατραπούν σε πεδίο αθέμιτου πλουτισμού και κερδοσκοπίας των νέων μελών των διοικητικών συμβουλίων τους.¹³⁸⁸

Η κυβέρνηση παρέμβηκε εκτός από τη διοίκηση και στην οργάνωση των προμηθευτικών συνεταιρισμών, οι οποίοι είχαν υπάρξει τα αρχικά κύτταρα της Αντίστασης στον αστικό χώρο. Με τον νόμο 946 ο προμηθευτικός συνεταιρισμός των ΤΤΤ, του Υπουργείου Συγκοινωνιών, ενός κλάδου στρατευμένου στο ΕΑΜ, τριχοτομούσαν. Στη θέση του θα μπορούσαν ιδρυθούν περισσότεροι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί των υπαλλήλων, της Γενικής Διευθύνσεως Σιδηροδρόμων και Αυτοκινήτων και της Γενικής Διευθύνσεως ΤΤΤ. Η ίδρυση τους θα γίνονταν με απόφαση του Υπουργού Συγκοινωνιών. Στους νέους συνεταιρισμούς θα διορίζονταν πενταμελή Προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή από τους συνεταίρους. Με απόφαση του Υπουργού Συγκοινωνίας η Προσωρινή Επιτροπή θα καλούσε τα μέλη του συνεταιρισμού για την εκλογή τεσσαρακονταμελούς επιτροπής. Αυτή η Επιτροπή στην πρώτη συνεδρίασή της θα εξέλεγε το Διοικητικό Συμβούλιο του Συνεταιρισμού με επτά μέλη, πρόεδρο, αντιπρόεδρο, γραμματέα, ταμία και τρεις συμβούλους καθώς και το Εποπτικό Συμβούλιο του Συνεταιρισμού, με έναν πρόεδρο και δύο συμβούλους καθώς και τα 30 από τα υπόλοιπα 40 μέλη της Επιτροπής. Το διοικητικό συμβούλιο των νέων συνεταιρισμών εντός ενός μήνα από την εκλογή του θα συνέρχονταν και θα κατάρτιζε το νέο καταστατικό του Συνεταιρισμού το οποίο θα εγκρίνονταν από την τριακονταμελή επιτροπή και στη συνέχεια από το Υπουργείο Εργασίας με νόμο. Η παρουσία του προηγούμενου συνεταιρισμού θα μεταβιβάζονταν στους νέους συνεταιρισμούς. Ομοίως ο Υπουργός Εργασίας παρέμβηκε και αντικατέστησε τα μέλη του «Προμηθευτικού Συνεταιρισμού Προσωπικού ΗΕΜ». Η κυβέρνηση προχώρησε σε σημαντικές παροχές τροφίμων προς τους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς. Από τα τρόφιμα που εισήγαγε η ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ παραδόθηκαν 10.000 τόνοι στους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς.¹³⁸⁹

Όλες οι κατοχικές κυβερνήσεις προχώρησαν σε προσλήψεις στις δημόσιες υπηρεσίες και στα ΝΠΔΔ. Οι προσλήψεις αυτές αφορούσαν τόσο το μόνιμο

¹³⁸⁸ Ν. 968, «Περί τρόπου συνθέσεως των Διοικητικών Συμβουλίων των προμηθευτικών Συνεταιρισμών των Δημοσίων Υπαλλήλων», ΦΕΚ 401Α, 27/11/1943 Ἀκρίτας Καλούσης, ό .π., σσ. 130-131.

¹³⁸⁹ ΙΑΔΕΗ, Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ), Α1Σ3Υ7Φ1, «Υπουργός Εργασίας», 27/5/1944 Ν. 946, «Περί διαχωρισμού του Προμηθευτικού Συνεταιρισμού υπαλλήλων αρμοδιότητος Υπουργείου Συγκοινωνίας εις πλείονας τοιούτους», στο ΦΕΚ 395Α, 22/11/1943.

προσωπικό όσο και το έκτακτο και το ημερομίσθιο. Στους οργανισμούς, που ανήκαν στα ΝΠΔΔ, αλλά και στα ιδιωτικά ιδρύματα τη μισθοδοσία τους την ανέλαβε το κράτος. Σημαντικές μεταβολές έγιναν και στην ιεραρχία του προσωπικού όπου δόθηκαν αθρόα προαγωγές χωρίς να λαμβάνουν πάντοτε υπόψη την αρχαιότητα. Στις αρχαιρεσίες που πραγματοποίησε η Ένωση Εργατών Λιμένος Πειραιώς η συντηρητική παράταξη έλαβε τη συντριπτική πλειοψηφία.¹³⁹⁰

Η κυβέρνηση σε συνεργασία με τους κατακτητές θα χρησιμοποιούσε τρομοκρατικά μέσα τόσο κατά της κορυφής του εργατικού αντιστασιακού κινήματος όσο και κατά της βάσης του. Αρκετά μέλη του αντιστασιακού συνδικαλιστικού κινήματος συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν. Ο Κώστας Λαζαρίδης, ιδρυτικό στέλεχος του ΕΕΑΜ, ήταν ένας από αυτούς. Ο Γερμανός «φιλλέλληνας» διοικητής της Ηλεκτρικής Tommashausen ζήτησε την παρέμβαση των στρατευμάτων κατοχής για να καταστείλει τις κινητοποιήσεις των εργαζομένων, όταν 1.200 τροχιοδρομικοί ηλεκτροτεχνίτες μαζεύτηκαν έξω από το γραφείο του ζητώντας το πασχαλινό επίδομα να δοθεί σε τρόφιμα. Το στρατιωτικό απόσπασμα εξοπλισμένο με πολυβόλα, αφού συνέλαβε την επιτροπή των εργαζόμενων που παρουσιάστηκε στο γραφείο του Tommashausen, πήρε τις ταυτότητες τους και τους κλείδωσε μέσα στις μεγάλες αίθουσες της εταιρίας. Η αλληλεγγύη των υπόλοιπων εργαζόμενων, οι οποίοι παρέδωσαν και αυτοί τις ταυτότητες τους, απέτρεψε τα χειρότερα. Τις εφόδους της Ειδικής Ασφάλειας και των Ταγμάτων Ασφαλείας τις διαδέχθηκαν τα μπλόκα στα εργατικά προάστια της Αθήνας. Σκοπός τους δεν ήταν μόνο να τρομοκρατήσουν τη λαϊκή βάση του αντιστασιακού κινήματος. Η συλλήψεις του ανδρικού πληθυσμού στόχευε στην αποδυνάμωση του ΕΑΜ και τη στρατολόγηση δια της βίας εργατών για τη Γερμανία. Αυτό είχε ως συνέπεια τη διάρρηξη του κοινωνικού ιστού της Αντίστασης και τη μετανάστευση αρκετών κατοίκων από τον φόβο σε ασφαλείς συνοικίες. Τον Αύγουστο του 1944 επιτροπή αποτελούμενη από τους Μητροπολίτη Αλεξανδρουπόλεως, Αργολίδος, Ναυπακτίας, τον Μιχάλη Κύρκο, τον Άγγελο Σικελιανό, τον Α. Στρατηγόπουλο, πρόεδρο του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, καθώς και τον Κώστα Νικολακόπουλο επισκέφτηκαν τον Ιωάννη Ράλλη με σκοπό να του θέσουν το πρόβλημα της τρομοκρατικής δράσης των Ταγμάτων Ασφαλείας. Το κείμενο διαμαρτυρίας ανέγνωσε ο Άγγελος Σικελιανός. Όταν ο Κώστας Νικολακόπουλος έθεσε υπόψιν τους δυσμενείς όρους διαβίωσης των εργαζομένων και τον κίνδυνο της βίαιης επιστράτευσής τους από τους Γερμανούς και της μεταφοράς τους στο εξωτερικό, ο Ράλλης ζήτησε την άμεση αποπομπή του από το γραφείο του. Όσον αφορά τα Τάγματα Ασφαλείας, ο Ράλλης παρουσία του συνταγματάρχη Πλυτζανόπουλου δήλωσε στην αντιπροσωπεία:¹³⁹¹

«Εγώ έχω προσφέρει την μεγαλύτερη υπηρεσίαν εις τον τόπον με την σύστασιν των Ταγμάτων Ασφαλείας δια την οποίαν υπερηφανεύομαι και δια την οποίαν θα ζητήσω να τρέφομαι από το Ελληνικόν Έθνος εις το Πρυτανείον εφ' όρου ζωής. Μάλιστα κύριοι, να τρέφωμαι εφ' όρου ζωής...διότι εγώ έχω μεγαλύτερα δικαιώματα από αυτόν τον Σωκράτην».¹³⁹²

¹³⁹⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Στ' 2, φάκ. 2, αρ. εγγρ. 69,10/1/1944' ΙΑΤΕ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Α3S1Y2F210/1/27-31, «Δημόσια Οικονομικά».

¹³⁹¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Στ' 2, φάκ. 2, αρ. εγγρ. 86, «Ειδικόν Δελτίον Κομμουνιστικής Κινήσεως», 22/6/1944' *Εργατικό Βήμα*, «Κινητοποιήσεις», 18/5/1943' Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *ό. π.*, σσ. 278-288.

¹³⁹² ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Στ' 2, φάκ. 2, *ό. π.*

Τα τρόφιμα αποτέλεσαν όπλο για την προσέλκυση και την κατάταξη αξιωματικών και ανδρών στα Τάγματα Ασφαλείας. Αρχικά η κυβέρνηση Τσολάκογλου με το ΝΔ. 2052 «Περί χορηγήσεως συσσιτίου εις μονίμους κλπ οπλίτας» καθιέρωνε συσσίτιο στους μονίμους, στους εθελοντές και στους ανακαταταγμένους οπλίτες του Στρατού Ξηράς, Θαλάσσης και Αέρος έναντι ενός αντιτίμου το οποίο θα κρατούνταν από τον μισθό τους τον Οκτώβριο του 1942. Οι άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας λάμβαναν μισθό καθώς και μια σειρά από άλλα επιδόματα, τα οποία τους επέτρεπαν να ανταπεξέλθουν στην άνοδο του τιμάριθμου. Αρκετοί εργάτες και άνεργοι είδαν την ένταξη τους στα Τάγματα Ασφαλείας ως ευκαιρία για να λύσουν τα βιοποριστικά τους προβλήματα δεδομένου ότι απολάμβαναν και άλλα οικονομικά ευεργετήματα για τις οικογένειες τους, ειδικά όσοι από αυτούς χαρακτηρίζονταν προστάτες. Ο έφεδρος επιλοχίας Β.Κ., πρώην μέλος του ΕΑΜ, ανέφερε ότι ο λόγος που αποχώρησε από το ΕΑΜ και κατατάχθηκε στα Τάγματα Ασφαλείας ήταν εξαιτίας του καλού μισθού και της καλής σίτισης. Ομοίως ο ανθυπολοχαγός πεζικού Γ. Ντ. κατέθεσε μεταπολεμικά ότι κατατάχθηκε, επειδή η πολυμελής οικογένεια του αντιμετώπιζε σοβαρό πρόβλημα διατροφής. Όλοι οι άνδρες τους που μετακινούνταν 80 χιλιόμετρα μακριά από την έδρα τους θα λάμβαναν ειδικό επίδομα ως αντίτιμο για τα τρόφιμα των οικογενειών τους, δηλαδή 32 τρισεκατομμύρια δραχμές. Στο Αγρίνιο η διοίκηση του τοπικού Τάγματος προχώρησε σε απογραφή όλων των μελών των οικογενειών των Ταγμάτων στα οποία θα χορηγούνταν ποσότητες σιτηρών από αυτές που έπρεπε υποχρεωτικά να παραδώσουν για αποθήκευση οι παραγωγοί. Τα μέλη του ΕΑΜ μαζί με τις οικογένειές τους διαγράφηκαν από τους καταλόγους των δελτίων. Στις οικογένειες των φονευθέντων ή εξαφανισμένων χορηγούνταν συσσίτιο καθώς και τρόφιμα. Προς το τέλος της Κατοχής τα Τάγματα Ασφαλείας άρχισαν να αντιμετωπίζουν πρόβλημα μισθοδοσίας ενώ η ποιότητα της σίτισης τους επιδεινώθηκε επηρεάζοντας και το ηθικό τους. Αξιωματικός των Ταγμάτων περιέγραφε σε μέλος της Χ μια τελείως διαφορετική κατάσταση για την επικράτεια της Ελεύθερης Ελλάδας στην Πελοπόννησο απ' ότι παρουσίαζε η κρατική προπαγάνδα: « ότι δηλαδή οι ΕΑΜίτες διαλύθηκαν και άλλα τέτοια αλλά συμβαίνει εντελώς το αντίθετο. Οι Εαμίτες είναι καλά οπλισμένοι και έχουν άφθονα τρόφιμα και άριστο ηθικό». Η νικηφόρα έκβαση της μάχης της σοδειάς από τον ΕΛΑΣ δημιούργησε σοβαρό πρόβλημα τροφοδοσίας στα Τάγματα με συνέπεια όχι μόνο τον κλονισμό του ηθικού αλλά και τον περιορισμό της αύξησης της δύναμης τους.

1393

Παράλληλα τα μέλη τους στα χωριά της Ελεύθερης Ελλάδας που επέδραμαν, είτε μόνοι τους ή μαζί με τα γερμανικά στρατεύματα, συστηματικά επέτασσαν τα αποθέματα τροφίμων που έβρισκαν. Αυτά τα ιδιοποιούνταν προς όφελος των οικογενειών τους ή γίνονταν αντικείμενο εμπορίας από τα Τάγματα Ασφαλείας στη μαύρη αγορά. Ανάμεσα σε κάποιες μονάδες ξέσπασε αντιζηλία, επειδή οι διοικητές τους, όπως ο Κατσαρεάς, επιδίωξαν τη μερίδα του λέοντος για τους άντρες τους.¹³⁹⁴

¹³⁹³ ΙΑΤΕ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Α3S1Y2F210/1/, «Δημόσια Οικονομικά»· ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φάκ. 30/1/147, «Δελτίο πληροφοριών υπ. αριθ. 3. Επί Ταγμάτων Ασφαλείας (Ράλληδων) από 1 μέχρι 31 Μαΐου 1944», 6/6/1944, κουτί. 494, φάκ. 30/2/21, «Δελτίο πληροφοριών υπ. αριθ. 9 από της μέχρι 31 Αυγούστου 1944. Επί Ταγμάτων Ασφαλείας», 1/9/1944 · ΝΔ. 2052, «Περί χορηγήσεως συσσιτίου εις μονίμους κλπ οπλίτας», ΦΕΚ 6Α, 18/10/1942 · Γιάννης Πριόβολος, *Εθνικιστική «αντίδραση» και Τάγματα Ασφαλείας. Εμφύλιος και αντικατοχικός πόλεμος 1943-1944*, Αθήνα, Πατάκης, 2018, σσ. 395, 402.

¹³⁹⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 413, φάκ. 23/6/5, «Από έκθεση δουλειάς στις 7/1/1944»· Γιάννης Πριόβολος, *ό. π.*, σσ. 476-477

Τα Τάγματα Ασφαλείας παρέμβηκαν στη στελέχωση των τοπικών επιτροπών της ΕΔΒΕ, των ΚΕΔΕΣ, επιφέροντας αλλαγές στη σύνθεση τους.¹³⁹⁵ Αν και επίσημα οι άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας δεν περιλαμβάνονταν στους καταλόγους των δικαιούχων¹³⁹⁶ απέκτησαν συμμετοχή στη διαχείριση της βοήθειας, απαγορεύοντας την αποστολή της σε περιοχές, όπως η βόρεια Εύβοια, κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων τους ενάντια στον ΕΛΑΣ ενώ στη συνέχεια οικειοποιήθηκαν οι ίδιοι τα τρόφιμα. Ο ίδιος ο Sandstrom παρέμβηκε στον Ι. Ράλλη και ζήτησε τον τερματισμό αυτών των πρακτικών. Παρά την επίσημη διαταγή του Ιωάννη Ράλλη προς τις διοικήσεις τους να σταματήσουν να αναμειγνύονται στο έργο των επιτροπών, αυτή δε θα συνοδευόταν με την απειλή κάποιας ποινής. Ουσιαστικά η διαταγή έμεινε ένα κενό γράμμα.¹³⁹⁷ Μέχρι την ημέρα της Απελευθέρωσης δε σταμάτησαν τα περιστατικά κλοπών και λεηλασίας τροφίμων που ανήκαν στην Επιτροπή από τους άνδρες του¹³⁹⁸. Παράλληλα οι ελληνικές κατοχικές αρχές συμμετείχαν και στη διανομή των δελτίων με σκοπό την απόκτηση ερεισμάτων στις τοπικές κοινωνίες¹³⁹⁹. Η αρωγή θα επιτρεπόταν να φθάσει σε «ασφαλή» χωριά¹⁴⁰⁰ ενώ για άλλα θα μπορούσε να ισχύσει το ίδιο υπό κάποιες προϋποθέσεις, δηλ. την ένταξη τους στα τάγματα ασφαλείας.¹⁴⁰¹

Αρκετά χωριά που γειτνιάζαν με μονάδες του γερμανικού στρατού και ήταν άμεσα εκτεθειμένα δεν διέκειντο θετικά στη δράση του ΕΛΑΣ. Επιπλέον η υποχρεωτική εισφορά που είχε επιβάλει ο ΕΛΑΣ θεωρούνταν από κάποιους παραγωγούς ενοχλητική φορολογία που τους στερούσε σημαντικά έσοδα. Έκθεση του γραμματέα της Ε΄ Υπομημηματικής του ΕΑΜ Πελοποννήσου η οποία περιλάμβανε την επαρχία Επιδαύρου και τα Κύθηρα, συνολικά 50.000 κατοίκους και 70 χωριά, ανέφερε

¹³⁹⁵ «... συνελήφθησαν οι υπάλληλοι της Κ.Ε.Δ.Ε.Σ Χαλκίδος Αντωνίου και Δημητρίου...», βλ. Αχρείο Νίκου Δέα, ό. π,

¹³⁹⁶ Στην ερώτηση μου προς τον Μανώλη Γλέζο αν οι άντρες τους είχαν προνομιακή μεταχείριση στην χορήγηση τροφίμων η απάντηση που μου έδωσε ήταν «και το ρωτάς τα πάντα είχαν αυτοί», βλ. Αθήνα συνέντευξη 12-1-2016

¹³⁹⁷ «... άμα λείψη της παρούσης, προέλθιτε εις την έκδοσιν και άμεσον κοινοποίησιν Εγκυκλίου Διαταγής προς τους εκάστοτε Διοικητάς Ταγμάτων Ασφαλείας, καθισταμένους προσωπικά υπευθύνους δια την εκτέλεσιν ταύτης, δι΄ ης ν΄ απαγορεύηται εφεξής πάσα εις οιαδήποτε ανάμιξης τούτων εν τη υπό των ειρημένων Επιτροπών διανομή, των υπό του Ερυθρού Σταυρού αποστελλομένων τροφίμων...», με την ένδειξη *άκρως επείγον*. Την διαταγή την υπογράφει με εντολή του πρωθυπουργού ο διευθυντής του πρωθυπουργικού γραφείου Δ. Ι. Ράλλης, βλ. ό. π, φάκ. 4 – 6, αριθ. εγγρ. 310, Αθήνα 17 Μαΐου 1944.

¹³⁹⁸ «Μας έκλεψαν τρόφιμα ακόμα και μέσα στις πόλεις, σε τέτοια έκταση, ώστε σχεδόν κάθε μέρα κάναμε διαμαρτυρίες στου Γερμανούς». Από έκθεση του σουηδού πρέσβη Τύμπεργκ η οποία παρατίθεται στο Βάσως Μαθιόπουλος, *Ο Δεκέμβρης του 1944. Σουηδικά, Ελβετικά και Συμμαχικά Ντοκουμέντα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα – Α.Α Λιβάνη, 1994, σελ. 70- 80

¹³⁹⁹ Τα δελτία της εβραϊκής κοινότητας Χαλκίδας θα κατάσχονταν και θα παραχωρούνταν στα παιδικά συσσίτια της πόλης, βλ. ό. π,

¹⁴⁰⁰ «... Έχομεν την τιμήν ν΄ανακοινώσωμεν υμίν κατόπιν ενεργειών μας εξησφαλίσθη η χορήγησις της απαιτούμενης ξυλείας υπό του ενταύθα Τάγματος Χωροφυλακής διά την παρασκευήν συσσιτίου των πυροπαθών κ.τ.λ του χωριού Βαλτεσίου, Μερκοβουνίου και Βλαχοκερασιάς ανερχομένων περίπου εις χίλια άτομα... εις την υφ΄ υμών συσταθείσαν Κεντρικήν Πολιτικήν Αντικομμουνιστικήν Επιτροπή των Ε.Ε.Ε, ής έργον είναι η περίθαλψις των πυροπαθών και γενικώς πληγέντων υπό της αναρχικής οργανώσεως του Ε.Α.Μ ». Το έγγραφο το υπογράφει ο γενικός επιθεωρητής νομαρχιών Πελοποννήσου, βλ. ό. π, φάκ. 4-6, αριθ. εγγρ. 126, 23-6-1944.

¹⁴⁰¹ «... απευθύνομεν έκκλησιν στον Ερυθρό Σταυρό, να μας βοηθήση με λίγο στάρι και λίγα όσπρια για να μην πεθάνουμε απ΄την πείνα, γιατί δεν θέλουμε να συμπεριληφθώμεν στους μισθοφόρους του Χίτλερ», βλ.Κωστής Παπαγκόγκος, *Αρχείο Πέρσον. Κατοχικά ντοκουμέντα του Δ.Ε.Σ...*, σσ. 128 -129.

ότι, αν και ως τον μήνα Μάιο του 1943 η οργανωτική κατάσταση του ΕΑΜ στην επαρχία ήταν πολύ καλή, από τον Ιούλιο η κατάσταση άλλαξε και αρκετά μέλη του ΕΑΜ όχι μόνο το εγκατέλειψαν αλλά και τηρούσαν εχθρική στάση απέναντι του. Αρκετοί είχαν ενταχθεί στο Τάγμα του Βρεττάκου. Όταν ο γραμματέας του ΕΑΜ επισκέφτηκε την περιοχή, όλες οι τοπικές οργανώσεις είχαν διαλυθεί και οι φόροι του ΕΛΑΣ δεν εισπράττονταν πλέον. Ο ίδιος απέδιδε αυτή την αλλαγή στην παρέμβαση της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης οι οποία με τη μέθοδο του χρηματισμού είχε ξυπνήσει τα παλιά φιλοβασιλικά αισθήματα των κατοίκων. Αυτή η αλλαγή συντελέστηκε, όταν η κυβέρνηση Ράλλη εφάρμοσε το νέο νόμο για την αγροτική φορολογία, ενώ ο ΕΛΑΣ επέβαλε υποχρεωτική φορολογία σε είδος καθώς και περιορισμούς στις εξαγωγές αγαθών από την επικράτεια του και απαγόρευσε τις δοσοληψίες με μαυραγορίτες. Πιθανότατα ο αρχικός ενθουσιασμός των αγροτών υποχώρησε, επειδή πίστευαν ότι η οικονομική πολιτική του ΕΛΑΣ τους ζημίωνε και θεωρούσαν πιο προσοδοφόρο να εμπορευθούν την εισφορά στην ελεύθερη αγορά.¹⁴⁰²

Κάποιοι μεγαλοκτηματίες και μαυραγορίτες είχαν ζημιωθεί οικονομικά από την πολιτική του ΕΑΜ. Στην πόλη της Κατερίνης ιδρύθηκε η Εθνική Αντικομμουνιστική Οργάνωση. Οι ηγέτες της Γεώργιος Τσιγγαράς και Καραβίδας ήταν τσιφλικάδες και ο Χρήστος Αθανασιάδης μαυραγορίτης. Στην πόλη της Κατερίνης ιδρύθηκε Αντικομμουνιστικό Γραφείο το οποίο διένειμε τα τρόφιμα της ΕΔΒΕ, παρέμβαινε στις διανομές τροφίμων της ΑΥΕΜ και απαγόρευσε τις ανταλλαγές τροφίμων ανάμεσα στους συνεταιρισμούς και στην Κατερίνη διεξήγαγε υποχρεωτικό έρανο. Το αποτέλεσμα του δεν ικανοποίησε τον Κυριάκο Παπαδόπουλο (Κίσα Μπατζάκ), ηγέτη των ένοπλων ομάδων των τουρκόφωνων Ποντίων της περιοχής, ο οποίος επέρριψε την ευθύνη στους κατοίκους, επειδή υποστήριζαν ολόψυχα το ΕΑΜ με χρήματα και άνδρες, ενώ ο ίδιος και οι άνδρες του είχαν εγκαταλείψει τις δουλειές τους, για να αγωνιστούν εναντίον του κομμουνισμού. Σε κάποια χωριά της Κατερίνης επιβλήθηκε φόρος σε είδος, στο Λιμπάνοβο 10.000 οκάδες σάρι. Στην περιοχή της Πιερίας χωριά ολόκληρα εξοπλίστηκαν από τους Γερμανούς με αποτέλεσμα τον περιορισμό του ΕΛΑΣ στις αρχικές βάσεις του, τον Όλυμπο και τα Πιέρια όρη. Απώτερος σκοπός ήταν ο έλεγχος της πλούσιας πεδινής περιοχής και της αποκοπής του ΕΛΑΣ από τα πλεονάσματα του μακεδονικού κάμπου.¹⁴⁰³

Ο πληθυσμός των πόλεων είχε αυξηθεί σημαντικά εξαιτίας της έλευσης από την επαρχία κρατικών υπαλλήλων, αντίπαλων του ΕΑΜ και πυρόπληκτων. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν άποροι. Επιπλέον, οι ήδη κάτοικοι της πρωτεύουσας που ήταν άποροι λόγω του πληθωρισμού δεν μπορούσαν να πληρώσουν τις μερίδες οι οποίες διανέμονταν από τα παντοπωλεία και τους φούρνους έστω και στις χαμηλές τιμές της ΕΔΒΕ. Παρατηρήθηκε το φαινόμενο αρκετά τρόφιμα και δελτία να πωλούνται στη μαύρη αγορά, ώστε οι κάτοχοι τους να συμπληρώσουν το πενιχρό οικογενειακό εισόδημα. Ύστερα από την απόφαση των Συμμάχων για αύξηση της εισαγόμενης

¹⁴⁰² Έκθεση του Γραμματέα της Υπομηματικής Ε' Για Το Πελοποννησιακό Συνέδριο του ΕΑΜ, στο ΔΙΣ, τ. Γ, ό. π., σσ. 248-252

¹⁴⁰³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 413, φάκ. 23/6/20, «Έκθεση του συναγωνιστή Δ.Β περί της Εθνικής Αντικομμουνιστικής Οργάνωσης», φάκ. 23/6/64, «Προς την Παμμακεδονική Επιτροπή», 20/7/1944, φάκ. 23/6/65, «Προς το Μακεδονικό γραφείο», 17/5/1944, φάκ. 23/6/91, «Υπόμνημα προς τας Γερμανικές Αρχάς και τον κ. έπαρχον Πιερίας», 9/9/1944.

βοήθειας, για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση, η ΕΔΒΕ αποφάσισε τη δωρεάν διανομή τροφίμων σε κατηγορίες, που θα χαρακτηρίζονταν άποροι. Η ανυπαρξία ένα προπολεμικού κράτους πρόνοιας δυσκόλευε το έργο του καθορισμού του ποιος και υπό ποιες προϋποθέσεις θα μπορούσε να ενταχθεί στην παραπάνω κατηγορία. Τα απαραίτητα στοιχεία θα αντλούνταν από φιλανθρωπικά σωματεία, όπως ο ΕΟΧΑ. Χρησιμοποιήθηκαν κατάλογοι από τουλάχιστον 100 ενορίες. Μέσα στην κατηγορία των απόρων εντάχθηκαν άνθρωποι που η εργασία ή η ηλικία τους δεν τους επέτρεπαν να ανταπεξέλθουν στις νέες οικονομικές συγκυρίες, πρόσφυγες από την επαρχία, των οποίων οι κατοικίες είχαν πυρποληθεί από τα στρατεύματα κατοχής, οι οικογένειες των φυματικών και πολύτεκνοι με ανεπαρκή εισόδημα. Ο αρχικός αριθμός τους προσέγγιζε τους 200.000. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1944 άρχισε να παρέχεται βοήθεια σε 135.000 από αυτούς. Η απόφαση αυτή διευκόλυνε την κυβέρνηση Ράλλη απαλλάσσοντας την από μια δική της υποχρέωση. Πλέον μπορούσε να επικεντρωθεί στην υιοθέτηση μέτρων για τη βελτίωση των επισιτιστικών αναγκών των εργατοϋπαλληλικών κλάδων με μια σειρά υπουργικών αποφάσεων που στόχο είχαν τη χορήγηση των υπόλοιπων τροφίμων που είχαν ανάγκη και δεν τα είχε η ίδια στη κατοχή της.¹⁴⁰⁴

Για την επίλυση των δυσχερειών, που είχαν παρουσιαστεί, η κυβέρνηση Ράλλη πήρε μια σειρά μέτρων. Τα μέτρα αυτά ως βάση είχαν τις προτάσεις που είχε κάνει μερικές ημέρες πριν η Επιτροπή Επισιτιστικού Συνεδρίου. Στη συνέχεια ανακοίνωσε ότι οι αυξήσεις, που οι εργοδότες πλέον έπρεπε να καταβάλουν στους εργαζομένους, έπρεπε να δοθούν υπό τη μορφή τροφίμων και όχι σε χρήμα. Συγκεκριμένα οι εργάτες στη βαριά βιομηχανία, ακόμη και εκείνοι που ενισχύονταν ήδη από την Επιτροπή, θα λάμβαναν 5,5 οκάδες σιτάλευρο, 200 δράμια λάδι, 2 οκάδες όσπρια, 1,5 ξηρούς καρπούς, 200 δράμια σαπουνιού, 200 δράμια ελιές. Οι δε μισθωτοί 4 οκάδες λάδι σιτάλευρο, 150 δράμια λάδι, 2 οκάδες όσπρια, 1 οκά ξηροί καρποί, 200 δράμια ελιές, 200 δράμια σαπουνί. Για όσους ήταν εγκατεστημένοι σε περιοχές που διεξάγονταν αεροπορικές επιχειρήσεις θα υπήρχε έκτακτη πρόβλεψη για επιπλέον ενίσχυση μισθής οκάς ζυμαρικών ή 300 δραμιών οσπρίων. Ουσιαστικά με αυτόν τον τρόπο η κυβέρνηση επιχειρούσε να καλύψει ένα μέρος από τις εισοδηματικές απώλειες εργαζομένων του μείζονος δημοσίου τομέα, είτε αυτοί εργάζονταν σε επιχειρήσεις κοινής ωφελείας είτε ήταν δημόσιοι υπάλληλοι. Αν οι εργοδότες δεν έβρισκαν τα τρόφιμα στην ελεύθερη αγορά, τότε ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν το αντίτιμο σε χρήματα. Το μέτρο αυτό εφαρμόστηκε και στη Θεσσαλονίκη από τη γερμανική διοίκηση και αποτέλεσε τη λεγόμενη σύμβαση Μέρτεν. Ο νόμος δεν λάμβανε υπόψη τη διαθεσιμότητα των ειδών στην ελεύθερη αγορά. Όλα τα υπουργεία, οι δημόσιες επιχειρήσεις και οι οργανισμοί καθώς και οι επιχειρήσεις και οι εργολάβοι, οι οποίοι εργάζονταν για λογαριασμό των κατοχικών στρατευμάτων, άρχισαν να διεκδικούν ολοένα και περισσότερα χαρτονομίσματα από την κυβέρνηση προκειμένου να ανταποκριθούν. Η εκτύπωση των τραπεζογραμματίων δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στη ζήτηση. Το μεγαλύτερο πρόβλημα το αντιμετώπισαν οι ιδιωτικές επιχειρήσεις, οι οποίες δεν απασχολούνταν για λογαριασμό των κατακτητών, και έπρεπε να

¹⁴⁰⁴ «Μετ' ευχαριστήσεως μάλιστα πληροφορούμεθα ότι γίνεται σχετική προεργασία ώστε 200.000 περίπου άποροι να προμηθεύονται του λοιπού τα τρόφιμα του ΔΕΣ παντελώς δωρεάν», βλ. *Ακρόπολις*, Κυριακή 9/1/1944' Bengt Helger, ό. π., σσ. 293-295.

περιμένουν βδομάδες για την παράδοση των χρημάτων. Στο τέλος η δραχμή είχε χάσει μεγάλο μέρος της αξίας τους. Κερδισμένες ήταν οι εταιρείες που δούλευαν για λογαριασμό των Γερμανών, οι οποίες λάμβαναν κατά προτεραιότητα την κρατική χρηματοδότηση. Αυτό το μέτρο φόβισε ιδιαίτερα την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση. Πίστευε πως με αυτά τα μέτρα αρκετές επιχειρήσεις δε θα μπορούσαν να ανταποκριθούν, λόγω των τιμών των τροφίμων, με αποτέλεσμα είτε να κλείσουν είτε να προχωρήσουν σε μαζικές απολύσεις.¹⁴⁰⁵

Απολαβές στον δημόσιο τομέα με βάση την αποτίμηση των τροφίμων τον Σεπτέμβριο του 1944				
	Βαθμός	Δραχμές	Ποσοστό διαφοράς	Διαφορά σε σχέση με τα προπολεμικά επίπεδα
Διαφορά απολαβών Γενικού Διευθυντή προς	Διευθυντή Α'	44.528.000	0,68%	26,3
	Τμηματάρχη Α''	112.084.00	1,73%	57,7%
	Εισηγητή	166.312.000	2,59	116
	Γραμματέα Β'	172.456.000	2,89	210,6
	Γραφέα	183.976.000	2,88	447
	Κλητήρα	174.952.000	2,70	507
Διαφορά απολαβών Διευθυντού Α' προς	Τμηματάρχη	67.556.000	1,004%	25%
	Εισηγητή	121.784.000	1,90%	71%
	Γραμματέα Β'	127.928.000	2%	146,2
	Γραφέα Α'	139.448.000	2,18%	333,3%
	Κλητήρα Α'	130.424.000	2,04%	380%
Διαφορά Τμηματάρχη Α'	Εισηγητή	54.228.000	0,84	36,9%
	Γραμματέα Β'	60.372.000	0,94%	97%
	Γραφέα Α'	71.892.000	1,12	246,6
	Κλητήρα Α'	73.620.000	0,98%	285%

Πίνακας 7.13, πηγή, ΙΑΤΕ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Α3S1Y2F210/1/29, «Δημόσια οικονομικά».

Στον δημόσιο τομέα το ελληνικό κράτος θα αναλάμβανε τη δαπάνη για την αγορά τροφίμων που προορίζονταν για τους δημόσιους υπαλλήλους. Σύμφωνα με το ΝΔ. 1172, «Περί προμήθειας τροφίμων και άλλων ειδών δια τας ανάγκες των δημοσίων υπαλλήλων», στις 10 Φεβρουαρίου 1944, ο Υπουργός των Οικονομικών Έκτωρας Τσιρονίκος θα προέβαινε στην αγορά όλων των ειδών. Με τον όρο προμήθεια εννοούνταν η αγορά, η βιομηχανοποίηση, η μεταλλαγή, η ανταλλαγή ή οποιαδήποτε άλλη απαιτούμενη ενέργεια μέχρι τη διανομή των ειδών αυτών στους δημοσίους υπαλλήλους. Το Υπουργείο Οικονομικών δεν θα κατέβαλε μόνο τα απαιτούμενα κονδύλια στους προμηθευτικούς και τους καταναλωτικούς συνεταιρισμούς, αλλά ο Τσιρονίκος αποκτούσε έκτακτες αρμοδιότητες και είχε το δικαίωμα να παρακάμπτει τις διοικήσεις των προμηθευτικών συνεταιρισμών και σύμφωνα με τις διατάξεις του νέου νόμου μπορούσε να προβεί σε οποιαδήποτε ενέργεια έκρινε αυτός. Στη διάθεσή του τίθεντο όλες οι δημόσιες υπηρεσίες, τα ΝΠΔΔ, οι υπηρεσίες της Αγροτικής Τράπεζας, της ΚΥΔΕΠ και όλες οι συνεταιριστικές και οι δημοσιούπαλληλικές οργανώσεις, οι οποίες συγκροτούσαν προμηθευτικούς και καταναλωτικούς συνεταιρισμούς. Ποιες είναι οι ποσότητες τροφίμων που

¹⁴⁰⁵ ΙΑΥΕ, Κ.Υ, φάκ. Αριθ. πρωτ. 4183, Κάιρω 30 Μαρτίου 1944' Ακρόπολις, «Νέα μέτρα αντιμετώπισης του προβλήματος της ζωής των εργατοϋπαλλήλων», 5/2/1944' Bengt Helger, ό. π., σσ. 521-523.

παραδόθηκαν δεν είμαστε σε θέση να ξέρουμε. Από την ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ, όπως είδαμε, παραδόθηκαν 10.000 τόνοι τροφίμων στους καταναλωτικούς συνεταιρισμούς.¹⁴⁰⁶

Από την έναρξη του προγράμματος αρωγής η ΕΔΒΕ είχε κατορθώσει να παρέχει τις αναγκαίες κατηγορίες τροφίμων για την επιβίωση του πληθυσμού, όπως το ψωμί, σε τιμές που μπορούσε να αποκτήσει παρά την έκρηξη του πληθωρισμού. Αν και οι εισαγωγές έριξαν την τιμή του ψωμιού στην ελεύθερη αγορά, το υπέρογκο λειτουργικό κόστος θα ανάγκαζε την Επιτροπή να διπλασιάσει την τιμή του ψωμιού από τις 5.000 δραχμές στις 10.000. Ο Υπουργός Επισιτισμού Τσιρονίκος πρότεινε να επιδοτήσει τη διαφορά ώστε η τιμή του να μην ξεπεράσει τις 7.000 δρχ. Η πρόταση του θα γινόταν αποδεκτή. Στην πορεία, όμως, αποσύρθηκε η επιδότηση και καλύφθηκε μέρος των μεταφορικών εξόδων, ώστε να σταθεροποιηθεί η τιμή του ψωμιού.¹⁴⁰⁷

Την πρώτη Ιουνίου 1944 η κυβέρνηση Ράλλη έθεσε σε ισχύ τον νέο νόμο που αφορούσε τη φορολογία της αγροτικής παραγωγής τον Ν. 1469 «Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως του υπ. αριθ. 231/1943 Νόμου περί φορολογίας της γεωργικής παραγωγής». Ο φόρος για την παραγωγή δημητριακών, σιταριού, αραβόσιτου, σίκαλης, σμίγου και κριθαριού θα καταβάλλονταν υποχρεωτικά σε είδος. Η καταβολή αφορούσε όλους τους παραγωγούς είτε χρησιμοποιούσαν τις αλωνιστικές μηχανές ή παραδοσιακά μέσα. Όπου υπήρχαν αλωνιστικές μηχανές ο αλωνισμός ήταν υποχρεωτικός με αυτές και η είσπραξη του φόρου θα γινόταν άμεσα και θα ανέρχονταν στο 10% επί της αλωνισμένης σοδειάς. Στις περιπτώσεις που δεν υπήρχαν αλωνιστικές μηχανές οι παραγωγοί ήταν υποχρεωμένοι να μεταφέρουν οι ίδιοι την ποσότητα που είχαν αλωνίσει στις πλησιέστερες εγκαταστάσεις της ΚΕΠΕΣ, με έκπτωση 5-10% ενώ, αν δεν ήταν εφικτό αυτό, θα εισπράττονταν από τις δημοτικές αρχές, τον δήμαρχο ή τον πρόεδρο κοινότητας.¹⁴⁰⁸

Ο νέος νόμος βρισκόταν στο ίδιο πνεύμα με τη νομοθεσία των προηγούμενων ετών, η οποία καθιέρωνε παράλληλα τη δεκάτη και το παρακράτημα. Η λέξη παρακράτημα, δηλαδή η υποχρεωτική πώληση των πλεονασμάτων της μέσης και της μεγάλης ιδιοκτησίας στο κράτος, είχε αντικατασταθεί, όμως, από το λήμμα αποθήκευση. Οι παραγωγοί, αφού κατέβαλαν τον φόρο, ήταν υποχρεωμένοι να αποθηκεύσουν μέρος της παραγωγής τους στις αποθήκες της ΚΕΠΕΣ. Η φορολογική κλίμακα ορίστηκε ανάλογα με την παραγωγή: α) εκείνος ο γεωργός που η παραγωγή του έφτανε τις 2.000 οκάδες απαλλάσσονταν από αυτή την υποχρέωση, β) οι γεωργοί των οποίων η παραγωγή κυμαίνονταν ανάμεσα στις 2.001-5.000 οκάδες υποχρεούνταν να αποθηκεύουν το 10%, γ) εκείνων που η παραγωγή ήταν 5.001-10.000 το 20%, δ) εκείνων που ξεπερνούσαν τις 10.000 το 30%. Οι ιδιοκτήτες των αλωνιστικών μηχανών υποχρεωτικά έπρεπε να παραδώσουν στην ΚΕΠΕΣ το 40% επί των εισπραττόμενων αλωνιστικών δικαιωμάτων. Το ίδιο ίσχυε και για τους παραγωγούς που διέθεταν οι ίδιοι αλωνιστικές μηχανές όπως και οι ιδιοκτήτες θεριζοαλωνιστικών μηχανών, οι οποίοι υποχρεωτικά θα κατέβαλαν το 60%. Ο νόμος άφηνε το δικαίωμα στις παραπάνω ομάδες, παραγωγούς και ιδιοκτήτες

¹⁴⁰⁶ ΝΔ. 1172, «Περί προμήθειας τροφίμων και άλλων ειδών δια τας ανάγκας των δημοσίων υπαλλήλων», ΦΕΚ 25Α, 10/2/1944.

¹⁴⁰⁷ Ουσιαστικά αυτό που προσπαθούσε να εκβιάσει ο Τσιρονίκος ήταν η συμμετοχή της κατοχικής κυβέρνησης στο διαχείριση της βοήθειας. Όταν αυτό θα γινόταν αντιληπτό θα συναντούσε τη σθεναρή αντίδραση των Σουηδών, βλ. ΙΑΥΕ, Κ.Υ, ό. π, αριθ. 689, Στοκχόλμη 27/6/1944.

¹⁴⁰⁸ Ν. 1469, «Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως του υπ. αριθ. 231/1943 Νόμου περί φορολογίας της γεωργικής παραγωγής», στο ΦΕΚ 118Α, 26/5/1944.

καλλιεργητικών μηχανών να παραδώσουν για αποθήκευση μεγαλύτερες ποσότητες, αν το επιθυμούσαν. Ο Υπουργός Γεωργίας διατηρούσε το δικαίωμα να αποφασίσει την επέκταση της εφαρμογή του νόμου για την αποθήκευση και στα υπόλοιπα γεωργικά και δενδροκομικά είδη. Η παραλαβή των προϊόντων θα γίνονταν από τον Οικονομικό Έφορο. Αυτός που θα παρέδιδε τα προϊόντα της υποχρεωτικής ή της προαιρετικής αποθήκευσης μπορούσε αν ήθελε να δηλώσει στην αρμόδια υπηρεσία της ΚΕΠΕΣ τον χρόνο αποπληρωμής. Η διορία ήταν έως τις 30 Ιουνίου 1945. Ο γεωργός είχε το δικαίωμα να ζητήσει την άμεση καταβολή της πληρωμής, είτε ολόκληρης της ποσότητας της σοδειάς ή μέρους αυτής ή την τμηματική του αποζημίωση ακόμα και την πληρωμή σε μεταγενέστερο χρόνο, πριν την καταληκτική ημερομηνία της 30 Ιουνίου 1945. Η τιμή που θα εξαγοράζονταν οι αποθηκευμένες ποσότητες θα γινόταν βάσει της μέσης χονδρικής τιμής πώλησης στην ελεύθερη αγορά της περιφέρειάς του την ημέρα που ο παραγωγός θα παρέδιδε τη σοδειά του. Η ισχύουσα τιμή θα καθορίζονταν από Επιτροπή με έδρα την Οικονομική Εφορία της περιοχής, αποτελούμενης από τον Οικονομικό Έφορο, τον Προϊστάμενο της Γεωργικής Υπηρεσίας ή τον Επαρχιακό Γεωπόνο και τον Διευθυντή της Αγροτικής Τράπεζας, ενώ για την περιφέρεια της Αττικής, ανώτεροι υπάλληλοι των Υπουργείων Γεωργίας και Οικονομικών και της Αγροτικής Τράπεζας με κοινή απόφαση των Υπουργών Γεωργίας και Οικονομίας. Οι επιτροπές, αφού συνέλλεγαν τα απαραίτητα στοιχεία, θα καθόριζαν τις τιμές του προϊόντος. αυτές θα συνέρχονταν. Στην περίπτωση που ο παραγωγός δεν είχε δηλώσει την ημερομηνία καταβολής του αντίτιμου, τότε η ΚΕΠΕΣ θα κατέβαλε το αντίτιμο που ίσχυε στο δελτίο τιμής της 30^η Ιουνίου 1945.¹⁴⁰⁹

Η ΚΕΠΕΣ, αφού παραλάμβανε τα προϊόντα, θα μπορούσε να τα διαχειρίζεται ελεύθερα προτού καταβάλει το αντίτιμο τους και η τιμή της διάθεσης των αγαθών που είχαν περιέλθει στη διάθεση της θα καθορίζονταν από την κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομικών, Γεωργίας και Επισιτισμού. Σε όσους καθυστέρουσαν να παραδώσουν τον φόρο ή την ποσότητα της σοδειάς που προορίζονταν για αποθήκευση θα επιβάλλονταν χρηματικό πρόστιμο πενταπλάσιο της μέσης αγοραίας τιμής του οφειλόμενου είδους. Η διάταξη αυτή αφορούσε και τους οφειλότες των προηγούμενων οικονομικών ετών, του 1942 και του 1943. Ουσιαστικά η κυβέρνηση Ράλλη μαζί με τις γερμανικές αρχές εκβίαζε τους παραγωγούς να παραδώσουν υποχρεωτικά την παραγωγή τους η οποία θα ήταν ασφαλής στις κυβερνητικές αποθήκες και έτσι δεν διέτρεχε τον κίνδυνο να επιταχθεί ή να καταστραφεί από τα γερμανικά στρατεύματα και τα Τάγματα Ασφαλείας.¹⁴¹⁰

Η όλη επιχείρηση σχεδιάστηκε σε στενή συνεργασία με τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις. Στον Βόλο εγκαταστάθηκε ειδικό κλιμάκιο από Γερμανούς γεωπόνους που ήλθαν από την Ουκρανία για να συντονίσουν την επιχείρηση. Αμέσως ζήτησαν από τη Γεωργική Υπηρεσία στοιχεία για την έκταση της γης που είχε καλλιεργηθεί και τις εκτιμήσεις για τη στρεμματική απόδοση. Ο Γερμανός Ταγματάρχης Μάνεκε, γεωπόνος ο ίδιος, ανακοίνωσε στον διευθυντή της Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών της Λάρισας ότι η κατοχική κυβέρνηση μαζί με τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές θα παρακρατούσαν το 35% της παραγωγής των γεωργών ανεξαιρέτως της στρεμματικής καλλιέργειας τους. Ο λόγος ήταν ότι αυτό το ποσοστό σύμφωνα με τους υπολογισμούς τους ήταν το πλεόνασμα που θα περιερχόταν στους

¹⁴⁰⁹ Ο. π.

¹⁴¹⁰ Ο. π.

αντάρτες. Από τις ποσότητες που θα αποθήκευαν οι παραγωγοί οι κατοχικές αρχές ήταν αποφασισμένες να τους δίνουν μόνο το 5 % κάθε μήνα. Η επίταξη εργασίας εφαρμόστηκε σε περιοχές που βρίσκονταν υπό κυβερνητικό έλεγχο. Η Θεσσαλία χωρίστηκε σε τομείς. Η διαδικασία του θερισμού γίνονταν υπό την επίβλεψη των Ταγμάτων Ασφαλείας τα οποία, φρουρώντας παράλληλα τις αλωνιστικές μηχανές, σε συνεργασία με τις γερμανικές στρατιωτικές διοικήσεις διόριζαν τους επόπτες και τους γεωπόνους. Εξαιτίας της έλλειψης σάκων, όταν θα τελείωνε ο αλωνισμός, το στάρι θα φορτώνονταν στα αυτοκίνητα χύμα. Το ποια ήταν η κατάληξη της επιχείρησης την είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο.¹⁴¹¹

7.7 Η κλιμάκωση των κινητοποιήσεων στην επαρχία

Τον Ιανουάριο του 1943 έφτασε στην Καρδίτσα ο Κώστας Καραγιώργης (Γύφτος) και πήρε μέρος στη συνδιάσκεψη της Περιφερειακής Επιτροπής που είχε συγκαλέσει το Θεσσαλικό Γραφείο του ΚΚΕ. Στη συνδιάσκεψη ο Καραγιώργης ανέλυσε τις αποφάσεις που είχε λάβει η Γ' Συνδιάσκεψη, έναν μήνα πριν στην Αθήνα. Όσον αφορά το επισιτιστικό, οι τοπικές οργανώσεις έπρεπε να κινητοποιήσουν τους κατοίκους των πόλεων για οικονομικές διεκδικήσεις. Στην πόλη του Βόλου η εργατική τάξη αποτελούσε σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της πόλης. Τον Μάρτιο του 1943 οργανώθηκε παλλαϊκό συλλαλητήριο με τη συμμετοχή 10.000 εργατοϋπαλλήλων και τη διεκδίκηση αιτημάτων οικονομικής φύσεως, δηλαδή την πληρωμή σε είδος για την αντιμετώπιση της ακρίβειας και τη λειτουργία συσσιτίων. Τα αιτήματα έγιναν αποδεκτά και το 60 % των εργατών του Βόλου πληρώνονταν σε είδος με αποτέλεσμα να μπορούν να ανταπεξέλθουν στην άνοδο του κόστους ζωής. Αλλά και στις υπόλοιπες μεγάλες πόλεις της Θεσσαλίας οργανώθηκαν συλλαλητήρια και απεργίες. Στη Λάρισα οργανώθηκαν αρχικά μια τριήμερη και στη συνέχεια μια δεκαήμερη απεργία καθώς και πολλές άλλες μικρότερες και συλλαλητήρια και στάσεις στους κλάδους των σιδηροδρομικών. Στα Τρίκαλα κινητοποιήσεις πραγματοποίησαν οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι εργάτριες ενώ στον Τύρναβο απέργησαν οι υφαντουργοί και σε ολόκληρη τη Θεσσαλία οι εργάτες οδοποιίας. Το συλλαλητήριο που πραγματοποιήθηκε στην Ελασσόνα στις 24 Απριλίου 1944 ήταν τόσο μαζικό, ώστε ανάγκασε τον Γερμανό διοικητή να υποσχεθεί ότι θα εισήγαγε σιτάρι, θα τιμωρούσε όποιον στρατιώτη προέβαινε σε λεηλασίες, θα γίνονταν διανομές παρασιτοκτόνων και θα αναλάμβανε ο ίδιος τη διανομή φαρμάκων. Το μόνο που έγινε τελικά ήταν να επιτρέψει την επαναδραστηριοποίηση της ΕΔΒΕ στην περιοχή. Οι κινητοποιήσεις αυτές αν και ήταν μερικώς επιτυχείς, απέσπασαν τα κέρδη που επέτρεψαν στους εργαζόμενους να αμβλύνουν τις δυσμενείς συνθήκες επιβίωσής τους. Στην ύπαιθρο οι κινητοποιήσεις στόχευαν και στη σύνδεση της επαρχίας με το σουηδικό σχέδιο, την αποστολή τροφίμων από την ΕΔΒΕ και την παροχή φαρμάκων καθώς και αλατιού από

¹⁴¹¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φάκ.30/1/147, «Δελτίον πληροφοριών υπ. αριθ. 3 επί Ταγμάτων Ασφαλείας (Ράλληδων) από 1-31 Μαΐου, φάκ. 30/1/153, «Ειδική διαταγή επιχειρήσεων», 10/6/1944, Λάζαρος Αρσενίου, ό. π., σσ. 89-93.

τις ελληνικές κατοχικές αρχές και απαιτούσαν τον τερματισμό των επιτάξεων των ζώων εργασίας και των αγγαρειών.¹⁴¹²

Στη Θεσσαλονίκη οι κινητοποιήσεις του ΕΕΑΜ είχαν επιτύχει στις αρχές του 1944 τη λεγόμενη «σύμβαση Μέρτεν», η οποία υποχρέωνε τους εργοδότες να αναπροσαρμόζουν τους μισθούς ανά εβδομάδα και οι εργαζόμενοι μπορούσαν να μετέχουν στους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς. Αρκετοί εργοδότες ήταν αντίθετοι σε αυτή τη σύμβαση και σε συνεργασία με μέλη της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης επιχείρησαν να την καταργήσουν. Νέες κινητοποιήσεις οργανώθηκαν από το ΕΕΑΜ με κύριο στόχο της διατήρηση της σύμβασης Μέρτεν και την επέκτασή της σε όσον το δυνατόν περισσότερους κλάδους. Οι κινητοποιήσεις διέφεραν και έγιναν υπό τη μορφή ομαδικών παρουσιάσεων, στάσεων εργασίας και απεργιών. Οι κύριοι άξονες στους οποίους θα επικεντρώνονταν οι κινητοποιήσεις αποφασίσθηκε από την Επιτροπή Πόλης ότι θα ήταν η αντιμετώπιση της ανόδου του κόστους ζωής καθώς και η τρομοκρατία των Ταγμάτων Ασφαλείας. Γι' αυτόν τον λόγο δραστηριοποιήθηκαν όλοι οι εργατικοί κλάδοι, οι εργατοϋπάλληλοι, οι αρτεργάτες, οι μακαρονοποιοί και οι μυλεργάτες και προέβησαν σε μαζικές κινητοποιήσεις έως την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων. Εκατοντάδες χιλιάδες προκηρύξεις ρίχτηκαν στην πόλη από τις ομάδες του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ, συνεργεία βαψίματος έγραψαν υπό τον φόβο σύλληψης από τα Τάγματα Ασφαλείας.¹⁴¹³

Οι σιδηροδρομικοί με 1.300 μέλη οργανωμένα σε 24 επιτροπές με διαμαρτυρίες στο ΕΚΘ, στη ΓΔΜ και στις γερμανικές στρατιωτικές αρχές διεκδίκησαν και πέτυχαν αύξηση του μισθού 100%, 8-110% αύξηση του επιδόματος εργασίας καθώς και την πληρωμή σε χρήμα του καθυστερούμενου λαδιού του μήνα Ιουλίου. Σε ανάλογες ενέργειες προέβησαν και οι τροχιοδρομικοί πετυχαίνοντας την ένταξή τους στη σύμβαση Μέρτεν και τη χορήγηση ιματισμού. Οι αρτεργάτες κατόρθωσαν ο κλάδος του να ενταχθεί στη σύμβαση Μέρτεν και να τους παραχωρηθούν 2 οκάδες μακαρόνια, 1 οκά ρεβίθια, 1 οκά φασόλια και 1 οκά σαπούνι ενώ στις αρχές Αυγούστου οι επιτροπές του κλάδου τους επανέλαβαν τις διαμαρτυρίες και τις παρουσιάσεις ενώπιον των κατοχικών αρχών κερδίζοντας επιπλέον παροχές σε τρόφιμα καθώς και την υπόσχεση για τη διανομή τροφίμων γι' αυτούς και τις οικογένειές τους. Οι φορτοεκφορτωτές διεκδίκησαν και πέτυχαν 13 ½ εκατομμύρια μεροκάματο την ημέρα και 100 δράμια λάδι, 3 ½ οκάδες μακαρόνια, 1 κιλό κρέας, μια κονσέρβα, 80 δράμια ζάχαρη, ½ οκά σαπούνι, 4 κιλά όσπρια, 12 κουραμάνες και μαγειρεμένο συσσίτιο καλής ποιότητας κάθε μεσημέρι ενώ οι ελεύθεροι φορτοεκφορτωτές του ελεύθερου εμπορίου κέρδισαν μεροκάματα 20 εκατομμυρίων. Οι ναυτικοί ρυμουλκών πήραν σε τρόφιμα 10 κουραμάνες ανά δεκαήμερο, 100 δράμια ζάχαρη, 600 γραμμάρια μαρμελάδα, 350 γραμμάρια κρέας, 80 δράμια λάδι και καθημερινό συσσίτιο. Οι μυλεργάτες απέσπασαν την άδεια ίδρυσης συσσιτίων καθώς και την παροχή αρβυλών. Οι τυπογράφοι συνεργάστηκαν με τους συντάκτες και το προσωπικό των εφημερίδων Απογευματινή και Νέα Ευρώπη, διόρισαν κοινή επιτροπή και ζήτησαν έκτακτη ενίσχυση 50 εκατομμύρια και αύξηση μεροκάματος, πετυχαίνοντας να του δοθούν 40 εκατομμύρια και 150 % αύξηση μισθού. Οι κινηματογραφοϋπάλληλοι, οι υπάλληλοι φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, οι υπάλληλοι των συμβολαιογραφιών,

¹⁴¹² ΚΕΙΝΕ/ Ακαδημία Αθηνών, HS5/483, "Report dated 11 May 44 by LT, M.F Curver on general account of relief in North Thessaly up to 5 May 44, addressed to LT Col. Hammond" · Λάζαρος Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, ό. π., σσ. 297-305· Απόστολος Στραγγύλης, ό. π., σσ. 60-62.

¹⁴¹³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 411, φάκ. 23/4/30, «Κείμενα της Ε. Πόλης Θεσσ/νίκης».

πέτυχαν να ενταχθούν στη σύμβαση Μέρτεν και οι εργάτες στον πετρελαϊκό κλάδο απέσπασαν σημαντικές παραχωρήσεις, δάνειο 70 εκατομμυρίων για την αγορά τροφίμων και καυσίμων, 5 λίτρα πετρέλαιο τον μήνα, 2 ½ κιλά λάδι, 5 οκάδες πατάτες, 3 κιλά μακαρόνια, 180 γραμμάρια ζάχαρη, 3 οκάδες όσπρια και καθημερινό συσσίτιο. Οι εργαζόμενοι στον κλάδο του επισιτισμού, ύστερα από διαμαρτυρίες στη ΓΔΜ, κατόρθωσαν το ημερομίσθιό τους να υπολογίζεται με βάση την τιμή του σταριού, οι μάγειρες 4 οκάδες σάρι και οι λαντζέρηδες 3 οκάδες σάρι. Ομοίως ο οδηγός στην εταιρία Schenker όχι μόνο απέτρεψαν περικοπές στην παροχή τροφίμων, αλλά πέτυχαν αυξήσεις σύμφωνα με τη σύμβαση Μέρτεν. Οι καπνεργάτες με αλληλεπάρλληλες παραστάσεις στις αρμόδιες αρχές και με την αποστολή επιτροπής τους στην Αθήνα πέτυχαν σημαντικές χορηγήσεις, οι οποίες μοιράστηκαν μεταξύ τους, 25 εκατομμύρια δραχμές στους άντρες και στις γυναίκες. Επιπλέον δόθηκαν 2 εκατομμύρια μεροκάματο στους εργάτες, εκτός από τα τρόφιμα που προέβλεπε η σύμβαση Μέρτεν καθώς και τέσσερις κούτες τσιγάρα σε τιμές εργοστασίου.

Οι κινητοποιήσεις επεκτάθηκαν και στις εργοστασιακές μονάδες. Ο ζαχαροπλάστες του εργοστασίου Γκλόρια, οι κεραμοποιοί, οι εργάτες των ναυπηγείων πέτυχαν την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Ο κλάδος των μηχανουργών με καθημερινές στάσεις εργασίας, διαμαρτυρίες και με μια απεργία στην οποία συμμετείχαν τα περισσότερα μηχανουργεία της πόλης καθώς και τα εργοστάσια Χαφέν – Μπάου και Βασιλειάδη, κέρδισε τιμαριθμικό μεροκάματο βάση του χρυσού φράγκου ενώ στα εργοστάσια πέτυχαν αυξήσεις 100%. Την Πρωτομαγιά κηρύχθηκε απεργία στα εργοστάσια της Αλλατίνη, Βαλιούλη, Κονιόρδου, ΡΕΚ, Υφανέτ και σε όλα τα μικρά υφαντουργεία με κύρια αιτήματα τον τερματισμό της τρομοκρατίας και των δολοφονιών από τα Τάγματα Ασφαλείας και παροχές, για να αντιμετωπιστεί το κόστος ζωής. Στην Τούμπα οργανώθηκε απεργία των επαγγελματιών οι οποίοι έκλεισαν τα καταστήματα για μια ημέρα ενώ και οι νομικοί απείχαν από τα δικαστήρια, διαμαρτυρόμενοι για τη βία των Ταγμάτων Ασφαλείας. Κλάδοι όπως οι σιδηροδρομικοί και οι οδηγοί, οι οποίοι είχαν κερδίσει έως τότε σημαντικές μισθολογικές αυξήσεις, συνέχισαν τις κινητοποιήσεις τους και πέτυχαν σημαντικές χορηγήσεις σε τρόφιμα: οι σιδηροδρομικοί 1.900 γραμμάρια λάδι, 9 οκάδες φασόλια, 9 οκάδες σάρι, 2 οκάδες μακαρόνια, 1 οκά σαπούνι ενώ οι οδηγοί 30 οκάδες αλεύρι, 8 οκάδες μακαρόνια, 1 ½ οκά λάδι και 10 οκάδες φασόλια. Το ΕΑΜ κινητοποίησε και τους κατοίκους των συνοικιών της πόλης, της Τούμπας και της Καλαμαριάς. Παρά το γεγονός ότι το ξεσκήνωμα των συνοικιών της πόλης δεν έλαβε την ανώτερη μορφή πάλης, όπως σημειώνονταν σε έκθεση του ΕΑΜ η συσπείρωση των κατοίκων πάνω σε θέματα που σχετίζονταν με καθημερινή επιβίωση, δηλαδή την ενίσχυση τόσο των «λαϊκών» όσο και των παιδικών συσσιτίων, ήταν μαζική και έφερε απτά αποτελέσματα. Αυτά ήταν η βελτίωση και η επέκταση των συσσιτίων, η αύξηση των μερίδων τροφίμων με το δελτίο καθώς και η παροχή ιατρικής περίθαλψης στη νεολαία της πόλης. Σε αυτό το τμήμα μεγάλη ήταν η συνεισφορά της ΕΠΟΝ. Παράλληλα, πέτυχαν την αύξηση των διανομών της ΕΔΒΕ στη Θεσσαλονίκη σε 1 οκά όσπρια, 100 δράμια ζάχαρη τον μήνα κατά άτομο. Το ΕΑΜ θεωρούσε ότι η αιτία για την ικανοποίηση των αιτημάτων ανά κλάδο και την υποχωρητικότητα των εργοδοτών και των γερμανικών κατοχικών αρχών οφείλονταν στον φόβο τους, ώστε να προλάβουν μια γενικότερη λαϊκή εξέγερση.¹⁴¹⁴

¹⁴¹⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 411, φάκ. 23/4/30, «Κείμενα της Ε. Πόλης Θεσσ/νίκης»· Μαρία Καβάλα, ό. π., σσ. 245-246.

Στη Νάουσα οι τσαγκάρηδες, αυτοί που έφτιαχναν τα παπούτσια των εργατών των εργοστασίων, απέργησαν τον Νοέμβριο του 1943 και πέτυχαν τον διπλασιασμό της αμοιβής τους ανά ζευγάρι παπουτσιών. Στις 6 Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο από 3.000 εργάτες στη Νάουσα κατά της ακρίβειας και των αγγαρειών. Στη Βέροια οι εργάτες προχώρησαν σε απεργία τον ίδιο μήνα στο εργοστάσιο του Βερμίου στις 5-11 Νοέμβρη και πέτυχαν τη βελτίωση του εργατικού συσσιτίου και την αύξηση της εργατικής μερίδας ψωμιού κατά 50 δράμια. Επιτροπές εργατών και υπαλλήλων παρουσίασαν τα αιτήματά τους στις κατοχικές αρχές ζητώντας αύξηση των απολαβών τους και την παροχή ειδών πρώτης ανάγκης. Με τις διαμαρτυρίες αυτές πέτυχαν να κερδίσουν ½ οκά λάδι, ζάχαρη, 1 ½ νήμα. Παράλληλα πολλαπλασιάζονταν οι διαμαρτυρίες των κατοίκων της υπαίθρου για τις δηώσεις των γερμανικών στρατευμάτων και των Ταγμάτων Ασφαλείας, για την κατάργηση της δεκάτης, καθώς και για τις επιτάξεις των ζώων και την άνοδο του κόστους ζωής. Στη Βέροια εργάτες, δημόσιοι υπάλληλοι, αγρότες πραγματοποίησαν ένα μαζικό συλλαλητήριο με τη συμμετοχή 10.000 ατόμων. Η επιτροπή του συλλαλητηρίου υπέβαλε ψήφισμα με τα αιτήματά της, τα οποία ικανοποιήθηκαν. Δόθηκαν αυξήσεις στις απολαβές των εργαζόμενων, άρχισε ξανά η διανομή ψωμιού με το δελτίο, σταμάτησαν οι αγγαρείες και η είσπραξη της δεκάτης και επαναλειτούργησαν τα σχολεία. Η ΕΠΟΝ κατάφερε να λειτουργήσουν σχολικά συσσίτια. Νέα απεργία εκδηλώθηκε στα εργοστάσια της Βέροια στις αρχές Φεβρουαρίου όμως απέτυχε ύστερα από τη σύλληψη της απεργιακής επιτροπής.¹⁴¹⁵

Το ΕΑΜ επικέντρωσε τις προσπάθειές του στη Νάουσα, η οποία δεν είχε συμμετάσχει στο μεγάλο συλλαλητήριο του Δεκεμβρίου. Στις 9/3/1944 κηρύχθηκε πανεργατική απεργία στη Νάουσα στις 10/3/1944 και εξελίχθηκε σε παλλαϊκή απεργία με τη συμμετοχή όλων των κλάδων και διάρκεσε έως τις 15 Μαρτίου και έληξε ύστερα από την αποδοχή των οικονομικών αιτημάτων. Την ημέρα που τερματιζόταν η απεργία στη Νάουσα οργανώθηκε παλλαϊκό συλλαλητήριο στη Βέροια με πάνδημη συμμετοχή. Οι κινητοποιήσεις είχαν επιτυχή κατάληξη και οι εργαζόμενοι κέρδισαν 10 οκάδες σάρι, 8 οκάδες πατάτες, 8 οκάδες φασόλια, ½ οκά σαπούνι, 1 οκά λάδι, 29 οκάδες κάρβουνα καθώς και αύξηση 50.000 χιλιάδων δραχμών στα ημερομίσθια. Παράλληλα εξασφαλίσθηκαν σημαντικές ποσότητες σταριού για τη διανομή ψωμιού μέσω του δελτίου. Επιτροπή των εργαζομένων παρουσιάσθηκε στον Wenger, ουδέτερο αντιπρόσωπο του ΔΚΕΣ, ζητώντας τη χορήγηση φαρμάκων και τροφίμων. Αν και τα αιτήματα έγιναν δεκτά, τελικά διανεμήθηκαν μόνο 72.000 οκάδες μπιζέλια.¹⁴¹⁶

Τον Φεβρουάριο του 1944 ξέσπασε στην πόλη της Έδεσσας απεργία οργανωμένη από το ΕΑΜ στα εργοστάσια υφαντουργίας και σχοινοποιείας με αίτημα την αύξηση των αποδοχών των εργατών, το οποίο έγινε αποδεκτό από τις κατοχικές αρχές. Τον επόμενο μήνα οι κινητοποιήσεις μαζικοποιήθηκαν και επεκτάθηκαν και στους υπόλοιπους εργασιακούς χώρους. Η 2ώρη στάση εργασίας του μήνα Μαρτίου, στην οποία συμμετείχαν οι εργάτες όλων των εργοστασίων, των υπαλλήλων και των ελεύθερων επαγγελματιών, εξελίχθηκε σε παλλαϊκό συλλαλητήριο με τη συμμετοχή κληρικών απ' όλο τον νομό, προέδρων κοινοτήτων και συνεταιρισμών και κύριο αίτημα τον τερματισμό της τρομοκρατίας των Ταγμάτων Ασφαλείας στη επαρχία Αρδαίας. Η παλλαϊκή επιτροπή της πόλης μαζί με τις επιτροπές των αγροτών έστειλαν

¹⁴¹⁵ Ο. π., φάκ 23/5/25, «Από έκθεση δουλειάς Νοέμβρη 1943. Μαζική δουλειά – Κινητοποιήσεις – Απεργίες», Βέροια, 13/12/1943, φάκ. 23/5/29, «Από έκθεση δουλειάς Φεβρουαρίου 1944», 24/3/1944.

¹⁴¹⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 412, φάκ. 23/5/37, «Έκθεση δουλειάς Μάρτη 1944», Βέροια 2/4/1944.

υπομνήματα προς τις τοπικές κρατικές αρχές και στον Γερμανό Φρούραρχο, πέτυχαν την ικανοποίηση των αιτημάτων τους και απέσπασαν την υπόσχεση για την τιμωρία των ενόχων καθώς και ότι τα Τάγματα Ασφαλείας δεν θα έρχονταν στην Έδεσσα. Ήταν τόσο μεγάλη η πίεση των επιτροπών, ώστε ακόμη και ο Γερμανός φρούραρχος δήλωσε ότι αν έρχονταν τα Τάγματα Ασφαλείας στην Έδεσσα: «ο λαός ας τους σκοτώσει». Αυτή η κινητοποίηση, δηλαδή η σύμπραξη εργατών και αγροτών, αποτέλεσε μοντέλο για το ΕΑΜ το οποίο το εφάρμοσε και στις επόμενες. Την παραμονή της εθνικής επετείου για την ανεξαρτησία, στις 24 Μαρτίου, οργανώθηκε από το ΕΑΜ νέα απεργία. Στην απεργία συμμετείχαν και πάλι οι εργάτες, οι υπάλληλοι και οι επαγγελματίες και στο συλλαλητήριο, που οργανώθηκε στη πόλη, έφτασαν επιτροπές αγροτών απ' όλο σχεδόν τον νομό Έδεσσας. Η απεργία ήταν μαζική και συμμετείχαν 3.000 άτομα και κατέληξε σε ένα δυναμικό συλλαλητήριο. Τα αιτήματα των διαδηλωτών ήταν αύξηση μισθών των εργατών και των υπαλλήλων και παροχή ειδών διατροφής, επανάληψη της αρτοδότησης της πόλης με το δελτίο, ίδρυση «λαϊκών συσσιτίων», κατάργηση της δεκάτης και παύση της τρομοκρατίας. Οι γερμανικές αρχές αντιμετώπισαν το συλλαλητήριο με κατασταλτικά μέτρα και συνέλαβαν 500 άτομα. Η απεργία κράτησε έως τις 27 Μαρτίου, όταν ο φρούραρχος δήλωσε ότι αποδέχεται τα αιτήματα των διαδηλωτών. Επρόκειτο απλά για μια αόριστη υπόσχεση. Από την τοπική επιτροπή του ΚΚΕ αποφασίστηκε η σύσταση επιτροπών οι οποίες με συνεχείς παραστάσεις θα πίεζαν τις κατοχικές αρχές για την υλοποίηση των υποσχέσεων τους. Τον μήνα Απρίλιο είχε λυθεί το πρόβλημα της αρτοδότησης της πόλης και είχαν ενισχυθεί τα συσσίτια ενώ και η δεκάτη δεν ξαναζητήθηκε. Πολυμελείς επιτροπές παρουσιάσθηκαν στις κατοχικές αρχές και ζήτησαν την αποστολή τροφίμων και φαρμάκων για τους πυροπαθείς της επαρχίας Έδεσσας και τελικά πέτυχαν να τα πάρουν. Αντιπροσωπεία στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη για να παραλάβει 10.000 αντιτυφικούς ορούς από το ΔΚΕΣ. Τον Σεπτέμβριο νέα απεργία οργανώθηκε στην Έδεσσα ως διαμαρτυρία για την πυρπόληση της συνοικίας Βαρώτση και για την περίθαλψη των πυροπαθών.¹⁴¹⁷

Στην περιφέρεια των Γιαννιτσών πραγματοποιήθηκαν στη Γουμένισσα και το Παλαιόφυτο δυο μεγάλα συλλαλητήρια τον Απρίλη του 1944, με τη συμμετοχή 8.000 διαδηλωτών και κύρια αιτήματα τη διανομή τροφίμων, την κατάργηση της δεκάτης, τη χορήγηση ιματισμού και γεωργικών εργαλείων, τη διάλυση των Ταγμάτων Ασφαλείας και τον τερματισμό της τρομοκρατίας. Μια επιτροπή από τη Γουμένισσα επισκέφτηκε γι' αυτόν τον λόγο τη Θεσσαλονίκη και μια από το Παλαιόφυτο την Έδεσσα. Τα αιτήματα έγιναν αποδεκτά και τα Τάγματα Ασφαλείας αποσύρθηκαν από τη Γουμένισσα και οι κατοχικές αρχές υποσχέθηκαν να δώσουν άδεια στην ΕΔΒΕ να αποστείλει σημαντικές ποσότητες τροφίμων. Το παράδειγμα αυτό το ακολούθησαν και άλλα χωριά, τα οποία ζήτησαν την παροχή λιπασμάτων. Στον Νέο Μηλότοπο στάλθηκαν 150 πετρέλαιο γι' αυτόν τον λόγο. Μια επιτροπή από 15 γυναίκες του χωριού, Ελευθεροχώρι το οποίο είχε πυρποληθεί, πέτυχε να αποσπάσει σημαντικές ποσότητες τροφίμων, αλεύρι, ζάχαρη και σταφίδα. Έως τον Σεπτέμβριο οι παραστάσεις των τοπικών επιτροπών, με επανειλημμένες διαμαρτυρίες στις κατοχικές αρχές, σε κάποιες περιπτώσεις πέτυχαν την επιστροφή αρκετών κλοπιμαίων.¹⁴¹⁸

¹⁴¹⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ.412, φάκ. 23/5/6, «Κείμενα της ΠΕ/ΚΚΕ Έδεσσας 1944 από 30/1/1944», φάκ. 23/5/217, «Κείμενα από έκθεση δράσης της ΠΕ Εδέσσης του μήνα Σεπτεμβρίου 1944»,

¹⁴¹⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί. 412, φάκ. 23/5/119, «Κείμενα ΠΕ/ΚΚΕ Γιαννιτσών», «Από Έκθεση δράσης του Μάρτη 1944».

Στον νομό Κατερίνης όλες οι ακτίδες της υπαίθρου, με εξαίρεση εκείνη της πόλης, κινητοποιήθηκαν για την κατάργηση του φόρου της δεκάτης, κάτι το οποίο πέτυχαν τον Ιούλιο του 1943. Η Περιφερειακή Επιτροπή του ΚΚΕ του νομού Κατερίνης πραγματοποίησε μια σειρά από συσκέψεις τον Οκτώβρη του 1943. Η δεύτερη επικεντρώθηκε στα προβλήματα των άμεσων αναγκών που αντιμετώπιζε ο άμαχος πληθυσμός, δηλαδή την έλλειψη ειδών διατροφής και την άνοδο του κόστους ζωής. Για την επίλυση τους αποφασίστηκε η κινητοποίηση των λαϊκών μαζών. Οι κύριοι άξονες που θα επικεντρώνονταν θα ήταν η καλύτερη οργάνωση των ανέργων, η αντιμετώπιση των αναγκών της εργατοϋπαλληλικής τάξης, η οργάνωση του λαού στους συνεταιρισμούς και η ελεύθερη ανταλλαγή προϊόντων με άλλες περιφέρειες καθώς και η κατάργηση των αγγαρειών. Στην περιοχή της Κατερίνης οι κινητοποιήσεις επικεντρώθηκαν στην κατάργηση της αγγαρείας και η τοπική οργάνωση του ΚΚΕ έριξε το σύνθημα «κανείς στην αγγαρεία». Οι γερμανικές κατοχικές αρχές τελικά επέβαλαν στους πλούσιους την καταβολή μισθού στους εργάτες οι οποίοι πήγαιναν στην αγγαρεία. Αντίθετα οι παραστάσεις και οι διαμαρτυρίες των σωματείων του εργατοϋπαλληλικού κέντρου, των βιοτεχνών και των δημοσίων υπαλλήλων και των αναπήρων για την ακρίβεια και τις ελλείψεις πρώτων ειδών δεν είχαν αποτέλεσμα με εξαίρεση τους ανάπηρους οι οποίοι πήραν τη ζάχαρη που τους όφειλαν οι κατοχικές αρχές. Οι υπάλληλοι ζήτησαν από τον Έπαρχο το άνοιγμα των αποθηκών των μαυραγοριτών, όμως η αστυνομία τους προειδοποίησε έγκαιρα και απέκρυψαν τα εμπορεύματα. Μεγαλύτερη επιτυχία είχαν οι οικοδόμοι, που ήταν επιταγμένοι στα εργοτάξια της Wehrmacht, πετυχαίνοντας την αύξηση του μισθού τους και την παροχή τροφίμων ενώ και οι συνεταιρισμοί απέσπασαν υποσχέσεις για την παροχή δανείων. Στο Λιτόχωρο, όμως, η απεργία των εργατών γης ήταν επιτυχής και τους χορηγήθηκε συσσίτιο καθώς και 30 οκάδες καλαμπόκι στους άνδρες και 20 οκάδες καλαμπόκι στις γυναίκες. Τον Δεκέμβριο του 1943 πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο από 1.500 μέλη διάφορων ακτίδων κατά της ακρίβειας και της τρομοκρατίας. Το συλλαλητήριο διαλύθηκε. Η άγρια τρομοκρατία που εξαπέλυσαν οι Γερμανοί και τα Τάγματα Ασφαλείας είχε σαν αποτέλεσμα αρκετά έμπειρα στελέχη του ΚΚΕ να διαφύγουν στις ορεινές περιοχές και να ενταχθούν στον ΕΛΑΣ, η συνδικαλιστική και η αγροτική αχτίδα στην πόλη της Κατερίνης σχεδόν να διαλυθούν και ο αγώνας για τις επισιτιστικές ανάγκες να μείνει πίσω. Με εξαίρεση το Λιτόχωρο του οποίου η επιτροπή ζήτησε από τη ΓΔΜ τη διανομή ψωμιού με το δελτίο και πέτυχε να πάρει 1.100 οκάδες μπιζέλια από την ΕΔΒΕ, στα υπόλοιπα χωριά δεν εκδηλώθηκαν κινητοποιήσεις τους μήνες Φεβρουάριο και Μάρτιο. Η τρομοκρατία σε συνδυασμό με την εγκατάσταση των Ταγμάτων Ασφαλείας στα πιο εύφορα χωριά έστρεψε όλη την οργανωτική προσπάθεια του ΕΑΜ στην ανάπτυξη και την αριθμητική αύξηση του ΕΛΑΣ. Μια έκθεση του ΠΕ Κατερίνης του ΚΚΕ σημείωνε ότι: «Μπορούμε να πούμε πως η οργάνωση γενικά αντιμετωπίζει σοβαρό πρόβλημα τροφοδοσίας τόσο του ΕΛΑΣ όσο και των πολιτικών οργανώσεων. Μόνο ένα δυναμικό χτύπημα της αντίδρασης είναι σε θέση να μας εξασφαλίσει μια γερή επιμελητεία τέτοια που να ανταποκριθεί στις ανάγκες».¹⁴¹⁹

Στην περιφέρεια της Α. Στερεάς Ελλάδας, στην Κωπαΐδα, πραγματοποιήθηκε μεγάλη απεργία των εργατοϋπαλλήλων και των αγροτών τον Ιούλιο του 1944. Τα

¹⁴¹⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί. 413, φάκ. 23/6/2, «Προς το ΜΓ», 8/11/43, φάκ. 23/6/33, «Έκθεση δράσης για τους μήνες Φλεβάρη και Μάρτη», φάκ. 23/6/36, «Για το ΜΓ. Απολογισμός της ΠΕ στη 2^η περίφ. Συνδιάσκεψη (Μάης 1944)».

κύρια αιτήματα τους ήταν η αναπροσαρμογή των μισθών βάση του κόστους ζωής και η διανομή ελαιόλαδου, κάμπουτ και άλλων ειδών. Οι γεωργοί απαίτησαν την κατάργηση της δεκάτης και την επιστροφή της παραγωγής τους, η οποία είχε παρακρατηθεί μέχρι την ημέρα της απεργίας. Η απεργία από άποψη συμμετοχής ξεπέρασε κάθε προσδοκία και ήταν επιτυχής. Οι κατοχικές αρχές διένειμαν άμεσα ελαιόλαδο στους υπαλλήλους και υποσχέθηκαν να δεχθούν το αίτημα για την αναπροσαρμογή των μισθών ενώ και οι αγρότες πέτυχαν να γίνουν αποδεκτά τα αιτήματά τους. Παράλληλα εντατικοποιήθηκαν οι διαμαρτυρίες προς την ΕΔΒΕ για την αύξηση των διανομών. Ανάλογο αίτημα απέστειλαν προς την ΕΔΒΕ και κατόρθωσαν να λάβουν έκτακτη ενίσχυση και οι παραγωγοί των οποίων η σοδειά είχε πληγεί από την κακοκαιρία. Ο κλάδος των κλωστοϋφαντουργών πέτυχε, ύστερα από συνεχή διαβήματα, να πληρώνεται το ημερομίσθιο σε είδος, 3 κούκλες νήμα οι άνδρες και δύο οι γυναίκες. Το νήμα κόστιζε στην ελεύθερη αγορά 500 εκατομμύρια την ημέρα και η πώληση μπορούσε να εξασφαλίσει τα απαραίτητα αγαθά σε μια οικογένεια για να ζήσει. Οι χειριστές των αλωνιστικών μηχανών κέρδισαν και αυτοί 10 οκάδες σάρι την ημέρα. Η «λαϊκή επιτροπή» της Λειβαδιάς ζήτησε από την ΕΔΒΕ την αποστολή τροφίμων για τη λειτουργία των παιδικών συσσιτίων και την επέκτασή τους και σε άλλα είδη, κονσέρβες και βακαλάο, όπως και στην Αθήνα, κάτι το οποίο πέτυχαν και στην πόλη στάλθηκαν τελικά τα αιτούμενα είδη. Οι λαϊκές επιτροπές διένειμαν ελαιόλαδο, το οποίο παρακρατούσαν οι μαυραγορίτες και είχε δεσμευτεί από αυτούς.¹⁴²⁰

Αρκετά χωριά του νομού Κιλκίς έστειλαν επιτροπές από αντιπροσώπους τους στον Γερμανό Φρούραρχο του Κιλκίς διαμαρτυρόμενα για τις ληστείες, τις λεηλασίες και τις δολοφονίες των Ταγμάτων Ασφαλείας και των Βουλγάρων. Οι κάτοικοι ζήτησαν την αποστολή ψωμιού. Η απάντηση που έλαβαν ήταν: «Ακούσατε το ΚΚΕ και δεν μαζέψατε σιτάρια γι' αυτό πεινάτε». Οι επιτροπές στάλθηκαν και στη Νομαρχία, στην ΓΔΜ και στο ΔΚΕΣ. Εκεί τα αποτελέσματα ήταν καλύτερα και μπόρεσαν να αποσπάσουν, μπιζέλια, φασόλια και θρεψίνη. Προπαραμονή της εθνικής επετείου διοργανώθηκε στο Κιλκίς ένα συλλαλητήριο από 2.000 γυναίκες κατά της τρομοκρατίας των Ταγμάτων Ασφαλείας. Οι παραστάσεις αυτές είχαν αποτέλεσμα να μην επιτραπεί η είσοδος των Ταγμάτων Ασφαλείας στο Κιλκίς. Στο νοσοκομείο της πόλης το προσωπικό πραγματοποίησε απεργία και μια αντιπροσωπία από 3 υπαλλήλους μετέβη στη Θεσσαλονίκη στη ΓΔΜ και στον Μέρτεν και κατόρθωσε να εξασφαλίσει τρόφιμα από την ΕΔΒΕ για τις ανάγκες του νοσοκομείου. Οι συνεχείς κινητοποιήσεις κατόρθωσαν να βελτιώσουν την κατάσταση στα παιδικά συσσίτια και ο αριθμός των παιδιών που σιτίζονταν σε αυτά αυξήθηκε από τα 220 στα 700.¹⁴²¹

Συμπεράσματα

Ο αποκλεισμός από το σουηδικό σχέδιο, τον οποίο επέβαλε η ιταλική στρατιωτική διοίκηση αρχικά σε κάποιες κοινότητες το φθινόπωρο του 1942, γενικεύτηκε την άνοιξη του 1943, όταν σταδιακά άρχισαν να σχηματίζονται οι πρώτοι απελευθερωμένοι θύλακες από την Αντίσταση που σχημάτισαν την Ελεύθερη Ελλάδα. Ύστερα από την

¹⁴²⁰ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 418, φάκ. 24/2/71, «Εσωκομματικό δελτίο ΚΚΕ. Κομματική οργάνωση Λειβαδιάς. Μαζικές κινητοποιήσεις», 10/9/1944.

¹⁴²¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 414, φάκ. 23/7/10, «Έκθεση προς το Μακεδονικό Γραφείο του ΚΚΕ», φάκ. 23/7/25, «Έκθεση Δράσης στους μήνες Μάρτη-Ιούνη 1944».

ιταλική συνθηκολόγηση έγινε εφικτό να αποσταλούν κάποια τρόφιμα στις πληγείσες περιοχές, όμως, από τον Δεκέμβριο του 1943 η γερμανική κατοχική διοίκηση συνέχισε την πολιτική του αποκλεισμού της Ελεύθερης Ελλάδας από το σουηδικό σχέδιο. Όσο κλιμακωνόταν ο εθνικοαπελευθερωτικός πόλεμος τόσο πιο δύσκολο γινόταν για τους Σουηδούς ουδέτερους αντιπρόσωπους όχι μόνο να αποστείλουν τα τρόφιμα αλλά και να προσεγγίσουν τις πληγείσες περιοχές. Ολόκληρες περιφέρειες, όπως η Πελοπόννησος, κηρύχθηκαν εμπόλεμες ζώνες και οι αντιπρόσωποι αδυνατούσαν να κυκλοφορήσουν. Οι ιταλικές και οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές βάσισαν αυτές τις απαγορεύσεις στο γεγονός ότι οι αρχικές συνθήκες δεν προέβλεπαν κάποιο όρο για τον ανεφοδιασμό του άμαχου πληθυσμού σε περίπτωση που ο αντίπαλος, δηλαδή οι Σύμμαχοι Αγγλία και ΗΠΑ, επιχειρούσαν να καταλάβουν εδάφη μέσω βοηθητικών στρατευμάτων, όπως ο ΕΛΑΣ και ο ΕΔΕΣ. Όταν οι αντιστασιακές οργανώσεις αναγνωρίστηκαν από τους Συμμάχους ως στρατός, οι κατακτητές χρησιμοποίησαν αυτό το γεγονός ως επιχείρημα για να υποστηρίξουν την άποψή τους.¹⁴²²

Η ΕΔΒΕ, αν και δεν παραιτήθηκε από την υποχρέωσή της να ανεφοδιάζει τον άμαχο πληθυσμό, τόσο στις ελεύθερες όσο και στις κατεχόμενες περιοχές, περιορίστηκε μόνο σε ρηματικές διαμαρτυρίες και δεν προχώρησε στην απειλή αναστολής του σουηδικού σχεδίου. Τα μέλη της Επιτροπής δικαιολόγησαν αυτήν την επιλογή τους να συμβιβαστούν, επειδή επιδίωκαν να αποτρέψουν ακόμη μεγαλύτερους περιορισμούς στο έργο της στην ελληνική επαρχία. Όμως εκφράστηκαν κατηγορίες γι' αυτήν τη στάση της, όπως της απουσίας της ύστερα από την καταστροφή των Καλαβρύτων. Ειδικότερα τα βέλη στράφηκαν κατά του Emil Sandstrom κατηγορώντας τον ότι είχε αφιερώσει τις προσπάθειες του αποκλειστικά για την επιτυχία της συμφωνίας για το ελαιόλαδο.¹⁴²³

Οι αγώνες της Αντίστασης για την επιβίωση, παράλληλα με τον ένοπλο αγώνα, επέκτειναν την επιρροή του ΚΚΕ και του ΕΑΜ σε πολιτικούς χώρους και κοινωνικές ομάδες που δεν ανήκαν στην εργατική τάξη, όπως οι αγρότες και οι μεσοαστοί. Με τους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς, τη δημιουργία συσσιτίων στον χώρο εργασίας, τις διεκδικήσεις για αυξήσεις και παροχές σε είδη, η Αντίσταση μπόρεσε και κέρδισε είδη διατροφής που δεν διανέμονταν από το κρατικό δελτίο και ήταν συμπλήρωμα εκείνων του σουηδικού σχεδίου. Παράλληλα η νικηφόρα δράση του ΕΛΑΣ στην ύπαιθρο ήταν άλλος ένας μοχλός πίεσης προς τις κατοχικές αρχές στο να ενδώσουν και να ικανοποιήσουν τα επισιτιστικά και οικονομικά αιτήματα στις πόλεις και σε κάποιες αποκλεισμένες επαρχίες της υπαίθρου αλλά και να επιτρέψουν τη σύνδεσή τους με το σουηδικό σχέδιο. Παραμονές της Απελευθέρωσης στις 18 Αυγούστου 1944 η ΚΕ επιτροπή του ΕΕΑΜ αποφάσιζε τη μετονομασία της σε ΓΣΕΕ. Τον Σεπτέμβριο του 1944 τα διοικητικά συμβούλια των εργατικών σωματείων εξέλεξαν 20μελή επιτροπή που ανέλαβε τη διοίκηση του Εργατικού Κέντρου της Αθήνας. Στις 20 Οκτωβρίου ο Θεοδώρου, πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης παρέδιδε τη διοίκηση σε επιτροπή του ΕΕΑΜ. Σε έκθεση που έστειλαν προς τον Τσουδερό οι απεσταλμένοι του στην κατοχική Ελλάδα, «Κίμων» και «Κρέων», ανέφεραν χαρακτηριστικά ότι κοινωνικά στοιχεία που προπολεμικά ήταν από τα πλέον συντηρητικά είχαν στραφεί προς τα αριστερά. Όσον αφορά τη σύνθεση του ΕΑΜ, «αποτελείται 20% από αναρχικά στοιχεία, 40% από φιλελεύθερα και 40% από

¹⁴²² Bengt Helger, *ό. π.*, σσ. 61, 318-345.

¹⁴²³ *Ο. π.*

συντηρητικά», σύμφωνα με τις πληροφορίες που έστελναν οι «Κίμων» και «Κρέων».¹⁴²⁴

Μια από τις σημαντικότερες επιτυχίες του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ ήταν η περιφρούρηση της εγχώριας αγροτικής παραγωγής. Αυτό που απέτυχαν να κάνουν οι Σουηδοί, δηλαδή να αποσπάσουν όσον το δυνατόν μεγαλύτερο κομμάτι της εγχώριας παραγωγής για τον άμαχο πληθυσμό, το πέτυχε η Αντίσταση. Με τη διαχείριση της εγχώριας αγροτικής παραγωγής μπόρεσε παράλληλα να εφοδιαστεί και ο ΕΛΑΣ. Όπως είδαμε, η αξία των τροφίμων που κατανάλωσε ανέρχονταν σύμφωνα με τον Μωραΐτη στις 854.703 χρυσές λίρες και το μεγαλύτερο μέρος αποτελούσε προϊόν εσωτερικής φορολογίας και εισφορών. Αυτό τον διαφοροποιούσε από τον ΕΔΕΣ, δηλαδή ότι στηρίχθηκε κυρίως σε εγχώριους πόρους για τη διεξαγωγή του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Η διακοπή της αγγλικής χρηματοδότησης είχε όμως αρνητικές συνέπειες στην αριθμητική αύξησή του με αποτέλεσμα να μην μπορεί να εντάξει στη δύναμη του νέους εθελοντές. Ο ΕΛΑΣ δεν μπορούσε να αγοράσει επιπλέον τρόφιμα από την ελεύθερη αγορά. Απέναντι στις μεραρχίες της Wehrmacht ο ΕΛΑΣ αντιπαρέτασε μεραρχίες δυναμικότητας ίσης με εκείνη ταξιαρχίας ή συντάγματος. Αυτό δεν του επέτρεπε να δώσει μάχες παρατάξεως με τον εχθρό και αναγκαστικά ελίσσονταν ή αποχωρούσε από το πεδίο της μάχης ύστερα από τη δυσμενή γι' αυτόν έκβαση της. Ο στρατηγός Σαράφης στο βιβλίο του για τον ΕΛΑΣ χαρακτηριστικά αναφέρει ότι, αν ο ΕΛΑΣ ενισχύονταν από τους Βρετανούς κανονικά και δεν αναλώνονταν στις συγκρούσεις με τον ΕΔΕΣ και τις υπόλοιπες αντιστασιακές οργανώσεις καθώς και τα Τάγματα Ασφαλείας, η μαχητική του απόδοση θα ήταν ανώτερη. Αν είχε υπάρξει μια συμμαχία όλων των αντιστασιακών οργανώσεων, του ΕΛΑΣ, του ΕΔΕΣ και των υπόλοιπων και είχε παραταχθεί μια δύναμη 100.000 ανδρών, ίσως οι Γερμανοί είχαν αναγκαστεί να μεταφέρουν ενισχύσεις από άλλα μέτωπα ή να εγκαταλείψουν την Ελλάδα νωρίτερα.¹⁴²⁵

Η επισιτιστική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελεύθερη Ελλάδα παραμονές της Απελευθέρωσης ήταν τραγική. Η ΠΕΕΑ μεταβίβασε τις εκκλήσεις δεκάδων επιτροπών της υπαίθρου στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας για την άμεση παροχής βοήθειας, για την ανοικοδόμηση και τη λύση το επισιτιστικού προβλήματος. Σύμφωνα με τον στρατηγό Μάντακα τα ψηφίσματα των πυροπαθών και των διάφορων επιτροπών της υπαίθρου ήταν τόσα πολλά που δεν μπορούσαν να μεταδοθούν. Την παραπάνω κατάσταση και την ανάγκη άμεσης εισαγωγής τροφίμων και φαρμάκων θα επισημοποιούσε και ο Υπουργός Ανασυγκροτήσεως Παναγιώτης Κανελλόπουλος μετά την άφιξη του στην Πελοπόννησο. Η κατάσταση ήταν απελπιστική και μόλις μπόρεσε να καθησυχάσει το εξαγριωμένο πλήθος. Οι εισαγωγές δεν έπρεπε να περιοριστούν μόνο σε φάρμακα αλλά και σε υγειονομικό υλικό καθώς και σε καύσιμα. Εξαιτίας του αποκλεισμού της Ελεύθερης Ελλάδας από τη διεθνή βοήθεια είχαν δημιουργηθεί δύο ζώνες οικονομίας. Οι μηχανισμοί αρωγής που είχε οργανώσει το ΕΑΜ έδωσαν λύσεις. Το πρόβλημα ήταν, όμως, ότι τα αποθέματα τροφίμων δεν ήταν αρκετά για να δώσουν λύσεις μόνιμες. Οι καταστροφές από τις ιταλικές και τις γερμανικές επιχειρήσεις ήταν εκτεταμένες και η Αντίσταση δεν είχε τα υλικά μέσα για

¹⁴²⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Στ, φάκ.2, αρ. εγγρ. 11, «Δελτίον πληροφοριών υπ' αριθμόν 3», 8/11/1943· Βιργινία Τσουδερού (επ.), *Ιστορικό Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού 1940 - 1944*, τ. Γ2, Φυτράκης, Αθήνα, σσ. 776-779· Δημήτρης Καλογιαννίδης, *ό. π.*, σσ. 85-88.

¹⁴²⁵ Στέφανος Σαράφης, *ό. π.*, σ. 387.

να προχωρήσει στην αποκατάσταση των υποδομών και της οικονομίας της ελληνικής υπαίθρου.¹⁴²⁶

Παρά τον αποκλεισμό της Ελεύθερης Ελλάδας από το σουηδικό σχέδιο δεν είχε σημειωθεί ένα κύμα θανάτων με κύριο αίτιο την πείνα όπως την περίοδο 1941-1942. Αυτό οφείλεται αφενός στο γεγονός ότι οι περισσότεροι πυρόπληκτοι ήταν οι ίδιοι παραγωγοί καθώς και στους μηχανισμούς αρωγής της Αντίστασης αλλά και στη μετανάστευση προς τα μεγάλα αστικά κέντρα τα οποία ήταν συνδεδεμένα με το σουηδικό σχέδιο. Σύμφωνα με τον Βασματζίδη, στέλεχος της Αγροτικής Τράπεζας, ο πληθυσμός της Αθήνας από τη συρροή των προσφύγων είχε αυξηθεί στους 1.700.000 κατοίκους, δηλαδή 60% σε σύγκριση με τον προπολεμικό πληθυσμό της. Ο Βασματζίδης παραχώρησε τις πληροφορίες αυτές στον Χίλ, στέλεχος της αμερικανικής πρεσβείας στο Κάιρο, επικαλούμενος στοιχεία της ΕΔΒΕ. Οι περισσότεροι από αυτούς τους πρόσφυγες δεν ήταν οι παραγωγοί που είχαν θιχθεί από τις γερμανικές επιχειρήσεις. Οι περισσότεροι γεωργοί είχαν προτιμήσει να παραμείνουν στον τόπο κατοικίας τους ή κοντά στην αγροτική ιδιοκτησία τους, όπου διατηρούσαν κρυμμένα αποθέματα τροφίμων, για να συνεχίσουν τις αγροτικές εργασίες τους. Οι περισσότεροι πρόσφυγες ανήκαν στην ελίτ της επαρχίας, δηλαδή στους κρατικούς αξιωματούχους, στους δικαστικούς καθώς και στους επιχειρηματίες που είχαν έρθει σε ρήξη με το ΕΑΜ καθώς και στους δημόσιους υπαλλήλους που δεν λάμβαναν τον μισθό τους.¹⁴²⁷

Η λύση των οικονομικών προβλημάτων, που κληροδότησε η Κατοχή, αναγκαστικά θα δίνονταν από το εξωτερικό. Οι συνθήκες δεν ήταν οι ίδιες με εκείνες του 1941-1942, όταν η κατοχική κυβέρνηση επεδίωκε να εξασφαλίσει τα πλεονάσματα της υπαίθρου στην επαρχία. Ήδη διαρκούσης της κατοχής το κέντρο βάρους της οικονομίας είχε μετατοπιστεί στην πρωτεύουσα. Η συμμετοχή του ΕΑΜ σε μια κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας θα του έδινε τη δυνατότητα να συμμετέχει ενεργά στο έργο της αποκατάστασης της οικονομίας της χώρας. Οι ποσότητες της διεθνής βοήθειας που θα εισάγονταν στην Απελευθέρωση θα ήταν πολλαπλάσιες από εκείνες του σουηδικού σχεδίου. Το ΕΑΜ θα αποκαθιστούσε όλους όσους είχαν συμμετάσχει στην Αντίσταση κατά των κατακτητών και είχαν υποβληθεί σε θυσίες, θα επανασχεδίαζε τον οικονομικό προσανατολισμό της χώρας θέτοντας τις βάσεις για τη μελλοντική οικονομική ανάπτυξη της και τη δίκαιη διανομή του εθνικού πλούτου και θα παγίωνε το πολιτικό κύρος που είχε αποκομίσει λόγω της διεξαγωγής του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

¹⁴²⁶ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 44, υπόφ. 6, "Aide – Memoire", 15/9/1944, "Aide- Memoire", 6/10/1944, Γιάννης Σκαλιδάκης, *ό. π.*, σ. 214.

¹⁴²⁷ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, *ό. π.*, σσ. 227-228.

Κεφάλαιο 8°

Από την Απελευθέρωση στη Βάρκιζα

8.1 Σχεδιασμοί και στόχοι για την ώρα της Απελευθέρωσης

Το πρόγραμμα αρωγής και αποκατάστασης την περίοδο της Απελευθέρωσης δεν θα περιοριζόνταν μόνο στην εισαγωγή και διανομή κάποιων συμπληρωματικών ποσοτήτων τροφίμων, αλλά θα καλούνταν να θεραπεύσει ευρύτερες ανάγκες και θα έθετε τις βάσεις για την επανεκκίνηση της οικονομίας. Η αξία καθώς και οι ποσότητες των τροφίμων, τα οποία θα εισάγονταν αμέσως μετά την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων, ήταν τεράστιες σε σύγκριση με αυτές που είχε εισαγάγει η σουηδοελβετική επιτροπή έως τότε. Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση, όπως και οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, προσέβλεπε στο να είναι αυτή η βοήθεια όσον το δυνατόν μεγαλύτερη, ώστε να αποκαταστήσει το κύρος της και να έχει ένα επιχείρημα για την απουσία της στο εξωτερικό, εκτός από τη διεξαγωγή του πολεμικού αγώνα, ενώ ο ελληνικός λαός είχε υπομείνει τα πάνδεινα. Αυτή και τα μέλη της είχαν μεριμνήσει για να επιλύσουν τα άμεσα προβλήματα που θα αντιμετώπιζε ο ελληνικός λαός αμέσως μετά την Απελευθέρωση. Ο όγκος και η ποικιλία της βοήθειας, τόσο ως προς τα είδη διατροφής όσο και τα υπόλοιπα εφόδια, θα ήταν η απόδειξη του ενδιαφέροντος της Εξόριστης Κυβέρνησης. Οι πολιτικοί, οι οποίοι θα συμμετείχαν στην κυβέρνηση, θα αποκαθιστούσαν και αυτοί το πολιτικό κύρος τους που είχε εκμηδενισθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής εξαιτίας της μη συμμετοχής τους στην Αντίσταση. Αν και η βοήθεια θα προέρχονταν από το εξωτερικό, η έδρα του μηχανισμού που θα τη διαχειριζόταν θα ήταν η πρωτεύουσα, δηλαδή η έδρα της κυβέρνησης. Από αυτήν θα διανέμονταν η βοήθεια σε όλες τις περιφέρειες και τα διαμερίσματα της χώρας, η οποία δεν θα ενοποιούνταν μόνο οικονομικά αλλά και πολιτικά, ενσωματώνοντας τις περιφέρειες που είχαν αποκοπεί από τον εθνικό κορμό και η κυβέρνηση θα υπέτασσε τις τοπικές αρχές εξουσίας που είχαν δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Παράλληλα η βοήθεια από το εξωτερικό θα αποτελούσε κινητήριο μοχλό για την οικονομική ανάκαμψη και θα απέτρεπε ενδεχόμενες εξεγέρσεις.

Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος από το Λονδίνο τον Ιούλιο του 1942 προέβλεπε ότι το νομισματικό πρόβλημα θα ήταν το πιο επείγον οικονομικό ζήτημα που θα καλούνταν να αντιμετωπίσουν οι κυβερνήσεις της Ευρώπης την ώρα της Απελευθέρωσης. Το πρόβλημα δεν έπρεπε να ιδωθεί μεμονωμένα υπό στενά τεχνικά

δημοσιονομικά πλαίσια, αλλά να αντιμετωπιστεί ως αναπόσπαστο και μείζον ζήτημα της μεταπολεμικής αποκατάστασης των οικονομιών των κατεχόμενων χωρών. Όταν θα τερματιζόταν ο πόλεμος, εκτός από τις καταστροφές που θα άφηνε πίσω του, οι εξόριστες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις θα έρχονταν αντιμέτωπες με την ολοκληρωτική εξάρθρωση των νομισματικών συστημάτων των χωρών τους εξαιτίας του πληθωρισμού και των δαπανών κατοχής, στις οποίες τους υπέβαλαν οι κατακτητές. Οι συνέπειες από τις ανεξέλεγκτες δαπάνες κατοχής θα είχαν βαθύτερες και διαρκέστερες συνέπειες στην οικονομία σε σύγκριση με την υπερεκμετάλλευση που είχαν υποστεί η βιομηχανία και η γεωργία. Η λύση στο πρόβλημα του νομίσματος και της αποκατάστασης της οικονομίας μπορούσε να δοθεί από πολιτικές καθορισμένες από το κράτος. Η αυξημένη κρατική παρέμβαση εν μέρει θα ήταν αυτόνομη¹⁴²⁸· συνολικά, όμως, θα απαιτούσε τη διεθνή συνεργασία και τη σύναψη διεθνών περιφερειακών συμφωνιών. Ως απόρροια των παραπάνω ήταν επιτακτική ανάγκη για την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση να προνοήσει: α) για το πρόβλημα της μεταπολεμικής αποκατάστασης του οικονομικού και κοινωνικού βίου και β) τη συμμετοχή της σε διεθνείς οργανισμούς που θα συνεργάζονταν με τα υπόλοιπα κράτη για την επίλυση των οικονομικών προβλημάτων, τα οποία θα ανέκυπταν μεταπολεμικά. Παράλληλα πολιτικοί λόγοι, όπως η υπεράσπιση των δημοκρατικών θεσμών, επέβαλαν στα κράτη και τις κοινωνίες την αναθεώρηση της πολιτικής απέναντι στην οργάνωση της οικονομίας κάθε χώρας. Η επιστροφή μετά τον πόλεμο στο σύστημα του *laissez-faire* ήταν μάλλον απίθανη. Όσον αφορά το νόμισμα για την ελληνική περίπτωση, εξαιτίας του τεράστιου όγκου της νομισματικής κυκλοφορίας, η επάνοδος της δραχμής στην προπολεμική της αξία ήταν ανέφικτη και η σταθεροποίηση της σε νέα επίπεδα δεν συστήνονταν. Η πλέον ενδεδειγμένη λύση θα ήταν η αντικατάσταση της παλαιάς με μια νέα δραχμή. Η αντικατάσταση των παλιών χαρτονομισμάτων έπρεπε να γίνει άμεσα και η τιμή, με την οποία θα ανταλλάσσονταν τα παλιά χαρτονομίσματα με τα νέα, θα καθοριζόταν από τις συνθήκες που θα επικρατούσαν τότε και θα εξαρτιόταν από την πραγματική αξία της δραχμής την εποχή εκείνη. Η τιμή ανταλλαγής θα έπρεπε να είναι ανάλογη με την αγοραστική δύναμη των δύο νομισμάτων, εκφραζόμενων σε εμπορεύματα και υπηρεσίες και έπρεπε να ληφθεί μέριμνα, ώστε κανένα τμήμα του πληθυσμού να μην υποστεί δυσανάλογα μεγάλες θυσίες. Αν και το πρόβλημα ήταν εθνικό, η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να αναζητήσει βοήθεια από τα Ηνωμένα Έθνη για την επίλυσή του. Η ανοικοδόμηση της ελληνικής οικονομίας θα ήταν η ασφαλέστερη εγγύηση του υγιούς νομίσματος. Εξαιτίας των καταστροφών, όμως, από τον πόλεμο η επάνοδος της οικονομίας στα προπολεμικά επίπεδα απαιτούσε συντονισμένη εργασία και γενναιόδωρη βοήθεια από το εξωτερικό. Η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να συντονίσει τις ενέργειές της ειδικότερα με εκείνες τις συμμαχικές χώρες που η οικονομική τους δύναμη τους επέτρεπε να επηρεάσουν θετικά την αποκατάσταση της οικονομίας.¹⁴²⁸

Κατά τη διάρκεια της σύσκεψης που πραγματοποίησε το Inter – Allied Council στο ανάκτορο του Αγ. Ιακώβου στο Λονδίνο στις 24 Σεπτεμβρίου 1941 για την υπογραφή της Χάρτας του Ατλαντικού από τις εξόριστες κυβερνήσεις του Βελγίου, της Τσεχοσλοβακίας, του Λουξεμβούργου, της Ολλανδίας, της Νορβηγίας, της Πολωνίας, της Γιουγκοσλαβίας των Ελεύθερων Γάλλων και της Σοβιετικής Ένωσης συζητήθηκε παράλληλα και το πρόβλημα των μεταπολεμικών αναγκών τους. Η Εξόριστη Ελληνική

¹⁴²⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, φάκ. 1, «Το πρόβλημα του νομίσματος κατά την μεταπολεμικήν περίοδον», Λονδίνο Ιούλιος 1942.

Κυβέρνηση, η οποία είχε μεταβεί στο Λονδίνο στις 23 Σεπτεμβρίου, ήταν μια από τις κυβερνήσεις που συμμετείχαν. Στη διάσκεψη αποφασίστηκε πως θα αποτελούσε κοινό σκοπό των κυβερνήσεων που συμμετείχαν να διασφαλίσουν ότι η προμήθεια τροφίμων, πρώτων υλών καθώς και ειδών πρώτης ανάγκης θα καταστεί διαθέσιμη για τις μεταπολεμικές ανάγκες των χωρών που θα απελευθερώνονταν από τον εθνικοσοσιαλιστικό ζυγό. Αν και κάθε κυβέρνηση θα ήταν η ίδια υπεύθυνη για την εκτίμηση των οικονομικών αναγκών της, οι Συμμαχικές Κυβερνήσεις θα συντόνιζαν τις ενέργειές τους και θα αποδέχονταν τα προπαρασκευαστικά μέτρα που είχαν ήδη ληφθεί και θα συνεργάζονταν με όλες τους τις δυνάμεις. Κάθε κυβέρνηση έπρεπε να ετοιμάσει εκθέσεις με τις απαιτήσεις των ποσοτήτων που είχε ανάγκη σε τρόφιμα, πρώτες ύλες και είδη πρώτης ανάγκης και να υποδείξει τη σειρά με την οποία έπρεπε να παραδοθούν αυτά τα εφόδια. Ο ανεφοδιασμός της Ευρώπης δεν θα ήταν εύκολη υπόθεση και θα απαιτούσε την αποτελεσματική χρήση όλων των θαλάσσιων μέσων μεταφοράς, δηλαδή των εθνικών στόλων, των στόλων των Συμμάχων καθώς και όσων πλοίων ανήκαν στα άλλα Ευρωπαϊκά κράτη. Οι συμμαχικές κυβερνήσεις έπρεπε να μεριμνήσουν άμεσα και να ξεκινήσουν επαφές με άλλα κράτη.¹⁴²⁹

Γι' αυτόν τον λόγο οι Συμμαχικές Κυβερνήσεις αποφάσισαν την ίδρυση της Inter- Allied Committee on Post-War Requirements στην οποία συμμετείχαν οι εκπρόσωποι των συμμαχικών κυβερνήσεων ή γνωστή και ως επιτροπή Leith-Ross από το όνομα του προέδρου της, του βρετανού τραπεζίτη sir Frederick Leith – Ross. Ένα ειδικό γραφείο δημιουργήθηκε από τη βρετανική κυβέρνηση το Allied Post – War Requirements Office το οποίο άνηκε στην αγγλική Board of Trade και θα συνέλεγε τις εκθέσεις με τις εκτιμήσεις των κυβερνήσεων, θα τις διασταύρωνε και θα υπέβαλε τα πορίσματά του στη Διασυμμαχική Επιτροπή. Την εκπροσώπηση της Ελλάδας στην επιτροπή Leith-Ross ανέλαβε ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, Υπουργός των Οικονομικών. Παράλληλα δημιουργήθηκαν επιτροπές για την εκπόνηση μελετών πάνω σε θέματα όπως ο επισιτισμός και οι ασθένειες. Η Σοβιετική Ένωση αρνήθηκε να συμμετάσχει και κατέθεσε σχέδιο με τις δικές της προτάσεις. Ωστόσο το έργο της Επιτροπής περιοριζόταν στον υπολογισμό των μεταπολεμικών αναγκών ενώ ζητήματα όπως εκείνο της χρηματοδότησης, της εύρεσης των προμηθειών, της αγοράς και της μεταφοράς τους ήταν εκτός των αρμοδιοτήτων της και η ευθύνη για τον επισιτισμό θα άνηκε στις εθνικές κυβερνήσεις. Ένα από τα προβλήματα που έπρεπε να επιλύσει η Επιτροπή ήταν ο καθορισμός των αναγκαίων εισαγωγών κάθε χώρας. Για να γίνει ο προσδιορισμός έπρεπε να υιοθετηθούν κοινοί στόχοι για τα επίπεδα κατανάλωσης, που θα ίσχυαν μεταπολεμικά, καθώς και να εξακριβωθεί το πραγματικό μέγεθος της παραγωγής και των διαθέσιμων πόρων. Επειδή δεν υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία, θα βασίζονταν στα προπολεμικά ποσοστά κατανάλωσης και στον υπολογισμό της εγχώριας παραγωγής. Από τη διαφορά μεταξύ του στόχου κατανάλωσης και του μεγέθους της εγχώριας παραγωγής θα υπολογίζονταν οι ανάγκες κάθε χώρας. Οι πιο ανεπτυγμένες χώρες επιδίωκαν ο στόχος της κατανάλωσης να υπολογιστεί βάσει των ποσοστών της προπολεμικής κατανάλωσης για κάθε χώρα χωριστά, κάτι που δεν συνέφερε την Ελλάδα, που άνηκε στην ομάδα των φτωχών χωρών. Αντίθετα η Ελλάδα συνεργάστηκε στενά με χώρες όπως η Γιουγκοσλαβία, η Πολωνία και η

¹⁴²⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Μέσης Ανατολής, φακ. 1715, «Έκθεσις της Διασυμμαχικής Επιτροπής επί της αρωγής και της αποκαταστάσεως της οικονομίας των Συμμάχων χωρών».

Τσεχοσλοβακία, ώστε να υποστηρίξουν τις δικές τους εκτιμήσεις και θέσεις απέναντι στο πρόβλημα προτείνοντας έναν κοινό θερμιδικό στόχο για όλες τις χώρες.¹⁴³⁰

Τον Ιούνιο του 1942 ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, Υπουργός των Οικονομικών της Ελλάδας, υπέβαλε έκθεση για τις μεταπολεμικές ανάγκες της Ελλάδας σε τρόφιμα. Στο υπόμνημα τονιζόταν ότι τα πορίσματα ήταν προσωρινά και υποκειμενικά και οι αριθμοί επρόκειτο να διορθωθούν μελλοντικά λόγω της έλλειψης ασφαλών πληροφοριών, επειδή βασίζονταν στην υπόθεση ότι ο χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας δεν είχε αλλοιωθεί δραστικά από την κατοχή του Άξονα. Το μόνο σίγουρο ήταν ότι θα απαιτούνταν εργώδεις προσπάθειες και γενναία οικονομική βοήθεια από το εξωτερικό για την αποκατάσταση της ελληνικής οικονομίας. Η παραγωγή θα εμφάνιζε μεγαλύτερη μείωση στα δημητριακά και την κτηνοτροφία, ενώ θα ήταν μικρότερη στο ελαιόλαδο, τα καπνά και τα φρούτα. Στο γάλα και το βούτυρο, όπου η κατανάλωση δεν ξεπερνούσε τα 110 γραμμάρια ημερησίως προπολεμικά, ήταν επιτακτική ανάγκη να αυξηθεί η κατανάλωση με στόχο τη βελτίωση της υγείας του λαού. Τα παιδιά και οι έγκυες γυναίκες, 1.000.000 περίπου άτομα, έπρεπε να λάβουν μισό κιλό γάλα ημερησίως. Αυτό αντιστοιχούσε σε 180.000 τόνους γάλα τον χρόνο. Στα υπόλοιπα έξι εκατομμύρια του πληθυσμού έπρεπε να χορηγηθούν 200 γραμμάρια την ημέρα επί 300 ημέρες δηλαδή η ετήσια κατανάλωση έπρεπε να φτάσει τους 360.000 τόνους, συνολικά 540.000 τόνους. Αν αφαιρούνταν το μερίδιο της εγχώριας παραγωγής, η οποία είχε μειωθεί στο 1/10 της προπολεμικής, έπρεπε να εισαχθούν 500.000 τόνοι. Αυτή η ποσότητα σταδιακά θα μειώνονταν από το τρίτο εξάμηνο μετά την Απελευθέρωση εξαιτίας της ανάκαμψης της εγχώριας παραγωγής. Όσον αφορά τα σιτηρά το υπόμνημα προσδιόριζε τις ανάγκες βάσει της προπολεμικής κατανάλωσης, προσθέτοντας τις παραχθείσες στην Ελλάδα ποσότητες δημητριακών καθώς και τις εισαγόμενες. Το υπόμνημα προέβλεπε αύξηση της κατανάλωσης, επειδή ο πληθυσμός θα είχε αυξηθεί κατά 1/7. Η μεταπολεμική παραγωγή θα υφίστατο σημαντική μείωση τουλάχιστον κατά 50% σύμφωνα με τις πλέον αισιόδοξες προβλέψεις. Ο υπολογισμός των εισαγωγών της μεταπολεμικής περιόδου θα εξαρτιόνταν από τον χρόνο τερματισμού των εχθροπραξιών. Αν αυτός συνέπιπτε με το πρώτο τρίμηνο μετά τη συγκομιδή, έπρεπε να εισάγεται ανά μήνα το 1/12 της ετήσιας ποσότητας. Αν ο τερματισμός του πολέμου γινόταν σε ύστερη περίοδο οι ανάγκες για τα αστικά κέντρα θα ήταν πολύ μεγαλύτερες, επειδή τα πλεονάσματα της εγχώριας παραγωγής θα άρχιζαν να εξαντλούνται. Το 60% των αναγκών έπρεπε να εισαχθούν το πρώτο εξάμηνο και το υπόλοιπο 40 % το δεύτερο. Το τρίτο εξάμηνο από την Απελευθέρωση οι εισαγωγές θα ήταν μικρότερες, επειδή η εγχώρια παραγωγή επρόκειτο να ανακάμψει και να ανέλθει στο 70% της προπολεμικής.¹⁴³¹

Από το Allied Post-War Requirements Office εκφράστηκαν ενστάσεις επί της αξιοπιστίας των παραπάνω στοιχείων. Η πρώτη αφορούσε την αύξηση του πληθυσμού που παρουσίαζε το υπόμνημα. Το Συμμαχικό Γραφείο θεωρούσε

¹⁴³⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Μέσης Ανατολής, φακ. 1715, «Έκθεσις της Διασυμμαχικής Επιτροπής επί της αρωγής...», ό. π., Ernst Penrose, *Economic Planning for the Peace*, New Jersey, Princeton University Press, 1953, σσ. 136-137.

Ανδρέας Κακριδής, *Κυριάκος Βαρβαρέσος. Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*, Αθήνα, Κέντρο έρευνας και τεκμηρίωσης Τράπεζας της Ελλάδος, 2017, σσ. 239-242. Frederick- Leeth Ross, *Money talks. fifty years of international finance: the autobiography of Sir Frederick Leith-Ross*, Λονδίνο, Hutchinson, 1968, σσ.288- 282.

¹⁴³¹ ΓΑΚ, Αρχείο Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, φάκ. 1, «Ελλάς μεταπολεμικάί ανάγκαι εισαγωγής. Τρόφιμα», Λονδίνο Ιούνιος 1942.

υπερβολική την αύξηση του πληθυσμού κατά 1/7 δηλαδή 1 εκατομμύριο από την τελευταία απογραφή του 1937. Οι δικές του εκτιμήσεις, βασιζόμενες στον μέσο όρο αύξησης, ο οποίος δεν λάμβανε υπόψη παράγοντες όπως η μετανάστευση, η θνησιμότητα από τον πόλεμο και την κατοχή, υπολόγιζαν το πληθυσμό της Ελλάδας στα 7,38 εκατομμύρια. Πάρα ταύτα αποδεχόταν το ενδεχόμενο δικού του σφάλματος. Το άλλο σημείο διαφωνίας ήταν το αίτημα για αύξηση στην κατανάλωση κάποιων ειδών τροφίμων έως 20-25% σε σχέση με τα προπολεμικά επίπεδα κατανάλωσης. Αν και όλοι ήταν σύμφωνοι ότι η αύξηση της κατανάλωσης τροφίμων στην Ελλάδα έπρεπε να είναι ένας από τους στόχους της μεταπολεμικής πολιτικής της αποκατάστασης, το Γραφείο έτρεφε αντιρρήσεις αν αυτή η ιδέα έπρεπε να ενσωματωθεί στο πρόγραμμα που θα αφορούσε την περίοδο των 18 μηνών μετά την Απελευθέρωση. Τη στιγμή της απελευθέρωσης η Ευρώπη συνολικά θα εξαρτιόνταν όσο ποτέ άλλοτε από τις εισαγωγές τροφίμων και σε αρκετές χώρες τα τρόφιμα που θα διανέμονταν με το δελτίο θα παρείχαν λιγότερες θερμίδες από τα προπολεμικά επίπεδα. Αυτό ήταν ένα ζήτημα που έπρεπε να τεθεί σε συζήτηση στην επόμενη συνεδρίαση της Inter-Allied Post War Requirements Committee. Το Συμμαχικό Γραφείο είχε σχηματίσει την άποψη ότι οι περισσότερες χώρες είχαν συμφιλιωθεί με το γεγονός ότι η κατανάλωση τροφίμων δεν θα ξεπερνούσε τα προπολεμικά επίπεδα τον πρώτο χρόνο. Στην κατηγορία των δημητριακών, η αύξηση στην κατανάλωση που προτεινόταν ήταν σημαντικά αυξημένη σε σύγκριση με τα προπολεμικά επίπεδα. Για αυτό το ζήτημα αρμόδια να επιληφθεί ήταν η Allied Nutrition Committee, όταν θα ιδρύονταν, ως μέρος μιας γενικότερης πολιτικής αντιμετώπισης του προβλήματος του υποσιτισμού σε συγκεκριμένες περιοχές και να υποβάλει τις προτάσεις της στους Συμμάχους για τις ανάγκες του αστικού πληθυσμού της Ελλάδας. Όσον αφορά τις εκτιμήσεις για το εθνικό αγροτικό προϊόν, το Γραφείο δυσκολευόταν να πιστέψει ότι η παραγωγή δημητριακών θα εξακολουθούσε να είναι μειωμένη κατά 50%, όπως τον πρώτο χρόνο της κατοχής. Θα ήταν ποιο λογικό να λάβει ως βάση για τις εισαγωγές ότι η παραγωγή θα ανέρχονταν στο 70% της προπολεμικής. Επίσης, το Γραφείο δεν δεχόταν ότι η παραγωγή κρέατος, γάλατος και τυροκομικών προϊόντων είχε ελαττωθεί αντίστοιχα 80% και 90% δεδομένου ότι η ελληνική ύπαιθρος ελάχιστα είχε επηρεαστεί από τις εχθροπραξίες της περιόδου 1940-1941 ή από την επακόλουθη κατοχή. Οι εκτιμήσεις του Γραφείου δεν μπορούσαν να δεχθούν ότι το ζωικό κεφάλαιο της χώρας είχε υποστεί μείωση μεγαλύτερη από το 50% του πληθυσμού του. Στην περίπτωση του γάλατος, αν και το Συμμαχικό Γραφείο συμφωνούσε με τις απόψεις του Βαρβαρέσου, η αύξηση στην κατανάλωση, που προτεινόταν στο Υπόμνημα, θα χρειαζόταν χρόνο για να υλοποιηθεί. Επιπλέον το Γραφείο διατηρούσε αμφιβολίες αν θα ήταν εφικτό να πείσουν 1 εκατομμύριο παιδιά και θηλάζουσες μητέρες να αυξήσουν την κατανάλωση γάλατος στο 1 κιλό επί 1 ½ χρόνο ή να αναμένουν από τον υπόλοιπο πληθυσμό να διπλασιάσει την κατανάλωση γάλατος σε σκόνη, όταν η τελευταία ήταν άγνωστη σε αυτόν.¹⁴³²

Ο Βαρβαρέσος απάντησε άμεσα. Τα αποτελέσματα της απογραφής του 1940 δεν είχαν δημοσιευθεί ακόμη, όταν η ελληνική κυβέρνηση εγκατέλειψε την Ελλάδα, αλλά σύμφωνα με τις πληροφορίες του τελικά η απογραφή κατέληξε ότι ο πληθυσμός ήταν 7.800.000. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του, παρά τον πόλεμο και την αυξημένη θνησιμότητα, ο πληθυσμός της Ελλάδας θα ανέρχονταν στα 8.000.000 έως τη λήξη

¹⁴³² IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F29/3/4-6, "Allied Post-War Requirements Bureau", 11/6/1942.

του πολέμου. Εν ολίγοις ο πληθυσμός της Ελλάδας δεν αναμενόταν να είναι μικρότερος των 7.500.000. Αν λαμβανόταν αυτός ο αριθμός ως βάση, οι περικοπές που έπρεπε να γίνουν από τις ποσότητες, οι οποίες είχαν υπολογισθεί, ήταν: 9.300 τόνοι κρέατος από τους 131.000, 50.000 τόνοι γάλα από τους 500.000, 300 τόνοι βούτυρο από τους 8.500, 2.700 τόνοι αυγά από τους 40.000, 4.500 τόνοι τυρί από τους 67.000 τόνους, 80.000 τόνοι σάρι από το 1.000.000. Ο ίδιος είχε ήδη αναφέρει στη διάσκεψη της Διασυμμαχικής Επιτροπής της 17^{ης} Ιουνίου ότι είχε αυξήσει σκόπιμα τους αριθμούς της προπολεμικής κατανάλωσης των προστατευτικών τροφίμων με σκοπό όχι να αυξήσει μόνιμα τα επίπεδα διατροφής, αλλά για να εφοδιάσει τον εξαντλημένο πληθυσμό με τις ελάχιστες αναγκαίες ποσότητες τροφίμων προκειμένου να αποκαταστήσει την υγεία του. Το προπολεμικό επίπεδο κατανάλωσης τροφίμων στην Ελλάδα ήταν αρκετό μόνο να διατηρήσει τον άμαχο πληθυσμό στη ζωή, αλλά ανεπαρκή να τον βοηθήσει να επανακτήσει την πρότερη φυσική του κατάσταση ύστερα από τις στερήσεις που είχε υπομείνει. Ο ίδιος αρνούνταν να δεχθεί ότι η ικανοποίηση τόσο επείγουσών αναγκών έπρεπε να αναβληθεί για την περίοδο ύστερα από τους πρώτους 18 μήνες, επειδή η ικανοποίηση αυτών των απαιτήσεων ήταν απαραίτητη για την αποκατάσταση της υγείας του ελληνικού λαού. Η κατανάλωση δημητριακών ήταν πάντα πολύ υψηλή στην Ελλάδα εξαιτίας της μικρής κατανάλωσης άλλων ειδών τροφίμων. Όσον αφορά την εγχώρια αγροτική παραγωγή, οι πλέον γόνιμες περιφέρειες, όπως εκείνη της Α. Μακεδονίας και της Δ. Θράκης, είχαν προσαρτηθεί στη Βουλγαρία και οι γεωργοί εμποδίζονταν να ασκήσουν ελεύθερα τις εργασίες τους. Συνεπώς η παραγωγή σε αυτές τις περιφέρειες δεν αναμενόταν να ανακάμψει στα προπολεμικά επίπεδα άμεσα έως ότου επανεγκαθίστατο ο πληθυσμός τους και του παρέχονταν τα απαραίτητα μέσα. Δεν ήταν, όμως, το μόνο πρόβλημα. Οι γεωργοί σε άλλες περιφέρειες της χώρας αντιμετώπιζαν ελλείψεις σε σπόρους, εργαλεία, λιπάσματα και οι ίδιοι είχαν εξαντληθεί από την κακή διατροφή. Όσον αφορά το ζωικό κεφάλαιο της χώρας, ακόμη και αν δεν είχε μειωθεί περισσότερο από 50%, δεν σήμαινε ότι η παραγωγή κρέατος θα έφτανε το 50% της προπολεμικής. Υπήρχαν τεράστιες ελλείψεις σε ζωοτροφές και αρκετοί αγρότες από τον φόβο των επιτάξεων, την ανασφάλεια και την υψηλή ζήτηση σε δημητριακά είχαν προβεί σε μαζικές σφαγές ζώων. Αν παρατεινόταν ο πόλεμος, υπήρχε μεγάλος κίνδυνος η παραγωγή κρέατος να μειωθεί στο 20% των εκτιμήσεων της ελληνικής κυβέρνησης. Ήδη στους δρόμους της Αθήνας πωλούνταν νερωμένο γάλα προς 12 σελίνια το λίτρο. Η χαμηλή κατανάλωση γάλατος ήταν απόρροια της χαμηλής αγοραστικής δύναμης και όχι της αποστροφής του άμαχου πληθυσμού για το γάλα. Επιπλέον το γάλα σκόνη καταναλώνονταν από μεγάλα τμήματα του πληθυσμού πριν από την επιβολή δασμών ύστερα από την Ύφεση.¹⁴³³

Ο Έλληνας Υπουργός των Οικονομικών και οι συνεργάτες του αναθεώρησαν τις ελληνικές προβλέψεις για τις μεταπολεμικές ανάγκες της Ελλάδας σε τρόφιμα στη συνέχεια, ενσωματώνοντας τις αποφάσεις του Συμμαχικού Γραφείου. Οι πρώτες αλλαγές και τροποποιήσεις έγιναν στις εκτιμήσεις που αφορούσαν τον πληθυσμό της Ελλάδας. Τελικά, σύμφωνα με την απογραφή του 1940, ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν 7.535.000 αντί για 7.800.000. Εξαιτίας την μεγάλης θνησιμότητας από την πείνα η Coordination Committee δέχθηκε ως βάση για τον υπολογισμό των αναγκών τα 7.500.000 αντί για τα 8.000.000. Το Συμμαχικό Γραφείο είχε ζητήσει ο υπολογισμός

¹⁴³³ IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F29/3/1-3, 26/6/1942.

της γεωργικής παραγωγής να γίνει σαν ο πόλεμος να τελείωνε εκείνη τη στιγμή και οι ανάγκες εισαγωγών του τρίτου τριμήνου έπρεπε να υπολογισθούν με την προϋπόθεση ότι η παραγωγή θα είχε αυξηθεί κατά 30%. Η Συμμαχική Επιτροπή είχε υποδείξει ότι έπρεπε να γίνει αποδεκτή η ελληνική πρόταση που επιδίωκε αυξημένες εισαγωγές στο πρώτο τρίμηνο με αντίστοιχες μειώσεις στο δεύτερο. Αυτές οι αλλαγές αυτόματα συνεπάγονταν μειώσεις στις ποσότητες που αιτούνταν η ελληνική κυβέρνηση.¹⁴³⁴

Σύνολο ετήσιων αναγκών εισαγωγών τροφίμων	
Σίτος	778.000
Λοιπά σιτηρά	120.000
Όρυζα	33.000
Όσπρια	44.600
Γεώμηλα	91.000
Κρέας	160.000
Αυγά	10.000 αποξηραμένων αυγών
Τυρί	33.000
Βούτυρο	8.000
Γάλα (συμπυκνωμένο)	200.000
Ιχθύς	21.750
Έλαια και λίπη	27.000
Ζάχαρη	86.250
Καφές	6.300
Κακάο	1.800
Τσάι	195
Μυρωδικά και καρυκεύματα	525
Σύνολο	1.648.820

Πίνακας 8.1, πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, φάκ. 1, «Αναθεωρηθέντες υπολογισμοί των αναγκών εις τρόφιμα», Λονδίνο, Απρίλιος 1943.

Τελικά ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις η Διασυμμαχική Επιτροπή αποφάσισε ότι για τον υπολογισμό των τροφίμων και των διάφορων άλλων αναλώσιμων ειδών, που θα εισάγονταν για το αρχικό στάδιο, θα λάμβανε ως κριτήριο το ελάχιστο ποσοστό θερμίδων που ήταν απαραίτητο, ώστε να μην προκληθούν βλάβες στην υγεία ή κοινωνικές εξεγέρσεις, ενώ οι μεταγενέστερες εισαγωγές σε τρόφιμα θα ήταν τόσες, ώστε να εξασφαλίσουν ένα επίπεδο ζωής ανάλογο με εκείνο της Αγγλίας κατά τη διάρκεια του πολέμου. Παράλληλα, όμως, θα λαμβάνονταν υπόψη και οι καταστροφές και οι λεηλασίες που είχε υποστεί κάθε χώρα ξεχωριστά. Η περίοδος της αποκατάστασης χωρίστηκε σε δύο περιόδους: α) την αρχική στρατιωτική περίοδο, η διάρκεια της οποίας θα καθορίζονταν από το Διασυμμαχικό Στρατιωτικό Αρχηγείο και β) την πολιτική περίοδο, η οποία θα ακολουθούσε τη στρατιωτική και θα ξεκινούσε από την εγκατάσταση της εθνικής κυβέρνησης στο έδαφος της και θα είχε διάρκεια τρία εξάμηνα. Την πρώτη περίοδο υπεύθυνη για το έργο της αρωγής θα ήταν η στρατιωτική αρχή και θα περιοριζόταν στις εισαγωγές τροφίμων και στις στοιχειώδεις ανάγκες, οι οποίες προσδιορίζονταν σε 2.000 θερμίδες το άτομο κατά μέσο όρο. Στη δεύτερη περίοδο, με την οποία ασχολήθηκε ιδιαίτερα η Διασυμμαχική Επιτροπή οι

¹⁴³⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, φάκ. 1, «Αναθεωρηθέντες υπολογισμοί των αναγκών εις τρόφιμα», Λονδίνο, Απρίλιος 1943, «Εκθεσις επί της γεωργικής παραγωγής εν Ελλάδι», Λονδίνο, Φεβρουάριος 1943, «Πληθυσμός της Ελλάδος και κατανομή αυτού αναλόγως ηλικίας και φύλου», «Μεταβολαί πληθυσμού της Ελλάδος κατά τον πόλεμον και την Κατοχήν» Λονδίνο, Σεπτέμβριος 1943.

εισαγωγές θα διευρύνονταν και εκτός από τρόφιμα θα περιλάμβαναν πρώτες ύλες και είδη πρώτης ανάγκης. Εκτός από την κοινωνική πρόνοια, το έργο της δεύτερης περιόδου θα επικεντρωνόταν και στην αποκατάσταση καθώς και στην αύξηση της εγχώριας παραγωγής. Η βοήθεια προορίζονταν κυρίως για τους αστικούς πληθυσμούς κάθε χώρας. Οι ειδικοί θεωρούσαν ότι οι γεωργοί ήταν αυτόρχεις σε τρόφιμα. Ο αριθμός των 2.000 θερμίδων την ημέρα σήμαινε ότι έπρεπε να πολλαπλασιαστεί με τον αριθμό του άμαχου πληθυσμού που έχρηζε βοήθειας για τις ημέρες που θα διαρκούσε το πρόγραμμα αρωγής. Οι ατομικές ανάγκες, όμως, διέφεραν κατά ηλικία, φύλο και επάγγελμα. Ο αριθμός αυτός προκάλεσε πολλές αντιδράσεις όχι μόνο από τις διπλωματικές αποστολές αλλά και από διαιτολόγους και ανθρωπιστικές οργανώσεις, οι οποίες τον χαρακτήρισαν ως δίαιτα πείνας.¹⁴³⁵

Η Διασυμμαχική Επιτροπή, όμως, ήταν κυρίως αγγλική υπόθεση. Οι ΗΠΑ, αν και έστειλαν εμπειρογνώμονες τους, οι οποίοι συμμετείχαν στις διάφορες επιτροπές, αμφισβητούσαν τα πορίσματά της. Η Διασυμμαχική Επιτροπή, αν και προσέφερε πολύτιμη εργασία, όσον αφορά τον υπολογισμό των μεταπολεμικών αναγκών σε είδη όπως τα τρόφιμα, ο ρόλος της ήταν καθαρά συμβουλευτικός, δεν είχε στην κατοχή της τα αγαθά που επρόκειτο να εισαχθούν, ούτε άνηκε στην αρμοδιότητά της η δημιουργία ή η εξεύρεση αποθεμάτων και δεν προβλεπόταν η χρηματοδότηση της απόκτησης των αγαθών από εκείνη. Ο αριθμός των 2.000 θερμίδων δεν ορίστηκε μόνο ως βάση για τη δημιουργία επαρκών αποθεμάτων τροφίμων αλλά και γιατί υπήρχαν μεγάλες ελλείψεις στις μεταφορές ιδίως στα πλοία. Η μεγάλη ζήτηση πλοίων για στρατιωτική χρήση και την απόβαση των στρατευμάτων αναπόφευκτα οδηγούσε στη μείωση του διαθέσιμου χώρου για τη μεταφορά ειδών πρώτης ανάγκης για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού. Μόνο η Διεθνής Διάσκεψη Σίτου είχε μεριμνήσει για τη σύσταση αποθέματος 100.000.000 bussels. Όσον αφορά τα τρόφιμα, τα δημητριακά θα αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος των εισαγωγών. Αυτά θα μεταφέρονταν υπό τη μορφή σταριού θα αλέθονταν από τους μύλους σε κάθε χώρα και το πίτουρο θα μετατρέπονταν σε ζωοτροφές. Το δελτίο θα διατηρούνταν και ειδικά μέτρα θα λαμβάνονταν για ομάδες όπως τα βρέφη, τα παιδιά, οι έγκυες και οι θηλάζουσες μητέρες. Ένα άλλο πρόβλημα, που έπρεπε να αντιμετωπιστεί, ήταν οι ελλείψεις στα διάφορα είδη τροφίμων. Οι μεγαλύτερες εντοπίζονταν στα τρόφιμα ζωικής προέλευσης και στα φυτικά λίπη, τροφές απαραίτητες για τους ανθρώπους οργανισμούς ύστερα από χρόνια στερήσεων. Αναγκαστικά οι εισαγωγές αυτών των ειδών θα κρατούνταν σε χαμηλά επίπεδα δεδομένου ότι οι ελλείψεις σε τρόφιμα ζωικής προέλευσης θα συνεχίζονταν και μετά τον πόλεμο. Ομοίως υπήρχαν τεράστιες ελλείψεις στο γάλα και έγιναν προσπάθειες να αντικατασταθούν από άλλα είδη. Οι ποσότητες των εφοδίων που αποφασίστηκε τον Μάιο του 1943 να μεταφερθούν στις απελευθερωμένες περιοχές για την πρώτη περίοδο έφταναν τους 21.500.000 τόνους. Ο τόποι προέλευσης των εφοδίων χωρίστηκαν σε 4 ζώνες: α) η 1α ήταν η Μεγάλη

¹⁴³⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, φάκ. 1715, «Έκθεσις της Διασυμμαχικής Επιτροπής επί της αρωγής και της αποκατάστασεως της οικονομίας των σύμμαχων χωρών. Έκθεσις προς τα συμμαχούς κυβερνήσεις», Ιούνιος 1943, «Γενική Έκθεσις περί του ελληνικού έργου εις τας οργανώσεις προς αρωγήν και οικονομικήν αποκατάστασιν των συμμαχων χωρών», ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F29/6/1-2, "Resolution" Jessica Reinisch, *Internationalism in relief: The birth (and death) of UNRRA*, στο *Past & Present*, January 11, σσ.259-264' Dean Acheson, *Present at the Creation. My years at the state department*, Νέα Υόρκη, Norton, 1970, σσ. 64-65' Frederick-Leeth Ross, ό. π., σσ. 288- 282' Ανδρέας Κακριδής, ό. π., σσ. 239-242' Ernst Penrose, ό. π., σσ. 136-137.

Βρετανία απ' όπου θα προέρχονταν τα λιγότερα, β) η 1b περιλάμβανε πηγές από άλλες ευρωπαϊκές χώρες και τη Μεσόγειο, γ) τη ζώνη 2 δηλαδή τη Βόρειο Αμερική, την Κεντρική Αμερική και της Δυτική Αφρική, δ) τη ζώνη 3 τον υπόλοιπο κόσμο. Οι ελληνικές ανάγκες για εισαγωγές τροφίμων προσδιορίστηκαν για τους πρώτους έξη μήνες στους 916.6 χιλιάδες τόνους.¹⁴³⁶

Εκτιμήσεις αναγκών ελληνικών εισαγωγών για την περίοδο των πρώτων έξη μηνών μετά την Απελευθέρωση από το Allied Post War Requirements Bureau

1	2 Προπολεμικές εισαγωγές, μ.ο έξη μηνών (1935-1937)	3 Μεταπολεμικές ανάγκες εισαγωγών για τους πρώτους 6 μήνες	4 Σύνολο μεταπολεμικών Εισαγωγικών αναγκών από όλες τις πηγές για τους πρώτους 6 μήνες, όπως υποβλήθηκε τον Μάιο του 1943	5 Ζώνη 1a	6 Ζώνη 1b	7 Ζώνη 2	8 Ζώνη 3
I&II Τρόφιμα » »	360.6 16.7 -	916.6 31.5 50	916.6 31.5 50	22.8 - -	79 22.1 -	557.8 4.7 25	257 4.7 25
III Χημικά Λιπάσματα & Παρασιτοκτόνα	13.5	9 46	9 46	3.2 7	4.4 39	- -	1.5 -
IV Καουτσούκ	-	1.4	1.4	-	-		
V Ξύλο	120	60	60	3.2	4.4	-	1.5
VI Χαρτί	16	13.3	13.3	7	39	-	-
VII Δέρματα	5.1	8	8	-	-	1.4	-
VIII & IX Υφάσματα και ρουχισμός	8.9	23	23	-	60	-	-
X Πετρέλαιο Άνθρακας	171.7 455.7	100.3 270	100.3 270	-	13.3	-	-
XI Μη μεταλλικά ορυκτά	-	-	-	-	-	5.3	2.7
XII Ευτελή μέταλλα	75	50	50	7.7	3.3	6.5	5.5
XIII Εξοπλισμός και οχήματα	2.7	15.9	15.9	-	100.3	-	-
XIV Διάφοροι σπόροι	-	105	105	96.4	173.6	-	-
XV Ιατρικές προμήθειες Α) Φάρμακα Β)	- -	1.2 4.1	1.2 4.1	-	-		
Σύνολο	1.245.9	1.705.3	1.705.3	143.6	600	644.2	297.6

Πίνακας, 8.2, πηγή: IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F29/4/7, Allied Post War Requirements Bureau. Summary of Priority "A" Import Requirements for the first six months after Liberation, as submitted by the European Allied Governments- May", 31/5/1943.

¹⁴³⁶ IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F29/4/7, Allied Post War Requirements Bureau. Summary of Priority "A" Import Requirements for the first six months after Liberation, as submitted by the European Allied Governments- May". Με την ένδειξη "revised", 31/5/1943 Ernst Penrose, ό. π.

Ο Βαρβαρέσος, ύστερα από την είσοδο των ΗΠΑ στον πόλεμο, πίστευε ότι εξαιτίας του μεγέθους της οικονομίας τους ο ρόλος τους θα ήταν κυρίαρχος και αποφασιστικός στην επίλυση των προβλημάτων της οικονομικής ανασυγκρότησης, που θα αντιμετώπιζε ο μεταπολεμικός κόσμος. Οι ΗΠΑ πίστευαν ότι το έργο της διεθνούς αρωγής και της αποκατάστασης έπρεπε να είναι υπόθεση όχι μιας κυβέρνησης, αλλά ενός διεθνούς οργανισμού υπό την επίβλεψή τους και τη συμμετοχή της Σοβιετικής Ένωσης, της Μ. Βρετανίας και της Κίνας. Στις 31 Μαρτίου 1943 ο Βαρβαρέσος ζήτησε από τον Τσουδερό την αναπροσαρμογή της οικονομικής διπλωματίας της Ελλάδας χωρίς, όμως, να έρθει σε ρήξη με τη Μ. Βρετανία. Αυτό που ζήτησε ο Βαρβαρέσος ήταν η αύξηση των επαφών της Ελλάδας με τις ΗΠΑ. Ο ίδιος ζήτησε να ορισθεί αντιπρόσωπος της Ελλάδας στις διεθνείς επιτροπές, οι οποίες βρίσκονταν στις ΗΠΑ και τη Μ. Βρετανία, για τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση, ώστε να υποστηριχθούν τα ελληνικά συμφέροντα με τον καλύτερο δυνατό τρόπο καθώς και να παρουσιασθούν τα ελληνικά αιτήματα στα διεθνή συνέδρια που θα πραγματοποιούνταν γι' αυτόν τον σκοπό. Γι' αυτόν τον λόγο συγκρότησε μια ολιγομελή υπηρεσία μελετών από τους Ρένα Ζαφειρίου, Αντώνη Μανουηλίδη, Δημήτρη Σουλίδη. Μεταξύ 18 Μαΐου -3 Ιουνίου συγκλήθηκε στο Hot Springs των ΗΠΑ συνέδριο με τη συμμετοχή των Συμμαχικών Κυβερνήσεων με αντικείμενο το ζήτημα των τροφίμων, το οποίο οδήγησε στην ίδρυση του Οργανισμού Τροφίμων και Γεωργίας (FAO). Το έργο του τελευταίου περιορίστηκε στη συλλογή πληροφοριών και δεν έλαβε αποφάσεις για τις μεταπολεμικές εισαγωγές τροφίμων των μελών του. Την Ελλάδα εκπροσώπησαν οι συνεργάτες του Βαρβαρέσου. Ο τελευταίος έμεινε στο Λονδίνο εξαιτίας της κυβερνητικής κρίσης. Στις 4 Ιουνίου υπέβαλε ξανά την παραίτηση του. Ο Τσουδερός του πρότεινε να αναλάβει τη θέση του πληρεξούσιου αντιπρόσωπου της ελληνική κυβέρνησης για οικονομικά ζητήματα, θέση την οποία αποδέχθηκε. Η κυβέρνηση τον διόρισε «πληρεξούσιο Υπουργό πρώτης τάξεως» (Ambassador at large) και του ανάθεσε τη διαχείριση των οικονομικών ζητημάτων της χώρας στη Μ. Βρετανία και στις ΗΠΑ καθώς και την εκπροσώπηση του ελληνικού κράτους στις οικονομικές διασκέψεις.¹⁴³⁷

Το καλοκαίρι του 1943 ταξίδευσε ο ίδιος στις ΗΠΑ και συναντήθηκε με τον Herbert Lehman, διευθυντή του Office for Foreign Relief and Rehabilitation Operations. Η υπηρεσία αυτή είχε ήδη ετοιμάσει εμπιστευτική έκθεση για τις ανάγκες της Ελλάδας σε τρόφιμα για την ώρα της Απελευθέρωσης. Η έκθεση βασιζόταν σε διαφορετικές πηγές όπως στοιχεία της Επιτροπής Leith Ross και εκθέσεις που είχε υποβάλει η ελληνική κυβέρνηση στην τελευταία. Ο Βαρβαρέσος αν και υπέβαλε υπόμνημα στον Lehman, ο τελευταίος αρνήθηκε να γνωστοποιήσει στον Βαρβαρέσο επίσημα την έκθεση αυτή. Τελικά ο Βαρβαρέσος και οι συνεργάτες του έμαθαν το περιεχόμενο της ανεπίσημα από τον ίδιο τον Lehman. Το πόρισμα της έκθεσης ήταν απογοητευτικό και υπολόγιζε τις ανάγκες της Ελλάδας σε τρόφιμα περίπου στις 600.000 – 7000.0000 τόνους ετησίως, δηλαδή στο ήμισυ των ελληνικών προβλέψεων, λιγότερες και από εκείνες που είχε ορίσει η Επιτροπή Leith Ross. Τα στελέχη του OFPRO θεωρούσαν τα στοιχεία που είχαν παραδώσει οι κυβερνήσεις των κατεχόμενων χωρών για τη μείωση της παραγωγής διογκωμένα και διακατέχονταν από την ιδέα ότι οι κατεχόμενες χώρες έπρεπε να εντατικοποιήσουν την εκμετάλλευση

¹⁴³⁷ George Politakis, *The post war reconstruction of Greece. A History of Economic Stabilization and Development, 1944-1952*, Λονδίνο, Palgrave MacMillan, 2018, σσ. 40-44· Ανδρέας Κακριδής, ό. π., σσ. 227-233.

των πλουτοπαραγωγικών τους πηγών και πόρων ώστε να καλύψουν οι ίδιες τις ελλείψεις. Ο Βαρβαρέσος με την αυτοπρόσωπη παρουσία του έδραξε την ευκαιρία και επιχείρησε να ανασκευάσει την εικόνα που είχαν για την ελληνική οικονομία, υποβάλλοντας νέα αντίγραφα των εκθέσεων και παρέχοντας νέες πληροφορίες για την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας. Στις συζητήσεις μαζί τους τόνισε ότι ήταν επιτακτική ανάγκη να αυξηθούν οι εισαγωγές, ώστε να καλύψουν τη μειωμένη παραγωγή καθώς και ότι έπρεπε να καθιερωθεί μια στενότερη συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση. Ο Βαρβαρέσος επιχείρησε να προωθήσει τα ελληνικά αιτήματα χωρίς, όμως, να συγκρουστεί με την αμερικανική πλευρά. Η εντύπωση που αποκόμισε ήταν ότι διέκειντο θετικά προς τα ελληνικά αιτήματα. Ο φόβος τους, μήπως το έργο της αρωγής τελικά θα δυσχέραινε εξαιτίας της τάσης των κυβερνήσεων των κατεχόμενων χωρών να υποβάλουν εκθέσεις για τις εισαγωγικές ανάγκες τους με υπερβολικές απαιτήσεις, τους έκανε να περιορίσουν τις εκτιμήσεις τους για τις ανάγκες κάθε χώρας στο ελάχιστο, αναμένοντας να αυξήσουν τα ποσά τη στιγμή που θα εξακριβώνονταν οι πραγματικές ελλείψεις των απελευθερωμένων χωρών. Κατά την παραμονή του στις ΗΠΑ είχε επαφές και με την Coordinating Committee of American Agencies in Greece μια μη-κυβερνητική επιτροπή που ασχολούνταν με την εκπόνηση μελετών για την ελληνική οικονομία. Η υποδοχή που του έγινε ήταν εγκάρδια. Ο πρόεδρος της Laird Archer αναφέρθηκε για τη συγκίνηση που ένιωθαν όλοι για την αντίσταση των Ελλήνων στα βουνά της Κρήτης καθώς και των πόλεων η οποία θα συνέβαλε στην γρήγορη απελευθέρωση της Κρήτης (sic), δίχως να κάνει οποιαδήποτε αναφοράς στο αντιστασιακό κίνημα στην ηπειρωτική Ελλάδα. Ο Βαρβαρέσος επιχείρησε να εντάξει το ζήτημα της βοήθειας μέσα στο γενικότερο πλαίσιο που την έβλεπαν οι Αμερικανοί. Η Ελλάδα δεν επρόκειτο να χρησιμοποιήσει τη βοήθεια μόνο για να καλύψει το έλλειμμα της παραγωγής της, αλλά με τη βοήθεια, που θα της δίνονταν, θα ανέπτυσσε την οικονομία της, ώστε να βελτιώσει το επίπεδο ζωής του ελληνικού λαού. Ο ίδιος πρότεινε μια πιο στενή συνεργασία μεταξύ της Coordinating Committee of American Agencies in Greece και της ελληνικής κυβέρνησης.¹⁴³⁸

Οι περισσότερες κυβερνήσεις απογοητεύθηκαν από το πόρισμα της Διασυμμαχικής Επιτροπής για τις ποσότητες των εφοδίων που αναλογούσαν για κάθε χώρα και θεωρήσαν ότι ήταν ανεπαρκείς. Οι εξόριστοι κυβερνήσεις όπως εκείνη της Ολλανδίας κινήθηκαν άμεσα, για να εξασφαλίσουν τρόφιμα από άλλες πηγές. Ο Δενδράμης, ο Έλληνας πρέσβης στην Αργεντινή, πληροφόρησε τον Βαρβαρέσο ότι οι κυβερνήσεις της Ολλανδίας και της Νορβηγίας είχαν ήδη προβεί στην παραγγελία τροφίμων και πρώτων υλών στην Αργεντινή και την Ουρουγουάη. Ήδη ένας εμπορικός οίκος από την Αργεντινή τον είχε προσεγγίσει για την πώληση δημητριακών και άλλων ειδών τροφίμων με πίστωση, Ο Υπουργός των Εξωτερικών της Αργεντινής ήταν πρόθυμος να πωληθούν τα παραπάνω εμπορεύματα στην Ελλάδα με πίστωση πριν το τέλος του πολέμου. Η δωρεά των 20.000 τόνων δημητριακών εξακολουθούσε να ισχύει. Ο Βαρβαρέσος συμφώνησε με την πρόταση του Δενδράμη. Σε τηλεγράφημα του προς τον Τσουδερό, ύστερα από την αρνητική αποδοχή των ελληνικών αιτημάτων από την αμερικανική πλευρά, πρότεινε η ελληνική κυβέρνηση να αρχίσει από εκείνη τη στιγμή την αγορά προϊόντων και τη δημιουργία ενός σημαντικού αποθέματος

¹⁴³⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Μέσης Ανατολής, φάκ. 1716, Minutes of meeting of Coordinating Committee of American Agencies in Greece, 21/7/1943' IATE, A4S1Y1F31/2/1-2, «Διά πρόεδρον κυβερνήσεως», 4/8/1943' UNA, S-1244-0000-0046-0001, "Food import requirements of the Balkans for the first six months following liberation or occupation".

έτοιμοι να αποσταλεί στην Ελλάδα ανά πάσα στιγμή με τον εμπορικό στόλο της, επειδή η συγκρότηση και η λειτουργία της UNNRA, του νέου οργανισμού που θα διαχειριζόταν τη διεθνή αρωγή, θα καθυστερούσε, Η Αργεντινή είχε σημαντικά πλεονάσματα τροφίμων εξαιτίας της απώλειας των ευρωπαϊκών αγορών και οι τιμές τους είχαν υποστεί σημαντική πτώση εξαιτίας του πληθωρισμού. Αμέσως μετά τον πόλεμο και με την αποκατάσταση των συγκοινωνιών οι τιμές των προϊόντων θα εκτοξεύονταν και δεν θα ήταν εφικτή η διαπραγμάτευση των τιμών. Τα δημητριακά θα αγοράζονταν στις καλύτερες δυνατές τιμές, θα ήταν της τελευταίας σοδειάς και θα αποθηκεύονταν σε σιλό. Για τα άλλα είδη τροφίμων όπως τα κρέατα και τα άλευρα θα νοικιάζονταν αποθήκες. Η χρηματοδότηση θα γινόταν: α) με πίστωση της κυβέρνησης της Αργεντινής, β) με την εξασφάλιση τραπεζικών πιστώσεων για το 70%-80% της αξίας των αποθηκευμένων εμπορευμάτων, βάσει πιστοποιητικών αποθήκευσης. Ο Τσουδερός, αν και συμφωνούσε, ήταν διστακτικός και όλες οι ενέργειες ήθελε να γίνουν σε συνεργασία με τους Άγγλους εμπειρογνώμονες. Ο Βαρβαρέσος τόνισε στον Τσουδερό ότι οι εκτιμήσεις των Διασυμμαχικών Επιτροπών είχαν βασιστεί κυρίως στα μεγέθη των προπολεμικών εισαγωγών και είχαν υποτιμήσει παράγοντες όπως τη δραματική μείωση της εγχώριας παραγωγής και τον υποσιτισμό του άμαχου πληθυσμού. Οι ποσότητες των εισαγόμενων ειδών που είχαν καθορίσει οι Διασυμμαχικές Επιτροπές αφορούσαν τις ελάχιστες ανάγκες και δεν ήταν αρκετές να εξασφαλίσουν την αφθονία. Ένα άλλο πρόβλημα που θα ανέκυπτε ήταν αυτό των μεταφορών το οποίο θα ήταν πολύ μεγάλο την πρώτη περίοδο. Οι συνεργάτες του Βαρβαρέσου, όπως ο Δ. Σουλίδης, πρότειναν την αγορά προϊόντων από γειτονικές χώρες. Σπόροι για σιτάρι θα μπορούσαν να εισαχθούν από την Κύπρο. Αν και η εισήγηση είχε γίνει πριν από μήνες στην Επιτροπή Leith Ross και η τελευταία είχε προβεί στις σχετικές ενέργειες για να εξακριβώσει αν υπήρχαν επαρκή αποθέματα ακόμη εκκρεμούσε η απάντηση της. Άλλες χώρες από τις οποίες μπορούσαν να γίνουν εισαγωγές, ήταν η Αίγυπτος, η Τουρκία, η Παλαιστίνη, η Συρία, το Μαρόκο και η Τυνησία. Η ελληνική πρεσβεία είχε ήδη βολιδοσκοπήσει την τουρκική κυβέρνηση για τη δυνατότητα προμήθειας, σπόρων, σιτηρών και οσπρίων. Από την Αίγυπτο, το Μαρόκο και την Τυνησία μπορούσε να αποκτηθεί φωσφορίτης, ως πρώτη ύλη για λίπασμα και ειδικά από την Αίγυπτο, λαχανικά, σπόροι και βαμβάκι. Από τη Συρία και την Παλαιστίνη σπόροι και από την Παλαιστίνη θα μπορούσε να αναζητηθεί χλωριούχο κάλιο ως λίπασμα.¹⁴³⁹

Ο Βαρβαρέσος μαζί με τον Αγνίδη επισκέφθηκαν τον βοηθό μόνιμο υφυπουργό των εξωτερικών της Αγγλίας Ronald και του έθεσαν το ζήτημα της αγοράς τροφίμων με ίδιους πόρους από τα Ηνωμένα Έθνη εξαιτίας της πολλή κακής επισιτιστικής κατάστασης της Ελλάδας στις 14 Οκτωβρίου 1943. Ο Βαρβαρέσος ανέφερε στον Ronald ότι η Ελλάδα δεν άνηκε στις χώρες που είχαν προβεί μεμονωμένα σε αγορές τροφίμων ή άλλων εφοδίων και είχε μείνει πιστή στη συμμαχική αρχή περί ανάγκης συντονισμού των αγορών για μην προκληθεί τεχνητή ύψωση των τιμών εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης για τρόφιμα και πρώτες ύλες. Όμως, επειδή κάποιες κυβερνήσεις είχαν ήδη πραγματοποιήσει αγορές στη Νότια Αμερική, οι Σύμμαχοι έπρεπε να παραχωρήσουν κάποιες ποσότητες τροφίμων από αυτές που είχαν συγκεντρώσει στη Μέση Ανατολή για τη μεταβατική περίοδο των έξι μηνών στην

¹⁴³⁹ IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F30/6/2, Μπουένος Άιρες, 19/7/1943, A4S1Y1F30/6/4-5, «Υπόμνημα», A4S1Y1F30/8/1-3, 20/8/1943, A4S1Y1F30/9/1, Κάιρο 31/8/1943, A4S1Y1F30/10/1-4, «Υπηρεσιακόν Σημείωμα», Λονδίνο 1/9/1943, A4S1Y1F31/2/1-2, ό. π.

ελληνική κυβέρνηση ώστε οι Συμμαχικές Στρατιωτικές αρχές να μην έχουν την ευθύνη του επισιτισμού της Ελλάδας για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Ο Ronald έπλεξε το εγκώμιο του Βαρβαρέσου στον Αγνίδη. Ο Ronald απάντησε ότι είχαν δημιουργηθεί αποθέματα στη Μέση Ανατολή γι' αυτόν τον λόγο αλλά αυτά είχαν «εξατμισθεί», επειδή είχαν καταναλωθεί από τα ινδικά αποικιακά στρατεύματα. Στη συνέχεια προσπάθησε να τους καθησυχάσει δίνοντας αόριστες υποσχέσεις ότι για κάθε χώρα οι Σύμμαχοι είχαν προβλέψει διαφορετική αντιμετώπιση στο ζήτημα της αρωγής και της αποκατάστασης ανάλογα με τις ανάγκες της και τη θέση της. Η ερμηνεία που έδινε ο Αγνίδης στη λέξη θέση δεν σχετιζόταν με τη γεωγραφία αλλά με την αξία κάθε χώρας και τη συμβολή της στον πόλεμο, επειδή η ακριβής φράση που χρησιμοποίησε ο Roland ήταν: «in accordance with the deserts of each country». Ο Βαρβαρέσος τόνισε τη συνεισφορά της Ελλάδας στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και τις θυσίες στις οποίες είχε υποβληθεί από τότε ο ελληνικός λαός ζητώντας εξ' ονόματος της ελληνικής κυβέρνησης την υποστήριξη της Αγγλίας και των ΗΠΑ στην πρώτη περίοδο της Απελευθέρωσης. Επίσης αναφέρθηκε στα εύσημα που είχε λάβει η ελληνική κυβέρνηση από τον πρόεδρο Roosevelt για τη νομιμοφροσύνη που είχε επιδείξει απέναντι στις συμμαχικές αποφάσεις και τόνισε ότι η πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης σε αντίθεση με τις υπόλοιπες αποσκοπούσε στο να καταστεί η ελληνική γεωργία αυτάρκης. Το μόνο που εισέπραξε από τον Ronald ήταν μια δήλωση ότι θα ετοίμαζε σχετική έκθεση στην κυβέρνηση του.¹⁴⁴⁰

Το έργο της ελληνικής αντιπροσωπείας ήταν δύσκολο και έπρεπε να αντιστρέψει την εικόνα που είχαν σχηματίσει για την Ελλάδα οι διάφοροι ειδικοί και οι επιτροπές που εμπλέκονταν στο έργο του σχεδιασμού της μεταπολεμικής αρωγής, δηλαδή ότι ήταν άλλη μια χώρα που διόγκωνε σκόπιμα τις ανάγκες της για εισαγωγές ειδών πρώτης ανάγκης, ιδίως στα τρόφιμα, καθώς και ότι αντιμετώπιζε το σχέδιο αποκατάστασης ως μια ευκαιρία να καλύψει με ευνοϊκούς όρους το έλλειμμα στο εμπορικό της ισοζύγιο. Οι Αμερικανοί εμπειρογνώμονες όχι μόνο συμερίζονταν τις απόψεις των Άγγλων ομολόγων τους ότι οι απαιτήσεις της Ελλάδας ήταν υπερβολικές, αλλά ήταν πολύ πιο αυστηροί στο ζήτημα του προσδιορισμού τους. Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος ως αντιπρόσωπος της Ελλάδας υπέβαλε υπόμνημα στην UNRRA με το οποίο προσπαθούσε να κατοχυρώσει όσον το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος από τη βοήθεια, το ύψος της οποίας θα ήταν δυνατό να θεραπεύσει τις άμεσες ανάγκες της ελληνικής οικονομίας. Δύο ήταν οι στόχοι του: α) υψηλό μερίδιο για τη μεταπολεμική αποκατάσταση των ζημιών του πολέμου σύμφωνα με τις ελληνικές διεκδικήσεις, β) δωρεάν παραχώρηση των αγαθών της αρωγής. Κύριος άξονας της επιχειρηματολογίας που χρησιμοποίησε για να υποστηρίξει τα ελληνικά αιτήματα ήταν ότι η περίπτωση της Ελλάδας δεν μπορούσε να κριθεί αποκλειστικά με κριτήρια όπως αυτά των προπολεμικών εισαγωγών και της προπολεμικής κατανάλωσης και της μειωμένη παραγωγής. Η ελληνική οικονομία είχε υποστεί μια εκμετάλλευση δυσανάλογα μεγάλη για τις δυνατότητες της από τους κατακτητές και είχε υποστεί πάρα πολύ μεγάλες ζημιές. Στο υπόμνημα γινόταν μια ανασκόπηση, η οποία ξεκινούσε πριν από τον πόλεμο και συνέχιζε με τις θυσίες που είχε κάνει η Ελλάδα κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Το επίπεδο κατανάλωσης τροφίμων στην Ελλάδα ήταν χαμηλό ήδη πριν από τον πόλεμο, ιδιαίτερα στις προστατευτικές τροφές. Η είσοδος της στον πόλεμο επέφερε σημαντική μείωση στις εισαγωγές της σε

¹⁴⁴⁰ IATE, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, A3S1Y2F204/12/1-3, Λονδίνο, 22/10/1943.

τρόφιμα και πρώτες ύλες, εξαιτίας και του αποκλεισμού, αλλά και στην εγχώρια παραγωγή η οποία γνώρισε μείωση εξαιτίας της επιστράτευσης. Οι εισαγωγές της μειώθηκαν από τους 2.700.000 τόνους στους 1.450.000 το 1940 και αναγκάστηκε να επιστρατεύσει όλους του υλικούς της πόρους ώστε να διεξαγάγει νικηφόρα τον πόλεμο επί έξι μήνες. Η έναρξη της κατοχής άλλαξε την κατάσταση προς το χειρότερο. Σε αυτό το τμήμα του υπομνήματος γινόταν αναλυτική περιγραφή της απομύζησης του εθνικού προϊόντος της χώρας από τους κατακτητές. Τρεις στρατοί συντηρούνταν με προϊόντας της ελληνικής οικονομίας παραβιάζοντας το διεθνές δίκαιο, το οποίο όριζε σαφώς ότι η απόσπαση αγαθών έπρεπε να λάβει υπόψη τις παραγωγικές δυνατότητες της κατεχομένης χώρας. Η οικονομική ενότητα της χώρας είχε διασπαστεί εξαιτίας της τριχοτόμησης της. Οι κατακτητές δεσμεύοντας και επιτάσσοντας τα προϊόντα που ήθελαν, τα στερούσαν από τα αστικά κέντρα και εμποδίζαν τις ανταλλαγές τροφίμων ανά περιφέρεια, μεγαλώνοντας τις ελλείψεις. Η μαύρη αγορά οργίαζε. Οι δαπάνες κατοχής αύξαναν καθημερινά. Όλα αυτά είχαν σαν συνέπεια να επιδεινωθεί ακόμη περισσότερο το ήδη χαμηλό προπολεμικό βιοτικό επίπεδο. Τα επίπεδα κατανάλωσης θερμίδων του άμαχου πληθυσμού βρίσκονταν στα όρια της πείνας και οι ασθένειες, όπως η ελονοσία και η φυματίωση, εξαπλώνονταν με ανησυχητικούς ρυθμούς. Η εμφάνιση τους ήταν χαρακτηριστικό σημάδι των στερήσεων που είχε υπομείνει ο άμαχος πληθυσμός. Το εξ' ίσου ανησυχητικό όμως ήταν ότι η γεωργική παραγωγή είχε υποστεί μόνιμη και σταθερή μείωση καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου. Η ελληνική γεωργία δεν χρησιμοποιούσε τρακτέρ αλλά το ζωικό κεφάλαιο όπως τα άλογα και τους ημιόνους. Η μείωση του πληθυσμού τους, η έλλειψη λιπασμάτων, η καταστροφή των εργαλείων και των αγροτικών υποδομών καθώς και οι ζημιές που είχε υποστεί το πάγιο κοινωνικό κεφάλαιο της χώρας είχαν ως συνέπεια τη μείωση της παραγωγής. Η μεταπολεμική αρωγή όμως ήταν πολύ σημαντική και για μια άλλη υπόθεση αυτήν της νομισματικής σταθεροποίησης. Το νόμισμα έπρεπε αποκατασταθεί όσον το δυνατόν γρηγορότερα. Η ελληνική κυβέρνηση θα βρισκόταν αντιμέτωπη με αυτό το πολύ δύσκολο έργο. Το κράτος έπρεπε να έχει έσοδα ώστε να καλύψει τα έξοδα του. Αυτά μπορούσαν να του τα παρέχουν τα εφόδια της αρωγής. Για τους παραπάνω λόγους οι ανάγκες του ελληνικού πληθυσμού σε τρόφιμα, ιματισμό, φάρμακα, πρώτες ύλες και μέσα μεταφοράς θα ήταν πολύ μεγάλες και επιτακτικές.¹⁴⁴¹

Ο Βαρβαρέσος τόνισε ότι οι εκθέσεις με τις ελληνικές εκτιμήσεις που είχαν υποβληθεί στη Διασυμμαχική Επιτροπή αφορούσαν το ελάχιστο των ελληνικών αναγκών. Η ελληνική κυβέρνηση είχε επίγνωση ότι σκοπός της UNRRA δεν ήταν η ανασυγκρότηση των οικονομιών των κατεχόμενων χωρών αλλά οι στόχοι της ήταν πιο περιορισμένοι και βραχείς, δηλαδή η αρωγή και η αποκατάσταση. Ο Ελληνικός λαός όμως δεν θα μπορούσε να ανακάμψει αν δεν λάμβανε ένα επαρκές μερίδιο από τη βοήθεια σε τρόφιμα ύστερα τις μακροχρόνιες στερήσεις που υπέστη. Οι ελλείψεις προϊόντων στις διεθνείς αγορές δεν έπρεπε οδηγήσουν τους υπεύθυνους σε λάθος συμπεράσματα και στο να υπερεκτιμήσουν τις δυνατότητες των εγχώριων μέσων κάθε χώρας και να αγνοήσουν τις καταστροφές που είχαν συντελεστεί. Στην ελληνική περίπτωση οι καταστροφές ήταν τέτοιες ώστε έπρεπε να υποστηριχθούν και οι παραγωγοί. Ένα μεγάλο μέρος του άμαχου πληθυσμού θα βασιζόταν εξ' ολοκλήρου

¹⁴⁴¹ IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y2F1/1-53, "Memorandum of the Greek Delegation to the United Nations Relief and Rehabilitation", Νοέμβριος 1943' ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Β', φάκ. 5, αρ. εγγρ. 25, «Υπόμνημα της ελληνικής αντιπροσωπείας προς την Διοίκησην Αρωγής και Οικονομικής Αποκατάστασης των Ηνωμένων Εθνών (UNRRA)», Νοέμβριος 1943.

στις εισαγωγές από το εξωτερικό. Η απόπειρα να αναγκασθούν οι μικροί παραγωγοί να παραδώσουν τη σοδειά τους ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία εκτός και αν επιβάλλονταν με ένοπλα μέσα. Η νομισματική σταθερότητα ήταν η καλύτερη εγγύηση ότι οι παραγωγοί θα παρέδιδαν τη σοδειά τους για την κάλυψη των αναγκών των πληθυσμών των αστικών κέντρων. Παράλληλα για την ελληνική κυβέρνηση ήταν εξίσου σημαντική η προμήθεια προϊόντων που ήταν απαραίτητα για την παραγωγική ανάκαμψη της ελληνικής γεωργίας. Το υπόμνημα είχε στηρίξει τα ελληνικά αιτήματα σε αυστηρά τεχνοκρατικό πλαίσιο. Κλείνοντας όμως γινόταν υπενθύμιση ότι ο ελληνικός λαός είχε αποφασίσει πρόθυμα να πολεμήσει στο πλευρό των Συμμάχων δίχως να ζητήσει ανταλλάγματα και μην υπολογίζοντας τις θυσίες στις οποίες θα υποβάλλονταν. Τώρα ήταν η στιγμή που έπρεπε να αποζημιωθεί για αυτές τις θυσίες. Από αυτή την αναφορά του Βαρβαρέσου απουσίαζε όμως κάποια αναφορά για την προσφορά του ένοπλου αντιστασιακού αγώνα που διεξάγονταν στην κατοχική Ελλάδα και για τις αντιστασιακές οργανώσεις που τον διεξήγαγαν.¹⁴⁴²

Μεταπολεμικές ανάγκες της Ελλάδας σε τρόφιμα							
Είδος τροφίμων	Επίπεδο κατανάλωσης κατά κεφαλή κατά έτος σε κιλά	Ιανουάριος-Ιούνιος 1945			Ιούλιος -Δεκέμβριος 1945		
		Συνολικές Απαιτήσεις	Διαθέσιμες Από την εγχώρια παραγωγή	Ανάγκες εισαγωγών	Συνολικές Απαιτήσεις	Διαθέσιμα Από την εγχώρια παραγωγή	Ανάγκες εισαγωγών
Αλεύρι	182.5	550.000	60.000	490.000	540.000	190.000	350.000
Δημητριακά		100.000	35.000(κριθάρι)	65.000	100.000	60.000	40.000
Ρύζι	6	21.000	-	21.000	-	-	21.000
Όσπρια	7	25.000	13.000	12.000	21.000	-	21.000
Πατάτες		1.000	-	1.000	25.000	15.000	10.000
Ζάχαρη	12	43.000	-	43.000	43.000	-	43.000
Κρέας	22 (για 2.150.000)	98.000		84.000	98.500		84.000
Βοδινό	30 (5.000.000 υποσιτισμένους)		3.000			3.000	
Χοιρινό			1.500			1.500	
Αρνί και κατσίκι			10.000			10.000	
Τυρί (σκληρό & μαλακό)	5,5	20.000	5.500	14.500	20.000	8.000	12.000
Αυγά	5 (2.150.000) 10 για (5.000.000 υποσιτισμένους)	30.000	1.500	14.500	30.000	2.000	28.000
Ψάρι	6 (κιλά για 2.180.000 άτομα) και 14 για 5.000.000 υποσιτισμένους	42.000	6.000	36.000	41.000	14.000	27.000
Λάδι και λίπη (συμπεριλαμβάνεται βούτυρο)	15	53.600	43.600	10.000 βούτυρο η μαργαρίνη	53.600	45.600	10.000
Γάλα		250.000	40.000	210.000	250.000	60.000	190.000
Τσάι	0.03	110	-	110	105	-	105
Καφές	0.9	3.300	-	3.300	3.300	-	3.300
Κάκαο	0.25	830	-	830	830	-	830

Πίνακας 8.3, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y3F4/7/1, “Post -war requirements in foodstuffs” (σε μετρικούς τόνους).

Ο δρόμος ήταν ακόμη πολύ μακρύς για την ελληνική κυβέρνηση ώστε οι προσπάθειες της να στεφθούν με επιτυχία. Εν τω μεταξύ αναπληρωτής του Βαρβαρέσου στις υπηρεσίες της UNRRA ορίστηκε ο Αθανάσιος Συμπαρούνης, ένας έμπειρος οικονομολόγος, υπό την επίβλεψη του οποίου είχαν πραγματοποιηθεί σημαντικές οικονομικές μελέτες στο εσωτερικό της κατοχικής Ελλάδας, ο οποίος είχε άμεση και σύγχρονη γνώση των οικονομικών προβλημάτων της κατοχικής Ελλάδας.

¹⁴⁴² Ο. π.

Η Επιτροπή Leith-Ross μετατράπηκε στην Επιτροπή του Συμβουλίου της Ευρώπης της UNRRA και της ανατέθηκε η σύνταξη των πρώτων σχεδίων για τις ευρωπαϊκές χώρες και η αναπροσαρμογή των προηγούμενων εκτιμήσεων για την μεταπολεμική αρωγή σε νέες πιο μετριοπαθείς. Η ελληνική Υπηρεσία Μελετών έπρεπε να προχωρήσει στη σύνταξη νέων εκθέσεων και μελετών στις οποίες θα ενσωματώνονταν νεότερα και επικαιροποιημένα στοιχεία. Η κατάσταση στην κατοχική Ελλάδα μέρα με τη μέρα επιδεινωνόταν και αρκετά στοιχεία προηγούμενων εκθέσεων, οι οποίες είχαν συνταχθεί πριν από μερικούς μήνες, ήταν ξεπερασμένα. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξήγαγαν οι Γερμανοί στην κατοχική Ελλάδα καθώς και η αύξηση των δαπανών κατοχής μετέτρεπαν την παραγωγική της βάση και τις υποδομές της σε συντρίμια. Η προσκόμιση νέων στοιχείων από την ελληνική αντιπροσωπεία σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα ήταν εύλογο ότι θα προκαλούσε επιφυλάξεις στους ιθύνοντες της UNRRA και θα έδινε λαβή να αμφισβητηθούν με κίνδυνο την απόρριψη των ελληνικών αιτημάτων. Ο Βαρβαρέσος και η ομάδα του επιδόθηκαν σε έναν αγώνα για να συλλέξουν νεότερες πληροφορίες από ουδέτερους οργανισμούς, όπως η ΕΔΒΕ, από την Αγροτική Τράπεζα καθώς και από του απεσταλμένους του Τσουδερού στην Ελλάδα «Κίμων» και «Κρέων» με τη σύμφωνη γνώμη των Άγγλων οι οποίοι είχαν αποστολή τη συλλογή πολιτικών και οικονομικών πληροφοριών από την κατεχόμενη Ελλάδα. Η ελληνική πλευρά για να στηρίξει τα αιτήματα της βασίστηκε στις εκθέσεις του Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου που βρήκε στη βιβλιοθήκη της Οξφόρδη, διπλωματικές εκθέσεις, υπομνήματα και μηνύματα που έρχονταν από την κατεχόμενη Ελλάδα, όπως οι εκθέσεις της ΕΔΒΕ, οι οποίες βασιζόνταν στην επιτόπια και σύγχρονη γνώση των ελλείψεων που αντιμετώπιζε η Ελλάδα.¹⁴⁴³

Νέα υπομνήματα και εκθέσεις κατατέθηκαν στις αρμόδιες υπηρεσίες. Σε αυτά γίνονταν αναδρομή στη επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου του ελληνικού λαού από την αρχή του πολέμου. Η διατροφή του ελληνικού λαού ήταν φτωχή και απουσίαζαν από αυτή οι ζωικές πρωτεΐνες και τα φυτικά λίπη ήδη πριν από τον πόλεμο. Ο πόλεμος, οι επιτάξεις των κατακτητών και ο αποκλεισμός προκάλεσαν έναν φοβερό λιμό στη χώρα από τον Απρίλιο του 1941- τον Απρίλιο του 1942. Τα ποσοστά θνησιμότητας αυξήθηκαν κατά 600% στην Αθήνα και 1.000% στα νησιά. Με το δελτίο διανέμονταν μόλις 500 θερμίδες την ημέρα ενώ συνολικά μαζί με τα τρόφιμα που αγοράζονταν από την ελεύθερη αγορά η κατανάλωση δεν ξεπερνούσε τις 600-800 θερμίδες. Οι Σύμμαχοι επέτρεψαν να αποσταλεί επισιτιστική βοήθεια στην Ελλάδα υπό την αιγίδα του ΔΚΕΣ. Νεότερες εκθέσεις της ΕΔΒΕ ανέφεραν ότι οι διανομές άλλων ειδών τροφίμων εκτός από το ψωμί περιορίστηκαν μόνο σε 22,4 κιλά τον χρόνο κατά κεφαλή, μόλις 61 γραμμάρια ημερησίως τα οποία ισοδυναμούσαν σε 200 θερμίδες, ενώ τα τρόφιμα που διανεμήθηκαν με το δελτίο και προέρχονταν από την εγχώρια παραγωγή μαζί με αυτά που εισήγαγαν ως αντισταθμιστικές ποσότητες οι Γερμανοί και οι Ιταλοί έφτασαν μόλις τα 11,7 δράμια ή τα 32 γραμμάρια την ημέρα. Αν προσθέτονταν οι 474 θερμίδες του ψωμιού και οι θερμίδες των τροφίμων που παρέχονταν από τα νοσοκομεία και τα άλλα ιδρύματα τότε ο μέσος όρος κατανάλωσης στην πρωτεύουσα ανέρχονταν στις 825 θερμίδες. Η ΕΔΒΕ ανέμενε αρχικά ότι άλλες 300 θερμίδες θα μπορούσαν να αποκτηθούν από τη μαύρη αγορά. Αυτή η υπόθεση βασίστηκε σε εκτιμήσεις του 1942. Μια πρόσφατη έκθεση της ΕΔΒΕ ανέφερε ότι αυτός

¹⁴⁴³ Ανδρέας Κακριδής, ό. π.

ο στόχος δεν επιτεύχθηκε το 1943. Από τον Δεκέμβριο του 1942 έως τον Μάρτιο του 1943 σημειώθηκε μια σημαντική πτώση στις τιμές της μαύρης αγοράς. Αυτό οφείλονταν στις στρατιωτικές εξελίξεις στο μέτωπο της Β. Αφρικής. Οι έμποροι πίστεψαν ότι το τέλος του πολέμου πλησίαζε και άρχισαν να πωλούν τα αποθέματα τους, ενώ χάρη στις εισαγωγές του σουηδικού σχεδίου αποκαταστάθηκε μερικώς το σύστημα διανομών μέσω των παντοπωλείων.¹⁴⁴⁴

Όμως το καλοκαίρι του 1943 η επισιτιστική κατάσταση άρχισε να επιδεινώνεται και πάλι. Αυτό οφείλονταν στις επιχειρήσεις των ανταρτών οι οποίες επεκτάθηκαν σε όλη την Ελλάδα. Η Θεσσαλία ένας από τους σημαντικότερους σιτοβολώνες της Ελλάδας, την περίοδο της συγκομιδής μετατράπηκε σε θέατρο στρατιωτικών επιχειρήσεων με αποτέλεσμα η συνεισφορά της σε τρόφιμα να είναι πολύ μικρή. Η ελληνική κυβέρνηση απέδιδε εν μέρει την ευθύνη στους αντάρτες, δηλαδή τον ΕΛΑΣ, επειδή απαγόρευαν την αποστολή των πλεονασμάτων της ελληνικής παραγωγής, των οσπρίων και των φρούτων, στις πόλεις που έλεγχαν οι Γερμανοί και οι Ιταλοί, και κατέστρεφαν το οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο με αποτέλεσμα την απομόνωση των αστικών κέντρων. Επιπλέον η επαρχία υπέφερε από τις επιτάξεις των ανταρτών και τις καταστροφές των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των Γερμανών και των Ιταλών. Υπό αυτές τις συνθήκες εικάζονταν ότι τα τρόφιμα που αγοράζονταν στην ελεύθερη αγορά και προέρχονταν από την εγχώρια παραγωγή δεν ξεπερνούσαν τις 150 θερμίδες. Το κρέας και τα γαλακτοκομικά προϊόντα απουσίαζαν εντελώς από τη διαίτα του άμαχου πληθυσμού. Αυτές οι εκτιμήσεις αφορούσαν τους κατοίκους της πρωτεύουσας.¹⁴⁴⁵

Το αρχικό πρόγραμμα της σουηδοελβετικής επιτροπής προέβλεπε τη διανομή ψωμιού και τροφίμων σε 800.000 άτομα στους κατοίκους των μεγάλων πόλεων καθώς και τη διανομή άρτου σε άλλο ένα 1.000.000. Οι μερίδες ψωμιού στην επαρχία ήταν μικρότερες από εκείνες των πόλεων και δεν υπερέβαιναν τα 150-160 γραμμάρια, δηλαδή τις 350-375 θερμίδες και οι διανομές ήταν ακανόνιστες εξαιτίας των ελλείψεων σε μεταφορικά μέσα, καθώς και στις απαγορεύσεις που είχαν επιβάλει οι κατακτητές. Η σουηδοελβετική επιτροπή είχε υπολογίσει ότι το πρόγραμμα αρωγής για την επαρχία είχε εκτελεστεί μόλις κατά 54% από το αρχικό σχέδιο. Συνεπώς το σουηδικό σχέδιο δεν έπρεπε να είχε διανείμει περισσότερες από 400-500 θερμίδες στους 1.800.000 δικαιούχους. Αν και υπήρχε μεγαλύτερη αφθονία τροφίμων στην επαρχία από την εγχώρια παραγωγή σε σύγκριση με την πρωτεύουσα, εξαιτίας όμως της εξάντλησης των αποθεμάτων, τη μεγάλη μείωση της αγροτικής παραγωγής και την κλιμάκωση του ανταρτοπολέμου, η επαρχία βρέθηκε στην ίδια μοίρα όσον αφορά τις ελλείψεις με την πρωτεύουσα. Σύγχρονες εκθέσεις από τους ουδέτερους αντιπρόσωπους της ΕΔΒΕ, όπως του Person στην Πελοπόννησο, πιστοποιούσαν ότι αν και οι πόλεις είχαν εφοδιαστεί με τρόφιμα από τη σουηδοελβετική επιτροπή, σε αρκετά μέρη της επαρχίας κυριαρχούσε η πείνα. Ήταν διασταυρωμένο γεγονός ότι 3.000.000 άνθρωποι ζούσαν στα πρόθυρα της λιμοκτονίας για 3 χρόνια.¹⁴⁴⁶

Η σουηδοελβετική επιτροπή θεωρούσε ότι 3.000.000 άνθρωποι στην Ελλάδα ανήκαν στην κατηγορία εκείνων, οι οποίοι μπορούσαν να θεωρηθούν αυτάρκης στα τρόφιμα. Σε αυτή την ομάδα εντάσσονταν οι γεωργοί και όσοι μπορούσαν να

¹⁴⁴⁴ ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y3F4/8/1-18, Greece post war import requirements foodstuffs "Estimates of Greek post-war requirements in foodstuffs, Λονδίνο Ιούνιος 1944.

¹⁴⁴⁵ Ο. π.

¹⁴⁴⁶ Ο. π.

αποκτήσουν τρόφιμα ανταλλάσσοντας αγαθά και υπηρεσίες. Όμως ύστερα από την πτώση της παραγωγής ήταν αμφίβολο αν αυτή η ομάδα κατανάλωνε παραπάνω από 2.000 θερμίδες την ημέρα και η διαίτα της είχε την ποικιλία της προπολεμικής περιόδου, επειδή οι κατακτητές είχαν απαγορεύσει τις ανταλλαγές προϊόντων ανάμεσα σε διαφορετικές περιφέρειες με αποτέλεσμα αυτές να γίνονται σε πολλή μικρή κλίμακα. Από το καλοκαίρι όμως του 1943 νέοι παράγοντες είχαν συντελέσει στη μείωση της κατανάλωσης αυτής της ομάδας, η οποία κυριολεκτικά ζούσε σε συνθήκες απόγνωσης. Αυτοί οι παράγοντες ήταν η επέκταση του αντάρτικου σε όλη την ελληνική επικράτεια και οι επιχειρήσεις αντιποίνων που πραγματοποιούσαν οι κατακτητές. Σύμφωνα με κάποιες πρώιμες εκτιμήσεις 1.600 χωριά είχαν καταστραφεί και 2.000.000 κάτοικοι τους είχαν μείνει άστεγοι. Νεότερες αναφορές υπολόγιζαν τον αριθμό των χωριών που είχαν καταστραφεί ολοκληρωτικά και μερικά σε 1.085 και τους κατοίκους τους, οι οποίοι είχαν μείνει άστεγοι και άποροι, σε 1.500.000. Οι 835.000 περιπτώσεις είχαν επιβεβαιωθεί και ο αριθμός αύξανε κάθε μέρα. Αυτοί οι άνθρωποι δεν είχαν χάσει μόνο τα σπίτια τους, αλλά και τα εργαλεία τους και τα ζώα εργασίας με συνέπεια να μην είναι πλέον αυτόρχεις. Οι δυνάμεις του αποκλεισμού, Αγγλία και ΗΠΑ, είχαν συναινέσει στην αύξηση των εισαγόμενων τροφίμων που διένειμε η ΕΔΒΕ για να ανταποκριθεί στις αυξανόμενες ανάγκες οι οποίες είχαν προκύψει και να επεκτείνει τη βοήθεια στους αγροτικούς πληθυσμούς. Όμως παρά την αύξηση της βοήθειας, αυτή ήταν ανεπαρκής εξαιτίας των ελλείψεων στις μεταφορές και άλλων δυσκολιών, όπως την αποστολή της στις ορεινές και απρόσιτες περιοχές, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι τους να υποφέρουν από την πείνα. Ένας ουδέτερος αντιπρόσωπος της ΕΔΒΕ στη Μακεδονία ανέφερε τον Ιανουάριο του 1944 ότι υπήρξε αδύνατο τον χειμώνα του 1943 να παρέχουν ουσιαστική βοήθεια και ότι η κατάσταση του πληθυσμού που έχρηζε αρωγής ήταν τραγική. Επιπλέον στις γερμανοκρατούμενες περιοχές είχαν καταφύγει 200.000 -300.000 πρόσφυγες από την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη.¹⁴⁴⁷

Οι στερήσεις είχαν αρνητικές έως και καταστροφικές επιπτώσεις στην υγεία του άμαχου πληθυσμού. Παθήσεις όπως η πελάγρα, τα οιδήματα από την πείνα και την οστεομαλάκυνση είχαν εξαπλωθεί. Τα παιδιά υπέφεραν από τράχωμα και σύμφωνα με τις πληροφορίες της ΕΔΒΕ το 1/3 των παιδιών στον Πειραιά έπασχαν από αυτήν τη νόσο. Η φυματίωση είχε σημειώσει εκρηκτική αύξηση και έφτασε τα 500.000 χιλιάδες κρούσματα σε σύγκριση με τα 150.000 πριν τον πόλεμο. Οι εκθέσεις της ΕΔΒΕ ανέφεραν ραγδαία εξάπλωση της φυματίωσης σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Όλα τα παιδιά έπασχαν από αδενοπάθεια, απώλεια βάρους και ατονία. Η ελονοσία, η οποία ήταν πολύ διαδεδομένη προπολεμικά, εξαπλώνονταν και αυτή σε όλα τα μήκη της χώρας ενώ η δυσεντερία και οι εντερικές ασθένειες ήταν γενικός κανόνας. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού έπασχε από έλκος εξαιτίας της συνεχούς κατανάλωσης οσπρίων. Η ελληνική πλευρά επισύναψε αποσπάσματα των εκθέσεων της ΕΔΒΕ από διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας, τα οποία πιστοποιούσαν τις θέσεις της. Επιπλέον υπέβαλε ιατρικές εκθέσεις των Ιταλών με τα πορίσματα εξετάσεων που είχαν πραγματοποιήσει Ιταλοί γιατροί σε παιδιά.¹⁴⁴⁸

Η Υπό-Επιτροπή για τα τρόφιμα είχε αναγνωρίσει ότι ο άμαχος πληθυσμός που είχε υποστεί εκτεταμένο υποσιτισμό θα ήταν δυνατό να ανακάμψει μόνο αν του παρέχονταν επαρκής και κατάλληλη τροφή αμέσως μετά την Απελευθέρωση. Η

¹⁴⁴⁷ Ο. π.

¹⁴⁴⁸ Ο. π.

ελληνική πλευρά θεωρούσε ως επαρκές το επίπεδο θερμίδων που είχε προτείνει η Υπό-Επιτροπή, δηλαδή τις 2.650 θερμίδες. Ήταν μεγαλύτερο από το προπολεμικό επίπεδο κατανάλωσης στην Ελλάδα και γι' αυτό κρινόταν επαρκές για την κάλυψη των ελληνικών αναγκών. Η ελληνική πλευρά έδινε μεγάλη σημασία στη σύνθεση της δίαιτας. Η κατανάλωση οσπρίων ήταν μεγάλη πριν τον πόλεμο και έπρεπε να προστεθεί ρύζι, επειδή η πλειοψηφία του ελληνικού λαού τρέφονταν κυρίως με όσπρια τα τρία τελευταία χρόνια. Αντί για ωμές πατάτες θα ήταν καλύτερο να εισαχθούν αποξηραμένες. Η προπολεμική κατανάλωση φυτικών λιπών ήταν επαρκής και δεν χρειαζόταν να αυξηθεί. Αντίθετα καταναλώνονταν πολύ μικρές ποσότητες ζάχαρης προπολεμικά σε σύγκριση με τα επίπεδα κατανάλωσης στην Αγγλία κατά τη διάρκεια του πολέμου ομοίως και ροφημάτων όπως ο καφές, το τσάι και το κακάο. Ήταν επιτακτική ανάγκη να αυξηθεί η κατανάλωση κατά 10% στον καφέ, 15% στο τσάι και 20-25% στο κακάο εξαιτίας των ευεργετικών επιδράσεων τους στις εντερικές παθήσεις. Οι μεγαλύτερες όμως ελλείψεις στη διατροφή του ελληνικού λαού εντοπιζόνταν στις προστατευτικές τροφές, οι οποίες ήταν πλούσιες στις ζωικές πρωτεΐνες. Τα προπολεμικά επίπεδα κατανάλωσης ήταν πολύ μικρά και δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί το ότι η ανάκαμψη της υγείας του άμαχου πληθυσμού θα εξαρτιόνταν από τις μεγάλες εισαγωγές στην Απελευθέρωση.¹⁴⁴⁹

Υπήρχε άλλος ένας παράγοντας, ο οποίος επηρέαζε το βιοτικό επίπεδο του ελληνικού λαού. Αυτό ήταν η πτώση του εισοδήματός του, η οποία είχε αγγίξει ανεξαιρέτως όλες τις κοινωνικές τάξεις στην Ελλάδα, με εξαίρεση τους κερδοσκόπους και τους οικονομικούς συνεργάτες των κατακτητών. Η ελληνική αντιπροσωπεία προσκόμισε άλλο ένα στοιχείο πολύ σημαντικό για να υποστηρίξει τις θέσεις της για τις στερήσεις που είχε υπομείνει ο άμαχος πληθυσμός στην Ελλάδα. Αυτό ήταν η μέθοδος μισθοδοσίας των υπαλλήλων της ΕΔΒΕ, συνολικά 2.000, οι οποίοι ήταν από τους πλέον προνομιούχους στην κατοχική Ελλάδα. Οι μισθοί τους ήταν οι υψηλότεροι από όλων τα άλλων υπαλλήλων του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, επειδή λάμβαναν 12 οκάδες τρόφιμα επιπλέον, εκτός από εκείνα που τους χορηγούνταν από τις γενικές διανομές, δηλαδή αποκτούσαν 9 φορές περισσότερα τρόφιμα από τους υπόλοιπους. Τα τρόφιμα με τα οποία προμήθευε η Επιτροπή τους υπαλλήλους της αντιστοιχούσαν στο 1/3 της προπολεμικής κατανάλωσης ενός ατόμου που άνηκε στην εργατική τάξη. Αυτό το μικτό σύστημα μισθοδοσίας που εφάρμοσε η ΕΔΒΕ τον Αύγουστο του 1943, δεν έγινε τυχαία αλλά σκοπό είχε να διατηρήσει το προπολεμικό βιοτικό επίπεδο μιας οικογένειας που άνηκε στην εργατική τάξη. Αν αφαιρεθεί η αξία των πρόσθετων τροφίμων, τα οποία λάμβαναν οι υπάλληλοι, ο μέσος όρος των μισθών υπολογιζόταν ότι έφτανε τα 2/3 της αξίας τους, δηλαδή ήταν αδύνατο να διατηρήσουν το προπολεμικό επίπεδο ζωής. Οι αυξήσεις και τα επιδόματα ακρίβειας, τα οποία δόθηκαν και κατά καιρούς, ήταν αδύνατο να ανταποκριθούν στην αύξηση τους κόστους ζωής. Σε μια έκθεση της Επιτροπής αναφέρονταν χαρακτηριστικά ότι τα τρόφιμα που χορηγούνταν στους υπαλλήλους ήταν ο πραγματικός μισθός τους. Οι επιχειρήσεις ύστερα από διάταγμα έπρεπε να καταβάλουν δύο γεύματα στους εργαζόμενους με κάποιο αντίτιμο. Από τον Φεβρουάριο του 1944 ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν τρόφιμα στους εργαζόμενους ή να πληρώνουν το αντίτιμο τους σε χρήμα βάσει των επίσημων τιμών. Παρά πολλοί εργοδότες προτιμούσαν το δεύτερο όταν το προπολεμικό κόστος ζωής για έναν εργάτη, ο οποίος αμείβονταν με 10.000.000

¹⁴⁴⁹ Ο. π.

δραχμές τον μήνα, είχε ανέλθει γι' αυτόν και την οικογένεια του στα 60.000.000. Η κατάσταση για τη μεσαία τάξη δεν ήταν καλύτερη, δεδομένου ότι ένας δημόσιος υπάλληλος σε υπουργείο έπαιρνε τον Απρίλιο του 1944 10.000.000-15.000.000 δραχμές, όσο ο μισθός του καθηγητή πανεπιστημίου. Αρκετά μέλη της μεσαίας τάξης είχαν δει τα εισοδήματά τους από ενοίκια, ομόλογα και μετοχές στο χρηματιστήριο να μηδενίζονται και είχαν αναγκαστεί να εκποιήσουν ακίνητα, χρυσαφικά, τιμαλφή και έπιπλα για να επιβιώσουν. Στο ερώτημα πώς επιβίωναν η έκθεση το απέδιδε εν μέρει στην οικογενειακή αλληλεγγύη η οποία ήταν πολύ ανεπτυγμένη. Όσοι εμπλέκονταν στο εμπόριο, είτε ήταν έμποροι πριν από τον πόλεμο ή είχαν γίνει κατά τη διάρκεια του πολέμου, εκμεταλλευόμενοι τις ευκαιρίες ζούσαν καλά. Οι εργάτες και οι τεχνίτες οι οποίοι δούλευαν σε μεγάλες επιχειρήσεις και αμείβονταν και με έκτακτες παροχές σε είδος, όπως τα τσιγάρα, και πουλούσαν αυτές στην ελεύθερη αγορά ζούσαν σχετικά καλά. Αυτό όμως ίσχυε για μια μικρή μειοψηφία και οι περισσότεροι εργαζόμενοι βρίσκονταν σε πολύ δύσκολη θέση. Οι εργάτες που απασχολούνταν από τις δυνάμεις κατοχής είχαν πρόσθετες παροχές σε τρόφιμα αλλά συγκριτικά, σύμφωνα με τα στοιχεία των Σουηδών, ήταν λιγότεροι αναλογικά με την πλειοψηφία των εργαζομένων.¹⁴⁵⁰

Οι ελληνικές εκτιμήσεις χώριζαν τον ελληνικό άμαχο πληθυσμό σε δύο ομάδες βάσει των αναγκών του. Η πρώτη ομάδα ήταν εκείνη που το επίπεδο κατανάλωσης της ήταν πάνω από αυτό της πείνας και κατανάλωνε την ελάχιστη διαίτα από την οποία απουσίαζαν οι ζωικές πρωτεΐνες και τα λίπη και αριθμούσε 2.150.000. Η δεύτερη, η μεγαλύτερη, αριθμούσε 5.000.000 άτομα τα οποία έπρεπε να θεωρηθούν ως ιατρικές περιπτώσεις, οι οποίες έχρηζαν ειδικής θεραπείας για να αποκατασταθεί η υγεία τους. Οι ανάγκες της πρώτης ομάδας έπρεπε να υπολογισθούν βάσει των προπολεμικών επιπέδων κατανάλωσης. Όμως εξαιτίας της χαμηλής έως και ανύπαρκτης κατανάλωσης ζωικών πρωτεϊνών έπρεπε να αυξηθεί η κατανάλωση τους τουλάχιστον κατά 25%. Ο υπολογισμός των αναγκών της δεύτερης ομάδας αυτής των 5.000.000, αναμένοντας και τις προτάσεις της Υπο-Επιτροπής Υγείας, έπρεπε να έχει ως βάση τα βρετανικά επίπεδα κατανάλωσης του άμαχου πληθυσμού κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ο λόγος που επιλέχθηκε το βρετανικό πρότυπο ήταν ότι ήδη θεωρούνταν το ελάχιστο ώστε να διατηρήσει την αποδοτικότητα ενός ήδη υγιούς πληθυσμού. Αυτό όμως δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί δίχως τη βοήθεια των Ηνωμένων Πολιτειών. Η ελληνική πλευρά υποστήριξε ότι οι εκτιμήσεις της για τις βασικές ανάγκες της ομάδας που εμφάνιζε συμπτώματα έντονου υποσιτισμού ήταν πολύ συντηρητικές και είχε επίγνωση ότι δεν μπορούσε να επιδιώξει την τέλεια λύση, αυξάνοντας τις απαιτήσεις της σε επίπεδα που η UNRRA δεν μπορούσε να ικανοποιήσει. Όμως έπρεπε να αναγνωρισθεί ότι οι πληθυσμοί που υπέφεραν από υποσιτισμό και η υγεία τους είχε κλονισθεί δεν ήταν δυνατό να αναμένεται ότι θα ανέκαμπταν δίχως την ανάλογη διατροφή.¹⁴⁵¹

Για το βρετανικό επίπεδο κατανάλωσης θερμίδων είχαν εκφρασθεί ενστάσεις αν έπρεπε να αποτελεί το μέτρο για τον καθορισμό των μεταπολεμικών αναγκών, επειδή είχε σχεδιασθεί για να τροφοδοτεί μια χώρα που βρισκόταν σε πόλεμο και για αυτόν τον λόγο δεν έπρεπε να σχετίζεται με τις ανάγκες του πληθυσμού που δεν είχε κληθεί να κάνει τέτοιες θυσίες. Αυτή η ένσταση όμως δεν ίσχυε για την περίπτωση της Ελλάδας. Η βρετανική μέθοδος υπολογισμού του πολεμικού επιπέδου κατανάλωσης

¹⁴⁵⁰ Ο. π.

¹⁴⁵¹ Ο. π.

δεν περιλάμβανε τους άνδρες και τις γυναίκες που υπηρετούσαν στις ένοπλες δυνάμεις με αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος του ενεργού πληθυσμού να εξαιρείται. Στην κατηγορία του υποσιτισμένου άμαχου πληθυσμού της Ελλάδας θα συμπεριλαμβάνονταν όλες οι ενεργές ομάδες μεταξύ άλλων και των αγροτών οι οποίοι είχαν χάσει τα ζώα τους και τα εργαλεία τους και έπρεπε να εργαστούν σκληρά για να ξανακτίσουν τα σπίτια τους και να επανεκκινήσουν την παραγωγή τους. Ως συνέπεια μεγάλες θυσίες θα ζητούνταν απ' όλους. Η προσπάθεια η οποία θα καλούνταν να κάνει ο ελληνικός λαός, με κλονισμένη την υγεία του, για να ανοικοδομήσει τη χώρα θα είναι τόσο μεγάλη όσο και η προσπάθεια που έκανε ένας υγιής λαός κατά τη διάρκεια του πολέμου. Θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι από τη διαχειριστική άποψη δεν ήταν δυνατό να γίνει αυτός ο διαχωρισμός μεταξύ του άμαχου πληθυσμού, όπως προτεινόταν από την ελληνική πλευρά. Όμως στην Ελλάδα υπήρχε ήδη μια επιτροπή που διαχειριζόταν τη βοήθεια και είχε πολλή μεγάλη εμπειρία, η ΕΔΒΕ η οποία γνώριζε άριστα τις συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα. Η ύπαρξη της αποτελούσε εγγύηση ότι η διάκριση ανάλογα με τις ανάγκες μπορούσε να είναι εφικτή. Επιπλέον αυτή η διάκριση περιοριζόταν μόνο σε τέσσερα είδη τροφίμων, το κρέας, το ψάρι, τα αυγά και το τυρί με αποτέλεσμα να είναι πιο εύκολη η διαχείριση της βοήθειας και πιο σίγουρο ότι θα έφτανε σε αυτούς που την είχαν πραγματικά ανάγκη. Ένας άλλος παράγοντας που είχε τεθεί ως παρονομαστής για τον προσδιορισμό των αναγκών κάθε χώρας ήταν εκείνος των διατροφικών συνηθειών της. Στην ελληνική περίπτωση όμως αυτός ο παράγοντας ήταν δευτερεύων δεδομένων των αναγκών του πληθυσμού. Εξαιτίας της μεγάλης πτώσης της παραγωγής και διότι οι εισαγωγές τροφίμων θα γίνονταν από διαφορετικές πηγές σε σχέση με το παρελθόν ήταν πιθανό ότι τα τρόφιμα που θα εισάγονταν στην Ελλάδα θα φαίνονταν ξένα και άγνωστα στον άμαχο πληθυσμό. Με την κατάλληλη όμως ενημέρωση και συνεργασία τα προβλήματα αυτά θα ξεπερνούνταν και ο ελληνικός λαός θα συνεργάζονταν απόλυτα. Οι υποδομές για την επεξεργασία των τροφίμων στην Ελλάδα ήταν διαθέσιμες εκτός και αν σημειώνονταν περαιτέρω καταστροφές. Γι' αυτό τα δημητριακά έπρεπε να εισαχθούν ως στάρι και όχι αλεύρι.¹⁴⁵²

Το κύριο σημείο διαφωνίας ήταν ο προσδιορισμός του ακριβούς μεγέθους της τρέχουσας ελληνικής αγροτικής παραγωγής. Ο Allen, ο Αμερικανός υπεύθυνος για το ζήτημα του προσδιορισμού της, αμφισβητούσε ευθέως τις ελληνικές θέσεις. Τις αντιρρήσεις τους, αυτός και οι συνεργάτες του, τις βάσιζαν όπως υποστήριζαν στις πληροφορίες που τους είχε παραδώσει ο Paul Mohr, πρώτος πρόεδρος της ΕΔΒΕ. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, ο Mohr τους είχε πει ότι επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα ήταν ικανοποιητική και η διατροφή των παιδιών των φτωχότερων οικονομικών τάξεων είχε βελτιωθεί σημαντικά ακόμη και σε σύγκριση με τα προπολεμικά επίπεδα. Συνεπώς ο ισχυρισμός της ελληνικής πλευράς ότι μεγάλος μέρος του πληθυσμού δεν κατανάλωνε παραπάνω από 1.000 θερμίδες ήταν αστήρικτος και τα Combined Board θα αρνούνταν να δεχθούν το ελληνικό αίτημα. Στην παρατήρηση της ελληνικής πλευράς ότι ο Mohr αναφέρονταν στην προηγούμενη χρονιά και η κατάσταση από τότε είχε επιδεινωθεί ραγδαία, απάντησαν ότι συνομίλησαν με τον Mohr τον Δεκέμβριο του 1943. Αν η κατάσταση είχε επιδεινωθεί όντως, ο Mohr έπρεπε να ήταν ενήμερος, αλλά δεν ανέφερε τίποτα για την καταστροφή της σοδειάς του 1943. Ο Allen και οι συνεργάτες του δεν είχαν διαβάσει τις ελληνικές εκθέσεις και επέμεναν ότι οι

¹⁴⁵² Ο. π.

πληροφορίες του Μοην ήταν οι πλέον έγκριτες. Στην ελληνική παρατήρηση ότι υπήρχαν νεότερες εκθέσεις της ΕΔΒΕ οι οποίες περιέγραφαν μια τραγική κατάσταση και επαλήθευαν τις ελληνικές θέσεις απάντησαν ότι δεν είχαν λάβει γνώση αυτών και πως οι εκθέσεις αυτές υπερβάλλαν για να εξασφαλίσουν μεγαλύτερη βοήθεια. Οι ίδιοι δέχονταν ως αξιόπιστες μόνο τις πληροφορίες που τους είχε δώσει προσωπικώς ο Paul Moine παρά τις εκθέσεις που αναφέρονταν στα προβλήματα κάποιων περιφερειών και κάποια ειδικότερα προβλήματα. Οι Αμερικανοί εξακολουθούσαν να είναι επιφυλακτικοί και δύσπιστοι σε κάθε πληροφορία που τους παρείχε η ελληνική αντιπροσωπεία.¹⁴⁵³

Η ελληνική αντιπροσωπεία απάντησε ότι κάθε έκθεση για τις μελλοντικές ανάγκες εισαγωγών αναγκαστικά περιλάμβανε στοιχεία που είχαν βασιστεί σε υποθέσεις εξαιτίας της έλλειψης επαρκών πληροφοριών για την ελληνική οικονομία και των αντικρουόμενων πληροφοριών που έφθαναν κατά καιρούς. Οι υπολογισμοί είχαν βασιστεί στο γεγονός ότι οι Γερμανοί δεν είχαν εντάξει την ελληνική οικονομία στην ομάδα των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών αλλά σε εκείνων που προορίζονταν ως πηγή απόσπασης πρώτων υλών. Η οικονομική ζωή της χώρας θα βρίσκονταν σε κατάσταση πλήρους αποδιοργάνωσης την ώρα της Απελευθέρωσης και θα μπορούσε να επανέλθει στην προηγούμενη κατάσταση μόνο με γενναία βοήθεια από το εξωτερικό. Ο υπολογισμός της παραγωγής έλαβε υπόψη του παράγοντες όπως οι καταστροφές του πολέμου, η μείωση της παραγωγικότητας εξαιτίας του παρατεταμένου υποσιτισμού, την τριχοτόμηση της χώρας, τις μετακινήσεις πληθυσμών μακριά από τα αγροτικά κέντρα και τις βουλγάρικες διώξεις. Η μεγαλύτερη πτώση θα σημειώνονταν στην παραγωγή κρέατος και δημητριακών και μικρότερη στο ελαιόλαδο καθώς και στα καπνά και στα φρούτα.¹⁴⁵⁴

Ένας πολύ σημαντικός παράγοντας για τον ορθό υπολογισμό των αναγκών του ελληνικού λαού ήταν ο χρόνος κατά τον οποίο θα σταματούσαν οι εχθροπραξίες. Ο χρόνος της Απελευθέρωσης θα καθόριζε και τις ποσότητες των αγαθών που έπρεπε να εισαχθούν άμεσα. Αν οι εχθροπραξίες τερματίζονταν την ώρα της συγκομιδής ή λίγο αργότερα τότε θα ήταν εφικτό η κυβέρνηση να βασισθεί ως έναν βαθμό στην εγχώρια παραγωγή για την ικανοποίηση των ελληνικών αναγκών, παρότι η ετήσια ποσότητα η οποία θα εισάγονταν θα ήταν η ίδια σε κάθε περίπτωση. Τότε οι ποσότητες οι οποίες έπρεπε να εισαχθούν δεν χρειαζόταν να είναι μεγαλύτερες από τον μέσο όρο. Αν όμως οι συγκρούσεις σταματούσαν την περίοδο που τα εγχώρια αποθέματα είχαν εξαντληθεί τότε οι ποσότητες που έπρεπε να εισαχθούν θα ήταν πολύ μεγαλύτερες. Το ελαιόλαδο αποτελούσε ξεχωριστή περίπτωση. Αν οι εχθροπραξίες τελείωναν πριν την έναρξη της συγκομιδής της ελιάς τότε θα ήταν εφικτό να βασιστούν στην εγχώρια παραγωγή ειδάλλως ήταν πιθανό οι Γερμανοί να επιτάξουν όλα τα διαθέσιμα αποθέματα. Σε αυτή την περίπτωση οι ανάγκες του πληθυσμού έπρεπε να καλυφθούν από αντίστοιχες εισαγωγές. Επιπλέον ένα μεγάλο ποσοστό από την παραγωγή των δημητριακών έπρεπε να κρατηθεί για να χρησιμοποιηθεί ως σπόρος. Το πολύ χαμηλό προπολεμικό βιοτικό επίπεδο επηρεάζονταν και από τους περιορισμούς του διεθνούς εμπορίου. Η αποκατάσταση αυτού του βιοτικού επιπέδου, ύστερα από μια περίοδο στερήσεων και λιμού, θα ήταν ημίμετρο και δεν θα εκπλήρωνε τον στόχο που είχαν θέσει οι Σύμμαχοι, δηλαδή την

¹⁴⁵³ IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y1F31/32/1, Λονδίνο 27/6/1944.

¹⁴⁵⁴ IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y3F4/8/1-18, Greece post war import requirements foodstuffs

αποκατάσταση των κατεχόμενων χωρών. Για ένα τέτοιο έργο η υγεία του άμαχου πληθυσμού αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση Αυτή η αύξηση στην κατανάλωση της τάξης του 20-25% αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την αποκατάσταση της υγείας του άμαχου πληθυσμού. Όλες οι εκτιμήσεις αντιπροσώπευαν το ελάχιστο απαραίτητο των αναγκών για εισαγωγές τροφίμων και είχαν βασισθεί πάνω στο μέγεθος της εγχώριας παραγωγής κατά το τρέχον έτος και στο προπολεμικό επίπεδο κατανάλωσης το οποίο ήταν πολύ χαμηλό για έναν εξαντλημένο λαό.¹⁴⁵⁵

Ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα ήταν εκείνο της χρηματοδότησης των εφοδίων. Οι απελευθερωμένες χώρες οι οποίες θα λάμβαναν βοήθεια θα χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες: α) σε εκείνες που είχαν συναλλαγματικά διαθέσιμα και θα πλήρωναν για την αρωγή, όπως η Γαλλία και το Βέλγιο, β) και σε αυτές που δεν θα είχαν και είχαν υποστεί εκτεταμένες καταστροφές όπως η Πολωνία και η Γιουγκοσλαβία Ο Harry Dexter White, αξιωματούχος του αμερικανικού Υπουργείου των Οικονομικών, πρότεινε κάθε χώρα, η οποία δεν είχε καταληφθεί, να συνεισφέρει το 1% του εθνικού προϊόντος της. Σύμφωνα με την πρόταση του White οι ΗΠΑ θα συνεισέφεραν 1.350.000.000 δολάρια, η Αγγλία 320.000.000, ο Καναδάς 90.000.000 και οι υπόλοιπες χώρες αναλογικά μικρότερα ποσά. Στη διάσκεψη του Atlantic City αποφασίσθηκε ότι οι χώρες οι οποίες διέθεταν συναλλαγματικά αποθέματα θα πλήρωναν το αντίτιμο των εφοδίων ενώ εκείνες που δεν είχαν υποστεί κατοχή θα συνεισέφεραν το 1% του εθνικού προϊόντος τους.¹⁴⁵⁶

Η Ελλάδα ήταν από εκείνες τις χώρες που διέθεταν συναλλαγματικά αποθέματα, όμως, ήθελαν να τα κρατήσουν ως εφεδρεία για την ανασυγκρότηση. Η ελληνική κυβέρνηση ήδη από την ιδρυτική διάσκεψη της UNRRA στο Atlantic City είχε υποβάλει υπόμνημα στο οποίο ζητούσε να εξαιρεθεί από την καταβολή αντιτίμου για τα εφόδια και αιτήθηκε τη δωρεάν παραχώρηση τους. Νέο αίτημα υποβλήθηκε από τον Αθανάσιο Σμπάρουνη στις 22 Μαΐου 1944 το οποίο συνοδεύτηκε από αναλυτικό υπόμνημα του Κυριακού Βαρβαρέσου και της Ρένας Ζαφειρίου. Το υπόμνημα ενσωμάτωνε μέσα στοιχεία από εκθέσεις και υπομνήματα που ήδη είχαν υποβληθεί στην UNRRA και τις διασυμμαχικές επιτροπές. Σε αυτό γίνονταν ανασκόπηση του χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας, της μείωσης της αγροτικής παραγωγής της χώρας καθώς και των καταστροφών που υπέστη. Η Ελλάδα δεν άνηκε στην κατηγορία των βιομηχανικών χωρών της Δ. Ευρώπης των οποίων οι οικονομίες παρήγαγαν βιομηχανικά προϊόντα για τον Άξονα και τομείς της βιομηχανίας τους όπως αυτή του αλουμινίου και των χημικών προϊόντων είχαν γνωρίσει ανάπτυξη ενώ είχαν πραγματοποιηθεί από τους Γερμανούς και έργα υποδομής. Οι Γερμανοί είχαν συμφέρον να διατηρήσουν τη νομισματική και την οικονομική δομή αυτών των χωρών και οι μέθοδοι απόσπασης του εθνικού προϊόντος διέφεραν από αυτές που χρησιμοποίησαν στην Α. Ευρώπη. Κύριο μέλημα των κυβερνήσεων εκείνων των χωρών την ώρα της Απελευθέρωσης θα ήταν το πως θα εμποδίσουν τη συσσωρευμένη αγοραστική δύναμη να διοχετευτεί στην αγορά και τον κρυφό πληθωρισμό να μεταμορφωθεί σε πραγματικό. Το πρόβλημα ήταν δύσκολο όχι όμως δυσεπίλυτο και μπορούσε να λυθεί σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα.¹⁴⁵⁷

¹⁴⁵⁵ Ο. π.

¹⁴⁵⁶ George Woodbridge, ό. π.,

¹⁴⁵⁷ IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y2F4/1/64, Application of the Greek government to the director-general of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration for the determination of

Η Ελλάδα, όμως, είχε το θλιβερό προνόμιο όχι μόνο να γίνει αντικείμενο οικονομικής εκμετάλλευσης αλλά και να καταστραφεί με συνέπεια η παραγωγή της να μειωθεί σε ένα επίπεδο που δεν μπορούσε να ικανοποιήσει ούτε ένα κλάσμα των βασικών αναγκών του πληθυσμού της, ο οποίος είχε εξαντληθεί από την πείνα και τις ασθένειες και το νομισματικό της σύστημα είχε καταστραφεί. Το υπόμνημα απέδιδε αυτό σε δύο κύρια αίτια: α) Η Ελλάδα ήταν η μοναδική χώρα που οι Γερμανοί δεν έκαναν καμία προσπάθεια ορθολογικής εκμετάλλευσης, β) ο ανταρτοπόλεμος και τα αντίποινα είχαν προκαλέσει ευρύτατες καταστροφές σε όλη τη χώρα. Ο κύριοι λόγοι για τους οποίους οι Γερμανοί, σύμφωνα με το υπόμνημα, δεν επεδίωξαν μια ορθολογική εκμετάλλευση ήταν το χαμηλό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης το οποίο αυτόματα την κατέτασσε χαμηλά στην κλίμακα των χωρών που είχαν οικονομική σημασία για τις πολεμικές ανάγκες της Γερμανίας. Η Ελλάδα ήταν μια γεωργική χώρα η οποία αν και παρήγαγε προϊόντα απαραίτητα για τη γερμανική οικονομία, όπως καπνά, ελαιόλαδο, βαμβάκι, κρασί, οι Γερμανοί δεν έκαναν τίποτα για να αυξήσουν την παραγωγή τους. Αν και επιδίωξαν να αποκτήσουν ολόκληρη την παραγωγή βαμβακιού δεν εισήγαγαν σιτηρά από τα πλεονάσματα της ΝΑ Ευρώπης ως αντιστάθμισμα. Ούτε παρείχαν λιπάσματα και εντομοκτόνα. Επιπλέον η Ελλάδα ήταν η τελευταία χώρα της Δ. Ευρώπης η οποία κατακτήθηκε και τα οικονομικά επιτελεία τους για την Ελλάδα δεν ήταν επαρκώς στελεχωμένα. Η εχθρική στάση του ελληνικού λαού και η αταλάντευτη στράτευση του στο πλευρό των Συμμάχων ήταν άλλος ένας λόγος που έκανε τους Γερμανούς να θεωρούν ότι η Ελλάδα δεν άξιζε να ανήκει στην ομάδα των χωρών που εφαρμόσθηκε η ορθολογική εκμετάλλευση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η αποτυχία τους να επιβάλουν την πολιτική επιστράτευση. Επιπλέον η Ελλάδα είχε μεγαλύτερη στρατιωτική σημασία παρά οικονομική με αποτέλεσμα να αδιαφορούν για την τύχη του άμαχου πληθυσμού αδιαφορώντας για τα εκατομμύρια Ελλήνων που λιμοκτονούσαν. Ο ανταρτοπόλεμος, οι εχθροπραξίες και τα σαμποτάζ προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές στις υποδομές της χώρας και οι ελάχιστες βελτιώσεις που έγιναν από τους Γερμανούς στο σιδηροδρομικό και στο οδικό δίκτυο της χώρας δεν μπορούσαν να τις αντισταθμίσουν.¹⁴⁵⁸

Και σε αυτό το υπόμνημα η ελληνική αντιπροσωπεία τόνισε την ανάγκη εκτεταμένων εισαγωγών τροφίμων με σκοπό την αποκατάσταση της υγείας του ελληνικού λαού καθώς και την ανόρθωση της οικονομίας. Η αξία των εφοδίων που αιτούνταν η ελληνική κυβέρνηση εκτιμιόνταν σχεδόν σε 420 εκατομμύρια δολάρια. Αλλά 20 εκατομμύρια δολάρια απαιτούνταν για τη μεταφορά τους. Επιπλέον ποσά χρειαζόνταν για την αποκατάσταση της ιχθυοβιομηχανίας, για την αναπλήρωση των απωλειών της παράκτιας ναυσιπλοΐας και των σιδηροδρόμων, τις επισκευές των λιμενικών εγκαταστάσεων και των υποδομών καθώς και των βιομηχανικών εγκαταστάσεων. Η αποκατάσταση των υποδομών αυτών ήταν απαραίτητη για την άμεση αξιοποίηση και τη διανομή της αρωγής. Εξαιτίας της διεξαγωγής του πολέμου ακριβείς εκτιμήσεις δεν μπορούσαν να γίνουν ακόμη ωστόσο η ελληνική πλευρά πρότεινε το ποσό των 120.000.000 δολαρίων. Η τελική αξία των εφοδίων ανέρχονταν δηλαδή στα 550-570 εκατομμύρια δολάρια σύμφωνα με συντηρητικές εκτιμήσεις της ελληνικής κυβέρνησης. Από αυτά η αξία των τροφίμων ήταν η μεγαλύτερη και ανέρχονταν στα 213.400.000 δολάρια. Τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας θα

the capacity of Greece to pay the relief and rehabilitation supplies in accordance with resolution 14 section 17 of the first council of UNRRA

¹⁴⁵⁸ Ο. π.

ανέρχονταν σε 195.000.000 δολάρια σύμφωνα με τους πλέον αισιόδοξους υπολογισμούς, υπό την προϋπόθεση ότι θα εισπράττονταν 80.000.000 δολάρια από εξαγωγές και άδηλους πόρους. Η Ελλάδα δεν είχε τα διαθέσιμα μέσα για να καλύψει το κενό των 350-375 εκατομμυρίων δολαρίων γι' αυτό έλπιζε ότι τα εφόδια θα της παραχωρούνταν δωρεάν από την UNRRA. Η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε ότι η Ελλάδα δικαιούνταν βοήθεια τόσο μεγάλου μεγέθους, επειδή είχε προσφέρει πολύ περισσότερα από τις δυνάμεις της και είχε υπομείνει πιο πολλά κατά τη διάρκεια του πολέμου από κάθε άλλη συμμαχική χώρα. Οι οικονομίες των χωρών συμμάχων του Άξονα, όπως η Βουλγαρία, η Ρουμανία και η Ουγγαρία, αν και ηττημένες στρατιωτικά, θα έβγαιναν από τον πόλεμο οικονομικά ενισχυμένες, ενώ η Τουρκία είχε αποκομίσει ήδη σημαντικά οικονομικά οφέλη από την ουδετερότητά της. Η UNRRA προσφέροντας βοήθεια στην Ελλάδα δεν θα αποπλήρωνε μόνο το χρέος των Συμμάχων προς αυτή, αλλά θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντά τους με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Το υπόμνημα έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου της πολιτικής αστάθειας. Η Ελλάδα αν δεν ανέκαμπτε γρήγορα οικονομικά δεν θα μπορούσε να ασκήσει την επιρροή της σε αυτό το τμήμα της Ευρώπης, μια επιρροή που είχε αποβεί προς το συμφέρον των Συμμάχων και θα προήγαγε την ειρήνη και τη σταθερότητα στην περιοχή.¹⁴⁵⁹

Είδος	Ετήσιο προπολεμικό ελληνικό επίπεδο κατανάλωσης σε κιλά κατά κεφαλή	Βρετανικό επίπεδο κατανάλωσης του άμαχου πληθυσμού κατά τη διάρκεια του πολέμου
Στάρι	146	123
Δημητριακά	42,6	6,3
Ρύζι	4,4	1,5
Όσπρια	8,6	2,4
Πατάτες	17	116
Κρέας	19	46,3
Πουλερικά και κουνέλια	2,8	2,4
Αυγά	4,3	10,4
Γάλα	39	136
Τυρί	53	5,4
Βούτυρο	0,9	3,4
Φρέσκο ψάρι	2,8	5,4
Παστό ψάρι	2,3	1,3
Λάδι και λίπη	14	14
Ζάχαρη	10	28,2
Καφές	0,84	0,4
Κακάο	0,026	1,8
Τσάι	5,5	3,3
Εσπεριδοειδή	5,5	3,1
Άλλα φρέσκα φρούτα	17	11
Ξηροί καρποί	4,5	2,8
Καρύδια	1,6	0,1
Φρέσκα λαχανικά	56	90

Πίνακας 8.4 πηγή: IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y3F4/5/1-36, “Estimates of Greek post-war requirements in foodstuffs”, Λονδίνο Ιούνιος 1943.

Υπόμνημα με τις ελληνικές μεταπολεμικές ανάγκες σε τρόφιμα προς την UNRRA

¹⁴⁵⁹ Ο. π.

Είδη τροφίμων	Συνολικές απαιτήσεις σε τόνους	Πιθανές τοπικές προμήθειες σε τόνους	Εισαγωγικές ανάγκες σε τόνους	Κόστος σε δολάρια
Στάρι	1.100.000	250.000	850.000	38.000.000
Δημητριακά	200.000	75.000	125.000	2.500.000
Ρύζι	40.000	-	40.000	4.500.000
Όσπρια	40.000	25.000	15.000	2.500.000
Πατάτες (αφυδατωμένες)	1.000	-	1.000	800.000
Λάδι και λίπη	100.000	60.000	40.000	10.000.000
Ζάχαρη	100.000	-	100.000	8.000.000
Κρέας	200.000	30.000	170.000	40.000.000
Ψάρι	80.000	20.000	60.000	20.000.000
Αυγά	14.000	700	13.300	10.000.000
Τυρί	40.000	15.000	25.000	15.000.000
Γάλα	200.000	25.000	175.000	60.000.000
Κακάο	2.000	-	2.000	450.000
Καφές	7.000	-	7.000	1.500.000
Τσάι	200	-	200	150.000
Σύνολο	2.124.200	500.700	1.623.800	213.400.000

Πίνακας 8.5, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y2F4/1/64, Application of the Greek government to the director-general of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration for the determination of the capacity of Greece to pay the relief and rehabilitation supplies in accordance with resolution 14 section 17 of the first council of UNRRA.

Αξία ελληνικών μεταπολεμικών αναγκών σε δολάρια	
Τρόφιμα	213,4
Ιματισμός	45-50
Ιατρικά είδη	5
Αγροτικές εφόδια	
Α) Σπόροι	9,2
Β) Ζώα	50
Γ) Ζωοτροφές	4
Δ) Αγροτικός εξοπλισμός	4,2
Ε) Λιπάσματα	3,3
Η) Εντομοκτόνα	1,7
Καύσιμα και λιπαντικά	7,5
Πρώτες ύλες και ημικατεργασμένα προϊόντα	20
Ξυλεία	15
Βαμβάκι και ακατέργαστο μαλλί	7
Διάφορα προϊόντα	20
Τροχοφόρα	8,5
Σύνολο	413.8 -418.8

Πίνακας 8.6, πηγή: ΙΑΤΕ, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y2F4/1/83, Application of the Greek government to the director-general of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration for the determination of the capacity of Greece to pay the relief and rehabilitation supplies in accordance with resolution 14 section 17 of the first council of UNRRA.

Ο ίδιος ο Βαρβαρέσος παρουσίασε το ελληνικό πρόγραμμα και επισύναψε επεξηγηματικό υπόμνημα. Εξαιτίας του προβλήματος των επικοινωνιών με το Κάιρο ήταν αδύνατο να επικοινωνήσει με την ελληνική κυβέρνηση και να αποσπάσει την έγκριση της. Γι' αυτόν τον λόγο η ελληνική κυβέρνηση διατηρούσε το δικαίωμα να κάνει τροποποιήσεις και προσθήκες στο μέλλον αν το έκρινε απαραίτητο. Οι καταστροφές και οι απώλειες οι οποίες είχε υποστεί η Ελλάδα ήταν τόσο μεγάλες που την είχαν φέρει σε τόσο μειονεκτική θέση ώστε οι ανάγκες της για την ανασυγκρότηση δεν

μπορούσαν να απεικονιστούν σε ένα πρόγραμμα για τον πρώτο μετά τον πόλεμο χρόνο, όπως είχε ζητήσει η UNRRA, εξαιτίας των μεγάλων και επείγουσών αναγκών της για άμεση αρωγή και αποκατάσταση. Η Ελλάδα είχε ζητήσει οικονομική βοήθεια για όλα τα τμήματα του προγράμματος εισαγωγών σύμφωνα με το ψήφισμα 14 της UNRRA. Στο επισυναπτόμενο υπόμνημα αναλύονταν λεπτομερώς η δύσκολη οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η Ελλάδα εξαιτίας της Κατοχής. Όταν η UNRRA θα ανακοίνωνε το ύψος της βοήθειας, η ελληνική κυβέρνηση θα ήταν έτοιμη να συγκεκριμενοποιήσει τα είδη, τα οποία επεδίωκε να της παραχωρηθούν δωρεάν. Οι εκτιμήσεις για την αξία των εφοδίων, τα οποία περιλαμβάνονταν στο υπόμνημα, ήταν προκαταρκτικές και ήταν αποτέλεσμα συντηρητικών υπολογισμών. Όσον αφορά τις χώρες προέλευσης των εφοδίων, η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε καταστεί δυνατό να υποδείξει από ποιες χώρες εκτός της ηπειρωτικής Ευρώπης θα αποκτιούνταν τα τρόφιμα εξαιτίας της έλλειψης πληροφόρησης. Ήταν ζήτημα στενά συνδεδεμένο με εκείνο της χρηματοδότησης. Εκείνη τη στιγμή η Ελλάδας ήταν γυμνή από αγαθά και ήταν επιτακτική ανάγκη να καλυφθούν χωρίς καθυστέρηση οι ανάγκες της αμέσως μετά την Απελευθέρωση. Γι' αυτόν τον λόγο έπρεπε να γίνουν προετοιμασίες προκαταβολικά και αυτό μπορούσε να γίνει μόνο από τις συμμαχικές χώρες που βρίσκονταν εκτός της Ηπειρωτικής Ευρώπης, υπονοώντας τη Μ. Βρετανία και τις ΗΠΑ. Η Ελλάδα είχε μεγάλες αξιώσεις από τη Γερμανία και τους συμμάχους της για τη λαφυραγώγηση και τις καταστροφές που υπέστη. Όμως δε θα ήταν ρεαλιστικό να αναμένει ότι οι άμεσες ανάγκες της θα καλύπτονταν από τις αξιώσεις της εναντίον αυτών των χωρών. Η Ελλάδα ανέμενε ότι οι κατακτητές της θα καλούνταν να συνεισφέρουν για την ανοικοδόμηση της χώρας, αλλά για το έργο της αρωγής βασιζόταν στη συμμαχική βοήθεια. Μια πολύ σημαντική παράμετρος ήταν οι προτεραιότητες του έργου της αρωγής και της αποκατάστασης. Οι ελληνικοί υπολογισμοί έδειχναν ότι, αν οι απαιτήσεις περικοπτόνταν κατά 50% από τις αρχικές εκτιμήσεις, ο εφοδιασμός της χώρας θα ήταν τόσο ανεπαρκής, ώστε θα ισοδυναμούσε με την ακύρωση της αποκατάστασης της χώρας και της επανεκκίνησης της οικονομίας. Επρόκειτο περί μιας αλυσίδας που θα επηρέαζε αρνητικά και το δεύτερο εξάμηνο του προγράμματος της αρωγής, επειδή αυτό είχε υπολογιστεί με βάση ότι το πρώτο εξάμηνο θα είχε πλήρως υλοποιηθεί. Συνεπώς ο αρχικός σχεδιασμός θα ακυρώνονταν από τη στιγμή που το πρώτο εξάμηνο μειώνονταν κατά 50 %. Για παράδειγμα όλα τα φορτηγά (17.500) είχαν υπολογισθεί να συμπεριληφθούν τους πρώτους έξι μήνες, επειδή ήταν απολύτως απαραίτητα για τη διανομή των αγαθών. Υποθέτοντας ότι τα πλοία που ήταν διαθέσιμα επαρκούσαν μόνο για το 50% των συνολικών εισαγωγών, έπρεπε να υπάρξει μείωση στα φορτηγά κατά 12.500 τόνους. Συνεπώς αυτά έπρεπε να συμπεριληφθούν στο πρόγραμμα των επόμενων έξι μηνών. Όμως από τη στιγμή που εκείνα ανήκαν στο πρόγραμμα των πρώτων 6 μηνών δεν θα υπήρχε χώρος για αυτά στο δεύτερο εξάμηνο. Ήταν ένα γεγονός, το οποίο η ελληνική κυβέρνηση ήθελε να εφιστήσει την προσοχή της UNRRA. Αυτό ήταν κάτι που η ελληνική πλευρά δεν είχε προβλέψει και θα σήμαινε την ανεπαρκή παροχή των πιο βασικών ειδών για τον ελληνικό λαό. Εξαιτίας της έλλειψης χρόνου δεν είχε καταστεί εφικτό να συμπεριληφθούν στο ελληνικό πρόγραμμα όλα τα είδη που ήταν αναγκαία. Τα πιο σημαντικά από αυτά ήταν, βιταμίνες, δέρματα, εκκολαπτήρια, μηχανές και

ανταλλακτικά για τα παράκτια σκάφη που θα κατασκευάζονταν στην Ελλάδα καθώς και υλικά για την αλιεία.¹⁴⁶⁰

Το πρόβλημα όμως ήταν το κόστος του ελληνικού προγράμματος, το οποίο ισούνταν με το ¼ του συνολικού προϋπολογισμού της UNRRA. Οι ανάγκες μόνο της Πολωνίας, της Τσεχοσλοβακίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας για την περίοδο των πρώτων 6 μηνών έφταναν τα 2,4 δισεκατομμύρια δολάρια και υπερέβαιναν τα διαθέσιμα της UNRRA κατά 600 εκατομμύρια δολάρια. Τελικά απ' όλες χώρες εγκρίθηκε μόνο το 50% των προγραμμάτων που υπέβαλαν για τις ανάγκες της μεταπολεμικής αρωγής, με εξαίρεση την Ελλάδα όπου η μείωση αυτή ήταν η μικρότερη και έγινε αποδεκτό το 75% του αιτήματος του Βαρβαρέσου. Στις 14 Σεπτεμβρίου ο Γενικός Διευθυντής επίσημα δήλωσε ότι η Ελλάδα δικαιούνταν να λάβει βοήθεια από την UNRRA. Αυτό σήμαινε ότι η Ελλάδα άνηκε στην ομάδα των χωρών που θα δεχόταν βοήθεια δίχως να πληρώσει. Το αίτημα της θα επανεξεταζόταν ύστερα από έξη μήνες. Ήταν μια νίκη της ελληνικής πλευράς, ενορχηστρωτής της οποίας ήταν ο Κυριάκος Βαρβαρέσος.¹⁴⁶¹

8.2 O Military Liaison

Τη διαχείριση της βοήθειας για τους πρώτους έξη μήνες θα την αναλάμβαναν οι στρατιωτικές αρχές. Τόσος ήταν ο χρόνος που υπολόγιζαν οι στρατιωτικοί ότι απαιτούνταν, από τη στιγμή που πετύχαινε η απόβαση, για να απελευθερωθεί μια χώρα. Έμεναν εκκρεμή πολλά ακόμη ζητήματα για την ελληνική περίπτωση. Καταρχάς έπρεπε να βρεθούν επαρκή στρατεύματα. Οι Αμερικανοί ήταν αρνητικοί στο άνοιγμα ενός νέου μετώπου στα Βαλκάνια το 1943 και αναγκαστικά έπρεπε η Αγγλία να τα διαθέσει. Ο στρατιωτικός οργανισμός, που θα διαχειριζόταν τη βοήθεια, θα ήταν, όμως, συμμαχικός και θα βρισκόταν υπό τη διοίκηση του Allied Military Head Quarter, στο οποίο συμμετείχαν και Αμερικανοί· συνεπώς δεν θα στελεχωνόταν μόνο από Βρετανούς και οι αποφάσεις θα λαμβάνονταν από κοινού. Έπρεπε ακόμα να καθοριστεί αν θα συμμετείχε η UNRRA, ποιες θα ήταν οι αρμοδιότητές της σε ποιόν θα λογοδοτούσε, σε ποιο βαθμό θα συνεισέφερε εφόδια και πότε θα αναλάμβανε εκείνη το έργο της αρωγής. Παράλληλα έπρεπε να καθοριστούν και οι σχέσεις των στρατιωτικών αρχών με την ελληνική κυβέρνηση, όταν θα εγκαθίστατο στο ελληνικό έδαφος καθώς και της συμμετοχής της στη διανομή των εφοδίων. Οι Σύμμαχοι είχαν αποφασίσει τη διατήρηση της ΕΔΒΕ και του σουηδικού σχεδίου κατά την περίοδο της Απελευθέρωσης, αλλά ακόμη δεν είχε αποφασιστεί από τις Συμμαχικές κυβερνήσεις για πόσο θα επιχειρούσε, αν θα βρισκόταν υπό συμμαχική διοίκηση, ποια τρόφιμα θα διένειμε και αν αυτά θα προέρχονταν από τον Καναδά ή τις προμήθειες των Συμμάχων. Επιπλέον ήταν αμφίβολο αν οι Γερμανοί παραχωρούσαν άδεια ασφαλούς διέλευσης στα σουηδικά πλοία ή αν ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός και το ΔΚΕΣ θα δέχονταν να παραμείνουν στην Ελλάδα υπό τις νέες συνθήκες. Αποθέματα τροφίμων έπρεπε να αποκτηθούν στη Μέση Ανατολή και να είναι έτοιμα για αποστολή καθώς και να βρεθούν επαρκή πλωτά μέσα.

¹⁴⁶⁰ IATE, Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου, A4S1Y2F9, /15/1-5, Presentation of the Greek Import Programme

¹⁴⁶¹ George Politakis, *ό. π.*, σσ. 43-45 · George Woodbridge, *ό. π.*

Το ενδεχόμενο αποστολής αγγλικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Ελλάδα τέθηκε στο Chiefs of Staffs (COS) στις 23 Σεπτεμβρίου 1943 από την αγγλική κυβέρνηση και του ζητήθηκαν οι απόψεις του για την περίπτωση που η Ελλάδα θα απελευθερωνόταν εξαιτίας της αποχώρησης των Γερμανών και όχι από συμμαχική εισβολή. Η βρετανική κυβέρνηση, ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1943, θεωρούσε ότι μια αντιπροσωπευτική ελληνική κυβέρνηση δεν θα ήταν ικανή να αναλάβει την εξουσία της χώρας και να την οδηγήσει σε έναν ομαλό πολιτικό βίο δίχως να ξεσπάσουν ταραχές, όταν θα αποσύρονταν οι Γερμανοί. Αυτό που φοβούνταν οι βρετανοί διπλωμάτες, στην περίπτωση αποχώρησης των γερμανικών δυνάμεων, ήταν μήπως το ΕΑΜ καταλάβει την εξουσία και προκληθεί εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στις ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις. Τότε πιθανότατα θα ζητούνταν από τον βασιλιά ή την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση η Αγγλία να παρέμβει στρατιωτικά, ώστε να αποφευχθεί ο εμφύλιος πόλεμος και να προετοιμαστεί η χώρα για το δημοψήφισμα. Το Foreign Office πίστευε ότι θα ήταν πολύ δύσκολο να αρνηθεί και αν αποτύγχανε να βοηθήσει ένα σύμμαχο, θα υπονομεύονταν συνολικά η θέση της Μ. Βρετανίας στα Βαλκάνια. Το Foreign Office θεωρούσε ότι την ευθύνη για την αρωγή και τη διανομή της έπρεπε να την έχουν αποκλειστικά οι στρατιωτικές αρχές. Το COS, όμως, δεν ήταν πρόθυμο να διαθέσει δυνάμεις, επειδή θα τις στερούσε από άλλα μέτωπα. Ο Eden συμφωνούσε απόλυτα με το Foreign Office και κοινοποίησε τις απόψεις του στον Churchill και πρότεινε την αποδοχή τους ακόμα και αν έπρεπε να αποσπαστούν στρατιωτικές δυνάμεις από άλλες στρατιωτικές επιχειρήσεις. Ο Churchill συμφώνησε και πρότεινε την αποστολή μιας δύναμης 5.000 ανδρών ελαφρά οπλισμένης για την υποστήριξη της εγκατάστασης της ελληνικής κυβέρνησης στην Αθήνα. Αυτή η στρατιωτική δύναμη ίσως χρειαζόταν να αναμειχθεί σε μικρές αψιμαχίες με του Έλληνες αντάρτες, αλλά η Μ. Βρετανία θα κέρδιζε τον σεβασμό, επειδή θα έσωνε τη χώρα από την πείνα και οι εισαγωγές τροφίμων στην Ελλάδα θα εξαρτιόνταν αποκλειστικά από τη Μ. Βρετανία.¹⁴⁶²

Στη Μέση Ανατολή συγκροτήθηκε ειδική επιτροπή σχεδιασμού του Allied Military Liaison. Οι στόχοι του θα ήταν να μεταφερθούν στην Ελλάδα σχεδόν 800.000 τόνοι εφοδίων και να αποβιβαστούν μέσα σε 10 εβδομάδες 23.000 άνδρες, να εκδιώξουν τους στρατιώτες του Άξονα, να βοηθήσουν στη μεταφορά των πλεονασμάτων της εγχώριας παραγωγής στα μέρη που υπήρχε έλλειψη, να παρέχουν τεχνική βοήθεια στους Έλληνες καθώς και τα υλικά και τον εξοπλισμό για την επισκευή και την αποκατάσταση του σιδηροδρομικού δικτύου. Η ελληνική επικράτεια χωρίστηκε σε έξη περιφέρειες και η βοήθεια θα ξεφορτώνονταν σε 10 μεγάλα και 8 μικρότερα λιμάνια. Ανάμεσα στους παράγοντες που θα επηρέαζαν την ομαλή εκτέλεση του προγράμματος: ήταν η αδυναμία εκτίμησης της ακριβούς ημερομηνίας της απόβασης, οι καταστροφές στα λιμάνια και στον εξοπλισμό τους, οι αντίστοιχες καταστροφές που είχε υποστεί το σιδηροδρομικό δίκτυο, η ευρέως αναμενόμενη προσδοκία ότι ο άμαχος πληθυσμός των νησιών θα συντηρούνταν από τη ξένη βοήθεια καθώς και η έλλειψη μονάδων στου σώματος του μηχανικού. Σχέδια προετοιμάστηκαν και για την εμπέδωση της τάξης και του νόμου. Οι τοπικές αρχές θα ζητούσαν τη βοήθεια του

¹⁴⁶² Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece*, ό. π., σ. 201-202.

AML και οι σύμβουλοι της αστυνομίας θα διατηρούσαν στενές σχέσεις με την τοπική αστυνομία και θα επιχειρούσαν να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των μελών της.¹⁴⁶³

Σημαντικότερα ελληνικά λιμάνια που θα χρησιμοποιούνταν από τον ML					
	Λιμάνι	Tonnage in	Tonnage out	Σύνολο χωρητικότητας	Απαιτούμενο εργατικό δυναμικό
Περιοχή 1	Πειραιάς	63.211	11.575	74.786	Δύο βάρδιες από 900
	Καλαμάτα	5.977	3.219	9.196	225
	Χαλκίδα	4.030	982	5.012	
	Ναύπλιο	4.885	480		
Περιοχή 2	Πάτρα	10.365	4.676	15.041	375
	Πρέβεζα	8.630	5.932	14.762	375
	Κατάκολο	1.614	-	1614	
	Κέρκυρα	4.665	2.926	7.591	
Περιοχή 3	Θεσσαλονίκη	18.422	1.365	19.787	450
	Καβάλα	10.432	6.315	16.737	450
	Βόλος	8.537	319	8.654	225
	Αμφίπολη	1.450	-	1.450	
Περιοχή 4	Μυτιλήνη	6.174	2.972	9.146	215
	Χίος	1.359	-	1.359	
	Σάμος	1.215	150	1.365	
Περιοχή 5	Σύρος	2648	2.000	4.842	120
Περιοχή 6	Ηράκλειο	6.879	3.755	10.634	255
	Σούδα	2.732	1.908	4.634	

Πίνακας 8.7, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/8577, “Appx K to Appreciation and Plan of AML Force (Greece), 29/2/1944.

Για τη μεταφορά των εφοδίων απαιτούνταν σημαντικός αριθμός φορτηγών. Σύμφωνα με την έκθεση που ετοίμασε κατόπιν παραγγελίας της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, η επιτροπή υπό τον μηχανικό Νίκο Αραχωβίτη στην Ελλάδα προπολεμικά κυκλοφορούσαν 15.000 φορτηγά. Τα περισσότερα από αυτά αναμένονταν να είναι εκτός λειτουργίας των ώρα της Απελευθέρωσης. Μόνο τα τρόφιμα που θα διανεμόνταν κατά κεφαλή θα ανέρχονταν στο ένα κιλό την ημέρα ενώ τα άλλα εφόδια, φάρμακα, ρούχα και οικοδομικά υλικά σε άλλο ένα. Ο πληθυσμός της Αττικοβοιωτίας θα εξυπηρετούνταν από τα υπάρχοντα μέσα ενώ ο μισός πληθυσμός της Ηπειρωτικής Ελλάδας έπρεπε να εξυπηρετηθεί από καινούργια φορτηγά που θα παρείχαν οι Σύμμαχοι καθώς και από μεταφορικά μέσα όπως ο σιδηρόδρομος και τα αεροπλάνα. Όσον αφορά τα νησιά μόνο το 1/3 θα χρειαζόταν να εξυπηρετηθεί από καινούργια φορτηγά ενώ το υπόλοιπο από καΐκια, βενζινοκίνητα πλοία, άμαξες, μουλάρια και άλογα. Η χωρητικότητα των φορτηγών έπρεπε να είναι από 1 ½ έως 3 τόνους. Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση από το φθινόπωρο του 1943 είχε προσεγγίσει τις αγγλικές αρχές για την εξασφάλιση πλοιαρίων με τα οποία θα μεταφέρονταν τα τρόφιμα και τα εφόδια στα νησιά και στις διάφορες περιφέρειες. Το πρόγραμμα προέβλεπε την κατασκευή 150 καϊκιών των 120 τόνων το καθένα. Η ATB εισηγήθηκε στο War Office την αγορά ή την επίταξη 100 καϊκιών και τη ναυπήγηση των υπόλοιπων 50 από την ελληνική κυβέρνηση. Το War Office δεν έδειξε ενδιαφέρον να αναλάβει τη χρηματοδότηση του εν λόγω προγράμματος. Οι αγγλικές στρατιωτικές

¹⁴⁶³ ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών, WO 204/8577, “Appx K to Appreciation and Plan of AML Force (Greece) dated 29Feb 24”, “Police Department – Appreciation and Plan by Colonel A. Saunders at Maadi en 20/6/1944

αρχές ζήτησαν από τον Έλληνα Υπουργό Ναυτιλίας να παραδώσει περισσότερες τεχνικές πληροφορίες στο Ministry of War Transport, ιδιαίτερα σχετικά με το κατασκευαστικό κόστος. Οι Βρετανοί είχαν στη διάθεση τους 287 μηχανές καϊκιών από τους Ιταλούς από τις οποίες οι 100 θα πακετάρονταν μαζί με ανταλλακτικά για αποστολή στην Ελλάδα για τη ναυπήγηση καϊκιών εκεί. Το MWT ανέλαβε να διαθέσει τα υλικά καθώς και τα κεφάλαια για τη ναυπήγηση των πετρελαιοκίνητων. Τελικά δημιουργήθηκε ειδική επιτροπή υπό την προεδρία του Υφυπουργού Εμπορικής Ναυτιλίας Σταύρου Θεοφανίδη για την ανάθεση της κατασκευής των 50 πετρελαιοκίνητων πλοιαρίων και τη διαχείριση των υλικών και των χρημάτων που θα της διέθετε η αγγλική πλευρά. Το ελληνικό Υπουργείο Ναυτιλίας έλπιζε ότι η κατασκευή των 50 πλοιαρίων θα ολοκληρωνόταν σε διάστημα δύο μηνών. Η ναυπήγηση, όμως, αντιμετώπισε αρκετά τεχνικά προβλήματα. Οι ιταλικές μηχανές δεν ήταν συμβατές και τελικά ο αγγλικός στρατός παραχώρησε μηχανές από τα άρματα τύπου Matilda ¹⁴⁶⁴

Στις 3 Απριλίου 1944 υπογράφηκε από τον Herbert Lehmann, γενικό διευθυντή της UNRRA, καθώς και από τους εκπροσώπους της Allied Military Liaison, στρατηγό I. Hughes εκ μέρους της Βρετανίας και τον ταξίαρχο Benjamin Giles εκ μέρους των ΗΠΑ η συμφωνία του Καΐρου με την οποία η UNRRA αναλάμβανε τη διαχείριση των στρατοπέδων των προσφύγων από τη MERRA στη Μέση Ανατολή και άνοιγε τον δρόμο για την UNRRA να τη διαδεχθεί ως πολιτικός οργανισμός αρωγής, ο οποίος θα συμμετείχε στο στρατιωτικό πρόγραμμα αρωγής για τα Βαλκάνια. Αυτή η συμφωνία δεν έγινε ξαφνικά. Ήδη από το καλοκαίρι του 1943 είχαν ξεκινήσει συνομιλίες μεταξύ του OFPRO και της MERRA, όταν πλέον άρχισε να φαίνεται ότι ένας νέος διεθνής οργανισμός θα ιδρύονταν με σκοπό την αρωγή και τον επαναπατρισμό των προσφύγων. Το κλιμάκιο του OFPRO στο Κάιρο έλαβε εντολή να αρχίσει να καταστρώνει σχέδια για την επιχείρηση της αρωγής στα Βαλκάνια τον Οκτώβριο του 1943. Ο Lehman έθεσε επίσημα το ζήτημα στην αγγλική κυβέρνηση στην πρώτη διάσκεψη της UNRRA τον Νοέμβριο του 1943. Υπήρχαν βάσιμοι φόβοι μήπως η αγγλική κυβέρνηση επιχειρούσε να εξαιρέσει την UNRRA από τη διαχείριση της βοήθειας στα Βαλκάνια και στη Μέση Ανατολή. Οι φόβοι αυτοί ενισχύονταν από την έκκληση της MERRA προς αμερικανικές μη κυβερνητικές οργανώσεις για την αποστολή προσωπικού καθώς και από τη σχεδιαζόμενη ίδρυση του Anglo-American Balkan Supply Center. Η MERRA ήταν ένας στρατιωτικός οργανισμός και το μεγαλύτερο μέρος του προσωπικού της ήταν βρετανοί στρατιωτικοί και τα τρόφιμα που παρείχε για τα στρατόπεδα προσφύγων προέρχονταν από τα αγγλικά αποθέματα. Η συμφωνία προέβλεπε ότι το προσωπικό της MERRA θα αντικαθίστατο με πολιτικό προσωπικό όσον το δυνατόν γρηγορότερα. Ο sir William Mathews ο επικεφαλής της MERRA έγινε επικεφαλής της UNRRA στο Κάιρο. Όσον αφορά την αρωγή η συμφωνία του Καΐρου επέτρεπε στην UNRRA να συμμετέχει μαζί με τις συμμαχικές στρατιωτικές αρχές στον σχεδιασμό για την αρωγή στην Ελλάδα, την Αλβανία και τη Γιουγκοσλαβία, ώστε να είναι έτοιμη να αναλάβει τη διαχείριση της

¹⁴⁶⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Κυβέρνησης Μέσης Ανατολής, φάκ. 1, «Απόφασις του Υπουργικού Συμβουλίου: Περί συγκροτήσεως Επιτροπής παραγγελίας, διαχειρίσεως εν γένει παρακολουθήσεως της εκτελέσεως των οικείων συμβάσεων και παραλαβής πενήντηκοντα πετρελαιοκίνητων πλοιαρίων», Κάιρο Ιανουάριος 1944, «Πρακτικόν συνεδριάσεως της επιτροπής προς ναυπήγησιν π/των. Συνεδρίασις 1^η, της 30 Ιανουαρίου 1944», «Λογιστική οργάνωσις της επιτροπής κατασκευής πετρελαιοκίνητων πλοιαρίων», φάκ. 1856, "Report on the required number of motor-trucks during the first post-war period in Greece" UNA, S-1264-0000-0012-00001, Κάιρο 7/1/1944, "For Lehman from Archer", Κάιρο 26/1/1944.

βοήθειας σε κάθε χώρα, όταν τελείωνε η στρατιωτική περίοδος. Η συμφωνία του Καΐρου προέβλεπε ότι ο Allied Military Liaison, ένας στρατιωτικός οργανισμός, θα ήταν υπεύθυνος για τον σχεδιασμό και τη διαχείριση της βοήθειας στις απελευθερωμένες περιοχές για την πρώτη περίοδο της Απελευθέρωσης. Προκειμένου να αποφύγει τις εθνικές ευαισθησίες των Βαλκάνιων Συμμάχων, ο AML θα είχε τον ρόλο του συμβούλου στις κυβερνήσεις της Ελλάδας, της Αλβανίας και της Γιουγκοσλαβίας και δεν θα ασκούσε εξουσίες στρατιωτικής κυβέρνησης. Στον AML θα υπάγονταν ο Military Liaison της Ελλάδας, της Αλβανίας και της Γιουγκοσλαβίας. Η συμφωνία καθόριζε ποιος θα ήταν ο ρόλος και οι αρμοδιότητες της UNRRA κατά την στρατιωτική περίοδο. Συγκεκριμένα η UNRRA θα ήταν υπεύθυνη για το δικό της προσωπικό και εκείνο των εθελοντικών οργανώσεων σε θέματα όπως: α) η υγεία και η αποτροπή εξάπλωσης ασθενειών, β) η βοήθεια των τοπικών αρχών στο ζήτημα της αρωγής και η δημιουργία κέντρων για το τμήμα του πληθυσμού που ήταν εντελώς άπορο, γ) ο καθορισμός μέσω ποιων ανθρώπων και ποιων μέσων θα διανέμονταν τα εφόδια στον άμαχο πληθυσμό ακριβοδίκαια, δίκως να καταλήξουν στη μαύρη αγορά, δ) η παροχή συμβουλευτικής βοήθειας για την άμεση αποκατάσταση της γεωργίας, της βιομηχανίας, των μεταφορών και των υποδομών που κρίνονταν άμεσα αναγκαία. Το κείμενο της συμφωνίας, όμως, ήταν υποκείμενο στην έγκριση των Combines Chiefs of Staff (CCS). Τα CCS, όμως, δεν επικύρωσαν τη συμφωνία έως την 11 Οκτωβρίου 1944.¹⁴⁶⁵

Οι αγγλικές στρατιωτικές υπηρεσίες κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής περιόδου, ήδη από τον Ιανουάριο του 1944, είχαν προετοιμάσει τα δικά τους σχέδια για τη διαχείριση της βοήθειας στην Ελλάδα την ώρα της Απελευθέρωσης. Η Administration of Territories, Balkans (ATB) δεν θα ήταν εκτελεστικό σώμα, αλλά ο ρόλος της θα ήταν συμβουλευτικός και θα αποτελούσε μια συμβουλευτική επιτροπή του αγγλικού στρατού σε θέματα πολιτικής και εφοδιασμού. Η British Military Liaison είχε ήδη καταρτίσει ολοκληρωμένα σχέδια για τη διοίκηση της Ελλάδας και θα δρούσε υπό την ιδιότητα του συμβούλου της ελληνικής κυβέρνησης. Η British Military Liaison απέβλεπε στην εκτεταμένη συνεργασία με τη MERRA και την UNRRA, στη χρήση του μηχανισμού που είχε οργανώσει η ΕΔΒΕ, στη χρήση ιδιωτικών βρετανικών οργανώσεων και στην ίδρυση του Balkan Economic Center, το οποίο θα αντικαθιστούσε το MESC στην προμήθεια και τη δημιουργία αποθεμάτων. Στις διαπραγματεύσεις που έγιναν με τους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού κατέληξαν στα εξής: α) ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν μόλις 7.000.000, β) η κατανάλωση τροφίμων του άμαχου πληθυσμού ορίστηκε στις 2.000 θερμίδες γ) οι μερίδες του ψωμιού, του κρέατος, των οσπρίων, της ζάχαρης και των άλλων ειδών που διανέμονταν με το δελτίο καθορίστηκαν από τις υπηρεσίες του ελληνικού στρατού. Οι βασικές αρχές από τις οποίες διαπνέονταν το σχέδιο ήταν ότι η απελευθερωμένη Ελλάδα ήταν έδαφος μιας συμμαχικής χώρας και έπρεπε να διοικηθεί σε στενή συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση ως φιλική χώρα. Επειδή οι Γερμανοί, πιθανότατα κατά την αποχώρησή τους θα κατέστρεφαν το σιδηροδρομικό δίκτυο καθώς και τις υποδομές της χώρας, η βοήθεια θα δίνονταν στον ελληνικό λαό, ώστε να βοηθήσει τον εαυτό του. Γι' αυτό ο σχεδιασμός προέβλεπε ότι η Ελλάδα θα βοηθιούνταν, ώστε να γίνει αυτόνομη χώρα όσον το δυνατόν το συντομότερο και η

¹⁴⁶⁵ UNA, S-1241-0000-0015-00001, "Participation of the United Nations Relief & Rehabilitation Administration in Balkans – Greece, Yugoslavia and Albania- during period of military responsibility", 3/4/1944. George Woodbridge, Vo. II, σ. 82-86

βοήθεια δεν θα διανέμονταν δωρεάν. Επικεφαλής θα διορίζονταν ο στρατηγός Hughes και η αγγλική δύναμη θα αποτελούνταν από 9.000 στρατιώτες, από τους οποίους οι 2.500 θα ήταν επιφορτισμένοι με αστυνομικά καθήκοντα για να διατηρηθεί η τάξη στη χώρα. Οι βρετανικές στρατιωτικές υπηρεσίες θα ήταν υπεύθυνες μόνο για τα στρατιωτικά ζητήματα και οι υπηρεσίες εφοδιασμού και μεταφορών θα ήταν υπεύθυνες για την προμήθεια και τη μεταφορά των εφοδίων για τον άμαχο πληθυσμό στην Ελλάδα. Ήδη είχε ετοιμαστεί το κείμενο της συμφωνίας από την ATB και μελετιούνταν από τους νομικούς της ελληνικής κυβέρνησης και τον νομικό σύμβουλο της αγγλικής πρεσβείας στο Κάιρο. Προβλέπονταν η παράδοση 2.000 φορητών των 2-3 τόνων και 150 καϊκιών για τη διανομή της βοήθειας και των εφοδίων στα νησιά, 750 τρακτέρ και 12.000 τόνοι παρασιτοκτόνων και σπόρων. Στη διανομή των φαρμάκων θα συμμετείχαν και η MERRA και η UNRRA και εθελοντικές οργανώσεις καθώς και η σουηδοελβετική επιτροπή. Η ιατρική υπηρεσία ήταν η καλύτερα προετοιμασμένη και περιλάμβανε πρόγραμμα για την καταπολέμηση της ελονοσίας, παιδικούς ιατρικούς σταθμούς και την εκπαίδευση του κοινού στην υγιεινή. Αντιπρόσωποι της UNRRA θα συμμετείχαν στο έργο της αρωγής με τον ML με σκοπό να εξοικειωθούν για τη στιγμή που θα τον αντικαθιστούσε.¹⁴⁶⁶

Η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση στις αρχές του 1943 είχε αναθέσει στους συνταγματάρχες Πάλλη και Παναγάκη να συνεργαστούν με το Civil Affairs Branch του αγγλικού στρατού για το πρόγραμμα αρωγής κατά τη στρατιωτική περίοδο. Το κύριο σημείο διαφωνίας της αγγλικής με την ελληνική πλευρά ήταν η επάρκεια των τροφίμων που είχε προγραμματίσει να αποστέλλει κάθε μήνα ο ML στην Ελλάδα. Οι ποσότητες του βρετανικού προγράμματος ήταν πάρα πολύ λίγες, μόλις 57.000 τον μήνα, όταν οι αντίστοιχες εκτιμήσεις των ελληνικών στρατιωτικών υπηρεσιών έκριναν ως ελάχιστες τους 135.000 τόνους. Η αιτία για αυτήν τη μεγάλη διαφορά ήταν ότι οι Άγγλοι θεωρούσαν ότι από τις 2.000 θερμίδες, που είχε κριθεί ως το ελάχιστο όριο κατανάλωσης, οι 1.000 θα μπορούσαν να αποκτηθούν από την ελληνική παραγωγή. Αντίθετα οι Έλληνες στρατιωτικοί επέμεναν ότι ήταν αδύνατο να βρεθούν αποθέματα τροφίμων στην Ελλάδα την ώρα της Απελευθέρωσης, επειδή η εγχώρια παραγωγή είχε μειωθεί και τα αποθέματα είτε θα είχαν καταναλωθεί ή επιταχθεί και ζητούσαν με οξύ τόνο να διπλασιαστούν. Παράλληλα υπέβαλαν σχέδιο στις αγγλικές αρχές με τις μερίδες των τροφίμων που έπρεπε να διανέμονται με το δελτίο. Τα τρόφιμα αυτά σύμφωνα με τους αγγλικούς υπολογισμούς αντιστοιχούσαν στις 2.004 θερμίδες και ανέρχονταν στους 134.140,5 τόνους. Οι Βρετανοί δεν απάντησαν ούτε θετικά αλλά ούτε αρνητικά και η αμερικανική πρεσβεία στην Αίγυπτο εξήγαγε το συμπέρασμα ότι είχαν αποδεχτεί την ελληνική πρόταση. Στον αγγλικό σχεδιασμό δεν αναφέρονταν ρητά αν θα συνέχιζε το σουηδικό πρόγραμμα, όπως είχαν ζητήσει οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας. Σε περίπτωση που τερμάτιζε τη λειτουργία του, θα συνεπάγονταν σημαντικές μειώσεις απαραίτητων τροφίμων για τη στρατιωτική περίοδο.¹⁴⁶⁷

¹⁴⁶⁶ UNA, S-1264-0000-0012-0001, "Greece – Liberation of Greece; British plans for relief and administration during military period", 25/2/1944, "Greece-Relief and Administration of Greece – Report by Henry A. Hill, American Embassy near the Government of Greece", 25/2/1944, S-1244-0000-0004-00001, "Discussions of representatives of Greek Ministry of War with Civil Affairs Branch of the British Army" KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43719, R603, 12/1/1943.

¹⁴⁶⁷ Ο. π.

Οι ποσότητες τροφίμων που θα εισάγονταν δεν ήταν το μόνο πρόβλημα του αγγλικού σχεδίου, το οποίο παρουσίαζε πάρα πολλά κενά σε πολλά άλλα θέματα. Όπως παρατηρούσε ο Harry Hill από την αμερικανική πρεσβεία στο Κάιρο, δεν γινόταν σαφής αναφορά στη διάρκεια που θα κρατούσε η στρατιωτική περίοδος, όταν ήταν γενικώς αποδεκτό ότι η διάρκεια της έπρεπε να είναι 2-6 μήνες. Αλλά και η πολιτική την οποία είχε ακολουθήσει η σουηδοελβετική επιτροπή, δηλαδή να διανέμει τα τρόφιμα σε πολύ χαμηλές τιμές, επρόκειτο να αλλάξει και οι Βρετανοί σκόπευαν να διανέμουν τα τρόφιμα σε τιμές διατίμησης μην λαμβάνοντας υπόψη τη δυσμενή οικονομική κατάσταση που επικρατούσε και αν οι δικαιούχοι ήταν σε θέση να πληρώσουν για τις μερίδες τους. Η αγγλική πλευρά δήλωσε ότι τα τρόφιμα και τα εφόδια θα διανέμονταν από την ελληνική κυβέρνηση καθώς και από την ΕΔΒΕ, τον ΕΟΧΑ και δια μέσου αντιπροσώπων. Η δήλωση αυτή είχε προκαλέσει απορίες αλλά και φόβους στην ελληνική πλευρά και οι Αμερικανοί διπλωμάτες πίστευαν ότι θα καθίστατο αδύνατος ο σωστός έλεγχος της διανομής των εφοδίων και αναμενόταν ότι η ελληνική κυβέρνηση θα χρησιμοποιούσε τους παραπάνω οργανισμούς ως αντιπροσώπους της. Ομοίως όλος ο ιατροφαρμακευτικός εξοπλισμός και τα φάρμακα θα παραδίδονταν στη σουηδοελβετική επιτροπή δίχως να ληφθεί πρόνοια διά μέσου ποιων φορέων θα διανέμονταν στις περιοχές που δεν υπήρχαν επιτροπές της ΕΔΒΕ. Επιπλέον η διατήρηση του σουηδικού σχεδίου απαιτούσε την επίλυση των διαφωνιών μεταξύ της αγγλικής, της ελληνικής και της σουηδικής πλευράς σχετικά με τις μηνιαίες αποστολές. Οι υπηρεσίες αρωγής αντιμετώπιζαν προβλήματα, όπως η έλλειψη προσωπικού. Για παράδειγμα υπήρχε για την αρωγή μόνο ένας αξιωματικός, ο οποίος θα είχε μαζί του ένα επιτελείο δέκα αξιωματικών ενώ για τον επαναπατρισμό των προσφύγων θα προσέφευγαν στον μηχανισμό της MERRA. Το MESC θα παραχωρούσε τα εφόδια για τις ανάγκες της γεωργίας και ένα κέντρο εφοδιασμού θα δημιουργούνταν, το Balkan Economic Center, το οποίο θα κατέγραφε όλες τις ανάγκες για τα Βαλκάνια και θα προμηθευόταν και θα συγκέντρωνε εφόδια για τα Βαλκάνια. Όμως δεν αναφέρονταν πουθενά ποιες θα ήταν οι σχέσεις του με την UNRRA. Ο Hill έκρινε ότι έπρεπε να διασαφηνιστεί και να γίνει αντικείμενο συνομιλιών ποιος θα ήταν ο ρόλος της UNRRA κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής περιόδου δεδομένου ότι θα ήταν ο διάδοχος φορέας της διαχείρισης της αρωγής. Ενώ τα αγγλικά σχέδια περιλάμβαναν τη χρήση ιδιωτών αγγλικών αντιπροσωπειών, για τα σημαντικά ζητήματα της αρωγής δεν συμπεριλάμβαναν, όμως, Αμερικανούς. Εξ' ίσου σημαντικές, όμως, ήταν κάποιες οικονομικές παράμετροι της αρωγής όπως το νόμισμα, ο δανεισμός, ο ενοικιοδανεισμός και η μίσθωση και πάνω από όλα η επανεκκίνηση του εμπορίου και των εισαγωγών και των εξαγωγών. Αυτά τα ζητήματα απουσίαζαν από τα αγγλικά σχέδια και ήταν επιτακτική ανάγκη να ληφθούν σχετικές αποφάσεις πάνω σε αυτά, ιδίως στο αν η ελληνική κυβέρνηση ήταν σε θέση να πληρώσει. Ο Hill θεωρούσε ότι τα αγγλικά σχέδια διακρίνονταν από την έλλειψη γνώσης και ορθής αξιολόγησης των συνθηκών καθώς και της ψυχολογίας και των συνηθειών του ελληνικού λαού.¹⁴⁶⁸

Πρόταση ελληνικής κυβέρνησης για τη μερίδα τροφίμων του δελτίο κατά τη στρατιωτική περίοδο	
Ψωμί	100 δράμια ημερησίως
Ζάχαρη	10 » »

¹⁴⁶⁸ Ο. π.

Καφές	2	»	»
Τσάι	½	»	»
Λίπη	5	»	»
Κρέας	80 δράμια εβδομαδιαίως (τρεις μερίδες)		
Όσπρια	40	»	»
Ρύζι	30	»	»
Μακαρόνια	30	»	»
Πατάτες	100	»	»

Πίνακας 8.8, πηγή: UNA, S-1244-0000-0004-00001, “Discussions of representatives of Greek Ministry of War with Civil Affairs Branch of the British Army”.

Βρετανικό πρόγραμμα μηνιαίων αποστολών τροφίμων για την Ελλάδα κατά τη στρατιωτική περίοδο και οι αντίστοιχες προτάσεις της ελληνικής κυβέρνησης				
Βρετανικό πρόγραμμα	Μηνιαίες αποστολές	Σύνολο 56.500 συν 5.000 τόνοι γάλα		
	Στάρι	50.000	Ζάχαρη	3.500
	Κρέας	1.000	Τυρί	500
	Όσπρια	1.000	Καφές	500
Ελληνικό πρόγραμμα	Μηνιαίες αποστολές	Σύνολο 134. 140 ½ τόνοι		
	Στάρι	51.750	Ζάχαρη	6.930
	Κρέας	23.310	Τυρί	2.243
	Ρύζι	8.750	Πατάτες	17.948
	Όσπρια	11.655	Καφές	1.346
	Ζυμαρικά	8.750	Τσάι	336
	Λίπη	3.365		

Πίνακας 8.9, πηγή: UNA, S-1264-0000-0012-0001, “Greece-Relief and Administration of Greece – Report by Henry A. Hill, American Embassy near the Government of Greece”, 25/2/1944, S-1244-0000-0004-00001, “Discussions of representatives of Greek Ministry of War with Civil Affairs Branch of the British Army”.

Οι Βρετανοί επιδίωκαν επιτακτικά τη σύναψη μιας συμφωνίας με την ελληνική κυβέρνηση. Οι ίδιοι ανησυχούσαν ότι σε περίπτωση που θα αποσύρονταν δίχως μάχη οι Γερμανοί, τότε θα πρόκυπτε ζήτημα ως προς τα δικαιώματα του εκστρατευτικού σώματος, το οποίο θα αποβιβαζόταν σε ελληνικό έδαφος. Επίσημα ο αγγλικός στρατός δεν είχε δικαίωμα να εισέλθει στο ελληνικό έδαφος από τη στιγμή που αποσύρονταν οι γερμανικές δυνάμεις. Σύμφωνα με το πολεμικό δίκαιο, ο αγγλικός στρατός είχε το δικαίωμα να καταδιώξει τον γερμανικό οππουδήποτε εκτός και αν θεωρούνταν αιχμάλωτος πολέμου, ήταν υπό περιορισμό σε ουδέτερη περιοχή ή είχε υπογράψει ανακωχή. Η καταδίωξη μπορούσε να γίνει σε μια ουδέτερη περιοχή ή σε μια γεωγραφική ζώνη που άνηκε σε σύμμαχο. Ο στρατιωτικός διοικητής, όμως, αν και θα είχε το δικαίωμα να καταδιώξει τον εχθρικό στρατό, δεν θα μπορούσε να ασκεί εξουσία πάνω στους πολίτες αυτής της περιοχής, επειδή αυτό θα ήταν ασύμβατο με την κυριαρχία εκείνου του κράτους. Μια συμφωνία, όμως, η οποία θα καθόριζε τους όρους υπό τους οποίους θα εισαγόταν η συμμαχική βοήθεια, ήταν απαραίτητη. Στην περίπτωση της Ελλάδας, αν οι Σύμμαχοι επρόκειτο να περιμένουν έως ότου αποσύρονταν ο εχθρός και ο στόχος τους περιορίζονταν μόνο στη διαχείριση της αρωγής στον εξαντλημένο άμαχο πληθυσμό, τα νομικά δικαιώματα του εκστρατευτικού σώματος δεν θα ήταν περισσότερα από εκείνα μιας ανθρωπιστικής ιατρικής αποστολής σε καιρό ειρήνης και ο διοικητής θα υπόκειντο στους νόμους του συμμαχικού κράτους. Η αγγλική κυβέρνηση δεν ήθελε μόνο μια απλή άδεια εισόδου στη χώρα, αλλά επιδίωκε μια συμφωνία που θα της έδινε ελευθερία κινήσεων και σε

άλλες δραστηριότητες. Επιπλέον επιδίωκε απαλλαγή από τους φόρους και κυρίως ασυλία από τα ελληνικά δικαστήρια. Εν ολίγοις όπως οι ίδιοι οι βρετανοί ανέφεραν να είναι σε θέση να ασκούν το καθήκον τους αποτελεσματικά.¹⁴⁶⁹

Όσον αφορά τη συνθήκη, ήταν πολύ σημαντικό τα συμβαλλόμενα μέρη να την υπογράψουν οικειοθελώς. Ο εξαναγκασμός ενός μέλους θα έκανε τη συνθήκη άχρηστη. Οι Έλληνες, σημειώνονταν στο έγγραφο, θα ήταν σε τόσο απελπιστική κατάσταση και θα είχαν ανάγκη τόσο τη βοήθεια, ώστε η Αγγλία δεν θα είχε πρόβλημα να επιβάλλει τους όρους που ήθελε. Ήταν ζήτημα πολιτικό και όχι νομικό για το πόσο επιβλητικοί θα ήταν αυτοί οι όροι. Γι' αυτόν τον λόγο έπρεπε να ληφθεί υπόψη όχι μόνο αυτό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως "noblesse oblige" της Αγγλίας, αλλά και ο πιθανός μεταγενέστερος αντίκτυπος στην υπόληψη της Μεγάλης Βρετανίας στην παγκόσμια κοινή γνώμη και τα Βαλκάνια καθώς και στις ΗΠΑ, ειδικότερα αν οι τελευταίες συμμετείχαν και αυτές στη συμφωνία. Στον διοικητή των συμμαχικών δυνάμεων έπρεπε να παραχωρηθούν έκτακτες εξουσίες τις οποίες θα τις ασκούσε σε όλη τη χώρα ή σε κάποιες περιφέρειες ή νησιά. Αυτός μπορούσε να τις ασκήσει σε πολύ μικρό βαθμό ή, αν το απαιτούσαν οι συνθήκες, θα αποκτούσε ανώτατες ευθύνες και εξουσία, όπως προβλέπονταν στην αντίστοιχη συνθήκη με τη Νορβηγία. Αυτές οι εξουσίες θα παρέχονταν σε περίπτωση ενδεχόμενης απειλής από εχθρική αντίσταση ή κάποιον κίνδυνο για τις δυνάμεις του AML, τον οποίο η ελληνική κυβέρνηση δεν μπορούσε να αποτρέψει. Υπήρχαν δύο τρόποι να παραχωρηθούν αυτές οι εξουσίες. Στον στρατιωτικό διοικητή θα δίνονταν εξουσίες τις οποίες δεν θα ασκούσε εκτός και αν έκρινε αυτός πως έπρεπε ή θα του δίνονταν το δικαίωμα να αναλάβει εξουσίες, αν θα το έκρινε ο ίδιος απαραίτητο. Με μια πρώτη ματιά δεν υπήρχε διαφορά μεταξύ των δύο προτάσεων. Η πραγματική διαφορά, όμως, ανάμεσα τους ήταν ότι η πρώτη αφορούσε έναν στρατιωτικό διοικητή, ο οποίος καταδίωκε τις εχθρικές δυνάμεις, ενώ η δεύτερη σε ένα στρατιωτικό σώμα, το οποίο βρίσκονταν σε μια ανθρωπιστική αποστολή. Στην πρώτη περίπτωση ήταν σαν να επιβάλλονταν ο διορισμός ενός στρατιωτικού διοικητή σε ένα ανεξάρτητο κράτος ενώ αυτό ήταν σύμμαχος. Στη δεύτερη περίπτωση η ερμηνεία ήταν διαφορετική και ουσιαστικά θα ζητούνταν από ένα συμμαχικό κράτος η συνεργασία ενός άλλου συμμαχικού κράτους για την εκπλήρωση ενός καθήκοντος και θα ζητούνταν η βοήθειά του και η προστασία του, ώστε το συμμαχικό εκστρατευτικό σώμα να εκπληρώσει την αποστολή του. Αν αποτύγχανε να το κάνει, θα ζητούνταν από τον διοικητή να ασκήσει οποιαδήποτε εξουσία έκρινε εκείνος αναγκαία. Για την ελληνική περίπτωση, από καθαρά νομική άποψη, η δεύτερη προσέγγιση ήταν η καλύτερη, για να βασισθεί η επερχόμενη συμφωνία.¹⁴⁷⁰

Η αγγλική πρεσβεία στο Κάιρο ετοίμαζε μια διπλωματική νότα, η οποία θα χρησιμοποιούνταν ως η βάση μιας ανακοίνωσης κοινής αποδοχής των απόψεων της ελληνικής και της αγγλικής κυβέρνησης, για τα καθήκοντα και τις δραστηριότητες των δυνάμεων του AML στο ελληνικό έδαφος καθώς και ζητημάτων όπως η δικαιοδοσία πάνω στο στρατιωτικό και στο πολιτικό προσωπικό. Οι σχετικές διαπραγματεύσεις για τη σύναψη μιας συμφωνίας βρίσκονταν ακόμη σε προκαταρκτικό στάδιο και το προσχέδιο εξέφραζε τις απόψεις του Foreign Office, ενώ εκείνες του στρατηγού Hughes πάνω σε αυτό δεν είχαν ακόμη διατυπωθεί ούτε είχαν ζητηθεί οι απόψεις των

¹⁴⁶⁹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/8657, "Notes on the proposed agreement for the enter of allied troops in Greece".

¹⁴⁷⁰ Ο. π.

Αμερικανών του ΑΜΗQ. Τον Οκτώβριο του 1943 η ΑΤΒ μελετούσε τη σύναψη μιας ανάλογης συμφωνίας με την ελληνική κυβέρνηση. Ύστερα, όμως, από την ήττα των Άγγλων στο Αιγαίο τα σχέδια αναβλήθηκαν. Κατά τη διάρκεια των συνομιλιών η αγγλική κυβέρνηση είχε ξεκαθαρίσει ότι θεωρούσε πως το ζήτημα είχε μείζονα πολιτική σημασία. Ο Αμερικανός πρέσβης MacVeagh έθετε το ερώτημα, αφού στις επιχειρήσεις θα συμμετείχαν και Αμερικάνοι, γιατί η αμερικανική κυβέρνηση δεν θα συμμετείχε στις διευθετήσεις που θα αποφασίζονταν. Η απάντηση που έλαβε ο MacVeagh από τους ανωτέρους του έθετε τα όρια της αμερικανικής συμμετοχής στις στρατιωτικές επιχειρήσεις και στη διαχείριση της βοήθειας. Καταρχάς ήταν επιθυμητή μια συμφωνία με τη ελληνική κυβέρνηση, η οποία θα καθόριζε το καθεστώς της συμμαχικής δύναμης. Μια τέτοιου είδους, όμως, συμφωνία έπρεπε να συναφθεί ανάμεσα στους Άγγλους και στους Έλληνες. Η αμερικανική κυβέρνηση θα αντάλλαζε απόψεις με την ελληνική και θα συνδένονταν με την αγγλοελληνική συμφωνία μόνο για το καθεστώς του αμερικανικού προσωπικού, το οποίο θα απασχολούνταν στις δραστηριότητες της αρωγής και της αποκατάστασης. Συνεπώς δεν είχε καμία ένσταση το ΑΜΗQ να προχωρήσει στον σχεδιασμό της συμφωνίας. Υπήρχε μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις χώρες της Δ. Ευρώπης, στις οποίες διεξάγονταν μεγάλης κλίμακας στρατιωτικές επιχειρήσεις, και στην Ελλάδα. Η συμφωνία για αυτόν τον λόγο έπρεπε να προνοεί για μια περιορισμένη στρατιωτική αποστολή και την τάχιστη αποκατάσταση της εξουσίας της ελληνικής κυβέρνησης στο ελληνικό έδαφος. Η συμφωνία έπρεπε να αναφέρει ξεκάθαρα την περιορισμένη αμερικανική συμμετοχή, να κάνει σαφές ότι εκείνη θα περιορίζονταν στο έργο της αρωγής και της αποκατάστασης και παράλληλα δεν έπρεπε να έρχεται σε αντίθεση με την αντίστοιχη συμφωνία της UNRRA με τις στρατιωτικές αρχές, διατηρώντας τη συμμετοχή της UNRRA κατά τη στρατιωτική περίοδο. Η συμφωνία θα σχεδιαζόταν με σκοπό το αμοιβαίο όφελος της Ελλάδας και των άλλων συμβαλλόμενων μερών και γι' αυτό θα έπρεπε να είναι αποδεκτή από την Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση αλλά και από την κυβέρνηση που θα σχηματίζονταν στην Ελλάδα την ώρα της Απελευθέρωσης. Η αμερικανική αποστολή υπό τον στρατηγό Sandler θα συμμετείχε στον σχεδιασμό βάσει των κατευθύνσεων που δίνονταν παραπάνω. Το προσχέδιο της συμφωνίας θα υποβάλλονταν στον Αμερικανό πρέσβη καθώς και στον βρετανό και θα εγκρίνονταν από την αμερικανική κυβέρνηση πριν από την επίσημη παρουσίαση της στους Έλληνες.¹⁴⁷¹

Ο Άγγλος πρέσβης Leeper μεταβίβασε τις αμερικανικές θέσεις στο Foreign Office και απάντησε ότι θα μπορούσε να βρεθεί μια ικανοποιητική λύση. Αν απαιτούνταν στρατιωτικές επιχειρήσεις, για να εκδιωχθεί ο εχθρός, η αγγλική κυβέρνηση θα διαπραγματευόταν με την ελληνική τη σύναψη μιας συμφωνία ανάλογη με εκείνη, την οποία είχε συνάψει με τη νορβηγική κυβέρνηση. Στον συμμαχικό στρατιωτικό διοικητή θα παραχωρούνταν οι απαραίτητες εξουσίες στην περίπτωση στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα ή σε γειτονικές χώρες. Σε αυτή τη συμφωνία θα ξεκαθαρίζονταν ότι οι ΗΠΑ θα αναμειγνύονταν μόνο στο έργο της αρωγής και της αποκατάστασης. Μια ξεχωριστή συμφωνία βασισμένη στις αρχές του προσχέδιου, την οποία είχε ετοιμάσει ο ΑΜΛ, θα προνοούσε για την περίπτωση που δεν προβλέπονταν

¹⁴⁷¹ FRUS, Vol. V, 870.01 A.M.G./76, The Ambassador to the Greek Government in Exile (MacVeagh) to the Secretary of State, Κάιρο, 14/6/1944, 870.01 A.M.G./76, The Secretary of State to the Chargé Near the Greek Government in Exile in Egypt (Shantz), Washington, 7/7/1944

στρατιωτικές επιχειρήσεις· σε αυτήν την περίπτωση το καθήκον των δυνάμεων του AML θα περιοριζόταν στη διανομή της αρωγής και τον επαναπατρισμό των εκτοπισμένων. Αυτή η συμφωνία δεν θα περιείχε κάποιους όρους για τον περιορισμό των καθηκόντων της αμερικανικής στρατιωτικής αποστολής. Η ελληνική κυβέρνηση θα ασκούσε την κυρίαρχη εξουσία της στην ελληνική επικράτεια ενώ ίσως ήταν πιθανό να διαλύσει τη λειτουργία τοπικών αρχών, αν κάποιες περιοχές δεν αναγνώριζαν την εξουσία της. Στις 14 Ιουλίου μια σύσκεψη πραγματοποιήθηκε στη βρετανική πρεσβεία στο Κάιρο ανάμεσα στους στρατηγούς Hughes και Sandler και τη συμμετοχή αντιπροσώπων της αγγλικής και της αμερικανικής πρεσβείας και συζητήθηκαν οι προτάσεις του Leeper μαζί με το προσχέδιο που είχε προετοιμάσει ο AML. Αντίγραφο του προσχέδιου στάλθηκε στο αμερικανικό War Department στις 12 Ιουλίου 1944. Ο στρατηγός Sandler φάνηκε να αντιμετωπίζει ευνοϊκά τις προτάσεις του Leeper. Θεωρώντας δεδομένη την υιοθέτηση της πρότασης για δύο συμφωνίες, συζητήθηκαν συγκεκριμένες προτάσεις της βρετανικής πλευράς πάνω στο σχέδιο του AML.¹⁴⁷²

Στα τέλη Ιουλίου 1944 ο στρατηγός Wilson διέταξε τον στρατηγό Paget να ετοιμάσει ένα σχέδιο για τη μεταφορά του AML από το Κάιρο στην Ιταλία, συμπεριλαμβανομένου και του τμήματος που αφορούσε την Ελλάδα. Η πρόταση αυτή προκάλεσε την αντίδραση των Άγγλων διπλωματών, όπως ο Leeper και ο λόρδος Moyne, οι οποίοι ενημέρωσαν για τις σοβαρές επιφυλάξεις που είχαν τον Orme Sargent. Αν επρόκειτο να σταλεί μια βρετανική μεραρχία στην Ελλάδα, έπρεπε να βρίσκεται υπό την διοίκηση του AFHQ και θα ήταν υπό τον έλεγχό του. Αν το τελευταίο είχε την αποκλειστική διαχείριση της βοήθειας, τότε η ελληνική κυβέρνηση και η αγγλική πρεσβεία θα δούλευαν στο κενό. Το θέμα ήταν ζωτικής σημασίας για τις σχέσεις της Αγγλίας με την Ελλάδα και η Ελληνική Κυβέρνηση έδινε τη μεγαλύτερη σημασία σε αυτό, επειδή θεωρούσε ότι η μεταφορά της διαχείρισης της βοήθειας από την έδρα της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, δηλαδή το Κάιρο, θα κατέστρεφε τη θέση της και το πολιτικό κύρος της ενώ το EAM θα σχημάτιζε την άποψη ότι η πολιτική αξία της ήταν μηδαμινή για τους Συμμάχους. Επιπλέον η πολιτική επιτροπή του AFHQ, η οποία θεωρούνταν από τους Άγγλους διπλωμάτες αναρμόδια να διαχειριστεί τις ελληνικές πολιτικές υποθέσεις, θα αναλάμβανε ευθύνες απέναντι στην Ελλάδα, θα παραμέριζε την αγγλική πρεσβεία και θα περιέπλεκε την πολιτική που είχε ήδη χαράξει η βρετανική κυβέρνηση. Το πρόγραμμα αρωγής και η πολιτική δεν μπορούσαν να διαχωριστούν με αυτό τον τρόπο. Ένας άλλος παράγοντας που φοβούνταν οι Άγγλοι διπλωμάτες ήταν ο αμερικανικός. Στο τηλεγράφημα επικαλούνταν τον αμερικανικό φθόνο για τις στενές σχέσεις της Αγγλίας με την ελληνική κυβέρνηση. Οι ίδιοι είχαν ενδείξεις ότι ο Παπανδρέου ήταν αντιπαθής στους Αμερικανούς και οι τελευταίοι μέσω του AFHQ είχαν περισσότερες πιθανότητες να τον υπονομεύσουν απ' ό,τι στο Κάιρο.

Ο Sargent διαβίβασε τις ενστάσεις τις οποίες έτρεφε η αγγλική διπλωματία στον στρατηγό Hollis. Η αγγλική διπλωματία θεωρούσε αδιανόητο να διαχωριστεί η αποστολή του στρατηγού Hughes από την έδρα της ελληνικής κυβέρνησης και την αγγλική πρεσβεία. Αν και είχε διακηρυχθεί ότι η βοήθεια δεν θα είχε πολιτικό χαρακτήρα, από την άποψη ότι θα διανέμονταν σε όλους τους Έλληνες ανεξαρτήτως πολιτικών πεποιθήσεων, ωστόσο ήταν φανερό ότι θα ανέκυπταν πολιτικά ζητήματα μείζονος σημασίας τόσο στον σχεδιασμό όσο και στην εκτέλεση του προγράμματος αρωγής, η διαχείριση των οποίων απαιτούσε τη στενή συνεργασία του Hughes με την

¹⁴⁷² Ο. π., 868.01/7–1544, The Chargé Near the Greek Government in Exile (Shantz) to the Secretary of State, Κάιρο, 15/7/1944.

αγγλική πρεσβεία στην Ελλάδα. Επίσης, ήταν απαραίτητο να βρίσκεται σε στενή επαφή με την ελληνική κυβέρνηση και προτεινόνταν η σύναψη μιας ειδικής συμφωνίας σχετικά με τη διαχείριση της βοήθειας με την ελληνική κυβέρνηση. Η τρίτη ένσταση προέρχονταν από τον λόρδο Moyne και αφορούσε τη διοίκηση των αγγλικών στρατευμάτων. Αν επρόκειτο να σταλούν αγγλικά στρατεύματα στην Ελλάδα ήταν προτιμότερο να βρεθούν υπό τη διοίκηση του βρετανικού επιτελείου και όχι του αγγλο-αμερικάνικου. Αυτό το ζήτημα, επειδή θα προκαλούσε αντιδράσεις και θα ανέκυπταν ευρύτερα προβλήματα, καλό θα ήταν προς το παρόν να μην επιλυθεί. Αν το παράρτημα της Ελλάδας του AML παρέμενε στο Κάιρο, θα βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του στρατηγού Wilson διά μέσου του στρατηγού Paget. Ο Sargent ζητούσε από τον Hollis να μεταφέρει το ζήτημα στους αρχηγούς των επιτελείων το συντομότερο δυνατό και να παρέμβουν στον στρατηγό Wilson.¹⁴⁷³

Το War Department δεν ήταν πρόθυμο να δεσμευθεί ή να φανεί ότι δεσμεύεται να αναλάβει υποχρεώσεις, τις οποίες δεν μπορούσε με τις παρούσες οδηγίες. Το παρόν σχέδιο, αν και περιοριζόταν μόνο στο ζήτημα της αρωγής περιλάμβανε όρους οι οποίοι προέβλεπαν δράση εκτός των ορίων που η αμερικανική πλευρά ήταν προετοιμασμένη να επιχειρήσει. Το War Department ήταν επιφυλακτικό για τη χρήση του όρου “allied”, επειδή η αμερικανική συμμετοχή θα περιοριζόταν στη διανομή των εφοδίων της βοήθειας και της αποκατάστασης, ενώ το αμερικανικό προσωπικό δεν επρόκειτο να εμπλακεί στη διατήρηση του νόμου και της τάξης, ακόμη και αν τέτοιου είδους επιχειρήσεις ήταν απαραίτητες για το έργο της αρωγής και της αποκατάστασης. Παράλληλα αντιλαμβανόταν ότι ο βρετανικός στρατός έπρεπε να έχει αρκετή εξουσία για να αντιμετωπίσει τοπικές αναταραχές ή αντίσταση από τον εχθρό. Το ζήτημα της διοίκησης των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων δεν αφορούσε τις ΗΠΑ. Το State και το War Department δέχονταν τη λύση δύο ξεχωριστών συμφωνιών. Η αγγλοελληνική θα μπορούσε να λάβει πρόνοια για παν ενδεχόμενο και να καλύπτει ολόκληρη τη σφαίρα πιθανών επιχειρήσεων, συμπεριλαμβανομένης και της αρωγής. Η αγγλική πλευρά θα επικαλούνταν την εξουσία που θα της παρέχονταν από τη συμφωνία στον βαθμό που το θα απαιτούσαν οι συνθήκες. Το καθεστώς της αμερικανικής στρατιωτικής παρουσίας θα καθορίζονταν από ξεχωριστή συμφωνία ανάμεσα στην ελληνική και την αμερικανική κυβέρνηση, λαμβάνοντας υπόψη της την αγγλοελληνική συμφωνία, οι όροι της οποίας θα γίνονταν αντικείμενο διαβούλευσης της αγγλικής με την αμερικανική κυβέρνηση πριν παρουσιασθούν στην ελληνική.¹⁴⁷⁴

Το Foreign Office ενημέρωσε το State Department ότι το προσχέδιο της συμφωνίας με την ελληνική κυβέρνηση είχε χρησιμοποιήσει ως πρότυπο τις αντίστοιχες συμφωνίες με άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, αλλά είχε ενσωματώσει και όσα είχαν συμφωνήσει οι συμμαχικές αρχές στο Κάιρο σχετικά με το έργο της αποκατάστασης. Στο έγγραφο είχαν ενσωματωθεί και οι παρατηρήσεις της αμερικανικής διπλωματίας, ιδιαίτερα όσον αφορούσε την περιορισμένη αμερικανική συμμετοχή και την παράλειψη του όρου “allied”. Το Foreign Office έλπιζε ότι σύντομα θα λάμβανε το πράσινο φως από το CCAC και το CCS να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις με την ελληνική κυβέρνηση. Το Foreign Office κατανοούσε ότι η αμερικανική κυβέρνηση πρότεινε τη σύναψη μιας μικρότερης συμφωνίας με την ελληνική

¹⁴⁷³ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43719, No. 552, “From his majesty’s ambassador to the Greek government (Cairo) to Foreign Office”, 29/7/1944, R 1685/9/5, 9/8/1944.

¹⁴⁷⁴ FRUS, Vol V, ό. π., 870.01 AMG/8–1744, The Secretary of State to the Ambassador in the United Kingdom (Winant), Washington, 17/8/1944.

κυβέρνηση, η οποία θα σχετίζονταν με τη συμμετοχή της στο έργο της αρωγής και της αποκατάστασης. Η αμερικανική κυβέρνηση καθώς και το CCS συμφωνούσαν με το περιεχόμενο του προσχεδίου της συμφωνίας, το οποίο είχε ετοιμάσει η αγγλική κυβέρνηση. Αντί, όμως, για τη σύναψη μιας μικρότερης συμφωνίας, ο Cordell Hull διέταξε τον Αμερικανό πρέσβη να αποστείλει μια συμπληρωματική διπλωματική νότα, αφού υπογραφόταν η αγγλοελληνική συνθήκη, η οποία θα αφορούσε τη στρατιωτική συμμετοχή των ΗΠΑ κατά την πρώτη περίοδο. Η επιθυμία της αμερικανικής κυβέρνησης ήταν να συμμετάσχει στο στρατιωτικό πρόγραμμα για την αρωγή και την αποκατάσταση για την περίοδο από την Απελευθέρωση και μετά. Ο αμερικανικός στρατός είχε εξουσιοδοτηθεί να συνεργασθεί με την Αγγλία στο στρατιωτικό πρόγραμμα της αρωγής και της αποκατάστασης στις απελευθερωμένες περιοχές της Ελλάδας, μέσα στο πλαίσιο της διαθεσιμότητας των εφοδίων και των πλωτών μέσων. Η συμμετοχή του θα περιοριζόταν σε υπηρεσίες που αφορούσαν τη δημόσια υγεία, την κοινωνική πρόνοια και την υγιεινή, την προμήθεια εφοδίων, την αποκατάσταση του τμήματος των υποδομών και της γεωργίας καθώς και την παροχή βοήθειας για τον επαναπατρισμό των εκτοπισθέντων και των προσφύγων. Η διαχείριση του προγράμματος θα πραγματοποιούνταν από ένα κοινό αγγλοαμερικανικό επιτελείο, το οποίο θα συμπεριλάμβανε περιορισμένο αριθμό Αμερικανών αξιωματικών, ενώ η οικονομική συνεισφορά των ΗΠΑ θα περιοριζόταν στο κόστος του μεριδίου από τα εφόδια που θα παρείχε. Η κυβέρνηση των ΗΠΑ θα συνδέονταν με την αγγλοελληνική συμφωνία μόνο για τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν. Οι ΗΠΑ περίμεναν την αποδοχή των παραπάνω όρων από την ελληνική κυβέρνηση καθώς και την αποδοχή του δικαιώματος των ΗΠΑ να ιδρύσουν στρατοδικεία με αποκλειστική δικαιοδοσία πάνω σε άτομα αμερικανικής υπηκοότητας.¹⁴⁷⁵

Η αμερικανική κυβέρνηση, όσον αφορά την επιθυμία της αγγλικής να έρθει σε συμφωνία με τη σουηδική σχετικά με την αρωγή μετά την Απελευθέρωση, θεωρούσε ότι υπήρχαν τρία προβλήματα που έπρεπε να επιλυθούν. Ο Cordell Hull έστειλε διευκρινιστικές οδηγίες στον Johnson, Αμερικανό πρέσβη στη Στοκχόλμη. Το πρώτο ήταν η σχέση ανάμεσα στη σουηδοελβετική επιτροπή, τον AML και την UNRRA, το δεύτερο η χρήση των σουηδικών πλοίων και το τρίτο ο εφοδιασμός με τα εφόδια που θα παρείχαν οι στρατιωτικές αρχές. Για την αρχική περίοδο τα ελάχιστα απαραίτητα εφόδια για την αρωγή και την αποκατάσταση θα εισάγονταν από τις στρατιωτικές αρχές. Η UNRRA θα εισέρχονταν στην Ελλάδα ως αντιπρόσωπος των στρατιωτικών αρχών για να τις βοηθήσει στη διανομή με την προοπτική να αναλάβει το έργο της αρωγής όσον το δυνατόν το συντομότερο βάσει συμφωνίας που θα συνάπτονταν μεταξύ αυτής και της ελληνικής κυβέρνησης. Η ΕΔΒΕ θα βοηθούσε τόσο τις στρατιωτικές αρχές όσο και την UNRRA και από την αρχή θα υπήρχε στενή συνεργασία μεταξύ της ΕΔΒΕ και της UNRRA και, όταν το επέτρεπαν οι συνθήκες, η τελευταία θα απορροφούσε την ΕΔΒΕ εκτός και αν οι Σουηδοί προτιμούσαν να αποχωρήσουν τότε. Η κυβέρνηση των ΗΠΑ συμφωνούσε με τη σουηδική ότι, όταν

¹⁴⁷⁵ Ο. π., 868.01 A.M.G./9–2944, The Ambassador in the United Kingdom (Winant) to the Secretary of State, Λονδίνο, 29/9/1944, 868.01 AMG/9–2544, The Secretary of State to the Ambassador to the Greek Government in Exile in Egypt (MacVeagh), Washington, 16/10/1944, 868.01 AMG/10–1844, The Secretary of State to the Ambassador to the Greek Government in Exile in Egypt (MacVeagh), Washington, 18/10/1944.

έφτανε αυτή η στιγμή, έπρεπε να διεξαχθούν συνομιλίες με τη συμμετοχή όλων των μερών. Οι βασικές αρχές που έπρεπε να διακρίνουν το έργο της αρωγής ήταν ότι έπρεπε να είναι αμερόληπτη και να βασίζεται σε ανθρωπιστικές αρχές. Τα σουηδικά πλοία που είχαν ναυλωθεί για τις ανάγκες του σουηδικού έπρεπε να συνεχίσουν να χρησιμοποιούνται. Αν οι Γερμανοί αρνούσαν να επιτρέψουν την ασφαλή διέλευση των πλοίων και οι πλοιοκτήτες ζητούσαν την προστασία των νηοπομπών, θα μπορούσε να τους παρασχεθεί από τους Συμμάχους. Η σουηδική κυβέρνηση, όμως, έπρεπε να γνωρίζει ότι αυτά τα πλοία, όταν θα ξεφόρτωναν, θα ήταν στη διάθεση των Συμμάχων για τη μεταφορά των εφοδίων μέσα στην ελληνική επικράτεια. Τα τρόφιμα που εισάγονταν μέσω του σουηδικού σχεδίου θα συνέχιζαν να μεταφέρονται εν αναμονή πιθανών αναθεωρήσεων των αρχικών συμφωνιών. Ο Αμερικανός πρέσβης στη Στοκχόλμη θα συνεργάζονταν με τον Άγγλο συνάδερφό του προωθώντας τις παραπάνω προτάσεις στη σουηδική κυβέρνηση, όμως δεν θα έθιγε το ζήτημα των σχέσεων της ΕΔΒΕ με τις στρατιωτικές αρχές στην Ελλάδα έως ότου ο στρατιωτικός διοικητής της Μεσογείου κατέθετε τις απόψεις του πάνω στο θέμα.¹⁴⁷⁶

Ο Johnson μαζί με τον βρετανό συνάδερφο του έθεσαν τα παραπάνω θέματα στον Grafstrom, στέλεχος του σουηδικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Ο Gafstrom, αν και φάνηκε θετικός στην εξεύρεση λύσης, απάντησε ότι τα ζητήματα που θέτονταν από τους Συμμάχους έπρεπε να εξεταστούν από τη σουηδική κυβέρνηση. Για το ζήτημα της μίσθωσης των σουηδικών πλοίων και στην Απελευθέρωση και σε ένα μεταβατικό στάδιο, όταν η UNRRA θα αναλάμβανε το έργο της αρωγής, θα μπορούσε να βρεθεί λύση. Η σουηδική κυβέρνηση, όμως, το θεωρούσε μέρος του γενικότερου ζητήματος της ναυτιλιακής κοινοπραξίας το οποίο η σουηδική κυβέρνηση θα συζητούσε με του Συμμάχους στο Λονδίνο. Ο Gafstrom προέβλεπε ότι δεν θα υπήρχε πρόβλημα όσον αφορά τις σχέσεις της ΕΔΒΕ με τον AML και την UNRRA. Τόσο ο Johnson όσο και ο Mallet τόνισαν την επιθυμία του AML και της UNRRA να έχουν πλήρη συνεργασία με την ΕΔΒΕ, για να επωφεληθούν από την εμπειρία που είχε αποκομίσει από το έργο της στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ο Gafstrom τους είπε ότι τόσο ο Sandstrom όσο και ο νέος σουηδός πρέσβης στην Αθήνα Thyberg δεν είχαν λάβει εντολές για την περίοδο της Απελευθέρωσης εκτός από το ότι οι κατάλληλες συμφωνίες θα γίνονταν στην πορεία και επί τόπου. Αυτή ήταν η γενική κατεύθυνση που είχε το σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών. Ο Βρετανός πρέσβης ανακοίνωσε πως είχε λάβει οδηγίες από την κυβέρνηση του και η πρόθεση των Συμμάχων ήταν να ενημερώσουν το ΔΚΕΣ την ώρα της Απελευθέρωσης ότι αν οι αρχές του δεν του επέτρεπαν τη συνεργασία με στρατιωτικές δυνάμεις θα δέχονταν την παραμονή των απεσταλμένων και τη συμμετοχή τους στο έργο της αρωγής ως ιδιωτών εθελοντών. Ήταν ένας ευγενικός και διπλωματικός τρόπος, για να παραμεριστεί το ΔΚΕΣ.¹⁴⁷⁷

Η σουηδική απάντηση καθυστέρουσε. Ο Hull ζητούσε από τον Johnson να πιέσει τη σουηδική κυβέρνηση να αποδεχθεί είτε την παραχώρηση καθεστώτος ασφαλούς διέλευσης υποκείμενο στο συμμαχικό στρατιωτικό έλεγχο στη Μεσόγειο ή τη συνοδεία συμμαχικών πολεμικών πλοίων. Το State Department φοβόταν ότι το

¹⁴⁷⁶ Ο. π., 840.50 UNRRA/9-1644, The Secretary of State to the Minister in Sweden (Johnson), Washington, 16/9/1944.

¹⁴⁷⁷ Ο. π., 840.50 UNRRA/9-2944:, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη 29/9/1944

πρόγραμμα θα κινδύνευε, αν σημειώνονταν καθυστερήσεις. Ο Hull ζήτησε από το σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών να ζητήσει από τον Sandstrom να αποδεχθεί τις προτάσεις των στρατιωτικών αρχών σχετικά με τη διανομή και τη διάθεση των εφοδίων της Επιτροπής και πρότεινα να εξουσιοδοτούνταν οι στρατιωτικές αρχές να παραλαμβάνουν τα εφόδια στο όνομα της Επιτροπής σε περίπτωση που δεν παρευρίσκονταν αντιπρόσωπος της. Η απάντηση που έλαβε η βρετανική πρεσβεία από το σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών βρίσκονταν όχι μόνο σε εντελώς διαφορετική κατεύθυνση, αλλά κυριολεκτικά απέρριπτε τις προτάσεις των Συμμάχων. Τα σουηδικά πλοία θα εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται ενώ θα διεξάγονταν διαπραγματεύσεις από τους εμπόλεμους. Αν οι Γερμανοί απέσυραν την άδεια ασφαλούς διέλευσης, τότε οι πλοιοκτήτες θα αποφάσιζαν ατομικά αν τα πλοία θα συνέχιζαν να είναι ναυλωμένα για τις ανάγκες του σουηδικού σχεδίου. Ακόμα και αν οι Γερμανοί απέσυραν την άδεια, τα πλοία θα επιχειρούσαν ως πλοία του ΔΚΕΣ υπό τη διοίκηση της σουηδικής κυβέρνησης. Εάν η γερμανική κυβέρνηση, όμως, δήλωνε ότι πλέον δεν επικρατούσαν οι ίδιες συνθήκες, υπό τις οποίες αρχικά είχαν ναυλωθεί και είχαν σταλεί στην Ελλάδα τα σουηδικά πλοία, θα έπρεπε να επιστρέψουν τότε πίσω. Οι Σύμμαχοι σχημάτισαν την άποψη ότι, αν οι Γερμανοί ζητούσαν την αποχώρηση των σουηδικών πλοίων, οι Σουηδοί δεν θα εγκατέλειπαν τους Έλληνες δίχως τρόφιμα και θα έδιναν κάποιο χρόνο στους Συμμάχους να ρυθμίσουν το πρόβλημα. Με αυτή, όμως, τη διπλωματική νότα οι Σουηδοί αποκάλυπταν τις προθέσεις τους για το καθεστώς της ΕΔΒΕ, το οποίο διατίθεντο να αποδεχθούν την περίοδο της Απελευθέρωσης. Η ΕΔΒΕ έπρεπε να εξακολουθήσει να είναι ουδέτερη και έπρεπε να αποφευχθεί να δοθεί η πρόφαση στους Γερμανούς να ζητήσουν τον τερματισμό του προγράμματος της ελληνικής αρωγής.¹⁴⁷⁸

Οι εμπειρογνώμονες του σουηδικού Υπουργείου των Εξωτερικών Lindberg και Rira μαζί με τους Massey και τον ναύαρχο Cunningham προσπαθούσαν να βρουν λύση στο ζήτημα των πλοίων. Η ερμηνεία που έδινε ο Lindberg στη γερμανική δήλωση, ότι η Γερμανία δεν εγγυούνταν την ασφάλεια των σουηδικών πλοίων, ήταν πως είχε διατυπωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην αποσύρει την άδεια ασφαλούς διέλευσης των πλοίων στον Ατλαντικό. Η Γερμανία απλά δεν εγγυούνταν την ασφάλεια των ταξιδιών τους μεταξύ των ελληνικών λιμανιών. Οι σουηδικές αρχές είχαν ήδη γνωστοποιήσει στους δύο εμπόλεμους ότι το πλοίο Suorva θα αναχωρούσε από το λιμάνι του St. John για τον Πειραιά στις 25 Οκτωβρίου. Αν οι Γερμανοί δεν αρνούνταν να δώσουν άδεια ασφαλούς για το συγκεκριμένο ταξίδι, αυτό θα σήμαινε ότι το καθεστώς ασφαλούς διέλευσης για τα υπερατλαντικά ταξίδια ίσχυε. Γι' αυτό τα φορτία θα κατευθύνονταν στον Πειραιά και αργότερα στη Θεσσαλονίκη. Για τα μικρότερα λιμάνια η σουηδική κυβέρνηση θεωρούσε ότι η καλύτερη λύση θα ήταν η μεταφορά των προμηθειών με συμμαχικά πλοία. Οι Σουηδοί θεωρούσαν δεδομένο ότι οι Σύμμαχοι θα εισήγαγαν τρόφιμα για όλο το ελληνικό έθνος και γι' αυτό θα εισάγονταν περισσότερες ποσότητες τροφίμων από εκείνες που εισήγαγε έως τότε το σουηδικό σχέδιο και αυτές έπρεπε να μεταφερθούν με συμμαχικά πλοία. Οι Massey και Cunningham έθεσαν ξανά το ζήτημα της διαχείρισης της αρωγής στους Σουηδούς εμπειρογνώμονες ζητώντας να παραχωρηθεί στις συμμαχικές αρχές το δικαίωμα να διανέμουν τα εφόδια εξ' ονόματος της Επιτροπής σε μέρη που θα απουσίαζε

¹⁴⁷⁸ Ο. π., 868.48/10–1644, The Secretary of State to the Minister in Sweden (Johnson), Ουάσιγκτον 16/10/1944.

αντιπρόσωπος της. Ο Lindberg αρνήθηκε να δεσμευθεί και χρησιμοποίησε τη δικαιολογία ότι έπρεπε να ενημερωθεί γι' αυτό και η γερμανική πλευρά. Οι Γερμανοί, όμως, εξακολουθούσαν έως τα τέλη Οκτώβρη να κατέχουν ελληνικά εδάφη. Γι' αυτόν το λόγο η λύση έπρεπε να βρεθεί ύστερα από διαπραγματεύσεις των συμμάχων με την ΕΔΒΕ, επειδή η πρότερη συναίνεση του σουηδικού Υπουργείου των Εξωτερικών δεν ήταν συμβατή με τον ουδέτερο χαρακτήρα της Επιτροπής. Αυτό που θα μπορούσε να γίνει ήταν οι συμμαχικές στρατιωτικές δυνάμεις να φυλάξουν τις προμήθειες, αν έφταναν σε ένα μέρος που δεν υπήρχε Σουηδός αντιπρόσωπος έως ότου έρθει. Ο Boheman, στέλεχος στο σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών, δήλωσε στον Johnson ότι η σουηδική κυβέρνηση δεν είχε αντιληφθεί μέχρι τότε σε ποιο βαθμό η αρχική συμφωνία με τους Γερμανούς, την οποία είχαν προσυπογράψει και οι Σύμμαχοι, δέσμευε τη σουηδική κυβέρνηση. Προκειμένου να μην διακινδυνεύσουν την απόσυρση της άδειας από τους Γερμανούς έπρεπε να αποφευχθεί κάθε ενέργεια που θα άλλαζε το ουδέτερο καθεστώς της ΕΔΒΕ. Στόχος της σουηδικής κυβέρνησης ήταν η ΕΔΒΕ να εξακολουθήσει να είναι επιχειρησιακή ακόμα και όταν ο AML και η UNRRA αναλάμβαναν τη διεύθυνση της αρωγής. Ο Boheman καταλάβαινε ότι η UNRRA στην πορεία θα απορροφούσε την ΕΔΒΕ, αλλά, αν δεν γινόταν αυτό, η ΕΔΒΕ θα μπορούσε να εξακολουθεί να υπάρχει έστω ονομαστικά και να διανέμει τη βοήθεια που εισήγαγε το ΔΚΕΣ. Ο Κινδύνης, ο Έλληνας πρέσβης στη Στοκχόλμη, θεωρούσε ότι η εμμονή των Σουηδών στη διατήρηση της ουδετερότητας της Επιτροπής και η σύνδεσή της με το ζήτημα της διατήρησης των σουηδικών πλοίων ήταν ένας τρόπος, ώστε να αποφευχθεί να δοθεί αφορμή στους Γερμανούς να αποσύρουν την άδεια ασφαλούς διέλευσης. Αυτή η εμμονή, όμως, δεν εμπόδιζε τη συνεργασία της με την ελληνική κυβέρνηση και τις συμμαχικές στρατιωτικές αρχές.¹⁴⁷⁹

Παράλληλα εκκρεμούσε η αποδοχή της συμφωνίας του Καΐρου της 3^{ης} Απριλίου 1944 με την UNRRA από το Combined Chiefs of Staffs. Οι στρατηγοί Hughes και Saudler εξέδωσαν οδηγία, η οποία περιλάμβανε τις αρχές στις οποίες θα βασίζονταν η συνεργασία του AML με την UNRRA. Κατά την περίοδο των έξη μηνών όλες οι αποφάσεις θα λαμβάνονταν από τον στρατιωτικό διοικητή, ο οποίος, όμως, ήταν υποχρεωμένος να λαμβάνει υπόψη του και τις απόψεις του ομολόγου του από την UNRRA. Ο AML θα εφάρμοζε τα σχέδια που είχαν καταρτίσει τα τμήματά του. Τα σχέδια αυτά θα ανακοινώνονταν στα μέλη της UNRRA και εκείνα έπρεπε να επιχειρούν σύμφωνα με αυτά. Όσον αφορά το προσωπικό της UNRRA, θα χωρίζονταν στο διοικητικό, το οποίο ιεραρχικά θα είχε το ίδιο καθεστώς με τους αξιωματικούς του στρατού, θα συμμετείχε στις συσκέψεις με τον Άγγλο προϊστάμενο και τον Αμερικανό αντικαταστάτη του και τα καθήκοντά του θα ήταν να παρουσιάσει τις απόψεις της UNRRA. Επιπλέον θα ήταν ενήμερο για τις επιχειρήσεις του επιτελείου, της πτέρυγας ή του τμήματος που άνηκε και θα εκτελούσε συγκεκριμένα καθήκοντα, τα οποία θα του ανέθετε ο στρατιωτικός προϊστάμενος τους. Το συμβουλευτικό προσωπικό πάνω σε θέματα όπως αυτό του δελτίου και του ελέγχου των τιμών θα στελέχωνε αντίστοιχα τμήματα και θα δρούσε για λογαριασμό του AML ως σύμβουλος στην κυβέρνηση για την εφαρμογή ελέγχων που είχαν ήδη σχεδιαστεί.

¹⁴⁷⁹ Ο. π., 868.48/10–1944, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη 19/10/1944

, 868.48/10–274, The Minister in Sweden (Johnson) to the Secretary of State, Στοκχόλμη, 27/10/1944· IAYE,KY, 1944, φάκ. 19.6, Στοκχόλμη 25/10/1944.

Μέλη της αποστολή της UNRRA θα διορίζονταν και στις περιφέρειες της χώρας ως διευθυντές με καθήκοντα τη διανομή, τον έλεγχο των τιμών και τη συλλογή της εγχώριας παραγωγής. Αυτή η ομάδα θα λογοδοτούσε στον στρατιωτικό διοικητή της περιοχής και θα είχε την εξουσία να διαπραγματεύεται απευθείας με τις τοπικές αρχές, εκτός από ζητήματα πολιτικής. Σε περίπτωση που αντιμετώπιζαν πρόβλημα, τότε θα το ανέφεραν στον στρατιωτικό διοικητή για περαιτέρω ενέργειες.¹⁴⁸⁰

Η νέα οδηγία που εξέδωσαν οι στρατηγοί Hughes και Saundler στις 16 Σεπτεμβρίου 1944 σχετικά με τις σχέσεις της UNRRA και τη διοίκηση του ML κατά τη στρατιωτική περίοδο προέβλεπε ότι η UNRRA θα βρισκόταν υπό στρατιωτικό έλεγχο με την προοπτική όμως να μεταβιβαστεί το συντομότερο δυνατό η ευθύνη της αρωγής και της αποκατάστασης σε αυτή. Όλες οι αποφάσεις θα λαμβάνονταν από τον στρατιωτικό διοικητή ύστερα, όμως, από συνεννόηση με τον διευθυντή της UNRRA. Σε περίπτωση διαφωνίας ισχυρότερη θα ήταν η άποψη του διοικητή, όμως ο διευθυντής της UNRRA θα είχε το δικαίωμα να απευθυνθεί στην ανώτερη στρατιωτική αρχή. Στην UNRRA θα αναθέτονταν πλήρη επιχειρησιακά καθήκοντα, όπου ήταν εφικτό, όμως η περιοχή θα βρισκόταν υπό τη δικαιοδοσία των στρατιωτικών αρχών. Ένα από τα καθήκοντα των στρατιωτικών αρχών θα ήταν να επισπεύσουν το τέλος της στρατιωτικής περιόδου, ώστε η UNRRA να συνεχίσει το έργο της αρωγής υλοποιώντας τον δικό της σχεδιασμό. Τα μέλη της UNRRA, αφού θα τους γνωστοποιούνταν τα σχέδια του ML, θα ήταν υποχρεωμένα να επιχειρούν σύμφωνα με αυτά. Αν πρόκυπταν έκτακτες περιστάσεις ενδέχεται τα σχέδια αυτά να υποστούν τροποποιήσεις. Τα στελέχη της UNRRA θα υπηρετούσαν ως ισόβαθμα προς τον αντίστοιχο στρατιωτικό διοικητή και θα συμμετείχαν στις διασκέψεις με τους στρατιωτικούς ομόλογούς τους και τους Αμερικανούς πληρεξούσιους πάνω σε θέματα όπως η πολιτική, η οργάνωση και η επιχειρησιακή διαδικασία και θα κρατούνταν ενήμερα. Τα ανώτερα στελέχη της UNRRA θα διοικούσαν την αποστολή της UNRRA και θα προετοιμάζαν σχέδια για την περίοδο κατά την οποία θα διαδέχονταν τον ML. Θα μπορούσαν να διατηρήσουν έναν ανεξάρτητο σύνδεσμο με τις τοπικές αρχές μόνο για θέματα, τα οποία αφορούσαν την περίοδο μετά τους έξη μήνες, και για άλλα θέματα μόνο ύστερα από την άδεια του αρμόδιου στρατιωτικού διοικητή.¹⁴⁸¹

Τελικά υπογράφηκε η συμφωνία, ανάμεσα στις συμμαχικές στρατιωτικές αρχές και την UNRRA, η οποία αφορούσε το προσωπικό της. Οι όροι της συμφωνίας θα ίσχυαν μόνο για το χρονικό διάστημα κατά το οποίο το προσωπικό της θα υπηρετούσε κάτω από στρατιωτική διοίκηση. Το προσωπικό της UNRRA θα επιχειρούσε υπό τη διοίκηση και τον έλεγχο του στρατιωτικού διοικητή ή του αντιπροσώπου του και θα βρισκόταν υπό τον άμεσο διοικητικό έλεγχο των αντιπροσώπων της UNRRA. Σε περίπτωση απουσίας αντιπροσώπου της UNRRA στον επιχειρησιακό χώρο, τότε οι εντολές θα εκδίδονταν από τις στρατιωτικές αρχές. Ο χρόνος υπηρεσίας του προσωπικού της UNRRA υπό τις στρατιωτικές αρχές θα έληγε όταν τη διαχείριση της αρωγής θα την αναλάμβανε ένας πολιτικός οργανισμός. Δεν θα επιτρέπονταν να προσληφθεί από την UNRRA κάποιος που είχε υπηκοότητα εχθρικής χώρας ή συνδέονταν με αυτή ως τόπο καταγωγής, εκτός και αν του δίνονταν

¹⁴⁸⁰ UNA, S-1241-0000-0015-00001, "Initial directive with regard to the employment of UNRRA personnel during the period of military responsibility", 29/8/1944.

¹⁴⁸¹ UNA, S-1241-0000-0005-00001, "Directive concerning employment of UNRRA by the military during the period of military responsibility. (This take place of the initial directive dated 29/8/1944, which should now be destroyed)."

γραφτή άδεια των στρατιωτικών αρχών. Κάθε υπάλληλος της UNRRA έπρεπε να έχει γραφτή άδεια από τις στρατιωτικές αρχές, για να μετακινηθεί στον επιχειρησιακό χώρο. Τα μέλη της UNRRA θα υπόκειντο στον στρατιωτικό νόμο ως άτομα που συνόδευαν τα συμμαχικά στρατεύματα σε ενεργό υπηρεσία και έπρεπε να απέχουν από οποιαδήποτε προπαγάνδα ή πολιτική δραστηριότητα και να αποφύγουν οποιεσδήποτε ενέργειες, οι οποίες θα δημιουργούσαν προβλήματα στις σχέσεις της UNRRA με τις στρατιωτικές αρχές, συμπεριλαμβανομένων οικονομικών δραστηριοτήτων όπως η κερδοσκοπία και η μαύρη αγορά. Επιπλέον θα ήταν υποχρεωμένα να αποσυρθούν κατόπιν διαταγής του στρατιωτικού διοικητή από τον χώρο των επιχειρήσεων εξαιτίας της κακής διαχείρισης ή άλλου λόγου. Κάποια από τα στελέχη της UNRRA σε συμφωνία με τις στρατιωτικές αρχές θα απολάμβαναν ένα καθεστώς αντίστοιχο με εκείνο των αξιωματικών του στρατού, ώστε να μπορούν να ασκήσουν τα καθήκοντα του σε συνεργασία με τους στρατιωτικούς χωρίς, όμως, να αποκλείονται από τα καθήκοντα που τους είχε αναθέσει ήδη η UNRRA. Το προσωπικό της UNRRA θα καλύπτονταν από το άρθρο 81 της Συνθήκης Αιχμαλώτων Πολέμου

1482

Η συμφωνία ανάμεσα στα δύο μέρη έγινε αποδεκτή στις 11 Οκτωβρίου 1944, διατηρώντας το δικαίωμα να επιφέρουν τροποποιήσεις σε περίπτωση που οι συνθήκες που επικρατούσαν σε μια συγκεκριμένη περιοχή επηρέαζαν τα στρατιωτικά σχέδια και τις συμφωνίες. Η απόφαση για το πότε θα παρέδιδαν την ευθύνη της διαχείρισης του προγράμματος αρωγής και αποκατάστασης θα λαμβάνονταν από τα CCOC ύστερα από τη σύσταση του στρατιωτικού διοικητή. Κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής περιόδου όλα τα μηνύματα της UNRRA θα διέρχονταν από τον στρατιωτικό διοικητή εκτός από εκείνα που σχετίζονταν με το προσωπικό της καθώς και αυτά που αφορούσαν τη μεταπολεμική περίοδο. Η αποδοχή της συμφωνίας δεν έγινε εν λευκώ από τους Combined Chiefs of Staff, αλλά έδιναν στη συμφωνία τη δική τους ερμηνεία. Η UNRRA, στην Ελλάδα, τη Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία δεν θα ήταν ένας συνέταιρος στη διαχείριση της βοήθειας κατά τη στρατιωτική περίοδο, αλλά θα λειτουργούσε ως αντιπρόσωπος του ML. Για όσο θα διαρκούσε η στρατιωτική περίοδος, η UNRRA θα βρισκόταν υπό τον έλεγχο των στρατιωτικών αρχών. Αυτός ο έλεγχος θα ασκούνταν μέσω της έκδοσης διαταγών από τον AML ή των περιφερειακών και των τοπικών επιτελείων ενώ η UNRRA θα διατηρούσε την αυτονομία της ως οργανισμός. Οι στρατιωτικές αρχές θα ήταν υπεύθυνες για τη γενικότερη πολιτική του εφοδιασμού και της αρωγής και θα χρησιμοποιούσαν στρατιωτικό προσωπικό ενώ προβλέπονταν η απασχόληση προσωπικού της UNRRA στο έργο της διανομής των εφοδίων και η απόσπαση αξιωματούχων στα στρατιωτικά επιτελεία ως υπεύθυνων για την επίβλεψη της διανομής των εφοδίων από το προσωπικό της και ως συνδέσμων με τις τοπικές αρχές. Το έργο της διανομής, είτε διεξάγονταν από στρατιωτικούς ή προσωπικό της UNRRA, θα γίνονταν δίχως πολιτικές, θρησκευτικές ή φυλετικές διακρίσεις, αλλά μόνο βάσει των αναγκών των δικαιούχων. Όλα τα ζητήματα, που θα αφορούσαν τις εκτιμήσεις, την προμήθεια, την προστασία και την αποστολή, θα ήταν αποκλειστική αρμοδιότητα των στρατιωτικών. Αν σε μια περιοχή στην οποία, σύμφωνα με την άποψη των στρατιωτικών αρχών, κυριαρχούσαν συνθήκες χάους ή αναρχίας, θα είχαν το δικαίωμα να αρνηθούν την

¹⁴⁸² UNA, S-1241-0000-0005-00001, "Agreement between the military authorities and UNRRA as to the conditions of service of UNRRA personnel (including members of voluntary societies) serving overseas at the request of the military authorities."

εισαγωγή και τη διανομή τροφίμων. Η UNRRA θα αναλάμβανε τη διεύθυνση της αρωγής και της αποκατάστασης, όταν οι στρατιωτικές αρχές έκριναν ότι οι συνθήκες το επέτρεπαν. Η θέση της ΕΔΒΕ θα ήταν αντικείμενο περαιτέρω διαπραγματεύσεων και εκτός από αυτήν η UNRRA θα ήταν ο μόνος πολιτικός οργανισμός με τον οποίο θα συνεργάζονταν ο ΜΛ.¹⁴⁸³

Ο Εμμανουήλ Τσουδερός εξέτασε το ενδεχόμενο της διεύρυνσης της κυβέρνησης του με αστούς πολιτικούς από την κατοχική Ελλάδα. Απώτερος σκοπός του ήταν να παρακάμψει το ΕΑΜ, του οποίου η δύναμη αυξάνονταν, και να δημιουργήσει ένα συνασπισμό από αστικές πολιτικές δυνάμεις ώστε να συνδιαλλαγεί με το ΕΑΜ από θέση ισχύος. Ο Τσουδερός και ο Leeper ήθελαν να αποτρέψουν τον σχηματισμό μιας κυβέρνησης, η οποία θα ήταν χωρισμένη στα δύο, και το αριστερό τμήμα, στο οποίο θα κυριαρχούσε το ΕΑΜ, θα είχε την έδρα του στην κατοχική Ελλάδα την ώρα της Απελευθέρωσης, βρισκόμενο σε προνομιακή θέση. Το Foreign Office πρότεινε την τήρηση αναμονής έως ότου είχε στα χέρια του τις θέσεις των πολιτικών. Οι προτάσεις τους έφτασαν στο Κάιρο τον Μάρτιο του 1944. Όλα τα κόμματα πρότειναν τον διορισμό από τον βασιλιά και την κυβέρνηση του Δαμασκηνού ως αντιβασιλέα έως ότου ο ελληνικός λαός αποφάσιζε με δημοψήφισμα για το πολιτειακό ζήτημα και τον σχηματισμό κυβέρνησης στην Απελευθέρωση υπό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη. Οι αστοί πολιτικοί, όμως, αντιδρούσαν στη συμμετοχή αριστερών πολιτικών στοιχείων στην κυβέρνηση του Καΐρου ενώ το ΕΑΜ επιθυμούσε τη διεύρυνση της κυβέρνησης και τη παραμονή των Υπουργείων Εσωτερικών, Δικαιοσύνης, Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Πρόνοιας μέσα στην κατοχική Ελλάδα.¹⁴⁸⁴

Αρχές Μαρτίου σχηματίστηκε η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης στην κατοχική Ελλάδα και απέστειλε μήνυμα στον Τσουδερό για τον σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Ο Τσουδερός ζήτησε από τον Γεώργιο Παπανδρέου και τους Π. Ράλλη και Αλέξανδρο Αλεξανδρή να έρθουν στο Κάιρο το συντομότερο δυνατό. Ο ίδιος βρισκόταν σε πολύ δύσκολη θέση, δεχόμενος πίεση να αναγνωρίσει την ΠΕΕΑ. Τον Απρίλιο του 1944 ξέσπασε κίνημα στο ελληνικό ναυτικό με κύριο αίτημα τον σχηματισμό κυβέρνησης βασιζόμενης στην ΠΕΕΑ. Τελικά το κίνημα κατεστάλη από του Βρετανούς και μια σοβαρή πολιτική κρίση προκλήθηκε με αποτέλεσμα την παραίτηση του Τσουδερού και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Σοφοκλή Βενιζέλο. Στις 15 Απριλίου έφτασε στο Κάιρο ο Γεώργιος Παπανδρέου. Τόσο ο Γεώργιος Β' όσο και ο Leeper δήλωναν ενθουσιασμένοι από την προσωπικότητα του. Ο Παπανδρέου σχημάτισε ολιγομελή κυβέρνηση στη συνέχεια. Η βρετανική κυβέρνηση επιθυμούσε τη σύγκληση ενός συνεδρίου, όπου θα συμμετείχαν όλα τα πολιτικά κόμματα συμπεριλαμβανομένου και του ΕΑΜ, για τον σχηματισμό Εθνικής Κυβέρνησης. Η συμμετοχή του ΕΑΜ κρίνονταν απαραίτητη, επειδή οι Άγγλοι θεωρούσαν ότι μόνο με αυτόν τον τρόπο δε θα συναντούσαν αντίσταση, όταν θα αποβιβάζονταν στην Ελλάδα.¹⁴⁸⁵

Το συνέδριο έλαβε χώρα στον Λίβανο και ενορχηστρωτής του ήταν ο Άγγλος πρέσβης Leeper, ο οποίος επιδίωξε το ΕΑΜ να έρθει αντιμέτωπο με ένα αρραγές μέτωπο των αστικών πολιτικών κομμάτων και των υπόλοιπων αντιστασιακών

¹⁴⁸³ UNA, S-1241-0000-0005-00001, "The Combined Chiefs of Staff", 11/10/1944, "Interpretation of the agreement of 3 April 1944 concerning participation of UNRRA in Albania, Greece and Yugoslavia during period of military responsibility".

¹⁴⁸⁴ Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece...*, ό. π., σσ. 165-186.

¹⁴⁸⁵ Ο. π.

οργανώσεων και να εμποδιστεί από το να αναλάβει ηγετικό ρόλο. Στο συνέδριο πήραν μέρος εκτός από τον Γεώργιο Παπανδρέου, τον Σοφοκλή Βενιζέλο εκπρόσωποι των αστικών κομμάτων όπως ο Αλέξανδρος Μυλωνάς, Κωνσταντίνος Ρέντης, Σπυρίδων Θεοτόκης, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Λόντος, Σακκαλής, Φίλιππος Δραγούμης, εκπρόσωποι των αντιστασιακών οργανώσεων ο Γεώργιος Καρτάλης εκ μέρους της ΕΚΚΑ, Κορνηνός Πυρομάγλου από τον ΕΔΕΣ ο στρατηγός Βεντήρης εκ μέρους των μικρότερων αντιστασιακών οργανώσεων, και οι εκπρόσωποι του ΕΑΜ, Αλέξανδρος Σβώλος, Άγγελος Αγγελόπουλος, Πέτρος Ρούσος, Ο νέος πρωθυπουργός άνοιξε τις εργασίες του συνεδρίου αναφερόμενος αρχικά στα δεινά που υπέμενε ο ελληνικός λαός από την Κατοχή. Ο λόγος του στη συνέχεια εξελίχθηκε σε ένα κατηγορητήριο κατά του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, κατηγορώντας το για τη μονοπώληση του αντάρτικου αγώνα με απώτερο σκοπό την επικράτησή του μετά τον πόλεμο. Όσον αφορά το ζήτημα της αρωγής, δηλαδή το σουηδικό σχέδιο που ήταν εν εξελίξει, ο μόνος που αναφέρθηκε σε αυτό ήταν ο Αλέξανδρος Σβώλος, εκ μέρους του ΕΑΜ και ο Ιωάννης Σοφιανόπουλος εκ μέρους της Ένωσης Αριστερών. Ο Σβώλος ζήτησε να βρεθεί ένας τρόπος, ώστε να ενισχυθεί άμεσα ο πληθυσμός της ορεινής Ελλάδας, επειδή οι Γερμανοί είχαν απαγορεύσει την επέκταση του σουηδικού σχεδίου σε αυτούς. Ο πληθυσμός αυτός που στερούνταν τα στοιχειώδη ανέρχονταν σε 2.000.000 άτομα και ο Σβώλος υπέβαλε αίτημα εκ μέρους του για την ενίσχυση τους τουλάχιστον με φάρμακα. Αυτό θα μπορούσε να γίνει με αεροπορικές ρίψεις τροφίμων και φαρμάκων. Στο έργο της ανοικοδόμησης και της ανασυγκρότησης ο Σβώλος προσδοκούσε στην ενίσχυση από τις Ηνωμένες Πολιτείες και την Μεγάλη Βρετανία. Το κεφάλαιο 4 από το Εθνικό Σύμφωνο του Λιβάνου προέβλεπε τη συνεχή μέριμνα για αποστολή τροφίμων και φαρμάκων στην υπόδουλη Ελλάδα καθώς και στην «ορεινή» ενώ το 7 αναφέρονταν στην πρόνοια για την άμεση ικανοποίηση μετά την Απελευθέρωση των υλικών αναγκών του ελληνικού λαού.¹⁴⁸⁶

Η κυβέρνηση Παπανδρέου, ως απόρροια των αποφάσεων του Συμβολαίου του Λιβάνου, αποφάσισε την ίδρυση Υπουργείου Επισιτισμού και Υπουργείου Ανοικοδομήσεως. Η ελληνική κυβέρνηση διαιρούσε τη διαχείριση του επισιτιστικού προβλήματος σε τρεις χρονικές περιόδους: α) την περίοδο που θα μεσολαβούσε μέχρι την Απελευθέρωση της Ελλάδας, δηλαδή την στρατιωτική περίοδο που την ευθύνη θα είχε ο Military Liaison, β) την περίοδο από την άμεση Απελευθέρωση έως την επάνοδο σε ομαλές συνθήκες διαβίωσης, γ) την περίοδο που θα ακολουθούσε, δηλαδή όταν η UNRRA θα αναλάμβανε τη διαχείριση της αρωγής και της αποκατάστασης. Για την κυβέρνηση η επιτυχία της επισιτιστικής πολιτικής θα εξαρτιόταν από την επιτυχή προώθηση των ελληνικών συμφερόντων και θέσεων προς στις Συμμαχικές Κυβερνήσεις και στις Συμμαχικές Αρχές καθώς και στους διεθνούς οργανισμούς, οι οποίοι επηρεάζονταν από εκείνες, σε συνδυασμό και με τις ενέργειες των άλλων ουδέτερων κρατών. Έως τότε την προώθηση των ελληνικών θέσεων είχαν αναλάβει οι διπλωματικές και προξενικές αρχές της χώρας. Πλέον αυτό θα γίνονταν σε συνεργασία με το Υπουργείο Επισιτισμού, το οποίο θα τους διαβίβαζε τις κατευθυντήριες γραμμές, ενώ θα ιδρύονταν η Διεύθυνση Εξωτερικών Επαφών μέσω της οποίας θα διαβιβάζονταν στο Υπουργείο των Εξωτερικών οι θέσεις του

¹⁴⁸⁶ ΓΑΚ, τ. Αρχείο Βασιλικών Ανακτόρων, φάκ. 389. αρ. εγγρ. 165-172, «κ. Α. Σβώλος (Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόεδρος ΠΕΕΑ)» «Τα επίσημα πρακτικά του πανελληνίου συνεδρίου του Λιβάνου, 17-20 Μαΐου 1944», Λονδίνο, Έκδοσις του εν Λονδίνω Γραφείου πληροφοριών της Ελληνικής Κυβέρνησης, 1944.

Υπουργείου Επισιτισμού σε θέματα της αρμοδιότητάς του. Επειδή, όμως, ακόμη δεν είχε ιδρυθεί Υπουργείο Επισιτισμού με έναν οργανωμένο διοικητικό μηχανισμό, οι υπηρεσίες του Υπουργείου των Εξωτερικών που ασχολούνταν με το επισιτιστικό θα κατευθύνονταν από το Υφυπουργείο παρά τω Πρωθυπουργώ υπό την άμεση εποπτεία του Πρωθυπουργού. Ο Υπουργός πάνω σε θέματα Επισιτισμού Σπύρος Θεοτόκης πρότεινε την ίδρυση «Γραφείου Συνδέσμου προς Συμμάχους», το οποίο θα προωθούσε τη στενότερη συνεργασία με τις συμμαχικές αρχές πάνω στο επισιτιστικό ζήτημα. Για την τρίτη περίοδο, αυτήν που θα αναλάμβανε η UNRRA, έπρεπε να ιδρυθεί τμήμα συνδέσμου του Υπουργείου Επισιτισμού προς την UNRRA, το οποίο έπρεπε να εναρμονίσει τις ενέργειες του με το αντίστοιχο τμήμα, επειδή η UNRRA θα δραστηριοποιούνταν και αυτή στην περίοδο της Απελευθέρωσης μαζί με τον ML. Μια νέα σειρά γραφείων θα ιδρύονταν: α) γραφείο εφοδιασμού με αρμοδιότητα τη σύνταξη μελετών κατά την περίοδο της Κατοχής με σκοπό την αύξηση των ήδη χορηγούμενων εφοδίων, την εκπόνηση μελέτης για τα απαιτούμενα είδη για τη συντήρηση των ελληνικού λαού αμέσως μετά την Απελευθέρωση κατά την περίοδο της συμμαχικής στρατιωτικής κατοχής (sic) όσο και μετά από αυτή, β) γραφείο διανομών, ο σκοπός του οποίου ήταν να βρεθούν οι τρόποι που θα διανέμονταν και θα μεταφέρονταν τα απαιτούμενα είδη, γ) γραφείο διατιμήσεως και Αγορανομίας με σκοπό τη σύνταξη νέων αγορανομικών διατάξεων και νόμων ώστε να τεθούν σε άμεση εφαρμογή την ώρα της Απελευθέρωσης. Το άλλο σημαντικό Υπουργείο που σχετίζονταν με την αρωγή και την αποκατάσταση ήταν αυτό της Ανοικοδόμησης επικεφαλής του οποίου ανέλαβε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος.¹⁴⁸⁷

Η ίδρυση των δύο αυτών Υπουργείων ήταν από τις πρώτες ενέργειες της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου και ο σκοπός τους ήταν να καταρτίσουν σχέδια για την αρωγή και την αποκατάσταση στην Ελλάδα και γι' αυτό θα συνεργάζονταν στενά με τον AML και την UNRRA. Η πρόοδος, όμως, που σημειώθηκε στον τομέα της συνεργασίας ήταν πολύ μικρή, επειδή ο ML αρνούνταν να αποκαλύψει τα σχέδιά του για την αρωγή με αποτέλεσμα να εμποδίζονται οι συνομιλίες ανάμεσα στα δύο ελληνικά υπουργεία και την UNRRA σχετικά με το πρόγραμμα αρωγής για τη στρατιωτική περίοδο. Στις συζητήσεις ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και την UNRRA συμφωνήθηκε ότι τα θέματα των διαβουλεύσεων τους θα περιορίζονταν στον σχεδιασμό μετά τη στρατιωτική περίοδο. Στις διαπραγματεύσεις του AML με την ελληνική κυβέρνηση, οι οποίες θα προηγούνταν της τελικής συμφωνίας, θα ήταν επιθυμητό να παρευρίσκεται και ένας αντιπρόσωπος της UNRRA μαζί με τους στρατιωτικούς αντιπροσώπους και η αρχή των κοινών συνομιλιών της UNRRA/AML με την ελληνική κυβέρνηση θα εφαρμόζονταν για όλα τα ζητήματα ενώ η UNRRA θα αντιπροσωπεύονταν σε όλες τις ελληνικές τεχνικές επιτροπές. Οι παραπάνω αποφάσεις ήταν γνωστές στον Antony Eden και του τις είχε μεταβιβάσει ο Warner, στέλεχος του Foreign Office διά μέσου του William Matthews, επικεφαλής του τμήματος των Βαλκανίων της UNRRA.¹⁴⁸⁸

Το προσχέδιο της συμφωνίας για την είσοδο της συμμαχικής δύναμης στην Ελλάδα ετοιμάστηκε και υποβλήθηκε στα CCOS για έγκριση. Το προσχέδιο ανέφερε

¹⁴⁸⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Μέσης Ανατολής, φάκ. 1, «Εισηγητική Έκθεση επί του οργανισμού του Υπουργείου Επισιτισμού», Κάιρο 16/6/1944' UNA, S-1309-0000-0012-00001, "Organization of the Ministry of Reconstruction, 3/7/1944, "Organization of the Ministry of Food", Κάιρο 3/7/1944.

¹⁴⁸⁸ UNA, S-1309-0000-0012-00001, "Contact with Greek Government", no. 164, 14/8/1944, "Following for UNRRA from UNRRA Cairo, two hundred", 29/6/1944.

ότι η συμμαχική δύναμη θα εισέβαλλε στην Ελλάδα με καθήκον να διώξει τις εχθρικές δυνάμεις και να επαναφέρει τις συνθήκες πολιτικής σταθερότητας στη χώρα, ώστε η βοήθεια να διανεμηθεί για τις ανάγκες του ελληνικού λαού. Στον στρατιωτικό διοικητή θα παρέχονταν έκτακτες εξουσίες και η ελληνική κυβέρνηση δεν θα μπορούσε να ασκήσει την πολιτική εξουσία σε περιοχές που θα χαρακτηρίζονταν από τον διοικητή στρατιωτικές. Ανάμεσα στις αρμοδιότητες του διοικητή θα ήταν και η εισαγωγή και η διανομή των εφοδίων της βοήθειας με τον τρόπο που θα έκρινε εκείνος ότι θα εξασφαλιζονταν η δίκαια διανομή χωρίς πολιτικές, φυλετικές και θρησκευτικές διακρίσεις. Ο Military Liaison ήταν, όμως, σε αντίθεση με την UNRRA στρατιωτικός φορέας, ο οποίος μπορούσε να αναστείλει τη διανομή των εφοδίων σε περιοχές που επικρατούσαν ή είχαν ξεσπάσει κοινωνικές ταραχές. Η αποδοχή της συμφωνίας από την ελληνική κυβέρνηση εκκρεμούσε και θα γινόταν αργότερα στα τέλη Νοεμβρίου 1944.¹⁴⁸⁹

8.3 Η διαχείριση της βοήθειας στην Απελευθέρωση

Όταν η ελληνική κυβέρνηση μετέφερε την έδρα της στη νότια Ιταλία της, ανακοινώθηκε το πρόγραμμα εισαγωγών τροφίμων του ML για τους πρώτους έξι μήνες. Τα τρόφιμα, τα οποία θα εισάγονταν, αντιστοιχούσαν μόλις στις 1.100 θερμίδες κατά κεφαλή την ημέρα. Μέσα σε αυτόν τον αριθμό, όμως, περιλαμβάνονταν και τα τρόφιμα που εισάγονταν ήδη από το σουηδικό σχέδιο. Από τη σουηδοελβετική επιτροπή εισάγονταν 27.000 τόνοι τον μήνα ενώ η συμμαχική συνεισφορά θα περιοριζονταν στους 23.000 τόνους, δηλαδή θα εισάγονταν συνολικά 50.000 τόνοι τον μήνα. Αυτές οι ποσότητες δεν μπορούσαν να θεωρηθούν δεδομένες εξαιτίας των κινδύνων από τον πόλεμο και των ελλείψεων των μεταφορικών μέσων που αντιμετώπιζαν τα στρατιωτικά επιτελεία. Τα τελευταία έδιναν προτεραιότητα στις στρατιωτικές επιχειρήσεις και ενώ αυτές διεξάγονταν στην Ιταλία και την Αδριατική ήταν αδύνατο να παραχωρηθούν επαρκή μεταφορικά μέσα. Επιπλέον, τα αρχικά σχέδια είχαν ανατραπεί, επειδή ήταν αναγκαίο να εισαχθούν εφόδια και σε άλλα μέρη της Ελλάδας πριν τον Πειραιά. Ένα σχέδιο βρισκόταν υπό εξέταση και επρόκειτο να αποσταλεί για έγκριση στα CCOS, του οποίου η εφαρμογή σκοπό είχε να μην προκαλέσει ανατροπές στο ήδη υπάρχον πλάνο. Οι ποσότητες των αγαθών που θα παραχωρούνταν στην Ελλάδα ήταν αναλογικά πολύ περισσότερες από εκείνες της Γαλλίας και της Ιταλίας, αλλά οι αποστολές τους θα σημείωναν σημαντικές καθυστερήσεις.¹⁴⁹⁰

Ο Γεώργιος Παπανδρέου απευθύνθηκε στους Winston Churchill και Franklin Roosevelt ζητώντας την προσωπική τους παρέμβαση για να αυξηθούν οι εισαγωγές αγαθών, αφού πρώτα εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του για τα όσα είχαν κάνει έως τότε για τον ελληνικό λαό. Ο Παπανδρέου ζητούσε την αύξηση τουλάχιστον σε τροφές όπως το κρέας, το ρύζι και τα όσπρια τονίζοντας ότι υπήρχε κίνδυνος για την

¹⁴⁸⁹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/8657, "Political Committee. Agreement with the Greek Government", 11/9/1944, "Draft. Memorandum of Agreement regarding activities in Greek territory of an allied military liaison force".

¹⁴⁹⁰ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43719, Extract from Minutes of a Meeting of the Political Committee held in the Supreme Allied Commander's Conference Room on 4th October 1944".

επανάληψη του λιμού του 1941-1942. Παράλληλα ζήτησε την εισαγωγή οικοδομικών υλικών για την αποκατάσταση 1.000.000 άστεγων Ελλήνων από τα γερμανικά αντίποινα καθώς και ειδών απαραίτητων για την επανεκκίνηση της ελληνικής οικονομίας, όπως ζώα εργασίας, εργαλεία και σπόρους. Ήταν επιτακτική ανάγκη να εισαχθούν φορτηγά για τη μεταφορά των εφοδίων στις περιοχές οι οποίες αντιμετώπιζαν μεγάλες ελλείψεις αλλά και ήταν απαραίτητο να αποσταλούν στις αγορές των αστικών κέντρων προϊόντα της ελληνικής γεωργίας όπως το ελαιόλαδο, οι ελιές, το αλάτι και οι σταφίδες. Μέσα από την έκκληση του Γεωργίου Παπανδρέου απουσίαζε το αίτημα για την εξασφάλιση επαρκών μεταφορικών μέσων, δηλαδή πλοίων από τις στρατιωτικές αρχές, για την εισαγωγή των εφοδίων στην Ελλάδα. Ο Παπανδρέου απευθύνθηκε στη σουηδική κυβέρνηση γι' αυτόν το λόγο, ζητώντας την παράταση της χρησιμοποίησης των σουηδικών πλοίων, τα οποία ήταν ήδη ναυλωμένα. Ανάλογη έκκληση απεύθυνε και στην κυβέρνηση του Καναδά, για να συνεχίσει η αποστολή καναδικού σίτου, επειδή τα συμμαχικά αποθέματα δεν ήταν επαρκή.¹⁴⁹¹

Ο πρόεδρος Roosevelt καθυσήχασε τον Παπανδρέου. Η περίπτωση της Ελλάδας ήταν μια υπόθεση που ενδιέφερε πάρα πολύ την αμερικανική κυβέρνηση και τα Ηνωμένα Έθνη. Τα σχέδια για την αρωγή στην Ελλάδα τη στιγμή της Απελευθέρωσης ήταν ευθύνη των συμμαχικών στρατιωτικών αρχών, στις οποίες ο ίδιος είχε μεταβιβάσει την έκκληση του Έλληνα πρωθυπουργού με τη σύσταση για ευνοϊκή εξέταση μαζί με την πρόταση οι αντιπρόσωποι της ελληνικής κυβέρνησης να εκθέσουν τις προτάσεις τους. Η λίστα με τα εφόδια, η οποία είχε επιδοθεί στην ελληνική κυβέρνηση, είχε καταρτιστεί από τις συμμαχικές στρατιωτικές αρχές και σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσε τον τελικό καταμερισμό. Ήταν απλά η βάση για τον μελλοντικό σχεδιασμό υποκείμενο σε αλλαγές, όταν θα αποδεικνύονταν το πραγματικό μέγεθος των αναγκών. Ήδη μετά την απελευθέρωση των νησιών του Αιγαίου, είχε επισπευστεί ο σχεδιασμός για άμεση δράση. Οι Σύμμαχοι είχαν πλήρη επίγνωση των αναγκών του ελληνικού λαού και σύντομα ο τελευταίος θα μπορούσε να προχωρήσει ελεύθερα στην ανοικοδόμηση του οικονομικού και του πολιτικού του βίου. Η στάση, όμως, των Άγγλων αξιωματούχων δεν ήταν ενθαρρυντική και οι ίδιοι δεν προέβλεπαν ότι οι εισαγωγές των εφοδίων θα αυξάνονταν στα επίπεδα που ζητούσε ο Έλληνας πρωθυπουργός. Οι ποσότητες των τροφίμων και των αγαθών, τα οποία οι Σύμμαχοι είχαν προγραμματίσει να αποστείλουν, ήταν διπλάσιες από εκείνες που εισάγονταν από το σουηδικό σχέδιο και θα συντελούσαν σε μια ουσιαστική βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, εκτός και αν πρόκυπταν προβλήματα με τις διανομές. Τα σχέδια είχαν καταρτιστεί από κοινού από τις αγγλικές και τις αμερικανικές στρατιωτικές αρχές στο Κάιρο και η εκτίμηση των αναγκών της Ελλάδας είχε βασιστεί στις πληροφορίες που είχαν στη διάθεση τους στο Κάιρο και όχι σε στοιχεία που είχε παραδώσει η Εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση σε διεθνείς οργανισμούς ούτε είχαν λάβει υπόψη τις εκτιμήσεις και τον σχεδιασμό της Επιτροπής Leith-Ross ή της UNRRA. Ο σχεδιασμός, όμως, των στρατιωτικών ήταν προσωρινός και όταν ο στρατιωτικός διοικητής θα έφτανε στην Ελλάδα και θα εξακρίβωνε ο ίδιος ποιες ήταν οι ανάγκες τότε θα ζητούσε την αποστολή των ειδών που έκρινε ότι ήταν απαραίτητα. Τότε θα μπορούσαν να γίνουν προσαρμογές υπό την προϋπόθεση ότι υπήρχαν αποδείξεις για

¹⁴⁹¹ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 44.6. «Τσώρτσιλ-Ρούσβελτ», «Προς την Σουηδική Κυβέρνηση», Κάβα ντέϊ Τιρρένι 20/9/1944, «Προς την Καναδική Κυβέρνηση» Κάβα ντέϊ Τιρρένι 20/9/1944, ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43719, R15959/472/69, 21/9/1941.

τις ελλείψεις. Αυτή η διαδικασία θα απαιτούσε χρόνο και στην περίπτωση της Ελλάδας θα επισπεύδονταν, ενσωματώνοντας στο στρατιωτικό πρόγραμμα και τα εφόδια του σουηδικού σχεδίου. Στο τέλος παραδέχονταν ότι, αν και ο αντικειμενικός στόχος των σχεδίων για τη στρατιωτική περίοδο ήταν να εξασφαλίσουν μια σημαντική βελτίωση στην επισιτιστική και εν γένει οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα, εκείνα, όμως, παρείχαν ατελείς λύσεις για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η Ελλάδα. Οι Άγγλοι έτρεφαν την ελπίδα ότι η στρατιωτική περίοδος θα ήταν σύντομη και, όταν έληγε, θα αναλάμβανε η UNRRA. Η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου δεν θα ήταν εύκολη υπόθεση και δεν θα γινόταν άμεσα δεδομένων των ελλείψεων σε μεταφορικά μέσα και σε προμήθειες καθώς και του χρόνου που χρειαζόνταν, για να καταρτιστούν νέα σχέδια και για να αποκτηθούν τα εφόδια. Η προσωπική απάντηση, όμως, του Churchill προς τον Παπανδρέου με την υπόσχεση ότι θα λάμβανε τα απαιτούμενα μέτρα δεν δόθηκε.¹⁴⁹²

Οι Έλληνες Υπουργοί Οικονομικών, Ανασυγκρότησης και Κοινωνικής Πρόνοιας, Αλέξανδρος Σβώλος, Παναγιώτης Κανελλόπουλος και Κωνσταντίνος Μαρούλης διαμαρτυρήθηκαν στους Σύμμαχους, επειδή το στρατιωτικό πρόγραμμα δεν ανταποκρίνονταν στις ελληνικές ανάγκες και οι αριθμοί των εφοδίων ήταν πολύ μικρότεροι από αυτούς που είχε υποβάλει η ελληνική κυβέρνηση για έγκριση και αποστολή στα υπομνήματα της προς την UNRRA. Ο Υπουργός των Οικονομικών Αλέξανδρος Σβώλος έστειλε τις παρατηρήσεις του στον αρμόδιο ταξίαρχο του ML σχετικά με τις αυξήσεις, οι οποίες έπρεπε να γίνουν στις εισαγωγές τροφίμων, των πρώτων υλών και των μεταφορικών μέσων, ενώ εξέφρασε στον Άγγλο πρέσβη Leeper τους φόβους του για το ενδεχόμενο εκδήλωσης ταραχών. Από τις συνομιλίες αυτές δεν υπήρξε κάποιο απτό κέρδος. Ο Σβώλος έστειλε οδηγίες στην ελληνική διπλωματική αντιπροσωπεία στο Λονδίνο ζητώντας να θέσει το ελληνικό αίτημα στους διπλωματικούς αντιπροσώπους των Συμμάχων, ώστε να εξασφαλιστούν τα απαραίτητα για τον εφοδιασμό της Ελλάδας. Ο αναπληρωτής Υπουργός Οικονομικών Άγγελος Αγγελόπουλος κατά την επίσκεψη του στο Λονδίνο έθεσε το πρόβλημα στον Υπουργό Εργασίας Ernst Bevin, τον Richard Law και τον Noel Baker. Μαζί του συνεργάστηκαν οι Κυριάκος Βαρβαρέσος, ο Γεώργιος Μαντζαβίνος, ο Αγνίδης και ο Ιωάννης Ζίγδης. Ο Αγγελόπουλος τόνισε στον Richard Law ότι τόσο τα τρόφιμα όσο και τα μεταφορικά μέσα ήταν ανεπαρκή. Στα 250 φορτηγά που επρόκειτο να αποσταλούν έπρεπε να προστεθούν επιπλέον 1.500. Οι προσπάθειες των Ελλήνων αξιωματούχων επικεντρώθηκαν στο να αυξηθούν οι εισαγόμενες ποσότητες και να αφαιρεθούν τα τρόφιμα που εισήγαγε η ΕΔΒΕ από το πλάνο του ML. Το μόνο που κατάφεραν να εισπράξουν ήταν υποσχέσεις από τον Law ότι θα εισηγούνταν στα Combined Boards στην Washington την αύξηση των εισαγωγών καθώς ότι θα έκανε ό, τι είναι δυνατό για τη διάθεση των μέσων που θα εισάγονταν από το εξωτερικό. Τα σχέδια του ML προέβλεπαν την ώρα της Απελευθέρωσης τη διανομή 1.200 θερμίδων κατά άτομο και αυτά μόνο για τους πληθυσμούς των πόλεων. Ο Αγγελόπουλος εξήγαγε το συμπέρασμα ότι η αγγλική κυβέρνηση δεν εμπιστεύονταν το ΕΑΜ. Στις συνομιλίες του με τα μέλη της αγγλικής κυβέρνησης τόνισε ότι αυτή είχε παρεξηγήσει τις προθέσεις του ΕΑΜ, το οποίο το έβλεπε ως όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος για την κατάληψη της εξουσίας. Το ΕΑΜ κατόρθωσε να εξελιχθεί στη μεγαλύτερη

¹⁴⁹² IAYE, KY, 1944, φακ. 44.6, "Memorandum", Caserta, 4/10/1944· KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48295, R119/52/19, "Message from Monsieur Papandreou, to Mr. Churchill requesting relief supplies", 20/9/1944.

αντιστασιακή οργάνωση στην Ελλάδα, επειδή συσπείρωσε τα πλέον προοδευτικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, και οι στόχοι του ήταν η διατήρηση καλών σχέσεων τόσο με τη Σοβιετική Ένωση όσο και με την Αγγλία.¹⁴⁹³

Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος εξέφρασε και εκείνος τις ενστάσεις του στην αγγλική κυβέρνηση τον Οκτώβριο του 1944. Ο ίδιος είχε υποβάλει υπόμνημα στην Combined Civil Affairs Committee τον Ιούλιο του 1944 και μέσα σε αυτό ανέλυε λεπτομερώς τη μείωση που είχε υποστεί η αγροτική παραγωγή της Ελλάδας τα χρόνια της Κατοχής και τόνιζε την ανάγκη να αυξηθούν οι εισαγωγές τους πρώτους μήνες της Απελευθέρωσης για να ανακάμψει η οικονομία. Ο Βαρβαρέσος θεωρούσε ότι οι αρμόδιες συμμαχικές αρχές δεν είχαν λάβει υπόψη τις καταστροφές, τις οποίες είχε υποστεί η χώρα, καθώς και ότι οι εισαγωγές του στρατιωτικού προγράμματος ήταν ανεπαρκείς για την Ελλάδα και ζήτησε το υπόμνημα του να τεθεί υπόψη των αρμόδιων στρατιωτικών αρχών. Οι στρατιωτικές αρχές έπρεπε να αναθεωρήσουν άμεσα την εικόνα που είχαν για την ελληνική οικονομία και τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της χώρας. Οι διπλωμάτες του Southern Department του απάντησαν ότι στο στρατιωτικό πρόγραμμα, επειδή είχε ήδη ξεκινήσει, ήταν δύσκολο να γίνουν αλλαγές και οι μελλοντικές τροποποιήσεις θα γίνονταν βάσει των συστάσεων των αγγλικών υπηρεσιών, όταν θα έφταναν στην Ελλάδα, και υποσχέθηκαν ότι θα έστελναν αντίγραφο του υπομνήματος στις αρμόδιες στρατιωτικές αρχές. Το υπόμνημα στάλθηκε με καθυστέρηση στις αρχές Νοέμβρη για να επιδοθεί στον Scobie.¹⁴⁹⁴

Μια άλλη λύση ήταν η παροχή των τροφίμων από την UNRRA. Ο Sir Frederick Leith Ross παραδέχτηκε ότι κάποιες χώρες, που είχαν μόλις απελευθερωθεί, είχαν ζητήσει να μάθουν ανεπίσημα αν η UNRRA θα παρείχε συμπληρωματικές ποσότητες εφοδίων κατά τη στρατιωτική περίοδο, επειδή αυτές οι οποίες στέλνονταν από τις στρατιωτικές αρχές ήταν ανεπαρκείς. Όμως η παροχή τροφίμων για τον άμαχο πληθυσμό καθώς και τα μεταφορικά μέσα ήταν αρμοδιότητα των στρατιωτικών αρχών και η UNRRA ύστερα από επίσημο αίτημα μπορούσε να αποστείλει μόνο προσωπικό. Σε περίπτωση, όμως, στην οποία οι στρατιωτικές αρχές αδυνατούσαν να παρέχουν τη βοήθεια για τον άμαχο πληθυσμό, ίσως γινόταν μια εξαίρεση και η UNRRA θα έκανε ότι μπορούσε για να βοηθήσει τις κυβερνήσεις υπό τον όρο ότι θα της παρέχονταν τα μεταφορικά μέσα και θα συναινούσαν οι στρατιωτικές αρχές.¹⁴⁹⁵

Η ελληνική κυβέρνηση άρχισε να διερευνά το ενδεχόμενο να προβεί σε αγορές τροφίμων από γειτονικές χώρες, την Αίγυπτο και την Τουρκία. Η Ελλάδα επιδίωκε να εξασφαλίσει ρύζι από την Αίγυπτο. Τα μεταφορικά μέσα θα παρέχονταν από τον AML. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι τα πλεονάσματα ρυζιού της Αιγύπτου είχαν αγορασθεί από τη UKCC με σύμβαση που υπογράφηκε μια εβδομάδα πριν. Παρότι η ελληνική πρεσβεία επέδωσε τηλεγράφημα του Γεωργίου Παπανδρέου στον πρωθυπουργό της

¹⁴⁹³ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 44.6, «Προς το Υπουργείο των εξωτερικών», 1/10/1944, Λονδίνο 9/10/1944· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43719, "Relief Supplies for Greece"· *Ελευθερία*, «Δηλώσεις του Υπουργού των Οικονομικών κ. Αγγελόπουλου», 12/10/1944· Άγγελος Αγγελόπουλος, *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Αθήνα, Το Βήμα, 2015, σσ. 12-34.

¹⁴⁹⁴ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43720, R17859/472/19, "Military Plans for relief to Greece drawn up in Washington", 3/11/1944.

¹⁴⁹⁵ UNA, S-1245-0000-0154-00001, "News from European Regional Office"· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43719, "Relief Supplies for Greece"· *Ελευθερία*, «Δηλώσεις του Υπουργού των Οικονομικών κ. Αγγελόπουλου», 12/10/1944· Άγγελος Αγγελόπουλος, *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Αθήνα, Το Βήμα, 2015, σσ. 129-137.

Αιγύπτου, στο οποίο ζητούσε να γίνει μια εξαίρεση για την Ελλάδα, εκφράζονταν αμφιβολίες για την αίσια έκβαση του ελληνικού αιτήματος. Μια άλλη λύση ήταν η προσέγγιση της UKCC, ώστε να βρεθεί μια λύση. Ο Αιγύπτιος υπουργός δήλωσε ότι το ρύζι είχε ανταλλαχθεί με χημικά προϊόντα και το μόνο που μπορούσε να κάνει ήταν να μεσολαβήσει στην αγγλική πλευρά για να εξάγει μια ποσότητα στην Ελλάδα. Στο Αμάν της Ιορδανίας υπήρχαν διαθέσιμοι 10.000 τόνοι σταριού για εξαγωγή, αλλά, για να γίνει αυτό, έπρεπε να δοθεί η συγκατάθεση της αγγλικής κυβέρνησης. Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός στην Αίγυπτο πληροφόρησε την ελληνική κυβέρνηση ότι διέθετε χρήματα για να αγοράσει απευθείας, δίχως να ζητήσει την άδεια της αγγλικής κυβέρνησης, ρύζι, φακές και βούτυρο. Ο Φίλιππος Δραγούμης δεν έδωσε τη συγκατάθεσή του λέγοντας ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε δώσει εντολή για την αγορά τροφίμων για λογαριασμό της, αλλά μόνο για την έρευνα αγοράς και για να διερευνήσει αν υπήρχε η δυνατότητα εξαγωγής τους στην Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση σταθερά αρνούνταν να προβεί μεμονωμένα σε αγορές τροφίμων και ζητούσε από πριν την άδεια της αγγλικής κυβέρνησης. Η ελληνική κυβέρνηση είχε ένα υπόλοιπο πιστώσεων 50.000 λιρών για την αγορά και εισαγωγή από την Τουρκία τροφίμων μέσω της UCKK και ο Έλληνας πρέσβης στην Άγκυρα Ραφαήλ επιδίωκε να τις χρησιμοποιήσει για την αγορά τροφίμων και την αποστολή τους στα νησιά. Παράλληλα επιδίωκε την αποδέσμευση κάποιων ελληνικών πλοίων που είχαν ναυλωθεί από την Αγγλία¹⁴⁹⁶

Η αγγλική κυβέρνηση ήταν αρνητική απέναντι στο αίτημα για την αποδέσμευση πλοίων. Το επιχείρημα που χρησιμοποίησε ήταν ότι η υπηρεσία που συντόνιζε τις εισαγωγές στην Ελλάδα, είτε προέρχονταν από τις συμμαχικές αρχές ή άλλες, ήταν η SACMED, η οποία κατάρτιζε το πρόγραμμα βάσει των δυνατοτήτων κάθε λιμανιού και το υπέβαλε στην CCAC. Ο λόγος που γινόταν αυτό ήταν για να αποτραπεί μια χώρα των Ηνωμένων Εθνών να δημιουργήσει έλλειμα σε βάρος άλλης. Όταν το πρόγραμμα θα εγκρινόταν από την CCAC, τότε το Ministry of War Transport μαζί με τη War Shipping Administration θα έδιναν τη συγκατάθεσή τους για την παροχή πλοίων. Το MWT θα προσπαθούσε να κάνει ότι ήταν δυνατό τουλάχιστον κάποια από τα ελληνικά πλοία να μεταφέρουν εφόδια στην Ελλάδα. Τα πλοία θα παρέμεναν ναυλωμένα από την αγγλική κυβέρνηση, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις θα ήταν δυνατό μερικά μικρά πλοία να αποδεσμευτούν μόνο για χρήση στα ελληνικά χωρικά ύδατα υπό τον όρο ότι θα μετέφεραν προμήθειες του προγράμματος που είχε ήδη εγκρίνει η SACMED. Εξαιτίας των πολύ μεγάλων απαιτήσεων των χωρών των Ηνωμένων Εθνών για προμήθειες και για πλοία, οι οποίες αύξαναν κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων για την απελευθέρωση, ήταν πολύ σημαντικό να υπάρχει συντονισμός των προγραμμάτων κάθε χώρας, ώστε να μην δημιουργηθούν ελλείψεις στις διεθνείς αγορές. Συνεπώς οποιαδήποτε προτεινόμενη αγορά τροφίμων από την Ελλάδα, στην Τουρκία, στην Αίγυπτο και στη Βουλγαρία έπρεπε να έχει την έγκριση των Combined Boards σε συνεννόηση με τη SACMED.¹⁴⁹⁷

Οι Γερμανοί κατά την αποχώρησή τους κατέστρεψαν συστηματικά τις υποδομές της χώρας. Το σιδηροδρομικό και το οδικό δίκτυο είχε υποστεί ανυπολόγιστες ζημιές και αρκετά από τα εναπομείναντα φορτηγά είχαν επιταχθεί.

¹⁴⁹⁶ ΙΑΥΕ, φάκ. 44.6, Ελληνική Πρεσβεία Κάιρο, 19/9/1944, «Πρωθυπουργόν Ναχσάν Πασά», 20/9/1944, 28/9/1944, Κάιρο 27/9/1944, Κάιρο 11/10/1944· KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43719, R14798/472/19, Relief for Greece, 17/9/1941.

¹⁴⁹⁷ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43719, R 17047/472/19, 27/10/1944.

Αλλά και στην Αθήνα τα προβλήματα δεν ήταν μικρότερα. Το λιμάνι του Πειραιά είχε υποστεί σημαντικές καταστροφές. Οι Γερμανοί είχαν ανατινάξει τμήματα των λιμενικών εγκαταστάσεων του Πειραιά, όπως τον ανατολικό λιμενοβραχίονα, για φράξουν την είσοδο του λιμανιού. Χάρη στην επέμβαση ένοπλου τμήματος του ΕΛΑΣ αποφεύχθηκε η ολοκληρωτική καταστροφή του. Συνεργεία εργατών δούλευαν εντατικά για την αποκατάσταση των ζημιών. Το πρόβλημα που δημιουργήθηκε επηρέαζε άμεσα το επισιτιστικό πρόβλημα, επειδή τα σουηδικά πλοία δεν μπορούσαν να ξεφορτώσουν τα φορτία. Η Τριμελής Κυβερνητική Επιτροπή απεύθυνε έκκληση προς τους εργάτες για την άμεση αποκατάσταση των καταστροφών και ο Τύπος της εποχής χαρακτήριζε τις υπηρεσίες τους ίσως και μεγαλύτερες από εκείνες τις οποίες πρόσφεραν οι στρατιώτες στο μέτωπο στον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Ο Παναγής Παπαληγούρας, αντιπρόσωπος της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και υπεύθυνος για τον επισιτισμό και την ανασυγκρότηση, ανακοίνωσε ότι σε πρώτη φάση θα διανέμονταν τα αποθέματα της ΕΔΒΕ με το δελτίο, δηλαδή σε τιμές πολύ χαμηλές, προσωρινά έως ότου θα έφθανε η κυβέρνηση στην Αθήνα και αντιμετώπιζε συνολικά το πρόβλημα. Τα τρόφιμα που άφησαν πίσω τους οι Γερμανοί θα τα διένειμε η ΕΔΒΕ στα νοσοκομεία και στις παιδικές εστίες. Στην Αθήνα είχαν αφήσει 1.000 τόνους τροφίμων.¹⁴⁹⁸

Όταν η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση έφτασε στην Ελλάδα, βρέθηκε αντιμέτωπη με μια κατάσταση хаοτική. Τα τρόφιμα σπάνιζαν τόσο στην αγορά της Αθήνας όσο και της επαρχίας ενώ οι τιμές αυτών που πωλούνταν στην ελεύθερη αγορά ήταν απρόσιτες για τους καταναλωτές και οι ποσότητες των τροφίμων που εισήγαγε η ΕΔΒΕ και οι Σύμμαχοι ήταν ανεπαρκείς, όπως είχε προβλέψει η κυβέρνηση. Οι Παπανδρέου και Σβώλος ανέφεραν στον Βαρβαρέσο ότι η κατάσταση στην οποία άφησαν τη χώρα οι Γερμανοί ήταν χειρότερη από εκείνη της Γερμανίας του 1923 και εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους τόσο για την κυβέρνηση όσο και για το κύρος των Συμμάχων. Αν δεν αυξάνονταν οι εισαγωγές των εφοδίων, η χώρα θα απειλούνταν από την καταστροφή και η κυβέρνηση θα βρισκόταν «προ εξεγέρσεως αληθώς λιμοκτονούντος πλήθους, μη δυναμένου αγοράση ουδέ καν τρόφιμα συμμάχων». Ο πληθωρισμός είχε λάβει εκρηκτικές διαστάσεις και η κυβέρνηση, επειδή δεν είχε έσοδα, αναγκαζόταν να καλύψει τα έξοδα με την εκτύπωση νέου χαρτονομίσματος. Από το καλοκαίρι του 1944 η ανεργία στα αστικά κέντρα αυξάνονταν σταθερά. Οι εργαζόμενοι, οι οποίοι απασχολούνταν στα εργοτάξια της Wehrmacht και στις επιχειρήσεις εκείνες που παρήγαγαν για λογαριασμό της, έμειναν άνεργοι εξαιτίας της αποχώρησης των Γερμανών με αποτέλεσμα η ανεργία να είναι υψηλότερη την ώρα της Απελευθέρωσης σε σύγκριση με την Κατοχή. Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας δεν είχε στα χέρια της τα εργαλεία, που απαιτούνταν, για να παρέμβει και να θεραπεύσει την κατάσταση. Η βοήθεια από το εξωτερικό θα μπορούσε να της προσφέρει πολύτιμα έσοδα και με αυτόν τον τρόπο θα σταματούσε να τυπώνει χρήμα και ο πληθωρισμός θα μειώνονταν. Παράλληλα θα αποκαθιστούνταν οι καταστροφές στις υποδομές και θα ενοποιούνταν οικονομικά η χώρα. Η αθρόα εισαγωγή αγαθών από το εξωτερικό και η μεταφορά των προϊόντων

¹⁴⁹⁸ *Ελευθερία*, «Η κυβερνητική επιτροπή προς τον πρωθυπουργόν κ. Παπανδρέου. Η έκτασις των ζημιών εις τον Πειραιάν», 14/10/1944, *Ελευθερία*, «Ολοκληρούται η λήψις μέτρων διά την τάξιν. Μεταξύ των αρμοδίων κύκλων επικρατεί αισιοδοξία. Κυβερνητική μέριμνα διά τον επισιτισμόν του πληθυσμού των Αθηνών», 12/10/1944, *Ελευθερία*, «Τα μέτρα διά τον επισιτισμόν», 14/10/1944.

της εγχώριας παραγωγής στις αγορές των πόλεων θα δημιουργούσε επάρκεια και θα τα καθιστούσε προσιτά σε όλους μειώνοντας τις τιμές τους.¹⁴⁹⁹

Ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Γεώργιος Τσιριμώκος εξέφρασε σε δηλώσεις του στον Τύπο συγκρατημένη αισιοδοξία για το επισιτιστικό πρόβλημα καθώς και για τα άλλα φλέγοντα ζητήματα όπως το νομισματικό και το κόστος ζωής. Σύντομα θα εισάγονταν μαζικά τρόφιμα από το εξωτερικό καθώς και τα υπόλοιπα εφόδια της βοήθειας και θα γίνονταν προσπάθεια για τη μεταφορά των πλεονασμάτων τροφίμων από την επαρχία προς τα κέντρα κατανάλωσης. Στο διάγγελμά του ο στρατηγός Wilson τόνισε ότι τα αγγλικά στρατεύματα αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Ελλάδα τον Απρίλιο του 1941, αλλά ο Ελληνικός λαός ζήτησε να επιστρέψουν στο μέλλον. Τώρα επέστρεφαν ύστερα από πρόσκληση του Ελληνικού λαού. Ο Wilson ζήτησε τη συνεργασία όλων για το έργο της αποκατάστασης και συνέστησε υπομονή υπονοώντας ότι θα σημειώνονταν σημαντικές καθυστερήσεις εξαιτίας της διεξαγωγής του πολέμου. Ομοίως ο στρατηγός Scobie στο διάγγελμα και στις εντολές τις οποίες εξέδωσε προειδοποιούσε ότι το έργο της αρωγής δεν θα ήταν εύκολο, τα προβλήματα δεν θα λύνονταν άμεσα και για να υπερκεραστούν θα απαιτούνταν η πειθαρχία και η συνεργασία όλων ανεξαρτήτως πολιτικής παράταξης.¹⁵⁰⁰

Ο Harold McMillan, ο απεσταλμένος της αγγλικής κυβέρνησης, την ίδια ημέρα σε μια σύσκεψη των Άγγλων αξιωματούχων εξέθεσε τους φόβους του. Αν η κυβέρνηση δεν αντιμετώπιζε άμεσα το νομισματικό πρόβλημα, θα προκαλούνταν κυβερνητική κρίση με συνέπεια την παραίτηση της κυβέρνησης. Ο ΕΛΑΣ έπρεπε να αφοπλιστεί και να δημιουργηθεί ένας εθνικός στρατός στον οποίο θα ενσωματώνονταν οι καλύτερες μονάδες των ανταρτών, ειδάλλως θα ξεσπούσε εμφύλιος πόλεμος. Εάν δεν επισπεύδονταν οι εισαγωγές των αγαθών του προγράμματος αρωγής και δεν υποστηρίζονταν από ένα καλύτερο σύστημα διανομής από το υπάρχον, θα προκαλούνταν μεγάλη δυσανεμία στον πληθυσμό, ο οποίος θα αντιδρούσε κατά της νόμιμης κυβέρνησης. Οι φόβοι του McMillan αντικατόπτριζαν τις ανησυχίες της αγγλικής κυβέρνησης, δηλαδή την κυβερνητική κρίση σε μια στιγμή που δεν είχε εισέλθει ακόμα ο κύριος όγκος των αγγλικών στρατευμάτων και την παραίτηση της κυβέρνησης την οποία μπορούσε να διαδεχθεί στην εξουσία το ΕΑΜ.¹⁵⁰¹

Στις 26 Οκτωβρίου έφτασε στην Αθήνα ο Antony Eden μαζί με τον λόρδο Moyne, τον στρατάρχη Wilson και τον ναύαρχο Cunningham. Ο Αμερικανός πρέσβης Mac Veagh τόνισε στον Eden ότι το στρατιωτικό πρόγραμμα δεν εξελισσόταν βάσει του αρχικού προγραμματισμού και ο ΜΛ είχε μεταφέρει μόνο 2.000 τόνους τροφίμων στον Πειραιά τις τελευταίες 15 ημέρες. Ο Eden τaráχτηκε και απάντησε ότι αυτά τα νούμερα ήταν λάθος. Η οικονομική κατάσταση επιδειωνόταν καθημερινά. Ο Eden ζήτησε από τις αγγλικές στρατιωτικές αρχές στην Αίγυπτο την άμεση αποστολή 3.000 τόνων καφέ, 3.000 τόνων τσαγιού και 1.100 τόνων γάλα σκόνη καθώς και σπύρτα, βαμβάκι, χημικά και κρεμμύδια. Τρόφιμα αναζητήθηκαν να εισαχθούν και από την Τουρκία, ελαιόλαδο και λίπη. Αρχικά θα στέλνονταν από τα στρατιωτικά αποθέματα 350 τόνοι τυρί, 750 τόνοι κρέας, 500 τόνοι ζάχαρη, 320 τόνοι καφέ, 20 τόνοι τσάι και

¹⁴⁹⁹ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 44.6, α. π. 20892, «Γ. Παπανδρέου – Αλ. Σβώλος, προς ελληνική πρεσβεία Λονδίνου», Αθήνα, 22/10/1944.

¹⁵⁰⁰ ΚΕΙΝΕ/ Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43720, R18331/472/19, "Relief for Greece", 11/11/1944, *Ελευθερία*, «Διαγγέλματα του αρχιστράτηγου Ουίλσον και του στρατηγού Σκόμπι», 14/10/1944, *Ελευθερία*, «Η διευθέτησις του τεράστιου νομισματικού μας προβλήματος δήλωσις υπουργού κ. Τσιριμώκου», 18/10/1944.

¹⁵⁰¹ Harold Macmillan, *The Blast of War, 1939-1945*, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1968, σσ. 487-491.

10 τόνοι σπίρτα. Οι ποσότητες των προϊόντων ήταν ελάχιστες και ο λόγος που αποφασίστηκε να σταλούν εσπευσμένα ήταν ότι τα αγαθά αυτά θεωρούνταν είδη πολυτελείας και θα απέφεραν έσοδα από την πώλησή τους στην ελληνική κυβέρνηση. Η άμεση αποστολή τους, όμως, ήταν πολύ δύσκολη γιατί τα αεροπλάνα μετά βίας μπορούσαν να μεταφέρουν 35 τόνους σε κάθε ταξίδι ενώ, ακόμα και αν υπήρχαν διαθέσιμα αποθέματα στις στρατιωτικές αποθήκες, θα χρειαζόνταν αρκετές ημέρες για να αποσταλούν διά θαλάσσης. Παράλληλα αποφασίστηκε η δημιουργία μιας επιτροπής που θα διαχειριζόταν τα προβλήματα του εφοδιασμού και της οικονομίας ενώ ο Eden ζήτησε από το Λονδίνο την αποστολή ενός ειδικού για οικονομικά ζητήματα. Το Foreign Office ύστερα από αυτές τις ενέργειες οι οποίες είχαν γίνει από την αγγλική κυβέρνηση θεωρούσε ότι δεν χρειαζόταν πλέον η απάντηση του Churchill στην έκκληση του Παπανδρέου.¹⁵⁰²

Στη σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στην αγγλική πρεσβεία ο Jackson, σύμβουλος για θέματα ανεφοδιασμού, πρότεινε η επιτροπή, για να είναι όσον το δυνατόν αποτελεσματικότερη, να αποτελείται από λιγότερα μέλη και να υπάρχει η δυνατότητα συμμετοχής σε όποιον ήθελε να παρακολουθεί τις συνεδριάσεις της. Η ελληνική κυβέρνηση δεν θα είχε το δικαίωμα να προβεί σε αγορές από το εξωτερικό, αλλά οι αγορές έπρεπε να γίνουν σε συνεργασία με την επιτροπή. Ο Steel διάβασε ένα τηλεγράφημα που είχε έλθει από τη Γενεύη στο ΔΚΕΣ με το οποίο δίνονταν στον αντιπρόσωπό του στην Αθήνα η οδηγία να περιορίσει τις διανομές τροφίμων εκεί που ήταν απολύτως απαραίτητο σε συμφωνία με την Ελληνική Κυβέρνηση και τις Συμμαχικές Αρχές.¹⁵⁰³

Η επιτροπή θα ήταν ένα συμβουλευτικό σώμα του οποίου οι εκτελεστικές λειτουργίες θα περιορίζονταν στο να αποτελεί έναν σύνδεσμο μεταξύ του στρατηγού Scobie και της ελληνικής κυβέρνησης. Υπεύθυνος για τη λήψη των αποφάσεων από την πλευρά των Συμμάχων θα ήταν ο στρατηγός Scobie και η ελληνική κυβέρνηση από την άλλη. Ένα άλλο τηλεγράφημα που έφτασε στο Foreign Office από την Αθήνα ανέφερε ότι ο αντικειμενικός σκοπός της ήταν να λειτουργήσει όπως η Allied Commission στην Ιταλία, λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορές που υπήρχαν μεταξύ των δύο χωρών. Και στις δύο περιπτώσεις η Επιτροπή θα βρισκόταν υπό τις διαταγές των στρατιωτικών. Η αγγλική πλευρά ανησυχούσε μήπως η αμερικανική κυβέρνηση είχε αντίρρηση στο να είναι η Επιτροπή υπόλογη στον στρατηγό Scobie, επειδή τον θεωρούσαν Βρετανό και όχι Αγγλοαμερικανό διοικητή. Στην περίπτωση που αποφαιζόταν ότι η επιτροπή δεν θα λογοδοτούσε στον στρατηγό Scobie και διαμέσου αυτού στον στρατάρχη Wilson, τότε η λύση θα ήταν να στελεχωθεί από πολιτικό προσωπικό από την αγγλική και την αμερικανική πρεσβεία.¹⁵⁰⁴

Το Foreign Office αναγνώριζε ότι έπρεπε να γίνει κάποια πρόοδος στο ζήτημα των εισαγωγών αγαθών, το οποίο θα απασχολούσε περισσότερο από άλλα θέματα την Επιτροπή. Σύμφωνα με το υπόμνημα του Marris, Βρετανού εμπειρογνώμονα, το στρατιωτικό πρόγραμμα αρωγής, όπως είχε σχεδιαστεί, ήταν αδύνατο να αποτρέψει

¹⁵⁰² KEINE/ Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43719 R17376/472/19, "From Athens to Minister Resident Cairo", 29/10/1944, R17377/472/19, "Relief Supplies for Greece", 28/10/1944, R17407/472/19, "Relief for Greece- Economic and Supply Committee", 29/10/1944, 371/43720, R 18525, 21/11/1944' *Ελευθερία*, «Αφίκοντο χθες εις τας Αθήνας ο κ. Άντονυ Ήντεν ο στρατάρχης Μαίτλαντ Ουίλσον και ο ναύαρχος Κάνινγκαμ», 26/10/1944' John O. Iatrides (ed.), *ό. π.*, σ. 635

¹⁵⁰³ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43720, R 18080/473/19, "Economic and Supply Committee for Greece", 2/11/1941

¹⁵⁰⁴ *Ο. π.*

την κατάρρευση της ελληνικής οικονομίας. Γι' αυτό ήταν απαραίτητο είτε να αυξηθούν οι ποσότητες του στρατιωτικού προγράμματος ή να πραγματοποιηθούν συμπληρωματικές εισαγωγές από άλλες χώρες. Ως ένα βαθμό θα ήταν δυνατό να αυξηθεί το στρατιωτικό πρόγραμμα. Είχε ήδη αναγνωρισθεί ότι ο σχεδιασμός, ο οποίος είχε γίνει πριν την Απελευθέρωση, ήταν δοκιμαστικός και υποκείμενος σε αναθεώρηση εφόσον εξεταζόταν η κατάσταση. Αν ο στρατηγός Wilson συνιστούσε ότι έπρεπε να γίνουν συμπληρωματικές εισαγωγές για να αποτραπεί η εξάπλωση ασθενειών και εξεγέρσεις, θα ήταν εφικτό να εξασφαλιστεί η σύμφωνη γνώμη του CCAC.¹⁵⁰⁵

Η διαχείριση της βοήθειας από την ελληνική κυβέρνηση θα αποκαθιστούσε την εξουσία της στην ελληνική επικράτεια, η οποία θα ενοποιούνταν και θα υπάγονταν οικονομικά στο κέντρο. Η επιτυχής διανομή της βοήθειας απαιτούσε τη χρήση της τοπικής εξουσίας και του κρατικού μηχανισμού. Παραμονές της Απελευθέρωσης είχαν καταρρεύσει κυριολεκτικά και οι δύο και οι περισσότεροι νομάρχες και δήμαρχοι, οι οποίοι είχαν διοριστεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής, είχαν εγκαταλείψει την ύπαιθρο και είχαν αναζητήσει καταφύγιο στην πρωτεύουσα, ενώ οι υπάλληλοι και οι κρατικοί αξιωματούχοι είτε είχαν ακολουθήσει το παράδειγμά τους ή βρίσκονταν υπό την προστασία των Ταγμάτων Ασφαλείας ή είχαν ενταχθεί στο ΕΑΜ. Τη θέση της κρατικής εξουσίας είχε αντικαταστήσει η λαϊκή αυτοδιοίκηση που είχε οργανωθεί από το ΕΑΜ, οι τοπικές επιτροπές του και ο ΕΛΑΣ. Η είσοδος του τελευταίου στις πόλεις της υπαίθρου όχι μόνο αναβάθμιζε το κύρος του αλλά παγίωνε και επέκτεινε την εξουσία του ΕΑΜ και στα αστικά κέντρα της επαρχίας στρατιωτικά. Η εξουσία της κεντρικής κυβέρνησης, αν και είχε στείλει κυβερνητικούς αντιπροσώπους στις απελευθερωμένες περιοχές, ήταν πολύ περιορισμένη και ο Γεώργιος Παπανδρέου έπρεπε να συνεργαστεί με έναν ανεπιθύμητο εταίρο, το ΕΑΜ, το οποίο το έβλεπε περισσότερο ως ανταγωνιστή της εξουσίας. Στις 7 Νοεμβρίου διαλύθηκε η ΠΕΕΑ.

Μέχρι την άφιξη της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης η ΕΔΒΕ αποτελούσε ουσιαστικά το πραγματικό Υπουργείο Επισιτισμού. Πλέον έπρεπε να επανακαθοριστεί ο ρόλος της και κάποιες από τις αρμοδιότητες της να αναληφθούν από την ελληνική κυβέρνηση, χωρίς η ίδια να χάσει τον ουδέτερο χαρακτήρα της και να ενσωματωθεί στον κρατικό μηχανισμό ή να αποβεί ένας αντιπρόσωπος του ΑΜΛ. Τόσο οι Σύμμαχοι όσο και η ελληνική κυβέρνηση ήθελαν η ΕΔΒΕ να συνεχίσει το έργο της και κατά τη στρατιωτική περίοδο έως ότου αποκατασταθεί ο κρατικός μηχανισμός. Ύστερα από τον κυβερνητικό ανασχηματισμό δεν δημιουργήθηκε Υπουργείο Επισιτισμού, την ηγεσία του οποίου προοριζόταν να αναλάβει στέλεχος του κόμματος των Φιλελευθέρων, ενώ και το Υπουργείο Εφοδιασμού έμεινε ακέφαλο και τις αρμοδιότητές του ανέλαβε προσωρινά ο Υπουργός των Οικονομικών Αλέξανδρος Σβώλος. Μια επιτροπή για τα επισιτιστικά ζητήματα δημιουργήθηκε κατ' εντολή του Γεωργίου Παπανδρέου προκειμένου να υπάρξει καλύτερος συντονισμός μεταξύ των εγχώριων και των ξένων υπηρεσιών. Επικεφαλής τέθηκε ο Σ. Πετρόπουλος, προϊστάμενος του Υπουργείου Επισιτισμού και αναπληρωτής του ο Παναγής Παπαληγούρας και ως μέλη θα τοποθετούνταν ένα ανώτερο στέλεχος από τα Υπουργεία Οικονομικών, Γεωργίας, Συγκοινωνίας και Εργασίας καθώς και από την Αγροτική Τράπεζα. Ο Υπουργός των Οικονομικών θα προέδρευε των συνεδριάσεων, όταν θα μπορούσε να παρίσταται. Μέλη της θα ήταν και εκπρόσωποι του ΜΛ καθώς

¹⁵⁰⁵ Ο.π.

και της ΕΔΒΕ και στις συνεδριάσεις θα μπορούσαν να παρίστανται και ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος μαζί με τον συνδιοικητή καθώς και ο υποδιοικητής.¹⁵⁰⁶

Τελικά αποφασίστηκε ότι η χώρα θα διαιρούνταν σε δύο ζώνες, με την πρώτη να ανήκει στην ευθύνη της ΕΔΒΕ και την άλλη στον ΜΛ. Επειδή τα τρόφιμα του σουηδικού σχεδίου παραδίδονταν στο λιμάνι του Πειραιά, ορίστηκε ότι η ΕΔΒΕ θα αναλάμβανε την ευθύνη για τον επισιτισμό της πρωτεύουσας, της Ανατολικής και της Κεντρικής Στερεάς Ελλάδας, της Εύβοιας και της Βορειοανατολικής Πελοποννήσου. Τα σχέδια διανομής για τις επαρχίες της δικαιοδοσίας της καταρτίστηκαν από κοινού με τα στελέχη του ΜΛ. Όμως το έργο της διανομής πραγματοποιήθηκε μόνο από τα μέλη της ΕΔΒΕ η οποία έθεσε ως όρο ότι ο μηχανισμός της θα έμενε απaráλλακτος. Στο τμήμα της Κρήτης που εξακολουθούσε να κατέχεται από τους Γερμανούς παρέμεινε ένας ουδέτερος αντιπρόσωπος της σουηδοελβετικής επιτροπής, ο οποίος συνέχισε το έργο της χρησιμοποιώντας τρόφιμα που στάλθηκαν από τον Πειραιά και απευθείας από τον Καναδά. Η σουηδική κυβέρνηση έδραξε την ευκαιρία να διευκρινίσει ποια ήταν η στάση της γερμανικής κυβέρνησης πάνω στην παροχή της άδειας ασφαλούς διέλευσης. Η γερμανική κυβέρνηση επιβεβαίωσε ότι τα σουηδικά πλοία θα συνέχιζαν να απολαμβάνουν την άδεια ασφαλούς διέλευσης υπό τον όρο ότι τόσο τα υπερατλαντικά ταξίδια τους όσο και αυτά από τον Πειραιά θα δηλώνονταν στη γερμανική πλευρά.¹⁵⁰⁷

Ο ΜΛ θα προμήθευε με τρόφιμα τα υπόλοιπα διαμερίσματα της χώρας. Τα τρόφιμα τα οποία θα εισήγαγαν τα αγγλικά στρατεύματα θα παραδίδονταν από τον ΜΛ στις κυβερνητικές αρχές και η κυβέρνηση θα αναλάμβανε μέσω των κρατικών υπηρεσιών τη διανομή τους ενώ ο ΜΛ θα μεριμνούσε για τις μεταφορές και θα εφοδίαζε και την ΕΔΒΕ με κάποια είδη που δεν διέθετε, ώστε οι μερίδες τροφίμων, οι οποίες θα διένειμε, να ανταποκρίνονταν στον σχεδιασμό της στρατιωτικής περιόδου. Το πρόβλημα όμως ήταν ότι η παρουσία των συμμαχικών στρατευμάτων περιοριζόταν μόνο σε κάποια τμήματα της χώρας, όπως τα νησιά του Αιγαίου, η Πελοπόννησος και η Κρήτη. Όμως σε κάποιες περιφέρειες στις οποίες είχαν αποβιβαστεί οι πρώτες δυνάμεις αρνήθηκαν να παραδώσουν τα τρόφιμα στις ΚΕΔΕΣ ή τις ΕΔΕΣ και προτίμησαν να τις διανείμουν μέσω των τοπικών αρχών ή μέσω των «Λαϊκών Επιτροπών» του ΕΑΜ. Η σύσταση του Σβώλου προς του εκπροσώπους της ελληνικής κυβέρνησης ήταν να συμμετέχουν και μέλη των τοπικών επιτροπών του ΕΑΜ στο έργο των διανομών καθώς και στον προσδιορισμό των τιμών. Όμως σε κάποια νησιά υπήρχε πρόβλημα συνεργασίας μεταξύ των τοπικών αρχών, του ΕΑΜ και των Άγγλων αξιωματικών. Η εντολή του Γεωργίου Παπανδρέου ήταν ότι τα τρόφιμα έπρεπε να παραδίδονται αποκλειστικά στον αντιπρόσωπο της κυβέρνησης. Οι διαφορετικές οδηγίες και εντολές είχαν ως αποτέλεσμα τη σύγχυση όσον αφορά τις αρμοδιότητες, την έλλειψη συντονισμού αλλά και την αμοιβαία καχυποψία. Άμεση συνέπεια ήταν η δυσχέρεια στην πραγματοποίηση των διανομών των τροφίμων καθώς και η έντονη λαϊκή δυσαρέσκεια, η οποία ανάγκασε τα μέλη της Επιτροπής να αναλάβουν ξανά το έργο των διανομών. Οι περισσότεροι ουδέτεροι αντιπρόσωποι, όμως, προτίμησαν να

¹⁵⁰⁶ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 51.3, αριθ. 19868/19475, Γενεύη 11/10/44: *Ελευθερία*, «Ορκίσθη χθες ανασχηματισθείσα η Ελληνική Κυβέρνησις», 24/10/1944, *Ελευθερία*, «Διά τον επισιτισμόν», 28/10/1944.

¹⁵⁰⁷ Bengt Helger, ό. π.

αποχωρήσουν και να μην έλθουν σε ρήξη με το προσωπικό του ML και διένειμαν τα τελευταία αποθέματα τα οποία βρίσκονταν στις αποθήκες της ΕΔΒΕ.¹⁵⁰⁸

Όταν αποβιβάστηκαν στη Χίο οι πρώτοι Άγγλοι αξιωματικοί τον Σεπτέμβριο του 1944, αντίκρυσαν μια εικόνα στο λιμάνι της όπου άνθρωποι, οι οποίοι πεινούσαν, παρακαλούσαν για τρόφιμα και ρούχα από τα πλοία που έδεναν στο νησί. Όταν διανεμήθηκαν τα πρώτα τρόφιμα από τον ML, αυτή η κατάσταση ναί μεν άλλαξε, αλλά ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού του νησιού εξαρτούσε την επιβίωση του από τα τρόφιμα που θα εισήγαγε ο ML, ειδικότερα οι οικογένειες των ναυτικών που ζούσαν προπολεμικά από τα εμβάσματα που τους απέστελλαν. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν άποροι και δεν είχαν χρήματα για να πληρώσουν τις μερίδες τους και γι' αυτόν τον λόγο παρακρατήθηκε μέρος της μερίδας τους ως πληρωμή. Οι αγγλικές στρατιωτικές αρχές καθόρισαν ίσες μερίδες για όλους ανεξάρτητα αν ήταν άποροι ή γεωργοί. Τη διανομή ανέλαβε ο δήμαρχος του νησιού. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι δεν υπήρχαν αρκετά χαρτονομίσματα για την πληρωμή. Στη Μυτιλήνη οι Άγγλοι αξιωματικοί συνάντησαν μια ανάλογη κακή επισιτιστική κατάσταση με τη Χίο. Στη Μυτιλήνη τη διανομή ανέλαβαν οι τοπικές αρχές του ΕΑΜ, το οποίο έλεγχε και τις συγκοινωνίες. Εκεί το ΕΑΜ καθιέρωσε ένα διαφορετικό σύστημα διανομών. Οι φτωχοί και οι άποροι δεν θα πλήρωναν τίποτα ενώ οι πλούσιοι θα κατέβαλαν το αντίτιμο για τις μερίδες τους σε είδος. Ουσιαστικά μέσω της διανομής της βοήθειας το ΕΑΜ καθιέρωσε ένα σύστημα έμμεσης φορολογίας όλων εκείνων που είχαν αποκομίσει υλικά οφέλη κατά τη διάρκεια της Κατοχής.¹⁵⁰⁹

Όλο αυτό το διάστημα οκτώ πλοία ανέμεναν να ξεφορτώσουν τα αγαθά στον Πειραιά, επειδή οι Βρετανοί δεν είχαν εφοδιάσει το λιμάνι με προβολείς. Στις 21 Οκτωβρίου άρχισαν με αργούς ρυθμούς να ξεφορτώνονται τα πρώτα φορτία. Ο Γεώργιος Παπανδρέου ξεφόρτωσε ο ίδιος ένα σάκο. Στις 30 Οκτωβρίου ξεφορτώθηκαν 2.911 τόνοι αγαθών και ο Scobie υποσχέθηκε ότι σύντομα οι ποσότητες θα αυξάνονταν και θα ανέρχονταν στους 4.000 τόνους ημερησίως. Μεταξύ 1^η και 3^η Νοεμβρίου στο λιμάνι του Πειραιά ξεφορτώθηκαν κατά μέσο όρο 3.098 τόνοι από τους οποίους μόλις οι 1.166 ήταν εφόδια που προέρχονταν από τον ML. Το μεγαλύτερο μέρος των εφοδίων προέρχονταν από το σουηδικό σχέδιο. Από την 4^η έως και την 6^η Νοεμβρίου ο μέσος όρος των εφοδίων έφτασε τους 4.100 τόνους, από τους οποίους οι 1.495 ήταν στρατιωτικές προμήθειες, ενώ από τη 12^η έως τη 14^η Νοεμβρίου αυξήθηκε στους 4.567 τόνους, από τους οποίους οι 1.106 ήταν στρατιωτικά εφόδια, και τη 14^η Νοεμβρίου έφτασε τους 5.564 τόνους, από τους οποίους οι 1.950 ήταν προμήθειες από τον ML. Στις 13 Νοέμβρη έγινε εφικτή η αποστολή στη Θεσσαλονίκη 1.059 τόνων, από τους οποίους οι 805 ήταν εφόδια του ML. Τέλη Οκτωβρίου διανεμήθηκε ρύζι και την 1^η Νοέμβρη ανακοινώθηκε η διανομή 1 οκάς αλευριού από τις εισαγωγές του ML, ενώ για τις υπόλοιπες ημέρες του Νοεμβρίου προγραμματίστηκε η διανομή από τα εφόδια της ΕΔΒΕ, μια κονσέρβα ψάρι κατ' άτομο, 100 δράμια ζάχαρη, 50 δράμια λίπος. Παρά τη βελτίωση οι θερμίδες των τροφίμων, που πρόσφεραν ο ML μαζί με την ΕΔΒΕ, ήταν πολύ λιγότερες από εκείνες που προσδοκούσε η ελληνική κυβέρνηση. Στην Αθήνα τα τρόφιμα αντιστοιχούσαν μόλις στις 1.225 θερμίδες ενώ στην επαρχία ήταν ακόμη λιγότερες 910. Ο αριθμός

¹⁵⁰⁸ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1944, φάκ. 44.6, αρ. 18731, Άγκυρα 26/9/1944, «Αντιπρόσωπον Κυβερνήσεως Αιγαίου», 23/9/1944

¹⁵⁰⁹ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/717, "Report by Captain G. Ferris", "Situation Report from LT Kouloukas", "Report by F/LT C.D Blair".

αυτός ήταν παραπλανητικός δεδομένου ότι τα εφόδια από τον ML και το σουηδικό σχέδιο είχαν διανεμηθεί σε πάρα πολύ λίγες περιοχές και δεν αφορούσαν όλη την ελληνική επικράτεια. Αυτό συνέβη εξαιτίας της έλλειψης μεταφορικών μέσων και γιατί αρκετές περιφέρειες της χώρας μόλις είχαν απελευθερωθεί και η διανομή είχε περιοριστεί μόνο σε κάποια από τα αστικά κέντρα της νότιας Ελλάδας και τα νησιά, αφήνοντας έξω όχι μόνο τις ορεινές και τις πυρόπληκτες περιοχές αλλά και πόλεις όπως ο Βόλος.¹⁵¹⁰

Το Στρατηγείο του ΕΛΑΣ έστειλε τηλεγράφημα στον πρωθυπουργό και στο Υπουργικό Συμβούλιο τονίζοντας τη δεινή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ο εφοδιασμός του. Από τον ML δεν του δόθηκε καμία ενίσχυση παρότι προβλέπονταν από τη συμφωνία της Καζέρτας. Τα υπάρχοντα αποθέματα τροφίμων του επαρκούσαν έως το τέλος Νοεμβρίου και η κατάσταση του ιματισμού του ήταν πολύ κακή ενώ εξίσου άσχημη ήταν η οικονομική κατάσταση των οικογενειών των ανδρών και των αξιωματικών του ενεργού ΕΛΑΣ. Αναγκαστικά ο ΕΛΑΣ τροφοδοτούνταν από την παραγωγή της ελληνικής επαρχίας, η οποία αντιμετώπιζε πρόβλημα, και οι άνδρες του και οι αξιωματικοί του που στρατωνίζονταν στις πόλεις επιβάρυναν την ήδη άσχημη κατάσταση, επειδή δεν λάμβαναν μισθό. Παράλληλα ο ΕΛΑΣ απασχολούσε και πολιτικό προσωπικό, το οποίο είχε επιφορτισθεί με το έργο της αποκατάστασης των κατεστραμμένων δρόμων, των γεφυρών και του τηλεφωνικού δικτύου. Η κυβέρνηση δήλωσε ότι δεν ήταν σε θέση να αναλάβει τον εφοδιασμό του ΕΛΑΣ και το Υπουργικό Συμβούλιο αποφάσισε να παραμείνει σε λειτουργία η ΕΤΑ. Οι εισφορές των παραγωγών προς την ΕΤΑ θα συνεχίζονταν για την τροφοδοσία του ΕΛΑΣ.¹⁵¹¹

Ο Scobie επισκέφτηκε τον Έλληνα πρωθυπουργό στις 8 Νοεμβρίου και είχε συνομιλίες μαζί του για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του εφοδιασμού της Ελλάδας. Στο ανακοινωθέν, το οποίο δόθηκε στον Τύπο και είχε προετοιμαστεί μερικές ημέρες πριν, ο Scobie εξήρε τον πατριωτισμό και την έως τότε συνεισφορά του ελληνικού λαού στον συμμαχικό αγώνα. Η ενημέρωσή του αφορούσε την πρόοδο που είχε σημειωθεί στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά και προσπαθούσε να δικαιολογήσει γιατί οι ποσότητες τροφίμων, που είχε εισάγει ο ML στην Ελλάδα, δεν ικανοποίησαν τις έως τότε προσδοκίες των Ελλήνων. Ο Scobie απέδιδε το πρόβλημα στην προτεραιότητα που είχε η μεταφορά στρατιωτικού υλικού, απαραίτητου για τη διεξαγωγή στρατιωτικών επιχειρήσεων, με στόχο την εκδίωξη των Γερμανών από την Ελλάδα, η οποία αναγκαστικά είχε προτεραιότητα σε σύγκριση με τη μεταφορά των εφοδίων της αρωγής και της αποκατάστασης. Όμως μάχες μεταξύ των αγγλικών στρατευμάτων και των γερμανικών δεν είχαν γίνει και τα γερμανικά στρατεύματα είχαν αποχωρήσει δίχως να συγκρουστούν με τα αγγλικά. Οι αγγλικές στρατιωτικές αρχές αναγκάστηκαν να περιορίσουν την τροφοδοσία των Άγγλων στρατιωτών για να εξοικονομήσουν τρόφιμα για τον άμαχο πληθυσμό. Επιπλέον, το λιμάνι του Πειραιά είχε υποστεί σημαντικές ζημιές και τα αγγλικά πλοία δεν μετέφεραν μόνο τρόφιμα αλλά και υλικά για τις επισκευές των δρόμων και του σιδηροδρομικού δικτύου. Ήδη ο

¹⁵¹⁰ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43720, R18754/472/19, "Increased delivery of food supplies", 17/11/1944 FO 371/48295, R2214, "Allied Force Headquarters report No.3 on relief and rehabilitation in Greece 11-17 November 1944" *Ελευθερία*, «Ήρχισεν η εκφόρτωση του πρώτου πλοίου με άλευρα και τροφίμα», 21/10/1944, *Ελευθερία*, «Αθρόαι διανομαί τροφίμων», 31/10/1944 *Ριζοσπάστης*, «Ο Βόλος πεινάει», 2/11/1944 *Bengt Helger*, ό. π., σ. 566

¹⁵¹¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο Κομμουνιστικού Κόμματος, κυτίο 494, φάκ. 30/2/135, «Εξ. Επείγον», 6/11/1944 *Ριζοσπάστης*, «Ο ηρωικός ΕΛΑΣ έμεινε δίχως τρόφιμα και ιματισμό. Άμεση ανάγκη ενίσχυσης του», 9/11/1944, *Ριζοσπάστης*, «Η Επιμελητεία του Αντάρτη», 18/11/1944.

επισιτισμός της πρωτεύουσας είχε βελτιωθεί σημαντικά και από τις 16 Νοεμβρίου 1944 η μερίδα του άρτου θα αυξάνονταν στα 125 δράμια. Οι ποσότητες των υπόλοιπων αγαθών της αρωγής θα αυξάνονταν σημαντικά τις επόμενες ημέρες και ο στόχος ήταν να αυξηθούν από τους 20.000 τόνους τροφίμων, που εισήγαγε έως τότε η ΕΔΒΕ, στους 130.000 τόνους εφοδίων κάθε μήνα. Από αυτούς οι 60.000 τόνοι θα ήταν τρόφιμα, οι 50.000 σιτηρά και οι υπόλοιποι άλλα είδη. Τα υπόλοιπα αγαθά θα αποτελούνταν από μεταφορικά μέσα, υλικά και μηχανήματα για την αποκατάσταση και τη λειτουργία των λιμανιών, ιματισμό για τον άμαχο πληθυσμό, φάρμακα καθώς και καύσιμα για τη λειτουργία των επιχειρήσεων και των εταιριών κοινής ωφελείας, ώστε να αντιμετωπιστούν οι βασικές ανάγκες του άμαχου πληθυσμού. Η αύξηση του όγκου των εισαγωγών θα εξαρτιόνταν και από παράγοντες όπως οι καιρικές συνθήκες καθώς και η αδιάκοπη εργασία των εργατών των λιμανιών. Ο ίδιος σε συνεργασία με τους Αμερικανούς συμμάχους θα κατέβαλαν κάθε προσπάθεια για να βοηθήσουν τον ελληνικό λαό ανεξαρτήτως των πολιτικών εξελίξεων. Η ανακοίνωση αυτή αφενός μεν σκοπό είχε να διασκεδάσει την απογοήτευση του ελληνικού λαού από την πορεία του στρατιωτικού προγράμματος αρωγής και να στηρίξει το πρόσωπο του Γεωργίου Παπανδρέου ως πρωθυπουργού αφετέρου οι υποσχέσεις για την αύξηση της βοήθειας θα λειτουργούσαν κατευναστικά και ο ελληνικός λαός θα αποδέχονταν πιο εύκολα τα σκληρά μέτρα, τα οποία οι Βρετανοί οικονομικοί εμπειρογνώμονες θα απαιτούσαν να εφαρμοστούν κατά την εισαγωγή της νέας δραχμής. Η αγγλική πλευρά ήταν απόλυτα ικανοποιημένη από την αύξηση στην εισαγωγή των εφοδίων και απέδιδε την επιτυχία στις εργασίες αποκατάστασης, τις οποίες είχαν πραγματοποιήσει στο λιμάνι του Πειραιά τα αγγλικά στρατιωτικά συνεργεία.¹⁵¹²

Η εισαγόμενη βοήθεια, όμως, απείχε ακόμη πολύ από το να πετύχει τον αντικειμενικό της στόχο, δηλαδή να συντελέσει στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του άμαχου πληθυσμού, να αυξήσει την κατανάλωση των θερμίδων στα επίπεδα που είχαν καθορίσει οι διεθνείς οργανισμοί καθώς και να εξασφαλίσει τη σταθερή εισαγωγή απαραίτητων αγαθών και πρώτων υλών για την επανεκκίνηση της οικονομίας. Οι βρετανικές υπηρεσίες εντόπισαν ένα τηλεγράφημα του Αμερικανού πρέσβη McVeagh προς το State Department στο οποίο περιέγραφε με τα μελανότερα χρώματα την κατάσταση. Η ελληνική οικονομία ουσιαστικά είχε καταρρεύσει από την εκμετάλλευση και τις καταστροφές των δυνάμεων του Άξονα, η κατάσταση της υγείας του άμαχου πληθυσμού ήταν πολύ κακή εξαιτίας του υποσιτισμού και ο Ελληνικός λαός θα αντιμετώπιζε άλλον έναν χειμώνα στερήσεων όπως το 1941-1942. Κάποιοι ανταποκριτές είχαν σχηματίσει μια λανθασμένη εντύπωση της κατάστασης και μετέδιδαν ότι οι Έλληνες μοιράζονταν ό, τι είχαν με τους απελευθερωτές τους, όμως δεν υπήρχαν πουθενά μεγάλα αποθέματα βασικών ειδών σε ολόκληρη τη χώρα ακόμη και στους πιο εύπορους. Τα λιγοστά προϊόντα, τα οποία πωλούνταν σε υπερβολικές τιμές, ήταν μια σταγόνα στον ωκεανό σε σύγκριση με τις πραγματικές ανάγκες της χώρας. Γι' αυτό ήταν επιτακτική ανάγκη να αυξηθούν οι ποσότητες των εφοδίων και να επιταχυνθεί η διαδικασία της διανομής τους. Διαφορετικά ο χειμώνας του 1941-1942 θα επαναλαμβανόταν με αποτέλεσμα να χρειάζονται πολύ περισσότεροι στρατιώτες για να διατηρήσουν την τάξη και μεγαλύτερη βοήθεια απ' όση είχαν προβλέψει να εισάγουν έως τότε τα στρατιωτικά επιτελεία. Αλλά και ο Leo Gerstenzang ο υποδιευθυντής της Βαλκανικής Αποστολής της UNRRA κατά την

¹⁵¹² *Ελευθερία*, «Βαρυσήμαντοι δηλώσεις του αρχιστράτηγου Σκόμπυ διά την παροχή βοήθειας και τον ανεφοδιασμόν μας», 8/11/1944

παραμονή του στην Αθήνα στα μέσα του Νοεμβρίου αντίκρυσε μια κατάσταση η οποία μόνο ικανοποιητική δεν ήταν. Οι Γερμανοί είχαν κληροδοτήσει μια χαοτική κατάσταση στην οικονομία. Ο Gerstanzang επισκέφτηκε αρκετά παντοπωλεία της Αθήνας σε διάφορες συνοικίες της πόλης. Σε κάποια από αυτά μπορούσε όποιος είχε χρήματα να αγοράσει ό, τι ήθελε από τρόφιμα ενώ στα περισσότερα το μόνο που μπορούσε να προμηθευτεί ήταν τα τρόφιμα της σουηδοελβετικής επιτροπής. Παράλληλα με τη διανομή τροφίμων με το δελτίο υπήρχε μια ακμαία ελεύθερη αγορά από την οποία οι έχοντες πόρους μπορούσαν να αποκτήσουν οποιοδήποτε προϊόν ήθελαν. Ειδικότερα οι αρτοποιοί τύπωναν πλαστά δελτία και πωλούσαν ψωμί από άλευρα προερχόμενα τόσο από το σουηδικό σχέδιο όσο και από την εγχώρια παραγωγή. Οι υπολογισμοί του ML αποδείχθηκε ότι ήταν λανθασμένοι και έπρεπε να εισάγει επαρκή τρόφιμα για 5.000.000 ανθρώπους σε όλη τη χώρα και όχι μόνο για 3.500.000 όπως είχε προγραμματίσει. Μόνο για την περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά απαιτούνταν επιπλέον 10.000 τόνοι τροφίμων τον μήνα για να προσεγγισθεί το επίπεδο των 2.000 θερμίδων. Επιπλέον ήταν επιτακτική ανάγκη το στρατιωτικό πρόγραμμα να εισάγει περισσότερες πρώτες ύλες για την επαναλειτουργία της βιομηχανίας και την καταπολέμηση της ανεργίας.¹⁵¹³

Εξαιτίας του πληθωρισμού η τιμή του ψωμιού το οποίο διανεμόταν με το δελτίο ανέβαινε σταθερά και από τα 300 εκατομμύρια δραχμές στις 18 Οκτωβρίου έφτασε τα 2 δις η μερίδα στις 2 Νοέμβρη. Στην ελεύθερη αγορά της Αθήνας οι τιμές των τροφίμων σημείωναν αδικαιολόγητη αύξηση αντί να μειωθούν. Η τιμή του ψωμιού ανήλθε στα 24 δις δραχμές και το ελαιόλαδο συνέχιζε την αυξητική του πορεία. Αρκετοί επιχειρηματίες και μαυραγορίτες οι οποίοι είχαν πλουτίσει κατά τη διάρκεια της κατοχής συνέχιζαν να κερδοσκοπούν και τα προϊόντα διατροφής εξακολουθούσαν να είναι απλησίαστα για τα περισσότερα νοικοκυριά και οι άνεργοι εργάτες των βιομηχανιών, οι οποίες είχαν αναστείλει τις εργασίες τους, αδυνατούσαν να αγοράσουν τρόφιμα από την ελεύθερη αγορά. Παράλληλα αυξάνονταν και ο αριθμός των πλαστών δελτίων που κυκλοφορούσαν στην αγορά της Αθήνας. Η ΓΣΕΕ υπέβαλε υπόμνημα στην κυβέρνηση και ζητούσε την άμεση επανέναρξη της λειτουργίας των επιχειρήσεων και τη χορήγηση τροφίμων στους εργαζόμενους, τη ρύθμιση των ημερομισθίων με μέτρο αξίας τα τρόφιμα και βάση τα ημερομίσθια του 1940, εφόσον εκκρεμούσε ακόμη η νομισματική σταθεροποίηση, τη λήψη μέτρων για τους ανέργους, τη ρύθμιση των συντάξεων με αναλογία τις 60 οκάδες στάρι τον μήνα για κάθε συνταξιούχο, την αύξηση των διανομών τροφίμων και ιματισμού από την ΕΔΒΕ ειδικότερα στους εργατοϋπαλλήλους, την αποσυμφόρηση της Αθήνας απ' όσους είχαν καταφύγει εκεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής και την παροχή πιστώσεων στους εργατοϋπαλληλικούς συνεταιρισμούς. Η Κεντρική Πανυπαλληλική Επιτροπή επισκέφτηκε τον Γεώργιο Παπανδρέου και του υπέβαλε υπόμνημα με ανάλογα αιτήματα όπως την αύξηση του μισθού κατά 50-180%, παροχές σε τρόφιμα, την έκτακτη οικονομική ενίσχυση και την κατάργηση όλων των νόμων που περιόριζαν τις συνδικαλιστικές ελευθερίες.¹⁵¹⁴

¹⁵¹³ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43725, R 18838/492/19, "The economic and general situation in Greece", Washington D.C, 10/11/1944· UNA, S-1297-0000-0267-00001, "Report of visit to Athens", 3/12/1944.

¹⁵¹⁴ *Ελευθερία*, «Η διανομή του ψωμιού», 18/10/1944· *Ριζοσπάστης*, «Η φοβερή ακρίβεια. Ένα καταθρόνιο παιγνίδι των μαυραγοριτών», 1/11/1944, *Ριζοσπάστης*, «Ανάστατοι οι εργάτες βιομηχανιών», «Η τιμή του ψωμιού», 2/11/1944, *Ριζοσπάστης*, «Τα αιτήματα των εργαζομένων», 5/11/1944, *Ριζοσπάστης*, «Τα αιτήματα των Δημοσίων Υπαλλήλων», 7/11/1944.

Η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλε στην αγγλική έναν κατάλογο με τρόφιμα ως αίτημα για αποζημίωση από τη Βουλγαρία, βάσει της ανακωχής. Αυτά τα τρόφιμα θα διανέμονταν στις ελληνικές περιφέρειες τις οποίες κατείχε η Βουλγαρία, δηλαδή την Α. Μακεδονία και την Δ. Θράκη. Η αγγλική κυβέρνηση, αν και ήταν σύμφωνη, έπρεπε να μεταβιβάσει το ελληνικό αίτημα και να αποσπάσει τη συγκατάθεση της σοβιετικής κυβέρνησης. Στη συνέχεια θα αποφασίζονταν αν βουλγάρικα προϊόντα θα αποτελούσαν μέρος του στρατιωτικού προγράμματος.¹⁵¹⁵

Η προμήθεια τροφίμων από την εγχώρια αγορά αποτελούσε σημαντική εφεδρεία για την ελληνική κυβέρνηση, όμως η απόκτησή τους αντιμετώπιζε σημαντικά προβλήματα. Για την παραγωγή δημητριακών του 1944 δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία ενώ υπήρχαν αποθέματα ελαιόλαδου στις ελαιοπαραγωγικές περιφέρειες της χώρας. Ανεξάρτητα από το ποσοστό της μείωσης την οποία είχε υποστεί η παραγωγή σιτηρών, ο θερισμός είχε ολοκληρωθεί την ώρα της Απελευθέρωσης. Για κάποιους μήνες η ελληνική γεωργία θα μπορούσε να προσφέρει κάποια από τα πλεονάσματα της έως ότου οι εισαγωγές από το εξωτερικό δημιουργούσαν επάρκεια στην αγορά. Πριν ακόμη επιστρέψει στην Ελλάδα η ελληνική κυβέρνηση άρχισε να ερευνά ποια ήταν τα διαθέσιμα αποθέματα τροφίμων στις περιφέρειες από τις οποίες αποσύρονταν οι Γερμανοί όπως η Πελοπόννησος, η Κρήτη και τα Νησιά. Για τη μεταφορά των εγχώριων προϊόντων στην πρωτεύουσα αποφασίστηκε ότι οι άδειες μεταφοράς θα χορηγούνταν από το Υπουργείο μόνο σε έμπορους, οι οποίοι ήταν εγγεγραμμένοι στους εμπορικούς συλλόγους και στα Επιμελητήρια, καθώς και στους γεωργούς, οι οποίοι επιθυμούσαν να εμπορευτούν μέρος της παραγωγής τους, υπό την προϋπόθεση ότι ήταν εφοδιασμένοι με έγγραφα από την τοπική αυτοδιοίκηση τα οποία αποδείκνυαν τον τόπο παραγωγής τους. Άδειες μεταφοράς θα χορηγούνταν και στους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς. Στη Μυτιλήνη υπήρχαν περίπου 1.000 τόνοι ελαιόλαδο, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Ραφαήλ, από τους οποίους μπορούσαν να εξαχθούν οι 500. Στην πρωτεύουσα υπήρχε μεγάλη έλλειψη ελαιόλαδου. Οι ποσότητες που άφησαν πίσω οι Γερμανοί ήταν πολύ λίγες και το μεγαλύτερο μέρος το πούλησαν σε μαυραγορίτες, πριν αποχωρήσουν, με αντάλλαγμα χρυσές λίρες. Προκειμένου το κράτος να αποκτήσει τα προϊόντα αυτά χρησιμοποιήθηκαν δύο τρόποι, ο ένας ήταν η αγορά με σκληρό νόμισμα τη χρυσή λίρα και ο άλλος ήταν η χορήγηση πρώτων υλών και βιομηχανικών προϊόντων. Ο υφυπουργός των Οικονομικών Άγγελος Αγγελόπουλος ανακοίνωσε την αναχώρηση δύο αποστολών από αντιπροσώπους του κράτους, η μια για τη Λέσβο και η άλλη για την Πελοπόννησο, εφοδιασμένων με χρυσές λίρες για την αγορά ελαιόλαδου. Στη Μυτιλήνη στάλθηκε αντιπρόσωπος της κυβέρνησης έχοντας στη διάθεση του 25.000 χρυσές λίρες για να αγοράσει τα αποθέματα ελαιόλαδου. Η αποστολή του, όμως, δεν πέτυχε τον στόχο της εξαιτίας της άρνησης των εμπόρων να πουλήσουν τα αποθέματα που είχαν στην κατοχή τους, παρά την καλή τιμή την οποία πρόσφερε η κυβέρνηση 1 χρυσή λίρα προς 22 οκάδες, επειδή επιδίωκαν να κερδοσκοπήσουν και να πετύχουν καλύτερες τιμές. Εξαιτίας της έλλειψης μεταφορικών μέσων χρησιμοποιήθηκαν καΐκια του ΕΛΑΝ. Από την Πελοπόννησο το ΕΛΑΝ μετέφερε στην Αθήνα 600.000 οκάδες πατάτες και 30.000 οκάδες ελαιόλαδο από την Τρίπολη, την Καλαμάτα και τη Σπάρτη και άλλες 25.000 οκάδες από την Κρήτη στις αρχές Νοέμβρη. Η απόκτηση τους έγινε με

¹⁵¹⁵ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43720, R 18229/472/19, "Bulgarian reparation accounts to Eastern Macedonia and Western Thrace", 7/11/1944, R18536/472/19, "Relief supplies: Allied Economic and Supply Committee for Greece, Αθήνα, 14/11/1944, UR 1431/201/851, 14/11/1944.

ανταλλαγή ειδών, πετρέλαιο και λιπάσματα. Το Υπουργείο Επισιτισμού χορήγησε επίσης διαβατήρια και άδειες σε εμπόρους, για να εισάγουν με δικά τους κεφάλαια και μέσα από την Τουρκία παστά ψάρια, σφαχτά, ψάρια, αυγά, ελαιόσπορους και σπορέλαια. Οι εισαγωγές ελαιόλαδου αφέθηκαν ελεύθερες και το αποτέλεσμα φάνηκε άμεσα και η τιμή του στην ελεύθερη αγορά έπεσε στις αρχές Νοέμβρη ενώ και στη χονδρική αγορά μειώθηκε στις 14 οκάδες προς 1 λίρα έναντι 5 οκάδες προς 1 λίρα.

¹⁵¹⁶

Παράλληλα από το Υπουργείο Γεωργίας έγινε προσπάθεια να σπαρθούν όσον το δυνατόν μεγαλύτερες εκτάσεις. Επικεφαλής αυτής της προσπάθειας τέθηκαν οι Εαμικές οργανώσεις. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι η ελληνική επαρχία, ύστερα από τις καταστροφές που είχε υποστεί από τις γερμανικές επιχειρήσεις, στερούνταν σπόρων, εργαλείων, ζώων εργασίας και καυσίμων. Απ' όλες τις περιοχές της Ελλάδας επιτροπές αγροτών έσπευδαν να ζητήσουν κρατική ενίσχυση για την ανασυγκρότηση της γεωργίας και της ελληνικής υπαίθρου. Ήταν οι άνθρωποι που είχαν στηρίξει τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα με όσα υλικά μέσα διέθεταν. Ο Υπουργός Γεωργίας Ιωάννης Ζέβγος υποσχέθηκε καταρχάς την αποστολή πετρελαίου για τη λειτουργία των ελαιοτριβείων και όσων καλλιεργητικών μηχανών και τρακτέρ είχαν απομείνει. Όσον αφορά τη σπορά των δημητριακών, οι αγρότες παροτρύνθηκαν να χρησιμοποιήσουν στάρι από εκείνο το οποίο κρατούσαν για τη διατροφή τους ή να το δανειστούν από άλλους γεωργούς με την υπόσχεση ότι θα τους επιστρέφονταν ο σπόρος από τα συμμαχικά εφόδια, όταν θα ομαλοποιούνταν οι εισαγωγές.¹⁵¹⁷

Ο Υπουργός Εργασίας Μιλτιάδης Πορφυρογένης εξέδωσε διάταγμα με το οποίο οι επιχειρήσεις ήταν υποχρεωμένες να καταβάλουν στους εργαζόμενους πέρα από τον μισθό τους και τρόφιμα. Σύμφωνα με το διάταγμα για τον μήνα Νοέμβριο έπρεπε να παραδώσουν στους εργαζόμενους: 2,3 οκάδες όσπρια, 2 οκάδες μακαρόνια, 7 οκάδες λαχανικά, 1 ½ οκάδες πατάτες, 120 δράμια κρέας, 1,1 οκά ελαιόλαδο, 2 οκάδες κρεμμύδια, ½ οκά αλάτι, 1 οκά ελιές, 75 δράμια σαρδέλες, ½ οκά ψωμί, 2 οκάδες σύκα, 100 δράμια τυρί φέτα, κάρβουνα 15 οκάδες, σαπούνι ½ οκάδες, 75 δράμια πελτέ. Οι έγγαμοι θα έπαιρναν επιπλέον ένα 20 % σε μετρητά και οι άγαμοι 10% ύστερα από την αποτίμηση. Οι επιχειρήσεις, οι οποίες παρέδιδαν μέχρι τότε στους εργαζόμενους επιπλέον τρόφιμα, ήταν υποχρεωμένες να εξακολουθήσουν να το κάνουν. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι αρκετοί εργοστασιάρχες είχαν αναστείλει τη λειτουργία των επιχειρήσεων με τη δικαιολογία ότι δεν είχαν χρήματα να πληρώσουν τους εργάτες ή δεν είχαν πρώτες ύλες για τη λειτουργία των εργοστασίων τους. Όσοι από αυτούς είχαν στην κατοχή τους πρώτες ύλες προφασίζονταν ως αιτία για την αναστολή των εργασιών τους ότι δεν υπήρχε ζήτηση για να απορροφήσει την παραγωγή τους. Αρκετοί από αυτούς είχαν συνεργαστεί με τους κατακτητές και είχαν αποκομίσει πολύ σημαντικά κέρδη ή είχαν πουλήσει τις πρώτες ύλες τις οποίες διέθεταν στη μαύρη αγορά. Αποτέλεσμα αυτής της στάσης τους ήταν η αύξηση της ανεργίας. Ο Πορφυρογένης εξέδωσε διάταγμα με το οποίο υποχρέωνε αυτή την

¹⁵¹⁶ ΙΑΥΕ,ΚΥ,1944, φάκ. 44.6, αρ. 18850, Άγκυρα 25/9/1944, «Κρήτην», 19/9/1944, «Πελοπόννησος», 19/9/1944· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43720, R 17617/672/19, "Committee controlling Relief Supplies",31/10/1944 'HS5 717, "Report by F/LT C.D Blair" "Ελευθερία, «Εις το Υπουργείον του Επισιτισμού θα γίνουν μεταφοραί ελαίου», 21/10/1944, *Ελευθερία*, «Αι άδειαι μεταφοράς τροφίμων», 26/10/1944, *Ελευθερία*, «Αγορά Ελαίου», 1/11/1944, *Ελευθερία*, «Διά τον επισιτισμόν της χώρας αναμένονται ποσότητες ελαίου», 8/11/1944.

¹⁵¹⁷ *Απελευθερωτής*, «Η μάχη της σποράς δίνεται στην ύπαιθρο. Μ' επιτυχία οι αγρόται μας θα βγουν νικητές»,

κατηγορία των επιχειρηματιών να καταβάλει στους εργαζόμενους της το ¼ των τροφίμων. Ο Τσιριμώκος κάλεσε αρχικά του εργοδότες, οι οποίοι είχαν στην κατοχή τους πρώτες ύλες, να ξεκινήσουν ξανά την εργασία τους. Η Τράπεζα της Ελλάδος θα κατέβαλε πιστώσεις. Ο Πορφυρογένης κατέληξε σε συμφωνία με την αγγλική πλευρά η οποία προέβλεπε ότι οι εργάτες που θα προσλαμβάνονταν σε εργασίες του συμμαχικού στρατού θα ζητούνταν από τα Εργατικά Κέντρα Αθήνας και Πειραιά.¹⁵¹⁸

Παρά τις συστηματικές προσπάθειες που γίνονταν από την κυβέρνηση, ώστε να μεταφερθούν τα πλεονάσματα της υπαίθρου στην πρωτεύουσα και μαζί με τα τρόφιμα τα οποία εισάγονταν από το εξωτερικό να προσφέρουν τις 2.000 θερμίδες, ήταν αμφίβολο αν θα επιτυγχάνονταν αυτός ο στόχος άμεσα. Οι καταστροφές τις οποίες είχε υποστεί το σιδηροδρομικό και το οδικό δίκτυο της χώρας από τα γερμανικά στρατεύματα ήταν τόσο μεγάλες, ώστε απαιτούνταν χρόνος από τις τεχνικές υπηρεσίες του ML για να αποκαταστήσει έστω προσωρινά τις γέφυρες και να καθαρίσει από τις νάρκες τα λιμάνια. Η πλούσια περιφέρεια της Μακεδονίας εκκενώθηκε εντελώς τον μήνα Νοέμβριο από τα γερμανικά στρατεύματα. Η κυβέρνηση στερούνταν τα τεχνικά μέσα, όπως φορτηγά, καΐκια και καύσιμα για να μεταφέρει τα προϊόντα. Παρά την αίτηση για την αποστολή 2.000 φορτηγών η αγγλική πλευρά προμήθευσε μόνο 300 και δεν παρέδωσε τα καΐκια που είχαν ναυπηγηθεί στην Αίγυπτο. Τον Νοέμβριο ένα σκάνδαλο ξέσπασε με εμπλεκόμενο τον υπουργό Μεταφορών Στέφανο Στεφανόπουλο ο οποίος παραχώρησε τα φορτηγά που παρέδωσε ο ML χαριστικά για μονοπωλιακή εκμετάλλευση σε διευθυντή του Υπουργείου Συγκοινωνιών. Μια μεγάλη διαδήλωση από 5.000 εργάτες οργανώθηκε από τη ΓΣΕΕ, τη Συνομοσπονδία Αυτοκινητιστών και την Ομοσπονδία Σιδηροδρομικών οι οποίες απαίτησαν την ακύρωση της σύμβασης και να υιοθετηθεί η πρόταση για την ίδρυση Ανώτατης Διεύθυνσης Μεταφορών. Ο Στεφανόπουλος αναγκάστηκε να αναδιπλωθεί και υποσχέθηκε τη συμμετοχή εκπροσώπων των παραπάνω οργανώσεων στο συμβούλιο υπηρεσίας αυτοκινήτων. Πάρα ταύτα στην προσωρινή Υπηρεσία Εκμετάλλευσης Αυτοκινήτων και πάλι διορίστηκε απευθείας από τον υπουργό ανώτατος υπάλληλος του υπουργείου, πλαισιωμένος από μια συμβουλευτική επιτροπή από υπαλλήλους στην οποία δεν μετείχαν εκπρόσωποι των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Η άμεση λύση στο πρόβλημα του εφοδιασμού μπορούσε να δοθεί μόνο από το εξωτερικό με την αύξηση των εφοδίων από τον ML.¹⁵¹⁹

Αρχικά το σύστημα διανομών με το δελτίο είχε μείνει το ίδιο, όμως, όταν άρχισαν να εισάγονται τα εφόδια του ML, οι Άγγλοι εμπειρογνώμονες πίεζαν για αλλαγές στην τιμολόγηση των προϊόντων, ειδικότερα αμέσως μετά την εισαγωγή της νέας δραχμής. Η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να εγκαταλείψει την πολιτική την οποία η σουηδοελβετική επιτροπή είχε εφαρμόσει έως τότε, δηλαδή τη διανομή των τροφίμων σε τιμές οι οποίες είχαν γνώμονα τις κοινωνικές ανάγκες. Παρότι εγγυούνταν τη δίκαιη διανομή των εφοδίων του ML σε όλους, οι Άγγλοι θεωρούσαν αυτή την πολιτική, τη διανομή σε κοινωνικές τιμές, ζημιογόνο και πως δεν μπορούσε να αποφέρει έσοδα στο κράτος. Γι' αυτό έπρεπε να αντικατασταθεί με μια άλλη που θα ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις της πραγματικής οικονομίας έστω και αν ακύρωνε τη διανομή με προσιτές τιμές για όλους. Ο συνδυασμός των δύο συστημάτων, της

¹⁵¹⁸ Ριζοσπάστης, «Τα τρόφιμα των ιδιωτικών υπαλλήλων», «Σταμάτησαν τα εργοστάσια. Οι βιομήχανοι αντιδρούν στο έργο της Κυβέρνησης», «Θα δίνονται τρόφιμα», 1/11/1944,

¹⁵¹⁹ Ριζοσπάστης, «Η οργάνωση των μεταφορών», 24/11/1944.

διανομής εν μέρει σε κοινωνικές τιμές και παράλληλα σε τιμές αγοράς, κρίνονταν πρακτικά μη εφαρμόσιμος. Στόχος θα ήταν η κυβέρνηση να καθορίσει τις τιμές των προϊόντων του ML με τέτοιο τρόπο, ώστε να βοηθήσει την αποκατάσταση της ελληνικής οικονομίας. Συνεπώς οι τιμές των τροφίμων έπρεπε να καθοριστούν σε σύγκριση με τους μισθούς ώστε: α) η νέα κλίμακα των μισθών η οποία είχε καθοριστεί δεν θα δημιουργούσε πλεονάζουσα αγοραστική δύναμη και δεν θα προκαλούσε αύξηση των τιμών στη συνέχεια, β) να παράγουν έσοδα για την ελληνική κυβέρνηση για να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό, γ) να λάβει παράλληλα τα απαραίτητα μέτρα για να μη στερηθούν οι άποροι τα τρόφιμα τους και άλλα είδη πρώτης ανάγκης από τον ML. Οι πλούσιοι, οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι μισθωτοί αποτελούσαν την ομάδα, η οποία θα ήταν η βάση, που θα εφαρμοζόταν η νέα τιμολογιακή πολιτική. Για εκείνους που είχαν ανεπαρκές εισόδημα, αλλά δεν είχαν ενταχθεί στην κατηγορία των απόρων, και αυτούς που, αν και δεν είχαν κανένα εισόδημα, δεν είχαν καταγραφεί ως άποροι θα λαμβάνονταν μέτρα από ξεχωριστό πρόγραμμα κοινωνικής πρόνοιας. Αντίθετα όσοι είχαν εγγραφεί ήδη ως άποροι η περίπτωση τους θα επανεξεταζόταν, ώστε να ενταχθούν στην πρώτη ή στη δεύτερη ομάδα.¹⁵²⁰

Όσον αφορά το σύστημα διανομών, εξεταζόταν η διατήρηση του υπάρχοντος υπό την αιγίδα της ΕΔΒΕ. Η λύση αυτή είχε το πλεονέκτημα ότι θα απάλλασσε την ελληνική κυβέρνηση και τον ML από την ευθύνη της διανομής. Υπήρχε μεγάλη πιθανότητα όμως η ΕΔΒΕ να απορρίψει την πρόταση. Η άλλη λύση, δηλαδή να διατηρηθεί η ΕΔΒΕ και να τροποποιηθεί το σύστημα, θεωρούνταν ότι δεν είχε μεγάλες πιθανότητες εφαρμογής γιατί η ΕΔΒΕ δεν θα δεχόταν αλλαγές στο σύστημα διανομών. Μια εναλλακτική επιλογή θα ήταν να αναλάβει τις διανομές ένας μη κυβερνητικός οργανισμός όπως η UNRRA και παράλληλα να εφαρμόσει τις αλλαγές. Αυτή η λύση μολονότι είχε το πλεονέκτημα ότι θα απάλλασσε την ελληνική κυβέρνηση από την πολιτική ευθύνη και δεν θα δεχόταν πιέσεις, κατηγορούμενη ότι είχε υιοθετήσει αντιλαϊκές πολιτικές, έρχονταν σε αντίθεση με την πολιτική «να βοηθήσουμε του Έλληνες να βοηθήσουν τους εαυτούς τους». Ένας νέος οργανισμός θα δημιουργούνταν και θα συνέχιζε τις διανομές ενσωματώνοντας τα πλεονεκτήματα των άλλων προτάσεων και μειώνοντας τα μειονεκτήματα του κρατικού ελέγχου.¹⁵²¹

Οι τιμές θα διαμορφώνονταν σε συνάρτηση με το κόστος των προϊόντων, των μερίδων και το ύψος των μισθών. Ειδικές υποεπιτροπές, Επισιτισμού και Ιματισμού, Γεωργίας, Δημόσιας Υγείας, Καυσίμων, Βιομηχανίας, θα ήταν υπεύθυνες να εισηγηθούν αλλαγές στις τιμές των προϊόντων στην Επιτροπή Οικονομικού Συντονισμού η οποία θα είχε τον τελικό λόγο για την έγκρισή τους. Ο πληθυσμός θα χωριζόταν σε τρεις κατηγορίες: α) αυτούς που θα ήταν σε θέση να πληρώσουν τις μερίδες τους, δηλαδή αυτούς που εργάζονταν, τους παραγωγούς και τους πλούσιους, β) εκείνους που θα λάμβαναν επιδόματα ανεργίας από το κράτος και θα μπορούσαν να πληρώσουν και γ) τους άπορους. Για την τελευταία ομάδα θα γίνονταν έλεγχοι, οι οποίοι θα επαναλαμβάνονταν κατά περιοδικά διαστήματα. Το έργο της πιστοποίησης των απόρων θα το αναλάμβανε το τμήμα κοινωνικής πρόνοιας της UNRRA και θα ιδρύονταν κεντρικές επιτροπές στις οποίες θα συμμετείχαν μέλη της UNRRA, του ML, κρατικοί υπάλληλοι και μέλη των λαϊκών επιτροπών. Οι τοπικές επιτροπές θα

¹⁵²⁰ UNA, S-1297-0000-0267-00001, ό. π.

¹⁵²¹ Ο. π.

αποτελούνταν από κυβερνητικούς αντιπρόσωπους και μέλη των λαϊκών επιτροπών. Το προσωπικό της UNRRA θα έλεγχε της τοπικές επιτροπές.¹⁵²²

Σημαντικές αλλαγές θα γίνονταν και στον μηχανισμό διανομών τον οποίο είχε οργανώσει η ΕΔΒΕ στην ελληνική επικράτεια. Μια Επιτροπή Δελτίων θα ιδρύονταν σε κάθε περιφέρεια του ΜΛ η οποία θα αναλάμβανε τη διανομή των τροφίμων, των ρούχων καθώς και των άλλων αγαθών που είχαν ενταχθεί στο δελτίο. Σε κάθε Επιτροπή θα διορίζονταν ένας διευθυντής διαχείρισης από την ελληνική κυβέρνηση και θα περιλάμβανε παράλληλα συμβούλια διευθυντών αποτελούμενα από αντιπροσώπους του ελληνικού κράτους, του ΜΛ, της UNRRA και του ΔΚΕΣ ενώ θα συνεχιζόταν η ναύλωση των σουηδικών πλοίων και η ΕΔΒΕ θα μπορούσε να συμμετέχει με έναν ή δύο αντιπροσώπους. Οι Επιτροπές θα χρησιμοποιούσαν το υφιστάμενο σύστημα διανομής με ορισμένες αλλαγές. Αν και θα εφαρμόζαν την τιμολογιακή πολιτική και τις οδηγίες της Γενικής Επιτροπής Επισιτισμού, ωστόσο θα ήταν αποκλειστικά υπεύθυνες για τις διανομές στην περιοχή ευθύνης τους. Ο διευθυντής διαχείρισης για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης και με την έγκριση του συμβουλίου των διευθυντών θα έπαιρνε τα εφόδια του ΜΛ, θα προσλάμβανε Έλληνες υπηκόους για τη διανομή, θα συνέλεγε τα έσοδα από τις πωλήσεις των αγαθών, θα πλήρωνε για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης τα έξοδα και θα απέστελλε τα κέρδη στην ελληνική κυβέρνηση.¹⁵²³

Η ελληνική κυβέρνηση θα τύπωνε νέα δελτία τα οποία θα χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες, τα «κανονικά» και τα «απορίας». Τα νέα δελτία ψωμιού, τόσο τα κανονικά όσο και τα απορίας, θα είχαν ισχύ 30 ημέρες ενώ όσον αφορά τα νέα δελτία τροφίμων τα μεν κανονικά θα είχαν ισχύ έξι μήνες τα δε τα απορίας 30 ημέρες. Στην περιοχή κάθε Επιτροπής θα ιδρύονταν τοπικά γραφεία στα οποία θα παρουσιάζονταν όσοι επιθυμούσαν την απόκτηση δελτίου και θα τους χορηγούνταν λίστα με τους παντοπώλες και τους αρτοποιούς της περιοχής τους. Νέα ατομικά δελτία θα τυπώνονταν και θα γίνονταν μια νέα καταμέτρηση, ώστε να ανευρεθούν τα πλαστά δελτία.¹⁵²⁴

Οι αλλαγές αυτές, όμως, στην τιμολογιακή πολιτική αφορούσαν και τα τρόφιμα που διένειμε η ΕΔΒΕ. Έως τότε είχε αποφασιστεί ότι οι τιμές των τροφίμων του σουηδικού σχεδίου θα καθορίζονταν από το λειτουργικό κόστος και έπρεπε να ήταν προσιτές. Αν και το στάρι είχε παραχωρηθεί δωρεάν, τα υπόλοιπα τρόφιμα καθώς και το κόστος των ναύλων και των ασφαλίσεων των πλοίων καλύπτονταν από τη συμφωνία του «Ενοικιοδανεισμού και Μίσθωσης», δηλαδή έπρεπε να καταβληθούν από την ελληνική κυβέρνηση. Η τελευταία ζήτησε την αναθεώρηση της παραπάνω πολιτικής και τη χορήγηση των τροφίμων με εμπορικούς όρους ώστε να καλυφθεί το κόστος και να της αποφέρει ένα μικρό κέρδος. Ο ΜΛ πρότεινε στην ΕΔΒΕ να αυξήσει τις τιμές, ώστε να επωφεληθεί και το κράτος. Η ΕΔΒΕ είχε εμπειρία ήδη από τις εισαγωγές τροφίμων που είχαν πραγματοποιήσει οι κατακτητές στο παρελθόν και επιχείρησε να επωφεληθεί από αυτή. Οι τιμές θα καθορίζονταν από κοινού με την ελληνική κυβέρνηση σε επίπεδα που, αν και θα άφηναν κάποιος κέρδος στον κρατικό προϋπολογισμό τα τρόφιμα, θα ήταν προσιτά στο κοινό. Η ΕΔΒΕ προτού

¹⁵²² Ο. π.

¹⁵²³ Ο. π.

¹⁵²⁴ Ο. π.

γνωστοποιήσει τις προτάσεις της στην ελληνική κυβέρνηση τις υπέβαλε προς έγκριση στη σουηδική κυβέρνηση και το ΔΚΕΣ. Και οι δύο έδωσαν την έγκριση τους.¹⁵²⁵

Η νέα αυτή πολιτική δεν έμεινε χωρίς αντιδράσεις. Οι Λαϊκές Επιτροπές που είχαν δημιουργηθεί από το ΕΑΜ, παραμονές της Απελευθέρωσης πίεζαν για αυξήσεις στις διανομές από την Επιτροπή. Τον Σεπτέμβριο του 1944 η ΕΔΒΕ ανέλαβε την πρωτοβουλία να ενημερώσει τις «Λαϊκές Επιτροπές» και τον αντιστασιακό Τύπο για τις περιορισμένες δυνατότητες της και να ζητήσει τις προτάσεις τους. Η διοίκηση της ΕΔΒΕ απέδιδε αυτήν την τακτική στην πρόθεση του ΕΑΜ να αυξήσει την επιρροή του. Οι διεκδικήσεις, όμως, αυτές δεν είχαν καιροσκοπικό χαρακτήρα, αλλά πραγματοποιούνταν σε περίοδο την οποία ο πληθωρισμός κατέρριπτε καθημερινά κάθε προηγούμενο ρεκόρ και οι τιμές των προϊόντων διατροφής ήταν απρόσιτες. Οι ίδιοι οι Σύμμαχοι είχαν υποσχεθεί μια περίοδο αφθονίας μετά την Απελευθέρωση. Αρχικά η Επιτροπή χρησιμοποίησε τη δικαιολογία των καθυστερήσεων από το εξωτερικό. Οι καταστροφές στις υποδομές και η αδυναμία αποστολής τροφίμων στην Επαρχία της επέτρεψε να αυξήσει οριακά τις μερίδες ψωμιού σε βάρος των πυρόπληκτων πληθυσμών που την είχαν τόσο ανάγκη. Στην Αθήνα, όμως, ύστερα από την αποχώρηση των Γερμανών ο αριθμός των ανέργων αυξήθηκε σημαντικά, επειδή οι Γερμανοί απέλυσαν 60.000 εργαζόμενους, οι οποίοι απασχολούνταν σε έργα της Wehrmacht. Οι τελευταίοι στερήθηκαν τις 2.000 θερμίδες τροφίμων τις οποίες λάμβαναν ως πρόσθετες παροχές. Δεκάδες εκπρόσωποι εργατικών σωματείων κατέκλυσαν τα γραφεία της ΕΔΒΕ και ζητούσαν αύξηση στην παροχή τροφίμων. Όταν, όμως, αμέσως μετά την Απελευθέρωση οι εισαγωγές σταματήσαν, επειδή τα εφόδια δεν μπορούσαν να εκφορτωθούν στο λιμάνι του Πειραιά, ένας νέος κύκλος διαδηλώσεων ξέσπασε οργανωμένος από τα εργατικά σωματεία, τα οποία ανήκαν στο ΕΑΜ, στα μέσα Νοέμβρη. Εκατοντάδες εκπρόσωποι τους εισέβαλλαν καθημερινά στα γραφεία της ΕΔΒΕ ζητώντας να αυξήσει στις διανομές. Η ΕΔΒΕ ανακοίνωσε στην ελληνική κυβέρνηση και στο ΕΑΜ ότι θα τερμάτιζε άμεσα τις δραστηριότητες της, αν δεν σταματούσαν οι κινητοποιήσεις. Οι εκπρόσωποι των σωματείων ζητούσαν να ενταχθούν οι άνεργοι στο καθεστώς των απόρων, για να συμμετέχουν δωρεάν στις διανομές τροφίμων. Η Επιτροπή αποφάσισε να εκδώσει 50.000 δελτία απόρων. Τα σωματεία ζήτησαν να διανείμουν αυτά τα δελτία στους άνεργους, όμως η ΕΔΒΕ αρνήθηκε και επέμενε ότι ο προσδιορισμός των απόρων ήταν έργο δικό της. Τα σωματεία αντέδρασαν και ζήτησαν την παρέμβαση του Υπουργού Εφοδιασμού Αλέξανδρου Σβώλου, ο οποίος αποδέχτηκε το αίτημά τους σε συνέντευξή του προκαταλαμβάνοντας την Επιτροπή και αναγκάζοντάς την να συναινέσει. Όμως η παράδοση των δελτίων δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, επειδή ξέσπασαν οι συγκρούσεις του Δεκεμβρίου.¹⁵²⁶

Ο Υπουργός Εργασίας Πορφυρογένης προετοίμαζε το νέο νομοσχέδιο για την αντιμετώπιση της ανεργίας, το οποίο πρόβλεπε τη δημιουργία Ταμείου Ανεργίας. Το νέο νομοσχέδιο πρόβλεπε ότι οι βιομήχανοι θα αποφάσιζαν πόσοι από τους εργαζόμενους τους ήταν απαραίτητοι, αλλά για το 20% από αυτούς θα αποφάσιζε το σωματείο. Στη συνέχεια θα εντάσσονταν στο Ταμείο Ανεργίας και οι εργοδότες θα ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν για τους εργάτες ημερομίσθια 30 ημερών και για τους υπαλλήλους μισθούς δύο μηνών ενώ σε όσους είχαν απολυθεί την τελευταία δεκαετία ή είχαν αποχωρήσει ο εργοδότης έπρεπε να καταβάλει στο Ταμείο το 10% πάνω στο

¹⁵²⁵ Bengt Helger, ό. π., σσ. 577-578

¹⁵²⁶ Bengt Helger, ό. π.

σύνολο των αποδοχών των εργαζομένων του. Οι άνεργοι θα λάμβαναν το 40% του μηνιαίου μισθού τους ενώ όσοι είχαν χάσει τη δουλειά τους την τελευταία δεκαετία θα έπαιρναν το 30%. Σε αυτήν την κατηγορία θα εντάσσονταν όσοι είχαν καταταγεί στα αντάρτικα σώματα ή είχαν διαφύγει στη Μέση Ανατολή. Το ταμείο ανεργίας θα χρηματοδοτούνταν με 5-10 εκατομμύρια δραχμές από τον κρατικό προϋπολογισμό μηνιαίως και όσοι εγγράφονταν σε αυτό δεν θα ανήκαν πλέον στην ομάδα των απόρων. Το νέο Ταμείο θα λειτουργούσε αρχικά στην Αθήνα και τον Πειραιά και σταδιακά η λειτουργία του θα επεκτείνονταν και στις άλλες μεγάλες πόλεις. Όσον αφορά τις κάρτες απόρων ο Πορφυρογένης δεν είχε εμπιστοσύνη στον ΕΟΧΑ εξαιτίας της ευνοιοκρατίας που είχαν δείξει τα μέλη του στο παρελθόν και θεωρούσε ότι το έργο του ελέγχου έπρεπε να γίνει από τις «Λαϊκές Επιτροπές», οι οποίες θα λειτουργούσαν με ανιδιοτελή κριτήρια. Για τις άλλες κατηγορίες των εργαζομένων, εκείνους οι οποίοι απασχολούνταν στη βιοτεχνία και σε δημόσια ιδρύματα, θα δημιουργούνταν ένα ξεχωριστό ταμείο ανεργίας, το οποίο θα κατέβαλε το 30% των μισθών και οι εγγεγραμμένοι σε αυτό δεν θα είχαν δικαίωμα να έχουν δελτίο απόρων.¹⁵²⁷

Η κυβέρνηση ανακοίνωσε τη νέα μισθολογική κλίμακα, η οποία θα ήταν προσωρινή, όπως ανέφερε ο Σβώλος και θα ίσχυε μόνο τους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο. Τα μεροκάματα για τους ανειδίκευτους εργάτες θα ήταν 180 δραχμές ενώ για τους ειδικευμένους 250. Οι υπάλληλοι στις εμπορικές επιχειρήσεις και στη βιομηχανία, οι οποίοι είχαν προϋπηρεσία 6 χρόνια και είχαν τετραμελή οικογένεια, θα αμείβονταν με 247 δραχμές την ημέρα και οι δημόσιοι υπάλληλοι με τετραμελή οικογένεια 233 δραχμές ενώ για τους τραπεζιτικούς θα ίσχυε το ίδιο μισθολόγιο με τους δημόσιους υπαλλήλους. Ο καθορισμός των μισθών είχε γίνει με κριτήριο ότι θα ήταν επαρκείς, ώστε οι εργαζόμενοι να μπορούν να αποκτήσουν τα τρόφιμα τους. Μια τετραμελή οικογένεια θα δαπανούσε 160 δραχμές την ημέρα για το φαγητό της ή 40 δραχμές την ημέρα για ένα άτομο. Οι θερμίδες των τροφίμων που διανέμονταν με το δελτίο ισοδυναμούσαν με 1.350 θερμίδες και οι μερίδες θα κόστιζαν 18 δραχμές ενώ τα τρόφιμα που υπολείπονταν για να φτάσει η κατανάλωση τις 2.000 θερμίδες και θα αγοράζονταν από την ελεύθερη αγορά κόστιζαν 22 δραχμές. Η εφαρμογή του νέου μισθολογίου αναβλήθηκε και η ελληνική κυβέρνηση ζητούσε από τον ΜΛ να αυξήσει τις εισαγωγές τροφίμων άμεσα στις 2.000 θερμίδες. Ο Πορφυρογένης δήλωσε ότι η κυβέρνηση, όταν θα λάμβανε την απάντηση, τότε θα έπαιρνε τις αποφάσεις της για το νέο μισθολόγιο, το οποίο θα είχε ως παρονομαστή το κόστος ζωής. Η Επιτροπή Οικονομικού Συντονισμού κατάρτισε το νέο πρόγραμμα διανομών τροφίμων για τον μήνα Δεκέμβριο. Σε αυτό είχαν γίνει σημαντικές βελτιώσεις και πλέον η κατανάλωση θα έφτανε τις 2.000 θερμίδες κατά κεφαλή. Συγκεκριμένα προβλεπόταν η διανομή κατ' άτομο 1 οκά φαρίνα και 1 οκάς μακαρόνια προς 115 δραχμές, 315 δράμια κρέας προς 150 δραχμές, ψάρι 106 δράμια προς 30 δραχμές, τυρί 80 δράμια προς 50 δραχμές, ζάχαρη 265 δράμια προς 130 δραχμές, όσπρια 2 ½ οκάδες προς 140 δραχμές, σουπιά 53 δράμια προς 10 δραχμές, λίπος 200 δράμια προς 130 δραχμές, ξηροί καρποί 100 δράμια προς 30 δραχμές και καφές 20 δράμια προς 25 δραχμές. Συνολικά τα τρόφιμα θα κόστιζαν 810 δραχμές ανά άτομο. Ο νέος Υπουργός Εφοδιασμού Θεμιστοκλής Τσάτσος δήλωσε ότι οι νέες διανομές εξασφάλιζαν ταυτόχρονα και τη νομισματική σταθεροποίηση, πρόσφεραν έσοδα στον προϋπολογισμό και μείωναν το κόστος

¹⁵²⁷ UNA, S-1297-0000-0267-00001, "Appendix II. The Minister Labour' s proposals for dealing with unemployment", 19/11/1944 *Ριζοσπάστης*, «Οργανώθηκε και λειτουργεί σύντομα ταμείο ανεργίας για τους εργάτες», 21/11/1944.

ζωής. Η τιμή της μερίδας του ψωμιού, δηλαδή τα 125 δράμια, αποφασίστηκε να κρατηθεί σε χαμηλά επίπεδα στις 3 δραχμές και να επιδοτηθεί από το κράτος. Παράλληλα ανακοινώθηκε το νέο μισθολόγιο για τους εργάτες, το οποίο είχε βασισθεί στις τιμές των τροφίμων που θα ίσχυαν από τον μήνα Δεκέμβριο.¹⁵²⁸

Ο Emil Sandstrom ανακοίνωσε στην ελληνική κυβέρνηση στα τέλη Οκτωβρίου την πρόθεση της ΕΔΒΕ να μεταβιβάσει τις δραστηριότητες της έως τις 15 Δεκεμβρίου στη συντονιστική επιτροπή και να τερματίσει τη λειτουργία της στην περιοχή της. Ο Sandstrom επανέλαβε στη σύσκεψη της συντονιστικής επιτροπής για τον εφοδιασμό την απόφαση της σουηδικής επιτροπής να αποσυρθεί από την περιοχή της Αθήνας. Ο λόγος που οδήγησε τα μέλη της σουηδικής αποστολής να λάβουν αυτήν την απόφαση ήταν ότι θεωρούσαν πως εξέλιπαν πλέον οι συνθήκες που της επέτρεπαν να δρα ανεξάρτητα και δεν επιθυμούσε να θυσιάσει τον ουδέτερο χαρακτήρα της. Το έργο της παρεμποδίζονταν τόσο από την παρέμβαση των ελληνικών αρχών όσο και από τη δράση των διάφορων κοινωνικών ομάδων. Η ΕΔΒΕ έως ότου αναλάμβανε τη διαχείριση η ελληνική κυβέρνηση θα τη συνέδραμε. Το πρόβλημα, όμως, με αυτήν την απόφαση ήταν ότι θα σταματούσε η χρήση των σουηδικών πλοίων, επειδή οι Γερμανοί θα απέσυραν την άδεια ασφαλούς διέλευσης. Η απόφαση του τερματισμού της λειτουργίας της Επιτροπής είχε ληφθεί από την ίδια και όχι από τη σουηδική κυβέρνηση, η οποία επανειλημμένα είχε διαβεβαιώσει την ελληνική κυβέρνηση ότι η ΕΔΒΕ θα συνέχιζε τη συνεργασία της με την ελληνική κυβέρνηση και τους Συμμάχους. Το σουηδικό Υπουργείο των Εξωτερικών ζήτησε από την ΕΔΒΕ εξηγήσεις, οι οποίες δεν δόθηκαν, και ο Sandstrom μετέβη στη Σουηδία για διαβουλεύσεις. Ανάλογη πρόθεση εξέφρασε και ο επικεφαλής του ΔΚΕΣ στην Αθήνα για τη λήξη της παραμονής της αποστολής του επικαλούμενος «μεταβολής καταστάσεως και δυσχερεστάτης ήδη θέσεως αντιπροσωπείας» και υπονοώντας τη δυσκολία συνεργασίας και την ύπαρξη προστριβών με τις συμμαχικές στρατιωτικές αρχές. Η ελληνική κυβέρνηση φοβόταν ότι η αποχώρηση του ΔΚΕΣ θα είχε αρνητικό αντίκτυπο τόσο για τη δική της υστεροφημία όσο και εκείνης των Συμμάχων. Ο Scobie έθεσε στον Παπανδρέου το ζήτημα του διάδοχου οργανισμού της ΕΔΒΕ, ο οποίος θα διένειμε τα τρόφιμα, και ζήτησε να μάθει αν ο αντικαταστάτης της επρόκειτο να είναι ένας ελληνικός οργανισμός και ποια μορφή θα είχε, ώστε να προβεί στις ανάλογες συμφωνίες μαζί του για τη διανομή των τροφίμων. Αν και τα τρόφιμα ήταν ιδιοκτησία της ελληνικής κυβέρνησης, τα συμμαχικά κράτη, τα οποία τα είχαν προμηθεύσει, έπρεπε να μείνουν ικανοποιημένα και η διανομή να είχε γίνει βάσει των αρχών των συμφωνιών. Αρχικά η ελληνική κυβέρνηση επιδίωκε την παράταση της λειτουργίας της Επιτροπής για έξι μήνες. Παρά τη θετική αντιμετώπιση του αιτήματός της από τη σουηδική κυβέρνηση, η Επιτροπή έμεινε ανέκδοτη στην απόφαση της και αποφάσισε την παράταση της παραμονής της έως τις 15 Ιανουαρίου 1945. Ο Sandstrom πρότεινε, σε περίπτωση αποχώρησης της ΕΔΒΕ, την παραμονή μιας μικρής σουηδικής αποστολής, η οποία, αν και δεν θα συμμετείχε στο έργο της διανομής, θα διατηρούσε τον ρόλο του παρατηρητή στην επιτροπή συντονισμού που μετείχαν ως αντιπρόσωποι η ελληνική κυβέρνηση, ο ΜΛ και η UNRRA. Το πρόβλημα με τα πλοία θα μπορούσε να λυθεί τοποθετώντας σουηδούς απεσταλμένους στις περιοχές που θα εφοδιάζονταν από τα σουηδικά πλοία. Ο Sandstrom πρότεινε ουσιαστικά ένα *mondus vivendi* το

¹⁵²⁸ UNA, S-1297-0000-0267-00001, "Appendix I" *Ελευθερία*, «Ανεβλήθη η απόφασις της κυβερνήσεως δια τους μισθούς των ιδιωτικών υπαλλήλων», 17/11/1944· *Ριζοσπάστης*, «Σήμερα μοιράζεται φαρίνα. Οι διανομές το μήνα Δεκέμβρη. Πως κανονίστηκαν τα μεροκάματα», 1/12/1944.

οποίο θα επέτρεπε σε μια ουδέτερη επιτροπή, χωρίς τη συμμετοχή του ΔΚΕΣ, να εξασφαλίσει την παράταση άδειας ασφαλούς διέλευσης από τη γερμανική κυβέρνηση.¹⁵²⁹

Η UNRRA αμέσως μετά την Απελευθέρωση δεν είχε κληθεί να συμμετάσχει στις διασκέψεις οι οποίες γίνονταν για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τα οποία είχαν ανακύψει. Ύστερα από τη δήλωση της σουηδοελβετικής επιτροπής ότι επρόκειτο να εγκαταλείψει την Ελλάδα, ο ML κάλεσε το προσωπικό της UNRRA να τη βοηθήσει στο έργο της διανομής σε πόλεις όπως εκείνη της Πάτρας, επειδή είχαν προκύψει προβλήματα και ο κυβερνητικός αντιπρόσωπος πραγματοποιούσε τις διανομές με γνώμονα το πολιτικό του συμφέρον. Ο ταξίαρχος King έδειξε στους αντιπροσώπους της UNRRA, Maben και Gerstenzang, έναν χάρτη με το προτεινόμενο σχέδιο ενσωμάτωσης του ML και της UNRRA. Το σχέδιο αυτό θα μετέτρεπε τον King στον απόλυτο υπεύθυνο του εφοδιασμού και της αρωγής στην Ελλάδα και ίδιος δικαιολογήθηκε πως για να υπάρξει αποτελεσματικό έργο έπρεπε το προσωπικό της UNRRA και το προσωπικό του ML να ενωθούν υπό μια διοίκηση. Ο συνταγματάρχης Stockton, ο Αμερικανός αντιπρόσωπος, ήταν της ίδιας άποψης με τον Άγγλο ομόλογο του και ενημέρωσε τον Gerstenzang ότι η ελληνική κυβέρνηση μελετούσε την ίδρυση ενός κρατικού οργανισμού ο οποίος θα αντικαθιστούσε την ΕΔΒΕ και θα συνδέονταν με την Αγροτική Τράπεζα ή με μια νέα τράπεζα, η οποία θα αναλάμβανε το έργο της ανοικοδόμησης. Ο νέος οργανισμός θα αναλάμβανε τις διανομές και θα λάμβανε τα εφόδια από τον ML.¹⁵³⁰

Τα μέλη της αποστολής της UNRRA, Archer, Maben και Gerstenzang, θεωρούσαν ότι οι προτάσεις για την ενοποίηση δεν συνάδαν με τη συμφωνία του Καΐρου του Απριλίου του 1944, ούτε με την οδηγία της 16 Σεπτεμβρίου 1944, ούτε με την ερμηνεία του CCAC. Την επόμενη ημέρα ο Jackson από το MESC πίεσε τους εκπροσώπους της UNRRA να δεχτούν την πρόταση για την ενοποίηση. Ο Archer απάντησε ότι η ερμηνεία την οποία έδιναν τα CCAC στη συμφωνία του Καΐρου ήταν ότι η UNRRA θα λειτουργούσε ως ενιαίος οργανισμός και όχι ως ανεξάρτητες ομάδες. Στις 15 Νοέμβρη ο King επανέφερε το ζήτημα και ζήτησε από τους αντιπροσώπους της UNRRA ή να το αποδεχτούν ή να απορρίψουν το σχέδιο. Ο Gerstenzang απάντησε ότι αυτό ήταν αρμοδιότητα του Matthews, του διευθυντή της βαλκανική αποστολής της UNRRA και του Lehman διοικητή της UNRRA. Ο King εκβίασε για μια άμεση απάντηση απειλώντας ότι σε διαφορετική περίπτωση θα αναζητούσε προσωπικό από αλλού. Ο Gerstenzang την επόμενη ημέρα είχε την ευκαιρία να συνομιλήσει για το πρόβλημα με ένα στέλεχος του AFHQ. Ο τελευταίος θεώρησε ότι το σχέδιο του ML δεν ήταν σύμφωνο με τη συνθήκη του Καΐρου και έθεσε υπόψη του Gerstenzang την αντίστοιχη οδηγία του ML της Αλβανίας προς την UNRRA, η οποία ακολουθούσε το πνεύμα της συμφωνίας. Στις 22 Νοεμβρίου τα μέλη της αντιπροσωπίας της UNRRA αποφάσισαν να εκθέσουν τις απόψεις τους στον Matthews και στον Hugh Jackson, δηλαδή ότι η UNRRA έπρεπε να λειτουργήσει ως μονάδα και αντιπρόσωπος του ML καθώς και να μην αποδεχθούν την πρόταση για την ενοποίηση. Την ίδια ημέρα ο Barger, ο επικεφαλής του Παραρτήματος Εκτοπισμένων επισκέφτηκε τον Leeper, τον Άγγλο πρέσβη. Ο Gerstenzang, όταν

¹⁵²⁹ IAYE, KY, 1944, φάκ. 19.6, αριθ. 21275 10/11/44, αριθ. 21771, Αθήνα 23/11/44, Αριθ. 21282 11/11/44 ΛΟΝΔΙΝΟΝ.

¹⁵³⁰ UNA, S-1297-0000-0267-00001, "Appendix I"

ήλθαν οι Matthews και Jackson, έθεσε υπόψη τους το παράδειγμα της Αλβανίας και εξέφρασε το ερώτημα γιατί η περίπτωση της Ελλάδας έπρεπε να διαφέρει. Τελικά, ύστερα από συνομιλίες, προκρίθηκε μια συμβιβαστική λύση βάσει της οποίας τα τμήματα Πρόνοιας και Εκτοπισμένων της UNRRA θα ήταν αυτόνομα ενώ όλα τα υπόλοιπα παραρτήματα θα ενώνονταν με τον ML.¹⁵³¹

Έως τότε δεν είχε υπογραφεί από την ελληνική κυβέρνηση η συμφωνία που καθόριζε τις εξουσίες του στρατιωτικού διοικητή καθώς και τους όρους για τη διαχείριση της βοήθειας κατά τη στρατιωτική περίοδο. Οι αντιπρόσωποι των δύο κυβερνήσεων, της αγγλικής και της ελληνικής, είχαν διεξάγει διαπραγματεύσεις πάνω στα παραπάνω ζητήματα και είχαν καταλήξει στους όρους τους οποίους θα συμπεριλάμβανε η τελική μορφή της συμφωνίας. Ο Leeper ενημέρωσε τον Γεώργιο Παπανδρέου ότι η αγγλική κυβέρνηση είχε αποδεχθεί το κείμενο της συμφωνίας και ζητούσε να μάθει αν το τελικό κείμενο ενσωμάτωνε τις θέσεις του. Ο Παπανδρέου είχε ζητήσει σε επιστολή του προς τον Leeper στις 17 Νοεμβρίου 1944 να παραληφθεί ο όρος που προέβλεπε ότι η διανομή θα γινόταν δίχως φυλετικές, εθνικές, θρησκευτικές και οι πολιτικές διακρίσεις ως πλεονάζων, επειδή αυτή η διάκριση απαγορεύονταν από το ελληνικό σύνταγμα. Η συμφωνία ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση προέβλεπε ότι η αγγλική δύναμη, η οποία θα εισέρχονταν σε ελληνικό έδαφος, θα είχε καθήκον να εκδιώξει τον εχθρό και να αποκαταστήσει την πολιτική σταθερότητα, ώστε η βοήθεια να διανεμηθεί για τις ανάγκες του ελληνικού λαού. Στις περιοχές που θα επηρεάζονταν από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις ή θα ξεσπούσαν ταραχές ο στρατιωτικός διοικητής θα είχε ανώτατες εξουσίες και οι περιοχές αυτές θα κηρύσσονταν στρατιωτικές περιοχές. Ο διοικητής θα ειδοποιούσε την ελληνική κυβέρνηση, όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν, να αναλάβει τη πολιτική διοίκηση αυτών των περιοχών. Ο διοικητής θα είχε έκτακτες εξουσίες στο ζήτημα της βοήθειας και εκείνος θα ήταν υπεύθυνος για την εισαγωγή των εφοδίων και τη διανομή τους στον εξαντλημένο άμαχο πληθυσμό όσο νωρίτερα ήταν εφικτό και εφόσον υπήρχαν διαθέσιμα αποθέματα. Τα εφόδια θα διανέμονταν υπό τις διαταγές του και με τρόπο που θα έκρινε ο ίδιος ότι θα εξασφάλιζε τη δίκαια διανομή τους βάσει των αναγκών και χωρίς φυλετικές, θρησκευτικές, εθνικές ή πολιτικές διακρίσεις. Η ελληνική κυβέρνηση θα παρείχε τη βοήθειά της στον διοικητή με σκοπό να τον διευκολύνει στα καθήκοντά του και θα έπαιρνε τα απαιτούμενα διοικητικά και νομικά μέτρα, ώστε η βοήθεια, την οποία θα εισήγαγε ο ML μαζί με οποιεσδήποτε άλλες προμήθειες ήταν διαθέσιμες στην Ελλάδα, να διανεμηθεί χωρίς διακρίσεις. Στις περιοχές που θα κηρύσσονταν στρατιωτικός νόμος ο διοικητής θα είχε το δικαίωμα να προβεί σε πολιτική επιστράτευση, να επιτάξει δημόσια και ιδιωτικά κτήρια και να ασκεί έλεγχο σε αποθήκες και στις λιμενικές εγκαταστάσεις. Στη διανομή της βοήθειας ο διοικητής θα χρησιμοποιούσε τις υπηρεσίες της UNRRA, ενώ η σουηδοελβετική επιτροπή θα διατηρούσε το προηγούμενο καθεστώς της. Ο διοικητής θα μπορούσε να κρατήσει ή να διαθέσει όπως έκρινε αυτός το εχθρικό πολεμικό υλικό, το οποίο θα περιέρχονταν στην κατοχή του. Στον όρο εχθρικό πολεμικό υλικό περιλαμβάνονταν τα όπλα, ο εξοπλισμός και οποιαδήποτε άλλο περιουσιακό στοιχείο είχε χρησιμοποιηθεί ή επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί από εχθρικό στρατιωτικό ή παραστρατιωτικό μηχανισμό. Η συμφωνία περιλάμβανε και άλλους όρους, οι οποίοι σχετίζονταν με το καθεστώς της ετεροδικίας.¹⁵³²

¹⁵³¹ Ο. π.

¹⁵³² KEINE/Ακαδημία Αθηνών, WO 204/ 8657, "Memorandum agreement regarding questions concerning civil administration, jurisdiction arising of military operations in greek territory", 24/11/1944

8.4 Η νομισματική μεταρρύθμιση

Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, από τον Μάρτη του 1944, προσπάθησε να υπολογίσει τη νέα ισοτιμία της δραχμής. Ο κεντρικός τραπεζίτης θεωρούσε ότι έπρεπε να ληφθεί υπόψη ως βάση για τον υπολογισμό της πως οι ανάγκες των συναλλαγών είχαν μειωθεί περισσότερο από το μισό σε σχέση με τις προπολεμικές. Το διεθνές επίπεδο τιμών, όμως, είχε αυξηθεί τουλάχιστον κατά 50%. Έτσι η διαίρεση του ποσού του χαρτονομίσματος που κυκλοφορούσε κατά την Απελευθέρωση με το αντίστοιχο ποσό που κυκλοφορούσε προπολεμικά θα έδινε ένα συντελεστή. Αυτός πολλαπλασιαζόμενος με την προπολεμική τιμή της λίρας, που θα έδινε τη σωστή σχέση για τον υπολογισμό της νέας τιμής. Η ξέφρενη πορεία του πληθωρισμού ανάγκασε τον Βαρβαρέσο να αναθεωρήσει τις αρχικές εκτιμήσεις του και να θεωρεί αναγκαία μια υποτίμηση της δραχμής της τάξης του 50 % σε σχέση με τη λίρα ενώ στη συνέχεια, επειδή η πληθωριστική κρίση επιδεινώνονταν, εκτιμούσε ότι έπρεπε να φτάσει στο 100%. Το ποσό της αναγκαίας κυκλοφορίας του χρήματος στην Ελλάδα έπρεπε να φτάσει στο 25% του προπολεμικού. Αντίθετα ο Ξενοφών Ζολώτας, καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και συντάκτης αρκετών εκθέσεων για την ελληνική οικονομία κατά τη διάρκεια της Κατοχής, θεωρούσε ότι οποιοδήποτε τύπο και αν χρησιμοποιούσε κάποιος για τον υπολογισμό της παλιάς και της νέας δραχμής, καθώς και των ξένων νομισμάτων, θα κατέληγε σε ισοτιμία τυχαία. Η άμεση εισαγωγή της νέας δραχμής ήταν ένα μέτρο βεβιασμένο και, για να εισαχθεί, έπρεπε πρώτα να εκλείψουν οι αιτίες που είχαν οδηγήσει στον αχαλίνωτο πληθωρισμό, να συνεχιστεί η εισαγωγή εφοδίων από το εξωτερικό ιδιαίτερα τρόφιμα, επειδή η έλλειψη τους είχε οδηγήσει στον αντιπραγματισμό και στον πληθωρισμό, καθώς και να αυξηθεί η παραγωγή ώστε να υπάρξει μεγαλύτερη προσφορά αγαθών και έσοδα για τον κρατικό προϋπολογισμό. Επίσης, έπρεπε να αποκατασταθούν οι συγκοινωνίες για να εξασφαλιστεί η απρόσκοπτη μεταφορά αγαθών και τροφίμων στα αστικά κέντρα. Εν ολίγοις ο καθορισμός της ισοτιμίας της δραχμής έπρεπε να αφεθεί στις δυνάμεις της αγοράς. Υπό αυτές τις συνθήκες θα εγκαταλειπόταν η χρήση της χρυσής λίρας και έτσι η Τράπεζα της Ελλάδος θα μπορούσε να αποκτήσει έως 1.000.000 χρυσές λίρες. Παράλληλα υπήρχαν και κάποια τεχνικά προβλήματα. Εκτός από το γεγονός ότι τα καινούργια χαρτονομίσματα δεν ήταν δυνατό να φτάσουν άμεσα από το Λονδίνο, τα τραπεζογραμμάτια κάτω των 50 δραχμών δεν ήταν ακόμη έτοιμα.¹⁵³³

Ένα από τα ζητήματα τα οποία προέκυψαν ήδη πριν από την Απελευθέρωση ήταν εκείνο της χρηματοδότησης των συμμαχικών στρατευμάτων που θα αποβιβάζονταν. Η αγγλική κυβέρνηση σκόπευε να χρηματοδοτήσει τις ανάγκες των στρατευμάτων της με την έκδοση και την εισαγωγή των στρατιωτικών λιρών BMA (British Military Authority). Η ελληνική κυβέρνηση δεν ήταν θετική σε αυτό το

* UNA, S-1244-0000-0004-00001, "Memorandum agreement regarding questions concerning civil administration, jurisdiction arising of military operations in greek territory", 24/11/1944, "British Embassy Athens", Αθήνα 24/11/1944, "Ministry of Foreign Affairs", Αθήνα 24/11/1944.

¹⁵³³ Athanasios Lykogiannis, *Britain and the Greek Economic Crisis. From Liberation to the Truman Doctrine*. University of Missouri Press, Columbia, 2002, σσ. 81-83· Ηλίας Βενέζης, *Το Χρονικόν της Τραπεζής της Ελλάδος*, 1955, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα, σ. 318· Ξενοφών Ζολώτας, *Η Πολιτική της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αθήνα, 1945, σσ. 39-41· Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα πρώτα πενήντα χρόνια*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, 1978, σ. 246.

ενδεχόμενο. Φοβόταν τις ψυχολογικές επιπτώσεις από την κυκλοφορία αυτού του τραπεζογραμμάτιου στην ελληνική αγορά και την απώλεια εμπιστοσύνης που θα δημιουργούσε στο ελληνικό νόμισμα ενώ αυτή θα προσπαθούσε να το στηρίξει. Κυρίως, όμως, πίστευε ότι η κυκλοφορία του θα υπέσκαπτε τη δυνατότητά της να τιθασεύσει τις πληθωριστικές πιέσεις. Αντίθετα η αγγλική πλευρά θεωρούσε ότι η ελληνική κυβέρνηση προσπαθούσε να μετακυλήσει το κόστος της απελευθέρωσης της Ελλάδας σε εκείνη. Ο J. R. Trewaldyn παρατηρούσε ότι: «θα έπρεπε να υπενθυμίσουμε στον κύριο Βαρβαρέσο ακόμη μια φορά πως η Κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητας είχε αναλάβει ολόκληρο το κόστος του πολέμου στη Μέση Ανατολή για πέντε χρόνια, τώρα όμως μας προτείνουν να αναλάβουμε ένα σημαντικό μέρος το κόστους της απελευθέρωσης της Ελλάδας». Τελικά, ύστερα από πιέσεις της αγγλικής πλευράς ότι θα προχωρούσε στον μονομερή καθορισμό της ισοτιμίας της ΒΜΑ με τη δραχμή, η ελληνική πλευρά αναγκάστηκε να συναινέσει στην κυκλοφορία της στις 17 Οκτώβρη 1944. Η συμφωνία προέβλεπε ότι η χρήση των στρατιωτικών λιρών στην Ελλάδα θα ήταν ένα μέτρο έκτακτης ανάγκης. Συνεπώς η περίοδος κυκλοφορίας της θα ήταν όσον το δυνατό συντομότερη και περιορισμένη στην κάλυψη στρατιωτικών αναγκών έως ότου η Τράπεζα της Ελλάδος θα ήταν έτοιμη να παρέχει ένα σταθερό νόμισμα σε επαρκείς ποσότητες. Η στρατιωτική λίρα (ΒΜΑ) θα κυκλοφορούσε παράλληλα με την ελληνική δραχμή. Μετά το τέλος της κυκλοφορίας των χαρτονομισμάτων της ΒΜΑ στην Ελλάδα, τα τραπεζογραμμάτια που είχαν κυκλοφορήσει στην Ελλάδα θα αποσύρονταν από την Τράπεζα της Ελλάδος και θα ανταλλάσσονταν με δραχμές σε ημερομηνία, η οποία θα καθοριζόταν μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της αγγλικής. Κατά την εκκαθάριση ο λογαριασμός της Τράπεζας της Ελλάδος στην Τράπεζα της Αγγλίας θα πιστωνόταν με το ισόποσο λιρών Αγγλίας, εκτός των ποσών εκείνων που θα είχαν καταβληθεί για λογαριασμό του ελληνικού κράτους για έξοδα συνδεδεμένα με το έργο της διανομής τροφίμων π.χ τα φορτοεκφορτικά. Η αγγλική κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη, κατά τη συμφωνία, να ανταλλάξει όλες τις στρατιωτικές λίρες που θα είχαν παρουσιασθεί στην Τράπεζα της Ελλάδος. Η ισοτιμία θα καθοριζόταν, αφού η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας θα εγκαθίστατο στην πρωτεύουσα, σε συμφωνία με την αγγλική. Οι στρατιωτικές λίρες θα αποσύρονταν από την κυκλοφορία, όταν η Τράπεζα της Ελλάδος θα ήταν σε θέση να χορηγεί στις συμμαχικές αρχές δραχμές.¹⁵³⁴

Στις 18 Οκτωβρίου 1944 η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας έφτασε στην Αθήνα. Ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Ηλίας Τσιριμώκος στις δηλώσεις του εξέφρασε την αισιοδοξία του για το γεγονός της κατάργησης των υπέρογκων δαπανών συντήρησης των στρατευμάτων κατοχής καθώς και για την επανέναρξη εισαγωγής εφοδίων, τα οποία θα οδηγούσαν στη πτώση του τιμάριθμου. Την επόμενη μέρα σε δηλώσεις τους ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου και ο Υπουργός Οικονομικών Αλ. Σβώλος ανακοίνωσαν τη διατήρηση της παλιάς δραχμής στην κυκλοφορία καθώς και ότι θα αντικαθίστατο από τη νέα δραχμή αργότερα. Κανένας δεν θα ζημιωνόταν. Ως εγγύηση υπήρχαν τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας στο εξωτερικό, η

¹⁵³⁴ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43724, R16985, Cadogan to Aghnides, October 17 'Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής. 31 Μαρτίου 1942- 4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2003, σ. 626' Michel Palairret, *Four Ends of Greek Hyperinflation*, Κοπεγχάγη, Museum Tusculanum Press, 2000, σ.54' Άγγελος Θ. Αγγελόπουλος, *Οικονομικά. Άρθρα και Μελέτες 1946-1967*, Αθήνα, 1974, Παπαζήσης, σ. 39.

συμμαχική βοήθεια καθώς και τα μεταναστευτικά εμβάσματα. Η αρχική αισιοδοξία, όμως, δεν επαληθεύτηκε. Τα τρόφιμα και οι πρώτες ύλες καθυστερούσαν να έρθουν στερώντας το μοναδικό έσοδο από την κυβέρνηση. Η πτώση στις τιμές αγαθών δεν επήλθε όπως αναμενόταν. Για να ικανοποιήσει τις ανάγκες της η κυβέρνηση κατέφυγε όλο και περισσότερο στην εκτύπωση χρήματος με αποτελέσματα άκρως αντίθετα από τα αναμενόμενα. Η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης της αγοράς στη δραχμή δεν πραγματοποιήθηκε με αποτέλεσμα την κερδοσκοπία σε βάρος της. Η έμμεση φορολογία των κερδών του πολέμου, η οποία θα απέφερε στα ταμεία της Τράπεζας της Ελλάδος 1.000.000 χρυσές λίρες, όπως ήλπιζε ο Ξ. Ζολώτας, δεν απέδιδε και έμενε στα χαρτιά.¹⁵³⁵

Η Ελληνική Κυβέρνηση, για να αντιμετωπίσει την κατάσταση, στράφηκε για βοήθεια στο εξωτερικό. Ο Ζολώτας ζήτησε από τον ML (Military Liaison) την αύξηση των παρεχόμενων εφοδίων, ώστε η κυβέρνηση να αποκτήσει επιπλέον έσοδα. Ο Σβώλος ζήτησε τον άμεσο διπλασιασμό των αποστολών του ML μαζί με οικονομική βοήθεια και παροχή μέσων μεταφοράς. Παράλληλα, για την τιθάσευση του πληθωρισμού και τη στήριξη της δραχμής, αποφασίστηκε από την κυβέρνηση και την Τράπεζα της Ελλάδος η προσφυγή στην πώληση χρυσών λιρών. Γι' αυτόν τον λόγο ο Ζολώτας ζήτησε την αποστολή 200.000 χρυσών λιρών από τα αποθεματικά της χώρας, τα οποία φυλάσσονταν στο Λονδίνο. Επιπλέον αναθεώρησε τις αρχικές απόψεις για τη χρήση της στρατιωτικής λίρας (BMA) και ζήτησε από τον ML τη χρησιμοποίησή της για την πληρωμή των εργατών. Ήδη από το καλοκαίρι του 1944 η ελληνική πλευρά είχε προσεγγίσει την αμερικανική για τη χορήγηση δανείου. Στις 25 Οκτώβρη ο Έλληνας πρέσβης στην Ουάσινγκτον επανέλαβε το αίτημα για τη χορήγηση δανείου 25.000.000 δολαρίων, την παραχώρηση πλοίων καθώς και διευκολύνσεις στην αποστολή εμβασμάτων των ιδιωτών και των κοινωφελών οργανώσεων προς την Ελλάδα. Τα παραπάνω επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν για τη στήριξη της δραχμής, την κάλυψη των εξόδων και του ελλείμματος του προϋπολογισμού καθώς και για την αγορά πρώτων υλών οι οποίες θα έβαζαν μπρος την οικονομία. Οι Αμερικανοί απάντησαν ότι εξέταζαν ευνοϊκά το ζήτημα των εμβασμάτων και θα παραχωρούσαν δύο πλοία τύπου *Liberty's*, τα οποία ήδη ναυπηγούνταν, όμως, δεν θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στο αίτημα του δανεισμού. Γι' αυτό παρέπεμψαν την ελληνική πλευρά στην τράπεζα *Export – Import Bank*, όμως, υπό την προϋπόθεση ότι το δάνειο θα κάλυπτε την αγορά πρώτων υλών. Ο Αμερικανός πρέσβης στο Λονδίνο Winant θα υπενθύμιζε στους ανωτέρους του, στις 25 Οκτώβρη, την από Σεπτέμβρη 1942 άποψη των Άγγλων ότι η Ελλάδα άνηκε στη βρετανική σφαίρα επιρροής και ότι θα ήταν προτιμότερο να βοηθηθεί με άλλους τρόπους.¹⁵³⁶

¹⁵³⁵ *Ελευθερία*, «Διευθέτησις του τεράστιου νομισματικού μας προβλήματος. Δηλώσεις του Υπουργού κ. Τσιριμώκου» 18/10/ 1944, *Ελευθερία*, «Πως θα λυθή το νομισματικόν. Εκδίδεται νέον χαρτονόμισμα. Δηλώσεις των κ. κ. Παπανδρέου και Σβώλου», 20/10/1944' *Απελευθερωτής*, «Αδικοιολόγητη η ύψωση της λίρας», 31/10/1944.

¹⁵³⁶ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO371/43724, R17640, Greekaid to WO, no. Fi-1, October 20 1944, R17044, Athens to FO, no.12 October 21, 1944' Foreign Relations of the United States, 1944, 1944. The Near East, South Asia, and Africa, the Far East , No. 2654, *Memorandum concerning the financial situation of the Greek Government*, Washington, July 27, 1944, *Memorandum of conversation, by the Assistant Chief of the Division of Near Eastern Affairs (Kohler)*, Washington August 5, 1944, *The Acting Secretary of State to the Ambassador in the United Kingdom (Winant)*, Washington, October 25, 1944 , *Memorandum of Conversation by Mr. Edward G. Miller, Special Assistant to the Assistant Secretary*

Στο Λονδίνο εξέφρασαν τις επιφυλάξεις τους στα αιτήματα της ελληνικής κυβέρνησης. Θεωρούσαν ότι η πολιτική στήριξης της δραχμής μέσω της πώλησης χρυσού όχι μόνο δεν θα αποκαθιστούσε την εμπιστοσύνη σε αυτήν, αλλά θα επιδείνωνε περισσότερο την κατάσταση. Στο τέλος ενέκριναν την αποδέσμευση του ποσού των 200.000 χρυσών λιρών με την προειδοποίηση, όμως, «πως οι Έλληνες θα έπρεπε να λύσουν μόνοι τους τα προβλήματα τους στο μέλλον». Στη συνέχεια αποδέσμευσαν επιπλέον άλλες 250.000 χρυσές λίρες ύστερα από αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης. Όμως δήλωσαν την αδυναμία τους να ανταποκριθούν στο αίτημα για διπλασιασμό της παροχής εφοδίων καθώς και την αντίθεσή τους στη χρήση της στρατιωτική λίρας ως εναλλακτικής λύσης στη δραχμή. Ένας από τους κύριους φόβους των Βρετανών ήταν ότι η χρήση της θα μπορούσε να οδηγήσει στην απώλεια της αξίας της. Η καλύτερη λύση για την ελληνική κυβέρνηση θα ήταν όχι η βοήθεια από το εξωτερικό, αλλά μέτρα όπως η βαριά φορολογία, ο έλεγχος των τιμών και επιτέλους ο καθορισμός της ισοτιμίας της δραχμής. Την ίδια στιγμή θα προσέγγιζαν τον Βαρβαρέσο, με την ελπίδα, ότι θα μπορούσε να καταρτίσει ένα σχέδιο για να αντιμετωπισθεί η κρίση.¹⁵³⁷

Ο Βαρβαρέσος από την αρχή είχε εκδηλώσει την αντίθεσή του στην πολιτική της κυβέρνησης. Θεωρούσε υπεύθυνο για τη διολίσθηση της δραχμής το γεγονός ότι δεν ορίστηκε η συναλλαγματική ισοτιμία της αμέσως μετά την Απελευθέρωση και πίεζε να γίνει αυτό το συντομότερο δυνατό. Επίσης ζητούσε καθορισμό των τιμών στα βασικά καταναλωτικά προϊόντα, νομικά μέτρα για την καταστολή της κερδοσκοπίας και καλύτερο και στενότερο έλεγχο των προμηθειών. Παράλληλα επισήμανε την ανάγκη για μια δημόσια δήλωση των Συμμάχων ότι η βοήθεια προς την Ελλάδα θα αυξανόταν τους επόμενους μήνες. Εν τω μεταξύ η ελληνική κυβέρνηση κατέφευγε όλο και περισσότερο στη λύση της εκτύπωσης χρήματος, για να καλύψει τις ανάγκες της, ώστε ο κίνδυνος έλλειψης χαρτιού ήταν πλέον ορατός. Ο κίνδυνος ολικής οικονομικής κατάρρευσης με άμεσες πολιτικές συνέπειες ήταν πλέον επικείμενος. Αυτό οδήγησε τους Βρετανούς να εγκαταλείψουν την πολιτική της μη παρέμβασης στην ελληνική οικονομία. Ο Υπουργός Εξωτερικών Antony Eden, κατά την επίσκεψή του στην Ελλάδα στις 26-10-1944, δήλωσε ότι η Αγγλία ήταν έτοιμη να παρέχει όλα τα αναγκαία μέσα για την ανόρθωση της Ελλάδας.¹⁵³⁸ Θορυβημένος από ό, τι είχε δει στην Αθήνα προειδοποίησε τον Churchill ότι η αναρχία θα επικρατούσε, αν δεν παίρνονταν άμεσα μέτρα. Ο Eden τόνισε την ανάγκη να αυξηθούν οι αποστολές των πλοίων που θα μετέφεραν τη βοήθεια καθώς και τα μέσα μεταφοράς ενώ πρότεινε και την αποστολή ειδών πολυτελείας, ώστε η ελληνική κυβέρνηση να αποκτήσει έσοδα από την πώληση τους. Επιπλέον ζητούσε την αποστολή ενός ειδικού για να συμβουλευσει την ελληνική κυβέρνηση και τις αγγλικές αρχές στην Αθήνα.¹⁵³⁹

of State (Acheson) Washington , October 28, 1944, The Acting Secretary of State to the Ambassador in Greece (Mac Veagh) Washington, November, 7 , 1944 σσ. 220-226.

¹⁵³⁷ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO371/43724, R17640, Cazerta to FO, no. 583, October 21,1944, Minute by Laskey, October 21, 1944, FO 371/43724, R17044, FO to Athens, no.5, October 23,1944· Athanasios Lykogiannis, ό. π., σ. 89.

¹⁵³⁸ *Ελευθερία*, «Αφίκοντο χθες εις Αθήνας ο κ. Άντονι Ήντεν, ο στρατάρχης Μαίτλαντ Ουίλσον και ο ναύαρχος Κάνιγχαμ» 26/10/1944.

¹⁵³⁹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών,FO371/43724, R17391, The Solution of the Present Monetary Crisis in Greece, K. Varvaressos, October 25, 1944, FO371/43724, including R17302, Athens to FO, Telegram no. 25, October 26, 1944.

Στα τέλη Οκτωβρίου έφτασε στην Αθήνα ο Άγγλος εμπειρογνώμων, από το υπουργείο των οικονομικών sir David Walley. Πριν την άφιξή του η ελληνική κυβέρνηση είχε αιτηθεί την αποδέσμευση 500.000 χρυσών λιρών από τα ελληνικά συναλλαγματικά αποθέματα. Ο ίδιος είχε εκφράσει τις επιφυλάξεις του από πριν για την πολιτική στήριξης της δραχμής μέσω της πώλησης χρυσών λιρών. Πίστευε ότι η παρέμβαση στην αγορά χρυσού, δίχως στρατηγική, όχι μόνο δεν θα απέτρεπε την κατάρρευση, αλλά θα την επιτάχυνε. Πίεσε την κυβέρνηση να καταρτίσει άμεσα ένα σχέδιο σταθεροποίησης, όσον το δυνατόν γρηγορότερα, υποσχόμενος ότι η έκκληση για την αποστολή χρυσών λιρών θα λαμβανόταν υπόψη μόνο υπό την προϋπόθεση πως αυτό το σχέδιο θα ήταν έτοιμο πριν την αναχώρησή του από την Αθήνα. Σύμφωνα με τον Walley, η κυβέρνηση έπρεπε επιτέλους να καταρτίσει έναν προϋπολογισμό. Επιπλέον, θα έπρεπε να φορολογήσει τα κέρδη του πολέμου και τα είδη πολυτελείας, να πουλάει τα εισαγόμενα είδη σε τιμές αγοράς και να απολύσει τους πλεονάζοντες δημοσίους υπαλλήλους και μια «νέα δραχμή» ως νόμισμα θα έπρεπε να εισαχθεί, ώστε να αποκαταστήσει την εμπιστοσύνη. Για τον Walley και τους υπόλοιπους Άγγλους το ζήτημα του καθορισμού των μισθών ήταν κλειδί για τη σταθεροποίηση του προϋπολογισμού, γι' αυτό επέμεναν στον τρόπο αλλαγής του υπολογισμού τους, ο οποίος έπρεπε να αλλάξει, καταργώντας τη σύνδεση τους με το κόστος ζωής. Η αρχική πρόθεση της κυβέρνησης να αναστείλει τη σταθεροποίηση για τον Ιανουάριο έκανε τον Walley να άρει τις αρχικές επιφυλάξεις του και να συναινέσει στο αίτημα της ελληνικής πλευράς για αποστολή χρυσών λιρών. Το βρετανικό Θησαυροφυλάκιο συνάινεσε και αυτό, όχι, όμως, για το ποσό, το οποίο ζητούσε η ελληνική κυβέρνηση. «Θα ήταν χαρούμενο να στείλει μόνο το μισό του ποσού». Τις επόμενες μέρες το βρετανικό Θησαυροφυλάκιο έδωσε την έγκρισή του για την αποστολή 250.000 χρυσών λιρών στην Αθήνα. Οι Βρετανοί θεώρησαν το σχέδιο του Walley ένα είδος «dictat» προς τους Έλληνες. Ο ίδιος ο Eden το θεώρησε «ένα είδος ιατρικής συνταγής για τον άρρωστο».¹⁵⁴⁰

Ένα από τα κύρια σημεία τριβής μεταξύ των Άγγλων και των Ελλήνων εμπειρογνομώνων ήταν εκείνο της εξισορρόπησης του προϋπολογισμού. Ο αρχικός προϋπολογισμός, τον οποίο συνέταξε ο Αγγελόπουλος, προέβλεπε μισθό 10 σέλινια, όμως οι Άγγλοι τον θεώρησαν υπερβολικό. Ο Walley πίστευε ότι αυτό το νούμερο ήταν υπέρογκο και πίεσε για 5 σελίνια. Στον αναθεωρημένο προϋπολογισμό του Αγγελόπουλου ο μισθός ορίστηκε στα 7. Και πάλι οι Βρετανοί εξέφρασαν τις αντιρρήσεις τους θεωρώντας και πάλι το ποσό υπερβολικό. Σύμφωνα με τον Walley οι εργαζόμενοι θα έβγαιναν τελικά ζημιωμένοι λόγω των πληθωριστικών πιέσεων, τις οποίες θα προκαλούσε η εκτύπωση χρήματος για να ικανοποιήσει τις ανάγκες μισθοδοσίας της κυβέρνησης. Ο υπουργός οικονομικών Αλέξανδρος Σβώλος αντέτεινε ότι εφόσον οι εργάτες πληρώνονταν χαμηλά δεν μπορούσε να γίνει αυτό. Στο τέλος κατάφερε να αποσπάσει τη δέσμευση των Άγγλων για αύξηση των παρεχόμενων εφοδίων από τις 1.200 στις 2.000 θερμίδες. Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα διαφωνίας ήταν εκείνο της νομισματικής μεταρρύθμισης. Σύμφωνα με το σχέδιο του Ζολώτα η νέα δραχμή θα κυκλοφορούσε παράλληλα με την παλιά για κάποιο χρονικό διάστημα. Στόχος ήταν η προστασία του νέου νομίσματος από τις πιθανές πληθωριστικές πιέσεις ενώ με το παλιό θα μπορούσε η κυβέρνηση να χρηματοδοτεί τις ανάγκες τις ιδιαίτερα σε περιοχές με χαμηλότερο πληθωρισμό, όπως η Κρήτη,

¹⁵⁴⁰ Micahel Palairret, ό. π., σσ. 58-61

όπου υπήρχε σχετική επάρκεια τροφίμων. Το νέο νόμισμα θα ήταν συνδεδεμένο με τη στερλίνα, νόμισμα σταθερό και αναγνωρίσιμο. Η σύνδεση με τη λίρα θα διασκέδαζε τις όποιες φοβίες του κοινού και θα αποκαθιστούσε την εμπιστοσύνη στη νέα δραχμή. Σε περίπτωση κερδοσκοπικών πιέσεων τα αποθεματικά της χώρας, αξίας 43 εκατομμυρίων λιρών, θα ήταν σε θέση να στηρίξουν το νέο νόμισμα ενώ η κυβέρνηση ήταν αποφασισμένη να θυσιάσει ως και δύο εκατομμύρια λίρες για αυτόν το σκοπό. Με αυτόν τον τρόπο, δηλαδή την πώληση ξένου συναλλάγματος, η κυβέρνηση θα εξάλειφε τον κίνδυνο κερδοσκοπίας, θα αποκαθιστούσε την εμπιστοσύνη στο νόμισμα ενώ θα υπήρχε φυγή από τον χρυσό και η Τράπεζα της Ελλάδος θα ανακτούσε μεγάλο μέρος του.¹⁵⁴¹

Αυτό που ανησυχούσε τους Βρετανούς ήταν το ζήτημα της σύνδεσης του νέου νομίσματος με τη λίρα. Ιδιαίτερα τους απασχόλησε το ζήτημα της ανταλλαγής του νέου νομίσματος, δηλαδή αν θα γινόταν σε στερλίνα ή σε τραπεζογραμμάτιο ΒΜΑ. Αυτό που φόβιζε τους Άγγλους ήταν οι επιπτώσεις στην ΒΜΑ από μια διολίσθηση της δραχμής. Η προειδοποίηση του Walley ότι το σχέδιο είχε λίγες πιθανότητες επιτυχίας σε διαφορετική περίπτωση έκανε το Λονδίνο να άρει τις επιφυλάξεις του. Η νέα δραχμή θα ανταλλάσσόταν με ΒΜΑ, υπό τον περιορισμό, όμως, πως οι πωλήσεις χρυσού θα αναστέλλονταν με την εισαγωγή του νέου νομίσματος. Στη συνέχεια το Λονδίνο έδωσε τη συγκατάθεσή του για την αποστολή 3 εκατομμυρίων ΒΜΑ για τη στήριξη του νέου νομίσματος. Ο Walley δήλωσε στον ελληνικό Τύπο ότι: «η Ελλάδα σύντομα θα αποκτήσει υγιή οικονομία και υγιές νόμισμα». Αλλά αμέσως μετά θα έφευγε από την Ελλάδα μάλλον απαισιόδοξος για τη μελλοντική πορεία, επαναλαμβάνοντας ότι κλειδί για τη σταθεροποίηση της δραχμής ήταν ο καθορισμός των ημερομισθίων σε «λογικά επίπεδα», η βαρεία φορολογία και δηλώνοντας ότι: «οι καταναλωτές που δεν ήταν άποροι θα έπρεπε να πληρώσουν επιτέλους υψηλές τιμές για τα προϊόντα της διεθνούς βοήθειας». « Παρέχουμε τα εφόδια. Οι Έλληνες έχουν αρκετό μυαλό δεν μπορούμε να τους δώσουμε και τα κότσια».¹⁵⁴²

Κατά την παραμονή του David Walley στην Αθήνα συμφωνήθηκαν με την ελληνική κυβέρνηση τα βασικά σημεία όσον αφορά την εισαγωγή του νέου νομίσματος. Στις 9 Νοεμβρίου ο Eden υποσχέθηκε άμεσα ως «πρόϊκα» 130.000 τόνους προμηθειών τον μήνα, 60.000 τρόφιμα και 70.000 φάρμακα και εφόδια καθώς και «ελπίδες» για το μέλλον, υπό την προϋπόθεση ότι θα διατηρηθούν σταθερές οι συνθήκες στο εσωτερικό. Στις 10 Νοεμβρίου δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ο νόμος 18 «περί νομισματικής διαρρυθμίσεως» για την εισαγωγή της νέας δραχμής. Την προηγούμενη μέρα είχαν εξασφαλιστεί και τα μέσα για κάθε αντίδραση με την άφιξη της Γ΄ Ταξιαρχίας στην Αθήνα. Το νέο νόμισμα θα εισαγόταν στις 11 Νοεμβρίου 1944 και ήταν συνδεδεμένο με τη βρετανική λίρα στην ισοτιμία 600 νέες δραχμές προς μια στερλίνα. Όμως δεν θα ήταν ανταλλάξιμο με χάρτινες λίρες αλλά με τραπεζογραμμάτια ΒΜΑ στην ίδια ισοτιμία. Κάποια στιγμή θα

¹⁵⁴¹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO371/43725, including R19108, Minutes of the First Meeting Held at the Bank of Greece, November 4, 1944, Minutes of the Second Meeting Held at the Bank of Greece, November 6, 1944, R19113, Minutes of the Third Meeting Held at the Bank of Greece, November 7, 1944, Minutes of the Fourth Meeting Held at the Bank of Greece, November 8, 1944' Michael Palaret, ό. π., σ. 62' Θεόδωρος Θεοδώρου (επ.), Αλέξανδρος Σβώλος, *Προβλήματα του Έθνους και της Δημοκρατίας*, Αθήνα, Στοχαστής, 1972.

¹⁵⁴² KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43725, Stabilization of the Greek currency (χωρίς ημερομηνία)' *Καθημερινά Νέα*, «Η νέα δραχμή θ' ανταλλάσσεται βάσει της χρυσής λίρας», 7/11/1944' Lykogiannis Athanasios, ό. π., σ. 94.

ανταλλάσσονταν με χάρτινες λίρες στο Λονδίνο. Ο νόμος προέβλεπε ότι η νέα δραχμή θα κυκλοφορούσε παράλληλα με την παλιά για κάποιο χρονικό διάστημα. Η ισοτιμία οριζόταν στις 1 νέες για 50 δισεκατομμύρια παλιές. Η νέα δραχμή θα κυκλοφορούσε παράλληλα με την παλιά και τα νέα χαρτονομίσματα θα ανταλλάσσονταν με τα παλιά, όταν θα έρχονταν από το εξωτερικό. Σε ανακοίνωση της η Τράπεζα της Ελλάδος προσπαθούσε να καθησυχάσει το κοινό ότι σύντομα θα ήταν διαθέσιμες οι νέες δραχμές από το εξωτερικό και θα ανταλλάσσονταν με τις παλιές στα διάφορα υποκαταστήματα της. Ιδιαίτερη προσπάθεια καταβλήθηκε, ώστε να πειστεί το κοινό ότι το νέο νόμισμα ήταν συνδεδεμένο με νόμισμα διεθνώς αναγνωρίσιμο και σταθερό, την αγγλική στερλίνα.¹⁵⁴³

Το πρόβλημα, όμως, που προκάλεσε η εισαγωγή της νέας δραχμής ήταν εκείνο της απώλειας των προπολεμικών καταθέσεων. Οι μικροκαταθέτες, με την ισοτιμία της νέας δραχμής προς την παλιά, έχαναν και την τελευταία ελπίδα να κερδίσουν έστω ένα μέρος από τις προπολεμικές αποταμιεύσεις τους, τις οποίες ήδη είχε εξαφανίσει ο πληθωρισμός της Κατοχής. Η κυβέρνηση άφηνε μια χαραμάδα για την ικανοποίηση μιας μερίδας καταθετών για το μέλλον. Σκοπός ήταν με τα φορολογημένα κέρδη από τη περίοδο της Κατοχής καθώς και εκείνων της κερδοσκοπίας από τις 28-10 έως 15-11-1944 να διορθωθούν κάποιες από τις αδικίες. Σχετική πρόβλεψη γινόταν στο άρθρο 12 του νομοσχεδίου. Παράλληλα στόχος ήταν με τα ποσά των πολεμικών αποζημιώσεων, τα οποία θα λάμβανε η Ελλάδα από τους πρώην κατακτητές, να αποζημιωνόταν μέρος των καταθετών.¹⁵⁴⁴

Στις 11 Νοεμβρίου 1944 κυκλοφόρησε η νέα δραχμή. Αρχικά έδειξε μια αξιοσημείωτη σταθερότητα. Εκκρεμούσαν, όμως, κάποια άλλα ζητήματα που είχαν άμεση σχέση με την πορεία της. Ένα από αυτά ήταν το θέμα του προϋπολογισμού. Ο υφυπουργός οικονομικών Αγγελόπουλος συνέταξε τον νέο. Προέβλεπε έσοδα 5 εκατομμυρίων λιρών μηνιαίως με κύρια πηγή τα τρόφιμα και τα εφόδια που θα έστελναν οι Σύμμαχοι και τα οποία θα χορηγούνταν στο κοινό επί πληρωμή. Επίσης σημαντικά έσοδα θα απέφερε η παραδοσιακή φορολογία του αλκοόλ, του καπνού, των ακαθάριστων εσόδων των επιχειρήσεων καθώς και οι άμεσοι και έμμεσοι φόροι. Όσον αφορά τα έξοδα τα σημαντικότερα από αυτά ήταν εκείνα της μισθοδοσίας των δημοσίων υπαλλήλων (170.000) και των συνταξιούχων (110.000). Παράλληλα γινόταν ειδική μνεία για τη φορολογία περιουσιών που αποκτήθηκαν κατά τη διάρκεια της κατοχής, δίχως, όμως, να έχει ψηφιστεί ακόμη κάποιος νόμος γι' αυτό το ζήτημα. Το

¹⁵⁴³ Ν. 18, «Περί νομισματικής διαρρυθμίσεως», ΦΕΚ 14Α, 10/11/1944. *Απελευθερωτής*, «Από σήμερα κυκλοφορεί η νέα δραχμή», 11/11/ 1944 · Η Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα πρώτα 50 χρόνια*, Αθήνα, 1978, σ. 247.

¹⁵⁴⁴ «Ο υφυπουργός των Οικονομικών συν. Αγγελόπουλος απαντά στον θόρυβο που δημιουργήθηκε... και τις καταθέσεις, που ανεβαίνουν στο ποσόν 25 δις . δραχμών, προπολεμικών. Το Κράτος – είπε- δεν μπορεί να τα πληρώσει, γιατί ακόμα αδυνατεί να συντηρήσει τα νοσοκομεία, τους φυματικούς, τους ανάπηρους... Εφ' όσον πρόσωπα ή επιχειρήσεις ή τράπεζες ωφελήθηκαν από τον πληθωρισμό θα επιβληθή βαρύτερη φορολογία... Τα κέρδη των ωφεληθέντων θα περιέλθουν στο Κράτος με την έκτακτη φορολογία... Με το προϊόν της φορολογίας θα αντιμετωπισθούν επείγουσες κοινωνικές ανάγκες και το Κράτος ενδεχόμενα θα αντιμετωπίσει όταν μπορέσει, ωρισμένες μεγάλες αδικίες του πληθωρισμού», βλ. *Απελευθερωτής*, «Απόφαση της κυβερνήσεως είναι: Να αντιμετωπισθούν ωρισμένες μεγάλες αδικίες του πληθωρισμού», 16/11/1944· Ν. 18, ό. π. · Άγγελος Θ. Αγγελόπουλος, *Οικονομικά. Άρθρα και Μελέτες 1946-1967*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1974 , σσ. 46-47.

27% των εσόδων θα προερχόταν από τους φόρους ενώ το υπόλοιπο από την πώληση των αγαθών της βοήθειας. Το 80% των εξόδων αποτελούσαν δαπάνες μισθοδοσίας, συντάξεων και δημόσιας διοίκησης. Στα παραπάνω δεν περιλαμβάνονταν δαπάνες ανοικοδόμησης. Με αυτό τον τρόπο δεν θα χρειαζόταν η κυβέρνηση να καταφύγει στη λύση της εκτύπωσης χρήματος για να καλύψει τις ανάγκες της.¹⁵⁴⁵

Οι Βρετανοί, αν και συμφώνησαν ότι ο προϋπολογισμός ήταν ο καλύτερος δυνατός, εξέφρασαν επιφυλάξεις όσον αφορά τον ισοσκελισμό του. Αυτό για το οποίο αμφέβαλλαν ήταν οι προβλέψεις για τη συνεισφορά στα έσοδα του προϋπολογισμού από τις πωλήσεις των εφοδίων της διεθνούς βοήθειας χωρίς να έχει προηγηθεί η έγκριση από τους δωρητές. Ο ασφαλέστερος τρόπος ισοσκελισμού γι' αυτούς ήταν οι μειώσεις μισθών στον δημόσιο τομέα, οι περικοπές των αμυντικών δαπανών η πώληση των αγαθών της διεθνούς βοήθειας, σε μεγαλύτερες τιμές, ώστε να αποφέρουν μεγαλύτερα κέρδη, μεγάλες αυξήσεις στους άμεσους φόρους και η εισαγωγή βαριάς φορολογίας στα κέρδη πολέμου και στα είδη πολυτελείας.¹⁵⁴⁶

Πάρα τις διακηρύξεις της η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας δεν μπόρεσε να συλλέξει τα έσοδα, τα οποία προέβλεπε ο προϋπολογισμός. Οι αναμενόμενες ποσότητες της βοήθειας δεν έρχονταν και τα εισαγόμενα είδη πωλούνταν σε πολύ χαμηλές τιμές ενώ κυκλώματα επιτηδείων κυκλοφορούσαν πλαστά δελτία δικαιούχων. Τα έσοδα από τους φόρους δεν ήταν τα αναμενόμενα ενώ άρχισαν να λαμβάνονται νομικά μέτρα για τη φορολογία των πλουτησάντων επί Κατοχής μόλις στα τέλη του μήνα. Το αποτέλεσμα ήταν ο νέος προϋπολογισμός να είναι ελλειμματικός κατά 94% τρεις βδομάδες μετά ενώ η κυβέρνηση κατέφυγε στην εκτύπωση χρήματος και στην αύξηση της κυκλοφορίας του κατά 900% για την κάλυψη των κρατικών δαπανών. Ύστερα από κάποιες μέρες σταθερότητας η νέα δραχμή άρχισε να πέφτει και πάλι. Ο Ζολώτας κατέφυγε και πάλι στη λύση της πώλησης χρυσών λιρών για τη στήριξή της. Η διαφορά, όμως, ήταν πως τις συναλλαγές σε χρυσές λίρες δεν θα τις αναλάμβανε η Τράπεζα της Ελλάδος. Στις 21 Νοεμβρίου ο Ζολώτας εξουσιοδότησε τη μεγαλύτερη εμπορική τράπεζα της χώρας, την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, να αναλάβει την πώληση χρυσών λιρών για λογαριασμό του κράτους, ώστε η τιμή της να διατηρείται στα επίπεδα της διεθνούς αγοράς. Παρά τις προσπάθειες να αποθαρρυνθούν οι κερδοσκόποι και πάλι δεν έγινε δυνατό να συγκρατηθεί η τιμή της δραχμής. Ο Ζολώτας ζήτησε την αποστολή άλλων 250.000 χιλιάδων χρυσών λιρών από τα αποθεματικά της Ελλάδας στο Λονδίνο για τη στήριξη της δραχμής. Η έκκληση απορρίφθηκε από τη βρετανική πλευρά.¹⁵⁴⁷

8.5 Ο Επισιτισμός κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών

¹⁵⁴⁵ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43724 R18738, Athens to FO, Telegram no. 165, November 8, 1944; Athens to FO, Telegram no. 166, November 8, 1944; FO 371/43725 R18796, Athens to FO, Telegram no. 4 Saving, November 9, 1944. *Καθημερινά Νέα*, 12 Νοεμβρίου 1944.

¹⁵⁴⁶ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43724 R18738, Athens to FO, Telegram no. 165, November 8, 1944; Athens to FO, Telegram no. 166, November 8, 1944; FO371/43725 R18796, Athens to FO, Telegram no. 4 Saving, November 9, 1944.

¹⁵⁴⁷ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/43725 Athens to FO, Telegram no. 378, November 28, 1944; FO to Athens, Telegram no. 327, December 1, 1944; R19687, Athens to FO, Telegram no. 12 Remac, November 30, 1944 «300.000 δελτία απορίας βρίσκονται στα χέρια αδιάντροπων πλουσίων, ενώ πεινρούν οι άνεργοι, οι φτωχοί» θα καταγγείλει σε πρωτοσέλιδο της η Ελεύθερη Ελλάδα, βλ. *Ελεύθερη Ελλάδα*, 24/11/1944.

Εν τω μεταξύ το ζήτημα της αποστράτευσης των ανταρτικών οργανώσεων και της ένταξής τους στον εθνικό στρατό είχε δημιουργήσει μείζονα πολιτική κρίση. Ο στρατηγός Scobie εξέδωσε διάταγμα αφοπλισμού των αντάρτικων δυνάμεων την 1^η Δεκεμβρίου 1944. Παράλληλα εκδόθηκε η διαταγή για τον σχηματισμό Εθνοφυλακής. Και οι δύο διαταγές είχαν αρχική ημερομηνία έκδοσης τον μήνα Νοέμβριο, ενώ σύμφωνα με τον Leeper η απόφαση για την αποστράτευση του ΕΛΑΣ είχε ληφθεί στις 30 Νοεμβρίου και η σχετική εξουσιοδότηση είχε δοθεί από τον Παπανδρέου στον Scobie.¹⁵⁴⁸ Ο στρατηγός Scobie στο διάγγελμα του την 1^η Δεκεμβρίου του 1944 προς τον ελληνικό λαό διαβεβαίωνε ότι οι λόγοι οι οποίοι τα αγγλικά στρατεύματα ήλθαν στην Ελλάδα, ήταν η εκδίωξη των κατακτητών, η εισαγωγή τροφίμων και πρώτων υλών και η πολιτική και οικονομική αποκατάσταση της χώρας. Ο πρώτος σκοπός είχε εκπληρωθεί ενώ ο δεύτερος, η αρωγή, παρά τα τεράστια προβλήματα που αντιμετώπιζε εξαιτίας των καταστροφών, τις οποίες είχαν υποστεί οι υποδομές της χώρας, είχε σημειώσει σημαντική πρόοδο. Προκειμένου, όμως, να επιτευχθεί ο τρίτος ήταν απαραίτητη η παγίωση της κυβερνητικής εξουσίας σε όλη την ελληνική επικράτεια και η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης του λαού. Σε αρκετά τμήματα της χώρας οι ελευθερίες δεν είχαν αποκατασταθεί και υπήρχε κλίμα τρομοκρατίας, το οποίο εμπόδιζε τη δίκαιη διανομή της συμμαχικής βοήθειας. Ο Scobie, αν και δεν κατονόμαζε από ποιόν ασκούσαν αυτή η τρομοκρατία, υπονοούσε το ΕΑΜ. Οι αγγλικές στρατιωτικές δυνάμεις θα στήριζαν τη νόμιμη κυβέρνηση έως ότου η κυβερνητική εξουσία θα αποκαθίσταντο με τη δημιουργία ενός εθνικού στρατού υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης, ώστε να διεξαχθούν ελεύθερες εκλογές. Το διάγγελμα περιείχε την απειλή ότι σε διαφορετική περίπτωση θα σταματούσε η αγγλική οικονομική βοήθεια με συνέπεια την κατάρρευση του νομίσματος και η εισαγωγής της βοήθειας θα σταματούσε. Στις 2 Δεκεμβρίου οι υπουργοί του ΕΑΜ παραιτήθηκαν από την κυβέρνηση. Η κεντρική επιτροπή του ΕΑΜ αποφάσισε τη διενέργεια συλλαλητηρίου στο Σύνταγμα στις 3 Δεκέμβρη και την κήρυξη γενικής απεργίας στις 4 Δεκέμβρη.¹⁵⁴⁹

¹⁵⁴⁸ Δανάη - Μαρία Γιαννοπούλου, *3 Δεκεμβρίου 1944 – 11 Ιανουαρίου 1945. Οι πολιτικές εξελίξεις κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών και η στάση του αθηναϊκού τύπου*, Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2012, σ. 232.

¹⁵⁴⁹ Γεώργιος Παπανδρέου, *ό. π.*, ' Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά 1944. Η μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014, σσ. 62-65' George Alexander, *ό. π.*, σσ. 76-78.

392
φ-30/2/163.

φ-30/2/162

61

(Δαχ. 24/11/52. Εδ. Αντ. 3)

396

Αριθ. Β.Π.Ε. 2088

Απόρρητη προσωπική

Προς την Διοίκηση

ΑΝΤΙΓΡΑΦΟ

Διαταγή δεδομένου κρισίμου πολιτικής καταστάσεως *stop* και ενόχου
ως αντίδρασις επιχείρησι πραξικόπημα *stop* "Ινα επιτύχη βίαιαν επιβολήν
της επί ελληνικού λαού *stop* προσαναπολήσατε ήρέμως διοικήσεις επί κατω
stop *Ούτω* ώστε μη αιφνιδιασθώσιν και επιτελέσ^ωσιν καθήκοντα *stop* Ιον) Τάγμα-
τα Εθνοφυλακής όπου τυχόν άσχηματίσθησαν όσον παραληφθώσιν από αξιωματι-
κών ΕΛΑΣ *stop* "Όπου τοϋτο άδύνατον άποστρατευθώσιν όμαλως *stop* "Εν έσχάτη
ανάγκη άποπλισθώσιν βιαίως και άποστρατευθώσιν *stop* 2ον) "Αντιλαϊκοί
κυβερνητικοί αντιπρόσωποι Νομαρχίες κλπ όσον συλληφθώσιν άμέσως *stop*
3ον) "Αποθήκαι όπλισμού και έφοδίων τέως "ταγμάτων ασφαλείας" και ταγμά-
των έθνοφυλακής κυριευθώσιν *stop* Καί ύλικόν χρησιμοποιηθί ανάγκας ΕΛΑΣ
stop "Ανταρτών προς συμμαχικά βρεττανικά στρατεύματα όσον τηρηθί άπόλυτος
άδελφική στάσις *stop* "Αποφευχθώσιν παντός είδους ποστοβέ *stop* τυγχρό-
ως με τοϋτο όσον δηλωθί αύτοίς ότι σύγκρουση έχει έσωτερικόν χαρακτήρα
και μόνο *stop* Κατά ταύτην όσον τηρήσουν ουδετερότητα *stop*
Μόνον εις περίπτωσιν σοβαράς ένδπλου άπροκλήτου επιθέσεως των *stop* τη-
ματα ΕΛΑΣ άμυνθώσιν ένδπλως *stop* 5ον) Εις περίπτωσιν ταλαντεύσεως και έ-
δρανείας αξιωματικών ΕΛΑΣ όσον αντικατασταθώσιν άμέσως διά κατωτέρου βαθ-
μού τοιούτων *stop* και έν ανάγκη διά κατεναντων *stop* "Εκτέλεσις κα-
ρούσης ήμα ένάρξεως επιθέσεως αντίδράσεως *stop* Διά όποιαν είδοποιήσω-
μεν άμέσως

Αναφέρατε γηψικ

Λήψη 3/12/44

Ε.Α. Γεν. Έστρατηγείου 2/12/44

ΣΑΡΑΦΗΣ- ΑΡΗΣ

Ε.Κ.Ε.
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΑΡΧΕΙΟΝ
Αριθ. ταχ.
Πισ. όδη.
Επικλη.

Αμ: 396.

Πηγή: ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κυτίο 494, φάκ. 30/2/162, «Απόρρητη για την διοίκησιν», 2/12/1944.

Η διαταγή του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ, υπογεγραμμένη από τον στρατηγό Στέφανο Σαράφη και τον Άρη Βελουχιώτη στις 2/12/1944, προς τον ΕΛΑΣ της Αθήνας φανέρωνε τους φόβους της ηγεσίας του ΕΑΜ για ένα πιθανό πραξικόπημα. Στην εντολή προς τα τμήματα συστήνονταν αυτοσυγκράτηση και ότι ο στόχος θα ήταν ο έλεγχος της διοίκησης των Ταγμάτων Εθνοφυλακής από αξιωματικούς του ΕΛΑΣ ή, αν δεν ήταν εφικτό αυτό, ο αφοπλισμός τους με βίαιο τρόπο και η αποστράτευσή τους. Επίσης, δίνονταν η εντολή να συλληφθούν όλοι οι «αντιλαϊκοί» κυβερνητικοί αντιπρόσωποι και να καταληφθούν οι αποθήκες οπλισμού των Ταγμάτων Ασφαλείας. Ειδικότερα για τα αγγλικά στρατεύματα η εντολή διέτασσε τις μονάδες του ΕΛΑΣ να αποφύγουν τις προστριβές και να δηλωθεί ότι η σύγκρουση είχε μόνο εσωτερικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικότερα ανέφερε: «... προς βρετανικά συμμαχικά στρατεύματα δέον τηρηθή απόλυτος αδερφική στάση». Πιθανότατα η ηγεσία του ΕΑΜ επιδίωκε να πιέσει τον Γεώργιο Παπανδρέου όμως οι εξελίξεις, που ακολούθησαν, καθώς και η καταστολή του συλλαλητηρίου από την κυβέρνηση στις Δεκεμβρίου την παρέσυραν σε μια γενικευμένη σύρραξη. Με την έναρξη της σύγκρουσης και την κλιμάκωση των εχθροπραξιών η ζωή στην Αθήνα παρέλυσε. Τα περισσότερα Υπουργεία δεν ήταν προσβάσιμα. Η επικοινωνία της κυβέρνησης με τους αντιπροσώπους της στις επαρχίες γινόταν διά μέσου των αγγλικών στρατιωτικών επικοινωνιών. Όλες οι επιχειρήσεις κοινής ωφελείας, με εξαίρεση εκείνη της ύδρευσης σταμάτησαν να λειτουργούν από τις 5 Δεκέμβρη και τα περισσότερα καταστήματα ήταν κλειστά. Ελάχιστοι Αθηναίοι έβγαιναν από τα σπίτια τους. Η κυβερνητική εξουσία ήταν εμφανής μόνο διά μέσου της Αστυνομίας και της Εθνοφυλακής. Η τροφοδοσία της Αθήνας άνηκε στη δικαιοδοσία της ΕΔΒΕ, η οποία θα διένειμε τρόφιμα από τα δικά της αποθέματα καθώς και από εκείνα τα οποία της παρείχε ο ΜΛ. Οι περισσότερες αποθήκες της, όμως, ήταν διάσπαρτες στην Αθήνα. Ύστερα από την έναρξη των εχθροπραξιών τα πλοία, τα οποία ήταν δεμένα στον Πειραιά, κατευθύνθηκαν στη Σαλαμίνα ενώ τα πλοία που κατευθύνονταν στον Πειραιά, την Θεσσαλονίκη, την Καβάλα και τον Βόλο ανακλήθηκαν και τα φορτηγά του ΜΛ σταμάτησαν να βγαίνουν από τις περιοχές, οι οποίες βρίσκονταν έξω από τον αγγλικό στρατιωτικό έλεγχο. Επιπλέον οι εργάτες στα διάφορα λιμάνια της χώρας συμμετείχαν στην απεργία. Το προσωπικό της ΕΔΒΕ δεν μπορούσε να μετακινηθεί μέσα στην πρωτεύουσα και οι διανομές τροφίμων σταμάτησαν με εξαίρεση τα 145 κέντρα γάλατος, τα οποία συνέχισαν να λειτουργούν μερικώς με γάλα το οποίο παρείχε ο ΜΛ τόσο στις συνοικίες που ελέγχονταν από την κυβέρνηση και τους Άγγλους όσο και σε αυτές που ελέγχονταν από το ΕΑΜ. Τελικά έγινε συμφωνία, ανάμεσα στο ΕΑΜ και την ΕΔΒΕ, ώστε να ξεκινήσουν ξανά οι διανομές ψωμιού από τους φούρνους με αλεύρι που θα τους εφοδίαζε ο ΜΛ και η ΕΔΒΕ και να επαναληφθεί ο εφοδιασμός των νοσοκομείων με τρόφιμα και καύσιμα με την εγγύηση ότι το ΕΑΜ δεν θα παρέμβαινε. Η ΕΔΒΕ θα διένειμε 120 δράμια αλεύρι ανά πελάτη στα αρτοποιία ανά τέσσερις ημέρες. Αυτό σήμαινε ότι οι μερίδες θα ήταν σημαντικά μειωμένες και θα ανέρχονταν μόλις στα 40 δράμια ψωμιού, δηλαδή το μισό. Γι' αυτόν τον λόγο απαιτούνταν 18 φορτηγά και 115 τόνοι άλευρα την ημέρα. Οι εχθροπραξίες, όμως, εμπόδισαν τον ομαλό εφοδιασμό των αρτοποιείων με αποτέλεσμα να καταστεί εφικτή η διανομή μόνο 65 τόνων αλεύρων την ημέρα ενώ η χορήγησή τους στα αρτοποιεία γίνονταν ανά 7 ημέρες αντί για 4. Οι μερίδες μειώθηκαν και άλλο στα 17 δράμια, μόλις 55 γραμμάρια, με τα οποία

οι κάτοικοι της Αθήνας παρασκεύαζαν με αυτοσχέδια μέσα το ψωμί τους. Οι διανομές πραγματοποιήθηκαν στην Πλάκα, Κολωνάκι, Αμπελόκηπους, Χαλάνδρι, Κηφισιά, Ερυθραία, Πετράλωνα, Πυριτιδαποθήκη, Αγία Παρασκευή, Χολαργός, Κυψέλη, Κυνοσάργους, Πατήσια, Ζωγράφου, Περιστέρι, Βύρωνας, Καλλιθέα, Υμηττός, Καισαριανή, Φάληρο, Ψυχικό. Σε κάποιες συνοικίες της Αθήνας ο ανεφοδιασμός υπήρξε ευκολότερος και οι δικαιούχοι προμηθεύτηκαν απευθείας τις μερίδες τους από τις αποθήκες της ΕΔΒΕ με την παρουσία Ουδέτερου Αντιπροσώπου της.¹⁵⁵⁰

Ο Scobie δεν άσκησε το δικαίωμα που του παρείχε η συμφωνία της 24 Νοεμβρίου να κηρύξει στρατιωτικές εκείνες τις περιοχές στις οποίες είχαν ξεσπάσει ταραχές, αλλά προτίμησε να κάνει χρήση του στρατιωτικού νόμου, ο οποίος ήταν σε ισχύ από τον Απρίλιο του 1941. Οι διαταγές προς τον άμαχο πληθυσμό εκδίδονταν είτε από τον ίδιο ή από την ελληνική κυβέρνηση. Η επισιτιστική κατάσταση στην Αθήνα επιδεινώνονταν σταθερά ύστερα από την πρώτη εβδομάδα των εχθροπραξιών. Στις συνοικίες που θα «απελευθερώνονταν» από τα αγγλικά στρατεύματα και θα ήταν ασφαλείς για τον άμαχο πληθυσμό προβλέπονταν διανομές αλεύρων, τροφίμων και η δημιουργία συσσιτίων από τον ΜΛ κατά παράβαση της συμφωνίας της 24 Νοεμβρίου που όριζε σαφώς ότι οι διανομές θα πραγματοποιούνταν δίχως πολιτικές, φυλετικές και θρησκευτικές διακρίσεις. Ακόμα και στις συνοικίες οι οποίες είχαν εκκαθαριστεί από τα αγγλικά στρατεύματα ήταν αδύνατο να ξεκινήσουν τη λειτουργία τους τα συσσίτια λόγω της ύπαρξης ελεύθερων σκοπευτών και η μόνη διέξοδος για να αποτραπεί ο λιμός, σύμφωνα με τις αγγλικές εκτιμήσεις, ήταν μια πρόωρη νίκη κατά του ΕΛΑΣ ή η πολιτική λύση. Μόλις το δεύτερο 15νήμερο του Δεκεμβρίου, όταν επεκτάθηκαν οι «εκκαθαρισμένες περιοχές» και εξαλείφθηκε η δράση των ελεύθερων σκοπευτών σε αυτές, κατέστη δυνατό να οργανωθούν συσσίτια στην Αθήνα και τον Πειραιά. Τα συσσίτια εγκαινιάσθηκαν στις 19 Δεκεμβρίου και έως τις 21 διένειμαν 22.000 μερίδες, οι οποίες έφτασαν τις 100.000 σε μια εβδομάδα, δηλαδή αμέσως μετά την μεγάλη αγγλική επίθεση στις 18 Δεκεμβρίου και την άφιξη σημαντικών στρατιωτικών ενισχύσεων. Οι συνοικίες που λειτούργησαν αρχικά ήταν το Κολωνάκι, η Πλάκα, τα Πετράλωνα, η Πετράκη, ο Χαροκόπος, ο Ζωγράφος, ο Πειραιάς και η Κεντρική Αθήνα. Ουσιαστικά επρόκειτο για τις παλιές εστίες της ΚΕΣ, το προσωπικό των οποίων ζητήθηκε να επανέλθει στην εργασία του. Σε κάποιους χονδρέμπορους παραδόθηκαν 37 τόνοι κρέας και 107 τόνοι αλεύρι για να διανεμηθούν υπό την επίβλεψη των Βρετανών. Το ηθικό των κατοίκων αυτών των συνοικιών αναπτερώθηκε από τη βελτίωση στην επισιτιστική κατάσταση, ανέφεραν οι Βρετανοί, ωστόσο τα μέτρα ήταν ανεπαρκή και η επιδείνωση της επισιτιστικής κατάσταση είχε αρνητικές συνέπειες στη δημόσια υγεία. Παράλληλα χορηγήθηκαν στους εργάτες που απασχολούνταν στα έργα επισκευής του λιμανιού του Πειραιά τρόφιμα 2.000 θερμίδων, 9 ουγκιές αλεύρι, 4 ουγκιές κρέας, 1 ουγκιά φασόλια, ½ ουγκιά συμπυκνωμένη σούπα. Σχέδια καταρτίσθηκαν ώστε, όταν οι εχθροπραξίες σταματούσαν, η κατά κεφαλή μερίδα που θα ήταν σε θέση να διανείμει ο ΜΛ στην περιοχή της Αθήνας να ανέρχεται στις 2.000 θερμίδες. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του θα απαιτούνταν 9 ημέρες για να φτάσει

¹⁵⁵⁰ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κυτ. 494, φάκ. 30/2/162, «Απόρρητη προσωπική διαταγή για την Διοίκησιν», 2/12/1944· ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48295, "Report No. 6 on Relief and Rehabilitation in Greece 2 December-8 December 1944", 371/48296, R2381, "Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 5, 1 December – 7 December 1944", "Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 7, 14 December – 21 December 1944"· ΕΛΛΑΣ, «Σοβαρότατη ανακοίνωση του ΕΜ-ΕΛ διά τον επισιτισμόν», 9/12/1944· Bengt Helger, *ό. π.*, σ. 587.

η διανομή σε αυτό το επίπεδο. Τα στρατεύματα τους όχι μόνο αποκαθιστούσαν την τάξη και την ασφάλεια, αλλά έδιναν λύση στα άμεσα προβλήματα του άμαχου πληθυσμού, δηλαδή το επισιτιστικό, εξωραΐζοντας τις αρνητικές εντυπώσεις που είχαν δημιουργηθεί εξαιτίας της αγγλικής επέμβασης. Αν μη τι άλλο οι κάτοικοι της πρωτεύουσας εξαρτούσαν την επιβίωσή τους από τον ΜΛ. Οι τιμές των τροφίμων στην ελεύθερη αγορά της Αθήνας είχαν αυξηθεί τόσο πολύ, ώστε ήταν αδύνατο ένας μισθωτός να μπορέσει να αγοράσει με το μηνιαίο εισόδημά του τα απαραίτητα τρόφιμα. Το ελαιόλαδο κόστιζε 1.400, τα μακαρόνια πρώτης ποιότητας 1.600 δραχμές ενώ δεύτερης 800 δραχμές, τα φασόλια 1.200, ο αρακάς 150, το σάρι 550, η φέτα 1.200, η ζάχαρη 2.000, ένα πακέτο τσιγάρα 100-200 δραχμές και τα αυγά 150-200.¹⁵⁵¹

Το τρίτο 10ήμερο του Δεκεμβρίου η έκταση την οποία έλεγχαν τα βρετανικά στρατεύματα μέσα στην Αθήνα είχε αυξηθεί. Αν και δεν είχαν εκλείψει οι κίνδυνοι για το προσωπικό το οποίο διένειμε τη βοήθεια, χορηγήθηκαν αλεύρι, όσπρια, ζάχαρη και κρέας στις εκκαθαρισμένες περιοχές, παράλληλα με τα συσσίτια, από το πρόγραμμα του Δεκεμβρίου σε δέματα του ΔΚΕΣ του ενός κιλού. Οι πολίτες που μετακινούνταν από τις περιοχές που έπρεπε να εκκαθαριστούν ή τις συνοικίες στις οποίες οι Βρετανοί θεωρούσαν ότι ο ΕΛΑΣ διέθετε πυροβολικό και για αυτό έπρεπε να απομακρυνθούν σε ακτίνα 500 μέτρων θα έμεναν σε ειδικά κέντρα προσφύγων όπου θα τους παρέχονταν καθημερινά αυξημένες μερίδες, 530 γραμμαρίων από σουπτα, αλεύρι και όσπρια. Όμως, παρά την πρόνοια η οποία προβλέπονταν γι' αυτούς, η επισιτιστική κατάσταση σε αυτά τα κέντρα ήταν τόσο κακή, ώστε οι νέοι υπουργοί Εφοδιασμού και Πρόνοιας, Σίδερης και Κολυβάς, προέβησαν σε διάβημα προς τον Scobie για να ληφθούν τα απαραίτητα μέτρα. Στις 5 Ιανουαρίου 1945 η Αθήνα και ο Πειραιάς δηλώθηκαν ως εκκαθαρισμένες περιοχές από τη δραστηριότητα του ΕΛΑΣ. Οι Άγγλοι στρατιώτες διένειμαν οι ίδιοι τα τρόφιμα καθώς προέλαυναν στις συνοικίες της Αθήνας. Ένα φορτίο με 300 τόνους μπισκότων έφτασε στον Πειραιά, για να διανεμηθεί ως έκτακτη μερίδα. Μερικές ημέρες αργότερα το προσωπικό του ΜΛ διένειμε αναδρομικά τις μερίδες όλου του μήνα Δεκεμβρίου. Ένα από τα προβλήματα που αντιμετώπισε η ελληνική κυβέρνηση ήταν η έλλειψη επαρκούς χαρτονομίσματος, επειδή τα περισσότερα τυπογραφία, στα οποία τυπώνονταν, βρίσκονταν στις συνοικίες, τις οποίες ήλεγχε ο ΕΛΑΣ. Επιπλέον οι περισσότερες δημόσιες υπηρεσίες αλλά και αρκετές ιδιωτικές επιχειρήσεις είχαν αναστείλει τις λειτουργίες τους κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών. Οι κάτοικοι της Αθήνας δεν είχαν χρήματα για να ικανοποιήσουν τις βιοτικές τους ανάγκες. Σε σύσκεψη στην οποία μετείχαν οι Παναγιώτης Κανελλόπουλος και Θεμιστοκλής Τσάτσος, υπουργοί Οικονομικών και Ανεφοδιασμού αντίστοιχα, αποφασίστηκε ότι για τον μήνα Ιανουάριο θα καταβάλλονταν το 50% των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων και των συντάξεων για το πρώτο 10ήμερο και το 25% για κάθε ένα από τα επόμενα 10ήμερα με τη δικαιολογία ότι οι τιμές των τροφίμων που θα διανέμονταν θα ήταν ονομαστικές. Για τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες θεωρήθηκε ότι τα τρόφιμα ήταν πολύ φτηνά, 40 δραχμές από τις 32 που είχε αρχικά καθοριστεί, και όλοι θα είχαν το ποσό για να τα αγοράσουν ακόμη και αν χρειαζόταν

¹⁵⁵¹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48295, R2214/52/14, "Report No. 8 on Relief and Rehabilitation in Greece 16 December-22 December 1944", 371/48296, R2381, "Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 6, 7 December – 14 December 1944" ΕΛΛΑΣ, «Πρόσκληση προσωπικού ΚΕΣ», 22/12/1944 Γιώργος Μαργαρίτης, Η μάχη της Αθήνας. Στρατιωτικές επιχειρήσεις από 4 Δεκεμβρίου 1944 ως 6 Ιανουαρίου 1945, στο *Τα Ιστορικά*, Δεκέμβρης 1944. Οι μάχες στη γειτονιά της Αθήνας 1944, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 2010, σσ. 6-32.

να πουλήσουν ένα μέρος από τις μερίδες τους για να αποκτήσουν τα υπόλοιπα τρόφιμα.

	1552	29 Δεκ.	30 Δεκ.	31 Δεκ.	1 Ιαν.	2 Ιαν.	3 Ιαν.	4 Ιαν.	Σύνολο	5 Ιαν.	6 Ιαν.	7 Ιαν.	8 Ιαν.	9 Ιαν.	10 Ιαν.	11 Ιαν.	
1	Κέντρα γάλατος ΕΔΒΕ	2	-	-	10	7	5	11	35	-	9	-	18	-	-	-	27
2	Χορηγήσεις τροφίμων από την ΕΔΒΕ σε νοσοκομεία και ιδρύματα	8	6	13	8	10	23	4	45	8	14	1	4	-	-	-	27
3	Νοσοκομεία Πειραιά	2	1	4	-	1	-	-	8	1	2	-	2	3	-	-	8
4	Μερίδες 40 δραμιών αλευρού από την ΕΔΒΕ	51.000	144.000		112.000	188.000	90.000	156.000	787.000	234.000	240.000	104.000	378.000	173.000	244.000	195.000	1.623.000
5	Συσσίτια ML	22.100	27.140	26.560	31.220	46.350	38.200	32.740		36.305	26.500	37.450	35.630	27.970	20.800	20.550	204.505
6	Συσσίτια	13.000	17.000	14.000	24.024	22.500	25.000	25.000		26.900	28.000	27.500	32.500	33.000	20.800	23.350	194.650
7	Διανομή για το μήνα Δεκέμβριο Όσπρια Ζάχαρη Κρέας Όσπρια Κρέας, αλεύρι Αλεύρι, τυρί Κρέας, όσπρια Κρέας, ζάχαρη Τυρί, αλεύρι Αλεύρι, ζάχαρη Τυρί Κρέας, ζάχαρη Αλεύρι, ζάχαρη Τυρί	63.000 91.500 - - - - - - - - - - - - -	- - 91.000 68.000 46.000 91.500 - - - - - - - - -	46.000 0 - 93.000 0 - 20.000 0 - - - - - -	46.000 - - 91.000 - - 19.000 20.000 28.000 - - - - -	- - - - - - - - - - - - - -	- - 16.000 - - - - - - - - - - -	- - - - - - - - - - - - - - -	155.000 0 91.500 100.000 159.000 0 66.000 91.500 19.000 20.000 28.000 92.000 92.000 19.000 39.000 39.000	(i) Αλεύρι, ζάχαρη, τυρί 21.000 (ii) Αλεύρι (iii) Ζάχαρη, τυρί	55.000 0					104.000 0	110.000
8	ML έκτακτα	103.000	96.000	29.455	4.500	25.500	9.000	1.500		24.500	2.000	25.000	65.500	19.000	-	-	134.000
9	Έκτακτες χορηγήσεις	168.000	192.000	20.500	424.000	255.000	275.000	233.000	1.567.500	85.000	174.000	175.500	216.000	160.000	130.000	-	
10	Πρόσφυγες που τράφηκαν	-	1.400	1.000	1.000	800	800	700	5.700	700	40	-	-	-	-	-	740

Πίνακας 8.10, Πηγή: KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48296, 371/48296, R2381, “Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 9, 28December – 4 January 1944, R 2382, “Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 10, 5th – 11th January 1945”, 2/2/1945.

Στις αρχές Ιανουαρίου, όταν αποσύρθηκαν οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ από την Αθήνα, οι διανομές για τον μήνα Δεκέμβριο ολοκληρώθηκαν στην Αθήνα και τον Πειραιά και θα ξεκινούσαν και στις αγροτικές περιοχές της Αθήνας. Οι συνοικίες που πραγματοποιήθηκαν οι διανομές ξεκίνησαν από τις κεντρικές συνοικίες της Αθήνας,

1552 KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371,48295, R2216/52/14, “Report No. 9 on Relief and Rehabilitation in Greece 23 December-29 December 1944”, FO 371/48297, R2901, “Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 8, 21December – 28 December 1944, 371/48296, R2381, “Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 9, 28December – 4 January 1944” · ΕΛΛΑΣ, «Ο κ. Τσάτσος δια τον ανεφοδιασμόν. Η διανομή ειδών εις τας ελευθερουμένας περιοχάς», 17/12/1944, ΕΛΛΑΣ, «Επείγουσα ειδοποίησις του κ. Σκόμπυ προς τον πληθυσμόν», 20/12/1944· Ελευθερία, «Μικραί ειδήσεις», 28/12/1944, Ελευθερία, «Οι δημόσιοι υπάλληλοι», 29/12/1944, Ελευθερία, «Το χθεσινόν Υπουργικόν Συμβούλιον», 5/1/1945.

Σύνταγμα, Κολωνάκι, Πλάκα και επεκτάθηκαν σταδιακά και στις υπόλοιπες ύστερα από την αποχώρηση του ΕΛΑΣ. Η χορήγηση των έκτακτων μερίδων καθώς και η λειτουργία των συσσιτίων αποφασίστηκε να σταματήσουν. Από τη Βρετανία στάλθηκε στην Αθήνα ένα φορτίο με δραχμές. Η μερίδα του ψωμιού αυξήθηκε στα 112 δράμια. Οι τιμές των προϊόντων στην ελεύθερη αγορά της Αθήνας άρχισαν να μειώνονται. Το ελαιόλαδο κόστιζε 440 δραχμές, τα φασόλια 150, ο αρακάς 80, η ζάχαρη 500 και το αυγό 80. Πάρα ταύτα ο εφοδιασμός της πρωτεύουσας εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα λόγω των διακοπών στην ηλεκτροδότηση, η οποία επηρέαζε τη λειτουργία των μύλων του Αγίου Γεωργίου και του Καλαμακίου. Επιπλέον ο Σίδερης επιθυμούσε να εγκαταλειφθεί η πολιτική της διανομής των τροφίμων με κοινωνικές τιμές, επειδή ήθελε να εισπράξει έσοδα για να χρηματοδοτήσει τη βιομηχανία χωρίς να έχει λάβει μέτρα για όσους δεν είχαν τη δυνατότητα να πληρώσουν. Επειδή δεν υπήρχε μια μελέτη η οποία να δείχνει τον ακριβή αριθμό των απόρων, αποφασίστηκε η διανομή να γίνει με κοινωνικούς όρους και τον μήνα Ιανουάριο,¹⁵⁵³

Στις περιοχές της Αθήνας που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του ΕΑΜ με απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ υπεύθυνες για τον επισιτισμό τους ανέλαβαν η Παναθηναϊκή Λαϊκή Επιτροπή και η Παμπειραική Λαϊκή Επιτροπή, οι οποίες αντικατέστησαν όλες τις κυβερνητικές υπηρεσίες και είχαν δικαίωμα να προβούν σε επιτάξεις και στη λήψη αγορανομικών μέτρων σε συνεργασία με τις Λαϊκές Επιτροπές των συνοικιών. Το κύριο πρόβλημα το οποίο αντιμετώπισαν οι εαμοκρατούμενες περιοχές ήταν η εξασφάλιση τροφίμων. Η τροφοδοσία από την ελληνική ύπαιθρο ήταν πολύ δύσκολη εξαιτίας της έλλειψης των μεταφορικών μέσων αλλά και της κυριαρχίας της RAF στον αέρα. Η άλλη πηγή ήταν τα τρόφιμα που εισάγονταν από το εξωτερικό, δηλαδή αυτά που εισάγονταν από την ΕΔΒΕ μέσω του σουηδικού σχεδίου. Η ΕΔΒΕ ήταν μια ανεξάρτητη επιτροπή υπό την αιγίδα του ΔΚΕΣ η οποία λειτουργούσε με ανθρωπιστικά κριτήρια και δεν μπορούσε να αρνηθεί την παροχή τροφίμων προφασιζόμενη πολιτικούς λόγους. Το ΕΑΜ έστειλε αίτημα στην ΕΔΒΕ να συνεχίσει τη δραστηριότητά της στην πρωτεύουσα. Η ΕΔΒΕ επικοινωνήσε με τις βρετανικές στρατιωτικές αρχές, ώστε να βρεθεί τρόπος να συνεχίσει το έργο της. Όπως είδαμε, η αγγλική πλευρά αποδέχτηκε το αίτημα υπό τον όρο, όμως, ότι το ΕΑΜ δεν θα παρέμβαινε στο έργο της διανομής. Ύστερα από διαπραγματεύσεις του επικεφαλής του ΔΚΕΣ με αντιπροσώπους του ΕΑΜ, το τελευταίο απέστειλε επιστολή με την οποία διαβεβαίωνε ότι η ΕΔΒΕ, το προσωπικό της, τα αυτοκίνητα καθώς και τα τρόφιμα θα ήταν ασφαλή από κάθε ενέργεια εκ μέρους του ΕΑΜ. Αν και είχε κηρυχθεί γενική απεργία, η ΓΣΣΕ εξέδωσε οδηγία με την οποία καλούσε τους αρτοποιούς και τους αρτεργάτες να αναστείλουν την απεργία στον κλάδο τους και να επιστρέψουν στην εργασία τους για να διεξαχθεί ομαλά ο επισιτισμός. Η ανακοίνωση κατέληγε ότι με αυτό τον τρόπο παρείχαν υπηρεσίες στο μαχόμενο έθνος. Υπό αυτές τις συνθήκες κατέστη δυνατή η επανάληψη της χορήγησης αλεύρων σε μικρή κλίμακα στα αρτοποιεία. Παράλληλα η ΕΔΒΕ διόρισε έναν σύνδεσμό της στο ΕΑΜ, ο οποίος

¹⁵⁵³ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371.48295, R2216/52/14, "Report No. 11 on Relief and Rehabilitation in Greece 4 January 1945-10 January 1945", 371/48296, R2382, Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 10, 4 January 1945 – 11 January 1945"

προερχόταν από το προσωπικό της και ήταν μέλος του, και του διέθεσε ένα αυτοκίνητο.¹⁵⁵⁴

Παρά τις εγγυήσεις που δόθηκαν έμενε άλυτο, όμως, ακόμη το πρόβλημα της διανομής των τροφίμων του μήνα Δεκεμβρίου. Επιπλέον υπήρχε άλλο ένα ζήτημα η έλλειψη χρημάτων εξαιτίας των απεργιών, επειδή πολλές επιχειρήσεις είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους. Το ΕΑΜ ζήτησε τα τρόφιμα του μήνα Δεκεμβρίου να χορηγηθούν δωρεάν. Η Παναθηναϊκή Επιτροπή απεύθυνε έκκληση στο ΔΚΕΣ, στην UNRRA και τον ΜΛ για την άμεση αποστολή τροφίμων για τη δημιουργία συσσιτίων από τις Λαϊκές Επιτροπές καθώς και την προμήθεια υγειονομικού υλικού και αγαθών για τους ασθενείς και τους πρόσφυγες. Οι διανομές πραγματοποιήθηκαν μόνο σε μερικές συνοικίες ενώ στις υπόλοιπες ακυρώθηκαν ύστερα από αγγλική διαταγή. Η Παναθηναϊκή Επιτροπή στην έκκλησή της τόνιζε τους κινδύνους που εγκυμονούσαν για την υγεία του πληθυσμού ύστερα από τέσσερα χρόνια συνεχών στερήσεων αλλά και αγώνων. Η Παναθηναϊκή Επιτροπή έθεσε το πρόβλημα στην UNRRA σε συνάντηση που έγινε με εκπροσώπους του ΕΑΜ, τονίζοντας ότι τα $\frac{3}{4}$ της Αθήνας βρίσκονταν υπό την κυριαρχία του ΕΑΜ, το οποίο έκανε τα αδύνατα δυνατά για τον επισιτισμό της Αθήνας, ενώ ζητήθηκε από την UNRRA να στείλει εκπροσώπους της στην Παναθηναϊκή Επιτροπή. Σε νέα συνάντηση οι αντιπρόσωποι του ΕΑΜ ζήτησαν από την UNRRA να διαμαρτυρηθεί για τις πρακτικές που χρησιμοποιούσαν οι Άγγλοι, οι οποίες δεν διέφεραν από εκείνες των κατακτητών, και ζήτησε την άμεση διανομή τροφίμων, 2.000 θερμίδων ημερησίως, την παροχή τροφίμων για τους πρόσφυγες και τους άπορους και τη διανομή ιματισμού. Τελικά τα τρόφιμα άρχισαν να παραχωρούνται από την ΕΔΒΕ μετά τις 20 Δεκεμβρίου και οι διανομές τους πραγματοποιήθηκαν από τις Λαϊκές Επιτροπές. Οι μάχες, όμως, που πραγματοποιούνταν στην Αθήνα δεν επέτρεψαν την ομαλή διανομή τους.¹⁵⁵⁵

Μια άλλη πηγή τροφίμων ήταν οι επιτάξεις και οι εισφορές. Επιτάξεις οικιακών τροφίμων δεν έγιναν, αλλά επιτάχθηκαν τρόφιμα, τα οποία βρέθηκαν σε αποθήκες. Η 13^η Μεραρχία του ΕΛΑΣ κατάσχεσε από τις αποθήκες Κορδατζή τεράστιες ποσότητες τροφίμων πολύ καλής ποιότητας, αλεύρι, ρύζι, ζάχαρη, κονσέρβες, μέλι και μπισκότα. Τα τρόφιμα αυτά μοιράστηκαν στους κάτοικους του Πειραιά και των προαστείων καθώς και σε κοινότητες και παράλληλα τροφοδοτούνταν όλα τα τμήματα του ΕΛΑΣ που μάχονταν στον Πειραιά κάποια σε άλλες συνοικίες της Αθήνας. Στις αποθήκες του Φιξ βρέθηκαν στις 18 Δεκεμβρίου και κατασχέθηκαν 300 τόνοι κατεψυγμένου κρέατος με το οποίο εφοδιάσθηκαν οι μονάδες του ΕΛΑΣ και διανεμήθηκε από την Λαϊκή Επιτροπή Κοκκινιάς στις συνοικίες του Πειραιά και των προαστίων. Η έκθεση της 13^{ης} Μεραρχίας δεν κατονομάζει σε ποιόν άνηκε η κυριότητα αυτών των τροφίμων, σε μαυραγορίτες ή αν ήταν κυβερνητικά αποθέματα τροφίμων, της ΕΔΒΕ ή του ΜΛ. Σε άλλα εργοστάσια ο ΕΛΑΣ βρήκε κάλτσες, αδιάβροχα, κουβέρτες οι οποίες μοιράστηκαν ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τους κατοίκους. Στο Περιστερί μοιράστηκαν, από άλλες αποθήκες και λαχανόκηπους, 22.610 οκάδες αλεύρι, 7.875 οκάδες σίκαλη, 68 βαρέλια μπακαλιάρο, 611 οκάδες κρέας, 90 οκάδες γάλα, 1.485 οκάδες λαχανικά. Στο Μπαρουτάδικο μοιράστηκαν 8.213 οκάδες αλεύρι, 17.791 οκάδες σίκαλη, 1 οκά

¹⁵⁵⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κυτίο 498, φάκ. 30/6/182, «Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος. Ανακοίνωση», 6/12/1944' Bengt Helger, *Revailtament...*, ό. π., σ. 581 'Βασιλική Λάζου, Ο επισιτισμός της Αθήνας κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, στο *Τα Ιστορικά*, Δεκέμβρης 1944. Οι μάχες στη γειτονιά της Αθήνας, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 2010, σ. 113-136' Θανάσης Χατζής, ό. π., σ.

¹⁵⁵⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κυτίο 498, φάκ. 30/6/121, «Ανακοίνωση» Βασιλική Λάζου, ό. π.

μπακαλιάρου ανά άτομο και 24.500 οκάδες από άλλα τρόφιμα. Παράλληλα η Παναθηναϊκή Επιτροπή αποφάσισε την αποστολή βιομηχανικών ειδών στην επαρχία για ανταλλαγή με τρόφιμα. Στην επαρχία δεν έλειψαν οι έρανοι σε τρόφιμα με σκοπό την ενίσχυση των νοσοκομείων του ΕΛΑΣ στην Αθήνα.¹⁵⁵⁶

Τα προσωρινά νοσοκομεία, τα οποία είχε δημιουργήσει ο ΕΛΑΣ στις συνοικίες, αντιμετώπισαν σοβαρό πρόβλημα εφοδιασμού. Οι αγγλικές στρατιωτικές αρχές είχαν δηλώσει ότι όλα τα νοσοκομεία θα ανεφοδιάζονταν κανονικά με φάρμακα και τρόφιμα. Το ΕΑΜ δήλωσε, όμως, ότι δεν μπορούσε να δώσει τις διευθύνσεις των προσωρινών νοσοκομείων ούτε τον αριθμό των ασθενών, οι οποίοι νοσηλεύονταν σε αυτά, για λόγους στρατιωτικού απορρήτου. Ο ΜΛ δήλωσε ότι θα ανεφοδιάζονταν με τρόφιμα και φάρμακα από τις αποθήκες του μόνο τα νοσοκομεία των οποίων θα δηλώνονταν επίσημα οι διευθύνσεις τους ενώ η αποστολή του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού θα είχε το δικαίωμα να ανεφοδιάζει τα προσωρινά νοσοκομεία του ΕΛΑΣ. Ο ανεφοδιασμός, όμως, των νοσοκομείων του ΕΛΑΣ από τον Ελβετικό Ερυθρό Σταυρό ανεστάλη ύστερα από αγγλική διαταγή. Ο λόγος ήταν ότι οι αγγλικές στρατιωτικές αρχές κατηγορούσαν το ΕΑΜ ότι τα αυτοκίνητα, τα οποία μετέφεραν τα εφόδια, πυροβολούνταν από τον ΕΛΑΣ. Αναγκαστικά το ΕΑΜ στράφηκε και εδώ στα εγχώρια αποθέματα. Από τη Ρούμελη στάλθηκαν γι' αυτόν τον λόγο 1.350 οκάδες γαλέτα, 482 οκάδες κονιάκ, 1.190 οκάδες παστοκίδωνο, 500 οκάδες καραμέλα και 630 κιλά μαργαρίνη. Κάποια τρόφιμα τα έλαβε το ΕΑΜ από στελέχη της ΕΔΒΕ, όπως ο Αριστοτέλης Κουτσουμάρης, ενώ τα προσωρινά νοσοκομειακά των συνοικιών συντηρούνταν με τις εισφορές των Λαϊκών Επιτροπών και της Εθνικής Αλληλεγγύης.¹⁵⁵⁷

Προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες του στον εφοδιασμό, ο ΕΛΑΣ κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών πήρε μια σειρά από μέτρα. Καταρχάς η 13^η Μεραρχία δημιούργησε κέντρο εφοδιασμού στη Λαμία. Στη Μάνδρα Αττικής δημιουργήθηκε Τμήμα Αυτοκινήτων με επτά αυτοκίνητα, του οποίου ένα από τα καθήκοντα ήταν η μεταφορά τροφίμων από τα χωριά της περιοχής της ευθύνης της 13^{ης} Μεραρχίας. Στη συνέχεια δημιουργήθηκαν νέα κέντρα εφοδιασμού με σκοπό τον καλύτερο ανεφοδιασμό της 13^η μεραρχίας, των τμημάτων της 2^{ης} και του Α' Σώματος Στρατού του ΕΛΑΣ. Στη Θήβα ιδρύθηκε Γενικό Κέντρο Εφοδιασμού, στη Μάνδρα προωθημένο Κέντρο Εφοδιασμού, στην Ασωπία σταθμός εφοδιασμού, στη Χασιά πρατήριο της 13^{ης} Μεραρχίας, στη Λειβαδιά, Κηφισοχώρι, Αταλάντη, Χασιά, κέντρα εφοδιασμού και αποθήκες τροφίμων στον Άγιο Γεώργιο και τη Λαμία. Στα Καμίνια η 13^η Μεραρχία ίδρυσε συσσίτιο για τους κάτοικους του Παλαιού Φαλήρου.¹⁵⁵⁸

Στην επαρχία, ο Scobie δεν κήρυξε ως «στρατιωτικές περιοχές» τις περιφέρειες που το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ είχαν την απόλυτη κυριαρχία, αλλά δεν στάλθηκαν επιπλέον πλοία με τρόφιμα στα λιμάνια της Θεσσαλονίκης, του Βόλου και της Καβάλας ενώ τα φορτηγά που μετέφεραν τα εφόδια του ΜΛ δεν έβγαιναν έξω από τις περιοχές, οι οποίες βρίσκονταν υπό αγγλικό στρατιωτικό έλεγχο. Όπου ήταν δυνατό αποφασίστηκε

¹⁵⁵⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κυτίο 498, φάκ. 30/6/121, «Ανακοίνωση», 18/12/1944, φάκ. 30/6/124, «Ανακοίνωση», Περικλής Ροδάκης, Μπάμπης Γραμμένος, (επ.), *Η έκθεση Σιάντου για τα Δεκεμβριανά και η έκθεση της XIIIης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ για τη Μάχη της Αθήνας*, Γλάρος, 1986, σ. 91-125· Θανάσης Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, τ.4, σ.301.

¹⁵⁵⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κυτίο 498, φάκ. 30/6/121, ό.π., ΙΑΜΜ, Αρχείο Νίκου Δέα, φάκ. 1-2, αρ. 171, «Προς τη Δ.3 Διεύθυνσιν Επισιτισμού Επαρχιών», 1/10/1945· Bengt Helger, ό. π., σσ. 571-590· Περικλής Ροδάκης, Μπάμπης Γραμμένος, (επ.), ό. π.

¹⁵⁵⁸ Περικλής Ροδάκης, Μπάμπης Γραμμένος, (επ.), ό. π.

να αναλάβει το έργο της αρωγής η ΕΔΒΕ. Τα αποθέματα τροφίμων της ΕΔΒΕ στα λιμάνια της Θεσσαλονίκης της Πρέβεζα, του Βόλου και της Πάτρας ήταν περιορισμένα με αποτέλεσμα να επηρεάζεται αρνητικά το πρόγραμμα διανομών και τα τρόφιμα να μην είναι αρκετά. Για την πόλη της Θεσσαλονίκης η σύσταση του ML ήταν να αυξηθούν οι θερμίδες των τροφίμων στις 2.000 για τον μήνα Δεκέμβριο. Από την Καλαμάτα μια αντιπροσωπία από μέλη του ΕΑΜ ζήτησε τη συνέχιση των διανομών και εγγυήθηκε ότι εκείνες θα γίνονταν ακριβοδίκαια δίχως παρέμβαση. Στην Κρήτη είχε προγραμματιστεί η αποστολή του σουηδικού πλοίου Virginia για να μεταφέρει τρόφιμα για δύο μήνες στις περιοχές που εξακολουθούσαν να κατέχουν οι Γερμανοί αλλά η αποστολή του ακυρώθηκε ενώ ένα φορτίο με τρόφιμα του ML στάλθηκε απευθείας από τη Μέση Ανατολή για το Ηράκλειο.¹⁵⁵⁹

Στις περιοχές “Β”, “D”, “F” και “G”, δηλαδή από την Καλαμάτα, την Πρέβεζα, τον Βόλο και την Καβάλα, επειδή οι αγγλικές αρχές έκριναν ότι δεν μπορούσε να διατηρηθεί η αρχή της δίκαια διανομής, ο Scobie διέταξε την εκκένωση των περιοχών από το προσωπικό του ML στις 9 Δεκεμβρίου 1944, δίχως, όμως, να τις θεωρήσει «στρατιωτικές περιοχές». Η διαταγή της ΚΕ του ΕΛΑΣ προς την Ομάδα Μεραρχιών Μακεδονίας με ημερομηνία 9/10/1944 ήταν να αντιμετωπισθεί με ένοπλο τρόπο οποιαδήποτε απόβαση αγγλικών και κυβερνητικών στρατευμάτων. Εξαίρεση θα αποτελούσαν οι μονάδες του ML, οι οποίες ασχολούνταν με τον επισιτισμό και την ανοικοδόμηση. Οι αγγλικές στρατιωτικές αρχές κατηγορούσαν τις τοπικές αρχές του ΕΑΜ ότι παρέμβαιναν στο έργο των διανομών. Στις περιοχές εκείνες, όμως, δεν είχαν λάβει χώρα συγκρούσεις ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τα αγγλικά στρατεύματα, με εξαίρεση τον Βόλο όπου τα τελευταία αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν διά θαλάσσης, ούτε είχαν ξεκινήσει ακόμη οι επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ εναντίον του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο. Στις 17 Δεκεμβρίου εκκενώθηκε η περιοχή “Β” από την Καλαμάτα από το προσωπικό του ML, στις 18 η περιοχή “F” από τον Βόλο, στις 19 η περιοχή “D” από την Πρέβεζα και η περιοχή “G” από την Καβάλα. Τα πλοία τα οποία φόρτωναν εφόδια στη Μέση Ανατολή και επρόκειτο να πλεύσουν στα παραπάνω λιμάνια διατάχθηκαν να ξεφορτώσουν το φορτίο τους. Αλλά και στις άλλες πόλεις, από τις οποίες δεν αποχώρησε το προσωπικό του ML, το στρατιωτικό πρόγραμμα δεν εξελίχθηκε βάσει του αρχικού προγραμματισμού και οι αγγλικές στρατιωτικές αρχές προχώρησαν σε αναστολές των αποστολών τροφίμων και μειώσεις στις μερίδες φροντίζοντας για τη δημιουργία ενός μικρού αποθέματος τροφίμων επαρκούς μόνο για τις μεγάλες πόλεις-λιμάνια και όχι για την ενδοχώρα τους. Από τους διοικητές της περιφέρειας Θεσσαλονίκης, Ηρακλείου και Πάτρας ζητήθηκε να ετοιμάσουν αναφορές σχετικά με πόσα ήταν τα αποθέματά τους και για πόσο καιρό θα επαρκούσαν. Όταν θα λαμβάνονταν οι εκθέσεις, τότε θα λαμβάνονταν μέτρα για να συνεχιστούν οι αποστολές. Στον Πειραιά έγιναν περικοπές για τον πρόσθετο λόγο ότι τα πλοία χρησιμοποιήθηκαν για την αποστολή στρατευμάτων. Στην Πάτρα οι αγγλικές αρχές εκτιμούσαν ότι τα αποθέματα θα επαρκούσαν για λίγο καιρό ακόμη και γι’ αυτόν τον λόγο δεν στάλθηκαν επιπλέον φορτία. Στα Καλάβρυτα, στην Ηλεία και στο Αγρίνιο στάλθηκαν μικρές ποσότητες τροφίμων. Στη Θεσσαλονίκη το πλοίο Coulcormt ξεφόρτωσε ένα τμήμα μόνο του φορτίου του, άνθρακα και σάρι, πριν διαταχθεί να επιστρέψει ενώ στο Fort Columbia, το οποίο κατευθύνονταν στον Βόλο, δόθηκε εντολή να πλεύσει στη Θεσσαλονίκη. Το φορτίο του θα κάλυπτε τις ελλείψεις σε μερικά είδη

¹⁵⁵⁹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, F0 371/48296, R2381, “Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 5, ό. π., “Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 6”, ό. π.,

για κάποιο καιρό. Στην Ήπειρο οι δυνάμεις του ΕΔΕΣ πέταξαν στη θάλασσα τα αποθέματα τροφίμων του ΜΛ κατά την αποχώρησή τους. Επιπλέον ακυρώθηκε το πρόγραμμα παροχής σπόρων σίτου και οι Άγγλοι ειδικοί προέβλεπαν ότι θα είχε αρνητικές επιπτώσεις στην παραγωγή του 1945.¹⁵⁶⁰

Σε περιφέρειες, στις οποίες ο ΕΛΑΣ δεν διέθετε στρατιωτικές δυνάμεις, όπως οι Κυκλάδες και τα νησιά του Β. Αιγαίου, ο εφοδιασμός συνεχίστηκε κανονικά. Στην Ικαρία ιδρύθηκαν σχολικά συσσίτια. Στη Μυτιλήνη, αν και ο εφοδιασμός συνεχίστηκε, περιορίστηκε μόνο στην πόλη και δεν περιέλαβε τα χωριά εξαιτίας της έλλειψης μεταφορικών μέσων. Στη Χίο η επισιτιστική κατάσταση ήταν πολύ άσχημη και η εγχώρια αγροτική παραγωγή μετά βίας μπορούσε να προσφέρει 629 θερμίδες κατά κεφαλή την ημέρα, γι' αυτόν τον λόγο ο πληθυσμός των πόλεων λάμβανε 1.721 θερμίδες την ημέρα ενώ ο αγροτικός 1.590. Το πρώτο πλοίο με εφόδια του ΜΛ έφτασε στο Ηράκλειο και στη συνέχεια διεκπεραιώθηκαν με καΐκια στο Ρέθυμνο και τον Αγ. Νικόλαο. Αυτές οι περιφέρειες τροφοδοτούνταν όμως και με χρήμα. Στην Κέρκυρα αποφασίστηκε να αποσταλεί ένα φορτίο με τρόφιμα ύστερα από την ήττα του ΕΔΕΣ, επειδή είχαν καταφύγει 12.000 πρόσφυγες. Στο Ηράκλειο στάλθηκαν 220.000.000 δραχμές, από τις οποίες τα 100.000.000 για τους μισθούς της χωροφυλακής και της Εθνικής Φρουράς. Αντίθετα περιοχές όπως της Πάτρα αντιμετώπισαν σοβαρό πρόβλημα ρευστότητας και ο διοικητής αναγκάστηκε να πληρώσει τους μισθούς με ΒΜΑ προκειμένου να αποφύγει την εξέγερση.¹⁵⁶¹

Οι περιφέρειες στις οποίες επικρατούσε το ΕΑΜ ουσιαστικά τελούσαν υπό συνθήκες αποκλεισμού. Ακόμα και στις επαρχίες και στις πόλεις που το προσωπικό του ΜΛ είχε παραμείνει τα αποθέματα από το εξωτερικό επαρκούσαν για λίγο καιρό και έπρεπε να γίνουν σημαντικές περικοπές στις μερίδες. Η άλλη λύση ήταν η ΕΔΒΕ και οι επιτροπές οι οποίες είχε δημιουργήσει κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Όμως και σε αυτή την περίπτωση οι επιτροπές έπρεπε να βασιστούν στα υπάρχοντα αποθέματα τροφίμων και, όταν θα εξαντλούνταν, να μην αναμένουν νέα, έως ότου σταματούσαν οι εχθροπραξίες. Δεν έχουμε ασφαλή στοιχεία για την κατανάλωση τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και ποιο ποσοστό αντιπροσώπευαν οι εισαγωγές και η εγχώρια παραγωγή. Το σίγουρο, όμως, είναι ότι υπάρχουν μεγάλες διαφορές και διακυμάνσεις ανά περιφέρεια. Στην επαρχία η επισιτιστική κατάσταση κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών επιδεινώθηκε ύστερα από την αποχώρηση του προσωπικού του ΜΛ και την αναστολή της αποστολή τροφίμων από τον ΜΛ, ειδικότερα σε εκείνες τις περιφέρειες, στις οποίες κυριαρχούσε ο ΕΛΑΣ. Στον νομό Λάρισας υπήρχε παντελής έλλειψη ελαιόλαδου. Στην Καλαμάτα ο ΜΛ αν και είχε αφήσει σημαντικές ποσότητες τροφίμων, τις οποίες παρέδωσε ελληνοαμερικανός εκπρόσωπος της UNRRA στη Λαϊκή Επιτροπή της πόλης και στον ΕΛΑΣ, αυτές επαρκούσαν για 2 μήνες σύμφωνα με τους υπολογισμούς της ΕΔΒΕ και μόνο για τις πόλεις. Τα εφόδια ανέλαβε να τα διανείμει η τοπική επιτροπή του ΕΑΜ με τη διαφορά ότι θα περιλάμβανε και τους παραγωγούς, δηλαδή τους κάτοικους των πυρπολημένων χωριών. Αυτό σήμαινε ότι

¹⁵⁶⁰ ΑΣΚΙ, Αρχείο Κομμουνιστικού Κόμματος, κυτίο 494, φάκ. 30/2/169, «Διαταγή. Άπασας μονάδας VI και XI μέσω ΟΜΜ», 9/12/1944, φάκ. 30/2/204, «Ανακοινωθέν αρ. 4», 8/1/1945 ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48296, R2381, "Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 7...", ό. π., Domonique Eudes, *Οι καπετάνιοι. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1949*, Αθήνα, Εξάντας, 1975, σ. 260.

¹⁵⁶¹ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48296, R2381, "Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 7...", ό. π., R2381, "Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 9

οι προμήθειες θα επαρκούσαν μόλις για 1 μήνα. Δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία πόσες θερμίδες μπορούσαν να προσφέρουν τα τρόφιμα του ML μαζί με τα εγχώρια και αν έφταναν τις 2.000 θερμίδες. Στην Τρίπολη το προσωπικό του ML και της UNRRA έλαβε την εντολή να εγκαταλείψει την περιοχή στις 10 Δεκεμβρίου. Ανάλογη απόφαση, να εγκαταλείψει την Τρίπολη, πήρε και ουδέτερος αντιπρόσωπος του γραφείου Τρίπολης της ΕΔΒΕ Persson στις 10 Δεκέμβρη κάτι όμως που ήταν αδύνατο, επειδή τα βρετανικά καταδιωκτικά πυροβολούσαν οτιδήποτε κινούνταν στον δρόμο προς την Αθήνα ενώ ο αγγλικός στόλος κανονιοβολούσε τον Ισθμό της Κορίνθου. Τελικά ο ουδέτερος αντιπρόσωπος έφυγε από την Τρίπολη στις 4 Ιανουαρίου 1945 με τη συνοδεία Αμερικανών, αφήνοντας πίσω 4 φορτηγά στον ΕΛΑΣ υπό τον όρο ότι θα χρησιμοποιούνταν για να μεταφέρουν τα εφόδια του ML στον άμαχο πληθυσμό και όχι για στρατιωτικούς λόγους. Ο ΕΛΑΣ ανέλαβε να προμηθεύσει το πετρέλαιο και να πληρώσει τους μισθούς των οδηγών. Στην επικράτεια του ΕΑΜ εξακολουθούσαν να παραμένουν κάποιοι από τους Ουδέτερους Αντιπροσώπους της ΕΔΒΕ, οι οποίοι συνέχιζαν το έργο τους σε συνεργασία με τις ΚΕΔΕΣ και τις ΕΔΕΣ και τις τοπικές αρχές του ΕΑΜ. Στη Λαμία ο Sture Linner υλοποίησε κανονικά όλο το πρόγραμμα Δεκεμβρίου με εξαίρεση, όμως, τις διανομές ιματισμού για 50 χωριά.¹⁵⁶²

Ποσότητες τροφίμων που διαχειρίστηκαν ο ML και η ΕΔΒΕ έως τις 6 Ιανουαρίου 1945									
Περιοχή Και περιφέρεια	ML					ΕΔΒΕ			
	Σταθμός	Παραλαβές	Διανομές	ισοζύγιο	Πάνω στις αποβάθρες και στα πλοία	Διανομές		Στα πλοία	
A	Πειραιάς	25.728	12.069	13.569	4.780	31.324	11.042	25.577	55.058
B	Καλαμάτα	4.465	4.465	-	-	325	-	-	-
C	Πάτρα	9.577	5.798	3.959	-	81	-	-	3.959
D	Πρέβεζα	4.301	4.301	-	-	21	-	-	-
E	Θεσσαλονίκη	12.334	4.132	8.202	-	7.578	-	-	2.202
F	Βόλος	1.590	1.590	-	-	433	-	-	-
G	Καβάλα	30	30	-	-	-	-	-	-
H	Μυτιλήνη	1.144	-	1.144	-	-	-	-	1.144
1	Χίος	11.361	9.174	2.187	-	81	-	-	2.187
5	Σύρος	4.364	2.952	1.412	-	591	-	-	1.412
6	Ηράκλειο	2.026	1.872	154	-	1.065	-	-	154
Σύνολο		77.100	46.383	30.717	4.780	41.297	11.042	25.577	72.116

Πίνακας 8.11, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48296, R2382, "Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 10, 4 January – 11 January 1945".

Το ζήτημα του επισιτισμού κατά τη συγκεκριμένη περίοδο υπήρξε αντικείμενο προπαγάνδας απ' όλες τις πλευρές, ιδίως από τη βρετανική και την κυβερνητική. Ο ML είχε προγραμματίσει την αύξηση της ημερήσιας μερίδας από τις 1.350 στις 2.000 θερμίδες προς 30 δραχμές για τον μήνα Δεκέμβριο και το προσωπικό του μηχανικού του βρετανικού στρατού είχε διεξαγάγει σημαντικές εργασίες στους κυριότερους

¹⁵⁶² ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48297, R3019, "Aide – Memoire regarding the activity in the Lamia area of the Greek Relief Commission at the end of 1944", 12/2/1945, 371/48314, R 10215, "Greek Relief. Supplement to Report of Professor and Mrs. Pehrsson of July 1st regarding activity of Greek Relief Commission in Tripolis Area" ΑΣΚΙ, Αρχείο Κομμουνιστικού Κόμματος, κυτίο 494, φάκ. 30/3/184, «ΚΕ ΕΛΑΣ μέσω II Μεραρχίας, I και VIII Μεραρχίας, IX και X Μεραρχίες, VI και XI Μεραρχίες μέσω ΟΜΜ», 19/12/1944

δρόμους των επαρχιών και οι επισκευές των λιμανιών είχαν προχωρήσει αλλά η έναρξη των εχθροπραξιών τις διέκοψαν. Τα δημοσιεύματα του κυβερνητικού Τύπου ανέφεραν ότι οι αγγλικές στρατιωτικές αρχές θα υλοποιούσαν το πρόγραμμα αρωγής υπό την προϋπόθεση της επαναφοράς της δημόσιας τάξης. Ο Υπουργός Ανεφοδιασμού Θεμιστοκλής Τσάτσος υποσχέθηκε την επανέναρξη της διανομής τροφίμων μόνο, όταν μια περιοχή της πρωτεύουσας εκκαθαρίζονταν από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Παράλληλα η κυβέρνηση προειδοποιούσε την ηγεσία του ΕΑΜ ότι η ύπαιθρος, ιδίως οι κάτοικοι των καμένων χωριών, θα αντιμετώπιζε οξύ επισιτιστικό πρόβλημα τον επερχόμενο χειμώνα, το οποίο θα μπορούσε να αποφευχθεί αν το ΕΑΜ συμβιβάζοταν. Η αγγλική στρατιωτική διοίκηση επέρριψε την ευθύνη για την αποχώρηση του προσωπικού του ΜΛ από την Καβάλα, τον Βόλο και την Καλαμάτα στο ΕΑΜ, κατηγορώντας το ότι παρέμβαινε στο έργο της διαχείρισης και παραβίαζε τον όρο της συμφωνίας της 24 Νοεμβρίου, ο οποίος προέβλεπε ότι η διανομή από τον ΜΛ θα γίνονταν δίχως διακρίσεις. Αλλά και στα λιμάνια της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας και της Πρέβεζας η εκφόρτωση των εφοδίων είχε σταματήσει εξαιτίας των κινητοποιήσεων και των απεργιών των οπαδών του ΕΑΜ ενώ στο λιμάνι του Πειραιά οι εργάτες αναγκάζονταν να εργαστούν κάτω από τα πυρά των Ελασιτών. Αντίθετα στις περιφέρειες της Κρήτης και των νησιών του Αιγαίου, από τα οποία δεν είχε αποχωρήσει ο ΜΛ, η επισιτιστική κατάσταση ήταν καλή και τα εφόδια δεν είχαν σταματήσει να έρχονται. Για τις περιπτώσεις που είχε επιτευχθεί, όπου ήταν δυνατό, η παροχή άρτου στις περιοχές και των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, η αιτία αποδιδόταν στις ενέργειες και τις πρωτοβουλίες της ΕΔΒΕ, η οποία κατάφερε να εξασφαλίσει τουλάχιστον τη διανομή ψωμιού με το δελτίο. Το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ δεν είχαν επιδείξει πνεύμα συνεργασίας και τα οδοφράγματα, οι νάρκες και οι ελεύθεροι σκοπευτές εμποδίζαν το προσωπικό της ΕΔΒΕ να μεταφέρει τα τρόφιμα μέσα στην Αθήνα ενώ ο ΕΛΑΣ δεν είχε διστάσει να πυροβολήσει τα φορτηγά της ΕΔΒΕ παρότι έφεραν τα διακριτικά του Ερυθρού Σταυρού αλλά και να βάλει με πυροβολικό κατά 700 λιμενεργατών την ώρα που ξεφόρτωναν τρόφιμα. Παράλληλα ο ΕΛΑΣ κατηγορούνταν ότι είχε επιτάξει τα οικιακά αποθέματα τροφίμων σε ορισμένες συνοικίες της Αθήνας με συνέπεια την πρόκληση θανάτων από την πείνα.¹⁵⁶³

Η βρετανική πλευρά συστηματικά πρόβαλε το έργο που επιτελούσε ο ΜΛ στην πρωτεύουσα κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών με τον ΕΛΑΣ. Η ίδρυση των συσσιτίων κοινοποιήθηκε στους ξένους ανταποκριτές στις 21 Δεκεμβρίου και την ίδια μέρα οργανώθηκε μια επίσκεψη των ανταποκριτών στους χώρους στους οποίους λειτουργούσαν τα συσσίτια. Ομοίως ο αξιωματικός του τμήματος δημοσίων σχέσεων ανακοίνωσε στους ξένους δημοσιογράφους την άφιξη στο αεροδρόμιο της Ελευσίνας από την Air Transport Command ενός φορτίου τροφίμων και φαρμάκων. Από το ράδιο που έλεγχε η Allied Information Service προβλήθηκε η διανομή κρέατος ενώ ανακοινώθηκε και η διανομή κρέατος στην Αθήνα. Η έκδοση της κυβερνητικής εφημερίδας ΕΛΛΑΣ η οποία ρίχθηκε από τα αεροπλάνα της RAF στον τομέα του ΕΛΑΣ περιλάμβανε λεπτομερή αναφορά της λειτουργίας τους υπό την αιγίδα του ΜΛ ενώ στην κανονική της έκδοση ο επισιτισμός 798.000 ατόμων της πρωτεύουσας έως τις

¹⁵⁶³ ΕΛΛΑΣ, «Η ανταρσία των Κομμουνιστών και των Αναρχικών διέκοψε το έργο της ΕΜ-ΕΛ δια την επισιτιστικήν ανακούφισιν του ελληνικού του πληθυσμού», 8/12/1944, ΕΛΛΑΣ, «Δήλωση του Υπουργού Εφοδιασμού κ. Τσάτσου. Η τροφοδοσία του πληθυσμού», 9/12/1944, ΕΛΛΑΣ, «Η μεθοδική εκκαθάριση», 22/12/1944 · *Δελτίον Ειδήσεων*, «Το έργον της περιθάλψεως εν Ελλάδι» 25/12/1944 · *Ελευθερία*, «Θάνατοι εκ πείνης», 7/1/1945

19 Δεκεμβρίου του 1944 αποδίδονταν στον ML και την ΕΔΒΕ, οι οποίοι είχαν παραχωρήσει τα τρόφιμα. Στο δημοσίευμα, όμως, δεν αναφέρονταν πόσοι από αυτούς ανήκαν στην κατηγορία του άμαχου πληθυσμού, πόσοι ήταν οι στρατιωτικοί και οι αστυνομικοί, τι περιλάμβαναν οι διανομές και αν ήταν τακτικές. Οι αριθμοί αυτοί, τους οποίους πρόβαλε ο ML, ήταν το εβδομαδιαίο σύνολο των μερίδων και όχι το ημερήσιο.¹⁵⁶⁴

Το ΕΑΜ κατηγορούσε τους Βρετανούς και την κυβέρνηση για μεροληπτική στάση και απέδιδε σε αυτούς τα προβλήματα του επισιτισμού. Ενώ το ΕΑΜ συνεργαζόταν από την πρώτη στιγμή με την ΕΔΒΕ για την επανέναρξη των διανομών, τελικά το πρόγραμμα για τον μήνα Δεκέμβριο δεν ολοκληρώθηκε και ματαιώθηκε στις 16 Δεκεμβρίου, επειδή οι Άγγλοι απαγόρευσαν την παραλαβή των τροφίμων από το Φάληρο, πρόβαλαν εμπόδια στο έργο της UNRRA και ο Γεώργιος Παπανδρέου μοίραζε τα τρόφιμα τα οποία προορίζονταν για τους ανάπηρους στο Κολωνάκι. Την ίδια ώρα γινόταν προσπάθεια από τις εαμικές οργανώσεις στην επαρχία να συγκεντρωθούν τρόφιμα και να διανεμηθούν ενώ μερικές ποσότητες είχαν ήδη παραδοθεί στην Παναθηναϊκή Λαϊκή Επιτροπή. Το ΕΑΜ αντέκρουε τις κατηγορίες των Άγγλων ότι ο ανεφοδιασμός των νοσοκομείων με φάρμακα και ορισμένων περιοχών της Αθήνας με τρόφιμα ανεστάλη, επειδή δυνάμεις του ΕΛΑΣ πυροβολούσαν το προσωπικό και τα αυτοκίνητα της ΕΔΒΕ, μολονότι έφεραν το σήμα του ΔΚΕΣ. Η διαταγή που είχε δοθεί στον ΕΛΑΣ ήταν να σεβαστεί κάθε όχημα, το οποίο έφερε το σήμα του ΔΚΕΣ. Για τους πυροβολισμούς σύμφωνα με το ΕΑΜ ο υπεύθυνος έπρεπε να αναζητηθεί αλλού. Η ΚΕ του ΕΛΑΣ θεωρούσε ότι η ματαίωση των διανομών τροφίμων και της χορήγησης υγειονομικού υλικού ήταν μεθοδευμένη από την αγγλική πλευρά και αποτελούσε όπλο για να καμφθεί η αντίσταση του λαού.¹⁵⁶⁵

Η σύγκρουση, όμως, δημιούργησε προβλήματα και στις σχέσεις του ML με την UNRRA. Ο αρχηγός της αποστολής της UNRRA στην Ελλάδα Laird Archer δήλωσε στους στρατηγούς Hughes και Sandler ότι τα μέλη της ελληνικής αποστολής θα αποχωρούσαν από τις στρατιωτικές δυνάμεις στις 10 Δεκεμβρίου έως ότου η κατάσταση άλλαζε, επειδή η σχέση της UNRRA με τον ML ήταν προκατειλημμένη και αναπόφευκτα τη συνέδεε με ένα καθεστώς βίας και διακρίσεων, το οποίο ερχόταν σε αντίθεση με τις αρχές του καταστατικού της. Ο Archer πρότεινε τη σύναψη μιας συμφωνίας για την παροχή τροφίμων και φαρμάκων σε όσους την είχαν ανάγκη άμεσα, έως ότου σταθεροποιούνταν η πολιτική κατάσταση με ένα πρόσωπο κοινής αποδοχής όπως ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός από όλα τα αντιμαχόμενα μέρη. Η UNRRA θα βρισκόταν στη διάθεση ενός τέτοιου εγχειρήματος, το οποίο θα βασίζονταν στην ομόφωνη συμφωνία όλων των αντιμαχόμενων. Παράλληλα η UNRRA είχε αντιμετωπίσει και οικονομικό πρόβλημα. Επειδή θα επιχειρούσε ως αντιπρόσωπος του ML, είχε αποφασιστεί να της χορηγεί εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης τα απαραίτητα κεφάλαια για όσο λειτουργούσε ως αντιπρόσωπος της. Η ελληνική αποστολή της UNRRA σύναψε συμφωνία με τον ML 3 Corps βάσει της οποίας οι στρατιωτικές αρχές θα της χορηγούσαν ΒΜΑ αντί για δραχμές, επειδή τα τραπεζογραμμάτια των δραχμών δεν ήταν ακόμη έτοιμα. Αμέσως μετά την έναρξη των

¹⁵⁶⁴ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48296, "Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 7, ...", ό. π. ΕΛΛΑΣ, «Αι διανομαί τροφίμων εις το κοινόν», 22/12/1944' Βασιλική Λάζου, ό. π., σ.

¹⁵⁶⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο Κομμουνιστικού Κόμματος, κυτίο 498, φάκ. 30/6/121, Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο. Κεντρική Επιτροπή, «Ανακοίνωση», 18/12/1944.

εχθροπραξιών ανακοινώθηκε στον Archer ότι το Βρετανικό Θησαυροφυλάκιο ήταν αδύνατο να συνεχίσει τη χρηματοδότηση της UNRRA στον βαθμό που ήταν απαραίτητη για τη λειτουργία των δραστηριοτήτων της. Οι αγγλικές στρατιωτικές αρχές τον ενημέρωσαν ότι το προσωπικό της UNRRA θα απομακρύνονταν από την Ελλάδα, αλλά στη συνέχεια επιτράπηκε να μείνει ένας περιορισμένος αριθμός μελών της UNRRA, τα οποία απασχολούνταν στον τομέα της Πρόνοιας και των Εκτοπισμένων Ατόμων. Τα μέλη της Αποστολής της UNRRA αποχώρησαν στις 18 Δεκεμβρίου. Το προσωπικό, το οποίο παρέμεινε στην Ελλάδα, αποχώρισε από τις μονάδες του ML. Έως τις 16 Δεκεμβρίου 30 από τα 33 μέλη της UNRRA, τα οποία πρόσφεραν εθελοντικά τις υπηρεσίες του ως διαμεσολαβητές μεταξύ των αντίπαλων παρατάξεων και συνεργάτες της ΕΔΒΕ ή μετέφεραν πτώματα την Ιατρική Σχολή για ταφή στον Εθνικό Κήπο, πυροβολήθηκαν και δύο τραυματίστηκαν.¹⁵⁶⁶

Από τα μέσα Ιανουαρίου η επισιτιστική κατάσταση άρχισε να εξομαλύνεται στην Αθήνα και ανακοινώθηκε το πρόγραμμα διανομών για τον μήνα Ιανουάριο για την πρωτεύουσα. Οι μύλοι του Αγίου Γεωργίου και του Καλαμακίου είχαν μπει ξανά σε λειτουργία και 418 τόνοι αλεύρων παραδόθηκαν στους αρτοποιούς. Οι ζημιές στο λιμάνι του Πειραιά δεν είχαν αποκατασταθεί ακόμη πλήρως και θα απαιτούσαν χρόνο, όπως και στα άλλα μεγάλα λιμάνια της χώρας. Από εδώ και πέρα αποφασίστηκε ότι τα τρόφιμα του ML θα πωλούνταν σε υψηλότερες τιμές, αλλά θα λαμβανόταν πρόνοια όμως και για τους άπορους.¹⁵⁶⁷

Διανομές τροφίμων με το δελτίο στην Αθήνα, Ιανουάριος 1945		
Είδος	Ποσότητα	Τιμή σε δραχμές
Ψωμί	112 δράμια ημερησίως	3
Λευκό αλεύρι	1 ½ οκά μηνιαίως	57
Όσπρια	1 ½ οκά μηνιαίως	20
Ζάχαρη	250 δράμια μηνιαίως	25
Λίπη	50 δράμια μηνιαίως	9
Σούπα	133 δράμια μηνιαίως	5
Ψάρι	1 οκά μηνιαίως	15
Μακαρόνια	½ οκά μηνιαίως	15

Πίνακας 8.12, πηγή: ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48299, R4337, “Report No. 12 on Relief and Rehabilitation in Greece 13 January 1945-19 January 1945”,

Στις περιοχές της Ελλάδας, οι οποίες περνούσαν στον έλεγχο των αγγλικών στρατευμάτων και της κυβέρνησης, όλα τα έκτακτα μέτρα που είχαν εφαρμοσθεί καταργούνταν. Στις πόλεις από τις οποίες αποχώρησε ο ΕΛΑΣ στέλνονταν φορτία με νέες δραχμές. Τον Ιανουάριο στάλθηκαν φορτία με νέα χαρτονομίσματα στη Θήβα, τη Λειβαδιά, τη Λαμία και τον Βόλο. Τέλη Ιανουαρίου νέες αποστολές με δραχμές στάλθηκαν στα Μέγαρα, στα Κύθηρα και στη Σάμο. Αντίθετα στις περιοχές στις οποίες επικρατούσε ο ΕΛΑΣ δεν κυκλοφορούσαν νέες δραχμές. Οι διανομές ξεκίνησαν ξανά στην Αχαΐα και η ημερήσια κατανάλωση στην πόλη της Πάτρας έφτασε τις 2.000 θερμίδες. Η επισιτιστική κατάσταση στη Θεσσαλονίκη ήταν κακή και στην περιφέρεια της έπρεπε να λάβουν ολόκληρη τη μερίδα σχεδόν 700.000 άνθρωποι από τους οποίους οι 350.000 ήταν εντελώς άποροι ενώ μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης 70.000 άνθρωποι λάμβαναν δωρεάν τις μερίδες τους. Ομοίως και στην Κέρκυρα η

¹⁵⁶⁶ UNA, S-1264-0000-0010-00001, “Memorandum. To: General Hughes and General Sandler. From: Chief of UNRRA Greece Mission”, Αθήνα 10/12/1944.

¹⁵⁶⁷ ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48297, R3014, “Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 12, 18 January – 25 January 1945”.

κατάσταση εξακολουθούσε να είναι σοβαρή εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού από τους πρόσφυγες. Οι έμποροι από τον φόβο, μήπως οι άνδρες του ΕΔΕΣ προχωρούσαν σε επιτάξεις, είχαν κρύψει τα αποθέματα τροφίμων ενώ η έλλειψη μεταφορικών μέσων είχε επιδεινώσει την κατάσταση και τα εφόδια του ΜΛ ήταν ανεπαρκή. Οι τιμές όλων των προϊόντων αύξαναν και οι κρατικές αρχές αποφάσισαν να επιβάλουν σκληρά φορολογικά μέτρα, όπως 15% φορολογία στην παραγωγή ελαιόλαδου, καθώς και στα υπόλοιπα προϊόντα τόσο στην επίσημη αγορά όσο και στη μαύρη.¹⁵⁶⁸

Η κυβέρνηση άρχισε να καταρτίζει ένα σχέδιο για τη μεταφορά των πλεονασμάτων αγροτικών προϊόντων στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη και εξέταζε τη δυνατότητα εξαγωγής τους. Δεν επρόκειτο απλά για προσπάθεια κάλυψης των εσωτερικών αναγκών, αλλά επρόκειτο για μια απόπειρα ενοποίησης της οικονομίας της χώρας, η οποία εξακολουθούσε να είναι τεμαχισμένη από την αρχή της Κατοχής. Πριν ακόμη λήξουν οι εχθροπραξίες στην Αθήνα την 1^η Ιανουαρίου 1945, με πρωτοβουλία του ΜΛ, μια σύσκεψη έγινε στην Αθήνα ανάμεσα στο Υπουργείο Ανεφοδιασμού, τον ΜΛ και την Αγροτική Τράπεζα, γι' αυτό το ζήτημα. Παράλληλα έγινε προσπάθεια να συστηματοποιηθεί η μεταφορά ελαιόλαδου, οσπρίων και σταφίδας από την ελληνική επαρχία. Για να αποκτηθούν τα πλεονάσματα αυτά, προτάθηκε η χρήση των εφοδίων του ΜΛ από τη Μυτιλήνη, τη Χίο και την Κρήτη. Το Υπουργείο Ανεφοδιασμού και η Αγροτική Τράπεζα επιθυμούσαν να αποκτήσουν τον αποκλειστικό έλεγχο όλων των αποθεμάτων και η παραγωγή να μην βρίσκεται στα χέρια του παραγωγού ή ενώσεων εμπόρων όπως πριν το πόλεμο. Το ΕΑΜ εξακολουθούσε να έχει υπό τον έλεγχο του μεγάλα τμήματα της χώρας. Στον νομό Αχαΐας το Υπουργείο Εφοδιασμού ήρε όλους τους περιορισμούς στα τέλη Ιανουαρίου. Ένας αντιπρόσωπος της Αγροτικής Τράπεζας στάλθηκε στα νησιά του Αιγαίου με σκοπό την προμήθεια ελαιόλαδου. Το λάδι το οποίο επρόκειτο να μεταφερθεί από τη Χίο βυθίστηκε και ένα μέρος μόνο από το φορτίο διασώθηκε. Η Μυτιλήνη εκτιμούνταν ότι θα διέθετε από τη νέα σοδειά του ελαιόλαδου 3.000-4.000 τόνους για εξαγωγή προς τα υπόλοιπα μέρη της Ελλάδας. Η Αγροτική Τράπεζα είχε αγοράσει 350 τόνους. Το ΕΑΜ ζητούσε οι 70 να διανεμηθούν στον άμαχο πληθυσμό του νησιού. Η Αγροτική Τράπεζα αποφάσισε να αναστείλει προσωρινά το σχέδιο λόγω της ρευστής πολιτικής κατάστασης και να στραφεί στην αγορά της Κρήτης. Από τους 23.000 χιλιάδες τόνους σταφίδας στη ΒΔ. Πελοπόννησο το 30% είχε συσκευαστεί και ήταν έτοιμο να αποσταλεί στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη και ένα μέρος του θα διατίθετο για εξαγωγή.¹⁵⁶⁹

Το βιοτικό επίπεδο στην ελληνική επαρχία είχε επιδεινωθεί παρά πολύ, ιδίως στις περιοχές στις οποίες επικρατούσε το ΕΑΜ. Ουσιαστικά με εξαίρεση τις μεγάλες πόλεις, τις οποίες έλεγχε η κυβέρνηση, αν και η χώρα στο μεγαλύτερο μέρος της είχε απελευθερωθεί, το επισιτιστικό πρόγραμμα του ΜΛ δεν είχε ξεκινήσει για το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής επικράτειας. Υπήρχαν μεγάλες διαφορές ανάμεσα στις μερίδες, οι οποίες διανέμονταν ακόμα και στις πόλεις και τα χωριά της Ελλάδας

¹⁵⁶⁸ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48297, R3014, "Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 12, ό. π., 48298, R3404, Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 13, 25 January – 1 February 1945, 19/2/1945, 48299, R4337, "Report No. 12 on Relief and Rehabilitation in Greece 13 January 1945-19 January 1945", R4338, Report No. 14 on Relief and Rehabilitation in Greece 25 January 1945-1 February 1945", "Report No. 15 on Relief and Rehabilitation in Greece 2 February 1945-9 February 1945"

¹⁵⁶⁹ Ο. π.

που έλεγχε η κυβέρνηση. Η υγεία του άμαχου πληθυσμού είχε επιδεινωθεί πάρα πολύ ακόμα και στις περιοχές που ο ML και η ΕΔΒΕ είχαν παρουσία. Στο Ηράκλειο της Κρήτης καταγράφηκαν 6 κρούσματα τύφου και 45 ύποπτα περιστατικά και όλοι οι κάτοικοι εμβολιάστηκαν ενώ στο Ρέθυμνο καταγράφονταν 5-10 περιστατικά τον μήνα. Στη Χαλκιδική εκδηλώθηκε επιδημία εντερικού πυρετού ενώ στην επικράτεια του ΕΑΜ καταγράφονταν συνέχεια κρούσματα τύφου και ανάμεσα στους ομήρους.¹⁵⁷⁰

Όταν ο ΕΛΑΣ αποχώρησε από την Αθήνα ύστερα από την ανακωχή, έμενε εκκρεμές το ζήτημα της αποστολής επισιτιστικής βοήθειας στην επαρχία. Το ΔΚΕΣ και τα μέλη της σουηδικής αποστολής αποφάσισαν να μεταβεί ο Emil Sandstrom στην επαρχία και να συναντηθεί με την ηγεσία του ΕΑΜ. Ο Sandstrom συναντήθηκε με την πολιτική και την στρατιωτική ηγεσία του ΕΑΜ στα Τρίκαλα. Ύστερα από διαπραγματεύσεις αποφασίστηκε ότι το έργο της αρωγής του άμαχου πληθυσμού θα το αναλάμβανε η ΕΔΒΕ υπό τη διεύθυνση ουδέτερων αντιπροσώπων στις περιοχές στις οποίες προέβλεπε η ανακωχή ότι θα αποσύρονταν ο ΕΛΑΣ. Τα τρόφιμα, τα οποία είχε αφήσει ο ML στις αποθήκες του και δεν είχαν ακόμη καταναλωθεί, θα παραδίδονταν στους ουδέτερους αντιπροσώπους, για να διανεμηθούν στον άμαχο πληθυσμό. Στη συμφωνία υπήρξε ειδική πρόνοια για τη χορήγηση τροφίμων, ιματισμού και φαρμάκων στον άμαχο πληθυσμό σε περίπτωση επανάληψης των εχθροπραξιών. Παράλληλα η αντιπροσωπεία του ΔΚΕΣ ασχολήθηκε με το ζήτημα των ομήρων, τους οποίους είχε πάρει μαζί του ο ΕΛΑΣ κατά την αποχώρησή του από την Αθήνα, λαμβάνοντας την υπόσχεση ότι θα απελευθερώνονταν. Οι όροι αυτής της συμφωνίας όμως δεν εφαρμόστηκαν και οι αγγλικές στρατιωτικές αρχές και η ελληνική κυβέρνηση περίμεναν την υπογραφή της τελικής συμφωνίας παράδοσης του ΕΑΜ έως ότου να επιτρέψουν να επαναδραστηριοποιηθεί ο ML και η ΕΔΒΕ στην περιοχή του ΕΑΜ. Ακόμη και για τους ομήρους του ΕΛΑΣ οι οποίοι βρίσκονταν στην περιοχή της Βοιωτίας το ζήτημα του επισιτισμού τους δεν κρίνονταν επείγον από τις αρμόδιες αγγλικές αρχές.¹⁵⁷¹

Την ίδια ώρα η Κεντρική Επιτροπή του ΕΛΑΣ εξέδωσε διαταγή σύμφωνα με την οποία η εισαγωγή εμπορευμάτων από τις περιοχές τις οποίες έλεγχαν οι Βρετανοί προς την επικράτεια του ΕΑΜ θα ήταν εντελώς ελεύθερη. Αντίθετα οι εξαγωγές από την επικράτειά του προς τις περιοχές που έλεγχαν οι Βρετανοί επιτρέπονταν υπό τους εξής όρους. Ο εξαγωγέας έμπορος έπρεπε να καταβάλει υποχρεωτικά στην ΕΤΑ το 20% του εξαγόμενου προϊόντος για τις ανάγκες του αγώνα. Ο έμπορος ήταν υποχρεωμένος να εισάγει στις περιοχές που ήλεγχε ο ΕΛΑΣ αγαθά πρώτης ανάγκης για τον άμαχο πληθυσμό, ελαιόλαδο, αλάτι και είδη ιματισμού αντίστοιχα του 50% της αξίας του εμπορεύματος το οποίο θα εξήγαγε. Οι διοικητικές επιτροπές σε συνεννόηση με τα τοπικά κλιμάκια της ΕΤΑ θα καθόριζαν τα είδη, τα οποία έπρεπε να εισαχθούν. Τα αγαθά, τα οποία θα εισάγονταν αυτοτελώς, αλλά και εκείνα τα οποία θα εισάγονταν ως αντιστάθμισμα στις εξαγωγές θα πωλούνταν ελεύθερα στην αγορά για τις ανάγκες της κατανάλωσης. Οι τοπικές ΕΤΑ θα είχαν δικαίωμα να εξακριβώνουν αν όντως εισήχθη το 50 % επί των εξαγωγών. Σε περίπτωση παράβασης οι υπεύθυνοι θα παραπέμπονταν σε Λαϊκό Δικαστήριο, το εμπόρευμα θα κατάσχονταν και θα αντιμετωπιζαν ποινικές ευθύνες. Τις επόμενες ημέρες υπήρξε τροποποίηση της ρύθμισης για τις εισαγωγές και τις εξαγωγές από την επικράτεια του ΕΑΜ και οι

¹⁵⁷⁰ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48299, R4619/52/19, 13/3/1945

¹⁵⁷¹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/49299, R 4337, "Report No. 12...", ό. π., "Report No. 13 on Relief and Rehabilitation in Greece 18 January 1945-25 January 1945..." Bengt Helger, ό. π., σ.

εισαγωγές από την περιοχή που έλεγχαν οι Άγγλοι απαλλάσσονταν από κάθε εισφορά. Ομοίως το παρακράτημα το 20% επί των εξαγόμενων προϊόντων από την επικράτεια του ΕΑΜ προς τις περιοχές που έλεγχαν οι Άγγλοι καταργούνταν και η μόνη υποχρέωση του εισαγωγέα ήταν να επανεισαγάγει εμπορεύματα αξίας 50% των εξαχθέντων. Ο έμπορος ήταν ο αντιπρόσωπος του χωριού ο οποίος με γραπτή εξουσιοδότηση από αυτό παραλάμβανε τα εφόδια του ΜΛ πουλούσε ένα μέρος στην ελεύθερη αγορά και στη συνέχεια με τα κέρδη πλήρωνε όλο το φορτίο του ΜΛ στην Αγροτική Τράπεζα, η οποία δεν έφερνε καμία αντίρρηση. Οι συναλλαγές αυτές απαγορεύτηκαν από το κράτος και τους αξιωματούχους του ΜΛ για οικονομικούς λόγους. Στους νομούς οργανώθηκαν ειδικές επιτροπές με αρμοδιότητα να ελέγξουν ποιος μπορούσε να πληρώσει και τα τρόφιμα διανέμονταν δωρεά ή με ανταλλαγή με άλλα γεωργικά είδη ή με πίστωση.¹⁵⁷²

Ο ΕΛΑΣ για τις ανάγκες του έπρεπε να τροφοδοτηθεί από την εγχώρια παραγωγή χωρίς, όμως, να έχει τα μέσα πληρωμής, δηλαδή τη νέα δραχμή. Αποφασίστηκε ότι θα προέβαινε στο μέτρο της φορολόγησης των προϊόντων, όπως τα δημητριακά, τα όσπρια, το ελαιόλαδο και τα βιομηχανικά είδη τα οποία θα αποκτιούνταν μέσω των επιτάξεων. Ήταν ένα μέτρο που επιβάρυνε του παραγωγούς δυσανάλογα προς τις δυνατότητες τους, επειδή η κλίμακα της φορολογίας είχε αυξηθεί πολύ και έφτανε το 30%-50% της παραγωγής. Για τα βιομηχανικά προϊόντα καθιερώθηκε φορολογία 50%. Το βάρος καλούνταν να το επωμιστούν οι μεσαίες κυρίως αγροτικές ιδιοκτησίες, εκείνες που είχαν στηρίξει στο παρελθόν τον ΕΛΑΣ. Από την ΕΤΑ θα χορηγούνταν μια απόδειξη ότι τα αγαθά θα εξοφλούνταν στην τρέχουσα αγοραία τιμή, όταν θα τερματιζόταν η ανώμαλη πολιτική κατάσταση. Ύστερα από τέσσερα χρόνια πολέμου οι γεωργοί έπρεπε να εξακολουθούν να τροφοδοτούν έναν στρατό ενώ οι ίδιοι ήταν αποκομμένοι από την απαραίτητη για την αποκατάσταση της οικονομίας και των υποδομών βοήθεια από το εξωτερικό χάρις στην οποία οι πόλεις αποκτούσαν αυτάρκεια στα είδη πρώτης ανάγκης.¹⁵⁷³

Κλίμακα φορολογίας ΕΛΑΣ σε αγροτικά προϊόντα, Ιανουάριος 1945				
	Είδος	Ποσότητα	Είδος	Ποσότητα επιτάξης
	Δημητριακά		Όσπρια-Συσάμι	
1)	2.000	0	500	0
2)	2.001-2.500	300	501-700	100
3)	2.501-3.000	500	701-1.000	20%
4)	3.001-3.500	700	1.001-1.500	30%
5)	3.501-4.000	90	1.501-2.500	40%
6)	4.001-5.000	30%	2.501	50%
7)	5.001-6.000	40%		
8)	6.001 – και άνω	50%		

Πίνακας 8.13, πηγή: ΑΣΚΙ, Αρχείο Κομμουνιστικού Κόμματος, κουτί 494, φάκ. 30/2/221, ΕΛΑΣ Γενικό Στρατηγείο. Δ/ση Επιμελητείας, «Διαταγή», 25/1/1945.

Η αρωγή και η αποκατάσταση δεν ήταν ένα από τα θέματα των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στην κυβέρνηση και το ΕΑΜ στη Βάρκιζα. Το άρθρο 2 πρόβλεπε την άρση του στρατιωτικού νόμου αμέσως μετά την υπογραφή της

¹⁵⁷² KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48297, R3104, Military Liaison Headquarters (Greece) Progress Reports No. 12, 18 January – 25 January 1945 , 13/2/1945.

¹⁵⁷³ ΑΣΚΙ, Αρχείο Κομμουνιστικού Κόμματος, κυτ. 494, φάκ. 30/1/27, «Απόφαση», ΚΕ ΕΛΑΣ, 19/1/1945, φάκ. 30/2/221, ΕΛΑΣ Γενικό Στρατηγείο. Δ/ση Επιμελητείας, «Διαταγή», 25/1/1945, φάκ. 30/2/221, ΕΛΑΣ Γενικό Στρατηγείο. Δ/ση Επιμελητείας, «Διαταγή», 27/1/1945.

συμφωνίας. Στους αντάρτες του ΕΛΑΣ, οι οποίοι θα αποστρατεύονταν, θα παραδίδονταν από τις αποθήκες της ΕΤΑ τα τρόφιμα ενός μήνα γι' αυτούς και τις οικογένειές τους. Τα υπόλοιπα τρόφιμα από τις αποθήκες της ΕΤΑ θα παραδίδονταν στις κυβερνητικές αρχές και η κυβέρνηση θα αναλάμβανε να τα διανείμει. Κάποιες περιοχές που ανήκαν στην επικράτεια του ΕΑΜ και γειτνίαζαν με τη γραμμή ανακωχής άρχισαν να εφοδιάζονται. Οι αγγλικές αρχές πρόβλεπαν ότι ο εφοδιασμός της επαρχίας θα βελτιώνονταν σύντομα ύστερα από την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας. Ο αφοπλισμός του ΕΛΑΣ θα άνοιγε τον δρόμο στον ΜΛ να επεκταθεί σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, όμως ο αρχικός προγραμματισμός είχε ανατραπεί και είχαν σημειωθεί σημαντικές καθυστερήσεις, οι οποίες θα επηρέαζαν την επιτυχία του προγράμματος. Αρχικά θα επαναλειτούργουσε το παράρτημα στην περιοχή της Καλαμάτας και της Καβάλας. Αγγλικά αεροπλάνα πετούσαν προκηρύξεις στους κατοίκους δυσπρόσιτων και ορεινών περιοχών στις οποίες ανέφεραν ότι σύντομα θα ξεκινούσαν οι διανομές τροφίμων. Το πρώτο φορτίο σταριού στάλθηκε στην Καβάλα μόλις στις 3 Μαρτίου του 1945.¹⁵⁷⁴

Η νέα κυβέρνηση Πλαστήρα μαζί με τον ΜΛ και την ΕΔΒΕ ανέλαβαν τη διαχείριση της διανομής μέσω της Επιτροπής Συντονισμού, στην οποία παρίσταντο οι Υπουργοί Οικονομικών και Ανεφοδιασμού. Η νέα κυβέρνηση μαζί με τον ΜΛ επιθυμούσε τα τρόφιμα που θα διανέμονταν στην επαρχία να μην χορηγούνται σε κοινωνικές τιμές, αλλά σκοπός ήταν να αποφέρουν έσοδα στα κρατικά ταμεία. Η κυβέρνηση δήλωσε ότι απώτερος στόχος της τιμολογιακής τιμής της ήταν να αναγκάσει τους αγρότες να πουλούν τα προϊόντα στις αγορές των πόλεων για να αποκτήσουν χρήματα, ώστε να αγοράσουν στη συνέχεια τα εισαγόμενα προϊόντα. Με αυτόν τον τρόπο θα εξασφαλιζόταν ξανά η επάρκεια σε βασικά αγαθά, όπως το κρέας, τα αυγά και τα λαχανικά στις αγορές των πόλεων σε βάρος της επαρχίας. Η ΕΔΒΕ εξέφρασε τις ενστάσεις της. Καταρχάς στα περισσότερα χωριά εκτός της Αττικής δεν είχαν κυκλοφορήσει ακόμα τα χαρτονομίσματα της νέας δραχμής. Η Επιτροπή θεωρούσε ότι η εφαρμογή των τιμών της Αθήνας σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια θα είχε αρνητικές συνέπειες εξαιτίας της μείωσης της παραγωγής, της σφαγής των ζώων και των καταστροφών τις οποίες είχε υποστεί η ελληνική ύπαιθρος και θα θεωρούνταν από τους παραγωγούς ως καθαρά φορολογικό μέτρο, το οποίο θα διεύρυνε τις ανισότητες. Το σύστημα που εισηγούνταν η κυβέρνηση και ο ΜΛ θα είχε ως συνέπεια όχι την εξίσωση αλλά την αύξηση των τιμών, τις οποίες κατέβαλαν οι κάτοικοι των αστικών κέντρων και των χωριών. Η ΕΔΒΕ δέχθηκε να εφαρμόσει τις νέες τιμές μόνο στους νομούς της Βοιωτίας, Κορινθίας και Άργους στους οποίους οι συναλλαγές με τη δραχμή είχαν αρχίσει να αντικαθιστούν τον αντιπραγματισμό και να επανακάμπτει η οικονομία. Η σουηδοελβετική επιτροπή έχοντας αποκομίσει μεγάλη εμπειρία των οικονομικών συνθηκών, οι οποίες επικρατούσαν στην ελληνική επαρχία, πίστευε ότι τα τρόφιμα θα ήταν απρόσιτα για την πλειονότητα των κατοίκων. Τελικά έγινε ένας συμβιβασμός και η ΕΔΒΕ είχε το δικαίωμα να διανείμει δωρεάν τα τρόφιμα

¹⁵⁷⁴ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48299, R4338, "Report No. 14 on Relief and Rehabilitation in Greece 25 January 1945-1 February 1945", R4572, "Military Liaison Progress Report No. 15, 9 February-16 February 1945", 24/2/1945, "Military Liaison Progress Report No. 16, 16 February-23 February 1945" ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κυτίο 494, φάκ. 30/2/231, «Διαταγή», 15/2/1945, φάκ. 30/2/234, «Διαταγή», 16/2/1945· *Ελευθερία*, «Αεροπλάνα θα ρίψουν τρόφιμα εις τα επαρχίας», 25/2/1945.

στους δικαιούχους, οι οποίοι θα θεωρούνταν άποροι. Η νέα τιμολογιακή πολιτική εφαρμόστηκε τον μήνα Μάρτιο του 1945.¹⁵⁷⁵

Αλλά και στην Αθήνα η νέα πολιτική διανομής σε υψηλότερες τιμές προκάλεσε σημαντικά προβλήματα. Αρκετοί ήταν οι δικαιούχοι οι οποίοι δεν μπορούσαν να αγοράσουν τα τρόφιμα που διένειμε με το δελτίο η ΕΔΒΕ και ο ΜΛ μέσω των παντοπωλείων εξαιτίας του κόστους τους. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της Υπηρεσίας Διανομών, στα συνοικιακά παντοπωλεία μόνο το 30%-50% των δικαιούχων μπορούσαν να αγοράσουν τα τρόφιμά τους. Τα δελτία απορίας ανέρχονταν στα 250.000, δηλαδή στο 20% του συνόλου, συνεπώς από τους υπόλοιπους που έπρεπε να πληρώσουν μόνο το ένα τρίτο του συνόλου μπορούσε να αποκτήσει τα τρόφιμά του. Οι ειδικότητες και οι ομάδες που πλήττονταν περισσότερο ήταν οι άνεργοι ναυτεργάτες, οι εργάτες στη βαριά βιομηχανία, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι οικογένειες, οι οποίες είχαν χάσει τον προστάτη τους κατά τη διάρκεια της Κατοχής ή στα Δεκεμβριανά ή ήταν φυλακισμένοι, ιδιωτικοί υπάλληλοι καθώς και σημαντικός αριθμός δημοσίων υπαλλήλων. Η κατάσταση επιδεινώνονταν, επειδή αρκετοί δημόσιοι υπάλληλοι άρχισαν να απολύονται λόγω της στάσης τους τον Δεκέμβρη του 1944. Αλλά και οι δικαιούχοι σε πόλεις της επαρχίας όπως η Πάτρα αντιμετώπιζαν το ίδιο πρόβλημα και διαμαρτύρονταν ότι δεν μπορούσαν να πληρώσουν για τις μερίδες τους και τα προϊόντα του ΜΛ ήταν οριακά φτηνότερα από εκείνα της ελεύθερης αγοράς. Στην πόλη οργανώθηκε απεργία από τους λιμενεργάτες, οι οποίοι ζητούσαν μεγαλύτερα ημερομίσθια.¹⁵⁷⁶

Η ελληνική κυβέρνηση είχε υποβάλει αίτημα στις κυβερνήσεις της Σουηδίας και της Ελβετίας καθώς και στο ΔΚΕΣ για την παράταση της λειτουργίας της ΕΔΒΕ. Η ελληνική κυβέρνηση επιθυμούσε να διατηρηθεί ο χαρακτήρας της Επιτροπής, δηλαδή της συμμετοχής δύο εθνικών ερυθρών σταυρών και του ΔΚΕΣ, επειδή είχε εξασφαλισθεί η συναίνεση όλων των εμπολέμων. Αυτό που πέτυχε ήταν η παράταση της λειτουργίας της έως τις 15 Φεβρουαρίου. Η ελληνική κυβέρνηση είχε ανάγκη από τα σουηδικά πλοία δεδομένου ότι τα ελληνικά πλοία είχαν δεσμευθεί εξαιτίας των αναγκών των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Οι Σουηδοί έδειξαν απρόθυμοι να συνεχίσουν το έργο τους. Το ΔΚΕΣ ενημερώθηκε από τη σουηδική κυβέρνηση ότι η ΕΔΒΕ θα διαλύονταν. Ήταν μια εξέλιξη την οποία η ελληνική κυβέρνηση απεύχονταν, επειδή είχε ανάγκη το ΔΚΕΣ για τον επισιτισμό των Δωδεκανήσων, για το πρόβλημα των αιχμαλώτων και γιατί επιδίωκε την οικονομική αρωγή της Ελβετίας μεταπολεμικά. Ο πρόεδρος του ΔΚΕΣ, παρά τα προβλήματα τα οποία είχαν ανακύψει στις σχέσεις του με του Σουηδούς, είχε αφήσει το ενδεχόμενο συνεργασίας με την ελληνική κυβέρνηση μεταπολεμικά υπό τον όρο ότι η παράδοση της ΕΔΒΕ θα γινόταν από τον πρόεδρο του ΔΚΕΣ και ότι στον μεταπολεμικό οργανισμό, ο οποίος θα ασχολούνταν με την αρωγή, θα αντιπροσωπεύονταν με ίσα δικαιώματα προς τις ευθύνες του. Εντωμεταξύ ο Sandstrom εκμυστηρεύθηκε στον Αγνίδη ότι η ΕΔΒΕ θα παράτεινε τη λειτουργία της και μετά της 15 Φεβρουαρίου. Το πρόβλημα ήταν η ανανέωση της μίσθωσης των σουηδικών πλοίων. Η λειτουργία της ΕΔΒΕ ήταν απαραίτητη για να συναινέσουν οι Γερμανοί να συνεχίσουν να χορηγούν άδεια ασφαλούς διέλευσης, επειδή ήταν ένας ουδέτερος οργανισμός, ο οποίος διένειμε τρόφιμα αποκλειστικά για

¹⁵⁷⁵ Bengt Helger, ό. π., σ.

¹⁵⁷⁶ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48300, R5360, "Military Liaison Progress Report no. 17, 23 February- 2 March 1945", 21/3/1945' *Ριζοσπάστης*, «Τα τρόφιμα που μοιράζει ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός αζήτητα στα μπακάλικα», 25/2/1945.

τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού. Στόχος της ελληνικής κυβέρνησης ήταν η σύνθεση της Επιτροπής να παραμείνει η ίδια και να παραμείνουν οι αντιπρόσωποι του ΔΚΕΣ και του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού, παρά τις πιθανές προσπάθειες των Σουηδών να μειωθεί και να περιορισθεί η θέσης τους ενώ η εκλογή του Έλληνα αντιπροσώπου σε αυτή, ο οποίος θα βρισκόταν σε επαφή με τον πρόεδρο της ΕΔΒΕ και τα μέλη της, θα γινόταν με ιδιαίτερη προσοχή. Ήδη από τα τέλη Δεκεμβρίου στη Στοκχόλμη είχαν διεξαχθεί συνομιλίες μεταξύ της σουηδικής κυβέρνησης και των πρέσβων της Αγγλίας και των ΗΠΑ για τη συνέχιση της ναύλωσης των σουηδικών πλοίων για τον επισιτισμό της Ελλάδας. Η Στοκχόλμη ήταν πρόθυμη να ανανεώσει τα ναυλοσύμφωνα για 5 πλοία, τα οποία είχαν μισθωθεί το 1942 και οι Γερμανοί είχαν δώσει άδεια ασφαλούς διέλευσης, ώστε να αντιτάξει σε περίπτωση απόσυρσης της άδειας από τη Γερμανία τη δικαιολογία ότι θα αποσύρονταν, όταν έληγαν τα νέα ναυλοσύμφωνα, τα οποία θα ήταν διάρκειας έξι μηνών. Οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας συμφώνησαν με τη σουηδική πρόταση ότι τα νέα ναυλοσύμφωνα θα είχαν ισχύ από την 1^η Ιανουαρίου έως την 30^η Ιουνίου 1945. Η ναύλωση θα γίνονταν από τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό και τα έξοδα θα τα κάλυπτε η ελληνική κυβέρνηση.¹⁵⁷⁷

Το ΔΚΕΣ διεκδικούσε να αναλάβει το ίδιο το έργο της ΕΔΒΕ προκειμένου να συνεχίσει να παρέχει τη συνδρομή του και οι αρμοδιότητές της θα καταμερίζονταν ανάμεσα σε αυτό και την ελληνική κυβέρνηση. Ουσιαστικά τορπίλιζε κάθε προσπάθεια να συνεχίσει τη λειτουργία της η ΕΔΒΕ. Οι σχέσεις του με τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό είχαν επιδεινωθεί και το ΔΚΕΣ θεωρούσε ότι προσπαθούσε να το υποκαταστήσει στο ζήτημα του επισιτισμού της Δωδεκανήσου και της Ολλανδίας. Ο De Glutz κατηγορούσε τη σουηδική αποστολή για κακοδιαχείριση και ότι δεν είχαν τηρήσει την αρχή της ουδετερότητας. Αν η σουηδική αποστολή αποχωρούσε, το ΔΚΕΣ θα ήταν πρόθυμο να συνεχίσει το έργο του. Στο τέλος αποδέχθηκε έναν πιθανό συμβιβασμό υπό τον όρο ότι Έλληνας θα αναλάμβανε την προεδρεία της Επιτροπής. Ο De Glutz δεν ανησυχούσε για το πρόβλημα των πλοίων, επειδή οι Σουηδοί έπαιρναν έναν τόσο καλό ναύλο που δεν τους συνέφερε να εγκαταλείψουν την επιχείρηση. Ο Bengt Helger, ο οποίος αντικαθιστούσε τον Sandstrom, εξέφρασε παράπονα από τη συνεργασία με το ΔΚΕΣ και πρότεινε οι Σουηδοί να αναλάβουν το έργο της αρωγής σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση και τις θέσεις των μελών του ΔΚΕΣ να τις πάρουν αντιπρόσωποι της ελληνικής κυβέρνησης και του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Ο Helger πίστευε ότι δεν θα υπήρχε πρόβλημα με μια πιθανή αναστολή χορήγησης άδειας για τα σουηδικά πλοία από τη γερμανική κυβέρνηση σε περίπτωση αποχώρησης του ΔΚΕΣ και αποκάλυψε την πρόθεση των Σουηδών να επιτρέψουν να χρησιμοποιούνται τα σουηδικά πλοία ακόμη και αν οι Γερμανοί απέσυραν την άδεια. Η ελληνική κυβέρνηση πρότεινε ως λύση τον διορισμό του προέδρου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού ως αντιπροσώπου της στην σουηδοελβετική επιτροπή, ο οποίος θα μεσολαβούσε μεταξύ των Σουηδών και των Ελβετών αντιπροσώπων και θα προπαρασκεύαζε το έδαφος για μια στενότερη συνεργασία ανάμεσα στις αρμόδιες ελληνικές υπηρεσίες και την Επιτροπή έως ότου η τελευταία τους μεταβίβαζε τη διαχείριση της βοήθειας. Το ζήτημα της διαχείρισης της

¹⁵⁷⁷ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1945, φάκ. 19.5, ' φάκ. 19.6, αρ. 22869, ΠΡΕΣΒΕΙΑΝ ΛΟΝΔΙΝΟΥ, 29/12/44 , Αρίθ. 22869 29/12/44 ΛΟΝΔΙΝΟΝ, Αρίθ. 22214 2/12/44 ΓΕΝΕΥΗ, Αρίθ. 5053 14/1/45 ΛΟΝΔΙΝΟΝ, « Παράτασις έργου Επιτροπής διαχειρίσεως βοηθημάτων εν Ελλάδι», 16/1/45 , Αρίθ. 5238 24/1/45 Εν Στοκχόλμη τη 26 Δεκεμβρίου 1944.

βοήθειας οδηγούνταν σε αδιέξοδο, επειδή και ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός υπέβαλε τους δικούς του όρους προκειμένου να παρατείνει τη συμμετοχή του. Συγκεκριμένα ζητούσε στον νέο οργανισμό να έχει ίσες αρμοδιότητες, να του παραχωρηθούν τα απαραίτητα τρόφιμα για τη διανομή και να δοθεί άδεια σε 10-11 μέλη του να μεταβούν στην Ελλάδα για να καλύψουν κενές θέσεις και να του χορηγηθεί μηνιαία επιδότηση 1.000 αγγλικών χρυσών λιρών από την ελληνική κυβέρνηση. Η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε και τη μεσολάβηση της ελβετικής κυβέρνησης στη διοίκηση του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού προκειμένου να βρεθεί λύση στο αδιέξοδο.¹⁵⁷⁸

Ένα νέο πρόβλημα όμως πρόκυψε. Η γερμανική κυβέρνηση επέδωσε ρηματική διακοίνωση στις 3 Φεβρουαρίου στη σουηδική με την οποία την πληροφορούσε ότι απέσυρε την άδεια ασφαλούς διέλευσης των σουηδικών πλοίων και της ζητούσε να τα αποσύρει από το πρόγραμμα επισιτισμού της Ελλάδας και να επιστρέψουν σε σουηδικά λιμάνια. Η δικαιολογία ήταν ότι η Επιτροπή είχε αποφασίσει να αποσυρθεί στις 15 Φεβρουαρίου από την Ελλάδα οπότε οι συνθήκες είχαν μεταβληθεί. Η σουηδική κυβέρνηση εξουσιοδότησε τον πρέσβη της στο Βερολίνο να προβάλει το επιχείρημα ότι η αρχική συμφωνία είχε γίνει με σκοπό τον επισιτισμό του ελληνικού λαού και δεν είχε καμία σχέση με τις πολιτικές συνθήκες. Η ίδια ανακοίνωση έγινε από το γερμανικό προξενείο στη Γενεύη προς το ΔΚΕΣ. Το τελευταίο εξήγαγε το συμπέρασμα ότι εφόσον η ανακοίνωση ήταν ρηματική η γερμανική απόφαση δεν ήταν οριστική και το πρόβλημα θα επιλύονταν από διαπραγματεύσεις της Σουηδίας με τη Γερμανία. Η ελληνική κυβέρνηση πληροφόρησε για τις εξελίξεις την αγγλική και ζήτησε ο Άγγλος πρέσβης στη Στοκχόλμη να υποστηρίξει το διάβημα που θα έκανε ο Έλληνας συνάδελφος του. Ο Leeper θεώρησε αρχικά ότι οι γερμανικές προθέσεις είχαν παρεξηγηθεί, επειδή η Γερμανία είχε ζητήσει να γίνουν αλλαγές στην πορεία των πλοίων, τα οποία θα απέπλεαν από το Göteborg. Η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε την απόφαση της Γερμανίας συνέχεια της πολιτικής την οποία είχε εφαρμόσει κατά του ελληνικού λαού κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ο Άγγλος πρέσβης θα συνεργαζόταν με τον Έλληνα ομόλογό του, όμως δεν θα πίεζε τη σουηδική κυβέρνηση και θα άφηνε σε εκείνη την πρωτοβουλία των μέσων, τα οποία θα χρησιμοποιούσε για πείσει τη γερμανική κυβέρνηση να αλλάξει γνώμη. Η σουηδική κυβέρνηση ίσως πίστευε ότι ήταν καλύτερο να κερδίσει χρόνο μέσω των παρατεταμένων διαπραγματεύσεων από το να στείλει μια άρνηση στη γερμανική διακοίνωση.¹⁵⁷⁹

Τελικά στις 17 Φεβρουαρίου ύστερα από συνομιλίες μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της ΕΔΒΕ αποφασίστηκε ότι η πρώτη θα αναλάμβανε την ευθύνη για τη διανομή των εφοδίων του ΜΛ και της ΕΔΒΕ από τις 15 Μαρτίου. Μια νέα εκτελεστική επιτροπή θα δημιουργούνταν υπό την αιγίδα της ελληνικής κυβέρνησης, με τη συμμετοχή του ΜΛ, της UNRRA και της ΕΔΒΕ και θα διαχειριζόταν όλα τα ζητήματα

¹⁵⁷⁸ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1945, φάκ. 19.5 «ΣΗΜΕΙΩΜΑ Διά τον Υπουργόν των Εξωτερικών», 24-1-45, φάκ. 19.6, Αριθ. 5305 30/1/45 ΓΕΝΕΥΗ, φάκ. 19.5 Ο. π., Αριθ. 5404 31/ 1/ 1945 Εν Αθήναις τη 29^η Ιανουαρίου 1945, Αριθ. 5425 2/2/45 ΛΟΝΔΙΝΟΝ.

¹⁵⁷⁹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48340,R3427/160/19, Αθήνα 20/2/1945, R3589/160/19, "Swedish shipping for Greek relief", 20/2/1945, ,R4375, "Greek Relief: request by German Govt. for withdrawal of Swedish ships from Greek from Greek Relief traffic", 22/2/1944 ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1945, φάκ. 19.5, Αριθ. 5617 9/2/45, Αριθ. 5769 23/2/45 ΓΕΝΕΥΗ.

της αρωγής. Η Αγροτική Τράπεζα θα ήταν υπεύθυνη για τη διανομή των εφοδίων σε όλη την Ελλάδα, αλλά ο πυρήνας του οργανισμού της ΕΔΒΕ στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη θα διατηρούνταν υπό τον έλεγχο της νέας επιτροπής. Το σχέδιο το είχε επεξεργαστεί ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδας εδώ και καιρό. Στις 27 Φεβρουαρίου η ελληνική κυβέρνηση επίσημα ζήτησε από την ΕΔΒΕ να της μεταβιβάσει την οργάνωση αρωγής, την οποία είχε δημιουργήσει κατά τη διάρκεια της Κατοχής στις 15 Μαρτίου 1945. Η ελληνική κυβέρνηση θα αναλάμβανε η ίδια το έργο της διανομής των τροφίμων στον άμαχο πληθυσμό. Η αποστολή του ΔΚΕΣ θα παρέμενε στην Ελλάδα ως σύμβουλος της ελληνικής κυβέρνησης και θα στελέχωνε τις διάφορες επιτροπές και υποεπιτροπές ενώ ο αρχηγός της αποστολής της θα ήταν μέλος της Γενικής Επιτροπής και η UNRRA θα αναλάμβανε σύμβουλος της ελληνικής κυβέρνησης, βάσει συμφωνίας που υπέγραψε με την ελληνική κυβέρνηση. Στις 21 Μαρτίου η ελληνική κυβέρνηση υπέγραψε και τη συμφωνία με την ΕΔΒΕ. Από τις 22 Μαρτίου όλη η οργάνωση της ΕΔΒΕ πέρασε στην ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους, η οποία του μεταβίβαζε όλα τα περιουσιακά της στοιχεία συμπεριλαμβανομένων των αποθεμάτων τροφίμων, το ταμείο της και τις απαιτήσεις της με εξαίρεση τις υπηρεσίες της οι οποίες ήταν απαραίτητες για τη σύνταξη της τελικής έκθεσης. Ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός θα παρέμενε έως τον Ιούνιο του 1945 και θα συνέχιζε τις δραστηριότητές του πάνω στην παιδική ηλικία. Έως την 25^η Μαρτίου, την επέτειο της ελληνικής ανεξαρτησίας τα ελληνικά και τα βρετανικά στρατεύματα βρίσκονταν σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια και η παράδοση των όπλων του ΕΛΑΣ είχε ολοκληρωθεί. Η Επιτροπή Συντονισμού που αποτελούνταν από μέλη της ελληνικής κυβέρνησης, του ML, της UNRRA καθώς και από τους Άγγλους και Αμερικάνους οικονομικούς σύμβουλους διαλύθηκε και μια νέα θα δημιουργούνταν υπό ελληνική διοίκηση και με τη συμμετοχή της UNRRA ως σύμβουλου. Έως την 1^η Ιουνίου όλο το πρόγραμμα της ελληνικής βοήθειας θα ήταν υπό την ευθύνη των AFHQ και από την ημερομηνία αυτή θα αναλάμβανε η UNRRA.¹⁵⁸⁰

Συμπεράσματα

Η βοήθεια, την οποία εισήγαγε ο ML, ήταν ανεπαρκής για τις ανάγκες της χώρας παρότι η αγγλική κυβέρνηση ήταν έγκαιρα ενήμερη για τις πραγματικές ανάγκες της Ελλάδας. Ο αρχικός προγραμματισμός κατέρρευσε παρασύροντας μαζί του τους αρχικούς στόχους της ελληνικής κυβέρνησης τόσο για την αρωγή και την αποκατάσταση όσο και για τη σταθεροποίηση του νομίσματος υπονομεύοντας την οικονομική ανάκαμψη της χώρας αλλά και την ενότητα της ελληνικής κυβέρνησης. Η αγγλική κυβέρνηση ουδέποτε έπαψε να βλέπει με καχυποψία το ΕΑΜ και να το θεωρεί ως το κύριο εμπόδιο για την επιστροφή του Γεώργιου Β΄. Η βοήθεια ήταν ένα πολιτικό και οικονομικό όπλο στα χέρια της. Οι Υπουργοί του ΕΑΜ αν και δεν διαχειρίστηκαν χαρτοφυλάκια που είχαν σχέση με τη διανομή των εφοδίων, πείστηκαν από τους

¹⁵⁸⁰ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, FO 371/48298, R 5928, 27/2/1945, R4184, 7th Meeting of Economic and Supply Committee for Greece held on 19/2/1945", 3/3/1945, 48300, R5360, "Military Liaison Progress Report no. 17, 23 February- 2 March 1945", 21/3/1945, R 5533, "Report no. 22, Report on Relief and Rehabilitation in Greece, 23 March – 31 March 1945" Bengt Helger, ό. π., σσ. 591-596.

Άγγλους να εφαρμόσουν οικονομικές πολιτικές, οι οποίες έρχονταν σε σύγκρουση με το πρόγραμμα του και το έφερναν αντιμέτωπο με κοινωνικά στρώματα που το είχαν στηρίξει κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Το ΕΑΜ ήταν ένα εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα υπό σοσιαλεπαναστατική διοίκηση. Το Κομμουνιστικό Κόμμα δεν ήταν πλέον το μικρό μαρξιστικό λενινιστικό κόμμα του Μεσοπολέμου το οποίο αντλούσε τη δύναμη του κυρίως από την εργατική τάξη. Ο ηγετικός ρόλος του στην Αντίσταση είχε ως συνέπεια να ενταχθούν στους κόλπους του μεσαία κοινωνικά στρώματα, βιοτέχνες, αγρότες και ιδιωτικοί υπάλληλοι. Η διαχείριση του αυξημένου πλούτου από το εξωτερικό θα έδινε τη δυνατότητα στο ΕΑΜ να χρεωθεί την επιτυχία της αποκατάστασης των καταστροφών, τις οποίες υπέστη η χώρα, και να εφαρμόσει ένα ριζοσπαστικό οικονομικό και πολιτικό πρόγραμμα με το οποίο θα επανεχάραζε το μέλλον της. Αντίθετα οι Υπουργοί του ΕΑΜ εκβιάστηκαν να εφαρμόσουν από την Αγγλία μια σειρά από σκληρά και αντιλαϊκά οικονομικά μέτρα τα οποία το εξέθεταν απέναντι στον κόσμο, ο οποίος το είχε στηρίξει και συμμετάσχει στην Αντίσταση. Το οικονομικό αδιέξοδο κατά τη διάρκεια της Απελευθέρωσης το χρεώνονταν οι υπουργοί του.

Το ΕΑΜ, δύσπιστο απέναντι στις προθέσεις του Γεωργίου Παπανδρέου και των Άγγλων στο ζήτημα της αποστράτευσης, παρασύρθηκε σε μια γενικότερη ένοπλη ρήξη. Το ΕΑΜ δεν έχασε τη μάχη του Δεκέμβρη εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων. Η υπεροπλία των Άγγλων στη δύναμη ανδρών καθώς και στη δύναμη πυρός υπήρξε καταλυτικός παράγοντας για την αγγλική νίκη. Ακόμη και αν η ηγεσία του ΕΛΑΣ αποφάσιζε τη μεταφορά ενισχύσεων από τις Ομάδες Μεραρχιών Μακεδονίας, αυτές θα ήταν εκτεθειμένες κατά την κάθοδό τους στα αεροπλάνα της RAF. Ύστερα από την ήττα του Δεκέμβρη η Αριστερά θα έμενε έξω από τη διαχείριση της βοήθειας. Η τροφοδοσία μόνο από τους ισχνούς πόρους της Ελεύθερης Ελλάδας και ο αποκλεισμός από τη διεθνή βοήθεια ήταν ένας μοχλός πίεσης προς το ΕΑΜ και την ηγεσία του ΚΚΕ για να υπογράψουν τη συμφωνία της Βάρκιζας. Αμέσως μετά την υπογραφή της ξεκίνησε διωγμός κατά των οπαδών της Αριστεράς με τη λευκή τρομοκρατία ενώ κορυφώθηκε με τον Αναγκαστικό Νόμο 509 του 1947 από την κυβέρνηση Σοφούλη, ο οποίος έθετε εκτός νόμου το ΚΚΕ.

Η επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα ως μονάρχη αποτελούσε κεντρικό άξονα της αγγλικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα. Η παλινόρθωσή του αποτελούσε εγγύηση ότι η Ελλάδα θα παρέμενε εντός της αγγλικής σφαίρας επιρροής. Η Αγγλική Λαϊκή είχε εντοπίσει ένα έγγραφο στο αρχείο του OSS. Ο Αμερικανός ναυτικός ακόλουθος στην Άγκυρα τον Ιανουάριο του 1944 διένειμε μια έκθεση. Επρόκειτο για μια έκθεση η οποία άνηκε στο J.M. Stevens, αξιωματικό του SOE, ο οποίος έτρεφε αντιεμικά πολιτικά αισθήματα. Ο Stevens στην έκθεση περιέγραφε τις προκλήσεις, τους στόχους καθώς και τα μέσα τα οποία θα χρησιμοποιούσε η αγγλική κυβέρνηση όσον αφορά τα ελληνικά πολιτικά πράγματα. Η πολιτική της αγγλικής κυβέρνησης στόχο θα είχε να ενισχύσει τον αντιστασιακό αγώνα στην Ελλάδα και να εγκαθιδρύσει μια φιλική κυβέρνηση και ένα καθεστώς συνταγματικής μοναρχίας. Ο δεύτερος στόχος ήταν ο πιο δύσκολος σύμφωνα με τον Stevens και θα απαιτούσε την παροχή οικονομικής και επισιτιστικής βοήθειας εκ μέρους της Μ. Βρετανίας η οποία θα αποκαθιστούσε το κύρος της ως μεγάλης δύναμης και ο βασιλιάς θα εξαγόραζε τη δημοτικότητα του. Ο Αμερικανός ναυτικός ακόλουθος προσέθετε ότι θα επιτρέπονταν στους αντιπροσώπους του ΕΑΜ να συμμετάσχουν στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Το επισιτιστικό θα ήταν το μείζον άμεσο πρόβλημα, επειδή όμως η ΕΣΣΔ δεν θα μπορούσε να βοηθήσει την Ελλάδα και οι Σύμμαχοι, ΗΠΑ και Αγγλία, δεν θα

επέτρεπαν να φτάσει η επισιτιστική βοήθεια η κυβέρνηση τελικά θα παραιτούνταν. Η νέα ελληνική κυβέρνηση θα αποτελούνταν από ανθρώπους του φιλελεύθερου πολιτικά χώρου όμως και αυτή θα είχε βραχεία ζωή και τότε ο Γεώργιος Β΄ θα έκρινε ποια ήταν η κατάλληλη στιγμή για να επιστρέψει εξαγοράζοντας τις καρδιές των Ελλήνων φέρνοντας πλοία με τρόφιμα. Μια έκθεση πάλι του Stevens τον Ιούλιο του 1944 με τίτλο “Suggested Plan for the Prevention of the Seizure of Power by EAM/ELAS in Greece at the termination of the AXIS occupation” ανέφερε τις στρατιωτικές παραμέτρους της αγγλικής απόβασης στην Ελλάδα και ότι Άγγλοι αξιωματικοί θα δρούσαν υπό την κάλυψη του AML. Η άφιξη της ελληνικής κυβέρνησης θα συνέπιπτε με την άφιξη των πλοίων, τα οποία μετέφεραν τη βοήθεια. Σε εκείνη τη χρονική στιγμή ο Γεώργιος Β΄ θα παρέμενε εκτός Ελλάδας. Η νέα κυβέρνηση θα έκανε αρκετά λάθη και θα ήταν βραχύβια. Οι εκθέσεις αυτές αποτελούν σημαντικές ενδείξεις ότι τα προβλήματα τα οποία αντιμετώπισε το πρόγραμμα αρωγής τους πρώτους έξη μήνες δεν ήταν τεχνικής φύσεως και η αγγλική κυβέρνηση σκόπιμα δεν βοήθησε την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας για να ξεπεραστούν, ώστε η άφιξη του κύριου όγκου της βοήθειας από το εξωτερικό και η έναρξη του έργου της αποκατάστασης της οικονομίας να γίνουν σε ύστερη χρονική στιγμή, όταν θα είχαν διαμορφωθεί ευνοϊκές πολιτικές και οικονομικές συνθήκες για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το μέλλον της μοναρχίας, δηλαδή όταν το EAM θα είχε ηττηθεί στρατιωτικά και τα μέλη του θα ήταν εκτός κυβέρνησης.¹⁵⁸¹

Επίλογος

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η ανάδειξη των βαθύτερων αιτίων που προκάλεσαν την επισιτιστική κρίση στην κατοχική Ελλάδα το 1941-1942. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην ανάλυση μηχανισμών της οικονομίας όπως το δελτίο και στη σημασία τους για την επιβίωση καθώς και στην έρευνα πάνω στα μεγέθη της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Η παλαιότερη ιστοριογραφία, εκτός από τις επιτάξεις των κατακτητών, απέδιδε μεγαλύτερη σημασία στην απώλεια των πλουτοπαραγωγικών πηγών των περιφερειών που ενσωμάτωσε η Βουλγαρία ως κύρια αιτία της επισιτιστικής κρίσης ενώ υποτιμούσε το μέγεθος της εγχώριας παραγωγής καθώς και τους μηχανισμούς της οικονομίας και ιδιαίτερα τον ρόλο της μαύρης αγοράς. Ειδικότερα απουσίαζε μια ανάλυση του τρόπου, των μεθόδων καθώς και των φορέων με τους οποίους οι κατακτητές, Γερμανία και Ιταλία, αποσπούσαν αγροτικά προϊόντα και έλεγχαν τη μαύρη αγορά τροφίμων. Κεντρικό άξονα της διατριβής αποτέλεσε το λεγόμενο «σουηδικό σχέδιο». Η ιστοριογραφία απέδιδε αποκλειστικά σε αυτό την επίλυση του ελληνικού επισιτιστικού προβλήματος ενώ δεν είχαν αναλυθεί επαρκώς οι μηχανισμοί με τους οποίους διανεμήθηκαν τα τρόφιμα στον άμαχο πληθυσμό.

¹⁵⁸¹ KEINE/Ακαδημία Αθηνών, HS 5/742, “Suggested Plan for the Prevention of the Seisure of Power by EAM/ELAS in Greece at the termination of the AXIS occupation”, 19/7/1944 · Aggeliki Laiou, The Politics of Hunger: Economic Aid to Greece, 1943-1945, στο: *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol.2, 1980, σσ. 27-42.

Επιπλέον δεν είχαν απαντηθεί ερωτήματα όπως ποιες ήταν οι περιφέρειες που δραστηριοποιήθηκε η ΕΔΒΕ, ποιοι ήταν οι όροι υπό τους οποίους υλοποιήθηκε το σουηδικό σχέδιο καθώς και ποιο ήταν το μέγεθος της συμβολής του στην επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος. Η μελέτη επιχείρησε να προσεγγίσει το σουηδικό σχέδιο όχι ως καθαρά ανθρωπιστική επιχείρηση, αλλά προσπάθησε να αναδείξει άγνωστες στην ιστοριογραφία πτυχές του όπως ο έλεγχος της μαύρης αγοράς καθώς και της εγχώριας αγροτικής παραγωγής και η διάθεσή της στον ελληνικό λαό. Παράλληλα η έρευνα ανέδειξε ότι η συμβολή του σουηδικού σχεδίου στην επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος ήταν οριακή. Τα τρόφιμα υπήρξαν πολιτικό εργαλείο κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Η εκμετάλλευση της ελληνικής οικονομίας από τους κατακτητές δεν προκάλεσε μόνο εκατοντάδες χιλιάδες νεκρούς, αλλά είχε βαθύτερες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις στην Ελλάδα της Κατοχής. Η πολιτική ριζοσπαστικοποίηση του ελληνικού λαού και η στροφή του στην Αριστερά ήταν μια από αυτές. Η οργανωμένη Αντίσταση με τις απεργίες, τις διαμαρτυρίες, τις διεκδικήσεις και διαθέτοντας τα ένοπλα μέσα συνέβαλε αποφασιστικά στην επιβίωση του άμαχου πληθυσμού. Εκτός από τα υλικά κέρδη και τις παροχές που απέσπασαν οι εργαζόμενοι από τους κατακτητές και τις δωσιλογικές κυβερνήσεις, συμπληρωματικά εκείνων του σουηδικού σχεδίου, το ΕΑΜ κατόρθωσε να δημιουργήσει μια οικονομία από την οποία εξασφαλίστηκε η επιβίωση του άμαχου πληθυσμού σε περιοχές που δεν δραστηριοποιήθηκε το σουηδικό σχέδιο. Η Ελλάδα του 1944 δεν ήταν η ίδια χώρα με εκείνη που έμπαινε στον πόλεμο το 1940. Η εξέλιξη του ΕΑΜ στη μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση και ο φόβος της Αγγλίας ότι θα αποτελούσε το κύριο εμπόδιο για την παλινόρθωση της μοναρχίας και την επιστροφή του Γεωργίου Β' την οδήγησαν στο να αλλάξει του στόχους τη βοήθειας σε καθαρά πολιτικούς της ώρα της Απελευθέρωσης.

Η επισιτιστική κρίση, η οποία έπληξε την κατοχική Ελλάδα, δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο της ελλειμματικής αγροτικής παραγωγής σε είδη όπως τα δημητριακά, αλλά οφείλεται σε ένα σύνολο παραγόντων με κεντρικό παρονομαστή, όμως, τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η είσοδος της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Μ. Βρετανίας, η ήττα και η κατάκτησή της σήμαινε ότι δεν θα ενσωματωνόταν με ειρηνικά μέσα στην οικονομία του Άξονα. Η είσοδος της Ιταλίας και της Βουλγαρίας στον ελληνικό χώρο, χωρών με αναθεωρητικές εδαφικές βλέψεις, άνοιγε τον δρόμο όχι μόνο για την εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης της ελληνικής οικονομίας αλλά και για τον εδαφικό ακρωτηριασμό της. Και οι τρεις, Γερμανία, Ιταλία και Βουλγαρία έχουν την κύρια ευθύνη για τον λιμό της περιόδου 1941-1942. Την αρχική λεηλασία την ακολούθησε η συστηματική εκμετάλλευση της ελληνικής οικονομίας. Η εκμετάλλευση αυτή ήταν δυσανάλογα μεγάλη για τις οικονομικές δυνατότητες της Ελλάδας και έρχονταν σε αντίθεση με τις διατάξεις του διεθνούς δικαίου. Οι αρχικές επιτάξεις συμπληρώθηκαν από υποχρεωτικές παραδόσεις προϊόντων προς τα κατοχικά στρατεύματα, τη χρηματοδότηση των αγορών από τις δαπάνες κατοχής και την απόκτηση των ειδών που ήθελαν από τη μαύρη αγορά. Οι οικονομικές πολιτικές που επέβαλλαν οι ίδιοι, Γερμανοί και Ιταλοί, ευνόησαν την ανάπτυξη της τελευταίας. Επιπλέον ο εδαφικός ακρωτηριασμός της χώρας και η διοικητική διαίρεση σε τρεις ζώνες κατοχής δεν επέτρεψε στην ελληνική κατοχική κυβέρνηση να έχει πρόσβαση στα πλεονάσματα της ελληνικής υπαίθρου την περίοδο 1941-1942 ενώ ο πληθωρισμός, εξαιτίας των υπέρογκων δαπανών κατοχής, στέρησε

από τις ελληνικές αρχές το σταθερό νόμισμα που ήταν απαραίτητο για να αποκτήσουν τρόφιμα από την εγχώρια παραγωγή.

Τόσο η Γερμανία όσο και η Ιταλία καθώς και η Βουλγαρία αδιαφόρησαν για τις συνθήκες διαβίωσης του άμαχου πληθυσμού, επιρρίπτοντας την ευθύνη για την εισαγωγή τροφίμων η μία στην άλλη. Το αρχικό σχέδιο εισαγωγής σιτηρών ανάμεσα στη Γερμανία και στην Ιταλία τελικά δεν υλοποιήθηκε. Η Γερμανία σταθερά θεωρούσε ότι αποτελούσε ευθύνη της Ιταλίας να εισάγει τρόφιμα αλλά και εξακολουθούσε να επικαλείται ως προϋπόθεση για την εισαγωγή τροφίμων τη θέση της Ελλάδας στην οικονομία του Άξονα και να αρνείται τις υποχρεώσεις της, οι οποίες πηγάζαν από το διεθνές δίκαιο. Αν δεν είχε υπάρξει το σουηδικό σχέδιο, είναι αμφίβολο αν τελικά θα είχαν η Ιταλία και η Γερμανία συμφωνήσει να καταρτίσουν ένα δικό τους βιώσιμο πρόγραμμα εισαγωγής τροφίμων, τα οποία θα διανέμονταν ακριβοδίκαια στον άμαχο πληθυσμό. Αυτό πιθανότατα θα ήταν πολύ περιορισμένο, όσον αφορά τις ποσότητες τροφίμων που θα εισήγαγε, και θα περιλάμβανε μόνο τα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας, όπως η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη, καθώς και την τροφοδοσία των εργατών, οι οποίοι απασχολούνταν από επιχειρήσεις που σχετίζονταν με τα συμφέροντά τους. Επιπλέον η κίνησή τους αυτή δεν θα ήταν απόρροια της θέλησής τους να τηρήσουν τις αρχές και τους όρους του διεθνούς δικαίου, αλλά θα γίνονταν με σκοπό την εξασφάλιση οικονομικών ανταλλαγμάτων. Το Πρωτόκολλο της Ρώμης που υπογράφηκε από τη Γερμανία και την Ιταλία τον Μάρτιο του 1942 πιστοποιεί τις προθέσεις τους αυτές.

Αν και οι κρατικές εκτιμήσεις για το μέγεθος της αγροτικής παραγωγής ήταν αρνητικές, αυτές δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, όπως είδαμε. Η παραγωγή του 1941-1942 ήταν μειωμένη σε σύγκριση με τα προπολεμικά επίπεδα, όμως δεν υπήρξαν οι παράγοντες εκείνοι, ώστε να την οδηγήσουν στην πλήρη κατάρρευση. Η αγροτική παραγωγή άρχισε να ανακάμπτει από το 1942 και, όπως υποστηρίζει ο Γιώργος Μαργαρίτης, το 1943 ήταν κάτι παραπάνω από ικανοποιητική. Η δωσιλογική κυβέρνηση του Τσολάκογλου παρέλαβε ένα πετυχημένο σύστημα διανομής τροφίμων με το δελτίο από τη δικτατορία του Μεταξά. Η διαφορά όμως ήταν ότι εξέλειψαν οι παράγοντες εκείνοι που θα συνέβαλαν στην επιτυχία του, δηλαδή η αποκλειστική απόκτηση της εγχώριας παραγωγής από την κατοχική κυβέρνηση, οι υπερπόντιες εισαγωγές τροφίμων, οι εισαγωγές από την ευρωπαϊκή ήπειρο καθώς και το σταθερό νόμισμα. Επίσης σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι επεμβάσεις των κατακτητών στην επισιτιστική πολιτική. Η πολιτική της υποχρεωτικής παράδοσης της σοδειάς στο κράτος ή σε ιδιωτικά μονοπώλια υπό την αιγίδα του σε τιμές πολύ χαμηλές πιο πολύ προσιδίαζε με μια επιχείρηση ένταξης της ελληνικής αγροτικής οικονομίας στην οικονομία του Άξονα. Αποτέλεσμα ήταν η άρνηση των γεωργών να παραδώσουν τη σοδειά τους, η κατάρρευση του συστήματος του δελτίου και η άδικη κατανομή των υπάρχοντων αποθεμάτων τροφίμων στον άμαχο πληθυσμό. Οι μερίδες που διανέμονταν με το δελτίο στην Ελλάδα στα 1941-1942 ήταν από τις μικρότερες σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη. Για την περίοδο 1941-1942 η μαύρη αγορά υπήρξε η κύρια πηγή απόκτησης τροφίμων για τον άμαχο πληθυσμό με συνέπεια την άδικη κατανομή των τροφίμων και χιλιάδες θανάτους από την πείνα. Η πλήρης αποτυχία της επισιτιστικής πολιτικής του Τσολάκογλου είχε και πολιτικές συνέπειες, την πλήρη ανυποληψία της κυβέρνησής του στον άμαχο πληθυσμό.

Η κυβέρνηση του Γεωργίου Τσολάκογλου φέρει τεράστια ευθύνη για τον λιμό και τους θανάτους από την πείνα για την περίοδο από το 1941-1942. Ο Τσολάκογλου ουδέποτε πρόβαλε την απειλή παραίτησής του προς τους κατακτητές, τη Γερμανία και

την Ιταλία, αν δεν σταματούσαν τις επιτάξεις τροφίμων και δεν εισήγαγαν επαρκή τρόφιμα για τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού. Τουναντίον συνεργάστηκε μαζί τους για την τροφοδοσία των στρατευμάτων τους. Με νόμους του ελληνικού κράτους διευκόλυνε την απόκτηση από αυτούς ελληνικών προϊόντων, όπως το ελαιόλαδο, κατά προτεραιότητα αδιαφορώντας αν θα δημιουργούνταν έλλειψη στην επίσημη αγορά, ενώ το δελτίο είχε σταματήσει επί μήνες να χορηγεί στους δικαιούχους βασικά είδη διατροφής. Όταν πλέον η επισιτιστική κατάσταση είχε φτάσει σε αδιέξοδο τον Ιανουάριο του 1942, ο Τσολάκογλου στράφηκε στην υιοθέτηση κατασταλτικών μέτρων για την επίλυσή της ζητώντας από τον Υπουργό των Εξωτερικών της Γερμανίας von Ribbentrop την άδεια εξοπλισμού της χωροφυλακής. Αλλά και οι διάδοχοι του Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος και Ιωάννης Ράλλης δεν φέρουν λιγότερες ευθύνες για τις στερήσεις που υπέμεινε ο ελληνικός λαός την περίοδο 1942-1944. Οι διανομές τροφίμων που έγιναν με το δελτίο ήταν ελάχιστες. Αν δεν εισάγονταν τα τρόφιμα από τον Καναδά μέσω του σουηδικού σχεδίου κατά πάσα πιθανότητα ο λιμός του 1941-1942 θα είχε επαναληφθεί. Ο Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος στη μονογραφία του, η οποία κυκλοφόρησε μετά τον πόλεμο, υπερασπίστηκε την επισιτιστική πολιτική του, τονίζοντας τη βελτίωση της επισιτιστικής κατάσταση που συντελέστηκε κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του χάρη και στις εισαγωγές τροφίμων των κατακτητών. Όμως αυτές τις εισαγωγές τροφίμων τις απέδιδε στο ελληνογερμανικό και το ελληνοϊταλικό clearing αποσιωπώντας ότι ήταν μια από τις υποχρεώσεις της Γερμανίας και της Ιταλίας να εισάγουν τρόφιμα ως αναπλήρωση για την κατανάλωση βάση της συμφωνίας με τη σουηδική κυβέρνηση και το ΔΚΕΣ, ύστερα από την υπόδειξη της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ. Αλλά και ο Ιωάννης Ράλλης δημόσια ευχαρίστησε τους Γερμανούς και του Ιταλούς για την αποστολή σιτηρών ενώ υπερασπίστηκε την κοινωνική πολιτική του κάνοντας μνεία στα επιδόματα ακρίβειας, τα οποία έδωσε στους δημόσιους και στους ιδιωτικούς υπαλλήλους.¹⁵⁸²

Η Μ. Βρετανία παρά την αρχικά αρνητική της στάση για την αποδέσμευση του φορτίου του αυστραλιανού σταριού και την τμηματική του αποστολή στην Ελλάδα ή την αποστολή άλλης βοήθειας, προερχόμενης εκτός της ζώνης του αποκλεισμού τελικά δέχθηκε να υποχωρήσει. Σε αυτό καταλυτικό ρόλο έπαιξε η θετική στάση των ΗΠΑ απέναντι στο ελληνικό αίτημα, η είσοδος τους στον πόλεμο, η διαφορετική προσέγγιση που έδιναν στην εφαρμογή του αποκλεισμού αλλά και ο φόβος των ιθυνόντων του ΜΕΩ και του ΦΟ μήπως εξαναγκαστούν να προβούν σε πολύ μεγαλύτερες υποχωρήσεις. Οι Σύμμαχοι, η Μ. Βρετανία και οι ΗΠΑ, ουσιαστικά αναγνώριζαν το μερίδιο της ευθύνης τους στο ελληνικό επισιτιστικό πρόβλημα και έδιναν λύση στο αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί επιτρέποντας να αποσταλεί από τον Καναδά μέσω του αποκλεισμού σάρι, ένα προϊόν που η Ελλάδα το εισήγαγε προπολεμικά σε μεγάλες ποσότητες. Οι φιλελεύθερες δημοκρατίες, οι ΗΠΑ και η Μ. Βρετανία, έκαναν την υπέρβαση σε αντίθεση με τη ναζιστική Γερμανία και τη φασιστική Ιταλία. Όσον αφορά το διαδικαστικό μέρος ήδη είχε γίνει μια προεργασία με τα προγράμματα αρωγής που είχαν λάβει τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη οπότε στο σουηδικό σχέδιο θα ενσωματώνονταν προτάσεις που δεν είχαν υλοποιηθεί έως τότε.

Το σουηδικό σχέδιο ήταν μια μοναδική επιχείρηση αρωγής σε όλη τη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου από την άποψη ότι δεν έγινε ανάλογη εξαίρεση για καμία άλλη κατεχόμενη ευρωπαϊκή χώρα από τις εμπόλεμες Μεγάλες Δυνάμεις,

¹⁵⁸² Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, *Ιδού η αλήθεια*, ό. π., σσ. 84-86· Ιωάννης Ράλλης, *Ο Ιωάννης Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, ό. π., σσ. 51,87.

ΗΠΑ, Μ. Βρετανία, Γερμανία και Ιταλία, για την εισαγωγή τροφίμων εκτός της ζώνης του αγγλικού αποκλεισμού υπό την επίβλεψη μιας ουδέτερης κυβέρνησης, όπως η σουηδική. Η άλλη ιδιαιτερότητά του, η οποία το καθιστούσε μοναδικό, ήταν ότι δεν περιοριζόταν να αποτελέσει μια ανθρωπιστική επιχείρηση, αλλά η Μ. Βρετανία και οι ΗΠΑ δια μέσου της ΕΔΒΕ διείσδυαν σε έδαφος κατεχόμενο από τον εχθρό και επιχειρούσαν να ελέγξουν την αγροτική οικονομία της Ελλάδας. Η ΕΔΒΕ θα αποσπούσε μέρος της αγροτικής παραγωγής από τη Γερμανία και την Ιταλία και θα το διέθετε προς όφελος του άμαχου πληθυσμού, δηλαδή θα μετέφερε τον οικονομικό πόλεμο μέσα στο εχθρικό έδαφος, και η Μ. Βρετανία και οι ΗΠΑ θα αποκτούσαν ένα προγεφύρωμα την ώρα της Απελευθέρωσης. Αυτά τα δύο στοιχεία καθώς και το μέγεθος των εισαγωγών το διαφοροποιούσαν απ' όλα τα σχέδια αρωγής, τα οποία έως τότε είχαν λάβει χώρα στις υπόλοιπες κατεχόμενες χώρες.

Το σουηδικό σχέδιο, αν και βελτίωσε τις επισιτιστικές συνθήκες εκεί που δραστηριοποιήθηκε, δηλαδή στα μεγάλα αστικά κέντρα, αποδείχθηκε ανεπαρκές για τις ελληνικές ανάγκες. Αν και οι θάνατοι από την πείνα στην Αθήνα έπεσαν στα προπολεμικά επίπεδα τον Ιανουάριο του 1943, ωστόσο ο επισιτισμός του άμαχου πληθυσμού εξακολουθούσε να είναι ανεπαρκής και να επηρεάζεται από παράγοντες όπως η σπανιότητα των τροφίμων καθώς και ο πληθωρισμός. Η ΕΔΒΕ, αν και πέτυχε να διανείμει το σάρι από τον Καναδά ακριβοδίκαια μέσω του δελτίου, απέτυχε να ελέγξει και να εξασφαλίσει την εγχώρια παραγωγή και να τη διαθέσει προς όφελος του άμαχου πληθυσμού. Η Γερμανία και η Ιταλία, αν και έδειξαν την πρόθεσή τους να συνεργαστούν με τη σουηδοελβετική επιτροπή, τήρησαν μόνο τους τύπους του όρου που προέβλεπε την αναπλήρωση των ελληνικών τροφίμων, τα οποία θα κατανάλωναν, ενώ διέθεσαν το μεγαλύτερο μέρος των τροφίμων που εισήγαγαν εκεί που ήθελαν αυτοί, δηλαδή στους εργάτες επιχειρήσεων, οι οποίες απασχολούνταν από αυτούς. Αυτό είχε ως συνέπεια τα είδη διατροφής που διανέμονταν με το δελτίο να είναι πολύ λίγα και ο άμαχος πληθυσμός να εξακολουθεί να εξαρτάται από τη μαύρη αγορά. Επιπλέον η γεωγραφική επέκταση του σουηδικού σχεδίου και η διανομή της βοήθειας από το εξωτερικό ήταν περιορισμένη στον ελλαδικό χώρο εξαιτίας των απαγορεύσεων και των εμποδίων που πρόβαλλαν οι Γερμανοί και οι Ιταλοί. Το αποτέλεσμα ήταν το πρόγραμμα να μην εκτελεσθεί βάση του αρχικού σχεδιασμού και να ευνοηθούν μόνο τα μεγάλα αστικά κέντρα.

Η Ιταλία και η Γερμανία δεν επέταξαν την επισιτιστική βοήθεια. Το σουηδικό σχέδιο τους απάλλαξε από την υποχρέωση να εισάγουν οι ίδιοι τρόφιμα και δεν θα διακινδύνευαν τον τερματισμό του προγράμματος από τους Συμμάχους. Η επισιτιστική βοήθεια θα έφερνε και την κοινωνική ειρήνη, Στα χέρια τους όμως είχαν πάρα πολλούς τρόπους να τη διαχειριστούν με πλάγιους τρόπους. Οι ίδιοι καθόριζαν τις περιοχές που θα δραστηριοποιούνταν η σουηδοελβετική επιτροπή. Επιπλέον οι δωσιλογικές κυβερνήσεις μπορούσαν να παρέμβουν στη διαχείριση της βοήθειας εκ μέρους τους, επειδή αυτή διανέμονταν από τον επίσημο κρατικό μηχανισμό. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις όπως στην Πελοπόννησο όπου τα Τάγματα Ασφαλείας διαχειρίστηκαν μέρος της βοήθειας. Οι δωσιλογικές κυβερνήσεις απέτυχαν να αποβούν οι αποκλειστικοί διαχειριστές της επισιτιστικής βοήθειας εξαιτίας της σθεναρής άρνησης της ΕΔΒΕ αλλά και εξαιτίας της αντίστασης του ΕΑΜ, το οποίο κατόρθωσε να διεισδύσει στους μηχανισμούς που τη διένειμαν. Η κυβέρνηση Ράλλη εκμεταλλεύθηκε τη βελτίωση στο επισιτιστικό, που επέφερε το σουηδικό σχέδιο, και με αυξήσεις και παροχές σε είδος σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες μπόρεσε να αποκαταστήσει μέρος του κύρους της.

Η πίεση που δέχθηκαν οι αγροτικοί πληθυσμοί να ενταχθούν στην οικονομία του Άξονα με δυσμενείς οικονομικά όρους καθώς και οι στερήσεις στις οποίες υποβλήθηκε ο άμαχος πληθυσμός των πόλεων σε συνδυασμό με την πτώση του βιοτικού του επιπέδου στην κατοχική Ελλάδα στα 1941-1942 είχαν ως αποτέλεσμα την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση τους. Η οικονομία έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην απόφαση μεγάλου μέρους του αγροτικού κόσμου καθώς και των κατοίκων των πόλεων, είτε ανήκαν σε εργατικά ή αστικά κοινωνικά στρώματα, να ενταχθούν στην Αντίσταση. Η συμμετοχή τους σε αυτήν ακύρωνε τις δυσμενείς γι' αυτούς οικονομικές συνθήκες, όπως την υποχρεωτική παράδοση της σοδειάς ενώ η ένταξη των εργαζομένων σε προμηθευτικούς συνεταιρισμούς και η δημιουργία και ο έλεγχος των συσσιτίων τους πρόσφερε τη δυνατότητα να αποκτήσουν τα είδη που δεν εισάγονταν από το σουηδικό σχέδιο και δεν διανέμονταν από το κρατικό δελτίο ή αδυνατούσαν να τα αποκτήσουν από τη μαύρη αγορά, δηλαδή να επιβιώσουν. Η έγκαιρη διάγνωση της σοβαρότητας του επισιτιστικού προβλήματος από το ΚΚΕ και το ΕΑΜ και οι μάχες που έδωσαν για την αντιμετώπισή του το διαφοροποιούσαν από τις αντιστασιακές οργανώσεις του αστικού πολιτικού χώρου και τους έδινε ένα πλεονέκτημα. Αποτέλεσμα ήταν η πολιτική επιρροή του ΚΚΕ και του ΕΑΜ να ξεπεράσει τα στενά όρια της εργατικής τάξης και να επεκταθεί σε μεσοαστικά κοινωνικά στρώματα καθώς και σε αγροτικούς πληθυσμούς.

Η αγγλική κυβέρνηση αντιμετώπισε αρνητικά την εξέλιξη του ΕΑΜ στη μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση στην κατοχική Ελλάδα. Η αποτυχία της να ελέγξει τις ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις με το ΚΓΣΑ οδήγησε την αγγλική πλευρά να ψάχνει εναλλακτικούς τρόπους να διεισδύσει πολιτικά στην περιφέρεια της Ελεύθερης Ελλάδας. Αυτό επιδίωξε να το πετύχει με οικονομικά μέσα διακόπτοντας την οικονομική ενίσχυση του ΕΛΑΣ ενώ παράλληλα με την αποστολή χρυσών λιρών σε πυρόπληκτες περιοχές, οι οποίες είχαν αποκλειστεί από το σουηδικό σχέδιο από τους κατακτητές ή για άλλους λόγους δεν μπόρεσε η σουηδοελβετική επιτροπή να έχει πρόσβαση, επιχείρησε να αποβεί η ίδια ο αποκλειστικός διαχειριστής της βοήθειας. Παράλληλα όμως δεν πίεσε δια μέσου της σουηδοελβετικής επιτροπής τους κατακτητές, Γερμανία και Ιταλία, να σταματήσουν τα αντίποινα κατά του άμαχου πληθυσμού προβάλλοντας έγκαιρα την απειλή ότι σε διαφορετική περίπτωση θα σταματούσαν οι εισαγωγές τροφίμων από τον Καναδά. Σταδιακά στην κατοχική Ελλάδα δημιουργήθηκαν δύο ζώνες οικονομίας. Από τη μια υπήρχαν τα αστικά κέντρα τα οποία είχαν συνδεθεί με το σουηδικό σχέδιο, δεν είχαν υποστεί καταστροφές από τα στρατιωτικά αντίποινα, διατηρούσαν άθικτη την παραγωγική τους βάση και τις υποδομές τους και βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης. Από την άλλη υπήρχαν οι ελεύθερες περιοχές, από τις οποίες η επικράτεια του ΕΑΜ η «Ελεύθερη Ελλάδα» ήταν η μεγαλύτερη. Η τελευταία είχε υποστεί τεράστιες καταστροφές από τα κατοχικά στρατεύματα με αποτέλεσμα την οικονομική υποβάθμισή της. Χρειάζονταν τεράστιες ποσότητες από τα υλικά τα οποία θα εισάγονταν από το εξωτερικό για την αρωγή και τη αποκατάσταση.

Η βοήθεια θα εισάγονταν από το εξωτερικό και ο αρχικός αποδέκτης θα ήταν τα αστικά κέντρα, τα οποία έλεγχε η κυβέρνηση και από τα οποία η αρωγή θα διοχετευόταν στην κατεστραμμένη ελληνική ύπαιθρο. Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, όταν θα αναλάμβανε την εξουσία, θα είχε την ευκαιρία να ενοποιήσει οικονομικά και πολιτικά τη χώρα και οι πολιτικοί, οι οποίοι συμμετείχαν σε αυτή, να αποκαταστήσουν το χαμένο κύρος τους εξαιτίας της απραξίας τους κατά την Κατοχή. Όμως ήταν κυβέρνηση ενότητας μόνο κατά ευφημισμό και η καχυποψία ήταν διάχυτη ανάμεσα

στα μέλη της, τα οποία προέρχονταν από τον αστικό πολιτικό κόσμο και το ΕΑΜ. Ειδικότερα ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου δεν εμπιστεύονταν τις προθέσεις του ΚΚΕ και του ΕΑΜ. Ο ρόλος της ελληνικής κυβέρνησης στη διαχείριση της βοήθειας ήταν περιορισμένος. Παρά την ύπαρξη της ΕΔΒΕ και του σουηδικού σχεδίου τον πρώτο λόγο για τη βοήθεια, η οποία θα εισάγονταν, την είχε ο αγγλικός ΜΛ με την ανοχή των Αμερικανών. Το μέγεθος της βοήθειας δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες της ελληνικής κυβέρνησης και στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας και της οικονομίας την ώρα της Απελευθέρωσης καθώς και στον αρχικό προγραμματισμό. Η αγγλική πλευρά φέρει τεράστια ευθύνη γι' αυτό και εκβίασε τους Υπουργούς του ΕΑΜ να εφαρμόσουν μια σειρά αντιλαϊκών μέτρων αμφίβολης αποτελεσματικότητας. Το άλλο μεγάλο πρόβλημα ήταν ότι η βοήθεια δεν ήταν επαρκής, ώστε να στηριχθεί η νέα δραχμή. Η νομισματική κρίση συντέλεσε και αυτή στην πολιτική κρίση που ακολούθησε. Η πολιτική κρίση και η ένοπλη σύγκρουση του Δεκέμβρη δεν είχαν μόνο ως αποτέλεσμα τον πολιτικό παραγκωνισμό του ΕΑΜ αλλά και τον αποκλεισμό του από τη διαχείριση της οικονομικής βοήθειας. Η συμφωνία της Βάρκιζας ήλθε να επισφραγίσει αυτόν τον αποκλεισμό. Το έργο της αρωγής και της αποκατάστασης θα το αναλάμβανε η νέα κυβέρνηση Πλαστήρα και οι κυβερνήσεις που θα τη διαδέχονταν. Ο αστικός πολιτικός κόσμος, ο οποίος είχε μείνει αδρανής τα προηγούμενα χρόνια, πλέον απερίσπαστος θα διαχειριζόταν τη βοήθεια από το εξωτερικό.

Η ΕΔΒΕ από την έναρξη του σουηδικού σχεδίου έως την αποχώρησή της από την Ελλάδα τον Μάρτιο του 1945 διένειμε συνολικά 712.000 τόνους τροφίμων. Οι 610.000 τόνοι προέρχονταν κυρίως από τον Καναδά και κατά δεύτερο λόγο από τις ΗΠΑ και την Αργεντινή ενώ τα υπόλοιπα προήλθαν από τη Σουηδία, 3.600 τόνοι, από την Τουρκία, 2.100 τόνοι, 31.000 τόνους από τις χώρες του Άξονα, Γερμανία και Ιταλία, 4.400 τόνους εγχώριων προϊόντων. Στην ΕΔΒΕ παραδόθηκαν και 55.000 τόνοι τροφίμων από τον ΜΛ ενώ οι Γερμανοί της παρέδωσαν 6.000 τόνους τροφίμων κατά την αποχώρησή τους. Σημαντικές ποσότητες διένειμε και ο ΜΛ.¹⁵⁸³

Χώρες που παρείχαν βοήθεια και χρηματική αξία της βοήθειας σε δολάρια ΗΠΑ, Αύγουστος 1941-Μάρτιος 1944		
Χώρα	Συνολική Συμβολή	Συμβολή σε τρόφιμα
Καναδάς	12.439.384	11.588.515
Σουηδία	806.423	612.370
Ελβετία (έως 1 Ιανουαρίου 1944)	771.787	510.361
Ηνωμένες Πολιτείες	18.986.232	10.581.510
Σύνολο	33.003.826	23.292.756

Μέσα σε αυτά τα στοιχεία δεν συμπεριλαμβάνεται η αξία του σταριού που απέστειλε η Αργεντινή. Παρατίθεται στο Βιολέτα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2011, σ. 162.

Οι πρώτες μεταπολεμικές εκτιμήσεις υπολόγιζαν τη ζημιά στα αγροτικά προϊόντα να φτάνει τα 22.489.054.000 δραχμές σε τιμές 1940. Εξίσου σημαντικές ήταν οι ζημιές που υπέστησαν οι αγροτικές υποδομές και ο εξοπλισμός. Οι πρώτοι υπολογισμοί ανέβαζαν την αξία τους στα 7.073.281.000 δραχμές. Ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης υπολόγιζε τη μείωση της παραγωγής προϊόντων που είχε ανάγκη ο Άξονας,

¹⁵⁸³ Bengt Helger, ό. π., σ. 19.

για το 1941-1944, το 1944: α) στο 16% για τις ελιές, β) στο 16% για το ελαιόλαδο, γ) στο 66% για τα σταφύλια, δ) στο 66% για τη σταφίδα, ε) στο 20% για τα φρούτα και τους ξηρούς καρπούς. Στο ζωικό κεφάλαιο της χώρας η μείωση ήταν : α) πρόβατα 50%, β) κατσίκια 50%, γ) χήροι 80%, δ) πουλερικά 50%. Στα ζώα εργασίας η μείωση ήταν: α) άλογα 60%, β) μουλάρια 60%, γ) γαϊδούρια 50%, δ) βόδια 60%, ε) βουβάλια 60%. Το μέγεθος των καταστροφών προμήνυε ότι η ανάκαμψη της αγροτικής παραγωγής στα προπολεμικά επίπεδα δεν θα γινόταν σύντομα και η εξάρτηση από τις εισαγωγές από το εξωτερικό θα συνεχίζονταν.¹⁵⁸⁴

Ένα άλλο ζήτημα που έμενε ανοικτό ήταν απόδοση ή η αποζημίωση για τα αγαθά που επιτάχθηκαν από τα γερμανικά στρατεύματα κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Η Σύμβαση για τον Διακανονισμό ζητημάτων που προέκυψαν από τον Πόλεμο και την Κατοχή (Vertrag zur Regelung aus Krieg und Besatzung entstandener Fragen) ή αλλιώς Συμφωνία Μετάβασης (Überleitungsvertrag) άνοιγε τον δρόμο για όσους είχαν υποστεί λεηλασίες, κλοπές ή κατάσχεση της περιουσίας τους από τις κατοχικές αρχές να ζητήσουν είτε την απόδοση των αγαθών τους ή την οικονομική αποζημίωσή τους. Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας υπέγραψε τη σύμβαση το 1954 ενώ η Ελλάδα τον Νοέμβριο του 1954. Το ΝΔ 3578, «Περί κυρώσεως του Καταστατικού Χάρτη της Διαιτητικής Επιτροπής επί των περιουσιών, δικαιωμάτων και συμφερόντων εν Γερμανία..» αφορούσε την απόδοση τιμαλφών, αργυρών σκευών, επίπλων, και αγαθών που σχετίζονταν με τον πολιτισμό, τα οποία αφαιρέθηκαν από τα γερμανικά στρατεύματα ή τους συμμάχους. Η συμφωνία δεν ανέφερε ανάμεσα στα παραπάνω αγαθά τα τρόφιμα. Ανάμεσα σε αυτούς όμως που κατέθεσε αίτηση για αποζημίωση ήταν και ο Νικόλαος Τερζόγλου, ο μαυραγορίτης ελαιόλαδου. Τελικά η ΟΔΓ, ύστερα από συμβιβασμό, κατέβαλε στον Τερζόγλου ως αποζημίωση 400.000 μάρκα.¹⁵⁸⁵

Οι στερήσεις είχαν εξίσου δυσμενείς επιπτώσεις στη δημογραφική εξέλιξη της Ελλάδας. Τα κύρια αίτια οφείλονταν στους θανάτους από πείνα, τον υποσιτισμό, τη μετανάστευση και την επιδείνωση της υγείας. Η γεννητικότητα μειώθηκε από το 26%, μέσος όρος της διετίας 1937-1938, στο 11,8 % το 1942, ενώ σε κάποιες περιφέρειες η πτώση ήταν ακόμη μεγαλύτερη. Αν και η θνησιμότητα τα έτη 1943-1944 μειώθηκε σχεδόν στα προπολεμικά επίπεδα, η γεννητικότητα όμως μόλις στα 1944 έφτασε στα επίπεδα του 1940. Οι γεννήσεις κατά τη διετία 1945-1946, αν και ήταν αυξημένες, υπολείπονταν του μέσου όρου της διετίας 1937-1938. Το 1946 ο πληθυσμός της Ελλάδας έφτασε τα 7.300.000 σχεδόν όσο το 1940, λίγο πριν την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου. Με βάση τον προπολεμικό αριθμό αύξησης, εάν δεν είχε μεσολαβήσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Κατοχή, ο πληθυσμός της Ελλάδας θα ανέρχονταν στα 7.790.000. Η μελέτη των ηλικιών ομάδων του άμαχου πληθυσμού έδειχνε σημαντική μείωση των ηλικιών 0-15 ετών εξαιτίας της μείωσης των γεννήσεων και των θανάτων από πείνα. Σημαντική μείωση υπέστηκε και η ομάδα ηλικιών 25-35 ετών.¹⁵⁸⁶

¹⁵⁸⁴ ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1945, 67.10, «Αποζημιώσεις/Επανορθώσεις Γερμανίας», Table 10, Table 11· Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Θυσίαι της Ελλάδος*, Αθήνα, Καθημερινή, 2014, σσ. 31-37.

¹⁵⁸⁵ Δέσποινα-Γεωργία Κωνσταντινιάκου, *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα. Ψάχνοντας την ηθική και υλική δικαίωση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σσ. 199-202

¹⁵⁸⁶ Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Η επιβίωση του ελληνικού λαού. Εισήγησις εις τον Οργανισμόν Ανασυγκροτήσεως. Α: Τα δεδομένα*, Αθήνα, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, 1947, σσ. 71-89· Γεωργία Τζαβάρα, τ. Β, ό. π., σ.

Εξίσου σημαντική ήταν και η επιδείνωση της υγείας του άμαχου πληθυσμού. Το σουηδικό σχέδιο να μην απέτρεψε την εκδήλωση ενός νέου μαζικού κύματος θανάτων από την πείνα, αλλά οι ποσότητες και η ποικιλία τροφίμων που εισήγαγε ήταν ανεπαρκείς και οι κατακτητές, Γερμανία, Ιταλία και Βουλγαρία δεν επέτρεψαν να επωφεληθεί το σύνολο του άμαχου πληθυσμού που την είχε ανάγκη. Το αποτέλεσμα ήταν η επιδείνωση της υγείας του ελληνικού λαού. Η κλονισμένη υγεία του ελληνικού λαού όμως ήταν η καλύτερη απόδειξη των στερήσεων και του υποσιτισμού τον οποίο βίωσε. Χαρακτηριστικά, από τους 768 ασθενείς που εξετάστηκαν στα δημοτικά ιατρεία της Νίκαιας τον Μάρτιο του 1943, δύο έπασχαν από εμφανή αστία και ένας από οιδήματα πείνας. Οι υπόλοιποι έπασχαν είτε από παθήσεις του αναπνευστικού είτε από οφθαλμολογικές παθήσεις. Η αβιταμίνωση είχε ως συνέπεια την εξασθένηση του ανοσοποιητικού συστήματος. Από το καλοκαίρι του 1943 μεγάλο μέρος του πληθυσμού των πόλεων έπασχε από εντεροπάθειες. Στην επαρχία τα κρούσματα ελονοσίας παρουσίαζαν αύξηση σε σχέση με αυτά του 1942. Το ΔΚΕΣ υπολόγιζε ότι το 1944 υπήρχαν 2,5 εκατομμύρια κρούσματα ελονοσίας σε ένα πληθυσμό που αριθμούσε 7 εκατομμύρια. Μεταπολεμικά σύμφωνα με εκτιμήσεις ο αριθμός των πασχόντων από φυματίωση είχε ανέρθει στους 500.000. Η σπονδυλίτιδα, ο ραχισμός, η τραχηλική αδενίτιδα έκαναν θραύση στις παιδικές ηλικίες σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι βλάβες στην υγεία των παιδιών να θεωρούνται σοβαρότερες από τις καταστροφές στις υποδομές της χώρας. Ο Γκλέν Λήτ, διευθυντής του τμήματος πρόνοιας της UNRRA εξέφραζε φόβους ότι:

«Μια γενεά του Ελληνικού Λαού θα έχη μειωμένην σωματικήν ανάπτυξιν, αγωγήν ελλειπήν θα μένη χωρίς κατάλληλον άσκησιν ή πείραν διά συνήθη επαγγέλματα και κοινωνικά ανεργμάτιστος...».¹⁵⁸⁷

Ο καθηγητής Χωρέμης διεξήγαγε έρευνα με τίτλο «Η σημερινή κατάσταση της υγείας του παιδιού» η οποία δημοσιεύτηκε το 1946 στο περιοδικό Κλινική. Το βάρος των παιδιών παρουσίαζε αισθητή μείωση σε σύγκριση με το Μεσοπόλεμο και με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά επίπεδα. Στα βρέφη ηλικίας 6 μηνών η μείωση έφτανε το 1,5 κιλό, στην ηλικία 6 μηνών έως 5 ετών τα 2 κιλά, από 5-10 ετών τα 3 κιλά ενώ από 10-15 τα 4 κιλά. Ανάλογες αρνητικές συνέπειες παρατηρούνταν και στο ύψος των παιδιών. Τα βρέφη ηλικίας έως 6 μηνών και τα παιδιά έως 10 ετών παρουσίαζαν μείωση 5,5 εκατοστών ενώ από 10 έως 14 τα 9. Η μείωση αυτή θα εξακολουθούσε και στην τέταρτη πενταετία, σύμφωνα με τις προβλέψεις. Αυτή η μείωση δεν ήταν ομοιόμορφη σε όλη την περιφέρεια της πρωτεύουσας αλλά ήταν εντονότερη στις εργατικές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά.¹⁵⁸⁸

Η πείνα είχε προκαλέσει ανάμεσα στον άμαχο πληθυσμό στην κατοχική Ελλάδα περισσότερους θανάτους από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις της περιόδου 1941-1944, τα αντίποινα, τις εκτελέσεις, τους εκτοπισμούς και τα βασανιστήρια. Ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης μεταπολεμικά υπολόγισε τους θανάτους με κύρια αιτία την πείνα στους 260.000 ενώ οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των γερμανικών και των ιταλικών στρατευμάτων για την καταστολή του αντάρτικου προκάλεσαν 30.000

¹⁵⁸⁷ΓΑΚ, Αρχείο Κυβέρνησης Μέσης Ανατολής, φάκ. 1858, αρ. πρ. 16079, «Υγειονομική Κατάσταση των κατοίκων Αθηνών – Πειραιώς από της Κατοχής» ΓΑΚ, Νομαρχία Αττικής, φάκ. 23, αρ. πρ. 3613, Νίκαια 5/4/1943 ΙΑΥΕ, ΚΥ, 1943, φάκ. 26.3, "Aide- Memoire", Στοκχόλμη 4/12/1943 Katerina Gardikas, Relief Work and Malaria in Greece, 1943–1947, στο: *Journal of Contemporary History*, Vol 43(3), σσ. 493–508.

¹⁵⁸⁸ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, ό. π., σσ. 296-299.

νεκρούς και οι εκτελέσεις 40.000 αντίστοιχα. Ο εμφύλιος πόλεμος στη συνέχεια και οι διωγμοί ενάντια της Αριστεράς προδίκαζαν ότι η χώρα θα ακολουθούσε μια διαφορετική πολιτική πορεία από τα άλλα κράτη της Δ. Ευρώπης και οι οικονομικές πληγές του πολέμου θα χρειάζονταν αρκετά χρόνια για να θεραπευτούν.¹⁵⁸⁹

Πηγές

Αρχειακές αδημοσίευτες
Ελλάδα

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας

Αρχείο ΚΚΕ

Αρχείο ΕΔΑ

Αρχείο ΕΠΟΝ

Αρχείο Μαρίας Σβώλου

Γενικά Αρχεία του Κράτους

Κεντρική Υπηρεσία

Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού

Αρχείο Υπουργείου Επιστισμού/ Εφοδιασμού

Αρχείο Υπουργείου Υγείας

Αρχείο ΕΟΝ

Αρχείο Ιωάννη Μεταξά

Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά

Αρχείο Κυβέρνησης Μέσης Ανατολής

¹⁵⁸⁹ Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, σσ. 110-112.

Αρχείο Νομαρχίας Αττικής

Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων

Αρχείο Στυλιανού Χούτα

Αρχείο Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλώγων

Συλλογές Ερυθρού Σταυρού

Αρχείο ΗΣΑΠ

ΓΑΚ ΛΕΣΒΟΥ

Αρχείο «Έλαιον Α.Ε.»

Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας

Αρχείο Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού

Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας της Ελλάδος

Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού

Αρχείο Κυριάκου Βαρβαρέσου

Αρχείο Ξενοφών Ζολώτα

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος

Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος

Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο

Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη

Αρχείο Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου

Αρχείο Αλέξανδρου Διομήδη

Αρχείο Βάνδας Ζαβιτσιάνου

Αρχείο Σμαράγδας Τσολάκη

Αρχείο Πλάτωνα Χατζημιχάλη

Αρχείο ΕΑΜ Παλαμά-Καρδίτσας

Αρχείο Λεωνίδα Μπατρίνου

Αρχείο Σάββα Παπαδόπουλου

Αρχείο Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας

Αρχείο Βάσου Τσιμπίδαρου

Αρχείο Νίκολαου Λαϊνόπουλου

Αρχείο Θεόδωρου Τουρκοβασίλη

Αρχείο Ηλία Λαγάκου

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη

Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού

Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου

Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Αρχείο Νίκου Δέα

Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα

Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου των Εξωτερικών

Κεντρική Υπηρεσία 1941-1945

Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Πειραιώς

Ιστορικό Αρχείο Αγροτικής Τράπεζας

Βιβλίο Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου 1940-1945

Βιβλίο Γενικών Διαταγών

Εφόδια Εξωτερικού

Ιστορικό Αρχείο ΔΕΗ

Αρχείο Παλαιών Ηλεκτρικών Εταιριών (ΕΗΕ, ΗΕΠ, ΗΕΜ, ΗΕΑΠ)

Αρχείο οδού Μινοδότη

Εταιρία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

Αρχείο Παναγιώτη Κανελλόπουλου

Κέντρο Έρευνας και Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού/Ακαδημία Αθηνών

Αρχείο Δημήτριου Χατζίσκου

Foreign Office

War Office

Special Operation Executive

Franklin D. Roosevelt Presidential Library

President's Personal File

President's Secretary's Files

President's Official File

Papers of Sumner Welles

Papers of Harry Hopkins

War Refugee Board Files

Map Room Files

Office of Strategic Services

Record Group 59

Record Group 226

Αγγλία

The National Archives

Cabinet Office

Γερμανία

Politisches Archiv Auswärtigen Amt

Büro des Staatssekretärs

Büro des Unterstaatsekretärs

Bundesarchiv-Militärarchiv

Territoriale Befehlshaber in Südosteuropa (RW 40)

ΗΠΑ

National Archive Record Administration

FDR Presidential Library

Personal files

German Seized Records (G.S.R.)

Records of German Field Commands: Rear Areas, Occupied Territories and Others (Microfilm Publication T-501)

United Nations

United Nations Archives

United Nations Relief and Rehabilitation Administration archives

Δημοσιευμένες αρχειακές πηγές

Documents on German Foreign Policy, Series D (1937-1945), The War Years, Vol. XII, Vol. XIII, Washington, Government Printing Office, 1962.

Foreign Relations of the United States

Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941, Europe, Volume II.

Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1942, Europe, Volume II.

Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The Near East and Africa, Volume IV.

Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1944, The Near East, South Asia, and Africa, The Far East, Volume V.

United States Foreign Economic Administration, *A Survey of Greek Relief April 1941 to December 1943*. In Collaboration with the State Department Washington DC, 1944

Αγροτική Τράπεζα, *Απολογισμός και έκθεσις της διοικήσεως επί των πεπραγμένων του έτους 1941*, Αθήνα, Αγροτική Τράπεζα, 1942.

Βαλντέν Άξελ Σωτήρης (επ.), *Η ανθρωπιστική βοήθεια στην κατοχική Ελλάδα Η σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού 1942-1945*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2017.

ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, 8 τόμοι, Έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Αθήνα, 1998.

Γκιούρας Θανάσης, Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, (επ.) *Κατοχή-Ναζισμός και ελληνική οικονομία*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2015.

Ζέκερντοφ Μάρτιν, *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα κάτω από τα γερμανικά αρχεία*. Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1991.

Μανουσάκης Βασίλης (επ.), «*Στο νότιο προπύργιο του Ράιχ*». Ο απολογιστικός φάκελος του γερμανικού οικονομικού επιτελείου για την Ελλάδα της Κατοχής, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2019.

Παπαγκόγκος Κωστής, *Αρχείο Person. Κατοχικά Ντοκουμέντα του ΔΕΣ Πελοποννήσου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977.

Ριζάς Σωτήρης, *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944 από τα έγγραφα των αμερικανικών υπηρεσιών*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών Κ.Ε.Ι.Ν.Ε., 2004.

Σπηλιωτοπούλου Μαρία, Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του βρετανικού υπουργείου των εξωτερικών foreign office 371: 1940-1943*. Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2002.

Τσουδερού Βιργινία (επιμ.), *Ιστορικό Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού 1941-1944*, 6 τόμοι, Αθήνα, Φυτράκης, 1990.

Iatrides, J.O., (ed.) *Ambassador MacVeagh Reports: Greece, 1933–1947*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1980.

Εφημερίδες – Έντυπα

Ακρόπολις

Απελευθερωτής

Απογευματινή (Θεσσαλονίκη)

Αναγέννησις (Τρίκαλα)

Βραδυνή

Δελτίον Ειδήσεων

Εργατικό Βήμα ΕΑΜ

Ελευθερία

Εθνική Αλληλεγγύη

Εφημερίς των Ιονίων

Εφημερίς της Κυβερνήσεως

ΕΛΛΑΣ

Θάρρος (Καλαμάτα)

Κρητικός Κήρυξ

Μακεδονία,

Νέα Χίος

Νεολόγος Πατρών

Παρατηρητής

Πρωία

Πρωινός Τύπος (Θεσσαλονίκη)

Οικονομολόγος Αθηνών

Οικονομικός Ταχυδρόμος

Ριζοσπάστης

ΚΟΜΕΠ

Ταχυδρόμος (Βόλος)

Jonio

Bolletino Ufficiale Degli Affari Civili Delle Isole Jonie

Gazzeta Ionica

Νέα Ευρώπη

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Κυριάκος Ρεντούμης

Κώστας Στέρπης

Ειρήνη Ρεντούμη

Γιώργος Μαλαχίας

Νίκος Γκολιομύτης

Μανώλης Γλέζος

Νίκος Λούβρος

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

CIA – RDP13X00001R000100180006-9

Βιβλιογραφία

Μονογραφίες

Αβδελίδης Παρμενίωνας, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1976.

Αγαπητίδης Σ.-Πιζάνιας Ν., «Διαιτητική – Το κόστος στοιχειώδους συντηρήσεως κατά την περίοδον της κατοχής (1940-1941)» στο *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία 31 Μαΐου 1945.

Αγγελόπουλος Άγγελος, *Οικονομικά. Άρθρα και Μελέτες, 1946-1967*, τόμος πρώτος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1974.

Αγγελόπουλος Άγγελος, *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο. Η μεγάλη ευθύνη των Συμμάχων*, Αθήνα, Το

Βήμα, 2015.

Αγγελόπουλος Κωνσταντίνος, *Φως εις το ζήτημα των οικονομικών δοσιλόγων*, Αθήνα, 1945.

Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1939*, Αθήναι, Μάρτιος, 1940.

Αλεξανδρής Αλέξης, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις 1939-1943 στο Νίκος Σβορώνος, Χάγκεν Φλάισερ (επ.), Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Αθήνα, ΜΙΑΤ, 1989.

Ζήσιμος Συνοδινός(επ.), *Ανώνυμου. Ημερολόγιον Συμβάντων του Κεντρικού Καταστήματος της Τράπεζας Αθηνών 1943-1945*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2014.

Αρσενίου Λάζαρος, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τόμοι 2, Λάρισα, «έλλα» , 1999.

Αρσενίου Λάζαρος, *Η δολοφονία του Κώστα Βιδάλη*, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1982,

Αυγουστίδης Άγγελος, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Αθήνα, Καστανιώτη, 1999

Αυγουστίδης Άγγελος, *Το Εργατικό ΕΑΜ, στο Νίκος Σβορώνος, Χάγκεν Φλάισερ (επ.), Η Ελλάδα 1936-44, Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Αθήνα, ΜΙΑΤΕ, 1989.

Βασιλόπουλος Γιώργης, *Από τους αγώνες του ΕΑΜ στην αδόλωτη Αθήνα και της θρυλικής Πανυπαλληλικής (ΚΠΕ) των δημοσίων υπαλλήλων*, Αθήνα, 1984.

Βαρών-Βασάρ Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Αθήνα, Εστία, 2009.

Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της Δουλείας*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1981.

Βενέζης Ηλίας, *Εμμανουήλ Τσουδερός. Ο πρωθυπουργός της Μάχης της Κρήτης*, Αθήνα, Ιδιωτική, 1966.

Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941-1944*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012.

Βόγλης Πολυμέρης, Φλώρα Τσίλαγα, Ιάσοντας Χανδρινός, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012.

Γάτου Χρύσανθου, *Η Αθήνα είναι κόλαση. Η τραγωδία ενός μικρού και γενναίου λαού. Η πείνα του χειμώνα 1941-1942*, Αθήνα, Ελεύθερες Εκδόσεις, 1945,

Γεωργίου Βάσως (επίμ.), *Ιστορία της Αντίστασης 1941-1945*, τόμοι 1-5. Αθήνα, Αυλός, 1979.

Γκοτζαμάνης Σωτήριος, *Κατοχικόν Δάνειον και Δαπάναι της Κατοχής*, Θεσσαλονίκη, 1954.

Γιαννοπούλου Δανάη - Μαρία, *3 Δεκεμβρίου 1944 – 11 Ιανουαρίου 1945. Οι πολιτικές εξελίξεις κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών και η στάση του αθηναϊκού τύπου*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2012.

Γρηγοριάδης Φοίβος, *Το Αντάρτικο*, τόμοι 5, Αθήνα, Καμαρινόπουλος, 1964.

Γούναρης Κ. Βασίλειος Παπαπολυβίου Πέτρος, *Ο φόρος αίματος στην Κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία-Αντίσταση και Επιβίωση*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2001.

Δάγκας Αλέξανδρος, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*, Θεσσαλονίκη, Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, 1998.

Δημητρίου Κ. Α., *Η πρώτη απεργία στη σκλαβωμένη Ευρώπη. Χρονικό της Κατοχής*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Πέτρου Καραβάκου, 1945.

Δαφνής Κώστας, *Χρόνια πολέμου και κατοχής, Κέρκυρα 1940 -1944. Μια άγνωστη ιστορία*, Κέρκυρα, 1966

Δερτιλής Παναγιώτης, *Αριθμοί και κείμενα των εξόδων κατοχής και η αξίωσις της Ελλάδος*, στο

Εμμανουήλ Καλλιτσούνακης(επ.), Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών, Ιούλιος-Σεπτέμβριος τεύχος Γ, τομ. 44, Αθήνα, Εμμανουήλ Καλλιτσούνακης, 1964.

Διβάνη Λένα, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941-1944*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1992.

Δοξιάδης Κωνσταντίνος, *Θυσίες της Ελλάδος, αιτήματα και επανορθώσεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, 1947.

Δοξιάδης Κωνσταντίνος (επ.), *Η επιβίωση του ελληνικού λαού. Τα δεδομένα. Η εισήγησις εις τον Οργανισμόν Ανασυγκροτήσεως*, Αθήνα, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, 1947.

Δορδανάς Στράτος, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2006

Δορδανάς Στράτος, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία, 1941- 1944*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2007.

ΕΑΜ, *Πώς πρέπει να δουλεύη η γυναίκα στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Αθήνα, Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου, Αθήνα, 1943.

Eudes Domonique, *Οι καπετάνιοι. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1949*, Αθήνα, Εξάντας, 1975,

Εθνική Αλληλεγγύη, *Μια προσπάθεια και ένας άθλος. Το έργο της Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδος*, Αθήνα, 1945

Εθνική Αλληλεγγύη, *Τέσσερα χρόνια αγώνες και δράση της ΕΑ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 1945.

Ελευθεριάδης Δημοσθένης, *Η λαϊκή διατροφή εν πολέμω και εν ανάγκη*, Αθήνα, 1952.

Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών: *Χρονικόν της Εξαετίας 1941-1947*, έκδοση ΕΒΕΑ, Αθήνα, [1948].

Ελληνικό Αίμα, *Το γερμανικό κήνος, Η χιτλερική κτηνωδία και τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά εγκλήματα των Γερμανών*, Αθήνα, (Ε.Ε.Α), 1944

Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πειραιώς: *Πεπραγμένα του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Πειραιώς. Περίοδος: Νοέμβριος 1944-Αύγουστος 1948*, Ναυτεμπορική, Αθήνα, 1948.

Ευελπίδης Χρυσός, *Η Γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής οικονομίας*, Αθήνα, Πυρσός Α.Ε, 1940.

Ευελπίδης Χρυσός, *Η Γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και Κοινωνική άποψις*, Αθήνα, ο Λόγος, 1944.

Θανοπούλου Μαρία, *Η προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2000.

Θωμαδάκης Σταύρος, *Μαύρη αγορά και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας, στο Ιωάννης Ιατρίδης, (επ.), Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση, τ. Α΄*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981.

Ζαλοκώστας Χρήστος, *Το Χρονικό της Σκλαβιάς*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1967.

Ζάννας Αλέξανδρος, *Η Κατοχή. Αναμνήσεις- Επιστολές*, Αθήνα, Εστία, 1964.

Ζαπαντή Ανδρέα, *Ελληνό-Σοβιετικές Σχέσεις 1917-1941*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1989.

Ζαφειρης Γιάννης, *Η Κατοχή και η Εθνική Αντίσταση στη Σάμο*, Αθήνα, 1962.

Ζέπος Δημήτριος, *Λαϊκή δικαιοσύνη εις τας ελευθέρας περιοχάς της υπό κατοχὴν Ελλάδος*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986.

Ζολώτας Ξενοφών, *Η Πολιτική της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα, 1945

Hammond N.G.L, *Δυτική Μακεδονία. Αντίσταση και Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή 1943-1944*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Η Μαύρη Βίβλος των βουλγάρικων εγκλημάτων εις την Ανατολικήν Μακεδονία και Δυτικήν Θράκην 1941- 1944, Έκθεσις των καθηγητών πανεπιστημίων Αθηνών Θεσσαλονίκης, Αθήναι, 1945,

Θεός Κώστας, *Τα ελληνικά συνδικάτα στην πάλη ενάντια στον φασισμό και για την ανεξαρτησία τους*, 4^η έκδοση, Ειρήνη, Αθήνα, 1978.

Θεοδώρου Βασιλική, Υποσιτισμός και φυματίωση στο Μεσοπόλεμο. Υγιεινή διατροφή και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων στο *Μνήμων*, τ.30, Αθήνα, 2009.

Θεοτοκάς Γιώργος, *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005.

Θεοτοκάς Νίκος, Κοταρίδης Νίκος, Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006.

Θωμαδάκης Σταύρος, Μπουρνόβα Ευγενία, Προπολεμική διαβίωση και κατοχική επιβίωση: ιστορία καθημερινής ζωής, στο *Τα Ιστορικά*, τχ. 41, Αθήνα, Δεκέμβριος 2004.

I.M.X.A, *Μακεδονία και Θράκη, 1941 -1944. Κατοχή – Αντίσταση – Απελευθέρωση*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1998.

Ιατρίδης Γιάννης (επίμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.

Ιωακειμόγλου Γεωργίου, Λογαρά Γεωργίου, Μελέτη του σιτηρεσίου πτωχών οικογενειών των Αθηνών κατά την πολεμικήν περίοδον 1941-1942, στο *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμος 20, Αθήνα, Γραφείο δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1949.

Γιάννης Ιωαννίδης, Αλέκος Παπαναγιώτου (επ.), *Αναμνήσεις. Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση 1940-1945 (Το πρακτικό μιας συζήτησης)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979.

Ιωάννου Κώστα, *Ιστορική Έρευνα. «Ελεύτερη Ορεινή Ελλάς»*, Αθήνα, Δρομεύς, 1948.

Καβάλα Μαρία, *Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική κατοχή (1941-1944): κοινωνία, οικονομία, διωγμοί Εβραίων*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2009.

Καλογιάννης Σταύρος, *Οι Έλληνες κατά την Κατοχήν (Το ημερολόγιον ενός στρατιώτου)*, Αθήνα, Σ. Φωτιάδης,

Καλογιαννίδης Δημήτρης, *Το Εθνικό Εργατικό Απελευθερωτικό Μέτωπο. Η δράση του στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1941-1944*, δημοσίευτη διπλωματική εργασία, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2014.

Καλομενίδης Γιάννης, Παρασκευαΐδης Λουίζος, Τσουκαλάς Γιώργος (επ.), *Βιομηχανικές Αναμνήσεις*, Ελευσίνα, Δήμος Ελευσίνος, 2006.

Καλούδης Νεκτάριος, *Η αποβίβαση των Γερμανών στην Κέρκυρα και η καταστροφή της πόλης από τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς το Σεπτέμβριο του 1943. Ιστορικό χρονικό*, 2^η έκδοση, Αθήνα, 1991.

Καλούσης Ακρίτας, *Η δράση του Συλλόγου Υπαλλήλων Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος (Σ.Υ.Ε.Τ.Ε.) κατά την περίοδο της Κατοχής – Αντίστασης και την περίοδο των Δεκεμβριανών*, Αθήνα, 2018,

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ημερολόγιο Κατοχής, 31 Μαρτίου 1942 – 4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2003.

Κακριδής Ανδρέας, *Κυριάκος Βαρβαρέσος. Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*, Αθήνα, Κέντρο έρευνας και τεκμηρίωσης Τράπεζας της Ελλάδος, 2017.

Καράβης Περικλής Στέλιος, *Η ιταλική κατοχή στην Ελλάδα (1941-1943): η πολιτική επιβολής και καταστολής από την ΧΙ στρατιά*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2015.

Καραμάνος Ιωάννης, *Πλάναι και Αλήθειαι*, Αθήναι, 1947.

Καρατζόγλου Γιάννης, *Ένας Αιώνας Δεσμοί Εμπιστοσύνης*, Θεσσαλονίκη, Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο, Θεσσαλονίκης, 2016.

Καρδάρης Χρήστος, *Η βουλγάρικη προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Βουλγάρικη*

Λέσχη Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονίκη*, Επικαιρότητα, 1997.

Κεμερλής Κ. Π, Πολυχρονιάδης Σ. Α, *Η αντίσταση στη Λέσβο (Πηγές και Πτυχές της)*, Αθήνα, 1988.

Κιτσίκης Δημήτρης, *Ελλάς και Ξένοι 1919-1967. Τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1977.

Κολιού Νίτσα, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-44*, τ. Β, Βόλος, 1985.

ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τόμοι 5, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981.

ΚΚΕ, *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*, τόμοι 2, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981.

Κλήμης Αριστοτέλης, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, 1935-1945*, τ.3, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα, 1991.

Κουκουλές Γιώργος, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1995.

Κουκουλές Γιώργος, *Η συμβολή του Εργατικού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου στον αγώνα για την επιβίωση*, στο: *Αρχειοτάξιο*, τ.3, Μάιος 2001.

Κονόμος Ντίνος, *Η Επτάνησος κατά την Ιταλικήν κατοχήν (1941-1943)*, Αθήνα, 1962.

Κοσμετάτος Φωκάς, *Η εισαγωγή της ιταλικής ιονικής δραχμής εις την Επτάνησον (1941-1943)*, Αθήνα, Κοβάνης, 1946.

Κούκουνα Αναστασία, *Επιβίωση στην Κατεχόμενη Ελλάδα. Οι αποστολές του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού*, Αθήνα, HISTORIA, 2016.

Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη, Ξανθήππη (επιμ.): *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944. Καθεστώς – Παράμετροι – Συνέπειες*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002.

Κωνσταντινάκου Δέσποινα-Γεωργία, *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα. Ψάχνοντας την ηθική και υλική δικαίωση μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015.

Κωστελένος, Γεώργιος, Βασιλείου, Δημήτριος, Κουνάρης, Εμμανουήλ, Πετμεζάς, Σωκράτης & Σφακιανάκης, Μιχαήλ: *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, 1830-1939*, Πηγές οικονομικής ιστορίας της νεότερης Ελλάδας : ποσοτικά στοιχεία και στατιστικές σειρές, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας και Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα, 2007

Lecoeur Sheila, *Το νησί του Μουσολίνι. Φασισμός και ιταλική κατοχή στη Σύρο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013.

Λάζου Βασιλική, *Ο επισπισμός της Αθήνας κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών στο Τα Ιστορικά*, Δεκέμβρης 1944. Οι μάχες στη γειτονιά της Αθήνας, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 2010.

Λάμπρου Παναγιώτης, *Πόλεις σε κρίση. Το Ηράκλειο στην κατοχική δίνη, στο Πεπραγμένα Επιστημονικού Συμποσίου, Μέρες του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2012.

Λιαλιούτη Τζένη, *Σαν πας στην Καλαμάτα στο Εφημερίδα των Συντακτών*, 4/2/2018.

Λιάπης Βαγγέλης, *Αντίσταση, Ελευσίνα, 1941-1944*, Ελευσίνα, 1975.

Λογαράς Χρήστος, *Μελέτη του σιτηρεσίου εργατικών οικογενειών, οικογενειών υπαλλήλων και μικροεπαγγελματιών των Αθηνών κατά την περίοδο Ιανουαρίου – Απριλίου 1943*, στο *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, έτος 1943, τόμος 18^{ος}, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1950

Λογοθετόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιδού η αλήθεια*, Αθήναι, 1948.

Λουκάτος Γεράσιμος, *Αθηναϊκά του πολέμου και της Κατοχής. Ιδιωτικά βιώματα και μαρτυρίες*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1989.

Λουκάτος Σπύρος, *Η πολιτική της Ιταλίας στα Επτάνησα*, στο: Νίκος Σβορώνος, Χάγκεν Φλάισερ (επ.), *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, ΜΙΑΤΕ,

1989.

Λούκος Χρήστος, Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις, στο Χατζηιωσήφ Χρήστος, Προκόπης Παπαστράτης (επ.), Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή – Αντίσταση 1940-1945, τ. Γ2, Βιβλίοραμα, Αθήνα, 2007.

Λούκος Χρήστος, Τα δημογραφικά της Κατοχής: μερικές προτάσεις για τη συστηματική αξιοποίηση τους, στο: *Αρχειοτάξιο*, αριθ. 1, 2001.

Λυμπεράτος Μιχάλης, Οι οργανώσεις της Αντίστασης στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης, (επ.), Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή – Αντίσταση 1940-1945, τ. Γ2, Βιβλίοραμα, Αθήνα, 2007.

Λυμπεράτος Μιχάλης, Παπαστράτης Προκόπης (επίμ.), *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, Βιβλίοραμα, 2014.

Μάγερ Φρανκ Χέρμαν, μετφρ. Γιάννης Μυλωνόπουλος, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις. Η 1^η ορεινή μεραρχία, το 22^ο ορεινό σώμα στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944*, τόμ. Β', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2003.

Μαγκριώτης, Δημήτριος Ι.: *Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα Κατοχής, 1941-1944*, Αθήνα, Φόρμιγξ, 1996 [1949].

Μαζαράκης Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Ίκαρος, 1948.

Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2002.

Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*. Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.

Μανουσάκης Βασίλειος, *Οικονομία και Πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2014.

Μανουσάκης Βασίλης, Το εμπόριο ελαιόλαδου στην κατεχόμενη Ελλάδα, 1941-1944 στο Δημήτρης Μπαχάρας (επ.), *Πτυχές της ιστορίας της ΓΣΕΒΕΕ. Ταυτότητες, αιτήματα, αναπαραστάσεις, στην τέχνη και τον πολιτισμό*, Αθήνα, ΙΜΕ/ΓΣΕΒΕΕ, 2020.

Μανουσάκης Βασίλης, Η Κρήτη της «Νέας Ευρώπης». Οικονομία, κοινωνία και η εμπειρία της Κατοχής, στο Πεπραγμένα Επιστημονικού Συμποσίου *Μέρες του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2012.

Μαργαρίτης Γιώργος, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, Πολίτης, 1993.

Μαργαρίτης Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών Ανέμων. Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*. Αθήνα, Βιβλίοραμα, 2009.

Μαργαρίτης Γιώργος, Οικονομικές Πτυχές των ένοπλων αντιστασιακών οργανώσεων, στο Κλεομένης Κουτσούκης, (επ.), *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία : 50 χρόνια από την ίδρυση και το εθνικό συμβούλιο της ΠΕΕΑ, 1944-1994*, τ. Α', Αθήνα, Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών Παντείου Πανεπιστημίου, 1995.

Μαργαρίτης Γιώργος, Εμφύλιες διαμάχες στην κατοχή, στο Νίκος Σβορώνος, Χάγκεν Φλάισερ, (επ.), *Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Αθήνα, ΙΑΑΤΕ, 1989.

Μαργαρίτης Γιώργος, Η μάχη της Αθήνας. Στρατιωτικές επιχειρήσεις από 4 Δεκεμβρίου 1944 ως 6 Ιανουαρίου 1945, στο *Τα Ιστορικά*, Δεκέμβρης 1944. Οι μάχες στη γειτονιά της Αθήνας 1944, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 2010.

Μαυρουδής Γιώργος, *Το ημερολόγιο της πείνας*, Αθήνα, Κέδρος, 1976.

Μάτσης Παναγιώτης, *Συνεταιρισμοί, μετά προλόγου του υφυπουργού του Επισιτισμού κ. Γ. Πειρουνάκη*, Εν Αθήναις, 1944.

Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο. Η Τετάρτη Αυγούστου ο πόλεμος 1940-41*, Φαίδων Βρανάς (επ.), Αθήνα, Ίκαρος, 1960

Μεταξάς Ιωάννης, *Λόγοι και Σκέψεις*, 1939-1941, τ. Β, Αθήνα, Γκοβόστης, 1969.

Μητροπολίτη Δημητριάδος Ιωακείμ, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, Αθήνα, 1950.

Μιλλιέξ Ροζέ, *Ημερολόγιο και μαρτυρίες του πολέμου και της Κατοχής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1982.

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, Νικολακόπουλος, Ηλίας και Φλάισερ, Χάγκεν (επιμέλεια): *«Εχθρός» Εντός των Τειχών. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006.

Μιχαηλίδης Σίμος, *Το ΕΑΜ Πειραιά*, Πειραιάς, 1987.

Μούτουλας Παντελής, *Πελοπόννησος 1940-45. Η περιπέτεια της επιβίωσης του διχασμού και της απελευθέρωσης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004

Μούτουλας Παντελής, *Το ΕΑΜ στην Ηλεία : Η συγκρότηση της λαϊκής ηγεμονίας (1941-1944). Οργανωτικά πρότυπα και φαντασιακές λειτουργίες*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2014.

Μπακάλμπασης Αναστάσιος, *Η οικονομία της Ελλάδος και η οργανωμένη ιδιωτική πρωτοβουλία, κατά την περίοδο της κατοχής, 1941-1944*, Αθήναι, ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ, 1944, Αθήνα, 1944.

Μπαλκούρα Κατερίνα, *Μέρες Κατοχής στην Αθήνα*, (Ζωγράφου-Γουδί-Κουπόνια), Αθήνα, 24 Γράμματα, 2021

Μπαλλής Δημήτριος, *Ο ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981.

Μπαρτζιώτας Βασίλης, *Εθνική Αντίσταση στην αδόλωτη Αθήνα. Μερικοί βασικοί σταθμοί στην ιστορία της ΚΟΑ του ΚΚΕ*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1984.

Μπεϊκος Γεωργούλας, *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, τόμοι 2, Αθήνα, Θεμέλιο, 2005.

Μπενετάτος Διονύσης, *Το χρονικό της Κατοχής, 1941-1944*, Αθήνα, 1963.

Μπράτσος Νάσος, *Εργατικές Ιστορίες. Συνεντεύξεις με πρωταγωνιστές του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα από το 1920 έως το 1967*, Αθήνα, Εκδόσεις Bux, 1998.

Μπόση Κώστα, *Άη Στράτης. Η μάχη της πείνας των πολιτικών εξόριστων στα 1941*, Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις, 1977,

Μπουρνόβα Ευγενία, *Θάνατοι από πείνα Η Αθήνα του χειμώνα 1941- 1942 στο :*

Αρχειοτάξιο, αριθ. 7, 2005.

Μπουτσίνης Γιώργος (Νικήτας), *Το αντάρτικο στην Αττική 1941-1945*, Αθήνα, 1978.

Μυριδάκης Μιχάλης, *Αγώνες της φυλής. Η Εθνικής Αντίστασης ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ 1941-1944*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1976.

Μων Παύλος, *Inter Arma Charitas. Αναμνήσεις από την Ελλάδα κατά την Κατοχή (1941-1944)*, Λευκωσία, 1969.

Μωραΐτη Ανδρέα, *Η επιμελητεία του Αντάρτη*, στο: *Ιστορικών Αρχείων Εθνικής Αντιστάσεως*, τ.4, Αθήνα, 1958.

Νικολαΐδου Ελένη, *Η συνταγές της... πείνας. Η ζωή στην Αθήνα την περίοδο της Κατοχής*, Αθήνα, εκδόσεις, ΚΨΜ, 2018

Παγουλάτος Γιώργος, *Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1940-2000*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος πρόγραμμα ερευνών Ιστορικού Αρχείου, 2006.

Παπαγιάννης Σταύρος Αστερίου, *Τα παιδιά της λύκαινας. Οι «επίγονοι» της 5^{ης} ρωμαϊκής λεγεώνας κατά τη διάρκεια της κατοχής 1941-1944*, Αθήνα, Σόκολη, 2004.

Παπαγιάννης Σταύρος Αστερίου, *Ο Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αγροτικής Δράσης. Τα τάγματα ασφαλείας της Θεσσαλίας (Ιανουάριος-Οκτώβριος 1944)*, Αθήνα, Σόκολη, 2007.

Παπάγος Αλέξανδρος, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του. Από Αυγούστου 1940 έως Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα, Εθνικός Κήρυκας.

Παπαδημητρίου Οδυσσέως, *Από τας λαμπράς σελίδας της Αγροτικής Τραπέζης. Το υποκατάστημα Καρδίτσας κατά τα ταραχώδη έτη 1941-1948*, Αθήνα, 1954.

Παπαδοπούλου Κατερίνα, *Επισιτιστική πολιτική και επισιτισμός στη Θεσσαλονίκη την περίοδο της Κατοχής*, αδημοσίευτη διπλωματική, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 1992.

Παπαδοπούλου Κατερίνα, *Επισιτιστική Πολιτική και επισιτισμός Θεσσαλονίκης κατά την Κατοχή*, στο ΙΜΧΑ, *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1998.

Παπαστράτης Προκόπης, *Οι Κυκλάδες και η Σίφνος την περίοδο της Κατοχής*, στο Εταιρεία Σιφναϊκών Μελετών, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Τόμος Β΄, Αθήνα 2001.

Παπαστράτος Ευάγγελος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Αναμνήσεις από τη ζωή μου*, Αθήνα, 1964.

Παμπούκας Γεώργιος Β., *Ο Φασισμός και οι Ιδεολογικοί του Βάσεις*, καταστήματα Νικ. Τιλπέρογλου, Αθήνα, 1940.

Παμπούκας Γεώργιος: *Το έργο μου εν τω Υπουργείον της Γεωργίας κατά την Κατοχήν*, [χ.ε.], Αθήνα, 1946.

Πανταζίδης Ξενοφών, *Ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*, τόμοι 2, Αθήνα, 1992.

Πανταζόπουλος, Θ. Δ., *Η ταμειακή στενότητα στο Ναύπλιον κατά την Κατοχή και η έκδοσις τοπικού νομίσματος*, (επανέκδοσις του από Δεκεμβρίου 1945 εκδοθέντος στο Ναύπλιον εντύπου, εξαντληθέντος), [χ.ε.], Αθήνα, 1963.

Πατρώνης Βασίλης, Αγγελή Μαρία, «Ούτε φύλλο καπνού ...». Ο καπνός του Αγρινίου στην ταραγμένη δεκαετία του '40, στο: Μπάδα Κωνσταντίνα - Σφήκας Δ. Θανάσης (επ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα, Παρασκήνιο, 2010.

Πεπονής Αναστάσιος, *Προσωπική μαρτυρία*, Αθήνα, Κέδρος, 1971.

Πετμεζάς Σωκράτης, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012.

Πετρόπουλος Γιώργος, *Τα ελληνικά παραδοσιακά κόμματα κατά τη διάρκεια της κατοχής*, στο Γιάννης Ιατρίδης (επ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*.

Πριόβολος Καίσαρ, *Ήμουν «Υπεύθυνος».* Γεγονότα της Αιγιαλείας κατά το 1943-1944, Αθήνα, (χ. ε), 1988.

Πριόβολος Γιάννης, *Εθνικιστική «αντίδραση» και Τάγματα Ασφαλείας. Εμφύλιος και αντικατοχικός πόλεμος 1943-1944*, Αθήνα, Πατάκης, 2018.

Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, *Δελτίο Πράξεων και Αποφάσεων*, Αθήνα, Ολκός, 1976.

Ράλλης Γεώργιος, *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήναι, 1947.

Ροδάκης Περικλής, Γραμμένος Μπάμπης, (επ.), *Η έκθεση Σιάντου για τα Δεκεμβριανά και η έκθεση της ΧΙΙΙης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ για τη Μάχη της Αθήνας*, Γλάρος, 1986.

Ρούσος Πέτρος, *Η μεγάλη πενταετία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1976.

Σαλίμπα Ζίση, *Τράπεζα της Ελλάδος (1941-1944). Η Αντίσταση των εργαζομένων*, Αθήνα, Η Εφημερίδα των Συντακτών, 2020,

Σάμιος Παναγιώτης, *Αγοραπωλησίες Ακινήτων 1941-1944. Οι «χρυσές» ευκαιρίες της Κατοχής*, Αθήνα, Εταιρία Σύγχρονης Ιστορίας, 2017.

Σαλαβράκος Ιωάννης-Διονύσιος, *Οικονομία και Ολοκληρωτικός Πόλεμος. Η περίπτωση του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (1939-1945)*, Αθήνα, Κριτική, 2008.

Σαράφης Στέφανος, *Ο ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1999.

Σβορώνος Νίκος, Χάγκεν Φλάϊσερ (επ.), *Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία –Κατοχή- Αντίσταση*, Αθήνα, ΜΙΑΤΕ, 1991.

Σκαλιδάκης Γιάννης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1994))*. Αθήνα, Ασίνη, 2014.

Σκαλιδάκης Γιάννης, *Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (1944). Ένας τύπος Επαναστατικής Εξουσίας. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 2012.

Σκολπάκης Νίκος, *Η Κατοχή ως «ευκαιρία»: Η ληστρική συσσώρευση στις μικρές αγγελίες και τις διαφημίσεις*, στο: *Αναγνώσεις*, Κριτική βιβλίου, τεχνών και επιστημών, 25/10/2013.

Σκούρας Φ – Χατζηδήμος Α. –Καλούτσης, Α. – Παπαδημητρίου, Γ., *Η ψυχοπαθολογία της πείνας του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1991.

Σμπαρούνης Αθανάσιος, *Μελέται και Αναμνήσεις εκ του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθήνα, 1951.

Σπηλιωτόπουλος, Επαμεινώνδας: *Ένας έφηβος στην Κατοχή*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα, 2007.

Στέρπης Χρήστος, *Εισαγωγές και επιτάξεις τροφίμων των κατακτητών στην Ελλάδα (1942 - 1944). Το ζήτημα της αναπλήρωσης της εγχώριας αγροτικής παραγωγής*, *Τα Ιστορικά*, τ. 69, Αθήνα, Μέλισσα - Μουσείο Μπενάκη, 2019.

Στέρπης Χρήστος, *Ανταλλάσσοντας το λάδι με το σάρι. Δράσεις της «Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι» στην Κατοχική Ελλάδα, 1943-1944 στο Δοκίμες, Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, 2019.

Στέρπης Χρήστος, *Η αποστολή «Κίμων Κρέων» και ο ελληνικός αστικός πολιτικός κόσμος στην Ελλάδα της κατοχής 1943-1944* στο: Σαράφη Λη, Λαγάνη Ειρήνη, Παπαδημητρίου Δέσποινα, Σπηλιωτοπούλου Μαρία (επ.), *Αποτυπώσεις τη Ευρωπαϊκής Ιστορίας κείμενα αφιερωμένα στον Προκόπη Παπαστράτη*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2021.

Στρογγύλης Απόστολος, *Η Καρδίτσα στην Αντίσταση. Η πρωτεύουσα της Ελεύθερης Ελλάδας*, Αθήνα, Φυτράκης, 1988

Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων: *Η Ελληνική Βιομηχανία και οι Επικριταί της*, [Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων], Αθήνα, 1945.

Σφυρόερας Βασίλης, *Ιστορία της Ελευσίνας. Από τη Βυζαντινή περίοδο μέχρι σήμερα*, τόμ. Β΄, Ελευσίνα, Δήμος Ελευσίνας, 2005

Τζαβάρα Γεωργία, *Κοινωνική γεωγραφία της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944). Η δημογραφική συμπεριφορά του ελληνικού πληθυσμού & τα θύματα της πείνας*, τ. Α΄, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2017.

Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπεζικής της Ελλάδος: 1928-1978*, ΤΤΕ-ΙΕΤΑ, Αθήνα, 1978.

- Τσάτσου Ιωάννα, *Φύλλα Κατοχής*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2000.
- Τσολάκογλου Γεώργιος, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι, εκδ. «Ακροπόλεως», 1959.
- Τσουδερός Εμμανουήλ, *Επισπισμός 1941-1944*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1946.
- Τζούκας Βαγγέλης, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο, 1942-1944. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2013.
- Τσουπαρόπουλου Θανάση, *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης. Ιστορική και νομική προσέγγιση*, Αθήνα, Γλάρος, 1989.
- Τυροβούζης Χρήστος, *Αυτοδιοίκηση και «Λαϊκή» Δικαιοσύνη. Συμβολή στην Ιστορία των θεσμών της Ελληνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Προσκήνιο, 1991.
- Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης* τόμ. Α-Β, Αθήνα, Παπαζήσης, 1989- 1995.
- Χατζοπούλου Ελένη, Αντίσταση στην κατοχική Χαλκίδα, στο Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης (επ.), *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος, 1940-1960*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2014,
- Φλάισερ Χάγκεν, Η ναζιστική εικόνα για τους (Νεό-) Έλληνες και η αντιμετώπιση από τις γερμανικές αρχές κατοχής, στο Βασίλης Κρεμμυδάς, Χρύσα Μαλτέζου, Νικόλαος Παναγιωτάκης, *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. Β, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1986.
- Φλάισερ Χάγκεν, Επαφές των γερμανικών αρχών κατοχής και των κυριότερων οργανώσεων της ελληνικής Αντίστασης, στο Γιάννης Ιατρίδης(επ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.
- Φλιτούρης Αθανάσιος, *Το Αντάρτικό του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο. Στόχοι, δράση και αποτελέσματα. Ιούλιος 1942-Δεκέμβριος 1944*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορία και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα, 1998.
- Φλουντζής Αντώνης, *Χαϊδάρι. Κάστρο και βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1986.
- Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012.
- Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *Δεκεμβριανά 1944. Η μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *ΠΕΑΝ (1941-1945). Πανελλήνιος Ένωση Αγωνιζομένων Νέων*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 2005.
- Χατζηϊωάννου, Μαρία Χριστίνα, Μαυροειδή, Μαρία (επιμ. Γεωργία Μ. Πανσεληνά): *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών, 1902-2002: Ιστορική αναδρομή στη συλλογική συνείδηση των εμπόρων*. Εκδόσεις Κέρκυρα, Αθήνα, 2002
- Χατζηπατέρας Κώστας Ν. – Φαφαλιού- Δραγώνα Μαρία (επίμ.), *Η Αθήνα της Κατοχής*, τόμ. Α΄ - Β΄
- Χατζής Θανάσης, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, τόμοι 4, Αθήνα, Δωρικός, 1983.
- Χατζιωσήφ Χρήστος , Προκόπης Παπαστράτης (επίμ.), *Ιστορίας της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007.
- Χεκίμογλου Ευάγγελος, Ρούπα Ευφροσύνη, *Η ιστορία της βιομηχανίας τροφίμων*, Αθήνα, Κέρκυρα, 2006
- Χεκίμογλου Ευάγγελος, Από τη φτώχεια στην πείνα. Η πολιτική οικονομία του λιμού, στο: *Τα Ιστορικά*, τ. 80, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 26/4/2001.
- Χιονίδου Βιολέττα, *Λιμός και θάνατος στη κατοχική Ελλάδα 1941-1944*. Αθήνα, Εστία, 2011.
- Χρηστίδης Χριστόφορος, *Χρόνια Κατοχής. 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου*, Αθήνα, 1971.

Χρυσόχοου Αθανάσιος, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Βιβλίον δεύτερον. Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, 1943-1944, Θεσσαλονίκη, Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1950

Τζαβάρα Γεωργία, *Η ΜΑΣΤΙΓΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ. Η πείνα ως αιτία θανάτου στην Κατοχή (1941- 1944) και η αναζήτηση των θυμάτων της*. Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2007.

Τζαβάρα Γεωργία, *Κοινωνική γεωγραφία της πείνας στην Ελλάδα της κατοχής (1941-1944). Η δημογραφική συμπεριφορά του ελληνικού πληθυσμού & τα θύματα της πείνας*, τόμος β'

Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα πρώτα 50 χρόνια*, Αθήνα, 1978.

Τσολάκογλου Γεώργιος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Ακρόπολις, 1959.

Τσουδερός Εμμανουήλ, *Επισπισμός*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1946.

Ferro Mark, *Ο πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918*, γ' έκδοση, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997.

Acheson Dean, *Present at the Creation. My years at the state department*, Νέα Υόρκη, Norton, 1970

Alexander George, *The Prelude to the Truman Doctrine: British Policy in Greece, 1944–47*. New York, Oxford University Press, 1982.

Allen Michael Thad, *Hitler's Slave Lords, the business of forced labour in occupied Europe*, Tempus, Stroud (UK), 2004.

Anastasakis Panteleymon, *The Church of Greece Under Axis Occupation*, Fordham University Press, 2015.

Argenti Philip, *The occupation of Chios by the Germans and their administration of the island*, Λονδίνο, University Cambridge Press, 1966.

Balcar Jaromir, Dem tschechinschen Arbeiter das Fressen geben': Factory Canteens in the Protectorate of Bohemia and Moravia, στο Tonsmeyer Tatianna, Haslinger Peter, Laba Agnes, (eds.), *Coping with Hunger under German Occupation in World War II*, Palgrave McMillan, 2018.

Barker Elizabeth, *British Policy in South – East in the Second World War*, Λονδίνο, Basingstoke, 1976.

Baten Jörg, Wagner Andrea, Autarchy, Market Disintegration, and Health: the Mortality and Nutritional Crisis in Nazi Germany, 1933-1937, cesifo working paper no. 800 category 7: trade policy, October 2002.

Belchem John, *Industrialization and the Working Class: The English Experience*, Λονδίνο, Scolar Press, 1991.

Beaumont Jan, Starving for Democracy. Britain's Blockade and Relief for Occupied Europe, 1939-1945 στο: *War & Society*, , 8:2, 1990.

Boldorf Marcel and Okazaki Tetsuji (eds.), *Economies Under Occupation. The hegemony of Nazi Germany and Imperial Japan in World War II*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2015

Brandt Karl, *Management of agriculture and food in the German- occupied and other areas of Fortress Europe*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 1953.

Chadwick Owen, *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge University Press, 1987.

Clogg Richard (ed.), *Bearing Gifts to Greeks. Humanitarian Aid to Greece in the 1940's*, Hampshire, Pallgrave Macmillan, 2008.

Coles James Anthony, *The Moral Economy of the Crowd: Some Twentieth-Century Food Riots*, στο:

The Journal of British Studies, Volume 18, Issue 01, September 1978.

Collingham Lizzie, *The Taste of War. World War II and the battle of food*, Νέα Υόρκη, The Penguin Press, 2012.

Courvoisier R., *Ανεφοδιασμός των νησιών Χίου, Σάμου, Ικαρίας και Μυτιλήνης: 9 Ιουνίου 1942*, Γενεύη, 1942.

Crossland James, *Britain and the International Committee of the Red Cross, 1939-1945*, Palgrave MacMillan, 2014.

Dalton, Hugh. *The fateful years: memoirs, 1931–1945*, Λονδίνο, Frederick Muller Ltd, 1957.

Davis E. Lance, Engerman Stanley, *Naval Blockades in Peace and War: An Economic History since 1750*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

Dear, I.C.B. & Foot, M.R.D. (eds): *The Oxford Companion to World War II*, Oxford University Press, Oxford, 2005 [1995].

Delivanis. D, D. C. Cleveland, *Greek monetary developments 1939-1948*, Bloomington, Indiana University Press, 1950.

Eden Anthony, *The Eden Memoirs: The Reckoning*, Λονδίνο, Cassell, 1965.

Elleman Bruce A. and S.C.M. Paine (ed.) *Naval Blockades and Seapower Strategies and Counter-Strategies, 1805–2000*, Λονδίνο, Routledge, 2006.

Etmektsoglou-Koehn Gabriella, *Axis Exploitation of Wartime Greece, 1941-1943*, αδημοσίευτη διατριβή, Emory College, 1995.

Etmektsoglou Gabriella, Changes in the Civilian Economy as a Factor in the Radicalization of Popular Opposition, στο Richard Overy, Gerhard Otto, Johannes Houtwink ten Cate (eds.) *Die Neuordnung Europas. NS – Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Βερολίνο, Metropol, 1997.

Fonzi Paolo, Heirs of the Roman Empire? Aromanians and the fascist occupation of Greece (1941-1943), στο Bougarel Xavier, Grandits Hannes, Vulesica Marija (eds.), *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, Λονδίνο, Routledge, 2019.

Fonzi Paolo, Political Violence in Borderland. The Region of Kastoria under Italian Occupation (1941-1943), στο *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, Year 4, Issue 6, June 2021.

Futselaar Ralf, *Lard, lice and longevity. The standard of living in Occupied Denmark and the Netherlands, 1940-1945*, Amsterdam, Aksant Academic Publishers, 2008.

Gardikas Katerina, Relief Work and Malaria in Greece, 1943–1947, στο: *Journal of Contemporary History*, Vol 43(3).

Gerhard Gesine, *Nazi Hunger Politics. A History of Food in the Third Reich*, Lahman, Rowman & Littlefield, 2015.

Gerhard Gesine, Food and Genocide: Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union, στο *Contemporary European History*. 18, 2009.

Gibson Hugh (ed.), *The Ciano diaries, 1939-1943; the complete, unabridged diaries of Count Galeazzo Ciano, Italian minister for foreign affairs, 1936-1943*, Νέα Υόρκη, Simon Publications, 1945.

Gildea Robert, Wieviorka Olivier, Warring Anette (eds.) *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life In Occupied Europe*, King's Lynn, Berg, 2007.

Gildea Robert, Luyten Dirk and Furst Julian, To Work or not Work, στο Robert, Wievorka Olivier, Warling Aniette, *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, ό. π., σσ. 42-87 ` Dirk Luyten, Between Employer and Self Organization: Belgian Workers and Miners Coping with Food Shortages Under German Occupation (1940-1944).

Gillingham R. John, *How Belgium Survived - The Food Supply Problems on an Occupied Nation*, St. Louis : Center for International Studies, University of Missouri-St. Louis, 1982.

Gross G. Stephen, *Export Empire. German soft Power Empire in Southeastern Europe, 1890-1945*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016.

Gwyer A. M., *Grand Strategy, Vol. III, June 1941-August 1942*, Part I, Λονδίνο, HMSO, 1964.

Hart Janet, *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance, 1941-1964*, Ithaca, Cornell University Press, 1996.

Harrison, Mark (ed): *The Economics of World War II, Six great powers in international comparison*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Harlaftis Gelina, *A history of Greek owned shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, Λονδίνο, Routledge, 1995.

Helger Bengt, *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération: rapport final de la Commission de gestion pour les secours en Grèce sous les auspices du Comité international de la Croix-Rouge*, Athens, la Société Hellénique d'Editions, 1949.

Hindley Meredith, *Blockade before bread: Allied Relief for Nazi Europe, 1939-1945*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Washington DC, American University, Faculty of the College for Arts and Sciences, 2007

Hionidou Violetta, *Black market, Hyperinflation, and Hunger: Greece 1941–1944 στο Food & Foodways*, 12:81–106, 2004.

Hoffman Peter, Roncalli in the Second World War: Peace initiatives, the Greek Famine and the persecutions of the Jews, στο: *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 40. No. 1, January 1989

Hondros John Louis, *Occupation and Resistance. The Greek Agony 1941-1944*, Νέα Υόρκη, Pella, 1983.

Howard N. P., *The Social and Political Consequences of the Allied Food Blockade of Germany, 1918-19*, στο: *German History*, Volume 11, Issue 2, April 1993.

International Committee of the Red Cross, *Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the second world war*, Vol. 3, Geneva, ICRC, 1949.

ICRC, *Report of the Joint Relief Commission of the International Red Cross 1941-1946*, Γενεύη, International Red Cross Committee -League of the Red Cross Societies, 1948.

International Labor Organization, *Labor Problems in Greece. Report of the Mission to Greece, October-November*, Γενεύη, ILO,

Kazamias George, *Allied Policy towards occupied Greece 1941-1944: the famine*, αδημοσίευτη διατριβή, University of Bredford, 1991.

Kay Alex J., *Exploitation, Resettlement, Mass Murder. Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940-1941*, Berghahn Books, New York, 2011.

Kay J. Alex, *Germany's Staatssekretäre, Mass Starvation and the Meeting of 2 May 1941* στο: *Journal of Contemporary History*, Vol. 41, No. 4 (Oct., 2006).

Kirk Tim & Mc Elligott Anthony (eds.), *Opposing Fascism. Community, Authority and Resistance in Europe*, Cambridge University Press, 2004.

Klemann Hein and Sergei Kudryashov, *Occupied Economies: an economic history of Nazi-occupied Europe, 1939-1945*, Οξφόρδη, Berg, 2012.

Kofos Evangelos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1964.

Kazamias, G. A., Turks, Swedes and famished Greeks. Some aspects of famine relief in occupied Greece, 1941-44, *Balkan Studies*, Vol. 32 (2).

Kotzageorgi, Xanthippi, Kazamias, George, A., The Bulgarian occupation of the prefecture of Drama (1941-1944) and its consequences on the Greek Population, *Balkan Studies*, Vol. 35-36, (1994-95).

Kroener, Bernhard R., Müller, Rolf-Dieter and Umbreit, Hans (eds): *Germany and the Second World War, Vol. 5 Organization and Mobilization of the German Sphere of Power. Part I: Wartime Administration, Economy, and Manpower Resources, 1939-1941*, Oxford University Press, 2000.

Kroener, Bernhard R., Müller, Rolf-Dieter and Umbreit, Hans (eds): *Germany and the Second World War, Vol. 5 Organization and Mobilization of the German Sphere of Power. Part II: War Administration, Economy, and Manpower Resources, 1942-1944/5*, Oxford University Press, 2003.

Kyrou K. Alexandros, The Greek-American Community and the Famine in Axis-occupied Greece, στο Richard Clogg (ed.), *Bearing Gifts to Greece. Humanitarian aid to Greece in the 1940s*, Λονδίνο, Palgrave MacMillan

Kudryashov Sergei, Living Conditions in the Occupied Territories of the USSR, 1941–1944, στο: Christoph Buchheim, Marcel Boldorf (eds.), *Europäische Volkswirtschaften unter deutscher Hegemonie 1938-1945*, Βερολίνο, De Gruyter Oldenbourg, 2012.

Junod Marcel, *Warrior without Weapons*, Γενεύη, ICRC, 1982.

Laiou Aggeliki, The Politics of Hunger: Economic Aid to Greece, 1943-1945, στο: *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol.2, 1980.

Lambert A. Nicholas, *Planning Armageddon: British Economic Warfare and the First World War*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2012.

League of Nations, *Food, Famine and Relief, 1940-46*, Γενεύη, League of Nations, 1946.

League of Nations, *Food Rationing and Supply 1943/44*, Γενεύη, League of Nations, 1944

Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation-Analysis of Government-Proposals for Redress*, Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 1944.

Lloyd E.M. H, *Food and Inflation in the Middle East 1940–45*. Stanford, California, Stanford University Press, 1956.

Lovin R. Clifford, Agricultural Reorganization in the Third Reich: The Reich Food Corporation (Reichsnährstand), 1933-1936 στο *Agricultural History*, Vol. 43, No. 4 (Oct., 1969).

Lykogiannis Athanasios, *Britain and the Greek Economic Crisis 1944-1947. From Liberation to the Truman Doctrine*. Columbia, University of Missouri Press, 2002.

Luyten Dirk, Between Employer and Self Organization: Belgian Workers and Miners Coping with Food Shortages Under German Occupation (1940-1944) στο Gildea Robert, Wieviorka Olivier, Warring Anette (eds.) *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life In Occupied Europe*, King's Lynn, Berg, 2007.

Lyautey Margot, Elie Marc (eds.), German Agricultural Occupation of France and Ukraine, 1940-1944 στο: *Comparativ*, Vol. 29 No. 3 (2019).

Lund, Joachim (ed.): *Working for the New Order, European Business under German Domination, 1939-1945*. University Press of Southern Denmark & Copenhagen Business School Press, Copenhagen, 2006.

Maddison, Angus: *The World Economy, 2 Volumes (vol. 1: A Millennial Perspective, vol. 2: Historical Statistics)*, Development Centre of the Organisation for Economic Co-Operation and Development,

OECD Publishing, Paris, 2006.

Macar Elcin, The Turkish Contribution to the Famine Relief in Greece during the Second World War στο Richard Clogg (ed.), *Bearing Gifts to Greeks. Humanitarian aid to Greece in the 1940s*. Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2008.

Mamarelis Argyris, *The Rise and Fall of the 5/42 Regiment of Evzones: A study on National Resistance and Civil War in Greece 1941-1944*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London School of Economics and Political Science, Λονδίνο, 2003.

Matalas Antonia-Leda, Louis E. Grivetti, Use of non food foods during famine. The Athens famine survivor project, στο MacClancy Jeremy, MacBeth Helen. (eds.) 'Consuming the Inedible: Neglected Dimensions of Food Choice', *The Anthropology of Food and Nutrition*, Oxford and Providence, U.S. Berghahn Books, 2008.

Mackay Robert, *Half the battle. Civilian morale in Britain during the Second World War*, Manchester, Manchester University Press, 2002.

McKenzie E. Kermit, *Comintern and World Revolution, 1928-1943: The Shaping of a Doctrine*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1964.

Macmillan Harold, *The Blast of War, 1939-1945*, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1968.

Medlicot William Norton, *The Economic Blockade*, vol. I-II, Λονδίνο, HMSO, 1952-1956.

Milward, Alan: *The German Economy at War*, Λονδίνο, University of London, London 1965.

Milward Alan, *War, Economy and Society, 1939-1945*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1979.

Moore Bob, The Western Allies and Food Relief to the Occupied Netherlands, 1944–1945, στο *War & Society*, 10:2, 91-118

Moure Kenneth, Food Rationing and the Black Market in France (1940–1944), στο *French History*, Vol. 24, No. 2, 2010.

Mouré Kenneth and Grenard Fabrice, Traitors, trafiquants, and the confiscation of 'illicit profits' in France, 1944–1950, στο *The Historical Journal* / Volume 51 / Issue 04 / December 2008.

Nguyen The Ahn, Japanese Food Policies and the 1945. Great Famine in Indochina στο: Paul H. Kratoska, *Food Supplies and the Japanese Occupation in South- East Asia*, Λονδίνο, Palgrave MacMillan, 1998.

Niarchos Georgios, The Effect of the Bulgarian Occupation on the Muslim Minority in Western Thrace, στο *East Central Europe*, 41 (2014).

Offer Anver, *The First World War: An Agrarian Interpretation*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1991.

Palairot Micahel, *Four Ends of Greek Hyperinflation*, Κοπεγχάγη, Museum Tusculanum Press, 2000.

Papastratis Procopis, *British policy towards Greece during the Second World War 1941-1944*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1984.

Papastratos Evangelos, *Rapport final de son activite Octobre 1941 - Aout 1942*, Αθήνα, Comite International de la Croix-Rouge en Grece, 1945.

Politakis George, *The post war reconstruction of Greece. A History of Economic Stabilization and Development, 1944-1952*, Λονδίνο, Palgrave MacMillan, 2018.

Reinisch Jessica, Internationalism in relief: The birth (and death) of UNRRA, στο *Past & Present*, January 11,

Penrose Ernst, *Economic Planning for the Peace*, New Jersey, Princeton University Press, 1953

Pimlot Ben (ed.), *The Second World War Diary by Hugh Dalton, 1940 – 1945*, Λονδίνο, Cape, 1986
Riley Barry, *The political history of American food aid. An uneasy benevolence*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2017.

Rodogno, Davide: *Fascism's European Empire. Italian Occupation During the Second World War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Roediger Conrad, *Die Internationale hilfsaktion für die bevölkerung Griechenlands im zweiten weltkrieg*,

Roodhouse Mark, *Black Market Britain, 1939-1955*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2013.

Ross Frederick- Leith, *Money talks. fifty years of international finance: the autobiography of Sir Frederick Leith-Ross*, Λονδίνο, Hutchinson, 1968.

Saloutos Theodore, *The Greeks in the United States*, Cambridge, Harvard University Press, 1964.

Sanders Paul, *German Black Market operation in occupied France and Belgium, 1940-1944*, αδημοσίευτη διατριβή, Faculty of History, University of Cambridge, 1999

Santarelli Lidia, *Muted Violence. Italian War Crimes in Occupied Greece*, βλ. στο *Journal of Modern Italian Studies*, Routledge, 2004.

Smalianchuk Aliaksandar, Kasataya Tatsiana, *Economies of Scarcity in Belarusian Villages During World War II: How new findings from Oral History Projects Put a Perpetrator – Centred Historiography in Perspective*, στο: Tonsmeyer Tatianna, Haslinger Peter, Laba Agnes, (eds.), *Coping with Hunger under German Occupation in World War II*, Palgrave MacMillan, 2018.

Sweet-Escott Bickham. *Greece: A Political and Economic Survey, 1939–1953*. London: RoyallInstitute of International Affairs, 1954.

Tanner Jakob, *The Rationing System. Food Policy and nutritional science during the second world war: a comparative view of Switzerland* στο Lentz Carola (ed.), *Changing eating habits. Case studies from Africa, South America and Europe*, Amsterdam, 1999.

Taylor Linne, *The Black Market in Occupied Northern France, 1940-4*, στο *Contemporary European History*, Vol. 6, No. 2 (Jul., 1997).

Theien Iselin, *Food rationing during World War two: a special case of sustainable consumption?*, στο *Anthropology of food*, September, 2009.

Tonsmeyer Tatianna, Haslinger Peter, Laba Agnes, (eds.), *Coping with Hunger under German Occupation in World War II*, Palgrave MacMillan, 2018.

Tooze Adam, *The Wages of Destruction, The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Λονδίνο, Penguin Books, 2007.

Trentmann Frank, *Coping with Shortage: The Problem of Food Security and Global Visions of Coordination, c.1890s–1950*, στο: Trentmann Frank, Just Flemming (eds.), *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2006.

Tsilaga Flora, *The UNRRA mission to Greece: the politics of international relief, October 1944-June 1947*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Λονδίνο, University of London, 2007.

Tutenberg Hans- Jurgen, *Food Provisioning on the German Home Front, 1914-1918*, στο: Zweiniger-Bargielowska I., Duffett R. and Drouard A. (ed.), *Food and War in Twentieth Century Europe*, Λονδίνο, Ashgate, 2011.

Xydis G., Stephen *The economy and finances of Greece under Occupation*, Greek Government, Νέα

Yόρκη, Office of Information 1945.

Wilmington W. Martin, The Middle East Supply Center: A reappraisal, στο *Middle East Journal*, Vol. 6, No. 2, 1952.

Wright Gordon, *The Ordeal of Total War, 1939–1945*, Νέα Yόρκη, Harper Torchbooks, 1968,

Woodbridge George, *The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*. New York: Columbia University Press, 1950.

Wylie Neville (ed.), *European Neutrals and Non-Belligerents during the Second World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

Voglis Polymeris, *Surviving Hunger. Life in the Cities and the Countryside during the Occupation*, στο Gildea Robert, Wievorka Olivier, Warling Aniette, *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, Oξφόρδη, Berg, 2007.

Zierenberg, Malte, *Berlin's Black Market 1939-1950*, Palgrave Macmillan US, 2015.

Zweiniger Bargielowska Ina, *Austerity in Britain: Rationing, Controls and Consumption, 1939–1955*, Oξφόρδη, Oxford University Press, 2000.

Zannas P. Alexandros, Zannas and the Greek Red Cross, στο Richard Clogg, *Bearing Gifts to Greeks. Humanitarian Aid to Greece in the 1940's*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2007.